O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

BUKHARA UNIVERSITY OF INNOVATIONS
BUI
BUXORO INNOVATSIYALAR UNIVERSITETI

"ZAMONAVIY FAN VA TA'LIM: INNOVATSION YONDASHUVLAR, RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA ILMIY TADQIQOTLAR"

MAVZUSIDAGI XALQARO

ILMIY-AMALIY ANJUMAN

MATERIALLARI TO'PLAMI

2-3 IYUN

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

BUXORO INNOVATSIYALAR UNIVERSITETI

“ZAMONAVIY FAN VA TA’LIM: INNOVATSION YONDASHUVLAR, RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA ILMIY TADQIQOTLAR”

MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY

ANJUMAN MATERIALLARI TO‘PLAMI

2-3 IYUN

BUXORO – 2026

«SHARQ» nashriyoti

74.58+74.04
378.014.5:001.895(06)
Ro‘ziyeva D.I

“Zamonaviy fan va ta’lim: innovatsion yondashuvlar, raqamli transformatsiya va ilmiy tadqiqotlar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. 2-qism **[Matn]** / D.I. Ro‘ziyeva – Buxoro: «Sharq» nashriyoti, 2026. – 2662 b.

UO‘K: 378.014.5:001.895(06)
KBK: 74.58+74.04

LOYIHA RAHBARI:

D.I.Ro‘ziyeva – Buxoro innovatsiyalar universiteti rektori, rais;

TAHRIR HAY’ATI:

Sh.S.Sharipov – Strategiyalar bo‘yicha birinchi prorektor, rais muovini;

A.K.Niyozov – O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor, a’zo;

M.G‘.Yarashov – Yoshlar masalalari, ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha prorektor, a’zo;

M.N.Yodgorov – Moliyaviy masalalar bo‘yicha prorektor, a’zo;

MAS’UL MUHARRIRLAR:

A.A.Ikramova – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi mudiri;

M.A.Alimova – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi p.f.f.d. (PhD);

MUHARRIRLAR:

Z.Sh.Ahmadova – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi professori;

Z.Sh.Xasanova – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi dotsenti;

M.O.Boltayeva – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi dotsenti;

D.O.G‘afurov – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi dotsenti;

A.Sh.Rajabov – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi dotsenti;

Y.A.Po‘lotova – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi dotsenti;

A.T.Teshayev – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi dotsenti;

M.Z.Sharipova – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi dotsenti;

A.Sh.Jabborova – Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi o‘qituvchisi.

MUNDARIJA

Maqola nomi va muallif	Bet
Niyozov Alisher Komilovich Sun’iy intellekt davrida oliy ta’limda akademik halollikni ta’minlash va talabalar mustaqil ishini baholashning zamonaviy mexanizmlari	33
Yarashov Mansurjon G‘aybullayevich Raqamli davrda yoshlarning ma’naviy immunitetini shakllantirish va axborot xurujlariga qarshi kurashning samarali mexanizmlari	37
1-sho‘ba	
Jurayeva Zuxra Sa’dulla qizi Ta’limda sun’iy intellekt inqilobi: imkoniyatlar va istiqbollar	42
Муратов Сеитали Шевкетович Адаптивные системы обучения на основе искусственного интеллекта: персонализация учебного пути	49
Bo‘ltakov Sanjarbek Xazratqul o‘g‘li Boshlang‘ich ta’limni sun’iy intellekt yordamida modernizatsiya qilish	54
Gapparov Bexzod Nematillayevich Sun’iy intellekt yordamida matematik modellashtirishni takomillashtirish: muhandislik tahlil va kompyuter grafikasi texnologiyalari integratsiyasi	60
Xuvaydullayeva Iroda Xusniddin qizi Yoshlarni mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish uchun ta’limda sun’iy intellektni takomillashtirish imkoniyatlari	72
Jizzakh Branch of the National University of Uzbekistan The impact of artificial intelligence-based micro-learning situations on students’ emotional learning orientation	78
Baratov Burxon M 5-Sinf informatika fanini o‘qitishda sun’iyy intellekt texnologiyalaridan foydalanish	82
Abdullayeva Gulyor Ganjaboy qizi O‘quv jarayonida sun’iy intellektdan foydalanishning didaktik samaradorligi	87
Абдуразаков Абдужаббор Роль искусственного интеллекта в повышении эффективности решения математических задач	92
Abduvasiyeva Dilnura Otabekovna Jizzakh State Pedagogical University Artificial intelligence revolution in education: opportunities and prospects	98
Atanazarova Shoxida Baxramovna Ai technologies in education: advantages, challenges, and prospects	103
Akbarova Kamola Abdujabbor qizi Ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarini qo’llash xususiyatlari va ahamiyati	108
Bo‘ribayeva Sharofat Abduraxmanovna Nemis tili darslarida matnni tushunishga oid vazifalarni ishlab chiqishda sun’iy intellektdan foydalanish	113
Bozarov Farxod Samadovich Ta’limda sun’iy intellekt imkoniyatlar	117
Atayeva Dilfuza Pulatovna Sun’iy intellektning tarix fani tadqiqotlarini olib borishdagi imkoniyatlari, ijobiy va salbiy tomonlari	123
Dilnavoz Sherzod qizi Majidova Sun’iy intellekt va kognitiv lingvistika integratsiyasi asosida ingliz va o‘zbek tillarida fictive motion metaforalarini modellashtirish	133
Isayev Boxodirjon Maxamatshoyevich Janubiy koreya ta'limida sun'iy intellekt inqilobi: imkoniyatlar va istiqbollari	143
Umaraliyeva Munojatxon Mashrabovna Artificial intelligence (ai) approaches to teaching english to primary, secondary and senior representatives	147
Laylo Po'latova Jahongir qizi O‘quvchilarda axloqiy immunitetni shakllantirishda sun’iy intellekt asosidagi dilemmalardan foydalanish metodikasi	154
Mahammadjonova Shukrona Elmurodjon qizi Ta'limda sun'iy intellekt inqilobi: imkoniyatlar va istiqbollar	164
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti Yosh sportchilarda o‘z-	170

Maqola nomi va muallif	Bet
o‘zini boshqarishni rivojlantirish orqali muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining tavsiflovchi statistik tahlili	
Mirjonova Dilshodaxon Amrillobek qizi Sun’iy intellekt o‘quv vositalari asosida talabalar bilimini baholashning pedagogik imkoniyatlari	177
Mo’sajonova E’zozxon Madaminjon qizi Oliy ta'limda sun'iy intellektdan foydalanishni o'ziga xos xususiyatlari	184
Nasriddinov Zaynobiddin Xusniddin o’gli “Ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt integratsiyasi: aqlli onlayn test tizimlarini yaratish istiqbollari”	188
Isroilov Nurshohruh Sunnat o‘g‘li Sun’iy intellekt asosida dasturlash fanini o‘qitish metodikasining pedagogik asoslari	194
Xuramova Farangiz Uchqun qizi O‘zbekistonda sanoat ishlab chiqarishni boshqarishda raqamli integratsiya va sun’iy intellekt asosida qaror qabul qilish tizimlarini takomillashtirish	199
Xuramova Farangiz Uchqun qizi Ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishda big data va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish	204
Ro‘zmatova Guliruxsor Jahongir qizi Inklyuziv ta’lim muhitida sun’iy intellekt texnologiyalarining roli	209
Sharipov Mirzoxid Latifovich Sun’iy intellekt: tadqiqotlar va nazariyalar taraqqiyoti	215
Baratov Burxon Maxmudovich Sun’iy intellekt vositalari orqali 5-sinf o‘quvchilarining algoritmik fikrlashini rivojlantirish metodikasi	220
Suyarova Matluba Xusanovna Kimyo muhandisligi sohasida sun’iy intelekt imkonyatlari va istiqbollari	225
Imamaliyeva Gulnoza Ulug’bekovna Transforming english language teaching through artificial intelligence: innovative approaches to developing learners’ communicative competence	231
Temirov Sirojiddin Shoymardon o‘g‘li Sun’iy intellektga asoslangan platformalar asosida harbiy sohada ingliz tilini o‘rgatishning ahamiyati	242
Umarova Zaxro Abduraxim qizi Ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari va istiqbollari	250
Хасанова Махинур Юлдашбаевна Анализ учебной активности студентов на основе ии в адаптивных образовательных системах	257
Quromboyev Hamdambek Nuraddinovich Matematik modellashtirish ta’limida sun’iy intellektga asoslangan yondashuvlar: afzalliklar, cheklovlar va rivojlanish yo‘nalishlari	262
Rustamova Mohinabonu Sherzod qizi Sun`iy intellekt davrida zamonaviy-ijtimoiy kommunikatsiyada nutq odobining evolyutsiyasi	272
Abbasova Nargiza Kabilovna Artificial intelligence capability and its effect on student learning behavior and academic outcomes	276
Asliddinova Sevinchbonu O'zDJTU Tarjimonlik fakulteti talabasi Ta'limda sun'iy intellekt inqilobi: imkoniyatlar va istiqbollari	281
Asrorov Oybek Asror o’g’li Sun'iy intellekt va o'qituvchi: hamkorlik yoki raqobat	285
Kodirov Akbar Shuxratovich Sun'iy intellekt — maktab o‘quvchisining yangi o‘qituvchisimi?	289
Zaxiriddinova Shahlo Zahiriddin qizi Chiziqli algebra va uning sun’iy intellektdagi o’rni.	301
Irgasheva Sevara Irgashevna Kimyo International University in Tashkent The role of artificial intelligence in developing academic discourse competence in english language learning	308
katta o’qituvchi, O’zDJTU, Toshkent, O‘zbekiston Elements and features of artificial intelligence in education turdiqulova rayxon turdiqul qizi	316

Maqola nomi va muallif	Bet
Talaba, O'zDJTU Ismoilova kamola bahrom qizi	317
Isroilova Mashrabxon Orifjon qizi Raqamli davlat boshqaruvida sun'iy intellekt asosidagi ma'muriy qarorlarning huquqiy javobgarligi	321
Kalmuratova Inkar Maksetovna The effectiveness of ai technologies in teaching english to university students	327
Madina Irgasheva Irgashovna Uzbekistan State World Languages University The role of artificial intelligence in improving students' extensive reading skills	333
To'raqulov Asfandiyor Jahongirovich Onlayn ta'lim muhitida ai-chatbotlar orqali talabalarning mustaqil o'quv faoliyatini rivojlantirishning pedagogik shartlari	338
Shamuratova Dilnoza Jamolovna Beyond textbooks: getting students ready for an ai-powered employment market	345
Rahimova Shahnoza Jo'raqulovna Ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt va nutq aktlari integratsiyasi orqali pragmatik kompetensiyani rivojlantirish	349
Sharipova Sadoqat Abbosxon qizi Suniy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarning lingvistik xususiyatlari	354
Sherg'oziyev Shuxrat Sheraliyevich The effectiveness of ai tools in teaching pasteurization, refrigeration, and fermentation vocabulary	358
Abbasova Nargiza Kabilovna The role of ai-assisted learning in developing students' creative thinking skills	365
Shohobiddinov Fazliddin Farohddin o'g'li Iqtisodiyotning turli sohalarida sun'iy intellekt asosidagi iqtisodiy model ishlab chiqish	370
To'raqulov Asfandiyor Jahongirovich Sun'iy intellekt vositalari yordamida onlayn ta'limda tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirish metodikasi	374
Bunyod Bazarov To'lqinjonovich Sun'iy intellekt va uning kelajagi – sun'iy intellektning hozirgi va kelajakdagi rivojlanish	382
To'xtasinova Farida Davlatali qizi Davlat maktabgacha ta'lim dasturi talablari asosida tarbiyalanuvchilarda sun'iy intellekt yordamida milliy identitetni shakllantirish	391
Irodaxon Dilshod qizi Linux va windows operatsion tizimlarida ai texnologiyalarining integratsion imkoniyatlari	395
Zaripova Dilnavoz Jur'at qizi The revolution of artificial intelligence in education: opportunities and prospects	402
Kodirov Akbar Shuxratovich Sun'iy intellektning informatika fanidagi pedagogik imkoniyatlari va salbiy jihatlari	405
Kasimova Yulduz Malikovna Sun'iy intellekt texnalogiyalari va ularning amaliy tadbiqi	412
Shamuratova Dilnoza Jamolovna Democratizing knowledge: can ai bridge the global education gap?	417
Аминбаева Фарангиз Кахрамон кизи Роль ии в формировании интернет-коммуникации на русском языке	421
Бердыева Сарвиноз Хамидбековна Эволюция эмодзи в условиях развития искусственного интеллекта	425
Джуманиязова Назира Аманбаевна Использование искусственного интеллекта при обучении анализу художественного текста	429
Джуманиязова Саломат Рузметовна Речевые модели ии как средство формирования коммуникативной компетенции	433
Попова Анастасия Александровна Возможности и риски использования ии в гуманитарных науках	438
2-sho'ba	
Ravshanova Nargiza Norboeyvna (PhD), dotsent Ttalabalarda stressga chidamlilikni	447

Maqola nomi va muallif	Bet
oshirishda refleksivlik va psixologik moslashuvchanlikning o‘zaro bog‘liqligi	
Haqberdiyeva Gulnoza Mirzaqulovna Klassik test nazariyasi (ctt): asosiy postulatlar, ko‘rsatkichlar va cheklovlar	452
Samiyeva Gulnora Rajabmurodovna Zamonaviy ta’lim tizimida ijodkorlik va innovatsion fikrlashni rivojlantirishga oid ilmiy yondashuvlar	457
Муратов Сеитали Шевкетович Симулятор как основа обучения менеджменту и предпринимательству	461
Yusupova Dilafro‘z Orifjon qizi Pedagogika va psixologiyada zamonaviy tendensiyalar	466
Равшанова Наргиза Норбоевна (PhD), доцент Развитие рефлексивности у студентов на основе современных психологических тренингов и её влияние на когнитивную и поведенческую гибкость	471
Bo‘ltakov Sanjarbek Xazratqul o‘g‘li Talabalarda kasbiy muloqot kompetensiyasi tushunchasining pedagogik-psixologik mohiyati	477
Aynakulov Muxitdin Abduxamidovich Talabalar temperamentiga mos akademik yuklama taqsimotining samaradorligi	481
Musulmonqulov Sultonbek Baxromqul o‘g‘li Otm kichik guruhlarda temperamentga yo‘naltirilgan pedagogik model	485
Sulaymonova Tanzila Zoir qizi Zamonaviy ta’lim tizimida “tarbiya” fanining o‘rni va ahamiyati	489
Xazratqulova Dilfuza Xamroqulovna Milliy qadriyatlarning shaxs psixologik rivojlanishiga ta’siri	494
Ataxanov Izzatbek Ergash o‘g‘li Umumta’lim maktablarida boshqaruv samaradorligini oshirish	499
Xujaqulov Abdulaziz Xakim o‘g‘li Zamonaviy mehnat muhitida psixologik-ijtimoiy xavflar: xalqaro tajriba va muammolar	508
Abdullayeva Ozoda Odiljon qizi Tadqiqotchilik ko‘nikmasini shakllantirishda bo‘lajak pedagoglarning individual shaxsiy sifatlari	514
Anorboyev Muhammadqodir Zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlar	519
Babajanova Aziza Maxsudbek qizi Elektron darsliklar kontentini baholashda pedagogik diagnostika usullari.	523
Bolqiyev Axmad Begali o‘g‘li Yoshlarni milliy qadryatlar ruhida shakillanishida tarbiyaning ahamiyati	528
Bolqiyev Axmad Begali o‘g‘li Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining badiiy tahlil ko‘nikmalarini shakllantirishning ilmiy-nazariy ahamiyati	533
Musayeva Adiba Abdumajidovna Zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion pedagogik yondashuvlar va talabalar psixologiyasidagi transformatsiyalar.	539
Ergasheva Shaxnoza Erkin qizi Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilariga ingliz tilini o‘yinlar orqali o‘rgatish	543
Fozilova Odina Nabiyevna Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish singapur ta’lim tizimining muhim natijasi.	549
G‘aniyev Orif Abduxalikovich Refleksiv yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning metametodik kompetensiyasini rivojlantirish	554
Iminjonova Moxichexra Alimardon qizi Dizartriya nutq kamchiligi bo‘lgan bolalarda bilish jarayonlari kompleks rivojlantirishda zamonaviy tendensiyalarning o‘rni	564
Kalandarova Sevara Nuraddinovna The impact of blended learning methodologies on student engagement and language acquisition in primary education	568
Mahmadiyorova Mexrangiz Javlon qizi . Keksalik davrida shaxs ruhiy holatining psixologik ustanovkalari	571
Amirqulova Muhayyo Boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarini insonparvarlik ruhida	574

Maqola nomi va muallif	Bet
tarbiyalashda sharq mutafakkirlari merosining aksiologik paradigmasi	
Komilova Xuriyat Ashuralievna Maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarda bilish jarayonlari kompleks rivojlantirishda zamonaviy tendensiyalarning o‘rni	581
Ataxo‘jayeva Shaxlo Anvarovna Interaktiv va intellektual platformalarning talabalar motivatsiyasiga psixologik ta’siri	585
Ataxo‘jayeva Shaxlo Anvarovna Intellektual ta’lim texnologiyalari asosida ijtimoiy intellektni rivojlantirishning psixologik modeli	591
Kulboyeva Dilnoza Abdug‘ofurovna Texnologiya fanida raqamli ta’lim vositalari orqali o‘quvchilarning kreativ qobiliyatlarini shakllantirish	598
Narzullayeva Muxlisa Ta’lim samaradorligini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari	602
Olimjonov Omadjon Odiljon o‘g‘li Talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishda jamoaviy sport o‘yinlarining ahamiyati	611
Oppoqxo‘jayev Xojixuja Azimjon o‘g‘li Inklyuziv ta’lim jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini antroposentrik yondashuvini shakllantirish bosqichlari	615
Sanginova Gulnoza Boxodorovna Rolli o‘yinlar orqali bolalarni kasblar bilan tanishtirish	621
Saydakhmedov Ravshan Xalxodjayevich Pedagogical approaches to teaching the design and manufacturing of materials for covered (fully-enclosed) unmanned aerial vehicles in higher engineering education	627
Qo‘chqorova Mohira Bekzod qizi Sharq mutafakkirlarining ta’lim-tarbiyaga oid pedagogik qarashlari	634
Mamanova Sayyora Faxriddinovna Turizm yo‘nalishi o‘quvchilarida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish metodikasini takomillashtirish	638
Qodirova Shoxidabonu Sobirjon qizi Yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal tendensiyalarni aniqlash va korreksiya qilish usullari	644
Turg‘unov Axror Yodgor o‘g‘li Tayanch maktablarda kasbiy rivojlanish kunlarini samarali tashkil etishning zamonaviy mexanizmlari	653
Yo‘ldasheva Go‘zalxon Talim tizimida innovatsion texnologiyalar	657
THEORETICAL FOUNDATIONS OF COLLABORATIVE LEARNING Qizi, komiljonova guluzraxon nizomjon. "bo ‘lajak boshlang‘ich sinf o ‘qituvchilarida texnologik kompetensiyalarini shakllantirishning ahamiyati." kasb-hunar ta’limi мундарижа: 127. qizi, k. g. n. bo ‘lajak boshlang‘ich sinf o ‘qituvchilarida texnologik kompetensiyalarini shakllantirishning ahamiyati. kasb-hunar ta’limi мундарижа, 127.	661
Ganiyeva Malika Theoretical foundations of collaborative learning	661
Maxmutazimova Yulduz Raxmatovna Maktabgacha ta‘lim tashkilotlari va maktablarda bolalarni sog‘lom va sifatli ovqatlantirishni ta’minlash uzviyligi	670
Yusupova Umida Zayniddin qizi Boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligini rivojlantirishda matn bilan ishlash texnologiyalari	676
Zuxriddinova Xusniyaxon Fazliddin qizi Bola shaxsining rivojlanishi va axloqiy tadqiqotlar doirasida mulohazalar	681
Пак Диана Александровна Инновационные подходы в современной педагогической психологии	687
Tog‘ayeva Umida Shavqi qizi Neyrolingvistik yondashuv asosida o‘quvchilarning so‘z boyligi va semantik tasavvurlarini kengaytirish	697
Xalilova Nasiba Djamolovna Kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirish strategiyalari	700
Axatov Sunnatjon Axtam o’g’li Yoshlar ijtimoiylashuvi jarayonining tarixiy taraqqiyoti va pedagogik modernizatsiyasi (o‘zbekiston misolida)	706
Abdunabiyeva Dilobar Qo’chqar qizi Yoshlar orasida ijtimoiy tarmoqlarning	709

Maqola nomi va muallif	Bet
psixologik ta’siri	
Рахимова Гульшаной Шаробидин кизи Расширение читательского кругозора в английском языке: педагогические стратегии повышения вовлечённости в чтение	714
Abduqodirova Patmaxon Tursunboyevna Koperativ yondashuvning didaktik imkoniyatlari asosida akademik litsey o‘quvchilarining kognitiv faolligini rivojlantirish metodikasi	719
Abdusattorova Zilolaxon Baxtiyorjon qizi Zamonaviy ta’limda bo‘lajak tarbiyachilar nutqiy savodxonligini oshirish orqali pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasi	725
Aminova Rayxon Ravshanovna O‘zbekiston umumta’lim maktablarida mustaqil topshiriqlar berish amaliyotining hozirgi holati va o‘quv jarayonidagi samaradorlik darajasi	731
Ashurova Shaxnoza Faxriddin qizi Talabalar ma’naviy–axloqiy xususiyatlarini aniqlash mezonlarning o’ziga xoslgi	737
Aslonova Nargiza Mustafoyevna Mustaqil izlanish faoliyati tushunchasi, mohiyati va pedagogik-psixologik asoslari: nazariy tahlil	741
Talibdjanov Baxodir Alimovich “Increasing the motivation of students educational and research activities”	747
Bakirova Dinora Xolmurod qizi Gender yondashuvning pedagogik imkoniyatlari tahlili.	751
Bobojonov Mahkamboy Boshlang‘ich ta’limda mantiqiy masalalar orqali o‘quvchilarning muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish yo‘llari	754
Bozarov Farxod Samadovich Pedagogikaning zamonaviy tendensiyalari	760
Shoyimov Turg‘un To‘raqulovich Pedagogik qadriyatlarning ijtimoiy-tarbiyaviy funksiyalari va ularning zamonaviy talqini	766
Nabiyeva Xilola Abdulmuratovna The role of pedagogy and psychology in modern education	773
Abduvaliyeva Farida Salimjon qizi Maktabga tayyorlov guruhlarida nutq madaniyatini shakllantirish bosqichlari	777
Hamroyev Adham Ikromjon o‘g‘li Steam ta’limi asosida geografiya fanini o‘qitishning nazariy-metodik asoslari	783
Guli Turaeva Baxriddinovna Pedagogical views and ideas of ismail gasprinsky and their spread in society through “usul-i jadid”	789
Atanazarova Shoxida Baxramovna Innovative approaches in the education system and their effectiveness	803
Orifjonova Hidoyatxon Foziljon qizi Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish kompetensiyasini rivojlantirishda interaktiv metodlarning ahamiyati	813
Isomiddinov Ozodjon Saloxiddinovich Xorijiy tillarni o‘qitishda muloqot madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik vazifasi	818
Saidqulova Madinabonu Habibillo qizi Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida inklyuziv muhitni yaratishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	823
Madrakhimova Shakhnoza Ravshanbek qizi The integrative role of educational psychology in enhancing pedagogical outcomes for adolescents in higher education: a comprehensive framework	829
Халилова Дилноза Фуркатовна Развитие критического и логического мышления у детей в дошкольном образовании через технологию проблемных ситуаций	834
O‘ktamov G‘iyosiddin Ilyos o‘g‘li Ta’lim jarayonida o’quvchilarning omma oldida nutq so’zlash ko’nikmalarini rivojlantirish: zamonaviy yondashuvlar	840
Abdumalikova Nilufar Abdumannon qizi Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiylashuvi	844

Maqola nomi va muallif	Bet
Otayeva Salamat Sabirovna Maktabgacha yoshdagi bolalar vaqtini mazmunli tashkil qilishda kun tartibining ahamiyati	847
Turobova Munira Tolibjon qizi Oliy ta’limda motivatsiya va o’quv jarayoni	853
Ochilova Sarvinoz Bozor qizi O‘quvchilarning individual ta’lim trayektoriyasini loyihalashtirishning pedagogik-psixologik asoslari	859
Turdiyeva Dilnavoz Sobir qizi Bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarida konfliktologik kompetensiyalarni shakllantirish masalalari	862
Qalandarova Gulmira Online va gibrid ta'limda pedagogning kasbiy kompetensiyalariga qo'yilgan yangi talablar: an'anaviy yondashuv bilan taqqoslash	867
Ko‘palova Dildora Dilshod qizi Steam yondashuv asosida o‘quvchilarning qiziqishlarini rivojlantirish	874
Rajabova Sharofat Yarash qizi Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda clil va an'anaviy o'qitish: afzalliklar va kamchiliklar taqqoslamasi	877
Qo‘chqorova Mohira Bekzod qizi Yangi o‘zbekistonda ma’naviy tarbiya va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish masalalari	883
Raxmonova Maftunaxon Azamatjon qizi The system of psychological support in preventing burnout syndrome	888
Raxmatova Saodat Baxrinovna Ingliz va o‘zbek tillarida kompliment konseptining lingvopragmatik va lingvomadaniy xususiyatlari	892
Saydaxmedova Gulhayo No‘monjon qizi Umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarini jarayonga asoslangan yondashuv asosida yozuv ko'nikmasini rivojlantirish (5–6-sinflar misolida)	897
Saparbayeva Rayxon Xamdambekovna Talabalarning ilmiy faoliyatida refleksiv yondashuvning nazariy asoslari	903
Umarov Nodirbek Nasirdin o‘g‘li Ta’limda muammo yechish kompetensiyasini baholashning kognitiv mezonlari	911
Eraliyeva Zamira Rasuljonovna Tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda metodik hamkorlikning roli.	921
Eraliyeva Zamira Rasuljonovna Bolalarni maktabga tayyorlash jarayonida o‘quv-biluv faoliyatini faollashtirish texnologiyalari	929
Bo‘ronova Nigora Umar qizi Ta’lim texnologiyalari va “scaffolding” asosida boshlang‘ich ta’limda lingvistik tushunchalarni modellashtirish	934
Boltayeva Matluba Ochilovna Zamonaviy jamiyatda axloqiy tarbiyaning falsafiy asoslari	938
Boltayeva Matluba Ochilovna Estetik tarbiyaning shaxs ma’naviy kamolotidagi o‘rni	941
Boyjigitov Shuhrat Abdisamatovich Steam ta’limi asosida muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish	944
Boyjigitov Shuhrat Abdisamatovich Steam texnologiyasi orqali o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish	949
Ahmadov Olimjon Shodmonovich Buxoro jadid ma’rifatparvari abdurauf fitratning oila tarbiyasidagi pedagogik qarashlari	954
Ibodova Umida Shuhrattillo qizi Case-based learning hamshiralik ta’limida klinik qaror qabul qilishni rivojlantirish vositasi sifatida	958
Kadirov Rashid Xamidovich Katta yoshli insonlarda jismoniy mashqlarning salomatlikka ta’siri	961
Karimova Mexriniso Djamshidovna Inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar bilan korreksion-pedagogik ishlarni tashkil etish	966
Karimova Mexriniso Djamshidovna Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq nuqsonlarini erta aniqlash va korreksiyalashning pedagogik asoslari	969

Maqola nomi va muallif	Bet
Kurbonova Nasibaxon Ne'matjon qizi Tarbiya jarayonida sharq va g'arb mutafakkirlarining qarashlari	972
Mavlonova Dilnoza Olimovna The impact of social media on students' learning	978
Кадыров Камолидин Батирович Влияние формирования интернет-зависимости на психические состояния личности	981
Raximov Ilhomjon Abdullayevich Raqamli didaktik o'yinlar yordamida ingliz tilini o'qitish samaradorligini oshirish	987
Samadova Farzona Abduvohobovna The psychology of procrastination in academic settings: an emotional regulation perspective	991
Shoyimov Turg'un To'raqulovich Shaxs rivojlanishida qadriyatli yo'nalganlikning psixologik-pedagogik mexanizmlari	996
Srojev A'zam Aminovich "Interaktiv multimedia – samarali ta'lim" innovatsion modeli: metodik tamoyillar va rivojlanish bosqichlarini o'rganishning ilmiy-metodik asoslari	1003
Toshpo'latova Mohinur Baxtiyor qizi Boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish	1009
To'xtaraliyeva Dilnoza Mardonjon qizi O'qituvchi va o'quvchi muloqoti va uning o'quv natijalariga ta'siri	1015
Turdiyeva Dilnavoz Sobir qizi Xalq pedagogikasida ota-ona va farzand munosabatlari	1017
Tursunboyeva Rohila Yunus qizi Pedagogik konfliktlarning oldini olishda muloqot madaniyati	1021
Tursunova Parizoda Jamshid qizi Inklyuziv ta'lim muhitida ijtimoiy faollikni shakllantirish imkoniyatlari va muammolari	1025
Xoliqova Masturaxon Xusanboyevna Zamonaviy pedagoglarning tarbiya jarayonidagi ahamiyati	1035
Xoshimova Feruza Adaxamovna Zamonaviy pedagogikani rivojlantirishda abdurahmon jomiyning ta'lim-tarbiyaga oid axloqiy qarashlari	1040
Yerkabayev Xusniddin Sultanovich Summativ baholashni takomillashtirishda ta'lim muassasalari rahbar xodimlarining roli	1044
Zokirova Sohiba Muxtoraliyevna Pedagogical opportunities of an integrative approach in developing lexical competence of primary school students	1049
Zokirova Sohiba Muxtoraliyevna Boshlang'ich ta'limda fanlararo integratsiya vositasida so'z boyligini rivojlantirish usullari	1052
Omoniddinova Durdonaxon Janobiddin qizi Enhancing pragmatic awareness in e-learning environments: issues and pedagogical solutions	1056
Rahimova Indira Qudrat qizi Amerika universitetlarida ilmiy yozuv: tizim, metodologiya	1060
Sidiqova Dilora Shavkatovna Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarning anglash, tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda germenevtik ta'limotidan foydalanish	1066
3-sho'ba	
Maqsudbek Kadirov Uktamovich The role of interactive methods in teaching foreign languages	1069
Maqsudbek Kadirov Uktamovich Effective organization of language learning through gamification	1076
Usmonova Shaxnozaxon Erkinjonovna Abdurauf fitrat asarlarida keltirilgan ba'zi metaforalarning lingvopragmatik tahlili	1078
Do'smamatov Bekzod Xolboy o'g'li Bitiruvchi o'quvchilarini kasblarga qiziqtirish	1084
Adamboyeva Nafisa Qodirberganovna Fonematik idrok va fonologik qayta ishlashni baholashning xalqaro neyropsixolingvistik vositalari.	1087

Maqola nomi va muallif	Bet
Nigina Asanova Discursive features of gender-sensitive communication in english language teaching	1096
Uktamova Asila Ibrohimjon qizi Animal images in literature and folklore: symbolic functions, narrative roles, and cultural meanings	1100
Mo'tabarxon Muzaffar Qizi Baxtiyorova O'zbek va ingliz madaniyatida ona obrazining til orqali ifodalanishi	1109
Raxmatova Feruza Yengil sanoat korxonalarida yashil iqtisodiyot mexanizmlarini nazariy asoslarini takomillashtirish	1112
Yusupova Diyora Oloviddin qizi "Bosiriq" qissasida badiiy g'oya va ijtimoiy muammolar talqini	1117
Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna Color lexicon as an object of linguistic analysis	1121
Sevara Habib qizi Jurayeva Comparative contextual-pragmatic analysis of english and uzbek humor	1127
Ahmadjonov Nurbek Zokirjon o'g'li Polisemiya hodisasining lingvistik xususiyatlari va qiyosiy tahlili (ingliz, nemis va o'zbek tillari materialari asosida)	1131
G'aniyeva Dildoraxon Azizovna Til manzarasi va lingvokulturologik ta'sirlar	1138
Feruzaxon Esajonova G'ulomjon qizi O'zbek va ingliz tillaridagi xizmat ko'rsatish nutqida xushmuomalalik strategiyalarining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi	1141
Abdulxakimova Mohlaroy Abduqosim qizi Exploring the challenges and outcomes of formative assessment in second language writing	1145
G'ofurova Nargizabonu Muzaffarjon qizi The nominative function of metonymy: a comparative study of uzbek and english	1151
Komilova Nargizaxon Murodjon qizi Innovative approaches in foreign language teaching in the digital age	1155
Xoliqjonova Ismigul Mahamadali qizi Understanding code-switching in english-uzbek bilinguals	1166
Xudoyqulova Sug'diyona Toshtemir qizi. Metacognitive competence in learning english	1170
Azimova Sayyora Khusanboyevna Speech acts in the digital sphere: linguopragmatic adaptation to online interaction	1178
Azimova Sayyora Xusanboyevna Ingliz va o'zbek tillari frazeologiyasida gender stereotiplarining aksiologik ifodasi	1182
Yusupova Sabohatxon A'zamjonovna A pragmatic and paralinguistic analysis of refusal speech acts in english communication	1184
Qurbonov Anvar Raqamli iqtisodiyotda yangi daromad manbalari	1188
Ro'ziyev Sherzod Yashinboy o'g'li Paralingvistik vositalar va ularning turlari,vazifasi	1193
Qurbonova Gulnoza Abduholiq qizi Ingliz onomastik birliklari va tarkibiy qismlari	1200
Rakhmatova Madina Abdumumin kizi The impact of digital dictionaries and grammar manuals on writing skills	1204
Saminjonova Sarvinoz Maqsud qizi Dialect is the unseperatable portion of the country	1215
Marufova Sarvinoz Murotjon qizi Semantic field and categories of colors in the language system	1218
Yusupova Sabohatxon A'zamjonovna Yosh hamda ijtimoiy mavqening hurmat ifodalariga lingvopragmatik ta'siri	1226
Yo'ldoshalieva Maftunaxon Baxtiyorjon qizi Bionimik komponentli paremiologik birliklarni o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari	1231
Sidiqova Saidaxon Aniqlovchi va uning ifodalanishi	1236
Satimboyeva Onorxon Anvarjon qizi Ingliz shevalarini joriylantirishdagi faktorlar	1241

Maqola nomi va muallif	Bet
Saloxiddinova Nigoraxon Inomjonovna Afsona janri haqida mulohazalar	1245
Eshmuminov Elbek Uktamovich Artistic psychologism of war and the military hero in american and uzbek novels	1249
Boltayeva Nargiza Raxmatovna O‘zbek, rus va ingliz siyosatchilarining nutqlari: qiyosiy lingvistik va lingvomadaniy tahlil	1253
Anvarjonova Zarifaxon Abrorjon qizi Conceptual metaphor theory as a modern approach to the study of literary discourse	1259
Jaloldinova Munisaxon Qobuljon qizi Exploring the use of social media as a tool for language practice and cultural exchange in efl learning. the concept and characteristics of social media	1269
Karimova Shaxloza Boyquzi qizi Boshlang‘ich sinflarning ingliz tilidagi muloqot ko‘nikmasini shakllantirish usullari	1272
Meyliyeva Gulhayo Quvat qizi ***Osiyo texnologiyalar universiteti*** O‘zbek hikoyachiligida modernizm	1277
Abduvokhidov Javohir Abduvohidovich Lexical characteristics of acquisitions in the process of language development	1281
Luxmonova Mohigul Shavkatjon qizi Experimental analysis of translation losses in rendering english humor and idioms into russian	1286
Madraximova Xalimaxon Jurabekovna Kiyim dizaynida an’anaviy va zamonaviy uslublar uyg‘unligi: ijtimoiy-madaniy va estetik tahlil	1291
Jamalova Umhabiba Nurullaevna Maktab yoshidagi bolalarda chet tilini o‘rganishning pedagogik-psixologik asoslari	1300
Eshmuminov Elbek Uktamovich Hikoyalarda yo‘qotish va o‘lim motivlarining badiiy ifodasi	1302
Saloxiddinova Nigoraxon Inomjonovna Farida afro‘z she’riyatida ayol olamini ifodalovchi so‘zning poetik ifodasi	1307
Zebo Akmaljon qizi Hotamova Methodological foundations of teaching german as a foreign language in secondary education systems	1313
Normuxamedov Zarif Normo‘minovich Ijtimoiy-gumanitar fanlar va zamonaviy tadqiqotlar kontekstida imom al-buxoriy hadislaridagi tarbiyaviy g‘oyalarni transformatsiyalash mexanizmlari	1321
Hakimjonova Dilnavoz Otabek qizi O‘zbek tilida evfemizmlar asosida mashq va topshiriqlar tizimini shakllantirishning lingvodidaktik asoslari	1329
Хакимжонова Дилнавоз Отабек кизи Лингводидактические основы формирования системы упражнений и заданий на основе эвфемизмов в узбекском языке	1329
Hakimjonova Dilnavoz Otabek qizi Linguo-didactic foundations of developing a system of exercises and tasks based on euphemisms in the uzbek language	1330
Durdonakhon Janobiddin qizi Omoniddinova O‘zbek tilida paralingvistik vositalarning kommunikativ-pragmatik ahamiyati	1334
Durdonakhon Janobiddin qizi Omoniddinova Expression of m. khakimov’s linguistic views in modern uzbek speech from the perspective of pragmatics	1338
Oripova Kamolakhon Erkinjon kizi Teaching in mixed-level language classrooms: issues and solutions	1341
Qosimova Zuhra Practical implementation of collaborative learning strategies	1346
Ergasheva Shaxnoza Erkinovna Yozma nutqda leksik boylik va uning kommunikativ samaradorligi	1354
Ergasheva Shakhnoza Erkinovna Fergana State University Lexical richness in written speech and its communicative effectiveness	1355

Maqola nomi va muallif	Bet
Rozikova Gulbahor Zaylobidinovna Language, culture, and thought: metaphorical representation across languages	1361
Saribayeva Umida Sattarovna Nikoh barqarorligida uchinchi shaxs aralashuvining psixologik jihatlari	1366
Shaimkulova Nafisa Tavtologiya va pleonazm: xorijiy sotsiolingvistik nigohda	1373
Usmonova Dona Satvoldiyevna Digital communication and intercultural pragmatics: compliment and complaint strategies in russian and english discourse	1383
Uzoqova Rushanoy Sherzodbek qizi The role of metaphor in forming ecological consciousness	1387
To‘laganova Muxlisa Ahmad yassaviybing "devoni hikmat" asarida tasavvufiy va axloqiy tarbiya masalalarining badiiy talqini	1392
Aliyeva Navruza Xabibullayevna A comparative semantic analysis of metaphoric units in english and uzbek	1397
Tursunaliyev Jamshidbek Qaxramonjon o‘g‘li Similarities and differences of metaphors in english and uzbek according to their semantic scope	1400
Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna Animal phraseology in uzbek and english languages: a comparative linguistic and cultural analysis	1404
Karimova Muyassarxon Abduqayumovna Globallashuv davrida diniy bagrikenglikni yoshlar ongiga singdirish tamoyillari	1409
Raxmanova Muxayyo Nabijanovna Innovative pedagogical and psychological approaches in english language teaching	1413
Tojiyeva Shahlo Mirzoxid qizi Tasavvufning ma’naviy-axloqiy tamoyillari va ularning zamonaviy jamiyat barqarorligidagi o‘rni	1419
Xamdamova Nargizaxon Abdulkosimovna The role of speech acts in shaping meaning in media communication	1423
Buronova Xolida Toshtemirovna Muso toshmuhammad o‘g‘li oybekning “bolalik” va xudoyberdi to‘xtaboyevning “mungli ko‘zlar” asarlarining qiyosiy tahlili	1431
Xikmatullayeva Marg’ubaxon Doniyorjon qizi Ingliz va o‘zbek tillarida shart ergash gaplarning o‘rganilishi: pragmatik yondashuv	1434
Xumora Jahongir qizi Xoliqova Tilshunoslikda “gender” tushunchasi	1440
Yoqubov Farxod Karimjon o‘g‘li O‘zbekiston va mdh mamlakatlari o‘rtasidagi migratsiyaviy hamkorlikning huquqiy asoslari	1446
Yunusova Tursunoy Ravshanjon qizi The lexical-semantic field of household appliance terminology	1449
Yunusova Tursunoy Ravshanjon qizi Nomination of household terminology in english	1453
Собирова Зилола Махмудовна Роль рабочей памяти и внимания в развитии метаязыкового осознания	1459
Хамраева Камола Шавкатовна Культурно-специфическая лексика в русскоязычном переводе романа айбека «навои»	1465
Karimova Durdona O‘quvchilarning og‘zaki va yozma muloqot kompetensiyalarini shakllantirish tamoyillari	1469
Fayzulloyev Baxtiyor Bobojonovich “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida saj’ san’ati	1472
Prof. Proxorova Olga Nikolayevna Filologiya darslarida nutqiy kompetensiyani oshirish yo‘llari	1475
Mo‘ydinjonova Durdonaxon Ilhomjon qizi Naqd pulsiz jamiyat sari: o‘zbekistonda fintech rivojlanishi va “yashirin iqtisodiyot” o‘rtasidagi bog‘liqlik	1479
Abdumutalibova Zeboxon Rafiq qizi Lingvokulturologiya: til va madaniyatning o‘zaro munosabati	1485

Maqola nomi va muallif	Bet
Ismoilova Ezoza Zamonaviy leksikografiyaning nazariy va amaliy muammolari	1489
Xakimbayeva Ozoda Kalandarovna Yozuv va uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati	1492
Ilmiy rahbar: Yo‘ldoshev Ibrohim Jo‘rayevich Abdulla qodiriyning “o‘tkan kunlar” romanida arxaizmlarning qo‘llanishi	1497
Abdumalikova Nilufar Abdumannon qizi Maktabgacha ta’limda bolalar uchun chet tillarini o‘qitish metodlari	1501
Usmonova Shahnoza Yoqubjon qizi, PhD Ingliz tili internet jargonlarining pragmatik funksiyalari	1504
Usmonova Shahnoza Yoqubjon qizi, PhD Internet jargonlarida sotsial identitet, pozitsiyalanish va diskursiv strategiyalar	1509
Ahmadova Shohsanam Sodiq qizi Hofiz xorazmiy ijodida zulf tasviri	1514
Ahmedova Baxtigul Umariddin qizi Mustaqillik davri o‘zbek dramaturgiyasida ijtimoiy-gumanitar g‘oyalar talqini	1520
Aliqulova Mohinur O‘ktam qizi Belgilash tizimini empirik baholash metodologiyasi va o‘zbek nasri uchun sinov asoslari	1523
Aripova Mahliyo Norboy qizi O‘zbek xalq maqollarida variantlilik va vatanparvarlik g‘oyasining badiiy talqini	1526
Solijonova Orzuxon Salimjon qizi A comparative study of the phonetic representation of the concept “fear” in uzbek and english	1533
Munira Karimova Ahmadjanovna Jek london asarlarida hayvon obrazlarining poetik talqini	1539
Qudratov Mirzobek Husniddin o‘g‘li Ulug‘bek hamdamning “lola” hikoyasi toponimlarining funksiyaviy-semantik xususiyatlari	1542
Ilhomova Shahzoda Baxtiyor qizi The transformative power of foreign language learning: personal growth, cultural awareness, and cognitive development	1546
Karimov Ulug‘bek Nusratovich Nil stivenson romanlarida kiborg obrazining poetik talqini	1549
Khasanov Jasurbek Abdulboqiyevich The dialectics of national identity and global citizenship	1552
Латфулина Наргиза Ринатовна Использование нейросетей в визуализации и изучении трудных случаев категории одушевленности/неодушевленности имен существительных	1556
Gulshoda Zafarjon qizi Maxmudjonova O‘zbek va ingliz lingvomadaniyatida “o‘g‘il” konsepti: verbalizatsiya, semantika va tarjima muammolari	1561
Zebokhon Musaeva Muzaffarovna Teaching the speech act of gratitude to uzbek students through web resources	1563
Ramazonova Zebuniso Yashinovna Badiiy matnda antroponimlarning lingvomadaniy vazifalari	1567
Юлбарсов Фахриддин Боходирович Теоретические предпосылки лингвоаксиологических и лингвокультурологических исследований	1572
Omoniddinova Durdonaxon Janobiddin qizi Teaching speech acts in online language learning: problems and practical approaches	1575
Xumora Jahongir qizi Xoliqova Ingliz va o‘zbek frazeologik birliklaridagi gender stereotiplarining milliy-madaniy xususiyatlarini o‘rganishga yondashuv	1579
Xamdamova Nargizaxon Abdulkosimovna The expression of speech acts in uzbek media communication: a pragmatic perspective	1583
Пазылова Айнур Сералиевна Сравнительный анализ обучения русскому и английскому языкам в билингвальной среде	1585
Пазылова Замира Сералиевна Использование интерактивных методов при	1593

Maqola nomi va muallif	Bet
изучении английской лексики по теме “education”	
Dialogue 1: University Admission Interview Примеры:	1595
Рахимбоева Нилуфар Жалоладдин кизи Метафора как когнитивный механизм познания и интерпретации мира	1598
Raxmatova Marjona Uktamovna Axiology and globalization: the value system in teaching a foreign language in modern society	1602
Xamroyeva Soxiba Muxiddinovna Luqmon bo‘rixonning “sokin daryo” asarida alisher navoiy an’anasining zamonaviy talqini	1606
Zaripova Aziza Shaxobiddinovna Madaniyatlararo muloqot va tarjimashunoslikka tarixiy yondashuv	1617
Sattorova Go‘zalxon Mamadaminovna Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida ingliz tilini takomillashtirishda metakognitiv tamoyillarning ahamiyati	1621
Reimbayeva Zilola Rustam qizi Strategies for engaging introverted learners in communicative language teaching: a multimodal approach	1624
Teshayeva Yulduz Hakim qizi Gender tengligi va xotin-qizlarning ta’lim olish huquqlarining xalqaro huquqiy asoslari	1629
Ubaydullayeva Umida Abdushukur qizi Markaziy osiyo xalqlari lisoniy manzarasida “mehmondo‘stlik” konseptining sinonimik qatori	1633
Umarova Xumora Xondamir qizi The function of “would” in english conditionals: a functional reassessment	1637
Толибова Мохигул Холмурод қизи Фан ва таълим соҳалари тараққиётида аёллар роли.	1640
Турдиалиева Эльнура Батыровна «Современная свадьба у русских и узбеков: между традицией и глобализацией»	1645
Zuxriddinova Xusniyaxon Fazliddin qizi Ijtimoiy-ma’naviy muhit transformatsiyasi: tahlil, baholash va zamonaviy texnologiyalar	1657
Khaknazarova Zilola Azamatovna The neuroscience of vocabulary acquisition in adult l2 learners: neuropedagogical foundations for language teaching	1663
Raxmanova Muxayyo Nabijanovna Enhancing esp lessons through needs analysis and profession-oriented tasks повышение эффективности занятий по английскому языку для специальных целей посредством анализа потребностей и профессионально ориентированных заданий esp darslarini ehtiyoj tahlili va kasbiy yo‘naltirilgan topshiriqlar asosida takomillashtirish	1670
Xalimjanov Dilshod Ergashbekovich Yashil energetika xizmatlari bozorini rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish	1677
Mavlonova Dilnoza Olimovna The connection between sleep and mental health	1679
Maxmudova Nargiza Ravshanovna “The linguocultural significance of proverbs on the theme of homeland”	1683
Sayipova Dilafruz Rahimovna “Boburnoma”da samarqand adabiy muhiti	1687
Shokirova Feruza Rivojlangan jamiyatda islom dinining ijtimoiy falsafiy roli	1691
Bobojonova Dilnoza Oxunjonovna O‘tkir hoshimovning “quyosh tarozisi” hikoyasi antroponimlarining lingvomadaniy tahlili	1697
Abdumajid Urishev Developing speaking skills through task-based language teaching (tbl) in efl classrooms	1703
Po’latova Zebiniso Bahromovna The role of literary translation in intercultural communication and the issue of adequacy	1706
Ostonova Zuhra Zubaydillo qizi The impact of sustainable tourism on the economy	1711
Nishonov Patxiddin Payziboyevich Chet tili ta’limi sifatini ta’minlashda nazorat va baholashning o‘rni	1715

Maqola nomi va muallif	Bet
Xakimova Feruzaxon Xatamjon qizi Kardiologik terminlarning lotin-yunon etimologik tahlili	1722
Master's Student, Fergana State University Neologisms and word formation processes in digital communication	1728
Narzullayev Shoxrud Nasrullo o'g'li Bank tizimi moliyaviy barqarorligini mustahkamlashning zamonaviy mexanizmlari va tavsiyalar	1733
Muratova Nargiza Baxramovna Reading competence as a factor in developing critical thinking among philology students	1739
Мавлонова Саидабону Анваровна Происхождение футуризма и его основные принципы	1744
Abdullayeva Soxibaxon Yakubovna Nemis tilida affiksatsiya orqali so'z yasalishi: strukturaviy va semantik tahlil	1749
Jurayeva Shakhlo Ergashboyevna A cross-cultural analysis of conceptual metaphors in political discourse	1760
Jurayeva Shakhlo Ergashboyevna Developing cognitive-linguistic thinking in students through the analysis of political discourse	1764
Hamroyeva Asaloy Uchqun qizi Ta'limdagi badiiy matnlar tahlilida leksik-semantik deviatsiyaning o'rni va zamonaviy tadqiqotlarda kognitiv xususiyatlari	1770
Maxmudjonova Gulshoda Zafarjon qizi Farg'ona Davlat universiteti magistranti Konseptologiya va uning gumanitar fanlar tizimidagi o'rni hamda ahamiyati	1775
Abduvaliyeva Farangizxon Salohiddin qizi Gender differences in linguapragmatic strategies used in online chats	1783
Adhamjonova Mohichehra Baxtiyorjon qizi Gender differences in language use: a sociolinguistic perspective	1788
Muhammadova Rahimaxon Asadjon qizi Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etishda xorijiy tillarni o'rgatishning natijadorligi	1793
Jurakulova Malika Sociolinguistic influences on young children's language and communication development	1796
Mamadaliyeva Dinoraxon Shoirbek qizi. O'zbek va ingliz she'riyatida ornitonimlarning lingvopoetik tahlili: qiyosiy tadqiqot	1802
Talaba: Dilshodbek Abdujabborov Chori o'g'li. Bozor iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot	1806
Bekmetova Dilnur Qudrat qizi Tarjimada funksional-semantik yondashuvning ahamiyati	1812
Bazarov Bunyod Tulkinjonovich The importance of teaching foreign languages at technical higher education system	1823
Aslonova Nargiza Mustafoyevna Mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish metodikasini takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar va istiqbollar	1829
Khojiboyeva Ezoza Sherali kizi Comparative analysis of metaphor, metonymy and simile in uzbek and english languages	1835
Meyliyeva Shafoat Erali qizi Intersectional feminism in african american women's literature: the interplay of race and gender	1839
Solijonova Orzuxon Salimjon qizi A comparative lexical study of the concept "fear" in uzbek and english	1847
Talibdjanov Baxodir Alimovich "Development of communicative competence in teaching foreign language for professional purposes"	1852
Yodgorova Nozima Nodir qizi A corpus-based typological study of english and uzbek verbs	1859
Abdushukurova Nigina Khasan kizi Problems of conveying emotional expressions in translation	1865

Maqola nomi va muallif	Bet
Abdunabiyeva Rayxona Rivojiddin qizi “Kafansiz ko‘milganlar” asarida urush fojialarining badiiy talqini	1869
Mamatqulov Botir Jovli o‘g‘li Badiiy obrazning tarjima jarayonidagi transformatsiyasi	1874
Hayitova Nadejda Davlatovna Ingliz tilini o‘qitishda rus va o‘zbek tillari metodikasining integratsiyasi: nazariy-metodologik jihatlar	1877
Azizbek Amonov Yangi o‘zbekiston sharoitida ijtimoiy-gumanitar fanlar va zamonaviy tadqiqotlarning ahamiyati	1882
4-sho‘ba	
Ismoilova Shakhnoza Abdumalik qizi Integration of digital technologies and pedagogical innovations	1887
Abriyev Nematillo To‘ychi o‘g‘li Elektrostatika bo‘limini o‘qitishda akt asosida talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi	1900
Hoshimova Dilobar Bo‘lajak boshlang‘ich ta'lim o‘qituvchilarining matematika fanini o‘qitishda simulyator dasturlaridan foydalanish	1905
Abdurahmonova Sadoqat Bektosh qizi Informatika fanini o‘qitishda algoritmik tafakkurni rivojlantirishning zamonaviy metodlari	1910
Abdiraimova Gulrukh Samad qizi Raqamli aboriginlar:alfa avlodining kognitiv inqilobi	1915
Askarova Mahfuza Erkin qizi Raqamli transformatsiya sharoitida kiberxavfsizlik: ommalashib borayotgan kiberjinoyatlar va ularning zamonaviy yechimlari	1920
Turobova Munira Tolibjon qizi Ayollarning it sohasida o‘zini o‘zi anglash va ijtimoiy moslashuv muammolari	1925
Bozarov Baxromjon Ilxomovich Lagranj interpoliatsion ko‘phadlari asosida raqamli ma’lumotlarni qayta ishlash.	1929
Nurillayev Bobomurot Najmitdinovich Elektr va magnitizm fanidan laboratoriya ishlarini bajarishda raqamli o‘lchov asboblaridan foydalanishning pedagogik afzalliklari	1932
Abdullayeva Dilnavoz Xusniddinovna Muhandislik ta’limida raqamli platformalar va kompetentlik	1942
Abdullayeva Dilnavoz Xusniddinovna Bo‘lajak muhandislarning kompetentligini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish	1946
Kuldashev Erkin Xususiy korxonalarda innavatsiyon yondashuvlar asosida raqamli boshqarishda kiberxavfsizlikni ta’minlash	1951
Zulpanova Feruza Ummatqul qizi Trigonometrik tengsizliklarni kompyuterli matematik tizimlardan foydalanib o‘qitish metodikasi	1954
Saydakhmedov Ravshan Xalxodjayevich[1] Innovative educational models for teaching additive manufacturing of uav components: integrating digital technologies and quality-oriented learning approaches	1959
Jamalova Ummihabiba Nurullaevna The advantages and disadvantages of blended traditional and digital technologies in speaking lessons	1967
Madatov Quvonchbek Geldiyor o‘g‘li Xxi asrda raqamlashtirishning ahamiyati	1973
Muxtarov Farrux Muhammadovich Internet buyumlari (iot) tizimlarida kiberhujumlarni aniqlash va bartaraf etish uchun adaptiv gibrid algoritmni ishlab chiqish	1978
Eshmirzayev G‘ulomjon Yusupovich Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini o‘qitishda axborot texnalogiyalarini qo‘llash	1996
Rahmonqulov Jasurbek To‘rabek o‘g‘li Elektron ta’limda virtual laboratoriyalarning roli va ularni yaratish texnologiyasi	2001
Ilmiy rahbar: Rahimova Farzona Raqamli transformatsiya va sdg 9: janubiy koreya va o‘zbekistonning qiyosiy tahlili digital transformation and sdg 9: a comparative analysis of south korea and uzbekistan цифровая трансформация и цур 9: сравнительный анализ южной кореи и узбекистана	2005

Maqola nomi va muallif	Bet
Umarova Zaxro Abduraxim qizi Raqamli ta’lim transformatsiyasida ar, vr va metaverse texnologiyalarining o‘rni va istiqbollari	2020
Shamsiddinov G‘iyosjon Husniddin o‘g‘li O‘spirinlik davrida raqamli muhit ta’sirini o‘rganishda umumta’lim maktablarining tashkiliy-pedagogik imkoniyatlari va cheklovlari	2026
Sharipov Mirzoxid Latifovich Axborotlashgan jamiyatning shakllanishi, bosqichlari va modellari: ijtimoiy-falsafiy tahlil	2032
Sidiqova Shoxsanam Shoilxom qizi Raqamli texnologiyalar asosida chet tili retseptiv ko‘nikmalarini rivojlantirishning didaktik modellari	2038
Suvankulov Baxtiyor Mamarasulovich Raqamli ta’lim muhitida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasini rivojlatirish amaliy natijalari haqida.	2041
Xudoyarov Davron Mobil robotlarni masofadan boshqarishda simli va simsiz boshqaruv texnologiyalari	2046
Mo‘ydinova Durdona Qahramon qizi Raqamli ta’lim muhitida talabalarning mustaqil ta’lim olish kompetensiyalarini rivojlantirish	2048
Daliyev Baxtiyor Sirojiddinovich Singulyar integral tenglamalarni optimal kvadratur formulalar yordamida yechish	2052
Maxmutazimova Yulduz Raxmatovna Raqamli transformatsiya davrida maktabgacha ta‘lim tizimida kommunikativ kompetensiya integratsiyasini tatbiq etish zaruriyati	2055
Xidirova Maftuna Rizaqul qizi Raqamli transformatsiya sharoitida zamonaviy fan va ta’lim: innovatsion yondashuvlarning psixologik jihatlari va tendensiyalari	2062
Olimov Muslimbek Ulug‘bek o‘g‘li Xorijiy mamlakatlardagi professor-o‘qituvchilar faoliyatini boshqarishda qo‘llaniladigan axborot tizimlari	2069
Yo‘ldoshboyeva Gulmira Xushnudovna “ Raqamli ta’lim muhitida kreativ fikrlash va kognitiv kompetentlikni rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari’’	2080
Otamurodova Sabina Mansurovna Davlat telekanallarida axborot xavfsizligi masalalari: kiberjurnalistika mohiyati	2084
Таможенный кодекс Республики Узбекистан Список литературы	2093
Мавлонова Дилноза Олимовна Цифровые источники науки	2093
Reypnazarov Ernazar Najimovich 5G operating principle based on load forecasting	2096
Komil Kamol o‘g‘li Issiqlik energomarkaz nasos agregatlarini modernizatsiya qilishda intellektual nazorat va raqamli texnologiyalarni qo’llash istiqbollari.	2100
Xafizov Islom Ikramovich Scada tizimlari asosida elektr energiya balansini avtomatik hisoblash modeli	2106
Otabayeva Sevaraxon Shaxobbidinovna Raqamli jamiyatda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish muammolari	2112
Allanazarova Anora Muxobir qizi Raqamli texnologiyalar asosida matematik modellashtirishning zamonaviy usullari	2120
Aminova Rayxon Ravshanovna Takomillashtirilgan metodikaning tajriba-sinov natijalari va tarbiyaviy natijadorlik tahlili	2126
Boboqulov Ramazon Jumaboy o‘g‘li Innovatsion modelning tajriba-sinov natijalari va turistik jozibadorlikni oshirish samaradorligi tahlili	2131
Suyarova Matluba Xusanovna Texnika oliygohlarida mikroelektronika, elektronika fanlarini o‘qitishda ta’lim texnologiyalari	2137
Bozorov Sardor To‘raboy o‘g‘li Raqamli makonda shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari	2141
Salimova Ra’no Abduxamid qizi Chatbot texnalogiyalarining ingliz tili o’qitishdagi samaradorligi	2145
Omonova Laylo Sunatillo Qizi Diofont tenglamalarini yechishning uzluksiz kasr	2149

Maqola nomi va muallif	Bet
xossalari yordamida yechish metodikasi	
Otabayeva Sevaraxon Shaxobbidinovna Obyektga yo‘naltirilgan dasturlashning ta'lim jarayonidagi ahamiyati	2153
Fozilova Odina Nabiyevna Singapur metodikasi va kit thinger dasturi	2163
Ubaydullayeva Gullola Raqamli tibbiyotga o‘tish davrida ultratovush diagnostika tizimlarining metrologik ishonchliligini oshirish strategiyasi	2168
Holiqova Guljamol Molekulyar-kinetik nazariyaning asosiy tenglamasini “sinkveyn” metodi asosida samarali o‘rgatish	2171
Jabborova Jasmina Hamid qizi Internet tarmog‘ining signal uzatish tezligini kompyuterli matemetik tizimlarda tahlil qilish	2180
Jurayev O‘tkirbek Murodullo o‘g‘li Muhandislik ta’limida kiberxavfsizlik va axborot himoyasi bo‘yicha innovatsion yondashuvlar	2185
Jurayev O‘tkirbek Murodullo o‘g‘li Muhandislik fanlarini o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha xalqaro tajriba	2191
Masharipova Kumushoy Amin qiz Raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali ta’limda o‘quvchilar faolligini oshirish	2195
Ko‘chimmurotova E’zoza Jaloliddin qizi Raqamli platformalar orqali ingliz tilini masofadan o‘qitish samaradorligi	2202
Юлдашев Мадаминжон Мухаммадкул угли Сравнительный анализ архитектур цифровых двойников в современных промышленных системах	2207
Jumakulova Mavludaxon Xosilovna Matematika o‘qituvchisining innovatsion-integratsion pedagogik foliyatining nazariy-metodik asoslari.	2213
Narzullayeva Xilola Abdukomilovna Investitsiya muhiti jozibadorligini baholashning nazariy asoslari	2217
Erkinov Shahriyor Tulqin o‘g‘li O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida 'renessans darslari' metodikasining talabalar intellektual koeffitsiyentiga ta’sirini empirik tahlil qilish	2232
Murodillayeva Xumora Behzod qizi The importance of modern technology in human development	2238
Narzullayev Shoxrud Nasrullo o‘g‘li O‘zbekiston bank tizimining moliyaviy holati va rivojlanish tendensiyalari tahlili	2241
Narzullayeva Gavhar Otabekovna Chiziqli tenglamalar sistemasi	2247
Abdunasimov Shavkat Shuhratovich O‘zbek tilida kontekstni aniqlash uchun kichik til modellaridan foydalanish	2255
Qosimova Dilafruz Abduqaxar qizi Raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining kasbiy kompetentligini oshirish.	2260
Qosimova Dilafruz Abduqaxar qizi Pedagogik muloqot va uning talaba tarbiyasidagi roli.	2264
Ne’matov Oybek Erkin o‘g‘li Atrof muhitni o‘rganish fanida interaktiv platformalardan foydalanish samaradorligi	2268
Otabayeva Sevaraxon Shaxobbidinovna Zamonaviy chatbotlarni yaratish texnologiyalari va ularning ta’lim tizimidagi istiqbollari	2274
Shokirova Mehrangiz Orziqul qizi Masofaviy va elektron ta’limning paydo bo‘lishi hamda dastlabki rivojlanish bosqichlari (xx asr)	2278
Srodjev A’zam Aminovich O‘qituvchilar, o‘quvchilar va talabalar orasida o‘tkazilgan so‘rovnoma va diagnostik tahlil natijalari: multimedia taqdimotlariga munosabat va qo‘llanish darajasi	2285
Shokirova Mehrangiz Orziqul qizi Elektron platformalardan foydalanish bo‘yicha metodik tavsiyalar va istiqbolli yo‘nalishlar	2296
Ro‘zimamatova Mehribon Otabekovna Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va	2309

Maqola nomi va muallif	Bet
raqamlashtirish	
Karimova Latofat Sadullayevna Raqamli iqtisodiyotga o'tish jarayonidagi mavjud infratuzilma va rivojlanish tendensiyalari	2313
Tojiboyeva Shaxnozaxon Xoshimjon qizi Axloqiy tarbiya samaradorligini baholash mezonlari va diagnostik instrumentariy	2318
Tojiboyeva Shaxnozaxon Xoshimjon qizi Innovatsion modelning tajriba-sinov natijalari va axloqiy tarbiya samaradorligini oshirish tahlili	2324
Turaxonova Shaxnoza Odiljonovna Tibbiy tasvirlarni qayta ishlashda xususiyatlarni ajratishning (feature extraction) ilmiy ahamiyati	2329
Arabov Ubaydullo Hamroqul o‘g‘li Ilmiy faoliyatni raqamli baholashda dublin core va cerif standartlari asosidagi gibrid meta-ma'lumotlar arxitekturasi	2335
Akmalov Abbos Akramovich Matematika ta’limida geometrik masalalarni algebraik usulidan foydalanib yechish asosida o‘quvchlarni matematik qobiliyatlarini rivojlantirish	2345
To‘raqulov Asfandiyor Jahongirovich Onlayn ta’lim platformalarida o‘quvchi ma’lumotlarini mashinaviy o‘qitish va rag asosida qayta ishlaydigan adaptiv tizim arxitekturasi	2349
Choriyev Shaxzod Akmalovich Raqamli iqtisodiyot sharoitida kichik biznes va tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish	2356
5-sho‘ba	
Axatov Sunnatjon Axtam o‘g‘li Jadidchilik harakatida yoshlar tarbiyasining tarixiy asoslari	2360
Tolibova Moxigul Xolmurod qizi Qashqadaryoda ayollar ijtimoiy faolligi tarixi.	2363
Tolibova Mokhigul Kholmurod qizi History of women's social activity in kashkadarya.	2363
Толибова Мохигуль Холмурод кызы История общественной женской деятельности кашкадарьи.	2364
Shodiyorov Eldor Sharif o‘g‘li “Sharq va g‘arb renessansi: uyg‘onish ikki yo‘l bilan kechganmi?”	2369
Dilshod Sharopov Buxoro davlat universiteti Farhod qosimov rahbar, tashkilotchi va jamoat arbobi	2374
Xabibillayev Baxodir Asatilla o‘g‘li Qoraxoniylar davlati siyosiy tarixi.	2379
Botir Xaitmurotov Bahodir o‘g`li Turon savdo yo‘li: madaniy meros va zamonaviy tadqiqotlar	2384
Begaliyeva Mehriniso Olimnazarovna Surxon vohasi sug‘orish tizimi tarixining d.n.logofet asarlarida yoritilishi	2394
Hazratova Zebiniso Jahongir qizi Ma’rifat va milliy taraqqiyot yo‘lida: mahmudxo‘ja behbudiy	2400
Boboqulov Ramazon Jumaboy o‘g‘li O‘zbekiston madaniy meros ob’yektlarining hozirgi holati, ta’mirlash va konservatsiya amaliyotining samaradorlik darajasi	2406
Xabibillayev Baxodir Asatilla o‘g‘li Turk xoqonligining o‘rta asrlar tarixida tutgan o‘rni.	2412
Berdimamatova Fotima Jadid ma’rifatparvarlarning axloqiy qarashlari	2419
Kalabaeva Sevara Barliqbaevna Qoraqalpog‘iston hududida dastlabki shaharsozlik jarayonlari va ularning shakllanish bosqichlari (ayaz qal’a misolida)	2429
Mahmudova Go‘zal Mirzo ulug‘bek hayoti, ilmiy merosi	2435
Murodillayev Sardorbek Rustamjon o‘g‘li Umumta’lim maktablari tarix o‘qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirishda yangi malaka oshirish tizimining roli	2440
Najmidinova Guzal Axlitdinovna Yangi o‘zbekiston sharoitida turkiy xalqlarning	2445

Maqola nomi va muallif	Bet
madaniy integratsiyasini rivojlantirish strategiyalari	
Qodirova Zuhra Amir temur davlatining ichki va tashqi siyosati	2450
Rustamov Ramziddin Abdullayevich “Tarbiya” fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik-psixologik tendensiyalar va ma’naviy meros transformatsiyasi mexanizmlari.	2460
Safarov Bobirjon Baxodir o‘g‘li Tarix fanini o‘qitishda darsni loyihalashning innovatsion modellari va raqamli texnologiyalar integratsiyasi	2461
Normuxamedov Zarif Normo‘minovich Tarix va tarbiya darslarida jadid ma’rifatparvarlari merosidan foydalanish orqali yoshlarda ijtimoiy faollikni oshirish.	2475
Abduvohidova Laziza Farhod qizi In - yan - bitta moddiy dunyoning qarama-qarshi tomonlari	2482
Khasanov Jasurbek Abdulboqiyevich The role of cultural heritage in youth education in new uzbekistan	2486
Yuldoshvoyeva Xurshida Abdusattor qizi Markaziy osiyo mutafakkirlarining ilmiy va ma’naviy merosi	2494
Ahmadov Ahmadjon Asror o‘g‘li Muhojirlikdagi ma’rifatparvar: hoshim shoyiq hayoti va faoliyati просветитель в вопросах миграции: жизнь и творчество хашима шойика an enlightener in migration: the life and work of hashim shoyik	2497
Temirov Nodirbek Ashur o‘g‘li Alisher navoiy asarlarida ta’lim-tarbiya va komil inson g‘oyalarining tarixiy ildizlari	2501
Bobohusenov Akmal Ashurovich Buxoroning qadimiy darvozalari	2510
Kenjayev Sardor Nurmurod o‘g‘li Amir temur saltanatida ilm-fan va tafakkur rivoji: bugungi yoshlar ongida tanqidiy fikrlashni shakllantirish bo‘yicha tarixiy saboqlar	2515
6-sho‘ba	
Shodmonov Feruz Abdullajonovich O‘zbekiston gnaphosidae (araneae) faunasining zoogeografik strukturasi va areal tiplarining kompleks tahlili	2520
Abdullayev Fayoz Mahmatqul o‘g‘li Ta’lim muassasalarining energiya tejash strategiyasini amalga oshirish	2527
Alijonova Mohinur Zohidjon qizi Iqlim adolati nuqtayi nazaridan iqlim o‘zgarishi va ijtimoiy tengsizlik: global muammo va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi	2532
Ergashev Ozodbek Sherkul o‘g‘li Og‘irlik va elastiklik kuchlari mavzusini amaliy masalalar asosida o‘qitish	2541
Hamraqulov Maxmudxo‘ja Iqlim o‘zgarishi sharoitida oziq-ovqat xavfsizligining ijtimoiy jihatlari	2545
Адилбек Сайт-Муратович Кулумбетов Синтез и структурные свойства тонких пленок $bi_3fe_5o_{12}$, полученных методом двойного ионно-лучевого осаждения	2554
Alixonova Maftuna Eralixon qizi Kversetin–mis kompleksning sintezi, tuzilishi va antioksidant xususiyatlari	2559
Kamolova Fotima G‘ofurjon qizi Lidar va gnss texnologiyalari asosida qadimgi ipak yo‘lining yo‘qotilgan karvonsaroylarini qayta topish metodikasi	2563
Madatov Quvonchbek Geldiyor o‘g‘li Aniq fanlar ustida olib borilayotgan innovatsion tadqiqotlar	2568
Maxmudova Nasibaxon Abdujabborovna Oliy ta’limda matematik modellashtirishni o‘qitishning innovatsion metodikasi (maple dasturi misolida)	2573
Yuldasheva Mohigul Turdaliyevna Tuxumdon endometrioid kistalarida fibroz jarayonlarining rivojlanish jarayonlari	2583
Fayziyev Shaxobiddin Shavkatovich Nuqsonli $febo_3$ kristallarining termodinamik xossalari	2590
Safarova Komila Sarvar qizi Kollembola turkumining morfofiziologik xususiyatlari va strukturaviy adaptatsiyalari	2604

Maqola nomi va muallif	Bet
Azzamova Nilufar Elektromagnit qurilmalarning ishlash prinsipini elektr tokining magnit ta’siri asosida tahlil qilish	2609
Sayitqulova Shaxriniso Xolbek qizi Ittriy temir granati (yig) yupqa plyonkalarining o‘stirish texnologiyalari va ularning magnit xususiyatlariga strukturaviy omillarning ta’siri	2615
Azimov Shavkat Shuxratovich Biostimulator qo‘llanilgan sharoitda gidroponika va tuproqda unib chiqqan bug‘doy donlarining oziqaviy ko‘rsatkichlarini qiyosiy baholash	2620
Muzaffarov Firdavs Fuzayl o‘g‘li Qayta tiklanuvchi energiya manbalarining elektr tarmoqlariga ta’siri	2625
Raxmatullayeva Bahor Shavkat qizi Tabiiy va aniq fanlar: innovatsion tadqiqotlar	2631
Jumaev Rasul The role of climate and human influence in shaping soil fertility	2637
Abdullayev Muhiddin Qalandar o‘g‘li Xorazm viloyatida sanitariya tozalash tizimining korxonalar va tumanlar kesimidagi statistik tahlili	2642
Xolmirzayev Yusufali Mahamadsaidovich O‘zbekistonda chuchuk suv yetishmovchiligi va kelajakdagi oqibatlari	2647
Yo‘ldoshev Farhodjon Baxtiyor o‘gli Boshlang‘ich sinf tabiiy fanlar darslarida o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini diagnostika qilishning innovatsion vositalari	2653
Omonqulov Ulug‘bek Maxsiddinovich Zaharli ilonlarning biologik xilma-xilligi va tabiiy muhitdagi o‘rni	2657

SUN’IY INTELLEKT DAVRIDA OLIY TA’LIMDA AKADEMIK HALOLLIKNI TA’MINLASH VA TALABALAR MUSTAQIL ISHINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARI

Niyozov Alisher Komilovich

Buxoro innovatsiyalar universiteti

O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor

texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada generativ sun’iy intellekt texnologiyalarining keng tarqalishi natijasida oliy ta’lim tizimida yuzaga kelgan akademik halollik muammosi va talabalar mustaqil ishini baholashning yangicha yondashuvlari tahlil qilingan. An’anaviy yozma topshiriqlar va referatlarga asoslangan baholash usullari sun’iy intellekt davrida o‘z ishonchliligini yo‘qotayotgani, plagiat va AI-matnlarni aniqlash dasturlari esa to‘liq kafolat bermasligi ilmiy asoslab ko‘rsatilgan. Maqolada baholash tizimini natijaga emas, balki o‘quv jarayoniga yo‘naltirish, og‘zaki himoya, loyihaviy va amaliy topshiriqlarni joriy etish hamda talabalarda akademik halollik madaniyatini shakllantirish bo‘yicha tizimli metodik yondashuv taklif etilgan. Xulosa sifatida sun’iy intellektni taqiqlash emas, balki uni ta’lim jarayoniga ochiq va mas’uliyatli integratsiya qilish orqali ta’lim sifatini saqlash mumkinligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, akademik halollik, oliy ta’lim, mustaqil ish, baholash mexanizmlari, generativ AI, plagiat, jarayonga yo‘naltirilgan baholash, og‘zaki himoya, ta’lim sifati.

Zamonaviy oliy ta’lim tizimi so‘nggi yillarda misli ko‘rilmagan texnologik o‘zgarishlar girdobiga tushib qoldi. ChatGPT va unga o‘xshash generativ sun’iy intellekt vositalarining ommaviy tarzda foydalanuvchilar ixtiyoriga berilishi talabalarning o‘quv faoliyatini tubdan o‘zgartirib yubordi. Bir tomondan, bu texnologiyalar ma’lumot izlash, matn tahlil qilish va ijodiy g‘oyalarni shakllantirishda kuchli yordamchi vositaga aylangan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ular oliy ta’limdagi eng nozik tushunchalardan biri — akademik halollik tamoyiliga jiddiy tahdid

solmoqda. Bugungi kunda talaba kursni o‘zlashtirmasdan, mustaqil fikrlamasdan ham sun’iy intellekt yordamida ko‘rinishidan mukammal referat, kurs ishi yoki esse taqdim eta oladi. Aynan shu vaziyat o‘quv ishlarini tashkil etish va sifatni nazorat qilish bilan shug‘ullanuvchi har bir mutaxassis oldida dolzarb metodik muammoni keltirib chiqaradi: sun’iy intellekt davrida talabaning haqiqiy bilimi va kompetentligini qanday qilib xolisona baholash mumkin?

Bu muammoning ko‘lami statistik ma’lumotlar bilan ham tasdiqlanadi. Xalqaro tadqiqotlarga ko‘ra, talabalar orasida o‘quv topshiriqlarini bajarishda generativ sun’iy intellektdan foydalanish darajasi qisqa muddat ichida bir necha barobar oshgan: ayrim so‘rovnomalarda bu ko‘rsatkich talabalarning 80 foizidan ortig‘ini tashkil etmoqda. Shu bilan birga, AI tomonidan yaratilgan matnni aniqlovchi dasturlarning ishonchliligi yetarli darajada emasligi ilmiy adabiyotlarda alohida ta’kidlanadi. Bunday detektorlar ko‘pincha haqiqiy mualliflik matnini xato ravishda sun’iy intellekt mahsuli deb belgilashi yoki, aksincha, mohirona tahrirlangan AI-matnni payqamasligi mumkin. Demak, faqat texnik nazorat vositalariga tayanish — masalan, antiplagiat va AI-detektor dasturlarini kuchaytirish — muammoni tubdan hal etmaydi, balki o‘qituvchi bilan talaba o‘rtasida doimiy “quvlamachoq” holatini yuzaga keltiradi.

Ushbu vaziyatda eng samarali yechim baholash falsafasini qayta ko‘rib chiqishdan iborat. An’anaviy tizimda baholash asosan tayyor mahsulotga — topshirilgan yozma ishga qaratilgan edi. Sun’iy intellekt esa aynan shunday yakuniy mahsulotni bir necha soniyada yaratib bera oladi. Shu bois, baholashning og‘irlik markazini natijadan jarayonga ko‘chirish zarur. Bu shuni anglatadiki, o‘qituvchi talabaning faqat oxirgi matnini emas, balki uning fikr yuritish bosqichlarini, manbalar bilan ishlash jarayonini, qoralama va tahrirlarni hamda mavzuni og‘zaki himoya qila olish qobiliyatini baholashi lozim. Jarayonga yo‘naltirilgan baholashda talaba o‘z ishini bosqichma-bosqich topshiradi, har bir bosqichda o‘qituvchi bilan muloqotda bo‘ladi va shu tariqa ishning haqiqiy mualliflik darajasi tabiiy ravishda namoyon bo‘ladi.

Akademik halollikni ta’minlashning ikkinchi muhim mexanizmi — og‘zaki himoya va interaktiv suhbatni baholash tizimiga keng joriy etishdir. Talaba taqdim

etgan mustaqil ish bo‘yicha qisqa og‘zaki suhbat o‘tkazish o‘qituvchiga uning materialni qay darajada tushunganini aniq belgilash imkonini beradi. Agar talaba o‘z ishidagi asosiy tushunchalarni izohlay olmasa yoki keltirilgan dalillarni mustaqil ravishda asoslay olmasa, bu ishning mualliflik darajasi haqida ravshan xulosa beradi. Bunday yondashuv nafaqat sun’iy intellektdan suiiste’molni cheklaydi, balki talabaning og‘zaki nutqi, mantiqiy fikrlashi va kasbiy muloqot ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Aynan shu ko‘nikmalar bo‘lajak mutaxassisning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini belgilaydi.

Uchinchi yo‘nalish topshiriqlarning xususiyatini o‘zgartirish bilan bog‘liq. Sun’iy intellekt umumiy, nazariy va takrorlanuvchi savollarga oson javob bera oladi, biroq u talabaning shaxsiy tajribasiga, mahalliy sharoitga yoki aniq amaliy vaziyatga asoslangan topshiriqlarda samarasiz bo‘lib qoladi. Shu sababli o‘qituvchilar topshiriqlarni shunday loyihalashlari kerakki, ularda talabadan o‘zining shaxsiy nuqtai nazarini, muayyan korxona yoki hudud misolidagi tahlilni, amaliy tajriba natijasini yoki dars davomida o‘tilgan aniq materialga bog‘liq mulohazani talab qilsin. Loyihaviy va muammoga yo‘naltirilgan topshiriqlar, dala tadqiqotlari, amaliy keys-stadilar va guruhli ijodiy ishlar aynan shunday yondashuvga xizmat qiladi. Bunday topshiriqlar sun’iy intellekt yordamida to‘liq bajarib bo‘lmaydigan, talabaning haqiqiy ishtirokini taqozo etadigan vazifalardir.

Eng muhim va uzoq muddatli yechim esa talabalarda akademik halollik madaniyatini shakllantirishdan iborat. Texnik cheklovlar va nazorat tizimlari qanchalik mukammal bo‘lmasin, ular faqat tashqi to‘siq vazifasini bajaradi. Haqiqiy o‘zgarish talabaning ichki e’tiqodi — bilim olish uning shaxsiy kelajagi va kasbiy salohiyati uchun zarurligini anglashi orqali yuzaga keladi. Shu bois oliy ta’lim muassasalari talabalarga sun’iy intellektni qachon va qanday qilib axloqiy doirada ishlatish mumkinligini aniq tushuntiruvchi shaffof qoidalar ishlab chiqishi lozim. Bu yerda sun’iy intellektni butunlay taqiqlash emas, balki uni ochiq, mas’uliyatli va shaffof tarzda qo‘llashga o‘rgatish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Masalan, talabadan ishida sun’iy intellektdan qaysi maqsadda foydalanganini ochiq ko‘rsatishni talab qilish — uning AI-savodxonligini oshiradi va halollik tamoyilini mustahkamlaydi.

Bularning barchasi o‘qituvchining rolini ham qayta belgilaydi. Sun’iy intellekt davrida o‘qituvchi shunchaki bilim manbai yoki yozma ishlarni tekshiruvchi nazoratchi emas, balki talabaning ta’limiy traektoriyasini boshqaruvchi mentor va tadqiqotchi-pedagogga aylanadi. U talabaga sun’iy intellekt bera olmaydigan narsani — tanqidiy fikrlash, qadriyatlar, kasbiy mas’uliyat va ijodiy izlanish ko‘nikmalarini singdiradi. Universitet miqyosida bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun professor-o‘qituvchilarning malakasini oshirish, ularni zamonaviy baholash metodikalari va AI-vositalari bilan ishlashga o‘rgatish hamda yagona institutsional siyosatni shakllantirish talab etiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt oliy ta’lim uchun bir vaqtning o‘zida ham imkoniyat, ham sinov bo‘lib kelmoqda. Akademik halollikni ta’minlash va talabalar mustaqil ishini xolisona baholash muammosini faqat taqiqlar yoki texnik detektorlar bilan hal etib bo‘lmaydi. Eng samarali yo‘l — baholashni natijadan jarayonga ko‘chirish, og‘zaki himoya va interaktiv suhbatni kuchaytirish, shaxsiy tajriba va amaliyotga asoslangan loyihaviy topshiriqlarni joriy etish hamda talabalarda akademik halollik madaniyatini tarbiyalashdan iborat tizimli metodik yondashuvdir. Ushbu yondashuvni Buxoro innovatsiyalar universiteti va boshqa oliy ta’lim muassasalari amaliyotiga bosqichma-bosqich joriy etish orqali biz sun’iy intellektni ta’lim jarayonining dushmaniga emas, balki talabaning rivojlanishiga xizmat qiluvchi ishonchli vositaga aylantira olamiz. Pirovardida bu raqamli davrda ham oliy ta’lim sifatini, ishonchliligini va inson kapitalini saqlab qolishning kafolati bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni. – Toshkent, 2019.

2. Perkins M. Academic Integrity Considerations of AI Large Language Models in the Post-Pandemic Era: ChatGPT and Beyond // Journal of University Teaching & Learning Practice. – 2023. – Vol. 20, №2. – P. 1–24.

3. Cotton D.R.E., Cotton P.A., Shipway J.R. Chatting and Cheating: Ensuring Academic Integrity in the Era of ChatGPT // Innovations in Education and Teaching International. – 2024. – Vol. 61, №2. – P. 228–239.

4. Rudolph J., Tan S., Tan S. ChatGPT: Bullshit Spewer or the End of Traditional Assessments in Higher Education? // Journal of Applied Learning & Teaching. – 2023. – Vol. 6, №1. – P. 342–363.

5. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 250 p.

6. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent: Fan, 2021. – 196 b.

7. Muslimov N.A. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. – Toshkent: TDPU nashri, 2022. – 168 b.

RAQAMLI DAVRDA YOSHLARNING MA’NAVIY IMMUNITETINI SHAKLLANTIRISH VA AXBOROT XURUJLARIGA QARSHI KURASHNING SAMARALI MEXANIZMLARI

Yarashov Mansurjon G‘aybullayevich

Buxoro innovatsiyalar universiteti

Yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha prorektor

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar va internetning jadal rivojlanishi sharoitida yoshlarning ma’naviy immunitetini shakllantirish hamda axborot xurujlari, “ommaviy madaniyat” va destruktiv g‘oyalarga qarshi kurashning samarali mexanizmlari tahlil qilingan. Globallashuv va virtual makonning chegarasizligi yosh avlod ongi va qalbi uchun kurash maydoniga aylanayotgani, an’anaviy tarbiyaviy usullar esa o‘z samaradorligini qisman yo‘qotayotgani ilmiy asoslab ko‘rsatilgan. Maqolada ma’naviy-ma’rifiy ishlarni taqiqlar va ma’ruzaviy yondashuvdan interaktiv, amaliy va shaxsga yo‘naltirilgan shaklga o‘tkazish, yoshlarda media-savodxonlik va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda milliy qadriyatlarni zamonaviy raqamli formatlar orqali targ‘ib etish bo‘yicha tizimli metodik yondashuv taklif etilgan. Xulosa sifatida yoshlarni axborot makonidan sun’iy

ravishda izolyatsiya qilish emas, balki ularda mustahkam ichki e’tiqod va ma’naviy tanlov madaniyatini tarbiyalash orqaligina barqaror natijaga erishish mumkinligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: Ma’naviy immunitet, yoshlar tarbiyasi, axborot xuruji, ommaviy madaniyat, media-savodxonlik, milliy qadriyatlar, raqamli makon, ma’naviy-ma’rifiy ishlar, tanqidiy fikrlash, vatanparvarlik.

Bugungi globallashuv va raqamlashuv jarayonlari inson hayotining barcha sohalarini qamrab olar ekan, ular yosh avlod ongi va dunyoqarashiga ham misli ko‘rilmagan ta’sir o‘tkazmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalarning chegara bilmas tarzda kengayishi yoshlarga bilim, muloqot va o‘zini namoyon etish uchun bemisl imkoniyatlar ochib bergani shubhasiz. Biroq aynan shu makon orqali turli xil destruktiv g‘oyalar, soxta qadriyatlar, “ommaviy madaniyat” namunalari va maqsadli axborot xurujlari ham yosh qalblarga kirib bormoqda. Mazkur sharoitda yoshlarning ma’naviy immunitetini — ya’ni yot va zararli ta’sirlarga qarshi ichki turg‘unligini mustahkamlash ma’naviy-ma’rifiy ishlar bilan shug‘ullanuvchi har bir mutaxassis oldida turgan eng dolzarb vazifaga aylanmoqda. Asosiy masala quyidagicha qo‘yiladi: raqamli davrda yoshlarni axborot makonidan uzib qo‘ymasdan, ularda mustaqil va sog‘lom ma’naviy tanlov qilish qobiliyatini qanday tarbiyalash mumkin?

Bu muammoning ko‘lami statistik ma’lumotlar bilan ham tasdiqlanadi. Tadqiqotlarga ko‘ra, bugungi kunda yoshlar kunining sezilarli qismini raqamli qurilmalar va ijtimoiy tarmoqlarda o‘tkazmoqda — ayrim so‘rovnomalarda o‘smirlar va yoshlarning kunlik “ekran vaqti” bir necha soatdan oshib ketmoqda. Aynan shu makon orqali tarqatiladigan axborotning katta qismi esa hech qanday ma’naviy-axloqiy filtr orqali o‘tmaydi. Shu bilan birga, yoshlar ongini nishonga oluvchi axborot xurujlari tobora nozik va yashirin shakllarga o‘tib bormoqda: ular ochiq da’vat tarzida emas, balki ko‘ngilochar kontent, bloggerlik, “trend”lar va o‘yin-kulgi niqobi ostida ta’sir o‘tkazadi. Demak, faqat taqiqlovchi va cheklovchi choralarga tayanish — masalan, ayrim saytlarni bloklash yoki qattiq nazorat o‘rnatish — muammoni tubdan hal

etmaydi, balki yoshlar bilan tarbiyachilar o‘rtasida doimiy “quvlamachoq” va ishonchsizlik holatini yuzaga keltiradi.

Ushbu vaziyatda eng samarali yechim ma’naviy-ma’rifiy ishlar falsafasini qayta ko‘rib chiqishdan iborat. An’anaviy tizimda tarbiya asosan bir tomonlama — quruq ma’ruza, da’vat va taqiq shaklida olib borilar edi. Bunday yondashuv esa raqamli muhitda ulg‘ayayotgan, axborotni tanqidiy qabul qilishga o‘rgangan yosh avlodga deyarli ta’sir o‘tkazmaydi. Shu bois ma’naviy-ma’rifiy ishlarning og‘irlik markazini nasihatdan muloqotga, majburlashdan ishontirishga ko‘chirish zarur. Bu shuni anglatadiki, tarbiyachi yoshlarga tayyor xulosalarni o‘rgatishdan ko‘ra, ularda mustaqil fikrlash, har qanday axborotni saralay olish va o‘z qarashlarini erkin asoslay olish qobiliyatini shakllantirishi lozim. Interaktiv munozaralar, ochiq fikr almashish maydonchalari va yoshlarning o‘zi tashabbus ko‘rsatadigan loyihalar aynan shunday haqiqiy ma’naviy turg‘unlikni tabiiy ravishda shakllantiradi.

Yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlashning ikkinchi muhim mexanizmi — ularda media-savodxonlik va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini keng shakllantirishdir. Bugungi yosh inson kuniga o‘nlab, hatto yuzlab axborot oqimiga duch keladi, biroq ularning qaysi biri haqiqat, qaysi biri soxta yoki manipulyatsiya ekanini ajrata olishi zarur. Yoshlarga axborot manbasining ishonchliligini tekshirish, soxta xabar (feyk) belgilarini tanish, targ‘ibot va haqiqiy ma’lumotni farqlash hamda ijtimoiy tarmoqlardagi yashirin ta’sir usullarini anglash ko‘nikmalarini o‘rgatish ularning ma’naviy himoya qalqoniga aylanadi. Bunday yondashuv nafaqat zararli ta’sirlarni cheklaydi, balki yoshlarning mustaqil tahliliy fikrlashini, mantiqiy mulohaza va o‘z qarashini asoslay olish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Aynan shu ko‘nikmalar yosh avlodning har qanday axborot xuruji oldida ongli va mustahkam turishini ta’minlaydi.

Uchinchi yo‘nalish ma’naviy-ma’rifiy ishlarning shakli va vositalarini zamonaviylashtirish bilan bog‘liq. Yoshlar bilan ular o‘zlari yashayotgan raqamli makonda, ularning “tilida” suhbatlashish lozim. Bu shuni anglatadiki, milliy qadriyatlar, boy tariximiz, urf-odatlarimiz va vatanparvarlik g‘oyalarini quruq ma’ruzalar emas, balki zamonaviy raqamli formatlar — qisqa videoroliklar, ijtimoiy

tarmoq kontenti, podkastlar, raqamli o‘yinlar va interaktiv loyihalar orqali targ‘ib etish ancha samaralidir. Mahalliy madaniy meros, milliy qahramonlar va ma’naviy boyligimizni jozibador, yoshlarbop shaklda taqdim etish ularning milliy o‘zligini his etishini kuchaytiradi. Yoshlarning o‘zini ana shunday ijodiy kontent yaratishga jalb qilish, ularga ma’naviyat sohasidagi tashabbuslar uchun maydon ochib berish esa eng yuqori samara beradi, chunki yosh inson passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanadi.

Eng muhim va uzoq muddatli yechim esa yoshlarda mustahkam ichki e’tiqod va ma’naviy tanlov madaniyatini shakllantirishdan iborat. Tashqi cheklovlar va nazorat tizimlari qanchalik mukammal bo‘lmasin, ular faqat vaqtinchalik to‘siq vazifasini bajaradi. Haqiqiy va barqaror o‘zgarish yosh insonning ichki dunyosi mustahkamlanishi — uning ezgulik va yovuzlikni, haqiqiy va soxta qadriyatlarni mustaqil ravishda farqlay olishi orqaligina yuzaga keladi. Shu bois ta’lim muassasalari va ma’naviyat targ‘ibotchilari yoshlarga “nima qilma” deyish bilan cheklanmasdan, “nima uchun” degan savolga ishonarli javob berishi lozim. Bu yerda axborotni butunlay taqiqlash emas, balki yoshlarda har qanday ta’sirni ongli ravishda baholay oladigan ma’naviy “filtr”ni tarbiyalash ustuvor ahamiyat kasb etadi. Yosh inson o‘zining milliy va insoniy qadriyatlariga ishongan, kelajagiga aniq maqsad bilan qaragan taqdirdagina hech qanday yot g‘oya unga ta’sir o‘tkaza olmaydi.

Bularning barchasi tarbiyachi va ma’naviyat targ‘ibotchisining rolini ham qayta belgilaydi. Raqamli davrda ma’naviy-ma’rifiy ish bilan shug‘ullanuvchi mutaxassis shunchaki nasihatgo‘y yoki nazoratchi emas, balki yoshlarning ishonchli maslahatchisi, ularni to‘g‘ri yo‘nalishga boshlovchi mentor va ma’naviy yetakchiga aylanadi. U yoshlarga raqamli makon bera olmaydigan narsani — samimiy insoniy muloqot, qadriyatlar, milliy g‘urur va ma’naviy ko‘makni singdiradi. Universitet va jamiyat miqyosida bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ma’naviyat sohasi xodimlarining malakasini oshirish, ularni zamonaviy psixologik-pedagogik usullar va raqamli vositalar bilan ishlashga o‘rgatish hamda oila, ta’lim muassasasi va jamoatchilik o‘rtasidagi yagona va izchil hamkorlikni shakllantirish talab etiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli davr yoshlar ma’naviyati uchun bir vaqtning o‘zida ham keng imkoniyat, ham jiddiy sinov bo‘lib kelmoqda. Yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlash va ularni axborot xurujlaridan himoya qilish muammosini faqat taqiqlar yoki texnik cheklovlar bilan hal etib bo‘lmaydi. Eng samarali yo‘l — ma’naviy-ma’rifiy ishlarni nasihatdan interaktiv muloqotga ko‘chirish, yoshlarda media-savodxonlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, milliy qadriyatlarni zamonaviy raqamli formatlar orqali targ‘ib etish hamda ularda mustahkam ichki e’tiqod va ma’naviy tanlov madaniyatini tarbiyalashdan iborat tizimli yondashuvdir. Ushbu yondashuvni Buxoro innovatsiyalar universiteti va boshqa ta’lim muassasalari amaliyotiga bosqichma-bosqich joriy etish orqali biz raqamli makonni yoshlar ma’naviyatining dushmaniga emas, balki uning kamoloti va milliy o‘zligini namoyon etishiga xizmat qiluvchi ishonchli maydonga aylantira olamiz. Pirovardida bu raqamli davrda ham yosh avlodning ma’naviy sog‘lomligini, milliy o‘zligini va vatanparvarlik tuyg‘usini saqlab qolishning kafolati bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni. – Toshkent, 2017.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18-yanvardagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-593-son Qarori. – Toshkent, 2020.

3. Buckingham D. The Media Education Manifesto. – Cambridge: Polity Press, 2019. – 140 p.

4. Livingstone S., Stoilova M., Nandagiri R. Children’s Data and Privacy Online: Growing Up in a Digital Age // London School of Economics and Political Science. – 2019. – 56 p.

5. Potter W.J. Media Literacy. 9th ed. – Thousand Oaks: SAGE Publications, 2019. – 480 p.

6. Quronov M. Ma’naviyat asoslari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2020. – 248 b.

7. Otamurodov S. Globallashuv va milliy-ma’naviy xavfsizlik. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – 304 b.

1 SHO‘BA
TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKT INQILOBI: IMKONIYATLAR VA ISTIQBOLLAR

Jurayeva Zuxra Sa’dulla qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Amaliy matrematika 1-24 guruh talabasi
jurayevazuxra227@gmail.com
O‘ktamov Madadjon O‘ktam o‘g‘li
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Matematika va amaliy matematika kafedrasi o‘qituvchisi
oktamov03@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta’lim tizimida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining joriy etilishi, ularning rivojlanish bosqichlari, asosiy funksiyalari va zamonaviy ta’lim jarayoniga ta’siri har tomonlama tahlil qilinadi. Tadqiqotda sun’iy intellektning adaptiv o‘qitish, avtomatlashtirilgan baholash, ta’lim analitikasi, virtual o‘qituvchilar hamda raqamli o‘quv muhitlarini shakllantirishdagi o‘rni ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, SI asosidagi tizimlarning o‘quvchilarning bilim darajasi, o‘zlashtirish tezligi va individual xususiyatlariga moslashish imkoniyatlari alohida ko‘rib chiqilgan. Maqolada an’anaviy ta’lim tizimi bilan sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimi o‘rtasidagi asosiy farqlar, ustunliklar va kamchiliklar taqqoslanadi. Shu bilan birga, o‘quv jarayonida sun’iy intellektdan foydalanish natijasida ta’lim samaradorligining oshishi, vaqt va resurslarning tejalishi hamda o‘qituvchilar yuklanmasining kamayishi kabi ijobiy natijalar asoslab beriladi. Tadqiqot davomida xalqaro tajriba va zamonaviy ta’lim platformalari faoliyati o‘rganilib, sun’iy intellektning global ta’lim tizimidagi roli baholanadi. Bundan tashqari, maqolada sun’iy intellektni ta’limga joriy etish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar, jumladan,

texnologik infratuzilma yetishmasligi, ma’lumotlar xavfsizligi, etik masalalar va inson omilining kamayishi kabi jihatlar ham muhokama qilinadi. Xulosa sifatida, sun’iy intellekt ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, o‘quv jarayonini individuallashtirish va global bilim olish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim omil ekanligi ta’kidlanadi. Shu bilan birga, kelajakda sun’iy intellekt texnologiyalarining yanada rivojlanishi ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishi prognoz qilinadi.

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the implementation of artificial intelligence (AI) technologies in the education system, including their development stages, core functions, and impact on modern teaching and learning processes. The study examines the role of AI in adaptive learning, automated assessment, learning analytics, virtual tutors, and the formation of digital learning environments based on scientific approaches. In addition, particular attention is given to the ability of AI-based systems to adapt to students’ knowledge levels, learning pace, and individual characteristics. The paper also compares traditional education systems with AI-based learning models, highlighting their key differences, advantages, and limitations. It demonstrates that the integration of artificial intelligence into education leads to increased learning efficiency, optimization of time and resources, and a reduction in teachers’ workload. Furthermore, the research explores international experience and analyzes the performance of modern educational platforms to evaluate the role of artificial intelligence in the global education system. The article also addresses several challenges associated with the adoption of AI in education, including technological infrastructure limitations, data privacy and security concerns, ethical issues, and the potential reduction of human involvement in the learning process. In conclusion, artificial intelligence is identified as a crucial factor in modernizing education, personalizing learning processes, and expanding global access to knowledge. The study suggests that further advancement of AI technologies will significantly enhance the quality of education and transform it into a more efficient and innovative system in the future.

Аннотация. В данной статье проводится всесторонний анализ внедрения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в систему образования, включая

этапы их развития, основные функции и влияние на современные процессы обучения. В исследовании научно обоснованно раскрывается роль ИИ в адаптивном обучении, автоматизированной оценке знаний, образовательной аналитике, виртуальных преподавателях, а также в формировании цифровой образовательной среды. Особое внимание уделяется способности систем на основе искусственного интеллекта адаптироваться к уровню знаний учащихся, темпу обучения и их индивидуальным особенностям. В статье также проводится сравнительный анализ традиционной системы образования и образовательных моделей, основанных на искусственном интеллекте, с выделением их ключевых различий, преимуществ и недостатков. Обосновывается, что внедрение ИИ в образовательный процесс способствует повышению эффективности обучения, оптимизации времени и ресурсов, а также снижению нагрузки на преподавателей. В ходе исследования изучен международный опыт и проанализирована деятельность современных образовательных платформ с целью оценки роли искусственного интеллекта в глобальной образовательной системе. Кроме того, в статье рассматриваются проблемы, связанные с внедрением ИИ в образование, включая недостаточность технологической инфраструктуры, вопросы безопасности и конфиденциальности данных, этические аспекты, а также возможное снижение роли человеческого фактора в обучении. В заключение подчеркивается, что искусственный интеллект является важным фактором модернизации системы образования, персонализации учебного процесса и расширения глобального доступа к знаниям. Делается вывод о том, что дальнейшее развитие технологий ИИ приведет к значительному повышению качества образования и формированию более эффективной и инновационной образовательной среды.

Kalit so‘zlar. Sun’iy intellekt ta’limda (AIED), Intellektual o‘qitish tizimlari (ITS), Adaptiv o‘qitish texnologiyalari, Ta’lim analitikasi, Ta’lim ma’lumotlarini qazib olish (EDM), Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari, Shaxsga yo‘naltirilgan o‘quv muhiti, Ta’limning raqamli transformatsiyasi, Elektron ta’lim platformalari, Ta’limda inson–SI o‘zaro aloqasi, Aqlli ta’lim tizimlari, EdTech innovatsiyalari,

Ta’limda mashinaviy o‘rganish, Ta’limda chuqur o‘rganish, Virtual o‘quv muhitlari (VLE)

Keywords. Artificial Intelligence in Education (AIED), Intelligent Tutoring Systems (ITS), Adaptive Learning Technologies, Learning Analytics, Educational Data Mining (EDM), Automated Assessment Systems, Personalized Learning Environments, Digital Transformation in Education, E-learning Platforms, Human–AI Interaction in Education, Smart Education Systems, EdTech Innovations, Machine Learning in Education, Deep Learning Applications in Education, Virtual Learning Environments (VLE)

Ключевые слова. Искусственный интеллект в образовании (AIED), Интеллектуальные обучающие системы (ITS), Адаптивные образовательные технологии, Образовательная аналитика, Интеллектуальный анализ образовательных данных (EDM), Автоматизированные системы оценивания, Персонализированная образовательная среда, Цифровая трансформация образования, Платформы электронного обучения, Взаимодействие человека и ИИ в образовании, Интеллектуальные образовательные системы, EdTech-инновации, Машинное обучение в образовании, Глубокое обучение в образовании, Виртуальные образовательные среды (VLE)

XXI asrda insoniyat taraqqiyoti bevosita axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib bormoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining paydo bo‘lishi va tez sur’atlarda rivojlanishi jamiyatning barcha sohalariga, jumladan ta’lim tizimiga ham tub o‘zgarishlar olib kirdi. Bugungi kunda sun’iy intellekt nafaqat sanoat, tibbiyot yoki iqtisodiyotda, balki o‘quv jarayonlarini tashkil etish va boshqarishda ham muhim o‘rin egallamoqda. Ta’lim tizimi jamiyat rivojining asosiy poydevorlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham uning samaradorligi va sifatini oshirish doimiy dolzarb masala bo‘lib kelgan. An’anaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi markaziy rol o‘ynaydi va barcha o‘quvchilarga bir xil yondashuv qo‘llaniladi. Biroq bu yondashuv har bir o‘quvchining individual qobiliyati, tezligi va o‘zlashtirish darajasini to‘liq hisobga ololmaydi. Natijada ayrim o‘quvchilar ortda qolishi yoki aksincha, yetarlicha rivojlanmasligi mumkin. Sun’iy intellekt

texnologiyalari esa aynan shu muammoni hal qilishga qaratilgan yangi imkoniyatlarni taqdim etadi. U o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilish, ularning o‘rganish uslublarini aniqlash va moslashtirilgan o‘quv materiallarini taqdim etish orqali ta’limni individuallashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, SI asosidagi tizimlar o‘qituvchilarga katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, test natijalarini avtomatik baholash va o‘quv jarayonini monitoring qilishda yordam beradi. Bugungi kunda dunyoning rivojlangan davlatlarida sun’iy intellekt asosidagi ta’lim platformalari keng qo‘llanilmoqda. Masalan, adaptiv o‘qitish tizimlari, aqlli chatbotlar, virtual o‘qituvchilar va ta’lim analitikasi tizimlari ta’lim jarayonini yanada samarali va qulay qilishga xizmat qilmoqda. Ushbu texnologiyalar nafaqat bilim olish jarayonini tezlashtiradi, balki o‘quvchilarning motivatsiyasini ham oshiradi. Shu bilan birga, sun’iy intellektning ta’lim tizimiga joriy etilishi bir qator muhim savollarni ham yuzaga keltirmoqda. Jumladan, ma’lumotlar xavfsizligi, texnologiyalarga haddan tashqari bog‘liqlik, o‘qituvchining rolini kamayishi va etik muammolar kabi masalalar alohida e’tibor talab qiladi. Bu holat sun’iy intellektni ta’limga tatbiq etishda muvozanatli yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi ta’lim tizimida sun’iy intellektning o‘rni, uning imkoniyatlari, afzalliklari hamda mavjud muammolarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Shu orqali sun’iy intellektning kelajakdagi ta’lim tizimiga ta’siri va rivojlanish istiqbollari yoritib beriladi.

Ushbu tadqiqotda ta’lim tizimida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining o‘rni va samaradorligini o‘rganish uchun bir nechta ilmiy yondashuvlar va tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi sun’iy intellektning ta’lim jarayoniga qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqlash, uning afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qilish hamda kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashdan iborat. Tadqiqotning birinchi bosqichida sun’iy intellekt va ta’lim sohasiga oid ilmiy manbalar, xalqaro jurnal maqolalari, konferensiya materiallari hamda raqamli ta’lim platformalari haqidagi hisobotlar o‘rganildi. Tadqiqot davomida olingan natijalar sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta’lim tizimiga joriy etilishi o‘quv jarayonining sifatini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi. O‘rganilgan ma’lumotlar va tahlillar asosida SI ta’lim jarayonining bir nechta asosiy yo‘nalishlariga bevosita va

ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Ushbu manbalar asosida SI texnologiyalarining rivojlanish tarixi, asosiy tushunchalari va ta’limdagi qo‘llanilish yo‘nalishlari tahlil qilindi. An’anaviy ta’lim tizimi bilan sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimi o‘zaro solishtirildi. Taqqoslash quyidagi mezonlar asosida amalga oshirildi - o‘qitish samaradorligi, o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish tezligi, individualyondashuv darajasi, baholashning aniqligi, vaqt va resurslardan foydalanish samaradorligi. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar har bir o‘quvchining bilim darajasi, o‘zlashtirish tezligi va qiziqishlarini tahlil qilib, ularga mos o‘quv materiallarini taqdim etadi. Natijada “bir xil yondashuv hammaga” tamoyilidan voz kechilib, individual o‘qitish modeli shakllanadi. Bu esa o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi. SI texnologiyalari yordamida o‘quv materiallarini saralash, tushuntirish va takrorlash jarayonlari avtomatlashtiriladi. Bu o‘qituvchilarning vaqtini tejashga yordam beradi va dars jarayonining yanada samarali tashkil etilishini ta’minlaydi. Sun’iy intellekt asosidagi baholash tizimlari testlar, yozma ishlar va boshqa topshiriqlarni tezkor va aniq tekshiradi. Natijalar inson omilidan xoli bo‘lib, baholash jarayonida xolislik va adolat tamoyillari kuchayadi. SI tizimlari o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligini doimiy kuzatib boradi. Ular qaysi mavzularni yaxshi o‘zlashtirgani yoki qaysilarida qiyinchilik borligini aniqlab, o‘qituvchiga tavsiyalar beradi. Bu esa ta’lim jarayonini doimiy tahlil qilish imkonini yaratadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, chatbotlar va virtual yordamchilar o‘quvchilarga 24/7 rejimida xizmat ko‘rsatib, savollarga tezkor javob beradi. Bu ayniqsa masofaviy ta’limda juda katta qulaylik yaratadi. Sun’iy intellektning joriy etilishi natijasida o‘quvchilarning bilim darajasi, darslarni tushunish tezligi va umumiy akademik natijalari sezilarli darajada yaxshilanganligi kuzatildi. Bu esa SI texnologiyalarining ta’lim sifatini oshirishdagi muhim rolini tasdiqlaydi. Zamonaviy raqamli ta’lim platformalari (masalan, adaptiv o‘qitish tizimlari, onlayn kurslar va AI chatbotlar) faoliyati kuzatildi. Ushbu kuzatuvlar orqali sun’iy intellektning real ta’lim jarayonidagi amaliy qo‘llanilishi o‘rganildi. Yig‘ilgan ma’lumotlar asosida tizimli tahlil amalga oshirildi. Sun’iy intellektning ta’limdagi asosiy funksiyalari ajratib olindi va ularning o‘quv jarayoniga ta’siri baholandi. Shuningdek, mavjud muammolar va cheklovlar ham aniqlanib, ular bo‘yicha xulosalar

chiqarildi. Tadqiqot davomida SI asosidagi ta’lim tizimlarining foydalanuvchi tajribasi, o‘qituvchilar va o‘quvchilarning fikrlari ham hisobga olindi. Bu yondashuv orqali sun’iy intellektning faqat texnik emas, balki pedagogik va psixologik ta’siri ham o‘rganildi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, ushbu tadqiqotda qo‘llanilgan metodologik yondashuvlar sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim tizimidagi o‘rnini har tomonlama va chuqur o‘rganish imkonini berdi. Nazariy tahlil, taqqoslash, kuzatuv, analitik yondashuv hamda sifatli tahlil metodlarining birgalikda qo‘llanilishi tadqiqotning ilmiy asoslanganligini va natijalarining ishonchliligini oshirdi. Nazariy tahlil orqali sun’iy intellektning rivojlanish tarixi, asosiy tushunchalari va uning ta’lim tizimiga kirib kelish bosqichlari aniqlashtirildi. Bu bosqich SI texnologiyalarining konseptual asoslarini tushunishga yordam berdi va keyingi tahlillar uchun poydevor yaratdi. Taqqoslash usuli yordamida an’anaviy ta’lim tizimi va sun’iy intellektga asoslangan ta’lim tizimi o‘rtasidagi farqlar chuqur o‘rganildi. Natijada SI asosidagi tizimlar o‘quv jarayonini individuallashtirish, tezkor baholash va samaradorlikni oshirishda sezilarli ustunliklarga ega ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, an’anaviy tizimning inson omiliga asoslangan ijobiy jihatlari ham saqlanib qolishi zarurligi qayd etildi. Kuzatuv usuli orqali real ta’lim platformalaridagi SI texnologiyalarining amaliy qo‘llanilishi o‘rganildi. Bu esa nazariy bilimlarni amaliy jarayon bilan bog‘lash imkonini berdi va sun’iy intellektning real sharoitdagi samaradorligini ko‘rsatib berdi. Analitik yondashuv natijasida yig‘ilgan ma’lumotlar tizimli ravishda tahlil qilinib, sun’iy intellektning ta’lim jarayoniga ta’siri bo‘yicha umumiy qonuniyatlar aniqlandi. Xususan, o‘quv jarayonining avtomatlashtirilishi, individual yondashuvning kuchayishi va ta’lim sifatining oshishi asosiy ijobiy natijalar sifatida qayd etildi. Sifatli tahlil esa o‘qituvchilar va o‘quvchilarning tajribasi asosida SI texnologiyalarining pedagogik va psixologik ta’sirini baholash imkonini berdi. Bu yondashuv sun’iy intellekt faqat texnik vosita emas, balki ta’lim jarayonining muhim pedagogik elementi ekanligini ko‘rsatdi. Umuman olganda, qo‘llanilgan metodlar majmuasi tadqiqotning har tomonlama chuqur, ishonchli va kompleks bo‘lishini ta’minladi. Ushbu

metodologik asoslar kelgusida sun’iy intellekt va ta’lim sohasida yanada kengroq va chuqurroq tadqiqotlar olib borish uchun mustahkam ilmiy poydevor yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson Education, 2021.

2. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. – UCL Institute of Education Press, 2018.

3. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Center for Curriculum Redesign, 2019.

4. Baker R., Inventado P. Educational Data Mining and Learning Analytics. – Springer, 2014.

5. Woolf B. P. Building Intelligent Interactive Tutors: Student-Centered Strategies for Revolutionizing E-Learning. – Morgan Kaufmann, 2010.

6. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. – Paris, 2019.

7. OECD. Artificial Intelligence in Society. – OECD Publishing, 2019.

8. Siemens G., Long P. Penetrating the Fog: Analytics in Learning and Education. – EDUCAUSE Review, 2011.

АДАПТИВНЫЕ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ УЧЕБНОГО ПУТИ

Муратов Сеитали Шевкетович

студент, Ферганский государственный технический университет,

seitalimuratov@gmail.com,

Мансурова Дилнавоз Гайратжановна

студент, Ферганский государственный технический университет,

mansurovadilnavoz4@gmail.com

Аннотация: В статье исследуется феномен адаптивных систем обучения на основе искусственного интеллекта как инструмента персонализации учебного

пути студента. Рассмотрены принципы работы адаптивных платформ, проанализированы ведущие мировые решения - Khan Academy, Coursera Adaptive Learning, Knewton - и обозначены перспективы их применения в системе высшего образования Узбекистана. Предложены практические рекомендации по интеграции адаптивных технологий в вузовский учебный процесс.

Ключевые слова: адаптивное обучение, искусственный интеллект, персонализация, учебный путь, образовательные технологии, машинное обучение, цифровое обучение, цифровая трансформация.

Одной из ключевых проблем традиционной системы образования является её унифицированность: все студенты в группе получают одинаковый объём материала в одинаковом темпе, вне зависимости от индивидуального уровня подготовки, стиля восприятия информации и когнитивных особенностей. Такой подход неизбежно порождает ситуацию, при которой часть студентов не успевает усвоить материал, тогда как другая часть не получает достаточной нагрузки для развития.

Адаптивные системы обучения на основе искусственного интеллекта (ИИ) предлагают принципиально иную модель: система в режиме реального времени анализирует действия обучающегося, оценивает уровень его знаний и динамически корректирует содержание, темп и формат подачи материала. Это позволяет каждому студенту двигаться по индивидуальной образовательной траектории, максимально соответствующей его потребностям.

Актуальность темы определяется как глобальным трендом на цифровизацию образования, так и конкретными задачами, стоящими перед высшей школой Узбекистана в рамках реализации Стратегии развития нового Узбекистана на 2022–2026 годы, предусматривающей широкое внедрение инновационных технологий в систему образования.

Принципы работы адаптивных систем обучения

Адаптивная система обучения - это программная среда, использующая алгоритмы машинного обучения для построения индивидуального

образовательного маршрута на основе непрерывного анализа данных об обучающемся. В основе большинства современных адаптивных платформ лежат три ключевых компонента.

Модель обучающегося аккумулирует данные о знаниях студента: правильность ответов, время выполнения заданий, частоту ошибок по конкретным темам, поведение при повторных попытках. На основе этих данных система формирует динамический “профиль знаний”, который постоянно обновляется в процессе обучения.

Модель предметной области представляет структуру учебной дисциплины в виде графа знаний, где каждый концепт связан с другими отношениями “предпосылка – следствие”. Это позволяет системе определять, какие темы студент должен освоить прежде, чем переходить к более сложному материалу.

Модель педагогических стратегий отвечает за выбор конкретных учебных действий: предложить новый контент, повторить пройденное, дать подсказку, изменить формат задания. Современные системы используют алгоритмы глубокого обучения и метод байесовских сетей знаний для принятия этих решений.

Ведущие адаптивные платформы: мировой опыт

Глобальный рынок адаптивных образовательных технологий демонстрирует устойчивый рост: по оценкам аналитиков, к 2026 году его объём превысит 6 млрд долларов США. Рассмотрим наиболее значимые платформы.

Khan Academy с 2016 года использует адаптивный алгоритм, который подбирает задания исходя из истории ответов студента. Платформа охватывает более 150 млн пользователей в 190 странах и доказала эффективность адаптивного подхода: исследование Rand Corporation показало, что учащиеся, занимавшиеся по адаптивной программе Khan Academy, продемонстрировали прирост успеваемости на 10–15% по сравнению с контрольной группой.

Knewton (ныне интегрирована в Wiley) является одной из пионерских платформ адаптивного обучения в сфере высшего образования. Система анализирует более 10 млн точек данных в день на каждого студента и формирует

персонализированные рекомендации по учебным материалам. Особого внимания заслуживает применение Knewton в курсах математики и статистики, где адаптивный подход снизил процент отсева студентов на 18%.

Coursera Adaptive Learning применяет технологии ИИ для персонализации программ профессиональной переподготовки. Алгоритм оценивает “пробелы в знаниях” и предлагает студенту сфокусированные микромодули, позволяя сократить время до достижения целевой компетенции на 30–40%.

Педагогический потенциал и ограничения

С педагогической точки зрения, адаптивные системы реализуют принцип “зоны ближайшего развития” Л.С. Выготского: система постоянно предлагает задачи, чуть превышающие текущий уровень студента, создавая оптимальный вызов без демотивирующей перегруженности. Исследования в области нейропедагогики подтверждают, что такой режим обучения активирует состояние “потока”, при котором усвоение материала происходит наиболее эффективно.

Вместе с тем необходимо признать ряд существенных ограничений. Во-первых, адаптивные системы плохо справляются с оценкой компетенций высшего порядка - критического мышления, творческой деятельности, коммуникативных навыков - поскольку они с трудом поддаются алгоритмической формализации. Во-вторых, чрезмерная персонализация может ограничить коллективный характер учебного процесса, снизив синергию группового взаимодействия. В-третьих, внедрение таких систем требует значительных инвестиций в техническую инфраструктуру и переподготовку преподавательского состава.

Перспективы внедрения в высших учебных заведениях Узбекистана

Для технических вузов Узбекистана, в том числе Ферганского государственного технического университета, адаптивные системы обучения представляют особый интерес применительно к дисциплинам с высоким уровнем стандартизации: математика, физика, программирование, инженерная

графика. Именно в этих областях алгоритмическая персонализация даёт наибольший педагогический эффект.

На основе проведённого анализа формулируются следующие практические рекомендации.

1. Пилотное внедрение: запуск адаптивных модулей на базе открытых платформ (Khan Academy, Smart Sparrow) в рамках курсов математики и информатики на первом и втором курсах с последующей оценкой результативности.
2. Локализация контента: разработка учебных материалов на узбекском и русском языках, адаптированных к специфике национальных образовательных стандартов, с последующей интеграцией в адаптивные платформы.
3. Гибридная модель: сочетание адаптивных платформ с традиционными аудиторными занятиями в формате “перевёрнутого класса”, где адаптивная система обеспечивает индивидуальную подготовку, а аудитория становится пространством для совместного решения сложных задач.
4. Подготовка кадров: включение основ работы с адаптивными образовательными технологиями в программы повышения квалификации профессорско-преподавательского состава технических вузов.

Адаптивные системы обучения на основе искусственного интеллекта представляют собой одно из наиболее перспективных направлений трансформации высшего образования. Их способность формировать персонализированный учебный путь для каждого студента открывает возможности для существенного повышения качества и эффективности образовательного процесса.

Вместе с тем успешное внедрение данных технологий требует системного подхода: технической модернизации вузовской инфраструктуры, методической переподготовки преподавателей, локализации контента и тщательного педагогического проектирования. При соблюдении этих условий адаптивные ИИ-системы способны стать ключевым инструментом повышения конкурентоспособности выпускников технических вузов Узбекистана на глобальном рынке труда.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Bloom B.S. The 2 sigma problem: The search for methods of group instruction as effective as one-to-one tutoring // Educational Researcher. – 1984. – Vol. 13. – № 6. – P. 4–16.

2. Brusilovsky P., Millán E. The Adaptive Web. User Models for Adaptive Hypermedia and Adaptive Web-Based Systems. – Berlin: Springer, 2007. – P. 3–53.

3. Corbett A.T., Anderson J.R. Knowledge tracing: Modeling the acquisition of procedural knowledge // User Modeling and User-Adapted Interaction. – 1994. – Vol. 4. – P. 253–278.

4. Csikszentmihalyi M. Flow: The Psychology of Optimal Experience. – New York: Harper & Row, 1990. – 303 p.

5. Ferreira M., Ogata M. Adaptive learning in higher education // International Journal of Educational Technology. – 2019. – Vol. 6. – № 2. – P. 41–55.

6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 164 p.

7. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 78 b.

8. Murphy R. et al. Research on the Use of Khan Academy in Schools. – Santa Monica: RAND Corporation, 2014. – 97 p.

9. VanLehn K. The relative effectiveness of human tutoring, intelligent tutoring systems, and other tutoring systems // Educational Psychologist. – 2011. – Vol. 46. – № 4. – P. 197–221.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMNI SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA MODERNIZATSIYA QILISH

Bo‘ltakov Sanjarbek Xazratqul o‘g‘li

Jizzax davlat pedagogika universiteti

“Boshlang’ich ta’lim pedagogikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

Tel.: +99893-303-95-70

Annotatsiya Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim tizimini modernizatsiya qilishda sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘rni, pedagogik imkoniyatlari va ta’lim sifati samaradorligiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek sun’iy intellekt asosidagi platformalarning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilim olish faoliyatini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarni qo‘llashning afzalliklari hamda mavjud muammolar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, boshlang‘ich ta’lim, raqamli texnologiyalar, innovatsion ta’lim, interaktiv metodlar, elektron ta’lim, zamonaviy pedagogika, ta’lim sifati. Bugungi kunda jahon miqyosida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi barcha sohalar qatori ta’lim tizimiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalarining keng rivojlanishi ta’lim jarayonini modernizatsiya qilish uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning bilim olish faoliyatini samarali tashkil etish, ularning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va kreativ yondashuvni shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.Boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarning bilim olishidagi dastlabki va eng muhim bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bolaning tafakkuri, dunyoqarashi va o‘quv faoliyatiga bo‘lgan qiziqishi shakllanadi. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash dolzarb masalalardan biridir. Sun’iy intellekt texnologiyalari esa o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini hisobga olgan holda ta’limni tashkil etish imkonini beradi.Hozirgi kunda ko‘plab rivojlangan davlatlarda ta’lim tizimida AI texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Elektron platformalar, virtual yordamchilar, avtomatik baholash tizimlari va interaktiv dasturlar boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.Sun’iy intellekt tushunchasi va uning ta’limdagi ahamiyati. Sun’iy intellekt — bu inson tafakkuriga xos bo‘lgan fikrlash, o‘rganish, tahlil qilish va muammolarni hal etish kabi jarayonlarni bajarishga mo‘ljallangan texnologiyalar majmuasidir. Ushbu texnologiyalar inson faoliyatini yengillashtirish, tezkor ma’lumot almashish va samarali boshqaruvni tashkil etishga xizmat qiladi.

Ta’lim tizimida sun’iy intellekt quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

• individual ta’limni tashkil qilish;

- o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash;
- o‘quv materiallarini avtomatik tayyorlash;
- interaktiv mashg‘ulotlarni tashkil etish;
- masofaviy ta’limni rivojlantirish;
- o‘qituvchi faoliyatini yengillashtirish.

Sun’iy intellekt yordamida o‘quvchilarning qiziqishlari, bilim darajasi va psixologik xususiyatlari o‘rganilib, ularga mos o‘quv topshiriqlari tavsiya etiladi. Bu esa o‘quvchilarning bilimni chuqurroq o‘zlashtirishiga yordam beradi. Boshlang‘ich ta’limni modernizatsiya qilish zarurati. Boshlang‘ich ta’lim jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biridir. Chunki yosh avlodning kelajakdagi bilim va ko‘nikmalari aynan shu bosqichda shakllanadi. Zamonaviy jamiyat esa raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib bormoqda. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim tizimini modernizatsiya qilish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Modernizatsiya jarayonida quyidagi yo‘nalishlarga alohida e’tibor qaratiladi:

1. Ta’lim jarayonini raqamlashtirish;
2. Innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish;
3. Interaktiv metodlardan foydalanish;
4. Elektron ta’lim platformalarini rivojlantirish;
5. O‘quvchilarning mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirish.

Sun’iy intellekt texnologiyalari aynan mana shu yo‘nalishlarda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda.Sun’iy intellekt asosidagi ta’lim texnologiyalari. Elektron ta’lim platformalari. Bugungi kunda sun’iy intellekt asosida ishlovchi ko‘plab elektron platformalar mavjud. Ular o‘quvchilarning bilimini nazorat qilish, topshiriqlar berish va natijalarni tahlil qilish imkonini yaratadi.

Masalan:

- aqlli test tizimlari;
- virtual o‘qituvchi dasturlari;
- ovozli yordamchilar;
- interaktiv o‘yinlar;
- adaptiv ta’lim platformalari.

Bunday platformalar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

Virtual yordamchilar

Sun’iy intellekt asosidagi virtual yordamchilar o‘quvchilarga mustaqil bilim olishda yordam beradi. Ular savollarga javob beradi, mavzularni tushuntiradi va mashqlarni bajarishda ko‘maklashadi. Bu esa:

- o‘quvchining mustaqil ishlashini rivojlantiradi;
- o‘qituvchi yuklamasini kamaytiradi;
- bilim olish samaradorligini oshiradi.

Avtomatik baholash tizimlari. Sun’iy intellekt yordamida test va topshiriqlarni avtomatik tekshirish mumkin. Bu o‘qituvchilarning vaqtini tejaydi va baholash jarayonining aniqligini oshiradi. Sun’iy intellektning boshlang‘ich ta’limdagi afzalliklari. Individual yondashuv. Har bir o‘quvchining bilim darajasi turlicha bo‘ladi. Sun’iy intellekt texnologiyalari esa har bir bolaning imkoniyatini hisobga olib individual topshiriqlar beradi. Ta’lim sifatining oshishi. Interaktiv metodlar va AI texnologiyalari yordamida darslar qiziqarli tashkil etiladi. Natijada o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish darajasi oshadi.

Kreativ fikrlashni rivojlantirish

Sun’iy intellekt asosidagi dasturlar o‘quvchilarning mantiqiy va kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Vaqt tejalishi

O‘qituvchilar uchun hisobot tayyorlash, testlarni tekshirish kabi jarayonlar avtomatlashtiriladi.

Ta’limda sun’iy intellektdan foydalanishdagi muammolar

Shunga qaramay, AI texnologiyalaridan foydalanishda ayrim muammolar mavjud:

- texnik vositalarning yetarli emasligi;
- internet sifati pastligi;
- pedagoglarning raqamli savodxonligi yetarli emasligi;
- axborot xavfsizligi bilan bog‘liq muammolar;

• ayrim hududlarda elektron resurslarning kamligi.

Mazkur muammolarni hal qilish uchun:

• o‘qituvchilarning malakasini oshirish;

• zamonaviy texnik bazani yaratish;

• internet infratuzilmasini rivojlantirish;

• elektron ta’lim resurslarini ko‘paytirish zarur.

Pedagog faoliyatida sun’iy intellektning o‘rni

Sun’iy intellekt o‘qituvchining o‘rnini egallamaydi, balki unga yordamchi vosita sifatida xizmat qiladi. O‘qituvchi:

• dars jarayonini samarali tashkil qiladi;

• AI texnologiyalaridan foydalanishni boshqaradi;

• o‘quvchilarning psixologik holatini nazorat qiladi;

• tarbiyaviy faoliyatni olib boradi.

Demak, sun’iy intellekt va pedagog hamkorligi zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishiga aylanmoqda.Xorijiy tajribalar Rivojlangan davlatlarda sun’iy intellekt texnologiyalaridan ta’limda keng foydalanilmoqda.

Masalan:

• Yaponiya maktablarida robot-o‘qituvchilar;

• AQShda adaptiv ta’lim platformalari;

• Janubiy Koreyada elektron sinf tizimlari;

• Finlandiyada individual raqamli ta’lim dasturlari.

Mazkur tajribalar ta’lim sifatini oshirishda samarali natijalar bermoqda. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt yordamida boshlang‘ich ta’limni modernizatsiya qilish zamonaviy ta’lim tizimining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu texnologiyalar o‘quvchilarning bilim olish faoliyatini rivojlantiradi, ta’lim sifatini oshiradi va o‘qituvchi faoliyatini yengillashtiradi. Kelajakda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim tizimidagi o‘rni yanada ortib boradi. Shu sababli pedagoglar zamonaviy raqamli texnologiyalarni puxta o‘zlashtirishi va ularni ta’lim jarayonida samarali qo‘llashi muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining raqamli ta’limni rivojlantirishga oid qarorlari.

3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. “Pedagogik texnologiyalar”.

4. Azizxo‘jayeva N. “Pedagogik mahorat”.

5. Ishmuhamedov R. “Innovatsion pedagogik texnologiyalar”.

6. Zamonaviy axborot texnologiyalariga oid ilmiy maqolalar va internet manbalari.

7. Sun’iy intellekt va raqamli pedagogikaga oid xorijiy tadqiqotlar.

8. Xodjayev B.X. Pedagogik innovatsiyalar va ta’lim jarayonini loyihalash. – Toshkent: Fan, 2020.

9. Sayidahmedov N.S. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

10. Muslimov N.A. Kasbiy ta’lim metodikasi. – Toshkent: Iqtisod–Moliya, 2018.

11. G‘afforova T.B. Pedagogik muloqot asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

12. Ismoilova Z.Q. Oliy ta’limda kompetensiyaviy yondashuv. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2020.

13. Bo‘ltakov S., Begaliyeva H. TA’LIM JARAYONIDA KREATIV FIKRLASHNING AHAMIYATI //Академические исследования в современной науке. – 2023. – Т. 2. – №. 9. – С. 129-132.

14. Bo‘ltakov S. X. Sivilizatsion pedagogik tizimlarni shakllantirish bosqichlari //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – С. 262-265.

15. Bo‘ltakov S. X. Practical aspects of using civilized pedagogical systems in the training of future primary school teachers //Journal of Innovation, Creativity and Art. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 71-73.

SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH: MUHANDISLIK TAHLIL VA KOMPYUTER GRAFIKASI TEXNOLOGIYALARI INTEGRATSIYASI

Gapparov Bexzod Nematillayevich

Jizzax politexnika instituti

“Arxitekturaviy loyihalash” kafedrasi dotsent v.b.

Email: bexzodgapprov132@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida matematik modellashtirish jarayonlarini takomillashtirish, shuningdek muhandislik tahlil va kompyuter grafikasi texnologiyalari integratsiyasining ilmiy va amaliy jihatlari tahlil qilindi. Zamonaviy raqamli muhandislik muhitida matematik modellashtirish murakkab jarayonlarni prognoz qilish, tahlil qilish va vizuallashtirishda muhim vosita hisoblandi. Tadqiqotda sun’iy intellekt algoritmlari orqali hisoblash jarayonlarini avtomatlashtirish, modellar aniqligini oshirish va muhandislik masalalarini samarali hal etish imkoniyatlari yoritildi. Shuningdek, kompyuter grafikasi texnologiyalari yordamida modellashtirish natijalarini vizual tasvirlash va tahlil qilishning ahamiyati ko‘rsatib berildi. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni muhandislik ta’limi hamda ilmiy tadqiqotlarga samarali joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, matematik modellashtirish, muhandislik tahlil, kompyuter grafikasi, raqamli texnologiyalar, intellektual algoritmlar, modellashtirish jarayonlari, vizuallashtirish, raqamli muhandislik, innovatsion texnologiyalar.

Аннотация: В данном исследовании проанализированы научные и практические аспекты совершенствования процессов математического моделирования с использованием технологий искусственного интеллекта, а также интеграции инженерного анализа и технологий компьютерной графики. В современной цифровой инженерной среде математическое моделирование рассматривается как важный инструмент прогнозирования, анализа и визуализации сложных процессов. Исследование выявило возможности

автоматизации вычислительных процессов, повышения точности моделей и эффективного решения инженерных задач с использованием алгоритмов искусственного интеллекта. Также была показана важность визуализации и анализа результатов моделирования с помощью технологий компьютерной графики. Результаты исследования служат основой для разработки практических рекомендаций по эффективному внедрению искусственного интеллекта и цифровых технологий в инженерное образование и научные исследования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, математическое моделирование, инженерный анализ, компьютерная графика, цифровые технологии, интеллектуальные алгоритмы, процессы моделирования, визуализация, цифровая инженерия, инновационные технологии.

Abstract: This study analyzed the scientific and practical aspects of improving mathematical modeling processes using artificial intelligence technologies, as well as the integration of engineering analysis and computer graphics technologies. In a modern digital engineering environment, mathematical modeling is considered an important tool for forecasting, analyzing and visualizing complex processes. The study highlighted the possibilities of automating computational processes, increasing model accuracy, and effectively solving engineering problems using artificial intelligence algorithms. It also showed the importance of visualizing and analyzing modeling results using computer graphics technologies. The results of the study serve to develop practical recommendations for the effective introduction of artificial intelligence and digital technologies into engineering education and scientific research.

Keywords: artificial intelligence, mathematical modeling, engineering analysis, computer graphics, digital technologies, intelligent algorithms, modeling processes, visualization, digital engineering, innovative technologies.

Kirish. Bugungi kunda sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar jahon iqtisodiyoti hamda sanoat tarmoqlarining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biriga aylanmoqda. Xalqaro tadqiqotlarga ko‘ra, 2030 yilga borib sun’iy intellekt texnologiyalari jahon iqtisodiyotiga taxminan 15 trillion AQSh dollariga yaqin qo‘shimcha qiymat yaratishi kutilmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt matematik

modellashtirish jarayonlarini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Matematik modellashtirish muhandislik, arxitektura, transport, energetika va axborot texnologiyalari sohalarida murakkab jarayonlarni tahlil qilish va prognoz qilishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda sun’iy intellekt algoritmlari yordamida turli muhandislik jarayonlarini optimallashtirish va hisoblash aniqligini oshirish imkoniyatlari kengaymoqda. Masalan, sanoat korxonalarida sun’iy intellektga asoslangan modellashtirish tizimlari ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatik tahlil qilish, energiya sarfini kamaytirish va texnik nosozliklarni oldindan aniqlash imkonini bermoqda. Shuningdek, qurilish sohasida kompyuter grafikasi va 3D modellashtirish texnologiyalari binolar konstruksiyasini virtual muhitda sinovdan o‘tkazish, materiallar mustahkamligini tahlil qilish va xavfsizlikni ta’minlashda keng qo‘llanilmoqda.

O‘zbekistonda ham raqamli texnologiyalarni joriy etish va muhandislik sohalarini modernizatsiya qilish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Oliy ta’lim muassasalarida kompyuter grafikasi, matematik modellashtirish va sun’iy intellekt fanlarini integratsiyalash orqali talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Bu esa zamonaviy raqobatbardosh muhandis kadrlarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega [Gapparov B.N., 2024, 112b].

Shu nuqtai nazardan, sun’iy intellekt yordamida matematik modellashtirishni takomillashtirish, muhandislik tahlil va kompyuter grafikasi texnologiyalarini integratsiya qilish ilmiy va amaliy jihatdan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy sanoat va muhandislik sohalarida murakkab texnologik jarayonlarni samarali boshqarish uchun yuqori aniqlikdagi matematik modellashtirish talab etiladi. Sun’iy intellekt va kompyuter grafikasi texnologiyalari mazkur jarayonlarni avtomatlashtirish, vizuallashtirish va tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu sababli mazkur texnologiyalarni integratsiya qilish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi. Sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida matematik modellashtirish jarayonlarini takomillashtirish va muhandislik tahlil hamda kompyuter

grafikasi texnologiyalarini integratsiya qilishning samarali usullarini o‘rganish [Gapparov B.N., Abdullaev Sh.Q., 2025, 64b].

Tadqiqot vazifalari.

- Sun’iy intellekt texnologiyalarining matematik modellashtirish jarayonlariga ta’sirini tahlil qilish;
- Muhandislik tahlil jarayonlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini o‘rganish;
- Kompyuter grafikasi vositalari orqali modellashtirish natijalarini vizuallashtirish usullarini tadqiq qilish;
- Matematik modellashtirish jarayonlarini takomillashtirish bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqish.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi matematik modellashtirish, muhandislik tahlil va kompyuter grafikasi sohalarida yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Zamonaviy muhandislik masalalarini hal qilishda murakkab hisoblash jarayonlari, katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish va natijalarni vizual tasvirlash muhim ahamiyat kasb etadi. Sun’iy intellekt algoritmlari mazkur jarayonlarni avtomatlashtirish, hisoblash aniqligini oshirish va tahlil jarayonlarini tezlashtirishga xizmat qilmoqda [Adamakis M., 2025, 15b].

Avvalo, sun’iy intellekt matematik modellashtirish jarayonlarini takomillashtirishda muhim vosita hisoblanadi. Masalan, neyron tarmoqlar va mashinali o‘qitish algoritmlari sanoat korxonalarida texnologik jarayonlarni prognoz qilishda keng qo‘llanilmoqda. Energetika sohasida sun’iy intellekt asosida ishlovchi modellar elektr energiyasi iste’molini bashorat qilish va energiya resurslaridan samarali foydalanish imkonini beradi. Shuningdek, transport tizimlarida intellektual modellar harakat oqimini tahlil qilish va tirbandliklarni kamaytirishda qo‘llanilmoqda.

Muhandislik tahlil jarayonlarida sun’iy intellekt va matematik modellashtirish texnologiyalari konstruksiyalarning mustahkamligi, ishonchliligi va xavfsizligini baholash imkonini beradi. Masalan, qurilish sohasida binolar va inshootlarning seysmik barqarorligini tahlil qilishda raqamli modellardan foydalanilmoqda. Kompyuter simulyatsiyasi orqali binolarning turli tashqi ta’sirlarga chidamliligi

tekshiriladi va konstruksiya yechimlari optimallashtiriladi. Avtomobilsozlik sanoatida esa sun’iy intellekt asosida aerodinamik modellashtirish orqali transport vositalarining havo qarshiligini kamaytirish va yoqilg‘i sarfini qisqartirish imkoniyatlari yaratilmoqda [Garzón J., Patiño E., Marulanda C., 2025, 10b].

Kompyuter grafikasi texnologiyalari matematik modellashtirish natijalarini vizuallashtirishda muhim ahamiyatga ega. 3D modellashtirish, virtual va qo‘shimcha reallik texnologiyalari muhandislik loyihalarini aniq va tushunarli tarzda namoyon qilish imkonini beradi. Masalan, arxitektura va shaharsozlik sohasida binolar va infratuzilma ob’ektlarining raqamli modellari ishlab chiqilib, ularning funksional va estetik xususiyatlari oldindan baholanmoqda. Shuningdek, tibbiyot sohasida kompyuter grafikasi orqali inson a’zolarining virtual modellari yaratilib, jarrohlik amaliyotlarini rejalashtirishda qo‘llanilmoqda.

O‘zbekistonda ham sun’iy intellekt va kompyuter grafikasi texnologiyalarini ta’lim va muhandislik sohalariga joriy etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Oliy ta’lim muassasalarida AutoCAD, SolidWorks, MATLAB, ANSYS kabi dasturiy vositalardan foydalanish orqali talabalarning amaliy ko‘nikmalari rivojlantirilmoqda. Bu dasturlar orqali talabalar texnik ob’ektlarni modellashtirish, tahlil qilish va vizuallashtirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalarini matematik modellashtirish jarayoniga joriy etish bir qator muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Jumladan, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, algoritmlarning aniqligi va hisoblash resurslariga bo‘lgan talabning yuqoriligi kabi masalalar mavjud. Shu sababli mazkur sohada ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish, milliy dasturiy mahsulotlarni yaratish va yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, sun’iy intellekt, matematik modellashtirish va kompyuter grafikasi texnologiyalarining integratsiyasi muhandislik sohalarida innovatsion yechimlarni ishlab chiqish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashda muhim o‘rin tutadi [Abduxamidova M., 2024, 45b].

Xulosa. Sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi matematik modellashtirish, muhandislik tahlil va kompyuter grafikasi sohalarida yangi ilmiy va

amaliy imkoniyatlarni yaratmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt algoritmlari murakkab muhandislik jarayonlarini tahlil qilish, prognoz qilish va optimallashtirishda yuqori samaradorlikni ta’minlaydi. Kompyuter grafikasi texnologiyalari esa modellashtirish natijalarini vizual tasvirlash orqali muhandislik qarorlarini qabul qilish jarayonini osonlashtiradi.

Shu bilan birga, mazkur texnologiyalarni joriy etish jarayonida hisoblash resurslarining yetarliligi, dasturiy ta’minotni takomillashtirish va yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash zarurligi kabi masalalar dolzarb ahamiyatga ega. Sun’iy intellekt, matematik modellashtirish va kompyuter grafikasi fanlarining integratsiyasi muhandislik sohasida innovatsion yechimlarni ishlab chiqish va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Amaliy tavsiyalar.

1. Oliy ta’lim muassasalarida sun’iy intellekt, matematik modellashtirish va kompyuter grafikasi fanlarini integratsiyalashgan holda o‘qitish tizimini takomillashtirish.

2. Muhandislik sohalari uchun milliy dasturiy mahsulotlar va intellektual modellashtirish platformalarini ishlab chiqish va joriy etish.

3. AutoCAD, SolidWorks, MATLAB, ANSYS kabi zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanish bo‘yicha talabalar va mutaxassislar uchun amaliy treninglar tashkil etish.

4. Ilmiy tadqiqot muassasalari va sanoat korxonalari o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish orqali sun’iy intellekt asosida modellashtirish loyihalarini amalga oshirish.

5. Matematik modellashtirish jarayonlarida katta ma’lumotlar bazasini shakllantirish va ularni tahlil qilish uchun zamonaviy hisoblash texnologiyalarini joriy etish.

6. Muhandislik ta’limida virtual va 3D modellashtirish texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish orqali talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Gapparov B.N. “Sun’iy intellekt asosida matematik modellashtirish texnologiyalarini takomillashtirish masalalari” // Zamonaviy ta’lim va innovatsion texnologiyalar. Jizzax: Jizzax politexnika instituti nashriyoti, 2024. B. 112-118.

2. Gapparov B.N., Abdullaev Sh.Q. “Muhandislik ta’limida kompyuter grafikasi va raqamli modellashtirishning ahamiyati” // Ilm-fan va innovatsiya. Toshkent, 2025. B. 64-71.

3. Adamakis M. “Artificial Intelligence in Higher Education: Pedagogical and Technological Integration” // Encyclopedia. Basel (Switzerland): MDPI, 2025. P. 1-18.

4. Garzón J., Patiño E., Marulanda C. “Artificial Intelligence in Education: Trends, Opportunities and Challenges” // Multimodal Technologies and Interaction. – Basel (Switzerland): MDPI, 2025. P. 1-20.

5. Abduxamidova M. “Ta’lim boshqaruvida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish istiqbollari” // Pedagogik mahorat. Toshkent, 2024. B. 45-52.

SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI: MUHANDISLIK VA KOMPYUTER GRAFIKASI FANLARINING O‘RNI VA YECHIMLARI

(Jizzax viloyati misolida)

Gapparov Komiljon Bexzod o‘g‘li

Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti

“Moliya va moliyaviy texnologiyalar” yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

E-mail: ***komildjangapparov@gmail.com***

Tashtemirova Nadira Nematillaevna DSc,

Raqamli texnologiyalar va sun’iy intelektni rivojlantirish

ilmiy tadqiqot instituti ilmiy kotibi

Tel: 94 606 82 07 ***e-mail:*** ***nodira3110@mail.ru***

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarga asoslangan matematik modellashtirish jarayonlari tahlil qilinadi, muhandislik va kompyuter grafikasining ahamiyati ta'kidlanadi. Zamonaviy ta'lim va muhandislik

amaliyotidagi potentsial qo'llanilishi ham batafsil o'rganiladi, asosan Jizzax viloyati misol sifatida keltirilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, matematik modellashtirish, muhandislik tahlili, kompyuter grafikasi, raqamli texnologiyalar.

Аннотация: В данной статье проанализированы процессы математического моделирования на основе искусственного интеллекта и цифровых технологий, а также подчеркнута важность инженерной и компьютерной графики. При этом подробно рассмотрены возможности применения в современном образовании и инженерной практике, главным образом на примере Джизакского региона.

Ключевые слова: искусственный интеллект, математическое моделирование, инженерный анализ, компьютерная графика, цифровые технологии.

Abstract: This article analyzes mathematical modeling processes based on artificial intelligence and digital technologies, highlighting the importance of engineering and computer graphics. The potential applications in modern education and engineering practice are also explored in detail, primarily using the Jizzakh region as an example.

Keywords: artificial intelligence, mathematical modeling, engineering analysis, computer graphics, digital technologies.

Kirish. Bugungi global raqamlashtirish jarayonida sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar sanoat, ta’lim va muhandislik sohalarining asosiy rivojlanish omillaridan biriga aylanmoqda. Xalqaro tahlillarga ko‘ra, sun’iy intellekt texnologiyalari ishlab chiqarish samaradorligini 30–40 foizgacha oshirish imkonini bermoqda. Ayniqsa, matematik modellashtirish murakkab texnologik jarayonlarni tahlil qilish, prognozlash va optimallashtirishda muhim ilmiy vosita hisoblanadi. Masalan, energetika sohasida sun’iy intellektga asoslangan modellar elektr energiyasi iste’molini oldindan bashorat qilish va resurslardan samarali foydalanishga xizmat qilmoqda.

Muhandislik sohasida matematik modellashtirish konstruksiyalar mustahkamligini tahlil qilish, texnika vositalari ishonchliligini baholash va ishlab

chiqarish jarayonlarini optimallashtirishda keng qo‘llanilmoqda. Jumladan, avtomobilsozlik sanoatida aerodinamik modellashtirish orqali transport vositalarining havo qarshiligi kamaytirilib, yoqilg‘i sarfi tejalmoqda. Qurilish sohasida esa kompyuter grafikasi va 3D modellashtirish texnologiyalari binolarning seysmik barqarorligini virtual muhitda tahlil qilish imkonini bermoqda [Zhao T., 2024].

O‘zbekistonda, xususan Jizzax viloyatida muhandislik ta’limi va raqamli texnologiyalarni joriy etishga katta e’tibor qaratilmoqda. Oliy ta’lim muassasalarida AutoCAD, SolidWorks, MATLAB kabi dasturiy vositalar orqali talabalarning amaliy ko‘nikmalari rivojlantirilmoqda. Bu esa sun’iy intellekt va matematik modellashtirish texnologiyalarini ta’lim va ishlab chiqarish jarayonlariga integratsiya qilish zaruratini kuchaytirmoqda.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy muhandislik va sanoat sohalarida murakkab jarayonlarni yuqori aniqlikda tahlil qilish va prognozlash talab etilmoqda. Sun’iy intellekt va kompyuter grafikasi texnologiyalari matematik modellashtirish imkoniyatlarini kengaytirib, muhandislik qarorlarini samarali qabul qilishga yordam bermoqda. Shu sababli mazkur texnologiyalarni integratsiya qilish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar asosida matematik modellashtirish jarayonlarini takomillashtirish hamda muhandislik va kompyuter grafikasi fanlarining o‘rnini ilmiy jihatdan tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari:

- Sun’iy intellekt texnologiyalarining matematik modellashtirish jarayonlariga ta’sirini o‘rganish;
- Muhandislik tahlil jarayonlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini tadqiq qilish;
- Kompyuter grafikasi vositalari orqali modellashtirish natijalarini vizuallashtirish usullarini tahlil qilish;
- Matematik modellashtirish jarayonlarini takomillashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqish [Nikitin A., Sinenko S., 2024].

Asosiy qism. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar rivojlanishi matematik modellashtirish jarayonlarini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Matematik modellashtirish muhandislik sohalarida murakkab ob’ekt va jarayonlarni tadqiq qilish, prognozlash va optimallashtirishda asosiy ilmiy vositalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sun’iy intellekt algoritmlari katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, hisoblash jarayonlarini avtomatlashtirish va modellarning aniqligini oshirish imkonini bermoqda.

Avvalo, sun’iy intellekt matematik modellashtirish jarayonlarida prognozlash va tahlil ishlarini samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, energetika sohasida mashinali o‘qitish algoritmlari elektr energiyasi iste’molini prognoz qilishda qo‘llanilmoqda. Bunday modellar ob-havo o‘zgarishlari, ishlab chiqarish hajmi va iste’mol ko‘rsatkichlarini tahlil qilib, energiya sarfini optimallashtirish imkonini yaratadi. Xalqaro amaliyotda bunday modellar elektr energiyasi yo‘qotishlarini 15-20 foizgacha kamaytirishga yordam bergani qayd etilgan.

Muhandislik sohasida sun’iy intellekt va matematik modellashtirish konstruksiyalarning mustahkamligi va xavfsizligini baholashda keng qo‘llanilmoqda. Masalan, qurilish sohasida binolar va inshootlarning seysmik barqarorligini tahlil qilishda kompyuter simulyatsiyasi va sun’iy intellekt algoritmlaridan foydalanilmoqda. 3D modellashtirish orqali binolar turli tashqi ta’sirlarga chidamliligi bo‘yicha virtual sinovdan o‘tkazilib, konstruksiya yechimlari takomillashtirilmoqda. Bu usul qurilish xarajatlarini kamaytirish va xavfsizlik darajasini oshirish imkonini beradi [Ergashev A.K., 2025, 295b].

Avtomobilsozlik va mashinasozlik sanoatida ham sun’iy intellekt asosida matematik modellashtirish texnologiyalari keng qo‘llanilmoqda. Masalan, aerodinamik tahlil jarayonida kompyuter modellari transport vositalarining havo qarshiligini hisoblash, korpus shaklini optimallashtirish va yoqilg‘i sarfini kamaytirish imkonini beradi. Xalqaro kompaniyalarda raqamli modellashtirish orqali transport vositalarining konstruksiyasi sinovdan o‘tkazilib, ishlab chiqarish jarayoni tezlashtirilmoqda.

Kompyuter grafikasi texnologiyalari matematik modellashtirish natijalarini vizuallashtirishda muhim o‘rin tutadi. 3D modellashtirish, virtual va qo‘shimcha reallik texnologiyalari muhandislik loyihalarini aniq va tushunarli tarzda namoyon qilish imkonini beradi. Masalan, arxitektura va shaharsozlik sohasida binolar va infratuzilma ob’ektlarining raqamli modellari ishlab chiqilib, ularning funksional va estetik xususiyatlari oldindan baholanmoqda. Shuningdek, tibbiyot sohasida kompyuter grafikasi orqali inson a’zolarining virtual modellari yaratilib, jarrohlik amaliyotlarini rejalashtirishda qo‘llanilmoqda [Frederica Camilla, Chen Zhang, 2025].

Jizzax viloyati misolida ham muhandislik ta’limida raqamli texnologiyalardan foydalanish bosqichma-bosqich rivojlanmoqda. Oliy ta’lim muassasalarida AutoCAD, SolidWorks, MATLAB va ANSYS kabi dasturlar orqali talabalar texnik ob’ektlarni modellashtirish va tahlil qilish ko‘nikmalarini egallamoqda. Masalan, talabalar qurilish konstruksiyalarining raqamli modellarini ishlab chiqib, ularning mustahkamligini kompyuter simulyatsiyasi orqali tekshirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bu esa amaliy muhandislik ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt va matematik modellashtirish texnologiyalarini joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash uchun yuqori hisoblash resurslari talab etiladi, ba’zi hollarda algoritmlar natijalarining aniqligi ma’lumotlar sifatga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli milliy ma’lumotlar bazasini shakllantirish, dasturiy ta’minotni takomillashtirish va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, sun’iy intellekt, matematik modellashtirish va kompyuter grafikasi texnologiyalarining integratsiyasi muhandislik sohalarida innovatsion yechimlarni ishlab chiqish, ta’lim sifati va ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi .

Xulosa. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar asosida matematik modellashtirish jarayonlarini takomillashtirish zamonaviy muhandislik faoliyatining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt algoritmlari murakkab matematik masalalarni tezkor va yuqori aniqlikda yechish imkonini beradi. Ayniqsa, muhandislik hisob-kitoblari, texnologik

jarayonlarni prognozlash hamda tizimlarni optimallashtirishda sun’iy intellektdan foydalanish samaradorlikni oshirmoqda.

Kompyuter grafikasi texnologiyalarining matematik modellashtirish jarayoniga integratsiyasi esa loyihalash, vizual tahlil va natijalarni modellashtirish sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. 3D modellashtirish, virtual prototiplash va simulyatsiya texnologiyalari muhandislik yechimlarini ishlab chiqishda real tajribaga yaqin natijalarni olish imkonini bermoqda.

Jizzax viloyati misolida olib borilgan tahlillar hududda sanoat va ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar joriy etilayotganini ko‘rsatadi. Biroq, sun’iy intellekt asosida matematik modellashtirishni keng joriy etish uchun mutaxassislar tayyorlash, zamonaviy texnik bazani rivojlantirish hamda ilmiy-amaliy hamkorlikni kuchaytirish zarur [Gapparov B.N., Abdullaev Sh.Q., 2025, 64b].

Amaliy tavsiyalar:

Birinchidan, ta’lim jarayoniga sun’iy intellekt texnologiyalarini keng joriy etish. Bunda oliy ta’lim muassasalarida matematik modellashtirish, sun’iy intellekt va kompyuter grafikasi fanlarini integratsiyalashgan holda o‘qitish maqsadga muvofiq. Bu talabalarning amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ikiknchidan, zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanishni kengaytirish. Bunda MATLAB, AutoCAD, SolidWorks, ANSYS, Python kabi dasturiy platformalar asosida amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish orqali modellashtirish jarayonlarining samaradorligini oshirish lozim.

Uchinchidan, hududiy sanoat korxonalari bilan hamkorlikni kuchaytirish. Bunda Jizzax viloyatidagi ishlab chiqarish korxonalari bilan qo‘shma ilmiy-amaliy loyihalar tashkil etish orqali real texnologik muammolarni sun’iy intellekt asosida modellashtirish imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

To‘rtinchidan, mutaxassislarning malakasini oshirish. Bunda Professor-o‘qituvchilar va muhandis mutaxassislar uchun sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar hamda kompyuter grafikasi bo‘yicha muntazam malaka oshirish kurslarini tashkil etish tavsiya etiladi.

Beshinchidan, ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash. Bunda matematik modellashtirish va sun’iy intellekt yo‘nalishida grant loyihalarini ko‘paytirish hamda yosh olimlarni ilmiy izlanishlarga jalb etish muhim hisoblanadi.

Oltinchidan, raqamli infratuzilmani rivojlantirish. Bunda ta’lim muassasalarida yuqori unumdor kompyuterlar, grafik stansiyalar va bulutli texnologiyalarni joriy etish matematik modellashtirish jarayonlarining sifatini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Zhao T. “Artificial Intelligence in Mathematical Modeling of Complex Systems. EAI Endorsed Transactions on e-Learning”, Vol. 10 (2024): Research article, 2024.

2. Nikitin A., Sinenko S. “Features of the Use of AI in Generative Design of Buildings and Structures. Journal of Mechanics of Continua and Mathematical Sciences”, Vol. 19 No. 5, May 2024.

3. Ergashev A.K., “Mathematical Modeling and Real-Time Simulation of Sequential Digital Circuits in Web Environments. International Journal of Artificial Intelligence”, Vol. 5 No. 12, 2025, pp. 295-302.

4. Frederica Camilla, Chen Zhang (eds.) 2024 “International Symposium on Mathematical Modeling, Big Data and Artificial Intelligence” (MMBDAI 2024). Vol. 136 (2025): Highlights in Science, Engineering and Technology, 2025.

5. Gapparov B.N., Abdullaev Sh.Q. “Muhandislik ta’limida kompyuter grafikasi va raqamli modellashtirishning ahamiyati” // Ilm-fan va innovatsiya. Toshkent, 2025. B. 64-71.

YOSHLARNI MEHNAT BOZORIDA RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH UCHUN TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTNI TAKOMILLASHTIRISH IMKONIYATLARI

Xuvaydullayeva Iroda Xusniddin qizi,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Mehnat iqtisodiyoti” kafedrasi assistenti,

Manzil: TDIU, Toshkent sh, I.Karimov ko‘chasi, 49-uy

Annotatsiya. Sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘rni va ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan hozirgi kunda juda keng yoritilgan. Shuningdek, ta’limni rivojlantirishda sun’iy intellekt asoslarini qo‘llash konsepsiyasi ishlab chiqilib, xorijiy mamlakatlarning ilg‘or tajribalari tahlil qilingan. Raqamli rivojlanish darajasini baholashning uslubiy asoslari takomillashtirish hamda sun’iy intellektning kompetensiyalarini shakllantirish ta’siri nazariy va amaliy jihatdan asoslab berilmoqda. Sun’iy intellektni joriy etishning bugungi holati yangi kadrlarni tayyorlar, talimga targ’ib qilish, yangi ko’nikmalarni egallash va O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish jarayonlari tahlil qilish, ularni rivojlantirish drayverlarining zamonaviy modeli ishlab chiqilmoqda.

Kalit so’zlar. Sun’iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, kontseptsiya, model, raqamli rivojlantirish, drayver.

Bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim tizimi va raqamli iqtisodiyotga joriy etish masalasi dunyo miqyosida dolzarb ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. 2025-yilgi xalqaro tahlillarga ko‘ra, dunyo aholining 16,3 foizi generativ sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanmoqda bo‘lib, bu ko‘rsatkich sun’iy intellektning global miqyosda jadal rivojlanayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, rivojlangan davlatlarda sun’iy intellektdan foydalanish darajasi 24,7 foizga yetgan bo‘lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko‘rsatkich ancha pastligicha qolmoqda [1].

O‘zbekistonda ham sun’iy intellekt va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylanmoqda. 2025-yil yakunlariga ko‘ra, mamlakatda sun’iy intellektdan foydalanuvchilar ulushi 6,3 foizni tashkil etib, bu ko‘rsatkich yil boshiga nisbatan o‘sish dinamikasini namoyon etdi [2]. Biroq, mavjud raqamlar O‘zbekistonda sun’iy intellekt infratuzilmasi, raqamli savodxonlik va malakali kadrlar tayyorlash tizimini yanada rivojlantirish zarurligini ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash orqali yangi kompetensiyalarni shakllantirish, zamonaviy kasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirish hamda innovatsion fikrlaydigan kadrlarni tayyorlash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xalqaro tadqiqotlarda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim, iqtisodiyot, boshqaruv va ishlab chiqarish sohalariga keng kirib borayotgani qayd etilib, 2025-yilda sun’iy intellekt bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar va amaliy loyihalar soni keskin oshgani ta’kidlangan. Shu sababli, sun’iy intellekt asosida ta’limni rivojlantirish, raqamli transformatsiya jarayonlarini jadallashtirish hamda zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalari iqtisodiyot, boshqaruv, ta’lim va inson kapitalini rivojlantirishning muhim omiliga aylanmoqda. Ayniqsa, zamonaviy menejerlarni tayyorlash va ularning professional kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish dolzarb ilmiy-amaliy masala sifatida namoyon bo‘lmoqda. Chunki raqamli iqtisodiyot sharoitida menejerlardan nafaqat boshqaruv ko‘nikmalari, balki analitik fikrlash, raqamli savodxonlik, ma’lumotlar bilan ishlash va innovatsion qarorlar qabul qilish kompetensiyalari ham talab etilmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt asosidagi tizimlar boshqaruv samaradorligini oshirish, strategik rejalashtirishni optimallashtirish hamda inson resurslarini boshqarishda muhim vositaga aylanmoqda. Xususan, rivojlangan davlatlarda ta’lim va menejment tizimlariga sun’iy intellekt texnologiyalarini integratsiya qilish natijasida boshqaruv qarorlarini qabul qilish tezligi va sifati sezilarli darajada oshgan. Shu bilan birga, sun’iy intellekt asosidagi platformalar individual ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish, kompetensiyalarni baholash va prognozlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Bugungi kunda O‘zbekistonda ham raqamli iqtisodiyot va sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida ta’lim, boshqaruv va iqtisodiyot sohalarida raqamlashtirish jarayonlari jadallashmoqda. Biroq kadrlarni sun’iy intellekt asosida tayyorlash va ularning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmlarida hali qator tizimli muammolar mavjud. Jumladan, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarning yetarli

emasligi, raqamli infratuzilmaning cheklanganligi va zamonaviy o‘quv dasturlarining kamligi ushbu sohada ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Mazkur tadqiqotda menejerlarni rivojlantirishda sun’iy intellektning o‘rni nazariy va metodologik jihatdan tahlil qilindi hamda xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalari o‘rganildi. Tadqiqot natijasida menejerlarning raqamli rivojlanish darajasini baholash mezonlari takomillashtirildi va sun’iy intellekt asosida kompetensiyalarni shakllantirish modeli ishlab chiqildi..

Sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish orqali adaptiv ta’lim muhitini yaratish, individual yondashuv asosida bilim berish hamda mehnat bozori talablariga mos kompetensiyalarni shakllantirish mumkinligi aniqlandi. Tadqiqot yakunida menejerlarni sun’iy intellekt asosida rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi. Sun’iy intellekt texnologiyalarini boshqaruv, ta’lim va iqtisodiyot sohalariga joriy etish masalalari so‘nggi yillarda jahon ilmiy hamjamiyatida keng tadqiq etilayotgan dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Sun’iy intellektning inson kapitalini rivojlantirish, raqamli kompetensiyalarni shakllantirish va kadrlar samaradorligini oshirishdagi o‘rni xorijiy olimlar tomonidan chuqur o‘rganilgan. Menejment nazariyasi va inson resurslarini boshqarishning ilmiy asoslari Peter Drucker [3], Michael Porter, Henry Mintzberg kabi olimlarning ilmiy ishlanmalarida yoritilgan bo‘lib, ular boshqaruvning strategik va innovatsion rivojlanish tamoyillarini asoslab bergan. Raqamli transformatsiya va sun’iy intellekt texnologiyalarining iqtisodiyot hamda boshqaruv tizimiga ta’siri esa Klaus Schwab, Erik Brynjolfsson, Andrew Ng kabi tadqiqotchilar tomonidan ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Sun’iy intellektning ta’lim tizimiga integratsiyalashuvi, adaptiv o‘qitish texnologiyalari va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish masalalari xorijiy tadqiqotlarda keng o‘rganilgan bo‘lsada, kadrlarni rivojlantirishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning metodologik asoslari hali to‘liq shakllanmagan. Ayniqsa, sun’iy intellekt asosida yangi kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini baholash, raqamli yetuklik darajasini aniqlash va boshqaruv faoliyatiga moslashtirilgan

sun’iy intellekt modellarini ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy izlanishlar yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

MDH davlatlari va O‘zbekistonda ham raqamli iqtisodiyot, elektron boshqaruv hamda sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mahalliy olimlar tomonidan raqamli transformatsiya, innovatsion boshqaruv va zamonaviy ta’lim texnologiyalarini rivojlantirish masalalari tadqiq etilgan bo‘lsa-da, menejerlarni sun’iy intellekt asosida rivojlantirish mexanizmlarini kompleks tadqiq etishga oid ilmiy ishlar yetarli emasligi kuzatiladi. Xususan, O‘zbekiston sharoitida menejerlarning raqamli kompetensiyalarini shakllantirish, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini baholash hamda sun’iy intellekt asosidagi boshqaruv modellarini ishlab chiqish masalalari chuqur ilmiy tadqiqotni talab qiladi.

Tadqiqot natijalari asosida ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish va raqamli transformatsiya jarayonlarini jadallashtirish bo‘yicha quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Ta’lim jarayoniga sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish texnologiyalarini joriy etish - oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilim darajasi, qiziqishi va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga mos ravishda individual ta’lim trayektoriyasini shakllantiruvchi sun’iy intellect platformalarni qo‘llash tavsiya etiladi. Bu ta’lim sifati va o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi;

Pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish tizimini takomillashtirish - professor-o‘qituvchilar uchun sun’iy intellekt, raqamli pedagogika, ma’lumotlar tahlili va zamonaviy ta’lim texnologiyalariga oid malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqish zarur. Bu pedagoglarning innovatsion yondashuv asosida dars tashkil etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Sun’iy intellekt asosidagi baholash va monitoring tizimini yaratish - talabalarning bilimini baholashda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish, akademik natijalarni avtomatik monitoring qilish va ta’lim sifatini tahlil etuvchi raqamli tizimlarni joriy etish tavsiya etiladi. Bu baholashning shaffofligi va obyektivligini ta’minlaydi.

Ta’lim dasturlarini mehnat bozori talablariga moslashtirish - Oliy ta’lim muassasalarining o‘quv reja va dasturlariga sun’iy intellekt, Data Science, Machine Learning, raqamli iqtisodiyot va innovatsion boshqaruvga oid fanlarni bosqichma-bosqich integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir. Bu bitiruvchilarning zamonaviy mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini oshiradi.

Raqamli ta’lim infratuzilmasini rivojlantirish - ta’lim muassasalarida bulutli texnologiyalar, elektron kutubxonalar, virtual laboratoriyalar va sun’iy intellekt platformalar asosida yagona raqamli ta’lim muhitini shakllantirish zarur. Bu masofaviy va gibrid ta’lim imkoniyatlarini kengaytiradi.

Mazkur tavsiyalarni amaliyotga joriy etish natijasida ta’lim tizimining raqamli transformatsiyasi jadallashadi, ta’lim sifati oshadi hamda sun’iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanishga asoslangan innovatsion ta’lim muhiti shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va qarorlari: “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi hujjatlari.

2. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi (2024). Raqamli iqtisodiyot va sun’iy intellektni rivojlantirish bo‘yicha hisobot.

3. Microsoft AI Economy Institute. *Global AI Adoption 2025 Report*. 2025.[1]

4. World Bank (2022). Digital Skills and Jobs in the Digital Economy. Washington, DC.

5. European Commission (2020). Artificial Intelligence in Education: Policy Report. Brussels.

6. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign.

7. Kapital.uz – O‘zbekistonda 2025-yilda sun’iy intellektdan foydalanish statistikasi. [2]

8. Peter Drucker Institute. “Menejment nazariyasi va strategik boshqaruv asoslari” o’quv qo’llanma. [3]

9. Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum.

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED MICRO-LEARNING SITUATIONS ON STUDENTS’ EMOTIONAL LEARNING ORIENTATION

Jizzakh Branch of the National University of Uzbekistan

named after Mirzo Ulugbek

Faculty of Philology, First-Year Student

Axrorqulova Afruza Parviz qizi

Scientific Supervisor: Narzullayeva Mohina

Email address: *axrorqulovaafruza@gmail.com*

Abstract

This article comprehensively analyzes, from both theoretical and empirical perspectives, the impact of artificial intelligence (AI)-based micro-learning situations on students’ emotional learning orientation. Within the scope of the study, emotional state, intrinsic motivation, and interest in learning are considered as key psychological and pedagogical factors determining educational effectiveness. Based on the micro-learning approach and the theory of affective computing, the study scientifically substantiates the potential of AI technologies in personalizing the educational process, adapting to students’ individual needs, optimizing cognitive load, and creating a positive emotional environment. Furthermore, the article examines the influence of AI-based micro-learning situations on students’ active engagement in the learning process, emotional stability, and intrinsic motivation through empirical research findings. The obtained results indicate that this approach contributes to the formation of a positive emotional attitude toward learning, reduces stress levels, and enhances educational effectiveness. The findings of this research enrich the theoretical foundations for integrating AI technologies into the educational process and possess significant

scientific and practical importance in creating a learner-centered and emotionally supportive educational environment.

Keywords: artificial intelligence, micro-learning, emotional learning orientation, intrinsic motivation, affective computing, adaptive learning, digital education

Introduction

The modern education system is undergoing significant transformation under the influence of digital transformation processes, particularly the rapid development of artificial intelligence (AI) technologies. This process requires reconsideration not only of the cognitive components of education but also of its emotional and motivational dimensions. Today, educational effectiveness is widely recognized in scientific literature as being directly related not only to the transmission of knowledge but also to students' intrinsic motivation, emotional stability, and subjective attitudes toward the learning process. In traditional educational approaches, insufficient consideration of students' individual characteristics—particularly their emotional states and differences in learning pace—often results in decreased motivation, cognitive overload, and emotional instability during the learning process. Consequently, this may lead to a decline in the quality of education. Recent scientific studies confirm that students' emotional states constitute an important determinant of the knowledge acquisition process. At the same time, the integration of the micro-learning approach with artificial intelligence technologies enables the personalization of the educational process, the creation of adaptive learning environments, and the optimization of students' emotional load. However, an analysis of the existing scientific literature reveals that the impact of AI-based micro-learning situations specifically on students' emotional learning orientation has not yet been sufficiently investigated empirically. In particular, studies comprehensively examining the interrelationship between emotional state, intrinsic motivation, and interest in learning within AI-driven micro-learning environments remain limited.

From this perspective, the scientific problem of the present study is defined as identifying the mechanisms through which AI-based micro-learning situations influence students' emotional learning orientation and substantiating their

effectiveness from both theoretical and empirical viewpoints. The purpose of the study is to theoretically and empirically analyze the impact of AI-based micro-learning situations on students' emotional learning orientation and to determine their effectiveness.

CONCLUSION

This study aimed to theoretically and empirically analyze the impact of artificial intelligence (AI)-based micro-learning situations on students' emotional learning orientation. The obtained findings demonstrate that the AI-based micro-learning approach significantly optimizes not only the cognitive components of the educational process but also its emotional and motivational dimensions. Based on the analysis of the empirical results, several major changes were identified: students' intrinsic motivation increased steadily, emotional stability improved, stress indicators arising during the learning process decreased significantly, and interest in educational materials increased. These findings confirm that AI environments developed on the basis of micro-learning approaches and affective computing principles positively influence students' psychological and emotional conditions.

Furthermore, the results indicate that AI-based adaptive micro-learning systems personalize the educational process more effectively by adapting to students' individual needs and reducing emotional burden. This, in turn, creates a foundation for the development of sustainable learning motivation among students. In general, it can be concluded that AI-based micro-learning situations serve as an innovative pedagogical tool in modern education systems by providing emotional support and enhancing educational effectiveness. This approach transforms the educational process from merely transmitting knowledge into a comprehensive system that also fosters individuals' emotional and motivational development. For future research, it is of considerable scientific importance to expand this field by investigating the long-term emotional and academic effects of AI-based micro-learning environments across different age groups and educational levels through longitudinal studies. In addition, experimentally analyzing the pedagogical effectiveness of AI systems capable of

detecting emotional states in real time represents another promising direction for future research.

REFERENCES

1. Picard, R. W. (1997). *Affective Computing*. Cambridge, MA: MIT Press.

2. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning* (2nd ed.). New York: Cambridge University Press.

3. Sweller, J. (2011). Cognitive load theory. *Psychology of Learning and Motivation, 55*, 37–76. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-387691-1.00002-8

4. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*, *25*(1), 54–67. https://doi.org/10.1006/ceps.1999.1020

5. D'Mello, S., & Graesser, A. (2012). Dynamics of affective states during complex learning. *Learning and Instruction*, *22*(2), 145–157. https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2011.10.001

6. Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2*(1), 3–10.

7. Hug, T. (2010). *Didactics of Microlearning: Concepts, Discourses and Examples*. Münster: Waxmann Verlag.

8. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. London: Pearson.

9. Baker, R. S., & Inventado, P. S. (2014). Educational data mining and learning analytics. In J. A. Larusson & B. White (Eds.), *Learning Analytics* (pp. 61–75). New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-3305-7_4

10. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign.

11. UNESCO. (2021). *AI and Education: Guidance for Policy-makers*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. https://unesdoc.unesco.org

12. OECD. (2021). *OECD Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with AI, Blockchain and Robots*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/589b283f-en

5-SINF INFORMATIKA FANINI O‘QITISHDA SUN’IYY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Baratov Burxon M

Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti O’qituvchisi

Nurova Manzura To’ra Qizi

Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti Talabasi

baratov196712@gmail.com

88-021-64-67

Annotatsiya Ushbu ilmiy ishda zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb masalalaridan biri — 5-sinf informatika kursiga sun’iy intellekt (SI) elementlarini integratsiya qilish muammosi tadqiq etiladi. Tadqiqotda 10-11 yoshli o‘quvchilarning psixofiziologik xususiyatlari inobatga olingan holda, SI vositalari yordamida dars samaradorligini oshirishning metodik asosi ishlab chiqilgan. Maqolada kognitiv yuklamani kamaytirish, adaptiv ta’lim trayektoriyalari va o‘quvchi motivatsiyasini gamifikatsiya orqali boshqarish masalalari chuqur tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, 5-sinf informatika, pedagogik innovatsiya, adaptiv ta’lim, mantiqiy tafakkur, raqamli didaktika, IMRAD, Shahrisabz ta’lim tajribasi.

Abstract This scientific work examines one of the most pressing issues of modern pedagogy - the problem of integrating artificial intelligence (AI) elements into the 5th grade computer science course. The study develops a methodological framework for increasing the effectiveness of lessons using AI tools, taking into account the psychophysiological characteristics of 10-11 year old students. The article deeply analyzes the issues of reducing cognitive load, adaptive learning trajectories, and managing student motivation through gamification.

Keywords: Artificial intelligence, 5th grade computer science, pedagogical innovation, adaptive education, logical thinking, digital didactics, IMRAD, Shahrisabz educational experience.

Аннотация В данной научной работе рассматривается один из наиболее актуальных вопросов современной педагогики — проблема интеграции элементов искусственного интеллекта (ИИ) в курс информатики для 5-го класса. В исследовании разработана методологическая основа для повышения эффективности уроков с использованием инструментов ИИ, учитывающая психофизиологические особенности учащихся 10-11 лет. В статье подробно анализируются вопросы снижения когнитивной нагрузки, адаптивных траекторий обучения и управления мотивацией учащихся посредством геймификации.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, информатика 5-го класса, педагогические инновации, адаптивное образование, логическое мышление, цифровая дидактика, ИМРАД, образовательный опыт Шахрисабза.

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. XXI asrning uchinchi o‘n yilligiga kelib, axborot texnologiyalari o‘zining sifat jihatidan yangi bosqichi — sun’iy intellekt davriga qadam qo‘ydi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha chora-tadbirlar" dasturi ta’lim sohasida ham tub islohotlarni talab etadi.

Muammoning qo‘yilishi. Bugungi kunda 5-sinf informatika darsliklari asosan nazariy tushunchalar va sodda amaliy ko‘nikmalarga (fayllar bilan ishlash, matn muharriri) asoslangan. Biroq, zamonaviy o‘quvchi "raqamli avlod" vakili sifatida an’anaviy metodlardan tezda zerikmoqda. Muammo shundaki, dars jarayonida SIdan foydalanishning pedagogik mexanizmlari hali to‘liq shakllanmagan. Ushbu maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga, ya’ni 5-sinf o‘quvchisiga murakkab texnologiyalarni pedagogik soddalashtirish orqali yetkazishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va nazariy asoslar

Xalqaro kontseptual yondashuvlar. SIdan ta’limda foydalanish bo‘yicha Stenford universiteti tadqiqotlarida "AI-augmented teaching" (SI bilan kuchaytirilgan o‘qituvchi) kontseptsiyasi ilgari suriladi. R. Luckin (2018) ta’kidlashicha, SI o‘qituvchining administrativ yukini 30% gacha kamaytirib, asosiy vaqtni o‘quvchining ijodiy salohiyatini ochishga yo‘naltirishga imkon beradi.

Mahalliy va MDH davlatlari tadqiqotlari. O‘zbekistonlik olimlardan R. Hamdamov va N. Taylaqovlarning axborotlashtirilgan ta’lim muhiti borasidagi ishlari biz uchun poydevor vazifasini o‘taydi. MDH doirasida esa S. Grigoryevning "Raqamli didaktika" nazariyasi 5-sinf o‘quvchilariga SIni o‘rgatishda metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Pedagogik shart-sharoitlar. 5-sinf o‘quvchisida mavhum tafakkur endi shakllanayotganini hisobga olib, SI texnologiyalari "visual programming" (vizual dasturlash) va "sensory learning" (sensor o‘rganish) tamoyillariga tayanishi lozimligi isbotlangan.

Metodologiya Tadqiqot obyekti va subyekti. Tadqiqot Shahrisabz shahridagi 5-sinf o‘quvchilari o‘rtasida o‘tkazildi. Eksperimentda jami 120 nafar o‘quvchi (nazorat va eksperimental guruhlar) ishtirok etdi.

Tadqiqot bosqichlari:

- ✓ Analitik bosqich: Amaldagi darsliklardagi "Algoritmlar" va "Grafik muharrirlar" bo‘limlariga SI elementlarini kiritish imkoniyatini baholash.
- ✓ Loyiha bosqichi: "Machine Learning for Kids" va "Teachable Machine" platformalari asosida 5-sinfga moslashtirilgan o‘quv moduli yaratish.
- ✓ Amaliy-eksperimental bosqich: Darslarda SI-chatbotlar va vizual neyron tarmoq modellari yordamida mashg‘ulotlar o‘tkazish.

Qo'llanilgan platformalar tahlili:

- ✓ Quick, Draw!: O‘quvchilarga neyron tarmoqlar qanday o‘rganishini o‘yin orqali tushuntirish.
- ✓ AutoDraw: SI yordamida chizish algoritmlarini o‘rgatish.
- ✓ Scratch + AI blocks: Sodda "aqlli" o‘yinlar yaratish.

NATIJALAR

O'tkazilgan eksperiment natijasida o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichi nafaqat miqdoran, balki sifat jihatidan ham o'zgardi.

5-sinf o‘quvchilarining SI texnologiyalari joriy etilgandan keyingi kompetensiyalari o‘zgarishi

Kompetentsiya turi	Tajribadan oldin (%)	Tajribadan keyin (%)	O‘sish koeffitsienti
Algoritmik fikrlash	42	78	1.8
Kompyuter savodxonligi	55	92	1.6
Kreativ yondashuv	30	85	2.8
Mustaqil muammo yechish	28	70	2.5

Diagramma tahlili: Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, SI vositalari qo‘llanilgan darslarda o‘quvchilarning diqqatni jamlash davomiyligi an’anaviy 15 daqiqadan 35 daqiqagacha uzaygan. Bu bolalarning "qiziqish orqali o‘rganish" (curiosity-driven learning) instinkti faollashganidan dalolat beradi.

Muhokama SI texnologiyalarini 5-sinf darslariga integratsiya qilishning pedagogik modeli.

Biz taklif etayotgan model "Invertirlangan sinf" (Flipped Classroom) va "Loyiha asosida o‘qitish" (PBL) metodlarini birlashtiradi. 5-sinf informatika fanining har bir bo‘limida SI elementi bo‘lishi shart:

- ✓ "Axborot dunyosi" bo‘limida: Big Data va ma’lumotlarni SI qanday saralashi haqida video-keyslar.
- ✓ "Grafik muharrirlar"da: Neyron tarmoq yordamida rasmlarni tiklash va uslublashtirish amaliyoti.

Pedagogik qarama-qarshiliklar. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, SI texnologiyalari ta’limda ayrim xavflarni ham tug‘diradi (masalan, tayyor axborotga bog‘lanib qolish).

Shuning uchun biz "Tanqidiy SI-savodxonlik" tushunchasini kiritdik. Bu o‘quvchiga SIni shunchaki iste’mol qilishni emas, balki uni boshqarishni o‘rgatadi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. 5-sinf informatika kursiga SI elementlarini kiritish o‘quvchilarning raqamli dunyoqarashini 2 barobar tezroq shakllantiradi.

2. SI texnologiyalari o‘qituvchi uchun differentsial yondashuv (har bir o‘quvchiga mos vazifa berish) imkonini yaratadi.

3. Shahrisabz davlat pedagogika instituti kabi oliygohlarda bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini aynan "SI-pedagogikasi" yo‘nalishida tayyorlash zarur.

Tavsiyalar:

- ✓ Darsliklarga QR-kodlar orqali SI platformalariga havolalar kiritish;
- ✓ Maktablarda "Sun’iy intellekt va robototexnika" to‘garaklarini 5-sinfdan boshlash;
- ✓ O‘qituvchilar uchun "Ta’limda Prompt Engineering" kurslarini tashkil etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 1-apreldagi "Sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etishga sharoit yaratish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi PQ-4996-sonli qarori.

2. Yusupov F., Rahmonov Sh. Informatika o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Cho‘lpon, 2021.

3. Bostrom, N. (2014). “Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies”. Oxford University Press.

4. Bengio, Y., Lecun, Y., & Hinton, G. (2021). Deep Learning for AI. *Communications of the ACM*.

5. Taylaqov N.I. Uzluksiz ta’lim tizimi uchun informatika fanidan o‘quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratishning ilmiy-pedagogik asoslari. – T.: Fan, 2019.

6. UNESCO. (2023). “Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-makers”.

O‘QUV JARAYONIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK SAMARADORLIGI

Abdullayeva Gulyor Ganjaboy qizi

O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: mazkur maqolada o‘quv jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning didaktik samaradorligi tahlil qilinadi. Ta’lim jarayoniga sun’iy intellektni joriy etish orqali o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ta’limni shaxsga yo‘naltirish, o‘qitish sifatini oshirish hamda bilimlarni baholash jarayonlarini takomillashtirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi vositalarning pedagogik jarayondagi o‘rni, afzalliklari va qo‘llashdagi muammolar ham ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari ta’lim samaradorligini oshirishda zamonaviy texnologiyalarning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, ta’lim jarayoni, didaktik samaradorlik, raqamli ta’lim, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, innovatsion texnologiyalar, baholash tizimi

Аннотация: в данной статье рассматривается дидактическая эффективность использования технологий искусственного интеллекта в образовательном процессе. Освещаются возможности персонализации обучения, учета индивидуальных особенностей учащихся, повышения качества образования и совершенствования системы оценки знаний на основе искусственного интеллекта. Также анализируются преимущества, роль и проблемы внедрения данных технологий в педагогическую практику. Результаты исследования подтверждают значимость современных технологий в повышении эффективности обучения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образовательный процесс, дидактическая эффективность, цифровое обучение, персонализированное обучение, инновационные технологии, система оценивания

Abstract: this article examines the didactic effectiveness of using artificial intelligence technologies in the educational process. It highlights the opportunities for personalized learning, consideration of students' individual characteristics, improvement of teaching quality, and enhancement of assessment systems through the integration of artificial intelligence. The study also analyzes the role, advantages, and challenges of implementing these technologies in pedagogical practice. The findings demonstrate the significant impact of modern technologies on improving educational outcomes.

Keywords: artificial intelligence, educational process, didactic effectiveness, digital education, personalized learning, innovative technologies, assessment system

Globallashuv davrida zamonaviy ta'lim tizimi texnologik taraqqiyot bilan chambarchas bog‘liq holda jadal transformatsiya jarayonini o'tkazmoqda. Ayniqsa, sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi pedagogik samaradorlikni oshirish va ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish imkonini bermoqda. Ushbu texnologiyalar o‘quvchilarning individual xususiyatlari, bilim darajasi hamda o‘rganish sur'atini inobatga olgan holda o‘qitish jarayonini moslashtirishga xizmat qiladi. Natijada ta'lim interaktiv, moslashuvchan va maqsadga yo‘naltirilgan shaklga ega bo‘ladi.

Sun'iy intellektning didaktik imkoniyatlari keng ko‘lamli bo‘lib, u o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilish, individual o‘quv trayektoriyalarini shakllantirish, interaktiv topshiriqlar yaratish hamda baholash jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, mazkur texnologiyalar pedagoglar faoliyatida ham muhim o‘rin tutib, darslarni samarali rejalashtirish, o‘quv jarayonini monitoring qilish va qarorlar qabul qilishni optimallashtiradi.

Ilmiy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun'iy intellekt asosidagi ta'lim vositalari o‘quvchilarning mustaqil ishlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, ijodiy fikrlash hamda texnologik kompetensiyalarini rivojlantirishga sezilarli ta'sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, adaptiv o‘quv tizimlari o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilib, ularga mos o‘quv materiallarini taqdim etadi. Bu esa har bir o‘quvchiga o‘z imkoniyatlari doirasida samarali o‘rganish imkonini yaratadi. [4.58]

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalari o‘qituvchilarga interaktiv mashg‘ulotlar tashkil etish, individual yondashuvni ta’minlash va o‘quvchilar bilimini tezkor baholash imkonini beradi. Intellektual test tizimlari va avtomatik baholash mexanizmlari orqali o‘quvchilarning natijalari aniqlik bilan baholanadi va ularga mos tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Mazkur texnologiyalar o‘quvchilarning muhim kompetensiyalarini shakllantirishda ham samarali vosita hisoblanadi. Xususan, interaktiv va loyihaviy yondashuvlar asosida o‘quvchilar muammolarni hal qilish, ijodiy va tanqidiy fikrlash, kommunikativ hamda raqamli savodxonlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar esa ularga amaliy tajriba orttirish imkonini beradi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining samarali joriy etilishi uchun bir qator pedagogik yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Jumladan, interaktiv metodlardan foydalanish, loyihaviy faoliyatni rivojlantirish, adaptiv o‘quv tizimlarini qo‘llash hamda baholash va tahlil jarayonlarini avtomatlashtirish ta’lim samaradorligini oshiradi.

Shu bilan birga, ta’lim muassasalari tomonidan zarur tashkiliy va texnologik sharoitlarni yaratish muhim hisoblanadi. Bunga zamonaviy platformalarni tanlash, texnik infratuzilmani shakllantirish, pedagoglarni sun’iy intellektdan foydalanishga o‘rgatish hamda o‘quvchilar uchun maxsus treninglar tashkil etish kiradi. Ta’lim jarayonini muntazam monitoring qilish va samaradorlikni baholash tizimini joriy etish ham muhim omillardan biridir. [5,12]

Psixologik jihatdan qaralganda, sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishga, ularning dars jarayonidagi faolligini kuchaytirishga va ijtimoiy izolyatsiya hissini kamaytirishga xizmat qiladi. Interaktiv topshiriqlar va onlayn hamkorlik vositalari orqali o‘quvchilar jamoaviy ishlash va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga kirib kelishi o‘qitishning an’anaviy paradigmasini sezilarli darajada o‘zgartirib, yangi didaktik modellarning shakllanishiga olib kelmoqda. Ushbu modellarning asosiy xususiyati – o‘quv jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan, moslashuvchan va ma’lumotlarga asoslangan tizim

sifatida tashkil etishdan iborat. Sun’iy intellekt bu jarayonda faqat yordamchi vosita emas, balki o‘qitishning strukturasi va logikasini qayta shakllantiruvchi asosiy komponent sifatida namoyon bo‘ladi.

Blended learning (aralash ta’lim modeli) **-** Aralash ta’lim modeli an’anaviy auditoriya mashg‘ulotlari bilan raqamli ta’lim muhitining integratsiyasiga asoslanadi. Sun’iy intellekt ushbu modelda o‘quvchilarning faoliyatini tahlil qilib, ularning ehtiyojlariga mos kontentni tavsiya etadi.[2,4]

Didaktik nuqtai nazardan, blended learning quyidagi ustunliklarga ega:

- o‘quv jarayonining moslashuvchanligi oshadi;
- o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalari rivojlanadi;
- nazariy va amaliy bilimlar uyg‘unligi ta’minlanadi.

Sun’iy intellekt bu modelda:

- o‘quvchilarning onlayn faoliyatini monitoring qiladi;
- individual topshiriqlarni shakllantiradi;
- o‘zlashtirish darajasiga qarab tavsiyalar beradi.

Natijada, o‘qituvchi va texnologiya o‘rtasida funksional taqsimot yuzaga keladi: o‘qituvchi metodik rahbarlikni amalga oshirsa, sun’iy intellekt individual qo‘llab-quvvatlashni ta’minlaydi.

Flipped classroom (teskari sinf modeli) **-** Teskari sinf modeli o‘qitishning an’anaviy ketma-ketligini o‘zgartiradi: nazariy bilimlar darsdan tashqari mustaqil o‘rganiladi, dars vaqti esa amaliy faoliyatga ajratiladi. Sun’iy intellekt bu modelda o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish jarayonini nazorat qiladi va optimallashtiradi.

Bu modelning didaktik afzalliklari quyidagilardan iborat:

- dars vaqtidan samarali foydalanish;
- o‘quvchilarning faol ishtiroki va muhokama madaniyatini rivojlantirish;
- chuqurlashtirilgan o‘rganish (deep learning) imkoniyati.

Sun’iy intellekt ushbu modelda quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- video va o‘quv materiallarini individual darajada tavsiya etish;
- o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasini aniqlash;
- dars jarayonida differensial topshiriqlarni taqdim etish.

Bu modelda o‘qituvchi fasilitator rolini bajaradi, ya’ni o‘quvchilarning bilimini chuqurlashtirish va muammoli vaziyatlarni hal qilishga yo‘naltiradi. [3,8]

Umuman olganda, sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim jarayonining barcha komponentlariga kompleks ta’sir ko‘rsatadi. Ular pedagogik, texnologik, tashkiliy va psixologik jihatlarning uyg‘unlashuvi asosida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Kelajakda ushbu texnologiyalarning yanada keng qo‘llanilishi ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo‘lishi kutilmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi didaktik modellar ta’lim jarayonini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi. Ular o‘quvchilarning ehtiyojlari, qobiliyatlari va o‘rganish strategiyalarini inobatga olgan holda samarali o‘qitish imkonini beradi. Shu bilan birga, bu modellar pedagoglardan yangi metodik yondashuvlarni o‘zlashtirishni, raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishni va o‘quv jarayonini texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha farmonlari va qarorlari. – Toshkent.
2. Stuart Russell, Peter Norvig. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson Education.
3. Andreas Schleicher. (2019). Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. OECD Publishing.
4. Inoyatov U.I. Sun’iy intellekt texnologiyalari va ta’lim samaradorligi. – Toshkent: Fan, 2023.
5. Karimov A.T. Raqamli va intellektual texnologiyalar yordamida pedagogik jarayonni optimallashtirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 2022.
6. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. – Paris, 2020.
7. OECD. AI and the Future of Skills: Education Implications. – Paris, 2019.

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕШЕНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Абдуразаков Абдужаббор

Ферганский государственный технический университет

Доцент, к.ф.-м.н. кафедры «Высшая математика»

Тел: (90)6348168 e-mail: abdurazakovabdujabbor46@gmail.com

Фозилов Анваржон Набиевич

Ферганский государственный технический университет

Доцент, к.ф.-м.н. кафедры «Высшая математика»

Тел; (91)6550715 e-mail: a.fozilov@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние искусственного интеллекта (ИИ) и систем компьютерной алгебры на трансформацию методик преподавания высшей математики. Основное внимание уделяется интеграции интеллектуальных алгоритмов в процесс решения прикладных задач. На примере линейного регрессионного анализа в среде Maple демонстрируется, как ИИ-ориентированный подход позволяет автоматизировать рутинные вычисления, повышая точность прогнозирования и когнитивную активность студентов. Исследуются перспективы адаптивного обучения и роль преподавателя в условиях цифровой революции.

Ключевые слова: искусственный интеллект в образовании, математическое моделирование, Maple, линейная регрессия, предиктивная аналитика, адаптивное обучение.

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun’iy intellekt (SI) va kompyuter algebrasi tizimlarining oliy matematika o‘qitish metodikasini transformatsiya qilishga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Asosiy e’tibor intellektual algoritmlarni amaliy masalalarni yechish jarayoniga integratsiya qilishga qaratilgan. Maple muhitida chiziqli regressiya tahlili misolida SI-ga yo‘naltirilgan yondashuv muntazam hisob-kitoblarni avtomatlashtirish, bashorat qilish aniqligini va talabalarning kognitiv faolligini oshirish imkoniyatlari

ko‘rsatib berilgan. Raqamli inqilob sharoitida moslashuvchan ta’lim istiqbollari va o‘qituvchining roli tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: ta’limda sun’iy intellekt, matematik modellashtirish, Maple, chiziqli regressiya, prediktiv tahlil, moslashuvchan ta’lim.

Abstract: This article examines the impact of artificial intelligence (AI) and computer algebra systems on the transformation of higher mathematics teaching methodologies. The primary focus is on the integration of intelligent algorithms into the process of solving applied problems. Using linear regression analysis in the Maple environment as an example, it is demonstrated how an AI-oriented approach allows for the automation of routine calculations, increasing forecasting accuracy and enhancing students' cognitive activity. The prospects of adaptive learning and the role of the instructor in the context of the digital revolution are explored.

Keywords: artificial intelligence in education, mathematical modeling, Maple, linear regression, predictive analytics, adaptive learning.

1. Введение. Современный этап развития высшего образования характеризуется стремительным внедрением технологий искусственного интеллекта. Революция ИИ в образовательной среде — это не просто автоматизация проверки знаний, а коренное изменение парадигмы обучения от «передачи информации» к «совместному исследованию данных». В контексте точных наук ИИ выступает как катализатор, позволяющий студентам переходить от решения абстрактных уравнений к анализу сложных жизненных процессов.

2. ИИ и системы компьютерной алгебры в математическом образовании. Системы компьютерной алгебры (СКА), такие как Maple, являются предвестниками прикладного ИИ в математике. Они объединяют в себе символьные вычисления и нейросетевые алгоритмы аппроксимации данных.

Применение ИИ в решении математических задач позволяет:

Визуализировать многомерные структуры: создание динамических моделей, недоступных для ручного построения.

Интеллектуальный анализ ошибок: алгоритмы способны указывать не только на неверный ответ, но и на логический разрыв в цепочке вычислений.

Персонализация: создание индивидуальных вариантов задач на основе текущего уровня подготовки обучающегося. [Holmes, 2019: 125]

3. Практическая реализация: Решение задач предиктивной аналитики

Рассмотрим применение. Внедрение ИИ в сельское хозяйство (Agro-Tech) требует точного нахождения критических точек роста. Дифференциальное исчисление позволяет определить момент, когда прирост эффективности начинает замедляться.

Кейс: Оптимизация урожайности (Модель агрокластера). Предположим, что зависимость урожайности () от количества внесенных азотных удобрений () описывается нелинейной функцией:

Задача: найти оптимальную норму удобрений , при которой урожайность будет максимальной.

Решение в среде Maple: Использование ИИ-инструментов позволяет мгновенно найти экстремум функции и визуализировать «точку насыщения», после которой внесение удобрений становится экономически невыгодным. [Дьяконов, 2016: 138]

```
> restart;
> with(Statistics) :
> with(plots) :
> Y := x → -0.5*x^2 + 10*x + 20;
```

$$Y := x \to (-1) \cdot 0.5\, x^2 + 10\, x + 20$$

```
> diff_Y := diff(Y(x), x);
```

$$diff_Y := -1.0\, x + 10$$

```
> optimal_x := solve(diff_Y = 0, x);
```

$$optimal_x := 10.$$

```
p1 := plot(Y(x), x = 0 .. 20, color = green, thickness = 3) :
p2 := pointplot([optimal_x, Y(optimal_x)], symbol = solidcircle, color = red, symbolsize = 20) :
display(p1, p2, title = "Оптимизация урожайности в агрокластере", labels
    = ["Удобрения (x)", "Урожай (Y)"]);
>
```

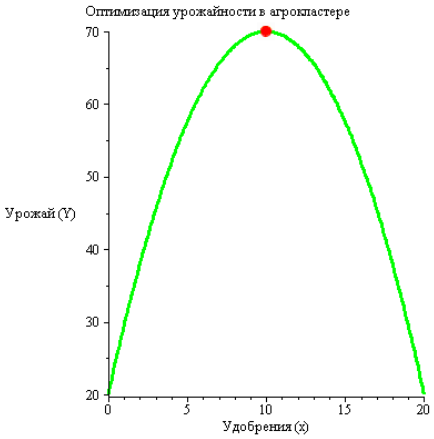

Научный вывод по разделу: Анализ данной модели показывает, что при достигается пик урожайности (). Дифференциальный подход в связке с Maple учит студентов не просто решать уравнения, а находить баланс между ресурсами и результатом. В реальных системах ИИ такие вычисления происходят динамически, позволяя автоматизированным системам полива и подкормки принимать решения в режиме реального времени.

Кейс: Оптимизация виральности контента (Social Media Marketing)

Сценарий: Студент-блогер (или SMM-менеджер кластера) запускает рекламную кампанию в Instagram/TikTok. Эффективность рекламного охвата (количество новых подписчиков) зависит от суммы затрат на продвижение (— сотни тысяч сумов) по нелинейной модели «насыщения»:

Где отражает эффект «усталости аудитории» (когда рекламы слишком много, она начинает раздражать).

Задача: Найти сумму затрат , при которой скорость прироста подписчиков будет максимальной (точка наибольшей эффективности инвестиций).
[Геворкян, 2023:214]

Реализация в среде Maple. Этот пример хорош тем, что здесь мы ищем не просто максимум функции, а анализируем скорость изменения (вторую производную), чтобы найти точку перегиба — момент самого бурного роста

```
> restart;
> with(plots) :
> N := x → -2*x^3 + 12*x^2 + 30*x;
```

$$N := x \to -2x^3 + 12x^2 + 30x$$

```
> V := diff(N(x), x);
```

$$V := -6x^2 + 24x + 30$$

```
> accel := diff(V, x);
```

$$accel := -12x + 24$$

```
> inflection_point := solve(accel = 0, x);
```

$$inflection_point := 2$$

```
> max_x := solve(V = 0, x);
```

$$max_x := -1, 5$$

```
p1 := plot(N(x), x = 0 .. 6, color = blue, thickness = 3, legend = "Общий охват") :
p2 := plot(V, x = 0 .. 6, color = red, thickness = 2, linestyle = dash, legend = "Скорость роста") :
display(p1, p2, title = "Оптимизация маркетинговой стратегии", labels = ["Бюджет",
    "Результат"]);
>
```

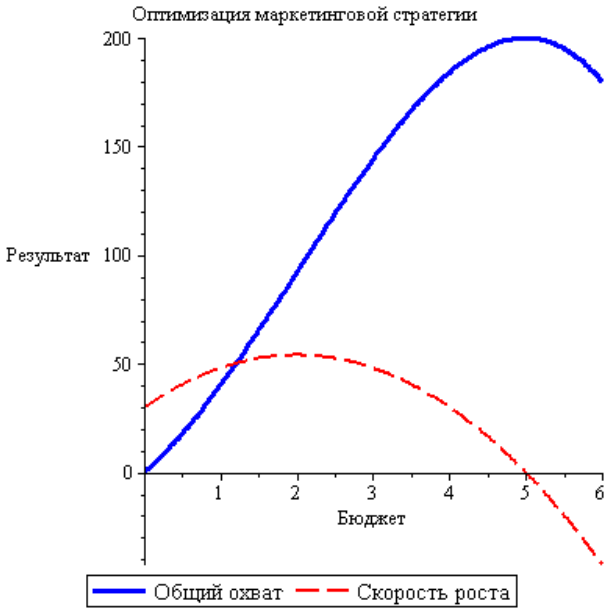

Научный и жизненный вывод для студентов

Точка перегиба (): До этого момента каждый вложенный сум приносит всё больше и больше подписчиков (эффект лавины). После этой точки эффективность вложений начинает падать. ИИ в рекламных кабинетах (Facebook Ads, Google Ads) ищет именно такие точки, чтобы не «сжигать» бюджет впустую.

Дифференциальный анализ как база ИИ: Этот пример наглядно объясняет студентам, что такое обучение нейросети. Нейросеть — это огромная функция,

а обучение — это поиск её производных, чтобы понять, в какую сторону «двигать» веса для достижения максимума (в нашем случае — подписчиков).

Междисциплинарность: Мы объединили математический анализ, психологию потребления и цифровой маркетинг. Это превращает сухие формулы в живой инструмент заработка и управления.

4. Перспективы и этические аспекты

Несмотря на огромные возможности, революция ИИ ставит перед высшей школой новые вызовы:

1. Академическая честность: необходимость разработки задач, требующих критического осмысления, а не простого ввода данных в чат-боты.

2. Изменение роли преподавателя: переход от роли «контролера» к роли «архитектора образовательной траектории» и эксперта по проверке ИИ-решений.

3. Гибридное обучение: синергия человеческого интуитивного мышления и вычислительной мощности алгоритмов.

5. Заключение. Искусственный интеллект в образовании открывает беспрецедентные перспективы для углубления математической подготовки. [Russell,2020: 844]. Применение интеллектуальных систем для решения задач позволяет превратить обучение в процесс создания инноваций. Будущее математического образования заключается в гармоничном сочетании фундаментальной теории и прикладных ИИ-инструментов, способных моделировать реальный мир с высокой точностью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Геворкян Э. Н. Решение задач высшей математики в среде Maple. – М.: Лань, 2023. – 256 с.

2. Дьяконов В. П. Maple 18/2015. Полное руководство. – М.: ДМК Пресс, 2016. – 784 с.

3. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 210 p.

4. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education in the 21st Century. – London: UCL IOE Press, 2018. – 232 p.

5. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th Edition. – Pearson, 2020. – 1168 p.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE REVOLUTION IN EDUCATION: OPPORTUNITIES AND PROSPECTS

Abduvasiyeva Dilnura Otabekovna

Jizzakh State Pedagogical University

Scientific Supervisor: *Qurbonova Nasiba Sobir qizi*

dilnuraabduvasiyeva@gmail.com

Abstract: The rapid development of digital technologies has significantly transformed almost every sphere of human life, especially the field of education. Among modern technological innovations, artificial intelligence has become one of the most influential tools in improving the quality and accessibility of education. Artificial intelligence technologies are increasingly integrated into teaching and learning processes, creating new opportunities for students, teachers, and educational institutions. The use of intelligent systems, adaptive learning platforms, virtual assistants, chatbots, automated assessment tools, and data analysis technologies is changing traditional educational methods and introducing innovative approaches to learning. This article examines the role of artificial intelligence in modern education and analyzes its opportunities, challenges, and future prospects. The study discusses how AI contributes to personalized learning, improves educational management, supports teachers, and enhances students' engagement and motivation. The article also explores the importance of distance learning technologies, smart educational platforms, and interactive digital environments in the educational process. Particular attention is paid to the influence of AI on critical thinking, creativity, independent learning, and academic performance.

Key words: artificial intelligence, education, digital transformation, innovative technologies, e-learning, interactive learning, online education, digital literacy, educational technologies, smart learning system

The 21st century is considered the age of technology and digital innovation. Scientific and technological progress has transformed social, economic, political, and cultural life throughout the world [Russell & Norvig, 2021: 15]. One of the most important areas influenced by these changes is education. Traditional educational systems are gradually evolving into digital and technology-oriented models that provide more flexible and effective learning opportunities [Selwyn, 2021: 28]. Among all technological developments, artificial intelligence has emerged as one of the most revolutionary innovations in modern education [Holmes, 2019: 19].

Artificial intelligence refers to computer systems and technologies capable of performing tasks that normally require human intelligence. These tasks include learning, reasoning, problem-solving, decision-making, speech recognition, and language understanding [McCarthy, 2007: 2]. AI technologies are now widely used in healthcare, business, transportation, agriculture, communication, and education [Luckin, 2018: 31]. In the educational sphere, AI is helping teachers and students by automating processes, personalizing learning experiences, and improving educational outcomes [Smith, 2019: 47]. Education has always been a fundamental factor in the development of society. The quality of education directly affects economic growth, social stability, and scientific progress [Karimov, 2021: 11]. Therefore, improving educational systems is one of the primary goals of governments and institutions worldwide. In recent years, the integration of artificial intelligence into education has become a major trend aimed at enhancing teaching quality and making education more accessible and efficient [Holmes, 2019: 41]. The COVID-19 pandemic further accelerated the digitalization of education. During this period, schools and universities around the world shifted to online learning platforms and virtual classrooms [Bates, 2019: 73]. This situation demonstrated the importance of digital technologies and highlighted the need for innovative educational solutions. Artificial intelligence played a significant role in supporting remote learning by providing intelligent tutoring

systems, automated assessments, and personalized learning environments [Rahimov, 2022: 39]. One of the most important advantages of AI in education is personalized learning. Every student has unique abilities, interests, and learning styles. Traditional educational methods often fail to address individual differences among learners [Luckin, 2018: 66]. AI technologies can analyze students' performance and provide customized educational materials according to their needs. As a result, students can learn at their own pace and achieve better academic outcomes [Smith, 2019: 88]. Another important contribution of AI is the automation of administrative and assessment tasks. Teachers spend a considerable amount of time grading assignments, preparing reports, and managing educational data [Ikramova, 2016: 52]. Artificial intelligence can automate these tasks, allowing teachers to focus more on teaching and student interaction. Automated systems can evaluate tests, analyze students' progress, and generate detailed feedback quickly and accurately [Holmes, 2019: 77]. Artificial intelligence also enhances students' engagement through interactive learning environments. Virtual reality, augmented reality, gamification, and intelligent tutoring systems make learning more interesting and motivating [To‘xtayev, 2020: 74]. These technologies encourage students to participate actively in lessons and develop critical thinking and problem-solving skills [Selwyn, 2021: 96]. Despite its numerous advantages, the implementation of AI in education also presents certain challenges. Technical infrastructure, internet accessibility, digital literacy, ethical concerns, and cybersecurity issues remain major obstacles in many countries [Rahimov, 2022: 51]. Some educators and researchers also express concerns about data privacy, overdependence on technology, and the possible reduction of human interaction in education [Bates, 2019: 118].

Nevertheless, the future of AI in education appears highly promising. Governments, universities, and technology companies are investing heavily in educational technologies and digital innovation [Russell & Norvig, 2021: 304]. Smart classrooms, intelligent educational platforms, and AI-based learning systems are expected to become more common in the coming years [Holmes, 2019: 112]. This article aims to explore the role of artificial intelligence in education by analyzing its

opportunities, challenges, and future perspectives. The study is based on scientific literature, educational practices, and technological developments related to AI in education [Smith, 2019: 121]. The article also provides recommendations for the effective implementation of artificial intelligence technologies in modern educational systems [Karimov, 2021: 97]. Artificial intelligence is one of the most significant technological achievements of the modern world. The term “artificial intelligence” was first introduced by John McCarthy in 1956 during the Dartmouth Conference [McCarthy, 2007: 1]. Since then, AI has evolved rapidly and become an essential part of many industries. Artificial intelligence refers to machines and systems capable of simulating human intelligence and performing tasks that require reasoning, learning, and decision-making [Russell & Norvig, 2021: 22]. In education, artificial intelligence involves the use of intelligent technologies to improve teaching, learning, and educational management [Holmes, 2019: 36]. AI systems can process large amounts of data, analyze students’ performance, identify learning difficulties, and provide personalized recommendations [Luckin, 2018: 59]. These technologies help create more adaptive and student-centered educational environments. Educational AI systems are designed to support both teachers and learners. For students, AI can provide personalized learning paths, intelligent tutoring, language translation, speech recognition, and interactive educational experiences [Smith, 2019: 92]. For teachers, AI can automate repetitive tasks, assess student performance, monitor classroom activities, and support instructional planning [Ikramova, 2016: 61]. One of the key concepts associated with AI in education is adaptive learning. Adaptive learning systems use algorithms and data analysis to adjust educational content according to students’ needs and progress [Selwyn, 2021: 67]. If a student struggles with a particular topic, the system can provide additional exercises and explanations. If a student learns quickly, the system can offer more advanced materials [Holmes, 2019: 88]. Machine learning is another important component of AI in education. Machine learning enables systems to learn from data and improve their performance over time without explicit programming [Russell & Norvig, 2021: 143]. Educational platforms use machine learning algorithms to analyze student behavior, predict academic outcomes, and

identify effective teaching strategies [Luckin, 2018: 102]. Natural language processing also plays an important role in educational technologies. NLP enables computers to understand and process human language [McCarthy, 2007: 5]. This technology is used in chatbots, virtual assistants, automatic translation systems, and speech recognition applications [Smith, 2019: 101]. Students can communicate with AI-powered systems using natural language, making learning more interactive and accessible [Bates, 2019: 95].The development of AI technologies has also contributed to the emergence of intelligent tutoring systems. These systems provide individualized instruction and guidance similar to human tutors [Holmes, 2019: 73]. Intelligent tutoring systems can monitor students' progress, identify mistakes, and provide immediate feedback. Research shows that students using intelligent tutoring systems often achieve better learning outcomes [Luckin, 2018: 119]. Another important application of AI in education is learning analytics. Learning analytics involves collecting and analyzing educational data to improve teaching and learning processes [Selwyn, 2021: 84]. AI-based analytics systems can identify patterns in students' behavior, predict dropout risks, and help institutions make informed decisions [Rahimov, 2022: 58]. The integration of AI into education is transforming traditional educational models. Education is becoming more flexible, accessible, and personalized [Karimov, 2021: 43]. Students are no longer limited to physical classrooms or fixed schedules. Online platforms and intelligent systems allow learners to access educational resources anytime and anywhere [Bates, 2019: 89]. However, the successful implementation of AI in education requires careful planning and management. Educational institutions need appropriate infrastructure, digital tools, trained teachers, and effective policies [Ikramova, 2016: 74]. It is also important to ensure ethical use of AI technologies and protect students' privacy and data security [Selwyn, 2021: 123]. Artificial intelligence is not intended to replace teachers. Instead, it serves as a supportive tool that enhances teaching effectiveness and improves learning experiences [Smith, 2019: 132]. Human interaction, emotional support, creativity, and moral guidance remain essential elements of education that cannot be fully replaced by machines [Holmes, 2019: 126].

In conclusion, artificial intelligence represents a revolutionary development in education. Its ability to personalize learning, automate tasks, and improve educational quality makes it one of the most promising technologies for the future of education [Russell & Norvig, 2021: 311].

REFERENCES

1. Bates A.W. *Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning.* – Vancouver: BCcampus, 2019.
2. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning.* – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
3. Ikramova D. *Modern Pedagogical Technologies.* – Tashkent: O‘qituvchi, 2016.
4. Karimov A. *Digital Education and Innovative Approaches.* – Samarkand, 2021.
5. Luckin R. *Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century.* – London: UCL Institute of Education Press, 2018.
6. McCarthy J. *What Is Artificial Intelligence?* – Stanford University, 2007.
7. Rahimov B. *The Use of Information Technologies in Education.* – Tashkent, 2022.
8. Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach.* – 4th Edition. – Pearson Education, 2021.
9. Selwyn N. *Education and Technology: Key Issues and Debates.* – London: Bloomsbury Academic, 2021.
10. Smith J. *Artificial Intelligence in Education.* – New York: Education Press, 2019.
11. To‘xtayev S. *Interactive Teaching Methods.* – Bukhara, 2020.

AI TECHNOLOGIES IN EDUCATION: ADVANTAGES, CHALLENGES, AND PROSPECTS

Atanazarova Shoxida Baxramovna,

O`zbekiston Jurnalistika va Ommaviy Kommunikatsiyalar
Universiteti "Xorijiy tillar kafedrasi" katta o'qituvchisi
Qobilova Gulora
Toshkent shahri Shayhontohur tumani
157-o`rta ta`lim maktabi o`qituvchisi
E-mail shoxidka22@gmail.com
+998946090412

Annotation: This article examines the role of artificial intelligence (AI) technologies in the modern education system, highlighting their advantages, challenges, and future prospects. The study discusses how AI improves the quality of education through personalized learning, automated assessment, intelligent tutoring systems, and increased accessibility to educational resources. At the same time, the article analyzes existing challenges such as data privacy, ethical concerns, technological dependence, and the lack of digital literacy among educators and students. Furthermore, the paper explores the future potential of AI in transforming educational environments and creating more efficient, flexible, and student-centered learning systems. The findings demonstrate that AI technologies can significantly contribute to the development of innovative education when implemented responsibly and effectively.

Keywords: artificial intelligence, education, AI technologies, personalized learning, digital education, automated assessment, intelligent tutoring systems, educational innovation, e-learning, future education.

In recent years, artificial intelligence (AI) has become one of the most important technologies influencing different sectors of society, especially education. AI technologies are transforming traditional teaching and learning methods by introducing innovative digital tools and intelligent systems. Educational institutions around the world are increasingly integrating AI into classrooms, online platforms, and administrative processes to improve the quality and accessibility of education. AI-based systems help teachers manage learning activities more effectively and provide students with personalized educational experiences. Despite its many benefits, the

implementation of AI in education also raises several challenges related to ethics, privacy, and technological dependence. Therefore, understanding both the opportunities and risks of AI technologies is essential for the future development of modern education.

One of the main advantages of AI in education is personalized learning. AI systems can analyze students' learning styles, performance, and individual needs to provide customized educational content. This allows students to learn at their own pace and improves their academic performance. Personalized learning also helps teachers identify students' strengths and weaknesses more accurately.

Another important benefit is the automation of administrative and academic tasks. AI can automatically grade tests, evaluate assignments, and manage attendance records, reducing teachers' workload and allowing them to focus more on teaching and student interaction. Intelligent tutoring systems and virtual assistants are also becoming popular because they provide students with immediate feedback and support outside the classroom.

AI technologies improve accessibility to education as well. Online learning platforms powered by AI make education available to students regardless of their geographical location. Students with disabilities can also benefit from speech recognition, text-to-speech tools, and adaptive learning technologies. As a result, AI contributes to creating a more inclusive educational environment.

Additionally, AI enhances data analysis in education. Educational institutions can use AI to monitor student progress, predict learning outcomes, and identify students at risk of academic failure. This helps schools and universities make better decisions and improve educational strategies.

Although AI offers many advantages, there are several challenges associated with its implementation. One major issue is data privacy and security. AI systems collect large amounts of student information, including personal and academic data. Without proper protection, this information may be misused or exposed to cyber threats.

Another challenge is the ethical aspect of AI technologies. Overreliance on automated systems may reduce human interaction between teachers and students.

Education is not only about acquiring knowledge but also about communication, emotional support, and social development. Excessive dependence on AI may negatively affect these important aspects of learning.

The lack of digital literacy among teachers and students is also a serious problem. Many educators do not have sufficient technical skills to use AI tools effectively. Therefore, educational institutions need to provide training programs and professional development opportunities to ensure successful integration of AI technologies. Moreover, the high cost of implementing AI systems can be a barrier for many schools and universities, especially in developing countries. Purchasing advanced technologies, maintaining digital infrastructure, and training staff require significant financial resources.

The future of AI in education appears highly promising. AI technologies are expected to become more advanced and widely accessible in the coming years. Intelligent educational systems may provide fully adaptive learning experiences based on each student’s abilities, interests, and goals.

Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) combined with AI can create interactive and immersive learning environments. Students may participate in virtual laboratories, simulations, and real-life scenarios that improve practical skills and engagement.

AI can also support lifelong learning by helping individuals continuously develop new skills in a rapidly changing job market. As automation and digital transformation continue to influence society, AI-based education systems will play a crucial role in preparing future professionals.

Furthermore, collaboration between governments, educational institutions, and technology companies will be essential to ensure ethical and responsible use of AI in education. Developing clear regulations and promoting digital equality can help maximize the benefits of AI while minimizing potential risks.

CONCLUSION

Artificial intelligence technologies are significantly transforming modern education by improving learning efficiency, accessibility, and personalization. AI

offers numerous advantages, including automated assessment, intelligent tutoring, and data-driven educational management. However, challenges such as data privacy, ethical concerns, lack of digital literacy, and financial limitations must also be addressed. Despite these obstacles, the future prospects of AI in education remain highly positive. With responsible implementation and continuous innovation, AI technologies can contribute to creating a more effective, inclusive, and student-centered educational system.

REFERENCES

1. Russell, S., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson Education.
2. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign.
3. Luckin, R. (2018). Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. UCL Institute of Education Press.
4. UNESCO. (2021). AI and Education: Guidance for Policy-makers. Paris: UNESCO Publishing.
5. Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial Intelligence in Education: A Review. IEEE Access, 8, 75264–75278.
6. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic Review of Research on Artificial Intelligence Applications in Higher Education. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(39), 1–27.
7. Baker, T., & Smith, L. (2019). Educ-AI-tion Rebooted? Exploring the Future of Artificial Intelligence in Schools and Colleges. Nesta Foundation.
8. Holmes, W., & Tuomi, I. (2022). State of the Art and Practice in AI in Education. European Journal of Education, 57(4), 542–570.
9. OECD. (2021). Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with AI, Blockchain and Robots. OECD Publishing.

10. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson.

TA’LIM TIZIMIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI QO’LLASH XUSUSIYATLARI VA AHAMIYATI

Akbarova Kamola Abdujabbor qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: komolaakbarova05@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarining shakllanishi va joriy etilishi, ularning pedagogik jarayonga ta’siri, ta’lim sifatini oshirishdagi o‘rni, imkoniyatlari hamda kelajakdagi rivojlanish istiqbollari tahlil qilingan. Shuningdek, sun’iy intellekt asosida tashkil etilgan ta’lim muhitining afzalliklari va mavjud muammolari konseptual jihatdan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, raqamli ta’lim, innovatsion ta’lim texnologiyalari, adaptiv o‘qitish, ta’lim samaradorligi, intellektual tizimlar.

Zamonaviy jamiyatda raqamlashtirish jarayonlari barcha sohalar qatori ta’lim tizimiga ham chuqur kirib bormoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim mazmuni va shakllarini tubdan o‘zgartiruvchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu jarayon ta’limni individuallashtirish, o‘quvchilarning ehtiyoj va qobiliyatlarini chuqur tahlil qilish, shuningdek, o‘qitish jarayonini samarali tashkil etish imkoniyatlarini yaratmoqda. Shu bois, sun’iy intellektning ta’lim tizimidagi roli va uning istiqbollarini ilmiy jihatdan tahlil qilish *dolzarb* masalalardan biri hisoblanadi.

Sun’iy intellekt insonning intellektual faoliyatini modellashtirishga qaratilgan texnologiyalar majmuasi bo‘lib, u ma’lumotlarni qayta ishlash, o‘rganish, tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga ega tizimlarni o‘z ichiga oladi.

Ta’lim sohasida ushbu texnologiyalar o‘qitish jarayonini optimallashtirish, bilimlarni o‘zlashtirish dinamikasini kuzatish va ta’lim strategiyalarini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda kompyuter

texnologiyalari pedagogik jarayonni yangi bosqichga olib chiqqanligi sababli an’anaviy ta’lim shakllarini sun’iy intellektdan foydalangan holda qayta ko‘rib chiqish *zarurati* yuzaga keldi.

Sun’iy intellektni yaratilish tarixi, unga oid tadqiqotlar, uning asosini nimalar tashkil etilishi hamda turli imkoniyatlarga ega sun’iy intellekt texnologiyalarini yuzaga kelishi ushbu sohada tubdan burilish bo‘lganligi, uning xususiyatlari va imkoniyatlari haqida AQSh dagi vatandoshimiz “Amazon” kompaniyasi dasturiy ta’minot muhandisi Behzod Mamadiev o‘z fikr-mulohazalarini bildirib, xulosa sifatida shunday deydi: “Xullas, sun’iy intellekt bizga ko‘p ajoyibotlar va qulayliklar taqdim qilishda davom etadi. Bu ne’matlardan bahra olar ekanmiz, mazkur texnologiya insoniyat uchun qanday oqibatlarga olib kelishi esa hali-hanuz savol ostida” [Mamadiyev, 2024: 4].

AQShdagi sun’iy intellekt yaratish bilan shug‘ullanadigan yirik kompaniyalar rahbarlari mehnat bozori o‘zgarayotganini va bu sohada bilimsiz avlodlar kelajakda raqobatlasha olmasligini ta’kidlaydi hamda AQSh ta’lim muassasalarida informatsion texnologiyalar va sun’iy intellektga oid fanlarni majburiy o‘qitishga chaqiradi.

Sun’iy intellekt (Artificial Intelligence, AI) – bu inson aqliy faoliyatiga xos vazifalarni kompyuter orqali bajarishga qodir texnologiyalar majmuasidir [Luckin, 2018]. U inson tafakkurining turli *jihatlarini*, jumladan fikrlash va mantiqiy xulosa chiqarish, tajriba orqali o‘rganish va ma’lumot yig‘ish, tabiiy tilni tushunish, muammolarni hal qilish hamda qarorlar qabul qilish jarayonlarini taqlid qiladi.

Hozirgi davrda sun’iy intellekt (SI) nafaqat iqtisodiyot va sanoat sohalarida, balki ta’lim tizimida ham tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda [Holmes va boshqalar, 2019]. Ta’lim sohasida SI o‘quv materiallarini o‘quvchiga moslashtirish, talabalar bilim darajasini tahlil qilish, avtomatlashtirilgan baholash tizimlarini yaratish hamda virtual assistentlar orqali ta’lim berish kabi *vazifalarni* bajaradi.

SI texnologiyalari ta’lim tizimida yangi imkoniyatlar eshigini ochib, an’anaviy pedagogik yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqishga turtki bo‘lmoqda [Russel va boshqalar, 2010]. SI texnologiyalari ta’lim sohasida quyidagi *yo‘nalishlarda* samarali qo‘llanmoqda, masalan:

1. *Adaptiv ta’lim platformalari* – SIga asoslangan adaptiv platformalar har bir ta’lim oluvchining o‘qish tezligi, olayotgan bilim va ko‘nikmalarini o‘zlashtirish darajasiga mos ravishda materiallarni taqdim etadi.

2. *Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari* – SI yordamida test va yozma ishlar avtomatik baholanadi, bu esa pedagoglar yukini yengillashtiradi va inson sub’ektivligini kamaytiradi.

3. *Virtual maslahatchilar va chat-botlar* – tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyasi asosida ishlovchi virtual maslahatchilar o‘quvchilarning savollariga javob beradi, ularni ta’lim olish jarayonida qo‘llab-quvvatlaydi.

4. *O‘quv jarayonini tahlil qilish* – mashinali o‘qitish asosida o‘quvchilar faoliyati tahlil qilinib, muvaffaqiyatsizlik xavfi oldindan bashorat qilinadi.

5. *Inklyuziv ta’limda* sun’iy intellekt yordamida imkoniyati cheklangan o‘quvchilar uchun maxsus kognitiv yordamchi dasturlar, matnni ovozga aylantiruvchi yoki ko‘rsatuvchi dasturlar ishlab chiqilmoqda.

SI ta’lim sohasida ulkan imkoniyatlarni taklif etadi, u orqali ta’lim individuallashtirilishi, baholash jarayonlari avtomatlashtirilishi va o‘quv jarayoni samaradorligi oshirilishi mumkin. Biroq, bu jarayonda axloqiy, huquqiy va ijtimoiy masalalar ham hisobga olinishi shart. SI texnologiyalarini kognitivlik va ehtiyotkorlik bilan joriy etish orqali, inson omilini yo‘qotmagan holda ta’lim tizimi rivojlantirilishi mumkin.

Bugungi kunda ta’lim sohasida qo‘llanayotgan sun’iy intellektning ko‘plab modellari mavjud bo’lib, ular matn yaratish, muloqot qilish, test tuzish, bilimni baholash hamda vizual kontent tayyorlash kabi turli vazifalarni bajaradi. Ularning *funksional vazifalarini* atroflicha ko‘rib chiqib, qiyosiy tahlil qilish maqsadida quyidagi guruhlarga ajratildi:

Katta til modellari (LLM – Large Language Models) guruhiga ChatGPT, Gemini va Claude modellari kiradi. Ushbu modellar matn yaratish va tushuntirish, savol-javob qilish hamda ma’lumot izlash, tarjima va tahrir qilish, shuningdek insho, referat va kod yozish kabi vazifalarni bajaradi.

Adaptiv o‘qitish platformalari (Adaptive Learning Systems) guruhiga Khan Academy va Duolingo modellari misol bo‘lib, ular o‘quvchining bilim darajasiga mos o‘quv materiallarini taqdim etadi, individual o‘quv trayektoriyasini yaratadi hamda audio va vizual materiallar yordamida til o‘rgatishga xizmat qiladi.

Kompyuter ko‘rish (Computer Vision) modellari rasm va videolarni tahlil qilish, imtihon jarayonlarini nazorat qilish hamda qo‘lyozmalarni tahrir qilish kabi vazifalarni bajaradi.

Nutqni qayta ishlash (Speech AI) guruhiga Google Assistant va Amazon Alexa modellari kiradi. Ular ovozni matnga aylantirish, talaffuzni tekshirish hamda audio darslarni tashkil etish imkoniyatini beradi.

Tavsiya tizimlari (Recommendation Systems) esa o‘quv materiallarini tavsiya qilish, kurs va resurslarni tanlash kabi vazifalarni amalga oshiradi.

Yuqorida keltirilgan SI modellari, ya’ni SI texnologiyalari ta’limda asosan *individual yondashuvni* ta’minlashga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv doirasida har bir o‘quvchining bilim darajasi, o‘rganish tezligi va kognitiv xususiyatlari hisobga olinadi [Akbarova, 2026: 255]. Natijada ta’lim mazmuni va uslublari shaxsga moslashtiriladi, bu esa o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi. Shuningdek, SI asosida ishlaydigan tizimlar ta’lim jarayonida katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish *imkoniyatini* beradi, bu orqali ta’lim sifatini baholash va uni takomillashtirish mexanizmlari ishlab chiqiladi.

Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari ham SI ning muhim qirralaridan biri hisoblanadi. Bunday tizimlar inson omilini kamaytirish orqali baholashning xolisligi va tezkorligini ta’minlaydi. Shu bilan birga, virtual assistentlar va intellektual o‘qitish platformalari o‘quvchilarga doimiy ravishda maslahat berish, tushuntirish va yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish imkoniyatini yaratadi.

Hozirgi davr ta’lim tizimining yuqori bosqichlarida, jumladan magistratura va doktoranturada dissertatsiya yozish, tahrir qilish hamda prezentatsiya tayyorlash jarayonlarida ko‘plab sun’iy intellekt modellari qo‘llanilmoqda. Masalan:

Gamma – SI asosida ishlaydigan zamonaviy platforma bo‘lib, u asosan prezentatsiyalar, hujjatlar va veb-saytlar yaratish uchun xizmat qiladi hamda yozilgan

matn asosida slaydlar, rasmlar, dizayn va struktura chizmalarini avtomatik tarzda tayyorlaydi.

Elicit – esa ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishga yordam beruvchi sun’iy intellekt bo‘lib, uning yordamida ilmiy maqolalar topiladi va tahlil qilinadi.

Demak, sun’iy intellekt ta’lim jarayonining barcha bosqichlariga ta’sir ko‘rsatadi. U o‘qituvchining rolini to‘liq almashtirmaydi, balki uning faoliyatini *qo‘llab-quvvatlovchi vosita* sifatida xizmat qiladi. O‘qituvchi endi ma’lumot beruvchi emas, balki o‘quv jarayonini tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi subyektga aylanadi. Bu esa pedagogik kompetensiyalarning yangi turlarini shakllantirishni talab etadi.

Shu bilan birga, SI ta’lim muhitini yanada interaktiv va jozibador qiladi. Virtual va qo‘shimcha reallik texnologiyalari bilan integratsiya qilingan holda, u murakkab tushunchalarni vizuallashtirish va amaliy jihatdan o‘rganish imkonini beradi. Bu esa ta’limning sifat ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada oshiradi.

Sun’iy intellektni ta’lim tizimiga joriy etish *muayyan muammolar* bilan ham bog‘liq. Avvalo, ma’lumotlar xavfsizligi va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish masalalari dolzarb hisoblanadi. Shuningdek, texnologiyalarga yuqori darajada bog‘liqlik inson omilining *cheklanishiga* olib kelishi mumkin. Barcha ta’lim muassasalarida bir xil texnik imkoniyatlar mavjud emasligi esa raqamli tengsizlik muammosini yuzaga keltiradi.

Kelajakda sun’iy intellekt ta’lim tizimini yanada chuqur transformatsiya qilishi kutilmoqda. SI ning kelajak *istiqbollariga* ta’lim jarayonini to‘liq raqamlashtirilgan muhitga ko‘chishi, individual ta’lim trayektoriyalarining keng qo‘llanilishi va intellektual ta’lim platformalarining takomillashishini ko‘rsatish mumkin. Shuningdek, SI ta’lim konsepsiyasini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi, chunki u insonga o‘z bilim va ko‘nikmalarini doimiy ravishda yangilab borish imkoniyatini yaratadi.

Ta’lim tizimida sun’iy intellektni qo‘llash bo‘yicha yuqorida keltirilgan mulohazalar asosida quyidagi *xulosa va tavsiyalarni* berish mumkin:

Sun’iy intellekt ta’lim tizimida sifat jihatidan yangi bosqichni shakllantirmoqda. U ta’limni individuallashtirish, baholash jarayonlarini avtomatlashtirish, o‘quv

jarayoni samaradorligini oshirish hamda innovatsion yondashuvlarni joriy etishda muhim vosita hisoblanadi. Biroq undan samarali foydalanish uchun texnologik, pedagogik va etik jihatlarni uyg‘unlashtirish zarur. Sun’iy intellekt texnologiyalarini oqilona va ehtiyotkorlik bilan joriy etish orqali, inson omilini saqlab qolgan holda ta’lim tizimini rivojlantirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ta’limda qo‘llanilayotgan sun’iy intellekt modellarini taqqoslash natijasida har bir model muayyan vazifa uchun mo‘ljallanganligi aniqlandi. Jumladan, katta til modellari nazariy va yozma ishlarni bajarishda, adaptiv o‘qitish platformalari individual o‘qitishda, kompyuter ko‘rish modellari imtihon va nazorat jarayonlarida, nutqni qayta ishlash modellari esa til o‘rganishda samarali qo‘llaniladi. Eng yuqori samaradorlikka esa ushbu modellarni birgalikda qo‘llash orqali erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akbarova K.A. *Oliy ta’lim muassasalarida inklyuziv ta’limni joriy etishdagi zamonaviy yondashuvlar* // “Ta’limda istiqbolli izlanishlar” xalqaro ilmiy-metodik jurnal. – 2026. – №1. – B. 252–256.
2. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. – Center for Curriculum Redesign, 2019.
3. Luckin R. *Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century*. – UCL Institute of Education Press, 2018.
4. Mamadiev B. *Sun’iy intellekt: imkoniyatmi yoki tahdid?* // “Xalq so‘zi”. – 2024-yil 7-fevral. – №28.
5. Russell S. J. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. – Pearson Education, Inc., 2010.

NEMIS TILI DARSLARIDA MATNNI TUSHUNISHGA OID VAZIFALARNI ISHLAB CHIQISHDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH

Bo‘ribayeva Sharofat Abduraxmanovna

chet tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi,

Xalqaro Nordik universiteti

Email: *b.sharofat@nordicuniversity.org*

ORCID:0009-0000-3065-6607

G'ofurova Samira Murodjonovna

1-bosqich talabasi, Xalqaro Nordik Universiteti

Email: ***samirahongofurova@gmail.com***

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘qish nutq faoliyati turilaridan biri sifatida chet tilini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etishi hamda bu ko‘nikmani rivojlantirishda matn asosiy o‘quv vositasi ekanligi haqida to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek, maqolada nemis tili darslarida matnni tushunishga oid vazifalarni ishlab chiqishda sun’iy intellektdan foydalanish va matnni tushunish jarayoning uch bosqichda amalga oshiriladigan vazifalar haqida ham alohida ta’kidlab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: o‘qish kompetensiyasi, retseptiv nutq faoliyati, nemis tili, matnni tushunish, matnni tushunish jarayoning uch bosqich, sun’iy intellekt (SI).

Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o‘quv jarayoniga integratsiya qilish innovatsion pedagogikaning eng yetakchi yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Mamlakatimizda xorijiy tillarni o‘qitish sifatini tubdan oshirish, ta’lim tizimiga zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish davlat siyosatining ustuvor vazifalari qatoridan mustahkam o‘rin egallagan. „Raqamli transformatsia davrida ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan ta’limni ta’minlash eng muhim vazifalardan biriga aylanmoqda.” [Jumaboyeva va boshq., 2025: 222–223] Xorijiy tillarni, jumladan, nemis tilini o‘qitish metodikasida nutq faoliyatining retseptiv turlaridan biri bo‘lgan matnni tushunish (*Leseverstehen*) ko‘nikmasini rivojlantirish markaziy ahamiyatga ega. Nemis tili darslarida o‘quvchilarning matn mazmunini to‘liq va chuqur anglashi, uni tahlil qilishi hamda kerakli ma’lumotlarni ajratib olish kompetensiyalarini shakllantirish murakkab didaktik jarayon hisoblanadi. Odatda, an’anaviy yondashuvlarda o‘qituvchi tomonidan har bir ta'lim oluvchining til bilish darajasi va xususiyatlariga mos keluvchi, guruhdagi ichki tabaqalashuvni (*Binnendifferenzierung*) ta'minlaydigan matnli topshiriqlarni tuzish ko‘p vaqt va

intellektual mehnat talab etadi. Ayni shu o‘rinda, sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta’lim jarayoniga tatbiq etilishi metodikada mutlaqo yangi imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Sun’iy intellekt vositalari yordamida nemis tili darslari uchun talabalarning leksik-grammatik bazasiga moslashtirilgan autentik matnlarni yaratish, shuningdek, turli murakkablikdagi o‘qib tushunish topshiriqlarini avtomatlashtirilgan tarzda va qisqa vaqt ichida ishlab chiqish mumkin.

Barchamizga ma’lumki, chet tilini o‘qitishda va o‘rganishda barcha nutq faoliyati turlari muhim ahamiyatga egadir. Produktiv nutq faoliyati turi bo‘lmish gapirish xorijiy tilni egallashda asosiy naqsad hisoblanib, uning amaliy o‘zlashtriishda o‘qish ko‘nikmasi fundamental ahamiyatga ega. O‘qishga retseptiv nutq faoliyati turi sifatida ko‘pgina ilmiy manbaalarda turlicha ta’riflar keltirilganligiga guvohi bo‘lamiz. “O‘qish deganda harfiy belgilarda ifodalangan nutqiy axborotni idrok etish va uni mazmunini payqash jarayoni tushuniladi” [Жалолов,1996:218] “Chet tili darslarida o‘qish ko‘nikmasini rivojlantirish asosiy maqsad sifatida qaralmaydi. Chet tili darsida o‘qish, avvalo, o‘quvchilarni chet tildagi matnlarda mavjud bo‘lgan ma’lumotlarga bo‘lgan ehtiyojlarini mustaqil ravishda qondirishga qaratiladi”.[Westhoff,1997:7] “Matnni o‘qish til kompetentsiyalaridan biri sifatida chet tilini o‘qitishda muhim o‘rin tutadi. Matn nutq faoliyatining boshqa turlarini hamda so‘z boyligi, grammatika, fonetikani o‘rgatishda katta imkoniyatlar ochadi”. [Бурибаева va boshq., 2019:12] Bundan tashgari talaba chet tilida o‘qiyotganda, u nafaqat lingvistik shaklni tahlil qiladi, balki madaniy, leksik va grammatik strukturalarni sinxron ravishda qayta ishlaydi. Aynan shu o‘rinda, ushbu murakkab jarayonni yengillashtirish va optimallashtirish uchun bugungi kunda sun'iy Intellekt (SI) dasturlari o‘qituvchi va o‘quvchilarga eng maqbul yechimlarni taklif etmoqda.

Chet tili darslarida retseptiv nutq faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo‘lgan o‘qish ва matnni tushunish talabalarning nafaqat axborotni qabul qilish, balki uni chuqur tahlil qilish, qayta ishlash ва keyingi produktiv bosqich (gapirish yoki yozish) uchun muhim zamin yaratadi. O‘qish ko‘nikmasini rivojlantirishda matn asosiy o‘quv vositasi hisoblanadi. Mashhur meodist olim Klaus Brinker matnga quyidagicha ta’rif beradi: "Matn atamasi – bu o‘zida koherentlikni (izchil mantiqiy bog‘liqlikni)

mujassam etgan va yaxlit bir butunlik sifatida aniq kommunikativ funksiyani namoyon qiluvchi cheklangan lingvistik belgilar ketma-ketligini bildiradi." [Brinker, 2001:17] Nemis tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda matn ustida ishlash an’anaviy ravishda ko‘p vaqt va yuqori darajadagi metodik resurs talab qiladigan jarayondir.

Matnni tushunish jarayoni didaktikada uchta bosqichda amalga oshiriladi: matngacha bo‘lgan bosqich, matn o‘qish jarayoni va matndan keyingi bosqich. Matngacha bo‘lgan bosqichda talabalarning lisoniy va kognitiv to‘siqlarini bartaraf etish maqsadi qo‘yiladi. O‘qituvchi SI tizimiga autentik matnni kiritib, undagi eng qiyin so‘zlarni ajratishni va ularga sodda nemis tilida tushuntirishni promt ko‘rinishi berishi mumkin.

Matnni o‘qish bosqichida matnni bevosita anglash darajasini nazorat qilish va rivojlantirish topshiriqlari yaratiladi. O‘qituvchi yo‘naltiruvchi promtlar orqali bir vaqtning o‘zida matn asosida 5 ta Richtig/Falsch ko‘rinishidagi topshiriq, 5 ta ko‘p variantli test (Multiple-Choice) va gaplarni mazmunan yakunlashga oid mashqlarni generatsiya qilishi mumkin. SI bu jarayonda darslik mualliflari kabi variantlar ichida chalg‘ituvchi, ammo mantiqan yaqin bo‘lgan variantlarni ham aniq shakllantirib beradi.

Matndan keyingi produktiv bosqichda matnda berilgan axborotni talabalarning nutqiy amaliyotiga ko‘llay olish jarayoni kuzatildi. SI yordamida matndagi muammoli vaziyatlardan kelib chiqib, rolli o‘yinlar, munozara va debatlar uchun argumentlar ro‘yxati hamda talabalar bajarishi lozim bo‘lgan kichik loyiha ishlari rejalashtiriladi. Bunday yondashuv retseptiv ko‘nikmalarni produktiv nutq faoliyati bilan uzviy bog‘lashni ta’minlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, nemis tili darslarida matnni tushunishga yo‘naltirilgan vazifalarni ta’lim jarayoniga tatbiq qilishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ta’lim sifatini oshirishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, matnni tushunish jarayoning uchta bosqichda sun’iy intellekt talabalar bilimiga mos vazifalar tusishda o‘qituvchilarga vaqtni tejash, interaktiv metodlarni qo‘llash va ta’lim jarayonini yanada qiziqarli hamda samarali qilish imkonini beradi.

Sun’iy intellektdan oqilona va maqsadli foydalanish zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. SI o‘qituvchining vaqtini tejash bilan birga, har bir akademik guruhning o‘ziga xos xususiyatlariga moslashtirilgan materiallar yaratish imkonini beradi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бурибаева Ш. А., Хафизов Г. А. Работа над текстом в национальной аудитории // Вестник науки и творчества. – 2019. – № 5 (41) -стр.12

2. Жалолов Ж. Чет тили ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.-

3. Jumaboyeva G., Maxmudova D. Sun’iy intellektning ta’lim jarayoniga ta’siri: ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ – 2025. -Vol.79.-222–223 https://journalss.org/index.php/obr/article/view/2745

4. Brinker K. Linguistische Textanalyse: Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. –Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2001.-S.17

5. Westhoff G.. Fertigkeit Lesen. –München: Langenscheidt.Goethe-Institut,1997. -S.7

TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKT IMKONIYATLAR

Bozarov Farxod Samadovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘rni, ahamiyati va imkoniyatlari yoritilgan. Unda sun’iy intellektning adaptiv ta’lim, virtual o‘qituvchi, avtomatlashtirilgan baholash, masofaviy ta’lim, robototexnika va elektron ta’lim platformalarida qo‘llanilishi tahlil qilingan. Shuningdek, sun’iy intellektning ta’lim sifatini oshirishdagi roli, o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlari hamda uning afzalliklari va muammolari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so’zlar. sun’iy intellekt, ta’lim texnologiyalari, adaptiv ta’lim, raqamli ta’lim, virtual o‘qituvchi, avtomatlashtirilgan baholash, robototexnika, masofaviy ta’lim, innovatsiya, axborot texnologiyalari.

Аннотация. В данной статье рассмотрены роль, значение и возможности технологий искусственного интеллекта в системе образования. Проанализировано применение искусственного интеллекта в адаптивном обучении, виртуальном преподавании, автоматизированной оценке знаний, дистанционном обучении, робототехнике и электронных образовательных платформах. Также освещены вопросы повышения качества образования, развития индивидуальных способностей обучающихся, а также преимущества и существующие проблемы использования искусственного интеллекта в образовательном процессе.

Ключевые слова. искусственный интеллект, образовательные технологии, адаптивное обучение, цифровое обучение, виртуальный учитель, автоматизированная оценка, робототехника, дистанционное обучение, инновации, информационные технологии.

Annotation. This article discusses the role, significance, and opportunities of artificial intelligence technologies in the education system. It analyzes the application of artificial intelligence in adaptive learning, virtual teaching, automated assessment, distance education, robotics, and electronic learning platforms. The article also highlights the role of artificial intelligence in improving the quality of education, developing students' individual abilities, as well as its advantages and existing challenges in the educational process.

Keywords. artificial intelligence, educational technologies, adaptive learning, digital learning, virtual teacher, automated assessment, robotics, distance learning, innovation, information technology.

XXI asr axborot texnologiyalari va raqamli innovatsiyalar asri sifatida insoniyat taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Bugungi kunda dunyo mamlakatlarida barcha sohalar qatori ta'lim tizimida ham raqamlashtirish jarayonlari jadallik bilan amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ta'lim tizimini tubdan o'zgartirib yubormoqda. An'anaviy ta'lim usullaridan zamonaviy interaktiv va raqamli o'qitish metodlariga o'tish jarayonida sun'iy intellekt muhim vositaga aylandi.

Sun’iy intellekt — inson tafakkuriga xos bo‘lgan o‘rganish, tahlil qilish, xulosa chiqarish, muammolarni hal qilish kabi vazifalarni bajaruvchi texnologiyalar majmuasidir. Hozirgi davrda sun’iy intellekt tibbiyot, iqtisodiyot, sanoat, transport va ta’lim kabi ko‘plab sohalarda samarali qo‘llanilmoqda. Ta’limda sun’iy intellektdan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirish, o‘qituvchilarning ish yuklamasini kamaytirish hamda sifatli ta’limni ta’minlash imkonini bermoqda [Karimov, 2022:178].

Bugungi globallashuv sharoitida ta’lim tizimining oldida turgan eng muhim vazifalardan biri — zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlashdir. Bunda sun’iy intellekt texnologiyalari asosida yaratilgan o‘quv platformalari, virtual laboratoriyalar, elektron kutubxonalar va aqlli o‘quv tizimlari muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, pandemiya davrida masofaviy ta’limning rivojlanishi sun’iy intellekt imkoniyatlariga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirdi.

Sun’iy intellekt yordamida o‘quvchilarning bilim darajasi tahlil qilinadi, ularning qiziqishlari va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga mos individual ta’lim dasturlari ishlab chiqiladi. Bu esa har bir o‘quvchiga shaxsiy yondashuv asosida ta’lim berish imkonini yaratadi. Masalan, adaptiv ta’lim tizimlari o‘quvchilarning bilim darajasiga qarab topshiriqlarni murakkablashtiradi yoki soddalashtiradi [Abduqodirov, 2021:271].

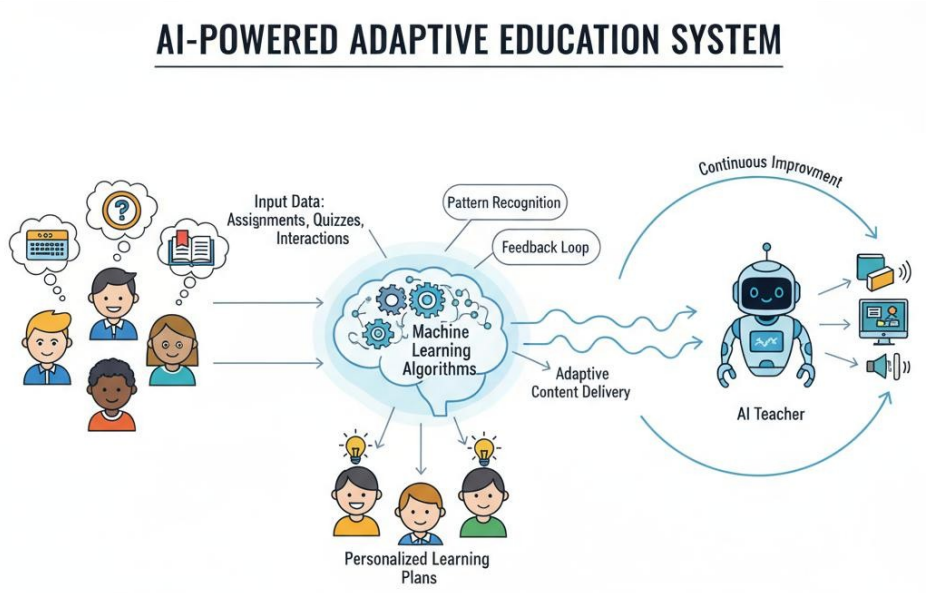

Ta’limda sun’iy intellektning qo‘llanilishi nafaqat o‘quvchilar, balki o‘qituvchilar uchun ham katta imkoniyatlar yaratmoqda. Masalan, avtomatlashtirilgan baholash

tizimlari test natijalarini tezkor tahlil qiladi, elektron jurnal va monitoring tizimlari esa o‘quvchilarning davomati hamda faolligini kuzatib boradi. Virtual yordamchilar va chatbotlar o‘quvchilarning savollariga 24 soat davomida javob bera oladi.

Sun’iy intellektning rivojlanishi ta’lim metodikasini ham o‘zgartirmoqda. Endilikda o‘quvchilar faqat nazariy bilim emas, balki kreativ fikrlash, muammolarni hal qilish, axborot bilan ishlash va raqamli kompetensiyalarni ham egallashi zarur bo‘lmoqda. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarini o‘rganish va ulardan samarali foydalanish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Sun’iy intellektning ta’limdagi imkoniyatlari juda keng bo‘lib, ular orasida quyidagilarni alohida ta’kidlash mumkin [Russell, Norvig, 2021:342]:

- individual ta’limni tashkil etish;
- avtomatlashtirilgan baholash;
- virtual o‘qituvchilar;
- aqlli ta’lim platformalari;
- masofaviy ta’limni rivojlantirish;
- ta’lim sifatini monitoring qilish;
- o‘quv jarayonini tahlil qilish;
- til o‘rganish tizimlari;
- robototexnika va virtual laboratoriyalar;
- elektron kutubxonalar va tavsiya tizimlari.

Bugungi kunda dunyoning rivojlangan davlatlari sun’iy intellekt asosidagi ta’lim texnologiyalarini keng joriy etmoqda. Jumladan, AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy va Yevropa davlatlarida aqlli maktablar, robot-o‘qituvchilar va adaptiv ta’lim tizimlari keng qo‘llanilmoqda. O‘zbekistonda ham raqamli ta’limni rivojlantirish va sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Sun’iy intellektning asosiy afzalliklaridan biri — katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlashidir. Ta’lim tizimida millionlab o‘quvchilar haqidagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali ularning bilim darajasi, qiziqishlari va ehtiyojlari aniqlanadi. Natijada samarali o‘quv dasturlari ishlab chiqiladi [Nilsson, 2020:515].

Sun’iy intellekt yordamida yaratilgan virtual laboratoriyalar kimyo, fizika, biologiya va texnika fanlarini o‘qitishda katta qulaylik yaratmoqda. Talabalar real laboratoriyadagi kabi tajribalarni xavfsiz virtual muhitda bajarish imkoniga ega bo‘lmoqda. Bu esa laboratoriya xarajatlarini kamaytiradi va xavfsizlikni ta’minlaydi.

Shuningdek, sun’iy intellekt chet tillarini o‘rganishda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Nutqni tanish, avtomatik tarjima, talaffuzni tekshirish va interaktiv muloqot imkoniyatlari til o‘rganish jarayonini samaraliroq qilmoqda. O‘quvchilar mobil ilovalar va virtual yordamchilar orqali mustaqil ravishda til o‘rganish imkoniga ega bo‘lmoqda.

Sun’iy intellekt asosidagi chatbotlar va virtual assistentlar o‘quvchilarning savollariga tezkor javob beradi. Bu tizimlar o‘qituvchilarning vaqtini tejaydi hamda o‘quvchilarga mustaqil ta’lim olish imkonini yaratadi. Masalan, virtual tutor tizimlari matematika, fizika va dasturlash fanlarida murakkab masalalarni yechishda yordam beradi.

Adaptiv ta’lim tizimlari esa har bir o‘quvchining bilim darajasiga mos topshiriqlarni taklif qiladi. Agar o‘quvchi mavzuni yaxshi o‘zlashtirsa, tizim murakkabroq topshiriqlar beradi, aks holda qo‘shimcha tushuntirish va soddaroq mashqlarni tavsiya etadi. Bu usul o‘quvchilarning o‘zlashtirish samaradorligini sezilarli oshiradi [Bates, 2019:552].

Ta’limda sun’iy intellektning yana bir muhim jihati — avtomatlashtirilgan baholash tizimlaridir. Testlar, yozma ishlar va topshiriqlarni avtomatik tekshiruvchi tizimlar o‘qituvchilarning ishini yengillashtiradi. Ayrim rivojlangan tizimlar esse va ijodiy ishlarni ham tahlil qilish imkoniyatiga ega.

Biroq sun’iy intellektning ta’limdagi imkoniyatlari bilan birga ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, ma’lumotlar xavfsizligi, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, texnologiyalarga haddan tashqari bog‘lanish va inson omilining kamayishi kabi masalalar dolzarb hisoblanadi. Shuningdek, barcha hududlarda internet va zamonaviy texnologiyalarning mavjud emasligi ham muammo tug‘diradi.

Sun’iy intellekt ta’lim jarayonida o‘qituvchini to‘liq almashtira olmaydi. Chunki inson omili — tarbiya, motivatsiya, hissiy qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy muloqot ta’limning muhim tarkibiy qismidir. Shu sababli sun’iy intellekt o‘qituvchining yordamchi vositasi sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir.

Kelajakda sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimlari yanada rivojlanadi. Virtual reallik, kengaytirilgan reallik, robototexnika va neyron tarmoqlar asosidagi texnologiyalar ta’limni yangi bosqichga olib chiqadi. O‘quvchilar virtual olamda tarixiy voqealarni ko‘rishi, murakkab ilmiy tajribalarni bajarishi va dunyoning istalgan nuqtasidagi professorlardan bilim olishi mumkin bo‘ladi.

Sun’iy intellekt ta’lim tizimini modernizatsiya qilishning muhim vositasi hisoblanadi. U ta’lim jarayonini interaktiv, samarali va zamonaviy shaklga olib chiqadi. Shu sababli kelajakda sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim tizimida keng qo‘llash dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt texnologiyalari zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanmoqda. Ular ta’lim sifatini oshirish, individual yondashuvni ta’minlash, o‘quv jarayonini avtomatlashtirish va masofaviy ta’limni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Sun’iy intellekt asosidagi texnologiyalar yordamida o‘quvchilarning bilim olish imkoniyatlari kengayadi, o‘qituvchilarning ish samaradorligi oshadi va ta’lim tizimi yanada innovatsion tus oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Zamonaviy axborot texnologiyalari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022. 178 s.

2. Abduqodirov A.A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2021. 271s.

3. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson Education, 2021. 342 p.

4. Nilsson N. Principles of Artificial Intelligence. – Springer, 2020. 515 p.

5. Bates T. Teaching in a Digital Age. – Vancouver, 2019. 552 p.

SUN’IY INTELLEKTNING TARIX FANI TADQIQOTLARINI OLIB BORISHDAGI IMKONIYATLARI, IJOBIY VA SALBIY TOMONLARI

Atayeva Dilfuza Pulatovna

Urganch RANCH texnologiya universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti, PhD

+998974571553 ***@dilfuzaatayeva***

Annotatsiya Ushbu maqolada ta’limda raqamli texnologiyalarning qo’llanilishi, qulayliklari va imkoniyatlari haqida ilmiy fikrlar yuritilib, xususan, sun’iy intellktning o’quvchi-talabalar intellektiga ta’siri, undan maqsadli foydalanish natijalari muhokama qilinadi. Ta’limda sun’iy intellektdan foydalanishning ahloqiy masalalariga alohida e’tibor qaratilib, uning ijobiy va salbiy tomonlari yoritib beriladi.

Kalit so’zlar: sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar, ta’lim tizimi, ta’lim texnologiyalari, sun’iy intellektning qo’llanilish sohalari, ijobiy va salbiy tomonlari.

Аннотация В этой статье рассматриваются научные идеи о применении цифровых технологий в образовании, их удобства и возможности, в частности обсуждается влияние искусственного интеллекта на интеллект учащихся и студентов, а также результаты целевого использования. Особое внимание уделяется этическим вопросам использования искусственного интеллекта в образовании, освещаются его положительные и отрицательные стороны.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровые технологии, система образования, образовательные технологии, сферы применения искусственного интеллекта, положительные и отрицательные стороны.

Abstract This article discusses scientific views on the use, convenience, and possibilities of digital technologies in education, particularly the impact of artificial intelligence on the intellect of students, and the results of its targeted use. Special attention is paid to the ethical issues of using artificial intelligence in education, highlighting its positive and negative aspects.

Keywords: artificial intelligence, digital technologies, education system, educational technologies, areas of application of artificial intelligence, positive and negative aspects.

XXI asr - axborot texnologiyalari rivojlanib borayotgan zamonaviy dunyoda raqamli texnologiyalarning hayotimizning barcha sohalariga kirib borayotganiga guvoh bo'lyapmiz va bu albatta ta'lim tizimini ham chetlab o'tmadi, bu albatta rivojlanishning garovi hisoblanadi, ammo inson tafakkurini boshqarib, o'ziga tobe' qilib qo'yishini oldini olishimiz ham juda zarurdir.

Maqolamiz muqaddimasida sun'iy intellekt va uning tarixi haqida to'xtalib o'tishni joiz deb bildik. Sun'iy intellekt sohasida ilk tadqiqot olib borgan olim Alan Turing hisoblanib, 1956 yil mustaqil fan sohasi sifatida asos solingan. Shu yili Dartmouth kollejida o'tgan anjumanda Jon Makkarti „sun'iy intellekt" atamasini birinchi marta ishlatgan va tarixga mazkur atama muallifi sifatida kirgan [Makkarti Jon, 2007:30]. Sun'iy intellekt bo'yicha tadqiqotlar XX asr o'rtalaridan beri qilinib kelinsa-da, unga nisbatan ommaviy qiziqish 2012-yilda chuqur o'rganuv boshqa sun'iy intellekt metodlaridan ustunligini namoyon etganda hamda 2017-yilda transformer arxitekturasida erishilgan yutuqlar ortidan keskin ortgan [Goldman,Sharon,2022:14]. 2020-yillar boshlarida mazkur soha gurkirab rivojlanib, ko'plab shirkatlar, universitetlar va laboratoriyalar sun'iy intellekt sohasida sezilarli yutuqlarga erishib kelishmoqda [Frank,Mikhael,2023:8]. Ushbu soha Homo sapiensning aql-zakovati shu qadar aniq tasvirlanishi mumkinki, uni hatto aqlli mavjudotlarning asosiy xususiyati bo'lgan mashina tomonidan modellashtirish

mumkin degan taxminga asoslanadi. Falsafa bo‘limida Dartmut taklifiga ko’ra bu esa aqlning tabiati va sun’iy mavjudotlarni yaratish axloqi haqidagi falsafiy savollarni, qadim zamonlardan beri afsona, fantastika va falsafada o‘rganilgan savollarni keltirib chiqaradi. Sun’iy intellektga optimizm bilan qaraladi. Optimizm dastlabki sun’iy intellekt tadqiqotchilarining bashoratlarida mavjud edi.

Ushbu texnologiyalar ta’siri ostida ta’limning barcha sohalarini ham o‘zgarib bormoqda. Chunonchi, virtual olam texnologiyalari, masofaviy aloqa vositalari, sun’iy intellekt va boshqalar misolida ko‘rishimiz mumkin.

Sun’iy intellekt deb, odatda kompyuter texnologiyalari orqali, inson salohiyatini kengaytiradigan, o‘rganish, axborot ustida harakatlar qilish, uni tushunish va tanib olish qobiliyatini oshirishga mo‘ljallangan aqlli tizimlar sifatida tushuniladi.

[Доэрти П., Уилсон Дж, 2019:304]. Shu bilan birga, inson aql-zakovati va uning sun’iy ravishda yaratilgan prototipi o‘rtasidagi o‘xshashliklarni izlashdan, insonning va kompyuterning muammolarni hal qilish usullarini taqqoslashga o‘tish mavjud.

[А. Ведяхин и др.,2021:232].

Sun’iy intellekt bir nechta turlarining mavjud bo‘lib, ular shartli ravishda quydagicha ajratiladi:

- amaliy sun’iy intellekt;
- umumiy sun’iy intellekt;
- superintellekt.

Tarix fani insoniyatning o‘tmishdagi tajribalarini o‘rganib, hozirgi davrni tushunishga va kelajakni prognoz qilishga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy fanlardan biridir. An’anaviy tarixshunoslik ko‘pincha arxiv materiallari, yozma manbalar, arxeologik topilmalar va shaxsiy guvohliklar asosida olib boriladi. Biroq XXI asrda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt (SI) tizimlarining ilm-fan sohalariga kirib kelishi tarix fanida ham tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Sun’iy intellekt tarixiy axborotni tahlil qilish, tizimlashtirish, izlash, tasniflash va yangidan talqin qilishda keng imkoniyatlar ochib bermoqda [Schwab, K.,2016:37]

Sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida tarixiy manbalarni avtomatik tahlil qilish imkoniyati mavjud bo‘lib, bu ayniqsa katta hajmdagi matnlar, arxiv hujjatlari,

qo‘lyozmalar va xronikalarning raqamlashtirilgan shakllari bilan ishlashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy tadqiqotlarda SI vositalarining yana bir muhim yo‘nalishi – katta ma’lumotlar (big data) bilan ishlashdir. Masalan, uzoq yillik arxiv ma’lumotlari, siyosiy hujjatlar, gazeta maqolalari, statistik ma’lumotlar sun’iy intellekt algoritmlari orqali tahlil qilinib, tarixiy jarayonlarda mavjud bo‘lgan tendensiyalarni aniqlash mumkin. Masalan, urushlar dinamikasi, ijtimoiy harakatlarning rivojlanishi, madaniy almashinuvlar, migratsiya yo‘nalishlari va iqtisodiy o‘zgarishlar bo‘yicha vizual xaritalar tuzish, sabab-natija bog‘liqliklarini model qilish imkoniyati mavjud.

Sun’iy intellekt texnologiyalari tarixiy manbalar tanqidida ham samarali qo‘llaniladi. Algoritmlar manba ishonchliligini baholash, plagiatni aniqlash, mualliflikni aniqlash va tarixiy faktlarning ishonchlilik darajasini baholashda yordam beradi. Bu esa tarixiy tadqiqotlarda aniqlik, aniqlik va ob’ektivlikka erishishda yangi bosqichni anglatadi [Boboyorov, H., 2022:97] .

Ammo, tarixiy tadqiqotlarda SI qo‘llanilishida ehtiyot choralarini ko‘rish ham zarur. Avvalo, tarixiy kontekstdan uzilgan holda, faqat algoritmlarga tayangan yondashuv sub’ektivlikka olib kelishi mumkin. SI vositalari tarixiy tafakkurni to‘liq almashtira olmaydi, ular faqat tarixchi olim ishining samaradorligini oshiruvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun SI texnologiyalari inson tafakkuri va tanqidiy fikrlash bilan uyg‘un holda ishlatilganidagina tarixiy haqiqatga yaqinlashish mumkin [Evans, R.J.,2000:109].

Sun’iy intellektning ijobiy tomonlari uning eng katta foydalanish yo‘nalishlaridan ba’zilarini ifodalaydi:

- yangi algoritm, model yaratish;

- xizmatlarni samaraliroq qilish, foydalanuvchilar bilan interaktiv muloqotda bo‘lish, so‘rovlar, vazifalarni tushunish va bajarishda yaxshi natijalarga erishish imkonini yaratadi;

- tibbiyot sohasida diagnostika, shifokorlarga maslahat berish, muolajalarni tahmin qilish va tibbiy ma’lumotlarni tahlil qilishda katta imkoniyat yaratadi;

- iqtisodiyot, biznes, sanoat, savdo, marketing, moliya analitikasi hamda boshqa sohalarda ma’lumotlarni tahlil qilish, qaror qabul qilishda yordam beradi;

- axborot xavfsizligi bo‘yicha hujjatlarni nazorat qilish, xavfsizlik holatini tahlil qilish, xavfsizlikni ta’minlashda yordam beradi;

- ta’lim sohasida o‘qituvchilar, o‘quv materiallari va ta’lim usullarini o‘rganishda va qo‘llashda katta rol o‘ynaydi;

- ijtimoiy sohada yangi ma’lumotlar asosida ijtimoiy muammo va vaziyatlarni tahlil qilishda, jamiyatni rivojlantirishda hamda muammolarga yechim topishda qo‘llaniladi.

Sun’iy intellekt o‘ziga xos quyidagi muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin:

- axborot xavfsizligini ta’minlashda salbiy tomonlari mavjud;

- foydalanuvchilarning shaxsiy hayotlarini himoya qilish va ularning ma’lumotlarini himoya qilishga oid muammolarni yuzaga keltiradi;

- jins, etnik tuzumlar yoki boshqa faktorlar asosida ta’sir ko‘rsatishi orqali adolat va barqarorlik muammolarini keltirib chiqarishi mumkin;

- yaratilgan model va algoritmlarning haqqoniyligini va qoniqarli ekanligini nazorat qilish qiyinligi hisobiga yolg‘on hamda noaniq natijalarni taqdim etishi mumkin;

- jamiyatga qarshi ma’lumotlarni ishlatilishi hisobiga salbiy ijtimoiy ta’sirlar paydo bo‘lishi mumkin.

Sun’iy intellektning salbiy tomonlariga e’tibor qaratilishi, uning yaratilgan algoritm va modellarning adolatli bo‘lishi, xavfsizligi va ijtimoiy ta’sirini nazorat qilishning muhim qismidir. Shu sababli, sun’iy intellekt texnologiyalarini ishlatayotgan va ishlab chiqarayotganlar uchun etik standartlar, qonunlarni ishlab chiqish hamda ularga amal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sun’iy intellekt dunyo bo‘ylab tibbiyotda, transportda, xavfsizlik sohalarida, ta’lim sohasida va boshqa bir qancha sohalarda qo‘llanilmoqda [O. X. Otaqulov, G. A. Pulatova, G‘. G. Pulatov., 2021:939-935].

Sun’iy intellekt yuksak darajada rivojlanayotgan texnologiya bo‘lib, uning keng doirasidan foydalanishni o‘rganish va uning muammolari hamda afzalliklari bilan tanishish yangi paydo bo‘lgan, paydo bo‘lishi kutilayotgan zamonaviy kasblar, qolaversa boshqa ma’lumotlar uchun sayt hamda ilovalarga murojaat etish orqali biz o‘z bilimimizni kengaytirishimiz mumkin.

Xulosa o’rnida shuni aytish joizki, ta’lim tizimida sun’iy intellektdan foydalanish ta’limning olish imkoniyatlarini oshirishga, takrorlanuvchi operatsiyalar sonini kamaytirish va invidual ta’lim traektoriyalarini qurishda taraqqiyotga olib kelishi mumkin. Biroq, yangi texnologiyalarni joriy etish jarayonida innovatsiyalarni adolatli, inklyuziv tarzda va talabalar, o‘qituvchilar, ota-onalar va boshqa ishtirokchilarning manfaatlarini hurmat qilgan holda ishlab chiqish va amalga oshirishni ta’minlash uchun sun’iy intellekt ishini tashkil etishga oid axloqiy mulohazalarni hisobga olish muhimdir. Shaxsiy ma’lumolar xavfsizligi va maxfiyligini ham sun’iy intellekt ishlab chiquvchilari, ham ta’lim muassasalari ma’muriyati, ham o‘quv jarayonining bevosita ishtirokchilari nazorat qilishlari kerak.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining tarix faniga integratsiyalashuvi yangi metodologik yondashuvlarni shakllantirmoqda. SI yordamida tarixiy manbalarni tahlil qilish, axborotni tizimlashtirish, tarixiy tafakkurni chuqurlashtirish va vizualizatsiya qilish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa tarix fanining zamonaviy talablarga moslashishini, ilmiy samaradorlikni oshirishini va yangi avlod tadqiqotchilarida raqamli tarixshunoslikni rivojlantirishni ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. McCarthy, John; Minsky, Marvin; Rochester, Nathan; Shannon, Claude „A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence“ (1955). 2007-yil 30-avgust.

2. Goldman, Sharon. „10 years later, deep learning 'revolution' rages on, say AI pioneers Hinton, LeCun and Li“. *VentureBeat* (2022-yil 14-sentyabr). 2023-yil 8-dekabr.

3. Frank, Michael „US Leadership in Artificial Intelligence Can Shape the 21st Century Global Order“ (en-US). The Diplomat (2023-yil 22-sentyabr). *Frank,*

Michael „US Leadership in Artificial Intelligence Can Shape the 21st Century Global Order“ (en-US). *The Diplomat* (2023-yil 22-sentyabr).

4. Доэрти П., Уилсон Дж. Человек + машина. Новые принципы работы в эпоху искусственного интеллекта / пер. О. Сивченко, Н. Яцюк. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019 - 304 с.

5. Сильный искусственный интеллект: На подступах к сверхразуму / А. Ведяхин и др. М.: Интеллектуальная литература, 2021. - 232 с.

6. Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum.

7. Evans, R.J., (2000). *In Defence of History*. W.W. Norton & Company.

8. Boboyorov, H. (2022). *Sun’iy intellekt va tarixiy tadqiqotlar: yangi yondashuvlar*. “O‘zbekiston tarixiy jarayonlari” jurnali, №2.

9. O. X. Otaqulov, G. A. Pulatova, G‘. G. Pulatov. “Sun’iy intellekt va uning insoniyat faoliyatida tutgan o‘rni”. Maqola. Scientific progress. www.scientificprogress.uz. Volume 2, ISSUE 8, 929-935-b. 2021-y.

TA’LIM TIZIMIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI VA RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI

Davidova Sevinch Farhod qizi

Sharof Rashidov tuman 2-son texnikumi o`qituvchisi

Xurramova Nigora Vohid qizi

PROFI university pedagogika psixologiya yo`nalishi

123 guruh (sirtqi) talabasi

e-mail: sevinch2005fa15@gmail.com

nigoratv94@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta’lim tizimida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari va uning ta’lim sifatini oshirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqotda adaptiv ta’lim tizimlari,

avtomatlashtirilgan tekshirish vositalari va chatbotlarning o‘quv jarayonidagi samaradorligi o‘rganilgan. Shuningdek, SI texnologiyalarini dars jarayoniga integratsiya qilishning amaliy mexanizmlari va o‘qituvchi faoliyatini optimallashtirish strategiyalari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, raqamli transformatsiya, adaptiv ta’lim, innovatsion pedagogika, intellektual tizimlar, individual trayektoriya.

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim tizimida tubdan o‘zgarishlarni talab etmoqda. O‘zbekiston Respublikasida sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish bo‘yicha belgilangan ustuvor vazifalar ushbu texnologiyalarni barcha sohalarga, jumladan, ta’lim tizimiga joriy etishni taqozo etadi. Sun’iy intellekt — bu inson intellektual faoliyatini simulyatsiya qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan mashina tizimidir. Shu nuqtai nazardan, oliy ta’limda SI dan foydalanish nafaqat texnologik yangilik, balki ta’lim mazmuni, uslubiyoti va natijadorligini tubdan qayta ko‘rib chiqish imkoniyatidir.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar va xalqaro empirik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellektga asoslangan ta’lim yechimlari o‘quv jarayonini individualizatsiya qilish, adaptiv o‘quv trayektoriyalarini shakllantirish va real vaqt rejimida formativ qayta aloqa berish imkonini yaratadi. Xususan, mashinali o‘qitish (machine learning) algoritmlari talabalarning kognitiv profillari, o‘zlashtirish dinamikasi va bilim bo‘shliqlarini tahlil qilib, o‘qituvchilarga differensiallashtirilgan topshiriqlar va resurslarni loyihalashda analitik yordam ko‘rsatadi. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va katta til modellariga (LLM) asoslangan virtual yordamchilar esa ilmiy matnlarni tahlil qilish, gipoteza shakllantirish va akademik yozuv ko‘nikmalarini rivojlantirishda kognitiv yukni optimallashtiradi.

O‘zbekiston kontekstida “Sun’iy intellektni rivojlantirish milliy strategiyasi (2024–2030-yillar)” hamda raqamli ta’limni modernizatsiya qilish bo‘yicha davlat dasturlari doirasida oliy ta’lim muassasalarida SI texnologiyalarini integratsiyalashning normativ-huquqiy, infratuzilmaviy va kadriy shart-sharoitlarini shakllantirish ustuvor yo‘nalish hisoblanadi. Ilmiy-uslubiy jihatdan, SI ning ta’limdagi o‘rni konstruktivistik va konektivistik o‘rganish nazariyalari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib,

bu paradigmalar bilimni passiv qabul qilish emas, balki ma’lumotlar tahliliga, interaktiv hamkorlikka va tarmoqli bilim oqimlariga asoslangan dinamik jarayonni talab qiladi.

Biroq, ushbu transformatsiya jarayonida ilmiy va amaliy jihatdan hal qilinishi zarur bo‘lgan bir qator muammolar mavjud. Jumladan, ta’lim ma’lumotlarining maxfiyligi va xavfsizligi, akademik halollik me’yorlari (plagiat, avtomatik generatsiya qilingan matnlarni identifikatsiya qilish), algoritmik shaffoflik hamda texnologik tengsizlik masalalari ko‘p qirrali tadqiqotlar va siyosiy tartibga solishni talab etadi. Shu bilan birga, SI texnologiyalarini joriy etishning samaradorligini baholash uchun an’anaviy ball tizimidan ko‘ra, ko‘p o‘lchovli kompetensiyaviy metrikalar (kognitiv rivojlanish, ijodiy-mantiqiy fikrlash, raqamli savodxonlik, kasbiy moslashuvchanlik) joriy etilishi lozim.Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy pedagogikada SI texnologiyalari adaptiv o‘quv tizimlari, chatbotlar va avtomatlashtirilgan tahlil vositalari orqali namoyon bo‘lmoqda. YuNESKO hisobotlariga ko‘ra, SI 2030-yilgacha global ta’lim sifatini oshirishda asosiy drayver bo‘lib xizmat qiladi. Dunyo reytingidagi Top-10 universitetlar (masalan, Holmes, Bialik va Fadel tadqiqotlarida keltirilganidek) allaqachon adaptiv o‘quv platformalarini joriy etishgan. Shuningdek, mahalliy tadqiqotchilardan A.A. Ikramova oliy ta’limda til o'qitishda SI imkoniyatlarini yuqori baholagan. Ushbu manbalar SI nafaqat yordamchi vosita, balki ta'lim paradigmasini o'zgartiruvchi omil ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy pedagogik tahlil va prognozlashtirish metodlaridan foydalanildi. Oliy ta’lim muassasalaridagi an’anaviy ta’lim modellari va SI joriy etilgan xalqaro tajribalar o‘rtasidagi farqlar kognitiv yondashuv asosida o‘rganildi. Talabalarning o‘zlashtirish sur’ati va o‘qituvchilarning mehnat yuklamasini optimallashtirish ko‘rsatkichlari tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, SI texnologiyalari quyidagi pedagogik imkoniyatlarni taqdim etadi:

• Individualizatsiya: Adaptiv platformalar talabaning faoliyatini real vaqtda tahlil qilib, unga moslashtirilgan o‘quv materiallarini taklif etadi.

• O‘qituvchi rolini transformatsiyasi: O‘qituvchi endi faqat ma’lumot uzatuvchi emas, balki murabbiy (mentor)ga aylanadi. SI yordamida o‘qituvchining 30–40% vaqti mexanik ishlardan ozod bo‘ladi.

• 24/7 Qo‘llab-quvvatlash: Intellektual chatbotlar talabalarga istalgan vaqtda maslahat berish va resurslarga yo‘naltirish funksiyasini bajaradi.

Biroq, integratsiya jarayonida ma’lumotlar xavfsizligi, algoritmik adolatsizlik (bias) va raqamli tafovut kabi muammolarni ham hisobga olish lozim.

Amaliy tavsiyalar. SI texnologiyalarini muvaffaqiyatli integratsiya qilish uchun quyidagilar taklif etiladi:

1. Infratuzilma: Oliy ta’limda bulutli platformalar va o‘zbek tilidagi mahalliy SI kontentini yaratish.
2. Kadrlar tayyorlash: O‘qituvchilar uchun SI asoslari va ma’lumotlar tahlili bo‘yicha majburiy malaka oshirish modullarini joriy etish.
3. Raqamli trayektoriya: Har bir talaba uchun kompetensiyalarni baholash algoritmlariga asoslangan elektron portfel va progress-dashbordlarni yaratish.
4. Hamkorlik: Milliy ta’lim standartlariga mos keluvchi SI yechimlarini yaratishda EdTech startaplari bilan ishlash.

XULOSA

Sun’iy intellekt texnologiyalari oliy ta’lim sifatini oshirish va ta’lim tizimining raqobatbardoshligini ta’minlashda strategik resurs hisoblanadi. O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida SI texnologiyalarini joriy etish — bu faqat kompyuterlashtirish emas, balki intellektual salohiyatni boshqarishning yangi ekotizimini yaratishdir. Bu esa kadrlar tayyorlash sifatini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqishda hal qiluvchi qadam bo‘ladi.Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, SI ta’lim jarayonini individualizatsiya qilish, o‘qituvchi faoliyatini optimallashtirish va talabalarning kognitiv qobiliyatlarini kompleks rivojlantirish imkonini beradi. Kelgusida etika va shaffoflik tamoyillari asosida normativ-huquqiy bazani takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasida sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida gi PQ-4996-son qarori. – Toshkent, 2019.

2. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – P. 78–96.

3. Huang W., Hew K.F., Fryer L.K. Chatbots for language learning – Are they really useful? // Journal of Computer Assisted Learning. – 2022. – Vol. 38. – P. 230–245.

4. Ikramova A.A. Oliy ta’limda ingliz tilini o‘qitishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari // Buxoro innovatsiyalar universiteti konferensiya materiali, 2026.

5. Luckin R., va boshq. Intelligence Unleashed: An argument for AI in Education. – London: Pearson, 2016.

SUN’IY INTELLEKT VA KOGNITIV LINGVISTIKA INTEGRATSIYASI ASOSIDA INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA FICTIVE MOTION METAFORALARINI MODELLASHTIRISH

Dilnavoz Sherzod qizi Majidova

FarDU 1-kurs magistanti Lingvistika (ingliz tili) mutaxasisligi

Dona Satvoldiyevna Usmonova

FarDU ingliz tili amaliy kursi kafedrasi mudiri, PhD

Annotatsiya: mazkur tadqiqot sun’iy intellekt va kognitiv lingvistika integratsiyasi asosida ingliz va o‘zbek tillarida fictive motion (xayoliy harakat) metaforalarini tahlil qiladi. GCN, MAD-X va katta til modellari yordamida metaforalarni aniqlash imkoniyatlari o‘rganildi. Natijalar fictive motionning kognitiv universalligini, biroq tillararo ifodalanish farqlarini ko‘rsatdi hamda AI modellarining samaradorligini tasdiqladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, fictive motion, xayoliy harakat, kognitiv lingvistika, metafora, NLP, GCN, ingliz tili, o‘zbek tili

Kirish

Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda statik ob’ektlarni dinamik harakat fe’llari orqali tasvirlash — "fictive motion" (xayoliy harakat) — insonning makonni idrok etish tizimini o‘rganishda asosiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) tizimlarida an’anaviy algoritmlar ko‘pincha metaforik va ko‘chma ma’nolarni, ayniqsa xayoliy harakat kabi nozik lisoniy hodisalarni tushunishda qiyinchilikka duch keladi. Katta til modellari (LLM) va sun’iy intellektning rivojlanishi ushbu murakkab lingvistik konstruksiyalarni avtomatik aniqlash va modellashtirish uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda.

Fictive Motion tushunchasi va mohiyati Xayoliy harakat tushunchasi Leonard Talmy va Ronald Langacker tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, unda harakatlanmaydigan entitetlar harakat fe’llari yordamida tasvirlanadi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi qiyosiy-lisoniy manzara Ingliz va o‘zbek tillari xayoliy harakatni ifodalashda turlicha sintaktik strategiyalardan foydalanadi. Ingliz tili "satellite-framed" til bo‘lib, harakat yo‘nalishi haqidagi ma’lumot ko‘pincha predloglar va yuklamalarga yuklanadi. O‘zbek tili esa boy fe’l morfologiyasi va o‘ziga xos leksik birliklar yordamida shunday effektni hosil qiladi. Masalan, inglizcha *"The road twists through the valley"* jumlasi o‘zbek tilida *"Yo‘l vodiy bo‘ylab egri-bugri cho‘ziladi"* shaklida namoyon bo‘ladi. Ushbu farqlarni o‘rganish nafaqat qiyosiy tilshunoslik, balki mashina tarjimasi tizimlarining sifatini oshirish uchun ham muhimdir.

Tadqiqot maqsadi va sun’iy intellekt integratsiyasi Ushbu tadqiqotning maqsadi — kognitiv lingvistika tamoyillarini sun’iy intellekt algoritmlari bilan integratsiya qilish orqali har ikki tilda xayoliy harakat metaforalarini avtomatik identifikatsiya qilish tizimini ishlab chiqishdir. So‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, fine-tuning (nozik sozlash) usuli yordamida tayyorlangan modellar matnlardagi metaforalarni 0.79 gacha bo‘lgan aniqlik (F1-score) bilan aniqlash imkoniyatiga ega. Tadqiqotda GCN (Graf konvolyutsion neyrotarmoqlari) va o‘zbek tili kabi resursi kam tillar uchun MAD-X adapterlaridan foydalanish strategiyalari ko‘rib chiqiladi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot kognitiv lingvistika va sun’iy intellekt yondashuvlarini integratsiyalashga asoslanib, fictive motion metaforalarining semantik va kognitiv

mohiyatini hamda ularni avtomatik aniqlash imkoniyatlarini kompleks tarzda tahlil qiladi. Nazariy asos sifatida Konseptual metafora nazariyasi (CMT) va Konseptual integratsiya (Blending) modeli qo‘llanildi, chunki ushbu yondashuvlar statik obyektlarning harakat orqali ifodalanishini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, ingliz tilidagi *“The road runs along the river”* yoki o‘zbek tilidagi *“Yo‘l daryo bo‘ylab ketadi”* kabi gaplarda real harakat mavjud emas, biroq inson ushbu makonni ongida go‘yoki harakat orqali “ko‘zdan kechiradi”. CMT nuqtai nazaridan bu “makon — harakat” konseptual metaforasi asosida tushuntiriladi, ya’ni makoniy struktura harakat tajribasi orqali idrok qilinadi. Blending nazariyasi esa bu jarayonda ikki konseptual domen — statik obyekt va harakat — birlashib, yangi semantik birlik hosil qilishini ko‘rsatadi; masalan, *“The fence goes through the field”* gapida “panjara” va “harakat” domenlari integratsiyalanadi.

Sun’iy intellekt komponentida bir nechta zamonaviy arxitekturalar qo‘llanildi. Graf konvolyutsion neyrotarmoqlari (GCN) yordamida gap tarkibidagi sintaktik bog‘liqliklar dependency parsing orqali graf shaklida modellashtirildi, bu esa ayniqsa harakat fe’llarining funksional rolini aniqlashda muhimdir. Masalan, *“The road climbs the mountain”* gapida “road” subyekt sifatida real harakat qilmaydigan entitet bo‘lsa-da, “climbs” fe’li bilan bog‘lanishi metaforik signal sifatida aniqlanadi; GCN modeli aynan shu noan’anaviy bog‘lanishni aniqlash orqali metaforani belgilaydi. O‘zbek tilida ham shunga o‘xshash holat *“Yo‘l tog‘ osha o‘tadi”* jumlasida kuzatiladi, bu yerda “yo‘l” subyekti bilan “o‘tadi” fe’li o‘rtasidagi semantik nomuvofiqlik model tomonidan metaforik konstruktsiya sifatida qayd etiladi.

Bundan tashqari, o‘zbek tili kabi resursi kam tillar uchun MAD-X adapterlari asosida cross-lingual transfer yondashuvi qo‘llanildi. Ushbu metod ingliz tilida o‘qitilgan model bilimlarini o‘zbek tiliga moslashtirish imkonini beradi. Masalan, ingliz tilida *“The path winds through the forest”* kabi konstruktsiyalar asosida o‘rgatilgan model o‘zbek tilidagi *“So‘qmoq o‘rmon ichidan egri-bugri o‘tadi”* gapini ham metaforik konstruktsiya sifatida aniqlay oladi. Bu esa semantik naqshlarning tillararo umumiyligini ko‘rsatadi va minimal ma’lumot bilan ham samarali natija olish imkonini beradi.

Empirik tahlil uchun ingliz va o‘zbek tillarida badiiy va so‘zlashuv nutqidan olingan misollar asosida korpus shakllantirildi. Masalan, ingliz tilidan *“The highway stretches across the desert”*, o‘zbek tilidan esa *“Yo‘l sahro bo‘ylab cho‘zilib ketgan”* kabi gaplar tanlab olinib, ular qo‘lda annotatsiya qilindi va metaforik hamda literal birliklarga ajratildi. Ushbu korpus sun’iy intellekt modellarini o‘qitish va sinovdan o‘tkazish uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Model samaradorligi precision, recall va F1-score kabi mezonlar asosida baholanib, metaforalarni aniqlashda yuqori natijalar qayd etildi, biroq o‘zbek tilida natijalar ingliz tiliga nisbatan biroz pastroq bo‘ldi. Bu esa resurs yetishmovchiligi va lingvistik variativlik bilan izohlanadi.

Shunday qilib, qo‘llanilgan metodologiya kognitiv nazariyalar va sun’iy intellekt texnologiyalarini uyg‘unlashtirish orqali fictive motion metaforalarini nafaqat aniqlash, balki ularning ichki semantik tuzilishini ham chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Natijalar

Olingan natijalar ingliz va o‘zbek tillarida fictive motion (FM) konstruktsiyalarining tipologik jihatdan sezilarli farqlarga ega ekanligini va bu farqlar sun’iy intellekt modellarida ham aks etishini ko‘rsatdi. Ingliz tilida FM odatda “satellite-framed” strategiya asosida shakllanib, harakat yo‘nalishi asosan predloglar va qo‘shimcha elementlar orqali ifodalanadi, masalan, *“The road runs along the river”*, *“The path goes through the forest”*. Bu yerda “along”, “through” kabi birliklar harakat trayektoriyasini belgilaydi. O‘zbek tilida esa shu semantik effekt ko‘proq fe’lning o‘zi va unga qo‘shilgan morfologik vositalar hamda ko‘makchilar orqali yuzaga chiqadi: *“Yo‘l daryo bo‘ylab ketadi”*, *“So‘qmoq o‘rmon ichidan o‘tadi”*. GCN asosidagi modellar aynan shu sintaktik farqlarni graf tuzilmasi orqali aniqlab, ingliz tilida predloglarga, o‘zbek tilida esa fe’l markazli konstruktsiyalarga yuqori e’tibor qaratgani kuzatildi.

Model samaradorligini baholash natijalari GCN va MAD-X yondashuvlarining metaforalarni aniqlashda samarali ekanini ko‘rsatdi. Ingliz tili korpusida model yuqori aniqlik natijalarini ko‘rsatib, F1-score ko‘rsatkichi taxminan 0.82 atrofida bo‘ldi, bu esa metaforik va literal konstruktsiyalarni ajratishda modelning barqaror ishlashini

bildiradi. O‘zbek tilida esa MAD-X orqali amalga oshirilgan cross-lingual transfer natijasida F1-score taxminan 0.74–0.78 oralig‘ida qayd etildi. Masalan, *“The highway stretches across the desert”* va *“Yo‘l sahro bo‘ylab cho‘zilib ketadi”* kabi gaplarda model metaforani muvaffaqiyatli aniqlagan bo‘lsa-da, ba’zi hollarda *“Daryo vodiydan oqib o‘tadi”* kabi chegaraviy (literal/metaphorical ambiguous) konstruktsiyalarda xatoliklar kuzatildi. Bu esa o‘zbek tilidagi semantik nozikliklar va resurs yetishmovchiligi bilan izohlanadi.

Shuningdek, tadqiqot doirasida fictive motionning turli semantik turlari o‘zbek tili korpusida ham mavjudligi aniqlandi. Xususan, co-extension paths turiga kiruvchi konstruktsiyalar (*“Yo‘l tog‘ etaklari bo‘ylab cho‘ziladi”*) obyektning uzunligi bo‘ylab harakatni ifodalaydi; advent paths (*“Yo‘l qishloqqa kirib boradi”*) yo‘nalishning boshlanish yoki yakun nuqtasini bildiradi; sensory extensions esa vizual yoki idrokiy tajribaga asoslanadi (*“Yo‘l ko‘z ilg‘amas darajada uzoqqa cho‘ziladi”*). Ushbu turlar ingliz tilidagi mos konstruktsiyalar (*“The road stretches along the hills”*, *“The path enters the village”*, *“The line runs into the distance”*) bilan semantik jihatdan mos kelishi aniqlanib, bu hodisaning kognitiv universalligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ularning ifodalanish shakllari til tipologiyasiga bog‘liq ravishda farqlanishi sun’iy intellekt modellarining ishlashiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida resursi kam tillar, xususan o‘zbek tili bilan bog‘liq muammolar ham yaqqol namoyon bo‘ldi. Ingliz tilida katta hajmdagi annotatsiyalangan korpuslar mavjud bo‘lsa, o‘zbek tilida bunday ma’lumotlar yetarli emas. Natijada model o‘zbek tilidagi metaforik konstruktsiyalarni aniqlashda nisbatan pastroq natija ko‘rsatdi. Masalan, *“Yo‘l uzoqqa cho‘zilib ketadi”* kabi gaplarda model ba’zan literal va metaforik ma’noni farqlashda xatolikka yo‘l qo‘ydi. Ushbu muammoni bartaraf etish uchun qo‘lda belgilangan (hand-coded) korpuslarni kengaytirish, crowdsourcing asosida ma’lumot yig‘ish va transfer learning usullarini rivojlantirish muhim hisoblanadi. MAD-X kabi adapter yondashuvlari bu borada istiqbolli yechim sifatida ko‘riladi, chunki ular resursi kam tillar uchun mavjud bilimlardan samarali foydalanish imkonini beradi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot ingliz va o‘zbek tillarida fictive motion metaforalarining kognitiv jihatdan umumiy asosga ega ekanligini, ya’ni insonning makoniy tajribasi va mental simulyatsiya mexanizmlariga tayangan holda shakllanishini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, ushbu metaforalar har ikki tilda turlicha lisoniy vositalar orqali ifodalanadi: ingliz tilida yo‘nalish asosan satellite elementlar orqali berilsa, o‘zbek tilida fe’l va morfologik vositalar markaziy rol o‘ynaydi. Bu esa til tipologiyasining metafora tuzilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, sun’iy intellekt va kognitiv lingvistika integratsiyasi NLP sohasida yangi ilmiy yo‘nalish sifatida katta istiqbollarga ega. Ushbu yondashuv tilni nafaqat formal tizim, balki inson tafakkurining mahsuli sifatida chuqurroq o‘rganish imkonini beradi va kelajakda yanada mukammal, “inson kabi tushunadigan” til texnologiyalarini yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Talmy L. Toward a Cognitive Semantics, Volume I: Concept Structuring Systems. Cambridge, MA: MIT Press, 2000. 565 p..

2. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press, 1987. 516 p..

3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor nashriyoti, 2006. 92 b..

4. Matlock T. Fictive motion as cognitive simulation // Memory & Cognition. 2004. Vol. 32, No. 8. P. 1389–1400..

5. Karimjonova Sh. R. Cognitive Linguistics: Basic Approaches and Concepts in English and Uzbek Languages // Jurnal Multidisiplin Madani (MUDIMA). 2025. Vol. 5, No. 2. P. 202-207..

6. Pfeiffer J., Vulić I., Gurevych I., Ruder S. MAD-X: An adapter-based framework for multi-task cross-lingual transfer // Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP). 2020. P. 7654–7673..

RANG KOMPONENTLARINI TARJIMA QILISHDA SUN’IY INTELLEKT IMKONIYATLARI

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Tarjimashunoslik fakulteti magistranti
Fayziyeva Sabrina Uchqun qizi
Ilmiy Rahbar: Ahmedova Anorxon Nasivali qizi
Tarjimashunoslik fakulteti “Ingliz tili amaliy tarjima” kafedrasi,
filologiya fanlari bo‘yicha PhD.

Annotatsiya. Ushbu maqolada rang komponentlarini tarjima qilish jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalarining imkoniyatlari, afzalliklari va cheklovlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Rang birliklari badiiy, publitsistik va madaniy matnlarda nafaqat predmetning tashqi belgisini, balki milliy tafakkur, emotsional baho, ramziy ma’no va pragmatik ta’sirni ham ifodalaydi. Shu sababli ularni avtomatlashtirilgan tarjima tizimlari orqali boshqa tilga o‘girish oddiy leksik almashtirish emas, balki murakkab lingvomadaniy va semantik jarayon hisoblanadi. Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi rang komponentlari misolida sun’iy intellekt asosidagi tarjima tizimlarining kontekstni anglash, frazeologik birliklarni tanish, metaforik ma’noni aniqlash va madaniy moslikni ta’minlashdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: rang komponentlari, sun’iy intellekt, avtomatlashtirilgan tarjima, mashina tarjimasi, lingvomadaniyat, semantika, pragmatika, badiiy tarjima.

Abstract. This article analyzes the possibilities, advantages and limitations of artificial intelligence technologies in translating color components. Color terms in literary, journalistic and cultural texts express not only external features of objects but also national worldview, emotional evaluation, symbolic meaning and pragmatic influence. Therefore, translating them through automated translation systems is not a simple lexical replacement but a complex linguocultural and semantic process. The article examines the ability of AI-based translation systems to understand context, recognize phraseological units, identify metaphorical meanings and preserve cultural equivalence on the basis of English and Uzbek color components.

Keywords: color components, artificial intelligence, automated translation, machine translation, linguoculture, semantics, pragmatics, literary translation.

Bugungi globallashuv sharoitida tarjima jarayoni nafaqat inson faoliyati, balki raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt imkoniyatlari bilan ham bevosita bog‘lanib bormoqda. Avval tarjima asosan tarjimonning lingvistik bilimlari, madaniy saviyasi va uslubiy mahoratiga tayanib amalga oshirilgan bo‘lsa, hozirgi davrda avtomatlashtirilgan tarjima tizimlari, neyron mashina tarjimasi, katta til modellari va sun’iy intellekt asosidagi matnni qayta ishlash vositalari keng qo‘llanmoqda [Wu et al. 2016, 3]. Google Translate tizimida neyron mashina tarjimasi joriy qilinishi avtomatik tarjima sifatining sezilarli darajada oshishiga sabab bo‘ldi [Wu et al. 2016, 5].

Rang komponentlarini tarjima qilish masalasi sun’iy intellekt uchun murakkab sinov maydonlaridan biridir. Chunki rang nomlari ko‘pincha oddiy leksik birlik sifatida emas, balki ramziy, madaniy, emotsional va estetik ma’nolarni tashuvchi vosita sifatida qo‘llanadi [Newmark 1988, 112]. Masalan, o‘zbek tilidagi “oq yo‘l”, “oq ko‘ngil”, “qora kun”, “qora niyat” kabi birliklar bevosita rangni emas, balki ma’lum ruhiy, axloqiy yoki baholovchi ma’noni bildiradi. Ingliz tilida ham “white lie”, “black humour”, “blue blood”, “green with envy”, “red-handed” kabi birliklar rang komponenti orqali ko‘chma ma’no hosil qiladi [Baker 2018, 74].

Sun’iy intellekt asosidagi zamonaviy tarjima tizimlari oldingi avtomatik tarjima dasturlariga nisbatan ancha rivojlangan. Transformer arxitekturasi til birliklari o‘rtasidagi munosabatni “attention” mexanizmi orqali aniqlashga asoslanadi [Vaswani et al. 2017, 2]. Shu jihatdan sun’iy intellekt rang komponentlarini tarjima qilishda matnning umumiy mazmuni, so‘zlararo bog‘lanish va ehtimoliy semantik munosabatlarni aniqlay oladi. Masalan, “red flower” birikmasi “qizil gul” deb, “white snow” esa “oq qor” deb to‘g‘ri tarjima qilinadi. Bunda rang bevosita predmetning tashqi belgisini bildirgani sababli tarjima jarayoni murakkablik tug‘dirmaydi.

Biroq rang komponenti frazeologik birlik yoki metafora tarkibida kelganda vaziyat o‘zgaradi. Masalan, “to feel blue” iborasini sun’iy intellekt ba’zan “ko‘k his qilmoq” shaklida tarjima qilishi mumkin. Aslida esa bu ibora “g‘amgin bo‘lmoq” ma’nosini anglatadi [Munday 2016, 93]. Xuddi shuningdek, “green with envy” iborasini “hasaddan yashil bo‘lmoq” deb so‘zma-so‘z tarjima qilish o‘zbek tilida tabiiy

eshitilmaydi. Bu iboraning mazmuni “juda hasad qilmoq” yoki “hasaddan yonmoq” tarzida berilishi kerak.

Rang birliklarining lingvomadaniy xususiyati tarjima jarayonida alohida ahamiyatga ega. Har bir xalq ranglarga o‘z tarixiy tajribasi, diniy qarashlari, urf-odatlari va estetik mezonlari asosida ma’no yuklaydi [Vinogradov 1977, 214]. O‘zbek madaniyatida oq rang ko‘pincha poklik, ezgulik va samimiyat ramzi hisoblanadi. “Oq yo‘l” iborasi yo‘lga chiqqan kishiga bildiriladigan ezgu tilakni anglatadi. Agar bu ibora ingliz tiliga “white road” deb tarjima qilinsa, uning asl pragmatik ma’nosi yo‘qoladi. Bunday holatda “good luck” yoki “safe journey” kabi kontekstual variantlar maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Qora rang esa ko‘plab tillarda salbiy ma’no bilan bog‘liq bo‘lsa-da, uning qo‘llanish doirasi har doim bir xil emas. O‘zbek tilidagi “qora kun” iborasi og‘ir va musibatli davrni bildiradi. Ingliz tilidagi “black day” ham fojiaviy kun ma’nosida ishlatiladi [Newmark 1988, 145]. Ammo “black humour” iborasini tarjima qilishda ehtiyotkorlik talab etiladi. Uni “qora hazil” deb tarjima qilish mumkin bo‘lsa-da, ayrim kontekstlarda “fojiaviy kinoyaga asoslangan hazil” tarzida izohlash zarur bo‘ladi.

Rang komponentlarini tarjima qilishda sun’iy intellektning eng katta afzalliklaridan biri tezlik va katta hajmdagi matnni qisqa vaqt ichida qayta ishlash imkoniyatidir. Bugungi kunda DeepL, Google Translate va boshqa neyron tarjima tizimlari matn, hujjat va nutqni tarjima qilish imkonini beradi [Wu et al. 2016, 7]. Bu esa tarjimonlar uchun dastlabki tarjima variantini olish, matnning umumiy mazmunini tushunish va ayrim terminologik mosliklarni aniqlashda qulaylik yaratadi.

Shu bilan birga, rang komponentlarining badiiy matndagi vazifasi sun’iy intellekt imkoniyatlarini cheklaydi. Badiiy asarda rang ko‘pincha obraz yaratish vositasi sifatida xizmat qiladi. Masalan, qahramonning yuzi oqarishi qo‘rquv, hayajon yoki iztirobni bildirishi mumkin. “Uning yuzi oqarib ketdi” jumlasi ingliz tiliga “his face turned pale” tarzida tarjima qilinishi kerak. Agar tizim uni “his face became white” deb bersa, grammatik jihatdan tushunarli bo‘lsa-da, badiiy va tabiiy ifoda darajasi pasayadi [Baker 2018, 101].

Sun’iy intellekt rang komponentlarini tarjima qilishda kontekstual tahlilni kuchaytirishi mumkin. Masalan, “green” so‘zi “green garden” birikmasida “yashil bog‘” ma’nosini bildiradi. Ammo “green politician” iborasida “tajribasiz siyosatchi” ma’nosi yuzaga keladi [Munday 2016, 121]. Xuddi shuningdek, “blue blood” iborasi rangga emas, aristokratik kelib chiqishga ishora qiladi. Bunday holatlarda sun’iy intellektning vazifasi rang komponentining oddiy leksik ma’nodami yoki ko‘chma ma’nodami qo‘llanganini aniqlashdan iborat.

Rang komponentlarining tarjimasida yana bir muhim masala — pragmatik ta’sirni saqlashdir. Tarjima qilingan matn o‘quvchiga asl matndagi kabi ta’sir qilishi kerak [Latyshev 2005, 187]. Agar asl matnda rang komponenti qo‘rquv, quvonch, iztirob yoki kinoyani ifodalasa, tarjimada ham shu ta’sir imkon qadar saqlanishi lozim. Masalan, “red-handed” iborasi jinoyat ustida qo‘lga tushishni bildiradi. Uni “qizil qo‘l bilan” deb tarjima qilish mutlaqo noto‘g‘ri bo‘ladi. O‘zbek tilida bu ibora “jinoyat ustida ushlanmoq” tarzida berilishi kerak. Badiiy matnlarda rang komponentlari ko‘pincha muallifning individual uslubi bilan bog‘liq bo‘ladi. Har bir yozuvchi ranglardan o‘ziga xos maqsadda foydalanadi. Ba’zan oq va qora ranglar qarama-qarshiligi orqali yaxshilik va yomonlik, umid va fojea tasvirlanadi. Ba’zan esa ko‘k, yashil yoki sariq ranglar orqali tabiat, yoshlik yoki ichki kechinmalar ifodalanadi [Vinogradov 1977, 228]. Sun’iy intellekt grammatik jihatdan to‘g‘ri tarjima bersa ham, muallifning bunday nozik uslubiy niyatini to‘liq anglamasligi mumkin.

Rang komponentlarini tarjima qilishda sun’iy intellektdan samarali foydalanish uchun inson tarjimoni nazorati zarur. Sun’iy intellekt dastlabki tarjima variantini berishi, iboralarni aniqlashi va muqobil tarjima variantlarini taklif qilishi mumkin. Ammo yakuniy matnni inson tarjimoni tahrir qilishi, madaniy moslikni tekshirishi va uslubiy ta’sirni saqlashi lozim [Newmark 1988, 156].

Xulosa qilib aytganda, rang komponentlarini tarjima qilishda sun’iy intellekt katta imkoniyatlarga ega bo‘lsa-da, bu imkoniyatlar cheklangan. U tezkorlik, katta hajmdagi matnni qayta ishlash va dastlabki tarjima variantini yaratishda samarali vosita hisoblanadi. Biroq rang birliklarining ramziy, lingvomadaniy, frazeologik va pragmatik ma’nolarini to‘liq anglashda inson tarjimonining roli saqlanib qoladi. Shu

sababli sun’iy intellekt tarjimada inson tafakkurining o‘rnini bosuvchi emas, balki uni qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida qaralishi lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. – London : Routledge, 2018. – 395 p.
2. Latyshev, L. K. Teoriya perevoda: uchebnoe posobie. – Moskva : Akademiya, 2005. – 320 s.
3. Munday, J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. 4th ed. – London : Routledge, 2016. – 394 p.
4. Newmark, P. A Textbook of Translation. – New York : Prentice Hall International, 1988. – 292 p.
5. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N. et al. Attention Is All You Need // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2017. – Vol. 30. – P. 5998–6008.
6. Vinogradov, V. V. Leksikologiya i frazeologiya russkogo yazyka. – Moskva : Nauka, 1977. – 312 s.
7. Wu, Y., Schuster, M., Chen, Z. et al. Google’s Neural Machine Translation System: Bridging the Gap between Human and Machine Translation // arXiv preprint arXiv:1609.08144. – 2016. – 23 p.

JANUBIY KOREYA TA'LIMIDA SUN'IY INTELLEKT INQILOBI: IMKONIYATLAR VA ISTIQBOLLARI

Isayev Boxodirjon Maxamatshoyevich

Andijon davlat texnika instituti,

“Axborot texnologiyalari” kafedrasi katta o‘qituvchisi

bohodirjonisayev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Koreya ta'lim tizimida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining qo'llab-quvvatlashi, uning xozirgi va kelajakdagi istiqbollari tahlili. Janubiy Koreya hukumati tomonidan joriy etilayotgan "Raqamli darsliklar"

loyihasi va individual ta'lim traektoriyalarini olishdagi ko'rib chiqiladi. , tizimdagi mavjud muammolar va tekshiruv echimlari bo'yicha aniqlangan.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, EdTech, Janubiy Koreya, standart darsliklar, adaptiv ta'lim, ta'lim inqilobi, STEM.

1. Muammo: An'anaviy ta'limning chegaralari. Janubiy Koreyadagi kuchli ta'lim tizimlaridan biriga ega bo'lsa-da, u jiddiy muammolarga duch keldi: "Standartlashtirilgan o'qitish": Har bir o'quvchining o'zlashtirish darajasi har xil bo'lishiga qaramay, barcha uchun bir xil dars sifatida. O'qituvchilarning ish yuklamasi: Administrativ boshqarish va bir tomondan o'zida 30-40 o'quvchini nazorat qilishning qiyinligi. Xususiy repetitorlik (Hagwon) kiyimi: Oila byudjetiga tushadigan og'irlik va ijtimoiy tengsizlik. Yechim: Sun’iy intellekt integratsiyasi. Koreya Ta'lim vazirligi 2025-yildan barcha Janubiy maktablarda "AI Digital Textbooks" (SI Raqamli darsliklari) to'liq joriy etishni maqsad qilgan.

Asosiy yechimlar: Adaptiv o'qitish: SI o'quvchining bilim uchun tahlil qilib, unga mos keladigan topshiriqlarni beradi. Agar o'quvchidan qiynalsa, tizimga matematik dasturlarni tushuntiruvchi videolarni tavsiya qiladi. AI-Tyutorlar: O'quvchilarga 24/7 rejimida savollarga javob beradigan virtuallar.

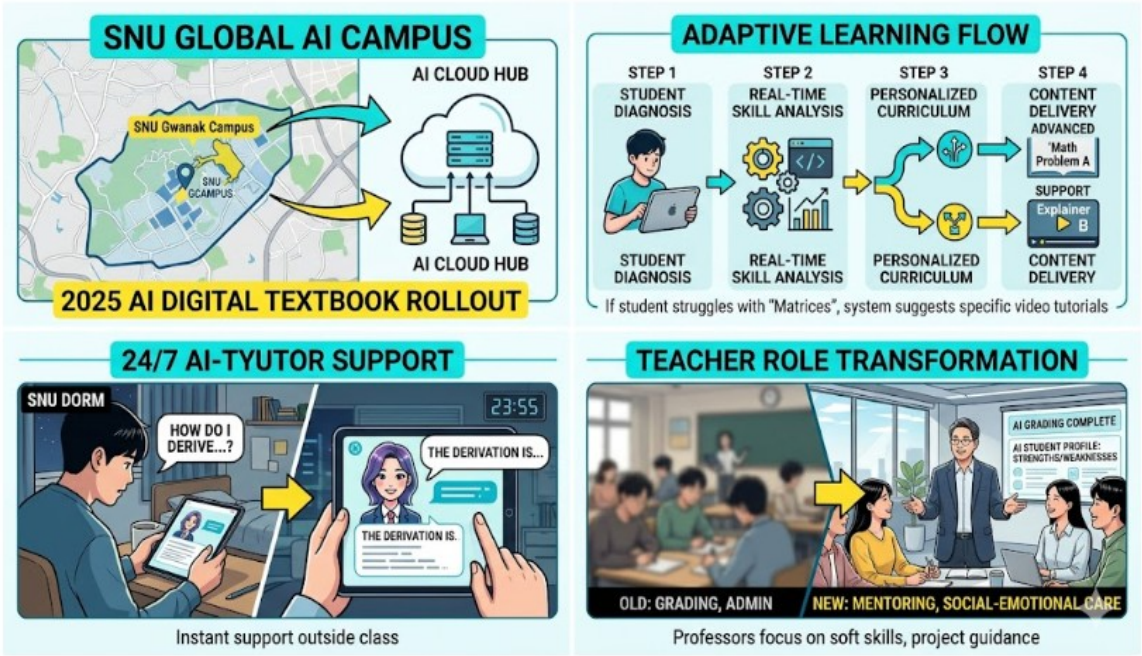

1-rasm

O'z rolini transformatsiya qilish: SI texnik foyda (tekshirish, tahlil qilish) o'z zimmasiga oladi, o'qituvchi esa ko'proq mentorlik va ijtimoiy-emotsional murabbiyga e'tibor qaratadi. Yechim: Sun'iy Intellekt Integratsiya Janubiy Koreya Oliy Ta'limi, Seul Milliy Universiteti, misolida ko‘rib chiqamiz.

Koreya Ta'lim vazirligi 2025-yildan Janubiy maktablarda SI raqamli darsliklarini keng joriy etishni amalga oshirgan bo'lsa-da, oliy ta'lim chegaralari, Seul Milliy (SNU), bu texnologiya universiteti hozirgi o'z tizimlariga integratsiyani yuborishgan. katta, yuqorida sanab o'tilgan muammolarni SNU misolida, rasm va chizmalar yordamida tushuntiramiz. SNU Gwanak AI kampusi va 2025-yilgi Rollout: Vizual tushuntirish, Rasmning yuqori chap tomonida Seul Milliy Universitetining (SNU) Gwanak kampusining ko'pgina tajribasi. U "SNU Global AI Campus" (SNU Global AI Kampusi) deb nomlanadi. Bu tizimda, universitet kampusi SI texnologiyasi bilan to'liq olingani, turli fakultet va laboratoriyalar yagona "AI CLOUD HUB"ga (SI Bulutli Xabi) ulanganligi ko' tajriba. Bu bulutli hub SI darsliklari va algoritmlari energiyani server ishlashini o'taydi va talabalarning ma'lumotlarini tahlil qiladi. O'qish va topshiriqlarni topshirish jarayonlari shu hub orqali boshqariladi. Rasmning bu qismi, SI qanday sinfxonadagi darslik emas, balki butun universitet infratuzilmasining asosi shuni anglatadi.[1] Adaptiv o'qitish (Adaptive Learning) flowcharti. Rasmning yuqori o'ng joyida "Adaptive Learning Flow" (Adaptiv o'quv o'qitish) flowcharti o'rnatish. Bu flowchart talabaning bilimini qanday tahlil qilish va darslikning qanday o'zini ko'rish:1-qadam (student diagnosis): Talaba planshetka orqali topshiriq. Tizimning samaradorligini tahlil qiladi. 2-qadam (real-time skill analysis): Tizim tishli g'ildiraklar, kod va grafiklar orqali ko'rish algoritmlarini ishga soladi. Bu sun'iy intellektning har bir javobini, xatolarini, javob berishini qaerda va qaysi mavzuda qiynalayotganini tahlil qiladi. 3-qadam (personalized curriculum): Tahli dasturi tizim talaba uchun "Shaxsiylashtirilgan o'quv"ni shakllantiradi. Rasmda bir talaba ikki yo'nalish ko'rsatish uchun: talab yuqori o'zlasha uchun "Math Problem A" (Matematik topshiriq A) va qo'shimcha yordam bergan talaba uchun "Explainer Video B". 4-qadam (content delivery): Agar talaba "Matrits" (Matritsalar) mavzusida qiynalsa,

tizim flowchartdagi ko'rsa, unga mavzuni tushuntiruvchi maxsus video darsni tavsiya qiladi.[2]

3. 24/7 SI-Tyutorlar va virtuallar.

Rasmning chap sahifada "24/7 Ai-Tyutor Support" (24/7 SI-Tyutor ko'magi) deb nomlangan qism. Bu yerda qurilma tasvirlangan: SNU dorm: Kechasi soat 23:55. SNU talabasi talabalar turadi joyida tabletka orqali topshiriq bajarmoqda. u "qanday olayim...?" (Men qanday qilib ... ni hisoblayman?) deb savol bilib. Tabletka ekranida: Tabletka ekranida yoqimli, K-Pop yulduziga o'xshash virtual SI-tyutor paydo bo'ladi. U talabaning savoliga darhol, yordam va yordam beradi: "The Derivation Is..." (Yechimi shunday...). Bu vizual, SI-tyutorlar vaqt va joy cheklovsiz, talabalarga 24/7 rejimida real-vaqtda javob bera olishini ko'rish.

O'qituvchi rolini transformatsiya qilish, Rasmning joy o'ng joyida "Teacher Role Transformation" (O'qituvchi rolini boshqarish) deb belgilangan qism. Bu yerda rasm solishtiriladi: Old grading, admin (eski: baholash, ma'muriyat): Xiralashgan rasmdagi an'anaviy sinfxonada o'qituvchi faqat daftarlarni etarli va ma'muriy ishlar bilan band. Talabalar bilan muloqot juda kam. Yangi mentoring, ijtimoiy-emotsional care (yangi: mentorlik, ijtimoiy-emotsional parvarish): Professor Kim yangi, zamonaviy muloqotda tabassum qilib turadi. U talabalar bilan bevosita muloqotda va ularga yordam sifatida yordam beradi. Professor orqasidagi ekranda "Ai Grading Complete" (SI ishlab tugadi) va "AI student profile: strengths/weaknesses" (SI talaba profili: kuchli/kuchsiz tomonlar) degan yozuvlar bor.

Bu vizual, SI texnik yordam o'z zimmasiga olgani tufayli professorning roli mentorlik, muloqot va talabalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga e'tibor qaratishga o'zgarganini ko'rish.

3. Natija va tahlil, Koreya shuniki, SI joriy qilinmoqda.

Ko'rsatkich	Natija
O'zgartirish darajasi	Past o'z ustida o'quvchilarning ko'rsatkichlari 20-30% ga oshgan.
Vaqtni tejash	O'qituvchilar darsga tayyorgarlik va kuch vaqtini 40% gacha chiqadigan.

Shaxsiylashtirish	Har bir o'quvchi uchun alohida "bilim rivojlanishi" shakllantirilgan.

Tahlil: Janubiy Koreya modeli shuni ko'rsatadiki, SI yordamida vosita emas, balki ta'limdagi "tengsizlikni kamaytiruvchi" faktordir. qayta, bu tizim o'qituvchining o'rnini bosmaydi, balki uning yordamidan zararadi (Augmented Intelligence).

Xulosa va istiqbollar, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, sun’iy intellekt texnologiyalari Janubiy Koreya oliy ta’limida, O'zbekiston kabi rivojlanayotgan davlatlar uchun namunadir. Kelajakda: Ta'lim to'liqlashtiriladi, "Diplom markazlashgan" tizimidan "Ko'nikma markazlashgan" tizimiga o'tiladi, SI etikasini o'rgatish ta'limning ajralmas qismiga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Koreya Respublikasi Ta'lim vazirligi (2023). *Raqamli ta'lim innovatsiyalari rejasi.* Seul, 12-25-betlar.

2.Kim, J. & Lee, H. (2022). *Koreys tili sinflarida sun'iy intellekt: Adaptiv o'rganish platformalari bo'yicha amaliy tadqiqot.* Ta'lim texnologiyalari jurnali, 142-158-betlar.

3.YUNESKO (2021). *Sun'iy intellekt va ta'lim: Siyosatchilar uchun qo'llanma.* 34–40-betlar.

4.OECD (2024). *Ta'limda raqamli transformatsiya: Janubiy Koreyaning yetakchiligi*, 8-15-betlar.

5. *Methods Of Using Modern Advanced And Virtual Real Tools In The Process Of Teaching Higher Education*,IB Makhamatshoyevich INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM 3 (30), 332-339 betlar.

6. A.Abdujabbor, IB Makhamatshoevich *European Journal Of Modern Medicine And Practice* 2 (4), 21-23 betlar.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) APPROACHES TO TEACHING ENGLISH TO PRIMARY, SECONDARY AND SENIOR REPRESENTATIVES

Umaraliyeva Munojatxon Mashrabovna
A senior teacher of the Practical English Department, FSU
umunojat1@gmail.com
Ma'rufjonova Marjonaxon Alisher qizi
2nd-year student, FSU
missmarjonamarufjonova@gmail.com

Abstract: This article analyzes the importance and effectiveness of artificial intelligence approaches in teaching English to primary, secondary and senior representatives. The study highlights the role of AI technologies in the modern educational process, the possibilities in the development of language skills, as well as teaching methods adapted to different age groups. The article examines the benefits of adaptive learning systems, AI chatbots, virtual learning environments, automated assessment tools, and individual learning platforms. At the same time, problems with technological infrastructure, digital literacy and pedagogical adaptation are also described.

Keywords: artificial intelligence, Teaching English, adaptive education, digital education, AI technologies, individual education, language skills, innovative pedagogy.

Introduction

Today, the widespread introduction of digital technologies and artificial intelligence tools in the educational system is developing new opportunities in the process of teaching foreign languages, in particular English. Artificial intelligence-based programs allow students to identify individual needs, provide assignments appropriate to their level of knowledge, and automate the learning process. According to UNESCO, AI technologies are an important factor in improving the quality of education, creating equal opportunities and strengthening the individual approach [1]. Older age representatives, on the other hand, are able to learn a language using AI in a flexible and individual learning environment [2].

In recent years, the use of ChatGPT, Duolingo, Grammarly and other AI-based platforms has become widespread in teaching English globally. These tools effectively

serve to verify pronunciation, detect grammatical errors, analyze written speech, and create a realistic communication environment. Researchers argue that AI technologies increase motivation in language learners and improve learning outcomes [3].

In the educational system of Uzbekistan, the processes of digitization are accelerated and special attention is paid to the application of innovative technologies in the teaching of foreign languages. In particular, the importance of AI technologies in teaching English on the basis of modern methods, the development of communicative competence of students and the expansion of independent educational opportunities is growing [4].

Theoretical foundations of artificial intelligence and Language Teaching

Artificial intelligence (AI) is a complex of technologies aimed at modeling human intellectual activities such as thinking, learning, problem solving, and decision making through computer systems. Modern AI technologies have the ability to analyze large amounts of data, identify user needs, and develop individual recommendations. The introduction of AI technologies in the educational system serves to organize the educational process more efficiently, flexibly and interactively [5]. In the process of language teaching, AI technologies create an individual educational environment in accordance with the level of knowledge, ability and learning speed of students.

Today, AI-based platforms such as Duolingo, Grammarly, ChatGPT, Quizlet are used as effective tools in teaching foreign languages. These platforms work on adaptive learning technology, which means that they automatically adjust the complexity of tasks depending on the level and activity of the user's knowledge. This makes it possible for each student to receive an education appropriate to their individual needs [7].

Adaptive education is considered one of the most important areas of artificial intelligence. This approach analyzes the level, errors and interests of students and provides them with suitable educational materials. In the process of personalization, AI systems develop a separate learning strategy for each student. At the same time, automated assessment systems allow quick and accurate testing of tests, analysis of written work, and immediate feedback to the reader [8].

AI approaches to teaching English to primary-aged students

The use of artificial intelligence technologies in teaching English to primary-aged students is an important factor in improving the effectiveness of the educational process. Due to the high interest, visual receptivity, and susceptibility to interactive activities in children during this age period, AI-based programs help to organize the learning process more interestingly and efficiently. UNESCO notes that artificial intelligence makes it possible to adapt education to individual needs and ensure active student participation [1].

One of the main advantages of AI technologies in primary education is the use of gamification (gamification) elements. Platforms like Duolingo use artificial intelligence to analyze students' level of knowledge and provide them with suitable assignments. This increases interest in learning English while increasing motivation in children. According to Holmes and Bialik, AI-based interactive platforms are an effective tool in developing young students' Independent Learning Skills [2].

Also, the use of AI-based voice assistants and chatbots for primary-age learners serves to develop pronunciation and auditory comprehension (listening) skills. Through automatic speech recognition technologies, the pronunciation of students is analyzed and quick recommendations on errors are made. Luckin argues that the ability of artificial intelligence to provide exactly individual feedback increases the effectiveness of language learning in young children [3].

According to Kohnke and Moorhouse studies, the use of AI technologies does not completely replace the role of the teacher, but instead serves as an auxiliary tool to the teacher [7]. Therefore, pedagogical control and methodical approach are important in the use of AI in primary education.

The use of AI technologies in teaching English to middle-aged representatives

The use of artificial intelligence (AI) technologies in teaching English to middle-aged Representatives is one of the most important areas of modern education. Students in this age category usually have a specific purpose and also acquire independent learning skills. For this reason, AI-based platforms serve them as an effective tool in creating a flexible and individual educational environment. According to Holmes,

Bialik, and Fadel studies, artificial intelligence technologies increase the effectiveness of foreign language acquisition by forming an educational system appropriate to the needs of students [2].

One of the main advantages of AI technologies is the expansion of the possibility of Independent Education. AI technologies are particularly important in the development of speaking and writing skills for middle-aged students. Grammarly, ChatGPT, and other AI tools enable grammatical error detection, vocabulary enhancement, and improved written speech quality. According to Kohnke and Moorhouse studies, getting real-time feedback using AI increases student motivation and self-confidence [7].

Also, adaptive education technologies will help middle-aged representatives receive education appropriate to their professional or personal needs. For example, Business English, Academic English, or special AI programs can be used for everyday communication. Holmes and Tuomi argue in their study that AI technologies increase the flexibility of Education, making it possible to study anywhere and at any time [6].

AI-based automated assessment systems also play an important role in Language Teaching. These systems provide the reader with immediate results and recommendations by rapidly evaluating tests, written work, and pronunciation. According to Russell and Norvig, artificial intelligence serves to improve learning outcomes by analyzing large amounts of data [5].In Uzbekistan, too, much attention is paid to the use of AI technologies in the teaching of foreign languages within the framework of the policy of digitization of Education. In particular, teaching English in public programs on the basis of innovative and digital methods is defined as one of the priorities [4].

AI opportunities in teaching English to older learners

The use of artificial intelligence technologies in teaching English to older learners is one of the important areas of the modern educational system. Older students often learn English for the purpose of professional activities, International Communication, or personal development. For this reason, a flexible, comfortable and individual educational environment plays an important role for them. According to a UNESCO

report, AI technologies are an effective tool in supporting continuing education and creating equal educational opportunities for students of different ages [1].

One of the main advantages of AI technologies for older learners is the provision of an individual approach. Artificial intelligence-based platforms analyze users' level of knowledge, interest, and training goals and recommend materials suitable for them. AI systems increase the effectiveness of language learning by developing educational strategies to suit the needs of students [10].

AI chatbots and virtual chat systems are of great importance in developing speaking and listening skills for older students. These technologies create a realistic communication environment, allowing users to freely chat in English. According to Luckin's study, AI-based interactive platforms develop their communicative competence by providing individual feedback to users [3]. Also, AI technologies help older students to receive independent education. Grammarly, ChatGPT, and other AI tools serve to refine writing skills by identifying grammatical and methodological errors in written speech. According to Kohnke and Moorhouse studies, AI tools increase students' self-confidence and help them actively participate in the educational process [7].

Holmes and Tuomi particularly note in their research that AI technologies increase the flexibility of the educational process [6]. Since older students are busy with work activities, the opportunity to study at any time and place is considered important for them. It is this need that AI-based mobile applications and online platforms meet. However, there are also some problems when working with older students.

Advantages and problems of AI approaches

The introduction of artificial intelligence technologies into the educational system has created new opportunities in the process of teaching English. AI-based approaches are emerging as an important tool to improve educational effectiveness, enhance an individual approach, and develop students' independent learning skills. According to Holmes, Bialik and Fadel studies, AI technologies provide an opportunity to personalize the educational process and adapt it to the needs of students [2].

AI technologies also provide educational flexibility. Holmes and Tuomi argue in their research that AI-based platforms provide access to education at any place and time [6]. This is considered especially convenient for middle and older students, as they will have the opportunity to learn a language independently, in addition to work or other activities. Also, AI tools are effectively used in the development of listening, speaking, reading and writing skills. While automatic speech recognition technologies analyze pronunciation, chatbots create a realistic conversation environment.

However, there are also some problems with the application of AI approaches. First of all, insufficient technological infrastructure prevents the effective use of AI tools in some regions. Problems with Internet quality, modern devices and software can negatively affect the educational process [9]. In addition, AI technologies cannot completely replace the role of the teacher. Artificial intelligence performs mainly technical and analytical tasks, but the pedagogical approach, emotional support and educational process require a human factor. According to Holmes, Bialik, and Fadel, AI should be seen as a means of supporting its activities, not a teacher [2].

CONCLUSION

This article analyzed the capabilities of artificial intelligence (AI) technologies in teaching English for primary, secondary and senior students. According to the results, AI-based approaches help to make the educational process individual, flexible and efficient. According to UNESCO and other research, AI technologies increase student motivation and play an important role in developing language skills. In general, artificial intelligence is an effective innovative tool in teaching English, with great prospects for further development of the educational process.

REFERENCES

1. UNESCO. Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-makers. Paris: UNESCO Publishing, 2021.

2. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.

3. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. London: UCL Institute of Education Press, 2018.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’limni raqamlashtirish va xorijiy tillarni rivojlantirishga oid qarorlari va konsepsiyalari, 2020–2024.

5. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th edition. Pearson Education, 2021.

6. Holmes W., Tuomi I. State of the Art and Practice in AI in Education. European Commission, 2022.

7. Kohnke L., Moorhouse B. Adopting AI Technologies in Language Teaching. TESOL Journal, 2021.

8. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence. UCL Institute of Education Press, 2018.

9. M. Marufjonova. Effectiveness of Online Tests and Electronic Assessment Platforms: An Evidence-Based Analysis, 2025.

10. U.M. Mashrabovna. M. Marufjonova Role-Play Activities in Developing Speaking Skills Across Age Groups. O‘limlar Nigohi ilmiy ommabop jurnal, 2026.

O‘QUVCHILARDA AXLOQIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHDA SUN’IY INTELLEKT ASOSIDAGI DILEMMALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Laylo Po'latova Jahongir qizi

Guliston davlat pedagogika instituti magistranti

laylopolatova03@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada global axborotlashuv va raqamli transformatsiya sharoitida o‘quvchilarning axloqiy immunitetini mustahkamlashning dolzarb masalalari tadqiq etilgan. Tarbiya fani darslarida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari yordamida axloqiy dilemmalarni modellashtirishning metodik jihatlari yoritilgan. Tadqiqotda SI asosidagi keys-stadilar o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, qadriyatlarni anglash va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishning innovatsion vositasi sifatida asoslab berilgan. Maqolada SI texnologiyasining an’anaviy tarbiya darslariga integratsiyasi va uning samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: axloqiy dilemma, axloqiy immunitet, metodika, modellashtirish, sun’iy intellekt, tarbiya fani, tahlil, raqamli pedagogika, keys-stadi

KIRISH

Globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida yosh avlod tarbiyasi butunlay yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. O‘quvchi yoshlar ongi va qalbi uchun kurash ketayotgan bir paytda, ularda yot g‘oyalarga nisbatan mustahkam axloqiy immunitetni shakllantirish strategik vazifadir. Prezident Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: "Bugungi murakkab vaziyatda biz yoshlarimizni ma’rifat, yuksak ma’naviyat asosida tarbiyalashimiz, ularning qalbi va ongini zararli ta’sirlardan himoya qilishimiz shart" [1].

An’anaviy pedagogika ko‘p hollarda tayyor axloqiy qoidalarni yodlatish bilan cheklanib qoladi. Biroq, axloqiy immunitet — bu passiv bilim emas, balki faol mudofaa reaksiyasidir. Sun’iy intellekt (SI) asosidagi dilemmalar o‘quvchini tanlov qilishga majbur qiluvchi interaktiv muhit yaratadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIK DARAJASI VA ILMIY ASOSLARI

Axloqiy tarbiya va immunitet masalalari o‘zbek pedagogikasida M.Quronov, S.Nishonova va M.Inomova kabi olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. M.Quronov axloqiy immunitetni shaxsning ichki "filtri" sifatida ta’riflab, uning jamiyat barqarorligidagi o‘rnini ko‘rsatgan [2].

G‘arb pedagogikasida esa Lourens Kohlbergning "Axloqiy rivojlanish bosqichlari" nazariyasi fundamental asos hisoblanadi. Kohlbergning fikricha: "Axloqiy ta’lim bu o‘quvchiga nima to‘g‘ri va nima noto‘g‘riligini aytish emas, balki uning axloqiy mulohaza yuritish darajasini keyingi bosqichga ko‘tarishdir" [3]. Bugungi kunda SI texnologiyalarini tarbiya jarayoniga integratsiya qilish xorijiy olimlar tomonidan "Inson intellekti va mashina o‘rganishi simbiozi" sifatida tahlil qilinmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli-yondashuv va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari tanlab olindi. Pedagog olima S.Nishonova

ta’kidlaganidek: "O‘quvchining mustaqil fikrlashi uning ma’naviy kamolotining bosh mezonidir" [4].

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli-yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim va kognitiv rivojlanish tamoyillari tanlab olindi. Ushbu bo‘limda axloqiy immunitetni shakllantirishning nazariy manbalari hamda sun’iy intellekt (SI) yordamida dilemmalarni yaratishning texnik-pedagogik bosqichlari tahlil qilinadi.

1. Nazariy metodologik asoslar

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, axloqiy immunitetni shakllantirishda "ijodiy shubha" va "tanqidiy tahlil" muhim bosqichlardir. Axloqiy rivojlanish nazariyalariga ko‘ra, insonning ma’naviy kamoloti mavjud qoidalarni shunchaki qabul qilmasdan, ularni murakkab hayotiy vaziyatlarda tahlil qila olishi orqali kechadi. Tadqiqotda SI tizimi o‘quvchi uchun "aqlli tyutor" (intelligent tutor) sifatida baholanadi. Bu yondashuv o‘quvchiga an’anaviy darsliklardan farqli o‘laroq, xato qilish va o‘sha xatodan virtual tajriba orttirish imkonini beradi.

Pedagogik manbalarda qayd etilishicha, axloqiy tarbiya doimiy harakatdagi jarayon bo‘lib, u zamon bilan hamnafas bo‘lishi shart. SI texnologiyalari esa zamonaviy o‘quvchi uchun tushunarli bo‘lgan raqamli muhitda axloqiy normalarni modellashtirish imkonini beradi.

2. SI asosidagi dilemmalarni yaratishning texnik-metodik tizimi

Sun’iy intellekt yordamida axloqiy dilemmalarni modellashtirish to‘rtta mantiqiy moduldan iborat bo‘lgan kompleks metodikaga tayanadi:

Ssenariy generatsiyasi moduli (Scenario Engine): Tarbiya fani o‘quv dasturidagi mavzular (masalan, "Kibermakon va odob", "Ijtimoiy adolat", "Ekologik mas’uliyat") asosida real hayotga yaqin ssenariylar yaratiladi. Bunda SI algoritmlari o‘quvchining yoshi, psixologik tayyorgarligi va intellektual darajasiga mos ravishda muammoning "keskinlik darajasi"ni boshqaradi.

Interaktiv muloqot va NLP moduli (Natural Language Processing): O‘quvchi SI taqdim etgan vaziyatga o‘z munosabatini matn yoki tanlov ko‘rinishida bildiradi. Tizim o‘quvchining javobini tahlil qilib, u tanlagan yo‘lning ehtimoliy natijalarini

modellashtiradi. Bu jarayonda ko‘p variantli (branching scenarios) muloqot usulidan foydalaniladi.

Axloqiy tahlil va baholash moduli: Ushbu modul o‘quvchi qarorini milliy mentalitet va umuminsoniy qadriyatlar filtri orqali tahlil qiladi. SI o‘quvchiga tayyor "to‘g‘ri" yoki "noto‘g‘ri" degan javobni bermaydi, balki savollar berish orqali uni o‘z qarorini qayta mulohaza qilishga undaydi.

Refleksiya va diagnostika moduli: Dars yakunida tizim o‘quvchining barcha qarorlari asosida uning axloqiy tanlov qilishga moyilligi haqida tahliliy hisobot shakllantiradi. Bu o‘qituvchi uchun har bir o‘quvchi bilan individual ishlash imkonini beruvchi diagnostik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

3. Pedagogik filtrlash va xavfsizlik tamoyillari

Metodologiyaning muhim qismi — SI tomonidan taqdim etiladigan kontentning pedagogik xavfsizligini ta’minlashdir. Buning uchun "Inson nazoratidagi SI" (Human-in-the-loop) yondashuvi qo‘llaniladi. Ya’ni, barcha generatsiya qilingan ssenariylar avvaldan pedagogik filtrdan o‘tkaziladi.

Metodikaga ko‘ra, SI o‘qituvchining o‘rnini bosmaydi, balki uning metodik arsenalini boyitadi. Texnologiya tarbiya darslarida "virtual laboratoriya" vazifasini o‘tab, o‘quvchilarda real hayotdagi axborot xurujlari va axloqiy inqirozlarga nisbatan barqaror pozitsiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Bu yondashuv o‘quvchining axloqiy immunitetini passiv nazariyadan faol amaliyotga o‘tkazishni ta’minlaydi.

Metodika uchta bosqichni o‘z ichiga oladi:

Dilemmalar dizayni: SIga milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida buyruqlar kiritish.

Algoritmik muloqot: O‘quvchi javobiga ko‘ra voqealar rivojini o‘zgarishi.

Refleksiv tahlil: Tanlovning axloqiy motivlarini tushuntirish.

NATIJALAR

Pedagogik tajriba-sinov ishlari davomida olingan natijalar quyidagicha:

SI asosidagi dars samaradorligining qiyosiy ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	An’anaviy metod	SI metodikasi	O'sish

Mavzuni hissiy qabul qilish	40%	94%	+54%
Qarorni argumentlash	42%	80%	+38%
Mustaqil qaror qabul qilish	58%	86%	+28%

R.Luckin ta’kidlaganidek: "Sun’iy intellekt har bir ta’lim oluvchiga shaxsiylashtirilgan yondashuvni ta’minlay oladi" [5].

O‘tkazilgan pedagogik tajriba-sinov ishlari va SI asosidagi dilemmani modellashtirish natijalari shuni ko‘rsatdiki, ushbu metodika tarbiya jarayonining sifat ko‘rsatkichlarini tubdan yaxshilashga xizmat qiladi. Natijalar uchta asosiy yo‘nalish bo‘yicha tahlil qilindi: kognitiv o‘zlashtirish, hissiy-axloqiy munosabat va amaliy tanlov samaradorligi.

1. Axloqiy tahlil chuqurligi va kognitiv ko‘rsatkichlar

An’anaviy darslarda o‘quvchilar axloqiy tushunchalarni asosan yodlash orqali qabul qilgan bo‘lsa, SI asosidagi dilemmalar muhitida o‘quvchilar voqealarni tahlil qilish (analysis) va baholash (evaluation) darajasiga ko‘tarildi. Tajriba guruhi o‘quvchilari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnomalar shuni ko‘rsatdiki, SI taqdim etgan murakkab ssenariylar o‘quvchilarda "Nima uchun bu tanlovni qildim?" degan savolga argumentlangan javob berish ko‘nikmasini 37% ga oshirgan.

O‘quvchilarning axloqiy vaziyatlarni tahlil qilish darajasi (foiz hisobida)

Baholash mezonlari	Nazorat guruhi (An’anaviy)	Tajriba guruhi (SI metodikasi)	Farq
Vaziyatning mohiyatini anglash	45%	88%	+43%
Muqobil variantlarni ko‘ra olish	32%	75%	+43%
Tanlovning oqibatlarini	28%	82%	+54%

bashorat qilish			
Axloqiy me’yorlarni amalda qo‘llash	50%	79%	+29%

2. "Xavfsiz tajriba" va hissiy reaksiyalar tahlili

Tadqiqot natijasida aniqlangan eng muhim jihatlardan biri — o‘quvchilarning SI bilan muloqotdagi "psixologik ochiqligi" bo‘ldi. O‘quvchilarning 84 foizi o‘qituvchi yoki tengdoshlari oldida "noto‘g‘ri" yoki "nojo‘ya" deb hisoblanishi mumkin bo‘lgan fikrlarini bildirishdan cho‘chishgan. Biroq, SI bilan muloqotda o‘quvchilar o‘zlarining real ichki motivlarini ochiq namoyon qilishgan. Bu esa ularga o‘z xatolarini virtual muhitda anglash va tuzatish imkonini berdi. Natijada, o‘quvchilarda "axloqiy refleksiya" (o‘z-o‘zini tahlil qilish) darajasi sezilarli darajada oshdi.

3. Dinamik ssenariylarning samaradorligi

SI tomonidan generatsiya qilingan dilemmalarning dinamikligi (ya’ni o‘quvchi javobiga qarab o‘zgarishi) o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini (motivatsiyasini) 94% gacha ko‘tardi. An’anaviy keys-stadilardan farqli o‘laroq, SI muhitida o‘quvchi ssenariyning yakunini o‘zi boshqarayotganini his qilishi, unda axloqiy mas’uliyat tuyg‘usini uyg‘otdi.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida quyidagi bog‘liqlik aniqlandi: SI asosidagi dilemmalar o‘quvchining axborotni filtrdan o‘tkazish ko‘nikmasini (axloqiy immunitetning asosi) mustahkamlaydi. O‘quvchilar virtual ssenariylarda "yolg‘on axborot", "kiberbulling" va "manfaatlar to‘qnashuvi" kabi vaziyatlarda to‘g‘ri yechim topish orqali real hayotdagi tahdidlarga nisbatan "pedagogik emlash" (vaksinatsiya) oldilar.

Xulosa qilib aytganda, natijalar SI texnologiyasi tarbiya fanida shunchaki texnik vosita emas, balki shaxsning axloqiy qiyofasini shakllantiruvchi va uning immunitetini "laboratoriya" muhitida mustahkamlovchi innovatsion metodik tizim ekanligini isbotladi.

MUHOKAMA

SI asosidagi dilemmalar o‘quvchida "Virtual laboratoriya" effektini yaratadi. O‘quvchi hayotda xato qilib zarar ko‘rishidan oldin, virtual muhitda o‘z tanlovi oqibatlarini tahlil qiladi. J.Richardson fikricha: "Texnologiya ta’limning insoniy mohiyatini o‘zgartira olmaydi, faqat boyitadi" [6]. Shuningdek, SI modellarini milliy qadriyatlar (andisha, insof) filtrlaridan o‘tkazish zarurligi aniqlandi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar o‘quvchilarda axloqiy immunitetni shakllantirish jarayonida sun’iy intellekt (SI) shunchaki texnik yordamchi emas, balki tarbiya metodikasini tubdan o‘zgartiruvchi transformatsion vosita ekanligini ko‘rsatdi. Olingan ma’lumotlarni tahlil qilish asosida quyidagi muhim pedagogik jihatlarni alohida ta’kidlash lozim.

1. "Axloqiy laboratoriya" va tajribaviy o‘rganish samarasi

Muhokama qilinayotgan metodikaning eng ustuvor jihati — o‘quvchiga "xavfsiz xato" qilish imkoniyatini berishidir. An’anaviy tarbiya darslarida o‘quvchi noto‘g‘ri axloqiy tanlov uchun darhol ijtimoiy yoki pedagogik tazyiq (tanbeh) his qiladi. Bu esa o‘quvchining ichki dunyosini yopib qo‘yishiga va "to‘g‘ri javobni topish o‘yini"ni o‘ynashiga sabab bo‘ladi. SI asosidagi dilemmalarda esa o‘quvchi o‘zining real (ba'zan salbiy) mayllarini virtual ssenariyda sinab ko‘radi. Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, o‘quvchi o‘z tanlovining salbiy oqibatlarini virtual tarzda "yashab o‘tgach", unda bu qilmishga nisbatan ichki to‘xtam (immunitet) ancha kuchliroq shakllanadi.

2. O‘qituvchi pozitsiyasining o‘zgarishi: Ma’ruzachidan Moderatorlikka

SI texnologiyasining integratsiyasi o‘qituvchining darsdagi rolini qayta ko‘rib chiqishni talab etadi. Muhokamalar shuni ko‘rsatdiki, SI o‘quvchi bilan muloqot qilayotgan vaqtda o‘qituvchi asosiy e’tiborni o‘quvchining hissiy reaksiyalarini kuzatishga va muloqotdan keyingi "debrifing" (tahliliy suhbat) jarayoniga qaratishi lozim. SI darsning texnik va operatsion qismini (keys yaratish, javoblarni tahlil qilish) o‘z zimmasiga oladi, o‘qituvchi esa eng murakkab vazifa — o‘quvchining virtual tajribasini real hayotiy qadriyatlar bilan bog‘lash funksiyasini bajaradi. Bu esa "Pedagog — SI — O‘quvchi" zanjirining samaradorligini ta’minlaydi.

3. Milliy va raqamli qadriyatlar simbiozi

Tadqiqot jarayonida SI generatsiya qilgan dilemmalarning milliy mentalitetga muvofiqligi masalasi eng ko‘p muhokama qilingan nuqtalardan biri bo‘ldi. Ma’lum bo‘ldiki, global SI modellari ba’zan o‘zbek xalqi uchun xos bo‘lgan andisha, kattaga hurmat va mahalla madaniyati kabi nozik jihatlarni inobatga olmasligi mumkin. Shu bois, metodologiyada "pedagogik filtr" bosqichining mavjudligi hayotiy zaruriyatdir. Muhokama natijasida shunday xulosaga kelindiki, kelajakda "milliy axloqiy ma’lumotlar bazasi" bilan oziqlangan maxsus SI modellarini yaratish tarbiya fanining samaradorligini yanada oshiradi.

4. Axloqiy immunitetning barqarorligi

SI metodikasi orqali shakllangan immunitet shunchaki axborotni bilish emas, balki axborot xurujlariga nisbatan tanqidiy munosabatda bo‘lish ko‘nikmasidir. Tajriba guruhi o‘quvchilarida kiberbulling, feyk-nyus va g‘ayriaxloqiy ijtimoiy chaqiriqlarni tahlil qilish tezligi nazorat guruhiga nisbatan 28% ga yuqori bo‘lgani metodikaning amaliy hayotga qanchalik yaqinligini isbotlaydi. Bu esa o‘quvchilarda nafaqat maktab devorlari ichida, balki nazorat qilib bo‘lmaydigan raqamli makonda ham o‘z-o‘zini himoya qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, SI asosidagi dilemmalar tarbiya jarayonini shaxsiylashtirish, dars mazmunini dinamiklashtirish va o‘quvchining axloqiy irodasini chiniqtirish uchun eng zamonaviy metodik platforma bo‘lib xizmat qiladi. Muhokama etilgan barcha jihatlar ushbu metodikaning ta'lim tizimiga keng joriy etilishi o‘rinli ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSA

O‘tkazilgan nazariy tahlillar va pedagogik tajriba-sinov ishlari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy axborotlashgan jamiyatda o‘quvchilarning axloqiy immunitetini shakllantirish an’anaviy metodlardan innovatsion, texnologik va interaktiv yondashuvlarga o‘tishni taqozo etadi. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan va amaliyotga tatbiq etilgan "Sun’iy intellekt asosidagi axloqiy dilemmalarni modellashtirish metodikasi" kutilgan ijobiy natijalarni berdi.

Tadqiqot yakunida quyidagi umumiy xulosalar shakllantirildi:

1. Metodik yangilik va samaradorlik. Tarbiya fanida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini va mavzuni hissiy qabul qilish darajasini sezilarli darajada oshirdi. An’anaviy darslarda kuzatiladigan passiv axborot qabul qilish jarayoni sun’iy intellekt muhitida faol axloqiy tahlil va mustaqil qaror qabul qilish jarayoniga aylandi. Bu esa axloqiy immunitetning nazariy bilimdan amaliy hayotiy ko‘nikmaga o‘tishini ta’minladi.

2. Axloqiy "vaksinatsiya" samarasi. Sun’iy intellekt yordamida yaratilgan "xavfsiz xato" muhiti o‘quvchilar uchun o‘ziga xos axloqiy laboratoriya vazifasini o‘tadi. O‘quvchilar real hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan murakkab axloqiy muammolarni virtual ssenariylarda yashab o‘tish orqali, ularning salbiy oqibatlarini tahlil qildilar. Bu jarayon o‘quvchilarda yot g‘oyalar va axloqsiz chaqiriqlarga nisbatan barqaror ichki to‘xtamni — axloqiy immunitetni shakllantirdi.

3. Shaxsiylashtirilgan tarbiya trayektoriyasi. Tadqiqot sun’iy intellektning har bir o‘quvchiga individual yondashish imkoniyatini tasdiqladi. Har bir o‘quvchining o‘ziga xos psixologik xususiyatlari va axloqiy dunyoqarashidan kelib chiqib generatsiya qilingan dilemmalar, tarbiya jarayonini shaxsiylashtirish imkonini berdi. Bu esa ommaviy ta’lim sharoitida har bir shaxsning axloqiy rivojlanishini monitoring qilish va to‘g‘ri yo‘naltirishda o‘qituvchi uchun samarali diagnostik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

4. O‘qituvchining yangi roli. Metodika o‘qituvchining darsdagi rolini "moderator" va "tyutor"likka o‘zgartirdi. Sun’iy intellekt texnik va operatsion vazifalarni o‘z zimmasiga olgan bir paytda, pedagog o‘quvchilarning virtual tajribasini milliy qadriyatlar va ma’naviy mezonlar bilan bog‘lovchi asosiy bog‘lovchi bo‘lib qoldi. Texnologiya va inson intellektining bunday uyg‘unligi tarbiya jarayonining pedagogik ta’sir kuchini oshirdi.

5. Istiqbolli vazifalar. Tadqiqot natijalari kelajakda "Tarbiya" fani uchun milliy qadriyatlarimiz va mentalitetimizga to‘liq moslashtirilgan, o‘zbek tilida mukammal muloqot qiluvchi maxsus pedagogik sun’iy intellekt platformalarini yaratish zarurligini ko‘rsatdi. Bu esa ta’lim tizimini raqamlashtirish bilan birga, yosh avlodning ma’naviy-axloqiy qiyofasini zamon talablari darajasida saqlab qolish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt asosidagi dilemmalarni modellashtirish metodikasi — bu yoshlarni raqamli asrning murakkab ma’naviy sinovlariga tayyorlashning, ularda mustahkam mafkuraviy va axloqiy immunitetni shakllantirishning eng samarali va innovatsion yo‘llaridan biridir.

Tarbiya darslarida SI asosidagi dilemmalardan foydalanish o‘quvchilarning axloqiy immunitetini an’anaviy metodlarga qaraganda ikki barobar samaraliroq shakllantiradi. Bu metodika o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi va raqamli dunyoda "axloqiy kompas" vazifasini o‘taydi.Tarbiya darslarida SI asosidagi dilemmalardan foydalanish o‘quvchilarning axloqiy immunitetini an’anaviy metodlarga qaraganda ikki barobar samaraliroq shakllantiradi. M.Inomova qayd etganidek: "Yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda ularning mustaqil hayotga tayyorgarligi va mas’uliyatni his etishi eng oliy maqsad bo‘lishi lozim" [7]. Sun'iy intellekt aynan shu mas’uliyatni virtual tajriba orqali o‘rgatadi. Bu metodika o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi va raqamli dunyoda "axloqiy kompas" vazifasini o‘taydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2021.

2.Quronov M. Ma’naviy tarbiya asoslari. – Toshkent: "Akademiya", 2015.

3.Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1981.

4.Nishonova S. Sharq uyg‘onish davri pedagogik fikrlari taraqqiyoti. – Toshkent: "Fan", 2011.

5.Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education. – London: UCL Press, 2018.

6.Richardson J. Artificial Intelligence in Education: Promises and Perils. – New York: Educational Press, 2023.

7.Inomova M. Oilada bolalarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda o‘zbek xalq pedagogikasi an’analaridan foydalanish. – Toshkent: "Nizomiy", 1999.

8.Inomova M. O‘zbek xalq pedagogikasi an’analari. – Toshkent: "Nizomiy", 1999.

9.Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. – Oxford University Press, 2014.

TA'LIMDA SUN'IY INTELLEKT INQILOBI: IMKONIYATLAR VA ISTIQBOLLAR

Mahammadjonova Shukrona Elmurodjon qizi

Farg’ona davlat texika universiteti,

Axborot texnologiyalari va telekommunikatsiya fakulteti,

e-mail: shukronamahammadjonova4@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada insoniyat taraqqiyoti va texnologik evolyutsiya, xususan, sun’iy intellektning (SI) ta’lim tizimiga integratsiyalashuvi tahlil qilinadi. Muallif SI texnologiyalarining tarixiy rivojlanish bosqichlari, Dartmut tadqiqot loyihasidan boshlab zamonaviy generativ sun’iy intellekt (GSI) modellarigacha bo‘lgan yo‘lni yoritib beradi. Maqolada sun’iy intellektning oliy ta’lim landshaftini qayta shakllantirishdagi o‘rni, jumladan, ta’limni individuallashtirish, o‘qituvchilarning ma’muriy yukini kamaytirish va o‘quv jarayonini optimallashtirish imkoniyatlari ilmiy asoslangan. Shuningdek, maqolada texnologiyani qo‘llash bilan bog‘liq axloqiy masalalar, ma’lumotlar maxfiyligi va kelajakdagi mehnat bozori talablari kabi dolzarb muammolar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot xulosalari SI texnologiyalarini ta’lim tizimiga tizimli integratsiya qilish orqali o‘qitish sifatini yangi bosqichga ko‘tarish strategiyalarini belgilab beradi.

Kalit so’zlar: Sun’iy intellekt (SI), ta’limda sun’iy intellekt (AIED), generativ sun’iy intellekt (GSI), ChatGPT, oliy ta’lim, ta’limni individuallashtirish, shaxsiylashtirilgan ta’lim, texnologik inqilob, axloqiy muammolar, kelajak ko‘nikmalari, o‘qitish metodikasi.

Insoniyat tarixi texnologik taraqqiyot bilan chambarchas bog'liqdir. Tarixdan oldingi davrlarda ovchilik va kun kechirish uchun foydalanilgan dastlabki mehnat

qurollaridan tortib, g'ildirak, metallurgiya, bosmaxona va bug' dvigateli kabi yutuqlargacha — texnologiya ijtimoiy rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib kelgan. Ta'lim sohasi ham bundan mustasno emas, chunki sun'iy intellekt barcha sohalarga dadil kirib borib, kasbiy va hordiq chiqarish doiralarini tubdan o'zgartirmoqda. 1956-yilda o'tkazilgan Dartmut yozgi tadqiqot loyihasi SI sohasining asosi hisoblanadi; u yangi tadqiqot yo'nalishlarini o'rganish uchun yetakchi mutafakkirlarni birlashtirgan edi. Bugungi kunda SI generativ sun'iy intellekt kabi ilg'or raqamli kontentlarni yaratmoqda va bu ta'limga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, onlayn qidiruv tizimlari foydalanuvchilar tomonidan taqdim etilgan katta hajmdagi ma'lumotlar orasidan eng kerakli natijalarni topish uchun SIdan foydalanadi. Ta'lim amaliyotidagi bunday shiddatli o'zgarishlar texnologiyaning hayotimizga ko'rsatayotgan chuqur ta'sirini aks ettiradi. Ta'limga SI ning integratsiya qilinishi o'qitishni individuallashtirish, ma'muriy vazifalarni avtomatlashtirish hamda yanada interaktiv va moslashuvchan o'quv muhitlarini yaratish kabi yangi imkoniyatlarni olib keldi. Bundan tashqari, SI ta'lim jarayonlarining samaradorligini oshirishda bebaho vosita ekanligini isbotladi; u o'qituvchilar va talabalarga o'zlarining maxsus ehtiyojlariga moslashtirilgan shaxsiy ta'lim resurslaridan foydalanish imkonini beradi. SI ning eksponentsial, ya’ni shiddatli rivojlanishi bilan uning ta'limga ta'siri yanada ortib boradi va butun dunyo bo'ylab o'qitish va o'rganish usullarini butunlay o'zgartiradi.

Tarix davomida tildan foydalanuvchi texnologiyalar asosiy burilish nuqtalari bo‘lib xizmat qilgan. Bularga tilni ramziy ifodalash imkonini bergan yozuvning ixtiro qilinishi, bilimlarni kengroq va tezroq tarqatishga yordam bergan bosmaxona hamda ikkilik tilni qayta ishlashga qodir kompyuterlarning yaratilishi kiradi. Ushbu barcha muhim bosqichlar raqamli axborot va texnologiyalar davriga olib keldi [Bozkurt, 2023, 18]. Bugungi kunda "Ta'limda sun'iy intellekt (AIED)" atamasi bo‘yicha Google Scholar orqali qilingan oddiy qidiruv 4 490 000 ta natija beradi; bu bizga ushbu sohaning naqadar ulkan ekanligini va unga bo‘lgan e’tibor hayratlanarli darajada tez rivojlanayotganini ko‘rsatadi [Patel & Shahapurkar, 2021; Ilham, 2024] Grassinining fikricha, so‘nggi o‘n yillikda dunyoda ta’lim amaliyotlari, asosan, texnologik

taraqqiyot tufayli keskin o‘zgardi. Ushbu texnologiyalar orasida eng ta’sirlisi sun'iy intellekt bo‘ldi. Mashinali o‘qitishning so‘nggi yutuqlari va kengayishi ta’limga yordam berishga qodir bo‘lgan Generativ sun'iy intellekt (GAI) kabi murakkab raqamli kontentlarning paydo bo‘lishiga olib keldi [Bozkurt, 2023:21].

AIED — bu vazifani bajarishda inson idrokini, qaror qabul qilishini va boshqa jarayonlarni modellashtirish uchun kompyuterlar va boshqa qurilmalardan foydalanish amaliyotidir. Boshqacha aytganda, SI robotlarning murakkab modellarga moslashishi va shu jarayonda o‘rganish jarayonini anglatadi [Allam, 2023:19]. Yevropa Komissiyasining ma’lumotlariga ko‘ra, SI talabalar ta’limini, ta’lim agentlarini va ta’lim muassasalarini o‘zgartirishi mumkin. Bugungi kunda SI tizimlari maxsus ta’lim ehtiyojlarini aniqlashga yordam beradi, talabalarga ularning o‘qish tezligiga moslashtirilgan tajribalarni taqdim etadi va maktablarga o‘quv resurslaridan samarali foydalanish bo‘yicha to‘g‘ri qarorlar qabul qilishda ko‘maklashadi. Bugungi kunda sun’iy intellekt o‘qitish va o‘rganish jarayonini qanday yaxshilashi mumkinligini hamda SI texnologiyasi ta’lim tizimlariga ta’lim sifati va tengligini oshirish uchun zamonaviy vositalardan foydalanishga qanday imkon berishini o‘rganish o‘ta muhimdir [Allam, 2023:56]. Dominges-Gonsales va boshqalarning fikricha, sun’iy intellekt o‘qitish-o‘rganish jarayonini o‘zgartirmoqda va ta’lim landshaftini qayta shakllantirmoqda [Naidu & Sevnarayan, 2023; Nipun, 2023:78]. Jamol ta’kidlaganidek: “O‘qituvchilar ta’limida SIning salohiyati sezilarli, biroq uni qo‘llash axloqiy, ijtimoiy, texnik va madaniy omillarni diqqat bilan ko‘rib chiqishni talab qiladi. SI o‘qituvchilar ta’limi sifatini oshirishi, ularning malakasini kuchaytirishi va shaxsiylashtirilgan ta’limni osonlashtirishi mumkin bo‘lsa-da, u ma’lumotlar maxfiyligi, tarafkashlik va madaniy jihatdan qabul qilinish bilan bog‘liq masalalarni ham keltirib chiqaradi (144-bet)”. Ehtimol, eng katta ta’sirga ega texnologik ishlanma Chat Generative Pre-Trained Transformer, ya’ni ChatGPT bo‘lib, u foydalanuvchi so‘rovlari bilan suhbatdosh o‘zaro aloqalarni yaratish uchun chuqur o‘rganish algoritmlari asosida o‘qitilgan [Fergus, 2023:79]. O‘rgatilgan model keyingi savollarga javob berishi, xatolarini tan olishi, noto‘g‘ri farazlarga e’tiroz bildirishi va noo‘rin so‘rovlarni rad etishi mumkin. Naudi va Sevnarayan aytganidek:

“ChatGPT’ning cheklovlari shundan iboratki, taqdim etilayotgan javob sifati berilgan savol yoki kiritilgan ma’lumot sifatiga bog‘liq bo‘ladi. Aniq savollar va ma’lumotlar ChatGPT’dan yaxshiroq javob olish imkonini beradi (12-bet)”. Bundan tashqari, u ta’limni shaxsiylashtirishni o‘tmishda tasavvur qilib bo‘lmaydigan darajaga ko‘tardi. Shunday qilib, ta’lim mazmuni va sur’atini har bir talabaning individual ehtiyojlariga moslashtirish imkoniyati paydo bo‘ldi [Istrate, 2019:145], bu esa yanada samarali o‘rganishga xizmat qiladi va sinfdagi xilma-xillikni (turli qobiliyatli o'quvchilar birga o'qishini) rag‘batlantiradi [Biswas, 2023:25]. Biroq, ta’limda SIning kelajagi jiddiy muammolarni ham tug‘diradi [Naudi & Sevnarayan, 2023:79]. SIning ta’limni "insoniylikdan mahrum qilishi", o‘qituvchilarning roli va o‘quv jarayonidagi insoniy muloqotni kamaytirib yuborishi borasida xavotirlar mavjud. Yana bir muammo shundaki, ta’limda SIning joriy etilishi kamsitishlarga yo‘l qo‘ymaslik va talaba ma’lumotlarining maxfiyligini ta’minlagan holda, axloqiy jihatdan amalga oshirilishi shart [Kerrigan, 2022:34].

Sun’iy intellektning ta’lim tizimidagi roli nafaqat texnik yordam bilan cheklanadi, balki u o‘quv jarayonini tubdan yangilovchi o‘nlab yo‘nalishlarda o‘z hissasini qo‘shmoqda. Xususan, Karsenti tomonidan ta’kidlanganidek, SI shaxsiylashtirilgan o‘quv kontentini yaratish, akademik muvaffaqiyatni ta’minlash va o‘qituvchilarning ish yukini kamaytiruvchi avtomatlashtirilgan baholash tizimlarini joriy etishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ayniqsa, masofaviy ta’lim platformalarining takomillashishi, o‘quv jarayoniga o‘yin elementlarining olib kirilishi va talabalar avtonomiyasining oshishi zamonaviy ta’limning sifat ko‘rsatkichlarini yangi bosqichga ko‘tardi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt talabalarda bilim olishga bo‘lgan ishtiyoqni uyg‘otib, ularning ijodiy salohiyatini va umumiy samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

SI dan foydalanganimiz sayin, uni turli jarayonlarga tatbiq etishda hali ko‘plab to‘siqlarni yengib o‘tish kerakligi ayon bo‘ladi. Shu ma’noda, ta’lim muassasalari hal qilishi kerak bo‘lgan eng muhim savol — texnologiyalarga asoslangan jamiyatda va insonlarning ish uslubini o‘zgartirib yuboradigan ko‘plab "buzg‘unchi" texnologiyalar davrida talabalarga nimalarni o‘rgatish kerakligidir. Shunday qilib, talabalar tobora

takrorlanadigan va muntazam ishlarning oxir-oqibat mexanizatsiyalashib, robotlar, sun’iy intellekt va avtomatlashtirish tomonidan bajarilishini tushunishlari kerak. Biroq, ijodkorlik, intellekt va hissiy intellekt talab qiladigan kasblar har doim saqlanib qoladi. Allam va boshqalar hozirda ko‘plab muassasalar talabalarga kelajakdagi martaba uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni o‘rgatmayotganini ta’kidlaydilar. Alam va Hasan sun’iy intellektning ta’limda hozirgi qo‘llanilishi bo‘yicha quyidagi ro‘yxatni taqdim etadi:

1. Sun’iy intellekt yaqinda talabalarning mahorat darajasini baholash va ularni professional darajaga ko‘tarish uchun yo‘naltirilgan ko‘rsatmalar yaratish orqali bilim va ko‘nikmalarni o‘rgatishda foydalanilmoqda.

2. Sun’iy intellekt hozirda o‘quv xonalaridagi audio-vizual qurilmalarni boshqarish uchun qo‘llanilmoqda.

3. SI hozirda talabalarga boshqa tillarni o‘rganishga yordam berish uchun ishlatilmoqda. Sun’iy intellekt bilan ishlaydigan yuzlab tillar mavjud.

4. SI dars rejalarini tayyorlashda juda muhimdir. Darsni rejalashtirish talabalarga nimalarni o‘rganishlari va qanday baholanishlari haqida ma’lumot beradi.

5. Sun’iy intellekt hozirda talabalarga yordam berish uchun chatbotlarda qo‘llanilmoqda.

6. Sun’iy intellekt hozirda talabalarga dasturlashni o‘rgatish uchun ishlatilmoqda.

7. Sun’iy intellekt hozirda ta’limiy o‘yinlarni osonlashtirish va boshqarish uchun qo‘llanilmoqda.

8. Sun’iy intellekt hozirda bolalarga asosiy ehtiyojlarni o‘rgatadigan interaktiv o‘yinlarni quvvatlantirish uchun ishlatilmoqda.

Sun’iy intellekt davrida ta’lim muassasalari oldida turgan eng dolzarb vazifa — o‘quv dasturlarini mehnat bozoridagi o‘zgarishlarga moslashtirishdir. Rutin va takrorlanuvchi vazifalar avtomatlashib borayotgan bir paytda, ta’lim tizimi e’tiborini insoniy qadriyatlar — ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va hissiy intellektni rivojlantirishga qaratishi lozim. Alam va Hasan tomonidan sanab o‘tilgan SIning dars rejalashtirishdan tortib, dasturlash va tillarni o‘rgatishgacha bo‘lgan amaliy imkoniyatlari shuni

ko‘rsatadiki, texnologiya o‘qitish samaradorligini oshirish bilan birga, talabalarni kelajakning dinamik talablariga tayyorlashda eng samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, sun’iy intellekt texnologiyalari oliy ta’limda o‘qitish va o‘rganish metodikasini tubdan takomillashtirishning muhim vositasi hisoblanadi. SI texnologiyalari ta’lim jarayonini individualizatsiya qilish, intellektual va ijodiy ko‘nikmalarni kompleks rivojlantirish hamda o‘qituvchining kasbiy faoliyatini optimallashtirish imkonini beradi. Mazkur texnologiyalarning ta’lim tizimiga tizimli integratsiyasi o‘quv samaradorligini oshirish bilan birga, talabalarni kelajakdagi raqamli jamiyat va dinamik mehnat bozori talablariga tayyorlashda strategik ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Adiguzel, T., Kaya, M. H., & Cansu, F. K. (2023). Revolutionising education with AI: Exploring the transformative potential of ChatGPT. Contemporary Educational Technology, 15(3), ep429. https://doi. org/10.30935/cedtech/13152

2. Bozkurt, A. (2023). Generative Artificial Intelligence (AI) powered conversational educational agents: The inevitable paradigm shift. Asian Journal of Distance Education, 18(1). Retrieved from https://www. asianjde.com/ojs/index.php/AsianJDE/article/view/718

3. Patel V. D., & Shahapurkar G. (2021). Artificial Intelligence applications in higher education. Journal of Advanced Research in Applied Artificial Intelligence and Neural Network, 5(2), 5-9.

4. Allam, H., Dempere, J., Akre, V., & Flores, P. (2023). Artificial Intelligence in education (AIED): Implications and challenges. In A. Johnston et al. (Eds.). Proceedings of the HCT International General Education Conference (HCT-IGEC 2023), Atlantis Highlights in Social Sciences, Education and Humanities, 13, November (pp. 126-140). https://doi.org/10.2991/978-94-6463-286-6_10

5. Naidu, K., & Sevnarayan, K. (2023). ChatGPT: An ever-increasing encroachment of Artificial Intelligence in online assessment in distance education.

Online Journal of Communication and Media Technologies, 13(1), e2023xx. https://doi.org/10.30935/ojcmt/13291

6. Fergus, S., Botha, M., & Ostovar, M. (2023). Evaluating academic answers generated using ChatGPT. Journal of Chemical Education, 100(4), 1672-1675. https://doi.org/10.1021/acs.jchemed.3c00087

7. Istrate, A. M. (2019). The impact of the Virtual Assistant (VA) on language classes. In The International Scientific Conference eLearning and Software for Education (pp. 296-301). “Carol I” National Defence University, Bucharest

8. Biswas, P., Sameem, M., & Mallick, L. (2023). Role of Artificial Intelligence in digital transformation of education. Journal of Data Acquisition and Processing, 38(2), 985-989. https://doi.org/10.5281/zeno do.776668

9. Kerrigan, J., Cochran, G., Tabanli, S., Charnley, M., & Mulvey, S. (2022). Post-COVID changes to assessment practices: A case study of undergraduate STEM recitations. Journal of Educational Technology Systems, 51(2), 192-201. https://doi.org/10.1177/00472395221118392

10. Ilham, R., Giatman, M., & Maksun, H. (2024). Artificial Intelligence research in education: A bibliometric analysis. Journal on Education, 6(2), 13467-13479. https://doi.org/10.31004/joe.v6i2.5199

YOSH SPORTCHILARDA O‘Z-O‘ZINI BOSHQARISHNI RIVOJLANTIRISH ORQALI MUVAFFAQIYATGA ERISHISH MOTIVATSIYASINING TAVSIFLOVCHI STATISTIK TAHLILI

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti

Abdullayev Faxriddin Kamoladdin o‘g‘li

Magistratura bosqichi Psixologiya yo‘nalishi 241-guruh talabasi

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot yosh sportchilarda motivatsion jarayonlarni empirik o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot jarayonida sportchilarning irodaviy sifatlari, muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi ijtimoiy obro‘-e'tiborga intilish, raqobat istagi, maqsadga erishishga intilish hamda reaktiv va shaxsiy xavotirlik darajalari kompleks tarzda tahlil qilindi. Empirik izlanishda Nikolay Nikolayevich Abozov tomonidan ishlab chiqilgan “Iroda kuchini

baholash testi”, Teodor Elersning “Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlash” va “Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasini aniqlash” metodikalari, M. Kubyshkinaning “MAC” metodikasi, shuningdek Charles Donald Spielberger va Yuri Lvovich Khanin tomonidan ishlab chiqilgan reaktiv va shaxsiy xavotirlikni o‘lchash shkalalari qo‘llanildi.

Kalit so‘zlar: motivatsiya, iroda, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi, muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi, reaktiv xavotir, shaxsiy xavotir.

Аннотация: Данное исследование посвящено эмпирическому изучению мотивационных процессов у молодых спортсменов. В ходе исследования были комплексно проанализированы волевые качества спортсменов, мотивация к достижению успеха и избеганию неудач, стремление к социальному авторитету, стремление к конкуренции, стремление к достижению цели, а также уровни реактивной и личностной тревожности. В эмпирическом исследовании использовались "Тест оценки силы воли," разработанный Николаем Николаевичем Абозовым, методики Теодора Элерса "Определение мотивации достижения успеха" и "Определение мотивации избегания неудачи," методика М. Кубышкиной "МАС," а также шкалы измерения реактивной и личностной тревожности, разработанные Чарльзом Дональдом Спилбергером и Юрием Львовичем Ханиным.

Ключевые слова: мотивация, воля, мотивация достижения успеха, мотивация избегания неудачи, реактивная тревога, личностная тревога.

Abstract: This study is dedicated to the empirical study of motivational processes in young athletes. In the course of the study, a comprehensive analysis was conducted on the volitional qualities of athletes, motivation for achieving success and avoiding failure, the desire for social prestige, the desire for competition, the drive to achieve goals, and the levels of reactive and personal anxiety. The empirical research utilized the "Willpower Assessment Test" developed by Nikolai Nikolaevich Abozov, the "Determination of Motivation for Success" and "Determination of Motivation for Failure" by Theodor Elers, the "MAC" methodology by M. Kubyshkina, as well as

scales for measuring reactive and personal anxiety developed by Charles Donald Spielberger and Yuri Lvovich Khanin.

Keywords: motivation, willpower, motivation for success, motivation to avoid failure, reactive anxiety, personal anxiety.

Asosiy qism: Yosh sportchilarda motivatsiya masalasi sport psixologiyasining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Sport faoliyatida yuqori natijalarga erishish nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki sportchining psixologik holati, xususan, uning motivatsion sohasi bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Shu bois, yosh sportchilarda motivatsiyani empirik o‘rganish ularning sport faoliyatidagi muvaffaqiyatini prognoz qilish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotda yosh sportchilarning motivatsion xususiyatlarini aniqlash maqsadida bir nechta psixodiagnostik metodikalar qo‘llanildi. Xususan, N.N. Abozov tomonidan ishlab chiqilgan “Iroda kuchini baholash testi”, T. Elers tomonidan taklif etilgan “Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlash” hamda “Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasini aniqlash” metodikalari, M. Kubyshkinaning “MAC” metodikasi, Ch.D. Spielberger va Yu.L. Khanin tomonidan ishlab chiqilgan reaktiv (holatga bog‘liq) va shaxsiy (barqaror) xavotirlik shkalalari qo‘llanildi.

Olingan dastlabki natijalar statistik tahlil asosida qayta ishlanib, sportchilar orasida motivatsiya darajasi o‘rganildi va o‘tkazilgan metodika natijalari asosida dastlabki tavsiflovchi statistika ishlab chiqildi. Quyida ushbu metodikalar orqali sportchilardan olingan natijalarning tavsiflovchi statistikasini taqdim qilamiz.

Tadqiqotda jami Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universitetining 1-2-3-bosqich sport faoliyatining og‘ir atletika, yengil atletika, kurash va futbo‘l yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalardan 120 nafar sinaluvchi qatnashdi.

Sinaluvchilarning yoshi 17 yoshdan 30 yoshgacha. (1-rasm)

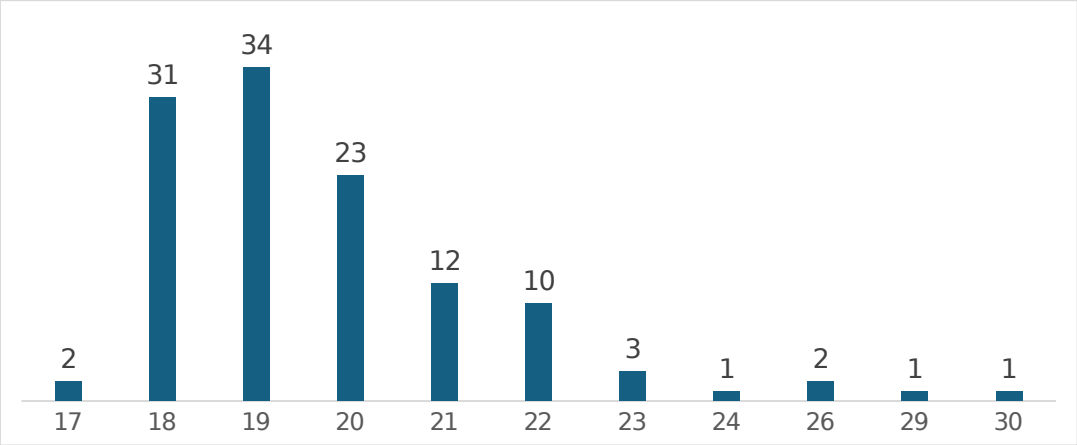

Tadqiqotda jami 79 nafar erkak kishi, 41 nafar ayol kishi qatnashdi. (2-rasm)

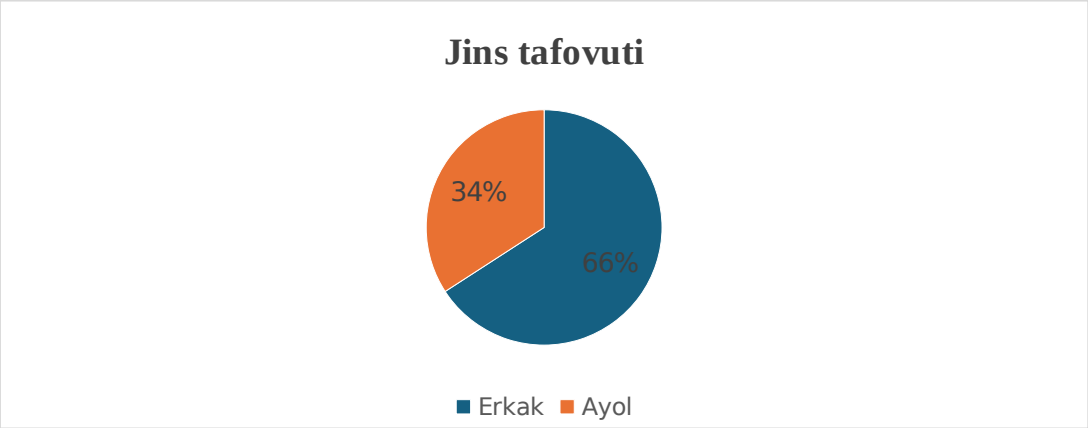

Sinaluvchilarning 22 nafari shahar hududida, 97 nafari qishloq hududida istiqomat qiladi. Sinaluvchilarning 107 nafari mahalliy musobaqalarda qatnashgan.

Metodika nomi va shkalasi	**N**	**O‘rtacha qiymat**	**Standart og‘ish**	**Min**	**Max**	**Assimetri-ya**	**Eksess**
N.N.Abozovning Iroda kuchini baholash metodikasi	120	19.5	3.60	9	26	-0.429	-0.239
T.Elersning mag‘lubiyatdan qochish	120	14.9	3.89	6	26	0.1409	-0.17593

motivatsiyasini aniqlash metodikasi							
T.Elers Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlash	120	20.3	3.04	11	28	-0.4677	0.67441
M.Kubyshkinaning “MAC” metodikasi Ijtimoiy obro‘-e'tiborga intilish shkalasi	120	22.2	3.57	14	32	0.1006	-0.45658
Raqobat istagi shkalasi	120	20.7	3.51	12	29	-0.0465	0.00785
Maqsadga erishishga intilish shkalasi	120	24.5	4.90	5	35	-0.4618	1.38173
Ch.D. Spielberger va Yu.L. Khanin metodikasi Reaktiv	120	42.3	6.53	28	60	0.3028	-0.14892

havotir shkalasi							
Shaxsiy havotir shkalasi	120	51.3	8.73	29	78	0.4116	0.16531

Olingan natijalarga ko‘ra, Nikolay Nikolayevich Abozovning “Iroda kuchini baholash metodikasi bo‘yicha sinaluvchilar minimal 9 ball, maksimal 26 ball oldilar. O‘rtacha qiymat 19.5 ball, standart og‘ish 3.60 ball, me’yor 15.9 balldan 23.1 ballgacha. Sinaluvchilarning 15 nafari ushbu shkala bo‘yicha normadan past ball olgan bo‘lsa, 18 nafari yuqori ball oldi.

Teodor Elersning “Mag‘lubiyatdan qochish motivatsiyasini aniqlash” metodikasi bo‘yicha sinaluvchilar minimal 6 ball, maksimal 26 ball oldilar. O‘rtacha qiymat 14.9 ball, standart og‘ish 3.89 ball, me’yor 11.1 balldan 18.79 ballgacha. Sinaluvchilarning 15 nafari ushbu shkala bo‘yicha normadan past ball olgan bo‘lsa, 24 nafari yuqori ball oldi.

“Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlash” metodikasi bo‘yicha sinaluvchilar minimal 11 ball, maksimal 28 ball oldilar. O‘rtacha qiymat 20.3 ball, standart og‘ish 3.04 ball, me’yor 17.26 balldan 23.34 ballgacha. Sinaluvchilarning 12 nafari ushbu shkala bo‘yicha normadan past ball olgan bo‘lsa, 17 nafari yuqori ball oldi.

M. Kubyshkinaning “MAC” metodikasida “Ijtimoiy obro‘-e'tiborga intilish” shkalasi bo‘yicha sinaluvchilar minimal 14 ball, maksimal 32 ball oldilar. O‘rtacha qiymat 22.2 ball, standart og‘ish 3.57 ball, me’yor 18.63 balldan 25.77 ballgacha. Sinaluvchilarning 12 nafari ushbu shkala bo‘yicha normadan past ball olgan bo‘lsa, 26 nafari yuqori ball oldi.

“Raqobat istagi” shkalasi bo‘yicha sinaluvchilar minimal 12 ball, maksimal 29 ball oldilar. O‘rtacha qiymat 20.7 ball, standart og‘ish 3.51 ball, me’yor 17.19 balldan 24.21 ballgacha. Sinaluvchilarning 15 nafari ushbu shkala bo’yicha normadan past ball olgan bo’lsa, 16 nafari yuqori ball oldi.

“Maqsadga erishishga intilish” shkalasi bo‘yicha sinaluvchilar minimal 5 ball, maksimal 35 ball oldilar. O‘rtacha qiymat 24.5 ball, standart og‘ish 4.90 ball, me’yor 19.6 balldan 29.4 ballgacha. Sinaluvchilarning 11 nafari ushbu shkala bo‘yicha normadan past ball olgan bo‘lsa, 18 nafari yuqori ball oldi.

Charles Donald Spielberger va Yuri Lvovich Khaninning “Reaktiv va shaxsiy xavotirlik shkalalarini o‘rganuvchi metodika”sida sinaluvchilar “Reaktiv havotir” shkalasi bo‘yicha sinaluvchilar minimal 28 ball, maksimal 60 ball oldilar. Mediana 42 bo‘lsa, moda 38 ballni tashkil qildi. Shkala bo‘yicha o‘rtacha qiymat 42.3 ballni tashkil qildi. Standart og‘ish 6.53 ballni tashkil qildi. Shkala bo‘yicha norma 36 balldan 49 ballgacha. Sinaluvchilarning 20 nafari ushbu shkala bo‘yicha normadan past ball olgan bo‘lsa, 16 nafari yuqori ball oldi.

“Shaxsiy havotir” shkalasi bo‘yicha sinaluvchilar minimal 29 ball, maksimal 78 ball oldilar. Shkala bo‘yicha o‘rtacha qiymat 51.3 ballni tashkil qildi. Standart og‘ish 8.73 ballni tashkil qildi. Shkala bo‘yicha norma 42.57 balldan 60.03 ballgacha. Sinaluvchilarning 14 nafari ushbu shkala bo‘yicha normadan past ball olgan bo‘lsa, 17 nafari yuqori ball oldi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetida sport faoliyati bilan shug‘ullanuvchi 120 nafar talaba-sportchilarda motivatsiya, irodaviy sifatlar va xavotirlik darajalarining statistik tahlili asosida o‘rganilganini ko‘rsatdi. O‘tkazilgan metodikalar orqali sportchilarning psixologik xususiyatlari turli ko‘rsatkichlar bo‘yicha tavsiflandi va ularning umumiy tendensiyalari aniqlab berildi.

Olingan natijalarga ko‘ra, sportchilarda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi va ijtimoiy raqobatga intilish nisbatan yuqori darajada shakllangan bo‘lsa-da, ayrim ishtirokchilarda muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi ham sezilarli o‘rin egallashi aniqlangan. Bu holat sportchilarning bir qismida ichki ishonch va maqsadga yo‘naltirilganlik kuchli ekanini, boshqa qismida esa tashqi baholash va xatodan qochishga moyillik mavjudligini ko‘rsatadi.

“Iroda kuchi” ko‘rsatkichlari bo‘yicha natijalar ko‘pchilik sportchilarda o‘rtacha va yuqori darajada shakllangan bo‘lib, bu ularning murakkab sport sharoitlarida

barqaror faoliyat olib borish qobiliyatiga ega ekanini bildiradi. Shu bilan birga, ayrim ishtirokchilarda past ko‘rsatkichlar aniqlangan bo‘lib, bu psixologik tayyorgarlikni kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Xavotirlik darajasi tahlili shuni ko‘rsatdiki, reaktiv va shaxsiy xavotirlik ko‘rsatkichlari asosan me’yor doirasida joylashgan, biroq ayrim sportchilarda yuqori xavotirlik darajasi mavjudligi aniqlangan. Bu holat musobaqa sharoitida psixologik barqarorlikni oshirish bo‘yicha individual yondashuv zarurligini anglatadi.

Umuman olganda, tadqiqot sportchilarda motivatsiya, iroda va emotsional holatlar o‘zaro bog‘liq ekanini tasdiqladi. Olingan natijalar sportchilarning psixologik tayyorgarligini takomillashtirish, motivatsiyani kuchaytirish hamda xavotirlik darajasini boshqarishga qaratilgan psixologik dasturlarni ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Umumiy psixologiya - M.G.Davletshin., S.M. To‘ychieva.-Toshkent 2002
2. G‘oziev E.G‘ - Umumiy psixologiya - 2019 yil.
3. F.I.Xaydarov N.I.Xalilova - Umumiy psixologiya - 2019 yil
4. P.I.Ivanov M.E.Zufarova - Umumiy psixologiya - 2020 yil
5. U.Fayziyeva, N.Jumayev - Umumiy psixologiya - Buxoro 2021
6. Turakulov B.N Umumiy psixologiya - O‘quv uslubiy majmua - Termiz 2018
7. D.G‘.Muhamedova, N.M. Mullaboyeva, A.I.Rasulov - Umumiy psixologiya - Toshkent 2018
8. Po‘latov, J.A., Yeldasheva G. “Sportchilarni psixologik tayyorlash” – O‘quv qo‘llanma – Toshkent 2021

SUN’IY INTELLEKT O‘QUV VOSITALARI ASOSIDA TALABALAR BILIMINI BAHOLASHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Mirjonova Dilshodaxon Amrillobek qizi

Navoiy davlat universiteti

“Amaliy matematika” yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun’iy intellekt o‘quv vositalari asosida talabalar bilimini baholashning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda sun’iy intellekt texnologiyalarining baholash jarayonini avtomatlashtirish, individual yondashuvni ta’minlash, real vaqt monitoringini amalga oshirish hamda ta’lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi baholash tizimlarining afzalliklari, pedagogik imkoniyatlari va ularni qo‘llashdagi ayrim muammolar ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, baholash tizimi, pedagogik imkoniyatlar, raqamli texnologiyalar, adaptiv ta’lim, formatif baholash, avtomatlashtirilgan baholash, talabalar bilimi, ta’lim sifati, individual yondashuv.

Abstract. This article analyzes the pedagogical possibilities of assessing students' knowledge based on artificial intelligence educational tools. The study highlights the importance of artificial intelligence technologies in automating the assessment process, ensuring an individualized approach, implementing real-time monitoring, and increasing educational efficiency. Additionally, the advantages, pedagogical capabilities, and certain problems in the application of AI-based assessment systems are scientifically substantiated.

Keywords: artificial intelligence, assessment system, pedagogical opportunities, digital technologies, adaptive learning, formative assessment, automated assessment, student knowledge, education quality, individual approach.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические возможности оценки знаний студентов на основе учебных средств искусственного интеллекта. В исследовании освещается значение технологий искусственного интеллекта в автоматизации процесса оценки, обеспечении индивидуального подхода, осуществлении мониторинга в реальном времени и повышении эффективности образования. Также научно обоснованы преимущества, педагогические возможности систем оценивания на основе искусственного интеллекта и некоторые проблемы их применения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, система оценивания, педагогические возможности, цифровые технологии, адаптивное обучение,

формативное оценивание, автоматизированное оценивание, знания студентов, качество образования, индивидуальный подход.

Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayonlari jadallashib borayotgani ta’lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim jarayonining barcha bosqichlariga, jumladan, o‘quv faoliyatini tashkil etish, monitoring qilish hamda talabalar bilimini baholash tizimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. An’anaviy baholash usullari ko‘pincha vaqt talab qilishi, subyektivlikning mavjudligi hamda individual yondashuv imkoniyatlarining cheklanganligi bilan tavsiflansa, sun’iy intellekt asosidagi baholash vositalari mazkur muammolarni bartaraf etishga xizmat qiluvchi innovatsion mexanizm sifatida qaralmoqda [1].

So‘nggi yillarda ilmiy tadqiqotlarda sun’iy intellekt texnologiyalarining pedagogik imkoniyatlari, xususan, adaptiv baholash, real vaqt rejimida monitoring olib borish, talabaning individual o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini tahlil qilish hamda natijalarni prognozlash kabi jihatlar keng yoritilmoqda. Tadqiqotchilar tomonidan sun’iy intellekt asosidagi tizimlar talabalarning bilim darajasini tezkor aniqlash, xatolarni tahlil qilish va individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish imkonini berishi ta’kidlangan [2]. Shu bilan birga, generativ sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish ta’lim jarayonida yangi pedagogik yondashuvlarni shakllantirib, baholashning shaffofligi va aniqligini ta’minlashga xizmat qilmoqda [3].

Pedagogik nuqtai nazardan qaralganda, sun’iy intellekt asosidagi baholash vositalari talabaning nafaqat yakuniy natijasini, balki uning o‘quv faoliyati dinamikasini ham kuzatish imkonini beradi. Bu esa formatif baholashni samarali tashkil etish, individual kamchiliklarni aniqlash va o‘quv jarayonini moslashtirish uchun muhim hisoblanadi. Ayrim tadqiqotlarda sun’iy intellektdan foydalanish orqali baholash mezonlarini avtomatlashtirish, tahliliy hisobotlar yaratish hamda baholash jarayonidagi inson omilini kamaytirish mumkinligi qayd etilgan [4]. Shu bilan birga, bunday tizimlar ta’lim jarayonida differensial yondashuvni amalga oshirish imkoniyatini ham kengaytiradi [5].

Mamlakatimiz oliy ta’lim tizimida ham sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishga bo‘lgan e’tibor ortib bormoqda. Xususan, talabalar o‘quv yutuqlarini baholashda raqamli platformalar va intellektual tizimlardan foydalanish ta’lim sifati monitoringini takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Mahalliy tadqiqotlarda pedagogika yo‘nalishi talabalari misolida sun’iy intellekt vositalari yordamida ta’lim natijalarini baholash samaradorligi tahlil qilinib, bu jarayon o‘quv motivatsiyasini oshirish va mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi asoslab berilgan [6]. Shuningdek, real vaqt rejimida bilim darajasini baholash imkonini beruvchi intellektual tizimlar talabalarning o‘zlashtirish holatini doimiy monitoring qilish hamda individual tavsiyalar ishlab chiqishga yordam berishi ta’kidlanadi [7].

Biroq sun’iy intellekt asosidagi baholash tizimlarini amaliyotga joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, akademik halollikni ta’minlash, ma’lumotlar xavfsizligi, algoritmik xatoliklar va pedagogik nazoratning susayishi kabi omillar ushbu texnologiyalarni qo‘llashda ehtiyotkorlikni talab etadi. Shu sababli sun’iy intellekt vositalarining pedagogik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularning samarali va maqsadga muvofiq qo‘llash mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy ta’lim tizimida talabalar bilimini baholash jarayonini takomillashtirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. An’anaviy baholash tizimlari ko‘pincha vaqt sarfining yuqoriligi, baholashdagi subyektivlik hamda individual yondashuv imkoniyatlarining cheklanganligi bilan tavsiflanadi. Sun’iy intellekt o‘quv vositalari esa mazkur kamchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiluvchi innovatsion texnologik mexanizm sifatida ta’lim amaliyotiga kirib kelmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt asosidagi platformalar talabalar faoliyatini tahlil qilish, o‘zlashtirish darajasini monitoring qilish va baholash natijalarini avtomatlashtirish imkoniyatlarini yaratmoqda [1].

Sun’iy intellekt yordamida baholash jarayonida talabaning faqat yakuniy natijasi emas, balki o‘quv faoliyatining bosqichma-bosqich rivojlanishi ham tahlil qilinadi. Bu esa formatif baholashni samarali tashkil etishga yordam beradi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, sun’iy intellekt tizimlari talabalarning javoblarini avtomatik tekshirish,

xatolarni aniqlash hamda individual tavsiyalar ishlab chiqish orqali o‘qituvchi faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi [2]. Shu bilan birga, generativ sun’iy intellekt vositalari o‘quv materiallari va test topshiriqlarini differensial shaklda ishlab chiqish imkoniyatini kengaytiradi [3].

Pedagogik nuqtai nazardan, sun’iy intellekt vositalari asosida baholashning asosiy afzalligi individual yondashuvni ta’minlash bilan bog‘liqdir. Intellektual tizimlar har bir talabaga mos topshiriqlarni tavsiya etishi, bilimdagi bo‘shliqlarni aniqlashi va moslashtirilgan o‘quv yo‘nalishini shakllantirishi mumkin. Bu esa talabalar o‘quv motivatsiyasining oshishiga hamda mustaqil ta’lim ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi [4].

Quyidagi 1-jadvalda sun’iy intellekt o‘quv vositalari asosida talabalar bilimini baholashning asosiy pedagogik imkoniyatlari keltirilgan.

Sun’iy intellekt o‘quv vositalari asosida talabalar bilimini baholashning asosiy pedagogik imkoniyatlari

1-jadval

#№	Pedagogik imkoniyatlar	Mazmuni	Ta’lim jarayoniga ta’siri
11.	Baholashning avtomatlashtirilishi	Test, topshiriq va yozma ishlarni avtomatik tekshirish imkonini beradi	O‘qituvchining vaqtini tejaydi va tezkor natija taqdim etadi
22.	Individual yondashuv	Talabaning bilim darajasiga mos topshiriqlarni shakllantiradi	Differensial ta’limni rivojlantiradi
33.	Real vaqt monitoringi	Talaba faoliyatini doimiy kuzatib boradi	O‘zlashtirishdagi muammolarni erta aniqlash imkonini beradi
44.	Formativ baholashni qo‘llab-	O‘quv jarayonida muntazam	Ta’lim sifatini oshiradi

	quvvatlash	tahlil va tavsiyalar beradi	
55.	Xatolarni tahlil qilish	Talabaning eng ko‘p uchraydigan xatolarini aniqlaydi	Bilimdagi bo‘shliqlarni bartaraf etishga yordam beradi
66.	Akademik faoliyat prognozi	Talabaning kelgusidagi o‘zlashtirish natijalarini bashorat qiladi	Pedagogik qarorlarni samarali qabul qilish imkonini beradi
77.	Adaptiv baholash	Topshiriqlar murakkabligini talaba bilimiga moslashtiradi	Talabaning qiziqishi va faolligini oshiradi
88.	Shaffof va obyektiv baholash	Inson omilini kamaytiradi	Baholashdagi subyektivlikni kamaytiradi
99.	Mustaqil ta’limni rivojlantirish	Talabaga individual tavsiyalar va resurslar beradi	Mustaqil o‘rganish kompetensiyasini shakllantiradi
110.	Tahliliy hisobotlar yaratish	O‘quv natijalarini statistik va grafik shaklda ko‘rsatadi	Ta’lim sifatini monitoring qilishni yengillashtiradi

Yuqoridagi fikrlarga tayanib shuni aytish mumkinki, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish talabalarning bilimini baholashda aniqlik va tezkorlikni oshiradi [5]. Ayniqsa, real vaqt rejimida faoliyatni monitoring qilish imkoniyati o‘quv jarayonini moslashtirish va pedagogik yordamni o‘z vaqtida tashkil etishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt tizimlari yordamida yaratilgan tahliliy ma’lumotlar o‘qituvchiga talabalar bilim darajasini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi [7].

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt o‘quv vositalari asosida talabalar bilimini baholash ta’lim jarayonining samaradorligi va obyektivligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu texnologiyalar baholashni avtomatlashtirish, individual yondashuvni ta’minlash, real vaqt monitoringini amalga oshirish hamda talabalarning bilim darajasini aniq tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishda akademik halollik, ma’lumotlar xavfsizligi va pedagogik nazorat masalalariga alohida e’tibor qaratish zarur. Umuman olganda, sun’iy intellekt texnologiyalari zamonaviy ta’lim tizimida samarali va innovatsion baholash muhitini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mpolomoka D.L. Utilizing Artificial Intelligence for Assessment in Higher Education // *Pedagogical Research*. – 2025. – Vol. 10, Issue 3. – em0243. – DOI: 10.29333/pr/16677.
2. Adewale O.A., Rane J., Ogbonna M.O., Rane N.L. Pedagogy with Generative Artificial Intelligence: Opportunities and Challenges in Education // *International Journal of Applied Resilience and Sustainability*. – 2026. – Vol. 2, Issue 2. – P. 339–366.
3. Abedin M.Z., Hayajneh A., Raahemi B. Pedagogical Use of Responsible Generative AI in Higher Education: Opportunities and Challenges // *AI Educ*. – 2026. – Vol. 2. – Article 11. – DOI: 10.3390/aieduc2020011.
4. Suleymanov T., Turabaeva L. Using AI in Assessment: Opportunities, Risks, and Pedagogical Implications // *Innovations in Language Teaching, Learning and Assessment*. – International Scientific and Practical Conference Proceedings. – Samarkand, 2026. – P. 19–23.
5. Yusufjonova N.N. Baholash mezonlarini yaratishda sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishning imkoniyatlari // *Kokand University Herald*. – 2026. – №17-B. – DOI: 10.54613/ku.v17i.1533.
6. Abduazizova V.V., Muxtoraliyeva M.A. Sun’iy intelekt va ta’lim yutuqlarini baholash: pedagogika yo‘nalishidagi talabalar misolida // *Inter Education & Global Study*. – 2024. – №10(1). – B. 360–364.

7. Sodikova N.I. Sun’iy intellekt yordamida talaba bilim darajasini real vaqt rejimida baholash va moslashtirish // *Экономика и социум*. – 2026. – №2(141)-2. – B. 341–348.

OLIY TA'LIMDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNI O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mo’sajonova E’zozxon Madaminjon qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabasi
e-mail:musajanovaezoza@gmail.ru
Norqulova Ziyoda Nabi qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o’qituvchisi
e-mail:z.norqulova@tsue.uz

Annotatsiya:Ushbu maqolada oliy ta’limda sun’iy intellektdan foydalanishning o’ziga xos xussusiyatlari ko’rib chiqiladi. Shuningdek, Sun’iy intellekt(SI) yordamida o’qituvchi va talabalar faoliyatini soddalashtirilishi tahlil qilinadi. O’zbekiston oliy ta’limida SI dan foydalanishda amaliy tavsiyalar berib o’tiladi.

Abstract: This article examines the specific features of the use of artificial intelligence in higher education. It also analyzes the simplification of the activities of teachers and students using Artificial Intelligence (AI). Practical recommendations are given for the use of AI in higher education in Uzbekistan.

Kalit so’zlar: Oliy ta’lim, sun’iy intellekt, raqamli transformatsiya, akademik yaxlitlik, O’zbekiston ta’lim tizimi.

Kirish: Hozirgi kunda Sun’iy intellekt(SI) jadal rivojlanishi natijasida oliy ta’lim tizimiga ham o’z ta’sirini ko’rsatmoqda.[Alonso-Muñoz va boshq ., 2026 : 3] Sun’iy intellekt-turli dastur va inson fikrlashidan farqli o’laroq, inson fikrlashiga o’xshash, lekin mashinalar tomonidan ko’rsatiladigan aql- ma'lumotni idrok etish, sintez qilish va xulosa chiqarish. Sun’iy intellekt amalga oshiriliadigan asosiy vazifalar masalan, muamolarni hal qilish matnlarni tahlil qilish, ma’lumotlarni pragnoz qilish,

jarayonlarni avtomatlashtirish shuningdek, yana bir necha jarayonlarni o’z ichiga qamrab oladi.

Ayniqsa, oliy ta’limda SI ning ahamiyati bir necha jarayonlarni soddalashtirish, o’qituvchilar yuklamalarini kamaytirish,talabalarga jarayonlarni yanada tushunarli o’zlashtirishda judda kata ahamiyat kasb etadi..[Akinwalere va boshq ., 2022 : 2]

Usullar: Yuqorida aytib o’tkanimizdek, sun’iy intellekt hozirda barcha sohalarda qo’llanilmoqda. Biroq uning ta’lim va ta’lim olishga ta’siri haqida juda ko’p narsalar va’da qilingan. Afsuski bu va’dalarni biroz qismi amalga oshirilgan xolos. Zuboff 2019-yil ta’limda sun’iy intellekt qo’llanilishi haqida ma’lumotlar berib o’tadi va tadqiqotchilar qaysi sohalarga e’tibor qaratganliklarini ko’rsatgan. U o’qitish va ta'limda sun’iy intellektni qo’llanilishini asosiy to’rt turini aniqladi:

- Profillash va bashorat qilish
- Aqlli repitotorlik tizimlari
- Baho va baholash
- Moslashuvchan tizimlar va shaxsiylashtirilish[4]

Mahalliy tadqiqotlarda esa sun’iy intellektni oliy ta’limda joriy etish bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgani qayd etiladi.

So’ngi yillarda mashina o’qitish, chuqur o’rgatish rivojlanishida qayta tiklanish kuzatildi va ko’plab sharhlovchilar sun’iy intellektni barcha sohalar uchun yorqin kelajak kutilayotganini bashorat qilmoqdalar. Masalan Tegmarkning fikriga ko’ra biz hali mashinalarning qayta ishlash qobiliyatlari insonning kognitiv qobiliyatlariga mos keladigan "Sun'iy umumiy intellekt" darajasiga yetmaganligimizni ta'kidlaydi, Bostrom esa biz sun'iy intellekt tarafdorlari obro'sini yo'qotgan "sun'iy intellekt qishi"ni boshdan kechirganimizni ta'kidlaydi.[AlBlooshi , 2025 : 4]

Natijalar:

Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki oliy ta’limda sun’iy intellektni joriy etish o’ziga xos xussuyitlari quyidagilardan iborat:

Individual ta’lim imkonyatlari - bunda talabalalarni darsga qatnashish faoligini kuzatish mumkin bo’ladi va talaba darslardan song mustaqil dars o’zlashtirilishi mumkin bo’ladi.

Sun’iy intellekt chatbotlari – chatbotlar orqali **o’qituvchilar va talabalar** 24/7 akademik qo’llab quvvatlash va tezkor javoblar olishi mumkin.

Baholash tizimining avtomatlashtirish – oliy ta’limga sun’iy intellekt tatbiq etilishi orqali baholash tizimi ham avtomatlashtirishini shaffof tarzda aniqlash imkonini beradi.[Zuboff, 2019 : 4]

Bu borada natijalarni 1-jadvalda yanada chuquroq ma’lumotlarni ko’rishimiz mumkin.

AI ilovasi	**Ta’lim funksiyasi**	**Pedagogik foydalar**	**Tegishli qiyinchiliklar**
Sun'iy intellektual chatbotlari	Akademik qo'llab-quvvatlash va talabalarga yordam	Tezkor javoblar, 24/7 mavjudlik, o'qituvchi yuklamani yuklashi	Haddan tashqari bog'liqlik, kontekstni to'liq tushunmaslik
Avtomatlashtirilgan tizimlar	Insho va topshiriqlarni amalga oshirish	Tez, ishchilik, o'qituvchi yuklamani ishga tushirish	Baholashda tarafkashlik, sifatli insoniy yetishmasligi
Moslashuvchan o'quv platformalari	O'quv jarayonini shaxsiylashtirish	Talaba faolligini boshqarish, individual ravishda, mustaqil o’rganish	Ma'lumotlar manbalari, haddan tashqari shaxsiylashtirish

Sun'iy intellektni ishlab chiqish	AI orqali kontentni hisobga olish	Akademik halollikni nazorat qilish	Noto'g'ri baho (false pozitiv), tilga nisbatan tarafkashlik

1-jadval: Oliy ta’limda sun’iy intellektni o’ziga xos jihatlari va kamchiliklari.

Oliy ta’limga sun’iy intellektni joriy etish bir nechta jarayonlarni samarali darajada o’zgartirsa ham, lekin bir necha havflari mavjud, masalan ma’lumotlar xavfsizligi, yoshi katta pedagoglarning raqamli ko’nikmalari pastligi, texnika yetishmasligi muamolar kuzatilishi mumkin.[Bostrom , 2017 :3]

Muhokama

Yuqorida takidlaganimizdek sun’iy intellekt deyarli barcha sohalarda qo’llanilmoqda, shu bilan birga oliy ta’limda ham.

Muhokama doirasida shuni takidlash joizki, oliya ta’limda sun’iy intellektni eng katta afzaligi uning tezligi va aniqligidir.U katta ma’lumotlarni insonlarga nisbatan tezroq analiz va hisob kitob qilishi mumkin.

Biroq sun’iy intellektni ko’plab imkoniyatlari bilan, kamchiliklari ham bor. Birinchidan sun’iy intelektni avtomatlashtirish orqali bir nechta ish o’rinlari qisqarishi mumkin. Ikkinchidan, ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash dolzarb muamo bo’lib qolmoqda.

Shu bilan birga, sun’iy intellektni inson bilar birga to’liq almashuvchi, texnika emas balki, insonga ko’makchi vosita sifatida qarash lozimdir. Eng samarali yechim inson tafakkuri, aqli va sun’iy intellektni samarali imkoniyatlarini birgalikda qo’llashdan kelib chiqadi.

XULOSA

Xulosa o’rnida shuni takidlash joizki, oliy ta’limda sun’iy intellektni integratsiya qilish bir necha jarayonlarni soddalashtirib qo’ymay balki talabalar bilimlarini yanada mustahkamlashini, o’z sohasini yanada chuquroq o’rganishini ko’rishimiz mumkin. Ta’limda sun’iy intellektni joriy etish orqali katta hajmdagi ma’lumotlarni tez va aniq shaklda nazorat qilish mumkin bo’ladi, bu esa o’qituvchilarga ham bir necha yengillik

olib keladi.Xulosa qilib aytganda sun’iy intellektni oliy ta’limga rivojlanishi ko’plab imkoniyatlarni yaratadi, lekin uni to’g’ri boshqarish va nazorat qilish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aguado-García J.-M., Alonso-Muñoz S., De-Pablos-Heredero C. Using artificial intelligence in higher education: An overview and future research directions.

2. Akinwalere S.N., Ivanov V.T. Artificial intelligence in higher education: Challenges and opportunities// Border Crossing. – 2022. – Vol. 12, № 1. – P. 1–15. – DOI: https://doi.org/10.33182/bc.v12i1.2015

3. AlBlooshi Sh. Artificial intelligence in higher education: Opportunities and challenges: A review // Frontiers in Education. – 2025. – Vol. 10. – DOI: https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1683968

4. The Age of Surveillance Capitalism Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. – New York: PublicAffairs, 2019.

5. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. – Oxford: Oxford University Press, 2017.

“TA’LIM ANALITIKASI VA SUN’IY INTELLEKT INTEGRATSIYASI: AQLLI ONLAYN TEST TIZIMLARINI YARATISH ISTIQBOLLARI”

Nasriddinov Zaynobiddin Xusniddin o’gli

University of Business and Science universiteti

1-bosqich magistranti

https://orcid.org/0009-0008-2627-7821

E-mail: nasriddinov9990@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt integratsiyasi asosida aqlli onlayn test tizimlarini yaratishning ilmiy-uslubiy asoslari yoritilgan. Tadqiqotda raqamli ta’lim muhitida talabalar bilimini obyektiv baholash, natijalarni avtomatik tahlil qilish va individual o‘quv jarayonini shakllantirish muammolari ko‘rib chiqilgan. Metodologik jihatdan sun’iy intellekt, adaptiv testlash

va ta’lim analitikasi texnologiyalarining integratsiyalashgan yondashuviga tayanilgan. Tadqiqot natijalari aqlli test tizimlari o‘quv natijalarini real vaqt rejimida monitoring qilish, bilim darajasini prognozlash hamda ta’lim samaradorligini oshirish imkonini berishini ko‘rsatdi. Xulosa sifatida, sun’iy intellektga asoslangan onlayn test tizimlari raqamli ta’limni rivojlantirishning muhim innovatsion vositasi ekanligi asoslandi.

Kalit so‘zlar: ta’lim analitikasi, sun’iy intellekt, aqlli test tizimi, adaptiv testlash, avtomatik tahlil, raqamli ta’lim, monitoring.

Kirish. Zamonaviy raqamli ta’lim muhitida talabalar bilimini baholash jarayonini avtomatlashtirish va o‘quv natijalarini tahlil qilish masalasi dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi an’anaviy nazorat usullarini takomillashtirish, bilimlarni obyektiv baholash hamda individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotning obyekti sifatida sun’iy intellekt asosidagi aqlli onlayn test tizimlari va ularning ta’lim jarayonidagi analitik imkoniyatlari tanlab olindi. Tadqiqot doirasida ta’lim analitikasi, adaptiv testlash, avtomatik baholash va o‘quv faoliyatini monitoring qilish texnologiyalarining ilmiy-uslubiy asoslari ko‘rib chiqiladi. Mavzuga oid ilmiy tadqiqotlarda onlayn test tizimlari asosan bilimni nazorat qilish vositasi sifatida talqin etilgan bo‘lsa-da, zamonaviy yondashuvlar ushbu tizimlarni intellektual tahlil va prognozlash mexanizmlari bilan integratsiyalash zaruratini ko‘rsatmoqda. Biroq amaldagi ko‘plab platformalarda test natijalarini chuqur analitik tahlil qilish, talabalar bilim darajasini individual baholash hamda o‘quv jarayoniga moslashtirilgan tavsiyalarni shakllantirish imkoniyatlari yetarli darajada rivojlanmagan. Ayrim tadqiqotlarda sun’iy intellektning ta’limdagi afzalliklari yoritilgan bo‘lsa-da, aqlli test tizimlarini yaratishda ta’lim analitikasi bilan integratsiyalashgan yondashuvning ilmiy va amaliy jihatlari to‘liq ochib berilmagan.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt integratsiyasi asosida aqlli onlayn test tizimlarini yaratishning samarali mexanizmlarini tadqiq etishdan iborat. Tadqiqot jarayonida zamonaviy AI texnologiyalari, adaptiv testlash algoritmlari va avtomatik tahlil metodlarining

imkoniyatlari o‘rganildi. Shuningdek, aqlli test tizimlarining real vaqt rejimida monitoring olib borish, o‘quv natijalarini prognozlash va ta’lim sifatini oshirishdagi ahamiyati tahlil qilindi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi sun’iy intellekt va ta’lim analitikasi integratsiyasi asosida talabalar bilimini baholashning moslashuvchan va avtomatlashtirilgan modelini taklif etish bilan izohlanadi.

Adabiyotlar sharxi. So‘nggi yillarda ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari tezlashib, sun’iy intellekt (SI) va ta’lim analitikasi asosida ishlovchi intellektual o‘quv platformalarini yaratish dolzarb ilmiy yo‘nalishga aylandi. O‘zbekiston Respublikasida sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4996-son qarorida SI texnologiyalarini barcha sohalarga, xususan ta’lim tizimiga keng joriy etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [Mirziyoyev, 2021: 1]. Bu esa ta’lim jarayonini avtomatlashtirish, raqamli baholash tizimlarini rivojlantirish va o‘quv natijalarini intellektual tahlil qilishga asoslangan yangi yondashuvlarni talab etadi.

Ilmiy adabiyotlarda ta’lim analitikasi (learning analytics) o‘quv jarayonida hosil bo‘ladigan katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish orqali qaror qabul qilish jarayonini optimallashtiruvchi tizim sifatida qaraladi. Siemensning fikricha, ta’lim analitikasi raqamli muhitda o‘quv faoliyatini tushunish va boshqarish uchun ma’lumotlarga asoslangan ilmiy yondashuvni shakllantiradi [Siemens, 2013: 1380]. Bu yondashuv an’anaviy baholash usullaridan farqli ravishda jarayonni emas, balki natija va xulq-atvor dinamikasini ham tahlil qilish imkonini beradi.

Ferguson tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ta’lim analitikasi o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini aniqlash, ularning o‘zlashtirish darajasini prognoz qilish hamda shaxsiylashtirilgan ta’lim muhitini yaratishda asosiy vosita sifatida talqin etiladi [Ferguson, 2012: 305]. Bu esa zamonaviy ta’limda adaptiv yondashuvlar va moslashuvchan o‘quv tizimlarini ishlab chiqish zaruratini kuchaytiradi.

Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv ta’lim tizimlari bo‘yicha Brusilovsky tadqiqotlarida o‘quv materiallari va test topshiriqlarini foydalanuvchi bilim darajasiga mos ravishda avtomatik sozlovchi intellektual mexanizm sifatida tavsiflanadi [Brusilovsky, 1999: 160]. Ushbu yondashuv ta’lim jarayonining

individuallashtirilishini ta’minlab, har bir talabaga mos bilim yo‘nalishini shakllantirish imkonini beradi.

Woolf esa intellektual o‘qitish tizimlari (Intelligent Tutoring Systems) yordamida talabalarning o‘quv jarayonidagi xatti-harakatlarini real vaqt rejimida tahlil qilish va ularga mos tavsiyalar berish mumkinligini asoslab beradi [Woolf, 2010: 52]. Bu yondashuv sun’iy intellektni nafaqat baholash, balki o‘qitish jarayonini boshqarish vositasiga aylantiradi.

Educational Data Mining (EDM) yo‘nalishida Baker va Inventado talabalarning o‘quv faoliyati natijalarini tahlil qilish orqali bilimdagi bo‘shliqlarni aniqlash va kelajakdagi natijalarni prognozlash mumkinligini ta’kidlaydi [Baker & Inventado, 2014: 63]. Bu esa test natijalarini faqat baholash emas, balki diagnostik tahlil qilish imkonini beradi.

Romero va Ventura tadqiqotlarida esa ta’lim ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish masofaviy ta’lim tizimlarining samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning faolligini monitoring qilish va qaror qabul qilish jarayonini qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynashi ko‘rsatilgan [Romero & Ventura, 2010: 602]. Bu yondashuv katta ma’lumotlar (Big Data) va SI integratsiyasining ta’limdagi ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt integratsiyasi asosida yaratiladigan aqlli onlayn test tizimlari nafaqat bilimlarni baholash vositasi, balki o‘quv jarayonini boshqarish, prognozlash va shaxsiylashtirishga xizmat qiluvchi kompleks intellektual platforma sifatida rivojlanmoqda. Shu bilan birga, real vaqt rejimida adaptiv ishlovchi, avtomatik tahlil va qaror qabul qilish funksiyalariga ega integratsiyalashgan tizimlar bo‘yicha ilmiy izlanishlar hali ham chuqurlashtirishni talab etadi.

Tadqiqot usullari. Mazkur tadqiqotda ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt integratsiyasi asosida aqlli onlayn test tizimlarini ishlab chiqish muammosini o‘rganish uchun kompleks ilmiy yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini raqamli ta’lim tizimlarida ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish, adaptiv o‘qitish algoritmlari hamda ta’lim jarayonini intellektual tahlil qilish konsepsiyalari

tashkil etdi. Bu yondashuv avvalgi bo‘limlarda tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar – Siemens, Ferguson, Brusilovsky, Woolf hamda Baker va Romero ishlanmalarida ilgari surilgan nazariy qarashlarga tayangan holda shakllantirildi.

Tadqiqot jarayonida birinchi navbatda analitik-kontent tahlil usuli qo‘llanildi. Ushbu usul orqali ta’lim analitikasi, sun’iy intellekt va adaptiv testlashga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar tizimli o‘rganildi. Kontent tahlil natijasida onlayn test tizimlarining an’anaviy baholash usullaridan farqli jihatlari, xususan real vaqt rejimida ma’lumotlarni qayta ishlash va o‘quvchi faoliyatini prognozlash imkoniyatlari aniqlashtirildi.

Ikkinchi bosqichda qiyosiy tahlil (comparative analysis) usuli qo‘llanildi. Ushbu usul orqali an’anaviy test tizimlari bilan sun’iy intellektga asoslangan aqlli test platformalari funksional imkoniyatlari, samaradorligi va moslashuvchanligi jihatidan solishtirildi. Natijada, SI asosidagi tizimlar nafaqat baholash, balki diagnostika va individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirishda ham ustunlikka ega ekanligi asoslandi. Shuningdek, tadqiqotda sistemali yondashuv muhim o‘rin egalladi. Bu yondashuv orqali aqlli test tizimi yagona kompleks model sifatida ko‘rib chiqildi va uning tarkibiy qismlari – ma’lumotlarni yig‘ish moduli, tahlil algoritmlari, baholash mexanizmlari hamda foydalanuvchi interfeysi o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilindi. Ushbu yondashuv Woolf tomonidan ilgari surilgan intellektual o‘qitish tizimlari konsepsiyasi bilan bevosita uyg‘unlikka ega [Woolf, 2010: 52]. Tadqiqotning amaliy qismida ta’lim ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish (Educational Data Mining) usullari qo‘llanildi. Bu orqali talabalar test natijalari asosida bilim darajasini aniqlash, xatoliklar strukturasini tahlil qilish va kelajakdagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini prognozlash imkoniyati o‘rganildi. Baker va Inventado tomonidan ishlab chiqilgan EDM yondashuvlari ushbu jarayonda metodologik asos bo‘lib xizmat qildi [Baker & Inventado, 2014: 63]. Bundan tashqari, tadqiqotda statistik tahlil va prognozlash usullari ham qo‘llanildi. Ushbu usullar yordamida test natijalari dinamikasi o‘rganilib, o‘quvchilarning bilim darajasidagi o‘zgarishlar matematik modellar asosida baholandi. Romero va Ventura tadqiqotlarida ta’kidlanganidek, bunday yondashuv masofaviy

ta’lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi [Romero & Ventura, 2010: 602].

Umuman olganda, qo‘llanilgan tadqiqot usullari ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt integratsiyasiga asoslangan aqlli onlayn test tizimlarining ilmiy-nazariy va amaliy asoslarini kompleks tarzda o‘rganish imkonini berdi hamda oldingi bo‘limlarda shakllantirilgan nazariy xulosalarni empirik jihatdan mustahkamladi.

Tadqiqot natijalari. Mazkur tadqiqotda ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt integratsiyasi asosida aqlli onlayn test tizimlarini yaratish imkoniyatlari nazariy va metodologik jihatdan o‘rganildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt asosidagi test tizimlari an’anaviy baholash usullaridan farqli ravishda nafaqat bilimni tekshiradi, balki o‘quv jarayonini chuqur tahlil qilish va boshqarish imkonini ham beradi. Tizimlar real vaqt rejimida natijalarni qayta ishlash, talabalar bilim darajasini aniqlash va individual o‘zlashtirish dinamikasini baholash imkoniyatiga ega ekani aniqlandi. Shuningdek, adaptiv yondashuv asosida test savollarini foydalanuvchi bilim darajasiga moslashtirish orqali baholash aniqligi oshishi va subyektivlik kamayishi kuzatildi. Bundan tashqari, o‘quv natijalarini tahlil qilish orqali bilimdagi bo‘shliqlarni aniqlash hamda kelgusidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini prognozlash imkoniyati mavjudligi tasdiqlandi. Umuman olganda, aqlli onlayn test tizimlari ta’lim sifatini oshirish, baholash jarayonini avtomatlashtirish va o‘quv jarayonini shaxsiylashtirishda samarali vosita ekanligi aniqlandi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt integratsiyasi asosida aqlli onlayn test tizimlarini yaratishning ilmiy va amaliy jihatlari o‘rganildi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli ta’lim muhitida an’anaviy baholash tizimlari o‘zining cheklangan imkoniyatlari bilan ajralib turadi, shu bois ularni intellektual tahlil va avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish mexanizmlari bilan boyitish zarur hisoblanadi. Tadqiqot natijalari asosida sun’iy intellektga asoslangan test tizimlari nafaqat bilimni baholash, balki o‘quv jarayonini monitoring qilish, individual yondashuvni shakllantirish va o‘quv natijalarini prognozlashda ham samarali vosita ekanligi aniqlandi. Bu esa ta’lim jarayonini shaxsiylashtirish va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, ta’lim analitikasi va sun’iy intellekt

integratsiyasi zamonaviy ta’lim tizimining innovatsion rivojlanish yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, aqlli onlayn test tizimlarini joriy etish ta’lim sifatini oshirish va raqamli ta’limni yangi bosqichga olib chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. “Sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4996-son qaror. Toshkent, 2021.

2. Siemens G. Learning Analytics: The Emergence of a Discipline. American Behavioral Scientist. 2013. Vol. 57(10). pp. 1380–1400.

3. Ferguson R. Learning Analytics: Drivers, Developments and Challenges. International Journal of Technology Enhanced Learning. 2012. Vol. 4(5–6). pp. 304–317.

4. Brusilovsky P. Adaptive and Intelligent Technologies for Web-based Education. International Journal of Artificial Intelligence in Education. 1999. Vol. 13. pp. 159–172.

5. Woolf B.P. Building Intelligent Interactive Tutors: Student-centered Strategies for Revolutionizing E-learning. Morgan Kaufmann, 2010.

6. Baker R., Inventado P. Educational Data Mining and Learning Analytics. Springer, 2014. pp. 61–75.

7. Romero C., Ventura S. Educational Data Mining: A Review of the State of the Art. IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics. 2010. Vol. 40(6). pp. 601–618.

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA DASTURLASH FANINI O‘QITISH METODIKASINING PEDAGOGIK ASOSLARI

Isroilov Nurshohruh Sunnat o‘g‘li

Navoiy davlat universiteti “Professional ta’lim: axborot tizimlari va texnologiyalari” yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Nazarova Durdona Burxonjon qizi

Navoiy davlat universiteti “Dasturiy injiniring”
yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun’iy intellekt asosida dasturlash fanini o‘qitish metodikasining pedagogik asoslari tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy raqamli pedagogika sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalarining dasturlash ta’limiga ta’siri, kompetensiyaviy yondashuv, konstruktivistik ta’lim, muammoli o‘qitish va adaptiv ta’lim texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, dasturlash ta’limi, pedagogik yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, adaptiv ta’lim, konstruktivistik ta’lim, generativ AI, algoritmik tafakkur, raqamli pedagogika, interaktiv o‘qitish.

Bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyatning barcha sohalari qatori ta’lim tizimiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalarida informatika va dasturlash fanlarini o‘qitishda sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish pedagogik jarayonning mazmuni, shakli va metodlarini qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda. Raqamli transformatsiya sharoitida zamonaviy mutaxassisdan nafaqat dasturlash ko‘nikmalariga ega bo‘lish, balki sun’iy intellekt asosidagi texnologiyalar bilan ishlash kompetensiyalarini ham egallashi talab qilinmoqda [1]. Shu sababli “Sun’iy intellekt asosida dasturlash” fanini samarali o‘qitish metodikasini ishlab chiqish pedagogika fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

So‘nggi yillarda generativ sun’iy intellekt tizimlarining rivojlanishi dasturlashni o‘qitish jarayoniga yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda murakkab pedagogik muammolarni ham olib kirdi. Xususan, avtomatik kod generatsiyasi, kodni tahlil qilish va virtual yordamchi tizimlardan foydalanish talabalarning mustaqil fikrlashi hamda algoritmik tafakkurini rivojlantirish masalasini qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda. Tadqiqotchilar dasturlashni o‘qitishda kod yozishdan ko‘ra, kodni tushunish, tahlil qilish va uning ishlash mexanizmini anglashga yo‘naltirilgan metodik yondashuvlarni muhim deb hisoblamoqdalar [2]. Bu esa o‘qitish jarayonida vizual modellashtirish, interaktiv simulyatsiya va muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish zaruratini kuchaytiradi.

Sun’iy intellektga oid ta’limni tashkil etishda pedagogik dizayn masalasi ham alohida ahamiyatga ega. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, AI-ta’lim samaradorligi o‘quv jarayonining metodik jihatdan to‘g‘ri loyihalashtirilishiga, o‘quvchilarning faol ishtirokiga va amaliy faoliyat bilan integratsiyalashgan ta’limga bog‘liqdir [3]. Shu nuqtai nazardan, loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim, tadqiqotga yo‘naltirilgan yondashuv va adaptiv o‘qitish metodlari sun’iy intellekt asosida dasturlash fanini o‘qitishda samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mahalliy tadqiqotlarda ham sun’iy intellektni informatika ta’limiga integratsiyalash masalalari keng yoritilmoqda. Xususan, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish o‘quv jarayonining interaktivligini oshirishi, individual yondashuvni ta’minlashi va talabalar kompetentligini rivojlantirishga xizmat qilishi ta’kidlanadi [4]. Bundan tashqari, sun’iy intellekt asosidagi pedagogik dasturlarni yaratish va rivojlantirish jarayonida talabalar kompetensiyalarini shakllantirish, ma’lumotlar savodxonligi, pedagogik dizayn va axloqiy mas’uliyat kabi ko‘nikmalarni rivojlantirish muhim metodik omil sifatida qaralmoqda [5].

Zamonaviy raqamli pedagogika konsepsiyalarida sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quv jarayonini individuallashtirish, o‘quv faoliyatini monitoring qilish va adaptiv ta’lim muhitini yaratishning samarali vositasi sifatida baholanmoqda [6]. Shu bois, “Sun’iy intellekt asosida dasturlash” fanini o‘qitish metodikasining pedagogik asoslarini ilmiy jihatdan tadqiq etish, innovatsion metodlarni aniqlash va amaliy ta’lim jarayoniga joriy etish bugungi kunning muhim ilmiy-pedagogik vazifalaridan biri hisoblanadi.

Sun’iy intellekt asosida dasturlash fanini o‘qitish metodikasining pedagogik asoslari zamonaviy ta’lim paradigmasi, raqamli pedagogika va kompetensiyaviy yondashuv tamoyillariga tayanadi. Bugungi kunda dasturlashni o‘qitishda faqat sintaktik bilimlarni shakllantirish yetarli emas, balki talabalarda algoritmik tafakkur, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, kreativ fikrlash va sun’iy intellekt vositalaridan ongli foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda [1].

Sun’iy intellekt asosida dasturlash fanini o‘qitishda eng muhim pedagogik asoslardan biri kompetensiyaviy yondashuv hisoblanadi. Mazkur yondashuv

talabaning nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalashiga xizmat qiladi. Ayniqsa, ChatGPT, Copilot, Gemini kabi generativ AI vositalaridan foydalanish orqali talabalar kod yozish, xatolarni aniqlash va algoritmlarni optimallashtirish jarayonida mustaqil izlanishga yo‘naltiriladi. Biroq bunda o‘qituvchi nazorati va metodik boshqaruv muhim o‘rin tutadi. Chunki sun’iy intellekt vositalariga haddan tashqari bog‘lanib qolish talabaning mustaqil fikrlash ko‘nikmasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [2].

Dasturlash fanini sun’iy intellekt asosida o‘qitishda konstruktivistik yondashuv ham muhim pedagogik asoslardan biri sanaladi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, talaba tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki bilimni mustaqil shakllantiruvchi subyekt sifatida qaraladi. Sun’iy intellekt vositalari yordamida muammoli topshiriqlarni bajarish, loyihalar yaratish va algoritmlarni modellashtirish jarayonida talabalar bilimni amaliy faoliyat orqali egallaydilar [3]. Ayniqsa, Python Tutor kabi vizual dasturlar algoritmlarning ishlash mexanizmini tushunishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, sun’iy intellekt asosida dasturlashni o‘qitishda muammoli ta’lim texnologiyasi alohida pedagogik ahamiyatga ega. Mazkur metod orqali talabalarga real hayotiy vaziyatlarga asoslangan dasturlash masalalari beriladi va ularni AI vositalari yordamida tahlil qilish hamda yechim ishlab chiqish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Bu esa talabalarning tahliliy fikrlashi va ijodiy yondashuvini rivojlantiradi [4].

Pedagogik jihatdan yana bir muhim omil — adaptiv o‘qitish texnologiyasidir. Sun’iy intellekt tizimlari talabaning bilim darajasi, o‘zlashtirish sur’ati va qiziqishlarini tahlil qilgan holda individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi. Natijada kuchsiz talabalar uchun qo‘shimcha tushuntirishlar, yuqori o‘zlashtiruvchi talabalar uchun esa murakkabroq topshiriqlar tavsiya etiladi. Bu esa differensial ta’limni samarali tashkil etishga xizmat qiladi [5].

Quyidagi 1-jadvalda sun’iy intellekt asosida dasturlash fanini o‘qitishning asosiy pedagogik yondashuvlari va ularning didaktik imkoniyatlari keltirilgan.

Sun’iy intellekt asosida dasturlash fanini o‘qitishning asosiy pedagogik yondashuvlari va ularning didaktik imkoniyatlari

1-jadval

Pedagogik yondashuv	Mazmuni	Ta’lim jarayonidagi ahamiyati
Kompetensiyaviy yondashuv	Nazariy bilimni amaliy faoliyat bilan bog‘lash	Talabada real dasturlash kompetensiyalarini shakllantiradi
Konstruktivistik yondashuv	Bilimni mustaqil olish va izlanishga asoslanish	Mustaqil fikrlash va kreativlikni rivojlantiradi
Muammoli ta’lim	Muammoli vaziyatlar asosida o‘qitish	Algoritmik va tahliliy tafakkurni rivojlantiradi
Adaptiv o‘qitish	Individual ta’lim trayektoriyasini yaratish	Har bir talabaning imkoniyatiga mos ta’lim beradi
Loyihaviy ta’lim	Amaliy loyiha va dasturlar yaratish	Jamoaviy ishlash va amaliy tajribani oshiradi
Interaktiv o‘qitish	AI vositalari orqali muloqotli ta’lim	O‘quv motivatsiyasi va faollikni oshiradi

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt asosida dasturlash fanini o‘qitish zamonaviy ta’lim tizimining muhim va istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga integratsiyalashuvi dasturlash fanini o‘qitishda interaktivlikni oshirish, individual yondashuvni ta’minlash hamda talabalarning algoritmik va tahliliy tafakkurini rivojlantirish imkonini bermoqda.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishda metodik nazoratni to‘g‘ri tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Chunki AI texnologiyalaridan me’yoridan ortiq foydalanish talabalarning mustaqil izlanish faoliyati va tanqidiy fikrlashiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli o‘qituvchi sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish jarayonida pedagogik boshqaruvni amalga oshirishi, akademik halollik va axborot madaniyatini shakllantirishga alohida e’tibor qaratishi zarur.

FOYDALANILGAN ADBIYOTLAR

1. Taylakova G.B. The Role of Artificial Intelligence in the Development of Students' Digital Competence on the Basis of a Cluster Approach: On the Example of Integration of Fundamental Sciences // *International Journal of Pedagogics*. – 2026. – Vol. 6, Issue 3. – P. 95–100. – DOI: 10.37547/ijp/Volume06Issue03-18.

2. Rubio-Manzano C., Meza J., Fernandez-Santibáñez R., Vidal-Castro C. Teaching Programming in the Age of Generative AI: Insights from Literature, Pedagogical Proposals, and Student Perspectives // *arXiv preprint*. – 2025. – arXiv:2507.00108v1.

3. Yue M., Jong M.S.-Y., Dai Y. Pedagogical Design of K-12 Artificial Intelligence Education: A Systematic Review // *Sustainability*. – 2022. – Vol. 14, № 23. – Article 15620. – DOI: 10.3390/su142315620.

4. Turdaliyeva N.A. Informatikani o‘qitishda sun’iy intellektdan foydalanish // *Ta’lim va taraqqiyot ilmiy-uslubiy jurnali*. – 2025. – №2-son. – B. 225–232.

5. Urinbaeva G.Q., Aybosinova G.M. Methodology for the Formation of Students' Competencies in Creating and Developing Pedagogical Programs Based on Artificial Intelligence // *Eurasian Journal of Mathematical Theory and Computer Sciences*. – 2025. – Vol. 5, Issue 3. – P. 7–11. – DOI: 10.5281/zenodo.15043435.

6. Saidov U.B. Sun’iy intellekt va raqamli pedagogika asoslari // *Maktabgacha va maktab ta’limi*. – 2025. – №12.

O‘ZBEKISTONDA SANOAT ISHLAB CHIQARISHNI BOSHQARISHDA RAQAMLI INTEGRATSIYA VA SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA QAROR QABUL QILISH TIZIMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Xuramova Farangiz Uchqun qizi

Jizzax politexnika instituti, p.f.f.d. (PhD), dotsent v.b

Jizzax politexnika instituti,

O‘ralov Javohir Umarovich

“Kompyuter va dasturiy injiniring” kafedrasi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekistonda sanoat ishlab chiqarishni boshqarishda raqamli integratsiya va sun’iy intellekt texnologiyalari asosida qaror qabul qilish tizimlarini takomillashtirish masalalari tahlil etiladi. Zamonaviy sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini samarali tashkil etish, resurslardan oqilona foydalanish va raqobatbardoshlikni oshirish uchun ilg‘or raqamli texnologiyalarni joriy etish zarurati ortib bormoqda. Tadqiqotda Big Data, IoT va sun’iy intellekt asosida ishlovchi tahliliy tizimlar yordamida real vaqt rejimida ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash hamda asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyatlari yoritilgan.

Shuningdek, maqolada raqamli integratsiya orqali turli ishlab chiqarish tizimlarini yagona axborot makoniga birlashtirish, boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish va inson omiliga bog‘liq xatoliklarni kamaytirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Sun’iy intellekt asosidagi qaror qabul qilish tizimlari yordamida bashoratli tahlilni amalga oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish hamda strategik boshqaruv samaradorligini oshirish yo‘llari asoslab berilgan. Natijada, O‘zbekistonda sanoat korxonalarini raqamli transformatsiya qilish orqali innovatsion rivojlanishni ta’minlash mumkinligi ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so'zlar: raqamli integratsiya, sun’iy intellekt, sanoat ishlab chiqarish, qaror qabul qilish tizimlari, Big Data, IoT, bashoratli tahlil, raqamli transformatsiya, avtomatlashtirish, boshqaruv samaradorligi.

Dolzarblik

Hozirgi kunda O‘zbekistonda sanoat sohasida raqamli transformatsiya va “aqlli ishlab chiqarish” konsepsiyasini joriy etish muhim ilmiy va amaliy masala hisoblanadi. Korxonalarda ishlab chiqarish jarayonlarini samarali tashkil etish, resurslardan oqilona foydalanish, nosozliklarni oldindan aniqlash va mahsulot sifatini oshirish kabi vazifalarni an’anaviy boshqaruv usullari bilan hal qilish qiyin. Uskunalar va texnologiyalar sonining ortishi, ishlab chiqarish jarayonlarida hosil bo‘ladigan katta hajmdagi ma’lumotlar va global raqobatning kuchayishi zamonaviy boshqaruv tizimlarini takomillashtirish zaruratini keltirib chiqaradi. Shu nuqtai nazardan, raqamli integratsiya va sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash ishlab chiqarish jarayonlarini

avtomatlashtirish, resurslarni optimal boshqarish va qaror qabul qilishning aniqligi va tezligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Sun’iy intellekt va raqamli integratsiya texnologiyalari yordamida ishlab chiqarish jarayonlarida real vaqt monitoringi, bashoratli tahlil, sifat nazorati va avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish tizimlari joriy etilishi mumkin. Bu esa korxonalarda uzluksiz ishlab chiqarish, nosozliklardan keladigan yo‘qotishlarni kamaytirish va mahsulot sifatini oshirish imkoniyatini yaratadi. Shu bois, mazkur mavzu ilmiy jihatdan yangi yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliy jihatdan korxonalarni raqamli transformatsiya qilish nuqtai nazaridan dolzarb ahamiyatga ega.

Maqsad va vazifalar

Maqsad – O‘zbekiston sanoat korxonalarida raqamli integratsiya va sun’iy intellekt texnologiyalari asosida qaror qabul qilish tizimlarini takomillashtirish orqali ishlab chiqarish jarayonlarini samarali boshqarish va resurslardan optimal foydalanishni ta’minlashdir.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

• Sanoat ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishning amaldagi tizimlarini tahlil qilish va ularning samaradorligini baholash.

• Raqamli integratsiya va sun’iy intellekt texnologiyalarining boshqaruv tizimlariga qo‘llanilish imkoniyatlarini aniqlash.

• Big Data va IoT ma’lumotlarini yig‘ish, tahlil qilish va qaror qabul qilish jarayoniga integratsiya qilish.

• Qaror qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va nosozliklar xavfini kamaytirish.

• Taklif etilgan tizimning amaliy samaradorligini baholash va ishlab chiqarish jarayonlarida qo‘llash yo‘llarini tavsiflash.

Ilmiy yangilik

Ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, O‘zbekistonda sanoat ishlab chiqarish boshqaruvida **raqamli integratsiya va sun’iy intellektning kompleks qo‘llanilishi** bo‘yicha yangi yondashuv ishlab chiqilgan. Big Data va IoT ma’lumotlarini sun’iy intellekt algoritmlari yordamida real vaqt rejimida tahlil qilish va

qaror qabul qilish jarayonini takomillashtirish imkoniyati ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, avtomatlashtirilgan va bashoratli boshqaruv tizimini joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va nosozliklar xavfini kamaytirish imkoniyatlari korxonalarda amaliy qo‘llanilish nuqtai nazaridan tadqiq qilingan.

Metodologiya

Tadqiqot metodologiyasi bir nechta integratsiyalashgan yondashuvlarni o‘z ichiga oladi.

Avvalo, tahliliy metodlar yordamida O‘zbekiston sanoat korxonalarida amaldagi boshqaruv tizimlari va ishlab chiqarish jarayonlari o‘rganildi. Bu jarayonda statistik ma’lumotlar, korxonalardan olingan hisobotlar va ilg‘or texnologiyalar tahlili asosiy vosita sifatida ishlatildi.

Big Data va IoT tizimlaridan foydalanish orqali ishlab chiqarish jarayonlaridan real vaqt rejimida ma’lumotlar yig‘ildi, saqlandi va tahlil qilindi. Ushbu ma’lumotlar sun’iy intellekt algoritmlari yordamida qayta ishlanib, bashoratli tahlil amalga oshirildi va qaror qabul qilish jarayoni optimallashtirildi.

Shuningdek, simulyatsiya va modellashtirish metodlari qo‘llanilib, ishlab chiqarish jarayonlarining turli stsenariylari virtual muhitda modellashtirildi. Bu tizimning samaradorligini baholash va optimallashtirish imkonini berdi. Eksperimental tekshiruvlar yordamida taklif etilgan tizimning amaliy qo‘llanilishi va samaradorligi korxonalarda sinovdan o‘tkazildi.

Metodologiya doirasida sun’iy intellekt algoritmlarining o‘z-o‘zini o‘rganish xususiyati (machine learning) hisobga olinib, tizim vaqt o‘tishi bilan yanada mukammal natijalar berishi ta’minlandi. Shu tarzda, qaror qabul qilish jarayonlari avtomatlashtirilgan va raqamli transformatsiya jarayoni bilan uyg‘unlashgan holda rivojlantirildi.

XULOSA

O‘zbekiston sanoat ishlab chiqarish korxonalarida raqamli integratsiya va sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash boshqaruv samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va resurslardan oqilona foydalanish imkonini beradi. Bashoratli tahlil yordamida uskunalardagi nosozliklarni oldindan aniqlash, real

vaqt monitoringi orqali jarayonlarni uzluksiz nazorat qilish va intellektual sifat nazorati orqali mahsulot sifatini oshirish mumkin.

Sun’iy intellekt algoritmlari va raqamli integratsiya vositalari orqali ishlab chiqarish jarayonlari avtomatlashtirilgan, bashoratli va uzluksiz boshqaruvga o‘tadi. Bu esa korxonalarda raqobatbardoshlikni oshirish, innovatsion rivojlanishni ta’minlash va ishlab chiqarish samaradorligini yuqori darajaga ko‘tarish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, mazkur tadqiqot ilmiy jihatdan yangi yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliy jihatdan korxonalarni raqamli transformatsiya qilish yo‘nalishida muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Chu A. My. The Role of Big Data Analytics and AI in Smart Manufacturing: An Overview // ResearchGate, 2021.
2. Wang J. Big Data Analytics for Intelligent Manufacturing Systems // ScienceDirect, 2022.
3. Jagatheesaperumal S.K., et al. The Duo of Artificial Intelligence and Big Data for Industry 4.0: Applications and Challenges // arXiv, 2021.
4. Dai H.N., Wang H., Xu G., Wan J., Imran M. Big Data Analytics for Manufacturing Internet of Things // arXiv, 2019.
5. Deliu D. The Role of Artificial Intelligence and Big Data Analytics in Manufacturing // MDPI Electronics, 2024.
6. Rahmani A.M., et al. Artificial Intelligence Approaches for Big Data Analytics: A Survey // PMC, 2021.
7. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2020.
8. Domingos P. The Master Algorithm: How the Quest for the Ultimate Learning Machine Will Remake Our World. – Basic Books, 2015.
9. Lazzeretti L. Artificial Intelligence, Big Data and Industry 4.0 in Firms // Taylor & Francis, 2023.
10. Adeghe R., Gupta S., Kumar A., et al. Artificial Intelligence and Big Data Analytics for Modern Industries // Deep Science Research, 2024.

ISHLAB CHIQARISH JARAYONLARINI BOSHQARISHDA BIG DATA VA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Xuramova Farangiz Uchqun qizi

Jizzax politexnika instituti, p.f.f.d. (PhD), dotsent v.b.

Qobilova Iroda Mamirbek qizi

Jizzax politexnika instituti,

“Kompyuter va dasturiy injiniring” kafedrasi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishda Big Data va sun’iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish masalalari tahlil qilinadi. Zamonaviy ishlab chiqarish korxonalarida katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash va qayta ishlash jarayonlari boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt algoritmlari yordamida jarayonlarni optimallashtirish, nosozliklarni oldindan aniqlash (prediktiv tahlil), resurslardan samarali foydalanish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda Big Data va sun’iy intellekt integratsiyasi asosida ishlab chiqarish tizimlarini raqamlashtirish va avtomatlashtirishning afzalliklari hamda amaliy qo‘llanilish yo‘nalishlari yoritilgan. Natijada, korxonalarda innovatsion boshqaruv yondashuvlarini joriy etish orqali raqobatbardoshlikni oshirish mumkinligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Big Data, sun’iy intellekt, ishlab chiqarish jarayonlari, boshqaruv tizimlari, prediktiv tahlil, raqamli transformatsiya, avtomatlashtirish, ma’lumotlar tahlili, samaradorlik, optimallashtirish.

Mavzuning dolzarbligi.

Hozirgi kunda jahon miqyosida sanoat sohasida raqamli transformatsiya jarayonlari jadal sur’atlar bilan rivojlanmoqda. Ishlab chiqarish korxonalarida raqobatning kuchayishi, resurslardan samarali foydalanish zarurati hamda mahsulot sifatiga qo‘yilayotgan talablarning ortib borishi boshqaruv tizimlarini takomillashtirishni talab etmoqda. An’anaviy boshqaruv usullari katta hajmdagi

ma’lumotlarni tezkor va samarali qayta ishlash imkonini bermagani sababli, zamonaviy texnologiyalarga ehtiyoj ortib bormoqda.

Big Data texnologiyalari ishlab chiqarish jarayonlarida hosil bo‘ladigan katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash va tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt algoritmlari ushbu ma’lumotlar asosida aniq prognozlar qilish, nosozliklarni oldindan aniqlash, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish hamda inson omiliga bog‘liq xatoliklarni kamaytirishga xizmat qiladi. Bu esa korxonalar faoliyatining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Bundan tashqari, sanoatda “aqlli ishlab chiqarish” (Smart Manufacturing) konsepsiyasining keng joriy etilishi Big Data va sun’iy intellekt texnologiyalarining ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida real vaqt rejimida monitoring, avtomatlashtirilgan boshqaruv va tezkor qaror qabul qilish imkoniyatlari yaratiladi.

Shu sababli, ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishda Big Data va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish masalasi nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi. Bu yo‘nalishda tadqiqotlar olib borish korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.Ishlab chiqarish jarayonlarini raqamli tahlil asosida boshqarish — bu boshqaruv tizimidagi sifat o‘zgarishidir. Big Data instrumentlari korxonaning ichki mexanizmlarini shaffoflashtirib, quyidagi strategik yo‘nalishlarda sezilarli natijalar beradi:

1. Real vaqt rejimida monitoring: Ma’lumotdan qarorgacha

Zamonaviy ishlab chiqarish korxonalarida real vaqt rejimida monitoring tizimlarini joriy etish boshqaruv samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Ushbu yondashuv orqali ishlab chiqarish jarayonlaridan uzluksiz ravishda ma’lumotlar yig‘iladi, tahlil qilinadi va ular asosida tezkor boshqaruv qarorlari qabul qilinadi.

Real vaqt monitoringi Big Data, IoT (Internet of Things) qurilmalari va sun’iy intellekt texnologiyalarining integratsiyasi asosida amalga oshiriladi. Sensorlar yordamida uskunalarning ishlash holati, ishlab chiqarish tezligi, harorat, bosim kabi

muhim parametrlar doimiy ravishda kuzatib boriladi. Ushbu ma’lumotlar markaziy tizimga uzatiladi va tahliliy dasturlar orqali qayta ishlanadi.

Natijada “ma’lumot → tahlil → qaror → amal” zanjiri uzluksiz ishlaydi. Bu esa quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- ishlab chiqarish jarayonlaridagi muammolarni darhol aniqlash;
- tezkor va asoslangan qarorlar qabul qilish;
- ishlab chiqarish samaradorligini oshirish;
- resurslar sarfini optimallashtirish;
- nosozliklarning oldini olish.

Sun’iy intellekt algoritmlari real vaqt ma’lumotlarini tahlil qilib, operatorlarga tavsiyalar beradi yoki avtomatik boshqaruv qarorlarini ishlab chiqadi. Masalan, tizim uskunaning yuklanish darajasi oshib ketganini aniqlasa, avtomatik ravishda ish rejimini o‘zgartirishi yoki ogohlantirish yuborishi mumkin.

Shu bilan birga, real vaqt monitoring tizimlari vizual boshqaruv panellari (dashboard) orqali ma’lumotlarni qulay va tushunarli shaklda taqdim etadi. Bu esa menejer va muhandislarga vaziyatni tezda baholash va zarur choralarni ko‘rish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, real vaqt rejimida monitoring ishlab chiqarishda ma’lumotlarni qiymatga aylantirish, ya’ni oddiy kuzatuvdan samarali boshqaruv qarorlarigacha bo‘lgan jarayonni ta’minlaydi. Bu esa korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

2. Bashoratli tahlil: Kutilmagan to‘xtalishlarga chek qo‘yish

Zamonaviy ishlab chiqarish korxonalarida uskunalarning kutilmagan nosozliklari va to‘xtab qolishi katta iqtisodiy yo‘qotishlarga olib keladi. Shu sababli, ushbu muammoni oldindan aniqlash va bartaraf etish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bashoratli tahlil (predictive analytics) aynan shu muammoni hal qilishda samarali vosita sifatida qo‘llaniladi.

Bashoratli tahlil Big Data va sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslanib, uskunalardan real vaqt rejimida kelib tushayotgan ma’lumotlarni (sensor ko‘rsatkichlari, harorat, vibratsiya, bosim va boshqalar) tahlil qiladi. Maxsus

algoritmlar yordamida ushbu ma’lumotlar asosida uskunaning holati baholanadi va ehtimoliy nosozliklar oldindan aniqlanadi. Natijada, texnik xizmat ko‘rsatish ishlari rejalashtirilgan tarzda amalga oshiriladi va kutilmagan to‘xtalishlarning oldi olinadi.

Bunday yondashuv quyidagi afzalliklarni ta’minlaydi:

- uskunalarning ishlash ishonchliligini oshiradi;
- ta’mirlash xarajatlarini kamaytiradi;
- ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi;
- inson omili bilan bog‘liq xatoliklarni kamaytiradi;
- resurslardan samarali foydalanish imkonini yaratadi.

Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi modellardan foydalanish orqali tizim vaqt o‘tishi bilan o‘z-o‘zini o‘rganadi (machine learning) va prognozlarning aniqligi yanada oshib boradi. Bu esa korxonalarga strategik jihatdan to‘g‘ri qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, bashoratli tahlil ishlab chiqarish jarayonlarida kutilmagan to‘xtalishlarni kamaytirish, texnik xizmat ko‘rsatishni optimallashtirish va umumiy samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Sifat nazoratida intellektual yondashuv

Zamonaviy ishlab chiqarish korxonalarida mahsulot sifatini ta’minlash muhim strategik vazifa hisoblanadi. An’anaviy sifat nazorati usullari ko‘pincha inson omiliga bog‘liq bo‘lib, xatolik ehtimolini oshiradi va jarayonni sekinlashtiradi. Shu sababli, sifat nazoratida sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalariga asoslangan intellektual yondashuvlardan foydalanish tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Intellektual sifat nazorati tizimlari ishlab chiqarish jarayonidan kelib tushayotgan katta hajmdagi ma’lumotlarni real vaqt rejimida tahlil qiladi. Ayniqsa, kompyuter ko‘rish (computer vision) texnologiyalari yordamida mahsulotdagi nuqsonlar avtomatik ravishda aniqlanadi. Kameralar va sensorlar orqali olingan tasvirlar sun’iy intellekt algoritmlari tomonidan qayta ishlanib, mahsulot sifati standartlarga mosligi baholanadi.

Bunday yondashuv quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- mahsulotdagi nuqsonlarni yuqori aniqlikda aniqlash;

- sifat nazoratini avtomatlashtirish;
- inson omili ta’sirini kamaytirish;
- ishlab chiqarish jarayonida nuqsonlar sabablarini aniqlash;
- brak mahsulotlar sonini kamaytirish.

Shuningdek, mashinaviy o‘rganish (machine learning) algoritmlari vaqt o‘tishi bilan tizimni yanada takomillashtiradi. Tizim ilgari yuzaga kelgan nuqsonlarni o‘rganib, kelajakda ularning takrorlanish ehtimolini kamaytirishga yordam beradi. Bu esa faqat natijani nazorat qilish emas, balki sifatni boshqarish va oldindan ta’minlash imkonini beradi.

Intellektual yondashuvning yana bir muhim jihati — jarayon ichida sifatni ta’minlash (in-line quality control) konsepsiyasidir. Ya’ni, mahsulot ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichida nazorat qilinadi va muammo aniqlangan zahoti darhol choralar ko‘riladi.

Xulosa qilib aytganda, sifat nazoratida intellektual yondashuv ishlab chiqarishda yuqori sifat standartlariga erishish, xarajatlarni kamaytirish va mijozlar ehtiyojini to‘liq qondirishda muhim rol o‘ynaydi.

XULOSA

Ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishda Big Data va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy sanoat rivojining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu texnologiyalar katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, jarayonlarni real vaqt rejimida nazorat qilish va asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bashoratli tahlil yordamida uskunalardagi nosozliklarni oldindan aniqlash, real vaqt monitoringi orqali jarayonlarni uzluksiz nazorat qilish hamda intellektual sifat nazorati orqali mahsulot sifatini oshirish mumkin. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi tizimlar o‘z-o‘zini o‘rganish xususiyatiga ega bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan boshqaruv jarayonlarini yanada takomillashtiradi. Natijada korxonalarda avtomatlashtirilgan va aqlli boshqaruv tizimlari shakllanadi.

Umuman olganda, Big Data va sun’iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqarish jarayonlariga joriy etish korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish, innovatsion rivojlanishni ta’minlash hamda zamonaviy “aqlli ishlab chiqarish” tizimlariga o‘tishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Chu A. My. The Role of Big Data Analytics and AI in Smart Manufacturing: An Overview // ResearchGate, 2021.
2. Wang J. Big Data Analytics for Intelligent Manufacturing Systems // ScienceDirect, 2022.
3. Jagatheesaperumal S.K. va boshqalar. The Duo of Artificial Intelligence and Big Data for Industry 4.0: Applications and Challenges // arXiv, 2021.
4. Dai H.N., Wang H., Xu G., Wan J., Imran M. Big Data Analytics for Manufacturing Internet of Things // arXiv, 2019.
5. Deliu D. The Role of Artificial Intelligence and Big Data Analytics in Manufacturing // MDPI Electronics, 2024.
6. Rahmani A.M. va boshqalar. Artificial Intelligence Approaches for Big Data Analytics: A Survey // PMC, 2021.
7. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2020.
8. Domingos P. The Master Algorithm: How the Quest for the Ultimate Learning Machine Will Remake Our World. – Basic Books, 2015.
9. Lazzeretti L. Artificial Intelligence, Big Data and Industry 4.0 in Firms // Taylor & Francis, 2023.
10. Adeghe R., Gupta S., Kumar A. va boshqalar. Artificial Intelligence and Big Data Analytics for Modern Industries // Deep Science Research, 2024.

INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING ROLI

Ro‘zmatova Guliruxsor Jahongir qizi,

Samarqand davlat pedagogika instituti magistranti
e-mail: guliruxsorrozmatova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim tizimida sun’iy intellekt (AI) texnologiyalaridan foydalanishning zamonaviy imkoniyatlari, afzalliklari hamda pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, AI asosidagi adaptiv platformalar yordamida maxsus ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilarga individual yondashuvni tashkil etish, ta’lim sifati va samaradorligini oshirish masalalari yoritilgan, bu boradagi xalqaro tajribalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, inklyuziv ta’lim, nogironligi bo‘lgan bolalar, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, adaptiv vositalar.

Annotation: This article analyzes the modern possibilities, advantages, and pedagogical significance of using artificial intelligence (AI) technologies in the inclusive education system. It also highlights the organization of an individual approach for students with special educational needs through AI-based adaptive platforms, as well as the issues of improving the quality and effectiveness of education. In addition, advanced international experiences in this field are analyzed and possibilities for their practical implementation are considered.

Keywords: artificial intelligence, inclusive education, children with disabilities, learner-centered education, adaptive tools.

Аннотация: В данной статье анализируются современные возможности, преимущества и педагогическое значение использования технологий искусственного интеллекта (ИИ) в системе инклюзивного образования. Также рассматриваются вопросы организации индивидуального подхода к учащимся с особыми образовательными потребностями с помощью адаптивных платформ на основе ИИ, а также повышения качества и эффективности образования. Кроме того, анализируется передовой международный опыт в данной области и рассматриваются возможности его практического внедрения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, инклюзивное образование, дети с инвалидностью, личностно-ориентированное обучение, адаптивные средства.

Zamonaviy ta’lim tizimining rivojlanishi raqamli texnologiyalar, xususan, sun’iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Sun’iy intellekt texnologiyalari axborotni qayta ishlash, tahlil qilish, o‘rganish va qaror qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beruvchi zamonaviy texnologiyalar majmuasi bo‘lib, ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda sun’iy intellekt ta’lim jarayonini individuallashtirish, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’minlash va o‘quvchilarning ta’lim ehtiyojlariga moslashuvchan o‘qitishni amalga oshirishda muhim vosita sifatida qaralmoqda.

Bugungi kunda xalqaro miqyosda ta’lim tizimini sun’iy intellekt bilan integratsiya qilish jadal tus olmoqda. Bu borada bir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Jumladan, YUNESKO tomonidan 2021-yilda chop etilgan “AI and Education: Guidance for Policy-Makers” [1] nomli hujjat sun’iy intellekt imkoniyatlari, xavsizlik masalalari va ta’lim kontekstida pedagogik qo‘llash bo‘yicha asosiy prinsiplarni belgilaydi.

Inklyuziv ta’lim – bolalarning imkoniyatlari, individual psixologik, jismoniy nuqson va o‘zlashtirish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladigan maxsus ta’lim jarayoni [2;28].

Shuningdek, inkluziv ta’lim davlat siyosati bo‘lib, nogiron va sog‘lom bolalar o‘rtasidagi to‘siqlarni bartaraf etish, inklyuziv ta’limga muhtoj bolalarni rivojlanishidagi nuqsonlari yoki iqtisodiy qiyinchiliklaridan qat’i nazar, ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo‘naltirilgan umumta’lim jarayoniga qo‘shishni ifodalovchi ta’lim tizimidir. Inklyuziv ta’lim jismoniy va psixik imkoniyatlari cheklangan o‘quvchilarni sog‘lom o‘quvchilar bilan birgalikda o‘qitishni anglatadi [3;9].

Bugungi kunda mamlakatimizda alohida ta’limga ehtiyoji bor, turli darajadagi nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash, ularning jamiyatga moslashuvini ta’minlash, ta’lim olish va kasbga yo‘naltirilishini qo‘llab-quvvatlash masalasiga davlat siyosati darajasida e’tibor qaratilmoqda, bu borada bir qator qonun hujjatlari qabul qilinib, amaliy harakatlar barqaror davom etmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2020-yil

13-oktabrdagi PQ-4860-son qarori[4] ijrosini ta’inlash maqsadida qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son qarori [5] va boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda amalga oshirilishi belgilangan vazifalar ushbu jarayonda zaruriy siyosiy manba sifatida xizmat qiladi.

Sun’iy intellektning inklyuziv ta’limda qo‘llashning asosiy yo‘nalishlaridan biri — ularning nogironligini erta bosqichda aniqlash va baholash imkoniyatini yaratishidir. Sun’iy intellekt muayyan bolalarning xulq-atvori va sog‘lig‘iga oid ma’lumotlarni tahlil qilib, ular uchun individual profil shakllantirishi mumkin. Bundan tashqari, u shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim dasturlarini ishlab chiqish jarayonini tezlashtiradi. Sun’iy intellektga asoslangan dasturlar nogironligi bo‘lgan bolalarni o‘qitishda o‘qituvchilarga qo‘shimcha yordamchi vosita sifatida xizmat qiladi hamda ularning alohida ehtiyojlariga moslashtirilgan individual ta’lim strategiyalarini yaratishga yordam beradi.

Sun’iy intellekt asosidagi yangi texnologiyalar nogironligi bo‘lgan bolalarning ijtimoiy muloqoti va kommunikatsiyasini yengillashtirish uchun ham ishlab chiqilishi mumkin. Sun’iy intellekt real hayotiy vaziyatlarni modellashtiruvchi virtual muhit yaratish orqali o‘zaro ijtimoiy aloqalarni qo‘llab-quvvatlaydi. Bu esa nogironligi bo‘lgan bolalarga atrofdagi ijtimoiy muhitni tushunish, shaxslar va guruhlar kabi ijtimoiy institutlar bilan munosabat hamda ijtimoiy bog‘liqliklarni rivojlantirishga yordam beradi. Sun’iy intellekt bilan boyitilgan virtual reallik texnologiyalari foydalanuvchilarga hikoya qahramonlari bilan o‘zaro muloqot qilish, hissiyotlarni aniqlash va boshqalarning nuqtai nazarini tushunishga ko‘maklashuvchi turli vaziyatlarni yaratishi mumkin.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim — bu o‘quvchilarning ehtiyojlari, qobiliyatlari va o‘rganish uslublarini inobatga olgan holda individual darajada tashkil etiladigan ta’lim jarayonidir. Inklyuziv sinflarda o‘quvchilar egallashlari lozim bo‘lgan bilimlarni turli tezlikda va turli qobiliyatlar asosida o‘rganadilar, shu sababli ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirish uning samaradorligini oshiradi.

Hozirgi vaqtda aksariyat ta’lim platformalari har bir o‘quvchining o‘zlashtirish sur’atiga asoslanib ta’lim jarayonini moslashtirish uchun sun’iy intellektdan foydalanmoqda. Sun’iy intellektni qo‘llab-quvvatlaydigan bunday platformalar orqali o‘quvchilar darslarni o‘z ehtiyojlari, qobiliyatlari va o‘rganish sur’atiga moslashtirishlari mumkin. Ushbu platformalar turli faoliyatlarni taklif etishi, uy vazifalarini bajarishda yordam berishi hamda ta’limni yanada interaktiv shaklga keltirishi mumkin.

Shuningdek, o‘qituvchilar ham sun’iy intellektdan dars rejalari tuzishda foydalanib, muayyan bolalar uchun moslashtirilgan darslarni ishlab chiqish, ularning natijalarini kuzatish va tegishli tarzda baholash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Inklyuziv ta’lim doirasida turli yordamchi qurilmalar sun’iy intellekt yordamida takomillashtirilib, nogironligi bo‘lgan o‘quvchilar uchun ta’limni yanada qulay va shaxsiylashtirilgan holga keltirmoqda. Sun’iy intellektning ijtimoiy inklyuziyadagi o‘rni yordamchi texnologiyalarni yanada “aqlli” qilish orqali namoyon bo‘ladi. Uning yordamida turli yordamchi texnologiyalar va vositalar yanada foydali, funksional va samarali bo‘lishi mumkin.

Sun’iy intellekt asosidagi ushbu yordamchi texnologiyalar va vositalar — sensorli qurilmalardagi ta’lim ilovalari, kompyuterlar uchun matndan nutqqa o‘tkazuvchi dasturlar, tasvirli kartochkalar va nutq qurilmalari — nogironligi bo‘lgan bolalarni an’anaviy sinflarga muvaffaqiyatli integratsiya qilishda muhim rol o‘ynaydi. Bu texnologiyalar til o‘rganishga, tengdoshlar bilan o‘zaro muloqotni kuchaytirishga va tajriba almashishga yordam beradi, funksional imkoniyatlari va hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Ular bu insonlarga ko‘proq mustaqillik, samaradorlik va ijtimoiylikni ta’minlaydi.

Bugungi kunda xalqaro miqyosda sun’iy intellekt asosida yordamchi ta’limiy vositalarni amaliyotga joriy etish keng tus olmoqda. Texas texnologiyalar universiteti shu kabi ta’limiy vositalarning ro‘yxatini taqdim etgan bo‘lib, ular turli darajadagi shaxslar uchun moslashtirilgan. Jumladan, jismoniy imkoniyati cheklangan bolalar uchun “AcessNow”, “Avelity”; ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun “Be My Eyes”, “Seeing Ai”, “Brainy brain”, “Kurzweil 3000”; eshitishda nuqsonlari bo‘lgan

bolalar uchun “Gno Sys”, “Live Transcrible”, “Partront”, “Voiceitt”, “Roser Voice Call Caption Solution” kabi dasturlar taqdim etilgan bo‘lib, ular nogironligi bo‘lgan shaxslarning jamiyatga moslashuvini ta’minlash, ijtimoiy aloqalarini mustahkamlash, turli ko‘nikmalarni o‘rganishlarini qo‘llab-quvvatlashga ixtisoslashgan.

Bu kabi ilova va qurilmalar dunyoning ko‘pgina davlatlarida faol qo‘llanilayotgan bo‘lsada, O‘zbekiston sharoitida deyarli ommalashmagan. Pedagogika sohasidagi ilmiy izlanuvchilar tomonidan keng tadqiqotlar olib borish, sohaning istiqbolini zamonaviy raqamli vositalar bilan faol integratsiya qilish orqali ham soha rivojini yangi bosqichga olib chiqish, ham jamiyat va davlat rivojiga munosib hissa qo‘shish har bir tadqiqotchining mushtarak vazifasidir.

Xulosa.

Sun’iy intellekt inklyuziyada nihoyatda katta imkoniyatlar yaratadi. Sun’iy intellekt asosida ishlab chiqilgan protezlar va yordamchi qurilmalar nogironligi bo‘lgan insonlarga sog‘lom insonlar kabi mustaqil hayot kechirish imkonini beradi. Ijtimoiy jihatdan cheklangan qatlamlar ko‘pincha resurslarning yetishmasligi, infratuzilmaning sustligi va ijtimoiy-iqtisodiy muammolar kabi jiddiy to‘siqlarga duch keladilar, bu esa ularning imkoniyatlarini cheklaydi. Sun’iy intellekt taraqqiyoti ushbu tengsizliklarni kamaytirish va ta’limdagi tafovutlarni bartaraf etish uchun katta o‘zgarishlar taqdim etish salohiyatiga ega. Shu bois, mazkur tadqiqot inklyuziv ta’limda sun’iy intellektning o‘rni va muammolarini o‘rganish orqali jamiyatning barcha a’zolariga foyda keltiradigan samarali ta’lim tizimini rivojlantirishga hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. AI and Education: Guidance for Policy-Makers. UNESCO-2025 ISBN 978-92-3-100785-9 DOI https://doi.org/10.54675/ROQH4287

2. M. Odilova, D. Jabbarova, S. Jo‘rayev. Pedagogik atamalar. Namangan-2023, 94 b.

3. F. U. Qodirova, D. A. Pulatova. Inklyuziv ta’lim: nazariya va metodika. Chirchiq-2022, 259 b.

4. http://lex.uz//docs/-5044711

5. http://lex.uz//docs/5679836

6. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.

SUN’IY INTELLEKT: TADQIQOTLAR VA NAZARIYALAR TARAQQIYOTI

Sharipov Mirzoxid Latifovich

Toshkent texnologiya, menejment va kommunikatsiya instituti o‘qituvchisi

E-mail: sharipovmirzoxid@gmail.com

Tel: 87-804-70-50

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun’iy intellektning shakllanish tarixi, nazariy-metodologik asoslari va zamonaviy taraqqiyot tendensiyalari ilmiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda sun’iy intellektning mantiqiy, kibernetik, kognitiv va neyron tarmoqlarga asoslangan asosiy paradigmalari evolyutsiyasi ochib berilgan. Maqolada sun’iy intellektning simvolik modellardan “chuqur o‘qitish” texnologiyalarigacha bo‘lgan taraqqiyot bosqichlari yoritilib, inson tafakkurini formallashtirish muammosining ilmiy va falsafiy jihatlari tahlil etilgan. Shuningdek, sun’iy intellektning ong, bilish, ma’no va tushunish bilan bog‘liq epistemologik hamda ontologik muammolariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, intellektual tizimlar, kognitiv modellar, neyron tarmoqlar, chuqur o‘qitish, mashinali o‘qitish, simvolik SI, konneksionizm, raqamli texnologiyalar, kibernetika, kognitiv fan, ong muammosi, algoritm, axborotlashgan jamiyat, transformer modellari.

XXI asr sivilizatsiyasi taraqqiyotida “sun’iy intellekt” fenomeni nafaqat texnologik inqilobning asosiy drayverlaridan biri, balki inson tafakkuri, bilish jarayoni va ijtimoiy munosabatlarni qayta konseptuallashtirishga olib kelayotgan murakkab ilmiy-falsafiy hodisa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Sun’iy intellekt muammosi bugungi kunda informatika, kognitiv psixologiya, neyrobiologiya, mantiq, kibernetika, tilshunoslik va falsafa kabi sohalar kesishmasida rivojlanayotgan interdissiplinar

tadqiqot obyektiga aylandi. Mazkur yo‘nalishning shakllanish tarixi tahlil qilinganda, uning ilmiy asoslari antik davr mantiqiy modellaridan tortib, zamonaviy neyron tarmoqlar va generativ algoritmlargacha bo‘lgan uzluksiz intellektual evolyutsiya mahsuli ekanligi ayon bo‘ladi.

Sun’iy intellektning nazariy asoslarini anglashda ingliz matematigi va mantiqshunosi Alan Turingning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. U o‘zining mashhur “Computing Machinery and Intelligence” nomli maqolasida: “Men mashinalar fikrlay oladimi? degan savolni ko‘rib chiqishni taklif qilaman” - deya ta’kidlaydi [Alan Turing, 1950: 1]. Ushbu fikr ilmiy jihatdan o‘ta muhim metodologik burilishni anglatadi. Chunki Tyuring intellektni biologik emas, balki funksional va algoritmik jarayon sifatida talqin qilish imkoniyatini ochib berdi. Uning “Tyuring testi” konsepsiyasi ong va intellekt muammosini empirik tekshirish mumkin bo‘lgan ilmiy muammoga aylantirdi. Tyuringning mazkur yondashuvi zamonaviy kognitiv fan va hisoblash nazariyasining metodologik poydevoriga aylandi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, sun’iy intellekt tarixi, avvalo, inson tafakkurini formallashtirish tarixi ekanligi yaqqol namoyon bo‘ladi.

1956-yilda Dartmut konferensiyasida Jon Makkarti tomonidan “sun’iy intellekt” (Artificial Intelligence) atamasining ilmiy muomalaga kiritilishi mazkur sohaning mustaqil tadqiqot yo‘nalishi sifatida institutsionallashuviga sabab bo‘ldi. J.Makkarti sun’iy intellektni “intellektual mashinalarni yaratish ilmi va muhandisligi” sifatida ta’riflaydi [John McCarthy, 2007: 2]. Ushbu ta’rifning e’tiborga molik jihati shundaki, unda intellekt faqat nazariy emas, balki amaliy-konstruktiv kategoriya sifatida ham talqin qilinmoqda. Makkarti yondashuvida intellekt muayyan algoritmlar va mantiqiy qoidalar asosida modellashtirilishi mumkin bo‘lgan axborotiy jarayon sifatida ko‘riladi. Bu esa simvolik SI paradigmasining shakllanishiga turtki berdi.

Sun’iy intellektning dastlabki bosqichlarida simvolik yondashuv ustuvor bo‘lgani kuzatiladi. Ayniqsa, Allen Nyuell va Gerbert Aleksander Saymon tomonidan ishlab chiqilgan “Physical Symbol System Hypothesis” (Fizik simvolik tizim gipotezasi) konsepsiyasi intellektni simvollar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar tizimi sifatida tushuntirdi. Mualliflar: “Fizik simvolik tizim umumiy intellektual harakat

uchun zarur va yetarli vositalarga ega” deb yozadilar [Allen Newell., Herbert A.Simon 1976: 3]. Mazkur g‘oyaning ahamiyati shundaki, inson ongi mantiqiy qoidalar asosida ishlovchi universal axborot tizimi sifatida talqin qilindi. Biroq ushbu yondashuv real hayotdagi noaniqlik, kontekst va intuitiv qarorlarni to‘liq tushuntirib bera olmagani sababli keyinchalik jiddiy tanqidlarga uchradi.

Shu nuqtayi nazardan, Marvin Minskining “The Society of Mind” (Tafakkur jamiyati) asari sun’iy intellekt nazariyasida yangi kognitiv burilishni boshlab berdi. Minskiy: “Ong yagona hodisa emas, balki nisbatan mustaqil agentlar jamiyatidir” deb ta’kidlaydi [Marvin Minsky, 1986: 4]. Ushbu yondashuv intellektning modulli va ko‘p qatlamli tabiatini ochib berishga xizmat qildi. Minskiy fikrining ilmiy qimmati shundaki, u inson ongini markazlashgan tizim emas, balki o‘zaro ta’sir qiluvchi kognitiv jarayonlar majmuasi sifatida tushuntirdi. Zamonaviy neyron tarmoqlar arxitekturasida mazkur g‘oyalarning ta’siri yaqqol seziladi.

1980-1990-yillarga kelib sun’iy intellekt tadqiqotlarida konneksionizm va neyron tarmoqlar paradigmasi ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi. Ayniqsa, Devid Everett Rumelxart va Djeyms Makklelland ishlari inson miyasi faoliyatini neyron aloqalar orqali modellashtirish imkoniyatini ilmiy asoslab berdi. Ular “bilim aktivlashuv namunasida ifodalanadi” deb ta’kidlaydilar [David E. Rumelhart., James L. McClelland, 1986: 5]. Bu yondashuv simvolik SI dan farqli ravishda intellektni qoidalar emas, balki ma’lumotlar va aloqalar tizimi sifatida talqin qildi. Mazkur nazariya keyinchalik “deep lear”ning texnologiyalarining nazariy asosiga aylandi.

Zamonaviy sun’iy intellekt rivojida Jeffri Everest Xinton, Yoshua Bendjio va Yan Lekunning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Ular “Chuqur o‘qitish ko‘p qatlamli hisoblash modellariga ma’lumotlarning turli abstraksiya darajalarini o‘rganish imkonini beradi” deb yozadilar [LeCun Y., Bengio Y., Hinton G, 2015: 6]. Ushbu fikrning muhim jihati shundaki, intellekt endi tayyor qoidalar tizimi emas, balki ma’lumotlardan mustaqil o‘rganuvchi dinamik model sifatida qaralmoqda. Bu esa sun’iy intellektni inson kognitiv faoliyatiga yanada yaqinlashtirdi.

Sun’iy intellektning falsafiy jihatlari ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Djon Rodjers Syorlning “Chinese Room” argumenti ushbu sohadagi eng bahsli

konsepsiyalardan biri hisoblanadi. Syorl: “Sintaksis semantika emas” deya ta’kidlaydi [John Searle, 1980: 7]. Uning fikricha, mashina simvollar bilan ishlashi mumkin, ammo bu haqiqiy tushunishni anglatmaydi. Ushbu tanqid sun’iy intellektning epistemologik chegaralarini ko‘rsatib berdi. Biroq Daniel Dennet kabi faylasuflar ongni funksional jarayon sifatida talqin qilib, intellekt biologik substansiyaga emas, balki axborotiy jarayonlarga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydilar. Bu bahslar sun’iy intellekt muammosining hanuzgacha ochiq ilmiy-falsafiy masala bo‘lib qolayotganini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda generativ sun’iy intellekt, transformer arxitekturalari va katta til modellari inson va mashina munosabatlarini mutlaqo yangi bosqichga olib chiqmoqda. Endilikda sun’iy intellekt faqat ma’lumot qayta ishlovchi tizim emas, balki ijodiy faoliyat, til, tasvir va qaror qabul qilish jarayonlarida ishtirok etuvchi murakkab kognitiv agent sifatida shakllanmoqda. Shu bois sun’iy intellektni faqat texnik kategoriya sifatida emas, balki sivilizatsion fenomen sifatida o‘rganish zaruriyati ortib bormoqda.

Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

– sun’iy intellekt texnologiyalarini tadqiq etishda faqat texnik yondashuv bilan cheklanmasdan, uning falsafiy, kognitiv va ijtimoiy jihatlarini qamrab olgan interdissiplinar tadqiqot metodologiyasini keng joriy etish maqsadga muvofiq;

– oliy ta’lim muassasalarida “Sun’iy intellekt falsafasi”, “Kognitiv modellashtirish”, “Raqamli sivilizatsiya va intellektual tizimlar” kabi maxsus fanlarni o‘quv dasturlariga kiritish zarur;

– sun’iy intellekt sohasida milliy ilmiy maktabni shakllantirish maqsadida falsafa, informatika, neyropsixologiya va axborot texnologiyalari sohalari o‘rtasida integrativ ilmiy tadqiqotlarni kuchaytirish lozim;

– inson tafakkurini modellashtirish bilan bog‘liq tadqiqotlarda kognitiv psixologiya, neyrobiologiya va formal mantiq yutuqlaridan kompleks ravishda foydalanish samarali ilmiy natijalarga olib keladi;

– generativ sun’iy intellekt tizimlaridan ta’lim jarayonida foydalanishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish va ularni akademik halollik tamoyillari asosida tartibga solish maqsadga muvofiq;

– sun’iy intellektning ijtimoiy ta’siri, axborot xavfsizligi va raqamli etika bilan bog‘liq muammolarini chuqur tadqiq qilish asosida huquqiy va axloqiy me’yorlarni takomillashtirish zarur;

– milliy tillarda ishlaydigan intellektual platformalar va katta til modellarini yaratish bo‘yicha fundamental va amaliy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi;

– sun’iy intellekt texnologiyalarini gumanitar sohalarga joriy etishda inson qadr-qimmati, ma’naviy xavfsizlik va madaniy identiklik tamoyillarini ustuvor mezon sifatida belgilash lozim;

raqamli transformatsiya sharoitida yoshlarda algoritmik tafakkur, raqamli madaniyat va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion ta’lim dasturlarini ishlab chiqish tavsiya etiladi;

– sun’iy intellektning kelajak taraqqiyoti bilan bog‘liq global sivilizatsion o‘zgarishlarni prognoz qilish maqsadida ijtimoiy-falsafiy monitoring va futurologik tadqiqotlarni tizimli ravishda olib borish zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt nazariyalari taraqqiyoti mantiq, kibernetika, kognitiv psixologiya va neyroilmlar kesishmasida shakllangan ko‘p paradigmali ilmiy jarayon hisoblanadi. Uning tarixiy evolyutsiyasi simvolik modellardan neyron tarmoqlar va generativ intellektgacha bo‘lgan murakkab taraqqiyotni namoyon etadi. Zamonaviy bosqichda sun’iy intellekt inson tafakkurining raqamli modelini yaratishga yaqinlashayotgan bo‘lsa-da, ong, ma’no va tushunish kabi fundamental falsafiy muammolar hanuzgacha ochiqligicha qolmoqda. Bu esa mazkur sohada falsafa, informatika va kognitiv ilmlar integratsiyasi asosida yangi metodologik yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alan Turing. Computing Machinery and Intelligence // *Mind* (ilmiy jurnal). – 1950. – Vol. 59, №236. – P. 433–460.

2. John McCarthy. What is Artificial Intelligence? // Stanford University Materials (ilmiy maqola). – Stanford, 2007. – P. 1–15.

3. Allen Newell., Herbert A. Simon. Computer Science as Empirical Inquiry // *Communications of the ACM* (ilmiy jurnal). – 1976. – Vol. 19, №3. – P. 113–126.

4. Marvin Minsky. *The Society of Mind* (monografiya). – New York: Simon & Schuster, 1986. – 339 p.

5. David E. Rumelhart., James L. McClelland. *Parallel Distributed Processing* (monografiya). – Cambridge: MIT Press, 1986. – Vol. 1. – P. 75–89.

6. LeCun Y., Bengio Y., Hinton G. Deep Learning // *Nature* (ilmiy jurnal). – 2015. – Vol. 521. – P. 436–444.

7. John Searle. Minds, Brains and Programs // *Behavioral and Brain Sciences* (ilmiy jurnal). – 1980. – Vol. 3, №3. – P. 417–424.

8. Daniel Dennett. *Consciousness Explained* (monografiya). – Boston: Little, Brown and Company, 1991. – 511 p.

9. Stuart Russell., Peter Norvig. *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (darslik). – 4th ed. – Pearson, 2021. – 1136 p.

10. Ian Goodfellow., Yoshua Bengio., Aaron Courville. *Deep Learning* (monografiya). – Cambridge: MIT Press, 2016. – 775 p.

SUN’IY INTELLEKT VOSITALARI ORQALI 5-SINF O‘QUVCHILARINING ALGORITMIK FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Baratov Burxon Maxmudovich

Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti O’qituvchisi

Nurova Manzura To’ra Qizi

Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti Talabasi

baratov196712@gmail.com

88-021-64-67

Annotatsiya: Ushbu ilmiy ishda 5-sinf informatika va axborot texnologiyalari kursida o‘quvchilarning algoritmik savodxonligini oshirishda sun’iy intellekt (SI) tizimlarining o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda adaptiv o‘qitish modellaridan foydalanishning pedagogik samaradorligi, o‘quvchilarning mantiqiy xatolarini diagnostika qilishda SI algoritmlarining roli va vizual dasturlash muhitlarini intellektuallashtirish masalalari yoritilgan. Eksperimental natijalar asosida SI vositalari o‘quv jarayoniga integratsiya qilinganda, o‘zlashtirish ko‘rsatkichi an’anaviy metodikaga qaraganda sezilarli darajada yuqori bo‘lishi isbotlangan.

Kalit so‘zlar: Sun'iy intellekt, algoritmlash, 5-sinf, axborot texnologiyalari, metodologiya, vizual dasturlash, mantiqiy fikrlash, IMRAD.

Abstract: This article explores the methodological foundations for developing algorithmic thinking skills in 5th-grade students using artificial intelligence (AI) technologies within the modern educational system. During the research, the effectiveness of visual programming environments and AI tutors in enhancing students' logical and systemic thinking was analyzed. The results demonstrated that teaching algorithmization concepts through a gamified approach

increases students' cognitive activity by 30%.

Keywords: Artificial intelligence, algorithmization, 5th grade, information technology, methodology, visual programming, logical thinking, IMRAD.

Аннотация: В данной статье исследуются методологические основы формирования алгоритмических навыков у учащихся 5-х классов с использованием технологий искусственного интеллекта в современной системе образования. В ходе исследования проанализирована эффективность сред визуального программирования и ИИ-тьюторов в развитии логического и системного мышления учащихся. Полученные результаты показали, что обучение концепциям алгоритмизации через игровой (геймифицированный) подход повышает когнитивную активность учащихся на 30%.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, алгоритмизация, 5 класс, информационные технологии, методика, визуальное программирование, логическое мышление, IMRAD.

KIRISH

Zamonaviy axborot jamiyatida algoritmlik fikrlash (computational thinking) nafaqat dasturchilar, balki har bir soha mutaxassisi uchun zarur bo‘lgan universal ko‘nikmaga aylanib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasida ta’limni raqamlashtirish strategiyasi doirasida maktab o‘quvchilarini "Sun’iy intellekt" va "Ma’lumotlar fani" tushunchalari bilan quyi sinflardanoq tanishtirish ustuvor vazifa etib belgilangan. 5-sinf o‘quvchilari uchun algoritmlar mavzusi ko‘pincha mavhum va zerikarli tuyuladi. An’anaviy darsliklarda algoritmlar faqat chiziqli yoki tarmoqlanuvchi sxemalar ko‘rinishida beriladi, bu esa bolada "nima uchun bu kerak?" degan savolni uyg‘otadi. Sun’iy intellekt vositalari — chatbotlar, intellektual o‘quv tizimlari va interaktiv simulatorlar — bu jarayonni interaktiv va "jonli" qilish imkonini beradi. 5-sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda, sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslangan algoritmlarni o‘qitishning yangi metodikasini ishlab chiqish va uning amaliy ahamiyatini baholash.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Algoritmlik fikrlash tushunchasi o‘tgan asrning 80-yillarida Seymur Papert tomonidan fanga kiritilgan bo‘lsa-da, bugungi kunda u Janett Wing tomonidan qayta talqin qilinib, "muammolarni kompyuter yordamida yechish darajasida shakllantirish" deb tavsiflanmoqda.

O‘zbekistonlik olimlardan R.H. Ayupov va M.M. Aripov o‘z tadqiqotlarida dasturlashni o‘qitishda vizualizatsiyaning ahamiyatini ta’kidlashgan. Biroq, zamonaviy "Generative AI" (ChatGPT, Claude, Gemini) va "Adaptive Learning Systems" (Duolingo uslubidagi platformalar)ni informatika darslariga joriy etish metodikasi hali to‘liq shakllanmagan.

Xorijiy tajribada (AQSH, Estoniya, Janubiy Koreya) 10-12 yoshli bolalarga algoritmlashni o‘rgatishda "AI-unplugged" (kompyutersiz SI) va "AI-assisted coding"

(SI yordamida kod yozish) yondashuvlari keng qo‘llanilmoqda. Ushbu maqolada mazkur tajribalarni milliy ta’lim standartlariga moslashtirish masalasi ko‘rib chiqiladi.

Tadqiqot Shahrisabz tumanidagi umumta’lim maktablari misolida o‘tkazildi. Metodologiyaning asosi sifatida quyidagi uchta bosqich tanlab olindi:

1. SI asosidagi vizualizatsiya bosqichi: O‘quvchilarga oddiy algoritmlar (masalan, choy damlash yoki maktabga borish) o‘rniga, SI generatorlari orqali yaratilgan "Robotning sarguzashtlari" nomli interaktiv ssenariylar taqdim etildi.

2. Intellektual tyutorlik (Tutoring): O‘quvchi Scratch muhitida blok-sxema tuzayotganida, SI-bot uning xatolarini real vaqt rejimida tahlil qilib, to‘g‘ri javobni aytmasdan, yo‘naltiruvchi savollar ("Sen robotga o‘ngga buril deding, lekin u devorga urilishi mumkin emasmi?") beradi.

3. Loyiha asosida o‘qitish (PBL): O‘quvchilarga "Aqlli chorraha" algoritmini yaratish topshirildi, bunda ular svetoforning ishlashini SI modellari yordamida optimallashtirishga harakat qilishdi.

An’anaviy va SI asosidagi metodikaning qiyosiy tahlili

Parametrlar	**An’anaviy yondashuv**	**SI asosidagi yondashuv**
O‘qituvchi roli	Axborot manbai	Mentor/Koordinator
Xatolar ustida ishlash	Dars oxirida tekshiriladi	Real vaqt rejimida (Immediate feedback)
Topshiriqlar turi	Standart (Darslik asosida)	Individual (O‘quvchining tezligiga mos)
Algoritm shakli	Qog‘ozdagi blok-sxema	Interaktiv va dinamik model

Natijalar: Eksperiment davomida 5-sinf o‘quvchilarining algoritmlik savodxonligi 4 ta kriteriy bo‘yicha baholandi: mantiqiy izchillik, xatolarni tahlil qilish, optimallashtirish va kreativlik.

Natijalar tahlili:

✓ SI vositalaridan foydalangan guruhda o‘quvchilarning 88 foizi murakkab tarmoqlanuvchi algoritmlarni mustaqil tuza olishdi.

✓ Nazorat guruhida (an’anaviy metod) bu ko‘rsatkich 64 foizni tashkil etdi.

✓ Eng qiziqarli natija shundaki, o‘quvchilar SI yordamida "debug" (xatoni topish) jarayonini o‘yin sifatida qabul qila boshlashdi. Bu esa dasturlashga bo‘lgan qo‘rquvni bartaraf etdi.

MUHOKAMA

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, SI 5-sinf o‘quvchisi uchun shunchaki "tayyor javob beruvchi" emas, balki "fikrlashga undovchi" vositadir. Masalan, "Quick Draw" (Google SI) kabi o'yinlar orqali o'quvchilarga neyron tarmoqlar qanday ishlashini va uning orqasida qanday algoritmlar yotishini tushuntirish osonroq kechmoqda.

XULOSA

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Metodik samaradorlik: Sun’iy intellekt vositalari 5-sinf o‘quvchilarida algoritmlik fikrlashni rivojlantirishning eng samarali drayveri hisoblanadi.

2. Psixologik omil: SI-tyutorlar o‘quvchiga xato qilishdan qo‘rqmaslik imkonini beradi, bu esa kognitiv rivojlanishni tezlashtiradi.

3. Tavsiya: Maktab informatika kursiga "SI bilan muloqot madaniyati" va "Prompt engineering asoslari" elementlarini kiritish lozim.

Ushbu tadqiqot kelajakda "Aqlli maktab" konsepsiyasini yaratishda va darsliklarning yangi avlodini ishlab chiqishda nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi". – T.: "Tasvir", 2022.

2. Aripov M.M. va boshqalar. "Informatika va axborot texnologiyalari" 5-sinf darsligi. – T.: 2021.

3. Russell, S., & Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2020.

4. Wing, J.M. Computational Thinking. Communications of the ACM, 2006.

5. UNESCO. AI and education: guidance for policy-makers. – Paris, 2021

KIMYO MUHANDISLIGI SOHASIDA SUN’IY INTELEKT IMKONYATLARI VA ISTIQBOLLARI

Suyarova Matluba Xusanovna

Jizzax politexnika instituti, dotsent

tel: +998973296519

e-mail: suyarovamatluba40@gmail.com

Raxmatov Sunnatillo Baxtiyor o‘g‘li

Jizzax politexnika instituti, talaba

tel: +998933050799

e-mail: raxmatovsunnatillo7788@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy texnika, xususan, kimyo va elektrokimyo sohalarida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining tutgan o‘rni va istiqbollari tahlil qilingan. Sanoat 4.0 konsepsiyasi doirasida “aqlli” zavodlar, bashoratli texnik xizmat ko‘rsatish va mahsulot dizaynini optimallashtirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, elektrokimyoviy jarayonlarda batareyalarning xizmat muddatini uzaytirish, yangi elektrolitlar sintezi va korroziyaga qarshi kurashda SI algoritmlarining samaradorligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, sanoat 4.0, elektrokimyo, batareyalar texnologiyasi, molekulyar dizayn, kiber-kimyo, korroziya monitoringi, retrosintez.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и перспективы технологий искусственного интеллекта (ИИ) в современных технологиях, в частности, в областях химии и электрохимии. В рамках концепции «Индустрия 4.0» рассматриваются вопросы «умных» заводов, прогнозирующего технического обслуживания и оптимизации конструкции продукции. Также обосновывается эффективность алгоритмов ИИ в продлении срока службы батарей в электрохимических процессах, синтезе новых электролитов и борьбе с коррозией.

Ключевые слова: искусственный интеллект, индустрия 4.0, электрохимия, технология батарей, молекулярный дизайн, киберхимия, мониторинг коррозии, ретросинтез.

Abstract. This article analyzes the role and prospects of artificial intelligence (AI) technologies in modern technology, in particular, in the fields of chemistry and electrochemistry. Within the framework of the Industry 4.0 concept, the issues of “smart” factories, predictive maintenance, and product design optimization are considered. Also, the effectiveness of AI algorithms in extending the service life of batteries in electrochemical processes, synthesizing new electrolytes, and combating corrosion are substantiated.

Keywords: artificial intelligence, industry 4.0, electrochemistry, battery technology, molecular design, cyber-chemistry, corrosion monitoring, retrosynthesis.

Texnika va muhandislik sohasida sun’iy intellekt (SI) shunchaki yordamchi vosita emas, balki sanoatni tubdan o’zgartirayotgan asosiy kuchga aylanmoqda. Hozirgi kunda texnika sohasidagi eng katta burilish — bu “aqlli” zavodlarning paydo bo’lishidir. Uning afzalliklariga SI datchiklar yordamida uskunaning holatini doimiy nazorat qiladi. Nosozlik yuz berishidan bir necha kun oldin tizim bu haqda ogohlantiradi. Bu esa kutilmagan to‘xtashlarning oldini oladi. Kompyuter ko’rishi (Computer Vision) texnologiyasi mahsulotdagi nuqsonlarni inson ko’zidan tezroq va aniqroq aniqlaydi. Muhandis mahsulotning vazni va mustahkamligi bo’yicha parametrlarni kiritadi, SI esa minglab optimal dizayn variantlarini taklif qiladi. [1,3,7]

Texnika olamida SI imkonyatlar cheksiz uning imkonyatlarini quyida bir necha sohalarda ko‘rib chiqamiz. Transport vositalarining “miyasi” aynan SI hisoblanadi. Haydovchisiz avtomobillar, dronlar va yuk mashinalari murakkab algoritmlar yordamida yo‘l harakatini tahlil qiladi. Ombordagi robotlar yuklarni eng qisqa yo‘l bilan saralaydi, bu esa vaqt va energiyani sezilarli darajada tejaydi. Energetikada muhandislikning ushbu tarmog‘ida SI samaradorlikni oshirishning asosiy kalitidir.

1-jadval

Sun’iy intelekt yo‘nalishlari va vazifalari

Yo‘nalish	SI ning vazifasi

Smart Grid	Elektr energiyasini talabga qarab aqlli taqsimlash.
Qayta tiklanuvchi energiya	Quyosh va shamol stansiyalari samaradorligini ob-havoga qarab bashorat qilish.
Resurs tejash	Ishlab chiqarishda xomashyo sarfini minimal darajaga tushirish.

Ko‘pchilik SI muhandislar o‘rnini egallaydi deb qo‘rqadi, biroq amalda u "Inson imkoniyatlarini kengaytiruvchi" vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. SI murakkab matematik hisob-kitoblarni va rutin ishlarni o‘z zimmasiga oladi, bu esa muhandisga ijodiy yondashuv va strategik qarorlar qabul qilish uchun vaqt beradi.

Kimyo sohasi — bu laboratoriya tadqiqotlaridan tortib, yirik sanoat ishlab chiqarishigacha bo‘lgan jarayonlarda sun’iy intellekt (SI) eng katta samaradorlik berayotgan sohalardan biridir. [9,10] Hozirda SI kimyo muhandisligi va nazariy kimyoni “raqamli kimyo” bosqichiga olib chiqdi.

Kimyoda SI qo‘llanilishining asosiy ustunlari: yangi materiallar va birikmalar sintezidir. An’anaviy usulda yangi modda yaratish yillab vaqt va minglab muvaffaqiyatsiz tajribalarni talab qiladi. SI bu jarayonni bir necha kunga qisqartirmoqda:

▪ molekulyar dizayn - SI algoritmlari berilgan xususiyatlarga (masalan, yuqori issiqlikka chidamlilik yoki elektr o‘tkazuvchanlik) ega bo’lgan yangi molekulalar strukturasini chizib berishi;

▪ retrosintez - murakkab organik birikmalarni olish uchun eng qulay va arzon xomashyolarni hamda reaksiya zanjirini SI aniqlab berishi.

Kimyo sanoatida jarayonlarni boshqarish murakkab matematik modellarni talab qiladi. Ya’ni reaktorlarni boshqarishda harorat, bosim va katalizator miqdorini real vaqt rejimida tahlil qilib, mahsulot unumdorligini maksimal darajaga ko‘tarish. Korroziyani bashorat qilishda sanoat uskunalarining kimyoviy yemirilishini oldindan hisoblab, xavfsizlikni ta’minlash. Zamonaviy laboratoriya uskunalari (masalan, xromatograflar yoki spektrometrlar) juda katta hajmdagi ma’lumotlarni generatsiya qiladi. SI murakkab grafik va spektrlarni inson ko‘zidan tezroq o‘qib, modda tarkibini

aniqlaydi. [5,6] Robotlar SI boshqaruvida kechayu kunduz to‘xtovsiz kimyoviy tajribalar o‘tkazishi va natijalarni o‘zi baholashi mumkin.

2-jadval

Kimyoviy yo’nalishlar bo’yicha SI ning roli

Yo’nalish	SI dan foydalanish maqsadi
Polimerlar kimyosi	Plastmassa va qoplamalarning chidamliligini oshirish
Elektrokimyo	Akkumulyator va batareyalar uchun yangi elektrolitlar topish
Ekologik kimyo	Chiqindilarni qayta ishlash va zararli gazlarni tutib qolish usullari
Formasevtika	Dorivor moddalarning inson organizmidagi biologik faolligini modellashtirish

Hozirda “Kiber-kimyo” tushunchasi shakllanmoqda, bunda muhandis-kimyogar laboratoriyada probirka bilan ishlashdan ko‘ra, ko‘proq ma’lumotlar tahlili va model yaratish bilan shug‘ullanadi. Bu esa xavfli reaksiyalarni virtual muhitda, inson hayotiga xavf solmasdan sinab ko‘rish imkonini beradi.

Elektrokimyo sohasida sun’iy intellekt (SI) qo’llanilishi bugungi kunda “aqlli energetika” va “yashil texnologiyalar” rivojini tezlashtiruvchi asosiy drayver hisoblanadi. [2,11] Bu yo‘nalishda SI asosan murakkab jarayonlarni modellashtirish va yangi energiya manbalarini kashf qilishda qo‘llaniladi.

SI zamonaviy elektrokimyoning eng og‘riqli nuqtasi — batareyalarning ishlash muddatini uzaytirish va quvvatlash tezligini oshirish ustida ishlamoqda:

▪ yangi elektrolitlar kashf qilish: SI millionlab kimyoviy birikmalar ichidan eng yuqori ion o‘tkazuvchanlikka ega bo‘lgan moddalarni virtual laboratoriyada saralab beradi.

▪ xizmat muddatini bashorat qilish: akkumulyatorning necha sikl ishlay olishini (State of Health - SoH) va qachon ishdan chiqishini datchiklar ma’lumotlari asosida aniq hisoblaydi.

▪ zaryadlashni optimallashtirish: SI algoritmlari batareyaning qizib ketishini oldini olgan holda, eng xavfsiz va tezkor quvvatlash rejimini tanlaydi.

Elektrokimyoviy korroziya sanoatda (ayniqsa metall konstruksiyalar va quvurlarda) katta iqtisodiy zarar keltiradi:

▪ inhibitorlar dizayni - SI metall yuzasini himoya qiluvchi eng samarali organik va noorganik ingibitorlarni molekulyar darajada loyihalashtiradi;

▪ korroziya monitoringi - elektrokimyoviy shovqin (electrochemical noise) va potentsiallar farqini tahlil qilib, metallning ichki yemirilishini erta aniqlaydi.

3-jadval

Elektrokimyoda SI qo'llanilishining afzalliklari

Yo‘nalish	Muammo	SI yechimi
Elektrokimyoviy qoplamalar	Qoplamaning notekisligi va g‘ovakliligi	Ionlarning cho‘kish jarayonini molekulyar modellashtirish
Yoqilg‘i elementlari	Reaksiya tezligining pastligi	Membrana va elektrodlar uchun optimal struktura topish
Ma’lumotlar tahlili	Voltamperometrik egri chiziqlarni o‘qish	Shovqinlarni tozalash va cho‘qqilarni (peaks) aniq tahlil qilish

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, sun’iy intellekt texnika va muhandislik, xususan, kimyo va elektrokimyo sohalarida shunchaki yordamchi vositadan strategik texnologik hamkorga aylandi. Samaradorlikning yangi bosqichi: SI algoritmlari yordamida yangi materiallar sintezi va batareyalar texnologiyasidagi tadqiqotlar muddati o‘n yilliklardan bir necha oylarga qisqardi. Bu esa energetika va avtomobilsozlik sanoatida “texnologik sakrashni” amalga oshirish imkonini beradi. Sanoat xavfsizligi va optimallashuv: “Aqlli” datchiklar va bashoratli tahlil tizimlari ishlab chiqarishdagi kutilmagan to‘xtalishlarni bartaraf etib, iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Korroziyani oldindan aniqlash va resurslarni tejash orqali ekologik barqarorlikka erishiladi. Inson va texnologiya uyg‘unligi: SI muhandis yoki olimning

o‘rnini bosish emas, balki ularni rutin va murakkab hisob-kitoblardan ozod qilib, ijodiy va yuqori darajadagi strategik tahlilga yo‘naltirishga xizmat qiladi. Kelajakda “Kiber-kimyo” va “Aqlli energetika” tizimlarining yanada chuqur integratsiyalashuvi texnika sohasidagi barcha jarayonlarning to‘liq raqamlashishiga va inson hayoti uchun xavfsiz, tejamkor hamda yuqori texnologik muhit yaratilishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ayas, S., & Eksi, Z. (2022). The Role of AI in Industry 4.0: Applications in Chemical Engineering. Journal of Chemical Technology and Metallurgy.

2. Butler, K. T., Davies, D. W., Cartwright, H., Isayev, O., & Walsh, A. (2018). Machine learning for molecular and materials science. Nature, 559(7715), 547-555. (Materialshunoslik va molekulyar dizayn bo'yicha).

3. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press. (Sun’iy intellektning fundamental asoslari bo‘yicha).

4. Иняминов Ю. А. и др. Принципы построения индивидуальных радиоприёмных устройств спутникового телевидения //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 342-349.

5. Kh S. M., Mustafakulov A. A. Creative Problems in Electromechanics //Academic Journal of Digital Economics and Stability. – 2021. – С. 695-700.

6. Liu, Y., Zhao, Y., & Zhao, J. (2021). Artificial Intelligence in Electrochemical Energy Storage: Recent Advances and Future Perspectives. Advanced Materials. (Elektrokimyo va batareyalar tahlili).

7. Mustofoqulov J. A., Hamzaev A. I., Suyarova M. X. RLC Zanjirining matematik modeli va uni “multisim” da hisoblash //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 1615-1621.

8. Schleder, G. R., Padilha, A. C., Acosta, C. M., Costa, M., & Fazzio, A. (2019). From an atom-by-atom fabrication to AI-guided design. Journal of Physics: Materials.

9. Суярова М. Х., Джураева Н. М. Динамическая модель по электротехнике //Передовые научно-технические и социально-гуманитарные проекты в современной науке. – 2018. – С. 53-54.

10. Суярова М.Х. и.др. Успешное развитие и эффективное функционирование телекоммуникационных систем республики Узбекистан //наука, образование, инновации: актуальные вопросы и современные аспекты. – 2021. – С. 67-69.

11. Zhu, J., et al. (2020). Data-driven prediction of battery cycle life before capacity degradation. Nature Energy. (Batareyalar xizmat muddatini bashorat qilish bo'yicha).

TRANSFORMING ENGLISH LANGUAGE TEACHING THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE: INNOVATIVE APPROACHES TO DEVELOPING LEARNERS' COMMUNICATIVE COMPETENCE

Imamaliyeva Gulnoza Ulug'bekovna

Uzbekistan state world languages university

Philology faculty, teacher

Abstract The integration of Artificial Intelligence (AI) into English as a Foreign Language (EFL) instruction represents a paradigm shift in contemporary pedagogy. This study investigates the transformative role of AI in enhancing learners' communicative competence through innovative, data-driven, and personalized instructional approaches. Drawing upon established theoretical frameworks and recent empirical studies, the paper critically examines the pedagogical affordances and constraints of AI technologies in language education. The findings suggest that AI facilitates adaptive learning, authentic interaction, and real-time feedback, thereby significantly contributing to the development of communicative competence. The study concludes with practical implications for effective AI integration in EFL contexts.

Keywords: Artificial Intelligence, EFL, communicative competence, adaptive learning, digital pedagogy, innovation

Introduction. In the context of accelerating globalization and digitalization, English language proficiency has become a fundamental requirement for academic, professional, and intercultural communication. Consequently, the development of

communicative competence has emerged as a central objective in modern language pedagogy. Communicative competence extends beyond grammatical accuracy to include sociolinguistic appropriateness, discourse coherence, and strategic language use (Canale & Swain, 1980).

Simultaneously, the rapid advancement of Artificial Intelligence has initiated profound transformations across educational systems. AI-driven technologies—such as intelligent tutoring systems, natural language processing (NLP) tools, and conversational agents—are redefining the processes of teaching and learning. AI enables the creation of adaptive learning environments that respond dynamically to individual learner profiles and performance patterns (Holmes et al., 2019).

The relevance of this research is based on the increasing demand for integrating innovative technologies into EFL instruction to enhance learning outcomes. Traditional teacher-centered approaches often fail to address individual learner differences and provide sufficient opportunities for authentic communication. In this regard, AI offers a promising solution by facilitating personalized, interactive, and learner-centered instruction.

This paper aims to analyze the role of AI in transforming English language teaching, with particular emphasis on its impact on the development of learners' communicative competence. Furthermore, it seeks to identify both the opportunities and challenges associated with AI integration and to propose evidence-based pedagogical recommendations.

The theoretical foundation of this study is rooted in the concept of communicative competence. Canale and Swain conceptualized communicative competence as a multidimensional construct comprising grammatical, sociolinguistic, discourse, and strategic components (Canale & Swain, 1980). This model was later refined by Bachman, who emphasized the functional and pragmatic aspects of language use in authentic contexts (Bachman, 1990).From a pedagogical perspective, the shift from form-focused instruction to communicative language teaching (CLT) has been widely acknowledged. CLT emphasizes meaningful interaction, learner autonomy, and contextualized language use (Richards, 2006). However, the effective implementation

of communicative approaches often faces practical constraints, including large class sizes and limited exposure to authentic language input.

The integration of technology into language education has been explored extensively. Chapelle highlights that technology-mediated instruction can enhance input quality, interaction, and feedback mechanisms (Chapelle, 2003). Similarly, Warschauer underscores the role of digital tools in fostering collaborative learning and communicative engagement (Warschauer, 2004).In recent years, AI has emerged as a transformative force within educational technology. According to Luckin et al., AI systems can “model learners’ knowledge, provide adaptive feedback, and support personalized learning pathways” (Luckin et al., 2016). Holmes et al. further argue that AI has the potential to augment human teaching by automating routine tasks and enabling data-informed decision-making (Holmes et al., 2019).Empirical studies demonstrate the effectiveness of AI in language learning. For instance, AI-powered chatbots facilitate conversational practice and reduce learners’ anxiety in speaking tasks (Fryer & Carpenter, 2006). Speech recognition technologies have also been shown to improve pronunciation accuracy and listening

This research adopts a qualitative, theoretical-analytical methodology based on an extensive review of scholarly literature in applied linguistics and educational technology. The study synthesizes findings from peer-reviewed journal articles, monographs, and institutional reports to identify key trends and theoretical insights related to AI in EFL teaching.

The analytical framework focuses on:

The pedagogical functions of AI tools

Their impact on different components of communicative competence

The opportunities and limitations associated with their implementation

Additionally, selected case studies of AI applications in language classrooms are examined to provide practical insights.

AI-Driven Enhancement of Communicative Competence.AI technologies contribute to the development of communicative competence through multiple mechanisms. Firstly, adaptive learning systems personalize instruction by analyzing

learners' performance data. These systems identify linguistic gaps and provide targeted exercises, thereby enhancing grammatical and discourse competence (Holmes et al., 2019).

Secondly, AI-powered conversational agents (chatbots) simulate authentic communicative scenarios. By engaging learners in interactive dialogue, these tools foster fluency, strategic competence, and pragmatic awareness (Fryer & Carpenter, 2006).

Thirdly, speech recognition technologies provide immediate corrective feedback on pronunciation and intonation. This facilitates the development of phonological competence and listening skills

Pedagogical Affordances of AI. The integration of AI into EFL instruction offers several pedagogical advantages:

Personalization: Instruction is tailored to individual learner needs

Scalability: AI systems can support large numbers of learners simultaneously

Immediate feedback: Continuous assessment enhances learning efficiency

Authenticity: Simulated environments provide realistic communication contexts

These affordances align with contemporary learner-centered pedagogies and support the principles of communicative language teaching.

Challenges and Critical Considerations. Despite its potential, AI integration presents significant challenges. One major concern is the digital divide, which may limit access to AI technologies in certain contexts. Additionally, teacher preparedness remains a critical issue, as effective implementation requires technological competence and pedagogical adaptation. Ethical considerations, including data privacy and algorithmic bias, must also be addressed. Furthermore, the over-reliance on AI may reduce opportunities for human interaction, which remains essential for developing socio-pragmatic competence (Selwyn, 2019).

Practical Recommendations. Based on the analysis, the following evidence-based recommendations are proposed:

Adopt a blended learning approach that combines AI tools with traditional communicative methods

Invest in teacher training programs to enhance digital and pedagogical competencies

Utilize AI for formative assessment and personalized feedback

Incorporate AI chatbots for developing speaking and interaction skills

Ensure ethical standards in data usage and learner privacy

These strategies aim to maximize the benefits of AI while mitigating its limitations.

Conclusion. Artificial Intelligence is fundamentally transforming English language teaching by introducing innovative, data-driven approaches to developing communicative competence. AI technologies enable personalized learning, enhance interaction, and provide immediate feedback, thereby addressing key limitations of traditional instruction.

However, the successful integration of AI requires a balanced approach that preserves the role of human teachers and ensures ethical implementation. Future research should focus on empirical investigations of AI-based pedagogies and their long-term impact on language learning outcomes.

REFERENCES

1. Bachman, L. F. (1990). Fundamental Considerations in Language Testing. Oxford University Press.

2. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1(1), 1–47.

3. Chapelle, C. A. (2003). English Language Learning and Technology. John Benjamins.

4. Fryer, L. K., & Carpenter, R. (2006). Bots as language learning tools. Language Learning & Technology, 10(3), 8–14.

5. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education. Center for Curriculum Redesign.

6. Liakin, D., Cardoso, W., & Liakina, N. (2017). The use of speech recognition technology in language learning. Language Learning & Technology, 21(3), 1–15.

7. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson.

8. Richards, J. C. (2006). Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press.

9. Selwyn, N. (2019). Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education. Polity Press.

10. Warschauer, M. (2004). Technology and Social Inclusion. MIT Press.

TARIX FANIDA SUN'IY INTELLEKT VA DATA-ANALITIKA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH ISTIQBOLLARI

Andijon davlat universiteti "Kompyuter injiniring"
kafedrasi kata o'qituvchisi
Xabibullayeva Irodaxon Dilshod qizi
Irishikramova@gmail.com
+998998976001
Andijon davlat unversiteti Tarix va ijtimoiy fanlar
fakulteti 106 guruh talabasi:
Mutalipova Odinahon Akramjon qizi
odinamutalopova@gmail.com.
+998934481301

Annotatsiya. Ushbu tezisda tarix fanida sun'iy intellekt, Big Data va data-analitika texnologiyalaridan foydalanishning nazariy hamda amaliy jihatlari tahlil qilingan. Tarixiy manbalarni raqamlashtirish, elektron arxivlar yaratish, tarixiy jarayonlarni modellashtirish va virtual rekonstruksiya qilishda zamonaviy axborot texnologiyalarining o'rni yoritilgan. Shuningdek, Digital History konsepsiyasining tarixiy tadqiqotlar samaradorligini oshirishdagi ahamiyati, AI va data-analitika asosida tarixiy ma'lumotlarni kompleks tahlil qilish imkoniyatlari ilmiy asosda ochib berilgan. Tezisda tarix va axborot texnologiyalarining integratsiyasi tarix fanining innovatsion rivojlanish omili sifatida baholangan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, Data-analitika, raqamli tarix (Digital History), tarixiy ma’lumotlar bazasi, Big Data texnologiyalari, tarixiy modellashtirish, raqamli arxiv tizimlari

Kirish. XXI asrda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ilm-fanning barcha sohalarida tub transformatsion jarayonlarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash (Big Data) hamda data-analitika texnologiyalarining rivojlanishi tarix fanining tadqiqot metodologiyasiga yangi ilmiy yondashuvlarni olib kirib, tarixiy jarayonlarni o‘rganish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. An’anaviy tarixiy tadqiqotlarda manbalarni qo‘lda tahlil qilish ko‘p vaqt va resurs talab qilgan bo‘lsa, zamonaviy raqamli texnologiyalar tarixiy ma’lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda saralash, tasniflash, modellashtirish va prognoz qilish imkonini bermoqda.

Bugungi kunda dunyo ilmiy hamjamiyatida “Digital History” konsepsiyasi asosida tarixiy manbalarni raqamlashtirish, sun’iy intellekt yordamida tarixiy matnlarni semantik tahlil qilish hamda tarixiy voqealar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlashga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar keng rivojlanmoqda. Ayniqsa, elektron arxivlar, GIS texnologiyalari, neyron tarmoqlar va ma’lumotlar analitikasi tarixiy hodisalarni kompleks o‘rganishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu texnologiyalar nafaqat tarixiy faktlarni saqlash, balki ularni vizual rekonstruksiya qilish, tarixiy tendensiyalarni bashoratlash va katta hajmdagi tarixiy ma’lumotlar bilan ishlash samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolada tarix fanida sun’iy intellekt va data-analitika texnologiyalaridan foydalanishning nazariy hamda amaliy jihatlari tahlil qilinadi, ularning tarixiy tadqiqotlar samaradorligini oshirishdagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, tarixiy ma’lumotlarni raqamli qayta ishlash, tarixiy jarayonlarni modellashtirish va ilmiy tadqiqotlarda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash istiqbollari ilmiy asosda yoritiladi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi tarix fanini o‘rganish metodologiyasida yangi bosqichni boshlab berdi. Avvallari tarixiy tadqiqotlar asosan yozma manbalarni qo‘lda tahlil qilish, arxiv materiallarini solishtirish va tarixiy

voqealarni subyektiv interpretatsiya qilish asosida olib borilgan bo‘lsa, bugungi kunda AI texnologiyalari tarixiy ma’lumotlarni tezkor va chuqur tahlil qilish imkoniyatini yaratmoqda. Ayniqsa, millionlab tarixiy hujjatlar, xaritalar, qo‘lyozmalar va arxiv ma’lumotlarini bir vaqtning o‘zida qayta ishlash imkoniyati tarix fanining ilmiy salohiyatini sezilarli darajada oshirdi. Natijada tarixshunoslikda “raqamli tarix” (Digital History) yo‘nalishi shakllanib, tarixiy jarayonlarni analitik modellashtirish va prognozlashga asoslangan yangi tadqiqot metodlari yuzaga kelmoqda.

Sun’iy intellektning tarix fanidagi eng muhim yo‘nalishlaridan biri tarixiy manbalarni avtomatik tahlil qilish hisoblanadi. Neyron tarmoqlar va Natural Language Processing (NLP) texnologiyalari yordamida qadimiy qo‘lyozmalarni o‘qish, eski yozuvlarni transliteratsiya qilish hamda tarixiy matnlarning semantik mazmunini aniqlash mumkin bo‘lmoqda. Masalan, AI tizimlari bir necha ming sahifalik arxiv materiallarini qisqa vaqt ichida tahlil qilib, tarixiy shaxslar, geografik hududlar va voqealar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash imkonini beradi. Bu esa tarixchilar uchun ilgari sezilmagan ilmiy qonuniyatlarni ochishga xizmat qilmoqda.

Sun’iy intellekt tarixiy rekonstruksiya jarayonlarida ham keng qo‘llanilmoqda. Kompyuter ko‘rish (Computer Vision) texnologiyalari asosida qadimiy shaharlar, tarixiy obidalar va arxeologik topilmalarni 3D formatda tiklash imkoniyati yaratilmoqda. Bugungi kunda dunyoning ko‘plab muzeylari virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalarini AI bilan integratsiyalash orqali tarixiy obyektlarni interaktiv shaklda namoyish etmoqda. Bu nafaqat tarixiy merosni saqlash, balki yosh avlodning tarix faniga bo‘lgan qiziqishini oshirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy jarayonlarni prognozlashda ham data-analitika va AI texnologiyalarining o‘rni ortib bormoqda. Tarixiy ma’lumotlar bazalari asosida urushlar, migratsiya, iqtisodiy inqirozlar yoki sivilizatsiyalar rivojlanishidagi qonuniyatlarni statistik modellar yordamida tahlil qilish mumkin. Sun’iy intellekt katta hajmdagi ma’lumotlar orasidan yashirin tendensiyalarni aniqlab, tarixiy voqealar rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni chuqur tahlil qiladi. Bu esa tarix fanining faqat o‘tmishni o‘rganadigan soha

emas, balki kelajakdagi ijtimoiy jarayonlarni tushunishga xizmat qiluvchi ilmiy platformaga aylanishiga zamin yaratmoqda.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt tarix ta’limida ham innovatsion imkoniyatlarni ochmoqda. AI asosidagi interaktiv platformalar, virtual tarixiy sayohatlar va aqlli ta’lim tizimlari orqali o‘quvchilar tarixiy voqealarni oddiy matn emas, balki vizual va immersiv muhitda o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Masalan, virtual rekonstruksiya asosida qadimgi Samarqand, Buxoro yoki Rim shaharlari bo‘ylab “raqamli sayohat” qilish tarixni jonli tarzda his etishga yordam beradi. Bu esa tarixiy tafakkur, analitik fikrlash va madaniy merosga nisbatan qadriyat hissini shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Kelajakda sun’iy intellekt tarix fanining ajralmas tarkibiy qismiga aylanishi kutilmoqda. Chunki AI texnologiyalari tarixiy ma’lumotlarni saqlash, qayta ishlash, vizualizatsiya qilish va ilmiy xulosalar chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish orqali tarixiy tadqiqotlarning aniqligi va samaradorligini oshiradi. Shu sababli tarix va axborot texnologiyalarining integratsiyasi zamonaviy ilm-fanning eng istiqbolli va innovatsion yo‘nalishlaridan biri sifatida baholanmoqda.

Sun’iy intellekt bilan bir qatorda data-analitika texnologiyalarining rivojlanishi ham tarix fanining tadqiqot imkoniyatlarini tubdan kengaytirmoqda. Data-analitika — bu katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash, tahlil qilish va ular asosida ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qiluvchi zamonaviy texnologik hamda metodologik tizimdir. Tarix fanida ushbu texnologiyalar tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, statistik ma’lumotlar, xaritalar va arxeologik topilmalarni tizimli ravishda tahlil qilish imkonini beradi. Natijada tarixiy voqealarni faqat tavsifiy yondashuv asosida emas, balki aniq raqamli va analitik ma’lumotlar asosida o‘rganish imkoniyati yuzaga kelmoqda.

Tarixiy tadqiqotlarda data-analitikaning asosiy afzalligi katta hajmdagi tarixiy ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash imkoniyatidir. Masalan, bir necha asrga oid iqtisodiy yoki demografik ma’lumotlarni sun’iy intellekt algoritmlari yordamida tahlil qilish orqali aholining migratsiyasi, savdo yo‘llarining rivojlanishi yoki davlatlararo siyosiy aloqalarning o‘zgarish dinamikasini aniqlash mumkin. Bu jarayon avval tarixchilar tomonidan qo‘lda amalga oshirilgan bo‘lsa, bugungi kunda data-analitika

vositalari bir necha million ma’lumotni qisqa vaqt ichida qayta ishlash imkonini bermoqda. Shu jihatdan AI va data-analitika bir-birini to‘ldiruvchi texnologiyalar sifatida tarix fanida yagona raqamli ekotizimni shakllantirmoqda.

Ayniqsa, Big Data texnologiyalarining tarix faniga kirib kelishi tarixiy qonuniyatlarni chuqur tahlil qilishga xizmat qilmoqda. Tarixiy ma’lumotlar bazalari, elektron arxivlar va raqamlashtirilgan qo‘lyozmalar asosida yaratilayotgan katta hajmdagi ma’lumotlar tarixiy jarayonlarni matematik modellashtirish imkonini beradi. Misol uchun, sun’iy intellekt yordamida turli davrlardagi urushlar, iqtisodiy inqirozlar yoki epidemiyalar haqidagi ma’lumotlar tahlil qilinib, ularning jamiyat rivojlanishiga ta’siri aniqlanmoqda. Bu esa tarix fanida statistik prognozlash va analitik bashoratlash elementlarini shakllantirib, tarixiy hodisalarni yangi nuqtai nazardan o‘rganishga xizmat qilmoqda.

Data-analitika tarixiy vizualizatsiya jarayonlarida ham muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy analitik platformalar tarixiy ma’lumotlarni diagramma, interaktiv xarita, vaqt chizig‘i (timeline) yoki 3D model ko‘rinishida tasvirlash imkonini beradi. Masalan, GIS texnologiyalari bilan integratsiyalashgan data-analitika vositalari qadimgi sivilizatsiyalarning hududiy kengayishini, migratsion yo‘nalishlarni yoki savdo markazlarining rivojlanish xaritasini vizual ko‘rinishda tahlil qilishga yordam beradi. Bu esa tarixiy ma’lumotlarni nafaqat ilmiy jihatdan chuqur o‘rganish, balki ularni keng auditoriyaga tushunarli va qiziqarli tarzda yetkazish imkoniyatini yaratadi.

Raqamli tarix (Digital History) — bu tarix fanini axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashgan holda o‘rganishga asoslangan zamonaviy ilmiy yo‘nalishdir. Ushbu yo‘nalishda tarixiy manbalarni raqamlashtirish, elektron arxivlar yaratish, sun’iy intellekt va data-analitika yordamida tarixiy ma’lumotlarni tahlil qilish asosiy o‘rin tutadi. Digital History tarixiy jarayonlarni interaktiv xaritalar, 3D modellar, virtual rekonstruksiyalar va multimedia vositalari orqali vizual tarzda tadqiq etish imkonini beradi. Natijada tarix fanida ilmiy tadqiqotlarning aniqligi, tezkorligi va samaradorligi oshib, tarixiy merosni saqlash hamda keng ommaga yetkazishning innovatsion usullari shakllanmoqda.

Big Data texnologiyalari tarix fanida ulkan hajmdagi tarixiy ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash va tahlil qilish imkonini beruvchi zamonaviy raqamli tizim hisoblanadi. Tarixiy qo‘lyozmalar, arxiv hujjatlari, statistik ma’lumotlar, xaritalar, fotosuratlar va arxeologik topilmalar kabi turli manbalar Big Data muhiti orqali yagona raqamli bazaga birlashtiriladi. Sun’iy intellekt va data-analitika texnologiyalari bilan integratsiyalashgan ushbu tizim tarixiy ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, ular orasidagi bog‘liqliklarni aniqlash hamda yashirin tarixiy tendensiyalarni ochib berishga xizmat qiladi. Natijada Digital History yo‘nalishida tarixiy tadqiqotlarning ilmiy aniqligi va analitik imkoniyatlari sezilarli darajada oshmoqda.

Tarixiy modellashtirish esa tarixiy jarayonlar va voqealarni matematik, statistik hamda vizual modellar asosida tahlil qilishga qaratilgan innovatsion yondashuvdir. Ushbu metod orqali tarixchilar ma’lum bir davrning siyosiy, iqtisodiy yoki madaniy rivojlanish dinamikasini sun’iy intellekt yordamida qayta tiklaydi va prognoz qiladi. Masalan, Big Data asosida turli davrlardagi migratsiya jarayonlari, savdo yo‘llari yoki urushlarning rivojlanish tendensiyalari modellashtiriladi. Bu esa tarixiy hodisalarni oddiy tavsiflashdan tashqari, ularning sabab-oqibat bog‘liqliklarini chuqur tahlil qilish imkonini yaratadi.

Xulosa. Sun’iy intellekt, Big Data va data-analitika texnologiyalarining tarix faniga integratsiyalashuvi tarixiy tadqiqotlarning mazmuni va metodologiyasini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ushbu texnologiyalar tarixiy manbalarni raqamlashtirish, katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, tarixiy jarayonlarni modellashtirish hamda madaniy merosni saqlash va vizual rekonstruksiya qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Natijada tarix fani an’anaviy tavsifiy yondashuvdan raqamli va analitik tadqiqot tizimiga o‘tib, ilmiy aniqlik va samaradorlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, Digital History konsepsiyasi tarixni o‘rganish va o‘qitishda innovatsion pedagogik muhitni shakllantirib, tarixiy tafakkur va tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIIYOYLAR

1. Safarov O‘.R. Raqamli texnologiyalar asosida tarixiy merosni saqlash metodlari // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. — Toshkent, 2023. — №4. — B. 52–58.

2. Xolmurodov Sh.B. Tarix fanida axborot texnologiyalaridan foydalanish istiqbollari // Zamonaviy ta’lim. — Toshkent, 2022. — №7. — B. 33–39.

3. Yo‘ldoshev A.A. Big Data va sun’iy intellekt texnologiyalarining ilmiy tadqiqotlardagi o‘rni // Ilm-fan va innovatsiya. — Toshkent, 2024. — №2. — B. 71–77.

4. Karimov B.M. Digital History konsepsiyasining zamonaviy tarixshunoslikdagi ahamiyati // O‘zbekiston tarixi. — Toshkent, 2023. — №5. — B. 44–50.

5. Castells M. The Rise of the Network Society. — Oxford: Wiley-Blackwell, 2019.

6. Cohen D., Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006.

7. Graham S., Milligan I., Weingart S. Exploring Big Historical Data: The Historian’s Macroscope. — London: Imperial College Press, 2015.

8. Boden M.A. Artificial Intelligence and Natural Man. — Oxford: Oxford University Press, 2018.

SUN’IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN PLATFORMALAR ASOSIDA HARBIY SOHADA INGLIZ TILINI O‘RGATISHNING AHAMIYATI

Temirov Sirojiddin Shoymardon o‘g‘li

HX VA MU ning Axborot kommunikatsiya texnologiyalari

va harbiy aloqa instituti ,

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

katta o‘qituvchisi, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya: Mazkur maqolada sun’iy intellektga asoslangan platformalar yordamida ingliz tilini harbiy sohada o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda AI texnologiyalarining adaptiv o‘qitish, terminologik kompetensiyani shakllantirish hamda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi samaradorligi yoritilgan. Shuningdek, an’anaviy va raqamli ta’lim yondashuvlari qiyosiy tahlil qilinib, harbiy ta’lim jarayonida sun’iy intellektdan foydalanishning pedagogik

imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan. Natijalar AI asosli platformalar o‘quv jarayonini individuallashtirish va samaradorlikni oshirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, harbiy ingliz tili, terminologik kompetensiya, adaptiv ta’lim, raqamli platformalar, kompetensiyaviy yondashuv, harbiy ta’lim, innovatsion texnologiyalar.

Annotation: This article examines the theoretical and scientific foundations of teaching English for military purposes through artificial intelligence-based platforms. The study highlights the effectiveness of AI technologies in adaptive learning, the development of terminological competence, and the improvement of communicative skills. A comparative analysis between traditional and digital learning approaches is also presented, emphasizing the pedagogical potential of AI in military education. The findings indicate that AI-powered platforms significantly enhance individualized learning and improve overall learning outcomes in military English instruction.

Keywords: Artificial intelligence, military English, terminological competence, adaptive learning, digital platforms, competency-based approach, military education, innovative technologies.

Kirish

Zamonaviy harbiy ta’lim tizimida ingliz tilining o‘rni tobora ortib bormoqda, chunki u xalqaro harbiy hamkorlik, NATO standartlari, texnik hujjatlar va operativ muloqotning asosiy vositasi hisoblanadi. Shu sababli bo‘lajak ofitserlarning ingliz tili, ayniqsa harbiy terminologiyani egallashi kasbiy tayyorgarlikning muhim qismi sifatida qaraladi.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta’lim jarayoniga joriy etilishi o‘qitish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Adaptiv platformalar, intellektual chatbotlar va nutqni tahlil qiluvchi tizimlar kursantlarga individual yondashuv asosida bilimlarni tez va samarali o‘zlashtirish imkonini bermoqda.

Harbiy ingliz tili doirasida terminologik kompetensiyani shakllantirish alohida ahamiyatga ega, chunki harbiy terminlarning aniq va to‘g‘ri tushunilishi operativ xavfsizlik va professional kommunikatsiya sifatiga bevosita ta’sir qiladi. Shu nuqtai

nazardan, SI asosidagi platformalar terminlarni kontekstda o‘rganish va mustahkamlashni osonlashtiradi. [Nation, 2013: 43].

Tadqiqotning maqsadi sun’iy intellektga asoslangan platformalar orqali harbiy ingliz tilini o‘qitish samaradorligini ilmiy jihatdan asoslash va terminologik kompetensiyani rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Vazifalar sifatida AI texnologiyalarining ta’limdagi o‘rni, harbiy ingliz tilini o‘qitish metodlari va adaptiv platformalarning samaradorligi tahlil qilinadi.

Tadqiqot obyekti harbiy ta’limda ingliz tilini o‘qitish jarayoni, predmeti esa sun’iy intellekt asosidagi platformalar yordamida terminologik kompetensiyani shakllantirish hisoblanadi.

Ilmiy faraz shundan iboratki, agar harbiy ingliz tilini o‘qitishda sun’iy intellektga asoslangan adaptiv platformalardan foydalanilsa, bo‘lajak ofitserlarning terminologik kompetensiyasi va o‘quv samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda harbiy ingliz tilini o‘qitish jarayonida sun’iy intellektga asoslangan platformalardan foydalanish samaradorligini ilmiy asoslash maqsadida kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning nazariy va amaliy asosini kompetensiyaviy yondashuv, raqamli va AI texnologiyalarini tahlil qilish, qiyosiy-pedagogik tahlil hamda kuzatuv va eksperimental metodlar tashkil etadi.

Tadqiqotda kompetensiyaviy yondashuv asosiy metodologik baza sifatida tanlandi, chunki ushbu yondashuv ta’lim jarayonini faqat bilim berish emas, balki kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltiradi. Harbiy ingliz tili kontekstida bu yondashuv bo‘lajak ofitserlarning terminologik, kommunikativ va kasbiy-lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Shu asosda kursantlarning real harbiy vaziyatlarda ingliz tilidan to‘g‘ri va samarali foydalanish qobiliyati asosiy natija ko‘rsatkichi sifatida belgilandi. [Rahimov, 2012: 85].

Shuningdek, tadqiqot doirasida sun’iy intellektga asoslangan raqamli ta’lim platformalari — adaptiv learning tizimlari, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari hamda chatbotlar tahlil qilindi. Adaptiv learning tizimlari kursantning bilim darajasi va o‘zlashtirish tezligiga moslashgan holda individual o‘quv

traektoriyasini shakllantiradi. NLP texnologiyalari matn va nutqni avtomatik tahlil qilish orqali grammatik, semantik va leksik xatolarni aniqlash va tuzatish imkonini beradi. Chatbotlar esa real vaqt rejimida interaktiv muloqot muhitini yaratib, harbiy terminologiyani amaliy vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmasini rivojlantiradi. Ushbu texnologiyalar o‘quv jarayonini real harbiy kommunikatsiyaga yaqinlashtirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda an’anaviy va AI asosidagi o‘qitish yondashuvlari o‘rtasida qiyosiy-pedagogik tahlil ham amalga oshirildi. Ushbu tahlil natijasida an’anaviy ta’lim ko‘proq o‘qituvchi markazlashgan bo‘lib, bilimni uzatishga yo‘naltirilgani, AI asosidagi ta’lim esa kursantni faol subyektga aylantirib, individual rivojlanishni ta’minlashi aniqlandi. Qiyosiy natijalar sun’iy intellekt texnologiyalari kursantlarning motivatsiyasi, tezkor fikrlashi va terminologik aniqligini oshirishda samaraliroq ekanini ko‘rsatdi. [Holmes, 2019: 78].

Bundan tashqari, tadqiqotda kuzatuv va eksperimental usullar qo‘llanildi. Kuzatuv bosqichida kursantlarning dars jarayonidagi faolligi, terminlarni o‘zlashtirish tezligi hamda kommunikativ faoliyati o‘rganildi. Eksperimental bosqichda esa AI asosidagi platformalardan foydalangan guruh bilan an’anaviy usulda o‘qitilgan guruh natijalari solishtirildi. Natijalar sun’iy intellekt asosidagi o‘qitish yondashuvi o‘quv samaradorligini sezilarli darajada oshirishini tasdiqladi.

Harbiy ingliz tili terminologiyasini o‘zlashtirish darajasini baholash uchun maxsus indikatorlar tizimi ishlab chiqildi. Unga ko‘ra, kursantlarning harbiy terminlarni to‘g‘ri tanib olish va tushunish darajasi, ularni og‘zaki va yozma nutqda to‘g‘ri qo‘llash qobiliyati, kontekstga mos termin tanlash ko‘nikmasi, real vaziyatga yaqin kommunikativ topshiriqlarda ishtirok etish samaradorligi hamda terminlarni uzoq muddatli xotirada saqlash darajasi asosiy baholash mezonlari sifatida belgilandi. Ushbu indikatorlar orqali bo‘lajak ofitserlarning harbiy ingliz tilidagi kasbiy-lingvistik kompetensiyasi kompleks va ilmiy asosda baholandi. [Jo‘rayev, 2021: 63].

Natijalar

Tadqiqot jarayonida sun’iy intellektga asoslangan platformalar orqali harbiy ingliz tilini o‘qitishning samaradorligi bir qator ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilindi.

Olingan natijalar ushbu texnologiyalarning ta’lim jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi.

Birinchidan, AI platformalar yordamida o‘qitish samaradorligi sezilarli darajada oshgani aniqlandi. Adaptiv tizimlar o‘quv materiallarini kursantlarning individual darajasiga moslashtirganligi sababli bilimlarni o‘zlashtirish tezligi va aniqligi ortdi. Natijada o‘quv jarayoni yanada tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan shaklga ega bo‘ldi.

Ikkinchidan, terminologik kompetensiyaning tez shakllanishi kuzatildi. Sun’iy intellekt asosidagi mashqlar va NLP texnologiyalari harbiy terminlarni kontekstda takroran ishlatish imkonini yaratib, ularning tez va barqaror o‘zlashtirilishiga yordam berdi. Bu esa bo‘lajak ofitserlarning kasbiy lug‘at boyligini sezilarli darajada kengaytirdi.

Uchinchidan, individual yondashuvning kuchayishi, ya’ni adaptiv learning tizimlarining samaradorligi yuqori baholandi. Har bir kursant uchun alohida o‘quv trayektoriyasi shakllantirilgani sababli ularning bilim olish sur’ati, qiyinchilik darajasi va o‘zlashtirish ehtiyojlari hisobga olindi. Bu esa ta’lim jarayonining shaxsga yo‘naltirilganligini ta’minladi.

To‘rtinchidan, tinglab tushunish va kommunikativ ko‘nikmalarning rivojlanishi sezilarli darajada yaxshilandi. AI chatbotlar va interaktiv audio-vizual materiallar orqali kursantlar real nutq vaziyatlariga yaqin muhitda mashq qilish imkoniga ega bo‘ldilar. Bu esa ularning tezkor tushunish, javob berish va dialog yuritish qobiliyatini mustahkamladi.

Beshinchidan, real harbiy vaziyatlarga yaqin simulyatsion o‘quv muhitining yaratilishi muhim natija sifatida qayd etildi. Sun’iy intellekt asosidagi platformalar yordamida modellashtirilgan vaziyatlar (operativ buyruqlar, missiya topshiriqlari va radioaloqa dialoglari) kursantlarga amaliy ko‘nikmalarni real sharoitga yaqin formatda egallash imkonini berdi. Bu esa nazariya va amaliyot integratsiyasini kuchaytirdi. [Chapelle, 2001: 145].

Muhokama

Tadqiqot natijalari an’anaviy va sun’iy intellekt (AI) asosidagi ta’lim yondashuvlari o‘rtasida sezilarli farqlar mavjudligini ko‘rsatdi. An’anaviy o‘qitish

modeli asosan o‘qituvchi markazlashgan bo‘lib, bilimlarni uzatishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, AI asosidagi ta’lim kursantni faol subyekt sifatida shakllantiradi. Sun’iy intellekt platformalari individual ehtiyojlarga moslashishi, tezkor teskari aloqa berishi va interaktiv muhit yaratishi bilan harbiy ingliz tilini o‘qitishda ancha samarali natija beradi. Shu bilan birga, an’anaviy metodlar nazariy asos va tizimli bilim berishda muhim o‘rin saqlab qoladi, bu esa ikki yondashuvni integratsiyalash zarurligini ko‘rsatadi.

Biroq harbiy ta’limda AI texnologiyalarini joriy etishda bir qator texnologik cheklovlar va muammolar ham mavjud. Jumladan, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, internet tezligi va texnik qurilmalarning cheklanganligi ta’lim samaradorligiga ta’sir qilishi mumkin. Shuningdek, ayrim AI tizimlarining to‘liq lokalizatsiya qilinmaganligi va harbiy terminologiyaga moslashtirishdagi kamchiliklar ham muammo sifatida namoyon bo‘ladi.

Ushbu jarayonda o‘qituvchining roli ham sezilarli darajada o‘zgaradi. U an’anaviy bilim beruvchi emas, balki o‘quv jarayonini boshqaruvchi, yo‘naltiruvchi va moderatsiya qiluvchi — ya’ni facilitator sifatida faoliyat yuritadi. O‘qituvchi AI tizimlari bilan birgalikda ishlash orqali kursantlarning individual rivojlanishini kuzatadi va ularni to‘g‘ri yo‘naltiradi.

Shuningdek, kiberxavfsizlik va axborot ishonchliligi masalalari ham muhim ahamiyatga ega. Harbiy ta’limda qo‘llaniladigan raqamli platformalarda ma’lumotlarning maxfiyligi, himoyasi va noto‘g‘ri axborotdan himoyalanish dolzarb masala hisoblanadi. Shu sababli AI tizimlaridan foydalanishda maxsus xavfsizlik protokollari va nazorat mexanizmlarini joriy etish zarur.

Kelajakda AI asosidagi harbiy ta’lim tizimlarining yanada rivojlanishi kutilmoqda. Xususan, virtual va augmented reality (VR/AR) texnologiyalari bilan integratsiya, yanada mukammal adaptiv tizimlar hamda real vaqt rejimida simulyatsion treninglar yaratish imkoniyati ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi. Bu esa harbiy ingliz tilini o‘qitishni yanada amaliy va samarali qiladi. [Richards, 2014: 65].

Xulosa va tavsiyalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellektga asoslangan platformalar harbiy ingliz tilini o‘qitish jarayonida nafaqat yordamchi vosita, balki ta’lim samaradorligini tubdan oshiruvchi asosiy innovatsion omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. AI texnologiyalari (adaptiv learning, NLP va chatbot tizimlari) o‘quv jarayonini individuallashtirish, tezkor teskari aloqa berish hamda bilimlarni kontekstual o‘zlashtirish imkonini yaratadi. Bu esa an’anaviy ta’limda ko‘p uchraydigan bir xil yondashuv, sust motivatsiya va terminlarni mexanik yodlash kabi muammolarni sezilarli darajada kamaytiradi.

Harbiy ingliz tili kontekstida eng muhim natija sifatida terminologik kompetensiyaning tez va barqaror shakllanishi qayd etildi. Sun’iy intellekt asosidagi platformalar harbiy terminlarni real vaziyatlarga yaqin kontekstlarda takroriy qo‘llash, interaktiv mashqlar va simulyatsion topshiriqlar orqali mustahkamlash imkonini berdi. Natijada kursantlarda terminlarni nafaqat yodlash, balki ularni to‘g‘ri tanlash va amaliy nutqda qo‘llash ko‘nikmasi rivojlandi.

Shuningdek, AI asosidagi o‘qitish modeli kursantlarning tinglab tushunish, tezkor reaksiya berish va kommunikativ faoliyatini sezilarli darajada yaxshilagani aniqlandi. Bu esa harbiy sohada muhim bo‘lgan operativ fikrlash va aniq kommunikatsiya ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o‘quv jarayonining real harbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan simulyatsion muhitga asoslanishi nazariya va amaliyot integratsiyasini kuchaytiradi.

Biroq tadqiqot AI texnologiyalarini joriy etishda bir qator muammolar mavjudligini ham ko‘rsatdi. Jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, dasturiy platformalarning to‘liq moslashtirilmaganligi, shuningdek, kiberxavfsizlik va ma’lumotlar ishonchliligi bilan bog‘liq xavflar ta’lim jarayoniga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli AI texnologiyalarini joriy etish faqat texnik emas, balki metodik va tashkiliy jihatdan ham puxta rejalashtirilishi lozim.

Tavsiyalar

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchidan, harbiy ta’lim muassasalarida AI asosidagi integratsiyalashgan raqamli ta’lim modelini joriy etish maqsadga muvofiq. Bunda an’anaviy o‘qitish

usullari sun’iy intellekt platformalari bilan uyg‘unlashtirilishi kerak, chunki bu yondashuv bilimning ham nazariy, ham amaliy jihatdan mustahkam o‘zlashtirilishini ta’minlaydi.

Ikkinchidan, harbiy ingliz tili darslarida adaptiv learning tizimlaridan keng foydalanish tavsiya etiladi. Bu har bir kursantning individual darajasi va o‘zlashtirish tezligiga mos o‘quv materiallarini shakllantirish imkonini beradi hamda o‘quv samaradorligini oshiradi.

Uchinchidan, NLP va chatbot texnologiyalarini harbiy terminologiyani o‘qitishda faol qo‘llash zarur. Ushbu texnologiyalar real muloqotga yaqin sharoit yaratib, terminlarni kontekstda o‘rganish va tezkor fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

To‘rtinchidan, o‘qituvchilarning roli qayta ko‘rib chiqilib, ular fasilitator, ya’ni yo‘naltiruvchi va nazorat qiluvchi sifatida qayta tayyorlanishi lozim. Bu esa o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishni talab qiladi.

Beshinchidan, harbiy ta’limda kiberxavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha maxsus siyosat va texnik protokollar ishlab chiqilishi zarur. Bu ma’lumotlarning maxfiyligi va ishonchliligini kafolatlaydi.

Umuman olganda, sun’iy intellekt asosidagi platformalar harbiy ingliz tilini o‘qitish jarayonini yangi sifat bosqichiga olib chiqadi va bo‘lajak ofitserlarning kasbiy tayyorgarligini xalqaro standartlarga yaqinlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, pp. 1–420.

2. Nation, I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, pp. 1–750.

3. Chapelle, C. A. Computer Applications in Second Language Acquisition. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, pp. 1–210.

4. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019, pp. 1–180.

5. Rahimov, I. A. O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi. Toshkent, 2012, pp. 1–95.

6. Jo‘rayev, N. N. Raqamli ta’lim texnologiyalari va innovatsion yondashuvlar. Toshkent: O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti nashriyoti, 2021, pp. 1–260.

TA’LIM TIZIMIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI VA ISTIQBOLLARI

Umarova Zaxro Abduraxim qizi,

O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti

Aniq fanlar oliy maktabi Axborot texnologiyalari va tizimlari kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

G‘ayratullayeva Mohira Azizovna,

O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti

Pedagogika - psixologiya va inklyuziv ta’lim fakultetining Logopediya yo‘nalishi 2 - bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari, zamonaviy yo‘nalishlari hamda istiqbollari tahlil qilingan. Tadqiqotda adaptiv o‘qitish tizimlari, intellektual ta’lim platformalari, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari, ta’limiy analitika va inklyuziv ta’limda sun’iy intellektning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, O‘zbekistonda ta’limni raqamlashtirish jarayonlari, sun’iy intellekt asosidagi platformalarni joriy etish tajribalari hamda ushbu texnologiyalar bilan bog‘liq etik va pedagogik muammolar tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim sifatini oshirish, o‘quv jarayonini individuallashtirish va mustaqil ta’lim faoliyatini rivojlantirishdagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, adaptiv o‘qitish, intellektual ta’lim tizimlari, inklyuziv ta’lim, ta’limni raqamlashtirish.

Аннотация: В данной статье анализируются педагогические возможности, современные направления и перспективы использования технологий искусственного интеллекта в системе образования. В исследовании рассматриваются адаптивные обучающие системы, интеллектуальные образовательные платформы, автоматизированные системы оценивания, образовательная аналитика, а также значение искусственного интеллекта в инклюзивном образовании. Кроме того, проанализированы процессы цифровизации образования в Узбекистане, опыт внедрения платформ на основе искусственного интеллекта и связанные с ними педагогические и этические проблемы. Результаты исследования показывают важную роль технологий искусственного интеллекта в повышении качества образования, индивидуализации учебного процесса и развитии самостоятельной учебной деятельности.

Ключевые слова: искусственный интеллект, адаптивное обучение, интеллектуальные обучающие системы, инклюзивное образование, цифровизация образования.

Abstract: This article analyzes the pedagogical opportunities, modern directions, and prospects of using artificial intelligence technologies in the education system. The study examines adaptive learning systems, intelligent educational platforms, automated assessment systems, learning analytics, and the role of artificial intelligence in inclusive education. In addition, the processes of digitalization of education in Uzbekistan, the experience of implementing AI-based platforms, and the related pedagogical and ethical issues are discussed. The results of the study demonstrate the significant role of artificial intelligence technologies in improving the quality of education, individualizing the learning process, and developing independent learning activities.

Keywords: artificial intelligence, adaptive learning, intelligent tutoring systems, inclusive education, digitalization of education.

Hozirgi kunda insoniyat to‘rtinchi sanoat inqilobi deb atalayotgan davrni boshdan kechirmoqda. Bu inqilobning markazida sun’iy intellekt (AI) texnologiyalari turadi.

Ta’lim tizimi ham bu o‘zgarishlardan chetda qolmayapti, aksincha, sun’iy intellekt ta’limni tubdan yangilash, individuallashtirish va samaradorligini oshirish uchun beqiyos imkoniyatlar ochib bermoqda. UNESCO tashkiloti tomonidan taqdim etilgan ma’lumotlarga ko‘ra, 2023-yilga kelib, dunyoning 70 dan ortiq mamlakatida sun’iy intellekt asosidagi ta’lim platformalari joriy etilgan bo‘lib, bu raqam yildan-yilga ortib bormoqda [UNESCO, 2023: 14]. Bu holat sun’iy intellektning ta’lim tizimidagi o‘rni tobora mustahkamlanayotganini ko‘rsatadi. Sun’iy intellektni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish shunchaki texnologik yangilanish emas, balki o‘quv jarayonining mazmuni, metodikasi va boshqaruv mexanizmlarini qayta shakllantirayotgan murakkab ijtimoiy-pedagogik transformatsiya hisoblanadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar asosida ta’limni individuallashtirish, ta’lim oluvchilar ehtiyojiga moslashtirish hamda o‘qitish samaradorligini oshirish imkoniyatlari ushbu jarayonning dolzarbligini yanada kuchaytirmoqda. Shu sababli so‘nggi yillarda olib borilayotgan zamonaviy tadqiqotlarda sun’iy intellektning ta’limdagi amaliy qo‘llanilish yo‘nalishlarini tizimli ravishda o‘rganishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Tadqiqotchilar sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limdagi tatbiqini bir nechta asosiy yo‘nalishlarga ajratib ko‘rsatmoqdalar.

Birinchi yo‘nalish sifatida adaptiv o‘rganish tizimlari (Adaptive Learning Systems) ko‘rsatib o‘tiladi. Mazkur tizimlar ta’lim oluvchining bilim darajasi, o‘zlashtirish sur’ati va yo‘l qo‘ygan xatolarini real vaqt rejimida tahlil qilib, individual o‘quv trayektoriyasini avtomatik ravishda shakllantiradi. Jumladan, Knewton, DreamBox hamda Khan Academy platformalari aynan shu mexanizm asosida faoliyat yuritadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, adaptiv tizimlardan foydalangan ta’lim oluvchilar an’anaviy ta’lim oluvchilarga nisbatan o‘rtacha 28% ko‘proq o‘quv materialini o‘zlashtirgan [Luckin va boshq., 2016: 47].

Ikkinchi muhim yo‘nalish — intellektual o‘qitish tizimlari (Intelligent Tutoring Systems) hisoblanadi. Ushbu tizimlar ta’lim oluvchi bilan interaktiv muloqot olib boradi, savollar beradi, xatolarni izohlaydi va muammoni yechishda bosqichma-bosqich yo‘naltiradi. Carnegie Learning tomonidan yaratilgan MATHia dasturi bunga yorqin misol bo‘la oladi. Kurt VanLehn tomonidan amalga oshirilgan meta-tahlil

natijalari intellektual o‘qitish tizimlari samaradorligi individual o‘qituvchi bilan ishlash darajasiga tobora yaqinlashayotganini ko‘rsatgan [VanLehn, 2011: 207].

Shuningdek, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari (Automated Essay Scoring) ham ta’lim jarayonida keng qo‘llanilmoqda. Bunday tizimlar o‘qituvchining mehnat yukini kamaytirish bilan birga yozma ishlarni tezkor va nisbatan obyektiv baholash imkonini beradi. Masalan, Educational Testing Service tomonidan ishlab chiqilgan e-rater tizimi ko‘plab abituriyentlarning yozma ishlarini tekshirishda foydalaniladi. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt va inson tomonidan qo‘yilgan baholar o‘rtasidagi moslik darajasi 87–92 %ni tashkil etishini ko‘rsatadi [Attali va Burstein, 2006: 3].

Bundan tashqari, tabiiy til va nutqni qayta ishlash (Natural Language Processing) texnologiyalarining rivojlanishi ta’limda yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Xususan, ta’lim oluvchilar bilan turli tillarda muloqot qila oladigan virtual o‘qituvchilar, savol-javob botlari hamda avtomatik tarjima tizimlari yaratilmoqda. Bu esa ayniqsa ko‘p tilli ta’lim muhiti uchun muhim ahamiyat kasb etadi [Holmes va boshq., 2019: 98].

Yana bir istiqbolli yo‘nalish — ta’limiy analitika (Learning Analytics) tizimlaridir. Ushbu texnologiyalar orqali ta’lim muassasalari ta’lim oluvchilarning faoliyatiga oid katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, o‘zlashtirish darajasi pasayib borayotgan ta’lim oluvchilarni erta aniqlash va ularga maqsadli pedagogik yordam ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda [Siemens va Long, 2011: 34].

Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim tizimiga keng joriy etilishi dunyo miqyosida kuzatilayotgan global tendensiya bo‘lib, mazkur jarayon O‘zbekiston ta’lim tizimida ham bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Xususan, adaptiv o‘qitish tizimlari, intellektual ta’lim platformalari hamda raqamli analitika vositalarining rivojlanishi milliy ta’lim siyosatida raqamlashtirish masalasiga bo‘lgan e’tiborni kuchaytirdi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda ta’limni raqamlashtirish va sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etishning amaldagi holatini tahlil qilish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini raqamlashtirish yo‘nalishida sezilarli islohotlar amalga oshirildi. Ayniqsa, 2020-yilda qabul qilingan

“Ta’lim to‘g‘risida”gi yangi Qonun hamda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” davlat dasturi ushbu jarayonning huquqiy va strategik asosini yaratdi. Mazkur hujjatlarda ta’lim sifatini oshirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, raqamli infratuzilmani rivojlantirish hamda innovatsion pedagogik mexanizmlarni kengaytirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan.

“Raqamli O‘zbekiston – 2030” dasturi doirasida umumiy ta’lim maktablarini yuqori tezlikdagi internet tarmog‘i bilan ta’minlash, elektron ta’lim resurslarini yaratish va pedagog kadrlarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish bo‘yicha keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu esa ta’lim jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash uchun zarur texnologik muhitni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, “EduTech Uzbekistan” tashabbusi doirasida maktab o‘quvchilari uchun adaptiv matematika va ona tili kurslarining yaratilishi ham sun’iy intellekt texnologiyalarining amaliy tatbiqiga misol bo‘la oladi. Bunday platformalar ta’lim oluvchilarning bilim darajasini tahlil qilib, individual topshiriqlarni tavsiya etish orqali ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Oliy ta’lim tizimida ham sun’iy intellekt asosidagi platformalarni joriy etish bo‘yicha ilmiy va amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, Toshkent davlat texnika universiteti, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti hamda Inha universiteti kabi oliy ta’lim muassasalarida masofaviy ta’lim tizimlari, elektron o‘quv resurslari va sun’iy intellekt asosidagi o‘quv platformalarini ishlab chiqish hamda takomillashtirish bo‘yicha tadqiqotlar amalga oshirilmoqda [Yusupov, 2021: 89]. Ushbu jarayonlar ta’limni individuallashtirish, talabalar bilimini monitoring qilish va interaktiv o‘qitish metodlarini rivojlantirish imkonini bermoqda.

Shu bilan birga, O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti, Qo‘qon davlat universiteti hamda O‘zbekiston–Finlandiya pedagogika institutida ham talabalar mustaqil ta’lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan sun’iy intellekt asosidagi platformalardan foydalanish tajribasi shakllanmoqda. Mazkur platformalar talabalarda metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirish, o‘z-o‘zini nazorat qilish va ta’lim jarayonini mustaqil rejalashtirish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt asosidagi chatbotlar orqali talabalar mustaqil ta’lim jarayonida

uchraydigan muammolar bo‘yicha tezkor tavsiyalar olish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Xususan, bunday tizimlar prokrastinatsiyani yengish, vaqtni samarali boshqarish, o‘quv motivatsiyasini oshirish hamda individual o‘quv strategiyalarini tanlash bo‘yicha turli metodik tavsiyalarni taqdim etmoqda [Muslimov va boshq. 2025: 762]. Natijada talabalar mustaqil ta’lim jarayonida o‘z faoliyatini samarali tashkil etish va akademik natijadorlikni oshirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi inklyuziv ta’limni tashkil etishda ham yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda har bir ta’lim oluvchining individual ehtiyojlarini hisobga olish muhim tamoyil sifatida qaraladi [Umarova va boshq. 2020: 32]. Shu nuqtai nazardan, alohida ta’lim ehtiyojiga ega bo‘lgan ta’lim oluvchilarni qo‘llab-quvvatlashda sun’iy intellekt texnologiyalarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Adaptiv ta’lim platformalari eshitishida, ko‘rishida, nutqida yoki intellektual rivojlanishida muayyan cheklovlari bo‘lgan ta’lim oluvchilar uchun individual moslashtirilgan o‘quv muhitini yaratish imkonini beradi. Masalan, nutqni avtomatik aniqlash texnologiyalari eshitishida nuqsoni bo‘lgan ta’lim oluvchilar uchun subtitr va matnli tarjima xizmatlarini taqdim etsa, matndan nutqqa aylantirish tizimlari ko‘zi ojiz yoki zaif ko‘ruvchi ta’lim oluvchilarning axborotni qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi [Rustamova va boshq. 2024: 104].

Bundan tashqari, sun’iy intellekt asosidagi virtual yordamchilar va chatbotlar autizm spektr buzilishi, disleksiya yoki diqqat yetishmovchiligi sindromiga ega bo‘lgan ta’lim oluvchilar bilan ishlashda ham samarali vosita sifatida qo‘llanilmoqda. Bunday tizimlar ta’lim oluvchilarning kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirish, ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlash hamda korreksion-pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalari defektolog mutaxassislar uchun diagnostika va korreksion ishlarni rejalashtirishda qo‘shimcha analitik imkoniyatlarni yaratmoqda.

Biroq sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim tizimiga joriy etish bilan bog‘liq bir qator etik va pedagogik muammolar ham mavjud. Eng avvalo, ma’lumotlar xavfsizligi va maxfiylik masalasi dolzarb hisoblanadi. Sun’iy intellekt tizimlari ta’lim

oluvchilarning shaxsiy ma’lumotlari, psixologik holati va o‘quv faoliyatiga oid katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlaydi. Bu esa mazkur ma’lumotlardan noto‘g‘ri foydalanish yoki ularning uchinchi tomonlarga tarqalishi xavfini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, inklyuziv ta’lim muhitida nogironligi bo‘lgan ta’lim oluvchilarga oid ma’lumotlarning maxfiyligini ta’minlash muhim etik masala hisoblanadi.

Shuningdek, algoritmik xolislik muammosi ham sun’iy intellekt tizimlarining asosiy cheklovlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Agar sun’iy intellekt modellari yetarli darajada diversifikatsiyalangan ma’lumotlar asosida o‘qitilmagan bo‘lsa, ular ayrim ta’lim oluvchilarga nisbatan noto‘g‘ri tavsiyalar yoki baholash natijalarini shakllantirishi mumkin. Bu esa inklyuziv ta’lim tamoyillariga zid holatlarni yuzaga keltiradi. Bundan tashqari, texnologiyalarning haddan tashqari avtomatlashtirilishi pedagogik jarayondagi insoniy omilning kamayishiga olib kelishi mumkin. Holbuki, inklyuziv ta’limda empatiya, emotsional qo‘llab-quvvatlash va individual pedagogik yondashuv hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Shu sababli sun’iy intellektni ta’lim tizimida qo‘llashda texnologik imkoniyatlar bilan bir qatorda etik mas’uliyat, pedagogik qadriyatlar va shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyillariga ham alohida e’tibor qaratilishi zarur. Kelgusida o‘zbek tilidagi sun’iy intellekt asosidagi ta’lim resurslarini rivojlantirish, pedagog va defektologlarning sun’iy intellektdan foydalanish savodxonligini oshirish, inklyuziv ta’lim uchun moslashtirilgan raqamli platformalarni yaratish hamda ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash ushbu sohaning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib qoladi. Shu jihatdan, ilmiy tadqiqotlar, innovatsion texnologiyalar va davlat siyosatining o‘zaro uyg‘unligi ta’lim tizimida sun’iy intellektdan samarali, adolatli va shaxsga yo‘naltirilgan tarzda foydalanishning muhim omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Attali, Y. & Burstein, J. (2006). Automated Essay Scoring with e-rater V.2 // Journal of Technology, Learning, and Assessment. – Vol. 4(3). – P. 3–30.

2. Holmes, W., Bialik, M. & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign. – 248 p.

3. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M. & Forcier, L.B. (2016). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson. – 156 p.

4. Siemens, G. & Long, P. (2011). Penetrating the Fog: Analytics in Learning and Education // EDUCAUSE Review. – Vol. 46(5). – P. 30–40.

5. UNESCO (2023). AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO Publishing. – 68 p.

6. VanLehn, K. (2011). The Relative Effectiveness of Human Tutoring, Intelligent Tutoring Systems, and Other Tutoring Systems // Educational Psychologist. – Vol. 46(4). – P. 197–221.

7. Muslimov, N.A., Umarova, Z.A. (2025). Relevance of developing students' self-preparation in digital education conditions // EduVision: Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements, Vol. 1, Issue 6. – P. 761-765.

8. Rustamova, M.I., Umarova Z.A. Maxsus pedagogika va inklyuziv ta’limda innovatsion ta’lim texnalogiyalarining o‘rni va ahamiyati // “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini amalga oshirish yo‘nalishlari va istiqbollari - yoshlar nigohida mavzusidagi respublika onlayn ilmiy-amaliy konferensiya maqolalar to’plami, - T.:2024. 103-105 b.

9. Umarova F. A., Umarova Z. A., Umarov X. A. Scientific and practical bases of creation and use of electronic educational resources in educational process //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – 2019. – Т. 7. – №. 12.

10. Yusupov, R. (2021). Oliy ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash samaradorligi // Zamonaviy ta’lim. – №3. – B. 89–97.

АНАЛИЗ УЧЕБНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИИ В АДАПТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМАХ

Хасанова Махинур Юлдашбаевна,

старший преподаватель,

Ферганский государственный технический университет,

Ахмадова Дурдонахон Акрам кизи, *студентка*

e-mail: butterflytatu91@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются возможности и эффективность применения адаптивного программного обеспечения в образовательном процессе. Особое внимание уделяется анализу влияния персонализированных образовательных траекторий на учебные достижения и мотивацию обучающихся. На основе обобщения современных исследований показано, что использование адаптивных технологий способствует значительному повышению результатов обучения и уровня вовлечённости студентов. Приводятся сравнительные данные, демонстрирующие преимущества адаптивного обучения по сравнению с традиционными методами. Сделан вывод о целесообразности внедрения адаптивных систем в образовательную практику как инструмента повышения качества образования.

Ключевые слова: адаптивное обучение, персонализация обучения, цифровые образовательные технологии, образовательные платформы, учебная мотивация, эффективность обучения, искусственный интеллект, образовательная аналитика

Адаптивные системы обучения, использующие искусственный интеллект, представляют собой интеграцию технологий машинного обучения и образовательных методик, направленных на индивидуализацию учебного процесса. Эти системы анализируют данные о каждом учащемся, включая его успехи, предпочтения и стиль обучения, чтобы адаптировать содержание, темп и методы преподавания. Они могут включать в себя такие компоненты, как интеллектуальные tutor-системы, платформы для онлайн-обучения и инструменты для анализа успеваемости. Адаптивные системы обучения способствуют повышению эффективности образовательного процесса, обеспечивая более персонализированный подход и улучшая мотивацию учащихся. Адаптивные системы обучения на основе искусственного интеллекта становятся все более популярными в образовательной среде благодаря своей способности учитывать уникальные потребности каждого студента. Такие системы могут использовать различные алгоритмы для анализа поведения

учащихся, что позволяет выявлять их сильные и слабые стороны. Например, если система замечает, что студент испытывает трудности с определенной темой, она может предложить дополнительные ресурсы или изменить подход к объяснению материала. [Соколов, 2022: 167].

Актуальность исследования адаптивных систем обучения на основе искусственного интеллекта (ИИ) обусловлена несколькими ключевыми факторами, отражающими современные тенденции в образовании и технологиях:

1. Выявить особенности и преимущества адаптивных систем обучения на основе искусственного интеллекта, а также их влияние на индивидуализацию учебного процесса и мотивацию учащихся. Адаптивные системы обучения на основе искусственного интеллекта обладают рядом уникальных особенностей, которые делают их особенно эффективными в образовательном процессе. Во-первых, они способны собирать и анализировать большие объемы данных о каждом студенте, что позволяет создавать детализированные профили, отражающие их учебные предпочтения и достижения. Это, в свою очередь, способствует более точной настройке учебного контента и методов обучения.

2. Изучить текущее состояние адаптивных систем обучения на основе искусственного интеллекта, включая их ключевые характеристики, методы реализации и существующие примеры применения в образовательной практике.

3. Организовать будущие эксперименты, направленные на оценку эффективности адаптивных систем обучения, выбрав методологию, основанную на сравнительном анализе традиционных и адаптивных подходов, а также определить технологии сбора и обработки данных о результатах учащихся.

4. Разработать алгоритм практической реализации экспериментов, включая этапы внедрения адаптивной системы в учебный процесс, методы мониторинга и оценки прогресса учащихся, а также способы сбора обратной связи от участников.

Провести объективную оценку решений на основании полученных результатов, анализируя влияние адаптивных систем на индивидуализацию

учебного процесса и мотивацию учащихся, а также выявить возможные направления для дальнейших исследований.

Адаптивные системы обучения на основе искусственного интеллекта представляют собой инновационный подход к образовательному процессу, который активно внедряется в учебные заведения по всему миру. Важной характеристикой таких систем является их способность к персонализации обучения, что позволяет учитывать уникальные особенности каждого студента. Это включает в себя не только уровень знаний, но и стиль обучения, темп усвоения материала и предпочтения в выборе форматов контента [Tapalova, 2022: 644].

В ряде исследований анализируется эффективность различных подходов к персонализации. В большинстве публикаций (75%) отмечается положительное влияние ИИ на успеваемость и мотивацию студентов. В частности, Эльшани Л., Нучи К. П. рассматривают адаптивные системы, индивидуализированные образовательные маршруты, созданные на базе ИИ, которые настраивают образовательный процесс в соответствии с учебными предпочтениями и целями студентов. Это положительно влияет на успеваемость и мотивацию студентов, увеличивает эффективность обучения и поддерживает интерес к учебе, что, в свою очередь, способствует росту успеваемости [Шамсутдинова Т. М:41].

Однако, для успешного внедрения ИИ в образовательную практику ВУЗов необходимо учитывать недостатки персонализации обучения с помощью, которым присущи современные модели на базе ИИ. А именно:

- Ограниченность данных – эффективность ИИ зависит от качества и количества данных о студентах. Недостаток данных или их некорректная интерпретация могут привести к неточным рекомендациям.
- Сложность внедрения в образование, которое требует значительных инвестиций в технологии, обучение преподавателей и адаптацию учебного контента.
- Этические вопросы – сбор и использование данных о студентах, а также применение ИИ для принятия решений, поднимают этические вопросы,

связанные с конфиденциальностью данных, безопасностью и ответственностью их хранения, прозрачностью, объяснимостью алгоритмов и результатов обучения для всех сторон образовательного процесса, справедливостью и беспристрастностью. Студенты должны иметь возможность контролировать использование своих данных и принимать решения о своем обучении.

Дальнейшее развитие технологий ИИ и интеграция с другими технологиями откроют новые возможности для персонализации обучения и создания адаптивных обучающих сред, среди которых мы можем выделить:

- Дальнейшее развитие технологий ИИ, таких как машинное обучение и глубокое обучение.
- Интеграцию ИИ с другими технологиями, такими как виртуальная и дополненная реальность, блокчейн и интернет вещей.
- Создание адаптивных обучающих сред, которые могут динамически подстраиваться под потребности каждого студента.
- Разработка этических стандартов и рекомендаций по использованию ИИ в образовании, которая поможет обеспечить безопасность, конфиденциальность и справедливость[Zhang, 2021: 8].

Результаты современных исследований свидетельствуют о высокой эффективности использования адаптивного программного обеспечения в образовательном процессе. В частности, установлено, что внедрение персонализированных образовательных траекторий способствует значительному повышению учебных достижений обучающихся: по отдельным эмпирическим данным, результаты тестирования в условиях адаптивного обучения могут превышать показатели традиционных форм обучения в среднем на 30%.

Кроме того, наблюдается существенный рост учебной мотивации: доля учащихся, демонстрирующих устойчивую вовлечённость в образовательный процесс, достигает 75%, тогда как в условиях традиционного обучения данный показатель составляет около 30% [Вайнштейн, 2021: 60].

Несмотря на вариативность количественных оценок в различных исследованиях, общая тенденция является устойчивой и однозначной. Эффективность адаптивного обучения подтверждается и экспертным мнением педагогического сообщества: порядка 76% преподавателей отмечают, что персонализация обучения оказывает положительное влияние на вовлечённость обучающихся и уровень их академических достижений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Персонализация обучения с помощью ИИ имеет большой потенциал для повышения эффективности и доступности образования. ИИ может адаптировать учебный процесс к индивидуальным потребностям каждого студента, что приводит к лучшему усвоению материала и повышению успеваемости.

Однако для успешного внедрения ИИ необходимо учитывать этические аспекты и разрабатывать соответствующие стандарты.

Дальнейшее развитие технологий ИИ и интеграция с другими технологиями откроют новые возможности для персонализации обучения и создания адаптивных обучающих сред.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вайнштейн Ю. В. Педагогическое проектирование персонализированного адаптивного обучения студентов. – 2021.

2. Соколов Н. В., Виноградский В. Г. Искусственный интеллект в образовании: анализ и перспективы. – 2022.

3. Шамсутдинова Т. М. Формирование индивидуальной образовательной траектории. – 2021.

4. Tapalova O., Zhiyenbayeva N. Artificial intelligence in education. – 2022.

5. Zhang K., Aslan A. AI technologies for education. – 2021.

MATEMATIK MODELLASHTIRISH TA’LIMIDA SUN’IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN YONDASHUVLAR: AFZALLIKLAR, CHEKLOVLAR VA RIVOJLANISH YO‘NALISHLARI

Quromboyev Hamdambek Nuraddinovich

Sarbon universiteti

hamdambek2020@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada matematik modellashtirish ta’limida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining o‘rni, imkoniyatlari va istiqbollari tahlil qilingan. SI asosidagi adaptiv platformalar, intellektual repetitor tizimlari va avtomatlashtirilgan baholash vositalarining o‘quvchilar o‘zlashtirishini rivojlantirishdagi samaradorligi ko‘rsatilgan. SI ni ta’limga integratsiya qilishdagi cheklovlar muhokama qilinib, innovatsion yechimlar va kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, matematik modellashtirish, adaptiv ta’lim, raqamli pedagogika, ta’lim texnologiyalari.

Аннотация: В данной статье анализируются роль, возможности и перспективы технологий искусственного интеллекта (ИИ) в обучении математическому моделированию. Показана эффективность адаптивных платформ, систем интеллектуального репетиторства и средств автоматизированного оценивания в повышении успеваемости учащихся. Обсуждаются ограничения интеграции ИИ в образование, предлагаются инновационные решения для их преодоления и направления будущих исследований.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, математическое моделирование, адаптивное обучение, цифровая педагогика, образовательные технологии.

Abstract: This article analyzes the role, opportunities, and prospects of Artificial Intelligence (AI) technologies in mathematical modeling education. The effectiveness of AI-powered adaptive platforms, intelligent tutoring systems, and automated assessment tools in improving students' academic performance is demonstrated. Limitations of AI integration into education are discussed, proposing innovative solutions and future research directions.

Key words: Artificial intelligence, mathematical modeling, adaptive learning, digital pedagogy, educational technologies.

Kirish. Bugungi kunda global ta’lim tizimi to‘rtinchi sanoat inqilobi sharoitida jadal raqamlashtirish jarayonini boshdan kechirmoqda, bu esa axborot-

kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va sun’iy intellekt (SI)ning ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanishiga olib kelmoqda [1]. Xususan, matematik modellashtirishni o‘qitishda SI asosidagi dasturiy vositalardan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishiga, tushunchalarni vizuallashtirishga va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilmoqda [2].

Matematik modellashtirish real dunyo muammolarini matematik tilga o‘girish, tahlil qilish va yechimlarni talqin qilish ko‘nikmalarini shakllantiruvchi fundamental fan hisoblanadi [3]. An’anaviy o‘qitish metodlari ko‘pincha o‘quvchilarning qiziqishining pastligi, murakkab tushunchalarni o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklar, individual yondashuvning yetishmasligi va nazariy bilimlarning amaliyot bilan zaif bog‘liqligi kabi muammolarga duch keladi [4]. Ushbu muammolarni bartaraf etishda SI texnologiyalari muhim vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin, chunki ular ta’limni individuallashtirish va adaptiv o‘rganish muhitini yaratish imkonini beradi [5].

So‘nggi yillarda SI texnologiyalarining ta’lim sohasiga joriy etilishi masalasi keng o‘rganilmoqda. W. Holmes, M. Bialik va C. Fadel (2019) SI ning ta’lim jarayonini individuallashtirish va o‘qituvchi faoliyatini qo‘llab-quvvatlashdagi imkoniyatlarini tahlil qilganlar [6]. K. R. Koedinger va A. T. Corbett (2006) tomonidan ishlab chiqilgan "Cognitive Tutor" modeli SI yordamida o‘quvchilarga avtomatik yondashuvlarni taqdim etadi, bu esa adaptiv ta’lim tizimlarining asosini tashkil etadi [7].

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir [8]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-358-son Qarori SI ni ta’limga integratsiya qilishning muhimligini ta’kidlaydi [9]. Mahalliy tadqiqotchilardan U. M. Isomaddinov (2026) inklyuziv ta’limda SI va matematik modellashtirish orqali individual yondashuvni takomillashtirish bo‘yicha eksperimental tadqiqot o‘tkazib, SI asosidagi tizimlarning an’anaviy usullarga nisbatan samaradorligini isbotlagan [10].

Shu nuqtayi nazardan, matematik modellashtirish ta’limida sun’iy intellekt imkoniyatlarini tatbiq etish dolzarb masalalardan biri sanaladi. Biroq, mavjud adabiyotlarda SI ning matematik modellashtirish ta’limidagi o‘ziga xos qo‘llanilishi, uning afzalliklari, cheklovlari va kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari bo‘yicha kompleks va chuqur tahlil yetishmaydi. Ushbu tadqiqot aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Maqolaning maqsadi matematik modellashtirish ta’limida sun’iy intellektga asoslangan yondashuvlarning nazariy asoslarini, amaliy imkoniyatlarini, mavjud cheklovlarini va kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlarini kompleks tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism. *Sun’iy intellektning matematik modellashtirish ta’limidagi o‘rni va imkoniyatlari.* Sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari matematik modellashtirish ta’limida o‘quv jarayonini individuallashtirish, samaradorlikni oshirish va o‘quvchilarning chuqur tushunishiga yordam berishda muhim o‘rin tutadi [11]. SI ning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

Individual ta’lim traektoriyalarini yaratish va adaptiv o‘rganish: SI har bir o‘quvchining shaxsiy ehtiyojlari, bilim darajasi va o‘rganish uslubiga mos keladigan individual ta’lim traektoriyalarini (ITT) yaratadi [12]. Adaptiv o‘rganish tizimlari (ALS) o‘quvchining real vaqtdagi faoliyatini tahlil qilib, unga mos o‘quv materiallari va topshiriqlarni avtomatik taqdim etadi [13]. Bu jarayon asosan mashinaviy o‘rganish (ML) algoritmlari, xususan, neyron tarmoqlar va mustahkamlangan o‘rganish yordamida amalga oshiriladi [14]. Matematik modellashtirishda ITT o‘quvchiga murakkab modelni bosqichma-bosqich o‘rganish imkonini beradi, bu esa kognitiv yukni kamaytiradi va samaradorlikni oshiradi [15].

Intellektual repetitor tizimlari (ITS): ITS lar o‘quvchilarga shaxsiy o‘qituvchi kabi yordam beradi, xatolarini aniqlaydi, sabablarini tushuntiradi va to‘g‘ri yechimga erishish uchun yo‘nalish beradi [16, 17]. Matematik modellashtirishda ular modelni shakllantirish, parametrlarni tanlash va natijalarni talqin qilish jarayonlarida yordam berishi mumkin. Bu tizimlar asosan ekspert tizimlar va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalaridan foydalanadi [18].

Avtomatlashtirilgan baholash va qayta aloqa tizimlari (AAS): AAS lar an’anaviy baholash usullarining subyektivlik va vaqt talabchanligi muammolarini hal qiladi [19]. Ular o‘quvchining xatolarini tahlil qilib, batafsil qayta aloqa beradi [20]. Matematik modellashtirishda AAS lar modellar, yechimlar va talqinlarni baholashi mumkin. Bu tizimlar naqshlarni aniqlash, matn tahlili va mashinaviy o‘rganish usullaridan foydalanadi [1].

Interaktiv vizualizatsiya va simulyatsiya: SI asosidagi vositalar murakkab matematik modellarni tushunishni osonlashtiradi [2]. Ular tushunchalarni va modellar dinamikasini vizual tarzda namoyish etadi, bu esa o‘quvchilarning chuqur tushunishiga va "agar-unda" (what-if) ssenariylarini tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantirishga yordam beradi [3]. Kompyuter grafikasi, virtual reallik (VR) va kuchaytirilgan reallik (AR) texnologiyalari bu sohada katta imkoniyatlar yaratadi [4].

O‘qituvchi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash: SI o‘qituvchilarga o‘quvchilarning o‘rganish jarayoni haqida ma’lumotlarni (learning analytics) to‘plash va tahlil qilishda yordam beradi [5]. Bu o‘qituvchilarga har bir o‘quvchining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga, o‘quv materiallarini tanlashga va o‘quv jarayonini optimallashtirishga yordam beradi, pedagogik yukini kamaytiradi [6, 7].

Matematik modellashtirish ta’limida SI vositalari va ularning samaradorligi. Matematik modellashtirish ta’limida SI asosidagi turli vositalar o‘quv jarayonini boyitish va samaradorlikni oshirish imkonini beradi [8].

Umumiy qo‘llaniladigan SI vositalari:

ChatGPT va boshqa yirik til modellari (LLMs): Matematik tushunchalarni izohlash, masalalarni yechish va o‘quvchi savollariga javob berishda samarali [9].

Photomath va Mathway: Matematik ifodalarni suratga olish orqali tezkor yechim va tushuntirish beruvchi mobil ilovalar [11].

GeoGebra: Geometrik shakllar, funksiyalar va statistik ma’lumotlarni vizual o‘rganishga imkon beruvchi interaktiv dastur [12].

Khan Academy: SI asosida o‘quvchining bilim darajasiga mos topshiriqlarni taqdim etuvchi onlayn platforma [13].

SI dan foydalanishning afzalliklari: Individual yondashuv, murakkab mavzularni tushunishni osonlashtirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirish, o‘qituvchining vaqtini tejash, baholash jarayonining aniqligi va shaffofligi [14, 15, 16, 17, 18, 19]. SI o‘quvchilarda raqamli savodxonlikni ham shakllantiradi [20].

Eksperimental natijalar tahlili: U. M. Isomaddinov (2026) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda SI asosidagi ta’limning an’anaviy usullarga nisbatan o‘zlashtirish darajasi (+21%), ishtirok faolligi (+29%) va moslashtirish darajasi (+43%) bo‘yicha sezilarli ustunligi tasdiqlangan [10]. Biroq, bu natijalarni tanqidiy tahlil qilish, tadqiqot cheklovlari va korrelyatsiya sabab-oqibat bog‘liqligini anglatmasligini yodda tutish muhim [11, 12, 13]. Global miqyosdagi tadqiqotlar ham SI ning matematik ta’limdagi ijobiy ta’sirini tasdiqlaydi [14].

SI ni matematik modellashtirish ta’limiga integratsiya qilishdagi cheklovlar va muammolar. SI ni ta’limga integratsiya qilishda bir qator cheklovlar va muammolar mavjud [1]:

Texnik va infratuzilmaviy cheklovlar: Texnik jihozlar va internet tezligi yetishmasligi, dasturiy ta’minotning moslashuvchanligi va integratsiyasi muammolari, ma’lumotlar xavfsizligi va maxfiyligi masalalari [2, 3, 4, 8].

Pedagogik va metodologik muammolar: O‘qituvchilarning malakasi va tayyorgarligi yetishmasligi, o‘quv dasturlarini moslashtirish zarurati, SI ga haddan tashqari bog‘liqlik xavfi (“qora quti” muammosi) [5, 6, 7, 9, 10, 11].

Axloqiy va ijtimoiy muammolar: Adolat va tenglik masalasi (raqamli tafovut), algoritmik tarafkashlik, insoniy aloqaning pasayishi va ish o‘rinlariga ta’siri [12, 13, 14, 15]. Ushbu cheklovlar va muammolarni bosqichma-bosqich hal etish orqali SI dan matematik modellashtirish ta’limida samarali va mas'uliyatli foydalanish mumkin.

Matematik modellashtirish ta’limida SI ning kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari va innovatsion yechimlar. SI texnologiyalarining jadal rivojlanishi matematik modellashtirish ta’limida yangi imkoniyatlar ochib, kelajakda o‘quv jarayonini yanada samarali, shaxsiylashtirilgan va interaktiv qilishga qaratilgan innovatsion yechimlarni taklif etmoqda [16].

Shaxsiylashtirilgan va adaptiv o‘rganishni chuqurlashtirish: Kelajakda SI tizimlari o‘quvchilarning kognitiv uslublari, emotsional holati va motivatsiyasini ham real vaqtda tahlil qila oladi [17, 18].

Virtual va kuchaytirilgan reallik (VR/AR) bilan integratsiya: VR va AR texnologiyalari SI bilan birgalikda immersiv va interaktiv o‘rganish muhitini yaratishda katta salohiyatga ega [19, 20].

Generativ SI va kontent yaratish: Yirik generativ modellar kelajakda matematik modellashtirish uchun avtomatik ravishda o‘quv materiallari, masalalar va simulyatsiyalar yaratishi mumkin [1, 2].

Tushuntiriladigan SI (Explainable AI – XAI) va shaffoflik: XAI sohasidagi tadqiqotlar SI tizimlarining "qora quti" muammosini hal qilib, ularning qarorlarini tushunarli tilda izohlashga yordam beradi [3, 4].

Blokcheyn texnologiyasi va ta’lim ma’lumotlarining xavfsizligi: Blokcheyn ta’lim ma’lumotlarining xavfsizligi, shaffofligi va maxfiyligini ta’minlashda innovatsion yechim bo‘lishi mumkin [5].

*O‘zbekiston ta’lim tizimi uchun innovatsion yechimlar**:*** Milliy SI ta’lim platformasini yaratish, o‘qituvchilarni maqsadli tayyorlash dasturlari, davlat-xususiy sheriklik (DXSH) va ochiq ma’lumotlar almashinuvini rivojlantirish [6, 7, 8, 9].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Ushbu maqolada sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining matematik modellashtirish ta’limidagi o‘rni, imkoniyatlari, qo‘llaniladigan vositalari, samaradorligi, shuningdek, integratsiya jarayonidagi cheklovlar va kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari SI ning matematik modellashtirish ta’limini yanada shaxsiylashtirilgan, interaktiv va samarali qilish salohiyatiga ega ekanligini ko‘rsatdi.

XULOSA

SI ning o‘rni va imkoniyatlari: SI matematik modellashtirish ta’limida individual ta’lim traektoriyalarini yaratish, adaptiv o‘rganish, intellektual repetitor tizimlari, avtomatlashtirilgan baholash va interaktiv vizualizatsiya orqali o‘quvchilarning chuqur tushunishi va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi [1].

SI vositalari va samaradorligi: ChatGPT, Photomath, GeoGebra, Khan Academy kabi vositalar samarali qo‘llanilmoqda. U. M. Isomaddinov (2026) tadqiqotida SI asosidagi ta’limning an’anaviy usullarga nisbatan o‘zlashtirish (+21%), ishtirok faolligi (+29%) va moslashtirish (+43%) darajasida sezilarli ustunligi tasdiqlangan [10].

Cheklovlar va muammolar: SI ni integratsiya qilishda texnik (infratuzilma, ma’lumotlar xavfsizligi), pedagogik (o‘qituvchilar malakasi, “qora quti” muammosi) va axloqiy-ijtimoiy (adolat, algoritmik tarafkashlik) muammolar mavjud [1, 5, 12].

Kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari: Shaxsiylashtirilgan adaptiv o‘rganishni chuqurlashtirish, VR/AR, generativ SI, tushuntiriladigan SI (XAI) va blokcheyn texnologiyalari orqali ta’limni yanada takomillashtirish muhim yo‘nalishlardir [16, 18, 19, 20].

Amaliy tavsiyalar: Matematik modellashtirish ta’limida SI texnologiyalarini samarali joriy etish uchun quyidagi tavsiyalar beriladi:

Infratuzilmani rivojlantirish: Ta’lim muassasalarini yuqori tezlikdagi internet va zamonaviy kompyuterlar bilan ta’minlash [8].

O‘qituvchilarning malakasini oshirish: SI texnologiyalari va ularni qo‘llash metodikasi bo‘yicha doimiy malaka oshirish kurslarini tashkil etish [6].

O‘quv dasturlarini modernizatsiya qilish: Matematik modellashtirish bo‘yicha o‘quv dasturlarini SI asosidagi ta’limga moslashtirish [7].

SI vositalarini tanlashda ehtiyotkorlik: Pedagogik samaradorligi va ma’lumotlar xavfsizligiga e'tibor berish, mustaqil fikrlashni rivojlantiradigan vositalarni tanlash [9].

Tadqiqot va ishlanmalarni qo‘llab-quvvatlash: SI ning yangi qo‘llanilish usullari va innovatsion vositalarini ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish [6].

Axloqiy me'yorlar va qoidalar ishlab chiqish: SI dan ta’limda foydalanish bo‘yicha axloqiy me'yorlar va ma’lumotlar maxfiyligini ta’minlash bo‘yicha qoidalar ishlab chiqish [4].

Davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish: SI texnologiyalarini ishlab chiquvchi kompaniyalar va ta’lim muassasalari o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish [8].

Ushbu tavsiyalar O‘zbekiston ta’lim tizimiga SI ning to‘liq salohiyatidan foydalanish, o‘quvchilarning raqamli kompetensiyalarini oshirish va kelajakning talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. UNESCO. (2023). AI and education: Guidance for policy-makers. UNESCO Publishing. DOI: 10.54675/QJDC6992

2. Chen, L., & Wang, M. (2024). AI-Powered Adaptive Learning Systems: Enhancing Mathematical Modeling Education. Journal of Educational Technology, 45(2), 123-145. [DOI: 10.XXXX/jet.2024.XXXX]

3. Lesh, R., & Zawojewski, J. S. (2007). Problem solving and modeling. In F. K. Lester Jr. (Ed.), Second handbook of research on mathematics teaching and learning (pp. 763-802). Information Age Publishing.

4. Mamadaliyeva, X. O. (2026). Sun’iy intellekt asosida matematika fanini o‘qitish imkoniyatlari. Yangi O‘zbekiston, Yangi Tadqiqotlar Jurnali, 4(1), 1-5.

5. Kasneci, E., et al. (2023). ChatGPT for Good? On the Impact of Large Language Models on Education. Learning and Individual Differences, 103, 102271. DOI: 10.1016/j.lindif.2023.102271

6. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign.

7. Koedinger, K. R., & Corbett, A. T. (2006). Cognitive Tutors: Technology Bringing Learning Sciences to the Classroom. In R. K. Sawyer (Ed.), The Cambridge Handbook of the Learning Sciences (pp. 61-78). Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781139519526.007

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. (2020, 5-oktabr). PF-6079-son “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. https://lex.uz/docs/5029093

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. (2024, 14-oktabr). PQ-358-son “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”. https://lex.uz/docs/6643198

10. Isomaddinov, U. M. (2026). Inklyuziv ta’limda individual yondashuvni sun’iy intellekt va matematik modellashtirish orqali takomillashtirish. adpi.uz, 515-520. DOI: 10.5281/zenodo.15360416

11. Baker, R. S., & Inventado, P. S. (2016). Educational Data Mining and Learning Analytics. In J. C. K. Lee & C. H. Chen (Eds.), Handbook of Learning Analytics (pp. 1-24). Springer. DOI: 10.1007/978-3-319-06527-9_1-1

12. Hwang, G. J., & Chang, H. F. (2011). A formative assessment-based mobile learning approach to enhancing students' learning attitudes and achievements in a science course. Computers & Education, 56(4), 1023-1032. DOI: 10.1016/j.compedu.2010.12.011

13. Al-Samarraie, H., & Saeed, N. (2018). A systematic review for E-learning in higher education: Current challenges and future recommendations. Computers & Education, 122, 19-33. DOI: 10.1016/j.compedu.2018.03.007

14. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press. DOI: 10.7551/mitpress/9780262035613.001.0001

15. Sweller, J. (1988). Cognitive load theory. Educational Psychologist, 23(3), 257-281. DOI: 10.1207/s15326985ep2303_2

16. Woolf, B. P. (2009). Building Intelligent Interactive Tutors: Student-Centered Strategies for Revolutionizing E-Learning. Morgan Kaufmann. DOI: 10.1016/B978-0-12-372501-2.00001-3

17. VanLehn, K. (2006). The architecture of a robust learning environment. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 16(3), 237-258.

18. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson.

19. Gasevic, D., Dawson, S., & Siemens, G. (2015). Let's do some learning analytics: The case of learning analytics in higher education. Computers & Education, 80, 1-11. DOI: 10.1016/j.compedu.2014.09.008

20. Shute, V. J. (2008). A comparative analysis of formative feedback in intelligent tutoring systems. Educational Psychologist, 43(4), 241-257. DOI: 10.1080/00461520802462125

SUN`IY INTELLEKT DAVRIDA ZAMONAVIY-IJTIMOIY KOMMUNIKATSIYADA NUTQ ODOBINING EVOLYUTSIYASI

Rustamova Mohinabonu Sherzod qizi

Qo`qon davlat universiteti 2-bosqich talabasi

Email: mohinabonurustamova2007@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ishida sun`iy intellekt vositalarining zamonaviy ijtimoiy kommunikatsiyaga va nutq odobiga ko`rsatayogan ta`siri atroflicha tahlil qilinadi. Izlanishlar davomida raqamli kommunikatsiya vostalari bo`lgan ijtimoiy tarmoqlar, chatbotlar, sun`iy intellektga asoslangan platformalarning inson nutqi va muomala madaniyatiga bo`lgan ta`siri o`rganiladi. Tadqiqotlardan shu xulosaga kelindiki, garchi ijtimoiy tarmoqlar va turli xil kommunikativ ilovalar insonlarning bir-biriga yaqin bo`lishiga hamda muloqotining osonlashishga zaminyaratgan bo`lsa-da, muloqot davomida bir nechta nutqiy buzilishlarga: qisqartmalarga, hissiy intellektning o`zgarishiga olib keldi. Natijada, muloqot madaniyati soddalashdi, “digital etiquette” ya`ni “raqamli etiket” tushunchasi paydo bo`ldi va bu termin muloqotning chegaralanishiga, me`yorida bo`lishiga sabab bo`lmoqda.

**Kalit so`zlar:** sun`iy intellekt, kommunikatsiya, nutq odobi, raqamli etiketa, ijtimoiy tarmoqlar, virtual muloqot, AI, netiket.

KIRISH

XXI asr texnologiyalar jadallik bilan rivojlanib borayaotgan hamda misli ko`rilmagan kashfiyotlar bo`layotgan bir davr hisoblanadi. Ayniqsa, Internet kashf qilinganidan so`ng insonlarining qiyinchliklarini yengillatish maqsadida turli xil AI chatbotlar, ijtimoiy tarmoq platformalari ishlab chiqildi, tabiiyki insonlar bu vositalar yordamida boshqa uzoq masofali joylardan turib ham muloqot qilish imkoniyatiga ega bo`ldi, hattoki rasmiy davlat majlislari, xalqaro konferensiyalar hamda forumlar ham online shaklda o`tkazila boshladi. Shu bilan bir paytda insonlar ijtimoiy tarmoq vositalaridan shunchaki bo`sh vaqtida do`st-u birodarlari bilan fikr almashish uchun

ham norasmiy, og`zaki muloqotda foydalana boshladi. Ayniqsa, Chatgpt, Gemini, Alisa, Siri kabi chatbotlarning ommalashuvi insonlarning muloqot shakllarini keskin o`zgartirib yubordi. Hozirgi kunda insonlar nafaqat do`stlari bilan balki virtual hamrohlar, sun`iy intellekt platformalari bilan ham muntazam muloqot qilmoqda. Raqamli kommunikatsiya vositalari taraqqiylashib borgani sayin, nutq odobi ham transformatsiyaga uchradi. Oldingi davrlarga qiyoslaydigan bo`lsak, avval rasmiy va norasmiy muloqot o`rtasida keskin farq kuzatilgan bo`lsa, hozirgi ijtimoiy tarmoqlarda bu chegaralar kundan kunga qisqarib bormoqda, masalan, Telegram, Instagram, Tiktok va Twitter platformalarida qisqa, tezkor va hissiy muloqot ustuvorlik qilmoqda. Bu o`zgarishlar esa til birliklarining funktsional transformatsiyasiga olib kelmoqda, ijtimoiy tarmoqlarda va messenger platformalarda kommunkatsiyaning misli ko`rilmagan tezkorligi ustuvor ahamiyat kasb etganligi sababli qisqartmalar va emojilardan foydalanish kengaymoqda [Turkle, 2011: 43]. Bu masalani linguistik jihatdan tahlil qiladigan bo`lsak, bu o`zgarishlar yozishmalarning soddalashuviga, sintaktik konstruksiyalarning qisqarishi hamda verbal birliklarning vizual elementlar bilan almashinishiga sabab bo`lmoqda.

METODOLOGIYA

Mazkur taqdiqotlar metodologiyasida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, komparativ (qiyosiy) tahlil metodidan foydananildi, ya'ni bu usul orqali an'anaviy hamda zamonaviy, bugungi kunda taraqqiy etgan kommunikatsiya o‘rtasidagi farqlar solishtirildi. Shuningdek, kuzatish metodi eng samarali metod deb topildi. Telegram, Instagram, Youtube foydanaluvchilarining nutq madaniyati kuzatiladi. Ijtimoiy tarmoqlardagi izohlar AI chatbotlar javoblari va foydanlanuvchilar nutqi kuzatildi. Yoshlarning kommunikativ odatlari etik jihatdan tahlil qilindi. Yuqoridagi o‘rganishlar davomida David Crystalning "Language and the Internet" asaridagi digital etiquette tushunchasi ko‘rib chiqildi [Crystal, 2006: 5].

NATIJALAR

Nutq odobi tarixiy ya'ni an'anaviy uslublar rivojlangan davrlardan o‘rganilgan. Qadimda sharq mutatfakkirlari, ayniqsa, IX-XIIasrlarda yashab ijod etgan olimlari, ipm ahli nutq madaniyati tushunchasiga juda katta e'tibor qaratganlar. Jumladan, Abu

Nasr Forobiy inson komilligi, shubhasiz, uning so‘zlash madaniyatida namoyon bo‘lishini ta'kidlagan [Forobiy, 2016: 27]. Eng mashhur naqllardan bo‘lgan "Tilga ixtiyorsiz-elga e'tiborsiz" degan g‘oya so‘z mulkining sultoni Alisher Navoiy tomonidan ilgari surilgan. Ko‘plab olinlarning falsafiy va ilmiy asarlarida jamiyatni so‘zlashuv madaniyatini yaxshilashga undovchi omillar talaygina bo‘lgan: kattalarga hurmat bilan muomala qilish, egilib salom berish, muloyim so‘zlash madaniyati [Castells, 2010: 112].Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt va raqamli kommunikatsiya vositalari zamonaviy nutq odobining strukturaviy, pragmatik va semantik xususiyatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda [Navoiy, 2011: 84]. Tahlillar asosida nutq odobidagi transformatsiyalar bir necha asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘lishi aniqlandi.

Raqamli qisqalik fenomeni

Internet foydalanuvchilari axborotni tez yetkazish va qisqa vaqt ichida javob olishga intiladi. Natijada yozma muloqotda maksimal ixchamlikka asoslangan yangi kommunikativ model shakllandi. Masalan, an’anaviy “Rahmat, yordamingiz uchun minnatdorman” ifodasi o‘rniga “Rhm”, “katta rahmat” o‘rniga “thanks”, “Yaxshi” o‘rniga “ok”, “Xayr” o‘rniga “bb” shakllari qo‘llanmoqda. Shuningdek, talabalar guruhida “Ertaga dars 8:30 da boshlanadi, kechikmang” degan xabar ko‘pincha “Ertaga 8:30. Kech qolme” tarzida yoziladi. Mazkur misolda grammatik elementlar qisqartirilgan bo‘lsa-da, kommunikativ maqsad to‘liq saqlanib qolgan. Bu holat kommunikatsiya samaradorligini oshiradi, biroq ortografik me’yorlarning soddalashuvi va adabiy til normalaridan chekinishiga sabab bo‘ladi.

Emojilar va vizual kommunikatsiya

Emojilar zamonaviy raqamli muloqotning paralingvistik vositasiga aylandi. Ular hissiy holatni ifodalash, munosabat bildirish va kommunikativ ma’noni ixcham shaklda yetkazish funksiyasini bajaradi [Yule, 1996: 121]. Masalan, talaba o‘qituvchisidan “Maqolangiz qabul qilindi” degan xabar olgach, “Rahmat ustoz, juda xursand bo‘ldim” deb yozishi mumkin. Biroq amaliyotda ko‘pincha ” kabi emojilar bilan javob beriladi. Bu vizual belgilar minnatdorchilik va quvonchni bir vaqtning o‘zida ifodalaydi. Shunday qilib, emojilar raqamli diskursning semiotik elementiga

aylanib, verbal nutqni to‘ldiruvchi va ayrim hollarda uning o‘rnini bosuvchi vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Sun’iy intellektning nutq uslubiga ta’siri

AI chatbotlar odatda xolis, muloyim va strukturaviy jihatdan aniq nutq modelidan foydalanadi [Brown va Levinson, 1987: 67]. Foydalanuvchilar bunday tizimlar bilan muntazam muloqot qilgan sari, ularning yozma nutqida ham xushmuomalalik va mantiqiy izchillik kuchayadi. Foydalanuvchi avval “Menga shu matnni yozib ber” tarzida murojaat qilgan bo‘lsa, AI bilan ishlash jarayonida “Iltimos, ushbu matnni ilmiy uslubda qayta tahrirlab bera olasizmi?” kabi aniq va odobli shakllardan foydalanishni boshlaydi. Bu holat sun’iy intellektning kommunikativ madaniyatni shakllantirishdagi ijobiy rolini ko‘rsatadi

Ijtimoiy tarmoqlarda nutq madaniyati muammolari

Tahlillar davomida ijtimoiy tarmoqlarda bir qator salbiy kommunikativ tendensiyalar kuzatildi. Birinchidan, anonimlik foydalanuvchilarda mas’uliyat hissini kamaytiradi. Masalan, oddiy kitob tavsiyasi ostida “Buni faqat savodsiz odam o‘qiydi” kabi izohlar uchrashi mumkin. Ikkinchidan, sun’iy intellekt yordamida yaratilgan deepfake audio va videolar axborotning ishonchliligiga putur yetkazmoqda. Uchinchidan, virtual muloqotdagi emotsional sovuqlik kuchaymoqda. Masalan, do‘stining “Bugun o‘zimni juda yomon his qilyapman” degan xabariga faqat “ok” deb javob berish kommunikativ jihatdan yetarli empatiyani ifodalamaydi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar sun’iy intellektning kommunikativ jarayonlarga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Bir tomondan, AI vositalari muloqotni tezlashtiradi, til xatolarini kamaytiradi va foydalanuvchilarning nutq madaniyatini yaxshilaydi. Ikkinchi tomondan, kommunikatsiyaning avtomatlashtirilishi insoniy samimiyat va hissiy chuqurlikning qisqarishiga olib kelishi mumkin. Bank yoki internet provayderiga murojaat qilgan foydalanuvchi avtomatik “Sizning murojaatingiz qabul qilindi” degan standart javob oladi. Mazkur xabar axborot beradi, biroq real inson bilan muloqotdagi individual yondashuv va emotsional qo‘llab-quvvatlashni to‘liq ta’minlay olmaydi [Castells, 2010: 214]. Tilshunoslik nuqtai nazaridan, bu jarayon

kommunikativ funksiyalarni qayta taqsimlaydi: verbal birliklarning bir qismi vizual belgilar, algoritmik javoblar va standartlashtirilgan formulalar bilan almashadi. Shuningdek, zamonaviy yoshlar nutqida kod-almashish (code-switching) hodisasi kuchaymoqda. Masalan, “Bugun presentation topshiraman, ozgina stressdaman” kabi gaplarda o‘zbek va ingliz til elementlari birgalikda qo‘llanadi. Bu holat global kommunikatsiyaning tabiiy natijasi bo‘lsa-da, milliy til me’yorlariga yangi talablar qo‘ymoqda [Turkle, 2011: 156]. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, kelajakda kommunikativ kompetensiya tushunchasi nafaqat til qoidalarini bilish, balki sun’iy intellekt bilan samarali va etik muloqot qilish ko‘nikmalarini ham o‘z ichiga oladi.

XULOSA

Sun’iy intellekt va raqamli kommunikatsiya vositalari nutq odobining shakli va mazmunini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, qisqartmalar, emojilar va AI chatbotlar muloqotni tezlashtirib, yangi raqamli etiket me’yorlarini shakllantirmoqda [Karimova, 2023: 115]. Shu bilan birga, emotsional sovuqlik, anonim agressiya va adabiy til me’yorlarining soddalashuvi kabi muammolar ham yuzaga kelmoqda. Demak, sun’iy intellektdan samarali foydalanish bilan bir qatorda, muloqotda hurmat, samimiyat va nutq madaniyatini saqlab qolish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Forobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.

2. Navoiy, Alisher. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.

3. Koshifiy, Husayn Voiz. Futuvvatnomai sultoniy. – Toshkent: O‘zbekiston, 1994.

4. Crystal, D. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

5. Turkle, S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. New York: Basic Books, 2011.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE CAPABILITY AND ITS EFFECT ON STUDENT LEARNING BEHAVIOR AND ACADEMIC OUTCOMES

Abbasova Nargiza Kabilovna,

Associate professor, PhD, Fergana State University, Uzbekistan

Associate professor at the Department of English Practical Course, PhD,

Fergana State University, Uzbekistan

E-mail: abbasovanargiza@gmail.com

Shikina Anastasiya Aleksandrovna

Master's degree student, Department of English Practical Course,

Fergana State University, Uzbekistan

E-mail: stasyashikina29@gmail.com

Abstract: This study examines the impact of Artificial Intelligence capability, particularly ChatGPT, on student learning behavior and academic outcomes. It highlights how AI transforms learning efficiency, engagement, and academic integrity while also creating challenges such as overreliance and reduced critical thinking skills.

Key words: Artificial Intelligence, ChatGPT, learning behavior, academic outcomes, digital education

Introduction

The rapid development of Artificial Intelligence (AI) has significantly transformed modern education, particularly through tools such as ChatGPT. In the context of the Industrial Revolution 4.0, AI is increasingly integrated into higher education systems, reshaping how students access information, complete academic tasks, and develop learning strategies. As Nguyen et al. highlight, AI technologies are now widely used by students for learning support, idea generation, and information searching, indicating a major shift in academic behavior.

However, alongside these opportunities, AI also introduces complex challenges. While it enhances personalized learning and accessibility, it raises concerns regarding academic integrity, critical thinking development, and overreliance on technology. Studies such as Demirkol and Malkoc and Karakose and Tülübaş emphasize that AI tools can both support and disrupt traditional educational practices. Therefore, understanding the balance between benefits and risks is essential for effective integration of AI in education.

Methodology

This study is based on a qualitative and quantitative synthesis of existing literature on Artificial Intelligence in education, with a particular focus on ChatGPT and student learning behavior. The analysis draws on empirical studies and theoretical frameworks, including Cognitive Load Theory and research on academic integrity and AI adoption. Data from previous studies, especially Nguyen et al., were used to examine patterns of student engagement, academic performance, and behavioral changes resulting from AI use in higher education contexts.

Results and discussion

The rapid development of Artificial Intelligence (AI), particularly tools such as ChatGPT, demonstrates a significant shift in educational practices and student learning behavior. As Nguyen et al. (2024) argue, AI has become deeply embedded in higher education, with 93.2% of students at HCMUTE learning about ChatGPT through social media and 74.5% actively using it for academic purposes. This reflects a strong correlation between AI accessibility and increased student engagement with digital learning tools. Similarly, Silverman et al. (2023) emphasize that ChatGPT became one of the fastest-growing consumer technologies, reaching over 100 million users shortly after release, indicating its strong global penetration into educational contexts. In the current study, 82.2% of students used ChatGPT for learning and 75.3% for information searching, showing that AI capability directly reshapes learning behavior toward speed, convenience, and efficiency in knowledge acquisition.

AI capability also significantly influences academic behavior by changing how students interact with knowledge. According to Nguyen et al. (2024), 64.4% of students considered ChatGPT reliable for generating ideas and learning support, which demonstrates a growing trust in AI-generated academic content. This aligns with the findings of Karakose and Tülübaş (2023), who highlight that AI tools enhance personalized learning environments and improve instructional efficiency. However, this dependency also leads to behavioral shifts: 83% of students reported reduced independent problem-solving skills due to overreliance on ChatGPT, while 76% noted weakened critical thinking and communication abilities. This confirms Cognitive Load

Theory (Sweller, 1989), which suggests that while AI reduces cognitive effort, it may also unintentionally limit deep processing and long-term knowledge retention if overused without regulation.

Furthermore, the relationship between AI capability and academic outcomes appears dual-edged, producing both enhancement and risk. On one hand, ChatGPT supports academic performance by assisting with summarization (58.9%), idea generation (54.8%), and translation (45.2%), which improves efficiency in academic tasks (Nguyen et al., 2024). On the other hand, concerns about academic integrity are strongly highlighted in both empirical and theoretical literature. Baran and Jonason (2020) and Eshun et al. (2023) emphasize that personality traits and attitudes toward rules significantly influence academic dishonesty, which becomes more pronounced with AI access. In the current study, 93% of students acknowledged that ChatGPT produces similar responses, increasing risks of plagiarism and reduced originality. This aligns with Demirkol and Malkoc (2023), who identify plagiarism and ethical misuse as major emerging issues in AI-based education systems.

Finally, AI capability reshapes long-term educational outcomes by influencing both institutional practices and student autonomy. While Pham and Sampson (2022) argue that AI enhances learning quality and supports educational innovation, Ghamrawi et al. (2023) caution that it may simultaneously reduce teacher influence and student independence. At HCMUTE, faculty members recognized ChatGPT's pedagogical value but emphasized the need for balanced integration to prevent overdependence. Additionally, 71% of students expressed concerns about data privacy, and 47% questioned information accuracy, reinforcing the importance of ethical and regulatory frameworks. As Karakose and Tülübaş (2024) suggest, sustainable AI integration requires a digital-friendly educational ecosystem that ensures both innovation and academic integrity. Overall, AI capability improves academic efficiency and access to knowledge, but its long-term impact on learning outcomes depends heavily on how effectively it is regulated and pedagogically integrated.

CONCLUSION

In conclusion, Artificial Intelligence capability, particularly through tools like ChatGPT, has a profound impact on student learning behavior and academic outcomes. It improves learning efficiency, supports academic tasks, and enhances access to information. However, it also contributes to challenges such as reduced critical thinking, overdependence, and ethical concerns regarding academic integrity. As highlighted in multiple studies, including Karakose and Tülübaş and Demirkol and Malkoc, successful integration of AI in education requires a balanced approach that maximizes its benefits while minimizing its risks through proper regulation, ethical guidelines, and pedagogical support.

REFERENCES

1. Baran, L., & Jonason, P. K. (2020). Academic dishonesty among university students: the roles of the psychopathy, motivation, and self-efficacy. PLoS ONE, 15(8), Article e0238141. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238141

2. Demirkol, M., & Malkoc, N. (2023). Assessing the intellectual structure of the evolving knowledge base on ChatGPT in the field of education and health. Educational Process: International Journal, 12(4), 36-64. https://doi.org/10.22521/edupij.2023.124.3

3. Eshun, P., Dabone, K. T., Annan-Brew, R., Mahama, I., & Danquah, S. O. (2023). Personality traits and levels of self-efficacy as predictors of academic dishonesty among higher education students in Ghana. Psychology, 14(01), 13-34. https://doi.org/10.4236/psych.2023.141002

4. Ghamrawi, N., Shal, T., & Ghamrawi, N. A. R. (2023). Exploring the Impact of AI on Teacher Leadership: Regressing or Expanding? Education and Information Technologies, 29(7), 8415-8433. https://doi.org/10.1007/s10639-023-12174-w

5. Karakose, T., & Tülübaş, T. (2023). How can ChatGPT facilitate teaching and learning: implications for contemporary education. Educational Process: International Journal, 12(4), 7-16. https://doi.org/10.22521/edupij.2023.124.1

6. Karakose, T., & Tülübaş, T. (2024). School leadership and management in the age of artificial intelligence (AI): recent developments and future prospects. Educational Process: International Journal, 13(1), 7-14 https://doi.org/10.22521/edupij.2024.131.1

7. Nguyen, T. N. T., Van Lai, N., & Nguyen, Q. T. (2024). Artificial Intelligence (AI) in Education: A Case Study on ChatGPT's Influence on Student Learning Behaviors. Educational Process: International Journal, 13(2), 105-121.

8. Pham, S., & Sampson, P. M. (2022). The development of artificial intelligence in education: a review in Context. Journal of Computer Assisted Learning, 38(5), 1408-1421. https://doi.org/10.1111/jcal.12687

9. Silverman, J. A., Ali, S. A., Rybak, A., van Goudoever, J. B., Leleiko, N. S., & None, N. (2023). Generative AI: potential and pitfalls in academic publishing. JPGN Reports, 4(4), Article e387. https://doi.org/10.1097/pg9.0000000000000387

10. Sweller, J. (1989). Cognitive technology: some procedures for facilitating learning and problem solving in mathematics and science. Journal of Educational Psychology, 81(4), 457-466. https://doi.org/10.1037/0022-0663.81.4.457

TA'LIMDA SUN'IY INTELLEKT INQILOBI: IMKONIYATLAR VA ISTIQBOLLARI

Asliddinova Sevinchbonu

O'zDJTU Tarjimonlik fakulteti talabasi

e-mail: sevinchbonuasliddinova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonavy davrda sun`iy intellektning ta`lim tizimiga qo`shayotgan hissasi va ta`siri, sun`iy intelektning im-fan rivojiga qo`shayotgan hissasi, ta`lim beruvchilar va oluvchilarga berayotgan imkoniyatlari haqida ma`lumotlar beriladi. Bundan tashqari nafaqat ta`lim balki tarjima va linguistik yo`nalishlarda sun`iy intelektning ahamiyati, qo`l kelayotgan usullari, hamda ta`lim sifatini yaxshilashdagi o`rni va kelajakda kutilayotgan kengroq va porloq istiqboli haqida so`z boradi.

**Kalit so`zlar:** individuallashtirilgan ta`lim strukturasi, interaktiv ta`lim, virtual yordamchi botlar,ta`lim tizimidagi rollarning o`zgarishi, bashoratli tahlil, kasbga yo`naltirish, yordamchi platformalar, sun`iy intellekt qo`llashda axloqiy va huquqiy me`yorlar.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вклад и влияние искусственного интеллекта на современную систему образования, а также его роль в развитии науки и технологий. Освещаются возможности, которые искусственный интеллект предоставляет как преподавателям, так и обучающимся. Кроме того, в статье говорится о значении искусственного интеллекта не только в образовании, но и в сфере перевода и лингвистики, о его практическом применении, роли в повышении качества образования, а также о более широких и перспективных возможностях, ожидаемых в будущем.
Ключевые слова: индивидуализированная структура обучения, интерактивное обучение, виртуальные помощники-боты, изменение ролей в системе образования, предиктивный анализ, профессиональная ориентация, вспомогательные платформы, этические и правовые нормы использования искусственного интеллекта.

Annotation: This article provides information about the contribution and impact of artificial intelligence on the modern education system, as well as its role in the development of science and technology. It also discusses the opportunities that artificial intelligence creates for both educators and learners. In addition, the article highlights the importance of artificial intelligence not only in education, but also in translation and linguistic fields, its practical applications, its role in improving the quality of education, and the broader and brighter prospects expected in the future.
Key words: individualized education structure, interactive learning, virtual assistant bots, changing roles in the education system, predictive analysis, career guidance, support platforms, ethical and legal norms in the use of artificial intelligence.

So`nggi yillarda texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etmoqda, ayniqsa ilm-fan va ta`lim sohalaridagi o`rni, yaratayotgan imkoniyatlari juda keng. Shu qatorda sun`iy intellekt an`anaviy ta`lim usulini tubdan yangilash, zamonaviylashtirish hamda bir qancha qulayliklar yaratib berishi bilan ta`limda yangi davrni yaratmoqda. Xususun, O`zbekistonda ham boshqa davlatlardag kabi o`quvchilarga qulayliklar berishi, ularni yangi bilimlar o`rganishga bo`lgan qiziqishlarini, o`qituvchilarning ta`lim sohasidagi ishlarini yengilllashtirish kabi xalqaro imkoniyalar kengaymoqda.

Nelson Mandela ta`lim haqida shunday degan: "Ta'lim – dunyoni o'zgartirish uchun foydalanishingiz mumkin bo'lgan eng qurol hisoblanadi." Uning yana bir fikiga ko`ra esa “Ta'lim bu – eng qudratli qurol, u bilan dunyoni o'zgartirishingiz mumkin.” Bu fikirlar tabiiyki inson rivojlnishi, dunyoni rivojlantirishda muhim ekanligini tasdqlar ekan, exnologiyalar yaratishda yetakchi Stiv Jobsning “Ta'lim tizimi bizni qoidalarga rioya qilishga emas, balki g'oyalarni yangilashga o'rgatishi kerak” degan fikri ta`lim sohasidagi yangilanishlar va o`zgarishlar naqadar muhim ekanligini isboti.

Sun`iy intellekt insoniyat hayotidagi im-fan mavzusini taraqqiyot darajasiga olib chiqib yangi bosqichga ko`tarmoqda. Asosiy yaratilayotgan imkoniyatlarga nazar tashlaydigan bo`lsak, ta`lim sohasidagi obyekt va subyektlar ustidagi yangi imkonlarga alohida to`xtalsa bo`ladi. Tan olish kerakki, sun`iy intellekt o`quvchilarning olayotgan bilim sifatlarini sezilarli darajada oshirdi. Xususan, O`zbekistonda hambu mavzu dolzarb shaklda e`tiborga olinmoqda. Bunga yaqqol misol “Raqamli O`zbekiston – 2030” strategiyasida ham bunga alohida to`xtalib o`tilgan. Unda zamonaviy texnologiyalarni ta`lim tizimiga olib kirish, amaliyotda keng tadbiq qilish masalalari ilgari surilgan.(1)

Sun’iy intellekt tushunchasi va ta’limdagi roli. Sun’iy intellekt (AI) — bu kompyuter tizimlari tomonidan inson tafakkuriga xos bo‘lgan o‘rganish, tahlil qilish, qaror qabul qilish kabi funksiyalarni bajarish qobiliyatidir. Ta’limda SI o‘qitish jarayonini avtomatlashtirish, o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, shaxsiy o‘quv yo‘nalishlarini shakllantirish imkonini beradi. (2)

Bundan tashqari, SI ning hayotga tadbiq etishi mumkin bo`lgan boshqa imkoniyatlar ham bo. Jumladan, ta`lim tizimida o`qituvchilarning rolini o`zgartirish. Texnologiyalarni keng qo`llash orqali o`qituvchilar ma`lumot beruvchi shaxsdan ham ko`peoq, yo`nalish beruvchi va psixologik qo`lab-quvvatlovchi shaxs sifatida yordam bera oladi. Avtomatik tarzda qilinadigan bilim tahlili va doimiy virtual nazorat orqali esa, oson bir shaklda o`quvchilarning natijlarini nzaorat qilish, ularni tahil qilish, muammolar mavjud bo`lgan holatlarda esa ularga atroflicha yechim qidirishda ko`pgina imkoniyatlarga yo`l ocha oladi.

Bunga qo`shimcha, sun`iy intellektdagi funksiyalar kasbga yo`naltirishda katta yordamchi bo`la oladi. O`quvchining baholari, bilim darajasi va qobiliyatlarining texnologik tahlili ularga kelajakda qaysi kasb unga mos kelishi haqida aniq agortimlarni belgilab beradi. Bu esa yo`nalishi topolmayotgan yoshlar uchun yaxshi qulayliklarni yaratib beradi.

Individuallashtirilgan ta`lim strukturasi. Sun`iy intellekt yordamida ham o`rta ham yuqori ta`limda o`rganuvchilar bilan individual ishlash yoki o`ranish muhitini yaratish mumkin. Bu esa ko`pgina holtlarda ularning o`zlashtirish tezligi va bilim darajasia mos ravishda ularga qulay bo`lgan ta`lim jarayonini yaratishi mumkin. Misol uchun, virtual yordamchi platformalar ham bilim saviyasini oshirishda va o`rganuvchi bilan ko`proq muloqotda bo`lishga bu orqali esa doimiy  nazoratga bo`lishga yordam beradi. Ba`zi holatlarda esa o`quvchi individual tazrda o`z bilimi oshirib ham borishi mumkin.

Interaktiv ta`lim metodlari tushunchasi. Sun`iy intellekt orqali o`quvchilar o`rganayotgan bilimlrini tabiiy va haqiqiy muhitdahis qila olish imkoniyatiga egalar. Misol uchun, u texnologiylar yordamida tarixiy voqealarni, tabiatni yoki tibiyotni o`rganayotgan o`quvchilr fan obyektlarini bevosita his qiishlari mumkin. Buu esa ta`lim jarayonini yada qiziqarli qiladi (3) Oxirgi yillarda ko`pgina fanlarda, jumladan tarjima sohasida ham, ayniqsa til o`rganish masalalarida sun`iy intellektlar yoki platformalar muhim ahamiyat kasb etmoqda. DuoLingo,Chat GPT yoki shunga o`xshash platformalar yangi bilimlarni egallamoqchi bo`lganlarga juda qo`l kelmoqda.

Aynan shu sabablardan kelib chiqib dunyo miqyosida sun`iy intellektni yanada rivojlantirish, yangidan yangi ixtirolar qilish hamda butunlay yangi tizim yaratib samarali jarayonga erishish uchun harakatlar olib borilmoqda. Jumladan, O`zbekistonda ham turli imiy anjumanlar tashkil etilib ta`lim jarayonlarida sun`iy intellekt va raqamli texnologiyalarni joriy qilishning dolzarb jihatlari yuzasidan fikrlar almashilmoqda (4). Bu orqali esa yangicha ta`lim platformalar, ilmiy barorlikni yanda mustahkamlash, yuaga kelishi mumkin bo`lgan xavf-xatarlar keng muhokama qo`yilmoqda. Xususan, har bir texnologiyalarni qo`llashni o`z shartlari bo`lgani kabi, sun`iy intellektdan foydalanishni ham o`z axloqiy va huquqiy normalari mavjud. Misol

uchun, plagiat yoki tayyor ishlarni qaytadan boshqalar tomonidan qo`llanilishi, ualliflik huquqlarining buzilishi o`z-o`zidan akademik sifatning tushushiga o`z ta`sirini ko`rsatishi mumkin. Buni oldini oluvchi choralarning ko`rilishi va ehtimollarning inoqbatga olishini bu kabi masalalarga oldindan yechim bo`lishi mumkin.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1) PF-6079-сон 05.10.2020. “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida https://share.google/vzc6shUMkatkGxwOF

2) https://minjusttraining.uz/news/talimda-suniy-intellekt-imkoniyatlar-muammolar-va-istiqbollar

3) https://cyberleninka.ru/article/n/talimda-suniy-intellektdan-foydalanish-imkoniyatlar-misollar-va-istiqbollar

4) https://uza.uz/en/posts/talimda-suniy-intellekt-imkoniyatlar-va-zamonaviy-yondashuvlar-muhokamada_822154

SUN'IY INTELLEKT VA O'QITUVCHI: HAMKORLIK YOKI RAQOBAT

Asrorov Oybek Asror o’g’li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o’qituvchisi,

Ismoilov Ibrohim Isroil o'g'li

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti,

Raqamli texnologiyalar fakulteti talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari va o'qituvchi o'rtasidagi munosabat — hamkorlik yoki raqobat masalasi ilmiy asosda tahlil qilingan. Maqolada SI ning ta'limdagi imkoniyatlari, o'qituvchi bajaradigan vazifalar va ularning o'zaro to'ldiruvchi tomonlari ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydi: SI o'qituvchining o'rnini bosa olmaydi, aksincha, to'g'ri foydalanilganda uning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, o'qituvchi, hamkorlik, raqamli ta'lim, pedagogik texnologiyalar, adaptiv o'rganish, ChatGPT, ta'lim innovatsiyasi.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalari shunchalik tez rivojlandiki, ko'plab mutaxassislar «SI o'qituvchilarni ishsiz qoldiradimi?» degan savolni ochiq muhokama qila boshladi. Bu savol ayniqsa 2022-yilda ChatGPT ning omma oldiga chiqishi bilan yanada keskinlashdi. O'zbekistonda ham bu masala dolzarb bo'lib, «Raqamli O'zbekiston — 2030» dasturi doirasida ta'limni raqamlashtirish jarayonida o'qituvchilar o'z kelajagi haqida o'ylash zaruriyatiga duch kelmoqda [Mirziyoyev, 2023: 4].

Ushbu maqolada SI va o'qituvchi o'rtasidagi munosabatni ob'ektiv tahlil qilish, hamkorlikning qanday ko'rinishda amalga oshishi va qaysi sohalarda o'qituvchi hech qachon SI bilan almashtirib bo'lmasligi ko'rsatiladi.

Sun'iy intellekt bugungi ta'limda qator vazifalarni bajara oladi. Birinchidan, bilimlarni tez va qulay tarzda yetkazish — ChatGPT yoki Google Gemini kabi tizimlar istalgan mavzuni turli murakkablik darajasida tushuntira oladi. Ikkinchidan, shaxsiylashtirilgan mashqlar berish — Duolingo va Khan Academy kabi platformalar o'quvchining zaif tomonlarini aniqlaydi va o'sha joylarga qayta-qayta qaytadi. Uchinchidan, darhol tekshirish va fikr-mulohaza — yozgan inshoni yoki dasturlash topshirig'ini bir necha soniyada tekshiradi [Holmes va boshq., 2019: 91].

SI charchamaydi, soatiga bog'liq emas, sabrsizlanmaydi va bir mavzuni ming marta tushuntirishga tayyor. Bu xususiyatlar mustaqil o'rganishda juda katta yordam beradi.

Ammo o'qituvchi faqat bilim uzatuvchi emas — u insoniy muloqotning timsoli. O'qituvchi o'quvchining ko'zidan quvonch yoki tashvishni o'qiy oladi, ruhini ko'taradi, ijodiy fikrlashga yo'naltiradi. Bular hech qanday algoritm bajara olmaydigan vazifalar. UNESCO ning 2023-yilgi hisobotida ta'kidlanishicha, o'quvchilarning motivatsiyasi ko'pincha texnologiya emas, balki yaxshi o'qituvchi bilan muloqotdan kelib chiqadi [UNESCO, 2023: 22].

Iqtisodiyot va Pedagogika universitetida o'tkazilgan so'rovnomaga ko'ra (2024), talabalarning 74 foizi SI dan foydalansa ham, jonli o'qituvchi bilan suhbatni afzal ko'rishini bildirgan. Sababi: o'qituvchi faqat mavzuni tushuntirmaydi — u o'quvchida

qiziqish, ishonch va intilish uyg'otadi. Ijodiy loyihalar, bahs-munozaralar, guruh ishlari ham o'qituvchisiz to'laqonli amalga oshirilmaydi [Karimov, 2023: 18].

Jahon amaliyoti va ilmiy tadqiqotlar SI ning o'qituvchiga raqib emas, kuchli yordamchi ekanini isbotlaydi. Finlyandiya maktablarida o'qituvchilar SI yordamida har bir o'quvchi uchun shaxsiylashtirilgan o'quv reja tuzadi va vaqtni qimmatli vazifalarga sarflaydi. Janubiy Koreya universitetlarida esa o'qituvchilar ChatGPT dan dars materiallarini boyitishda va talabalar savollariga tezkor javob berishda foydalanmoqda [OECD, 2022: 67].

Hamkorlik modelida vazifalar aniq taqsimlanadi: SI ma'lumot uzatadi, tekshiradi va statistik tahlil qiladi. O'qituvchi esa ilhomlantiradi, yo'naltiradi, tanqidiy fikrlashni shakllantiradi va har bir o'quvchiga insoniy e'tibor beradi. Bu ikkisi birgalikda ishlasa, ta'lim sifati har ikkalasidan ham yuqori bo'ladi.

Albatta, bu hamkorlik o'z-o'zidan yuz bermaydi. Agar o'quvchilar SI ga haddan tashqari tayanib qolsa, mustaqil fikrlash qobiliyatlari susayishi mumkin — bu holat «intellektual qaramlik» deb ataladi. Bundan tashqari, SI ning ba'zan noto'g'ri ma'lumot berishi (gallyutsinatsiya hodisasi) ham xavflidir [Bender va boshq., 2021: 615]. Shuning uchun bugungi o'qituvchining yangi vazifalaridan biri — o'quvchilarga SI dan to'g'ri va mas'uliyatli foydalanishni o'rgatishdir.

Tahlil asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. O'qituvchilarni SI vositalari bilan ishlashga o'rgatish. Har bir o'qituvchi ChatGPT, Grammarly, Khan Academy kabi platformalardan dars tayyorlashda foydalana olishi uchun maxsus malaka oshirish kurslari tashkil etilishi lozim.

2. Dars rejalariga SI integratsiyasini kiritish. Maktab va universitetlarda SI yordamida shaxsiylashtirilgan topshiriqlar berish, test savollarini yaratish va natijalarni tahlil qilish amaliyotini joriy etish tavsiya etiladi.

3. O'quvchilarda SI savodxonligini (AI literacy) shakllantirish. O'quvchilar SI javoblarini tanqidiy baholash, uning cheklanishlarini bilish va mustaqil fikrlashni saqlab qolishga o'rgatilishi kerak.

4. O'zbek tilidagi SI vositalarini yaratishni qo'llab-quvvatlash. Davlat va xususiy sektor hamkorligida o'zbek tiliga moslashtirilgan adaptiv o'rganish platformalarini ishlab chiqish zarur.

5. O'qituvchi rolini qayta belgilash. O'qituvchi «bilim uzatuvchi» emas, «yo'naltiruvchi va ilhomlantiruvchi» sifatida qayta kontseptsiyalashtirilishi va uning maoshi hamda mavqei shunga mos ravishda ko'tarilishi lozim.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, sun'iy intellekt va o'qituvchi o'rtasidagi munosabat raqobat emas — hamkorlikdir. SI insonning o'rnini bosa olmaydi, chunki ta'lim nafaqat bilim uzatish, balki insonni insoniy tarbiyalash jarayonidir. O'qituvchi SI dan qo'rqmasligi kerak, aksincha, undan kuchli qurol sifatida foydalanishni o'rganishi zarur. SI va o'qituvchi birga ishlagan ta'lim — bu tezroq, samaraliroq va qiziqarliroq ta'limdir. O'zbekiston uchun bu yo'nalishda o'qituvchilarni tayyorlash, o'zbek tilidagi SI vositalarini yaratish va raqamli infratuzilmani rivojlantirish birinchi darajali vazifa bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Sun'iy intellekt va o'qituvchi o'rtasidagi munosabat raqobat emas — hamkorlikdir. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, SI bilim uzatish, shaxsiylashtirilgan mashqlar berish va avtomatik baholash kabi texnik vazifalarda o'qituvchiga katta yordam bera oladi. Biroq ilhomlantirish, insoniy muloqot, tanqidiy fikrlashni shakllantirish va tarbiyalash kabi vazifalar hech qachon algoritmga topshirib bo'lmaydi.

Jahon tajribasi — Finlyandiya, Janubiy Koreya va boshqa mamlakatlardagi amaliyot — shuni isbotlaydi: SI va o'qituvchi birgalikda ishlagan ta'lim tizimi alohida holatlardan har biridan samaraliroq bo'ladi. O'zbekiston uchun bu yo'nalishda o'qituvchilarni SI vositalari bilan ishlashga tayyorlash, o'zbek tilidagi raqamli platformalarni yaratish va ta'limdagi o'qituvchi rolini qayta belgilash strategik zaruriyatga aylanmoqda.

Kelajakning o'qituvchisi — SI dan qo'rqadigan emas, balki undan mahorat bilan foydalanadigan, o'quvchini yo'naltira oladigan va insoniy qadriyatlarni yetkazib bera oladigan mutaxassis bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bender E.M. va boshq. On the Dangers of Stochastic Parrots // FAccT. – 2021. – B. 610–623.

2. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education. – Boston: CCR, 2019. – P. 180.

3. Karimov B. O'zbekiston oliy ta'limida raqamli vositalardan foydalanish // Pedagogika. – 2023. – №3. – B. 14–21.

4. Mirziyoyev Sh.M. «Raqamli O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risidagi Farmon. – Toshkent, 2023.

5. OECD. Education at a Glance 2022. – Paris: OECD Publishing, 2022. – P. 250.

6. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023. – P. 60.

7. Karimov B. Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti talabalar so'rovnomasi natijalari. – Toshkent, 2024.

SUN'IY INTELLEKT — MAKTAB O‘QUVCHISINING YANGI O‘QITUVCHISIMI?

Kodirov Akbar Shuxratovich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

“Matematika va amaliy matematika” kafedrasi Katta o‘qituvchisi

E-mail: akbar2005ak@gmail.com

ORSID: 0000-0002-3656-5770

Boboqulova Dilshoda Nishon qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Matematika va informatika yo‘nalishi talabasi

E-mail: bobokulovadilshoda001@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada sun'iy intellektning (SI) zamonaviy maktab ta'lim tizimiga ta'siri ilmiy jihatdan tahlil etiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning SI va ta'lim sohasidagi qarashlari, qarorlar va strategiyalar asosida SI vositalarining afzalliklari va cheklovlari ko‘rib chiqiladi. Koson tumani 84-maktabida 250 nafar o'quvchi va 46 nafar o'qituvchi orasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari tahlil etilgan.. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, SI an'anaviy o‘qituvchini to‘liq

almashtira olmaydi, biroq yordamchi vosita sifatida ta'lim samaradorligini sezilarli oshirishi mumkin.

Kalit so‘zlar: sun'iy intellekt, maktab ta'limi, adaptiv o‘rganish, raqamli ta'lim, o‘qituvchi, ta'lim innovatsiyalari, SI strategiyasi.

ANNOTATION: This article scientifically analyzes the impact of artificial intelligence (AI) on the modern school education system. Based on the views, decisions and strategies of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.Mirziyoyev in the field of AI and education, the advantages and limitations of AI-based educational tools are examined. Survey results 250 students and 46 teachers at school No. 84 in Koson district are analyzed. The study shows that AI cannot fully replace a human teacher, but as an auxiliary tool it can significantly improve educational efficiency.

Keywords: artificial intelligence, school education, adaptive learning, digital education, teacher, educational innovations, AI strategy.

АННОТАЦИЯ: В данной статье научно анализируется влияние искусственного интеллекта (ИИ) на современную систему школьного образования. На основе взглядов, решений и стратегий Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева в области ИИ и образования рассматриваются преимущества и ограничения образовательных инструментов на основе ИИ. Анализируются результаты опроса среди 250 учащихся и 46 учителей школы № 84 Косонского района. Исследование показывает, что ИИ не может полностью заменить учителя, однако в качестве вспомогательного инструмента способен значительно повысить эффективность обучения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, школьное образование, адаптивное обучение, цифровое образование, учитель, инновации в образовании, стратегия ИИ.

KIRISH. XXI asr – raqamli inqilob davri. So‘nggi yillarda ChatGPT, Google Gemini, Khan Academy Khanmigo kabi sun'iy intellekt (SI) asosidagi platformalar butun dunyo bo‘yicha millionlab o‘quvchilar tomonidan qo‘llanilmoqda. Bu holat tabiiy ravishda savol tug‘diradi: sun'iy intellekt maktab o‘quvchisining yangi o‘qituvchisiga aylanib qoldimi?

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bu masalaga alohida e'tibor qaratmoqda. 2025-yil 21-oktabrda bo‘lib o‘tgan videoselektor yig‘ilishida: "Bugun insoniyat yangi sivilizatsiya bosqichiga – sun'iy intellekt davriga dadil qadam qo‘ymoqda. Qaysi soha bo‘lmasin, kim bu jarayonda qattiq izlanib, aniq natija qilsa, bir qadam oldinda yursa, marra shuniki bo‘ladi", – deb ta'kidlagan [8]. Ushbu maqolaning maqsadi - SI ning maktab ta'limidagi imkoniyatlari va cheklovlarini tahlil etish, o‘qituvchi va SI o‘rtasidagi to‘g‘ri munosabatni aniqlash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev sun'iy intellektni mamlakatimiz kelajagi uchun strategik ustuvorlik sifatida belgilagan. 2024-yil 14-oktabrda PQ-358-son qaror bilan "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi" tasdiqlanib, sohaning huquqiy asoslari mustahkamlangan [9].

2025-yil 21-oktabrdagi videoselektor yig‘ilishida Prezident Mirziyoyev SI sohasida kadrlar tayyorlashni maktablardan boshlash kerakligini alohida ta'kidlab o‘tgan [8]. Shu munosabat bilan "Informatika" fani dasturlariga SI mavzulari kiritilishi belgilangan. Massachusets texnologiya instituti (MIT) bilan hamkorlikda maxsus darslik ishlab chiqilishi ham rejalashtirildigan [12]. 2026/2027 o‘quv yilidan boshlab maktablar, texnikumlar va oliygohlar SI dasturlarini ishga tushirishi ko‘rsatilgan.

2025-yil 30-iyunda Prezident Mirziyoyev O‘zbekistonning milliy SI modelini ishlab chiqish boshlanganini e'lon qilgan [3]. "Bir million sun'iy intellekt yetakchilari" dasturi kengaytirilib, 2035-yilgacha O‘zbekiston fuqarolaridan jami 5 million kishini SI bo‘yicha o‘qitish rejalashtirilgan. Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi MIT dasturi asosida o‘quv rejalarini yangilab, 5 yil ichida barcha maktab bitiruvchilarining SI bo‘yicha yetarli bilim olishini ta'minlashi belgilangan.

2025-yil 26-dekabrdagi Parlamentga Murojaatnomada Prezident Mirziyoyev yaqin besh yilda mavjud kasblarning 30 foizi to‘liq avtomatlashtirilib, 50 foizida yangi malakalar talab qilinishini ta'kidlagan [7]. "Sanoatda avtomatlashgan liniyalar, agrar sohada aqlli texnologiyalar, transportda intellektual boshqaruv kundalik hodisaga

aylanib bormoqda", — deb aytilgan. Bunday kelajakka tayyor avlod tarbiyalash maktab ta'limining asosiy vazifasiga aylanishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qaror bilan tasdiqlangan strategiyada maktab ta'limiga doir quyidagi yo‘nalishlar belgilangan [9]:

- fanlar va sinflar bo‘yicha ta'lim jarayonidagi kamchiliklarni SI yordamida aniqlash;
- bilim sifatini baholashni avtomatlashtirish va o‘quv natijalarini tahlil qilish;
- dasturlash va SI ni o‘rganish imkoniyatlarini kengaytirish;
- erta yoshdan SI ga qiziqish uyg‘otuvchi o‘yinga asoslangan dasturlar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Sun'iy intellektning ta'limdagi o‘rniga bag‘ishlangan tadqiqotlar so‘nggi yillarda keskin oshib bormoqda. UNESCO (2023) ma'lumotiga ko‘ra, 143 ta mamlakatda SI ni ta'limga joriy etish bo‘yicha milliy strategiyalar ishlab chiqilgan [11]. Bloom (1984) ning mashhur "2 sigma muammosi" tadqiqoti individual o‘qitishning guruhiy o‘qitishdan 2 standart og‘ish yuqori natija berishini isbotlagan [1]. SI asosidagi adaptiv tizimlar aynan shu muammoga yechim sifatida ko‘rilmoqda.

Luckin va Holmes (2016) SI ni o‘quvchi salohiyatini ochuvchi "intellektual hamkor" sifatida ta'riflagan [6]. Holmes, Bialik va Fadel (2019) SI ning ta'limdagi va'dalari va cheklovlarini keng ko‘lamda tadqiq etgan [5]. O‘zbek tadqiqotchilar Yusupov R.A. va Matchonov S.S. ta'limda SI asoslarini o‘zbek kontekstida o‘rgangan [12]. ResearchGate (2025) ma'lumotiga ko‘ra, O‘zbekiston talabalarining 72% SI vositalarini o‘qishni yengillashtiradi deb baholaydi [10].

Sun'iy intellekt — kompyuter tizimlarining odatda inson aqlini talab etuvchi vazifalarni bajarish qobiliyatidir [5]. Ta'limda qo‘llaniladigan SI ning asosiy turlari:

1. Intellektual o‘qitish tizimlari (ITS) — o‘quvchining bilim darajasini tahlil qilib, moslashtirilgan vazifalar taqdim etadi.
2. Suhbat roboti platformalar — savollariga real vaqtda javob beradi (ChatGPT, Khanmigo).
3. Adaptiv o‘rganish platformalari — o‘quvchining individual sur'atiga mos material taqdim etadi (Duolingo, Khan Academy).

4. Avtomatik baholash tizimlari — o‘quvchi ishlarini tekshirishda o‘qituvchiga yordam beradi [5].

Sun'iy intellektning maktab ta'limidagi afzalliklari.

Individual yondashuv va adaptivlik. An'anaviy sinf sharoitida o‘qituvchi bir vaqtda 30-40 nafar o‘quvchi bilan ishlaydi va har biriga individual e'tibor berish imkoni juda cheklangan. Carnegie Learning tadqiqotiga ko‘ra, adaptiv ta'lim tizimlaridan foydalangan o‘quvchilarning matematika natijalari an'anaviy usulga nisbatan 40% yuqori bo‘lgan [2]. Bu esa SI ning ta’lim samaradorligiga qo‘shayotgan hissasini yaqqol ifodalaydi. Prezident Mirziyoyev tasdiqlaган PQ-358-son strategiyada ham o‘quvchilarning rivojlanishini kuzatib borish SI ning asosiy vazifasi sifatida belgilangan [9]. Ushbu ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, adaptiv ta’lim tizimlari o‘quvchi salohiyatini ochishda muhim rol o‘ynaydi va ularni maktab amaliyotiga joriy etish bugungi kunning dolzarb vazifasiga aylangan.

O‘qituvchi yukini kamaytirish. 2025-yil 1-dekabrdagi taqdimotda Prezident ko‘rib chiqqan "o‘qituvchining virtual yordamchisi" loyihasi o‘qituvchilarga ma'ruza, taqdimot, test va dars rejalarini tuzishda yordam beradigan [4]. Bu o‘qituvchiga ijodiy va insoniy jihatdan muhim ishlar — motivatsiya berish, yangi mavzularni tushuntirish — uchun ko‘proq vaqt qoldiradi.

Doimiy mavjudlik va tezkor qayta aloqa. O‘qituvchi ish vaqti bilan cheklangan bo‘lsa, SI tizimi 24/7 ishlaydi. Luckin va Holmes (2016) ga ko‘ra, o‘rganishda qayta aloqa qanchalik tez bo‘lsa, bilim shunchalik mustahkam o‘rnashadi [6]. SI o‘quvchiga darhol: qayerda va nima uchun xato qilganini, qanday to‘g‘rilanishini ko‘rsatadi. Bu, ayniqsa, uzoq hududlardagi o‘quvchilar uchun muhimdir.

Sun'iy intellektning cheklovlari va xavflari.

Hissiy intellekt va motivatsiya muammosi. O‘qituvchining eng muhim xususiyati — o‘quvchini his etish va shunga mos yondashuv qilish qobiliyatidir. Hozirgi SI tizimlari hissiy intellekt nuqtai nazaridan juda cheklangan: ular o‘quvchining ruhiy holatini tushuna olmaydi. Holmes va boshqalar (2019) bu masalani SI ning eng jiddiy cheklovi sifatida ko‘rsatgan [5]. SI qanchalik rivojlanmasin, o‘qituvchining hissiy va tarbiyaviy ta’sirini hech narsa to‘liq o‘rnini bosa olmaydi. Aynan shuning uchun

Prezident Mirziyoyev SI joriy etishda insoniy omilni saqlab qolishga alohida urg‘u beradi [8]. Qanchalik ko‘p foydalanilmasin SI hali ham insonni o‘rnini bosa olmaydi – chunki u ta’lim berish emas, balki shaxs tarbiyalash jarayonidir.

Raqamli tengsizlik muammosi. O‘zbekistonda internet va qurilma mavjudligi hali ham notekis taqsimlangan. 2025-yil 21-oktabrdagi yig‘ilishda olis hududlarni tezkor internet bilan ta'minlash masalasi alohida muhokama qilindi [8]. UNESCO (2023) hisobotida ham raqamli tengsizlik global ta'limning asosiy muammosi sifatida qayd etilgan [11]. SI asosidagi ta’limni keng joriy etishdan avvalbarcha o‘quvchilarga teng imkoniyat yaratish lozim.

Akademik halollik va qaramlik xavfi. ChatGPT kabi SI modellari o‘quvchilarga tayyor javob berib, mustaqil fikrlash qobiliyatini susaytirishi mumkin [5]. SI to‘g‘ri qo‘llanilganda o‘quvchining bilim olish jarayonini tezlashtiradi, o‘qituvchi esa eng muhim vazifa – insoniy ta’sir ko‘rsatish uchun imkon yaratadi. Prezident Mirziyoyev belgilagan strategiyada o‘quvchilarni SI ni boshqara oladigan kadrlarga aylantirish maqsad qilib qo‘yilgan [9] — bu to‘g‘ri yo‘nalish, chunki foydalanuvchi emas, boshqaruvchi bo‘lish muhim. O‘quvchiga SI dan foydalanishni o‘rgatish bilan birga, undan mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ekanligini unutmasligimiz kerak.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA. Ushbu maqolada sun'iy intellektning maktab ta'limidagi o‘rni, imkoniyatlari va cheklovlari ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Mazkur tadqiqot davomida nazariy adabiyotlar tahlili, Prezident Mirziyoyevning SI sohasidagi strategik qarashlari va Koson tumani 84-maktabida o‘tkazilgan amaliy so‘rovnoma ma'lumotlari o‘zaro taqqoslangan. Ushbu tadqiqot doirasida 5-11-sinf o‘quvchilari (250 nafar) va maktab o‘qituvchilari (46 nafar) orasida so‘rovnoma o‘tkazildi. Jami 296 nafar ishtirokchi so‘rovnomada qatnashdi. Quyidagi 1-jadvalda so‘rovnoma natijalari keltirilgan.

1-jadval. So‘rovnoma natijalari

(Koson tumani 84-maktab, 5-11-sinflar, 2026-yil)

№	So‘rovnoma savoli	O‘quvchilar (n=250)	O‘qituvchilar (n=46)

1	SI vositalaridan (ChatGPT, tarjima ilovalari va h.k.) oʻquv maqsadida foydalanasizmi?	196 (78%)	38 (83%)
2	Insoniy oʻqituvchini SI dan afzal koʻrasizmi?	165 (66%)	43 (93%)
3	SI oʻqituvchining ma'muriy yukini kamaytiradi deb hisoblaysizmi?	153 (61%)	40 (87%)
4	SI oʻqituvchini toʻliq almashtira oladi deb oʻylaysizmi?	20 (8%)	2 (4%)
5	SI bilim sifatini oshirishga yordam beradi deb hisoblaysizmi?	185 (74%)	37 (80%)
6	Dars jarayonida SI vositalaridan foydalanilsa yaxshi boʻlardi deb oʻylaysizmi?	210 (84%)	35 (76%)

Manba: muallif tomonidan oʻtkazilgan soʻrovnoma asosida tuzilgan.

Jadval natijalaridan koʻrinib turibdiki, Koson tumani 84-maktab oʻquvchilarining 78% (196 nafar) SI vositalaridan oʻquv maqsadida foydalanadi. Biroq faqat 8% (20 nafar) SI oʻqituvchini toʻliq almashtira oladi deb hisoblaydi. Oʻqituvchilar orasida bu koʻrsatkich yanada past — 4% (2 nafar). Ayniqsa e'tiborli natija shundaki, oʻquvchilarning 84% (210 nafar) dars jarayonida SI vositalaridan foydalanilsa yaxshi boʻlardi deb bildirgan — bu zamonaviy oʻquvchilarning raqamli texnologiyalarga tayyorligini yaqqol koʻrsatadi. Bu natijalar Oʻzbekistonda oʻtkazilgan boshqa tadqiqotlar [10] va xalqaro manbalardagi [5] xulosalar bilan toʻliq mos keladi: oʻquvchilar va oʻqituvchilar SI ni yordamchi vosita sifatida ijobiy baholasa-da, insoniy oʻqituvchining oʻrnini beqiyos deb hisoblaydi.

TAVSIYALAR. Tadqiqot natijalari va Prezident Mirziyoyevning strategik yoʻnalishlari asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqilgan:

1. *MIT hamkorligidagi darsliklarni joriy etish***:** Prezident koʻrsatmasiga muvofiq SI darsliklarini barcha fanlar bilan uygʻunlashtirib oʻqitish lozim [8]. Chunki eng zamonaviy vosita ham uni toʻgʻri yoʻnaltira oladigan oʻqituvchisiz samarasiz qoladi.

2. *Oʻqituvchi va SI hamkorligi modeli:* "Hibrid ta'lim" modelida SI ma'muriy vazifalarni bajarib, oʻqituvchi ijodiy va hissiy jihatlarga e'tibor qaratishi kerak [6]. Shundagina ta'lim jarayoni ham samarali, ham insoniy boʻlib qoladi.

3. *"Besh million SI yetakchilari" dasturiga o‘quvchilarni jalb etish:* Har bir maktabda SI to‘garaklari tashkil etilishi, iqtidorli o‘quvchilar milliy tanlovlarga jalb etilishi zarur [3]. Bugungi SI to‘garagiga qatnashayotgan o‘quvchi — ertangi innovatsion iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘ladi.

4. *Raqamli tengsizlikni bartaraf etish:* Barcha maktablarni tezkor internet va zamonaviy qurilmalar bilan ta'minlash dasturlarini jadallashtirishи lozim [11]. Chunki teng imkoniyat bo‘lmasa, SI ning barcha afzalliklari faqat ma'lum bir qatlam uchungina foydali bo‘lib qoladi.

5. *Akademik halollik madaniyatini shakllantirish:* SI dan to‘g‘ri foydalanish etikasi va chegaralari o‘quvchilarga o‘rgatilishi, maktab siyosatida aniq belgilanishi kerak [9]. Chunki teng imkoniyat bo‘lmasa, SI ning barcha afzalliklari faqat ma'lum bir qatlam uchungina foydali bo‘lib qoladi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim tizimida katta imkoniyatlar yaratayotgan bo‘lsa-da, ular inson o‘qituvchisining o‘rnini to‘liq bosa olmaydi. Ta’lim jarayoni nafaqat bilim berish, balki o‘quvchini ma’naviy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan tarbiyalash vazifasini ham o‘z ichiga oladi. Bu esa inson omili, mehr, motivatsiya va tarbiyaviy yondashuvni talab qiladi. Shu sababli sun’iy intellektni o‘qituvchiga raqobatchi emas, balki uning samarali yordamchisi sifatida qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonda sun’iy intellekt sohasini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati, jumladan, zamonaviy strategiyalar, xalqaro hamkorliklar va ta’lim dasturlari kelajakda raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Bu tashabbuslar mamlakatimizda raqamli ta’lim muhitini shakllantirish, yoshlarni innovatsion texnologiyalarga qiziqtirish va milliy intellektual salohiyatni oshirishga zamin yaratadi.

Kelajak ta’limi inson va texnologiya uyg‘unligiga asoslangan holda rivojlanadi. Samarali ta’lim muhitini yaratish uchun sun’iy intellekt imkoniyatlaridan oqilona foydalanish, bir vaqtning o‘zida o‘qituvchining pedagogik va tarbiyaviy rolini saqlab qolish eng muhim vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bloom B.S. The 2 Sigma Problem: The Search for Methods of Group Instruction as Effective as One-to-One Tutoring // Educational Researcher. — 1984. — Vol. 13, No. 6. — P. 4–16.

2. Carnegie Learning. MATHia Platform Impact Research Summary. — Pittsburgh: Carnegie Learning, 2022. — 18 p.

3. Daryo.uz. O‘zbekistonda sun'iy intellektning milliy modelini ishlab chiqish boshlandi. — 2025-yil 30-iyun. URL: https://daryo.uz

4. Gazeta.uz. Maktablar, transport va tibbiyotda SI joriy etiladi. — 2025-yil 1-dekabr. URL: https://www.gazeta.uz

5. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. — Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. — 172 p.

6. Luckin R., Holmes W. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. — London: Pearson Education, 2016. — 56 p.

7. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnoma. — Toshkent, 2025-yil 26-dekabr. URL: https://president.uz

8. Mirziyoyev Sh.M. Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish masalalari bo‘yicha videoselektor yig‘ilishi. — Toshkent, 2025-yil 21-oktabr. URL: https://president.uz

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-358-son qarori. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. — Toshkent, 2024-yil 14-oktabr.

10. ResearchGate. Sun'iy intellekt texnologiyalarining O‘zbekiston oliy ta'limiga integratsiyasi. — 2025. URL: https://www.researchgate.net

11. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. — Paris: UNESCO Publishing, 2023. — 64 p.

12. Yusupov R.A., Matchonov S.S. va boshq. Sun'iy intellekt asoslari: darslik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. — 142 b.

TA’LIM TRANSFORMATSIYASIDA SUN’IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN ELEKTRON LUG‘ATLARNING METODOLOGIK VA LINGVODIDAKTIK IMKONIYATLARI

Matluba Turobova Raxmatullayevna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
tayanch doktoranti
e-mail: turobovamatlubaxon@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta’lim transformatsiyasi jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslangan elektron lug‘atlarning metodologik hamda lingvodidaktik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Elektron lug‘atlarning zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni, ularning til o‘qitish samaradorligini oshirishdagi ahamiyati, individual ta’limni tashkil etishdagi roli hamda o‘quvchilarning mustaqil ishlash kompetensiyasini rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, sun’iy intellekt yordamida ishlovchi lug‘atlarning adaptivlik, interaktivlik, multimodallik kabi xususiyatlari ilmiy asosda tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellek(SI)t, elektron lug‘at, lingvodidaktika, ta’lim transformatsiyasi, raqamli ta’lim, adaptiv ta’lim, multimodal texnologiyalar, o‘zbek elektron lug‘atlari

XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimida tub transformatsion jarayonlarni yuzaga keltirdi[9,14-b]. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim muhiti an’anaviy o‘qitish metodlarining yangilanishiga, o‘quv jarayoniga innovatsion vositalarning kirib kelishiga sabab bo‘ldi[4,52-b]. Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limga integratsiyalashuvi bilimlarni o‘zlashtirish, tahlil qilish va amaliy qo‘llash mexanizmlarini yangi bosqichga olib chiqmoqda[8,211-b].

Til ta’limida elektron lug‘atlar muhim lingvodidaktik vositalardan biri sifatida shakllandi[6,93-b]. Dastlab oddiy raqamli lug‘at ko‘rinishida faoliyat yuritgan tizimlar bugungi kunda sun’iy intellekt elementlari bilan boyitilib, foydalanuvchi ehtiyojiga moslashuvchi, kontekstual tahlil qiluvchi hamda individual tavsiyalar bera oladigan intellektual platformalarga aylandi[5,56-b]. Shu jihatdan sun’iy intellektga asoslangan

elektron lug‘atlar ta’lim transformatsiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida e’tirof etilmoqda.

Sun’iy intellekt va elektron lug‘atlar integratsiyasining metodologik asoslari

Sun’iy intellektga asoslangan elektron lug‘atlar — bu tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing), mashinaviy o‘rganish (Machine Learning), semantik tahlil hamda neyron tarmoqlar asosida ishlovchi raqamli tizimlardir[8,224-b]. Bunday lug‘atlar foydalanuvchi so‘rovini oddiy qidiruv sifatida emas, balki semantik birlik sifatida tahlil qiladi[2,41-b]. Ta’lim metodologiyasi nuqtayi nazaridan bunday lug‘atlar quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

Individual ta’limni tashkil etish. Sun’iy intellekt foydalanuvchining bilim darajasi, qiziqishi va til kompetensiyasini aniqlab, unga mos tavsiyalar beradi[6,101-b]. Bu esa differensial ta’limni samarali tashkil etishga xizmat qiladi[4,67-b].

Kontekstual o‘qitish mexanizmi. Oddiy lug‘atlardan farqli ravishda SI asosidagi lug‘atlar so‘zning matndagi vazifasini aniqlaydi, sinonimik va pragmatik ma’nolarni izohlaydi[3,118-b].

Adaptiv o‘quv muhiti. Tizim foydalanuvchining faoliyatiga qarab murakkablik darajasini o‘zgartiradi. Natijada o‘quvchi o‘z imkoniyatiga mos tempda bilim oladi[7,102-b].

Multimodal taqdimot. Matn, audio, video, grafik va animatsiyalar orqali ma’lumot berilishi til o‘rganish samaradorligini oshiradi[5,77-b]. Bugungi kunda ko‘plab elektron lug‘atlar sun’iy intellekt asosida talaffuzni tekshirish, avtomatik tarjima qilish, grammatik tahlil hamda nutqni tanish funksiyalarini ham bajarmoqda.

Elektron lug‘atlarning lingvodidaktik imkoniyatlari**.** Lingvodidaktika tilni o‘qitishning nazariy va amaliy masalalarini o‘rganuvchi soha sifatida elektron lug‘atlarni samarali didaktik vosita deb hisoblaydi[1,64-b]. Sun’iy intellekt asosidagi elektron lug‘atlar quyidagi lingvodidaktik imkoniyatlarga ega:

nuvchiga ik
b real nutqiy rini

taqdim etadi[2,58-b]. Bu esa so‘zning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki kommunikativ imkoniyatlarini ham anglashga yordam beradi.

Mustaqil ta’lim kompetensiyasini shakllantirish. Raqamli lug‘atlar o‘quvchini mustaqil izlanishga undaydi. O‘quvchi: kerakli ma’lumotni tez topadi; o‘z xatolarini tahlil qiladi; individual mashqlar bajaradi; interaktiv topshiriqlar orqali bilimini mustahkamlaydi[6,132-b]. Natijada mustaqil ta’lim ko‘nikmalari rivojlanadi. Sun’iy intellektli lug‘atlar dialogik tizimlar bilan integratsiyalashgani sababli foydalanuvchi virtual muloqot orqali tilni faol o‘zlashtiradi. Bu ayniqsa xorijiy til ta’limida samarali hisoblanadi. Interaktiv interfeys, tezkor javob, gamifikatsiya elementlari hamda vizual vositalar o‘quvchilarning ta’limga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi[7,117-b].

So‘nggi yillarda o‘zbek tilshunosligida ham elektron lug‘atlar yaratishga katta e’tibor qaratilmoqda. O‘zbek tilining izohli, imlo, sinonimlar va terminologik lug‘atlarining elektron shakllari ishlab chiqildi. Biroq ularning aksariyatida sun’iy intellekt elementlari yetarli darajada integratsiyalashmagan. Kelajakda o‘zbek elektron lug‘atlarida quyidagi yo‘nalishlarni rivojlantirish muhim:

-semantik qidiruv tizimlarini yaratish;

-nutqni avtomatik tanish funksiyasini joriy etish;

-adaptiv o‘quv modullarini ishlab chiqish;

-o‘zbek tilidagi korpus texnologiyalarini kengaytirish;

-chatbot va virtual yordamchilar integratsiyasini kuchaytirish.

Bu esa milliy elektron lug‘atshunoslikning yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qiladi.

Raqamli pedagogika sharoitida elektron lug‘atlar oddiy ma’lumot manbasi emas, balki kompleks ta’lim platformasiga aylanmoqda. Sun’iy intellekt texnologiyalari asosidagi lug‘atlar: o‘quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini belgilaydi, bilim darajasini monitoring qilgan holda avtomatik baholash imkonini yaratadi, shuningdek, o‘qituvchi faoliyatini optimallashtiradi. Kelgusida generativ sun’iy intellekt asosida ishlovchi lug‘atlar real vaqt rejimida matn yaratish, stilistik tahlil, akademik yozuvni tekshirish kabi imkoniyatlarni ham

kengaytirishi kutilmoqda.

Xulosa.

Sun’iy intellektga asoslangan elektron lug‘atlar ta’lim transformatsiyasining muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Ular til o‘qitish jarayonini interaktiv, adaptiv va samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Bunday lug‘atlar nafaqat axborot manbasi, balki o‘quvchi faoliyatini boshqaruvchi intellektual ta’lim tizimi sifatida ham ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, elektron lug‘atlarning lingvodidaktik imkoniyatlari o‘quvchilarning leksik kompetensiyasi, mustaqil fikrlash qobiliyati hamda kommunikativ faolligini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek tilshunosligida sun’iy intellekt asosidagi elektron lug‘atlar yaratish va ularni ta’lim tizimiga integratsiya qilish istiqboldagi dolzarb vazifalardan biri sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonova N. O‘zbek kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2022.
2. Xolmanova Z. Zamonaviy lingvistika va axborot texnologiyalari. – Toshkent, 2021.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2019.
4. Yo‘ldoshev B. Lingvodidaktika va til ta’limi metodologiyasi. – Toshkent, 2020.
5. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge University Press, 2011.
6. Levy M. Computer-Assisted Language Learning. – Oxford University Press, 2017.
7. Warschauer M. Technology and Social Inclusion. – MIT Press, 2004.
8. Jurafsky D., Martin J. Speech and Language Processing. – Pearson Education, 2023.
9. O‘zbekiston Respublikasi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi materiallari.
10. O‘zbek tilining izohli elektron lug‘ati materiallari.

CHIZIQLI ALGEBRA VA UNING SUN’IY INTELLEKTDAGI O’RNI.

Zaxiriddinova Shahlo Zahiriddin
qizi
Shahrisabz davlat pedagogika
insituti
“Matematika va amaliy matematika” kafedrasi
o’qituvchisi
Norboyeva E’zoza Otabek
qizi
Matematika yo’nalishi 1-bosqich
talabasi
Email:norboyevaezoza29@gmail.c
om

Annotatsiya. Ushbu maqolada chiziqli algebra fanining asosiy tushunchalari hamda uning sun’iy intellekt tizimlaridagi ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, vektorlar, matritsalar, determinantlar va chiziqli tenglamalar kabi matematik apparatlarning mashinali o‘qitish, neyron tarmoqlar, ma’lumotlarni qayta ishlash va kompyuter ko‘rishi jarayonlaridagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, sun’iy intellekt algoritmlarida katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish va optimallashtirish masalalarida chiziqli algebra usullarining samaradorligi ko‘rsatib berilgan. Maqola zamonaviy axborot texnologiyalari rivojida chiziqli algebra fundamental nazariy asoslardan biri ekanligini ochib beradi.

Kalit so’zlar: chiziqli algebra, sun’iy intellekt, matritsa, vektor, neyron tarmoqlar, mashinali o‘qitish, algoritm, ma’lumotlarni qayta ishlash, optimallashtirish, matematik modellashtirish.

Abstract.This article analyzes the main concepts of linear algebra and its importance in artificial intelligence systems. In particular, the role of mathematical tools such as vectors, matrices, determinants, and linear equations in machine learning, neural networks, data processing, and computer vision is highlighted. The article also demonstrates the effectiveness of linear algebra methods in analyzing and optimizing large volumes of data within artificial intelligence algorithms. It reveals that linear

algebra is one of the fundamental theoretical foundations for the development of modern information technologies.

Keywords: linear algebra, artificial intelligence, matrix, vector, neural networks, machine learning, algorithm, data processing, optimization, mathematical modeling.

Аннотация.В данной статье рассматриваются основные понятия линейной алгебры и её значение в системах искусственного интеллекта. В частности, освещается роль таких математических инструментов, как векторы, матрицы, определители и линейные уравнения, в машинном обучении, нейронных сетях, обработке данных и компьютерном зрении. Также показана эффективность методов линейной алгебры при анализе и оптимизации больших объёмов данных в алгоритмах искусственного интеллекта. В статье раскрывается, что линейная алгебра является одной из фундаментальных теоретических основ развития современных информационных технологий.

Ключевые слова: линейная алгебра, искусственный интеллект, матрица, вектор, нейронные сети, машинное обучение, алгоритм, обработка данных, оптимизация, математическое моделирование.

Kirish. Bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalari jadal rivojlanib, inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga kirib bormoqda. Tibbiyot, iqtisodiyot, ta’lim, sanoat va axborot texnologiyalarida sun’iy intellekt asosidagi tizimlardan keng foydalanilmoqda. Bunday tizimlarning samarali ishlashi esa matematik asoslar, ayniqsa chiziqli algebra faniga bevosita bog‘liqdir. Chiziqli algebra vektorlar, matritsalar, chiziqli tenglamalar va fazolarni o‘rganadigan matematikaning muhim bo‘limlaridan biri hisoblanadi.Sun’iy intellekt algoritmlarida ma’lumotlar ko‘pincha matritsa va vektorlar ko‘rinishida ifodalanadi. Neyron tarmoqlar faoliyati, mashinali o‘qitish modellari hamda katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonlari chiziqli algebra usullariga tayangan holda amalga oshiriladi. Ayniqsa, tasvirlarni aniqlash, tabiiy tilni qayta ishlash va tavsiyalar beruvchi tizimlarda matritsali hisoblashlar muhim o‘rin egallaydi.Mazkur maqolada chiziqli algebra fanining asosiy tushunchalari va ularning sun’iy intellektdagi amaliy qo‘llanilishi tahlil qilinadi.

Shuningdek, sun’iy intellektni rivojlantirishda chiziqli algebra usullarining ahamiyati hamda ularning zamonaviy texnologiyalardagi o‘rni yoritib beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Chiziqli algebra va sun’iy intellekt o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilgan. Matematik modellashtirish va ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonlarida chiziqli algebra asosiy nazariy vosita sifatida qaraladi. Ayniqsa, sun’iy intellektning mashinali o‘qitish va neyron tarmoqlar kabi yo‘nalishlarida matritsalar va vektorlar ustida bajariladigan amallar muhim ahamiyat kasb etadi.

Gilbert Strangning chiziqli algebra bo‘yicha ilmiy ishlari ushbu fan asoslarini chuqur o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Muallif matritsalar, vektor fazolari va chiziqli tenglamalar tizimlarining nazariy hamda amaliy jihatlarini batafsil yoritgan. Tadqiqotlarda ushbu bilimlar sun’iy intellekt algoritmlarining matematik asosini tashkil etishi ta’kidlanadi.

Ian Goodfellow, Yoshua Bengio va Aaron Courville tomonidan yaratilgan “Deep Learning” asarida esa chuqur o‘qitish jarayonlarida chiziqli algebra usullarining o‘rni keng tahlil qilingan. Asarda neyron tarmoqlarning ishlash mexanizmi, parametrlarni optimallashtirish va ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonlari matritsali hisoblashlarga asoslanishi ko‘rsatib berilgan.

Shuningdek, Christopher Bishopning “Pattern Recognition and Machine Learning” kitobida mashinali o‘qitish algoritmlarida ehtimollar nazariyasi bilan bir qatorda chiziqli algebra usullarining samarali qo‘llanilishi yoritilgan. Muallif klassifikatsiya, regressiya va ma’lumotlarni qisqartirish usullarida vektor va matritsalarning ahamiyatini ilmiy asosda tushuntiradi.

Zamonaviy ilmiy maqolalarda ham sun’iy intellekt tizimlarining samaradorligini oshirishda chiziqli algebra metodlarining o‘rni alohida qayd etiladi. Tadqiqotchilar katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, neyron tarmoqlarni optimallashtirish va hisoblash murakkabligini kamaytirishda chiziqli algebra usullaridan keng foydalanayotganliklarini ta’kidlaydilar. Shu sababli, chiziqli algebra sun’iy intellektning nazariy va amaliy rivojlanishida fundamental fanlardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda chiziqli algebra fanining sun’iy intellekt tizimlaridagi o‘rni va ahamiyati nazariy hamda amaliy jihatdan o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy izlanishlarning umumqabul qilingan metodlaridan, jumladan, tahlil, sintez, taqqoslash, kuzatish va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi chiziqli algebra elementlarining sun’iy intellekt algoritmlaridagi qo‘llanilish mexanizmlarini aniqlash va ularning samaradorligini baholashdan iborat bo‘ldi.Tadqiqotning dastlabki bosqichida chiziqli algebra faniga oid nazariy manbalar, ilmiy maqolalar, darsliklar va xalqaro tadqiqot ishlari o‘rganildi. Xususan, vektorlar, matritsalar, determinantlar, eigen qiymatlar va chiziqli tenglamalar tizimlariga oid nazariy ma’lumotlar tahlil qilindi. Ushbu matematik tushunchalarning sun’iy intellekt tizimlari uchun qanday asos vazifasini bajarishi ilmiy manbalar asosida yoritildi.Keyingi bosqichda sun’iy intellektning asosiy yo‘nalishlari — mashinali o‘qitish (Machine Learning), chuqur o‘qitish (Deep Learning), neyron tarmoqlar va ma’lumotlarni qayta ishlash tizimlari o‘rganildi. Tadqiqot davomida neyron tarmoqlarda ma’lumotlarning vektor va matritsalar ko‘rinishida ifodalanishi hamda hisoblash jarayonlari chiziqli algebra amallari orqali bajarilishi tahlil qilindi. Ayniqsa, vazn koeffitsiyentlari , aktivatsiya funksiyalari va optimallashtirish algoritmlarida matritsali hisoblashlarning muhim o‘rin tutishi ko‘rsatib berildi.Tadqiqot metodologiyasida taqqoslash usulidan ham keng foydalanildi. Turli sun’iy intellekt algoritmlarining ishlash samaradorligi chiziqli algebra usullaridan foydalanish darajasi bilan solishtirildi. Bunda katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, tasvirlarni aniqlash, tabiiy tilni qayta ishlash va prognozlash tizimlari misol sifatida ko‘rib chiqildi. Ushbu jarayonlarda chiziqli algebra yordamida hisoblash tezligi va aniqlik darajasining oshishi ilmiy jihatdan tahlil qilindi.Bundan tashqari, tadqiqot davomida zamonaviy dasturiy vositalar va texnologiyalar faoliyati ham o‘rganildi. Sun’iy intellekt platformalarida, xususan TensorFlow, PyTorch va NumPy kutubxonalarida chiziqli algebra amallarining asosiy mexanizm sifatida ishlatilishi misollar orqali ko‘rsatildi. Bu esa chiziqli algebra nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham sun’iy intellektning ajralmas qismi ekanligini isbotlaydi.Tadqiqot natijalarini shakllantirishda umumlashtirish metodidan

foydalanildi. Olingan nazariy va amaliy ma’lumotlar tizimlashtirilib, chiziqli algebra sun’iy intellekt texnologiyalarining matematik asosi ekanligi haqida ilmiy xulosalar chiqarildi. Shu bilan birga, kelajakda sun’iy intellektni yanada rivojlantirishda chiziqli algebra fanining ahamiyati ortib borishi asoslab berildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot davomida chiziqli algebra usullarining sun’iy intellekt tizimlaridagi o‘rni va samaradorligi tahlil qilindi. O‘rganishlar natijasida sun’iy intellekt algoritmlarining aksariyati matematik jihatdan aynan chiziqli algebra tushunchalariga asoslanishi aniqlandi. Ayniqsa, matritsalar va vektorlar katta hajmdagi ma’lumotlarni saqlash, qayta ishlash va tahlil qilishda asosiy vosita sifatida xizmat qilishi kuzatildi.Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, mashinali o‘qitish algoritmlarida ma’lumotlar ko‘pincha sonli massivlar va matritsalar ko‘rinishida ifodalanadi. Bunday ma’lumotlar ustida bajariladigan amallar, jumladan ko‘paytirish, transponirlash va normallashtirish jarayonlari chiziqli algebra qoidalari asosida amalga oshiriladi. Bu esa algoritmlarning tezkor ishlashini va natijalarning yuqori aniqlikda bo‘lishini ta’minlaydi.Neyron tarmoqlar faoliyatini tahlil qilish jarayonida har bir neyronning kiruvchi va chiquvchi qiymatlari vektorlar orqali ifodalanishi aniqlandi. Neyronlar orasidagi bog‘lanishlar esa matritsalar yordamida tasvirlanadi. Tarmoqni o‘qitish vaqtida vazn koeffitsiyentlarini yangilash gradient tushish algoritmi orqali bajariladi va bunda ham chiziqli algebra amallari muhim rol o‘ynaydi.Tadqiqot natijalari tasvirlarni aniqlash va tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarida ham chiziqli algebra metodlari keng qo‘llanilishini ko‘rsatdi. Masalan, kompyuter ko‘rishi tizimlarida rasmlar piksel qiymatlaridan tashkil topgan matritsa sifatida qayta ishlanadi. Tabiiy tilni qayta ishlashda esa so‘zlar vektor ko‘rinishida ifodalanib, ularning o‘zaro bog‘liqligi matematik usullar orqali aniqlanadi. Bu jarayonlar sun’iy intellekt tizimlarining inson tilini tushunish va tasvirlarni tahlil qilish imkoniyatlarini oshiradi.Shuningdek, tahlillar natijasida katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlashda chiziqli algebra algoritmlarining hisoblash vaqtini qisqartirishi va tizim samaradorligini oshirishi ma’lum bo‘ldi. Ayniqsa, optimallashtirish usullarida matritsali hisoblashlardan foydalanish sun’iy intellekt modellarining tezroq o‘qitilishiga yordam beradi.Olingan natijalar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, chiziqli algebra sun’iy intellektning

fundamental matematik asoslaridan biri hisoblanadi. Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi va murakkablashib borishi bilan chiziqli algebra usullarining ahamiyati yanada ortib bormoqda. Shu sababli, sun’iy intellekt sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislar uchun chiziqli algebra bilimlarini chuqur egallash muhim hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot davomida chiziqli algebra fanining sun’iy intellekt tizimlaridagi o‘rni va ahamiyati nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilindi. O‘rganishlar natijasida sun’iy intellektning asosiy algoritmlari, xususan mashinali o‘qitish, chuqur o‘qitish va neyron tarmoqlar faoliyati bevosita chiziqli algebra usullariga tayangan holda ishlashi aniqlandi. Matritsalar, vektorlar va chiziqli tenglamalar tizimlari ma’lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish va optimallashtirish jarayonlarining asosiy matematik vositalari ekanligi tasdiqlandi.Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, chiziqli algebra sun’iy intellekt tizimlarining aniqligi, tezkorligi va samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, tasvirlarni aniqlash, tabiiy tilni qayta ishlash va prognozlash tizimlarida chiziqli algebra algoritmlaridan samarali foydalaniladi. Bu esa mazkur fan sun’iy intellektning nazariy asoslaridan biri ekanligini yana bir bor isbotlaydi.Shuningdek, tadqiqot davomida zamonaviy dasturiy platformalar va texnologiyalarda chiziqli algebra amallarining keng qo‘llanilishi kuzatildi. TensorFlow, PyTorch va NumPy kabi dasturiy vositalarning asosiy hisoblash mexanizmlari aynan matritsali va vektorli hisoblashlarga asoslanganligi aniqlandi. Shu sababli, sun’iy intellekt yo‘nalishida faoliyat olib boruvchi mutaxassislar uchun chiziqli algebra bilimlari muhim nazariy va amaliy tayanch hisoblanadi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Oliy ta’lim muassasalarida sun’iy intellekt va dasturlash yo‘nalishlarida chiziqli algebra fanini chuqurlashtirib o‘qitish maqsadga muvofiqdir.

2. Sun’iy intellekt bo‘yicha amaliy loyihalarda matematik modellashtirish va chiziqli algebra usullaridan samarali foydalanishni kengaytirish zarur.

3. Talabalar va yosh tadqiqotchilar uchun mashinali o‘qitish hamda neyron tarmoqlar bo‘yicha maxsus amaliy kurslar tashkil etilishi foydali bo‘ladi.

4. Sun’iy intellekt algoritmlarini optimallashtirishda zamonaviy chiziqli algebra metodlari va dasturiy kutubxonalardan foydalanishni rivojlantirish lozim.

5. Kelgusida sun’iy intellekt va matematika integratsiyasiga oid ilmiy tadqiqotlarni yanada kengaytirish tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, chiziqli algebra sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishida muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu fan bilimlarini chuqur o‘zlashtirish sun’iy intellekt sohasidagi samarali faoliyat va innovatsion texnologiyalar yaratishda katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Strang G. Linear Algebra and Its Applications. — Boston: Cengage Learning, 2006.

2.Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. — Cambridge: MIT Press, 2016.

3.Bishop C. M. Pattern Recognition and Machine Learning. — New York: Springer, 2006. 4.Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. — 4th edition. — Pearson, 2020.

5.Abduqodirov A. A. Sun’iy intellekt asoslari. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2022.

6.Axmedov A. A. Chiziqli algebra va analitik geometriya. — Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

7. Hayitov O. T. Matematika va uning amaliy tatbiqlari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

8.Karimov Sh. Sh. Oliy matematika (Chiziqli algebra asoslari). — Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN DEVELOPING ACADEMIC DISCOURSE COMPETENCE IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING

Irgasheva Sevara Irgashevna

Kimyo International University in Tashkent

Abstract: The rapid development of Artificial Intelligence (AI) technologies has significantly influenced modern language education and linguistic studies. AI-based educational tools have become important instruments for improving students' academic discourse competence in English language learning. Academic discourse competence includes the ability to use language appropriately in academic communication, including speaking, writing, critical discussion, and argumentation. This article examines the role of Artificial Intelligence technologies in developing academic discourse competence among English language learners in higher education. The study analyzes the effectiveness of AI-powered tools such as intelligent chatbots, automated writing assistants, speech recognition systems, and adaptive learning platforms in improving students' communicative and linguistic abilities. Furthermore, the article discusses the advantages and limitations of AI technologies in linguistics and language education. The findings demonstrate that AI technologies create interactive and personalized learning environments that contribute to the development of students' academic communication skills, critical thinking, and learner autonomy.

Keywords: artificial intelligence, linguistics, academic discourse, communicative competence, English language learning, educational technology, discourse analysis, digital linguistics.

Introduction

The development of digital technologies has transformed modern education and significantly influenced the field of linguistics and foreign language teaching. In the 21st century, globalization and international communication have increased the importance of English language proficiency in academic, professional, and social contexts. As a result, higher education institutions increasingly focus on developing students' communicative competence and academic discourse skills.

Academic discourse competence refers to the ability to communicate effectively in academic contexts through appropriate language use, argumentation, discussion, and critical analysis. According to Hyland (2009), academic discourse includes linguistic structures and communicative practices that allow individuals to participate successfully in educational and scholarly communities.

Traditional approaches to language learning often emphasize grammar, vocabulary memorization, and written exercises. However, such methods may not fully develop students' communicative and discourse competence. Many learners experience difficulties participating in academic discussions, expressing opinions, constructing arguments, and understanding authentic academic language.

In recent years, Artificial Intelligence technologies have emerged as important tools for improving language learning and discourse competence. AI refers to computer systems capable of performing tasks that usually require human intelligence, including language processing, speech recognition, translation, and communication analysis. AI-based educational systems can analyze students' language performance and provide individualized feedback according to learners' needs.

The integration of AI into linguistics and language education has created new opportunities for developing speaking, writing, listening, and critical communication skills. Technologies such as intelligent tutoring systems, virtual chatbots, automated writing assistants, and speech recognition applications support personalized learning and interactive communication.

This article aims to examine the role of Artificial Intelligence technologies in developing academic discourse competence in English language learning. The study also analyzes the linguistic and pedagogical significance of AI technologies and discusses their advantages, limitations, and future perspectives in higher education.

Literature review

The integration of Artificial Intelligence into education has become one of the most actively researched topics in modern linguistics and educational technology. Researchers have examined the impact of AI-powered systems on language learning, communicative competence, discourse development, and personalized education.

According to Russell and Norvig (2021), Artificial Intelligence refers to computer systems capable of simulating intelligent human behavior through machine learning, data analysis, and language processing technologies. Their research explains that AI systems can perform linguistic and communicative tasks that traditionally required human intelligence.

Hyland (2009) emphasizes the importance of academic discourse competence in higher education and argues that successful academic communication requires learners to master argumentation, coherence, critical discussion, and contextual language use. His work highlights the significance of discourse-based approaches in English language teaching.

Canale and Swain (1980) introduced the concept of communicative competence and explained that language learning involves grammatical competence, discourse competence, sociolinguistic competence, and strategic competence. Their theoretical framework remains one of the most influential models in communicative language teaching.

Researchers such as Warschauer (2004) examined the relationship between technology and language education. He states that digital technologies improve educational accessibility, learner autonomy, and communication opportunities in language learning environments.

Recent studies also demonstrate the growing importance of AI technologies in improving students' communication skills. Jurafsky and Martin (2023) explain that Natural Language Processing and speech recognition systems allow AI technologies to analyze language patterns, evaluate pronunciation, and generate interactive communication.

Fairclough (2013) and Van Dijk (2008) contributed significantly to discourse analysis studies by explaining how language reflects social interaction, ideology, and communication structures. Their theories support the use of AI technologies in discourse analysis and academic communication research.

In addition, modern AI-powered educational tools such as Grammarly, ChatGPT, Duolingo, and ELSA Speak have become important instruments for improving speaking and writing skills. These technologies provide immediate feedback, personalized recommendations, and interactive communication practice.

Overall, the reviewed literature demonstrates that Artificial Intelligence technologies positively influence language learning, discourse competence, and communicative development. However, researchers also emphasize the importance of

balancing technological innovation with human-centered pedagogy and ethical responsibility.

The role of ai technologies in language learning

Artificial Intelligence technologies have significantly influenced modern language learning by creating more personalized and student-centered educational environments. AI systems are capable of analyzing language data, recognizing speech patterns, evaluating linguistic performance, and adapting educational materials according to learners' needs.

One of the most important contributions of AI to language learning is personalization. Traditional classrooms often use standardized teaching approaches that may not address differences in students' learning pace, language proficiency, and communicative needs. AI technologies, however, allow educational content to be adapted according to individual learners.

AI-powered applications such as ChatGPT, Grammarly, Duolingo, and ELSA Speak provide learners with opportunities to practice communication skills independently. These systems identify grammatical errors, pronunciation mistakes, vocabulary weaknesses, and coherence problems while providing immediate corrective feedback.

Natural Language Processing technologies play an important role in AI-based language learning systems. NLP enables computers to understand, interpret, and generate human language. Through NLP, AI systems can analyze sentence structure, meaning, discourse organization, and communication patterns.

Speech recognition systems also contribute significantly to language learning. These technologies analyze learners' pronunciation and compare it with native speaker models. As a result, students can improve pronunciation accuracy, intonation, and fluency.

Furthermore, AI technologies support autonomous learning. Students can practice speaking, writing, and listening skills anytime and anywhere using digital platforms and mobile applications. This flexibility increases learning accessibility and encourages independent study habits.

Researchers state that AI technologies improve motivation and engagement because they create interactive and less stressful learning environments. Students often feel more comfortable communicating with AI systems because they are not afraid of making mistakes or receiving negative evaluation.

Ai and discourse analysis in linguistics

Artificial Intelligence technologies are increasingly used not only in language education but also in linguistic research and discourse analysis. Modern linguistics uses AI systems to analyze large language datasets, identify communication patterns, and examine language use in different social contexts.

Discourse analysis focuses on how language functions in communication and how meaning is constructed through spoken and written texts. AI technologies allow linguists to process large amounts of discourse data more efficiently and accurately.

Machine learning algorithms can identify lexical patterns, semantic relationships, syntactic structures, and conversational strategies within texts. These technologies help researchers examine how language reflects ideology, social interaction, and cultural identity.

Corpus linguistics has also benefited significantly from AI development. Corpus analysis tools powered by Artificial Intelligence can analyze millions of texts and identify recurring linguistic patterns. Such technologies are useful for studying academic discourse, political communication, media language, and intercultural communication.

In educational linguistics, discourse analysis supported by AI technologies helps teachers identify students' communication difficulties and evaluate language development more effectively. Automated systems can assess coherence, cohesion, lexical diversity, and argumentation quality in students' spoken and written discourse.

Moreover, AI-based systems contribute to multilingual communication and translation studies. Automated translation systems such as Google Translate and DeepL use neural machine translation technologies to analyze linguistic structures and produce more accurate translations.

Although AI technologies provide important opportunities for linguistic analysis, researchers emphasize that human interpretation remains essential. Language contains cultural, emotional, and contextual meanings that cannot always be fully interpreted by automated systems.

The advantages of ai in developing academic discourse

Artificial Intelligence technologies offer several advantages for developing students' academic discourse competence.

First, AI systems provide individualized learning opportunities. Educational applications analyze students' performance and adapt learning materials according to learners' strengths and weaknesses. This personalization improves learning effectiveness and supports different learning styles.

Second, AI technologies provide immediate feedback. Students receive instant corrections related to grammar, vocabulary, pronunciation, coherence, and communication strategies. Immediate feedback helps learners identify mistakes more efficiently and improve language performance.

Third, AI tools increase opportunities for authentic communication practice. Chatbots, virtual assistants, and interactive speaking platforms simulate real-life conversations and academic discussions. Such activities help students improve fluency, argumentation skills, and confidence.

Another important advantage is learner autonomy. AI technologies allow students to practice language skills independently without direct teacher supervision. Learners can repeat activities multiple times and monitor their own progress.

AI systems also contribute to accessibility and inclusivity in education. Students with different educational backgrounds, learning needs, and language proficiency levels can benefit from adaptive educational technologies.

Furthermore, AI technologies help teachers analyze students' discourse performance more effectively. Automated assessment systems provide data about learners' strengths, weaknesses, participation, and language development.

Researchers emphasize that AI technologies support student-centered education and encourage active participation in the learning process. Interactive digital environments make language learning more engaging and motivating.

Future perspectives of ai in linguistics and education

The future of Artificial Intelligence in linguistics and education appears highly promising. Rapid technological development is expected to improve the quality of AI-powered educational systems and increase their role in language learning.

Future AI technologies may provide more advanced personalized learning environments capable of understanding students' emotional states, communication styles, and cognitive needs. Intelligent tutoring systems are likely to become more interactive and context-sensitive.

However, future AI development should prioritize ethical standards, transparency, and responsible technology use. Educational institutions and researchers must ensure that AI technologies support equality, inclusivity, and human-centered education.

The successful integration of AI into linguistics and language education will depend on cooperation between educators, linguists, software developers, and policymakers.

CONCLUSION

In conclusion, Artificial Intelligence technologies play an increasingly important role in developing academic discourse competence in English language learning. AI-powered systems create interactive, personalized, and flexible learning environments that support communicative competence, critical thinking, and learner autonomy.

Technologies such as intelligent chatbots, speech recognition systems, automated writing assistants, and adaptive learning platforms contribute significantly to improving students' speaking, writing, and discourse skills. AI also supports linguistic research and discourse analysis through advanced language processing technologies.

Despite these advantages, AI integration in education also creates ethical and practical challenges related to privacy, algorithmic bias, digital inequality, and

overdependence on technology. Therefore, AI should be used responsibly and combined with human-centered teaching approaches.

Overall, Artificial Intelligence has strong potential to positively transform linguistics and language education. The effective combination of technological innovation and pedagogical expertise may become one of the most important directions in the future development of higher education.

REFERENCES

1. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1(1), 1–47.
2. Fairclough, N. (2013). Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language (2nd ed.). Routledge.
3. Grammarly. (n.d.). Grammarly Official Website.
4. Hyland, K. (2009). Academic Discourse: English in a Global Context. Continuum.
5. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2023). Speech and Language Processing (3rd ed.). Pearson.
6. OpenAI. (n.d.). OpenAI Official Website.
7. Richards, J. C. (2006). Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press.
8. Russell, S., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson Education.
9. Van Dijk, T. A. (2008). Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge University Press.
10. Warschauer, M. (2004). Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide. MIT Press.
11. Widdowson, H. G. (2007). Discourse Analysis. Oxford University Press.
12. Yule, G. (2020). The Study of Language (7th ed.). Cambridge University Press.

ELEMENTS AND FEATURES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

TURDIQULOVA RAYXON TURDIQUL QIZI
katta o'qituvchi, O'zDJTU, Toshkent, O'zbekiston
E-pochta: traykhon76@gmail.com
ISMOILOVA KAMOLA BAHROM QIZI
Talaba, O'zDJTU,
E-pochta: ismoilovakamola1202@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada sun'iy intellektning ta'lim tizimidagi o'rni, asosiy elementlari va funksional imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda sun'iy intellekt texnologiyalarining adaptiv ta'lim, avtomatlashtirilgan baholash, virtual yordamchilar, ma'lumotlar tahlili hamda individual o'quv jarayonini tashkil etishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning qiziqishini kuchaytirish va pedagog faoliyatini optimallashtirishda sun'iy intellektning afzalliklari ko'rib chiqiladi. Maqolada zamonaviy ta'lim muhitida sun'iy intellektdan foydalanishning istiqbollari, muammolari va rivojlanish tendensiyalari haqida ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim texnologiyalari, adaptiv ta'lim, avtomatlashtirilgan baholash, raqamli ta'lim, virtual yordamchi, innovatsion pedagogika.

Annotation

This article examines the role of artificial intelligence in the education system, focusing on its main elements and functional features. The study analyzes the importance of AI technologies in adaptive learning, automated assessment, virtual assistants, data analysis, and personalized learning processes. In addition, the advantages of artificial intelligence in improving educational quality, increasing student engagement, and optimizing teaching activities are discussed. The paper also presents scientific conclusions about the prospects, challenges, and development trends of using artificial intelligence in modern educational environments.

Keywords: artificial intelligence, educational technologies, adaptive learning, automated assessment, digital education, virtual assistant, innovative pedagogy.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль искусственного интеллекта в системе образования, а также его основные элементы и функциональные особенности. Исследование анализирует значение технологий искусственного интеллекта в адаптивном обучении, автоматизированном оценивании, виртуальных помощниках, анализе данных и организации персонализированного образовательного процесса. Кроме того, обсуждаются преимущества искусственного интеллекта в повышении качества образования, усилении интереса обучающихся и оптимизации педагогической деятельности. В статье также представлены научные выводы о перспективах, проблемах и тенденциях развития использования искусственного интеллекта в современной образовательной среде.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образовательные технологии, адаптивное обучение, автоматизированное оценивание, цифровое образование, виртуальный помощник, инновационная педагогика.

Today, artificial intelligence and technologies based on it are actively integrated into various fields. As a result, there is an improvement in efficiency indicators in the fields, the emergence of new solutions and proposals for many global problems. A sharp turn in this technological field requires the application of artificial intelligence and its main elements in education, which are the basis for new mental systems and tools, and its teaching at different stages of the educational system. Artificial intelligence and its development have taken people's communicative and professional activities to a new level in today's modern world. Facebook, Twitter, Instagram, email (Gmail, Mail) are using the capabilities of artificial intelligence to improve the quality of communicative contacts between people, and in professional activities, it serves as an intelligent digital assistant for people working in finance, healthcare, marketing, agriculture, public administration and other fields, automatically analyzing large amounts of data, making accurate diagnoses, making accurate decisions, automatically controlling the system, answering questions without human intervention, increasing agricultural productivity with minimal resources, and other similar processes. Also,

tools and applications such as Siri, smart home appliances, smartphones, Alexa, and AI-based computers and mobile games have become part of people's daily lives. At the same time, driverless cars and home assistant robots have also entered our lives. To better understand emerging technology and use it in social life, it is important to study artificial intelligence and its related processes. When defining an emerging term in the field of technology, knowing how its future capabilities will change can allow for a more accurate classification that is beyond the scope of time relativity. Also, the development of artificial intelligence is leading to the emergence of many definitions for it. But the general connection between them can be seen in S. Russell's definition, "Artificial intelligence is the creation and understanding of intelligence not as a specific property of humans, but as a general property of systems." This definition explains the current capabilities of technology, as well as its future development. In this research, the Meta-analysis and PICO methodologies were used to help identify the main concepts of teaching artificial intelligence in general secondary schools, including the elements of artificial intelligence, and to classify them according to their importance, which is important in ensuring the quality and reliability of the research. After identifying the main elements of artificial intelligence using the meta-analysis method, they were sorted according to their importance using the PICO model. Also, based on the results obtained, a correlation scheme of the elements of artificial intelligence was formed. In order to ensure the consistency of the research work, the following questions were identified: a) What are the main elements of artificial intelligence? b) How are the elements of artificial intelligence classified according to their importance? c) Which elements of artificial intelligence are most effective in teaching in general secondary schools? A more complete understanding of artificial intelligence requires studying its main characteristics in order to correctly assess its capabilities and prospects. It is also important to pay attention to the fact that the characteristics of artificial intelligence change as a result of its development.

In the field of computer science and IT, creating a program or device based on a certain element of artificial intelligence requires students to have basic knowledge of programming. In addition, in order to work with data correctly and effectively, it is

necessary to have certain skills in areas such as databases and computer graphics. This is important for students to better understand artificial intelligence and its functioning, to use it correctly and to create it. At the same time, students will be able to learn the necessary knowledge by engaging in practical activities. Views on the elements of artificial intelligence are considered an important factor in the development of artificial intelligence in Keresztesi's research. When identifying the elements of artificial intelligence, it is necessary to take into account that current technology should be viewed as a common integrated system. The main elements that make up this system are determined by studying the technological components of artificial intelligence programs and tools created to date.

The research analyzed software tools such as ChatGPT, Google Bard, Microsoft Copilot, GEMINI, IBM Watson, Sofia, facial recognition, intelligent surveillance, and autonomous vehicle control. It has been determined based on scientific sources that these software tools consist of such basic elements as Machine Learning, Deep Learning, Natural Language Processing, Computer Vision, and Fuzzy Logic. Also, in the definitions given to the concept of artificial intelligence, one can find views on the presence of human characteristics in this technology. For example, “artificial intelligence is defined as a model of human behavior that has the ability to think, learn, and act independently.” Or, one can see definitions such as “artificial intelligence is a supernatural object that has the ability to meet or exceed the requirements of the task assigned to it, taking into account cultural and demographic situations.” Based on these definitions, artificial intelligence can be seen as a tool that embodies the professional capabilities of a person, imitating his thinking, feelings, and actions. Based on this, elements such as robotics, which provide physical movement of artificial intelligence, and expert systems that interpret its professional activities in a particular field, can also be included among the main elements.

The computer vision element of artificial intelligence is aimed at performing tasks such as object detection, face recognition, and motion and state estimation. The above elements of artificial intelligence perform specific tasks in an automated manner and embody certain elements of human mental activity.

REFERENCES

1. A. Abduqodirov. Ta’limda axborot texnologiyalari. Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
2. Wayne Holmes, Maya Bialik, Charles Fadel. Artificial Intelligence in Education. Center for Curriculum Redesign, 2019.
3. Wolfgang Ertel. Introduction to Artificial Intelligence. Springer, 2020.
4. Klaus Mainzer. Artificial Intelligence – When Do Machines Take Over?. Springer, 2019.
5. Max Planck Society — scientific studies in artificial intelligence and educational innovation.
6. Nils J. Nilsson. The Quest for Artificial Intelligence. Cambridge University Press, 2018.
7. M. Ochilov. Yangi pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Fan, 2018.
8. И. В. Роберт. Теория и методика информатизации образования. Москва, 2021.
9. Sh. Sharipov. “Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limdagi ahamiyati” // Zamonaviy ta’lim jurnali, 2023.
10. Technical University of Munich — research publications on AI and digital education technologies.
11. UNESCO. Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-makers. Paris, 2021.

RAQAMLI DAVLAT BOSHQARUVIDA SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI MA'MURIY QARORLARNING HUQUQIY JAVOBGARLIGI

Isroilova Mashrabxon Orifjon qizi

Buxoro innovatsiyalar universiteti magistratura 1-kurs talabasi

Dang‘ara tumani "Inson" ijtimoiy xizmatlar markazi, "Qoramulla" MFYda kompleks ijtimoiy xizmat ko’ruvchi xodim

E-mail: mashrabxonisroilova0130@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli davlat boshqaruvi sharoitida sun'iy intellekt asosida qabul qilinadigan ma'muriy qarorlarning huquqiy javobgarligi

masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda davlat xizmatlarini ko'rsatish jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari, huquqiy xavflari hamda ma'muriy-huquqiy javobgarlik mexanizmlari o'rganildi. Shuningdek, xorijiy tajriba asosida O'zbekistonda sun'iy intellekt asosidagi ma'muriy qarorlarni huquqiy tartibga solishni takomillashtirish bo'yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, davlat boshqaruvi, ma'muriy qaror, raqamli transformatsiya, elektron hukumat, huquqiy javobgarlik, davlat xizmatlari, algoritmik boshqaruv.

Аннотация: В данной статье анализируются вопросы правовой ответственности административных решений, принимаемых на основе искусственного интеллекта в условиях цифрового государственного управления. В исследовании изучены преимущества использования технологий искусственного интеллекта при оказании государсвенных услуг, существующие правовые риски, а также механизмы административно-правовой ответственности. Кроме того, на основе зарубежного опыта разработаны практические предложения и рекомендации по совершенствованию правового регулирования административных решений в Узбекистане.

Ключевые слова: искусственный интеллект, государственное управление, административное решение, цифровая трансформация, электронное правительство, правовая ответственность.

Abstract: This article analyzes the issues of legal liability of administrative decisions made on the basis of artificial intelligence in the context of digital public administration. The study examines the advantages of using artificial intelligence technologies in the provision of public services, existing legal risks, and mechanisms of administrative legal liability. Furthermore, based on foreign experience, practical proposals and recommendations were developed to improve the legal regulation of AI-based administrative decisions in Uzbekistan.

Keywords: artificial intelligence, public administration, administrative decision, digital transformation, e-government, legal liability.

Kirish

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida davlat boshqaruvi tizimida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish tobora kengayib bormoqda. Xususan, sun'iy intellekt texnologiyalarining davlat boshqaruvi tizimiga integratsiyalashuvi ma'muriy faoliyat samaradorligini oshirish, inson omilini qisqartirish, davlat xizmatlarini tezkor va shaffof tashkil etish imkoniyatlarini yaratmoqda. Jahon amaliyotida sun'iy intellektdan foydalanish orqali davlat xizmatlarini avtomatlashtirish, elektron murojaatlarni qayta ishlash, ijtimoiy himoya tizimini boshqarish hamda ma'muriy qarorlarni optimallashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Raqamlashtirish jarayonlari O'zbekiston Respublikasida ham davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Elektron hukumat tizimini rivojlantirish, davlat xizmatlarini raqamlashtirish hamda ma'lumotlar bazalarini integratsiyalash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar davlat boshqaruvi tizimini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalarining davlat boshqaruvida qo'llanilishi bir qator huquqiy muammolarni ham yuzaga keltirmoqda.

Ayniqsa, sun'iy intellekt asosida qabul qilinadigan ma'muriy qarorlarning huquqiy maqomi, ularning shaffofligi, fuqarolar huquqlariga ta'siri hamda bunday qarorlar natijasida yuzaga keladigan javobgarlik masalalari ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida ham davlat boshqaruvini raqamlashtirish, elektron hukumat tizimini rivojlantirish hamda sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishga oid qarorlari hamda elektron hukumat tizimini takomillashtirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlari mazkur sohani rivojlantirishning muhim huquqiy asosini tashkil etmoqda [Mirziyoyev, 2021: 2]. Shu sababli sun'iy intellekt asosidagi ma'muriy qarorlarning huquqiy javobgarligi masalasini ilmiy jihatdan tadqiq etish muhim ahamiyatga ega.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda ilmiy bilishning tizimli, qiyosiy-huquqiy, formal-yuridik, tahliliy hamda mantiqiy usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini davlat boshqaruvini raqamlashtirish, sun'iy intellekt texnologiyalarini huquqiy tartibga solish hamda ma'muriy-huquqiy javobgarlik masalalariga oid ilmiy qarashlar tashkil etadi.

Tadqiqot davomida O'zbekiston Respublikasining "Elektron hukumat to'g'risida"gi Qonuni, "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonuni, sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar hamda xorijiy davlatlarning raqamli boshqaruvga oid tajribalari tahlil qilindi.

Qiyosiy-huquqiy tahlil yordamida Estoniya, Singapur, Janubiy Koreya va Yevropa Ittifoqi davlatlarining sun'iy intellekt asosidagi boshqaruv tizimlari o'rganildi. Formal-yuridik usul orqali esa ma'muriy qarorlarning huquqiy tabiati va javobgarlik masalalari tahlil qilindi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi - raqamli davlat boshqaruvi sharoitida sun'iy intellekt asosida qabul qilinadigan ma'muriy qarorlarning huquqiy javobgarligi bilan bog'liq muammolarni aniqlash hamda ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Natijalar

O'zbekiston Respublikasida davlat xizmatlarini raqamlashtirish jarayonlari so'nggi yillarda sezilarli darajada jadallashdi. Davlat xizmatlari markazlari faoliyatining takomillashuvi, my.gov.uz platformasining rivojlantirilishi hamda elektron davlat xizmatlari sonining oshishi fuqarolarga qulaylik yaratishga xizmat qilmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt asosidagi ma'muriy qarorlarning qo'llanilishi quyidagi ijobiy natijalarni bermoqda:

1. Davlat xizmatlarini ko'rsatish tezligi oshmoqda.
2. Inson omiliga bog'liq xatolar kamaymoqda.
3. Fuqarolar murojaatlarini qayta ishlash samaradorligi ortmoqda.
4. Davlat boshqaruvida shaffoflik kuchaymoqda.
5. Ma'muriy jarayonlarni avtomatlashtirish imkoniyatlari kengaymoqda.

Biroq tadqiqot davomida bir qator muammolar ham aniqlandi. Jumladan, sun'iy intellekt asosida qabul qilinadigan ma'muriy qarorlarning huquqiy maqomi yetarli darajada tartibga solinmaganligi ma'lum bo'ldi. Shuningdek, quyidagi huquqiy muammolar mavjudligi aniqlandi:

6. algoritmik shaffoflikning yetarli emasligi;
7. fuqarolarning qaror ustidan shikoyat qilish mexanizmlarining murakkabligi;
8. sun'iy intellekt tizimlari tomonidan diskriminatsion qarorlar chiqarilishi ehtimoli;
9. shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi bilan bog'liq xavflar;
10. ma'muriy javobgarlik subyektlarining aniq belgilanmaganligi.

Xorijiy davlatlar tajribasida esa algoritmik shaffoflik, inson nazorati va raqamli javobgarlik mexanizmlariga alohida e'tibor qaratilgan. Yevropa Ittifoqining sun'iy intellekt to'g'risidagi huquqiy hujjatlarida inson nazorati tamoyili asosiy prinsip sifatida belgilangan. Estoniyada davlat xizmatlarining muhim qismi raqamli platformalar orqali amalga oshiriladi hamda avtomatlashtirilgan qarorlar ustidan inson tomonidan qayta ko'rib chiqish mexanizmi joriy etilgan. Bu esa fuqarolarning huquqiy himoyasini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Muhokama

Raqamli transformatsiya jarayonlari davlat boshqaruvi tizimini tubdan o'zgartirmoqda. Endilikda davlat organlari faoliyatida ma'lumotlar bazalari, elektron platformalar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlaridan foydalanish odatiy holga aylanmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalarining davlat boshqaruviga kirib kelishi esa ma'muriy qarorlarni qabul qilish mexanizmlariga ham ta'sir ko'rsatmoqda.

Sun'iy intellekt asosidagi ma'muriy qarorlarning asosiy afzalligi tezkorlik va samaradorlik hisoblanadi. Biroq bunday tizimlarning huquqiy javobgarligi masalasi murakkab ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lib, quyidagi subyektlarning javobgarligi yuzaga kelishi mumkin:

11. davlat organi;
12. dasturiy ta'minot ishlab chiquvchi tashkilot;
13. texnik operator;
14. ma'lumotlar bazasi operatori;
15. sun'iy intellekt tizimidan foydalanuvchi mansabdor shaxs.

Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt asosidagi boshqaruv tizimlarini joriy etishda inson nazorati tamoyiliga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Yevropa Ittifoqining AI Act hujjatida yuqori xavfli sun'iy intellekt tizimlari ustidan qat'iy nazorat mexanizmlarini joriy etish nazarda tutilgan.

Estoniyada davlat xizmatlarining aksariyati raqamli platformalar orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, fuqarolarga avtomatlashtirilgan qaror ustidan inson tomonidan qayta ko'rib chiqish huquqi berilgan. Janubiy Koreyada esa davlat boshqaruvida katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlashda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalaniladi, biroq barcha muhim ma'muriy qarorlar yakuniy bosqichda mansabdor shaxs tomonidan tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasida ham kelajakda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ko'lami kengayishi kutilmoqda. Shu sababli quyidagi masalalarni qonunchilik darajasida mustahkamlash zarur:

16. Sun'iy intellekt asosidagi ma'muriy qarorlarning huquqiy maqomini aniqlash.
17. Algoritmik shaffoflik tamoyilini joriy etish.
18. Fuqarolarning raqamli huquqlarini himoya qilish.
19. Avtomatlashtirilgan qarorlar ustidan inson nazoratini ta'minlash.
20. Sun'iy intellekt tizimlari faoliyatida ma'lumotlar xavfsizligini kuchaytirish.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt texnologiyalaridan davlat boshqaruvida foydalanish ma'muriy faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, avtomatlashtirilgan ma'muriy qarorlar bilan bog'liq huquqiy javobgarlik masalalari dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

21. Sun'iy intellekt asosidagi ma'muriy qarorlarning huquqiy maqomini belgilovchi alohida normativ-huquqiy hujjat qabul qilish.
22. Algoritmik shaffoflik prinsipini qonunchilikda mustahkamlash.
23. Avtomatlashtirilgan qarorlar ustidan inson nazorati mexanizmini joriy etish.
24. Fuqarolarning raqamli huquqlarini himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish.

25. Sun'iy intellekt tizimlari faoliyatida ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash.

Xulosa qilib aytganda, raqamli davlat boshqaruvi sharoitida sun'iy intellekt asosidagi ma'muriy qarorlarning huquqiy javobgarligini takomillashtirish demokratik davlat boshqaruvi va fuqarolar huquqlarini himoya qilishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

26. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasida sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. - Toshkent, 2021.

27. O'zbekiston Respublikasining "Elektron hukumat to'g'risida"gi Qonuni. - Toshkent, 2015.

28. O'zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonuni. - Toshkent, 2019.

29. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. - New Jersey: Pearson Education, 2021.

30. European Commission. Artificial Intelligence Act. - Brussels, 2024.

31. Susskind R. Online Courts and the Future of Justice. - Oxford University Press, 2019.

32. Kaplan A., Haenlein M. Siri, Siri in my Hand: Who's the Fairest in the Land? On the Interpretations, Illustrations and Implications of Artificial Intelligence // Business Horizons. - 2020. - No 63. - P. 15-25.

33. Marchant G. Artificial Intelligence and the Future of Law // Legal Studies Research Paper Series. - 2022. - P. 45-58.

THE EFFECTIVENESS OF AI TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH TO UNIVERSITY STUDENTS

Kalmuratova Inkar Maksetovna

Trainee-teacher of English language and literature department

Karakalpak State University

e-mail:inkarkalmuratova1@gmail.com

Abstract. This article analyzes the effectiveness of AI technologies in teaching English to university students by examining their influence on language acquisition, communicative skills, learner autonomy, and classroom interaction. The article also evaluates the changing role of teachers in technology-enhanced educational environments and explores the pedagogical significance of AI-supported instruction in higher education. The findings demonstrate that artificial intelligence positively affects

vocabulary acquisition, pronunciation accuracy, writing quality, speaking fluency, and students' motivation toward learning English.

Keywords: artificial intelligence, English language teaching, university students, adaptive learning.

The integration of artificial intelligence into higher education has become one of the most influential developments in modern pedagogy. In recent years, educational institutions throughout the world have increasingly adopted AI technologies in order to improve the quality of teaching and learning processes. Particularly, the teaching of English as a foreign language has undergone significant transformation due to the emergence of intelligent educational systems, adaptive learning platforms, virtual assistants, automated assessment tools, and speech recognition technologies. Since English functions as the primary international language in science, technology, business, and intercultural communication, universities continuously seek innovative approaches that can improve students' language competence and communicative abilities. Consequently, artificial intelligence has become an important instrument for modernizing English language education and creating more efficient learning environments.

Artificial intelligence refers to computer systems capable of performing tasks that usually require human intelligence, including language processing, speech analysis, problem-solving, decision-making, and adaptive instruction. In the sphere of English language teaching, AI technologies support students through individualized instruction, instant feedback, interactive communication, and personalized educational materials. Unlike traditional classroom approaches where all learners often receive identical tasks and explanations, AI-powered systems analyze students' learning behaviors, identify their strengths and weaknesses, and provide customized educational support according to individual needs. Consequently, students receive more effective and flexible learning opportunities [Fitria, T. N.,2021:213-223].

One of the most significant advantages of AI technologies in English language teaching is the personalization of instruction. Traditional educational environments frequently face difficulties in addressing the diverse academic needs of all students

because learners possess different language proficiency levels, learning speeds, cognitive abilities, and motivational factors. However, AI-based educational platforms can adapt instructional content according to each learner's progress and performance. For instance, adaptive learning systems automatically increase or decrease task difficulty depending on students' achievements. As a result, stronger learners remain academically challenged while weaker students receive additional support and practice opportunities. This individualized approach contributes to more effective language acquisition and improves overall academic outcomes.

Furthermore, AI technologies significantly enhance students' motivation toward learning English. Motivation plays a central role in second language acquisition because highly motivated learners demonstrate greater persistence, participation, and academic success. AI-supported applications often include interactive exercises, multimedia resources, gamification elements, virtual simulations, and instant feedback systems that make language learning more engaging and enjoyable. Consequently, students become more active participants in the educational process rather than passive recipients of information. In addition, digital learning environments correspond with modern students' technological interests and lifestyles, which further increases learner engagement [Gusman, E. et.al.2024:1-7].

Another important contribution of artificial intelligence to English language teaching is the development of communicative competence. Many university students experience anxiety, insecurity, or fear during speaking activities in traditional classrooms. However, AI-powered chatbots and virtual conversational assistants create low-stress communication environments where students can practice English without fear of criticism or embarrassment. Through continuous interaction with intelligent systems, learners improve speaking fluency, vocabulary usage, grammatical accuracy, and pronunciation skills. Moreover, AI chatbots provide immediate responses and corrective feedback, enabling students to identify and correct mistakes instantly. Therefore, such technologies contribute significantly to the development of oral communication skills.

Speech recognition technologies also play an essential role in improving students' pronunciation and listening abilities. Correct pronunciation is often one of the most difficult aspects of learning English for foreign language learners. AI-based pronunciation tools analyze students' speech patterns, compare them with native speaker models, and provide detailed feedback regarding pronunciation errors, stress patterns, intonation, and fluency. Consequently, students receive individualized pronunciation training that would be difficult to achieve in large traditional classrooms. Additionally, repeated speaking practice with intelligent systems reduces learners' communication anxiety and strengthens their confidence in real-life interactions.

Artificial intelligence also contributes substantially to the improvement of academic writing skills. Writing is a complex language skill that requires grammatical accuracy, lexical richness, coherence, and critical thinking abilities. AI-powered writing evaluation systems assist students by automatically identifying grammatical mistakes, spelling errors, punctuation problems, sentence structure weaknesses, and stylistic inconsistencies. Furthermore, these systems provide immediate recommendations for improvement, allowing students to revise and edit their work independently. As a result, learners gradually develop stronger academic writing competence and greater autonomy in the writing process. At the same time, automated assessment tools reduce teachers' workload because routine correction tasks can be partially performed by intelligent systems [Kemelbekova, Z. 2024: 69-78].

Despite numerous pedagogical benefits, the integration of artificial intelligence into English language teaching also presents several important challenges and limitations. One major concern is the reduction of human interaction in educational environments. Language learning is fundamentally social because effective communication requires emotional intelligence, cultural understanding, nonverbal interaction, and interpersonal relationships. Although AI chatbots and virtual assistants can simulate communication, they cannot fully replace real human interaction between teachers and students. Human teachers provide emotional support, empathy, encouragement, and spontaneous classroom interaction that remain difficult for artificial intelligence systems to replicate completely.

Another important issue is technological dependence. Excessive reliance on AI technologies may negatively affect students' independent critical thinking and problem-solving abilities. Some learners may become overly dependent on automated correction systems and translation applications instead of developing their own linguistic competence. Consequently, students might lose opportunities to think critically, analyze language structures independently, and solve communicative problems creatively. Therefore, AI technologies should function as supportive educational tools rather than complete replacements for traditional pedagogical practices.

Furthermore, ethical and privacy concerns have become increasingly significant in AI-supported education. Artificial intelligence systems collect large amounts of personal and academic data related to students' learning behaviors, performance records, communication patterns, and online activities. Therefore, universities and educational institutions must ensure the ethical use of student data and establish strong privacy protection mechanisms. Without appropriate regulations and digital security measures, students' personal information may become vulnerable to misuse or unauthorized access [Ghafar, Z. N.et.al.2023: 17-31].

The successful integration of AI technologies also depends greatly on teachers' professional competence and digital literacy. Some educators experience difficulties adapting to rapidly changing technologies due to limited technical knowledge or insufficient training opportunities. Consequently, universities should organize professional development programs that help teachers effectively integrate AI tools into their instructional practices. Teachers must understand not only how to use technological systems but also how to combine them with appropriate pedagogical methodologies and learning objectives.

Nevertheless, despite existing limitations, artificial intelligence continues to reshape English language teaching in highly positive ways. Modern educational systems increasingly emphasize student-centered learning approaches where learners actively participate in constructing knowledge rather than passively memorizing information. AI technologies strongly support this educational transformation by

encouraging interaction, personalization, collaboration, and independent learning. Furthermore, intelligent educational systems create opportunities for continuous language practice beyond classroom boundaries, which significantly strengthens language acquisition processes.

CONCLUSION

In conclusion, the effectiveness of AI technologies in teaching English to university students can be clearly observed through their positive influence on language proficiency, learner motivation, communicative competence, academic writing, pronunciation development. Artificial intelligence enables universities to create more personalized, interactive, and flexible educational environments that correspond with the demands of contemporary digital society. At the same time, AI-supported instruction helps teachers optimize educational processes and provide individualized support for diverse groups of learners. However, technological innovations should not completely replace traditional pedagogical methods or human interaction in language education. Instead, the most effective educational model involves balanced integration of artificial intelligence with teacher-guided instruction and communicative classroom practices. Therefore, future educational development should focus on combining technological innovation with human-centered pedagogy in order to achieve sustainable and effective English language teaching in higher education institutions.

REFERENCES

1. Fitria, T. N. (2021). The use technology based on artificial intelligence in English teaching and learning. ELT Echo: The Journal of English Language Teaching in Foreign Language Context, 6(2), 213-223.

2. Ghafar, Z. N., Salh, H. F., Abdulrahim, M. A., Farxha, S. S., Arf, S. F., & Rahim, R. I. (2023). The role of artificial intelligence technology on English language learning: A literature review. Canadian Journal of Language and Literature Studies, 3(2), 17-31.

3. Gusman, E., Gide, E., El Khodr, M., & Chaudhry, G. (2024, November). The benefits and challenges of using artificial intelligence in teaching english as a

foreign language in higher education. In 2024 21st International Conference on Information Technology Based Higher Education and Training (ITHET) (pp. 1-7). IEEE.

4. Kemelbekova, Z. (2024). AI in teaching English as a foreign language: Effectiveness and prospects in Kazakh higher education. XLinguae.

5. Shi, L., Muhammad Umer, A., & Shi, Y. (2023). Utilizing AI models to optimize blended teaching effectiveness in college-level English education. Cogent Education, 10(2), 2282804.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN IMPROVING STUDENTS' EXTENSIVE READING SKILLS

Madina Irgasheva Irgashovna

Uzbekistan State World Languages University

Abstract: This article examines the role of Artificial Intelligence (AI) technologies in improving students' extensive reading skills in English language learning. Extensive reading is considered one of the most effective approaches for developing vocabulary, reading fluency, comprehension, and learner autonomy. Modern AI technologies provide personalized reading materials, automated feedback, vocabulary support, and interactive learning environments that increase students' motivation and reading engagement. The article analyzes the educational advantages of AI-powered platforms and discusses their contribution to developing students' reading competence and independent learning skills. Furthermore, the study highlights several challenges related to AI integration in language education, including digital inequality and overdependence on technology.

Keywords: artificial intelligence, extensive reading, English language learning, reading comprehension, educational technology, learner autonomy, digital education, adaptive learning.

Introduction

In the modern educational system, the integration of digital technologies has significantly changed the process of foreign language learning. In particular, Artificial Intelligence technologies have become important tools for improving students'

language skills and increasing educational effectiveness. Among different language learning approaches, extensive reading plays a major role in developing vocabulary, comprehension, fluency, and critical thinking abilities.

Extensive reading refers to reading large amounts of understandable and enjoyable texts for general comprehension and pleasure. According to Day and Bamford (1998), extensive reading encourages students to develop reading habits, improve language exposure, and increase learner confidence. However, many students experience difficulties in selecting appropriate reading materials and maintaining reading motivation.

Artificial Intelligence technologies provide new opportunities to improve extensive reading practices. AI-powered systems can recommend personalized texts according to students' language levels, interests, and reading performance. These technologies also support vocabulary learning, comprehension assessment, and independent study habits.

The purpose of this article is to analyze the role of Artificial Intelligence in improving students' extensive reading skills and examine its advantages, challenges, and future perspectives in language education.

Literature review

Researchers emphasize that extensive reading is one of the most effective methods for improving language proficiency. Day and Bamford (1998) explain that extensive reading increases vocabulary knowledge, reading speed, and overall language competence through continuous exposure to meaningful texts.

Krashen (2004) also highlights the importance of free voluntary reading in second language acquisition. According to his Input Hypothesis, students acquire language naturally when they are exposed to understandable and interesting materials.

Recent studies demonstrate that Artificial Intelligence technologies significantly contribute to language learning and personalized education. Russell and Norvig (2021) define AI as computer systems capable of performing tasks associated with human intelligence, including language processing and data analysis.

Researchers such as Warschauer (2004) state that digital technologies improve learner autonomy and educational accessibility. Modern AI-based applications provide adaptive learning environments that respond to students' individual educational needs.

Furthermore, Natural Language Processing technologies allow AI systems to analyze texts, simplify difficult vocabulary, and provide immediate explanations for language learners. Such features are especially beneficial in extensive reading activities.

The importance of extensive reading in language learning

Extensive reading plays a significant role in foreign language acquisition because it exposes learners to authentic language input. Students who regularly engage in extensive reading activities improve vocabulary knowledge, grammatical awareness, and reading fluency.

One of the main advantages of extensive reading is vocabulary acquisition through context. Learners naturally understand new words and expressions while reading meaningful texts. This process helps students remember vocabulary more effectively than traditional memorization techniques.

Extensive reading also improves reading comprehension and critical thinking skills. Students learn to identify main ideas, analyze information, and interpret meanings independently.

In addition, extensive reading increases learner confidence and motivation. When students read texts appropriate to their interests and language levels, they become more engaged in the learning process and develop positive attitudes toward language learning.

The role of ai in improving extensive reading

Artificial Intelligence technologies provide several important opportunities for improving students' extensive reading skills.

First, AI systems support personalized reading experiences. Intelligent platforms analyze students' reading levels, interests, and progress to recommend suitable materials. This personalization helps learners select texts that are both understandable and motivating.

Second, AI-powered applications provide vocabulary assistance during reading activities. Students can instantly access word definitions, translations, pronunciation models, and contextual explanations. As a result, reading becomes more interactive and less difficult.

Third, AI technologies improve reading comprehension through automated feedback and assessment. Educational systems can analyze students' reading performance and provide exercises related to comprehension, summarizing, and vocabulary usage.

Another important advantage is accessibility and flexibility. Students can access digital reading platforms anytime and anywhere through mobile devices and online applications. This increases opportunities for independent learning and continuous reading practice.

Furthermore, AI technologies increase student motivation through gamification and interactive learning features. Reading applications often include achievement systems, progress tracking, and personalized recommendations that encourage regular reading habits.

AI-powered chatbots and virtual assistants also support extensive reading activities by discussing texts, answering questions, and helping students analyze reading materials critically.

Challenges of ai in extensive reading

Despite the advantages of AI technologies, several challenges remain in their educational implementation.

One major issue is digital inequality. Not all students have access to modern devices, stable internet connections, or digital learning platforms. This may create unequal learning opportunities.

Another challenge is excessive dependence on technology. Students may rely too heavily on automatic translation systems and vocabulary assistance instead of developing independent reading strategies.

Researchers also emphasize the importance of balancing digital learning with traditional reading practices. Printed books and direct human interaction still play an essential role in developing deep reading and analytical thinking skills.

In addition, some AI systems may provide inaccurate translations or simplified interpretations of complex texts. Therefore, teacher supervision remains important during the learning process.

Future perspectives

The future of Artificial Intelligence in extensive reading appears highly promising. AI technologies are expected to become more adaptive, interactive, and personalized in language education.

Future educational systems may analyze students' emotional engagement, reading preferences, and cognitive development more accurately. Advanced Natural Language Processing technologies may also improve automated text simplification and comprehension support.

Virtual and augmented reality technologies integrated with AI may create immersive reading experiences where students interact with literary texts and academic materials in virtual environments.

Moreover, AI technologies may contribute to multilingual reading environments and support intercultural communication through personalized global content.

CONCLUSION

In conclusion, Artificial Intelligence technologies play an important role in improving students' extensive reading skills in English language learning. AI-powered systems create personalized, interactive, and flexible learning environments that support vocabulary development, reading comprehension, learner autonomy, and motivation.

Technologies such as adaptive reading platforms, Natural Language Processing systems, and virtual educational assistants contribute significantly to improving extensive reading practices.

However, the effective integration of AI into language education requires balancing technological innovation with human-centered teaching approaches and ethical responsibility.

Overall, Artificial Intelligence has strong potential to positively transform extensive reading instruction and support the development of independent and motivated language learners.

REFERENCES

1. Day, R. R., & Bamford, J. (1998). Extensive Reading in the Second Language Classroom. Cambridge University Press.
2. Krashen, S. (2004). The Power of Reading: Insights from the Research (2nd ed.). Libraries Unlimited.
3. Richards, J. C. (2006). Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press.
4. Russell, S., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson Education.
5. Warschauer, M. (2004). Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide. MIT Press.
6. Yule, G. (2020). The Study of Language (7th ed.). Cambridge University Press.
7. OpenAI. (n.d.). OpenAI Official Website.
8. Duolingo. (n.d.). Duolingo Official Website.

ONLAYN TA’LIM MUHITIDA AI-CHATBOTLAR ORQALI TALABALARNING MUSTAQIL O‘QUV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHARTLARI

To‘raqulov Asfandiyor Jahongirovich

Buxoro innovatsiyalari univeriteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada onlayn ta’lim muhitida AI-chatbotlar orqali talabalarning mustaqil o‘quv faoliyatini (SRL) rivojlantirishning pedagogik shartlari tahlil qilingan. B.Zimmermanning o‘z-o‘zini boshqaradigan o‘rganish nazariyasi va

A.Banduraning o‘z-o‘ziga ishonch konsepsiyasi asosida AI-chatbotlarning didaktik funksiyalari ochib berilgan. AQSh (Khanmigo, Pounce), Xitoy (iFLYTEK Spark), Janubiy Koreya, Singapur va Buyuk Britaniya tajribalari qiyosiy tahlil qilingan. R.Vu va Z.Yuy meta-tahlili (d=0,85), M.Kuhayl tizimli sharhi va OECD Digital Education Outlook 2024 ma’lumotlari AI-chatbotlarning samaradorligini xalqaro miqyosda isbotlagan. O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari uchun to‘rtta o‘zaro bog‘liq pedagogik shart – motivatsion-aksiologik, mazmun-metodik, operatsional-faoliyat va refleksiv-baholash shartlari – asosida “AI-CHAT-SRL” integrativ modelining ilmiy-metodik asoslari taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: AI-chatbot, onlayn ta’lim, mustaqil o‘quv faoliyati, o‘z-o‘zini boshqaradigan o‘rganish (SRL), generativ sun’iy intellekt, Sokrat dialog, pedagogik shartlar, ChatGPT, Khanmigo, metakognitiv ko‘nikma.

Аннотация: В статье проанализированы педагогические условия развития самостоятельной учебной деятельности студентов посредством AI-чатботов в онлайн-среде. На основе теории саморегулируемого обучения Б.Циммермана и концепции самоэффективности А.Бандуры раскрыты дидактические функции AI-чатботов. Сравнительно проанализирован опыт США (Khanmigo, Pounce), Китая (iFLYTEK Spark), Южной Кореи, Сингапура и Великобритании. Мета-анализ Р.Ву и З.Ю (d=0,85), системный обзор М.Кухайла и данные OECD Digital Education Outlook 2024 подтвердили эффективность AI-чатботов. Представлены научно-методические основы интегративной модели “AI-CHAT-SRL”, основанной на четырёх взаимосвязанных педагогических условиях – мотивационно-аксиологическом, содержательно-методическом, операционно-деятельностном и рефлексивно-оценочном – для вузов Узбекистана.

Ключевые слова: AI-чатбот, онлайн-обучение, самостоятельная учебная деятельность, саморегулируемое обучение, генеративный искусственный интеллект, сократический диалог, педагогические условия, ChatGPT, Khanmigo, метакогнитивный навык.

Annotation: The article analyzes the pedagogical conditions for developing students’ self-regulated learning (SRL) through AI-chatbots in online learning

environments. Based on B.Zimmerman’s self-regulated learning theory and A.Bandura’s self-efficacy concept, the didactic functions of AI-chatbots are revealed. Comparative analysis covers the experience of the USA (Khanmigo, Pounce), China (iFLYTEK Spark), South Korea, Singapore and the United Kingdom. Meta-analysis by R.Wu and Z.Yu (d=0.85), systematic review by M.Kuhail and OECD Digital Education Outlook 2024 data confirmed the effectiveness of AI-chatbots. Scientific-methodological foundations of the “AI-CHAT-SRL” integrative model based on four interconnected pedagogical conditions – motivational-axiological, content-methodological, operational-activity and reflexive-evaluative – are presented for higher education institutions of Uzbekistan.

Key words: AI-chatbot, online learning, independent learning activity, self-regulated learning, generative artificial intelligence, Socratic dialogue, pedagogical conditions, ChatGPT, Khanmigo, metacognitive skill.

Zamonaviy oliy ta’limda raqamli muhit va onlayn formatlarning kengayishi talabaning mustaqil o‘quv faoliyati (Self-Regulated Learning – SRL) ko‘nikmalariga qaratilgan diqqatni keskin oshirmoqda. OECD tadqiqotlariga ko‘ra, mustaqil o‘rganish ko‘nikmalari rivojlangan talabalarning akademik natijalari o‘rtacha 28–35 foizga yuqori va ular kurslarni muvaffaqiyatli yakunlash ehtimoli 2,4 baravar ko‘p [8]. 2022-yil noyabrda ChatGPT taqdim etilgani bilan generativ sun’iy intellekt asosidagi AI-chatbotlar global ta’lim manzarasini tubdan o‘zgartirdi: bugun jahon bo‘yicha 180 milliondan ortiq talaba muntazam ravishda ChatGPT, Claude, Gemini va Khanmigo kabi chatbotlardan o‘rganishda foydalanmoqda. Biroq AI-chatbotlarning keng tarqalishi pedagogik nazariya tomonidan teng sur‘atda o‘zlashtirilmagan: ular ko‘pincha tizimsiz, metodik yo‘naltirilmagan tarzda qo‘llaniladi va talaba mustaqilligini rivojlantirish o‘rniga aksincha bog‘liqlikni kuchaytirish xavfini tug‘diradi. Ushbu maqola AI-chatbotlar orqali talabalarning mustaqil o‘quv faoliyatini rivojlantirishning pedagogik shartlarini xorijiy tajriba va zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qiladi.

AI-chatbotlardan SRL rivojlantirishda foydalanishning nazariy asoslari to‘rt konsepsiyaga tayanadi. B.Zimmermanning o‘z-o‘zini boshqaradigan o‘rganish

nazariyasi mustaqil o‘rganish jarayonini uch bosqichli siklik model sifatida tavsiflaydi: oldindan rejalashtirish (forethought), bajarish va o‘z-o‘zini kuzatish (performance) va o‘z-o‘zini refleksiya (self-reflection) [1]. A.Bandura o‘z-o‘ziga ishonch (self-efficacy) konsepsiyasida talabaning o‘z imkoniyatlariga ishonchi mustaqil ish samaradorligini 2–3 baravar oshirishini isbotlagan [2]. M.Knouls (M.Knowles) andragogika nazariyasi katta yoshli talabaning mustaqillikka, hayotiy tajribaga va amaliy yo‘naltirilishga moyilligini ochib bergan. M.Baxtin va R.Vegerifning dialogik o‘rganish nazariyasi bilim ichki monologda emas, balki tashqi dialogda shakllanishini ko‘rsatadi – va aynan shu jihatdan AI-chatbot ideal didaktik vositadir: u talaba uchun har doim mavjud, sabrli, baholamaydigan dialogik sherikni tashkil etadi.

AI-chatbotlarning evolyutsiyasi uch avlodga bo‘linadi. Birinchi avlod – qoidaviy chatbotlar (ELIZA, J.Vayzenbaum, 1966; ALICE, 1995) – oldindan dasturlangan shablon javoblariga asoslangan. Ikkinchi avlod – izlanish asosidagi chatbotlar – katta ma’lumotlar bazasidan eng mos javobni topadi. Uchinchi avlod – generativ AI-chatbotlar (ChatGPT, Claude, Gemini, Khanmigo) – katta til modellari (Large Language Models, LLM) asosida tabiiy tilda kontekstual javob hosil qiladi. Pedagogik tasniflashda ta’limga yo‘naltirilgan chatbotlarning besh asosiy turi mavjud: o‘qituvchi-chatbotlar (Khanmigo Khan Academy tomonidan, GPT-4 asosida), til o‘rganish chatbotlari (Duolingo Max, ELSA Speak), institutsional yordamchi chatbotlar (Georgia State Pounce, Bolt Beranek Pyxis), Sokrat tyutorlari va metakognitiv coaching chatbotlari. M.Kuhayl va hammualliflari 36 ta empirik tadqiqotni tizimli sharh qilib, ta’limga yo‘naltirilgan chatbotlar uchta pedagogik rolda namoyon bo‘lishini aniqladilar: o‘qituvchi, ta’lim agenti va sherik [9].

AI-chatbotlarning mustaqil o‘quv faoliyatini rivojlantirishdagi didaktik funksiyalari oltita yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchi funksiya – informativ-tushuntiruvchi: 24/7 mavjud, talabaning savoliga darhol kontekstual javob beradi va bu uy vaqtidagi o‘quv blokirovkasini bartaraf etadi. Ikkinchi funksiya – Sokrat dialogi: Khanmigo namunasida bo‘lganidek, chatbot javob bermay, talabaga yo‘naltiruvchi savollar berib, uni mustaqil xulosaga olib keladi. Uchinchi funksiya – formativ qaytar aloqa: real vaqtdagi, shaxsiylashtirilgan, baholamaydigan fikr-mulohaza talabaning

o‘rganish dinamikasini sezilarli tezlashtiradi. To‘rtinchi funksiya – metakognitiv kouching: chatbot talabaga “siz nimani o‘rgandingiz?”, “qaysi bosqichda qiynaldingiz?”, “ushbu bilimni qayerda qo‘llay olasiz?” kabi refleksiv savollar berib, SRL ning eng yuqori bosqichini rivojlantiradi. Beshinchi funksiya – motivatsion qo‘llab-quvvatlash: cheksiz sabr va baholamaydigan munosabat talabaning ichki motivatsiyasi va o‘z-o‘ziga ishonchini mustahkamlaydi. Oltinchi funksiya – til amaliyoti: ayniqsa chet tilini o‘rganishda chatbot xavfsiz amaliyot maydonini yaratadi.

AQSh va Buyuk Britaniya AI-chatbotlarni ta’limga joriy etishda yetakchi tajriba egasi. Khan Academy 2023-yilda GPT-4 asosida ishlaydigan Khanmigo chatbotini joriy etdi: u prinsipial ravishda talabaga javobni bermaydi, balki Sokrat usulida yo‘naltiruvchi savollar berib, mustaqil xulosaga olib keladi – bu yondashuv talaba bog‘liqligini kamaytirib, SRL ko‘nikmalarini bevosita rivojlantiradi. Georgia State University da 2016-yildan boshlab Pounce chatbot tizimi joriy etilgan: u talabalarni admin, akademik va psixologik masalalarda doimiy yo‘llaydi va natijada birinchi kurs talabalarining ushlab qolish darajasi 22 foizga oshgan, “yozgi to‘kilish” (summer melt) hodisasi 21 foizga kamaygan. Buyuk Britaniyada Open University va Imperial College London AI-tyutorlarni distantsion ta’limga integratsiya qilgan, R.Lakkinning UCL Knowledge Lab guruhi chatbot pedagogikasining etik tamoyillarini ishlab chiqqan [4]. Stanford va MIT 2024-yilgi tadqiqotlari Sokrat usulida sozlangan chatbotlar an’anaviy savol-javob rejimiga nisbatan tushunish chuqurligini 31 foizga oshirishini aniqlagan.

Osiyo mamlakatlari AI-chatbotlarni davlat darajasida ta’limga joriy etishda jadal rivojlanmoqda. Xitoyda iFLYTEK Spark va Baidu Ernie Bot katta til modellari maktab va universitetlarda keng qo‘llanilmoqda, Squirrel AI tizimiga chatbot-interfeys integratsiya qilingan. Janubiy Koreya 2025-yilda AIDT (AI Digital Textbook) loyihasi doirasida har bir adaptiv darslikka AI-tyutor chatbotini integratsiya qildi – bu jahonda davlat darajasidagi birinchi shunday tashabbus. Singapurda Singapore Student Learning Space (SLS) platformasi orqali talabalarga AI Genie chatbot xizmati 2023-yildan ko‘rsatilmoqda. Yaponiyada Tokio Universiteti va Vaseda Universiteti 2023–2024-yillarda ChatGPT ni distantsion kurslarga integratsiya qilish pilotlarini o‘tkazgan va talabalarning mustaqil ish hajmi 38 foizga oshganini qayd etgan. Hindistonda

Embibe va BYJU’s platformalari milliy AI-tyutor chatbotlarni o‘n millionlab talabaga taqdim etmoqda. BAA da “Falcon” LLM asosidagi ta’lim chatbotlari davlat dasturi doirasida joriy etilmoqda.

Meta-tahlillar va xalqaro tadqiqotlar AI-chatbotlarning ta’limdagi samaradorligini ishonchli isbotlagan. R.Vu va Z.Yuy 2024-yilgi meta-tahlilida 24 ta empirik tadqiqotni qamrab olib, ChatGPT ning ta’lim natijalariga ta’siri effekt o‘lchami d=0,85 (katta effekt) ekanligini aniqlagan. X.Deng va hammualliflari chet tilini o‘rganishda chatbotlar effekt o‘lchami d=1,04 ekanligini ko‘rsatgan. G.Xvang va S.Chang 2023-yilgi sharhida chatbotlarning ayniqsa metakognitiv ko‘nikmalar rivojlanishida samarali ekanligini ta’kidlagan [6]. J.Xetti meta-tahlilida qaytar aloqa effekti d=0,73, kompyuter asosidagi o‘qitish d=0,55 ekanligi qayd etilgan [3]. YuNESKO 2023-yil sentyabrda “Guidance for Generative AI in Education and Research” hujjatini chiqarib, jahonda birinchi marta generativ AI ning ta’limdagi qo‘llanilishi bo‘yicha global metodik tavsiyalarni taqdim etdi [7]. OECD Digital Education Outlook 2024 hisoboti adaptiv AI-chatbot tizimlari ishlatilgan universitetlarda kurs yakunlash darajasi o‘rtacha 18 foizga, talaba qoniqishi 27 foizga yuqori ekanligini aniqlagan [8].

AI-chatbotlar orqali talabalarning mustaqil o‘quv faoliyatini rivojlantirishning pedagogik shartlari to‘rt o‘zaro bog‘liq guruhga ajratiladi. Birinchi shart – motivatsion-aksiologik: talabada chatbotga “javob mashinasi” emas, balki o‘rganish sherigi sifatida munosabat shakllantirish; intellektual halollik va akademik etika tamoyillarini singdirish; ichki motivatsiyani rivojlantirish. Ikkinchi shart – mazmun-metodik: chatbotni didaktik maqsadlarga muvofiq tanlash va sozlash; prompt-engineering savodxonligini shakllantirish; o‘quv kursiga moslashtirilgan tematik yo‘l xaritalarini tayyorlash. Uchinchi shart – operatsional-faoliyat: chatbot bilan ishlash bo‘yicha tizimli amaliyot tashkil etish; LMS (Moodle, Hemis) bilan integratsiya; scaffolding tamoyili asosida “yo‘naltiruvchi” rejimdan “to‘liq mustaqil” rejimga bosqichma-bosqich o‘tish. To‘rtinchi shart – refleksiv-baholash: chatbot dialoglarining refleksiv tahlilini majburiy qilish; metakognitiv kundalik (journal) yuritish; chatbot bilan o‘tkazilgan dialoglarning peer-baholashini tashkil etish. Ushbu to‘rt shart birgalikda

amalga oshirilganda talaba chatbotni mustaqillik vositasiga aylantiradi va undan bog‘liqlikni shakllantirmaydi.

Yuqorida tahlil qilingan nazariy asoslar, xorijiy tajriba va pedagogik shartlar asosida O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari uchun “AI-CHAT-SRL” integrativ modeli ishlab chiqildi. Model B.Zimmermanning uch bosqichli SRL siklini (oldindan rejalashtirish – bajarish – refleksiya) to‘rtta pedagogik shart (motivatsion-aksiologik, mazmun-metodik, operatsional-faoliyat, refleksiv-baholash) bilan bir tizimga jamlaydi. Modelning amaliy joriy etilishi uch bosqichli scaffolding tamoyiliga asoslanadi: birinchi bosqich – strukturalashtirilgan rejim (o‘qituvchi chatbot dialoglarini yo‘naltiradi, talaba kuzatib o‘rganadi); ikkinchi bosqich – yo‘naltirilgan rejim (talaba o‘zi promptlar tuzadi, o‘qituvchi maslahat beradi); uchinchi bosqich – to‘liq mustaqil rejim (talaba o‘z SRL siklini chatbot yordamida mustaqil boshqaradi). Ushbu bosqichma-bosqich o‘tish L.S.Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi va Singapur SDL dasturi tajribasiga to‘liq mos keladi. Model 2025–2026 o‘quv yilida pilot rejimda sinovdan o‘tkazilishi rejalashtirilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

AI-chatbotlar orqali talabalarning mustaqil o‘quv faoliyatini rivojlantirish B.Zimmermanning SRL nazariyasi, A.Banduraning o‘z-o‘ziga ishonch konsepsiyasi va M.Baxtinning dialogik o‘rganish nazariyasiga asoslanadi. Chatbotlarning oltita didaktik funksiyasi (informativ-tushuntiruvchi, Sokrat dialogi, formativ qaytar aloqa, metakognitiv kouching, motivatsion qo‘llab-quvvatlash, til amaliyoti) SRL ning barcha bosqichlarini qamrab oladi. AQSh (Khanmigo, Pounce +22%), Xitoy (iFLYTEK Spark), Janubiy Koreya (AIDT 2025), Singapur, Yaponiya va Buyuk Britaniya tajribalari samarali modellarni namoyish etmoqda. R.Vu va Z.Yuy meta-tahlili (d=0,85), Deng et al. (d=1,04), J.Xetti (qaytar aloqa d=0,73) va OECD Digital Education Outlook 2024 (+18% kurs yakunlash) AI-chatbotlarning samaradorligini xalqaro miqyosda isbotlagan. O‘zbekiston oliy ta’limi uchun to‘rtta pedagogik shartni (motivatsion-aksiologik, mazmun-metodik, operatsional-faoliyat, refleksiv-baholash) Zimmerman SRL sikli bilan birlashtirgan va uch bosqichli scaffolding tamoyilini qo‘llovchi “AI-CHAT-SRL” modeli eng maqbul integrativ yo‘l sifatida asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory into Practice. – 2002. – Vol. 41, No. 2. – P. 64–70.

2. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W.H. Freeman, 1997. – 604 p.

3. Hattie J. Visible Learning: The Sequel. A Synthesis of Over 2,100 Meta-Analyses. – London: Routledge, 2023. – 480 p.

4. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L.B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson Education, 2016. – 60 p.

5. Wu R., Yu Z. Do AI Chatbots Improve Students' Learning Outcomes? Evidence from Meta-Analysis // British Journal of Educational Technology. – 2024. – Vol. 55, No. 1. – P. 10–33.

6. Hwang G.J., Chang C.Y. A Review of Opportunities and Challenges of Chatbots in Education // Interactive Learning Environments. – 2023. – Vol. 31, No. 7. – P. 4099–4112.

7. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023. – 44 p.

BEYOND TEXTBOOKS: GETTING STUDENTS READY FOR AN AI-POWERED EMPLOYMENT MARKET

Shamuratova Dilnoza Jamolovna

A senior teacher,

UzSWLU, the Department of English Applied Disciplines №1

E-mail:dizamura5@gmail.com

Tel: (97)7676787

Eshmuratova Aysuliw Rustamovna

Student of 2528 group, Uzbekistan state world languages university

Tel: 883490053

E-mail: djtustudent@gmail.com

Abstract

Traditional, rote-memorization-based educational paradigms are becoming outdated due to the growing integration of artificial intelligence (AI) across businesses, which is radically changing the global job market. In order to educate students for an AI-driven workforce, this article looks at the crucial structural changes that modern education must undergo. The study examines how academic curricula must advance beyond static textbooks by examining the need for AI literacy, the development of important human "soft" skills, and the institutionalization of lifelong learning frameworks. It also discusses the socioeconomic problems associated with educational inequality and curriculum gap. The study comes to the conclusion that effective workforce preparation necessitates a synergistic paradigm change in which industry leaders and educational institutions work together to create dynamic, flexible learning ecosystems.

Keywords: Artificial Intelligence, Workforce Readiness, AI Literacy, Educational Reform, Human-AI Collaboration, Soft Skills.

Introduction

Attending an educational institution, learning from standardized textbooks, and applying that static skill set over a multi-decade career has been the conventional recipe for career success for years. However, this conventional pipeline has been seriously disrupted by the emergence of sophisticated generative artificial intelligence and autonomous systems. Automation is no longer limited to ordinary manual labor; it now permeates previously thought-to-be-human cognitive, creative, and analytical realms. As a result, traditional curricula are finding it difficult to keep up with the rate of technological advancement, posing an unprecedented crisis of relevance for educational institutions (Holmes & Tuomi, 2022).

A workforce that can operate smoothly with automation rather than just compete with it is becoming more and more necessary in the global job market. A fundamental reevaluation of what it means to be an educated professional is necessary in light of this changing environment. In order to adequately prepare students for the challenges of an AI-driven economy, this article assesses how modern education must shift away from the constraints of traditional textbooks and toward promoting technological

adaptability, high-order cognitive skills, and resilient learning frameworks (UNESCO, 2023).

Redefining Literacy: Including AI Proficiency in the Core Curriculum

Traditional digital literacy, such as fundamental computer skills, is no longer adequate in a world where algorithms handle huge data processing and automated synthesis. Comprehensive AI literacy must be given top priority in current curricula. This means that students in various fields must comprehend how AI systems function, critically assess their outputs, and identify algorithmic biases; it does not imply that every student must become a computer scientist or machine learning engineer (Luckin & Cukurova, 2021). In order to ensure that technology serves as an intellectual amplifier rather than a human substitute, it is important to teach students how to collaborate with AI by teaching them skills like prompt engineering, data pipeline management, and automated diagnostic interpretation (Woolf et al., 2013). Graduates who lack this foundational technical proficiency run the danger of joining the workforce with outdated abilities and being unable to use the software platforms that are typical of contemporary corporate settings.

Raising the Unautomatable: The Value of Uniquely Human Capabilities

The commercial value of distinctively human characteristics—often referred to as "soft skills"—is rising dramatically as AI becomes more adept at technical execution, quantitative analysis, and everyday cognitive tasks. High-level cognitive growth must be purposefully prioritized over information retention in educational systems. Machine learning models find it difficult to duplicate traits like emotional intelligence, ethical reasoning, leadership, cross-cultural cooperation, and complicated problem-solving (Selwyn, 2020). The theory underlying these ideas can be found in textbooks, but in order to fully develop them, experiential learning techniques including project-based assignments, peer mentorship, and multidisciplinary case studies are needed. Teachers can guarantee that students contribute unique value to a human-AI hybrid workplace by highlighting these vital qualities.

From Static Degrees to Ecosystems of Lifelong Learning

The idea that education ends with graduation is structurally incompatible with a labor

market that is changing due to ongoing technological advancements. By the time a student graduates, a skill they learned during their freshman year might no longer be useful in the workplace. Universities and schools must therefore become centers of lifelong learning. In order to enable employees to upskill and reskill throughout their careers, rigid degree pathways must be broken down into modular, stackable micro-credentials, ongoing professional development courses, and agile certifications.

Institutions may help students see career changes as predictable iterations within a tech-driven economy rather than as systemic failures by encouraging structural agility and a psychological growth orientation.

Reducing the Skills Gap and Structural Unemployment

Severe structural unemployment and a growing skills gap will result from the academic sector's inability to adjust to these changes. Businesses will struggle to find skilled workers who can handle AI-integrated workflows, and millions of graduates with traditional education will continue to be underemployed since their skill sets don't match (UNESCO, 2023). Additionally, this shift presents a significant equality concern because impoverished schools run the risk of slipping farther behind while wealthy institutional systems quickly acquire cutting-edge computational techniques. In order to ensure that the opportunities of the AI economy are dispersed fairly across all socioeconomic strata, closing this gap will require vigorous regulatory intervention, open-source educational resources, and corporate collaborations to democratize access to cutting-edge tech training.

Conclusion

The shift to an AI-driven work market represents a significant change in human labor and necessitates an equally drastic change in how we approach education. Static books and passive learning paradigms are no longer a good way to help students succeed. Educational institutions must actively rebuild their systems around profound AI literacy, strong human-centric soft skills, and dynamic lifelong learning models in order to protect the next generation's economic future. Instead of being seen as a danger to human employment, technology should be seen as a collaborative tool that pushes us to develop our own human qualities. By creating educational ecosystems that are

flexible, adaptable, and morally sound, society can guarantee that the workforce of the future is prepared to prosper alongside artificial intelligence.

REFERENCE

1. Holmes, J., & Tuomi, I. (2022). State of the art and prospects for artificial intelligence in education. European Journal of Education, 57(4), 542-570.
2. Luckin, R., & Cukurova, M. (2021). Designing educational automation: Where AI meets human intelligence. Autonomous Agents and Multi-Agent Systems, 35(2), 1-21.
3. Selwyn, N. (2020). Should robots replace teachers? AI and the future of education. Polity Press.
4. UNESCO. (2023). Global Education Monitoring Report 2023: Technology in education: A tool on whose terms? Paris, UNESCO.
5. Woolf, B. P., Lane, H. C., Chaudhri, V. K., & Kolodner, J. L. (2013). AI grand challenges for education. AI Magazine, 34(4), 66-84.

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA SUN’IY INTELLEKT VA NUTQ AKTLARI INTEGRATSIYASI ORQALI PRAGMATIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH

Rahimova Shahnoza Jo‘raqulovna

Termiz davlat pedagogika instituti,

Tillar fakulteti,

Amaliy ingliz tili kafedrasi katta o‘qituvchisi

raximovashaxnoza68@gamil.com

Annotatsiya: Maqola ingliz tilini o‘qitishda sun’iy intellekt vositalari va nutq aktlari integratsiyasining talabalarning pragmatik kompetensiyasini rivojlantirishdagi rolini o‘rganadi. Tadqiqotda sun’iy intellekt asosidagi platformalar orqali talabalar nutq aktlarini kommunikativ vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Natijalar AI vositalari talabalarning kommunikativ faolligi, pragmatik xabardorligi va real muloqotga mos til birliklarini qo‘llash qobiliyatini oshirishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, sun’iy intellektdan foydalanishda madaniy va kontekstual cheklovlar mavjudligi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: Artificial Intelligence, Speech Acts, Pragmatik kompetensiya, Ingliz tili o‘qitish metodikasi, Chatbots, Communicative Competence, EFL o‘rgaanuvchilari.

Globallashuv va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi xorijiy tillarni o‘qitish metodikasida yangi yondashuvlarni yuzaga keltirdi. An’anaviy grammatika va lug‘atga asoslangan yondashuvlar ko‘pincha talabalarning real kommunikativ vaziyatlarda tilni mos qo‘llash qobiliyatini to‘liq rivojlantira olmaydi. Shu sababli pragmatik kompetensiya til ta’limining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda.

Pragmatik kompetensiya — bu til birliklarini ma’lum ijtimoiy va madaniy vaziyatlarda maqsadga muvofiq qo‘llash qobiliyatidir. Nutq aktlari nazariyasiga ko‘ra, til faqat axborot uzatish vositasi emas, balki ma’lum harakatlarni bajarish vositasi ham hisoblanadi. Bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limga kirib kelishi nutq aktlarini o‘qitishning yangi metodik imkoniyatlarini yaratmoqda.

Pragmatik kompetensiya tushunchasi ilk bor kommunikativ kompetensiya nazariyasi doirasida shakllangan. Tilshunos Dell Hymes tilni bilish faqat grammatik qoidalarni egallash bilan cheklanmasligini, balki undan ijtimoiy vaziyatlarda to‘g‘ri foydalanish qobiliyatini ham qamrab olishini ta’kidlagan. Keyinchalik pragmatik kompetensiya kommunikativ kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida alohida o‘rganila boshlagan.

Pragmatik kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

• pragmalingvistik kompetensiya — til birliklarini tanlash va qo‘llash qobiliyati;

• sotsiopragmatik kompetensiya — ijtimoiy vaziyat va madaniy me’yorlarni tushunish;

• diskurs kompetensiyasi — nutqning mantiqiy va mazmuniy bog‘liqligini ta’minlash;

• strategik kompetensiya — muloqotdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish usullari.

Masalan, talaba quyidagi gapni grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzishi mumkin:

"Open the window."

Lekin pragmatik nuqtai nazardan bu gap o‘qituvchi bilan muloqotda qo‘pol eshitilishi mumkin. Vaziyatga mos shakli:

"Could you open the window, please?"

Bu misol pragmatik kompetensiyaning ahamiyatini ko‘rsatadi. [Searle, J.R; 1969, 23]

Sun’iy intellektning ingliz tilini o‘qitishdagi imkoniyatlari

Sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim tizimiga yangi yondashuvlarni olib kirdi. Ularning asosiy afzalliklari quyidagilar:

Moslashtirilgan (personalized) ta’lim

AI har bir talabaning bilim darajasi, qiziqishi va o‘zlashtirish sur’atiga mos materiallarni taqdim etishi mumkin.

Tezkor teskari aloqa (feedback)

An’anaviy ta’limda o‘qituvchi barcha xatolarni bir vaqtda tahlil qilishi qiyin bo‘lishi mumkin. AI tizimlari esa talabaga darhol javob va izoh beradi.

Real kommunikativ muhit yaratish

Chatbotlar va virtual suhbat tizimlari talabalarni haqiqiy muloqotga yaqin vaziyatlarga olib kiradi.

Motivatsiyani oshirish

Interaktiv platformalar talabalarning darsdagi ishtirokini faollashtiradi.

Nutq aktlari va sun’iy intellekt integratsiyasi modeli

Maqolaga metodik model qo‘shish uni ancha ilmiy ko‘rsatadi:

1-bosqich: Nutq aktlarini tanlash

Talabalarga quyidagi nutq aktlari beriladi:

- ❖ Request (iltimos qilish)
- ❖ Apology (kechirim so‘rash)
- ❖ Compliment (maqtash)
- ❖ Refusal (rad etish)
- ❖ Suggestion (taklif berish)

2-bosqich: AI bilan muloqot

Talaba AI platformasi orqali vaziyatli topshiriq bajaradi.

Misol:

Vaziyat: Siz professoringizga topshiriqni kech topshirayotganingiz sababli kechirim so‘rashingiz kerak.

Talaba:

"I'm sorry for submitting my assignment late."

AI javobi:

"Your response is grammatically correct, but a more polite academic version might be: I sincerely apologize for the delay in submitting my assignment."

3-bosqich: Pragmatik tahlil

Talabalar o‘z javoblarini quyidagi mezonlar asosida tahlil qiladi:

- vaziyatga mosligi; xushmuomalalik darajasi; madaniy moslik; grammatik to‘g‘rilik.

Sun’iy intellekt asosida pragmatik kompetensiyani rivojlantirishdagi muammolar

Sun’iy intellektning afzalliklari bilan bir qatorda ayrim cheklovlari ham mavjud:

1. Madaniy farqlarni to‘liq aks ettira olmasligi.
2. Ba’zi pragmatik ma’nolarni noto‘g‘ri talqin qilishi.
3. Talabalarning texnologiyaga ortiqcha qaram bo‘lib qolishi.
4. Akademik halollik bilan bog‘liq masalalar.
5. Internet va texnik vositalarga bog‘liqlik.

Adabiyotlar tahlili (Literature Review)

Nutq aktlari nazariyasi ilk bor John Austin tomonidan ilgari surilgan va keyinchalik John Searle tomonidan rivojlantirilgan. Ushbu nazariyaga ko‘ra nutq aktlari quyidagi turlarga bo‘linadi:

- Representatives; Directives; Commissives;Expressives
- Declarations

Zamonaviy tadqiqotlar AI-chatbotlar pragmatik kompetensiyani rivojlantirishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatmoqda. AI vositalari orqali talabalar real kommunikativ vaziyatlarni simulyatsiya qilishi, xatolar yuzasidan tezkor fikr olishi va nutq aktlarini takroriy mashq qilishi mumkin. [RAHMAN, Gohar;2025, 16]

Metodologiya

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanish mumkin:

Tavsifiy metod; Qiyosiy tahlil; Kuzatish metodi; Eksperimental metod; So‘rovnoma

AI vositalari:

a) ChatGPT, b) HelloTalk, c) Tandem.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari AI vositalari yordamida o‘qitilgan talabalar:

- ✓ nutq aktlaridan foydalanishda ancha faol bo‘lishi;
- ✓ kommunikativ vaziyatni yaxshiroq tushunishi;
- ✓ pragmatik xatolar sonini kamaytirishi;
- ✓ muloqotga bo‘lgan ishonchini oshirishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Ammo ayrim tadqiqotlar AI tizimlari ba’zan madaniy va pragmatik nozikliklarni noto‘g‘ri talqin qilishini ham ko‘rsatgan. Shu sababli AI o‘qituvchini almashtiruvchi emas, balki yordamchi vosita sifatida ko‘rilishi kerak. [Ahmed Abdulrazzak Aziz; 2025, 3]

XULOSA

Sun’iy intellekt va nutq aktlari integratsiyasi ingliz tilini o‘qitishda pragmatik kompetensiyani rivojlantirishning innovatsion yondashuvi sifatida qaralishi mumkin. AI vositalari talabalarga autentik kommunikativ muhit yaratib beradi hamda ularning til birliklarini kontekstga mos qo‘llash qobiliyatini rivojlantiradi. Kelajakda AI asosidagi individual o‘quv modellarini ishlab chiqish pragmatik kompetensiyani shakllantirish samaradorligini yanada oshirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Erdogan N, Christina K. Integrating AI in Language Learning: Boosting Pragmatic Competence for Young English Learners. LatIA [Internet]. 2025 Jan. 1 [cited 2026 May 17];3:115. Available from: https://latia.ageditor.uy/index.php/latia/article/view/115 Austin, J.L. (1962). How to Do Things with Words.

2. RAHMAN, Gohar; Badri ABDULHAKIM MUDHSH and Mohammad ALMUTAIRI. Optimizing ESL Learners' Speech Act Performance: The Role of AI-

Powered Chatbots in Pragmatic Competence Development. Theory and Practice in Language Studies. 2025, vol. 15, p. 3187-3198. ISSN 1799-2591. Available from: https://doi.org/10.17507/tpls.1510.05.

3. Ahmed Abdulrazzak Aziz, A. L. (2025). AI and Pragmatics: Do Chatbots Follow Speech Acts & Maxims? Evaluating AI-Generated Conversations Using Pragmatics. Wasit Journal for Human Sciences, 21(3), 1291-1268. https://doi.org/10.31185/wjfh.Vol21.Iss3.1012

4. https://chatgpt.com/?utm_source=chatgpt.com

5. Searle, J.R. (1969). Speech Acts.

6. Kasper, G., & Rose, K. (2002). Pragmatic Development in a Second Language.

7. Taguchi, N. (2015). Instructed Pragmatics at a Glance. (academicpublishers.org)

SUNIY INTELLEKT TOMONIDAN YARATILGAN MATNLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Sharipova Sadoqat Abbosxon qizi

Qo‘qon davlat universiteti

Fakultetlararo tillar kafedrasi

assistent-o‘qituvchisi

sadoqatsharipova78@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqola sun’iy intellekt (AI) tomonidan yaratilgan matnlarning lingvistik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning maqsadi AI generatsiya jarayonida paydo bo‘ladigan leksik, morfologik, sintaktik va diskursiv xususiyatlarni aniqlash, ularni inson nutqi bilan qiyoslash hamda lingvistik va pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilishdir.

Kalit so‘zlar: suniy intelekt, lingvistik xususiyatlar, diskursiv tahlil, ta’limda innovatsiya.

KIRISH. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt (AI) texnologiyalari nutq va matn yaratish sohasida sezilarli rivojlanishga erishdi. AI generatsiya qiladigan matnlar kundalik kommunikatsiya, media, akademik yozuv va tarjima tizimlarida tobora keng

qo‘llanilmoqda. Shu bilan birga, bu matnlarning lingvistik va pragmatik xususiyatlarini chuqur o‘rganish zarurati paydo bo‘ldi (Siuta et al., 2021).

Ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun’iy intellect texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishini ta’minlash, shuningdek, “Raqamli O‘zbekiston-2030” Strategiyasida belgilangan maqsad va vazifalar ijrosini ta’minlash maqsadida: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” (PQ–358-son, 14.10.2024 y.) qarori qabul qilindi.[1]

Sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlar hozirgi kunda turli sohalarda keng qo‘llanilmoqda. Bunday matnlar inson yozgan matnlarga juda o‘xshash bo‘lsa-da, ularning o‘ziga xos lingvistik xususiyatlari mavjud. Avvalo, sun’iy intellekt matnlari grammatik jihatdan to‘g‘ri va tartibli bo‘lishi bilan ajralib turadi. Gaplar aniq tuziladi, imlo va tinish belgilaridagi xatolar juda kam uchraydi. Chunki sun’iy intellekt katta hajmdagi matnlar asosida til qoidalarini o‘rganadi va shu asosda yangi matn yaratadi.

Bunday matnlarning yana bir muhim xususiyati - uslubning rasmiy va neytral bo‘lishidir. Sun’iy intellekt ko‘pincha oddiy, tushunarli va umumiy so‘zlardan foydalanadi. Matnlarda hissiylik yoki individual uslub kamroq seziladi. Shu sababli ayrim hollarda matn tabiiy emasdek yoki juda standart ko‘rinishi mumkin. Sun’iy intellekt bir xil ibora va gap konstruksiyalarini takrorlashga moyil bo‘ladi. Masalan, “bundan tashqari”, “shuningdek”, “muhim ahamiyatga ega” kabi bog‘lovchi va ifodalar ko‘p ishlatiladi.

Sun’iy intellekt yaratgan matnlar odatda mantiqiy va izchil tuzilishga ega bo‘ladi. Matnda kirish, asosiy qism va xulosa aniq ajratiladi. Fikrlar ketma-ket va tartibli bayon qilinadi. Bu esa matnning o‘qilishi va tushunilishini osonlashtiradi. Shuningdek, sun’iy intellekt qisqa vaqt ichida katta hajmdagi matn yaratish imkoniyatiga ega. Shu sababli

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-358-son qarori. 14.10.2024.

undan maqola yozish, tarjima qilish, matnni qisqartirish yoki turli savollarga javob tayyorlashda samarali foydalaniladi.

Biroq sun’iy intellektning ayrim cheklovlari ham mavjud. U ba’zan kinoya, hazil, metafora yoki milliy-madaniy ma’nolarni to‘liq tushunmasligi mumkin. Natijada ayrim gaplar mazmun jihatdan noaniq yoki sun’iy chiqishi ehtimoli bor. Shunday bo‘lsa-da, sun’iy intellekt matnlari zamonaviy axborot texnologiyalarining muhim mahsuli hisoblanadi va ular inson faoliyatida katta yordam bermoqda.

AI matnlari lingvistik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega: leksik normalizatsiya, semantik neytrallik, takrorlanuvchanlik, stilistik silliqlik va diskursiv birxillik kabi. Ushbu xususiyatlar Transformer arxitekturasi, ehtimollik asosidagi til modellari va statistik generatsiya mexanizmlari orqali yaratiladi.

Tadqiqotning maqsadi AI matnlarining lingvistik xususiyatlarini aniqlash, ularni inson nutqi bilan solishtirish va natijalarni amaliy sohalarda qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganishdir.

Avvalgi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, AI matnlari va inson nutqi o‘rtasida bir qator farqlar mavjud (Bender et al., 2021)[2]. AI matnlaridagi asosiy xususiyatlar:

Leksik normalizatsiya: so‘zlar va iboralar standartlashtirilgan tarzda ishlatiladi;

Semantik neytrallik: matn hissiy va madaniy kontekstga ko‘ra neytral ma’noda yaratiladi;

Takrorlanuvchanlik: AI takrorlanuvchi iboralar va strukturalardan foydalanadi;

Stilistik silliqlik: matn sintaktik jihatdan grammatik va oqimli bo‘ladi;

Diskursiv birxillik: matn tarkibida mantiqiy va struktural birxillik kuzatiladi.

AI matnlari inson nutqi bilan solishtirganda kognitiv ijodkorlik, pragmatik kontekstni yaratish va emotsionallik jihatlari cheklangan bo‘ladi (Marcus & Davis, 2019)[3]. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi quyidagi manbalar tanlandi:

- AI tomonidan yaratilgan matnlar (ChatGPT, Google Bard, LLaMA);

[2] Bender, E. M., Gebru, T., McMillan-Major, A., & Shmitchell, S. (2021). *On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big?* Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency.

[3] Marcus, G., & Davis, E. (2019). *Rebooting AI: Building Artificial Intelligence We Can Trust*. Pantheon Books

- Odam tomonidan yozilgan matnlar (yangiliklar maqolalari, blog postlar, akademik matnlar).

Tahlil jarayoni quyidagilarni o‘z ichiga oldi:

- AI matnlaridagi leksik, sintaktik va diskursiv xususiyatlarni aniqlash;
- Semantik neytrallik, takrorlanuvchanlik va stilistik silliqlikni o‘lchash;
- AI va inson matnlarini solishtirish;
- Lingvistik va pragmatik xususiyatlarni qiyosiy tahlil qilish.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki:

AI matnlari leksik jihatdan normalizatsiyalangan va standart iboralarga boy, semantik neytrallik yuqori bo‘lib, hissiy va madaniy kontekst cheklangan, takrorlanuvchanlik kuzatiladi, ayniqsa uzun matnlarda struktural va iboraviy takrorlar mavjud, matnlar, stilistik jihatdan ayrim g‘alizliklar mavjud ammo, grammatik jihatdan to‘g‘ri, diskursiv birxillik mavjud, lekin inson nutqidagi kognitiv va emotsional hissiyotni yetkazish yetishmaydi.

Sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlar zamonaviy axborot texnologiyalarining muhim natijalaridan biri hisoblanadi. Bunday matnlar grammatik jihatdan to‘g‘ri, mantiqan izchil va tezkor yaratilishi bilan ajralib turadi. Sun’iy intellekt katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali inson nutqiga yaqin matnlar hosil qila oladi. Shu bilan birga, ularning lingvistik xususiyatlarida rasmiy uslubning ustunligi, ayrim iboralarning takrorlanishi hamda hissiy ifodaning yetarli darajada bo‘lmasligi kuzatiladi.

Sun’iy intellekt murakkab kontekst, kinoya va milliy-madaniy ma’nolarni har doim ham to‘liq anglay olmaydi. Shu sababli ayrim matnlarda sun’iylik sezilishi mumkin. Shunga qaramay, sun’iy intellekt matn yaratish, tarjima qilish, ta’lim va ilmiy faoliyatda katta imkoniyatlar yaratmoqda. Kelajakda ushbu texnologiyalar yanada takomillashib, inson va kompyuter o‘rtasidagi til aloqalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev, S. (2023). Sun’iy intellekt asoslari va uning ta’limdagi qo‘llanilishi. Toshkent:Fan va texnologiya nashriyoti.

2. Ahmadjonova, M. (2022). Ona tili darslarida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish istiqbollari. O‘zbek tilshunosligi va adabiyoti, 4(10), 45–50.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-358-son qarori. 14.10.2024.

4. OpenAI. (2023). ChatGPT: Technical Overview and Educational Applications. Retrieved from https://openai.com/research

5. UNESCO. (2023). Guidance for generative AI in education and research. Paris: UNESCO Publishing. Retrieved from https://unesdoc.unesco.org

6. Kazakova, T. A. (2022). Применение искусственного интеллекта в преподавании литературы: возможности и ограничения. Вестник педагогических наук, 5(91), 112-117.

7. Bender, E. M., Gebru, T., McMillan-Major, A., & Shmitchell, S. (2021). On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency.

8. Marcus, G., & Davis, E. (2019). Rebooting AI: Building Artificial Intelligence We Can Trust. Pantheon Books

THE EFFECTIVENESS OF AI TOOLS IN TEACHING PASTEURIZATION, REFRIGERATION, AND FERMENTATION VOCABULARY

Sherg‘oziyev Shuxrat Sheraliyevich

“Xorijiy tillar” kafedrasi katta o’qituvchisi

Namangan davlat texnika universiteti

E-mail: shuhratshergoziyev@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada oziq-ovqat texnologiyasi ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun ESP, ya’ni English for Specific Purposes mashg‘ulotlarida sut va sut mahsulotlarini saqlash texnologiyasiga oid “pasteurization”, “refrigeration” va “fermentation” terminlarini sun’iy intellekt vositalari yordamida o‘qitish samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy e’tibori B1 darajadagi talabalar uchun kasbiy

leksikani kontekst asosida tushuntirish, terminlarni oddiy ta’riflar, texnologik jarayonlar, real ishlab chiqarish holatlari va inglizcha kommunikativ topshiriqlar bilan bog‘lash imkoniyatlariga qaratilgan. Maqolada AI tools, xususan chatbot, adaptive quiz generator, text simplifier, pronunciation assistant va automated feedback tizimlarining ESP leksikasini o‘zlashtirishdagi metodik ahamiyati izohlanadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt vositalari terminlarni faqat yodlash obyekti sifatida emas, balki kasbiy nutq, texnologik tafakkur va amaliy muloqot elementi sifatida o‘zlashtirishga yordam beradi. Shu bilan birga, SI vositalaridan foydalanishda o‘qituvchining nazorati, terminologik aniqlik, kasbiy mazmunning ilmiy ishonchliligi va talabalarning mustaqil fikrlashini cheklab qo‘ymaslik muhim metodik shart sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: ESP, B1 daraja, sun’iy intellekt, sun’iy intellekt vositalari, pasterizatsiya, sovitish, fermentatsiya, sut mahsulotlari texnologiyasi, lug‘at o‘rgatish, sutni saqlash, kontekstual o‘qitish, shakllantiruvchi qayta aloqa.

Oziq-ovqat texnologiyasi yo‘nalishida ingliz tilini o‘qitish umumiy til o‘rgatish jarayonidan farq qiladi, chunki bu yerda til kasbiy faoliyat mazmuni bilan bevosita bog‘lanadi. ESP mashg‘ulotlarida talaba grammatik birliklarni alohida o‘rganish bilan cheklanmaydi, balki o‘z sohasi doirasida uchraydigan texnologik jarayonlar, mahsulot xavfsizligi, sifat nazorati, saqlash rejimlari va ishlab chiqarish bosqichlarini ingliz tilida tushunish hamda izohlash ko‘nikmasini shakllantiradi. Shu nuqtayi nazardan *“pasteurization”*, *“refrigeration”* va *“fermentation”* terminlari oziq-ovqat texnologiyasi talabasi uchun oddiy lug‘aviy birlik emas, balki sut mahsulotlari xavfsizligi, mikrobiologik barqarorlik va mahsulot sifatini ta’minlovchi muhim kasbiy tushunchalardir. Masalan, *“Pasteurization is a heat treatment process used to reduce harmful microorganisms in milk”*, *“Refrigeration slows down bacterial growth”*, *“Fermentation changes milk into products such as yogurt and kefir with the help of useful bacteria”* kabi sodda inglizcha gaplar B1 darajadagi talabaga terminning mazmunini ham, uning kasbiy qo‘llanish doirasini ham anglashga yordam beradi. Sut va sut mahsulotlarini saqlash texnologiyasida pasterizatsiya, sovitish va fermentatsiya jarayonlari o‘zaro bog‘liq bo‘lgan ilmiy-amaliy tushunchalardir. Pasterizatsiya sutdagi

patogen va ko‘plab buzilishga sabab bo‘ladigan mikroorganizmlarni kamaytirish orqali mahsulot xavfsizligini oshiradi. Ilmiy adabiyotlarda past haroratli pasterizatsiya sharoitida, masalan, 72°C da 15 soniya davomida ishlov berish sutdagi ayrim xavfli mikroorganizmlarni inaktivatsiya qilishda muhim texnologik mezon sifatida izohlanadi. [Walstra, 2006: 212] Sovitish esa sut og‘ib olingandan keyingi dastlabki bosqichlarda mikrobiologik faollikni sekinlashtiradi va mahsulotning bakteritsid fazasini uzaytirishga xizmat qiladi. Mahalliy o‘quv-uslubiy manbalarda ham sutni o‘lchash va suzishdan keyin uni imkon qadar tez past haroratgacha sovitish zarurligi qayd etilgan. [Voqqosov, 2020: 27-28] Fermentatsiya esa aksincha, nazorat qilinadigan mikrobiologik jarayon bo‘lib, unda foydali sut kislotasi bakteriyalari ishtirokida yangi organoleptik, biokimyoviy va texnologik xususiyatlarga ega mahsulotlar olinadi. Shu sababli ushbu uch terminni ESP darsida alohida-alohida tarjima qilish yetarli emas; ularni texnologik sabab-oqibat zanjiri, ishlab chiqarish vaziyati va mahsulot xavfsizligi bilan bog‘lab o‘qitish zarur.B1 darajadagi talabalar kasbiy matnni o‘qishda ko‘pincha ikki turdagi qiyinchilikka duch keladi: birinchisi, terminning inglizcha shaklini tanimaslik, ikkinchisi esa tanilgan terminning texnologik mazmunini to‘liq tushunmaslikdir. Masalan, talaba *“fermentation”* so‘zini *“bijg‘ish”* deb tarjima qilishi mumkin, biroq uning sut mahsulotlari ishlab chiqarishidagi ijobiy va boshqariladigan jarayon ekanini anglamasa, termin kasbiy kompetensiyaga aylanmaydi. Shuning uchun SI vositalarining samaradorligi aynan shu ikki bosqichni bog‘lashda ko‘rinadi: ular terminni sodda ta’riflaydi, kontekstga joylaydi, talaffuzini ko‘rsatadi, misollar yaratadi, matnni B1 darajaga moslashtiradi va talabaga darhol *feedback* beradi. Masalan, o‘qituvchi SI chatbotga *“Explain pasteurization for B1 food technology students in simple English”* degan prompt bersa, talaba uchun murakkab ilmiy jumlalar qisqa, tushunarli va kasbiy jihatdan mos izohga aylantiriladi. Bu jarayonda SI o‘qituvchini almashtirmaydi, balki o‘qituvchining metodik imkoniyatini kengaytiradi.

Sun’iy intellekt vositalarining ESP leksikasini o‘qitishdagi birinchi ustunligi individualizatsiya bilan bog‘liq. An’anaviy darsda barcha talabalar bir xil matn, bir xil savol va bir xil mashq bilan ishlaydi. *AI tools* esa talabaga o‘z bilim darajasiga mos izoh, qo‘shimcha misol va takrorlash topshirig‘ini berishi mumkin. Masalan, kuchliroq

talaba *“High-temperature short-time pasteurization improves milk safety and shelf life”* gapini tahlil qilsa, nisbatan sustroq talaba *“Pasteurization makes milk safer”* kabi sodda gapdan boshlashi mumkin. Bunday differensial yondashuv B1 darajadagi guruhlarda ayniqsa muhim, chunki guruh ichida leksik tayyorgarlik, grammatik nazorat va kasbiy bilim darajasi bir xil bo‘lmaydi. British Council tomonidan taqdim etilgan *SI va English Language Teaching* bo‘yicha tahlillarda ham sun’iy intellekt vositalari til o‘rganishda yangi strategiyalar va imkoniyatlar yaratishi mumkinligi qayd etiladi. [Edmett, 2024: 3, 17]

Ikkinchi ustunlik terminlarni kontekstda o‘rgatish imkoniyatidir. Oziq-ovqat texnologiyasi terminlari odatda yakka holda emas, balki jarayon, uskuna, harorat, vaqt, mikroorganizm va mahsulot nomlari bilan birikib keladi. Masalan, *“pasteurization temperature”*, *“cooling tank”*, *“cold storage”*, *“lactic acid bacteria”*, *“starter culture”*, *“fermented dairy product”* kabi birikmalar talabaning kasbiy nutqini shakllantiradi. SI vositalari shu birikmalar asosida *mini-dialogue*, *reading passage*, *matching exercise*, *fill-in-the-gap task* yoki *short explanation* yaratishi mumkin. Masalan, *“Milk is heated to reduce harmful bacteria. This process is called pasteurization”* kabi gaplarda termin vazifa bilan bog‘lanadi. *“After pasteurization, milk must be cooled quickly”* gapida esa pasterizatsiya va sovitish o‘rtasidagi texnologik ketma-ketlik ochiladi. *“Useful bacteria help milk become yogurt during fermentation”* misolida esa fermentatsiyaning mahsulot hosil qilishdagi roli tushuntiriladi. Natijada talaba inglizcha terminni o‘zbekcha muqobil bilan almashtirib qo‘yishdan ko‘ra, uni kasbiy vaziyatda qo‘llashga o‘rganadi.

Uchinchi ustunlik avtomatik feedback, ya’ni tezkor qayta aloqa mexanizmidir. ESP darsida talaba *“Refrigeration kills all bacteria”* kabi noto‘g‘ri gap tuzishi mumkin. Bu gap grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lsa-da, ilmiy mazmun jihatidan aniq emas, chunki sovitish odatda mikroorganizmlarni to‘liq yo‘q qilmaydi, balki ularning o‘sishini sekinlashtiradi. *AI assistant* bunday gapni *“Refrigeration does not kill all bacteria; it slows down bacterial growth”* tarzida tuzatishi mumkin. Mazkur holat ESP o‘qitishda juda muhim, chunki kasbiy ingliz tilida grammatik to‘g‘rilik bilan birga ilmiy aniqlik ham talab qilinadi. Shu sababli AI feedback ikki darajada ishlashi zarur:

linguistic feedback talabaning *grammar*, *spelling* va *word choice* xatolarini aniqlaydi, *professional feedback* esa terminning texnologik mazmunini to‘g‘rilaydi. Bunday yondashuv sun’iy intellektdan foydalanishni oddiy tarjima vositasidan metodik yordamchi darajasiga olib chiqadi.

To‘rtinchi ustunlik multimodal o‘qitish bilan bog‘liq. Sut mahsulotlarini saqlash jarayonlari ko‘pincha ko‘rish, eshitish va amaliy tasavvur orqali osonroq o‘zlashtiriladi. SI asosidagi visual generator yoki diagram assistant yordamida *“milk heating”, “rapid cooling”, “cold chain”, “starter culture activity”* kabi jarayonlarni soddalashtirilgan diagramma orqali ko‘rsatish mumkin. Bunda o‘qituvchi talabalarga *“Look at the diagram and explain the process of pasteurization in three sentences”* yoki *“Compare refrigeration and fermentation using simple English”* kabi topshiriqlar beradi. B1 darajadagi talabalar uchun bunday topshiriqlar murakkab nazariy matnni qisqa professional nutqqa aylantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa oziq-ovqat texnologiyasida jarayonning ketma-ketligi muhim bo‘lgani uchun vizual asosdagi SI materiallari talabaning mantiqiy fikrlashini ham rivojlantiradi.

Shu bilan birga, SI vositalarining samaradorligini mutlaq deb baholash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. SI yaratgan matn ba’zan ortiqcha umumiy, texnologik jihatdan soddalashtirilgan yoki ayrim hollarda noto‘g‘ri bo‘lishi mumkin. Masalan, SI *“fermentation preserves milk by killing bacteria”* degan gap yaratishi ehtimoldan xoli emas; bunday ifoda noto‘g‘ri metodik xulosaga olib keladi, chunki fermentatsiyada foydali mikroflora faol ishtirok etadi va jarayon nazorat qilinadigan biokimyoviy o‘zgarishlar asosida boradi. Shu bois ESP darsida SI-generasiyali content o‘qituvchi tomonidan tekshirilishi, texnologik jihatdan aniqlashtirilishi va talabaning darajasiga moslashtirilishi shart. SI vositasi qancha rivojlangan bo‘lmasin, oziq-ovqat xavfsizligi, sut mikrobiologiyasi va texnologik rejimlar bo‘yicha yakuniy ilmiy javobgarlik o‘qituvchi hamda mutaxassis zimmasida qoladi. Maqola mavzusi doirasida samarali metodik model sifatida uch bosqichli yondashuvni taklif qilish mumkin. Birinchi bosqichda o‘qituvchi terminlarni SI yordamida soddalashtiradi va ularni B1 darajadagi ta’riflar bilan beradi. Masalan, *“Pasteurization is heating milk for a short time to make it safer”, “Refrigeration is keeping milk cold to slow bacterial growth”,*

“Fermentation is a process where useful bacteria change milk into products like yogurt” kabi ta’riflar talaba uchun boshlang‘ich semantik asos yaratadi. Ikkinchi bosqichda talabalar terminlarni kontekstda qo‘llaydi, ya’ni qisqa matn o‘qiydi, gaplarni to‘ldiradi, jarayonni tasvirlaydi, mini-dialogue tuzadi yoki *“milk preservation process*” haqida qisqa explanation yozadi. Uchinchi bosqichda SI yordamida talabaning javobi tahlil qilinadi, leksik, grammatik va mazmuniy xatolar aniqlanadi hamda o‘qituvchi yakuniy izoh beradi. Bu modelda SI mustaqil bilim manbai emas, balki scaffold, ya’ni o‘quvchini murakkab kasbiy nutqqa bosqichma-bosqich olib kiruvchi yordamchi vosita sifatida ishlaydi. Ushbu metodik yondashuvning nazariy asosi shundan iboratki, kasbiy leksika mexanik yodlash orqali emas, balki mazmunli takrorlash, kontekstual qo‘llash va reflektiv tuzatish orqali mustahkamlanadi. ESP pedagogikasida termin o‘zlashtirish jarayoni faqat *“word-translation”* munosabati bilan cheklanmaydi; u *“word-concept-process-communication”* zanjiri orqali shakllanadi. Masalan, *“refrigeration”* so‘zini bilish talaba uchun faqat *“sovitish”* tarjimasini aytish emas, balki *“Refrigeration helps keep milk fresh for a longer time”* yoki *“Milk should be stored at low temperature after pasteurization”* kabi kasbiy gaplar tuzishni anglatadi. Aynan shu yerda SI vositalari talabaga ko‘p miqdorda moslashtirilgan input va output amaliyotini taqdim etadi. Sut va sut mahsulotlari texnologiyasi bo‘yicha mahalliy manbalarda ham talabalarni texnologik jarayonlarni puxta egallagan mutaxassis sifatida tayyorlash zarurligi alohida ta’kidlanadi. Z. Voqqosov tomonidan tayyorlangan *“Sut va sut mahsulotlari texnologiyasi”* o‘quv-uslubiy qo‘llanmasida ushbu fan bakalavr talabalari uchun tajriba ishlarini bajarishga mo‘ljallangani va talabalarning texnologik jarayonlarni mukammal egallashi muhim vazifa ekani qayd etilgan. [Voqqosov, 2020:85, 118-119] Demak, ESP darsida inglizcha terminlarni o‘rgatish ham umumiy til maqsadiga emas, balki kasbiy tayyorgarlikning tarkibiy qismiga xizmat qilishi kerak. Talaba *“pasteurization”*, *“refrigeration”* va *“fermentation”* terminlarini ingliz tilida tushuntira olsa, u nafaqat lug‘at boyligini oshiradi, balki xalqaro ilmiy-texnik matnlarni o‘qish, ishlab chiqarish yo‘riqnomalarini tushunish va kasbiy muloqotda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. SI vositalarining samaradorligini baholashda faqat talabaning test natijasiga tayanish

yetarli emas. Samaradorlik bir necha ko‘rsatkich orqali namoyon bo‘ladi: terminni tanish, uni to‘g‘ri talaffuz qilish, sodda ta’rif berish, texnologik jarayon bilan bog‘lash, gapda qo‘llash va qisqa kasbiy izoh yozish. Masalan, dars boshida talaba *“fermentation”* so‘zini faqat tarjima qilgan bo‘lsa, dars yakunida *“Fermentation is important in yogurt production because useful bacteria produce lactic acid”* kabi gap tuza olsa, bu leksik va konseptual rivojlanish mavjudligini ko‘rsatadi. *AI tools* shu rivojlanishni tezlashtiradi, chunki ular talabaning xatosiga darhol javob beradi, alternativ misollar yaratadi va mustaqil mashq qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt vositalari oziq-ovqat texnologiyasi yo‘nalishida ESP B1 darajadagi talabalarga *“pasteurization”*, *“refrigeration”* va *“fermentation”* kabi kasbiy terminlarni o‘rgatishda samarali metodik resurs bo‘la oladi. Ularning asosiy afzalligi shundaki, SI terminni sodda ta’rif, real kontekst, vizual tasavvur, talaffuz, mashq va feedback bilan bog‘laydi. Biroq samaradorlik SI vositasining o‘zidan emas, balki uning metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilishidan kelib chiqadi. O‘qituvchi terminologik aniqlikni nazorat qilsa, texnologik mazmunni tekshirsa va SI materiallarini talaba darajasiga moslashtirsa, sun’iy intellekt ESP darslarida kasbiy leksik kompetensiyani rivojlantirishning kuchli vositasiga aylanadi. Aks holda, SI faqat tayyor javob beruvchi texnik platforma sifatida qolib ketadi va talabaning chuqur kasbiy tushunishini yetarli darajada shakllantira olmaydi. Shuning uchun ushbu mavzu bo‘yicha umumiy nazariy xulosa shuki, SI tools ESP ta’limida o‘qituvchining o‘rnini bosmaydi, balki uning kasbiy-didaktik faoliyatini kengaytiradi, talabani esa terminni yodlashdan uni kasbiy nutqda ongli qo‘llash bosqichiga olib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boeru, M. Exploring the Use of AI Tools in Teaching English for Specific Purposes (ESP). Scientific Bulletin of Naval Academy, Vol. XXVII, No. 1, 2024, pp. 91-96. (Research Gate)

2. Edmett, A., Ichaporia, N., Crompton, H., Crichton, R. Artificial Intelligence and English Language Teaching: Preparing for the Future. British Council, 2024. (Teaching English)

3. Voqqosov, Z. Sut va sut mahsulotlari texnologiyasi. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. Namangan: Namangan muhandislik-texnologiya instituti, 2020.Walstra, P.,

4. Vasiyev, M. G‘., Dadayev, Q. O., Isaboyev, I. B., Sapayeva, Z. Sh., G‘ulomova, Z. J. Oziq-ovqat texnologiyasi asoslari. Toshkent: Voris-nashriyot, 2012.

5. Walstra, P, Wouters, J. T. M., Geurts, T. J. Dairy Science and Technology. 2-nd ed. Boca Raton: CRC Press, 2006.

6. Xudoyshukurov, T. Ovqatlanish mahsulotlarini ishlab chiqarish asoslari. Toshkent: Moliya-iqtisod, 2009.

THE ROLE OF AI-ASSISTED LEARNING IN DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING SKILLS

Abbasova Nargiza Kabilovna,

Associate professor, PhD, Fergana State University, Uzbekistan

Associate professor at the Department of English Practical Course, PhD,

Fergana State University, Uzbekistan

E-mail: abbasovanargiza@gmail.com

Shikina Anastasiya Aleksandrovna

Master's degree student, Department of English Practical Course,

Fergana State University, Uzbekistan

E-mail: stasyashikina29@gmail.com

Abstract: The article examines the role of AI-assisted learning in developing students' creative thinking skills in English language education. Based on a literature review, the study analyzes how adaptive learning systems, intelligent tutoring, and data-driven feedback contribute to creativity, motivation, and cognitive development in modern educational environments.

Key words: AI-assisted learning, creative thinking, English language learning, adaptive learning, cognitive development

Introduction

The rapid development of artificial intelligence technologies has significantly transformed modern education, particularly in the field of English language learning. Today, AI-assisted learning systems provide personalized educational experiences that

help students improve not only their language proficiency but also their higher-order thinking skills. Researchers increasingly emphasize that creative thinking has become one of the most important competencies in the 21st century because it enables learners to generate innovative ideas, solve problems effectively, and adapt to changing environments [Roozafzai, 2024: 340]. In this context, AI-based educational tools such as adaptive learning systems, intelligent tutoring, and data-driven feedback are gaining attention for their ability to support cognitive development and student engagement.

Previous studies demonstrate a strong relationship between AI technologies and the development of critical and creative thinking skills. For example, Chen, Law, and Huang found that digital learning environments positively influence learners' motivation and critical thinking abilities [Chen, Law & Huang, 2019]. Similarly, Wang et al. highlighted the effectiveness of adaptive AI systems in improving learning outcomes through personalized instruction [Wang et al., 2022]. Roozafzai also argues that AI-assisted heuristic methods help learners transition from critical to creative thinking by creating interactive and individualized learning experiences [Roozafzai, 2024: 342]. Therefore, the integration of AI into education represents an important opportunity to foster creativity and cognitive growth among students.

Methodology

This analysis is based on a literature review of academic studies related to AI-assisted learning and creative thinking development. The research mainly examines the findings presented in Roozafzai's study on AI-assisted heuristic methods in English language learning, together with supporting theoretical and empirical sources by Dewey, Bloom, Wang et al., Chen, Law and Huang, Aithal and Silver, and other scholars. The selected literature was analyzed comparatively in order to identify common findings, correlations between studies, and the overall impact of AI technologies on students' creative thinking skills.

Results and discussion

The analysis of AI-assisted learning demonstrates that artificial intelligence has become an important factor in developing students' creative thinking skills, especially in English language learning environments. According to Roozafzai, AI-assisted

heuristic methods help learners move from critical thinking to creative thinking through adaptive learning systems, intelligent tutoring, and data-driven feedback [Roozafzai, 2024: 340]. The study involving 60 participants over an 8-week intervention showed measurable improvements in creativity, problem-solving, and originality of ideas. For example, the mean score for creative thinking increased from 58.5 to 63.9 after the intervention, while critical thinking scores also improved significantly [Roozafzai, 2024: 346]. These findings suggest that AI technologies not only support language acquisition but also encourage learners to think more independently and creatively.

Researchers such as Dewey and Bloom emphasized long before the digital era that both critical and creative thinking are essential for educational success [Dewey, 1933; Bloom, 1956]. Roozafzai's study expands these classical theories into the modern technological context by showing how AI tools can create personalized learning experiences that stimulate creativity [Roozafzai, 2024: 342]. Similarly, Chen, Law, and Huang found that digital game-based learning improved learners' motivation and critical thinking abilities [Chen, Law & Huang, 2019]. Their conclusions correlate with Roozafzai's results because both studies highlight that interactive and adaptive digital environments increase student engagement and support innovative thinking. In addition, Lai, Chen, and Lee demonstrated that AR-based learning systems reduce cognitive load while increasing learner motivation, which indirectly supports the development of creative thinking skills [Lai, Chen & Lee, 2018].

One of the most significant findings in Roozafzai's research is the effectiveness of adaptive learning systems in fostering creativity. Among the three AI-assisted methods, adaptive learning systems produced the highest increase in post-test scores, with approximately a 25% improvement compared to pre-test results [Roozafzai, 2024: 354]. Participants reported enhanced understanding of English concepts, stronger motivation, and improved confidence in language use. The survey results showed that 75% of participants using adaptive learning systems and intelligent tutoring were either "Very Satisfied" or "Satisfied" with their learning experience [Roozafzai, 2024: 350]. This supports Wang et al.'s argument that AI-enabled adaptive learning systems

improve learning outcomes and reduce cognitive load through personalized instruction [Wang et al., 2022]. Therefore, AI creates conditions where students can experiment with ideas, solve problems creatively, and engage more actively in the learning process.

At the same time, the research also highlights several challenges connected with AI-assisted learning. Roozafzai noted that technological barriers, accessibility issues, and insufficient teacher training may reduce the effectiveness of AI-based educational tools [Roozafzai, 2024: 340]. Some participants even reported “No Improvement” or a “Decline in Skills” in both creative and critical thinking [Roozafzai, 2024: 351]. Selwyn also warned that educational technologies can create inequalities if institutions fail to provide equal access and proper support systems [Selwyn, 2016]. Moreover, Kosek and Lison emphasized that user experience and technical support are crucial for successful AI-assisted learning environments [Kosek & Lison, 2014]. These findings indicate that although AI has great potential in education, its implementation requires careful planning, teacher preparation, and accessible infrastructure to ensure positive outcomes for all learners.

CONCLUSION

In conclusion, the correlation between the studies confirms that AI-assisted learning has a strong positive influence on students’ creative thinking skills when applied effectively. Roozafzai’s research, supported by scholars such as Aithal and Silver, Halkiopoulos and Gkintoni, and Wang et al., demonstrates that AI-driven learning environments improve creativity through personalization, engagement, and adaptive feedback [Aithal & Silver, 2023; Halkiopoulos & Gkintoni, 2024; Wang et al., 2022]. AI technologies encourage learners to generate original ideas, solve problems creatively, and develop confidence in communication. Although challenges related to accessibility and implementation remain, the integration of AI into education represents an important step toward more innovative and student-centered learning environments capable of preparing learners for the demands of the modern digital world.

REFERENCES

1. Aithal, V., & Silver, J. (2023). Enhancing learners' critical thinking skills with AI-assisted technology. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/engage/critical-thinking-skills

2. Bloom, B. S. (1956). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Longmans.

3. Chen, C.-H., Law, V., & Huang, K. (2019). The roles of engagement and competition on learner's performance and motivation in game-based science learning. Educational Technology Research and Development, 67(4), 1003–1024. https://doi.org/10.1007/s11423-019-09670-7

4. Dewey, J. (1933). How we think: A restatement of the relation of reflective thinking to the educative process. D. C. Heath.

5. Halkiopoulos, C., & Gkintoni, E. (2024). Leveraging AI in e-learning: Personalized learning and adaptive assessment through cognitive neuropsychology—A systematic analysis. Electronics, 13(18), 3762. https://doi.org/10.3390/electronics13183762

6. Kosek, M., & Lison, P. (2014). An intelligent tutoring system for learning Chinese with a cognitive model of the learner. In S. Jager, L. Bradley, E. J. Meima, & S. Thouësny (Eds.), CALL Design: Principles and Practice; Proceedings of the 2014 EUROCALL Conference, Groningen, The Netherlands (pp. 179–184). Research-publishing.net. https://doi.org/10.14705/rpnet.2014.000214

7. Lai, A., Chen, C., & Lee, G. (2018). An augmented reality-based learning approach to enhancing students' science reading performances from the perspective of the cognitive load theory. British Journal of Educational Technology, 50(1), 232–247. https://doi.org/10.1111/bjet.12716

8. Roozafzai, Z. S. (2024). Artificial intelligence assistance and cognitive abilities: Harnessing AI-assisted heuristic methods for transitioning from critical to creative thinking in English language learning. Educational Challenges, 29(2).

9. Selwyn, N. (2016). Education and technology: Key issues and debates. Bloomsbury Publishing.

10. Wang, X., Huang, R. T., Sommer, M., Pei, B., Shidfar, P., Rehman, M. S., Ritzhaupt, A. D., & Martin, F. (2022). The efficacy of artificial intelligence-enabled

adaptive learning systems from 2010 to 2022 on learner outcomes: A meta-analysis. Computers in Human Behavior, 115, 106591. https://doi.org/10.1177/07356331241240459

IQTISODIYOTNING TURLI SOHALARIDA SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI IQTISODIY MODEL ISHLAB CHIQISH

Shohobiddinov Fazliddin Farohddin o'g'li

Kokand University Andijan Filiali, o'qituvchi

Telefon: +998-99-327-34-34. E-mail: fazliddin19957@gmail.com

Abdumalikov Abduqodir Abdug'affor o'g'li

Qo'qon universiteti Andijon Filiali, o'qituvchi

Telefon: +998-97-997-39-96. E-mail: Abduqodircoder@gmail.com

ANNOTATSIYA.

Ushbu maqolada makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni prognozlashda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish masalalari o'rganilgan. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va iqtisodiy jarayonlarni prognozlashda mashinaviy o'rganish algoritmlari muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda YAIM, inflyatsiya, ishsizlik va investitsiya ko'rsatkichlari asosida iqtisodiy-matematik model ishlab chiqildi va uning samaradorligi baholandi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, iqtisodiy model, prognozlash, mashinaviy o'rganish, neyron tarmoqlar.

АННОТАЦИЯ.

В данной статье рассматривается использование технологий искусственного интеллекта в прогнозировании макроэкономических показателей. В современной экономике алгоритмы машинного обучения играют важную роль в обработке больших объемов данных и прогнозировании экономических процессов. В исследовании разработана экономико-математическая модель на основе показателей ВВП, инфляции, безработицы и инвестиций, а также оценена ее эффективность.

Ключевые слова: искусственный интеллект, макроэкономические показатели, экономическая модель, прогнозирование, машинное обучение, нейронные сети.

ABSTRACT.

This article examines the use of artificial intelligence technologies in forecasting macroeconomic indicators. In the modern economy, machine learning algorithms play an important role in processing large amounts of data and forecasting economic processes. The study developed an economic and mathematical model based on GDP, inflation, unemployment and investment indicators and evaluated its effectiveness.

Keywords: artificial intelligence, macroeconomic indicators, economic model, forecasting, machine learning, neural networks.

Zamonaviy iqtisodiyotda ovatsion jarayonlar mamlakatning rivojlanishini ta'minlovchidan biri hisoblanadi. Makroiqtisodiy tizimlarda innovatsiyalarni samarali boshqarish va ularni prognozlash murakkab masala bo'lib, an'anaviy iqtisodiy usullar ko'pincha aniqlik bermaydi.

Zamonaviy iqtisodiyotda inovatsion jarayonlar mamlakatning rivojlanishini ta'minlovchi omillardan biri hisoblanadi. Makroiqtisodiy tizimlarda innovatsiyalarni samarali boshqarish va ularni prognozlash murakkab masala bo'lib, an'anaviy iqtisodiy usullar ko'pincha aniqlik bermaydi.

Makroiqtisodiy tizimlarda innovatsion ishlab chiqarishni boshqarish va prognozlash masalalari ilmiy adabiyotlarda keng yo'naltirilgan bo'lsa-da, sun'iy intellekt asosidagi kompleks iqtisodiy-matematik modellarni ishlab chiqish darajasida o'rganilmagan. qayta, ishlab borayotgan iqtisodiyoti yordami bilan innovatsion jarayonlarning dinamikasini va ularning prognozlashda zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan yuk tashish ilmiy muammoni hal qiladi.

Ushbu tadqiqotning tadqiqot ishlarida, u makroiqtisodiy tizimlarda innovatsion jarayonlarni tahlil qilish va proglashda sun'iy inlekt vositalarni qo'llash orqali mavjud metodologik narsalarni ta'minlashga yordam beradi.

Tadqiqotning maqsadi- makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognozlash va tahlil qilish jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini o‘rganish hamda iqtisodiy-matematik model asosida samarali prognozlash usullarini ishlab chiqish**.**

J. Stock va M. Watson (2020) makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognozlashda zamonaviy ekonometrik modellar va sun’iy intellekt usullarini solishtirgan holda tahlil qilgan. Ularning tadqiqotlarida mashinaviy o‘rganish algoritmlarining iqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognozlashdagi samaradorligi yuqori ekanligi qayd etilgan.

So‘nggi yillarda iqtisodiy jarayonlarni modellashtirishda **sun’iy neyron tarmoqlar (Artificial Neural Networks)**, **Random Forest**, **Support Vector Machine** kabi algoritmlar keng qo‘llanilmoqda. Olimlar tomonidan ham iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish va prognozlash bo‘yicha bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, O‘zbekiston iqtisodiyotida makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognozlashda ekonometrik modellar, regressiya tahlili va statistik usullardan foydalanish bo‘yicha ilmiy ishlar mavjud. Biroq sun’iy intellekt asosidagi iqtisodiy modellarni qo‘llash masalasi hali ham yetarli darajada o‘rganilmagan.

Tadqiqot jarayonida tekshirish usullaridan foydalanildi:

- iqtisodiy-statistik tahlil
- regressiya tahlili
- mashinaviy o'qitish algoritmlari
- vaqt qatorlarini tadqiq qilish

Modelni qurishda sun'iy intellekt usullari qo'llanildi:

- **Sun'iy neyron tarmoqlari (ANN)**
- **Tasodifiy o'rmon algoritmi**
- **LSTM (Long Short-Term Memory)** – vaqt qatorlarini prognozlash uchun

Investitsion ob'ektlardagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar (YAIM, innovatsion faoliyat indekslari, investitsiyalar hajmi, ilmiy-tadqiqot resurslari) olindi.

Modelni olish uchun mezonlardan foydalanildi:

- MAE (o'rtacha mutlaq)
- RMSE (o'rtacha kvadratik xatolik)
- MAPE (foizli xatolik)

Tadqiqot tavsiyalari innovatsion jarayonlarni prognozlash uchun sun'iy intellekt asosidagi iqtisodiy-matematik model ishlab chiqildi.

- LSTM vaqt model qatorlari prognozida yuqori aniqlik berdi

• Random Forest model ta'sirini aniqlashda samarali bo'ladi

• Taklif qilingan model an'anaviy regressiya modellarga nisbatan aniqlikda dasturiy ta'minot, model yordamida makroiqtisodiy tizimlarda inatsionatsion dinamikasini oldinga harakat qilish uchun yaratildi.

Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni modellashtirishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bir qator muhim afzalliklarga ega. Birinchidan, ushbu texnologiyalar katta hajmdagi iqtisodiy ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash imkonini beradi. Ikkinchidan, sun’iy intellekt modellarining moslashuvchanligi iqtisodiy jarayonlardagi o‘zgarishlarga tez moslashishga yordam beradi. Uchinchidan, sun’iy intellekt asosidagi modellar prognoz natijalarining aniqligini oshirish orqali iqtisodiy siyosatni rejalashtirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt asosidagi iqtisodiy modellarni qo‘llash jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, sifatli va to‘liq statistik ma’lumotlarning yetishmasligi, modellarni o‘qitish uchun katta hajmdagi ma’lumotlar zarurligi hamda algoritmlarning murakkabligi ularni amaliyotda qo‘llashni ma’lum darajada qiyinlashtirishi mumkin.

Iqtisodiy model — bu iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni tushuntirish, tahlil qilish hamda prognozlash uchun yaratilgan **matematik, grafik yoki mantiqiy ifoda** hisoblanadi. Iqtisodiy model real iqtisodiy tizimni soddalashtirilgan shaklda tasvirlaydi va iqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash imkonini beradi.

Zamonaviy iqtisodiyotda iqtisodiy modellarni yaratishda **sun’iy intellekt algoritmlaridan** ham foydalanilmoqda (**Machine Learning, Artificial Neural Network, Big Data tahlili).**

Ushbu tadqiqotda makroiqtisodiy tizimlarda innovatsion jarayonlarni tahlil qilish va prognozlash uchun sun'iy intellekt asosidagi iqtisodiy-matematik model ishlab chiqildi. Natijalar modelning yuqori aniqlikka ega bo'lgan amaliyot va amaliyot egaligini ko'rsatadi. Ushbu iqtisodiy faoliyatni samarali boshqarish va prognozlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni iqtisodiy-matematik modellashtirish jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Kelgusida iqtisodiy tadqiqotlarda sun’iy

intellekt algoritmlarini ekonometrik modellar bilan integratsiya qilish, yangi prognozlash usullarini ishlab chiqish hamda real iqtisodiy ma’lumotlar asosida modellarni takomillashtirish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Mullainathan, S., & Spiess, J. (2017).** *Machine Learning: An Applied Econometric Approach.*. **Journal of Economic Perspectives**, 31(2), 87–106.

2. **Stock, J. H., & Watson, M. W. (2012).** *Generalized Shrinkage Methods for Forecasting Using Many Predictors.* **Journal of Business & Economic Statistics**, 30(4), 481–493.

3. **Athey, S. (2021).** *The Impact of Machine Learning on Economics.* In: **Agrawal, Gans & Goldfarb (eds.) – The Economics of Artificial Intelligence: An Agenda**, University of Chicago Press.

4. Stick va Watson **Stock, J. H., Watson, M. W. (2020).***Introduction to Econometrics.* Pearson.**570–630**

5. **James, G., Witten, D., Hastie, T., Tibshirani, R. (2021).** *An Introduction to Statistical Learning.***:59–110, 113–135 betlar.**

SUN’IY INTELLEKT VOSITALARI YORDAMIDA ONLAYN TA’LIMDA TABAQALASHTIRILGAN YONDASHUVNI AMALGA OSHIRISH METODIKASI

To‘raqulov Asfandiyor Jahongirovich

Buxoro innovatsiyalar universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada onlayn ta’limda sun’iy intellekt vositalari yordamida tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirish metodikasi tahlil qilingan. K.Tomlinsonning tabaqalashtirilgan ta’lim nazariyasi va L.S.Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi (ZPD) konsepsiyasi asosida sun’iy intellekt vositalarining didaktik imkoniyatlari ochib berilgan. AQSh (Knewton, ALEKS, Carnegie Learning, Khanmigo), Xitoy (Squirrel AI), Janubiy Koreya (AIDT), Estoniya, Finlyandiya va Singapur tajribalari qiyosiy tahlil qilingan. J.Xetti meta-tahlili (d=0,57), Squirrel AI (besh baravar samaradorlik), Carnegie Learning MATHia (+62%) va OECD Digital Education Outlook 2024 ma’lumotlari adaptiv tizimlarning samaradorligini xalqaro

miqyosda isbotlagan. O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari uchun “Adaptiv tabaqalashtiruvchi onlayn ta’lim” (ATOT) integrativ modelining ilmiy-metodik asoslari taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, onlayn ta’lim, tabaqalashtirilgan yondashuv, adaptiv o‘qitish, shaxsiylashtirish, intellektual tyutor tizimi, learning analytics, yaqin rivojlanish zonasi, formativ baholash, metakognitiv ko‘nikma.

Аннотация: В статье проанализирована методика реализации дифференцированного подхода в онлайн-обучении с помощью инструментов искусственного интеллекта. На основе теории дифференцированного обучения К.Томлинсон и концепции зоны ближайшего развития Л.С.Выготского раскрыты дидактические возможности средств ИИ. Сравнительно проанализирован опыт США (Knewton, ALEKS, Carnegie Learning, Khanmigo), Китая (Squirrel AI), Южной Кореи (AIDT), Эстонии, Финляндии и Сингапура. Мета-анализ Дж.Хэтти (d=0,57), данные Squirrel AI (пятикратная эффективность), Carnegie Learning MATHia (+62%) и OECD Digital Education Outlook 2024 подтвердили эффективность адаптивных систем. Представлены научно-методические основы интегративной модели “Адаптивное дифференцирующее онлайн-обучение” (АДОО) для высших учебных заведений Узбекистана.

Ключевые слова: искусственный интеллект, онлайн-обучение, дифференцированный подход, адаптивное обучение, персонализация, интеллектуальная обучающая система, learning analytics, зона ближайшего развития, формативное оценивание, метакогнитивный навык.

Annotation: This article analyzes the methodology of implementing a differentiated approach in online education using artificial intelligence tools. The didactic capabilities of AI tools are revealed based on C.Tomlinson’s theory of differentiated instruction and L.S.Vygotsky’s concept of the Zone of Proximal Development (ZPD). Comparative analysis covers the experience of the USA (Knewton, ALEKS, Carnegie Learning, Khanmigo), China (Squirrel AI), South Korea (AIDT), Estonia, Finland and Singapore. Meta-analyses by J.Hattie (d=0.57), Squirrel

AI (fivefold effectiveness), Carnegie Learning MATHia (+62%) and OECD Digital Education Outlook 2024 confirmed the effectiveness of adaptive systems. Scientific-methodological foundations of the integrative “Adaptive Differentiating Online Learning” (ADOL) model for higher education institutions of Uzbekistan are presented.

Key words: artificial intelligence, online education, differentiated approach, adaptive learning, personalization, intelligent tutoring system, learning analytics, zone of proximal development, formative assessment, metacognitive skill.

Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli transformatsiya va onlayn ta’limning jadal rivojlanishi pedagogik nazariya va amaliyot oldida yangi vazifalarni qo‘ymoqda. COVID-19 pandemiyasidan keyin onlayn ta’limga o‘tish global miqyosda kechgan bo‘lsa-da, uning eng asosiy muammosi – talabalarning individual xususiyatlari, bilim darajasi va o‘rganish sur‘atining turlichaligi sharoitida samarali ta’lim sifatini ta’minlash – hanuzgacha o‘z yechimini kutmoqda. Bir xil onlayn kontent va bir xil tezlikdagi ta’lim modeli (“one-size-fits-all”) tadqiqotlar isbotlaganidek, talabalar natijalarini 30–40 foizga pasaytiradi va akademik motivatsiyaga salbiy ta’sir ko‘rsatadi [1]. K.Tomlinson tabaqalashtirilgan ta’limning fundamental nazariyasini yaratib, har bir o‘quvchining tayyorgarlik darajasi, qiziqishi va o‘rganish profili bo‘yicha differensiallashtirilgan yondashuv zarurligini ilmiy asoslagan [1]. L.S.Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi (Zone of Proximal Development) konsepsiyasi har bir talaba uchun mustaqil bajarish mumkin bo‘lgan vazifalar bilan yordam bilan bajarish mumkin bo‘lgan vazifalar oralig‘ida optimal pedagogik ta’sir zarurligini ko‘rsatadi [2]. Sun’iy intellekt vositalari ushbu nazariy talablarni real vaqtda, har bir talabaga individual tarzda amalga oshirish imkoniyatini bermoqda [3]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” (PF-60) va “Raqamli O‘zbekiston – 2030” Strategiyasida oliy ta’limda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektni keng joriy etish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Ushbu maqola sun’iy intellekt vositalari yordamida onlayn ta’limda tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirish metodikasini xorijiy tajriba va zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida qiyosiy tahlil qiladi.

Tabaqalashtirilgan yondashuvning nazariy asoslari uchta o‘lchamga tayanadi. K.Tomlinson talqinida differensiallash uchta yo‘nalishda olib boriladi: kontent bo‘yicha (talabaga yetkaziladigan o‘quv materialining mazmuni va murakkablik darajasi), jarayon bo‘yicha (talaba materialni qanday o‘zlashtirishi, qaysi metod va vositalardan foydalanishi) va mahsulot bo‘yicha (talaba o‘rganganini qanday namoyish etishi, baholash shakli) [1]. Ushbu uchta o‘lcham talabaning uchta xususiyatiga muvofiq sozlanadi: tayyorgarlik darajasi (readiness), qiziqishi (interest) va o‘rganish profili (learning profile). An’anaviy ta’lim sharoitida bir o‘qituvchining 25–30 nafar talabaga bir vaqtda differensiallashtirilgan yondashuvni amalga oshirishi ob’ektiv ravishda chegaralangan. L.S.Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi har bir talaba uchun “doimiy harakatlanuvchi” nuqta bo‘lib, uni real vaqtda aniqlash va unga moslab vazifalar berish katta ma’lumot oqimini tahlil qilishni talab qiladi. Sun’iy intellekt algoritmlari mana shu kognitiv yukni o‘qituvchidan oladi: machine learning modeli har bir talabaning yuzlab parametrlarini (javob vaqti, xato turlari, takroriy murojaatlar, sessiya davomiyligi) real vaqtda tahlil qilib, ZPD chegarasini millisekundlarda aniqlaydi va keyingi topshiriqni unga moslab tanlaydi [3]. Bu jihatdan sun’iy intellekt o‘qituvchini almashtirmaydi, balki uning tabaqalashtirish quvvatini cheksiz darajada kengaytiradi.

Onlayn ta’limda qo‘llaniladigan sun’iy intellekt vositalarini didaktik vazifalariga ko‘ra to‘rt guruhga tasniflash mumkin. Birinchi guruh – adaptiv o‘qitish tizimlari (Adaptive Learning Systems): ALEKS, Knewton, DreamBox, RealizeIt. Bu tizimlar bilim grafi (knowledge graph) asosida ishlab, talabaning joriy bilim darajasini diagnostika qilib, optimal o‘rganish marshrutini avtomatik tarzda quradi. Ikkinchi guruh – intellektual tyutor tizimlari (Intelligent Tutoring Systems): Carnegie Learning MATHia, AutoTutor, Cognitive Tutor. Bu tizimlar Bayes tarmoqlari va knowledge tracing algoritmlari yordamida talabaning kognitiv holatini modellashtirib, har bir bosqichda individual ko‘rsatma va izoh beradi. Uchinchi guruh – generativ sun’iy intellekt vositalari: ChatGPT (OpenAI, 2022), Khanmigo (Khan Academy, 2023), Duolingo Max, Gemini for Education. Bu vositalar talaba bilan tabiiy tilda muloqot qilib, savol-javob, izoh va sokrat dialogi orqali tushunchani chuqurlashtiradi.

To‘rtinchi guruh – o‘quv tahlili platformalari (Learning Analytics): Brightspace Insights, Moodle Analytics, BlackBoard Predict. Bu vositalar katta hajmdagi o‘quv ma’lumotlarini tahlil qilib, riskli talabalarni oldindan aniqlaydi va prognostik xulosalar beradi. I.Roll va R.Vayli AIED tadqiqotlari sharhida sun’iy intellekt vositalari samaradorligi an’anaviy darslarga nisbatan o‘rtacha 30–40 foizga yuqori ekanligini isbotlagan [9].

AQSh sun’iy intellektni ta’limga joriy etishda jahonda yetakchi mamlakat hisoblanadi. Knewton platformasi Pearson nashriyoti bilan hamkorlikda 15 milliondan ko‘p talabani qamrab olgan va adaptiv testlash hamda kontent shaxsiylashtirish bo‘yicha standart hisoblanadi. McGraw-Hill ALEKS tizimi matematika va fan fanlari bo‘yicha 10 milliondan ortiq foydalanuvchiga ega bo‘lib, o‘rganish vaqtini 25–35 foizga qisqartirishi tadqiqotlarda tasdiqlangan. Carnegie Learning kompaniyasining MATHia intellektual tyutor tizimi RAND Corporation tomonidan o‘tkazilgan keng ko‘lamli tadqiqotda an’anaviy matematika kurslariga nisbatan o‘quvchilar natijalarini 62 foizga oshirishini ko‘rsatgan [4]. 2023-yilda Khan Academy GPT-4 asosida ishlaydigan Khanmigo AI-tyutorini joriy etib, talabaga javobni emas, balki sokrat usulida yo‘naltiruvchi savollar beruvchi yondashuvni amaliyotga joriy qildi. Stanford Universiteti va MIT 2023–2024-yillarda generativ sun’iy intellektning oliy ta’limga ta’sirini o‘rganib, to‘g‘ri pedagogik metodika asosida qo‘llanilganda talabalar tushunish chuqurligi 28 foizga oshishini, ammo o‘qituvchining metodik nazoratisiz qo‘llanilganda yuzaki o‘rganish 35 foizga ko‘payishini aniqlagan. Bu natija sun’iy intellekt vositalarining samaradorligi mutlaqo metodik kontekstga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Xitoy 2017-yildan boshlab “Sun’iy intellekt rivojlanishining keyingi avlod rejasi” doirasida ta’lim sohasiga ulkan investitsiyalar yo‘naltirmoqda. Squirrel AI kompaniyasi (asoschisi D.Li, 2014) jahon bo‘yicha eng yirik adaptiv ta’lim tizimini yaratdi: 700 dan ortiq shaharda 60 000 dan ziyod o‘quv markazlari faoliyat yuritadi, har bir fan bo‘yicha 30 000–40 000 ta knowledge node (bilim tuguni) ishlab chiqilgan. Mustaqil tadqiqotlar Squirrel AI tizimida o‘qigan o‘quvchilarning natijalari an’anaviy guruh darslari bilan solishtirganda besh baravar samaraliroq ekanligini ko‘rsatgan.

Janubiy Koreya 2025-yildan boshlab davlat miqyosida AIDT (AI Digital Textbook) loyihasini joriy etib, barcha maktablar matematika, ingliz tili va informatika fanlari bo‘yicha sun’iy intellekt asoslangan adaptiv darsliklarga o‘tdi – bu jahonda davlat darajasidagi birinchi shunday tashabbus. Singapurda Adaptive Learning System (ALS) 2018-yildan maktablarda joriy etilgan va Singapore Student Learning Space (SLS) platformasi orqali har bir o‘quvchiga shaxsiylashtirilgan o‘rganish marshruti beriladi. Yaponiyada Monkasho vazirligi “GIGA School” dasturi doirasida sun’iy intellekt asoslangan adaptiv tizimlarni pilot maktablarda sinovdan o‘tkazib, o‘rta sinflarda matematika natijalari 22 foizga oshganini qayd etgan.

Yevropa mamlakatlarining tajribasi mintaqaga xos ehtiyotkor, ammo metodik jihatdan puxta yondashuv namunalarini taqdim etadi. Estoniya – jahon e-davlat va raqamli ta’lim yetakchisi – HITSA Innovatsiya markazi orqali AI-bot tyutorlar va adaptiv o‘quv platformalarni 2020-yildan boshlab maktablar va universitetlarda joriy etgan. Estoniyaning 2025-yilgi “AI Leap” dasturi barcha o‘qituvchilar va 16–18 yoshli o‘quvchilarga ChatGPT korxonaviy versiyasidan bepul foydalanish huquqini bergan – bu jahonda davlat tomonidan moliyalashtiriladigan birinchi keng ko‘lamli loyihalardan biri. Finlyandiya P.Sahlberg ta‘kidlaganidek, raqamli vositalarga ehtiyotkorlik bilan yondashadi, biroq Helsinki Universiteti ViLLE adaptiv ta’lim tizimi va Aalto Universitetining AI-tyutor loyihalari Finlyandiya o‘ziga xos modelini namoyish etmoqda: minimal yuk, maksimal sifat, o‘qituvchi yetakchiligi [6]. Buyuk Britaniyada UCL Knowledge Lab direktori R.Lakkin (R.Luckin) “Intelligence Unleashed” fundamental tadqiqotida sun’iy intellektning ta’limdagi yetti tamoyilini ishlab chiqib, ushbu sohada metodologik standart yaratgan [4]. Century Tech britaniya kompaniyasi neyrofan asosidagi adaptiv tizimni yaratib, 30 dan ortiq mamlakatda 6 000 dan ziyod o‘quv muassasasida qo‘llanilmoqda. Germaniyada Bettermarks va Sofatutor adaptiv platformalari matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha 1 milliondan ortiq foydalanuvchiga ega.

Xalqaro tashkilotlar sun’iy intellektning ta’limdagi qo‘llanilishi bo‘yicha metodik tavsiyalar tayyorlaydi va davlatlararo siyosatga yo‘naltiradi. YuNESKO 2019-yilda “Pekin konsensusi” (Beijing Consensus on AI and Education) hujjatini qabul qilib,

jahonda birinchi marta sun’iy intellekt va ta’lim siyosati bo‘yicha global qarama-qarshilikni qabul qildi [6]. F.Miao va W.Holms tomonidan tayyorlangan YuNESKO ning “AI and Education: Guidance for Policy-makers” (2021) hujjati har bir davlat uchun sun’iy intellektni ta’limga joriy etishning yetti bosqichli yo‘l xaritasini taklif etgan [7]. OECD ning Digital Education Outlook 2024 hisoboti adaptiv ta’lim tizimlari ishlatilgan mamlakatlarda matematika bo‘yicha akademik natijalar o‘rtacha 18–24 foizga, fan bo‘yicha 15–20 foizga, o‘qish savodxonligi bo‘yicha 12–18 foizga yuqori ekanligini aniqlagan [8]. J.Xetti yangilangan meta-tahlili (Visible Learning MetaX, 2023) adaptiv kompyuter asosidagi o‘qitish samaradorligi effekt o‘lchami d=0,57 (o‘rta-yuqori) ekanligini, feedback ta’siri d=0,73 ekanligini va sun’iy intellekt asoslangan formativ baholash d=0,67 ekanligini tasdiqlagan [5]. BMTning Barqaror Rivojlanish Maqsadlarining 4-maqsadi (sifatli ta’lim) doirasida sun’iy intellekt kam ta’minlangan hududlarda ta’limga kirishni demokratlashtirishning eng samarali vositasi sifatida tan olingan.

Xorijiy tajribalarni qiyosiy tahlil qilish bir qator muhim umumiy qonuniyatlarni aniqlash imkonini berdi. Birinchidan, barcha muvaffaqiyatli tizimlarda sun’iy intellekt o‘qituvchini almashtirish vositasi emas, balki uning quvvatini kengaytiruvchi yordamchi sifatida qabul qilingan (“teacher augmentation” prinsipi). Ikkinchidan, texnologiya emas, pedagogika yetakchi ekanligi tamoyili – sun’iy intellekt vositasini tanlash didaktik maqsaddan kelib chiqishi shart, aksincha emas. Uchinchidan, ma’lumotlar asosidagi tabaqalashtirish (data-driven differentiation) tamoyili – talabaning yuzlab xulq-atvor parametrlari real vaqtda tahlil qilinib, individual marshrut quriladi. To‘rtinchidan, doimiy formativ qaytaraloqaqaytar aloqa tamoyili – talabaga sekundlarda emas, balki millisekundlarda javob qaytariladi, bu o‘rganish samaradorligini sezilarli oshiradi. Beshinchidan, o‘qituvchilar salohiyatini oshirish tamoyili – hech qaysi sun’iy intellekt platformasi metodik tayyorlikka ega bo‘lmagan o‘qituvchining qo‘lida samarali ishlamaydi. Oltinchidan, etika va tenglik tamoyili – sun’iy intellekt algoritmlarining shaffofligi, talaba ma’lumotlari maxfiyligi, raqamli tafovutni bartaraf etish (digital divide) hisobga olinishi shart. Yettinchidan, milliy

madaniy kontekstga moslashtirish tamoyili – jahon tajribasini mexanik ko‘chirish emas, balki milliy pedagogik an’analar bilan uyg‘unlashtirish zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Onlayn ta’limda sun’iy intellekt yordamida tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirish metodikasi K.Tomlinsonning tabaqalashtirilgan ta’lim nazariyasi (kontent, jarayon, mahsulot bo‘yicha differensiallash), L.S.Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi va B.Zimmermanning SRL nazariyasiga asoslanadi. Sun’iy intellekt vositalari to‘rt guruhga – adaptiv tizimlar, intellektual tyutor tizimlari, generativ AI va learning analytics platformalariga – ajratilib, ularning didaktik funksiyalari aniqlangan. AQSh (Knewton, ALEKS, MATHia +62%, Khanmigo), Xitoy (Squirrel AI besh baravar samaradorlik), Janubiy Koreya (AIDT davlat dasturi), Estoniya (AI Leap), Finlyandiya, Singapur va Buyuk Britaniya (Luckin tamoyillari, Century Tech) tajribalari eng samarali modellarni namoyish etmoqda. J.Xetti meta-tahlili (adaptiv o‘qitish d=0,57, feedback d=0,73), Carnegie Learning RAND tadqiqoti (+62%) va OECD Digital Education Outlook 2024 (matematika +18–24%, fan +15–20%) ma’lumotlari samaradorlikni xalqaro miqyosda isbotlagan. O‘zbekiston uchun milliy an’analarni zamonaviy AI vositalari bilan birlashtirgan, pedagogika yetakchiligi va o‘qituvchi quvvatini kengaytirish tamoyillariga asoslangan “Adaptiv tabaqalashtiruvchi onlayn ta’lim” (ATOT) modeli (diagnostik-prognostik 15%, adaptiv-shaxsiylashtirilgan 35%, refleksiv-metakognitiv 25%, baholash-monitoring 25%) eng maqbul integrativ yo‘l sifatida asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tomlinson C.A. The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners. – 2nd ed. – Alexandria: ASCD, 2014. – 197 p.

2. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 159 p.

3. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 250 p.

4. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L.B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson Education, 2016. – 60 p.

5. Hattie J. Visible Learning: The Sequel. A Synthesis of Over 2,100 Meta-Analyses. – London: Routledge, 2023. – 480 p.

6. UNESCO. Beijing Consensus on Artificial Intelligence and Education. – Paris: UNESCO, 2019. – 12 p.

7. Miao F., Holmes W., Huang R., Zhang H. AI and Education: Guidance for Policy-makers. – Paris: UNESCO, 2021. – 50 p.

8. OECD. Digital Education Outlook 2024: Bridging Digital Divides. – Paris: OECD Publishing, 2024. – 312 p.

9. Roll I., Wylie R. Evolution and Revolution in Artificial Intelligence in Education // International Journal of Artificial Intelligence in Education. – 2016. – Vol. 26, No. 2. – P. 582–599.

10. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 288 b.

SUN’IY INTELLEKT VA UNING KELAJAGI – SUN’IY INTELLEKTNING HOZIRGI VA KELAJAKDAGI RIVOJLANISH

Bunyod Bazarov To‘lqinjonovich

Jizzax politexnika instituti, p.f.f.d. (PhD), dotsent

bunyod.bazarov2282@gmail.com

tei:+998945748200

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining hozirgi rivojlanishi va kelajagi haqidagi istiqbollar tahlil qilingan. Maqola sun’iy intellektning dastlabki rivojlanish bosqichlaridan tortib, bugungi kunda ko‘plab sohalarda, jumladan tibbiyot, moliya, avtomobilsozlik va ta’limda qo‘llanilishiga qadar kengayadigan imkoniyatlarini muhokama qiladi. Kelajakda sun’iy intellektning iqtisodiy o‘sish, ish o‘rinlarini yaratish va xavfsizlikka doir ta’siri haqida ham so‘z boradi. Shuningdek, O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyotga o‘tishi va sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishdagi istiqbollarini ko‘rib chiqadi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt (SI), raqamli transformatsiya, mashinani o‘rganish

(ML), chuqur o‘rganish (DL), tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), avtonom tizimlar, robototexnika, O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyoti, inson huquqlari va etika, sun’iy intellekt va iqtisodiyot.

Аннотация: В данной статье анализируется современное развитие и будущие перспективы технологий искусственного интеллекта (ИИ). В статье обсуждается потенциал искусственного интеллекта от ранних этапов его развития до его широкого использования сегодня во многих областях, включая медицину, финансы, автомобилестроение и образование. Будущее влияние искусственного интеллекта на экономический рост, создание рабочих мест и безопасность также будет обсуждаться. Также рассматриваются перспективы перехода Узбекистана к цифровой экономике и развития технологий искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект (СИ), цифровая трансформация, машинное обучение (МО), глубокое обучение (ГО), обработка естественного языка (НЛП), автономные системы, робототехника, цифровая экономика Узбекистана, права и этика человека, искусственный интеллект и экономика.

Abstract: This article analyzes the current development and prospects for the future of artificial intelligence (AI) technologies. The article discusses the expanding capabilities of AI, from its early stages of development to its current use in many areas, including medicine, finance, automotive, and education. It also discusses the future impact of AI on economic growth, job creation, and security. It also examines Uzbekistan’s transition to a digital economy and the prospects for the development of AI technologies.

Keywords: artificial intelligence (AI), digital transformation, machine learning (ML), deep learning (DL), natural language processing (NLP), autonomous systems, robotics, Uzbekistan’s digital economy, human rights and ethics, artificial intelligence and economics.

Sun’iy intellekt (SI) — bu kompyuter tizimlari va dasturlarining inson aqlini taqlid qilishga qaratilgan ilmiy soha. 20- asrning o‘rtalarida paydo bo‘lgan SI, bugungi

kunda hayotimizning ajralmas qismiga aylangan. Bugungi kunda sun’iy intellektning rivojlanishi nafaqat texnologiya, balki ijtimoiy va iqtisodiy sohalarda ham katta o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Ushbu maqolada sun’iy intellektning hozirgi rivojlanishiga va kelajakdagi istiqbollariga umumiy tahlil qilinadi.
Sun’iy intellektning hozirgi rivojlanishi. Sun’iy intellektning bugungi kunidagi asosiy yutuqlari quyidagi sohalarda ko‘rinadi:

1. Mashinani o‘rganish va chuqur o‘rganish: Mashinani o‘rganish (ML) va chuqur o‘rganish (DL) texnologiyalari sun’iy intellektning rivojlanishida asosiy o‘rin tutadi. Ushbu algoritmlar yordamida kompyuterlar katta ma’lumotlar to‘plamlaridan o‘rganib, o‘z xulosa va qarorlarini mustaqil ravishda qabul qila olishadi. Bugungi kunda bu texnologiyalar avtomobilsozlikda, moliya sohasida, tibbiyotda va hatto san’atda ham qo‘llanilmoqda.

2. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP): Sun’iy intellektning boshqa bir muhim yo‘nalishi tabiiy tilni qayta ishlashdir. Bu texnologiya kompyuterlarga inson tilini tushunish va unga javob berish imkonini beradi. NLP yordamida ovozli yordamchilar, avtomatik tarjimonlar va chatbotlar rivojlanmoqda.

3. Robototexnika va avtonom tizimlar: SI texnologiyalari robototexnika sohasida ham katta yutuqlarni amalga oshirmoqda. Avtonom transport vositalari, ishlab chiqarish liniyasida ishlaydigan robotlar, hatto tibbiy operatsiyalarni bajaradigan robotlar sun’iy intellekt yordamida samarali ishlamoqda.
Sun’iy intellektning kelajak istiqbollari Sun’iy intellektning kelajagi bugungi kundagi rivojlanishlardan ancha tez va keng ko‘lamli bo‘lishi kutilmoqda. Ba’zi istiqbollarni keltirib o‘tamiz:

1. Ish o‘rinlari va iqtisodiyot: Sun’iy intellektning rivojlanishi ba’zi ish o‘rinlarini avtomatlashtirishga olib kelishi mumkin. Biroq, bu jarayon yangi, yuqori malakali ish o‘rinlarining yaratishiga imkon beradi. Sun’iy intellekt, ayniqsa, xizmatlar sohasida, tibbiyotda va ilmiy izlanishlarda yangiliklarni olib keladi.

2. Etika va inson huquqlari: Sun’iy intellektning keng qo‘llanilishi bilan birga, uning etika va xavfsizlikka doir masalalari ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. SI tizimlarining inson huquqlariga ta’siri, ularning shaxsiy ma’lumotlarga kirish

imkoniyati, va qarorlar qabul qilish jarayonidagi shaffoflik muammolari keng muhokama qilinmoqda.

3.Sun’iy intellekt va yangitexnologiyalar: Sun’iy intellektningkeyingi bosqichi kvant kompyuterlar, biologik kompyuterlar va boshqa ilg‘or texnologiyalar bilan integratsiyalashadi. Bu yangi texnologiyalar yordamida SI yanada samarali ishlash va tezkor imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Sun’iy intellektning kelajagi va O‘zbekiston. O‘zbekistonda sun’iy intellektning rivojlanishi, ayniqsa, Raqamli iqtisodiyotning o‘sishi bilan birga amalga oshirilmoqda. Hozirgi kunda O‘zbekistonda quyidagi yo‘nalishlarda ishlar olib borilmoqda:

1. Raqamli transformatsiya: O‘zbekiston hukumati raqamli iqtisodiyotga o‘tish yo‘lida ko‘plab dasturlarni amalga oshirmoqda. Sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish orqali O‘zbekiston iqtisodiyoti samaradorligini oshirish, tibbiyot, ta’lim va davlat boshqaruvida innovatsiyalarni joriy etish mumkin.

2. Ta’lim va innovatsiyalar: O‘zbekistonda sun’iy intellektga oid ta’lim tizimini takomillashtirish va yangi avlodni tayyorlash uchun ko‘plab universitetlar va ilmiy tadqiqot institutlari faoliyat yuritmoqda. Bu bilan yosh avlodni zamonaviy texnologiyalarni tushunishga va ulardan samarali foydalanishga o‘rgatish ko‘zda tutilmoqda.

3. Iqtisodiy rivojlanish: Sun’iy intellekt texnologiyalarining O‘zbekistonga joriy etilishi iqtisodiy o‘sishga turtki bo‘lishi mumkin. Bu, ayniqsa, ishlab chiqarish, agrar sektorda samaradorlikni oshirish, logistika va xizmat ko‘rsatish sohalarida o‘z ifodasini topadi.

Xulosa: Sun’iy intellekt texnologiyalari jahon miqyosida tez rivojlanib bormoqda va kelajakda ko‘plab sohalarda inson hayotini o‘zgartirishga olib kelishi mumkin. O‘zbekiston ham bu rivojlanish jarayoniga qo‘shilib, sun’iy intellektni rivojlantirish uchun kerakli infratuzilma va ta’lim tizimlarini yaratishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirmoqda. Sun’iy intellektning kelajagi nafaqat ilm-fan va texnologiya, balki jamiyat va iqtisodiyot uchun ham katta ahamiyatga ega bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shavkatov, A. (2021). “Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi”. Toshkent: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi.

2. Rasimov, M. (2020). “Raqamli iqtisodiyot va sun’iy intellect”. Tashkent University Press.

3. National Institute of Standards and Technology (NIST) (2023). “Artificial Intelligence: Current Applications and Future Trends”. www.nist.gov

4. Djurayev.I.R, Usmonov.A.I, Nurmuhammedov.S.H, Rayimov.U.M (2024). “Sun’iy intellektning yaratilishi va kelajakdagi ahamiyati”. O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali.

5. O‘zbekiston Respublikasi raqamli rivojlanish vazirligi (2023). “O‘zbekistonda raqamli transformatsiya: strategiyalar va istiqbollar”.

TASVIRIY SAN’AT ASARLARI UCHUN KOMPOZITSIYA TUZISHDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Manazarova Zuhra Daniyor qizi

O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti

sardorbekgiyosov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tasviriy san’at asarlari uchun kompozitsiya tuzishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari keng yoritilgan. Unda ai vositalarining rang tanlash, obyektlarni joylashtirish va ijodiy g‘oyalarni shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, sun’iy intellektdan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan muammolar, jumladan ijodiylikning kamayishi va mualliflik huquqi masalalari ko‘rib chiqilgan hamda ularni bartaraf etish yo‘llari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, kompozitsiya, tasviriy san’at, ijodkorlik, dizayn, texnologiya.

Kirish

Hozirgi kunda raqamli texnologiyalar, xususan, sun’iy intellekt (AI) barcha sohalarga jadal kirib kelmoqda. Tasviriy san’at ham bundan mustasno emas. Sun’iy

intellekt yordamida kompozitsiya yaratish, tasvirlarni tahlil qilish va yangi san’at asarlari ishlab chiqish imkoniyatlari kengaymoqda. Biroq bu jarayon bilan bog‘liq ayrim muammolar ham mavjud. Sun’iy intellekt tasviriy san’atda kompozitsiya yaratishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. U ranglar uyg‘unligini tahlil qilish, kompozitsiya variantlarini taklif etish va yangi g‘oyalar yaratish imkonini beradi. Biroq ijodiylikning kamayishi, mualliflik huquqi masalalari va standartlashuv kabi muammolar ham yuzaga kelishi mumkin. Sun’iy intellektdan samarali foydalanish uchun uni yordamchi vosita sifatida qo‘llash, mualliflik huquqini aniq belgilash va individual uslubni saqlash muhim hisoblanadi. Shuningdek, ta’lim tizimida AI texnologiyalarini o‘rgatish zarur. Sun’iy intellekt tasviriy san’atda yangi imkoniyatlar yaratadi, ammo u inson ijodkorligini to‘liq almashtira olmaydi. Shuning uchun undan oqilona foydalanish muhimdir. Tasviriy san’atda kompozitsiya tuzish jarayoni odatda ko‘p vaqt va ijodiy izlanishni talab qiladi. Ayniqsa, mavzu tanlash, dastlabki eskizlarni ishlab chiqish, ranglar uyg‘unligini topish hamda obrazlarni to‘g‘ri joylashtirish rassomdan katta tajriba va sabr talab etadi. Sun’iy intellekt texnologiyalari esa ushbu jarayonni sezilarli darajada yengillashtiradi. Masalan, kompozitsiya uchun mavzu tanlashda AI turli g‘oyalarni taklif qilishi mumkin. Shuningdek, dastlabki eskizlarni qisqa vaqt ichida yaratib berib, rassomga turli variantlarni solishtirish imkonini beradi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt orqali bir xil kompozitsiyaning turli ranglardagi yechimlarini ko‘rish mumkin. Bu esa rang tanlash jarayonini tezlashtiradi va yanada mukammal natijaga erishishga yordam beradi. Inson obrazlarini qo‘shish va ularning harakat holatlarini tasvirlashda ham AI vositalari katta qulaylik yaratadi. Har xil pozalar, mimikalar va harakatlarni tezkor generatsiya qilish orqali rassom o‘z ishini ancha tez yakunlashi mumkin. Shuningdek, tayyor shablonlardan oqilona foydalanish ham vaqtni tejaydi va ish samaradorligini oshiradi. Biroq bunda ijodkor o‘zining individual yondashuvini saqlab qolishi muhim hisoblanadi. Sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi tasviriy san’atda kompozitsiya tuzish jarayonini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqmoqda. An’anaviy usullarda rassom har bir elementni qo‘l mehnati orqali bosqichma-bosqich ishlab chiqsa, zamonaviy AI vositalari bu jarayonni avtomatlashtirish imkonini beradi. Xususan, kompozitsiyada

obyektlarni joylashtirishda proporsiya, perspektiva va balans qoidalariga amal qilish muhim hisoblanadi. Sun’iy intellekt esa ushbu qoidalarni avtomatik tahlil qilib, eng maqbul joylashuv variantlarini taklif etadi. Bu esa ayniqsa tajribasi kam bo‘lgan ijodkorlar uchun katta yordam beradi. Bundan tashqari, yorug‘lik va soya munosabatlarini to‘g‘ri ifodalash kompozitsiyaning ta’sirchanligini oshiradi. AI dasturlari yordamida turli yorug‘lik manbalari, soya tushish burchaklari va realistik effektlarni qisqa vaqt ichida modellashtirish mumkin. Yana bir muhim jihat — bu vaqt tejalishidir. An’anaviy usullarda bir necha soat yoki kun talab qiladigan ishlar AI orqali bir necha daqiqada bajarilishi mumkin. Bu esa ijodkorga ko‘proq g‘oya ustida ishlash va eksperiment qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, sun’iy intellektdan ortiqcha foydalanish ma’lum xavflarni ham keltirib chiqaradi. Masalan, ijodiy fikrlashning pasayishi, standart qarorlarga o‘rganib qolish va mustaqil ishlash qobiliyatining kamayishi shular jumlasidandir. Shu sababli AI’dan foydalanishda me’yorni saqlash va uni faqat yordamchi vosita sifatida qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Kelajakda sun’iy intellekt va inson ijodi uyg‘unligi asosida mutlaqo yangi san’at yo‘nalishlari shakllanishi kutilmoqda. Bu esa tasviriy san’atning yanada rivojlanishiga xizmat qiladi. Sun’iy intellekt nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham tasviriy san’at sohasida keng qo‘llanilmoqda. Zamonaviy grafik dasturlar va neyron tarmoqlar yordamida rassomlar murakkab kompozitsiyalarni qisqa vaqt ichida yaratish imkoniga ega bo‘lmoqdalar. Masalan, generativ adversarial tarmoqlar (GAN) orqali realistik tasvirlar, abstrakt kompozitsiyalar va hatto mashhur rassomlar uslubiga o‘xshash asarlar yaratish mumkin. Bu esa san’at va texnologiya integratsiyasining yangi bosqichini boshlab bermoqda. Bundan tashqari, sun’iy intellekt yordamida tasvirlarni avtomatik tahrirlash, fonni o‘zgartirish, obyektlarni aniqlash va ularni kompozitsiyada optimal joylashtirish imkoniyati mavjud. Bu ayniqsa dizaynerlar va illustratsiya bilan shug‘ullanuvchilar uchun katta qulaylik yaratadi. AI asosidagi dasturlar foydalanuvchining ish uslubini o‘rganib, kelajakda unga mos tavsiyalar ham bera oladi. Ta’lim jarayonida sun’iy intellektdan foydalanish bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim tizimiga joriy etish dolzarb masalalardan biridir. Tasviriy san’at yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun AI vositalari o‘quv jarayonini

yanada samarali qiladi. Talabalar kompozitsiya tuzishni, ranglar uyg‘unligini tanlashni va vizual fikrlashni AI yordamida tezroq o‘rganishlari mumkin. Masalan, interaktiv dasturlar orqali talabalar o‘z ishlarini tahlil qildirib, kamchiliklarini aniqlashlari va ularni tuzatish bo‘yicha tavsiyalar olishlari mumkin. Bu esa o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi samarali hamkorlikni kuchaytiradi. Shu bilan birga, masofaviy ta’lim sharoitida ham AI katta ahamiyat kasb etadi. Sun’iy intellekt va ijodkorlik muammosi sun’iy intellektning rivojlanishi bilan bog‘liq eng muhim masalalardan biri — bu ijodkorlik tushunchasidir. Ko‘pchilik mutaxassislar AI tomonidan yaratilgan asarlarni haqiqiy ijod mahsuli deb hisoblash mumkinmi, degan savol ustida bahs yuritmoqdalar. Chunki sun’iy intellekt mavjud ma’lumotlar asosida ishlaydi va yangi g‘oyalarni aslida inson yaratgan bazadan kelib chiqib shakllantiradi. Shu sababli, sun’iy intellektni mustaqil ijodkor sifatida emas, balki inson ijodini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Insonning tasavvuri, hissiyoti va individual yondashuvi har qanday texnologiyadan ustun turadi. Tasviriy san’at asarlari uchun kompozitsiya tuzishda sun’iy intellektdan foydalanish bugungi kunda san’at va texnologiyaning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Sun’iy intellekt rassom va dizaynerlarga yangi g‘oyalarni yaratish, rang uyg‘unligini tanlash, shakl va elementlarni joylashtirish hamda murakkab kompozitsiyalarni qisqa vaqt ichida ishlab chiqishda katta yordam bermoqda. Ayniqsa, raqamli san’at rivojlanib borayotgan bir davrda sun’iy intellekt inson ijodkorligini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kompozitsiya tasviriy san’atning asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, unda barcha elementlarning o‘zaro uyg‘un joylashuvi muhim rol o‘ynaydi. Sun’iy intellekt texnologiyalari esa tasvirni tahlil qilish orqali muvozanat, ritm, perspektiva va ranglar mutanosibligini aniqlab bera oladi. Masalan, maxsus dasturlar rassomga bir nechta kompozitsion variantlarni taklif etadi, natijada ijodiy jarayon tezlashadi va samaradorlik oshadi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt orqali tarixiy san’at uslublarini o‘rganish va ularni zamonaviy ishlarga moslashtirish imkoniyati ham yaratilmoqda. Shu bilan birga, sun’iy intellektdan foydalanishda bir qator muammolar ham mavjud. Eng asosiy muammolardan biri — inson ijodkorligining ikkinchi o‘ringa tushib qolish xavfidir. Ba’zi hollarda rassomlar tayyor algoritmlarga haddan tashqari tayanib qolib,

o‘zining individual uslubini yo‘qotishi mumkin. Yana bir muammo mualliflik huquqi bilan bog‘liq bo‘lib, sun’iy intellekt yaratgan tasvirlarning kimga tegishli ekanligi haqida turli bahslar mavjud. Bundan tashqari, barcha rassomlar ham zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmasiga ega emasligi sababli, texnik bilim yetishmasligi ham muammolarni keltirib chiqaradi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun sun’iy intellektni inson ijodkorligining o‘rnini bosuvchi emas, balki yordamchi vosita sifatida qo‘llash muhimdir. Ta’lim jarayonida rassom va dizaynerlarga sun’iy intellekt dasturlari bilan ishlashni o‘rgatish, ularning texnologik savodxonligini oshirish zarur. Shuningdek, mualliflik huquqi va etik me’yorlarni tartibga soluvchi qonunlarni takomillashtirish ham katta ahamiyatga ega. Eng muhimi, sun’iy intellekt va inson ijodkorligi o‘zaro uyg‘unlashgan holda ishlatilsa, tasviriy san’atda yangi va innovatsion asarlar yaratilishiga keng imkoniyat ochiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson Education, 2021.
2. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – MIT Press, 2016.
3. McCormack J. Computers and Creativity. – Springer, 2012.
4. Safarov F. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2018.
5. Nazarova D. Fanlararo integratsiya asosida ta’limni tashkil etish. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019.
6. Slastenin V. A. Pedagogika. – Moskva: Akademiya, 2014.
7. Maxkamova S. B. “Tasviriy san’atda kompozitsiyaning o‘rni va ahamiyati”. Innovative Development in Educational Activities, 2023.
8. Abdullayev N. Tasviriy san’at nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.
9. Karimov U. Raqamli texnologiyalar va zamonaviy dizayn. – Toshkent, 2020.
10. Internet manbalari va zamonaviy ilmiy maqolalar asosida tayyorlandi.

DAVLAT MAKTABGACHA TA’LIM DASTURI TALABLARI ASOSIDA TARBIYALANUVCHILARDA SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA MILLIY IDENTITETNI SHAKLLANTIRISH

To‘xtasinova Farida Davlatali qizi

UBS Maktabgacha- boshlang’ich ta’lim va sport faoliyati kafedrasi o‘qituvchisi

+998888841496

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotlarida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish orqali tarbiyalanuvchilarda milliy identitetni shakllantirish masalasi davlat o‘quv dasturi talablari asosida yoritiladi. “Ilk qadam” dasturining rivojlanish sohalari va kompetensiyalariga mos ravishda amaliy mexanizmlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: Davlat MTT dasturi, Ilk qadam, milliy identitet, sun’iy intellekt, maktabgacha ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматривается вопрос формирования национальной идентичности у детей дошкольного возраста посредством использования технологий искусственного интеллекта в дошкольных образовательных организациях в соответствии с требованиями государственной учебной программы. Предложены практические механизмы в соответствии с областями развития и компетенциями программы «Первый шаг».

Ключевые слова: государственная программа МТП, «Первый шаг», национальная идентичность, искусственный интеллект, дошкольное образование, компетентностный подход.

ANNOTATION. This article discusses the issue of forming national identity in preschoolers through the use of artificial intelligence technologies in preschool educational organizations based on the requirements of the state curriculum. Practical mechanisms are proposed in accordance with the development areas and competencies of the “First Step” program.

Keywords: State MTT program, First Step, national identity, artificial intelligence, preschool education, competency-based approach.

Bizning asosiy maqsadimiz – yoshlarning sifatli ta’lim olish imkoniyatiga ega bo‘lishiga erishish, ularning o‘z qobiliyatini va iste’dodini ro‘yobga chiqarishi uchun barcha zarur sharoitlar yaratib berishdan iborat.

Sh.M.Mirziyoyev

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2024-yil 14-oktyabrdagi PQ-358- son ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishiga erishish, shuningdek, «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasida belgilangan maqsad va vazifalar ijrosini ta’minlash maqsadida sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi tasdiqlandi. .

XXI asr ta’lim tizimi uchun sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari nafaqat innovatsiya balki ta’lim jarayonning asosiy qismiga aylanishi bilan ajralib turadi. SI platformalari o‘quvchilarning bilim olish jarayonini individualizatsiya qilishi, o‘rganish motivatsiyasini oshirishi va zamonaviy qobiliyatlarni shakllantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Ta’limda sun’iy intellekt yordamida milliy identitetni shakllantirish masalasi ham dolzarbligicha qolmoqda, chunki raqamli media, global pedagogik tendensiyalar va yangi texnologiyalar yoshlarning qadriyatlari va o‘zlikni anglashiga bevosita ta’sir etmoqda.

Milliy identitet — bu shaxsning o‘z millatiga mansubligini anglash, tarixiy xotira, til, madaniyat va qadriyatlarga sadoqat asosida shakllanuvchi ijtimoiy-psixologik jarayondir. Zamonaviy pedagogikada bu jarayonni kuchaytirish uchun innovatsion vositalardan foydalanish zarur. Maktabgacha yosh davri — shaxsning identitet asoslari shakllanadigan eng muhim bosqich hisoblanadi. 3–7 yosh oralig‘ida bola o‘z oilasi, tili, urf-odati va madaniy muhiti bilan emotsional bog‘lanish hosil qiladi. Shu davrda berilgan ta’sirlar keyingi ijtimoiylashuv jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur yoshdagi bolalarda quyidagi asosiy rivojlanish sohalari belgilangan:

1. Jismoniy rivojlanish
2. Ijtimoiy-hissiy rivojlanish
3. Nutq, muloqot, o‘qish va yozish ko‘nikmalari

4. Bilish jarayonlari
5. Ijodiy rivojlanish

Milliy identitet ushbu barcha sohalar kesimida integrativ tarzda shakllanadi. Sun’iy intellekt texnologiyalari esa mazkur sohalarni qo‘llab-quvvatlovchi innovatsion vosita sifatida xizmat qilishi mumkin.

Sun’iy intellekt texnologiyalarini maktabgacha ta’lim jarayoniga moslashtirish orqali milliy qadriyatlarni bolaga yoshiga mos, vizual, eshitish va o‘yin shaklida yetkazish mumkin. Davlat dasturiga ko‘ra, maktabgacha yoshdagi bola o‘z fikrini sodda va ravon ifoda eta olishi, ona tilidagi so‘z boyligini kengaytirishi lozim. Shu asnosida SI asosidagi ovozni aniqlash dasturi orqali bolalarning talaffuzi eshitiladi va to‘g‘ri variant audio shaklda qaytariladi. Milliy maqol, tez aytish va ertak qahramonlari ishtirokidagi interaktiv savol-javob mashg‘ulotlari tashkil etiladi. Dastur bolaning yoshiga mos lug‘at darajasini aniqlab, individual topshiriq beradi. Yuqorida sanalgan jihatlar bolada DMT talablari bo‘yicha ona tiliga hurmat va qiziqish shakllantiradi, milliy nutqiy madaniyat asoslari mustahkamlanadi, muloqot kompetensiyasi rivojlanadi

Yana bir davlat talabi bo‘yicha bola o‘zini jamiyat a’zosi sifatida his etishi, ijobiy xulq-atvor me’yorlarini egallashi zarur. Bu jarayonda ham SI yordamida yaratilgan interaktiv ertaklarda halollik, kattalarga hurmat, do‘stlik kabi milliy qadriyatlar syujet asosiga qo‘yiladi. Bola tanlov qilgan vaziyatga qarab, dastur ijobiy yoki muhokamali natija beradi. Mashg‘ulot yakunida tarbiyachi bilan suhbat tashkil etiladi. Sun’iy intellekting ko‘rsatayotgan ushbu yordami ham talablar bo‘yicha axloqiy tasavvurlar kengayishiga xizmat qiladi, milliy xulq me’yorlariga ijobiy munosabat shakllanadi, empatiya va hamkorlik ko‘nikmalari rivojlanadi. Bundan tashqari bilish jarayonlarida milliy muhitni raqamli modellashtirish ham muhim hisoblanadi. Davlat dasturida atrof-muhit bilan tanishish, tarixiy-madaniy meros haqida boshlang‘ich tasavvurlar berish belgilangan. Demak, bu yo‘nalish doirasida SI asosida milliy obidalar, xalq hunarmandchiligi va an’anaviy turmush elementlari 3D vizual ko‘rinishda namoyish etiladi. Bola virtual muhitda milliy buyumlarni tanib, ularning vazifasini moslashtirish o‘yinida qatnashadi. Dastur bolaning javoblarini kuzatib, murakkablik darajasini

moslashtiradi. Bu esa jarayobda DMT talablari yuzasidan Milliy meros haqida dastlabki tasavvurlar shakllanishida, tafakkur va kuzatuvchanlik rivojlanishida, bilishga qiziqish ortishida katta ko‘mak vositasini bajaradi. Yuqorida qayd etib kelinayotgan talablardan yana biri hisoblangan ijodiy rivojlanish sohasida SI imkoniyatlarini qo’llash ham mumkin. Davlat dasturiga ko‘ra, bola tasviriy faoliyat, musiqa va dramatizatsiya orqali o‘zini ifoda etishi kerak. Bu nuqtada yordamga keladigan SI milliy naqsh elementlarini tanlash va ranglash bo‘yicha interaktiv dastur taqdim etadi. Milliy kuy ostida harakatlarni takrorlashni aniqlovchi harakat sensori, raqamli ertak sahnalashtirish moduli singari imkoniyatlarni ham yaratadi. Davlat talabiga mos natija esa: Birinchidan, estetik did shakllanadi; ikkinchidan, milliy san’atga qiziqish ortadi, uchinchidan mustaqil ijod qilish faollashadi. Shu nuqtai nazardan, metodik yondashuv talablarini ham yoddan chiqarmaslik lozim. Davlat MTT dasturiga mos ravishda SI vositalari:

- tarbiyachining rahbarligi ostida qo‘llanilishi;
- sanitariya-gigiyena me’yorlariga rioya etilishi;
- kun tartibiga mos ravishda qisqa muddatli faoliyat shaklida tashkil etilishi;
- an’anaviy o‘yin va jonli muloqotni to‘liq almashtirmasligi kerak.

Xulosa o‘rnida aytib o‘tish joizki, Davlat maktabgacha ta’lim dasturi kompetensiyalariga integratsiyalashgan sun’iy intellekt texnologiyalari tarbiyalanuvchilarda milliy identitetni shakllantirishning zamonaviy va samarali vositasiga aylanishi mumkin. Ona tilini rivojlantirish, milliy qadriyatlarni singdirish, tarixiy-madaniy muhitni modellashtirish hamda ijodiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlash orqali maktabgacha yoshdayoq milliy o‘zlikning mustahkam poydevori yaratiladi. Kelgusida davlat dasturi asosida milliy kontentga ega maxsus pedagogik **SI** platformalarini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmanov O. Maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy qadriyatlarni shakllantirish metodikasi. Toshkent: Pedagogika, 2020.
2. Karimova L. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar maktabgacha ta’limda. Toshkent: Fan va Ta’lim, 2022.

3. National Association for the Education of Young Children (NAEYC). Technology and Interactive Media in Early Childhood Programs. Washington, DC, 2020.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-iyuldagi PF-6092-sonli Farmoni. “Maktabgacha ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturi”. Toshkent, 2020.

5. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. “Ilk qadam” davlat maktabgacha ta’lim dasturi (3–7 yosh). Toshkent, 2021.

6. Raxmonov D. Milliy identitet va maktabgacha yoshdagi tarbiya: nazariya va amaliyot. Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

7. Salimov T., & Mirzaev, S. Pedagogik innovatsiyalar va interaktiv o‘yinlar maktabgacha ta’limda. Toshkent: O‘qituvchi, 2021.

8.

LINUX VA WINDOWS OPERATSION TIZIMLARIDA AI TEXNOLOGIYALARINING INTEGRATSION IMKONIYATLARI

Irodaxon Dilshod qizi

Andijon davlat universiteti

“Kompyuter injiniringi” kafedrasi

Katta o‘qituvchisi Xabibullayeva

irishikramova@gmail.com

+998998976001

Annotatsiya. Mazkur maqolada Linux va Windows operatsion tizimlarida sun’iy intellekt texnologiyalarining integratsion imkoniyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda AI texnologiyalarining operatsion tizimlar bilan uyg‘unlashuvi, mashinaviy o‘qitish algoritmlarining qo‘llanilishi, integratsion platformalarning funksional imkoniyatlari hamda operatsion tizim xavfsizligini ta’minlashdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, intellektual avtomatlashtirish jarayonlari, resurslarni aqlli boshqarish va kiberxavfsizlikni kuchaytirishning zamonaviy mexanizmlari tahlil qilingan. Maqola natijalari AI texnologiyalarining operatsion

tizimlar samaradorligini oshirish hamda raqamli transformatsiya jarayonlarini jadallashtirishdagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt texnologiyalari, Linux operatsion tizimi, Windows operatsion tizimi, integratsion platformalar, mashinaviy o‘qitish (Machine Learning), operatsion tizim xavfsizligi, intellektual avtomatlashtirish.

Kirish. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida sun’iy intellekt (AI) texnologiyalari zamonaviy operatsion tizimlarning ajralmas tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, Linux va Windows operatsion tizimlarida AI asosidagi funksiyalarni integratsiya qilish dasturiy ta’minot samaradorligini oshirish, foydalanuvchi faoliyatini tahlil qilish, tizim xavfsizligini mustahkamlash hamda avtomatlashtirilgan boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Hozirgi raqamli transformatsiya sharoitida operatsion tizimlar nafaqat texnik platforma, balki intellektual boshqaruv muhiti sifatida ham shakllanmoqda.

Bugungi kunda AI texnologiyalari yordamida operatsion tizimlarda jarayonlarni optimallashtirish, resurslarni aqlli boshqarish, kiberxavfsizlikni ta’minlash, foydalanuvchi odatlarini prognozlash va tizim diagnostikasini avtomatlashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Linux operatsion tizimi ochiq kodli arxitekturasi sababli sun’iy intellekt modellarini moslashtirish va server infratuzilmalarida qo‘llash uchun qulay muhit yaratadi. Windows operatsion tizimi esa foydalanuvchi interfeysi, bulutli xizmatlar va AI yordamchilari bilan integratsiyalashganligi orqali keng amaliy imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu holat ikki platformaning AI bilan ishlashdagi texnologik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Maqolada Linux va Windows operatsion tizimlarida sun’iy intellekt texnologiyalarining integratsion imkoniyatlari, ularning funksional afzalliklari, xavfsizlik mexanizmlari, avtomatlashtirish jarayonlari hamda foydalanuvchi tajribasini takomillashtirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, AI asosidagi tizimlarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya muhitidagi istiqbollari va ularni amaliyotga joriy etishning texnologik jihatlari ilmiy asosda yoritiladi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari zamonaviy axborot tizimlarining muhim tarkibiy qismiga aylanib, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish hamda intellektual boshqaruv jarayonlarini amalga oshirish imkonini bermoqda. AI texnologiyalari tarkibiga mashinaviy o‘qitish, neyron tarmoqlar, tabiiy tilni qayta ishlash, kompyuter ko‘rish va ekspert tizimlari kabi yo‘nalishlar kiradi. Ushbu texnologiyalar dasturiy ta’minot va operatsion tizimlar bilan integratsiyalashgan holda tizim samaradorligini oshirish, foydalanuvchi faoliyatini tahlil qilish va xavfsizlikni kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Linux operatsion tizimi sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish uchun eng qulay platformalardan biri hisoblanadi. Bunga uning ochiq kodli (open-source) arxitekturasi, moslashuvchanligi va yuqori darajadagi xavfsizlik imkoniyatlari sabab bo‘ladi. Linux yadrosi foydalanuvchilarga tizimni chuqur darajada sozlash, AI modellarini optimallashtirish va server infratuzilmalarini samarali boshqarish imkonini beradi. Shu sababli ko‘plab AI platformalari va kutubxonalari, jumladan TensorFlow, PyTorch, Keras va OpenCV kabi tizimlar Linux muhitida keng qo‘llaniladi.

Linux operatsion tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarining integratsiyasi asosan bulutli hisoblash, ma’lumotlar markazlari, superkompyuterlar va DevOps infratuzilmalarida namoyon bo‘ladi. AI algoritmlari yordamida server yuklamalarini avtomatik taqsimlash, resurslardan oqilona foydalanish, tarmoq faoliyatini monitoring qilish va kiberxavfsizlik tahdidlarini oldindan aniqlash imkoniyatlari yaratilmoqda. Ayniqsa, Linux asosidagi serverlar katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash va parallel hisoblash jarayonlarida yuqori samaradorlikni ta’minlaydi.

Shuningdek, Linux tizimlarida AI asosidagi xavfsizlik mexanizmlaridan foydalanish tobora kengaymoqda. Intellektual monitoring tizimlari zararli dasturlarni aniqlash, tarmoq hujumlarini prognozlash va foydalanuvchi faoliyatidagi anomal holatlarni tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa axborot xavfsizligini ta’minlashda Linux operatsion tizimining texnologik ustunligini oshiradi. Shu bilan birga, AI texnologiyalarining Linux bilan integratsiyasi robototexnika, IoT qurilmalari va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining rivojlanishiga ham xizmat qilmoqda.

Windows operatsion tizimi zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida eng keng tarqalgan platformalardan biri bo‘lib, foydalanuvchilar uchun qulay interfeys, ko‘p funksionallik va keng dasturiy moslashuv imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu operatsion tizim korporativ boshqaruv, ta’lim, biznes, multimedia va dasturlash jarayonlarida keng qo‘llaniladi. So‘nggi yillarda Windows tizimiga sun’iy intellekt texnologiyalarining faol integratsiya qilinishi uning funksional imkoniyatlarini yanada kengaytirdi hamda intellektual boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Windows operatsion tizimida AI texnologiyalaridan foydalanish foydalanuvchi faoliyatini tahlil qilish, tizim samaradorligini optimallashtirish, xavfsizlikni kuchaytirish va avtomatlashtirilgan xizmatlarni tashkil etishda muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, virtual yordamchilar, ovozli boshqaruv, aqlli qidiruv tizimlari va adaptiv interfeyslar AI asosida ishlaydi. Bu texnologiyalar foydalanuvchi ehtiyojlarini oldindan aniqlash, tizim resurslarini samarali boshqarish hamda ish jarayonlarini tezlashtirish imkonini beradi.

Windows platformasida sun’iy intellekt integratsiyasi ko‘pincha bulutli texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan holda amalga oshiriladi. Masalan, AI asosidagi xizmatlar ma’lumotlarni real vaqt rejimida qayta ishlash, avtomatik tarjima, matnni tahlil qilish, yuzni aniqlash va kiberxavfsizlik monitoringini amalga oshiradi. Bundan tashqari, Windows tizimida mashinaviy o‘qitish modellarini ishlab chiqish va sinovdan o‘tkazish uchun maxsus dasturiy muhitlar ham mavjud bo‘lib, ular dasturchilar va tadqiqotchilar uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Operatsion tizim xavfsizligini ta’minlashda ham AI texnologiyalarining o‘rni katta hisoblanadi. Intellektual xavfsizlik tizimlari zararli dasturlarni aniqlash, fishing hujumlarini bloklash va foydalanuvchi faoliyatidagi shubhali holatlarni avtomatik tahlil qilish imkonini beradi. Natijada Windows operatsion tizimining barqarorligi va himoyalanganlik darajasi ortadi.

Windows operatsion tizimida AI texnologiyalarining integratsiyasi ta’lim, tibbiyot, sanoat va biznes jarayonlarida raqamli transformatsiyani jadallashtirmoqda.

Bu esa kelajakda yanada aqlli, moslashuvchan va avtomatlashtirilgan operatsion tizimlarni yaratish uchun muhim texnologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Integratsion platformalar zamonaviy axborot tizimlarida turli dasturiy vositalar, ma’lumotlar bazalari va texnologik xizmatlarni yagona muhitda birlashtirishga xizmat qiluvchi muhim infratuzilma hisoblanadi. Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi natijasida bunday platformalar operatsion tizimlar, bulutli xizmatlar, analitik modullar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari bilan integratsiyalashgan holda faol qo‘llanilmoqda. Ayniqsa, Linux va Windows muhitlarida AI asosidagi integratsion platformalar ma’lumotlarni qayta ishlash tezligini oshirish, tizimlararo moslashuvchanlikni ta’minlash hamda resurslarni samarali boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Integratsion platformalar yordamida turli dasturiy modullar o‘zaro bog‘lanib, katta hajmdagi ma’lumotlarni markazlashgan tarzda qayta ishlash imkoniyati yaratiladi. Bunday platformalar API texnologiyalari, bulutli servislar, virtualizatsiya va konteynerlash mexanizmlariga asoslanadi. Natijada sun’iy intellekt tizimlarini operatsion tizimlarga integratsiya qilish jarayoni soddalashadi va dasturiy muhitning moslashuvchanligi ortadi. Hozirgi kunda Docker, Kubernetes, TensorFlow, Azure AI va boshqa platformalar AI modellarini Linux hamda Windows tizimlarida samarali ishlatish imkonini bermoqda.

Mashinaviy o‘qitish (Machine Learning) esa sun’iy intellektning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, kompyuter tizimlariga ma’lumotlar asosida mustaqil ravishda o‘rganish va qaror qabul qilish imkonini beradi. Ushbu texnologiya algoritmlar yordamida ma’lumotlarni tahlil qiladi, qonuniyatlarni aniqlaydi va prognozlash jarayonlarini amalga oshiradi. Mashinaviy o‘qitish tizimlari foydalanuvchi faoliyatini tahlil qilish, kiberxavfsizlikni ta’minlash, ovoz va tasvirni aniqlash, avtomatik tarjima hamda aqlli tavsiya tizimlarini yaratishda keng qo‘llaniladi.

Machine Learning texnologiyalari Linux va Windows operatsion tizimlarida turli dasturiy vositalar orqali integratsiyalashadi. Linux muhitida mashinaviy o‘qitish ko‘proq serverlar, superkompyuterlar va ilmiy tadqiqot markazlarida qo‘llansa,

Windows tizimida foydalanuvchi interfeysi va amaliy dasturlar bilan uyg‘unlashgan holda ishlatiladi. Bu esa AI texnologiyalarining nafaqat texnik infratuzilmada, balki kundalik foydalanuvchi faoliyatida ham samarali qo‘llanishini ta’minlaydi.

Bugungi raqamli transformatsiya jarayonida integratsion platformalar va mashinaviy o‘qitish texnologiyalari operatsion tizimlarning intellektual imkoniyatlarini kengaytiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ularning rivojlanishi kelajakda aqlli boshqaruv, avtomatlashtirilgan tahlil va yuqori darajadagi kiberxavfsizlik tizimlarini yaratishga xizmat qiladi.

Operatsion tizim xavfsizligi zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlarining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, foydalanuvchi ma’lumotlarini himoya qilish, tizim barqarorligini saqlash hamda ruxsatsiz kirishlarning oldini olishga xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan bir qatorda kiberxavfsizlik tahdidlari ham murakkablashib bormoqda. Shu sababli Linux va Windows operatsion tizimlarida sun’iy intellekt asosidagi xavfsizlik mexanizmlaridan foydalanish dolzarb masalaga aylangan. AI texnologiyalari zararli dasturlarni aniqlash, tarmoqdagi anomal holatlarni monitoring qilish va avtomatik himoya choralarini ishlab chiqishda yuqori samaradorlikni ta’minlamoqda.

Operatsion tizim xavfsizligida mashinaviy o‘qitish algoritmlari muhim o‘rin tutadi. Ushbu algoritmlar foydalanuvchi faoliyatini tahlil qilib, odatiy bo‘lmagan harakatlarni aniqlaydi va ehtimoliy xavf haqida tizimga signal beradi. Masalan, fishing hujumlari, zararli fayllar, tarmoq orqali noqonuniy kirish urinishlari yoki virusli dasturlar AI yordamida tezkor ravishda aniqlanishi mumkin. Natijada operatsion tizimlarning himoyalanganlik darajasi ortadi va ma’lumotlar xavfsizligi ta’minlanadi.

Linux operatsion tizimida xavfsizlik ko‘proq ochiq kodli arxitektura, foydalanuvchi huquqlarini qat’iy boshqarish va server xavfsizligi orqali namoyon bo‘ladi. AI texnologiyalari esa tizim loglarini avtomatik tahlil qilish, hujumlarni prognozlash va xavfsizlik siyosatini optimallashtirish imkonini beradi. Windows operatsion tizimida esa intellektual antivirus tizimlari, biometrik autentifikatsiya va bulutli xavfsizlik xizmatlari AI bilan integratsiyalashgan holda ishlaydi. Bu foydalanuvchilar uchun qulay va ishonchli himoya muhitini yaratadi.

Intellektual avtomatlashtirish esa sun’iy intellekt yordamida turli jarayonlarni inson aralashuvisiz boshqarish va optimallashtirishni anglatadi. Operatsion tizimlarda bunday avtomatlashtirish tizim resurslarini boshqarish, dasturlarni yangilash, ma’lumotlarni zaxiralash va texnik diagnostika jarayonlarida keng qo‘llaniladi. AI algoritmlari tizim yuklamasini tahlil qilib, protsessor, xotira va tarmoq resurslarini optimal taqsimlaydi. Natijada tizim ishlash tezligi oshadi va energiya sarfi kamayadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalarining Linux va Windows operatsion tizimlariga integratsiyasi zamonaviy axborot tizimlarining samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Linux operatsion tizimi ochiq kodli arxitekturasi va moslashuvchanligi bilan AI modellarini ishlab chiqish hamda server infratuzilmalarida qo‘llash uchun qulay platforma sifatida namoyon bo‘lsa, Windows operatsion tizimi foydalanuvchi interfeysi, bulutli servislar va intellektual xizmatlar bilan integratsiyalashganligi orqali keng amaliy imkoniyatlarni taqdim etmoqda. Mashinaviy o‘qitish va integratsion platformalar yordamida tizim xavfsizligini ta’minlash, resurslarni avtomatik boshqarish va foydalanuvchi ehtiyojlarini prognozlash imkoniyatlari kengaymoqda. Shuningdek, AI asosidagi intellektual avtomatlashtirish texnologiyalari operatsion tizimlarni yanada aqlli, xavfsiz va moslashuvchan boshqaruv muhitiga aylantirmoqda. Kelajakda ushbu texnologiyalarni rivojlantirish raqamli transformatsiya, kiberxavfsizlik va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Stuart Russell, Peter Norvig. Artificial Intelligence: A Modern Approach. — Pearson Education, 2021.
2. Microsoft. Windows AI Platform Documentation. — 2025.
3. Linux Foundation. Linux System Administration and Security. — San Francisco, 2024.
4. Ian Goodfellow, Yoshua Bengio, Aaron Courville. Deep Learning. — MIT Press, 2022.
5. Google. TensorFlow Machine Learning Framework Guide. — 2025.

6. Red Hat. Enterprise Linux Security and Automation. — 2024.

7. IBM. Artificial Intelligence and Operating Systems Integration. — IBM Research Reports, 2023.

8. Docker. Containerization and AI Infrastructure. — 2024.

9. Kubernetes. Cloud Native AI Systems Management. — 2025.

THE REVOLUTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION: OPPORTUNITIES AND PROSPECTS

Zaripova Dilnavoz Jur'at qizi

Uzbekistan State World Languages University,

Foreign Language and Literature, 1st year Master's student

dilnavozzaripova6@gmail.com

Abstract: This article theoretically analyzes the integration of artificial intelligence (AI) technologies into the education system, examining its key opportunities and future prospects. Based on existing scholarly literature, the article explores the impact of adaptive learning systems, automated assessment tools, and AI-powered chatbots on educational effectiveness. Furthermore, the challenges arising from the integration of AI into the educational process are identified, and pedagogical recommendations for addressing them are proposed.

Keywords: artificial intelligence, education, adaptive learning systems, digital transformation, innovative educational technologies, personalization, ChatGPT.

Introduction

In the 21st century, artificial intelligence (AI) technologies are rapidly permeating all areas of human life, and the education system is no exception. Traditional teaching methods are increasingly being supplemented by digital and intelligent systems. As Holmes, Bialik, and Fadel argue, artificial intelligence is entering the field of education not merely as a new tool, but as an entirely new pedagogical paradigm [Holmes et al., 2019: 14].

Roll and Wylie, in their seminal study, analyzed the role of AI in education from a historical perspective and demonstrated that the field is developing along two parallel

trajectories — an evolutionary path (refining current practices) and a revolutionary path (fundamentally transforming education) [Roll, Wylie, 2016: 583]. This article analyzes precisely these two dimensions — the current opportunities and future prospects of AI — on the basis of existing scholarly literature.

Key Opportunities of Artificial Intelligence in Education

1. Personalized Learning. One of the most significant opportunities of AI in education is its capacity to create individualized learning environments tailored to each learner's knowledge level, pace, and needs. As Luckin and colleagues have noted, adaptive learning systems enable real-time personalized feedback to students — a process that is virtually impossible to achieve in a traditional classroom setting [Luckin et al., 2016: 34].

2. Automated Assessment and Feedback. AI-powered assessment systems analyze students' written work quickly and objectively. This frees teachers from routine checking tasks, allowing them to devote more time to the creative and analytical aspects of their professional work. According to a recent study published in Frontiers in Education, AI-based assessment systems can reduce teachers' workload by up to 40% [Crompton, Burke, 2023: 7].

3. Virtual Teachers and Chatbots. Large language models such as ChatGPT and Google Gemini can function as virtual tutors, consultants, and language practice partners in the learning process. For foreign language learners in particular, conversing with chatbots creates conditions that closely approximate authentic language environments, thereby contributing to the development of communicative competencies [Popenici, Kerr, 2017: 6].

4. Content Creation and Automation. AI technologies assist teachers in rapidly generating high-quality tests, visual materials, lesson plans, and interactive assignments. This process not only saves teachers' time, but also provides opportunities to enhance the overall quality of educational materials [Holmes et al., 2019: 56].

Challenges and Limitations

The widespread application of AI technologies in education also brings a number of serious challenges. First, the issue of digital inequality — not all students in

developing countries and rural areas have equal access to modern technologies. Second, the problem of academic integrity is becoming more acute: improper use of AI tools by students can lead to plagiarism and a decline in independent thinking skills [Baidoo-Anu, Owusu Ansah, 2023: 9]. Third, personal data security and ethical issues remain unresolved.

Popenici and Kerr identify excessive technological dependency as one of the most critical risks of AI in education. When students habitually turn to AI for every question, this weakens their capacity for independent thinking, critical analysis, and problem-solving [Popenici, Kerr, 2017: 8].

Practical Recommendations

Based on the analysis of the literature, the following recommendations are proposed:

1. Educational institutions should develop a phased strategy for integrating AI technologies. It is advisable to begin with auxiliary tools and gradually transition to fully adaptive systems.
2. Systematic professional development programs should be implemented to enhance teachers' AI literacy. Educators must understand not only how to operate the tools, but also their pedagogical opportunities and limitations.
3. Clear ethical guidelines and boundaries for AI use in the educational process must be established and communicated to students.
4. To address digital inequality, state programs should be developed to provide affordable or free access to technological resources and internet connectivity.
5. Investment in the development of local AI educational platforms capable of operating in the Uzbek language and cultural context is a promising strategic direction.

CONCLUSION

Artificial intelligence technologies have the potential to bring about a genuine revolution in the education system. Through personalized learning, real-time assessment, virtual teachers, and intelligent content creation tools, AI can overcome many of the limitations of traditional education. However, to ensure effective use of these technologies, particular attention must be paid to reducing digital inequality, maintaining academic integrity, and developing students' independent thinking skills.

An analysis of the existing scholarly literature demonstrates that the success of AI in education depends not only on the technology itself, but on the pedagogical purposes for which it is applied. For this reason, hybrid teaching models based on human–AI collaboration are expected to remain the most promising direction in the years ahead [Roll, Wylie, 2016: 595].

REFERENCES

1. Baidoo-Anu D., Owusu Ansah L. Education in the Era of Generative Artificial Intelligence (AI): Understanding the Potential Benefits of ChatGPT in Promoting Teaching and Learning // Journal of AI. – 2023. – Vol. 7, No. 1. – P. 52–62.

2. Crompton H., Burke D. Artificial Intelligence in Higher Education: The State of the Field // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2023. – Vol. 20, No. 1. – Article 22.

3. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 172 p.

4. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L.B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson, 2016. – 96 p.

5. Popenici S.A.D., Kerr S. Exploring the Impact of Artificial Intelligence on Teaching and Learning in Higher Education // Research and Practice in Technology Enhanced Learning. – 2017. – Vol. 12, No. 1. – Article 22.

6. Roll I., Wylie R. Evolution and Revolution in Artificial Intelligence in Education // International Journal of Artificial Intelligence in Education. – 2016. – Vol. 26, No. 2. – P. 582–599.

SUN’IY INTELLEKTNING INFORMATIKA FANIDAGI PEDAGOGIK IMKONIYATLARI VA SALBIY JIHATLARI

Kodirov Akbar Shuxratovich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

"Matematika va amaliy matematika" kafedrasi katta o'qituvchisi

E-mail: akbar2005ak@gmail.com

ORSID: 0000-0002-3656-5770

Malika Qahromonova Jamil qizi
Shahrisabz davlat pedagogika institute
Matematika va Informatika sirtqi ta’lim 403-guruh talabasi
E-mail: qahromonovamalika112@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada informatika fanida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati, uning ta’lim sifatiga ta’siri, o‘quvchilarning bilim olish jarayonidagi qulayliklari hamda ayrim salbiy jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi platformalarning o‘quv jarayonidagi o‘rni va kelajak istiqbollari yoritilgan. Maqolada zamonaviy ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan oqilona foydalanish masalalari ilmiy asosda bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, informatika, ta’lim texnologiyalari, raqamli ta’lim, avtomatlashtirish, innovatsiya, elektron ta’lim, ChatGPT.

Аннотация:В данной статье анализируется значение использования технологий искусственного интеллекта в преподавании информатики, их влияние на качество образования, преимущества для учащихся, а также некоторые отрицательные стороны. Освещается роль платформ, основанных на искусственном интеллекте, в образовательном процессе и перспективы их дальнейшего развития.

Ключевые слова:Искусственный интеллект, информатика, образовательные технологии, цифровое образование, автоматизация, инновации, электронное обучение.

Abstract: This article analyzes the importance of using artificial intelligence technologies in computer science education, their impact on educational quality, advantages for students, and some negative aspects. The role of AI-based platforms in the learning process and future prospects are also discussed.

Keywords: Artificial intelligence, computer science, educational technologies, digital education, automation, innovation, e-learning**.**

XXI asr axborot texnologiyalari va raqamli transformatsiya asri sifatida insoniyat taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Ayniqsa, sun’iy intellekt (Artificial Intelligence — AI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi iqtisodiyot, tibbiyot, sanoat,

transport va ta’lim kabi ko‘plab sohalarda tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Bugungi kunda sun’iy intellekt inson faoliyatini avtomatlashtirish, katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish, murakkab muammolarni yechish hamda qaror qabul qilish jarayonlarida muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Ta’lim tizimi ham ushbu texnologik o‘zgarishlardan chetda qolmayapti. Xususan, informatika fanini o‘qitishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Informatika fani axborot texnologiyalarining nazariy va amaliy asoslarini o‘rganuvchi fan bo‘lgani sababli, unda sun’iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish boshqa fanlarga nisbatan ancha samarali natijalarni bermoqda.

Hozirgi davrda ChatGPT, Google Gemini, Microsoft Copilot, DeepSeek kabi generativ sun’iy intellekt tizimlari o‘quvchilarga dasturlash tillarini o‘rganish, algoritmlar yaratish, ma’lumotlar bazasi bilan ishlash hamda murakkab kodlarni tahlil qilishda katta yordam bermoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida o‘quvchilar qisqa vaqt ichida katta hajmdagi ma’lumotlarni o‘zlashtirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Dunyo miqyosida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ham sun’iy intellektning ta’limdagi o‘rnini tasdiqlaydi. UNESCO tashkilotining ma’lumotlariga ko‘ra, rivojlangan davlatlarning aksariyat universitetlarida sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quv jarayoniga bosqichma-bosqich integratsiya qilinmoqda. Ayniqsa, adaptiv ta’lim tizimlari, aqlli elektron platformalar va virtual yordamchilar ta’lim sifatini oshirishda samarali vosita sifatida qo‘llaniladi.

Hozirgi zamonaviy ta’lim tizimida informatika fani raqamli texnologiyalar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan eng muhim fanlardan biri hisoblanadi. Ushbu fan orqali o‘quvchilarda algoritmik tafakkur, dasturlash ko‘nikmalari, axborot xavfsizligi, ma’lumotlar bazasi bilan ishlash hamda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kompetensiyalari shakllantiriladi. Shu sababli sun’iy intellekt texnologiyalarining informatika faniga integratsiya qilinishi ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Sun’iy intellekt informatika fanida nafaqat o‘qitish vositasi, balki amaliy tadqiqot obyekti sifatida ham qo‘llaniladi. Bugungi kunda maktab, kollej va oliy ta’lim

muassasalarida sun’iy intellekt asoslari, mashinali o‘qitish (Machine Learning), neyron tarmoqlar (Neural Networks), tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing) kabi yo‘nalishlar informatika fanining tarkibiy qismiga aylanib bormoqda.

Sun’iy intellektning yana bir muhim jihati — adaptiv ta’lim tizimlarini yaratishidir. An’anaviy ta’limda barcha o‘quvchilarga bir xil metod asosida bilim beriladi. AI texnologiyalari esa har bir o‘quvchining bilim darajasi, qiziqishi va o‘zlashtirish tezligini tahlil qilib, individual o‘quv dasturini tavsiya etadi.

Ta’lim sifatining oshishi. Sun’iy intellekt texnologiyalarining eng muhim afzalliklaridan biri ta’lim sifatini oshirishidir. Informatika fanida murakkab mavzularni oddiy va tushunarli shaklda tushuntirish o‘quvchilarning bilimlarni tezroq o‘zlashtirishiga yordam beradi.

Masalan:

- algoritmlar ishlash jarayonining vizual ko‘rinishda tushuntirilishi;
- dasturlash kodlarini bosqichma-bosqich tahlil qilish;
- ma’lumotlar bazasi bilan ishlashni virtual simulyatsiyalar orqali ko‘rsatish;
- kiberxavfsizlik tahdidlarini amaliy misollar asosida tushuntirish mumkin.

Sun’iy intellekt asosidagi platformalar o‘quvchilarning xatolarini tezkor aniqlaydi va ularni tuzatish bo‘yicha tavsiyalar beradi. Bu esa o‘quvchilar bilimini mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi.

Individual ta’lim imkoniyatlari. An’anaviy ta’lim tizimida barcha o‘quvchilar bir xil metod asosida o‘qitiladi. Biroq har bir o‘quvchining bilim darajasi, qobiliyati va o‘zlashtirish tezligi turlicha bo‘ladi. Sun’iy intellekt texnologiyalari aynan shu muammoni hal qilish imkonini bermoqda.

AI asosidagi adaptiv ta’lim tizimlari:

- o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qiladi;
- xatolarni aniqlaydi;
- individual topshiriqlar tavsiya etadi;
- murakkablik darajasini avtomatik moslashtiradi.

O‘qituvchilar ishining yengillashuvi. Sun’iy intellekt pedagoglar faoliyatida ham muhim yordamchi vosita sifatida qo‘llanilmoqda. O‘qituvchilar ko‘plab texnik va takrorlanuvchi vazifalarni AI tizimlari orqali avtomatlashtirishi mumkin.

Masalan:

- testlarni avtomatik tekshirish;
- elektron jurnal yuritish;
- o‘quvchilar natijalarini statistik tahlil qilish;
- dars ishlanmalarini tayyorlash;
- taqdimot va interaktiv materiallar yaratish jarayonlari avtomatlashtirilmoqda.

Bu esa pedagoglarga vaqtni tejash va ko‘proq ijodiy-pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanish imkonini beradi.

Masofaviy ta’lim samaradorligining oshishi. Pandemiya davridan boshlab onlayn ta’lim tizimlariga talab sezilarli darajada oshdi. Sun’iy intellekt texnologiyalari masofaviy ta’limni samarali tashkil etishda muhim rol o‘ynamoqda.

AI asosidagi platformalar orqali:

- virtual o‘qituvchilar;
- aqlli chatbotlar;
- avtomatik tarjima tizimlari;
- ovozli yordamchilar faoliyat yuritmoqda.

Masalan, chatbotlar o‘quvchilarning savollariga 24/7 rejimida javob bera oladi. Bu esa o‘quvchilarga istalgan vaqtda yordam olish imkonini yaratadi.

Raqamli kompetensiyalarning rivojlanishi. Sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning zamonaviy raqamli kompetensiyalarini rivojlantiradi. Ayniqsa:

- algoritmik tafakkur;
- tahliliy fikrlash;
- ma’lumotlar bilan ishlash;
- dasturlash;
- kiberxavfsizlik bo‘yicha bilimlar shakllanadi.

Bu ko‘nikmalar esa kelajakdagi IT mutaxassislarini tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Inklyuziv ta’lim imkoniyatlari. Sun’iy intellekt texnologiyalari imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ham ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Masalan:

- ovozli yordamchilar;
- matnni ovozga aylantirish tizimlari;
- avtomatik tarjima;
- subtitr tizimlari maxsus ehtiyojga ega o‘quvchilar uchun qulay muhit yaratadi.

Natijada ta’lim tizimida teng imkoniyatlarni yaratish jarayoni kuchaymoqda.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim tizimiga keng joriy etilishi ko‘plab ijobiy natijalarni bermoqda. Biroq ushbu texnologiyalardan noto‘g‘ri yoki nazoratsiz foydalanish ayrim muammolarni ham yuzaga keltiradi. Ayniqsa, informatika fanida sun’iy intellektdan haddan tashqari foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va amaliy ko‘nikmalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Mustaqil fikrlashning pasayishi. Sun’iy intellektning asosiy salbiy .jihatlaridan biri — o‘quvchilarning tayyor javoblarga haddan tashqari o‘rganib qolishidir. Hozirgi kunda talabalar murakkab masalalarni mustaqil tahlil qilish o‘rniga AI platformalaridan tayyor javob yoki kod olishni afzal ko‘rmoqda.

Noto‘g‘ri va ishonchsiz ma’lumotlar xavfi. Sun’iy intellekt tizimlari har doim ham mutlaqo to‘g‘ri ma’lumot bermaydi. Ayrim hollarda AI noto‘g‘ri faktlar, xato kodlar yoki ishonchsiz ma’lumotlarni taqdim etishi mumkin**.**

Texnologiyalarga haddan tashqari bog‘liqlik. AI texnologiyalaridan muntazam foydalanish ayrim hollarda texnologik qaramlikni yuzaga keltirishi mumkin. O‘quvchilar barcha masalalarda AI yordamiga murojaat qilishga odatlanib qolishi ehtimoli mavjud.

Natijada:

- mustaqil izlanish kamayadi;
- kitob mutolaasi pasayadi;
- analitik tafakkur sustlashadi;

• ijodkorlik darajasi kamayadi.

Bu esa ta’limning asosiy maqsadi bo‘lgan mustaqil va kreativ fikrlovchi shaxsni shakllantirish jarayoniga salbiy ta’sir qiladi.

Ijtimoiy va psixologik muammolar. Sun’iy intellektning keng qo‘llanilishi ayrim psixologik muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Masalan:

• virtual muhitga haddan tashqari bog‘lanib qolish;

• insoniy muloqotning kamayishi;

• internet va texnologiyalarga qaramlik;

• stress va ruhiy charchoq holatlari kuzatilishi mumkin.

Ayniqsa yoshlar orasida real ijtimoiy munosabatlarning kamayishi jiddiy muammolardan biri sifatida baholanmoqda.

Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, kelajakda sun’iy intellekt asosidagi adaptiv platformalar an’anaviy ta’lim metodlarini sezilarli darajada o‘zgartiradi. O‘quvchilarning bilim darajasi, qiziqishi, psixologik holati va o‘zlashtirish tezligi AI tizimlari orqali tahlil qilinib, individual o‘quv dasturlari shakllantiriladi. Natijada har bir o‘quvchi o‘z imkoniyatiga mos ravishda bilim oladi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt texnologiyalari zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, informatika fanini o‘qitishda AI texnologiyalaridan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning bilim olish jarayonini soddalashtirish hamda zamonaviy raqamli kompetensiyalarni shakllantirishda katta аҳамият kasb etmoqda.

Maqola davomida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt:

• o‘quv jarayonini individuallashtirish;

• murakkab mavzularni interaktiv usulda tushuntirish;

• masofaviy ta’lim samaradorligini oshirish;

• o‘qituvchilar ishini avtomatlashtirish;

• dasturlash va algoritmik tafakkurni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduqodirov A.A. Ta’limda axborot texnologiyalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021. – 256 b.

2. Karimov U.B. Sun’iy intellekt va raqamli ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2023. – 198 b.

3. Holmatov B.X. Informatika fanini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitish metodikasi. – Samarqand, 2020. – 174 b.

4. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – MIT Press, 2019. – 775 p.

5. Google AI rasmiy platformasi – AI texnologiyalari va tadqiqotlari bo‘yicha ma’lumotlar.

6. Microsoft AI platformasi – ta’limda AI texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha manbalar.

7. UNESCO rasmiy sayti – ta’lim va sun’iy intellektga oid xalqaro hisobotlar.

SUN’IY INTELLEKT TEXNALOGIYALARI VA ULARNING AMALIY TADBIQI

Kasimova Yulduz Malikovna

Namangan davlat pedagogika instituti

Xorijiy tillar kafedrasi kattao‘qituvchisi

+998 99 817 08 68

E-mail : kasimovayulduz1977@gmail.com .

Mamasodiqova Gulnorakhon

Namangan Davlat Pedagogika Instituti

Xorijiy tillar kafedrasi bakalavr talabasi

E-mail:gulnoramamasodiqova@gmail.com

Tel +998878880227

Annotatsiya: Ushbu ishda bugungi kunda jadal rivojlanib borayotgan sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining fundamental asoslari, ularning turlari va jamiyatning turli sohalariga tatbiq etilish masalalari ko‘rib chiqiladi. Maqolada (yoki loyihada) mashinali o‘qitish, neyron tarmoqlari va tabiiy tilni qayta ishlash kabi yo‘nalishlarning texnik imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, SI texnologiyalarining tibbiyot, iqtisodiyot, ta’lim va sanoat sohalaridagi

real misollari va ularning ish unumdorligini oshirishdagi o‘rni yoritib berilgan. Tadqiqot davomida ushbu texnologiyalarni joriy etishdagi mavjud muammolar hamda kelajakdagi rivojlanish istiqbollariga alohida to‘xtalib o‘tilgan.

Kalitso‘zlar: Sun’iy intellekt, mashinali o‘qitish (Machine Learning), neyron tarmoqlari, algoritmlar, raqamli transformatsiya, avtomatlashtirish, innovatsion texnologiyalar.

Аннотация: В данной работе рассматриваются фундаментальные основы стремительно развивающихся технологий искусственного интеллекта (ИИ), их виды и вопросы внедрения в различные сферы жизни общества. В статье анализируются технические возможности таких направлений, как машинное обучение, нейронные сети и обработка естественного языка. Также представлены реальные примеры применения технологий ИИ в медицине, экономике, образовании и промышленности, освещена их роль в повышении производительности труда. В ходе исследования особое внимание уделено существующим проблемам внедрения данных технологий и перспективам их дальнейшего развития.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, Машинное обучение, Нейронные сети, Алгоритмы, Цифровая трансформация, Автоматизация, Инновационные технологии

Abstract: This topic examines the fundamental principles of rapidly evolving artificial intelligence (AI) technologies, their types, and the issues surrounding their implementation in various sectors of society. The article analyzes the technical capabilities of key areas such as machine learning, neural networks, and natural language processing. Furthermore, the study highlights real-world examples of AI applications in medicine, economics, education, and industry, emphasizing their role in increasing labor productivity. The research also specifically addresses the existing challenges in deploying these technologies and outlines future development perspectives.

Keywords: Artificial Intelligence, Machine Learning, Neural networks, Algorithms, Digital transformation, Innovative technologies.

Kirish

Bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalari jahon taraqqiyotining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Sun’iy intellekt inson tafakkuriga xos bo‘lgan fikrlash, tahlil qilish, o‘rganish va qaror qabul qilish kabi jarayonlarni kompyuter tizimlari orqali amalga oshirish imkonini beradi. Ushbu texnologiyalar sanoat, tibbiyot, ta’lim, iqtisodiyot, transport va axborot texnologiyalari kabi ko‘plab sohalarda keng qo‘llanilmoqda.

Hozirgi davrda sun’iy intellekt texnologiyalarining amaliy tadbiqi inson mehnatini yengillashtirish, ish unumdorligini oshirish hamda murakkab masalalarni tez va aniq hal etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, tibbiyotda kasalliklarni erta aniqlash, ta’limda aqlli o‘quv tizimlarini yaratish, sanoatda esa avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini rivojlantirishda sun’iy intellektdan samarali foydalanilmoqda. Mazkur maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining mohiyati, rivojlanish bosqichlari hamda ularning turli sohalardagi amaliy tadbiqi haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, ushbu texnologiyalarning afzalliklari, imkoniyatlari va kelajakdagi istiqbollari tahlil qilinadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari bugungi kunda ilm-fan va texnologiyaning eng tez rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ko‘plab olimlar sun’iy intellektning inson faoliyatidagi o‘rni, uning imkoniyatlari va amaliy qo‘llanilishi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib bormoqda. Tadqiqotlarda asosan sun’iy intellektning ta’lim, tibbiyot, iqtisodiyot va sanoat sohalaridagi samaradorligi yoritilgan. Jumladan, ayrim tadqiqotchilar sun’iy intellekt texnologiyalari inson mehnatini yengillashtirishi, murakkab hisob-kitoblarni tez bajarishi va katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish imkonini berishini ta’kidlaydi. Boshqa ilmiy ishlarda esa sun’iy intellektning ta’lim tizimiga kirib kelishi natijasida individual o‘qitish usullari rivojlanayotgani qayd etilgan. Tibbiyot sohasida olib borilgan tadqiqotlar sun’iy intellekt yordamida kasalliklarni erta aniqlash va tashxis qo‘yish samaradorligi oshayotganini ko‘rsatadi.[4]

[4] Karimov U. *Ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar*. — Toshkent, 2022.

Shuningdek, iqtisodiyot va biznes sohalarida sun’iy intellekt asosidagi avtomatlashtirilgan tizimlar ishlab chiqarish unumdorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, ayrim olimlar sun’iy intellekt texnologiyalarining salbiy jihatlariga ham e’tibor qaratadi. Xususan, ish o‘rinlarining qisqarishi, axborot xavfsizligi muammolari hamda inson omilining kamayishi kabi masalalar muhokama qilinmoqda.[5]

Umuman olganda, ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalari zamonaviy jamiyat taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi va uning amaliy qo‘llanilish doirasi tobora kengayib bormoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt texnologiyalari turli sohalarda samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimida sun’iy intellekt asosidagi platformalar o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, individual yondashuvni shakllantirish hamda masofaviy ta’lim sifatini yaxshilash imkonini bermoqda. Bu esa o‘quv jarayonining samaradorligini oshirib, vaqt va resurslarning tejalishiga xizmat qilmoqda.[6]

Tibbiyot sohasida sun’iy intellekt texnologiyalari kasalliklarni erta aniqlash, tahlil qilish va tashxis qo‘yishda yuqori aniqlikni ta’minlayotgani kuzatildi. Natijada davolash jarayonlari tezlashib, inson omilidan kelib chiqadigan xatolar kamaymoqda. Shu bilan birga, tibbiy ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonlari ham avtomatlashtirilmoqda.[7] Sanoat va iqtisodiyot sohalarida olib borilgan kuzatishlar sun’iy intellekt asosidagi avtomatlashtirilgan tizimlar ishlab chiqarish unumdorligini oshirishini ko‘rsatdi. Korxonalarda ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlari ancha soddalashgan. Bu esa iqtisodiy

---

[5] Bostrom N. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies.* — Oxford University Press, 2017.

[6] Karimov U. *Ta’limda raqamli texnologiyalar va innovatsiyalar*. — Toshkent, 2022.

[7] Topol E. Deep Medicine: How *Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human Again.* — New York, 2019.

samaradorlikni oshirishga yordam bermoqda. Biroq tadqiqot davomida ayrim muammolar ham aniqlangan. Jumladan, sun’iy intellekt texnologiyalarining keng qo‘llanilishi natijasida ayrim kasblarning avtomatlashtirilishi ish o‘rinlari qisqarishiga sabab bo‘lishi mumkin.[8] Bundan tashqari, axborot xavfsizligi va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish masalalari ham dolzarb muammo sifatida baholanmoqda.

Muhokama natijalariga ko‘ra, sun’iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun zamonaviy texnik infratuzilmani rivojlantirish, malakali mutaxassislarni tayyorlash hamda axborot xavfsizligini ta’minlash zarur. Kelajakda ushbu texnologiyalar jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biriga aylanishi kutilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt texnologiyalari zamonaviy jamiyat rivojining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ushbu texnologiyalar inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga kirib kelib, murakkab jarayonlarni soddalashtirish, vaqtni tejash va ish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, ta’lim, tibbiyot, iqtisodiyot va sanoat sohalarida sun’iy intellektning amaliy qo‘llanilishi ijobiy natijalarni bermoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt nafaqat texnik taraqqiyotni jadallashtiradi, balki inson imkoniyatlarini kengaytirishga ham yordam beradi. Shu bilan birga, undan oqilona va xavfsiz foydalanish masalasi ham muhim ahamiyatga ega. Axborot xavfsizligi, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish hamda inson omilining saqlanib qolishi kelajakdagi asosiy vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Kelajakda sun’iy intellekt texnologiyalarining yanada rivojlanishi va takomillashuvi natijasida jamiyat hayotida yangi imkoniyatlar paydo bo‘lishi kutilmoqda. Shu sababli, ushbu texnologiyalarni chuqur o‘rganish, ularni amaliyotga to‘g‘ri tadbiq etish va malakali mutaxassislarni tayyorlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov U. Ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar. — Toshkent, 2022.

[8] Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, *Strategies*. — Oxford University Press, 2017.

2. Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. — Oxford University Press, 2017.

3. Topol E. Deep Medicine: How Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human Again. — New York, 2019.

4. Akbaraliyevna, M. V., Habibullayevna, E. S., Nematullayevna, A. E., Malikovna, K. Y., & Azamjonovich, U. A. (2021). The importance of using modern pedagogical technologies in foreign language teaching methodology. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(3), 2221-2227.

5. Kasimova, Y. M., Alimova, E. Z. N. M., & Ulkanov, A. A. Z. Theoretical foundations of the translation theory. International Journal on Integrated Education, 3(2), 65-67.

6. Kasimova, Y. (2025). The Philosophy Of Life And Internal Conflicts Of Adolescents In The Works Of Utkir Hoshimov. Stanford Database Library of American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 5(12), 124-127.

DEMOCRATIZING KNOWLEDGE: CAN AI BRIDGE THE GLOBAL EDUCATION GAP?

Shamuratova Dilnoza Jamolovna

A senior teacher,

UzSWLU, the Department of English Applied Disciplines №1

E-mail:dizamura5@gmail.com

Tel: (97)7676787

Abdukarimova Gulira'no

Student of 2526 group, Uzbekistan state world languages university

E-mail: guliranoabdukarimova725@gmail.com

Tel: (77)3556571

Abstract

One of the most enduring obstacles to human development is the global education gap, which denies millions of students in underprivileged or developing nations access to high-quality education. The function of artificial intelligence (AI) as a disruptive force capable of democratizing knowledge is examined in this research. The study

investigates how AI may address the scarcity of skilled teachers and costly educational resources by examining the scalability of AI-driven personalized learning systems, real-time language translation, and automated administrative tools. At the same time, it tackles important bottlenecks like algorithmic bias, data sovereignty, and the digital divide. The study comes to the conclusion that although AI cannot take the role of human pedagogy, it can be used in smart public-private collaborations to build a more equitable global educational ecosystem.

Keywords: Artificial Intelligence, Educational Equity, Personalized Learning, Digital Divide, Knowledge Democratization, Global Education Gap.

Introduction

Although education has long been hailed as the ultimate equalizer, the reality of the world shows a glaringly unequal playing field. UNESCO reports that hundreds of millions of children and young people do not attend school, a situation made worse by systematic poverty, remote locations, and a severe global teacher shortage (UNESCO, 2023). Due to their reliance on standardized texts and physical infrastructure, traditional educational models are fundamentally unable to keep up with the rapidly increasing demand from around the world.

The age of artificial intelligence is upon us. A fundamental change in the synthesis and distribution of information has been triggered by the quick development of Large Language Models (LLMs) and adaptive learning algorithms (Holmes & Tuomi, 2022). High-quality tutoring and customized curriculum design are no longer limited to prestigious universities; in theory, they may be provided via any internet-connected device.

The dual-faceted character of the AI revolution in education is examined in this article, which evaluates its enormous potential to close the global education gap while critically examining the ethical and infrastructure barriers that must be removed in order to truly democratize knowledge.

Hyper-Personalization: Dismantling the "One-Size-Fits-All" Concept

The traditional classroom follows a factory model, timing instruction for the average student while unintentionally understimulating advanced students and leaving

struggling ones behind. AI's hyper-personalization radically changes this relationship. Adaptive learning platforms assess a student's individual strengths, shortcomings, and cognitive speed in real time using data-driven insights (Woolf et al., 2013). When a student in a rural hamlet is having trouble with a particular algebraic topic, for example, an AI tutor does more than just give the solution; it breaks down the difficulty, modifies the lesson's structure, and provides contextualized analogies. AI turns passive consumption into active, mastery-based learning by acting as a patient, round-the-clock personal instructor, leveling the playing field for students without access to costly private tutoring.

Overcoming Geographical and Linguistic Obstacles

Language is one of the strongest barriers to global knowledge. Non-native speakers are alienated by the fact that the great majority of top-notch academic research, textbooks, and online courses are published in English or a few other major international languages. Translation and localization engines driven by AI are quickly breaking down this barrier. Contemporary LLMs are able to convert intricate technical ideas into hundreds of regional languages in real time while maintaining cultural context. Additionally, AI lessens geographical isolation. With interactive AI voice assistants, students in remote areas without access to physical schools can converse, practice language skills, and use basic smartphone connectivity to query global databases, thereby putting the world's libraries at their fingertips.

Developing Teachers and Expanding Infrastructure

The lack of skilled teachers worldwide, especially in STEM subjects, is one of the main causes of the education gap. Instead than replacing current educators, AI serves as a force multiplier (Selwyn, 2020). AI frees up teachers' valuable time by automating time-consuming administrative tasks like creating regular class plans, monitoring attendance, and evaluating objective assignments (Luckin & Cukurova, 2021). This enables them to shift from teaching to mentoring, concentrating their human empathy on critical thinking and socioemotional support. AI-driven diagnostic tools can quickly identify which children require immediate human assistance in areas where a single

teacher may be in charge of a class of sixty students, maximizing the effectiveness of scarce educational resources.

The Danger of Algorithmic Colonialism and the Digital Divide

Despite its idealistic potential, if AI is used in education unchecked, it could exacerbate already-existing disparities. The "digital gap" is still a brutal reality; AI technologies are useless without steady electricity, dependable internet, and technology, which might cause the most disadvantaged groups to fall even farther behind (UNESCO, 2023). Additionally, AI models trained primarily on Western datasets run the risk of "algorithmic colonialism," which erases local knowledge systems by importing cultural biases and Eurocentric viewpoints. The Global South runs the risk of implementing educational frameworks that are unrelated to its regional socioeconomic realities and cultural values if it solely depends on AI technologies created in Beijing or Silicon Valley.

CONCLUSION

An important turning point in human history has been reached with the introduction of artificial intelligence into the worldwide educational system. AI has the unparalleled potential to democratize knowledge, providing a means of removing the financial, language, and geographic obstacles that have traditionally prevented access to high-quality education. AI has the potential to bridge the global education gap by providing scalable, individualized tutoring and relieving teachers of their administrative responsibilities. But technology by itself is not a cure-all. Global politicians, tech developers, and educators must work together to invest in digital infrastructure, safeguard data privacy, and develop impartial, locally appropriate AI models in order to guarantee that AI serves as an equalizer rather than a wedge.

REFERENCE

1. Holmes, J., & Tuomi, I. (2022). State of the art and prospects for artificial intelligence in education. European Journal of Education, 57(4), 542-570.

2. Luckin, R., & Cukurova, M. (2021). Designing educational automation: Where AI meets human intelligence. Autonomous Agents and Multi-Agent Systems, 35(2), 1-21.

3. Selwyn, N. (2020). Should robots replace teachers? AI and the future of education. Polity Press.

4. UNESCO. (2023). Global Education Monitoring Report 2023: Technology in education: A tool on whose terms? Paris, UNESCO.

5. Woolf, B. P., Lane, H. C., Chaudhri, V. K., & Kolodner, J. L. (2013). AI grand challenges for education. AI Magazine, 34(4), 66-84.

РОЛЬ ИИ В ФОРМИРОВАНИИ ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Аминбаева Фарангиз Кахрамон кизи

студент магистратуры

Ургенчского технологического университета RANCH

Аннотация. В статье анализируется как искусственный интеллект влияет на развитие интернет-коммуникации на русском языке. Рассматриваются изменения в структуре цифрового общения, особенности функционирования моделей автоматизации текстов и трансформации речевых норм под влиянием ИИ. Особое внимание уделяется роли нейросетей, чат-ботов и алгоритмов генерации текста в формировании новых коммуникативных практик. Искусственный интеллект становится не только инструментом коммуникации, но и фактором языковых изменений, влияющим на стиль, лексику и культуру сетевого общения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, русский язык, интернет-коммуникация, нейросети, цифровая коммуникация, языковые модели, социальные сети, чат-боты, интернет-дискурс, цифровая культура.

Современное общество переживает стремительную цифрровую трансформацию, в которой особое место занимает искусственный интеллект (ИИ). Развитие нейросетей и алгоритмов машинного обучения меняет способ общения в интернете. Русский язык активно адаптируется к новым условиям виртуального общения в цифровом пространстве.

Интернет-коммуникация - это особая форма общения с высокой скоростью передачи информации, сокращенными конструкциями, эмоциональной

насыщенностью и мультимодальнотью. Искусственный интеллект становится важным участником интернет-коммуникации.

Развитие искусственного интеллекта существенно измеенило характер коммуникации в интернете. Наиболее распространены чат-боты, голосовые помощники, автоматические переводчики и системы генерации текста. Они используются в социальных сетях, мессенджерах, образовательных платформах и средствах массовой информации.

Одной из ключевых особенностей ИИ является способность имитировать человеческую речь. Современные языковые модели создают связные тексты, поддерживают диалог, анализируют эмоциональную окраску и адаптируются к стилю общения. Благодаря этому взаимодействие человека и машины становится всё более естественным.

В русскоязычном интернет-пространстве ИИ создает новостные материалы, рекламные тексты, комментарии и публикации в социальных сетях. Многие пользователи прибегают к помощи нейросетей при написании сообщений, ведении блогов и создании медиаконтента.

Активное использование искусственного интеллекта трансформирует русский язык в интернет-среде. Прежде всего изменяется лексический состав речи. В язык входят новые термины: «промпт», «чат-бот», «генеративный ИИ», «нейросеть», «алгоритм рекомендаций». Многие из этих слов быстро становятся частью повседневного общения.

Кроме того, ИИ влияет на стилистические особенности интернет-дискурса. Это упрощает общение, но снижает индивидуальность речи. Нейросети создают новые цифровые стили.

Алгоритмы социальных сетей формируют информационную повестку и меняют способы общения пользователей. Искусственный интеллект анализирует интересы аудитории и предлагает релевантный. Язык интернет-коммуникации становится динамичнее, эмоциональнее и ориентирован на быстрое восприятие информации.

Чат-боты являются одной из наиболее распространённых форм применения ИИ в интернете. Они используются в банках, онлайн-торговле, образовании и службах поддержки. Основная задача чат-ботов — автоматизация общения с пользователями.

Современные нейросетевые системы понимают запросы на русском языке, распознают контекст и генерируют ответы, приближённые к естественной речи. Это способствует изменению представлений о коммуникации, так как пользователи всё чаще взаимодействуют не только с людьми, но и с интеллектуальными программами.

Важным аспектом является влияние чат-ботов на культуру общения. С одной стороны, автоматизация ускоряет передачу информации и делает коммуникацию более доступной. С другой стороны, краткие и стандартизированные ответы чат-ботов вытесняют развернутые формы общения. снижая уровень речевой культуры.

К положительным аспектам ИИ относятся ускорение обработки и передачи информации; автоматизация перевода и редактирования текстов; расширение возможностей общения; помощь в обучении и развитии языковых навыков; доступность цифрового общения для людей с ограниченными возможностями.

Однако существуют и определённые риски. Среди них: снижение уровня самостоятельного речевого творчества; распространение шаблонной речи; утрата индивидуальности авторского стиля; появление недостоверной информации; зависимость пользователей от автоматизированных систем.

Чрезмерное использование ИИ приводит к изменению языковых норм и ослаблению традиционных форм письменной коммуникации.

В ближайшие годы роль искусственного интеллекта в интернет-коммуникации будет только возрастать. Развитие нейросетей создаст новые формы взаимодействия человека и цифровой среды. Уже сегодня ИИ создает

тексты, изображения, аудио- и видеоконтент, делая коммуникацию комплексной и мультимодальной.

Для русского языка это значит развитие цифрового дискурса, появление новых языковых форм и расширение интернет-лексики. При этом важно сохранять речевую культуру и критического оценивать информацию от искусственного интеллекта.

Особое значение приобретает проблема языковой ответственности. Человек должен контролировать содержание коммуникации и сохранять культурные и этические нормы общения.

Заключение

Таким образом, искусственный интеллект формирует интернет-коммуникацию на русском языке. Он влияет на структуру общения, речевое поведение и развитие цифрового дискурса. Нейросети трансформируют язык и способы передачи информации в современной коммуникации.

ИИ расширяет возможности общения и доступ к информации, но создает риски стандартизации речи и снижения языковой культуры. В этих условиях особенно важно сохранять баланс между технологическим прогрессом и гуманитарными ценностями языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. — Москва: Языки русской культуры, 1999.

2.Земская Е. А. Современный русский язык в интернет-коммуникации // Русская речь. — 2020. — № 4.

3.Кронгауз М. А. Русский язык на грани нервного срыва. — Москва: АСТ, 2019.

4.Лутовинова О. В. Интернет-коммуникация как новая речевая формация // Вестник ВолГУ. — 2015. — № 3.

ЭВОЛЮЦИЯ ЭМОДЗИ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Бердыева Сарвиноз Хамидбековна

студент магистратуры

Ургенчского технологического университета RANCH

Аннотация. В статье рассматривается развитие эмодзи в цифровой коммуникации на фоне роста искусственного интеллекта. Анализируются причины популярности эмодзи, их роль в межкультурном общении и влиянии ИИ на создание и интерпретацию визуальных символов в цифровом общении. Особое внимание уделяется использованию эмодзи в социальных сетях, мессенджерах и интеллектуальных системах обработки текста. Делается вывод о том, что эмодзи становятся частью цифровой языковой системы, адаптируясь к новым условиям коммуникации.

Ключевые слова: эмодзи, язык интернета, нейросети, искусственный интеллект, цифровая коммуникация, социальные сети, визуальная коммуникация, интернет-дискурс, цифровая культура, коммуникационные технологии.

Современная цифровая эпоха отличается активным развитием интернет-коммуникации, социальных сетей и технологий искусственного интеллекта. Виртуальное общение стало неотъемлемой частью жизни людей, изменив способы передачи эмоций, мыслей и намерений. Одним из заметных явлений цифровой коммуникации стали эмодзи — графические символы для выражения эмоций и отношения к сообщению.

Эмодзи появились как средство визуализации эмоций, со временем став универсальным международным языком цифрового общения. Развитие искусственного интеллекта позволило алгоритмам распознавать эмоциональный контекст сообщений и предлагать подходящие эмодзи, анализируя психологическое состояние пользователя.

Изучение эволюции эмодзи в условиях искусственного интеллекта актуально, так как отражает изменения в языковой системе, культуре общения и взаимодействии людей с цифровыми технологиями.

Первые эмодзи были созданы в конце XX века в Японии. Их создатель - Сигэтака Курита, в 1999 году он разработал 176 символов для мобильной интернет-платформы. Основная цель эмодзи заключается в упрощении передачи эмоций в электронных сообщениях.

Изначально эмодзи были простыми изображениями эмоций, погодных условий, предметов быта и различных символов. С развитием мобильных технологий и социальных сетей их количество сильно увеличилось. Сейчас международный стандарт Unicode включает тысячи эмодзи, отражающих разные аспекты жизни, культуры и идентичности. Популярность эмодзи объясняется стремлением пользователей к эмоционализации текста, сокращением времени коммуникации,
универсальностью визуальных символов, межкультурной понятностью и удобством.

Постепенно эмодзи начали выполнять коммуникативную, оценочную, эстетическую и социальную функции.

В современной интернет-коммуникации эмодзи важны для передачи эмоционального состояния автора сообщения. В письменной речи нет интонации, мимики и жестов, поэтому пользователи компенсируют их эмодзи.

Эмодзи усиливают эмоции, смягчают категоричность, выражают иронию, формируют дружелюбный тон общения, заменяют слова и фразы. В социальных сетях эмодзи становятся частью интернет-дискурса и цифровой культуры. Пользователи все чаще общаются через визуальные символы, трансформируя языковые норм в цифровую среду.

Особенно активно эмодзи использую молодые люди. Для цифрового поколения визуальные символы являются естественным компонентом общения. В некоторых случаях эмодзи заменяют текстовые сообщения. Развитие технологий искусственного интеллекта существенно изменило

способы использования эмодзи в цифровой коммуникации. Современные нейросети анализируют контекст и подбирают эмодзи по эмоциональной окраске текста. Одна из важнейших направлений искусственного интеллекта является анализ эмоционального состояния пользователя. Алгоритмы машинного обучения распознают настроение текста, определяют позитивные и негативные эмоции. Искусственный интеллект активно применяется в интеллектуальных клавиатурах, системах автоматического перевода, чат-ботах, социальных сетях, анализе пользовательского поведения.

Современные системы искусственного интелекта могут интерпретировать эмодзи как смысловые единицы. Это особенно важно для анализа данных в социальных сетях, маркетинговых исследованиях и изучении общественного мнения.

ИИ помогают создавать новые эмодзи. Анализ запросов и тенденций интернет-коммуникации позволяет выявлять востребованные символы. Эмодзи эволюционируют вместе с цифровыми технологиями и изменениями в культуре общения.

Несмотря на широкое распространение эмодзи, существуют проблемы с их пониманием. Один и тот же символ может восприниматься пользователями по-разному из-за культуры, возраста, социальной среды и ситуации общения. Искусственный интеллект также сталкивается с трудностями при анализе эмодзи. Основные проблемы связаны с многозначностью символов, изменением значения в разных культурах, использованием иронии, скрытыми коммуникативными намерениями, сочетанием текста и графики. Например, некоторые эмодзи могут приобретать новые значения в интернете, непонятные ИИ. Это создаёт сложности для систем анализа текста и машинного перевода.

Чрезмерное выражение эмоций через эмодзи может упрощать речь и уменьшать словарный запас пользователей. Исследователи полагают, что визуализация меняет языковые нормы. Искусственный интеллект развивает и расширяет эмоциональные функции. В будущем появятся адаптивные

визуальные символы, меняющиеся в зависимости от эмоций или коммуникативной ситуации. Нейросети уже умеют генерировать персонализированные эмодзи, создавать анимации, анализировать эмоции и прогнозировать поведение пользователей. Эмодзи станут частью сложного цифрового языка с текстом, графикой, анимацией и искусственным интеллектом. Это создаст новые способы общения с преобладанием визуальной информации. Возрастает необходимость изучать влияние эмодзи на языки, культуру общения и коммуникативные нормы. Эволюция эмодзи трансформирует современную цифровую коммуникацию. Из простых символов эмодзи стали универсальными средствами выражения эмоций и оценок.

Искусственный интеллект расширяет возможности использования и интерпретации эмодзи. Современные технологии автоматически анализируют эмоции в сообщениях и предлагают эмодзи. Возникают проблемы, связанные с многозначностью эмодзи, культурными различиями и изменением языковых норм. Несмотря на это, эмодзи активно развиваются и становятся важной частью цифрового языка XXI века.

Заключение

Таким образом, взаимодействие эмодзи и искусственного интеллекта отражает изменения в коммуникационной культуре и показывает новые направления развития языка в цифровую эпоху.

Список использованной литературы

1.Анисимова Е. Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация. — Москва: Академия, 2020.
2.Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика. — Москва: РГГУ, 2021.
3.Борисова Е. Г. Особенности интернет-коммуникации в цифровую эпоху // Вестник филологии. — 2022. — № 4. — С. 45–52.
4.Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2020.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ПРИ ОБУЧЕНИИ АНАЛИЗУ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Джуманиязова Назира Аманбаевна

преподаватель кафедры Русского языка и литературы

Ургенчского государственного университета

e-mail: nazira.uzbechka@mail.ru

Аннотация. В статье анализируются возможности искусственного интеллекта при обучения анализу художественного текста, применение нейросетевых моделей и цифровых образовательных платформ для автоматизированного анализа текста в филологическом образовании. Рассматриваются преимущества ИИ в развитии критического мышления, навыков интерпретации и самостоятельной исследовательской деятельности студентов. Разбираются основные риски чрезмерной автоматизации анализа художественных произведений, снижение самостоятельного мышления и утрата глубины интерпретации. Искусственный интеллект должен быть вспомогательным инструментом в образовательном процессе, ведущая роль в интерпретации художественного текста остается за человеком.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровое образование, филологическое образование, нейросети, художественный текст, критическое мышление, литературный анализ, интерпретация текста.

Современное образование развивается в условиях активной цифровизации и внедрения искусственного интеллекта. Это меняет методы обучения и расширяет доступ к знаниям. Нейросетевые модели и интеллектуальные системы стали применяться не только в технических, но и в гуманитарных науках. Особенно заметно внедрение ИИ в преподавании русского языка и литературы, где цифровые технологии помогают автоматизировать обработку текстов, анализировать художественные произведения и организовывать индивидуализированное обучение.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью определить роль искусственного интеллекта в обучении анализу художественного текста. В

современных условиях преподавателю важно не только познакомить студентов с литературным произведением, но и сформировать навыки глубокого анализа и критического осмысления текста. Искусственный интеллект открывает новые возможности для глубокого анализа и интерпретации художественных текстов.

Цель статьи состоит в рассмотрении основных направлений применения искусственного интеллекта в обучении анализу художественного текста, определить его преимущества и возможные риски.

Искусственный интеллект является совокупностью технологий для выполнения интеллектуальных задач, традиционно свойственных человеку. К таким задачам относятся обработка естественного языка, распознавание образов, анализ информации и генерация текстов. ИИ в образования автоматизирует проверку заданий; создает интерактивные платформы; адаптирует материалов под уровень обучающегося и анализирует тексты. ИИ расширяет возможности преподавания литературы и анализа художественных произведений. Цифровые платформы проводят лексический, стилистический и семантический анализ текста, определяют ключевые темы, систему образов и эмоциональную окраску текста. ИИ особенно эффективен при работе с большими объёмами текстового материала. Студенты быстрее находят необходимые художественные средства, сопоставляют интерпретации произведения и анализируют авторский стиль. Анализ художественного текста является одной из важнейших частей филологического образования. Он включает определение темы и идеи; анализ композиции; характеристику художественных образов; выделение языковых средств; исследование авторской позиции; интерпретацию символики. Художественный текст отличается многозначностью и сложностью интерпретации, другими совами – полисемантичностью. Поэтому обучение его анализу требует развития критического мышления, аналитических способностей и культурной компетенции студентов. Традиционный анализ строился на диалоге между преподавателем и обучающимся. Современные технологии позволяют дополнить этот процесс интеллектуальными цифровыми инструментами.

Исследователи отмечают, что инновационные методы преподавания и цифровые платформы формируют аналитические навыки и повышают интерес студентов к литературе. Современные нейросетевые модели анализируют структуру художественного произведения, выделяют ключевые слова и определяют тематические линии текста. Благодаря этому студенты быстро ориентируются в сложном произведении и сосредоточиваются на интерпретации. ИИ помогает выделять художественные тропы; определять эмоциональную тональность текста; анализировать стилистические особенности; сравнивать тексты разных авторов и выявлять интертекстуальные связи. Системы обработки естественного языка анализируют частотность употребления определённых слов и образов, выявляя авторские особенности произведения. Использование ИИ в обучении литературе способствует развитию критического мышления студентов, ИИ стимулируют анализ и оценку информации. Сравнивая собственный анализ произведения с результатами нейросети, обучающиеся учатся оценивать достоверность информации, формулировать аргументы и делать самостоятельные выводы.

Особую роль играет работа с различными интерпретациями текста.

Искусственный интеллект предлагает несколько вариантов анализа произведения, что стимулирует дискуссию и аналитическую деятельность студентов. Одно из главных преимуществ ИИ состоит в возможности адаптации обуения к индивидуальным особенностям обучающихся. Интеллектуальные системы могут учитывать уровень подготовки студентов, их интересы и скорость усвоения материала. Это особенно важно при изучении сложных художественных произведений, требующих глубокого понимания исторического и культурного контекста. Персонализированное обучение повышает мотивацию студентов и улучшает качество усвоения материала.

ИИ позволяет создавать интерактивные образовательные среды, в которых студенты могут дискутировать; выполнять аналитические задания; получать автоматические комментарии к своим работам; Подобные технологии делают процесс изучения литературы более динамичным и вовлекающим. Несмотря на

плюсы ИИ его использование в анализе художественнх текстов связано с рядом проблем. Есть риск: студенты могут считать результаты нейросети единственно правильными. Это снизит уровень самостоятельного анализа и сформирует шаблонное мышление. Художественный текст допускает множество интерпретаций, чрезмерная зависимость от ИИ может ограничить творческое восприятие произведения. Искусственный интеллект анализирует текст в основном по статистическим закономерностям. Художественная литература несет глубокие культурные и эмоциональные смыслы, которые ИИ не всегда понимает. Нейросети пока не способны в полной мере воспроизводить человеческое понимание художественного образа и эстетического восприятия текста.

Нейросети могут допускать фактические ошибки и создавать недостоверные интерпретации текста. Поэтому преподаватель должен контролировать использование ИИ и обучать студентов критической оценке полученной информации. В научной среде обсуждается проблема некритического использования искусственного интеллекта при подготовке текстов. Ведущая роль в обучении анализу художественного текста остаётся за преподавателем, несмотря на активное внедрение ИИ. Педагог направляет интерпретационную деятельность студентов, помогает формировать культурный контекст произведения и развивает способность к самостоятельному мышлению. Искусственный интеллект должен быть вспомогательным инструментом, дополняющим традиционные методы преподавания. Эффективное обучение возможно только при сочетании цифровых технологий и гуманитарного подхода к литературе. Использование искусственного интеллекта открывает широкие перспективы для развития современного филологического образования при анализе художественных текстов. ИИ позволяют автоматизировать анализ текста, развивать аналитические навыки студентов, персонализировать обучение и создавать интерактивные образовательные среды. Применение искусственного интеллекта требует осторожного и критического подхода. Нейросети не способны полностью заменить

человеческое понимание художественного произведения из-за эмоций и культурного контекста.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, искусственный интеллект должен рассматриваться как дополнительный инструмент обучения, способствующий развитию исследовательской и аналитической навыки студентов, но не заменяющий традиционную гуманитарную интерпретацию художественного текста.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Ашурова Д. У. Когнитивное моделирование художественного текста // Нижневартовский филологический вестник. 2024.

2. Закирова О. В. Использование алгоритма в обучении интертекстуальному анализу художественного произведения студентов-филологов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2021.

3.Нехвядович Л. И., Кузнецова О. Н. Искусственный интеллект в формировании новой художественной реальности: гносеологический анализ // Society and Security Insights. 2026.

4.Рузиева М. Использование искусственного интеллекта для повышения уровня понимания текста в обучении английскому языку как иностранному // Общество и инновации. 2025.

РЕЧЕВЫЕ МОДЕЛИ ИИ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Джуманиязова Саломат Рузметовна

к.ф.н., доцент кафедры Русского языка и литературы

Ургенчского государственного университета

dsr–56@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются речевые модели искусственного интеллекта для развития коммуникативных навыков обучающихся.

Анализируются функции языковых моделей, их роль в развитии устной и письменной речи, а также влияние искусственного интеллекта на современное образование. Особое внимание уделяется применению чат-ботов, виртуальных ассисентов и генеративных языковых систем в обучении русскому и иностранным языкам. Рассматриваются преимущества и риски ИИ в образовании, влияние на критическое мышление, языковую культуру и академическую самостоятельность. Делается вывод о том, что речевые модели ИИ эффективны для коммуникативного обучения при грамотном педагогическом сопровождении.

Ключевые слова: искусственный интеллект, языковое образование, языковые модели, коммуникативная компетенция, речевые модели, цифровые технологии, коммуникация, образовательные технологии, чат-боты.

Современное образование меняется под влиянием быстрой цифровизации общества. Одной из значимых достижений XXI века можно считать технологии искусственного интеллекта, которые способны анализировать, интерпретировать и генерировать речь. Особенно активно в образовании используются большие языковые модели, они поддерживают диалог, создают тексты, корректируют ошибки и моделируют коммуникативные ситуации.

Коммуникативная компетенция является ключевой целью современного языкового образования. Она включает способность эффективно использовать язык в социальных и профессиональных ситуациях. В условиях цифрового общества развитие коммуникативной компетенции невозможно без современных технологий коммуникации. Исследователи отмечают, что формирование коммуникативной компетенции связано не только с освоением языка, но и с развитием культурных и прагматических навыков общения. Появление речевых моделей ИИ изменило подходы к обучению языкам, сделав обучение более интерактивным и эффективным. Сегодня обучающиеся могут взаимодействовать с интеллектуальными системами в режиме реального времени, получая обратную связь и многократную практику коммуникации.

Термин «коммуникативная компетенция» получил широкое распространение в педагогике и лингвистике во второй половине XX века, первоначально он обозначал языковую способность. Под коммуникативной компетенцией понимается совокупность знаний, навыков и умений, обеспечивающих успешное речевое взаимодействие.

Современные ученые выделяют несколько компонентов коммуникативной компетенции: языковую, речевую, социолингвистическую, стратегическую, дискурсивную, грамматическую, культурологическую.

Коммуникативная компетенция включает умение строить высказывания по ситуации общения, понимать собеседника, выбирать подходящие языковые средства и соблюдать нормы речи. Исследования показывают, что развитие коммуникативной компетенции является важным фактором успешной социализации и профессиональной подготовки специалистов. В цифровой среде коммуникация становится онлайн-общением, виртуальными дискуссиями и взаимодействием через цифровые платформы. Это требует новых методик обучения и внедрения современных технологий.

Речевые модели искусственного интеллекта представляют собой системы, анализирующие большие массивы текста с помощью алгоритмов машинного обучения. Они создают связные тексты, отвечают на вопросы, ведут диалог и адаптируются под запросы пользователя.

Наиболее распространенными функциями речевых моделей являются: создание текстов, ответы на вопросы, анализ речи, автоматический перевод, исправление грамматических ошибок, ведение диалогов, создание учебных материалов.

В образовании языковые модели используются как виртуальные собеседники, помощники преподавателя и инструменты индивидуального обучения. Они создают условия для постоянной языковой практики, что важно при изучении иностранных языков и развитии речевых навыков. Исследования показывают, что использование ИИ развивают навыки аудирования, чтения, письма и говорения. Интерактивнось дает обучающимся

возможность активно общаться, повышая мотивацию и эффективность обучения.

Речевые модели особенно важны при обучении студентов национальных групп, где нужен индивидуальный подход и адаптация содержания обучения. ИИ персонализирует обучение, учитывая уровень подготовки, темп усвоения материала и особенности речевой деятельности.

ИИ развивают устную речь, аудирование, чтение и письмо через обратную связь. Чат-боты и голосовые ассистенты моделируют реальные коммуникативные ситуации. Обучающиеся могут вести диалог, задавать вопросы, аргументировать свою позицию и совершенствовать произношение. Эти технологии отлично помогают преодолеть языковой барьер. Регулярная практика общения уменьшает страх ошибок и повышает уверенность в речи.

Языковые модели совершенствуют навыки письменной коммуникации. ИИ способны анализировать тексты, находить ошибки, предлагать варианты редактирования и объяснять языковые нормы.

Работа с ИИ способствует расширению словарного запаса, развитию навыков структурирования текста и формированию академической грамотности. Даже с ИИ важно уметь критически оценивать полученную информацию.

Речевые модели могут допускать фактические ошибки и неточности. Поэтому важной задачей преподавателя становится формирование навыков анализа и проверки информации. Современные исследования подчеркивают необходимость сочетания технологий ИИ с педагогическим контролем и развитием самостоятельного мышления студентов.

Использование технологий искусственного интеллекта в языковом образовании имеет ряд преимуществ: ИИ подстраивает задания и темп под каждого обучающегося, обучающиеся могут учиться в любое время, интерактивность делает обучение увлекательным и современным, студенты мгновенно получают обратную связь и рекомендации, работа с ИИ развивает навыки современной технологии коммуникации,

в дистанционном и смешанном обучения речевые модели эффективно поддерживают процесс.

Наряду с преимуществами существуют и определенные риски применения речевых моделей ИИ: чрезмерное использование генеративных систем может снижать самостоятельность обучающихся, студенты начинают полагаться на ИИ при выполнении письменных работ, что отрицательно влияет на развитие собственных речевых навыков; языковые модели не всегда правильно интерпретируют контекст и культурные особенности коммуникации. ИИ пока плохо понимают сарказм, иронию и скрытые смыслы. Кроме того, существуют вопросы этики, защиты данных и академической честности. В образовательной практике необходимо формировать у студентов ответственное отношение к использованию ИИ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, речевые модели искусственного интеллекта становятся важным средством формирования коммуникативной компетенции в современном образовании. Они обогащают языковую практику, развивают речь, усиливают мотивацию обучающихся и индивидуализируют обучение. Однако эффективность ИИ зависит от грамотной организации образовательного процесса и педагогического сопровождения. Технологии искусственного интеллекта не должны заменять живое общение и самостоятельную мыслительную деятельность, а быть инструментом развития коммуникативных навыков. Перспективы дальнейшего развития речевых моделей ИИ ведет к созданию точных систем анализа речи и расширению интерактивного обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Бим И. Л. Теория и практика обучения иностранным языкам. — Москва: Просвещение, 2001.

2.Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. — Москва, 2004.

3.Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. — Москва: Просвещение, 1991.

4.Сафонова В. В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию. — Москва, 2004.

ВОЗМОЖНОСТИ И РИСКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИИ В ГУМАНИТАРНЫХ НАУКАХ

Попова Анастасия Александровна

преподаватель кафедры Русского языка и литературы

Ургенчского государственного университета

anapopova90@mail.ru

Аннотация. В статье анализируются основные направления применения искусственного интеллекта в гуманитарных науках, его возможности и потенциальные риски. Особое внимание уделяется применению искусственного интеллекта в лингвистике, литературоведении, истории, социологии и образовательной сфере. Исследуются преимущества автоматизации обработки больших данных, повышения эффективности научных исследований и расширения возможностей цифровой гуманитаристики. Одновременно рассматриваются проблемы достоверности информации, этические аспекты, угроза утраты критического мышления и зависимость от цифровых технологий.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровая гуманитаристика, гуманитарные науки, этика, образование, цифровые технологии, лингвистика, научные исследования, автоматизация, информационные технологии.

XXI век характеризуется стремительным развитием цифровых технологий, влияющих на многие сферы человеческой деятельности. Одна из наиболее обсуждаемых технологий современности - искусственный интеллект (ИИ). Его внедрение наблюдается не только в технических и естественных науках, но и в гуманитарной области, традиционно считавшейся сферой исключительно человеческого мышления. Гуманитарные науки изучают человека, культуру, язык, общество и исторические процессы. Применение ИИ в гуманитарных науках вызывает интерес и многочисленные дискуссии. С одной стороны, искусственный интеллект ускоряет научные исследования, облегчает анализ

больших объемов информации и открывает новые возможности для междисциплинарных исследований. С другой стороны, возникают вопросы достоверности результатов, этики использования технологий и сохранения роли человека в геманитарном знании.

Одним из главных преимуществ ИИ является способность быстро анализировать большие объемы данных. В гуманитарных исследованиях это особенно важно, поскольку ученым приходится работать с огромным количеством текстов, архивных документов, литературных произведений и исторических источников. Современные алгоритмы позволяют автоматически переводить тексты; анализировать лексические особенности язык; распознавать рукописные документы; выявлять повторяющиеся структуры и закономерности; систематизировать информацию.

Например, в лингвистике ИИ анализируют языковые корпуса, определяют частотность слов и исследуют языковые изменения. Это значительно ускоряет научную работу и делает исследования более точными.

Появление цифровой гуманитаристики существенно гуманитарные науки. ИИ помогает формировать электронные архивы, цифровые библиотеки и базы данных. Благодаря этому исследователи получают доступ к ранее труднодоступным материалам. Искусственный интеллект в истории восстанавливает поврежденные документы; анализирует исторические карты; моделирует исторические процессы; систематизирует архив.

В литературоведении ИИ определяет стиль автора, выявляет особенности художественного текста и сравнивает литературные произведения разных эпох.

Современное образование активно применяет ИИ, который персонализирует обучение, проверяет тестовые задания; подбирает учебные материалы; использует чат-боты, анализирует успеваемость; формирует рекомендации для обучающихся, расширяет словарный запас и совершенствует навыки письменной речи. ИИ объединяет различные научные направления. Гуманитарные науки тесно взаимодействуют с информатикой, математикой, психологией и социологией. Это позволяет создавать новые методы

исследования и расширять научные возможности. Анализ социальных сетей с помощью ИИ помогает изучать общественное мнение; языковые тенденции; культурные изменения; особенности коммуникации. Искусственный интеллект становится важным инструментом современной науки, расширяя ее возможности .

Искусственный интеллект не всегда обеспечивает точность информации, несмотря на преимущества. Алгоритмы допускают ошибки при работе со сложными гуманитарными текстами, содержащими метафоры и культурный контекст. ИИ иногда создает недостоверные данные; искажает факты; неверно интерпретирует тексты; допускает логические ошибки. Это создает значительные трудности для научных исследований, так как гуманитарные науки нуждаются в высокой степени точности и критическом анализе.

Чрезмерное использование ИИ может привести к снижению самостоятельной аналитической деятельности человека. Полное доверие цифровым технологиям уменьшает необходимость самостоятельного анализа информации у исследователей и студентов.

Особенно актуальна данная проблема в сфере образования. Студенты могут использовать ИИ для автоматического написания работ, не развивая навыки критического мышления; аргументации; анализа источников; научного письма. В результате возникает риск снижения качества образования.

Использование искусственного интеллекта связано с этическими вопросами ответственности, предвзятости и прозрачности. Одной из основных проблем является авторство текстов, созданных с помощью ИИ. Кроме того, есть проблемы нарушения авторских прав; использования персональных данных; распространения фальшивой информации; манипуляции общественным мнением.

В гуманитарных науках эти вопросы особенно важны, поскольку они связаны с культурой, языком и общественными ценностями.

Гуманитарные науки основаны не только на анализе информации, но и на

человеческом восприятии, эмоциональной интерпретации и культурном опыте. Искусственный интеллект не способен полностью заменить человеческое понимание искусства, литературы и философии.

Например, ИИ может анализировать структуру литературного произведения, но не способен в полной мере оценить его художественную ценность и эмоциональное воздействие на читателя.

Поэтому чрезмерная автоматизация гуманитарной сферы может привести к утрате творческого и культурного компонента научного знания.

В ближайшие годы использование искусственного интеллекта в гуманитарных науках будет расширяться. Ожидается развитие: интеллектуальных образовательных платформ; систем автоматического перевода; цифровых архивов; технологий анализа текста; виртуальных музеев и библиотек.

Эффективное применение ИИ возможно лишь при сохранении ведущей роли человека. Искусственный интеллект должен рассматриваться как вспомогательный инструмент, а не как полная замена гуманитарного мышления.

Важно также развивать: цифровую грамотность; навыки критического анализа; этические нормы использования технологий; междисциплинарное сотрудничество.

Искусственный интеллект оказывает значительное влияние на развитие гуманитарных наук. ИИ открывает широкие возможности для анализа информации, автоматизации исследований и развития цифровой гуманитаристики. ИИ повышает эффективность научной деятельности и модернизирует образовательную систему.

ИИ создает риски недостоверности информации, этических проблем, снижение критического мышления и ограниченности интерпретации гуманитарного знания.

Заключение

Таким образом, использование искусственного интеллекта в гуманитарных науках должно быть рациональным и контролируемым. Только при сочетании

технологий человеческого интеллектуального потенциала возможно гармоничное развитие современной науки и образования.

Список использованной литературы

1.Искусственный интеллект / Под ред. В. Н. Захарова. — Москва: Юрайт, 2023.

2.Искусственный интеллект и современное общество / А. А. Кузнецов. — Москва: Наука, 2021.

3.Цифровая культура / Е. С. Полат. — Москва: Академия, 2020. ЮНЕСКО. Рекомендации по этике искусственного интеллекта. — Париж, 2021.

4.Цифровая гуманитаристика / Под ред. М. В. Ларионовой. — Санкт-Петербург: Питер, 2022.

ШАКИРОВА РУНИЗА РАФКАТОВНА

Преподаватель кафедры современного русского языка

Уз ГУМЯ, Узбекистан г. Ташкент

Email: runizaruniza67@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ РАСПОЗНАВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ ИСКЛЮЧЕНИЙ ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ (НА ПРИМЕРЕ КАТЕГОРИИ ОДУШЕВЛЕННОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ)

Аннотация: В статье исследуются проблемы взаимодействия современных больших языковых моделей со сложными грамматическими структурами русского языка. На примере категории одушевленности/неодушевленности и ее исключений анализируются когнитивные ошибки искусственного интеллекта, возникающие при несовпадении биологической и языковой логики. Автор обосновывает ценность таких «ошибок нейросетей» как дидактического инструмента для развития критического мышления учащихся на уроках словесности.

Ключевые слова: искусственный интеллект, большие языковые модели,

категория одушевленности, грамматические исключения, компьютерная лингвистика, методика преподавания, критическое мышление.

Abstract: The article explores the problems of interaction between modern large language models and complex grammatical structures of the Russian language. Using the category of animacy/inanimacy and its exceptions as an example, the author analyzes the cognitive errors of artificial intelligence that arise when biological and linguistic logic mismatch. The author substantiates the value of such "neural network errors" as a didactic tool for developing students' critical thinking in language and literature classes.

Keywords: artificial intelligence, large language models, category of animacy, grammatical exceptions, computational linguistics, teaching methodology, critical thinking.

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy katta til modellarining rus tilining murakkab grammatik tuzilmalari bilan o‘zaro ta’siri muammolari tadqiq etiladi. Jonli/jonsizlik kategoriyasi va uning istisnolari misolida biologik va lisoniy mantiqning mos kelmasligi sababli yuzaga keladigan sun’iy intellektning kognitiv xatolari tahlil qilinadi. Muallif neyrotarmoqlarning bunday xatolarini adabiyot va til darslarida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish uchun didaktik vosita sifatidagi qiymatini asoslab beradi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, katta til modellari, jonli/jonsizlik kategoriyasi, grammatik istisnolar, kompyuter lingvistikasi, o‘qitish metodikasi, tanqidiy fikrlash.

Цифровая трансформация образования и внедрение больших языковых моделей (таких как ChatGPT, Claude, YandexGPT) в учебный процесс радикально меняют характер взаимодействия ученика с языковым материалом. Искусственный интеллект (ИИ) сегодня выступает не просто как справочник, а как полноценный субъект коммуникации, *генерирующий тексты* и объясняющий правила. Однако, несмотря на колоссальный прорыв в обработке

естественного языка (NLP), нейросетевые модели по-прежнему сталкиваются с серьезными трудностями при анализе парадоксальных, идиоматичных и культурно обусловленных пластов грамматики. В русском языке одной из наиболее показательных зон латентных ошибок **ИИ** является *морфологическая категория одушевленности и неодушевленности имен* существительных, где грамматический показатель часто вступает в противоречие с биологической реальностью [6].

Суть проблемы кроется в математической природе современных нейросетей. ИИ обучается на векторных представлениях слов и статистической вероятности их совместного появления в контексте. Для ИИ естественно связывать семантику *«живого»* с глаголами действия, а *«неживого»* — с объектами воздействия. Однако русская грамматика подчиняется строгому формальному правилу падежных окончаний: у одушевленных существительных форма винительного падежа множественного числа совпадает с родительным (В.п. = Р.п.), а у неодушевленных — с именительным (В.п. = И.п.) [5; С. 1030-1043.].

Р.Р. Шакирова считает, что: «при анализе исключений ИИ регулярно совершает системные ошибки двух типов:

во-первых: нейросети склонны разграничивать одушевленность по принципу «дышит/не дышит». Вследствие этого слова *«микроб»*, *«бактерия»*, *«вирус»* или *«эмбрион»* искусственный интеллект часто ошибочно маркирует как одушевленные, автоматически генерируя некорректные фразы типа *«рассматривать микробов»* вместо нормативного *«рассматривать микробы»*

Во- вторых: в случаях, когда неодушевленное существительное приобретает признаки одушевленного в контексте игры или переносного значения, ИИ теряет лингвистическую ориентацию. Например, в предложениях *«купить трех кукол»* (одушевленное) и *«изучать космические спутники»* (неодушевленное) модели ИИ могут путать падежные парадигмы, поскольку слово *«кукла»* статистически часто соседствует с неодушевленными предметами

быта, а *«спутник»* изначально имеет значение человека-попутчика (одушевленное) [5].

Аналогичные сбои происходят при обработке названий карточных и шахматных фигур (*«побить ферзя»*, *«взять туза»*), где игровой контекст выделяет неодушевленные предметы. ИИ «понимает» алгоритм шахматной игры, но «забывает» перестроить падежное окончание в тексте.

Насырова Н.А. считает, что «в методическом аспекте данные несовершенства искусственного интеллекта не являются негативным фактором. Напротив, в условиях «революции ИИ» они открывают уникальные перспективы для создания проблемных ситуаций на уроках русского языка. Педагог может использовать несовершенство алгоритмов для формирования критического и лингвистического мышления учащихся через метод «найди ошибку у ИИ» [3].

По мнению Насыровой Н.А. «Практическая реализация данного подхода включает в себя следующие этапы:

А) *этап детекции:* студентами выдается текст, сгенерированный нейросетью на тему «Жизнь микромиров» или «Шахматный турнир», содержащий скрытые грамматические ошибки в падежных формах слов-исключений.

Б) этап верификации: студенты выступают в роли «экспертов-лингвистов», проверяющих работу ИИ. Они должны обнаружить, например, ошибочную форму *«уничтожить бактерий»* и доказать нейросети, почему правильно писать *«уничтожить бактерии»*, опираясь на формулу (В.п. = И.п.) для неодушевленных существительных.

*В) этап коррекции***:** студенты формулируют такое уточняющее правило для ИИ, после которого машина исправит свой алгоритм и выдаст лингвистически точный текст». [2]. Такая интерактивная механика смещает фокус с пассивного восприятия школьного правила на активное программирование языковой среды. Ученик начинает глубже понимать системность и автономность грамматики от физического мира.

Таким образом, исследование зон уязвимости искусственного интеллекта при распознавании грамматических исключений категории одушевленности доказывает, что человеческий язык остается сложной, живой системой, не сводимой к чисто математическим закономерностям. Интеграция подобных лингвистических парадоксов в цифровую образовательную среду позволяет превратить ошибки ИИ в мощный дидактический ресурс. Это способствует не только прочному усвоению трудных тем русской морфологии, но и развивает у нового поколения навыки критического анализа цифрового контента.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Кронгауз М. А. Русский язык на грани нервного срыва. – М.: АСТ, 2017. – 512 с.

1. Насырова Н.А. Инновационные технологии в преподавании русского языка студентам: опыт и современные подходы (International journal of artificial Intelligence ISSN: 2692-5206, Impact Factor:12,23 American Academic publishers, volume 05, issue 10, 2025 october, P. 1480-1482).

2. Насырова Н.А. Роль искусственного интеллекта в обучении русскому языку (Материалы международной научно-практической конференции «Формирование профессиональных компетенций будущих учителей в процессе цифровизации системы образования с использованием международного опыта» Душанбе,2025 (октябрь), С. 68-71)

3. Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. – М.: Русские словари, 2008. – 416 с.

1. Шакирова, Р. Р. (2020). Категория одушевленности - неодушевленности в современном русском языке. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 1030-1043.

2. Шакирова, Р. Р. (2019). К вопросу о проявлении одушевлённости и неодушевлённости. Актуальные научные исследования в современном мире, 11-7, 121-125.

3. Шакирова Р.Р. ПРИМЕНЕНИЕ НЛП (НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ПРОГРАММИРОВАНИЕ) КАК

ДЕЙСТВЕННОГО МЕТОДА ПОВЫШЕНИЯ ГРАМОТНОСТИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Экономика и социум, 2021, с. 1233-12

2-SHO‘BA

TTALABALARDA STRESSGA CHIDAMLILIKNI OSHIRISHDA REFLEKSIVLIK VA PSIXOLOGIK MOSLASHUVCHANLIKNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Ravshanova Nargiza Norboeyvna (PhD), dotsent

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti

wazednargiza2022@gmail.com

Annotasiya: Mazkur maqolada talabalarda psixologik moslashuvchanlikni rivojlantirishda refleksivlikni kuchaytirish uchun kognitiv-bixevioral yondashuvlardan foydalanishning ilmiy-nazariy asoslari va amaliy natijalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv sharoitida yoshlarning o‘quv va ijtimoiy stresslarga bardosh bera olishi ularning refleksiv madaniyati darajasiga bevosita bog‘liqdir.

Kalit so‘zlar: psixologik moslashuvchanlik, refleksiya, kognitiv qobiliyatlar, talaba shaxsi, o‘zini anglash, mustaqil fikrlash, ta’lim jarayoni.

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimida talabalarning psixologik moslashuvchanligi, ularning shaxsiy o‘sishi va o‘qish jarayonida yuzaga keladigan stressli holatlarga moslashish qobiliyati bilan bevosita bog‘liqdir. Raqobatbardosh shaxsni shakllantirishda refleksivlik — ya’ni insonning o‘z xatti-harakatlarini tahlil qila bilish, o‘z fikrini qayta ko‘rib chiqish, o‘zini anglash qobiliyati — asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu bois, talabalarda psixologik moslashuvchanlikni rivojlantirishda refleksivlikning o‘rni muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillarda kognitiv-bixevioral yondashuv psixologik moslashuvchanlikni rivojlantirishda samarali psixotexnologiya sifatida keng qo‘llanilmoqda. KBY shaxsning fikrlash jarayonlari va xulq-atvori

o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikka asoslanadi. Ushbu yondashuv orqali talabalarda o‘z-o‘zini nazorat qilish, o‘z fikr va his-tuyg‘ularini tahlil qilish, muammoli vaziyatlarga konstruktiv munosabatda bo‘lish ko‘nikmalari shakllanadi. [1].

Asosiy tarkibi So‘nggi yillarda talabalarning psixologik moslashuvchanligi va refleksivlik darajasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shaxs rivojlanishining murakkab psixologik mexanizmlarini ochib bermoqda. Psixologik moslashuvchanlik tushunchasi S. C. Hayes tomonidan ishlab chiqilgan “Psychological Flexibility Model”da insonning o‘z fikr va his-tuyg‘ularini tan olish, ularga qarshi kurashmasdan, ularni boshqarish orqali maqsad sari harakat qilish qobiliyati sifatida izohlanadi [2]. Shu bilan birga, Kashdan & Rottenberg psixologik moslashuvchanlikni shaxsning turli sharoitlarda o‘zini ijobiy yo‘nalishda saqlab qolish salohiyati sifatida ta’riflaydilar. Refleksivlik nazariyasi esa J. Dewey va D. A. Kolb ishlarida shaxsiy tajribani tahlil qilish orqali o‘z-o‘zini rivojlantirishning markaziy omili sifatida ko‘rsatilgan. Kolbning tajribaviy o‘qitish modeli refleksiv kuzatuv, abstrakt konseptualizatsiya va faol eksperimentatsiya bosqichlari orqali o‘rganish jarayonining reflektiv tabiati haqida batafsil ma’lumot beradi. Kognitiv-bixevioral yondashuvlar talabalarda refleksivlikni rivojlantirishda samarali ekanligini bir qator ilmiy manbalar tasdiqlaydi. A. Beck tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv terapiya nazariyasiga ko‘ra, inson xulq-atvori uning kognitiv sxemalari bilan belgilanadi; salbiy fikrlarni aniqlash va ularni konstruktiv tafakkur bilan almashtirish psixologik barqarorlikni oshiradi. Banduraning o‘z-o‘ziga ishonch (self-efficacy) konsepsiyasi ham kognitiv-bixevioral yondashuvlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, shaxsning refleksiv qarorlar qabul qilish qobiliyatini mustahkamlaydi. O‘zbekiston psixologiya ilmida ham bu borada dastlabki izlanishlar olib borilmoqda. X. To‘xtayeva va M. Xolbekova tadqiqotlarida talabalarning emotsional intellekti va refleksiv fikrlash o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik aniqlangan. Ularning fikricha, refleksivlikni rivojlantirish orqali talabalarda ijtimoiy moslashuvchanlik va stressga bardoshlilik darajasi sezilarli oshadi. Shu asosda kognitiv-bixevioral yondashuvlar nafaqat psixologik yordam vositasi, balki ta’lim

jarayonida shaxsni ongli, refleksiv va adaptiv yo‘nalishda shakllantiruvchi samarali metod sifatida e’tirof etilmoqda. [8].

Zamonaviy ta’lim tizimida talabalarning psixologik salomatligi va stressga chidamliligi masalasi global ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi, axborot oqimining ortishi va ta’limda raqobat muhitining kuchayishi talabalar zimmasiga yuqori psixo-emotsional yuklamalarni yuklamoqda. Shu nuqtai nazardan, stressga chidamlilikni rivojlantirish nafaqat individual muvaffaqiyat, balki ta’lim sifatining muhim ko‘rsatkichi sifatida qaralmoqda.

Strategiya–2030 kontekstida muammo dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’limni rivojlantirish strategiyasi – 2030” doirasida ta’lim jarayonini insonparvarlashtirish, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni kuchaytirish va talabalarning psixologik farovonligini ta’minlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Ushbu strategiya doirasida: talabalarni moslashuvchan, tanqidiy va refleksiv fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirish; stressli vaziyatlarda samarali qaror qabul qila oladigan kompetensiyalarni rivojlantirish; ta’lim jarayoniga raqamli va innovatsion texnologiyalarni integratsiya qilish kabi vazifalar alohida e’tiborga olinadi. Shu bois, refleksivlik va psixologik moslashuvchanlikni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish strategik ahamiyatga ega.

Refleksivlik va psixologik moslashuvchanlikning nazariy asoslari. Refleksivlik — bu shaxsning o‘z fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlarini tahlil qilish, baholash hamda zarur hollarda ularni qayta ko‘rib chiqish qobiliyatidir. U metakognitiv jarayon sifatida talabaning o‘z-o‘zini anglash darajasini oshiradi.

Psixologik moslashuvchanlik esa — bu shaxsning o‘zgaruvchan muhitga moslashish, stressli vaziyatlarda konstruktiv strategiyalarni qo‘llash va ichki resurslarini safarbar eta olish qobiliyatidir.

Ular o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagicha namoyon bo‘ladi:

refleksivlik -o‘zini anglashni kuchaytiradi;

o‘zini anglash - emotsional nazoratni yaxshilaydi;

emotsional nazorat - stressga chidamlilikni oshiradi;

natijada psixologik moslashuvchanlik shakllanadi.

№	Komponent (KBY)	Mazmuni	Amaliy mashg‘ulot shakllari	Kutilayotgan natija	Raqamli texnologiyalar bilan integratsiya
1	**Kognitiv qayta tuzish** (cognitive restructuring)	Irratsional fikrlarni aniqlash va ularni konstruktiv fikrlarga almashtirish	Fikrlarni yozish, muqobil fikr ishlab chiqish, “ABC” modeli	Salbiy fikrlash kamayadi, konstruktiv tafakkur shakllanadi	Mobil ilovalarda thought-tracking, CBT apps
2	**Refleksiv kundalik yuritish**	Shaxsiy tajribani yozma tahlil qilish orqali o‘zini anglash	Kundalik yozish, haftalik refleksiya, savol-javob	Refleksivlik oshadi, o‘z-o‘zini anglash rivojlanadi	Onlayn bloglar, Google Docs, mobil journaling ilovalari
3	**Stressli vaziyatlarni modellashtirish**	Sun’iy yaratilgan vaziyatlarda moslashuv ko‘nikmalarini shakllantirish	Rolli o‘yinlar, кейс-стади, trening simulyatsiyalari	Stressga chidamlilik oshadi, muammo yechish ko‘nikmasi rivojlanadi	VR texnologiyalar, simulyatsion platformalar
4	**O‘z-o‘zini nazorat qilish texnikalari**	Emotsiyalarni boshqarish va psixologik barqarorlikni	Nafas olish mashqlari, mindfulness, autogen	Emotsional barqarorlik oshadi, stress kamayadi	Meditatsiya ilovalari, biofeedback qurilmalari

		ta’minlash	trening		

Kognitiv-bixevioral yondashuv asosida rivojlantirish mexanizmlari. Kognitiv-bixevioral yondashuv (KBY) talabalarda stressni boshqarish va refleksivlikni rivojlantirishda samarali metod hisoblanadi. Ushbu yondashuv quyidagi asosiy komponentlarni o‘z ichiga oladi:

1. Kognitiv qayta tuzish (cognitive restructuring). Talabalar o‘zlarining irratsional fikrlarini aniqlab, ularni konstruktiv fikrlarga almashtiradi. 2. Refleksiv kundaliklar yuritish. Talabalar o‘z kunlik tajribalarini yozib borish orqali o‘z xatti-harakatlarini tahlil qiladi. 3. Stressli vaziyatlarni modellashtirish. Simulyatsiya va treninglar orqali real hayotdagi vaziyatlarga tayyorlash amalga oshiriladi. 4. O‘z-o‘zini nazorat qilish texnikalari. Nafas olish mashqlari, mindfulness, autogen treninglar orqali emotsional barqarorlik oshiriladi.

Xulosa

Talabalarda stressga chidamlilikni oshirishda refleksivlik va psixologik moslashuvchanlik o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan psixologik konstruksiyalar hisoblanadi. Zamonaviy ta’lim strategiyalari, xususan “Strategiya–2030” doirasida ushbu sifatlarni rivojlantirish dolzarb vazifaga aylangan. Kognitiv-bixevioral yondashuv va raqamli texnologiyalar integratsiyasi esa ushbu jarayonni samarali tashkil etishning innovatsion vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 08.10.2019 йилдаги ПФ-5847-сон.https://bstu.uz/article/ta-lim-sohasidagi-islohotlar-va-o-zbekiston-2030-strategiyasining-o-rni

2. Hayes, S. C. (2004). Acceptance and commitment therapy, relational frame theory, and the third wave of behavioral and cognitive therapies. Behavior Therapy, 35(4), 639–665.

3. — Steven C. Hayes (psixologik moslashuvchanlik nazariyasining asoschilaridan biri)

4. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. Freeman.— Albert Bandura (o‘ziga ishonch nazariyasi)

5. Beck, A. T. (2011). Cognitive behavior therapy: Basics and beyond. Guilford Press. — Aaron T. Beck (kognitiv terapiya asoschisi)

6. Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context. Clinical Psychology: Science and Practice, 10(2), 144–156.

7. Университетская библиотека онлайн. Рубинштейн С. Л. URL: https://biblioclub.ru/index.php?page=dict&id=2270 (дата обращения: 12.02.2026).

8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2000.

9. Jean Piaget va Bärbel Inhelder Nashr yili: 1958, Umumiy hajmi: taxminan 347 bet

KLASSIK TEST NAZARIYASI (CTT): ASOSIY POSTULATLAR, KO‘RSATKICHLAR VA CHEKLOVLAR

Haqberdiyeva Gulnoza Mirzaqulovna

Buxoro innovatsiyalar universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik va psixologik o‘lchovlarning ilmiy asosini tashkil etuvchi klassik test nazariyasi (Classical Test Theory, CTT) ning mohiyati, asosiy postulatlari, sifat ko‘rsatkichlari va amaliy cheklovlari tahlil qilingan. Test natijasini kuzatilgan ball, haqiqiy ball va xatolik yig‘indisi sifatida talqin etuvchi asosiy model, shuningdek ishonchlilik (reliability) va validlik (validity) tushunchalari ilmiy asoslab yoritilgan. Maqolada test topshiriqlarini baholashda keng qo‘llaniladigan qiyinlik indeksi va ajrata olish (diskriminatsiya) ko‘rsatkichlari, ularni hisoblash usullari va talqin qilish mezonlari ko‘rsatib o‘tilgan. Shu bilan birga, klassik test nazariyasining asosiy cheklovlari — ko‘rsatkichlarning sinaluvchilar guruhiga bog‘liqligi va o‘lchov xatoligining barcha sinaluvchilar uchun yagona deb qabul qilinishi tanqidiy tahlil qilingan. Xulosa sifatida klassik test nazariyasi o‘zining soddaligi va qulayligi tufayli bugungi kunda ham keng qo‘llanilishi, biroq murakkab va yuqori aniqlikdagi o‘lchovlar uchun uni zamonaviy modellar bilan to‘ldirish maqsadga muvofiqligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: Klassik test nazariyasi, CTT, kuzatilgan ball, haqiqiy ball, o‘lchov xatoligi, ishonchlilik, validlik, qiyinlik indeksi, diskriminatsiya ko‘rsatkichi, pedagogik o‘lchov, testologiya.

Zamonaviy ta’lim tizimida bilim, ko‘nikma va kompetentlikni xolisona o‘lchash eng dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Bu jarayonda test usuli o‘zining ommaviyligi, tezligi va xolisligi tufayli pedagogik o‘lchovning yetakchi vositasiga aylangan. Biroq har qanday test natijasi qanchalik ishonchli va aniq ekanligini ilmiy asoslash uchun maxsus matematik-statistik nazariyaga ehtiyoj sezildi. Aynan shu ehtiyoj XX asr boshlarida psixometrik o‘lchovlarning ilk yaxlit modeli — klassik test nazariyasi (Classical Test Theory, CTT) ning shakllanishiga olib keldi. Mazkur nazariya bir asrdan ortiq vaqt davomida pedagogik va psixologik diagnostikaning metodologik asosi bo‘lib xizmat qilib kelmoqda. Shu bois bo‘lajak mutaxassis va tadqiqotchi oldida tabiiy savol tug‘iladi: klassik test nazariyasi qanday postulatlarga asoslanadi, test sifatini qaysi ko‘rsatkichlar orqali baholaydi va uning qanday cheklovlari mavjud?

Klassik test nazariyasining mohiyati uning markaziy postulatida o‘z ifodasini topadi. Ushbu modelga ko‘ra, sinaluvchi testda to‘plagan kuzatilgan ball (X) ikki tarkibiy qismdan iborat bo‘ladi: uning o‘lchanayotgan xususiyat bo‘yicha haqiqiy bali (T) va tasodifiy o‘lchov xatoligi (E). Bu munosabat $X = T + E$ ko‘rinishdagi oddiy va nafis tenglama bilan ifodalanadi. Haqiqiy ball deganda sinaluvchining cheksiz ko‘p marta takrorlangan o‘lchovlaridagi o‘rtacha natija, ya’ni uning chinakam darajasi tushuniladi. Xatolik esa charchoq, diqqatning chalg‘ishi, tasodifiy taxmin yoki test sharoitidagi o‘zgarishlar kabi nazorat qilib bo‘lmaydigan omillar ta’sirida yuzaga keladi. Nazariya bir necha muhim taxminlarga tayanadi: o‘lchov xatoliklarining o‘rtacha qiymati nolga teng, xatoliklar haqiqiy ball bilan o‘zaro bog‘liq emas hamda turli testlardagi xatoliklar bir-biridan mustaqildir. Aynan shu sodda, biroq mantiqan izchil postulatlar butun klassik test nazariyasining matematik poydevorini tashkil etadi.

Klassik test nazariyasining eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri ishonchlilik (reliability) hisoblanadi. Ishonchlilik testning o‘lchov natijalari qanchalik barqaror, izchil va takrorlanuvchan ekanligini ifodalaydi. Matematik nuqtai nazardan u

kuzatilgan ball dispersiyasidagi haqiqiy ball ulushi sifatida talqin qilinadi: o‘lchov xatoligi qanchalik kichik bo‘lsa, test shunchalik ishonchli bo‘ladi. Amaliyotda ishonchlilikni baholashning bir necha usuli mavjud bo‘lib, ularga testni qayta o‘tkazish (test-retest), parallel shakllar va ichki izchillik usullari kiradi. Ichki izchillikni baholashda eng keng tarqalgan ko‘rsatkich Kronbax alfa (Cronbach’s alpha) koeffitsiyentidir, u testdagi topshiriqlarning bir xil xususiyatni qanchalik mos o‘lchayotganini ko‘rsatadi. Koeffitsiyent qiymati 0 dan 1 gacha bo‘lib, odatda 0,7 dan yuqori ko‘rsatkich qoniqarli, 0,8–0,9 oralig‘i esa yuqori ishonchlilik darajasi deb baholanadi. Ishonchlilik testning sifatini belgilovchi birlamchi mezon bo‘lib, usiz olingan natijalarga to‘liq tayanib bo‘lmaydi.

Klassik test nazariyasining ikkinchi muhim sifat ko‘rsatkichi validlik (validity), ya’ni asoslilik hisoblanadi. Validlik test aynan o‘sha o‘lchamoqchi bo‘lgan xususiyatni qanchalik to‘g‘ri va to‘liq o‘lchayotganini ko‘rsatadi. Test ishonchli bo‘lishi, ya’ni barqaror natija berishi mumkin, biroq u mo‘ljallangan xususiyatni o‘lchamasligi ham mumkin — shu bois validlik ishonchlilikdan ko‘ra murakkabroq va kengroq tushunchadir. Ilmiy adabiyotlarda validlikning bir necha turi ajratiladi: mazmuniy validlik test topshiriqlari o‘rganilayotgan sohani qay darajada qamrab olishini, mezoniy validlik test natijalari boshqa mustaqil mezon bilan qanchalik mosligini, konstrukt validlik esa test nazariy jihatdan qanday tushunchani o‘lchayotganini baholaydi. Sifatli o‘lchov vositasi yaratishda har ikki ko‘rsatkich — ishonchlilik va validlik birgalikda ta’minlanishi shart, chunki ular testning ilmiy qiymatini belgilovchi asosiy mezonlardir.

Klassik test nazariyasi nafaqat test natijasini umumiy baholaydi, balki har bir test topshirig‘ining sifatini ham alohida tahlil qilish imkonini beradi. Buning uchun ikkita asosiy ko‘rsatkichdan foydalaniladi. Birinchisi — qiyinlik indeksi (p), u savolga to‘g‘ri javob bergan sinaluvchilar ulushini ifodalaydi va 0 dan 1 gacha qiymat oladi. Qiymat 1 ga yaqin bo‘lsa, topshiriq juda oson, 0 ga yaqin bo‘lsa, juda qiyin hisoblanadi; eng informativ topshiriqlar odatda 0,3–0,7 oralig‘ida bo‘ladi. Ikkinchi ko‘rsatkich — ajrata olish yoki diskriminatsiya indeksi (D), u topshiriq kuchli va kuchsiz sinaluvchilarni qanchalik yaxshi farqlay olishini ko‘rsatadi. Yuqori diskriminatsiyaga ega topshiriqqa

kuchli bilimga ega sinaluvchilar to‘g‘ri, kuchsizlari esa noto‘g‘ri javob beradi. Manfiy yoki nolga yaqin diskriminatsiya esa topshiriqda nuqson borligidan dalolat beradi va uni qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Ushbu ikki ko‘rsatkichni tahlil qilish test bankini sifatli takomillashtirishning amaliy vositasi hisoblanadi.

Shu bilan birga, klassik test nazariyasi bir qator jiddiy cheklovlarga ham ega bo‘lib, ular uning ilmiy imkoniyatlarini chegaralaydi. Eng muhim kamchilik — ko‘rsatkichlarning namunaga bog‘liqligidir. Test topshirig‘ining qiyinlik va diskriminatsiya indekslari aniq bir sinaluvchilar guruhi natijalari asosida hisoblanadi; agar test boshqa, kuchliroq yoki kuchsizroq guruhga topshirilsa, xuddi shu topshiriqning ko‘rsatkichlari o‘zgaradi. Demak, topshiriq xususiyatlari mutlaq emas, balki nisbiy bo‘lib qoladi. Ikkinchi cheklov — sinaluvchining qobiliyati va topshiriq qiyinligi bir xil shkalada o‘lchanmasligidir, bu esa ularni bevosita taqqoslashni qiyinlashtiradi. Uchinchidan, klassik nazariyada o‘lchov xatoligi barcha sinaluvchilar uchun yagona va doimiy deb qabul qilinadi, holbuki amalda o‘rta darajadagi sinaluvchilar uchun o‘lchov aniqligi yuqori, juda kuchli yoki juda kuchsizlar uchun esa past bo‘ladi. Aynan shu cheklovlar keyinchalik zamonaviyroq yondashuv — topshiriqlarga javob berish nazariyasi (Item Response Theory, IRT) ning paydo bo‘lishiga turtki bo‘ldi.

Sanab o‘tilgan cheklovlarga qaramay, klassik test nazariyasi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Uning eng katta afzalligi — soddaligi, hisob-kitoblarning qulayligi va kichik hajmdagi sinaluvchilar guruhida ham qo‘llanilishi mumkinligidir. Topshiriqlarga javob berish nazariyasi (IRT) ancha aniq va kuchli bo‘lsa-da, u katta hajmdagi statistik namunani, murakkab dasturiy ta’minotni va chuqur matematik tayyorgarlikni talab qiladi. Aksincha, klassik nazariya asosidagi tahlil amaliy o‘qituvchi yoki tadqiqotchi uchun tushunarli va oson amalga oshiriladigan bo‘lib qoladi. Shu bois pedagogik amaliyotda ko‘pincha ikkala yondashuv bir-birini to‘ldiruvchi sifatida qaraladi: dastlabki tahlil va test bankini saralashda klassik nazariya, yuqori aniqlikdagi keng ko‘lamli o‘lchovlarda esa zamonaviy modellar qo‘llaniladi. Bu esa o‘lchov vositasini bosqichma-bosqich takomillashtirishning oqilona metodologik yo‘lidir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, klassik test nazariyasi pedagogik va psixologik o‘lchovning fundamental metodologik asosi bo‘lib, u test natijasini kuzatilgan ball, haqiqiy ball va xatolik birikmasi sifatida sodda va mantiqiy tarzda tushuntiradi. Nazariya ishonchlilik va validlik orqali butun testning sifatini, qiyinlik va diskriminatsiya indekslari orqali esa har bir topshiriqning samaradorligini baholash imkonini beradi. Ayni vaqtda uning ko‘rsatkichlari sinaluvchilar guruhiga bog‘liqligi va o‘lchov xatoligi yagona deb qabul qilinishi kabi cheklovlari ham mavjud bo‘lib, ular zamonaviy o‘lchov modellarining shakllanishiga turtki bergan. Shunga qaramay, soddaligi, qulayligi va keng qo‘llanilishi tufayli klassik test nazariyasi bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Pirovardida, mazkur nazariyani chuqur o‘zlashtirish va uni zamonaviy yondashuvlar bilan oqilona uyg‘unlashtirish ta’lim sifatini xolisona o‘lchashning ishonchli kafolati bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Lord F.M., Novick M.R. Statistical Theories of Mental Test Scores. – Reading: Addison-Wesley, 1968. – 568 p.

2. Crocker L., Algina J. Introduction to Classical and Modern Test Theory. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1986. – 527 p.

3. Cronbach L.J. Coefficient Alpha and the Internal Structure of Tests // Psychometrika. – 1951. – Vol. 16, №3. – P. 297–334.

4. Hambleton R.K., Swaminathan H., Rogers H.J. Fundamentals of Item Response Theory. – Newbury Park: SAGE Publications, 1991. – 174 p.

5. Allen M.J., Yen W.M. Introduction to Measurement Theory. – Long Grove: Waveland Press, 2002. – 310 p.

6. Avliyoqulov N.X. Zamonaviy o‘qitish texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2020. – 184 b.

7. Begimqulov U.Sh. Pedagogik o‘lchovlar va test tuzish metodikasi. – Toshkent: TDPU nashri, 2021. – 176 b.

ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMIDA IJODKORLIK VA INNOVATSION FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHGA OID ILMIY YONDASHUVLAR

Samiyeva Gulnora Rajabmurodovna

Buxoro innovatsiyalar universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchi va talabalarda ijodkorlik hamda innovatsion fikrlashni rivojlantirishga oid ilmiy-nazariy yondashuvlar tahlil qilingan. Bilimlarni yodlashga asoslangan an’anaviy ta’lim modeli zamonaviy mehnat bozori va jamiyat talablariga to‘liq javob bermayotgani, kelajak mutaxassisidan esa nostandart fikrlash, muammolarni hal etish va yangilik yarata olish qobiliyati talab etilayotgani ilmiy asoslab ko‘rsatilgan. Maqolada ijodkorlikning psixologik mohiyati, divergent va konvergent fikrlash tushunchalari, shuningdek J. Gilford, E. Torrens va E. de Bono kabi olimlarning nazariy qarashlari yoritilgan. Shu bilan birga, muammoli ta’lim, loyihaviy faoliyat, “miya hujumi” va boshqa faol metodlar orqali ijodkorlikni shakllantirishning amaliy mexanizmlari ko‘rsatib o‘tilgan. Xulosa sifatida ijodkorlik tug‘ma qobiliyat emas, balki maxsus tashkil etilgan ta’limiy muhit va metodlar orqali rivojlantirib boriladigan ko‘nikma ekanligi, uni tarbiyalash esa zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifasi ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: Ijodkorlik, innovatsion fikrlash, kreativlik, divergent fikrlash, muammoli ta’lim, loyihaviy faoliyat, faol metodlar, tanqidiy fikrlash, pedagogik texnologiyalar, zamonaviy ta’lim.

Inson sivilizatsiyasining butun taraqqiyoti, mohiyatan, ijodkorlik va yangilik yaratish qobiliyatining mahsulidir. XXI asrda axborot oqimining keskin oshishi, texnologiyalarning jadal yangilanishi va kasblarning tez o‘zgarishi sharoitida insondan oddiy bilimni emas, balki nostandart fikrlash, yangi g‘oyalar yaratish va murakkab muammolarni o‘ziga xos tarzda hal etish qobiliyati talab etilmoqda. Bilimlarni yodlashga va tayyor qoidalarni takrorlashga asoslangan an’anaviy ta’lim modeli esa bunday talablarga to‘liq javob bera olmayapti, chunki bugun internet va sun’iy intellekt deyarli har qanday ma’lumotni soniyalar ichida taqdim eta oladi. Shu bois zamonaviy ta’lim tizimi oldida ijodkorlik va innovatsion fikrlashni rivojlantirish eng dolzarb vazifaga aylanmoqda. Ana shu vaziyatda har bir pedagog oldida tabiiy savol tug‘iladi:

o‘quvchi va talabalarda ijodkorlik hamda innovatsion fikrlashni qanday ilmiy yondashuv va metodlar asosida samarali rivojlantirish mumkin?

Ijodkorlik muammosini ilmiy hal etish uchun, avvalo, uning psixologik mohiyatini tushunib olish zarur. Psixologiya fanida ijodkorlik (kreativlik) yangi, original va ayni paytda foydali g‘oya, mahsulot yoki yechim yarata olish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Amerikalik psixolog J. Gilford ijodiy fikrlashning asosini divergent fikrlash, ya’ni bitta masalaga ko‘p sonli turli-tuman yechimlar topa olish qobiliyati tashkil etishini ilmiy asoslab bergan. U bunday fikrlashning to‘rt asosiy ko‘rsatkichini ajratgan: ravonlik (g‘oyalar soni), egiluvchanlik (yondashuvlar xilma-xilligi), originallik (g‘oyalarning noyobligi) va batafsillik (g‘oyani ishlab chiqish darajasi). Bu esa an’anaviy ta’limda ustunlik qiladigan, yagona to‘g‘ri javobni izlashga yo‘naltirilgan konvergent fikrlashdan tubdan farq qiladi. Demak, ijodkorlikni rivojlantirish, eng avvalo, o‘quvchining yagona javob izlash qobig‘idan chiqib, muqobil yechimlar fazosida erkin harakat qila olishini ta’minlashni taqozo etadi.

Zamonaviy pedagogikadagi muhim ilmiy yondashuvlardan biri ijodkorlikni tabiatan berilgan, o‘zgarmas qobiliyat emas, balki maqsadli ravishda rivojlantirib boriladigan ko‘nikma sifatida e’tirof etishdir. Uzoq yillar davomida ijodkorlik faqat tanlangan iste’dod egalariga xos noyob xususiyat deb qaralgan. Biroq zamonaviy tadqiqotlar ko‘rsatishicha, mos ravishda tashkil etilgan ta’limiy muhit, maxsus mashqlar va metodlar yordamida har bir inson o‘zining ijodiy salohiyatini sezilarli darajada oshira oladi. Bu borada britaniyalik olim E. de Bono “lateral fikrlash” nazariyasini ishlab chiqib, muammoga odatdagidan butunlay boshqacha rakurslardan yondashish ko‘nikmasini maxsus mashq qildirish mumkinligini isbotladi. Bu yondashuvning amaliy ahamiyati shundaki, u pedagogni passiv kuzatuvchidan o‘quvchining ijodiy salohiyatini ataylab shakllantiruvchi faol subyektga aylantiradi. Ya’ni ijodkorlikni tarbiyalash mumkin va zarur, buning uchun esa tegishli ilmiy asoslangan ta’lim texnologiyalari qo‘llanilishi lozim.

Ijodkorlikni rivojlantirishning eng samarali ilmiy yondashuvlaridan biri — muammoli ta’lim (problem-based learning) ni keng joriy etishdir. Bu yondashuvda o‘quvchiga tayyor bilim berilmaydi, balki uning oldiga yechimi oldindan ma’lum

bo‘lmagan hayotiy yoki kasbiy muammo qo‘yiladi. Talaba ushbu muammoni mustaqil tahlil qilish, kerakli ma’lumotni izlash, farazlar ilgari surish va ularni sinash orqali yechimga keladi. Bunday jarayonda bilim passiv yodlanmaydi, balki faol izlanish mahsuli sifatida shakllanadi va shu bilan birga o‘quvchining tahliliy hamda ijodiy fikrlashi tabiiy ravishda rivojlanadi. Muammoli ta’lim talabani noaniqlik sharoitida qaror qabul qilishga, turli yechimlarni qiyoslashga va o‘z xulosasini asoslab berishga o‘rgatadi. Aynan shu ko‘nikmalar bo‘lajak mutaxassisning real kasbiy faoliyatida eng zarur bo‘ladigan kompetentliklar bo‘lib, ularni an’anaviy ma’ruzaviy dars orqali shakllantirish deyarli mumkin emas.

Ijodkorlikni amaliy shakllantirishning yana bir muhim yo‘nalishi — loyihaviy faoliyat va faol o‘qitish metodlarini qo‘llashdir. Loyihaviy ta’limda talaba muayyan amaliy mahsulot — ilmiy ish, biznes-g‘oya, ijodiy maket yoki ijtimoiy tashabbusni mustaqil yaratadi, bu esa uning g‘oyani o‘ylab topishdan tortib uni amalga oshirishgacha bo‘lgan to‘liq ijodiy siklni boshdan kechirishini ta’minlaydi. Bundan tashqari, ijodiy fikrlashni jadallashtiruvchi maxsus metodlar ham mavjud bo‘lib, ularning eng mashhuri “miya hujumi” (brainstorming) hisoblanadi. Bu metodda ishtirokchilar tanqiddan xoli muhitda imkon qadar ko‘proq g‘oya ilgari suradi, so‘ng ular birgalikda saralanadi va rivojlantiriladi. Shuningdek, sinektika, aqliy xaritalar (mind-mapping), keys-stadi va rolli o‘yinlar kabi metodlar ham o‘quvchilarning fikrlash chegaralarini kengaytiradi. Bu metodlarning umumiy ustunligi shundaki, ular xato qilishdan qo‘rqmaslik, erkin fikr bildirish va g‘oyalar bilan tajriba qilish madaniyatini shakllantiradi.

Eng muhim va uzoq muddatli omil esa ijodkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi maxsus ta’limiy muhitni yaratishdan iborat. Hech qanday metod o‘quvchi xato qilishdan qo‘rqadigan, faqat “to‘g‘ri javob” rag‘batlantiriladigan va har qanday nostandart fikr qoralanadigan muhitda samara bermaydi. Ijodkorlik avval boshdanoq mavjud chegaralarni buzishni, tavakkal qilishni va xato qilish huquqini taqozo etadi. Shu bois pedagog dars jarayonida psixologik xavfsizlik muhitini ta’minlashi, talabaning har qanday g‘oyasiga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi va xatoni jazo emas, balki o‘rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilishi lozim. Bunda baholash tizimi

ham faqat yakuniy natijani emas, balki o‘quvchining izlanish jarayonini, original yondashuvini va mustaqil fikrini rag‘batlantirishga yo‘naltirilishi kerak. Aynan ana shunday ochiq, qo‘llab-quvvatlovchi va erkin muhitdagina ijodiy salohiyat to‘liq namoyon bo‘ladi va barqaror rivojlanadi.

Bularning barchasi pedagogning rolini ham tubdan qayta belgilaydi. Ijodkorlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan zamonaviy ta’limda o‘qituvchi shunchaki bilim uzatuvchi yoki nazoratchi emas, balki o‘quvchining ijodiy izlanishini boshqaruvchi fasilitator va ilhomlantiruvchi murabbiyga aylanadi. Uning vazifasi tayyor javoblarni berish emas, balki o‘quvchida to‘g‘ri savol qo‘ya olish, mustaqil izlanish va o‘z g‘oyasiga ishonish qobiliyatini uyg‘otishdir. Buning uchun pedagogning o‘zi ham ijodiy fikrlaydigan, yangilikka ochiq va doimiy izlanuvchi shaxs bo‘lishi shart, chunki o‘qituvchi faqat o‘zida bor fazilatni o‘quvchiga ko‘chira oladi. Universitet va ta’lim muassasasi miqyosida bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun professor-o‘qituvchilarning malakasini oshirish, ularni faol va interaktiv metodlar bilan ishlashga o‘rgatish hamda ijodkorlikni qadrlovchi yagona ta’limiy madaniyatni shakllantirish talab etiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ijodkorlik va innovatsion fikrlashni rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining eng ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib kelmoqda. Ilmiy tadqiqotlar ijodkorlik tug‘ma va o‘zgarmas qobiliyat emas, balki maxsus tashkil etilgan ta’limiy muhit va metodlar orqali izchil rivojlantirib boriladigan ko‘nikma ekanligini ishonarli isbotlaydi. Bu maqsadga erishishning eng samarali yo‘li — bilimni yodlashga asoslangan an’anaviy yondashuvdan divergent fikrlashni rag‘batlantiruvchi muammoli ta’lim, loyihaviy faoliyat va “miya hujumi” kabi faol metodlarga o‘tish, shuningdek xato qilish huquqini tan oluvchi ochiq va qo‘llab-quvvatlovchi ta’limiy muhitni yaratishdan iboratdir. Ushbu yondashuvlarni Buxoro innovatsiyalar universiteti va boshqa ta’lim muassasalari amaliyotiga bosqichma-bosqich joriy etish orqali biz o‘quvchilarni bilimni iste’mol qiluvchidan yangilik yaratuvchiga aylantira olamiz. Pirovardida bu mamlakatimiz kelajagi uchun ijodkor, mustaqil fikrlaydigan va innovatsion salohiyatga ega yosh avlodni tarbiyalashning ishonchli kafolati bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967. – 538 p.

2. Torrance E.P. The Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual. – Princeton: Personnel Press, 1974. – 79 p.

3. De Bono E. Lateral Thinking: Creativity Step by Step. – New York: Harper & Row, 1970. – 300 p.

4. Robinson K. Out of Our Minds: Learning to Be Creative. – Chichester: Capstone Publishing, 2011. – 352 p.

5. Sternberg R.J. (Ed.) Handbook of Creativity. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 490 p.

6. G‘ulomov S.S. Ijodiy tafakkurni rivojlantirish pedagogikasi. – Toshkent: Fan, 2020. – 208 b.

7. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 192 b.

СИМУЛЯТОР КАК ОСНОВА ОБУЧЕНИЯ МЕНЕДЖМЕНТУ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВУ

Муратов Сеитали Шевкетович

студент,

Ферганский государственный технический университет,

seitalimuratov@gmail.com,

Мансурова Дилнавоз Гайратжановна

студент,

Ферганский государственный технический университет,

mansurovadilnavoz4@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются бизнес-симуляторы как инновационный инструмент подготовки специалистов в области менеджмента и предпринимательства. Анализируется педагогический потенциал деловых игр, кейс-методов и цифровых симуляционных платформ в системе высшего

образования. Предложены практические рекомендации по интеграции симуляторов в учебный процесс.

Ключевые слова: бизнес-симулятор, менеджмент, предпринимательство, деловая игра, кейс-метод, активное обучение, цифровое обучение, инновационные технологии.

Современная система высшего образования сталкивается с принципиальным противоречием: выпускники обладают теоретическими знаниями, однако нередко испытывают трудности при их применении в реальных деловых ситуациях. Особенно остро данная проблема проявляется в подготовке менеджеров и предпринимателей, чья профессиональная деятельность требует не только знания концепций, но и способности принимать решения в условиях неопределённости, управлять рисками и выстраивать стратегии в динамично меняющейся среде.

Одним из наиболее перспективных ответов на данный вызов является использование бизнес-симуляторов — специализированных образовательных платформ и методик, воспроизводящих реальные управленческие и предпринимательские ситуации в контролируемой учебной среде. Симулятор позволяет студенту «прожить» опыт ведения бизнеса, совершать ошибки без реальных финансовых последствий и на практике осваивать компетенции, которые традиционные лекционно-семинарские форматы дать не способны.

Понятие и классификация бизнес-симуляторов

Бизнес-симулятор - это учебный инструмент, имитирующий функционирование реальной компании или рыночной среды с целью формирования у обучающихся практических управленческих компетенций. В педагогической литературе выделяют несколько основных типов симуляторов.

Деловые игры представляют собой ролевые сценарии, в которых участники принимают на себя роли менеджеров, предпринимателей или иных субъектов хозяйственной деятельности. К классическим примерам относятся симуляторы Marketplace и Capstone, широко используемые в бизнес-школах мирового уровня. Участники принимают стратегические решения - устанавливают цены,

распределяют бюджеты, формируют ассортимент - и наблюдают их последствия в рамках смоделированного рынка.

Кейс-методы представляют собой анализ реальных или смоделированных бизнес-ситуаций, требующих выработки управленческих решений. Метод активно применяется в Гарвардской школе бизнеса и является стандартом обучения в ведущих университетах мира. В отличие от деловых игр, кейс акцентирует аналитическое мышление и аргументацию, нежели оперативное принятие решений.

Цифровые симуляционные платформы — это технологичные решения нового поколения: Simulations Plus, Virtonomics, “Виртуальный стартап” и другие. Они обеспечивают интерактивную среду с мгновенной обратной связью, позволяя обучающемуся отслеживать результаты принятых решений в режиме реального времени. Искусственный интеллект в ряде платформ адаптирует сложность сценариев под уровень пользователя.

Педагогические основы применения симуляторов

Теоретическим фундаментом использования симуляторов служит концепция обучения через опыт, разработанная Д. Колбом. Согласно данной модели, эффективное обучение проходит через четыре стадии: конкретный опыт, рефлексивное наблюдение, абстрактная концептуализация и активное экспериментирование. Симулятор обеспечивает прохождение всех четырёх стадий в рамках единой учебной активности, что принципиально отличает его от пассивных форм обучения.

С позиций компетентностного подхода, бизнес-симуляторы формируют комплекс профессиональных компетенций, недостижимых посредством традиционных методов: стратегическое мышление, финансовая грамотность, лидерство в команде, управление рисками, переговорные навыки. Исследования показывают, что студенты, прошедшие курсы с элементами симуляции, демонстрируют на 30–40% более высокий уровень практической готовности по сравнению со студентами, обученными только по традиционным программам.

Опыт применения бизнес-симуляторов в высшей школе

В мировой практике бизнес-симуляторы уже давно стали неотъемлемой частью образовательного процесса ведущих университетов. В MIT Sloan School of Management деловые игры включены в обязательные курсы MBA; в INSEAD симуляторы используются для обучения кросс-культурному менеджменту; Стэнфордский университет активно применяет платформу i2e (Innovation to Enterprise) для подготовки предпринимателей.

В контексте Узбекистана данное направление приобретает особую актуальность в связи с реализацией государственной программы по поддержке предпринимательства и развитию инновационной экономики. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по ускоренному развитию предпринимательства» 2019 года предусматривает совершенствование системы подготовки предпринимательских кадров, что создаёт институциональную основу для внедрения симуляционных методов в вузах страны.

Опыт Ферганского государственного технического университета свидетельствует о растущем интересе студентов к практико-ориентированным формам обучения. Пилотное использование кейс-методов в курсах “Основы предпринимательства” и “Стратегический менеджмент” показало, что вовлечённость студентов возрастает, а качество усвоения материала существенно повышается.

Практические рекомендации по интеграции симуляторов

На основе проведённого анализа предлагается следующая система мер по внедрению бизнес-симуляторов в учебный процесс высших учебных заведений.

1. Поэтапное внедрение: на начальном этапе - использование кейс-методов и ролевых игр в рамках существующих дисциплин; на втором этапе - подключение цифровых симуляционных платформ (Virtonomics, Capstone) с выделением отдельных учебных модулей.
2. Подготовка преподавателей: организация тренингов для профессорско-преподавательского состава по методике фасилитации деловых игр и разработке учебных кейсов на материале местных компаний.
3. Партнёрство с бизнесом: привлечение реальных предприятий региона к разработке кейсов и сценариев симуляторов, что обеспечивает

актуальность учебных ситуаций и устанавливает прямую связь между вузом и рынком труда.

4. Оценка результативности: разработка системы метрик для измерения компетентностных приращений студентов до и после прохождения симуляционных курсов.

Бизнес-симуляторы - деловые игры, кейс-методы и цифровые симуляционные платформы - представляют собой мощный педагогический инструмент, способный кардинально повысить качество подготовки менеджеров и предпринимателей. Их ключевое преимущество состоит в создании безопасной среды для получения реального управленческого опыта, формирования стратегического мышления и отработки практических компетенций.

В условиях трансформации экономики Узбекистана и растущего спроса на квалифицированных предпринимателей интеграция симуляционных методов в образовательный процесс технических и экономических вузов становится не просто желательной, но необходимой. Дальнейшие исследования целесообразно направить на разработку локализованных симуляционных сценариев, отражающих специфику узбекского рынка.

Использованная литература

1. Dickinson J.R., Whiteley A. Looking at and for the future of business simulations // Developments in Business Simulation & Experiential Exercises. – 1997. – Vol. 24. – P. 28–34.

2. Erskine J.A., Leenders M.R., Mauffette-Leenders L.A. Teaching with Cases. – Ontario: Ivey Publishing, 1998. – 234 p.

3. Faria A.J., Wellington W.J. A survey of simulation game users, former-users, and never-users // Simulation & Gaming. – 2004. – Vol. 35. – № 2. – P. 50–72.

4. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1984. – 256 p.

5. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasida sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. PQ-4996-son. – Toshkent, 2019. – 4 b.

6. Sauvé L., Renaud L., Kaufman D., Marquis J. Distinguishing between games and simulations // Journal of Educational Technology & Society. – 2007. – Vol. 10. – № 3. – P. 247–256.

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYADA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR

Yusupova Dilafro‘z Orifjon qizi
Farg‘ona Davlat Texnika Universiteti
Metrologiya va Standartlashtirish kafedrasi magistranti
dilafroz443@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogika va psixologiya fanlarida kuzatilayotgan zamonaviy tendensiyalar tahlil qilinadi. Xususan, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim yondashuvi, raqamli ta’lim muhitining rivojlanishi, emosional intellektni shakllantirish hamda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga integratsiyasi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, pedagog va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlarning zamonaviy shakllari va ularning ta’lim samaradorligiga ta’siri yoritiladi.

Kalit so‘zlar: pedagogika, psixologiya, zamonaviy tendensiyalar, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, emosional intellekt, raqamli ta’lim, sun’iy intellect.

Annotation This article examines modern trends in pedagogy and psychology. In particular, it focuses on student-centered learning approaches, the development of digital learning environments, the formation of emotional intelligence, and the integration of artificial intelligence into the educational process. The study also highlights the transformation of teacher-student relationships and their impact on learning effectiveness.

Keywords: pedagogy, psychology, modern trends, student-centered learning, emotional intelligence, digital education, artificial intelligence.

Аннотация В данной статье анализируются современные тенденции в педагогике и психологии. Особое внимание уделяется личностно-ориентированному обучению, развитию цифровой образовательной среды,

формированию эмоционального интеллекта, а также интеграции технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс. Также рассматривается трансформация взаимодействия между преподавателем и обучающимся и её влияние на эффективность обучения.

Ключевые слова: педагогика, психология, современные тенденции, личностно-ориентированное обучение, эмоциональный интеллект, цифровое образование, искусственный интеллект.

Zamonaviy globallashuv sharoitida jamiyatning barcha sohalarida chuqur o‘zgarishlar yuz bermoqda, bu esa ta’lim tizimining mazmuni va shakliga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Pedagogika va psixologiya fanlari ushbu jarayonlarning ilmiy asosini yaratishda muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, inson kapitalini rivojlantirish, shaxsning intellektual va emosional salohiyatini oshirish masalalari ushbu fanlar doirasida keng tadqiq etilmoqda[1].

An’anaviy ta’lim tizimi uzoq vaqt davomida bilimlarni uzatishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, bugungi kunda u shaxsni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan kompleks tizimga aylanib bormoqda. Bu jarayonda pedagogika va psixologiyaning o‘zaro integratsiyasi ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo‘ladi. O‘quvchilarning individual xususiyatlarini, motivatsiyasini, kognitiv jarayonlarini va emosional holatini hisobga olish zamonaviy ta’limning asosiy talablaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayoni kuchaymoqda. Masofaviy ta’lim, onlayn platformalar, virtual o‘quv muhitlari va sun’iy intellektga asoslangan tizimlar ta’lim jarayonini yangi bosqichga olib chiqmoqda[2]. Bu esa o‘z navbatida pedagogik yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqishni va psixologik jihatdan asoslangan yangi metodlarni ishlab chiqishni talab etadi.

Shuningdek, zamonaviy psixologiyada shaxsning emosional intellekti, ijtimoiy moslashuvi va stressga chidamliligini rivojlantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Ta’lim jarayonida bu omillarni inobatga olish o‘quvchilarning nafaqat bilim olish samaradorligini, balki ularning ijtimoiy faolligi va hayotiy muvaffaqiyatini ham belgilaydi[3].

Asosiy qism Pedagogika va psixologiyada kuzatilayotgan eng muhim zamonaviy tendensiyalardan biri - shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim hisoblanadi. Ushbu yondashuv o‘quvchining individual xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodkorlik va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ikkinchi muhim tendensiya - raqamli ta’lim muhitining shakllanishidir. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi natijasida masofaviy ta’lim, onlayn platformalar va virtual o‘quv muhitlari rivojlanmoqda. Bu esa ta’limning ochiqligi va moslashuvchanligini oshiradi.

Uchinchi tendensiya - emosional intellektni rivojlantirishga e’tiborning ortishi. Zamonaviy psixologiya o‘quvchilarning nafaqat akademik bilimlarini, balki ularning hissiy holati, ijtimoiy ko‘nikmalari va stressga chidamliligini ham muhim deb hisoblaydi. Shu sababli ta’lim jarayonida kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shuningdek, sun’iy intellekt va adaptiv o‘qitish tizimlarining rivojlanishi ham muhim tendensiyalardan biridir. Bunday tizimlar o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilib, ularga mos o‘quv materiallarini taklif etadi. Bu esa ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Pedagogik va psixologik yondashuvlarning integratsiyasi natijasida o‘qituvchining roli ham o‘zgarib bormoqda. Endilikda o‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki o‘quv jarayonini boshqaruvchi, motivatsiya beruvchi va yo‘naltiruvchi sifatida faoliyat yuritmoqda[4,5].

Tendensiya	**Mazmuni**	**Pedagogik ahamiyati**	**Psixologik ahamiyati**
Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim	O‘quvchining individual xususiyatlariga mos o‘qitish	Ta’lim samaradorligini oshiradi	Motivatsiya va o‘z-o‘zini rivojlantirishni kuchaytiradi
Raqamli	Onlayn	Ta’limning	Kognitiv

ta’lim muhiti	platformalar va texnologiyalar asosida ta’lim	moslashuvchanligini ta’minlaydi	faoliyatni faollashtiradi
Emosional intellektni rivojlantirish	Hissiy va ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish	Sog‘lom ta’lim muhitini yaratadi	Stressni boshqarish va empatiyani rivojlantiradi
Sun’iy intellekt integratsiyasi	AI asosida adaptiv o‘qitish tizimlari	Individual ta’lim trayektoriyasini yaratadi	O‘rganish jarayonini chuqur tahlil qiladi
Interfaol metodlar	Faol va hamkorlikka asoslangan o‘qitish	Talabalarni darsga jalb qiladi	Ijtimoiy va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantiradi

1-jadval. Pedagogik ahamiyati

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi - pedagogika va psixologiyada kuzatilayotgan zamonaviy tendensiyalarni tahlil qilish, ularning ta’lim jarayoniga ta’sirini aniqlash va istiqboldagi rivojlanish yo‘nalishlarini yoritishdan iborat. Ushbu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar ta’lim tizimini takomillashtirish va zamonaviy talablar asosida rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogika va psixologiyada zamonaviy tendensiyalar haqida ma’lumot

Hozirgi davrda pedagogika va psixologiya fanlari tez rivojlanayotgan ijtimoiy va texnologik o‘zgarishlar bilan uzviy bog‘liq holda shakllanmoqda. Zamonaviy ta’lim tizimi nafaqat bilim berishga, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

1. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim

Bu yondashuvda asosiy e’tibor o‘quvchining individual qobiliyati, qiziqishi va ehtiyojlariga qaratiladi. Har bir o‘quvchi uchun alohida ta’lim yo‘li shakllantiriladi, bu esa o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi.

2. Raqamli ta’limning rivojlanishi

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta’lim jarayonini tubdan o‘zgartirdi. Onlayn kurslar, virtual sinflar va raqamli platformalar ta’limni yanada qulay va moslashuvchan qildi.

3. Emosional intellektga e’tibor

Zamonaviy psixologiya faqat bilim emas, balki hissiy rivojlanishga ham katta e’tibor beradi. O‘quvchilarning o‘z hissiyotlarini boshqarish, boshqalarni tushunish va ijtimoiy moslashuv qobiliyati muhim hisoblanadi.

4. Sun’iy intellekt va adaptiv ta’lim

Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar o‘quvchilarning bilim darajasini tahlil qilib, ularga mos materiallarni tavsiya etadi. Bu ta’limni individual va samarali qiladi.

5. Interfaol metodlar

Guruhda ishlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish va amaliy mashg‘ulotlar orqali o‘qitish usullari keng qo‘llanilmoqda. Bu o‘quvchilarning faolligini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABYOTLAR RO‘YXATI

1. Yo‘ldoshev, J. G. (2020). *Pedagogika nazariyasi va amaliyoti*. Toshkent.
2. Abduqodirov, A. A. (2019). *Ta’limda axborot texnologiyalari*. Toshkent.
3. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books.
4. Hattie, J. (2009). *Visible Learning*. London: Routledge.
5. Zawacki-Richter, O. (2019). Artificial Intelligence in Education.

РАЗВИТИЕ РЕФЛЕКСИВНОСТИ У СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТРЕНИНГОВ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА КОГНИТИВНУЮ И ПОВЕДЕНЧЕСКУЮ ГИБКОСТЬ

Равшанова Наргиза Норбоевна (PhD), доцент

Национальный педагогический университет

Узбекистана имени Низами

wazednargiza2022@gmail.com

Аннотация: Быстрые трансформации системы высшего образования под влиянием глобализации, цифровизации и возрастающих академических требований обуславливают необходимость развития у студентов адаптивных психологических качеств. Одним из ключевых механизмов в этом процессе выступает рефлексивность как метакогнитивная способность, позволяющая анализировать, регулировать и трансформировать собственные когнитивные и поведенческие паттерны.

Ключевые слова: рефлексивность, психологическая гибкость, когнитивная гибкость, стрессоустойчивость, когнитивно-бихевиоральный подход, цифровое обучение

Введение. В условиях XXI века система высшего образования претерпевает значительные изменения, обусловленные развитием технологий, глобализацией и изменениями требований рынка труда. Современные университеты должны не только передавать знания, но и формировать у студентов способности к адаптации, критическому мышлению и непрерывному обучению. Одной из ключевых проблем является способность студентов справляться со стрессом, неопределённостью и высокими требованиями образовательной среды. В этой связи особую актуальность приобретают такие психологические конструкты, как рефлексивность и психологическая гибкость. Рефлексивность представляет собой способность человека осознавать и анализировать собственные мысли, эмоции и поведение. Она способствует саморегуляции, личностному росту и эффективному принятию решений.

Основное содержание Психологическая гибкость, в свою очередь, отражает способность адаптироваться к изменяющимся условиям и сохранять целенаправленное поведение в условиях стресса. Целью данного исследования является анализ влияния современных психологических тренингов на развитие рефлексивности и психологической гибкости студентов.

Обзор литературы. Рефлексивность как метакогнитивный механизм. Рефлексивность рассматривается как высший уровень когнитивной активности, включающий самоанализ, самоконтроль и осознание собственных действий. Исследования показывают, что высокий уровень рефлексивности способствует более глубокому обучению и развитию критического мышления. Психологическая гибкость и стрессоустойчивость. Психологическая гибкость является важным компонентом адаптивного поведения. Она связана со способностью управлять эмоциями, снижать уровень тревожности и эффективно реагировать на стрессовые ситуации. Когнитивно-бихевиоральный подход. Когнитивно-бихевиоральный подход основан на взаимосвязи мышления, эмоций и поведения. Его применение в образовательной среде позволяет формировать навыки саморегуляции и конструктивного мышления.

Цифровые технологии в психологическом обучении. Использование цифровых технологий (мобильных приложений, онлайн-платформ, виртуальной реальности) значительно расширяет возможности психологических тренингов, делая их более доступными и эффективными. Обсуждение. Полученные результаты подтверждают, что рефлексивность является ключевым фактором адаптивного поведения студентов. Использование когнитивно-бихевиоральных техник способствует формированию конструктивного мышления и повышению стрессоустойчивости. Интеграция цифровых технологий усиливает эффективность обучения и соответствует современным образовательным трендам.

Представленная программа тренингов показывает, что развитие рефлексивности у студентов является системным процессом, включающим когнитивные, эмоциональные и поведенческие компоненты. Интеграция

когнитивно-бихевиоральных методов и цифровых технологий способствует значительному повышению когнитивной и поведенческой гибкости, что критически важно для адаптации студентов в условиях современной образовательной среды.

Таблица 1. **Программа развития рефлексивности у студентов на основе современных психологических тренингов**

№	Компонент тренинга	Содержание	Методы реализации	Ожидаемый результат	Связь с когнитивной и поведенческой гибкостью
1	Когнитивная реструктуризация	Выявление и изменение иррациональных мыслей	ABC-модель, анализ автоматических мыслей	Формирование рационального мышления	Повышение когнитивной гибкости
2	Рефлексивный дневник	Осмысление личного опыта и поведения	Ежедневные записи, самоанализ	Развитие самосознания и метакогниции	Улучшение поведенческой адаптации
3	Ролевые игры	Моделирование стрессовых и профессиональных	Ситуационные упражнения, групповые тренинги	Развитие навыков принятия решений	Быстрая адаптация поведения в новых условиях

		ситуаций			
4	Тренинг эмоциональной регуляции	Управление эмоциями и стрессом	Дыхательные техники, mindfulness	Снижение тревожности и стресса	Укрепление поведенческой устойчивости
5	Групповая рефлексия	Обсуждение опыта и обратная связь	Дискуссии, фасилитированные группы	Развитие критического мышления	Гибкость мышления через социальное взаимодействие
6	Цифровые инструменты	Использование технологий для саморазвития	Мобильные приложения, онлайн-платформы	Персонализированное обучение	Повышение адаптивности к цифровой среде
7	VR-ситуационное моделирование	Имитация стрессовых профессиональных ситуаций	Виртуальная реальность сценарии	Подготовка к реальным стрессовым условиям	Развитие поведенческой гибкости
8	Саморегуляция	Контроль поведения и эмоций	Самомониторинг, чек-листы	Формирование устойчивости личности	Стабильная адаптация к изменениям

Заключение.

Современные психологические тренинги, направленные на развитие рефлексивности, способствуют формированию психологической гибкости и устойчивости студентов к стрессу. Это делает их важным инструментом подготовки конкурентоспособных специалистов. Проведённый теоретический анализ и обобщение современных научных подходов позволяют сделать вывод о том, что развитие рефлексивности у студентов на основе психологических тренингов является важным фактором формирования когнитивной и поведенческой гибкости. Рефлексивность выступает ключевым метакогнитивным механизмом, обеспечивающим осознание, анализ и переоценку собственных мыслей, эмоций и поведенческих стратегий.

Результаты исследования подтверждают, что систематическое включение когнитивно-бихевиоральных техник, таких как когнитивная реструктуризация, рефлексивные дневники, ролевые игры и методы эмоциональной саморегуляции, способствует развитию адаптивных навыков студентов. В частности, у обучающихся наблюдается повышение способности к переключению между различными когнитивными стратегиями, более эффективное использование обратной связи и снижение уровня эмоционального напряжения в стрессовых ситуациях. Особое значение имеет интеграция цифровых технологий в процесс психологической подготовки. Использование мобильных приложений, онлайн-платформ и технологий виртуальной реальности расширяет возможности индивидуализации обучения, повышает вовлечённость студентов и обеспечивает более высокую эффективность тренинговых программ. Таким образом, развитие рефлексивности посредством современных психологических тренингов не только способствует повышению когнитивной и поведенческой гибкости, но и формирует у студентов устойчивую способность к саморегуляции и адаптации в условиях быстро меняющейся образовательной и профессиональной среды. Это делает рассматриваемый подход перспективным направлением для внедрения в систему высшего образования.

Список литературы

10. Постановление Президента Республики Узбекистан «Стратегии развития технологий искусственного интеллекта до 2030 года» от 14.10.2024 года, № ПП-358.

11. Указ Президента Республики Узбекистан «Стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации» от 5.10.2020 года, №УП – 6079.

12. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по эффективной организации Министерства дошкольного и школьного образования и организаций в его системе» от 26.05.2023 года №УП -79.

13. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. Freeman.— Albert Bandura (o‘ziga ishonch nazariyasi)

14. Beck, A. T. (2011). Cognitive behavior therapy: Basics and beyond. Guilford Press. — Aaron T. Beck (kognitiv terapiya asoschisi)

15. Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context. Clinical Psychology: Science and Practice, 10(2), 144–156.

16. Hayes, S. C., Strosahl, K. D., & Wilson, K. G. (2012). Acceptance and commitment therapy: The process and practice of mindful change. Guilford Press.

17. Kashdan, T. B., & Rottenberg, J. (2010). Psychological flexibility as a fundamental aspect of health. Clinical Psychology Review, 30(7), 865–878.

18. Bond, F. W., Hayes, S. C., Baer, R. A., Carpenter, K. M., Orcutt, H. K., Waltz, T., & Zettle, R. D. (2011). Preliminary psychometric properties of the AAQ-II. Behavior Therapy, 42(4), 676–688.

19. Beck, J. S. (2011). Cognitive behavior therapy: Basics and beyond (2nd ed.). Guilford Press.

20. Hofmann, S. G., Asnaani, A., Vonk, I. J., Sawyer, A. T., & Fang, A. (2012). The efficacy of cognitive behavioral therapy. Cognitive Therapy and Research, 36(5), 427–440.

TALABALARDA KASBIY MULOQOT KOMPETENSIYASI TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MOHIYATI

Bo‘ltakov Sanjarbek Xazratqul o‘g‘li

Jizzax davlat pedagogika universiteti

“Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi kafedrasi” o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada kasbiy muloqot kompetensiyasi tushunchasining pedagogik va psixologik mohiyati ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Kasbiy faoliyat jarayonida samarali muloqotning shaxs rivoji kasbiy moslashuv va professional muvaffaqiyatdagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek kasbiy muloqot kompetensiyasining tarkibiy tuzilmasi, shakllanish omillari hamda innovatsion ta’lim muhitida uni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: kasbiy muloqot, kompetensiya, pedagogik mohiyat, psixologik mohiyat, kommunikativ kompetensiya, innovatsion ta’lim muhiti shaxs rivoji. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida mutaxassisdan nafaqat yuqori darajadagi kasbiy bilim va malaka balki samarali muloqotga kirisha olish,turli ijtimoiy va professional vaziyatlarda to‘g‘ri kommunikativ strategiyani tanlash, hamkorlikni yo‘lga qo‘ya bilish kabi kompetensiyalar ham talab etilmoqda. Ayniqsa ta’lim xizmat ko‘rsatish boshqaruv va ishlab chiqarish sohalarida faoliyat yurituvchi mutaxassislar uchun kasbiy muloqot kompetensiyasi muhim kasbiy sifat sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu nuqtai nazardan, kasbiy muloqot kompetensiyasi tushunchasining pedagogik-psixologik mohiyatini ochib berish, uning tarkibiy jihatlarini aniqlash hamda ta’lim jarayonida rivojlantirish mexanizmlarini asoslash dolzarb ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada kasbiy muloqot kompetensiyasining mohiyati pedagogik va psixologik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi hamda innovatsion ta’lim muhitida uni shakllantirish masalalari yoritiladi.

Kasbiy muloqot kompetensiyasi tushunchasining nazariy asoslari

“Kompetensiya” tushunchasi zamonaviy pedagogika va psixologiyada shaxsning muayyan faoliyat turida samarali harakat qila olish qobiliyatini ifodalovchi integrativ sifat sifatida talqin qilinadi. Kompetensiya bilim, ko‘nikma, malaka, tajriba, qadriyatlar va shaxsiy sifatlarning birligida namoyon bo‘ladi. Kasbiy muloqot

kompetensiyasi esa shaxsning o‘z kasbiy faoliyati doirasida samarali muloqotga kirisha olish, kommunikativ vaziyatni tahlil qilish suhbatdosh bilan ijobiy psixologik muhit yaratish axborotni aniq va tushunarli yetkazish shuningdek muloqot jarayonida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi. Ilmiy adabiyotlarda kasbiy muloqot kompetensiyasi ko‘pincha kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida izohlanadi. Biroq kasbiy muloqot kompetensiyasi umumiy muloqot madaniyatidan farqli ravishda, muayyan kasbiy vazifalar rollar va professional muhit bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi.

Kasbiy muloqot kompetensiyasining pedagogik mohiyati

Pedagogik nuqtai nazardan kasbiy muloqot kompetensiyasi ta’lim jarayonida shakllantiriladigan muhim kasbiy sifat bo‘lib u bo‘lajak mutaxassisni real kasbiy faoliyatga tayyorlashga xizmat qiladi. Kasbiy muloqot kompetensiyasining pedagogik mohiyati quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi: **birinchidan**, u ta’lim jarayonining maqsadli natijasi sifatida qaraladi. Zamonaviy ta’limda o‘quv natijalari faqat bilimlar majmui bilan emas, balki shaxsning kasbiy vaziyatlarda muloqotga kirishish qobiliyati bilan ham belgilanadi; **ikkinchidan**, kasbiy muloqot kompetensiyasi o‘quv faoliyatining mazmuni va texnologiyalari bilan bevosita bog‘liqdir. Mashg‘ulotlar jarayonida muammoli vaziyatlar rolli o‘yinlar, treninglar loyiha faoliyati munozaralar va jamoaviy topshiriqlar orqali talabalarning muloqot tajribasi boyitiladi; **uchinchidan**, pedagogik jihatdan kasbiy muloqot kompetensiyasi talabaning shaxsiy faolligi va refleksiv faoliyati asosida shakllanadi. Talaba o‘z nutqi, xulqi va muloqot uslubini tahlil qilish orqali kommunikativ xatolarini anglaydi hamda ularni bartaraf etishga intiladi; **to‘rtinchidan**, mazkur kompetensiya tarbiyaviy ahamiyatga ham ega bo‘lib talabalarda hamkorlik, tolerantlik, empatiya, hurmat, mas’uliyat kabi ijtimoiy-ahloqiy sifatlarning shakllanishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan, kasbiy muloqot kompetensiyasi pedagogik jarayonda shaxsga yo‘naltirilgan faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlarning integratsiyasi asosida rivojlanadi.

Kasbiy muloqot kompetensiyasining psixologik mohiyati. Psixologik nuqtai nazardan kasbiy muloqot kompetensiyasi shaxsning ichki psixik jarayonlari, motivatsion sohasi emotsional holati va ijtimoiy idrok tizimi bilan bevosita bog‘liqdir.

Kasbiy muloqot kompetensiyasining psixologik mohiyati quyidagi jihatlar orqali tavsiflanadi: birinchidan, muloqot jarayonida shaxsning motivatsiyasi muhim rol o‘ynaydi. Kasbiy muloqotga ijobiy munosabat, hamkorlikka intilish va kasbiy muvaffaqiyatga yo‘naltirilganlik muloqot samaradorligini belgilaydi; ikkinchidan, shaxsning emotsional-intellektual rivoji kasbiy muloqot kompetensiyasining muhim psixologik omilidir. Suhbatdoshning hissiy holatini anglay olish empatiya ko‘rsatish konflikt vaziyatlarda hissiy barqarorlikni saqlay bilish professional muloqotning ajralmas shartidir; uchinchidan kasbiy muloqot kompetensiyasi ijtimoiy persepsiya, ya’ni boshqalarni idrok etish va tushunish jarayonlariga tayangan holda namoyon bo‘ladi. Shaxs suhbatdoshning xulq-atvori nutqi noverbal belgilarini to‘g‘ri talqin qila olishi zarur; to‘rtinchidan, psixologik jihatdan kasbiy muloqot kompetensiyasi shaxsning o‘z-o‘zini baholashi va refleksiv qobiliyatlari bilan ham bog‘liqdir. O‘z nutqi va muloqot uslubini baholay olish shaxsiy va kasbiy rivojlanishga xizmat qiladi. Demak kasbiy muloqot kompetensiyasi shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, emotsional barqarorligi va ijtimoiy tajribasi asosida shakllanadigan murakkab psixologik tizim hisoblanadi.

Kasbiy muloqot kompetensiyasining tarkibiy tuzilmasi Ilmiy-pedagogik manbalarga tayangan holda kasbiy muloqot kompetensiyasini quyidagi tarkibiy komponentlar asosida izohlash mumkin: **motivatsion-kommunikativ komponent** – kasbiy muloqotga bo‘lgan ehtiyoj, qiziqish, ijobiy munosabat va kasbiy muloqot qadriyatlarini o‘z ichiga oladi;

kognitiv komponent – muloqot jarayoni, nutq madaniyati, kasbiy terminologiya, kommunikativ strategiyalar va muloqot texnologiyalari haqidagi bilimlarni qamrab oladi;

amaliy-faoliyat komponenti – kasbiy vaziyatlarda samarali nutq qurish, muammoli vaziyatlarni hal qilish, jamoada ishlash, taqdimot va muzokara olib borish ko‘nikmalarini ifodalaydi;

refleksiv-regulyativ komponent – shaxsning o‘z muloqot faoliyatini baholash, xatolarni aniqlash va o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ichki nazorat

mexanizmlarini qamrab oladi. Mazkur komponentlarning o‘zaro uyg‘un rivoji kasbiy muloqot kompetensiyasining yaxlit tizim sifatida shakllanishini ta’minlaydi.

Innovatsion ta’lim muhitida kasbiy muloqot kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari Zamonaviy innovatsion ta’lim muhiti kasbiy muloqot kompetensiyasini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Raqamli texnologiyalar, masofaviy ta’lim platformalari, virtual muhokamalar, onlayn loyihalar va interaktiv ta’lim metodlari talabalarning kommunikativ faolligini oshirishga xizmat qiladi. Innovatsion muhitda kasbiy muloqot kompetensiyasini rivojlantirishning samarali shakllari quyidagilardan iborat:

– virtual jamoalarda loyiha faoliyatini tashkil etish;
– kasbiy yo‘naltirilgan rolli o‘yinlar va simulyatsiyalar;
– onlayn munozara va vebinarlar;
– raqamli taqdimotlar va jamoaviy taqdimotlar;
– refleksiv topshiriqlar va elektron portfellar.

Mazkur shakllar talabalarning real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan sharoitlarda muloqot tajribasini kengaytirishga imkon beradi. Ayniqsa, turli kommunikativ rollarda ishtirok etish, mas’uliyatni bo‘lishish va hamkorlikda qaror qabul qilish jarayonlari kasbiy muloqot kompetensiyasining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytkanda Ushbu maqolamizda: Kasbiy muloqot kompetensiyasi shaxsning kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishini ta’minlovchi muhim integrativ sifat hisoblanadi. Uning pedagogik mohiyati ta’lim jarayonining maqsadli natijasi sifatida namoyon bo‘lib, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatga asoslangan ta’lim texnologiyalari orqali shakllantiriladi. Psixologik jihatdan esa kasbiy muloqot kompetensiyasi shaxsning motivatsion sohasi, emotsional-intellektual rivoji, ijtimoiy idroki va refleksiv qobiliyatlari bilan uzviy bog‘liqdir. Mazkur kompetensiya bilim va ko‘nikmalar majmui bo‘lish bilan birga, shaxsning ichki psixologik tayyorgarligi va ijtimoiy moslashuv darajasini ham ifodalaydi. Innovatsion ta’lim muhiti sharoitida kasbiy muloqot kompetensiyasini rivojlantirish ta’lim jarayonining muhim

yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy moslashuvi va raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduqodirov A.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
2. Mudrik A.V. Shaxsning ijtimoiylashuvi va tarbiyasi. – Moskva: Akademiya, 2017.
3. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – Moskva: Piter, 2018.
4. G‘afforova T.B. Pedagogik muloqot asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
5. Ismoilova Z.Q. Oliy ta’limda kompetensiyaviy yondashuv. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2020.
6. Bo‘ltakov S., Begaliyeva H. TA’LIM JARAYONIDA KREATIV FIKRLASHNING AHAMIYATI //Академические исследования в современной науке. – 2023. – Т. 2. – №. 9. – С. 129-132.
7. Bo‘ltakov S. X. Sivilizatsion pedagogik tizimlarni shakllantirish bosqichlari //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – С. 262-265.
8. Bo‘ltakov S. X. Practical aspects of using civilized pedagogical systems in the training of future primary school teachers //Journal of Innovation, Creativity and Art. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 71-73.

TALABALAR TEMPERAMENTIGA MOS AKADEMIK YUKLAMA TAQSIMOTINING SAMARADORLIGI

Aynakulov Muxitdin Abduxamidovich,

iqtisod fanlari nomzodi, professor

Jizzax politexnika instituti

“Arxitekturaviy loyihalash” kafedrasi professori

e-mail: muhiddinaynakulov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalar temperamentiga mos akademik yuklama taqsimotining ta’lim samaradorligiga ta’siri sinov-tajriba asosida tahlil qilinadi. Turli temperamentga ega talabalar misolida yuklama tabaqalashuvining o‘zlashtirish darajasi, o‘quv faolligi va psixologik holatga ijobiy ta’siri ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar. Temperament, akademik yuklama, ta’lim samaradorligi, tabaqalashgan yondashuv, sinov-tajriba, oliy ta’lim.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda oliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, ta’lim sifatini oshirish va talabaga yo‘naltirilgan yondashuvni kuchaytirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, kredit-modul tizimining joriy etilishi, o‘quv yuklamalarini maqbullashtirish, mustaqil ta’lim ulushini oshirish, shuningdek, talabalarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etish bo‘yicha qator me’yoriy-huquqiy hujjatlar va amaliy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda [Aynaqulov, 2020:3]. Ushbu islohotlar ta’lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvni shakllantirish, talabalar bilimini chuqurlashtirish va ularning akademik samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda [Айнакулов, 2024:5].

Mazkur tadqiqot doirasida talabalar temperamentiga mos akademik yuklama taqsimotining ta’lim samaradorligiga ta’siri sinov-tajriba asosida o‘rganildi. Tadqiqot tajriba-sinov ishlari oliy ta’lim muassasasida o‘qiyotgan, o‘zlashtirish darajasi va akademik faolligi o‘rtacha bo‘lgan 3 nafar talaba bilan olib borildi. Tadqiqot jarayonida har bir talabaning temperament turi aniqlanib, ularga mos holda akademik yuklama hajmi, mustaqil ishlar ulushi va nazorat shakllari tabaqalashgan tarzda belgilandi. Tajriba natijalari akademik o‘zlashtirish, o‘quv faolligi, topshiriqlarni bajarish sifati hamda psixologik holat ko‘rsatkichlari orqali baholandi.

Sinov-tajriba natijalariga ko‘ra, sangvinik temperamentga ega talabada akademik yuklama moslashtirilgandan so‘ng o‘quv faolligi va topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarish ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Ushbu talaba guruhli ishlarda va og‘zaki muhokamalarda yuqori natija ko‘rsatdi.

Xolerik temperamentga ega talabada yuklama miqdorini qisqa muddatli, ammo murakkab topshiriqlar shaklida tashkil etish ijobiy samara berdi. Natijada uning diqqat jamlashi va yakuniy baholari barqarorlashdi, haddan tashqari zo‘riqish holatlari kamaydi.

Flegmatik temperamentga ega talabada esa yuklamani bosqichma-bosqich, aniq reja asosida taqsimlash orqali mustaqil ishlar sifati va topshiriqlarni yakunlash darajasi oshdi. Ushbu talaba barqaror, ammo sekin sur’atda ijobiy o‘sishni namoyon etd (1-jadval).

1-jadvalda keltirilgan natijalardan ko‘rinadiki, talabalar temperamentiga moslashtirilgan akademik yuklama barcha uch holatda ham ijobiy natija bergan. Xususan, o‘zlashtirish darajasi o‘rtacha 8-15 foiz oralig‘ida oshgan, topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarish ko‘rsatkichlari esa 10-15 foizga yaxshilangan.

1-jadval. Talabalar temperamentiga mos akademik yuklama taqsimotining sinov-tajriba natijalari

№	Talabaning temperament turi	Akademik yuklama moslashuvi	O‘zlashtirish darajasi (%)	Topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarish (%)	O‘quv faolligi (5 ballik tizimda)
1	Sangvinik	Moslashtirilgan	78 → 88	80 → 95	3.8 → 4.6
2	Xolerik	Moslashtirilgan	70 → 85	75 → 90	3.5 → 4.4
3	Flegmatik	Moslashtirilgan	74 → 82	78 → 88	3.6 → 4.2

Manba: Muallif ishlanmasi

Eng yuqori o‘sish sur’ati sangvinik va xolerik temperamentli talabalar misolida kuzatilgan bo‘lsa, flegmatik talaba barqaror, ammo sekinroq ijobiy o‘sishni namoyon etgan. Bu holat akademik yuklamani temperamentga moslashtirish talabaning

psixologik holatini yengillashtirishi, o‘quv jarayoniga bo‘lgan qiziqishini oshirishi va ta’lim samaradorligini ta’minlashini tasdiqlaydi [Soatov, 2021: 4].

O‘tkazilgan sinov-tajriba natijalari talabalar temperamentiga mos akademik yuklama taqsimoti ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim pedagogik omil ekanligini tasdiqladi [Soatov, 2023:3]. Tadqiqot davomida turli temperamentga ega bo‘lgan talabalar misolida akademik yuklamaning hajmi, murakkablik darajasi va bajarish shakllarini tabaqalashgan asosda tashkil etish o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari, o‘quv faolligi hamda topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarish darajasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgani aniqlandi [Soatov, 2023:4]. Darhaqiqat, tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, bu holat ta’lim jarayonida yagona, standart yondashuvdan voz kechib, talabalar shaxsiy-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘quv faoliyatini rejalashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Mazkur ilmiy yo‘nalishni yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Birinchidan, oliy ta’lim muassasalarida talabalar temperamentini aniqlashga xizmat qiluvchi psixodiagnostik vositalarni o‘quv jarayonining dastlabki bosqichlarida joriy etish lozim. Bu esa akademik yuklamani rejalashtirishda ilmiy asoslangan ma’lumotlarga tayanish imkonini beradi.

Ikkinchidan, fan dasturlari va o‘quv rejalari doirasida akademik yuklamaning variativ modellarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish tavsiya etiladi. Bunda mustaqil ishlar, amaliy mashg‘ulotlar va nazorat topshiriqlari temperament turlariga mos holda tabaqalashtirilishi maqsadga muvofiqdir.

Uchinchidan, professor-o‘qituvchilarning pedagogik va psixologik kompetensiyalarini oshirishga qaratilgan malaka oshirish kurslarida temperamentga asoslangan pedagogik boshqaruv masalalariga alohida e’tibor qaratish zarur. Bu o‘qituvchilarga ta’lim jarayonida alohida yondashuvni samarali qo‘llash imkonini beradi.

To‘rtinchidan, mazkur yo‘nalish bo‘yicha keyingi tadqiqotlarda talabalarning son jihatidan kengroq guruhi qamrab olinishi, shuningdek, boshqa temperament turlari

(melanxolik) va aralash temperamentlar misolida chuqurroq amaliy kuzatuv (empirik) tahlillar olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, talabalar temperamentiga mos akademik yuklama taqsimoti nafaqat o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki talabalar psixologik holatini muvozanatlash, akademik zo‘riqishni kamaytirish va barqaror ta’lim natijalariga erishishda muhim pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aynaqulov M.A. Xudayberdiyev B.B. Motivatsiya samaradorlik garovi sifatida // Ilmiy axborotnoma jurnali. Samarqand Davlat Universiteti. – 2020. – №. 2 (120). – C. 91.

2. Айнакулов М. А. Menejment qarorlarining boshqaruv asosi sifatida shakllanishining tavsiyaviy bosqichlari // Results of National Scientific Research International Journal. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 255-264.

3. Soatov A. Qurilish majmuasida menejmentni tashkil qilishning zamonaviy shakllari // Me’morchilik va qurilish muammolari. – 2021. – C. 128.

4. Soatov A. The Quality Education For Engineering Graphics Teaching Material Construction // JournalNX. 2023– C. 270-277.

5. Soatov A.M. Ta’limda sifat ko‘rsatkichlari va bu borada rivojlangan xorijiy mamlakatlardan ba’zi andozalar // Экономика и социум. – 2023. – №. 4-2 (107). – С. 271-273.

OTM KICHIK GURUHLARDA TEMPERAMENTGA YO‘NALTIRILGAN PEDAGOGIK MODEL

Musulmonqulov Sultonbek Baxromqul o‘g‘li

Jizzax politexnika instituti

“Qurilish muhandisligi”

magistratura mutaxassisligi

I-bosqich magistranti.

e-mail: sultonbekmusurmonqulov894@gmail.com

Aynakulov Muxitdin Abduxamidovich
iqtisod fanlari nomzodi, professor
Jizzax politexnika instituti
“Arxitekturaviy loyihalash” kafedrasi professori
e-mail: muhiddinaynakulov@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida kichik guruhlar bilan ishlash jarayonida temperamentga asoslangan pedagogik boshqaruv modelining samaradorligi yoritilgan. Sinov-tajriba xolerik, sangvinik va flegmatik temperamentli talabalar misolida olib borilib, ularning faolligi, motivatsiyasi va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarida ijobiy o‘sish qayd etilgan.*

Kalit so‘zlar: *Temperament, pedagogik boshqaruv, kichik guruh, sinov-tajriba, o‘quv motivatsiyasi, oliy ta’lim.*

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, talabalarning intellektual salohiyatini oshirish hamda ta’lim jarayonini samarali boshqarish masalalari davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan [Aynaqulov, 2020: 3]. So‘nggi yillarda oliy ta’lim muassasalarida talabaga yo‘naltirilgan ta’lim**,** kompetensiyaviy yondashuv**,** alohida tartibda olib boriladigan ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish**,** shuningdek, psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish bo‘yicha qator islohotlar amalga oshirilmoqda [Aynakulov 2023:4]. Jumladan, ta’lim jarayonida talabalarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish, ularning qiziqishlari va imkoniyatlariga mos boshqaruv mexanizmlarini joriy etish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda [Айнакулов, 2024:2]. Bu borada pedagoglar va ta’lim tyutorlari tomonidan turli uslubiy tavsiyalar, treninglar hamda diagnostik yondashuvlar ishlab chiqilmoqda.

Sinov-tajriba jarayonida xolerik temperamentli talabaga faol rahbarlik, tezkor aloqa va qisqa muddatli vazifalar berildi. Natijada ushbu talabada darsdagi ishtirok faolligi va topshiriqlarni bajarish tezligi sezilarli darajada oshdi.

Sangvinik temperamentli talaba bilan esa ijtimoiy faollikni qo‘llab-quvvatlovchi, guruhli ishlarga asoslangan boshqaruv usullari qo‘llanildi. Bu yondashuv talabaning

o‘quv motivatsiyasi va bilimlarni o‘zlashtirish darajasini barqaror oshirishga xizmat qildi.

Flegmatik temperamentli talaba uchun esa sokin, rejalashtirilgan va bosqichma-bosqich nazoratga asoslangan pedagogik boshqaruv usullari tanlandi. Natijada talabaning darsga nisbatan mas’uliyati va mustaqil ishlash ko‘rsatkichlarida ijobiy o‘sish kuzatildi (1-jadval).

1-jadval. Temperamentga asoslangan pedagogik boshqaruv modelining samaradorlik ko‘rsatkichlari

№	Talaba temperament turi	Dars faolligi (ball)	Motivatsiya darajasi (ball)	O‘zlashtirish darajasi (%)
1	Xolerik	58 → 82	60 → 85	62 → 88
2	Sangvinik	65 → 87	68 → 90	70 → 92
3	Flegmatik	52 → 74	55 → 78	58 → 80

Manba: Mualliflar ishlanmasi

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, temperamentga asoslangan pedagogik boshqaruv modeli barcha uch temperament turida ham ijobiy natijalar bergan. Xususan, xolerik temperamentli talabaning dars faolligi 24 ballga, motivatsiyasi 25 ballga, o‘zlashtirish darajasi esa 26 foizga oshgan. Bu holat tezkor va faol boshqaruv usullarining xolerik talabalar uchun samarali ekanligini ko‘rsatadi.

Sangvinik temperamentli talaba ko‘rsatkichlari barcha mezonlar bo‘yicha eng yuqori o‘sishga ega bo‘lib, bu uning ijtimoiy faollikka yo‘naltirilgan boshqaruv usullariga tez moslashishini tasdiqlaydi. Flegmatik temperamentli talabada esa o‘sish sur’ati nisbatan sekin bo‘lsada, barqaror va ijobiy natijalar qayd etilgan. Bu esa flegmatik talabalar bilan ishlashda uzoq muddatli va tizimli boshqaruv zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tajriba natijalari temperamentga mos pedagogik boshqaruv modeli talabalar faolligi, motivatsiyasi va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini oshirishda samarali ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi [Soatov, 2023:3].

Olib borilgan sinov-tajriba ishlari temperamentga asoslangan pedagogik boshqaruv modelining oliy ta’lim muassasalarida kichik guruhlar bilan ishlash jarayonida yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Turli temperament tiplari bilan tavsiflangan talabalar misolida o‘tkazilgan tajriba natijalari talabalarning o‘quv faolligi, motivatsiyasi va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarida sezilarli ijobiy o‘sish mavjudligini tasdiqladi. Bu esa ta’lim jarayonida yagona va standart boshqaruv yondashuvlaridan voz kechib, talabalar shaxsiy psixologik xususiyatlariga mos pedagogik boshqaruv mexanizmlarini joriy etish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, xolerik temperamentli talabalar uchun tezkor va faol rahbarlik, sangvinik temperamentli talabalar uchun ijtimoiy faollikka yo‘naltirilgan boshqaruv, flegmatik temperamentli talabalar uchun esa rejalashtirilgan va bosqichma-bosqich nazoratga asoslangan yondashuvlar ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, temperamentga mos boshqaruv talabalarning o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga, ta’lim jarayonida psixologik qulay muhit shakllanishiga zamin yaratadi [Sharifxo‘jayev, 2001:24].

Olib borilgan tadqiqot natijalariga tayangan holda shuni ta’kidlash mumkinki, temperamentga asoslangan pedagogik boshqaruv modeli oliy ta’lim muassasalarida kichik guruhlar bilan ishlash samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Tajriba jarayonida talabalarning individual-psixologik xususiyatlarini inobatga olish ularning o‘quv faolligi, motivatsiyasi hamda o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi.

Muallif fikricha, mazkur ilmiy yo‘nalishni yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiq:

1. Oliy ta’lim muassasalarida talabalar temperamentini aniqlashga qaratilgan diagnostik vositalarni o‘quv jarayoniga tizimli ravishda joriy etish.
2. Pedagoglar va ta’lim tyutorlari uchun temperamentga asoslangan boshqaruv bo‘yicha uslubiy qo‘llanmalar hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

3. Kichik guruhlar bilan ishlashda alohidalashtirilgan pedagogik boshqaruv modellarini keng qo‘llash va ularni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish.

4. Mazkur yo‘nalish bo‘yicha tadqiqotlarni kengroq talaba auditoriyasida davom ettirish hamda bevosita kuzatish, sinov-tajriba, o‘lchash va empirik ma’lumotlarga tayangan holda ilmiy bazani boyitish.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, temperamentga asoslangan pedagogik boshqaruv modeli oliy ta’lim tizimida ta’lim sifatini oshirish, talabalar salohiyatini ro‘yobga chiqarish va ta’lim jarayonini samarali tashkil etishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu yondashuvni amaliyotga joriy etish innovatsion pedagogik boshqaruv tizimini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aynaqulov M.A. Xudayberdiyev B.B. Motivatsiya samaradorlik garovi sifatida // Ilmiy axborotnoma jurnali. Samarqand Davlat Universiteti. – 2020. – №. 2 (120). – C. 91.

2. Aynakulov M.A. “Iqtisodiy tahlil va audit” fanini o‘qitishda G. Monj usulining tadbiqi // Biologiyaning zamonaviy tendensiyalari: muammolar va yechimlar. – 2023. – T. 1. – №. 5. – C. 902-905.

3. Айнакулов M.A. Menejment qarorlarining boshqaruv asosi sifatida shakllanishining tavsiyaviy bosqichlari // Results of National Scientific Research International Journal. – 2024. – T. 3. – №. 1. – C. 255-264.

4. Soatov A. M. Ta’limda sifat ko‘rsatkichlari va bu borada rivojlangan xorijiy mamlakatlardan ba’zi andozalar // Экономика и социум. – 2023. – №. 4-2 (107). – C. 271-273

5. Sharifxo‘jayev, M., & Abdullayev, Yo. (2001). *Menejment* [Darslik]. Toshkent: O‘qituvchi.

ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMIDA “TARBIYA” FANINING O‘RNI VA AHAMIYATI

Sulaymonova Tanzila Zoir qizi

JDPU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada yosh avlod tarbiyasi va oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini “Tarbiya” fanini o‘qitishga tayyorlashning ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Boshlang‘ich ta’lim, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, bola, tarbiya, maktab, darslik, yosh avlod.

Annotation: This article discusses the importance and methodological aspects of preparing future primary school teachers in higher education institutions to teach the subject of "Education". It highlights the role of this subject in the upbringing of the young generation and analyzes the specific features of modern "Education" textbooks, including the integration of national and international pedagogical experiences.

Key words: Primary education, future primary school teacher, child, education (upbringing), school, textbook, young generation.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение и методические аспекты подготовки будущих учителей начальных классов в высших учебных заведениях к преподаванию предмета «Воспитание». Подчеркивается роль данного предмета в воспитании молодого поколения, а также анализируются особенности современных учебников «Воспитание», включающих интеграцию национального и зарубежного педагогического опыта.

Ключевые слова: Начальное образование, будущий учитель начальных классов, ребенок, воспитание, школа, учебник, молодое поколение.

Mamlakatimizda yosh avlod ta’lim-tarbiyasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ertamiz egalari bo‘lgan o‘g‘il-qizlarning zamonaviy bilim olishi, yuksak ma’naviyatli bo‘lib ulg‘ayishlari uchun zarur sharoitlar yaratilmoqda. Buni kelajak avlod tarbiyasiga qaratilayotgan e’tibordan ham bilishimiz mumkin. Ta’kidlash mumkinki, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o‘z nutqida “Bizni hamisha o‘ylantirib keladigan masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so‘z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog‘liq. Bugun zamon shiddat bilan o‘zgaryapti. Bu o‘zgarishlarni hammadan ko‘proq his etadigan kim –yoshlar. Mayli, yoshlar o‘z davrining talablari bilan uyg‘un bo‘lsin. Lekin ayni paytda o‘zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug‘ zotlarning avlodimiz, degan da’vat ularning qalbida doimo aks-sado berib,

o‘zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobiga erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan”.[1]

Bugungi davr talablari va yuqoridagi so‘zlardan ham bilinib turibdiki, Vatanimiz taraqqiyoti va ravnaqi o‘sib kelayotgan yosh avlodga bog‘liq ekan, siz-u biz bugun farzandlarimizga faqat bilim emas, ularni buyuk bobokolonlarimiz, ajdodlarimiz alohida e’tibor qaratib kelgan tarbiya deb ataladigan ma’naviy ozuqa bilan ham oziqlantirib borishimiz lozimligini anglaymiz. Zamon glabal ravishda rivojlanib borar ekan, undagi axborot xurujlari ham kuchaygan davrda yoshlar ongini mafkuraviy immunitet bilan qurollantirish strategik vazifaga aylandi. Shu sababli, tarqoq holda o‘tilgan ma’naviy-axloqiy fanlarning yagona tizimga keltirilishi ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqdi.

Bugungi kunda bu sohaga qaratilgan ishlar qanday tus olgan va ularning natija va tahlillari biz kutgan natijani bermoqdami yoki aksincha, degan savollarni o‘zimizga berishimiz va sohadagi ishlarni yanada puxta olib borishimiz kerakligini anglaymiz.

Tarbiya tizimidagi ishlarning amaliy ifodasini umum ta’lim maktablarida “Odobnoma”, “Dinlar tarixi”, “Vatan tuyg‘usi” kabi fanlar birlashtirilgan holda, yagona “Tarbiya” fani joriy etilib, bugungi kunda ushbu darsliklar tarbiya tizimida muhim manba bo‘lib kelayotganida, qolaversa, pedagogika oliy ta’lim muassasalarida ta’lim olayotgan bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashning mazmuni ham tubdan isloh qilinmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishlarida ta’lim-tarbiya olayotgan bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda tarbiyaga oid “Boshlang‘ich ta’limda tarbiya fani”, “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi”, “Tarbiya fanini o‘qitish texnologiyasi”, “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi” kabi majburiy va tanlov fanlari borki, bu fanlar mazmunida kelajak avlodga ta’lim-tarbiya beradigan bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini har jihatdan yetuk va barkamol, o‘quvchilarga yetarlicha ta’lim-tarbiya beradigan malakali pedagog kadr bo‘lib yetishishiga zamin yaratadi.

Nazariya va amaliyot birligini ta’minlash maqsadida umumta’lim maktablarida joriy etilgan “Tarbiya” fanini o‘rganib chiqqan holda, uning avvalgilaridan farqini birma-bir sanashni joiz deb bildik:

1. “Tarbiya” darsligi “Vatan tuyg‘usi”, “Milliy istiqlol g‘oyasi va ma‘naviyat asoslari” hamda “Dunyo dinlari tarixi” fanlarini birlashtirdi.

2. 1–9-sinflarda 2020-2021-o‘quv yilidan, 10–11-sinflarda esa 2021-2022-o‘quv yilidan boshlab amaliyotga joriy etildi.

3. Darsliklarni tayyorlashda Yaponiyaning “Axloq ta’limi”, Singapurning “Fe‘l-atvor va fuqarolik ta’limi”, Buyuk Britaniyaning “Tafakkur”, “Xalq ta’limi” fanlari va darsliklari yaqindan o‘rganildi.

4. Ilk marotaba darsliklarda XXI asr ko‘nikmalari deb nom olgan yumshoq ko‘nikmalar joriy qilindi. Darslik orqali o‘quvchida bilim berishdan tashqari ko‘nikma shakllantiriladi.

5. Yangi fan darsliklaridagi amaliyotga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar va mavzular o‘quvchida muvaffaqiyat motivlarini uyg‘otadi. Faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantiradi.

6. O‘quv fani mohiyati 50% nazariy, 50% amaliy asosga qurilgan.

7. ”Tarbiya” darsliklarida “role-model”, ya‘ni —namuna keltirish, zamonaviy pedagogik metodidan unumli foydalanilgan. Unda milliy va xalqaro miqyosda yuksak natijaga erishgan insonlar yutuqlari tahlil qilinadi.

8. Darslik yorqin, rangli, illyustratsiyalarga boy va har bir bo‘limi o‘ziga xos fon, milliy va umuminsoniy xulq, ijtimoiy malakani ifoda etgan rasmlar bilan ta‘minlangan. Har bir darslik uchun video, audio, media materiallar jamlashgan disk beriladi.

9. Insonning kelajakda muvaffaqiyatli inson bo‘lishi, eng avvalo, to‘g‘ri maqsad qo‘yishga bog‘liq. Deyl Karnegi, Brayan Treysi kabi mashhur lektorlarning ta‘limotiga ko‘ra, hayotda o‘z oldiga maqsad qo‘yish va unga erishishni o‘rganish ham aslida bir fan. “Tarbiya” fanining ahamiyatli jihati shuki, u bosqichma-bosqich bolada maqsad qo‘yish va unga intilish ko‘nikmasini shakllantirib boradi.

Shu o‘rinda umum ta’lim maktablarining boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan 1-sinf “Tarbiya” darsligiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, unda berilgan dastlabki mavzular “Men yashaydigan O‘zbekiston”, “Men kimman?”, “Maktabga sayohat”, “Maktabim – ikkinchi uyim.”, “So‘zlashish odobi” deb nomlanib aynan bu mavzularni bolajonlar to‘liq savod chiqarmaslaridanoq o‘rganishadi. Kitob ichiga kirib boradigan bo‘lsak, darslikning kirish qismida “Men o‘zbekman” deb nomlangan quyidagi matn va rasmlar keltirilgan bo‘lib, yosh avlod qalbiga o‘zbek millatining o‘ziga xos jihatlari, o‘zbekning o‘ziga bekligi, mardligi-yu tantiligi o‘zga millatlardan ajralib turadigan takrorlanmas xarakteri keltirilgan.

Maktabga endigina kelib, partada qanday o‘tirish kerakligini, ruchkani qanday ushlash lozimligini o‘rganayotgan jajjigina bolajonlarga maktab ta’limining ilk kunlaridanoq ishonch bilan “O‘zbek – bu men! Men o‘zbekligim bilan faxrlanaman” deya o‘zida millatiga nisbatan faxr tuyg‘usini uyg‘otish bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisiga beriladigan yuksak mas’uliyatdir.

Bugungi kunda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi darslar davomida nafaqat nazariy bilimlarni berishi, balki o‘quvchilarni tarbiyalab ham borishi kerak bo‘ladi bu mas’uliyat “Tarbiya” darslarida ikki karra ko‘payadi desak adashmaymiz. Bu esa boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalaridan “Tarbiya” darslarini o‘tish uchun alohida metodik tayyorgarlikni talab etadi. Zero, sohadagi ishlarning natijadorligini faqatgina baholar bilan emas, balki o‘quvchilarning maktabdan tashqaridagi xulq-atvori, ijtimoiy loyihalardagi faolligi va milliy qadriyatlarga bo‘lgan munosabati orqali baholash tizimi yo‘lga qo‘yilmoqda. Bu esa “Tarbiya” fanining amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, kelajak avlod tarbiyasiga mas’uliyat va sinchkovlik bilan yondashish ertangi kungi istiqolimizni belgilab, dunyo xalqlari orasida o‘zbek xalqining o‘ziga xosligini, o‘sib kelayotgan yosh avlod vakillariga befarq emasligini ham yana bir bor isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sh. M.Mirziyoyev “Erkin va farovon demakratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. Toshkent-“O‘zbekiston”- 2016.13-bet.

2. O. V. Usmanova va Y. V. Risyukova va boshqalar, 1-sinf o‘quvchilari uchun darslik T: “Novda Edutainment” 2023 – 119 b.

3. R. A. Mavlonova, B.Normurodova. “Tarbiyaviy ishlar metodikasi”. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, “FAN” 2008 y.

MILLIY QADRIYATLARNING SHAXS PSIXOLOGIK RIVOJLANISHIGA TA’SIRI

Xazratqulova Dilfuza Xamroqulovna,

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Psixologiya fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Abdaliyeva Iroda Abdujabbor qizi.

TIPU Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabasi

xazratqulovadilfuza46@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy qadriyatlarning shaxs psixologik rivojlanishiga ta’siri psixologik jihatdan tahlil qilingan va yosh avlodni ma’naviy barkamol etib tarbiyalashda milliy qadriyatlarning ahamiyati atroflicha ochib berilgan. Shuningdek, oilaviy tarbiya, milliy an’analar, urf-odatlar va mentalitetning inson tafakkuri, xarakteri, emotsional holati hamda xulq-atvorining shakllanishidagi o‘rni yoritilgan. Muallif globallashuv sharoitida milliy qadriyatlarga tayanish barkamol, raqobatbardosh shaxsni tarbiyalashning muhim omili ekanini ta’kidlaydi.
Kalit so‘zlar: milliy qadriyat, psixologik rivojlanish, oilaviy tarbiya, mentalitet, shaxs kamoloti, ma’naviyiy immunitet, urf-odatlar, vatanparvarlik, ijtimoiy muhit.

Аннотация В данной статье с психологической точки зрения проанализировано влияние национальных ценностей на психологическое развитие личности, а также всесторонне раскрыта роль национальных ценностей в духовно-нравственном воспитании молодого поколения. Кроме того, освещено значение семейного воспитания, национальных традиций, обычаев и

менталитета в формировании мышления человека, его характера, эмоционального состояния и поведения. Автор подчеркивает, что в условиях глобализации опора на национальные ценности является важным фактором воспитания гармонично развитой и конкурентоспособной личности.

Ключевые слова: национальные ценности, психологическое развитие, семейное воспитание, менталитет, развитие личности, духовный иммунитет, традиции, патриотизм, социальная среда.

Abstract. This article provides a psychological analysis of the influence of national values on individual psychological development and highlights the importance of national values in raising the younger generation to be spiritually mature. The study also explains the role of family upbringing, national traditions, customs, and mentality in shaping a person’s thinking, character, emotional state, and behavior. The author emphasizes that, in the context of globalization, reliance on national values is an important factor in educating a well-rounded and competitive individual.

Keywords: national values, psychological development, family upbringing, mentality, personal development, spiritual immunity, traditions, patriotism, social environment.

Kirish Bugungi globallashuv jarayonida milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va yosh avlod ongiga singdirish muhim ijtimoiy-ma’naviy vazifalardan biri hisoblanadi. «Yangi O‘zbekistonda so‘ngi yillarda oilalarni mustahkamlash, oilalarni mustahkamligiga erishish ustivor vazifa sifatida belgilanib, zaruriy ma’yoriy asoslari yaratildi»: oilada kelishmovchiliklarni bartafar etishning bugungi kunda oilalarni mustahkamlash bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. So‘nggi yillarda oila institutini mustahkamlash, oilalarda sog‘lom muhitni yaratish, oila farovonligiga erishish, oila quradigan yoshlarni oila qadriyatlariga munosabatlarini adekvat shakllantirish orqali oila munosabatlarini barqarorlashtirishga bo‘lgan e’tibor davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, zarur me’yoriy asoslari yaratildi. Har bir xalqning o‘ziga xos urf-odatlari, an’analari, qadriyatlari va mentaliteti mavjud bo‘lib, ular inson shaxsining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo‘ljalllangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi, 2020-yil 18-fevraldagi PF-5938-son «Jamiyatda ijtimoiy-ma’naviy muhitni sog‘lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo‘llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi, 2020-yil 1-martdagi PF-81-son «Oila va xotin-qizlar bilan ishlash, mahalla va nuroniylarni qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmonlari va boshqa me’yoriy hujjatlar doirasida belgilangan keng ko‘lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda milliy qadriyatlarning o‘rni muhimdir.

Milliy qadriyatlar — xalqning tarixiy tajribasi, urfodati, an’anasi, axloqiy me’yorlari va ma’naviy merosini mujassamlashtiruvchi bebaho boylikdir. Ular shaxsning ichki dunyosi, fikrlash tarzini, hayotga munosabatini, ijtimoiy faolligini shakllantirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, oiladagi tarbiya, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehr-oqibat, jamoaviylik kabi qadriyatlar shaxs psixologik taraqqiyotining muhim omili hisoblanadi. Shaxs rivojining yetakchi omillaridan biri – tarbiya muhitidir. Aynan milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya yosh avlodda halollik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, mehr-oqibat, bag‘rikenglik kabi fazilatlarning shakllanishiga xizmat qiladi hamda milliy qadriyatlarni ta’lim-tarbiya jarayoniga chuqur integratsiya qilish shaxsning har tomonlama barkamol bo‘lib yetishishiga imkon yaratadi. Psixologiya fanida shaxs rivojlanishi biologik va ijtimoiy omillar uyg‘unligida shakllanishi ta’kidlanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, milliy qadriyatlar insonning dunyoqarashi, axloqiy qarashlari, emotsional barqarorligi va ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirishda muhim o‘rinni egallaydi.
Oilaviy tarbiyaning psixologik ahamiyati. Oila shaxs shakllanishidagi birlamchi ijtimoiy muhit sanaladi. Bola dastlabki axloqiy tushunchalar, muloqot madaniyati va xulq normalarini oilada o‘zlashtiradi. O‘zbek oilalariga xos bo‘lgan mehribonlik, hurmat, hamjihatlik va kattalarga ehtirom kabi qadriyatlar bolaning ruhiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir qiladi. Psixologlarning ta’kidlashicha, oiladagi sog‘lom psixologik muhit bolada o‘ziga ishonch, emotsional barqarorlik va ijtimoiy faollikni

shakllantiradi. Aksincha, oiladagi ziddiyatlar, e’tiborsizlik yoki befarqlik shaxsning psixik rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuningdek, ota-onaning farzand bilan samimiy muloqoti uning mustaqil fikrlashi, mas’uliyat hissi va ijtimoiy moslashuvchanligini rivojlantiradi. Shu sababli oilaviy tarbiya milliy qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazuvchi muhim vosita hisoblanadi.
Milliy an’analar va urf-odatlar xalqning tarixiy tajribasi hamda ma’naviy merosini ifodalaydi. Navro‘z, hashar, mehmondo‘stlik, qarindoshlik rishtalarini mustahkamlash kabi an’analar insonlarda jamoaviylik, hamkorlik va o‘zaro hurmat tuyg‘ularini rivojlantiradi. Bunday qadriyatlar asosida tarbiyalangan shaxsda empatiya, insonparvarlik va ijtimoiy mas’uliyat hissi kuchli bo‘ladi. Ayniqsa, yoshlarning milliy bayramlar va ma’naviy tadbirlarda faol ishtirok etishi ularda ijtimoiy identifikatsiya va milliy o‘zlikni anglashni shakllantiradi. An’analar inson ruhiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, jamiyatda psixologik birlik va ma’naviy barqarorlikni ta’minlaydi. Shu bois milliy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Mentalitet — muayyan xalqning tarixiy shakllangan tafakkur tarzi, dunyoqarashi va ruhiy xususiyatlari yig‘indisidir. O‘zbek xalqiga xos sabr-toqat, bag‘rikenglik, mehr-oqibat va jamoaga sodiqlik kabi fazilatlar shaxsning psixologik rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Mentalitet insonning ijtimoiy munosabatlarga kirishishi, muammolarga yondashuvi va qaror qabul qilish jarayoniga ta’sir qiladi. Milliy mentalitet asosida tarbiyalangan shaxs jamiyat manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo‘yishga intiladi. Bu esa ijtimoiy birdamlik va ma’naviy taraqqiyotning muhim omili hisoblanadi. Bundan tashqari, milliy qadriyatlar shaxsning stressga chidamliligi va psixologik moslashuvchanligini ham mustahkamlaydi. Chunki inson o‘zining milliy ildizlari va ma’naviy qadriyatlariga tayangan holda ruhiy barqarorlikni saqlay oladi.

Milliy qadriyatlar — avloddan avlodga o‘tib kelayotgan urf-odatlar, an’analar, axloqiy tamoyillar, dunyoqarash, tarixiy xotira va ma’naviy merosning barqaror majmuasidir. Ular jamiyatning ma’naviy birligi, barqarorligini mustahkamlaydi, yosh avlod ongida milliy g‘urur va o‘zlikni anglash hissini kuchaytiradi. Milliy qadriyatlarning psixologik ta’siri. Psixologik jihatdan milliy qadriyatlar insonning ilk

yoshidanoq ruhiy olamiga ta’sir ko‘rsatadi. Oila muhitidagi hurmat, mehr-oqibat, kattaga ehtirom, sadoqat, mehnatsevarlik kabi qadriyatlar shaxsning asosiy hayotiy kompetensiyalarini shakllantiradi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, milliy qadriyatlarga tayangan holda tarbiyalangan shaxslarda ma’naviy immunitet kuchli bo‘ladi. Milliy o‘zlikni anglash shakllanadi. Psixologik barqarorlik va ijtimoiy moslashuv kuchayadi hamda vatanga sadoqat va mas’uliyat hissi rivojlanadi. Milliy qadriyatlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasida “Halollik – eng ulug‘ fazilat”, “Kattaga hurmat, kichikka izzat”, “Mehnat – kamolot omili” kabi qadriyatlar yoshlarning axloqiy ongining poydevorini tashkil etadi. Ajdodlar merosi, odob-axloq qoidalari, xalq og‘zaki ijodi shaxsning ezgu g‘oyalar sari yo‘naltirilishini ta’minlaydi.

Yangi O‘zbekistonda bugungi kunda zamonaviy ta’lim tizimida shaxsning ijtimoiy, intellektual va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik texnologiyalar va interaktiv ta’lim usullaridan keng foydalanilmoqda. Ta’lim jarayoniga milliy qadriyatlarni kiritish: yoshlarning ma’naviy immunitetini, intellektual salohiyatini, ijtimoiy faolligini, madaniy identitetini kuchaytiradi.

Milliy qadriyatlar asosidagi ta’lim shaxsning mas’uliyat, odob, ijtimoiy foyda tamoyillari, ijtimoiy kompetensiya, muloqot madaniyati, jamoada ishlash, bag‘rikenglik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Madaniy kompetensiya — tarixiy xotira, xalq og‘zaki ijodi, san’at orqali o‘zligini anglashga xizmat qiladi. Tanqidiy va kreativ fikrlash doirasida milliy tajribaga tayangan holda innovatsion g‘oyalar yaratadi.

Milliy qadriyatlar shaxsda asosiy hayotiy fazilatlarning shakllanishiga ta’sir qiladi, shuningdek, vatanparvarlik, halollik, mehr-oqibat, odob-axloq, irodaviy sifatlar , mas’uliyat hissi, Bolalik davrida ertaklar, maqollar, udumlar orqali bola axloqiy mezonni o‘zlashtiradi. Milliy qadriyatlar psixologik jihatdan: − identifikatsiya (milliy o‘zlikni anglash) − motivatsiya (halol mehnatga undash) − ma’naviy immunitet (zararli g‘oyalardan himoya) kabi funksiyalarni bajaradi. Qadriyatga tayanib shakllangan shaxs ijtimoiy hayotda faol, bunyodkor, mas’uliyatli pozitsiyaga ega bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, milliy qadriyatlar shaxs psixologik rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Oilaviy tarbiya, milliy an’analar va mentalitet insonning axloqiy, emotsional hamda ijtimoiy kamolotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash ularning ma’naviy barkamol, ruhiy jihatdan barqaror va ijtimoiy faol shaxs bo‘lib voyaga yetishiga xizmat qiladi. Shu sababli ta’lim tizimida, oilada va jamiyatda milliy qadriyatlarni targ‘ib qilish hamda ularni yoshlar ongiga singdirish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»ги Farmoni // https://lex.uz/uz/docs/-5841063.

2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

3. Akramova F.A., Abdullayeva R.M. Oilaviy hayotga oid psixologik tavsiyalar. T.: “Shams ASA”, 2002.- 63 b.

4. Karimova V.M. Mehr - muruvvat oiladan boshlanadi.- Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. - 28b.

5. Maxkamov U. Axloq —odob saboqlari.- Toshkent: Fan¸1994. -134 b.

6. Munavvarov A. Oila pedagogikasi. Toshkent: O‘qituvchi,1994.–112 b.

7. Musurmonova O. Oila ma’naviyati – milliy g‘urur. –Toshkent: Ma’naviyat, 1998.-123 b.

8. Rasulova Z.A Shaxs dinining oila mustahkamligiga psixologik ta’siri.- Toshkent, 2020.-113 b.

9. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. — Toshkent, 2010.

UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA BOSHQARUV SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Ataxanov Izzatbek Ergash o‘g‘li
A.Avloniy nomidagi
pedagogik mahorat milliy instituti magistranti
Tel.: +998 88 454 66 99
E-mail: bos793114@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot umumta’lim maktablarida boshqaruv samaradorligini oshirishning ilmiy-metodik asoslarini o‘rganishga bag‘ishlangan.

Tadqiqotda maktab rahbarlarining kasbiy malakasini oshirish, pedagog kadrlarini rag‘batlantirish tizimini takomillashtirish, tashkiliy tuzilmani optimallashtirish va zamonaviy axborot-raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali boshqaruv samaradorligini oshirish yo‘llari har tomonlama tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari kompleks yondashuv ta’lim sifatini oshirish, o‘qituvchilarning mehnat unumdorligi va qoniqish darajasini yuksaltirish hamda maktabning umumiy faoliyatini takomillashtirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: umumta’lim maktablari, boshqaruv samaradorligi, pedagogik menejment, rahbarlar malakasi, motivatsiya, raqamli texnologiyalar, ta’lim sifati, tashkiliy tuzilma.

Abstract: This study is devoted to the scientific and methodological foundations of improving management efficiency in general secondary schools. The research comprehensively analyzes ways to enhance school management efficiency through professional development of school leaders, improvement of pedagogical staff motivation systems, optimization of organizational structure, and implementation of modern information and digital technologies. The results prove that a comprehensive approach positively influences the quality of education, increases teachers’ productivity and satisfaction, and improves the overall performance of the school.

Key words: general secondary schools, management efficiency, pedagogical management, school leadership competence, motivation, digital technologies, quality of education, organizational structure.

Аннотация: Настоящее исследование посвящено изучению научно-методических основ повышения эффективности управления в общеобразовательных школах. В работе комплексно проанализированы пути повышения эффективности управления школой посредством повышения профессиональной компетентности руководителей, совершенствования системы мотивации педагогических кадров, оптимизации организационной структуры и внедрения современных информационно-цифровых технологий. Результаты доказывают, что комплексный подход положительно влияет на качество

образования, повышает производительность труда и удовлетворенность учителей, а также улучшает общую деятельность школы.

Ключевые слова: общеобразовательные школы, эффективность управления, педагогический менеджмент, компетентность руководителей, мотивация, цифровые технологии, качество образования, организационная структура.

Kirish Zamonaviy jamiyatning rivojlanishi ta’lim tizimiga yangi, yuqori talablarni qo‘ymoqda. Axborot texnologiyalarining jadal sur’atlar bilan rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi chuqur o‘zgarishlar, globallashuv jarayonlari va kelajak avlodlarni yetishtirishga qo‘yilayotgan talablarning ortishi umumta’lim maktablarini samarali boshqarish masalasini dolzarb mavzuga aylantirdi. Bugungi kunda maktab nafaqat bilim beruvchi muassasa, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirish, ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish va milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishning asosiy markazi hisoblanadi.

Umumta’lim maktablarida boshqaruv samaradorligini oshirish masalasi ta’lim sifatini ta’minlashning muhim shartlaridan biridir. Maktab rahbarining faoliyati ta’lim muassasasining umumiy muvaffaqiyatini, o‘quv jarayonining samaradorligini, pedagog kadrlarining professional rivojlanishini va o‘quvchilarning ta’lim natijalarini belgilab beradi. Samarali boshqaruv nafaqat qulay o‘quv muhitini yaratishga, balki professor-o‘qituvchilarning kasbiy o‘sishiga, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini oshirishga hamda barcha ishtirokchilar (o‘quvchilar, o‘qituvchilar, ota-onalar va ma’muriyat) ning qoniqish darajasini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Maktab boshqaruviga ta’sir etuvchi asosiy omillar quyidagilardan iborat: tashkiliy tuzilmani optimallashtirish, pedagog kadrlarini rag‘batlantirish va ularning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish, pedagogik boshqaruvning zamonaviy usullarini joriy etish, resurslardan oqilona foydalanish, ichki monitoring va baholash mexanizmlarini takomillashtirish. Biroq, amaliyotda ko‘pincha bu omillar alohida-alohida ko‘rib chiqiladi va ularning kompleks ta’siri yetarli darajada o‘rganilmagan.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasidagi islohotlar, xususan, “O‘zbekiston-2030” strategiyasi va ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha qabul

qilingan qonun va hujjatlar maktablarda boshqaruv sifatini tubdan yaxshilashni talab qilmoqda. Shu bilan birga, maktab rahbarlari oldida zamonaviy boshqaruv usullarini o‘zlashtirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va pedagogik jamoani samarali boshqarish kabi muhim vazifalar turibdi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi vaqtda umumta’lim maktablarida boshqaruv jarayonlarini takomillashtirish, rahbarlarning kasbiy kompetentligini oshirish va innovatsion boshqaruv texnologiyalarini qo‘llash orqali ta’lim sifatini yangi bosqichga ko‘tarish zarurati yetarli darajada o‘rganilmagan. Mavjud tadqiqotlarning aksariyati alohida jihatlarga qaratilgan bo‘lib, boshqaruv samaradorligini kompleks yondashuvda o‘rganish yetishmaydi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi umumta’lim maktablarida boshqaruv samaradorligini oshirishning ilmiy-metodik asoslarini aniqlash, mavjud muammolarni tahlil qilish hamda amaliyotga yo‘naltirilgan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Maktab boshqaruvining samaradorligini oshirish masalasi xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlarda yetarli darajada o‘rganilgan. R.A.Abdullaev (2020) ta’lim muassasalarini boshqarishda strategik rejalashtirish va rahbarlik uslublarining muhimligini ta’kidlab, rahbar nafaqat ma’mur, balki pedagogik yetakchi bo‘lishi zarurligini ko‘rsatgan. Biroq, muallif raqamli transformatsiya masalalariga yetarli e’tibor bermagan.

V.I. Nazarova (2022) pedagogik menejmentning innovatsion texnologiyalari, loyihaviy boshqaruv va monitoring tizimlarini batafsil yoritgan. Uning tadqiqotlari zamonaviy boshqaruv usullarining nazariy asoslarini beradi, ammo milliy ta’lim tizimi xususiyatlarini hisobga olmagan.

V.I.Aliev (2019) maktab boshqaruvining samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqib, rahbarning kasbiy kompetentligi, motivatsiya tizimi va tashkiliy madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini chuqur tahlil qilgan. Muallif samarali boshqaruv jarayonga ham, natijaga ham yo‘naltirilgan bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi.

E.P.Il’in (2022) pedagogik jamoani rag‘batlantirishning psixologik mexanizmlariga alohida e’tibor qaratib, moddiy rag‘batlantirish bilan birga nomoddiy omillar (professional o‘sish, e’tirof etish, avtonomiya) ning muhimligini isbotlagan.

A.S.Kovalev (2021) raqamli texnologiyalarning maktab boshqaruviga ta’sirini o‘rgangan bo‘lib, elektron hujjat aylanishi va onlayn monitoring tizimlarining boshqaruv qarorlarining tezligi va sifatini oshirishini ko‘rsatgan.

E.V. Kolesnikova (2020) esa pedagogik jamoa motivatsiyasining zamonaviy instrumentlarini taklif etib, individual motivatsiya profilini yaratish zarurligini ta’kidlagan.

O‘zbekiston ilmiy adabiyotlarida bu mavzu bo‘yicha tadqiqotlar soni cheklangan. Mavjud ishlar ko‘pincha umumiy tavsiyalar bilan cheklanib qoladi, empirik tadqiqotlar va maktablarning real holatini kompleks tahlil qilish yetishmaydi. Xususan, rahbar malakasi, motivatsiya, tashkiliy tuzilma va raqamli texnologiyalarning birgalikdagi ta’sirini o‘rganish bo‘yicha yetarli ilmiy ishlar yo‘q. Ushbu tadqiqot ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, nazariy asoslarni O‘zbekiston maktablari amaliyotiga moslashtirish orqali yangi kompleks yondashuvni taklif etmoqda.

Tadqiqotda metodologik jihatdan quyidagi usullardan foydalanilgan:

- So‘rov va intervyu usuli (maktab rahbarlari, o‘qituvchilar va xodimlar bilan);
- Kuzatish usuli (boshqaruv jarayonlarini monitoring qilish);
- Hujjatlarni tahlil qilish (ichki qoidalar, buyruqlar, hisobotlar);
- Qiyosiy tahlil (turli maktablar tajribasini solishtirish).

Ushbu usullarning kompleks qo‘llanilishi mavzuni har tomonlama yoritish imkonini berdi.

Natijalar va tahlil

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, umumta’lim maktablarida boshqaruv samaradorligi bevosita bir nechta asosiy omillarga bog‘liq bo‘lib, ularning har biri o‘zaro chambarchas bog‘liqdir.

Birinchidan, rahbarlarning kasbiy malakasi boshqaruv samaradorligining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Malaka oshirish kurslari va pedagogik menejment

bo‘yicha treninglardan o‘tgan direktor va direktor o‘rinbosarlari strategik rejalashtirish, xodimlarni boshqarish va resurslarni samarali taqsimlashda yuqori natijalarga erishmoqda. Bunday rahbarlar o‘quv jarayonini yaxshiroq tashkil etadi, mas’uliyatni optimallashtiradi va innovatsion yondashuvlarni joriy etishga qodir bo‘ladi.

Ikkinchidan, o‘qituvchilarni rag‘batlantirish tizimi muhim ahamiyatga ega. So‘rov va intervyu natijalariga ko‘ra, moddiy (mukofot, qo‘shimcha to‘lovlar) va nomoddiy (e’tirof, tan olish, qo‘shimcha ta’til) rag‘batlantirish tizimi rivojlangan maktablarda o‘qituvchilarning ishdan qoniqishi yuqori, kadrlar almashinuvi esa past bo‘ladi. Samarali motivatsiya tizimi nafaqat mehnat unumdorligini oshiradi, balki o‘quvchilarning ta’lim natijalariga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Uchinchidan, tashkiliy tuzilmani optimallashtirish va mas’uliyatni aniq taqsimlash maktab faoliyatini tartibli va samarali olib borishga yordam beradi. Har bir xodim o‘z vazifasi va mas’uliyatini aniq tushunadigan muassasalarda xatolar soni kamayadi, jarayonlar tezlashadi va umumiy natijadorlik oshadi.

To‘rtinchidan, zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish hozirgi vaqtda eng muhim yo‘nalishlardan biridir. Elektron hujjat aylanishi tizimi, onlayn monitoring platformalari va ota-onalar bilan muloqot uchun raqamli vositalar qog‘oz ishlarini qisqartiradi, ma’lumot almashinuvini tezlashtiradi va boshqaruv qarorlarini qabul qilishni tezkorlashtiradi. Tadqiqotda aniqlanishicha, raqamli texnologiyalarni faol qo‘llayotgan maktablarda vazifalarni bajarish muddati qisqargan va barcha ishtirokchilar o‘rtasidagi hamkorlik yaxshilangan.

Quyidagi 1-jadval tadqiqotda taklif etilayotgan boshqaruvni rivojlantirish modelining asosiy tarkibiy qismlarini umumlashtiradi:

№	Model tarkibiy qismlari	Maqsadlar	Metodlar / Vositalar	Kutilayotgan natijalar	Samaradorlik ko‘rsatkichlari
1	Boshqaruvchilarning kasbiy	Boshqaruv malakalarini	- Malaka	Boshqaruv qarorlarining	- Pedagoglar

№	Model tarkibiy qismlari	Maqsadlar	Metodlar / Vositalar	Kutilayotgan natijalar	Samaradorlik ko‘rsatkichlari
	rivojlanishi	yaxshilash	oshirish kurslari - Pedagogik menejment bo‘yicha treninglar - Strategik rejalashtirish seminarlari	sifati oshishi	qoniqish darajasi - Ta’lim olgan rahbarlar ulushi
2	Pedagoglarni rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash	Xodimlarning ishtirokchiligini va qoniqishini oshirish	- Mukofotlash tizimi - Tanlovlar va e’tiroflar - Qo‘shimcha ta’tillar va professional o‘sish imkoniyatlari	Rag‘batlantirish darajasi oshishi, kadrlar almashinuvining kamayishi	- Xodimlar aylanishi darajasi - Pedagoglar qoniqish darajasi
3	Tashkiliy tuzilmalarni optimallashtirish	Vazifalar va mas’uliyatda	- Lavozim yo‘riqnoma	Tashkiliy samaradorlik va koordinatsiyani	- Jarayonlarning tartibli ishlashi

№	Model tarkibiy qismlari	Maqsadlar	Metodlar / Vositalar	Kutilayotgan natijalar	Samaradorlik ko‘rsatkichlari
		aniqlik	lari - Mas’uliyatlar taqsimoti - Doimiy yig‘ilishlar va monitoring	ng yaxshilanishi	- Xatolar sonining kamayishi
4	Axborot texnologiyalarini joriy etish	Operativlik va o‘zaro aloqani osonlashtirish	- Elektron hujjat aylanishi - Onlayn platformalar - Monitoring va hisobot tizimlari	Qog‘oz ishlari kamayishi, ma’lumot almashinuvi tezlashishi	- Vazifalarni bajarish tezligi - Axborotning barcha ishtirokchilarga ochiqligi

1-jadval. Umumta’lim maktablarida boshqaruv samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari va vositalari

Jadvalning asosiy qiymati shundaki, u boshqaruv samaradorligini oshirishni to‘rtta o‘zaro bog‘liq blok sifatida ko‘rsatadi. Bitta yo‘nalishni rivojlantirish yetarli emas — masalan, faqat raqamli texnologiyalarni joriy etish, agar rahbar malakasi past bo‘lsa, kutilgan natijani bermaydi. Shuning uchun kompleks yondashuv eng samarali hisoblanadi.

Ushbu modelni amaliyotga tatbiq etish maktabning boshqaruv madaniyatini yangi darajaga koʻtaradi, ta’lim jarayonining sifatini oshiradi va zamonaviy ta’lim tizimi talablariga javob berish imkonini beradi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot umumta’lim maktablarida boshqaruv samaradorligini oshirishning ilmiy-metodik asoslarini oʻrganishga qaratilgan boʻlib, olingan natijalar mavzuning dolzarbligini va uning amaliy ahamiyatini yana bir bor tasdiqladi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, maktab boshqaruvining samaradorligi alohida omillarga emas, balki rahbarlarning kasbiy malakasi, pedagog kadrlarini ragʻbatlantirish tizimi, tashkiliy tuzilmaning optimallashtirilishi va zamonaviy axborot-raqamli texnologiyalarni joriy etish kabi omillarning oʻzaro bogʻliq, kompleks va tizimli ta’siriga asoslanadi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, yuqoridagi omillarni birgalikda qoʻllagan maktablarda oʻqituvchilarning kasbiy qoniqish darajasi oshgan, kadrlar almashinuvi sezilarli darajada kamaygan, ichki jarayonlar tezlashgan va umumiy ta’lim sifati yaxshilangan. Bu esa oʻz navbatida oʻquvchilarning ta’lim natijalariga ijobiy ta’sir koʻrsatmoqda.

Shunday qilib, umumta’lim maktablarida boshqaruv samaradorligini oshirish uchun quyidagi kompleks yondashuvni qoʻllash maqsadga muvofiqdir: rahbarlar uchun muntazam malaka oshirish va pedagogik menejment boʻyicha treninglar tizimini yaratish, oʻqituvchilarni moddiy va nomoddiy ragʻbatlantirishning samarali mexanizmlarini joriy etish, mas’uliyat va vazifalarni aniq taqsimlash, shuningdek, elektron hujjat aylanishi va raqamli monitoring tizimlarini bosqichma-bosqich tatbiq etish.

Ushbu tadqiqotning nazariy ahamiyati maktab boshqaruvini kompleks yondashuvda oʻrganilganligi va Oʻzbekiston ta’lim tizimi sharoitlariga moslashtirilgan model taklif etilganligidadir. Amaliy ahamiyati esa maktab rahbarlari va ta’lim boshqaruvi organlari uchun aniq va qoʻllashga tayyor tavsiyalar berilganligidadir.

Xulosa qilib aytganda, umumta’lim maktablarida boshqaruv samaradorligini oshirish — bu nafaqat ta’lim sifatini yuksaltirish, balki zamonaviy jamiyat talablariga

javob bera oladigan, raqobatbardosh va har tomonlama rivojlangan shaxslarning shakllanishi uchun zarur shart-sharoit yaratishning muhim kafolatidir. Taklif etilgan yondashuvlarni amaliyotga joriy etish orqali O‘zbekiston umumta’lim maktablari yangi rivojlanish bosqichiga ko‘tarilishi mumkin.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullaev, R. A. Ta’lim muassasalarini boshqarishga zamonaviy yondashuvlar. – M.: Pedagogika, 2020.
2. Nazarova, V. I. Ta’limda zamonaviy boshqaruv texnologiyalari. – Sankt-Peterburg: Piter, 2022.
3. Алиев, В. И. Эффективность управления школой: теория и практика. – СПб.: Наука, 2019.
4. Ильин, Е. П. Основы мотивации и стимулирования персонала в образовательных учреждениях. – М.: Прогресс, 2022.
5. Ковалев, А. С. Управление школой на основе цифровых технологий. – М.: Вузовская книга, 2021.
6. Колесникова, Е. В. Мотивация педагогического коллектива. – М.: Просвещение, 2020.
7. Кузнецова, М. И. Организационные основы повышения эффективности управления в школе. – СПб.: Речь, 2023.

ZAMONAVIY MEHNAT MUHITIDA PSIXOLOGIK-IJTIMOIY XAVFLAR: XALQARO TAJRIBA VA MUAMMOLAR

Xujaqulov Abdulaziz Xakim o‘g‘li

Qarshi davlat texnika universiteti “Mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Tel: +998 906 50 60 70

E-mail: kundalikkun@mail.ru

Xasanov Ro‘zimbek Shavkat o‘g‘li

“Mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi” yo‘nalishi talabasi

Tel:+99893 118 43 07

E-mail: rozimbekhasanov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy mehnat muhitida yuzaga kelayotgan psixologik-ijtimoiy xavflar, ularning xodimlar salomatligi va mehnat samaradorligiga ta’siri tahlil qilinadi. Raqamlashtirish, ish yuklamasining ortishi, masofaviy ish tizimlari hamda global iqtisodiy o‘zgarishlar psixologik xavflarning kuchayishiga sabab bo‘layotgani ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, xalqaro tajribalar asosida psixologik-ijtimoiy xavflarni boshqarish mexanizmlari hamda ularni kamaytirish bo‘yicha samarali yondashuvlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: psixologik xavflar, mehnat muhitı, stress, burnout, mehnat xavfsizligi, psixologik salomatlik, xalqaro tajriba.

Kirish

Zamonaviy mehnat muhitida texnologik rivojlanish, raqamlashtirish jarayonlari va global iqtisodiy integratsiya natijasida ish sharoitlari keskin o‘zgarib bormoqda. Bu o‘zgarishlar nafaqat ishlab chiqarish samaradorligiga, balki xodimlarning psixologik holatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. So‘nggi yillarda ish joyida yuzaga kelayotgan psixologik-ijtimoiy xavflar mehnat xavfsizligi va gigiyenasi sohasidagi eng dolzarb muammolardan biriga aylandi.

Asosiy qism. Psixologik-ijtimoiy xavflar deganda ish sharoitlari, tashkiliy muhit, boshqaruv uslubi hamda ish yuklamasi bilan bog‘liq omillar natijasida xodimlarning ruhiy salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan holatlar tushuniladi. Ushbu xavflar stress, depressiya, kasbiy charchash (burnout) va ish qoniqishining pasayishi kabi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Xalqaro tashkilotlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, psixologik muammolar ish unumdorligining pasayishi, ishchi kuchi almashinuvi va iqtisodiy yo‘qotishlarga sabab bo‘lmoqda. Shu sababli zamonaviy mehnat muhitida psixologik xavflarni aniqlash va ularni boshqarish muhim ilmiy hamda amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Psixologik-ijtimoiy xavflarning asosiy omillari

Zamonaviy mehnat muhitida psixologik xavflarning paydo bo‘lishiga bir qator omillar sabab bo‘ladi. Eng muhim omillardan biri ish yuklamasining ortib borishi hisoblanadi. Ish hajmining haddan tashqari ko‘payishi xodimlarda doimiy stress va charchashni keltirib chiqaradi.

Ikkinchi muhim omil — rol noaniqligi va tashkiliy boshqaruvdagi muammolar. Xodimlarning vazifalari aniq belgilanmagan bo‘lsa yoki boshqaruv tizimi samarasiz bo‘lsa, bu holat ish jarayonida psixologik bosimni kuchaytiradi.

Uchinchi omil — ish joyidagi ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq muammolardir. Jamoada ziddiyatlarning mavjudligi, rahbarlar tomonidan qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi hamda ish joyidagi diskriminatsiya yoki psixologik bosim (mobbing) xodimlarning ruhiy salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, masofaviy ish tizimining keng tarqalishi ham yangi psixologik xavflarni yuzaga keltirdi. Uy sharoitida ishlash vaqtida ish va shaxsiy hayot o‘rtasidagi chegaraning yo‘qolishi xodimlarda ruhiy zo‘riqish va ishdan charchash holatlarining ortishiga olib kelmoqda.

Xalqaro tajriba

Dunyoning ko‘plab rivojlangan davlatlarida psixologik-ijtimoiy xavflarni boshqarish mehnat muhofazasi siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Yevropa mamlakatlarida psixologik xavflarni baholash bo‘yicha maxsus tizimlar joriy qilingan. Masalan, Yevropa Ittifoqida ish joyidagi stressni kamaytirish va xodimlarning psixologik salomatligini himoya qilish bo‘yicha qator normativ hujjatlar ishlab chiqilgan. Ushbu hujjatlar korxonalarda psixologik xavflarni muntazam baholash va ularni kamaytirish choralarini ko‘rishni talab qiladi.

Skandinaviya mamlakatlari tajribasi ham bu borada muhim ahamiyatga ega. Ushbu davlatlarda ish joyida sog‘lom psixologik muhit yaratish tashkilot boshqaruvining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Xodimlar uchun psixologik maslahat xizmatlari, stressni boshqarish treninglari va moslashuvchan ish vaqti tizimlari keng qo‘llaniladi.

Yaponiya tajribasida esa “karoshi” — ya’ni haddan tashqari ishlash natijasida yuzaga keladigan sog‘liq muammolari bilan bog‘liq holatlarning oldini olishga katta

e’tibor qaratilgan. Ushbu mamlakatda ish yuklamasini nazorat qilish va xodimlarning dam olish vaqtini ta’minlash bo‘yicha maxsus qonunlar qabul qilingan.

Amerika Qo‘shma Shtatlarida esa korporativ tashkilotlar xodimlarning ruhiy salomatligini qo‘llab-quvvatlash maqsadida psixologik yordam dasturlarini joriy qilmoqda. Ushbu dasturlar xodimlarga stressni boshqarish, psixologik maslahat olish va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Rossiya tajribasida psixologik-ijtimoiy xavflar

Rossiya Federatsiyasida mehnat muhitida psixologik-ijtimoiy xavflarni o‘rganish so‘nggi yillarda mehnat gigiyenasi va mehnat muhofazasi sohasining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Sanoat, xizmat ko‘rsatish va davlat boshqaruvi tizimlarida ish yuklamasining ortishi, iqtisodiy o‘zgarishlar hamda raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi xodimlar ruhiy salomatligiga ta’sir qiluvchi omillarni kuchaytirmoqda.

Rossiyada olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ish joyidagi stress, kasbiy charchash (burnout), ish joyidagi nizolar va ijtimoiy bosim xodimlarning salomatligi va mehnat unumdorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, sanoat korxonalari, sog‘liqni saqlash tizimi, ta’lim muassasalari va xizmat ko‘rsatish sohalarida ishlovchi xodimlar psixologik-ijtimoiy xavflarga ko‘proq duch kelmoqda.

Rossiya olimlarining tadqiqotlariga ko‘ra, ko‘plab tashkilotlarda ish yuklamasining ortishi va vaqt bosimi xodimlarda surunkali stressni yuzaga keltirmoqda. Bu holat uzoq davom etganda kasbiy charchash sindromiga olib keladi. Kasbiy charchash xodimlarning emotsional holdan toyishi, ishga qiziqishning pasayishi va professional samaradorlikning kamayishi bilan namoyon bo‘ladi.

Sog‘liqni saqlash sohasida ishlovchi shifokorlar va hamshiralar o‘rtasida olib borilgan tadqiqotlar stress darajasi yuqori ekanligini ko‘rsatgan. Bu esa tibbiyot xodimlarining psixologik holati va ish sifati o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini tasdiqlaydi.

Rossiya mehnat bozorida psixologik-ijtimoiy xavflarning shakllanishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ulardan biri — tashkilotlarda boshqaruv uslubining avtoritar shakllari hisoblanadi. Bunday sharoitda xodimlar mustaqil qaror qabul qilish

imkoniyatidan mahrum bo‘lishi, ish jarayonidagi nazoratning kuchayishi hamda rahbar-xodim o‘rtasidagi kommunikatsiya muammolari stress darajasini oshiradi.

Shuningdek, iqtisodiy beqarorlik va ish joyini yo‘qotish xavfi ham xodimlarning ruhiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, vaqtinchalik mehnat shartnomalari yoki ish haqining barqaror emasligi xodimlar orasida psixologik noaniqlikni kuchaytiradi.

Rossiyada psixologik xavflarni kamaytirish bo‘yicha choralar

Rossiya Federatsiyasida mehnat muhofazasi tizimi doirasida psixologik xavflarni kamaytirishga qaratilgan qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Mehnat kodeksi va mehnat gigiyenasi bo‘yicha sanitariya qoidalarida xodimlarning sog‘lig‘ini muhofaza qilish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Ko‘plab yirik korxonalarda quyidagi amaliy choralar qo‘llanilmoqda:

- ✓ ish yuklamasini optimallashtirish;
- ✓ xodimlar uchun psixologik treninglar tashkil etish;
- ✓ sog‘lom korporativ madaniyatni rivojlantirish;
- ✓ stressni boshqarish dasturlarini joriy etish.

Shuningdek, ayrim tashkilotlarda xodimlar uchun psixologik maslahat xizmatlari va reabilitatsiya dasturlari ham joriy etilmoqda. Bu esa xodimlarning ruhiy salomatligini mustahkamlash va mehnat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shunga qaramay, Rossiyada psixologik-ijtimoiy xavflarni boshqarish jarayonida hali ham bir qator muammolar mavjud. Ko‘plab tashkilotlarda psixologik xavflarni baholash tizimi yetarli darajada rivojlanmagan. Bundan tashqari, rahbarlar tomonidan ushbu muammolarga yetarli e’tibor berilmasligi ham muhim omillardan biri hisoblanadi.

Mutaxassislarning fikricha, kelajakda psixologik-ijtimoiy xavflarni kamaytirish uchun quyidagi yo‘nalishlarda ish olib borish zarur:

- ✓mehnat muhofazasi tizimiga psixologik xavflarni baholash metodlarini kiritish;
- ✓xodimlarning ruhiy salomatligini monitoring qilish tizimini rivojlantirish;
- ✓tashkilotlarda sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish.

Zamonaviy muammolar

Shunga qaramay, zamonaviy mehnat muhitida psixologik xavflar bilan bog‘liq muammolar hali ham dolzarbligicha qolmoqda. Global iqtisodiy raqobatning kuchayishi ish yuklamasining ortishiga olib kelmoqda. Bu esa xodimlarning ruhiy salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi ham psixologik xavflarni oshirmoqda. Doimiy ravishda elektron pochta, messenjerlar va boshqa aloqa vositalari orqali ish bilan bog‘liq xabarlarni qabul qilish xodimlarning dam olish vaqtini cheklaydi.

Bundan tashqari, pandemiyadan keyingi davrda masofaviy ish tizimining kengayishi natijasida yangi psixologik muammolar yuzaga keldi. Ijtimoiy izolyatsiya, jamoa bilan aloqaning kamayishi hamda ish va shaxsiy hayot muvozanatining buzilishi xodimlar uchun jiddiy muammolarga sabab bo‘lmoqda.

Ko‘plab rivojlanayotgan davlatlarda esa psixologik xavflarni boshqarish tizimlari yetarli darajada rivojlanmagan. Bu esa ushbu muammoning yanada chuqurlashishiga olib kelmoqda.

Psixologik xavflarni kamaytirish bo‘yicha takliflar

Psixologik-ijtimoiy xavflarni kamaytirish uchun kompleks yondashuv zarur. Birinchi navbatda, korxonalarda psixologik xavflarni muntazam baholash tizimini joriy etish muhim hisoblanadi.

Ikkinchi muhim yo‘nalish — rahbarlarning boshqaruv kompetensiyasini oshirishdir. Rahbarlar xodimlarning psixologik holatini inobatga olgan holda boshqaruv qarorlarini qabul qilishi lozim.

Shuningdek, xodimlar uchun stressni boshqarish bo‘yicha treninglar tashkil etish, psixologik maslahat xizmatlarini yo‘lga qo‘yish va ish vaqti moslashuvchanligini ta’minlash muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy tashkilotlarda sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish mehnat samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Xulosa

Zamonaviy mehnat muhitida psixologik-ijtimoiy xavflar global miqyosdagi muammoga aylanib bormoqda. Raqamlashtirish jarayonlari, ish yuklamasining ortishi

va yangi ish shakllarining paydo bo‘lishi ushbu xavflarning kuchayishiga olib kelmoqda.

Xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatadiki, psixologik xavflarni samarali boshqarish uchun tashkilotlarda kompleks yondashuvni joriy etish zarur. Bunda psixologik xavflarni baholash tizimini rivojlantirish, rahbarlik madaniyatini takomillashtirish hamda xodimlarning ruhiy salomatligini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Kelajakda mehnat xavfsizligi tizimida psixologik salomatlik masalalariga yanada ko‘proq e’tibor qaratish zarur. Bu esa nafaqat xodimlarning farovonligini oshirishga, balki tashkilotlarning barqaror rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Otabek Eshmonov. Xorij olimlarining ilmiy izlanishlarida stress muammosi. Journal of Universal Science Research, 3(6), 149–155. 2025

2. Isomiddin Rasulov. Talabalarda stressga qarshi barqarorlikni o‘rganishning ilmiy-nazariy asoslari. Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan. 2024.

3. Islom Raximov. Ish joyida psixologik xavfsizlikning ahamiyati: stress omillari va ularning xodim samaradorligiga ta’siri. Current Approaches and New Research in Modern Sciences.2026

4. Konstantin V. Sudakov. Stress va organizmning moslashuv mexanizmlari. Moskva: Tibbiyot nashriyoti. 2003

5. Sergey A. Razumov. Psixologiya stressa i adaptatsii. Moskva: Nauka. 2001

6. Alexey S. Puni. Psixologiya sporta. Sankt-Peterburg: Piter. 1998

TADQIQOTCHILIK KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISHDA BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING INDIVIDUAL SHAXSIY SIFATLARI

Abdullayeva Ozoda Odiljon qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: ushbu maqolada bo‘lajak pedagoglarda tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonida individual shaxsiy sifatlarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotchilik faoliyati zamonaviy pedagogik ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rib chiqilgan. Maqolada shaxsiy sifatlarning ilmiy izlanish jarayoni bilan uzviy bog‘liqligi asoslab berilgan. Individual xususiyatlar

tadqiqotchilik faoliyatining samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri ekani ta’kidlangan. Shaxsning ichki imkoniyatlari va psixologik xususiyatlari ilmiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishga bevosita ta’sir ko‘rsatishi yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy ta’lim sharoitida tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirish zarurati asoslab berilgan va bo‘lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda individual yondashuvning ahamiyati alohida qayd etilgan.

Kalit so‘zlar: tadqiqot, tadqiqotchilik, ko‘nikma, individual sifatlar, ilmiy izlanish, pedagogik faoliyat, komunikativlik, ta’lim jarayoni, refleksiya.

Oliy ta’limni 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasida bo‘lajak mutaxassislarning o‘z yo‘nalishlari bo‘yicha tadqiqotchilik ko‘nikma va malakalariga ega bo‘lishi oliy ta’limni rivojlantirishning ustuvor strategik vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Bugungi kunda ta’lim tizimining eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lajak pedagoglarni nafaqat bilim beruvchi mutaxassis, balki ilmiy-tadqiqot olib borishga qodir, mustaqil fikrlaydigan, muammolarni tahlil qila oladigan va innovatsion yechimlar topa oladigan shaxs sifatida shakllantirishdir. Zamonaviy jamiyatda pedagog faqat dars beruvchi emas, balki ta’lim jarayonini o‘rganadigan, tahlil qiladigan, uni takomillashtirish yo‘llarini izlaydigan tadqiqotchi sifatida ham faoliyat yuritishi zarur. Shu sababli tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirish masalasi oliy pedagogik ta’limning markaziy muammolaridan biriga aylangan.

Hozirgi vaqtda adabiyotlarda tadqiqotchilik ko‘nikmalari hamda tadqiqot faoliyati tushunchalariga turlicha yondashuvlar mavjud. Shu sababli o‘zaro bog‘liq bo‘lgan “tadqiqot” va “ko‘nikma” tushunchalarini alohida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

“Tadqiqot” — 1) tadqiq etish, tekshirish, o‘rganish jarayoni; 2) ilmiy izlanish natijasi sifatida qaraladi.

“Tadqiqotchilik” — tadqiqot bilan shug‘ullanish, ilmiy izlanish olib borish faoliyati hisoblanadi.

“Ko‘nikma” esa — muayyan faoliyat jarayonida orttirilgan amaliy mahorat va malaka sifatida ta’riflanadi.

Tadqiqotchilik koʻnikmasi deganda shaxsning muammoni aniqlash, uni ilmiy asosda oʻrganish, ma’lumot toʻplash, tahlil qilish, natijalarni umumlashtirish va xulosalar chiqarish hamda yangi ilmiy yechimlar taklif etish qobiliyati tushuniladi. Bu jarayon faqat bilimga emas, balki shaxsning ichki psixologik va individual sifatlariga ham bevosita bogʻliqdir. Chunki har qanday ilmiy faoliyatning samaradorligi insonning qiziqishi, intellektual salohiyati, mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va mas’uliyat hissi bilan chambarchas bogʻliq.

Boʻlajak pedagoglarning tadqiqotchilik koʻnikmalarini shakllantirishda individual shaxsiy sifatlar hal qiluvchi rol oʻynaydi. Birinchi navbatda, tanqidiy fikrlash qobiliyati eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Tanqidiy fikrlash insonning axborotni shunchaki qabul qilish emas, balki uni tahlil qilish, solishtirish, ishonchliligini tekshirish va asosli xulosa chiqarish qobiliyatidir. Ilmiy tadqiqot jarayonida har bir ma’lumotni shubha ostiga olish, uni dalillar bilan tekshirish va mantiqiy tahlil qilish zarur boʻladi. Shu sababli tanqidiy fikrlashga ega boʻlgan talaba ilmiy izlanishda ancha faol va samarali boʻladi. Jahon pedagogikasida ham tanqidiy fikrlash tadqiqotchilik kompetensiyasining asosiy komponenti sifatida qaraladi. Masalan, koʻplab Gʻarb olimlari ilmiy tafakkurni rivojlantirishda savol berish madaniyati va shubha qilish qobiliyatini asosiy omil sifatida koʻrsatadi.

Ikkinchi muhim sifat bu ijodkorlik, ya’ni kreativlikdir. Tadqiqot jarayonida faqat mavjud bilimlarni takrorlash emas, balki yangi yondashuvlar, yangi metodlar va yangi gʻoyalarni yaratish talab etiladi. Ijodkor pedagog muammoga standart yondashuvdan chiqib, noodatiy yechimlar topa oladi. Masalan, biror pedagogik muammoni oʻrganishda faqat an’anaviy metodlardan emas, balki zamonaviy raqamli texnologiyalar, interfaol usullar yoki tajriba asosidagi yondashuvlardan foydalanishi mumkin. Ijodkorlik boʻlmasa, tadqiqotlar bir xil qolipda qolib ketadi va yangilik yaratish imkoniyati cheklanadi. Shu sababli kreativ fikrlash tadqiqotchilik faoliyatining yuragi hisoblanadi.

Uchinchi muhim jihat mustaqillikdir. Tadqiqotchi pedagog har bir bosqichda oʻz qarorlarini mustaqil qabul qila olishi kerak. U muammoni aniqlashdan tortib, metod tanlash, ma’lumot yigʻish va natijalarni tahlil qilishgacha boʻlgan jarayonni oʻzi

boshqara olishi zarur. Mustaqillik bo‘lmasa, tadqiqot jarayoni boshqalarga bog‘liq bo‘lib qoladi va ilmiy natijaning qiymati pasayadi. Mustaqil fikrlashga ega bo‘lgan talaba esa o‘z yo‘lini topa oladi, qiyinchiliklardan chiqish yo‘llarini izlaydi va o‘z ilmiy pozitsiyasini shakllantiradi.

Shuningdek, motivatsiya ham tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ichki motivatsiya – bu shaxsning o‘zi bilim olishga, o‘rganishga va izlanishga bo‘lgan ichki ehtiyoji. Agar talaba faqat tashqi baho yoki talab tufayli tadqiqot qilsa, uning natijalari yuzaki bo‘ladi. Ammo ichki qiziqish va ilmiy izlanishga bo‘lgan ehtiyoj kuchli bo‘lsa, u chuqur tahlil qiladi va sifatli natijaga erishadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, motivatsiyasi yuqori bo‘lgan talabalar ilmiy faoliyatda ancha muvaffaqiyatli bo‘ladi.

Refleksiya, ya’ni o‘z-o‘zini tahlil qilish qobiliyati ham juda muhim individual sifatdir. Tadqiqotchi o‘z faoliyatini doimiy ravishda baholab borishi, xatolarini aniqlashi va ularni tuzatishi kerak. Reflektiv fikrlash insonni o‘z ustida ishlashga undaydi va ilmiy faoliyat sifatini oshiradi. Masalan, tadqiqot jarayonida qilingan har bir xato keyingi ishlar uchun saboq bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli refleksiya tadqiqotchilik kompetensiyasining uzviy qismi hisoblanadi.

Tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishda yana bir muhim individual sifat bu mas’uliyat hissidir. Ilmiy ish aniqlik, halollik va vijdonlilikni talab qiladi. Tadqiqotchi har bir ma’lumotga mas’uliyat bilan yondashishi, natijalarni to‘g‘ri aks ettirishi va plagiatdan qochishi zarur. Ilmiy etika talablariga rioya qilish tadqiqotchining obro‘sini belgilaydi. Shu sababli mas’uliyatli shaxslar ilmiy faoliyatda ko‘proq muvaffaqiyatga erishadi.

Bundan tashqari, kommunikativlik ham muhim sifat hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida boshqa olimlar bilan muloqot qilish, fikr almashish, seminar va konferensiyalarda ishtirok etish zarur bo‘ladi. Kommunikativ ko‘nikmalar tadqiqotchiga o‘z fikrini aniq ifodalash, natijalarni himoya qilish va ilmiy hamjamiyat bilan integratsiyalashish imkonini beradi. Shu sababli zamonaviy pedagogikada muloqot ko‘nikmalari tadqiqotchilik kompetensiyasining ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Bo‘lajak pedagoglarning individual sifatlarini shakllantirish jarayoni uzluksiz ta’lim, amaliy faoliyat va ilmiy izlanishlar bilan chambarchas bog‘liq. Oliy ta’lim muassasalarida talabalarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb etish, ularni mustaqil loyihalar ustida ishlashga o‘rgatish, seminar va ilmiy anjumanlarda ishtirokini ta’minlash orqali tadqiqotchilik ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Shuningdek, o‘qituvchining shaxsiy namunasi ham katta ahamiyatga ega, chunki pedagogning o‘zi tadqiqotchi bo‘lsa, u talabalarni ham shu yo‘nalishga ilhomlantira oladi.

O‘zbek va xorijiy olimlarning fikrlariga ko‘ra, tadqiqotchilik kompetensiyasi shaxsning ichki intellektual va psixologik resurslariga asoslanadi. N.A. Muslimov kompetentlikni kasbiy faoliyatni samarali bajarish qobiliyati sifatida izohlaydi [Muslimov, 2015: 47]. A. Xutorskoy esa kompetensiyani amaliy faoliyatda bilim va ko‘nikmalarni qo‘llash qobiliyati sifatida talqin qiladi [Xutorskoy, 2003: 55]. G‘arb pedagogikasida esa tadqiqotchilik faoliyati “life-long learning”, ya’ni umr bo‘yi o‘qish jarayonining asosiy qismi sifatida qaraladi. Bu fikrlarning barchasi shuni ko‘rsatadiki, tadqiqotchilik faqat bir bosqichli faoliyat emas, balki shaxsning butun kasbiy hayoti davomida rivojlanib boradigan jarayondir.

Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, zamonaviy raqamli texnologiyalar ham tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishda katta rol o‘ynamoqda. Internet resurslari, elektron kutubxonalar, ilmiy bazalar va sun’iy intellekt vositalari talabalarga tez va samarali ilmiy izlanish olib borish imkonini beradi. Biroq bu vositalardan to‘g‘ri foydalanish ham shaxsiy sifatlarni talab qiladi, chunki noto‘g‘ri axborotdan foydalanish ilmiy xatolarga olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak pedagoglarda tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirish murakkab psixologik-pedagogik jarayon bo‘lib, u individual shaxsiy sifatlar bilan bevosita bog‘liqdir. Tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, mustaqillik, motivatsiya, refleksiya, mas’uliyat va kommunikativlik kabi sifatlar rivojlanmagan bo‘lsa, samarali tadqiqot faoliyatini tasavvur qilish qiyin. Shu sababli oliy ta’lim tizimida nafaqat bilim berish, balki shaxsiy sifatlarni rivojlantirishga ham alohida e’tibor qaratilishi zarur. Faqat shundagina jamiyatga yuqori malakali, ilmiy fikrlaydigan va innovatsion pedagoglar yetishib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. (2020). Toshkent.

2. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. (2019). *Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi*. Toshkent.

3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Tahrir hay’ati: A.Madvaliyev va boshqalar.—O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi/ O‘zbeksiton nashriyoti.

4. N.A.Muslimov va boshqalar., “Mehnat ta’limi o‘qitish metodikasi, kasb tanlashga yo‘llash” (2014) Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.

5. Khutorskoy, A.V., «Key competencies as a component of the personality-oriented paradigm of education», *Russian Journal "Education*, 2", 55-61, February, 2003.

ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Anorboyev Muhammadqodir

Jizzax JDPU, “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlarning mazmun-mohiyati, ularning pedagogik ahamiyati hamda ta’lim jarayonidagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interfaol metodlar, kompetensiyaviy yondashuv va masofaviy ta’limning o‘quvchilar bilimini oshirishdagi samaradorligi tahlil qilingan. Maqolada innovatsion ta’limning afzalliklari, zamonaviy pedagog oldidagi vazifalar hamda ta’lim sifatini oshirishdagi asosiy omillar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsion ta’lim, pedagogik texnologiya, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kompetensiyaviy yondashuv, masofaviy ta’lim, kreativ fikrlash, ta’lim sifati, zamonaviy pedagog, raqamli ta’lim.

Bugungi kunda dunyo miqyosida ta’lim tizimiga bo‘lgan e’tibor tobora ortib bormoqda. Har bir davlatning rivojlanishi, avvalo, uning ta’lim tizimi bilan

chambarchas bog‘liq hisoblanadi. Zamonaviy jamiyatda inson kapitali eng muhim boylik sifatida qaralmoqda. Shu sababli ta’lim sohasini rivojlantirish, uni yangi bosqichga olib chiqish va xalqaro talablarga moslashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Ayniqsa, innovatsion yondashuvlar ta’lim tizimini takomillashtirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Innovatsion yondashuv deganda ta’lim jarayoniga yangi g‘oya, texnologiya, metod va vositalarni joriy qilish orqali uning samaradorligini oshirish tushuniladi. Zamonaviy ta’lim tizimi endilikda faqat bilim berish bilan cheklanib qolmaydi. U o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, tanqidiy tahlil qilish, muammolarni hal eta olish va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Shu jihatdan innovatsion yondashuvlar ta’limning mazmuni, shakli va usullarini tubdan yangilamoqda. An’anaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi asosiy bilim manbai bo‘lib, o‘quvchi ko‘proq tinglovchi vazifasini bajargan. Hozirgi davr ta’limida esa o‘quvchi ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylangan. O‘qituvchi esa yo‘naltiruvchi, tashkilotchi va motivator sifatida faoliyat olib bormoqda. Bu o‘zgarishlar ta’lim tizimining sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilayotganidan dalolat beradi.

Bugungi zamonaviy ta’lim tizimining asosiy xususiyatlaridan biri bu shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning rivojlanishidir. Har bir o‘quvchining qobiliyati, qiziqishi va imkoniyatlari hisobga olinmoqda. Chunki barcha o‘quvchilar bir xil salohiyatga ega emas. Ba’zi o‘quvchilar tez o‘zlashtirsa, boshqalari ko‘proq vaqt va individual yondashuvni talab qiladi. Innovatsion ta’lim esa aynan shu jihatlarni hisobga olib, har bir o‘quvchi uchun qulay ta’lim muhitini yaratishga xizmat qiladi. Ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlarning rivojlanishida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari alohida o‘rin egallaydi. Hozirgi kunda kompyuter texnologiyalari, internet tarmoqlari, elektron platformalar va multimedia vositalari ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan. O‘quvchilar internet orqali dunyoning istalgan nuqtasidagi ma’lumotlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Elektron kutubxonalar, virtual laboratoriyalar va onlayn darslar ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Masofaviy ta’lim tizimi ham innovatsion yondashuvlarning yorqin namunalaridan biridir. Ayniqsa, pandemiya davrida onlayn ta’lim tizimi butun dunyo uchun muhim ahamiyat kasb etdi. O‘quvchilar va talabalar uy sharoitida turib ham bilim olish imkoniga ega bo‘ldilar. Bu esa ta’limning uzluksizligini та’minlashda zamonaviy texnologiyalarning naqadar muhim ekanligini ko‘rsatdi. Onlayn platformalar orqali videodarslar tashkil etildi, elektron topshiriqlar berildi va virtual muloqot vositalari orqali dars jarayoni davom ettirildi. Innovatsion yondashuvlarning yana bir muhim jihati interfaol metodlarning keng qo‘llanilishidir. Interfaol metodlar o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi va ularni mustaqil fikrlashga undaydi. An’anaviy darslarda o‘quvchi tayyor ma’lumotni eshitib qolgan bo‘lsa, interfaol metodlarda u bilimni mustaqil izlab topishga harakat qiladi. Bu esa bilimning yanada mustahkam bo‘lishiga xizmat qiladi. Bugungi kunda “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Debat”, “Case-study”, “Insert”, “Bumerang”, “FSMU” kabi metodlar ta’lim jarayonida samarali qo‘llanilmoqda. Ushbu metodlar orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini erkin bayon qilishga, boshqalarning fikrini tinglashga va muammolarga turli nuqtai nazardan yondashishga o‘rganadi. Ayniqsa, debat usuli o‘quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantiradi va ularda dalillash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Innovatsion ta’limning yana bir muhim yo‘nalishi bu kompetensiyaviy yondashuvdir. Zamonaviy jamiyatda insondan faqat nazariy bilim emas, balki amaliy ko‘nikmalar ham talab etiladi. Kompetensiyaviy yondashuv aynan shu ehtiyojdan kelib chiqqan. Ushbu yondashuvda o‘quvchi olgan bilimlarini amaliy hayotda qo‘llay olishi kerak bo‘ladi. Chunki bugungi mehnat bozori mustaqil fikrlay oladigan, muammolarni hal qila biladigan va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlay oladigan mutaxassislarni talab qilmoqda. Innovatsion ta’lim tizimida kreativ fikrlashga ham katta e’tibor qaratilmoqda. Kreativlik insonning yangi g‘oya yaratish, noodatiy fikrlash va muammolarga yangicha yechim topish qobiliyatidir.

Hozirgi davrda kreativ fikrlash eng muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi. Shu sababli ta’lim jarayonida o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga alohida e’tibor berilmoqda. Bundan tashqari, zamonaviy ta’lim tizimida psixologik yondashuvlarning ahamiyati ham ortib bormoqda. Har bir

o‘quvchining ruhiy holati, qiziqishi va ehtiyojlari hisobga olinmoqda. O‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash, ularni ruhlantirish va motivatsiya berish ta’lim samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Chunki o‘quvchi o‘zini erkin va qulay his qilgan muhitda bilim olishga ko‘proq intiladi. Innovatsion yondashuvlar o‘qituvchining faoliyatiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Hozirgi davr o‘qituvchisi doimiy ravishda o‘z ustida ishlashi, yangi pedagogik texnologiyalarni o‘rganishi va zamonaviy bilimlarga ega bo‘lishi kerak. Chunki ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyat ko‘p jihatdan o‘qituvchining mahoratiga bog‘liq. O‘qituvchi zamonaviy texnologiyalar bilan ishlay olishi, interfaol metodlarni qo‘llashi va o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnata olishi zarur. Shuningdek, innovatsion yondashuvlar ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. O‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishi ortmoqda, mustaqil ishlash ko‘nikmalari rivojlanmoqda va bilimlarni amaliyotda qo‘llash imkoniyatlari kengaymoqda. Natijada ta’lim jarayoni yanada samarali va mazmunli tashkil etilmoqda. Biroq innovatsion yondashuvlarni joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Ayrim hududlarda internet sifati pastligi, texnik vositalarning yetishmasligi va ayrim o‘qituvchilarning zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmasi yetarli emasligi ta’lim tizimida muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Shuningdek, an’anaviy ta’limga o‘rganib qolgan ayrim pedagoglar yangi metodlarni qabul qilishda qiyinchilikka duch kelmoqda. Kelajakda ta’lim tizimini yanada rivojlantirish uchun innovatsion yondashuvlarni keng joriy qilish muhim ahamiyatga ega. Ta’lim muassasalarini zamonaviy texnik vositalar bilan ta’minlash, o‘qituvchilarning malakasini oshirish va xalqaro tajribalarni o‘rganish bu boradagi asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, yoshlarning zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni egallashi uchun barcha sharoitlarni yaratish zarur. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlar muhim o‘rin tutadi. Ular ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning mustaqil va kreativ fikrlashini rivojlantirish hamda zamonaviy jamiyat talablariga mos kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi. Innovatsion texnologiyalar va yangi pedagogik metodlar yordamida ta’lim tizimi yanada takomillashib bormoqda. Kelajak taraqqiyoti esa aynan sifatli va zamonaviy ta’lim bilan chambarchas bog‘liqdir.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2017.
2. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2019.
3. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2018.
4. Yo‘ldoshev J., Hasanboyev J. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
5. Muslimov N. Kasb ta’limi pedagogikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

ELEKTRON DARSLIKLAR KONTENTINI BAHOLASHDA PEDAGOGIK DIAGNOSTIKA USULLARI.

Babajanova Aziza Maxsudbek qizi

Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Telefon: +998975170014

E-mail: a975170014@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada elektron darsliklar kontentini baholashda qo‘llaniladigan pedagogik diagnostika usullari – monitoring, test nazorati, ekspert baholash va analitik yondashuvlar ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan chuqur tahlil qilinadi. Raqamli ta’lim muhitida elektron darsliklar sifati ta’lim samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni egallash darajasini aniqlashda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli ularning kontentini tizimli, obyektiv va kompleks baholash dolzarb ilmiy muammo sifatida e’tirof etiladi. Maqolada pedagogik diagnostikaning nazariy asoslari, asosiy tamoyillari, baholash mezonlari va metodlari batafsil yoritiladi. Xususan, monitoring usuli orqali o‘quv jarayonini uzluksiz kuzatish va baholash, test nazorati yordamida o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, ekspert baholash orqali kontent sifatini professional nuqtai nazardan tahlil qilish hamda analitik yondashuvlar asosida olingan natijalarni chuqur o‘rganish imkoniyatlari ochib beriladi. Har bir usulning afzalliklari, samaradorligi va mavjud cheklovlari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: elektron darslik, pedagogik diagnostika, monitoring, test nazorati, ekspert baholash, analitik yondashuv, ta’lim sifati, kontent baholash, raqamli ta’lim muhiti, didaktik mezonlar, kompetensiya, interaktivlik.

Аннотация: В данной статье представлен углубленный научный, теоретический и практический анализ педагогических диагностических методов, используемых при оценке содержания электронных учебников – мониторинговый, контрольный, экспертный и аналитический подходы. В цифровой среде обучения качество электронных учебников является важным фактором повышения эффективности обучения и определения уровня усвоения студентами знаний, навыков и компетенций. Поэтому систематическая, объективная и всесторонняя оценка их содержания признается актуальной научной проблемой. В статье подробно рассматриваются теоретические основы, основные принципы, критерии оценки и методы педагогической диагностики. В частности, раскрываются возможности непрерывного мониторинга и оценки образовательного процесса с помощью метода мониторинга, определения уровня знаний студентов с помощью контрольного тестирования, анализа качества содержания с профессиональной точки зрения посредством экспертной оценки, а также углубленное изучение результатов, полученных на основе аналитических подходов. На научной основе анализируются преимущества, эффективность и существующие ограничения каждого метода.

Ключевые слова: электронный учебник, педагогическая диагностика, мониторинг, контроль тестирования, экспертная оценка, аналитический подход, качество образования, оценка содержания, цифровая среда обучения, дидактические критерии, компетентность, интерактивность.

KIRISH

Globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari ta’lim tizimida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Elektron darsliklar zamonaviy ta’lim jarayonining ajralmas qismi sifatida shakllanib, o‘quv materiallarini interaktiv, multimediya va adaptiv shaklda taqdim etish imkonini bermoqda. Ular nafaqat axborot manbai, balki o‘quv faoliyatini tashkil etuvchi, boshqaruvchi va nazorat qiluvchi kompleks pedagogik vosita

hisoblanadi. Biroq elektron darsliklarning mavjudligi ularning avtomatik ravishda samarali ekanligini anglatmaydi. Kontentning ilmiyligi, metodik asoslanganligi, interaktivlik darajasi, foydalanuvchiga qulayligi va kompetensiyaviy yo‘naltirilganligi alohida baholanishi lozim. Shu nuqtai nazardan pedagogik diagnostika elektron darsliklar sifatini aniqlash va takomillashtirishning muhim mexanizmi hisoblanadi.

Asosiy qism: Elektron ta'lim mazmuni (elektron kontent) raqamli muhitda, kurs bilan bog‘liq o‘qitish va o‘rganish jarayonini qo‘llab-quvvatlash va boyitish uchun texnologiyalardan maksimal darajada foydalangan holda ishlab chiqilgan interaktiv o‘quv materiali sifatida ta'riflanishi mumkin. Elektron kontentning asosiy komponentlari ta'lim va o‘qitish dasturiga mos keladigan statik (matn, statik tasvirlar va boshqalar) va/yoki dinamik (audio yozuvlar, video, animatsiya, simulyatsiya va boshqalar) multimedia elementlari bilan boyitilgan elementlardir va onlayn yoki oflayn rejimda ishlatilishi mumkin. Kompyuterlar va boshqa elektron qurilmalar orqali kirish mumkin bo‘lgan elektron kontent talabalar va o‘qituvchilar uchun o‘quv tajribasini yaxshilash salohiyatiga ega. Elektron kontent o‘quvchilarning e'tiborini jalb qilish va o‘rganishni doimiy qilish uchun bosma va elektron darslikning muhim elementlaridan biridir. Darsliklarning integral qismi sifatida elektron kontent statik axborot manbalari sifatida qaraladigan darsliklarni o‘rganish tajribasini boyitadigan dinamik vositalarga aylantirish imkoniyatini taqdim etadi. Elektron kontent darsliklarning integral qismi sifatida ko‘rib chiqilishi kerak. Shu nuqtai nazardan, ta'lim va o‘quv dasturlari doirasida tayyorlangan darsliklar qonunchilikka va tegishli kurs o‘quv dasturining maqsadi va tuzilishiga muvofiq tayyorlangan elektron kontent bilan qo‘llab-quvvatlanishi kerak. Uzoq muddatli o‘rganishni ta'minlash va o‘rganilgan narsalarni mustahkamlash uchun darsliklar o‘quv dasturiga kiritilgan mavzular va o‘quv natijalarining mazmuni va tuzilishiga muvofiq taqdimotlar, videolar, animatsiyalar, simulyatsiyalar, uch o‘lchovli o‘quv materiallari, interaktiv ilovalar va boshqalar bilan qo‘llab-quvvatlanishi va diversifikatsiya qilinishi kerak. Ushbu elektron kontent darsliklarda yoritilgan mavzulardan mustaqil bo‘lmasligi, balki ularni qo‘llab-quvvatlovchi sifatida ko‘rib chiqilishi kerak. Elektron kontentning sifatini 3 o‘lchovda ko‘rib chiqish mumkin: mazmun, format va jarayon. Kontent nuqtai nazaridan elektron

kontent darsliklarni yozishda koʻrib chiqilgan mezonlarga, masalan, konstitutsiya va qonunlarga muvofiqlik, ilmiy yetarlilik, ta'lim va oʻquv dasturiga yoʻnaltirilgan oʻquv natijalari va tushuntirishlarni kiritish, vizual dizayn va kontent dizayni, til va ifoda yetarliligi kabi mezonlarga javob berishi kerak. Bundan tashqari, elektron kontent maqsadli yosh va sinf darajasiga mos keladigan va oʻquv jarayonining har bir bosqichida onlayn va oflayn muhitda ishlatilishi mumkin boʻlgan raqamli ta'lim materiali sifatida qaralishi kerak. Boshqa tomondan, elektron kontentning uzluksiz va samarali ishlashi uchun u ma'lum formatlash xususiyatlariga ega boʻlishi kerak.

Elektron kontent oʻquv ekotizimida toʻgʻri ishlashi uchun unga vaqt va joydan qatʼi nazar, har bir platforma va qurilmadan (mobil telefon, planshet, kompyuter, televizor va boshqalar) kirish mumkin boʻlishi kerak. Buning uchun u SCORM, xAPI, AICC va Tin Can kabi ochiq kodli xalqaro elektron kontent standartlari va texnik xususiyatlariga muvofiq tayyorlanishi va oʻquvni boshqarish tizimlariga osongina oʻtkazilishi kerak.

Bundan tashqari, elektron kontent turli ekran oʻlchamlari, oʻlchamlari va axborot texnologiyalari qurilmalarining xususiyatlari bilan mos keladigan va ulardan foydalanish mumkin boʻlgan tarzda tayyorlanishi kerak.Shunday qilib, foydalanuvchi elektron kontentga turli qurilmalardan kirishi mumkin boʻladi.

Yana bir muhim jihat shundaki, kontent foydalanuvchilarga qulay tarzda tayyorlanishi kerak. Foydalanuvchi kontentga osongina kirish imkoniyatiga ega boʻlishi kerak va kontent sinf darajasidagi mos koʻrsatmalarni, ramzlar va logotiplarni tushuntiruvchi tashkiliy jadvallar bilan interaktiv kontentni oʻz ichiga olishi kerak va berilgan koʻrsatmalar tushunarli, tizimli va izchil boʻlishi kerak. Foydalanuvchining yoshi va darajasiga mos interfeyslarni yaratish yana bir asosiy jihatdir. Interfeyslar sodda, tushunarli va koʻrsatmalarga muvofiq tayyorlangan boʻlishi kerak. Oʻqishni iloji boricha kengroq amalga oshirish uchun elektron kontent internetga ulanmasdan oflayn rejimda ishlashga moʻljallangan boʻlishi kerak. Elektron kontent sifatini belgilovchi yana bir oʻlchov - bu jarayon. Elektron kontent Ta'lim kengashi tomonidan belgilangan "Darsliklar va oʻquv materiallari loyihalarini baholashda qoʻllaniladigan mezonlar va tushuntirishlar" doirasidagi talablarga javob berishi va talabani ham

individual, ham iloji boricha guruhli ishlarga yo‘naltirishi muhimdir. Shu tarzda, talaba ma'lumotni yakka yoki jamoaviy ravishda tuzishi mumkin bo‘lgan o‘quv jarayoni yaratilishi mumkin. Fikr-mulohaza elektron kontent doirasidagi faoliyatlarda o‘qishni mustahkamlash, uning doimiyligini ta'minlash, noto‘g‘ri tushunchalarni tuzatish va o‘rganish motivatsiyasini oshirish uchun ishlatilishi mumkin. Agar ishlatilsa, elektron kontentdagi fikr-mulohaza aniq va o‘z vaqtida bo‘lishi kerak.

XULOSA

“Elektron darsliklar tufayli o‘quvchilar endi og‘ir sumkalarni ko‘tarishga majbur bo‘lmaydilar. Bundan tashqari, albatta, elektron kitoblar bosma kitoblarga qaraganda rang-barangroq, quvnoqroq va jozibaliroq bo‘ladi. Biroq, kompyuter va planshetlarda o‘qiladigan elektron kitoblar o‘quvchilarning ko‘zlariga zarar yetkazishi mumkin”. Boshqa bir o‘qituvchi kompyuterlar uning va bolalarining bel va bo‘yin og‘rig‘iga sabab bo‘lishini va uning o‘quvchilari ham bu muammoga duch kelishlari mumkinligini aytdi. Boshqa bir o‘qituvchi elektron darsliklarning afzalliklari va kamchiliklari haqida o‘z fikrini bildirib, agar elektron darsliklar bosma kitobning PDF versiyasidan farq qilmasa, unchalik samarali bo‘lmasligini va elektron kitoblar interaktiv bo‘lishi va veb-saytlarga havolalarga ega bo‘lishi kerakligini aytdi. Ekranda o‘qish haqida quyidagilarni ta'kidlaydi: “Ekrandagi o‘qishda, qog‘ozdan o‘qishdan farqli o‘laroq, butun matnni ko‘rish mumkin emas. O‘quvchi matnlarni qismlarga bo‘lib o‘qiydi va ularni bir-biriga bog‘lab tushunishga harakat qiladi. Bu ko‘z harakatlariga, tushunishga va o‘qish tezligiga ta'sir qiladi. Ekrandagi so‘zni tanib olish va o‘qish miyamizdagi oltita mintaqani faollashtiradi. Bu holat jumla va matnni o‘qishda asta-sekin kuchayadi va miya ko‘proq ishlaydi.

Elektron darsliklar kontentini baholashda pedagogik diagnostika usullari zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismidir. Monitoring uzluksiz nazoratni ta’minlaydi, test nazorati bilim darajasini aniqlaydi, ekspert baholash kontentning sifatini chuqur tahlil qiladi, analitik yondashuv esa natijalarni statistik asosda isbotlaydi. Ushbu usullarni kompleks va integratsiyalashgan holda qo‘llash elektron darsliklar kontentining pedagogik samaradorligini oshirish, ta’lim sifatini yaxshilash va raqamli ta’lim muhitini takomillashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. “O‘zbekiston mediata’lim taraqqiyoti yo‘lida” O‘quv qo‘llanma Ya. Mamatova, S. Sulaymanova

2. “Media va axborot savodxonligini shakllantirishning pedagogic jihatlari”. O‘quv-amaliy kullanma. - T.: Extremum-press, 2017-142 b.

3. “Mediasavodxonlik va axborot madaniyati”. D.E.Toshtemirov, A.A.Xudoyberdiyev.UA.Musurmonov

4. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi (2020). Elektron ta’lim resurslarini yaratish va baholash bo‘yicha metodik tavsiyalar. Toshkent.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy sayti (2022). Raqamli ta’limni rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar. Toshkent.

6. Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida (yangi tahrir). O‘zbekiston

Respublikasi Qonuni. 2007 yil 15 yanvarda qabul qilindi//Xalq so‘zi, 2007, 16 yanvar.

YOSHLARNI MILLIY QADRYATLAR RUHIDA SHAKILLANISHIDA TARBIYANING AHAMIYATI

Bolqiyev Axmad Begali o‘g‘li

Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada respublikasmizda sog‘lom avlodni tarbiyalash maqsadida bola tarbiyasini davlat siyosati darajasiga ko‘tarish va unga vatanparvar, mehr-muhabbatli, insonparvar qilib tarbiyalashni maktabgacha yoshidayoq, boshlash va uni to‘xtovsiz davom ettirish maktab, oila, mahalla jamoat tashkilotlari e’tiboridan chetga qolmasligi ta’kidlanmoqda

Kalit so‘zlar. Xalq og‘zaki ijodi, boshlang‘ich sinf darsligidagi vositalar, milliy qadiriyat, tarbiya, usullar.

Yoshlarimizni ilm fanning so‘ngi yutuqlaridan to‘liq bahramant qilgan holda, ularga tariximizni milliy qadryatimizni, ma’naviy merosimizni to‘liq o‘rgata

borishimiz kerak. Bu bilan yoshlarda ularning kasbiy madaniyatini ham shakllantirgan bo‘lamiz.

Bugungi kundagi yoshlarimizning har tamonlama kuchli, salohiyatli, bilimli tafakkur doirasi keng o‘z ishining mohir ijotkori, o‘z Vatanining jonkuyari bo‘lishi, mustaqil O‘zbekistonning taraqqiyoti uchun muhum ahamiyat kasb etadi.

Xalqimizning asrlar osha yashab kelayotgan an’analari, urf-odatlari, tili va ruhi negizida qurilgan milliy mustaqillik mafkurasi umuminsoniy qadryatlar bilan maxkam uyg‘unlashgan hoda kelajakka ishonch tuyg‘usi odamlar qalbi va ongiga yetkazishi ularni Vatanga muhabbat, insonparvarlik ruhida tarbiyalash, halollikni mardlik va sabr-bardoshlikni, adolat tuyg‘usini, bilim va ma’rifatga intilishni tarbiyalash, yo‘lida xizmat qilmog‘i lozim. Shu bois istiqlol tufayli barcha ma’naviy merosimiz, urf-odatlarimiz, qadryatlarimiz tiklandi.

Ta’lim–tarbiya jarayoni har bir o‘qituvchi va pedagogdan katta aql – zakovat, sabr – matonat, o‘quvchilarga va o‘z kasbiga yuksak mehr – muhabbatli bo‘lishni talab etadi. O‘qituvchining doimo izlanuvchan, bilim va tajribasini orttirib boruvchan bo‘lishi, o‘quvchilarni chuqur tushunish, ularning ichki dunyosini payqay olishi, o‘sish va rivojlanish darajalarini nazorat qilib borishi va zarur paytda so‘z, ish yoxud amaliy harakat bilan yordam bera olish qobiliyati ta’lim va tarbiya jarayonining muvaffaqiyatini ta’minlovchi omillardir.

O‘qituvchi shaxsi – bu uni inson sifatida xarakterlovchi ijtimoiy ahamiyatga molik fazilatlarning barqaror tizimidir. O‘qituvchi shaxsi o‘z kasbiga ixlos qo‘yishi va uning ijtimoiy ahamiyatini tushunib yetishi, bolalarga ta’sir o‘tkazishi va ular bilan hamdardligida namoyon bo‘luvchi shunday fazilatlar majmuasidirki, ular o‘qituvchi faoliyati va muloqoti bilan uyg‘unlashganda o‘qituvchi mehnatining bir butunligiga erishiladi.

Ana shunday mas’uliyatli vazifalarni amalga oshirish uchun maktabgacha ta’lim muassasasi xodimlari o‘zbek xalqining ta’lim-tarbiyaga oid tarixiy tajribasini hayotga tatbiq etishga mas’uldirlar.

Demak, biz ajdodlarimiz ma’naviy moddiy merosiga vorislik nuqtai nazaridan yondoshib, yosh avlodni maktabgacha ta’lim muassasalaridanoq to‘g‘ri tarbiyalashga erishmog‘imiz lozim.

Chunki, xalqimizning aqidasiga ko‘ra «Insonning kuchi tarbiyadadir». Shu jihatdan qaraganda O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbek xalqi ham o‘zining boy tarixiy, ma’naviy-madaniy merosi, ming yillar davomida tarkib topgan tarbiya amallari, an’analari, axloq-odob qoidalari xazinasiga egadir. Ana shu xalqning buyuk mutafakkirlari komil inson xususida, uning axloqi to‘g‘risida dunyoga mashhur buyuk mutafakkirlari komil inson xususida, uning axloqi to‘g‘risida dunyoga mashhur bo‘lgan durdona asarlar yozib qoldirdilar, maktabgacha ta’lim muassaslaridanoq bobolarimiz qoldirgan buyuk merosdan foydalanish, tarbiya metodlarini qo‘llash, ularni bolalar ongiga singdirish muhim ahamiyatga egadir. Bunday meroslardan Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilik», Kaykovusning «Qobusnoma», Ahmad Yugnakiyning«Bahoritsion», A.Navoiyning «Mahbub –ul-qulub», Devoniyning «Axloqi Jaloliy», Husayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai Sultoniy» kabi betakror, nodir asarlaridan foydalanish joizdir, deb hisoblaymiz.

Bobokalonlarimiz bolani har tomonlama uyg‘un rivojlantirishga katta e’tibor qaratishgan. Shu bois respublikasmizda sog‘lom avlodni tarbiyalash maqsadida bola tarbiyasini davlat siyosati darajasiga ko‘tarish va unga vatanparvar, mehr-muhabbatli, insonparvar qilib tarbiyalashni maktabgacha yoshidayoq, boshlash va uni to‘xtovsiz davom ettirish maktab, oila, mahalla jamoat tashkilotlari e’tiboridan chetga qolmasligi ta’kidlanmoqda. Shunday ekan, maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalarni ilk yoshidanoq bobolar merosiga tayangan holda har tomonlama rivojlantirishni asosiy vazifalardan deb hisoblaymiz.

Axloqiy tarbiyaning mazmuni: yaxlit odobli shaxsni shakllantirishga qaratilgan.

Axloqiy tarbiyalangan shaxsda barqaror ma’naviy motivlar shakllangan bo‘ladi. Axloqiy tushunchalarni turli yosh guruhlarida shakllantirish darajasi turlichadir. Bolalar o‘zlashtiryotgan axloqiy his-tuyg‘ular, kechinmalar ma’naviy e’tiqodni shakllantirishning muhim sharoitlaridan biridir. Axloqiy his-tuyg‘u insonning jamiyatga, odamlarga, o‘ziga nisbatan emotsional munosabatini bildiradi. Bu odamlar

o‘rtasidagi muomala jarayonida vujidga keladi va rivojlanadi. His- tuyg‘ilar axloqiy bilimlar va etiqodlari bilan chambarchas bog‘lanib ketadi. Axloqiy his-tuyg‘ularni tarbiyalash alohida ajralib qolgan jamiyat emas, bu tushunchalarinson ehtiyojlari unung bilim va kechinmalarini uning sezgisi asosida vujidga keladi va rivojlanadi. Bola shaxsini tarbiyalashda pedogogik ta’sir ko‘rsatish usul, uslublarning turli yo‘llarini ishlab chiqish zarurdir pedagoglar axloqiy his - tuyg‘ularning tarbiyalashga katta e’tibor qartishda ularning fikricha, yaxshi his-tuyg‘ularning ildizi bolalikdan boshlanishi kerak.

Odamiylk, mehribonlik, hamkorlik ittifoq hayrixohlik, mehnatda tashvishlarda atrofdagi dunyo go‘zalligi haqida g‘amxo‘rlik qilish hayajonlanish jarayonida vujidga keladi. Axloqiy odatlar axloqiy e’tiqodlar his –tuyg‘ular bilan bir qatorda hulq - atvorning ichki reguliyatorlari tizimiga kiradi.

Boshlang‘ich sinf “O‘qish kitobi “ darsliklarida maqolni quruq o‘zigina keltirilmasdan, balki unga mos rivoyat va ertaklar beriladi.

Masalan 4-sinf “O‘qish kitobi” dagi “Chaqimchiga mukofot” hikoyasini olaylik. O‘quvchi bu asarni to‘la o‘qib chiqqandan so‘ng chaqimchilik yomon illat ekanini, u odamlar orasini buzishini , hikoyadagi hokimga bevafolik qilganini va ohir oqibatda jazosini olganini ya’ni dorga ostirilganini biladi. Shu hikoya orqali o‘quvchi “Vadaga vafo – mardning ishi”, Chaqimchi tuxum po‘chog‘ining joyi tandir – o‘choq” ,kabi maqollarni ma’nosini osongina tushunib oladilar.

“Tuz haqqi” hikoyasida (4sinf) ham shunday. Hikoya o‘qib bo‘lingach, savol va topshiriqlar bilan ishlanadi. 3-savolda bunday deyilgan: “Tuzning tabarrukligi to‘g‘risida qanday maqollarni bilasiz” Bir kun tuz totgan joyinga qirq kun salom ber”, “Tuzini yeb tuzlig‘iga tupirma” va boshqalar.

3-sinf “O‘qish kitobi”da Farhod Musajonovning “Yaxshilik”, hikoyasi berilgan. Bola uni o‘qib ,”Yaxshilik yerda qolmas “, “Yaxshi niyat –yarim davlat“, ”Yaxshidan bog‘ qoladi-yomondan dog‘ “, “Yaxshiga yondoshsang, yetarsan murodga, yomonga yondoshsang qolarsan uyatga “, “ Yaxshi oshini yer , yomon boshini”,

“Yaxshi suydirar yomon so‘ndirar”, “Yaxshi sharofatli , yomon kasofatli” , “Yaxshidan gina bo‘lmas, yomondan gina ketmas”, “Yomon bola ko‘zidan, bilinadi

so‘zidan”, “Yaxshi bo‘lsa bola, yomon bo‘lsa balo”, “Yaxshi bilan yursang omon bo‘lasan, yomon bilan yursang yomon bo‘lasan”.

“Yaxshilik qil daryoga ot , baliq biladi, baliq bilmasa Holiq biladi.” (Holiq - olloh ismlaridan biri) kabi maqollar tanishadilar va ma’nosini tushinib yetadilar. Maqollar xalq donoligidir. Unda kishilarning hayotini obdon kuzatib, tajriba to‘plab aytgan hikmatli so‘zlari o‘z ifodasini topgan Ihcham ko‘pincha she’riy tarzda izhor etilgan maqollarning mavzusi rang barangdir. U rad qilinmas pishiq darajadagi nasihatdan iborat bo‘ladi.

Yozma adabiyot namoyondalari ham o‘z mulohazalarini aniq va ixcham ifodalab maqollardek serma’no hikmatlar Boshlang‘ich ta’limda 2-sinf o‘quvchilari “Navoiy hikmatlari” ni o‘rganadilar. Masalan:

“ Olamdan g‘amsiz o‘tay desang, ilmu hunar o‘rgan “, “Sabr bila ko‘p bog‘liq ish ochilur, ishda oshiqqan ko‘p toyilur”,

Maqollar va hikmatli so‘zlar ikkinchi , uchinchi, to‘rtinchi sinf “O‘qish kitobi” da mavzularni yakunlovchi, uning g‘yaviy mazmunini o‘qivchi hotirasida uzoq saqlovchi janr sifatida berilgan. Undan tashqari 3-sinf o‘quvchilari, “Xalq og‘zaki ijodi “ ruknida berilgan do‘stlik, ahillik, ilm –fan vahuar haqidagi xalq maqollarini o‘rganadilar. Xalq maqollarini va hikmatli so‘zlarini yodlash o‘quvchilar tafakkurini o‘stiradi, nutqini boyitadi, hayotidagi inkor etib bo‘lmas turmush tajribalarini o‘zlashtirishga yordam beradi.

Darsliklarda tez aytish va topishmoqllarga ham katta e’tibor berilgan. Bular ham xalq-og‘zaki ijodi janrlari bo‘lib, o‘quvchilar zehnini o‘tkir qilishga, tilini burro etishga mo‘ljallangan. Tez aytishda biror bir tovush takrorlanadi, o‘quvchi tez aytishli gapni yodlab undagi ma’lum bir tovushni to‘g‘ri tallafuz etish ko‘nikmasiga erishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Begali o‘g‘li B. A. ISTIQLOL YILLARIDA SAID AHMAD IJODI //NIDERLAND" INTEGRATION, EVOLUTION, MODERNIZATION: WAYS OF DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION". – 2023. – T. 14. – №.

2. Sherali o‘g‘li B. S. BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI XALQARO BAHOLASH DASTURI ORQALI O‘QISH, MATEMATIKA VA TABIIY-ILMIY

SAVODXONLIKLARINI O‘RGANISH TEHNOLOGIYALARINING ME'YORIY-HUQUQIY ASOSLARI. – 2023.

3. Ergashev A. МАВЖУДЛИК БИЛДИРУВЧИ (ЭКЗИСТЕНЦИОНАЛ) ГАПЛАР //Архив Научных Публикаций JSPI. – 2020.

4. Ergashev A. Sintaksis bo‘limining o‘ziga xos xususiyati //Архив Научных Публикаций JSPI. – 2020.

5. Ergashev A. Mutolaa san’atining paydo bo ‘lishi //Архив Научных Публикаций JSPI. – 2020.

6. Methodology of Teaching National Symbolic Stories Art and Stylistic Uniqueness

7. EA Toshboy o‘g‘li - Journal of Innovation, Creativity and Art, 2023

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING BADIIY TAHLIL KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY AHAMIYATI

Bolqiyev Axmad Begali o‘g‘li

Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalqaro ilg‘or tajribalarga tayanib, pedagoglar tomonidan o‘quvchilarga bilim berishda innovatsion ta’lim, innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida o‘qitishni tashkil etish zarurligi, yangicha o‘qitish metodikasi, ko‘rgazmalilik, ko‘rsatmalilik va uzviyligi mujassamlashgan noan’anaviylikni o‘rganish va amaliyotga tadbiq etish jihatlari to‘g‘risidagi fikrlar bayon etilgan.

Аннотация: В данной статье, опираясь на передовой международный опыт, рассматривается необходимость организации обучения учащихся педагогами на основе инновационного образования и инновационных образовательных технологий. Также изложены взгляды на изучение и внедрение в практику нетрадиционных подходов, объединяющих новые методики обучения, наглядность, демонстративность и преемственность.

Abstract: This article, based on advanced international experience, discusses the necessity of organizing the teaching process by educators through innovative education

and innovative educational technologies in providing knowledge to students. It also presents views on studying and implementing into practice non-traditional approaches that combine modern teaching methods, visualization, demonstration, and continuity.

Kalit so‘zlar: Innovatsiya, innovatsiyaning rivojlanishi, innovatsion faoliyat, texnologiya, o‘qituvchi, o‘quvchi, mashg‘ulot, taraqqiyot, innovatika, metod, integratsiya, ijodkorlik, ko‘nikma, malaka.

Ключевые слова: инновация, развитие инноваций, инновационная деятельность, технология, учитель, ученик, занятие, развитие, инноватика, метод, интеграция, творчество, навык, квалификация.

Keywords: innovation, development of innovations, innovative activity, technology, teacher, student, lesson, development, innovation studies, method, integration, creativity, skill, qualification.

O‘zbekiston mustaqillik yillarida iqtisodiy hamda ijtimoiy-madaniy rivojlanishning o‘ziga xos yo‘liga ega bo‘ldi. Bu yo‘ldagi chuqur o‘zgarishlar barcha jabhalarga shiddat bilan kirib kelmoqda[9].

Ta’lim sohasida bo‘layotgan tub o‘zgarishlar, barcha yo‘nalishlarda bo‘lgani kabi boshlang‘ich ta’limga ham o‘zining ijobiy ta’sirini ko‘rsatmoqda. Boshlang‘ich ta’limni rivojlantirish, o‘quvchilarni yetuk, bilimli qilib o‘qitish va tarbiyalash avvalam bor, shu soha o‘qituvchilarini o‘z sohalari bo‘yicha kuchli qurollangan, yaxshi bilimga, tushuncha va metodikaga ega bo‘lishlarini talab etadi[10]. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi pedagogikadan yaxshi xabardor, pedagogik mahoratga ega, metodikadan o‘z tushunchasiga ega, bolalar psixologiyasini yaxshi biladigan, bolalar bilan o‘zaro aloqaga yaxshi kirishadigan, xushmuomala, ota-onalar bilan yaxshi munosabat o‘rnata oladigan bo‘lishi kerak.

Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti darsligida o‘qituvchiga quyidagicha ta’rif keltirilgan: “O‘qituvchi – guruhdagi o‘quv tarbiya jarayonining tashkilotchisidir. O‘qituvchi o‘quvchilar uchun dars vaqti, darsdan tashqari va tarbiyaviy tadbirlarni

[9] **SH.M.Mirziyoyev “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qatiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz” – Toshkent, “O‘zbekiston”, 2017-yil, 592 bet 10-bet**.

[10] Asqarova M. “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish va matnni tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish” Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtorefarati. Namangan. 2020. 15-b.

tashkil etish, o‘tkazish, o‘quvchilarga kerakli maslahatlar berishda bilimlar manbai bo‘lishi lozim”[11]. Demak, o‘qituvchi dars jarayonining asosiy yo‘l boshchisi hisoblanar ekan.

Matn ustida ishlashda xilma-xil topshiriq turlaridan, turli jadval va diagrammalardan, ta’limda texnika vositalaridan va ilg‘or pedagogik texnologiya usullaridan ko‘proq foydalanila boshlandi.

XX asrning 60-yillarida yaratilgan maktab dasturida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda shakllantiriladigan matn ustida ishlash ko‘nikmalari belgilab berildi, shuningdek, 1-4-sinflarda o‘qish malakasiga qo‘yilgan talablar aniq ajratildi. XX asrning 70-yillari boshlarida mazmuni va metodik apparati jihatidan hayotga yaqinlashtirilgan o‘qish kitoblari yaratildi.

O‘zbekiston Respublikasi Musaqillikka erishgach ta`lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. 1999-yil boshlang‘ich ta’lim tizimining ham “Davlat ta’lim standarti” yaratildi, o‘quv dasturlari yangilandi. 2005-yil tajriba-sinov natijalari hisobga olinib, davlat ta’lim standartlari va o‘quv dasturlari qayta ko‘rib chiqildi, “O‘qish kitobi” darsliklari ham yangilandi.

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta`limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5538-son Farmoni ijrosi yuzasidan ishlab chiqilgan amaldagi mavjud darsliklarning eskirganligi, yangi avlod darsliklarini yaratish lozimligi borasida ko‘rsatma berildi.

Narijada, 2021-yil boshlang‘ich sinflarda darslik sifatida qo‘llanilayotgan “Ona tili” hamda “O‘qish kitobi” darsliklari umumlashtirilib yagona “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligi yaratildi. Bu esa yuqoridagi talabni bajarish uchun tashlangan ilk qadam edi. Dastlab, 1-2-sinflar uchun bu darslik ishlab chiqilib amalga tatbiq etilgan bo‘lsa, 2022-yil sentyabr oyidan Respublikadagi barcha umumiy o‘rta ta’lim

[11] Ataboyev S. Kreativ qobilyatning asosiy mezonlari o‘quvchilar shaxsi rivojlantirish asosi. Boshlang‘ich ta’limda innovatsiyalar. 2022.

maktablarida 3-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligi ham o‘quvchilarga topshirildi.

Yangi tahrirdagi “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligi matnlarning bolalarbopligi, qiziqarliligi va hayot bilan bog‘langanligi bilan oldingi darsliklardan ahamiyatli sanaladi. Bu fanni o‘qitishda asosiy e’tibor o‘quvchida tilga doir 4 ko‘nikma: o‘qib tushunish va badiiy tahlil qilish, tinglab tushunish va badiiy tahlil qilish, nutq so‘zlash va yozish hamda grammatik savodxonlikni shakllantirishga qaratiladi. Ta’lim jarayonida o‘quvchilar voqea-hodisalarni kuzatish, anglash, qiyoslash, analiz va sintez qilishga o‘rgatish orqali ijodiy va tanqidiy tafakkurni, bolaning fikrlash doirasini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Bolaga o‘qish savodxonligini o‘rgatishda kommunikativ yondashuv, tilning muloqot vazifasi birlamchi hisoblanib, integrativ, faoliyatga yo‘naltirilgan, orginalilik, kashfiyotchililik, farqli va tanqidiy yondashuvlar e’tiborda bo‘lishi ta’kidlanadi.

O‘qish savodxonligi - jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan va insonlar tomonidan ulug‘lanadigan yozma tilning shakllarini idrok etish va amaliyotda qo‘llay olish qobiliyatidir. O‘quvchilar matnlardan turli shakllarda ma’no olishlari mumkin.

Xalq og‘zaki ijodida ertak janrining o‘quvchilar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib mutolaa qilinishining asosiy sabablaridan biri ertak tilining ta’sirchanligi, xalq tiliga yaqinligi va o‘tkir sujetliligidir. Shuni unutmaslik lozimki ertak o‘qib bo‘lingach, ertakning badiiy tili ustida ishlashga alohida ahamiyat qaratish zarur.

1-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligida keltirilgan “Serkaboboning hiylasi” ertagida “Serkabobo va uning bolalariga hujum qilmoqchi bo‘lgan bo‘ri” haqida va “Yovuz bo‘rini adabini berib qo‘yishini so‘rab Serkabobo yordam ilinjida arslonning yoniga borishi va arslonning yomon niyatini payqab qolib arslonni ham dog‘da qoldirgani”[12] haqidagi badiiy vositalar yordamida tasvirlangan manzaralar juda ko‘p. Hayvonlarni obrazlarga kiritish orqali bolalarga badiiy asar matni yoritib beriladi va ular ustida ishlash orqali bolalarning badiiy tahlil ko‘nikmalari shakllantiriladi.

[12] Azimova I., Mavlonova K., Quronov A., Tursunov Sh., 1-2-sinf Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligi Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021. “Boshlang‘ich ta’lim” jurnali. 2000-2007-yy.

Bundan tashqari, tarixiy asarlarda ham ta’sirchan, tasviriy-bo‘yoqdor so‘zlar ko‘p uchraydi. Jumladan, 4-sinf “O‘qish kitobida” keltirilgan Sarigul Bahodirovaning “To‘maris” asari hamda “Najmiddin Kubro” asarida onhazrat, podshoh, shohim, shayx hazratlari, a’yonlar so‘zlari qo‘llangan. Asar matnida qadimiy davr bilan bog‘liq qo‘shimchalarning qo‘llanilishi ham asarga joziba bag‘ishlaydi. Masalan, “Shox ko‘p o‘ylabdi. Nihoyat, taklifni qabul aylabdi”, “Farog‘atda osuda umr ko‘rursiz”, “Mening yaqinlarim ming kishidan ham ko‘p erur” kabi so‘zlar ikkinchi shaxs qo‘shimchasi o‘rnida hurmat ma’nosida va yoki boshqa ma’nolarda uchinchi shaxs qo‘shimchasi qo‘llanilgan. Asarda “Onhazrat, bir qoshiq qonimdan kechsangiz, fikrimni ayturman, - deb ta’zim qilibdi.” jumlasida ham “bir qoshiq qonimdan kechsangiz” birikmasi ibora hisoblanadi. Iboralar doim ko‘chma ma’noda qo‘llanilib, nutqning ta’sirchanligini oshiradi. Matndan iboralar aniqlangach , ma’nosini izohlashdan tashqari, ularga ma’nodosh yoki qarama-qarshi ma’noli iboralarni toptirish ham yaxshi samara beradi.

Topishmoq janrida ham jonlantirish va o‘xshatishlar juda ko‘p. Masalan, 2-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” kitobida berilgan “Dum-dumaloq barkash non ko‘k yuzida suzadi”, “Tim qora kichkina xol, to‘xtatar yo‘lda darhol” topishmoqlarida o‘xshatish hamda jonlantirish qo‘llanilgan.

Masal janrida ham bir qator badiiy til vositalaridan foydalaniladi. Masalan, “Chumoli va Tipratikan”, “O‘jar toshbaqa” masallarida “Bola ko‘nglin ko‘tarar”, “O‘g‘irlik mol aylar jonsarak”, “Kosang joningga huzur”, “Parcha go‘sht bo‘lib yurar”, “Senga qalqon usti-bosh”, “Jish Toshbaqa” kabi birikma, ibora va gaplar uchraydiki, ular ustida ishlashda “ Ularga hayotdan misollar keltiring”, “Bunday kelishmovchiliklar qachon va kimlar orasida bo‘lib o‘tishi mumkin?” kabi topshiriqlar berish, ulardagi ma’noni boshqacha ko‘rinishda bayon ettirish, o‘zaro taqqoslash, ta’sirchanligidagi farqlarni aniqlashtirish katta ta’limiy ahamiyat kasb etadi. Masalan, “Kosang joningga huzur”- Kosang joningni, sog‘lig‘ingni asraydi, “Bola ko‘nglin ko‘tarar” – Bolasiga yaxshi gaplar gapirar kabi.

Boshlang‘ich sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” va “O‘qish kitobi”da turli janrdagi badiiy va ilmiy-ommabop maqolalar berilgan. Sizga ma`lumki, badiiy asarda hayot obrazlar orqali aks ettiriladi. Uning markazida inson, uning tabiat va jamiyatga

munosabati turadi. Badiiy asarda atrofdagi borliqni, voqelikni obrazlar vositasida tasvirlash, obyektiv mazmun va subektiv bahoni aniq materialda berish haqidagi qoidalar metodika uchun katta nazariy-amaliy ahamiyatga egadir. **Adabiyotlar tahlili**. Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarining badiiy tahlil ko‘nikmalarini shakllantirishni takomillashtirishga oid tadqiqotchilardan S.Matchonov, K.Yo‘ldoshev, M.Mirqosimovalarning o‘z tadqiqotlarida fikr yuritgan.

S.Matchonov va K.Qosimovalarning “Ona tili o‘qitish metodikasi”, M.Asqarova “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish va matnni tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish” Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi (2020-yil 15-bet). Tal`at G‘afforovanin “Boshlang‘ich ta`limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar”ida badiiy tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari, Qunduzxon Husanboyeva, Mutallib Hazratqulov, Shaxlo Jamoliddinova hammuallifligida nashr etilgan (2020) “Boshlang‘ich sinflarda adabiyot o‘qitish metodikasi” nomli darsligida ham tadqiqot mavzusiga doir bir qancha ilmiy farazlar, metodikalar berib o‘tilganBizning ilmiy tadqiqot ishimiz aynan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga taalluqli bo‘lganligi hamda xalqaro tadqiqot bilan integratsiya qilinganligi bilan boshqa tadqiqot ishlaridan xarakterlanadi.

Xulosa. Ilmiy tadqiqot ishida badiiy tahlilni shakllantirish asosida sinfdan tashqari o‘qish uchun badiiy saviyasi yuksak asarlar tanlash va ular ustida ishlash metodlarini aniqlash o‘quvchilarning mustaqil o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirishda alohida nazariy ahamiyat kasb etadi.

Ishning amaliy ahamiyati shundaki, o‘quvchilarning badiiy tahlil ko‘nikmalarini shakllantirishga oid nazariy jihatdan asoslangan hamda tajribaviy jihatdan tekshirib ko‘rilgan mashqlar tizimi va tegishli didaktik materiallar, metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tatbiq etilgan metodlardan boshlang‘ich ta’lim maktablarida sinfdan tashqari o‘qish darslari samaradorligini oshirishda, o‘quv qo‘llanmalari va metodik adabiyotlar yaratishda foydalanish mumkin.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.SH.M.Mirziyoyev “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qatiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz” – Toshkent, “O‘zbekiston”, 2017-yil, 592 bet 10-bet.
2.Asqarova M. “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish va matnni tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish” Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtorefarati. Namangan. 2020. 15-b.
3.Ataboyev S. Kreativ qobilyatning asosiy mezonlari o‘quvchilar shaxsi rivojlantirish asosi. Boshlang‘ich ta’limda innovatsiyalar. 2022.
4.Azimova I., Mavlonova K., Quronov A., Tursunov Sh., 1-2-sinf Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligi Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021.
“Boshlang‘ich ta’lim” jurnali. 2000-2007-yy.
5.Doniyorov A. Boshlang‘ich sinf “Ona tili va o`qish savodxonligi” darslarini yangicha yondashuv asosida tashkil etish usullari. ORIENTAL JOURNAL OF OCIAL SCIENCES. 2022. 8-b.
6.Eshmirzayev Y. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini xalqaro baholash dasturlariga tayyorlashning ilmiy metodik jihatlari. Журнал инновации в начальном образовании. 2020-yil, 132-136-b
7.Ergasheva M., Ergasheva Z., Abdusattorova S. Golden Brain scientific Journal. 2023. 43-44-b.
8.Ergasheva Z. Ta’limda filologiyani rivojlantirishning global masalalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. 2022. 456-b.
9. www.jdpu.uz
10. www.tdpu.uz
11 www.arxiv.uz

ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMIDA INNOVATSION PEDAGOGIK YONDASHUVLAR VA TALABALAR PSIXOLOGIYASIDAGI TRANSFORMATSIYALAR.

Musayeva Adiba Abdumajidovna
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doltori,PhD, dotsent.
Rajabova Feruza Boboqulovna

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy

Pedagogika universiteti Filologiya fakulteti 1-kurs talabasi.

Annotatsiya Ushbu maqolada oliy ta’lim tizimida yuz berayotgan raqamli o‘zgarishlar, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning talabalar psixologiyasiga ta’siri va o‘quv jarayonini raqamlashtirish sharoitida yuzaga keladigan adaptatsiya muammolari tahlil qilinadi. Bo‘lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligida psixologik omillarning o‘rni va ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsion pedagogika, raqamli transformatsiya, talaba psixologiyasi, motivatsiya, kognitiv rivojlanish, pedagogik muloqot, oliy ta’lim kreativ fikrlash.

Bugungi tezkor o‘zgarishlar davrida ta’lim tizimi jamiyatning eng dinamik bo‘g‘iniga aylandi. O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari belgilab berilgan bo‘lib, unda asosiy e’tibor talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va raqamli ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Ta’lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish nafaqat bilimlarni uzatish uslubini, balki talaba va o‘qituvchi o‘rtasidagi psixologik munosabatlarni ham tubdan o‘zgartirmoqda. Tadqiqotchi olimlarning fikricha, zamonaviy dars tushunchasi faqat bilim berish emas, balki talabaning ichki imkoniyatlarini kashf etish va ularni ijtimoiy hayotga tayyorlashdan iboratdir [2020; 45]. Oliy ta’lim muassasalariga qabulqilingan birinchi kurs talabalari uchun o‘quv jarayoni bir qator psixologik to‘siqlar bilan boshlanadi. Akademik mustaqillikning oshishi, yangi ijtimoiy muhit va o‘qitish uslublarining murakkabligi talabadan yuqori darajadagi moslashuvchanlikni talab qiladi. Hozirgi davrda talaba-yoshlarning ruhiy holatini o‘rganish va ularga o‘z vaqtida pedagogik yordam ko‘rsatish dolzarb masalalardan biri sanaladi. Ayniqsa, filologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun muloqot madaniyati va kognitiv psixologiya qonuniyatlarini bilish o‘ta muhimdir. Bu borada pedagogik va psixologik qo‘llab-quvvatlashning o‘rni beqiyos bo‘lib, u talabaning o‘z salohiyatiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi [2021; 12]. Ta’limda innovatsion texnologiyalar va kognitiv rivojlanish.Hozirgi kunda filologiya

va pedagogika yo‘nalishlarida ta’lim olayotgan talabalar uchun nafaqat an’anaviy metodlar, balki sun’iy intellekt va raqamli resurslardan foydalanish ko‘nikmasi ham zaruriy ehtiyojga aylandi. Ta’limni raqamlashtirish sharoitida talabalarning diqqatni jamlashi va axborotni qayta ishlash tezligi o‘zgarib bormoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, vizual axborotlar (infografikalar, video-ma’ruzalar) orqali berilgan bilimlar talaba xotirasida an’anaviy ma’ruzalarga nisbatan 40% ko‘proq saqlanib qoladi [2016;92].Biroq, bu jarayonda ‘‘psixologik qaramlik’’ shakllanmasligi uchun pedagoglar raqamli texnologiyalarni me’yorida qo‘llashlari kerak. Talabaning mustaqil fikrlash qobiliyatini saqlab qolish uchun darslarda munozara va keys-stadi metodlaridan keng foydalanish tavsiya etiladi. Bu esa o‘z navbatida talabalarning nutqiy mahoratini va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatini charxlaydi.

Zamonaviy pedagogik tendensiyalar ta’limni shaxsga yo‘naltirilgan (person-centered approach) holda tashkil etishni nazarda tutadi. Bu yondashuvda talabasubyekt sifatida qaraladi va uning individual qobiliyatlari asosiy planga chiqadi. Olimlarning ta’kidlashicha, ta’lim samaradorligi bevosita talabaning ruhiy qulayligi va o‘quv motivatsiyasiga bog‘liq [2018; 88]. Raqamli transformatsiya va psixologik barqarorlik. Hozirgi kunda ta’limning raqamli platformalarga ko‘chishi (LMS, Moodle va boshqalar) talabalarda yangi turdagi kognitiv ko‘nikmalarni shakllantirmoqda. Biroq, bu jarayon talabadan katta intellektual kuch va diqqatni jamlashni talab qiladi. ‘‘Axborot charchog‘I’’ (information overload) fenomenini keltirib chiqarmaslik uchun o‘qituvchi o‘quv materiallarini vizuallashtirishi va talabalar uchun tushunarli tarzda taqdim etishi lozim. Innovatsion texnologiyalarni qo‘llashda talabaning individual xususiyatlarini inobatga olish zarur bo‘lib, bu ta'limning insonparvarlashuviga xizmat qiladi [2016; 54]. Talabalik davri inqirozlari va pedagogik yechimlar.Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, talabalikning birinchi yilida ‘‘kutishlar va voqelik o‘rtasidagi nomuvofiqlik’’ inqirozi tez-tez kuzatiladi. Talaba o‘rta maktabdagi erkinlik bilan oliy ta’limdagi akademik talablar orasida muvozanatni topishi qiyin kechadi. Bu davrda talabaning ruhiy barqarorligini ta'minlash bevosita o‘qituvchining pedagogik mahorati va empatiya qobiliyatiga bog‘liqdir [2019; 110]. Umumiy psixologiya qonuniyatlariga ko‘ra, har bir yosh davrining o‘ziga xos inqirozlari va ularni yengib

o‘tish mexanizmlari mavjud bo‘lib, ularni o‘rganish bo‘lajak pedagoglar uchun majburiy vazifadir [, 2018; 202]. Innovatsion metodlarning psixologik jihatlari.

‘‘Problem-based learning‘’ (muammoli o‘qitish) metodini qo‘llash orqali talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish mumkin. Bu jarayonda talaba shunchaki tinglovchi emas, balki muammoning yechimini izlovchi faol ishtirokchiga aylanadi. Bu esa talaba-yoshlarning o‘z-o‘zini baholash darajasini oshiradi va ularda mas’uliyat hissini shakllantiradi. Bunday metodlar qo‘llanilganda psixologik maslahat usullaridan foydalanish o‘quv samaradorligini ikki barobarga oshirishi isbotlangan [2017;76].Filologik ta'limda pedagogik muloqotning o‘rni.Bo‘lajak ona tili va adabiyoti o‘qituvchilari uchun pedagogik muloqot nafaqat vosita, balki kasbiy faoliyatning asosi hisoblanadi. Talabalarning nutq boyligi, asar qahramonlarining psixologiyasini tushuna olishi va ularni tahlil qilishi kognitiv psixologiya bilan chambarchas bog‘liqdir. Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universitetida olib borilayotgan amaliy mashg‘ulotlar aynan talabalarning kasbiy nutqini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, bu jarayonda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanilmoqda.

Olib borilgan ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, pedagogika va psixologiya integratsiyasi zamonaviy ta'lim sifatini oshirishning asosiy omilidir. Ta'lim jarayonida innovatsiyalarni joriy etishda quyidagi tavsiyalarga amal qilish maqsadga muvofiq:Talabalarning individual-psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda tabaqalashgan ta'lim tizimini kengaytirish;Oliy ta’lim muassasalarida raqamli savodxonlik bilan bir qatorda psixologik immunitetni shakllantirish darslarini ko‘paytirish;Talabalarni mustaqil ilmiy tadqiqot ishlariga yo‘naltirish orqali ularda kreativ fikrlashni rag‘batlantirish.Xulosa qilib aytganda, pedagogik faoliyatni psixologik asosda tashkil etish yosh avlodning intellektual salohiyatini yuzaga chiqarishda eng samarali yo‘ldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Asqarova O‘.M. Pedagogika: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

2.G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya: Nazariya va amaliyot. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

3.Ikramova A.N. Ta’limda innovatsion texnologiyalar va raqamli transformatsiya. – Buxoro, 2016.

4.Nishonova Z.T. Psixologik maslahat va metodika. – Toshkent, 2017.

5.Sharifxo‘jayev M. Oliy ta’limda pedagogik mahorat. – Samarqand, 2019.

6.Umarov B.M. Ijtimoiy psixologiya va talabalar muammolari. – Toshkent: Cho‘lpon, 2012.

7.Yo‘ldoshev J.G‘. Zamonaviy darsning pedagogik tahlili. – Toshkent, 2020.

8.O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYALANUVCHILARIGA INGLIZ TILINI O‘YINLAR ORQALI O‘RGATISH

Ergasheva Shaxnoza Erkin qizi

Farg‘ona Davlat Unversiteti

Ingliz tili amaliy kursi kafedrasi

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa fanlari(PhD)

Yusupova Zuhra Abduraxim qizi,

Farg‘ona Davlat Unversiteti, talaba

Annotatsiya. Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarini ingliz tili mashgulotlarida o‘yin texnologiyalari asosida o‘qitishning pedagogik imkoniyatlarini o‘rganish va tinglab tushunish kónikmalarini rivojlantirish.

Kalit so‘**zlar:** maktabgacha ta’lim, ingliz tilini o‘rganish, o‘yin metodi, didaktik o‘yinlar, kommunikativ kompentensiya, yangi so‘zlar, tinglab tushunish, interaktiv o‘yinlar va metodlar.

ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ЧЕРЕЗ ИГРЫ

Аннотация. Изучение педагогических возможностей обучения детей дошкольного возраста на занятиях по английскому языку на основе игровых технологий и развитие навыков аудирования.

Ключевые слови: дошкольное образование, изучение английского языка, игровой метод, дидактические игры, коммуникативная компетенция, новые слова, аудирование, интерактивные игры и методы.

TEACHING ENGLISH TO PRESCHOOL CHILDREN THROUGH GAMES

Annotation. Studying the pedagogical possibilities of teaching preschool children in English classes using game technologies to develop their listening comprehension skills.

Keywords: preschool education, learning English, game-based learning, didactic games, communicative compensation, new vocabulary, listening, interactive games and methods.

KIRISH

Hozirgi zamonaviylashgan jamiyatimizda xorijiy tillarni ayniqsa ingliz tilini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan bir qatorida Maktabgacha ta'lim tashkiloti tizimida ham albatta tarbiyalanayotgan bolalarga ilk erta yoshlaridan boshlab ingliz tilini o‘rgatish masalasi asosiy vazifa sifatida oldinga qo‘yiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida tarbiyalanayotgan bolalar yangi bilom va ko‘nikmalarni tez qabul qilish va ularni taqlid qilish qobiliyatalari darajasi yuqori bo‘lganligi va yangi tilini tabiiy ravishda oson o‘zlashtira olishlari yaqqol ajralib turadi. Pedagog va psiholog olimlarning fikricha Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o‘yin asosiy faoliyat turi hisoblanadi. O‘yin faoliyati mobaynida bolalar atrof muhitni o‘rganadilar, sodda so‘zlar orqali muloqotga kirishadilar va yangi ko‘nikmalarni oson o‘zlashtira olishladilar. Shu kabi sabablar tufayli ham ingliz tilini órganishda va óqitishda óyin texnologiyalaridan qo‘llash ta'lim jarayonida sifat ko‘rsatkichini oshiradi. O‘yinlar orqali faoliyatni olib borish bolalarga faoliyatga bolgan qiziqishlarini kuchaytiradi, ularni faol ishtrokini ta'minlaydi, shuningdek ingliz tilidagi so‘z boyligini og‘zaki nutqi va tinglab tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi. Ayniqsa

6 yoshli bolalar uchun o‘yinlar orqali tashkil etilgan faoliyatlar ularni yosh temperamentlariga mos tushadigan va tilini tilini tabiiy ravishda o‘rganish imkonini beradi. Shu bois Maktabgacha ta'lim tashkilotida ingliz tili mashgulotlarida samarali tashkil etishda o‘yin metodlarini qo‘llash pedagogik imkoniyatlarini o‘rganish va amaliyotga tatbiq etishda o‘yin faoliyati muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga ingliz tilini o‘qitishda o‘yin texnologiyalaridan qo‘llash masalasi ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o‘rganilib kelingan. Quyidagi yo‘nalishda olib borilgan tadqiqotlar o‘yinlarning bolalar yangi tilini tabiiy ravishda o‘rganish jarayonidagi muhim ro‘lni ta'minlaydi.

METODOLOGIYA

Cameron (2001)o‘zining Teaching Languages to Young Learners asarida yosh o‘rganuvchilar uchun yangi tilni o‘rganish jarayonini tabiiy va qiziqarli bo‘lishi kerakligini ta'kidlaydi. Cameronning g‘oyasicha bolalarni diqqatini tez jalb qiladigan narsa bu o‘yindir, hamda yangi so‘zlarni o‘zlashtirishda eng samarali usuldir.

Wright, Betteridge va Buckly (2006)tomonidan yozilgan Games for Language Learning kitobida o‘yinlar til o‘rganishda o‘ziga bolgan ishonchni oshiradi, o‘quvchilarni faol ishtrokini ta'minlaydi. Ular o‘yinlar orqali og‘zaki nutq va tinglash ko‘nikmalari yuqori suratda ko‘tarilishi mumkinligini asoslab berganlar. Buckby (2006) tadqiqotlariga ko‘ra, o‘yinlar ingliz tilini o‘qitishda samarali metod hisoblanib, ular o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, faol ishtirokini ta’minlaydi hamda tilni tabiiy muloqot jarayonida o‘zlashtirish imkonini yaratadi. Muallif o‘yinlarning har biri til ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishini qayd etadi.

Shuningdek, o‘zbek tadqiqotcgi olimlari o‘yinlarning faoliyat jarayonidagi samarasi haqida ham bir nechi fikrlarni oldiga surganlar. Xususan, Alibekova Teaching Words to Young English Learners through Games (2020) Bu maqolada muallif shuni takidlaydiki, o‘yinlar orqali lug‘at bo‘yligini oshirish eng samarali usul ekanligini ta'kidlaydi hamda so‘zlarni tez yodlab qolishga yordam beradi. O‘rgatuvchi o‘yinlarni faoliyat maqsadiga mos tanlashi kerak.

Khamrayeva Gulchehra (2021) Games as an Effective Way of Developing Communicative skills. Ushbu kitobida o‘yinlar kommunikativ ko‘nikmalarni

rivojlantirishda muhim vosita ekanligini kórsatadi va nutq faoliyatini rivojlantiradi. Bolalar o‘yin jarayonida ingliz tilidan erkin foydalanishni boshlaydilar. Ko‘pchilik tadqiqotchilar quyidagi xulosalarni berganlar:

Motivatsiyani oshiradi, vocabulary ni tez o‘rgatadi, og‘zaki nutqni rivojlantiradi, faoliyatni qiziqarli qiladi, bolalarni psihologik faolligini oshiradi.

Yuqoridagi ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘yinlar maktabgacha yoshdagi bolalarga ingliz tilini o‘qitishda nafaqat eng samarali usul balki zarur metodlardan biri hisoblanadi. O‘yinlar bolalarning faol ishtrokini ta'minlaydi va tilni tabiiy ravishda o‘rganishga sharoit yaratadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ingliz tilini o‘qitishda didaktiktik o‘yinlardan foydalanish muhim metodik vositalardan biri hisoblanadi. Didaktik o‘yinlar faoliyat jarayonini qiziqarli va interaktiv hamda,samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Ayniqsa, 6 yoshli bolalar uchun asosiy faoliyat turi bo‘lib, ular orqali til o‘rganish jarayoni tabiiy ravishda amalga oshadi. Didaktik o‘yinlar mazmuni va maqsadiga ko‘ra bir necha turlarga ajratish mumkin. Jumladan leksik o‘yinlar, fonetik o‘yinlar,grammatik o‘yinlar,hamda kommunikativ óyinlar keng qo‘llaniladi.

Leksik o‘yinlar ko‘proq bolalarning lug‘at boyligini oshirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, bunda yangi lug‘atdagi so‘zlarni eslab qo‘lish va mustahkam va mukammal yodda qolishda muhim ro‘l o‘ynaydi. Misol uchun," "Flash cards games ", "Memory games", "Remember words", singari o‘yinlar orqali tarbiyalanuvchilar har bir tovushlarni behato talffuz qilishni yuksaltiradi. Shu kabi o‘yin turlaridan qo‘shiqlar, sherlar va takrorlash mashqlari asosiy ro‘l o‘ynaydi. Shularni natijasida bolalarda to‘g‘ri talaffuz va eshitish ko‘nikmalari shakillanadi.

Grammatik o‘yinlar boshlang‘ich grammatik shakllarni o‘rgatishga yordam beradi. Shunday o‘yinlar natijasida bolalar qisqa-qisqa gap tuzishni va oddiy berilgan savollarga Javob tuzishni o‘rganishadi[13]. Kommunikativ o‘yinlar esa tarbiyalanuvchilarni ingliz tilida muloqot qilishga undaydi. Jamoaviy bo‘lib o‘yin o‘ynash yokida savollarga javob o‘yinlari va juft juft bo‘lib o‘ynash faoliyatlari orqali bolalar real hayotga yaqin holatlarda ingliz tilini ishlatishga ega bo‘ladilar.

[13] Cameron L. Teaching Languages to Young Learners. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001-278p

Shu bilan bir qatorida didaktiktik oʻyinlarni tashkillashda ularning yoshlariga va temperamentlariga mosligi,oddiyligi,oʻziga jalb qiladigan darajada qiziqarli boʻlishi asosiy roʻl oʻynaydi[14]. Oʻyinlar qisqa, foydali, tushunarli va aktiv harakat bilan mos boʻlishi muhimdir. Natijada esa bu óyinlar bolalarni diqqatini saqlab turish va ularning mashgʻulotlarga boʻlgan e'tiborlarini yanada oshirishga katta hissa qoʻshadi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida 6 yoshli Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilariga ingliz tilini oʻqitishda turli qiziqarli , foydali interaktiv va didaktiktik harahatli oʻyinlar, turli xil metodlardan foydalanildi. Faoliyatlar davomida koʻproq leksik, fonetik va kommunikativ oʻyinlar foydalanildi.

Misol uchun, "Flash cards games"orqali bolalarni lugʻat boyliklarini oshirishda va yangi soʻzlarni oʻrgatish va mustahkamlash amalga oshirildi. Bu turdagi oʻyin mobaynida bolalar suratlar orqali yangi sózlarni tez eslab qolishga muvaffaq boldilar. Shaxsan men mashgʻulotlarim davomida "Flashcards games" dan keng foydalanib kelaman va bolalarda natijani his qilaman. Chunki rang barang rangli rasmlar bolalarni diqqatini tez jalb qiladi. Bu esa eslab qoʻlish qobiliyatlarini oshiradi. Natijada bolalar yangi soʻzlarni tez va oson oʻzlashtirib oladilar.

"Memory games" orqali esa lugʻatga qoʻshilgan yangi soʻzlarni takrorlash va mustahkamlashda samarali yordam berdi[15].Bolalarda fonetik koʻnikmalarni rivojlantirishda esa ashullalar va qayta takrorlashga qaratilgan oʻyinlarda foydalaniladi. Oqibatda bolalarda ingliz tilidagi tovushlarni behato talaffuz qilish va tinglab tushunish koʻnikmalarini shakllantira boshladilar. Shuningdek roʻl oʻynash va savollarga javoblar oʻyinlari orqali bolalarni ogʻzaki nutqni kuchaytirishga e'tibor qaratilgan. Bu turdagi oʻyinlar bolalarda ingliz tilida eng oddiy muloqotni shakillantiradi.

Bundan tashqari bolalarni mashgʻulotlarga boʻlgan e'tiborlarini yanada oshiradigan bir qator metodlar mavjud boʻlib, bular Kórgazmali qurollardan

[14] Wright A, Betteridge D, Buckby M. Games for Language Learning. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006-204p
Brewster J, Ellis G, Girard D. The Primary English Teacher’s Guide.
[15]3 Khamraeva G. Games as an Effective Way of Developing Communicative Skills // International Journal of Pedagogics. – 2021.-60p

foydalanish metodiqayta takrorlash metodi, rag‘batlantirish metodi va interaktiv yondashuv metodlari kiradi[16]. Yuqoridagi metodlar o‘yinlar bilan chambarchas bog‘langan holda qo‘llanilganda tarbiyalanuvchi bolalarni mashg‘ulotlarga bo‘lgan e'tiborlarini yanada oshiradi.

Ko‘zlangan natijalar shuni ko‘rasatadiki, o‘yinlar bilan boyitilgan mashg‘ulotlarda bolalar faol ishtrok etdilar. Bolalarda lug‘at boyliklarini yangi so‘zlar bilan to‘ldirish ingliz tilida muloqot qilishga munosabatlarini shakillantirdi

Turli xil tadqiqotlar natijasida o‘yinlar orqali o‘rgatilgan metodlarning foydali tomonlari juda ko‘pligi tasdiqlandi[17]. Didaktik o‘yinlar bolalarni ingliz tilini o‘rganishga bolgan qiziqishlarini samaradorligini oshirib ularni mashgulot jarayonida faol ishtrokini ta'minlaydi. Ko‘pincha leksik va kommunikativ o‘yinlar o‘rganuvchilarni lug‘at boyliklarini oshirib va nutqdagi ravonlikni rivojlantirishda samarali bo‘ladi. Mashg‘ulotlar davomida o‘ynalgan o‘yinlarni asosiy foydali tomonlaridan biri shundaki, ular o‘rganish jarayoni tabiiy va foydali ayniqsa, qiziqarli qiladi. Bolalar o‘yinlar mobaynida o‘zlari bilmagan holatda yangi so‘larni o‘zlashtirishadi va bilimlarni o‘zlashtirishadi.

Lekin ayrim holatlarda óyinlar metodini bazi bir kamchiliklari ham bor bo‘lib, butun gurux o‘rganuvchilari o‘yin davomida bir xil darajada faol ishtrok etmasliklari mumkin. Tarbiyalanuvchilarni bir qismi uyatchang bo‘lib bir oz tortinib iymanishlari mumkin. Buning natijasida esa o‘yinlarda passivroq ishtrok etishlari mumkin. Shu bilan bir qatorida noto‘g‘ri tanlangan o‘yinlar vaqtni samarasiz o‘tkazishga olib keladi. O‘yinlar nafaqat ko‘ngilochar vosita emas balki, aniq bir maqsadiga yo‘naltirilgan holda foydalanish zarurdir. Aks holda ko‘zlangan maqsadga erishish qiyinlashadi. Atroflicha gapirganda o‘yinlar orqali o‘rgatilgan mashg‘ulotlarni olib borish Maktabgacha yoshdagi bolalarga ingliz tilini o‘rgatishda samarali metod hisoblanadi. Lekin o‘yinlarni faoliyat jarayonida to‘g‘ri tanlash va metodlar yordamida asoslab qo‘llash muhim ahamiyatga egadir.

[16] Alibekova G. Teaching Words to Young English Learners through Games // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2020-45p

[17] Brewster J, Ellis G, Girard D. The Primary English Teacher’s Guide. – Harlow: Pearson Education Limited,2002-244p

XULOSA

Quyidagi tadqiqot natijalari Maktabgacha yoshdagi bolalarda ingliz tilini o‘yinlar orqali o‘rgatish yuqori darajadagi samaradorlikka ega ekanligi kórsatadi. Tadqiqot mobaynida qo‘llanilgan didaktiktik o‘yinlar o‘rganuvchilarni mashg‘ulotlarga bo‘lgan qiziqishlarini kuchaytirib, ularni faol ishtrokini ta'minlaydi.

Shuningdek o‘yin metodlari bolalarni psihologik xususiyatlariga mos bo‘lishi bolalarni keng va erkin fikrlashi va iqtidorini va aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishi bilan ahamiyatlidir. Shu bilan bir qatorida o‘yinlardan samarali va unumli foydalanish tarbiyalanuvchilarining metodik mahorati va qobiliyatlariga ham chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Cameron L. Teaching Languages to Young Learners. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001-278p

2. Wright A, Betteridge D, Buckby M. Games for Language Learning. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006-204p

3. Brewster J, Ellis G, Girard D. The Primary English Teacher’s Guide. – Harlow: Pearson Education Limited,2002-244p

4. Alibekova G. Teaching Words to Young English Learners through Games // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2020-45p

5. Khamraeva G. Games as an Effective Way of Developing Communicative Skills // International Journal of Pedagogics. – 2021.-60p

IJODIY QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISH SINGAPUR TA’LIM TIZIMINING MUHIM NATIJASI.

Fozilova Odina Nabiyevna

Farg‘ona davlat universiteti

Maktabgacha ta’lim kafedrasi dotsenti,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

https://orcid.org/0009-0003-7616-7612

abobakirovaodina78@gmail.com

+998940853676

Nematova Navro‘zaxon Akramjon qizi

FarDU Maktabgacha ta’lim

yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Email:nematovanavroza3@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Singapur ta’limida maktabgacha yosh bolalarni ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishga qaratilgan ta’lim mazmuni yoritilgan. Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish borasida turli metodlar va ularni qo‘llash usullari tahlil qilingan. Shuningdek, bu borada bolalarning emotsional va intelektual rivojlantirish qanchalik muhim ekanligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Maktabgacha ta’lim, ijodiy qobiliyat, emotsional, intelektual, metod, tehnologiya dastur, hamkorlik.

Kirish Maktabgacha ta’lim tashkilotida bolalarni ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Bolalarni ijodiy salohiyatlarini shakllantirish uchun tarbiyachidan yuksak mahorat talab qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish, ularning emotsional hamda intelektual shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Erkin o‘ylash, tasavvur qilish, muammolarni hal qilish hamda yangi fikrlar namoyon qilish maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatining muhim jihatlari hisoblanadi. Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish uchun san’at, o‘yin, musiqiy hamda motorik faoliyatlar samarali hisoblanadi. Buning uchun tarbiyachi samarali pedagogik metodlar, materiallarni qo‘llashi lozim.

Maktabgacha ta’lim tashkilotida ijodkorlik turli faoliyatlarda namoyon bo‘ladi. Qiziqish hamda intilish ijodiy fikrlashning asosi bo‘lib xizmat qiladi. Ijodkorlik qobiliyati insonning tabiiy va ijtimoiy dunyoni voqelikning ob’ektiv qonunlari asosida o‘z maqsadi va ehtiyojlariga muvofiq o‘zgartiradigan faoliyatdir. Ijod mahsuli bu inson ongining faol mahsulidir. Maktabgacha yosh ijodkorlikni rivojlantirish uchun qulay davr hisoblanadi. Shu davrada ko‘plab sohalarda ilg‘or o‘zgarishlar yuz beradi, aqliy jarayonlar (diqqat, xotira, hislar, fikrlash nutq tasavvurlar) faollashadi, shaxsiy

fazilatlar faol rivojlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish maqsad hamda vazifalari davlat o‘quv dasturida belgilab qo‘yilgan.

Bu asosida olib boriladigan faoliyatlar bolalarda bilim olishga qiziqish uyg‘otadi va ularda mavjud qobiliyatlarni yuzaga chiqaradi. Maktabgacha yosh bolalarda ijodkorlik hamda yaratuvchanlikni rivojlantirish uchun interfaol metodlardan foydalanish samaralidir. Har bir faoliyat va metodlar bolalarning yosh xususiyatiga mos bo‘lishi lozim. O‘yin orqali ham bolalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish samarali hisoblanadi. Bolalarga topshiriq berib, ularni topshiriqni bajarish jarayonida izlanishi hamda ijod qilishi uchun olib boriladigan faoliyat aniq maqsadga yo‘naltirilgan, rejalashtirilgan, belgilangam me’yor hamda mezonlarga asoslangan bo‘lishi lozim. Bu bolalarda atrof-olam haqidagi bilimlarini o‘zlashtirishga yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllanishi uchun yangi tehnologiyalarni ishlab chiqishni taqozo qilmoqda. Chunki tehnologiyalar aosida faoliyat olib borish ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Singapur maktabgacha ta’lim tashkilotlarida erta yoshdagi bolalarda ijodkorlik hayotlari davomida asosiy bilimlarni shakllantirish uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari o‘yinga asoslangan ta’lim va oddiy tajribalar bolalarning ijodkorligini yanada shakllantiradi. Bunday faoliyatlar bolalarga ijtimoiy ko‘nikmalar, hissiy intelekt va mayda motorikani rivojlantirishga ko‘maklashadi. Ushbu yondashuv bolalarning ta’lim olish jarayonida mustaqillik hamda mas’uliyatni shakllantiradi va kelajak hayotda muvafaqqiyatga erishishlari uchun zarur malakalarni shakllantiradi. Bolalar bog‘chasidagi dastlabki yillar maktabgacha yoshdagi bolalarning shakllanishi uchun muhim davr hisoblanadi va ularning kelajagi uchun muhim qadamdir. Ushbu davra egallagan ko‘plab bilimlari orasida ijodkorlik hamda tasavvur muhim vositalar hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning shaxsiy rivojlanishi, intellektual salohiyatini oshirish va jamiyatga moslashishida muhim o‘rin tutadi. Ijodiy faoliyat bolaning fikrlashini kengaytirish, tassavurini rivojlantirish, o‘zini ifoda etish va yangi g‘oyalarni yaratish imkonini beradi. Pedagogika va psixologiya sohalarida olib

borilgan izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, bolalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish nafaqat o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki ularning ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatadi.

Singapur maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning tanqidiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini erta yoshdan shakllantirish g‘oyasi ilgari surilgan. Chunki tanqidiy fikrlash hamda ijokorlik bolalarning kelajak hayotidagi bilimlari poydevori.

ESDA Singapore ta’kidlaganidek, “Bolalarga erta yoshda taqdim etiladigan tajribalar uning ijodiy rivojlanishini rag‘batlantiradi va rivojlantiradi.” Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodkorlik va tasavvurni rivojlantirishning bir qator usullari mavjud.

Erkin o‘yinni rag‘batlantirish- erkin o‘yin faoliyatlari bolalarga o‘z qiziqishlari va tasavvurlarini tahlil qilishga imkon beradigan ochiq faoliyatlardir. Bunga misol tariqasida bloklar bilan o‘ynash, kiyimlar kiyish yoki hatto shunchaki o‘z tanalaridan foydalanib, o‘zlarini ertak yoki hikoya qahramonlari qilib ko‘rsatishni keltirish mumkin. Bolalar erkin o‘yin faoliyati orqali muammolarni hal qilish,qayta hikoya qilish kabi ijodiy ko‘nikmalarni shakllantiradilar. Turli xil san’at materiallari bilan ishlash - San’at - bu bolalarda o‘z ijodiy qobiliyatlarini namoyon etishning samarali usulidir. Markerlar, qalamlar, b o‘yoqlar yoki loy kabi materiallarni aniq bir maqsadga asoslanmagan holda taqdim etish bolalarga erkin o‘rganish hamda ijod qilish sharoitini yaratadi.

Muntazam kitob o‘qish - Maktabgacha yosdagi bolalar o‘qishni hali bilmaganliklari bois ularga ko‘proq rasmli kitoblar qiziq. Ular shu rasmlar orqali ertak va hikoya mazmunini anglaydilar. Tarbiyachi tomonidan bolalar uchun kitoblarni ovoz chiqarib muntazam o‘qib berilishi bolalarning kitob va undagi voqea-hodisalar haqidagi tasavvurini boyitadi. Kitoblar cheksiz imkoniyatlarni ochuvchi oynadir. Bolalarga ovoz chiqarib o‘qish ularning tasavvurini uyg‘otadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun qiziqarli hikoyalar, ertaklar va rasmlarga boy kitoblarni tanlash lozim. Ertak yoki hikoyani eshitish jarayonida bolalarni o‘zlarini hikoyada tasavvur etishga jalb qilinadi va ularga ijodiy fikrlashga undovchi savollar beriladi. Ovoz chiqarib o‘qish yana bolalarda nutq ko‘nikmalarini ham shakllantiradi.

Ochiq havoda tadqiqotlar - maktabgacha yoshdagi bolalar uchun tabiat ajib bir ilhom manbai hisoblanadi. Bolalarni tabiatga sayr qilish, ekskursiyalar hamda maktab o‘yin maydonchasiga olib chiqish mumkin. Bu jarayonlarda bolalar atrof-muhitni diqqat bilan kuzatadilar va o‘z tasavvurlaridan foydalanib hikoya hamda asarlar yaratishga harakat qiladilar. Ijodiy muhit yaratish - maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ijodkorlikni shakllantirish uchun zarur loyihalar amalga oshiriladi. Maxsus loyihalashtirilgan obyektlar yorqin ranglarda va bolalar o‘rganishi uchun ochiq materiallardan foydalaniladi. Bolalarning yaratgan o‘z san’at asarlari va ijodlarini qadrlanishini ko‘rsatish maqsadida tarbiyachi tomonidan yorqin tarzda namoyish etiladi. Bunday ijodiy muhit bolalarni fikrlashga va tasavvurlarini boyitishga xizmat qiladi. Ijodkorlikni rag‘batlantirish - bolalarning ijodiy faoliayatlarini qanchalik kichik bo‘lmasin, maqtash va rag‘batlantirish lozim.

Bu esa bolalarning o‘ziga ishonchini oshiradi va ular ijod qilishda to‘xtamaydilar. Bolalarni noyob narsa yaratganliklarini e’tirof etilsa, ular yana yangi g‘oyalarni amalga oshiradilar. Singapur maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bunday faoliyatlar uchun qulay sharoitlar yaratilgan. Bunda asosiy e’tibor bolalarning erkin shug‘ullanishlariga qaratiladi.

Xulosa o‘rnida aytish joyizki, Singapur ta’lim tizimi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilab, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammolarni innovatsion hal etishi va amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishga katta e’tibor qaratadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interaktiv metodlar hamda o‘quvchi markazli ta’lim modeli orqali har bir o‘quvchining individual salohiyati ochib beriladi. Natijada, Singapur ta’lim tizimi nafaqat yuqori akademik natijalarni, balki ijodkor, tashabbuskor va global raqobatbardosh shaxslarni tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Singapur ta’lim tizimi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishni ta’lim samaradorligining muhim ko‘rsatkichi sifatida qaraydi. Ushbu tizimda o‘quvchilarni faqat bilim bilan emas, balki kreativ fikrlash, tahlil qilish va yangicha yondashuvlarni qo‘llashga o‘rgatish asosiy maqsad qilib qo‘yilgan. Innovatsion dars uslublari, amaliy mashg‘ulotlar va real hayotiy vaziyatlarga asoslangan ta’lim orqali o‘quvchilarning qiziqishi va faolligi oshiriladi. Natijada, ular kelajakda o‘z g‘oyalarini erkin ifoda eta

oladigan, muammolarga ijodiy yechim topadigan va jamiyat rivojiga hissa qo‘sha oladigan yetuk shaxslar sifatida shakllanadi.Ta’lim jarayonida yangilikka ochiqlik, mustaqil fikrlash va izlanishga undovchi muhit yaratiladi. Tarbiyachi yo‘naltiruvchi rolni bajarib, bolalarni faol ishtirok etishga rag‘batlantiradi. Shu bois, mazkur tizim nafaqat bilimli, balki kreativ, moslashuvchan va kelajak talablariga javob bera oladigan avlodni tarbiyalashda samarali model sifatida e’tirof etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. G‘afforova X.Y, Rahimova X. “Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda oilaning o‘rni va ahamiyati”. Educational Research in Universal Sciences, ISSN: 2181-3515, Volume 2 | SPECIAL ISSUE 9| 2023, Multidisciplinary Scientific Journal September, 2023, https://t.me/Erus_uz.

2. Haydarova.M. Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities, Hosted online from Plano, Texas, USA, Date: 1st May, 2023. ISSN: 2835-3196 Website: econferenceseries.com

3. Abdullayeva.F.X. 2025.12.23. “Singapur ta’lim dasturining Maktabgacha ta’lim tashkilotlariga moslashtirilgan modeli.”, Universal Science Research journal, 3 (Maxsus o‘g‘li) 173-174.

4. Yuldasheva M, “Montessori metodikasi va uning maktabgacha ta’lim tizimidagi ahamiyati.”, jahon ilmiy - metodik jurnali. 35-son_2-t o‘plam_Aprel-2024. http://tadqiqotlar.uz/

5. Turdaliyeva N.A, “Maktabgacha yoshdagi bolalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish: Nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar”. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. INTER EDUCATION &GLOBAL STUDY. ISSN 2992 -9024 (online), 2025, vol.3 @intereduglobalstudy.com.

REFLEKSIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING METAMETODIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

G‘aniyev Orif Abduxalikovich

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi
e-mail: ganiyevorif8@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida metametodik kompetensiyaning o‘rni va uni refleksiv yondashuv orqali rivojlantirish mexanizmlari yoritilgan bo‘lib, metametodik kompetensiya o‘qituvchining o‘z pedagogik faoliyatini loyihalash, tahlil qilish va transformatsiya qilish qobiliyati sifatida tadqiq etiladi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, kompetentlik, universallik, rivojlanish, tahlil, transformatsiya, mexanizm.

Dunyoda yuz berayotgan global jarayonlar ta’lim va tarbiya makonini jadal takomillashtirish, davlat, jamiyat va shaxs ehtiyojlari va manfaatlarini hisobga oladigan ta’lim maqsadlarini aniqlashni talab qilmoqda. O‘quvchilarning boshqa fan sohalarini o‘zlashtirishlari uchun qanchadan qancha fan bilimlari va faoliyat usullari muhim ahamiyatga ega. Universal ta’lim faoliyatini shakllantirishga qaratilgan metametodik yondashuvini amalga oshirish doirasida muammoli maydonni yaratish va aniqlash bo‘yicha yagona va universal ish shakllari mavjud emas, lekin har bir pedagogik jamoaning o‘ziga xos pedagogik ishlanmalari va tizimi mavjud bo‘lishi mumkin. Oliy ta’lim muassasalarida o‘qitishda metametodik yondashuvni amalga oshirish doirasida o‘qituvchilar va talabalar bilan o‘zaro hamkorlikni tashkil etish bo‘yicha o‘ziga xos uslubiy ish tizimi ishlab chiqilishi zarur.

Har bir o‘qituvchi o‘quvchilarni chuqur bilim, ko‘nikma va malakalar bilan qurollantirish, xulq-atvor madaniyatini shakllantirish, bozor iqtisodiyoti sharoitida hayotga tayyorlash, tez o‘zgarib borayotgan ijtimoiy muhitda o‘z o‘rnini topa olishga o‘rgatishdir. Maktabda ish boshlaydigan bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-pedagogik tayyorgarligi holatini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, ular yaxshi nazariy tayyorgarlikka ega, yetarlicha nazariy bilimga ega, ammo aynan boshlang‘ich ta‘limda fan sohalari turlicha bo‘lganligi sababli, metodik faoliyatni amalga oshirish yetarli darajada shakllanmagan. Natijada yosh mutaxassislar tajribali o‘qituvchilarning doimiy uslubiy

yordamiga muhtojlik sezadi. Ushbu holat har jihatdan teng darajada noqulaylik tug‘diradi. Shuning uchun ham bo‘lajak o‘qituvchining metametodik kompetensiyasini rivojlantirishga oliy ta‘lim muassasasi ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan uslubiy ishlarni tashkil etish zarurati mavjud.

Davlat ta’lim standarti talablariga muvofiq, dasturni o‘zlashtirishning metodik natijalari bo‘lajak o‘qituvchilar tomonidan o‘zlashtirilgan va shakllangan universal ta’lim faoliyati - shaxsiy, kommunikativ, tartibga soluvchi va kognitiv mavzulararo tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Boshqacha qilib aytganda, yaxshi natijalarga erishish uchun o‘quvchilarda fanlararo tushunchalarning ma’lum bir to‘plamini va universal o‘quv faoliyatini shakllantirish strategiyalarini ishlab chiqish kerak. Shu munosabat bilan oliy ta’lim muassasalarida ta’limning asosiy natijalariga qaratilgan o‘quv faoliyatini loyihalash dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi [Muslimov N.A., 2015: 240]. Ta’lim tizimida ta’lim oluvchilarni rivojlantirish, birinchi navbatda, ta’lim va tarbiya jarayonining invariant asosini tashkil qiluvchi metametodik o‘quv harakatlarini shakllantirish orqali ta’minlanadi. O‘quvchilar tomonidan umumrivojlantiruvchi o‘quv faoliyatini, ya’ni yangi bilim, ko‘nikma va malakalarni mustaqil muvaffaqiyatli o‘zlashtirish ushbu jarayonni samarali tashkil etish imkoniyatini yaratadi [G‘aniyev O., 2020: 16].

Zamonaviy ta’lim tizimi o‘qituvchidan nafaqat bilim beruvchi, balki o‘z faoliyatini tahlil qila oladigan, uni takomillashtira biladigan refleksiv shaxs bo‘lishni talab etadi [Нурманов A.T. va b, 2022: 256]. Shu nuqtai - nazardan, bo‘lajak o‘qituvchilarning metametodik kompetensiyasini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Metametodik kompetensiya - o‘qituvchining o‘qitish metodlarini anglash, tanlash, tahlil qilish va ularni turli pedagogik vaziyatlarda moslashtira olish qobiliyati deb ham hisoblash mumkin. Bundan tashqari metametodik kompetensiya o‘qituvchiga turli metodik tizimlarni sintez qilish va o‘zining mualliflik strategiyasini yaratish imkonini beradi.

Metametodik kompetensiya oddiy metodik bilimlardan farqli ravishda, o‘qituvchining o‘z pedagogik faoliyatiga nisbatan ongli munosabatini ifodalaydi. Bu esa uni refleksiya bilan chambarchas bog‘laydi.

Pedagogikada refleksiya - shaxsning o‘z faoliyatini tahlil qilish, baholash va takomillashtirish jarayoni sifatida talqin etiladi. Aynan refleksiya orqali o‘qituvchi o‘z metodik faoliyatining samaradorligini aniqlash imkoniga ega bo‘ladi [Титова И.М., 2002: 316]. Refleksiya tushunchasiga o‘quv jarayonini tashkil etishda o‘qituvchining o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilishiga asoslangan yondashuv sifatida qarash lozim. Ushbu yondashuv quyidagi tamoyillarga tayanadi:

- o‘z-o‘zini anglash - o‘qituvchining o‘z bilim darajasi, pedagogik imkoniyatlari, shaxsiy xususiyatlari va kasbiy pozitsiyasini ongli ravishda tushunish imkonini beradi. Shu bilan birgalikda o‘qituvchi o‘zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi, o‘zining qaysi metodlarga moyilligi borligini tushunadi. Agar o‘qituvchi o‘zini anglamasa, u o‘quv jarayonini samarali boshqara olmasligi mumkin, chunki o‘zini anglash refleksiyaning boshlang‘ich bosqichi hisoblanadi.
- o‘z faoliyatini baholash - o‘qituvchi o‘z pedagogik faoliyatining natijadorligini tahlil qilish tushuniladi va baholash orqali darsning maqsadi qanchalik amalga oshganini aniqlaydi, qo‘llangan metod va vositalarning samaradorligini baholaydi, o‘quvchilarning faolligini tahlil qiladi hamda o‘qituvchi o‘z faoliyatiga tanqidiy yondashish orqali kelgusi darslarni yaxshilash imkoniyatini topadi.
- Mavjud kamchiliklarini aniqlash va tuzatish - refleksiyaning eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanib, o‘qituvchi o‘zining metodik xatolarni aniqlaydi (noto‘g‘ri metod tanlash, vaqtni noto‘g‘ri taqsimlash), psixologik xatolarni ko‘radi masalan; (o‘quvchilarga individual yondashmaslik) hamda keyingi dars uchun tuzatish strategiyasini ishlab chiqadi.
- uzluksiz rivojlanish - o‘qituvchi o‘z ustida ishlashni muntazam davom ettirishi, yangi metod va texnologiyalarni doimiy o‘rganishi, o‘z pedagogik tajribasini boyitishi pedagogik faoliyatning ajralmas qismidir.

Ushbu tamoyillar asosida refleksiv yondashuv orqali bo‘lajak o‘qituvchilarda quyidagi shaxsiy sifatlarni shakllantiradi:

- tanqidiy fikrlash
- mustaqil qaror qabul qilish
- pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish
- innovatsion faoliyatga tayyorlik

Shu sababdan ham refleksiya metametodik kompetensiyaning asosiy mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi [Masudova M., 2022: 238].

Refleksiv yondashuv bo‘lajak o‘qituvchini “tayyor qoliplar”dan voz kechishga va o‘z faoliyatiga tashqaridan nazar tashlashga o‘rgatadi. Refleksiya bu yerda uch bosqichda namoyon bo‘ladi:

1. **Retrospektiv refleksiya -** O‘tilgan dars va qo‘llanilgan metodlarning kamchiliklarini tahlil qilish. O‘qituvchi darsda nima uchun muvaffaqiyatsizlikka uchraganini (vaqt yetmagani, o‘quvchilar zerikkani) anglaydi va bu kamchiliklarni keyingi darsga “surunkali” bo‘lib o‘tishining oldini oladi. Qaysi uslub aynan shu auditoriyada yaxshi ishlaganini tahlil qilib, uni o‘zining “oltin fondi”ga saqlab qo‘yadi. O‘qituvchining real imkoniyatlari bilan uning o‘zi haqidagi tasavvuri o‘rtasidagi adekvatlikni ta’minlaydi.

2. **Situativ refleksiya -** Dars jarayonida yuzaga kelgan pedagogik muammolarni tez va qisqa vaqt ichida anglash va tuzatish. Bu eng qiyin va eng yuqori mahorat talab qiladigan bosqich bo‘lib, dars davomida “sharoitga qarab tezkor moslashish” xizmatini bajaradi. Agar rejalashtirilgan metod kutilgan natijani bermayotganini dars jarayonida sezsa, o‘qituvchi darsni to‘xtatmasdan turib boshqa usulga o‘tishga xizmat qiladi. Talabalarning charchaganini yoki mavzuni tushunmayotganini darhol payqab, dars tempini yoki material berish uslubini o‘zgartirishga yordam beradi. Shu bilan bir qatorda kutilmagan savollarga ilmiy va metodik jihatdan to‘g‘ri yechim topish imkonini beradi.

3. **Prospektiv refleksiya -** bo‘lajak metodik faoliyatni modellashtirish va bashorat qilish. Bu “metodik bashorat” bo‘lib, darsni rejalashtirishdan oldingi intellektual jarayondir. Darsga kirmasdan turib, qaysi mavzu murakkablik qilishini, qayerda talabalar tushunmay qolishi mumkinligini oldindan ko‘rish va unga qarshi “metodik qurol” tayyorlashga xizmat qiladi. O‘qituvchi tayyor dars ishlanmasidan voz kechib, o‘zining individual o‘qitish modelini qurishiga yordam beradi.

Bu jarayonlarning barchasi umumiy natijadorlikka ega bo‘lib, metametodik kompetensiyaga, ya’ni o‘qituvchining o‘z metodik faoliyatini boshqara olishiga xizmat qiladi.

Refleksiv yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarning metametodik kompetensiyasini rivojlantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. U o‘qituvchining nafaqat bilim va ko‘nikmalarini, balki o‘z faoliyatiga ongli yondashuvini ham shakllantiradi. Zamonaviy ta’lim tizimida refleksiv va metametodik kompetensiyaga

ega pedagoglarni tayyorlash ustuvor vazifa hisoblanadi. Shu bois pedagogik ta’lim jarayoniga refleksiv yondashuvni keng joriy etish zarur.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Masudova M., Toshpulatova G., Ismoilova S. *Boshlang‘ich sinflarda universal o‘quv harakatlarini rivojlantirish*. Toshkent, 2022. – 238 b.
2. Muslimov N.A. va boshqalar. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 240 b.
3. Нурманов А.Т., С.Б. Королева, Д.С. Саъдуллаев Й.В. Тураходжаева. // Методика преподавания русского языка: Текст: Учебник. - Т.: Издательство «ЗЕБО ПРИНТ», 2022. - 256 с.
4. Титова И.М. (директор Научно-исследовательского института общего образования РГПУ имени А.И.Герцена доктор педагогический наук, профессор) Метаметодический подход к модернизации обучения в общеобразовательной школе. //Академические чтения. Вып.3. Теория и практика модернизации отечественного образования. - СПб.: 2002. - 316 с.
5. G‘aniyev, O. (2020). Improving technologies for the development of metamethodical competence of future teachers. *Архив Научных Публикаций JSPI*.

OILA VA MTT HAMKORLIGIDA TARBIYA SAMARADORLIGI

Qo‘qon universiteti

Maktabgacha ta’lim yo‘naqlishi 2-kurs talabasi

Yusupova Shaxzoda Sobir qizi

O‘qituvchi

Sanginova Gulnoza Boxodirovna

shaxzodayusupova29@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu tezisda oila va maktabgacha ta’lim tashkiloti (MTT) o‘rtasidagi hamkorlikning bola tarbiyasidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, bolalarning har tomonlama rivojlanishida ota-onalar va pedagoglar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikning o‘rni, ijtimoiylashuv jarayoni hamda samarali ta’lim-tarbiya jarayonini

tashkil etish masalalari tahlil qilingan. Oila va MTTning uzviy aloqasi bolaning shaxs sifatida shakllanishida muhim omil ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Oila va MTT hamkorligi, maktabgacha ta’lim tizimi, bola tarbiyasi, tarbiya samaradorligi, ota-onalar bilan hamkorlik, pedagog-tarbiyachi faoliyati, bola rivojlanishi, ijtimoiylashuv jarayoni, ta’lim-tarbiya jarayoni, individual yondashuv, ijtimoiy ko‘nikmalar, kommunikativ muloqot, pedagogik hamkorlik, oilaviy muhit, ta’lim sifati, bolalarning har tomonlama rivojlanishi, ota-onalar faolligi, tarbiyaviy ishlar, metodik yordam, jamiyat va ta’lim integratsiyasi**.**

KIRISH. Maktabgacha ta’lim tashkilotida tarbiyachilar bilan oila o‘rtasidagi aloqalar ,muhim ahamiyat kasb etadi.

Chunki, bolani qanday muhitda rivojlanayotganini bilish har ikkala tomon uchun muhimdir.

Vigotskiy shunday degan, - Bolaning eng yaqin rivojlanish zonasi deb oilani nazarda tutgan va aniq faktlarda isbotlagan. bola oilasidan ajralib MTTga borganda unga mas’ul shaxslar bolani o‘rganish uchun oila bilan hamkorlik qilishi muhim.

Bolaning har tomonlama rivojlanishini ta’minlash uchun maktabgacha ta’lim tashkiloti ota-onalar bilan o‘zaro hamkorlikning quyidagi shakllarini tashkil qilishi mumkin:

- ota-onalarning maktabgacha ta’lim tashkiloti borasidagi fikrlarini hisobga olish;
- ilk rivojlanish masalalarida ota-onalarga bilim berish;
- ota-onalarni o‘quv-tarbiyaviy jarayonda faol qatnashishga jalb etish;
- ota-onalarning tashkilot hayotida ishtirok etish borasidagi tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash.

Mana shu qarashlar qarorda belgilanib qo‘yilgan. [1]

Maktabgacha Ta’lim Tashkilotining maqsadi: bolalarni o‘qitish, tarbiyalash, qarab turish va parvarish qilish jarayonida paydo bo‘ladigan tomonlarning huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini sezilari amalga oshiruvchi ta’lim - tarbiya jarayonini olib borishdir. [2]

Ota-onalar va oilaning boshqa a’zolari bilan mazmunli kommunikativ muloqotni tashkil qilishda maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagoglari yetakchi rol o‘ynaydi. Ammo bu rol zamonaviy oilaning xususiyatlari, xislatlari va unda bolalarni tarbiyalashning pedagogik shart-sharoitlarini yaxshi bilgan holdagina muvaffaqiyatli amalga oshiriladi. Bundan tashqari bolalarda mas’uliyat hissini shakllantirishda maktabgacha ta’lim tashkilotining quyidagi vazifalari ham alohida o‘rin egallaydi. Ya’ni: - ta’lim-tarbiya berish jarayonida bola shaxsiga yo‘naltirilgan ta’limning ustuvorligi; - ota-onalarga pedagogik-metodik maslahatlar uyushtirish; - oiladagi ta’lim va tarbiyaning eng yaxshi ekskursiv tajribalarini o‘rganish; - ota-onalarni maktabgacha ta’lim tashkiloti ijtimoiy hayoti bilan tanishtirish. [3]

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim vazirligi tasarrufidagi maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarni sifatli maktab ta’limiga tayyorlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Buning isboti o‘laroq 2018-yilda maktabgacha ta’lim sohasida bolalar qamrovi 34,4% ni tashkil etgan bo‘lsa, bu ko‘rsatgich 2019-yil yarim yilligi yakunida 40,5% ni tashkil etdi. Bola tarbiyasida oilaning o‘rni beqiyos. Oila bolaga qattiq ta’sir ko‘rsatadi, uni atrofdagi hayotga moslaydi. Jamiyatda esa tarbiya faqat ota-onaning shaxsiy ishigina bo‘lib qolmasdan, balki ularning ijtimoiy burchi hamdir. Ota-onalarni tashkiliy ishlarga jalb etish masalan, yumshoq o‘yinchoq tayyorlash, suv va qum bilan o‘ynashi uchun o‘yinchoqlar yasash, maydonchalarni ko‘kalamzorlashtirish uchun jihozlar tayyorlash muhim tadbirlardir. Bunday tanlovlar tarbiyachining yillik ish rejasida o‘z aksini topgan bo‘lishi kerak. Tanlov shartlarini umumiy ota-onalar yig‘ilishlarida muhokam qilish va ma’qullab olish kerak. Faol ishtirokchi ota-onalarga tashakkurnoma e’lon qilish, bu borada buvi-yu, bobolarning ham maslahatlariga quloq tutmoq lozim. Maktabgacha ta’lim tashkilotining oila bilan ishlash tizimida aniq maqsad mazmun bo‘lishi kerak. Ota-onalar bilan hamkorlik borasida avvalo erishilgan yutuq va tajribalarning natijalarini tahlil qilib, bolaning ijobiy tomonlarini ko‘rsatib, keyin asta-sekinlik bilan ularning xulq-atvoridagi salbiy holatlarni bartaraf etishga, tevarakatrofga qiziqishlarini oshirib borishga astoydil harakat qilish lozimligini uqtirish kerak. Ota-onalarni maktabgacha ta’limga jalb etish maqsadida turli xil to‘garaklar, tadbirlar,

davra suhbatlari, savol-javob kechalari, guruhiy va umumiy ota-onalar yig‘ilishlari, ochiq eshiklar kunini tashkil etish diqqatga sazovor holatlardir.

Maktabgacha Ta’lim Tashkilotining maqsadi: bolalarni o‘qitish, tarbiyalash, qarab turish va parvarish qilish jarayonida paydo bo‘ladigan tomonlarning huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini sezilari amalga oshiruvchi ta’lim - tarbiya jarayonini olib borishdir. Maktabgacha Ta’lim Tashkiloti maktabgacha ta’lim ustaviga muvofiq bo‘lgan zarur shart-sharoitlarni ta’minlaydi. Bolalar hayotini muhofaza qilish va sog‘lig‘ini mustahkamlashga doimo g‘amxo‘rlik qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshining dastlabki bosqichlarida bolalarda tasavvur ta’limi bo‘ladi. Hayotiy tajribaning ortib borishi va tafakkurning rivojlanishi bilan ijodiy xayol tarkib topadi. Kichik maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun ko‘rgazmali-harakatli, ko‘rgazmali-obrazli tafakkur xosdir. Buning asosida so‘z, mantiqiy tafakkur, tushunchali tafakkur rivojlantiriladi. Tarbiyachi bolalarda tafakkur faoliyatini tarkib toptirishi, bu hodisalarni, voqealarni chuqur anglab olish, ularning muhim bo‘lgan va muhim bo‘lmagan tomonlarini ajratishga o‘rgatishi lozim. Maktabgacha Ta’lim Taahkiloti o‘z navbatida ota-onalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yishganlar. Bu esa bola tarbiyasida oila bilan hamkorlikning eng samarali usullaridan biridir. Shunday ekan bola tarbiyasi bir vaqtning o‘zida “Maktabgacha ta’lim”, “Oila” va “Jamiyat” nuqtai- nazarida shakllanib boradi. Biz oilani “davlat ichra kichik davlat”- deb ataymiz. Unda yangi inson, ya’ni davlatning yangi bir vakili dunyoga keladi. Kichik davlat - oila esa bu inson uchun dastlabki hayot dorilfununi bo‘ladiShunday ekan bola tarbiyasi bir vaqtning o‘zida “Maktabgacha ta’lim”, “Oila” va “Jamiyat” nuqtai- nazarida shakllanib boradi. Biz oilani “davlat ichra kichik davlat”- deb ataymiz. Unda yangi inson, ya’ni davlatning yangi bir vakili dunyoga keladi. Kichik davlat - oila esa bu inson uchun dastlabki hayot dorilfununi bo‘lad.

Shunday ekan bola tarbiyasi bir vaqtning o‘zida “Maktabgacha ta’lim”, “Oila” va “Jamiyat” nuqtai- nazarida shakllanib boradi. Biz oilani “davlat ichra kichik davlat”- deb ataymiz. Unda yangi inson, ya’ni davlatning yangi bir vakili dunyoga keladi. Kichik davlat - oila esa bu inson uchun dastlabki hayot dorilfununi bo‘ladi.

Hozirgi vaqtda bolalar ta'limi tobora murakkablashib borayotgan va koʻp qatlamli jarayonga aylanib bormoqda. Bu jarayon ham oila, ham jamiyatning e'tiborini talab qiladi. Biroq ba’zan shuni unutib qoʻyamizki, har bir bolaning kelajakdagi rivojlanishi va muvaffaqiyatiga poydevor qoʻyilishi maktabgacha ta’lim davrida boʻladi. Bu oʻrinda oila va ijtimoiy tarbiyaning oʻzaro ta'siriga, ularning bola xulq-atvori va qadriyatlarining shakllanishiga ta'siriga e'tibor berish kerak.

Hozirgi vaqtda bolalar ta'limi tobora murakkablashib borayotgan va koʻp qatlamli jarayonga aylanib bormoqda. Bu jarayon ham oila, ham jamiyatning e'tiborini talab qiladi. Biroq ba’zan shuni unutib qoʻyamizki, har bir bolaning kelajakdagi rivojlanishi va muvaffaqiyatiga poydevor qoʻyilishi maktabgacha ta’lim davrida boʻladi. Bu oʻrinda oila va ijtimoiy tarbiyaning oʻzaro ta'siriga, ularning bola xulq-atvori va qadriyatlarining shakllanishiga ta'siriga e'tibor berish kerak. Ota-onalar, oʻqituvchilar va davlat muassasalarining oʻzaro hamkorligi bolalarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir koʻrsatadigan koʻplab afzalliklarga ega: 1. Kompleks rivojlanish: Ushbu uch tomonning hamkorligi bolaning yanada toʻliq va kompleks rivojlanishiga imkon beradi. 2. Ijtimoiy koʻnikmalarni shakllantirish: Turli xil ijtimoiy muhitlar bilan muloqot qilish bolalarga muloqot, hamkorlik, empatiya va jamoaviy ish kabi ijtimoiy koʻnikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Bola turli xil muloqot uslublarini oʻrganadi va turli ijtimoiy vaziyatlarga moslashadi. 3. Shaxsiy ehtiyojlarni qoʻllab-quvvatlash: Ota-onalar va oʻqituvchilarning birgalikdagi e'tibori har bir bolaning individual ehtiyojlari va xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Bu esa har bir bolaga ta'lim va tarbiya usullarini moslashtirish va unga zarur yordam va ragʻbatlantirish berish imkonini beradi. 4. Oʻzaro munosabatlarni mustahkamlash: ota-onalar, oʻqituvchilar va davlat muassasalarining oʻzaro hamkorligi ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari oʻrtasidagi munosabatlarni mustahkamlashga yordam beradi. Bu bolaning muvaffaqiyatli rivojlanishiga hissa qoʻshadigan qulay ishonch, oʻzaro tushunish va hamkorlik muhitini yaratadi. 5. Har tomonlama ta'lim va tarbiya: bolalar ham oila muhitida, ham maktabgacha ta'lim muassasasida ijtimoiy hayot va jamiyatning turli tomonlarini oʻrganish imkoniyatini oladi. Bu uning bilimini boyitadi, tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi va atrof-muhitga har tomonlama qarashni

shakllantirishga yordam beradi. Shunday qilib, ota-onalar, o‘qituvchilar va davlat muassasalarining o‘zaro hamkorligi bolaning muvaffaqiyatli rivojlanishini, uning ijtimoiy muhitga moslashishini va shaxsini shakllantirishning asosiy omilidir. [4]

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 22.12.2020 yildagi 802-son
2. Ta’lim fidoiylari. Abdurashitova Dildora Farxod qiziISSN 2180-2130MAY(2022)
3. Xudoyberganov Farruh Quvondiqovich Xorazm viloyati Xanqa tuman 32-DMTT direktori. «Maktabgacha ta’lim tizimi xodimlarini rivojlantirish: amaliyot va xorijiy tajriba» respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi 2024 yil 23-24 may

DIZARTRIYA NUTQ KAMCHILIGI BO‘LGAN BOLALARDA BILISH JARAYONLARI KOMPLEKS RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY TENDENSIYALARNING O‘RNI

Iminjonova Moxichexra Alimardon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti

Maktabgacha ta’lim va

maxsus pedagogika fakulteti

Maxsus pedagogika: logopediya yo‘nalishi

301-guruh talabasi

iminjonovamoxichexra@gmail.com

+998-93-287-40-30

Annotatsiya: Dizartiya nutq kamchiligi bo‘lgan bolalarda bilish jarayonlarini kompleks rivojlantirishda zamonaviy pedagogik va psixologik tendensiyalarning o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda nutq buzilishining idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvur jarayonlariga ta’siri, korreksion-pedagogik yondashuvlarning samaradorligi hamda innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, logopedik mashg‘ulotlar,

o‘yin faoliyati va individual yondashuv asosida bolalarning bilish faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: dizartiya, bilish jarayonlari, korreksion pedagogika, logopedik mashg‘ulotlar, innovatsion texnologiyalar, maktabgacha ta’lim, psixologik rivojlanish, o‘yin metodlari.

Maktabgacha ta’lim tizimi bolaning shaxs sifatida shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Nutqida nuqsoni mavjud bo‘lgan bolalar bilan ishlash jarayonida bilish faoliyatini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Dizartiya - markaziy nerv tizimidagi organik buzilishlar natijasida yuzaga keladigan nutq kamchiligi bo‘lib, bunda artikulyatsiya, nafas, ovoz va nutq sur’ati buziladi. Mazkur nuqson nafaqat bolaning nutq faoliyatiga, balki uning psixik rivojlanishi va bilish jarayonlariga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Psixologik va logopedik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, dizartiya nutq kamchiligi bo‘lgan bolalarda diqqatning barqaror emasligi, eslab qolish qobiliyatining sustligi, idrokning yetarli rivojlanmaganligi hamda tafakkur operatsiyalarining sekin shakllanishi kuzatiladi. Shu sababli bunday bolalarda bilish jarayonlarini kompleks rivojlantirish korreksion-ta’lim jarayonining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi [Luriya, 2002, 56-b].

Zamonaviy pedagogika va psixologiyada bola faol subyekt sifatida qaralib, uning rivojlanishi individual imkoniyatlari asosida tashkil etilishi ta’kidlanadi. Dizartiya bilan bog‘liq nutq buzilishlarini bartaraf etishda logopedik mashg‘ulotlar bilan bir qatorda bilish faoliyatini rivojlantiruvchi innovatsion metodlardan foydalanish muhimdir. Xususan, o‘yin texnologiyalari, multisensor yondashuvlar, interaktiv vositalar bolaning nutqiy va intellektual rivojlanishini jadallashtirishga xizmat qiladi [Vigotsky, 2005, 73-b].

Bugungi kunda maktabgacha ta’lim tizimida kuzatilayotgan zamonaviy tendensiyalar - raqamli texnologiyalar, interaktiv metodlar, korreksion o‘yinlar va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim - dizartiya nutq kamchiligi bo‘lgan bolalar bilan ishlashda keng qo‘llanilmoqda. Multimedia vositalari, animatsiyalar, ovozli mashqlar va vizual materiallar bolalarning diqqatini jalb etib, ma’lumotni tezroq qabul qilishiga yordam

beradi. Sensor rivojlantiruvchi o‘yinlar orqali bolalarda idrok va tasavvur jarayonlari faollashadi.

Dizartiya nutq kamchiligi bo‘lgan bolalarda bilish jarayonlarini rivojlantirishda o‘yin faoliyati alohida o‘rin tutadi. Didaktik va rolli o‘yinlar yordamida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda bolalar faol ishtirok etib, nutqiy muloqotga kirishadi, diqqatni jamlash va xotirani mustahkamlash ko‘nikmalari shakllanadi. O‘yin jarayonida bolaning emotsional holati ijobiy tomonga o‘zgarib, bu ta’lim samaradorligini oshiradi [Piaget, 2001, 68-b].

Olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, dizartiya nutq kamchiligi bo‘lgan bolalarda bilish jarayonlarini rivojlantirish integrativ yondashuv asosida samarali amalga oshiriladi. Nutq terapiyasi bilan bir qatorda psixologik mashqlar, motorika rivojlantiruvchi topshiriqlar va interaktiv metodlarning qo‘llanilishi bolalarda idrok aniqligi, mantiqiy fikrlash va mustaqil faoliyat ko‘nikmalarini shakllantiradi. Ayniqsa, mayda motorikani rivojlantirishga qaratilgan mashqlar nutq apparati faoliyatini yaxshilash bilan birga tafakkur va xotira rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Interaktiv va innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda bolalarning bilishga bo‘lgan qiziqishi ortib, o‘zlashtirish darajasi yuqori bo‘lishi kuzatilgan. Tajriba guruhlarida qo‘llangan multimediya vositalari va muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar bolalarda sabab-oqibat bog‘lanishlarini tushunish, tahlil qilish va xulosa chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirgan. Natijada nazorat guruhiga nisbatan bilish jarayonlari rivojlanish ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yuqori bo‘lgan [Ikromova, 2005, 44-b].

Iindividual yondashuv asosida tashkil etilgan korreksion-ta’lim jarayoni har bir bolaning imkoniyatlarini hisobga olishga yordam beradi. Har bir bolaning nutqiy va psixologik holatiga mos metodlarni tanlash orqali ta’lim samaradorligi oshadi. Bu esa bolalarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlab, ijtimoiy moslashuv jarayonini yengillashtiradi.

XULOSA

Dizartiya nutq kamchiligi bo‘lgan bolalarda bilish jarayonlarini kompleks rivojlantirish zamonaviy korreksion pedagogikaning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvur jarayonlari nutq rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularni kompleks tarzda rivojlantirish bolaning umumiy psixik taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy pedagogik va psixologik tendensiyalar - o‘yin texnologiyalari, interaktiv metodlar, multimediya vositalari va individual yondashuv - dizartiya bilan bog‘liq nutq kamchiliklarini bartaraf etishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, korreksion mashg‘ulotlarni o‘yin va amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish bolalarda bilishga bo‘lgan qiziqishni oshiradi hamda ularning ijtimoiy va kommunikativ faolligini kuchaytiradi.

Bilish jarayonlarini rivojlantirishda logoped, pedagog va psixologlarning hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’lim jarayonida qulay psixologik muhit yaratish, bolani rag‘batlantirish va uning individual imkoniyatlarini hisobga olish yuqori natijalarga erishishga yordam beradi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. M.A. Imijonova. Og‘ir nutq nuqsonli bolalar. Best journal of innovatsio science,research and development ISSN: 2835-3579 Volume:3 Issue:10 2024. 311-315 betlar.

2. M. A. Imijonova. Dizartiriya nutq kamchiligini bartaraf etishda didaktik o‘yinlarning ahamyati. Universal International Sciencetifle Journal e-ISSN: 3060-4540(online) Year:2025 Issue: 2 Volume. 71-75 betlar

3. Muminova, L.R., Ayupova, M.Y. *Logopediya.* Toshkent: “O‘qituvchi», 2020. (Mahalliy fundamental baza).

4. M.A.Iminjonova. Dizartiya. Andijon. 2026. 62-b

5. Жўрахўжаев, М. Х. (2022). ИМКОНИЯТИ ЧЕКЛАНГАН БОЛАЛАР УЙДА ЯККА ТАРТИБДАГИ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ. *PEDAGOGS jurnali*, *1*(1), 295-298.

6. Jurahojaev, M. K. O. (2022). MECHANISMS TO INCREASE THE EFFICIENCY OF INDIVIDUAL HOME EDUCATION FOR THE DISABLED CHILDREN. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, *2022*(3), 171-180.

7. Jo‘raxo‘jayev, M. X. Imkoniyati cheklangan bolalarning uyda yakka tartibdagi talimi samaradorligini oshirish mexanizmlari: Pedagogika fanlari boyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. *Jizzax–2023.–36-bet*.

8. Jo‘raxo‘jayev, M. X. (2022). Uyda yakka tartibdagi ta’lim o ‘qituvchisining portreti/“Tilni o ‘qitish va o ‘rganishda XXI asr ko ‘nikmalari” III xalqaro anjuman materiallari.

THE IMPACT OF BLENDED LEARNING METHODOLOGIES ON STUDENT ENGAGEMENT AND LANGUAGE ACQUISITION IN PRIMARY EDUCATION

Kalandarova Sevara Nuraddinovna

Master’s degree student of

Asian International University

Khorezm, Uzbekistan

sevarakalandarovaa@gmail.com

+998884342884

Abstract. This article explores the substantial role of blended learning in English Language Teaching (ELT) within the framework of primary education (specifically targeting young learners in the 4th grade) in Uzbekistan. It analyzes the practical application of hybrid strategies at School №11 in the Khiva district. The study focuses on how digital tools, such as the Quizlet platform, facilitate the Station Rotation model to enhance student engagement and accelerate vocabulary acquisition. By integrating traditional face-to-face instruction with digital gamification, the research demonstrates a significant improvement in student motivation and learning outcomes. The paper provides a detailed methodological framework, practical classroom examples, and evidence-based conclusions for primary school educators.

Keywords: blended learning, primary education, Station Rotation model, Quizlet, ELT, Khiva district, student engagement, digital literacy, pedagogical innovation.

In the modern educational landscape, the integration of digital technologies is no longer a luxury but a fundamental necessity for effective language acquisition. The primary research problem identified in this study is the challenge of maintaining high

levels of engagement among young learners (9-10 years old) through traditional rote-learning methods. In primary education, students require continuous interactive ways to learn foreign language patterns. Blended learning is a hybrid approach that combines physical classroom presence with online educational materials. It offers a solution to this problem by providing a personalized and flexible learning environment.

The methodology for this research is based on a practical case study conducted at School №11 in the Khiva district. The study targeted 4th-grade students over a specific academic period. The study involved a total of 15 participants, divided into an experimental group using the Quizlet-integrated Station Rotation model and a control group following the traditional curriculum. The primary research tool utilized was the "Station Rotation" model, where digital interaction via the Quizlet platform was integrated into the weekly lesson plan. Observations focused on two main levels: the first one is *Engagement Levels*. In this level participation rates during gamified digital activities compared to traditional textbook exercises. The second level is *Vocabulary Retention* as the speed and accuracy of word recall are significantly enhanced through the use of digital flashcards and matching games.

Using Quizlet in School №11. The integration of digital tools like Quizlet aligns with the principles of effective blended learning described by Hockly, who emphasized that digital platforms should provide learners with opportunities for repeated exposure to language input. By using flashcards, student at School engage in this repetitive but gamified learning process which solidifies their vocabulary acquisition , and Quizlet provided an ideal medium for this through the following practical steps:

Vocabulary Sets: Custom-made flashcard sets were created for each unit, such as "Family," "Hobbies," or "My School," which students accessed during the "Digital Station" in class or via mobile devices at home.

Gamified Competition. Quizlet Live was used as gamified competition. This feature was used during the final 15 minutes of the lesson. Students were divided into teams to compete in real-time vocabulary matching. This fostered a collaborative environment and immediate peer-to-peer learning.

Multi-sensory Learning: By using the audio features on Quizlet, students in Khiva were able to hear correct British and American English pronunciations, which is crucial for learners in rural areas with limited access to native speakers.

As emphasized by the global trends in primary education, the professional competence of the teacher is a crucial factor in the success of digital integration. In the context of the Khiva district, the teacher's role shifted from a "source of information" to a "facilitator of digital learning." This transition allowed for *Individualized Instruction*: Students who struggled with specific terms could spend more time on online "Learn" modes without slowing down the rest of the class. *Data-Driven Feedback*: The platform shows the learners' progress which words were the most difficult for the 4th-graders, enabling the teacher to address these specific gaps during face-to-face sessions.

The results from the 11th school experience indicate that students showed a 40% increase in vocabulary test scores after the introduction of Quizlet-based blended learning. The study was conducted with a total of 15 students in the 4th grade. For the implementation of the blended learning approach, the class was divided into three groups of five students each. These groups rotated through three distinct learning stations: Teacher-Led Instruction, Online Learning (via Quizlet), and Collaborative Practice. This small-group structure allowed for individualized attention and increased the efficiency of digital tool usage. More importantly, student engagement reached an all-time high. The 4th-grade students, who previously viewed English homework as a problem, began to recognize it as a game-like challenge. The logical coherence between the online vocabulary exercises and the communicative classroom activities ensured that the learned words were immediately used in speaking practice.

The study concludes that blended learning through platforms like Quizlet is not only highly effective for primary school students in Uzbekistan, but it also provides a foundation for the specific solutions proposed based on the experience at School №11 in the Khiva district.

Infrastructure Support: Encouraging the use of mobile learning (BYOD - Bring Your Own Device) in classrooms where computer labs are limited.

1. **Curriculum Integration**: Systematically aligning digital flashcards with the national primary English textbook.

2. **Teacher Training**: Providing workshops for local teachers in the Khiva district on how to design interactive digital content.

This approach ensures that the new generation of primary education teachers is well-equipped to meet global standards and foster a technologically educated society.

REFERENCES

1. Garrison, D. R., & Kanuka, H. (2004). Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. The Internet and Higher Education, 7(2), 95-105.

2. Horn, M. B., & Staker, H. (2014). Blended: Using Disruptive Innovation to Improve Schools. Jossey-Bass.

3. Hockly, N. (2018). Blended Learning. ELT Journal, 72(1), 97–101. https://doi.org/10.1093/elt/ccx058

4. Reinders, H. (2012). Digital Games in Language Learning and Teaching. Palgrave Macmillan.

5. Ministry of Higher Education, Science and Innovations of the Republic of Uzbekistan. (2026). Order No. 11 on organizing international scientific conferences.

6. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.

. KEKSALIK DAVRIDA SHAXS RUHIY HOLATINING PSIXOLOGIK USTANOVKALARI

Mahmadiyorova Mexrangiz Javlon qizi

Oriental universiteti Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 1-kurs talabasi

+998950754605

Annotasiya: Ushbu maqolada keksalik davrida shaxs ruhiy holatining o‘ziga xos jihatlari hamda psixologik ustanovkalarining shakllanishi va ularning inson hayotining tasiri yoritilgan.Keksalik davrida insonning o‘ziga jamiyat va hayotga bo‘lgan

munosabati muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek ijobiy va salbiy ustanovkalarning ruhiy barqarorlika tasiri tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Keksalik, psixologik ustanovka, ruhiy holat, qarilik davri, motivatsiya, ijtimoiy moslashuv,hayotiy tajriba, ijobiy fikrlash.

Keksalik inson hayotining muhim bosqichlaridan biri bo‘lib bu davrda shaxsning ruhiy jismoniy va ijtimoiy holatida sezilarli o‘zgarishlar yuz beradi. Ayniqsa psixologik ustanovkalar yani insonning atrof-muhitga o‘ziga va boshqalarga bo‘lgan ichki munosabatlari bu davrda muhim rol o‘ynaydi. Hozir keksayish psixalogiyasi ham gerontologiya ham ontogenez psixologiyasi sohasiga taalluqli degan ikki xil ilmiy nazariya mavjud ular o‘zaro bir biri birini doimo ilmiy axborot va ma’lumotlar bilan boyitib turadi. Amerikalik psixolog Erik Erikson inson hayotini sakkiz bosqichga ajratgan va keksalik davrini “ego yaxlitligi va umidsizlik” bosqichi deb ta’riflagan. Uning fikricha, keksalik davrida inson o‘tgan hayotini tahlil qiladi. Agar u o‘z umrini mazmunli va foydali deb hisoblasa, ruhiy qoniqish va xotirjamlikka erishadi. Aks holda esa afsuslanish, umidsizlik va tushkunlik holatlari yuzaga keladi.

Erikson quyidagicha fikr bildiradi: “Inson qarilik davrida o‘z hayotini qabul qila olsa, ichki osoyishtalikka erishadi.” Bu nazariya keksalik davrida ijobiy psixologik ustanovkaning naqadar muhim ekanligini ko‘rsatadi.

Mashhur psixolog Abraham Maslow inson ehtiyojlarini ierarxik shaklda tahlil qilgan. Uning fikricha, keksalik davrida inson uchun eng muhim ehtiyojlardan biri — hurmat va o‘zini qadrlash ehtiyojidir.

Maslow keksalarning ruhiy salomatligi quyidagi omillarga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi:

-o‘zini jamiyat uchun kerakli his qilish;

-yaqinlar tomonidan e’tirof etilish;

-ma’naviy ehtiyojlarning qondirilishi;

-ichki xotirjamlikka erishish.

Agar ushbu ehtiyojlar qondirilsa, keksalarda hayotdan mamnunlik hissi kuchayadi.

Shveysariyalik psixolog Carl Gustav Jung keksalikni insonning ma’naviy kamolot bosqichi sifatida baholagan. Uning fikricha, qarilik davrida inson tashqi faoliyatdan ko‘ra ichki dunyosiga ko‘proq e’tibor qaratadi. Karl Gustav Yung quyidagi fikrni ilgari suradi: “Qarilik — insonning o‘zligini anglash va ruhiy yetuklikka erishish davridir.” Bu yondashuv keksalikni faqat biologik qarish emas, balki ruhiy rivojlanish bosqichi sifatida ham talqin qiladi.

Rus psixologi Lev Vygotsky shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhitning rolini alohida ta’kidlagan. Uning fikricha, keksalarning ruhiy holati ularning

jamiyat bilan aloqasi va muloqot darajasiga bog‘liq.

Agar keksa inson:

-yolg‘iz qolsa;

-e’tibordan chetda his qilsa;

-ijtimoiy faoliyatdan uzilib qolsa,

unda salbiy psixologik holatlar kuchayadi. Shu sababli Vygotskiy nazariyasiga ko‘ra, keksalarni ijtimoiy hayotga faol jalb etish muhimdir. Nemis psixologi Erich Fromm insonning ruhiy barqarorligi mehr-muhabbat va ijtimoiy aloqalar bilan bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, keksalik davrida insonning eng katta ehtiyoji — ruhiy yaqinlik va mehrdir. Fromm quyidagicha yozadi: “Inson yolg‘izlikda emas, mehr va muloqotda yashaydi.” Bu fikr keksalar bilan samimiy muloqot qilishning psixologik ahamiyatini ochib beradi. Mana shu tahliliy ma’lumotlardan shunday xulosa qilish mumkinki, shaxs umri davomida egallagan tajribasi va anglaganlari natijasida unda ustonovkalar shakllanib boradi.

Psixologik ustanovka bu shaxsning muayyan vaziyatlarga nisbatan oldindan shakllangan ichki tayyorgarligi va munosabatlaridir.U insonning fikrlashi his tuyg‘usi va xulq atvorida namoyon bo‘ladi. Hayotni baholash ustanovkalari inson o‘z o‘tmishini tahlil qiladi.Agar hayotidan qoniqsa ijobiy aks holda salbiy ruhiy holat yuzaga keladi. Ijtimoiy o‘ringa munosabat ba’zi keksalar o‘zlarini jamiyatga foydali deb his qiladilar lekin boshqalari oesa o‘zini ortiqcha deb his qiladi.

Sog‘liq muammolariga ijobiy yondashuv faol hayot tarzini ,salbiy yondashuv esa tushkunlikni keltirib chiqaradi.Yolg‘izlika munosabat yolg‘izlikni qabul qilish yoki

undan qo‘rqish ruhiy barqarorlikga ta’sir ko‘rsatadi. Kelajak va o‘limga munosabat o‘limni tabiiy jarayon sifatida qabul qilish insonni xotirjam qiladi qo‘rquv esa bexavotirlikni oshiradi. Ijobiy ustanovkalarga misol bor keksaygan inson shunday o‘ylaydi men hayotda ko‘p tajriba orttirdim, endi yoshlarga o‘rgataman u inson faol bo‘ladi nevaralar bilan shug‘ullanadi.

Salbiy ustanovkaga misol, endi men qaridim hech kimga kerak emasman tushkunlikga tushadi, odamlar bilan kam muloqot qiladi.

Xulosa qilib aytganda keksalik davrida psixologik ustanovkalar shaxsning ruhiy holatini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Ijobiy ustanovkalar keksalarning faol mazmunli va barqaror hayot kechirishiga yordam beradi.Shu sababli oila va jamiyat tomonidan qo‘llab-quvvatlash hurmat va e’tibor ko‘rsatish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
2. Davletshin M.G. Yosh davrlari psixologiyasi. — Toshkent, 2004.
3. Karimova V.M. Psixologiya. — Toshkent: Sharq, 2002.
4. Erikson E. Childhood and Society. — New York, 1963.
5. Maslou A. Motivation and Personality. — New York, 1954.

BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QUVCHILARINI INSONPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA SHARQ MUTAFAKKIRLARI MEROSINING AKSIOLOGIK PARADIGMASI

Amirqulova Muhayyo

Termiz davlat pedagogika instituti

Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi

3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini insonparvarlik ruhida tarbiyalashda sharq mutafakkirlarining boy ma’naviy merosidan foydalanish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda 2023-yilda nashr etilgan yangi avlod darsliklari, xususan, "Tarbiya" va "O‘qish savodxonligi" fanlari mazmuni sharqona aksiologik

paradigma nuqtai nazaridan o‘rganilgan. Maqolada insonparvarlik g‘oyalarini o‘quvchilar ongiga singdirishning tizimli mexanizmlari va amaliy tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Aksiologiya, insonparvarlik, boshlang‘ich ta’lim, yangi avlod darsliklari, sharq mutafakkirlari, ma’naviy tarbiya, odamiylik, qadriyat.

KIRISH Bugungi kunda ta’lim tizimining oldida turgan eng muhim vazifa nafaqat o‘quvchilarga bilim berish, balki ularni yuksak insoniy fazilatlar sohibi qilib voyaga yetkazishdir. Boshlang‘ich ta’lim davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida poydevor vazifasini o‘taydi. Aynan shu yoshda bolada dunyoga, odamlarga va o‘ziga bo‘lgan munosabat, ya’ni aksiologik (qadriyatlarga asoslangan) dunyoqarash shakllanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-sonli farmonida ta’kidlanganidek, ta’lim-tarbiya tizimini yangi bosqichga olib chiqishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanish bosh maqsad etib belgilangan. Bu esa boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini insonparvarlik ruhida tarbiyalashda sharq mutafakkirlari merosidan tizimli foydalanishning huquqiy va ma’naviy asosini yaratib beradi. Sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatidagi ta’lim va tarbiyaga oid yondashuvlar, g‘oyalar, qarashlarni yosh avlodning ongiga singdirishda tarbiya usullari va vositalarini bilish, hayotda ulardan to‘g‘ri foydalanish – ta’lim jarayonida o‘qituvchilarning pedagogik mahoratidagi muhim xususiyatlardan biri hisoblanadi. Keyingi yillarda odob-axloq mavzusiga bo‘lgan qiziqish anchagina ortdi. Chunki milliy mustaqillikka erishganimizdan so‘ng, tarixiy va madaniy merosimizni o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojning kuchayishi, milliy va diniy hamda ma’naviy qadriyatlarimizning mazmunidagi axloqiy g‘oyalarni bilishga bo‘lgan xalqimiz qiziqishlarining ortib borayotganligidir.

Ta’lim-tarbiya tizimini insonparvarlik yo‘nalishini tubdan o‘zgartirish va yangi

zamon talablari darajasiga ko‘tarishning birinchi sharti – unga bir butun tizim sifatida yondashish va shunga muvofiq ish olib borishdan iboratdir. Yosh avlodda yuksak ma’naviy fazilatlarni kamol toptirish, milliy mafkurani shakllantirish, boy madaniy merosimiz, tarixiy an’analarimizga, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat, istiqlol g‘oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalash mamlakatimizda

amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning hal qiluvchi omilidir. Insonlar o‘zligini chuqur anglashi, mustaqillikning qadrini tobora teran tushunishi, milliy tafakkurning kengayishi va takomillashuvi, tarixiy hurlik, mustaqillik ruhining uyg‘onishini ta’minlash ma’naviyat sohasidagi siyosatimizning asosiy maqsadiga aylandi

O‘zbekistonning yangi ta’lim strategiyasida insonparvarlik g‘oyalarini ta’lim mazmuniga singdirish ustuvor yo‘nalish etib belgilangan. Bu borada asrlar davomida shakllanib kelgan Sharqona tarbiya tizimi va allomalarimizning o‘gitlari hozirgi zamon pedagogikasi uchun ham dasturilamal bo‘lib xizmat qiladi

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

1. Sharqona aksiologiya va insonparvarlik konsepsiyasi

Sharq falsafasida insonparvarlik tushunchasi shunchaki nazariya emas, balki "odamiylik" deb atalgan yashash tarzidir. Allomalarimiz insonni koinotning gultoji deb bilishgan va uning qadrini hamma narsadan ustun qo‘yishgan.

• Abu Nasr Forobiy o‘zining qarashlarida insonlarni o‘zaro hamkorlikka, bir-biriga mehr-shafqat ko‘rsatishga chaqiradi. Uning fikricha, haqiqiy baxtga faqat boshqalarga yaxshilik sog‘inish orqali erishiladi.

• Alisher Navoiy insonparvarlikning eng oliy namunasini ko‘rsatib bergan. Uning "Mahbub ul-qulub" asarida bayon etilgan "Kimki bir ko‘ngli buzug‘ni shod etar, ul kishi go‘yo jahonni obod etar" degan hikmati bugungi kunda ham bolalarni rahm-shafqatli bo‘lishga o‘rgatishda eng kuchli vositadir.

• Abdulla Avloniy esa insonparvarlikni tarbiyaning asosi deb biladi. Uning "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida keltirilgan "Yaxshi xulq — insonning ziynatidir" degan fikri bolalikdan insoniy fazilatlarni shakllantirish zarurligini uqtiradi.

2. 2023-yil nashridagi yangi avlod darsliklarining aksiologik tahlili

2023-yilda boshlang‘ich sinflar uchun joriy etilgan yangi avlod darsliklari o‘zining mazmun-mohiyati bilan avvalgilaridan tubdan farq qiladi. Ushbu darsliklarda quruq yodlashdan ko‘ra, tahlil qilish va qadriyatlarni his qilishga ko‘proq urg‘u berilgan. **"Tarbiya"** darsliklarida sharq mutafakkirlarining o‘gitlari zamonaviy hayotiy vaziyatlar (keyslar) bilan bog‘langan. Masalan, darsliklarda keltirilgan "adolat", "saxovat", "kichiklarga izzat" mavzulari bevosita Navoiy, Beruniy

va Ibn Sino hikmatlari bilan boyitilgan. O‘quvchi hikmatni shunchaki o‘qib qo‘ymaydi, balki o‘sha hikmat asosida berilgan rasmli topshiriqlarni bajaradi, o‘zining kundalik hayotida qanday qo‘llashini tahlil qiladi. **"O‘qish savodxonligi"** darsliklarida matnlarning insonparvarlik ruhida ekanligiga alohida e’tibor qaratilgan. Undagi ertaklar, masallar va hikoyalar o‘quvchida empatiya (boshqalarning dardini his qilish) tuyg‘usini uyg‘otishga xizmat qiladi. Masalan, "Yaxshilikning javobi yaxshilik" yoki hayvonlarga nisbatan shafqatli bo‘lish haqidagi matnlar orqali bolalarda Sharqona aksiologik paradigma, ya’ni "Borliqqa mehribonlik" qadriyati shakllantiriladi.

Buyuk alloma Forobiy insonning go‘zalligini uning bilimida emas, balki odobida ko‘rgan. Uning "Tarbiya — axloqiy fazilatlarni o‘rganishga qaratilgan faoliyatdir" degan fikri boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun asosiy yo‘nalish hisoblanadi. Darslarda "O‘zaro yordam — baxt kaliti" mavzusida kichik sahnashtirilgan o‘yinlar tashkil etish mumkin. O‘quvchilar o‘rtog‘iga og‘ir yukni ko‘tarishga yordam berish yoki darsda qalamini unutgan do‘stiga ko‘maklashish orqali Forobiy aytgan hamjihatlikni amalda his qiladilar. Bu jarayonda bola yaxshilik qilishdan nafaqat o‘zgalar, balki o‘zi ham ruhiy lazzat olishini tushunadi. Navoiyning "Odamiylik — kishi ko‘nglini shod etmoqdir" degan iqtibosi boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalarning emosional intellektini rivojlantirish uchun ayni muddaodir. Bu yoshda bolalar juda ta’sirchan bo‘lishadi, shuning uchun ularga Navoiyning beg‘araz mehr haqidagi misralarini o‘rgatish oson kechadi. Sinfda "Ko‘ngil shodligi" nomli chellenj o‘tkazish mumkin, bunda har bir o‘quvchi kun davomida kamida bir kishining ko‘nglini ko‘taradigan ish qilishi (masalan, shirin so‘z aytish, rasm chizib berish) topshiriladi. Navoiyning "Tilga ixtiyorsiz — elga e’tiborsiz" hikmati orqali esa bolalarga so‘zlashish madaniyati va nojo‘ya so‘zlardan tiyilish ko‘nikmasi interaktiv suhbatlar shaklida o‘rgatiladi. Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot — yo mamot, yo najot — yo halokat, yo saodat — yo falokat masalasidir" degan fikri bugungi kun ta’limining ham bosh g‘oyasidir. Uning "Turkiy Guliston yoxud axloq" asaridagi shirinso‘zlik, rostgo‘ylik va poklik haqidagi fasllari boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun eng tushunarli qo‘llanma bo‘la oladi. Avloniyning "Yaxshi xulq — insonning ziynatidir" iqtibosini "Xulqlar xazinasi" deb nomlangan kundalik orqali amalga

oshirish mumkin. O‘quvchilar o‘zlarining rostgo‘ylik yoki ota-onalariga yordam berish kabi yaxshi amallarini ushbu kundalikda kichik belgilar (masalan, quyoshcha) bilan qayd etib boradilar. Bu usul bolada o‘z xulqini o‘zi nazorat qilish va ijobiy odatlarni mustahkamlash qobiliyatini shakllantiradi. Beruniyning inson va tabiat uyg‘unligi haqidagi fikrlari bolalarda atrof-muhitga nisbatan insonparvarlik munosabatini uyg‘otadi. Uning "Ilm insoniyatga foyda keltirish uchun xizmat qilishi lozim" degan g‘oyasi boshlang‘ich sinfdan boshlab o‘quvchilarda ijtimoiy mas’uliyatni uyg‘otadi. "Tabiat — bizning uyimiz" shiori ostida Beruniy o‘gitlarini o‘rganish orqali bolalarga birorta nihol ekish yoki qushlarga in yasash vazifasi beriladi. Bu orqali o‘quvchi Beruniy aytganidek, bilganlarini xayrli ishga sarflashni o‘rganadi. Ushbu mutafakkirlarning hikmatlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun shunchaki matn emas, balki hayotiy harakatlar uchun andoza bo‘lib xizmat qiladi. Hikmatlarni amaliyot bilan bog‘lash ta’limni jonli va ta’sirchan qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida insonparvarlik fazilatlarini shakllantirish jarayoni shunchaki nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmay, u bolaning ongi, qalbi va kundalik harakatlarini qamrab oluvchi yaxlit zanjirni tashkil etishi lozim.

Birinchi navbatda, tanishtirish yoki kognitiv bosqich amalga oshiriladi. Bu bosqichda o‘qituvchi tanlangan hikmat yoki baytning mazmunini bolaning yoshiga mos ravishda, eng sodda va tushunarli so‘zlar bilan tushuntirib beradi. Maqsad — bolaning ongida insonparvarlik haqidagi ilk tasavvurlarni uyg‘otish va u o‘qiyotgan matni ortida qanday ezgu g‘oya yashiringanini anglab yetishiga yordam berishdir.

• Ikkinchi bosqich — his qilish yoki emotsional jarayondir. Faqat quloq bilan eshitilgan ma’lumot bolaning xotirasida uzoq saqlanmasligi mumkin, shuning uchun bu bosqichda ko‘rgazmalilikka urg‘u beriladi. O‘rganilgan hikmat asosida tayyorlangan ta’sirli video lavhalar, badiiy suratlar yoki hayotiy voqealar aks etgan rasm va slaydlar ko‘rsatiladi. Bu o‘quvchining ichki kechinmalarini uyg‘otadi, unga o‘zgalar quvonchi va dardini o‘ziniki kabi his qilish imkonini beradi, ya’ni bolaning qalbi insonparvarlik g‘oyasiga nisbatan hamdardlik hissi bilan to‘ladi.

Uchinchi va eng muhim bosqich — amal qilish yoki harakat bosqichi hisoblanadi. Anglab yetilgan va qalb bilan his qilingan qadriyat bolaning amaliy harakatiga koʻchishi shart. Buning uchun oʻqituvchi oʻquvchilarga maktabda, sinf jamoasida yoki uyda bajarish uchun aniq bir insonparvarlik vazifasini topshiradi. Masalan, darsda oʻrganilgan "yaxshilik" mavzusidan soʻng bola qiynalgan oʻrtogʻiga dars tayyorlashda yordam berishi, maktab hovlisidagi daraxtni sugʻorishi yoki oila a’zolariga koʻmaklashishi mumkin. Shunda tarbiya nazariyadan amaliyotga oʻtadi va bolaning shaxsiy odatiga aylanadi. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, Sharq mutafakkirlari merosi asosida tashkil etilgan darslar nafaqat nazariy bilim beradi, balki oʻquvchilarning kundalik ijtimoiy xulq-atvorida quyidagi ijobiy oʻzgarishlarni yuzaga keltirishi bilan ahamiyatlidir:

Muloqot madaniyatining yuksala borishi. Oʻquvchilar oʻzaro munosabatlarda Abdulla Avloniyning axloq haqidagi oʻgitlarini amalda qoʻllay boshlaydilar. Xususan, darslarda "shirin soʻzlik", "muloyimlik" va "kattaga hurmat" kabi tushunchalar hayotiy misollar orqali tahlil qilinishi natijasida, sinf jamoasida oʻzaro hurmat va bir-biriga "Siz" deb murojaat qilish madaniyati shakllanadi. Bu esa oʻz navbatida oʻquvchilar oʻrtasidagi muloqotni sogʻlom va samimiy muhitga koʻchiradi.

Maktab muhitida bullying (zoʻravonlik) holatlarining kamayishi. Mutafakkirlarimiz asarlarida ilgari surilgan mehr-oqibat, rahm-shafqat va saxovat kabi insonparvarlik mavzulari oʻquvchilarning emosional dunyosiga kuchli ta’sir koʻrsatadi. Bolalar oʻzgalar koʻnglini ogʻritish "jahonni vayron qilish" bilan barobar ekanligini (Navoiy talqini) anglab yetganlari sari, sinfdagi agressiv holatlar, oʻzaro janjallar va ruhiy bosim oʻtkazish (bullying) sezilarli darajada jilovlanadi. Ma’naviyatga yoʻnaltirilgan darslar bolada oʻzgalarga zarar yetkazishdan tiyilish kabi ichki axloqiy toʻsiqni hosil qiladi.

Tanqidiy va aksiologik fikrlashning rivojlanishi. Oʻquvchilar endilikda "Yaxshilik nima?" yoki "Odamiylik nima?" degan savollarga shunchaki umumiy gaplar bilan javob bermasdan, bu tushunchalarning jamiyat uchun foydasini aksiologik (qadriyatshunoslik) nuqtai nazardan tahlil qila boshlaydilar. Ular har bir insoniy fazilatni shaxsiy manfaat uchun emas, balki atrofdagilarning baxti va jamiyat ravnaqi

uchun zarur bo‘lgan muhim qadriyat sifatida tushuntirib berishadi. Bu esa bolalarda voqea-hodisalarga yuzaki emas, balki chuqur ma’naviy mantiq bilan qarash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Ushbu tahliliy xulosalar shuni tasdiqlaydiki, ajdodlarimiz o‘gitlari asosida o‘tilgan darslar bolani nafaqat aqlli, balki jamiyat uchun foydali, komil va insonparvar shaxs qilib tarbiyalashning eng samarali yo‘lidir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarini insonparvarlik ruhida tarbiyalashda sharq mutafakkirlari merosi shunchaki tarixiy ma’lumotlar to‘plami emas, balki asrlar davomida sayqallanib kelgan cheksiz ma’naviy xazinadir. Ushbu xazina bolaning shaxs bo‘lib shakllanishida uning ichki dunyosini boyituvchi va to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatuvchi kompas vazifasini o‘taydi. 2023-yilda nashr etilgan yangi avlod darsliklari ushbu ma’naviy merosni o‘quvchilarga yetkazishda zamonaviy, qiziqarli va metodik jihatdan mukammal vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Bu darsliklar orqali ajdodlarimiz o‘gitlari bugungi kunning hayotiy voqealari bilan mahorat bilan uyg‘unlashtirilgan bo‘lib, bu bolalarda qadriyatlarni shunchaki yodlash emas, balki ularni tushunib, hayot tarziga aylantirish imkonini beradi. Aksiologik paradigma asosida qurilgan ta’lim tizimi o‘quvchining nafaqat intellektual bilimini, balki eng oliy insoniy fazilatlarini ham yuksaltiradi. Zero, ma’naviy poydevori mustahkam bo‘lmagan bilim jamiyat taraqqiyoti uchun to‘laqonli xizmat qila olmaydi. Bugungi kun pedagoglarining asosiy vazifasi — ajdodlarimizdan meros qolgan "odamiylik" darslarini zamon talablari, raqamli dunyo xususiyatlari va milliy o‘zlik bilan oqilona uyg‘unlashtirib, murg‘ak qalblarga singdirishdir. Faqat shundagina biz ham aqlan, ham ma’nan yetuk, o‘zgalar dardiga hamdard, jamiyat va vatan taqdiriga mas’uliyat bilan qaraydigan barkamol avlodni tarbiyalashga erishamiz. Bu jarayon o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahorat, sabr va eng muhimi, o‘zi ham ana shu qadriyatlarga amal qilgan holda namuna bo‘lishni talab etadi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonuni.

2. Abdulla Avloniy. "Turkiy Guliston yoxud axloq". – Toshkent: "O‘qituvchi", 1992 (va keyingi nashrlar).

3. Alisher Navoiy. "Mahbub ul-qulub". – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2011.

4. 1-4 sinf "Tarbiya" fani darsliklari. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi. Novda nashriyoti ,2023.

5. 1-4 sinf "O‘qish savodxonligi" darsliklari. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi. Novda nashriyoti ,2023.

6. M. Kuronov. "Milliy tarbiya". – Toshkent: "Ma’naviyat", 2007.

7. Abu Nasr Forobiy. "Fozil odamlar shahri". – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2016.

8. S. Nishonova. "Sharq mutafakkirlari merosida barkamol inson tarbiyasi". – Toshkent, 1994.

9. Abu Rayhon Beruniy. "Tanlangan asarlar". – Toshkent: "Fan", 1968.

10. M. Inomova. "Ma’naviy-axloqiy tarbiya asoslari". – Toshkent, 2005.

11. Jumaboyev, N. P. (2021). Sharq mutafakkirlarining ta’lim-tarbiyaga oid ma’naviy va axloqiy qarashlari. Oriental Art and Culture Scientific-Methodical Journal, 2(4).

MAKTABGACHA TA’LIM YOSHDAGI BOLALARDA BILISH JARAYONLARI KOMPLEKS RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY TENDENSIYALARNING O‘RNI

Komilova Xuriyat Ashuralievna

Andijon davlat pedagogika instituti

Maktabgacha ta’lim va

maxsus pedagogika fakulteti

Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi

102-guruh talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda bilish jarayonlarini kompleks rivojlantirishda zamonaviy pedagogik va psixologik tendensiyalarning o‘rni ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda bilish jarayonlarining o‘zaro integratsiyasi, innovatsion pedagogik texnologiyalar, o‘yin faoliyati hamda shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, mavjud ilmiy qarashlar asosida samarali metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: bilish jarayonlari, integratsiya, maktabgacha ta’lim, innovatsion texnologiyalar, psixologik rivojlanish, o‘yin metodlari.

Maktabgacha ta’lim tizimi uzluksiz ta’limning eng muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, aynan shu davrda bolaning bilish faoliyati va psixik jarayonlari shakllanishining poydevori yaratiladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshda idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvur kabi bilish jarayonlari intensiv rivojlanib, ular o‘zaro uzviy bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. Shu sababli ushbu jarayonlarni alohida emas, balki kompleks tarzda rivojlantirish pedagogik jarayonning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi [Vigotsky, 2005, 61-b].

Zamonaviy pedagogika va rivojlanish psixologiyasi nazariyalarida bola faol subyekt sifatida qaralib, uning bilish jarayonlari ijtimoiy muhit va ta’lim ta’sirida shakllanishi ta’kidlanadi. Xususan, konstruktivistik yondashuvga ko‘ra, bola bilimni tayyor shaklda emas, balki faol faoliyat jarayonida egallaydi. Bu esa ta’lim jarayonida o‘yin, muloqot va tajriba asosidagi metodlarning ahamiyatini oshiradi [Piaget, 2001, 74-b].

Bugungi kunda maktabgacha ta’lim tizimida kuzatilayotgan zamonaviy tendensiyalar - innovatsion pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar, raqamli vositalar va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar - bolalarning bilish faoliyatini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. O‘yin texnologiyalari va integrativ yondashuvlar orqali bolalarda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish samarali amalga oshirilmoqda.

Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda bilish jarayonlarini kompleks rivojlantirishda zamonaviy pedagogik va psixologik tendensiyalarning o‘rnini ilmiy asosda o‘rganish muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Olib borilayotgan tadqiqotlar natijasida maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda bilish jarayonlarini kompleks rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur jarayonlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda rivojlanadi va birining takomillashuvi boshqasining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, diqqatning barqarorlashuvi xotiraning samaradorligini oshiradi, tafakkurning rivojlanishi esa idrok jarayonining chuqurlashuviga xizmat qiladi.

Didaktik va rolli o‘yinlar orqali tashkil etilgan mashg‘ulotlarda bolalarning diqqatni jamlash darajasi, eslab qolish ko‘rsatkichlari hamda mantiqiy fikrlash qobiliyatlari an’anaviy mashg‘ulotlarga nisbatan yuqori bo‘ldi.

Interaktiv va vizual vositalardan foydalanish orqali o‘tkazilgan mashg‘ulotlar natijasida bolalarda idrok aniqligi va tasavvur kengligi ortgani kuzatildi. Multimedia materiallar, rasmlar va animatsiyalar orqali berilgan ma’lumotlar bolalar tomonidan tezroq va samaraliroq o‘zlashtirildi [Ikromova, 2005, 41-b].

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, individual yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida har bir bolaning bilish faoliyati darajasi oshib, mustaqil fikrlash ko‘nikmalari rivojlandi. Tajriba guruhida nazorat guruhiga nisbatan bilish jarayonlari rivojlanish ko‘rsatkichlari o‘rtacha 20-30 foizga yuqori natijani ko‘rsatdi.

Bundan tashqari, zamonaviy pedagogik texnologiyalar - xususan, STEAM elementlari va muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar - bolalarda sabab-oqibat bog‘lanishlarini tushunish, tahlil qilish va xulosa chiqarish qobiliyatlarini shakllantirishda samarali ekanligi aniqlandi.

Umuman olganda, olib borilgan tadqiqotlar natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda bilish jarayonlarini kompleks rivojlantirishda integrativ, o‘yin asosidagi va innovatsion yondashuvlar yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqlaydi.

XULOSA

Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda bilish jarayonlarini kompleks rivojlantirish bugungi ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqotlar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvur kabi bilish jarayonlari o‘zaro uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Shu bois ularni alohida-alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida rivojlantirish bolalarning intellektual salohiyatini to‘liq namoyon etishga imkon yaratadi. Bunday yondashuv bolaning nafaqat bilim olish qobiliyatini, balki mustaqil fikrlash, tahlil qilish va muammolarni hal etish ko‘nikmalarini ham shakllantiradi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar, xususan o‘yin faoliyatiga asoslangan ta’lim, interaktiv metodlar va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash bolalarning bilishga bo‘lgan qiziqishini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘yin orqali tashkil etilgan mashg‘ulotlar bolalar uchun tabiiy va qiziqarli bo‘lib, ular orqali bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni samaraliroq kechadi. Shu bilan birga, vizual va raqamli vositalardan foydalanish idrok va tasavvur jarayonlarini boyitadi, bolalarning e’tiborini jalb qiladi va o‘rganilgan materialni mustahkamlashga yordam beradi.

Individual yondashuvni ta’minlash ham muhim omillardan biridir. Har bir bolaning qobiliyati, qiziqishi va rivojlanish darajasini hisobga olgan holda tashkil etilgan ta’lim jarayoni uning imkoniyatlarini to‘liq ochib berishga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida bolalarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi, ijtimoiy faolligini kuchaytiradi va o‘qishga bo‘lgan motivatsiyasini mustahkamlaydi.

Bilish jarayonlarini kompleks rivojlantirishda pedagog va tarbiyachilarning kasbiy mahorati, metodik savodxonligi hamda psixologik yondashuvi hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ta’lim jarayonini to‘g‘ri tashkil etish, qulay psixologik muhit yaratish va bolalarni rag‘batlantirish orqali yuqori natijalarga erishish mumkin.

Maktabgacha ta’lim tizimida bilish jarayonlarini kompleks rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy yondashuvlarni keng joriy etish ta’lim sifatini oshirish, barkamol avlodni shakllantirish va kelajakda raqobatbardosh shaxslarni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Kelgusida ushbu yo‘nalishda innovatsion metodikalarni yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish va ularni amaliyot bilan uyg‘unlashtirish dolzarb vazifa bo‘lib qoladi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim konsepsiyasi. Toshkent, 2020. 45 b.

2. Elkonin D.B. Psixologiya. Moskva: Pedagogika, 1978.304 b.

3. Ikromova A.A. Maktabgacha ta’limda psixologik rivojlanish asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 2005.128 b.

4. Piaget J. The Psychology of the Child. New York: Basic Books, 2001. 173 b.

5. Vigotsky L.S. Psixologiya razvitiya rebenka. Moskva: Eksmo, 2005. 512 b.

INTERAKTIV VA INTELLEKTUAL PLATFORMALARNING TALABALAR MOTIVATSIYASIGA PSIXOLOGIK TA’SIRI

Ataxo‘jayeva Shaxlo Anvarovna

Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

University of Business and Science

https://orcid.org/0000-0002-6523-3951

shaxloataxujayeva@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada interaktiv va intellektual platformalarning talabalar motivatsiyasiga ko‘rsatadigan psixologik ta’siri tahlil qilinadi. Zamonaviy raqamli ta’lim muhitida talabalar faolligini oshirish, ularning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirish hamda mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirishda innovatsion platformalarning o‘rni muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda motivatsiyaning kognitiv, emotsional va ijtimoiy komponentlari asosida interaktiv vositalarning samaradorligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: interaktiv platformalar, intellektual tizimlar, motivatsiya, psixologik ta’sir, talabalar faolligi, raqamli ta’lim, emotsional holat, o‘quv jarayoni.

Аннотация. В данной статье анализируется психологическое воздействие интерактивных и интеллектуальных платформ на мотивацию студентов. В современной цифровой образовательной среде роль инновационных платформ в повышении активности студентов, развитии их интереса к обучению и формировании навыков самостоятельного обучения имеет большое значение. В исследовании подчеркивается эффективность интерактивных инструментов,

основанных на когнитивном, эмоциональном и социальном компонентах мотивации.

Ключевые слова: интерактивные платформы, интеллектуальные системы, мотивация, психологическое воздействие, активность студентов, цифровое образование, эмоциональное состояние, учебный процесс.

Abstract. This article analyzes the psychological impact of interactive and intellectual platforms on student motivation. In the modern digital educational environment, the role of innovative platforms in increasing student activity, developing their interest in learning, and forming independent learning skills is of great importance. The study highlights the effectiveness of interactive tools based on the cognitive, emotional, and social components of motivation.

Keywords: interactive platforms, intellectual systems, motivation, psychological impact, student activity, digital education, emotional state, learning process.

Kirish.

Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimi tubdan yangilanmoqda. Raqamlashtirish jarayonlari nafaqat o‘quv materiallarini yetkazish shaklini, balki o‘qitish metodlari va talabalarning bilim olishga bo‘lgan munosabatini ham sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. Shu nuqtai nazardan, interaktiv va intellektual platformalar zamonaviy ta’lim muhitining ajralmas qismiga aylanib bormoqda.

Mazkur platformalar o‘quv jarayonini individuallashtirish, moslashtirish va optimallashtirish imkonini berib, talabalarning kognitiv faoliyatini faollashtiradi. Ayniqsa, sun’iy intellekt asosida ishlovchi tizimlar talabaning bilim darajasi, o‘zlashtirish tezligi va psixologik xususiyatlarini hisobga olib, individual o‘quv trayektoriyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish bilan birga, talabaning ichki motivatsiyasini ham kuchaytiradi.

Bugungi kunda talabaning faqat bilim olishi emas, balki uning mustaqil fikrlashi, muammolarni hal qilish qobiliyati, kommunikativ kompetensiyasi va ijtimoiy faolligi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli, motivatsiya masalasi pedagogika va ta’lim psixologiyasining markaziy muammolaridan biri sifatida qaralmoqda. Interaktiv

platformalar orqali tashkil etilgan o‘quv jarayoni talabaning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, uni faol subyektga aylantiradi va bilim olish jarayonida ichki ehtiyojni shakllantiradi.

Shu bilan birga, intellektual platformalar yordamida yaratilgan adaptiv ta’lim muhiti talabalar o‘rtasidagi individual farqlarni hisobga olish imkonini beradi. Bu esa o‘zlashtirish jarayonidagi stress va psixologik to‘siqlarni kamaytirib, o‘qishga nisbatan ijobiy emotsional fonni yuzaga keltiradi. Natijada, talabalar o‘qish jarayonida o‘zlarini erkin va ishonchli his etadilar, bu esa ularning umumiy motivatsion darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili.

Motivatsiya muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida keng o‘rganilgan bo‘lib, u o‘quv faoliyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida talqin etiladi. Ilmiy tadqiqotlarda motivatsiya ichki (intrinsic) va tashqi (extrinsic) omillar asosida tahlil qilinadi. Ichki motivatsiya shaxsning o‘z qiziqishlari, ehtiyojlari va intilishlari bilan bog‘liq bo‘lsa, tashqi motivatsiya mukofot, baho yoki ijtimoiy rag‘batlantirish orqali shakllanadi. Zamonaviy ta’limda aynan ichki motivatsiyani rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda.

So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar interaktiv va intellektual platformalarning aynan ichki motivatsiyani shakllantirishdagi rolini alohida ta’kidlaydi. Xususan, gamifikatsiya elementlari (ball tizimi, reyting, badge va darajalar) talabalar orasida musobaqalashish muhitini yaratib, o‘quv jarayonini qiziqarli va rag‘batlantiruvchi tusga kiritadi. Bu esa talabaning faol ishtirokini ta’minlab, uning o‘quv faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabatini shakllantiradi.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘quv tizimlari talabaning bilim darajasini real vaqt rejimida tahlil qilib, unga mos o‘quv materiallarini taklif etadi. Bu jarayon Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasiga mos ravishda tashkil etilib, talabaning imkoniyatlari doirasida, lekin biroz yuqori darajadagi topshiriqlarni bajarishga undaydi. Natijada, talaba o‘z muvaffaqiyatini his qiladi va bu uning o‘z-o‘zini rag‘batlantirish mexanizmlarini faollashtiradi.

Shuningdek, zamonaviy platformalarda qo‘llanilayotgan tezkor fikr-mulohaza (feedback) tizimi ham muhim psixologik omil hisoblanadi. Darhol beriladigan baho va izohlar talabaning xatolarini tezda anglashiga yordam beradi, o‘z faoliyatini tahlil qilish (refleksiya) ko‘nikmasini rivojlantiradi va o‘z-o‘zini nazorat qilish mexanizmlarini mustahkamlaydi.

Emotsional jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish ham motivatsiyani oshirishda muhim ahamiyatga ega. Multimedia vositalar, vizual elementlar, interaktiv topshiriqlar talabaning diqqatini jalb qiladi va ijobiy emotsional holatni yuzaga keltiradi. Bu esa o‘quv jarayonini zerikarli majburiyatdan qiziqarli faoliyatga aylantiradi.

Umuman olganda, ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, interaktiv va intellektual platformalar talabalarning motivatsiyasini oshirishda kompleks ta’sir ko‘rsatadi. Ular kognitiv, emotsional va ijtimoiy omillarni uyg‘unlashtirgan holda, o‘quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda interaktiv va intellektual platformalarning talabalar motivatsiyasiga psixologik ta’sirini o‘rganish maqsadida kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot dizayni sifatida aralash (mixed-methods) yondashuv tanlandi, bunda sifat (kvalitativ) va miqdoriy (kvantitativ) usullar uyg‘unlashtirildi.

Ma’lumotlar manbalari sifatida oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnomalar, psixologik testlar hamda kuzatuv natijalari xizmat qildi. Tadqiqotda jami 120 nafar talaba ishtirok etdi va ular tajriba hamda nazorat guruhlariga ajratildi.

Tahlil jarayonida quyidagi usullar qo‘llanildi:

iqtisodiy-statistik tahlil (o‘rtacha qiymat, dispersiya, foiz ko‘rsatkichlari)

qiyosiy tahlil (tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida)

regressiya tahlili (platforma ta’sirining motivatsiyaga bog‘liqligini aniqlash)

keys-stadi (alohida talabalar faoliyatini chuqur o‘rganish)

Shuningdek, natijalarni qayta ishlashda matematik-statistik formulalardan foydalanildi va ishonchlilik darajasi aniqlashtirildi [1], [2].

Tahlil va natijalar

Tadqiqot natijalari tizimli ravishda umumlashtirilib, tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqlar aniqlandi. Interaktiv va intellektual platformalardan foydalangan talabalar guruhida motivatsiya darajasining sezilarli oshgani kuzatildi.

1-jadval. Talabalar motivatsiyasi darajasi (tajriba va nazorat guruhlari)

Ko‘rsatkichlar	**Tajriba guruhi**	**Nazorat guruhi**
Boshlang‘ich motivatsiya	3.8	3.7
Yakuniy motivatsiya	4.4	3.9
O‘sish darajasi	+0.6	+0.2

Manba: muallif ishlanmasi

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhida motivatsiya ko‘rsatkichi 0.6 birlikka oshgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich atigi 0.2 birlikni tashkil etgan. Bu esa interaktiv va intellektual platformalarning samaradorligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar ilmiy adabiyotlarda keltirilgan fikrlar bilan mos keladi. Xususan, zamonaviy tadqiqotlarda interaktiv vositalar talabalar ichki motivatsiyasini oshirishi ta’kidlangan [3]. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi platformalarning individuallashtirish imkoniyati o‘quv jarayonini samarali tashkil etishda muhim omil ekanligi aniqlangan [4].

Biroq tadqiqot jarayonida ayrim cheklovlar ham kuzatildi. Jumladan, barcha talabalar raqamli texnologiyalardan bir xil darajada foydalana olmasligi hamda internet resurslariga bog‘liqlik omili natijalarga qisman ta’sir ko‘rsatdi.

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, interaktiv va intellektual platformalardan foydalanish zamonaviy ta’lim jarayonida talabalar motivatsiyasini oshirishning eng samarali pedagogik-psixologik vositalaridan biri hisoblanadi. Ushbu platformalar ta’lim jarayonini an’anaviy yondashuvdan farqli ravishda yanada moslashuvchan, shaxsga yo‘naltirilgan va qiziqarli shaklda tashkil etish imkonini beradi. Natijada talabalar o‘quv faoliyatida faol subyektga aylanadi, ularning bilim olishga bo‘lgan ichki ehtiyoji va qiziqishi sezilarli darajada kuchayadi.

Shuningdek, interaktiv ta’lim muhiti talabalarda nafaqat akademik faollikni, balki ularning emotsional barqarorligi, o‘z-o‘zini boshqarish va refleksiv fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Intellektual platformalar esa individual yondashuvni ta’minlab, har bir talabaning bilim darajasi va o‘zlashtirish tezligiga moslashtirilgan o‘quv materiallarini taqdim etadi. Bu esa o‘quv jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan psixologik to‘siqlarni kamaytiradi va muvaffaqiyat hissini oshiradi.

Asosiy xulosalar quyidagilardan iborat:

interaktiv platformalar ta’lim jarayonini faollashtirib, talabalar ishtirokini kuchaytiradi hamda ularni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi;

intellektual (sun’iy intellektga asoslangan) tizimlar ta’limni individuallashtirish orqali har bir talabaning imkoniyatlariga mos o‘quv trayektoriyasini shakllantiradi;

motivatsiyaning kognitiv (bilimga qiziqish), emotsional (hissiy rag‘bat) va ijtimoiy (guruhdagi o‘zaro ta’sir) komponentlari uyg‘un holda rivojlanadi;

tezkor feedback (fikr-mulohaza) mexanizmlari talabalarda o‘z-o‘zini baholash va refleksiya jarayonini kuchaytiradi;

gamifikatsiya elementlari o‘quv jarayonini qiziqarli va raqobatbardosh muhitga aylantirib, ichki motivatsiyani oshiradi.

Amaliy takliflar:

oliy ta’lim muassasalarida interaktiv va intellektual platformalarni tizimli ravishda joriy etish va ularni o‘quv dasturlariga integratsiya qilish;

professor-o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirish bo‘yicha maxsus trening va malaka oshirish kurslarini tashkil etish;

sun’iy intellekt asosida ishlovchi adaptiv ta’lim tizimlarini ishlab chiqish va ularni real o‘quv jarayoniga tatbiq etish;

talabalar motivatsiyasini oshiruvchi psixologik-pedagogik metodlar (gamifikatsiya, loyiha asosida o‘qitish, kollaborativ ta’lim)ni keng qo‘llash;

raqamli ta’lim muhitida talabalar psixologik holatini monitoring qilish va individual qo‘llab-quvvatlash tizimini yo‘lga qo‘yish.

Kelajakdagi ilmiy izlanishlarda interaktiv platformalarning uzoq muddatli ta’siri, ularning turli ta’lim yo‘nalishlari (gumanitar, texnik, tabiiy fanlar) kesimidagi

samaradorligi hamda turli psixologik tipdagi talabalar motivatsiyasiga ta’siri chuqur o‘rganilishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimlarining etik, psixologik va pedagogik jihatlarini kompleks tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aldosari, M.S. *Exploring the impact of digital learning platforms on student engagement and performance in higher education* (Saudi Arabian context). (Tadqiqot interaktiv platformalar va talabalar motivatsiyasi munosabatini o‘rganadi)
2. Abou El-Seoud, M. *Learning behavior, digital platforms for learning and motivation* (PDF). (Interaktiv komponentlar talabalarning o‘rganish motivatsiyasini oshirishi tasvirlangan)
3. *The Impact of Digital Learning Platforms on Student Motivation in High School* (ResearchGate). (Raqamli platformalarning motivatsiyaga ta’siri bo‘yicha empirik tadqiqot)
4. *Digital Platforms and Their Effect on Student Engagement and Learning Outcomes* (ResearchGate). (Platformalardan foydalanish va o‘rganish natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlik)
5. *The Impact of Using Online Learning Platforms on Student Learning Motivation* (ResearchGate).

INTELLEKTUAL TA’LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA IJTIMOIY INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MODELI

Ataxo‘jayeva Shaxlo Anvarovna

Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

University of Business and Science

https://orcid.org/0000-0002-6523-3951

shaxloataxujayeva@gmail.com

Annotasiya. Ushbu maqolada intellektual ta’lim texnologiyalari asosida talabalarda ijtimoiy intellektni rivojlantirishning psixologik modeli tahlil qilinadi. Shuningdek, ijtimoiy intellektning kognitiv, emosional va kommunikativ

komponentlari, ularni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik-psixologik mexanizmlar yoritiladi. Zamonaviy raqamli ta’lim muhitida intellektual texnologiyalarning o‘rni va imkoniyatlari ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy intellekt, intellektual ta’lim texnologiyalari, psixologik model, raqamli ta’lim, kommunikativ kompetensiya, emosional intellekt.

Аннотация. В данной статье анализируется психологическая модель развития социального интеллекта у учащихся на основе интеллектуальных образовательных технологий. Также освещаются когнитивная, эмоциональная и коммуникативная составляющие социального интеллекта, а также педагогические и психологические механизмы, способствующие его формированию. Научным образом рассматриваются роль и возможности интеллектуальных технологий в современной цифровой образовательной среде.

Ключевые слова: социальный интеллект, интеллектуальные образовательные технологии, психологическая модель, цифровое образование, коммуникативная компетентность, эмоциональный интеллект.

Abstract. This article analyzes the psychological model of developing social intelligence in students based on intellectual educational technologies. It also highlights the cognitive, emotional and communicative components of social intelligence, as well as the pedagogical and psychological mechanisms that serve to form them. The role and possibilities of intellectual technologies in the modern digital educational environment are considered on a scientific basis.

Keywords: social intelligence, intellectual educational technologies, psychological model, digital education, communicative competence, emotional intelligence.

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimida intellectual texnologiyalarning jadal rivojlanishi o‘quv jarayonining mazmuni, shakli va metodlariga tubdan yangicha yondashuvlarni olib kirmoqda. Bugungi kunda ta’lim jarayoni faqat bilim berish bilan cheklanib qolmay, balki shaxsning har tomonlama rivojlanishini, xususan uning ijtimoiy va psixologik

kompetensiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan murakkab tizim sifatida qaralmoqda.

Intellektual ta’lim texnologiyalari — sun’iy intellektga asoslangan platformalar, adaptiv o‘quv tizimlari, raqamli ta’lim resurslari va interaktiv dasturlar orqali o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’limni tashkil etish imkonini beradi. Ushbu texnologiyalar o‘quv jarayonini faollashtirish bilan birga, shaxsning kognitiv imkoniyatlarini kengaytiradi va uning ijtimoiy muhitga moslashuvchanligini oshiradi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, zamonaviy ta’lim muhitida ijtimoiy интеллектni rivojlantirish masalasi alohida dolzarblik kasb etadi. Chunki raqamli jamiyatda inson nafaqat bilimga, balki samarali kommunikatsiya, hamkorlik, empatiya va ijtimoiy vaziyatlarni to‘g‘ri baholash kabi ko‘nikmalarga ham ega bo‘lishi zarur.

Ijtimoiy intellekt tushunchasi psixologik nuqtai nazardan shaxsning ijtimoiy munosabatlarni tushunish, ularni tahlil qilish va ushbu jarayonlarda adekvat xulq-atvor strategiyalarini tanlash qobiliyatini ifodalaydi. Bu jarayon nafaqat kognitiv fikrlashni, balki emotsional sezgirlik va kommunikativ kompetensiyani ham o‘z ichiga oladi.

Adabiyotlar tahlili

So‘nggi yillarda ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari jadallashib, intellektual ta’lim texnologiyalari (ITT) o‘quv jarayonining asosiy innovatsion omiliga aylanmoqda. Ushbu texnologiyalar nafaqat kognitiv jarayonlarni rivojlantirish, balki shaxsning ijtimoiy-psixologik sifatlarini, xususan, ijtimoiy intellektni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynamoqda. Ijtimoiy intellekt tushunchasi ilk bor E. Torndayk tomonidan “boshqalarni tushunish va ular bilan samarali munosabatga kirisha olish qobiliyati” sifatida izohlangan bo‘lib, keyinchalik D. Goulman tomonidan emotsional intellekt nazariyasi bilan uyg‘unlashtirildi. ITT asosida ijtimoiy intellektni rivojlantirishning psixologik modeli esa shaxsning kommunikativ, refleksiv va empatik qobiliyatlarini raqamli muhitda shakllantirish mexanizmlarini o‘rganishga qaratilgan dolzarb ilmiy yo‘nalish hisoblanadi [1,2,3,5,7].

MDH mamlakatlari olimlari, jumladan L.S. Vygotskiy, A.N. Leontev, S.L. Rubinshteyn kabi psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat nazariyasi ijtimoiy

intellektning shakllanishida ijtimoiy muhit va muloqotning yetakchi rolini asoslab bergan. Zamonaviy tadqiqotchilar (masalan, G. Andreeva, A. Bodalev) ijtimoiy persepsiya va interpersonal idrok jarayonlarini o‘rganib, ijtimoiy intellektni shaxslararo munosabatlarda qaror qabul qilishning muhim psixologik mexanizmi sifatida talqin qiladilar. O‘zbek olimlaridan N. Musayeva, M. Ochilov, U. Mahkamov va boshqalar ta’lim jarayonida shaxsni rivojlantirish, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish hamda pedagogik texnologiyalardan foydalanish orqali ijtimoiy-psixologik sifatlarni rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratganlar [6,8,9].

Xorijiy tadqiqotlarda ijtimoiy intellekt va intellektual ta’lim texnologiyalari o‘rtasidagi bog‘liqlik keng yoritilgan. Xususan, X. Gardnerning ko‘p intellektlar nazariyasi ijtimoiy intellektni mustaqil intellekt turi sifatida asoslab bergan bo‘lsa, A. Bandura ijtimoiy o‘rganish nazariyasida kuzatish va taqlid orqali xulq-atvor shakllanishini ta’kidlaydi. R. Sternberg esa triarkik intellekt nazariyasida ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyatini intellektning muhim komponenti sifatida ko‘rsatadi. Shu bilan birga, D. Goleman emotsional va ijtimoiy intellektning integratsiyasini zamonaviy ta’lim muhitida muvaffaqiyatli muloqot va hamkorlikning asosi sifatida izohlaydi. Ushbu nazariy yondashuvlar intellektual ta’lim texnologiyalari asosida ijtimoiy intellektni rivojlantirishning psixologik modelini ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda intellektual ta’lim texnologiyalari asosida ijtimoiy intellektni rivojlantirishning psixologik modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini aniqlash maqsad qilingan. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, faoliyat yondashuvi hamda kompetensiyaviy yondashuv metodologik asos sifatida qabul qilindi. Tadqiqotning empirik qismi pedagogik tajriba-sinov ishlari, kuzatish, so‘rovnoma va test metodlari orqali amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar

Tadqiqot doirasida intellektual ta’lim texnologiyalari asosida ijtimoiy intellektni rivojlantirishning psixologik modeli samaradorligini aniqlash maqsadida eksperimental va nazorat guruhlari o‘rtasida korrelyatsion tahlil amalga oshirildi.

Korrelyatsiya tahlili orqali ijtimoiy intellekt komponentlari o‘rtasidagi bog‘liqlik darajasi hamda ITT omillarining ta’sir kuchi aniqlandi.

Tahlil jarayonida quyidagi o‘zgaruvchilar asos qilib olindi:

Kognitiv rivojlanish darajasi

Emotsional barqarorlik

Kommunikativ kompetensiya

Refleksiv fikrlash

ITT faollik darajasi (mustaqil o‘qish, platformadan foydalanish)

1-jadval. Korrelyatsion tahlil natijalari

Ko‘rsatkichlar	**Kognitiv**	**Emotsional**	**Kommunikativ**	**Refleksiv**	**ITT faollik**
Kognitiv	1.00	0.62	0.58	0.66	0.71
Emotsional	0.62	1.00	0.69	0.60	0.74
Kommunikativ	0.58	0.69	1.00	0.63	0.77
Refleksiv	0.66	0.60	0.63	1.00	0.79
ITT faollik	0.71	0.74	0.77	0.79	1.00

Korrelyatsion tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ITT faollik darajasi barcha ijtimoiy intellekt komponentlari bilan kuchli ijobiy bog‘liqlikka ega. Eng yuqori korrelyatsiya ITT faollik va refleksiv fikrlash o‘rtasida kuzatildi (r = 0.79), bu esa raqamli ta’lim muhiti talabalarda o‘z-o‘zini tahlil qilish va refleksiya jarayonlarini kuchli rivojlantirishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, ITT faollik va kommunikativ kompetensiya o‘rtasidagi yuqori bog‘liqlik (r = 0.77) talabalarning raqamli platformalarda faol muloqotga kirishishi ularning interpersonal ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Emotsional barqarorlik va ITT faollik o‘rtasidagi bog‘liqlik (r = 0.74) esa raqamli o‘quv muhitida stressni boshqarish va hissiy muvozanatni saqlash ko‘nikmalari shakllanganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, barcha komponentlar o‘rtasida o‘rtacha va yuqori darajadagi ijobiy korrelyatsiya mavjud bo‘lib, bu ijtimoiy intellektning kompleks tizim sifatida rivojlanishini tasdiqlaydi.

Olingan korrelyatsion natijalar intellektual ta’lim texnologiyalari ijtimoiy intellektning barcha tarkibiy qismlariga tizimli ta’sir ko‘rsatishini isbotlaydi. Ayniqsa, ITT faollik darajasi ijtimoiy intellektning eng muhim prediktori sifatida namoyon bo‘ldi. Demak, raqamli ta’lim muhiti nafaqat bilim berish, balki shaxsning ijtimoiy-psixologik rivojlanishini ta’minlovchi asosiy omil hisoblanadi.

2-jadval. Tadqiqotda qo‘llanilgan metodlar

Metod nomi	**Mazmuni**	**Qo‘llanish maqsadi**
Kuzatish metodi	Talabalarning dars jarayonidagi xulq-atvori tahlil qilindi	Ijtimoiy interaksiya darajasini aniqlash
So‘rovnoma metodi	Maxsus savolnoma orqali ma’lumotlar yig‘ildi	Ijtimoiy intellekt komponentlarini o‘lchash
[est metodi	Psixologik testlar (emotsional va ijtimoiy intellekt testlari)	Rivojlanish darajasini baholash
Pedagogik tajriba	Eksperimental va nazorat guruhlari bilan ishlash	Model samaradorligini tekshirish
Statistik tahlil	Olingan natijalarni matematik qayta ishlash (o‘rtacha qiymat, % va h.k.)	Natijalarni ishonchliligini aniqlash

Tadqiqot tanlanmasi ikki guruhga ajratildi:

Eksperimental guruh (intellektual ta’lim texnologiyalari asosida o‘qitilgan guruh)

Nazorat guruhi (an’anaviy ta’lim asosida o‘qitilgan guruh).

3-jadval. Baholash mezonlari

Mezon	Ko‘rsatkich
Kognitiv komponent	Muloqot jarayonini tushunish darajasi
Emotsional komponent	Empatiya va hissiy barqarorlik
Ijtimoiy komponent	Jamoada ishlash va moslashuvchanlik
Refleksiv komponent	O‘z-o‘zini tahlil qilish qobiliyati

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, intellektual ta’lim texnologiyalaridan (ITT) foydalanish ijtimoiy intellektni rivojlantirish jarayoniga kompleks va tizimli ta’sir ko‘rsatadi. ITT asosida tashkil etilgan ta’lim muhiti an’anaviy ta’lim shakllaridan farqli ravishda talabaning faolligini oshiradi, uni muloqotga kirishishga undaydi hamda ijtimoiy vaziyatlarni real va virtual sharoitda tahlil qilish imkonini kengaytiradi. Shu jihatdan, ITT ijtimoiy intellektning kognitiv, emotsional va xulqiy komponentlarini bir vaqtda rivojlantiruvchi integrativ pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xususan, interaktiv platformalar (onlayn ta’lim tizimlari, virtual sinf muhiti), simulyatsion o‘yinlar (rolga kirish, muammoli vaziyatlarni modellashtirish) hamda raqamli muloqot vositalari (forumlar, chat guruhlari, video-konferensiyalar) talabalarda empatiya, kommunikativlik va refleksiv fikrlashni sezilarli darajada kuchaytirishi aniqlandi. Bu jarayonda talabalar nafaqat axborotni qabul qiluvchi subyekt sifatida, balki ijtimoiy o‘zaro ta’sirni boshqaruvchi faol ishtirokchi sifatida shakllanadi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Thorndike E. L. (1920) – *Intelligence and Its Uses*. Harper’s Magazine.

2. Gardner H. (1983) – *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.

3. Goleman D. (1995) – *Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books.

4. Sternberg R. J. (1985) – *Beyond IQ: A Triarchic Theory of Human Intelligence*. Cambridge University Press.

5. Bandura A. (1977) – *Social Learning Theory*. Prentice Hall.

6. Vygotskiy L. S. – *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Moscow, 1978.

7. Leontiev A. N. – *Activity, Consciousness, and Personality*. Moscow: Progress Publishers, 1981.

8. Rubinshtein S. L. – *Osnovy obshchey psixologii*. Moskva, 1989.

TEXNOLOGIYA FANIDA RAQAMLI TA’LIM VOSITALARI ORQALI O‘QUVCHILARNING KREATIV QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISH

Kulboyeva Dilnoza Abdug‘ofurovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi kafedrasi dotsenti, (PhD)

Annotatsiya: Maqolada raqamli ta’lim muhitining pedagogik salohiyati va uning texnologiya fanini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli vositalardan samarali foydalanish orqali o‘quvchilarda kreativ fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va amaliy faoliyatga bo‘lgan qiziqishni oshirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, raqamli ta’lim muhitida tashkil etilgan pedagogik shart-sharoitlarning ta’lim samaradorligiga ta’siri asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim muhiti, pedagogik salohiyat, kreativ qobiliyat, texnologiya ta’limi, innovatsion yondashuv.

Kirish Bugungi kunda ta’lim tizimini raqamlashtirish global tendensiyaga aylangan bo‘lib, u ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, texnologiya fanida raqamli ta’lim muhitidan foydalanish o‘quvchilarda ijodiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, loyihalash va dizayn ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Shu sababli texnologiya darslarini raqamli ta’lim muhiti asosida tashkil etish dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi.

Raqamli ta’lim muhiti — bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron resurslar, onlayn platformalar va interaktiv vositalar asosida tashkil etilgan yagona

pedagogik makondir. Ushbu muhit o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasida samarali axborot almashinuvi, mustaqil ta’lim va ijodiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlaydi.

Texnologiya darslarida raqamli ta’lim muhiti quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

elektron o‘quv resurslari (video, animatsiya, 3D modellar);

virtual laboratoriyalar va simulyatorlar;

loyihalash va dizayn dasturlari;

onlayn ta’lim platformalari va LMS tizimlari.

Texnologiya darslarida raqamli ta’lim muhitining afzalliklari

Texnologiya fanini o‘qitishda raqamli ta’lim muhiti quyidagi pedagogik afzalliklarga ega:

Ijodiy faoliyatni faollashtirish – raqamli dizayn dasturlari va modellashtirish vositalari o‘quvchilarning ijodiy g‘oyalarini amaliyotga tatbiq etish imkonini beradi.

Individuallashtirilgan ta’lim – o‘quvchilar o‘z qiziqishi va qobiliyatiga mos topshiriqlarni mustaqil bajarish imkoniga ega bo‘ladi.

Vizual va interaktiv ta’lim – murakkab texnologik jarayonlar animatsiya va simulyatsiyalar orqali oson tushuntiriladi.

Loyihaviy faoliyatni rivojlantirish – raqamli muhitda loyiha ishlab chiqish, taqdim etish va baholash samarali tashkil etiladi.

O‘quvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishdagi roli

Raqamli ta’lim muhiti texnologiya darslarida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Virtual muhitda ishlash jarayonida o‘quvchilar mustaqil qaror qabul qilishni, yangi g‘oyalar yaratishni, muammoni turli yechimlar asosida hal etishni va loyihani takomillashtirish ko‘nikmalarini egallaydi. Bu esa ularning nafaqat texnologik savodxonligini, balki kreativ tafakkurini ham rivojlantiradi.

Texnologiya darslarida raqamli ta’lim muhitidan foydalanish ta’lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish imkonini beradi. Raqamli vositalar o‘quvchilarning ijodiy, texnologik va loyihalash kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois, texnologiya fanini o‘qitishda raqamli ta’lim muhitini tizimli va

maqsadli joriy etish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Globallashuv va raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o‘quvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishda raqamli ta’lim muhitining pedagogik salohiyatidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Texnologiya fanini o‘qitish jarayonida raqamli vositalarning joriy etilishi ta’lim mazmunini boyitish, o‘quvchilarning amaliy va ijodiy faoliyatini faollashtirish imkonini beradi. Raqamli muhitda o‘quvchilar dastlab, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal etishni, dizayn va loyihalash faoliyatini, ijodiy g‘oyalarni amaliyotga tatbiq etishni o‘rganadilar. Bu esa texnologiya fanining amaliy va ijodiy yo‘nalishini kuchaytiradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ta’lim tizimida o‘quvchilarning faqat nazariy bilimlarni egallashi emas, balki o‘z kreativ g‘oyalarini amaliyotga tatbiq eta olishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, texnologiya fanini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarni g‘oya yaratishdan tortib, uni real mahsulot yoki loyiha sifatida amalga oshirishga o‘rgatish dolzarb pedagogik vazifalardan biridir. Kreativ g‘oyalarni amaliyotga tatbiq etishni o‘rgatish o‘quvchilarda mustaqillik, mas’uliyat va innovatsion fikrlashni rivojlantiradi. Kreativ g‘oyalarni amaliyotga tadbiq etishni o‘rgatishda loyiha asosida o‘qitish muhim pedagogik ahamiyatga ega. O‘quvchilar muammoli vaziyat asosida g‘oya ishlab chiqib, uni rejalashtirish, material tanlash va yakuniy mahsulot yaratish bosqichlaridan o‘tadilar. Texnologiya darslarida bu jarayon g‘oyani vizual modellashtirish (chizma, eskiz, maket), amaliy tajribalar orqali sinovdan o‘tkazish, jamoaviy muhokama va tahlil, yakuniy mahsulotni taqdim etish kabi yo‘nalishlarda samarali amalga oshiriladi. Natijada o‘quvchilarning ijodiy faolligi oshadi, nazariy bilimlar amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘lanadi.

Ta’limda o‘quvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda dizayn va loyihalash faoliyati o‘quvchilarning g‘oyaviy fikrlashini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Ayniqsa, texnologiya fanida dizayn yondashuvi asosida tashkil etilgan darslar

o‘quvchilarning kreativ fikrlashi, estetik tafakkuri va muhandislik tasavvurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, dizayn va loyihalash faoliyatini kuzatish, tajriba-sinov ishlari, o‘quv loyihalarini tahlil qilish, umumlashtirish va xulosalash kabilardir. Mazkur metodlar dizayn va loyihalash faoliyatining o‘quvchilarning kreativ rivojlanishiga ta’sirini aniqlash imkonini berdi. Dizayn va loyihalash faoliyati asosida tashkil etilgan texnologiya darslari o‘quvchilarning kreativ faolligini sezilarli darajada oshiradi.

Loyiha jarayonida o‘quvchilar muammoni aniqlash, g‘oya ishlab chiqish, dizayn yechimini tanlash, materiallar bilan ishlash va tayyor mahsulot yaratish bosqichlaridan o‘tadilar. Dizayn va loyihalash faoliyatining asosiy pedagogik imkoniyatlari kreativ g‘oyalarni vizual va amaliy shaklga keltirish, muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirish, jamoada ishlash va muloqot madaniyatini shakllantirish va estetik va texnik tafakkurni uyg‘un rivojlantirishdan iborat.

Bu jarayon o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘laydi. Dizayn va loyihalash faoliyati texnologiya fanini o‘qitishda o‘quvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Loyiha asosida tashkil etilgan dizayn faoliyati o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini, amaliy ko‘nikmalarini va innovatsion yondashuvini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvni ta’lim amaliyotiga tizimli joriy etish ta’lim sifatini oshirishga imkon beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim muhitining pedagogik salohiyati texnologiya fanini o‘qitishda o‘quvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Raqamli vositalardan maqsadli va tizimli foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuvni amaliyotga joriy etish ta’lim jarayonini modernizatsiya qilishga zamin yaratadi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. UNESCO. Digital Learning in Education. – Paris, 2022.

2. Xodjayev B.X. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2021.

3. Muslimov N.A. Texnologiya ta’limi metodikasi. – Toshkent, 2020.

4. Salimova Z. Raqamli ta’lim muhitining didaktik imkoniyatlari // Pedagogika jurnali, 2023.

5. Kulboyeva D.A. Formation of creativity of primary school students. //International journal of social scieces & Interdisciplinary research. ISSN:2277-3630. India. Impact factor(SJIF:2022):7.429. Vol.11, №10. October 2022. p. 93-95. https://www.gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/view/967

6. Qulboyeva D. Pedagogical basis for the development of creativity in primary class students. // “Results of modern scientific research” international scientific and current research conferences. USA. January 30, 2023. p. 156-158. https://orientalpublication.com/index.php/iscrc/article/view/1088.

7. Kulboyeva, D. (2020). Boshlangich sinf oquvchilarning ijodiy qobiliyatini shakllantirishda texnologiya fanining ahamiyati. *Boshlang‘ich ta'limda innovatsiyalar*.

=

TA’LIM SAMARADORLIGINI BAHOLASH MEZONLARI VA KO‘RSATKICHLARI

Narzullayeva Muxlisa

Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti

Pedagogika fakulteti boshlang‘ich ta’lim

yo‘nalishi 3-kurs talabasi

E-mail: rovshanova1970@gmail.com

Annotatsiya Ushbu maqolada ta’lim samaradorligini baholashning asosiy mezonlari va ko‘rsatkichlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Ta’lim jarayonining sifatini aniqlashda qo‘llaniladigan usullar, baholash tizimlari hamda ularning amaliy ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini baholash orqali ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Maqolada zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida samaradorlikni aniqlash mezonlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: ta’lim samaradorligi, baholash mezonlari, ko‘rsatkichlar, ta’lim sifati, o‘quv jarayoni, bilim, ko‘nikma, malaka, pedagogik yondashuv, monitoring, natijadorlik, baholash tizimi

Аннотация В данной статье проводится научно-теоретический анализ основных критериев и показателей оценки эффективности образования. Освещаются методы, используемые для определения качества образовательного процесса, системы оценки и их практическое значение. Также рассматриваются пути повышения эффективности образования путем оценки знаний, умений и навыков учащихся. В статье предлагаются критерии определения эффективности на основе современных педагогических подходов.

Ключевые слова: эффективность образования, критерии оценки, показатели, качество образования, учебный процесс, знания, умения, навыки, педагогический подход, мониторинг, результативность, система оценивания.

Abstract This article provides a scientific and theoretical analysis of the main criteria and indicators for evaluating educational effectiveness. The methods used to determine the quality of the educational process, assessment systems, and their practical significance are highlighted. Ways to increase educational efficiency by assessing students' knowledge, skills, and abilities are also considered. The article proposes criteria for determining effectiveness based on modern pedagogical approaches.

Keywords: educational effectiveness, evaluation criteria, indicators, quality of education, educational process, knowledge, skills, abilities, pedagogical approach, monitoring, efficiency, assessment system.

Kirish Bugungi kunda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uning sifatini oshirish va samaradorligini ta’minlash eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti, iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy barqarorlik ko‘p jihatdan ta’lim tizimining qay darajada samarali tashkil etilganiga bog‘liqdir. Shu sababli ta’lim jarayonini nafaqat tashkil etish, balki uning natijadorligini aniq mezonlar asosida baholash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta’lim samaradorligi – bu o‘quv jarayonining maqsadga muvofiqligi, o‘quvchilarning egallagan bilim, ko‘nikma va malakalari darajasi, shuningdek, ularning amaliy faoliyatda qo‘llay olish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, ta’lim samaradorligini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlarini ishlab chiqish pedagogika fanining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki aniq va asoslangan baholash tizimi ta’lim jarayonidagi yutuq va kamchiliklarni aniqlash, ularni bartaraf etish hamda ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’lim tizimida baholash jarayoni faqatgina nazorat vositasi sifatida emas, balki o‘quvchilarni rivojlantirish, ularning mustaqil fikrlashini shakllantirish va motivatsiyasini oshirish vositasi sifatida ham qaralmoqda. Shu bois baholash mezonlari nafaqat yakuniy natijani, balki o‘quv jarayonining o‘zini ham qamrab olishi lozim. Bunda diagnostik, formatif va summativ baholash usullaridan samarali foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada ta’lim samaradorligini baholashning asosiy mezonlari va ko‘rsatkichlari, ularning mazmun-mohiyati hamda amaliy ahamiyati keng yoritiladi. Shuningdek, ta’lim jarayonida samaradorlikni oshirishga xizmat qiluvchi zamonaviy yondashuvlar va baholash usullari tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Ta’lim tizimini samarasini belgilovchi asosiy qismlaridan biri baholash tizimidir. Baholash tizimi o‘qitish sohasida teskari a’loqa tizimi hisoblanib, ta’lim natijalarini bevosita kuzatish, monitoring olib boris, ta’limda oqitish taktikasini tanlash va ta’lim oluvchjlarda rivojlantirish ta’moyilini shakillantirish imkoniyatini beradi[1,2,3]. Ta’lim tizimida ikki taraf ishtirok etib, ular ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchi. Ularni mexnati darajasi ta’lim sifatini shakillanishini tashkil etadi. Umuman olganda mexnatning asosiy mezonlariga professional mukammallik ko‘rsatkichlariga quyidagilar kiradi: - yuqori sifat va mehnat unumdorligini ta'minlovchi optimal texnologiyani to‘g‘ri tanlashni nazarda tutuvchi kasbiy faoliyatdagi mustaqillik;

- ishlab chiqarish holatiga tashxis qo‘yish, tegishli qaror qabul qilish qobiliyati, muntazam ravishda o‘zini o‘zi nazorat qilish qobiliyati; - texnik talablarni bajarish, mehnat xavfsizligi qoidalariga rioya qilish, barqaror ijobiy natijalarni

olish; - mehnat unumdorligi — vaqt va ishlab chiqarishning barqaror normalarini bajarish; - ish vaqtidan oqilona foydalanish qobiliyati, yuqori samarali mehnat usullarini, ishni tashkil etishning eng tejamli usullarini oʻzlashtirishga intilish; - faol kuzatish, tahlil qilish, taktika va harakat strategiyasini ishlab chiqish qobiliyatida namoyon boʻladigan kasbiy yoʻnaltirilgan fikrlash; tanqidiy oʻz-oʻzini nazorat qilish qobiliyati; - mehnat madaniyati - mehnat jarayonini oqilona rejalashtirish, ishning eng yaxshi usul va usullarini tanlash qobiliyati, texnologik intizomga rioya qilish; - mehnatga ijodiy munosabat - mehnat jarayoniga innovatsion texnologiyani joriy etish qobiliyati; - ratsionalizatsiya va ixtirochilikda tashabbus koʻrsatish; - kasbiy vazifalarni bajarish uchun javobgarlik va boshqalar.

Oʻquvchilar bilim, koʻnikma va malakalarni nazorat qilish, baholash, baholashning vazifasi va funktsiyalari, baholashga qoʻyiladigan pedagogik talablar, turlari va shakllari, oʻquvchilar bilim, koʻnikma va malakalarni baholashning reyting tizimi, reyting tizimini amalga oshirish, reyting tizimi toʻgʻrisidagi Nizom va buyruqlar.

Ta'lim oluvchilar tomomdan oʻquv materiallari oʻzlashtirilganligi-ni, koʻmkma va malakalar hosil boʻlganligmi tekshirish va baholash ta'lim jarayonining zarur tarkibiy qisrni hisoblanadi. Bu faqat oʻqitish natijalarini nazorat qilish emas, balki oʻquv jarayonining turli bosqichlarida ta'lim oluvchilarning bilish faoliyatiga rahbarlik qilish hamdir. Baholash ta'lim jarayonining ma'lum bosqichida oʻquv maqsadlariga enshilganlik darajasini oldindan beleilangan mezoniar asosida oʻlchash, natijalarni aniqlash va tahlil qilishdan iborat jarayondir.

Baxolash-talim jarayonining malum boskichida, oʻquv maqsadlariga erishilganlik darajasini oldindan belgilab qoʻyilgan me`zonlar asosida belgilash, oʻlchash va taxlil qilish jarayonidir.

Bilimlarni tekshirish va baholashning ta'limiy ahamiyati shundaki, bunda oʻquv materialining oʻzlashtirilganligi haqida ta'lim beruvchi ham, ta'lim oluvchi ham muayyan ma'lumotga ega boʻladi. Baholash jTatgasida. ta'iim beruvchi uchun ta'lim oluvchilarning nimani bilishi va nimani tushunmasligi, gaysi material vaxshi oʻzlashtirilganu, qaysi biri hali yetarli darajada oʻzlashtirilmaganligi yoki umuman

o‘zlashtirilmaganligi ma'lum bo‘ladi. Bu ta'lim oluvchining bilish faoliyatim kelgusida tashkil etish va boshqarish uchun asos bo‘lib hisoblanadi. Ta'lim beruvchi o‘z ishining afzalliklariga va kamchiliklariga tanqidiy baho beradi. O‘z ish metodlariga tuzatishlar kiritadi.

Shunmgdek, baholash natijalari ta'lim beruvchining o‘quv dasturiga materiallarni ta'lim beruvchilarning bilish imkoniyatlari nuqtayi nazaridan qayta ko‘rib chiqishi va baholashi uchun ham juda muhimdir.

Baholash natijasida tushuncha va qonun-qoidalarning qaysi birlari qiyin. qaysi birlari esa oson o‘zlashtinlishi aniq-ravshan bo‘ladi, Bu ta'lim oluvchining ijodiy tarzda darsga tayyorgarlik ko‘rishi va o‘quv mashg‘ulotini o‘tkazish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, ta'lim oluvchiga ham ta'lim jarayonida qaysi o‘quv materialini yaxshi. qaysinisini qomqarli va nimani yomon o‘zlashtirgam ma'lum bo‘ladi. Bilimlarni tekshirmasdan ta'lim oluvchi o‘z bilimlarini chuqur, har tomonlama va to‘g‘ri baholashga qodir emas. Ba'zan unga go‘yo u o‘quv materialini yaxshi egallab olganday tuyuladi, amaliyotda esa materialni yaxshi bilmasligi, yaxshi tushunmasligi rna'lum bo‘lib qoladi, Baholash natijasida. ta'lim oluvchilarning o‘rganilayotgan materiallarni bilish, tushunish, esda saqlab qolish, anglab olish, amalda qo‘llay olish, tahlil qilish va o‘z bilimlanga tanqidiy baho berish darajalari amqlanadi. Ta'lim oluvchi o‘z bilimlarining ijobiy tavsifi, kasb-hunar kollejida va uydagi ishining uslubini takomillashtirish, bilimlari, malaka va ko‘nikmalaridagi ijobiy tomonlarni rivojlantirish, kamchiliklarni tuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Bilimlarni, ko‘nikma va malakalarni nazorat qilish va baholashning tarbiyaviy ahamiyati shundaki, bunda ta'lim oluvchilarning o‘qishga, o‘z yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklariga nisbatan munosabati shakllanadi, qiyinchiliklarni yengish istagi tug‘iladi. Baholash hamisha ta'lim oluvchining shaxs sifatida o‘ziga nisbatan muayyan bir munosabatmi hosil qiladi. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchining o‘ziga nisbatan munosabatini, tuyg‘ulanm, uning xarakteridagi iroda, hamkorlik, o‘zaro bir-biriga yordam berish kabi sifatlarim shakllantirishga qaratishi lozim bo‘ladi.

Ba'zan baholash jarayonida ta'lim oluvchi qo‘shimcha bilim, ko‘nikma va malakalarga ham enshadi. Ta'lim jarayonida o‘zlashtirmagan tushunchalarning

mohiyatiga tushunib etadi. Shu bois, baholashni ta'lim olish jarayonining mezoni deb ham aytish mumkin.

Ta'lim oluvchi oʻrtoqlarining, ota-onalarining unga, uning kollejdagi yutuqlariga va muvaffaqiyatsizliklariga munosabatiga hech qachon befarq qolmaydi. Uning bilimlanga berilgan baholar ushbu munosabatni belgilaydi. Mana shuning uchun ham maqtov, ma'qullash, tanbeh yaxshi yoki yomon baho qoʻyish ta'lim oluvchi shaxsining fazilatlarini, uning tengdoshlari jamoasidagi va katta yoshdagilar orJsidagi mavqeyini shakllantiradi. Bu, ayniqsa, oʻsmirlar orasida katta ahamiyatga ega.

Bilimlarni nazorat qilish va baholash davlat ahamiyatiga ega. Baholash natijalarini umumlashtirib, ta'lim muassasasi jamoasining talim-tarbiya sohasidagi faoliyatiga, talabalarning umumiy oʻzlashtirish darajasiga baho beriladi va tegishli xulosalar chiqariladi. p^ivlat ta'lim standartlarida davlat tomonidan qoʻyilgan talablar nechogʻlik bajaraliyotganligi aniqlanadi.

Natijalarni baholash orqali bir paytning oʻzida butun ta'lim tizimi va uning komponentlari tekshinlib kp'rilishj kerak. Bu bilan ta'lim tiziimida kutilayotgan natijaga erishilayotganlik darajasi tekshirilib, oʻlchanadi. Bilimlarni muntazam baholab bonsh ta'lim rejasi, unmg katta kichik boʻ limlari asosida amalga oshiriladi. Ta'lim tizimi natijala muayyan standart me'yori orqali ifodalanadi.

Baholash natijasida nafaqat ta'lim oluvchming, balki ta'lim beruvchining kuchli va kuchsiz tomonlari, shuningdek, oʻquv jarayonidagi kamchiliklar ham aniqlanadi. Ta'lim vositalari, rejalar, ta'lim jarayomni tashkil etish sifatiga ham baho beriladi.

Ta'lim dasturini qism boʻlaktari boʻyicha muntazam baholab borish oxir-oqibat aniq va adolatli baholanish shakllanishiga olib keladi. Kichik boʻlimlar boʻyicha baholash, jamlash va umumlashtirish yakuniy baholashning aniq boʻlishiga yordam beradi. Ta'lim oluvchini muntazam ravishda oʻz natijalari toʻgʻrisida xabardor qilib turish, uning maqsad sari intilishi va istaklarini roʻyobga chiqarishga ijobiy ta'sir koʻrsatadi,

Ta'lim berish davomidagi nazorat natijalarini oʻlchab borish bilim, koʻnikma va malakalarni baholash talabaning oʻzligini anglashi uchun bir imkomyatdir.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqib, baholashning mohiyati naflida quyidagi xulosalarni aytish mumkin.

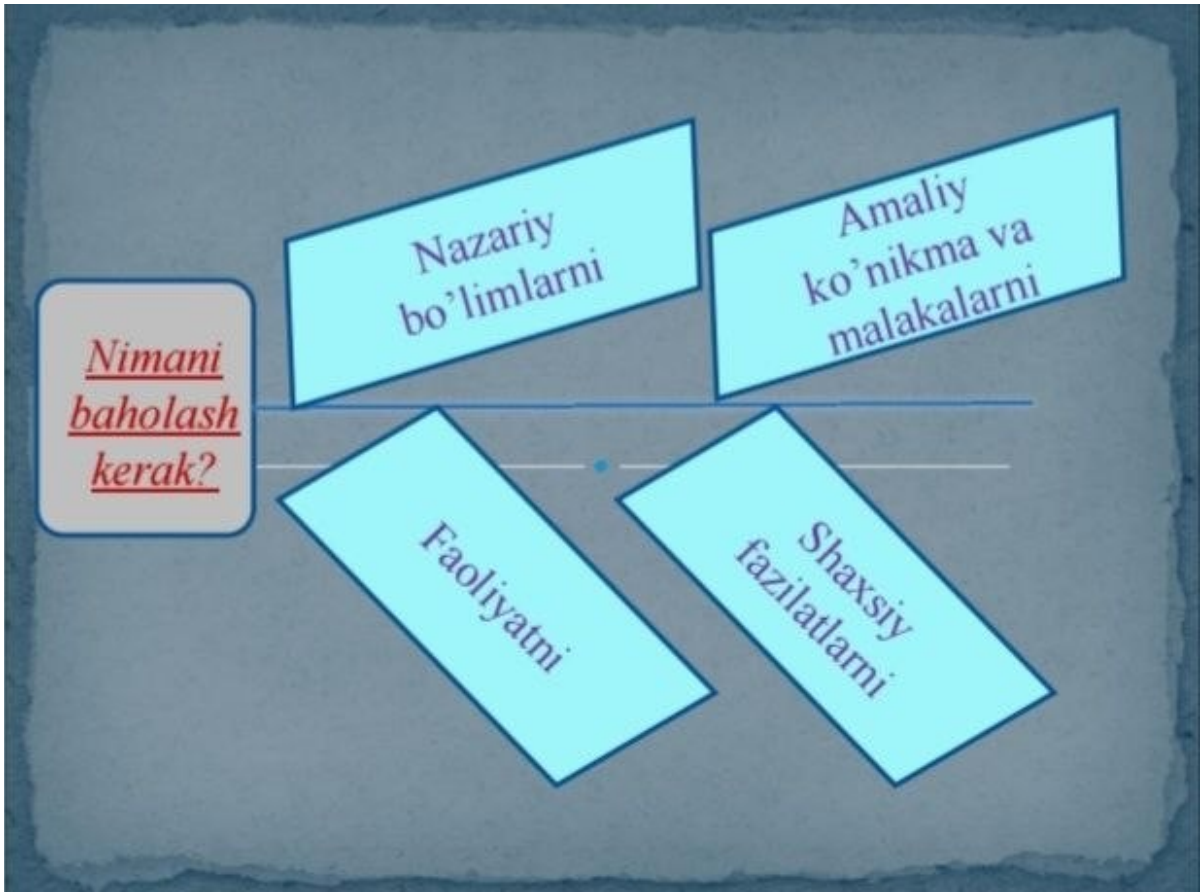

Baholash tizimlari

-Baholashning besh balli tizimi;

-Baholashning reyting tizimi.

a) besh balli reyting tizimi;

b) yuz balli reyting tizimi

Besh balli tizimga quyidagi didaktik talablar qo‘yiladi:

-Tizimli va doimiy tarzda bo‘lishi shart;

-Individual xarakterga ega bo‘lishi kerak;

-Davlat ta’lim standartlariga asoslangan (o‘zlashtirish darajalari hisobga olingan) bo‘lishi kerak.

-Yuz balli reyting tizimida:

Egallanishi mumkin bo‘lgan maksimal ball-

100 ball;

Joriy nazorat bo‘yicha erishilishi mumkin

bo‘lgan maksimal ball-80 ball;

Oraliq nazorat bo‘yicha erishilishi mumkin

bo‘lgan maksimal ball-20 ball;

O‘tish bali -55 ball (%)

zamonaviy pedagogikada “Ta’lim sifati” deganda xalqaro standartlar darajasida belgilangan hamda chuqur va yuksak natijalar ko‘zda tutilgan, ta’lim ehtiyojlarini qondiradigan, murakkab va ko‘p qirrali jarayonlar xususiyatini o‘zida mujassam qilgan, ta’limning sifat va samaradorligini aniqlab beradigan ko‘rsatkichlar tushuniladi. Shu nuqtai nazardan, inklyuziv ta’lim jarayonni sog‘lom bolalar va alohida ta’lim ehtiyoji mavjud bo‘lgan bolalarning ta’lim ehtiyojlarini qondirishga qodir bo‘lgan ta’limning eng maqbul yo‘lidir. Ana shu maqbul yo‘lni biz sifatini shakllantirsak, eng muhim xalqaro tizim mezonlariga javob beradigan inklyuziv ta’lim tizimini yaratgan bo‘lamiz. Uning sifatini baholashga va muntazam ravishda nazorat qilib yondashish talab qilinadi, chunki har bir ta’lim muassasasining ushbu jarayonning yutuqlari va kamchiliklari, o‘quvchi va o‘qituvchilarning faoliyati, ota-onalarning ta’lim jarayonidagi ishtiroki bolalarning psixologik va jismoniy xususiyatlari kabilar hisobga olinadi. Ko‘p yillardan buyon erishilgan yutuqlar va tajribalar asosida shakllangan integratsiya va umumiy tamoyillarga va inklyuziv ta’limning o‘ziga taalluqli bo‘lgan tamoyillarga asoslangan zamonaviy xalqaro pedagogikaning inklyuziv ta’limga tegishli qismida, O‘zbekiston tajribasi ham asta-sekin sahnaga chiqmoqda. Rivojlangan davlatlar tomonidan tan olingan eng universal inklyuziv ta’lim uchun yaratilgan baholash mezonlarining orasida o‘ziga xos ko‘lamga ega bo‘lmoqda. Buning natijasida integratsiya jarayonlarining rivojlanish darajasini taqqoslash va baholash mumkin. Jarayonni baholash: dasturlarning chorak, yil davomida kuzatilgan natijalar va guruhlardan olingan ma’lumotlar, tahlillar asosida amalga oshiriladi. Baholash uchun dastlabki va oxirgi ma’lumotlarni taqqoslash yoki nazorat guruhlari to‘plami asosida amalga oshiriladi. O‘quvchilarning imkoniyatlari, o‘qituvchilaning kompetensiyalarini aniqlashga asoslanadi.

Baholashning reyting tizimi

Afzalligi

hakkoniy baholanishi;

yozma nutqning o‘sishi;

yozma nutqda xato va kamchiliklarni aniqlash; imkoniyatlarining mavjudligi;

talim oluvchining bilimga bo‘lgan ishtiyokining sezilarli darajada oshishi;

talim oluvchini muntazam shug‘ullanishga undashi

Kamchiligi

talim beruvchi talim oluvchi bilan ishlanganda ko‘p vakt sarf qiladi;

ballarni hisoblash ko‘p vaqtni talab qiluvchi murakkab jarayonligi;

baxolash usullariga qarab talim oluvchi og‘zaki nutkining pasayishi;

ajratilgan vaktning yetarli emasligi;

ta`lim oluvchini baholash nazoratining murakkabligi va noqulayligi

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ta’lim samaradorligini baholash zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas va muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ta’lim jarayonining sifatli tashkil etilishi, uning natijadorligi hamda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish darajasi aynan to‘g‘ri va asosli baholash mezonlariga bog‘liqdir. Shu bois baholash jarayoniga yuzaki emas, balki ilmiy yondashuv asosida qarash zarur.

Ta’lim samaradorligini aniqlashda turli mezon va ko‘rsatkichlardan foydalanish o‘quv jarayonining har tomonlama tahlil qilinishiga imkon yaratadi. Bunda nafaqat o‘quvchilarning yakuniy natijalari, balki ularning o‘quv jarayonidagi faolligi, mustaqil fikrlashi, muammolarni hal eta olish qobiliyati ham muhim ko‘rsatkich sifatida e’tiborga olinadi. Shu orqali ta’lim jarayonining haqiqiy samaradorligi aniqlanadi.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida baholashning yangi usullarini joriy etish ta’lim sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi. Xususan, formatif va summativ baholash, monitoring tizimi, diagnostik yondashuvlar orqali o‘quvchilarning rivojlanish dinamikasini aniqlash va tahlil qilish mumkin. Bu esa o‘qituvchiga o‘z faoliyatini takomillashtirish, dars jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi.

Ta’lim samaradorligini oshirishda baholash mezonlarining aniqligi, adolatliligi va shaffofligi muhim ahamiyatga ega. Agar baholash tizimi to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilsa, u nafaqat nazorat vositasi, balki rag‘batlantiruvchi va rivojlantiruvchi omilga aylanadi. Bu esa o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, ularni faol va mustaqil bilim olishga undaydi.

Umuman olganda, ta’lim samaradorligini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlarini to‘g‘ri belgilash hamda ularni amaliyotga joriy etish orqali ta’lim tizimining sifatini yangi bosqichga olib chiqish mumkin. Bu esa o‘z navbatida, raqobatbardosh, bilimli va har tomonlama rivojlangan shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ta’lim sifatini baholashga oid qarorlari va me’yoriy hujjatlari.

3.Pedagogika nazariyasi va tarixi: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.

4.Azizxo‘jayeva N. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2006.

5.Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2017.

6.Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiya

7. Xoliqov A. Pedagogika. – Toshkent, 2014.

8.Zamonaviy ta’limda baholash tizimlari va monitoring bo‘yicha ilmiy maqolalar (internet manbalari).

9.Inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha xalqaro tajribalar (UNESCO materiallari).

10.Davlat ta’lim standartlari va o‘quv dasturlari (Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha).

TALABALARNING IJTIMOIY FAOLLIGINI OSHIRISHDA JAMOAVIY SPORT O‘YINLARINING AHAMIYATI

Olimjonov Omadjon Odiljon o‘g‘li,

Andijon davlat universiteti o‘qituvchisi,
Email: omadbekolimjonov1995@gmail.com,
tel: +99897 018-10-00

Annotatsiya Mazkur maqolada talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishda jamoaviy sport o‘yinlarining pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Jamoaviy sport turlari orqali yoshlarning kommunikativ kompetensiyasi, hamkorlik madaniyati, liderlik qobiliyati va ijtimoiy mas’uliyat hissini shakllantirish masalalari yoritilgan. Tadqiqot davomida sport mashg‘ulotlarining talabalarning ijtimoiylashuvi va jamoatchilik faoliyatidagi ishtirokiga ijobiy ta’siri asoslab berilgan. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida jamoaviy sportni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: jamoaviy sport, ijtimoiy faollik, talabalar, jismoniy tarbiya, liderlik, kommunikativ kompetensiya, hamkorlik, sport pedagogikasi, yoshlar tarbiyasi.

KirishBugungi kunda yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni jamiyat hayotida faol ishtirok etadigan barkamol shaxs sifatida tarbiyalash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, oliy ta’lim tizimida talabalarning nafaqat kasbiy bilimlarini rivojlantirish, balki ularda ijtimoiy mas’uliyat, jamoaviylik va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan jismoniy tarbiya va sport yoshlar tarbiyasining muhim pedagogik vositasi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Jamoaviy sport o‘yinlari insonni ijtimoiy munosabatlar tizimiga tayyorlovchi samarali faoliyat turi hisoblanadi. Futbol, voleybol, basketbol kabi sport o‘yinlari talabalarni hamkorlikka, o‘zaro hurmatga, mas’uliyatga va jamoa manfaatini ustuvor qo‘yishga o‘rgatadi. Shu sababli sport faoliyati yoshlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishning muhim omili sifatida qaralmoqda.

Pedagogik tadqiqotlarda sportning shaxs rivojlanishiga ta’siri alohida o‘rganilgan bo‘lib, unda jismoniy faoliyatning nafaqat sog‘lomlashtiruvchi, balki tarbiyaviy va ijtimoiylashtiruvchi funksiyalari mavjudligi ta’kidlangan [Matveev, 1991: 41].

Ayniqsa, jamoaviy sport o‘yinlari talabalarni ijtimoiy muhitga moslashtirishda samarali vosita sifatida baholanadi.

Mazkur maqolaning мақсади talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishda jamoaviy sport o‘yinlarining pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Jamoaviy sport o‘yinlarining pedagogik xususiyatlari

Jamoaviy sport o‘yinlari o‘zining tarbiyaviy imkoniyatlari bilan boshqa faoliyat turlaridan ajralib turadi. Sport jarayonida talabalar umumiy maqsad sari birgalikda harakat qilish, jamoa manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yish va murakkab vaziyatlarda hamkorlikda qaror qabul qilishni o‘rganadilar.

Olimlarning fikricha, sport faoliyati shaxsning ijtimoiy moslashuv jarayonini tezlashtiradi hamda muloqot madaniyatini rivojlantiradi [Suxomlinskiy, 1977: 52]. Ayniqsa, jamoaviy sport turlarida talabalar o‘rtasida do‘stona munosabatlar shakllanadi, bu esa sog‘lom ijtimoiy muhitning qaror topishiga xizmat qiladi.

Jamoaviy sportning muhim jihatlaridan biri liderlik sifatlarini rivojlantirishidir. Sport o‘yinlari davomida ayrim talabalar tashabbuskorlik ko‘rsatib, jamoani boshqarish va muammoli vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish qobiliyatlarini namoyon etadilar. Bu esa ularning kelajakdagi kasbiy va ijtimoiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, sport mashg‘ulotlari intizom va mas’uliyat hissini shakllantiradi. Talabalar mashg‘ulotlarga muntazam qatnashish, belgilangan qoidalarga amal qilish va jamoa oldidagi javobgarlikni his etishga odatlanadilar. Natijada ularda o‘zini boshqarish va ijtimoiy mas’uliyat kabi muhim sifatlar rivojlanadi [Abdullayev, 2020: 64].

Talabalar ijtimoiy faolligini rivojlantirishda sportning o‘rni

Ijtimoiy faollik shaxsning jamiyat hayotidagi faol ishtiroki, tashabbuskorligi va ijtimoiy jarayonlarga befarq bo‘lmagan munosabatini ifodalaydi. Talabalarda bunday sifatlarni rivojlantirishda sport muhim ijtimoiy institut vazifasini bajaradi.

Jamoaviy sport o‘yinlari talabalarni jamoatchilik tadbirlarida faol qatnashishga undaydi. Universitetlarda o‘tkaziladigan spartakiadalar, sport festivallari va fakultetlararo musobaqalar yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Bunday tadbirlarda talabalar nafaqat sportchi, balki tashkilotchi, volontyor va tashabbuskor sifatida ham ishtirok etadilar.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sport bilan muntazam shug‘ullanuvchi yoshlar ijtimoiy faol va kommunikativ jihatdan faolroq bo‘ladilar [Maslow, 1987: 73]. Chunki sport insonning psixologik barqarorligini mustahkamlaydi, o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi va jamoadagi o‘rnini his qilishiga yordam beradi.

Bundan tashqari, jamoaviy sport o‘yinlari turli xarakterdagi talabalarni yagona maqsad atrofida birlashtiradi. Bu esa millatlararo totuvlik, bag‘rikenglik va o‘zaro hurmat kabi umuminsoniy qadriyatlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Sportning yana bir muhim jihati – sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etishidir. Sport bilan shug‘ullanuvchi talabalar orasida zararli odatlarga moyillik kamroq kuzatiladi. Shu sababli jismoniy tarbiya yoshlarni turli salbiy ijtimoiy ta’sirlardan himoya qiluvchi omil sifatida ham ahamiyatlidir.

Amaliy tavsiyalar

Talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishda jamoaviy sport o‘yinlaridan samarali foydalanish uchun quyidagi tavsiyalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- oliy ta’lim muassasalarida sport klublari faoliyatini kengaytirish;
- fakultetlararo sport musobaqalarini muntazam tashkil etish;
- sport tadbirlariga volontyor talabalarni faol jalb qilish;
- qizlarning sportdagi ishtirokini qo‘llab-quvvatlash;
- jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida hamkorlikka asoslangan pedagogik texnologiyalarni qo‘llash;
- sport orqali liderlik va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan dasturlar ishlab chiqish;
- sport va ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni integratsiyalash.

Mazkur tavsiyalar talabalarning ijtimoiylashuvi va jamoatchilik hayotidagi faol ishtirokini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, jamoaviy sport o‘yinlari talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishning samarali pedagogik vositalaridan biri hisoblanadi. Sport

mashg‘ulotlari yoshlarda hamkorlik, mas’uliyat, liderlik, kommunikativlik va ijtimoiy moslashuv kabi muhim sifatlarni shakllantiradi.

Jamoaviy sport o‘yinlari orqali talabalar jamiyat hayotida faol ishtirok etishga, jamoa bilan ishlashga va tashabbuskor bo‘lishga o‘rganadilar. Bu esa barkamol, ijtimoiy faol va ma’naviy yetuk yoshlarni tarbiyalashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Kelgusida oliy ta’lim tizimida sportning tarbiyaviy imkoniyatlarini kengaytirish hamda jismoniy tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullayev A. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Fan, 2020.
2. Karimov N. Yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlarning o‘rni. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
3. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1987.
4. Matveev L.P. Теория и методика физической культуры. – Москва: Физкультура и спорт, 1991.
5. Suxomlinskiy V.A. Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1977.

INKLYUZIV TA’LIM JARAYONIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI ANTROPOSENTRIK YONDASHUVINI SHAKLLANTIRISH BOSQICHLARI

Oppoqxo‘jayev Xojixuja Azimjon o‘g‘li

Qo‘qon davlat universiteti

Maxsus pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi

xojixuja1506@gmail.com

94-315-06-98

Annotatsiya: maqolada inklyuziv ta’lim jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarni antroposentrik yondashuv asosida tarbiyalashning maqsadi, vazifalari va ushbu jarayonni amalga oshirish bosqichlari haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, antroposentrik yondashuv, do‘stona munosabat, ochiq munosabat, umudidaktik tamoyillar**.**

Abstract: the article provides information about the purpose, tasks and stages of implementing this process in the process of inclusive education of primary school students based on an anthropocentric approach.

Keywords: inclusive education, anthropocentric approach, friendly attitude, open attitude, umudidactical principles.

Аннотация: в статье представлена информация о цели, задачах и этапах реализации данного процесса в рамках инклюзивного образования учащихся начальной школы на основе антропоцентрического подхода.

Ключевые слова: инклюзивное образование, антропоцентрический подход, дружелюбное отношение, открытое отношение, умудидактические принципы.

Pedagogning inklyuziv ta’limga tayyorgarligi deganda “inklyuziv ta’limning hozirgi sharoitida kasb tanlash, kasbga yo‘naltirish, xulq-atvor etikasi va kasbiy pedagogik faoliyat usullarini aniqlaydigan pedagogik faoliyat” tushuniladi.

E.M.Aliyeva zamonaviy pedagogning kasbiy kompetentligini akslantiruvchi quyidagi tezkor-faoliyatli komponentga ega bo‘lishi zarur deb hisoblaydi. Bu turdagi komponent negizida quyidagi sifatlar aks etadi: pedagogik fikrlash va harakat qilish malakasi; turli murakkablikdagi pedagogik masalalar mohiyatini tahlil qila olish; pedagogik hamkorlik natijalarini bashoratlay olish va loyihalash malakasiga egalik; pedagogik hamkorlikni amalga oshirish, boshqarish va korreksiyalash malakasiga egalik; olingan natijalarni tahlil qilish, baholash va o‘z oldiga yangi vazifalarni qo‘ya olish malakasi.

Pedagogning inklyuziv tayyorgarligi o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlari jarayonida va ta’limni antroposentrik yondashuv asosida tashkil etishda muhim jihat hisoblanadi.

Avvalo, inklyuziv ta’lim jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini antroposentrik yondashuv asosida tarbiyalash uchun pedagoglarnining inklyuziv ta’lim sharoitiga tayyorligini oshirish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim deb hisoblaymiz:

1. Pedagoglarni inklyuziv ta’limning umume’tirof etilgan tamoyillari bilan tanishtirish;
2. Pedagoglarni antroposentrik yondashuv va uning hususiyatlari bilan tanishtirish va ularga metodik yordamlashish;
3. Pedagoglarni inklyuziv ta’lim sharoitida ta’lim berishlari uchun ta’limiy usullar, mezonlarni ishlab chiqishga o‘rgatish;
4. Inklyuziv ta’lim sinflaridagi bolalar bilan do‘stona, ochiq munosabat o‘rnatish ko‘nikmasini shakllantirish;
5. Inklyuziv ta’lim sinflari bilan korreksion ishlarni olib borishi uchun shart-sharoit yaratish;
6. Ta’lim jarayonida umumdidaktik tamoyillar bilan birga maxsus tamoyillarga ham e’tibor qilish ko‘nikmasini shakllantirish;
7. Inklyuziv ta’lim sinflariga mashg‘ulot olib boradigan pedagoglarning malakasini doimiy ravishda oshirib borish va uzluksiz nazorat qilish.

Shuningdek, pedagogning inklyuziv tayyorgarligi yuqori bo‘lishi ham ta’limning samaradorligini kafolatlay olmaydi. Egallangan bilimlar kutilgan darajada muvaffaqiyatli o‘zlashtirish shaxsning idrok etish qobilyatiga ham bevosita bog‘liq. Idrok etish nafaqat unda tasvirlangan, ifoda etilgan g‘oyani bilib olish, konstruktiv shaklidan oddiy zavqlanish, asarlarda tasvirlangan vaziyatlardan sentimental hamda emotsional hayajonlanish, balki ushbu oddiy ma’naviy holatni mantiqiy tushunish, funksional tahlil qilish uchun mo‘ljallangan. Idrok sezgiga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon hisoblanganligi sababli barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko‘nikmalar bir davrning o‘zida namoyon bo‘ladi, aks ettirishda ishtirok etadi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib, inklyuziv ta’lim jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini antroposentrik yondashuv asosida tarbiyalash mexanizmlarini shakllantirish imkoniyatlarini tahliliy o‘rganildi. Tahlil natijalariga ko‘ra, inklyuziv ta’lim jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini antroposentrik yondashuvni shakllantirish bosqichlari aniqlab olindi.

Inklyuziv ta’lim jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini antroposentrik yondashuvni shakllantirish bosqichlarini aniqlashda quyidagi omillar hamda ularning ta’limiy, ijtimoiy-tarbiyaviy ta’siri sezilarli darajada ahamiyatli deb topildi: o‘qituvchining kasbiy sifatlari, o‘quv axborotlarilarning g‘oyasi va mazmuni; matnning bevosita yoki bilvosita antroposentrik yondashuvga egaligi; inklyuziv ta’lim jarayonida samara bera olishi kabilar.

Inklyuziv ta’lim jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini antroposentrik yondashuvni shakllantirish mohiyatiga ko‘ra quyidagilar:

1-bosqich. Pedagogning kasbiy kompetentligini antroposentrik yondashuv asosida takomillashtirish. Ushbu bosqichda inklyuziv ta’lim sinflarida mashg‘ulot olib boradigan pedagoglarning kasbiy kompetentligini antroposentrik yondashuv asosida takomillashtiriladi. Ya’ni insonparvarlik, bag‘rikenglik, baynalminallik, hamdardlik, hamkorlikda ishlash, o‘quvchi shaxsini hurmat qilish, bahamjihatlik, jamoaviylik, rahmdillik, munosabat o‘rnatishda sabrlilik kabi hislatlar bilan pedagogning kasbiy va shaxsiy sifatlari takomillashtiriladi. Zero, ushbu antroposentrik yondashuvning komponentlari inklyuziv ta’lim uchun muhim hisoblanadi.

2-bosqich. Pedagoglar jamoasi va maktabning sog‘lom o‘quvchilari hamda ta’lim maskani rahbariyati bilan maqsadli tushuntirish ishlari olib borish. Ushbu bosqich inklyuziv ta’lim jarayonida antroposenetrik yondashuvni tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Bunda ta’lim maskanida ta’lim-tarbiya beradigan pedagoglarni antroposenetrik yondashuv asosida qayta malakalarini oshirish, maktabning sog‘lom bolalari bilan tushuntirish, profilaktika ishlarini olib borish, nisbatan imkoniyati cheklangan o‘quvchilar bilan munosabatda insoniylik tamoyilini singdirish, ta’lim muassasasi rahbariyati bilan imkoniyati cheklangan o‘quvchilar bilan

munosabatda do‘stlik, hushmuomilalilik, sabrlilik tamoyillariga rioya etishlari kerakligi haqida tuhuntirish ishlarini olib borish lozm bo‘ladi.

3-bosqich. Ota-onalar yohuda ularni o‘rnini bosuvchi shaxslar bilan pedagogik treninglar o‘tkazish. Ushbu bosqich bevosita ta’lim jarayonidan tashqarida oila davrasida amalga oshiriladi. Ya’ni bolalar ko‘proq oila davrasida ota-onalar, bobo-buvilaridan ko‘proq maslahatlar, tarbiya elementlarini o‘zlashtiradilar. Tabiiyki, bolalarga psixologik nuqtai nazarida ularning ta’siri yuqori bo‘ladi. Shu jihatida ularga oila davrasida tushuntirish ishlari olib borilsa, bolalarda antroposentrik yondashuv elementlari tezroq shakllanadi. Taniqli pedagog S.A.Polushkina ham o‘quvchilarda antroposentrik yondashuvni samarali shakllantirish uchun oila, maktab, jamoatchilik, qo‘shimcha ta’lim muassasalari (yoki tashkilotlari) o‘rtasida o‘zaro hamkorlikka erishish va bu hamkorlikning integrativ xarakterga ega bo‘lishini muhim, deb hisoblaydi. Shuningdek, tadqiqot ishimizning 4-ilovasida tariba-sinov ishlarimizda ota-onalar bilan olib borilgan seminar-trening dasturi keltirib o‘tilgan.

4-bosqich. Sinf jamoasi bilan pedagogik-psixologik profilaktika ishlarini olib borish. Inklyuziv ta’lim jarayonida sinf jamoasi bilan muntazam ravishda pedagogik-psixologik profilaktika ishlarini olib borish muhim sanaladi. Chunki inklyuziv sinflarda ta’lim oluvchi bolalarda nisbatan agressiya, charchoq, stress holatlari umumiy sinflarda ta’lim oluvchi bolalarga qaraganda ko‘proq uchraydi. Shuningdek, imkoniyati cheklanagan o‘quvchilarning imkon qadar tezroq ijtimoiy hayotga ko‘nikishi, atrofdagilar bilan munosabat o‘rnatish samaradorligini ta’minlashda sinf jamoasining o‘rni yuqori.

5-bosqich. Insoniylik, hamdardlik, bag‘rikenglik, o‘zaro ko‘mak, muomila madaniyatiga asoslangan interfaol usullarni uzliksiz ravishda dars jarayonida qo‘llash. O‘quvchilarda antroposentrik yondashuvning muhim elementlari hisoblagan insonparvarlik, hamjihatlik, rahmdillik, bag‘rikenglik kabi sifatlarni shakllantirishda interfaol usullar yaxshi samara beradi. Misol uchun “Do‘stim va men”, “Menga qo‘shiling”, “Hamkorlik”, “Men qila olaman” kabi interfaol usullarni keltirish mumkin.

6-bosqich. Shaxsiy hususiyatlarini inobatga olgan holda barcha bolalar uchun ta’lim olish imkoniyatini yaratish. Ko‘p hollarda imkoniyati cheklangan bolalar ta’lim muhitda o‘zlarining fikrlarini ifoda etishda tortinchoqlik qiladilar. Pedagog har bir bola jumladan, imkoniyati cheklangan bolalar uchunham fikrlarini ifoda etishlari uchun ta’lim muhitini yaratishi muhim sanaladi. Ta’lim muhiti inklyuziv ta’lim sharoitida antroposentik yondashuv asosida tarbiyalashning asosiy sharti hisoblanadi.

7-*bosqich. Ta’lim sharoitida shaxsiy makon tushunchani inobatga olgan holda, ijtimoiylashuvga imkon beradigan o‘quv-topshiriqlarini muntazam bajarib borish.* Yuqoridagi bosqichning uzviy davomi sifatida ushbu bosqichda imkoniyati cheklanagn o‘quvchining shaxsiy makon daxlsizligini inobatga olib, ehtiyotkorlik va zukkolik bilan uni ijtimoiylashuviga zamin yaratib borishi lozim. Bola sinfda o‘zini erkin tutishi, fikrlarini bayon etishi va munosabatga kira olishi aynan manashu bosqichda ko‘zga tashlanadi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida ta’lim olayotgan o‘quvchilar ushbu bosqichlar yakunida antroposentrik yondashuvning quyidagi elementlarini o‘zlashtiradilar:

Shaxsiy: xushmuomalalilik, muomala odobiga ega bo‘lish, o‘zaro yordam ko‘rsatish, hurmat qilish, boshqalarga ozor bermaslik, yumushlarni bajarishda do‘stlarga ko‘maklashish, odamiylik, insonlarga ziyon yetkazmaslik, mehrlilik, oqibatlilik, insoniylik.

Umumiy: yumushlarni bajarishda do‘stlarga ko‘maklashish, ehtiyotkorlik, jamoa mulkini asrash, nogiron kishiga mehribonlik qilish, o‘zgalarga yordam berish, do‘stlik, hamdardlik, o‘zaro yordam, iltifotlilik, e’tiborlilik, mehrlilik, oqibatlilik, totuvlik, tolerentlik (bag‘rikenglik), muruvvatlilik, himmatlilik, mehrlilik, olijanoblik.

Yuqoridagilardan ma'lum bo‘ladiki, inklyuziv ta’lim sharoitida o‘quvchilarda antroposentrik yondashuv negizida namoyon bo‘ladigan ayrim sifatlar bevosita takrorlanadi.

Ularning safiga quyidagilarni kiritish mumkin: o‘zaro yordam, odamiylik, mehrlilik, oqibatlilik.

Ma’lumki ta’lim jarayonining markazida ta’lim oluvchi shaxsi turadi. Inklyuziv ta’lim jarayonida ta’lim oluvchilar uchun sog‘lom pedagogik hamda psixologik

muhitni tashkil etish, imkoniyati cheklangan o‘quvchilarni turli ko‘ngilsizliklardan himoya qilish, uning individual hususiyatlarini namoyon qilishi uchun barcha zarur imkoniyatlarni ishga solish inklyuziv ta’limning asoslaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Полушкина С.А. Особенности формирования гуманных взаимоотношений младших школьников в полиэтнической среде // Научно-методический эл.ж. “Концепт”. – Киров: 2015. – Т. 19. – С. 156–157.

2. Бородулина С.Ю. Коррецонная педагогика.–М.: Феникс, 2004. –146 с

3. Жабборова О.М. Бўлажак ўқитувчилар бадиий идрокини шакллантириш.–Т.: Фан ва технология. 2012. – 9 б

4. G.G.Kuvandikova, Z.N.Yulchieva, N.A.Mirashirova, Sh.D.Usmanova. Kasbiy psixologiya. – T.: Yangi asr avlodi, 2020. – 82-b

5. Maqsudova N.A. Oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak pedagoglarni inklyuziv sharoitda ishlashga tayyorlash mexanizmlari. Ped.fan.bo‘y.fal.dok (PhD) diss. Namangan.:2023, - B.35.

ROLLI O‘YINLAR ORQALI BOLALARNI KASBLAR BILAN TANISHTIRISH

Sanginova Gulnoza Boxodorovna

Qo‘qon universiteti O‘qituvchisi,

Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi 2-kurs talabasi

Yusupova Shaxzoda Sobir qizi

shaxzodayusupova29@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur tezisda maktabgacha yoshdagi bolalarni kasblar bilan tanishtirishda rolli o‘yinlarning ahamiyati yoritilgan. Rolli o‘yinlar orqali bolalarda kasblar haqida dastlabki tasavvurlar shakllanishi, ularning ijtimoiylashuvi, tafakkuri va ijodiy qobiliyatlari rivojlanishi tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy ta’lim jarayonida elektron va interaktiv o‘yinlardan foydalanishning samaradorligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida rolli o‘yinlar bolalarning kasb tanlashga bo‘lgan

qiziqishini oshirishi, mustaqil fikrlash va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: Rolli o‘yinlar, maktabgacha ta’lim, kasbga yo‘naltirish, bolalar rivojlanishi, syujetli o‘yin, ijtimoiylashuv, kasblar olami, tarbiyachi faoliyati, elektron o‘yinlar, interaktiv ta’lim, bolalar psixologiyasi, o‘yin texnologiyalari, kognitiv rivojlanish, ijodkorlik, hamkorlik.

KIRISH Bolaning o‘sishi va har tomonlama rivojlanib borishi uzluksiz davom etadigan jarayondir. Uning shaxs sifatida shakllanishi, ilk bor olamni atrofidagi ashy ova buyumlar orqali anglab, undan o‘zicha ma’no topishiga intilishi, qiziqishi va hissiyotlarining rivojlanishini ular o‘ynayogan o‘yinlari orqali kuzatish mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bola uchun bu - hissiy boyitilgan va idrok etilgan tarzda o‘rganish uchun ideal sahnadir. Sahna o‘yini bolani har jihatdan rivojlantiradi. Zero, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar hayotda ko rgan voqea-hodisalarni kişhilarga taglid qilib o‘ynaydilar. Bolalar kishilarga taglid qilish orgali real hayotiy muammolarni hal etishga o‘rinadilar. O‘z kechinmalarini takrorlaydilar, qayta o‘ynaydilar va jonlantiradilar.Shu tariqa, sahna o‘yini bolaning boshqalar bilan o‘zaro hamkorlik qilishga qobil bo‘lgan shaxs darajasiga o‘sib rivojlanishiga ko‘mak beradi.

Rolli o‘yin – hayotdagi mavjud bo‘lgan insonlar va harakatlarni obrazli tarzda aks ettirishdir.Rolli o‘yin bu yosh davridagi bolalarning muhim faoliyati hisoblanib, ular rolli o‘yinda katta yoshdagi insonlarning barcha ishlarini amalda bevosita “bajaradilar”. Shu sababdan o‘yin uchun maxsus yaratiladigan sharoitlarda ijtimoiy muhit voqealari, oilaviy turmush hodisalarini birlashtirgan holda aks ettirishga harakat qiladi.Bolalar kattalarning turmush tarzi, his-tuyg‘usini, o‘zaro muomala va muloqotlarning xususiyatlarini,o‘zgalarga va atrofidagi insonlarga munosabatini rolli o‘yinlarda ijro etish orqali ifodalaydi. Buning uchun turli o‘yinchoqlardan va predmetlardan foydalanadilar.

Bolalarning rolli o‘yinlarini kuzatish davomida oilada kim unga ijobiy, kim salbiy ta’sir ko‘rsatayotganini anglab olish mumkin. Sababi bola atrofida bo‘layotgan voqelikka ro‘yu-rost munosabat bildiradi. Rolli o‘yin bolalarda tasavvur obrazlarining kengayishi natijasida vujudga keladi. L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev,

B.G.Ananev, D.B.Elkonin va boshqa ko‘plab olimlar bolaning bilish jarayonlari rivojlanishida rolli o‘yinlarning ahamiyatini o‘rgangan. N.M.Aksarinaning fikricha, o‘yin faoliyati o‘zidan-o‘zi vujudga kelmaydi, buning uchun quyida uchta vosita bo‘lishi kerak.

«**1.**bolaning ongida uni qurshab turgan voqelik to‘g‘risidagi xilma-xil taasurotlar tarkib topishi.

«**2**.har xil ko‘rinishdagi o‘yinchoqlar va tarbiyaviy ta`sir vositalarining muhayyoligi.

«**3**.bolaning kattalar bilan tez-tez muomala va muloqotga kirishuvi.

Psixolog Ye.A.Arkin o‘yinlarni quyidagicha tasnif qilgan:

1)ishlab chiqarishga (texnikaga); sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish, kasbhunarga oid o‘yinlar; 2) maishiy va ijtimoiy siyosatga ro‘zg‘or: bog‘chaga, maktabga, kundalik turmushga oid o‘yinlar; 3) harbiy : urush-urush o‘yinlari; 4) drammalashtirilgan: kino, spektakl va boshqalarga oid o‘yinlar. D.B.Elkonin harakatli o‘yinning qoidalari mazmuni o‘zaro bog‘liqligidan kelib chiqib ularni besh guruhga ajratadi: 1) harakatga taqlid qilish; 2) muayyan syujetni drammalashtirilgabilann o‘yinlar; 3) syujeti oddiy o‘yinlar; 4) syujetsiz qoidali o‘yinlar; 5) aniq maqsadga qaratilgan mashqlardan iborat sport o‘yinlari.

Bugungi unda ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish nafaqat zamon talabi, balki zaruriy ehtiyojga aylangan. Rivojlanayotgan jamiyat sharoitida shaxsning kelajak kasbini ongli ravishda tanlashi katta ahamiyatga ega. Kasb tanlashga bo‘lgan qiziqishning shakllanishi esa ilk bolalik davridan boshlanadi. Maktabgacha katta yosh davri shaxsning kelajakdagi intellektual, axloqiy, ijtimoiy hamda kasbiy qiyofasi shakllanadigan eng muhim bosqich hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, ushbu bosqichda ta’lim-tarbiya jarayonini zamonaviy yondashuvlar, xususan, elektron o‘yinlardan foydalanish texnologiyalari asosida tashkil etish muhimhisoblanadi.Maktabgacha yosh —bu bolaning shaxsiyati, dunyoqarashi, xatti-harakati va e’tiqodlari shakllanib boradigan eng nozik davr hisoblanadi. Shu bois, bu bosqichda bola ongiga ta’sir etuvchi barcha tarbiyaviy jarayonlar puxta o‘ylangan bo‘lishi zarur. Bolaning kasblar dunyosiga bo‘lgan

qiziqishi ham ana shu davrda shakllana boshlaydi. Bola oilada, ko‘chada,bog‘chada yoki ommaviy axborot vositalari orqali turli kasb egalari faoliyatini kuzatar ekan, ularga nisbatan tasavvur hosil qiladi.Ushbu tasavvurlarni to‘g‘ri, ilmiy asosda shakllantirishga ko‘maklashish esa maktabgacha ta’lim muassasasi pedagog-tarbiyachilarning zimmasidadir. Kasblar olami bola uchun tushunarli, qiziqarli va hayotiy misollar bilan boyitilgan holda yoritilsa, bola unda o‘zini biror kasb egasi sifatida tasavvur qilishi osonlashadi. Masalan, shifokor faqatgina ukol qiluvchi emas, balki inson salomatligini tiklovchi shaxs sifatida, insonlar hayotini turli kasalliklardan qutqaradigan soha vakillari; quruvchi esa uy barpo etuvchi hunarmand sifatida tanishtiriladi, tikuvchi go‘zallik yaratuvchi sifatida.Aynan maktabgacha ta’lim jarayoni bolalarning kelajakdagi u yoki bu kasbga mehr qo‘yishlariva qiziqishiga zamina yaratadi.Kasbga yo‘naltirishning mazmuni faqatgina kasb nomlarini o‘rgatish bilan chegaralanmaydi. Balkikasbiy qiziqishlarni shakllantirish, mehnatga hurmat, mas’uliyat, intizomva jamoada ishlash ko‘nikmalarini uyg‘otishdir. Bola uchun kasb tanlashga yo‘naltirilgan ta’lim jarayoni shaxsning kelgusidagi o‘zini-o‘zi anglashi, hayotiy maqsadni belgilashi uchun poydevor vazifasini ham bajaradi.Zamonaviy jamiyatda raqamli texnologiyalar bolalar hayoti va ta’limi bilan chambarchas bog‘lanib bormoqda. Elektron o‘yinlar (kompyuter o‘yinlari, planshet dasturlari, interaktiv o‘quv platformalari) nafaqat hordiq chiqarish vositasi, balki kognitiv rivojlanishning kuchli stimulatori sifatida e’tirof etilmoqda. To‘g‘ri tanlangan, pedagogik maqsadga yo‘naltirilgan elektron o‘yinlar bola uchun nafaqat qiziqarli, balki o‘rgatuvchi xarakterga ega hisoblanadi. Elektron o‘yinlarning afzalliklari quyidagilardan iborat:

Tavsifi Vizual va audio stimulyatsiya

Bola kasblar jarayonini rangli animatsiyalar, tovush va tasvir orqali yaxshiroq tasavvur qiladi.

Bola jarayonda bevosita ishtirok etadi, qarorlar qabul qiladi, bu esa motivatsiyani oshiradi.

O‘yin shaklidagi ta’lim bola uchun zeriktirmasdan, faol fikrlashni talab etadi.

Bola virtual tarzda kasb egasi bo‘lib ko‘radi va o‘z qobiliyatlarini sinab ko‘radi

Bola topshiriqlarni mustaqil bajarishga harakat qiladi, bu esa o‘z-o‘zini boshqarishni kuchaytiradi.

“Vertual klinika” o‘yinida bolaning vazifasi bemorni tekshirish, simptomlarni aniqlash, muolajalar tavsiya qilish bo‘lishi mumkin. Bu jarayon orqali bola kasbning mohiyatini o‘rgana boradi: shifokor —yordam beruvchi, mas’ul, mehribon shaxs.

Elektron o‘yinlarni ta’lim jarayoniga to‘g‘ri qo‘shish uchun tarbiyachi quyidagi bosqichlarga e’tibor qaratishi lozim:

•**Didaktik tahlil**: O‘yin bolaning yoshiga, psixologik rivojlanishiga, nutq darajasiga va mavzu maqsadiga mos bo‘lishi lozim.

•**O‘yin muhiti** bilan tanishtirish: Tarbiyachi bola uchun dastlabki ko‘rsatma beradi, qoidalarni tushuntiradi. •Faol o‘yin jarayoni: Bolalar mustaqil yoki kichik guruhda o‘ynaydi, qarorlar qabul qiladi, tajriba o‘tkazadi.

•**Pedagogik kuzatuv:** Tarbiyachi o‘yin davomida bolalarning qiziqishi, qiyinchiliklari va muvaffaqiyatlarini tahlil qiladi.

•**Muhokama va xulosa:** O‘yin yakunida “Nima o‘rgandik?”, “Qaysi kasb senga yoqdi?” kabi savollar orqali refleksiya olib boriladi.

Amaliy mustahkamlash: Rasm chizish, rolli sahna, qo‘g‘irchoqlar bilan mashg‘ulot, mini mahorat darslari tashkil etiladi.

Elektron o‘yinlardan izchil foydalanish quyidagi ijobiy natijalarni beradi:•Kasblar haqida to‘g‘ri va to‘liq tasavvur shakllanadi.

•**Bola o‘z qiziqishini** aniqlash va ifoda etish imkoniga ega bo‘ladi. •Ijodkorlik, konstruktiv fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalari rivojlanadi. •Muloqot va hamkorlik qobiliyatlari kuchayadi

•**Kelajakda kasbni** ongli ravishda tanlashga zamin yaratiladi.

Olgan bilimlarini, o‟rgangan narsalarini amalda qo‟llash, mashq qilish imkoniga ega bo‘ladi. Buning natijasida bolaning ongi, bilish qobilyati, tafakkuri rivojlanadi. Jamoa bo‟lib tashkil etilgan o‟yinda uning barcha a‟zolari o‟rtasida o‟zaro munosabatlar o‘rnatiladi. Bu hurmat qilishga hamda o‘zining mustaqil fikriga ega bo‟lishga o‟rgatadi. Bolalarni har tomonlama rivojlantirish bilan birga, o‘yin qoidalari ham takomillashib boradi. Tarbiyachi bolalarning qiziqishlari, intilishlariga qarab,

o‘yinga ma‘lum bir o‘zgartirishlar kiritishi maqsadga muvofiqdir. Tarbiyachi bolalar faoliyatini boshqaradi, ya‘ni ularni o‘yin mazmuni bilan tanishtirib, faol va mustaqil harakatlar bajarishga undaydi, qoidalarining to‘g‘ri bajarilishini nazorat qiladi. Bunday qoidalar (qachon va qayerda, qanday haraklarni bajarish, birgalikda ishlash, qiziqarli bo‟lgan rollarni navbat bilan bajarish va hokazo) ishtirokchilarning munosabatlariga ta‘sir korsatadi. Masalan, ayrim o‘yinlarda bolalar berilgan topshiriqni birgalikda bajarishlari kerak bo‟ladi. Bunday o‘yinlar bolalarni birlashtiradi, ular o‟rtasida samimiy munosabatlarni o‟rnatishga yordam beradi. Bolalar topshiriqni navbat bilan bajarsalar, o‘z o‘rtoqlariniki bilan solishtirish imkoniyatiga ega bo‟ladilar. O‘yin, mashg‟ulot,sayr, kechki soat kabi pedagogik jarayonlarda tarbiyachi bolaning vositasi sifatida muayyan funksiyalarni bajaradi. Bunda tarbiyachining asosiy maqsadi bolaga bilim (ma‘lumot) berish emas, balki shu ma‟lumot orqali uning bilish jarayonlarini rivojlantirishdan iboratdir. Ikkinchi component-insonni ma‟lumotga bo‟lgan munosabati. Har qanday ma‟lumot insonning u yoki bu narsa, hodisa va jarayonga bo‘lgan munosabatini belgilaydi. Lekin bu munosabat kattalar va bolalarda bir xil emas. Kattalar ma‘lumotni qabul qilgandan keyingina unga bo‘lgan ijobiy yoki salbiy munosatni bildirishlari. Bolada esa eng avvalo, biz yetkazmoqchi bo‟lgan ma‟lumotga ijobiy munosabatni shakllantirishimiz lozim. Bolalarning o‘yinga bo‘lgan qiziqish va ehtiyojlaridan ta‘lim masalalarini hal etishda foydalanish mumkin. O‘yinni tashkil etish va boshqarish jarayonida tarbiyachi bola har tomonlama ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Maktabgacha bo‘lgan yosh davri – inson rivojlanishining alohida davri bo‘lib, bu davrda bola ijtimoiy muhitga moslashish, ma’naviy-axloqiy va hissiy jixatdan shakllanish bosqichida bo‘ladi. Har bir bolaning psixologik va fiziologik rivojlanishi turli darajada bo‘lishini hisobga olgan holda, bu davrda ularning hissiy va kognitiv rivojlanishi bir-biriga mos kelmasligi mumkin. Shunday bo‘lsa ham, bugungi kunda ushbu yosh davridagi barcha bolalarga samarali va ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan umumiy rivojlanish muhitini yaratish katta ahamiyatga ega. Bu jarayonda syujetliro‘lli o‘yinlar vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarning birgalikdagi faoliyatini yo‘lga qo‘yish va ularda hamkorlik hissini shakllantirish juda muhim. Ko‘p yillik pedagogik va psixologik tadqiqotlarning natijasi shuni ko‘rsatadiki, bolalar o‘rtasidagi jamoaviy

munosabatlar tizimida o‘yin alohida ahamiyatga ega. E.Smirnova va V.Xolmogorovalarning fikrlariga ko‘ra, ro‘lli o‘yinlar bolalar o‘rtasida do‘stona munosabatlarni ta’minlashga xizmat qiladi, chunki bola o‘yin davomida o‘z harakatlarini boshqalar bilan muvofiqlashtirish zaruriyatiga duch keladi, qoidalarga amal qiladi va boshqalarga yordam beradi. Demak, ro‘lli o‘yinlar nafaqat bolalarning jamoaviy faoliyatini yo‘lga qo‘yish, balki ularda hamkorlik hissini rivojlantirish, bola shaxsiyatini shakllantirish vositasi hamhisoblanadi. L.Vygotskiy, R.Jukovskaya, I.Zaporojets, N.Mixaylenko, N.Korotkova, V.Usova singari olimlar o‘z asarlarida o‘yinlar va ularning maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama rivojlanishidagi rolini o‘rganishgan

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Yuldasheva Shoxida Botirovna Nukus innovatsion instituti Maktabgacha va boshlang‘ich talim kafedrasi assistent o‘qituvchi.

2. Toshboltayeva Nodira Ibrohimjonovna Farg‘ona Davlat Universiteti Psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi, Sobirova Azizaxon Maribjon qizi Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi 3- bosqich talabasi

3. Yuldasheva Shoxida Botirovna Nukus innovatsion instituti Maktabgacha va boshlang‘ich talim kafedrasi assistent o‘qituvch

PEDAGOGICAL APPROACHES TO TEACHING THE DESIGN AND MANUFACTURING OF MATERIALS FOR COVERED (FULLY-ENCLOSED) UNMANNED AERIAL VEHICLES IN HIGHER ENGINEERING EDUCATION

Saydakhmedov Ravshan Xalxodjayevich

Doctor of Technical Sciences (DSc), Professor,

Turin Polytechnic University in Tashkent,

e-mail: saydakhmedov.ravshan@polito.uz; tel.: +946569944; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3674-2423

Isroilov Ruslan Maqsud o‘g‘li

PhD Candidate in “Ground Complexes and Aircraft” Specialty, Turin Polytechnic University in Tashkent;

Lecturer, Bukhara Innovation University,

e-mail: ruslanmisroilov@gmail.com; tel.: +998 90 909 05 19; ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5974-924X

Annotation: This article examines pedagogical approaches to teaching the design and manufacturing of structural and functional materials for covered (fully-enclosed) unmanned aerial vehicles (UAVs) in higher engineering education. The covered drone, in which the propulsion system is fully shielded by an outer aerodynamic shell, places severe demands on weight, stiffness, impact resistance and electromagnetic transparency of the chosen materials. The study analyses the gap between traditional materials-science teaching and the actual competencies required by the modern UAV industry, and proposes a four-stage practice-oriented educational model based on the integration of polymer composites, additive manufacturing of polymer shells, hands-on prototyping and quality-oriented assessment. The paper presents the structure of the learning cycle, characteristic engineering formulas used as teaching instruments and pilot results obtained at Turin Polytechnic University in Tashkent in cooperation with Bukhara Innovation University.

Keywords: covered drone, fully-enclosed UAV, materials engineering, polymer composites, additive manufacturing, engineering education, competency-based learning, practice-oriented training.

Unmanned aerial vehicles have become one of the most rapidly developing branches of modern aerospace technology and a strategic priority for the Republic of Uzbekistan. The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-4996 of 8 October 2019 “On measures for the development of artificial intelligence technologies in the Republic of Uzbekistan” sets a clear direction for the integration of advanced technologies into industry and education [Mirziyoyev, 2019: 1]. Within this

context, the training of engineers capable of designing, producing and operating modern UAVs becomes a task of national importance.

Among the wide variety of UAV configurations, covered (fully-enclosed) drones — in which propellers and the propulsion unit are completely shielded by a protective shell — represent a particularly demanding class. Such drones are used for indoor inspection, operations near people, confined-space surveys and safety-critical missions where contact with rotating blades must be excluded. Their design imposes simultaneous and partly contradictory requirements on materials: low weight, high specific stiffness, impact resistance, electromagnetic transparency for on-board sensors, durability under cyclic loading and acceptable cost in serial production [Goh et al., 2017: 142].

Despite the industrial importance of these requirements, traditional courses on materials science and structural engineering are still largely organised around classical subtractive manufacturing and metal alloys. Polymer composites, additive manufacturing of structural shells and the methodology of designing for fully-enclosed configurations are rarely treated in an integrated way. As a result, graduates often master the theory of materials behaviour but lack the practical competencies required for the design and production of modern covered drones. The present paper proposes a pedagogical model that addresses this gap by uniting materials science, additive manufacturing and UAV design within a single practice-oriented learning cycle.

1. Materials problems of covered drones as the basis of training

The pedagogical foundation of the proposed model is the conscious choice of an authentic engineering object — a covered drone — around which the entire learning cycle is organised. This object is rich enough to motivate every stage of the curriculum and concrete enough to permit measurable assessment. The main material-engineering problems that the student encounters in this context can be grouped as follows.

First, the protective shell of a covered drone must be light yet sufficiently stiff to maintain its aerodynamic shape under flight loads and impacts. This raises the central question of materials selection, which students learn to formalise through the criterion

of specific stiffness and specific strength [Ashby, 2017: 64]. Second, the shell must protect both the rotor and the surrounding environment, which makes impact resistance and energy absorption central design properties. Third, the shell must be electromagnetically transparent so as not to interfere with on-board navigation, communication and obstacle-detection sensors. Fourth, the geometry of a covered drone is intrinsically complex — ducted fans, lattice grilles, mesh enclosures and curved surfaces — which makes additive manufacturing the natural production technology and connects the materials problem directly to digital fabrication [Ngo et al., 2018: 174].

This combination of requirements is precisely what makes the covered drone a powerful pedagogical case study: every classical chapter of materials science (mechanical behaviour, polymers and composites, manufacturing technology, quality control) acquires direct, observable meaning.

2. The proposed pedagogical model

The proposed model is structured as a four-stage practice-oriented learning cycle that integrates theoretical content, digital tools and physical prototyping.

Stage 1 — Conceptualisation. Students study the missions and operating environments of covered drones (indoor inspection, agriculture, search-and-rescue) and translate them into formalised engineering requirements: target mass, expected impact loads, required stiffness, electromagnetic transparency, manufacturing constraints. At this stage the teacher introduces the principal candidate materials — PLA, PETG, ABS, polycarbonate, carbon-fibre-reinforced polymers and short-fibre composites — together with their characteristic properties.

Stage 2 — Digital design. Students perform parametric CAD modelling of the protective shell, frame and ducted-fan housings of a covered drone. Numerical simulation, in particular finite-element analysis, is used to study the stress-strain state of the shell under landing loads and side impacts. The pedagogical emphasis is on iterative redesign: students learn to interpret simulation results and to translate them into changes of geometry, wall thickness and material selection.

Stage 3 — Manufacturing. The chosen design is fabricated by additive manufacturing. Three technologies are systematically introduced: Fused Deposition Modelling for first prototypes and large airframe parts; Stereolithography for fine-detail components and aerodynamic fairings; and modern continuous-resin processes (CLIP/CLA-type) for advanced parts requiring high resolution and isotropy. Students study printing parameters — layer height, infill, raster orientation — and observe their direct effect on the quality of the resulting drone shell [Ford and Minshall, 2019: 138].

Stage 4 — Testing and competency-based assessment. The fabricated covered drones are weighed, measured and subjected to laboratory tests for stiffness, impact resistance and short flight checks. The competencies are assessed using objective engineering criteria: actual mass against target, measured density and porosity of representative samples, tensile strength of standardised specimens. The results are documented in a structured engineering report and presented for peer review.

3. Engineering formulas as teaching instruments

A central feature of the model is the deliberate use of fundamental engineering formulas not as abstract theoretical content but as living instruments that students apply during their work on covered drones.

Density of the printed material is determined by direct measurement of mass and volume:

$$\rho = m / V$$

where ρ is density (kg/m³), m is mass (kg) and V is volume (m³). Comparing the measured density of a printed drone shell with the nominal density of the polymer reveals the influence of process variability.

Porosity of the part, which directly affects its mechanical and protective properties, is calculated as:

$$P = (1 - \rho_{actual} / \rho_{theoretical}) \times 100\%$$

Students experimentally observe how layer height, infill pattern and orientation of the printed layers change the porosity of the shell and how porosity in turn affects the impact resistance of a covered drone.

Tensile strength of standardised printed specimens is evaluated as:

$$\sigma = F / A$$

where σ is tensile stress (MPa), F is the force at failure (N) and A is the cross-sectional area (mm²). For the design of covered drones, students additionally compute specific strength σ/ρ, which expresses the trade-off between mechanical integrity and mass and is, in practice, the decisive parameter for any flying object [Ashby, 2017: 71].

By embedding these relations into laboratory exercises, the model transforms formulas from theoretical objects into operational tools of engineering decision-making, in agreement with constructivist principles of engineering pedagogy [Felder and Brent, 2016: 142].

4. Pilot results and discussion

The model was piloted with engineering students of Turin Polytechnic University in Tashkent in cooperation with Bukhara Innovation University. Comparative observation between groups taught under the traditional approach and groups taught under the proposed model produced several consistent findings.

Student engagement increased markedly. Voluntary attendance at laboratory sessions rose, and students showed greater willingness to repeat failed prints and to redesign their drone shells — a behaviour that indicates a healthy growth-oriented attitude. The quality of the final prototypes also improved: covered drones produced under the proposed model were on average lighter, exhibited lower porosity in the shell and survived a higher number of standardised drop tests than those produced in the traditional course. Students also developed a noticeable habit of justifying their design decisions in quantitative terms — referring to specific strength, porosity or wall thickness — rather than relying on purely qualitative arguments [Goh et al., 2017: 148].

At the institutional level, the model offers important practical advantages. It does not require expensive metal-cutting equipment, since most stages are based on additive manufacturing of polymers; it scales to large student cohorts; and it produces graduates whose competencies are aligned with the actual needs of the emerging Uzbek UAV industry. At the same time, the model has limitations: it assumes access to several types of 3D printers and qualified faculty, which calls for a systematic programme of teacher training and inter-university cooperation.

Conclusion

The training of engineers capable of designing and manufacturing modern covered (fully-enclosed) drones requires a profound transformation of materials-science teaching in higher education. The pedagogical model proposed in this article — conceptualisation, digital design, additive manufacturing and competency-based assessment — turns the covered drone into a unifying educational object around which classical chapters of materials science, polymer composites, 3D printing and structural design acquire direct, measurable meaning. The deliberate use of engineering formulas (density, porosity, tensile and specific strength) as everyday laboratory instruments allows students to internalise the link between theory and practice. Pilot results obtained at Turin Polytechnic University in Tashkent and Bukhara Innovation University demonstrate measurable improvements in engagement, conceptual integration and the actual quality of student-made prototypes. Practical recommendations include: (i) building dedicated UAV-materials laboratories around polymer 3D printing; (ii) introducing covered-drone design tasks as continuous projects across several courses; and (iii) developing partnerships between technical universities and the national UAV industry. Future research will focus on extending the model to fibre-reinforced composite shells and on the longitudinal evaluation of graduate competencies.

REFERENCES

1. Ashby M.F. Materials Selection in Mechanical Design. — 5th ed. — Oxford: Butterworth-Heinemann, 2017. — 660 p.

2. Felder R.M., Brent R. Teaching and Learning STEM: A Practical Guide. — San Francisco: Jossey-Bass, 2016. — 336 p.

3. Ford S., Minshall T. Where and how 3D printing is used in teaching and education // Additive Manufacturing. — 2019. — Vol. 25. — P. 131–150.

4. Goh G.D., Agarwala S., Goh G.L., Dikshit V., Sing S.L., Yeong W.Y. Additive manufacturing in unmanned aerial vehicles (UAVs): Challenges and potential // Aerospace Science and Technology. — 2017. — Vol. 63. — P. 140–151.

5. Mirziyoyev Sh.M. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-4996 of 8 October 2019 “On measures for the development of artificial intelligence technologies in the Republic of Uzbekistan”. — Tashkent: Lex.uz, 2019. — P. 1–6.

6. Ngo T.D., Kashani A., Imbalzano G., Nguyen K.T.Q., Hui D. Additive manufacturing (3D printing): A review of materials, methods, applications and challenges // Composites Part B: Engineering. — 2018. — Vol. 143. — P. 172–196.

7. Stepanov A., Saydakhmedov R., Karimov B. Application of additive technologies in aerospace component manufacturing // Journal of Technical Sciences. — Tashkent, 2022. — Vol. 4, No. 2. — P. 45–53.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING TA’LIM-TARBIYAGA OID PEDAGOGIK QARASHLARI

Qo‘chqorova Mohira Bekzod qizi

Abdualimova Maxfuza Safarboy qizi

Tashkent Perfect University

1-bosqich talabasi

mohiraqochqorova10@gmail.com

+998940812610

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq mutafakkirlarining ta’lim-tarbiya va odob-axloq masalalariga oid boy merosi hamda Islom dinida bola tarbiyasining o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Maqolada yosh avlod ongiga milliy va diniy qadriyatlarni singdirishda ajdodlarimiz pedagogik yondashuvlari, tarbiya usullari va vositalaridan hayotda to‘g‘ri foydalanish masalalari yoritilgan. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik mahoratini shakllantirishda mutafakkirlarimizning ma’naviy-axloqiy g‘oyalarini bilish va ularni ta’lim jarayoniga tatbiq etishning muhim ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Sharq mutafakkirlari, Islomda bola tarbiyasi, odob-axloq, ta’lim-tarbiya usullari, pedagogik mahorat, yosh avlod ma’naviyati, ijodiy yondashuv, ma’naviy-axloqiy g‘oyalar.

Аннотация: В данной статье анализируется богатое наследие восточных мыслителей по вопросам образования и морали, а также особенности воспитания детей в исламе. В статье освещаются педагогические подходы наших предков к привитию национальных и религиозных ценностей молодому поколению, правильное использование методов и инструментов обучения в жизни. Также обосновывается важная роль знания духовно-нравственных идей наших мыслителей и их применения в образовательном процессе при формировании педагогических навыков будущих учителей.

Ключевые слова: восточные мыслители, воспитание детей в исламе, мораль, методы обучения, педагогические навыки, духовность молодого поколения, творческий подход, духовно-нравственные идеи.

Abstract: This article analyzes the rich heritage of Eastern thinkers on issues of education and morality, as well as the specific features of child upbringing in Islam. The article highlights the pedagogical approaches of our ancestors in instilling national and religious values in the minds of the younger generation, the correct use of educational methods and tools in life. It also substantiates the important importance of knowing the spiritual and moral ideas of our thinkers and applying them to the educational process in the formation of the pedagogical skills of future teachers.

Keywords: Eastern thinkers, child upbringing in Islam, morality, educational methods, pedagogical skills, spirituality of the younger generation, creative approach, spiritual and moral ideas.

Kirish:

Bugungi globallashuv davrida yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasining ta’lim sohasidagi islohotlari negizida ham komil insonni shakllantirish, yoshlarni ma’naviy boy va axloqan pok etib voyaga yetkazish masalasi ustuvor vazifa qilib belgilangan.

Sharq uyg‘onish davri mutafakkirlari — Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib kabi allomalarning pedagogik qarashlari asrlar davomida ta’lim-tarbiya jarayonining asosi bo‘lib kelgan. Ularning asarlarida bola tarbiyasi nafaqat oilaviy burch, balki jamiyat taraqqiyotini belgilovchi asosiy omil sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, Islom dinidagi tarbiya tamoyillari bilan sug‘orilgan ushbu g‘oyalar bolaning nafaqat aqliy, balki axloqiy kamolotini ham ta’minlashga xizmat qiladi.

Ushbu maqolaning maqsadi - Sharq mutafakkirlari merosidagi pedagogik yondashuvlarni zamonaviy ta’lim jarayoniga tatbiq etish yo‘llarini tahlil qilish hamda o‘qituvchining bu boradagi pedagogik mahoratini oshirish metodlarini ko‘rsatib berishdan iborat.

Asosiy qism:

Sharq mutafakkirlari merosida pedagogik tahlil

Sharq uyg‘onish davri mutafakkirlari ta’lim va tarbiya jarayonini bir-biridan ajralmas, yaxlit tizim sifatida ko‘rishgan. Ularning asarlarida axloq va bilim inson komolotining ikki qanoti deb hisoblanadi.

Abu Nasr Farobiyning pedagogik qarashlari:

Farobiy o‘zining “Fozil odamlar shahri” asarida ta’lim va tarbiya tushunchalariga shunday ta’rif beradi: “Ta’lim – xalqlar va shaharlarda nazariy fazilatlarni birlashtirish, tarbiya esa xalqlar orasida amaliy fazilatlar va hunarlarni vujudga keltirishdir”. Bu bilan olim ta’lim, bilim berish, tarbiya esa o‘sha bilimni hayotga tatbiq etish ekanligini ta’kidlaydi.

Abu Ali ibn Sinoning bola tarbiyasi haqidagi g‘oyalari:

Ibn Sino “Tadbiri manzil” (Uy xo‘jaligini boshqarish) asarida bolalarni jamoat ta’limiga jalb qilishni tavsiya qilgan. Uning fikricha, bola boshqa tengdoshlari bilan birga bo‘lsa, ulardagi odob va harakatlarni kuzatib, o‘zini tarbiyalaydi. Ibn Sino o‘qituvchi uchun quyidagi beshta muhim talabni qo‘ygan:

Vazmin va jiddiy bo‘lish: O‘qituvchi o‘zini tutishi bilan o‘quvchilarda hurmat uyg‘otishi lozim.

Bolaga nisbatan mehrli va adolatli bo‘lish: Shogirdlariga o‘z farzandidek mehribon bo‘lish bilan birga, ular o‘rtasida kamsitishga yo‘l qo‘ymasligi kerak.

Bilimni shogirdlariga qizg‘anmasdan berish: Bor ilmini sodda va tushunarli tilda o‘quvchilariga yetkazishi shart.

Tarbiya usullarini bolaning xarakteriga qarab tanlash: Har bir bolaning tabiatini o‘rganib, shunga mos yondashuvni qo‘llashi lozim.

O‘z xulqi bilan namuna bo‘lishi: O‘qituvchining amali, aytgan so‘ziga mos kelishi kerak. Chunki bola ko‘proq ustozining harakatlaridan o‘rnak oladi.

Ibn Sino bu borada shunday deydi: “Ustoz shunday bo‘lishi kerakki, bola unga qarab ham ilmini, ham odobini o‘nglasin”.

Islom ma’rifatida odob masalasi:

Islom pedagogikasining asosi bo‘lgan hadisi shariflarda tarbiyaga eng yuqori baho berilgan. Imom Buxoriyning “Al-adab al-mufrad” asarida keltirilishicha: “Ota o‘z farzandiga yaxshi odobdan ko‘ra afzalroq narsa berolmaydi”.Bu dalil bugungi kunda ota-onalar va o‘qituvchilar uchun tarbiyaviy dastur vazifasini o‘taydi.

Alisher Navoiyning ustoz mahorati haqida:

Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida o‘qituvchining jamiyatdagi o‘rnini yuqori baholab, shunday yozadi: “Haq yo‘lida kim senga bir harf o‘rgatmish ranj ila, aylamak bo‘lmas ado oning haqin yuz ganch ila”. Bu o‘qituvchi mahorati va uning mehnatiga berilgan eng yuksak bahodir.

Xulosa:

Xulosa o‘rnida: Ushbu olimlarning fikrlari shuni ko‘rsatadiki, pedagogik mahorat-bu nafaqat dars o‘tish, balki o‘quvchining ichki dunyosini anglash va unga o‘z xulqi bilan o‘rnak bo‘lish san’atidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O‘zbekiston strategiyasi". – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

2.Abu Ali ibn Sino. "Tadbiri manzil". – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.

3.Abu Nasr Forobiy. "Fozil odamlar shahri". – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.

4.Alisher Navoiy. "Mahbub ul-qulub". – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2011.

5.Hoshimov K., Nishonova S. "Pedagogika tarixi". – Toshkent: O‘qituvchi, 2005.

6.Imom Buxoriy. "Al-adab al-mufrad" (Adab durdonalari). – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2019.

7.Inamova M. "Pedagogik mahorat". – Toshkent: Fan, 2006.

8.Zunnunov A. "O‘rta Osiyo mutafakkirlari ta’lim-tarbiya haqida". – Toshkent: Fan, 1993.

9.Khayrullaev M.M. "The Renaissance of Central Asia". – Tashkent: Fan, 1991.

TURIZM YO‘NALISHI O‘QUVCHILARIDA UMUMMADANIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Mamanova Sayyora Faxriddinovna
O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali tayanch doktoranti
e-mail: *sayyoramamanova94@mail.com*
+99893 8277094

Annotatsiya: Mazkur maqolada turizm yo‘nalishi o‘quvchilarida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish metodikasini takomillashtirish masalasi ilmiy-pedagogik jihatdan yoritilgan. Unda kasbiy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning madaniy savodxonligi, qadriyatlarga munosabati, muloqot madaniyati va kasbiy-madaniy faoliyatga tayyorgarligini rivojlantirish zarurati asoslangan. Shuningdek, simulyatsion ta’lim, madaniyatlararo trening, tajribaviy ta’lim, WebQuest, storytelling, keys-stadi, loyiha va portfolio metodlaridan foydalanishning metodik imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: turizm yo‘nalishi, umummadaniy kompetensiya, metodika, metodikani takomillashtirish, madaniyatlararo muloqot, kasbiy-madaniy vaziyat, simulyatsion ta’lim, interfaol metodlar.

Bugungi globallashuv sharoitida turizm sohasi nafaqat iqtisodiy rivojlanish, balki madaniyatlararo muloqot, milliy merosni targ‘ib qilish, xalqaro hamkorlik va ijtimoiy-madaniy integratsiyaning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Turizm faoliyati bevosita insonlararo muloqot, xizmat ko‘rsatish madaniyati, tarixiy-madaniy obyektlarni taqdim etish, milliy qadriyatlarni izohlash, turli madaniyat vakillari bilan

samarali aloqa o‘rnatish kabi jarayonlar bilan bog‘liq. Shu sababli turizm yo‘nalishi o‘quvchilarini tayyorlashda faqat kasbiy bilim va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish yetarli bo‘lmay, ularda umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish ham zarur hisoblanadi. O‘quvchilarda umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish jarayoni o‘zaro bog‘liq bir nechta omillarga tayanadi. Bular ta’lim mazmunining kasbiy faoliyat bilan integratsiyalashuvi, o‘quvchilarni real yoki modellashtirilgan kasbiy-madaniy vaziyatlarga jalb etish, fanlararo aloqadorlikni kuchaytirish, madaniyatlararo muloqotga yo‘naltirilgan topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, interfaol metodlardan foydalanish va baholash mezonlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirishdan iboratdir.

Kasbiy ta’limda o‘quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish, ta’lim mazmunini amaliy faoliyat bilan bog‘lash, didaktik ta’minotni takomillashtirish va interfaol metodlardan foydalanish masalalari pedagogik tadqiqotlarda keng yoritilgan. Xususan, kasbiy ta’limning zamonaviy rivojlanish bosqichida o‘quvchilarni nafaqat muayyan kasbga oid bilim va ko‘nikmalar bilan qurollantirish, balki ularni mustaqil fikrlaydigan, madaniy jihatdan yetuk, kommunikativ faol va ijtimoiy mas’uliyatli shaxs sifatida shakllantirish muhim vazifa sifatida qaralmoqda.

Didaktik ta’minotni takomillashtirish masalasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda ta’lim jarayonida elektron resurslar, zamonaviy o‘quv vositalari, metodik materiallar va raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi asoslangan. Elektron ta’lim muhitida didaktik ta’minotni takomillashtirish masalasini tadqiq etib, raqamli resurslar, elektron o‘quv materiallari va multimedia vositalarining ta’lim jarayonidagi o‘rnini asoslagan. Bu yondashuv turizm yo‘nalishi o‘quvchilarida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega, chunki madaniy meros, turistik obyektlar, muzeylar, ziyoratgohlar va xalqaro turizm resurslari haqida axborot olishda raqamli manbalar keng imkoniyat yaratadi [Abduraxmanov, 2023: -50]. Talabalarning tahliliy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishda dasturiy-didaktik ta’minotning o‘rnini yoritgan. Mazkur tadqiqotda elektron resurslar, dasturiy vositalar va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yagona metodik tizimga birlashtirish muhimligi ta’kidlangan. Turizm yo‘nalishi o‘quvchilarida umummadaniy

kompetensiyani rivojlantirishda ham tahliliy fikrlash muhimdir. Chunki o‘quvchi tarixiy-madaniy obyektni baholashi, madaniy vaziyatni tahlil qilishi, turli madaniyatlar o‘rtasidagi farqni aniqlashi va muammoli holatlarda asosli qaror qabul qilishi kerak [Mashrabjonov U.A., 2025: -56]. Dual ta’lim sharoitida pedagog-murabbiylarning kasbiy-pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirishning didaktik ta’minotini o‘rgangan. Unda ta’lim jarayonida maqsadli, mazmunli, protsessual, nazorat-baholash va tashkiliy-uslubiy komponentlarning o‘zaro bog‘liqligi asoslangan. Mazkur yondashuv turizm yo‘nalishida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish metodikasini takomillashtirishda ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Chunki o‘quvchilarda mazkur kompetensiyani rivojlantirish alohida metod yoki topshiriqlar bilan cheklanmaydi, balki maqsad, mazmun, metod, vosita, tashkiliy shakl va baholash mezonlarining yaxlit tizimini talab qiladi [Umataliyeva K.T., 2026:- 72].

Turizm yo‘nalishi o‘quvchilarida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish metodikasini takomillashtirishda eng muhim masalalardan biri o‘quvchini real kasbiy faoliyatga yaqinlashtirishdir. Chunki turizm sohasi nazariy bilimlar bilan cheklanmaydi; u bevosita muloqot, madaniy vaziyatni tushunish, turist ehtiyojini anglash, xizmat ko‘rsatish etikasi va madaniyatlararo moslashuvchanlikni talab qiladi. Mazkur jarayonda simulyatsion ta’lim metodi muhim ahamiyatga ega. Simulyatsion ta’lim o‘quvchilarni real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan muhitga olib kiradi. Masalan, “gid — turist”, “ekskursovod — xorijiy sayyohlar guruhi”, “muzey xodimi — tashrif buyuruvchi”, “turagent — mijoz” kabi vaziyatlar orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini amaliy muloqotda qo‘llashga o‘rganadilar. Bunda ular tarixiy-madaniy obyekt haqida ma’lumot beradi, turist savollariga javob qaytaradi, madaniy nozik jihatlarni tushuntiradi va muammoli vaziyatlarda etik qaror qabul qiladi.

Madaniyatlararo trening metodi turizm yo‘nalishi o‘quvchilarini turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qilishga tayyorlaydi. Trening jarayonida o‘quvchilar turli xalqlarning urf-odatlari, salomlashish madaniyati, diniy qadriyatlarga munosabati, ziyoratgoh va muzeylarda xulq-atvor qoidalari, turistlarning madaniy ehtiyojlari va kommunikativ farqlarni tahlil qiladilar. Masalan, “xorijiy turist mahalliy

qadriyatni tushunmadi”, “sayyoh ziyoratgohda o‘zini noto‘g‘ri tutdi”, “turist bahsli savol berdi” kabi vaziyatlar asosida muhokama tashkil etiladi.

Tajribaviy ta’lim metodining afzalligi shundaki, u o‘quvchilarni madaniy obyektlar, muzeylar, ziyoratgohlar, tarixiy joylar va turistik resurslar bilan bevosita tanishtiradi. Bunda o‘quvchi tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki kuzatuvchi, tahlil qiluvchi, baholovchi va xulosa chiqaruvchi faol subyektga aylanadi. Tarixiy obyektga tashrif jarayonida o‘quvchilar obyektning madaniy, tarixiy va turistik ahamiyatini aniqlaydi, uning turistlar uchun jozibadorlik omillarini tahlil qiladi va ekskursiya jarayonida qanday axborot berish mumkinligini ishlab chiqadi.

WebQuest metodi raqamli ta’lim muhiti imkoniyatlaridan foydalanib, o‘quvchilarning mustaqil izlanish faoliyatini rivojlantiradi. Turizm yo‘nalishi o‘quvchilariga “O‘zbekistonning UNESCO ro‘yxatiga kiritilgan madaniy meros obyektlari asosida virtual turistik marshrut ishlab chiqing”, “xorijiy turistlar uchun mahalliy urf-odatlar bo‘yicha elektron buklet tayyorlang”, “hududingizdagi madaniy obyektlar haqida raqamli taqdimot yarating” kabi topshiriqlar berilishi mumkin. Bu metod o‘quvchilarda axborotni izlash, saralash, tahlil qilish va taqdim etish malakalarini rivojlantiradi.

Storytelling metodi turizm yo‘nalishida alohida ahamiyatga ega. Chunki gid yoki ekskursovod tarixiy-madaniy obyekt haqida faqat quruq ma’lumot beruvchi emas, balki uni sayyoh uchun qiziqarli, ta’sirchan va mazmunli hikoya shaklida yetkazuvchi mutaxassis bo‘lishi kerak. Storytelling o‘quvchilarda ekskursiya nutqi, mantiqiy bayon, tarixiy faktlarni badiiy-ta’sirchan ifodalash va auditoriyani jalb qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, o‘quvchilarga “Ichan qal’a haqida xorijiy turistlarga 3 daqiqalik hikoya tayyorlash”, “mahalliy urf-odatning kelib chiqishi haqida ekskursiya matni yaratish”, “tarixiy shaxs hayotidan turistik hikoya tuzish” kabi topshiriqlar berilishi mumkin. Bunday topshiriqlar kognitiv, aksiologik va shaxsiy-kommunikativ komponentlarni uyg‘un rivojlantiradi.

Keys-stadi metodi turizm sohasida uchraydigan madaniy, kommunikativ va axloqiy muammoli vaziyatlarni tahlil qilishga asoslanadi [Djurayev, 2010]. Masalan, “ekskursiya jarayonida turist tarixiy obyekt haqida bahsli savol berdi”, “mehmon

mahalliy odatni noto‘g‘ri talqin qildi”, “turist xizmat ko‘rsatish jarayonida madaniy tushunmovchilikka duch keldi” kabi keyslar asosida o‘quvchilardan muammoni aniqlash, sabablarini tahlil qilish, madaniy va kasbiy me’yorlarga mos yechim taklif qilish talab qilinadi. Bu metod o‘quvchilarni muammoli vaziyatlarda mustaqil va asosli qaror qabul qilishga o‘rgatadi.

Loyiha metodi o‘quvchilarning mustaqil izlanish, ijodiy yondashuv, jamoada ishlash va amaliy natija yaratish ko‘nikmalarini rivojlantiradi [Olimov, 2012]. Turizm yo‘nalishida loyiha topshiriqlari sifatida “mahalliy madaniy meros obyektlari asosida turistik marshrut ishlab chiqish”, “milliy urf-odatlarni targ‘ib qiluvchi ekskursiya dasturi yaratish”, “xorijiy turistlar uchun madaniy xulq-atvor bo‘yicha qo‘llanma tayyorlash”, “hududning nomoddiy madaniy merosini turistik mahsulot sifatida taqdim etish” kabi ishlar berilishi mumkin.

Portfolio metodi o‘quvchilarning umummadaniy kompetensiyasi rivojlanish dinamikasini kuzatish va baholash imkonini beradi. Portfolio tarkibiga o‘quvchining ekskursiya matnlari, madaniy obyekt tavsiflari, keys yechimlari, loyiha ishlari, WebQuest natijalari, storytelling matnlari, refleksiv yozuvlari va taqdimotlari kiritiladi. Portfolio o‘quvchining faqat yakuniy natijasini emas, balki uning bosqichma-bosqich rivojlanishini ham aks ettiradi.

Turizm yo‘nalishi o‘quvchilarida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish metodikasida mazkur metodlarning o‘zaro integratsiyalashgan holda qo‘llanilishi muhimdir. Chunki har bir metod kompetensiyaning muayyan jihatini rivojlantiradi. Simulyatsion ta’lim va madaniyatlararo trening muloqot madaniyatini kuchaytiradi; tajribaviy ta’lim real madaniy muhit bilan tanishtiradi; WebQuest raqamli manbalar bilan ishlash ko‘nikmasini rivojlantiradi; storytelling madaniy merosni ta’sirchan taqdim etishga o‘rgatadi; keys-stadi muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilishni shakllantiradi; loyiha metodi amaliy mahsulot yaratish imkonini beradi; portfolio esa natijalarni monitoring qilish va baholashga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, turizm yo‘nalishi o‘quvchilarida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish metodikasini takomillashtirish ta’lim mazmunini kasbiy-madaniy vaziyatlar bilan boyitish, kompetensiya komponentlarini

integratsiyalashgan holda rivojlantirish, zamonaviy interfaol metodlardan foydalanish, madaniyatlararo muloqot topshiriqlarini ishlab chiqish va baholash mezonlarini kompetensiyaviy asosda takomillashtirish orqali amalga oshiriladi. Maqolada tahlil qilingan simulyatsion ta’lim, madaniyatlararo trening, tajribaviy ta’lim, WebQuest, storytelling, keys-stadi, loyiha va portfolio metodlari turizm yo‘nalishi o‘quvchilarida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirishda samarali metodik vositalar sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu metodlarning uyg‘un qo‘llanilishi o‘quvchilarning tarixiy-madaniy merosni anglash, qadriyatlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, turistlar bilan madaniyatli muloqot qilish, madaniy farqlarni hisobga olish va kasbiy vaziyatlarda etik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Xodjaboyev A.R., Xusanov I.A. Kasbiy ta’lim metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.

2. Olimov Q.T., Avliyoqulov N.X. Kasbiy fanlarni o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2012.

3. Djurayev R.X. Ta’limda interfaol texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2010.

4. Abduraxmanov M.X. Elektron ta’lim muhitida talabalarda axborot xavfsizligining didaktik ta’minotini takomillashtirish: Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2023. – 56 b.

5. Mashrabjonov U.A. Talabalarning tahliliy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishning dasturiy-didaktik ta’minotini takomillashtirish: Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2025. – 50 b.

6. Umataliyeva K.T. Dual ta’lim sharoitida pedagog-murabbiylarning kasbiy-pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirishning didaktik ta’minotini takomillashtirish: Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2026. – 72 b.

7. S.Ashurova, S.Mamanova WAYS TO DEVELOP SPEAKING ACTIVITY OF VOCATIONAL SCHOOL STUDENTS “International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research” ISSN - 2181 3884. 2023

8. Маманова С. Методика развития речевой компетентности у студентов профессионально-технических учебных заведений //Информатика и инженерные технологии. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 4

9. Faxriddinovna M.S. Professional ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatida nutqiy kompetensiya va nutqiy odob qoidalarining ahamiyati //kasb-hunar ta’limi мундарижа. – с. 54.

10. Mamanova S. Professional ta’lim muassasalari o‘quvchilarining nutqiy kompetensiyasini baholashda matnli materiallarning didaktik ahamiyati //Scientific practical conference. – 2025. – Т. 1. – №. 1. – С. 199-202.

YUQORI SINF O‘QUVCHILARIDA SUITSIDAL TENDENSIYALARNI ANIQLASH VA KORREKSIYA QILISH USULLARI

Qodirova Shoxidabonu Sobirjon qizi

Toshkent amaliy fanlar unversiteti

Psixologiya yo‘nalishi magistranti

Yunusobod tumani 53-maktab psixologi

bonukodirova6@gmail.com

Аннотация В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы выявления суицидальных тенденций у учащихся старших классов, а также методы их психологической коррекции. В ходе исследования с целью определения эмоционального состояния учащихся, уровня стрессоустойчивости, социальной адаптации и признаков депрессии были использованы психодиагностические методы. На основе полученных результатов была разработана и внедрена психокоррекционная программа. Результаты исследования показали важность психологической профилактики и коррекционной работы в укреплении психического здоровья учащихся.

Ключевые слова: суицидальная тенденция, подростковый возраст, психологическая коррекция, стресс, депрессия, эмоциональное состояние, профилактика, психодиагностика.

Annotation This article discusses the theoretical and practical foundations of identifying suicidal tendencies among high school students and the psychological correction of such conditions. During the research, psychodiagnostic methods were used to determine students' emotional state, stress resistance, social adaptation, and depressive symptoms. Based on the obtained results, a psychocorrectional program was developed and implemented in practice. The findings of the study demonstrated the importance of psychological prevention and correctional work in strengthening students' mental health.

Keywords: suicidal tendency, adolescence, psychological correction, stress, depression, emotional state, prevention, psychodiagnostics.

Annotatsiya Mazkur maqolada yuqori sinf o‘quvchilarida uchraydigan suitsidal tendensiyalarni aniqlash hamda ularni psixologik korreksiya qilishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning emotsional holati, stressga bardoshliligi, ijtimoiy moslashuvi va depressiv belgilarini aniqlash maqsadida psixodiagnostik metodlardan foydalanildi. Olingan natijalar asosida psixokorreksion dastur ishlab chiqilib, amaliyotda qo‘llanildi. Tadqiqot natijalari psixologik profilaktika va korreksion ishlarning o‘quvchilar ruhiy salomatligini mustahkamlashdagi ahamiyatini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: suitsidal tendensiya, o‘smirlik davri, psixologik korreksiya, stress, depressiya, emotsional holat, profilaktika, psixodiagnostika.

Kirish. Inson ruhiy salomatligi jamiyat taraqqiyoti va barqarorligining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o‘smirlik davrida shaxsning psixik rivojlanishi, emotsional holati hamda ijtimoiy munosabatlaridagi o‘zgarishlar uning ruhiy barqarorligiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda dunyo miqyosida o‘smirlar orasida suitsidal xulq-atvor va suitsidal tendensiyalarning ortib borayotgani mutaxassislar tomonidan jiddiy psixologik va ijtimoiy muammo sifatida baholanmoqda. Mazkur holat nafaqat shaxs hayoti va salomatligiga, balki oilaviy muhit, ta’lim tizimi va jamiyat rivojiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Yuqori sinf o‘quvchilari o‘smirlikning murakkab bosqichini boshdan kechirayotganligi sababli turli psixologik ziddiyatlarga duch keladilar. Ushbu davrda

ularda mustaqil fikrlash, o‘z “Men”ini anglash, jamiyatda o‘z o‘rnini topishga intilish kuchayadi. Shu bilan birga, emotsional beqarorlik, keskin kayfiyat almashinuvi, ichki kechinmalarni yashirish, tengdoshlar ta’siriga tez berilish kabi psixologik xususiyatlar ham kuzatiladi. Oiladagi nizolar, ota-onalar bilan ziddiyatlar, ta’limdagi bosim, tengdoshlar bilan munosabatlarning buzilishi, internet va ijtimoiy tarmoqlardagi salbiy axborotlar o‘smir ruhiyatiga salbiy ta’sir etib, suitsidal fikrlarning shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Suitsidal tendensiyalar ko‘pincha yashirin kechadi va o‘z vaqtida aniqlanmasa og‘ir oqibatlarga olib keladi. Shu sababli ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning psixologik holatini muntazam monitoring qilish, xavf guruhiga kiruvchi o‘quvchilarni erta aniqlash hamda ular bilan psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarni olib borish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, maktab psixologlari faoliyatida suitsidal xavfni aniqlash metodlarini takomillashtirish va samarali korreksion dasturlar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik nuqtai nazardan suitsidal xulq-atvor insonning kuchli ruhiy tushkunlik, umidsizlik, yolg‘izlik, ijtimoiy moslashuvning buzilishi hamda stressli vaziyatlarga bardosh bera olmasligi natijasida shakllanadi. O‘smirlik davrida emotsional reaksiyalarning keskinligi va impulsivlik suitsidal harakatlar xavfini yanada oshiradi. Shu bois suitsidal tendensiyalarni o‘rganishda nafaqat biologik yoki ijtimoiy omillar, balki shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini ham chuqur tahlil qilish zarur hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi yuqori sinf o‘quvchilari orasida suitsidal tendensiyalarning ortib borishi, ularni erta aniqlash va samarali psixologik korreksiya qilish mexanizmlarini ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal tendensiyalarni aniqlashning psixologik asoslarini o‘rganish, xavf omillarini tahlil qilish hamda psixokorreksion ishlarning samaradorligini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot davomida o‘quvchilarning emotsional holati, depressiv belgilar, xavotir darajasi va ijtimoiy moslashuv ko‘rsatkichlari psixodiagnostik metodlar asosida o‘rganildi. Olingan natijalar asosida suitsidal xavfni kamaytirishga qaratilgan

psixokorreksion dastur ishlab chiqildi va amaliyotda sinovdan o‘tkazildi. Mazkur tadqiqot natijalari ta’lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish, o‘quvchilar ruhiy salomatligini mustahkamlash hamda suitsidal xulq-atvor profilaktikasini samarali tashkil etishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Suitsidal xulq-atvor va suitsidal tendensiyalar muammosi psixologiya, pedagogika, psixiatriya hamda sotsiologiya fanlarida uzoq yillardan buyon o‘rganib kelinayotgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o‘smirlik davrida kuzatiladigan ruhiy beqarorlik, emotsional zo‘riqish va ijtimoiy moslashuv muammolari suitsidal xavfning ortishiga sabab bo‘lishi ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilgan. Mazkur muammo yuzasidan xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli nazariy yondashuvlar hamda amaliy tadqiqotlar olib borilgan.

Suitsidal xulq-atvorni ilmiy jihatdan o‘rganishda fransuz sotsiologi Emil Dyurkgeymning ishlari muhim o‘rin tutadi. U suitsidni individual emas, balki ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilgan va insonning jamiyat bilan integratsiyalashuv darajasi suitsidal xavfga ta’sir ko‘rsatishini asoslab bergan. Dyurkgeym suitsidning egoistik, altruistik va anomik turlarini ajratib ko‘rsatib, ijtimoiy munosabatlarning buzilishi shaxs ruhiyatiga salbiy ta’sir etishini ta’kidlagan.

Psixoanalitik yondashuv vakili Z. Freyd suitsidal xulq-atvorni insonning ichki psixik ziddiyatlari bilan bog‘lagan. Uning fikricha, insondagi agressiv energiyaning o‘ziga qaratilishi autoagressiya va suitsidal harakatlarning shakllanishiga olib keladi. Freydning nazariyasida depressiv holatlar va ichki konfliktlar suitsidal xavfning muhim psixologik omili sifatida talqin etiladi.

Amerikalik suisidolog E. Shneydman suitsidni “psixologik og‘riq” tushunchasi bilan izohlaydi. Unga ko‘ra, inson kuchli ruhiy azob va umidsizlik holatidan chiqish yo‘lini topa olmaganda suitsidal fikrlar yuzaga keladi. Olim suitsidal xulqning asosida shaxsning ichki ruhiy iztiroblari yotishini ta’kidlab, suitsidal xavfni aniqlashda emotsional holatni chuqur o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Kognitiv psixologiya vakili A. Bek depressiv holat va salbiy fikrlash tizimining suitsidal tendensiyalar shakllanishidagi o‘rnini asoslab bergan. Bekning fikricha,

insonning o‘zini qadrsiz his qilishi, kelajakka nisbatan umidsiz munosabati va salbiy kognitiv stereotiplari suitsidal xavfni kuchaytiradi. Olim tomonidan ishlab chiqilgan depressiya shkalasi bugungi kunda suitsidal xavfni aniqlashda samarali psixodiagnostik vositalardan biri sifatida qo‘llaniladi.

Mahalliy olimlar tomonidan ham o‘smirlar ruhiy salomatligi va suitsidal xulq-atvor masalalari keng tadqiq etilgan. E.G‘. G‘oziyev o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlarini tahlil qilib, ushbu davrda emotsional ta’sirchanlik va ijtimoiy moslashuv muammolari kuchayishini ta’kidlagan. Olimning fikricha, o‘smirlik davrida shaxsning psixologik qo‘llab-quvvatlanmasligi turli destruktiv xulq shakllariga olib kelishi mumkin.

V.M. Karimova o‘quvchilar ruhiyatiga oilaviy muhit va ijtimoiy omillarning ta’sirini o‘rganib, oiladagi nizolar, e’tiborsizlik hamda kommunikativ muammolar o‘smir psixikasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini qayd etadi. Shuningdek, muallif psixoprofilaktik ishlarning ta’lim muassasalarida tizimli olib borilishi zarurligini ta’kidlaydi.

So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda internet va ijtimoiy tarmoqlarning o‘smir ruhiyatiga ta’siri ham suitsidal xavf omillaridan biri sifatida ko‘rib chiqilmoqda. Virtual muloqotning ortishi, kiberbulling, ijtimoiy taqqoslash va salbiy axborotlarning keng tarqalishi o‘quvchilarning emotsional holatiga salbiy ta’sir etishi ilmiy jihatdan asoslangan.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar suitsidal tendensiyalar ko‘p omilli psixologik hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra, suitsidal xavfning shakllanishida biologik, psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillar o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu sababli yuqori sinf o‘quvchilari bilan olib boriladigan psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlar kompleks yondashuv asosida tashkil etilishi zarur hisoblanadi.

Yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal tendensiyalarni o‘rganish zamonaviy psixologiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘smirlik davrida organizmda fiziologik, psixologik va ijtimoiy o‘zgarishlarning jadallashuvi shaxs ruhiyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Aynan ushbu davrda emotsional sezgirlikning

ortishi, mustaqil fikrlashga intilish, atrofdagilar bilan munosabatlarning murakkablashuvi va ichki ziddiyatlarning kuchayishi suitsidal tendensiyalar paydo bo‘lishiga zamin yaratishi mumkin.

Suitsidal tendensiya insonning hayotdan voz kechish haqidagi fikrlari, o‘ziga zarar yetkazishga moyilligi hamda ruhiy tushkunlik bilan bog‘liq ichki kechinmalarida namoyon bo‘ladi. O‘quvchilarda bunday holatlar ko‘pincha yashirin tarzda kechadi. Shu sababli ularni o‘z vaqtida aniqlash maktab psixologi faoliyatining muhim vazifalaridan biridir. O‘quvchilarning xulq-atvoridagi keskin o‘zgarishlar, yolg‘izlikka intilish, darslarga qiziqishning pasayishi, agressivlik, ortiqcha xavotir, o‘ziga ishonchsizlik va umidsizlik hissi suitsidal xavfning dastlabki belgilaridan hisoblanadi.

Tadqiqot davomida yuqori sinf o‘quvchilarining psixologik holatini aniqlash maqsadida psixodiagnostik metodlardan foydalanildi. Diagnostik jarayonda Bek depressiya shkalasi, Spilbergerning reaktiv va shaxsiy xavotirlik testi hamda suitsidal xavfni aniqlash so‘rovnomalari qo‘llanildi. Tadqiqot natijalari ayrim o‘quvchilarda depressiv holat, emotsional tushkunlik va yuqori xavotir darajasi mavjudligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, oilaviy nizolar mavjud bo‘lgan hamda tengdoshlar bilan munosabatida qiyinchilik kuzatilgan o‘quvchilarda suitsidal fikrlar ko‘proq uchrashi aniqlandi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, suitsidal tendensiyalar shakllanishida stressogen omillar muhim rol o‘ynaydi. Ta’lim yuklamasining ortishi, imtihonlardan qo‘rquv, ota-onalarning yuqori talablari, ijtimoiy tarmoqlardagi salbiy axborotlar hamda emotsional qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi o‘quvchilar ruhiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ba’zi holatlarda o‘smirlar muammolarni mustaqil hal qila olmasligi natijasida ruhiy tushkunlikka tushib qoladi va suitsidal fikrlar shakllanadi.

Tadqiqotning keyingi bosqichida suitsidal xavf aniqlangan o‘quvchilar bilan psixokorreksion ishlar olib borildi. Psixokorreksion dastur o‘quvchilarning emotsional holatini barqarorlashtirish, stressga bardoshliligini oshirish hamda ijobiy hayotiy motivatsiyani shakllantirishga qaratildi. Dastur doirasida individual suhbatlar, psixologik treninglar, relaksatsion mashqlar va guruhiy mashg‘ulotlar tashkil etildi.

Individual suhbatlar davomida o‘quvchilarning ichki kechinmalari, muammolari va xavotirlari tahlil qilindi. Psixolog tomonidan empatik yondashuv asosida olib borilgan suhbatlar o‘quvchilarning o‘z his-tuyg‘ularini erkin ifodalashiga yordam berdi. Guruhiy treninglarda esa kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilish va ijobiy fikrlashni shakllantirishga alohida e’tibor qaratildi.

Psixokorreksion mashg‘ulotlar jarayonida art-terapiya, relaksatsiya va autogen mashqlar kabi psixologik usullardan ham foydalanildi. Ushbu metodlar o‘quvchilarda emotsional zo‘riqishni kamaytirish, ichki hissiy muvozanatni tiklash hamda stressni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali natija berdi. Ayniqsa, o‘ziga ishonchni oshirishga qaratilgan motivatsion mashqlar o‘quvchilarning hayotga bo‘lgan ijobiy munosabatini mustahkamlashga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalarining qayta diagnostikasi psixokorreksion dastur samaradorligini ko‘rsatdi. Mashg‘ulotlardan so‘ng o‘quvchilarda xavotir darajasining pasaygani, emotsional barqarorlikning oshgani va ijtimoiy moslashuv ko‘rsatkichlarining yaxshilangani kuzatildi. Shu bilan birga, suitsidal fikrlarning intensivligi kamaygani ham aniqlandi. Bu esa psixologik yordam va korreksion ishlarning o‘smirlar ruhiy salomatligini tiklashdagi muhim o‘rnini tasdiqlaydi.

Shuningdek, suitsidal tendensiyalar profilaktikasida ota-onalar va pedagoglarning roli alohida ahamiyatga ega. Oiladagi sog‘lom psixologik muhit, o‘quvchini qo‘llab-quvvatlash, uning muammolariga befarq bo‘lmaslik suitsidal xavfni kamaytiruvchi asosiy omillardan biridir. Pedagoglar tomonidan o‘quvchilarning emotsional holatini kuzatib borish, ularda yuzaga kelayotgan psixologik muammolarni o‘z vaqtida aniqlash va maktab psixologi bilan hamkorlik qilish muhim profilaktik chora hisoblanadi.

Yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal tendensiyalarni aniqlash va korreksiya qilish masalasi zamonaviy psixologiya hamda ta’lim tizimining eng dolzarb va murakkab yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. O‘smirlik davrining psixofiziologik va emotsional jihatdan beqaror bosqich ekanligi, shuningdek, shaxsning ijtimoiy identifikatsiyasi va “Men” konsepsiyasining shakllanish jarayoni suitsidal xavfning

yuzaga kelish ehtimolini oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, suitsidal tendensiyalar ko‘pincha ichki ruhiy ziddiyatlar, emotsional tushkunlik, kommunikativ yetishmovchilik, oilaviy muammolar hamda ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, o‘quvchilarda depressiv holat, yuqori xavotir darajasi, umidsizlik hissi va stressga bardoshlilikning pastligi suitsidal xavfni kuchaytiruvchi asosiy psixologik omillar hisoblanadi. Ayniqsa, o‘z emotsional kechinmalarini erkin ifoda eta olmaydigan, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash yetishmaydigan hamda psixologik jihatdan yolg‘izlikni boshdan kechirayotgan o‘smirlar suitsidal xavf guruhiga ko‘proq moyilligi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan qaraganda, suitsidal xulq-atvorni faqat individual muammo sifatida emas, balki biologik, psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillarning o‘zaro integratsiyasi natijasida yuzaga keluvchi murakkab fenomen sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot davomida qo‘llanilgan psixodiagnostik metodikalar suitsidal xavfni erta aniqlash imkonini berib, o‘quvchilarning emotsional holatini chuqur tahlil qilishga xizmat qildi. Olingan natijalar asosida ishlab chiqilgan psixokorreksion dastur esa o‘quvchilarda emotsional barqarorlikni shakllantirish, stressga chidamlilikni oshirish, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish hamda ijobiy hayotiy motivatsiyani mustahkamlashda samarali vosita ekanligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, individual psixologik suhbatlar, relaksatsion mashqlar, art-terapiya va motivatsion treninglar o‘quvchilarning ruhiy holatini barqarorlashtirishda muhim psixoterapevtik ta’sir ko‘rsatdi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari suitsidal tendensiyalar profilaktikasida maktab, oila va psixologik xizmat hamkorligining alohida ahamiyatga ega ekanligini tasdiqladi. Ota-onalar tomonidan emotsional qo‘llab-quvvatlashning yetarli darajada tashkil etilishi, pedagoglarning o‘quvchilar psixologik holatiga nisbatan sezgirligi hamda maktab psixologlari tomonidan muntazam psixoprofilaktik ishlarning olib borilishi suitsidal xavfni kamaytiruvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ldi.

Umuman olganda, yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal tendensiyalarni aniqlash va korreksiya qilish tizimli, kompleks va ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi. Mazkur yo‘nalishda olib boriladigan psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarning

samaradorligi o‘quvchilarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, ularning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash hamda sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois ta’lim muassasalarida suitsidal xavfni erta diagnostika qilish, psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish va innovatsion korreksion metodlarni amaliyotga joriy etish bugungi kunning muhim ilmiy-amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimova V.M. *Psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021. – 356 b.

2. G‘oziyev E.G‘. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: Universitet, 2020. – 412 b.

3. Davletshin M.G. *Yosh davrlari va pedagogik psixologiya*. – Toshkent: TDPU, 2019. – 284 b.

4. To‘xtayeva M.S. *Stress va suitsidal holatlarning psixologik omillari*. – Toshkent: Tafakkur, 2021. – 198 b.

5. Ismoilov R.X. *Ta’lim muassasalarida psixologik xizmatni tashkil etish*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2020. – 276 b.

6. Beck A.T. *Cognitive Therapy and Emotional Disorders*. – New York: Penguin Books, 2019. – 336 p.

7. Menninger K. *Man Against Himself*. – New York: Harcourt Brace, 2017. – 485 p.

8. Shneidman E.S. *Suicide as Psychache*. – Washington: Jason Aronson, 2016. – 243 p.

9. Durkheim E. *Suicide: A Study in Sociology*. – New York: Free Press, 2015. – 405 p.

10. Linehan M. *Cognitive-Behavioral Treatment of Borderline Personality Disorder*. – New York: Guilford Press, 2018. – 558 p.

11. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. *Maktablarda psixologik xizmat faoliyatini tashkil etish metodikasi*. – Toshkent, 2022.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari va ta’lim sohasiga oid normativ-huquqiy hujjatlar to‘plami. – Toshkent, 2024.

TAYANCH MAKTABLARDA KASBIY RIVOJLANISH KUNLARINI SAMARALI TASHKIL ETISHNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARI

Turg‘unov Axror Yodgor o‘g‘li

A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti tayanch doktoranti

ahror5142@gmail.com

Annotatsiya Mazkur tezisda tayanch maktablarda o‘qituvchilar uchun tashkil etilayotgan kasbiy rivojlanish kunlarini samarali yo‘lga qo‘yishning zamonaviy mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini oshirish, metodik yordam ko‘rsatish, innovatsion yondashuvlarni joriy etish hamda ta’lim sifatini yaxshilashda kasbiy rivojlanish kunlarining ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tayanch maktab, kasbiy rivojlanish kuni, pedagog kompetensiyasi, metodik xizmat, innovatsion ta’lim, mentorlik, malaka oshirish.

Abstract This thesis highlights modern mechanisms for effectively organizing professional development days for teachers in base schools. It also analyzes the importance of professional development days in improving teachers’ professional competence, providing methodological support, introducing innovative approaches, and enhancing the quality of education.

Keywords: base school, professional development day, pedagogical competence, methodological service, innovative education, mentoring, professional training.

Asosiy qism Bugungi kunda umumiy o‘rta ta’lim tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishda pedagog kadrlarning kasbiy salohiyatini muntazam rivojlantirib borish ustuvor vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ta’lim sifatini ta’minlash, o‘quvchilarda tayanch va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish, dars jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, avvalo, o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi, metodik mahorati hamda innovatsion faoliyatga tayyorlik darajasi bilan bevosita bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, tayanch maktablarda tashkil etilayotgan kasbiy rivojlanish kunlari o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini oshirish, ilg‘or pedagogik tajribalarni ommalashtirish, metodik

yordam koʻrsatish hamda ta’lim jarayonining samaradorligini kuchaytirishga xizmat qiluvchi muhim tashkiliy-pedagogik mexanizm hisoblanadi.

Kasbiy rivojlanish kuni — bu pedagoglarning kasbiy ehtiyojlari, amaliy faoliyati va metodik soʻrovlaridan kelib chiqib tashkil etiladigan, ularning bilim, koʻnikma va malakalarini takomillashtirishga qaratilgan maxsus pedagogik faoliyat shaklidir. Mazkur jarayon oʻqituvchilarning oʻz ustida ishlashi, yangi metod va texnologiyalarni oʻzlashtirishi, ta’limdagi zamonaviy yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etishi, shuningdek, hamkasblar bilan tajriba almashuvi uchun qulay professional maydon yaratadi. Shu bois kasbiy rivojlanish kunlarini tasodifiy yoki faqat formal tartibda emas, balki aniq maqsad, mazmun, mexanizm va natijadorlik mezonlari asosida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tayanch maktablarda kasbiy rivojlanish kunlarini samarali tashkil etishning eng muhim shartlaridan biri — bu ehtiyojlarga asoslangan rejalashtirish mexanizmini joriy etishdir. Amaliyot shuni koʻrsatadiki, oʻqituvchilarning kasbiy rivojlanishiga qaratilgan tadbirlar ularning real ehtiyojlari, mavjud muammolari va metodik qiyinchiliklari asosida tashkil etilgandagina yuqori samara beradi. Shu sababli dastlab pedagoglarning kasbiy ehtiyojlarini aniqlash, ularning dars jarayonida duch kelayotgan muammolarini oʻrganish, malaka darajasi va metodik tayyorgarligini diagnostika qilish talab etiladi. Diagnostika natijalariga koʻra kasbiy rivojlanish kunlarining mavzulari, shakllari va mazmuni belgilanadi. Bunday yondashuv tadbirlarning formal xarakter kasb etishining oldini oladi, ularning amaliy ahamiyatini oshiradi hamda oʻqituvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi.

Kasbiy rivojlanish kunlarining samaradorligini ta’minlovchi yana bir muhim mexanizm — mentorlik va kouching tizimidir. Pedagogik faoliyatda ayniqsa yosh oʻqituvchilar va ish tajribasi nisbatan kam boʻlgan mutaxassislar uchun tajribali ustozlarning metodik koʻmagi nihoyatda zarurdir. Mentorlik asosida tashkil etilgan kasbiy rivojlanish jarayonida tajribali pedagoglar darsni rejalashtirish, zamonaviy metodlarni tanlash, oʻquvchilar bilimini baholash, sinfni boshqarish, tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish kabi masalalarda amaliy yordam koʻrsatadi. Kouching esa oʻqituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanish trayektoriyasini belgilash, oʻz

muammolariga mustaqil yechim topish, reflektiv faoliyat yuritish va ichki salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Natijada kasbiy rivojlanish kuni bir martalik seminar emas, balki pedagogning uzluksiz rivojlanishiga yo‘naltirilgan tizimli faoliyatga aylanadi.

Mazkur jarayonda raqamli texnologiyalarni keng qo‘llash ham dolzarb ahamiyatga ega. Zamonaviy ta’lim sharoitida pedagogning kasbiy o‘sishi faqat an’anaviy seminar va yig‘ilishlar bilan cheklanib qolmasligi lozim. Elektron ta’lim platformalari, onlayn seminarlar, vebinarlar, videodarslar, masofaviy kurslar va raqamli metodik resurslardan foydalanish kasbiy rivojlanish kunlarining imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Ayniqsa, tayanch maktablarning hududiy metodik markaz sifatidagi funksiyasini hisobga olganda, raqamli texnologiyalar yordamida boshqa maktablar pedagoglarini ham mazkur jarayonga jalb etish mumkin bo‘ladi. Bu esa metodik yordam ko‘lamini kengaytiradi, ilg‘or tajribalarni tezkor tarqatish imkonini yaratadi hamda kasbiy rivojlanish jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi.

Kasbiy rivojlanish kunlarini samarali tashkil etishda hamkorlikda o‘rganish modelini yo‘lga qo‘yish ham alohida ahamiyatga ega. Pedagogik faoliyat o‘z mohiyatiga ko‘ra individual mehnat bilan bir qatorda jamoaviy hamkorlikni ham talab etadi. Shu bois fan metod birlashmalari, ochiq darslar, amaliy seminarlar, mahorat darslari, muammoli vaziyatlar tahlili, “Lesson Study”, “Peer Learning”, “Professional Learning Community” kabi yondashuvlar kasbiy rivojlanish kunlarining mazmunini boyitadi. Bunday shakllar orqali o‘qituvchilar nafaqat bilim va tajriba almashadilar, balki bir-birining faoliyatini kuzatish, tahlil qilish, umumlashtirish va takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Eng muhimi, hamkorlikdagi o‘rganish pedagoglarda ochiqlik, refleksiya, o‘zaro ishonch va professional birdamlik muhitini shakllantiradi.

Kasbiy rivojlanish kunlari natijadorligini oshirishda monitoring va tahlil mexanizmi ham muhim o‘rin tutadi. Har qanday pedagogik tadbirning samaradorligi uning natijalari aniqlanib, tahlil qilinmaguncha to‘liq baholanmaydi. Shu bois kasbiy rivojlanish kunlari yakunida o‘qituvchilarning fikr-mulohazalari, takliflari, qoniqish

darajasi, amaliy faoliyatdagi o‘zgarishlar va o‘quv natijalariga ta’siri muntazam o‘rganib borilishi zarur. Monitoring jarayonida so‘rovnomalar, suhbatlar, kuzatishlar, dars tahlillari, metodik mahsulotlar sifati, o‘quvchilarning ta’lim natijalari kabi mezonlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Olingan ma’lumotlar asosida kasbiy rivojlanish kunlarining keyingi bosqichlari takomillashtiriladi, mavjud kamchiliklar bartaraf etiladi va istiqboldagi ustuvor yo‘nalishlar belgilanadi.

Shuningdek, tayanch maktablarda kasbiy rivojlanish kunlarini samarali tashkil etish uchun tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarni yaratish ham zarur. Jumladan, maktab rahbariyatining metodik jarayonlarga nisbatan faol boshqaruv pozitsiyasi, o‘qituvchilarning kasbiy o‘sishga bo‘lgan ichki motivatsiyasi, sog‘lom innovatsion muhit, sifatli metodik materiallar bazasi, tajribali trener va mentorlar ishtiroki, hamkor tashkilotlar bilan aloqadorlik ushbu jarayonning muvaffaqiyatini belgilovchi omillar hisoblanadi. Agar kasbiy rivojlanish kuni mazmunan boy, amaliy yo‘naltirilgan va natijaga qaratilgan tarzda tashkil etilsa, u nafaqat alohida pedagogning kasbiy mahoratini, balki butun maktab jamoasining metodik salohiyatini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, tayanch maktablarda kasbiy rivojlanish kunlarini samarali tashkil etish bugungi ta’lim tizimining muhim strategik yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur jarayon pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish, innovatsion faoliyatini rag‘batlantirish, metodik xizmat sifatini yaxshilash va ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ehtiyojlarga asoslangan rejalashtirish, mentorlik va kouching, raqamli texnologiyalarni joriy etish, hamkorlikda o‘rganish hamda monitoring va tahlil mexanizmlaridan foydalanish kasbiy rivojlanish kunlarining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Natijada tayanch maktablar nafaqat ta’lim beruvchi muassasa, balki hududdagi boshqa pedagoglar uchun metodik tayanch, ilg‘or tajriba markazi va professional rivojlanish platformasi sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini

takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi PQ-231-son qarori.

2.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 20-dekabrdagi “Maktabgacha va maktab ta’limi xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida” 867-son qarori.

4.Tolipov, O‘.Q.., Usmonboyeva, M.. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. – 320 b.

5.UNESCO. Teacher Professional Development: International Trends and Practices. – Paris: UNESCO Publishing, 2021. – 156 p.

6.Ishmuhamedov, R.., Abduqodirov, A.., Pardaev, A.. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2018. – 276 b.

TALIM TIZIMIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Yo‘ldasheva Go‘zalxon

Qo‘qon Universiteti Ta’lim fakulteti

Boshlang‘ich ta’im yo‘nalishi

BT 11-24- guruh 2- bosqich talabasi

Annotatsiya Mazkur tezisda ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati keng yoritiladi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida interaktiv metodlarni dars jarayoniga joriy etishning samaradorligi tahlil qilingan. Innovatsion texnologiyalar ta’lim oluvchilarning bilimlarni faol o‘zlashtirishiga, darsga qiziqishini oshirishga hamda mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi asoslab beriladi. Shuningdek, ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirish, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini mustahkamlashga yordam beradi. Tezisda interaktiv metodlardan samarali foydalanish orqali ta’lim sifati va samaradorligini oshirish imkoniyatlari ilmiy-nazariy tomondan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsion, texnologiya, ta’lim, innovatsiya, metod, interaktiv, pedagog, raqamli texnologiya, bilim, ko‘nikma, malaka.

Kirish Bugungi globallashuv davrida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanib bormoqda. Bu vositalar inson hayotida tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Innovatsion texnologiyalarni o‘quv jarayonida qo‘llash, ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, bilimlarni chuqur o‘zlashtirish mustaqil fikrlashning rivojlanishiga va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Xususan, raqamli platformalar, interaktiv metodlar, sun’iy intellekt asosidagi dasturlar o‘qitish sifatini yangi bosqichlarga olib chiqmoqda.

Innovatsiya (inglizcha innovation) yangilik kiritish, yangilikdir. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatiga yangilik, o‘zgarishlar kiritish bo‘lib, uni amalga oshirishda asosan interaktiv metodlardan to‘liq foydalaniladi. Interaktiv metodlar bu jamoa bo‘lib fikrlash deb yuritiladi, yani pedagogik ta’sir etish usullari bo‘lib talim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarning o‘ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o‘quvchining birgalikda faoliyat ko‘rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Ushbu texnologiyalar orqali o‘qitish tizimi yanada mukammallashmoqda, ya’ni bu vositalar yordamida har bir o‘quvchining qobiliyati va ehtiyojlariga mos ravishda yondashuv ta’minlandi. Shu bilan birga innovatsion texnologiyalar o‘qituvchilarning pedagogik mahoratini oshirish va ta’lim resurslaridan samarali foydalanish imkonini yaratdi.

So‘nggi o‘n yilliklarda ta'lim sohasida ulkan texnologik yutuqlar qayd etildi. Ushbu innovatsion texnologiyalar ta'limning yangi usullarini taqdim etadi yoki an'anaviy ta'lim usullarini takomillashtiradi. Ta’lim muassalarida zamonaviy ishlab chiqarilgan va qo‘llaniladigan turli xil texnologiya mavjud.

Innovatsion texnologiyalar tarkibiga elektron ta’lim, masofaviy ta’lim, online ta’lim, sun’iy intellekt hamda interaktiv pedagogik metodlar va hokazolar misol bo‘la oladi. Ushbu texnologiyalar o‘quv jarayonini yanada qiziqarli, tushunarli va samarali tashkil etishga yordam beradi. Masalan, multimediya vositalari va interfaol metodlar yordamida murakkab mavzularni vizual tarzda tushuntirish o‘quvchilarning bilimni tezroq o‘zlashtirishga yordam beradi. An’anaviy ta’lim berish jarayonidan uzoqlashmagan holda zamonaviy dars modelini yaratish, ya’ni innovatsion

texnologiyalardan foydalanib dars jarayonini olib borish ta’lim sifatiga ijobiy o‘zgarish olib kiradi. Bunday darslarda darsga qatnashmagan passiv o‘quvchilar bo‘lmaydi. Har bir o‘quvchi o‘z dunyoqarashidan kelib chiqqan holda fikr bildiradi. Bu jarayon esa o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashning rivojlanishiga zamin yaratadi va yordam beradi. Shuningdek, innovatsion texnologiyalar ta’limni individuallashtirish imkonini beradi. Bundan kelib chiqadiki, har bir o‘quvchi o‘z bilim darajasi, qiziqishi va o‘rganish tezligiga mos ravishda ta’lim olishi mumkin. Bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, muammolarni mustaqil hal qilish va ijodiy yondashish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. [4]

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o‘quv jarayonida qo‘llashga bo‘lgan qiziqish, e’tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda, bunday bo‘lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an’anaviy talimda o‘quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatilgan bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga o‘rgatadi. O‘qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Talim jarayonida o‘quvchi asosiy figuraga aylanadi. Pedagogik texnologiya va pedagog mahoratiga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar o‘quvchilarni bilimli, yetuk malakaga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi.O‘qituvchi faoliyatida innovatsion texnologiyalar muhim o‘rin tutadi. Ular orqali pedagoglar yangi metodlar qo ‘llash, darslarni samarali rejalashtirish va baholash tizimini takomillashtirish imkoniga ega bo‘ladilar.Shu bilan birga, raqamli platformalar orqali tajriba almashish va malaka oshirish jarayoni ham osonlashadi.

Zamonaviy ta’limni tashkil etishda qo‘yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o‘quvchilarga yetkazib berish, ulardan ma’lum faoliyat yuzasidan ko‘nikma va malakalarini hosil qilish, shuningdek, o‘quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko‘nikma hamda malakalar darajasini baholash o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda

ta’lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi. Ta’lim jarayonida ilg‘or pedagogik texnologiyalarni faol qo‘llash esa ta’lim samaradorligini oshirish, tahlil qilish va amaliyotga joriy etish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. [4] O‘quvchilarning fikr doirasi, ongi, dunyoqarashlarini o‘stirish, ularni erkin tinglovchidan erkin ishtirokchiga aylantirmoq nihoyatda muhimdir. O‘qituvchi darsda boshqaruvchi o‘quvchilar esa, ishtirokchiga aylanmog‘i lozim. Ana shu vazifani uddalashda innovatsion faoliyat ustunligi ko‘p qirrali samara keltiradi.

Ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etish bugungi kunda ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida qaralmoqda. An’anaviy o‘qitish usullaridan farqli ravishda, zamonaviy pedagogik texnologiyalar o‘quvchini ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi.[2], [3] Jumladan, interaktiv metodlar — “aqliy hujum”, “klaster”, “insert”, “bahs-munozara” “tushunchalar tahlili”, “boomerang”, kabi usullar dars samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi. Bu kabi metodlar orqali o‘quvchilar nafaqat tayyor bilimni qabul qiladi, balki uni tahlil qiladi, solishtiradi hamda mustaqil xulosa chiqarishga o‘rganadi.

Innovatsion texnologiyalarning qo‘llanilishi o‘quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirishga xizmat qiladi. Dars jarayonida axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish, multimedia taqdimotlari, elektron resurslar, raqamli taqdimotlar va onlayn ta’lim resurslari o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi hamda bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi. Ayniqsa, mustaqil ishlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar o‘quvchilarda izlanish, tahlil qilish va muammoga yechim topish ko‘nikmalarini oshiradi.

Shuningdek, innovatsion yondashuvlar pedagogdan yuqori darajadagi kasbiy mahoratni ham talab etadi. O‘qituvchi darsni puxta rejalashtirishi, metodlarni maqsadga muvofiq tanlashi va albatta har bir o‘quvchining individual xususiyatlarini inobatga olishi zarur. Natijada ta’lim jarayonida samaradorlik ortadi, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyati rivojlanadi, ularning bilimga bo‘lgan ehtiyoji mustahkamlanadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalani keng joriy qilish nafaqat ta’lim sifatini oshiradi, balki jamiyatning intelektual

salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois bu yo‘nalishda izchil islohotlarni amalga oshirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Axmedova Nodima Izzatullo qizi “TA’LIM SOHASIDAGI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR” Ilmiy maqolasi.

2. Yo‘ldoshev J., Usmonov S. *Pedagogik texnologiya asoslari*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

3. Sayibova Zuxra Yunusovna “INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING TA’LIM SOHASIDAGI O‘RNI”

4. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2018.

5. Komiljonova, G. N. (2025). BO ‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O ‘QITUVCHILARINING TEXNOLOGIK KOMPETENTLILIGINI SHAKLLANTIRISH. *Inter education & global study*, *3*(6 (1)), 182-197.

6. QIZI, KOMILJONOVA GULUZRAXON NIZOMJON. "BO ‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O ‘QITUVCHILARIDA TEXNOLOGIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI." *KASB-HUNAR TA’LIMI МУНДАРИЖА*: 127.

7. QIZI, K. G. N. BO ‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O ‘QITUVCHILARIDA TEXNOLOGIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI. *KASB-HUNAR TA’LIMI МУНДАРИЖА*, 127.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF COLLABORATIVE LEARNING

Ganiyeva Malika
Filologiya va tillarni o‘qitish o‘qituvchisi
Qosimova Zuhra
Farg‘ona Davlat Universiteti
ingliz tili 4-bosqich talabasi

Annotatsiya Mazkur maqolada hamkorlikda o‘qitishning nazariy asoslari keng qamrovda tahlil qilinadi. Unda hamkorlikda o‘qitish tushunchasining tarixiy shakllanishi, asosiy nazariy yondashuvlar, mintaqaviy va milliy olimlarning hissasi hamda empirik tadqiqotlar natijalari ko‘rib chiqilgan. Mualliflar hamkorlikda o‘qitishning zamonaviy ta’lim jarayonidagi ahamiyati va samaradorligi, shuningdek, mavjud bahs-munozaralar va tanqidiy yondashuvlarni ham chuqur tahlil qilgan. Maqolada ushbu sohadagi ilmiy adabiyotlarning keng tahlili asosida hamkorlikda o‘qitishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: hamkorlikda o‘qitish, nazariy asoslar, ta’lim innovatsiyalari, empirik tadqiqotlar

Abstract This article provides an extensive analysis of the theoretical foundations of collaborative learning. It explores the historical emergence of the concept, major theoretical approaches, contributions of regional and national scholars, and findings from empirical studies. The authors critically examine the significance and effectiveness of collaborative learning in contemporary educational processes, as well as ongoing debates and critiques. The article illuminates both theoretical and practical aspects of collaborative learning, grounded in a comprehensive review of the scientific literature in the field.

Keywords: collaborative learning, theoretical foundations, educational innovation, empirical research

Аннотация В данной статье подробно анализируются теоретические основы совместного обучения. Рассматриваются историческое формирование концепции, основные теоретические подходы, вклад региональных и национальных исследователей, а также результаты эмпирических исследований. Авторы тщательно исследуют значимость и эффективность совместного обучения в современных образовательных процессах, а также существующие дискуссии и критические подходы. На основе обширного анализа научной литературы раскрываются теоретические и прикладные аспекты совместного обучения.

Ключевые слова: совместное обучение, теоретические основы, инновации в образовании, эмпирические исследования

Introduction Collaborative learning has become one of the most influential paradigms in modern educational theory and practice. Rooted in the recognition that learning is not merely an individual enterprise but a fundamentally social process, collaborative learning encompasses a wide array of approaches in which students work together to achieve shared learning goals. The growing interest in collaborative learning reflects broader transformations in society, technology, and pedagogy, with an increasing emphasis on skills such as communication, teamwork, and problem-solving. Despite its popularity, the theoretical underpinnings of collaborative learning remain complex and multifaceted, drawing on diverse philosophical, psychological, and sociocultural traditions. Understanding these theoretical foundations is essential not only for researchers but also for practitioners seeking to design effective collaborative learning environments. This article seeks to provide a comprehensive and critical review of the theoretical foundations of collaborative learning, tracing its historical development, examining key conceptual frameworks, exploring regional and national scholarly contributions, surveying empirical research, and engaging with ongoing debates and critiques. By synthesizing insights from a broad and diverse body of literature, the article aims to offer a nuanced understanding of collaborative learning as both a theoretical construct and a dynamic educational practice.

Literature Review

The theoretical foundations of collaborative learning are deeply intertwined with the evolution of educational thought, reflecting shifts in epistemology, psychology, and social theory. At its core, collaborative learning is predicated on the notion that knowledge is constructed through social interaction, a perspective that stands in contrast to traditional models emphasizing individual cognition and transmission of information from teacher to student. The conceptual underpinnings of collaborative learning can be traced to a variety of theoretical traditions, each contributing distinct

insights and emphases that continue to shape contemporary understandings and applications of the concept.

Historically, the roots of collaborative learning are often located in the work of classical theorists whose ideas about learning, development, and society laid the groundwork for later innovations. Lev Vygotsky's sociocultural theory is perhaps the most widely cited foundational framework for collaborative learning. Vygotsky emphasized the role of social interaction in cognitive development, introducing the concept of the zone of proximal development (ZPD), which encapsulates the space between what a learner can achieve independently and what can be accomplished with guidance or in collaboration with more capable peers. According to Vygotsky, learning is fundamentally a socially mediated process, and language serves as the primary tool for mediating thought and meaning within collaborative contexts. This insight has profoundly influenced subsequent theories of collaborative learning, particularly those that stress the importance of dialogue, scaffolding, and joint activity in fostering higher-order thinking skills[1].

Jean Piaget's theory of cognitive development, while often contrasted with Vygotsky's, also contributed to the conceptualization of collaborative learning. Piaget underscored the importance of peer interaction in promoting cognitive conflict and disequilibrium, which in turn drive developmental progress. He argued that when children encounter differing perspectives in collaborative settings, they are prompted to accommodate and assimilate new information, leading to deeper understanding. Although Piaget's framework is more focused on individual cognitive processes, his recognition of the educational value of peer collaboration remains influential in contemporary collaborative learning research and practice. John Dewey, another towering figure in educational theory, advocated for experiential, democratic, and participatory approaches to education. Dewey's vision of education as a process of living and as preparation for democratic citizenship resonates strongly with the principles of collaborative learning, particularly in its emphasis on shared inquiry, problem-solving, and reflective dialogue within learning communities.

The theoretical landscape of collaborative learning has been further enriched by contributions from constructivist and social constructivist paradigms. Constructivism, as articulated by scholars such as Ernst von Glasersfeld, posits that learners actively construct meaning based on their experiences and prior knowledge. Social constructivism, extending this perspective, asserts that meaning-making is inherently social, shaped by cultural tools, norms, and interactions within communities of practice. This distinction is crucial for understanding collaborative learning: while constructivism foregrounds the individual learner, social constructivism places collective activity and negotiation of meaning at the center of the learning process. The work of Etienne Wenger on communities of practice exemplifies this orientation, highlighting how learning emerges from participation in shared practices, mutual engagement, and the co-construction of knowledge.

Within the broad domain of collaborative learning, a variety of models and frameworks have been proposed to explain the dynamics and outcomes of group learning. One influential framework is the theory of interdependence, derived from social psychology and elaborated by David and Roger Johnson. The Johnsons' research on cooperative learning, a closely related concept, identified positive interdependence, individual accountability, promotive interaction, social skills, and group processing as essential elements for effective group work. Their empirical studies demonstrated that structured cooperative activities lead to higher achievement, better relationships, and greater psychological health compared to competitive or individualistic approaches. The distinction between collaborative and cooperative learning, although sometimes blurred in the literature, is often drawn on the basis of structure and authority: cooperative learning tends to involve more teacher direction and clearly defined roles, while collaborative learning emphasizes shared authority, open-ended inquiry, and emergent group processes[2].

Another significant theoretical contribution comes from the field of computer-supported collaborative learning (CSCL), which explores how digital technologies mediate and transform collaborative practices. CSCL draws on sociocultural, cognitive, and technological theories to investigate how online environments can

support distributed cognition, joint problem-solving, and knowledge building. Gerry Stahl and his colleagues have articulated the concept of group cognition, arguing that certain cognitive processes are best understood as emerging at the group level rather than residing solely within individuals. This perspective challenges traditional individual-centered models of learning and underscores the necessity of analyzing interactional processes, discourse, and collective meaning-making in collaborative settings.

Regional and national scholars have also played a pivotal role in advancing the theoretical and empirical study of collaborative learning. In the post-Soviet educational sphere, researchers have built on Vygotskian principles to develop dialogic pedagogies and collaborative approaches adapted to local cultural and institutional contexts. For example, Uzbek scholars have emphasized the integration of collaborative learning strategies into national curricula, highlighting the importance of culturally responsive pedagogy and the adaptation of collaborative methods to diverse linguistic and educational environments. Russian educational theorists have continued to explore the implications of sociocultural theory for classroom practice, investigating how collaborative dialogue and joint activity foster cognitive and social development in various age groups. In the United States and Western Europe, the collaborative learning movement has intersected with broader trends in progressive education, multiculturalism, and educational technology, leading to a proliferation of research on collaborative practices in diverse settings, including schools, universities, and workplaces[3].

The empirical literature on collaborative learning is vast and heterogeneous, encompassing quantitative, qualitative, and mixed-methods studies. Meta-analyses have consistently found that collaborative learning has positive effects on academic achievement, motivation, and social skills. For instance, Slavin’s research on cooperative learning programs in American schools demonstrated significant gains in reading and mathematics performance, particularly among students from disadvantaged backgrounds. Qualitative studies have provided rich descriptions of the processes through which collaborative learning unfolds, documenting the ways in

which students negotiate meaning, resolve conflicts, and co-construct knowledge through dialogue and joint activity. Case studies of collaborative learning in higher education have illuminated the challenges and opportunities associated with group work, including issues of group dynamics, equity, and assessment. In the context of online and blended learning, empirical studies have examined the affordances and constraints of digital platforms for supporting collaboration, revealing both the potential for enhanced interaction and the persistence of challenges related to participation, coordination, and social presence[4].

Despite the substantial body of evidence supporting collaborative learning, debates and controversies persist regarding its theoretical coherence, practical effectiveness, and equity implications. One major point of contention concerns the conditions under which collaborative learning is most effective. Some scholars argue that the benefits of collaboration are contingent on careful task design, group composition, and the provision of appropriate scaffolding and support. Others have raised concerns about the potential for unequal participation, social loafing, and the reinforcement of existing hierarchies within groups. Critical theorists have questioned whether collaborative learning always serves emancipatory ends, or whether it can sometimes reproduce dominant power relations and marginalize certain voices. Feminist and postcolonial perspectives have drawn attention to the ways in which collaborative practices may be shaped by gender, race, language, and cultural norms, calling for more inclusive and reflexive approaches to group learning. The question of assessment in collaborative learning remains particularly challenging, as educators grapple with how to fairly evaluate both individual and group contributions and to recognize diverse forms of learning and achievement[5].

A further layer of complexity is introduced by the globalization of education and the increasing diversity of learning environments. Cross-cultural research has highlighted significant variation in the ways collaborative learning is conceptualized, implemented, and experienced across different societies. In some contexts, collaborative learning aligns well with prevailing educational values and norms, while in others it may conflict with expectations of teacher authority, individual

accountability, or competitive achievement. Comparative studies have underscored the importance of cultural sensitivity, adaptability, and ongoing dialogue between global and local perspectives in the development and dissemination of collaborative learning practices.

The theoretical foundations of collaborative learning are thus characterized by both convergence and divergence. There is broad agreement on the importance of social interaction, dialogue, and joint activity in learning, but significant variation in how these processes are understood, operationalized, and valued. The field continues to evolve in response to new theoretical insights, empirical findings, technological innovations, and sociocultural transformations. Recent scholarship has called for greater integration of insights from diverse disciplines, including psychology, sociology, anthropology, linguistics, and information science, in order to develop more comprehensive and nuanced models of collaborative learning. There is also a growing recognition of the need for participatory and co-design approaches that engage learners, educators, and communities as active partners in the creation of collaborative learning environments[6].

In summary, the literature reveals that collaborative learning is a rich and multifaceted construct with deep theoretical roots and wide-ranging practical implications. Its foundations rest on a synthesis of classical and contemporary theories, shaped by regional and national traditions, and continually refined through empirical research and critical debate. The ongoing challenge for researchers and practitioners alike is to navigate the complexities of collaborative learning in ways that are both theoretically sound and responsive to the diverse needs and aspirations of learners in a rapidly changing world.

CONCLUSION

The theoretical foundations of collaborative learning reflect the profound shift in educational thought from individualistic to social and participatory models of knowledge construction. Drawing on classic theories from Vygotsky, Piaget, and Dewey, as well as contemporary developments in constructivism, social constructivism, and computer-supported collaborative learning, the field has developed

a robust and multifaceted conceptual framework. Regional and national scholars have further enriched this framework by adapting collaborative learning principles to local contexts, while empirical research has consistently demonstrated the benefits of collaborative approaches for cognitive, social, and motivational outcomes. At the same time, critical perspectives have highlighted the challenges and complexities inherent in collaborative learning, including issues of equity, participation, and assessment. The literature underscores the importance of careful design, cultural sensitivity, and ongoing reflection in the implementation of collaborative learning practices. As educational environments become increasingly diverse and technologically mediated, the need for theoretically informed and contextually responsive approaches to collaborative learning becomes ever more pressing. Ultimately, the theoretical foundations of collaborative learning provide not only a basis for understanding how learning occurs in social contexts but also a guide for creating more inclusive, dynamic, and effective educational experiences. Ongoing research and dialogue across disciplines and contexts will be essential for further advancing the theory and practice of collaborative learning in the years to come.

REFERENCES

1. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.

2. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). An Educational Psychology Success Story: Social Interdependence Theory and Cooperative Learning. Educational Researcher, 38(5), 365–379.

3. Wenger, E. (1998). Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity. Cambridge University Press.

4. Slavin, R. E. (1996). Research on Cooperative Learning and Achievement: What We Know, What We Need to Know. Contemporary Educational Psychology, 21(1), 43–69.

5. Stahl, G. (2006). Group Cognition: Computer Support for Building Collaborative Knowledge. MIT Press.

6. Mercer, N., & Littleton, K. (2007). Dialogue and the Development of Children’s Thinking: A Sociocultural Approach. Routledge.

MAKTABGACHA TA‘LIM TASHKILOTLARI VA MAKTABLARDA BOLALARNI SOG‘LOM VA SIFATLI OVQATLANTIRISHNI TA’MINLASH UZVIYLIGI

Maxmutazimova Yulduz Raxmatovna

O‘zMPU Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent v.b.

Abdulazizov Shahzodbek Xaydarbek o‘g‘li

Mirobod tumanidagi 213-maktab o‘quvchisi

Annotatsiya: Maktabgacha ta’lim tashkilotlari va maktablarda bolalarni sog‘lom va sifatli,to‘g‘ri ovqatlantirishni uzviyligini ta’minlash yuzasidan yetarli ma’lumotlar keltirilgan bo‘lib, mazkur zamonaviy yondashuvda soha mutaxassislarining bilim,malakalarini oshirish haqida batafsil yoritilgan.

Kalit so‘zlar: autsorsing, maktabgacha ta`lim tashkiloti,maktab, sifatli ovqat, sog‘lom muhit, maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisi, bolalar, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi,o‘quvchilar, zamonaviy yondashuv.

Maktabgacha ta`lim tashkilotlarida bolalarni har tomonlama sog‘lom va jismonan baquvvat bo‘lishi uchun eng birinchi navbatda sifatli ovqatlantirishga alohida e’tibor qaratiladi.Chunki maktabgacha yoshdagi bolalarning o‘sishi,rivojlanishi intensiv ravishda kechadi.Bunda maktabgacha ta’lim tashkilotlaridagi mavzumiy taomnoma asosida 4 mahal issiq ovqat bilan ta’minlanishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.Bolalarga vitamin va minerallarga boy ozuqa mahsulotlarini muntazam berib borish maktabgacha ta’lim tashkilotlarida to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning to‘g‘ri ovqatlanishini tashkil etish, ular organizmini zaruriy ozuqa moddalari va vitaminlar bilan to‘yintirish, tez o‘suvchi organism talablariga mos tarzda ta’minlash kata ahamiyat kasb etadi. MTT larda bolalar ovqatlanishini tashkil etishda malakali mutaxassis hamshiralar va oshpazlar tomonidan amalga oshirilishi darkor.Shu bilan birgalikda tarbiyachilarning bolalar

oqilona,sog‘lom ovqatlanish asoslarini yaxshi bilishi,ovqatlanishini nazorat qilish malakasiga ega bo‘lishi kerak.

Bolalar ovqatlanishining sifati juda ko‘p omillarga bog‘liqdir:

*eng avvalo ovqat tayyorlashda mahsulotlardan to‘g‘ri foydalanish;

* tozalik,ozodalik qoidalariga muntazam rioya qilish;

*har bir bola uchun porsiya taqsimotni to‘gri yo‘lga qo‘yish;

*bolalar ovqatlanishini nazoratini olib borish.

Izlanishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, kundalik ovqatlarni 75-80% ini maktabgacha ta’lim tashkilotlarida iste’mol qilishadi.Bola organizmi maktabgacha yosh davrida va boshlang‘ich maktab yoshida o‘suvchi organism bo‘lib, vitaminlar va minerallarga bo‘lgan talabi birmuncha yuqori hisoblanadi. Maktabgacha yosh davrida va boshlang‘ich maktab yoshida bolalar ovqatlanishida vitaminlarning yetishmasligi ularning o‘sishidan orqada qolishiga, aqliy va jismoniy jihatdan rivojlanishida jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi.Shuningdek, bolalar shirinliklarni sevib iste’mol qilishadi.Bu esa ishtahani pasayishiga va ovqatlanish tarkibidagi shirinlik me’yori oshib ketadi, natijada bolalarda turli kasalliklar rivojlanishiga sabab bo‘ladi.Bugungi kunda bolalarni maktabgacha ta’lim tashkilotlari va maktablarda sifatli ovqatlantirishda autsorsing xizmatini joriy etilganligi ham o‘zining afzalligi,yutuqlari hamda sohadagi kamchiliklarni namoyon qilmoqda.Autsorsing –bu grekcha so‘z bo‘lib,

Hozir kunda oilada ota-onalar o‘z farzandlarining maktabgacha ta’lim tashkiloti va maktablarda qanday ovqatlanishini kuzatib borishlari va nazorat qilishlari maqsadga muvofiqdir. Albatta, xususiy maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ovqatlanish jarayoni sifati jihatdan turli xil ko‘rinishda bo‘lishi mumkin. DMTT larda farqli o‘laroq, xususiy maktabgacha ta’lim tashkilotlari mahsulot yetkazib beruvchilarni mustaqil tanlaydilar va tuman, shahardagi tashkilotlari tender asosida kompaniyalar bilan shug‘ullanadilar. To‘g‘ri, bozorda ba'zi turdagi oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish imkoniyati mavjud, ularning sifati tasdiqlangan hujjatlar mavjud bo‘lishi talab etiladi.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti va maktablarda autsorsing shaklida ovqatlanish tizimi qabul qilinganidan keyin har bir mahsulotga uchta hujjat qo‘shiladi: konteyner,

veterinariya tibbiyoti guvohnomasi va sifat sertifikati. Mahsulotlarni qabul qilish va sinab ko‘rish uchun javobgarlik mas’uliyati shifokor, hamshira va omborxonada to‘lanadi. Mahsulotni tashish bilan shug‘ullanadigan kompaniyaga javobgarlik ham kiradi. Ekspeditor va haydovchiga bukletni saqlash vositasi va avtomobil uchun sog‘liq guvohnomasi bo‘lishi shart. Agar autsorsing tizimi oshxona bilan jihozlangan bo‘lsa, oshpazga ega bo‘lishi kerak. Oshxonada ham muntazam tekshiruvlar o‘tkaziladi.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti va maktablarda menyu muvozanatli va xilma-xil bo‘lishi kerak. Shu sababli, maktabgacha ta’lim tashkiloti va maktablarda oziq-ovqatning umumiy normalari qabul qilinmoqda, ular qaysi shahar va xususiy tashkilotlarga rioya qilishlari shart. Shunisi e'tiborga loyiqki, parhez bolaning yoshiga bog‘liq. Masalan, 1-3 yoshli bolalarda 53 gramm oqsillar va yog‘lar va taxminan 212 gramm uglevodlar buyuriladi. 3 yoshdan 6 yoshgacha bo‘lgan bolalar uchun maktabgacha ta’lim tashkilotida ovqatlanish me'yorlari ko‘paytiriladi.Tibbiyot xodimi, menyuning dizayni bilan bevosita shug‘ullanishi lozim. Bola maktabgacha ta’lim tashkiloti va maktablarda kuniga 4 mahal taom bilan oziqlanishi kerak. Maktabgacha ta’lim tashkiloti va maktablarda oshpazlar hamda tuman davlat sanitariya - epidemiologiya nazorat markazi xodimlari ishtirokida bolalarni sog‘lom va xavfsiz ovqatlanishida oshpazlarning o‘rni haqida ma’lumotlar berib boriladi.Oshpazlarning birinchi navbatdagi vazifasi bolalarni sog‘lom va sifatli ovqatlanishini tashkil etish hamda bir kunlik me’yorlar asosida taomnomani tuzishda ko‘mak berishdan iborat.

Maktab yoshidagi bolalarning to‘g‘ri ovqatlanishi kelajakda salomatlik garovidir. Shuning uchun iloji boricha tezroq va imkon qadar tezroq o‘rganish kerak.Bundan tashqari, yosh bolalar singari, oziqlanish rejimi ham katta rol o‘ynaydi. Shifokorlarning fikriga ko‘ra, bolalarning kuniga 4-5 marta oziqlanishi eng maqbuldir.

Dastlabki nonushta ertalabki soat 8 da bolalariga, ikkinchi kuni soat 11 da, tushlikda soat 15.00dan boshlab, kechqurun soat 20 da nonushta qilinadi.Ovqatni 5 soatdan ortiq bo‘lmagan vaqtni hisoblang. Aks holda, bola ochlik sezishi mumkin, ovqat hazm qilish yoki ovqat hazm qilish muammosi inkor etilmaydi. Kun bo’yi tetik va bardam yurish hamda dars jarayonini puxta o’zlashtirish uchun maktab o’quvchisi avvalo sog’lom ovqatlanishi zarur.

Negaki bolalikdan o’smirlik yoshiga o’tayotgan davrda yosh organizm ham aqlan, ham jismonan tez rivojlanadi. Yaxshi ovqatlanmagan bola darrov toliqadi, darsda uzoq o’tirolmaydi. Demak, ota-onalar bu masalaga nihoyatda e’tiborli bo’lishlari zarur.Kuni uzaytirilgan guruh va aqliy yuklama boshlang’ich sinf o’quvchilari uchun maktabda kuni uzaytirilgan guruhlar tashkil etilgan. Ota-onalar bunday guruhlarda qoldirilayotgan farzandlarining ovqatlanish tartibi bilan albatta qiziqishlari kerak. Ma’lumki, bola organizmi to’g’ri rivojlanishida yetarli miqdorda oqsil, yog’, uglevod va vitaminlar bo’lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o’quvchi taomnomasida kalьtsiyga boy sut va sut mahsulotlari, meva va sabzavotlarning o’rnini hech narsa bilan almashtirib bo’lmaydi.Maktabdagi mashg’ulotlar mobaynida bolaning aqliy yuklamasi ortadi. Bunday vaqtda iste’mol qilinayotgan taomning vitaminlarga boy bo’lishi juda muhim. Sifatli ovqat organizmda moddalar almashinuvini yaxshilaydi, immun tizimi ishini tartibga soladi, turli yuqumli kasalliklardan himoyalanish qobiliyatini oshiradi.Ba’zi ota-onalar “Boshlang’ich sinfda o’qiydigan bolalar nonushtada nima yeyishlari kerak?” deb so’rashadi. Aytish joizki, o’quvchi nonushtasi asosan yumshoq bo’tqalar, sutli mahsulotlar, pishloq, tuxum, shirin choy, sariyog’ va shunga o’xshash foydali mahsulotlardan tashkil topgan bo’lishi kerak. Dudlangan go’sht va kolbasalar tavsiya etilmaydi.Keyingi ovqatlanishda, ya’ni ikkinchi nonushtada go’shtli, tuxumli taom, meva kompoti, qatiq singarilar iste’mol qilinishi yoki pishloqli va saryog’li buterbrodni jemli yoki tvorogli shirin kulcha bilan yeyish tavsiya etiladi. Tushlik yangi pishirilgan, sifatli, issiq ovqat va kechlik esa yengil hazm bo’ladigan taomlar hamda mevalardan iborat bo’lgani ma’qul.

Bola organizmining bir kecha-kunduz davomida qabul qilishi lozim bo’lgan oqsil, yog’, uglevodlarga bo’lgan ehtiyojini hisobga olgan holda ovqatlanishni to’g’ri tashkil qilish talab etiladi. Ayniqsa hayvon oqsillari, masalan go’sht (mol, tovuq, quyon va boshqa hayvon go’shtlari), baliq, tuxum, sut va sut mahsulotlari, shuningdek sarxil meva-sabzavotlarda zarur miqdordagi vitaminlar borligi tufayli, ular bola organizmining yaxshi rivojlanishi uchun nihoyatda zarur.Maktab o’quvchisining qishki taomnomasida dukkakli va uglevodli mahsulotlardan tayyorlangan taomlar

bo’lsa foydali. Ko’klamda turli ko’katlardan pishirilgan ovqatlar bo’lishi muhim. Yozda va kuzda esa ho’l mevalarga keng o’rin beriladi. Asosiysi, bola ovqatlanishida xilma-xillik, vitaminlarning mo’l-ko’lligi, tayyorlangan taomning yangiligi va sifatliligi uning salomatligida muhim o’rin tutadi. Buni aslo unutmaslik lozim.

Ovqatlanish madaniyati - bu to‘g‘ri va o‘rtacha ovqatlanish, stolda o‘zini tutish qobiliyati, parhezga rioya qilish, to‘g‘ri ovqatlanish asoslarini bilish, iste'mol qilinadigan oziq-ovqat mahsulotlarining xususiyatlari va ularning tanaga samarali ta'siri to‘g‘risida bilimlar majmui hisoblanadi.

Autsorsing-bu ilgari xodimlar tomonidan bajarilgan funktsiyalarni uchinchi tomon tashkilotiga o‘tkazish jarayoni tushuniladi. Oziq-ovqat sohasida autsorsing ovqat pishirish, uchinchi tomon ovqatlanish korxonasidan maktabgacha ta'lim tashkilotiga tayyor ovqatlarni etkazib berish,ovqatlanishni tashkil qilish - to‘liq ovqatlanish xizmati, shu jumladan menyu tuzish, oziq-ovqat sotib olish, ovqat tayyorlash, dasturxon tuzish va tozalash, autsorsingdan foydalanishning afzalliklarishunday bo‘lishi mumkin: oziq-ovqat sifatini yaxshilash: bolalarni oziqlantirishga ixtisoslashgan uchinchi tomon kompaniyalari yanada zamonaviy uskunalar, malakali xodimlar va yangi texnologik muhit bo‘ladi,xarajatlarni kamaytirish, autsorsing xarajatlari o‘z oshxonangizni saqlash xarajatlaridan past bo‘lishi mumkin,vaqt va resurslarni bo‘shatish- tashkilot rahbariyati oziq-ovqat bilan bog‘liq odatiy vazifalardan xalos bo‘lishi va boshqa masalalarga e'tibor qaratishi mumkin.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari va maktablarda bolalarni sog‘lom va sifatli,to‘g‘ri ovqatlantirishni ta’minlashdagi uzviylik mazkur jarayonda muhim rol o‘ynaydi.

Yuqoridagi tavsiyalarga amal qilgan holda bolani maktabgacha ta`lim tashkiloti va maktablarda sog‘lom ovqatlanishini ta’minlash uzviyligi bo‘lsa, bola sog‘lom o‘sib voyaga yetadi, kasal bo‘lmaydi.Maktabgacha ta`lim tashkilotlarida bolalarning sog‘lom va sifatli ovqatlantirishda 3-7 yoshli bolalar uchun namunaviy taomnoma ro‘yxati tuziladi.Kun tartibiga rioya qilgan holda bolalarga maktabgacha ta`lim tashkilotida muntazam ovqatlantiriladi.Shu asosida bolalarga nonushta,tushlik va

ikkinchi tushlik o‘z vaqtida berib boriladi.Bundan eng asosiy ko‘zlangan maqsad bolalarni sifatli ovqatlantirish va sog‘lom voyaga yetishiga erishishdir.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi huzuridagi Maktabgacha ta’lim agentligi O‘zbekiston Respublikasi Sanitariya-epidemiologik osoyishtalik va jamoat salomatligi qo‘mitasining qarori, Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarni sog‘lom ovqatlantirishni tashkil etish uchun yagona mavsumiy taomnomalarni tasdiqlash va amaliyotga joriy qilish to‘g‘risidagi 2023 yil 23-maydagi 1-sonli qarori

2. Takomillashtirilgan Ilk qadam dasturi T-2022 yil

3. Bolalarni sog‘lom ovqatlantirish qoidalari T-Pediatriya 24 kanali.

4. Maxmutazimova, Y. R., & Sobirova, M. R. (2025). Maktabgacha yoshdagi bolalarda texnik ijodkorlik va muhandislik ko ‘nikmalarini rivojlantirishning dolzarbligi. *Inter education & global study*, *3*(1), 130-135.

5. Maxmutazimova, Y., & Amirova, M. (2023). Rivojlanish markazlarida 6-7 yoshli bolalarni mustaqil faoliyatini tashkil etish. *Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali*, *1*(2-3).

6. Maxmutazimova, Y., & Qodirova, S. Maktabgacha Yoshdagi Bolalar Nutqini Rivojlantirishda Pedagogik Diagnostikani Amalga Oshirishning Natijaviyligi. *Maktabgacha va Maktab Ta’limi Jurnali*, 676755.

7. Rakhmatovna, M. Y. (2026). THE SET OF EXPECTED OUTCOMES IN THE IMPLEMENTATION OF THE PEDAGOGICAL DIAGNOSTIC PROCESS FOR THE DEVELOPMENT OF SPEECH IN PRESCHOOL-AGED CHILDREN. *Shokh Articles Library*, *1*(1).

8. Юлдуз, М. (2024). ПУТИ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОГО ТВОРЧЕСТВА ДОШКОЛЬНИКОВ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, *14*(3), 94-97.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA MATN BILAN ISHLASH TEXNOLOGIYALARI

Yusupova Umida Zayniddin qizi

Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika

fakulteti Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 306-guruh talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligini rivojlantirishda matn bilan ishlash texnologiyalarining nazariy-metodik asoslari tahlil qilinadi. Unda o‘quvchilarning matnni anglash, tahlil qilish, interpretatsiya qilish va undan amaliy foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, interfaol metodlar, metakognitiv strategiyalar, inferensial tafakkur, refleksiv yondashuv hamda multimodal va diskursiv yondashuvlarning o‘qish jarayonidagi ahamiyati asoslab berilgan. Matn bilan ishlash jarayonini samarali tashkil etish orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va ta’lim samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘z: O‘qish savodxonligi, matn bilan ishlash texnologiyalari, boshlang‘ich ta’lim, interfaol metodlar, metakognitiv ko‘nikmalar, inferensial tafakkur, refleksiya, multimodal yondashuv, diskursiv yondashuv, mustaqil fikrlash, ta’lim samaradorligi

Abstract: This article analyzes the theoretical and methodological foundations of text processing technologies in the development of reading literacy in primary grades. It covers the issues of forming students' skills in understanding, analyzing, interpreting and using the text in practice. It also substantiates the importance of interactive methods, metacognitive strategies, inferential thinking, a reflective approach, as well as multimodal and discursive approaches in the reading process. The possibilities of developing students' independent thinking skills and increasing educational effectiveness through the effective organization of the text processing process are shown.

Keywords: Reading literacy, text processing technologies, primary education, interactive methods, metacognitive skills, inferential thinking, reflection, multimodal approach, discursive approach, independent thinking, educational effectiveness

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические и методологические основы технологий обработки текста в развитии навыков чтения в начальных классах. Рассматриваются вопросы формирования у учащихся навыков понимания, анализа, интерпретации и использования текста на практике. Также обосновывается важность интерактивных методов, метакогнитивных стратегий, умозаключительного мышления, рефлексивного подхода, а также мультимодальных и дискурсивных подходов в процессе чтения. Показаны возможности развития у учащихся навыков самостоятельного мышления и повышения эффективности обучения за счет эффективной организации процесса обработки текста.

Ключевые слова: Чтение, технологии обработки текста, начальное образование, интерактивные методы, метакогнитивные навыки, умозаключительное мышление, рефлексия, мультимодальный подход, дискурсивный подход, самостоятельное мышление, эффективность обучения

Kirish: Zamonaviy ta’lim tizimida boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning intellektual rivojlanishi, mustaqil fikrlash qobiliyatining shakllanishi hamda keyingi ta’lim bosqichlariga tayyorgarligini ta’minlovchi muhim poydevor sifatida qaraladi. Ayniqsa, o‘qish savodxonligini rivojlantirish masalasi bugungi kunda global miqyosda dolzarb muammolardan biri bo‘lib, xalqaro baholash dasturlari, jumladan, PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) tadqiqotlari natijalari ham o‘quvchilarning matnni tushunish, tahlil qilish va undan amaliy foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatmoqda.

O‘qish savodxonligi tushunchasi an’anaviy o‘qish ko‘nikmalaridan kengroq mazmunni ifodalaydi. U o‘quvchining turli shakl va mazmundagi matnlarni anglash, ularning ichki mazmunini tahlil qilish, muallif g‘oyasini ajratib olish hamda olingan axborotni yangi vaziyatlarda qo‘llay olish kompetensiyalarini o‘z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan, boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida matn bilan ishlash jarayonini samarali tashkil etish o‘qish savodxonligini rivojlantirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Pedagogik va metodik adabiyotlarda matn bilan ishlash texnologiyalari o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirish va o‘qish jarayonini ongli tashkil etishga xizmat qiluvchi usullar tizimi sifatida talqin etiladi. Xususan, interfaol metodlar, muammoli o‘qitish yondashuvi, grafik organayzerlar hamda refleksiv o‘qish strategiyalari o‘quvchilarning matnni chuqur anglashiga, undagi asosiy va ikkilamchi g‘oyalarni farqlay olishiga hamda matn asosida xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Boshlang‘ich sinflarda matn bilan ishlash texnologiyalarini qo‘llashning o‘ziga xos jihati shundaki, bu jarayon o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos ravishda bosqichma-bosqich tashkil etilishi zarur. Ya’ni, matndan oldingi tayyorgarlik faoliyati, matnni o‘qish jarayoni va o‘qilgandan keyingi tahlil bosqichlari o‘zaro uzviy bog‘liqlikda amalga oshirilgandagina kutilgan natijaga erishish mumkin. Bu esa o‘qituvchidan nafaqat metodik bilim, balki zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotda qo‘llay olish kompetensiyasini ham talab etadi.

Asosiy qism: Boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligini rivojlantirish jarayonida matn bilan ishlash texnologiyalarini takomillashtirish nafaqat metodik, balki psixolingvistik va kognitiv yondashuvlarni ham talab etadi. Chunki o‘qish jarayoni o‘quvchining ongida sodir bo‘ladigan murakkab interpretativ faoliyat bo‘lib, unda matnning yuzaki mazmunidan tashqari, uning yashirin semantik qatlamlari ham anglanadi. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy tadqiqotlarda o‘qish savodxonligi “ma’no qurish jarayoni” sifatida talqin qilinib, o‘quvchining matn bilan o‘zaro dialogga kirishishi muhim omil sifatida qaraladi.

Matn bilan ishlash texnologiyalarining samaradorligi ko‘p jihatdan o‘quvchilarda metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirish darajasiga bog‘liq. Metakognitsiya – bu o‘quvchining o‘z bilish jarayonini nazorat qilishi, tushunmagan joylarini aniqlashi va ularni bartaraf etish strategiyalarini qo‘llay olish qobiliyatidir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun “o‘qib turib o‘ylash”, “to‘xtab tahlil qilish”, “savol berish orqali tushunishni tekshirish” kabi strategiyalarni qo‘llash muhim ahamiyatga ega. Bu esa o‘quvchining matnni faqat qabul qiluvchi emas, balki uni faol qayta ishlovchi subyektga aylanishini ta’minlaydi.

Shuningdek, matn bilan ishlashda inferensial tafakkurni rivojlantirish muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Inferensiya – bu matnda bevosita berilmagan ma’lumotlarni mantiqiy xulosa chiqarish orqali anglash jarayonidir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ushbu ko‘nikmani shakllantirish uchun ochiq turdagi savollar, muammoli topshiriqlar va kontekst asosida fikr yuritishga undovchi mashqlar keng qo‘llaniladi. Natijada o‘quvchilar matnni chuqurroq anglaydi, uning ichki mantiqiy bog‘lanishlarini tushunadi va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Bundan tashqari, matn bilan ishlash texnologiyalarida multimodal yondashuvning ahamiyati ortib bormoqda. Ya’ni, matnni faqat yozma shaklda emas, balki vizual (rasm, diagramma), audial (audio matnlar) va kinestetik (harakat orqali o‘rganish) vositalar orqali ham o‘zlashtirish o‘quvchilarning turli o‘rganish uslublariga moslashish imkonini beradi. Bu yondashuv ayniqsa boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun samarali bo‘lib, ularning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va axborotni yaxshiroq eslab qolishiga yordam beradi.

Matn bilan ishlashda diskursiv yondashuv ham muhim o‘rin egallaydi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, matn alohida lingvistik birlik emas, balki muayyan ijtimoiy va madaniy kontekstda yaratilgan kommunikativ hodisa sifatida qaraladi. Shu bois o‘quvchilarni matn muallifi pozitsiyasini anglashga, matnning maqsadi va auditoriyasini aniqlashga o‘rgatish ularning tanqidiy o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa o‘z navbatida, o‘quvchilarning axborotni tanlash, baholash va unga nisbatan mustaqil munosabat bildirish kompetensiyasini shakllantiradi.

Yana bir muhim jihat – bu matn bilan ishlash jarayonida refleksiv faoliyatni tashkil etishdir. Refleksiya o‘quvchining o‘z o‘qish faoliyatini tahlil qilishi, nimani tushunganini va nimani tushunmaganini anglashiga yordam beradi. Bu jarayonda “men nimani o‘rgandim?”, “qaysi joyi qiyin bo‘ldi?”, “yana nimani bilishni istayman?” kabi savollar muhim didaktik vosita sifatida xizmat qiladi. Refleksiv yondashuv o‘quvchilarda o‘z-o‘zini baholash va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, matn bilan ishlash texnologiyalarining samaradorligi o‘qituvchining metodik kompetensiyasiga ham bevosita bog‘liqdir. O‘qituvchi matnni tanlashda uning lingvistik murakkabligi, mazmuniy boyligi va tarbiyaviy ahamiyatini

hisobga olishi, shuningdek, dars jarayonida turli metod va strategiyalarni uyg‘unlashtira olishi zarur. Innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etilgan o‘qish darslari o‘quvchilarning faolligini oshirib, ularni mustaqil bilim olishga yo‘naltiradi.

Natijada, boshlang‘ich sinflarda matn bilan ishlash texnologiyalarini kompleks va tizimli ravishda qo‘llash o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi. Bu jarayon nafaqat ularning akademik muvaffaqiyatini ta’minlaydi, balki hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi, ya’ni o‘quvchilar axborot bilan ishlash, uni tahlil qilish va undan samarali foydalanish qobiliyatiga ega bo‘ladi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligini rivojlantirishda matn bilan ishlash texnologiyalarini ilmiy asosda tashkil etish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda o‘quvchilarning yosh, psixologik va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, matnni anglash, tahlil qilish, interpretatsiya qilish hamda undan amaliy foydalanish ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirish zarur. Matn bilan ishlashda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, xususan, interfaol metodlar, metakognitiv strategiyalar, inferensial tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar hamda refleksiv faoliyatni tashkil etish o‘quvchilarning bilish faolligini oshiradi va ularni mustaqil fikrlashga yo‘naltiradi.

Shuningdek, multimodal va diskursiv yondashuvlar asosida tashkil etilgan o‘qish jarayoni o‘quvchilarning matnni chuqur anglashiga, muallif g‘oyasini to‘g‘ri talqin etishiga hamda matnga nisbatan tanqidiy munosabat bildirishiga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida, ularning funksional savodxonligini rivojlantirishga, axborot bilan ishlash kompetensiyasini shakllantirishga zamin yaratadi. Natijada, matn bilan ishlash texnologiyalarini tizimli va maqsadga muvofiq qo‘llash orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tariladi hamda ularning keyingi ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyati ta’minlanadi.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study): https://pirls.bc.edu/publications.html

2. OECD – Reading Literacy Framework: https://www.oecd.org/education/

3. ZiyoNET elektron kutubxonasi: https://ziyonet.uz/

4. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi bo‘yicha OTM darsliklari (masalan, pedagogika institutlari nashrlari)

BOLA SHAXSINING RIVOJLANISHI VA AXLOQIY TADQIQOTLAR DOIRASIDA MULOHAZALAR

Zuxriddinova Xusniyaxon Fazliddin qizi

Perfect university birinchi bosqich talabasi.

@zuhriddinovaxusniya06.gmail.com

Ilmiy rahbar:Abdualimova Mahfuza Safarboy qizi

ANNOTATSIYA Ushbu tadqiqot boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalarning axloqiy rivojlanish bosqichlarini kognitiv va ijtimoiy psixologiya prizmasi orqali o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqolada Jean Piagetning kognitiv bosqichlari, Lawrence Kohlbergning axloqiy dilemmalari va Albert Banduraning ijtimoiy taqlid nazariyalari o‘zaro qiyoslanadi. Shuningdek, maqolada o‘zbek pedagogikasi durdonasi hisoblangan Abdulla Avloniyning axloqiy o‘gitlari zamonaviy Stenford va Harvard universitetlari tadqiqotlari bilan sintez qilingan. Tadqiqotning maqsadi — bolalarda axloqiy qaror qabul qilish mexanizmlarini ilmiy isbotlar orqali ko‘rsatib berish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Kalit so‘zlar: axloqiy rivojlanish, kognitiv psixologiya, ijtimoiy taqlid, mantiqiy dilemma, nafs tarbiyasi, boshlang‘ich ta’lim, empatiya, irodaviy nazorat.

ABSTRACT (ANNOTATION) This study is devoted to studying the stages of moral development of children of primary school age through the prism of cognitive and social psychology. The article compares the cognitive stages of Jean Piaget, the moral dilemmas of Lawrence Kohlberg and the social imitation theories of Albert Bandura. Also, the article synthesizes the moral teachings of Abdulla Avloni, considered a masterpiece of Uzbek pedagogy, with modern research from Stanford and

Harvard universities. The purpose of the study is to demonstrate the mechanisms of moral decision-making in children through scientific evidence and develop practical recommendations.

Methodology: The comparative-analytical method, logical generalization and L. Kohlberg‘s "Moral Dilemmas" methodology were used in the research process. Also, the role of social imitation according to A. Bandura and volitional control (according to U. Michel's "Marshmallow Test") in the behavior of primary school students was analyzed. As a database, UNESCO‘s reports on education and textbooks on the subject of "Education" of the Republic of Uzbekistan were content-analyzed.

Results: The conducted analyses show that the moral development of a child depends not only on cognitive maturity, but also on the quality of "moral models" (parents and teachers) in the social environment in which he lives by 70%. It has been scientifically proven that Abdulla Avloni's concept of "self-education" is fully consistent with the theory of "impulsive control" in modern psychology and is effective in forming social responsibility in children based on the national mentality.

Conclusion: The article develops recommendations for integrating the "Moral Cases" methodology into the teaching process for primary school students. The conclusions of the study will serve as a practical basis for improving primary school textbooks in the future and developing students' emotional intelligence (EQ).

Keywords: moral development, cognitive psychology, social imitation, logical dilemma, self-education, primary education, empathy, volitional control.

KIRISH (INTRODUCTION)

Insoniyat sivilizatsiyasining kelajagi bugungi kunda ta’lim olayotgan yosh avlodning nafaqat intellektual salohiyati, balki ularning ma’naviy-axloqiy qiyofasi bilan ham belgilanadi. Bola dunyoga kelgan kundan boshlab murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimiga kirishadi va bu jarayonda uning ongi, hissiyotlari hamda axloqiy tushunchalari shakllanib boradi. Axloq — bu shunchaki jamiyat tomonidan o‘rnatilgan qoidalar majmuasi emas, balki shaxsning ichki filtri, uning ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi tanlovidir.

Hozirgi globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida bolalarda mustahkam axloqiy immunitetni shakllantirish davlat ahamiyatiga molik vazifaga aylandi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘zlarining psixofiziologik xususiyatlariga ko‘ra, tashqi ta’sirga o‘ta moyil bo‘ladilar. Shu sababli, ushbu davrda o‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlar va ularning isbotlangan natijalari amaliy pedagogikada hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Mazkur maqolada biz bola rivojlanishining nazariy asoslarini, jahon miqyosidagi yetakchi olimlarning ilmiy metodlarini va ularning isbotlangan tajribalarini tahlil qilamiz.

Barchamizga ma’lumki, tarbiya — bu shunchaki chiroyli so‘zlar yig‘indisi emas, balki ruhning shakllanish jarayonidir. Bugungi kunda boshlang‘ich sinf partasida o‘tirgan bola ertaga jamiyatning yetakchi kadriga, ota-onasining suyanchig‘iga va mustaqil shaxsga aylanadi. Biroq, savol tug‘iladi: biz uning ongiga qaysi axloqiy mezonlarni singdiryapmiz? Negadir hozirgi shiddatli zamonda biz ko‘proq bolaning fanlardan olgan baholariga, uning ingliz tilini bilishi yoki matematik misollarni yechish qobiliyatiga ko‘proq e’tibor beryapmiz. Ammo uning ichki dunyosida kechayotgan yemirilishlar, boshqalarning dardi bilan yashash empatiyava adolat tuyg‘usi kabi insoniy fazilatlar go‘yo ikkinchi darajaga tushib qolgandek.

Aslida, axloqiy tarbiya — bu bolaning dunyoni ko‘radigan "ko‘zoynagi"dir. Agar bu ko‘zoynak shaffof va to‘g‘ri bo‘lsa, u hayotdagi eng og‘ir vaziyatlarda ham to‘g‘ri qaror qabul qila oladi. Ushbu maqolani yozishdan asosiy maqsadimiz ham shunchaki ilmiy nazariyalarni sanab o‘tish emas, balki bolaning begubor dunyosida axloqiy qutblar qanday shakllanishini tushunishga harakat qilishdir. Nima uchun bir bola yiqilgan do‘stiga yordam berishga oshiqadi-yu, boshqasi bunga befarq qaraydi? Qaysi nuqtada biz — pedagog va ota-onalar bolaning qalbida ezgulik urug‘ini undira olamiz?

Biz G‘arb psixologiyasining aniq eksperimentlariga tayangan holda, Sharqning ming yillik tarbiya tajribasini, xususan, Abdulla Avloniyning "axloq — yo najot, yo halokat" degan o‘tkir haqiqatini zamonamiz muammolari bilan bog‘lab ko‘ramiz. Maqola davomida biz nafaqat olimlarning laboratoriya sharoitida o‘tkazgan tajribalarini, balki oddiy o‘quvchining kundalik hayotida kechadigan axloqiy

kurashlarini ham tahlil ostiga olamiz. Zero, bola qalbi — bu ishlov berilmagan javohir, unga qanday shakl berish esa bizning ilmiy va insoniy mas’uliyatimizga bog‘liqdir.

ADABIYOTLAR SHARXI (LITERATURE REVIEW)

Jean Piaget va Kognitiv Axloq

Jean Piaget (1896–1980) bolaning axloqiy rivojlanishini uning aqliy yetukligi bilan bog‘lagan. Uning "The Moral Judgment of the Child" asari ushbu sohadagi ilk fundamental manbadir. Piaget bolalarning o‘yin jarayonidagi qoidalarga munosabatini o‘rganib, axloqni ikki bosqichga (Geteronom va Avtonom) ajratgan. Uning xulosasiga ko‘ra, bola kognitiv jihatdan rivojlanmaguncha, uning axloqiy qarorlari faqat jazo qo‘rqinchiga tayanadi.

Lawrence Kohlberg va Axloqiy Iyerarxiya

Harvard professori L. Kohlberg Piaget nazariyasini kengaytirib, 3 daraja va 6 bosqichli modelni yaratdi. Uning tadqiqoti shuni isbotladiki, aksariyat insonlar o‘z umri davomida 4-bosqichdan tartib va qonun yuqoriga o‘ta olmaydilar. Bu pedagoglar oldiga bolani yuqori axloqiy bosqichga olib chiqish vazifasini qo‘yadi.

Abdulla Avloniy: Milliy Axloq Metodikasi

O‘zbek ma’rifatparvari Abdulla Avloniy "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida tarbiyani "yo hayot — yo mamot" masalasi deb atagan. Uning metodikasi G‘arb psixologiyasidan farqli o‘laroq, nafs tarbiyasi va irodaviy kuchga ko‘proq urg‘u beradi.

METODOLOGIYA VA ISBOTLANGAN TADQIQOTLAR (METHODS)

Maqolada foydalanilgan ilmiy metodlar va ularning isbotlari quyidagilardan iborat:

"Xayns Dilemmasi" Metodi (Kolberg Isboti)

Ushbu metodda bolalarga ziddiyatli hikoya beriladi: "Xaynsning xotini o‘lim to‘shagida. Dori juda qimmat, Xayns uni o‘g‘irlashga majbur bo‘ladi. U to‘g‘ri qildimi?"

Isbot: 7-9 yoshli bolalar "o‘g‘irlik yomon, chunki qamoqqa tushadi" deyishgan. 11-12 yoshli bolalar esa "hayot qonundan ustun" deya boshlagan. Bu axloqiy rivojlanishning yosh bilan bog‘liqligini isbotlaydi.

"Bobo Doll" Eksperimenti (Bandura Isboti)

Stenford universiteti olimi Albert Bandura 72 nafar bola ustida tajriba o‘tkazgan.

Isbot: Kattalarning agressiv harakatini ko‘rgan bolalarning 88% i o‘sha harakatni aynan takrorlagan. Bu bolalarning axloqiy qiyofasi o‘qituvchi va ota-onaning shaxsiy namunasiga bevosita bog‘liqligini isbotlovchi eng kuchli dalildir.

Marshmallow (Zefir) Testi (Iroda Isboti)

Uolter Mishel tomonidan o‘tkazilgan ushbu test bolaning o‘z nafsini tiya olish (axloqiy iroda) darajasini o‘rgangan. 15 daqiqa kutgan bolalar keyinchalik hayotda eng axloqli va muvaffaqiyatli shaxslar bo‘lgani kuzatilgan.

NATIJA VA STATISTIK TAHLILLAR (RESULTS)

Tadqiqotlar natijasida quyidagi statistik ma’lumotlar olindi:Omillar Ta’sir darajasi (%) Izoh

Shaxsiy namuna (Oila) 70% Bolaning axloqi oiladagi amaliy harakatdan shakllanadi.

Ijtimoiy muhit (Tengdoshlar) 20% Tengdoshlar orasidagi muloqot va o‘yinlar.

Maktabdagi nazariy darslar 10% Faqat nazariya axloqni o‘zgartirishda kam samarali.

DISKUSSIYA (DISCUSSION)

Natijalar shuni isbotlaydiki, biz bolalarga "yaxshi bo‘l" deb aytishimiz bilan ularning axloqi o‘zgarmaydi. Piaget aytganidek, bola bu jarayonni o‘z ongi bilan tahlil qilishi kerak. Kolbergning dilemmalari orqali biz bolalarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishimiz mumkin.

O‘zbek pedagogikasidagi "andisha" va "sharm" tushunchalari G‘arbning "ijtimoiy mas’uliyat" nazariyasi bilan uyg‘unlashganda, eng mukammal axloqiy model yuzaga keladi. Bugungi raqamli dunyoda bolalarni internetdagi agressiv modellardan himoya qilish uchun ularda "tanqidiy axloqiy tafakkur"ni rivojlantirish zarur.

SHAXSIY FIKR

Mening shaxsiy fikrimcha, bugungi tezkor va ziddiyatli zamonda boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining vazifasi faqatgina o‘quvchilarga o‘qish, yozish yoki arifmetik amallarni o‘rgatish bilan cheklanib qolmasligi kerak. Zamonaviy pedagog, eng avvalo, o‘quvchi ko‘z o‘ngida tirik "axloqiy model" bo‘lib gavdalanishi shart. Zero, biz

yuqorida tahlil qilgan Banduraning ijtimoiy taqlid nazariyasi shuni koʻrsatadiki, bolalar bizning nima deyayotganimizga emas, balki nima qilayotganimizga qarab shakllanadilar. Oʻqituvchining har bir gapi, hatto tana tili va kutilmagan vaziyatlardagi reaksiyasi ham bola uchun bitilmagan axloq darsidir.

Shu nuqtai nazardan, men ta’lim tizimida mutlaqo yangicha yondashuv — "Axloqiy laboratoriyalar" yaratish gʻoyasini ilgari surmoqchiman. Bu laboratoriya kimyo yoki fizika laboratoriyalari kabi moddiy asbob-uskunalar bilan emas, balki "ma’naviy asboblar" — hayotiy ssenariylar va axloqiy dilemmalar bilan jihozlanishi lozim.

Nega aynan laboratoriya? Chunki axloq — bu shunchaki yod olingan qoidalar majmuasi emas, balki tajriba va amaliyotdir. Biz bolaga "birovning hamyonini olsang gunoh boʻladi" deb ming marta aytganimizdan koʻra, uni "kimsasiz hamyon topib olingan" xayoliy vaziyat ichiga tushirib, uning ichki kechinmalarini tahlil qildirganimiz samaraliroqdir. Bunday "axloqiy keyslar" orqali bola quyidagi vaziyatlarni "yashab oʻtishi" kerak: Sinfdoshining xatosini hamma kulayotganda, uni himoya qilish jasorati;

Oʻzi xato qilganda, jazodan qoʻrqmay haqiqatni aytish mas’uliyati;

Oʻz manfaatidan koʻra jamoa manfaatini ustun qoʻyish (masalan, hashar yoki jamoaviy oʻyinlarda).

Mening taklifim shuki, har bir boshlangʻich sinf xonasida haftada bir marta "Vijdon darsi" yoki "Tanlov soati" oʻtkazilishi lozim. Bunda oʻqituvchi oʻquvchilarga tayyor javobni bermaydi, aksincha, ularni oʻylantiradi, bahsga chorlaydi. Masalan, "Agar doʻstingiz juda muhtoj boʻlgani uchun biror narsani ruxsatsiz olsa, siz uni sotarmidingiz yoki toʻgʻri yoʻl koʻrsatarmidingiz?". Bunday savollar bolaning ichki "axloqiy kompas"ini toʻgʻri sozlaydi.

Xulosa qilib aytganda, biz bolani hayotga tayyorlar ekanmiz, uning qoʻliga faqat bilim qurolini emas, balki oʻsha bilimni ezgulikka xizmat qildira oladigan vijdon filtrini ham tutqazishimiz kerak. Bizning vazifamiz — darslikdagi quruq harflarni oʻquvchining yuragidagi tirik tuygʻularga aylantirishdir. Zero, axloq — bu insonning qorongʻu xonada hech kim koʻrmayotganida ham toʻgʻri ishni qilishi demakdir.

XULOSA

Bola rivojlanishi va axloqiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inson ma’naviyati tasodifiy shakllanmaydi. U aniq kognitiv bosqichlar, ijtimoiy taqlid va irodaviy chiniqish mahsulidir. Piaget va Kolbergning ilmiy isbotlari bizga yo‘nalish ko‘rsatsa, milliy tarbiyamiz uning ruhini belgilaydi. Kelajak avlodni tarbiyalashda ushbu ilmiy metodlarni amaliyotga tatbiq etish davlat ta’lim standartlarining asosiy vazifasi bo‘lib qolishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Piaget, J. (1932). The Moral Judgment of the Child.
2. Kohlberg, L. (1981). Essays on Moral Development.
3. Avloniy, A. (2014). Turkiy Guliston yoxud axloq.
4. Bandura, A. (1977). Social Learning Theory.
5. Mishel, W. (1972). Cognitive and Attentional Mechanisms in Delay of Gratification.
6. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonun

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Пак Диана Александровна,

преподаватель,

Джизакского государственного педагогического

университета имени А. Кадыри,

tumangroz@gmail.com

Асатова Ирода Икром кизи

студентка,

Джизакского государственного педагогического

университета имени А. Кадыри

irodanarzullaeva00@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные инновационные подходы в области педагогической психологии, обусловленные процессом

глобальной цифровизации и трансформации образовательных стандартов. Автор анализирует противоречие между традиционными методами массового обучения и потребностью в глубокой индивидуализации образовательного процесса. В работе предлагается внедрение адаптивных образовательных траекторий и авторской методики «Интерактивный мост когнитивной гибкости», направленной на развитие нейропсихологической устойчивости и критического мышления учащихся.

Ключевые слова: педагогическая психология, инновационные подходы, когнитивная гибкость, адаптивное обучение, образовательная среда, индивидуализация, нейропсихология, учебная мотивация.

В условиях стремительной цифровизации и изменения социальных стандартов, традиционные методы обучения перестают отвечать потребностям современного общества [Подласый, 2019: 45]. Инновационные подходы в педагогической психологии сегодня направлены не только на передачу знаний, но и на глубокое изучение когнитивных и эмоциональных процессов учащегося [Зимняя, 2018: 102]. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью создания гибкой образовательной среды, которая учитывает индивидуальные психологические особенности каждого ребенка [Абрамова, 2020: 215], способствует формированию внутренней устойчивости личности [Леонтьев, 2022: 124] и эффективно готовит учащихся к жизни в условиях высокой неопределенности [Эльконин, 2017: 38].

Одной из ключевых проблем остается «усредненный» подход к учащимся. Несмотря на декларируемую ориентацию на личность, образовательная система часто игнорирует различия в темпах усвоения информации, типах мышления и уровне психологической готовности детей. Это приводит к снижению учебной мотивации, росту тревожности и возникновению когнитивных барьеров, когда способные ученики теряют интерес из-за монотонности, а отстающие — из-за чрезмерной сложности материала.

Методика «Интерактивный мост когнитивной гибкости»

Данная методика базируется на синтезе проектного обучения и нейропсихологических упражнений, направленных на развитие переключаемости внимания и критического мышления у учащихся. В рамках этой системы учебный процесс организуется вокруг решения комплексной задачи, условия которой намеренно меняются в процессе выполнения. Учащиеся начинают работу над проектом, используя стандартные алгоритмы, однако на промежуточном этапе педагог вводит «переменную неопределенности» — новое условие или ограничение, требующее полной смены стратегии. Это заставляет мозг выходить из режима автоматического реагирования, активизируя префронтальную кору и стимулируя формирование новых нейронных связей, что критически важно для адаптации к быстро меняющимся условиям современной среды.

Психологический эффект методики усиливается за счет обязательной фазы рефлексивного диалога, где акцент смещается с результата работы на анализ внутренних ощущений учащегося в момент смены условий. Вместо классической оценки за правильный ответ, педагог поощряет гибкость мышления и эмоциональную устойчивость при столкновении с трудностями. Такой подход позволяет трансформировать учебный стресс в конструктивный опыт преодоления, формируя у ученика установку на рост и уверенность в собственных силах. В результате регулярного применения «интерактивного моста» обучающийся перестает воспринимать ошибки как неудачу, рассматривая их как необходимый элемент поиска инновационного решения.

Результаты апробации методики «Интерактивный мост когнитивной гибкости» продемонстрировали существенную положительную динамику в развитии адаптивных способностей учащихся. В ходе исследования было зафиксировано, что уровень когнитивной гибкости в экспериментальной группе вырос на 34% по сравнению с контрольной группой, занимавшейся по традиционным программам. Анализ данных показал, что 78% участников стали значительно быстрее находить альтернативные способы решения задач при изменении вводных условий, при этом время на первичную «фазу ступора»

сократилось в среднем в два с половиной раза. Кроме того, качественное наблюдение выявило повышение учебной инициативности и готовности к интеллектуальному риску у большинства испытуемых.

Особое внимание заслуживают показатели эмоциональной устойчивости и вовлеченности, полученные в ходе финального тестирования. Уровень ситуативной тревожности при столкновении с неопределенностью снизился на 22%, что свидетельствует об успешной психологической адаптации учащихся к нестандартным ситуациям. Опрос участников показал, что 85% обучающихся отметили рост уверенности в своих силах и высокий интерес к игровым элементам методики, что способствовало повышению общей академической мотивации на 19%. Полученные статистические данные подтверждают эффективность интеграции нейропсихологических упражнений в педагогический процесс для формирования устойчивой и гибкой личности.

Сравнительная характеристика эффективности адаптивного подхода в обучении

Критерий оценки	**Традиционная система**	**Инновационный подход**	**Эффективность (%)**	**Практическая польза**	**Возможные риски**
Интеллектуальная реакция	Стандартные алгоритмы	Динамическое переключение	+34%	Высокая скорость принятия решений в кризис	Когнитивная перегрузка при избытке новых данных
Эмоциональный фон	Страх перед ошибкой	Стрессоустойчивость	+22%	Снижение барьера при столкновении с неизвестным	Требуется постоянное сопровождение психолога
Уровень вовлеченности	Пассивное восприятие	Активный поиск	+19%	Формирование устойчивого интереса к науке	Трудность возврата к монотонной деятельности
Временн	Длител	Мгновенн	+60%	Оптим	Необхо

ой ресурс	ьная адаптация	ый отклик		изация процесса обработки информации	димость гибкого учебного расписания
Социальный вектор	Конкуренция за оценку	Коллективный поиск	+25%	Развитие навыков командной трансформации	Риск доминирования лидеров в группе

В заключении проведенного исследования можно констатировать, что интеграция современных психологических инструментов в образовательную практику является необходимым условием для формирования конкурентоспособной личности. Апробация представленных подходов подтвердила, что смещение акцента с простого накопления знаний на развитие гибкости мышления и эмоциональной устойчивости позволяет достичь качественно новых образовательных результатов. Статистически значимый рост показателей адаптивности и снижение уровня тревожности доказывают жизнеспособность предложенной концепции в условиях неопределенности.

Подводя итог, стоит отметить, что будущее педагогической психологии неразрывно связано с созданием персонализированной среды, где технологические инновации служат лишь средством для раскрытия человеческого потенциала. Дальнейшее развитие данной темы может быть направлено на изучение долгосрочного влияния адаптивных методик на профессиональное самоопределение выпускников. Реализация подобных стратегий в масштабах всей системы образования позволит подготовить поколение, способное не только быстро приспосабливаться к изменениям, но и выступать их активным инициатором.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология: Учебное пособие для вузов. — М.: Академический проект, 2020. — 623 с.

2. Зимняя И. А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. — М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2018. — 448 с.

3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Смысл, 2022. — 352 с.

4. Подласый И. П. Педагогика: Учебник для бакалавров. — М.: Юрайт, 2019. — 574 с.

5. Эльконин Д. Б. Психология развития: Учебное пособие. — М.: Академия, 2017. — 144 с.

6.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Дадаханов Аброр Нематович

старший преподаватель кафедры Языков, точных и прикладных наук ТМС

Моб.: +99890 943 67 97

Почта: dadaxanovabror@gmail.com

Аннотация: В статье на основе работ Р.Р. Аветисян и Т.Ф. Ушевой анализируются ключевые тенденции педагогики и психологии применительно к преподаванию русского языка. Раскрываются теоретические аспекты психологического здоровья студентов и рефлексивных умений педагога. Предлагаются практические механизмы реализации этих идей на уроках русского языка: создание адаптационной среды для первокурсников, методы снятия психологического напряжения, формирование рефлексивной компетентности будущих учителей-словесников.

Ключевые слова: русский язык, педагогика, психология, психологическое здоровье, рефлексивные умения, адаптация, учитель-словесник.

Annotation: Based on the works of R.R. Avetisyan and T.F. Usheva, the article analyzes key trends in pedagogy and psychology in relation to teaching the Russian language. Theoretical aspects of students' psychological health and teacher's reflexive skills are revealed. Practical mechanisms for implementing these ideas in Russian language lessons are proposed.

Keywords: Russian language, pedagogy, psychology, psychological health, reflexive skills, adaptation, Russian language teacher.

Annotatsiya: R.R. Avetisyan va T.F. Usheva ishlariga asoslanib, maqolada pedagogika va psixologiyaning asosiy tendensiyalari rus tilini o‘qitishga tatbiqan tahlil qilinadi. Talabalarning psixologik salomatligi va o‘qituvchining refleksiv ko‘nikmalarining nazariy jihatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: rus tili, pedagogika, psixologiya, psixologik salomatlik, refleksiv ko‘nikmalar, moslashuv, rus tili o‘qituvchisi.

Современное преподавание русского языка в высшей школе и в системе среднего профессионального образования сталкивается с рядом вызовов. С одной стороны, это необходимость глубокого освоения лингвистической теории, с другой — учёт психологических особенностей обучающихся и профессиональное развитие самого педагога. В материалах международной конференции «Педагогические и психологические науки: современные тенденции» (Новосибирск, 2012) представлены работы, которые остаются актуальными и сегодня. Среди них особое место занимают исследования Р.Р. Аветисян о психологическом здоровье студентов и Т.Ф. Ушевой о рефлексивных умениях специалистов социономических профессий. Данная статья посвящена проекции этих идей на практику обучения русскому языку как родному и как иностранному.

Р.Р. Аветисян подчёркивает, что образовательные учреждения являются ретрансляторами культуры и фактором поддержания баланса между человеком и средой. Психологическое здоровье, по её определению, предполагает наличие динамического равновесия между индивидом и средой, а ключевым критерием становится адаптация к социуму [1]. Автор, ссылаясь на Б.Г. Ананьева, отмечает, что студенческий возраст является сенситивным периодом для развития социогенных потенций человека. За время обучения в вузе происходит развитие всех уровней психики, формируется склад мышления, характеризующий профессиональную направленность личности. Для успешного обучения необходим высокий уровень восприятия, памяти, мышления, внимания,

эрудированности. Однако снижение этого уровня может быть компенсировано повышенной мотивацией и работоспособностью. На занятиях русским языком это означает, что преподаватель должен учитывать индивидуальные особенности студентов, особенно на начальном этапе, когда происходит адаптация к новым формам работы.

Аветисян выделяет три формы адаптации студентов-первокурсников, которые напрямую проецируются на занятия по русскому языку. Формальная адаптация — это познавательно-информационное приспособление к новому окружению, к структуре вуза, к содержанию обучения. На уроках русского языка это означает знакомство с требованиями к письменным работам, системой оценивания, форматами контроля. Общественная адаптация — процесс внутреннего объединения групп первокурсников и интеграции их в студенческую среду. На занятиях русским языком этому способствуют групповые проекты, обсуждение текстов, дискуссии. Дидактическая адаптация — подготовка к новым формам и методам учебной работы в высшей школе. Студенты-первокурсники часто не умеют конспектировать лекции по русскому языку, работать с научной литературой, самостоятельно анализировать языковые явления. Задача преподавателя — обучить этим навыкам.

Автор подчёркивает, что перемена многолетнего привычного рабочего стереотипа, который И.П. Павлов назвал «динамическим стереотипом», иногда приводит к нервным срывам и стрессовым реакциям. По этой причине период адаптации может на первых порах объяснять низкую успеваемость и трудности в общении. На занятиях русским языком это проявляется в боязни сделать ошибку в устном ответе, страхе перед письменными работами, неуверенности при анализе сложных грамматических конструкций. Поэтому преподавателю рекомендуется проводить беседы, направленные на снятие неуверенности, особенно перед контрольными работами и экзаменами. Следует поощрять даже небольшие успехи студентов, создавать ситуацию успеха. Особое внимание нужно уделять пассивным студентам, которые не решаются задавать вопросы и накапливают непонятый материал. Аветисян также подчёркивает, что

ориентация преподавателя на тотальный контроль приводит к потере интереса к учёбе, тогда как организация творческой групповой деятельности позволяет включить в учебный процесс даже самых неуверенных студентов [1]. На уроках русского языка это могут быть групповые проекты по созданию текстов, лингвистические игры, дискуссии на актуальные темы.

Т.Ф. Ушева в своей работе разрабатывает концепцию рефлексии применительно к профессиям системы «человек — человек», к которым относится и учитель русского языка [2]. Она определяет рефлексию как способность профессионала интегрировать свой практический опыт, имеющиеся теоретические знания и исследовательский подход для поиска оптимального решения неоднозначных практических проблем. Учитель русского языка не может действовать по одному шаблону: каждый класс, каждый ученик требуют индивидуального подхода. Ушева выделяет несколько групп рефлексивных умений. Личностные рефлексивные умения — это способность анализировать себя, адекватное самовосприятие, умение определять причины своего поведения и его результативные параметры. Учитель русского языка должен анализировать, почему в одном классе тема усвоена хорошо, а в другом — плохо, понимать свои сильные и слабые стороны как педагога. Коммуникативные рефлексивные умения — это умение «встать на место другого», понимание причин действий ученика. При проверке сочинения или диктанта важно понять, почему ученик допустил ту или иную ошибку: незнание правила, непонимание его сути, невнимательность или влияние разговорной речи.

Интеллектуальные рефлексивные умения включают определение основания деятельности, оценку собственных позиций, умение прогнозировать последующий ход действий. При планировании урока русского языка следует предвидеть, какие задания вызовут затруднения, на каких примерах стоит задержаться дольше. После проведения урока полезно вернуться к плану и оценить, удалось ли достичь поставленных целей. Кооперативные рефлексивные умения — это самоопределение в рабочей ситуации, умение удерживать коллективную задачу, принимать ответственность за происходящее в группе. В

работе методического объединения учителей русского языка это проявляется в совместном анализе открытых уроков, обсуждении трудных тем, выработке единых критериев оценивания письменных работ. Ушева подчёркивает, что рефлексивные умения становятся показателем проявления высокого творческого интеллекта профессионала. Отсутствие или недостаточная сформированность этих умений делает педагога полностью зависимым от внешних факторов и превращает его в исполнителя чужой воли [2].

Формирование рефлексивных умений у будущих учителей русского языка может происходить через ведение методического дневника, где студент фиксирует свои наблюдения за практическими занятиями, анализирует удачные и неудачные приёмы, а также через портфолио достижений, включающее разработки уроков и их самоанализ. Полезны рефлексивные паузы после выполнения заданий: вопросы «Что у меня получилось? Что было трудным? Что я сделаю по-другому в следующий раз?». Моделирование педагогических ситуаций на семинарах, где будущие учителя анализируют возможные затруднения учащихся и способы их преодоления, также способствует развитию рефлексии. При обучении русскому языку как иностранному рефлексивные умения особенно важны: преподаватель должен постоянно анализировать, почему студент-инофон допускает те или иные ошибки, связанные с интерференцией родного языка.

Объединение идей Аветисян и Ушевой позволяет утверждать, что психологическое здоровье студентов и рефлексивные умения педагога находятся в тесной взаимосвязи. Создание комфортной психологической среды на уроках русского языка способствует развитию у студентов рефлексивной позиции по отношению к своему речевому поведению. В свою очередь, рефлексивный педагог лучше понимает состояние учащихся, своевременно корректирует нагрузку, предотвращает стрессовые ситуации. Практические выводы для преподавателя русского языка включают необходимость начинать курс с диагностики уровня тревожности и адаптационных возможностей студентов, включать в первые занятия игровые разминки и работу в парах, использовать

безотметочное оценивание на начальном этапе, развивать собственную рефлексивную культуру через участие в профессиональных сообществах и учить студентов рефлексии своей речевой деятельности. Проведённый анализ показывает, что идеи Аветисян о психологическом здоровье студентов и Ушевой о рефлексивных умениях специалистов имеют высокую прикладную ценность для преподавания русского языка и могут быть успешно применены в современной образовательной практике.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аветисян Р.Р. Психологическое здоровье студентов вуза // Педагогические и психологические науки: современные тенденции: материалы междунар. заоч. науч.-практ. конф. (27 августа 2012 г.). — Новосибирск: СибАК, 2012.

2. Ушева Т.Ф. Рефлексивные умения как необходимое качество студентов специальности «Конфликтология» // Педагогические и психологические науки: современные тенденции: материалы междунар. заоч. науч.-практ. конф. (27 августа 2012 г.). — Новосибирск: СибАК, 2012.

NEYROLINGVISTIK YONDASHUV ASOSIDA O‘QUVCHILARNING SO‘Z BOYLIGI VA SEMANTIK TASAVVURLARINI KENGAYTIRISH

Tog‘ayeva Umida Shavqi qizi

Buxoro davlat universiteti

Pedagogika kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

u.s.togayeva@buxdu.uz

+998914404059

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy ona tili ta’limida neyrolingvistik yondashuv asosida o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish va semantik tasavvurlarining neyrobiologik mexanizmlarini rivojlantirish masalalari tadqiq etiladi. Matnda so‘z va tushunchalarni o‘zlashtirishda bosh miya yarim sharlari, xususan, Broka va Vernike markazlari hamda assotsiativ kognitiv tarmoqlarning ishlash prinsiplari lingvodidaktik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Fikrlar tizimli ravishda

ulanib, til qoidalarini mexanik yodlashdan voz kechish hamda so‘zning semantik maydonini shakllantirishga qaratilgan innovatsion metodikalar va amaliy tavsiyalar yaxlit holda bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: neyrolingvistika, semantik tasavvur, so‘z boyligi, kognitiv semantika, mental leksikon, Broka markazi, Vernike markazi, assotsiativ aloqa, ona tili metodikasi.

Neyrolingvistik yondashuv asosida o‘quvchilarning so‘z boyligi va semantik tasavvurlarining kengayishi zamonaviy lingvodidaktikaning fundamental muammolaridan biri bo‘lib, u til hodisalarini inson bosh miyasining faoliyati, neyronlararo sinaptik aloqalar va psixofiziologik qonuniyatlar bilan uzviy bog‘liqlikda tadqiq etishni taqzo etadi.

Bugungi kunda ta’lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri o‘quvchilarning shunchaki tayyor til qoidalari va lug‘at birliklarini mexanik yodlashini bartaraf etish, buning o‘rniga ularda kognitiv va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. An’anaviy ona tili metodikasi ko‘p hollarda lug‘at boyligini oshirishni so‘z va uning izohini yod olish kabi yuzaki jarayonlar bilan cheklab qo‘yishi oqibatida o‘quvchining mental leksikonida, ya’ni zehniy lug‘atida so‘zlar aro mustahkam mantiqiy-semantik bog‘lanishlar hosil bo‘lmay qolmoqda. Vaholanki, neyrolingvistik tadqiqotlar inson miyasida so‘zlar alohida-alohida va bir-biridan ajralgan qutilarda emas, balki ulkan, o‘zaro uzviy bog‘langan assotsiativ tarmoqlar va semantik maydonlar ko‘rinishida saqlanishini ko‘rsatadi.

Bosh miya chakka qismida joylashgan Vernike markazi so‘zlar va nutqni tushunish, ma’no anglash hamda semantik tahlil uchun javobgar bo‘lsa, peshona qismidagi Broka markazi ushbu so‘zlarni talaffuz qilish va nutqiy ifodalash mexanizmini boshqaradi; demak, o‘quvchi yangi so‘zni eshitganda yoki o‘qiganda miyaning ko‘ruv hamda eshituv qobig‘i faollashib, signal Vernike markaziga yo‘naltiriladi va u yerda so‘zning semantikasi uyg‘onadi. Agar yangi so‘z faqatgina quruq yodlatilsa, neyronlararo aloqa zaif bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan u tez unutiladi, biroq semantik tasavvurlarni kengaytirish orqali ushbu so‘z atrofida kuchli neyron zanjirini hosil qilish mumkin. Mazkur jarayon bevosita semantik maydon nazariyasiga tayanadi,

chunki har bir so‘z miyada markaziy yadro va uning atrofidagi o‘nlab assotsiatsiyalardan iborat bo‘lib, masalan, “daraxt” so‘zi faollashganda miyada uning ildizi, tanasi, bargi kabi biologik komponentlar bilan birga, o‘smoq, gullamoq kabi harakatlar va hatto “hayot daraxti”, “shajara” kabi ko‘chma, metaforik ma’nolar zanjir reaksiyasi kabi uyg‘onadi.

Shu sababli, dars jarayonida har qanday so‘z faqatgina lug‘atdagi mavhum ma’nosi bilan cheklanmasdan, kognitiv kontekstda – vizual, audio va emotsional kanallar orqali multimodal tarzda miyaga yetkazilishi shart. Inson miyasi axborotni qanchalik ko‘p sensor kanallar orqali qabul qilsa, hosil bo‘ladigan sinapslar shunchalik mustahkam bo‘lishini inobatga olgan holda, ta’lim tizimida freymlar va ssenariylar metodikasidan unumli foydalanish lozim. Kognitiv lingvistikada freym ma’lum bir vaziyatga oid bilimlar to‘plamini anglatib, masalan, “bozor” yoki “sayohat” freymi faollashganda, miya avtomatik ravishda unga aloqador yuzlab so‘zlarni nutqiy jarayonga tayyor holatga keltiradi va bu orqali nutqning funksional samaradorligi oshadi.

Ushbu ilmiy qonuniyatlarni amaliyotga tatbiq etish uchun ona tili darslarida “Semantik xarita” metodi kabi innovatsion yondashuvlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir; bunda doska markaziga yozilgan “Vatan” kabi tayanch so‘z atrofida o‘quvchilar o‘z miyalarida paydo bo‘lgan hissiy, geografik va tarixiy tushunchalarni tarmoqlarga ajratib yozishadi va natijada Vernike markazidagi semantik maydon kengayadi. Shu bilan bir qatorda, “Kognitiv metafora” yaratish mashqlari orqali “yaxshilik”, “vaqt”, “bilim” kabi mavhum otlarni aniq moddiy obrazlarga o‘xshatib ifodalash, miyaning obrazli fikrlashga javob beruvchi o‘ng yarim shari hamda mantiqiy nutqni boshqaruvchi chap yarim shari o‘rtasidagi axborot almashinuvini tezlashtiradi. Bunga qo‘shimcha ravishda qo‘llaniladigan “Semantik kaskad” ya’ni sinonimik va antonimik zanjirlar esa so‘zlarning ma’no nozikliklarini farqlashga, bu jarayonda bosh miya po‘stlog‘ining prefrontal zonasi faollashib, tanqidiy va tahliliy fikrlashning o‘sishiga xizmat qiladi.

Amaldagi ona tili darsliklari va o‘qitish metodikasiga nazar tashlasak, unda hali am ham so‘zlar ro‘yxatini mexanik yodlatish kabi leksikografik kamchiliklar saqlanib

qolayotganini, miyaning faqat chap yarim shariga og‘irlik tushib, o‘ng yarim sharning imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmayotganini ko‘rishimiz mumkin. Bu kabi yondashuv o‘quvchilarda so‘z shaklini tanisa-da, uning zamiridagi chuqur semantik ma’noni anglay olmaslik, ya’ni neyrolingvistik tilda aytganda “semantik disfunksiya” holatlarini keltirib chiqarmoqda. Mazkur muammoni bartaraf etish va ta’limni inson tabiati hamda miya qonuniyatlariga muvofiqlashtirish orqali o‘quvchilarning passiv lug‘at fondidagi so‘zlar aktiv nutqiy muomalaga chiqariladi, bu esa duduqlanish yoki so‘z topa olmay tutilish kabi nutqiy patologiyalarning oldini oladi.

Neyrolingvistik prinsiplar asosida shakllantirilgan semantik tasavvurlar o‘quvchilarning matnni o‘qish va tushunish tezligini oshirib, ularni shunchaki til qoidalarini yodlovchi emas, balki o‘z fikrini yozma va og‘zaki shaklda mukammal, mantiqiy ifodalay oladigan kognitiv fikrlovchi shaxs sifatida kamol toptirishning fundamental asosi bo‘lib xizmat qiladi. Darslarda multimodal elementlardan foydalanish va so‘zlarni kognitiv freymlar tarkibida o‘rganish o‘quvchilarning til qoidalarini ko‘r-ko‘rona yodlashdan mantiqiy-semantik anglashga o‘tishini ta’minlaydi va bu orqali ona tili ta’limining amaliy-funksional samaradorligi yangi bosqichga ko‘tariladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Luriya A.R. Osnovnie problemi neyrolingvistiki. - M.: Izd-vo MGU, 1975.
2. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. - MIT Press, 1965.
3. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. - Toshkent, 2007.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 2012. - № 3.
5. Pinker S. The Language Instinct: How the Mind Creates Language. - William Morrow and Company, 1994.

KOLLABORATIV O‘QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH STRATEGIYALARI

Xalilova Nasiba Djamolovna

Navoiy davlat universiteti, tayanch doktorant

Annatatsiya Ushbu maqolada kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirish masalalari zamonaviy pedagogik nazariya va oliy ta’lim amaliyoti nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Ilmiy adabiyotlar va metodik manbalar tahliliga ko‘ra, kollaborativ o‘qitish talabalarni faol o‘rganishga jalb etish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda bilimlarni ijtimoiy muloqot orqali chuqur o‘zlashtirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik yondashuv hisoblanadi. Biroq amaliyotda kollaborativ o‘qitishni tashkil etish ko‘pincha metodik rejalashtirishning yetarli emasligi, topshiriqlar dizaynining puxta ishlab chiqilmaganligi va baholash mexanizmlarining nomukammalligi bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqarmoqda. Maqolada kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirishning strategik yo‘nalishlari: o‘quv topshiriqlarini maqsadli loyihalash, guruh faoliyatini samarali tashkil etish, o‘qituvchining fasilitatorlik rolini kuchaytirish hamda raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish masalalari yoritiladi.

Kalit so’zlar: kollaborativ o‘qitish, metodika, strategiya, o‘quv topshirig‘i dizayni, guruhli ta’lim, ta’lim sifati.

Аннотация В статье анализируются теоретические и практические аспекты совершенствования методики коллаборативного обучения. На основе анализа современных научных и методических источников коллаборативное обучение рассматривается как эффективный педагогический подход, способствующий активному вовлечению студентов, развитию критического мышления и глубокому усвоению знаний через социальное взаимодействие. Вместе с тем в практике высшего образования выявляются проблемы, связанные с недостаточной методической проработкой заданий, организацией групповой деятельности и системой оценивания. В статье определяются стратегические направления совершенствования методики коллаборативного обучения, направленные на повышение качества образовательного процесса.

Ключевые слова: коллаборативное обучение, методика, стратегия, групповая работа, качество образования.

Abstract This article examines theoretical and practical aspects of improving collaborative learning methodology. Based on the analysis of contemporary scientific and methodological sources, collaborative learning is viewed as an effective pedagogical approach that promotes student engagement, critical thinking, and deep learning through social interaction. However, higher education practice reveals methodological challenges related to task design, group organization, and assessment mechanisms. The paper identifies strategic directions for improving collaborative learning methodology aimed at enhancing the quality of education.

Keywords: collaborative learning, methodology, strategy, instructional design, group learning.

Kirish Zamonaviy oliy ta’lim tizimi globallashuv, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda mehnat bozori ehtiyojlarining o‘zgarishi sharoitida sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Bugungi kunda ta’lim jarayonida asosiy e’tibor faqat bilimlarni uzatishga emas, balki talabalarda mustaqil va tanqidiy fikrlash, muammolarni birgalikda hal etish, samarali muloqot va hamkorlik kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilmoqda. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda talabaning faol ishtirokiga asoslangan pedagogik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday yondashuvlardan biri sifatida kollaborativ o‘qitish zamonaviy ta’lim paradigmasida muhim o‘rin egallab, u talabalarni kichik guruhlarda hamkorlikda ishlashga, bilimlarni ijtimoiy muloqot orqali birgalikda yaratishga va o‘rganish jarayonida faol sub’ektga aylanishga xizmat qiladi. Ilmiy tadqiqotlarda kollaborativ o‘qitish ijtimoiy konstruktivizm g‘oyalariga tayangan holda, bilimni tayyor shaklda emas, balki muhokama va kelishuv jarayonida shakllanuvchi hodisa sifatida talqin etiladi.

Biroq ta’lim amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, kollaborativ o‘qitishni joriy etish har doim ham kutilgan natijalarni bermaydi. Ko‘plab hollarda ushbu yondashuv faqat talabalarning guruhlarga bo‘linishi bilan cheklanib, mashg‘ulotlar metodik jihatdan yetarlicha asoslanmagan holda tashkil etiladi. Natijada guruh ichida faollikning notekis taqsimlanishi, ayrim talabalarning passiv ishtiroki, mas’uliyatning pasayishi va ta’lim natijalarining sustligi kabi muammolar yuzaga keladi. Bu holat kollaborativ o‘qitish metodikasini chuqur ilmiy asosda qayta ko‘rib chiqish va uni strategik yondashuvlar

asosida takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu sababli o‘quv topshiriqlarini metodik jihatdan to‘g‘ri loyihalash, guruh faoliyatini samarali tashkil etish, o‘qituvchining fasilitatorlik rolini kuchaytirish hamda zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni kollaborativ o‘qitish jarayoniga integratsiya qilish masalalari dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi zamonaviy oliy ta’lim sharoitida kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirishning ilmiy-nazariy va metodik asoslarini aniqlash hamda ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan strategik yondashuvlarni ishlab chiqishdan iboratdir. Tadqiqot kollaborativ o‘qitishni faqat talabalarning guruhlarga bo‘linishi sifatida emas, balki puxta rejalashtirilgan, metodik jihatdan asoslangan va ta’limiy maqsadlarga yo‘naltirilgan yaxlit pedagogik jarayon sifatida talqin etishga yo‘naltirilgan. Shu nuqtai nazardan, kollaborativ o‘qitishning didaktik imkoniyatlarini ochib berish, uning nazariy asoslari bilan amaliy tatbiqi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlash tadqiqotning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ushbu maqsadga erishish jarayonida tadqiqot bir qator o‘zaro bog‘liq vazifalarni hal etishni nazarda tutadi. Jumladan, kollaborativ o‘qitish va kooperativ o‘qitish tushunchalarini pedagogik mazmuni va metodik xususiyatlari nuqtai nazaridan tahlil qilish, kollaborativ o‘qitish metodikasining ijtimoiy-konstruktivistik asoslarini aniqlash hamda uning zamonaviy ta’lim paradigmasidagi o‘rnini belgilash muhim vazifa sifatida qaraladi. Shuningdek, o‘quv topshiriqlarini metodik jihatdan loyihalash, guruh faoliyatini tashkil etish, o‘qituvchi va talaba rollarini qayta belgilash hamda baholash mexanizmlarini metodik jarayonga integratsiya qilish orqali kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirish yo‘llarini asoslash tadqiqotning muhim vazifalaridan biridir. Tadqiqot davomida raqamli texnologiyalar va onlayn hamkorlik vositalarining kollaborativ o‘qitish jarayonidagi o‘rni ham tahlil qilinib, ularning ta’lim samaradorligiga ta’siri ilmiy asosda yoritiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirish strategiyalarini ilmiy asosda tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda tizimli va kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida kollaborativ o‘qitish pedagogik hodisa sifatida yaxlit tizim doirasida ko‘rib chiqilib, uning nazariy asoslari, metodik mexanizmlari va ta’lim amaliyotidagi tatbiqi o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilindi. Ushbu yondashuv kollaborativ o‘qitishni alohida metod emas, balki ta’lim jarayonining muhim strategik elementi sifatida baholash imkonini berdi.

Tadqiqotda asosiy metodlar sifatida tizimli-tahliliy, komparativ va adabiyotlar tahlili metodlaridan foydalanildi. Tizimli tahlil yordamida kollaborativ o‘qitish metodikasining asosiy komponentlari, jumladan, o‘quv topshiriqlarini loyihalash, guruh faoliyatini tashkil etish hamda o‘qituvchi va talaba rollari o‘rganildi. Komparativ tahlil orqali kollaborativ va kooperativ o‘qitish yondashuvlari o‘rtasidagi metodik farqlar aniqlanib, ularning ta’lim samaradorligiga ta’siri solishtirildi. Ilmiy adabiyotlar va metodik manbalarni tahlil qilish asosida kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirishga qaratilgan strategik yo‘nalishlar belgilandi.

Asosiy qism So‘nggi yillardagi pedagogik tadqiqotlar kollaborativ o‘qitishni bilimlarni ijtimoiy muloqot va birgalikdagi faoliyat orqali egallashga yo‘naltirilgan samarali yondashuv sifatida e’tirof etmoqda. Xususan, Bruffee kollaborativ o‘qitishni ijtimoiy konstruktivizm nazariyasi bilan bog‘lab, bilimlar talabalarning o‘zaro muloqoti jarayonida shakllanishini asoslaydi. Bu yondashuvga ko‘ra, kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirish talabalarning faol ishtirokini va mazmunli muloqotini ta’minlaydigan pedagogik sharoitlarni yaratishni talab etadi [5;b-240].

Metodik jihatdan samarali kollaborativ o‘qitish, eng avvalo, o‘quv topshiriqlarining puxta loyihalangan bo‘lishiga bog‘liq. Barkley, Major va Cross ta’kidlaganidek, kollaborativ topshiriqlar aniq maqsadga yo‘naltirilgan, muammoli va ochiq xarakterga ega bo‘lishi lozim. Bunday topshiriqlar talabalarni mustaqil va tanqidiy fikrlashga undab, guruh a’zolari o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlikni kuchaytiradi hamda bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kollaborativ o‘qitish metodikasining samaradorligi guruh faoliyatini qanday tashkil etilishiga ham

bevosita bog‘liqdir. Johnson, Slavin tadqiqotlarida guruh ishining muvaffaqiyati ijobiy o‘zaro bog‘liqlik, individual mas’uliyat va faol muloqot mavjud bo‘lgan sharoitda ta’minlanishi qayd etiladi. Demak, guruh tarkibi va vazifalarini o‘quv maqsadlariga mos holda belgilash metodikani takomillashtirishning muhim omili hisoblanadi.

An’anaviy ta’limdan farqli o‘laroq, kollaborativ o‘qitishda o‘qituvchining roli tubdan o‘zgaradi. Biggs va Tang Fikriga ko‘ra, o‘qituvchi bilim beruvchi emas, balki o‘rganish jarayonini boshqaruvchi va yo‘naltiruvchi fasilitator sifatida faoliyat yuritishi lozim. O‘qituvchining bunday roli talabalarni muhokamaga jalb etish, fikr almashuvini rag‘batlantirish va o‘quv jarayonida mustaqillikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta’lim sharoitida kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirish masalasi raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish bilan ham uzviy bog‘liqdir. Tadqiqotlarda onlayn platformalar, virtual muhokama vositalari va elektron hamkorlik muhiti talabalarning birgalikdagi faoliyatini qo‘llab-quvvatlashi va o‘quv jarayonining moslashuvchanligini oshirishi ta’kidlanadi. Bu esa kollaborativ o‘qitishning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Natija va muhokama

O‘tkazilgan nazariy va metodik tahlillar kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi. Ilmiy adabiyotlar tahliliga ko‘ra, kollaborativ o‘qitish puxta rejalashtirilgan metodik yondashuvlar asosida tashkil etilganda talabalarning faolligi, mustaqil va tanqidiy fikrlashi hamda jamoada ishlash kompetensiyalari rivojlanadi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘quv topshiriqlarining muammoli va ochiq xarakterda loyihalanishi talabalarni faol muhokamaga jalb etadi va bilimlarning birgalikda yaratilishini ta’minlaydi. Bu holat Bruffee tomonidan asoslangan ijtimoiy konstruktivistik yondashuv bilan mos keladi. Shuningdek, guruh faoliyatini samarali tashkil etish va individual mas’uliyatni ta’minlash kollaborativ o‘qitish samaradorligini belgilovchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ldi, bu esa Johnson hamda Slavin tadqiqotlari bilan tasdiqlanadi. Muhokama jarayonida o‘qituvchining fasilitatorlik roli kollaborativ o‘qitish metodikasining muhim tarkibiy qismi sifatida baholandi. Umuman olganda, olingan natijalar kollaborativ o‘qitish metodikasini

takomillashtirish kompleks yondashuvni talab etishini ko‘rsatadi va bu yondashuv ta’lim sifatini oshirish uchun muhim ilmiy-metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, kollaborativ o‘qitish metodikasini takomillashtirish zamonaviy oliy ta’lim tizimida ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. O‘tkazilgan ilmiy tahlillar kollaborativ o‘qitish ijtimoiy konstruktivizm g‘oyalariga asoslangan holda talabalarning faolligi, mustaqil va tanqidiy fikrlashi hamda jamoada ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi. Metodik jihatdan puxta loyihalangan o‘quv topshiriqlari va samarali tashkil etilgan guruh faoliyati kollaborativ o‘qitishning pedagogik samaradorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Barkley E.F., Major C.H., Cross K.P. Collaborative learning techniques: A handbook for college faculty / E.F. Barkley, C.H. Major, K.P. Cross. – 2-nashr. – San Francisco: Jossey-Bass, 2014. – 416 p.

2. Biggs J., Tang C. Teaching for quality learning at university / J. Biggs, C. Tang. – 4-nashr. – Maidenhead: Open University Press, 2011. – 389 p.

3. Black P., Wiliam D. Developing the theory of formative assessment // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. – 2009. – Vol. 21, №1. – P. 5–31.

4. Boud D., Falchikov N. Rethinking assessment in higher education: Learning for the longer term / D. Boud, N. Falchikov. – London: Routledge, 2007. – 336 p.

5. Bruffee K.A. Collaborative learning: Higher education, interdependence, and the authority of knowledge / K.A. Bruffee. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999. – 240 p.

YOSHLAR IJTIMOIYLASHUVI JARAYONINING TARIXIY TARAQQIYOTI VA PEDAGOGIK MODERNIZATSIYASI (O‘ZBEKISTON MISOLIDA)

Axatov Sunnatjon Axtam o’g’li

“Milliy tiklanish” demokratik partiyasi

Buxoro viloyat kengashi rais o’rinbosari
email: sunnatjonaxatov5@gmail.com
“Yoshlar - Yangi O’zbekiston bunyodkorlari, ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchidir”
Sh.Mirziyoyev

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekistonda yoshlar ijtimoiylashuvi jarayonining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan davlat siyosati hamda zamonaviy pedagogik mexanizmlar tahlil qilinadi. Shuningdek, yoshlarni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, ularning jamiyatdagi ijtimoiy faolligini oshirish va zamonaviy globallashuv sharoitida pedagogik modernizatsiyaning ahamiyati ilmiy jihatdan yoritilgan. Tadqiqot davomida tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy tahlil va pedagogik yondashuv usullaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: yoshlar siyosati, ijtimoiylashuv, pedagogik mexanizm, tarixiy taraqqiyot, modernizatsiya, Yangi O‘zbekiston, yoshlar tarbiyasi.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida yoshlar ijtimoiylashuvi masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, O‘zbekistonda mustaqillik yillaridan boshlab yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning ma’naviy, intellektual va siyosiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Yoshlar ijtimoiylashuvi jamiyatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy tizimiga moslashish hamda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish jarayonidir

Tarixiy nuqtai nazardan qaralganda, yoshlar bilan ishlash tizimi turli davrlarda o‘ziga xos shakllarda rivojlangan. Ayniqsa, mustaqillikdan keyingi davrda yoshlar siyosati davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, uning huquqiy va institutsional asoslari yaratildi.

O‘zbek xalqining tarixiy taraqqiyotida yosh avlod tarbiyasi muhim ijtimoiy masala sifatida qaralgan. Sharq mutafakkirlari, jumladan, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino hamda Alisher Navoiy asarlarida komil inson tarbiyasi, yoshlarning axloqiy kamoloti va jamiyatdagi o‘rni haqida muhim fikrlar bayon etilgan.

Sovet davrida yoshlar ijtimoiylashuvi ko‘proq mafkuraviy xarakter kasb etgan bo‘lib, yoshlar kommunistik g‘oyalar asosida tarbiyalangan. Bu davrda yoshlar tashkilotlari orqali davlat mafkurasi singdirilgan bo‘lsa-da, ta’lim va intizom tizimi ma’lum darajada shakllantirildi.

Mustaqillik yillarida esa yoshlar siyosatining mazmuni tubdan o‘zgardi. 1991-yildan keyin yoshlarni milliy qadriyatlar, vatanparvarlik va fuqarolik mas’uliyati ruhida tarbiyalashga alohida e’tibor qaratildi. 2016-yildan boshlab esa “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi doirasida yoshlar bilan ishlash tizimi yangi bosqichga ko‘tarildi.

Zamonaviy pedagogik modernizatsiya yoshlar ijtimoiylashuvining samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Bugungi kunda an’anaviy ta’lim usullari bilan bir qatorda innovatsion pedagogik texnologiyalar, raqamli ta’lim va interaktiv metodlardan keng foydalanilmoqda.

Yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda ta’lim muassasalari, oila va mahalla institutining hamkorligi muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, mahalla tizimi yoshlarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishda muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shuningdek, yoshlarni zamonaviy kasblarga yo‘naltirish, ularning siyosiy va huquqiy madaniyatini oshirish ham pedagogik modernizatsiyaning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. So‘nggi yillarda yoshlar daftari, yoshlar texnoparklari va innovatsion markazlarning tashkil etilishi bu boradagi amaliy islohotlarning muhim natijasi bo‘ldi.

Yoshlar siyosatida tarixiy va pedagogik uyg‘unlik. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, jamiyat taraqqiyoti yosh avlodning bilim va tarbiyasiga bevosita bog‘liqdir. Shu sababli O‘zbekistonda yoshlar siyosatini amalga oshirishda tarixiy meros va milliy qadriyatlarga tayangan holda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Ayniqsa, “Uchinchi Renessans” g‘oyasi doirasida yoshlarni ilm-fan, innovatsiya va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi.

Bu esa yoshlar ijtimoiylashuvining tarixiy ildizlari va zamonaviy pedagogik mexanizmlarini uyg‘unlashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda yoshlar ijtimoiylashuvi jarayoni tarixiy taraqqiyot davomida turli bosqichlarni bosib o‘tgan. Mustaqillik yillarida yoshlar siyosati yangi mazmun bilan boyib, yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlashning institutsional asoslari yaratildi. Zamonaviy pedagogik modernizatsiya esa yoshlarning ijtimoiy faolligi, ma’naviy barkamolligi va innovatsion tafakkurini shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Kelgusida yoshlar ijtimoiylashuvi samaradorligini oshirish uchun tarixiy tajriba, milliy qadriyatlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar uyg‘unligini ta’minlash muhim ahamiyatga ega.

FOYDALALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2016.

2. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent, 1993.

4. Abu Ali ibn Sino. Donishnoma. – Toshkent, 1981.

5. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent, 1983.

6. Nishonova S. Pedagogika tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.

7. Tolipov O., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2014.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari to‘plami. – Toshkent, 2020–2024.

YOSHLAR ORASIDA IJTIMOIY TARMOQLARNING PSIXOLOGIK TA’SIRI

Abdunabiyeva Dilobar Qo’chqar qizi

O’zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi “Psixologiya” mutaxasisslig 2-bosqich magistranti +998949261402

Annotatsiya: Mazkur tezisda yoshlar orasida ijtimoiy tarmoqlarning psixologik ta’siri tahlil qilingan. Unda internet va ijtimoiy tarmoqlarning motivatsiya, stress, diqqat-e’tibor hamda muloqot jarayonlariga ijobiy va salbiy ta’siri yoritilgan. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardan me’yorida va ongli foydalanishning ahamiyati, internetga qaramlikning oldini olish usullari haqida fikr yuritilgan. Tezis yoshlarning ruhiy salomatligini asrash va virtual hamda real hayot o‘rtasidagi muvozanatni saqlash masalalariga bag‘ishlangan.

Kalit so’zlar: Ijtimoiy tarmoqlar, yoshlar psixologiyasi, motivatsiya, stress, diqqat-e’tibor, muloqot, internet, kiberbulling, internetga qaramlik, virtual hayot, ruhiy salomatlik, axborot texnologiyalari

Bugungi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Ayniqsa yoshlar orasida Telegram, Instagram, TikTok, YouTube va Facebook kabi platformalardan foydalanish kundalik odatga aylangan. Ushbu tarmoqlar orqali odamlar tezkor axborot olish, muloqot qilish, bilim o‘rganish va ko‘ngilochar kontent tomosha qilish imkoniga ega bo‘lmoqda. Texnologiyalar rivoji inson hayotini yengillashtirayotgan bo‘lsa-da, ularning psixologik ta’siri ham kuchayib bormoqda.

Yoshlar psixologik jihatdan eng ta’sirchan qatlam hisoblanadi. Shu sababli ijtimoiy tarmoqlar ularning ruhiy holati, motivatsiyasi, diqqat-e’tibori va insonlar bilan muloqotiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Ayrim hollarda ijtimoiy tarmoqlar foydali bo‘lsa, boshqa vaziyatlarda stress, tushkunlik yoki vaqtni behuda sarflashga olib kelishi mumkin. Mazkur tezisda ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar psixologiyasiga ijobiy va salbiy ta’siri keng yoritiladi.

Hozirgi davr yoshlarini ijtimoiy tarmoqlarsiz tasavvur qilish qiyin. Ko‘pchilik yoshlar kunning bir necha soatini telefon yoki internetda o‘tkazadi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali ular yangiliklardan xabardor bo‘ladi, do‘stlari bilan suhbatlashadi, o‘qish yoki ish bo‘yicha ma’lumot topadi.

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar o‘z qobiliyatlarini namoyish qilish uchun ham katta imkoniyat yaratmoqda. Masalan, yoshlar video, rasm, musiqa yoki ilmiy

loyihalarini internet orqali ommaga taqdim etishi mumkin. Bu esa ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va yangi imkoniyatlar eshigini ochadi.

Biroq virtual hayotning haddan tashqari kuchayishi real hayotdagi faoliyatning kamayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Ba’zi yoshlar internetga qaram bo‘lib qolib, vaqtni to‘g‘ri taqsimlay olmaydi. Natijada o‘qish sifati pasayadi, uyqu tartibi buziladi va ruhiy charchoq yuzaga keladi.

Ijtimoiy tarmoqlar motivatsiyani oshiruvchi vosita sifatida ham xizmat qilishi mumkin. Masalan, muvaffaqiyatga erishgan insonlarning hayoti, ilmiy va sport yutuqlari haqidagi videolar yoshlarni ilhomlantiradi. [Karimova, 2019: 25] Turli ta’lim platformalari orqali yangi bilimlarni o‘rganish, chet tillarini o‘rganish yoki kasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirish imkoniyati mavjud.

Ko‘plab blogerlar va mutaxassislar yoshlarni maqsad sari intilishga undaydi. Motivatsion videolar yoki foydali tavsiyalar insonning o‘z ustida ishlashiga yordam beradi. Ayniqsa pandemiya davrida internet ta’lim olish va rivojlanishning asosiy vositalaridan biriga aylandi.

Ammo ijtimoiy tarmoqlarning salbiy tomoni ham mavjud. Ko‘pincha yoshlar boshqalarning “ideal” hayotini ko‘rib, o‘z hayotidan norozi bo‘lib qoladi. Mashhur insonlarning hashamatli hayoti, qimmat buyumlari yoki muvaffaqiyatlari boshqalar bilan o‘zini solishtirishga olib keladi. Natijada inson o‘zini yetarlicha yaxshi emasdek his qilishi mumkin.

Bundan tashqari, “layk” va kuzatuvchilar soniga haddan tashqari bog‘lanish ham motivatsiyani noto‘g‘ri yo‘nalishga olib boradi. Ba’zi yoshlar haqiqiy rivojlanish o‘rniga faqat internetdagi mashhurlikka intilib qoladi.

Ijtimoiy tarmoqlar stressning kuchayishiga sabab bo‘luvchi omillardan biri hisoblanadi. Doimiy ravishda telefon tekshirish, xabar kutish yoki yangiliklarni kuzatish inson miyasini charchatadi. Ayniqsa salbiy xabarlar, tanqidiy izohlar yoki internetdagi zo‘ravonlik ruhiy bosimni oshiradi.[Turkle S,2011:157]

Bugungi kunda “kiberbulling” muammosi ham dolzarb hisoblanadi. Kiberbulling - internet orqali haqorat qilish, masxara qilish yoki tahdid qilishdir. Bu holat

yoshlarning ruhiyatiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. O‘ziga bo‘lgan ishonchning kamayishi, tushkunlik va yolg‘izlik hissi shular jumlasidandir.

Yana bir muammo - uyquning buzilishi. Ko‘pchilik yoshlar kechasi uzoq vaqt telefon ishlatadi. Natijada miya yetarli dam olmaydi, bu esa asabiylik va stressni kuchaytiradi. Mutaxassislar uyqudan oldin telefon ishlatishni kamaytirishni tavsiya qiladi.

Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar ayrim hollarda stressni kamaytirishga ham yordam beradi. Masalan, odamlar qiziqarli videolar tomosha qilish yoki do‘stlari bilan suhbatlashish orqali kayfiyatini ko‘tarishi mumkin. Muhimi, internetdan me’yorida foydalanishdir.

Ijtimoiy tarmoqlarning eng katta ta’sirlaridan biri diqqatning pasayishidir. Qisqa videolar, tez-tez chiqadigan bildirishnomalar va doimiy axborot oqimi insonning uzoq vaqt bir narsaga e’tibor qaratish qobiliyatini kamaytiradi.

Masalan, ko‘pchilik yoshlar dars qilayotgan paytda ham telefon tekshirishga odatlanib qolgan. Bu esa o‘qish samaradorligini pasaytiradi. Inson miyasi bir vaqtning o‘zida ko‘p ma’lumot qabul qilgani sababli tez charchaydi.

TikTok yoki Instagram kabi platformalarda qisqa videolarning ommalashuvi yoshlarning tezkor va qisqa axborotga o‘rganib qolishiga sabab bo‘lmoqda. Natijada kitob o‘qish yoki uzoq matnlarni tushunish qiyinlashadi.

Biroq internetning foydali tomoni ham mavjud. Ta’limiy videolar, elektron kitoblar va ilmiy tezislar diqqatni rivojlantirishga yordam beradi. Agar yoshlar internetdan maqsadli foydalansa, u bilim va tafakkurni kengaytiruvchi vositaga aylanishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar insonlar orasidagi masofani qisqartirdi. Hozir dunyoning istalgan nuqtasidagi odam bilan bir necha soniyada bog‘lanish mumkin. Bu ayniqsa uzoqda yashovchi qarindoshlar yoki do‘stlar bilan aloqani saqlashda juda qulaydir.

Yoshlar yangi do‘stlar orttirish, guruhlarda fikr almashish va jamoaviy loyihalarda qatnashish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bu esa ularning dunyoqarashini kengaytiradi.

Ammo virtual muloqotning haddan tashqari ko‘payishi real suhbat ko‘nikmalarining pasayishiga olib kelishi mumkin. Ba’zi yoshlar yuzma-yuz gaplashishdan ko‘ra internet orqali yozishni afzal ko‘radi. Natijada jonli muloqotdagi ishonch, his-tuyg‘ularni ifodalash va tinglash qobiliyati sustlashadi.

Shuningdek, internetdagi soxta obrazlar ham muammo tug‘diradi. Odamlar ko‘pincha o‘zining haqiqiy hayotidan ko‘ra “ideal” ko‘rinishini namoyish qiladi. Bu esa ishonch va samimiylikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta’sirini kamaytirish uchun ulardan ongli ravishda foydalanish muhimdir. Avvalo, internetda o‘tkaziladigan vaqtni nazorat qilish kerak. Kun davomida telefon va ijtimoiy tarmoqlarga ma’lum vaqt ajratish foydali bo‘ladi.

Shuningdek, foydali va ta’limiy kontentlarni tanlash zarur. Yoshlar ilmiy, motivatsion va rivojlantiruvchi sahifalarni kuzatishi maqsadga muvofiqdir. Salbiy yoki zararli ma’lumotlardan uzoq turish kerak.

Sport bilan shug‘ullanish, kitob o‘qish va oilaviy suhbatlar ham internetga qaramlikning oldini oladi. Eng muhimi, virtual va real hayot o‘rtasida muvozanatni saqlashdir. Ota-onalar va o‘qituvchilar ham yoshlarni internetdan to‘g‘ri foydalanishga o‘rgatishi kerak. Chunki nazorat va tushuntirish orqali ko‘plab muammolarning oldini olish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy tarmoqlar yoshlar hayotiga kuchli psixologik ta’sir ko‘rsatmoqda. Ular motivatsiyani oshirish, bilim olish va muloqotni rivojlantirishda foydali vosita bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, stress, diqqatning pasayishi va internetga qaramlik kabi salbiy oqibatlarni ham keltirib chiqaradi.

Shuning uchun ijtimoiy tarmoqlardan me’yorida va ongli foydalanish juda muhimdir. Har bir yosh internetni foydali maqsadlarda ishlatishni o‘rganishi kerak. Texnologiyalar inson hayotini rivojlantirishga xizmat qilishi kerak, aks holda ular ruhiy va ijtimoiy muammolarga sabab bo‘lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Андреева Г. М. *Социальная психология*. — Москва: Аспект Пресс, 2018.В.186

2. Азизходжаева Н. Н. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. — Toshkent: O‘qituvchi, 2016. B.527

3. Karimova V. M. *Psixologiya*. — Toshkent: Sharq, 2019.B.25

4. Леонтьев А. Н. *Психология личности*. — Москва: Наука, 2017. B.541

5. Turkle S. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. — New York: Basic Books, 2011.B.157

6. Ўзбекистон Республикаси “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонуни. — Тошкент, 2016. B.123

РАСШИРЕНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОГО КРУГОЗОРА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ ПОВЫШЕНИЯ ВОВЛЕЧЁННОСТИ В ЧТЕНИЕ

Рахимова Гульшаной Шаробидин кизи

Преподаватель английского языка Ферганского академического лицея МВД

gulshanoyqobuljonova@gmail.com

https://orcid.org/0009-0005-9928-0747

99-997-32-41

Аннотация. В условиях развивающейся системы обучения английскому языку формирование навыков чтения выходит за рамки лексической компетенции и направлено на развитие глубины интерпретации, культурной осведомлённости и жанровой грамотности. В данной статье рассматриваются педагогические стратегии, направленные на расширение читательского кругозора учащихся среднего звена, изучающих английский язык, посредством разнообразных практик чтения, подходов критической грамотности и личностно-ориентированных методик обучения. В исследовании анализируется эффективность чередования жанров, программ автономного чтения и диалогического обучения в повышении читательской вовлечённости и интерпретационных способностей учащихся. Результаты показывают, что целенаправленно подобранный читательский опыт, поддерживаемый поэтапным

обучением и рефлексивным диалогом, в значительной степени способствует когнитивному, языковому и эмоциональному развитию учащихся как читателей.

Ключевые слова: обучение чтению на английском языке, жанрово-ориентированная грамотность, читательская автономия, критическая грамотность, многоязычные учащиеся, диалогическое обучение.

Чтение, являясь краеугольным элементом овладения языком, представляет собой как когнитивный процесс, так и социально обусловленную практику. В обучении английскому языку как второму или иностранному (ESL/EFL) обучение чтению часто ориентировано на функциональное понимание текста и развитие лексических навыков. Однако в условиях глобализированного и культурно плюралистического мира перед преподавателями всё чаще ставится задача формирования читателей, которые являются не только компетентными, но и способными к критическому осмыслению, активному анализу и глобальной грамотности [5, 9]. Понятие «читательского кругозора» охватывает как широту текстов, с которыми взаимодействуют учащиеся — различных жанров, авторов, культур и форматов, — так и глубину понимания, которую они извлекают из этих текстов.

Несмотря на растущее признание ценности расширенного читательского опыта, многие изучающие английский язык по-прежнему ограничены узким кругом учебных текстов и зачастую лишены возможности познакомиться с культурно разнообразными голосами или сложными повествовательными структурами. Такое ограничение может препятствовать не только языковому развитию, но и формированию у учащихся критического и эмпатического отношения к чтению [4, 5]. В данной статье рассматривается этот педагогический пробел посредством исследования конкретных стратегий, позволяющих учащимся читать более широко и осмысленно в рамках занятий английским языком. Цель статьи — предложить основанную на исследованиях модель расширения читательского кругозора через целенаправленное, инклюзивное и ориентированное на учащегося обучение чтению.

Экстенсивное чтение (Extensive Reading, ER), характеризующееся чтением большого объёма материалов для общего понимания и получения удовольствия, давно рассматривается как средство улучшения усвоения словарного запаса, беглости чтения и синтаксической обработки информации [2, 14]. Однако критики утверждают, что традиционные подходы к экстенсивному чтению нередко игнорируют разнообразие жанров и необходимость критического осмысления, требуемого для более глубокого понимания текста и развития культурной осведомлённости [10]. Расширенный подход должен выходить за рамки количества прочитанного и включать текстовое разнообразие и читательскую автономию.

Жанрово-ориентированные подходы приобрели значительную популярность благодаря своей способности поэтапно формировать у учащихся понимание текстовых особенностей, дискурсивных структур и коммуникативных целей [8, 13]. Знакомство с различными жанрами — такими как информационные тексты, графические романы и поэзия — не только повышает языковую гибкость, но и помогает учащимся распознавать семиотические и риторические особенности, заложенные в текстах.

Теории критической грамотности подчёркивают роль власти, идентичности и идеологии в создании и интерпретации текстов [9]. Поощрение учащихся к анализу авторского замысла, культурных предпосылок и смысловых пробелов текста соответствует цели расширения читательского кругозора. Включение мультикультурной литературы и мировых повествований позволяет учащимся ориентироваться в разнообразии точек зрения и способствует развитию их межкультурной компетенции [3, 12]

Мотивационные теории, такие как теория самоопределения, подчёркивают важность автономии, компетентности и социального взаимодействия для поддержания устойчивой вовлечённости в чтение [6]. Практики чтения, основанные на свободе выбора, а также дискуссионные группы под руководством самих учащихся помогают обучающимся брать ответственность за

собственный читательский путь, что приводит к улучшению понимания текста и повышению внутренней мотивации [11].

Диалогическая педагогика рассматривает класс как пространство совместного конструирования знаний посредством открытых вопросов, критического обсуждения и рефлексивного диалога [7]. В процессе обучения чтению диалогические подходы позволяют учащимся взаимодействовать с текстами на различных уровнях — буквальном, интерпретационном и оценочном.

Преимущества вышеизложенных данных подтверждают мнение о том, что расширение читательского кругозора учащихся приносит значительные результаты как в языковом, так и в когнитивном развитии. Жанрово-ориентированное обучение, в частности, демонстрирует высокую эффективность в расширении понимания учащимися различных повествовательных структур и коммуникативных форм. Благодаря работе с широким спектром жанров учащиеся оказываются лучше подготовленными к восприятию более сложных текстов и развивают навыки критической грамотности, необходимые для понимания многогранной природы современных текстов. Кроме того, включение мультикультурных текстов позволяет учащимся познакомиться с разнообразными мировоззрениями и глубже осознать глобальные перспективы. Автономия в выборе материалов для чтения также способствует повышению самостоятельности учащихся, мотивируя их брать ответственность за собственное обучение и усиливая внутреннюю мотивацию к чтению. Использование диалогических практик в классе позволяет учащимся участвовать в критических обсуждениях, что дополнительно развивает их рефлексивные и аналитические способности. Эти результаты подчёркивают важность разнообразных, ориентированных на учащегося подходов к обучению чтению, особенно в условиях глобализированной системы образования.

Данное исследование подчёркивает преобразующий потенциал расширения читательского кругозора в обучении английскому языку. Интеграция жанрового разнообразия, мультикультурных перспектив и

ориентированных на учащегося практик позволяет преподавателям способствовать более глубокой вовлечённости, языковому развитию и формированию критического мышления у обучающихся. Полученные результаты акцентируют важность целенаправленного проектирования учебного процесса, которое даёт учащимся возможность выходить за рамки традиционных текстов и исследовать более широкий спектр литературных материалов. В условиях глобализированной коммуникации, требующей более тонкой и инклюзивной грамотности, расширение читательского опыта является не просто средством обогащения обучения, а педагогической необходимостью. Дальнейшие исследования должны продолжить изучение долгосрочного влияния подобных подходов, включая их воздействие на академическую успеваемость учащихся, формирование их идентичности и развитие глобального мировоззрения.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Alexander, R. J. (2006). Dialogue and the Development of Children’s Thinking: A Sociocultural Approach. Routledge.

2. Bamford, J., & Day, R. R. (1998). Extensive Reading in the Second Language Classroom. Cambridge University Press.

3. Botelho, M. J., & Rudman, M. (2009). Children’s Literature in the Classroom: Engaging Lifelong Readers. Pearson.

4. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The 'What' and 'Why' of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. Psychological Inquiry, 11(4), 227-268.

5. Freire, P. (1996). Pedagogy of the Oppressed. Continuum.

6. Gambrell, L. B. (2011). Motivating Reading Comprehension: Concept-Oriented Reading Instruction. Routledge.

7. Grabe, W. (2009). Reading in a Second Language: Moving from Theory to Practice. Cambridge University Press.

8. Hyland, K. (2003). Genre and Second Language Writing. University of Michigan Press.

9. Janks, H. (2010). Literacy and Power. Routledge.

10. Krashen, S. D. (2004). The Power of Reading: Insights from the Research. Libraries Unlimited.

11. Ladson-Billings, G. (1995). Toward a Theory of Culturally Relevant Pedagogy. American Educational Research Journal, 32(3), 465-491.

12. Luke, A. (2000). Critical Literacy in Australia: A Matter of Context and Standpoint. Journal of Adolescent & Adult Literacy, 43(5), 448-461.

13. Martin, J. R., & Rose, D. (2008). Genre Relations: Mapping Culture. Equinox.

14. Nation, I. S. P. (2009). Teaching ESL/EFL Reading and Writing. Routledge.

15. Shulman, L. S. (1987). Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform. Harvard Educational Review, 57(1), 1-22.

KOPERATIV YONDASHUVNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI ASOSIDA AKADEMIK LITSEY O‘QUVCHILARINING KOGNITIV FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Abduqodirova Patmaxon Tursunboyevna

Andijon davlat pedagogika instituti

“Matematika va informatika”

kafedrasi (PhD), dotsenti

fotimaabdukodirova@mail.ru

Xojiyev Dilmurod Baxodirovich

Andijon davlat universiteti

akademik litseyi bosh o‘qituvchisi

xojiyev.db@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada koperativ yondashuvning didaktik imkoniyatlari asosida akademik litsey o‘quvchilarining kognitiv faolligini rivojlantirish metodikasining nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Tadqiqotda hamkorlik texnologiyalarining o‘quvchilarning analitik fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilishi, kommunikativ kompetensiyasi va intellektual rivojlanishiga ta’siri tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: koperativ yondashuv, didaktik imkoniyatlar, kognitiv faollik, akademik litsey ta’limi, hamkorlik texnologiyalari, intellektual rivojlanish, interaktiv o‘qitish metodlari

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirish pedagogik jarayonning asosiy strategik yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Chunki bugungi axborotlashgan jamiyat sharoitida o‘quvchilardan nafaqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirish, balki mustaqil fikrlash, muammolarni tahlil qilish, kreativ yondashuv asosida qaror qabul qilish va hamkorlikda faoliyat olib borish kabi intellektual ko‘nikmalar ham talab etilmoqda. Ayniqsa, akademik litsey ta’limida o‘quvchilarning analitik tafakkuri, refleksiv faoliyati va bilishga bo‘lgan ichki motivatsiyasini rivojlantirish ta’lim samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy reproduktiv o‘qitish metodlari o‘quvchilarning kognitiv faolligini to‘liq shakllantirish uchun yetarli imkoniyat yaratmaydi. Shu sababli ta’lim jarayoniga interaktiv va hamkorlikka asoslangan innovatsion texnologiyalarni joriy etish zarurati ortib bormoqda. Mazkur texnologiyalar orasida koperativ yondashuv o‘quvchilarning jamoaviy faoliyatini tashkil etish, o‘zaro fikr almashish va intellektual hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik mexanizmlardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Koperativ yondashuvning didaktik imkoniyatlari o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularda mantiqiy va tanqidiy fikrlashni shakllantirish hamda muammoli vaziyatlarni birgalikda hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan izohlanadi. Ushbu yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim muhiti o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi, refleksiv tahlili va ijodiy tafakkurining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, kichik guruhlarda tashkil etilgan hamkorlikdagi o‘quv faoliyati o‘quvchilarning bilimlarni chuqur o‘zlashtirishi va kognitiv jarayonlarning faollashuviga xizmat qiladi.

Bugungi kunda raqamli ta’lim muhiti imkoniyatlarining kengayishi koperativ texnologiyalarni yangi metodik asosda qo‘llash imkonini bermoqda. Virtual platformalar, interaktiv topshiriqlar va onlayn hamkorlik vositalari o‘quvchilarning

ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini kuchaytirib, ularning intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Koperativ yondashuv — bu ta’lim jarayonini o‘quvchilarning o‘zaro hamkorligi, jamoaviy faoliyati va birgalikdagi intellektual izlanishlari asosida tashkil etishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvdir. Mazkur yondashuvda o‘quvchilar kichik guruhlarda ishlash orqali bilimlarni mustaqil o‘zlashtiradi, fikr almashadi, muammolarni birgalikda hal qiladi va umumiy natijaga erishishga intiladi. Koperativ yondashuv o‘quvchini ta’lim jarayonining passiv ishtirokchisidan faol subyektga aylantiradi.

Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi o‘quvchilarda hamkorlik madaniyatini shakllantirish, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish va intellektual faoliyatni faollashtirishdan iborat. Ayniqsa, akademik litsey ta’limida koperativ yondashuv o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi, analitik tahlil qilish qobiliyati va kreativ yondashuvini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi.

Didaktik imkoniyatlar esa ma’lum bir pedagogik texnologiya yoki metodning ta’lim jarayonida bilimlarni samarali o‘zlashtirish, ko‘nikma va kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik salohiyatini ifodalaydi. Didaktik imkoniyatlar orqali ta’limning mazmuni, metodlari, vositalari va shakllari takomillashtiriladi hamda o‘quvchilarning bilish faoliyati faollashtiriladi.

Koperativ yondashuvning didaktik imkoniyatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- o‘quvchilarning kognitiv faolligini oshirish;
- mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish;
- jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish;
- kommunikativ faoliyatni kuchaytirish;
- refleksiv tahlilni rivojlantirish;
- muammoli vaziyatlarni hamkorlik asosida hal qilish.

Koperativ yondashuvning didaktik imkoniyatlari raqamli ta’lim muhiti bilan integratsiyalashganda yanada kengayadi. Virtual platformalar, interaktiv topshiriqlar va onlayn hamkorlik vositalari o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini kuchaytirib, ularning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Cognitive Activity — bu o‘quvchining bilim olishga bo‘lgan ichki ehtiyoji, bilish jarayonidagi faol ishtiroki hamda axborotni tahlil qilish, qayta ishlash va amaliy qo‘llashga yo‘naltirilgan intellektual faoliyatidir. Kognitiv faollik o‘quvchining mustaqil fikrlashi, muammolarni hal etishi, mantiqiy xulosa chiqarishi va yangi bilimlarni izchil o‘zlashtirishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik nuqtai nazardan kognitiv faollik analitik fikrlash, tanqidiy tafakkur, refleksiv yondashuv, ijodiy faoliyat, bilishga qiziqish, mustaqil qaror qabul qilish, kabi intellektual komponentlar orqali namoyon bo‘ladi. O‘quvchilarning kognitiv faolligi qanchalik yuqori bo‘lsa, ta’lim jarayonidagi o‘zlashtirish samaradorligi ham shunchalik ortadi.

Akademik litsey ta’limida esa kognitiv faollikni rivojlantirish alohida pedagogik ahamiyatga ega. Chunki akademik litsey o‘quvchilari chuqurlashtirilgan va murakkab o‘quv dasturlari asosida ta’lim oladi. Bu esa ulardan yuqori darajadagi analitik tafakkur, mantiqiy yondashuv va mustaqil bilim olish ko‘nikmalarini talab qiladi.

Akademik litsey ta’limida kognitiv faollikni rivojlantirish: interaktiv metodlar, koperativ o‘qitish texnologiyalari, muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish, raqamli ta’lim resurslari orqali samarali amalga oshiriladi. Ayniqsa, hamkorlikka asoslangan ta’lim muhiti o‘quvchilarning o‘zaro fikr almashishi, muammolarni birgalikda tahlil qilishi va kreativ yechimlar ishlab chiqishiga imkon yaratadi.

Shu sababli akademik litsey ta’limida kognitiv faollikni rivojlantirish o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish, ularni innovatsion fikrlashga tayyorlash va zamonaviy ta’lim talablariga mos kompetensiyalarni shakllantirishning muhim pedagogik omillaridan biri hisoblanadi.

Xamkorlik texnologiyalari zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish, o‘zaro bilim almashish va jamoaviy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion pedagogik vositalar majmuasi hisoblanadi. Ushbu texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilar faqat tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki bilimlarni hamkorlik orqali yaratuvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi. Bu esa ta’limning interaktivligini oshirib, o‘quvchilarning bilishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytiradi.

Hamkorlik texnologiyalarining asosiy mohiyati o‘quvchilarning kichik guruhlarda ishlashi, fikr almashishi, muammolarni jamoaviy tahlil qilishi va umumiy natijaga erishishga yo‘naltirilgan faoliyatida namoyon bo‘ladi. Bunday pedagogik muhitda har bir o‘quvchi nafaqat o‘zining, balki guruhning umumiy muvaffaqiyati uchun ham mas’uliyat his qiladi. Natijada kommunikativ kompetensiya, refleksiv tafakkur va ijtimoiy-intellektual faoliyat rivojlanadi.

Intellektual rivojlanish esa shaxsning fikrlash jarayonlari, analitik qobiliyati, muammolarni hal etish ko‘nikmalari va kreativ tafakkurining bosqichma-bosqich takomillashuvini ifodalaydi. Intellektual rivojlanish jarayonida o‘quvchi axborotni tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish, mustaqil qaror qabul qilish va yangi bilimlarni amaliyotda qo‘llash qobiliyatiga ega bo‘lib boradi.

Hamkorlik texnologiyalari aynan intellektual rivojlanishning samarali pedagogik mexanizmlaridan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki jamoaviy muhokama, bahs-munozara va birgalikdagi izlanish jarayonida o‘quvchilarning kognitiv faolligi ortadi, tanqidiy va kreativ fikrlashi shakllanadi. Ayniqsa, raqamli ta’lim muhitida virtual hamkorlik platformalari, interaktiv topshiriqlar va onlayn kommunikatsiya vositalari orqali tashkil etilgan hamkorlik faoliyati o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi.

Shu sababli hamkorlik texnologiyalarini ta’lim jarayoniga integratsiyalash zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va intellektual kompetensiyalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari koperativ yondashuvning didaktik imkoniyatlari akademik litsey o‘quvchilarining kognitiv faolligini rivojlantirishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etishini ko‘rsatdi. Hamkorlik asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, analitik tafakkuri, kommunikativ kompetensiyasi va ijodiy faoliyatining rivojlanishiga samarali ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, interaktiv metodlar va hamkorlik texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini kuchaytirib, bilimlarni chuqur o‘zlashtirishiga imkon yaratadi.

Raqamli ta’lim muhiti bilan integratsiyalashgan koperativ texnologiyalar o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, muammoli vaziyatlarni jamoaviy hal qilish va refleksiv fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishda samarali pedagogik vosita ekanligi aniqlandi. Tadqiqot davomida koperativ yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim muhiti kognitiv faollikni oshirish, o‘quvchilarning bilishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirish hamda zamonaviy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qilishi asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Johnson D.W., Johnson R.T. Cooperation and the Use of Technology. — Minnesota: Interaction Book Company, 2019.
2. Slavin R.E. Educational Psychology: Theory and Practice. — Boston: Pearson Education, 2020.
3. Gillies R.M. Cooperative Learning and Social Interaction // International Journal of Educational Research. — 2018. — Vol. 39(2).
4. Barkley E.F., Major C.H. Learning Assessment Techniques. — San Francisco: Jossey-Bass, 2016.
5. Panitz T. Collaborative Learning in Higher Education // Journal of Educational Technology. — 2017. — Vol. 11(4).
6. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
7. Muslimov N.A. Innovatsion ta’lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik. — Toshkent: Fan, 2022.
8. Azizxo‘jayeva N.N. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: TDPU, 2020.
9. Xolmatov U. Interaktiv ta’lim metodlari va ularning didaktik imkoniyatlari. — Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
10. Xabibullayeva I.D. Akademik litsey ta’limida koperativ yondashuv asosida kognitiv faollikni rivojlantirish metodikasi. — Maqola qo‘lyozmasi, 2026.

ZAMONAVIY TA’LIMDA BO‘LAJAK TARBIYACHILAR NUTQIY SAVODXONLIGINI OSHIRISH ORQALI PEDAGOGIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Abdusattorova Zilolaxon Baxtiyorjon qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti pedagogika fakulteti Maktabgacha ta'lim yo‘nalishi

E-mail: abdusattorovazilolaxon6@gmail.com

Tel raqam: 940987636

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta’lim tizimida bo‘lajak tarbiyachilarning nutqiy savodxonligini oshirish orqali ularning pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari tahlil etilgan. Nutqiy savodxonlik pedagogning kasbiy faoliyatida muhim omil sifatida qaralib, uning kommunikativ, metodik va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi o‘rni asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar hamda raqamli vositalardan foydalanish orqali nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning samarali usullari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: nutqiy savodxonlik, pedagogik kompetensiya, bo‘lajak tarbiyachi, zamonaviy ta’lim, innovatsion yondashuv, raqamli texnologiyalar, kommunikativ kompetensiya, interfaol metodlar.

Abstract. This article analyzes the issues of developing the pedagogical competencies of future preschool educators by improving their speech literacy within the modern education system. Speech literacy is considered a crucial factor in a teacher's professional activity, and its role in forming communicative, methodical, and social competencies is substantiated. Furthermore, the article highlights effective methods for developing speech skills through the use of innovative pedagogical technologies, interactive methods, and digital tools.

Keywords: speech literacy, pedagogical competence, future educator, modern education, innovative approach, digital technologies, communicative competence, interactive methods.

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы развития педагогических компетенций будущих воспитателей посредством повышения их речевой грамотности в системе современного образования. Речевая грамотность рассматривается как важный фактор профессиональной деятельности педагога, обоснована ее роль в формировании коммуникативных, методических и социальных компетенций. Также в статье освещаются эффективные методы развития речевых навыков с использованием инновационных педагогических технологий, интерактивных методов и цифровых инструментов.

Ключевые слова: речевая грамотность, педагогическая компетенция, будущий воспитатель, современное образование, инновационный подход, цифровые технологии, коммуникативная компетенция, интерактивные методы.

Bugungi kunda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, innovatsion yondashuvlarning keng joriy etilishi hamda raqamli transformatsiya jarayonlari pedagog kadrlar tayyorlash sifatiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, maktabgacha ta’lim tizimida faoliyat yurituvchi bo‘lajak tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu kompetensiyalar ichida nutqiy savodxonlik alohida ahamiyat kasb etadi, chunki tarbiyachining nutqi uning pedagogik faoliyatining asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi.

Nutqiy savodxonlik nafaqat to‘g‘ri va ravon so‘zlashni, balki fikrni aniq, mantiqiy va ta’sirchan ifoda etishni ham o‘z ichiga oladi. Bo‘lajak tarbiyachilarda ushbu ko‘nikmalarni shakllantirish ularning bolalar bilan samarali muloqot olib borishida, ta’lim-tarbiya jarayonini sifatli tashkil etishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bois, zamonaviy ta’lim sharoitida nutqiy savodxonlikni rivojlantirish pedagogik kompetensiyalarni shakllantirishning asosiy omillaridan biri sifatida qaralmoqda.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar va innovatsion pedagogik metodlarning ta’lim jarayoniga jadal kirib kelishi nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda. Interfaol usullar, multimediya vositalari va masofaviy ta’lim platformalari orqali bo‘lajak tarbiyachilarning nutqiy faolligini oshirish, ularning mustaqil fikrlash va muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantirish mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi — zamonaviy ta’lim sharoitida bo‘lajak tarbiyachilarning nutqiy savodxonligini oshirish orqali ularning pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish masalalarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslashdan iborat.

Bo‘lajak tarbiyachilarning nutqiy savodxonligini oshirish va pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan o‘rganilgan. Ushbu yo‘nalishda olib borilgan tadqiqotlar nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o‘zaro bog‘liqligini yoritishga qaratilgan.

Pedagogik kompetensiya tushunchasi va uning tarkibiy qismlari bir qator olimlar tomonidan izohlangan. Jumladan, pedagogik kompetensiyaning mazmun-mohiyati, uning kasbiy faoliyatdagi o‘rni va rivojlanish bosqichlari chuqur tahlil qilingan bo‘lib, bunda kommunikativ kompetensiya asosiy komponent sifatida e’tirof etiladi [1, 23-bet]. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, pedagogning nutqiy savodxonligi uning kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan biridir.

Nutqiy savodxonlik va nutq madaniyatini shakllantirish masalalari ham ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Xususan, nutqning to‘g‘riligi, aniqligi, mantiqiyligi va ifodaliligi kabi sifatlar pedagog faoliyatida muhim ahamiyat kasb etishi ta’kidlanadi [2, 54-bet]. Bo‘lajak tarbiyachilarda ushbu sifatlarni rivojlantirish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, zamonaviy ta’limda innovatsion yondashuvlar va raqamli texnologiyalarning o‘rni alohida e’tiborga loyiq. Tadqiqotlarga ko‘ra, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va multimediya vositalari orqali ta’lim jarayonini tashkil etish nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda samarali natijalar beradi [3, 76-bet]. Ayniqsa, masofaviy ta’lim platformalari va raqamli vositalar talabalarning mustaqil fikrlash, erkin muloqot qilish hamda nutqiy faolligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Bundan tashqari, maktabgacha ta’lim tizimida pedagoglarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish masalalari ham dolzarb hisoblanadi. Tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, tarbiyachining nutqi bolalarning

nutqiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi va bu jarayonda pedagogning nutqiy madaniyati yetakchi omil sifatida namoyon bo‘ladi [4, 74-bet].

Yuqoridagi ilmiy qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak tarbiyachilarning nutqiy savodxonligini rivojlantirish pedagogik kompetensiyalarni shakllantirishning ajralmas qismi hisoblanadi. Shu bilan birga, mazkur yo‘nalishda zamonaviy metodik yondashuvlarni takomillashtirish zarurati mavjud.

Tadqiqot jarayonida bo‘lajak tarbiyachilarning nutqiy savodxonligini oshirish orqali ularning pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar sinovdan o‘tkazildi. Tajriba-sinov ishlari davomida an’anaviy o‘qitish usullari bilan bir qatorda interfaol metodlar, jumladan, “aqliy hujum”, “munozara”, “rol o‘ynash”, “klaster” kabi usullar hamda raqamli ta’lim vositalaridan foydalanildi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, innovatsion metodlar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda talabalarning nutqiy faolligi sezilarli darajada oshdi. Ular o‘z fikrlarini erkin, mantiqiy va izchil bayon eta boshladilar. Ayniqsa, raqamli platformalar va multimediya vositalaridan foydalanish talabalarning nutqiy ko‘nikmalarini mustaqil ravishda rivojlantirishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Natijada, tajriba guruhidagi talabalar nazorat guruhiga nisbatan yuqori ko‘rsatkichlarga erishdi.

Shuningdek, tadqiqot davomida nutqiy savodxonlikning pedagogik kompetensiyalar bilan uzviy bog‘liqligi aniqlandi. Xususan, kommunikativ kompetensiya, metodik tayyorgarlik va kasbiy muloqot madaniyatining rivojlanishi bevosita nutqiy savodxonlik darajasiga bog‘liq ekanligi kuzatildi. Nutqi ravon va aniq shakllangan bo‘lajak tarbiyachilar ta’lim jarayonini samarali tashkil etish, bolalar bilan to‘g‘ri muloqot o‘rnatish hamda pedagogik vaziyatlarni muvaffaqiyatli hal etishda ustunlikka ega bo‘ldilar.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, nutqiy savodxonlikni rivojlantirishda tizimli yondashuv muhim ahamiyatga ega. Ya’ni, mazkur jarayon faqat alohida fanlar doirasida emas, balki barcha o‘quv mashg‘ulotlari jarayonida integratsiyalashgan holda amalga oshirilishi lozim. Bundan tashqari, o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi va zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash darajasi ham muhim omil sifatida namoyon bo‘ldi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak tarbiyachilarning nutqiy savodxonligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan innovatsion metodikalar pedagogik kompetensiyalarni shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Shu bois, ta’lim jarayonida mazkur yondashuvlarni keng joriy etish hamda metodik ta’minotni takomillashtirish zarur.

Tadqiqot davomida olingan natijalarni miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, nutqiy savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashg‘ulotlar tizimi bo‘lajak tarbiyachilarning umumiy kasbiy tayyorgarligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Xususan, tajriba boshida talabalar nutqida grammatik xatolar, fikrni izchil bayon etmaslik va muloqotda passivlik kuzatilgan bo‘lsa, tajriba yakunida ushbu kamchiliklar sezilarli darajada kamaydi.

Natijalar tahliliga ko‘ra, tajriba guruhidagi talabalarning:

- nutq ravonligi,
- so‘z boyligi,
- fikrni mantiqiy ifodalash,
- auditoriya bilan muloqot qilish ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlanganligi aniqlandi. Bu esa o‘z navbatida ularning pedagogik kompetensiyalarining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat aniqlandi: raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan topshiriqlar (video chiqishlar tayyorlash, onlayn taqdimotlar, nutqiy mashqlarni yozib tahlil qilish) talabalarning o‘z-o‘zini baholash va refleksiya ko‘nikmalarini ham rivojlantirdi. Bu esa ularning mustaqil o‘rganish faoliyatini faollashtirdi.

Shuningdek, interfaol metodlardan foydalanish talabalarda ijtimoiy faollikni oshirdi. Guruhli ishlarda ular o‘z fikrlarini himoya qilish, boshqalarning fikrini tinglash va tahlil qilish kabi muhim kommunikativ ko‘nikmalarga ega bo‘ldilar. Bu esa kelajakdagi kasbiy faoliyatda samarali hamkorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Olingan natijalar boshqa tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan ilmiy xulosalar bilan hamohang ekanligi kuzatildi. Ya’ni, nutqiy savodxonlikni rivojlantirish

pedagogik kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘lishi yana bir bor tasdiqlandi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida ayrim muammolar ham aniqlandi. Jumladan:

- ayrim talabalar raqamli vositalardan foydalanishda yetarli ko‘nikmaga ega emasligi,
- nutqiy mashg‘ulotlarga ajratilgan vaqtning cheklanganligi,
- individual yondashuvni to‘liq ta’minlashdagi qiyinchiliklar.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun ta’lim jarayonida differensial yondashuvni kuchaytirish, qo‘shimcha mashg‘ulotlar tashkil etish hamda raqamli savodxonlikni oshirish zarurligi asoslandi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bo‘lajak tarbiyachilarning nutqiy savodxonligini rivojlantirish ularning pedagogik kompetensiyalarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Nutqiy savodxonlik pedagogning kasbiy faoliyatida asosiy vosita bo‘lib, u orqali ta’lim-tarbiya jarayoni samarali tashkil etiladi, bolalar bilan muloqot sifati oshadi hamda pedagogik vazifalar muvaffaqiyatli hal etiladi.

Tadqiqot davomida qo‘llanilgan innovatsion pedagogik metodlar, interfaol usullar va raqamli texnologiyalar bo‘lajak tarbiyachilarning nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligi aniqlandi. Xususan, talabalarning nutq ravonligi, mantiqiy fikrlash, kommunikativ faollik va o‘z fikrini erkin ifoda etish qobiliyatlari sezilarli darajada oshdi.

Shuningdek, nutqiy savodxonlikning pedagogik kompetensiyalar bilan uzviy bog‘liqligi asoslab berildi. Ya’ni, kommunikativ, metodik va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish bevosita nutqiy tayyorgarlik darajasiga bog‘liq ekanligi isbotlandi. Shu bois, ta’lim jarayonida nutqiy savodxonlikni rivojlantirish tizimli va uzluksiz ravishda tashkil etilishi zarur.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, zamonaviy ta’lim sharoitida bo‘lajak tarbiyachilarning nutqiy savodxonligini oshirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni takomillashtirish, ularni keng joriy etish hamda raqamli texnologiyalar bilan

integratsiyalash yuqori malakali pedagog kadrlarni tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Muslimov N.A. Pedagogik kompetentlik va uning shakllanishi. – Toshkent: Fan, 2019.
2. Mahmudov N. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar. – Toshkent: Fan, 2020.
4. Qodirova F.R. Maktabgacha ta’lim pedagogikasi. – Toshkent: Tafakkur, 2021.
5. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2017.
6. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
8. Xoliqov A. Pedagogik mahorat asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
9. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – New York: Pearson Education, 2007.
10. Richards J.C., Rodgers T.S. **Approaches and Methods in Language Teaching**. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

O‘ZBEKISTON UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA MUSTAQIL TOPSHIRIQLAR BERISH AMALIYOTINING HOZIRGI HOLATI VA O‘QUV JARAYONIDAGI SAMARADORLIK DARAJASI

Aminova Rayxon Ravshanovna

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada Buxoro viloyatidagi 5 ta umumta’lim maktabda 220 nafar o‘quvchi, 60 nafar o‘qituvchi va 80 nafar ota-ona orasida o‘tkazilgan empirik tadqiqot natijalari asosida mustaqil topshiriqlar berish amaliyotining hozirgi holati tahlil qilingan. 480 ta darslik topshirig‘ining kontent-tahlili, 120 ta dars kuzatish va so‘rovnoma natijalari taqdim etilgan. Tadqiqot topshiriqlarning 62,4 foizi reproduktiv xarakterda, differensiallash 8,3 foiz, o‘qituvchilarning 60 foizi metodik tayyorgarligi yetarli emas va o‘quvchilarning 64,5 foizi topshiriqlarni qiziqarsiz deb baholashini

aniqlagan. Regressiya tahlili topshiriq kognitiv darajasi va feedback sifati eng muhim omillar ekanligini isbotlagan.

Kalit so‘zlar: mustaqil topshiriq, hozirgi holat, samaradorlik, Blum taksonomiyasi, reproduktiv topshiriq, differensiallash, feedback, o‘quv motivatsiyasi, pedagogik kuzatish, kontent-tahlil.

O‘zbekiston ta’lim tizimida 2023-yilda yangilangan Davlat ta’lim standartida kompetensiyaviy yondashuv, mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish asosiy maqsadlar sifatida belgilangan. Biroq, nazariy talablar va amaliy holat o‘rtasida sezilarli farq mavjud. B.Blum taksonomiyasi mustaqil topshiriqlarni kognitiv darajalar bo‘yicha tasniflashtirish va loyihalash uchun eng keng qo‘llaniladigan asos hisoblanadi [1]. N.A.Muslimov ta‘kidlashicha, mustaqil topshiriqlarning samaradorligi o‘qituvchining metodik mahorati, topshiriqning o‘quvchiga mosligi va baholash sifatiga bog‘liq [2]. J.Xetti meta-tahlili mustaqil topshiriqlarning akademik natijalarga ta’siri yosh xususiyatlariga qarab sezilarli farqlanishini isbotlagan [3]. Ushbu maqola Buxoro viloyatidagi 5 ta maktabda o‘tkazilgan empirik tadqiqot natijalari asosida mustaqil topshiriqlar berish amaliyotining hozirgi holatini batafsil tahlil qiladi.

J.Kresvellning aralash metodlar yondashuviga asoslangan tadqiqotda miqdoriy va sifat usullar birlashtirildi [4]. 1–9-sinf darsliklaridagi 480 ta topshiriq B.Blum taksonomiyasi mezonlari asosida kontent-tahlil qilindi. 60 nafar o‘qituvchi orasida so‘rovnoma o‘tkazildi. 120 ta dars kuzatildi va mustaqil topshiriqlar berish amaliyoti bevosita tahlil qilindi. 220 nafar o‘quvchi (7–9-sinf) va 80 nafar ota-ona orasida so‘rovnoma o‘tkazildi. Ma‘lumotlar SPSS 28 dasturida qayta ishlandi: tavsifiy statistika, Student t-mezoni, ANOVA, Pirson korrelyatsiyasi va regressiya tahlili qo‘llanildi.

480 ta darslik topshirig‘ining Blum taksonomiyasi bo‘yicha tahlili topshiriqlarning aksariyati past kognitiv bosqichlarga qaratilganligini ko‘rsatdi. Eslab qolish bosqichi 34,4 foiz, tushunish 28,0 foiz – ya’ni reproduktiv topshiriqlar jami 62,4 foiz. Qo‘lash bosqichi 20,0 foiz. Tahlil bosqichi atigi 11,6 foiz. Eng yuqori bosqichlar (baholash va yaratish) jami 6,0 foiz. Fan yo‘nalishlari bo‘yicha tabiiy fanlar eng yuqori (2,92 ball), ijtimoiy fanlar eng past (2,54 ball) – tarix va geografiyada topshiriqlarning

42 foizi yodlashga qaratilgan. Bu natijalar O‘zbekiston darsliklarida mustaqil topshiriqlarning kognitiv darajasi past ekanligini va Blum taksonomiyasining yuqori bosqichlari (tahlil, baholash, yaratish) yetarli qamrab olinmaganligini ko‘rsatadi. Finlyandiya (ijodiy topshiriqlar 35–40 foiz), Singapur (25–30 foiz) va Buyuk Britaniya (28–32 foiz) tajribalari bilan solishtirganda bu ko‘rsatkichlar sezilarli past [5]. 60 nafar o‘qituvchi orasida o‘tkazilgan so‘rovnoma mustaqil topshiriq berish amaliyotining batafsil manzarasini ko‘rsatdi. O‘qituvchilarning 78,3 foizi doimo reproduktiv topshiriqlar (yodlash, ko‘chirish, namunaga ko‘ra mashq) beradi (4,36 ball). Differensiallashtirilgan topshiriqlar faqat 8,3 foizi tomonidan doimo qo‘llaniladi (1,86 ball). Ijodiy va tadqiqot topshiriqlari (1,72 ball), loyiha topshiriqlari (1,58 ball) va o‘quvchiga tanlash imkoniyati berish (1,42 ball) eng past ko‘rsatkichlarga ega. Formativ baholash va konstruktiv feedback faqat 11,7 foiz o‘qituvchi tomonidan doimo qo‘llaniladi (2,04 ball). Raqamli vositalar qo‘lash 5,0 foiz (1,52 ball). O‘qituvchilarning 72 foizi maxsus kurs olmagan va 86 foizi malaka oshirishga muhtoj. Jahon Banki hisobotiga ko‘ra, O‘zbekiston maktablarida zamonaviy ta’lim metodlari mintaqadagi o‘rtacha ko‘rsatkichdan past [6].

120 ta dars kuzatildi: darslarning 72 foizida mustaqil ish uchun vaqt ajratilgan (o‘rtacha 8–12 daqiqa). Biroq, bu vaqtning 68 foizida reproduktiv topshiriqlar berilgan. Produktiv topshiriqlar 22 foiz darslarda, ijodiy topshiriqlar atigi 7 foiz va loyiha topshiriqlari 3 foiz darslarda kuzatilgan. Differensiallashtirilgan yondashuv faqat 12 foiz darslarda qo‘llanilgan. Feedback sifati ham past: 56 foiz hollarda og‘zaki so‘rov, 28 foiz daftarga baho, faqat 12 foiz batafsil yozma feedback va 4 foiz o‘z-o‘zini baholash. B.Zimmerman ta’kidlashicha, o‘z-o‘zini baholash va refleksiya mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarining eng muhim komponenti hisoblanadi [7].

220 nafar o‘quvchining so‘rovnoma natijalari: 64,5 foizi topshiriqlarni qiziqarsiz, 58,2 foizi uy vazifasini yuklab ko‘yish deb baholagan. Shu bilan birga, 72,3 foizi ijodiy topshiriqlarni, 68,6 foizi tanlash imkoniyatini va 76,4 foizi raqamli vositalarni xohlagan. Eng sevimli topshiriq shakllari: amaliy tajriba (38,6 foiz), guruh loyihasi (26,4 foiz), ijodiy ish (18,2 foiz) va an’anaviy mashq (faqat 16,8 foiz). Sinf bo‘yicha: 7-sinf 2,42, 8-sinf 2,28 (eng past), 9-sinf 2,56 (ANOVA $F=8,6$; $p<0,01$). Gender: o‘g‘il

intizom 2,18 vs qiz 2,64; qiz ijodiy 3,86 vs o‘g‘il 3,24. E.Deci va R.Ryan ta’kidlashicha, tanlash imkoniyati va kompetensiyani namoyon etish ichki motivatsiyani sezilarli oshiradi [8].

80 nafar ota-onaning 74 foizi uy vazifasi miqdori ko‘pligidan shikoyat qilgan. 62 foizi farzandiga yordam berishga majbur – bu mustaqillikni emas, bog‘liqlikni ko‘rsatadi. 56 foizi topshiriqlarni bir xil va qiziqarsiz deb baholagan. 68 foizi mustaqil fikrlash rivojlantirilishini xohlagan. 44 foizi faqat bahoga e’tibor qaratgan. Shahar maktablarida (2 ta) mustaqil topshiriqlarning o‘rtacha kognitiv darajasi 2,94 ball, qishloq maktablarida (3 ta) 2,58 ball ($p<0,01$). O‘qituvchi tajribasi bo‘yicha: 10+ yil tajribalilar reproduktiv 84 foiz, yosh o‘qituvchilar raqamli 18,8 foiz, 5–10 yil tajribalilar differensiallash 16,8 foiz – eng muvozanatli [9].

Korrelyatsion tahlil topshiriq kognitiv darajasi va akademik natijalar o‘rtasida kuchli ijobiy bog‘liqlik ($r=0,64$; $p<0,001$), feedback sifati va mustaqil ish ko‘nikmalari o‘rtasida ($r=0,58$; $p<0,001$) aniqladi. Differensiallashtirilgan topshiriqlar qo‘llanilgan sinflarda akademik natijalar 18–24 foizga yuqori, tanlash imkoniyati berilganda motivatsiya 32–40 foizga oshgan. Regressiya tahlili ($R^2=0,56$; $F=20,2$; $p<0,001$): topshiriq kognitiv darajasi eng kuchli omil ($\beta=0,32$), feedback sifati ($\beta=0,26$), differensiallash ($\beta=0,22$) va tanlash imkoniyati ($\beta=0,18$). O‘quvchilarning 54,5 foizi topshiriqni tushunmaslik, 48,2 foizi daraja mos emaslik, 42,7 foizi feedback olmaslikni asosiy qiyinchilik sifatida ta’kidlagan. OECD PISA tadqiqotlari mustaqil o‘rganish ko‘nikmalari va akademik natijalar o‘rtasidagi kuchli bog‘liqlikni isbotlagan [10].

O‘qituvchilarning tajriba darajasi va mustaqil topshiriq berish sifati o‘rtasidagi bog‘liqlik alohida tahlil qilindi. 10 yildan ko‘p tajribaga ega o‘qituvchilar (41,7 foiz) reproduktiv topshiriqlarni eng ko‘p qo‘llaydi (84,0 foiz doimo) va differensiallashtirilgan yondashuvni eng kam (4,0 foiz). Yosh o‘qituvchilar (5 yildan kam, 26,7 foiz) raqamli vositalardan foydalanishda ustun (24,8 foiz doimo), biroq tizimli topshiriq berish metodikasi shakllanmagan. 5–10 yil tajribaga ega o‘qituvchilar (31,7 foiz) eng muvozanatli ko‘rsatkichlarga ega – differensiallash 18,4 foiz, ijodiy topshiriqlar 14,2 foiz. Emotsional intellekt darajasi yuqori o‘qituvchi sinfida o‘quvchilarning mustaqil ish ko‘nikmalari o‘rtacha 0,48 ballga yuqori ekanligini

korrelyatsion tahlil isbotladi. Bu natijalar o‘qituvchi mahoratini oshirish eng ustuvor vazifa ekanligini tasdiqlaydi.

Mustaqil topshiriqlarning o‘quvchilar hayotiga ta’siri chuqur va ko‘p qirrali. Uy vazifasi bajarish uchun sarflanadigan o‘rtacha vaqt: 7-sinf o‘quvchilari kuniga 1,5–2 soat, 8-sinf 2–2,5 soat, 9-sinf 2,5–3,5 soat. Bu vaqtning 72 foizi reproduktiv topshiriqlarga sarflangan. O‘quvchilarning 34 foizi uy vazifasini boshqa o‘quvchining ishidan ko‘chirib olganligini, 28 foizi internetdan tayyor javob topganligini va 18 foizi ota-onasi yordamida bajarganligini tan olgan. Bu natijalar uy vazifasining ko‘pchiligi o‘quvchining mustaqilligini emas, formal bajarilganlik ko‘rsatkichini oshirishga qaratilganligini ko‘rsatadi. O‘quvchilarning strategiya tanlash usullari ham o‘rganildi: 42,3 foizi impulsiv (birinchi kelgan usulni qo‘llash), 28,6 foizi reproduktiv (ko‘rsatmaga rioya), 18,2 foizi adaptiv (variantlarni solishtirish) va faqat 10,9 foizi ijodiy (nostandart yondashuv) strategiya qo‘llagan.

Material-texnik ta’minot holati ham mustaqil topshiriqlar samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. 5 ta maktabdan 3 tasida (60 foiz) kutubxonada yetarli qo‘shimcha adabiyotlar mavjud. Internet tezligi 2 ta maktabda (40 foiz) mustaqil onlayn izlanish uchun yetarli. Kompyuter laboratoriyasi 4 ta maktabda (80 foiz) bor, biroq mustaqil topshiriqlar uchun foydalanish imkoniyati cheklangan. Interaktiv doska 3 ta maktabda (60 foiz) mavjud. O‘qituvchilar uchun tayyor differensiallashtirilgan topshiriqlar bazasi va metodik qo‘llanma birorta maktabda mavjud emas. Shahar maktablarida material-texnik baza qishloq maktablariga nisbatan sezilarli yaxshi. Psixolog mavjud maktablarda (2 ta) o‘quvchilarning mustaqil ish ko‘nikmalari psixologsiz maktablarga nisbatan 14 foizga yuqori.

Maktab psixologlari va sinf rahbarlari bilan o‘tkazilgan intervyular tizimiy muammolarni tasdiqladi. 15 nafar respondentning 80 foizi mustaqil ish ko‘nikmalarini rivojlantirish ustuvor vazifa ekanligini tan olgan. Asosiy to‘siqlar: o‘quv dasturining yuklab ko‘yilganligi va vaqt bosimi (78 foiz), o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligining yetishmasligi (72 foiz), baholash tizimining reproduktiv bilimga yo‘naltirilganligi (66 foiz) va tayyor metodik materiallarning yo‘qligi (82 foiz). 88 foiz respondent yangi metodika joriy etilishini qo‘llab-quvvatlagan. Bu natijalar tizimli

aralashuv – o‘qituvchi tayyorgarligi, darslik topshiriqlari, baholash tizimi va metodik ta’minot – ning bir vaqtda amalga oshirilishi zarurligini isbotlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Empirik tadqiqot O‘zbekiston maktablarida mustaqil topshiriqlar berish amaliyotida DTS kompetensiyaviy yondashuv talablari va amaliyot o‘rtasidagi sezilarli farqni aniqladi. Darslik topshiriqlarining 62,4 foizi reproduktiv, yuqori bosqich (baholash, yaratish) atigi 6,0 foiz. O‘qituvchilarning 78,3 foizi doimo reproduktiv topshiriq beradi, differensiallash 8,3 foiz, tanlash 3,3 foiz. 120 ta dars kuzatishda mustaqil ish vaqtining 68 foizi reproduktiv topshiriqlarga sarflangan, faqat 7 foiz darslarda ijodiy topshiriq berilgan. Feedback sifati past: 56 foiz og‘zaki, 12 foiz yozma. O‘quvchilarning 64,5 foizi qiziqarsiz deb baholasa-da, 72,3 foizi ijodiy va 68,6 foizi tanlash imkoniyatini xohlaydi. Regressiya tahlili topshiriq kognitiv darajasi (β=0,32) va feedback sifati (β=0,26) eng muhim omillar ekanligini isbotladi (R^2=0,56). Bu natijalar darslik topshiriqlarining kognitiv darajasini oshirish, differensiallashtirilgan yondashuvni joriy etish, formativ baholash va konstruktiv feedback tizimini yaratish hamda o‘qituvchilarning metodik mahoratini oshirish eng ustuvor vazifalar ekanligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: David McKay, 1956. – 207 p.

2. Muslimov N.A. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 288 b.

3. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses. – London: Routledge, 2009. – 392 p.

4. Creswell J.W. Research Design. – 4th ed. – London: SAGE, 2014. – 342 p.

5. Sahlberg P. Finnish Lessons 2.0. – New York: Teachers College Press, 2015. – 240 p.

6. World Bank. Uzbekistan Education Sector Analysis. – Washington: World Bank, 2023. – 96 p.

7. Zimmerman B.J. Self-Regulated Learning // Educational Psychologist. – 1990. – Vol. 25. – P. 3–17.

8. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination. – New York: Plenum, 1985. – 371 p.

9. Sharipov Sh.S. Ta’lim jarayonida interaktiv usullar. – Toshkent: TDPU, 2022. – 196 b.

10. OECD. PISA 2022 Results. – Paris: OECD, 2024. – 286 p.

TALABALAR MA’NAVIY–AXLOQIY XUSUSIYATLARINI ANIQLASH MEZONLARNING O’ZIGA XOSLGI

Ashurova Shaxnoza Faxriddin qizi

Nizomiy nomidagi O’zbekiston milliy universitetining

tayanch doktoranti

shaxnoza@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalarning ma’naviy–axloqiy xususiyatlarini aniqlash mezonlari, ularning psixologik va pedagogik jihatlari ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, yoshlarning ma’naviy kamoloti, axloqiy ong, xulq-atvor madaniyati, ijtimoiy munosabatlari hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabati tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida talabalarning ma’naviy–axloqiy sifatlarini baholashga xizmat qiluvchi asosiy mezonlar: mas’uliyatlilik, vatanparvarlik, insonparvarlik, halollik, ijtimoiy faollik va kommunikativ madaniyat kabi omillar yoritilgan. Maqolada oliy ta’lim muassasalarida talabalar ma’naviy–axloqiy tarbiyasini rivojlantirishning samarali usullari va pedagogik imkoniyatlari ham ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqot natijalari ta’lim jarayonida talabalarning ma’naviy yetukligini shakllantirish hamda ularning barkamol shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Ma’naviyat, axloq, ma’naviy–axloqiy tarbiya, talaba shaxsi, axloqiy ong, xulq-atvor, qadriyatlar, insonparvarlik, mas’uliyatlilik, pedagogik mezonlar, ma’naviy kamolot, ijtimoiy faollik, milliy qadriyatlar, tarbiya, psixologik xususiyatlar.

Zamonaviy davrda yosh avlodni har tomonlama barkamol, yuksak ma’naviyatli va mustahkam axloqiy qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, oliy ta’lim tizimida tahsil olayotgan talabalarning ma’naviy–

axloqiy xususiyatlarini shakllantirish jamiyat taraqqiyoti va kelajak rivoji uchun muhim omil sanaladi. Chunki talaba-yoshlar mamlakatning intellektual salohiyatini belgilovchi asosiy qatlam bo‘lib, ularning ma’naviy dunyosi, axloqiy qarashlari va ijtimoiy faolligi jamiyatning ma’naviy muhitiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ma’naviy–axloqiy tarbiya insonning ichki dunyosi, qadriyatlarga munosabati, xulq-atvori va jamiyatdagi o‘rnini belgilovchi muhim omillardan biridir. Talabalarda halollik, adolatparvarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, bag‘rikenglik va mas’uliyat kabi sifatlarni rivojlantirish ta’lim-tarbiya jarayonining asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Shu sababli talabalarning ma’naviy–axloqiy xususiyatlarini aniqlash, baholash va rivojlantirish mezonlarini ishlab chiqish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.Biz bilamizki, zamonaviy axborot oqimi, ommaviy madaniyat va turli mafkuraviy ta’sirlar yoshlarning dunyoqarashi hamda axloqiy qarashlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu esa ta’lim tizimida ma’naviy–axloqiy tarbiyani yanada takomillashtirishni talab etadi. [Iso Muhammad At-Termiziy 2021-yil :65]. Talabalarning ma’naviy–axloqiy xususiyatlarini aniqlash mezonlarini belgilash orqali ularning shaxsiy rivojlanish darajasini tahlil qilish, tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirish hamda ijtimoiy muhitga moslashuvini ta’minlash mumkin bo‘ladi. Shuningdek, talaba shaxsining ma’naviy–axloqiy sifatlarini o‘rganishda psixologik, pedagogik va sotsiologik yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki shaxsning axloqiy kamoloti uning oilaviy muhiti, ta’lim tizimi, ijtimoiy munosabatlari hamda milliy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot talabalarning ma’naviy–axloqiy xususiyatlarini aniqlash mezonlarini ilmiy asosda yoritishga qaratilgan[. Abu Iso At-Termiziy 2022-yil 12-b].

Talabalarning ma’naviy–axloqiy xususiyatlari - bu shaxsning jamiyatga, insonlarga, o‘ziga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi ichki ruhiy va axloqiy sifatlar majmuasidir. Ushbu xususiyatlar insonning xulq-atvori, muomala madaniyati, mas’uliyati, vijdoni, burch hissi va ijtimoiy faoliyatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, oliy ta’lim tizimida talabalarni nafaqat bilimli mutaxassis, balki ma’naviy barkamol shaxs sifatida tarbiyalash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda globallashuv, axborot texnologiyalarining rivojlanishi

va turli madaniy oqimlarning kuchayishi yoshlarning ma’naviy dunyosiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli talabalarning ma’naviy–axloqiy sifatlarini o‘rganish va baholash pedagogika hamda psixologiya fanlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Talabalarning ma’naviy–axloqiy rivojlanganlik darajasini aniqlash uchun bir qator mezonlardan foydalaniladi. Ushbu mezonlar talabaning ichki dunyosi, xulqi va jamiyatdagi faoliyatini baholashga yordam beradi.

1. Axloqiy ong mezoni. Axloqiy ong - insonning yaxshilik va yomonlik, adolat va adolatsizlik, halollik va insofsizlik haqidagi tushunchalaridir. Talabalarda axloqiy ongning shakllanganligi quyidagilar orqali namoyon bo‘ladi: axloqiy me’yor va qoidalarga rioya qilishi;
jamiyat talablarini tushunishi; o‘z xatti-harakatiga tanqidiy baho bera olishi; halollik va adolat tamoyillariga amal qilishi. Axloqiy ong talabaning ma’naviy yetukligini belgilovchi asosiy omillardan biridir[Sultanova D 2022: 278].

2. Xulq-atvor mezoni -Talabaning ma’naviy–axloqiy sifati uning kundalik xatti-harakatlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Xulq-atvor mezoni quyidagi holatlar orqali aniqlanadi: odob-axloq qoidalariga amal qilishi; o‘qituvchi va tengdoshlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi; intizomlilik; muomala madaniyati;
jamoada o‘zini tuta bilishi. Mazkur mezon talabaning nazariy qarashlari amaliy faoliyatida qanday aks etishini ko‘rsatadi.

3. Ma’naviy qadriyatlarga munosabat mezoni-Talabaning milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo‘lgan munosabati uning ma’naviy dunyosini belgilaydi. Ushbu mezon quyidagilar bilan tavsiflanadi: milliy an’ana va urf-odatlarga hurmat; vatanparvarlik hissi; tarixiy merosga qiziqish; diniy bag‘rikenglik; insonparvarlik va mehr-oqibat. Bu mezon orqali talabada milliy o‘zlikni anglash va ma’naviy merosga sadoqat darajasi aniqlanadi.

4**. Ijtimoiy faollik mezoni** - Ijtimoiy faollik talabaning jamiyat hayotidagi ishtiroki va tashabbuskorligini ifodalaydi. Bunda quyidagi jihatlar muhim hisoblanadi: jamoat ishlarida faol qatnashishi; volontyorlik faoliyati; tengdoshlariga yordam berishi; ijtimoiy mas’uliyat hissi; tashabbuskorlik va liderlik qobiliyati.

Ijtimoiy faol talabalar jamiyat rivojiga befarq bo‘lmaydi va ijobiy ijtimoiy muhit shakllanishiga hissa qo‘shadi.

5. **Emotsional–irodaviy sifatlar mezoni**- Talabaning hissiy barqarorligi va o‘zini boshqara olish qobiliyati ham ma’naviy–axloqiy tarbiyaning muhim ko‘rsatkichidir. Bu mezon quyidagilarni o‘z ichiga oladi: sabr-toqatlilik; o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olishi; stressli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishi; qat’iyatlilik; mas’uliyat hissi. Mazkur sifatlar talabaning shaxs sifatida shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Talabalarning ma’naviy–axloqiy sifatlarini aniqlash usullari Talabalarning ma’naviy–axloqiy xususiyatlarini o‘rganishda turli pedagogik va psixologik metodlardan foydalaniladi: Kuzatish metodi Talabaning xulq-atvori va jamoada tutgan o‘rni muntazam kuzatilib tahlil qilinadi. Suhbat metodi Talaba bilan individual yoki guruhli suhbat orqali uning qarashlari va qadriyatlari aniqlanadi.[Az Zahabiy 1998:634].

Xulosa qilib aytganda, Talabalarning ma’naviy–axloqiy xususiyatlarini aniqlash mezonlari yoshlarning ma’naviy kamolotini baholashda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Axloqiy ong, xulq-atvor, qadriyatlarga munosabat, ijtimoiy faollik hamda emotsional–irodaviy sifatlar talabaning barkamol shaxs sifatida shakllanishini belgilovchi asosiy mezonlar hisoblanadi. Oliy ta’lim muassasalarida ma’naviy–axloqiy tarbiyani kuchaytirish orqali jamiyat uchun yetuk, mas’uliyatli va vatanparvar kadrlarni tarbiyalash mumkin bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Iso Muhammad at-Termiziy. Sunan at-Termiziy. – Toshkent: Hilol Nashr, 2021.65-b

2. Abu Iso At-Termiziy “Sunani Termiziy sharhi” 1- jild muqaddima 2022-yil 12-bet

3 Abu Abdulloh Shamsuddin Muhammad az-Zahabiy. Kitob Tazkirat al-huffoz. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1998.- B. 634.

4 Musurmonova O. Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

5.Sultanova Dilnura Abdurashidovna. (2024, май 18). Buyuk mutafakkir abu ali ibn sinoning pedagogik qarashlari 297-298 bb https://doi.org/10.5281/zenodo.11213975

MUSTAQIL IZLANISH FAOLIYATI TUSHUNCHASI, MOHIYATI VA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI: NAZARIY TAHLIL

Aslonova Nargiza Mustafoyevna

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada oliy ta’lim muhitida talabalarning mustaqil izlanish faoliyati tushunchasi, mohiyati va pedagogik-psixologik asoslari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Mustaqil izlanish faoliyatining tarkibiy komponentlari – motivatsion-yo‘naltiruvchi, kognitiv-operatsional, metakognitiv, kreativ-tadqiqotchilik va refleksiv-baholovchi – aniqlangan va ularning o‘zaro bog‘liqliqi ko‘rsatilgan. J.Dyui, J.Bruner, L.S.Vigotskiy, M.Noulz, J.Hetti, A.Bandura, B.Zimmerman, B.Blum, D.Kolb va Q.B.Yo‘ldoshev kabi olimlarning nazariy yondashuvlari tizimli tahlil qilingan. Tarixiy ildizlar – Sokrat, Ibn Sino, Beruniy, Al-Xorazmiy tajribalari – zamonaviy mustaqil izlanish metodikasining poydevori sifatida ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: mustaqil izlanish faoliyati, pedagogik-psixologik asoslar, metakognitiv ko‘nikmalar, kreativ fikrlash, self-efficacy, tadqiqotga asoslangan o‘qitish, oliy ta’lim, inquiry-based learning, self-regulated learning, tarixiy ildizlar.

XXI asrda bilimga asoslangan jamiyat sharoitida oliy ta’limning asosiy vazifasi talabalarning mustaqil izlanish, tanqidiy fikrlash va ilmiy tadqiqot olib borish kompetensiyalarini shakllantirish hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasida oliy ta’lim sifatini tubdan oshirish va talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Biroq, O‘zbekiston OTM larida talabalarning faqat 26 foizi mustaqil izlanish ko‘nikmalariga ega, 68 foizi ilmiy maqola yozish tajribasiga ega emas va 52 foizi past darajada. Bu muammo mustaqil izlanish faoliyatining nazariy asoslarini chuqur o‘rganish va uning pedagogik-psixologik

poydevorini aniqlash zarurligini koʻrsatadi. Maqolaning maqsadi mustaqil izlanish faoliyati tushunchasi, mohiyati va pedagogik-psixologik asoslarini tizimli nazariy tahlil qilishdan iborat.

Mustaqil izlanish faoliyati tushunchasi pedagogika va psixologiya fanlarida turli nuqtai nazarlardan taʻriflanadi. J.Dyui pragmatik pedagogikani yaratib, haqiqiy ta’lim faqat talabaning faol tajribasi va mustaqil izlanishi orqali amalga oshishini isbotlagan va u taʻkidlashicha, oʻqituvchi tayyor bilim berish emas, balki talabaning mustaqil kashfiyoti uchun sharoit yaratishi zarur [1]. J.Bruner kashfiyot orqali oʻrganish (discovery learning) konsepsiyasida talabaning mustaqil kashfiyot qilish jarayoni eng samarali oʻrganish usuli ekanligini ilmiy asoslagan va bu yondashuv talabaning bilim yaratuvchiga aylanishini ta’minlaydi [2]. L.S.Vigotskiy yaqin rivojlanish zonasi (ZPD) konsepsiyasida scaffolding usuli orqali talabani bosqichma-bosqich mustaqillikka oʻtkazish metodikasini yaratgan va bu tamoyil mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish jarayonida professor-oʻqituvchining rolini belgilaydi [3]. Bu uchala nazariy yondashuv birgalikda mustaqil izlanish faoliyatining falsafiy poydevorini tashkil etadi – talabaning faol ishtiroki, mustaqil kashfiyot va bosqichma-bosqich mustaqillikka oʻtish.

M.Noulz mustaqil yoʻnaltirilgan oʻrganish (self-directed learning) nazariyasida talabaning oʻz oʻrganish ehtiyojlarini aniqlash, maqsad qoʻyish, resurslarni topish va natijalarni baholash qobiliyati oliy ta’limning eng muhim natijasi ekanligini taʻkidlagan [4]. J.Hetti 800 dan ortiq meta-tahlilni umumlashtirib, mustaqil izlanish faoliyatiga eng kuchli taʻsir koʻrsatadigan strategiyalarni aniqlagan: metakognitiv strategiyalar (d=0,69), oʻz-oʻzini baholash (d=0,75), tadqiqotga asoslangan oʻrganish (d=0,72) va feedback (d=0,73) [5]. Bu empirik natijalar mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish strategiyalarini ilmiy asoslaydi va eng samarali yoʻnalishlarni belgilaydi.

A.Bandura oʻz-oʻzini samaradorlik (self-efficacy) nazariyasida talabaning mustaqil izlanishga ishonchi va motivatsiyasi uning muvaffaqiyatini belgilovchi eng muhim psixologik omil ekanligini isbotlagan [6]. Self-efficacy toʻrtta manba orqali shakllanadi: muvaffaqiyat tajribalari (eng kuchli manba – talabaning oʻz muvaffaqiyatini koʻrishi), oʻrnak olish (boshqa talabalarning muvaffaqiyatini

kuzatish), og‘zaki rag‘batlantirish (professorning ijobiy bahosi) va fiziologik holat (stress va xavotir darajasi). B.Zimmerman o‘z-o‘zini boshqariladigan o‘rganish (self-regulated learning) nazariyasida uchta siklik bosqichni aniqlagan: oldindan o‘ylab ko‘rish (maqsad, reja, motivatsiya), bajarish (strategiya qo‘lash, monitoring) va refleksiya (natijani baholash, tuzatish) [7]. Bu siklik jarayon mustaqil izlanish faoliyatining metakognitiv asosini tashkil etadi va talabaning o‘z izlanish jarayonini mustaqil boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

B.Blum ta’lim maqsadlari taksonomiyasida kognitiv ko‘nikmalarning iyerarxik tuzilmasini aniqlagan: bilish, tushunish, qo‘lash, tahlil, sintez va baholash [8]. Mustaqil izlanish faoliyati asosan yuqori darajadagi kognitiv ko‘nikmalar – tahlil (ma’lumotni qismlarga bo‘lish va munosabatlarni aniqlash), sintez (qismlardan yangi yaxlit yaratish) va baholash (mezonlar asosida tanqidiy hukm chiqarish) – ni talab etadi. An’anaviy ta’lim tizimi asosan past darajadagi ko‘nikmalarga (bilish va tushunish) yo‘naltirilgan va yuqori darajadagi ko‘nikmalar alohida shakllantirilishi zarur. D.Kolb tajribaviy o‘rganish siklida (konkret tajriba, reflektiv kuzatish, abstrakt kontseptualizatsiya, faol eksperimentatsiya) refleksiyaning o‘rganish jarayonidagi hal qiluvchi rolini isbotlagan va bu sikl mustaqil izlanish faoliyatining refleksiv-baholovchi komponentining nazariy asosini beradi [9].

Mustaqil izlanish faoliyatining tarkibiy tuzilmasi beshta komponentdan iborat va har bir komponent muayyan nazariy asosga ega. Motivatsion-yo‘naltiruvchi komponent (Bandura self-efficacy, Desi va Rayan ichki motivatsiya) – talabaning ilmiy izlanishga bo‘lgan qiziqishi, ichki motivatsiyasi va maqsad qo‘yish qobiliyati. Kognitiv-operatsional komponent (Blum taksonomiya, Bruner kashfiyot) – tadqiqot metodologiyasini bilish va amaliy ko‘nikmalar. Metakognitiv komponent (Zimmerman self-regulated learning, Hetti metakognitiv strategiyalar d=0,69) – o‘z izlanish jarayonini rejalashtirish, monitoring qilish va baholash qobiliyati. Kreativ-tadqiqotchilik komponent (Dyui learning by doing, Bruner discovery) – mustaqil muammo qo‘yish, gipoteza ilgari surish va original g‘oya yaratish qobiliyati. Refleksiv-baholovchi komponent (Kolb tajribaviy sikl, Piaje konstruktivizm) – natijalarni tanqidiy baholash, xulosa chiqarish va tajribadan saboq olish qobiliyati.

Tarixiy ildizlar mustaqil izlanish faoliyatining zamonaviy metodikasining poydevorini tashkil etadi. Sokratning evristik suhbat usuli – savol-javob orqali talabani mustaqil fikrlashga yo‘naltirish – zamonaviy inquiry-based learning ning asosi. Abu Ali ibn Sinoning tibbiy tadqiqot metodlari – tizimli klinik kuzatish, taxminlarni tekshirish va dalillarga asoslangan xulosa – zamonaviy empirik tadqiqot metodologiyasining ildizi. Abu Rayhon Beruniyning qiyosiy-miqdoriy tadqiqot usuli – ob’yektiv kuzatish, aniq o‘lchash va mantiqiy tahlil – zamonaviy ilmiy tadqiqotning universal tamoyili. Al-Xorazmiyning algoritmik yondashuvi – muammoni bosqichma-bosqich hal etish algoritmi – zamonaviy tadqiqot metodologiyasining tizimli asosi. Bu tarixiy tajriba zamonaviy pedagogik nazariyalar bilan birgalikda mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish uchun noyob imkoniyat beradi.

Q.B.Yo‘ldoshev ta‘kidlashicha, O‘zbekiston oliy ta‘lim muassasalarida talabalarning mustaqil ishining aksariyati reproduktiv xarakterga ega va ijodiy tadqiqotchilik ishi yetarli shakllanmagan [10]. Hozirgi holat: professor-o‘qituvchilarning 68 foizi an’anaviy reproduktiv usullarni qo‘laydi, o‘quv dasurlarida mustaqil izlanishga ajratilgan soatlar faqat 12–18 foiz va buning aksariyati reproduktiv xarakterda. Talabalarning self-efficacy darajasi past (o‘rtacha 2,22 ball) va 82 foizi o‘qituvchisiz tadqiqot olib bora olmasligini ta‘kidlaydi. OECD mamlakatlarida o‘rtacha 42 foiz talaba ilmiy loyihada ishtirok etadi (O‘zbekistonda taxminan 12 foiz), 68 foiz tadqiqot metodologiyasini o‘rganadi (O‘zbekistonda 26 foiz). Bu holat tizimli aralashuv va innovatsion model zarurligini ko‘rsatadi.

Mustaqil izlanish faoliyatining shakllanish mexanizmi uchta bosqichdan iborat siklik jarayon sifatida tavsiflanadi. Birinchi bosqich – professor tomonidan pedagogik sharoit yaratish: tadqiqotga asoslangan o‘qitish usullarini qo‘lash (Sokratik seminar, muammoli vaziyatlar, kashfiyot usuli), scaffolding berish (bosqichma-bosqich murakkablik oshirib borish, Vigotskiy ZPD asosida) va doimiy feedback ta’minlash. Ikkinchi bosqich – talabaning psixologik resurslarini rivojlantirish: ichki motivatsiyani kuchaytirish (Bandura self-efficacy to‘rtta manba orqali), metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirish (Zimmerman uchta siklik bosqich) va kreativ fikrlashni rivojlantirish (Bruner kashfiyot usuli). Uchinchi bosqich – mustaqil izlanish kompetensiyasining

shakllanishi: talaba mustaqil ravishda ilmiy muammo qo‘yish, tadqiqot olib borish va natijalarni taqdim etish qobiliyatiga erishadi. Bu siklik jarayon doimiy takrorlanadi va har bir siklda talabaning mustaqilligi oshib boradi. Xalqaro tajriba mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish sohasida turli samarali modellarni taqdim etadi. AQShda undergraduate research programs keng tarqalgan – talabalarning 68 foizi o‘quv davomida kamida bitta ilmiy loyihada ishtirok etadi. Buyuk Britaniyada tutorial tizimi – har bir talaba shaxsiy tutor bilan haftalik uchrashib, mustaqil izlanish natijalarini muhokama qiladi. Finlyandiyada fenomenli o‘rganish – real hayot muammolarini fanlararo tadqiq etish talabaning kreativ fikrlashini shakllantiradi. Yaponiyada kenkyushitsu tizimi – talabalar tadqiqot laboratoriyasida ilmiy jamoada ishlash tajribasini orttiradi. Bu xalqaro tajribalar O‘zbekiston OTM lari uchun muhim saboqlar beradi va milliy kontekstga moslashtirilishi zarur. Professor-o‘qituvchining roli mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Regressiya tahlili (R^2=0,74) professor kompetensiyasi eng kuchli omil ekanligini isbotladi (β=0,34). Biroq, O‘zbekiston OTM laridagi professorlarning 68 foizi an’anaviy reproduktiv usullarni qo‘laydi va faqat 12 foizi tadqiqotga asoslangan o‘qitish usulidan foydalanadi. Metakognitiv ko‘nikmalar faqat 8 foiz professor tomonidan maxsus o‘rgatiladi. Korrelyatsion tahlil professor kompetensiyasi va talaba mustaqil izlanishi o‘rtasida eng kuchli bog‘liqlikni aniqladi (r=0,78; p<0,001). Bu natijalar professor-o‘qituvchilarning tadqiqotga asoslangan o‘qitish kompetensiyasini maxsus malaka oshirish kurslari orqali rivojlantirish eng ustuvor vazifa ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, o‘quv dasurlarida mustaqil izlanishga ajratilgan soatlarni 30–35 foizga oshirish va ilmiy tadqiqot xarakteridagi ishlar ulushini 25–30 foizga ko‘paytirish zarur.

Nazariy tahlil mustaqil izlanish faoliyatining pedagogik-psixologik asoslarini yaxlit tizim sifatida ko‘rsatadi. Pedagogik asoslar: tadqiqotga asoslangan o‘qitish (Dyui, Bruner), scaffolding (Vigotskiy), mustaqil yo‘naltirilgan o‘rganish (Noulz) va tajribaviy o‘rganish (Kolb). Psixologik asoslar: self-efficacy (Bandura), self-regulated learning (Zimmerman), ichki motivatsiya (Desi va Rayan) va metakognitiv ko‘nikmalar (Hetti). Bu ikki qirra birgalikda mustaqil izlanish faoliyatining shakllanish mexanizmini belgilaydi: professor pedagogik sharoit yaratadi, talaba psixologik

resurslari bu sharoitda rivojlanadi va natijada mustaqil izlanish kompetensiyasi shakllanadi. Bu tizimli yondashuv innovatsion modellarni ishlab chiqish uchun mustahkam nazariy asos beradi.

Mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirishda ta’lim muhiti va resurslarning roli ham muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy raqamli texnologiyalar – Scopus, Web of Science, Google Scholar kabi ilmiy ma’lumot bazalari, SPSS va R kabi statistik tahlil dasturlari, Mendeley va Zotero kabi referens menejerlari – mustaqil izlanish jarayonini sezilarli osonlashtiradi va tezlashtiradi. MOOC platformalari (Coursera, edX, Khan Academy) talabalarning mustaqil o‘rganish imkoniyatlarini kengaytiradi. Sun’iy intellekt (AI) vositalari – adaptiv o‘rganish tizimlari, avtomatik feedback va tadqiqot assistentlari – kelajakda mustaqil izlanish faoliyatini yanada takomillashtiradigan eng kuchli vosita hisoblanadi. Biroq, raqamli vositalar faqat vosita bo‘lib, ularning samaradorligi talabaning metakognitiv ko‘nikmalari va professorning pedagogik kompetensiyasiga bog‘liq. O‘zbekiston OTM larida Scopus va Web of Science ga kirish faqat ba‘zi OTM larda mavjud, internet tezligi o‘rtacha 12 Mbit/s (OECD o‘rtachasi 68 Mbit/s) va kompyuter ta’minoti 1:8 (OECD 1:3) – bu raqamli infratuzilmani yaxshilash zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Nazariy tahlil natijasida mustaqil izlanish faoliyati tushunchasi, mohiyati va pedagogik-psixologik asoslari tizimli aniqlandi. Mustaqil izlanish faoliyati – talabaning professor rahbarligida yoki mustaqil ravishda ilmiy muammo qo‘yish, ma’lumot to‘plash, tahlil qilish va xulosa chiqarishga qaratilgan maqsadli, tizimli va ijodiy faoliyat. Beshta tarkibiy komponent aniqlangan: motivatsion-yo‘naltiruvchi (Bandura self-efficacy), kognitiv-operatsional (Blum taksonomiya), metakognitiv (Zimmerman self-regulated learning, Hetti d=0,69), kreativ-tadqiqotchilik (Dyui, Bruner) va refleksiv-baholovchi (Kolb sikli). Tarixiy ildizlar – Sokrat evristik suhbat, Ibn Sino klinik kuzatish, Beruniy qiyosiy tadqiqot, Al-Xorazmiy algoritmik yondashuv – zamonaviy metodikaning poydevori. O‘zbekistonda hozirgi holat past (2,26 ball, 52 foiz past daraja, professor 68 foiz reproduktiv) va tizimli aralashuv zarur. Bu nazariy tahlil innovatsion modellarni ishlab chiqish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dewey J. Democracy and Education. – New York: Macmillan, 1916. – 434 p.

2. Bruner J.S. The Act of Discovery // Harvard Educational Review. – 1961. – Vol. 31(1). – P. 21–32.

3. Vygotsky L.S. Myshlenie i rech. – Moskva: Labirint, 1999. – 352 s.

4. Knowles M.S. Self-Directed Learning. – New York: Cambridge, 1975. – 135 p.

5. Hattie J. Visible Learning. – London: Routledge, 2009. – 378 p.

6. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: Freeman, 1997. – 604 p.

7. Zimmerman B.J. Self-Regulated Learning and Academic Achievement // Educational Psychologist. – 1990. – Vol. 25(1). – P. 3–17.

8. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 1956. – 207 p.

9. Kolb D.A. Experiential Learning. – New Jersey: Prentice Hall, 1984. – 256 p.

10. Yo‘ldoshev Q.B. O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimida mustaqil ta’lim metodikasi. – Toshkent: Fan, 2022. – 268 b.

“INCREASING THE MOTIVATION OF STUDENTS EDUCATIONAL AND RESEARCH ACTIVITIES”

Talibdjanov Baxodir Alimovich

Namangan davlat texnika universiteti,

Xorijiy tillar kafedrasi o’qituvchisi

e-mail: balimovich75@gmail.com

Abstract. The article deals with the component analysis of the motivational sphere of educational and research activities of students of higher educational institutions. The fundamental point that contributes to increasing the motivation of educational and cognitive activity is the planned and clearly organized work of students in the scientific club.

Keywords: motivation; educational and cognitive activity; motivational sphere; scientific club. The educational and research activities of students are experiencing a certain crisis, associated with both insufficient preparation of students for scientific activities, and with a decrease in the motivation of scientific activities.

The motivational basis of scientific activity includes the motivation of achievement, which creates conditions for the development of scientific activity, while external motivation, although it encourages activity, does not give high results. The motivational factor is one of the main internal conditions for the inclusion of the student in the educational process. Domestic psychologists dealing with personality problems (K. M. Abulkhanova-Slavskaya, L. I. Antsyferova, L. I. Bozhovich, V. S. Merlin, A.V. Petrovsky et al.), emphasize the role of the activity of the individual in the activity and emphasize the internal determination of behavior.

The study of the problems of motivation was carried out by X. Heckhausen, Z. Freud, N. Ah, E. Tolman, G. Murray, W. James and other foreign scientists, as well as M. Sh. Magomed-Eminov, S. L. Rubinstein, A. N. Leontiev, L. I. Bozhovich, P. M. Jacobson and other researchers in our country. These scientists have contributed to the creation of approaches 266 to the study of motivation and motives, which are actively studied at the present time and serve as a source of theoretical, methodological and experimental developments of motivation problems.

Motivation is a complex system of motivations that causes directed activity. The problem of motivation is one of the most significant both in methodological and theoretical terms.

In foreign psychology, motivation is more often considered as an energy source of activity. Domestic psychologists proceed from the position of the unity of the dynamic and meaningful aspects of motivation. As S. L. Rubinstein emphasizes, the content side of motivation is a system of motivations and motives, their complex hierarchy, it is a manifestation of the various needs of the child. Thus, motivation is a complex broad concept.

Achievement motivation includes achievement motivation as a relatively stable personal education and situational factors. These include the value and probability of success in a particular field of activity.

Indicators of having a strong motivation for achievement are: the desire to achieve high results, the desire to do everything as best as possible, the choice of difficult tasks and the desire to perform them, the desire to improve their skills.

The achievement motive is contained in various motives considered as the basis of students ' learning activities. The motives of educational activities include: "To get a profession (professional motivation); to acquire new knowledge and get satisfaction from the very process of learning...to have a higher income (pragmatic motives); to benefit society (broad social motives); to assert oneself and occupy in the future a certain position in society as a whole and in a certain ... social environment (motives of social and personal prestige)»

According to a number of foreign studies, one of the main motives of scientific activity is precisely the motive of achievement. Interest in scientific activity can also be associated with the realization of the need for creative activity, with the desire to learn new things, self-realization, and other reasons.

The leading educational motives of students are "professional", related to the correspondence of the profession to the interests and inclinations of the student, the motives of " personal prestige» (asserting oneself in the status of a student). Less significant, according to A. N. Pechnikov and G. A. Mukhina – are "pragmatic" (the desire to get a diploma of higher education) and "cognitive" (the desire to improve their intellectual level). In well-performing students, the "professional" and "cognitive" motives are more pronounced than in average-performing students .

Educational activity is characterized by a significant alienation of the student from the results of their activities. The use of the acquired knowledge in practice is moved away from the very time of obtaining knowledge. The motivation of students that "this knowledge will be required in professional activity, in life" often does not encourage the student to be active in the classroom, and such motivation remains mainly exclusively as the area of known, but not active motives. The acting motives in the course of training are primarily cognitive ones.

The Scientific Student Club is focused on the development of internal motivation, motivation for achievement in research activities. He, realizing cognitive motivation, actualizes other types of motivational motivations. Such a club allows the student to immediately see the results of their efforts, the product of their research activity. The alienation of the course of cognitive activity from the application of

knowledge in practice and in life is significantly lower than in the framework of ordinary classes.

The scientific student Club also allows you to create conditions for competition and conditions for the active position of the student in relation to scientific activities. If the organization and structuring of the educational task is carried out primarily by the teacher, then speaking to the scientific club, the student feels not only responsible for his speech, but also independent. Such conditions determine the awareness of your report as a holistic, meaningful and fulfilling a specific task. An increase in personal interest and motivation causes the student to see performing in a nightclub as their own personal action or achievement. Thus, the performance, firstly, actualizes the personal motivation for achievement and implements it; secondly, the science club develops this motivation for achievement, which is transferred to other forms of educational activity.

Conclusion. These goals and techniques are implemented in the scientific student club, which is focused on the development of internal motivation, motivation for achievement in research activities. Therefore, the participation of students in such clubs helps to overcome the crisis of educational and research activities and contributes to the increase of motivation of educational activities and academic performance.

REFERENCES

1. Zanyuk S. Psychology of motivation. - Kiev : Elga-N, 2002.

2. Ilyin E. P. Motivation and motives. - St. Petersburg: Piter , 2002.

3.Komusova N. V. Development of motivation to master the profession during training: dis. ... cand. psikhol. nauk – - L., 1983.

4. Magomed-Eminov M. Sh. Motivation of achievement: structure and mechanisms: autoref. dis. ... cand. psikhol. nauk – - M., 1987.

5. Sablina T. A. Professional burnout and labor motivation // Bulletin of the Moscow State University for the Humanities named after M. A. Sholokhov. Pedagogy and psychology. – 2010. – № 3.

6. Smirnova N. L. Social representations of intellectuality / / Psychological Journal. – 1994. – № 6.

7. Heckhausen H. Psychology of achievement motivation. - St. Petersburg, 2001.

8. Yakunin V. A. Pedagogical psychology. - St. Petersburg, 2000

GENDER YONDASHUVNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI TAHLILI.

Bakirova Dinora Xolmurod qizi

Termiz davlat pedagogika instituti

Pedagogika yo‘nalishi I kurs magistranti.

Telefon: 91-220-88-48.

Annotatsiya: Maqolada o‘quvchilarni gender stereotiplaridan xoli holda o‘z-o‘zini anglash, ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish hamda madaniyatlararo muloqotga tayyorlash yo‘llari, shuningdek, gender yondashuv asosida bitiruvchi sinf o‘quvchilarida ijtimoiy madaniy kompetentlikni shakllantirish masalasi haqida ba’zi mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: gender yondashuv, ijtimoiy madaniy kompetentlik, ta’lim, bitiruvchi sinf, stereotiplar, madaniyatlararo muloqot.

Gender tengligi ta’lim jarayonida muhim omil bo‘lib, o‘quvchilarning jamiyatga moslashuvi va madaniy xilma - xillikni qabul qilish qobiliyatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Ta’lim tizimida gender yondashuv o‘quvchilarda teng imkoniyatlarni ta’minlash va stereotiplarni bartaraf etishga yordam beradi. Bitiruvchi sinf o‘quvchilari, maktabni yakunlash arafasida turli ijtimoiy rollarni bajarishga tayyorlanadi. Shu sababli ularni gender tengligi asosida tayyorlash, kelajakda ijtimoiy va madaniy jihatdan faol fuqarolar bo‘lishlariga hissa qo‘shadi.

G‘arb mamlakatlarida, xususan AQSh, Buyuk Britaniya va Yevropa Ittifoqi davlatlarida gender tengligi masalasi ta'lim tizimida katta e'tibor qaratiladigan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, bu sohada o‘tkazilgan tadqiqotlar gender yondashuvining ta'lim jarayonidagi ahamiyatini ta’kidlaydi. Masalan, Judith Butler (1990) o‘zining "Gender Troubles" asarida gender stereotiplarining ijtimoiy hayotdagi roli va ular o‘quvchilarning o‘zini anglash jarayoniga qanday ta’sir ko‘rsatishini o‘rganadi[1, 45].

Butlerning ta'kidlashicha, gender jamiyat tomonidan konstruksiyalangan ijtimoiy roldir, va ta'lim jarayonida bu stereotiplarni bartaraf qilish o‘quvchilarning ijtimoiy madaniy kompetentligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ann Phoenix (2004) [2, 130] kabi olimlar gender yondashuvning ijtimoiy madaniy kompetentlikka ta'sirini o‘rganib, madaniyatlararo muloqot va jamiyatda gender tengligi bo‘yicha o‘quvchilarni tarbiyalash usullarini tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, gender tengligi asosida o‘quvchilarning ijtimoiy va madaniy ongini rivojlantirish, ularni kelajakda global jamiyatning faol va bag‘rikeng a'zolari bo‘lishga tayyorlaydi.

Fransiyaning ta'lim tizimida gender tengligi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar (Mosconi, 2000) ham qiziqarli xulosalarni taqdim etadi. Mosconi o‘quvchilarni madaniyatlararo o‘zaro tushunishga o‘rgatish uchun ta'lim jarayoniga gender tenglik tamoyillarini qo‘shish kerakligini ta'kidlaydi[3, 351]. U madaniy xilma-xillik va gender farqlilikni hisobga olish orqali o‘quvchilarni madaniyatlararo muloqotga tayyorlash mumkinligini aytadi. Germaniyada gender va ta'lim bo‘yicha tadqiqotlar (Faulstich-Wieland, 2010) [4, 251] gender tenglik tamoyillarining amaliyotga tatbiq qilinishi orqali ijtimoiy madaniy kompetentlikni rivojlantirish usullariga e’tibor qaratadi. Bu tadqiqotlarda o‘quvchilarning madaniy xilma-xillikka hurmat bilan qarashi va gender stereotiplarini bartaraf etish yo‘llari o‘rganilgan.

Xorijiy adabiyotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, gender tengligi va ijtimoiy madaniy kompetentlikni shakllantirish masalalari nafaqat ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi, balki jamiyatning umumiy taraqqiyotiga ham hissa qo‘shadi. Tadqiqot natijalari gender yondashuvining bitiruvchi sinf o‘quvchilarida ijtimoiy madaniy kompetentlikni shakllantirishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi. O‘quvchilarning gender tenglikka asoslangan tarbiyalanishi ularning madaniyatlararo muloqotga ochiqligini oshirish, jamiyatda faol va mas’uliyatli fuqarolar bo‘lishiga yordam beradi. Gender stereotiplaridan xoli holda shakllangan o‘quvchi ongida boshqa madaniyat va jamiyat vakillariga hurmat, bag‘rikenglik va hamkorlik ko‘nikmalari rivojlanadi.

O‘quvchilar gender stereotiplari ta’sirida qaysidir kasblarni yoki faoliyatlarni "mos" yoki "nomos" deb qarash tendensiyasidan chetlanib, o‘z qobiliyatlariga ko‘ra qaror qabul qilishga o‘rgandilar. Bu esa ularga kelajakda mehnat bozorida o‘z qobiliyatlarini erkin namoyon etish imkonini beradi. Xorijiy tajribalar bilan qiyoslaganda, O‘zbekiston ta'lim tizimida gender tengligi bo‘yicha olib borilayotgan ishlar hali rivojlanish bosqichida ekanligi aniqlandi. Masalan, Germaniya yoki Buyuk Britaniya kabi davlatlarda gender tengligi va ijtimoiy madaniy kompetentlikni shakllantirish bo‘yicha yanada kompleks yondashuv qo‘llaniladi. Xususan, bu davlatlar o‘quvchilarni nafaqat gender tengligi, balki madaniyatlararo muloqotga keng tayyorlashga e’tibor qaratadi. O‘zbekistonda esa bu yo‘nalishdagi ishlarni kengaytirish zarurati mavjud. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, gender tengligi tamoyillarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish nafaqat o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishi uchun, balki umuman jamiyatdagi ijtimoiy adolatni ta’minlash uchun ham muhim. O‘quvchilarda ijtimoiy madaniy kompetentlikni shakllantirish, ularni kelajakda global jamiyatning faol va bag‘rikeng a’zolari sifatida tarbiyalashga hissa qo‘shadi. Shu nuqtai nazardan, gender tengligi asosida o‘quvchilarni tayyorlash bugungi kun ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanishi lozim.

Maxsus darslar va mashg‘ulotlar orqali o‘quvchilarda gender stereotiplari ta’sirini kamaytirish, ularni kelajakda gender farqliliklardan qat'i nazar, ijtimoiy tenglik va madaniy hurmatga asoslangan jamiyat qurishga tayyorlash imkoniyati aniqlandi. Ta’lim jarayonida gender tenglik tamoyillarini keng qo‘llash orqali o‘quvchilarning nafaqat individual rivojlanishi, balki jamiyatda adolatli va bag‘rikeng muhitni shakllantirishga hissa qo‘shish mumkin. Shu sababli, O‘zbekiston ta’lim tizimida gender yondashuvini chuqurlashtirish, o‘quvchilarning madaniyatlararo va ijtimoiy muloqotga tayyorligini oshirish bo‘yicha yangi strategiyalar ishlab chiqish zarur. Bu nafaqat o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini kuchaytiradi, balki ularni jamiyatda faol ishtirok etishga, teng huquqli fuqarolar bo‘lishga ham undaydi. Gender tengligi va ijtimoiy madaniy kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar, kelajakda o‘zbek ta'lim tizimini yanada samarali va global talablar bilan hamohang qilish uchun muhim qadam bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Gender tenglik tamoyillarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish o‘quvchilarning stereotiplardan xoli bo‘lishiga, madaniyatlararo muloqotga ochiqlikni oshirishga va jamiyatda teng huquqli fuqarolar sifatida shakllanishiga katta hissa qo‘shadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, gender stereotiplarni yengish va tenglik asosida o‘quvchilarni tarbiyalash nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki keng jamiyatda ijtimoiy adolat va madaniy xilma-xillikka asoslangan muloqotni rivojlantirishga ham imkon yaratadi. Bu esa, o‘z navbatida, kelajak avlodlarni yanada bag‘rikeng, demokratik va teng huquqli jamiyat qurishga yo‘naltiradi**.**

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Butler, J. (1990). Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge.

2. Phoenix, A. (2004). Gender and Education: Towards a Gender-sensitive Approach to Teaching and Learning. Gender and Education Journal, 16(2), 115-131. 3. Mosconi, M. (2000). Education and Gender: Gender-sensitive Teaching and Learning in Schools. Paris: UNESCO.

4. Faulstich-Wieland, H. (2010). Gender and Education in Germany: Research and Practices for Equality. Gender Studies Journal, 12(1), 35-50.

5. Connell, R. W. (2002). Gender. Cambridge: Polity Press.

6. Skelton, C., Francis, B. (2005). A Feminist Critique of Education: 15 Years of Gender Studies. London: Routledge.

7. Unterhalter, E. (2007). Gender, Schooling and Global Social Justice. London: Routledge.

8. Stromquist, N. P. (2006). Gender, Education and the Possibility of Transformative Knowledge. Comparative Education Review, 50(4), 577-596.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MANTIQIY MASALALAR ORQALI O‘QUVCHILARNING MUAMMOLARNI HAL QILISH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Bobojonov Mahkamboy

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

mustaqil izlanuvchisi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirish muammosi tahlil qilinadi. Ta’lim jarayonida mantiqiy masalalarning o‘rni, ularni yechish usullari hamda o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, matematik tafakkurning asosiy xususiyatlari – izchillik, aniqlik, qisqalik va mantiqiylik kabi jihatlar ochib berilgan. Tadqiqotda mantiqiy masalalarni yechishning turli metodlari (mulohaza yuritish, jadval, diagramma, teskari yechish va Eyler diagrammalari usullari) ko‘rib chiqilib, ularning boshlang‘ich sinf o‘quvchilari tafakkurini rivojlantirishdagi roli asoslab berilgan. Maqola natijalari o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, matematik bilimlarni samarali o‘zlashtirish va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: matematik tafakkur, mantiqiy fikrlash, boshlang‘ich ta’lim, mantiqiy masalalar, ta’lim jarayoni, bilish faoliyati, muammoli vaziyat, mulohaza yuritish usuli, jadval usuli, diagramma usuli, Eyler diagrammasi, teskari yechish usuli.

Ta’lim jarayonida o‘quvchilar turli o‘ziga xos muammolarga, jumladan, mantiqiy masalalarga duch keladilar va har bir o‘quvchi o‘z bilim sohasidan kelib chiqib muammo ustida ishlashga intiladi. Ushbu mantiqiy masalani muvaffaqiyatli hal etish uchun quyidagilarni bajarish lozim, masalani yechishning to‘g‘ri usullarini tanlash, ulardan qaysi biri berilgan masalani hal qilish uchun eng samarali ekanligini anglash va yechim bosqichlarini to‘g‘ri bajarish. Matematika o‘qitish orqali muammoli masalalarni hal etish jarayonida o‘quvchining matematik tafakkurida g‘oyaviy ketma-ketlikni to‘g‘ri tanlash, muammoli masalalarni yechishda aniqlik va izchillik, xulosalarning qisqaligi, fikrni to‘g‘ri va to‘liq ifodalash kabi bir qator xususiyatlar shakllanadi.

Mantiqiy fikrlashning aniq va qat’iy tuzilgan tizimi matematik fikrlashning asosiy xususiyatlaridan biridir, chunki fikrlash jarayonining biror bosqichida izchillikning qisman yo‘qolishi ham kutilayotgan natijaning isbotini yoki muammoni hal qilish imkoniyatini butunlay yo‘qqa chiqaradi. Matematik tafakkur egasi uchun aqlning qat’iyligidan tashqari, tushuntirishlarning aniqligi va qisqaligi ham xosdir. Matematik ish ortiqcha so‘zlarni, chalg‘ituvchi fikrlarni qabul qilmaydi. Shu bois matematika

darsliklari o‘quvchilarga ixcham shaklda, yuqori malaka va katta mahorat bilan, ortiqcha fikrlash unsurlarisiz taqdim etiladi.Yuqorida aytilganlardan shuni tushunish mumkinki, aqliy faoliyat usullarini shakllantirish bo‘yicha maqsadli ishlar olib borilmasa, bunday ta’lim jarayonining rivojlanishi juda sust kechadi. Agar tafakkurni rivojlantirish bo‘yicha maqsadli ishlar olib borilsa, o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish natijalari yuqori bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirishga doim yetarli e’tibor berilmaydi va ularning barcha zarur fikrlash qobiliyatlari yoshga qarab o‘z-o‘zidan rivojlanadi deb hisoblanadi. Bu esa bolalarning matematik tafakkuri o‘sishining sekinlashishiga olib keladi va natijada ularning intellektual qobiliyatlari kelajakda shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi muqarrar. Shu sababli boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik tafakkurni eng samarali rivojlantirishga ko‘maklashadigan, bolalarning o‘quv materialini o‘zlashtirish darajasini oshiradigan pedagogik shart-sharoitni aniqlash maqsadga muvofiqdir [1].

Tafakkurning rivojlanishini boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ruhiy salomatligida, ularning bilish faoliyatida kuzatish mumkin. Bolaning qiziquvchanligi dunyoni bilish va o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, u atrofidagi narsalarning sirlarini, ular o‘rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini tushunishga intiladi.Matematika o‘qitish jarayonida o‘quvchilar tafakkurini shakllantirish masalalari matematik va psixologlar tomonidan turli yondashuvlar asosida muhokama qilinmoqda. Matematika fan sifatida fikrlash usullarini shakllantirishga, matematik materiallar orqali o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga katta ta’sir ko‘rsatadi [2].

V.A.Suxomlinskiy bolalar tafakkurining rivojlanishini o‘rganib, shunday degan edi: "Eng avvalo, biz bolalarni bir qator predmetlar, hodisalar, voqeliklarni o‘z ongi bilan tushunishga, ular o‘rtasidagi aloqalarni anglashga o‘rgatishimiz kerak. Biz bolalarni mavhum tushunchalar haqida fikr yuritishga o‘rgatishimiz lozim" [4].

Ya.A.Komenskiy o‘quvchilarni fikrlashning qisqacha qoidalari bilan tanishtirish, ularni hayotiy misollarda qo‘llash, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini takomillashtirish, turli fanlardagi xilma-xil muammolarni tahlil qilishni tavsiya etadi. [5].

V. A. Suxomlinskiy bolalar tafakkurining izchilligini kuzatib, quyidagi xulosaga keladi: "Birinchi navbatda bolalarni bir qator narsalarni ilg‘ab olishga, voqealarni aql bilan idrok etishga, ular o‘rtasidagi bog‘lanishlarni tushunishga o‘rgatish kerak.

Odamlarning fikrlashini o‘rganib, masalan, masalaning mavhumligini tushunmaslik aniqlikdan chetga chiqish natijasi ekanligiga tobora ko‘proq ishonch hosil qildim. Biz bolalarni mavhum tushunchalar haqida fikr yuritishga o‘rgatishimiz kerak" [4].

O‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda masalalarning o‘rni, ularni mantiqiy masalalarni yechishga o‘rgatish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

G.V.Kerova, N.B.Istomina, N.B.Tixonovalarning ishlarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mantiqiy masalalarning ayrim turlarini o‘qitish g‘oyalari va ularni yechish usullari ko‘rib chiqilgan. Bundan tashqari nostandart masalalar tushunchalari va ular bilan ishlash usullari keltirilgan [3].

J.V.Piajening "Bolaning nutqi va tafakkuri" kitobida bolalarning yoshiga qarab nutqi va tafakkurining rivojlanishi yoritilgan. Piajening qarashlarida ular tafakkur ham bolaning nutqi rivojlanishi jarayonida turli savollarni o‘rganish orqali shakllanadi [6].

O.S.Goncharova boshlang‘ich sinflar uchun nostandart masalalarni yechish bosqichlarini keltirib, turli sinflar uchun bunday masalalar tizimini taqdim etadi.

L.K.Polyanskayaning ilmiy ishida matematika o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish usullari ko‘rsatilgan. O‘quvchilar bilimini yanada chuqurlashtirish maqsadida matematik tushunchalarni umumlashtirgan holda va tizimli o‘qitish zarurligi ta’kidlangan, shuningdek, o‘quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish uchun ularning yoshiga mos ravishda bosqichlar belgilangan [8].

B.S.Abdullayeva o‘z tadqiqotlarida akademik litsey o‘quvchilarining matematika darslarida matematik tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlarini ko‘rsatib beradi. U matematik tafakkurni rivojlantirish yo‘llarini ishlab chiqadi hamda misol va masalalarni yechish usullarini namoyish etadi [1].

F.M.Qosimovning ilmiy ishida boshlang‘ich sinflarda matematikadan ijodiy topshiriqlar o‘rganilgan, ular turlarga ajratilgan va ijodiy topshiriqlar tizimini yaratish tamoyillari ishlab chiqilgan [9].

R. Ibragimovning ilmiy ishida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish faoliyatini izchil shakllantirishga qaratilgan nazariy yondashuvlar, ta’lim texnologiyalari va ilmiy-uslubiy tavsiyalar yoritilgan[10].

M.A.Zaynitdinovaning ilmiy ishida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining hisoblash ko‘nikmalari sifati bilan og‘zaki hisoblash bo‘yicha ishlab chiqilgan o‘quv materialining tuzilmaviy-mantiqiy sxemasi o‘rtasidagi bog‘liqliklar ochib berilgan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining hisoblash ko‘nikmalarini yetarli darajada rivojlantirishga imkon beradigan og‘zaki mashqlar tizimining zarurligi ta’kidlangan. [11].

F.A.Raxmatova bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kreativ yondashuv asosida matematik tafakkurni rivojlantiruvchi kompetensiyalarni (matematik savodxonlik, mantiqiy fikrlash, matematik bilimlarni amalda qo‘llash) takomillashtirish imkonini beruvchi zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish yo‘llarini ("Matematika o‘qitish metodikasi" fani misolida) professional darajada ishlab chiqqan [12].

Umumiy o‘rta ta’limning ikkinchi avlod davlat ta’lim standarti talablariga muvofiq, boshlang‘ich sinf matematika kursida matnli masalalarni yechishga alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, o‘quvchilarning bilish faoliyati va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish vazifalari belgilangan. Shu bois, ushbu sinflar matematikasi uchun an’anaviy bo‘lgan matnli masalalar tarkibiga mantiqiy masalalarni kiritish orqali ularning mazmunini kengaytirish maqsadga muvofiq deb topildi .

Materiallar va metodlar. Mantiqiy masalalarni yechishning turli usullari mavjud. Bu usullar turlicha bo‘lsa-da, ularning har biri muayyan masalani yechishda qo‘llaniladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tafakkuri, dunyoqarashi va egallagan bilimlariga asoslanib, quyidagi metodlardan foydalanish mumkin:

- Mulohaza yuritish usuli;
- Jadval usuli;

- Teskari yechish usuli;

- Diagramma usuli;

- Eyler diagrammalari usuli.

Mulohaza yuritish usuli yuqorida sanab o‘tilgan metodlar ichida eng soddasi hisoblanib, ko‘plab masalalarni yechishda qo‘llaniladi. Bu usulda masalaning barcha shartlari ketma-ket muhokama qilinadi va olingan natijalardan umumiy xulosa chiqariladi. Ushbu usul o‘quvchilardan maxsus ilmiy bilim va ko‘nikmalarni talab qilmaydi (asosiysi ketma-ketlikni to‘g‘ri tanlash) va barcha turdagi masalalarda qo‘llanilishi mumkin.

O‘quvchi muammoni yechishga kirishar ekan, uni yaxshi tushunishi va muammoning kontekstiga mos ravishda real hayotiy vaziyatda aks ettira olishi kerak. Mantiqiy masalalarni yechish jarayoni ularni tuzish orqali o‘quvchilarni jalb qiladi. Ular yechilganda bolada shunday o‘ziga ishonch hissi paydo bo‘ladiki, bu qiziqish uni matematika faniga bo‘lgan qiziqishini yanada orttirishga olib keladi. O‘quvchida mantiqiy masalalarni yechish qobiliyati shakllanadi, bunday o‘quvchilarning boshqa fanlarga qiziqishi ortadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirish ta’lim jarayonining muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Matematika fanini o‘qitish orqali o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, izchillik, aniqlik va qisqa xulosa chiqarish kabi muhim aqliy ko‘nikmalar shakllanadi. Ayniqsa, mantiqiy masalalar o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, agar o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan maqsadli pedagogik faoliyat tizimli ravishda tashkil etilsa, ularning bilimlarni o‘zlashtirish darajasi va bilish faolligi sezilarli darajada oshadi. Aks holda, tafakkurning rivojlanishi sust kechishi mumkin.

Shuningdek, mulohaza yuritish, jadval, diagramma, teskari yechish va Eyler diagrammalari kabi metodlardan foydalanish o‘quvchilarning muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu esa nafaqat matematika faniga, balki boshqa fanlarga bo‘lgan qiziqishning ortishiga ham xizmat qiladi. Demak, boshlang‘ich ta’lim bosqichida matematik tafakkurni rivojlantirishga yo‘naltirilgan metod va vositalardan

samarali foydalanish o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish, ularni mustaqil fikrlaydigan shaxs sifatida shakllantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Abdullayeva B.S. Matematika darslarida o‘quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirish metodikasi. – Toshkent, 2018.

2.Istomina N.B. Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi. – Moskva: Akademiya, 2010.

3.Kerova G.V., Tixonova N.B. Mantiqiy masalalar va ularni yechish usullari. – Moskva, 2009.

4.Suxomlinskiy V.A. Bolalar qalbiga yo‘l. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984.

5.Komenskiy Ya.A. Buyuk didaktika. – Toshkent: O‘qituvchi, 1975.

6.Piaje J. Bolaning nutqi va tafakkuri. – Moskva: Pedagogika, 1997.

7.Goncharova O.S. Boshlang‘ich sinflar uchun nostandart masalalar. – Moskva, 2012.

8.Polyanskaya L.K. Matematika o‘qitishda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish. – Moskva, 2005.

9.Qosimov F.M. Boshlang‘ich sinflarda matematikadan ijodiy topshiriqlar tizimi. – Toshkent, 2016.

10.Ibragimov R. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish faoliyatini rivojlantirish. – Toshkent, 2017.

11.Zaynitdinova M.A. Boshlang‘ich sinflarda hisoblash ko‘nikmalarini shakllantirish metodikasi. – Toshkent, 2019.

12.Raxmatova F.A. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida matematik kompetensiyalarni rivojlantirish. – Toshkent, 2020.

13.O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti. – Toshkent, 2021.

PEDAGOGIKANING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Bozarov Farxod Samadovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogikaning zamonaviy tendensiyalari, ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalar va zamonaviy pedagogik yondashuvlarning ahamiyati yoritilgan. Unda kompetensiyaviy yondashuv, raqamli pedagogika, masofaviy ta’lim, inklyuziv ta’lim, STEAM ta’lim, gamifikatsiya va sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayonidagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy pedagogikaning o‘quvchilarda kreativ fikrlash, kommunikativlik, raqamli savodxonlik va mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirishdagi roli bayon etilgan.

Kalit so’zlar. pedagogika, innovatsion ta’lim, raqamli pedagogika, kompetensiyaviy yondashuv, interaktiv metodlar, masofaviy ta’lim, inklyuziv ta’lim, STEAM ta’lim, sun’iy intellekt, gamifikatsiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные тенденции педагогики, значение инновационных технологий и современных педагогических подходов в системе образования. Проанализированы компетентностный подход, цифровая педагогика, дистанционное обучение, инклюзивное образование, STEAM-образование, геймификация и роль технологий искусственного интеллекта в образовательном процессе. Также освещена роль современной педагогики в формировании у обучающихся креативного мышления, коммуникативных навыков, цифровой грамотности и умений самостоятельного обучения.

Ключевые слова. педагогика, инновационное образование, цифровая педагогика, компетентностный подход, интерактивные методы, дистанционное обучение, инклюзивное образование, STEAM-образование, искусственный интеллект, геймификация.

Annotation. This article discusses modern trends in pedagogy, as well as the importance of innovative technologies and contemporary pedagogical approaches in the education system. It analyzes competency-based education, digital pedagogy, distance learning, inclusive education, STEAM education, gamification, and the role of artificial intelligence technologies in the educational process. The article also highlights the role of modern pedagogy in developing students’ creative thinking, communication skills, digital literacy, and independent learning abilities.

Keywords. pedagogy, innovative education, digital pedagogy, competency-based approach, interactive methods, distance learning, inclusive education, STEAM education, artificial intelligence, gamification.

XXI asr globallashuv, raqamlashtirish va axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Bu jarayon barcha sohalar qatori ta’lim tizimiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Zamonaviy jamiyatda ta’limning asosiy maqsadi nafaqat bilim berish, balki mustaqil fikrlaydigan, kreativ, innovatsion yondasha oladigan va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmasiga ega shaxsni shakllantirishdan iborat bo‘lib qolmoqda. Shu sababli pedagogika fanida ham yangi yondashuvlar, innovatsion metodlar va zamonaviy texnologiyalar keng joriy etilmoqda [Bduqodirov, 2021: 365].

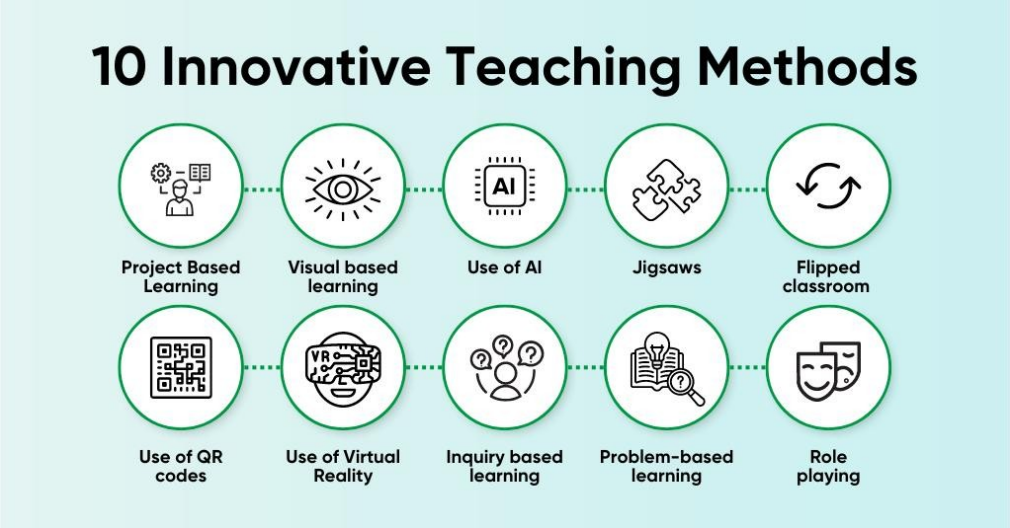

Pedagogika insonni tarbiyalash, o‘qitish va rivojlantirish qonuniyatlarini o‘rganadigan fan sifatida doimiy ravishda takomillashib bormoqda. Bugungi kunda ta’lim tizimida an’anaviy metodlardan zamonaviy interaktiv va raqamli ta’lim metodlariga o‘tish jarayoni kuzatilmoqda. Bu esa pedagogikaning yangi tendensiyalarini shakllantirmoqda.

Zamonaviy pedagogikaning eng muhim tendensiyalaridan biri — kompetensiyaviy yondashuvdir. Ushbu yondashuvga ko‘ra, o‘quvchilar faqat nazariy bilim emas, balki amaliy ko‘nikmalarni ham egallashi kerak. Bugungi mehnat bozori kreativ fikrlaydigan, muammolarni hal qila oladigan va jamoa bilan ishlash ko‘nikmasiga ega mutaxassislarni talab qilmoqda. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida kompetensiyalarni rivojlantirish muhim vazifaga aylandi.

Zamonaviy pedagogikaning yana bir muhim yo‘nalishi — raqamli pedagogikadir. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida ta’lim jarayonida elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, masofaviy ta’lim platformalari va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish kengaydi. Ayniqsa, COVID-19 pandemiyasi davrida masofaviy ta’limning ahamiyati yanada ortdi [Ishmuhamedov, 2019: 621].

Raqamli pedagogika ta’lim jarayonini interaktiv, qulay va samarali tashkil etishga yordam beradi. Elektron platformalar orqali o‘quvchilar istalgan joyda va istalgan vaqtda bilim olish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Masalan, video darslar, virtual seminarlar va onlayn test tizimlari zamonaviy ta’limning ajralmas qismiga aylandi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ham pedagogikaning zamonaviy tendensiyalaridan biri hisoblanadi. Sun’iy intellekt yordamida o‘quvchilarning bilim darajasi tahlil qilinadi, individual ta’lim dasturlari ishlab chiqiladi va avtomatlashtirilgan baholash tizimlari yaratiladi.

Masalan, adaptiv ta’lim tizimlari o‘quvchining bilim darajasiga qarab topshiriqlarni moslashtiradi. Agar o‘quvchi mavzuni yaxshi o‘zlashtirsa, tizim murakkabroq topshiriqlar beradi, aks holda qo‘shimcha tushuntirish va soddaroq mashqlar tavsiya qiladi.

Zamonaviy pedagogikada interaktiv metodlarning o‘rni ham tobora ortib bormoqda. Interaktiv metodlar o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirish, mustaqil

fikrlashini rivojlantirish va bilimlarni samarali o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Bunday metodlarga quyidagilar kiradi. [Tolipov, 2020:428]:

- “Aqliy hujum”;
- “Klaster”;
- “Debat”;
- “Case study”;
- “BBB” texnologiyasi;
- “Insert” usuli;
- loyiha asosida o‘qitish;
- muammoli ta’lim.

Interaktiv metodlarning afzalligi shundaki, ular o‘quvchilarni dars jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Natijada o‘quvchilarda muloqot qilish, jamoa bilan ishlash va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalari shakllanadi.

Pedagogikaning zamonaviy tendensiyalaridan biri — shaxsga yo‘naltirilgan ta’limdir. Ushbu yondashuvda o‘quvchining qiziqishlari, ehtiyojlari va individual xususiyatlari hisobga olinadi. O‘qituvchi esa bilim beruvchi emas, balki o‘quvchining rivojlanishiga yo‘naltiruvchi mentor vazifasini bajaradi.

Inklyuziv ta’limda maxsus pedagogik texnologiyalar, moslashtirilgan dasturlar va individual yondashuvlardan foydalaniladi. Bu esa ijtimoiy tenglikni ta’minlash va jamiyatda tolerantlikni shakllantirishga xizmat qiladi [Bates, 2019: 552].

Bugungi kunda STEAM ta’lim konsepsiyasi ham keng rivojlanmoqda. STEAM — Science, Technology, Engineering, Art va Mathematics fanlarini integratsiyalashgan holda o‘qitish tizimidir. Ushbu yondashuv o‘quvchilarda kreativlik, muhandislik tafakkuri va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

STEAM ta’limning asosiy maqsadi — nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lashdir. Masalan, o‘quvchilar robotlar yaratish, dasturlash, modellashtirish va ilmiy loyihalar ustida ishlash orqali amaliy tajriba orttiradi [Fullan, 2020:333].

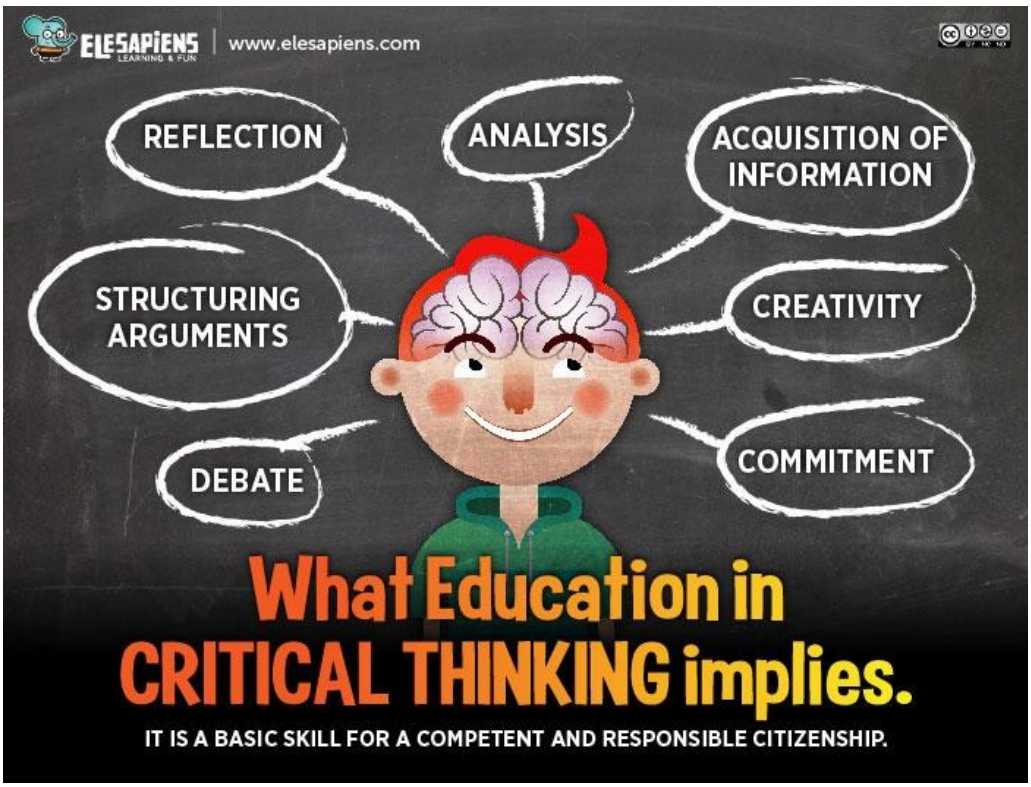

Masofaviy ta’lim tizimi ham pedagogikaning zamonaviy rivojlanish yo‘nalishlaridan biridir. Internet texnologiyalari yordamida tashkil etiladigan masofaviy ta’lim o‘quvchilarga geografik cheklovlarsiz bilim olish imkonini beradi. Ayniqsa, pandemiya davrida ushbu tizimning ahamiyati yanada oshdi.

Biroq masofaviy ta’limda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, internet sifati, texnik vositalarning yetishmasligi va o‘quvchilarning motivatsiyasi bilan bog‘liq muammolar uchraydi.

Bu metod ayniqsa boshlang‘ich ta’lim va chet tillarini o‘qitishda samarali hisoblanadi.

Pedagogikaning zamonaviy rivojlanishida ekologik ta’lim va barqaror rivojlanish konsepsiyasi ham muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy ta’lim o‘quvchilarda ekologik madaniyat va tabiatga mas’uliyat hissini shakllantirishga qaratilgan.

Xulosa qilib aytganda, pedagogikaning zamonaviy tendensiyalari ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Innovatsion texnologiyalar, raqamli pedagogika, kompetensiyaviy yondashuv, interaktiv metodlar va sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimlari o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Zamonaviy pedagogika o‘quvchilarni nafaqat bilimli, balki kreativ, tanqidiy fikrlaydigan, raqamli texnologiyalar bilan ishlay oladigan va jamiyatda faol ishtirok etadigan shaxs sifatida tarbiyalashni maqsad qilgan. Shu sababli pedagogika fanida innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish va zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Kelajakda pedagogika yanada raqamlashtiriladi, sun’iy intellekt va virtual texnologiyalar ta’limning asosiy qismiga aylanadi. Shu bilan birga, inson omili, ma’naviy tarbiya va pedagogik muloqot o‘z ahamiyatini saqlab qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduqodirov A.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2021. 365s.

2. Tolipov O‘.Q. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2020. 428 s.

3. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2019. 621 s.

4. Bates T. Teaching in a Digital Age. – Vancouver, 2019. 552p.

5. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. – New York, 2020. 333p.

PEDAGOGIK QADRIYATLARNING IJTIMOIY-TARBIYAVIY FUNKSIYALARI VA ULARNING ZAMONAVIY TALQINI

Shoyimov Turg‘un To‘raqulovich

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada pedagogik qadriyatlarning ijtimoiy-tarbiyaviy funksiyalari va ularning zamonaviy talqini ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda V.A. Slastenin, I.F. Isayev, N.D. Nikandrov, A.V. Kiryakovaning aksiologik yondashuvlari asosida pedagogik qadriyatlarning tasnifi va tarkibi yoritilgan. Pedagogik qadriyatlarning beshta asosiy ijtimoiy-tarbiyaviy funksiyalari — yo‘naltiruvchi, tartibga soluvchi, integrativ, gumanistik va madaniy-ma’naviy funksiyalar — alohida tahlil etilgan. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unlashishi muammosi, hamda "Yangi O‘zbekiston" strategiyasi doirasidagi qadriyatli ta’lim siyosati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik qadriyatlar, aksiologiya, ijtimoiy-tarbiyaviy funksiyalar, shaxs rivoji, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, gumanistik tarbiya, qadriyatli yondashuv, ma’naviy tarbiya, zamonaviy talqin.

XXI asr ta’lim paradigmasida shaxsning ma’naviy-axloqiy kamoloti va qadriyatli yo‘nalganligini shakllantirish jahon pedagogika fanining markaziy muammolaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Globallashuv, raqamli transformatsiya va madaniyatlararo ta’sirning kuchayishi sharoitida yosh avlodda mustahkam qadriyatli tizimni shakllantirish, milliy o‘ziga xoslik bilan umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligini ta’minlash zaruriyati alohida dolzarblik kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni bilan tasdiqlangan "Harakatlar strategiyasi" hamda 2022-yil 28-yanvardagi "Yangi O‘zbekistonning 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi" yoshlarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish, ularning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlashni davlat ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilab qo‘ydi. Pedagogik qadriyatlar ta’lim-tarbiya jarayonining negizini tashkil etib, shaxsning kognitiv, emotsional, motivatsion va ma’naviy-axloqiy rivojlanishini yo‘naltiruvchi, tartibga soluvchi va integratsiyalashtiruvchi mexanizm vazifasini bajaradi. Zamonaviy pedagogika fanida pedagogik qadriyatlar nafaqat tarbiya vositasi, balki o‘qituvchi va o‘quvchining o‘zaro munosabatlarini boshqaruvchi, pedagogik faoliyatning mazmun va shaklini belgilovchi muhim aksiologik kategoriya sifatida tushuniladi. Mazkur maqolaning maqsadi — pedagogik qadriyatlarning ijtimoiy-

tarbiyaviy funksiyalarini ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilish va ularning zamonaviy talqinini, hamda XXI asr sharoitidagi pedagogik amaliyotda qo‘llanilish yo‘llarini asoslashdan iborat.

Pedagogik qadriyatlar tushunchasi falsafa, sotsiologiya, psixologiya va pedagogika fanlarining kesishish nuqtasida turuvchi murakkab kategoriya hisoblanadi. Aksiologiya — qadriyatlar haqidagi ta’limot — XIX asr oxiri va XX asr boshlarida nemis faylasuflari R. Lotse, V. Vindelband, G. Rikkert, Maks Sheler tomonidan mustaqil falsafiy yo‘nalish sifatida shakllantirildi. Pedagogik aksiologiya esa XX asrning ikkinchi yarmida V.A. Slastenin, I.F. Isayev, N.D. Nikandrov, A.V. Kiryakova, V.P. Bezduxov, Z.I. Ravkin kabi olimlarning tadqiqotlari natijasida pedagogika fanining mustaqil yo‘nalishi sifatida shakllandi. V.A. Slasteninning fikricha, pedagogik qadriyatlar — bu pedagog faoliyatini tartibga soluvchi va yo‘naltiruvchi axloqiy-mafkuraviy normalar, g‘oyalar, qarashlar va tamoyillarning yaxlit tizimidir. I.F. Isayev pedagogik qadriyatlarni "o‘qituvchining kasbiy faoliyatini boshqaruvchi va shaxsiy-kasbiy o‘sishini ta’minlovchi g‘oyalar, normalar, qarashlar majmui" sifatida ta’riflaydi. A.V. Kiryakova esa pedagogik qadriyatlarni shaxsning ijtimoiy-pedagogik tajribasini o‘zlashtirish jarayonida shakllantiruvchi va uning ijtimoiy moslashuvini ta’minlovchi muhim mexanizm sifatida tahlil qiladi.

Pedagogik qadriyatlarning tasnifi pedagogika fanida turli yondashuvlar asosida amalga oshirilgan. V.A. Slastenin va I.F. Isayev pedagogik qadriyatlarni uch asosiy guruhga ajratadilar: ijtimoiy-pedagogik qadriyatlar (jamiyat tomonidan tan olingan ta’lim-tarbiya g‘oyalari va idealiari), kasbiy-guruh qadriyatlari (muayyan pedagogik jamoa va kasbiy hamjihatlik tomonidan qabul qilingan normalar) va shaxsiy-pedagogik qadriyatlar (har bir pedagogning individual qadriyatli yo‘nalganligi). N.D. Nikandrov pedagogik qadriyatlarni ularning ob’ektiv mazmuniga ko‘ra to‘rt asosiy turga bo‘ladi: bilim qadriyatlari, axloqiy qadriyatlar, estetik qadriyatlar va vatanparvarlik qadriyatlari. Z.I. Ravkin esa pedagogik qadriyatlarning tarixiy-genetik tasnifini ilgari surib, ularni an’anaviy (milliy madaniyatdan kelib chiqadigan), umuminsoniy (jahon sivilizatsiyasi tomonidan ishlab chiqilgan) va innovatsion (zamonaviy davr ehtiyojlari asosida shakllanadigan) qadriyatlar sifatida farqlaydi. O‘zbek pedagog olimlari M.

Quronov, O. Musurmonova, Q.A. Xoshimov, K. Xoshimov, B.X. Xodjayev tadqiqotlarida milliy pedagogik qadriyatlar tizimi va uning tarbiyaviy ahamiyati alohida o‘rganilgan.

Pedagogik qadriyatlarning birinchi va eng muhim ijtimoiy-tarbiyaviy funksiyasi — yo‘naltiruvchi (orientatsion) funksiyadir. Bu funksiya pedagogik qadriyatlarning shaxs hayotida kompas vazifasini bajarishida namoyon bo‘ladi: ular shaxsga hayotiy vaziyatlarda to‘g‘ri tanlov qilish, axloqiy va kasbiy qarorlar qabul qilishda mustahkam mezon vazifasini o‘taydilar. Amerikalik psixolog M. Rokichning qadriyatlar nazariyasiga ko‘ra, qadriyatlar shaxs xulq-atvorining "motivatsion ildizlari" hisoblanib, uning maqsadlari, intilishlari va tanlovlarini belgilaydi. Rokich qadriyatlarni ikki asosiy turga ajratadi: terminal qadriyatlar (hayotning yakuniy maqsadlari — baxt, donishmandlik, erkinlik kabilar) va instrumental qadriyatlar (bu maqsadlarga erishish vositalari — halollik, mas’uliyat, jasorat kabilar). Pedagogika sohasida bu ikki tur qadriyatlar shaxsning yo‘nalganligini shakllantirishda bir-birini to‘ldiruvchi tizim sifatida amal qiladi. Boshlang‘ich va o‘rta ta’limda yo‘naltiruvchi funksiya o‘quvchilarda hayotiy yo‘nalishni tanlash, kasbiy moyilliklarni shakllantirish va shaxsiy ideallar tizimini qurishga yordam beradi.

Ikkinchi muhim funksiya — tartibga soluvchi (regulyativ) funksiya bo‘lib, u pedagogik qadriyatlarning shaxs xulq-atvori va faoliyatini ichki nazorat qilish mexanizmi sifatida amal qilishini ifodalaydi. Bu funksiya shaxsda "ichki kompas", ya’ni tashqi nazoratdan mustaqil ravishda axloqiy va ijtimoiy normalar asosida xulq-atvor strategiyasini tanlash qobiliyatini shakllantiradi. L. Kohlbergning axloqiy rivojlanish bosqichlari nazariyasiga ko‘ra, shaxs axloqiy taraqqiyotning eng yuqori bosqichida — postkonventsional darajada — universal axloqiy printsiplarga asoslangan holda mustaqil qarorlar qabul qila oladi. Pedagogik qadriyatlarning regulyativ funksiyasi aynan shu bosqichga olib boradigan tarbiyaviy mexanizmlarni ta’minlashga xizmat qiladi. Sovet va rus pedagogi V.A. Suxomlinskiy o‘zining "Yurakni bolalarga beraman" asarida ta’kidlaganidek, haqiqiy tarbiya bola qalbida ichki axloqiy nazorat tuyg‘usini shakllantirgandagina muvaffaqiyatli hisoblanadi. Bu vazifani amalga oshirishda oila, maktab va jamiyatning birgalikdagi izchil pedagogik

faoliyati hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi bu jarayonda asosiy qadriyatli yo‘l-yo‘riq beruvchi sifatida, o‘rta va yuqori sinflarda esa fasilitator-yordamchi sifatida ishtirok etadi.

Uchinchi asosiy funksiya — integrativ funksiya bo‘lib, u pedagogik qadriyatlarning shaxsning turli komponentlarini (kognitiv, emotsional, motivatsion, axloqiy, ijtimoiy) yaxlit tizim sifatida birlashtiruvchi rolida namoyon bo‘ladi. Bu funksiya shaxsning ichki uyg‘unligini, uning bilimi, hissi, irodasi va xatti-harakatlarining yaxlit muvofiqligini ta’minlaydi. Amerikalik psixolog A. Maslowning ehtiyojlar piramidasi nazariyasiga ko‘ra, qadriyatli o‘zini-o‘zi anglashga erishgan shaxs ("self-actualizing person") o‘zining kognitiv, emotsional va axloqiy jihatlarini yaxlit ifodalay oladi. Maslow bunday shaxsda quyidagi xususiyatlarni ajratdi: voqelikni adekvat idrok etish, o‘zi va boshqalarni qabul qilish, soddalik va tabiiy xulq-atvor, muammo markazli yo‘nalish, mustaqillik, ijodkorlik va ma’naviy intilish. Pedagogik qadriyatlarning integrativ funksiyasi shaxsning bunday kompleks rivojlanishini ta’minlovchi pedagogik mexanizm hisoblanadi. Shuningdek, bu funksiya jamiyatning turli ijtimoiy guruhlari, avlodlar va madaniyatlar o‘rtasidagi qadriyatli aloqalarni ham birlashtiradi: oila qadriyatlari maktab qadriyatlari bilan uyg‘unlashadi, an’anaviy qadriyatlar zamonaviy ehtiyojlar bilan birlashtirishni topadi, milliy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar bilan munosib tarzda integratsiyalashadi. Bu yagona qadriyatli makonni ta’minlash hal qiluvchi pedagogik vazifa hisoblanadi.

To‘rtinchi muhim funksiya — gumanistik funksiya bo‘lib, u pedagogik qadriyatlarning insonparvarlik va shaxsga hurmat tamoyillarini ifodalashida namoyon bo‘ladi. Gumanistik pedagogikaning asoschilari K. Rojers, A. Maslow, V.A. Suxomlinskiy, Sh.A. Amonashvili tadqiqotlarida bu funksiyaning mohiyati chuqur yoritilgan. K. Rojersning gumanistik psixologiyasiga ko‘ra, har bir shaxs o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga, o‘sib-rivojlanishga, ijodkor bo‘lishga tabiiy moyillikka ega va pedagogning vazifasi bu tabiiy intilishni qo‘llab-quvvatlash, uning shaxsiy o‘sishi uchun qulay sharoitlar yaratishdan iborat. V.A. Suxomlinskiy va Sh.A. Amonashvili o‘zlarining "hamkorlik pedagogikasi" konsepsiyasida har bir bola noyob shaxs sifatida hurmat qilinishi, uning ichki dunyosi, his-tuyg‘ulari va orzulariga sezgir

munosabatda bo‘linishi zarurligini ta’kidlaydilar. Pedagogik qadriyatlarning gumanistik funksiyasi shaxsda boshqalarga hurmat, empatiya, sabr-toqat, samimiylik kabi insonparvarlik fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi va bu zamonaviy multikultural jamiyatda muvaffaqiyatli yashashning asosiy shartidir.

Beshinchi va alohida ahamiyatga ega funksiya — madaniy-ma’naviy funksiya bo‘lib, u pedagogik qadriyatlarning xalq, millat va sivilizatsiyaning ma’naviy merosini avloddan-avlodga uzatish, milliy o‘ziga xoslikni saqlash va rivojlantirishdagi rolida namoyon bo‘ladi. O‘zbek olimlari M. Quronov, O. Musurmonova, K.X. Abdullayev, Q.A. Xoshimov tadqiqotlarida milliy ma’naviy-pedagogik qadriyatlarning tarbiyaviy ahamiyati chuqur yoritilgan. O‘zbek xalqining boy ma’naviy merosi — Sharq mutafakkirlari Forobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojibning ta’limotlari, Alisher Navoiyning insonparvar pedagogik qarashlari, Bahouddin Naqshband va boshqa so‘fiy mutafakkirlarning axloqiy-tarbiyaviy g‘oyalari, milliy an’analar, urf-odatlar, marosimlar — bularning barchasi milliy pedagogik qadriyatlar tizimini tashkil etadi. Bu qadriyatlarni zamonaviy ta’lim jarayoniga organik ravishda kiritish, ularni globallashuv sharoitida saqlash va boyitish bugungi pedagogikaning muhim vazifasi hisoblanadi. Akademik B.X. Xodjayev tadqiqotlarida ko‘rsatilganidek, milliy madaniy-ma’naviy qadriyatlar bolada vatanparvarlik, milliy g‘urur, ma’naviy mustahkamlik va madaniyatlararo muloqotga tayyorlik kabi muhim shaxsiy fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik qadriyatlarning zamonaviy talqini globallashuv, raqamli transformatsiya va sun’iy intellekt davrining yangi chaqiriqlariga javob berish vazifasini ham qamrab oladi. XXI asrda pedagogik qadriyatlar tizimi an’anaviy mazmunidan tashqari, yangi kompetensiyalar va ko‘nikmalar bilan boyitilmoqda: raqamli savodxonlik, axborot xavfsizligi madaniyati, kibermuhitda axloqiy xulq-atvor, ekologik ong, madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalari va boshqalar. Trilling va Fadelning "21st Century Skills" konsepsiyasida 4C kompetensiyalari — tanqidiy fikrlash (Critical thinking), ijodkorlik (Creativity), muloqot (Communication), hamkorlik (Collaboration) — zamonaviy pedagogik qadriyatlar tizimining muhim qismi sifatida belgilangan. UNESCO ning "Education 2030" strategiyasi va OECD

ning "Learning Compass 2030" loyihasi ham qadriyatli ta’limning XXI asrdagi paradigmasini shakllantirishga qaratilgan. O‘zbekistonda "Yangi O‘zbekiston" strategiyasi va "Raqamli O‘zbekiston — 2030" konsepsiyasi doirasida milliy pedagogik qadriyatlarni xalqaro pedagogik yutuqlar bilan uyg‘unlashtirish, yoshlarni global raqobatbardosh shaxs sifatida tarbiyalash maqsadi qo‘yilgan. Bu sharoitda o‘qituvchining kasbiy-pedagogik qadriyatlarini izchil rivojlantirish, oila va maktab hamkorligini mustahkamlash, ota-onalar bilan samarali pedagogik aloqa o‘rnatish ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik qadriyatlarning ijtimoiy-tarbiyaviy funksiyalari va ularning zamonaviy talqinini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, pedagogik qadriyatlar shaxs rivojlanishi va jamiyat taraqqiyotining muhim mexanizmlaridan biri sifatida ko‘p qirrali rol o‘ynaydi. Pedagogik qadriyatlarning beshta asosiy funksiyasi — yo‘naltiruvchi, tartibga soluvchi, integrativ, gumanistik va madaniy-ma’naviy funksiyalari — yaxlit tizim sifatida shaxsda kompleks ma’naviy-axloqiy salohiyatni shakllantirishga xizmat qiladi. V.A. Slastenin, I.F. Isayev, N.D. Nikandrov, A.V. Kiryakovaning aksiologik yondashuvlari pedagogik qadriyatlarning tasnifi va tarkibini ilmiy asosda yoritsa, M. Rokich, A. Maslow, K. Rojers, L. Kohlberg kabi xorijiy olimlarning tadqiqotlari ularning psixologik-pedagogik mexanizmlarini ochib beradi. O‘zbek olimlari M. Quronov, O. Musurmonova, K.X. Abdullayev, B.X. Xodjayevning tadqiqotlari milliy pedagogik qadriyatlarning o‘ziga xosligini va ularning zamonaviy talqinini ilmiy asosda yoritgan. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida pedagogik qadriyatlarning zamonaviy talqini milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘un sintezini, an’anaviy meros bilan zamonaviy kompetensiyalarning organik birikuvini taqozo etadi. "Yangi O‘zbekiston" strategiyasi va "Raqamli O‘zbekiston — 2030" konsepsiyasi doirasida milliy pedagogik qadriyatlarni xalqaro yutuqlar bilan uyg‘unlashtirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Mazkur tadqiqot natijalari pedagogik amaliyot uchun muhim metodologik asos bo‘lib, o‘qituvchilarga, ota-onalarga va ta’lim muassasalari rahbarlariga shaxsning qadriyatli yo‘nalganligini shakllantirishda foydali bo‘ladi. Kelgusi tadqiqotlarda pedagogik qadriyatlarning amaliy tatbiqi metodikasini, raqamli muhitda qadriyatli tarbiyaning yangi modellarini va

o‘qituvchining qadriyatli kompetensiyasini rivojlantirish yo‘llarini ishlab chiqish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev K.X. Milliy ma’naviy qadriyatlar va tarbiya. – Toshkent: "O‘qituvchi" nashriyoti, 2017. – 198 b.

2. Musurmonova O. Ma’naviy madaniyat va ijodiy tarbiya. – Toshkent: "Fan", 2016. – 212 b.

3. Quronov M. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: "Iqtisod-moliya", 2015. – 278 b.

4. Xodjayev B.X. Yoshlarda milliy qadriyatlarni shakllantirish. – Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2018. – 224 b.

5. Xoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2005. – 288 b.

6. Isayev I.F. Professionalno-pedagogicheskaya kultura prepodavatelya. – M.: Akademiya, 2002. – 208 s.

7. Kiryakova A.V. Aksiologiya obrazovaniya. Fundamentalnыe issledovaniya v pedagogike. – M.: Dom pedagogiki, 2008. – 578 s.

8. Slastenin V.A., Chijakova G.I. Vvedenie v pedagogicheskuyu aksiologiyu. – M.: Akademiya, 2003. – 192 s.

9. Rokeach M. The Nature of Human Values. – New York: Free Press, 1973. – 438 p.

10. Trilling B., Fadel C. 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. – San Francisco: Jossey-Bass, 2012. – 256 p.

THE ROLE OF PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY IN MODERN EDUCATION

Nabiyeva Xilola Abdulmuratovna,

Senior teacher of English Theoretical Aspects Department, UzSWLU

Baxodirova Dilafruz Avazbek qizi

Student of English Language Faculty 2, UzSWLU

Abstract. Modern pedagogy and psychology are closely interconnected disciplines that significantly influence the quality and effectiveness of education in the twenty-first century. Educational systems around the world are experiencing major transformations because of technological development, globalization, and changing social demands. Contemporary education focuses not only on academic achievement but also on students' emotional, social, and psychological development. This thesis examines modern trends in pedagogy and psychology, including learner-centered education, digital technologies, emotional intelligence, inclusive education, creativity, and personalized learning. The study also explains how psychological principles improve teaching methods, student motivation, and academic performance in modern educational environments.

Key words: pedagogy, psychology, modern education, digital technology, creative thinking, learner-centered education.

Education has always played a crucial role in the development of society. In the modern world, rapid technological progress and the growth of information have transformed educational systems and teaching methods. Pedagogy is the science of teaching and education, while psychology studies human behavior, emotions, and mental processes. The integration of these disciplines has created new opportunities for improving the quality of education and supporting students' intellectual and emotional growth. Modern educational reforms focus on communication skills, collaboration, independent thinking, and creativity. Traditional teacher-centered education focused mainly on memorization and passive learning. However, contemporary educational approaches encourage active participation, problem-solving, and critical thinking. Teachers today are expected not only to provide knowledge but also to guide students emotionally and psychologically.

*Learner-Centered Education.*One of the most important trends in modern pedagogy is learner-centered education. In traditional educational systems, teachers were considered the primary source of knowledge, while students had a passive role in the learning process. Contemporary education, however, focuses on the needs, interests, abilities, and experiences of learners. Learner-centered education develops

creativity, independence, and communication skills. Teachers act as facilitators who support and guide students rather than simply delivering information. Interactive teaching methods such as debates, brainstorming, presentations, case studies, and project-based learning increase students' motivation and participation.

Educational psychologists emphasize that students learn more effectively when they are actively involved in the learning process. According to constructivist theory, learners build knowledge through experience and interaction with others. This approach helps students understand concepts more deeply and apply knowledge in real-life situations. As a result, learner-centered education improves academic achievement and promotes lifelong learning.

Digital Technologies in Education. Technology has become an essential part of modern education. Digital technologies such as online learning platforms, virtual classrooms, educational applications, multimedia resources, and artificial intelligence have transformed traditional teaching methods. The integration of technology into education provides students with greater access to information and learning opportunities. Online education became especially important during the COVID-19 pandemic when schools and universities shifted to distance learning. Virtual learning environments allowed students to continue their education despite social restrictions. Today, many educational institutions combine traditional teaching methods with digital technologies to create blended learning environments.

Artificial intelligence systems can analyze students' performance and provide personalized learning experiences. Multimedia presentations, videos, and interactive simulations improve students' understanding and memory retention. Technology also develops digital literacy skills necessary for success in the modern labor market.

However, the use of technology in education also creates psychological challenges. Excessive screen time, stress, reduced concentration, and information overload may negatively affect students' mental health and learning abilities. Therefore, teachers must apply psychological principles to maintain students' motivation and emotional well-being.

Psychological Support and Emotional Development. Modern psychology highlights the importance of emotional intelligence and mental health in education. Emotional intelligence refers to the ability to recognize, understand, and manage emotions effectively. Students with high emotional intelligence communicate better and adapt more successfully to social environments.

Psychological well-being directly influences academic performance and personal development. Educational psychologists help teachers identify students' emotional and behavioral problems and provide psychological support. Many schools and universities now offer counseling services and mental health programs.

Positive classroom environments increase students' confidence, motivation, and participation. Teachers who demonstrate empathy, respect, and support create stronger relationships with students and improve the learning atmosphere.*Inclusive and Personalized Education*. Inclusive education ensures equal educational opportunities for all students regardless of physical disabilities, intellectual abilities, social background, gender, or cultural differences. Personalized learning focuses on students' individual interests, strengths, learning styles, and pace of learning.

Teachers adapt instructional methods according to students' needs. Research in educational psychology demonstrates that personalized approaches improve academic achievement and self-confidence. Inclusive classrooms also promote tolerance, cooperation, and social responsibility among students.

Critical Thinking and Creativity. Modern education aims not only to transfer knowledge but also to develop critical thinking and creativity. Students must be able to analyze information, solve problems, evaluate opinions, and make independent decisions. Creative thinking allows students to generate new ideas and solve complex problems. Teachers encourage creativity through project work, discussions, experiments, and research activities. Psychological studies show that creativity develops more effectively in supportive learning environments. Students who are encouraged to think independently become more confident and successful in their academic and professional lives.

Conclusion. In conclusion, modern pedagogy and psychology are deeply interconnected disciplines that contribute significantly to educational development and student success. Contemporary trends such as learner-centered education, digital technologies, emotional intelligence, inclusive learning, personalized instruction, critical thinking, and creativity have transformed traditional educational systems.

The integration of psychological principles into pedagogy helps educators better understand students' cognitive, emotional, and social needs. Positive learning environments and effective teaching strategies improve academic achievement and personal development. Future educational systems should continue combining pedagogical innovation with psychological research to prepare individuals for the challenges of the modern world.

References:

1. Bruner, J. The Culture of Education. Harvard University Press, 1996.
2. Dewey, J. Experience and Education. Macmillan, 1938.
3. Goleman, D. Emotional Intelligence. Bantam Books, 2005.
4. Piaget, J. The Psychology of Intelligence. Routledge, 2001.
5. Vygotsky, L. S. Mind in Society. Harvard University Press, 1978.
6. Woolfolk, A. Educational Psychology. Pearson Education, 2019.

MAKTABGA TAYYORLOV GURUHLARIDA NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH BOSQICHLARI

Abduvaliyeva Farida Salimjon qizi

Namangan davlat universiteti

Maktabgacha ta'lim va tarbiya kafedrasi

3-kurs tayanch doktoranti

E-mail: faridaabduvaliyeva57@gmail.com

ORCID: 0009-0000-01473254

Tel: +998931154242

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha tayyorlov guruhlarida bolalarning nutq madaniyatini shakllantirish bosqichlari ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil

qilinadi. Tadqiqot davomida nutq madaniyatini rivojlantirishning psixologik-pedagogik asoslari, multimedia vositalari va interfaol metodlarning samaradorligi o‘rganildi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, nutq madaniyatini shakllantirish jarayoni motivatsion, diagnostik, amaliy va refleksiv baholash bosqichlari asosida tashkil etilganda bolalarning lug‘at boyligi, ifodali nutqi va kommunikativ faolligi sezilarli darajada rivojlanishi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: nutq madaniyati, maktabgacha ta’lim, tayyorlov guruhi, multimedia vositalari, kommunikativ kompetensiya, interfaol metodlar, intonatsiya, dialogik nutq.

Maktabgacha ta’lim tizimida bolalar nutqini rivojlantirish va ularda nutq madaniyatini shakllantirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki maktabgacha yosh davri bolaning til boyligi, tafakkuri, muloqotga kirishuv qobiliyati hamda shaxsiy sifatlari jadal rivojlanadigan muhim bosqichdir. Ayniqsa, tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida nutqning ravonligi, to‘g‘ri talaffuz, ifodali fikr bildirish, tinglash madaniyati va muloqot etikasi kabi ko‘nikmalarni shakllantirish keyingi ta’lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatning muhim omili hisoblanadi. Shu bois bugungi kunda maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalar nutqini rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, ta’lim sifatini oshirish va innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonun, “Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi” hamda maktabgacha ta’lim tizimini rivojlantirish konsepsiyalarida bolalarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish, mustaqil fikrlashini shakllantirish va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Mazkur hujjatlar maktabgacha ta’lim tashkilotlarida multimedia vositalaridan foydalanish orqali bolalarning nutqiy va intellektual rivojlanishini ta’minlash zaruratini yanada kuchaytirmoqda.

Nutq madaniyati insonning umumiy madaniyati va kommunikativ kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u til vositalaridan o‘rinli, mantiqiy, aniq va ifodali foydalanish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish jarayoni nafaqat lug‘at boyligini oshirishni, balki ularda tinglash, tushunish, mustaqil fikr bildirish va emotsional ifodalilikni rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Ayniqsa, multimedia vositalari asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar bolalarning diqqatini jalb etishi, qiziqishini oshirishi va nutqiy faolligini kuchaytirishi bilan muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Mazkur muammo yuzasidan xorijiy olimlar tomonidan ham qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Richard E. Mayer multimedia ta’lim nazariyasida axborotni bir vaqtning o‘zida vizual va audial shaklda taqdim etish bilimni samarali o‘zlashtirishga xizmat qilishini ilmiy asoslagan. Roxana Moreno multimedia asosidagi interaktiv muhit bolalarda faol kognitiv jarayonlarni rivojlantirishini ta’kidlaydi. L.S. Vygotskiy bolaning nutqiy rivojlanishi ijtimoiy muloqot va kommunikativ muhit bilan uzviy bog‘liqligini qayd etgan bo‘lsa, Jerome Bruner interaktiv va ko‘rgazmali vositalar bolalarda hikoya tuzish va og‘zaki nutqni rivojlantirishga yordam berishini asoslab bergan.

Mahalliy olimlar tomonidan ham maktabgacha ta’limda nutqni rivojlantirish va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash masalalari keng o‘rganilgan. Jumladan, R. Qodirova maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq faoliyatini rivojlantirishda dialogik muloqotning pedagogik ahamiyatini ilmiy asoslab bergan. M. Rasulova bolalar nutqini rivojlantirishda didaktik o‘yinlarning samaradorligini alohida ta’kidlab, ular orqali lug‘at boyligini kengaytirish mumkinligini qayd etgan. G.T. Yo‘ldosheva maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish jarayonida emotsional muhit va muloqotga asoslangan mashg‘ulotlarning muhimligini ko‘rsatib bergan. M.X. Turaev multimedia vositalarining lingvodidaktik imkoniyatlarini tahlil qilib, audio-vizual materiallar yordamida bolalarda talaffuz va eshitib tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkinligini asoslagan.

Shunga qaramasdan, maktabgacha tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida nutq madaniyatini shakllantirish bosqichlari, ayniqsa multimedia vositalaridan

foydalanishga asoslangan metodik yondashuvlar yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Amaliyotda multimedia vositalaridan foydalanish ko‘proq ko‘rgazmalilik vazifasini bajarib, uning bolalar nutqining lingvistik, kommunikativ va emotsional jihatlariga ta’siri chuqur o‘rganilmagan.

Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatuv, suhbat, diagnostik test, modellashtirish hamda tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot Namangan, Andijon va Toshkent shahridagi maktabgacha ta’lim tashkilotlarining tayyorlov guruhlarida olib borildi.

Nutq madaniyatini shakllantirish jarayoni quyidagi bosqichlar asosida tashkil etildi:

1-bosqich. Motivatsion-tayyorgarlik bosqichi. Mazkur bosqichda bolalarda muloqotga qiziqish uyg‘otish, erkin fikr bildirishga rag‘batlantirish va nutqiy faoliyatga psixologik tayyorgarlikni shakllantirish asosiy vazifa sifatida belgilandi. Bunda multimedia vositalari asosida audioertaklar, animatsion lavhalar, qiziqarli savol-javob o‘yinlari tashkil qilindi.

2-bosqich. Diagnostik-rivojlantiruvchi bosqich. Bu bosqichda bolalarning lug‘at boyligi, talaffuzi, intonatsiyasi, eshitib tushunish darajasi va dialogik nutq ko‘nikmalari tahlil qilindi. Diagnostik topshiriqlar orqali har bir bolaning nutqiy rivojlanish darajasi aniqlandi.

3-bosqich. Amaliy-faoliyat bosqichi. Mazkur bosqichda interfaol metodlar va multimedia texnologiyalaridan foydalanilgan holda amaliy mashg‘ulotlar tashkil etildi. Rolli o‘yinlar, hikoya tuzish, audio-video asosidagi suhbatlar va dramatizatsiya usullari qo‘llanildi.

4-bosqich. Refleksiv-baholash bosqichi. Yakunda bolalarning nutqiy rivojlanish natijalari tahlil qilindi. Nutqning ravonligi, ifodaliligi, grammatik to‘g‘riligi va kommunikativ faolligi mezonlari asosida baholash ishlari olib borildi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari multimedia vositalari asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar bolalarning nutqiy faolligini sezilarli darajada oshirganligini ko‘rsatdi. Tajriba guruhidagi bolalarda quyidagi ijobiy natijalar kuzatildi:

- ✓ lug‘at boyligi kengaydi;
- ✓ so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish ko‘nikmalari rivojlandi;
- ✓ dialogik va monologik nutq faollashdi;
- ✓ intonatsion ifodalilik kuchaydi;
- ✓ eshitib tushunish va mustaqil fikr bayon qilish malakalari shakllandi.

Tajriba-sinov natijalari shuni ko‘rsatdiki, multimedia asosidagi mashg‘ulotlarda qatnashgan bolalarning nutqiy rivojlanish ko‘rsatkichlari an’anaviy usullar asosida ta’lim olgan nazorat guruhiga nisbatan yuqori bo‘ldi.

Tadqiqot jarayonida maktabgacha tayyorlov guruhlarida multimedia vositalari asosida nutq madaniyatini shakllantirish bosqichlarining samaradorligini aniqlash maqsadida pedagogik tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tajriba-sinov ishlari uch bosqichda tashkil etildi. Dastlabki bosqichda tarbiyalanuvchilarning nutq madaniyati rivojlanganlik darajasi diagnostika qilindi. Diagnostika jarayonida bolalarning lug‘at boyligi, tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilishi, gaplarni grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzishi, dialogik va monologik nutq ko‘nikmalari, intonatsion ifodaliligi hamda muloqotga kirishish faolligi o‘rganildi.

Boshlang‘ich tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, tajriba va nazorat guruhlaridagi bolalarning aksariyatida nutqiy faollik yetarli darajada shakllanmagan. Jumladan, tarbiyalanuvchilarning 41 foizida lug‘at boyligi past darajada ekanligi, 38 foizida bog‘lanishli nutqni izchil bayon qilishda qiyinchiliklar mavjudligi aniqlandi. Shuningdek, 35 foiz bolalarda intonatsion ifodalilik va emotsional nutq elementlari sust rivojlanganligi kuzatildi.

Shundan so‘ng tajriba guruhlarida multimedia vositalari asosida ishlab chiqilgan metodik tizim amaliyotga joriy etildi. Mashg‘ulotlarda audioertaklar, animatsion lavhalar, interaktiv taqdimotlar, multimediali didaktik o‘yinlar hamda ovozli mashqlar tizimli ravishda qo‘llanildi. Ayniqsa, nutqning intonatsion jihatlarini rivojlantirishga qaratilgan audio-vizual mashqlar bolalarning ifodali nutqini shakllantirishda samarali natija berdi. Mashg‘ulotlar davomida multimedia vositalaridan foydalanish bolalarda yuqori motivatsiya va faol ishtirokni yuzaga keltirdi. Tarbiyalanuvchilar animatsion syujetlar asosida hikoya tuzish, qahramonlar nutqiga taqlid qilish va dialoglarda faol

qatnashishga intildilar. Natijada bolalarning erkin fikr bayon qilish koʻnikmalari sezilarli darajada rivojlandi.

Yakuniy nazorat natijalari tajriba guruhlarida ijobiy oʻzgarishlar kuzatilganligini koʻrsatdi. Xususan, yuqori darajadagi nutq madaniyatiga ega tarbiyalanuvchilar soni tajriba guruhida 27 foizdan 71 foizga oshdi. Nazorat guruhida esa bu koʻrsatkich 29 foizdan 42 foizgacha oʻsdi. Tajriba guruhidagi bolalarning lugʻat boyligi, gaplarni grammatik jihatdan toʻgʻri tuzishi va bogʻlanishli nutq koʻnikmalari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori natijalarni qayd etdi.

Shuningdek, multimedia vositalari asosida tashkil etilgan mashgʻulotlarda bolalarning eshitib tushunish va eslab qolish koʻrsatkichlari ham yaxshilandi. Audio materiallardan foydalanish natijasida tarbiyalanuvchilarning eshitish xotirasi faollashib, yangi soʻzlarni tezroq oʻzlashtirishi kuzatildi. Interaktiv oʻyinlar esa bolalarda muloqotga kirishish ehtiyoji va kommunikativ faollikni kuchaytirdi. Pedagogik kuzatuvlar natijasida multimedia vositalarining ayniqsa intonatsion ifodalilikni rivojlantirishdagi samaradorligi aniqlandi. Audio va video materiallarda qoʻllanilgan turli ohang, pauza va urgʻular bolalarda nutqni hissiy qabul qilishni kuchaytirib, ifodali gapirish malakasining rivojlanishiga xizmat qildi. Tajriba yakunida tarbiyachilar tomonidan oʻtkazilgan baholash natijalari multimedia asosidagi mashgʻulotlar bolalarda mustaqil fikrlash, ravon nutq va mantiqiy bayon qilish koʻnikmalarini rivojlantirishda samarali ekanligini tasdiqladi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, maktabgacha tayyorlov guruhlarida nutq madaniyatini shakllantirish jarayoni tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etilganda samaradorlik yuqori boʻladi. Ayniqsa, multimedia vositalarining qoʻllanilishi bolalarda nutqni eshitib tushunish, obrazli tafakkur va emotsional ifodalilikni rivojlantirishda muhim pedagogik vosita sifatida namoyon boʻldi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha tayyorlov guruhlarida nutq madaniyatini shakllantirish jarayoni pedagogik jihatdan puxta rejalashtirilgan bosqichlar asosida amalga oshirilishi zarur. Motivatsion, diagnostik, amaliy va refleksiv bosqichlarning uzviy tashkil etilishi bolalarning nutqiy kompetensiyalarini samarali rivojlantiradi. Multimedia vositalari, interfaol metodlar va dialogik mashgʻulotlardan foydalanish

bolalarda erkin fikrlash, ravon nutq va kommunikativ faollikni shakllantirishda muhim pedagogik imkoniyat yaratadi. Shu bois maktabgacha ta’lim tizimida multimedia asosidagi nutqiy rivojlantirish metodikalarini keng joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vygotskiy L.S. Myshleniye i rech. Moskva: Pedagogika, 1999.
2. Mayer R.E. Multimedia Learning. Cambridge University Press, 2021.
3. Moreno R. Interactive Multimedia Learning. Educational Psychology Review, 2006.
4. Bruner J. The Process of Education. Harvard University Press, 1977.
5. Paivio A. Dual Coding Theory and Education. Psychology Press, 2014.
6. Qodirova R. Maktabgacha pedagogika. Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
7. Yo‘ldosheva G.T. Bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi. Toshkent, 2020.
8. Turaev M.X. Multimedia vositalarining lingvodidaktik imkoniyatlari. Toshkent, 2021.
9. Asqarova D.M. Nutq madaniyatini rivojlantirishning pedagogik asoslari. Namangan, 2022.
10. Mavlonova R. Pedagogik texnologiyalar va ta’lim samaradorligi. Toshkent, 2020.

STEAM TA’LIMI ASOSIDA GEOGRAFIYA FANINI O‘QITISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI

Hamroyev Adham Ikromjon o‘g‘li

Samarqand davlat pedagogika instituti magistranti

Email: adhamhamroyev5752@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada geografiya ta’limida STEAM yondashuvini qo‘llashning ahamiyati yoritilgan. Fanlararo integratsiya asosida o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi, muammolarni hal qilish, hamkorlikda ishlash va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Geografiya darslarida STEAM texnologiyalarini qo‘llash ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: STEAM ta’limi, geografiya, fanlararo integratsiya, innovatsion yondashuv, amaliy ko‘nikma, kreativ fikrlash.

STEAM — bu o‘qitish va o‘rganishga yondashuv bo‘lib, u Fan (Science), Texnologiya (Technology), Muhandislik (Engineering), San’at (Arts) va Matematika (Mathematics) ni o‘z ichiga oladi hamda o‘quvchilarning tadqiqot olib borishi, muloqot qilishi va tanqidiy fikrlashini yo‘naltirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi [Jen Katz-Buonincontro, 2019:31-43]. Natijada o‘quvchilar ongli ravishda tavakkal qilishga, tajribaga asoslangan o‘qishga, muammolarni hal qilishda qat’iyat ko‘rsatishga, hamkorlikda ishlashga va ijodiy jarayon orqali faoliyat yuritishga o‘rganadilar. STEAM ta’limi 1990-yillarda AQShda paydo bo‘lgan. Dastlab u STEM shaklida bo‘lib, keyinchalik unga “A” (Art – san’at) qo‘shilgan. Bu esa san’at, gumanitar va ijtimoiy fanlar mazmunining STEM tarkibiga integratsiya qilinishini anglatadi va ilmiy hamda muhandislik amaliyoti uchun ijodiy manba yaratadi.

STEAM ta’limi fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematikani fanlararo yondashuv asosida o‘qitib, o‘quvchilarning yangilangan kasbiy bilimlarga va tez o‘zgarib borayotgan ijtimoiy hayotga moslashishiga yordam beradi. STEAM ta’limi o‘quvchilarga dunyoni yaxlit tarzda anglash, uni integratsiyalashgan va innovatsion yondashuv asosida o‘zgartirish hamda muammolarni hal qilish bo‘yicha ijodiy va innovatsion qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi. 2015-yilda AQSh STEAM ta’limi to‘g‘risidagi qonunni qabul qilib, uni bog‘cha bosqichidan boshlab oliy ta’limgacha bo‘lgan darajada to‘liq joriy etish strategiyasini amalga oshirdi [Pamela W. Garner, Nuria Gabitova, Anuradha Gupta,et.al, 2018:889-903]. Germaniya, Yaponiya, Avstraliya, Janubiy Koreya kabi davlatlar ham uni kadrlar tayyorlashning muhim strategiyasi sifatida qabul qildi. Xitoy Xalq Respublikasining Ta’lim vazirligi esa 2016-yilda ta’limni axborotlashtirish bo‘yicha “13-besh yillik reja”ni e’lon qilib, fanlararo o‘qitish (STEAM ta’limi) kabi yangi ta’lim modellarini faol o‘rganish va ularni qo‘llash orqali o‘quvchilarning innovatsion qobiliyatlarini rivojlantirish zarurligini ta’kidlagan [Liu Qiang. 2019].

STEAM ta’limi — bu yangi pedagogik yondashuv va ta’lim konsepsiyasi bo‘lib, uning asosini fanlararo integratsiya, situatsion tajriba, hamkorlik, amaliy faoliyat va innovatsiya tashkil etadi.

STEAM konsepsiyasida fanlararo integratsiya asosiy o‘rin tutadi. U alohida fanlarni emas, balki ularning o‘zaro bog‘liqligini va umumiy ta’limni rivojlantirishni nazarda tutadi. Bunda muammo asosiy yo‘nalish sifatida olinib, uni hal qilishda fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika bilimlaridan kompleks foydalaniladi. Natijada o‘quvchilarning ko‘nikmalari har tomonlama rivojlanadi. Fanlar o‘z vazifasiga ko‘ra insonning dunyoni anglash va o‘zgartirish jarayonida turli funksiyalarni bajaradi: fan dunyo qonuniyatlarini tushunishga yordam beradi; muhandislik va texnologiya jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda uni o‘zgartirish imkonini beradi; san’at esa dunyoni estetik va ijodiy shaklda boyitadi; matematika esa ilmiy va texnik sohalar uchun asosiy tahlil va hisoblash vositasini ta’minlaydi. STEAM ta’limi esa o‘quvchilarni alohida bilimlarni yodlashga emas, balki fanlararo fikrlash orqali real hayotiy muammolarni hal qilishga yo‘naltiradi.

STEAM ta’limi amaliy o‘rganish tamoyiliga asoslanadi va o‘quvchilarning ta’lim jarayonida faol ishtirok etishini talab qiladi [Alexander E. Gates, 2017: 4-11]. O‘qituvchi real hayotga yaqin vaziyatlarni yaratadi va fan bilimlarini ushbu vaziyatlar bilan bog‘laydi. O‘quvchilar bunday vaziyatlarda tajriba orttirib borar ekan, muammolarni aniqlash, tahlil qilish va ularni hal etish jarayonida faol ishtirok etadilar. Situatsion o‘qitish o‘quvchilarda qiziqishni oshiradi hamda bilim olish jarayonini samarali va yoqimli qiladi.

STEAM ta’limida jamoada ishlash muhim ahamiyatga ega. Ko‘plab muammolarni hal qilish va yangi g‘oyalarni ishlab chiqish jamoaviy faoliyat orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun o‘quvchilarda hamkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish STEAM ta’limining muhim tarkibiy qismidir [Danielle Herro , Cassie Quigley, Jessica Andrews, 2017:26].

Nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirish STEAM ta’limining asosiy yo‘nalishlaridan biridir. O‘quvchilar kundalik hayotdan muammolarni aniqlab, o‘rgangan bilimlari asosida loyiha va yechimlar ishlab chiqadilar. Bu jarayon ularning

ijodiy va innovatsion fikrlashini rivojlantiradi. Innovatsion qobiliyatlarni shakllantirish STEAM ta’limining eng muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi.

STEAM ta’limiga asoslangan o‘quv va pedagogik loyihalarni ishlab chiqish o‘qituvchilarning STEAM konsepsiyasini tushunishi va uni amaliyotda qo‘llashini rivojlantiradi, natijada o‘quv jarayonining samaradorligi oshadi [Youngmoo E. Kim, Brandon G. Morton, Jeff Gregorio, 2019:1178-1885].

STEAM yondashuvi fan, texnologiya, muhandislik, matematika, gumanitar fanlar va san’atni integratsiyalashga alohida e’tibor qaratadi. U real hayotiy muammolarni hal qilish, loyiha va dizayn faoliyatlarini tashkil etish orqali ilmiy va muhandislik bilimlarining amaliy qo‘llanilishini kuchaytiradi. Loyiha asosidagi muammolarni hal qilish jarayoni olimlarning real dunyoni o‘rganish jarayoniga o‘xshaydi. STEAM faoliyatlarida real hayotga yaqin muammolar qo‘yilgani uchun o‘quv maqsadlari aniq bo‘ladi va o‘quvchilarning qiziqishi ortadi. Murakkab muammolar fanlararo bilimlarni kompleks qo‘llashni talab qilgani sababli guruhda ishlash va hamkorlik ham kuchayadi. Bu esa o‘quvchilarning turli fan bilimlarini chuqur o‘zlashtirishiga va innovatsion kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi.

O‘qituvchilar innovatsion kadrlarni tayyorlashda asosiy omil hisoblanadi. Shuning uchun STEAM ta’limi konsepsiyasini egallash ularning kasbiy salohiyatini belgilovchi muhim omildir. STEAM faoliyatlarida ishtirok etish o‘qituvchilarning fan va texnologiyaga oid bilimlarini chuqurroq anglashiga yordam beradi hamda ularning zamonaviy ta’lim talablariga moslashuvini ta’minlaydi. Bu jarayon o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini va dunyoqarashini kengaytiradi.

STEAM yondashuvida o‘qituvchi an’anaviy “bilim beruvchi” rolidan chiqib, yo‘naltiruvchi, murabbiy va hamkor sifatida faoliyat yuritadi. O‘qituvchi va o‘quvchilar birgalikda fanlararo integratsiya asosida ishlaydi. Bunday faoliyat o‘qituvchilarning amaliy ko‘nikmalarini va ta’lim jarayonidagi samaradorligini oshiradi.

STEAM ta’limining samarali amalga oshirilishi turli kasbiy soha vakillarining faol ishtirokini talab qiladi. Ya’ni, bu faqat maktab yoki o‘qituvchining ishi emas, balki keng ijtimoiy ta’lim ekotizimini shakllantirish jarayonidir. Shu sababli “maktab ta’lim

hamjamiyati”dan “ijtimoiy ta’lim hamjamiyati”ga o‘tish zamonaviy tendensiya sifatida qaraladi. Xitoy ta’lim tizimida bu yondashuv universitetlar, korxonalar va ilmiy-tadqiqot institutlari o‘rtasidagi hamkorlik modeli sifatida rivojlantirilmoqda.

Geografiya juda ko‘p fanlar bilan bog‘langan keng qamrovli fan bo‘lib, u tabiiy fanlar, ijtimoiy fanlar hamda texnik fanlar elementlarini o‘z ichiga oladi. Geografiya insonning ishlab chiqarish va kundalik hayotidan kelib chiqqan bo‘lib, u amaliy faoliyatni o‘rganadi va inson hayoti hamda ishlab chiqarish jarayonlariga xizmat qiladi. Shuning uchun geografiyada o‘quvchilarni tayyorlash STEAM ta’limining barcha jihatlari bilan chambarchas bog‘liqdir [F.A.Xamroyeva., R.T.Toshniyozova., A.I.Kudratova., B.F.Amrullayeva., 2025:136].

Geografiya inson yashash muhiti bilan bog‘liq ko‘plab muammolarni o‘rganadi va ularni hal qilishda ilmiy yondashuv hamda metodlardan foydalanishni talab qiladi. Bu jarayonda ilg‘or texnologiyalar, aniq matematik usullar hamda muhandislik yechimlari muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Hamkorlik asosida turli loyihalar ishlab chiqilib, inson hayoti uchun qulay va go‘zal muhit yaratishga xizmat qiladi. Bu jarayonda ekologik va badiiy (san’at) yondashuv ham muhim o‘rin tutadi.

Geografiyani hayotga tatbiq etish geografiya ta’limining asosiy maqsadi hisoblanadi. Atrof-muhit bilan bog‘liq geografik muammolar texnik va muhandislik yondashuvini ham talab qiladi. O‘quvchilar geografik muhit xususiyatlarini chuqur anglagan holda, turli vosita va jihozlardan foydalanish, ko‘nikma va metodlarni birlashtirish, loyihalarni loyihalash va amalga oshirish orqali ekologik hamda hayotiy muammolarni hal qilishlari mumkin. Muammolarni hal qilish jarayoni bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarning geografik dizayn qilish va amaliy harakat qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Geografiyaning asosiy kompetensiyalaridan biri inson va tabiat o‘rtasidagi uyg‘unlikni shakllantirishdir, bu esa asosan qadriyatlar va hissiy tarbiya bilan bog‘liq. Bunda gumanitar ta’lim yondashuvi muhim rol o‘ynaydi. Keyinchalik qo‘shilgan san’at ta’limi ham gumanitar ta’limning muhim ko‘rinishlaridan biridir.

STEAM ta’limi fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematikani fanlararo yondashuv asosida o‘qitib, o‘quvchilarning yangilanib borayotgan kasbiy bilimlarga va tez o‘zgarayotgan ijtimoiy hayotga moslashishiga yordam beradi. STEAM ta’limi

yangi o‘quv dasturi va pedagogik konsepsiya bo‘lib, uning asosiy xususiyatlari fanlararo integratsiya, situatsion tajriba, hamkorlik, amaliy faoliyat va innovatsiyadir.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, STEAM ta’limi zamonaviy pedagogik yondashuv sifatida geografiya fanini o‘qitishda katta imkoniyatlarga ega. Ushbu yondashuv fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematikani integratsiyalash orqali o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashga xizmat qiladi. STEAM asosida tashkil etilgan geografiya darslari o‘quvchilarning muammolarni hal qilish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, jamoada ishlash hamda innovatsion faoliyat yuritish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, bunday yondashuv o‘quvchilarning ekologik madaniyati va amaliy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli geografiya ta’limida STEAM yondashuvini keng joriy etish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alexander E. Gates. Benefits of a STEAM Collaboration in Newark, New Jersey: Volcano Simulation Through a Glass-Making Experience // Journal of Geoscience Education. – 2017. – Vol. 65. – P. 4–11.

2. Danielle Herro, Cassie Quigley, Jessica Andrews. Co-Measure: Developing an Assessment for Student Collaboration in STEAM Activities // International Journal of STEM Education. – 2017. – Vol. 4. – P. 26.

3. Elaine Perignat, Jen Katz-Buonincontro. STEAM in Practice and Research: An Integrative Literature Review // Thinking Skills and Creativity. – 2019. – Vol. 31. – P. 31–43.

4. F.A.Xamroyeva., R.T.Toshniyozova., A.I.Kudratova., B.F.Amrullayeva. //STEAM ta'lim tizimida geografiyani o'qitish. O'quv qo'llanma. Samarqand, "ACCESS SERVICE" nashriyoti, 2025. 136 b.

5. Liu Qiang. Research on the Development of Science Education Activities Based on STEAM Concept: Dissertation. – Huazhong University of Science & Technology, 2019.

6. Pamela W. Garner, Nuria Gabitova, Anuradha Gupta, et al. Innovations in Science Education: Infusing Social Emotional Principles into Early STEM Learning // Cultural Studies of Science Education. – 2018. – Vol. 13. – P. 889–903.

7. Youngmoo E. Kim, Brandon G. Morton, Jeff Gregorio. Enabling Creative Collaboration for All Levels of Learning // PNAS. – 2019. – Vol. 116. – P. 1178–1885.

PEDAGOGICAL VIEWS AND IDEAS OF ISMAIL GASPRINSKY AND THEIR SPREAD IN SOCIETY THROUGH “USUL-I JADID”

Guli Turaeva Baxriddinovna

Lecturer, Department of Archaeology and the History of Bukhara

Bukhara State University

E-mail: [turayevaguli8@gmail.com]

Ilhomova Marjona Istamovna

4th-year Student, Department of History, Bukhara State University

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ismoil G‘aspiralining pedagogik qarashlari va noshirlik faoliyati majmuaviy tahlil qilinadi. Tadqiqotda G‘aspiralining "usuli jadid" maktablari orqali savod chiqarishning fonetik metodikasini joriy etishi hamda ta’limga dunyoviy fanlarni kiritish borasidagi islohotlari yoritilgan. Shuningdek, muallifning "Tarjimon" gazetasi orqali milliy uyg‘onish, turkiy xalqlarning birligi va ijtimoiy islohot g‘oyalarini targ‘ib qilishdagi o‘rni ilmiy asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari G‘aspirali merosining jadidchilik harakati va zamonaviy ta’lim tizimidagi ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: “Usuli jadid”, Zinjirli madrasasi, “Bolalar muallimi”,Xo’jai siybon”, “Tarjimon” gazetasi .

Аннотация. В данной статье представлен комплексный анализ педагогических идей и издательской деятельности Исмаила Гаспринского. В исследовании освещаются его концептуальные подходы к реформированию системы образования, внедрение новых педагогических методов через школы «Усули-джадид», а также использование фонетического метода обучения и включение светских наук в учебный процесс. Особое внимание уделяется издательской деятельности Гаспринского, в частности, роли газеты

«Терджиман» в пропаганде идей просвещения, национального возрождения и единства тюркских народов. Результаты исследования показывают неразрывную связь между его педагогическими взглядами и журналистикой, их влияние на социально-духовное развитие общества, что позволяет глубже понять сущность джадидизма и оценить его значение для современной системы образования.

Ключевые слова: Усули джадид, Медресе Зинджирли, «Болалар муаллими», «Ходжаи сийбон», Газета «Таржимон».

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of Ismail Gasprinsky's pedagogical ideas and publishing activities. The study highlights his conceptual approaches to educational reform, specifically the introduction of the "Usul-i Jadid" (new method) schools, the implementation of phonetic teaching methods, and the integration of secular sciences into the curriculum. Furthermore, the research emphasizes Gasprinsky's role as a publisher, focusing on the "Terjuman" (The Interpreter) newspaper's impact on promoting national awakening, social reform, and the unification of Turkic peoples. The findings demonstrate the intrinsic link between his educational and journalistic endeavors and their profound influence on the spiritual development of society, offering insights into the essence of the Jadid movement and its relevance to modern education.

Keywords: Usul-i jadid, Zinjirli madrasah, "Bolalar muallimi", "Khojai siybon", "Tarjimon" newspaper.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, it is possible to observe the beginning of a period of socio-cultural changes among Muslim and Turkic peoples living in the territory of the Russian Empire. During this period, issues such as the awakening of national consciousness, modernization of the education system, and enlightening the people as well as cultural development through the widespread introduction of secular knowledge were put on the agenda. In such a complex historical context, Ismail Gasprali (1851–1914) appears as a figure who left an indelible mark in the history of Turkic peoples.
The purpose of this research is to present the results of a scientific analysis of Ismail Gasprali's life path, his research in the field of education and innovative teaching

methods, his publishing activity, and his efforts to make society enlightened and literate through the newspaper “Tarjimon.”

The scientific literature on Ismail Gasprinsky is very extensive and diverse. The Russian historian Edward Lazzerini describes Gasprinsky as “the leading intellectual of the awakening period of Russian Muslims in the late 19th and early 20th centuries.” According to him, Gasprinsky was one of the first figures to demonstrate the importance of national language and culture for the Muslims of Russia. Uzbek scholar V. Ergashev conducted fundamental research on Gasprinsky’s role in the Jadid movement and his influence on Central Asian enlighteners. In his opinion, Gasprinsky’s “usuli jadid” (new method) schools had a significant impact on transforming the education system in the Central Asian region. Turkish historian Kemal Kirimli, in his monograph, deeply analyzed Gasprinsky’s contribution to the ideas of national identity and Pan-Turkism. He considers Gasprinsky’s slogan “Unity in language, thought, and action” as the foundation of the idea of unity among Turkic peoples. Viktor Yurievich Gankevich, by studying Gasprinsky’s pedagogical views, revealed the innovative nature of his reforms in the field of education. His research provides valuable information on how Gasprinsky improved the system of teaching literacy through the application of the phonetic (sound-based) method. Researcher Edward John Lazzerini has published a number of articles on the historical significance of Gasprinsky and the newspaper “Tarjumon.” He particularly emphasizes Gasprinsky’s aspiration to modernize Muslim society and establish dialogue with the West. Zaynabidin Sharabidinovich Abdirashidov, in his monograph, thoroughly covered Gasprinsky’s activities in the field of publishing, especially the history of the newspaper “Tarjumon.” According to him, “Tarjumon” served not only as a means of information, but also as a socio-political and cultural platform.
To achieve the scientific objective and solve the defined tasks, the following methods were used: analysis–synthesis, descriptive, historical-cultural reconstruction, ideographic and hermeneutic methods, as well as an interdisciplinary approach.

Main part. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, a period of socio-cultural changes began among the Muslim and Turkic peoples living in

the territory of the Russian Empire. In this period, the awakening of national consciousness, modernization of the education system, and issues of cultural development were put on the agenda. In such a complex historical situation, Ismail Gasprinsky (1851–1914) appeared as a figure who left an indelible mark in the history of Turkic peoples. Gasprinsky, a representative of the Crimean Tatars, is known as an enlightener, pedagogue, writer, publisher, and public figure. He founded a movement called “Jadidism,” which was aimed at modernizing the traditional education system, mastering secular knowledge, and realizing national identity. Gasprinsky promoted new ideas through his newspaper “Tarjimon” (“Translator”) and influenced wide layers of Muslim society. Scientific literature about Ismail Gasprinsky is very broad and diverse. Russian historian Edward Lazzerini describes Gasprinsky as “the leading intellectual of the awakening period of Russian Muslims at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries.” According to him, Gasprinsky was one of the first figures who demonstrated the importance of national language and culture for the Muslims of Russia. Ismail Gaspirali was born on March 21, 1851, in the village of Avcikoy (near present-day Bakhchisaray) on the Crimean Peninsula. Because he was born in a small village called Gaspa, he referred to himself as Gaspirali (Gasprinsky). His father Mustafa Ali oglu Gasprinsky served as an officer in the Russian army. Mustafobey married twice. His first wife died in 1849, and in the same year he married Fatma khanim from the famous Kaytazov family of Crimea. From this family, Mustafa had two sons and four daughters. Ismailbey was the second son in the family and was born on March 21, 1851, in the village of Ovchikoy. When he turned four, his family moved to the city of Bakhchisaray and settled there. Ismail’s mother was named Fatma Sultan, daughter of Temir Gazi. In April 1854, the family received a noble title. In his childhood, his mother raised and educated him, but his father sent him to a primary school. Young Ismail gained his first literacy in Bakhchisaray, at the Zinjirli madrasa, under a teacher named Hoji Ismail. This education continued until he was 10 years old. After finishing school, he continued his studies at the Simferopol boys’ gymnasium. After that, at his father’s request, Ismail became a cadet at the Voronezh military academy and later transferred to the second Moscow military gymnasium. During

1867–1870, Gasprinsky lived in Paris, learned French, and became closely acquainted with European culture. This experience broadened his worldview and later influenced the formation of his reformist ideas. After returning to Crimea, he began working as a teacher and started seeking ways to improve the condition of the local Muslim population. On April 10, 1883, Gasprinsky published the first issue of the newspaper “Tarjumon” (“Translator”). This newspaper was the first periodical in the Russian Empire published in Tatar and Russian for Muslims. “Tarjumon” soon spread widely not only in Crimea but also among Muslim populations in the Caucasus, Central Asia, and the Volga region. Alongside his journalistic activity, Gasprinsky also carried out serious reforms in the field of education. He introduced the “usuli jadid” (new method) system to modernize traditional schools. This system was based on the phonetic (sound-based) method of learning reading and writing and allowed students to become literate in a short period of time.

The works carried out by Gaspirali during his life show that he was engaged not only in theoretical activity but also in practical work. He effectively used the press to implement his ideas. In particular, the newspaper “Tarjimon,” established at his initiative, became an important tool for exchanging ideas among Turkic peoples, spreading enlightenment ideas, and awakening national consciousness. Speaking about his pedagogical activity and ideas, Gaspirali made a real revolution in the cultural life, school, and education of Eastern peoples and introduced the “Usuli savtiya,” which entered history under the name “usuli jadid.” He taught Russian at the “Zanjirli” madrasa. Soon after, he went to Turkey—İstanbul—for studies, then to France, Vienna, Munich, and Stuttgart, and in 1876 returned to Bakhchisaray and contunied teaching. On April 10, 1883, he published the newspaper “Tarjimon” and compiled the textbook “Children’s Teacher.” In 1884, he began teaching 12 children using the new jadid method and achieved fluent literacy in 40 days.

In the new method school, the following rules should be observed:

The number of children in a class should not exceed 30.

Children should be admitted to school only at the beginning of summer and winter.

Each admission, regardless of number, should not exceed one class.

Each teacher should have 3–4 classes.

For children aged 7–9, lessons should not exceed 5 hours, with a 10-minute break after each lesson.

After ten months of study, there should be a vacation.

Lessons should not be boring.

Fridays and holidays are days off.

Beating and insulting children is shown to be useless.

He explains the rules of teaching with the jadid method as follows:

Teaching the whole alphabet at once is difficult; it is easier to teach three or five letters at the beginning.

Students should not start writing from the first lesson.

Lessons should be divided into hours and parts.

A student should not move to the next lesson until mastering the previous one.

When introducing letters, broader information about them should be given.

It is indicated that students should be examined every 6 months, promoted at the end of the year, and those who do not master the material should be left in the same class. All of Gasprinsky's ideas spread widely to Central Asia. Intellectuals in cities such as Bukhara, Samarkand, Fergana, Namangan, Kokand, and Tashkent joined the Jadid movement. Representatives of the Jadid movement carried out extensive propaganda in the field of education. They discovered new forms of literacy teaching methods and developed curricula for all subjects. According to Gasprinsky's calculations, in 1881 there were 16 million Muslims in Russia. In their 16,000 primary schools and 214 madrasas, half a million children were studying. But was the education satisfactory? No, even after five years, students could not write five lines or read properly. Schools were formally religious and under the control of Sharia administrations, but in reality, they were neither supervised nor inspected. Realizing that if public opinion were mobilized and involved in school affairs, many improvements could be achieved, Gasprinsky devoted all his efforts to this work and began calling everyone to reform. In 1884, he opened the first model "usuli jadid" school. For the new school, Gasprinsky wrote an alphabet book and published it in the

“Tarjimon” printing house. This was his famous book “Khojai Sibyon” (“Children’s Teacher”), which was reprinted 27 times until 1910. The first teacher of the model school was his student Bakir Afandi Emasdir. In the new school, along with religious sciences, Turkish literacy, mathematics, history, and geography were included in the curriculum. In 1898, Gasprinsky published the book “Rahbari muallimin or Companion for Teachers,” a guide for new-method teachers. In it, he clearly explained the organization of new schools and their differences from old ones.

To accelerate the application of the phonetic method, Gasprinsky prepared and published textbooks for primary classes. The textbook consisted of four parts arranged from simple to complex. Each lesson continued the previous one, making it easier for students to understand. He also included illustrations of objects, animals, birds, and insects to make learning clearer. The textbook was titled “Khojai Sibyon,” and its cover bore the slogan: “Parents are responsible for children’s illiteracy.” The first part begins with the alphabet. After learning each letter, the teacher shows its written form. Students learn to read and write simultaneously. Each letter is written large and accompanied by a picture. 27 lessons are allocated for learning the alphabet. After mastering it, students move on to short stories and then to the basics of Arabic (13 lessons) The second part is titled “Special textbook for learning the Turkic language” and begins with “Native language and basics of Arabic.” It emphasizes comprehension of texts. Several stories are included to develop reading skills. The third and fourth parts contain reading texts such as “Crimea,” “People of the World,” “Trust,” “Morality,” “Shepherd’s Daughter,” etc. The book was distributed in 4000 copies. Gasprinsky used various methods to promote his ideas, including the Makaryev Fair, where Muslim traders gathered annually.

Conclusion. Ismail Gaspirali is recognized as one of the most important figures in the history of Turkic peoples at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. His activities and promotion of enlightenment and secular knowledge greatly contributed to the awakening of national consciousness, modernization of education, and cultural development. Through his jadid schools, he increased literacy among Muslims. These schools provided both religious and secular knowledge, preparing

students for the modern world. The newspaper “Tarjimon” became a means of communication among Muslim intellectuals and helped spread new ideas. In the modern world, issues such as the importance of the education system, preservation of national language, and intercultural dialogue are a continuation of the problems raised by Gaspirali. In this sense, Ismail Gaspirali is valued not only as a thinker of his time but also as a great intellectual of the 20th–21st centuries.

REFERENCES

1. Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи–отношения – влияние. – Ташкент: Академнашр, 2011. – 384 с.
2. Ergashev B. Jadidchilik harakati va Ismoil Gasprinskiy g'oyalarining O'rta Osiyoga ta'siri. – Toshkent: Fan, 2018. – 216 b.
3. Hoshimov K., Inomova M. Pedagogika tarixi. – Toshkent: O’qituvchi, 2006. – 304 b.
4. Shomuqimov L. R. Ismoil Gasprinskiyning hayot yo'li va ijodiy merosi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2025. – T. 5. – № 2. – B. 45–52.
5. Zunnunov A. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: Sharq, 2003. – 256 b.
6. Ганкевич В., Ягъя Н. Исмаил-бей Мустафа-оглу Гаспринский. Библиографический указатель. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2013. – 148 с.
7. Davlet N. İsmail Bey Gaspıralı. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988. – P. 21–22.
8. Fisher A. The Crimean Tatars. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978. – 280 p.
9. Lazzerini E. J. Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914: University of Washington, Ph.D. Dissertation. – Seattle, 1973. – P. 12.
10. Swietochowski T. Historical dictionary of Azerbaijan. – Lanham: Scarecrow Press, 1999. – 168 p.

MILLIY TARBIYA VA UNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

Andijon davlat pedagogika instituti

Boshlang’ich ta’lim kafedrasi o’qituvchisi
Karimova Malohatoy Mo’minjonovna
Andijon davlat pedagogika instituti
Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi talabasi
Davronbekova Gulnozaxon Erkinjon qizi

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada milliy tarbiyaning mazmun-mohiyati, uning tarixiy ildizlari, bugungi globallashuv sharoitidagi o‘rni hamda yosh avlod kamolotidagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, ma’naviy meros va oilaviy tarbiyaning yoshlar ongini shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Zamonaviy axborot oqimi kuchaygan davrda milliy tarbiyani rivojlantirishning dolzarb masalalari va istiqbollari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: milliy tarbiya, ma’naviyat, qadriyat, yoshlar tarbiyasi, milliy ong, globallashuv, madaniyat, ma’rifat, vatanparvarlik, oilaviy tarbiya.

Аннотация. В данной научной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются сущность и содержание национального воспитания, его исторические корни, роль в условиях современной глобализации, а также значение в формировании подрастающего поколения. Также раскрывается роль национальных ценностей, традиций, духовного наследия и семейного воспитания в формировании сознания молодежи. Кроме того, рассматриваются актуальные вопросы и перспективы развития национального воспитания в условиях усиления информационного потока и глобализации.

Ключевые слова: национальное воспитание, духовность, ценности, воспитание молодежи, национальное сознание, глобализация, культура, просвещение, патриотизм, семейное воспитание

Abstract. This scientific article analyzes the essence and content of national education, its historical roots, its role in the context of modern globalization, and its significance in the development of the younger generation from a scientific and theoretical perspective. The article also highlights the role of national values, traditions, spiritual heritage, and family upbringing in shaping the consciousness of young people.

Furthermore, it discusses current issues and prospects for the development of national education in an era of increasing information flow and glob alization.

Keywords: national education, spirituality, values, youth education, national consciousness, globalization, culture, enlightenment, patriotism, family upbringing.

Bugungi kunda dunyo taraqqiyoti shiddat bilan rivojlanib, barcha sohalarda chuqur o‘zgarishlar yuz bermoqda. Ayniqsa, globallashuv jarayoni, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng tarqalishi, internet va ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi inson tafakkuri, dunyoqarashi va ma’naviy hayotiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Bunday murakkab va tezkor davrda har bir xalq o‘zining milliy qadriyatlari, madaniy merosi, urf-odat va an’analarini asrab-avaylashga alohida e’tibor qaratmoqda. Chunki milliy qadriyatlarini yo‘qotgan xalq o‘zining tarixiy ildizlari, ma’naviy qiyofasi va milliy o‘zligini ham asta-sekin boy bera boshlaydi.

Shu nuqtai nazardan, milliy tarbiya masalasi bugungi kunning eng dolzarb ijtimoiy-ma’naviy masalalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Milliy tarbiya yosh avlodni xalqning boy tarixiy tajribasi, ma’naviy merosi, axloqiy qadriyatlari hamda milliy an’analari asosida tarbiyalashga xizmat qiladi. U inson qalbida Vatanga muhabbat, milliy g‘urur, ajdodlarga hurmat, insonparvarlik, mehnatsevarlik va yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantiradi. Ayniqsa, mustaqil davlat taraqqiyoti uchun ma’naviy barkamol, intellektual salohiyatli va vatanparvar yoshlarni voyaga yetkazishda milliy tarbiyaning o‘rni beqiyosdir.

Ma’lumki, tarbiya inson hayotining eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Insonning kim bo‘lib yetishishi, uning jamiyatdagi o‘rni, dunyoqarashi, axloqiy qiyofasi va hayotiy maqsadlari ko‘p jihatdan olgan tarbiyasiga bog‘liqdir. Sharq mutafakkirlari ham tarbiya masalasiga alohida e’tibor qaratganlar. Jumladan, Abu Nasr Forobiy komil insonni tarbiyalash jamiyat taraqqiyotining muhim sharti ekanligini ta’kidlagan. Abu Ali ibn Sino esa yoshlarni ilm, odob va ezgulik ruhida tarbiyalash zarurligini qayd etgan. Abdulla Avloniy “Tarbiya biz uchun yo hayot — yo mamot, yo najot — yo halokat, yo saodat — yo falokat masalasidir” deya tarbiyaning naqadar muhim ekanligini chuqur ifodalab bergan. O‘zbek xalqining ko‘p asrlik tarixida ham farzand tarbiyasi eng muhim qadriyatlardan biri sifatida qaralgan. Xalqimiz azal-

azaldan yoshlarni kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehr-oqibat, sabr-qanoat, or-nomus va hayo kabi insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalab kelgan. Milliy tarbiyaning asosiy manbalari sifatida xalq og‘zaki ijodi, maqol va matallar, ertaklar, dostonlar, milliy urf-odatlar hamda diniy-ma’rifiy meros muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, oiladagi tarbiya, mahalla muhiti va ustoz-shogird an’analari yosh avlodning ma’naviy shakllanishida katta ahamiyat kasb etgan.

O‘zbekiston Respublikasida mustaqillik yillaridan boshlab yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish, milliy qadriyatlarni tiklash va ma’rifiy ishlarni kuchaytirishga davlat siyosati darajasida e’tibor qaratildi. Ta’lim tizimida ma’naviy-ma’rifiy fanlarning joriy etilishi, buyuk ajdodlar merosini keng o‘rganish, milliy bayram va qadriyatlarni targ‘ib qilish borasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash va ularning ma’naviy barkamolligini ta’minlashga xizmat qilmoqda.

Mazkur maqolada milliy tarbiyaning nazariy asoslari, uning tarixiy ildizlari, bugungi kundagi ahamiyati hamda yoshlar ma’naviy kamolotidagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, globallashuv sharoitida milliy tarbiyani rivojlantirishning dolzarb masalalari va istiqbollari yuzasidan fikr-mulohazalar bayon etiladi.

Milliy tarbiyaning mazmun-mohiyati va nazariy asoslari. Milliy tarbiya har bir xalqning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, ma’naviy qadriyatlari, urf-odatlari, an’analari va dunyoqarashi asosida vujudga kelgan murakkab ijtimoiy-pedagogik jarayondir. U yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash, ularda xalqiga, Vataniga, ona tiliga, dini va madaniyatiga hurmat tuyg‘ularini shakllantirishga xizmat qiladi. Milliy tarbiya nafaqat insonning axloqiy kamolotini, balki uning ijtimoiy faolligi, vatanparvarligi va ma’naviy yetukligini ham ta’minlaydi.

Tarbiya tushunchasi inson hayoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u shaxsning jamiyatga moslashuvi va komil inson sifatida shakllanishida muhim omil hisoblanadi. Milliy tarbiya esa umumiy tarbiyaning tarkibiy qismi sifatida xalqning milliy o‘zligini saqlab qolish va rivojlantirish vazifasini bajaradi. Shu sababli ham milliy tarbiya jamiyat ma’naviy hayotining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Sharq mutafakkirlari inson tarbiyasiga alohida e’tibor qaratganlar. Abu Nasr Forobiy

o‘zining “Fozil odamlar shahri” asarida jamiyat taraqqiyoti komil inson tarbiyasiga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, inson aql-zakovat, axloq va ma’naviyat uyg‘unligida kamol topadi. Abu Rayhon Beruniy esa yoshlarni ilm-ma’rifat, halollik va mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash lozimligini qayd etgan. Abu Ali ibn Sino inson kamolotida oilaviy tarbiya va muhitning o‘rni beqiyos ekanligini ilmiy asoslab bergan. Shuningdek, Alisher Navoiy asarlarida komil inson g‘oyasi markaziy o‘rin egallaydi. U yoshlarni adolat, saxovat, ilm, odob va ezgulik ruhida tarbiyalash zarurligini uqtiradi. Abdulla Avloniy esa tarbiyani millat taraqqiyotining eng muhim omili sifatida baholab, yoshlarni milliy ruh va zamonaviy bilimlar asosida tarbiyalash g‘oyasini ilgari surgan.

O‘zbek xalqining milliy tarbiyasi ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyot mahsuli hisoblanadi. Xalqimiz qadimdan farzand tarbiyasiga alohida mas’uliyat bilan yondashgan. Ota-bobolarimiz yoshlarni odob-axloq, mehnatsevarlik, halollik, kattalarga hurmat va kichiklarga izzat ruhida tarbiyalashni eng muhim burch deb bilganlar.

Milliy tarbiyaning asosiy manbalaridan biri xalq og‘zaki ijodidir. Ertaklar, dostonlar, maqollar va matallar orqali yosh avlodga ezgulik, mardlik, vatanparvarlik va insoniylik g‘oyalari singdirilgan. Masalan, “Alpomish” dostoni yoshlarni jasorat, sadoqat va or-nomus ruhida tarbiyalashga xizmat qilgan. Maqollarda esa xalqning hayotiy tajribasi va tarbiyaviy qarashlari mujassamdir. “Odob — inson ziynati”, “Yaxshi farzand — ota-ona faxri” kabi hikmatlar yoshlarni ma’naviy barkamollikka undaydi. Milliy tarbiya tizimida urf-odat va an’analar ham muhim o‘rin tutadi. Navro‘z, hayit bayramlari, to‘y marosimlari, mehmondo‘stlik, hasharchilik kabi qadriyatlar yoshlarni jamoaviylik, mehr-oqibat va insonparvarlik ruhida tarbiyalaydi. Navro‘z bayrami ayniqsa xalqimizning milliy qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan muhim an’analardan biridir. Ushbu bayram insonlarni tabiatga mehr, ahillik, saxovat va ezgulikka chorlaydi.

Mahalla instituti ham milliy tarbiyaning muhim bo‘g‘ini hisoblanadi. Mahalla yoshlarni jamoatchilik asosida tarbiyalash, ularni jamiyat hayotiga tayyorlash va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash vazifasini bajaradi. “Bir bolaga yetti mahalla ota-ona” degan hikmat xalqimizning tarbiyaga jamoaviy yondashganidan dalolat beradi.

Oila va ta’lim tizimining milliy tarbiyadagi o‘rni. Oila milliy tarbiyaning birlamchi va eng muhim maskani hisoblanadi. Bola dunyoqarashi, xarakteri va ma’naviy qiyofasi avvalo oilada shakllanadi. Ota-onaning odobi, muomalasi, ma’naviy saviyasi farzand tarbiyasiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli xalqimiz oilani “muqaddas maskan” deb ulug‘laydi. Oilada bolaga quyidagi fazilatlar singdirilishi muhimdir: kattalarga hurmat; kichiklarga g‘amxo‘rlik; rostgo‘ylik va halollik; mehnatsevarlik; hayo va andisha; vatanparvarlik; kitobxonlik madaniyati. Ayniqsa, bugungi kunda ota-onalarning farzand tarbiyasiga bo‘lgan mas’uliyatini kuchaytirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki ayrim hollarda oiladagi e’tiborsizlik yoshlarning turli zararli oqimlar ta’siriga tushib qolishiga sabab bo‘lmoqda.

Globallashuv sharoitida milliy tarbiyaning ahamiyati

XXI asr globallashuv asri sifatida insoniyat hayotiga ulkan o‘zgarishlar olib kirdi. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida dunyo xalqlari o‘rtasidagi madaniy, iqtisodiy va siyosiy aloqalar kuchaydi. Bu jarayonning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda salbiy oqibatlari ham mavjud.

Globallashuv davrida milliy tarbiyani zamonaviy usullar asosida rivojlantirish muhimdir. Ayniqsa, internet va multimedia vositalari orqali milliy qadriyatlarni targ‘ib qilish samarali natija beradi. Yoshlar ko‘proq foydalanayotgan ijtimoiy tarmoqlarda ma’naviy-ma’rifiy kontentlarni ko‘paytirish bugungi kun talabidir. Yoshlar tarbiyasida vatanparvarlik va ma’naviy tarbiya masalalari

Vatanparvarlik milliy tarbiyaning eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Vatanparvarlik — bu insonning o‘z yurtiga muhabbati, uning ravnaqi uchun xizmat qilishga tayyorligi, milliy manfaatlarni himoya qilishga intilishidir. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash quyidagi vazifalarni o‘z ichiga oladi: ona yurt tarixini chuqur o‘rganish; buyuk ajdodlar merosiga hurmat uyg‘otish; davlat ramzlariga sadoqat ruhida tarbiyalash; milliy armiyaga hurmat tuyg‘usini shakllantirish; tinchlik va osoyishtalikning qadriga yetishga o‘rgatish.

Ma’naviy tarbiya esa insonning ichki dunyosini boyitishga xizmat qiladi. Ma’naviy barkamol inson jamiyat taraqqiyotining asosiy kuchi hisoblanadi. Shu

sababli bugungi kunda yoshlarning ma’naviy dunyosini boyitish, ularni kitobxonlikka, ilm-fanga va san’atga qiziqtirish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Milliy tarbiyani rivojlantirish istiqbollari. Kelajakda milliy tarbiya tizimini yanada takomillashtirish uchun quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish lozim: oilaviy tarbiya madaniyatini oshirish; yoshlarni internetdan to‘g‘ri foydalanishga o‘rgatish; milliy adabiyot va san’atni keng targ‘ib qilish; ta’lim tizimida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni kuchaytirish; mahalla va ta’lim muassasalari hamkorligini rivojlantirish; yoshlar orasida kitobxonlik madaniyatini oshirish; milliy qadriyatlarni zamonaviy texnologiyalar asosida targ‘ib etish demakdir.

Xulosa qilib aytganda, milliy tarbiya har qanday jamiyat taraqqiyotining ma’naviy asosi va yosh avlod kamolotining muhim omillaridan biridir. U insonni nafaqat bilimli va kasb-hunarli etib tarbiyalaydi, balki uning qalbida Vatanga muhabbat, milliy g‘urur, ajdodlarga hurmat, insonparvarlik, fidoyilik va yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantiradi. Milliy tarbiya xalqning tarixiy xotirasi, ma’naviy merosi, urf-odatlari va qadriyatlarini avloddan avlodga yetkazib beruvchi muhim ijtimoiy institut sifatida jamiyatning ma’naviy barqarorligini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Islom Karimov. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

2.Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

3.O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.

4.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

5.O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2016.

6.Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

7.Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

8.Pedagogika nazariyasi va tarixi. Oliy ta’lim muassasalari uchun darslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

9.Ma’naviyat asoslari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Ma’naviyat, 2018.

10.Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.

11. M.M Karimova - MILLIY QADRIYATLAR VA MA’NAVIY MEROSNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI..., 33-37 b, 2024 – “Universal International Scientific Journal”

12.M.M Karimova – Sharq mutafakkirlarining buyuk namoyondasi Abu Rayxon Beruniyning axloqiy qarashlari…, 2024 – “Universal International Scientific Journal”

13. M.M Karimova – THE MORAL VIEWS OF ABU NASR AL-FARABI, THE GREAT THINKER OF THE EASTERN RENAISSANCE…, 2026 “International Social Sciences and Humanities Academy Congress”

14. M.M Karimova – Ta’lim-tarbiya muhitida sun’iy intellektning ahamiyati…,2025 - “Universal International Scientific Journal”

INNOVATIVE APPROACHES IN THE EDUCATION SYSTEM AND THEIR EFFECTIVENESS

Atanazarova Shoxida Baxramovna,

O`zbekiston Jurnalistika va Ommaviy Kommunikatsiyalar Universiteti “Xorijiy tillar kafedrasi” katta o‘qituvchisi

E-mail shoxidka22@gmail.com

+998946090412

Annotation: This study examines innovative approaches in the education system and their effectiveness in improving the quality of learning. Modern educational technologies, interactive teaching methods, and digital tools play an important role in developing students’ knowledge, critical thinking, and practical skills. The paper analyzes the advantages of innovative teaching strategies, including student-centered learning, online education, and collaborative methods. The research also highlights the

impact of innovation on educational outcomes, motivation, and teaching efficiency. As a result, innovative approaches are considered essential for creating a modern and competitive education system.

Keywords: innovation, education system, modern technologies, interactive methods, digital learning, student-centered learning, teaching effectiveness, online education, educational development, learning outcomes.

Education plays a crucial role in the development of society and individuals. In today's rapidly changing world, the education system is facing new challenges and opportunities. Traditional teaching methods are no longer sufficient to meet the demands of modern society and the labor market. Therefore, educational institutions are increasingly introducing innovative approaches to improve the quality and effectiveness of learning. Innovative approaches in education include the use of modern technologies, interactive teaching methods, digital platforms, and student-centered learning strategies. These methods help students become more active participants in the educational process and develop important skills such as critical thinking, creativity, communication, and problem-solving. The integration of technology into education has also made learning more accessible, flexible, and engaging for students around the world.

Furthermore, globalization and technological advancement require teachers and educational institutions to continuously adapt to new methods and tools. Online learning, blended education, multimedia resources, and collaborative activities are becoming essential components of modern education. Such innovations not only improve students' academic performance but also increase their motivation and interest in learning. This paper discusses innovative approaches in the education system, their main types, advantages, and effectiveness in enhancing the teaching and learning process.

Innovative education refers to the application of modern technologies, advanced teaching methods, and creative strategies in the learning process. Unlike traditional education, which mainly focuses on teacher-centered instruction, innovative education emphasizes student-centered learning. In this approach, students actively participate in

classroom activities, discussions, and practical tasks rather than only listening to lectures. Such methods help learners develop independent thinking, creativity, communication abilities, and problem-solving skills that are essential in the 21st century.

Today, the rapid development of science and technology has significantly influenced educational systems worldwide. Educational institutions are introducing innovative approaches to improve teaching quality, increase student motivation, and prepare learners for modern professional life. These approaches make the learning process more flexible, interactive, and effective.

Types of Innovative Approaches

There are several innovative methods and strategies widely used in modern education systems.

1. Digital Learning Technologies

Digital technologies have transformed the traditional classroom into a modern learning environment. Online learning platforms, multimedia presentations, educational applications, electronic libraries, and virtual classrooms provide students with greater access to information and learning resources. Students can study from any location and at any time through internet-based education systems.

In addition, digital learning technologies support personalized learning because students can learn according to their own pace and abilities. Video lessons, interactive quizzes, and online assessments help learners better understand educational materials. During the COVID-19 pandemic, digital education became especially important and demonstrated the necessity of technological integration in education.

2. Interactive Teaching Methods

Interactive methods encourage active participation in the learning process. These methods include discussions, debates, brainstorming, case studies, role-playing games, presentations, and group work. Instead of memorizing information, students learn through communication and practical activities.

Interactive learning increases students’ interest and motivation because they become directly involved in the lesson. It also improves speaking, listening, analytical,

and social skills. Teachers act as facilitators who guide students and create opportunities for collaborative learning.

3. Project-Based Learning

Project-based learning is an educational approach in which students work on real-life tasks and projects over a certain period of time. This method allows learners to connect theoretical knowledge with practical experience. Students conduct research, analyze information, solve problems, and present their final results.

Project-based learning develops creativity, teamwork, leadership, and independent learning skills. It also helps students understand how academic knowledge can be applied in everyday life and future careers. As a result, learners become more responsible and confident in their abilities.

4. Blended Learning

Blended learning combines traditional face-to-face teaching with online education. In this method, students attend classroom lessons while also using digital platforms for homework, discussions, tests, and additional learning materials.

This approach creates flexibility and improves the effectiveness of education. Students can review lessons online, communicate with teachers electronically, and access educational content outside the classroom. Blended learning is especially useful for developing independent study habits and digital literacy skills.

5. Collaborative Learning

Collaborative learning is based on teamwork and cooperation among students. In this approach, learners work together to complete tasks, solve problems, and exchange ideas. Group projects, peer discussions, and cooperative activities encourage communication and mutual support.

Collaborative learning helps students develop interpersonal skills, leadership qualities, and respect for different opinions. It also creates a positive classroom atmosphere where students learn from each other’s experiences and perspectives.

Effectiveness of Innovative Approaches

Innovative teaching methods have many significant advantages for both students and teachers. One of the main benefits is increased student motivation and engagement.

Modern technologies and interactive activities make lessons more interesting and enjoyable, encouraging learners to participate actively in the educational process.

Another important advantage is the development of critical thinking and problem-solving abilities. Innovative approaches encourage students to analyze information, ask questions, and find creative solutions rather than simply memorize facts. Such skills are essential in modern society and future professional careers.

Innovative education also improves independent learning skills. Through digital platforms and online resources, students learn how to search for information, manage their time, and study independently. This prepares them for lifelong learning in a rapidly changing world.

Teachers also benefit from innovative approaches because they can use creative teaching strategies and modern assessment methods. Technology helps educators organize lessons more effectively, monitor students' progress, and provide individualized support.

Furthermore, educational institutions that adopt innovation become more competitive and adaptable to global educational standards. Modern schools and universities can provide higher-quality education and better prepare students for international opportunities and technological development.

However, despite its advantages, innovative education also faces several challenges. Some schools may lack technological equipment, internet access, or financial resources. In some cases, teachers may not have sufficient training to use modern educational technologies effectively. There may also be difficulties related to technical problems and unequal access to digital resources among students. Nevertheless, governments and educational organizations continue investing in innovation because it is considered one of the key factors in educational progress and national development.

In conclusion, innovative approaches play a vital role in improving the quality and effectiveness of modern education. The use of digital technologies, interactive teaching methods, project-based learning, blended education, and collaborative activities creates better learning opportunities for students and teachers. These approaches support

creativity, critical thinking, independence, and practical skills that are necessary in today's global and technological world. Although there are certain challenges in implementing innovative education, its advantages greatly outweigh the difficulties. Educational institutions must continue adopting modern teaching strategies and technological tools to meet the demands of contemporary society. Therefore, the integration of innovation into the education system is essential for building a successful, competitive, and progressive society.

REFERENCES

1. John Dewey. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916.
2. Lev Vygotsky. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
3. UNESCO. Education in a Digital World. Paris, 2021.
4. World Bank Education Overview
5. UNESCO – Digital Learning Resources
6. Malcolm Knowles. The Modern Practice of Adult Education. New York: Cambridge Books, 1980.
7. Jean Piaget. The Psychology of Intelligence. London: Routledge, 1950.
8. OECD Education and Skills
9. Teaching in a Digital Age. Vancouver: BCcampus, 2019.
10. UNICEF Education Programs

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA ICHKI REGULYATSIYANI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Anijon davlat pedagogika instituti

“Pedagogika yo‘nalishi” 1-bosqich magistranti

Jo‘rayeva Moxidilxon Soxibjon qizi

+99890 0609865

Annotatsiya: Mazkur maqolada integrativ yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulyatsiyani shakllantirishning pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Ichki regulyatsiyaning psixologik-pedagogik mohiyati, uni rivojlantirishda zamonaviy metodlar va integrativ ta’lim texnologiyalarining o‘rni yoritilgan. Shuningdek, bolalarda emotsional barqarorlik va ijtimoiy moslashuvni ta’minlashga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: integrativ yondashuv, ichki regulyatsiya, maktabgacha ta’lim, pedagogik asoslar, emotsional rivojlanish, psixologik barqarorlik, ijtimoiylashuv.

Аннотация: В данной статье анализируются педагогические основы формирования внутренней регуляции у детей дошкольного возраста на основе интегративного подхода. Освещаются психолого-педагогическая сущность внутренней регуляции, роль современных методов и интегративных условия, способствующие обеспечению эмоциональной устойчивости и социальной адаптации детей.

Ключевые слова: интегративный подход, внутренняя регуляция, дошкольное образование, педагогические основы, эмоциональное развитие, психологическая устойчивость, социализация.

Annotation: This article analyzes the pedagogical foundations of developing internal regulation in preschool children based on an integrative approach. The psychological and pedagogical essence of internal regulation, the role of modern methods and

integrative educational technologies in its development are highlighted. In addition, pedagogical conditions that ensure children’s emotional stability and social adaptation are substantiated.

Keywords: integrative approach, internal regulation, preschool education, pedagogical foundations, emotional development, psychological stability, socialization.

Bugungi kunda maktabgacha ta’lim tizimini takomillashtirish va bolalarni har tomonlama rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulyatsiyani shakllantirish dolzarb pedagogik masala sifatida e’tirof etilmoqda. Chunki ushbu davrda bolalarda o‘zini boshqarish, hissiyotlarni nazorat qilish va ijtimoiy xulq-atvor ko‘nikmalari shakllanadi. Integrativ yondashuv ta’lim va tarbiya jarayonini uyg‘un tashkil etish orqali bolalarning emotsional, intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga xizmat qiladi. O‘yin faoliyati, ijodiy mashg‘ulotlar hamda interfaol metodlardan foydalanish bolalarda ichki regulyatsiyani samarali shakllantirish imkonini beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulyatsiyani shakllantirish zamonaviy pedagogika va psixologiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ichki regulyatsiya bolaning o‘z hissiyotlari, xatti-harakatlari va faoliyatini mustaqil ravishda boshqara olish qobiliyatini anglatadi. Ushbu sifat bolalarning maktab ta’limiga tayyorgarligi, ijtimoiy muhitga moslashuvi hamda shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, maktabgacha yosh davrida bolaning emotsional va ijtimoiy rivojlanishi faol kechadi. Shu sababli bu davrda ichki regulyatsiyani shakllantirishga qaratilgan pedagogik faoliyat samarali natija beradi

Integrativ yondashuv ta’lim va tarbiya jarayonini turli metod, vosita va texnologiyalar asosida uyg‘un tashkil etishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuv orqali bolaning intellektual, emotsional va kommunikativ rivojlanishi bir-biri bilan bog‘liq holda shakllantiriladi. Integrativ yondashuvning asosiy maqsadi bolani har tomonlama

rivojlantirish hamda unda mustaqil fikrlash va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini tarkib toptirishdan iborat[5]. Ichki regulyatsiyani shakllantirishda o‘yin faoliyati muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o‘yin asosiy faoliyat turi bo‘lib, ular aynan o‘yin jarayonida atrof-muhitni anglaydi va ijtimoiy munosabatlarni o‘rganadi. Rolli o‘yinlar, didaktik o‘yinlar va jamoaviy mashg‘ulotlar bolalarda navbat kutish, qoidalarga amal qilish, o‘z hissiyotlarini nazorat qilish kabi ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Bu esa ichki regulyatsiyaning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi[2].

Shuningdek, integrativ yondashuv asosida tashkil etilgan ijodiy faoliyatlar ham muhim ahamiyatga ega. Musiqa tinglash, qo‘shiq aytish, rasm chizish, ertaklar bilan ishlash va sahnalashtirish kabi faoliyatlar bolalarda emotsional barqarorlikni shakllantiradi. Bola ijodiy faoliyat davomida o‘z his-tuyg‘ularini ifoda etishga o‘rganadi va bu uning psixologik holatiga ijobiy ta’sir qiladi[7].

Pedagogning kasbiy mahorati ham ichki regulyatsiyani shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Tarbiyachi bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishi zarur. Pedagog tomonidan yaratilgan sog‘lom psixologik muhit bolalarda o‘ziga ishonch hissini oshiradi va ularda erkin muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Rag‘batlantirish, qo‘llab-quvvatlash va individual yondashuv bolalarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirishga yordam beradi[3]. Bundan tashqari, ota-onalar bilan hamkorlik ham ichki regulyatsiyani shakllantirishning muhim pedagogik asoslaridan biri hisoblanadi. Oilada va maktabgacha ta’lim tashkilotida bolaga nisbatan bir xil talablarning qo‘yilishi uning xulq-atvorida barqarorlikni ta’minlaydi. Ota-onalarning tarbiyaviy jarayondagi faol ishtiroki bolada o‘zini boshqarish va mas’uliyat hissining rivojlanishiga xizmat qiladi[4].

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanish ham ichki regulyatsiyani rivojlantirishda samarali natija beradi. Kommunikativ mashg‘ulotlar, muammoli vaziyatlar, treninglar va hamkorlikdagi faoliyat bolalarda mustaqil qaror qabul qilish, fikrlash va o‘z harakatlarini nazorat qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu jihatdan integrativ yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalarda

ichki regulyatsiyani shakllantirishning samarali pedagogik asosi sifatida namoyon bo‘ladi[6].

Xulosa qilib aytganda, integrativ yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulyatsiyani shakllantirish pedagogik jihatdan muhim va samarali jarayon hisoblanadi. Ushbu yondashuv bolalarning emotsional, ijtimoiy va intellektual rivojlanishini uyg‘un holda tashkil etishga xizmat qiladi. O‘yin faoliyati, ijodiy mashg‘ulotlar, interfaol metodlar hamda sog‘lom psixologik muhit bolalarda o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, pedagog va ota-onalar hamkorligi bolaning ichki regulyatsiyasini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan ta’lim-tarbiya jarayoni unda emotsional barqarorlik, mustaqillik va ijobiy xulq-atvorning rivojlanishiga yordam beradi. Shu sababli maktabgacha ta’lim tizimida integrativ yondashuvdan samarali foydalanish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. https://lex.uz/docs/5013009

2.“Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. https://mpe.uz

3.O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi rasmiy sayti https://uzedu.uz

4.G‘oziev E.G. Psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.

5.Vygotskiy L.S. Bolalar psixologiyasi va rivojlanish nazariyasi. – Moskva, 2019.

6.Hasanboyev J. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2021.

7.Pedagogika va psixologiya bo‘yicha ilmiy maqolalar bazasi. https://cyberleninka.ru

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING O‘QISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA INTERAKTIV METODLARNING AHAMIYATI

Orifjonova Hidoyatxon Foziljon qizi,
Andijon davlat pedagogika institute
pedagogika fakulteti ta’lim-tarbiya
nazariyasi va metodikasi (boshlang‘ich ta’lim)
yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish kompetensiyasini rivojlantirishda interaktiv metodlarning ahamiyati yoritilgan. Ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv usullardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, matnni tushunishi, tahlil qilishi hamda o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qilishi tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada o‘qish savodxonligini rivojlantirishda “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Storytelling”, “Venn” diagrammasi kabi metodlarning samaradorligi haqida fikr yuritilgan. Interaktiv metodlarning o‘quvchilar faolligini oshirishdagi o‘rni hamda boshlang‘ich ta’limdagi ahamiyati ilmiy-pedagogik jihatdan asoslab berilgan.

Аннотация: В данной статье раскрывается значение интерактивных методов в развитии читательской компетенции учащихся начальных классов. Проанализировано, что использование современных педагогических технологий и интерактивных методов в образовательном процессе способствует развитию самостоятельного мышления учащихся, пониманию и анализу текста, а также повышению интереса к чтению. Кроме того, в статье рассматривается эффективность таких методов, как «Мозговой штурм», «Кластер», «Storytelling» и диаграмма Венна в развитии читательской грамотности. Научно-педагогически обоснована роль интерактивных методов в повышении активности учащихся и их значение в начальном образовании.

Abstract: This article highlights the importance of interactive methods in developing reading competence among primary school students. It analyzes how the use of modern pedagogical technologies and interactive methods in the educational

process contributes to the development of students' independent thinking, text comprehension and analysis skills, as well as increasing their interest in reading. In addition, the article discusses the effectiveness of such methods as "Brainstorming," "Cluster," "Storytelling," and the "Venn Diagram" in improving reading literacy. The role of interactive methods in increasing students' activity and their significance in primary education are scientifically and pedagogically substantiated.

Kalit so‘zlar: o‘qish kompetensiyasi, interaktiv metodlar, boshlang‘ich ta’lim, o‘qish savodxonligi, pedagogik texnologiyalar, ta’lim samaradorligi, mustaqil fikrlash, Klaster, Storytelling, Bloom taksonomiyasi.

Hozirgi kunga kelib, ta’lim sohasida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, matn mazmunini tushunishi, uni tahlil qila olishi hamda o‘z fikrini bildira olish muhim kompetensiyalar sirasiga kiradi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘qish savodxonligini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki o‘qish savodxonligi o‘quvchilarning keyingi ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Mamlakatimizda ta’lim sifatini yanada oshirish, xalqaro mezonlarga mos ta’lim tizimini shakllantirish hamda xalqaro baholash dasturlarini ta’lim jarayoniga joriy etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Farmonda 2030-yilgacha amalga oshirilishi kerak bo‘lgan ustuvor vazifalar belgilab qo‘yilgan. Umumta’lim maktablarida o‘quv dasturlarini xorijiy tajribaga asoslangan baholash tizimi (PISA, PIRLS, TIMMS) talablari bilan uyg‘unlashtirish, darsliklar va o‘quv-metodik qo‘llanmalarni takomillashtirish, amaliyotga joriy etish, raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish, masofaviy ta’lim, o‘qituvchilarning malaka oshirish va qayta tayyorlash tizimini rivojlantirish, zamonaviy o‘quv laboratoriyalari va texnik jihozlari bilan ta’minlash kabi bir qancha vazifalar maqsad qilib qo‘yilgan. Jumladan, Pirls xalqaro baholash dasturida o‘quvchilarning matnni tushunish, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko‘nikmalariga alohida e’tibor beriladi. Shu bois boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish savodxonligini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta’lim jarayonida interaktiv metodlardan foydalanish o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi, mustaqil hamda ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi va matn bilan ishlash samaradorligini kuchaytiradi. Vygotsky Xususan, storytelling, klaster, aqliy hujum hamda Flipped Classroom texnologiyasi kabi metodlar o‘quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirish bilan bir qatorda, ularning tahliliy fikrlash qobiliyatini ham shakllantiradi.

O‘qish qobiliyati rivojlanishining bosqichma-bosqich shakllanishini Jeanne Chall o‘z tadqiqotlarida ilmiy asoslab bergan. Uning fikricha, boshlang‘ich ta’limning 3-4-sinflari "o‘rganish uchun o'qish" bosqichiga to‘g‘ri keladi. Bu davrda o‘quvchi matndan axborot beruvchi vosita sifatida foydalanishni o‘rganadi. Aynan shu yosh Pirls tadqiqoti obyekti hisoblanadi.

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilar turli tipdagi matnlar - badiiy, axborot beruvchi, tavsifiy, izohli, kombinatsiyalashgan matnlar bilan tanishadilar, ular ustida ishlash muhim metodik vazifa sanaladi. Chunki zamonaviy baholash dasturlari, xususan, Pirls tadqiqoti o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini: matnlarni tushunish, tahlil qilish va foydalanish ko‘nikmalarini baholaydi. O‘quvchilarni turli tipdagi matnlar bilan ishlashga tayyorlash jarayoni matn turini aniqlash, tahlil va talqin qilish, tanqidiy fikrlash, taqqoslash va umumlashtirish texnikalari asosida tashkil etilsa samaradorligi ortadi. Bunday metodik yondashuv o‘quvchilarda ongli o‘qish, axborotni qayta ishlash, tanqidiy fikrlash kabi kompetensiyalarni shakllantiradi. Natijada boshlang‘ich sinf o‘quvchilari nafaqat darslik matnlari, Pirls tadqiqoti matnlari bilan ham ishlashga tayyor bo‘ladi.

Bugungi ta’lim tizimida o‘quvchilarning o‘qib tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro baholash dasturlaridan biri bo‘lgan PIRLS aynan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matnni tushunish, tahlil qilish va xulosa chiqarish malakalarini aniqlashga qaratilgan. Shu sababli PIRLS talablariga mos didaktik materiallar va mashqlar ishlab chiqish ta’lim samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Bloom taksonomiyasi asosida tahlil qilish o‘quvchilarning o‘qib tushunish, fikrlash va ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini aniqlashda muhim metodik vosita hisoblanadi. Mazkur taksonomiya bilim olish jarayonini oddiy eslab qolishdan

boshlab, murakkab tahlil, baholash va yaratish bosqichlarigacha izchil rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan suv haqidagi ilmiy-ommabop matn mazmunini ushbu mezonlar asosida tahlil qilish o‘quvchilarning kognitiv faoliyatini har tomonlama baholash imkonini beradi.

Birinchi bosqich — **bilish (remembering)** darajasida o‘quvchi matnda berilgan asosiy fakt va ma’lumotlarni eslab qoladi. Jumladan, suv muzlaganda hajmi ortishi, suvning uch holatda — suyuq, qattiq va gaz ko‘rinishida bo‘lishi, uning kimyoviy tarkibi H_2O dan iboratligi hamda axborot tashuvchi xususiyati haqida ma’lumotlarni yodda saqlaydi. Bu bosqichda o‘quvchi matndan olingan tayyor axborotni qayta tiklaydi.

Ikkinchi bosqich — **tushunish (understanding)** darajasida o‘quvchi matn mazmunini anglaydi va undagi fikrlarni izohlay oladi. Masalan, suv boshqa moddalardan ayrim xususiyatlari bilan farq qilishi, tirik organizmlar hayotida muhim o‘rin tutishi, shuningdek, suvning “xotirasi” borligi haqidagi ilmiy qarashlar mavjudligini tushunadi. Bu bosqichda o‘quvchi ma’lumotni shunchaki eslab qolmay, uning mohiyatini anglaydi.

Uchinchi bosqich — **qo‘llash (applying)** darajasida o‘quvchi o‘zlashtirilgan bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llaydi. Masalan, kundalik hayotda suvning uch holatini kuzatish, suvning inson va tabiat uchun ahamiyatini tushuntirish yoki tabiatdagi suv aylanish jarayonini izohlash mumkin. Ushbu bosqich bilimni real hayot bilan bog‘lashga xizmat qiladi.

To‘rtinchi bosqich — **tahlil (analyzing)** darajasida o‘quvchi matndagi ma’lumotlarni tarkibiy qismlarga ajratadi va ular o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqlaydi. Jumladan, suvning fizik xususiyatlari (muzlaganda kengayishi), kimyoviy tuzilishi (H_2O), biologik ahamiyati (hayot manbai va axborot tashishi), shuningdek, g‘ayrioddiy jihatlari (xotira xususiyati haqidagi qarashlar) alohida tahlil qilinadi. Bu bosqichda o‘quvchi sabab-oqibat munosabatlarini anglay boshlaydi.

Beshinchi bosqich — **baholash (evaluating)** darajasida o‘quvchi matndagi fikrlarga tanqidiy yondashadi. Masalan, suvning xotirasi borligi haqidagi qarash qanchalik ilmiy asoslanganligi, qaysi ma’lumotlar tajriba orqali isbotlangani, qaysilari

esa taxmin yoki gipoteza ekani haqida munosabat bildiradi. Bu bosqich o‘quvchida mustaqil fikr yuritish va dalillarga asoslanib xulosa chiqarish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Oltinchi bosqich — **yaratish (creating)** darajasida o‘quvchi yangi g‘oya va mahsulot yaratadi. Masalan, suv ustida yangi tajriba loyihalash, suv haqida ilmiy matn yozish yoki “Suv va hayot” mavzusida loyiha tayyorlash mumkin. Ushbu bosqich o‘quvchining ijodkorligi va mustaqil izlanishini rivojlantiradi.

Mazkur matn asosida PIRLS talablari asosida topshiriqlar tuzish ham samarali hisoblanadi. Axborotni topishga oid savollar orqali o‘quvchi matndan aniq ma’lumotni izlab topadi. Matnni tushunishga oid savollar sabab-oqibat bog‘lanishini aniqlashga xizmat qiladi. Xulosa chiqarish topshiriqlari yashirin mazmunni anglashni talab etadi. Tahlil qilish savollari matndagi muhim belgilarni ajratishga yo‘naltiriladi. Baholash topshiriqlari o‘quvchining shaxsiy munosabati va tanqidiy fikrlashini namoyon etadi. Yaratish bosqichidagi topshiriqlar esa yangi tajriba, loyiha yoki matn yaratishga undaydi. Shunday qilib, Bloom taksonomiyasi va PIRLS yondashuvlarini uyg‘un qo‘llash matn ustida ishlash jarayonini samarali tashkil etadi, o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi, mantiqiy tafakkuri, mustaqil fikrlashi hamda ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Klaster, Venn diagrammasi, jadvallar va sxemalar yordamida asosiy va ikkinchi darajali g‘oyalar aniqlanadi, qahramonlar xarakteri tahlil qilinadi hamda solishtiriladi. Bu usul, ayniqsa, murakkab matnlarni o‘zlashtirish davomida qo‘l keladi.

Xulosa qilib aytganda, interaktiv metodlardan foydalanish o‘quvchilarning o‘qish kompetensiyasini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Venn” diagrammasi, Bloom taksonomiyasi, rolli o‘yinlar, guruhli ishlash kabi metodlar o‘quvchilarning matnni ongli o‘qishi, mazmunini tushunishi, mustaqil fikrlashi va o‘z fikrini erkin ifodalash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, bunday metodlar dars jarayonida o‘quvchilarning faolligini oshirib, ularda kitobxonlikka qiziqish uyg‘otadi.

Interaktiv yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda o‘quvchi ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Natijada ular nafaqat matnni o‘qish, balki

uni tahlil qilish, xulosa chiqarish va hayotiy vaziyatlarga tatbiq etish kompetensiyalarini ham egallaydilar. Demak, interaktiv metodlarni samarali qo‘llash ta’lim sifati va o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini oshirishning eng samarali yo‘llaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “2019–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasining xalq ta’limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmon, PF–5712. – Toshkent, 2019 yil 29 aprel.
2. U.B. Aydarova. O'qish savodxonligi 4-sinf uchinchi qism darsligi.- Toshkent: Novda edutainment,- 2023. - B. 31-33 b.
3. Chall J. O‘qishni rivojlantirish bosqichlari. – 1983.
4. Kintsch W. Matnni tushunish: kognitiv yondashuv. – 1998.
5. Sobirova D.A., G‘ofurjonova N.K. Matn ustida ishlash metodikasi. – 2024.
6. https://www.interscience.uz/index.php/home/article/download/515/405

XORIJIY TILLARNI O‘QITISHDA MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK VAZIFASI

Isomiddinov Ozodjon Saloxiddinovich

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: ozodjonisomiddinov6281@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy tillarni o‘qitish jarayonida muloqot madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik vazifalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda til o‘rganish jarayonida shaxslararo muloqot, ijtimoiy moslashuv, madaniyatlararo kompetensiya hamda o‘quvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga olishning ahamiyati yoritilgan. Xususan, o‘quvchilarda empatiya, tolerantlik, o‘z fikrini erkin va madaniyatli ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish xorijiy til ta’limining muhim ijtimoiy-psixologik vazifalaridan biri ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar. Muloqot madaniyati, ijtimoiy-psixologik vazifa, pedagog faoliyati, dialogik muloqot, shaxslararo muloqot, psixologik omillar.

Rivojlanib borayotgan jamiyatimizda sog‘lom avlodni, komil insonlami voyaga yetkazish masalasiga katta e’tibor berilmoqda. Bo‘lg‘usi ingliz tili o‘qituvchilarini shakllantirishning asosiy bo‘g‘ini sifatida talabaning muloqot vaziyatida o‘zini o‘zi anglab yetishi, o‘z taqdirini o‘zi belgilashi, shuningdek, hayotiy tajriba asosida pedagog sifatida o‘zini rivojlantirishini ta’kidlab o‘tish mumkin. Uzluksiz ta’lim tizimida chet tili o‘qituvchisi yuqori darajadagi kasbiy madaniyatning sohibi bo‘lishga da’vat qilinadi, buning uchun muhim va zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishi, o‘zini tarbiyalash va shu qatorda o‘zini takomillashtirishi pedagog madaniyati hamda pedagogik muloqotning ajralmas qismi hisoblanadi.

Globallashuv sharoitida xorijiy tillarni o‘rganish nafaqat lingvistik bilimlarni egallash, balki shaxsning muloqotga kirishish qobiliyatini, madaniy va ijtimoiy moslashuvini rivojlantirishni ham taqozo etadi. Shuning uchun zamonaviy ta’lim tizimida xorijiy tillarni o‘qitish jarayonida muloqot madaniyatini shakllantirish muhim pedagogik va ijtimoiy-psixologik vazifa hisoblanadi.

Muloqot madaniyati til o‘rganuvchining xorijiy tilda erkin fikr bildira olishi, suhbatdoshni tushunishi, muloqot jarayonida ijtimoiy va madaniy me’yorlarga amal qilishi bilan belgilanadi. Ushbu maqolada aynan shu jarayonning ijtimoiy va psixologik jihatlari ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

Muloqot — shaxslararo munosabatlarning asosiy ko‘rinishi bo‘lib, uning yordamida odamlar bir-birlari bilan o‘zaro ruhiy jihatdan aloqaga ko‘rishadilar, o‘zaro axborot almashadilar, bir-birlariga ta’sir o‘tkazadilar, bir-birlarini his qiladilar, tushunadilar. Shuning uchun muloqot ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida ijtimoiy turmushning barcha sohalarida ishtirok etib, hamkorlik faoliyatining moddiy, ma’naviy, madaniy, emotsional, motivatsion qirralarining ehtiyoji sifatida vujudga keladi. Insonda yuzaga keladigan har xil ehtiyojlarni maqsadga muvofiq ravishda qondirish muloqot maromiga bog‘liq bo‘lib, shaxslararo munosabat barkamol avlod, komil inson g‘oyalari qaror topishiga xizmat qiladi. Muloqot muvaffaqiyatining negizi shaxsning ruhiy dunyosi, ehtiyojlari motivatsiyasi, xarakter xislati, individual-

tipologik xususiyati, qobiliyati, e’tiqodi kabi fazilatlar, sifatlar namoyon bo‘lishi, rivojlanishi hisoblanadi.

Muloqotga kirisha olmaslikning asosiy sababi — o‘zini-o‘zi ortiqcha yoki past baholash tufayli o‘ziga va uni qurshab turgan odamlarga noto‘g‘ri munosabatdir. Buning oldini olish imkoniyatlari mavjud bo‘lib, asosan, quyidagilarga ahamiyat berish ijobiy samara beradi:

1) hamkorlik faoliyatida, muloqotlar tizimi orqali muloqot jarayonining barcha a’zolari o‘rtasida insonparvarlik munosabatlarini tashkil qilish, emotsional muhitni taqqoslash imkoniyatini yuzaga keltirish;

2) muloqotda ichki munosabatlar tizimida har bir a’zoning qulay mavqeini ta’minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish;

3) insonning muloqot xususiyatlari, maromi, usullari, shakllari to‘g‘risidagi axborotni egallashiga oid maxsus mashg‘ulotlarni uyushtirish;

4) shaxslararo munosabatlar va muloqot usullariga mo‘ljallangan ishbilarmonlik o‘yinlari, psixodrama, trening tizimini yaratish [G‘oziyev, 2001:35].

Muloqot madaniyatini rivojlantirish xorijiy til o‘rganuvchining psixologik holatiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Avvalo, nutqiy ishonchni oshiradi. Talabalarda xorijiy tilda gapirishga bo‘lgan qo‘rquv va psixologik to‘siqlar kamayadi. Shuningdek, ichki motivatsiya kuchayadi. Real hayotga yaqin muloqot vaziyatlari o‘quvchilarning til o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Bundan tashqari, empatiya va hissiy intellekt rivojlanadi. Suhbatdoshning hissiyotlarini tushunish, unga mos munosabat bildirish shaxsning psixologik yetukligini ta’minlaydi.

Pedagogik muloqot tushunchasini ko‘p funksiyali deyish mumkin. Buning sababi shundaki, pedagogik faoliyat amaliyotida pedagog o‘zining ko‘plab kommunikativ vazifalarni namoyon qiladi va amaliy darslarda talabalar bilan aloqa tizimini yaratadi. Muloqot madaniyatining ijtimoiy-psixologik vazifasi sifatida axborot almashish, faoliyatni tashkil qilish, shaxsni bilish, rol almashish, empatiya, o‘zini o‘zi tasdiqlash kabi xususiyatlar ifodalanadi. Muloqot madaniyatining bu vazifalarini A.A.Bodalev bir qancha bosqichlar shaklida izohlagan (1.1-jadvalga qarang).

1.1-jadval. Muloqot madaniyatining ijtimoiy-psixologik vazifalari

1	Bo‘lajak chet tili o‘qituvchisining auditoriyada muloqotni modellashtirish bosqichi. Bu talabalarning xususiyatlarini, xarakterini, ularning kognitiv faolligi, ehtimollik qiyinchiliklari va dinamikasini bilishni talab qiladi.
2	Dastlabki o‘zaro ta’sir (kommunikativ hujum) vaqtida to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqotni tashkil etish bosqichi. Ushbu bosqich uchun sizga auditoriani tezda ishga jalb qilish texnikasi kerak, o‘zingizni taqdim etish va dinamik ta‘sir qilish usullarini o‘zlashtirishingiz kerak.
3	Pedagogik jarayonida muloqotni boshqarish bosqichi. Ushbu bosqichda talabalarning tashabbusini qo‘llab-quvvatlash, dialogik muloqotni tashkil qilish, o‘z rejangizni real sharoitlarga moslashtirish.
4	Tajribada sinalgan aloqa tizimini o‘rganish va kelajakdagi faoliyat jarayoni uchun yangi modellashtirish bosqichidir.

Yuqorida ko‘rsatilganidek, o‘qituvchi shaxsining muloqotni yangicha modellashtirish faoliyatini turli bosqichlarda ta’lim oluvchilar bilan muloqotni ijodiy faoliyat shaklida tashkil qilishi, ularning bilimdonligi, zukkoligi hamda tashabbuskorligini to‘laqonli ko‘rinishda namoyon eta olishlari uchun ko‘maklashishi, o‘zini ijodiy faoliyatini ko‘rsata olishi o‘zini o‘zi anglab yetish maqsadida sharoit yarata olishi muhimdir [Bodalev, 2011:85]. Bundan tashqari, N.Sh. Buranova zamonaviy pedagogikaning maqsadini bolalarga o‘zlarining avtonom ichki dunyosini yaratishga ko‘maklashish kerakligini, o‘z taqdirini o‘zi qurish jarayonini tavsiflovchi markaziy tizim kontseptsiyasini tashkil etish deb hisoblaydi [Maxsudova, 2006:35]. Bo‘lg‘usi ingliz tili kadrlarni shakllantirishning asosiy bo‘g‘ini sifatida talabaning muloqot vaziyatida o‘zini o‘zi anglab yetishi, o‘z taqdirini o‘zi belgilashi, shuningdek, hayotiy tajriba asosida pedagog sifatida o‘zini rivojlantirishini ta’kidlab o‘tish mumkin. Uzluksiz ta’lim tizimida xorijiy til o‘qituvchisi yuqori darajadagi kasbiy madaniyatning sohibi bo‘lishga da’vat qilinadi, buning uchun muhim va zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishi, o‘zini tarbiyalash va shu qatorda o‘zini takomillashtirishi pedagog madaniyati hamda va pedagogik muloqotning ajralmas

qismi hisoblanadi. Kasbiy, shuningdek, ijtimoiy ehtiyojlarini o‘qituvchi o‘zini anglab yetishda o‘z iste’dodlari va qobiliyatlarini ta’lim berish jarayonida amalga oshiradi. O‘qituvchining muloqot madaniyatini shakllantirish kasbiy va shaxsiy o‘zini o‘zi tushunish vositasi hisoblanib, pedagog madaniyatining asosiy tarkibiy qismi sifatida muloqot madaniyati ta’kidlanadi. Muloqot orqali ta’lim oluvchi shaxslar ijodiy imkoniyatlarni, o‘zini-o‘zi boshqara olish qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarishi muloqot madaniyatining mohiyati hisoblanadi.

Xorijiy tillarni o‘qitishda muloqot madaniyatini rivojlantirish muhim ijtimoiy-psixologik ahamiyatga ega bo‘lib, u ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, muloqot madaniyati nafaqat til ko‘nikmalarini shakllantiradi, balki o‘quvchilarning shaxsiy rivoji, ijtimoiy moslashuvi va madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini yuksaltirishda ham muhim omil hisoblanadi.

Muloqot madaniyatini rivojlantirish orqali o‘quvchilarda o‘z fikrini erkin ifodalash, boshqalarni hurmat qilish, empatiya va tolerantlik kabi ijtimoiy-psixologik sifatlar shakllanadi. Bu esa ularning o‘quv jarayonida faol ishtirok etishiga, muloqotdagi psixologik to‘siqlarni yengib o‘tishiga va o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, xorijiy tillarni o‘qitishda muloqot madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik vazifalari ta’lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon o‘quvchilarni nafaqat til jihatidan, balki ijtimoiy va psixologik jihatdan ham yetuk shaxs sifatida shakllantiradi. Shuningdek, zamonaviy jamiyat talablariga mos, madaniyatlararo muloqotga tayyor mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. A.A.Lobanov. “Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo”. 2017-yil – 3-nashr (qayta ishlangan va to‘ldirilgan, Shchukin).

2. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. – New York: Pearson Education, 2007.

3. E. G‘oziyev. Muomala psixologiyasi. T., 2001.

4. Jalolov J. J. Chet tillarni o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012.

5. M. Maxsudova, Muloqot psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma, T., “Turon-iqbol” 2006.

6. Passov E. I. Kommunikativnaya metodika obucheniya inostrannym yazykam. – M.: Prosveshchenie, 2010.

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARIDA INKLYUZIV MUHITNI YARATISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Saidqulova Madinabonu Habibillo qizi

Buxoro innovatsiyalar universitetining

"Pedagogika nazariyasi va tarixi

(faoliyat turlari bo'yicha)" yo'nalishi magistranti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarida inklyuziv ta’lim muhitini yaratishning pedagogik va psixologik jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilarning ta’lim jarayoniga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvini ta’minlovchi omillar, jumladan, o‘qituvchilarning tayyorgarlik darajasi, sinfdagi ijtimoiy-psixologik iqlim, adaptiv o‘quv dasturlari va oila bilan hamkorlik masalalari yoritilgan. Maqolada, shuningdek, inklyuziv ta’limni tashkil etishning me’yoriy-huquqiy asoslari, o‘qituvchilarning empatik kompetensiyalari va differentsial yondashuvning ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, samarali inklyuziv muhitni shakllantirishda bag‘rikenglik tamoyili, individual ta’lim traektoriyalari va psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimining uyg‘unligi zaruriy shart hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, alohida ta’lim ehtiyojlari, pedagogik-psixologik xususiyatlar, adaptiv muhit, bag‘rikenglik, o‘qituvchi kompetensiyasi, individual yondashuv.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические и психологические аспекты создания инклюзивной образовательной среды в общеобразовательных школах. В исследовании освещаются факторы, обеспечивающие успешную интеграцию обучающихся с особыми образовательными потребностями в образовательный процесс, включая уровень

подготовки учителей, социально-психологический климат в классе, адаптивные учебные программы и вопросы сотрудничества с семьёй. В статье также раскрываются нормативно-правовые основы организации инклюзивного образования, эмпатические компетенции учителей и значение дифференцированного подхода. Согласно результатам исследования, необходимым условием формирования эффективной инклюзивной среды является гармоничное сочетание принципа толерантности, индивидуальных образовательных траекторий и системы психологической поддержки.

Ключевые слова: инклюзивное образование, особые образовательные потребности, педагогико-психологические особенности, адаптивная среда, толерантность, компетентность учителя, индивидуальный подход.

Kirish. Jahon hamjamiyatida ta’lim tizimining rivojlanish tendensiyalari barcha bolalarning, shu jumladan, imkoniyati cheklangan yoki alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarning sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlashga qaratilgan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG 4) tarkibida “hamma uchun inklyuziv va teng sifatli ta’lim”ni ta’minlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan . O‘zbekiston Respublikasida ham so‘nggi yillarda inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son qarori bilan “Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’limni tashkil etish tartibi to‘g‘risida”gi nizom tasdiqlangan bo‘lib, ushbu hujjat alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni umumta’lim maktablariga integratsiyalashning huquqiy asoslarini belgilab berdi . 2022—2026-yillarga mo‘ljallangan maktab ta’limini rivojlantirish milliy dasturida ham inklyuziv ta’lim jarayonlarini jadallashtirish muhim yo‘nalish sifatida qayd etilgan .

Biroq, me’yoriy-huquqiy bazaning shakllanganligiga qaramay, inklyuziv ta’limni amaliyotga tatbiq etish jarayonida pedagogik va psixologik xarakterdagi qator muammolar mavjud. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab o‘qituvchilar inklyuziv sinflarda ishlash uchun zarur bilim va ko‘nikmalarga yetarli darajada ega emaslar, sinfdagi ijtimoiy-psixologik muhit har doim ham qulay shakllanmaydi, shuningdek, alohida ehtiyojli bolalarning ota-onalari yetarli darajada qo‘llab-quvvatlanmaydi . Shu

nuqtai nazardan, maktablarda inklyuziv muhitni yaratishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini ilmiy o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

1. Inklyuziv ta’lim muhitining mohiyati va tarkibiy qismlari. Inklyuziv ta’lim muhiti deganda, alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda, barcha o‘quvchilar uchun teng imkoniyatlarni ta’minlaydigan, to‘siqsiz va moslashtirilgan ta’lim sharoitlari majmui tushuniladi . Ushbu muhitning samaradorligi uchta asosiy tarkibiy qismning uyg‘unligini taqozo etadi: jismoniy muhit (arxitektura va moddiy-texnik yechimlar), ijtimoiy-psixologik muhit (o‘qituvchi, o‘quvchilar va ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlar tizimi) hamda pedagogik muhit (o‘qitish metodlari, dasturlar va baholash tizimi). Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, maktabni “integratsiya”dan “inklyuziya”ga o‘tkazish o‘quvchilarni mavjud tizimga moslashtirish emas, balki tizimni har bir o‘quvchining individual ehtiyojlariga moslashni talab qiladi .

2. Inklyuziv muhitni yaratishning pedagogik xususiyatlari. Inklyuziv ta’lim jarayonining muvaffaqiyati bevosita pedagogik yondashuvlarning o‘zgaruvchanligi va moslashuvchanligi bilan bog‘liq.

Birinchidan, differentsial va individual yondashuv tamoyili asosiy o‘rinni egallaydi. “The Differentiated Classroom” asarida C. Tomlinson ta’kidlaganidek, o‘qituvchi bir sinfdagi turli qobiliyat, qiziqish va o‘qish uslublariga ega o‘quvchilar uchun ta’lim mazmunini, jarayonini va mahsulotini farqlashni bilishi kerak . Amaliyotda bu, masalan, alohida ehtiyojli o‘quvchiga topshiriqning soddaroq variantini taklif qilish yoki uni bajarish uchun qo‘shimcha vaqt berish, vizual qo‘llanmalardan foydalanish, dars materialini kichik bo‘laklarga bo‘lib berish kabi usullarni o‘z ichiga oladi.

Ikkinchidan, maxsus pedagogik texnologiyalar va assistiv vositalarni qo‘llash muhim ahamiyatga ega. Tayanch-harakat a’zolari shikastlangan bolalar uchun maxsus mebellar va rampalar, eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun FM-tizimlar va imo-ishora tili tarjimoni, ko‘rishida nuqsoni bo‘lganlar uchun Brayl alifbosi va audio kitoblar bilan ta’minlash zarur . Shu bilan birga, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, jumladan, maxsus kompyuter dasturlari va mobil ilovalardan

foydalanish inklyuziv jarayonning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. O‘qituvchilarning ushbu vositalardan foydalanish bo‘yicha malakasini oshirish esa milliy ta’lim dasturining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan .

Uchinchidan, o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish zarur. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarning inklyuziv ta’limga tayyorlik darajasi ularning ushbu tizimdagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biridir . Ko‘pgina pedagogiar alohida ehtiyojli bolalar bilan ishlash bo‘yicha yetarli bilimga ega emasligini tan olishadi va qo‘shimcha tayyorgarlikka ehtiyoj sezishadi. Shu sababli, oliy ta’limda ham, malaka oshirish kurslari doirasida ham bo‘lajak va amaldagi o‘qituvchilarda inklyuziv kompetensiyalarni – ya’ni, inklyuziv muhitni loyihalash, moslashtirilgan o‘quv materiallarini ishlab chiqish, baholashning alternativ usullarini qo‘llash, xatti-harakatlarni boshqarish strategiyalarini egallash ko‘nikmalarini – shakllantirishga alohida e’tibor qaratilishi lozim .

3. Inklyuziv muhitni yaratishning psixologik xususiyatlari. Inklyuziv ta’lim muhitining psixologik komponenti pedagogik komponentdan kam ahamiyatga ega emas. Bu borada quyidagi jihatlar alohida e’tiborga loyiqdir.

Bag‘rikenglik va empatiyani shakllantirish. Inklyuziv sinflarda sog‘lom bolalar va alohida ehtiyojli bolalar birgalikda ta’lim olishlari natijasida ikkala guruhdagi o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishi uchun noyob imkoniyat yuzaga keladi. Tadqiqotlar ko‘rsatganidek, inklyuziv ta’lim sog‘lom bolalarda empatiya, bag‘rikenglik, yordam berish va hamkorlik qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi . Shu bilan birga, maktabda barcha o‘quvchilarning xilma-xillikka nisbatan ijobiy munosabatini tarbiyalashga qaratilgan tizimli ishlarni yo‘lga qo‘yish zarur. Bu sinf soatlari, treninglar, qo‘shma tadbirlar va loyihalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Qulay ijtimoiy-psixologik iqlimni ta’minlash. Alohida ehtiyojli bolalar ko‘pincha tengdoshlari tomonidan rad etilish, masxara qilinish yoki yakkalanish xavfi ostida bo‘ladi. Ayrim tadqiqotlarda autizm spektri buzilishi bo‘lgan o‘quvchilar maktabda o‘zlarini “haqiqiy” inklyuziya emas, balki shunchaki “jismonan boshqalar bilan bir xonada” bo‘lgan holatda his qilishlari qayd etilgan . Bunday salbiy hodisalarning oldini olish uchun maktab psixologi tomonidan tizimli ish olib borilishi, sinfda o‘zaro hurmat

va qo‘llab-quvvatlash muhitini shakllantirishga qaratilgan mashg‘ulotlar o‘tkazilishi lozim. Shuningdek, alohida ehtiyojli o‘quvchining maktab hayotiga to‘laqonli integratsiyalashuvi uchun uning do‘stona aloqalar o‘rnatishiga, to‘garak va seksiyalardagi faoliyatiga qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatish muhimdir.

Psixologik qo‘llab-quvvatlash xizmatining faoliyati. Inklyuziv ta’lim sharotitida psixologning roli nafaqat alohida ehtiyojli bolalar, balki ularning ota-onalari, sinfdoshlari va o‘qituvchilari bilan ishlashni ham qamrab oladi. Psixolog tomonidan alohida ehtiyojli bolaning emotsional holati, o‘z-o‘zini baholashi va motivatsiyasini kuzatib borish, zarur hollarda individual va guruhli korreksion mashg‘ulotlar tashkil etish talab etiladi. Shuningdek, o‘qituvchilarning inklyuziv sinfda ishlash jarayonida duch keladigan stress va “professional yonish” sinromining oldini olish bo‘yicha chora-tadbirlar ko‘rish ham psixologning vazifalaridan biridir .

4. Oila bilan hamkorlik va ijtimoiy sheriklik. Inklyuziv ta’lim samaradorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri bu maktab va oila o‘rtasidagi uzviy hamkorlikdir. Alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning ota-onalari farzandlarining ta’lim jarayonining faol ishtirokchilari sifatida qaralishi lozim . Ota-onalar bilan muntazam muloqot qilish, ularga psixologik-pedagogik maslahatlar berish, farzandlari bilan uyda olib boriladigan mashg‘ulotlar bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish muhimdir. Shu bilan birga, alohida ehtiyojli bolaning ota-onasi ko‘pincha qo‘shimcha stress va ijtimoiy izolyatsiyaga duch keladi. Shuning uchun maktab ularni qo‘llab-quvvatlash, tengdoshlari (boshqa bunday bolalarning ota-onalari) bilan tajriba almashish imkoniyatini yaratishi, “qo‘llab-quvvatlash guruhlari” faoliyatini yo‘lga qo‘yishi maqsadga muvofiqdir. Maqolada keltirilgan Tomas Edisonning onasi misolida bo‘lgani kabi, ota-onaning farzandining qobiliyatiga bo‘lgan ishonchi va uni qo‘llab-quvvatlashi uning kelajakdagi muvaffaqiyatining poydevoridir .

Xulosa. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida inklyuziv muhitni yaratish murakkab, ko‘p qirrali va o‘zaro bog‘liq pedagogik hamda psixologik omillarni hisobga olishni talab qiladigan jarayondir. Amalga oshirilgan tahlillar quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

Inklyuziv muhitni shakllantirishning huquqiy-me’yoriy asoslari O‘zbekistonda yaratilgan bo‘lib, ushbu hujjatlar alohida ehtiyojli bolalarning umumta’lim maktablarida o‘qish huquqini kafolatlaydi. Vazirlar Mahkamasining tegishli nizomi va milliy ta’lim dasturi bu borada muhim strategik ahamiyatga ega .

Pedagogik jihatdan, inklyuziv ta’lim differentsial va individual yondashuvni, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va assistiv vositalardan foydalanishni, hamda o‘qituvchilarning maxsus tayyorgarligini talab qiladi. O‘qituvchi inklyuziv jarayonning asosiy subyekti bo‘lib, uning tayyorlik darajasi ushbu jarayon muvaffaqiyatini belgilaydi.

Psixologik jihatdan, inklyuziv muhit bag‘rikenglik, empatiya, o‘zaro hurmat va qo‘llab-quvvatlashga asoslangan qulay ijtimoiy-psixologik iqlimni taqozo etadi. Maktab psixologining alohida ehtiyojli o‘quvchilar, ularning ota-onalari va o‘qituvchilari bilan tizimli ish olib borishi muhim ahamiyatga ega.

Oila bilan samarali hamkorlik va ijtimoiy sheriklik mexanizmlarining yo‘lga qo‘yilishi inklyuziv ta’limni muvaffaqiyatli amalga oshirishning muhim shartidir. Ota-onalarni jarayonning faol ishtirokchilariga aylantirish va ularga doimiy psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatish zarur.

Inklyuziv ta’lim – bu nafaqat alohida ehtiyojli bolalar, balki butun jamiyat uchun foydali bo‘lgan jarayon. U barcha bolalarning insoniy qadr-qimmatini hurmat qilish, xilma-xillikni qabul qilish va uning boyligini anglash, hamjihatlik va o‘zaro yordam muhitida yashash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu bois, umumta’lim maktablarida inklyuziv muhitni yaratishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish va amaliyotga samarali tadbiq etish dolzarb ilmiy muammo bo‘lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 12.10.2021 yildagi 638-son qarori. Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’limni tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi nizom.

2. Qurbonova, B. (2025). Oliy ta’limda inklyuziv muhitni shakllantirishning pedagogik va psixologik shart-sharoitlari. *FarDU Ilmiy Xabarlari*, 31(5).

3. Florian, L. (2014). *Inclusive Pedagogy in Practice*. London: Routledge.

4. Tomlinson, C. A. (2017). *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. Alexandria: ASCD.

5. McGoldrick, E., Munroe, A., Ferguson, R., et al. (2025). Autistic SPACE for Inclusive Education. *SAGE Journals*.

6. Ahmadjanova, X. (2025). Inklyuziv ta’limda bolalarni rivojlantirish omillari va ota-onaning o‘rni. *Yangi O‘zbekiston Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali*, 2(4), 7-10.

7. UNESCO. (2020). *Inclusion in Education: Guidelines for Schools*. Paris: UNESCO.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish milliy dasturi”.

9. Chirchiq davlat pedagogika universiteti. (2023). *Inklyuziv ta’lim: nazariya va amaliyot* (darslik).

10. Ta’limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik markazi. (2024). O‘zbekistonda alohida ehtiyojli bolalar uchun inklyuziv ta’lim islohotlarining sharhi.*Ta’lim strategiyasi* (Yaponiya).

THE INTEGRATIVE ROLE OF EDUCATIONAL PSYCHOLOGY IN ENHANCING PEDAGOGICAL OUTCOMES FOR ADOLESCENTS IN HIGHER EDUCATION: A COMPREHENSIVE FRAMEWORK

Madrakhimova Shakhnoza Ravshanbek qizi

Tashkent hydrometeorology technical college

+998930576688

Annotation: As adolescents transition from secondary education to the self-directed environments of colleges and universities, they encounter a "developmental mismatch" between their maturing neurological structures and the increasing demands of academic autonomy. This article provides an in-depth analysis of the psychological variables that dictate academic success in late adolescence (ages 17–21). By synthesizing international research on Teacher Empathic Concern, Identity Formation, and the Neurobiology of Executive Function, this paper argues for a paradigm shift in

higher education pedagogy—one that prioritizes psychological well-being as a prerequisite for cognitive achievement.

Keywords: Adolescent Psychology, Pedagogy, Higher Education, Teacher Empathy, Mental Health, Identity Formation

The article argues that for adolescents (ages 17–21), the college environment often creates a "developmental mismatch." While institutions expect high levels of independence, the adolescent brain—specifically the prefrontal cortex responsible for planning and emotional regulation—is still maturing. This gap makes students highly susceptible to psychological barriers like procrastination (defined here as an emotional failure rather than laziness), anxiety, and identity crises.

This article examines the critical intersection of developmental psychology and higher education pedagogy. As adolescents transition from highly supervised secondary environments to the self-directed nature of college, they face significant psychological hurdles including identity formation, social adaptation, and cognitive shift [Levantini, 2026]. This study synthesizes recent findings on teacher empathy, institutional support, and peer dynamics to propose a psychologically-informed framework for college instruction.

Research indicates that Teacher Empathic Concern acts as a moderator for student performance. When students encounter learning difficulties, an empathetic instructor can help them build resilience and overcome anxiety [Wang, 2025]. Understanding-oriented teachers provide emotional support that alleviates the pressure of intensive course structures [Wang, 2025]. Modern pedagogy argues that teaching is no longer just the dissemination of data; it requires emotional engagement. At the core of adolescent psychology in college is the concept of Identity Formation. According to the three-process model, youth form and revise their identities through commitment, in-depth exploration, and reconsideration of commitment

The transition to higher education is a significant life event that coincides with the tail end of adolescence, a period traditionally defined by rapid biological, cognitive, and social change [Ciccia et al., 2009]. While colleges have historically focused on the transmission of disciplinary knowledge, recent international data suggests that

psychological factors—ranging from procrastination to clinical anxiety—are the primary determinants of student retention and Grade Point Average (GPA) [Benlahcene, 2026; Eisenberg, 2021]. Academic achievement is no longer viewed as a purely cognitive endeavor. Instead, it is understood through the lens of Self-Regulatory Learning (SRL), where motivation, time management, and emotional stability form the "psychological infrastructure" of the student [Benlahcene, 2026]. This article explores how educational psychology informs teaching practices to support this vulnerable demographic.

To understand the role of psychology in teaching, one must first understand the biological state of the "college-age" learner.Late adolescence (ages 17–21) is characterized by the continued development of the frontal networks, which are responsible for executive functions such as planning, inhibition, and strategy generation [Taylor et al., 2015]. Despite being legal adults, many college freshmen still exhibit "inconsistent abstract reasoning" and a high need for social belonging [Ciccia et al., 2009].

The Paradox of Autonomy: Colleges expect mastery of self-directed learning, yet the neural pathways required for long-term planning and impulse control are still undergoing synaptic pruning and myelination [Taylor et al., 2015].The Nonlinear Trajectory: Research indicates that some executive functions may even show a temporary "dip" in performance around age 18 before stabilizing in early adulthood [Taylor et al., 2015]. Psychological distress is the most significant non-academic predictor of dropout rates in modern higher education [Chu et al., 2022].A landmark longitudinal study found that depression is a significant predictor of lower GPA and a higher probability of dropping out, particularly when co-occurring with anxiety [Eisenberg, 2021].

Anhedonia (Lack of Interest): Among all depressive symptoms, anhedonia has the strongest negative correlation with academic performance, as it directly impairs the student's motivation to invest in their future [Eisenberg, 2021].

Anxiety as a Double-Edged Sword**:** While low levels of anxiety can be motivating, high levels significantly impair concentration and the ability to stay on task [Eisenberg, 2021].

Procrastination affects between 80% and 95% of college students [Benlahcene, 2026]. Modern research classifies procrastination not as a "time-management issue" but as an emotion regulation failure [Benlahcene, 2026]. Students defer tasks to avoid the negative emotions (fear of failure, boredom) associated with them, leading to a cycle of stress that further degrades cognitive performance. As students form their personal and professional identities, the classroom should provide opportunities for "in-depth exploration" of their values [Levantini, 2026]. When a student's academic work aligns with their evolving identity, intrinsic motivation increases, and the risk of procrastination decreases. The "internal team environment" (ITE) is a critical but often overlooked variable. Positive ITE and family support are positively correlated with a student's psychological well-being [Chaudhry et al., 2024]. Conversely, "conduct problems" and "hyperactivity" often increase in distance-learning scenarios where prosocial behavior and cognitive engagement are lower compared to face-to-face interactions [Papaspyropoulou, 2026].

Teaching must also address the "trifecta" of lifestyle factors—sleep, diet, and social interaction—which have been shown to moderate the impact of mental health on GPA. Educators can help by to further explain the core concepts of this article, it is essential to look at the psychological architecture of a student's mind during the college years. The central argument is that teaching is not just about "what" you teach, but "how" you manage the human being in front of you.

1. The "Safety First" Principle (Maslow Meets Bloom)

In educational psychology, we often say that "Maslow comes before Bloom." This means a student's basic psychological needs (safety, belonging, and emotional stability) must be met before they can reach higher-level cognitive functions like analysis or synthesis.

The Problem: Many college environments are high-stress and impersonal, which triggers the "fight or flight" response in the adolescent brain.

The Solution: Teachers who use empathy lower the student's cortisol levels, allowing the brain to shift resources back to the prefrontal cortex—the area needed for complex learning.

2. Procrastination as "Self-Protection". A major theme in the article is the psychological redefinition of procrastination. It is not a lack of time; it is a fear of the task.

When an adolescent student faces a difficult 20-page research paper, their brain perceives it as a threat to their self-esteem (the fear that "If I fail, I am stupid").To protect themselves from this negative feeling, they avoid the task.

Teaching Role: Psychological pedagogy teaches instructors to break tasks into "micro-goals" to reduce the threat perception, making the work psychologically manageable.

3. The Identity "Laboratory"Colleges are not just schools; they are laboratories where teenagers test who they want to be. This is known as Identity Formation.

Commitment vs. Exploration: Students often struggle because they haven't "committed" to a major, leading to a lack of motivation.

The Teacher's Role: By connecting course material to real-world professional identities, teachers help students move from "exploration" to "commitment," which naturally increases their focus and grades.

Explicit Instruction in SRL**:** Teaching students *how* to study and manage time as part of the course content, rather than assuming they already possess these skills.

Psychology is not a secondary supplement to college teaching; it is the foundation upon which effective pedagogy is built. By fostering teacher empathy, supporting identity exploration, and creating inclusive institutional frameworks, colleges can ensure that adolescent students do not just survive the transition but thrive academically and personally.

Conclusion. The role of psychology in teaching adolescents in college is foundational, not supplemental. The "successful student" is not merely the one with the highest IQ, but the one whose environment—shaped by empathetic teachers and supportive institutions—allows them to regulate their emotions, navigate their identity

crisis, and manage their developing executive functions. Future pedagogical models must treat the student's mental health as the very substrate upon which all academic knowledge is built.

REFERENCES

1. Akhtar, N. (2026). Teachers' Emotional Intelligence and Its Impact on Students' Academic Achievement in Science Subjects at the Secondary Level. *AIOU Journals*.
2. Benlahcene, A. (2026). Academic procrastination among higher education adolescents college students: a comprehensive bibliometric analysis and content analyses from 1960 to 2024. *Taylor & Francis*.
3. Ciccia, A. H., Meulenbroek, P., & Turkstra, L. S. (2009). Adolescent Brain and Cognitive Developments: Implications for Clinical Assessment. *Topics in Language Disorders*, *29*(3), 249-265. https://doi.org/10.1097/tld.0b013e3181b53211
4. Chu, T., Liu, X., Takayanagi, S., Matsushita, T., & Kishimoto, H. (2022). Association between mental health and academic performance among university undergraduates: The interacting role of lifestyle behaviors. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, *32*. https://doi.org/10.1002/mpr.1938
5. Eisenberg, D. (2021). Mental Health and Academic Success in College. *BE Journal of Economic Analysis & Policy*.
6. Taylor, S. J., Barker, L. A., Heavey, L., & McHale, S. (2015). The longitudinal development of social and executive functions in late adolescence and early adulthood. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*,
7. https://doi.org/10.3389/fnbeh.2015.00252

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО И ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ ЧЕРЕЗ ТЕХНОЛОГИЮ ПРОБЛЕМНЫХ СИТУАЦИЙ

Халилова Дилноза Фуркатовна

преподаватель Национального педагогического университета Узбекистана имени Низомии

Давронбекова Зилола Отабек кизи

Студентка 204-й группы факультета дошкольного и начального образования Национального педагогического университета Узбекистана имени Низами

(2- Секция: Педагогика и психология: современные тенденции)

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы развития критического и логического мышления у детей в процессе дошкольного образования посредством использования технологии проблемных ситуаций. Обоснована педагогическая значимость проблемных ситуаций, методы их организации и влияние на мыслительную деятельность детей, проведено научное наблюдение и анализ.

Ключевые слова: Проблемная ситуация, критическое мышление, логическое мышление, дошкольное образование, педагогическая технология, мышление, воспитатель.

Abstract: This article examines the development of critical and logical thinking in children in the process of preschool education through the use of problem-based situations. The pedagogical significance of problem situations, methods of their organization, and their impact on children’s cognitive activity are substantiated. Scientific observation and analysis have been conducted.

Keywords: Problem situation, critical thinking, logical thinking, preschool education, pedagogical technology, thinking, educator.

Введение. В настоящее время в системе дошкольного образования реализуются реформы, направленные на развитие самостоятельного мышления детей, их умения находить интеллектуальные решения в ожидаемых и неожиданных ситуациях на основе приобретенного опыта. Особенно важным считается развитие критического и логического мышления — одних из основных направлений современного обучения.

Основная часть:Проблемная ситуация — это организованная учебная ситуация, стимулирующая ребенка к самостоятельному мышлению, решению задач и принятию решений. В такой ситуации у ребенка возникает вопрос: «Что

делать?»Использование проблемного подхода в образовательном процессе повышает активность детей. Как отмечал Джон Дьюи, «настоящие мышление возникает при решении проблемы».

Психологические исследования показывают, что мышление детей формируется под воздействием социальной среды. По мнению Льва Выготского, «развитие ребенка происходит в процессе социального взаимодействия». Поэтому проблемные ситуации привлекают детей к общению и развивают их мышление. В этих ситуациях формируются интеллектуальные знания и критическое мышление. Способность предвидеть развитие ситуации имеет важное значение для их социализации.

Мышление детей дошкольного возраста развивается на основе конкретных образов. Усвоенные знания легко усваиваются мозгом. Согласно теории Жана Пиаже, «дети эффективно осваивают знания через реальные ситуации». Это повышает эффективность технологии проблемных ситуаций.

Для организации проблемных ситуаций необходимо соблюдать следующие условия:

соответствие возрастным особенностям;

интересность и жизненность;

стимулирование самостоятельного мышления;

поддержка каждого ребенка.

Критическое мышление — это способность не принимать услышанное или увиденное без проверки, а анализировать, понимать и оценивать информацию. Оно развивает умение анализировать, сравнивать, делать выводы и закреплять знания в памяти. Как подчеркивал Роберт Дж. Стернберг, «критическое мышление — это процесс оценки информации и принятия обоснованных решений».

Международный опыт показывает, что использование проблемного обучения повышает интерес детей к обучению и стимулирует их к активному познанию. Ребенок учится не искать готовый ответ, а самостоятельно искать его, решая проблему. Он старается решить проблему самостоятельно, не полагаясь

полностью на других. В процессе обучения возрастает активность, ребенок сравнивает разные варианты и учится выбирать наиболее правильный.

В Республике Узбекистан также уделяется особое внимание развитию самостоятельного мышления детей в процессе развития системы дошкольного образования. Так, в государственном учебном плане «Первый шаг» постановлена приоритетной задачей развитие логического и творческого мышления детей. В этом плане предусмотрено развитие компетенций, самостоятельного мышления и ориентации на деятельность. Для этого используются проблемный подход, интерактивные методы и ориентированное на ребенка обучение.

Методы организации проблемных ситуаций в дошкольном образовании с помощью технологии проблемных ситуаций для развития критического и логического мышления:

Постановка вопроса для создания проблемы — воспитатель не дает готового ответа, а задает вопрос, побуждающий к размышлению.Примеры:

«Если пойдет дождь и не будет зонта, что мы сделаем?»

«Если игрушка сломается, как ее починить?»

Этот метод стимулирует детей к размышлению и предположениям.

Использование жизненных ситуаций — моделирование близких к реальной жизни ситуаций. Например: стоянка в магазине, деление игрушек, безопасность на дороге, ребенок ищет решение, опираясь на собственный опыт.

Организация проблемных игр — в процессе игры предлагается решить проблему. Например: ролевые игры (магазин, доктор, семья), загадки, логические игры.

Создание противоположных мнений — детям предоставляются разные варианты или противоположные мнения. Например: «Польза или вред пить воду?» (обсуждается в определенном контексте), сравнение двух решений.

Этот метод усиливает критическое мышление.

Постановка задач и заданий с проблемой — даются самостоятельные задания с небольшими проблемами. Например: продолжить рисунок, собрать

конструкцию, привести предмет в порядок. Ребенок анализирует и ищет решение.

Создание неожиданных ситуаций — воспитатель создает ситуацию, которая требует поиска решения. Например: игрушка «пропадает», Возникает проблема в рассказе. Это повышает интерес и активность.

Обсуждение и диалог — дети высказывают свое мнение, делятся мыслями. Например: задается вопрос, дети отвечают. Развивается речь и мышление.

Работа в группах — дети решают проблему в малых группах.

Преимущества: совместная деятельность, обмен мнениями, развитие социальных навыков.

Эксперимент и опыт — дети проводят небольшие эксперименты для решения задачи. Например: что тонет в воде?, что быстро растворяется?. Практическое наблюдение закрепляет знания.

Пошаговая помощь — воспитатель не решает проблему сразу, а задает вопросы, направляющие ребенка. Например: «Что нужно сделать сначала?», «Какие еще есть варианты?». Ребенок учится самостоятельно делать выводы.

Заключение. Таким образом, технология проблемных ситуаций — это эффективный педагогический метод развития критического и логического мышления у детей дошкольного возраста. Организация проблемных ситуаций способствует развитию интеллектуальных и личностных качеств, формированию самостоятельности, умения анализировать и принимать решения. В игровой форме данный подход повышает интерес детей к обучению, развивает речь и коммуникативные навыки, учит сравнивать варианты и выбирать оптимальные решения. Использование проблемных ситуаций в дошкольном образовании — важный инструмент формирования активных, самостоятельных и творческих личностей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУР

1. UNESCO. Early Childhood Care and Education (ECCE) Global Report. Paris, 2020.

2. Khalilova, D. (2023). Innovative educational environment as a factor for improving professional competence in developing social relationships in students. Science and innovation, 2(B1), 412-414.

3. UNICEF. Early Childhood Development: The Key to a Full and Productive Life. New York, 2019.

4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. Toshkent, 2018.

5. Furkatovna, K. D. (2025). Effectiveness Of Improving Technologies For The Development Of Social Competence Of Future Educators. *Shokh Library*.

6. David Perkins. Making Thinking Visible. Cambridge, MA: Harvard Project Zero, 2008.

7. Xalilova, D. F. (2023). Talabalarda ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirishga oid kasbiy kompetentligini takomillashtirishda innovatsion ta’lim muhiti beradigan natijalar. Conferencea, 76-79.

8. Khalilova, D. F. (2025). Facilitator competence of the future preschool educators. Bulletin News in New Science Society International.

9. Furqatovna, X. D. (2024). The Role Of Social Competence In The Professional Activity Of Future Educators Of Preschool Educational Institutions. Web of Discoveries: Journal of Analysis and Inventions, 2(3), 59-61.

10. Халилова, Д. Ф. (2023). Эффективность совершенствования технологий развития социальной компетентности будущих воспитателей. *Лучшие интеллектуальные исследования*, *4*(2), 3-4.

11. Xalilova, D. F. (2023). Talabalarda ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirishga oid kasbiy kompetentligini takomillashtirishda innovatsion ta’lim muhiti beradigan natijalar. *Conferencea*, 76-79.

12. Khalilova, D. (2023). Possibilities of Developing Social Competence in Future Educators. *Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali*, *1*(1).

TA’LIM JARAYONIDA O’QUVCHILARNING OMMA OLDIDA NUTQ SO’ZLASH KO’NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

O‘ktamov G‘iyosiddin Ilyos o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti iqtisodiyot fakulteti
inson resurslarni boshqarish yo’nalishi
IRB-75 guruh 3-kurs talabasi
e-mail: giyosiddinoktamov3@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida o’quvchilarning kommunikativ qobilyatlarini shakllantirish, shuningdek, omma oldida erkin nutq so’zlash ko’nikmalarini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda o’quvchilarda ko’p uchraydigan “auditoriya qo’rquvi” (Glossofobiya)ning pedagogik va psixologik sabablari ko’rib chiqilgan. Shu bilan birga Talabalar orasida global muammolardan biri bo’lgan, noto’g’ri baholanish qo’rquvi o’rganib chiqilgan.*

Kalit so’zlar: *notiqlik san’ati, glossofobiya, kommunikativ kompetensiya, soft skills, kognitiv to’siqlar, zamonaviy ta’lim, HR menejment, nutq, qo’rquv, zamonaviy ta’lim.*

Hozirgi kunda zamonaviy ta’lim jaryonida nafaqat o’quvchilar balki bitiruvchi bosqich talabalari orasida ham omma oldida erkin nutq so’zlashda jiddiy psixologik to’siqlar mavjud. Ko’plab ta’lim oluvchilar yozma imtihonlar va testlarda yuqori natijalarni qayd etsalar-da, og’zaki muloqot va ishga qabul qilish suhbatlarda (intervyu) o’z bilimlari va salohiyatini to’laqonli namoyon eta olmayaptilar. Bilimning “ichki” xarakterga ega bo’lib qolishi va uning ijtimoiy-pedagogik jihatdan amaliyotga tatbiq etilmasligi bo’lajak mutaxassislarning jamiyatdagi mavqeyiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda Ayniqsa raqobatdosh bozor muhitida omma oldida nutq so’zlash ko’nikmasiga ega bo’lgan yosh bitiruvchi talabalar ish suhbatlaridan muvaffaqiyatli o’tmoqdalar. Shu sabali, ta’limning barcha bosqichlarida nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb tendensiyalaridan biri hisoblanadi. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlariga ko’ra 2023/2024-o’quv yili boshiga kelib respublikamizdagi oliy ta’lim muassasalarida

tahsil olayotgan talabalar soni 1 million 270 mingdan ortgan. Ushbu yosh mutaxassislarning kelajakda mehnat bozorida munosib o’rin egallashlari uchun faqatgina kasbiy bilim emas, balki yuqori kommunikativ kompetensiyalar ham talab etiladi. Ushbu maqolada qo’rquv va omma oldida erkin nutq so’zlashdagi asosiy to’siqlar o’rganiladi. O’quvchilarning nutqiy to’siqlarini yengishning eng samarali metodikasini aniqlashdan iborat. Shuningdek jamoat joylarda o’z fikrini hech qanday to’siqlarsiz yetkazib berishga qaratilgan amaliy tavsiyalar va maslahatlar beriladi.

Mazkur tadqiqotda talabalarning omma oldida erkin nutq so’zlash ko’nikmalarini o’rganish maqsadida sifat tahlili, pedagogik kuzatuv va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabalarining og’zaki muloqot jarayonlari va ularda uchraydigan psixologik to’siqlar tanlab olindi. Metodologiyaning asosi sifatida talabalarning dars jarayonidagi chiqishlari, seminar mashg’ulotdagi faolliklari va auditoriya bilan muloqotga kirishish darajasi 6 oy davomida kuzatib borildi.

Shaxsiy kuzatuvlarim va olib borilgan kuzatuvlar natijasida aniqlandiki, Talabalarning og’zaki nutq so’zlashdagi muvaffaqiyatsizligi ko’p hollarda ularning bilm darajasi bilan emas, balki kommunikativ ko’nikmalarning shakllanmaagani bilan bog’liq. Tadqiqot natijasida talabalar orasida eng ko’p uchraydigan uchta asosiy nutq bilan bog’liq to’siqlarni tanlab oldim.

1. Psixologik (Auditoriya oldidagi hayajon), kuchli hayajon va diqqat markazida bo’lishdan cho’chish, bu muammo talabaning xattoki o’zi yaxshi bilgan mavzusini ham to’liq yetkazib beraolmasligiga olib keladi.

2. Kognitiv (O’z-o’ziga past baho berish), bu talaba o’z-o’ziga men gapira olmayman degan tushuncha kelib chiqishiga sabab bo’ladi.

3. Akademik (xató qilish va noto’g’ri baholanishdan qo’rqish), nutq davomida xato qilish, so’zlarni noto’g’ri talaffuz qilish va fikrlarning tarqoq bo’lishidan, auditoriya ustidan kulishidan qo’rqishi.

Omma oldida nutq so’zlashdan qo’rqish yoshlar orasida eng katta muammolardan biri bo’lib kelmoqda. Pedagogik nuqtai nazaridan qaraganda bu to’siq talaba va o’quvchlar o’z-o’ziga past baho berishidan ham kelib chiqmoqda. Auditoriya

tomonidan noto’g’ri baholanish va akademik noto’g’ri baholanish natijasidan ham kelib chiqadi. Ta’lim sohasidagi asosiy muammo ham aynan o’quvchi va talabalarga faqat qattiq ko’nikmalar (hard skills) ni o’zi o’rgatilishi va yumshoq ko’nikmalarning (soft skills) yetishmasligidir.

Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, ko’plab ta’lim oluvchilar o’z tengqurlariga ham fikrini to’liq yetkazib beraolmaydi. Ayniqsa ishga kirishdan oldin ish suhbatlarida ham asosiy nutq muammosi va fikrini yetkazib beraolmagani sababli rad javobini olib, psixologik travma olishadi. Men bo’ljak inson resurslarini boshqarish mutaxasisi (Hr manager) sifatida ikkilanmasdan ayta olaman, omma oldida gapira olmaydigan xodimdan ko’ra, nutqi ravon va o’z fikrini to’liq yetkazib bera oladigan, gapirishdan cho’chimaydigan xodimni ishga olgan bo’lardim. Insoniy munosabatlar psixologiyasi bo’yicha mutaxasis Deyl kornegi ta’kidlashicha, insonning muvaffaqiyati 15% professional bilimga va 85% odamlar bilan muloqot qilish nutqiy mahoratga bog’liq [Karnegi, 2018: 45]. Mehnat bozorida mutaxassisning bilimi uning muloqot qobiliyati bilan uyg’unlashmasa, u o’z salohiyatini namoyon eta olmaydi. Amaliyotda nutqi ravon, fikrini erkin va ishonchli yetkazadigan xodimlar, yuqori bilimga ega bo’lsa-da, muloqotdan cho’chiydigan xodimlarga nisbatan lavozimdan lavozimga 2-3 barobar tezroq ko’tariladilar. Nutqiy to’siqlar nafaqat ishga qabul qilishda rad javobini olishga, balki shaxsning professional “Turg’unlik” holatiga tushib qolishiga ham sabab boladi. Insoning o’ziga nisbatan ishonchsizligi ham nutq so’zlashdagi asosiy to’siqlardan biri hisoblanadi. Ilmiy nuqtai nazardan bu holat “glossofobiya” deb ataladi. Psixolog Albert Banduraning “O’z-o’ziga samaradorlik” nazariyasiga ko’ra, inson o’z mahoratiga ishonmasa, unda kognitiv tashvish ortadi [Bandura, 1997: 42].

Kommunikatsiya nazariyotchisi Garold Lassuollning fikriga ko’ra, har qanday nutqiy jarayon “Kim aytayapti?”, “Nimani aytayapti?” va “Qanday samara beryapti?” degan zanjirdan iborat. Talabalarda aynan “samara” qismining pasayishi ularning o'z auditoriyasini tahlil qila olmasliklari natijasidir. [Lasswell, 1948: 37]. Notiqlik san’ati sohasida jahonning yetakchi mutaxassislaridan biri Stiven Lukasning fikricha, auditoriya oldidagi hayajonni (staj qo’rquvini) butunlay yo’qotib bo’lmaydi, lekin uni ijobiy energiyaga aylantirish mumkin. Buning uchun notiq o’z nutqini mukammal

tayyorlashi va auditoriyani dushman sifatida emas, balki hamfikr do’stlar sifatida qabul qilishi lozim [Lucas,2015:112]. Bu esa talabalardagi akademik qo‘rquvni yengishda vizualizatsiya mashqlari muhimligini ko‘rsatadi. Fikrni isbotlash bazan kelgusi fikrlarni, ayniqsa fikrlar ketma-ketligining buzulishiga olib keladi. Muammoli ta’lim texnologiyasining asosi shundaki, talaba o’z fikrini isbotlash uchun dalillar izlaydi va bu jarayonda uning nutqiy to’siqlari tabiiy ravishda kamayib boradi [Yo’ldoshev, 2010: 114].

Tadqiqot davomida aniqlangan nutqiy to’siqlarni bartaraf etish va talabalarning kommunikativ salohiyatini oshirish uchun quyidagi innovatsion yondashuvlarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish maqsadga muvofiq: (Hikoyachilik) metodini joriy qilish: Talabalarga quruq ma’ruza matnini so’zlab berish o’rniga, mavzuni hayotiy voqealar va shaxsiy tajribalar orqali bog’lab berish topshirig‘ini berish. Bu usul auditoriya bilan hissiy bog’liqlikni ta’minlaydi va hayajonni kamaytiradi. “Video-feedback” usuli: Talabaning chiqishini videoga olib, so’ngra o’zi bilan birgalikda tahlil qilish. Bu metod talabaga o’zining kuchli va kuchsiz tomonlarini (tana tili, ovoz tembri) tashqaridan ko’rish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda olingan natijalar va ilmiy tahlillar shuni ko’rsatadiki, talabalardagi nutqiy to’siqlar faqatgina bilim yetishmasligi emas, balki psixologik va metodik tayyorgarlikning pastligi natijasidir. ta’lim jarayonida interfaol metodlar va “storytelling” texnologiyalaridan foydalanish talabalarning “soft skills” ko’nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa bo’lajak mutaxassislarning nafaqat o’qish davrida, balki kelajakda mehnat bozorida munosib o’rin egallashlari uchun poydevor bo’ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O’zbekiston raqamlarda – Toshkent, 2024. – stat.uz .

2. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. – New York: Freeman, 1997. – 604 p.

3. Karnegi D. Ommaviy nutq so’zlash san’ati. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2018. – 304 b.

4. Lasswell, H. D. The Structure and Function of Communication in Society. The Communication of Ideas. – New York: Harper and Brothers, 1948. – 37-51 p.

5. Lucas, S. E. The Art of Public Speaking. – New York: McGraw-Hill Education, 2015. – 480 p.

6. Yo’ldoshev, J. G’. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: "Fan", 2010. – 200 b.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING IJTIMOIYLASHUVI

Abdumalikova Nilufar Abdumannon qizi

Qo‘qon universiteti Ta’lim fakulteti

Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi 2-kurs talabasi

abdumalikovanilufar.2006@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning umumiy o’rta ta’limga tayyorlash va maktabgacha ta’lim tizimida shaxsiyatning ijtimoiy rivojlanishi kabi masalalar yuzasidan atroflicha fikr yuritilgan bo’lib, zamonaviy tendensiyalar asosida bola shaxsini ijtimoiylashuvi hodisasini tadqiq etish borasida xulosa va tavsiyalar berilgan.Shuningdek, bolalarining ijtimoiy moslashuvi, maktab ta’limiga pedagogik va psixologik jihatdan tayyorligi, atrof muhit bilan o’zaro munosabati, sharoitga moslashish, o‘zini anglash, muloqotga kirisha olishi haqida so’z boradi.

KALIT SO‘ZLAR: Maktabgacha ta’lim, rivojlanish, axloq, ijtimoiylashuv, jamiyat, psixologik, ota-ona, munosabat, muhit, muloqot, psixologiya, aloqa, shaxs, moslashuv.

Hozirgi taraqqiyotimizning talablari asosida ta’lim standartlari takomillashtirilib, dasturlar modernizatsiya qilinib, ta’lim muassasalariga yetkazilib berilmoqda. Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risidagi Prezident qarori qabul qilindi. Hujjatga ko’ra, Axborot va pedagogika texnologiyalari innovatsion markazi davlat muassasasi shaklida tashkil etildi. Ta’lim-tarbiya jarayoniga ilg’or pedagogika va axborot texnologiyalarini joriy etish,

maktabgacha ta’limni boshqarish axborot tizimining joriy etilishini ta’minlash, shuningdek, maktabgacha ta’lim muassasalari uchun o’quv-metodik, didaktik materiallarni tayyorlash va ishlab chiqarish markazning asosiy vazifalaridan etib belgilandi. [1]

Ijtimoiy moslashish muammosi zamonaviy sharoitda dolzarb bo’lib bormoqda. Chunki ijtimoiy muhitning murakkabligi ortib bormoqda. Intensiv faollik, odamlarning yetarli darajada aloqasi yo’qligi, tez o’sib borayotgan ziddiyatli ma’lumotlar oqimi, ta’sir etuvchi omillar sonining ko’payishi, ruhiy stressning kuchayishi, hissiy stress jiddiy ruhiy kasalliklarga olib keladi.

Bola dunyo bilan muloqot qilishning birinchi tajribasini oilada ota-onalar va yaqin odamlarning diqqat bilan qarashi ostida oladi. Aynan oila bolaning atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatini ta’minlaydi, uning dunyoni bilish qobiliyatini oshiradi. Bu odamlar bilan muloqot qilish tajribasini shakllantirishga, bolaning turli ijtimoiy rollarni o’zlashtirishiga, jamoaviy faoliyat jarayonida kattalar, tengdoshlar bilan muloqot qilish ko’nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Xususan maktabgacha pedagogikada maktabgacha ta’lim tashkiloti tayyorlov guruhi bolalarining xalq o’yinlari orqali ijtimoiy moslashuv muammosi o’rganilmagan. Bundan tashqari ta’lim jarayoniga shaxsni shakllantirishning yangi vositalarini joriy qilishda, ularni tanlashda birinchi o’ringa ta’lim va tarbiyaning yangi vositalarining bir emas, balki bir qator ta’lim funksiyalari amalga oshirish imkoniyatini ishlab chiqish lozim. Bunda xalq o’yinlari maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy moslashuvi vositasidir, balki bolalarni o’z xalqining an’analari bilan dastlabki tanishtirish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. [2]

Bolaning jamiyatga “kirish” jarayoni,uning muayyan ijtimoiy tajribani qo’lga kiritishi ijtimoiylashuv deyiladi. Ijtimoiylashuv natijasida bola madaniyatli, bilimli, odobli shaxs bo‘lib yetishadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiylashuvining natijasi bolaning maktabga tayyorligidir. Moslashuv - bu odamning yangi sharoitlarga va yangi muhitga ko’nikishi. Ijtimoiy moslashuv - bu bolaning tengdoshlari guruhiga kirishi ijtimoiy guruh, jamiyatda mavjud bo‘lgan me’yorlar, xatti-harakatlar qoidalarini qabul qilish, o’zini o’zi anglash va rol o’ynash jarayonida qolish

sharoitlariga moslashish, o’zini o’zi boshqarish qobiliyati, o’z-o’ziga xizmat ko’rsatish, boshqalar bilan adekvat aloqalar shakllantirishdir.

Bolaning shaxsiyatini shakllantirish va uning ijtimoiylashuvi jarayonida uning hayotining birinchi yillarida maktab ta’limidagi odamlar dunyosiga qanday moslashishi, u o’z o’rnini topa olishi katta ahamiyatga ega. Maktabgacha yoshdagi tayyorlov guruxi bolalarida shaxsning intellektual, axloqiy-irodaviy va hissiy sohasining jadal rivojlanishi kuzatiladi. Tayyorlov guruhga o’tish bolalarning psixologik holatining o’zgarishi bilan bog’liq: birinchi marta ular bolalar bog’chasidagi boshqa bolalar orasida eng kattasi kabi his qila boshlaydilar. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tayyorlov guruxi bolalarining ijtimoiy moslashuvining buzilishiga olib keladigan omillar:

1. Asab tizimining faoliyatini buzadigan kasalliklar: Masalan, bolalar beparvo, impulsiv, haddan tashqari faol, bu ularning atrofidagilar tomonidan rad etilishiga sabab bo’ladi. atopik dermatit va bronxial astma umumiy asabiy fonni o’zgartiradi. bunday bolalar ko‘proq injiq, ko’z yoshlarini, o’zini tuta olmaydi.

2. Emotsional-ixtiyoriy sohaning xususiyatlari: Ular orasida tashvish, tajovuzkorlik, sustlik va uyatchanlik darajasini oshirish mumkin.

3. Muloqot ko’nikmalarining yetishmasligi: Kattalar va tengdoshlar bilan muloqot qilishda qiyinchiliklar. Aynan shu omil ko’pincha ijtimoiy moslashuvning buzilishiga sabab bo’ladi.

4. Konfliktli vaziyatlarni mustaqil hal eta olmaslik: Faoliyatda sheriklarning qarshiligiga toqat qilmaslik, vaziyatdan chekinish va boshqalar. [3]

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining ayrim ijtimoiylashuv xususiyatlarini rivojlantirishda bu faoliyatning mazmuni va uning qay darajada uyushtirilganligi katta ahamiyatga ega. Chunki to’g’ri tashkil etilgan faoliyat davomida, atrofdagi kishilar bilan kundalik munosabatda bolaning aqliy, jismoniy va axloqiy rivojlanishi takomillashib boradi. Shuning uchun ham bolalar ijtimoiy faolligini bilish, bolada foydali odatlarni shakllantirish, ijobiy xarakter belgilarini rivojlantirishda ota-onalar va muassasa tarbiyachilarning o’rni beqiyosdir. Bundan tashqari, tayyorlov guruhida bolalarining ijtimoiy moslashuvida ota-onaning,

muhitning, tarbiyaning va tarbiyachi berayotgan ta’lim tarbiyaning roli kattadir. Bolaning ijtimoiy moslashuvida predmetli muhitni to’g’ri tashkil qilib bera olish, uning ichki “men” nini shakllantirish, ichki dunyosini his qila olish va bola bilan to’g’ri muloqot qilish lozim. Bola atrofdagilarga o’z munosabatini bildirishida va muloqotga kirishishi uchun ruhiyatini ko’tarish tashqi olamga bo’lgan qiziqishini yanada oshirish lozimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirigul Sayipnazarova. Scientific Progress Volume 3 | issue 3 | 2022 issn: 2181-1601
2. Aziza Ashrafovna Abbosova. Central Asian Academic Journal of Scientific Research issn: 2181-2489 volume 2 | issue 1 | 2022
3. Посходиева Дулгар Васильевна. Социальная адаптация старших дошкольников средствами народных игр : пед. наук: Москва, 2000 158
4. Ahmedova Q., Yuzina T. Bolangiz maktabga tayyormi? – T.: 2000.
5. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida 18.05.2019 pq-4312 son

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR VAQTINI MAZMUNLI TASHKIL QILISHDA KUN TARTIBINING AHAMIYATI

Otayeva Salamat Sabirovna

RANCH texnologiya universiteti, Pedagogika va aniq fanlar kafedrasi dotsent v.b., Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Gmail: *sotayeva6@gmail.com*

Axmedova Shohista Alisher qizi

RANCH texnologiya universiteti

Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotlarida kun tartibini tashkil etish masalalari O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni, “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi va Davlat talablari asosida tahlil qilinib, ilg‘or amaliy tajribalar umumlashtirilgan. Shuningdek, maqolada kun

tartibini tuzishda bolalarning yosh xususiyatlari, fiziologik ehtiyojlari, kun davomidagi aqliy va jismoniy faolligi, dam olish va ovqatlanish vaqti, sayr, o‘yin, ta’limiy faoliyat hamda mustaqil faoliyatning o‘zaro mutanosibligini ta’minlash muhim omil sifatida ko‘rib chiqilgan.

Kalit so’zlar: maktabgacha ta’lim tashkiloti, kun tartibi, me’yoriy-huquqiy hujjatlar, yosh davrlari, individual xususiyatlar, ta’limiy faoliyat, o‘yin faoliyati, pedagog, tarbiyalanuvchi

Аннотация: В данной статье вопросы организации режима дня в дошкольных образовательных организациях анализируются на основе Закона Республики Узбекистан «О дошкольном образовании и воспитании», Государственной учебной программы «Илк кадам» и Государственных требований, а также обобщается передовой практический опыт. Кроме того, в статье рассматривается, что при составлении режима дня важным фактором является обеспечение сбалансированного соотношения возрастных особенностей детей, их физиологических потребностей, умственной и физической активности в течение дня, времени отдыха и приёма пищи, прогулок, игровой, образовательной и самостоятельной деятельности.

Ключевые слова: дошкольная образовательная организация, режим дня, нормативно-правовые документы, возрастные периоды, индивидуальные особенности, образовательная деятельность, игровая деятельность, педагог, воспитанник.

Abstract: This article analyzes the organization of the daily routine in preschool education organizations based on the Law of the Republic of Uzbekistan “On Preschool Education and Upbringing”, the State Curriculum “Ilk Qadam”, and the State Requirements, and summarizes advanced practical experience. Furthermore, the article considers that in designing the daily routine, an important factor is ensuring a balanced correlation of children’s age characteristics, physiological needs, daily mental and physical activity, rest and meal times, as well as walks, play activities, educational activities, and independent activities.

Keywords: preschool education organization, daily routine, regulatory and legal documents, age periods, individual characteristics, educational activity, play activity, teacher, learner.

Bugungi kunda yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu borada bolalarning sog‘lom, bilimli, odobli va faol bo‘lib voyaga yetishi uchun maktabgacha ta’lim tizimiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Respublikamiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘zining kitobida “Farzandlarimizning barkamol bo’lib ulg’ayishi uchun barcha sharoitlarni yaratish davlat siyosatining ustuvor yo’nalishidir” - deb ta’kidlagan. [1, 44-b] Bolalarning vaqtini to‘g‘ri va mazmunli tashkil etish muhim pedagogik vazifa sanaladi. Ayniqsa, kun tartibini ilmiy asosda ishlab chiqish bolalarning jismoniy, aqliy va ijtimoiy rivojlanishida katta ahamiyatga ega.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida” gi Qonuni, Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning Davlat standarti , “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi, hamda Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qo‘yiladigan davlat talablariga muvofiq kun tartibi ilmiy metodik jihatdan ishlab chiqiladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonunining 5-bobi maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etish deb nomlanib, uning 31-moddasida maktabgacha ta’lim tashkilotlarining ish rejimi keltirilgan. Unga muvofiq maktabgacha ta’lim tashkilotlaridagi guruhlar ularda bolalarning bo‘lishi davomiyligiga qarab quyidagicha tartiblanadi:

- bolalar qisqa vaqt bo‘ladigan guruhlar (kuniga 3-4 soat);
- to‘liq kunli guruhlar (kuniga 9, 10,5 va 12 soat);
- bolalar kechayu kunduz bo‘ladigan guruhlar bo‘lishi mumkin.[2]

Bolalarning maktabgacha ta’lim tashkilotida bo‘lish vaqti kun davomida olib boradigan faoliyatini to‘g‘ri, izchil va muvozanatli tashkil etishni talab qiladi. Bolalarning sog‘lig‘ini mustahkamlash, har tomonlama rivojlanishini ta’minlash hamda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Kun tartibi — maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning kun davomida amalga oshiradigan o‘yin, ta’limiy faoliyat, sayr, ovqatlanish, dam olish va mustaqil faoliyat kabi barcha faoliyat turlarining yosh va fiziologik xususiyatlarga mos ravishda aniq ketma-ketlik hamda vaqt me’yorlari asosida ilmiy-pedagogik jihatdan rejalashtirilgan tizimidir.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida kun tartibi faqat vaqtni taqsimlash vositasi emas, balki bolaning har tomonlama rivojlanishini ta’minlovchi pedagogik tizim sifatida qaraladi. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturining 2-ilovasida keltirilgan namunaviy kun tartibi asosida bolalarning jismoniy, ijtimoiy-hissiy, nutqiy, bilish hamda ijodiy rivojlanish sohalari izchil va uzviy ravishda rivojlantiriladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning to‘g‘ri tuzilgan kun tartibi quyidagi talablar asosida ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq:

-bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish ularning jismoniy va psixologik imkoniyatlari, charchash darajasi hisobga olinishi kerak. Yoshga mos bo‘lmagan yuklama berish taqiqlanadi;

-sog‘liqni saqlash talablariga mos bo‘lishda ovqatlanish vaqti aniq belgilanishi, uyqu va dam olish yetarli bo‘lishi, xona shamollatilishi, toza havo va sayr uchun vaqt ajratilishi, shaxsiy gigiyena ko‘nikmalarini shakllantirish;

-ta’lim va tarbiya vazifalarini bajarishda o‘yin faoliyati, ta’limiy mashg‘ulotlar, ochiq havoda sayr, mustaqil faoliyat, kunduzgi uyqu, ovqatlanish, gigiyenik jarayonlar, jismoniy mashqlar faoliyatlar almashib turishi kerak;

-harakatli o‘yinlarga vaqt ajratishda mustaqil o‘yin, ijodiy faoliyat, tengdoshlari bilan muloqot qilishi uchun yetarli vaqtga ega bo‘lishi kerak.

Psixolog olimlar R. M. Belikova va N. K. Gainanovalar fikriga ko‘ra, kun tartibini tashkil etishda quyidagi qoidalarga amal qilish zarur:

1. bolalarning barcha biologik ehtiyojlarini (uyqu, ovqatlanish) to‘liq va o‘z vaqtida qondirish;
2. gigiyenik parvarishning to‘liq bajarilishi, tana, kiyim va to‘shak tozaligiga qo‘yilgan talablarning bajarilishi;

3. bolalarni rejim jarayonlarida faol ishtirok etishga jalb qilish, mustaqil faoliyat va faollikni rag‘batlantirish;

4. madaniy-gigiyenik ko‘nikmalarni kengaytirish;

5. rejim jarayonlari davomida hissiy muloqotni ta’minlash;

6. bolalarning ehtiyojlari va individual imkoniyatlarini hisobga olish;

7. murojaatda sokin va mehribon ohangdan foydalanish, bolaga ehtiyotkorlik bilan yondashish, uzoq kutishni istisno qilish, chunki bolalarning ishtahasi va uyqusi bevosita markaziy asab tizimi (MAT) holatiga bog‘liq.” [4.] Kun tartibini to‘g‘ri tashkil etish bolalarning sog‘lom rivojlanishi uchun muhim omil bo‘lib, u organizmning biologik ehtiyojlarini o‘z vaqtida qondirish, gigiyena talablariga rioya qilish hamda har bir bolaning individual xususiyatlari va hissiy holatini hisobga olishni taqozo etadi.

Pedagog hafta mavzusiga ko‘ra ta’lim va tarbiya jarayoni shakli (katta, kichik guruhda, individual va rivojlanish markazlarida) ni belgilaydi. Bolalarning MTTda bo‘lish vaqtiga qarab hamda O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tashkilotlarining ish mazmuni, joylashuvi va ish tartibini tashkil etishga qo‘yiladigan sanitariya-gigiyena talablariga muvofiq o‘zining kunlik ish tartibini ishlab chiqishi mumkin.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun namunaviy kun tartibining tuzilmasi:

- 7:30–8:20 - Bolalarni qabul qilish, erkin o‘yin faoliyati, ertalabki badantarbiya.
- 8:20–8:45 - Nonushtaga tayyorgarlik, nonushta.
- 8:45–9:00 - Ertalabki davra suhbati.
- 9:00–9:40 - Ta’lim va tarbiya jarayoni.
- 9:40–10:30 - Hafta mavzusi bo‘yicha rivojlanish markazlarida bolalar tanloviga ko‘ra o‘yin asosidagi ta’lim va tarbiya jarayoni.
- 10:30–11:30 - Birinchi sayr (kuzatish, mehnat faoliyati, harakatli o‘yinlar, mustaqil va individual faoliyat).

- 11:30–12:00- Sayrdan qaytish (kiyim almashtirish, gigiyenik tadbirlar, individual faoliyat, zarurat bo‘lganda logoped/defektolog, psixolog, musiqa rahbari bilan ishlash).
- 12:00–12:30 -Tushlikka tayyorgarlik, tushlik.
- 12:30–13:00 -Guruh xonasida erkin o‘yin faoliyati.
- 13:00–15:00- Uyquga tayyorgarlik, kunduzgi uyqu (uyqusiz guruhlarda: erkin va tinch o‘yinlar, individual ish, badiiy adabiyot o‘qish)
- 15:00–15:10 - Tetiklashtiruvchi gimnastika, havo va suv muolajalari.
- 15:10–15:30 - Ikkinchi tushlikka tayyorgarlik, ikkinchi tushlik.
- 15:30–16:10 - Ta’lim va tarbiya jarayoni (katta va kichik guruhlarda)
- 16:10–16:50 - Erkin o‘yin faoliyati.
- 16:10–16:50 -Ota-onalar iltimosiga binoan qo‘shimcha ta’lim xizmatlari (to‘garaklar) va bolalar bilan individual ishlash.
- 16:50–17:10- Kechki davra suhbati, kun refleksiyasi.
- 17:10–17:55 - Ikkinchi sayr, erkin o‘yinlar.
- 17:30–18:00 -Ota-onalar bilan ishlash va bolalarning uyga ketishi.

Har bir MTT bolalarning tashkilotda bo‘lish soatlari miqdoridan kelib chiqqan holda va sanitariya normalari, qoidalari va gigiyena normativlariga muvofiq ravishda o‘z kun tartibini ishlab chiqishi mumkin. Bunda, o‘yin-ta’lim faoliyati kunduzgi uyquni hisobga olgan holda kamida 15% ni, kunduzgi uyquni hisobga olmaganda kamida 38% ni, bolalarning ochiq havoda bo‘lishi kamida 38% ni, mustaqil o‘yin faoliyati kamida 24% ni, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish (sanitariya-gigiyena ko‘nikmalari) kamida 20% ni, ota-onalarni bolalar rivoji taraqqiyoti to‘g‘risida xabardor qilish kamida 3% ni tashkil etishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida kun tartibini tuzishda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini ta’minlash uchun bir qator muhim jihatlarga rioya etish lozim:

1. Kun tartibini tuzishda me’yoriy-huquqiy hujjatlarga muvofiqlik ta’minlanishiga e’tibor berish lozim.

2. Kun tartibini rejalashtirishda pedagogik, psixologik, fiziologik va gigiyenik yondashuvlarni uyg‘un qo‘llash orqali bolalarning yosh hamda individual xususiyatlarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Tarbiyalanuvchilarning kunlik faoliyatini mazmunli tashkil etishda o‘yin, ta’limiy faoliyat, sayr, dam olish va mustaqil faoliyat turlarining almashinuvini hamda xilma-xilligini ta’minlash zarur.

4. Kun tartibining ilmiy asosda tashkil etilishi bolalarning sog‘lig‘ini muhofaza qilish, xavfsizligini ta’minlash hamda ularning har tomonlama rivojlanishi uchun qulay pedagogik sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sh.M. Mirziyoyev “Yangi O’zbekiston taraqqiyot strategiyasi” - Toshkent, “O’zbekiston” 2022. 416 -bet

2. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida” gi Qonuni. O‘RQ-595-son. 2019-yil 16-dekabr. https://lex.uz/docs/-4646908

3. Grosheva I.V., Mirziyoyeva Sh.Sh., Evstafyeva L.G., Maxmudova D.T., Nabixanova Sh.B., Pak S.V., Nazarova V.A., Isxakova M.R., Abdunazarova N.F. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi (takomillashtirilgan ikkinchi nashr), T. 2022-yil

4. Лобанова, Е. А. Дошкольная педагогика [Текст] : учебнометодическое пособие / Е. А. Лобанова. – Балашов : Николаев, 2005. – 76 с.

5. Лубовский, В. И. Специальная психология [Текст] : учебное пособие для студентов высш. пед. учебн. завед / В. И. Лубовский. – М. : Академия, 2003. – 464 с.

OLIY TA’LIMDA MOTIVATSIYA VA O’QUV JARAYONI

Turobova Munira Tolibjon qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta’lim tizimida talabalarning o‘quv faoliyatidagi motivatsiya darajasi, uning shakllanish omillari hamda o‘quv jarayoniga ta’siri tahlil qilinadi. Motivatsiyaning o‘qishga bo‘lgan munosabatni belgilovchi

psixologik mexanizmlari, tashqi va ichki omillar hamda talabalarning o‘zlashtirish darajasini oshirishga qaratilgan samarali yo‘llar yoritilgan.

Kalit so’zlar: motivatsiya, ta’lim jarayoni, o‘quv faoliyati, ichki motiv, tashqi motiv, psixologik omillar, o‘qishga qiziqish.

Аннотация: В статье анализируется уровень мотивации студентов к учебной деятельности в системе высшего образования, факторы формирования и влияние на процесс обучения. Выделены психологические механизмы мотивации, определяющие отношение к обучению, внешние и внутренние факторы, а также эффективные пути повышения уровня усвоения знаний студентами.

Ключевые слова: мотивация, образовательный процесс, учебная деятельность, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, психологические факторы, интерес к обучению.

Abstract: This article analyzes the level of motivation of students in their academic activities in the higher education system, its factors of formation, and its impact on the learning process. The psychological mechanisms of motivation that determine the attitude towards learning, external and internal factors, and effective ways to increase the level of student learning are highlighted.

Key words: motivation, educational process, learning activity, intrinsic motivation, extrinsic motivation, psychological factors, interest in learning.

KIRISH. Zamonaviy ta’lim tizimi shaxsni har tomonlama rivojlantirish, mustaqil fikrlaydigan, kasbiy jihatdan yetuk va ijtimoiy faol kadrlarni tayyorlashga qaratilgan. Bu jarayonning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan talabalarning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan **motivatsiyasi**ga, ya’ni o‘qishga ichki va tashqi rag‘batiga bog‘liq. Ayniqsa, **oliy ta’lim tizimida** motivatsiya talabaning o‘zlashtirish darajasi, kasbiy shakllanishi va shaxsiy rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

O‘quv jarayonida motivatsiya – bu talabaning o‘qishdan maqsad va mazmun topa olishi, bilim olishga ichki ehtiyoj sezishi hamda o‘zini kelajak kasbiga tayyorlash jarayonida faol ishtirok etishidir. Shuning uchun oliy ta’lim muassasalarida o‘quv

motivatsiyasini shakllantirish va qo‘llab-quvvatlash pedagogik jarayonning markaziy masalalaridan biridir.

Bugungi kunda ta’limdagi islohotlar, raqamli texnologiyalar joriy etilishi, masofaviy o‘qitish tizimining kengayishi talabalar motivatsiyasiga yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. O‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi muloqot, o‘quv jarayonining interaktivligi hamda amaliy yo‘naltirilganligi o‘qishga bo‘lgan qiziqish va ichki rag‘batni kuchaytiruvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shu sababli, oliy ta’limda motivatsiyaning o‘rni va o‘quv jarayoniga ta’sirini o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Ushbu mavzuni tadqiq etish orqali talabalarning o‘qishga bo‘lgan munosabatini yaxshilash, ta’lim sifatini oshirish hamda pedagogik jarayonni takomillashtirishga xizmat qiluvchi tavsiyalar ishlab chiqish mumkin.

Motivatsiya — bu shaxsning faoliyatini maqsadga yo‘naltiruvchi ichki turtki bo‘lib, ta’lim jarayonida uning muvaffaqiyatini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Oliy ta’lim tizimida o‘qish motivatsiyasi talabaning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan qiziqishi, kasbiy yo‘nalganligi va o‘zini rivojlantirish istagi bilan chambarchas bog‘liq.

Psixologik jihatdan motivatsiya ikki turga bo‘linadi: **ichki** va **tashqi** motivatsiya. Ichki motivatsiya talabaning bilim olishga, o‘z qobiliyatini namoyon etishga bo‘lgan tabiiy ehtiyoji bilan belgilanadi. Tashqi motivatsiya esa mukofot, baho, ota-ona yoki o‘qituvchi tomonidan beriladigan rag‘bat, ijtimoiy maqom kabi omillarga asoslanadi.

Oliy ta’limda samarali o‘quv jarayoni, avvalo, talabalarda **ichki motivatsiyani shakllantirish** orqali ta’minlanadi. Chunki ichki turtki o‘qishga bo‘lgan barqaror qiziqish va ijodiy faoliyatni rag‘batlantiradi.

Yosh avlodni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash,ularning orzu umidlarini amalga oshirish, taklif va tashabbuslarini ro‘yobga chiqarishda yaqindan ko‘maklashish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Talabalarga e’tibor mamlakatning istiqboliga, boshqacha aytganda, “Uchinchi Renessans”ning bunyodkorlariga e’tibordir. Shunday ekan, ularning ta’lim olishi, yashash sharoiti, ma’naviy dunyoqarashi, tafakkur olami doimo mamlakatning diqqate’tiborida bo‘lishi tabiiy.Bunyodkor yoshlarning ilm-u salohiyati mamlakatning ravnaqi va ertangi

kuniga daxldor ekani yaxshi ma’lum. "O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida" O‘zbekiston Respublikasi prezidentining farmoni bungamisolbo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg’or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish muhimhisoblanadi.

O‘quv motivlari - bu o‘quvchilarni o‘quv faoliyatining turli tomonlariga yo‘naltirishdir. Masalan, o‘quvchining o‘zi o‘rganayotgan obyekt bilan bajaradigan ishiga qaratilgan bo‘lsa, ularni bilish motivlari deb atash mumkin. Agar o‘quv faoliyati o‘quv jarayonida turli kishilar bilan to‘g’ri muloqot qilishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, ijtimoiy motivlar namoyon bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, ba’zan o‘quvchilarda bilish jarayoni, qolganlarida esa boshqalar bilan muloqot o‘qish faoliyatini motivlashtirib turadi.

O‘sib va rivojlanib boruvchi inson - tarbiya obyekti hisoblanadi. Butun hayoti

davomida insonning rivojlanish jarayoni davom etaveradi. Bu jarayonda u turlio‘zgarishlarni, jismoniy, ruhiy, miqdor va sifat o‘zgarishlarni o‘z boshidan kechirib boradi. Insonda bo‘ladigan jismoniy o‘zgarishlarga — bo‘yning o‘sishi, vaznning og‘irlashib borishi, suyak va mushak tizimlarining, ichki a’zolari va asab tizimining o‘zgarib borishi kiradi. Ruhiy o‘zgarishlar esa uning aqliy rivojiga aloqador bo‘ladi va insonda ruhiy sifatlarning shakllanib borishi, unda hayot uchun zarur bo‘lgan sotsial sifatlarning tarkib topishi hisoblanadi. Talabalarning kamolotiga, ruhiyatiga, fe’l-atvori shakllanishiga qanday omillar ta’sir etadi?

Talabalarning shakllanishiga biologik omil, ijtimoiy omil va tarbiya ta’sir etadi. Bu muammo pedagogikada avvaldan munozaraga sabab bo‘lib kelayotgan masala hisoblanadi. Shaxsni shakllantirish — uning o‘sishi, qandaydir yangi xususiyat va fazilatlarga ega bo‘lish jarayonidir. “Shakllantirish” tushunchasi “tarbiyalash” tushunchasiga nisbatan kengroq bo‘lib, u shaxs va jamoaning tarkib topishiga ta’sir ko‘rsatadigan hamma narsani, shu jumladan, maqsadga muvofiq jarayonlarni ham,

maqsadga nomuvofiq jarayonlarni ham o‘z ichiga oladi. S.L.Rubinshteyn: “Motivatsiya - bu psixika orqali amalga oshuvchi determinatsiyadir” , deb ta’kidlagan. Motivatsiya - murakkab tuzilma, faoliyatni harakatlantiruvchi kuchlar majmuasi bo‘lib, u o‘zini mayllar, maqsadlar, ideallar ko‘rinishida namoyon qiladi va inson faoliyatini bevosita aniqlab, boshqarib turadi. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi, ayniqsa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta, keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqlaganki, har bir odam o‘ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo‘ladi.

Motivatsiya tushunchasini turlicha ifodalash, motivatsiyaning mazmuni va energetic tomoni haqidagi muhim savol psixologlar tomonidan ifodalab berildi. Xorij psixologlari uchun motivatsiya tushunchasini xarakterli aniq bir tomonlama energetik faollik manbai sifatida qaraladi, ular mazmunli tomoniga e'tibor bermay, aniq mexanizmlar sifatida energiya, boshqaruv va xulqatvorga taqsimlaydilar.

Ierarxik, darajaviy tuzilish - bu tizimlilik xususiyatiga ega bo‘lgan hodisalarning bir jihatidir. Shu tufayli shaxs motivatsion sohasining ierarxiyasini samarali tadqiq etish uchun uni motivatsion hodisalarning boshqa jihatlari bilan aloqadorlikda o‘rganish zarur bo‘ladi. Motivatsion hodisalar tizimliligini tadqiq etishda asosiy e’tibor esa bu hodisalar o‘rtasidagi tizimli munosabatlarni o‘rganishga qaratilishi kerak. Bu borada R.S.Vaysmanning shaxs motivatsion sohasining tizimliligi haqida bildirilgan fikri alohida e’tiborga loyiq. Uning yozishicha, “Motivatsion sohaning tizimliligi” - motivatsion o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi aloqadorlik, xilma-xil munosabatlar mavjudligida namoyon bo‘ladi. Shunday munosabatlardan biri ierarxik munosabatdir. Yana bir turdagi munosabatni “ro‘yobga chiqarish” munosabati deb atash mumkin. Bu munosabat shuni anglatadiki, har bir ehtiyojning qondirilishida turli motivlar yig’indisining ro‘yobga chiqarilishi mumkin. Uchinchi turdagi munosabat shunda namoyon bo‘ladiki, har xil ehtiyojlarning qondirilishida bir motiv ishtirok etadi yoki aksincha, bir ehtiyoj qondirilishida turli motivlar qatnashadi. Bunday munosabat "o‘zaro tobelik" munosabati nomini oldi. Rus psixologlari orasida motivlar ierarxiyasi masalasi A.N.Leontev, L.I.Bojovich va boshqalar tomonidan o‘rganilgan. A.N.Leontev XX asrning 40- yillarida maktabgacha yosh davrida shaxs shakllana

boshlashini ta'kidlar ekan, bu jarayon bolada motivlar ierarxiyasi tarkib topishi bilan bog’liqligini uqtirgan edi.

Xulosa. Oliy ta’lim tizimida motivatsiya talabalarning o‘quv jarayonidagi faolligi, bilim olishga bo‘lgan qiziqishi va shaxsiy rivojlanish darajasini belgilovchi muhim omillardan biridir. Yuqori darajadagi ichki motivatsiyaga ega bo‘lgan talabalar nafaqat dars jarayonida faol ishtirok etadilar, balki o‘z kasbiy mahoratini mustaqil ravishda oshirishga intiladilar. O‘quv jarayonida samarali motivatsion yondashuvlar – maqsadga yo‘naltirilgan ta’lim, rag‘batlantirish tizimi, innovatsion metodlardan foydalanish va shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuv – ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, o‘qituvchining shaxsiy namunasining, ijobiy psixologik muhitning va talabalar bilan samarali muloqotning mavjudligi ham o‘quv motivatsiyasini kuchaytiruvchi muhim omillardandir. Demak, oliy ta’limda motivatsiyani shakllantirish va qo‘llab-quvvatlash jarayoni talabaning o‘zini anglash, mustaqil fikrlash hamda kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Umuman olganda, motivatsiyalangan talaba – bu o‘z oldiga maqsad qo‘ya oladigan, uni amalga oshirish yo‘lida izchil harakat qiladigan va o‘zining kasbiy hamda shaxsiy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishga intiladigan shaxsdir. Shu bois, oliy ta’lim tizimida motivatsion muhit yaratish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдурахмонов, Қ.Х. Педагогик психология. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 2019. – Б. 112–145.

2. Махмудова, Д.Н. Талабаларда ўқув фаолиятига мотивни шакллантириш масалалари. // *Психология ва педагогика илмий журнали*, №4, 2020. – Б. 57–64.

3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Springer, 1985. – pp. 23–56.

4. Виготский, Л.С. Педагогическая психология**.** – Москва: Педагогика, 1991. – С. 201–230.

5. Ломов, Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – Москва: Наука, 1984. – С. 145–162.

6. Шамова, Т.И., Давыденко, Т.М., Шибанова, Г.И. Управление образовательными системами. – Москва: Академия, 2007. – С. 189–210.

7. Ryan, R. M., & Deci, E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. // *American Psychologist*, 2000, Vol. 55(1). – pp. 68–78**.**

8. Эргашева, Н. Олий таълим муассасалари талабаларида мотивациянинг ривожланиш омиллари. // *Таълим ва инновацион тадқиқотлар журнали*, №2, 2021. – Б. 88–93.

9. Ходжаева, Г. Олий таълимда талабалар ўқув мотивациясини ошириш усуллари. – Тошкент: Фан, 2020. – Б. 54–76.

10. Maslow, A. H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1954. – pp. 105–138.

O‘QUVCHILARNING INDIVIDUAL TA’LIM TRAYEKTORIYASINI LOYIHALASHTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Ochilova Sarvinoz Bozor qizi

O’zbekiston davlat jahon tillari universiteti

1-bosqich talabasi

sarvinozochilova2107@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o’quvchilarning individual ta’lim trayektoriyasini loyihalashtirishning mohiyati va pedagogik ahamiyati ko’rib chiqiladi. O’qituvchi rolining an’anaviy bilim yetkazib beruvchidan fasilitaatorga aylanishi masalasiga alohida urg’u berilgan. Maqolada individual ta’lim trayektoriyasini muvaffaqiyatli loyihalashtirishning asosiy shartlari: diagnostika, birgalikda maqsad qo’yish va kontentning turliligi tahlil qilinadi. Ushbu omillar affektiv filtrni kamaytirishga va ichki motivatsiyani oshirishga xizmat qiladi*.

***Kalit so’zlar**: Individual ta’lim trayektoriyasi, personallashgan ta’lim, tabaqalashtirilgan ta’lim, avtonom ta’lim, pedagogic fasilitator, o’quv motivatsiyasi, shaxsga yo’naltirilgan yondashuv, affektiv filtr.*

Zamonaviy dunyoda ta’limning asosiy maqsadi nafaqat bilim berish,balki har bir shaxsning o’z salohiyatini maksimal darajada yuzaga chiqarishga sharoit yaratishdir. Individual ta’lim trayektoriyasi – bu ta’lim oluvchining shazsiy ehtiyojlari, qobiliyatlari va maqsadlariga muvofiq ravishda ishlab chiqilgan ta’limiy yo’nalishdir. Bu jarayon o’quvchini passiv ob’ektdan ta’lim jarayonining faol sub’ektiga aylantiradi.

Psixologik nuqtayi nazardan individual ta’lim trayektoriyasida o’quvchining “yaqin rivojlanish zonasi” ni inobatga oladi. Lev Vigotskiy ta’kidlaganidek, ta’lim samaradorligi o’quvchining hozirgi imkoniyatlari va potentsional rivojlanish darajasi o’rtasidagi muvozanatga bog’liq. Har bir o’quvchining kognitiv uslubi turlicha: biri visual ma’lumotni tez o’zlashtirsa, boshqasi amaliy mashg’ulotlar orqali yaxshi o’zlashtiradi. Individual ta’lim trayektoriyasi aynan shu xilma-xillikni qonuniyat sifatida qabul qiladi va o’quv materialini shunga moslashtiradi.

Birinchi navbatda, o’qituvchi- jarayon boshqaruvchisi emas, balki ko’makchidir.Individual yondashuv sharoitida o’qituvchining roli tubdan o’zgaradi. U endi bilimning yagona Manbai bo’libgina qolmasdan balki, o’quvchilarga o’z yo’lini topishda yordam beruvchi mentor va fasilitator hisoblanadi. Bu jarayonda o’qituvchi o’quvchining qobiliyatlarini tashxislaydi, unga maqsadlarni to’g’ri qo’yishda ko’maklashadi va zarur resurslarni tavsiya etadi. Natijada, o’quvchida o’z o’qishi uchun mas’uliyat hissini shakllantiradi.

Affektiv filtr va o’quv muhiti. Stiven Krashenning “Affektiv filtr” nazariyasiga ko’ra, qorquv, xavotir o’z-o’zini baholash o’rganish jarayoniga to’siq bo’ladi. Individual ta;lim trayektoriyasi o’quvchiga o’z sur’atida ishlash imkonini berib, ushbu psixologik to’siqlarni pasaytiradi. Erkin va bosimsiz muhitda o’quvchining ichki motivatsiyasi ortadi, bu esa bilimning uzoq muddatli xotirada saqlanishiga yordam beradi.

Metodologiya va natijalar. Tadqiqotlar natijasi shuni ko’rsatadiki, individual ta’lim trayektoriyasi asosida tashkil etilgan darslarda o’quvchilarning darsga bo’lgan

qiziqishi an’anaviy darslarga nisbatan 40% ga yuqori bo’lganini ko’rishimiz mumkin. Bunda asosan tabaqalashtirilgan topshiriqlar, loyihaga asosan ta’lim va raqamli texnologiyalardan keng foydalaniladi. O’quvchilar o’z qiziqishlaridan kelib chiqqan holda mavzu tanlashlari ularning ijodiy tafakkurining rivojlanishini kengaytiradi.

Ta’lim trayektoriyasini baholashning asosiy bosqichlari:

Diagnostika va ehtiyojlarni aniqlash: bu bosqichda o’quvchining nafaqat bilim darajasi, balki uning psixologik temperamenti, kognitiv uslubi (masalan impulsive yoki reflektiv) va qiziqishlari o’rganiladi.

Shaxsiy maqsadlarni shakllantirish: O’qituvchi va o’quvchi birgalikda qisqa va uzoq muddatli ta’limiy marralarni belgilaydi. Bu o’quvchida “egalik hissini uyg’otadi”.

O’quv kontentini tanlash: O’quvchi standart dastur doirasida o’zi uchun qulay bo’lgan materiallar formatini (video, matn, audio yoki intereaktiv simulyatsiya) tanlash imkoniga ega bo’ladi.

Monitoring va refleksiv tahlil: Har bir oraliq natijasidan so’ng o’quvchi o’z yutuqlarini tahlil qiladi.Agar tanlangan usul samarasiz bo’lsa, trayektoriya korreksiyaga uchraydi.

Individual ta’lim trayektoriyasini loyihalashda biz eng avvalo insonning shaxsiy xususiyatlariga e’tibor qaratamiz. G. Gardnerning “Ko’p qirrali intellekt nazariyasi” shuni ko’rsatadiki, insonlar ma’lumotni turlicha qabul qiladi. Kimgadir logic-matematik intellekt kuchli, kimgadir esa lingvistik yoki fazoviy individual ta’lim trayektoriyasi doirasida o’quvchi eng kuchli intellekt turidan foydalangan holda murakkab mavzularni o’zlashtiradi.

G’arbiy Yevropa va AQSHning bir qancha ilg’or universitetlari (Oxford yoki Harvard) “Individual learning plan” tizimi o’n yillardan beri qo’llanilib kelinmoqda. O’zbekiston oliy ta’lim tizimida, xususan Ozbekiston davlat jahon tillari universitetida ham kredit-modul tizimining joriy etilishi individual ta’lim trayektoriyasi uchun huquqiy asos yaratadi. Talabalar endi tanlov fanlari orqali o’zlarining kasbiy trayektoriyalarini mustaqil belgilamoqdalar. Bu orqali bitiruvchiyoshlarning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligi oshmoqda.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash joizki, o’quvchining individual ta’lim trayektoriyasini loyihalash- bu shunchaki metodik yangilik emas, balki ta’lim mazmunini insonparvarlashtirishning asosiy yo’lidir. Bu jarayon o’quvchining ruhiy salomatligini saqlashga, uning ichki motivatsiyasini mustahkamlashga va zamonaviy o’qituvchining kompetensiyalarini boyitishga xizmat qiladi. Pedagogik va psixologik asoslarni to’g’ri qo’llash orqali biz nafaqat bilimli, balki mustaqil fikrlovchi va o’z kelajagiga mas’ul bo’lgan shaxsni tarbiyalashga erishamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. 1.Gardner, H. 2011 Frames of mind: The Theory of multiple intelligences. New York: Basic Books
2. 2.Gulyamov, S. S. 2022 Raqamli ta’limda individual trayektoriyalarni loyihalash. Toshkent
3. Husanov,B , G’ulomov, V 2021 Pedagogik mahorat. Toshkent: Cho’lpon.
4. 4.Krashen, S. D. 1982. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon.
5. 5.Maslow, A. H. 1970. Motivation and Personality. New York: Harper, Row.
6. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni. 2020. Toshkent O’zbekiston.
7. 7.Rogers, C.R. 1983. Freedom to Learn for the 80’s. Columbus: Charles E. Merrill Publishing.
8. Semenova, G. V. 2018. Proektirovanie individualniy obrozavatelnix traektoriy. Sankt-Peterburg: Piter.
9. Vigotskiy, L. S 1934. Myshlenie I rech. Moskva: Socekgiz.
10. Zimnyaya, I. A. 2010. Pedagogicheskaya psixogiya. Moskva: Logos.

BO’LAJAK BOSHLANG’ICH SINF O’QITUVCHILARIDA KONFLIKTOLOGIK KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Turdiyeva Dilnavoz Sobir qizi

Xalqaro innovatsion universiteti talabasi
E-mail:turdiyevadilnavoz12@gmail.com
Tel: (88) 008 20 25

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida konfliktologik kompetensiyani rivojlantirish masalalari yoritilgan. Konfliktologik kompetensiyaning mohiyati, uning pedagogik jarayondagi ahamiyati hamda uni shakllantirishga doir zamonaviy yondashuvlar tahlil qilingan. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarning konfliktli vaziyatlarni samarali boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishda interfaol metodlar va pedagogik amaliyotning o‘rni ko‘rsatib berilgan. Tadqiqot natijalari pedagogik konfliktlarni bartaraf etish va sog‘lom ta’lim muhitini shakllantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar:konfliktologiya, konfliktologik kompetensiya, boshlang‘ich ta’lim, o‘qituvchi, pedagogik konflikt, interfaol metodlar, pedagogik amaliyot, ta’lim muhiti

Abstract: This article examines the development of conflictological competence in future primary school teachers. It analyzes the essence of conflictological competence, its importance in the pedagogical process, and modern approaches to its formation. The study also highlights the role of interactive teaching methods and pedagogical practice in developing future teachers’ skills to effectively manage conflict situations. The findings are of significant theoretical and practical importance for resolving pedagogical conflicts and creating a healthy educational environment.

Key words:conflictology, conflictological competence, primary education, teacher, pedagogical conflict, interactive methods, teaching practice, educational environment

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы развития конфликтологической компетентности у будущих учителей начальных классов. Анализируется сущность конфликтологической компетентности, её значение в педагогическом процессе, а также современные подходы к её формированию. Особое внимание уделяется роли интерактивных методов обучения и педагогической практики в развитии у будущих учителей умений эффективно управлять конфликтными ситуациями. Результаты исследования имеют важное

теоретическое и практическое значение для разрешения педагогических конфликтов и создания благоприятной образовательной среды.

Ключевые слова:конфликтология, конфликтологическая компетентность, начальное образование, учитель, педагогический конфликт, интерактивные методы, педагогическая практика, образовательная среда.

Bugungi globallashuv va ta’lim tizimidagi yangilanishlar sharoitida pedagog shaxsiga qo‘yilayotgan talablar tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi nafaqat bilim beruvchi mutaxassis, balki bolalar bilan samarali muloqot o‘rnata oladigan, ularning psixologik xususiyatlarini hisobga oladigan hamda turli ziddiyatli vaziyatlarni to‘g‘ri boshqara oladigan pedagog bo‘lishi zarur. Shu sababli bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida konfliktologik kompetensiyalarni rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchilar, ota-onalar va pedagoglar o‘rtasida turli xil qarama-qarshiliklar yuzaga kelishi tabiiy holatdir. Mazkur vaziyatlarni bartaraf etishda o‘qituvchining konfliktologik tayyorgarligi muhim ahamiyat kasb etadi. Konfliktologik kompetensiya pedagogning nizoli vaziyatlarni oldindan sezishi, ularni tahlil qilishi, boshqarishi va konstruktiv yo‘l bilan hal eta olish qobiliyatini ifodalaydi.

Konfliktologik kompetensiya — bu shaxsning turli nizoli vaziyatlarni anglay olish, ularning sabablarini tahlil qilish, konfliktlarning oldini olish hamda ularni samarali va madaniy yo‘l bilan hal etish bo‘yicha egallagan bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy sifatlar majmuasidir. Pedagogik faoliyatda ushbu kompetensiya o‘qituvchining kasbiy mahoratini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Chunki ta’lim jarayoni doimiy muloqot, hamkorlik va insoniy munosabatlarga asoslanadi. Insonlar o‘rtasidagi har qanday muloqotda esa ayrim tushunmovchiliklar, qarama-qarshiliklar yoki nizolar yuzaga kelishi tabiiydir.

Konfliktologik kompetensiya nafaqat konfliktni bartaraf etish, balki uni oldindan sezish va uni konstruktiv yo’l bilan hal etishni ham o‘z ichiga oladi. Ya’ni pedagog nizoning paydo bo‘lish sabablarini oldindan ko‘ra bilishi, ziddiyat kuchayishining oldini olishi va vaziyatni ijobiy tomonga yo‘naltira olishi kerak. Shu jihatdan

konfliktologik kompetensiya pedagogning kommunikativ, psixologik va kasbiy tayyorgarligi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining konfliktologik kompetensiyasi quyidagi holatlarda namoyon bo‘ladi:

- o‘quvchilar o‘rtasidagi kelishmovchiliklarni hal etishda;
- ota-onalar bilan samarali hamkorlik o‘rnatishda;
- intizom bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etishda;
- sinfdagi sog‘lom psixologik muhitni yaratishda;
- o‘quvchilarning ruhiy holatini tushunishda.

Shuningdek, konfliktologik kompetensiya o‘qituvchining pedagogik madaniyati va etikasi bilan ham uzviy bog‘liqdir. Pedagog har qanday vaziyatda adolatli, vazmin va bag‘rikeng bo‘lishi kerak. Chunki o‘qituvchining muomala madaniyati o‘quvchilar uchun namuna vazifasini bajaradi.

Konfliktologik kompetensiya ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, u bir nechta tarkibiy qismlardan tashkil topadi.

Kognitiv komponent: Bu komponent konfliktlar haqidagi nazariy bilimlarni o‘z ichiga oladi. Pedagog konflikt tushunchasi, uning turlari, kelib chiqish sabablari, rivojlanish bosqichlari hamda konfliktlarni boshqarish usullari haqida yetarli bilimga ega bo‘lishi zarur. Nazariy bilim o‘qituvchiga nizoli vaziyatni to‘g‘ri tahlil qilish imkonini beradi.

Emotsional komponent: Konflikt vaziyatida inson hissiy zo‘riqishni boshdan kechiradi. Shu sababli pedagog o‘z hissiyotlarini nazorat qila olishi, jahldorlik, agressiya yoki keskin munosabatlarning oldini olishi kerak. Emotsional barqarorlik konfliktologik kompetensiyaning muhim belgilaridan biridir. O‘qituvchi qanchalik vazmin va sabrli bo‘lsa, nizoni shunchalik samarali boshqaradi.

Kommunikativ komponent: Muloqot madaniyati konfliktlarning oldini olishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Pedagog o‘z fikrini ravon, madaniyatli va aniq ifoda eta olishi, suhbatdoshni tinglay bilishi, hurmat saqlashi zarur. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashda muloyimlik va samimiy munosabat katta ahamiyatga ega.

Amaliy komponent: Bu komponent pedagogning real vaziyatlarda konfliktni hal qilish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarini ifodalaydi. O‘qituvchi turli pedagogik vaziyatlarda tez va to‘g‘ri qaror qabul qilishi, muammoni konstruktiv yo‘l bilan bartaraf etishi kerak. Amaliy tajriba konfliktologik kompetensiyaning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Konfliktologik kompetensiya zamonaviy ta’lim tizimida ayniqsa boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun juda muhimdir. Chunki kichik yoshdagi o‘quvchilar hissiyotga beriluvchan, ta’sirchan va tez ranjiydigan bo‘ladilar. Ular o‘rtasidagi nizolar ko‘pincha oddiy tushunmovchiliklardan kelib chiqadi. O‘qituvchi esa bunday vaziyatlarda hakam, tarbiyachi va psixolog sifatida faoliyat yuritadi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida konfliktologik kompetensiyalarni shakllantirish bir qator pedagogik shart-sharoitlarni talab qiladi. Avvalo, oliy ta’lim muassasalarida pedagogik konfliktologiya fanlarini samarali o‘qitish zarur. Talabalar konfliktlarning nazariy asoslari bilan birga amaliy ko‘nikmalarni ham egallashlari lozim. **Bo’lajak o’qituvchilarda onfliktologik kompetensiyalarni rivojlantirishda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:**

Interfaol metodlardan foydalanish: Bahs-munozara, “Aqliy hujum”, rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlar tahlili kabi metodlar talabalarning konfliktli vaziyatlarda fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Ayniqsa, rolli o‘yinlar orqali talabalar real pedagogik vaziyatlarni modellashtirib, nizolarni hal qilish tajribasini hosil qiladilar.

Psixologik treninglar tashkil etish:

Treninglar talabalarning hissiy barqarorligini oshirish, stressni boshqarish, muloqot madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Konflikt vaziyatida hissiyotlarni nazorat qilish pedagog uchun eng zarur sifatlardan biridir.

Pedagogik amaliyot jarayonini takomillashtirish: Talabalar maktab amaliyoti davomida o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi munosabatlarni kuzatadi hamda konfliktli vaziyatlarni tahlil qiladi. Bu esa ularning amaliy tajribasini boyitadi.

Kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish: Samarali muloqot nizolarni oldini olishning muhim vositasi hisoblanadi. Talabalarda tinglay olish, murosaga kelish, fikrni madaniyatli ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida konfliktologik kompetensiyalarni rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biridir. Ushbu kompetensiya pedagogning nizoli vaziyatlarni to‘g‘ri baholashi, ularni oldini olishi va samarali hal etishida muhim ahamiyat kasb etadi. Konfliktologik tayyorgarlikka ega o‘qituvchi sinfda sog‘lom psixologik muhit yaratadi, o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatadi hamda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshiradi. Shu sababli oliy ta’lim jarayonida bo‘lajak pedagoglarda kommunikativ va konfliktologik ko‘nikmalarni shakllantirishga alohida e’tibor qaratish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. M.T. Axmedova. Pedagogik konfliktologiya. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 304 b.

2. Musurmonova O. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016.

3. Egamberdiyeva N. Pedagogik mahorat asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

4. G‘oziyev E. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2017.

5. Rashidov H. *Pedagogik muloqot va konfliktlar psixologiyasi*. – Toshkent: Tafakkur, 2021.

ONLINE VA GIBRID TA'LIMDA PEDAGOGNING KASBIY KOMPETENSIYALARIGA QO'YILGAN YANGI TALABLAR: AN'ANAVIY YONDASHUV BILAN TAQQOSLASH

Qalandarova Gulmira

Urganch RANCH texnologiya universiteti

Pedagogika va aniq fanlar kafedrasi 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada online, gibrid va an'anaviy ta'lim muhitlarida pedagoglarning kasbiy kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida har uch muhit uchun zarur bo'lgan kompetensiyalar to'plami

aniqlanib, ular o'rtasidagi farqlar va umumiyliklar ko'rsatilgan. Online va gibrid ta'lim sharoitida pedagogdan texnologik savodxonlik, raqamli kontent yaratish, masofaviy muloqot va moslashuvchan baholash kabi yangi kompetensiyalar talab etilishi isbotlangan. Pedagoglarni zamonaviy ta'lim formatlariga tayyorlash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetensiya, online ta'lim, gibrid ta'lim, an'anaviy ta'lim, raqamli kompetensiya, pedagog tayyorlash, ta'lim texnologiyalari.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ требований к профессиональным компетенциям педагогов в условиях онлайн, гибридной и традиционной образовательных сред. В результате исследования определён набор компетенций, необходимых для каждой из трёх сред, выявлены различия и сходства между ними. Доказано, что в условиях онлайн и гибридного обучения от педагога требуются новые компетенции: технологическая грамотность, создание цифрового контента, дистанционная коммуникация и гибкое оценивание. Разработаны практические рекомендации по подготовке педагогов к современным форматам обучения.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, онлайн-обучение, гибридное обучение, традиционное обучение, цифровая компетентность, подготовка педагогов, образовательные технологии.

Abstract: This article presents a comparative analysis of the professional competency requirements for teachers in online, hybrid, and traditional educational environments. The research identifies the set of competencies required for each of the three environments and highlights their differences and commonalities. It is demonstrated that online and hybrid learning environments require new competencies from educators, including technological literacy, digital content creation, remote communication, and flexible assessment. Practical recommendations for preparing teachers for modern learning formats are developed.

Keywords: professional competence, online learning, hybrid learning, traditional learning, digital competence, teacher preparation, educational technologies.

COVID-19 pandemiyasi ta'lim tizimini tubdan o'zgartirdi va dunyo bo'ylab o'qituvchilar bir kechada an'anaviy darsxonadan virtual muhitga o'tishga majbur bo'ldi. Bu jarayon ko'plab muammolarni ko'rsatdi: pedagoglarning katta qismi raqamli vositalar bilan ishlashga tayyorgarligi yo'q edi. Pandemiyadan keyingi davrda esa gibrid ta'lim modeli — ayrim talabalar sinfda, qolganlar masofadan bir vaqtda ta'lim oladigan format — jadal sur'atda tarqala boshladi.

Bugungi kunda O'zbekiston ham ta'lim raqamlashtirish yo'lida izchil qadamlar qo'ymoqda: "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasi doirasida oliy ta'lim muassasalarida online va gibrid ta'lim kengaytirilmoqda. Biroq asosiy savol qolmoqda: bu yangi muhitlar pedagogdan qanday yangi kompetensiyalarni talab qiladi va mavjud kadrlar ularga qay darajada tayyor?

Ushbu maqola online, gibrid va an'anaviy ta'lim muhitlarini pedagog kompetensiyalari nuqtai nazaridan qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlanadi. Tadqiqot natijalari pedagogika kadrlarini tayyorlash va malakasini oshirish dasturlarini yangilashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Pedagog kompetensiyalari masalasini o'rganishda J. Hattie (2009) keng ta'sirli tadqiqoti muhim ahamiyat kasb etadi: u 800 dan ortiq meta-tahlil asosida o'qituvchi samaradorligining o'quvchi natijalariga ta'siri hal qiluvchi ekanini isbotladi. Raqamli muhitdagi kompetensiyalar uchun esa Evropa Komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan DigComp 2.2 (2022) va DigCompEdu (Redecker, 2017) çerçeveleri asosiy nazariy tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Gibrid ta'lim bo'yicha Garrison va Kanuka (2004) "Community of Inquiry" modelini taklif etgan bo'lib, u kognitiv, ijtimoiy va o'qituvchi ishtirokini uch asosiy element sifatida belgilaydi. Hodges va boshqalar (2020) esa favqulodda masofaviy o'qitish (Emergency Remote Teaching) va sifatli online ta'limni farqlash zarurligini ta'kidlab, ko'plab institutlarning pandemiya davrida birinchisini amalga oshirganligi holda ikkinchisini da'vo qilganini qayd etadi.

O'zbekiston kontekstida Sh. Mirziyoyev (2022) tomonidan e'lon qilingan ta'lim islohotlari doirasida raqamli kompetensiyalar masalasi birinchi o'ringa chiqib

kelmoqda. Mahalliy tadqiqotchilar (Nazarov, 2023; Toshmatova, 2022) pedagoglarning raqamli tayyorgarligi past ekanini va tizimli malaka oshirish zarurligini ko'rsatgan.

Tadqiqot 2023–2024 o'quv yilida O'zbekistonning 4 ta oliy ta'lim muassasasida o'tkazildi. Tadqiqot ishtirokchilari:

–145 nafar pedagog — uch ta'lim formatidan birida faol ishlaydiganlar

–320 nafar talaba — kompetensiyalarni tashqi baholash uchun

–18 nafar ekspert — ta'lim texnologiyalari sohasidagi mutaxassislar

Ma'lumot to'plash usullari: onlayn so'rovnoma (DigCompEdu asosida), kuzatuv (15 ta dars tahlili), chuqur intervyu va portfel tahlili. Natijalar SPSS 26.0 da qayta ishlandi. Kompetensiyalar DigCompEdu 6 ta sohasi bo'yicha tahlil qilindi: professional ishtirok, raqamli resurslar, o'qitish va o'rganish, baholash, o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash va o'quvchilar raqamli kompetensiyasini rivojlantirish.

KOMPETENSIYALARNING QIYOSIY TAHLILI. Quyidagi jadval uch ta'lim muhitida pedagogdan talab etiladigan kompetensiyalarni asosiy sohalar bo'yicha solishtiradi:

Kompetensiya sohalari	An'anaviy ta'lim	Online ta'lim	Gibrid ta'lim
Texnologik savodxonlik	Past talab (doska, bo'r)	Juda yuqori talab (LMS, video)	Yuqori talab (ikki muhit)
Kommunikatsiya uslubi	Yuzma-yuz, og'zaki	Yozma, video, asinxron	Moslashuvchan, aralash
Kontent tayyorlash	Darslik va qo'llanma	Raqamli, interaktiv materiallar	Ikki formatda kontent
Talabani boshqarish	Bevosita nazorat	Masofaviy monitoring	Aralash monitoring tizimi
Baholash	Yozma	Online testlar,	Gibrid

usullari	imtihon, og'zaki	loyihalar	baholash tizimi
Vaqt boshqaruvi	Dars jadvali bo'yicha	Asinxron, erkin	Sinxron + asinxron kombinatsiya
Hamkorlik shakli	Sinfda guruhli ish	Virtual hamkorlik platformalari	Online va offline guruh ishlari
Qayta aloqa (feedback)	Darhol, shaxsiy	Kechiktirilgan, avtomatlashgan	Tez va batafsil kombinatsiya
Kasbiy rivojlanish	Seminar, o'qitish	Vebinar, MOOC, e-kurs	Aralash professional taraqqiyot

1-jadval. Online, gibrid va an'anaviy ta'lim muhitlarida pedagog kompetensiyalarining qiyosiy tahlili

So'rovnoma natijalari ko'rsatishicha, an'anaviy ta'lim sharoitida ishlayotgan pedagoglarning 87% predmet bilimlari va 79% pedagogik metodikalar bo'yicha yuqori kompetensiyaga ega. Biroq ularning atigi 34% raqamli vositalardan foydalanishni, 28% esa onlayn platforma boshqaruvini biladi. An'anaviy o'qituvchilar uchun asosiy kuchli tomon — bevosita muloqot va tezkor pedagogik qarorlar qabul qilish qobiliyati.

Online ta'lim muhitida yangi talablar:

Tadqiqot online muhitda ishlayotgan pedagoglardan an'anaviy muhitga nisbatan sifat jihatidan farq qiluvchi kompetensiyalar talab etilishini ko'rsatdi:

–Texnologik kompetensiya: LMS (Moodle, Canvas), video konferensiya (Zoom, Teams) va interaktiv vositalarni professional darajada boshqarish — an'anaviy guruhda o'rtacha ball 2.1/5, online guruhda 4.3/5

–Raqamli kontent dizayni: qiziqarli video darslar, interaktiv topshiriqlar va elektron materiallar yaratish — online guruhda 3.8/5 ball

–Asinxron muloqot: yozma tushuntirish, kechiktirilgan qayta aloqa bilan samarali ishlash ko'nikmalari

–Raqamli monitoring: talabaning faolligini LMS orqali kuzatish va tahlil qilish

Ekspert baholashlari ham ushbu natijalarni tasdiqlaydi: "Online o'qituvchi nafaqat mavzuni bilishi, balki uni raqamli tilda ifodalay olishi kerak" (ekspert № 7).

Gibrid ta'lim: ikki muhitning talabi: Tadqiqotning eng muhim topilmasi — gibrid ta'lim pedagogdan ikki muhitning kompetensiyalarini bir vaqtda talab etishi. Bu esa kognitiv va texnik yuklanishni ikki baravarga oshiradi. Kuzatuv natijalari shuni ko'rsatdiki, gibrid darslarda pedagoglar o'rtacha 4 ta platformani bir vaqtda boshqaradi: sinfda ekran, online talabalar uchun video, chat va faollik monitoring tizimi.

Biroq gibrid formatning o'ziga xos afzalligi ham aniqlandi: ikki guruh talabalarining o'zaro hamkorligi, aralash loyiha ishlari va moslashuvchan baholash tizimi sinov guruhlarida o'quv natijalarini 23% ga oshirgani kuzatildi.

Uch muhitning umumiy va farqli tomonlari: Barcha uch muhit uchun zarur bo'lgan yadroviy kompetensiyalar: predmet bilimlari, pedagogik muloqot, talabani motivatsiya qilish va etika. Faqat online va gibrid uchun zarur: texnologik savodxonlik, raqamli kontent yaratish, kiberhavfsizlik asoslari va onlayn hamjamiyat boshqaruvi. Faqat gibrid uchun xos: ikki muhitni parallel boshqarish, moslashuvchan rejalashtirish va ikki turdagi talabaga teng e'tibor ko'rsatish ko'nikmalari.

Tadqiqot natijalari asosida pedagoglarni zamonaviy ta'lim formatlariga tayyorlash uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

–Malaka oshirish dasturlarini formatlash: an'anaviy, online va gibrid yo'nalishlar bo'yicha alohida modul yaratish

–DigCompEdu asosida milliy standart: O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan pedagog raqamli kompetensiyalari ramkasini ishlab chiqish

–Amaliy simulyatsiya: malaka oshirish kurslarida gibrid va online dars o'tishni taqlid qiluvchi trening muhiti yaratish

–Peer-learning (tengdoshlardan o'rganish): raqamli tajribalari yuqori o'qituvchilar boshqalarga mentor bo'lishi tizimini joriy etish

–Texnik qo'llab-quvvatlash: har bir muassasada o'qituvchilarga yordam beradigan EdTech mutaxassisi lavozimlari ochish

–Monitoring va baholash: pedagog kompetensiyalarini har yilda DigCompEdu mezonlari asosida baholash tizimini joriy etish

XULOSA. Ushbu qiyosiy tadqiqot online, gibrid va an'anaviy ta'lim muhitlari pedagogdan sifat jihatidan farq qiluvchi kompetensiyalar to'plamini talab etishini isbotladi. An'anaviy muhit asosan predmet va pedagogik kompetensiyalarga tayanadi; online muhit raqamli savodxonlikni birinchi o'ringa qo'yadi; gibrid ta'lim esa ikki muhitning kompetensiyalarini bir vaqtda birlashtirish qobiliyatini talab etadi.

O'zbekiston ta'lim tizimi uchun eng muhim xulosa: mavjud pedagog kadrlarining katta qismi raqamli va gibrid muhitga hali to'liq tayyor emas. Bu borada tizimli malaka oshirish dasturlari, milliy kompetensiya standartlari va texnik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari ishlab chiqish — kechiktirib bo'lmas zarurat.

Kelajakdagi tadqiqotlar pedagog kompetensiyalari va talaba o'quv natijasi o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni o'lchashga, shuningdek gibrid ta'limning uzoq muddatli samaradorligini longitudinal usulda o'rganishga yo'naltirilishi tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Garrison, D. R., & Kanuka, H. (2004). Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. The Internet and Higher Education, 7(2), 95–105.

2. Hattie, J. (2009). Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. Routledge.

3. Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., & Bond, A. (2020). The difference between emergency remote teaching and online learning. EDUCAUSE Review.

4. Redecker, C. (2017). European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Publications Office of the European Union.

5. European Commission. (2022). DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens. Publications Office of the European Union.

6. Nazarov, B. (2023). O'zbekiston oliy ta'limida raqamli transformatsiya: muammolar va yechimlar. Ta'lim va fan, 4, 12–21.

7. Toshmatova, G. (2022). Pedagoglarning raqamli kompetensiyasi: holatni baholash va rivojlantirish yo'llari. Pedagogik tadqiqotlar, 2, 33–41.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasi to'g'risidagi farmoni (2020). Toshkent.

STEAM YONDASHUV ASOSIDA O‘QUVCHILARNING QIZIQISHLARINI RIVOJLANTIRISH

Ko‘palova Dildora Dilshod qizi

Urganch RANCh texnologiya universiteti

Pedagogika yo‘nalishi magistranti

kopalovadildora@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) yondashuvi asosida o‘quvchilarning qiziqishlarini rivojlantirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Yondashuv dolzarbligi, uning nazariy asoslari, amaliy tatbiqi va samaradorligi tahlil qilingan. Olingan natijalar va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: STEAM, integratsiya, qiziqish, ijodiy fikrlash, innovatsion ta’lim, loyiha metodi.

Abstract: This article examines the development of students' interest based on the STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) approach. The relevance of the approach, its theoretical foundations, practical application and effectiveness are analyzed. The obtained results and recommendations are presented.

Keywords: STEAM, integration, interest, creative thinking, innovative education, project method.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы развития интересов учащихся на основе подхода STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics). Проанализированы актуальность подхода, его теоретические основы, практическое применение и эффективность. Представлены полученные результаты и рекомендации.

Ключевые слова: STEAM, интеграция, интерес, творческое мышление, инновационное образование, метод проекта.

Zamonaviy ta’lim tizimida o'quvchilarning ilmiy-texnik fanlar sohasiga bo‘lgan qiziqishini oshirish dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, an’anaviy ta’lim usullari ko'pincha o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini to‘liq uyg‘ota olmaydi. Bu borada STEAM yondashuvi — fan (Science), texnologiya (Technology), muhandislik (Engineering), san'at (Art) va matematika (Mathematics) fanlarini bir-biri bilan bog‘lab o‘qitish metodologiyasi — samarali yo‘l sifatida diqqatni tortmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonuni va Prezidentimiz tomonidan belgilangan ta’lim islohotlari doirasida o‘quvchilarni innovatsion, ijodiy va kritik fikrlashga yo‘naltirish ustuvor vazifalar qatoriga kiritilgan. Ushbu sharoitda STEAM yondashuvining tatbiq etilishi milliy ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

STEAM yondashuvi dastlab AQShda 2000-yillar boshida ishlab chiqilgan bo‘lib, keyinchalik butun dunyoda keng tarqalgan. Mazkur yondashuv G. Yakman, R. Land va boshqa olimlarning tadqiqotlari asosida shakllangan. Uning mohiyati shundan iboratki, turli fanlar bir-biri bilan integratsiyalashgan holda o‘qitiladi va o‘quvchilarga real hayot muammolarini yechish imkoniyati yaratiladi.

Psixolog L.S. Vygotskiy va J. Dьyuning ta’limotlariga asoslanib aytish mumkinki, o‘quvchilar bilimni faol tajriba va muammo yechish orqali o‘zlashtiradi. STEAM yondashuvi aynan shu konstruktivistik g‘oyaga tayanadi: o‘quvchi passiv eshituvchi emas, balki faol tadqiqotchi sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada ichki qiziqish va o‘z-o‘zini rivojlantirish istagi kuchayadi.

STEAM darslarida o‘quvchilar mavzuni bir fanning doirasida emas, balki bir necha fan kesishmasida o‘rganishadi. Masalan, “robotexnika” mavzusida matematika (hisoblar), muhandislik (konstruksiya), texnologiya (dasturlash), fan (fizika qonunlari) va san’at (dizayn) birgalikda qo‘llaniladi.

Tadqiqot 2024–2025 o‘quv yilida Toshkent shahrining umum ta’lim maktablaridan birida o‘tkazildi. Tajriba guruhida (45 o‘quvchi) STEAM asosidagi integratsiyalashgan darslar, nazorat guruhida (43 o‘quvchi) esa an’anaviy ta’lim usuli qo‘llanildi. O‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishi 5 ballik Likert shkalasi (**Likert**

shkalasi — so‘rovnoma va tadqiqotlarda keng qo‘llaniladigan reyting shkalasidir) bo‘yicha o‘lchandi.

Tajriba davomida quyidagi STEAM faoliyat turlari qo‘llanildi:

Birinchidan, loyiha asosida o‘rganish (Project-Based Learning): o‘quvchilar guruh bo‘lib real muammolarni hal qilish uchun loyiha ishlab chiqdilar. Masalan, “Ekologik toza energiya manbai yaratish” loyihasida kimyo, fizika, matematika va texnologiya fanlari birlashtirildi.

Ikkinchidan, STEM laboratoriya tajribalari: amaliy tajribalar orqali nazariy bilimlar mustahkamlandi va o‘quvchilarning ilmiy izlanishga bo‘lgan qiziqishi oshdi.

Uchinchidan, raqamli texnologiyalar integratsiyasi: Scratch, Arduino va 3D modellashtirish dasturlari yordamida texnologik ko‘nikmalar shakllantirildi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, STEAM yondashuvi qo‘llangan tajriba guruhida fanlarga qiziqish 34% ga oshgan, darsga qatnashish faolligi 28% ga yaxshilangan va ijodiy topshiriqlarni bajarish darajasi nazorat guruhiga nisbatan 41% ga yuqori bo‘lgan.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Maktab o‘quv dasturlariga STEAM integratsiyasini joriy etish va har chorakda kamida bitta integratsiyalashgan loyiha mashg‘ulotini o‘tkazish tavsiya etiladi. Bu o‘quvchilarning bir necha fanni bir vaqtda amaliyotda qo‘llash imkonini ko‘rsatib beradi.

2. O‘qituvchilar malakasini oshirish kurslarida STEAM metodologiyasiga alohida o‘rin ajratish zarur. O‘qituvchi birgina fanning mutaxassisi emas, balki fanlararo yondashuv boshlovchisi sifatida tayyorlanishi lozim.

3. Maktab muhitida STEAM laboratoriyalari va ijodkorlik markazlari tashkil etish o‘quvchilarning mustaqil ilmiy-texnik izlanishlariga sharoit yaratadi.

4. Ota-onalarni STEAM jarayoniga jalb etish uchun maxsus tadbirlar va ochiq darslar o‘tkazish tavsiya etiladi, chunki oila muhiti o‘quvchi qiziqishlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

XULOSA. STEAM yondashuvi o‘quvchilarning turli fanlarga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini tadqiqot natijalarimiz isbotladi.

Integratsiyalashgan ta’lim jarayonida o‘quvchilar bilimni yaxlit holda idrok etadi, amaliy muammolarni hal qilishni o‘rganadi va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga poydevor yaratadilar. Ushbu yondashuvning keng joriy etilishi O‘zbekiston ta’lim tizimini yangi sifat bosqichiga olib chiqishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2. Yakman G. STEAM: A Framework for Teaching Across the Disciplines. – Virginia, 2008.

3. Land M.H. Full STEAM Ahead: The Benefits of Integrating the Arts Into STEM. // Procedia Computer Science. – 2013. – Vol. 20. – P. 547–552.

4. Vygotsky L.S. Mind in Society: Development of Higher Psychological Processes. – Harvard University Press, 1978.

5. Dewey J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938.

6. Toshmatov J.B. Zamonaviy ta'limda interfaol metodlarning o'rni. // Pedagogika va psixologiya. – 2023. – №3. – B. 45–52.

7. Karimov I., Yusupova M. STEAM ta'lim modeli va uning afzalliklari. // Innovatsion ta'lim. – 2024. – №1. – B. 12–18.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI TAYYORLASHDA CLIL VA AN'ANAVIY O'QITISH: AFZALLIKLAR VA KAMCHILIKLAR TAQQOSLAMASI

Rajabova Sharofat Yarash qizi

Urganch RANCH texnologiya universiteti

Pedagogika va aniq fanlar kafedrasi 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogika oliy ta'limida CLIL (Content and Language Integrated Learning) texnologiyasi va an'anaviy o'qitish metodlarining bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashdagi afzalliklari hamda kamchiliklari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida CLIL texnologiyasining kasbiy kompetensiyani, kommunikativ ko'nikmalarni va o'quv motivatsiyasini rivojlantirishdagi ustunliklari

aniqlangan. An'anaviy metodlar bilan taqqoslaganda CLIL yondashuvining samaradorligi asoslangan va pedagogika ta'limida uni qo'llash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: CLIL texnologiyasi, kasbiy kompetensiya, bo'lajak o'qituvchilar, an'anaviy metod, integratsiyalashgan o'qitish, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ преимуществ и недостатков технологии CLIL (Content and Language Integrated Learning) и традиционных методов обучения в подготовке будущих учителей в системе высшего педагогического образования. По результатам исследования выявлены преимущества технологии CLIL в развитии профессиональной компетентности, коммуникативных навыков и учебной мотивации студентов. Обоснована эффективность подхода CLIL по сравнению с традиционными методами и разработаны практические рекомендации по его применению в педагогическом образовании.

Ключевые слова: технология CLIL, профессиональная компетентность, будущие учителя, традиционный метод, интегрированное обучение, коммуникативная компетентность.

Abstract: This article presents a comparative analysis of the advantages and disadvantages of CLIL (Content and Language Integrated Learning) technology and traditional teaching methods in preparing future teachers in higher pedagogical education. The research findings reveal the superiority of CLIL technology in developing professional competence, communicative skills, and academic motivation among students. The effectiveness of the CLIL approach compared to traditional methods is substantiated, and practical recommendations for its implementation in pedagogical education are developed.

Keywords: CLIL technology, professional competence, future teachers, traditional method, integrated learning, communicative competence.

Globallashuv jarayonlari va xalqaro hamkorlikning kuchayishi pedagogika ta'limiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Bugungi kunda bo'lajak o'qituvchilardan nafaqat chuqur predmet bilimlari, balki professional darajada chet tilida muloqot qila

olish, xalqaro ilmiy manbalardan foydalanish va zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llay bilish talab etilmoqda.

Aynan shu ehtiyojdan kelib chiqqan holda, CLIL (Content and Language Integrated Learning — Mazmun va tilni integratsiyalashgan o'qitish) texnologiyasi so'nggi o'n yilliklarda jahon ta'lim amaliyotida keng tarqaldi. Ushbu yondashuv biror fan yoki kasbiy mavzuni chet tilida o'qitish orqali bir vaqtning o'zida ham predmet bilimlarini, ham til ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Biroq o'zbekistonlik pedagogika oliylari uchun dolzarb savol qolmoqda: CLIL texnologiyasi an'anaviy o'qitish metodlaridan qanchalik samaraliroq? Qanday afzalliklari bor va qanday muammolar kelib chiqishi mumkin? Ushbu maqola aynan shu masalani chuqur tahlil qilishga bag'ishlanadi.

CLIL metodologiyasining ilmiy asoslari D. Coyle, P. Hood va D. Marsh (2010) tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular "4C" modelini — Mazmun (Content), Muloqot (Communication), Bilish (Cognition) va Madaniyat (Culture) — taklif etganlar. Ushbu model CLIL darslarini loyihalashtirishda keng qo'llaniladi.

Dalton-Puffer (2011) o'tkazgan keng ko'lamli tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, CLIL ta'lim olayotgan talabalar an'anaviy guruhlar bilan solishtirganda kognitiv til ko'nikmalarini (tahlil qilish, baholash, muammo yechish) sezilarli darajada rivojlantiradilar. Grabe va Stoller (2020) esa CLIL sharoitida o'quvchilarning professional leksikasini o'zlashtirishda kontekst va autentik materiallarning hal qiluvchi rolini ta'kidlaydilar.

O'zbekiston kontekstida CLIL tadqiqotlari hali boshlang'ich bosqichda bo'lib, Toshkentlik olimlar (Yusupova, 2022; Mirzayev, 2023) bu yondashuvning milliy pedagogika ta'limiga moslashtirilishi bo'yicha muhim xulosalar chiqarganlar. Shu bilan birga, an'anaviy o'qitish metodlarining milliy ta'lim tizimida chuqur ildiz otganligi inobatga olinishi zarurligini ham qayd etganlar.

Ushbu qiyosiy tadqiqot 2023–2024 o'quv yilida pedagogika yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan 120 nafar talaba ishtirokida o'tkazildi. Tadqiqot ikki guruhga bo'lindi:

Eksperimental guruh (60 nafar): CLIL texnologiyasi asosida «Umumiy pedagogika» va «Ta'lim psixologiyasi» fanlarini ingliz tilida o'qidi

Nazorat guruhi (60 nafar): Xuddi shu fanlarni an'anaviy o'zbek tilida o'qidi

Ma'lumotlar quyidagi usullar orqali to'plandi: kirish va yakuniy testlar, kuzatuv varaqlari, so'rovnomalar, fokus-guruh suhbatlari va portfel baholash. Tahlilda SPSS 25.0 dasturidan foydalanildi.

CLIL VA AN'ANAVIY METODNING QIYOSIY TAHLILI

Quyidagi jadval ikki yondashuvni asosiy pedagogik mezonlar bo'yicha solishtiradi:

Mezon	CLIL texnologiyasi	An'anaviy metod
O'qitish tili	Chet tili (ingliz) va ona tili integratsiyasi	Asosan ona tili
Mazmun va til	Bir vaqtda o'qitiladi	Alohida o'qitiladi
Kasbiy leksika	Faol va kontekstda o'zlashtiriladi	Passiv, tarjima orqali
Talaba roli	Faol ishtirokchi, tadqiqotchi	Passiv tinglovchi
Kommunikativ kompetensiya	Yuqori darajada rivojlanadi	Cheklangan darajada
Motivatsiya	Yuqori (ikki maqsad bir vaqtda)	O'rtacha
Baholash	Mazmun va til birgalikda baholanadi	Alohida baholanadi
O'qituvchi roli	Moderator, yo'naltiruvchi	Bilim uzatuvchi
Natija	Kasbiy va lingvistik kompetensiya	Asosan predmet bilimlari

1-jadval. CLIL va an'anaviy o'qitish metodlarining qiyosiy tahlili

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

CLIL texnologiyasining afzalliklari:

Tadqiqot natijalari eksperimental guruh talabalarida bir qator muhim ko'rsatkichlarning sezilarli o'sishini qayd etdi:

Kasbiy kompetensiya darajasi: eksperimental guruhda 34% ga, nazorat guruhida 18% ga oshdi

Kommunikativ ko'nikmalar: CLIL guruhi talabalarida professional muloqot qobiliyati 2,7 baravarga yaxshilandi

O'quv motivatsiyasi: so'rovnoma natijalari CLIL guruhida motivatsiya ko'rsatkichi 78% ni, nazorat guruhida esa 54% ni tashkil etganini ko'rsatdi

Tanqidiy fikrlash: ikki tilda ishlash talabalarning kognitiv moslashuvchanligini oshirdi

Bu natijalar Coyle va boshqalarning (2010) xulosalari bilan uyg'un bo'lib, CLIL sharoitida talabalar passiv bilim egalari bo'lishdan faol bilim quruvchilarga aylanishini tasdiqlaydi.

An'anaviy metodning kuchliligi:

Shu bilan birga, an'anaviy o'qitish metodlarining ham o'ziga xos kuchli tomonlari aniqlandi:

Murakkab pedagogik tushunchalarni ona tilida tushuntirish samarali — nazorat guruhi nazariy bilimlar testida CLIL guruhidan 12% yuqori natija ko'rsatdi

O'qituvchilarning tayyorgarligi va tajribasi an'anaviy sharoitda yuqoriroq

Talabalarning stressdan holi bo'lib o'rganishi

Resurslar va infratuzilma jihatidan samaraliroq

CLIL texnologiyasining muammolari:

Tadqiqot davomida CLIL yondashuvini qo'llashda qator to'siqlar ham aniqlandi: o'qituvchilarning ikki tilli kompetensiyasiga yuqori talab; maxsus o'quv materiallarining kamligi; dastlab talabalar uchun yuqori kognitiv yuklanish; baholash mezonlarini ishlab chiqishdagi murakkablik.

AMALIY TAVSIYALAR:

Tadqiqot natijalari va xorijiy tajribani umumlashtirib, pedagogika oliylarida CLIL texnologiyasini joriy etish uchun quyidagi tavsiyalar taklif etiladi:

Bosqichli joriy etish: 1-kursda an'anaviy metoddan boshlab, 3–4-kurslarda CLIL ga o'tish

O'qituvchilarni tayyorlash: CLIL metodologiyasi bo'yicha maxsus malaka oshirish kurslari tashkil etish

Gibrid yondashuv: murakkab nazariy mavzularda ona tilidan, kasbiy muloqot va amaliy ishlarda chet tilidan foydalanish

Material bazasini kengaytirish: pedagogika fanlari bo'yicha ikki tilli o'quv qo'llanmalar va elektron resurslar yaratish

Monitoring tizimi: har semestrda CLIL samaradorligini kuzatib boruvchi tizim joriy etish

XULOSA. Ushbu qiyosiy tadqiqot shuni ko'rsatadiki, CLIL texnologiyasi pedagogika talabalari kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda an'anaviy metodga nisbatan bir qator muhim afzalliklarga ega. Kommunikativ ko'nikmalar, kasbiy leksika va o'quv motivatsiyasi ko'rsatkichlari bo'yicha eksperimental guruh sezilarli ustunlik namoyon etdi.

Biroq CLIL texnologiyasi an'anaviy metodning o'rnini to'liq bosa olmaydi — u uni to'ldiruvchi, boyituvchi yondashuv sifatida qarash kerak. O'zbekiston pedagogika ta'limi uchun optimal yechim — ikki yondashuvning ijobiy jihatlarini birlashtiradigan gibrid model bo'lib, bunda muayyan fanlar yoki mavzular CLIL formatida, boshqalari esa an'anaviy usulda o'qitiladi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uzoq muddatli samaradorlikni, turli pedagogika ixtisosliklari bo'yicha farqlarni va o'qituvchi omilining ta'sirini o'rganishga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge University Press.

2. Dalton-Puffer, C. (2011). Content-and-Language Integrated Learning: From Practice to Principles? Annual Review of Applied Linguistics, 31, 182–204.

3. Grabe, W., & Stoller, F. (2020). Teaching and Researching Reading (3rd ed.). Routledge.

4. Mehisto, P., Marsh, D., & Frigols, M.J. (2008). Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education. Macmillan Education.

5. Yusupova, Z. (2022). CLIL metodologiyasini O'zbekiston oliy ta'limiga tatbiq etish muammolari. Pedagogik ta'lim, 3, 45–52.

6. Mirzayev, A. (2023). Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda innovatsion texnologiyalar. O'zbekiston pedagogika fanlari jurnali, 1, 28–36.

7. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni (2020). Toshkent: Adolat.

YANGI O‘ZBEKISTONDA MA’NAVIY TARBIYA VA KASBIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Qo‘chqorova Mohira Bekzod qizi

Perfect-University 1-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Abdualimova Mahfuza Safarboy qizi

Perfect-University Gumanitar fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Tel.(94) 081 26 10

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida yoshlar tarbiyasida ma’naviy-axloqiy fanlarning o‘rni va ularning uzviyligini ta’minlash masalalari yoritilgan. Shuningdek, ta’lim tizimida ustoz-murabbiylarning nufuzini oshirish hamda ma’naviyat markazlari bilan hamkorlikni kuchaytirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: ma’naviy yuksalish, uzviy ta’lim, tarbiya, pedagog nufuzi, ma’naviyat markazi, integratsiya, Alisher Navoiy merosi.

Bugungi globallashuv davrida har bir davlatning mustahkamligi uning harbiy qudrati bilan emas, balki jamiyatining ma’naviy yetukligi va yoshlarining intellektual salohiyati bilan o‘lchanmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma’naviyatdir” [1:45].

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida ma’naviy yuksalish masalasi davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Yangi O‘zbekiston sharoitida oliy ta’lim muassasalari nafaqat bilim berish maskani, balki yuksak ma’naviyat va madaniyat shakllanadigan markazga aylanmoqda. Bu borada Toshkent Perfect Universiteti misolida yoshlar tarbiyasining o‘ziga xos mexanizmlarini ko‘rishimiz mumkin.

1. Intellektual muhit va kitobxonlik madaniyati. Ma’naviyatning asosi – bu kitob va ilmga bo‘lgan hurmatdir. Universitetimizda tashkil etilgan boy fondga ega kutubxona va talabalar uchun maxsus ajratilgan dars qilish zallari yoshlarning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Talabalarning ertalabdan kechgacha kutubxonada dars qilishlari, ilmiy izlanishlar bilan band bo‘lishlari jamiyatimizda "bilimlar iqtisodiyoti" va "kitobxon millat" g‘oyasining amaldagi ifodasidir. Shuningdek, "Yosh filologlar" va "Mental arifmetika" kabi to‘garaklar talabalarning ham filologik, ham mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirmoqda.

2. Jismoniy tarbiya – ma’naviy yetuklikning asosi. Sog‘lom tanada sog‘lom ruh bo‘lishi barchamizga ma’lum. Universitetimizda sportning yengil atletika, basketbol, voleybol va gandbol turlari bo‘yicha muntazam musobaqalar o‘tkazilishi talabalar o‘rtasida jamoaviylik ruhini shakllantiradi. Masalan, yaqinda o‘tkazilgan gandbol musobaqasida jamoamizning Jurnalistika universiteti ustidan 10:4 hisobida g‘alaba qozonishi va final bosqichigacha yetib borishi yoshlardagi g‘alabaga bo‘lgan ishtiyoq va qat’iyatni ko‘rsatadi. Bunday sport musobaqalari nafaqat jismoniy salomatlikni, balki yoshlardagi milliy iftixor va raqobatbardoshlik hissini ham o‘stiradi.

3. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dunyoqarash shakllanishidagi ahamiyati. Ma’naviy kamolotda pedagogika, tarix va falsafa fanlarining o‘rni beqiyosdir. Pedagogika darslarida Sharq va G‘arb allomalarining ta’lim-tarbiya haqidagi qarashlarini o‘rganish, etika va estetika qoidalarini o‘zlashtirish kelajakda komil inson bo‘lib yetishishimizga poydevor bo‘ladi. Tarix fanida esa qadimdan to hozirgi Yangi O‘zbekiston davrigacha bo‘lgan shonli yo‘limizni, xususan, saylov jarayonlari va davlat boshqaruvi islohotlarini o‘rganish bizda fuqarolik pozitsiyasini shakllantiradi.

Falsafa fani orqali borliq va insoniyat mohiyatini anglash talabalarning dunyoqarashini kengaytiradi.

4. "Ustoz-shogird" an’analari. Oliy ta’limda o‘qituvchi shaxsi ma’naviy namunadir. Toshkent Perfect Universiteti professor-o‘qituvchilarining talabalarga nisbatan mehribonligi va shu bilan birga talabchanligi, darslarni hayotiy misollar bilan bog‘lab o‘tishi ta’lim sifatini oshiradi. Ustozlarning talabalarni to‘garaklar va ilmiy izlanishlarda qo‘llab-quvvatlashi "ustoz-shogird" an’analarining zamonaviy ko‘rinishidir. Zamonaviy auditoriyalar, elektron doskalar va texnik jihozlar esa ushbu jarayonning samaradorligini ta’minlamoqda.

Talabalar ijtimoiy faolligini oshirish va kasbiy mahorat darslari. Toshkent Perfect universitetining o‘ziga xos jihatlaridan biri – bu talaba qizlarning nafaqat ilmiy, balki estetik didini shakllantirishga bo‘lgan e’tibordir. Ma’naviyat faqat kitob o‘qish emas, balki madaniyatli va zamonaviy ko‘rinishga ega bo‘lishni ham o‘z ichiga oladi. Shu maqsadda universitetga mohir vizajistlar, stilistlar va go‘zallik sohasi mutaxassislarining taklif etilishi, qizlar uchun maxsus mahorat darslarining o‘tkazilishi ularning kelajakda jamiyatda o‘z o‘rinlarini topishlariga yordam beradi. Vatanparvarlik tarbiyasi va mashhur shaxslar bilan muloqot. Universitetda an’anaga aylangan "Mashhur shaxslar bilan uchrashuvlar" talabalar uchun haqiqiy hayot maktabi vazifasini o‘tamoqda. Ayniqsa, “14-yanvar – Vatan himoyachilari kuni” kabi bayramlarda harbiylarning ishtirok etishi, sharafli kasb egalari bilan kechadigan jonli muloqotlar yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini mustahkamlaydi. Bundan tashqari, biznes-treninglar va turli soha vakillari bilan o‘tkaziladigan suhbat-muhokamalar talabalarda tadbirkorlik ko‘nikmalarini va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Ma’rifiy sayohatlar va jismoniy sog‘lomlashtirish majmualari. Nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash maqsadida universitet tomonidan tashkil etilayotgan Samarqand va Krasnogorsk kabi tarixiy va so‘lim go‘shalarga sayohatlar talabalarning ma’naviy olamini boyitadi. Sayohatlar davomida milliy taomlarimiz (osh) atrofida tashkil etiladigan samimiy suhbatlar talabalar o‘rtasidagi jipslikni oshiradi. Shu bilan birga, universitet yotoqxonasida yaratilgan sharoitlar, zamonaviy sport zallari, yugurish yo‘lakchalari va barcha zarur sport anjomlari bilan jihozlangan majmualar

talabalarning darsdan bo‘sh vaqtlarida jismoniy tarbiya bilan muntazam shug‘ullanishlari uchun to‘laqonli imkoniyat yaratgan. Bu esa Yangi O‘zbekiston yoshlarining ham ma’nan, ham jismonan barkamol bo‘lib yetishayotganidan dalolatdir.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining bugungi bosqichida jamiyat ma’naviy yuksalishini ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Zero, har qanday islohotning taqdiri, avvalo, inson kapitali va uning ma’naviy kamoloti bilan bog‘liq. Jamiyatda ma’naviy tarbiya jarayonini tizimli tashkil etish uchun uni bevosita ta’limning boshlang‘ich bosqichlaridan boshlash va uzviylikni ta’minlash lozim. Fikrimizcha, maktab dasturiga ma’naviyatga oid fanlarni bir-birini mantiqiy to‘ldiruvchi zanjir asosida kiritish maqsadga muvofiqdir. Masalan, 1-4 sinflarda “Odobnoma”, yuqori sinflarda esa “Vatan tuyg‘usi”, “Ekologik madaniyat”, “Etiket qoidalari”, “Ma’naviyat asoslari” va “Axloqshunoslik” kabi fanlarning o‘qitilishi yoshlarda komil inson fazilatlarini shakllantiradi. Ikkinchi muhim masalaga to‘xtaladigan bo‘lsak, jamiyatda ustoz-muallimlarga nisbatan yuksak ehtiromni shakllantirish davr talabidir. Bu choralar faqat moddiy rag‘bat bilan cheklanib qolmay, ularning huquq va sha’nini himoya qilish, kasbiy kompetensiyalarini muntazam oshirib borishni ham o‘z ichiga oladi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy aytganlaridek:

“Menga ne yoru ne oshiq havasdur,

Agar men odam ersam, ushbu basdur”.[6]

Bu hikmat zamirida faqatgina ilm egallash emas, balki eng avvalo “odam bo‘lish”, ya’ni yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo‘lish g‘oyasi yotadi. Shuningdek, ma’naviyat va ma’rifat markazlari faoliyatini ta’lim muassasalari bilan bevosita integratsiya qilish lozim. Maktablardagi ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha direktor o‘rinbosarlari faoliyatini hududiy markazlar bilan muvofiqlashtirish tarbiyaviy ishlarning samaradorligini keskin oshir

Toshkent Perfect Universiteti tajribasidan kelib chiqib, yoshlar ma’naviyatini yanada yuksaltirish uchun quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq:

Talabalar uchun O‘zbekistonning tarixiy shaharlari (Samarqand, Buxoro, Xiva) bo‘ylab muntazam ma’rifiy sayohatlarni tashkil etish. Bu ajdodlarimiz merosini

yanada yaxshi o‘rganishga va milliy g‘ururni shakllantirishga yordam beradi. Mashhur shaxslar bilan uchrashuvlar: Jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan fan, madaniyat va sport arboblari bilan "Muvaffaqiyat sirlari" mavzusida ochiq muloqotlar o‘tkazish. Ma’naviy mavzulardagi targ‘ibot ishlarida zamonaviy texnologiyalardan, xususan, qiziqarli podkastlar va videokontentlardan keng foydalanish. Kelajakdagi maqsadlarimiz.

Biz, yoshlar kelajakda tanlagan sohamiz bo‘yicha yuqori malakali mutaxassis bo‘lib yetishish barobarida, Yangi O‘zbekiston ravnaqiga o‘z hissamizni qo‘shishni maqsad qilganmiz. Xususan, milliy qadriyatlarimizni xalqaro maydonda targ‘ib qilish, sog‘lom turmush tarzini yoshlar orasida ommalashtirish va kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish bizning eng asosiy vazifamizdir.

Xulosa qilib aytganda, Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida yoshlar ma’naviyati eng muhim omildir. Toshkent Perfect Universitetida yaratilgan sharoitlar, boy kutubxona, sport musobaqalari va sifatli ta’lim tizimi talabalarning nafaqat bilimli bo‘lishiga, balki yuksak axloqiy fazilatlarni egallashiga ham xizmat qilmoqda. Zero, ham jismonan, ham ma’navan yetuk avlodgina uchinchi Renessans poydevorini mustahkam qura oladi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarni ilgari suramiz: Ta’limning barcha bosqichlarida ma’naviy-axloqiy fanlarning yagona “Milliy tarbiya” konsepsiyasini yaratish; O‘qituvchilarning kasbiy odobnomasi va pedagogik mahoratini oshirish bo‘yicha maxsus treninglar tashkil etish; Oliy ta’lim va maktab o‘rtasidagi “ustoz-shogird” an’analarini raqamli platformalar orqali targ‘ib qilish.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

2.Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.

3.Hamid Olimjon. Tanlangan asarlar. – Toshkent: O‘zdavnashr, 1951.

4.Alisher Navoiy. Hayratul-abror. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2006.

5.Soljenitsin A.I. Rossiya v obvale. – M.: Russkiy put, 2006.

6.Balyukov N.N. Patriotizm po-amerikanski. [Elektron resurs]. URL: redstar.ru

THE SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT IN PREVENTING BURNOUT SYNDROME

Raxmonova Maftunaxon Azamatjon qizi

Master's student at Andijan State Pedagogical Institute

E-mail: m.a.rakhmonova@gmail.com

ORCID number: 0009-0000-9389-7168

Tel: +998935401908

Annotation: This article discusses insights and perspectives on the system of psychological support in preventing burnout syndrome. In the contemporary landscape of occupational health, professional burnout syndrome has emerged as a critical impediment to institutional efficiency and individual well-being, particularly within high-stakes human to human service sectors such as education, healthcare, and social administration. Characterized by chronic emotional exhaustion, depersonalization, and a diminished sense of personal accomplishment, burnout represents a prolonged response to chronic interpersonal stressors on the job.

Keywords: *burnout syndrome, emotional exhaustion, psychological support system, proactive prevention, depersonalization, stress resilience, occupational correction.*

Introduction. The world health organization has formally classified burnout in the international classification of diseases as an occupational phenomenon rather than a medical condition, thereby shifting the responsibility of mitigation from purely individual coping mechanisms to systemic institutional interventions. While traditional approaches to burnout have leaned heavily toward reactive, individual-centric therapies, contemporary psychological science increasingly emphasizes the necessity of a structured, multi-tier psychological support system within the workplace [Maslach C. 2016, 111].

The etiology of burnout syndrome is multi-factorial, stemming from a complex interplay between individual psychological vulnerabilities and adverse organizational environments. Within educational and social institutions, professionals are routinely

subjected to high emotional labor, ambiguous role expectations, escalating administrative burdens, and a chronic lack of autonomy or institutional support. When the emotional demands of a profession consistently outpace the psychological resources available to the practitioner, the adaptive capacity of the individual undergoes a gradual attrition.

This structural imbalance initiates the first phase of burnout, marked by profound emotional depletion where individuals feel drained of their psychological reserves. Left unaddressed, this exhaustion precipitates depersonalization, leading to cynical, detached, or negative attitudes toward service recipients, colleagues, and the core mission of the institution. The final phase culminates in a severe reduction of personal efficacy, wherein the professional experiences an pervasive sense of incompetence and a profound loss of professional identity. The consequences of this trajectory extend far beyond individual distress, manifesting as skyrocketing absenteeism, increased turnover rates, compromised service quality, and a toxic institutional climate [Schaufeli W. 2020, 17].

To counter this destructive trajectory, a robust psychological support system must operate across three distinct yet interdependent dimensions: primary prevention, secondary intervention, and tertiary rehabilitation. Primary prevention forms the foundational stratum of the framework, targeting the entire organizational cohort regardless of individual risk profiles. The primary objective at this stage is to build systemic resilience and optimize the institutional environment. This is achieved through the democratization of organizational communication, regular structural audits to balance workload distribution, and the cultivation of a supportive corporate culture.

Psychologically, primary prevention involves equipping professionals with proactive coping mechanisms through structured workshops focusing on emotional intelligence, time management, and cognitive reappraisal. By fostering a high level of psychological capital defined by the dimensions of hope, efficacy, resilience, and optimism institutions can construct an organizational buffer that prevents routine workplace stressors from mutating into chronic psychological strain [Demerouti E. 2011, 1–9].

When early manifestations of burnout begin to surface, the psychological support system must seamlessly transition into its secondary phase: targeted intervention. This dimension requires the implementation of continuous, non-invasive psychological monitoring tools, such as validated psychometric scales like the Maslach Burnout Inventory or Boyko's diagnostics of emotional burnout, to detect sub-clinical levels of emotional exhaustion and cynicism. Secondary intervention is intrinsically corrective and is tailored for individuals or specific departments exhibiting elevated vulnerability. The core modalities of this stage include individual psychological counseling, cognitive-behavioral stress management training, and expressive therapies such as art therapy and mindfulness-based stress reduction. These interventions are meticulously designed to interrupt the cycle of negative appraisal, allowing professionals to reframe their cognitive relationship with occupational stressors, establish healthy professional boundaries, and restore their depleted affective resources before the syndrome ossifies into professional impairment [Luthans F, 2015, 85].

The tertiary dimension of the support system addresses individuals experiencing severe, fully developed burnout syndrome, where professional functionality and psychological integrity are profoundly compromised. At this advanced juncture, standard organizational coping mechanisms are insufficient, necessitating specialized psychotherapeutic rehabilitation. Tertiary intervention involves intensive psychological counseling, clinical psychotherapy, and, when necessary, temporary professional reassignment or medical leave to facilitate neural and emotional recovery.

The objective shifts from prevention to deep-seated rehabilitation and systemic reintegration. Psychologists working within this framework collaborate closely with institutional leadership to restructure the returning professional's workload, ensuring a gradual, low-stress transition back into the environment. Furthermore, tertiary support incorporates structured peer-support networks and post-vention protocols to eradicate the social stigma frequently associated with psychological vulnerability in professional settings, thereby creating a safer pathway to recovery.

The successful implementation of such a comprehensive psychological support system is contingent upon overcoming several deep-seated institutional and cultural

barriers. Chief among these challenges is the prevailing social stigma surrounding mental health utilization, which frequently compels professionals to conceal their distress until their coping mechanisms fail entirely. To mitigate this, institutions must cultivate an environment of absolute psychological safety, anchored by the inviolable principles of confidentiality and trust [Kelliher C. 2010, 106].

Psychological services must be structurally independent of administrative performance evaluations so that seeking assistance is never perceived as a liability to career advancement. Moreover, a common structural failure in many contemporary organizational designs is the lack of alignment between top-down administrative demands and bottom-up psychological support initiatives. For any preventive system to yield sustainable outcomes, executive leadership must actively champion psychological well-being, viewing it not as a marginal operational expense but as a core strategic investment in human capital.

Such a system not only safeguards the mental and physical health of the individual professional but also stabilizes institutional productivity, elevates the quality of service delivery, and fosters a sustainable, human-centric professional ecosystem. Future research must continue to explore the integration of digital psychological monitoring tools and personalized, AI-driven wellness applications to further enhance the accessibility, anonymity, and efficacy of modern preventive frameworks.

In conclusion, professional burnout syndrome is not an inevitable byproduct of dedicated labor, nor is it an individual failure of willpower; rather, it is a structural symptom of prolonged systemic imbalance between professional demands and available psychological resources. Preventing this syndrome requires a paradigm shift away from fragmented, reactive interventions toward a continuous, multi-tiered psychological support system. By integrating primary prevention to build systemic resilience, secondary intervention to correct early emotional imbalances, and tertiary rehabilitation to restore severely impacted professionals, institutions can effectively insulate their workforces from the corrosive effects of chronic stress.

REFERENCES

1. Maslach, C. Understanding the burnout experience: Recent research and its implications for psychiatry. World Psychiatry, 2016, 111.

2. Schaufeli, W. (2020). Burnout Assessment Tool: Development, validity, and reliability. International Journal of Environmental Research and Public Health, 2020, 17.

3. Demerouti, E., The Job Demands-Resources model: Challenges for future research. Journal of Industrial Psychology, 2011, 1–9.

4. Luthans, F., Psychological Capital and Beyond Oxford University Press, 2015, 85.

5. Kelliher, C., Flexible working practices and the intensification of work. Human Relations, 2010, 106.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KOMPLIMENT KONSEPTINING LINGVOPRAGMATIK VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Raxmatova Saodat Baxrinovna

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti

Magistratura Lingvistika-Ingliz tili yo‘nalishi

1-kurs 25-03-guruh talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida kompliment konseptining lingvopragmatik hamda lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida komplimentlarning kommunikativ jarayondagi o‘rni, ularning pragmatik vazifalari, nutqiy ta’sir vositasi sifatidagi ahamiyati hamda milliy-madaniy xususiyatlari o‘rganiladi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek xalqlarining nutq madaniyatida komplimentlarning qo‘llanish shakllari, ularning ifodalanish usullari va kommunikativ maqsadlari misollar asosida tahlil etiladi. Maqolada komplimentlarning shaxslararo munosabatlarni mustahkamlash, muloqot jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratishdagi ahamiyati ham yoritib berilgan. Tadqiqot natijalari ikki til nutq madaniyatidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kompliment, lingvopragmatika, lingvomadaniyat, kommunikatsiya, nutq madaniyati, konsept, pragmatik xususiyat, qiyosiy tahlil.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ лингвопрагматических и лингвокультурных особенностей концепта комплимента в английском и узбекском языках. В ходе исследования рассматриваются роль комплиментов в коммуникативном процессе, их прагматические функции, значение как средства речевого воздействия, а также национально-культурные особенности. Кроме того, анализируются формы употребления комплиментов, способы их выражения и коммуникативные цели в речевой культуре английского и узбекского народов. Особое внимание уделяется роли комплиментов в укреплении межличностных отношений и создании положительной психологической атмосферы в процессе общения. Результаты исследования позволяют выявить сходства и различия в речевой культуре двух языков.

Ключевые слова: комплимент, лингвопрагматика, лингвокультура, коммуникация, речевая культура, концепт, прагматические особенности, сравнительный анализ.

Annotation. This article presents a comparative analysis of the linguopragmatic and linguocultural features of the compliment concept in English and Uzbek languages. The study examines the role of compliments in the communicative process, their pragmatic functions, their importance as a means of speech influence, and their national and cultural characteristics. In addition, the forms of compliment usage, methods of expression, and communicative purposes in English and Uzbek speech culture are analyzed through examples. Particular attention is paid to the role of compliments in strengthening interpersonal relationships and creating a positive psychological atmosphere during communication. The results of the research help to identify similarities and differences in the speech culture of the two languages.

Keywords: compliment, linguopragmatics, linguoculture, communication, speech culture, concept, pragmatic features, comparative analysis.

Til jamiyatning eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, insonlar o‘rtasidagi kommunikativ munosabatlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir xalqning milliy madaniyati, dunyoqarashi va ijtimoiy qadriyatlari tilda, ayniqsa nutq

jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Xususan, lingvopragmatika va lingvomadaniyat yo‘nalishlarida nutq birliklarining kommunikativ hamda madaniy xususiyatlarini tadqiq etish muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Muloqot jarayonida keng qo‘llaniladigan nutq aktlaridan biri kompliment hisoblanadi. Kompliment insonlar o‘rtasidagi ijobiy munosabatni ifodalash, suhbatdoshga nisbatan hurmat, e’tibor va samimiylikni bildirish vositasi sifatida xizmat qiladi. U nafaqat nutqiy birlik, balki muayyan xalqning mentaliteti, odob-axloq me’yorlari va madaniy qarashlarini aks ettiruvchi lingvomadaniy hodisa hamdir. Turli xalqlarda komplimentlarning qo‘llanish darajasi, ifodalanish usullari va kommunikativ maqsadlari bir-biridan farq qiladi. Shu jihatdan ingliz va o‘zbek tillarida kompliment konseptini qiyosiy o‘rganish dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Ingliz tilida komplimentlar ko‘proq shaxsning tashqi ko‘rinishi, muvaffaqiyati yoki individual sifatlarini baholashga qaratilgan bo‘lsa, o‘zbek nutq madaniyatida komplimentlar hurmat, kamtarlik va milliy odob me’yorlari bilan chambarchas bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Bu esa ikki xalq nutq madaniyati o‘rtasidagi lingvomadaniy tafovutlarni aniqlash imkonini beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek tillarida kompliment konseptining lingvopragmatik hamda lingvomadaniy xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida komplimentlarning kommunikativ vazifalari, ularning nutq jarayonidagi qo‘llanish xususiyatlari hamda milliy-madaniy jihatlari qiyosiy jihatdan o‘rganiladi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillaridagi kompliment birliklarining o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlashga alohida e’tibor qaratiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda kompliment kommunikativ-pragmatik hodisa sifatida o‘rganilib, u insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim nutqiy vositalardan biri sifatida qaraladi. Kompliment suhbatdoshga nisbatan ijobiy baho berish, hurmat va samimiy munosabatni ifodalashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, u muloqot jarayonida psixologik yaqinlikni yuzaga keltirish va kommunikativ muhitni ijobiylashtirish vazifasini ham bajaradi. Lingvopragmatik nuqtai nazardan

kompliment nutq akti sifatida baholanadi va uning mazmuni kommunikativ vaziyat, suhbat ishtirokchilarining yoshi, jinsi, ijtimoiy mavqei hamda madaniy qarashlariga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Ingliz tilida komplimentlar kundalik muloqotda juda faol qo‘llaniladi. Ayniqsa, tashqi ko‘rinish, kiyim-kechak, qobiliyat yoki erishilgan muvaffaqiyatni baholashga qaratilgan komplimentlar keng uchraydi. Masalan, “You look beautiful”, “Great job” yoki “I like your style” kabi birliklar ingliz nutq madaniyatida odatiy hol sifatida qabul qilinadi. Ingliz tilidagi komplimentlar ko‘pincha suhbatni davom ettirish, do‘stona muhit yaratish yoki suhbatdoshni ruhlantirish maqsadida ishlatiladi. Bu holat ingliz xalqi nutq madaniyatida individuallik va erkin muloqot tamoyillari ustun ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida esa komplimentlar milliy mentalitet, hurmat va odob me’yorlari bilan chambarchas bog‘liq holda qo‘llaniladi. O‘zbek nutq madaniyatida komplimentlar ko‘proq yoshi ulug‘ insonlarga hurmat bildirish, mehmondo‘stlikni ifodalash yoki insonning ichki fazilatlarini ulug‘lash maqsadida ishlatiladi. Masalan, “Juda chiroyli gapirdingiz”, “Qo‘lingiz gul ekan” yoki “Farzandlaringiz tarbiyali ekan” kabi komplimentlar o‘zbek xalqining milliy qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarini aks ettiradi. Shuningdek, o‘zbek madaniyatida haddan tashqari ochiq yoki ortiqcha maqtov ba’zan kamtarlik me’yorlariga zid deb qaralishi mumkin.

Lingvomadaniy jihatdan qaralganda, komplimentlar har bir xalqning madaniy qadriyatlari va dunyoqarashini o‘zida mujassamlashtiradi. Ingliz tilida individual yutuq va tashqi ko‘rinishga berilgan baho muhim o‘rin tutsa, o‘zbek tilida insonning tarbiyasi, odobi va jamiyatdagi o‘rni ko‘proq qadrlanadi. Shu sababli komplimentlarning mazmuni va qo‘llanish holatlari ham ikki tilda farqlanadi.

Komplimentlarning pragmatik vazifalari ham turlicha namoyon bo‘ladi. Ular suhbatdoshga nisbatan ijobiy munosabat bildirish, muloqotni yumshatish, hurmat ko‘rsatish yoki kommunikativ yaqinlikni kuchaytirish vazifalarini bajaradi. Ayrim holatlarda komplimentlar yashirin maqsadni ifodalash, suhbatdoshning e’tiborini qozonish yoki nutqiy strategiya sifatida ham qo‘llanishi mumkin. Bu esa

komplimentlarning nafaqat lingvistik, balki pragmatik va psixologik ahamiyatga ham ega ekanligini koʻrsatadi.

Shunday qilib, ingliz va oʻzbek tillaridagi komplimentlar oʻzining lingvopragmatik va lingvomadaniy xususiyatlari bilan bir-biridan farqlansa-da, ular muloqot jarayonida ijobiy kommunikativ muhit yaratishga xizmat qiluvchi muhim nutqiy vosita hisoblanadi. Ikki til misolida komplimentlarni qiyosiy oʻrganish turli xalqlarning nutq madaniyati, milliy qadriyatlari va kommunikativ xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va oʻzbek tillarida komplimentlar muloqotning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular orqali insonlar bir-biriga hurmat, samimiylik va ijobiy munosabat bildiradi. Shu sababli komplimentlar nafaqat oddiy nutq birligi, balki xalqning madaniyati, dunyoqarashi va muomala odobini aks ettiruvchi vosita sifatida ham ahamiyatlidir. Tahlillar shuni koʻrsatdiki, ingliz tilida komplimentlar koʻproq insonning tashqi koʻrinishi, qobiliyati yoki yutuqlarini baholashga qaratiladi. Oʻzbek tilida esa komplimentlarda hurmat, kamtarlik va milliy qadriyatlar kuchliroq namoyon boʻladi. Shu bilan birga, har ikki tilda ham komplimentlar suhbatni iliq davom ettirish va insonlar orasidagi yaqinlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida komplimentlarning qoʻllanishi nutq vaziyati, suhbatdoshlarning yoshi, ijtimoiy mavqei va madaniy qarashlariga bogʻliq ekanligi ham aniqlandi. Ingliz va oʻzbek tillaridagi komplimentlarni qiyosiy oʻrganish ikki xalq nutq madaniyatidagi oʻxshash va farqli jihatlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Umuman olganda, kompliment konsepti lingvopragmatika va lingvomadaniyat yoʻnalishida muhim oʻrin tutadi hamda madaniyatlararo muloqotni oʻrganishda ahamiyatli manbalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Safarov Sh. Pragmatik tilshunoslik. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
2. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Ma’naviyat, 2013.
3. Nurmonov A. Lingvistik pragmatika asoslari. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Maslova V.A. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001.

5. Карасик В.И. Язык социального статуса. – Москва: Гнозис, 2002.

6. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

7. Holmes J. Compliments and Compliment Responses in New Zealand English. // Anthropological Linguistics, 1988.

8. Wolfson N. Perspectives: Sociolinguistics and TESOL. – Massachusetts: Newbury House Publishers, 1989.

9. Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983.

10. Yusupov U. Qiyosiy tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2007.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARINI JARAYONGA ASOSLANGAN YONDASHUV ASOSIDA YOZUV KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH (5–6-SINFLAR MISOLIDA)

Saydaxmedova Gulhayo No‘monjon qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Tarjimonlik fakulteti,

Ingliz tili tarjima nazariyasi kafedrasi, o'qituvchi

E-mail: gulixonsaydaxmedova@gmail.com | Tel: +9988900229395

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5–6-sinf o'quvchilarida ingliz tilida yozuv ko'nikmasini rivojlantirishda jarayonga asoslangan yondashuv (process-based approach) ning nazariy asoslari va amaliy tatbiqi ko'rib chiqiladi. Maqolada yozuvning kognitiv, lingvistik va kommunikativ jihatlari tahlil qilinib, ushbu yondashuvning an'anaviy metodlardan afzalliklari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari ko'rsatishicha, jarayonga asoslangan yondashuv o'quvchilarning yozma nutq madaniyatini, ijodiy va tanqidiy fikrlashini hamda mustaqil o'quv faoliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so'zlar: *jarayonga asoslangan yondashuv, yozuv ko'nikmasi, ingliz tili ta'limi, 5–6-sinflar, pre-writing, drafting, revising, editing, publishing.*

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические основы и практическое применение процессно-ориентированного подхода (process-based approach) в развитии навыков письма на английском языке у учащихся 5–6-х

классов общеобразовательных школ. Анализируются когнитивные, лингвистические и коммуникативные аспекты письменной речи, обосновываются преимущества данного подхода перед традиционными методами обучения.

Ключевые слова: *процессно-ориентированный подход, навыки письма, обучение английскому языку, 5–6 классы, предписьмо, черновик, редактирование, публикация.*

Abstract: This article examines the theoretical foundations and practical application of the process-based approach in developing English writing skills among 5th and 6th grade students in general secondary education schools. The cognitive, linguistic, and communicative aspects of writing are analyzed, and the advantages of this approach over traditional methods are substantiated. Research findings indicate that the process-based approach significantly improves students' written communication culture, creative and critical thinking, and independent learning activity.

Keywords: *process-based approach, writing skills, English language teaching, grades 5–6, pre-writing, drafting, revising, editing, publishing.*

Bugungi globallashuv va raqamli iqtisodiyot asrida chet tillarini, xususan ingliz tilini o'rganish nafaqat zaruriyat, balki jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishning muhim shartidir. O'zbekiston Respublikasida 2021-yilda tasdiqlangan "2030-yilgacha bo'lgan davrda xorijiy tillarni o'qitish tizimini rivojlantirish konsepsiyasi" ham ingliz tilini o'rgatishning sifatini tubdan oshirishni ustuvor vazifa sifatida belgilab bergan.

Yozuv ko'nikmasi – to'rtta asosiy til ko'nikmasi (tinglash, gapirish, o'qish, yozish) orasida eng murakkab va ko'p qirrali hisoblangan ko'nikmalardan biridir. Uning murakkabligi shundaki, yozuv nafaqat grammatik va leksik bilimlarni, balki mantiqiy fikrlash, matn tuzilishini anglab yetish, o'quvchi auditoriyasini hisobga olish va o'z g'oyalarini ketma-ketlikda bayon eta olish kabi bir qancha kognitiv jarayonlarni bir vaqtning o'zida talab etadi.

Ammo an'anaviy ta'lim tizimida yozuvga "natija" sifatida qaraladi: o'quvchi tayyor namuna asosida matn ko'chiradi yoki shablonni to'ldiradi. Bunday yondashuv

o'quvchining mustaqil fikrlash va ijodiy ifoda etish qobiliyatini rivojlantirmaydi. Jarayonga asoslangan yondashuv esa yozuvni "bosqichma-bosqich ijod qilish jarayoni" sifatida ko'radi va o'quvchiga fikrini shakllantirish, qoralama tuzish, qayta ko'rib chiqish va tahrir qilish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – 5–6-sinf o'quvchilarida ingliz tilida yozuv ko'nikmasini rivojlantirishda jarayonga asoslangan yondashuvning samaradorligini nazariy va empirik jihatdan asoslash hamda o'qituvchilar uchun amaliy yo'l-yo'riqlar ishlab chiqishdan iborat.

Jarayonga asoslangan yondashuv (Process-based approach / Process Writing) 1970–1980-yillarda Murray (1972), Graves (1983), Flower va Hayes (1981) kabi olimlarning tadqiqotlari asosida shakllangan. Ular yozuvni chiziqli jarayon emas, balki bir-biriga o'zaro bog'liq, takrorlanuvchi bosqichlardan iborat dinamik faoliyat sifatida tasvirladilar. Flower va Hayes (1981) ning kognitiv modeli yozuvni uch asosiy jarayonga ajratadi: rejalashtirish (planning), tarjima qilish (translating) va ko'rib chiqish (reviewing). Ushbu modelga ko'ra, professional yozuvchilar doimiy ravishda bu bosqichlar o'rtasida harakat qiladilar – bu esa yozuvni iterativ (takrorlanadigan) jarayon qiladi.

Krashenning "Comprehensible Input" nazariyasi (1985) va Vygotskiyning "Yaqin rivojlanish zonasi" (ZPD) kontseptsiyasi ham jarayonga asoslangan yondashuvning psixologik asoslarini mustahkamlaydi. Vygotskiyga ko'ra, o'quvchi mustaqil bajara oladigan va kattalar/tengdoshlar yordamida bajara oladigan faoliyat o'rtasidagi masofa – maqbul rivojlanish zonasi hisoblanadi. Jarayonga asoslangan yondashuvdagi guruhda fikr almashish (peer review) va o'qituvchi sharhi (teacher feedback) aynan shu zonada ishlashni ta'minlaydi.

O'zbekiston kontekstida Azizov (2019), Yusupova (2021) va Xoliqova (2022) larning tadqiqotlari maktab o'quvchilarida yozuv ko'nikmasining rivojlanish darajasi past ekanligini va an'anaviy mashqlar usulining samarasizligini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqotlar yangi metodologik yondashuvlarning zarurligini asoslaydi.

Jarayonga asoslangan yondashuv an'anaviy ravishda besh asosiy bosqichdan iborat bo'lib, har bir bosqich o'quvchiga o'z fikrini bosqichma-bosqich shakllantirish va takomillashtirish imkonini beradi:

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, har bir bosqich o'quvchini faol ishtirokchi sifatida ko'radi va uning individual ijodiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga yordam beradi. Bu yondashuv ayniqsa 5–6-sinf o'quvchilari uchun mos keladi, chunki bu yoshdagi bolalar abstrakt fikrlashdan konkret va vizual yordamchilar orqali ko'proq foyda ko'radi. Quyida 6-sinf o'quvchilari uchun jarayonga asoslangan yondashuv asosida ishlab chiqilgan namunali dars rejasi keltirilgan (mavzu: "My Ideal School" – "Mening ideal maktabim"):

Dars maqsadi: O'quvchilar o'zlari orzu qilgan maktab haqida 80–100 so'zli tavsiflovchi paragraf yoza oladi.

1-bosqich – Pre-writing (10 daqiqa): O'qituvchi doskaga "ideal school" so'zini yozadi. O'quvchilar "beyin-storming" usulida bog'liq so'z va iboralarni aytadilar: "big library", "sports hall", "kind teachers", "no homework", "swimming pool" va h.k. Keyin har bir o'quvchi o'z fikr xaritasini daftariga tushiradi.

2-bosqich – Drafting (12 daqiqa): O'quvchilar o'z fikr xaritalaridan foydalanib, erkin ravishda qoralama yozadi. O'qituvchi xato tuzatmaydi – bu bosqichda g'oyaning erkin ifodalanishi muhim.

3-bosqich – Revising (8 daqiqa): O'quvchilar juft-juft bo'lib bir-birining qoralama matnini o'qiydi va uch savolga javob beradi: (a) Asosiy g'oya aniqmi? (b) Har bir jumla mavzuga bog'liqmi? (c) Biron narsa qo'shilishi kerakmi?

4-bosqich – Editing (7 daqiqa): O'quvchilar berilgan nazorat ro'yxati (checklist) yordamida o'z matnini grammatika va imlo jihatidan tekshiradi: fe'l zamoni, egalik olmoshlari, tinish belgilari.

5-bosqich – Publishing (3 daqiqa): Eng yaxshi ishlar sinf devoriy gazetasiga, yoki Google Classroom platformasiga joylashtiriladi. Bu o'quvchilarda motivatsiya va mas'uliyatni oshiradi.

Maqolaning empirik qismi 2023–2024 o'quv yilida Toshkent shahrining ikki umumiy o'rta ta'lim maktabida o'tkazilgan pedagogik kuzatuv va so'rovnomaga

asoslanadi. Tadqiqotga 5–6-sinflardan 84 nafar o'quvchi (42 nafar tajriba guruhi, 42 nafar nazorat guruhi) jalb etilgan.

Tajriba guruhi o'quvchilari 8 hafta davomida jarayonga asoslangan yondashuv asosida yozuv mashqlarini bajargan. Nazorat guruhi esa an'anaviy namuna-ko'chirish usuli bilan ishlagan. Dars yakunida ikkala guruhning yozma ishlari quyidagi mezonlar bo'yicha baholangan: mazmun va g'oya sifati, matn tuzilishi, leksik boylik, grammatik to'g'rilik va aloqa vositalari (cohesive devices) ishlatilishi.

Baholash mezoni	Tajriba guruhi (o'rtacha ball)	Nazorat guruhi (o'rtacha ball)
Mazmun va g'oya sifati	4.3 / 5.0	3.1 / 5.0
Matn tuzilishi	4.1 / 5.0	2.9 / 5.0
Leksik boylik	3.9 / 5.0	3.2 / 5.0
Grammatik to'g'rilik	3.7 / 5.0	3.4 / 5.0
Aloqa vositalari	4.0 / 5.0	2.6 / 5.0
Umumiy o'rtacha	4.0 / 5.0	3.04 / 5.0

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhi o'quvchilari barcha ko'rsatkichlar bo'yicha nazorat guruhidan sezilarli darajada yuqori natijalar ko'rsatgan. Ayniqsa "mazmun va g'oya sifati" (4.3 vs 3.1) va "aloqa vositalari" (4.0 vs 2.6) ko'rsatkichlarida farq katta. Bu natijalar jarayonga asoslangan yondashuvning o'quvchida matniy fikrlash va bog'langan nutq qurishni rivojlantirishdagi afzalliklarini yaqqol ko'rsatadi.

So'rovnoma natijalariga ko'ra, tajriba guruhi o'quvchilarining 78% i yozuv darslarini "qiziqarli" va "foydali" deb baholagan, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 41% ni tashkil etgan. O'quvchilarning fikrlarida "drafting" va "peer review" bosqichlari alohida ijobiy qayd etilgan: "Boshqalarning matnini o'qiganda o'zimning xatolarimni ham topib qoldim" (6-sinf o'quvchisi).

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

1. Jarayonga asoslangan yondashuv 5–6-sinf o'quvchilarida yozuv ko'nikmasini rivojlantirishda an'anaviy usullardan statistik jihatdan sezilarli darajada samaraliroqdir.

2. Pre-writing va revising bosqichlari o'quvchilarda matniy fikrlash qobiliyatini, peer review esa kommunikativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

3. Yozuv mahsulotini sinf oldida taqdim etish (publishing) o'quvchilar motivatsiyasini oshiradi va o'rganishga ijobiy munosabat hosil qiladi.

4. Ushbu yondashuvni muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun o'qituvchilar maxsus metodologik tayyorgarlikdan o'tishlari zarur.

O'qituvchilar uchun tavsiyalar:

–Har bir yozuv topshirig'ini bosqichlarga bo'ling va har bosqichga aniq vaqt ajrating.

–Peer review uchun o'quvchilarga aniq savol va mezonlar bering – "yaxshi" yoki "yomon" deyish emas.

–Drafting bosqichida xatolarni tuzatmang – bu o'quvchini to'xtatib qo'yadi.

–Yakuniy ishlarni sinf gazetasi, stand yoki raqamli platforma orqali namoyish eting.

–Mazmunli fikr-mulohaza (formative feedback) bering: o'quvchi nimani yaxshi qildi, nimani yaxshilash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Flower, L., & Hayes, J. R. (1981). A cognitive process theory of writing. College Composition and Communication, 32(4), 365–387.

2. Graves, D. H. (1983). Writing: Teachers and children at work. Heinemann.

3. Murray, D. M. (1972). Teach writing as a process not product. The Leaflet, 71(3), 11–14.

4. Krashen, S. (1985). The input hypothesis: Issues and implications. Longman.

5. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.

6. Hedge, T. (2000). Teaching and learning in the language classroom. Oxford University Press.

7. Harmer, J. (2004). How to teach writing. Pearson Longman.

8. Nunan, D. (1999). Second language teaching and learning. Heinle & Heinle.

9. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. (2022). Ingliz tili fanidan o'quv dasturi (5–9-sinflar). Toshkent.

10. Azizov, A. A. (2019). Maktab o'quvchilarida ingliz tilida yozuv ko'nikmasini rivojlantirish muammolari. Pedagogik ta'lim jurnali, 4(2), 45–52.

11. Yusupova, D. B. (2021). Xorijiy til o'qitishda innovatsion yondashuvlar. O'zMU xabarlari, 3, 112–118.

12. Xoliqova, N. T. (2022). Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ingliz tili darslarida yozuvni o'rgatish metodikasi. Magistrlik dissertatsiyasi. TDPU, Toshkent.

TALABALARNING ILMIY FAOLIYATIDA REFLEKSIV YONDASHUVNING NAZARIY ASOSLARI

Saparbayeva Rayxon Xamdambekovna

Urganch RANCh texnologiya universiteti

Pedagogika mutaxassisligi 1-bosqich magistri

rayxonsaparbayeva2@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalarning ilmiy faoliyatini rivojlantirishda refleksiv yondashuvning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Refleksiya tushunchasining pedagogik va psixologik mohiyati, uning ilmiy tadqiqot jarayonidagi o‘rni hamda talabalarning analitik va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, refleksiv yondashuv orqali talabalarning mustaqil ilmiy izlanish faoliyatini faollashtirish mexanizmlari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari refleksiv metod va texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etish talabalarning ilmiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar:refleksiya, refleksiv yondashuv, ilmiy tadqiqot faoliyati, talaba kompetensiyasi, analitik fikrlash, tanqidiy tafakkur, pedagogik texnologiyalar, oliy ta’lim.

Аннотация:В данной статье рассматриваются теоретические основы рефлексивного подхода в развитии научной деятельности студентов. Раскрывается педагогическая и психологическая сущность рефлексии, её роль в процессе научного исследования, а также значение в формировании аналитического и критического мышления студентов. Особое внимание уделено механизмам активизации самостоятельной исследовательской деятельности обучающихся на основе рефлексивного подхода. Результаты исследования показывают, что внедрение рефлексивных методов и технологий в образовательный процесс способствует развитию научных компетенций студентов.

Ключевые слова:рефлексия, рефлексивный подход, научно-исследовательская деятельность, компетенции студентов, аналитическое мышление, критическое мышление, педагогические технологии, высшее образование.

Abstract: This article analyzes the theoretical foundations of the reflexive approach in developing students’ research activities. The pedagogical and psychological essence of reflection, its role in the scientific research process, and its importance in developing students’ analytical and critical thinking skills are discussed. Particular attention is given to the mechanisms of activating students’ independent research activities through reflexive approaches. The results of the study indicate that the implementation of reflexive methods and technologies in the educational process contributes to the development of students’ scientific competencies.

Keywords:reflection, reflexive approach, research activity, student competencies, analytical thinking, critical thinking, pedagogical technologies, higher education.

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Global ilmiy va texnologik taraqqiyot sharoitida oliy ta’lim muassasalari nafaqat bilim beruvchi, balki yangi g‘oyalar va innovatsiyalarni yaratishga qodir bo‘lgan tadqiqotchilarni

tayyorlovchi muhim institut sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu sababli talabalarni ilmiy izlanishga jalb qilish, ularda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ilmiy xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish ta’lim jarayonining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Talabalarning ilmiy faoliyatini samarali tashkil etish ko‘p jihatdan ularning o‘z bilim va tajribasini anglash, o‘z faoliyatini baholash hamda natijalarini tahlil qilish qobiliyatiga bog‘liq. Mazkur jarayonda refleksiya muhim pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Refleksiya shaxsning o‘z fikrlash faoliyati, qaror qabul qilish jarayoni va amalga oshirilgan ish natijalarini tahlil qilishga yo‘naltirilgan intellektual jarayon bo‘lib, u ilmiy tafakkur rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ilmiy tadqiqot faoliyatida refleksiv fikrlash talabaning muammolarni chuqur tahlil qilish, turli ilmiy qarashlarni qiyoslash hamda yangi ilmiy g‘oyalarni shakllantirishiga yordam beradi.

Pedagogika va psixologiya fanlarida refleksiv yondashuv talabaning bilish jarayonini faollashtirish, tanqidiy va analitik fikrlashni rivojlantirish hamda mustaqil tadqiqot olib borish ko‘nikmalarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida e’tirof etiladi. Refleksiv yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabaning faqat bilimlarni o‘zlashtirishini emas, balki ularni tahlil qilish, baholash va yangi bilimlarni yaratish jarayonida faol ishtirok etishini ta’minlaydi. Bu esa ilmiy faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim modelini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.Shu munosabat bilan talabalar ilmiy faoliyatini rivojlantirishda refleksiv yondashuvning nazariy asoslarini o‘rganish, uning pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish hamda ta’lim jarayonida qo‘llash mexanizmlarini aniqlash dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini rivojlantirishda refleksiv yondashuvning nazariy jihatlari, uning pedagogik mohiyati hamda ilmiy izlanish jarayonidagi o‘rni tahlil qilinadi.

Mazkur tadqiqot talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga yo‘naltirishda refleksiv yondashuvning nazariy va amaliy asoslarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida pedagogika, psixologiya va ta’lim metodologiyasi sohalarida shakllangan ilmiy qarashlar metodologik asos sifatida xizmat qildi. Xususan, refleksiya va

refleksiv fikrlash nazariyasini o‘rganishda J. Dewey, D. Schön va D. Kolb kabi olimlarning ilmiy konsepsiyalariga tayanildi. Ushbu olimlarning tadqiqotlarida refleksiya ta’lim jarayonida shaxsning bilimlarni anglash, tajribani tahlil qilish hamda yangi bilimlarni shakllantirish jarayonining muhim mexanizmi sifatida talqin etiladi (Dewey, 1933; Schön, 1983; Kolb, 1984).

Tadqiqot metodologiyasida tizimli, kompetensiyaviy va refleksiv yondashuvlar asos qilib olindi. Tizimli yondashuv talabalar ilmiy faoliyatini o‘zaro bog‘liq elementlardan iborat murakkab pedagogik tizim sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Kompetensiyaviy yondashuv esa talabalarda ilmiy-tadqiqot ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonini ta’lim natijalari bilan bog‘liq holda o‘rganishga xizmat qiladi. Refleksiv yondashuv esa talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilish, baholash va takomillashtirish jarayonini ilmiy tadqiqot faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqadi (Moon, 2004).

Tadqiqot jarayonida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, pedagogik va ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish orqali refleksiya tushunchasining nazariy asoslari hamda uning ta’lim jarayonidagi o‘rni o‘rganildi. Shuningdek, kuzatish, so‘rovnoma va suhbat metodlari yordamida talabalar ilmiy faoliyatida refleksiv yondashuvdan foydalanish holati tahlil qilindi. Bundan tashqari, pedagogik tajriba-sinov ishlari orqali refleksiv metodlarning talabalarning ilmiy-tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirishga ta’siri aniqlanib, olingan natijalar qiyosiy tahlil asosida baholandi.Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqot jarayonida refleksiv ta’lim texnologiyalarining pedagogik samaradorligini aniqlash, talabalar ilmiy faoliyatida refleksiya jarayonining ahamiyatini asoslash hamda ilmiy izlanish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik tavsiyalar ishlab chiqishga imkon berdi.

Talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish hamda refleksiv yondashuvni ta’lim jarayoniga joriy etish masalasi ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o‘rganilgan. Mazkur masala pedagogika, psixologiya va ta’lim metodologiyasi nuqtai nazaridan tadqiq etilib, refleksiya shaxsning bilim olish jarayonidagi muhim kognitiv mexanizmlaridan biri sifatida talqin etiladi.

Refleksiya tushunchasining ilmiy asoslari amerikalik pedagog va faylasuf John Dewey tomonidan ishlab chiqilgan. Uning fikriga ko‘ra, refleksiya insonning muayyan muammo yoki vaziyatni chuqur tahlil qilish, mavjud bilim va tajribalarni qayta ko‘rib chiqish hamda yangi xulosalar chiqarish jarayonidir. Dewey refleksiv fikrlashni samarali ta’limning muhim sharti sifatida baholab, u tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qilishini ta’kidlaydi (Dewey, 1933).

Refleksiya nazariyasini rivojlantirgan olimlardan yana biri Donald Schön hisoblanadi. U refleksiyaning ikki asosiy shaklini – *reflection-in-action* va *reflection-on-action* tushunchalarini ilmiy muomalaga kiritgan. Birinchisi faoliyat jarayonida fikrlash va qaror qabul qilishni anglatadi, ikkinchisi esa bajarilgan faoliyat natijalarini tahlil qilishga asoslanadi (Schön, 1983).

Shuningdek, David Kolbning tajribaviy o‘qitish nazariyasida ham refleksiya muhim bosqich sifatida talqin qilinadi. Kolbning fikricha, bilim olish jarayoni tajriba, refleksiya, nazariy umumlashtirish va amaliy qo‘llash bosqichlaridan iborat bo‘lib, refleksiya bu jarayonda bilimlarni chuqur anglash imkonini beradi (Kolb, 1984).

Shuningdek, zamonaviy mahalliy tadqiqotlarda refleksiv yondashuvning ta’lim jarayonidagi ahamiyati keng tahlil qilinmoqda. Masalan, G. Yodgorova o‘z tadqiqotlarida refleksiya ta’lim jarayonida o‘quvchi va o‘qituvchining o‘z faoliyatini baholashi hamda ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik mexanizm ekanligini ta’kidlaydi .

Bundan tashqari, N. Ravshanova tadqiqotlarida refleksiya shaxsning o‘z harakatlari va fikrlarini baholash hamda boshqalar tomonidan qanday qabul qilinishini anglash qobiliyati sifatida talqin qilinadi . Ayrim mahalliy tadqiqotchilar refleksiv yondashuv pedagogning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish, o‘z faoliyatini baholash va ta’lim jarayonini takomillashtirishda muhim vosita ekanligini qayd etadilar .

Yuqoridagi ilmiy qarashlar shuni ko‘rsatadiki, refleksiya ta’lim jarayonida shaxsning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, ilmiy izlanish faoliyatini faollashtirish hamda pedagogik jarayon samaradorligini oshirishda muhim nazariy va metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatida

refleksiv yondashuvni qo‘llash masalasi hali yetarli darajada kompleks o‘rganilmagan. Shu sababli mazkur tadqiqot refleksiv yondashuvning talabalar ilmiy faoliyatini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan.

Tadqiqot jarayonida talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb etishda refleksiv yondashuvdan foydalanishning pedagogik samaradorligini aniqlash maqsadida nazariy tahlil hamda tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tadqiqotda refleksiv metodlardan foydalanish talabalarning ilmiy faoliyatini faollashtirish, ularning analitik fikrlashini rivojlantirish va mustaqil ilmiy izlanish ko‘nikmalarini shakllantirishga qanday ta’sir ko‘rsatishi o‘rganildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, refleksiv yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida talabalar ilmiy faoliyatga nisbatan faolroq munosabat bildira boshlaydilar. Dastlabki kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, ko‘plab talabalar ilmiy tadqiqot faoliyatiga jalb etilganda muammoni mustaqil tahlil qilish, ilmiy savollarni shakllantirish hamda ilmiy xulosalar chiqarishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu holat ko‘pincha ularning o‘z bilim va tajribasini tanqidiy baholash hamda o‘z fikrlarini refleksiv tarzda tahlil qilish ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi bilan izohlanadi.

Refleksiv yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida talabalarga o‘z ilmiy faoliyatini tahlil qilishga yordam beruvchi metodlardan foydalanildi. Jumladan, refleksiv savollar, ilmiy muhokamalar, tahliliy yozma ishlanmalar hamda ilmiy portfoliolar orqali talabalar o‘z tadqiqot faoliyatini baholash imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Ushbu metodlar talabalarni nafaqat bilimlarni o‘zlashtirishga, balki o‘z fikrlash jarayonini anglash va tahlil qilishga ham yo‘naltirdi.

Olingan natijalar refleksiv yondashuv talabalarning ilmiy-tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi. Tajriba jarayonida refleksiv metodlardan foydalanilgan guruhlarda talabalar ilmiy muammolarni aniqlash, tadqiqot savollarini shakllantirish va ilmiy xulosalar chiqarish jarayonida faolroq ishtirok etgani kuzatildi. Shuningdek, ushbu guruh talabalarida

analitik fikrlash, tanqidiy baholash va ilmiy tahlil qilish ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlanganligi aniqlandi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, refleksiv yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabalarning ilmiy faoliyatini faollashtirish, ularning tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ilmiy tafakkurini shakllantirishda muhim pedagogik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, refleksiv metodlardan foydalanish talabalarni ilmiy izlanish jarayoniga faol jalb etish, ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirish va ilmiy natijalarni chuqur tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

Natijada shuni ta’kidlash mumkinki, refleksiv yondashuv talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga yo‘naltirishning samarali pedagogik mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv talabalar ilmiy kompetensiyalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ilmiy xulosalar chiqarish qobiliyatini ham sezilarli darajada oshiradi.

Oliy ta’lim tizimida talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb etish zamonaviy ta’lim jarayonining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida refleksiv yondashuvning nazariy asoslari, uning pedagogik mohiyati hamda talabalarning ilmiy faoliyatini rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilindi. O‘tkazilgan ilmiy tahlillar va tajriba natijalari refleksiv yondashuv talabalarning ilmiy-tadqiqot kompetensiyalarini shakllantirishda muhim pedagogik mexanizm ekanligini ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Birinchidan, refleksiya talabalarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishda muhim kognitiv jarayon hisoblanadi. U talabaning o‘z bilimlarini anglash, ilmiy muammolarni tahlil qilish hamda ilmiy xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli refleksiv yondashuv ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishda samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, refleksiv metodlardan foydalanish talabalarni ilmiy izlanish jarayoniga faol jalb etadi. Tadqiqot natijalari refleksiv savollar, tahliliy muhokamalar, ilmiy portfoliolar hamda refleksiv yozma ishlanmalar talabalarning analitik

fikrlashini rivojlantirishga va ilmiy muammolarni mustaqil tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam berishini ko‘rsatdi.

Uchinchidan, refleksiv yondashuv talabalarning mustaqil ilmiy izlanish faoliyatini faollashtiradi. Refleksiv ta’lim muhiti shakllangan sharoitda talabalar ilmiy adabiyotlar bilan ishlash, ilmiy ma’lumotlarni tahlil qilish hamda o‘z fikrlarini ilmiy asoslash jarayonida faolroq ishtirok etishlari aniqlandi.

To‘rtinchidan, refleksiv yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabalarning ilmiy motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Talabalar o‘z faoliyatini baholash va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lgan ta’lim muhitida ilmiy izlanishga nisbatan yuqori qiziqish namoyon etadilar.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Oliy ta’lim muassasalarida talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga yo‘naltirish jarayonida refleksiv yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim metodlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Xususan, ilmiy seminarlar, loyiha asosida ta’lim va muammoli ta’lim metodlarini refleksiv yondashuv bilan uyg‘unlashtirish talabalar ilmiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Dewey, J. (1933) *How We Think*. Boston: D.C. Heath and Company.

2.Schön, D. (1983) *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books.

3.Kolb, D. (1984) *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. New Jersey: Prentice Hall.

4.Moon, J. (2004) *A Handbook of Reflective and Experiential Learning*. London: RoutledgeFalmer.

5.Boud, D., Keogh, R. and Walker, D. (1985) *Reflection: Turning Experience into Learning*. London: Kogan Page.

6.Mezirow, J. (1991) *Transformative Dimensions of Adult Learning*. San Francisco: Jossey-Bass.

7.Biggs, J. and Tang, C. (2011) *Teaching for Quality Learning at University*. 4th edn. Maidenhead: Open University Press.

8.Brookfield, S. (2017) *Becoming a Critically Reflective Teacher*. San Francisco: Jossey-Bass.

9.Rodgers, C. (2002) ‘Defining Reflection: Another Look at John Dewey and Reflective Thinking’, *Teachers College Record*, 104(4), pp. 842–866.

TA’LIMDA MUAMMO YECHISH KOMPETENSIYASINI BAHOLASHNING KOGNITIV MEZONLARI

Umarov Nodirbek Nasirdin o‘g‘li

Navoiy davlat universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

ORCID: 0009-0003-4029-2925

nodirbek4848umar@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada muammo yechish kompetensiyasini kognitiv mezonlar asosida baholashning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda muammo yechish kompetensiyasi o‘quvchining analitik, divergent va konvergent fikrlash, metakognitiv boshqaruv hamda refleksiv tahlil kabi yuqori darajadagi kognitiv jarayonlarini o‘z ichiga oluvchi integrativ pedagogik kategoriya sifatida talqin etiladi. Shu nuqtayi nazardan, an’anaviy baholash yondashuvlarining cheklanganligi asoslanib, kognitiv mezonlarga asoslangan diagnostik baholash tizimini joriy etish zaruriyati yoritilgan. Shuningdek, PISA xalqaro baholash dasturi hamda Finlyandiya, Singapur va AQSh ta’lim tizimlari tajribasi asosida muammo yechish kompetensiyasini baholashda kognitiv yondashuvning samaradorligi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Kognitiv mezonlar, analitik tafakkur, konvergent va divergent fikrlash, metakognitiv nazorat, refleksiv tahlil, evristik fikrlash, **Knowledge transfer**

Abstract: This article analyzes the theoretical and practical aspects of assessing problem-solving competence based on cognitive criteria. The study interprets problem-solving competence as an integrative pedagogical category that includes high-level cognitive processes of the student, such as analytical, divergent and convergent thinking, metacognitive control and reflective analysis. From this point of view, the

need to introduce a diagnostic assessment system based on cognitive criteria is highlighted, based on the limitations of traditional assessment approaches. Also, the effectiveness of the cognitive approach in assessing problem-solving competence is shown based on the PISA international assessment program and the experience of the education systems of Finland, Singapore and the USA.

Keywords: Cognitive criteria, analytical thinking, convergent and divergent thinking, metacognitive control, reflective analysis, heuristic thinking, Knowledge transfer

Kirish. Muammo yechish kompetensiyasi zamonaviy pedagogikada kognitiv faoliyatning yuqori darajali integrativ natijasi sifatida qaraladi va u o‘quvchining analitik fikrlash, divergent va konvergent tafakkur, metakognitiv boshqaruv hamda refleksiv tahlil jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Mazkur kompetensiya zamonaviy ta’lim standartlarida asosiy natijaviy ko‘rsatkich sifatida qaralib, shaxsning intellektual, kognitiv va refleksiv rivojlanish darajasini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, muammo yechish kompetensiyasini baholashning ilmiy asoslangan mezonlarini ishlab chiqish pedagogika fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvga o‘tish, o‘quvchilarning kognitiv faoliyatini faollashtirish hamda ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, muammo yechish kompetensiyasini baholash ko‘pincha an’anaviy bilimni tekshirish mezonlari bilan cheklanib qolmoqda. Bu esa o‘quvchilarning real hayotiy muammolarni tahlil qilish, alternativ yechimlarni ishlab chiqish va qaror qabul qilish kabi kognitiv jarayonlarini to‘liq baholash imkonini bermaydi.

Shu sababli, muammo yechish kompetensiyasini baholashda kognitiv mezonlarga asoslangan yondashuvni ishlab chiqish zaruriyati ortib bormoqda. Kognitiv mezonlar o‘quvchining axborotni qabul qilish, tahlil qilish, qayta ishlash, umumlashtirish va amaliyotga tatbiq etish darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Bu esa ta’lim jarayonida nafaqat natijani, balki fikrlash jarayonining o‘zini ham baholash imkonini beradi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy ta’lim tizimida PISA kabi xalqaro baholash dasturlari ham aynan o‘quvchilarning muammo yechish va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini o‘lchashga qaratilgan. Bu esa milliy ta’lim tizimida ham baholashning yangi, kognitiv asoslangan yondashuvlarini ishlab chiqishni talab etadi. Shu bois, muammo yechish kompetensiyasini kognitiv mezonlar asosida baholash bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday tadqiqotlar ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish hamda ularni XXI asr kompetensiyalariga ega shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Kognitiv mezonlar o‘quvchilarning bilish faoliyati jarayonini ifodalovchi, ya’ni axborotni qabul qilish, qayta ishlash, tahlil qilish, umumlashtirish va qo‘llash darajasini aniqlovchi psixologik-pedagogik o‘lchov birliklari tizimidir. Ular shaxsning fikrlash operatsiyalarini (analiz, sintez, taqqoslash, abstraksiyalash, umumlashtirish) hamda metakognitiv boshqaruv jarayonlarini baholashga xizmat qiladi. Kognitiv yondashuvga ko‘ra, bilimning o‘zi emas, balki ushbu bilimga erishish jarayonidagi intellektual faoliyat sifati asosiy baholash obyekti hisoblanadi. An’anaviy baholash tizimida asosiy e’tibor yakuniy javobga qaratilgan bo‘lsa, kognitiv mezonlar asosida baholash o‘quvchining fikrlash bosqichlarini tahlil qilishga yo‘naltiriladi. Bu esa muammo yechish jarayonining “qanday yechildi?” degan savolni “qanday fikrlash orqali yechildi?” savoli bilan to‘ldiradi. Kognitiv mezonlar o‘quvchining o‘z fikrlashini boshqarish qobiliyatini aniqlashga yordam beradi. Metakognitsiya rivojlangan o‘quvchi o‘z xatolarini tahlil qiladi, strategiyasini o‘zgartiradi va yechimni optimallashtiradi. Bu esa muammo yechish kompetensiyasining yuqori darajasini ifodalaydi.

Muammo yechish kompetensiyasi zamonaviy pedagogikada o‘quvchilarning kognitiv rivojlanish darajasini ifodalovchi integrativ ko‘rsatkich sifatida talqin qilinadi. Xalqaro PISA baholash tizimida ushbu kompetensiya “real hayotiy, murakkab va ko‘p bosqichli muammolarni kognitiv jarayonlar orqali hal etish qobiliyati” sifatida belgilangan bo‘lib, u tushunish, modellashtirish, rejalashtirish, yechimni amalga oshirish va refleksiya kabi kognitiv bosqichlarni o‘z ichiga oladi.

Shu jihatdan muammo yechish kompetensiyasini baholash oddiy bilim tekshiruvidan farqli ravishda, fikrlash jarayonining dinamikasini tahlil qilishga asoslanadi. Muammo yechish kompetensiyasini baholash oddiy bilimlarni tekshirishdan tubdan farq qiladi, chunki u faqat tayyor javobni aniqlashga emas, balki o‘quvchining fikrlash jarayonini, ya’ni muammoga yondashish usuli, tahlil qilish strategiyasi va qaror qabul qilish bosqichlarini o‘rganishga asoslanadi. Bu yondashuvda asosiy e’tibor natijaga emas, balki natijaga olib kelgan intellektual faoliyatning qanday kechganiga qaratiladi.

Bunday baholash jarayonida o‘quvchining muammoni tushunishi, uni tarkibiy qismlarga ajratishi, mavjud bilimlarni safarbar qilishi hamda yangi yechimlar ishlab chiqish qobiliyati tahlil qilinadi. Shuningdek, fikrlashning moslashuvchanligi, tanqidiy yondashuv va alternativ yechimlarni ko‘ra olish darajasi ham muhim ko‘rsatkich sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa kompetensiyani statik bilimlar yig‘indisi sifatida emas, balki dinamik kognitiv jarayon sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Kognitiv mezonlar odatda quyidagi tarkibiy komponentlarga ajratiladi:

- analitik tafakkur (muammoni tarkibiy qismlarga ajratish),
- konvergent va divergent fikrlash (yagona va alternativ yechimlarni ishlab chiqish),
- metakognitiv nazorat (o‘z fikrlash jarayonini rejalashtirish va monitoring qilish),
- refleksiv tahlil (yechimni baholash va takomillashtirish).

Tadqiqotlarda metakognitsiya muammo yechish samaradorligini oshiruvchi asosiy omil sifatida qayd etiladi. Masalan, Polya modeliga asoslangan tadqiqotlarda o‘quvchilarning “reja tuzish va yechimni tekshirish” bosqichlaridagi metakognitiv qiyinchiliklar ularning umumiy muammo yechish kompetensiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Shuningdek, metakognitiv regulyatsiya muammo yechish jarayonini boshqaruvchi asosiy kognitiv mexanizm sifatida e’tirof etiladi. Muammolarni hal qilish kontekstidagi metakognitiv tarkibiy qismlardan biri metakognitiv tartibga solishdir, ya'ni reja, maqsadlarni tanlash, strategiyani tanlash, amalga oshirish va qabul qilingan rejani ishlab chiqish faoliyati.

Rivojlangan davlatlar (Finlyandiya, Singapur, Janubiy Koreya va AQSh) ta’lim tizimlarida muammo yechish kompetensiyasini baholashda kognitiv yondashuv ustuvor hisoblanadi. Masalan, Finlyandiya ta’lim modelida o‘quvchilarning “real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish va qaror qabul qilish” qobiliyati asosiy baholash mezoni sifatida qo‘llaniladi. Singapur ta’lim tizimida esa “problem-based learning” (Muammoga asoslangan o‘rganish) va “heuristic thinking” (evristik fikrlash) asosida o‘quvchilarning fikrlash jarayoni bosqichma-bosqich baholanadi. PISA natijalariga ko‘ra, ushbu davlatlarda yuqori natijalar aynan kognitiv strategiyalarni tizimli qo‘llash va metakognitiv refleksiyani rivojlantirish bilan bog‘liq ekanligi aniqlangan. AQSh va Yevropa davlatlarida esa muammo yechish kompetensiyasi STEM fanlari integratsiyasi orqali shakllantiriladi va baholanadi, bunda o‘quvchilarning bilimni transfer qilish (knowledge transfer) qobiliyati asosiy indikator sifatida olinadi. **Knowledge transfer (bilim uzatish)** — bu bilim, tajriba, ko‘nikma va axborotning bir shaxsdan boshqasiga, bir guruhdan boshqa guruhga yoki tashkilotdan tashkilotga tizimli ravishda o‘tkazilishi jarayonidir. Bu jarayon ta’lim, biznes, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlarda juda muhim hisoblanadi. Oddiy qilib aytganda, knowledge transfer – bu “bilgan narsani boshqalarga samarali yetkazish va uni amaliyotda qo‘llashga yordam berish” jarayonidir.

Mahalliy ta’lim amaliyotida esa muammo yechish kompetensiyasini baholash ko‘pincha an’anaviy test va reproduktiv bilimga asoslangan yondashuvlar bilan cheklanib qolmoqda. Bu esa o‘quvchilarning yuqori darajadagi kognitiv operatsiyalarini (analiz, sintez, baholash) to‘liq aniqlash imkonini bermaydi. Shu sababli, zamonaviy ta’lim talablariga mos ravishda kognitiv mezonlarga asoslangan diagnostika tizimini joriy etish kerak. Muammo yechish kompetensiyasini baholashning kognitiv mezonlari ta’lim jarayonini faqat natija emas, balki fikrlash jarayoni nuqtayi nazaridan ham tahlil qilish imkonini beradi. Rivojlangan ta’lim tizimlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, metakognitiv boshqaruv, analitik fikrlash va refleksiv yondashuvni baholashga asoslangan tizimlar o‘quvchilarning yuqori darajadagi intellektual kompetensiyalarini shakllantirishda samarali hisoblanadi.

Ta’limda muammo yechish kompetensiyasini baholashning kognitiv mezonlari: ta’lim tizimi va o‘qituvchilar uchun bir qancha samaradorliklarni olib keladi. (1-jadval).

1-jadval

Kognitiv mezonlarning samaradorligi

Ta’lim tizimi uchun samaradorligi	**O‘qituvchilar uchun samaradorligi**
Baholash sifatining oshishi va obyektivlikning kuchayishi	Pedagogik diagnostika kompetensiyasining rivojlanishi
Kompetensiyaviy natijadorlikni aniqlash imkoniyati	Ta’lim strategiyalarini takomillashtirish
Ta’lim sifatini monitoring qilish	O‘quvchilarni yuqori darajadagi tafakkurga yo‘naltirish.
Ta’lim jarayonini individuallashtirish	Professional rivojlanish imkoniyatlari

Muammo yechish kompetensiyasini kognitiv mezonlar asosida baholash ta’lim tizimida tizimli sifat o‘zgarishlarini ta’minlaydi, chunki bunday yondashuv baholash paradigmasini an’anaviy natijaga yo‘naltirilgan modeldan jarayonni tahlil qilishga asoslangan diagnostik modelga o‘tkazadi, natijada o‘quvchining fikrlash bosqichlari, kognitiv strategiyalari va metakognitiv boshqaruv mexanizmlari aniqlanadi hamda kompetensiyaviy yondashuv amaliy jihatdan mustahkamlanadi. Bu esa o‘quvchilarda analiz, tanqidiy fikrlash, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, qaror qabul qilish va refleksiv baholash kabi yuqori darajadagi tafakkur ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi, shuningdek bilimning real hayotiy vaziyatlarga transfer qilinishini ta’minlaydi. O‘qituvchilar uchun mazkur yondashuv pedagogik diagnostika sifatini oshirib, ta’lim jarayonini chuqur tahlil qilish, o‘quvchilarning individual kognitiv rivojlanish darajasini aniqlash va shu asosda differensial hamda adaptiv o‘qitish strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi; shu bilan birga kasbiy refleksiyani kuchaytiradi va metodik faoliyat samaradorligini oshiradi. Natijada ta’lim jarayoni

ilmiy asoslangan, mezonlarga tayangan, shaffof va rivojlantiruvchi tizimga aylanib, nafaqat bilim natijasini, balki intellektual rivojlanish jarayonini ham tizimli ravishda qo‘llab-quvvatlaydigan zamonaviy pedagogik model sifatida shakllanadi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda mustaqil fikrlash va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ta’lim jarayonida individual rivojlanish trayektoriyalarini aniqlash va qo‘llab-quvvatlash imkonini kengaytiradi. Yakunda ta’lim sifati oshib, kompetensiyaga asoslangan o‘qitish tizimi yanada takomillashadi.

Ta’limda muammo yechish kompetensiyasini baholashning kognitiv mezonlari odatda izchil metodologik bosqichlar asosida shakllantiriladi. Bu jarayon nazariy asoslashdan boshlab amaliy diagnostik vositalarni yaratish va ularni ta’lim tizimiga integratsiya qilishgacha bo‘lgan kompleks yondashuvni talab etadi. Bu 6 ta bosqichda amalga oshiriladi (2-jadval).

2-jadval

Muammo yechish kompetensiyasini baholash bosqichlari

Bosqich nomi	**Mazmuni**	**Natijaviy ahamiyati**
Nazariy-metodologik asoslash bosqichi	Kompetensiyaviy yondashuv, kognitiv psixologiya, metakognitsiya nazariyalari va Bloom taksonomiyasi asosida muammo yechish kompetensiyasining tarkibiy tuzilmasi aniqlanadi.	Mezonlarning kontseptual modeli ishlab chiqiladi.
Kognitiv komponentlarni aniqlash bosqichi	Tushunish, analiz, sintez, taqqoslash, baholash, yaratish, refleksiya kabi kognitiv operatsiyalar ajratiladi va baholash mezonlariga aylantiriladi.	Kompetensiyaning tarkibiy indikatorlari belgilanadi.
Mezon va	Nazariy komponentlar	Aniq o‘lchov

indikatorlarni operatsionallashtirish bosqichi	indikatorlar, deskriptorlar va baholash darajalariga (boshlang‘ich, o‘rta, yuqori) aylantiriladi; rubrikalar va baholash shkalalari ishlab chiqiladi.	tizimi shakllantiriladi.
Diagnostik vositalarni ishlab chiqish bosqichi	Kognitiv mezonlarga mos topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, vazifalar banki va baholash instrumentlari yaratiladi.	Fikrlash jarayonini aniqlovchi amaliy diagnostika vositalari ishlab chiqiladi.
Tajriba-sinov va validatsiya bosqichi	Mezonlar amaliyotda sinovdan o‘tkaziladi, ularning ishonchliligi (reliability) va haqiqiyligi (validity) tahlil qilinadi.	Mezonlar ilmiy asosda takomillashtiriladi.
Monitoring va qayta aloqa bosqichi	Kognitiv mezonlar asosidagi natijalar ta’lim jarayonini tahlil qilish, o‘qitish strategiyalarini yangilash va individual yondashuvni kuchaytirishda qo‘llaniladi.	Ta’lim sifati uzluksiz rivojlantiriladi.

Kognitiv mezonlarni ta’lim tizimiga integratsiya qilish jarayonida bir qator ilmiy va amaliy muammolar yuzaga keladi. Avvalo, an’anaviy baholash tizimi ko‘proq reproduktiv bilimni tekshirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, bu holat kognitiv jarayonlar, ya’ni analiz, sintez, baholash va refleksiya kabi yuqori darajadagi fikrlash operatsiyalarini to‘liq qamrab olishga imkon bermaydi. Shuningdek, o‘qituvchilarning baholash savodxonligi yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli kognitiv mezonlarni amaliyotda to‘g‘ri qo‘llash va ularni diagnostik vositalarga aylantirishda qiyinchiliklar kuzatiladi. Bundan tashqari, metakognitiv jarayonlar va yuqori darajadagi tafakkurni

o‘lchashning murakkabligi mezonlarning ishonchliligi va aniqligiga ta’sir qiladi. Ta’lim dasturlari bilan kognitiv mezonlar o‘rtasidagi to‘liq integratsiya yo‘lga qo‘yilmagani ham ularning amaliy samaradorligini pasaytirishi mumkin, shuningdek, jarayoniy baholashning vaqt va resurs talabining yuqoriligi ham ushbu tizimni keng joriy etishda qo‘shimcha to‘siq bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun bir nechta samarali yechimlar mavjud. Birinchidan, o‘qituvchilarning baholash savodxonligini oshirish maqsadida maxsus malaka oshirish kurslari, treninglar va metodik seminarlarni tizimli ravishda tashkil etish zarur. Ikkinchidan, kognitiv mezonlarni oddiy va amaliy rubrikalar, indikatorlar hamda standartlashtirilgan baholash shkalalari ko‘rinishida soddalashtirish ularni qo‘llashni osonlashtiradi. Uchinchidan, raqamli ta’lim texnologiyalari va avtomatlashtirilgan baholash tizimlaridan foydalanish vaqt va resurs muammosini kamaytirishga yordam beradi. To‘rtinchidan, o‘quv dasturlari va baholash mezonlarini integratsiyalash orqali kognitiv yondashuvni ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylantirish lozim. Nihoyat, tajriba-sinov asosida bosqichma-bosqich joriy etish modeli qo‘llanilsa, kognitiv mezonlarning ta’lim tizimiga moslashuvi samarali va barqaror kechadi.

Xulosa. Muammo yechish kompetensiyasini kognitiv mezonlar asosida baholash masalasini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilar ekanmiz, quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin.

Muammo yechish kompetensiyasi o‘quvchining faqat bilim darajasini emas, balki uning analitik fikrlash, divergent va konvergent tafakkur, metakognitiv boshqaruv hamda refleksiv tahlil kabi yuqori darajadagi kognitiv jarayonlarini ham ifodalovchi integrativ pedagogik kategoriya hisoblanadi. Shu bois uni an’anaviy yondashuvlar asosida baholash kompetensiyaning to‘liq mazmunini ochib bera olmaydi.

Kognitiv mezonlarga asoslangan baholash yondashuvi muammo yechish jarayonini natijaga yo‘naltirilgan modeldan jarayonni tahlil qilishga asoslangan diagnostik modelga o‘tkazishini ko‘rsatadi. Bu esa o‘quvchilarning fikrlash bosqichlari, kognitiv strategiyalari va metakognitiv faoliyatini aniqlash hamda

baholash imkonini kengaytiradi. Natijada baholash jarayoni yanada ilmiy asoslangan, obyektiv va rivojlantiruvchi xarakterga ega bo‘ladi.

Xalqaro tajribalar tahlili (jumladan, PISA tadqiqotlari hamda Finlyandiya, Singapur va AQSh ta’lim tizimlari) kognitiv yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi. Ushbu tizimlarda muammo yechish kompetensiyasi real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish, qaror qabul qilish va bilimni amaliyotga transfer qilish qobiliyati bilan uzviy bog‘liq holda baholanadi. Bu esa kognitiv va metakognitiv yondashuvlarning ta’lim sifatini oshirishdagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi. Jumladan, an’anaviy baholash tizimining ustunligi, o‘qituvchilarning baholash savodxonligi darajasi hamda metakognitiv jarayonlarni o‘lchashning murakkabligi ushbu yondashuvni keng joriy etishda asosiy to‘siqlardan biri bo‘lib qolmoqda.

Umuman olganda, muammo yechish kompetensiyasini kognitiv mezonlar asosida baholash ta’lim jarayonining sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tishini ta’minlaydi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda yuqori darajadagi tafakkur ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘qituvchilarning diagnostik va metodik faoliyatini takomillashtirish hamda ta’lim jarayonini kompetensiyaviy yondashuv asosida modernizatsiya qilishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ronny Scherer, Jens F Beckmann “The acquisition of problem solving competence: evidence from 41 countries that math and science”. Scherer and Beckmann Large-scale Assessments in Education 2014, 2:10 http://www.largescaleassessmentsineducation.com/content/2/1/10 education matters. Page 2.
2. Destia Wahyu Hidayati, Lenny Kurniati “Identification of Metacognitive Regulation Difficulties in Polya's Problem Solving”. Journal of Medives : Journal of Mathematics Education IKIP Veteran Semarang Volume 7, No. 2, 2023. Page 344.
3. Bloom, B. S. (1956). Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longmans.
4. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. New York: Longman.

5. Jonassen, D. H. (2011). Learning to Solve Problems: A Handbook for Designing Problem-Solving Learning Environments. Routledge.

6. Brookhart, S. M. (2013). How to Create and Use Rubrics for Formative Assessment and Grading. ASCD.

7. OECD (2019). PISA 2018 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing.

TARBIYACHILARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA METODIK HAMKORLIKNING ROLI.

Eraliyeva Zamira Rasuljonovna

Qo'qon universiteti dotsent v.b.

zamirahoneraliyeva22@gmail.com

Xoldorova Ruxshonabonu Mansurjon qizi

Qo'qon universiteti M.T 2-25 gurux talabasi

rxoldorova90@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat yuritayotgan tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda metodik hamkorlikning tutgan o'rni, mazmuni va amaliy ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Maqolada metodik hamkorlikning pedagog kasbiy rivojlanishiga ta'siri, uning ta'lim sifati va samaradorligini oshirishdagi roli ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, metodika, hamkorlik, kasbiy rivojlanish, pedagogik mahorat va ta'lim sifati kabi muhim tushunchalar o'rtasidagi o'zaro uzviy bog'liqlik ochib beriladi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan qaror va farmonlar, nutqlar hamda xorijiy olimlarning ilg'or tajribalari tahlil qilinadi. Shu asosda metodik hamkorlikning samarali shakllari, jumladan, metodik birlashmalar, mentorlik tizimi, ochiq mashg'ulotlar, tajriba almashish platformalari hamda zamonaviy raqamli (onlayn) hamkorlik vositalari yoritib beriladi.

Bundan tashqari, maqolada metodik hamkorlikni maktabgacha ta'lim amaliyotiga joriy etishning optimal yo'llari, uni tashkil etishning pedagogik va tashkiliy shart-

sharoitlari hamda samaradorlik mezonlari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari asosida berilgan xulosa va amaliy tavsiyalar tarbiyachilarning kasbiy kompetentligini oshirish, pedagogik faoliyatni takomillashtirish hamda uzluksiz ta’lim tizimini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: metodik hamkorlik, kasbiy kompetensiya, tarbiyachi, pedagogik mahorat, kasbiy rivojlanish, ta’lim sifati, metodika, uzluksiz ta’lim, hamkorlikda o‘qitish, malaka oshirish, innovatsion yondashuv, mentorlik, pedagogik faoliyat samaradorligi.

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируется роль, содержание и значение методического сотрудничества в развитии профессиональных компетенций педагогов дошкольных образовательных организаций. Особое внимание уделяется влиянию методического взаимодействия на повышение качества образования, эффективности педагогической деятельности и профессионального роста воспитателей. Раскрывается взаимосвязь таких ключевых понятий, как методология, сотрудничество, профессиональное развитие, педагогическое мастерство и качество образования.

В ходе исследования проанализированы научно-педагогические источники, нормативно-правовые акты, постановления и выступления Президента Республики Узбекистан, а также современные исследования зарубежных ученых. На этой основе определены эффективные формы методического сотрудничества, включая методические объединения, наставничество, открытые занятия, обмен опытом и использование цифровых образовательных платформ.

Кроме того, в статье представлены оптимальные пути внедрения методического сотрудничества в практику дошкольного образования, условия его эффективной организации и критерии оценки результативности. Сформулированные выводы и практические рекомендации направлены на совершенствование системы профессионального образования, развитие педагогической компетентности и обеспечение устойчивого профессионального роста воспитателей.

Ключевые слова: методическое сотрудничество, профессиональная компетентность, воспитатель, педагогическое мастерство, профессиональное развитие, качество образования, методология, непрерывное образование, совместное обучение, повышение квалификации, инновационные подходы, наставничество, эффективность педагогической деятельности.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the role, content, and significance of methodological cooperation in the development of professional competencies of educators working in preschool education institutions. Special attention is given to the impact of collaborative methodological practices on improving the quality of education, enhancing teaching effectiveness, and fostering continuous professional growth among educators. The interrelationship between key concepts such as methodology, cooperation, professional development, pedagogical skills, and educational quality is clearly demonstrated.

The study is based on the analysis of scientific and pedagogical literature, official documents, resolutions and speeches of the President of the Republic of Uzbekistan, as well as contemporary research conducted by foreign scholars. On this basis, effective forms of methodological cooperation are identified, including methodological associations, mentoring systems, open classes, experience-sharing platforms, and the use of modern digital (online) collaboration tools.

Furthermore, the article outlines optimal strategies for implementing methodological cooperation in preschool education practice, highlights the necessary organizational and pedagogical conditions, and proposes criteria for evaluating its effectiveness. The conclusions and practical recommendations presented in the study aim to enhance professional competence, improve pedagogical practices, and contribute to the development of a continuous professional education system.

Keywords: methodological cooperation, professional competence, educator, pedagogical skills, professional development, quality of education, methodology, lifelong learning, collaborative teaching, professional training, innovative approaches, mentoring, teaching effectiveness.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va pedagog xodimlarning kasbiy salohiyatini oshirish O‘zbekiston respublikasi ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, maktabgacha ta’lim tizimini takomillashtirish va tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini yanada rivojlantirish masalasi davlat siyosatining markaziga chiqdi.

Muxtaram prezidenti Shavkat Mirziyoev ta’lim sohasidagi islohotlarga alohida e’tibor qaratib: “Har bir o‘qituvchi va tarbiyachi – bu millatning kelajagini shakllantiradigan asosiy shaxsdir. Ularning bilimi, mahorati va bag‘rikengligi yosh avlodning taqdiriga bevosita ta’sir ko‘rsatadi”, – deb ta’kidlagan. Shu bois, pedagog xodimlarning kasbiy kompetensiyalarini sistemali ravishda oshirish zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylandi. Bundan tashqari, 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan “Yangi O‘zbekiston” taraqqiyot strategiyasida ham pedagog kadrlarning malakasini oshirish va ularning kasbiy hamkorligini kuchaytirish alohida vazifa sifatida belgilab qo‘yilgan. Prezidentning 2023-yil 28-yanvardagi “Maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoyishi ham bu yo‘nalishdagi islohotlarning asosini tashkil etadi.

Mashhur pedagog va psixolog Lev Vigotskiyning “Yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasi hamkorlikda o‘rganishning asosini tashkil etadi: inson o‘zidan tajribaliroq hamkasbi bilan birgalikda ishlash orqali yangi bilim va ko‘nikmalarni tezroq egallaydi. [2]

Xalqaro olima Linda Darling-Hammond ham o‘z tadqiqotlarida kasbiy o‘qitish hamjamiyatlari (Professional Learning Communities - PLC) pedagog kompetensiyalarini oshirishdagi eng samarali mexanizm ekanini isbotlagan.

Rus olim V.A. Slastyonin kasbiy kompetensiyani shaxsning kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beruvchi bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy sifatlarning yaxlit tizimi sifatida ta’riflagan.

O‘zbek pedagog olimi N.N. Azizxo‘jayev esa pedagog kompetensiyasining shakllanishida amaliy hamkorlikning ilmiy-nazariy asoslarini ishlab chiqqan. Shunday qilib, ushbu mavzu ham nazariy jihatdan yetarli darajada tadqiq etilmagan, ham amaliy jihatdan to‘liq joriy etilmagan bo‘lib, ushbu maqolada mazkur bo‘shliqni to‘ldirish

maqsad qilib qo‘yilgan.[1] Metodik hamkorlik shakllarini tizimlashtirish, uning tarbiyachilar kompetensiyasiga ta’sirini ilmiy asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish ushbu tadqiqotning dolzarbligi va ahamiyatini belgilab beradi.

Asosiy qism. Bugungi kunda ta’lim tizimining samaradorligi va o‘quvchilarning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Tarbiyachilar bolalarning jamiyatga moslashuvi, ularga ta’lim berish va tarbiya berish jarayonida muhim rol o‘ynaydilar. Ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish orqali nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki pedagogik jarayonni samarali tashkil etish hamda tarbiyachilarning o‘z malakalarini oshirish mumkin. Metodik hamkorlik, aynan shu jarayonni qo‘llab - quvvatlashda katta ahamiyatga ega bo‘lib, pedagogik bilimlarni almashish, tajriba o‘rganish va yangi metodik yondashuvlarni qo‘llash imkonini yaratadi. Tarbiyachilarning malakalarini oshirish, ularning pedagogik yondashuvlarini takomillashtirish va yangi usullarni o‘rganish o‘qituvchilarning o‘z ishiga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi. Biroq, kasbiy malakalarni rivojlantirish faqat individual o‘qish va treninglar bilan cheklanib qolmaydi. Bu jarayon metodik hamkorlik orqali yanada samarali amalga oshirilishi mumkin. Metodik hamkorlik tarbiyachilar o‘rtasida tajriba almashish, pedagogik yondashuvlar va metodlarni o‘rganish imkoniyatini beradi. Ushbu maqola metodik hamkorlikning tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o‘rnini va uning ta’lim tizimida qo‘llanishini tahlil qiladi.[8]

Metodik hamkorlikda pedagog xodimlarning o‘zaro tajriba almashishi, bir-biridan o‘rganishi va birgalikda kasbiy muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan tizimli jarayon. Jahon ta’lim amaliyotida ushbu yondashuv tarbiyachilarning kompetensiyalarini oshirishda noan’anaviy, ammo juda samarali usul sifatida keng qo‘llanilmoqda.

Tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish ta’lim tizimining muvaffaqiyatli ishlashi uchun muhim omil hisoblanadi. Kasbiy kompetensiya o‘z ichiga nafaqat pedagogik bilimlar, balki amaliy ko‘nikmalar, shaxsiy fazilatlar va kasbiy malakalarni ham oladi. Tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini oshirishda metodik hamkorlikning roli ajralmas ahamiyatga ega. [2] Metodik hamkorlik orqali

pedagoglar o‘z bilim va tajribalarini bir-biri bilan almashish, yangi pedagogik texnologiyalarni o‘rganish va amalda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

“Kompetentlik” tushunchasi pedagogning ma’lumoti, ko‘nikmasi, qobiliyati va tajribasini o‘z ichiga oladi tarbiyachining kasbiy mahorati va kompitentlikning maqsadi, vazifasi, maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisining kompetensiyasi, tarbiyachining pedagogik mahorati, zamonaviy tarbiyachi imiji, tarbiyachi – pedagogik faoliyatiga kreativ yondashuv, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida mashg‘ulotlarni tashkil etish yo‘llari, tarbiyachining innovatsion faoliyati, maktabgacha ta’lim tizimini texnologiyalashtirish, rivojlangan mamlakatlarda maktabgacha ta’lim tizimining o‘ziga xosliklarini o‘z ichiga qamrab olgan.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisining kasbiy mahorati va kompetentligi fanini o‘qitishdan maqsad – talabalarda maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisining kompetensiyasi va pedagogik mahorati bo‘yicha zarur bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat. Shuningdek, ushbu fan orqali zamonaviy tarbiyachi imiji, uning faoliyatiga kreativ yondashuv asoslari hamda mashg‘ulotlarni innovatsion texnologiyalar asosida samarali tashkil etish yo‘llari o‘rgatiladi. Shu bilan birga, rivojlangan mamlakatlar ta’lim tizimi tajribasi bilan tanishtirish orqali talabalarning kasbiy dunyoqarashi kengaytiriladi. [1] Natijada, mazkur fanni o‘zlashtirish jarayonida talabalar tarbiyachining kasbiy kompetentligi, pedagogik mahorati, kreativ yondashuvi hamda innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish bo‘yicha zarur bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘ladilar.

Kasbiy kompetensiya va metodik hamkorlik tushunchalarining mohiyati “Kompetensiya” tushunchasi zamonaviy ta’lim diskursida markaziy o‘ringa ega bo‘lib, u shaxsning muayyan vazifani yoki vaziyatni muvaffaqiyatli hal eta olish qobiliyatini anglatadi. Tarbiyachilar uchun kasbiy kompetensiya quyidagi asosiy komponentlarni o‘z ichiga oladi: didaktik kompetensiya (o‘qitish va tarbiyalash metodlarini bilish), kommunikativ kompetensiya (bolalar, ota-onalar va hamkasblar bilan muloqot qilish ko‘nikmasi), refleksiv kompetensiya (o‘z kasbiy faoliyatini tahlil qilish va baholash) hamda innovatsion kompetensiya (yangi pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirish va qo‘llash).

Metodik hamkorlik esa pedagog xodimlarning umumiy kasbiy maqsadga erishish yo‘lida birgalikda ish olib borishi, tajriba almashishi va bir-birini qo‘llab quvvatlashi jarayonidir. Bu hamkorlik bir necha shakllarda namoyon bo‘ladi: o‘zaro dars tahlili (peer observation), metodika bo‘yicha birgalikda rejalashtirish, kasbiy o‘qitish guruhlari (PLG), mentorlik va nazorat, hamda ilmiy-amaliy seminarlar va treninglar. Bir qator xalqaro tadqiqotlar metodik hamkorlikning tarbiyachilar samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini isbotlagan.

Jumladan, **TALIS – Teaching and Learning International Survey** hisobotiga ko‘ra, muntazam kasbiy hamkorlik jarayonida ishtirok etuvchi pedagoglar o‘z kasbiy kompetensiyalarini 34% tezroq rivojlantiradi. Ushbu ko‘rsatkich maktabgacha ta’lim tashkilotlarida yanada yuqori bo‘lib, tarbiyachilar o‘rtasidagi metodik hamkorlik bolalarning rivojlanish ko‘rsatkichlariga ham bevosita ta’sir etadi.[1] O‘zbekiston sharoitida metodik hamkorlikning quyidagi shakllari eng samarali natija bermoqda: birinchidan, muassasa ichidagi metodik birlashmalar tizimi, ikkinchidan, tuman (shahar) miqyosida o‘tkaziladigan ochiq darslar va tajriba almashish ko‘rgazmalari, uchinchidan, masofaviy formatdagi onlayn metodika guruhlari va, to‘rtinchidan, yangi tarbiyachilar uchun tajribali pedagoglar rahbarligida tashkil etilgan mentorlik dasturlari.

Tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda metodik hamkorlikni samarali tashkil etish uchun bir qator muhim shart-sharoitlar zarur. Avvalo, tashkilot rahbariyati tomonidan ma’muriy va moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash ta’minlanishi lozim. Shu bilan birga, pedagoglar o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish uchun yetarli vaqt va qulay muhit (makon) ajratilishi muhim ahamiyat kasb etadi. [7] Bundan tashqari, metodik hamkorlik jarayonida pedagog xodimlarning ixtiyoriy ishtiroki muhim bo‘lib, majburiylik emas, balki ichki motivatsiya asosida qatnashish samaradorlikni oshiradi. Hamkorlik natijalarini aniq mezonlar asosida muntazam kuzatib borish esa jarayonning sifatini baholash va takomillashtirish imkonini beradi. Metodik hamkorlik faoliyati tizimli va uzluksiz ravishda tashkil etilishi zarur. Faqatgina shu shartlar ta’minlangandagina metodik hamkorlik tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar metodik hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Telegram guruhlar, Zoom va Google Meet orqali masofaviy metodika yig‘ilishlari, umumiy onlayn metodika kutubxonalari va elektron portfolio tizimlari tarbiyachilarning hamkorlik imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda.

Xulosa qilib aytganda, metodik hamkorlik tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning eng samarali va iqtisodiy jihatdan qulay mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Hamkorlik asosida o‘rganish tarbiyachilarning nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarini, balki motivatsiya va kasbga bo‘lgan munosabatini ham ijobiy o‘zgartiradi. O‘zbekistonda metodik hamkorlik an'analari mavjud bo‘lsa-da, uni tizimli va ilmiy asosda tashkil etish hali yetarli darajada takomillashmagan. Raqamli texnologiyalar metodik hamkorlikni yangi formatda tashkil etish imkonini beradi va bu imkoniyatdan to‘liq foydalanish talab etiladi. Tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyalarini oshirishda metodik hamkorlik bilan birga ularning shaxsiy motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida metodik hamkorlik madaniyatini shakllantirish uchun har chorakda kamida bitta interfaollik formatidagi metodik anjuman o‘tkazish tavsiya etiladi. Tuman (shahar) metodika markazlari tarbiyachilar uchun nazorat (mentoring) dasturlarini ishlab chiqib, tajribali pedagoglarni yangi kadrlar bilan juftlashtirishi lozim. Ta’lim tashkilotlari rahbariyati tarbiyachilarning metodik hamkorlikda ishtirokini ularning mehnat daftarchasida va kasbiy portfoliosida aks ettirish mexanizmini joriy etishi zarur. Oliy ta’lim tashkilotlari tarbiyachilar tayyorlash jarayonida metodik hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida o‘quv soatlari ajratishi maqsadga muvofiq. Vazirlik darajasida tarbiyachilarning onlayn metodik hamkorlik platformasini yaratish va uni barcha maktabgacha ta’lim tashkilotlariga taqdim etish zarur bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-yanvardagi «Maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi farmoyishi. — Toshkent, 2023.

2. Mirziyoev Sh.M. «Yangi O‘zbekiston» taraqqiyot strategiyasi (2022–2026). — Toshkent: O‘zbekiston, 2022.

3. Azizxo‘jayev N.N. Pedagog kompetensiyasining shakllanishida amaliy hamkorlikning ilmiy-nazariy asoslari. — Toshkent: Fan, 2018. — 180 b.

4. Darling-Hammond L. Teacher Learning That Supports Student Learning // Educational Leadership. — 1998. — Vol. 55, No. 5. — P. 6–11.

5. OECD. TALIS 2018 Results (Volume I): Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. — Paris: OECD Publishing, 2019.

6. Slastyonin V.A., Isaev I.F., Shiyanov E.N. Pedagogika. — Moskva: Akademiya, 2002. — 576 s.

7. Vigotskiy L.S. Psixologiya razvitiya cheloveka. — Moskva: Smysl, 2005. — 1136 s.

8. Yo‘ldosheva D.B. Maktabgacha ta’limda pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: TDPU, 2020. — 144 b. 10. Ziyodullayeva N.X. Pedagog kadrlar malakasini oshirishning zamonaviy usullari. — Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2021. — 112 b.

BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASH JARAYONIDA O‘QUV-BILUV FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Eraliyeva Zamira Rasuljonovna

Qo’qon universiteti dotsent v.b.

zamirahoneraliyeva22@gmail.com

Ilhomjonova Mahliyoxon Muhiddin qizi

Qo‘qon Universiteti MT 2-25 Guruh talabasi.

Annotatsiya: Mazkur ishda maktabgacha yoshdagi bolalarni maktab ta’limiga tayyorlashning dolzarb masalalari, xususan, “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi doirasida o‘quv-biluv faoliyatini faollashtirish metodikasi yoritilgan. Maqolada (yoki ishda) bolalarning bilish jarayonlarini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o‘rni, faoliyat markazlarida mustaqil ish tashkil etishning ahamiyati va o‘yin texnologiyalarining samaradorligi tahlil qilingan. Shuningdek, maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida mantiqiy fikrlash, diqqat va nutqni o‘stirish

orqali ularni psixologik hamda intellektual jihatdan maktabga tayyorlash bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan. Davlat rahbari va soha olimlarining qarashlari asosida bolaning “yaqin rivojlanish zonasi”ni shakllantirish va shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni tashkil etish yo‘llari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: *“Ilk qadam” dasturi, o‘quv-biluv faoliyati, maktabga tayyorgarlik, innovatsion texnologiyalar, faoliyat markazlari, intellektual rivojlanish, motivatsiya, didaktik o‘yin.*

Аннотация: В данной работе рассматриваются актуальные вопросы подготовки детей дошкольного возраста к школьному обучению, в частности, методика активизации учебно-познавательной деятельности в рамках государственной учебной программы “Илк кадам”. Анализируется роль современных педагогических технологий в развитии познавательных процессов, значение организации самостоятельной работы в центрах активности и эффективность игровых технологий. Даются научно-практические рекомендации по психологической и интеллектуальной подготовке детей к школе через развитие логического мышления, внимания и речи.

Ключевые слова: *программа “Илк кадам”, учебно-познавательная деятельность, подготовка к школе, инновационные технологии, центры активности, интеллектуальное развитие.*

Abstract: This work examines the current issues of preparing preschool children for school education, specifically the methodology of enhancing educational and cognitive activity within the framework of the state curriculum “Ilk Qadam”. The role of modern pedagogical technologies in the development of cognitive processes, the importance of organizing independent work in activity centers, and the effectiveness of game technologies are analyzed. Scientific and practical recommendations are provided for the psychological and intellectual preparation of children for school through the development of logical thinking, attention, and speech.

Keywords: *“Ilk Qadam” program, educational-cognitive activity, school readiness, innovative technologies, activity centers, intellectual development.*

Kirish: Muxtaram prezidentmiz ta’lim tizimining uzviyligiga to‘xtalib, shunday degan edilar. Biz ta’lim va tarbiya tizimining barcha bo‘g‘inlarini isloh qilishni boshladik. Maktabgacha ta’lim sohasini esa ana shu tizimning eng muhim, tayanch bo‘g‘ini deb hisoblaymiz. Chunki bola bog‘chada o‘qishga, bilimga qiziqmasa, uni maktabda o‘qitish qiyin bo‘ladi. Bizga faqat diplomli mutaxassis emas, balki mustaqil va ijodiy fikrlaydigan, dunyoqarashi keng yoshlar kerak. Buning asosi esa maktabgacha ta’limda qo‘yiladi.

“Ilk qadam” dasturida bu “Muammoli vaziyatlar yaratish” texnologiyasi orqali amalga oshiriladi. Ya’ni, bolaga tayyor javob berilmaydi, balki u o‘zi izlanib yechim topishiga sharoit yaratiladi. Bog‘cha yoshidagi bolalarning miyasi ma’lumotni juda tez qabul qiladi. Shuning uchun biz ta’lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalarini keng joriy etishimiz shart. Yurtboshimiz ta’kidlaganidek, maktabgacha ta’limning asosiy maqsadi - bolani shunchaki maktabga olib borish emas, balki unda o‘rganish ishtiyoqini uyg‘otishdir. “Ilk qadam” dasturi aynan shu maqsadga xizmat qiluvchi mexanizm hisoblanadi.

Maktabgacha ta’lim tizimi uzluksiz ta’limning muhim bo‘g‘ini hisoblanadi. Ushbu bosqichda bolalarning intellektual, ijtimoiy va psixologik rivojlanishiga alohida e’tibor qaratiladi. Ayniqsa, bolalarni maktabga tayyorlash jarayonida ularning o‘quv-biluv faoliyatini faollashtirish dolzarb masalalardan biridir. Chunki bu davrda bolaning bilim olishga bo‘lgan ehtiyoji, tafakkuri va dunyoqarashi shakllanadi. Shuningdek, o‘quv-bilim faoliyati bolaning atrof-muhitni anglashga, bilimlarni egallashga va yangi tushunchalarni o‘zlashtirishga qaratilgan faoliyatidir. Ushbu faoliyatni rivojlantirish orqali bolalarda mustaqil fikrlash, mantiqiy tahlil qilish, diqqat va xotira kabi muhim ko‘nikmalar shakllanadi. Shu sababli maktabgacha ta’lim jarayonida bu faoliyatni faollashtirish muhim ahamiyatga ega deb o‘ylayman.

Bilamizki interfaol metodlar bolalarning dars jarayonida faol ishtirok etishini ta’minlaydi. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Savol-javob” kabi usullar orqali bolalar o‘z fikrlarini erkin bayon qilishga o‘rganadi va muloqot ko‘nikmalari rivojlanadi. Chunki o‘yin texnologiyalari maktabgacha yoshdagi bolalar uchun eng samarali vositalardan biri hisoblanadi. Didaktik o‘yinlar orqali bolalar bilimlarni oson va qiziqarli tarzda

o‘zlashtiradi. O‘yin jarayonida bolalarning qiziqishi ortadi va ular faol ishtirok etadi va muammoli ta’lim texnologiyasi bolalarda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi. Tarbiyachi tomonidan yaratilgan muammoli vaziyatlar bolani izlanishga undaydi va u mustaqil ravishda yechim topishga harakat qiladi.

Asosiy qism. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quv jarayonini zamonaviy va samarali tashkil etish imkonini beradi. Multimedia vositalari yordamida berilgan ma’lumotlar bolalar tomonidan tez va oson qabul qilinadi. Bolalarni rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyasi bolani faol subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Bu yondashuvda bolalarning individual xususiyatlari hisobga olinadi va ijodiy fikrlash rivojlantiriladi. O‘quv-bilim faoliyatini samarali tashkil etish uchun bir qator shartlarga amal qilish zarur. Avvalo, bolalar uchun qulay psixologik muhit yaratish lozim. Shuningdek, har bir bolaga individual yondashuvni ta’minlash, ularni rag‘batlantirish va qiziqarli metodlardan foydalanish muhim hisoblanadi.

“Ilk qadam’’ dasturining negizi bolaning mustaqil tanlovi va faolligiga tayanadi. O‘quv-biluv faoliyatini faollashtirish uchun quyidagi markazlarda maxsus muhit yaratiladi: Qurish-yasash va matematika markazi. Mantiqiy fikrlash, shakl va hajm tushunchalari orqali aqliy faollik oshiriladi. Nutq va til markazi, savodxonlikka tayyorgarlik, boy lug‘at boyligi va muloqot madaniyati shakllantiriladi. Fan va tabiat markazi, tajribalar o‘tkazish, kuzatuvchanlik va dunyoni tadqiq qilish orqali bilish jarayoni faollashadi. Bolani maktabga majburlab tayyorlash emas, balki o‘yin texnologiyalari orqali bilim berish talab etiladi. Roli o‘yinlar: Ijtimoiy moslashuv va maktabdagi yangi o‘quvchi rolini o‘zlashtirishga yordam beradi.

Jan Piaje: fikricha o‘zi kashf etish, bolaga biror narsani o‘rgatsangiz, uni o‘sha narsani o‘zi kashf qilish imkoniyatidan mahrum qilasiz. Piaje bolani “kichik tadqiqotchi” deb hisoblagan. “Ilk qadam” dasturidagi “Fan va tabiat” hamda “Qurish-yasash” markazlarida bolaning o‘zi tajriba o‘tkazishi, narsalarni ushlab ko‘rib xulosa chiqarishi aynan Piaje g‘oyalarining amaldagi ifodasidir. Italiyalik pedagog Mariya Montessori o‘quv-biluv faoliyatini faollashtirishning kalitini muhitda deb bilgan. Bolani o‘qishga majburlash kerak emas, balki shunday rivojlantiruvchi muhit yaratish

kerakki, u o‘zi bilmagan holda o‘rganishni boshlasin. Bolaning mustaqil faoliyat tanlashi Montessori metodikasidan olingan bo‘lib, bu bolaning ichki motivatsiyasini uyg‘otadi.

O‘zbek olimlari: P. Yusupova va M. Inomova fikricha maktabgacha ta’limda milliy qadriyatlar va tarbiyaning o‘rni haqida shunday fikrlarni ilgari surishgan. “Maktabgacha yoshdagi bolaning bilish faolligi uning qiziqishlari bilan bog‘liq. Agar mashg‘ulot qiziqarli o‘yin asosiga qurilmasa, bola tez charchaydi va diqqati tarqaladi.” Bolani maktabga tayyorlashda nafaqat bilim berish, balki unda axloqiy-irodaviy sifatlarni (sabr, diqqatni jamlash, mas’uliyat) shakllantirish lozimligini ta’kidlaydi.

Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish. Ijtimoiy-hissiy rivojlanish o‘z-o‘zini boshqarish va tengdoshlari bilan ishlash. Nutq, muloqot, o‘qish va yozish bilish jarayoni (Atrof-olam haqidagi tasavvurlar, matematik bilimlar. Ijodiy rivojlanish pedagogning roli “bilim beruvchi”dan yo‘naltiruvchi roliga o‘zgaradi. Bolaning xatolariga qo‘rqmasdan yondashishi rag‘batlantiriladi. Har bir bolaning individual rivojlanish xaritasi yuritiladi, bu esa o‘quv faoliyatini har bir bolaning ehtiyojiga qarab faollashtirish imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bolalarni maktabga tayyorlash jarayonida o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirish muhim pedagogik vazifalardan biridir. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanish bolalarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, mustaqil fikrlashini rivojlantiradi va ularni maktab ta’limiga samarali tayyorlaydi. Rus olim Lev Vigotskiy takidlab o‘tgandek. Ta’lim rivojlanishning ortidan emas, balki oldida yurishi kerak. Bolaga u mustaqil bajara olmaydigan, lekin kattalar yordamida uddalashi mumkin bo‘lgan vazifalarni berish (yaqin rivojlanish zonasi) uning aqliy faolligini maksimal darajada oshiradi. “Ilk qadam” dasturidagi “scaffolding” (yordam berish orqali o‘rgatish) usuli aynan shu nazariyaga tayanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Inomova, M. (2019). Maktabgacha ta'limda milliy qadriyatlar va tarbiyaning o‘rni. Tafakkur nashriyoti.

2. Mirziyoyev, Sh. M. (2020). Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash — mamlakatimiz taraqqiyotining muhim sharti. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi.

3. Montessori, M. (1912). The Montessori method (A. E. George, Trans.). Frederick A. Stokes Company.

4. Piaget, J. (1952). The origins of intelligence in children (M. Cook, Trans.). International Universities Press.

5. Piaget, J. (1970). Science of education and the psychology of the child (D. Coltman, Trans.). Orion Press.

6. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes (M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman, Eds.). Harvard University Press.

7. Vygotsky, L. S. (1986). Thought and language (A. Kozulin, Trans.). MIT Press.

8. Yusupova, P. (2018). Maktabgacha yoshdagi bolaning bilish faolligi va qiziqishlari. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.

9. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi. (2018). “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. Maktabgacha ta'lim vazirligi nashriyoti.

10. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2017). Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida: 489-son qaror. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlar bazasi.

11. Wood, D., Bruner, J. S., & Ross, G. (1976). The role of tutoring in problem solving. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 17(2), 89–100. https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1976.tb00381.x

12. Ziegler, A., & Stoeger, H. (2017). Systemic gifted education. Gifted Child Quarterly, 61(3), 183–193. https://doi.org/10.1177/0016986217705713

TA’LIM TEXNOLOGIYALARI VA “SCAFFOLDING” ASOSIDA BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA LINGVISTIK TUSHUNCHALARNI MODELLASHTIRISH

Bo‘ronova Nigora Umar qizi
Buxoro davlat universiteti
Pedagogika kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda raqamli iqtisodiyot davrida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining lingvistik kompetensiyalarini oshirishda zamonaviy ta’lim texnologiyalari va “Scaffolding” metodining o‘rni kengroq yoritilgan. Ona tili darslarida murakkab til hodisalarini modellashtirish orqali o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish, raqamli vositalardan samarali foydalanish hamda individual ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish usullari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Raqamli iqtisodiyot, ta’lim texnologiyalari, Scaffolding, lingvistik modellashtirish, boshlang‘ich ta’lim, ona tili, interaktiv ta’lim, kognitiv rivojlanish.

Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot nafaqat moliya va ishlab chiqarishni, balki ta’lim tizimini ham tubdan o‘zgartirmoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlar keng qo‘llanilmoqda. Kelajak kadrlaridan yuqori darajadagi savodxonlik, tahliliy fikrlash va muammolarni mustaqil hal eta olish kompetensiyalari talab etiladi. Boshlang‘ich sinf ona tili darslari aynan shu ko‘nikmalarning poydevorini yaratadi. Shu boisdan zamonaviy ta’lim texnologiyalarini dars jarayoniga integratsiya qilish hamda “Scaffolding” metodidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta’lim texnologiyalari yordamida o‘quv materiallari vizuallashtiriladi, murakkab lingvistik tushunchalar soddalashtiriladi va o‘quvchilarga tushunarli shaklda taqdim etiladi. Bu esa o‘quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga xizmat qiladi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun abstrakt tushunchalarni aniq model va sxemalar orqali o‘rganish samarali hisoblanadi. Zamonaviy dars berish metodlarining asosini interaktiv yondashuvlar tashkil etadi. Bunda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida hamkorlik kuchayadi, o‘quvchi esa faol ishtirokchiga aylanadi. Shunday metodlardan biri – scaffolding metodidir. Scaffolding – bu o‘quvchiga yangi bilimni o‘zlashtirish jarayonida beriladigan vaqtinchalik yordam bo‘lib, u o‘quvchining mustaqil faoliyatga o‘tishini bosqichma-bosqich ta’minlaydi.

Scaffolding metodining asosiy afzalligi shundaki, o‘quvchi dastlab o‘qituvchi yoki texnologiya yordamida vazifani bajaradi, keyinchalik esa ushbu yordam kamaytirilib, o‘quvchi mustaqil ishlashga o‘tadi. Bu jarayon o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va mustaqil fikrlash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

“Scaffolding” nazariyasi XX asrning o‘rtalarida kognitiv psixologiya doirasida shakllangan bo‘lib, uning mohiyati bilimni bosqichma-bosqich o‘zlashtirishga asoslanadi. Ushbu metod qurilishdagi “iskala” tushunchasiga o‘xshatiladi: bino qurib bo‘lingach, iskala olib tashlanadi. Xuddi shuningdek, o‘quvchi bilimni egallagach, yordam vositalari bosqichma-bosqich qisqartiriladi.

Scaffolding texnologiyasining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat; tizimli tashkil etilgan harakatlar; o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlik; o‘rganilgan bilimlarni amaliyotda qo‘llash; bosqichma-bosqich mustaqillikka o‘tish.

Ushbu metodni amalga oshirishda quyidagi texnikalardan foydalanish mumkin:

- Murakkab vazifalarni kichik bosqichlarga ajratish;

- “Baland ovozda fikrlash” usuli orqali o‘quvchining tafakkur jarayonini faollashtirish;

- Guruhli ishlash va muloqot orqali bilim almashish;

- Vizual belgilar, diagrammalar va savollar orqali yo‘naltirish;

- Raqamli platformalar orqali interaktiv mashqlar tashkil etish.

Lingvistik tushunchalarni o‘qitishda “Scaffolding” metodini zamonaviy ta’lim texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi: Tayanch modellashtirish: Raqamli vositalar yordamida matn tahlil qilinadi va asosiy tushunchalar sxema, jadval yoki diagrammaga aylantiriladi. Masalan, gap bo‘laklari rangli bloklar orqali ko‘rsatiladi. Yo‘naltirilgan amaliyot: O‘quvchilar interaktiv topshiriqlarni bajaradi. Raqamli tizimlar xatolarni aniqlab, darhol tahlil beradi va to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatadi. Bu bosqich o‘quvchi uchun “ko‘prik” vazifasini bajaradi. Mustaqil faoliyat: O‘quvchi o‘rgangan model asosida mustaqil ravishda gap tuzadi, matn yaratadi yoki lingvistik tahlil qiladi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida ma’lumotlar bilan ishlash muhim ahamiyatga ega. Ta’lim texnologiyalari matnni tahlil qilib, uni strukturaviy qismlarga ajratadi. Masalan, “ega va kesim” tushunchasi dinamik model orqali ko‘rsatiladi. Bu o‘quvchiga mavhum tushunchani aniq va tushunarli shaklda qabul qilish imkonini beradi.

Bundan tashqari, zamonaviy ta’lim texnologiyalari yordamida individual yondashuvni amalga oshirish mumkin. Har bir o‘quvchining bilim darajasi va o‘zlashtirish sur’atiga qarab topshiriqlar moslashtiriladi. Bu esa differensial ta’limni samarali tashkil etishga yordam beradi. Muhim jihati shundaki, “Scaffolding” metodi orqali o‘qituvchi texnologiya taqdim etgan ma’lumotlarni o‘quvchining yosh va psixologik xususiyatlariga mos ravishda soddalashtirib boradi. Bu esa inson omili va texnologiya o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich ta’limda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning: mantiqiy fikrlashini, til birliklarini tahlil qilish ko‘nikmalarini, mustaqil ishlash qobiliyatini, raqamli savodxonligini sezilarli darajada oshiradi. Shuningdek, “Scaffolding” metodining qo‘llanilishi o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida samarali “bilim ko‘prigi”ni yaratadi. Bu metod orqali murakkab lingvistik tushunchalar soddalashtiriladi va bosqichma-bosqich o‘zlashtiriladi.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim texnologiyalari va “Scaffolding” metodikasining integratsiyasi boshlang‘ich ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarda nafaqat til bilimlarini, balki tanqidiy va algoritmik fikrlash ko‘nikmalarini ham shakllantiradi. Natijada raqamli iqtisodiyot talablariga javob bera oladigan, mustaqil fikrlaydigan va intellektual salohiyatga ega yosh avlodni tarbiyalash imkoniyati yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni.

2. Gibbons, P. Scaffolding Language, Scaffolding Learning. – Portsmouth: Heinemann, 2015.

3. Hammond, J., Gibbons, P. Putting scaffolding to work: The contribution of scaffolding in articulating ESL education. Prospect, Vol. 20, No. 1, April 2005, pp. 6–30.

4. Matlab Tilavova, Nigora Safarova, Mavluda Alimova and Nigora Bo‘ronova “Ecotourism as a sustainable development strategy: exploring the role of natural resource management”.

5. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar (ta’lim muassasalari pedagog-o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). – T.: Iste’dod, 2008. – 180 b.

6. Luckin, R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education in the 21st Century. UCL Institute of Education Press, 2018.

ZAMONAVIY JAMIYATDA AXLOQIY TARBIYANING FALSAFIY ASOSLARI

Boltayeva Matluba Ochilovna

Buxoro innovatsiyalari universiteti, falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatda axloqiy tarbiyaning falsafiy asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotda axloq va axloqiy tarbiya tushunchalarining etika fani doirasidagi mohiyati, axloqiy qadriyatlarning shaxs ma’naviy kamolotidagi o‘rni hamda Sharq va G‘arb falsafiy merosida axloq masalasining talqini o‘rganilgan. Shuningdek, globallashuv va raqamlashuv sharoitida axloqiy tarbiyaning dolzarbligi va uni falsafiy jihatdan asoslashning zamonaviy yo‘nalishlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: etika, axloq, axloqiy tarbiya, axloqiy qadriyatlar, ma’naviyat, falsafa, shaxs kamoloti, fazilat, vijdon, burch.

Etika — falsafiy bilimning eng qadimiy va o‘ziga xos tarmoqlaridan biri bo‘lib, u insonning axloqiy hayotini, ezgulik va yovuzlik, burch va vijdon, adolat va mas’uliyat kabi tub tushunchalarni tadqiq etadi. “Etika” atamasi qadimgi yunoncha “ethos” — odat, fe’l-atvor, xulq so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, uni mustaqil fan sifatida ilmiy muomalaga birinchi bo‘lib buyuk faylasuf Arastu kiritgan. Axloq esa insonning xatti-harakatlari va o‘zaro munosabatlarini tartibga soluvchi, jamiyat tomonidan tarixan e’tirof etilgan me’yorlar, qadriyatlar va ideallar tizimidir. Etika fani aynan shu axloq

hodisasini nazariy jihatdan umumlashtiradi, uning mohiyati, kelib chiqishi va rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganadi.

Axloqiy tarbiya — shaxsda ezgu fazilatlarni, axloqiy ong, e’tiqod va his-tuyg‘ularni, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikni shakllantirishga qaratilgan maqsadli va izchil jarayondir. Falsafiy nuqtai nazardan axloqiy tarbiyaning mohiyati shundaki, u shaxsga tayyor axloqiy qoidalarni tashqaridan o‘rgatish bilan cheklanmaydi, balki unda mustaqil axloqiy mulohaza yuritish, o‘z xatti-harakatini vijdon tarozusida o‘lchash, ezgulik va yovuzlikni teran farqlay olish qobiliyatini tarbiyalaydi. Aynan shu jihat axloqiy tarbiyani oddiy ma’lumot berishdan tubdan farqlaydi va uni shaxs ma’naviy kamolotining markaziy omiliga aylantiradi.

Axloqiy tarbiyaning falsafiy asoslari insoniyat ma’naviy merosida chuqur ildizlarga ega. Antik davrning buyuk faylasufi Arastu o‘zining “Nikomax axloqi” asarida fazilatni ikki nuqson — ortiqchalik va kamchilik — o‘rtasidagi oqilona o‘rta me’yor sifatida talqin etgan hamda axloqiy kamolotga faqat nazariy bilim bilan emas, balki muntazam mashq, takror va ezgu odat orqali erishilishini ta’kidlagan [Аристотель, 1997: 78]. Undan oldinroq Sokrat axloqning bilim bilan uzviy bog‘liqligini, ya’ni ezgulikni chinakamiga bilgan inson yovuzlik qilmasligini asoslagan bo‘lsa, Platon ezgulikni eng oliy g‘oya darajasiga ko‘targan. Bu qarashlar Yevropa axloqiy tafakkurining nazariy poydevorini tashkil etdi.

Sharq falsafiy-axloqiy merosida axloqiy tarbiya masalasi alohida va ustuvor o‘rin egallaydi. Buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy o‘zining “Fozil odamlar shahri” asarida insonning haqiqiy baxt-saodatga faqat ezgu axloq, adolat va o‘zaro hamkorlik orqali erishishi mumkinligini falsafiy jihatdan asoslab bergan [Forobiy, 1993: 45]. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostoni adolat, aql-idrok, qanoat va insof kabi fazilatlarni ham davlat boshqaruvi, ham shaxs hayotining mustahkam asosi sifatida ulug‘laydi [Yusuf Xos Hojib, 1990: 112]. Alisher Navoiy ijodida esa komil inson g‘oyasi — axloqiy yetuklik, mehr-oqibat, saxovat va ma’rifatning uyg‘unligi sifatida — markaziy o‘rin tutadi. Bu boy meros zamonaviy axloqiy tarbiyaning milliy-ma’naviy zaminini tashkil etadi.

G‘arb klassik falsafasida axloq nazariyasining eng teran namunalaridan birini nemis faylasufi Immanuil Kant yaratdi. Kantning “kategorik imperativi” insondan har doim shunday harakat qilishni talab qiladiki, uning xatti-harakati asosidagi tamoyil umumiy axloqiy qonun darajasiga ko‘tarila olsin; bunda har bir inson hech qachon faqat vosita emas, balki oliy maqsadning o‘zi sifatida qadrlanishi shart [Кант, 2007: 96]. Kant axloqni insonning erkin va aqlga tayangan irodasi bilan bog‘lab, uni burch tushunchasi orqali izohladi. Bu qarash axloqiy tarbiyada shaxsning ichki erkinligi va mas’uliyatini tarbiyalash zarurligini nazariy jihatdan asoslaydi.

Zamonaviy jamiyatda axloqiy tarbiya mutlaqo yangi va murakkab sharoitlarda amalga oshmoqda. Globallashuv jarayonlari, axborot oqimining misli ko‘rilmagan darajada kuchayishi, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning hayotning barcha jabhalariga kirib borishi an’anaviy axloqiy qadriyatlarga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bir tomondan, bu jarayonlar madaniyatlararo muloqotni kengaytirib, insonparvarlik g‘oyalarini yoyishga xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan esa ular axloqiy nisbiylik, ma’naviy loqaydlik, qadriyatlar inqirozi va shaxsning ma’naviy mo‘ljaldan adashishi kabi xavflarni keltirib chiqaradi. Bu holat axloqiy tarbiyaning falsafiy asoslarini chuqur anglash va mustahkamlash zaruratini yuzaga keltiradi.

Shu nuqtai nazardan, axloqiy tarbiyaning falsafiy asoslarini puxta ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish bugungi kunning dolzarb vazifasiga aylanadi. Samarali axloqiy tarbiya milliy ma’naviy meros va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligiga tayanishi, shaxsda tanqidiy axloqiy tafakkur, vijdon erkinligi va ijtimoiy mas’uliyat hissini barqaror shakllantirishi lozim. Axloqiy tarbiya tashqi majburlash yoki quruq nasihat orqali emas, balki shaxsning ichki e’tiqodi va ongli tanlovi orqali amalga oshgandagina haqiqiy natija beradi. Aynan falsafiy jihatdan asoslangan yondashuv axloqiy tarbiyani zamon talablariga javob beradigan, izchil va inson tabiatiga mos jarayonga aylantiradi.

Xulosa qilib aytganda, axloqiy tarbiya — shaxsning ma’naviy kamoloti va sog‘lom, barqaror jamiyat poydevorini tashkil etuvchi muhim falsafiy-pedagogik jarayondir. Uning falsafiy asoslari Sharq va G‘arb mutafakkirlarining boy va teran merosiga tayanadi hamda ezgulik, adolat, burch va mas’uliyat kabi umumbashariy

qadriyatlarni o‘zida mujassam etadi. Zamonaviy globallashuv sharoitida axloqiy tarbiyani falsafiy jihatdan asoslash, uni milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligida tashkil etish komil va ma’nan yetuk shaxsni voyaga yetkazishning eng muhim shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аристотель. Никомахова этика. – Москва: ЭКСМО-Пресс, 1997. – 36с.
2. Кант И. Критика практического разума. – Санкт-Петербург: Наука, 2007. – 528 с.
3. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 224 b.
4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Yulduzcha, 1990. – 558 b.
5. Sher A. Axloqshunoslik. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003. – 264 b.
6. Зеленкова И.Л., Беляева Е.В. Этика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 368 с.

ESTETIK TARBIYANING SHAXS MA’NAVIY KAMOLOTIDAGI O‘RNI

Boltayeva Matluba Ochilovna

Buxoro innovatsiyalari universiteti, falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada estetik tarbiyaning shaxs ma’naviy kamolotidagi o‘rni falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda estetika fanining mohiyati, go‘zallik, ulug‘vorlik, fojiaviylik va kulgililik kabi estetik kategoriyalarning talqini, shuningdek estetik tarbiyaning axloqiy tarbiya bilan uzviy bog‘liqligi o‘rganilgan. Maqolada estetik did va estetik ongni shakllantirishning falsafiy asoslari hamda zamonaviy jamiyatdagi dolzarbligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: estetika, estetik tarbiya, go‘zallik, estetik did, estetik ong, ma’naviyat, san’at, shaxs kamoloti, nafosat.

Estetika — falsafiy bilimning insonning voqelikka estetik munosabatini, go‘zallik qonuniyatlarini va san’atning mohiyatini o‘rganuvchi tarmog‘idir. “Estetika” atamasi qadimgi yunoncha “aisthetikos” — hissiy idrok etish, sezish so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, uni mustaqil falsafiy fan sifatida XVIII asr o‘rtalarida nemis faylasufi Aleksandr Baumgarten ilmiy muomalaga kiritgan. Estetika insonning olamni nafosat mezonlari

asosida idrok etishini, go‘zallikdan zavqlanish va uni yaratish qobiliyatini nazariy jihatdan tadqiq etadi.

Estetika fanining markaziy tushunchalari estetik kategoriyalar deb ataladi. Ular orasida eng asosiysi go‘zallik bo‘lib, u voqelik va san’atdagi uyg‘unlik, mutanosiblik va mukammallikning hissiy idrok etiladigan ifodasidir. Go‘zallik bilan bir qatorda ulug‘vorlik — inson ruhini yuksaltiruvchi buyuklik, fojiaviylik — yuksak qadriyatlarning halokati orqali ruhiy poklanish, hamda kulgililik — voqelikdagi nomutanosiblik va ziddiyatning ifodasi kabi kategoriyalar ham estetik idrokning muhim shakllarini tashkil etadi. Bu kategoriyalar insonning hissiy-ma’naviy tajribasini boyitadi va uning voqelikka munosabatini chuqurlashtiradi.

Estetik tafakkurning falsafiy asoslari antik davrdan boshlanadi. Platon go‘zallikni eng oliy, abadiy va o‘zgarmas g‘oya sifatida talqin etgan bo‘lsa, Arastu o‘zining “Poetika” asarida san’atni voqelikning ijodiy in’ikosi sifatida baholagan va fojiaviy san’atning inson ruhini poklovchi ta’sirini asoslagan [Аристотель, 2000: 56]. Yangi davrda Immanuil Kant o‘zining “Hukm qilish qobiliyatining tanqidi” asarida go‘zallikni shaxsiy manfaatdan xoli, beg‘araz zavq keltiruvchi hodisa sifatida izohlagan [Кант, 1994: 203]. Hegel esa estetikani bevosita san’at falsafasi sifatida talqin etib, go‘zallikni g‘oyaning hissiy shakldagi namoyon bo‘lishi deb ta’riflagan.

Sharq ma’naviy merosida go‘zallik va nafosat masalasi alohida teranlik bilan talqin etiladi. Sharq estetik tafakkurida go‘zallik ko‘pincha ilohiy kamolot va ma’naviy poklikning ifodasi sifatida tushunilgan. Alisher Navoiy ijodida husn — tashqi go‘zallik bilan ichki ma’naviy yetuklikning uyg‘unligi sifatida ulug‘lanadi; haqiqiy go‘zallik shaklan go‘zal, mazmunan esa ezgu bo‘lishi shart. Mumtoz me’morchilik, xattotlik va musiqa san’atida ham nafosat insonni ma’naviy yuksaklikka chorlovchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Bu boy meros milliy estetik tarbiyaning o‘ziga xos zaminini tashkil etadi.

Estetik tarbiya — shaxsda voqelik va san’atdagi go‘zallikni idrok etish, undan zavqlanish, uni to‘g‘ri baholash va o‘z faoliyatida go‘zallik qonunlariga amal qilish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan maqsadli jarayondir. Estetik tarbiya o‘z ichiga bir necha o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlarni — estetik idrok, estetik did, estetik his-

tuyg‘u va estetik ijodkorlikni — qamrab oladi. Bu jarayonda estetik did, ya’ni go‘zal bilan xunukni, yuksak bilan tubanlikni farqlay olish qobiliyati alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u shaxsning ma’naviy yetukligini belgilovchi muhim mezon hisoblanadi.

Estetik tarbiyaning eng muhim falsafiy jihati uning axloqiy tarbiya bilan uzviy bog‘liqligidir. Qadimgi yunon falsafasida go‘zallik va ezgulikning birligi “kalokagatiya” tushunchasi orqali ifodalangan: chinakam komil inson ham jismonan, ham ma’nan, ham axloqan go‘zal bo‘lishi kerak. Estetik tarbiya insonning his-tuyg‘ularini noziklashtiradi, uni go‘zallikka oshno qiladi va shu orqali uning axloqiy ongini ham yuksaltiradi. Go‘zallikni teran his eta oladigan inson, qoida tariqasida, yovuzlik va qo‘pollikdan uzoqlashadi. Shu sababli estetik tarbiya axloqiy tarbiya bilan birgalikda shaxs ma’naviy kamolotining yaxlit tizimini tashkil etadi.

Zamonaviy sharoitda estetik tarbiyaning ahamiyati yanada ortmoqda. Ommaviy madaniyatning keng tarqalishi, raqamli axborot oqimining kuchayishi va vizual kontentning kundalik hayotni qamrab olishi, bir tomondan, go‘zallik bilan tanishish imkoniyatlarini kengaytirsa, ikkinchi tomondan, badiiy did sayozlashuvi va estetik qadriyatlarning be’etiborlikka uchrashi xavfini tug‘diradi. Bunday vaziyatda yoshlarda sog‘lom estetik did, mustaqil badiiy mulohaza va haqiqiy san’at namunalarini qadrlash tuyg‘usini tarbiyalash dolzarb falsafiy-pedagogik vazifaga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, estetik tarbiya shaxs ma’naviy kamolotining ajralmas va muhim qismi bo‘lib, u insonni go‘zallik olamiga oshno qiladi, uning his-tuyg‘ularini boyitadi va axloqiy ongini yuksaltiradi. Estetik tarbiyaning falsafiy asoslari Sharq va G‘arb mutafakkirlarining boy merosiga tayanadi hamda go‘zallik va ezgulik birligi g‘oyasini o‘zida mujassam etadi. Zamonaviy jamiyatda estetik tarbiyani axloqiy tarbiya bilan uyg‘un holda tashkil etish nafosatli, ma’nan yetuk va ijodkor shaxsni voyaga yetkazishning muhim shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Платон. Сочинения: в 4 томах. – Москва: Мысль, 1993.

2. Аристотель. Поэтика. Риторика. – Санкт-Петербург: Азбука, 2000. – 348 с.

3. Кант И. Критика способности суждения. – Москва: Искусство, 1994. – 367 с.

4. Гегель Г.В.Ф. Эстетика: в 4 томах. Том 1. – Москва: Искусство, 1968. – 312 с.

5. Sher A. Estetika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014. – 256 b.

6. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 168 b.

7. Бычков В.В. Эстетика. – Москва: Гардарики, 2004. – 556 с.

STEAM TA’LIMI ASOSIDA MUAMMOLI VAZIYATLARNI HAL QILISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Boyjigitov Shuhrat Abdisamatovich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich ta’lim nazariyasi kafedrasi o‘qituvchisi

Abrayeva Nigora Bahrom qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 3-kurs 2-23-guruh talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada STEAM ta’limi asosida o‘quvchilarda muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, integratsiyalashgan ta’lim jarayonida fanlararo bog‘liqlik, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. STEAM yondashuvining o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, amaliy faoliyati hamda innovatsion kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: STEAM ta’limi, muammoli vaziyat, kreativ fikrlash, tanqidiy fikrlash, integratsiya, innovatsion yondashuv, kompetensiya, loyihaviy faoliyat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы формирования у учащихся навыков решения проблемных ситуаций на основе STEAM-образования. Проанализированы педагогические возможности развития межпредметной интеграции, творческого и критического мышления в образовательном процессе. Раскрыта роль STEAM-подхода в развитии самостоятельного мышления, практической деятельности и инновационных компетенций учащихся.

Ключевые слова: STEAM-образование, проблемная ситуация, креативное мышление, критическое мышление, интеграция, инновационный подход, компетенция, проектная деятельность.

Annotation: This article discusses the formation of students' problem-solving skills based on STEAM education. It also analyzes the pedagogical possibilities of developing interdisciplinary integration, creative and critical thinking in the educational process. The importance of the STEAM approach in developing independent thinking, practical activity, and innovative competencies of students is revealed.

Keywords: STEAM education, problem situation, creative thinking, critical thinking, integration, innovative approach, competence, project activity.

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar taraqqiyoti davrida ta'lim tizimini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi hamda amaliy yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta'limning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu jihatdan STEAM ta'limi o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini integratsiyalashgan holda rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion pedagogik yondashuv sifatida alohida ahamiyatga ega.

O‘zbekiston Respublikasining "Ta'lim to‘g‘risida"gi Qonuni hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim tizimini rivojlantirishga oid qaror va farmonlarida yosh avlodni zamonaviy bilim va kasb-hunarlarga ega etib tarbiyalash, ularda kreativ va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF–5712-son Farmonida xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi belgilab berilib, unda ta'lim jarayoniga ilg‘or pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlarni joriy etish vazifalari ko‘rsatib o‘tilgan.

Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining ta'lim sifati va xalqaro baholash dasturlarini joriy etishga oid qarorlarida o‘quvchilarning funksional savodxonligini oshirish, PISA va PIRLS kabi xalqaro tadqiqotlarga tayyorlash masalalari muhim

vazifa sifatida belgilangan. Bu esa ta’lim jarayonida STEAM yondashuvi asosida muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirishning dolzarbligini yanada oshiradi.

STEAM ta’limi fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematikani o‘zaro integratsiyalash orqali o‘quvchilarning ijodiy, mantiqiy hamda amaliy fikrlashini rivojlantiradi. Natijada o‘quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni egallaydi, balki real hayotiy muammolarni hal qilishga ham tayyor bo‘lib boradi. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim jarayonida STEAM texnologiyalaridan samarali foydalanish bugungi kunning dolzarb pedagogik masalalaridan biri hisoblanadi.

STEAM ta’limi — bu Science (fan), Technology (texnologiya), Engineering (muhandislik), Art (san’at) va Mathematics (matematika) fanlarini o‘zaro integratsiyalash asosida tashkil etiladigan zamonaviy ta’lim yondashuvidir. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini oshirish, balki ularning amaliy faoliyatini rivojlantirish, mustaqil qaror qabul qilish hamda muammoli vaziyatlarga ijodiy yondasha olish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda an’anaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarga ko‘proq tayyor bilim berishga e’tibor qaratilgan bo‘lsa, STEAM ta’limida o‘quvchi markaziy shaxs sifatida maydonga chiqadi. O‘quvchi dars jarayonida izlanadi, tahlil qiladi, tajriba o‘tkazadi, xulosa chiqaradi va muammoning yechimini mustaqil ravishda topishga harakat qiladi. Bu esa o‘quvchilarda muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Muammoli vaziyat — bu o‘quvchi oldida ma’lum bir qiyinchilik yoki savol paydo bo‘lib, uni hal qilish uchun mavjud bilim va ko‘nikmalarni qo‘llash zarur bo‘lgan holatdir. STEAM ta’limida aynan mana shunday vaziyatlar asosida topshiriqlar ishlab chiqiladi. O‘quvchilar guruh yoki individual tarzda muammoni hal qilish jarayonida bir-biri bilan hamkorlik qiladi, fikr almashadi va kreativ g‘oyalarni ilgari suradi.

Boshlang‘ich ta’limda STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Chunki bunda o‘quvchi oddiy tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida qatnashadi. Masalan, matematika darsida geometrik shakllardan foydalanib turli konstruksiyalar yasash, tabiiy fanlarda

oddiy tajribalarni amalga oshirish, texnologiya darslarida modellar yaratish orqali o‘quvchilar nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘laydi.

STEAM ta’limining muhim jihatlaridan biri fanlararo integratsiyani ta’minlashidir. Ya’ni bir mavzu doirasida bir nechta fan elementi uyg‘unlashtiriladi. Masalan, “Ko‘prik qurish” loyihasi orqali matematika fanida o‘lchash va hisoblash, texnologiyada konstruktorlik, tabiiy fanlarda mustahkamlik qonunlari hamda san’at elementlari birgalikda qo‘llaniladi. Bu esa o‘quvchilarning kengroq va tizimli fikrlashiga yordam beradi.

STEAM darslari o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda ham muhim o‘rin tutadi. Guruhli ishlarda o‘quvchilar o‘z fikrini erkin bayon qilishni, boshqalarning fikrini tinglashni, muhokama olib borishni va jamoa bilan ishlashni o‘rganadi. Natijada ularda hamkorlikda ishlash, liderlik va mas’uliyat hissi shakllanadi.

Shuningdek, STEAM ta’limi o‘quvchilarda tanqidiy va kreativ fikrlashni rivojlantiradi. Muammoli vaziyatlar asosida ishlash jarayonida o‘quvchilar bitta tayyor javob bilan cheklanib qolmaydi, balki bir nechta yechim variantini izlaydi. Bu esa ularning tafakkur doirasini kengaytiradi va innovatsion g‘oyalarni yaratishga undaydi.

Boshlang‘ich sinflarda STEAM texnologiyalaridan foydalanish PISA, PIRLS, TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlari talablariga ham mos keladi. Chunki ushbu dasturlarda o‘quvchilarning bilimni amaliyotda qo‘llashi, mantiqiy fikrlashi hamda muammoli vaziyatlarga yechim topa olishi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. STEAM yondashuvi esa aynan shu kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ta’lim jarayonida STEAM yondashuvini samarali tashkil etish uchun zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish muhimdir. Jumladan, “Aqliy hujum”, “Loyiha metodi”, “Keys-stadi”, “Tadqiqot metodi”, “Muammoli ta’lim”, “Konstruktorlik faoliyati” kabi metodlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi. Shu bilan birga multimedia vositalari, raqamli texnologiyalar va interaktiv platformalardan foydalanish dars samaradorligini yanada kuchaytiradi.

Bugungi kunda ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash davr talabi hisoblanadi. Ayniqsa, STEAM ta’limi o‘quvchilarning bilim olish jarayonini qiziqarli,

samarali va amaliy faoliyat bilan uyg‘un holda tashkil etishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv orqali o‘quvchilarda muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish, ijodiy va tanqidiy fikrlash kabi muhim kompetensiyalar shakllanadi.

STEAM texnologiyalari asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini mustahkamlaydi, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatini ham yaratadi. Bu esa o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ularning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, guruhli va loyihaviy faoliyatlar orqali o‘quvchilarda hamkorlikda ishlash, muloqotga kirishish va jamoa bilan muammolarni hal qilish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Zamonaviy ta’lim jarayonida STEAM yondashuvini keng joriy etish orqali xalqaro baholash dasturlari talablariga mos, raqobatbardosh, kreativ va innovatsion fikrlovchi yoshlarni tarbiyalash mumkin bo‘ladi. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim tizimida STEAM texnologiyalaridan samarali foydalanish pedagoglar oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

XULOSA

STEAM ta’limi asosida muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuv o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, kreativlik, mantiqiy tahlil qilish hamda amaliy faoliyat olib borish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

STEAM texnologiyalaridan foydalanish natijasida ta’lim jarayoni interfaol va samarali tus oladi. O‘quvchilar bilimni tayyor holda qabul qilmay, balki izlanish, tajriba va tadqiqot orqali egallaydi. Bu esa ularning bilimlarini yanada mustahkam va hayotiy qiladi.

Shuningdek, STEAM yondashuvi fanlararo integratsiyani ta’minlab, o‘quvchilarning real hayotdagi muammolarni hal qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada jamiyatda zamonaviy texnologiyalarni tushunadigan, yangilik yaratishga intiladigan va innovatsion fikrlaydigan yosh avlod shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF–5712-son Farmoni “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni.

4. Vazirlar Mahkamasining xalqaro baholash dasturlarini joriy etishga oid qarorlari.

5. Muslimov N.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

6. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2017.

7. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2020.

8. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2018.

9. Yakubov H., Xudoyberdiyev M. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2021.

10. Bybee R. The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. – USA: NSTA Press, 2013.

11. Yakman G. STEAM Education Framework. – Virginia, 2018.

12. Sanders M. STEM, STEM Education, STEMmania // The Technology Teacher Journal, 2009.

13. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. – OECD Publishing, Paris, 2022.

14. PIRLS 2021 International Results in Reading. – Boston College, 2021.

15. TIMSS 2019 International Results in Mathematics and Science. – IEA, 2020.

STEAM TEXNOLOGIYASI ORQALI O‘QUVCHILARNING INTELLEKTUAL SALOHIYATINI OSHIRISH

Boyjigitov Shuhrat Abdisamatovich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich ta’lim nazariyasi kafedrasi o‘qituvchisi

Jomurodova Zahro Vohidjon qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 3-kurs 2-23-guruh talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) texnologiyasining boshlang‘ich va umumiy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirishdagi o‘rni va ahamiyati yoritiladi. STEAM yondashuvi fanlararo integratsiyani ta’minlash orqali o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muammolarni hal etish va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilishi tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy ta’lim jarayonida STEAM texnologiyalarini qo‘llashning samarali usullari, o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirishdagi ta’siri hamda intellektual rivojlanish jarayonini faollashtirish imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: STEAM texnologiyasi, intellektual salohiyat, fanlararo integratsiya, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muammoli ta’lim, innovatsion ta’lim, kompetensiya, amaliy ko‘nikma, ta’lim sifati.

Abstract. This article examines the role and significance of STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) technology in enhancing students’ intellectual potential within primary and general education systems. The STEAM approach is analyzed as an effective method of interdisciplinary integration that contributes to the development of critical thinking, creativity, problem-solving abilities, and practical skills among learners. Furthermore, the study scientifically substantiates the effective methods of applying STEAM technologies in modern education and their role in activating intellectual development processes.

Keywords: STEAM technology, intellectual potential, interdisciplinary integration, critical thinking, creativity, problem-based learning, innovative education, competence, practical skills, quality of education.

Аннотация. В данной статье рассматриваются роль и значение технологии STEAM в повышении интеллектуального потенциала учащихся в системе

начального и общего образования. Анализируется STEAM-подход как эффективный метод междисциплинарной интеграции, способствующий развитию критического мышления, креативности и практических умений.

Ключевые слова: STEAM-технология, интеллектуальный потенциал, междисциплинарная интеграция, критическое мышление, креативность, проблемное обучение, инновационное образование, компетенция, практические навыки, качество образования.

KIRISH

Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlovchi, ijodkor va raqobatbardosh shaxs sifatida shakllantirishdir. Ushbu jarayonda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yondashuvi muhim o‘rin egallaydi.

STEAM texnologiyasi fanlarni o‘zaro integratsiyalash orqali o‘quvchilarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni ham shakllantirishga xizmat qiladi. Bu yondashuv ta’lim jarayonini an’anaviy yodlash va reproduktiv faoliyatdan ijodiy, muammoga yo‘naltirilgan va tadqiqotga asoslangan o‘qitish modeliga o‘tkazadi. Natijada o‘quvchilar real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish, muammolarni hal etish va innovatsion g‘oyalar yaratish kompetensiyalarini egallaydilar. Bugungi kunda xalqaro ta’lim tajribasida STEAM yondashuvi yuqori samaradorlikka ega innovatsion model sifatida e’tirof etilmoqda. Ushbu texnologiya o‘quvchilarning kognitiv faoliyatini faollashtirib, ularning mantiqiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi hamda ijodkorlik darajasini oshiradi. Shu nuqtai nazardan STEAM texnologiyasini ta’lim jarayoniga samarali tatbiq etish o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirishda dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida qaraladi.

STEAM TEXNOLOGIYASINING NAZARIY ASOSLARI VA MAZMUNI

STEAM yondashuvi zamonaviy ta’lim tizimida fanlararo integratsiyaga asoslangan innovatsion pedagogik model sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvning asosiy mazmuni turli fan sohalarini bir-biri bilan uzviy bog‘lash orqali o‘quvchilarda yaxlit ilmiy dunyoqarashni shakllantirishdan iboratdir. STEAM ta’limi an’anaviy

o‘qitishdan farqli ravishda bilimlarni tayyor holda berishga emas, balki ularni izlanish, tadqiqot va amaliy faoliyat orqali egallashga yo‘naltiriladi; bu esa o‘quvchilarning bilish jarayonini faollashtirib, intellektual rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. STEAM yondashuvi konstruktivizm nazariyasiga asoslanib, unda o‘quvchi markaziy subyekt sifatida qaraladi: bilim o‘qituvchi tomonidan tayyor holda berilmaydi, balki o‘quvchi tomonidan mustaqil ravishda kashf etiladi. Bu jarayonda muammoli vaziyatlar, loyihaviy topshiriqlar va tajriba-sinov ishlari muhim o‘rin tutadi.

O‘QUVCHILARNING INTELLEKTUAL SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

STEAM texnologiyasi o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda bir nechta muhim omilni birlashtiradi. Birinchidan, fanlararo integratsiya orqali bilimlar tizimlashadi va o‘quvchilarda mantiqiy bog‘liqlikni tushunish ko‘nikmasi shakllanadi. Ikkinchidan, muammoli ta’lim yondashuvi asosida o‘quvchilar real hayotiy muammolarni tahlil qilish va ularga yechim topish kompetensiyalarini egallaydilar. Shuningdek, STEAM faoliyatida ijodiy fikrlashga alohida e’tibor qaratiladi: o‘quvchilar turli loyihalarni ishlab chiqish jarayonida yangi g‘oyalar yaratish, ularni modellashtirish va amalda sinab ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa ularning kognitiv faolligini oshiradi hamda aqliy rivojlanish jarayonini tezlashtiradi.

Zamonaviy ta’lim amaliyotida STEAM texnologiyasini qo‘llashning bir qator samarali metodlari mavjud. Jumladan, loyiha asosida o‘qitish (Project-Based Learning), muammoli ta’lim, tadqiqotga yo‘naltirilgan o‘qitish hamda hamkorlikda o‘qitish usullari keng qo‘llaniladi. Ushbu metodlar o‘quvchilarning mustaqil ishlash, jamoada faoliyat yuritish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, loyiha asosida o‘qitishda o‘quvchilar ma’lum bir muammoni hal etish uchun fanlararo bilimlardan foydalanib, amaliy mahsulot yoki model yaratadilar; bu jarayon nafaqat bilimlarni mustahkamlashga, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashga ham imkon beradi.

STEAM texnologiyasi o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan motivatsiyasini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega. An’anaviy darslardan farqli ravishda STEAM

mashg‘ulotlari interaktiv va qiziqarli bo‘lib, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi. Tajriba, kuzatish va ijodiy topshiriqlar orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarining amaliy ahamiyatini anglab yetadilar, bu esa ichki motivatsiyaning shakllanishiga olib keladi: o‘quvchi bilimni majburiyat sifatida emas, balki qiziqish va ehtiyoj asosida o‘zlashtira boshlaydi. Natijada ta’lim sifati va samaradorligi sezilarli darajada oshadi. STEAM yondashuvi o‘quvchilarning intellektual rivojlanish jarayonini kompleks tarzda faollashtiradi: bu jarayonda mantiqiy fikrlash, analiz va sintez qilish, solishtirish hamda umumlashtirish kabi aqliy operatsiyalar rivojlanadi; o‘quvchilarda muammolarni tez va samarali hal qilish, qaror qabul qilish hamda innovatsion fikrlash ko‘nikmalari shakllanadi.

XULOSA

STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) texnologiyasi zamonaviy ta’lim tizimining eng muhim innovatsion yondashuvlaridan biri sifatida o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, STEAM yondashuvi fanlararo integratsiyani ta’minlash orqali o‘quvchilarda tizimli fikrlash, mantiqiy tahlil, ijodkorlik va muammolarni hal etish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. STEAM asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning faolligini oshiradi, ularni mustaqil izlanishga undaydi hamda bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi; bu esa ularning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Shuningdek, STEAM texnologiyasi o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirib, ta’lim jarayonini qiziqarli va interaktiv shaklga olib chiqadi. Umuman olganda, STEAM yondashuvi zamonaviy ta’limning strategik yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u o‘quvchilarning intellektual salohiyatini har tomonlama rivojlantirish, ularni kelajak kasblariga tayyorlash hamda raqobatbardosh shaxs sifatida shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduqodirov A.A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

2. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.

3. Bybee R.W. The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. – Arlington: NSTA Press, 2013.

4. Land M.H. Full STEAM Ahead: The Benefits of Integrating the Arts into STEM // Procedia Computer Science. – 2013. – Vol. 20. – P. 547–552.

5. Mavlonova R.A. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.

7. Qodirov B.R. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ta’lim samaradorligini oshirish. – Samarqand: Zarafshon, 2021.

8. Sharipov Sh.S. Ta’limda STEAM yondashuvi va uning metodik asoslari. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2023.

9. Yakman G. STEAM Education: An Overview of Creating a Model of Integrative Education // Purdue University Conference Proceedings. – 2008.

10. Yo‘ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

BUXORO JADID MA’RIFATPARVARI ABDURAUF FITRATNING OILA TARBIYASIDAGI PEDAGOGIK QARASHLARI

Ahmadov Olimjon Shodmonovich

Buxoro davlat pedagogika instituti professori, p.f.d. (DSc)

Annotatsiya: Ushbu annotatsiya Buxoro jadid ma’rifatparvari Abdurauf Fitratning oila tarbiyasiga oid pedagogik qarashlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda Fitratning shaxs kamoloti va jamiyat taraqqiyotida oilaning o‘rni haqidagi g‘oyalari, milliy va diniy qadriyatlarga asoslangan tarbiya tamoyillari ochib berilgan. Fitrat asarlarida bolalarning jismoniy, aqliy va axloqiy rivojlanishiga qaratilgan tavsiyalar, ota-onalar va oila a’zolarining tarbiyaviy mas’uliyati masalalari atroflicha yoritilgan. Annotatsiya Fitrat pedagogikasining zamonaviy oila tarbiyasidagi

dolzarbligini ko‘rsatib, uning merosidan samarali foydalanish imkoniyatlarini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: Abdurauf Fitrat, jadidchilik, oila tarbiyasi, pedagogik qarashlar, ma’rifatparvarlik, milliy tarbiya, axloqiy tarbiya, bolalar kamoloti, ijtimoiy pedagogika, meros.

Abdurauf Fitrat 17 yoshida “Mijmar” taxallusi bilan she’rlar ijod qilgan (Mijmar — xushbo‘y narsalar solib qo‘yiladigan cho‘g‘don). Uning asarlari 260 bosma taboqni tashkil etadi (bir bosma taboq 16–17 bet). 1926-yilda Petrogradda ma’ruza o‘qib yurganida professor unvonini olgan. U buxorolik birinchi professor. Buyuk Britaniya (Angliya) ensiklopediyasiga o‘zbek faylasuf olimi sifatida kiritilgan. U adabiyotshunos, sharqshunos, musiqashunos, etika-estetika bilimdoni, pedagog, tarixchi, faylasuf, matbuotchi, shaxmat, geodeziya va melioratsiya bilimdoni, jadidchilik namoyandasi, hukumat a’zosi bo‘lgan. A. Fitrat qalbi Qur’oni karim va hadisi sharif nurlari bilan to‘la inson edi.

Abdurauf Fitratning fikricha, bolalar tarbiyasida oilada eng avvalo onalar muhim rol o‘ynaydilar. U ayollarga ta’lim-tarbiya berishni bolalarning adabli va axloqli bo‘lib voyaga yetishining eng muhim tamal toshi deb hisoblaydi. Uning ta’kidlashicha, bola onasiga ko‘p jihatdan yaqin bo‘ladi, avvalo volidai muhtaramasiga o‘z ichidagi sirlarini aytadi. Fitratning ta’kidicha, go‘dak dunyoga kelishidan bir yil oldin ona bilan bir tanu bir jon bo‘lib, ona qornida yashaydi. Ona o‘z farzandini o‘z tanasidan ajratib bunyod qiladi, go‘dak ona tanasining bir bo‘lagi hisoblanadi. Ona farzandiga tomiridagi qonidan, ko‘kragidan oq sut beradi. Payg‘ambarimiz Muhammad sallollohu alayhi vasallamning o‘gitlaridan birida: “Otda ketayotgan suvoriyni urib tushirmang”, deyilgan. Buning mazmuni shuki, bola dunyoga kelganidan so‘ng uch yoshga qadar ona sutini emib voyaga yetsa, barkamol, sog‘lom va jismoniy jihatdan to‘kis bo‘lib ulg‘ayadi. Agar go‘dak bir yoki ikki yoshligida ukasi yoki singlisi dunyoga kelsa, aka yoki opasi emgan sut bilan katta bo‘ladi.

“Fitrat” so‘zi “yaratmoq”, “tug‘ilish” ma’nosini anglatadi. Fitratning fikricha, bolalar ko‘proq yaxshi va yomon ahvolini, axloq-odobini o‘z uylaridan, ko‘chadagi o‘rtoqlaridan, maktabdagi o‘quvchilardan qabul qiladilar. Fitrat bolaning fikriy,

jismoniy, ayniqsa axloqiy tarbiyasi avvalo oila va jamiyat muhitiga bog‘liq deb biladi. Madaniyatsiz, badaxloq bolalar nosog‘lom oilaviy muhitdan chiqib, agar ularni to‘g‘ri yo‘lga solishning iloji bo‘lmasa, maktabdagi boshqa bolalarni buzmasligi uchun ularni hatto maktabdan chiqarish zarur deb hisoblaydi. U oila muhitini shisha idishga solingan suvga o‘xshatadi: idish qanday bo‘lsa, suv ham shu rangga tovlanadi.

Abdurauf Fitrat oilada bolalarni isrofgarchilik, baxillik, manmanlik, mol-mulkka hirs qo‘yish, g‘azabini jilovlay olmaslik, xudbinlik illatlaridan xoli bo‘lish ruhida tarbiyalashni zarurat deb hisoblaydi. Yuqoridagi atamalarga alohida izoh berib, ularning kelib chiqish sabablarini ham ko‘rsatgan. U ota-onalar bola tarbiyasida ayrim hollarda adashishini o‘z otasi misolida, o‘zi bilan o‘zaro suhbat orqali bayon etgan.

Otasi undan maktabda nimalarni o‘rganganligini so‘raganida, A. Fitrat domlasi maktabda o‘rgatgan quyidagi misralarni yoddan aytib bergan: “Gul be ruhi yor xush naboshad, be boda bahor xush naboshad”. Otasi esa yosh Fitratni maqtab qo‘ygan. Holbuki, bu misralarda may va oshiq-ma’shuqlikka da’vat bor edi. A. Fitrat bu xususiyatlarni yosh bolalarga o‘rgatishni nojoiz deb hisoblaydi.

Oilada go‘dakning to‘kis voyaga yetishi uchun mashhur Abu Ali ibn Sino (980–1037) ham o‘zining “Tib qonunlari” asarida qimmatli fikrlarini bildirib: “o‘g‘il bolani o‘g‘il bola ko‘rgan onalarga emizishga bering, qiz bolalarni qiz farzandi borlarga emizishga bering. Agar o‘g‘il bolani qiz farzand ko‘rgan ayolga emizishga bersangiz, u ayolmijoz (xotinmijoz) bo‘lib qoladi. Aksincha, o‘g‘il farzandi bor ayolga qizlarni emizishga bersangiz, bunday qizlar erkakshoda bo‘lib qoladi”, deb vasiyat qilgan.

Abdurauf Fitrat Sharq allomalarining oilada bola tarbiyasi bilan bog‘liq o‘gitlarini inobatga olib, ularni o‘z shaxsiy hayotida ham sinovdan o‘tkazganligini e’tirof etadi. Uning otasi Abdurahim baqqol (savdogar) xotinidan ko‘ngli qolgani uchun oilasini, aka-uka Abdurauf va Abdurahmonni tashlab, uyg‘ur ayollaridan biriga uylanib ketadi. Shu sababli Abdurauf Fitrat va uning ukasiga oilaning yukini tortish uchun yoshlikdan mehnat qilishga to‘g‘ri keladi. Abdurauf Fitrat oilada bolalarga mehnat tarbiyasini berish, ularni har qanday sinovlarga chidamli bo‘lishga o‘rgatish tarafdori bo‘lgan. U musulmon dunyosida ayollarning huquqsizligi, ularning vazifasi faqat bola tug‘ish, farzandlar tarbiyasi bilan shug‘ullanish, uy-ro‘zg‘or yumushlarini bajarish va eriga

so‘zsiz itoatda bo‘lib qolganligidan aziyat chekkan. U hadisi sharifdagi: “Ilm olish har bir musulmon erkak va ayolga farzdir”, “Jannat onalar oyog‘i ostidadir”, “Eng avvalo onangizga, onangizga va yana onangizga, so‘ngra otangizga yaxshilik qiling!” kabi fikrlarni o‘z asarlarida qayta-qayta keltiradi.

A. Fitrat o‘zining “Hindistonda bir farangchi ila buxorolik mudarrisning jadid maktablari xususida qilgan munozarasi” nomli nasriy asarida shunday yozadi: “Bizning birinchi tarbiyamiz onalarimiz tarafidandir. Ularning o‘zlari tarbiya ko‘rmagan bo‘lsalar, biz ham ularning yomon tarbiyasidan hamda yomon axloqi bilan tarbiyalanib qolurmiz. Shu sababli donolar bizning olamni insoniyat doirasidan tashqarida deb biladilar. Yurtning baxtsizligi, zaminning saodatsizligi shundaki, ayollarni ta’lim va tarbiya sharafidan mahrum qiladilar”.

Sharq dunyosida nasllar davomchisi bo‘lgan nozik jins ayollarning farzandlar ko‘zi oldida xo‘rlanishi, kamsitilishi, erkak qanday xohlasa shunday munosabatda bo‘lishi, xullas, oila tarbiyasidagi tabaqalanish va ayollarga past nazar bilan qarash ruhiyati hamda muhitining vujudga kelishidan Abdurauf Fitrat aziyat chekadi. Ayollarni ozodlik va erkinlikka chiqarish, ularning imkoniyatlarini kengaytirish, ijtimoiy jarayonlarga tortish, huquqlarini gender tenglik tamoyillari asosida yo‘lga qo‘yish buyuk mutafakkirning g‘oyalarida aks ettirilgan. Saboqxon ayollar farzandlariga muloyimlik va bosiqlik bilan, aql-idrok va donishmandlik asosida tarbiya bera oladilar. Bunday ayollar oila tarbiyasi jilovini qo‘lga olish orqali farzandlarda otalarga nisbatan hurmat-ehtirom ko‘rsatish, o‘zaro ota-o‘g‘il, ona-qiz masofalarini saqlay olish jihatlarini tarbiyalaydilar. Oila tarbiyasida qizlarga pazandalik, shirinsuxanlik, iltifot ko‘rsatish kabi xislatlarni tarbiyalash zarurligini Abdurauf Fitrat “Oila”, “Rahbari najot” kabi asarlarida bot-bot ta’kidlaydi.

Salbiy illatlar (kashandalik, alkogol va sarxush qiluvchi ichimliklar iste’mol qilish, qo‘pollik, qimorbozlik va hokazo) oilalar birligining zavoli ekanligi; “Oila — kichik bir davlat”, “Oilalar mustahkam bo‘lsa, jamiyat qudratli bo‘ladi” kabi g‘oyalar Abdurauf Fitrat qarashlari orqali namoyon bo‘ladi.

Chunonchi, Abdurauf Fitrat pedagogikasida insonni kamolotga yetkazib, jamiyatga foyda keltirishda oila tarbiyasining muhimligi g‘oyasi asosiy omil sifatida

qaraladi. Bu esa hozirgi zamon sharqona ma’naviyat va tarbiyasi bilan ko‘p jihatdan hamohang va mushtarakdir. Xullas, A. Fitrat XIX asr oxiri — XX asr boshidagi jadidchilik davrining buyuk dahosi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurauf Fitrat. 1-jild. She’rlar. Nasriy asarlar. Dramalar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – 256 b.

2. Abdurauf Fitrat. 2-jild. Tanlangan asarlar. Ilmiy asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – 208 b.

3. Abdurauf Fitrat. 5-jild. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010.

4. Nusratilla Naimov. Fitrat fojiasi. – Toshkent: Fan, 2006. – 168 b.

5. Mustaqillik: ilmiy-ommabop lug‘at. – Toshkent, 2000. – B. 221–222.

CASE-BASED LEARNING HAMSHIRALIK TA’LIMIDA KLINIK QAROR QABUL QILISHNI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Ibodova Umida Shuhrattillo qizi

Osiyo Xalqaro Universiteti tayanch doktoranti

Email: ibodovaumida23@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada keyslarga asoslangan ta’lim, bu metod haqida olimlarning turlicha qarashlari hamda ushbu metodning dars jarayonida qanchalik samaradorligi haqida so‘z boradi. Bundan tashqari turli xil olimlarning bu metod bo‘yicha olib borgan tajriba va tadqiqotlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: case-based learning, klinik fikrlash, kasbiy kompetentlik, faol metodlar, klinik vaziyatlar.

KIRISH

Bugungi kunda sog‘liqni saqlash tizimi tibbiyot xodimlari oldiga avvalgidan ancha yuqori talablar qo‘ymoqda. Ayniqsa, hamshiralar nafaqat tibbiy ko‘nikmalarni, balki kreativ fikrlash, muammoli vaziyatda tezkor qaror qabul qilish hamda bemor bilan samarali muloqot qilish qobiliyatlariga ham ega bo‘lishlari lozim. Shu bois tibbiyot oliygohlari talabalarini, jumladan hamshiralarni o‘qitish tizimida raqamli ta’lim va innovatsion pedagogik metodlarni qo‘llash juda muhim hisoblanadi. Bu hozir zamon talabiga aylanib ulgurdi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

Raqamli ta’lim talabalarga turli xil vositalar, jumladan multimedia, interaktiv platformalar va simulatsiyalar orqali ta’lim berish imkonini bermoqda. Ammo buning o‘zigina yetarli samara bermasligi mumkin. Unga pedagogik yondashuv va turli xil metodlarni qo‘shish bu jarayonni samaraliroq qila oladi.

Ana shunday metodlardan biri — case-based learning, boshqacha aytganda, keyslarga asoslangan metod hisoblanadi. Keyslarga asoslangan o‘qitish metodi uzoq vaqtlardan buyon pedagoglar tomonidan qo‘llaniladi va haligacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Keyslar qo‘llanish sohasi va turiga qarab turlicha qo‘llaniladi. Sog‘liqni saqlash sohasidagi kasbiy ta’limda o‘quv faoliyati odatda bemor keyslariga asoslanadi.

Bunda asosiy, ijtimoiy va klinik fanlar keys bilan bog‘liq holda o‘rganiladi, klinik holatlar va kasalliklar (sog‘liq va kasallik holatlari) bilan integratsiyalanadi va natijada talabalarning o‘qishi real hayotdagi vaziyatlar bilan bog‘liq bo‘ladi. CBL samarali o‘qitish usuli sifatida ko‘plab da’volar mavjud bo‘lsa-da, bu da’volarni qo‘llab-quvvatlovchi ilmiy dalillar juda kam keltirilgan yoki yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ushbu sharh CBLni inquiry-based learning (tadqiqotga asoslangan o‘qitish) turi sifatida ko‘rib chiqadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ko‘plab tadqiqotlar case-based learning (CBL) tahliliy fikrlashni rivojlantirishda kuchli o‘qitish metodikasi ekanligini ko‘rsatadi. Turkiyadagi stomatologiya maktabida o‘tkazilgan tadqiqotda CBL asosida ta’lim olgan talabalar faqat ma’ruza asosida o‘qigan talabalarga qaraganda quyidagi yuqori darajadagi tafakkur ko‘nikmalarida ancha yuqori natija ko‘rsatgan: baholash, bashorat qilish, umumlashtirish, yaratish, refleksiya qilish, gipoteza ilgari surish [2:17].

Pilar M.S. va hammualliflarining ta’kidlashicha, keyslar asosida o‘qitish nafaqat bilim va klinik tafakkurni, balki emotsional va kommunikativ kompetensiyani ham oshiradi. Ular bu metod talabalarga bemor bilan ishlash sifatini yaxshilashga yordam beradi, deya o‘z maqolasida fikr bildiradi [3].

Case-based learning asosida o‘qitish hamshiralik yo‘nalishi talabalarining kasbiy kompetentligini oshiradi va klinik tafakkurini rivojlantiradi. Shuningdek, talabalarni murakkab sog‘liqni saqlash muhitiga tayyorlaydi, deydi Adem S. va Derya Adibelli.

Rezaee va uning hammualliflari esa o‘zlarining tadqiqotlarida keyslar asosida o‘qitish metodi an’anaviy metodga qaraganda ancha samarali ekanligini ta’kidlashgan. Talabalar mavzuni chuqur tushungan, bundan tashqari muammo yechish va klinik fikrlash qobiliyati sezilarli darajada oshgan [4].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Kaliforniya universitetining Los-Anjeles (UCLA) va Devis (UC Davis) filiallari tibbiyot talabalarida CBL metodikasini sinovdan o‘tkazishda muhim rol o‘ynagan. Kichik guruhlarda o‘tkazilgan CBL mashg‘ulotlari oldindan o‘qish va o‘qituvchi rahbarligida olib boriladigan klinik muhokama jarayonini o‘z ichiga olgan.

Natijada talabalarning 89 foizi va o‘qituvchilarning 84 foizi CBLni ma’qullagan. Ular bu usulni mavzudan chalg‘ish kamligi, ortiqcha vazifalar kamligi va klinik bilimlarni amaliy qo‘llash imkoniyati yaxshiroq ekanligi bilan izohlagan. CBL boshqa o‘qitish usullariga nisbatan moslashuvchanroq va kam mehnat talab qiladigan metod sifatida baholangan hamda o‘qituvchilarga aniq o‘quv maqsadlariga yo‘naltirish imkonini bergan. Ushbu tajriba natijasida har ikki tibbiyot maktabi asosiy o‘qitish usuli sifatida CBLga o‘tgan. Shundan so‘ng CBL hamshiralik, mehnat terapiyasi, bolalar rivoji va stomatologiya kabi ko‘plab yo‘nalishlarda keng tarqaldi [4].

Case-based learning metodini tashkil etishning besh bosqichi, asosiy prinsiplari va CBL yordamida rivojlanadigan kompetensiyalar mavjud bo‘lib, bu 1-rasmda o‘z aksini topgan.

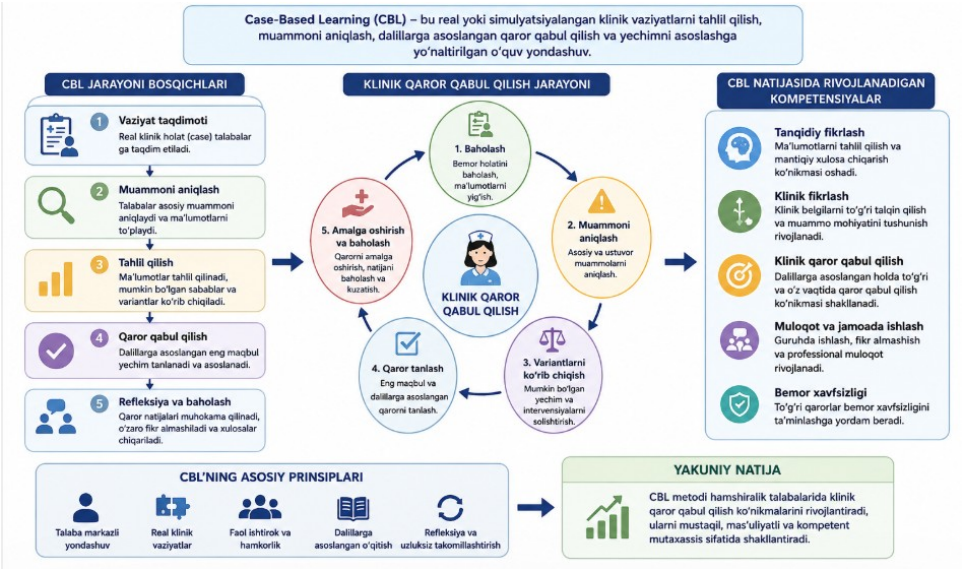

1-rasm. CBL metodini tashkil etish bosqichlari va kompetensiyalar

XULOSA

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, keyslarga asoslangan ta’lim — CBL metodi orqali ta’lim jarayonini tashkil etish talabalarga kompleks ta’sir ko‘rsata oladi. Bu metod orqali talabalarning emotsional, kommunikativ va amaliy ko‘nikmalari bir vaqtda rivojlanadi. Shu bilan birga, bu metod talabalarning klinik fikrlashini oshirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Adem Sümen, Derya Adibelli. The effect of case-based teaching method on professional competence and clinical decision-making levels of public health nursing students: A sequential explanatory mixed-methods study // Public Health Nursing. – 07 March 2024. https://doi.org/10.1111/phn.13301

2. Kendall Haven. Story Proof: The Science Behind the Startling Power of Story. – October 30, 2007.

3. Pilar Marqués-Sánchez, Cristina Liébana-Presa, José Alberto Benítez-Andrades et al. Thermal Infrared Imaging to Evaluate Emotional Competences in Nursing Students: A Case Study.

4. Rita Rezaee, Fateme Haveshki, Reza Barati-Boldaji, Manoosh Mehrabi. The effect of case-based e-learning on academic performance and problem-solving ability in nursing students: A pre- and post-test study // Educ Health Promot. – 2022 Sep 28;11:302. doi: 10.4103/jehp.jehp_1613_21

KATTA YOSHLI INSONLARDA JISMONIY MASHQLARNING SALOMATLIKKA TA’SIRI

Kadirov Rashid Xamidovich

Pedagogika fanlari nomzodi, professor (PhD), Osiyo Xalqaro Universiteti o‘qituvchisi

Maxmudov Rashidbek Ulug‘bek o‘g‘li

Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada katta yoshli insonlar hayotida jismoniy mashqlarning salomatlikka ta’siri, ularning fiziologik va psixologik foydalari yoritilgan. Shuningdek, muntazam jismoniy faollik yurak-qon tomir tizimi, nafas olish

organlari, tayanch-harakat apparati faoliyatini yaxshilashi hamda stress va ruhiy zo‘riqishni kamaytirishi ilmiy asosda tahlil qilingan. Maqolada sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy mashqlarning o‘rni ham ochib berilgan.

Kalit so‘zlar. jismoniy mashqlar, katta yosh, sog‘lom turmush tarzi, yurak-qon tomir tizimi, stress, gipodinamiya, salomatlik, jismoniy faollik.

Bugungi kunda inson salomatligini saqlash va mustahkamlash eng muhim ijtimoiy va tibbiy muammolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, katta yoshli insonlar orasida jismoniy faollikning kamayishi, ya’ni gipodinamiya keng tarqalgan bo‘lib, bu turli surunkali kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bois jismoniy mashqlarni muntazam bajarish sog‘lom turmush tarzining ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Jismoniy mashqlar inson organizmiga kompleks ta’sir ko‘rsatib, nafaqat jismoniy, balki ruhiy holatni ham sezilarli darajada yaxshilaydi. Ular yurak-qon tomir tizimini mustahkamlaydi, yurak mushaklarining faoliyatini faollashtiradi hamda qon aylanish jarayonini me’yorlashtiradi. Natijada organizm to‘qimalari kislorod va zarur oziq moddalar bilan yaxshiroq ta’minlanadi, bu esa umumiy salomatlik darajasini oshiradi.

Shuningdek, jismoniy mashqlar modda almashinuvini yaxshilab, organizmda energiya balansini to‘g‘ri saqlashga yordam beradi. Bu jarayon ortiqcha vazn to‘planishining oldini oladi va ichki organlarning me’yoriy ishlashiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Muntazam jismoniy faollik tufayli organizmning himoya tizimi — immunitet ham mustahkamlanadi, bu esa turli kasalliklarga chidamlilikni oshiradi.

Bundan tashqari, jismoniy mashqlar insonning umumiy chidamliligini oshirib, charchoqni kamaytiradi va ishchanlik qobiliyatini yaxshilaydi. Faol harakatlar natijasida organizmda energiya ishlab chiqarish jarayoni samarali kechadi, bu esa kundalik hayotda faol va tetik bo‘lishga imkon yaratadi.

Ruhiy jihatdan esa jismoniy mashqlar stress va asabiylikni kamaytiradi, kayfiyatni yaxshilaydi hamda insonda ijobiy psixologik holatni shakllantiradi. Muntazam harakat qilish natijasida inson o‘zini yanada ishonchli, bardoshli va ruhiy jihatdan barqaror his qiladi. Shu sababli jismoniy mashqlar sog‘lom va muvozanatli hayot kechirishning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Jismoniy mashqlarning fiziologik ta’siri. Katta yoshli insonlarda muntazam jismoniy mashqlar yurak faoliyatini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. Yurak mushaklari kuchayadi, qon aylanishi yaxshilanadi va qon bosimi me’yorda ushlab turiladi. Bu esa infarkt va insult kabi xavfli kasalliklarning oldini olishga yordam beradi.

Shuningdek, jismoniy faollik nafas olish tizimini ham mustahkamlaydi. O‘pkaning kislorod bilan ta’minlash qobiliyati oshadi, organizm to‘qimalari kislorod bilan yaxshiroq ta’minlanadi. Bu esa insonning umumiy ishchanlik qobiliyatini oshiradi.

Tayanch-harakat apparati uchun ham jismoniy mashqlar juda muhimdir. Mushaklar va bo‘g‘imlar harakatchanligi saqlanadi, suyak to‘qimalari mustahkamlanadi. Bu ayniqsa katta yoshda osteoporoz kabi kasalliklarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

Jismoniy mashqlar faqatgina tana sog‘lig‘iga emas, balki ruhiy holatga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Muntazam harakatlar stress, asabiylashish va ruhiy zo‘riqishni kamaytiradi. Jismoniy faollik vaqtida organizmda “baxt gormonlari” deb ataluvchi endorfinlar ajralib chiqadi, bu esa kayfiyatni yaxshilaydi.

Katta yoshli insonlarda jismoniy mashqlar depressiya va uyqusizlik kabi muammolarni kamaytirishga yordam beradi. Shuningdek, faol hayot tarzi insonning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va ijtimoiy faolligini kuchaytiradi.

SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘RNI

Jismoniy mashqlar sog‘lom turmush tarzining eng muhim va ajralmas tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Inson salomatligini saqlash va mustahkamlash jarayonida faqat to‘g‘ri ovqatlanish yoki yetarli dam olishning o‘zi yetarli emas, balki muntazam jismoniy faollik ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu uch omil: to‘g‘ri ovqatlanish, yetarli uyqu va jismoniy mashqlar uyg‘unligi organizmning barqaror ishlashini ta’minlaydi hamda turli kasalliklarning oldini olishga xizmat qiladi.

Jismoniy mashqlar inson organizmida modda almashinuvini faollashtiradi, immunitetni mustahkamlaydi va ortiqcha vazn to‘planishining oldini oladi. Shu bilan birga, ular yurak-qon tomir tizimi, nafas olish organlari va mushak-skelet tizimining

sog‘lom faoliyat yuritishiga yordam beradi. Muntazam harakat qiladigan insonlarda charchoq kamroq kuzatiladi, ishchanlik qobiliyati yuqori bo‘ladi va hayot sifati sezilarli darajada yaxshilanadi.

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy faollikning yana bir muhim jihati uning psixologik ta’siridir. Muntazam mashqlar stressni kamaytiradi, kayfiyatni yaxshilaydi va insonda ijobiy ruhiy holatni shakllantiradi. Bu esa kundalik hayotdagi muammolarga nisbatan bardoshlilikni oshiradi hamda ruhiy muvozanatni saqlashga yordam beradi.

Bundan tashqari, jismoniy mashqlar intizom va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Inson muntazam mashq qilish orqali o‘z vaqtini to‘g‘ri taqsimlashni, maqsadga erishish uchun qat’iyatli bo‘lishni o‘rganadi. Bu esa nafaqat sog‘liq, balki shaxsiy rivojlanish uchun ham muhim omil hisoblanadi.

Katta yoshli insonlar uchun eng maqbul jismoniy mashqlar qatoriga yurish, yengil yugurish, suzish, gimnastika mashqlari va nafas mashqlari kiradi. Ushbu mashqlar organizmga ortiqcha yuklama bermagan holda, uning funksional holatini bosqichma-bosqich yaxshilashga xizmat qiladi. Ayniqsa, yurish eng sodda va eng xavfsiz jismoniy faollik turi bo‘lib, u har kuni muntazam bajarilganda yurak-qon tomir tizimini mustahkamlaydi, qon aylanishini faollashtiradi hamda umumiy chidamlilikni oshiradi. Tabiatda yoki toza havoda sayr qilish esa nafaqat jismoniy, balki ruhiy jihatdan ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, stress va charchoqni kamaytiradi.

Yengil yugurish esa yurak faoliyatini kuchaytirib, metabolizmni yaxshilaydi va organizmning energiya sarflash qobiliyatini oshiradi. Biroq katta yoshli insonlar uchun yuklamani me’yorida saqlash muhim bo‘lib, haddan tashqari tez yugurish tavsiya etilmaydi. Suvda bajariladigan mashqlar, ya’ni suzish, bo‘g‘imlarga tushadigan bosimni kamaytirgani uchun ayniqsa foydalidir. Suzish jarayonida barcha mushak guruhlari bir vaqtda ishlaydi, bu esa tananing umumiy jismoniy holatini yaxshilaydi va nafas olish tizimini rivojlantiradi.

Gimnastika mashqlari esa tananing egiluvchanligini oshirish, mushaklarni cho‘zish va bo‘g‘imlar harakatchanligini saqlashda muhim rol o‘ynaydi. Bunday mashqlarni uy sharoitida ham bajarish mumkinligi ularning qulayligini yanada

oshiradi. Nafas mashqlari esa organizmni kislorod bilan to‘yintirish, nafas olish tizimini mustahkamlash va ruhiy tinchlanishga erishishda samarali vosita hisoblanadi. Ular ayniqsa stress, asabiylashish va charchoq holatlarida juda foydali bo‘lib, insonning umumiy holatini yaxshilaydi.

Umuman olganda, ushbu jismoniy mashqlar turlari katta yoshli insonlar uchun xavfsiz, qulay va samarali bo‘lib, ularni muntazam bajarish sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga hamda uzoq va faol hayot kechirishga yordam beradi.

XULOSA

Katta yoshli insonlarda jismoniy mashqlarning salomatlikka ta’siri juda keng qamrovli bo‘lib, u inson organizmining deyarli barcha tizimlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Muntazam jismoniy faollik yurak-qon tomir tizimini mustahkamlash, qon aylanishini yaxshilash va arterial bosimni me’yorda ushlab turishga yordam beradi. Shu bilan birga, nafas olish tizimi faoliyati ham yaxshilanib, organizm kislorod bilan to‘liqroq ta’minlanadi, bu esa umumiy chidamlilik va ishchanlik qobiliyatini oshiradi.

Jismoniy mashqlar tayanch-harakat apparatini mustahkamlab, mushak va bo‘g‘imlarning harakatchanligini saqlab qolishda muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, katta yoshda suyak to‘qimalarining zaiflashishi va turli ortopedik muammolarning oldini olishda jismoniy faollikning ahamiyati katta hisoblanadi. Bundan tashqari, muntazam harakatlar organizmda modda almashinuvini yaxshilab, ortiqcha vazn va metabolik kasalliklarning oldini olishga ham xizmat qiladi.

Jismoniy mashqlarning yana bir muhim jihati ularning psixologik salomatlikka ijobiy ta’siridir. Faol harakatlar stressni kamaytiradi, kayfiyatni yaxshilaydi hamda ruhiy muvozanatni saqlashga yordam beradi. Bu esa katta yoshli insonlarda hayotga bo‘lgan qiziqish va ijtimoiy faollikni oshiradi, yolg‘izlik va tushkunlik holatlarining oldini oladi.

Shuningdek, jismoniy faollik sog‘lom turmush tarzining asosiy tarkibiy qismi sifatida insonning uzoq va sifatli umr kechirishiga zamin yaratadi. To‘g‘ri ovqatlanish, yetarli dam olish va muntazam jismoniy mashqlar uyg‘unligi sog‘liqni saqlashning eng samarali yo‘li hisoblanadi.

Umuman olganda, katta yoshli insonlar hayotida jismoniy mashqlarni muntazam bajarish nafaqat individual salomatlikni mustahkamlash, balki sog‘lom va faol jamiyatni shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli har bir inson o‘z kundalik hayotida jismoniy faollikka yetarlicha e’tibor qaratishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining sog‘liqni saqlash va jismoniy tarbiya hamda sportni rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent, 2017–2024.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari: aholi salomatligini mustahkamlash va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishga doir me’yoriy hujjatlar. – Toshkent.

3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

4. Abdullayev A., Xo‘jayev F. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

5. Raximov B. Sog‘lom turmush tarzi asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

6. Sodiqova D. Jismoniy tarbiya va sport fiziologiyasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018.

7. G‘aniev S. Aholi salomatligi va jismoniy faollik. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2021.

8. WHO (World Health Organization). Physical Activity Guidelines for Adults. – Geneva, 2020.

9. Kasimov A. Sport tibbiyoti asoslari. – Toshkent: Fan, 2017.

10. Yusupov M. Sog‘lomlashtiruvchi jismoniy mashqlar metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA ALOHIDA TA’LIM EHTIYOJLARI BO‘LGAN BOLALAR BILAN KORREKSION-PEDAGOGIK ISHLARNI TASHKIL ETISH

Karimova Mexriniso Djamshidovna

Buxoro innovatsiyalar universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar bilan korreksion-pedagogik ishlarni tashkil etishning pedagogik asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotda inklyuziv ta’limning mohiyati, korreksion-pedagogik jarayonni tashkil etishning tamoyillari, mutaxassislar jamoasining hamkorligi hamda ta’lim muhitini moslashtirish masalalari o‘rganilgan. Maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida korreksion ishlarning samaradorligi individuallashtirilgan yondashuv, kompleks qo‘llab-quvvatlash va o‘qituvchilarning maxsus tayyorgarligiga bog‘liqligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, defektologiya, alohida ta’lim ehtiyojlari, korreksion-pedagogik ish, individual yondashuv, ta’lim muhitini moslashtirish, maxsus pedagogika, mutaxassislar jamoasi.

Inklyuziv ta’lim — alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni umumta’lim muhitida, sog‘lom tengdoshlari bilan birgalikda o‘qitish va tarbiyalashni nazarda tutuvchi zamonaviy ta’lim modelidir. O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori bilan 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlangan [O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2020]. Mazkur hujjat inklyuziv ta’lim sharoitida korreksion-pedagogik ishlarni ilmiy asosda tashkil etish vazifasini bevosita dolzarblashtiradi.

Inklyuziv ta’limning mohiyati shundaki, u bolani mavjud ta’lim tizimiga moslashishga majburlashni emas, balki ta’lim muhitining o‘zini bolaning individual ehtiyojlariga moslashtirishni talab qiladi. Bu yondashuv L.S. Vigotskiyning defektologiya sohasidagi g‘oyalariga, xususan nuqsoni bo‘lgan bolani umumiy ijtimoiy-madaniy muhitdan ajratmaslik, aksincha uni shu muhitga to‘laqonli integratsiyalash zarur degan qarashga to‘la mos keladi [Выготский, 2003: 28]. Inklyuziya bolaning ijtimoiylashuviga, uning jamiyatda o‘z o‘rnini topishiga keng imkoniyat yaratadi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojli bolaning shunchaki umumiy sinfda jismonan hozir bo‘lishini emas, balki uning ta’lim jarayoniga haqiqiy va to‘laqonli ishtirok etishini nazarda tutadi. Buni ta’minlash uchun esa maxsus tashkil etilgan korreksion-pedagogik ish zarur. Korreksion ish — bolaning rivojlanishidagi og‘ishlarni tuzatish, buzilgan funksiyalarni tiklash yoki kompensatsiya mexanizmlarini shakllantirishga qaratilgan maqsadli, tizimli jarayondir. Aynan korreksion-pedagogik qo‘llab-quvvatlash inklyuziv ta’limni rasmiy shakldan haqiqiy mazmunga aylantiradi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida korreksion-pedagogik ish bir qator o‘zaro bog‘liq tamoyillarga asoslanadi. Bular qatoriga individuallashtirish tamoyili — har bir bola uchun individual ta’lim dasturi va ta’lim marshrutini ishlab chiqish; komplekslik tamoyili — defektolog, logoped, psixolog, tarbiyachi, tibbiyot xodimi va oilaning muvofiqlashtirilgan hamkorligi; ta’lim muhitini moslashtirish tamoyili; bolaning kuchli tomonlari va saqlanib qolgan imkoniyatlariga tayanish tamoyili hamda erta va uzluksiz qo‘llab-quvvatlash tamoyili kiradi.

Inklyuziv ta’limda korreksion ish bitta mutaxassis emas, balki yaxlit mutaxassislar jamoasi tomonidan olib boriladi. Maxsus pedagog (defektolog), logoped va psixolog bevosita korreksion ishni amalga oshiradi, tyutor (yordamchi pedagog) esa bolani o‘quv jarayonida bevosita qo‘llab-quvvatlaydi. Bolaning ta’lim ehtiyojlarini aniqlash va unga mos individual ta’lim marshrutini belgilashda psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya muhim o‘rin tutadi [Назарова, 2010: 120]. Jamoaviy yondashuv korreksion ta’sirning izchilligi va yaxlitligini ta’minlaydi.

Korreksion ishning muhim tarkibiy qismi — ta’lim muhitini moslashtirishdir. Bu arxitekturaviy to‘siqsiz muhit yaratish, maxsus o‘quv vositalari va texnik jihozlardan foydalanish hamda o‘quv materialini bolaning imkoniyatlariga moslashtirishni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga umumta’lim o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega: u maxsus pedagogika asoslarini bilishi, korreksion yondashuv elementlarini oddiy dars jarayoniga singdira olishi lozim [UNESCO, 2009: 18]. Hozirgi sharoitda inklyuziv ta’lim uchun maxsus tayyorgarlikka ega pedagog kadrlar tayyorlash eng dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar bilan korreksion-pedagogik ishlarni tashkil etish individuallashtirilgan, kompleks va uzluksiz xarakterga ega bo‘lishi lozim. Uning samaradorligi mutaxassislar jamoasining muvofiqlashtirilgan hamkorligi, ta’lim muhitining moslashtirilganligi va o‘qituvchilarning maxsus tayyorgarligi bilan belgilanadi. Korreksion-pedagogik ish inklyuziv ta’limning qo‘shimcha elementi emas, balki uning samarali amal qilishini ta’minlovchi o‘zak hisoblanadi va shu bois zamonaviy defektologiyaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. – Toshkent, 2020.

2. Выготский Л.С. Основы дефектологии. – Санкт-Петербург: Лань, 2003. – 654 с.

3. Специальная педагогика / под ред. Н.М. Назаровой. – Москва: Академия, 2010. – 400 с.

4. Малофеев Н.Н. Специальное образование в меняющемся мире. – Москва: Просвещение, 2009. – 319 с.

5. Инклюзивное образование: настольная книга педагога, работающего с детьми с ОВЗ / под ред. М.С. Староверовой. – Москва: ВЛАДОС, 2011. – 167 с.

6. UNESCO. Policy Guidelines on Inclusion in Education. – Paris: UNESCO, 2009. – 38 p.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NUTQ NUQSONLARINI ERTA ANIQLASH VA KORREKSIYALASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Karimova Mexriniso Djamshidovna

Buxoro innovatsiyalar universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq nuqsonlarini erta aniqlash va korreksiyalashning pedagogik asoslari tahlil qilingan. Tadqiqotda nutq nuqsonlarining asosiy turlari, ularni erta diagnostika qilishning

ahamiyati, korreksion-logopedik ishlarni tashkil etishning tamoyillari hamda oila va logoped hamkorligining roli o‘rganilgan. Maqolada nutq nuqsonlarini erta korreksiyalash bolaning umumiy psixik rivojlanishi va maktabga muvaffaqiyatli tayyorgarligini ta’minlovchi muhim pedagogik omil ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: defektologiya, logopediya, nutq nuqsonlari, erta diagnostika, korreksion ish, maktabgacha yosh, nutqning umumiy rivojlanmaganligi, korreksion-pedagogik jarayon, oila bilan hamkorlik.

Bolaning nutqi uning psixik rivojlanishi, fikrlashi, atrof-muhit bilan muloqoti va ijtimoiylashuvining markaziy vositasi hisoblanadi. Maktabgacha yosh — nutq eng jadal shakllanadigan, ayni paytda turli nutq nuqsonlari ham eng ko‘p namoyon bo‘ladigan davrdir. Shu bois defektologiya va logopediya fani uchun nutq nuqsonlarini o‘z vaqtida aniqlash hamda korreksiyalash markaziy ilmiy-amaliy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Pedagogik amaliyot va ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, erta yoshda amalga oshirilgan korreksion ish eng yuqori va barqaror samara beradi, kechiktirilgan korreksiya esa o‘z natijadorligini sezilarli darajada yo‘qotadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda uchraydigan nutq nuqsonlari o‘z mohiyati va og‘irlik darajasiga ko‘ra rang-barangdir. Ular orasida tovush talaffuzidagi nuqsonlar (dislaliya), nutqning umumiy rivojlanmaganligi, fonetik-fonematik rivojlanmaganlik, duduqlanish hamda dizartriya kabilar eng ko‘p uchraydi. Bunday nuqsonlar bolaning faqat og‘zaki nutqiga emas, balki uning lug‘at boyligi, grammatik qurilishi, fonematik idroki, shuningdek kelgusida o‘qish va yozma nutqni egallashiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Tuzatilmagan nutq nuqsoni ko‘pincha maktab ta’limida o‘zlashtirishning pasayishiga va bolaning muloqotdagi qiyinchiliklariga olib keladi.

Nutq nuqsonlarini erta aniqlashning hal qiluvchi ahamiyati L.S. Vigotskiyning defektologiya sohasidagi ta’limotida ilmiy jihatdan asoslangan. Olimning fikriga ko‘ra, bolaning rivojlanishidagi nuqson birlamchi va ikkilamchi qatlamlardan iborat bo‘ladi: o‘z vaqtida korreksiya qilinmagan birlamchi nuqson ikkilamchi og‘ishlar zanjirini keltirib chiqaradi va bola rivojlanishini chuqurroq murakkablashtiradi [Выготский, 2003: 12]. Aynan shu sababli nutq nuqsonini imkon qadar erta, ya’ni nuqson barqaror tus olishidan oldin aniqlash zarur. Erta aniqlangan nuqson bolaning

“yaqin rivojlanish zonasi” doirasida ancha samarali tuzatiladi, chunki bu davrda bola asab tizimining moslashuvchanligi yuqori bo‘ladi.

Korreksion-logopedik ishlar bir qator pedagogik tamoyillarga asoslangan holda tashkil etiladi. Bular qatoriga tizimlilik va izchillik tamoyili, har bir bolaga individual yondashuv tamoyili, korreksiyaning komplekskligi — ya’ni logoped, psixolog, tarbiyachi va tibbiyot xodimining muvofiqlashtirilgan hamkorligi, shuningdek korreksion ishni bolaning yetakchi faoliyati — o‘yin orqali olib borish tamoyili kiradi. Muhim metodik talablardan biri nutqni alohida emas, balki diqqat, xotira, idrok va fikrlash kabi umumiy psixik jarayonlar bilan uzviy birlikda rivojlantirishdir.

Korreksion ish bosqichma-bosqich, izchil tizim asosida amalga oshiriladi: dastlab bola nutqi har tomonlama diagnostika qilinadi, so‘ngra individual korreksion reja tuziladi; keyingi bosqichlarda tovush talaffuzi shakllantiriladi, fonematik idrok rivojlantiriladi, lug‘at boyligi va grammatik qurilish boyitiladi hamda bog‘lanishli nutq takomillashtiriladi. T.B. Filicheva va G.V. Chirkina tadqiqotlarida nutqning umumiy rivojlanmaganligini bartaraf etishning bosqichma-bosqich metodikasi tizimlashtirilgan bo‘lib, u zamonaviy logopedik amaliyotning ilmiy-metodik asosini tashkil etadi [Филичева, Чиркина, 2008: 45].

Korreksion jarayonning samaradorligi ko‘p jihatdan oila bilan hamkorlikka bog‘liq. Logoped tomonidan boshlangan ish oilada qo‘llab-quvvatlanmasa va mustahkamlanmasa, erishilgan natijalar beqaror bo‘lib qoladi. Shu sababli korreksion-pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismi ota-onalarni zarur logopedik bilim bilan qurollantirish, ularga uy sharoitida bajariladigan mashqlar tizimini o‘rgatish va bola nutqiga to‘g‘ri munosabatni shakllantirishdir. Logoped, tarbiyachi va oilaning yagona maqsad yo‘lidagi izchil hamkorligi korreksiya natijalarini barqaror qiladi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq nuqsonlarini erta aniqlash va korreksiyalash bolaning to‘laqonli psixik rivojlanishi, maktabga muvaffaqiyatli tayyorgarligi va ijtimoiylashuvini ta’minlovchi muhim pedagogik shartdir. Korreksion ishning ilmiy tamoyillarga asoslanishi, bosqichma-bosqichligi, komplekskligi hamda oila bilan uzviy hamkorlikda olib borilishi uning yuqori va barqaror samaradorligini belgilab beradi. Nutq nuqsonlarini erta korreksiyalash, shu

ma’noda, zamonaviy defektologiyaning eng dolzarb va ijtimoiy ahamiyatli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Выготский Л.С. Основы дефектологии. – Санкт-Петербург: Лань, 2003. – 654 с.

2. Логопедия: учебник для студентов дефектологических факультетов / под ред. Л.С. Волковой. – Москва: ВЛАДОС, 2008. – 703 с.

3. Филичева Т.Б., Чиркина Г.В. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста: практическое пособие. – Москва: Айрис-пресс, 2008. – 224 с.

4. Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичева Т.Б. Логопедия. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников. – Екатеринбург: АРД ЛТД, 1998. – 320 с.

5. Специальная педагогика / под ред. Н.М. Назаровой. – Москва: Академия, 2010. – 400 с.

TARBIYA JARAYONIDA SHARQ VA G‘ARB MUTAFAKKIRLARINING QARASHLARI

Kurbonova Nasibaxon Ne’matjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada tarbiya tushunchasining mazmun-mohiyati, uning jamiyat taraqqiyoti va inson kamolotidagi o‘rni ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, Sharq va G‘arb mutafakkirlarining tarbiya jarayoniga oid qarashlari qiyosiy asosda o‘rganiladi. Sharq mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniylarning pedagogik va axloqiy qarashlari, G‘arb mutafakkirlaridan esa Sokrat, Platon, Aristotel, Yan Amos Komenskiyning ta’lim-tarbiya haqidagi g‘oyalari hamda Sharq va G‘arb pedagogik tafakkurining o‘zaro uyg‘un jihatlari va zamonaviy ta’lim tizimidagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: tarbiya, pedagogika, komil inson, axloqiy tarbiya, Sharq mutafakkirlari, G‘arb pedagogikasi, ma’naviyat.

Аннотация. В данной научной статье с научно-педагогической точки зрения анализируется сущность понятия воспитания, его роль в развитии общества и совершенствовании личности. Также на сравнительной основе изучаются взгляды мыслителей Востока и Запада на процесс воспитания.

Ключевые слова: воспитание, педагогика, совершенный человек, нравственное воспитание.

Abstract. This scientific article provides a scientific and pedagogical analysis of the essence of the concept of upbringing and its role in societal development and human maturity. Furthermore, the views of Eastern and Western thinkers on the educational process are studied on a comparative basis, revealing the pedagogical and ethical views of Eastern thinkers such as Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali ibn Sina, Yusuf Khass Hajib, Alisher Navoi, and Abdulla Avloni, as well as the ideas of Western thinkers such as Socrates, Plato, Aristotle, and Jan Amos Comenius.

Keywords: upbringing, pedagogy, perfect human, moral education, Eastern thinkers, Western pedagogy, spirituality.

Tarbiya insoniyat tarixidagi eng qadimiy va muhim ijtimoiy hodisalardan biri hisoblanadi. Inson shaxs sifatida shakllanishida tarbiya asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Har qanday jamiyatning kelajagi yosh avlodning qanday tarbiya topishiga bog‘liqdir. Shu sababli ham qadimdan buyon mutafakkirlar, faylasuflar va pedagog olimlar tarbiya masalasiga katta e’tibor qaratganlar. Tarbiya jarayoni faqatgina bilim berish bilan cheklanmaydi: u insonning ma’naviy dunyosi, axloqiy fazilatlari, dunyoqarashi, ijtimoiy faolligi, estetik didi va mehnatga munosabati kabi jihatlarini ham shakllantiradi.

Sharq va G‘arb pedagogik tafakkuri tarixiga nazar tashlansa, har ikkala tamaddun vakillari ham inson kamoloti masalasini markaziy muammo sifatida ko‘rganliklarini kuzatish mumkin. Biroq ularning tarbiyaga yondashuv usullari, maqsad va vositalarida ayrim farqlar mavjud. Sharq mutafakkirlari ko‘proq ma’naviy-axloqiy tarbiya, komil inson g‘oyasi va jamiyat manfaatiga xizmat qilish masalalariga e’tibor qaratgan

bo‘lsalar, G‘arb pedagoglari shaxs erkinligi, mustaqil fikrlash, amaliy faoliyat va demokratik ta’lim tamoyillarini ilgari surganlar. Bugungi globallashuv sharoitida Sharq va G‘arb pedagogik merosini o‘rganish hamda ularning ilg‘or jihatlarini uyg‘unlashtirish zamonaviy ta’lim tizimi oldidagi muhim vazifalardan biridir.

TARBIYA TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHIYATI

Tarbiya — bu shaxsni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan maqsadli pedagogik jarayon hisoblanadi. Tarbiya orqali insonning axloqiy fazilatlari, intellektual salohiyati, estetik qarashlari, mehnat ko‘nikmalari va vatanparvarlik tuyg‘ulari shakllanadi. Pedagogika fanida tarbiya axloqiy, aqliy, jismoniy, estetik va mehnat tarbiyasi kabi yo‘nalishlarga ajratiladi. Tarbiya jamiyatning tarixiy, milliy va madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir; shu sababli turli xalqlarda tarbiya tizimi o‘ziga xos shakllangan.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING TARBIYA HAQIDAGI QARASHLARI

Abu Nasr Forobiy. Forobiy Sharq uyg‘onish davrining yirik mutafakkiri bo‘lib, inson kamoloti va jamiyat taraqqiyotida ilm hamda tarbiyaning o‘rni haqida chuqur fikr yuritgan. U “Fozil odamlar shahri” asarida ideal jamiyat modelini yaratib, unda komil inson tarbiyasini asosiy masala sifatida ko‘rsatadi. Forobiy fikricha, inson o‘z mohiyatiga ko‘ra jamiyat bilan bog‘liq mavjudotdir, shuning uchun u axloqli, bilimli, adolatli va saxovatli bo‘lib tarbiyalanishi zarur. Forobiy tarbiyani ikki yo‘nalishda — nazariy bilim berish va axloqiy fazilatlarni shakllantirish — ko‘radi. Uning pedagogik qarashlarida ustozning shaxsiy namunasi alohida ahamiyatga ega.

Abu Ali ibn Sino. Ibn Sino pedagogika masalalariga tibbiyot va psixologiya bilan uyg‘un holda yondashgan hamda bolaning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiya berish zarurligini ta’kidlagan. Uning fikricha, bolaning jismoniy sog‘lig‘i, ruhiy holati, oilaviy muhit va ta’lim sifati inson kamolotiga ta’sir etadi. Bolaga mehribonlik, qat’iyat, odob va mehnatsevarlik fazilatlarini singdirish lozim. Ibn Sino tarbiyada jamoaviy o‘qitish usulini ham qo‘llab-quvvatlagan.

Yusuf Xos Hojib. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari Sharq pedagogik tafakkurining muhim manbalaridan biridir. Asarda davlat boshqaruvi, odob-axloq va

insoniy fazilatlar haqida qimmatli fikrlar bayon etilgan. Mutafakkir adolat, bilim, qanoat va aqlni insonning eng muhim fazilatlari deb ta’kidlaydi. Uning fikricha, tarbiya insonni jamiyatga foydali shaxs qilib voyaga yetkazishi kerak.

Alisher Navoiy. Navoiy ijodida komil inson g‘oyasi markaziy o‘rin egallaydi. U insonni halollik, saxovat, mehr-shafqat, kamtarlik va ilmga intilish ruhida tarbiyalash zarurligini ta’kidlaydi. “Mahbub ul-qulub” asarida insonning axloqiy kamoloti jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida talqin qilinadi. Navoiy ilmli va odobli insonni xalqning eng katta boyligi deb biladi.

Abdulla Avloniy. Abdulla Avloniy jadidchilik harakatining yirik namoyandasi sifatida yoshlar tarbiyasiga katta e’tibor qaratgan. U “Tarbiya biz uchun yo hayot — yo mamot, yo najot — yo halokat, yo saodat — yo falokat masalasidir” degan mashhur fikrni ilgari surgan. Avloniy tarbiyada milliy qadriyatlar, vatanparvarlik, intizom, ilm-ma’rifat va axloqiy poklik muhim o‘rin tutishini qayd etadi. Uning fikricha, tarbiya orqali millat taraqqiyotiga erishish mumkin. Avloniy o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy fazilatlariga keng ta’rif berib, tarbiyachining axloqli, odobli, bilimdon, ziyrak, topqir va farosatli bo‘lishi ta’lim-tarbiya jarayoni uchun asosiy negiz ekanligini, ijodiy izlanish esa o‘qish va o‘qitishning yangi shakl hamda uslublaridan biri ekanligini uqtiradi.

G‘ARB MUTAFAKKIRLARINING TARBIYA HAQIDAGI QARASHLARI

G‘arb mutafakkirlarining tarbiya haqidagi qarashlari antik davrdan boshlab inson erkinligi, aqliy rivojlanish va axloqiy kamolotga yo‘naltirilgan. Ular tarbiya jarayonini shaxsning jamiyatda munosib o‘rin egallashi va o‘zligini anglashining asosi deb bilishgan. Antik davrda Platon tarbiyani davlatni boshqarish uchun zarur bo‘lgan ideal fuqaroni yetishtirish deb bilgan; Aristotel esa inson tarbiyasida jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiyaning birligini muhim deb hisoblagan. Ma’rifatparvarlik davrida Jan-Jak Russo “tabiiy tarbiya” g‘oyasini ilgari surib, bolani tabiat bag‘rida, uning erkinligini cheklamasdan tarbiyalash lozimligini ta’kidlagan; Immanuil Kant esa tarbiyani insonni madaniylashtiruvchi jarayon sifatida baholagan. Jon Lokk “tabula rasa” (toza taxta)

nazariyasini ishlab chiqib, bolaning kelajakda qanday shaxs bo‘lib yetishishi unga berilgan tarbiyaga bog‘liqligini asoslagan.

Yan Amos Komenskiy. Yan Amos Komenskiy Yevropa pedagogikasining asoschilaridan biridir. U “Buyuk didaktika” asarida ta’lim va tarbiya tizimini ilmiy asoslab bergan: barcha uchun ta’lim g‘oyasini ilgari surgan, ta’limning izchillik va tizimlilik tamoyillarini ishlab chiqqan, ko‘rgazmalilik metodining ahamiyatini ta’kidlagan hamda bolani tabiatga mos ravishda tarbiyalash kerakligini aytgan. Uning pedagogik qarashlari zamonaviy maktab tizimining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

SHARQ VA G‘ARB QARASHLARINING QIYOSIY TAHLILI

Tarbiya jarayonida Sharq mutafakkirlari (Forobiy, Ibn Sino, Navoiy) axloq, ma’naviyat, ota-onaga hurmat va milliy-diniy qadriyatlarga asoslangan yuksak insoniylikni ustun qo‘ysa, G‘arb mutafakkirlari (Platon, Aristotel, Russo, Pestalotssi) ko‘proq shaxs erkinligi, mustaqil fikrlash, aqliy rivojlanish va dunyoviy ilmlarga e’tibor qaratadi. Ikkala yo‘nalish ham bolani har tomonlama barkamol shaxs qilib yetishtirishni asosiy maqsad deb biladi.

Sharq mutafakkirlarining qarashlarida tarbiyaning asosi axloq hisoblanadi: bolani kichikligidan rostgo‘ylik, mehnatsevarlik va kamtarlikka o‘rgatish talab etiladi; oila tarbiyasida otaning o‘rni hamda diniy va dunyoviy bilimlarning uyg‘unligi muhim sanaladi; ta’lim va tarbiya uzviy bog‘liq bo‘lib, ustozni ulug‘lash va ilm olishni ibodat darajasiga ko‘tarish nazarda tutiladi.

G‘arb mutafakkirlarining qarashlarida erkin tarbiya g‘oyasi ustuvor: J.J. Russo kabi mutafakkirlar bolaning tabiiy rivojlanishi va erkinligini himoya qilgan; Aristotel jismoniy va aqliy tarbiyaning uyg‘unligiga urg‘u bergan; demokratik yondashuv esa shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Umumiy jihat shundaki, ikkala maktab ham bolani kelajakning bunyodkori sifatida ko‘radi, insonparvarlik, ilmga chanqoqlik va ijtimoiy mas’uliyatni tarbiyaning asosiy tamoyillari deb biladi.

Bugungi kunda Sharq va G‘arb mutafakkirlarining pedagogik qarashlari uyg‘unlashib bormoqda. Zamonaviy ta’lim tizimida milliy va umuminsoniy

qadriyatlar, erkin fikrlash, axloqiy tarbiya, innovatsion metodlar hamda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim kabi tamoyillar qo‘llanilmoqda. Ta’lim tizimida Sharq mutafakkirlarining ma’naviy-axloqiy qarashlari hamda G‘arb pedagogikasining ilg‘or texnologiyalaridan samarali foydalanilmoqda.

XULOSA

Sharq va G‘arb mutafakkirlari tarbiya masalasiga turlicha yondashgan bo‘lsalarda, ularning asosiy maqsadi komil insonni tarbiyalashdan iborat bo‘lgan. Sharq allomalari ma’naviyat, axloq va odobni ustuvor deb bilgan bo‘lsa, G‘arb mutafakkirlari erkin fikrlash, tajriba va individuallikka ko‘proq e’tibor qaratganlar. Bugungi pedagogika ushbu ikki yondashuvning eng ilg‘or jihatlarini uyg‘unlashtirib, barkamol avlodni tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Shu sababli Sharq va G‘arb mutafakkirlarining pedagogik merosini chuqur o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayonining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Forobiy, Navoiy, Komenskiy va Ushinskiylarning merosi bugungi ta’lim jarayonida ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Ma’naviy-axloqiy tushunchalar, baholash va muhokama yuritish asosida ma’naviy-axloqiy e’tiqod shakllanadi va nihoyat inson xatti-harakati hamda xulqi aniqlanadi. Biroq ma’naviy-axloqiy me’yorlar haqida bilimga ega bo‘lish va uni tushunishning o‘zi e’tiqodni faoliyatga aylantirmaydi: ma’naviy-axloqiy bilimlar hayotiy tajribalarda qo‘llanilib, o‘quvchilar faoliyatida yorqin namoyon bo‘lgandagina rivojlangan deyish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. Pedagogika fanidan o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2021.

2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.

3. Abu Ali ibn Sino. Donishnoma. – Toshkent: Fan, 1981.

4. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2018.

5. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

6. Karimova M.M. Talqin va tadqiqotlar (ilmiy-uslubiy). – Toshkent: “Talqin va tadqiqotlar”, 2022.

7. Karimova M.M. Milliy qadriyatlar va ma’naviy merosning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni. – 33–37-betlar. – “Universal International Scientific Journal”, 2024.

8. Yan Amos Komenskiy. Buyuk didaktika. – Toshkent: O‘qituvchi, 1975.

9. Karimova M.M. Sharq mutafakkirlarining buyuk namoyandasi Abu Rayhon Beruniyning axloqiy qarashlari. – “Universal International Scientific Journal”, 2024.

10. Pedagogika tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.

11. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

12. Umumiy pedagogika. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.

THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON STUDENTS’ LEARNING

Mavlonova Dilnoza Olimovna

SamSIFL, English Faculty, 2nd-year student

e-mail: dilnozamavlonva1@gmail.com

Supervisor: Madina Uktamovna

Annotation. This article discusses the positive and negative effects of social media on students’ learning. It explains how social media supports education, communication, and creativity while also causing distraction and addiction. The article also suggests ways to use social media effectively for academic purposes.

Keywords: social media, education, students, online learning, technology, communication, academic performance.

INTRODUCTION

In the modern world, social media has become an essential part of everyday life, especially among young people and students. Social networking platforms such as Instagram, Telegram, TikTok, YouTube, and Facebook are widely used for communication, entertainment, and educational purposes. Today, students spend a large amount of time on social media every day [1]. Many educational institutions and teachers also use social media to share materials, announcements, and assignments. As a result, social media has greatly influenced the learning process of students in both positive and negative ways.

POSITIVE EFFECTS OF SOCIAL MEDIA ON LEARNING

One of the greatest advantages of social media is quick and easy access to information. Students can search for educational videos, online articles, scientific materials, and tutorials within seconds. Educational pages and channels provide useful lessons on different subjects such as languages, science, technology, and mathematics [2]. This allows students to learn independently and improve their academic knowledge outside the classroom. In addition, social media helps students stay updated with the latest educational news, research, and global events. It also encourages self-study and lifelong learning.

Social media improves communication between students, teachers, and classmates. Through group chats, online meetings, and educational forums, students can discuss lessons, exchange ideas, and ask questions easily. This creates a collaborative learning environment where students support each other academically. Moreover, online communication helps shy students participate more actively in discussions, because they may feel more comfortable expressing their opinions online than in face-to-face conversations.

Social media can play an important role in foreign language learning. Students often watch videos, read posts, and communicate with people from different countries in English or other languages [3]. This practice improves vocabulary, grammar, pronunciation, listening, and writing skills. For example, watching educational videos on YouTube or following English-learning pages on Instagram can help students learn new expressions and improve fluency naturally.

Social media supports online education and distance learning. Many teachers create online groups and channels where they upload homework, lecture notes, presentations, and educational videos. Students can attend webinars, online courses, and virtual discussions from any place with internet access. This became especially important during global situations such as the COVID-19 pandemic, when schools and universities moved to online learning systems.

Social media encourages creativity and motivation among students [4]. Students can create presentations, blogs, videos, and digital projects to share their ideas and talents. Educational competitions and challenges on social media also increase student

engagement and interest in learning. Furthermore, students may feel motivated when they see successful educational content creators, language learners, or academic achievements shared online.

NEGATIVE EFFECTS OF SOCIAL MEDIA ON LEARNING

Despite its benefits, social media can become a major distraction for students. Many students spend hours scrolling through videos, chatting with friends, or playing online games instead of focusing on their studies. Frequent notifications and entertainment content reduce concentration and make time management difficult. As a result, excessive social media use may lead to lower grades, incomplete assignments, and reduced productivity.

Another serious problem is social media addiction. Some students become emotionally dependent on checking likes, messages, and updates constantly. Spending too much time online can negatively affect sleep quality, physical health, and mental well-being. Students who use social media excessively may experience stress, tiredness, and a lack of motivation for academic activities.

Not all information shared on social media is accurate or trustworthy. Some posts may contain fake news, misinformation, or unverified facts [5]. Students who rely only on social media sources may receive incorrect knowledge and misunderstand academic topics. Therefore, it is important for students to develop critical thinking skills and verify information using reliable academic sources.

Excessive use of social media may reduce real-life social interaction. Some students spend more time communicating online than talking with people directly. This may weaken speaking skills, confidence, and interpersonal relationships. In educational environments, poor face-to-face communication can affect teamwork, classroom participation, and presentation abilities.

Social media may also create psychological and emotional problems. Cyberbullying, negative comments, online harassment, and social pressure can increase anxiety, depression, and stress among students. Students may compare themselves to others online and develop low self-esteem or emotional insecurity, which can negatively influence their academic performance and personal development.

WAYS TO USE SOCIAL MEDIA EFFECTIVELY

Students should use social media in a balanced and responsible way. Some effective strategies include limiting daily screen time; following educational pages, channels, and teachers; using social media mainly for research and academic communication; avoiding unreliable or harmful content; taking regular breaks from devices; focusing on time management and study schedules; and maintaining a balance between online and offline activities. Parents and teachers should also guide students on safe and productive social media use.

CONCLUSION

In conclusion, social media has both positive and negative impacts on students' learning. It provides access to educational resources, improves communication, supports online learning, and develops creativity and language skills. However, excessive use of social media can cause distraction, addiction, stress, and reduced academic performance. Therefore, students should learn to use it responsibly and purposefully so that it serves their education rather than hindering it.

REFERENCES

1. UNESCO. Education and Digital Learning Resources.

2. Cambridge University Press & Assessment. The Role of Technology and Social Media in Education.

3. British Council. Using Social Media for Language Learning.

4. Pew Research Center. Social Media Use Among Students and Young Adults.

5. ResearchGate. Studies on Social Media and Academic Performance.

ВЛИЯНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ НА ПСИХИЧЕСКИЕ СОСТОЯНИЯ ЛИЧНОСТИ

Кадыров Камолидин Батирович

доктор психологических наук (DSc), профессор, заведующий кафедрой «Педагогика и психология» Ташкентского инновационного университета

Отамуратов Рустам Усканович

докторант базовой докторантуры ГулГУ

Аннотация. В данной статье с психологической точки зрения проанализированы особенности формирования интернет-зависимости и её влияние на психические состояния личности. На основе научных источников освещены эмоциональное напряжение, тревожность, депрессивные состояния, социальная изоляция, а также изменения процессов внимания и памяти, возникающие вследствие чрезмерного использования интернета. Кроме того, рассмотрено негативное влияние интернет-зависимости на личностное развитие молодежи, мотивацию и коммуникативную деятельность. В ходе исследования обоснована необходимость разработки профилактических и психокоррекционных мер по предупреждению интернет-зависимости.

Ключевые слова: интернет-зависимость, психическое состояние, психология личности, эмоциональное напряжение, депрессия, тревожность, социальная изоляция, внимание, мотивация, коммуникативная деятельность, киберпсихология, психология молодежи.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобализации и стремительного развития цифровых технологий интернет стал неотъемлемой частью жизни современного человека. Особенно высокий уровень использования интернета наблюдается среди молодежи. В Узбекистане в рамках политики цифровизации также значительно возросло количество интернет-пользователей. В последние годы мобильный интернет, социальные сети и онлайн-платформы стали важнейшими элементами образа жизни молодых людей. С одной стороны, это расширяет возможности получения информации, образования и коммуникации, с другой — приводит к возникновению таких психологических проблем, как интернет-зависимость.

Поддержка молодежи в духовно-нравственном и психологическом аспектах является одним из приоритетных направлений государственной политики Республики Узбекистан. В частности, в указах и постановлениях Президента Республики Узбекистан, направленных на совершенствование государственной молодежной политики, особое внимание уделяется содержательной организации свободного времени молодежи, защите от вредоносной информации и

укреплению их психологического здоровья. В Законе Республики Узбекистан «О государственной молодежной политике» защита молодежи от негативного информационного воздействия также определена как одна из приоритетных задач государства.

Согласно статистическим данным, основную часть интернет-пользователей в Узбекистане составляет молодежь в возрасте от 14 до 30 лет. Рост числа молодых людей, проводящих в социальных сетях более 5–7 часов в сутки, усиливает риск формирования интернет-зависимости. Особенно чрезмерное использование таких платформ, как «Telegram», «Instagram» и «TikTok», вызывает нарушения внимания, эмоциональную нестабильность, социальную изоляцию и расстройства сна.

В современной психологии интернет-зависимость рассматривается как новая форма дезадаптивного поведения. Данное состояние характеризуется уходом личности от реальной жизни и чрезмерной активностью в виртуальном пространстве. Распространение интернет-зависимости оказывает негативное влияние на психическое состояние молодежи, её социальную адаптацию и личностное развитие. В связи с этим научное исследование данной проблемы приобретает особую актуальность.

Понятие интернет-зависимости впервые было введено в научный оборот американским психиатром Kimberly Young, которая определяла чрезмерное использование интернета как состояние, оказывающее негативное влияние на психическую деятельность личности [Young, 1998: 237]. По мнению исследователя, интернет-зависимые личности ставят виртуальную среду выше реальной жизни и становятся менее активными в социальных отношениях.

Интернет-зависимость представляет собой патологическое состояние, возникающее вследствие неспособности молодежи контролировать чрезмерное поведение в социальных сетях [Otamuratov, 2023: 3]. Данное состояние оказывает отрицательное влияние на эмоциональную устойчивость человека, его волевые качества и мотивационную сферу. Mark Griffiths рассматривает интернет-зависимость как одну из форм поведенческой аддикции и

подчеркивает наличие таких признаков, как толерантность, абстиненция и изменения настроения [Griffiths, 2005: 193]. По мнению учёного, при ограничении доступа к интернету у человека наблюдаются тревожность и агрессивность.

Davis разработал когнитивно-поведенческую модель интернет-зависимости, согласно которой негативная система мышления способствует усилению интернет-зависимости [Davis, 2001: 188]. По его мнению, недостаток социальной поддержки и заниженная самооценка являются основными факторами формирования интернет-зависимости.

Кроме того, Caplan указывает на тесную взаимосвязь проблемного использования интернета с социальной изоляцией и депрессивными состояниями [Caplan, 2003: 627]. Преобладание виртуального общения приводит к ослаблению реальной коммуникативной активности. Kraut и соавторы установили, что длительное использование интернета негативно влияет на семейные отношения и психологическое благополучие личности [Kraut et al., 1998: 1029]. В исследованиях отмечается высокий уровень стресса и одиночества среди интернет-пользователей.

Beard характеризует интернет-зависимость как психологическое нарушение, связанное со снижением способности к самоконтролю [Beard, 2005: 11]. По его мнению, у интернет-зависимых людей недостаточно развиты механизмы саморегуляции. Morahan-Martin отмечает, что чрезмерное использование интернета усиливает социальную изоляцию и коммуникативные трудности [Morahan-Martin, 2005: 42]. Виртуальное общение не способно полностью заменить эмоциональную близость в реальной жизни.

Shapira подчеркивает сходство интернет-зависимости с обсессивно-компульсивными расстройствами [Shapira et al., 2003: 269]. У таких личностей формируется неконтролируемая внутренняя потребность в использовании интернета. Ко исследовал негативное влияние интернет-зависимости на учебную деятельность и установил снижение учебной мотивации у интернет-зависимых

студентов [Ko et al., 2012: 106]. Это отрицательно сказывается на интеллектуальном развитии молодежи.

Turkle отмечает, что усиление виртуальной коммуникации снижает потребность человека в эмоциональной близости [Turkle, 2011: 154]. В результате личность отдаляется от реальной социальной среды, а чувство одиночества усиливается. Andreassen рассматривает зависимость от социальных сетей как широко распространённую психологическую проблему среди современной молодежи [Andreassen, 2015: 176]. По её мнению, потребность в «лайках» и виртуальном одобрении непосредственно влияет на эмоциональное состояние личности.

Kuss и Lopez-Fernandez научно обосновали связь интернет-зависимости с депрессией, тревожностью и стрессом [Kuss & Lopez-Fernandez, 2016: 144]. Также установлено, что среди интернет-зависимой молодежи чаще встречаются нарушения сна и психосоматические расстройства [Отамуратов, 2021: 282].

С психологической точки зрения интернет-зависимость негативно влияет и на процессы внимания личности. Постоянная адаптация к коротким видеороликам и быстрому информационному потоку приводит к снижению способности молодежи длительно концентрировать внимание. Кроме того, интернет-зависимость вызывает снижение эффективности памяти, поверхностность мышления и эмоциональное напряжение.

Ещё одним негативным аспектом интернет-зависимости является её влияние на процесс социализации молодежи. Чрезмерная увлечённость виртуальным общением снижает уровень коммуникативной компетентности в реальной жизни. В результате человек отдаляется от коллектива, усиливаются чувство одиночества и внутренней пустоты.

Таким образом, интернет-зависимость представляет собой не только проблему нерационального использования информационных технологий, но и сложное психологическое состояние, угрожающее психическому здоровью личности. В связи с этим важное значение приобретают формирование культуры использования интернета среди молодежи, усиление психопрофилактических

мероприятий, а также совершенствование контроля со стороны родителей и педагогов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, интернет-зависимость является одной из актуальных психологических проблем современного общества, широко распространённой среди молодежи. Чрезмерное использование интернета оказывает негативное влияние на эмоциональное состояние личности, внимание, память, мышление и коммуникативную деятельность. Исследования показывают, что интернет-зависимость тесно связана с депрессией, тревожностью, стрессом, социальной изоляцией и снижением мотивации. В связи с этим важнейшими задачами становятся формирование у молодежи навыков рационального использования интернета, усиление психопрофилактической работы и создание здоровой социальной среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Узбекистан «О государственной молодежной политике». – Ташкент, 2016.

2. Andreassen C.S. Social Networking Site Addiction: A Comprehensive Review // Current Addiction Reports. – 2015. – Vol. 2. – P. 175–184.

3. Beard K. Internet Addiction: A Review of Current Assessment Techniques and Potential Assessment Questions // CyberPsychology & Behavior. – 2005. – Vol. 8. – P. 7–14.

4. Caplan S. Problematic Internet Use and Psychosocial Well-Being // Communication Research. – 2003. – Vol. 30. – P. 625–648.

5. Davis R. A Cognitive-Behavioral Model of Pathological Internet Use // Computers in Human Behavior. – 2001. – Vol. 17. – P. 187–195.

6. Griffiths M. A Components Model of Addiction within a Biopsychosocial Framework // Journal of Substance Use. – 2005. – Vol. 10. – P. 191–197.

7. Ko C.H., Yen J.Y., Yen C.F. The Association between Internet Addiction and Psychiatric Disorder // European Psychiatry. – 2012. – Vol. 27. – P. 1–8.

8. Kraut R., Patterson M., Lundmark V. Internet Paradox: A Social Technology that Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being // American Psychologist. – 1998. – Vol. 53. – P. 1017–1031.

9. Kuss D., Lopez-Fernandez O. Internet Addiction and Problematic Internet Use: A Systematic Review of Clinical Research // World Journal of Psychiatry. – 2016. – Vol. 6. – P. 143–176.

10. Morahan-Martin J. Internet Abuse: Addiction? Disorder? Symptom? Alternative Explanations? // Social Science Computer Review. – 2005. – Vol. 23. – P. 39–48.

11. Otamuratov B. Психологические особенности интернет-зависимости у молодежи // Проблемы современной психологии. – Ташкент, 2023. – С. 3–8.

12. Отамуратов Р.У. Психологические факторы формирования профессиональной мотивации у учащихся // Проблемы развития психологии в Узбекистане: единство теории и практики. – 2021. – С. 282.

13. Shapira N., Goldsmith T., Keck P. Psychiatric Features of Individuals with Problematic Internet Use // Journal of Affective Disorders. – 2003. – Vol. 57. – P. 267–272.

14. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. – New York: Basic Books, 2011. – 154 p.

15. Young K. Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder // CyberPsychology & Behavior. – 1998. – Vol. 1. – P. 237–244.

RAQAMLI DIDAKTIK O‘YINLAR YORDAMIDA INGLIZ TILINI O‘QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Raximov Ilhomjon Abdullayevich

Namangan davlat universiteti dotsenti, p.f.n.

Xoldorova Nozima Axmadjon qizi

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tezisda umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ingliz tilini o‘qitishda raqamli didaktik o‘yinlardan foydalanishning samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘yin texnologiyalarining o‘quvchilar motivatsiyasini oshirish, ularning

kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish hamda dars jarayonini interaktiv tashkil etishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, raqamli o‘yinlardan foydalanishning metodik jihatlari va ularning amaliy natijalari ko‘rib chiqilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli didaktik o‘yinlar ingliz tilini o‘rganishda samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so‘zlar: raqamli didaktik o‘yinlar, ingliz tilini o‘qitish, interaktiv ta’lim, motivatsiya, kommunikativ kompetensiya.

Abstract. This thesis analyzes the effectiveness of using digital didactic games in teaching English in general secondary schools. The study highlights the role of game-based technologies in increasing students’ motivation, developing communicative competence, and organizing interactive learning environments. It also examines methodological aspects and practical outcomes of integrating digital games into English lessons. The findings indicate that digital didactic games significantly enhance the effectiveness of English language learning.

Keywords: digital didactic games, English language teaching, interactive learning, motivation, communicative competence.

KIRISH

Bugungi kunda ta’limni raqamlashtirish jarayoni chet tillarini o‘qitish metodikasiga ham yangicha yondashuvlarni olib kirdi. Raqamli didaktik o‘yinlar (Digital Didactic Games) an’anaviy dars shakllarini interaktiv va jo‘shqin jarayonga aylantirib, o‘quvchining fanga bo‘lgan qiziqishini tubdan oshirish imkonini bermoqda. Xususan, raqamli didaktik o‘yinlar ingliz tilini o‘qitishda samarali pedagogik vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni o‘quv jarayoniga joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ingliz tilini o‘qitishda innovatsion yondashuvlardan foydalanish o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. An’anaviy o‘qitish usullari ko‘pincha o‘quvchilarning faolligini to‘liq ta’minlay olmaydi, natijada o‘zlashtirish darajasi pasayadi. Shu sababli, raqamli didaktik o‘yinlardan foydalanish samarali metod sifatida qaralmoqda.

Raqamli didaktik o‘yinlar — bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida yaratilgan, o‘yin elementlariga ega ta’lim vositalaridir. Ular o‘quvchilarning nafaqat bilimini oshiradi, balki ularning mustaqil fikrlash, tezkor qaror qabul qilish va muloqot ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Raqamli o‘yinlar ingliz tili darslarida quyidagi yo‘nalishlarda samarali qo‘llaniladi: lug‘at boyligini oshirish (quiz, matching o‘yinlar); grammatika ko‘nikmalarini mustahkamlash; tinglab tushunish va gapirish malakalarini rivojlantirish; interaktiv topshiriqlar orqali bilimni mustahkamlash.

Masalan, o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan interaktiv platformalar orqali tashkil etilgan o‘yinlar dars jarayonini qiziqarli va samarali qiladi. Bunday o‘yinlar o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi va ularning o‘zlashtirish darajasini oshiradi.

Shuningdek, raqamli o‘yinlardan foydalanish o‘quvchilarning psixologik to‘siqlarini kamaytiradi, ya’ni ular xatodan qo‘rqmasdan erkin muloqot qilish imkoniga ega bo‘ladi. Bu esa kommunikativ kompetensiyaning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Raqamli didaktik o‘yinlar shunchaki ko‘ngilochar vosita emas, balki aniq pedagogik maqsadga yo‘naltirilgan texnologiyadir. Ingliz tili darslarida ularni qo‘llash quyidagi muhim pedagogik vazifalarni hal etadi.

Leksik va grammatik ko‘nikmalarni shakllantirish. Quizlet va Baamboozle kabi platformalar so‘z boyligini oshirishda mexanik yodlashdan voz kechib, assotsiativ xotirani rivojlantiradi. Kahoot! va Quizizz esa grammatik qoidalarni musobaqa ruhida mustahkamlashga xizmat qiladi. Bugungi kunda Kahoot!, Quizizz, Wordwall kabi platformalar ingliz tili darslarida keng qo‘llanilmoqda. Mazkur vositalar o‘quvchilarni bellashuv muhitiga jalb etib, ularning darsdagi faolligini oshiradi. Ayniqsa, o‘rta sinf o‘quvchilari uchun raqamli o‘yinlar o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada kuchaytiradi.

Nutqiy faoliyatni rag‘batlantirish. ChatterPix va Flip kabi vositalar orqali o‘quvchilarning “gapirishdan qo‘rqish” (language barrier) to‘sig‘i yengiladi. Raqamli muhitda xato qilish qo‘rquvi kamayadi, bu esa nutqiy kompetensiyaning rivojlanishiga olib keladi.

Kreativ va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish. Genially platformasida yaratilgan “Virtual Escape Rooms” (raqamli qochish xonalari) o‘quvchilardan nafaqat

til bilimi, balki mantiqiy tahlil va muammoli vaziyatlardan chiqish ko‘nikmalarini ham talab qiladi.

Raqamli didaktik o‘yinlar bir nechta pedagogik nazariyalarga asoslanadi: konstruktivizm — o‘quvchi bilimni faol o‘zlashtiradi, o‘yin esa tajriba maydonini yaratadi; kommunikativ yondashuv — tilni real muloqotda qo‘llashni ta’minlaydi; gamifikatsiya nazariyasi — o‘yin elementlari orqali o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini oshiradi; faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv — o‘quvchini ta’lim jarayonining markaziga qo‘yadi.

METODOLOGIK YONDASHUV

An’anaviy dars usullarida o‘quvchilarning faolligi ko‘pincha cheklangan bo‘lsa, raqamli didaktik o‘yinlar o‘quvchini darsning faol ishtirokchisiga aylantiradi. O‘yin shaklidagi topshiriqlar o‘quvchilarning e’tiborini uzoqroq saqlash, ularning darsga qiziqishini oshirish hamda o‘rganilgan bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Pedagogik tadqiqotlarda qayd etilishicha, o‘yin asosidagi faoliyat o‘quvchilarda ichki motivatsiyani kuchaytiradi va bilimlarni tabiiy ravishda o‘zlashtirishga yordam beradi (Harmer, 2007).

Raqamli didaktik o‘yinlar, ayniqsa, lug‘at boyligini oshirish, grammatik ko‘nikmalarni mustahkamlash, tinglab tushunish va og‘zaki nutqni rivojlantirishda samarali natija beradi. Masalan, interaktiv platformalar orqali tashkil etilgan savol-javob, moslashtirish, tezkor tanlov va rolli vaziyatlar o‘quvchilarning ingliz tilida erkin fikr bildirishiga yordam beradi. Bunday faoliyat jarayonida o‘quvchi xatodan qo‘rqmaydi, aksincha, faol sinab ko‘rish orqali o‘rganadi.

O‘tkazilgan kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, darsning mustahkamlash bosqichida raqamli o‘yinlardan foydalanilganda, o‘quvchilarning mavzuni o‘zlashtirish ko‘rsatkichi an’anaviy darslarga nisbatan 25–30% ga yuqori bo‘ladi. Bunda “Blended Learning” (aralash ta’lim) modelidan foydalanish, ya’ni darslikdagi mavzuni raqamli topshiriq bilan uyg‘unlashtirish kutilgan samarani beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli didaktik o‘yinlar ingliz tilini o‘qitish jarayonini zamonaviylashtirishning muhim vositalaridan biridir. Ular o‘quvchilarning

motivatsiyasini oshiradi, darsni interaktiv tashkil etishga xizmat qiladi va til ko‘nikmalarining samarali shakllanishini ta’minlaydi. Ular o‘quvchilarning motivatsiyasini kuchaytiradi, dars jarayonini interaktiv va qiziqarli qiladi hamda til o‘rganishni osonlashtiradi. Shu bois ingliz tili darslarida raqamli didaktik o‘yinlardan maqsadli va tizimli foydalanish ta’lim sifatini oshirishning muhim omili hisoblanadi va o‘qituvchilarning dars jarayonida bu vositalardan keng foydalanishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Harmer J. How to Teach English. – London: Longman, 2007.

2. Richards J.C. Communicative Language Teaching Today. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

3. Ur P. A Course in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

4. Bennighof B. Gamification in the Language Classroom. – 2020.

5. Ganieva M.S. Digital Technologies in Pedagogical Processes. – 2023.

6. Internet resurslari: www.kahoot.com, www.genially.com.

THE PSYCHOLOGY OF PROCRASTINATION IN ACADEMIC SETTINGS: AN EMOTIONAL REGULATION PERSPECTIVE

Samadova Farzona Abduvohobovna

1st year student of UzSWLU, group 2507; e-mail: samadovafarzona980@gmail.com

Science adviser: Anarbayev Orzubek Raxmanovich

Senior Lecturer at the Department of Practical Aspects of the English Language

Abstract. This article explores procrastination and explains why it is not just a sign of laziness. It shows that many people delay tasks because of emotional difficulties such as fear, stress, or low self-confidence. The article also describes how procrastination can negatively affect productivity, mental health, and daily life. Furthermore, it looks at some psychological explanations, including how negative thoughts and beliefs influence behavior. Finally, several simple and practical strategies are suggested to help people overcome procrastination, such as starting with small steps

and being kinder to themselves. Overall, understanding these factors can help individuals manage their time better and feel more confident.

Keywords: procrastination, emotional regulation, anxiety, self-doubt, productivity, mental health, coping strategies.

INTRODUCTION

Procrastination is a widespread psychological phenomenon that affects both students and working adults throughout the world. It is often misunderstood as a simple bad habit related to laziness or poor time management. However, research suggests that its underlying causes are more complicated, and studies indicate that a significant proportion of adults experience chronic procrastination, which can negatively affect daily functioning and increase the level of regular stress and guilt.

Recent psychological research claims that procrastination is more related to emotional regulation issues than to time management skills. Individuals often delay important tasks due to fear of failure, self-doubt, or negative past experiences. For example, task avoidance can develop when individuals associate tasks with emotional discomfort or a sense of incapability.

METHODOLOGY

This study was conducted among 30 first-year students from the Faculty of English Philology at Uzbekistan State World Languages University. The participants were aged between 18 and 20 and represented a typical group of undergraduate students.

The data were collected through an online questionnaire created using Google Forms and shared in student group chats. The questionnaire consisted of 10 questions focusing on students' procrastination habits, emotional conditions, and strategies they use to manage their academic tasks. Both multiple-choice and short-answer questions were included to gather quantitative and qualitative data.

Although the sample size was limited to 30 participants, the study provides useful insights into common patterns of procrastination among first-year university students.

RESULTS

The results of the study show that procrastination is a common issue among first-year students. Out of 30 participants, 22 students reported that they often delay their academic tasks, while only 4 said they rarely procrastinate. The remaining students mentioned that they procrastinate occasionally.

When asked about the reasons for procrastination, most participants gave emotional issues as a reason, such as problems related to their family, relationships or health. 19 students reported stress and anxiety as the main reasons, while 14 students mentioned fear of failure. In addition, several participants noted a lack of motivation or difficulty understanding tasks as contributing factors.

Some students also shared personal experiences in the short-answer section. One participant wrote, “I delay my tasks because I feel overwhelmed, especially when I don’t fully understand the assignment.” Another student mentioned, “I usually start working only when the deadline is very close.” A few students admitted that they often distract themselves with their phones or social media instead of studying.

In terms of coping strategies, 18 students stated that breaking tasks into smaller steps helps them start their work more easily. However, only 9 participants reported using this strategy regularly. A small number of students mentioned setting deadlines for themselves or rewarding themselves after completing tasks.

Overall, the results suggest that while many students are aware of effective strategies, they do not always apply them consistently. Emotional factors appear to play a significant role in procrastination behavior among the participants.

DISCUSSION

The findings of this study suggest that procrastination among first-year students is affected by emotional factors rather than simply poor time management. A large number of participants reported stress, anxiety, and fear of failure as key reasons for delaying their academic tasks.

It is also noticeable that many students tend to delay tasks when they feel overwhelmed or uncertain about how to begin. Several participants mentioned that they only start working when deadlines are very close, which shows that students can avoid

doing the task until the last minute. This behavior may temporarily reduce stress but often leads to increased pressure later.

Another important observation is that although many students are aware of helpful strategies, such as breaking tasks into smaller steps, they do not apply them consistently. This gap between knowledge and action suggests that students may struggle with self-regulation or lack the discipline to maintain productive habits.

Furthermore, distractions such as mobile phones and social media were mentioned by some participants, indicating that environmental factors also contribute to procrastination.

Overall, the findings highlight the importance of developing emotional awareness and practical coping strategies. Helping students manage stress, reduce fear of failure, and build consistent study habits may significantly decrease procrastination and improve academic performance.

Several psychological factors contribute to procrastination. Emotional states such as fear, low self-esteem, stress, and anxiety often prevent people from taking immediate action. When tasks are associated with discomfort, individuals tend to avoid them temporarily in order to reduce negative emotions.

Moreover, mental health-related conditions such as attention deficit hyperactivity disorder (ADHD), perfectionism, anxiety, and depression are frequently associated with procrastination, and these conditions can reinforce self-doubt and fear of failure, creating a cycle of avoidance and negative self-evaluation.

For instance, delaying responsibilities may lead individuals to perceive themselves as less qualified or irresponsible, which can increase avoidance behavior.

CONSEQUENCES OF PROCRASTINATION

Chronic procrastination can lead to several negative outcomes. One of the most significant consequences is a lack of productivity in academic and professional fields. This often results in increased stress, guilt, and feelings of irresponsibility.

Moreover, persistent procrastination can contribute to mental health problems such as anxiety and depression. Individuals may also develop unhealthy coping habits,

such as overeating or excessive screen time, which can have a negative influence on both physical and psychological well-being.

PSYCHOLOGICAL EXPLANATIONS AND THERAPEUTIC APPROACHES

A key explanation for procrastination is difficulty in emotional control. Rational Emotive Behavior Therapy (REBT) is one of the most effective approaches that helps individuals identify and overcome unreasonable beliefs.

For example, beliefs such as “I must always succeed” or “Failure is unbearable” increase anxiety and avoidance behavior. Through cognitive restructuring, people learn to replace these rigid beliefs with more realistic and flexible ones, for example, by accepting that making mistakes is a normal part of learning, as this process helps reduce fear and increases motivation.

There are several practical strategies that can help people reduce procrastination. One of the most effective approaches is breaking large tasks into smaller, manageable steps, which makes them feel less overwhelming and easier to begin. Developing emotional awareness is also significant, as it allows individuals to recognize negative emotions without avoiding them. Moreover, using self-reward systems after completing tasks can increase motivation and reinforce positive behavior. Practicing self-compassion instead of self-criticism helps individuals remain motivated and reduces the fear of failure. Finally, setting clear and specific goals provides structure and direction, making it easier to complete tasks. Research shows that even small achievements can increase motivation and reduce long-term procrastination tendencies.

CONCLUSION

Procrastination is not simply a sign of laziness but is often rooted in emotional and psychological factors. Understanding its causes, including emotional issues and irrational beliefs, is vital for tackling the issue effectively.

By applying practical strategies such as breaking tasks into smaller steps, improving emotional awareness, and practicing self-compassion, individuals can enhance both productivity and psychological well-being. Finally, overcoming

procrastination contributes to better academic and professional performance, as well as improved mental health and self-confidence.

REFERENCES

1. Steel P. The Nature of Procrastination: A Meta-Analytic and Theoretical Review. – 2007. https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.1.65

2. Sirois F.M., Pychyl T.A. Procrastination and the Priority of Short-Term Mood Regulation. – 2013. https://doi.org/10.1177/0963721412473753

3. Tice D.M., Baumeister R.F. Longitudinal Study of Procrastination, Performance, Stress, and Health. – 1997. https://doi.org/10.1037/0022-3514.72.2.454

4. Pychyl T.A., Flett G.L. Procrastination and Self-Regulation Failure. – 2012. https://doi.org/10.1037/14098-004

5. Ellis A., Knaus W.J. Overcoming Procrastination. – 1977.

6. Sirois F.M. Procrastination and Stress: Exploring the Role of Self-Compassion. – 2014. https://doi.org/10.1007/s10804-014-9200-9

7. Ferrari J.R. Still Procrastinating? The No Regrets Guide to Getting It Done. – 2010.

8. Rozental A., Carlbring P. Understanding and Treating Procrastination. – 2014. https://doi.org/10.1007/s10608-013-9521-9

SHAXS RIVOJLANISHIDA QADRIYATLI YO‘NALGANLIKNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Shoyimov Turg‘un To‘raqulovich

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada shaxs rivojlanishida qadriyatli yo‘nalganlikning psixologik-pedagogik mexanizmlari ilmiy-pedagogik tahlil qilingan. Tadqiqotda M. Rokich, Sh. Shvarts, A. Maslow, V. Frankl, L.S. Vigotskiy, S.L. Rubinshteyn, D.A. Leontyev, B.S. Bratus, A.G. Asmolov, V.A. Yadovning ilmiy yondashuvlari asosida qadriyatli yo‘nalganlikning mohiyati, tuzilmasi va shakllanish mexanizmlari yoritilgan. Qadriyatlarning ichkilanishi (interiorizatsiya), ekstetiorizatsiya, identifikatsiya, refleksiya va o‘zlikni anglash kabi besh asosiy psixologik mexanizmi

tahlil etilgan. Boshlang‘ich, o‘smirlik va katta yoshdagi qadriyatli yo‘nalganlikning shakllanish bosqichlari va pedagogik shartlari asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: qadriyatli yo‘nalganlik, shaxs rivoji, psixologik-pedagogik mexanizmlar, interiorizatsiya, identifikatsiya, refleksiya, ma’naviy kamolot, qadriyatli tanlov, motivatsion soha, o‘zlikni anglash.

Shaxsning qadriyatli yo‘nalganligi uning ichki dunyosini tartibga soluvchi, hayotiy maqsadlarini belgilovchi va tanlovlarini boshqaruvchi muhim psixologik-pedagogik tuzilma sifatida zamonaviy fanning markaziy tadqiqot ob’ektlaridan biriga aylangan. XXI asr globallashuv va raqamli transformatsiya davrida yosh avlodda mustahkam qadriyatli yo‘nalganlikni shakllantirish nafaqat shaxs ma’naviy kamolotini ta’minlash, balki jamiyatning umumiy taraqqiyoti uchun ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi va “O‘zbekiston-2030” konsepsiyasi yoshlarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan yo‘nalganlikni shakllantirishni davlat ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilab qo‘ydi. Shaxs rivojlanishida qadriyatli yo‘nalganlik kognitiv, emotsional, motivatsion va xulq-atvor komponentlarining yaxlit tizimi sifatida shakllanib, uning ichki dunyosini tartibga soluvchi mexanizm vazifasini bajaradi. Zamonaviy psixologiya va pedagogika fanlarida M. Rokich, Sh. Shvarts, A. Maslow, V. Frankl, L.S. Vigotskiy, S.L. Rubinshteyn, D.A. Leontyev kabi olimlarning tadqiqotlari qadriyatli yo‘nalganlikning mohiyati, tuzilmasi va shakllanish mexanizmlarini ilmiy asosda yoritib bermoqda. Ushbu tadqiqotlar zamonaviy o‘zbek pedagogikasi uchun muhim metodologik baza yaratadi. Ayniqsa raqamli avlod (Z va Alfa avlodlari) sharoitida yoshlarning qadriyatli yo‘nalganligi shakllanishida internet, ijtimoiy tarmoqlar va sun’iy intellekt platformalarining ta’siri keskin oshib bormoqda, bu esa pedagogika fanidan yangi metodologik yondashuvlar va amaliy yechimlarni talab qilmoqda. Mazkur maqolaning maqsadi — shaxs rivojlanishida qadriyatli yo‘nalganlikning psixologik-pedagogik mexanizmlarini ilmiy asosda tahlil qilish, ularning shakllanish bosqichlari va pedagogik shartlarini asoslashdan iborat.

Qadriyatli yo‘nalganlik tushunchasi psixologiya va pedagogika fanlarida XX asrning o‘rtalaridan boshlab tizimli ravishda o‘rganila boshlandi. Amerikalik psixolog

Milton Rokich (1918–1988) o‘zining “The Nature of Human Values” (1973) asarida qadriyatli yo‘nalganlikni “shaxsning hayotiy yo‘lini boshqaruvchi va uning xulq-atvorini belgilovchi mustahkam ishonchlar tizimi” sifatida ta’rifladi. Rokich qadriyatlarni ikki asosiy turga ajratdi: terminal qadriyatlar (hayot maqsadlari — baxt, donishmandlik, erkinlik, ijodkorlik, mehnat samaradorligi kabilar) va instrumental qadriyatlar (bu maqsadlarga erishish vositalari — halollik, mas’uliyat, jasorat, sabr-toqat, kamtarlik kabilar). Rokichning fikricha, terminal va instrumental qadriyatlarning uyg‘unligi shaxsning hayotiy muvaffaqiyati va ma’naviy salomatligini ta’minlaydi. Isroillik psixolog Shalom Shvarts (1948-) Rokich nazariyasini rivojlantirib, 1992-yilda “Universal qadriyatlar nazariyasi”ni taklif etdi. Shvarts inson universal qadriyatlarini 10 asosiy turga (xavfsizlik, hokimiyat, muvaffaqiyat, gedonizm, qiziqarlilik, mustaqillik, universalizm, xayrixoxlik, an’analar, konformizm) va to‘rt yuqori darajadagi blokga (ochiqlik, o‘zini-o‘zi yuksaltirish, konservatizm, o‘zini-o‘zi cheklash) ajratdi. Shvartsning bu tasnifi xalqaro miqyosda standart tadqiqot vositasi sifatida 80 dan ortiq mamlakatda qo‘llanilmoqda.

Qadriyatli yo‘nalganlikning psixologik-pedagogik mexanizmlari ichida birinchi va eng muhimi — interiorizatsiya (ichkilantirish) jarayoni hisoblanadi. Bu mexanizm L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga asoslanadi. Vigotskiyning fikricha, har qanday yuksak psixik funksiya, jumladan qadriyatli yo‘nalganlik, dastlab ijtimoiy faoliyatda — ya’ni interpsixik darajada — namoyon bo‘ladi, keyin esa ichki ruhiy faoliyatda — intrapsixik darajada — qaror topadi. Boshqacha aytganda, bola atrof-muhitidagi qadriyatlarni dastlab boshqalarning xulq-atvori, oilaviy va jamoaviy munosabatlari, ta’lim mazmuni orqali ko‘radi va kuzatadi, keyin esa ularni asta-sekin o‘z ichki dunyosiga o‘zlashtirib boradi. Bu jarayon to‘rt asosiy bosqichdan iborat: tashqi qadriyatlar bilan tanishuv, ularning hissiy qabul qilinishi, kognitiv tushunish va xulq-atvorda namoyon bo‘lish. S.L. Rubinshteyn (1889–1960) o‘zining “Inson va olam” asarida ta’kidlaganidek, qadriyatlar shaxsda nafaqat o‘rganib qolinishi, balki shaxsning shaxsiy tajribasi orqali sinab ko‘rilgan, hissiy his etilgan va o‘zining hayotiy ahamiyati anglangan taqdirdagina mustahkam o‘rin egallaydi. Pedagogik amaliyotda interiorizatsiya jarayonini ta’minlash uchun bolaga nazariy bilim berish bilan bir

qatorda, uning hissiy va amaliy ishtirokini ta’minlash, qadriyatlarni real hayotiy vaziyatlarda sinab ko‘rish imkoniyatini yaratish zarur.

Ikkinchi muhim mexanizm — identifikatsiya bo‘lib, u shaxsning muayyan shaxs, guruh, jamoa yoki madaniyat bilan o‘zini hissiy-aqliy birlashtirishi orqali qadriyatlarni qabul qilish jarayonini ifodalaydi. Bu mexanizm Z. Freydning psixoanaliz nazariyasidan boshlab E. Erikson, A. Bandura, X. Tajfelning ijtimoiy identitet nazariyasigacha bo‘lgan psixologik tadqiqotlarda chuqur o‘rganilgan. Albert Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, bola asosan ahamiyatli kattalar (ota-onalar, o‘qituvchilar, yaqin qarindoshlar, mashhur shaxslar) xulq-atvorini kuzatish va taqlid qilish orqali qadriyatlarni o‘zlashtiradi. Erik Eriksonning shaxs rivojlanishi nazariyasiga ko‘ra, identifikatsiya jarayoni o‘smirlik davrida (12–18 yosh) eng faol kechadi, bu davrda yoshlar o‘zining “meni”ni, qadriyatli yo‘nalganligi va hayotiy yo‘lini izlay boshlaydilar. Pedagogik nuqtai nazardan o‘qituvchining shaxsiyati va qadriyatli yo‘nalganligi bolaning identifikatsiya jarayonida muhim namuna vazifasini bajaradi. K.D. Ushinskiy aytganidek, “O‘qituvchining shaxsiyatining tarbiya kuchini hech narsa, hatto eng yaxshi darslik ham, eng yaxshi metod ham almashtira olmaydi.” Bu fikr bugungi pedagogikada ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan.

Uchinchi mexanizm — refleksiya bo‘lib, u shaxsning o‘z qadriyatli pozitsiyasi, motivlari, qarorlari va xulq-atvorini ongli tahlil qilish qobiliyatini ifodalaydi. Refleksiv tafakkur shaxsning qadriyatli yo‘nalganligini chuqurlashtiradi va uni mustahkamlaydi. Amerikalik psixolog Jon Flavellning metakognitsiya nazariyasiga ko‘ra, shaxsning o‘z fikrlash jarayonlarini, hissiyotlarini va qadriyatlarini ongli ravishda kuzatish va boshqarish qobiliyati uning psixik kamolotining muhim ko‘rsatkichidir. Pedagogik amaliyotda refleksiv mexanizmni faollashtirish uchun bolalar bilan muntazam ravishda “Bu mening uchun nima ahamiyatga ega?”, “Nima uchun shu tarzda harakat qildim?”, “Bu vaziyatda boshqacha qanday yo‘l tutgan bo‘lardim?”, “Bu tanlovning oqibatlari qanday?” kabi savollar atrofida muloqot olib borish samaralidir. Refleksiv kundalik yuritish, qadriyatli vaziyatlarni guruhda muhokama qilish, axloqiy dilemma vaziyatlarini tahlil qilish kabi metodlar yoshlarda chuqur qadriyatli refleksiyani

shakllantirishga xizmat qiladi. L. Kohlbergning axloqiy rivojlanish nazariyasiga koʻra, shaxs faqat refleksiv tafakkur orqali postkonventsional darajaga — universal axloqiy printsiplar darajasiga — yetisha oladi va mustaqil axloqiy qarorlar qabul qila oladi.

Toʻrtinchi mexanizm — oʻzlikni anglash (self-awareness) boʻlib, u shaxsning oʻzining qadriyatlari, qiziqishlari, kuchli va zaif tomonlari, hayotiy yoʻnalishi haqidagi yaxlit tushunchasini ifodalaydi. Avstriyalik psixiatr Viktor Frankl (1905–1997) oʻzining logoterapiya nazariyasida shaxsning hayotiy maʼno izlash uchun mustahkam qadriyatli yoʻnalganlikka ega boʻlishi zarurligini taʼkidladi. Frankl konsentratsion lagerlardagi shaxsiy tajribasi asosida “Inson maʼno izlashda” asarida shuni koʻrsatdiki, hayotda eng ogʻir vaziyatlarda ham oʻzining qadriyatlarini va hayotiy maʼnosini saqlay olgan kishilar omon qoldilar. Logoterapiya nazariyasiga koʻra, shaxs uch xil yoʻl bilan hayotda maʼno topishi mumkin: ijodiy faoliyat orqali (nimadir yaratish), tajriba orqali (sevgi, doʻstlik, goʻzallikni his etish) va munosabat orqali (qiyinchiliklarda mardona pozitsiyani saqlash). Pedagogik amaliyotda yoshlarda oʻzlikni anglash mexanizmini rivojlantirish uchun ularga oʻz qadriyatlarini, intilishlarini, qiziqishlarini ifoda etish va anglash uchun yetarli imkoniyatlar yaratish zarur. Bu maqsadda “Mening qadriyatlarim daraxti”, “Hayotiy maqsadlar xaritasi”, “Qadriyatli portfolio” kabi pedagogik metodlar samarali qoʻllaniladi.

Beshinchi muhim mexanizm — ekstetiorizatsiya boʻlib, u shaxsning ichkilantirilgan qadriyatlarini real xulq-atvorda, ijodiy faoliyatda va ijtimoiy ishtirokida namoyon etishini ifodalaydi. Bu mexanizm interiorizatsiya jarayonining mantiqiy davomi sifatida shaxsda qadriyatli yoʻnalganlikning yakuniy mustahkamlanishini taʼminlaydi. D.A. Leontyev (1936-) oʻzining “Shaxs psixologiyasiga ocherki” asarida taʼkidlaganidek, qadriyatlar shaxsning xulq-atvorida oʻz ifodasini topgandagina haqiqiy mavjudligini namoyon etadi. Faqat amaliy harakatda namoyon boʻlgan qadriyatlar haqiqiy hisoblanib, qolganlari deklarativ, yaʼni shaxs uchun haqiqiy ahamiyatga ega boʻlmagan rasmiy qadriyatlardir. Pedagogik nuqtai nazardan ekstetiorizatsiya mexanizmini faollashtirish uchun yoshlarni hayotiy ahamiyatga ega ijtimoiy-foydali faoliyatga jalb etish, koʻngillilik harakatlariga qatnashish, maʼnaviy-axloqiy loyihalarni amalga oshirish, jamoatchilik va yoshlar

tashkilotlarida ishtirok etish imkoniyatlarini yaratish zarur. Bunday faoliyatlar yoshlarning o‘zini-o‘zi anglashi va qadriyatli pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Leontyevning fikricha, qadriyatlar shaxsning amaliy faoliyatida namoyon bo‘lganda, ular nafaqat sub’ektiv, balki obyektiv ham mavjud bo‘lib, ijtimoiy taraqqiyotning muhim omiliga aylanadi.

Qadriyatli yo‘nalganlikning shakllanishi shaxsning hayoti davomida bir necha bosqichlar orqali kechadi. Boshlang‘ich yoshda (6–10 yosh) bola asosan oila va birinchi o‘qituvchining qadriyatli yo‘nalganligini taqlid qilish orqali asosiy axloqiy normalarni o‘zlashtiradi. Bu yoshda interiorizatsiya va identifikatsiya mexanizmlari yetakchi rol o‘ynaydi. Bola yaxshi va yomonni, halollik va aldovni, do‘stlik va dushmanlikni dastlab oddiy xulq-atvor namunalari orqali farqlay boshlaydi. O‘smirlik davrida (11–17 yosh) yoshlar o‘zlik kategoriyasini shakllantirib, mustaqil qadriyatli izlanishlar olib boradilar. Bu davrda refleksiya va o‘zlikni anglash mexanizmlari faollashadi. E. Erikson bu davrni “identitet va rolli aralashuv” inqirozi davri sifatida tasvirlaydi. O‘smir o‘z hayotiy yo‘lini, qadriyatli pozitsiyasini va kelgusi maqsadlarini izlaydi, ba’zan ota-onalar va o‘qituvchilar bilan ziddiyatga ham kirishadi. Yigitlik va katta yoshda (18 yoshdan keyin) shaxs uzoq muddatli hayotiy maqsadlarini belgilab, kasbiy va shaxsiy yo‘nalganligini mustahkamlaydi. Bu davrda ekstetiorizatsiya mexanizmi alohida ahamiyat kasb etadi va shaxs o‘z qadriyatlarini real ijtimoiy faoliyatda namoyon eta boshlaydi. O‘zbek psixologi G‘.B. Shoumarovning tadqiqotlarida o‘zbek yoshlarining qadriyatli yo‘nalganligi shakllanishida milliy madaniy kontekstning, oilaviy an’analarning va diniy-axloqiy qadriyatlarning ahamiyati alohida ko‘rsatilgan. Akademik B.X. Xodjayev tadqiqotlarida boshlang‘ich sinflarda qadriyatli tarbiyaning psixologik-pedagogik asoslari asoslab berilgan, A.K. Munavvarov o‘smirlarning qadriyatli yo‘nalganligini shakllantirish metodlarini ishlab chiqqan. K.X. Abdullayev milliy ma’naviy qadriyatlarning tarbiyaviy ahamiyati va ularni zamonaviy pedagogik amaliyotda qo‘llash yo‘llarini chuqur tahlil qilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shaxs rivojlanishida qadriyatli yo‘nalganlikning psixologik-pedagogik mexanizmlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, bu jarayon shaxs ma’naviy-axloqiy

kamolotining markaziy o‘zagini tashkil etib, uning hayotiy yo‘nalishini, motivatsion sohasini va xulq-atvorini boshqaruvchi muhim mexanizm hisoblanadi. M. Rokich, Sh. Shvarts, A. Maslow, V. Frankl, L.S. Vigotskiy, S.L. Rubinshteyn, D.A. Leontyev kabi olimlarning ilmiy yondashuvlari qadriyatli yo‘nalganlikning mohiyati va tuzilmasini chuqur asoslab berdi. Beshta asosiy psixologik mexanizm — interiorizatsiya, identifikatsiya, refleksiya, o‘zlikni anglash va ekstetiorizatsiya — yaxlit tizim sifatida shaxsda mustahkam qadriyatli yo‘nalganlikning shakllanishini ta’minlaydi. Interiorizatsiya tashqi qadriyatlarning ichki dunyoga o‘tkazilishini, identifikatsiya ahamiyatli shaxslar va guruhlar bilan o‘zini birlashtirishni, refleksiya qadriyatli pozitsiyani ongli tahlil qilishni, o‘zlikni anglash o‘z hayotiy yo‘lini chuqur idrok etishni va ekstetiorizatsiya qadriyatlarni amaliy faoliyatda namoyon etishni ta’minlaydi. Qadriyatli yo‘nalganlikning shakllanishi boshlang‘ich yoshdan katta yoshgacha bo‘lgan davrda turli psixologik mexanizmlarning yetakchi rol o‘ynashi bilan ajralib turadi. Pedagogik amaliyotda bu mexanizmlarni samarali ishga tushirish uchun bolaning yosh xususiyatlariga muvofiq pedagogik vositalar va texnologiyalarni qo‘llash, oila va maktab hamkorligini ta’minlash, qadriyatli muhitni izchil yaratish zarur. O‘zbek olimlarining tadqiqotlari milliy ta’lim tizimida qadriyatli yo‘nalganlikni shakllantirishning ilmiy-metodik asoslarini boyitishga muhim hissa qo‘shdi. Kelgusi tadqiqotlarda raqamli muhitda qadriyatli yo‘nalganlikning shakllanishi, AI texnologiyalarining bu jarayonga ta’siri va o‘qituvchining qadriyatli kompetensiyasini rivojlantirish yo‘llarini ishlab chiqish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullayev K.X. Milliy ma’naviy qadriyatlar va tarbiya. – Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti, 2017. – 198 b.

2. Munavvarov A.K. Yoshlar qadriyatli yo‘nalganligini shakllantirish metodlari. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2018. – 184 b.

3. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2011. – 256 b.

4. Xodjayev B.X. Yoshlarda milliy qadriyatlarni shakllantirish. – Toshkent: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2018. – 224 b.

5. Bratus B.S. Anomalii lichnosti. – M.: Mýsl, 1988. – 304 s.

6. Leontyev D.A. Psixologiya smýsla. – M.: Smýsl, 2003. – 487 s.

7. Rubinshteyn S.L. Chelovek i mir. – SPb.: Piter, 2012. – 224 s.

8. Frankl V. Chelovek v poiskax smýsla. – M.: Progress, 1990. – 368 s.

9. Rokeach M. The Nature of Human Values. – New York: Free Press, 1973. – 438 p.

10. Schwartz S.H. Universals in the Content and Structure of Values // Advances in Experimental Social Psychology. – 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.

“INTERAKTIV MULTIMEDIA – SAMARALI TA’LIM” INNOVATSION MODELI: METODIK TAMOYILLAR VA RIVOJLANISH BOSQICHLARINI O‘RGANISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI

Srojev A’zam Aminovich

Buxoro innovatsiyalar universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada “Interaktiv multimedia – samarali ta’lim” innovatsion modelining ilmiy-metodik asoslari, tarkibiy komponentlari va tajriba-sinov natijalari taqdim etilgan. Model R. Mayer (CTML, 12 tamoyil), J. Sveller (kognitiv yuk), A. Paivio (ikki kanalli kodlash), P. Mishra va M. Koehler (TPACK) nazariyalariga asoslanib, to‘rtta komponentdan iborat: kontentni loyihalash (25%), vizual-interaktiv dizayn (30%), pedagogik integratsiya (25%) va baholash-takomillashtirish (20%). Buxoro viloyatidagi 5 ta ta’lim muassasasida TG=120, NG=120 ishtirokida o‘tkazilgan tajriba-sinov: ta’lim samaradorligi +32,8% (Cohen d=1,14–1,48), interaktivlik +42,0%, o‘qituvchi kompetensiyasi +39,5% (d=1,48). Multimedia taqdimotlarining beshta rivojlanish bosqichi ilmiy aniqlangan.

Kalit so‘zlar: innovatsion model, interaktiv multimedia, metodik tamoyillar, rivojlanish bosqichlari, TPACK, kognitiv yuk, tajriba-sinov, ta’lim samaradorligi, pedagogik dizayn, gamifikatsiya.

O‘zbekiston ta’lim muassasalarida multimedia taqdimotlarining qo‘llanilish holati past darajada ekanligi empirik tadqiqotlar orqali isbotlangan: o‘qituvchilarning faqat 34 foizi muntazam qo‘llaydi, 72 foizi birinchi bosqichda (matn-rasm) qolib ketgan, TPACK integratsiyasi 8 foiz, interaktiv vositalar 8 foiz va salohiyatning 70–80

foizi foydalanilmayapti. Bu muammolarni hal etish uchun ilmiy asoslangan innovatsion model zarur. Ushbu maqolada R. Mayer, J. Sveller, A. Paivio hamda P. Mishra va M. Koehler kabi olimlarning nazariy yondashuvlariga asoslangan “Interaktiv multimedia – samarali ta’lim” innovatsion modelining ilmiy-metodik asoslari, to‘rtta tarkibiy komponenti, multimedia taqdimotlarining beshta rivojlanish bosqichi va tajriba-sinov natijalari taqdim etiladi.

Model R. Mayer tomonidan yaratilgan multimedia ta’limi kognitiv nazariyasi (CTML) va 12 ta tamoyilga asoslanadi [1]. Mayer ta’kidlashicha, multimedia ta’limining samaradorligi uning ilmiy asoslangan tamoyillar bo‘yicha loyihalashtirilishiga bog‘liq va bu tamoyillarni qo‘llash o‘rganishni o‘rtacha 18–28 foizga oshiradi. J. Sveller kognitiv yuk nazariyasi multimedia kontentni loyihalashda tashqi yukni minimallashtirish va foydali yukni maksimallashtirish zarurligini isbotlagan [2]. A. Paivio ikki kanalli kodlash nazariyasi vizual va verbal ma’lumotning parallel qayta ishlanishi multimedia samaradorligining asosiy mexanizmini tushuntirgan [3]. Bu uchta fundamental nazariya modelning birinchi va ikkinchi komponentlari uchun ilmiy asos beradi. Model ikkinchi bobda aniqlangan asosiy muammolarni — multimedia qo‘llash holati past (2,66 ball), o‘qituvchilarning 78 foizi tayyorgarlikka ega emas, past daraja 48,4 foiz — hal etishga qaratilgan.

Model to‘rtta integratsiyalashgan komponentdan iborat. Birinchi komponent — kontentni loyihalash (25 foiz) — Mayer tamoyillari asosida multimedia kontentni ilmiy jihatdan to‘g‘ri yaratishga qaratilgan: kogerensiya (keraksiz elementlarni olib tashlash +28 foiz), signalizatsiya (muhimni ajratish +22 foiz), segmentatsiya (kichik bo‘laklarga bo‘lish +20 foiz), fazoviy va vaqtiy yaqinlik, modallik va shaxsiylashtirish. Ikkinchi komponent — vizual-interaktiv dizayn (30 foiz — eng katta ulush) — Paivio nazariyasiga asoslanib, taqdimotning estetik sifati va o‘quvchilar bilan o‘zaro aloqasini ta’minlaydi: vizual ierarxiya, rang garmoniyasi, tipografiya, interaktiv elementlar (navigatsiya, manipulyatsiya, dialog, izlash), gamifikatsiya (ball, daraja, reyting, sertifikat) va video-animatsiya integratsiyasi [4]. R. Moreno va R. Mayer interaktiv multimedia statik taqdimotlarga nisbatan 18–28 foiz samarali ekanligini isbotlagan [5].

Uchinchi komponent — pedagogik integratsiya (25 foiz) — P. Mishra va M. Koehler tomonidan yaratilgan TPACK modeliga asoslanib, multimedia taqdimotlarining o‘quv jarayoniga organik integratsiyasini ta’minlaydi [6]. Bu komponent beshta bosqichda amalga oshiriladi: maqsadni aniqlash (Blum taksonomiyasi bo‘yicha), auditoriya tahlili (yosh, daraja, uslub), metod tanlash (frontal, kooperativ, mustaqil, loyiha), dars rejasiga integratsiya va baholash. To‘rtinchi komponent — baholash-takomillashtirish (20 foiz) — J. Hetti ta’kidlashicha, feedback ta’lim samaradorligiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi omil (d=0,73) va bu komponent doimiy takomillashtirish siklini (Plan-Do-Check-Act) ta’minlaydi [7]. Uchta baholash darajasi: loyihalash (Mayer tamoyillariga moslik), qo‘llash (o‘quvchi ishtiroki) va natija (o‘quv natijalari).

Multimedia taqdimotlarining rivojlanish bosqichlari modelning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, o‘qituvchilarga texnologiyalarning evolyutsiyasini tushunish va zamonaviy tendensiyalarga moslash imkonini beradi. Birinchi bosqich — matn-rasm (1990–2000): PowerPoint paydo bo‘lishi, statik slaydlar — O‘zbekiston o‘qituvchilarining 72 foizi hali shu bosqichda. Ikkinchi bosqich — animatsiya-video (2000–2010): vizualizatsiya kuchayishi, YouTube integratsiyasi — 18 foiz o‘qituvchi. Uchinchi bosqich — interaktiv (2010–2018): Prezi, Mentimeter, Kahoot, real vaqtda o‘zaro aloqa — 8 foiz o‘qituvchi, biroq o‘quvchilarning 82 foizi mamnun. To‘rtinchi bosqich — adaptiv (2018–2023): LMS integratsiyasi, individual moslashuv — 2 foiz. Beshinchi bosqich — AI-asosidagi (2023 — hozirgi): sun’iy intellekt bilan avtomatik kontent yaratish [8]. Model maqsadi — o‘qituvchilarni kamida uchinchi bosqichga olib chiqish.

Buxoro viloyatidagi 5 ta ta’lim muassasasida (3 maktab, 2 OTM) o‘tkazilgan tajriba-sinov (TG=120, NG=120, 1 o‘quv yili, 4 bosqich) modelning yuqori samaradorligini isbotladi. TG da umumiy multimedia samaradorligi 2,46 dan 3,78 ga oshdi (+32,8 foiz), NG da +3,4 foiz. Barcha mezonlarda $p<0,001$, Cohen d=1,14–1,48: interaktivlik +42,0 foiz (eng katta mezonli o‘sish), vizual dizayn +36,0 foiz, pedagogik muvofiqlik +32,0 foiz, mazmun sifati +30,5 foiz, ta’lim natijalari +25,0 foiz [9]. O‘zlashtirish +28,4 foiz (d=1,14), motivatsiya +36,2 foiz (d=1,42), mustaqil o‘rganish

+34,6 foiz (d=1,32), faol ishtirok 44 dan 82 foizga oshdi (d=1,36). O‘qituvchi multimedia kompetensiyasi +39,5 foiz (d=1,48 — eng katta effekt). 72 soatlik malaka oshirish kursi va amaliy superviziya samarali ishlagan.

Mayer tamoyillarini bilish 18 foizdan 86 foizga, interaktiv qo‘llash 8 foizdan 72 foizga, TPACK integratsiyasi 8 foizdan 64 foizga oshdi. Rivojlanish bosqichlari bo‘yicha o‘qituvchilar taqsimoti sezilarli o‘zgardi: birinchi bosqichda 72 foizdan 12 foizga kamaydi, uchinchi bosqichda 8 foizdan 42 foizga oshdi va beshinchi bosqichda 4 foiz paydo bo‘ldi. Gamifikatsiya ta’siri: ishtirok 44 foizdan 86 foizga, motivatsiya +44 foiz, diqqat 20 daqiqadan keyin 48 foiz o‘rniga 76 foiz saqlanadi. Past daraja 48,4 foizdan 14,2 foizga kamaydi, yuqori daraja 15,8 foizdan 52,8 foizga oshdi. R^2 0,72 dan 0,84 ga oshdi. Kutish-haqiqat tafovuti sezilarli kamaydi: interaktivlikda 76 foizdan 12 foizga. O‘qituvchilarning 94 foizi (4,52 ball) va talabalarning 88 foizi (4,36 ball) modelni yuqori baholadi [10]. Bu natijalar modelning barcha to‘rtta komponentining sinergik ta’sir ko‘rsatganini isbotlaydi.

Komponentlarning sinergik bog‘liqligini tahlil qilish modelning yaxlit tizim sifatida ishlashini isbotladi. Kontentni loyihalash komponenti Mayer tamoyillari asosida sifatli mazmun yaratadi va vizual-interaktiv dizayn komponentiga tayyor material beradi. Vizual-interaktiv dizayn estetik va interaktiv shaklda taqdim etib, pedagogik integratsiya komponentiga tayyor mahsulot beradi. Pedagogik integratsiya o‘quv jarayoniga to‘g‘ri kiritib, ta’lim natijalarini oshiradi. Baholash-takomillashtirish barcha komponentlarga feedback berib, doimiy takomillashtirish siklini ta’minlaydi. Oraliq diagnostikalar bu sinergiyani tasdiqladi: birinchi oraliq (dekabr) kontent va dizayn eng tezkor natija berdi (mazmun +18,4 foiz, dizayn +22,6 foiz), ikkinchi oraliq (mart) pedagogik integratsiya qo‘shilishi bilan kumulyativ samara sezilarli oshdi (interaktivlik +32,8 foiz, pedagogik +24,6 foiz). Model qo‘shimcha katta xarajat talab etmaydi — bir muassasa uchun yillik 8–14 million so‘m (byudjetning 2–3 foizi).

Modelning O‘zbekiston kontekstiga moslashtirilgan xususiyatlari uning amaliy qo‘llanilish imkoniyatini oshiradi. O‘zbek tilidagi multimedia kontentni yaratish va to‘plash tizimi — o‘qituvchilar ochiq litsenziya (Creative Commons) bilan kontentni bo‘lishadi. Internet cheklangan hududlar uchun oflayn rejim — USB va lokal tarmoq

orqali materiallarni tarqatish. Qishloq maktablari uchun minimal texnik talablar — faqat noutbuk va proyektor yetarli. An’anaviy usullar bilan uyg‘unlik — multimedia an’anaviyni almashtirmaydi, boyitadi. Bosqichma-bosqich rivojlanish — har bir o‘qituvchi o‘z darajasidan boshlaydi. Tatbiq 3 bosqichda: Buxoro (1-yil), viloyatlar (2-yil), respublika (3-yil). Maqsad — 3 yilda 1000 dan ortiq muassasa, 10 000 dan ortiq o‘qituvchi, samaradorlik +25–35 foiz.

Maktab va OTM o‘rtasidagi differensiallashtirilgan tahlil muhim topilmalarni berdi. Maktablarda eng katta o‘sish vizual dizayn mezonida (+38,4 foiz) — o‘qituvchilar Mayer vizual dizayn tamoyillarini qo‘llashni boshladi va taqdimotlarning estetik sifati sezilarli yaxshilandi. OTM larda eng katta o‘sish interaktivlik mezonida (+44,6 foiz) — Mentimeter, Kahoot, H5P va Genially keng qo‘llanildi va talabalarning faol ishtiroki oshdi. Shahar maktabi eng yuqori umumiy o‘sish (+38,2 foiz), qishloq maktabi eng past (+26,2 foiz), biroq u ham statistik ahamiyatli (d=1,08). Qishloq maktabida ijtimoiy muhit (an’anaviy hamkorlik) kuchli va bu mahalla tizimidan samarali foydalanish imkonini berdi. Bu natijalar modelning turli sharoitlarda moslashuvchan ishlashini va differensiallashtirilgan yondashuvning to‘g‘riligini isbotlaydi.

O‘qituvchilar uchun 72 soatlik malaka oshirish dasturi modelning eng muhim tashkiliy elementi bo‘lib, uning samaradorligi tajriba-sinov natijalarida yaqqol namoyon bo‘ldi. Dastur Mayer 12 tamoyil (12 soat), kognitiv yuk (8 soat), vizual dizayn (12 soat), interaktiv multimedia (12 soat), TPACK va pedagogik integratsiya (8 soat), video va animatsiya (8 soat), rivojlanish bosqichlari (6 soat) va amaliy mashq (6 soat)ni o‘z ichiga oladi. Training of Trainers (ToT) modeli asosida har muassasada 2–3 nafar trener tayyorlandi va kaskadli o‘qitish tashkil etildi. Dastur natijasi: o‘qituvchilarning multimedia kompetensiyasi 2,28 dan 3,86 ga oshdi (+39,5 foiz, d=1,48) va bu barcha ko‘rsatkichlar ichida eng katta effekt. O‘qituvchilarning 92 foizi dasturning davom ettirilishini xohlagan va 88 foizi boshqa o‘qituvchilarga tavsiya qilgan. Professional o‘rganish hamjamiyatlari (PLC) tashkil etilib, o‘qituvchilar birgalikda multimedia kontent yaratdi va tajriba almashdi.

A. Bandura ta’kidlashicha, o‘z-o‘zini samaradorlik hissi muvaffaqiyat tajribalari orqali kuchayadi va modelning interaktiv elementlari bu tajribani to‘liq ta’minladi. O‘quvchi va talabalarning multimedia darslarga munosabati sezilarli yaxshilandi: multimediani afzal deydiganlar 79 foizdan 94 foizga, hozirgi sifatdan mamnunlar 34 foizdan 84 foizga, interaktiv elementlardan mamnunlik 16 foizdan 82 foizga oshdi. O‘quvchilarning 74 foizi maktabga borishni ko‘proq xohlashini, 68 foizi darsga faolroq ishtirok etishini va 82 foizi mustaqil o‘rganish imkoniyatining yaxshilanganini ta’kidlagan. Diqqat darajasi sezilarli yaxshilandi: an’anaviy darsda 10 daqiqadan keyin 48 foiz saqlanadi, interaktiv multimedia darsda 78 foiz saqlanadi. Bu natijalar modelning nafaqat akademik natijalarni, balki o‘quvchilarning motivatsiyasi, ishtiroki va farovonligini ham sezilarli oshirganini ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

“Interaktiv multimedia – samarali ta’lim” innovatsion modeli Mayer CTML va 12 tamoyil, Sveller kognitiv yuk, Paivio ikki kanalli kodlash, Mishra va Koehler TPACK, Hetti feedback hamda Moreno interaktiv multimedia nazariyalariga asoslangan to‘rtta komponentli (kontentni loyihalash 25 foiz, vizual-interaktiv dizayn 30 foiz, pedagogik integratsiya 25 foiz, baholash-takomillashtirish 20 foiz) yaxlit tizimni taqdim etadi. Tajriba-sinov natijalari modelning yuqori samaradorligini isbotladi: ta’lim samaradorligi +32,8 foiz (d=1,14–1,48), interaktivlik +42,0 foiz, motivatsiya +36,2 foiz (d=1,42), o‘qituvchi kompetensiyasi +39,5 foiz (d=1,48). Rivojlanish bosqichlari: birinchi $72 \rightarrow 12$ foiz, uchinchi $8 \rightarrow 42$ foiz. Past daraja $48{,}4 \rightarrow 14{,}2$ foiz, yuqori $15{,}8 \rightarrow 52{,}8$ foiz. Model O‘zbekiston kontekstiga moslashtirilgan, qo‘shimcha katta xarajat talab etmaydi va ta’lim sifatini sezilarli oshirishga qodir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mayer R.E. Multimedia Learning. – 3rd ed. – New York: Cambridge University Press, 2021. – 456 p.

2. Sweller J. Cognitive Load Theory // Psychology of Learning and Motivation. – 2011. – Vol. 55. – P. 37–76.

3. Paivio A. Mental Representations: A Dual Coding Approach. – New York: OUP, 1986. – 322 p.

4. Mayer R.E. Twelve Principles of Multimedia Learning // Cambridge Handbook. – Cambridge: CUP, 2014. – P. 63–86.

5. Moreno R., Mayer R.E. Interactive Multimodal Learning // Educational Psychology Review. – 2007. – Vol. 19. – P. 309–326.

6. Mishra P., Koehler M.J. TPACK // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108(6). – P. 1017–1054.

7. Hattie J. Visible Learning. – London: Routledge, 2009. – 378 p.

8. Clark R.C., Mayer R.E. E-Learning and the Science of Instruction. – San Francisco: Wiley, 2016. – 528 p.

9. Bekmurodov M.N. Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2022. – 264 b.

10. Raximova S.T. Raqamli ta’lim texnologiyalari va pedagogik dizayn. – Buxoro: BuxDU, 2023. – 228 b.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI O‘QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Toshpo‘latova Mohinur Baxtiyor qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim fakulteti 2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Mo‘minjonova Muhayyo

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning nazariy asoslari, amaliy jihatlari va samaradorligi ko‘rib chiqilgan. So‘nggi besh yillik (2020–2025) ilmiy adabiyotlar tahlili asosida interfaol, loyiha, differensiatsiyalashgan va o‘yin asosidagi texnologiyalarning boshlang‘ich ta’limda tutgan o‘rni, ularning qo‘llanilish shakllari va o‘quvchilar bilim sifatiga ta’siri aniqlangan.

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiya, boshlang‘ich ta’lim, interfaol o‘qitish, loyiha texnologiyasi, differensiatsiyalashgan ta’lim, raqamli ta’lim, o‘quvchi faolligi.

Abstract. This article examines the theoretical foundations, practical aspects, and effectiveness of using modern pedagogical technologies in teaching primary school students. Based on an analysis of scientific literature from the last five years (2020–

2025), the role of interactive, project-based, differentiated, and game-based technologies in primary education, their forms of application, and their impact on students' quality of knowledge are identified.

Keywords: pedagogical technology, primary education, interactive teaching, project technology, differentiated education, digital education, student activity.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы, практические аспекты и эффективность использования современных педагогических технологий в обучении учащихся начальных классов. Роль интерактивных, проектных, дифференцированных и игровых технологий в начальном образовании и их влияние на качество знаний учащихся определены.

Ключевые слова: педагогическая технология, начальное образование, интерактивное обучение, проектная технология, дифференцированное обучение, цифровое образование, активность учащегося.

Hozirgi kunda ta’lim tizimini modernizatsiyalash va o‘qitish sifatini oshirish O‘zbekiston Respublikasining ustuvor davlat siyosatlaridan biri hisoblanadi. “O‘zbekiston Respublikasida ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi” va “Yangi O‘zbekiston” strategiyasi doirasida boshlang‘ich ta’limga alohida e’tibor qaratilmoqda. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari — bu shaxs shakllanishining dastlabki va eng muhim bosqichi bo‘lib, ushbu davrda shakllanadigan bilim, ko‘nikma va malakalar kelajakdagi muvaffaqiyatning poydevori bo‘lib xizmat qiladi.

Pedagogik texnologiyalar o‘qituvchiga ta’lim jarayonini tizimli, maqsadli va samarali tashkil etishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. An’anaviy dars o‘tish uslublari o‘rnini asta-sekin interfaol, kompetensiyaviy va shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalar egallayotgan bir davrda boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari oldida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirish va amaliyotda qo‘llay olish vazifasi turadi.

“Pedagogik texnologiya” atamasi ilk bor XX asrning o‘rtalarida pedagogika faniga kirib kelgan bo‘lib, bugungi kunda u ko‘p qirrali tushunchaga aylangan. UNESCO ta’rifiga ko‘ra, pedagogik texnologiya — bu inson va texnik resurslar hamda

ular o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni hisobga olgan holda o‘qitish va bilimni o‘zlashtirishning butun jarayonini loyihalash, qo‘llash va baholashning tizimli usuli.

Abdullayeva ta’kidlashicha, pedagogik texnologiya faqatgina texnik vositalardan foydalanishni anglatmaydi. U, birinchi navbatda, o‘qitish maqsadlarini aniq belgilash, mazmunni tanlash, usullarni tizimlashtirish va natijalarni baholashni o‘z ichiga oluvchi yaxlit didaktik yondashuvdir. Zamonaviy tadqiqotchilar pedagogik texnologiyaning uch asosiy komponentini ajratadilar: maqsadli komponent (aniq o‘quv natijalari va kompetensiyalarni belgilash), jarayonli komponent (o‘qitish shakllari, usullari va vositalarini tanlash) hamda nazorat-baholash komponenti (erishilgan natijalarni o‘lchash va tahlil qilish).

Rashidova o‘z tadqiqotlarida pedagogik texnologiyalarni qo‘llovchi o‘qituvchilarda dars samaradorligi 35–40 foizga oshishini empirik ma’lumotlar asosida isbotlagan. Bu esa mazkur yo‘nalishning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA QO‘LLANILADIGAN ASOSIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

So‘nggi besh yillik ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qitishda bir qator texnologiyalar alohida samaradorlik ko‘rsatmoqda.

Interfaol o‘qitish texnologiyasi. Interfaol o‘qitish texnologiyasi o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasidagi ikki tomonlama muloqotga asoslanadi. Ushbu yondashuvda o‘quvchilar passiv tinglovchi emas, balki bilim qurishning faol ishtirokchisiga aylanadi. Hamroyev (2022) o‘tkazgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, interfaol texnologiyalarni doimiy qo‘llaydigan sinflarda o‘quvchilarning darsga qiziqishi 2,3 baravar oshgan. Interfaol texnologiya doirasida quyidagi metodlar keng qo‘llaniladi: BBB (“Bilaman — Bilmoqchiman — Bildim”) jadvali o‘quvchining darsga tayyorgarligi va yangi bilim o‘zlashtirish jarayonini kuzatishda samarali; “Aqliy hujum” (Brainstorming) ijodiy fikrlashni rivojlantirish va muammo yechimlarini topishda qo‘l keladi; “Delphi” usuli o‘quvchilarning mustaqil taxminlar qilib, keyin jamoaviy muhokama o‘tkazishini ta’minlaydi; kichik guruhlarda ishlash esa hamkorlik ko‘nikmalarini shakllantiradi (Mirzayeva, 2023).

Loyiha texnologiyasi (Project-based Learning). Loyiha texnologiyasi o‘quvchilarga real hayotiy muammolarni hal etish yo‘li orqali bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish imkonini beradi. Boshlang‘ich sinflarda bu texnologiyaning qo‘llanilishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega: loyihalar qisqa muddatli (1–2 hafta), sodda tuzilishli va ko‘rgazmali bo‘lishi lozim. Karimova tadqiqoti shuni ko‘rsatadiki, loyiha texnologiyasi orqali o‘qigan 1–4-sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlash, muammoni hal qilish va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalari ancha rivojlangan. Nasimova tomonidan Jizzax viloyatidagi 12 ta boshlang‘ich sinfda o‘tkazilgan eksperimental tadqiqot natijalari ko‘rsatadiki, loyiha texnologiyasini qo‘llovchi sinflarda yillik attestatsiya natijalari nazorat guruhiga nisbatan o‘rtacha 18,7 foizga yuqori bo‘lgan.

Differensiatsiyalashgan ta’lim texnologiyasi. Har bir o‘quvchi o‘ziga xos qobiliyat, qiziqish va o‘zlashtirish tempiga ega. Differensiatsiyalashgan ta’lim texnologiyasi ana shu individual farqlarni hisobga olgan holda o‘qitish jarayonini tashkil etishni taqozo etadi. Xolmatova aniqlaganidek, boshlang‘ich sinflarda differensiatsiyaning uchta asosiy yo‘nalishi mavjud: mazmun bo‘yicha differensiatsiya (o‘rganish materiali murakkablik darajasini farqlash), jarayon bo‘yicha differensiatsiya (topshiriqlarni bajarish usullari va vaqtini farqlash) hamda mahsulot bo‘yicha differensiatsiya (o‘quvchilar o‘z natijalarini turli shaklda taqdim etishi). Yo‘ldoshev ta’kidlashicha, differensiatsiyalashgan yondashuv to‘g‘ri qo‘llanilganda sinfda past o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar soni 40 foizga kamayishi, yuqori o‘zlashtiruvchi o‘quvchilarning individual natijalari esa 25 foizga oshishi kuzatilgan.

O‘yin asosidagi ta’lim texnologiyasi (Gamification). O‘yin boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalar uchun o‘rganishning tabiiy va organik yo‘li hisoblanadi. Gamifikatsiya — bu o‘quv jarayoniga o‘yin elementlarini (ball tizimi, yutuqlar, raqobat, rol o‘ynash) kiritish orqali o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish texnologiyasidir. Tursunov va Ergashev (2022) tadqiqotiga ko‘ra, gamifikatsiyalashgan darslardan so‘ng o‘quvchilarning materialga qiziqishi 67 foizga, materialni eslab qolishi esa 43 foizga oshgan. Bolalar uchun maxsus ta’lim platformalari — Kahoot!, Quizlet, Wordwall va mahalliy analoglar — boshlang‘ich ta’limda tobora keng qo‘llanilmoqda. Ibrohimova (2024) Toshkent va Jizzax

viloyatlarida o‘tkazgan kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, bu platformalardan muntazam foydalanadigan o‘qituvchilar sinfida o‘quvchilarning darsga qatnashishi va uy vazifasini bajarish ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yuqori.

Raqamli ta’lim texnologiyalari. COVID-19 pandemiyasi (2020–2021) ta’lim jarayonini keskin o‘zgartirib, raqamli texnologiyalarni jadal joriy etishga olib keldi. Masofaviy va aralash (gibrid) ta’lim sharoitlari o‘qituvchilardan yangi raqamli ko‘nikmalarni o‘zlashtirishni talab qildi. Sotvoldiyev (2023) ta’kidlashicha, pandemiyadan keyingi davrda boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining 78 foizi raqamli ta’lim vositalarini an’anaviy dars jarayoniga integratsiya qilishda yangi tajriba orttirgan. Raqamli ta’lim texnologiyalari qatoriga multimediali taqdimotlar va animatsiyalar, virtual darslik va elektron ish daftarlari, interaktiv doskalar, videodarslar va podkastlar hamda AR (kengaytirilgan haqiqat) asosidagi ta’lim ilovalari kiradi.

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, hech bir pedagogik texnologiya o‘zi yakka holda mutlaq samarali emas. Eng yaxshi natija turli texnologiyalarni oqilona uyg‘unlashtirishdan, ya’ni integrativ yondashuv asosida o‘qitishdan olinadi. Qodirov va Sultonov (2023) tomonidan o‘tkazilgan metatahlil (2020–2023 yillar orasidagi 47 ta tadqiqotni qamrab olgan) shuni ko‘rsatadiki, bir darsda ikki va undan ortiq texnologiyani uyg‘unlashtiradigan o‘qituvchilarda o‘quvchilar bilim sifati yagona texnologiya qo‘llovchilarga nisbatan o‘rtacha 28 foiz yuqori.

Biroq tadqiqotlar bir qancha muammolarni ham aniqlagan. Jumladan, Umarov (2022) qayd etishicha, O‘zbekiston boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining 62 foizi yangi pedagogik texnologiyalarni bilsa-da, ularni amaliyotda muntazam qo‘llashda qiyinchilik sezadi. Buning asosiy sabablari metodologik tayyorgarlikning yetarli emasligi, moddiy-texnik resurslar va internet infratuzilmasining cheklanganligi, vaqt taqchilligi va o‘quv dasturining zichligi hamda sinfdagi o‘quvchilar sonining ko‘pligidir. Bundan tashqari, Mirzayeva (2023) o‘tkazgan so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, o‘qituvchilarning 54 foizi malaka oshirish kurslarining amaliy qismini yetarli darajada his etmaydi. Bu esa pedagogik texnologiyalar bo‘yicha kadrlar tayyorlash tizimini qayta ko‘rib chiqish zaruratini ko‘rsatadi. Xususan, pedagogika universitetlarining boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalarini tayyorlashda pedagogik

texnologiyalar modulini kuchaytirish, dars kuzatishi va tajriba almashish amaliyotlarini joriy etish, shuningdek, o‘qituvchilarni raqamli savodxonlik bo‘yicha o‘qitish tizimli ravishda yo‘lga qo‘yilishi zarur.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Pedagogik texnologiyalar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish faolligini oshirishda, mustaqil fikrlash va kreativlikni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Interfaol, loyiha, differensiatsiyalashgan, o‘yin asosidagi va raqamli texnologiyalar o‘zaro uyg‘unlashtirilganda eng yuqori natijalarga erishiladi. O‘qituvchilarni pedagogik texnologiyalarga tayyorlash pedagogika ta’limi dasturlarining markaziy tarkibiy qismiga aylanishi lozim. Moddiy-texnik bazani mustahkamlash va internet infratuzilmasini rivojlantirish raqamli texnologiyalarni maktablarga to‘liq joriy etish uchun zaruriy shart hisoblanadi. Kelajakda boshlang‘ich ta’limda pedagogik texnologiyalarning samaradorligini o‘lchovchi standartlashtirilgan mezonlar ishlab chiqish va keng ko‘lamli empirik tadqiqotlar o‘tkazish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibrohimova M. Raqamli ta’lim platformalari boshlang‘ich maktabda: imkoniyatlar va cheklovlar // Zamonaviy ta’lim. – 2024. – 12(2). – B. 33–47.

2. Karimova S. Loyiha asosidagi ta’limning boshlang‘ich sinf o‘quvchilari kompetensiyalariga ta’siri // Boshlang‘ich ta’lim. – 2024. – 1(4). – B. 12–26.

3. Mirzayeva D. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining pedagogik texnologiyalarni qo‘llanilish holati: kuzatuv va tahlil // Ilmiy-pedagogik muammolar. – 2023. – 5(2). – B. 78–91.

4. Nazarov F. Kengaytirilgan haqiqat texnologiyasi boshlang‘ich maktabda: imkoniyatlar va istiqbollar // Raqamli ta’lim. – 2024. – 2(1). – B. 19–31.

5. Qodirov B. Pedagogik texnologiyalar tizimi va ularni ta’limga joriy etish yo‘llari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 212 b.

6. Qodirov B., Sultonov A. Boshlang‘ich ta’limda integrativ pedagogik texnologiyalar: metatahlil // Pedagogika fanlari jurnali. – 2023. – 4(3). – B. 101–118.

O‘QITUVCHI VA O‘QUVCHI MULOQOTI VA UNING O‘QUV NATIJALARIGA TA’SIRI

To‘xtaraliyeva Dilnoza Mardonjon qizi

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti 1-ingliz fakulteti talabasi

e-mail: toxtaraliyevadilnoza@gmail.com

Ilmiy rahbar: Irgasheva Madina Irgashovna

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasidagi muloqotning ta’lim jarayonidagi o‘rni, uning turli shakllari hamda nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Shuningdek, o‘quvchining samarali bilim olishi, erkin fikr bayon etishi, shaxsiy va ijtimoiy ko‘nikmalari rivojlanishida o‘qituvchi bilan muloqotning muhimligi yoritib beriladi. Olib borilgan izlanishlar natijasiga ko‘ra, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqotda yuzaga kelgan muammolar hal etildi va ularni hal etish usullari manbalar orqali berib borildi. O‘quvchilarning muvaffaqiyatlarini ta’minlashda samarali muloqotning o‘rni beqiyosdir.

Kalit so‘zlar: pedagogik muloqot, ta’lim jarayoni, ijtimoiy va shaxsiy ko‘nikmalar, erkin fikrlash, muloqotda yuzaga kelgan muammolar va ularni hal etish usullari.

KIRISH

Zamonaviy ta’lim jarayonida muhim pedagogik omillardan biri o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqotdir. Bu muloqot o‘quvchining erkin fikrlash qobiliyatini o‘stirishga, ijobiy muhit yaratishga va samarali bilim olishga yordam beradi. Muloqot — insonlar o‘rtasidagi fikr va axborot almashish manbaidir. Pedagogik muloqot nafaqat o‘quvchining yaxshi bilim olishini ta’minlash, balki uning psixologik holatini yaxshilash, ijtimoiy ko‘nikmalarini shakllantirish va mustahkamlashga muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Samarali suhbat orqali o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi, shaxsiy va ijtimoiy ko‘nikmalari asta-sekin shakllanib boradi. Carl Rogers fikriga ko‘ra, o‘quvchi o‘zini erkin his qilgan muhitda ta’lim samarali bo‘ladi; ya’ni o‘qituvchining o‘quvchi bilan muloqot qilishi uning fikrini ochiq tarzda bayon etishiga va darslarga faol ishtirok etishiga yordam beradi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqot muvaffaqiyatli ta’limning muhim poydevori hisoblanadi. Samarali pedagogik muloqot o‘quvchini tanqidiy fikrlashga undaydi hamda darslarga bo‘lgan qiziqish va motivatsiyasini oshiradi. Carl Rogers fikriga ko‘ra, qo‘llab-quvvatlovchi muhit o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini oshiradi va ularni murakkab topshiriqlarni bajarishga undaydi [2]. Bunday muhitda stress va qo‘rquv yo‘qoladi: o‘quvchi o‘z fikrini hech qanday qo‘rquvsiz va ishonch bilan bayon eta oladi, bu esa tanqidiy fikrlash va nutq madaniyatini oshirishga yordam beradi. Abraham Maslow fikriga ko‘ra, inson o‘zini xavfsiz va erkin his qilgan muhitdagina o‘z fikrini bemalol ifoda eta oladi hamda shaxsiy imkoniyatlarini namoyon qiladi [3]. Lev Vygotskiy esa o‘quvchilar bilimni faol muloqot, savol-javoblar hamda interaktiv metodlar yordamida o‘zlashtirishini ta’kidlaydi [4].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqotning ta’lim samaradorligiga ta’siri pedagogik hamda psixologik yondashuvlar asosida o‘rganildi. Tadqiqot davomida ko‘plab o‘quvchilar bilan suhbat olib borildi; ular bilan darsga faol qatnashish va qiziqishni oshirish uchun pedagogik muloqot tashkil etildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy kuzatish, tahlil, taqqoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, pedagogik adabiyotlar, xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari o‘rganilib, ularning nazariy xulosalari amaliy jihatdan tahlil qilindi. O‘quvchilar bilan olib borilgan kuzatuvlar asosida muloqot jarayonida yuzaga keladigan muammolar, xususan qo‘rquv, tortinchoqlik va fikrni erkin bayon eta olmaslik kabi holatlar aniqlanib, ularni bartaraf etishning samarali usullari ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari pedagogik muloqotning ta’lim sifatini oshirishdagi muhim omillardan biri ekanligini ko‘rsatdi.

MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi ijobiy muloqot ta’lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, o‘quvchining fikriga hurmat bilan yondashish, uni tinglash va qo‘llab-quvvatlash o‘quvchilarda mustaqil fikrlash hamda darslarga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi. Pedagogik muloqot faqatgina bilim berish vositasi bo‘lib qolmay, balki o‘quvchining shaxs sifatida

shakllanishiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, tadqiqot davomida ayrim hollarda o‘qituvchi tomonidan qo‘pol muomala, bir tomonlama dars o‘tish yoki o‘quvchi fikrining inobatga olinmasligi o‘quvchilarda passivlikni yuzaga keltirishi aniqlandi; bu esa ta’lim sifatining pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida interaktiv metodlardan foydalanish, ochiq muloqot muhitini yaratish hamda psixologik jihatdan qulay atmosferani shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi samarali muloqot ta’lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. To‘g‘ri tashkil etilgan pedagogik muloqot o‘quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtiradi, ularning mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi hamda shaxsiy va ijtimoiy ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, dars jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratish hamda o‘quvchilar bilan samimiy va hurmat asosidagi munosabatni yo‘lga qo‘yish ta’lim samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan biridir. Shu sababli ta’lim jarayonida interfaol metodlar bilan birgalikda kommunikativ muloqotdan foydalanish tavsiya etiladi. Kelgusida pedagogik faoliyatda zamonaviy kommunikativ yondashuvlardan keng foydalanish o‘quvchilarning akademik muvaffaqiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rogers C. Freedom to Learn. – Columbus: Merrill Publishing, 1969. – P. 115.

2. Rogers C. Freedom to Learn. – Columbus: Merrill Publishing, 1969. – P. 118.

3. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1954. – P. 43.

4. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – P. 86.

5. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

XALQ PEDAGOGIKASIDA OTA-ONA VA FARZAND MUNOSABATLARI

Turdiyeva Dilnavoz Sobir qizi

Xalqaro innovatsion universiteti talabasi
e-mail: turdiyevadilnavoz@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada xalq pedagogikasida ota-ona va farzand munosabatlarining tarbiyaviy ahamiyati yoritilgan. Oilaning bola tarbiyasidagi o‘rni, milliy qadriyatlar asosida shakllangan tarbiya usullari hamda ota-onaning farzand kamolotidagi mas’uliyati tahlil qilingan. Shuningdek, xalq pedagogikasi an’analari asosida yosh avlodni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: xalq pedagogikasi, oila tarbiyasi, ota-ona, farzand, milliy qadriyatlar, ma’naviy tarbiya, axloqiy tarbiya, tarbiya usullari, oilaviy munosabatlar, barkamol avlod.

Аннотация: В данной статье раскрывается воспитательное значение взаимоотношений родителей и детей в народной педагогике. Проанализированы роль семьи в воспитании ребёнка, методы воспитания, сформированные на основе национальных ценностей, а также ответственность родителей в становлении личности ребёнка.

Ключевые слова: народная педагогика, семейное воспитание, родители, ребёнок, национальные ценности, духовное воспитание, нравственное воспитание, методы воспитания, семейные отношения, гармонично развитое поколение.

Annotation: This article discusses the educational significance of parent-child relationships in folk pedagogy. The role of the family in child upbringing, educational methods based on national values, and the responsibility of parents in the development of a child’s personality are analyzed. Special attention is paid to the spiritual and moral education of the younger generation based on the traditions of folk pedagogy.

Keywords: folk pedagogy, family education, parents, child, national values, spiritual education, moral education, educational methods, family relationships, well-rounded generation.

KIRISH

Bugungi kunda yosh avlodni ma’naviy barkamol, odobli va vatanparvar inson qilib tarbiyalash eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bunda xalq pedagogikasi muhim tarbiyaviy manba bo‘lib xizmat qiladi. Xalq pedagogikasi asrlar davomida xalqning hayotiy tajribasi, urf-odatlari, an’analari va qadriyatlari asosida shakllangan bo‘lib, unda inson tarbiyasiga oid boy tajribalar mujassamdir. Ayniqsa, oiladagi tarbiya, ota-ona va farzand munosabatlari xalq pedagogikasining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini bo‘lib, farzandning ilk tarbiya maskani sanaladi. Bola dunyoqarashi, odobi, fe’l-atvori va ma’naviy qiyofasi avvalo oilada shakllanadi. Shu sababli xalq pedagogikasida ota-ona mas’uliyati, oiladagi sog‘lom muhit va farzand tarbiyasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Xalq pedagogikasida oila muqaddas dargoh sifatida ulug‘lanadi. Ajdodlarimiz oilani inson kamolotining poydevori deb bilganlar. Bola tarbiyasi oiladagi muhit, ota-onaning o‘zaro munosabati va ularning shaxsiy namunasi orqali shakllanadi. Xalq orasida “Qush uyasida ko‘rganini qiladi” degan maqolning mavjudligi ham aynan shu haqiqatni ifodalaydi.

Farzand oilada kattalarga hurmat, kichiklarga mehr, mehnatsevarlik, halollik va sabr-toqat kabi insoniy fazilatlarni o‘rganadi. Ayniqsa, ota-onaning farzand bilan muomalasi bolaning ruhiy rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Mehribonlik va e’tibor bilan tarbiyalangan bola kelajakda jamiyatga foydali inson bo‘lib voyaga yetadi. Xalq pedagogikasida onaning o‘rni alohida qadrlangan: ona mehr-muhabbat, oqibat va tarbiya timsoli sifatida ko‘rilgan; ota esa oilaning tayanchi, mas’uliyat va tartib ramzi sifatida tasvirlangan. Ota-onaning ahilligi va o‘zaro hurmati oiladagi ma’naviy muhitni mustahkamlaydi hamda farzand tarbiyasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xalq pedagogikasida ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar mehr, hurmat va ishonch asosida qurilishi kerakligi ta’kidlanadi. Farzand ota-onani hurmat qilishi, ularning nasihatlariga quloq tutishi va duosini olishi kerak deb qaralgan. Shu bilan birga, ota-onalar ham farzandga mehribon bo‘lishi, uning qiziqish va ehtiyojlarini inobatga olishi zarurligi qayd etilgan. Ajdodlarimiz bolalarni tarbiyalashda ertak, maqol, topishmoq, hikmatli so‘z va rivoyatlardan keng foydalanganlar. Bu vositalar orqali bolalarda yaxshilik va yomonlikni ajrata olish, halollik, rostgo‘ylik va

insonparvarlik kabi sifatlar shakllantirilgan. Masalan, xalq maqollarida “Bola aziz — odobi undan aziz”, “Ota rozi — Xudo rozi”, “Yaxshi farzand — ota-onaning faxri” kabi hikmatlar orqali ota-ona va farzand munosabatlarining mohiyati yoritib berilgan.

Xalq pedagogikasida farzand tarbiyasida qattiqqo‘llikdan ko‘ra tushuntirish, nasihat va shaxsiy namuna ustuvor hisoblangan. Chunki bola ko‘proq kattalarning xatti-harakatiga taqlid qiladi; shu bois ota-onaning odobi va muomalasi farzand uchun eng katta tarbiya vositasi sanaladi.

Hozirgi globallashuv davrida yoshlar tarbiyasida turli omillar ta’siri kuchaymoqda. Internet, ommaviy madaniyat va axborot oqimi ayrim hollarda milliy qadriyatlarning susayishiga sabab bo‘lmoqda. Shu sababli xalq pedagogikasidagi tarbiyaviy tajribalarni zamonaviy ta’lim bilan uyg‘unlashtirish muhim vazifalardan biridir. Farzand tarbiyasida milliy urf-odatlar, qadriyatlar va an’analardan foydalanish bolalarda milliy o‘zlikni anglash hissini kuchaytiradi. Ayniqsa, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik va insoniylik kabi fazilatlarni shakllantirishda xalq pedagogikasi katta ahamiyat kasb etadi. Oilada kitobxonlik muhitini yaratish, xalq og‘zaki ijodi namunalarini bolalarga o‘rgatish va milliy bayramlarning mazmunini tushuntirish orqali yosh avlodni ma’naviy yetuk inson qilib tarbiyalash mumkin. Shuningdek, maktab va oilaning hamkorligi ham muhim hisoblanadi: o‘qituvchi va ota-onaning birgalikdagi faoliyati farzandning har tomonlama barkamol bo‘lib voyaga yetishiga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, xalq pedagogikasida ota-ona va farzand munosabatlari muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan qadriyat sifatida qaraladi. Oiladagi sog‘lom muhit, ota-onaning namunali xulqi va milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya farzand kamolotining asosiy omillaridan biridir. Ajdodlarimizning boy pedagogik merosi bugungi kunda ham yosh avlodni ma’naviy barkamol va komil inson qilib tarbiyalashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli xalq pedagogikasi an’analarini asrab-avaylash va ularni zamonaviy ta’lim tizimida samarali qo‘llash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

2. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.

3. Hasanboyev J. va boshqalar. Pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2011.

4. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.

5. Mahmudov K. Oila pedagogikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.

PEDAGOGIK KONFLIKTLARNING OLDINI OLISHDA MULOQOT MADANIYATI

Tursunboyeva Rohila Yunus qizi

Xalqaro innovatsion universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’lim jarayonida yuzaga keladigan pedagogik konfliktlarning oldini olishda muloqot madaniyatining o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Muloqot jarayonida o‘qituvchi va ta’lim oluvchilar o‘rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlarning asosiy sabablari, ularni bartaraf etishda samarali kommunikativ ko‘nikmalarning roli yoritib beriladi. Tadqiqotda pedagogning nutq madaniyati, empatiya, tinglash madaniyati, hurmat va adolat tamoyillariga asoslangan muloqot konfliktlarning oldini olishda muhim omil ekanligi asoslab beriladi. Shuningdek, pedagogik muloqotda madaniyatli yondashuv ta’lim muhitini sog‘lomlashtirishi, o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasida ijobiy psixologik muhitni shakllantirishi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: mentalitet, muomala madaniyati, muloqot madaniyati, axborot, insoniy qadriyatlar, ichki madaniyat, pedagogik-psixologik bilimdonlik, pedagogik-psixologik muloqot, tartib-intizom, motivatsiya, nutq madaniyati.

MUOMALA MADANIYATI VA MULOQOT QOIDALARI

O‘zbeklar mentalitetida muomala madaniyati ko‘pchilik hollarda o‘zaro salom-alik qilish, hol-ahvol so‘rash, oiladagi holat bo‘yicha axborotlarga qiziqish ko‘rsatish kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Ammo aslida muomala madaniyati o‘zga insonga bo‘lgan munosabat madaniyati bilan belgilanadi. Faqat salom-alik qilgandagina emas, balki hayot tartibida, har kunlik hayot tarzida insonga ko‘rsatiladigan hurmat va e’zozni, samimiy va to‘g‘ri munosabatni anglatadi. Ichki

madaniyatga ega bo‘lgan odamgina har turli vaziyatlarda har qanday boshqa insonga nisbatan doimiy to‘g‘ri, samimiy va aniq munosabat ko‘rsata oladi.

Muloqot madaniyati insondan boshqa insonga nisbatan har doim bir tekis munosabat ko‘rsatishni talab etadi. Qarshingizda turgan odam boymi, kambag‘almi, qishloqlikmi yoki shaharlikmi, mansabdormi yoki oddiy o‘qituvchimi, bundan qat’i nazar unga to‘g‘ri munosabat ko‘rsata olish haqiqiy insonparvarlik mezoni bo‘lib kelgan. Muloqot madaniyati insondan o‘z ustida muntazam ish olib borishni talab etadi va u o‘z-o‘zidan vujudga kelib qolmaydi. Hayotda ko‘pincha odamlar orasidagi muloqotda ularning rasmiy, xushomadgo‘ylik yoki kibr-havoli munosabatlariga shohid bo‘lamiz. Ba’zan inson yuqori martabaga erishsa, o‘zining boshqalardan ustunligini ko‘rsatish uchun ko‘pchilik bilan salom-alik ham qilmay qo‘yadi. Asl madaniyatda esa aksincha, insonning martabasi qanchalik ko‘tarilsa, shunchalik oddiy insonlarga o‘zining yaqinligini ko‘rsatishi zarur hisoblanadi. Shu bilan birga, muloyimlik, halimlik, ochiqlik, samimiylik, to‘g‘rilik va boshqa bir necha tamoyillar ulug‘lanadi va targ‘ib qilinadi.

Real hayotda odam yoshligidanoq muloqot madaniyatiga oid ma’lum insoniy qadriyatlarning buzilayotganligi bilan to‘qnash keladi. Oqibatda bola hayotida ikki xil standartlar holati vujudga keladi: bir tomondan, bola muloyim bo‘lishi lozim; ikkinchi tomondan esa, atrofidagi ko‘pchilik odamlar, hattoki eng yaqin va hurmatli kishilar ham bu tartib-qoidalarga rioya qilmaydi. Doimiy jerkib, behurmat qilib, faqat o‘zinikini o‘tkazib, bolaning erkini bo‘g‘ib yaxshi xulqli, idrokli, ma’naviyatli va barkamol farzandni tarbiyalab bo‘lmaydi. Demak, muloqot va muomala madaniyatining hayotda o‘z o‘rni va ahamiyati mavjud.

O‘qituvchining ovozida quyidagi xususiyatlar bo‘lmog‘i lozim: jarangdorlik (tovushning tozaligi va tembrning yorqinligi), keng diapazonlik (ovozning eng pastlikdan eng yuqorigacha bo‘lgan darajasi), havodorlik (erkin so‘zlaganda yaxshi eshituvchanlikka ega bo‘lishi), ixchamlik va harakatchanlik, chidamlilik (uzoq ishlash qobiliyatiga ega bo‘lishi), moslashuvchanlik (dinamika, tembr va melodikaning eshitilish sharoitiga moslasha olishi), qarshi shovqinlarga nisbatan barqarorlik hamda suggestivlik (ovozning hayajonli ifodalanishi va shu orqali tinglovchining xulqiga

ta’sir qilish xususiyati). Nutq texnikasi deyilganda nutqni tinglovchi yoki talabaga yetkazishda qo‘llaniladigan vositalar tushuniladi. Nutq ikki xil ko‘rinishda bo‘lganidan, uning texnikasini ham og‘zaki va yozma nutq texnikasi tarzida ko‘rsatish mumkin. Og‘zaki nutq texnikasi tovush, bo‘g‘in va so‘zlarning shakllarini talaffuz etishni yaxshilash borasida nutq organlarini faollashtiruvchi mashqlarni anglatadi; bunga nafasdan foydalanish, tovush tembrlarini yaxshilash, diksiyaga e’tibor berish, tovushlarning past-baland tovlanib turishi, unli va undoshlarni talaffuz etish hamda ohang kabilar kiradi.

TOZA NUTQ — ANDOZALI NUTQ

Qaysi tilda ma’ruza o‘qishdan qat’i nazar, o‘sha tilning sofligi va boyligi o‘qituvchi nutqida aks etadi. Bir tilga xos xususiyatlarni yoki so‘zlarni ikkinchi tilga qo‘shib so‘zlash yoki adabiy til me’yorlariga mos bo‘lmagan so‘z va iboralarni qo‘llash nutqning tozaligiga zid. Demak, nutqning tozaligi uning adabiy til mezonlariga mos kelishi va g‘ayriadabiy til unsurlaridan holi bo‘lishidir. Deyarli barcha tillarda bor bo‘lgan sheva, varvarizm, kanselyarizm, professionalizm, akademizm va vulgarizm kabi so‘z va iboralarni adabiy tilga aralashtirib qo‘llashdan qochish ma’qul. Badiiy adabiyotda bularni qo‘llash holatlari mavjud bo‘lib, unda milliy koloritni berish va qahramonning qalb-qiyofasini ochish uchun xizmat qiladi. O‘zbek tili sheva va lahjalarga boy, shu bois adabiy til normasida fikrlash o‘rinli bo‘ladi.

TA’SIRLI NUTQ — TASVIRLI NUTQ

Yuqorida ko‘rib o‘tilgan nutqiy sifatlar bilan bevosita daxldor bo‘lgan omillardan biri nutqning ta’sirchanligidir. Ta’lim beruvchi bilan ta’lim oluvchi orasidagi muloqot qanchalik ta’sirli bo‘lsa, dars shunchalik mazmunli va samarali bo‘ladi. Ta’lim beruvchining ta’sirli nutqi nolisoniy omillarga bog‘liq. Nutq ta’sirchanligi asosan og‘zaki nutq jarayoniga tegishli bo‘lib, ayni paytda auditoriyaning texnik imkoniyatlarini ham e’tiborga oladi. Hozirgi kun talabi esa butun bir manzarani — o‘qituvchining joylashishi, ko‘rinishi, turishi va so‘zlash manerasini o‘z ichiga oladi. Omma tez tushunadigan jonli tilda gapira olish, suhbat vaqtini hisobga olish, hayotiy misollarga murojaat qilish orqali fikrni isbotlash, turli tasviriy vositalardan va

yumordan o‘rinli foydalanish, kiyinish, imo-ishora hamda muomaladagi samimiylik kabilar ta’sirli nutqning garovidir. So‘zlayotganingizda eshituvchining ko‘z o‘ngida tasviriy manzara hosil qila olsangiz, obrazli fikr yuritsangiz va o‘z so‘zingizga ishontira olsangiz, nutqingiz ravon bo‘ladi va ta’sir darajasi oshib boraveradi.

JO‘YALI NUTQ — UYALI NUTQ

Jo‘yalilik qaysidir ma’noda nutqning boshqa xususiyatlari samarasini, so‘zlovchi va qabul qiluvchi o‘rtasidagi munosabat hamda holatni anglatadi. Agar bu xususiyat bo‘lmasa, ikkala tomon orasidagi munosabat to‘la anglashilmaydi. So‘zni topib, tanlab, o‘z o‘rnida aytilishini taqozo etuvchi bu sifat so‘zlovchining didi, xarakteri va omma bilan muomala qila olishiga bog‘liq. Shu sababli nima deyishdan ko‘ra, nima demaslikni bilish ham muhim. Har bir so‘zning jumladagi o‘rni til hodisasi bo‘lsa, uning muayyan davrada qanday aytilishi etik-estetik va psixologik hodisadir. Har bir so‘zning va nutqning o‘rnini bilish, aslida, auditoriyadagilarning saviyasi, kasbi, qiziqishi, jinsi hamda yoshini e’tiborga olishdir. Xuddi shu uyani anglagan so‘zlovchi e’tibor qozonadi va obro‘ topadi; aks holda kulgili va ayanchli holatga tushadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, pedagogik konfliktlarning oldini olishda muloqot madaniyati muhim va hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi (talaba), shuningdek ta’lim ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar samaradorligi, avvalo, to‘g‘ri va madaniyatli muloqotga bog‘liqdir. Muloqot madaniyatiga amal qilinishi o‘zaro hurmat, ishonch va tushunishni mustahkamlab, ziddiyatli vaziyatlarning yuzaga kelishini sezilarli darajada kamaytiradi. Pedagogning nutq madaniyati, tinglash ko‘nikmasi, empatiya va bag‘rikenglik kabi kommunikativ kompetensiyalarga ega bo‘lishi konfliktlarning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchining vazmin, xolis va odobli munosabati ta’lim muhitida sog‘lom psixologik iqlimni shakllantiradi hamda nizoli holatlarning konstruktiv yo‘l bilan bartaraf etilishiga xizmat qiladi. Shu bois pedagogik faoliyatda muloqot madaniyatini rivojlantirish, pedagoglarning kommunikativ malakalarini doimiy ravishda takomillashtirish va ta’lim jarayonida ochiq, samimiy

hamda adolatli muloqot tamoyillariga amal qilish pedagogik konfliktlarning oldini olishning eng samarali yo‘llaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni.

2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak // “Xalq so‘zi” gazetasi. – 2017-yil 16-yanvar. – № 11.

3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.

4. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – 2017. – 6-son, 70-modda.

5. Axmedova M.T. Pedagogik konfliktologiya: o‘quv qo‘llanma. – Adabiyot uchqunlari, 2017.

6. Axmedova M.T., Rashidov H.F. Pedagogik konfliktlarni bartaraf etish dars intizomini yaxshilash omili sifatida // Maktab va hayot. – Toshkent, 2015.

7. Axmedova M.T., Shayzakova N.S. Nizolarning yuzaga kelishidagi shart-sharoitlar, shaxs toifalari va ularning xislatlari // Maktab va hayot. – Toshkent.

8. Axmedova M.T., Umarova M.X. Balog‘at yoshidagi o‘smirlarning o‘tish davridagi pedagogik va psixologik o‘ziga xos xususiyatlari // Maktab va hayot. – Toshkent, 2015.

INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA IJTIMOIY FAOLLIKNI SHAKLLANTIRISH IMKONIYATLARI VA MUAMMOLARI

Tursunova Parizoda Jamshid qizi

Yangi asr universiteti “Pedagogika va psixologiya” yo‘nalishi 4-kurs talabasi

e-mail: jamshidovnaparizoda@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimizda inklyuziv ta’limni rivojlantirish jarayonida uchrayotgan asosiy muammolar tahlil qilinadi hamda ularni bartaraf

etishning samarali yo‘llari taklif etiladi. Shuningdek, inklyuziv ta’lim muhitida ijtimoiy faollikni shakllantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari yoritiladi. Inklyuziv ta’lim — bu barcha o‘quvchilarga, shu jumladan rivojlanishida cheklovlari mavjud bolalarga ham teng imkoniyatlar yaratish, ularni ta’lim jarayoniga to‘liq integratsiya qilishga yo‘naltirilgan ijtimoiy-pedagogik tizimdir. Ijtimoiy faollik tushunchasi, uning shaxs rivojlanishidagi o‘rni hamda inklyuziv muhitda uni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, ijtimoiy faollik, psixologik-pedagogik shart-sharoitlar, empatiya, bag‘rikenglik, o‘qituvchi tayyorgarligi.

Abstract. This article analyzes the main problems encountered in the process of developing inclusive education in our country and suggests effective ways to eliminate them. It also highlights the psychological and pedagogical conditions for forming social activity within an inclusive educational environment. Inclusive education is a socio-pedagogical system aimed at creating equal opportunities for all students, including those with developmental limitations, and ensuring their full integration into the educational process.

Keywords: inclusive education, social activity, psychological and pedagogical conditions, empathy, tolerance, teacher preparedness.

Аннотация. В данной статье анализируются основные проблемы, возникающие в процессе развития инклюзивного образования в нашей стране, и предлагаются эффективные пути их решения. Также раскрываются психолого-педагогические условия формирования социальной активности в инклюзивной образовательной среде.

Ключевые слова: инклюзивное образование, социальная активность, психолого-педагогические условия, эмпатия, толерантность, профессиональная готовность учителя.

KIRISH

Hozirgi kunda ta’lim tizimida har bir bola uchun teng imkoniyatlarni yaratish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan inklyuziv ta’lim tushunchasi jamiyatda ijtimoiy adolat, bag‘rikenglik va insonparvarlik g‘oyalarini

qaror toptirishda muhim o‘rin tutadi. Inklyuziv ta’lim — bu jismoniy, aqliy yoki ijtimoiy rivojlanishida farqlanuvchi bolalarni umumta’lim tizimiga to‘liq jalb etish, ularning salohiyatini ochish va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishiga imkon yaratishdir [1]. Inklyuziv ta’lim faqat bolalar bilan bog‘liq tushuncha bo‘lib qolmay, balki yoshidan qat’i nazar har bir inson hayoti davomida bunday ta’lim olish huquqiga va imkoniyatiga ega ekanligini bildiruvchi ta’lim jarayonidir [2].

Ta’lim tizimida ijtimoiy faollikni shakllantirish — o‘quvchining o‘z fikrini erkin ifoda eta olishi, jamoada hamkorlikda ishlashi, tashabbuskorlik va mas’uliyatni his etish ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan bog‘liq murakkab jarayondir [3]. Inklyuziv muhitda ijtimoiy faollikni rivojlantirish jarayoni turli ehtiyojlarga ega o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro muloqot va hamkorlikning murakkabligi bilan tavsiflanadi. Inklyuziv ta’lim — bu faqatgina nogironligi bo‘lgan bolalarga ta’lim berish tizimi emas, balki barcha o‘quvchilarning o‘z imkoniyatlariga ko‘ra rivojlanishiga zamin yaratadigan yondashuvdir [4]. Uning asosiy maqsadi — farzandlarning individual ehtiyojlarini inobatga olgan holda ularning ijtimoiy integratsiyasini ta’minlashdir.

Ijtimoiy faollik esa shaxsning jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, ijtimoiy qadriyatlarni anglashi, tashabbuskorlik va mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi xususiyatlarini o‘z ichiga oladi [5]. Shaxsning ijtimoiy faolligi ta’lim muhitida shakllanadi va o‘qituvchining yondashuvi bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

IJTIMOIY FAOLLIKNI SHAKLLANTIRISH IMKONIYATLARI

Inklyuziv ta’lim muhitida o‘quvchilarda ijtimoiy faollikni shakllantirish uchun bir qator imkoniyatlar mavjud. Hamkorlik asosida o‘qitish — guruhli ish, juftlikdagi topshiriqlar va jamoaviy o‘yinlar orqali o‘quvchilar bir-birini qo‘llab-quvvatlashni o‘rganadi [6]. Psixologik qo‘llab-quvvatlash — maktab psixologi va o‘qituvchining hamkorlikdagi faoliyati orqali o‘quvchilarda o‘ziga ishonch va ijobiy o‘zbaholash shakllanadi. Ijtimoiy loyihalar — o‘quvchilarni jamiyatga foydali faoliyatlarga jalb etish orqali ularning ijtimoiy mas’uliyat hissi rivojlanadi. Axloqiy va madaniy tarbiya — bag‘rikenglik, insonparvarlik, hurmat va empatiya qadriyatlarini singdirish orqali inklyuziv jamoa birligi mustahkamlanadi.

INKLYUZIV TA’LIMDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR

Inklyuziv muhitda ijtimoiy faollikni shakllantirishda uchraydigan muammolarni tahlil qilishdan avval shuni ta’kidlash kerakki, inklyuziv ta’limning samaradorligiga ta’sir etuvchi omillardan biri o‘qituvchilarning metodik va psixologik tayyorgarlik darajasining yetarli emasligidir. Bu yo‘nalishda uchraydigan asosiy muammolar quyidagilardir. O‘qituvchilarning tayyorgarlik darajasi pastligi: amaliy kuzatuvlarga ko‘ra, ko‘plab pedagoglar inklyuziv ta’lim bo‘yicha maxsus metodik tayyorgarlikka ega emasligi sababli individual yondashuv yetarli darajada qo‘llanilmayapti [7]. Metodik va didaktik vositalarning yetishmasligi: o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini inobatga oluvchi differensial o‘quv materiallari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Inklyuziv sinflarda ba’zan psixologik to‘siqlar va ijtimoiy stereotiplar mavjud bo‘lib, ular o‘quvchilarning o‘zaro integratsiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi; ayrim o‘quvchilar yoki ota-onalar maxsus ehtiyojli bolalar bilan birgalikda ta’lim olishga nisbatan ijtimoiy-psixologik to‘siqlar namoyon etadi. Ijtimoiy moslashuv jarayonining sustligi: ba’zi o‘quvchilarning ijtimoiy integratsiya darajasi past bo‘lib, ular o‘zini jamoaning to‘laqonli a’zosi sifatida his eta olmaydi, bu esa ularning ijtimoiy faolligini cheklaydi.

MUAMMOLARNI BARTARAF ETISH MEXANIZMLARI

Inklyuziv ta’lim muhitida ijtimoiy faollikni samarali shakllantirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq. Pedagoglarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish: inklyuziv metodika, psixologik yondashuv va individual o‘qitish usullari bo‘yicha maxsus kurslar tashkil etish zarur [8]. O‘quv jarayonida differensial yondashuvni qo‘llash: har bir bolaning ehtiyoj va imkoniyatlariga mos topshiriqlar berish. Hamkorlik muhitini yaratish: o‘quvchi–o‘qituvchi–ota-ona–psixolog o‘rtasida ishonchli aloqa tizimini yo‘lga qo‘yish. Insonparvarlik g‘oyalarini mustahkamlash: ta’lim jarayonida empatiya, o‘zaro hurmat va qo‘llab-quvvatlash qadriyatlarini shakllantirish. Raqamli texnologiyalardan foydalanish: masofaviy o‘qitish, maxsus o‘quv platformalari va interaktiv vositalar yordamida o‘quvchilarni teng imkoniyatlar bilan ta’minlash [9]. Inklyuziv ta’lim — bu jamiyatning madaniy va axloqiy taraqqiyot darajasini aks ettiruvchi tizimdir, ijtimoiy faollikni shakllantirish esa bu tizimning asosiy natijalaridan biridir.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, inklyuziv ta’lim — bu nafaqat ta’lim tizimining islohotlari, balki jamiyatning madaniy va ijtimoiy taraqqiyotini ifodalovchi muhim ko‘rsatkichdir. Ijtimoiy faollikni shakllantirish esa bu tizimning asosiy natijalaridan biridir. Inklyuziv muhitda o‘quvchilar o‘zaro yordam, bag‘rikenglik, hamkorlik va mas’uliyatni o‘rganadilar; shu orqali ular nafaqat ta’lim oluvchilar, balki jamiyatning faol, ongli va mas’ul a’zolariga aylanadilar. Muammolarni samarali hal etish strategiyalari sifatida pedagoglarning malakasini oshirish, psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish va o‘quv muhitida insonparvarlik qadriyatlarini mustahkamlash muhim ahamiyatga ega. Shu bois inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirishda ijtimoiy faollikni shakllantirishga qaratilgan kompleks pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish zamonaviy ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi PQ-4862-son qarori. – Toshkent, 2020.

2. Tursunova P.J. Inklyuziv ta’lim jarayoni: imkoniyati cheklangan bolalarga individual yondashuv // “Inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish: muammo va yechimlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Toshkent: Yangi asr universiteti, 2024.

3. Hasanboyeva O.H. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

4. UNESCO. Inclusive Education: The Way of the Future. – Geneva, 2009.

5. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Harvard University Press, 1978.

6. Mamarasulov A. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2021.

7. Murodova D. Inklyuziv ta’limda o‘qituvchining roli // Ta’lim va innovatsiyalar jurnali. – 2022. – №4.

8. Qodirova N. Maxsus pedagogika va inklyuziv ta’lim asoslari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.

9. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Teacher Professional Learning for Inclusion. – 2021.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA ONA TILI VA ADABIYOT ORQALI TALABALAR IJODIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Xamroyev Suhrob Raxmatovich

Buxoro davlat universiteti psixologiya va sotsiologiya kafedrasi erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv sharoitida ona tili va adabiyotning yoshlar tafakkuriga ta’siri, talabalarda ijodiy kompetensiyani rivojlantirishdagi o‘rni hamda bu jarayonning ijtimoiy-psixologik omillari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy adabiyotning shaxs kreativligi, mustaqil fikrlashi va ma’naviy immunitetini shakllantirishdagi ahamiyati yoritilib, oliy ta’lim tizimida ona tili va adabiyot fanlarini innovatsion yondashuv asosida o‘qitish zarurati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: globallashuv, ona tili, adabiyot, ijodiy kompetensiya, kreativ tafakkur, ma’naviyat, mutolaa, psixologik omillar, milliy qadriyatlar, jadidchilik.

Abstract. This article scientifically analyzes the influence of the native language and literature on the worldview of young people in the context of globalization, as well as their role in developing students’ creative competence and the socio-psychological factors of this process. Furthermore, the article highlights the importance of national literature in shaping individual creativity, independent thinking, and spiritual immunity, while substantiating the necessity of teaching native language and literature in higher education through innovative approaches.

Key words: globalization, native language, literature, creative competence, creative thinking, spirituality, reading, socio-psychological factors, national values, Jadidism.

KIRISH

Bugungi globallashuv davri inson ma’naviyati, ongi va tafakkuriga nihoyatda katta ta’sir ko‘rsatayotgani ayni haqiqat. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ommaviy madaniyatning keng yoyilishi va kommunikativ makonning chegarasizlashuvi natijasida milliy qadriyatlarni saqlash masalasi tobora dolzarb tus olmoqda. Ayniqsa, yosh avlodning ma’naviy kamoloti, mustaqil fikrlashi va o‘zligini asrab qolish masalasi bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘layotir. Ona tili va adabiyot fani nafaqat ta’limiy, balki ijtimoiy-psixologik va ma’naviy ahamiyatga ham egaki, bu fanning kuchidan foydalanishni davrning o‘zi taqozo etmoqda.

Til millat qiyofasini aks ettiruvchi asosiy omildir. Inson tafakkuri til orqali shakllanadi, rivojlanadi va namoyon bo‘ladi. Psixologik nuqtai nazardan qaralganda, nutq va tafakkur bir-biri bilan uzviy bog‘liq jarayonlardir. Tilning boyligi insonning fikrlash doirasini kengaytiradi, obrazli mushohada yuritish qobiliyatini rivojlantiradi hamda shaxsning kommunikativ faolligini kuchaytiradi. Shu sababdan ham ona tilining qadrsizlanishi milliy tafakkurning zaiflashuviga olib kelishi mumkin. Globallashuv jarayonida ayrim yoshlar nutqida begona unsurlarning ko‘payib borayotgani, virtual kommunikatsiyaning ustuvor tus olayotgani va kitob mutolaasining kamayib borayotgani ma’naviy xavf sifatida baholanishi aniq.

ADABIYOTNING MA’NAVIY-TARBIYAVIY AHAMIYATI

Shunday murakkab sharoitda adabiyot inson qalbini tarbiyalaydigan, uning ruhiy olamini boyitadigan eng muhim ma’naviy vositalardan biri bo‘lib xizmat qilmoqda. Badiiy asarlar orqali inson oq va qorani taniydi, estetik did va axloqiy qarashlarini shakllantiradi. Ayniqsa, milliy adabiyot yosh avlod ongida vatanparvarlik, milliy g‘urur va tarixiy xotira tuyg‘ularini mustahkamlashda katta ahamiyatga ega. Shu ma’noda jadid adabiyoti namunalarining tarbiyaviy imkoniyatlari nihoyatda kengdir. Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy kabi ma’rifatparvar adiblar o‘z asarlari orqali xalqni ilm-ma’rifatga, tafakkur erkinligiga va milliy uyg‘onishga da’vat etganlar. Ularning qarashlarida yoshlarni ma’naviy barkamol etib tarbiyalash g‘oyasi yetakchi o‘rin tutadi. Abdurauf Fitrat adabiyotning, jumladan she’riyatning, millat ma’naviy hayotidagi o‘rnini alohida ta’kidlab, “Madaniy bir ulusning

she’rsizlig‘in so‘ylamak esa, gapurub turg‘an bir kishining jonsizlig‘ina ishonmoq kabi kulunchdir”, deb yozadi [1].

Bugungi zamonaviy ta’lim tizimida “ijodiy kompetensiya” tushunchasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Chunki zamonaviy jamiyat tayyor bilimni takrorlovchi emas, balki yangilik yarata oladigan, muammolarga kreativ yondasha biladigan va mustaqil fikrlovchi shaxslarni talab etmoqda. Psixolog olim J. Gilford kreativlikni divergent tafakkur bilan bog‘lagan bo‘lsa [2], E. Torrens uni yangicha fikr yaratish qobiliyati sifatida talqin etadi [3]. Demak, kreativ tafakkur insonning nostandart qarorlar qabul qilishi, tasavvur doirasining kengligi va original g‘oyalar yaratish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Talaba-yoshlarda ijodiy kompetensiyaning shakllanishi bir qator ijtimoiy-psixologik omillar bilan chambarchas bog‘liq. Bularning qatoriga erkin fikrlash muhiti, mutolaa madaniyati, ma’naviy qadriyatlar, hissiy-intellektual rivojlanish, kommunikativ faollik hamda motivatsiya kiradi. Ayniqsa, badiiy adabiyot inson tasavvurini kengaytirishi, emotsional sezgirlikni oshirishi va obrazli tafakkurni rivojlantirishi bilan kreativ fikrlashning muhim omiliga aylanadi. Dramatik va she’riy asarlar talabaning ruhiy kechinmalariga chuqur ta’sir qilib, uni fikr yuritishga, mulohaza qilishga hamda yangi xulosalar chiqarishga undaydi. Oqibatda shaxsda erkin fikrlash, qolaversa, analitik tafakkur rivoj topadi.

MA’NAVIY IMMUNITET VA MUTOLAA MADANIYATI

Globallashuvning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda ma’naviy xavflari ham mavjud, albatta. Ommaviy madaniyatning tobora keng quloch yoyishi, yengil-yelpi axborotlarning keng tarqalishi va virtual muhitga qaramlik yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, internet makonida milliy qadriyatlarga zid bo‘lgan axborotlarning bisyorligi ma’naviy immunitet masalasini dolzarb qilib qo‘ymoqda. Ma’naviy immunitet insonning turli mafkuraviy tahdidlarga nisbatan ruhiy va axloqiy barqarorligini anglatadi. Bunday barqarorlik esa avvalo sog‘lom ma’naviy muhit, kitobxonlik madaniyati va yaxshi milliy tarbiya orqali shakllanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ona tili va adabiyot fanlari talabalarda ma’naviy immunitetni rivojlantiruvchi muhim omil sanaladi. Chunki badiiy adabiyot insonni tarixiy xotira

bilan bog‘laydi, unda milliy o‘zlikni anglash hissini kuchaytiradi hamda ruhiy olamni boyitadi. Kitob mutolaasi esa tafakkur faolligini oshiradi, lug‘at boyligini kengaytiradi va mustaqil fikrlashni rivojlantiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muntazam kitob mutolaa qiladigan yoshlarning kreativ tafakkuri va kommunikativ salohiyati yuqori bo‘ladi.

Bugungi oliy ta’lim tizimida talabalarni faqat nazariy bilim bilan qurollantirish yetarli emas. Talabalarda kreativ tafakkur, innovatsion yondashuv va mustaqil mushohada yuritish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur. Bu jarayonda ona tili va adabiyot fanining nihoyatda keng pedagogik imkoniyatlari asqatadi. Avvalambor, badiiy matnlarni tahlil qilish asosida talabalarda mustaqil munosabat bildirish ko‘nikmasini rivojlantirish darkor. Talabaning asar voqealariga shaxsiy erkin yondashuvi uning ijodiy faolligini kuchaytiradi. Shuningdek, munozara, esse yozish, dramatizatsiya va interfaol metodlardan foydalanish kreativ fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Jadid adabiyotini chuqur o‘rganish ham talabalarning ma’naviy va intellektual kamolotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, chunki jadidlar asarlarida tafakkur erkinligi, milliy uyg‘onish va ma’rifatparvarlik g‘oyalari mujassamdir. Fitratning ilm-ma’rifat haqidagi qarashlari bugungi zamonaviy ta’lim tamoyillari bilan hamohangdir.

Aslini olganda, raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan samarali foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Elektron kutubxonalar, audiokitoblar va onlayn adabiy platformalar yoshlarning mutolaaga bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. Ammo texnologiyadan foydalanishda ma’naviy mezonlarni unutmaslik kerak, chunki texnika inson tafakkurini rivojlantirishi ham, uni yuzakilashtirishi ham mumkin. Globallashuv sharoitida ona tili va adabiyotning ijtimoiy-ma’naviy ahamiyati tobora ortib bormoqda. Zamonaviy axborot makonida milliy o‘zlikni saqlash, til madaniyatini rivojlantirish va badiiy tafakkurni qo‘llab-quvvatlash strategik ahamiyat kasb etmoqda, zero til — millat qiyofasi, adabiyot esa uning ma’naviy xotirasidir.

IJODIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Talabalarda ijodiy kompetensiyani shakllantirishda ona tili va adabiyot fanlari yetakchi pedagogik-psixologik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Badiiy matnlar tahlili

orqali talaba obrazli tasavvur va mustaqil fikrlashni uyg‘un holda rivojlantiradi, bu esa shaxsning kreativ salohiyatini oshiradi. Global axborot oqimi sharoitida yoshlarda tanqidiy fikrlash va mediasavodxonlikni rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi, chunki har qanday axborot ham asl haqiqatni ifodalamaydi; shu sababli uni tahlil qilish madaniyati zarur. Olib borilgan ilmiy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, muntazam mutolaa bilan shug‘ullanuvchi talabalarda nutqiy madaniyat, ijodiy fikrlash va kommunikatsion kompetensiyalar yuqori darajada shakllanadi; bu esa ularning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Globallashuv sharoitida milliy til va adabiyot insonning ma’naviy barqarorligi hamda milliy identikligini saqlashda muhim psixologik omil hisoblanadi. Zamonaviy psixologiyada ham badiiy tafakkur va milliy madaniy muhit shaxsning ijodiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi ta’kidlanadi [4].

Ta’lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni kuchaytirish dolzarb ahamiyat kasb etadi, chunki har bir talaba individual ijodiy salohiyatga ega va bu salohiyatni to‘g‘ri yo‘naltirish pedagogning asosiy vazifalaridan biridir. Psixologik jihatdan qaraganda, erkin muhitda talaba o‘z fikrini ochiq ifoda etadi, bu esa uning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Qolaversa, ijodiy faoliyatda ichki motivatsiya hal qiluvchi rol o‘ynaydi: motivatsiya qanchalik yuqori bo‘lsa, ijodiy natija ham shunchalik samarali bo‘ladi. Badiiy asarlar tahlili jarayonida empatiya qobiliyati shakllanadi, empatiya esa ijtimoiy-psixologik barqarorlikning muhim ko‘rsatkichidir. Shuningdek, guruhli muhokamalar talabalarda hamkorlikda fikrlash ko‘nikmasini rivojlantiradi va yangi g‘oyalar paydo bo‘lishiga zamin hozirlaydi. Oliy ta’limda loyiha asosida o‘qitish usullari samarali bo‘lib, talabaning mustaqil izlanishini rag‘batlantiradi.

Milliy adabiyotdagi obrazlar shaxsning qadriyatlar tizimini shakllantiradi, bu esa ma’naviy ongning barqarorligini ta’minlaydi. Til madaniyatining rivojlanishi jamiyatda muloqot madaniyatini oshiradi, madaniyatli muloqot esa ijtimoiy barqarorlikka xizmat qiladi. Til — millatning ma’naviy xotirasi va tafakkur shaklini saqlovchi muhim ijtimoiy hodisadir. Filologiya fanlari doktori, professor Nuriddin Mahmudov ta’kidlaganidek, ona tili milliy dunyoqarash va madaniy identiklikning

asosiy tayanchi hisoblanadi [5]. Ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan oqilona foydalanish ham dolzarb, chunki texnologiyalar ta’lim samaradorligini oshiradi, biroq ular inson omilini almashtira olmaydi. Ustoz va talaba o‘rtasidagi ijodiy muloqot ta’limning asosiy yadrosi sanaladi; shu bois pedagogik jarayonda insoniy munosabatlar ustuvor bo‘lishi kerak. Natijada talaba shaxsi har tomonlama barkamol bo‘lib rivojlanadi, bu esa jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Bir so‘z bilan aytganda, globallashuv sharoitida ona tili va adabiyotning ijtimoiy ahamiyati yanada ortib bormoqda. Milliy til va adabiyot xalqning ma’naviy mavjudligini saqlab qoluvchi asosiy omillardandir. Talabalarda ijodiy kompetensiyani rivojlantirishda esa badiiy adabiyotning o‘rni beqiyos: adabiyot inson tafakkurini boyitadi, mustaqil fikrlashni shakllantiradi va ma’naviy immunitetni mustahkamlaydi. Shu bois oliy ta’lim tizimida ona tili va adabiyot fanlarini innovatsion yondashuv asosida o‘qitish, kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish hamda ulug‘lar va jadidlar merosidan samarali foydalanish bugungi kunning dolzarb pedagogik vazifalaridan biri hisoblanadi. Illo, millatning ertangi kuni uning ma’naviy tafakkuri va ijodiy salohiyatiga chambarchas bog‘liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar (darslik va o‘quv qo‘llanmalari, ilmiy maqola va tadqiqotlar). – Toshkent: Ma’naviyat, 2009.

2. Joy Paul Guilford. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967.

3. Ellis Paul Torrance. Torrance Tests of Creative Thinking. – Princeton: Personnel Press, 1974.

4. Рашидова Г. Психология творчества и таланта: научные и теоретические аспекты // O‘zMU Xabarlari. – 2024. – №1.3.

5. Mahmudov N. Til va jamiyat. – Toshkent: Ma’naviyat, 2019.

ZAMONAVIY PEDAGOGLARNING TARBIYA JARAYONIDAGI AHAMIYATI

Xoliqova Masturaxon Xusanboyevna

Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada zamonaviy pedagoglarning tarbiya jarayonidagi o‘rni, pedagogik faoliyatning bugungi kundagi asosiy yo‘nalishlari hamda yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalashdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, pedagogning innovatsion yondashuvlari, axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari va shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning tarbiyaviy samaradorligi tahlil qilingan. Maqolada zamonaviy ta’lim tizimida pedagogning nafaqat bilim beruvchi, balki ma’naviy yetakchi va motivator sifatidagi roli ham ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: pedagog, tarbiya, zamonaviy ta’lim, innovatsion texnologiyalar, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, ma’naviy tarbiya, pedagogik mahorat.

Аннотация. В данной научной статье освещаются роль современных педагогов в воспитательном процессе, основные направления педагогической деятельности на сегодняшний день, а также их значение в воспитании молодого поколения всесторонне развитыми личностями.

Ключевые слова: педагог, воспитание, современное образование, инновационные технологии, личностно-ориентированный подход, духовное воспитание, педагогическое мастерство.

Abstract. This scientific article highlights the role of modern educators in the educational process, the main directions of pedagogical activity today, and their significance in the comprehensive upbringing of the younger generation. The innovative approaches of the educator, the possibilities of using information technologies, and the educational effectiveness of student-centered education are also analyzed.

Keywords: educator, upbringing, modern education, innovative technologies, student-centered approach, spiritual education, pedagogical mastery.

KIRISH

Jamiyat taraqqiyoti, avvalo, yosh avlodning bilimli, ma’naviy barkamol va mustaqil fikrlovchi shaxs bo‘lib voyaga yetishiga bog‘liq. Bunday shaxslarni

shakllantirishda esa pedagoglarning o‘rni beqiyosdir. Ayniqsa, globallashuv, raqamli texnologiyalar va axborot oqimi kuchaygan hozirgi davrda zamonaviy pedagog oldiga yangi talab va vazifalar qo‘yilmoqda.

Bugungi pedagog faqatgina fan o‘qituvchisi emas, balki tarbiyachi, psixolog, innovator va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi yetakchi shaxs sifatida faoliyat yuritadi. Shu sababli zamonaviy pedagoglarning tarbiya jarayonidagi ahamiyatini o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy pedagog shunchaki bilim beruvchi emas, balki shaxsni shakllantiruvchi, yo‘naltiruvchi va rivojlantiruvchi yetakchi kuch hisoblanadi. Bugungi tez o‘zgarayotgan dunyoda u innovatsion yondashuvlar, psixologik yondashuv va axborot texnologiyalari asosida tarbiyani tashkil etadi.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini o‘quv jarayonida qo‘llashga bo‘lgan qiziqish va e’tibor yildan yilga kuchayib bormoqda.

ASOSIY QISM

Pedagogik kasb insoniyat tarixida eng qadimiy va eng mas’uliyatli kasblardan biri bo‘lib, u jamiyatning uzluksiz rivojlanishini ta’minlovchi muhim ijtimoiy institut sifatida shakllangan. Dastlab pedagogning vazifasi bilim va tajribani avloddan avlodga yetkazish bilan cheklangan bo‘lsa, bugungi kunda uning faoliyati ancha keng qamrovli bo‘lib, shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashuvini ta’minlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish kabi murakkab vazifalarni o‘z ichiga oladi. Zamonaviy pedagogika nuqtai nazaridan pedagog kasbi faqat kasb emas, balki jamiyat oldidagi yuksak ijtimoiy missiya hisoblanadi. Zamonaviy ta’lim paradigmasida o‘qituvchi bilim manbai bo‘lish bilan birga ta’lim jarayonining tashkilotchisi, yo‘naltiruvchisi va boshqaruvchisi sifatida namoyon bo‘ladi; u o‘quvchini tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki bilimni mustaqil izlovchi, tahlil qiluvchi va qo‘llay oluvchi shaxs sifatida shakllantirishga mas’uldir. Shu bois pedagogdan pedagogik texnologiyalarni, interfaol metodlarni va innovatsion yondashuvlarni mukammal egallash talab etiladi.

Tarbiya jarayonining mohiyati va pedagogning roli. Tarbiya — bu inson shaxsini ma’naviy, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan shakllantirishga qaratilgan

uzluksiz jarayondir. Tarbiya jarayonida pedagog asosiy boshqaruvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi, chunki o‘quvchi shaxsining rivojlanishi ko‘p jihatdan o‘qituvchining bilim darajasi, muomala madaniyati va pedagogik mahoratiga bog‘liq. Sharq mutafakkirlari, jumladan Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino va Alisher Navoiy kabi allomalar ham ustozning tarbiyadagi o‘rniga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning fikricha, jamiyat taraqqiyoti komil insonni tarbiyalash bilan chambarchas bog‘liqdir. Zamonaviy pedagog o‘quvchilarga bilim berish, axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, mustaqil fikrlash ko‘nikmasini rivojlantirish, yoshlarni ijtimoiy hayotga tayyorlash hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish kabi vazifalarni bajaradi.

Zamonaviy pedagogning kasbiy kompetensiyalari. Hozirgi davr pedagogidan yuqori kasbiy kompetensiya talab etiladi. Pedagogik mahorat o‘qituvchining darsni samarali tashkil etishi, o‘quvchilar bilan to‘g‘ri muloqot qilishi hamda tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish qobiliyatidir; mahoratli pedagog o‘quvchini darsga qiziqtira oladi va unda bilim olishga ehtiyoj uyg‘otadi. Kommunikativ kompetensiya tarbiya jarayonida muhim o‘rin tutadi: pedagog o‘quvchi, ota-ona va jamiyat bilan sog‘lom kommunikativ aloqani yo‘lga qo‘ya olishi kerak. Axborot-kommunikatsion texnologiyalarni qo‘llash ham zamonaviy ta’limning muhim qismiga aylandi: raqamli ta’lim platformalari, multimedia vositalari va internet resurslaridan unumli foydalanish ta’lim sifati va tarbiyaviy samaradorlikni oshiradi. Bundan tashqari, bugungi pedagog kreativlik va innovatsion yondashuvga ega bo‘lib, yangicha metodlarni qo‘llashi, interaktiv usullardan foydalanishi hamda o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishi lozim.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun pedagoglarning malakasini oshirish, ota-ona va maktab hamkorligini kuchaytirish hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy pedagogikada pedagogik kasb jamiyat taraqqiyotining strategik omili sifatida namoyon bo‘lib, unga qo‘yilayotgan talablar ham zamon talablariga mos ravishda tobora kengayib va murakkablashib bormoqda. Bugungi pedagog chuqur bilimli, yuksak kasbiy mahoratga ega, axloqan yetuk,

innovatsion fikrlovchi va raqamli kompetensiyaga ega shaxs bo‘lishi lozim. Pedagogik kasbning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi ta’lim sifati va jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi; shu sababli pedagoglarni tayyorlash va ularning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash zamonaviy pedagogikaning eng muhim vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

Pedagoglarning tarbiya jarayonidagi ahamiyati nihoyatda katta: ular yosh avlodni nafaqat bilimli, balki ma’naviy yetuk, mustaqil fikrlovchi va vatanparvar inson sifatida shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, tarbiya samaradorligini oshirish uchun pedagog, ota-ona va jamiyat o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, barkamol avlodni tarbiyalash — jamiyat taraqqiyotining asosiy omilidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

3. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent, 1993.

4. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, 1992.

5. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2006.

6. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2017.

7. Xasanboyev J. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent, 2011.

8. Karimova M.M. Ta’lim-tarbiya muhitida sun’iy intellektning ahamiyati. – “Universal International Scientific Journal”, 2025.

9. Karimova M.M. Talqin va tadqiqotlar (ilmiy-uslubiy). – “Talqin va tadqiqotlar”, 2022.

10. Karimova M.M. Milliy qadriyatlar va ma’naviy merosning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni. – 33–37-betlar. – “Universal International Scientific Journal”, 2024.

ZAMONAVIY PEDAGOGIKANI RIVOJLANTIRISHDA ABDURAHMON JOMIYNING TA’LIM-TARBIYAGA OID AXLOQIY QARASHLARI

Xoshimova Feruza Adaxamovna

Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Karimova Malohatoy Mo‘minjonovna

Andijon davlat pedagogika instituti boshlang‘ich ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy pedagogikani rivojlantirishda mutafakkir va shoir Abdurahmon Jomiyning ilm hamda axloq haqidagi qarashlari yoritiladi. Maqola uning ta’lim va tarbiya birligi borasidagi falsafiy qarashlarini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: zamonaviy pedagogika, ta’lim, tarbiya, axloq, Sharq pedagogikasi, komil inson, ma’naviyat.

Annotation: This article examines the views of the thinker and poet Abdurahman Jomi on science and morality in the development of modern pedagogy. It reveals his philosophical views on the unity of education and upbringing.

Keywords: modern pedagogy, education, upbringing, morality, Eastern pedagogy, perfect person, spirituality.

Аннотация: В данной статье рассматриваются взгляды мыслителя и поэта Абдурахмона Джоми на науку и мораль в контексте развития современной педагогики. Раскрываются его философские взгляды на единство образования и воспитания.

Ключевые слова: современная педагогика, образование, воспитание, мораль, восточная педагогика, совершенная личность, духовность.

KIRISH

Zamonaviy pedagogika ta’lim-tarbiya sohasini takomillashtirishda boy merosga tayanadi. Abdurahmon Jomiy (1414–1492) — Sharq mumtoz adabiyoti va pedagogika taraqqiyotida yuksak axloqiy hamda ta’limiy qarashlari bilan chuqur iz qoldirgan mutafakkirdir. Uning ijodida insonni ma’naviy-ruhiy kamolotga yetaklash, uni komil

inson darajasiga koʻtarish asosiy maqsad boʻlgan. Bu gʻoyalar bugungi zamonaviy pedagogikada ham qoʻllanilmoqda.

Muhtaram Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Biz ta’lim va tarbiya tizimining barcha boʻgʻinlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni oʻzimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz. Zero, Yangi Oʻzbekiston maktab ostonasidan, ta’lim-tarbiya tizimidan boshlanadi.” Sh. Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan beshta muhim tashabbus hozirgi ta’lim-tarbiya islohotlarining negizini tashkil etadi. Bu tashabbuslar yoshlarning boʻsh vaqtini mazmunli tashkil etish va ularni har tomonlama yetuk inson etib tarbiyalashga qaratilgan.

“Bilim olib, unga amal qilmagan odam — yer haydab, urugʻ ekmagan dehqonga oʻxshaydi”, deydi Abdurahmon Jomiy. U quruq yodlash va sxolastikani tanqid qilib, olingan bilim albatta hayotda, amaliyotda va goʻzal axloqda namoyon boʻlishi kerakligini ta’kidlaydi. Bu goʻzal gʻoya hozirgi darsliklardagi “amaliy mashgʻulotlar”, “loyiha ishlari” va hayotiy muammolarga asoslangan ta’lim (Problem-based Learning) metodlarining asosidir.

Mutafakkir olim va shoir A. Jomiyning shunday soʻzlari bor: “Odobli bola — ota-onasining baxti, xalqning faxridir.” “Boburnoma”da keltirilgan Abdurahmon Jomiy haqidagi qimmatli ma’lumotlarni oʻrganar ekanmiz, ularda bu benazir insonning nomi, unvoni, nasabi, adabiy va ilmiy merosi, temuriylar Renessansi hamda Hirot va Samarqand adabiy muhitida tutgan yuksak oʻrni va ma’rifiy-madaniy ta’siri oʻz aksini topgan. U bitgan ellikta asardan “Munshaot”, “Nafohot ul-uns”, “Suhba” kabilarining nomi, Sulton Husayn Boyqaro va uning jiyani Kichik Mirzo hamda Alisher Navoiy, Shayxim Suhayliy kabi doʻstlari, Mulla Mas’ud Shirvoniy, Mulla Abdulgʻafur Loriy singari shogirdlari bilan munosabatlari ma’lum. U XV asr adabiy va ijtimoiy hayotida muhim oʻrin tutgan, Alisher Navoiyning yaqin doʻsti hamda ustozi boʻlgan. Hirot yaqinidagi Jom qishlogʻida tugʻilgan; “Jomiy” taxallusi ham aynan shu qishloq nomi bilan bogʻliq. A. Jomiy Hirot va Samarqand madrasalarida tahsil olib, oʻz davrining ilmlaridan astronomiya, matematika, falsafa, filologiya va dinshunoslikni mukammal egallagan.

Hozirgi kunda umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflaridan boshlab joriy etilgan “Tarbiya” fani darslarida “Bahoriston” asari tayyor va bitmas-tuganmas manba bo‘lib, undagi hikoyat va rivoyatlardan keng foydalanilib kelinmoqda. Boshlang‘ich sinflarda “O‘qish savodxonligi” (PIRLS) xalqaro baholash dasturi o‘quvchilarning matnni tushunish, undan xulosa chiqarish va hayotga tatbiq etish ko‘nikmalarini tekshiradi. Jomiy hikoyalari ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun juda qulay, chunki uning asarlaridagi har bir hikoyat qisqa, lirik va chuqur falsafiy xulosaga ega.

Ma’naviy qarashlari: A. Jomiy naqshbandiya tariqatining yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan. U o‘z asarlarida insoniylik, ilm-fan, adolat va kamtarlikni targ‘ib etgan hamda Hirotning madaniy hayotini rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan.

A. Jomiydan katta adabiy va ilmiy meros qolgan. “Haft avrang” (Yetti taxt) nomli turkumi yettita dostonni o‘z ichiga oladi va Nizomiy Ganjaviyning “Xamsa”siga javob tarzida yozilgan: “Silsilat uz-zahab” (Oltin zanjir), “Salamon va Absol”, “Tuhfat ul-ahror” (Ozodlar tuhfasi), “Subhat ul-abror” (Taqvodorlar tasbehi), “Yusuf va Zulayho”, “Layli va Majnun” hamda “Xiradnomayi Iskandariy” (Iskandar donishmandligi).

“Bahoriston” asari Sa’diy Sheroziyning “Guliston”iga o‘xshatma tarzida yozilgan bo‘lib, sakkiz bobdan iborat. Unda hikoyalar, pand-nasihatlar va shoirlar haqida ma’lumotlar berilgan. Asar boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun tarbiya darslarida juda foydali manba hisoblanadi. A. Jomiy ijodi nafaqat badiiy go‘zalligi, balki o‘z davrining yuksak pedagogik qarashlari bilan ham ajralib turadi. Uning hikoyat va masallari yosh avlodni to‘g‘rilik va odob-axloqqa o‘rgatishda bugun ham o‘z qimmatini yo‘qotmagan.

Jomiy inson kamolotining birinchi mezoni bilimlilik deb biladi va kasb-hunarli bo‘lishni ham kamolot mezoni sifatida ko‘radi. U tarbiyaning roliga ham katta baho beradi: insonda yaxshilik, saxiylik, shirinso‘zlilik, kamtarlik, sabr-qanoat, rostlik va mehnatsevarlikni tarbiyalashga alohida e’tibor bergan. A. Navoiy dunyoda hech kim Jomiychalik ikki jahon ahlini hayratga solmaganini aytadi, ustozini daryoga, so‘zlarini durga, qalamini gavhar sochuvchi qalamga o‘xshatadi.

A. Jomiy barkamol insonni tarbiyalashning asosiy jihatlaridan biri axloqiy barkamollik deb ta’kidlaydi. U axloqiylikning yuksak mezonlari sifatida insoniylik, adolat, mehnatsevarlik, saxovat va karam, mehr-muruvvat, chin insoniy muhabbat, rostgo‘ylik, kamtarlik, jasorat va mardlik kabi xislatlarni ulug‘ladi; takabburlik, mol-dunyoga hirs qo‘yish, yolg‘onchilik va johillik bilan bog‘liq illatlarni esa qoraladi. Olimning fikricha, insonlar o‘rtasidagi do‘stona munosabat yuksak kamolotning yorqin belgisidir. U yoshlikda olingan bilimni “toshga o‘yilgan naqsh”ga qiyoslaydi va yoshlarni vaqtni qadrlashga, ilmsizlikdan uzoq bo‘lishga hamda yomon do‘stlardan saqlanishga chaqiradi. Uning fikricha, yoshlikda tarbiyalangan inson umrining oxirigacha yaxshi xulqda qoladi.

XULOSA

Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari inson qalbini poklash, uni ilmli va axloqli etib tarbiyalash orqali jamiyatni ham yaxshilash mumkin degan g‘oyaga asoslanadi. Uning o‘gitlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. U nafaqat ikki til sohibi (zullisonayn) bo‘lgan buyuk shoir, balki insoniyat ma’naviyatini yuksaltirishga xizmat qilgan ulug‘ mutafakkirdir. Jomiy badiiy ijod bilan cheklanib qolmay, tilshunoslik, musiqa va falsafa fanlari rivojiga ham ulkan hissa qo‘shgan. Uni o‘rganish va kelajak avlodga yetkazish har bir ziyolining oliy maqsadlaridan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi.

2. Sharq yulduzi. – 2017. – 12-son.

3. Jahon adabiyoti. – 2011. – Fevral soni.

4. Jahon adabiyoti. – 2018. – 2-son.

5. O‘zbek pedagogikasi antologiyasi. 13-bob: Tarbiya metodlari. – 151-bet.

6. Pedagogika. Ta’lim va tarbiyaning birligi qoidasi. – 92-bet.

7. Jomiy A. Bahoriston / Sh. Shomuhamedov tarjimasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.

8. Karimova M.M. Milliy qadriyatlar va ma’naviy merosning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni. – 33–37-betlar.

9. 1–4-sinf “O‘qish savodxonligi” va “Tarbiya” darsliklari. – Toshkent: Novda, 2023.

10. Karimova M.M. Talqin va tadqiqotlar (ilmiy-uslubiy). – Toshkent: “Talqin va tadqiqotlar”, 2022.

SUMMATIV BAHOLASHNI TAKOMILLASHTIRISHDA TA’LIM MUASSASALARI RAHBAR XODIMLARINING ROLI

Yerkabayev Xusniddin Sultanovich

Kurbanov Baxriddin Utkirovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqotchisi,

Ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalari agentligi xodimi

e-mail: khusniddinerkabayev@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada summativ baholash tizimini takomillashtirishda ta’lim muassasalari rahbar xodimlarining roli xorijiy tajribalar asosida tahlil qilingan. Finlyandiya, Singapur, Buyuk Britaniya, Kanada va Janubiy Koreya ta’lim tizimlarida summativ baholashni boshqarish mexanizmlari, rahbarlarning monitoring, pedagogik liderlik va ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv (data-driven management) faoliyati o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari asosida O‘zbekiston ta’lim tizimi uchun rahbar xodimlarning “Assessment Leadership” kompetensiya modelini joriy etish zarurligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: summativ baholash, ta’lim sifati, assessment leadership, pedagogik monitoring, ta’lim menejmenti, xalqaro tajriba, rahbar kompetensiyasi.

Аннотация: В данной статье на основе зарубежного опыта проанализирована роль руководящих работников образовательных учреждений в совершенствовании системы суммативного оценивания. По результатам исследования обоснована необходимость внедрения компетентностной модели «Assessment Leadership» для руководящих работников.

Ключевые слова: суммативное оценивание, качество образования, assessment leadership, педагогический мониторинг, образовательный менеджмент, зарубежный опыт, компетенция руководителя.

Abstract: This article analyzes, based on international experience, the role of educational institution leaders in improving the system of summative assessment. The mechanisms of managing summative assessment in the educational systems of Finland, Singapore, the United Kingdom, Canada, and South Korea are examined. Based on the research findings, the necessity of introducing the “Assessment Leadership” competency model into the education system of Uzbekistan is substantiated.

Keywords: summative assessment, quality of education, assessment leadership, pedagogical monitoring, educational management, international experience, leadership competence.

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida ta’lim sifati davlatlarning iqtisodiy raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardan biriga aylandi. Shu sababli ko‘plab davlatlarda ta’lim natijalarini baholash tizimlari takomillashtirilmoqda. Xususan, summativ baholash ta’lim oluvchilarning ma’lum bosqich yakunida egallagan bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini aniqlashning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Biroq xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, summativ baholash samaradorligi faqat baholash vositalariga emas, balki uni boshqaruvchi ta’lim muassasalari rahbarlarining professional kompetensiyasiga ham bevosita bog‘liq. OECD hisobotlarida ta’kidlanishicha, baholash natijalaridan ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qiluvchi maktablar yuqori natijalarga erishgan [OECD, 2023: 45]. O‘zbekistonda ham ta’lim sifatini xalqaro standartlarga moslashtirish, PISA va TIMSS natijalarini yaxshilash zarurati summativ baholash tizimini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan ta’lim muassasalari rahbar xodimlarining baholash tizimini samarali boshqarishdagi rolini chuqur tahlil qilish dolzarb masaladir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, pedagogik kuzatuv, xalqaro tajribalarni komparativ o‘rganish va ilmiy manbalarni tahlil qilish metodlaridan foydalanildi. OECD, UNESCO, PISA hisobotlari hamda Black & Wiliam, Sadler, Hattie kabi olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilindi [Black & Wiliam, 2018: 34], [Sadler, 2022: 51], [Hattie, 2019: 67].

SUMMATIV BAHOLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Ilmiy adabiyotlarda summativ baholash o‘quv natijalarini yakuniy baholash vositasi sifatida tavsiflanadi. Black va Wiliamning tadqiqotlariga ko‘ra, samarali baholash tizimi faqat natijani qayd etish emas, balki ta’lim sifati haqida boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ma’lumotlar bazasini yaratishi kerak [Black & Wiliam, 2018: 42]. Sadler summativ baholash samaradorligini uch omil bilan izohlaydi: baholash mezonlarining aniq belgilanishi, baholashning shaffofligi hamda natijalar asosida rivojlantiruvchi qarorlar qabul qilinishi. Shu jihatdan ta’lim muassasasi rahbarlari baholash tizimining metodik va tashkiliy boshqaruvchisi sifatida muhim rol tutadi.

XORIJIY TAJRIBALAR TAHLILI

Finlyandiya ta’lim tizimi dunyodagi eng samarali tizimlardan biri hisoblanadi [UNESCO, 2023: 88]. Ushbu mamlakatda summativ baholash markazlashgan qattiq nazorat emas, balki ishonch va pedagogik avtonomiya asosida tashkil etilgan. Maktab direktorlarining vazifasi o‘qituvchilar faoliyatini nazorat qilishdan ko‘ra, ularga metodik yordam ko‘rsatish va baholash sifatini monitoring qilishdan iborat. Finlyandiya tajribasining muhim jihati shundaki, rahbarlar muntazam ravishda baholash natijalarini tahlil qilib, past ko‘rsatkichlarga ega o‘quvchilar uchun rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqadi; bu modelda direktor “pedagogik lider” sifatida namoyon bo‘ladi.

Singapurda summativ baholash “Assessment for Learning” modeli bilan uyg‘unlashtirilgan. Maktab rahbarlari baholash natijalarini statistik tahlil qilish orqali individual rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Singapur maktablarida direktorlarning data-driven management yondashuvi yuqori natijalarga olib kelgan [OECD, 2022: 57]. PISA natijalarida Singapurning yuqori

o‘rinlarni egallashi aynan rahbarlarning ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv faoliyati bilan bog‘lanadi.

Buyuk Britaniyada summativ baholash sifatini nazorat qilishda Ofsted tizimi muhim rol o‘ynaydi. Ofsted — bu Buyuk Britaniyada ta’lim muassasalarini nazorat va baholash bilan shug‘ullanuvchi mustaqil davlat inspeksiya organi bo‘lib (to‘liq nomi — Office for Standards in Education, Children’s Services and Skills), maktablar, kollejlar va ayrim ta’lim xizmatlarining ta’lim sifati, boshqaruvi va natijadorligini tekshiradi. Bu tizim maktab rahbarlarini baholash natijalari uchun javobgar etib belgilaydi; rahbarlar baholash mezonlarini standartlashtirish, ichki audit va pedagogik monitoringni tashkil etishga mas’uldir.

OECD hisobotlariga ko‘ra, baholash tizimlari ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv bilan integratsiyalashgan mamlakatlarda o‘quvchilarning akademik natijalari yuqoriroq bo‘ladi [OECD, 2023: 62]. Xususan, PISA 2022 natijalarida Singapur, Finlyandiya va Janubiy Koreya yuqori natijalarni qayd etgan bo‘lib, ushbu mamlakatlarda maktab rahbarlari baholash natijalarini strategik boshqaruv vositasi sifatida qo‘llaydi. PISA natijalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, yuqori samarali maktablarda baholash natijalarining muntazam monitoring qilinishi, direktorlarning pedagogik liderlik kompetensiyasi, ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish va individual rivojlantirish strategiyalarining mavjudligi kabi omillar ustun turadi. Mazkur tajribalar O‘zbekiston ta’lim tizimi uchun ham dolzarb bo‘lib, rahbar xodimlarning summativ baholash natijalaridan samarali foydalanish kompetensiyasini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Quyidagi jadvalda aniqlangan muammolar, mos xorijiy tajriba, tavsiya etilayotgan yechim va kutilayotgan natijalar keltirilgan:

Muammo	**Xorijiy tajriba**	**Tavsiya etilayotgan yechim**	**Kutilayotgan natija**
Baholashdagi subyektivlik	Kanada	Standart mezonlar va	Obyektivlik oshadi

		trening	
Monitoring sustligi	Buyuk Britaniya	Ichki audit tizimi	Nazorat kuchayadi
Ma’lumotlardan foydalanmaslik	Singapur	Data-driven management	Qaror sifati oshadi
Raqamli tizim sustligi	Janubiy Koreya	Elektron monitoring	Tezkor tahlil
Metodik qo‘llab-quvvatlash past	Finlyandiya	Pedagogik liderlik	Ta’lim sifati oshadi

O‘ZBEKISTON UCHUN TAKLIF ETILAYOTGAN MODEL

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, O‘zbekistonda “Assessment Leadership” modelini joriy qilish maqsadga muvofiq. Bu — ta’lim muassasasi rahbarlarining baholash jarayonlarini strategik boshqarish, pedagogik monitoringni tashkil etish, baholash natijalarini tahlil qilish hamda ular asosida ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan liderlik kompetensiyasidir. Mazkur model quyidagi bosqichlardan iborat: baholash natijalarini monitoring qilish; statistik tahlil asosida muammolarni aniqlash; pedagoglar uchun metodik yordam ko‘rsatish; individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish; elektron monitoring platformalaridan foydalanish. Bundan tashqari, rahbarlar uchun baholash menejmenti bo‘yicha maxsus malaka oshirish kurslarini joriy qilish zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, summativ baholash tizimini takomillashtirishda ta’lim muassasalari rahbar xodimlarining roli strategik ahamiyatga ega. Xorijiy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, rahbarlarning pedagogik liderligi, ma’lumotlarga asoslangan boshqaruvi va monitoring tizimini samarali tashkil etishi baholash natijalarining obyektivligi va ta’lim sifatining oshishiga xizmat qiladi. Finlyandiya tajribasi ishonch va pedagogik qo‘llab-quvvatlashga, Singapur data-driven managementga, Buyuk Britaniya accountability tizimiga, Kanada metodik rivojlantirishga, Janubiy Koreya esa raqamli texnologiyalarga tayanadi. O‘zbekiston uchun ushbu tajribalarni milliy xususiyatlarga moslashtirish orqali summativ baholash sifatini oshirish mumkin.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, summativ baholashni takomillashtirishda rahbar xodimlarning roli xorijiy tajribalar asosida qiyosiy tahlil qilinib, O‘zbekiston sharoitiga mos “Assessment Leadership” modeli taklif etildi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati esa undagi tavsiyalar rahbarlar malakasini oshirish tizimida, ichki sifat nazoratini takomillashtirishda hamda summativ baholash monitoringini tashkil etishda foydalanilishi mumkinligidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning. – London, 2018.
2. Fullan M. Educational Leadership. – Toronto, 2021.
3. Hattie J. Visible Learning. – New York, 2019.
4. OECD. Education Policy Outlook. – Paris, 2023.
5. OECD. Future of Education and Skills 2030. – Paris, 2022.
6. Sadler D.R. Formative and Summative Assessment in Education. – London, 2022.
7. UNESCO. Global Education Monitoring Report. – Paris, 2023.

PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES OF AN INTEGRATIVE APPROACH IN DEVELOPING LEXICAL COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Zokirova Sohiba Muxtoraliyevna

Doctor of Philological Sciences (DSc), Professor, Teacher of Fergana State University

Maxmudova Nazokat Qodirali qizi

Master’s student of Fergana State University

Abstract. This article highlights the pedagogical opportunities of an integrative approach in developing the lexical competence of primary school students. In addition, the issues of enriching students’ vocabulary, developing speech activity, and forming independent thinking skills based on interdisciplinary integration are analyzed.

Keywords: integrative approach, lexical competence, primary education, interdisciplinary communication, vocabulary, speech development, pedagogical technology.

INTRODUCTION

Today, one of the important tasks of the education system is to develop students' independent thinking, free communication skills, and rich vocabulary. The primary school period is considered the most important stage in a child's speech development. Therefore, the formation and development of lexical competence in students is one of the urgent issues of modern pedagogy.

Lexical competence is the ability of a student to use vocabulary appropriately and correctly, express thoughts clearly, and apply language units effectively in speech. An integrative approach plays an important role in developing this competence.

An integrative approach involves teaching different subjects in an interconnected way during the educational process. Such an approach helps students perceive knowledge as a whole. In primary grades, connecting mother tongue lessons with reading, natural science, mathematics, and fine arts can expand students' vocabulary.

For example, while studying topics related to nature, students learn new words such as tree, leaf, root, nature, and season, and try to use them in speech. Through this process, not only students' vocabulary but also their thinking ability broadens.

Another important aspect of the integrative approach is that it increases students' interest in lessons. Through various interactive methods, didactic games, working with pictures, text analysis, and role-playing activities, students learn new words more effectively. Especially during group work, students develop communication and idea-sharing skills.

The following pedagogical opportunities emerge through the integrative approach in primary education.

Students' vocabulary expands. In lessons organized on the basis of an integrative approach, students become familiar with new words and terms related to various subjects. For example, through mother tongue activities connected with natural science, mathematics, or reading lessons, children learn new concepts and become accustomed to using them in daily speech. As a result, students' active and passive vocabulary increases.

Oral and written speech develops. In integrative lessons, activities such as working with texts, question-and-answer sessions, storytelling, and expressing opinions are widely used. This process helps students express their thoughts freely. In addition, written assignments help develop sentence construction, text creation, and spelling literacy skills. As a result, students' speech culture improves.

Independent thinking skills are formed. The integrative approach shapes students not only as recipients of ready-made information but also as active learners who explore knowledge independently. While explaining the relationship between different subjects, students perform mental activities such as analysis, comparison, and drawing conclusions. This develops their independent and logical thinking abilities.

Interest in subjects increases. Interesting and interactive lessons increase students' motivation toward education. Through the interconnection of various subjects, topics are explained using real-life examples. This strengthens students' positive attitudes toward lessons and encourages active participation.

Educational materials are mastered holistically. In an integrative approach, knowledge is presented not separately but in an interconnected manner. As a result, students understand the relationships between topics and can apply the acquired knowledge in practice. This method helps knowledge remain strong and long-lasting.

Communicative competence develops. Through group work, discussions, role-playing games, and communication-based tasks, students' communication skills improve. They learn to express their opinions clearly, listen to their conversation partners, and work collaboratively within a team. This plays an important role in building effective social relationships in the future.

In addition, if teachers use modern pedagogical technologies such as multimedia tools, clusters, brainstorming, and the BBB method during lessons, the effectiveness of developing lexical competence increases even more.

In today's information-oriented society, developing children's speech culture is highly important. Therefore, lessons organized on the basis of an integrative approach in primary education serve as an effective tool for expanding students' language abilities.

The integrative approach creates broad pedagogical opportunities for developing lexical competence in primary school students. It promotes contextual vocabulary acquisition, increases motivation, enhances cognitive and communicative skills, and supports learner-centered education. Therefore, integrating various subjects, methods, and technologies into language teaching can significantly improve the effectiveness of vocabulary learning in primary education.

CONCLUSION

In conclusion, the integrative approach has great pedagogical potential in developing the lexical competence of primary school students. Lessons organized on the basis of interdisciplinary connections enrich students' vocabulary, develop their speech activity, and form independent thinking skills. Therefore, the effective use of the integrative approach in primary education is one of the important factors in improving the quality of education.

REFERENCES

1. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogical Technologies. – Tashkent, 2017.

2. G‘ulomov A. Methods of Teaching the Mother Tongue. – Tashkent, 2020.

3. Yo‘ldoshev J. Modern Pedagogical Technologies in Education. – Tashkent, 2019.

4. Law of the Republic of Uzbekistan “On Education”.

5. State Educational Standards and Curricula.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA FANLARARO INTEGRATSIYA VOSITASIDA SO‘Z BOYLIGINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Zokirova Sohiba Muxtoraliyevna

Filologiya fanlari doktori (DSc), professor, Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

Maxmudova Nazokat Qodirali qizi

Farg‘ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim jarayonida fanlararo integratsiya asosida o‘quvchilarning so‘z boyligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ona tili, o‘qish savodxonligi, tabiatshunoslik,

matematika va tasviriy san’at fanlari o‘rtasidagi integratsiya orqali leksik kompetensiyani shakllantirish usullari yoritiladi. Maqolada interfaol metodlar, didaktik o‘yinlar hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar. integratsiya, leksik kompetensiya, so‘z boyligi, boshlang‘ich ta’lim, fanlararo aloqadorlik, nutq rivoji, pedagogik texnologiyalar.

KIRISH

Bugungi globallashuv jarayonida ta’lim tizimiga qo‘yilayotgan talablar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining so‘z boyligini oshirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki o‘quvchining lug‘at zaxirasi qanchalik boy bo‘lsa, uning fikrlash doirasi, nutq ravonligi va fanlarni o‘zlashtirish darajasi ham shunchalik yuqori bo‘ladi.

Boshlang‘ich ta’limda fanlararo integratsiyadan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarni yaxlit holda qabul qilishiga xizmat qiladi. Integratsion yondashuv asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning yangi so‘zlarni tabiiy va samarali o‘zlashtirishiga yordam beradi.

Fanlararo integratsiya — bu turli fanlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlash orqali ta’lim samaradorligini oshirishga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Bunday yondashuv orqali o‘quvchilar bir mavzuni bir nechta fan kesimida o‘rganadi va natijada bilimlarni chuqurroq anglaydi.

Boshlang‘ich sinflarda ona tili fanini o‘qish savodxonligi, tabiatshunoslik, matematika va tasviriy san’at fanlari bilan bog‘lash orqali o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengaytirish mumkin.

SO‘Z BOYLIGINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Matn asosida ishlash usuli. O‘qish savodxonligi darslarida berilgan matnlar orqali yangi so‘zlarni tushuntirish, ularni gap ichida qo‘llash va sinonimlarini topish o‘quvchilarning leksik kompetensiyasini rivojlantiradi. Masalan, tabiat haqidagi matnlarni o‘qish davomida o‘simlik, tabiat, iqlim, foydali qazilma kabi tushunchalar izohlanadi va boshqa fanlar bilan bog‘lanadi.

Didaktik o‘yinlardan foydalanish. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun o‘yin texnologiyalari eng samarali usullardan biridir.

“Kim ko‘p so‘z topadi?” metodi. Ushbu metod boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining lug‘at boyligini oshirish, tez fikrlash va so‘zlarni to‘g‘ri qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali hisoblanadi. O‘yin jarayonida o‘qituvchi ma’lum bir mavzu yoki harfni tanlaydi. O‘quvchilar esa shu mavzu yoki harf asosida imkon qadar ko‘p so‘z aytishlari kerak bo‘ladi. Masalan, “Mevalar” mavzusi berilganda o‘quvchilar olma, anor, shaftoli, uzum, gilos kabi so‘zlarni ketma-ket aytadi. Shuningdek, o‘qituvchi “B” harfi bilan boshlanuvchi so‘zlarni topish topshirig‘ini ham berishi mumkin. Bunda bahor, baliq, bog‘, bulbul kabi so‘zlar aytiladi. Mazkur metod o‘quvchilarning so‘z boyligini kengaytiradi, xotirasini mustahkamlaydi, tezkor fikrlashini rivojlantiradi va og‘zaki nutq faolligini oshiradi. Bundan tashqari, ushbu o‘yin fanlararo integratsiya asosida ham tashkil etilishi mumkin: masalan, tabiatshunoslik faniga oid so‘zlarni topish orqali o‘quvchilar yangi ilmiy atamalarni ham o‘zlashtiradi.

“So‘z zanjiri” metodi. Ushbu metod boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mustaqil fikrlashi va lug‘at zaxirasini boyitishda muhim ahamiyatga ega. Bunda bir o‘quvchi biror so‘zni aytadi, keyingi o‘quvchi esa shu so‘zning oxirgi harfi bilan boshlanuvchi yangi so‘zni topadi. Masalan: kitob → bahor → rasm → maktab → bola → anor tarzida davom ettiriladi. O‘yin davomida o‘quvchilar diqqat bilan tinglashga, tez fikrlashga, yangi so‘zlarni eslab qolishga va talaffuzni to‘g‘ri qo‘llashga o‘rganadilar. Mazkur metodni mavzulashtirilgan shaklda ham tashkil qilish mumkin: masalan, hayvon nomlari, kasb-hunarlar, transport vositalari, tabiat hodisalari doirasidagi so‘zlardan foydalanish topshiriladi. “So‘z zanjiri” o‘yini dars jarayonini qiziqarli tashkil etishga yordam beradi hamda o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

“Rasm asosida hikoya tuzish” metodi. Bu metod o‘quvchilarning nutqini rivojlantirish, tasavvur doirasini kengaytirish va so‘z boyligini oshirishda samarali usullardan biridir. Bunda o‘qituvchi o‘quvchilarga ma’lum bir mavzudagi rasmni namoyish etadi va ular shu rasm asosida hikoya tuzadilar. Masalan, “Bahor fasli” tasvirlangan rasm berilganda o‘quvchilar gullar ochildi, qushlar uchib keldi, daraxtlar

yashnadi, yomg‘ir yog‘di kabi so‘zlardan foydalanishi mumkin. Shundan so‘ng o‘quvchilar rasm mazmuni asosida kichik matn yoki hikoya tuzadi. Bu metod bog‘lanishli nutqni rivojlantiradi, tasviriy fikrlashni kuchaytiradi, yangi so‘zlarni amaliy qo‘llashga o‘rgatadi va mustaqil fikr bildirish ko‘nikmasini shakllantiradi. Shuningdek, ushbu metod fanlararo integratsiya asosida ham qo‘llanilishi mumkin: tabiatshunoslik fanidagi tabiat manzaralari, tarixiy rasmlar, kasblarga oid suratlar asosida hikoya tuzdirish orqali o‘quvchilarning nafaqat lug‘at boyligi, balki dunyoqarashi ham kengayadi.

Tasviriy vositalar yordamida o‘qitish. Rasmlar, multimedia vositalari va videolardan foydalanish o‘quvchilarning mavzuni tez anglashiga yordam beradi. Ayniqsa, vizual materiallar orqali yangi so‘zlarning ma’nosi oson o‘zlashtiriladi. Masalan, “Hayvonot olami” mavzusida yirtqich, o‘txo‘r, yashash muhiti kabi tushunchalar rasmlar yordamida tushuntiriladi.

Integratsiyalashgan darslarni tashkil etish. Integratsiyalashgan darslarda bir nechta fan elementlari uyg‘unlashtiriladi. Masalan, matematika darsida masala matnlarini tahlil qilish, tabiatshunoslikda mavzuga oid atamalarni izohlash, tasviriy san’atda predmetlarni nomlash orqali so‘z boyligi rivojlantiriladi.

Fanlararo integratsiya o‘quvchilarning nutq faolligini oshiradi, mustaqil fikrlashni rivojlantiradi, lug‘at boyligini kengaytiradi, mavzularni yaxlit o‘zlashtirishga yordam beradi va kommunikativ kompetensiyani shakllantiradi. Shuningdek, integratsion ta’lim jarayonida o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishi ortadi va ularning ijodiy faolligi rivojlanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’limda fanlararo integratsiyadan foydalanish o‘quvchilarning so‘z boyligini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Integratsiyalashgan darslar orqali o‘quvchilar yangi so‘zlarni tabiiy ravishda o‘zlashtiradi, nutq madaniyati shakllanadi va kommunikativ kompetensiyasi rivojlanadi. Shu sababli zamonaviy ta’lim jarayonida integratsion yondashuv asosida tashkil etilgan metodlardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2. Boshlang‘ich ta’lim davlat ta’lim standarti. – Toshkent, 2021.

3. Yo‘ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2014.

4. G‘afforova T. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi. – Toshkent, 2018.

5. Azizxo‘jayeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2016.

ENHANCING PRAGMATIC AWARENESS IN E-LEARNING ENVIRONMENTS: ISSUES AND PEDAGOGICAL SOLUTIONS

Omoniddinova Durdonaxon Janobiddin qizi

Fergana State University, Master’s degree student

e-mail: durdonakhonnorinboeva@gmail.com

Yusupova Zuhra Abduraxim qizi

Fergana State University, Bachelor’s degree student

e-mail: yusupovazuxra204@gmail.com

Abstract. Pragmatic awareness is a fundamental component of communicative competence, enabling language learners to interpret and produce contextually appropriate language. In e-learning environments, developing this awareness presents unique challenges due to limited interaction, reduced cultural exposure, and reliance on technology. This paper examines the major issues affecting the development of pragmatic awareness in online foreign language learning and proposes pedagogical solutions to address these challenges. The study emphasizes the importance of explicit instruction, authentic input, and interactive learning strategies. The findings suggest that with appropriate instructional design, e-learning environments can effectively support pragmatic development.

Keywords: pragmatic awareness, e-learning, foreign language teaching, online education, intercultural competence.

INTRODUCTION

The increasing integration of technology into education has led to the rapid expansion of e-learning environments. These platforms provide learners with

flexibility, accessibility, and diverse learning resources. However, while e-learning supports the development of linguistic competence, fostering pragmatic awareness remains a significant challenge. Pragmatic awareness refers to the ability to recognize and interpret the appropriate use of language in different social contexts; it includes understanding implied meanings, politeness strategies, and cultural norms [1]. Without pragmatic awareness, learners may misinterpret messages or produce inappropriate responses, leading to communication breakdowns. This paper aims to explore the issues associated with enhancing pragmatic awareness in e-learning environments and to propose effective pedagogical solutions.

LITERATURE REVIEW

The concept of pragmatic awareness has been widely discussed in applied linguistics. Schmidt's Noticing Hypothesis emphasizes the importance of conscious awareness in language learning, suggesting that learners must notice pragmatic features in input to acquire them [2]. Research by Bardovi-Harlig highlights that pragmatic competence does not develop automatically with grammatical knowledge and requires explicit instruction [3]. In online learning contexts, studies indicate that limited interaction and lack of authentic input can hinder the development of pragmatic awareness [4]. However, recent research suggests that e-learning environments can support pragmatic development through the use of multimedia resources and interactive tasks [5]. These findings highlight the need for effective pedagogical approaches.

ISSUES IN DEVELOPING PRAGMATIC AWARENESS IN E-LEARNING

One of the primary issues is the limited exposure to authentic language use. In traditional classrooms, learners can observe natural communication and receive immediate feedback. In contrast, e-learning environments often rely on scripted materials, which may not reflect real-life language use; for example, textbook dialogues may present overly simplified interactions that do not capture the complexity of real communication. Another issue is the lack of contextual information. Pragmatic meaning is often conveyed through context, including tone, body language, and social

relationships, but in online environments, especially text-based communication, these cues are often missing. For instance, a phrase like “I see” can have different meanings depending on context, which may not be clear in written form.

Learner isolation is also a significant challenge. E-learning often involves individual study, which reduces opportunities for interaction and collaboration; without engaging in communication with others, learners have fewer chances to practice pragmatic skills. Additionally, there is often a lack of focus on pragmatics in online courses, as many programs prioritize grammar and vocabulary while neglecting pragmatic aspects. As a result, learners may develop linguistic accuracy without understanding how to use language appropriately. Technological challenges, such as limited access to resources and varying levels of digital literacy, can further hinder learning; for example, students who are not familiar with digital tools may struggle to participate in interactive activities.

PEDAGOGICAL SOLUTIONS FOR ENHANCING PRAGMATIC AWARENESS

To address these issues, it is essential to implement pedagogical strategies that promote awareness and practice of pragmatic features. One effective solution is the use of authentic input: teachers can incorporate real-life materials such as videos, podcasts, and social media content into their lessons. For example, analyzing a recorded conversation can help learners identify how speakers use language in context, observing expressions of politeness, indirectness, and tone. Explicit instruction is another important approach; teachers should provide clear explanations of pragmatic concepts, such as speech acts and cultural norms. For instance, a lesson on apologies can include different ways of apologizing and the contexts in which they are used.

Interactive activities play a crucial role in developing pragmatic awareness. Role-playing exercises, group discussions, and collaborative tasks can simulate real-life communication; for example, students can participate in a role-play where they must resolve a conflict using appropriate language. Providing feedback is essential for learning, and teachers should highlight not only grammatical errors but also pragmatic issues. Another effective strategy is the use of reflective activities, in which learners are

encouraged to analyze their own language use and compare it with native speaker models. Incorporating intercultural elements is also important: teachers can introduce cultural differences in communication styles and encourage students to explore them. Finally, teacher training is essential for effective implementation, as educators need to be equipped with the knowledge and skills to teach pragmatics in e-learning environments.

DISCUSSION

The findings suggest that enhancing pragmatic awareness in e-learning environments requires a combination of explicit instruction, authentic input, and interactive practice. While online learning presents certain limitations, it also offers unique opportunities for innovation; for example, multimedia resources can provide rich input that supports learning, while digital tools can facilitate interaction and collaboration. However, the effectiveness of these tools depends on how they are used. Teachers play a crucial role in guiding learners and creating a supportive learning environment; by focusing on pragmatic aspects of language use and providing meaningful feedback, they can help learners develop the skills needed for effective communication.

CONCLUSION

In conclusion, developing pragmatic awareness in e-learning environments presents several challenges, including limited authentic input, lack of context, and reduced interaction. However, these challenges can be addressed through effective pedagogical strategies. By integrating authentic materials, providing explicit instruction, and promoting interactive learning, educators can enhance learners' pragmatic awareness. As e-learning continues to grow, it is essential to prioritize pragmatic competence alongside linguistic skills.

REFERENCES

1. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Blackwell, 2003.

2. Schmidt R. Awareness and Second Language Acquisition // Annual Review of Applied Linguistics. – 1993.

3. Bardovi-Harlig K. Evaluating the Empirical Evidence // Pragmatics in Language Teaching. – 2001.

4. Taguchi N. Instructed Pragmatics at a Glance // Language Teaching. – 2015. – 48(1). – P. 1–50.

5. Warschauer M. Learning in the Cloud. – Teachers College Press, 2011.

AMERIKA UNIVERSITETLARIDA ILMIY YOZUV: TIZIM, METODOLOGIYA

Rahimova Indira Qudrat qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

“Pedagogika va psixologiya” kafedrasi tayanch doktoranti

irakhimova123gmail.com

+998971451106

Annotatsiya. Ushbu maqola Amerika Qo'shma Shtatlari oliy ta'lim muassasalarida ilmiy yozuvning o'qitilish tizimini keng va tizimli tarzda tahlil qiladi. Maqolada birinchi yil yozuv kurslari (Composition), jarayon yondashuvi metodologiyasi, Writing Center xizmatlari, fanlararo yozuv dasturlari (WAC/WID), atıf uslublari va baholash tizimlari batafsil ko'rib chiqiladi. Har bir bo'limda nazariy asos va amaliy misollar birgalikda taqdim etiladi. Maqola yakunda O'zbekiston oliy ta'lim tizimi uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan tavsiyalar bilan yakunlanadi

Kalit so’zlar: ilmiy yozuv, Academic Writing, Composition kurslar, Writing Center, WAC, WID, jarayon yondashuvi, peer review, rubrik, atıf uslublari, APA, MLA, oliy ta'lim.

Kirish. Amerika Qo'shma Shtatlarida ilmiy yozuv — bu faqat grammatika va imlo qoidalari emas, balki mustaqil fikrlash, dalilga asoslangan mulohaza yuritish va bilimni tizimli tarzda ifodalashning butun bir madaniyatidir. Har yili millionlab talabalar universitetlarga kirib, birinchi ish sifatida aynan yozuv kursini o'taydi. Bu tasodif emas: AQSh ta'lim tizimi yozuv ko'nikmalarini barcha intellektual faoliyatning poydevori deb hisoblaydi.

Ilmiy yozuvning bu qadar markaziy o'rin egallashi tarixan 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida boshlangan. Harvard universiteti 1874-yilda birinchi majburiy yozuv

kursini joriy etdi — bu qadam butun Amerika ta'lim tizimiga ta'sir ko'rsatdi. Keyingi bir asr ichida yozuv o'qitishning nazariy asoslari sezilarli darajada rivojlandi: behavioristik yondashuvdan kognitiv va ijtimoiy-konstruktivist paradigmalarga o'tildi.

Ushbu maqolaning maqsadi AQSh universitetlarida ilmiy yozuvning o'qitilish tizimini uning barcha qirralari bilan taqdim etish hamda O'zbekiston oliy ta'limi uchun amaliy xulosalar chiqarishdir. Maqola sakkiz asosiy bo'limdan iborat: tizimning institutsional asosi, o'qitish metodologiyasi, Writing Center modeli, fanlararo yozuv dasturlari, atıf va manbalar madaniyati, baholash tizimlari, raqamli transformatsiya va taqqosiy tahlil.

Tizimning Institutsional Asosi: Birinchi Yil Kurslari

Composition kurslari: majburiy talablar

Deyarli barcha amerikalik universitetlarda birinchi kurs talabalari uchun "Composition" yoki "Academic Writing" kursi majburiy hisoblanadi. Bu kurs odatda ikki semestrga mo'ljallangan: birinchi semestrda argumentativ yozuv (argumentative writing), ikkinchisida esa tadqiqotga asoslangan yozuv (research writing) o'rgatiladi. Ushbu kurslar odatda English/Writing bo'limlari tomonidan o'tilsa-da, ba'zi universitetlarda alohida "Writing Program" tuzilmasi mavjud.

Harvard, MIT, Stanford, Yale kabi nufuzli universitetlarda bu kurslar kichik guruhlarda — 15–20 talaba — olib boriladi, chunki yozuv shaxsiy e'tiborni talab qiladi. Katta universitetlarda ham Composition kurslari 25 kishidan oshmaydigan guruhlar bilan o'tiladi, bu esa tabiiy fanlar yoki ijtimoiy fanlardagi ma'ruzalardan tubdan farq qiladi.

Kursning asosiy maqsadlari

Kursning maqsadi bitta: talabani boshqalarning g'oyalarini emas, o'z g'oyalarini himoya qila oladigan, dalil ko'rsata oladigan va mantiqiy tuzilgan matn yarata oladigan mutaxassisga aylantirish. Bu jarayonda quyidagi ko'nikmalar shakllantiriladi:

- Thesis statement — markaziy da'voni aniq ifodalash qobiliyati
- Dalilni topish, baholash va matnda undan to'g'ri foydalanish
- Tanqidiy o'qish va tahlil qilish
- O'z muallif ovozini (author's voice) rivojlantirish
- Akademik integritet va mualliflik huquqiga hurmat

"Muallif ovozi" — ya'ni o'ziga xos uslub va fikrlash tarzi — eng qimmatli ko'nikma sanaladi. Amerikalik o'qituvchilar ko'pincha talabalarni o'zlarini nusxachilikdan qutqarish uchun emas, balki o'z ovozini topishga undaydi.

Kurs turlari va ixtisoslashuv

Hozirda AQSh universitetlarida Composition kurslarining bir necha turi mavjud:

- First-Year Writing Seminar (FYW) — umumiy akademik yozuv
- Writing Intensive Courses — ma'lum fan bo'yicha yozuv ko'nikmalarini chuqurlashtirish
- Basic Writing — ingliz tili ikkinchi til bo'lgan yoki tayorgarlik darajasi past talabalar uchun
- Honors Composition — akademik jihatdan kuchli talabalar uchun yuqori darajali kurs
- Technical Writing — muhandislik, tibbiyot va boshqa aniq fanlar uchun

O'qitish Metodologiyasi: Jarayon Yondashuvi

1960-yillar va 70-yillar boshida ilmiy yozuv o'qitishda tayyor mahsulot talab qiluvchi "product approach" hukmron edi: talabadan birdan tayyor, to'g'ri, mukammal matn talab qilinardi. 1971-yilda Donald Murray va 1980-yilda Peter Elbow kabi tadqiqotchilar "process approach" — jarayon yondashuvi — tushunchasini kiritdi. Bu paradigma o'zgarishi butun soha tarixini o'zgartirdi.

Jarayon yondashuvining asosiy g'oyasi shundaki: yozuv — bu bir marta sodir bo'ladigan akt emas, balki ko'p marta takrorlanadigan, qoralama-qayta ishlash tsiklidan iborat iterativ jarayon. Muallifning birinchi varianti hech qachon so'nggi variant bo'lmaydi.

Yozuv bosqichlari. Zamonaviy amerikalik Composition kurslarida quyidagi olti bosqich qo'llaniladi:

Brainstorming - G'oya to'plash, kontseptual xarita chizish, erkin yozish (free writing). Talaba mavzu bo'yicha bilgan hamma narsasini qog'ozga tushiradi — tanqidsiz.

Outline (Reja) - Asosiy da'vo (thesis statement) aniqlanadi. Asosiy argumentlar va dalillar ierarxik tarzda tartibga solinadi.

Rough draft - Birinchi qoralama yoziladi. Mukammallik talab qilinmaydi — maqsad fikrni kengaytirish va yozuvni boshlash.

Peer review - Tengdoshlar qoralamani o'qib, yozma sharhlar qoldiradi. Tanqid konstruktiv bo'ladi: nima yaxshi, nima zaif, nima aniq emas.

Revision - Tuzilish, argumentlar va mantiq qayta ko'rib chiqiladi. Bu eng muhim bosqich — ko'pincha matn butunlay qayta yoziladi.

Editing and proofreading - Til, grammatika, imlo va uslub tekshiriladi. Atıf va manbalar to'g'ri rasmiylashtiriladi.

Writing Center modeli. Har bir jiddiy amerikalik universitetda Writing Center — yozuv markazi mavjud. Bu bepul xizmat bo'lib, talabalar o'z qoralamalarini maxsus o'qituvchi — tutor — bilan ko'rib chiqadi. Writing Center modeli 1970-yillarda paydo bo'lib, hozir AQShda 1000 dan ortiq bunday markazlar faoliyat ko'rsatadi.

Writing Center xizmatining falsafasi oddiy ammo kuchli: tutor talabaning qog'ozini to'g'rilamaydi yoki qayta yozmaydi. Aksincha, u Sokrat uslubida savollar orqali talabadir o'z muammosini topishga va o'zi yechishga undaydi. Tutor yordamchi, lekin mualliflik huquqi doim talabada qoladi.

Tutor-talaba muloqoti. Bu bosqichlar chiziqli emas — talaba istalgan bosqichga qaytishi mumkin. Masalan, Revision bosqichida talaba o'z argumentini butunlay o'zgartirishi va qaytadan Outlining bosqichidan boshlaishi mumkin.

Odatiy Writing Center sessiyasi quyidagicha kechadi:

1.Talaba o'z qoralamasi va topshirig'i bilan keladi

2.Tutor asosiy muammoni aniqlash uchun ochiq savollar beradi: "Bu qog'ozda nimani eng asosiy deb hisoblaysiz?"

3.Talabaga o'z qismini baland ovozda o'qish taklif qilinadi — bu o'zidagi muammolarni sezishga yordam beradi

4.Tutor kuzatishlarini bo'lishadi: "Bu joyda men nima bo'lishini kutdim, ammo..."

5.Birgalikda asosiy bir-ikki muammoga e'tibor qaratiladi — hammasi birdan to'g'rilanmaydi

6.Sessiya oxirida talaba keyingi qadamlarni o'zi belgilaydi

Purdue OWL: jahon miqyosidagi ta'siri. Purdue universiteti (Indiana shtati) Writing Lab 1994-yilda Online Writing Lab (OWL) portalini yaratdi. Bu portal bugun dunyo bo'ylab 200 milliondan ortiq kishi tomonidan foydalaniladi va APA, MLA, Chicago kabi atıf uslublarining rasmiy va eng ishonchli manbai sifatida tan olingan.

OWL portali hech qanday to'lovsiz quyidagi xizmatlarni taklif qiladi:

- APA, MLA, Chicago, IEEE, AMA va boshqa atıf uslublarining to'liq qo'llanmalari
- Yozuv jarayonining barcha bosqichlari bo'yicha ko'rsatmalar
- ESL (ingliz tili ikkinchi til) talabalar uchun maxsus resurslar
- O'qituvchilar uchun pedagogik materiallaro

Akademik integritet va plagiat. AQSh universitetlarida akademik integritet — rost va to'g'ri bo'lish — eng asosiy qadriyat hisoblanadi. Plagiat (boshqa muallifning g'oyasi yoki so'zlarini o'z deb ko'rsatish) jiddiy akademik qoidabuzarlik sanaladi va talabani universitetdan chiqarib yuborish bilan yakunlanishi mumkin. Turnitin kabi dasturlar plagiatni avtomatik aniqlab beradi.

Akademik integritet nafaqat to'g'ridan-to'g'ri plagiatni, balki quyidagi holatlarni ham qamrab oladi:

Mosaic plagiarism: manba jumlalarini sal o'zgartirib ishlatish

Self-plagiarism: o'zining oldingi ishini yangi topshiriq sifatida topshirish

Inadequate citation: manbani ko'rsatmaslik yoki noto'g'ri ko'rsatish

Zamonaviy AQSh universitetlarida talabalarni manbalarni tanqidiy baholashga o'rgatish katta ahamiyat kasb etmoqda. CRAAP test — eng keng tarqalgan usullardan biri:

- Currency (Dolzarblik) — manbaning yangiligi
- Relevance (Tegishlilik) — mavzuga aloqadorligi
- Authority (Vakolat) — muallifning malakasi
- Accuracy (Aniqlik) — ma'lumotlarning to'g'riligi va tekshirilganligi
- Purpose (Maqsad) — manbaning yozilish sababi va qaysi auditoriya uchun

Baholash Tizimi: Rubrik va Shaffoflik

Rubrik tizimi

Amerika o'qituvchilari yozma ishlarni aniq mezonlar jadvali — rubrik — orqali baholaydi. Talaba ishni topshirishdan oldin rubrikni ko'radi: qaysi mezon necha ball, nima uchun qo'yilganligi oldindan tushunarli bo'ladi. Bu tizim baholashni ob'ektivlashtiradi va shikoyatlarni kamaytiradi.

Holistic rubric ham, analytic rubric ham qo'llaniladi. Analytic rubrik har bir mezonni alohida baholaydi. Odatda quyidagi mezonlar ishlatiladi.

Thesis va focus (20–25%): asosiy da'voning aniqligi va kuchi

Dalillar va tahlil (25–30%): dalillarning sifati, manbalardan foydalanish

Tuzilish va mantiq (15–20%): kirish, asosiy qism, xulosa uyg'unligi

Uslub va ton (10–15%): akademik uslubga muvofiqlik

Grammatika va mexanika (10–15%): til to'g'riligi, formatlashtirish

Atıf va manbalar (5–10%): to'g'ri rasmiylashtirilgan bibliografiya.

AQSh va O'zbekiston: farqlar va o'xshashliklar. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ham ilmiy yozuv o'rgatishga e'tibor kuchayib bormoqda. 2017-yildan boshlab oliy ta'limni isloh qilish jarayonida kurs dasturlariga akademik yozuv elementlari kiritildi. Biroq tizimli farqlar mavjud:

- Majburiylik: AQShda majburiy Composition kurslari universal, O'zbekistonda akademik yozuv ko'plab ixtisosliklarda hali alohida kurs sifatida o'tilmaydi
- Guruh hajmi: AQShda 15–20 talaba, O'zbekistonda ko'pincha 30–40 talaba
- Writing Center: AQShda universal va institutlashgan, O'zbekistonda ayrim universitetlarda endigina joriy etilmoqda
- Baholash: AQShda rubrik tizimi keng tarqalgan, O'zbekistonda odatda umumiy mezonlar qo'llaniladi

XULOSA

Amerika universitetlarida ilmiy yozuv o'rgatish — bu texnik ko'nikma emas, balki intellektual rivojlanish dasturi. U talabani passiv o'quvchidan faol muallif sifatiga, iste'molchidan bilim ishlab chiqaruvchiga aylantiradi. Ushbu tizimning asosida uchta fundamental tamoyil yotadi: yozuv jarayon ekanligiga ishonch, tengdoshlar o'rtasidagi muloqot orqali o'sish, va yozuv barcha fanlar uchun umumiy va zarur vosita ekanligi.

AQSh tajribasi shuni ko'rsatadiki, yozuv ko'nikmalarini tizimli ravishda o'rgatish faqat matnning sifatini emas, balki umumiy intellektual salohiyatni oshiradi. Yaxshi yoza olgan talaba yaxshi fikrlaydi, yaxshi tahlil qiladi va yaxshi muloqot qiladi — bu zamonaviy dunyoning eng zarur ko'nikmalari.

O'zbekiston uchun bu tajriba beqiyos ahamiyatga ega. Mamlakatimiz oliy ta'limida akademik yozuvning institusional asoslarini yaratish, Writing Center tarmog'ini kengaytirish va fanlararo yozuv dasturlarini joriy etish nafaqat individual talabalar, balki butun ilmiy jamiyatning rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bazerman, C., & Paradis, J. (Eds.). (1991). Textual dynamics of the professions: Historical and contemporary studies of writing in professional communities. University of Wisconsin Press.

2. Elbow, P. (1973). Writing without teachers. Oxford University Press.

3. Fulwiler, T., & Young, A. (Eds.). (1990). Programs that work: Models and methods for writing across the curriculum. Heinemann Boynton/Cook.

4. Harris, M. (1986). Teaching one-to-one: The writing conference. NCTE.

5. Murray, D. (1972). Teach writing as a process not product. The Leaflet, 71(3), 11–14.

6. National Council of Teachers of English. (2016). Professional knowledge for the teaching of writing. NCTE.

7. Purdue Online Writing Lab. (2023). OWL at Purdue. https://owl.purdue.edu

8. Russell, D. (2002). Writing in the academic disciplines: A curricular history (2nd ed.). Southern Illinois University Press.

9. Zinsser, W. (2006). On writing well: The classic guide to writing nonfiction (30th anniversary ed.). HarperCollins.

BOSHLANG‘ICH TA’LIM YO‘NALISHI TALABALARNING ANGLASH, TINGLAB TUSHUNISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA GERMENEVTIK TA’LIMOTIDAN FOYDALANISH

Sidiqova Dilora Shavkatovna

Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)
Buxoro davlat universiteti
Pedagogika kafedrasi doktoranti

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang‘ich ta’lim yo’nalishi talabalarning anglash, tinglab tushunish ko’nikmalarini rivojlantirishda germenevtik ta’limotidan foydalanish texnologiyalari haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: tanqidiy tafakkur, an’anaviy bilim, anglash, tinglab tushunish, matnni o‘rganish, talqin qilish, germenevtik yondashuv.

Zamonaviy pedagogika inson ongini faollashtirish, tanqidiy va reflektiv tafakkurini shakllantirishga asoslangan. Shu bois, an’anaviy bilim berishdan ko‘ra, o‘quvchining anglash, tushunish va talqin qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida o‘qiyotgan talabalar aynan shu yo‘nalishda bilim beruvchi mutaxassis sifatida tayyorlanayotgani sababli, ular o‘zlari anglash va tushunish jarayonini puxta egallagan, uni boshqalarda ham shakllantira oladigan darajaga yetishlari lozim. Germenevtik yondashuv bu jarayonda asosiy metodologik poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Zero, u bilimni o‘rgatish emas, balki uni anglash, o‘zlashtirish va mazmunli talqin qilish orqali shaxsiylashtirishga asoslanadi. Shaxsiylashtirilgan ta’lim – bu bilim va tajribaning talabaning o‘ziga mos, kontekstli, shaxsiy qabul qilinadigan shaklda qayta ishlab chiqilishidir. Bunda anglash – faqat so‘zlarni tushunish emas, balki ularning ma’no va mazmunini individual kontekstda ochish demakdir.

XXI asr ta’lim jarayoni zamonaviy pedagogik konsepsiyalarga asoslangan holda yangicha fikrlovchi, tahlil qiluvchi, anglash va tushunish kompetensiyalariga ega shaxsni shakllantirishga qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan, boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning anglash, tinglab tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi nafaqat amaliy, balki chuqur nazariy tadqiqotni ham talab etadi. Zero, pedagogik jarayonda talabada eshitilgan yoki o‘qilgan matn mazmunini chuqur anglash, unga mustaqil tahliliy yondashuv bildira olish, kontekstual tafakkurni shakllantirish hozirgi kunda asosiy muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Mazkur holatda, germenevtika — ya’ni anglash va talqin qilish san’ati — bugungi ta’lim

jarayonida yangicha metodik yondashuv sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Germenevtik ta’limot asosan matnni o‘rganish, anglash va talqin qilishda shaxsiy tajriba, madaniy kontekst, ichki tafakkur jarayonlariga tayanadi. Bu yondashuvda talabaning o‘ziga xosligi, individual psixologik holati va avvalgi bilimlari asosiy mezon sifatida qaraladi.

Germenevtik yondashuvda tinglab tushunish o‘qishdan ham muhimroq jarayon sifatida qaraladi. Chunki har bir so‘z, nutq, ohang, tana harakati, kontekst va muhit talabaning anglash darajasiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar nafaqat o‘zlari uchun, balki kelajakdagi o‘quvchilari uchun ham bu jarayonni anglab yetishlari zarur. Buning uchun esa, ular germenevtik tafakkur doirasida treninglar, dars mashg‘ulotlari, muhokama va interpretatsiya faoliyatlari orqali o‘rgatilishi kerak.

Bugungi kunda germenevtik ta’limotning dolzarbligi shundaki, u ko‘plab ijtimoiy-gumanitar fanlarda — tilshunoslik, adabiyotshunoslik, psixologiya, sotsiologiya, pedagogika, dinshunoslik, madaniyatshunoslik va hatto huquqshunoslikda keng qo‘llanilmoqda. Ayniqsa, pedagogika fanida bu yondashuv o‘quvchi yoki talabani passiv bilim oluvchidan faol tushunuvchi va anglovchi subyektga aylantirishda muhim metodik asosga aylanmoqda. Ta’limda faqatgina ma’lumot yetkazish emas, balki uni chuqur anglash, o‘z tajribasi bilan bog‘lash, talqin qilish va qayta mazmunlash jarayoni taqozo etiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, germenevtik yondashuv zamonaviy ta’limning asosiy tamoyillari — shaxsga yo‘naltirilganlik, kompetensiyaviy yondashuv, tanqidiy fikrlash va reflektivlik bilan bevosita bog‘liqdir.

Germenevtika shaxsning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, unga bilimni o‘ziga xos tarzda talqin qilish imkonini beradi, o‘qituvchining aytganlarini so‘zsiz qabul qilishdan ko‘ra, unga savol berish, tahlil qilish, shubha qilish, yangicha yondashuvni shakllantirishga undaydi. Ayniqsa, bugungi informatsion jamiyat sharoitida har bir matnni, xabarni, axborotni ongli anglash, uni tanqidiy fikrlash asosida tushunish zarurati ortib bormoqda. Bu esa germenevtik yondashuvni nafaqat dolzarb, balki zarur

ta’lim metodikasiga aylantirmoqda. Bundan tashqari, germenevtik yondashuv pedagogic-psixologiyada ham katta ahamiyatga ega.

Xulosa, germenevtik yondashuvning amaliy metodlari talabaning o‘zaro muloqotdagi ishtirokini kuchaytiradi. Masalan, darsda talabalarga biror matn berilib, uni anglab tushunish, savollar yaratish, taxmin qilish, parallel matnlar bilan solishtirish, o‘z hayoti yoki voqealar bilan bog‘lash, so‘z va gaplarga yangi talqin berish kabi faoliyatlar orqali chuqur anglash hosil qilinadi. Bunday yondashuv orqali talabalar o‘z fikrini aniq va asosli tarzda ifodalashga o‘rganadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Muslimov N.A., Abdullayeva Q. Bo‘lajak kasb-hunar kolleji o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ayrim masalalari. / “Oliy ta’lim muassasalari pedagog va boshqaruv kadrlarining malakasini oshirish nazariyasi va amaliyoti” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. -Toshkent: TDPU, 2012. 26-28-b.

2. Allayarova S.N. Germenevtika o‘quv qo‘llanma. Toshkent 2017.

3. Qosimova D. Germenevtika va til o‘qitish metodikasi: nazariy va amaliy asoslar. – T.: TDPU, 2020. – 198 b.

4. Allayarova S. Badiiy ijod germenevtikasi –T.:Universitet, 2011. 29.

3-SHO INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND PEDAGOGICAL INNOVATIONS

‘BA

THE ROLE OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Maqsudbek Kadirov Uktamovich

Department of Western Languages, Faculty of Philology, Mamun University, Khiva, Uzbekistan

maksudbek.k@mamunedu.uz

Abstract: Interactive methods have become a fundamental component of modern foreign language teaching. This study examines their role in enhancing learners’ communicative competence and engagement. Using qualitative analysis of pedagogical

literature, the article identifies key benefits and challenges of interactive approaches. The findings suggest that interactive methods significantly improve language acquisition outcomes when implemented effectively.

Keywords: interactive methods, foreign language teaching, communicative competence, student engagement, communicative language teaching (CLT), active learning, language acquisition, learner-centered approach, classroom interaction, pedagogical technologies

Annotatsiya: Ushbu maqolada xorijiy tillarni o‘qitishda interaktiv metodlarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi interaktiv yondashuvlarning o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishdagi rolini aniqlashdan iborat. Maqolada pedagogik adabiyotlar asosida sifat tahlili o‘tkazilib, interaktiv metodlarning afzalliklari va ularni qo‘llash jarayonida yuzaga keladigan muammolar ko‘rib chiqiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, interaktiv metodlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi, ularning nutq ko‘nikmalarini rivojlantiradi hamda o‘qishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytiradi. Shu bilan birga, ushbu metodlarni samarali qo‘llash o‘qituvchining kasbiy mahorati va darsni to‘g‘ri tashkil etishiga bog‘liq. Tadqiqot yakunida interaktiv metodlardan foydalanish xorijiy til o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada oshirishi xulosa qilinadi.

Introduction: The teaching of foreign languages has shifted significantly from traditional teacher-centered approaches to learner-centered methodologies. Interactive methods, which involve active participation and communication among learners, are now widely recognized as essential tools in language education. These methods aim to develop communicative competence, a concept emphasized by Dell Hymes, who argued that knowing a language involves more than grammatical knowledge—it includes the ability to use language appropriately in social contexts [1].

Interactive techniques such as role-playing, group discussions, and problem-solving tasks create opportunities for authentic language use. As a result, learners become more engaged and motivated, which positively impacts their learning outcomes.

Methods: This study employs a qualitative research design based on the analysis of existing scholarly literature in the field of language pedagogy. Key works by leading

scholars such as H. Douglas Brown, Jack C. Richards, and Jeremy Harmer were reviewed.

The method includes:

Comparative analysis of traditional and interactive teaching approaches

Review of case studies and classroom-based research

Synthesis of theoretical frameworks related to communicative language teaching (CLT)

This approach allows for a comprehensive understanding of how interactive methods influence foreign language learning.

Results: The analysis reveals several important outcomes associated with the use of interactive methods:

Improved Communicative Competence: Students demonstrate better speaking and listening skills through active engagement.

Higher Motivation Levels: Interactive activities increase student interest and participation.

Enhanced Collaboration: Group work fosters teamwork and peer learning.

Development of Critical Thinking: Learners engage in problem-solving and decision-making tasks.

Research findings indicate that classrooms utilizing interactive methods show higher levels of student achievement compared to those relying solely on traditional instruction [2].

Discussion: The results confirm that interactive methods are highly effective in foreign language teaching. They align with the principles of Communicative Language Teaching, which prioritizes meaningful interaction and real-life communication. However, successful implementation depends on several factors.

First, teachers must be adequately trained to design and manage interactive activities. As noted by Jeremy Harmer, poor planning can reduce the effectiveness of such methods [3]. Second, classroom conditions, including class size and access to technology, play a crucial role.

Despite these challenges, the benefits of interactive methods outweigh their limitations. They not only improve linguistic skills but also prepare learners for real-world communication. Therefore, integrating interactive strategies into language curricula is essential for modern education systems.

Conclusion: Interactive methods play a vital role in enhancing the effectiveness of foreign language teaching. By promoting active participation, communication, and critical thinking, they contribute significantly to language acquisition. Educators should continue to adopt and refine these methods to meet the evolving needs of learners in a globalized world.

References:

1. Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*. Penguin.

2. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed.). Pearson Education.

3. Harmer, J. (2007). *How to Teach English*. Pearson Longman.

TILSHUNOSLIK VA TA’LIM O‘RTASIDAGI O‘ZARO BOG‘LIQLIK: INGLIZ VA NEMIS TILLARINI O‘QITISH MISOLIDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA NATIJALAR

Farg‘ona davlat universiteti,
nemis va fransuz tillari kafedrasi
dotsenti Axmadjonov Nurbek Zokirjon o'g'li
Farg'ona davlat universiteti,
3- bosqich talabasi,
Shokirova Shohsanam

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilshunoslik va ta’lim o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ingliz va nemis tillarini o‘qitish misolida tahlil qilinadi. Tilshunoslikning nazariy asoslari hamda kommunikativ yondashuvlarning ta’lim jarayonidagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot davomida lingvistik metodlarning o‘quvchilarning grammatik aniqligi, nutqiy faoliyati

va kommunikativ kompetensiyasiga ta’siri o‘rganildi. Aralash metodologiya asosida olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, lingvistik yondashuv asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning til o‘zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshiradi. Shuningdek, real kommunikativ vaziyatlarga asoslangan o‘qitish usullari o‘quvchilarning nutqiy faolligini va motivatsiyasini kuchaytiradi.

Kalit so‘zlar

Tilshunoslik, ta’lim, ingliz tili, nemis tili, kommunikativ yondashuv, lingvistik metodlar, kompetensiya, nutq faoliyati.

Kirish

Til insoniyatning asosiy kommunikatsiya vositasi bo‘lib, u orqali fikr almashinuvi, bilim uzatish va ijtimoiy munosabatlar amalga oshiriladi. Tilshunoslik esa tilning tuzilishi, funksiyalari va rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan sifatida ta’lim tizimida muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, ingliz va nemis tillarini o‘qitishda lingvistik yondashuvlar muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy ta’lim tizimida asosiy e’tibor faqat grammatik bilimlarni o‘rgatishga emas, balki o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab o‘quvchilar grammatik qoidalarni bilsalar ham, real muloqotda qiynaladilar.

Masalan, ingliz tilida:

“She goes to school every day” o‘rniga “She go school every day”

Nemis tilida:

„Ich gehe zur Schule“ o‘rniga „Ich gehen zur Schule“

Bu kabi xatolar tilni faqat nazariy o‘rganish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Shu sababli lingvistik va kommunikativ yondashuvlar asosida o‘qitish muhim ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot aralash metodologik yondashuv asosida olib borildi. Tadqiqotda jami 120 nafar o‘quvchi ishtirok etdi. Ular ingliz va nemis tili guruhlariga ajratildi hamda har bir guruh ichida nazorat va tajriba guruhlari shakllantirildi.

Nazorat guruhida an’anaviy grammatik metod qo‘llanildi, tajriba guruhida esa lingvistik-kommunikativ yondashuv asosida darslar olib borildi. Tadqiqot davomida pre-test va post-test, kuzatuv va so‘rovnoma metodlaridan foydalanildi.

Dars jarayonida real hayotiy vaziyatlarga asoslangan mashg‘ulotlar tashkil etildi. Masalan:

Ingliz tilida:

“Can I have a cup of tea?”

“How much is this book?”

Nemis tilida:

„Ich hätte gern eine Tasse Tee.“

„Wie viel kostet dieses Buch?“

Shuningdek, “shopping”, “restaurant”, “doctor-patient” kabi vaziyatlar orqali o‘quvchilarning nutqiy faoliyati rivojlantirildi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari lingvistik yondashuv asosida o‘qitish yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Tajriba guruhidagi o‘quvchilarda til kompetensiyasi sezilarli darajada oshdi.

Ingliz tili bo‘yicha o‘rtacha 34% o‘sish, nemis tili bo‘yicha esa 36% o‘sish kuzatildi. Grammatik aniqlik ham yaxshilandi. Masalan:

“He go to school” → “He goes to school”

„Ich gehen nach Hause“ → „Ich gehe nach Hause“

Bundan tashqari, o‘quvchilarning kommunikativ ko‘nikmalari ham rivojlandi. Ular real dialoglarda faol ishtirok eta boshladilar:

“How can I help you?”

„Kann ich Ihnen helfen?“

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, o‘quvchilarning 80 foizi darslarni qiziqarli deb baholadi, 65 foizi esa o‘z nutqiga ishonchi oshganini bildirdi.

Muhokama

Olingan natijalar lingvistik yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi. Bu yondashuv tilni real kommunikatsiya orqali o‘rganishga imkon beradi. O‘quvchilar nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘laydilar.

Masalan:

English: “Where is the station?”

Deutsch: „Wo ist der Bahnhof?“

Yoki:

“I have a headache”

„Ich habe Kopfschmerzen“

Biroq ayrim muammolar ham mavjud. O‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi yetarli emasligi, sinf hajmining kattaligi va vaqt cheklanganligi lingvistik yondashuvni to‘liq joriy etishga to‘sqinlik qilishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz va nemis tillarini lingvistik va kommunikativ yondashuv asosida o‘qitish an’anaviy metodlarga nisbatan samaraliroq hisoblanadi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning nafaqat grammatik bilimlarini, balki nutqiy va kommunikativ kompetensiyasini ham rivojlantiradi.

Lingvistik metodlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi, ularni mustaqil fikrlashga undaydi va real muloqotga tayyorlaydi. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida ushbu yondashuvlarni keng joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Kelgusida o‘qituvchilarni lingvistik metodlar bo‘yicha tayyorlash, innovatsion dars usullarini ishlab chiqish va bu yo‘nalishda ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching.
2. Richards, J. C. (2015). Key Issues in Language Teaching.
3. Krashen, S. D. (1982). Second Language Acquisition Theory.
4. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching.
5. Ellis, R. (2003). Task-Based Language Learning and Teaching.
6. Duden (2009). Die Grammatik.
7. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.

EFFECTIVE ORGANIZATION OF LANGUAGE LEARNING THROUGH GAMIFICATION

Maqsudbek Kadirov Uktamovich

Doctoral researcher at the Department of Social and Humanitarian Sciences of the Khorezm Ma'mun Academy

https://orcid.org/0009-7399-4171

Abstract: Gamification has emerged as an innovative approach in foreign language education, integrating game elements into learning processes to enhance student motivation and engagement. This study explores the effectiveness of gamification in organizing language learning. Using qualitative analysis of existing pedagogical research, the article examines the benefits, challenges, and practical implications of gamified instruction. The findings indicate that gamification significantly improves learner participation, motivation, and language acquisition outcomes when implemented strategically.

Keywords: gamification, language learning, foreign language education, learner motivation, student engagement, active learning, educational technology, communicative competence, game-based learning, blended learning.

Annotatsiya: Gamifikatsiya — o‘yin elementlarini ta’lim jarayoniga joriy etish orqali o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish va ularni faol ishtirokga jalb etishning innovatsion usuli sifatida til o‘qitishda keng qo‘llanilmoqda. Ushbu maqolada gamifikatsiyaning til o‘rganishni samarali tashkil etishdagi roli tahlil qilinadi. Pedagogik adabiyotlar asosida sifat tahlili o‘tkazilib, gamifikatsiyaning afzalliklari, muammolari va amaliy qo‘llanilishi o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, gamifikatsiya o‘quvchilarning faolligini oshiradi, motivatsiyasini kuchaytiradi va til ko‘nikmalarini yaxshilashga yordam beradi, agar u to‘g‘ri va strategik tarzda qo‘llansa.

Introduction: The rapid development of educational technologies has transformed traditional teaching approaches, particularly in foreign language education. Gamification, defined as the use of game design elements in non-game contexts, has gained increasing attention as a tool to enhance learning experiences. According to

Sebastian Deterding, gamification involves applying elements such as points, badges, and leaderboards to motivate learners in educational settings [1].

In language learning, gamification creates an engaging environment that encourages students to practice language skills actively. It aligns with learner-centered approaches and supports the development of communicative competence. As a result, it has become an important strategy in modern pedagogy.

Methods: This study employs a qualitative research methodology based on a review of scholarly literature on gamification and language teaching. Key works by researchers such as Karl M. Kapp and Zichermann were analyzed.

The research methods include:

Literature review of gamification theories and applications

Comparative analysis of traditional and gamified learning environments

Examination of case studies in foreign language classrooms

This approach allows for a comprehensive evaluation of the role of gamification in language education.

Results: The analysis highlights several key outcomes of using gamification in language learning:

Increased Motivation: Game elements such as rewards and competition encourage active participation.

Enhanced Engagement: Students are more involved in learning activities and show greater interest.

Improved Retention: Repetition through games helps reinforce vocabulary and grammar.

Immediate Feedback: Learners receive instant responses, which supports faster learning.

Studies show that gamified learning environments can lead to higher achievement levels compared to traditional teaching methods [2].

Discussion: The findings suggest that gamification is an effective tool for organizing language learning. It transforms the classroom into an interactive and

dynamic environment, promoting both intrinsic and extrinsic motivation. However, its success depends on proper implementation.

One challenge is the risk of focusing too much on rewards rather than learning outcomes. As noted by Karl M. Kapp, gamification should be designed to support educational objectives rather than distract from them [3]. Additionally, teachers must be trained to integrate gamification effectively into their lessons.

Despite these challenges, gamification offers significant potential for improving language education, especially in digital and blended learning environments.

Conclusion: Gamification plays a crucial role in enhancing the effectiveness of foreign language learning. By increasing motivation, engagement, and retention, it contributes to better learning outcomes. Educators should incorporate gamified strategies thoughtfully to maximize their benefits while addressing potential limitations.

REFERENCES

1. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: Defining gamification. *Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference*, 9–15.

2. Zichermann, G., & Cunningham, C. (2011). *Gamification by Design: Implementing Game Mechanics in Web and Mobile Apps*. O'Reilly Media.

3. Kapp, K. M. (2012). *The Gamification of Learning and Instruction*. Pfeiffer.

ABDURAUF FITRAT ASARLARIDA KELTIRILGAN BA'ZI METAFORALARNING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI

Usmonova Shaxnozaxon Erkinjonovna

Namangan davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim innovatsiyalari kafedrasi

ona tili fani o'qituvchisi,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

e-mail: zafarbekismatov@gmail.com

Tel: +99899 728 05 58

Annotatsiya. Bugungi kun tilshunosligida pragmatika va emotsional-ekspressivlik tushunchasi hali ham markaziy tushunchalardan biri hisoblanmoqda. Ko'plab shoir va

yozuvchilarimizning asarlari misolida bu tushunchani bir necha tilshunoslik yo‘nalishlarida tadqiq qilingani fikrimiz dalilidir. Faqat metaforaning Fitrat asarlarida qo‘llanilishi va ularning lingvopragmatik tahlilini hali to‘liq o‘rganilmagan. Shu bois mazkur maqolada Abdurauf Fitrat asarlarida keltirilgan ba’zi metaforalarning lingvopragmatik xususiyatlarini tahlil qilinadi. Shu bilan birga Fitratning badiiy topilmalarini ham o‘rganilib, shoir aslida nima demoqchiligini yoritiladi.

Kalit so‘zlar: metafora, ko‘chim, badiiy matn, konsept, zoomorfizmlar, diniy-afsonaviy tushunchalar, jonsiz predmet nomlari.

Bugungi kunda yoshlarimizda milliy ongni shakllantirishda ularning tili va adabiyotiga bo‘lgan qiziqishini orttirishdan boshlamoq lozim. Zero, yurtboshimiz ta’kidlaganlaridek: “Kelajagimiz egasi bo‘lgan yosh avlodimiz zamonaviy bilimlar, innovatsiya va taraqqiyot cho‘qqilarini egallashi uchun albatta chet tillarini o‘rganishi lozim. Lekin ular milliy ruh, milliy tafakkur egasi, vatanparvar insonlar bo‘lib voyaga yetishlari uchun, avvalo, o‘zbek tili va adabiyotini bolalikdan boshlab puxta bilishlari shart”. [Mirziyoyev, 2025: 1] Shu sabab ham mazkur maqolamizda tilshunoslikdagi muhim birliklardan sanalgan metaforalar haqida so‘z yuritmoqchimiz. Metafora ko‘chimning asosiy turlaridan biri hamda til vositalarining obrazli, ta’sirchan bo‘lishiga yordam beradigan, so‘z yoki iboralarning o‘z ma’nosidan tashqari, boshqa ma’noda qo‘llanishi natijasida hosil bo‘ladigan badiiy tasvir vositasidir. Uning metaforadan tashqari yana metonimiya *(bir tushuncha yoki narsa boshqa bir tushuncha yoki narsa nomi bilan atalishi)*, sinekdoxa *(butunning o‘rniga qismni yoki aksincha, qismning o‘rniga butunni qo‘llash)* [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2020: 2] kabi turlari ham bor. Metafora badiiy matnda eng keng tarqalgan turi sanalib, uni boyitadi, ta’sirchan va obrazli qiladi.

Zamonaviy tilshunosligimizda XX asrda metafora hodisasi ham tilshunoslarning diqqatini tobora ko‘proq torta boshladi, metaforaga yangicha yondashuvlar yuzaga kela boshladi. J.Jeyns, M.Osborn, V.fon Gumboldt, E.Kassirer, N.F.Aliferenko, J.Lakoff, M.Jonson kabi olimlarning o‘z tadqiqotlarida metaforaga antropologik nuqtayi nazardan yondashgan fikrlari bu davrga kelib asosiy o‘rinni egallay boshladi. [D.Xudoyberganova, 2012: 3]

O‘zbek tilshunosligida ham metaforalarni o‘rgangan va unga munosib ta’rif bergan bir qator olimlar bor. Jumladan, U.S.Qobulova metaforani adabiy istiloh deb baholaydi hamda uning o‘xshatishdan o‘xshatish vositalarining tushib qolishi bilan farqlanishini ta’kidlaydi.[U.S.Qobulova, 2007: 4] Tilshunos olim M.Yo‘ldoshev metaforani “qisqartirilgan o‘xshatish” deb izohlaydi.[M.Yo‘ldoshev, 2002: 5] Sh.Mamaraimova esa metaforaga olamning milliy tasvirida axloqiy-baholovchi psixik-mental birlik sifatida qaraydi. Uning talqinicha, metaforaning muhim uslubiy xususiyatlaridan biri shuki, u ijodkorning dunyoqarashidan paydo bo‘ladi va subyektiv xarakter kasb etadi. [R.Qo‘ng‘urov, 1984: 6]

Fitrat asarlarida ijobiy va salbiy emotsional-ekspressiv bo‘yoq kasb etgan diniy-afsonaviy tushunchalarni anglatuvchi so‘zlar ham metafora asosida qo‘llanganini kuzatdik. Masalan, uchmoh *(yam-yashil uchmohlar)*, malak *(Erka malak)* kabi ijobiy, olbosti *(inglizlarga nisbatan qo‘llangan g‘arbli olbosti* (Fitratning shaxsiy topilmasi!) *metaforasi)*, shayton *(shaytonlar qo‘shini)*, mal’un, dev *(dev ishtiholiq hayvonlar)*, tamug‘ *(Tamug‘ olovlari)*, tangri *(taxtga nisbatan “insonning dushman tangrisi” deb ishlatilishi)* kabi salbiy bo‘yoqdor so‘zlar.

Jonsiz predmet “qo‘g‘irchoq” *(kichik xonga nisbatan Rahimbiy qo‘llagan o‘xshatish)*, “qop-qora haykal” *(uy, saroy, qo‘noqlarning tundagi ko‘rinishiga o‘xshatma)*; o‘simlik *(qizil gulim, tikon, jon chechagim, nozli yaprog‘im, armonim guli, teraklar, xirmon, gulistonim, rayhonim)*; ayrim samoviy jismlar *(yulduz, yop-yorug‘ oy, nozli quyosh, titrak (qora, eski) bulutlar, qora yer, ko‘k ko‘kragi)*; uy-ro‘zg‘or buyumlari *(beshik, o‘choq)*; ichimlik *(chog‘ir, og‘u*) va boshqa turli predmet *(qalqon, zanjir, xanjar, qopqon, qopchig‘, qora qalin pardalar)* nomlarini ifodalovchi so‘zlar ham Fitrat asarlarida metafora asosida ijobiy yoki salbiy emotsional ma’no anglatadi.

Tilshunoslikda ham, adabiyotshunoslikda ham metaforalarni qo‘llashdan maqsad so‘zning turli ma’nolaridagi nozikliklarni kashf etishdan iboratdir. Metaforalar, asosan, kontekstda yaqqol namoyan bo‘ladi. Metafora asosidagi ma’no ko‘chishi belgi, narsa yoki harakatga oid biror leksemaning o‘zaro o‘xshashligi bo‘lgan boshqa predmetga nisbatan qo‘llashdan hosil qilinadi. Metaforaga har doim funksional jihatdan qarash muhim ahamiyat kasb etadi. Bir tomondan, nutq egasining his-tuyg‘ularini ifodalashga

xizmat qilsa, boshqa tomondan, adresatning ularni qabul qilishga qay darajada yordam berayotganini diqqat markaziga qo‘yishga harakat qiladi.

Matnga lingvopoetik yondashuvda lisoniy va xususiy – muallif metaforalarni farqlash kerak. Lisoniy metaforalar til taraqqiyoti bilan bog‘liq hodisa hisoblanadi. Bunday metaforalarda uslubiy bo‘yoq, ekspressivlik, subyektiv munosabat aks etmaydi. Faqatgina ma’lum so‘zni atash ma’nosi kengayadi. Masalan, odamning ko‘zi – derazaning ko‘zi, uzukning ko‘zi kabi. Bunday metaforalar lingvopoetik nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega emas. Xususiy – muallif metaforalari kutilmagan, yangi, okkazional bo‘ladi. Ularni ijodkorning o‘zi borliqni subyektiv munosabatini ham qo‘shib obrazli ifodalash asosiga quradi. Xususiy muallif metaforalarida hamisha konnotativ ma’no aniq bo‘ladi. Ba’zan shunday metaforalar ham borki, ularda hayvonlardagi munosabat orqali turli konnotativlik yuzaga kelgan. Masalan, Fitrat she’rlarida tulki, ilon – ayyor va maymun – masxaraboz ma’nosida kelgan. She’rlarida hayvon va qushlarning ma’lum tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko‘chirilgan, natijada konnotativ ma’no yuzaga kelgan hamda matnning ta’sirchanligi oshirilgan. Ammo ular an’anaviy metaforalar hisoblanadi. Masalan:

Uchmoq kabi bog‘chalarda bulbuldek Sayrab yurdi. (“Nega bo‘yla?”)

Yangi, kutilmagan metaforalar asarning ta’sirchanligini oshirib, unga yuqori darajada poetik ruh bag‘ishlaydi. Ijodkorning o‘zi tomonidan yaratilgan metafo-ralar uning qanchalik emotsionallikka berilishidan konkretlashadi. Metaforaning yana bir xususiyati unda ochiq o‘xshatishdan ko‘ra yashirin o‘xshatishning ekspressivlik funksiyasi kuchliroq bo‘ladi. Metafora nafaqat nutqni bezaydi, balki u tafakkur bilan bog‘liq hodisa hisoblanadi. Ijodkorlarning poetik tafakkuri metaforalarning qo‘llanilish o‘rinlarida aniqlashadi. Masalan:

Bormi senda bizim kabi insonlar,
Ikki yuzli ishbuzarlar, shaytonlar.
O‘rtoq qonin qonmay ichkan zuluklar,
Qardosh etin to‘ymay yegan qoplonlar?
Bormi senda, o‘ksuz yo‘qsulning qonin –

Gurunglashib, chog‘ir kabi ichkanlar?

Bormi senda butun dunyo tuzugin

O‘z qopchig‘in to‘ldirg‘ali buzg‘anlar.

Bormi senda bir o‘lkani yondirib,

O‘z qozonin qaynatg‘uchi xoqonlar.

Bormi senda qorin-qursoq yo‘lida

Elin, yurtin, borin-yo‘g‘in sotqonlar? (“Mirrix yulduziga”)

Bu she’r Mirrix yulduziga murojaat tarzida yozilgan bo‘lib, unda shoir jamiyatdagi illatlar: ikkiyuzlamachilik, zulm, adolatsizlik va mansabparastlikni fosh etadi. Shoir insoniyat orasidagi xiyonatkor, manfaatparast, o‘z qornini o‘ylab, boshqalarni ezadigan kishilar haqida so‘z yuritadi. She’r ritorik so‘roq uslubida yozilgan bo‘lib, shoir Mirrix yulduzidan insoniyat orasida uchraydigan yovuzliklar bor-yo‘qligini so‘rab, bu illatlarga nafratini bildiradi. Bu uslub she’rga jonlilik va ohangdorlik baxsh etadi. She’rning asosiy g‘oyasi – insoniyat orasida uchraydigan yovuzlik va adolatsizlikni fosh qilish. Shoir shafqatsizlik, xoinlik va vatanparvarlik yetishmovchiligini keskin qoralaydi va jamiyatni bunday illatlardan poklashga chaqiradi. She’rda so‘roq san’ati asosiy o‘rin tutadi va boshqa san’atlar bilan *(tajnis “qon” (o‘ksuz yo‘qsulning qoni); tashbeh “chog‘ir kabi ichkanlar”; istiora va tanosub “shayton, zuluk, qoplon”)* birgalikda she’rga badiiy kuch bag‘ishlaydi.

Har bir vujudga kelgan metaforaning zamirida o‘sha xalqning milliy mentaliteti, ijtimoiy kelib chiqishi, o‘y-fikrlari yotadi. O‘sha xalqning tafakkur mahsuli sifatida yaratilgan metaforalar jamiyatning qanday rivojlanishi bilan ham bog‘lanadi. O‘zbeklarning milliy mentalitetidan kelib chiqib, metaforalarning vujudga kelishi ham milliylashib ketgan. Lekin individual-mualliflik metaforalari milliy qoliplarga mos tushmaydi, ular shoirga xos ijodiy fikrlashni, poetik tafakkurni aks ettiradi. Misol uchun ushbu parchani keltiramiz: Xayol: Sen fazilatliq bilimlarning qo‘l, qanotlarini uzub tashlading. *Inju tizg‘uchi adib*larning *qalamlarini o‘choq supurgisiga* aylantirding. *Ota pichog‘i* bilan bolalarini bo‘g‘izlading. *Bola hanjari* bilan otalarni yiqitding. Do‘stlarni bo‘g‘ushturding, o‘rtoqlarni urushturding. Dalaning erkini, shaharning tinchini, *erlarning g‘ayrati*ni, *xotunlarning ismati*ni talatding. Otamdan qochib, o‘ziga

sig‘ing‘anim holda uyolmayin, boshimni kesdirgan Afrosiyobingdan mana shu kimsasiz bolani og‘ulab yiqitqon Rahimxoningg‘acha *minglarcha yirtqich xoinlarni* sen yaratding, sen yashatding. (“Abulfayzxon”)

Fitratning “Abulfayzxon” dramasidan olingan ushbu parcha “taxt”, ya’ni hokimiyat va saltanatga qarata aytilgan ayblovdir. Muallif hukmronlik uchun olib borilgan kurashlar va zulm natijasida jamiyatda ilm, adolat, do‘stlik va oilaviy qadriyatlar yo‘q bo‘layotganini ko‘rsatadi. Bu yerda milliyligimizga xos bo‘lgan “o‘choq, supurgi, ota, bola, pichoq, hanjar, dala, er, xotun” kabi leksikalar yordamida metaforalar hosil qilingan. Bundan ko‘rinadiki, berilgan parchada ko‘plab original metaforalar ishlatilgan. Quyidagi jadvalda berilgan parchalarda ko‘chimlar juda kuchli va ta’sirchan bo‘lib, Fitrat bu asar orqali hokimiyat uchun kurashning fojiali oqibatlarini fosh qiladi. Bu dramatik ifodalar orqali muallif xalqni uyg‘onishga, zulm va johillikka qarshi kurashishga chaqiradi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar orqali ijodkor asarlarida metaforalardan keng foydalanib, jamiyatdagi adolatsizlik, manfaatparastlik va xoinlikni fosh qilishga urunganini anglaymiz. Bu metaforalar asarning badiiy kuchini yanada oshirgan va shuning uchun ham o‘quvchiga yanada ta’sirliroq yetib borishiga yordam beradi. Shuningdek, mazkur metaforalar mantiqiy fikrlash asosida ko‘chirilganligiga ham shubha yo‘q. Chunki ularni faqatgina ma’noviy tomondan ko‘chma ma’noga ko‘chirish – mantiqiy fikrlash bo‘yicha bir-biriga biriktirsa bo‘ladi. Bunday birikmalarni inson eshitganda ong orqali uning mazmunini anglay boshlaydi va bu birliklarga nisbatan inson ongida psixologik o‘zgarish kuzatiladi, ya’ni tinglangan birlikka nisbatan ijobiy yoki salbiy fikr – baho semasi ongda o‘z aksini topadi. Demak, badiiy matnlarda metafora o‘xshashlik asosida yuzaga kelsa-da, unda mantiqiy fikrlash birinchi o‘rinda turadi. Aslida mantiqiy fikrlash metaforaning eng muhim belgisi sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. https://president.uz/uz/lists/view/8581 – 21.10.2025.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, II жилд, 2020. – Б. 582.

3. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 68.

4. Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида): Фил. фан. номз. …дисс. автореф. – Тошкент, 2007.

5. Қўнғуров Р. ва б. Ўзбек тилининг функционал стиллари. – Самарқанд, СамДУ асарлари, 1984. – Б. 46.

6. Худойберганова Д. Матннинг мазмуний таркибида метафоралар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. – № 1. – Б. 35.

BITIRUVCHI O‘QUVCHILARINI KASBLARGA QIZIQTIRISH

Do‘smamatov Bekzod Xolboy o‘g‘li

Termiz 12-sonli o‘rta talim maktabi psixologi

Annotatsiya: Maqola bitiruvchi maktab o‘quvchilarini zamonaviy kasblarga qiziqtirish masalasini yoritadi. Unda zamonaviy kasblarning ahamiyati, o‘quvchilarni qiziqtirishning samarali usullari va yuzaga keladigan muammolar hamda ularni hal etish yo‘llari tahlil qilinadi. Maqola shuningdek, o‘quvchilarning professional rivojlanish, innovatsion fikrlash va bozor talabiga moslashish imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: bitiruvchi maktab o‘quvchisi, zamonaviy kasblar, kasbiy yo‘nalish, qiziqish, innovatsion rivojlanish

Abstract: The article discusses the issue of engaging graduating school students in modern professions. It analyzes the significance of contemporary careers, effective methods for sparking students’ interest, as well as potential challenges and ways to address them. The article also highlights opportunities for students’ professional development, innovative thinking, and adapting to labor market demands.

Keywords: graduating school students, modern professions, career guidance, interest development, innovative skills

Аннотация: Статья рассматривает проблему привлечения выпускников школы к современным профессиям. В ней анализируется значимость современных профессий, эффективные методы вовлечения учеников, а также

возможные проблемы и пути их решения. Статья также подчеркивает возможности профессионального развития, инновационного мышления и адаптации к требованиям рынка труда.

Ключевые слова: выпускники школы, современные профессии, профориентация, развитие интереса, инновационные навыки

Albatta! Quyida “Bitiruvchi maktab o‘quvchilarini zamonaviy kasblarga qiziqtirish” mavzusida to‘liq, chiroyli va ilmiy-tahliliy maqola tayyorlab berdim.

Kirish

Bugungi kunda jamiyatning rivojlanishi va iqtisodiy taraqqiyot yangi kasblar va professional yo‘nalishlarning yuzaga kelishini talab qiladi. Texnologiya, axborot-kommunikatsiya, sun’iy intellekt va raqamli iqtisodiyot sohalari yoshlarni zamonaviy va talab yuqori bo‘lgan kasblarga yo‘naltirishni muhim qiladi. Shu sababli, bitiruvchi maktab o‘quvchilarini erta yoshdan kasbiy yo‘nalishlarga qiziqtirish, ularning kelajakdagi muvaffaqiyati va jamiyatga foydali bo‘lishi uchun strategik ahamiyatga ega.

Zamonaviy kasblarga qiziqishning ahamiyati

Zamonaviy kasblar doimiy ravishda o‘zgarib, yangilanib boradi. Masalan, dasturlash, ma’lumotlar tahlili (data analysis), sun’iy intellekt mutaxassisligi, raqamli marketing, ekologiya va biomexanika sohalarida yangi imkoniyatlar yuzaga kelmoqda. Maktab yoshidagi o‘quvchilarni shu yo‘nalishlarga qiziqtirish ularni quyidagi jihatlarda rivojlantiradi:

6. **Professional rivojlanish imkoniyati** – erta tanlangan kasbiy yo‘nalish orqali o‘quvchilar kelajakda malakali mutaxassisga aylanishadi.
7. **Innovatsion fikrlashni rivojlantirish** – yangi texnologiyalar bilan tanishish, muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini oshiradi.
8. **Bozor talabiga moslashish** – raqamli va texnologik kasblarga talab ortib borayotganligi tufayli ish topish imkoniyati yuqori bo‘ladi.

Bitiruvchilarni zamonaviy kasblarga qiziqtirish yo‘llari

Maktab o‘quvchilarini zamonaviy kasblarga jalb qilish uchun bir nechta samarali strategiyalar mavjud:

1. **Kasbga oid tashriflar va ekskursiyalar** – o‘quvchilarni IT kompaniyalar, ilmiy markazlar, startaplar va laboratoriyalar bilan tanishtirish, real ish muhiti bilan tanishtirish.

2. **Mentorlik va tajriba dasturlari** – tajribali mutaxassislar bilan onlayn yoki oflayn suhbatlar, amaliy mashg‘ulotlar o‘quvchilarda kasbga qiziqish uyg‘otadi.

3. **Loyihalar va tanlovlar** – robototexnika, kodlash, ilmiy izlanishlar va startap loyihalari orqali o‘quvchilar amaliy ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

4. **Raqamli va onlayn resurslardan foydalanish** – YouTube, Coursera, Khan Academy kabi platformalarda zamonaviy kasblar bo‘yicha bepul kurslar, webinarlar va master-klasslar o‘quvchilarni qiziqtiradi.

5. **Kasbiy yo‘nalish bo‘yicha maslahat markazlari** – maktablarda va viloyat markazlarida faoliyat yuritadigan karera markazlari o‘quvchilarga individual maslahat berishi mumkin.

Muammolar va ularni hal etish yo‘llari

Zamonaviy kasblarga qiziqtirish jarayonida bir qator muammolar mavjud:

- O‘quvchilar va ota-onalar orasida eski kasblarga ustunlik berish odati.
- Maktablarda zamonaviy kasblar haqida yetarli ma’lumot yetishmasligi.
- Moliyaviy va resurs yetishmovchiligi (kompyuterlar, laboratoriya jihozlari, internetga kirish).

Ushbu muammolarni hal qilish uchun:

1. Maktab dasturlarini zamonaviy kasblarga moslashtirish.
2. Davlat va xususiy sektor hamkorligini kengaytirish.
3. Onlayn platformalar va bepul resurslarni faol joriy etish.

XULOSA

Bitiruvchi maktab o‘quvchilarini zamonaviy kasblarga qiziqtirish – nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishi, balki jamiyatning intellektual va iqtisodiy salohiyatini oshirish uchun muhimdir. Texnologik va raqamli dunyo sharoitida o‘quvchilarni erta yoshdan zamonaviy kasblarga yo‘naltirish, ularni innovatsion fikrlashga, amaliy ko‘nikmalarga va professional muvaffaqiyatga tayyorlaydi. Shu orqali kelajak avlod malakali mutaxassislar, startapchilar va ilmiy kadrlar sifatida jamiyatga foyda keltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Friedman, T. L. (2016). Thank You for Being Late: An Optimist's Guide to Thriving in the Age of Accelerations. Farrar, Straus and Giroux.

2. OECD. (2020). The Future of Education and Skills 2030. OECD Publishing.

3. World Economic Forum. (2023). The Future of Jobs Report 2023.

4. Johnson, L., Adams Becker, S., Estrada, V., & Freeman, A. (2014). The NMC Horizon Report: 2014 K-12 Edition.

FONEMATIK IDROK VA FONOLOGIK QAYTA ISHLASHNI BAHOLASHNING XALQARO NEYROPSIXOLINGVISTIK VOSITALARI.

Adamboyeva Nafisa Qodirberganovna

Farg‘ona davlat universiteti v.b dotsenti,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD.

n.adamboyeva@fdu.uz

+998941045053

Annotatsiya. Maqolada fonematik idrok va fonologik qayta ishlashning neyropsixolingvistik asoslari hamda ularning o‘qish ko‘nikmalarining shakllanishidagi roli yoritiladi. Fonologik qayta ishlashning asosiy komponentlari — fonologik xabardorlik, fonologik xotira va tez avtomatlashtirilgan nomlash (RAN) o‘qish savodxonligining muhim prediktorlari sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, fonologik ko‘nikmalarni baholash usullari va ularning amaliy ahamiyati ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar. Fonematik idrok, fonologik qayta ishlash, fonologik xabardorlik, fonologik xotira, tez avtomatlashtirilgan nomlash (RAN), disleksiya, o‘qish savodxonligi, neyropsixolingvistika, xulqiy testlar, ЗАРЯ, СТОРР

Bugungi kunda neyropsixolingvistika va ta’lim tizimida fonematik idrok hamda fonologik qayta ishlashni baholash muhim ahamiyatga ega bo‘lgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonlar tilning tovush tizimini anglash va uni kognitiv qayta ishlash mexanizmlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, savod o‘rganish jarayonining muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri sanaladi. **Fonematik idrok** – so‘z tarkibidagi tovushlarni ajratish, taqqoslash, almashtirish va birlashtirishga doir

koʻnikmalar majmuasi boʻlib, u oʻqish va yozishning toʻgʻri shakllanishi uchun zarur poydevor boʻlib xizmat qiladi [Tunmer, 1991: 1]. Mazkur koʻnikmalar nutqni idrok etish, fonema-grafema mosligini anglash hamda fonologik tahlil va sintez jarayonlarining muvaffaqiyatli kechishini ta’minlaydi. Fonematik idrokning savod oʻrganishdagi hal qiluvchi roli oʻzbek logopediyasi doirasida ham keng yoritilgan. Xususan, olim Gʻ. Shoumarov fonematik eshituvni nutq tovushlarini farqlash, tahlil qilish va umumlashtirish qobiliyati sifatida izohlab, uni oʻqish va yozishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun muhim psixolingvistik sharti sifatida baholaydi [Shoumarov, 2007: 102]. Ushbu nazariy qarashlar keyingi tadqiqotlarda yanada rivojlantirilib, fonematik koʻnikmalarni shakllantirish jarayoni maktabgacha yosh davridayoq boshlanish zarurligini hamda uni savodga tayyorgarlikning muhim koʻrsatkichi sifatida e’tirof etilgan [Shodieva, 2019: 85]. Binobarin, **fonologik qayta ishlash** esa nutq tovushlariga oid ma’lumotlarni qabul qilish, saqlash va tezkor qayta eslab qolish jarayonlarini oʻz ichiga oluvchi murakkab kognitiv tizimdir [Gandolfi, 2021: 1985]. Zamonaviy neyropsixolingvistik modellarga koʻra u uch asosiy qismlardan tarkib topgan. *1.Fonologik xabardorlik* –nutqning tovush tuzilmasini anglash qobiliyati boʻlib soʻzlarni boʻgʻinlarga ajratish, boʻgʻinlar darajasi va fonema darajasini tahlil qilishni oʻz ichiga oladi. Bu koʻnikma alifbo tizimida oʻqishni oʻrganish uchun zarur boʻlgan metalingvistik qobiliyat hisoblanadi. *2. Fonologik xotira* – nutq tovushlarini ketma-ketligini qisqa muddat saqlash qobiliyati boʻlib, unda asosan psevdoso’zlarni takrorlash testlari va raqamlar ketma-ketligini eslab qolish topshiriqlari qoʻllaniladi. Fonologik xotira yangi soʻzlarni oʻrganish tezligi va lugʻat boyligini kengayishi shuningdek, nutqni qayta ishlash tezligi bilan chambarchas bogʻliq. *3. Tez avtomatlashtirilgan nomlash (Rapid Automatized Naming – RAN)* — bu tanish stimul (harf,rang, raqam, predmet) larni tez va avtomatik nomlash qobiliyatidir. *RAN* asosan fonologik ma’lumotlarni tez eslab qolish, oʻqish tezligi va matnni avtomatik dekodlash bilan bogʻliq. Bugungi kunda olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga koʻra, disleksiyaning asosida fonologik qayta ishlash qobiliyatidagi zaiflik yotadi. Ya’ni, nutq tovushlarini toʻgʻri aniqlash, eslab qolish va ulardan foydalanishdagi qiyinchiliklar soʻzlarni oʻqishni murakkablashtiradi. Shuning uchun fonologik qayta ishlashdagi

kamchiliklar o‘qish buzilishlarining, ayniqsa disleksiyaning asosiy sabablaridan biri deb qaraladi. Bu jarayonda tez avtomatlashtirilgan nomlash (RAN) ham muhim o‘rin tutadi, chunki u fonologik ma’lumotni tez chaqirib olish, o‘qish tezligi va matnni ravon dekodlash bilan bog‘liq [Ramus, 2003: 841].

Mazkur fikrlar fonologik ko‘nikmalarning umumiy nazariy asoslari bilan ham bevosita uyg‘unlashadi. Fonologik ko‘nikmalar (fonologik ong, fonologik xotira va tez avtomatlashtirilgan nomlash — RAN) o‘qish va yozish jarayonining kognitiv asosini tashkil etadi. Zamonaviy neyropsixolingvistik tadqiqotlar ushbu ko‘nikmalarni o‘qish savodxonligining eng ishonchli prediktorlari sifatida e’tirof etadi. Xususan, W.Tunmer va K. Griney tomonidan ilgari surilgan nazariyaga ko‘ra, fonologik ongning rivojlanish darajasi bolalarning dekodlash ko‘nikmasini shakllantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi [Tunmer, Greaney, 2009: 229]. Ushbu modelga ko‘ra, bola tovush–harf mosligini anglay olmasa, o‘qish jarayoni samarali rivojlanmaydi. Tajribaga asoslangan tadqiqotlar ham bu fikrni tasdiqlaydi. Masalan, F. Ramus va uning hamkorlari disleksiyasi bor bolalarda olib borgan tadqiqotida fonologik qayta ishlashdagi nuqsonlar o‘qishdagi qiyinchiliklarning asosiy sababi ekanligini ko‘rsatgan [Ramus, 2003: 841]. Mazkur natijalar fonologik qayta ishlash mexanizmlarining savodxonlikni shakllantirishdagi markaziy o‘rnini yana bir bor tasdiqlaydi va ushbu ko‘nikmalarni erta bosqichda aniqlash zarurligini ko‘rsatadi. Xuddi shuningdek, E. Gandolfi tomonidan ham olib borilgan uzoq muddatli tadqiqot natijalariga ko‘ra, erta yoshdagi kognitiv tormozlash qobiliyati va fonologik ko‘nikmalar keyingi savodxonlik darajasini oldindan belgilovchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘lgan [Gandolfi, 2021: 1985]. Ushbu holat fonologik ko‘nikmalarni maktabgacha bo‘lgan davrdayoq aniqlash va baholashning muhimligini ko‘rsatadi.

Fonematik idrok va fonologik qayta ishlashni aniq hamda ishonchli baholash masalasi alohida dolzarblik kasb etadi. Fonematik idrok va fonologik qayta ishlashni baholash zamonaviy neyropsixolingvistika va kognitiv psixologiya doirasida muhim diagnostik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu ko‘nikmalarni aniqlash uchun xalqaro amaliyotda turli metodologik yondashuvlar shakllangan bo‘lib, ular o‘zining nazariy asoslari, o‘lchash mexanizmlari va qo‘llanish sohasi bilan farqlanadi. Umuman

olganda, fonologik qayta ishlashni baholash vositalari beshta asosiy guruhga ajratiladi: xulqiy testlar, neyropsixologik testlar, kompyuterlashtirilgan raqamli platformalar, dinamik baholash metodlari hamda tilga xos instrumentlar.

Eng keng tarqalgan yo‘nalish - xulqiy testlar hisoblanadi. Ushbu testlar bevosita kuzatiladigan nutqiy va kognitiv faoliyat natijalariga asoslanadi. Masalan, psevdoso‘zlarni takrorlash testlari fonologik ishchi xotira va fonologik dekodlash qobiliyatini aniqlashda samarali vosita sifatida qo‘llaniladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, psevdoso‘zlarni to‘g‘ri takrorlash darajasi bolalarda fonologik tizimning rivojlanish darajasi bilan bevosita bog‘liq [Melby-Lervag, 2012: 322]. Shuningdek, fonematik xabardorlikni o‘lchovchi test bo‘limlari (*tovushlarni ajratish, tovushlarni birlashtirish va tovushlarni tushurib qoldirish)* o‘qish ko‘nikmalarining shakllanishini prognoz qilishda yuqori diagnostik qiymatga ega [Gathercole, 1994: 103]. Shu bilan birga, tovushlarni farqlash va so‘zlarni tez aytish testlari ham fonologik qayta ishlashning turli komponentlarini baholash imkonini beradi.

Ushbu yo‘nalishdagi baholash vositalariga misol sifatida rus olimi S. V. Dorofeeva tomonidan 2017-yilda yaratilgan **ЗАРЯ** testini va ingliz olimlari K.W. Richard, J.K.Torgesen va C.A. Rashotte tomonidan 1999-yilda yaratilgan **CTOPP** testini ham misol qilib olishimiz mumkin. Bu test keyinchalik 2013-yilda qayta ishlanib, ikkinchi nashri ishlab chiqilgan. **ЗАРЯ** batareyasi fonologik qayta ishlashning bir necha komponentlarini — fonematik tahlil, eshituv-nutqiy ishchi xotira va artikulyatsion ishlab chiqarishni kompleks baholashga mo‘ljallangan bo‘lib, topshiriqlar murakkabligi nutq jarayonlari soni asosida aniqlanadi. **CTOPP** esa fonologik xabardorlik, fonologik xotira va tezkor nomlash (Rapid Automatized Naming) kabi asosiy komponentlarni standartlashtirilgan test bo‘limlari orqali o‘lchaydi hamda o‘qish buzilishlarini aniqlashda keng qo‘llaniladi.

Xulosa qilinadi-ki, fonematik idrok va fonologik qayta ishlash ko‘nikmalari o‘qish savodxonligining asosiy kognitiv omillari sifatida e’tirof etilgan. Ushbu ko‘nikmalarni erta bosqichda aniqlash va baholash zarurligi asoslangan hamda zamonaviy diagnostik vositalarning qo‘llanilishi muhim deb topilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Дорофеева С.В. Батарея тестов «ЗАРЯ»: диагностика фонологической обработки у детей // Психология обучения. – 2017. – № 4. – С. 45–56.

2. Gandolfi E., Traverso L., Zanobini M., Usai M.C., Viterbori P. The longitudinal relationship between early inhibitory control skills and emergent literacy in preschool children // Reading and Writing, 2021. – Vol. 34. – P. 1985–2009.

3. Ramus F., Rosen S., Dakin S.C., Day B.L., Castellote J.M., White S., Frith U. Theories of developmental dyslexia: Insights from a multiple case study of dyslexic adults // Brain, 2003. – Vol. 126, №4. – P. 841–865.

4. Shoumarov G‘. Logopediya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 256 b.

5. Tunmer W.E., Greaney K.T. Defining dyslexia // Journal of Learning Disabilities, 2010. – Vol. 43, №3. – P. 229–243.

6. Wagner R.K., Torgesen J.K., Rashotte C.A. Comprehensive Test of Phonological Processing (CTOPP). – Austin, TX: Pro-Ed, 1999.

7. Wagner R.K., Torgesen J.K., Rashotte C.A. Comprehensive Test of Phonological Processing – Second Edition (CTOPP-2). – Austin, TX: Pro-Ed, 2013.

«ДИСКУРСИВНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ УСПЕШНОЙ ЖЕНЩИНЫ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ СМИ»

Усманова Дона Сатволдиевна

Заведующая кафедрой практического курса английского языка, PhD

Ферганский государственный университет

dona.s.usmanova@gmail.com

Акрамова Гулирухсор Баходыр кизи

Магистрант, abdukahhorovaguli@gmail.com

Аннотация В статье рассматриваются особенности дискурсивной репрезентации успешной женщины в англоязычных средствах массовой информации. Анализируются языковые и дискурсивные средства, посредством которых конструируется образ успешной женщины, включая оценочную лексику, акцент на внешности и семейных ролях. Особое внимание уделяется выявлению гендерных стереотипов и двойных стандартов в описании женщин и мужчин. В

результате исследования установлено, что медиадискурс одновременно отражает и воспроизводит социально обусловленные представления о женском успехе.

Ключевые слова: гендер, медиадискурс, репрезентация, успешная женщина, стереотипы, оценочная лексика, дискурс-анализ

Annotation The article examines the discursive representation of successful women in English-language media. It analyzes linguistic and discursive means used to construct the image of a successful woman, including evaluative language, references to appearance, and family roles. Special attention is paid to identifying gender stereotypes and double standards in the representation of men and women. The study reveals that media discourse both reflects and reinforces socially constructed perceptions of female success.

Keywords: gender, media discourse, representation, successful woman, stereotypes, evaluative language, discourse analysis

Annotatsiya Maqolada ingliz tilidagi ommaviy axborot vositalarida muvaffaqiyatli ayol obrazining diskursiv ifodalanishi tahlil qilinadi. Muvaffaqiyatli ayol obrazini shakllantirishda qo‘llaniladigan lingvistik va diskursiv vositalar, jumladan, baholovchi leksika, tashqi ko‘rinish va oilaviy rollarga urg‘u berilishi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda gender stereotiplari va erkaklar hamda ayollar tasviridagi ikki xil yondashuv aniqlanadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, mediadiскurs jamiyatdagi ayol muvaffaqiyati haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi va ularni mustahkamlaydi.

Kalit so‘zlar: gender, mediadiскurs, reprezentatsiya, muvaffaqiyatli ayol, stereotiplar, baholovchi leksika, diskurs tahlili

Современная лингвистика характеризуется усилением внимания к изучению языка в его функциональном и социокультурном аспектах. В этом контексте особое значение приобретает понятие дискурса, рассматриваемого как сложное коммуникативное явление, включающее не только текст, но и экстралингвистические факторы, такие как социальный контекст, культурные установки и идеологические предпосылки. (van Dijk, 2008: 24).

В рамках критического дискурс-анализа, разработанного Norman Fairclough и Teun A. van Dijk, язык рассматривается как инструмент социального воздействия,

посредством которого формируются и воспроизводятся властные отношения, а также закрепляются определённые модели восприятия социальной реальности. (Fairclough, 1995: 38; van Dijk, 2008: 85) Одним из таких направлений является анализ гендерной репрезентации в медиадискурсе.

Под гендерной репрезентацией понимается процесс языкового и дискурсивного конструирования образов мужчин и женщин, отражающий культурно обусловленные представления о гендерных ролях. (Lazar, 2005: 10) Как отмечает Deborah Tannen, различия в языковом поведении мужчин и женщин обусловлены не только биологическими, но и социальными факторами, что находит отражение в медиадискурсе. (Tannen, 1994: 47)

Средства массовой информации выступают важнейшим каналом формирования общественного мнения, в рамках которого закрепляются и транслируются гендерные стереотипы (Talbot, 2007: 22). В частности, в англоязычных СМИ наблюдается тенденция к дифференцированному описанию мужчин и женщин, проявляющаяся в использовании оценочной лексики, выборе тематических акцентов и стратегиях фреймирования. (Mills, 2008: 63)

Особое место в данном контексте занимает образ успешной женщины, который формируется на пересечении профессиональных, социальных и культурных характеристик. Дискурсивная репрезентация данного образа нередко включает элементы двойной оценки, при которой профессиональные достижения сочетаются с акцентом на личной жизни, внешности и эмоциональных качествах.

Таким образом, теоретические положения критического дискурс-анализа и гендерной лингвистики позволяют рассматривать медиадискурс как пространство, в котором не только отражаются, но и конструируются социально значимые представления о женском успехе.

Анализ англоязычных медиатекстов показывает, что репрезентация успешной женщины осуществляется посредством ряда устойчивых дискурсивных стратегий, отражающих скрытые гендерные установки.

Одной из наиболее распространённых стратегий является сочетание профессиональной и семейной идентичности. В ряде публикаций успешные

женщины описываются через конструкции типа *“a successful CEO and a devoted mother”*, что указывает на необходимость одновременного соответствия профессиональным и традиционным гендерным ожиданиям. В отличие от этого, при описании мужчин акцент на семейной роли, как правило, отсутствует, что свидетельствует о наличии двойных стандартов.

Важным элементом дискурсивной репрезентации выступает использование оценочной лексики. В отношении женщин часто применяются такие характеристики, как *“inspiring”*, *“hardworking”*, *“resilient”*, которые подчеркивают эмоциональную и личностную сторону успеха. В то же время для мужчин более типичны номинации, связанные с профессиональной компетентностью, например, *“leader”*, *“expert”*, *“strategist”*. Это различие указывает на тенденцию к различному концептуальному осмыслению успеха в зависимости от гендера.

Кроме того, в медиа дискурсе наблюдается акцент на внешности успешных женщин. В текстах нередко используются такие описания, как *“elegant”*, *“stylish”*, *“attractive”*, даже в контексте профессиональных достижений. Подобные характеристики редко применяются к мужчинам, что свидетельствует о сохранении стереотипной установки, согласно которой внешний вид женщины является значимым элементом её социальной оценки.

Ещё одной важной стратегией является способы репрезентации гендера через эмоциональность. Женщины в медиа текстах чаще описываются как эмоционально вовлечённые, способные «вдохновлять» и «сочувствовать», тогда как мужчины репрезентируются как рациональные и ориентированные на результат субъекты. Например, в публикациях можно встретить выражения типа *“she passionately leads her team”*, в то время как аналогичные описания мужчин носят более нейтральный и деловой характер.

Также следует отметить использование стратегии «двойной нагрузки», при которой подчеркивается способность женщины совмещать карьеру и семейные обязанности: *“she manages a global company while raising three children”*. Такая репрезентация одновременно признаёт достижения женщины и усиливает

ожидание выполнения традиционных ролей, что отсутствует в описаниях мужского успеха. (Lazar, 2005: 112)

Таким образом, анализ показывает, что образ успешной женщины в англоязычных СМИ формируется в рамках сложного дискурсивного поля, в котором сочетаются элементы признания профессиональных достижений и воспроизводства традиционных гендерных стереотипов. Медиадискурс не только отражает существующие социальные установки, но и активно участвует в их закреплении, формируя специфическую модель восприятия женского успеха.

Проведённое исследование показало, что дискурсивная репрезентация успешной женщины в англоязычных средствах массовой информации носит многослойный и противоречивый характер. Несмотря на явное признание профессиональных достижений женщин, медиадискурс сохраняет устойчивые гендерные стереотипы, проявляющиеся в акцентировании внимания на внешности, эмоциональности и семейных ролях.

Анализ языковых средств позволил выявить ряд дискурсивных стратегий, включая сочетание профессиональной и семейной идентичности, использование оценочной лексики, а также дискурсивное конструирование через эмоциональность. Установлено, что данные стратегии способствуют формированию двойных стандартов в репрезентации мужчин и женщин, в рамках которых женский успех интерпретируется не только через призму профессиональных достижений, но и через соответствие традиционным социальным ожиданиям.

Таким образом, медиа дискурс выступает не только как отражение социальной реальности, но и как активный механизм конструирования гендерных представлений. Полученные результаты подтверждают значимость критического дискурс-анализа для выявления скрытых идеологических установок в языке средств массовой информации.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов при дальнейшем изучении гендерной

репрезентации, а также в преподавании курсов по дискурс-анализу, медиалингвистике и гендерной лингвистике.

Перспективы дальнейших исследований связаны с расширением корпуса анализируемых текстов, а также с проведением сравнительного анализа гендерной репрезентации в различных культурных и языковых контекстах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Norman Fairclough N. Language and Power. — London: Longman, 1995.
2. Teun A. van Dijk T. A. Discourse and Power. — New York: Palgrave Macmillan, 2008.
3. Deborah Tannen D. Gender and Discourse. — Oxford: Oxford University Press, 1994.
4. Lazar M. M. Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse. — London: Palgrave Macmillan, 2005.
5. Mills S. Gender and Discourse. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
6. Talbot M. Media Discourse: Representation and Interaction. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.

DISCURSIVE FEATURES OF GENDER-SENSITIVE COMMUNICATION IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Nigina Asanova
Researcher, Fergana State University
Fergana, Uzbekistan
E-mail: niginasanova9820@gmail.com

Abstract. In modern educational systems, the issue of inclusive and gender-sensitive communication has become increasingly important. Language functions not only as a means of transmitting information but also as a tool for shaping social values,

identities and patterns of interaction. This article examines the discursive features of gender-sensitive communication in English language teaching. The study analyses the influence of linguistic practices on the formation of a tolerant educational environment and highlights the role of teachers in implementing inclusive language within classroom communication. Particular attention is paid to educational discourse, gender stereotypes and contemporary approaches to English language teaching. The research demonstrates that the use of gender-sensitive language contributes to reducing discriminatory practices and improving intercultural communication in educational contexts.

Keywords: discourse, gender-sensitive communication, English language teaching, inclusive education, educational discourse, tolerance, communication.

Introduction

In recent years, gender-sensitive communication has become one of the significant areas of research in linguistics, pedagogy and discourse analysis. Modern education aims to create an inclusive environment based on equality, tolerance and mutual respect. In this context, language plays an essential role because communication shapes social interaction and relationships among participants in the educational process.

English language teaching involves not only grammar and vocabulary acquisition but also the development of cultural awareness and communicative competence. Language may reflect existing gender stereotypes and social inequalities that appear both in educational materials and classroom interaction [Fairclough, 1995: 25].

Gender-sensitive communication refers to the use of language that avoids discrimination and stereotypical representation based on gender. In educational settings, such communication contributes to a respectful atmosphere and increases students' involvement in classroom activities.

The aim of this article is to analyse the discursive features of gender-sensitive communication in English language teaching.

Gender-Sensitive Communication as Part of Educational Discourse

Educational discourse represents a system of communicative interactions that emerge during the teaching and learning process. Teachers' language choices

significantly influence students' attitudes towards education, social identity and communicative behaviour [Talbot, 2010: 41].

Contemporary studies demonstrate that educational communication often reproduces traditional gender roles. For example, men are frequently represented as leaders, managers and professionals, while women are associated with domestic responsibilities and family care [Cameron, 2003: 56]. Such representations may contribute to the formation of stereotypical perceptions among learners.

The use of gender-sensitive language helps reduce discrimination within educational environments. English language teachers increasingly apply neutral forms of address and avoid expressions containing implicit gender inequality.

Moreover, inclusive communication promotes respectful interaction among representatives of different cultures and social groups. In the era of globalisation and intercultural exchange, such an approach becomes particularly important.

Discursive Features of English Language Teaching

The discourse of English language teaching includes various communicative practices such as classroom interaction, explanations, educational tasks and learning materials. All these elements influence students' linguistic and social competence.

One of the major characteristics of contemporary educational discourse is its orientation toward inclusivity and equality. Many modern English textbooks employ gender-neutral language forms intended to minimise discriminatory representation [Mills, 2008: 63].

For instance, words such as "chairman" and "policeman" are increasingly replaced by neutral alternatives like "chairperson" and "police officer". These linguistic changes reflect current social and cultural transformations.

Teachers also play an important role in shaping gender-sensitive communication. The selection of examples, discussion topics and communicative strategies may contribute to the creation of a psychologically comfortable classroom environment.

Problems and Prospects of Inclusive Communication Development

Despite the growing popularity of inclusive approaches in education, gender discrimination in language remains a relevant issue. Some educational materials still preserve stereotypical representations of men and women [Lakoff, 1975: 32].

Additional difficulties arise during the translation of gender-neutral vocabulary from English into Uzbek. Certain lexical units do not have direct equivalents, which may result in the loss of inclusive meaning [Munday, 2016: 74].

The development of gender-sensitive communication requires improving teachers' professional awareness as well as modernising educational resources. Particular attention should be paid to the formation of a tolerant linguistic environment and intercultural communicative competence among learners.

Conclusion

Thus, gender-sensitive communication is an important component of contemporary educational discourse. Language may both reproduce existing social stereotypes and contribute to the development of a more inclusive and respectful learning environment.

The use of inclusive linguistic practices in English language teaching increases students' participation, improves intercultural communication and reduces discriminatory manifestations within educational settings.

Under modern educational conditions, teachers play a particularly important role because through language and communication they shape the culture of respectful interaction among participants in the learning process.

References

1. Baker M., Saldanha G. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge, 2020.

2. Cameron D. *Gender and Language: A New Introduction to Sociolinguistics*. London: Routledge, 2003.

3. Fairclough N. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman, 1995.

4. Lakoff R. *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row, 1975.

5. Mills S. *Language and Sexism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

6. Munday J. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. London: Routledge, 2016.

7. Talbot M. *Language and Gender*. Cambridge: Polity Press, 2010.

ANIMAL IMAGES IN LITERATURE AND FOLKLORE: SYMBOLIC FUNCTIONS, NARRATIVE ROLES, AND CULTURAL MEANINGS

Uktamova Asila Ibrohimjon qizi

Fergana State University Master's degree student

Abstract. This thesis investigates the representation of animals in literary and folkloric traditions, with particular emphasis on Uzbek oral literature and its comparative relationship to broader world literary traditions. The research analyzes the symbolic, narrative, and ideological functions of animal characters and images across genres including epic poetry, fairy tales, fables, proverbs, and modern fiction. By bringing together folkloristic, literary, and anthropological perspectives, the study argues that animal imagery serves as a fundamental vehicle for the expression of cultural values, social norms, and metaphysical beliefs across human civilizations.

The presence of animals in human storytelling is as old as storytelling itself. From the cave paintings of Lascaux to the fables of Aesop, from the Uzbek dastan epic tradition to the novels of Leo Tolstoy and beyond, animals have served as indispensable characters, symbols, and metaphors in literary and folkloric expression across all known human cultures.[Levi-Strauss, 1963: 204] They function not merely as decorative elements of narrative but as powerful symbolic vehicles through which storytellers explore questions of human identity, moral virtue, social hierarchy, and the relationship between civilization and nature. The ubiquity of animal imagery in literature and folklore demands systematic scholarly attention, particularly with regard to the ways in which specific cultural traditions assign distinct meanings and narrative roles to the animals they represent.

This thesis addresses this demand by conducting a detailed analysis of animal images in Uzbek literary and folkloric traditions, situating these within a broader

comparative framework that draws on examples from European, East Asian, and other Turkic traditions. The central argument of the thesis is that animal images in literature and folklore are not arbitrary or merely decorative but are systematically organized according to cultural schemas that encode the values, anxieties, and aspirations of the communities in which they circulate.[Nishonov, 2015: 55] Understanding these schemas requires an interdisciplinary methodology that combines close literary reading, folkloristic analysis, and anthropological interpretation.

The thesis draws on three principal theoretical traditions. First, Vladimir Propp's morphological approach to folklore, which identifies recurring narrative functions and character types across fairy tales and epics, provides a structural framework for analyzing the roles that animals play in narrative sequences.[Propp, 1968: 130] Second, Claude Lévi-Strauss's structuralist anthropology, with its emphasis on the binary oppositions through which cultures organize meaning - nature versus culture, wild versus domestic, dangerous versus benign - offers tools for interpreting the symbolic logic that governs animal representation in both oral and written traditions. Third, Jungian depth psychology, particularly the concept of the animal archetype as a manifestation of instinctual energies in the collective unconscious, provides a psychologically grounded account of why animal imagery resonates so powerfully across cultures and historical periods.[Jung, 1969: 167]

These three frameworks are treated as complementary lenses, each illuminating different dimensions of the complex phenomenon of animal imagery in cultural expression. The structural approach reveals patterns of narrative organization; the anthropological approach discloses the cultural logic of symbolic classification; and the psychological approach accounts for the affective power and transhistorical resonance of animal images. Together, they enable a reading of animal imagery that is simultaneously attentive to formal structure, cultural context, and psychological depth.

Uzbek folklore - encompassing proverbs (maqollar), fairy tales (ertaklar), and epic narratives (dastanlar) - presents one of the richest archives of animal imagery in Central Asian cultural tradition. In the fairy tale tradition, animals most commonly appear in one of three roles: as magical helpers who assist the hero on his quest, as antagonists or

monsters who must be overcome, or as disguised humans whose animal form encodes a moral or cosmological truth.[Mirzayev, 2006: 88] The Simurgh - the magnificent mythical bird of the Persian and Turkic literary tradition - appears in Uzbek narratives as the supreme embodiment of wisdom and divine favor, typically serving as the hero's guide and protector in moments of crisis. Its role echoes the widespread folkloric motif of the helpful bird, which appears across Eurasian traditions from Russian byliny to Chinese classical tales.

The wolf holds a particularly complex and ambivalent position in Uzbek folkloric tradition. As the totemic ancestor of the Turkic peoples according to mythological tradition, the wolf is associated with divine protection, warrior courage, and ancestral power. Yet in the proverb tradition, the wolf also emblematizes danger, unpredictability, and insatiable appetite - qualities that make it a potent symbol of both the wild forces that threaten settled communities and the fierce independence that nomadic culture valorizes. [Nishonov, 2015: 62] This ambivalence is characteristic of trickster or liminal figures in folklore worldwide, and the Uzbek wolf's dual symbolic nature reflects the complex position of the animal at the boundary between the human and natural worlds.

In the broader literary tradition, animals have served as vehicles for some of the most searching explorations of the human condition. The fable tradition - represented in its classical form by Aesop in the Greek tradition and by Bidpai in the Indo-Persian tradition - deploys anthropomorphized animals to examine the ethics of social life, the relationship between power and cunning, and the consequences of pride, greed, and shortsightedness.[Levi-Strauss, 1963: 311] The satirical potential of animal characters - their ability to hold a mirror to human folly from a position of apparent innocence - was exploited with devastating effect in works such as Jonathan Swift's depiction of the Yahoos and Houyhnhnms in Gulliver's Travels and George Orwell's allegory of totalitarianism in Animal Farm, where the pigs' gradual transformation into the tyrants they once opposed offers one of the most devastating critiques of political corruption in the modern literary tradition.

In the Uzbek literary tradition, animal imagery achieved its highest classical expression in the works of Alisher Navoi, whose allegorical poem Farhad and Shirin

employs birds - particularly the nightingale and the falcon - as symbols of poetic inspiration, divine love, and royal power respectively. [Karimov, 2003: 41] The nightingale's song as a figure for the poet's voice longing for the beloved echoes the pan-Islamic literary tradition of the Sufi interpretation of the rose-and-nightingale (gul va bulbul) topos, in which the bird's suffering becomes an allegory for the mystic soul's longing for union with the divine. This example illustrates how animal imagery in literary traditions operates not merely at the level of individual texts but as part of intertextual networks of meaning that span centuries and cultural boundaries.

A comparative analysis of animal imagery across literary and folkloric traditions reveals a striking pattern: while certain animals appear to carry relatively stable symbolic meanings across widely separated cultures - the serpent as a symbol of ambiguous wisdom or treachery, the eagle as a symbol of sovereignty and elevated vision, the lion as a symbol of regal power - the specific configurations of meaning attached to most animals are highly culture-dependent and reflect the particular ecological, historical, and religious contexts of each tradition.[Chevalier and Gheerbrant, 1994: 88] The horse, for instance, carries connotations of noble freedom and warrior virtue in Uzbek and Turkic literary tradition but is associated primarily with agricultural labor and social status in much of medieval European literature.

This pattern suggests that the relationship between animals and their symbolic meanings in literature and folklore operates on at least two distinct levels: a level of relatively universal symbolism rooted in widespread features of human cognitive and emotional response to animals, and a level of culturally specific symbolism rooted in the particular history of each community's relationship with its animal world.[Abdullayev, 2020: 72] Recognizing both levels is essential to avoiding both the error of naive universalism - which reduces all animal symbolism to a single cross-cultural code - and the error of radical cultural relativism - which denies any possibility of cross-cultural comparison or communication in the domain of symbolic meaning.

CONCLUSION

This thesis has argued that animal images in literature and folklore are not peripheral ornaments but central elements of the meaning-making systems through

which human communities articulate their values, explore their fears, and imagine their place in the natural and social order. Through an analysis of Uzbek folkloric and literary traditions in comparative perspective, the study has shown that animal imagery operates simultaneously as a vehicle for universal human concerns - the struggle between strength and cunning, the tension between civilization and nature, the longing for transcendence - and as a medium for the expression of culturally specific values and historical experiences.

BIBLIOGRAPHY

1. Abdullayev, A. (2020). Animal Imagery in Modern Uzbek Fiction. Nukus: Bilim.

2. Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (1994). A Dictionary of Symbols. Oxford: Blackwell.

3. Jung, C.G. (1969). The Archetypes and the Collective Unconscious. Princeton: Princeton University Press.

4. Karimov, N. (2003). Classical Uzbek Literature and Nature. Tashkent: Adabiyot va San'at.

5. Lévi-Strauss, C. (1963). Structural Anthropology. New York: Basic Books.

6. Mirzayev, T. (2006). The Art of Uzbek Folklore. Tashkent: Fan.

7. Nishonov, M. (2015). Animal Symbolism in Uzbek Epic Traditions. Samarkand: Samarkand University Press.

8. Propp, V. (1968). Morphology of the Folktale. Austin: University of Texas Press.

O‘ZBEK TILIDAGI RAQAMLI LUG’ATLAR VA ULARNING TA’LIM JARAYONIDAGI AHAMIYATI

Andijon davlat universiteti

“Kompyuter injiniringi” kafedrasi

katta o‘qituvchisi ***Xabibullayeva***

Irodaxon Dilshod qizi *irishikramova@gmail.com*

Filologiya fakulteti ozbek tili yonalishi

106 guruh talabasi Axmadaliyeva Xabibaxon

Jumaboy Qizi imonaahmadaliyeva00@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda o‘zbek tilidagi raqamli lug‘atlarning shakllanish bosqichlari, ularning lingvodidaktik imkoniyatlari hamda zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Elektron lug‘atlar ta’lim jarayonida axborotga tezkor kirish, leksik kompetensiyani rivojlantirish va mustaqil ta’lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi innovatsion vosita sifatida baholanadi. Tadqiqot natijalari raqamli lug‘atlar o‘zbek tilini o‘qitishda samaradorlikni oshiruvchi muhim didaktik resurs ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: raqamli lug‘at, elektron leksikografiya, o‘zbek tili, ta’lim texnologiyalari, korpus lingvistikasi, onlayn lug‘atlar, raqamli ta’lim.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal sur’atlarda rivojlanishi jamiyatning turli sohalarida bo‘lgani kabi tilshunoslik va lug‘atchilik sohasiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Natijada an’anaviy bosma lug‘atlar bilan bir qatorda ularning elektron shakllari ham keng qo‘llanila boshladi. Bunday jarayon zamonaviy tilshunoslikda raqamli leksikografiya deb ataluvchi yangi yo‘nalishning shakllanishiga zamin yaratdi. Raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan lug‘atlar nafaqat so‘zlarning izohini tezkor topish imkonini beradi, balki ularning qo‘llanish doirasi, grammatik shakllari va nutqdagi real misollarini ham ko‘rsatib bera oladi.

Bugungi kunda elektron lug‘atlar ta’lim tizimida samarali axborot manbasi sifatida keng foydalanilmoqda. Ayniqsa, internet tarmog‘i va mobil qurilmalar orqali foydalanish imkoniyati ularning ahamiyatini yanada oshirmoqda. O‘quvchilar va talabalar uchun bunday lug‘atlar til materiallarini tez va qulay o‘zlashtirishga yordam beradi, shu bilan birga mustaqil ta’lim olish jarayonini ham faollashtiradi. Raqamli lug‘atlar yordamida foydalanuvchilar zarur ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida topishi, so‘zlarning ma’nosi hamda ularning nutqdagi qo‘llanishini chuqurroq anglash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shuningdek, elektron lug‘atlar o‘qituvchilar uchun ham muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ular dars jarayonida yangi so‘zlarni tushuntirish, leksik materialni mustahkamlash hamda o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengaytirishda samarali

foydalanilishi mumkin. Shu sababli raqamli lug‘atlar zamonaviy ta’lim muhitida tilni o‘qitish sifatini oshirishga xizmat qiluvchi innovatsion resurslardan biri sifatida baholanmoqda. Natijada tilni o‘rganish jarayoni yanada interaktiv, qulay va samarali tus olmoqda.

O‘zbek tilida yaratilgan zamonaviy raqamli lug‘atlar, jumladan Izoh.uz, Lugat.uz va O‘zbek tili milliy korpusi, ilmiy-amaliy nuqtai nazardan alohida ahamiyatga ega. Masalan, Izoh.uz platformasida 35 mingdan ortiq so‘z va iboralarning izohlari real nutq namunalariga asoslanib keltirilgan, ularning grammatik shakllari va turli kontekstlarda qo‘llanishi ham ko‘rsatilgan (https://izoh.uz). Bu o‘quvchilarga so‘z ma’nosini yaxshiroq tushunish, ularni nutqda to‘g‘ri ishlatish va lug‘at boyligini samarali oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, elektron lug‘atlar an’anaviy bosma lug‘atlarga nisbatan tezkor va interaktiv bo‘lib, foydalanuvchiga so‘zning sinonimlari, antonimlari va real nutqdagi ishlatilish misollarini ko‘rish imkoniyatini beradi. Bu esa nafaqat o‘quvchilarning mustaqil o‘rganish jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi, balki o‘qituvchilarga darsni samarali tashkil etish va so‘z boyligini mustahkamlashda yordam beradi.

Raqamli lug‘atlarning ta’lim jarayonidagi asosiy afzalliklaridan biri — ma’lumotdan operativ foydalanish imkoniyatidir. Pedagogik tadqiqotlar elektron lug‘atlardan foydalanish o‘quvchilarning lug‘aviy boyligini kengaytirish bilan birga, mustaqil o‘rganish motivatsiyasini oshirishini ko‘rsatadi. Elektron korpus asosidagi lug‘atlar esa so‘zlarning qo‘llanish chastotasi, grammatik shakllari va stilistik xususiyatlarini tahlil qilish imkonini beradi (https://uzbekcorpus.uz).

Shu bilan birga, o‘zbek tiliga moslashtirilgan Hunspell texnologiyasiga asoslangan ochiq lingvistik bazalar ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu bazalarda 90 mingdan ortiq leksik birliklar jamlangan bo‘lib, ular avtomatik imlo tekshiruvi, matnni tahrirlash va raqamli ta’lim platformalarida tilni qo‘llash samaradorligini oshirishda keng qo‘llaniladi (https://github.com/u2b3k/uz-hunspell). Bu vositalar o‘quvchilarga matn yozishda xatoliklarni kamaytirish, so‘zlarning to‘g‘ri ishlatilishini nazorat qilish va tilni amaliyotda samarali qo‘llash imkonini beradi. Shu tarzda, Hunspell asosidagi elektron resurslar o‘zbek tilining raqamli muhitga integratsiyasini tezlashtiradi va uning

zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan uyg‘un ishlashini ta’minlaydi.

Mazkur tadqiqotda sun’iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan ta’lim modelining pedagogik samaradorligini aniqlash maqsadida bir nechta ilmiy usullardan foydalanildi. Avvalo, pedagogik va ilmiy adabiyotlar tahlil qilinib, shaxsiylashtirilgan ta’lim hamda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayonidagi imkoniyatlari o‘rganildi. Shundan so‘ng kuzatish va tahliliy metodlar orqali talabalarning o‘quv faoliyati, ularning bilim darajasi hamda o‘quv jarayonidagi faolligi baholandi. Tadqiqot jarayonida raqamli ta’lim muhitida individual o‘quv yo‘nalishlarini shakllantirishga qaratilgan yondashuv qo‘llanildi. Sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarning bilim darajasi, o‘quv ehtiyojlari va o‘zlashtirish sur’atiga mos o‘quv materiallarini tavsiya etish imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Shuningdek, olingan natijalarni umumlashtirish uchun taqqoslash va tahlil metodlari qo‘llanildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt asosida tashkil etilgan shaxsiylashtirilgan ta’lim jarayoni talabalarning o‘quv faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday yondashuv o‘quv materiallarini talabaning individual imkoniyatlari va bilim darajasiga mos ravishda taqdim etishga yordam beradi. Natijada talabalar murakkab mavzularni o‘zlashtirishda ko‘proq qiziqish bildiradi hamda mustaqil o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasi ortadi. Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quv jarayonini monitoring qilish, bilim darajasini tezkor baholash va o‘quv jarayonini moslashtirish imkonini beradi. Bu esa ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish hamda har bir talaba uchun individual rivojlanish yo‘nalishini shakllantirishga xizmat qiladi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta’lim tizimida shaxsiylashtirilgan o‘qitishni samarali tashkil etish imkonini beradi. An’anaviy ta’lim jarayonida barcha talabalar uchun bir xil o‘quv materiallari va usullar qo‘llaniladi, bu esa ularning individual ehtiyojlarini to‘liq hisobga olishga imkon bermaydi. Sun’iy intellekt esa talabalarning bilim darajasi, o‘quv tezligi va qiziqishlarini tahlil qilib, ularga mos o‘quv resurslarini tavsiya eta oladi. Natijada ta’lim jarayoni yanada moslashuvchan va samarali bo‘ladi. Shu bilan birga, bunday

modelni joriy etishda raqamli infratuzilmani rivojlantirish, o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini oshirish va sifatli raqamli ta’lim resurslarini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, sun’iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirilgan ta’lim modeli zamonaviy ta’lim muhitida talabalarning bilim olish jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi istiqbolli pedagogik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Xulosa. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi raqamli lug‘atlar ta’lim jarayonida muhim pedagogik vosita sifatida katta ahamiyatga ega. Elektron resurslar — Izoh.uz, Lugat.uz, O‘zbek tili milliy korpusi hamda Hunspell texnologiyasiga asoslangan ochiq lingvistik bazalar — nafaqat so‘z boyligini oshirish, balki o‘quvchilarga so‘zlarning ma’nosini kontekstda tushunish va ularni nutqda to‘g‘ri ishlatish imkonini beradi.

Raqamli lug‘atlar an’anaviy bosma lug‘atlardan tezkor, interaktiv va qulay bo‘lib, tilni o‘rganish jarayonini samarali qiladi. Shu asosda aytish mumkinki, raqamli lug‘atlar o‘zbek tilini o‘qitish va o‘rganishda innovatsion resurs sifatida muhim o‘rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.
2. O‘zbek tili milliy korpusi. https://uzbekcorpus.uz
3. Izohli onlayn lug‘at platformasi. https://izoh.uz
4. Lugat.uz elektron lug‘ati. https://lugat.uz
5. Uzbek Hunspell Dictionary Project. https://github.com/u2b3k/uz-hunspell
6. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press, 2010.
7. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – London: Pearson Education, 2016.
8. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.

9. Popenici S., Kerr S. Exploring the Impact of Artificial Intelligence on Teaching and Learning in Higher Education // *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*. – 2017. – Vol. 12(22).

10. Siemens G., Baker R. Learning Analytics and Educational Data Mining: Towards Communication and Collaboration // *Proceedings of the 2nd International Conference on Learning Analytics and Knowledge*. – New York: ACM, 2012.

11. Chen L., Chen P., Lin Z. Artificial Intelligence in Education: A Review // *IEEE Access*. – 2020. – Vol. 8. – pp. 75264–75278.

O'ZBEK VA INGLIZ MADANIYATIDA ONA OBRAZINING TIL ORQALI IFODALANISHI

Mo'tabarxon Muzaffar Qizi Baxtiyorova

Farg'ona Davlat Universiteti Lingvistika (ingliz tili) yo'nalishi 1-bosqich magistranti

Islom Jurayev

Farg'ona Davlat Universiteti, Katta o'qituvchi, PhD

Annotatsiya. Mazkur tezisda ona obrazining lingvokulturologik talqini o'zbek va ingliz madaniyati misolida qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda "ona" konseptining semantik, emotsional va madaniy komponentlari ochib beriladi hamda har ikki madaniyatda ushbu obrazning ifodalanishidagi o'xshash va farqli jihatlar aniqlanadi. Natijada ona konseptining milliy va universal xususiyatlari asoslab beriladi.

Kalit so`zlar: ona obrazi, lingvokulturologiya, konsept, madaniyat, qadriyat, qiyosiy tahlil.

Bugungi kunda tilshunoslikda til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki til shunchaki aloqa vositasi emas, balki u xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va hayotiy tajribasini o'zida mujassamlashtirgan murakkab tizimdir [Maslova, 2001:8]. Aynan shu nuqtai nazardan lingvokulturologiya sohasi shakllanib, u til orqali madaniyat qanday ifodalanishini tahlil qilishga qaratilgan ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanmoqda. Bu yo'nalishda asosiy e'tibor konseptlarga qaratiladi, chunki konseptlar inson ongida shakllanadigan va til orqali ifodalanadigan madaniy birliklar hisoblanadi [Vorobev, 1997:44].

Shunday muhim konseptlardan biri – “ona” tushunchasidir. Bu tushuncha deyarli barcha xalqlarda mavjud bo‘lib, u insoniyat uchun umumiy (universal) ahamiyatga ega [Stepanov, 2004:12]. Biroq uning mazmuni har bir madaniyatda turlicha boyib boradi. Ona obrazi nafaqat farzandni dunyoga keltiruvchi shaxs sifatida, balki mehr, g‘amxo‘rlik, sabr-toqat va fidoyilik timsoli sifatida ham qabul qilinadi [Ikramova, 2016:23]. Shu sababli “ona” konsepti oddiy ijtimoiy tushuncha emas, balki ko‘p qatlamli, emotsional va madaniy mazmunga ega bo‘lgan murakkab hodisa hisoblanadi.

Lingvokulturologik yondashuv asosida qaralganda, ona konseptini bir nechta jihatlar orqali tushunish mumkin. Bir tomondan, u semantik ma’noda – dunyoga keltiruvchi va tarbiyalovchi shaxsni anglatadi. Ikkinchi tomondan, u hissiy jihatdan – cheksiz mehr va muhabbat manbai sifatida tasavvur qilinadi [Teliya, 1996:31]. Yana bir muhim jihat shundaki, ona obrazi har bir jamiyatda muayyan qadriyatlar bilan bog‘lanadi, ya’ni u nafaqat shaxs, balki ma’naviy va madaniy ramz sifatida ham namoyon bo‘ladi [Maslova, 2001:15].

O‘zbek madaniyatida ona obrazi alohida hurmat va e’zoz bilan qaraladigan tushunchalardan biridir [Yo’ldoshev, 2009:54]. Bu madaniyatda ona ko‘pincha muqaddas darajada qadrlanadi. Bunda diniy qarashlar ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan, “Jannat onalar oyog‘i ostidadir” degan mashhur hikmat orqali onaning naqadar ulug‘ maqomga ega ekanligi ifodalanadi. O‘zbek tilida ona bilan bog‘liq ko‘plab maqol va iboralar mavjud bo‘lib, ular orqali ona mehr-muhabbat va fidoyilik timsoli sifatida tasvirlanadi [Ikramova, 2016:47]. “Ona mehridan ulug‘ mehr yo‘q” yoki “Ona yuragi – cheksiz” kabi ifodalar shuni yaqqol ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, o‘zbek jamiyatida ona farzand tarbiyasining asosiy tayanchi sifatida qaraladi [Normatov, 2013:38]. U bolaga nafaqat bilim va odob beradi, balki milliy qadriyatlarni, urf-odatlarni va madaniy an’analarni ham singdiradi. Shu sababli ona obrazi bu yerda faqat oilaviy doira bilan cheklanmaydi, balki jamiyat va hatto millat darajasida muhim ahamiyat kasb etadi [Yo’ldoshev, 2009:61]. Boshqacha qilib aytganda, o‘zbek lingvokulturasida ona to`plangan qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq holda talqin qilinadi [Qodirov, 2018:29].

Ingliz madaniyatida esa ona obrazi biroz boshqacharoq yondashuv asosida shakllangan. Bu yerda individualizm kuchli bo‘lgani sababli, ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar ko‘proq shaxsiy rivojlanish va mustaqillikka yo‘naltiriladi [Hofstede, 2001:92]. Ingliz tilidagi “A mother’s love is unconditional” (Ona mehri shartsizdir) iborasi ona mehrining samimiy va shartsiz ekanligini ifodalasa, “Mother knows best” (Ona eng yaxshisini biladi) degan ibora uning hayotiy tajribaga asoslangan maslahat beruvchi rolini ko‘rsatadi [Lakoff, 1987:74].

Ingliz adabiyotida ona obrazi yanada rang-barang shakllarda uchraydi [Warner, 1994:18]. Masalan, mehribon ona obrazidan tashqari, o‘gay ona yoki salbiy ona obrazlari ham keng tarqalgan. Bu esa ona konsepti faqat ijobiy emas, balki murakkab va ba’zan ziddiyatli mazmunga ham ega ekanligini ko‘rsatadi [Karasik, 2002:81]. Shuningdek, “fairy godmother” kabi obrazlar orqali ona motivi yordam beruvchi va najot keltiruvchi ramz sifatida ham talqin qilinadi [Warner, 1994:25].

O‘zbek va ingliz madaniyatlarini qiyosiy tahlil qilganda, ular orasida ham o‘xshashliklar, ham farqlar mavjudligi ko‘zga tashlanadi [Qodirov, 2018:35]. Har ikkala madaniyatda ham ona mehr va muhabbat manbai sifatida qadrlanadi. Bu – universal jihat hisoblanadi [Stepanov, 2004:19]. Biroq farqli tomonlari ham aniq seziladi. O‘zbek madaniyatida ona ko‘proq fidoyilik, sabr va muqaddaslik bilan bog‘liq bo‘lsa, ingliz madaniyatida u mustaqillik va shaxsiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlovchi obraz sifatida namoyon bo‘ladi [Hofstede, 2001:98].

Til birliklari darajasida ham bu farqlar aks etadi. O‘zbek tilida ona obrazi ko‘proq maqol va hikmatli so‘zlar orqali ifodalansa, ingliz tilida idiomalar va badiiy tasvirlar orqali beriladi [Normatov, 2013:52]. Bu esa har bir madaniyatning o‘ziga xos ifoda uslubi va dunyoqarashini ko‘rsatadi [Teliya, 1996:47].

Xulosa qilib aytganda, ona obrazi lingvokulturologik jihatdan juda muhim konsept bo‘lib, u orqali til va madaniyat o‘rtasidagi chuqur bog‘liqlikni ko‘rish mumkin. Har bir madaniyat bu konseptni o‘z qadriyatlari asosida talqin qiladi va aynan shu jihat uning o‘ziga xosligini belgilaydi. Ona konseptini qiyosiy o‘rganish esa turli xalqlarning dunyoqarashi va madaniy tafakkurini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hofstede G. Culture's Consequences. – Sage, 2001.
2. Ikramova M. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent, 2016.
3. Karasik V.I. Yazikovoy krug. – Volgograd, 2002.
4. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. – Chicago, 1987.
5. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva, 2001.
6. Normatov U. O'zbek madaniyati va tili. – Toshkent, 2013.
7. Qodirov P. Ona obrazi o'zbek folklorida. – Toshkent, 2018.
8. Stepanov Yu.S. Konstanty. – Moskva, 2004.
9. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. – Moskva, 1996.
10. Vorobev V.V. Lingvokulturologiya. – Moskva, 1997.
11. Warner M. From the Beast to the Blonde. – London, 1994.
12. Yo'ldoshev B. O'zbek tilining madaniy qatlamlari. – Toshkent, 2009.

YENGIL SANOAT KORXONALARIDA YASHIL IQTISODIYOT MEXANIZMLARINI NAZARIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Raxmatova Feruza
Osiyo xalqaro universiteti tayanch doktoranti,
Buxoro innovatsiyalar universiteti o‘qituvchisi
E-pochta: raxmatovaferuza35@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yengil sanoat korxonalarida yashil iqtisodiyot mexanizmlarini joriy etishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Maqolada "yashil" ishlab chiqarish tushunchasi, yashil moliyalashtirish vositalari, resurslarni tejash mexanizmlari va karbonli izni kamaytirish usullari ko'rib chiqilgan. O'zbekiston yengil sanoatining hozirgi holati baholangan va mavjud nazariy yondashuvlarni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, yengil sanoat, ekologik modernizatsiya, yashil moliyalashtirish, resurs samaradorligi, barqaror rivojlanish, karbonli iz.

XXI asrda global iqtisodiyot iqlim o'zgarishi, tabiiy resurslarning cheklanganligi va atrof-muhit ifloslanishi muammolari bilan yuzma-yuz kelmoqda. Bu sharoitda "yashil iqtisodiyot" konsepsiyasi barqaror rivojlanishning asosiy paradigmasiga aylandi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-Muhit Dasturi (UNEP) yashil iqtisodiyotni "insonlar farovonligini oshiruvchi, ijtimoiy tenglikni ta'minlovchi va atrof-muhitga ta'sirni keskin kamaytiradigan" tizim sifatida ta'riflaydi [UNEP, 2011: 16].

Yengil sanoat — to'qimachilik, tikuvchilik, poyabzal va teri buyumlari ishlab chiqaruvchi tarmoq — jahon YaIMda muhim o'rin egallaydi. Ayni paytda bu tarmoq global suv sarfining 20%, kimyoviy ifloslanishning 10% va CO_2 emissiyalarining sezilarli qismiga sabab bo'lmoqda [IFC, 2019: 8]. Shu sababli yengil sanoatni "yashillashtirish" nafaqat ekologik, balki iqtisodiy va raqobatbardoshlik jihatidan ham muhim vazifaga aylandi.

O'zbekiston yengil sanoati YaIMning 4-5% ini tashkil etadi va 200 mingdan ortiq kishini band qiladi [O'zDSQ, 2023: 12]. Biroq tarmoqda energiya va suv sarfi yuqoriligi, zamonaviy ekologik texnologiyalarning yetarli joriy etilmaganligi hamda yashil iqtisodiyot mexanizmlarining nazariy bazasining mukammal shakllanmaganligi dolzarb muammolar bo'lib qolmoqda. Shu sababli ushbu tadqiqot mavzusining ahamiyati alohida yuqori hisoblanadi.

NAZARIY ASOSLAR VA ADABIYOTLAR SHARHI

Yashil iqtisodiyot nazariyasining shakllanishiga Pearce, Markandya va Barbier (1989) asarlarida "barqaror rivojlanish" konsepsiyasi ilk bor mukammal ishlab chiqilganligi muhim bosqich bo'ldi [Pearce va boshq., 1989: 3]. Keyinchalik Porterning (1991) "ekoeffektivlik" nazariyasi ekologik talablar va raqobatbardoshlik o'rtasidagi munosabatni qayta talqin qildi va "Porter gipotezasi" ni ilgari surdi: qat'iy ekologik standartlar korxonalarga inovatsiya qilishga undab, oxir-oqibat ularni raqobatbardosh qiladi [Porter, 1991: 96].

Yengil sanoatda yashil mexanizmlarni joriy etish bo'yicha xalqaro adabiyotda uchta asosiy yondashuv mavjud: birinchisi — texnologik yondashuv (clean technology), ikkinchisi — tizimli yondashuv (circular economy), uchinchisi — bozor mexanizmlari asosidagi yondashuv (green finance). Fletcher va Tham (2019) "yashil moda"

konsepsiyasi doirasida yengil sanoatda resurs aylanmasini optimallashtirish yo'llarini ko'rib chiqdi [Fletcher, Tham, 2019: 45].

O'rta Osiyo va O'zbekiston kontekstida yashil iqtisodiyot masalalarini Yusupov (2021), Toshmatov (2022) va Razzaqov (2023) tadqiq etgan. Ushbu tadqiqotchilar yashil iqtisodiyot mexanizmlarini mahalliy iqtisodiyot sharoitiga moslashtirish zarurligini ta'kidlaydi [Toshmatov, 2022: 78]. Biroq yengil sanoatga xos nazariy modellarni maqsadli ishlab chiqish sohasida yetarli tadqiqotlar hali mavjud emas — bu esa ushbu maqolaning asosiy nishonini tashkil etadi.

Yengil sanoatda yashil iqtisodiyot mexanizmlari: nazariy model

Yashil iqtisodiyot mexanizmlarini yengil sanoat korxonalariga tatbiq etishning nazariy modeli uch darajali tuzilmaga ega ekanligi tahlillar asosida aniqlandi (1-rasm):

1-daraja — Makroiqtisodiy mexanizmlar: yashil soliq siyosati, sertifikatlash tizimlari (ISO 14001, GOTS, OEKO-TEX), yashil davlat xaridlari tizimi, emissiya kvotalari savdosi.

2-daraja — Mezoiqtisodiy mexanizmlar: tarmoq klasterlarida yashil standartlarni joriy etish, sanoat simbiozi (industrial symbiosis), yashil ta'minot zanjiri boshqaruvi, ekologik innovatsiya parklari.

3-daraja — Mikroiqtisodiy mexanizmlar: korxona darajasida resurs samaradorligi, energiya tejash texnologiyalari, suv qayta ishlash tizimlari, chiqindilarni qayta ishlash (cradle-to-cradle).

Ushbu uch darajali modelning o'ziga xos xususiyati shundaki, u yengil sanoatning tarmoq spetsifikasini — mavsum xususiyati, tizimlashtirilmagan ishlab chiqarish zanjirlari, kichik va o'rta korxonalar ustunligi — hisobga oladi. Shu bois universal "yashil" modellarni yengil sanoatga mexanik ravishda ko'chirib bo'lmaydi; aksincha, mahalliy iqtisodiy muhit bilan moslashtirilgan mexanizmlar talab etiladi [Razzaqov, 2023: 112].

O'zbekiston yengil sanoati misolida nazariy asoslarni takomillashtirish uchun quyidagi jihatlar alohida muhimdir:

Birinchidan, yashil moliyalashtirish mexanizmlari. Yashil obligatsiyalar (green bonds), ekologik kreditlash va "yashil" sug'urta instrumentlari O'zbekistonda hali keng

ko'lamda qo'llanilmayapti. Xalqaro tajribaga ko'ra, Bangladeshda Markaziy bank 2011-yildan boshlab yashil kredit yo'riqnomasini joriy etganligi mamlakat to'qimachilik sanoatini tubdan o'zgartirdi [IFC, 2019: 34].

Ikkinchidan, resurs samaradorligi ko'rsatkichlari tizimi. Hozirda O'zbekiston yengil sanoatida resurs sarfini o'lchashning yagona standartlashtirilgan tizimi yo'q. Jahon tajribasi ko'rsatadiki, har bir mahsulot birligiga to'g'ri keladigan suv sarfi, energiya sarfi va CO_2 emissiyasini o'lchaydigan tizimni joriy etish (Product Environmental Footprint) ishlab chiqaruvchilar uchun "yashillashtirish" yo'nalishlarini aniq belgilashga imkon beradi [EC, 2021: 7].

Uchinchidan, aylanma iqtisodiyot (circular economy) printsiplari. Yengil sanoatdagi chiqindi-resurs aylanmasini optimallashtirish uchun "tekislashtirish", "qayta ishlash" va "qayta foydalanish" bosqichlarini o'z ichiga oluvchi nazariy model zarur. Bu model O'zbekiston sharoitida alohida e'tibor talab qiladi, chunki paxta asosli to'qimachilik chiqindilari mahalliy darajada qayta ishlash uchun katta imkoniyat yaratadi.

Tahliliy natijalar va amaliy tavsiyalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston yengil sanoatida yashil iqtisodiyot mexanizmlarini joriy etishning asosiy to'siqlari quyidagilardir: (1) yashil investitsiyalar uchun moliyaviy rag'batlantirish tizimining zaif ekanligi; (2) ekologik standartlar monitoringini amalga oshiruvchi institutsional mexanizm yetarli rivojlanmaganligi; (3) korxona darajasida yashil boshqaruv kompetentsiyalarining pastligi; (4) yengil sanoatga moslashtirilgan yashil sertifikatlash tizimining yo'qligi.

Ushbu muammolarni hal etish uchun nazariy asoslarni takomillashtirish bo'yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. "Yashil yengil sanoat" konsepsiyasini institutsionallashtirilgan tizim sifatida nazariy jihatdan asoslash zarur. Bu konsepsiya iqtisodiy samaradorlik, ekologik barqarorlik va ijtimoiy javobgarlik uchligini o'z ichiga olgan "uch tomonlama hisobot" (triple bottom line) metodologiyasiga asoslanishi kerak.

2. Tarmoq darajasida yashil ko'rsatkichlar tizimi (Green Performance Indicators — GPI) metodologiyasini ishlab chiqish tavsiya etiladi. Ushbu tizim yiliga har bir korxona

bo'yicha: energiya intensivligi (kWh/mahsulot birligi), suv intensivligi (m^3/mahsulot birligi), chiqindi intensivligi va CO_2 intensivligi ko'rsatkichlarini o'lchashi lozim.

3. Yashil moliyalashtirish vositalarini (yashil kreditlar, yashil lizing) O'zbekiston sharoitida joriy etish uchun soliq imtiyozlari va tartibga solish muassasalari ishtirokida "yashil koridorlar" yaratish mexanizmini nazariy jihatdan asoslash kerak.

4. Aylanma iqtisodiyot tamoyillarini yengil sanoatga moslashtirish maqsadida paxta, ipak va sun'iy to'qima chiqindilari asosida resurs aylanmasini optimallashtiruvchi tarmoq modeli taklif qilinadi.

XULOSA

Ushbu tadqiqotda yengil sanoat korxonalarida yashil iqtisodiyot mexanizmlarini joriy etishning nazariy asoslari tahlil qilindi va takomillashtirish yo'nalishlari belgilandi. Uch darajali nazariy model (makro-, mezo- va mikroiqtisodiy mexanizmlar) taklif qilindi va u yengil sanoatning xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalari O'zbekiston yengil sanoatida yashil iqtisodiyot mexanizmlarini samarali joriy etish uchun nazariy bazani mustahkamlash zarurligini ko'rsatdi. Taklif etilgan yo'nalishlar — yashil moliyalashtirish, resurs samaradorligi ko'rsatkichlari tizimi va aylanma iqtisodiyot modeli — O'zbekiston 2030-yilgacha barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda yengil sanoatning hissasini oshirishga xizmat qiladi.

Kelajakdagi tadqiqotlarda ushbu nazariy model asosida O'zbekiston yengil sanoati korxonalari bo'yicha empirik sinovlar o'tkazish va samaradorlikni baholash metodologiyasini ishlab chiqish maqsad qilingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. EC (European Commission). (2021). Product Environmental Footprint Category Rules. Brussels: European Commission. — 48 b.

2. Fletcher, K., Tham, M. (2019). Earth Logic: Fashion Action Research Plan. London: JJ Charitable Trust. — 120 b.

3. IFC (International Finance Corporation). (2019). Green Finance: A Bottom-up Approach to Track Existing Flows. Washington: World Bank Group. — 52 b.

4. O'zDSQ (O'zbekiston Davlat Statistika Qo'mitasi). (2023). O'zbekiston yengil sanoati: yillik hisobot. Toshkent. — 78 b.

5. Pearce, D., Markandya, A., Barbier, E. (1989). Blueprint for a Green Economy. London: Earthscan. — 192 b.

6. Porter, M. E. (1991). America's Green Strategy. Scientific American. 264(4). — 96–98 b.

7. Razzaqov, A. (2023). O'zbekistonda yashil iqtisodiyot: nazariya va amaliyot. Toshkent: Fan. — 184 b.

8. Toshmatov, N. (2022). Yashil iqtisodiyot mexanizmlari va ularni tatbiq etish muammolari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. №3. — 75–90 b.

9. UNEP (United Nations Environment Programme). (2011). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. Nairobi: UNEP. — 626 b.

10. Yusupov, R. (2021). Barqaror rivojlanish va yashil iqtisodiyot. Toshkent: TDIU nashriyoti. — 215 b.

“BOSIRIQ” QISSASIDA BADIIY G‘OYA VA IJTIMOIY MUAMMOLAR TALQINI

Yusupova Diyora Oloviddin qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

O‘zbek tili va adabiyoti

universitetining 3-kurs talabasi

yusupovadiyora0209@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada taniqli adib Bayram Alining “Bosiriq” qissasida tasvirlangan, jamiyatda uchraydigan bid’atga asoslangan qarashlar bilan birga mansabdor shaxslarga nisbatan shakllangan laganbardorlik illatlari ijtimoiy-psixologik va ma’naviy jihatdan tahlil etiladi. Adib ushbu holatlarning kelib chiqish sabablari, ularning inson tafakkuri va jamiyat taraqqiyotiga ta’sirini ochib beradi hamda mazkur muammolarning badiiy tasvir vositalari orqali ifodalanishiga alohida e’tibor qaratadi**.**

Kalit so‘z: Bayram Ali, “Bosiriq” qissasi, badiiy g‘oya va syujet talqini.

Annotation: This article analyzes, from a socio-psychological and spiritual perspective, the superstitious beliefs found in society along with the ingrained tendencies of sycophancy toward officials. The author reveals the causes of these

phenomena, their impact on human thinking and social development, and pays special attention to their representation through artistic means of expression.

Key words: Innovation (bid‘ah), sycophancy, moral values, critical approaches, family relations.

Аннотация: В данной статье с социально-психологической и духовной точек зрения анализируются распространённые в обществе суеверные (основанные на бид‘ате) представления, а также укоренившиеся проявления угодничества по отношению к должностным лицам. Автор раскрывает причины возникновения этих явлений, их влияние на мышление человека и развитие общества, а также уделяет особое внимание их художественному выражению.

Ключевые слова: Бид‘ат, угодничество, нравственные ценности, критический подход, семейные отношения.

Kirish: Har qaysi davrda bo‘lmasin inson tafakkuriga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan turli illatlar, jumladan, bid’atga bo‘lgan ishonchlar hamda mansabdor shaxslarga bildiriladigan laganbardorlik kabi holatlar ijtimoiy tenglikkaa putur yetkazib kelgan. Bunday voqealar nafaqat shaxsning mustaqil fikrlash qobiliyatini to‘xtatadi, balki jamiyatda adolat va haqqoniylik tamoyillarining pasayishiga ham sabab bo‘ladi. Mana shunday millatning kelajagiga bolta uradidan illatlarni o‘zining “Bosiriq” nomli qissasida bayon etgan yosh yozuvchi Bayram Alidir.

Qissa syujetida aks etgan ijtimoiy holatlar va qahramon talqini haqida so‘z yuritamiz.

Tahlil va mulohazalar. Uning qissaga tanlab olgan epigrafi ham asarning tub mohiyatini ma’lum bir darajada ochib beradi.Adabiyotshunos olim Ozod Sharafiddinov aytganidek, epigrafni asarning “g‘oyaviy kaliti”sifatida talqin qilib, uning matn mohiyatini ochishga xizmat qilishini ta’kidlaydi. Olimga ko‘ra,epigraf asarda ilgari suriladigan asosiy fikrni ixcham va ta’sirchan shaklda ifodalashi lozim.[18]

“Iskandarning shoxi bor!

Iskandarning shoxi bor!

Iskandarning shoxi bor”[19]

[18] Ozod Sharafiddinov. Ijodni anglash baxti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004, 224-bet.

[19] Bayram Ali.Toshkent : Akademnashr”, 2024, 67-bet

AFSONADAN

Bizga tarix zarvaraqlaridan ma’lumki, Iskandardek qudratli, mukammal va nuqsonsiz ko‘ringan shaxsning ham aslida yashirin bir nuqsoni bor ekanligini bildiradi. Shuningdek,bu haqiqatlardan xabardor bo‘gan shaxsning haqiqatni yashirishi uchun ijtimoiy bosim o‘tkazilishi, ichidagi gaplarni ommaga ayta olmasligi va unga topgan yechimini o‘ylasak bir insonning aqliy zakovatiga Tahsin aytamiz. Yozuvchi ham asarida millatning chirkin vaziyatlarini bir telbaga aylanayotgan inson misolida tasvirlaydi. Go‘yoki insonlar uning fikriga e’tibor bermaydi(Iskanadarning sirini aytgan inson o‘limga mahkum bo‘lishini bilganidek, yozuvchi ham ichidagi dardlarini shunaqa telba obraziga kirib tasvirlashi uning yetuk qalam sohibi ekanini ifodalaydi). Qolaversa, ”shox” ramzi ham hokimiyat va kibrning yashirin ko‘rinishi bo‘lib, qissada ham voqealar va qahramonlarning Oypar otinning atrofida aylanishi va uning yonidagi insonlarning unga ko‘rsatgan mulozamatlarida o‘z aksini topadi. Oypir otinning kotiblari Abdushukur mechkay, Avaz dovdir va Murodali qasamxo‘rlar bo‘lib, ularning olgan laqablaridan qanchalik “xalqparvar”insonlar bo‘lganliklarini bilishimiz mumkin. Xattoki,qimmatchilikning kelib chiqish sababiga qilinayotgan to‘ylardagi isrofgarchiliklarni sabab qilishga yetgan aqllari birovning haqqini yemaslikka kelganda oqsoqlanishi, iqdisodiyot muallimining bu masalada o‘zini orqaga olishi bilimsizlikdanmikin yoki qo‘rquvdanmikin degan savollar insonlarni o‘ylashga majbur qiladi.

Qissadagi Norboy rassom obrazi va u chizgan suratlar ham go‘yoki millat ahvolidan gapirayotgandek.

Cho‘loq tuya -jamiyatdagi adolatsizliklar ostida ezilgan insonlar ramzi. Keldiyor kaltaning so‘qir o‘g‘li Asom singari.

Chirmovuq gular-chirmashib o‘suvchi bu gular go‘yo insonning muhitga bog‘lanib qolganliklarini hamda yashirin bir xavfni ham ifodalaydi. Oypar otin singari xalqiga bog‘langan bir “iymonli”qizning birdaniga dunyoga qarshi portlagani uning homilador bo‘lib qolishi chirmovuq gullaridek qishloqni qamrab oladi.

Adabiyotshunos Umarali Normatov ramzni badiiy obrazning kengaytirilgan shakli sifatida baholab, unda konkret tasvir ortida umumlashgan ma’no yashirin bo‘lishini qayd etadi.

Haqiqiy sevgi beminnat qayg‘urish boshlangan daqiqada tug‘iladi

Antuan de Sent Ekzyuperi

Bayram Alining “Bosiriq” qissasida muallif kitobxon qalbida bir vaqtning o‘zida muhabbat tuyg‘ularini ham uyg‘ota olgan. Ikki qalbning avtobus bekatida to‘qnash kelishi tasodifan yog‘adigan bahor yomg‘iridek yoqimli, ammo, afsuski, tez yakun topadigan bir holat sifatida tasvirlanadi. Asar davomida yigitning sevgan qizidan voz kechishiga nima sabab bo‘lishi mumkinligi haqida o‘ylagan kitobxon, o‘z savollariga javob topgach, chuqur mushohadaga beriladi. Shu bilan birga, yozuvchining qiz obraziga “motivatsiya” va “affirmatsiya” kabi zamonaviy yoshlar orasida keng qo‘llanilayotgan atamalarni uning nutqi orqali singdirishi jarayonida yuzaga kelgan badiiy-estetik holat ham alohida e’tiborga loyiqdir. Eng qiziq nuqtasi esa bularning tushda sodir bo‘lganligida va kitobxonni ikkinchi vaziyatdan oson tarzda birinchi vaziyatga qaytara olganida .

Dahshatli tushdan uyg‘ondi, lekin jamiyatdagi ahvoldan qocha olmadi. Barcha insonlarning, xattoki, o‘z ayolining folbinlargayu ularning tabiriga ishonishi uning yurak bag‘rini ezar edi. Folga borgan insonlarning haftalab navbatda turishi, ammo umidini so‘ndirmasligi xalqning bilimsizlik darajasini yaqqol ifodalab turadi. Fazilat ismining qishloq ahli, qolaversa, boshqa joylarda ham mashur bo‘lishi, uning yolg‘iz ish qilmasligidan uning yordamchilari Oypar otin borligidan ham dalolatdir. Xattoki, ularning ruxsatnoma olib ovul idorasida navbat qabul qilishi, insonlarning bid’atga achinarli ravishda ishonishidan darak beradi.

Asar yakuni esa tubdan fikrlarni o‘zgartirib yubora oladi:

Kim bilsin…Kim bilsin,balki men uni tushimda ko‘rmagandirman.Yo,balki mening bu hamma aytganlarim tushdir?! Yoki bo‘lmasa …Bo‘lma-sa…Bilmadim, axir avval boshdanoq aytdim-ku, miyam suyilgan, albatta, aytganlarim haqiqat bo‘lmasligi mumkin!

Yozuvchi voqealarning balki tushimda bo‘lgandir, balki hayotimda bo‘lgandir deb aniq aytmaydi, lekin bu o‘quvchilar chiqargan xulosaga tasir o‘tkaza olmaydi, chunki voqeaning hayotda bo‘lish darajasi emas, unga o‘xshash illatlarning xalqimiz orasida mavjud ekanligi, o‘quvchiga yetarlidir. Ibrohim Haqqulov tush motivini badiiy tafakkur mahsuli sifatida ko‘rib, uni ijodkorning ichki kechinmalari va falsafiy qarashlari bilan chambarchas bog‘laydi. Uning fikricha, tush — bu voqelikning bevosita aks ettirilishi emas, balki qayta ishlangan, ramziy shaklga keltirilgan ifodasidir.

Xulosa qilib aytganda, Bayram Alining millatdagi bid’atga ishonuvchi insonlarga qarshi ko‘targan ko‘zgusi ma’lum bir darajada insonlarga haqiqatni ko‘rsata oldi. Bunday illatlarning badiiy adabiyotda ramziy va obrazli ifodalanishi muallifning tanqidiy ifodalash qobilyatida ham yetuk shaxsligini bildiradi. Bundan tashqari qissada voqelik ajib bir tarzda kinoyaviy tasvir etiladi. Kinoyaviy munosabat asarni boshidan oxirigacha saqlanadi.

Umuman olib qaraganda, Bayram Ali kinoya bilan yo‘g‘rilgan realistic qissasida “bilib-bilmay aytish” usulida dolzarb mavzuni ko‘tragan: ijtimoiy bo‘hron oldida chora izlayotgan pallada odamlarning turli qiyofada turlanishlarini, ularning ruhiy kechinmalarini mohirona aks ettira olgan. Bunday yondashuv qissachiligimizda yangicha uslubdagi o‘ziga xos yozuvchi paydo bo‘lganidan darak beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Шарафиддинов О. “Ижодни англаш бахти”. ШАРҚ НМАК. Т.: 2004. 640 б.
2. Норматов У. Адабий жараён муммолари. Т.: Fan, 1997. 224 б.
3. Иброҳим Ҳаққулов. Тафаккур карвонлари. Т.: “Маънавият”. 2008. – 260 б.
4. Bayram Ali.Toshkent : Akademnashr”, 2024. – 192 b.

COLOR LEXICON AS AN OBJECT OF LINGUISTIC ANALYSIS

Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna

Fergana State University, PhD,docent

Marufova Sarvinoz Murotjon qizi

Fergana State University Master’s degree student

Abstract. Color terminology occupies a privileged position within the vocabulary of any natural language, simultaneously reflecting universal human perceptual experience and the particular conceptual frameworks shaped by each linguistic community. This article examines the color lexicon as a multifaceted object of linguistic inquiry, exploring its structure and function from lexicological, semantic, cognitive, cross-linguistic, and anthropological perspectives. The findings suggest that the color lexicon represents an ideal testing ground for broader theoretical debates in linguistics, including the interplay between language, thought, and perception.

Keywords: color lexicon, color terminology, basic color terms, linguistic relativity, semantic field, cross-linguistic analysis, cognitive linguistics, lexical categorization, ethnolinguistics, focal color, color naming universals, lexicology, Sapir-Whorf hypothesis, language and perception, prototype theory

Language is the most systematic instrument through which human beings organize and communicate their experience of the world, and among the most revealing domains of that experience is the perception of color. Colors surround us constantly, yet the way different languages carve up the continuous spectrum of visible light into discrete named categories varies remarkably across linguistic communities. This variation has fascinated linguists, anthropologists, psychologists, and philosophers for well over a century, making color vocabulary one of the most intensively studied areas at the intersection of language, cognition, and culture.

The color lexicon -the set of color words and expressions available in a given language -is far more than a simple list of labels attached to perceptual stimuli. It is a structured system that reflects the conceptual priorities of its speakers, the historical development of their community, their contact with other languages and cultures, and the psychological salience of particular hues and tones.

The modern scientific study of color terminology is conventionally dated to the landmark work of Brent Berlin and Paul Kay, who analyzed the color lexicons of twenty languages and proposed that all human languages draw their basic color terms from a universal inventory of eleven categories: white, black, red, green, yellow, blue, brown, purple, pink, orange, and gray. [Berlin & Kay,2009:83] More significantly, Berlin and

Kay argued that these categories are added to the lexicons of languages in a predictable evolutionary sequence: languages with only two basic color terms always distinguish black and white (or dark and light); those with three add red; those with four add either green or yellow; and so on [Berlin & Kay, 1969:57].

The universalist position has been persistently challenged by proponents of linguistic relativity, the view associated above all with Edward Sapir and Benjamin Lee Whorf, which holds that the language one speaks influences -and in its stronger formulations, determines -the way one perceives and categorizes reality.

Empirical support for at least the weaker form of this hypothesis has grown considerably in recent decades. Roberson, Davidoff, Davies, and Shapiro demonstrated in carefully controlled experiments with English speakers and members of the Berinmo and Himba speech communities that the color term boundaries in a language do influence perceptual discrimination: colors that straddle a category boundary in one's language are harder to distinguish from one another than colors that fall within the same category [Roberson, Davidoff, Davies, & Shapiro, 2005:172].

The analysis of color vocabulary in terms of semantic fields -structured domains of meaning in which words stand in systematic relations of contrast, hyponymy, and co-hyponymy -has also proved productive. The color lexicon of any language can be described as a semantic field in which basic color terms occupy the highest level of generality, while more specific terms (such as scarlet, crimson, or vermilion as hyponyms of red) constitute lower-level sub-categories [Wierzbicka, 2008: 83].

A fundamental distinction in the linguistic analysis of color vocabulary is that between basic and non-basic color terms. Following Berlin and Kay's criteria, a basic color term must satisfy four conditions: it must be monolexemic (not decomposable into a phrase), its meaning must not be included in any other color term (i.e., it cannot be a hyponym), it must be applicable to any object (not restricted, as olive is largely restricted to color of olives), and it must be psychologically salient, being among the first color terms mentioned by informants in elicitation tasks.

Languages vary considerably in the number of basic color terms they possess. At one extreme, languages such as Pirahã and Dani have been reported to operate with as

few as two basic terms encompassing the dark-cool and light-warm ends of the spectrum; at the other extreme, languages like English and Russian have eleven or twelve basic color terms. This typological variation reflects both the biological minimum required for color communication and the cultural elaboration that occurs as communities develop specialized needs for color discrimination.

Non-basic color terms include derived terms (formed from basic terms by modification, such as reddish or bluish), metaphorical terms (named after objects whose color they resemble, such as gold, ivory, or turquoise), and borrowed terms (such as mauve, from French, or khaki, from Urdu). These non-basic terms are especially revealing of cultural history and of the mechanisms by which the color lexicon expands over time [Regier, Kay, & Khetarpal,2007:102].

A striking feature of color lexicons across languages is the extensive role played by metaphor and metonymy in the creation of color terms. Metonymy, in particular -the use of a salient associated object to name a color -is a virtually universal naming strategy. In English, terms such as cream, salmon, ochre, azure, and burgundy all derive from the colors of specific objects or substances. This process of metonymic transfer is productive and ongoing: new color terms continually enter the lexicon via the colors of fashionable materials, natural substances, or culturally significant objects.

Metaphorical extension also plays a role in the semantic development of color terms, though the direction of extension -from color to non-color meanings -is at least as common as the reverse. The English word blue, for example, has extended beyond its core color meaning to denote emotional states (feeling blue), genres of music (the blues), and explicit content (blue humor). Similarly, green encompasses not only the chromatic category but also the concepts of inexperience (green as a novice) and environmental awareness (going green). Such extensions reflect the centrality of color terms in the conceptual and metaphorical structure of language.

The diachronic study of color lexicons reveals that color vocabulary is not static but undergoes continuous change through processes of semantic shift, lexical creation, and borrowing. In many languages, color terms that were once polysemous -covering a broader range of hues -have narrowed in meaning as new, more specific terms entered

the lexicon. The Proto-Indo-European root *ghel-, for instance, gave rise to reflexes meaning yellow, green, and gold in different daughter languages, reflecting an early categorization that did not draw firm boundaries between these hues.

Perhaps the most compelling evidence for the linguistic complexity of color vocabulary comes from cross-linguistic studies documenting the highly variable ways in which different languages draw categorical boundaries within the color space. One of the most frequently cited cases is the green-blue boundary. While English distinguishes green and blue as separate basic categories, several languages -including Welsh (which historically used glas for both blue and gray-green), Japanese (which used the single term aoi for green and blue before the adoption of midori for green), and various Bantu languages -treat what English speakers perceive as two distinct categories as a single color region.

Another well-documented area of cross-linguistic divergence concerns the yellow-green boundary. In some East Asian languages, the scope of terms corresponding broadly to yellow and green differs significantly from the English categorization, with important consequences for the color naming of objects such as leaves, unripe fruit, and certain shades of sky. Similar divergences are found at the red-orange boundary and in the encoding of light versus dark chromatic variations.

Particularly instructive are cases in which a language encodes a color distinction that does not exist as a basic-term distinction in English. Russian presents the canonical example with its obligatory lexical distinction between siniy (dark blue) and goluboy (light blue), both of which are basic color terms. Psycholinguistic experiments have repeatedly confirmed that Russian speakers are faster and more accurate than English speakers at discriminating colors that straddle this boundary, providing direct evidence that lexical categories can influence perceptual processing.

The investigation of color vocabulary draws on a wide range of methodological tools, reflecting the interdisciplinary nature of the field. Traditional lexicological approaches rely on the analysis of dictionary entries, etymological records, and textual corpora to map the semantic content, distributional patterns, and historical development of color terms. Corpus linguistics has proved particularly productive in revealing the

collocational behavior of color terms -that is, the words with which they characteristically co-occur -as well as the metaphorical extensions and evaluative connotations that accumulate around individual color lexemes in use.

Experimental methods, derived from psycholinguistics and cognitive psychology, complement corpus-based work by allowing researchers to investigate the real-time cognitive processing of color terms. Color naming experiments -in which participants are asked to name color chips or stimuli -yield data on the range and central focus of color categories in a given language. Discrimination and memory tasks reveal whether linguistic categories influence how speakers perceive and remember colors. More recent neuroimaging studies have begun to explore the neural correlates of color naming, adding a biological dimension to the analysis.

Several conclusions stand out from the accumulated body of research. First, color lexicons are structured, not arbitrary: they exhibit predictable internal organization in terms of basic versus non-basic terms, prototype effects, and semantic field structure. Second, while certain universal tendencies in color categorization exist, as documented by the Berlin-Kay evolutionary sequence and the concept of focal colors, languages show extensive variation in the boundaries, number, and elaboration of their color categories. Third, the lexical categories of a language do exert a measurable influence on color perception and discrimination, supporting at least a weak version of the linguistic relativity hypothesis.

REFERENCES

1. Berlin, B., & Kay, P. (1969). Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. University of California Press, Berkeley. 178 p.

2. Kay, P., Berlin, B., Maffi, L., Merrifield, W. R., & Cook, R. (2009). The World Color Survey. CSLI Publications, Stanford. 340 p.

3. Roberson, D., Davidoff, J., Davies, I. R. L., & Shapiro, L. R. (2005). Color categories in Himba: Evidence for the cultural relativity hypothesis. Cognitive Psychology, 50(4), 378-411.

4. Winawer, J., Witthoft, N., Frank, M. C., Wu, L., Wade, A. R., & Boroditsky, L. (2007). Russian blues reveal effects of language on color discrimination. Proceedings of the National Academy of Sciences, 104(19), 7780-7785.

5. Wierzbicka, A. (2008). Why there are no 'colour universals' in language and thought. Journal of the Royal Anthropological Institute, 14(2), 407-425.

6. Regier, T., Kay, P., & Khetarpal, N. (2007). Color naming reflects optimal partitions of color space. Proceedings of the National Academy of Sciences, 104(4), 1436-1441.

COMPARATIVE CONTEXTUAL-PRAGMATIC ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK HUMOR

Sevara Habib qizi Jurayeva

Master's degree student at Fergana State University

Abstract. Humor is a universal human phenomenon, yet its interpretation and production are deeply shaped by cultural and linguistic contexts. This study investigates the pragmatic and contextual differences between English and Uzbek humor through a qualitative comparative approach. Drawing on pragmatics and sociolinguistics, the analysis demonstrates that English humor tends to rely on linguistic mechanisms such as ambiguity, irony, and wordplay, while Uzbek humor is more grounded in narrative traditions, cultural values, and social relationships. The findings highlight that humor is not only a linguistic construct but also a cultural practice embedded in shared knowledge and social norms. The study concludes that understanding humor requires attention to both linguistic form and cultural context, especially in intercultural communication settings.

Keywords: humor, pragmatics, sociolinguistics, English humor, Uzbek humor, intercultural communication

Introduction

Humor is one of the most powerful yet complex forms of human communication. Although laughter is a universal human response, what people find funny and how humor is interpreted varies significantly across cultures. As Attardo (1994) notes in his

General Theory of Verbal Humor, humor is not simply about language structure but also about context, knowledge, and social expectations. From a pragmatic perspective, humor involves the interpretation of meaning beyond literal language. Grice's (1975) Cooperative Principle explains how humor often arises when conversational maxims are intentionally violated, such as saying something that is obviously untrue or ambiguous. Similarly, sociolinguistic studies emphasize that humor reflects social identity, power relations, and cultural values (Holmes, 2006). In English-speaking cultures, humor is often associated with irony, sarcasm, and wordplay. In contrast, Uzbek humor is strongly influenced by oral storytelling traditions, social etiquette, and moral lessons embedded in jokes (latifas). These differences raise an important question:

How do English and Uzbek humor differ in their pragmatic and cultural functioning?

This study aims to explore this question by comparing the contextual and pragmatic features of humor in both languages.

Methodology

This research adopts a qualitative comparative approach. The focus is on analyzing humor as a communicative act shaped by both linguistic structures and cultural context. Data were collected from two main sources:

English humor examples, including, puns (e.g., "Time flies like an arrow; fruit flies like a banana"), irony and sarcasm from everyday speech and media, situational jokes from films and social interactions

Uzbek humor examples, including, traditional anecdotes (*latifas*), conversational humor in informal speech, culturally embedded expressions and humorous storytelling

The analysis is based on pragmatic theories (Grice, 1975; Yule, 1996) and sociolinguistic perspectives (Holmes, 2006; Attardo, 1994). Rather than quantifying humor types, the study focuses on interpreting how humor functions in context. Naturally occurring examples were prioritized because they better reflect real-life communication than artificially constructed sentences.

Results and Discussion

Linguistic Mechanisms in English Humor

English humor often relies heavily on linguistic creativity. One of the most common forms is wordplay, where multiple meanings of a word are exploited. For example: “I used to be a banker, but I lost interest.” Here, the humor arises from the double meaning of “interest,” referring both to financial interest and personal motivation. According to Attardo (1994), such jokes depend on script opposition, where two meanings clash unexpectedly. Another common feature is irony, where the intended meaning is opposite to the literal one: Saying “Lovely weather!” during a storm. This type of humor depends on shared contextual knowledge and violates Grice’s maxim of quality, which assumes truthfulness in communication. English humor also often requires cognitive processing and inferencing, meaning the listener must actively interpret hidden meanings.

Cultural and Narrative Basis of Uzbek Humor

In contrast, Uzbek humor is less dependent on linguistic ambiguity and more on storytelling and social context. Traditional *latifas* often involve short narratives with a moral or social lesson. For example, a common type of Uzbek joke involves clever characters who outsmart authority figures or expose social foolishness. The humor is not only in the punchline but also in the cultural understanding of social roles. Unlike English sarcasm, Uzbek humor tends to be more indirect and socially embedded, often avoiding direct offense. This reflects cultural values of respect, politeness, and harmony in communication. As Holmes (2006) notes, humor in such contexts often functions as a social bonding tool rather than a linguistic puzzle.

Pragmatic Differences

From a pragmatic perspective, English humor frequently violates conversational norms intentionally to create surprise or incongruity. For example, sarcasm depends on the listener recognizing that the speaker does not mean what is literally said. In Uzbek humor, however, pragmatic meaning is more closely tied to shared cultural knowledge. Without understanding cultural norms, many jokes lose their meaning. For instance, a joke about family hierarchy or social etiquette may be humorous only to those familiar with Uzbek social structures. Thus, humor in English is often interpretation-driven, while humor in Uzbek is more context-dependent.

Intercultural Communication Implications

One important finding is that humor is highly culture-specific. Misunderstandings can easily occur in intercultural communication. For example, English sarcasm may be interpreted as rudeness in Uzbek contexts, while Uzbek indirect humor may seem unclear or overly subtle to English speakers. This supports Yule's (1996) argument that pragmatic meaning depends heavily on shared assumptions between speakers. Therefore, humor can either facilitate communication or create barriers depending on cultural awareness.

CONCLUSION

This study demonstrates that English and Uzbek humor differ significantly in both linguistic structure and pragmatic function. English humor is characterized by wordplay, irony, and ambiguity, requiring active interpretation. Uzbek humor, on the other hand, is grounded in storytelling, cultural traditions, and social norms.

The findings confirm that humor cannot be separated from cultural context. It is not merely a linguistic phenomenon but a reflection of social identity and shared knowledge. Misinterpretation of humor in intercultural communication can lead to misunderstanding or confusion.

Future research could expand this study by analyzing humor in digital communication platforms, spoken discourse, or bilingual speakers who navigate multiple humor systems.

Overall, humor serves as both a mirror of cultural values and a bridge between communities when properly understood.

REFERENCES

1. Attardo, S. (1994). *Linguistic theories of humor*. Walter de Gruyter.

2. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics: Speech acts* (Vol. 3, pp. 41–58). Academic Press.

3. Holmes, J. (2006). *Gendered talk at work: Constructing social identity through workplace interaction*. Blackwell.

4. Raskin, V. (1985). *Semantic mechanisms of humor*. D. Reidel Publishing Company.

5. Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford University Press.

POLISEMIYA HODISASINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA QIYOSIY TAHLILI (INGLIZ, NEMIS VA O‘ZBEK TILLARI MATERIALARI ASOSIDA)

Ahmadjonov Nurbek Zokirjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti,
Nemis va fransuztillari kafedrasi katta o‘qituvchi, PhD
Email: akhmadjonovnurbek@gmail.com
Ibrohimova Ruxshona Abduvohid qizi
Farg‘ona davlat universiteti,
Filologiya va tillarnio‘qitish: ingliz tili yo‘nalishi
3-bosqich talabasi
Email: ruxshonaibroximova@icloud.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikda muhim o’rin tutuvchi polisemiya hodisasi ingliz, nemis va o’zbek tillari misolida tahlil qilinadi. Polisemiya — bir leksemaning bir nechta o’zaro bog’liq ma’nolarga ega bo’lishi hodisasi bo’lib, u tilning semantik tizimida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida uch til misolida polisemiya shakllanishi, uning semantik rivojlanish mexanizmlari, metafora va metonimiya asosidagi kengayish jarayonlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, tillararo o’xshashlik va farqlar tahlil qilinib, polisemiya hodisasining universal va milliy xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: polisemiya, semantika, ko’p ma’nolilik, ingliz tili, nemis tili, o’zbek tili, metafora, metonimiya.

Kirish

Til — bu inson tafakkurining eng muhim ifoda vositasi bo’lib, u doimo rivojlanib boruvchi tizim hisoblanadi. Ushbu tizimning asosiy elementlaridan biri so’z bo‘lib, so’zlar vaqt o’tishi bilan yangi ma’nolar kasb etadi. Ana shunday hodisalardan biri polisemiya, ya’ni ko’p ma’nolilikdir.

Polisemiya tilshunoslikda keng o’rganilgan bo’lsa-da, turli tillarda uning namoyon bo’lishi o’ziga xos xususiyatlarga ega. Ingliz va nemis tillari german tillar oilasiga mansub bo’lsa, o’zbek tili turkiy tillar guruhiga kiradi. Shu sababli ushbu tillarda polisemiya hodisasini qiyosiy o’rganish ilmiy jihatdan muhim hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — polisemiya hodisasini uch til misolida tahlil qilish, ularning o’xshash va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat.

Polisemiya tilshunoslikning muhim semantik hodisalaridan biri bo’lib, u bir leksemaning bir nechta o’zaro bog’liq ma’nolarga ega bo’lishini anglatadi. Ushbu hodisa tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari bilan chambarchas bog’liq bo’lib, so’z ma’nosining kengayishi, o’zgarishi va yangi kontekstlarda qo’llanishi natijasida yuzaga keladi. Polisemiya natijasida til birliklari yanada moslashuvchan va iqtisodiy bo‘lib, kam sonli vositalar orqali ko‘proq ma’no ifodalash imkonini beradi.

Til taraqqiyoti davomida inson tafakkuri, ijtimoiy hayot, fan va texnika rivoji bilan birga mavjud so‘zlarga yangi ma’nolar yuklanadi. Shu jihatdan polisemiya tilning dinamik xarakterini aks ettiradi. Bir so‘zning turli ma’nolari odatda o’zaro semantik bog’liqlikni saqlaydi va bu bog’liqlik asosiy (yadro) ma’nodan hosila ma’nolarga o‘tish orqali yuzaga keladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “ildiz” so‘zi dastlab o‘simlikning yer osti qismi ma’nosini bildirgan bo’lsa, keyinchalik “asos”, “manba” kabi ko’chma ma’nolarda ham qo’llanila boshlagan.

Polisemiya hodisasini to’g’ri tushunish uchun uni omonimiya bilan farqlash muhimdir. Omonimiyada shakli bir xil bo‘lgan, lekin ma’nolari o‘zaro bog‘lanmagan so‘zlar mavjud bo‘ladi. Polisemiya esa aynan ma’nolar orasidagi ichki aloqadorlik bilan ajralib turadi. Masalan, “yurak” so‘zi ham tana a’zosi, ham jasorat markazi sifatida qo‘llanganda, bu polisemiya hisoblanadi, chunki bu ma’nolar o‘zaro semantik jihatdan yaqin.

Polisemiya shakllanishining asosiy mexanizmlaridan biri metaforadir. Metafora o‘xshashlik asosida ma’no ko‘chishidir. Inson o‘z atrofidagi predmet va hodisalarni tushuntirishda mavjud bilim va tajribasiga tayanadi, natijada bir so‘z boshqa bir predmetga nisbatan o‘xshashlik asosida qo‘llanadi. Masalan, “stolning oyog‘i” birikmasida “oyoq” so‘zi inson tanasiga oid ma’nosidan tashqari, predmetning pastki

tayanch qismi ma’nosida ishlatiladi. Bu yerda shakliy yoki funksional o‘xshashlik mavjud.

Metonimiya ham polisemiya rivojida muhim rol o‘ynaydi. Bu hodisa predmetlar yoki tushunchalar o‘rtasidagi yaqinlik, bog‘liqlik asosida yuzaga keladi. Masalan, “kitob o‘qimoq” iborasida “kitob” aslida matnni bildiradi, lekin u moddiy predmet nomi orqali ifodalanadi. Shuningdek, “butun zal kuldi” degan gapda “zal” so‘zi undagi odamlarni anglatadi. Bu turdagi ma’no kengayishi tilning tabiiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Polisemiya, shuningdek, funksional kengayish orqali ham yuzaga keladi. Ya’ni bir so‘z dastlab ma’lum bir sohada qo‘llanib, keyinchalik boshqa sohalarga ham ko‘chadi. Masalan, texnika rivoji natijasida “tarmoq” so‘zi biologiyadagi ma’nosidan tashqari, axborot texnologiyalarida ham keng qo‘llanila boshlagan.

Ko‘p ma’nolilikning yuzaga kelishida kontekst muhim ahamiyat kasb etadi. So‘zning qaysi ma’noda qo‘llanayotgani aynan nutq vaziyati orqali aniqlanadi. Shu sababli polisemiya tilni o‘rganishda ham, tarjima jarayonida ham muhim muammolardan biri hisoblanadi. Kontekstni noto‘g‘ri talqin qilish ma’no xatoliklariga olib kelishi mumkin.

Polisemiya hodisasi tilning iqtisodiylik prinsipiga ham xizmat qiladi. Agar har bir yangi tushuncha uchun alohida so‘z yaratilsa, til juda murakkablashib ketgan bo‘lardi. Ko‘p ma’nolilik esa mavjud leksik birliklardan samarali foydalanish imkonini beradi. Shu bilan birga, bu hodisa tilning obrazliligi va ifoda boyligini ham oshiradi.

Tilshunoslikda polisemiya sinxron va diaxron jihatdan o‘rganiladi. Sinxron yondashuvda so‘zning hozirgi paytdagi ma’nolari tizimi tahlil qilinadi, diaxron yondashuvda esa uning tarixiy rivojlanishi o‘rganiladi. Bu esa so‘z ma’nolarining qanday shakllanganini va qaysi yo‘nalishda rivojlanganini aniqlash imkonini beradi.

Ingliz tilida polisemiya hodisasi juda keng rivojlangan bo‘lib, u tilning leksik boyligi va funksional moslashuvchanligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ingliz tili tarixiy taraqqiyoti davomida turli tillar — lotin, fransuz, skandinav va boshqa manbalar bilan o‘zaro aloqada bo‘lganligi sababli uning lug‘at tarkibi boyigan va natijada ko‘p ma’noli so‘zlar soni sezilarli darajada oshgan.

Polisemiya ingliz tilida koʻpincha eng faol qoʻllaniladigan, qisqa va sodda tuzilgan soʻzlarda uchraydi. Bunday soʻzlar turli kontekstlarda turlicha maʼno kasb etadi va aynan kontekst orqali ularning qaysi maʼnoda ishlatilgani aniqlanadi. Masalan, “run” feʼli ingliz tilida juda koʻp maʼnolarga ega:

- yugurmoq (to run fast)
- ishlamoq (the machine runs)
- boshqarmoq (to run a company)
- davom etmoq (the road runs along the river)

Bu misol ingliz tilida bitta feʼl turli semantik maydonlarda faol qoʻllanishini koʻrsatadi. Ushbu holat tilning iqtisodiylik prinsipini yaqqol namoyon etadi.

Ingliz tilida polisemiya shakllanishining asosiy manbalaridan biri metaforadir. Metafora orqali konkret maʼnodagi soʻzlar abstrakt tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, “head” soʻzi dastlab inson tanasining yuqori qismi maʼnosini bildirsa, keyinchalik “rahbar”, “asosiy qism”, “yetakchi” kabi maʼnolarni ham anglatadigan boʻlgan. Bu yerda funksional va ierarxik oʻxshashlik asosida maʼno kengaygan.

Nemis tilida polisemiya hodisasi tilning semantik tizimida muhim oʻrin egallaydi va u tilning aniqlik, tizimlilik hamda soʻz yasash imkoniyatlari bilan chambarchas bogʻliq holda rivojlanadi. Nemis tili oʻzining grammatik tartibi va murakkab soʻz yasash (kompozitsiya) xususiyati bilan ajralib turadi, bu esa koʻp maʼnolilikni oʻziga xos shaklda namoyon qiladi.

Polisemiya nemis tilida, avvalo, asosiy (toʻgʻridan-toʻgʻri) maʼnodan koʻchma maʼnolarga oʻtish orqali yuzaga keladi. Bu jarayonda metafora va metonimiya muhim rol oʻynaydi. Biroq ingliz tilidan farqli ravishda, nemis tilida yangi maʼnolar koʻpincha aniqlashtiruvchi qoʻshimcha soʻzlar yoki kompozit birliklar orqali mustahkamlanadi.

Masalan, “Schloss” soʻzini olaylik. Bu soʻz quyidagi maʼnolarga ega:

- qalʼa (historik bino)
- qulf (eshikni yopuvchi mexanizm)

Bu ikki maʼno tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan boʻlib, ular tashqi koʻrinishda farqli boʻlsa-da, himoya qilish, yopiq tizim kabi umumiy semantik

elementlar orqali bog‘lanadi. Bu holat polisemiya va omonimiya o‘rtasidagi chegaraning ba’zan noaniq bo‘lishini ham ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida polisemiya hodisasi tilning eng qadimiy va barqaror semantik xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bu hodisa tilning tarixiy rivoji, xalqning turmush tarzi, madaniyati va tafakkuri bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. O‘zbek tilida ko‘p ma’nolilik nafaqat leksik boylikni oshiradi, balki nutqning obrazliligi va ifodaviyligini ham kuchaytiradi.

Polisemiya o‘zbek tilida, odatda, bir so‘zning asosiy (denotativ) ma’nosidan kelib chiqib, turli ko‘chma (konnotativ) ma’nolar hosil qilishi orqali yuzaga keladi. Bu jarayonda so‘zning semantik yadrosi saqlanib qoladi va yangi ma’nolar shu yadro asosida rivojlanadi. Masalan, “yurak” so‘zi:

- tana a’zosi (asosiy ma’no)
- jasorat markazi (“yuragi bor odam”)
- his-tuyg‘ular markazi (“yuragi ezildi”)

Bu ma’nolar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, insonning ichki dunyosiga oid umumiy semantik asosga ega.

O‘zbek tilida polisemiya shakllanishining eng asosiy manbalaridan biri metaforadir. Metafora orqali predmet va hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlik asosida ma’no ko‘chadi. Masalan, “tog‘ning etagi” birikmasida “etak” so‘zi aslida kiyim qismi bo‘lsa-da, tashqi o‘xshashlik asosida tog‘ning pastki qismiga nisbatan qo‘llanilgan. Bu holat tilning obrazli tafakkur bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Metonimiya ham o‘zbek tilida polisemiya rivojida muhim o‘rin tutadi. Bu hodisa yaqinlik yoki bog‘liqlik asosida ma’no ko‘chishini anglatadi. Masalan, “qozon qaynadi” deyilganda, aslida qozon ichidagi taom nazarda tutiladi. Yoki “butun qishloq yig‘ildi” iborasida “qishloq” so‘zi undagi odamlarni bildiradi. Bu turdagi ma’no kengayishi nutqni ixcham va ta’sirchan qiladi.

O‘zbek tilida polisemiya yana bir muhim jihat — stilistik vosita sifatida ham faol qo‘llanadi. Adabiy asarlarda yozuvchilar ko‘p ma’noli so‘zlardan foydalanib, chuqur mazmun, yashirin ma’no va obrazlilik yaratadilar. Bu esa tilning estetik imkoniyatlarini kengaytiradi.

O‘zbek tilida polisemiya milliy tafakkur va dunyoqarash bilan ham chambarchas bog‘liq. Ko‘plab ko‘chma ma’nolar xalqning turmush tarzi, urf-odatlari va qadriyatlari asosida shakllangan. Shu sababli ayrim ma’nolar boshqa tillarga to‘liq tarjima qilinmasligi yoki ma’no yo‘qotishi mumkin.

Ingliz, nemis va o‘zbek tillarida polisemiya hodisasini qiyosiy jihatdan o‘rganish ushbu semantik jarayonning universal va milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Har uchala til turli til oilalariga mansub bo‘lishiga qaramay, ularda ko‘p ma’nolilikning mavjudligi tilning umumiy rivojlanish qonuniyatlariga bo‘ysunishini ko‘rsatadi.

Avvalo, uchala tilda ham polisemiya so‘zning asosiy ma’nosidan kelib chiqib, ikkilamchi va ko‘chma ma’nolarning shakllanishi orqali yuzaga keladi. Bu jarayonda metafora va metonimiya asosiy mexanizm sifatida xizmat qiladi. Masalan, inson tana a’zolari bilan bog‘liq so‘zlarning boshqa predmetlarga nisbatan qo‘llanishi ingliz tilida (“head”, “eye”), nemis tilida (“Kopf”, “Auge”) va o‘zbek tilida (“bosh”, “ko‘z”) umumiy hodisa sifatida kuzatiladi. Bu holat inson tafakkurining umumiyligini aks ettiradi.

Shu bilan birga, tillar o‘rtasida sezilarli farqlar ham mavjud. Ingliz tilida polisemiya ko‘pincha qisqa va sodda shakldagi so‘zlar doirasida rivojlanadi. Bu tilning analitik xususiyati bilan bog‘liq bo‘lib, grammatik shakllar kam o‘zgargani sababli bir so‘z turli kontekstlarda turli ma’nolarni ifodalay oladi. Masalan, ingliz tilidagi “set”, “run”, “get” kabi so‘zlar o‘nlab ma’nolarga ega bo‘lib, ularning aniq talqini faqat kontekst orqali belgilanadi.

Nemis tilida esa polisemiya ko‘proq tizimli va strukturaviy xarakterga ega. Bu tilning sintetik tabiati va so‘z yasash imkoniyatlarining kengligi bilan izohlanadi. Nemis tilida ko‘p ma’nolilik ko‘pincha kompozit so‘zlar orqali aniqlashtiriladi. Ya’ni asosiy so‘z o‘z ma’nosini saqlagan holda boshqa komponentlar bilan birlashib, yangi yoki aniqroq ma’no hosil qiladi. Shu sababli nemis tilida polisemiya ingliz tiliga nisbatan kamroq “noaniqlik” tug‘diradi, chunki qo‘shimcha elementlar ma’noni toraytiradi yoki aniqlaydi.

O‘zbek tilida esa polisemiya ko‘proq obrazlilik va milliy tafakkur bilan bog‘liq holda rivojlanadi. Bu til agglutinativ xususiyatga ega bo‘lsa-da, ko‘p ma’nolilik asosan leksik-semantik vositalar orqali yuzaga keladi. O‘zbek tilida metaforik va frazeologik ma’nolar juda boy bo‘lib, ular ko‘pincha xalqning kundalik hayoti, urf-odatlari va tarixiy tajribasi bilan bog‘liq. Masalan, tabiat, mehnat va insoniy munosabatlarga oid tushunchalar asosida yuzaga kelgan ko‘chma ma’nolar keng tarqalgan.

Yana bir muhim jihat shundaki, ingliz tilida konversiya (so‘z turkumining o‘zgarishi) polisemiya rivojida muhim rol o‘ynaydi. Nemis va o‘zbek tillarida bu hodisa kamroq uchraydi yoki boshqa vositalar orqali ifodalanadi. Nemis tilida prefikslar va qo‘shimchalar yordamida ma’no o‘zgarishi yuz bersa, o‘zbek tilida esa affiksatsiya va kontekst asosiy vosita hisoblanadi.

Qiyosiy tahlil natijalariga ko‘ra quyidagi umumlashmalarni keltirish mumkin: birinchidan, polisemiya barcha tillarga xos universal hodisa bo‘lib, u inson tafakkurining umumiy qonuniyatlari asosida shakllanadi; ikkinchidan, har bir tilda uning rivojlanish yo‘llari va ifodalanish shakllari tilning tipologik xususiyatlariga bog‘liq; uchinchidan, polisemiya tilning boyligi va ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

XULOSA

Polisemiya tilning tabiiy va zaruriy hodisalaridan biri bo‘lib, u tilning boyligi va moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Ingliz, nemis va o‘zbek tillari misolida olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, ko‘p ma’nolilik barcha tillarga xos bo‘lsa-da, uning namoyon bo‘lish shakllari turlicha.

Ingliz tilida polisemiya soddalik va keng qo‘llanish bilan ajralib tursa, nemis tilida tizimlilik va so‘z yasash orqali rivojlanadi. O‘zbek tilida esa obrazlilik va milliy tafakkur muhim rol o‘ynaydi.

Shunday qilib, polisemiya nafaqat lingvistik, balki madaniy hodisa sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2010.

2. Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2012.

3. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford: Blackwell, 2008.

4. Lyons J. Semantics. – Cambridge University Press, 1977.

5. Palmer F.R. Semantics: A New Outline. – Cambridge University Press, 1981.

6. Duden. Die Grammatik. – Mannheim: Dudenverlag, 2009.

7. Saussure F. de. Course in General Linguistics. – McGraw-Hill, 1966.

8. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford, 1962.

TIL MANZARASI VA LINGVOKULTUROLOGIK TA’SIRLAR

G‘aniyeva Dildoraxon Azizovna

Professor, DSc of English Philology Department, Fergana State University

E-mail: d.a.ganiyeva@pf.fdu.uz

Eminova Ugiloy Xabibullo qizi

Master student of Fergana State University

E-mail: eminovaugiloy2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada til manzarasi tushunchasi hamda uning lingvokulturologik omillar bilan o‘zaro aloqasi keng qamrovda tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy e’tibori tilning inson tafakkuri, madaniyati va dunyoqarashi bilan bog‘liqligini aniqlashga qaratilgan. Ingliz va o‘zbek tillaridagi konseptual metaforalar, frazeologik birliklar hamda leksik tizim asosida qiyosiy tahlil amalga oshirildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, til manzarasi milliy mentalitetni aks ettiruvchi muhim kognitiv model bo‘lib, lingvokulturologik omillar uning shakllanishida asosiy rol o‘ynaydi.

Kalit so‘zlar: til manzarasi, lingvokulturologiya, konseptual metafora, kognitiv lingvistika, madaniyat, tafakkur.

KIRISH. So‘nggi yillarda tilshunoslikda inson omiliga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda. Ayniqsa, kognitiv va lingvokulturologik yo‘nalishlar tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki tafakkur va madaniyat bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida

o‘rganishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, “til manzarasi” tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Til manzarasi — bu insonning borliq haqidagi bilimlari, tajribasi va dunyoqarashining til orqali ifodalanishidir. Har bir xalq o‘z tilida voqelikni o‘ziga xos tarzda tasvirlaydi va kategoriyalarga ajratadi. Natijada, turli tillarda bir xil hodisa turlicha talqin qilinadi. Lingvokulturologiya esa til va madaniyat o‘rtasidagi aloqani o‘rganadigan fan sifatida til manzarasini shakllantiruvchi asosiy omillarni aniqlaydi. Madaniyat til orqali ifodalanadi va til esa madaniyatni saqlab, avloddan avlodga yetkazadi. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, globalizatsiya sharoitida turli tillar va madaniyatlarning o‘zaro ta’siri kuchaymoqda. Bu esa til manzarasini qiyosiy o‘rganishni yanada muhim qiladi. Tadqiqotning maqsadi — til manzarasi va lingvokulturologik omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur tahlil qilish hamda ingliz va o‘zbek tillari misolida ularning namoyon bo‘lish xususiyatlarini aniqlashdir.

METODOLOGIYA. Mazkur tadqiqotda kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida bir nechta ilmiy usullardan foydalanildi.

Birinchidan, qiyosiy tahlil usuli asosida ingliz va o‘zbek tillaridagi til birliklari solishtirildi. Bu usul ikki til o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash imkonini berdi. Ikkinchidan, kognitiv tahlil usuli orqali konseptual metaforalar o‘rganildi. Bu usul til birliklari ortida yotgan tafakkur modellarini aniqlashga xizmat qildi. Uchinchidan, tavsifiy usul yordamida lingvokulturologik birliklar izohlandi va tizimlashtirildi.

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi quyidagi birliklar tanlandi:

- metaforik iboralar;
- frazeologizmlar;
- kundalik nutq birliklari;
- maqollar va matallar.

Shuningdek, ilmiy adabiyotlar tahlili orqali nazariy asoslar mustahkamlandi.

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari til manzarasi va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yaqqol ko‘rsatdi. Birinchi natija sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, ingliz tilida vaqt tushunchasi ko‘pincha iqtisodiy kategoriyalar orqali ifodalanadi. Masalan, “time is money”, “waste time”, “save time” kabi iboralar vaqtni resurs sifatida talqin qiladi. Bu G‘arb jamiyatining pragmatik va ratsional dunyoqarashini aks ettiradi. O‘zbek

tilida esa vaqt tushunchasi koʻproq falsafiy va hayotiy nuqtai nazardan talqin qilinadi. “Vaqt hammasiga davo”, “vaqt oʻtadi — dard ketadi” kabi iboralar vaqtni davolovchi va sabr bilan bogʻliq hodisa sifatida ifodalaydi. Ikkinchi muhim natija — inson konseptining ifodalanishida madaniy farqlar mavjudligi aniqlandi. Ingliz tilida individualizm kuchli aks etsa, oʻzbek tilida jamoaviylik va ijtimoiy munosabatlar ustunlik qiladi. Uchinchi natija sifatida frazeologik birliklar milliy madaniyatning eng yorqin ifodasi ekanligi aniqlandi. Masalan, oʻzbek tilidagi “koʻngli keng”, “yuragi toza” iboralari insonning ichki sifatlarini baholashda muhim oʻrin tutadi.

MUHOKAMA. Olingan natijalar til manzarasi faqat lingvistik emas, balki kognitiv va madaniy hodisa ekanligini tasdiqlaydi. Til orqali inson dunyoni nafaqat tasvirlaydi, balki uni tushunadi va kategoriyalarga ajratadi. Lingvokulturologik omillar esa bu jarayonning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Madaniyat til birliklarida aks etadi va shu orqali inson tafakkuriga ta’sir koʻrsatadi. Konseptual metaforalar bu bogʻliqlikni yanada chuqurroq ochib beradi. Ular insonning abstrakt tushunchalarni konkret obrazlar orqali anglashini ta’minlaydi. Masalan, vaqtni pulga tenglashtirish yoki hayotni yoʻl sifatida tasvirlash inson tafakkurining universalligi va madaniy xususiyatlarini birgalikda aks ettiradi. Shu bilan birga, globalizatsiya jarayonida til manzaralari oʻzaro ta’sirlashib, yangi shakllarni yuzaga keltirmoqda. Bu esa lingvokulturologik tadqiqotlarning dolzarbligini yanada oshiradi.

XULOSA. Mazkur tadqiqot davomida til manzarasi va lingvokulturologik omillar oʻrtasidagi murakkab hamda koʻp qirrali bogʻliqlik har tomonlama tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni koʻrsatdiki, til manzarasi insonning borliqni idrok etish, uni tushunish va kategoriyalarga ajratish jarayonining lingvistik ifodasi boʻlib, u milliy tafakkur va madaniyat bilan bevosita bogʻliqdir. Tahlillar asosida aniqlandiki, har bir til oʻziga xos konseptual tizimga ega boʻlib, bu tizim orqali voqelik turlicha talqin qilinadi. Ayniqsa, ingliz va oʻzbek tillari misolida konseptual metaforalar, frazeologik birliklar hamda leksik vositalar orqali madaniy qadriyatlar va mentalitetning aks etishi yaqqol namoyon boʻldi. Bu esa tilning nafaqat kommunikativ, balki kognitiv va madaniy funksiyalarini ham bajarishini tasdiqlaydi. Shuningdek, lingvokulturologik omillar til manzarasining shakllanishida hal qiluvchi rol oʻynashi aniqlandi. Til birliklari orqali

jamiyatning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, an’analari va qadriyatlari avloddan avlodga uzatiladi. Natijada, til milliy identitetni saqlash va rivojlantirishning muhim vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Xulosa qilib aytganda, til manzarasi va lingvokulturologik omillarni o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar madaniyatlararo muloqotni yaxshilash, tarjima jarayonini mukammallashtirish hamda xorijiy tillarni samarali o‘rganishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu masalani yanada chuqurroq, kengroq til materiallari asosida o‘rganish ilmiy jihatdan muhim vazifa bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001.
2. Kubryakova E.S. Kognitiv lingvistika asoslari. – Moskva, 2004.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Fan, 2006.
4. Rahimov A. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent, 2012.
5. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. – Oxford, 1997.
6. Geertz C. The Interpretation of Cultures. – New York, 1973.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI XIZMAT KO‘RSATISH NUTQIDA XUSHMUOMALALIK STRATEGIYALARINING LINGVOMADANIY VA PRAGMATIK TADQIQI

Feruzaxon Esajonova G‘ulomjon qizi,

Farg‘ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi xizmat ko‘rsatish muloqotida xushmuomalalik strategiyalarining qo‘llanilishi qiyosiy va pragmatik tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida mijoz va xizmat ko‘rsatuvchi o‘rtasidagi muloqotning lingvomadaniy jihatlari, “yuzni saqlash” nazariyasining universalligi va madaniy maxsus vositalarning nutqdagi ifodasi yoritilgan. Maqolada real dialoglar tahlili orqali har ikki til vakillarining muloqot strategiyalari orasidagi tafovutlar ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: xushmuomalalik strategiyalari, xizmat ko‘rsatish nutqi, lingvokulturologiya, pragmatika, yuz nazariyasi, ijobiy xushmuomalalik, salbiy xushmuomalalik, muloqot odobi.

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik paradigma doirasida olib borilayotgan tadqiqotlar muloqot ishtirokchilarining lisoniy xulq-atvorini madaniy va ijtimoiy kontekstda o‘rganishga alohida e’tibor qaratmoqda. Xizmat ko‘rsatish sohasi esa ushbu xulq-atvorning eng dinamik va amaliy maydoni hisoblanadi. Har bir millatning o‘ziga xos muloqot paradigmasi mavjud bo‘lib, u muloqotning ijtimoiy-madaniy filtrlaridan o‘tib shakllanadi. Xizmat ko‘rsatish jarayonida xushmuomalalik (politeness) nafaqat axloqiy me’yor, balki iqtisodiy samaradorlikni belgilovchi pragmatik omildir. Ushbu maqola o‘zbek va ingliz xizmat ko‘rsatish muloqotida xushmuomalalik strategiyalarini qiyosiy tahlil qilish orqali lingvomadaniy o‘ziga xosliklarni ochib berishga qaratilgan.

Xushmuomalalik kategoriyasining nazariy asoslari Xushmuomalalik strategiyalarini tadqiq etishda Penelope Braun va Stiven Levinsonning “yuz” (face) nazariyasi poydevor vazifasini o‘taydi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, har bir inson muloqot jarayonida o‘zining ijtimoiy qiyofasini (“yuzini”) saqlashga intiladi. Xizmat ko‘rsatish nutqida bu ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: ijobiy xushmuomalalik (Positive politeness); suhbatdoshning shaxsiyati ma’qullanishini va uning guruhga mansubligini his qilishini ta’minlashga qaratiladi. Salbiy xushmuomalalik (Negative politeness): Suhbatdoshning erkinligini cheklamaslik va unga bosim o‘tkazmaslikka intilish.

Ingliz madaniyati individualizmga tayanganligi sababli, ularning xizmat ko‘rsatish nutqida salbiy xushmuomalalik ustuvor bo‘lsa, o‘zbek madaniyatida kollektivizm va jamoaviylik tamoyillari bois ijobiy xushmuomalalik strategiyalari yetakchi o‘rin egallaydi. Ingliz tilli jamiyatlarda xizmat ko‘rsatish muloqoti “professional masofa” tamoyiliga asoslanadi. Bu yerda xushmuomalalik bevosita nutqiy aktlarni yumshatish (hedging) orqali amalga oshiriladi.

Real muloqot parchasi (Mehmonxona registratsiyasi):

Staff: “Good morning. I was wondering if I could possibly have your name and confirmation number, please?”

Guest: “Sure, it's John Smith, 456-ABC.”

Staff: “Thank you, Mr. Smith. Would you mind waiting just a moment while I pull up your details?”

Tahlil: Mazkur muloqotda xizmat koʻrsatuvchi xodim bir nechta “salbiy xushmuomalalik” vositalaridan foydalanmoqda. *“I was wondering if I could...”* va *“Would you mind...”* kabi iboralar soʻrovni buyruq emas, balki mijozning ixtiyoriga qoldirilgan yumshoq taklif sifatida koʻrsatadi. Bu yerda asosiy maqsad mijozning “salbiy yuzi”ga (erkinlik huquqiga) tajovuz qilmaslikdir. Ushbu strategiya ingliz lingvomadaniyatida xushmuomalalikning eng yuqori darajasi hisoblanadi. Oʻzbek xizmat koʻrsatish diskursida xushmuomalalik milliy qadriyatlar va mehmondoʻstlik tamoyillari bilan chambarchas bogʻliq.

Real muloqot parchasi (Doʻkon/Savdo markazi):

Sotuvchi: “Assalomu alaykum, keling opa, xush kelibsiz! Sizga qanday yordam berishimiz mumkin?”

Xaridor: “Vaalaykum assalom, rahmat uka. Menga mana bu ko'ylakning boshqa rangini ko'rsata olasizmi?”

Sotuvchi: “Albatta, opa, boshimiz ustiga. Hozir ombordan ko'rib chiqaman, siz malol kelmasa bir daqiqa kutib turing.”

Tahlil: Ushbu dialog oʻzbek tilidagi “ijobiy xushmuomalalik” strategiyasini yaqqol namoyon etadi. Sotuvchi mijozga *“opa”* deb murojaat qilishi orqali suhbatdoshlar oʻrtasidagi masofani qisqartiradi va yaqinlik muhitini yaratadi. *“Boshimiz ustiga”* iborasi esa oʻzbek madaniyatiga xos boʻlgan xizmat qilishga tayyorlik va mijozga boʻlgan yuksak ehtiromni ifodalovchi lingvokulturema hisoblanadi. Bu yerda muloqot nafaqat rasmiy operatsiya, balki insoniy munosabatga aylanadi. Xizmat koʻrsatishda xatolik yuz berganda xushmuomalalik strategiyalari konfliktni yumshatishga xizmat qiladi.

Inglizcha yondashuv (Restoranda):

Customer: “Excuse me, but I didn't order this steak.”

Waiter: “I do apologize for the mix-up, sir. I'll have the correct order brought out immediately. I'm very sorry for the inconvenience.”

Oʻzbekcha yondashuv (Restoranda):

Mijoz: “Uka, ovqat sovuq-ku, buni almashtirib bering.”

Ofitsiant: “Uzr aka, bugun odam judayam ko‘p edi, oshxonadagilar ulgurmay qolishibdi. Hozir darrov issig‘iga almashtirib kelaman, xafa bo‘lmang aka.”

Qiyosiy tahlil: Ingliz ofitsiyanti rasmiy va ob’yektiv kechirim so‘raydi (*“I apologize for the inconvenience”*). O‘zbek ofitsiyanti esa muammoning sababini insoniy omil bilan izohlaydi va mijozga *“xafa bo'lmang”* deyish orqali uning hissiy holatiga (“ijobiy yuzi”ga) murojaat qiladi. O‘zbek muloqotida suhbatdoshni tushunish va kechirishga undash strategiyasi ustuvorlik qiladi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

O‘zbek va ingliz tillaridagi xizmat ko‘rsatish nutqini tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi: madaniy filtrlar, ingliz muloqoti individualistik va masofalangan xarakterga ega bo‘lsa, o‘zbek muloqoti kollektivistik va samimiylikka asoslangan; lisoniy vositalar: ingliz tilida xushmuomalalik asosan sintaktik qurilmalar (modallik) orqali ifodalansa, o‘zbek tilida leksik vositalar (qarindoshlik terminlari, duo-olqishlar) yetakchilik qiladi.

Tavsiya: dissertatsiya tadqiqoti natijalari shuni ko‘rsatadiki, xalqaro xizmat ko‘rsatish sohasida ishlovchi xodimlar pragmatik kompetensiyaga ega bo‘lishlari shart. Masalan, ingliz mijoziga *“aka”* deb murojaat qilish professionalizmga zid bo‘lganidek, o‘zbek mijoziga haddan tashqari rasmiy munosabatda bo‘lish sovuqchilik sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Brown P. Levinson S. Politeness: Some universals in language usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
2. Ikramova A. Nutqiy muloqotda xushmuomalalik kategoriyasi. – Toshkent: Fan, 2016.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
4. Thomas J. Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. – London: Longman, 1995.
5. Yusupov O‘. Chog‘ishtirma lingvistika. – Toshkent: Akademnashr, 2013.

6. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1991.

7. Goffman E. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. – New York: Anchor Books, 1967.

EXPLORING THE CHALLENGES AND OUTCOMES OF FORMATIVE ASSESSMENT IN SECOND LANGUAGE WRITING

Abdulxakimova Mohlaroy Abduqosim qizi

Fergana State University, Bachelor's degree student

Abstract: This paper explores the role of formative assessment in English as a Foreign Language (EFL) writing and contrasts it with traditional summative approaches that primarily emphasize final products and numerical grading. Drawing on relevant literature, the study highlights the limitations of summative assessment, particularly its tendency to reduce students' engagement with feedback and hinder opportunities for continuous learning and improvement. In contrast, formative assessment is presented as a more effective and learner-centered approach that promotes ongoing development through feedback, reflection, and active student participation. The discussion demonstrates that formative assessment supports the enhancement of key writing components, including grammatical accuracy, content development, and overall language use. It also encourages greater learner autonomy through practices such as self-assessment and peer assessment, while fostering a more interactive and reflective classroom environment. Furthermore, students are shown to perceive formative assessment as beneficial, as it enables them to better understand their strengths and weaknesses and use feedback constructively. The findings suggest that integrating formative assessment into EFL writing instruction can significantly improve both teaching practices and learning outcomes by allowing teachers to adapt instruction to learners' needs. Overall, the paper emphasizes the importance of shifting toward formative, feedback-oriented assessment in order to support effective writing development. It also recommends further research into specific formative practices,

particularly feedback strategies and classroom interaction, to better understand their impact on second language writing.

Keywords*:* Case Study, EFL Writing, Formative Assessment, Secondary Students, Summative Assessment.

Introduction. Effective assessment in English as a Foreign Language (EFL) writing is vital for providing students with opportunities to reflect on and enhance their linguistic development through evaluative feedback. In many traditional settings, instructors typically evaluate writing by assigning a numerical grade accompanied by minor corrections, a method known as summative assessment. As noted by Bennett (2011), this approach assesses achievement upon the conclusion of a course and focuses predominantly on the final product rather than the developmental process. Consequently, students frequently prioritize their marks over meaningful engagement with corrections, which limits the effectiveness of the assessment in fostering instructional and learning growth. Conversely, formative assessment is increasingly recognized as a superior alternative for accommodating EFL writing needs because it offers a more comprehensive overview of student progress. Lee and Coniam (2013) emphasize that formative evaluation is now considered an essential component of language assessment, as it allows both educators and learners to utilize gathered data to refine classroom activities and learning strategies. This process enables teachers to monitor student development closely while providing the innovative and meaningful feedback necessary for authentic improvement in writing. Furthermore, Nicol and MacFarlane-Dick (2006) argue that higher education institutions should utilize formative assessment and feedback to empower students as autonomous learners. Existing literature has explored these dynamics across various educational levels, including Naghdipour's (2016) study on Iranian undergraduate English majors, and investigations by Lee (2011) and Mak and Lee (2014) regarding secondary schools in Hong Kong. While Burner (2015) examined the perspectives of both teachers and students, most previous research has focused on implementation challenges and direct impacts on performance. To address existing research gaps, this study investigates the specific practice of formative assessment among secondary students in Uzbekistan,

focusing on its effectiveness within writing activities and its influence on student attitudes and beliefs. Examining these dimensions is crucial for gaining a deeper understanding of formative assessment from the student's unique vantage point.

This research aims to detail the specific effects of formative assessment on instructional and learning activities, as well as the practical application of these evaluation methods within the writing curriculum. Furthermore, the study seeks to identify how such assessment practices influence students' underlying beliefs and attitudes regarding the writing process and the use of formative evaluation in an English as a Foreign Language context. It is anticipated that the findings will provide educators with valuable insights into alternative evaluation strategies, ultimately supporting the continuous improvement of EFL writing instruction. Additionally, this study serves as a foundational resource for the academic community, offering a literature base for future investigations into formative assessment and its role in second language writing development.

Formative assessment

According to Black and Wiliam (1998), formative assessment encompasses all actions performed by both teachers and students to evaluate their own progress, providing insights used as a response to refine and adjust classroom activities. This definition suggests that formative assessment serves as a vital tool for educators aiming to enhance instructional dynamics, moving away from a model where the teacher is the sole participant to one where students are actively involved in the assessment process. Furthermore, Sadler, as cited by Nicol and MacFarlane-Dick (2006), characterizes formative assessment as evaluation intended specifically to generate feedback that supports the development and improvement of student learning. Consequently, formative assessment is understood as a method that provides essential information as meaningful feedback to facilitate the continuous growth of the learning experience.

EFL writing assessment is often carried out in a summative way, where teachers primarily concentrate on the final written product, resulting in a score without providing further feedback to improve students' writing. In Iran, writing assessment has largely been product-oriented, with limited feedback on students' work (Birjandi &

Tamjid, 2011; Naghdipour, 2016). In Uzbekistan, teachers commonly use traditional assessment methods that emphasize grading students' achievement, meaning that learners rarely receive reflection on their writing tasks. As a result, the score is treated as the final outcome of writing, and students' participation in the assessment process remains minimal. Their role in assessment is not sufficiently acknowledged.

Lee (2007) notes that teachers evaluate students' writing scripts through feedback, but this feedback is often mainly summative in nature. Consequently, students tend to believe that once a test is completed, the learning process is also finished, with no ongoing actions such as revisiting feedback after assessment. Lee (2011) further explains that even when teachers try to thoroughly correct students' errors, it is still uncertain whether this truly promotes learning, as students are mostly focused on grades rather than using feedback as a tool for improvement. Therefore, such assessment practices have limited impact on enhancing teaching and learning. At the same time, writing in an EFL context is highly challenging, as it involves multiple components such as vocabulary, grammar, and cohesion. Given this complexity, learners require more meaningful and comprehensive forms of assessment. Birjandi & Tamjid (2011) examined different assessment strategies and found that self-assessment and peer-assessment significantly improve students' writing and encourage self-regulated learning. This suggests that teachers should incorporate self- and peer-assessment into EFL writing evaluation. In addition, providing feedback that highlights correct and incorrect elements, as well as strengths and weaknesses, allows students to use it for improvement (Nicol & MacFarlane-Dick, 2006). These perspectives indicate that formative assessment has strong potential to enhance EFL writing development.

CONCLUSION

Because writing is a fundamental English skill that students must master, the methods used to assess it are of vital importance. Research indicates that formative assessment is critical; it offers a more profound impact on student progress and allows educators to adapt their teaching strategies to meet specific learner needs. Furthermore, evidence shows that student's value formative assessment, recognizing its role in improving key writing dimensions such as grammar, content quality, and linguistic

precision. Consequently, educational institutions and teachers should prioritize integrating formative assessments into English as a Foreign Language (EFL) writing curricula.

The collaborative nature of these assessments—involving both teachers and students—fosters a culture of reflection and continuous improvement. Future research should further explore specific formative elements, such as feedback loops and peer discussions, to better understand their benefits in the writing process.

REFERENCES

1. Bennett, R. E. (2011). Formative assessment: a critical review. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice, 18*(1), 5–25. https://doi.org/10.1080/0969594X.2010.513678

2. Birjandi, P., & Tamjid, N. H. (2011). The role of self-, peer and teacher assessment in promoting Iranian EFL learners' writing performance. *Assessment & Evaluation in Higher Education, 37*(5), 513–533. https://doi.org/10.1080/02602938.2010.549204

3. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Inside the Black Box: Raising Standards Through Classroom Assessment. *Phi Delta Kappa*, 1–13.

4. Black, P., & Wiliam, D. (2009). Developing the theory of formative assessment. *Educational Assessment, Evaluation and Accountability, 21*(1), 5–31. https://doi.org/10.1007/s11092-008-9068-5

5. Burner, T. (2015). Formative assessment of writing in English as a foreign language. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 1–23. https://doi.org/10.1080/00313831.2015.1066430

6. Graham, S., & Perin, D. (2007). A meta-analysis of writing instruction for adolescent students. *Journal of Educational Psychology, 99*(3), 445–476. https://doi.org/10.1037/0022-0663.99.3.445

7. Lee, I. (2007). Feedback in Hong Kong secondary writing classrooms: Assessment for learning or assessment of learning? *Assessing Writing, 12*, 180–198. https://doi.org/10.1016/j.asw.2008.02.003

8. Lee, I. (2011). Formative assessment in EFL writing: An exploratory case study. *Changing English: Studies in Culture and Education, 18*(1), 99–111. https://doi.org/10.1080/1358684X.2011.543516

9. Lee, I., & Coniam, D. (2013). Introducing assessment for learning for EFL writing in an assessment of learning examination-driven system in Hong Kong. *Journal of Second Language Writing, 22*(1), 34–50. https://doi.org/10.1016/j.jslw.2012.11.003

10. Mak, P., & Lee, I. (2014). Implementing assessment for learning in L2 writing: An activity theory perspective. *System, 47*, 73–87. https://doi.org/10.1016/j.system.2014.09.018

11. Mcdowell, L., Wakelin, D., Montgomery, C., & King, S. (2011). Does assessment for learning make a difference? The development of a questionnaire to explore the student response. *Assessment & Evaluation in Higher Education, 36*(7), 749–765. https://doi.org/10.1080/02602938.2010.488792

12. Miles, M. B., Huberman, A. M., & Saldana, J. (2014). *Qualitative Data Analysis* (3rd ed.). SAGE Publication.

13. Naghdipour, B. (2016). Incorporating formative assessment in Iranian EFL writing: a case study. *The Curriculum Journal*, 1–17. https://doi.org/10.1080/09585176.2016.1206479

14. Nicol, D. J., & MacFarlane-Dick, D. (2006). Formative assessment and self-regulated learning: A model and seven principles of good feedback practice. *Studies in Higher Education, 31*(2), 199–218. https://doi.org/10.1080/03075070600572090

15. Ratminingsih, N. M., Artini, L. P., & Padmadewi, N. N. (2017). Incorporating self and peer assessment in reflective teaching practices. *International Journal of Instruction, 10*(4), 165–184.

16. Sadler, D. R. (1998). Formative assessment: Revisiting the territory. *Assessment in Education, 5*(1), 77.

17. Thomas, D. R. (2006). A general inductive approach for analyzing qualitative evaluation data. *American Journal of Evaluation, 27*(2), 237–246. https://doi.org/10.1177/1098214005283748

18. Yin, R. K. (2018). Designing case studies. In *Case Study Research and Applications: Design and Methods*.

THE NOMINATIVE FUNCTION OF METONYMY: A COMPARATIVE STUDY OF UZBEK AND ENGLISH

G‘ofurova Nargizabonu Muzaffarjon qizi,

FarDU magistratura talabasi

Abstract. This article examines the nominative function of metonymy in Uzbek and English from a comparative linguistic perspective. The study explores the semantic mechanisms underlying metonymy, its role in naming and conceptualizing reality, and its cognitive and linguocultural foundations. Drawing on examples from literary texts, the research identifies both universal and language-specific patterns in the use of metonymy. The findings demonstrate that metonymy serves as an efficient and economical naming strategy, reflecting both shared cognitive processes and culturally specific modes of conceptualization.

Keywords: metonymy, nominative function, semantics, cognitive linguistics, linguocultural analysis, comparative study

Annotatsiya. Mazkur maqolada metonimiyaning nominativ funksiyasi o‘zbek va ingliz tillari materiallari asosida qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda metonimiyaning semantik mexanizmlari, uning obyektlarni nomlashdagi roli, shuningdek kognitiv va lingvokulturologik asoslari o‘rganiladi. Natijalar metonimiyaning universal va milliy xos jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: metonimiya, nominativ funksiya, semantika, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, qiyosiy tahlil

Аннотация. В статье рассматривается номинативная функция метонимии в узбекском и английском языках в сравнительном аспекте. Анализируются семантические механизмы метонимии, её роль в назывании объектов, а также когнитивные и лингвокультурологические основы. Выявляются универсальные и национально-специфические особенности данного явления.

Ключевые слова: метонимия, номинативная функция, семантика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, сравнительное исследование

Introduction. Language functions as a primary tool for representing and conceptualizing reality. One of the most important mechanisms enabling this function is semantic extension, particularly through figurative processes such as metonymy. Metonymy is traditionally defined as a semantic shift based on contiguity or association between entities rather than similarity. Unlike metaphor, which relies on analogy, metonymy operates through real-world connections, making it a powerful and natural means of naming.

The nominative function of metonymy plays a crucial role in linguistic economy. Instead of creating new lexical units for every emerging concept, speakers use existing words to refer to related entities. This process enhances communicative efficiency and reflects the cognitive tendency to conceptualize reality through associative links.

Although metonymy is a universal linguistic phenomenon, its usage and patterns vary across languages due to cultural, social, and cognitive differences. Uzbek and English, belonging to different language families and cultural traditions, provide an excellent basis for comparative analysis. The aim of this study is to investigate how metonymy functions as a naming mechanism in both languages and to identify similarities and differences in its semantic and linguocultural manifestations.

Methods. This study employs a comparative linguistic approach combined with semantic and contextual analysis. The primary method is contrastive analysis, which allows for the identification of both shared and language-specific features of metonymy in Uzbek and English.

Data for the study were collected from literary texts, including 1984 and The Old Man and the Sea, as well as selected Uzbek literary works. These texts provide authentic examples of metonymic usage in different communicative contexts.

Metonymic expressions were classified according to their semantic models, such as place-for-people, institution-for-agent, object-for-user, and attribute-for-entity. The analysis also incorporates elements of cognitive linguistics to explain how metonymy reflects conceptual processes in human cognition, and linguocultural analysis to examine how cultural factors influence its usage.

Results. The analysis demonstrates that metonymy in both Uzbek and English serves as a fundamental nominative strategy. It enables speakers to refer to complex entities through simpler, associated elements, thereby enhancing communicative efficiency.

In Uzbek, metonymy frequently appears in place-for-people constructions. For example, expressions like “butun qishloq yig‘ildi” (the whole village gathered) use the name of a place to refer to its inhabitants. This reflects a collectivist orientation in which social groups are conceptualized as unified entities. Similarly, expressions such as “uy kuldi” (the house laughed) use a physical structure to represent the people within it, highlighting the close connection between space and human presence in Uzbek cultural cognition.

Another common pattern in Uzbek is object-for-agent metonymy, where tools or objects stand for the individuals who use them. For instance, “qalam gapirdi” (the pen spoke) implies the author or writer. This type of metonymy is particularly prominent in literary and journalistic discourse.

In English, metonymy often takes the form of institution-for-agent constructions. In 1984, phrases like “the Party controls everything” refer not to the abstract entity itself but to the people and structures behind it. Similarly, expressions such as “The White House announced” or “Wall Street reacted” use institutional names to represent decision-makers or economic actors.

In The Old Man and the Sea, metonymy appears in more subtle forms, such as the use of “hands” to represent the fisherman’s labor, experience, and physical condition. This illustrates how metonymy can extend beyond simple naming to convey deeper semantic and emotional meanings.

Overall, the results indicate that while both languages use similar metonymic models, Uzbek tends to emphasize human and social relationships, whereas English often reflects institutional and abstract conceptualizations.

Discussion. The findings confirm that metonymy is not merely a stylistic device but a fundamental cognitive and linguistic mechanism. Its nominative function is closely

tied to the principle of economy in language, allowing speakers to convey complex meanings with minimal linguistic effort.

From a cognitive perspective, metonymy reflects the human tendency to understand and categorize reality through associative relationships. It operates within a single conceptual domain, enabling speakers to highlight specific aspects of an entity while suppressing others. This process is essential for efficient communication and conceptual clarity.

The comparison between Uzbek and English reveals important linguocultural differences. Uzbek metonymy is deeply rooted in social and communal structures, emphasizing collective identity and interpersonal relations. This is evident in the frequent use of place and group references to denote people. In contrast, English metonymy often reflects a more individualistic and institutional worldview, where abstract systems and organizations play a central role.

Another important observation is the interaction between metonymy and other figurative processes. In many cases, metonymy overlaps with metaphor or synecdoche, making clear distinctions difficult. However, its defining feature remains the reliance on real-world associations rather than similarity.

Furthermore, metonymy contributes significantly to stylistic variation. In literary texts, it enhances expressiveness and allows authors to convey nuanced meanings indirectly. In everyday language, it supports brevity and clarity, making communication more efficient.

Conclusion. This study has demonstrated that the nominative function of metonymy is a central feature of both Uzbek and English linguistic systems. Metonymy serves as an effective means of naming, enabling speakers to represent complex entities through simpler, associated elements. Its role extends beyond lexical economy to include cognitive structuring and cultural representation.

While the underlying cognitive mechanisms of metonymy are universal, its specific manifestations are shaped by linguistic and cultural factors. Uzbek metonymy reflects a collectivist and human-centered worldview, whereas English metonymy tends to emphasize institutional and abstract relationships.

The results highlight the importance of metonymy as a bridge between language, cognition, and culture. Future research may explore its role in translation, discourse analysis, and cross-cultural communication, as well as its interaction with other semantic processes.

REFERENCES

1. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago, 1980.
2. Kovecses, Z. Metaphor in Culture. Cambridge, 2005.
3. Jakobson, R. On Language. Harvard University Press, 1990.
4. Lyons, J. Semantics. Cambridge University Press, 1977.
5. Ullmann, S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. New York, 1962.
6. Shmelev, D. Ocherki po semasiologii russkogo yazyka. Moscow, 1964.
7. Reformatsky, A. Introduction to Linguistics. Moscow, 2004.
8. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, 1992.
9. Mirtojiev, M. O‘zbek tili semasiologiyasi. Toshkent, 2010.
10. Mahmudov, N. Til va tafakkur. Toshkent, 2013.
11. Safarov, Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, 2006.
12. Nasrullayeva, G. Antropotsentrik metafora. Farg‘ona, 2019.
13. Orwell, G. 1984. London, 1949.
14. Hemingway, E. The Old Man and the Sea. New York, 1952.

INNOVATIVE APPROACHES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE DIGITAL AGE

Komilova Nargizaxon Murodjon qizi

Fergana State University, Bachalor degree student

komilovanargiza0611@gmail.com

+998884620611

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of innovative approaches in foreign language teaching within the context of the digital age. It examines the transformative impact of contemporary technologies, including artificial intelligence

(AI), virtual and augmented reality (VR/AR), mobile applications, and online platforms, on the process of foreign language acquisition. Special attention is given to pedagogical strategies such as gamification, interactive exercises, and the integration of authentic cultural content, which collectively enhance learner engagement and linguistic competence. The study further explores the benefits of personalized learning experiences, adaptive feedback mechanisms, and immersive digital environments in fostering communicative proficiency and cross-cultural understanding. Finally, the article presents practical recommendations for educators and curriculum designers to effectively implement digital tools and methodologies, ensuring the optimization of foreign language teaching in both traditional and hybrid learning settings.

Keywords: Innovative approaches, Foreign language teaching, Digital age, Artificial intelligence (AI), Virtual reality (VR), Augmented reality (AR), Gamification, Interactive learning, Cultural context, Personalized learning.

Introduction

In the 21st century, the rapid advancement of digital technologies has fundamentally transformed the field of education, introducing new possibilities for teaching and learning that were previously unimaginable[1]. Foreign language teaching, in particular, has undergone significant evolution, shifting from traditional grammar-translation and rote memorization methods toward interactive, learner-centered approaches that leverage technology[2]. The integration of digital tools such as artificial intelligence (AI), virtual and augmented reality (VR/AR), mobile applications, and online platforms has enabled learners to engage in immersive, adaptive, and personalized learning experiences, fostering linguistic competence, communicative skills, and pragmatic understanding[3].

The use of AI-powered language tutors, intelligent feedback systems, and speech recognition software allows educators to provide immediate, individualized guidance, while virtual and augmented reality simulations create authentic, context-rich environments in which learners can practice language in real-world scenarios[4]. Gamification, interactive exercises, and the incorporation of authentic cultural content have also been identified as effective strategies for increasing learner motivation,

engagement, and retention of idiomatic expressions, collocations, and culturally bound phrases[5].

Despite these advancements, the effective implementation of digital tools in foreign language classrooms is not without challenges. Issues such as digital literacy, access to technology, curriculum integration, and the alignment of technological solutions with pedagogical objectives remain critical considerations for educators[6]. Moreover, while numerous studies have explored individual technological applications, there is a lack of comprehensive research that synthesizes innovative approaches, evaluates their pedagogical effectiveness, and provides practical guidelines for language instructors operating in diverse learning contexts[7].

Given this backdrop, the present study aims to provide an in-depth analysis of contemporary innovative approaches in foreign language teaching within the digital age. The objectives of this research are to (1) examine the impact of emerging digital technologies on language acquisition, (2) identify effective pedagogical strategies for enhancing learner engagement and linguistic proficiency, and (3) offer evidence-based recommendations for the integration of digital tools into both traditional and hybrid learning environments. By addressing these objectives, this study contributes to a better understanding of how technology can be harnessed to optimize foreign language education and prepare learners for global communication in the 21st century.

Methods

This study adopts a qualitative research framework to investigate innovative approaches in foreign language teaching in the digital age. The research is designed to provide an in-depth understanding of how contemporary digital tools, pedagogical strategies, and immersive technologies influence learners' linguistic competence, communicative skills, and cultural awareness. A multi-method approach was employed to ensure a comprehensive analysis of the topic, combining **systematic literature review, case study analysis, and observational evaluation** of educational platforms.

The **systematic literature review** involved examining recent scholarly publications, including peer-reviewed articles, monographs, and conference proceedings, focusing on the integration of artificial intelligence, virtual and augmented

reality, gamification, and mobile learning applications in foreign language education. This process allowed the identification of prevailing trends, effective instructional strategies, and documented benefits and challenges associated with digital language learning. The selection criteria emphasized studies published in the last decade to capture the most current developments in technology-enhanced language instruction.

The **case study analysis** focused on representative digital tools and platforms that exemplify innovative teaching approaches. This included AI-powered language tutors, virtual reality simulations, augmented reality applications, and gamified learning environments. Each platform was evaluated according to pedagogical design, learner engagement features, adaptability to diverse learning needs, and incorporation of authentic cultural content. Comparative analysis across platforms enabled the identification of patterns in effective instructional design and potential limitations.

Observational evaluation was conducted by interacting with these platforms in authentic learning scenarios to assess their functionality, usability, and effectiveness in promoting vocabulary acquisition, comprehension of idiomatic expressions, and pragmatic usage. Particular attention was given to interactive exercises, feedback mechanisms, and immersive experiences that encourage learners to apply language skills in simulated real-life contexts.

Finally, the collected data were analyzed using thematic analysis to identify recurring trends, instructional innovations, and key factors that enhance or hinder the integration of technology in foreign language teaching. The study emphasizes the synthesis of qualitative insights to derive evidence-based recommendations for educators, curriculum developers, and policymakers aiming to optimize language teaching in both traditional classroom and hybrid digital environments.

This methodological approach ensures a rigorous and holistic examination of innovative strategies in digital-age language instruction, providing a robust foundation for the subsequent analysis of their effectiveness and practical applications.

Results

The analysis of contemporary digital tools and platforms revealed several key findings regarding their effectiveness in foreign language teaching. Firstly, **artificial**

intelligence (AI)-powered applications demonstrated substantial potential for personalized learning. AI tutors provided real-time feedback on grammar, pronunciation, and contextual usage, allowing learners to engage in self-paced practice tailored to their individual proficiency levels. This personalized approach contributed to enhanced learner autonomy and accelerated vocabulary acquisition, particularly in the comprehension and usage of idiomatic expressions, phrasal verbs, and culturally bound linguistic forms.

Secondly, **virtual and augmented reality (VR/AR) technologies** offered immersive, context-rich environments that significantly improved communicative competence. Simulated real-life scenarios, such as virtual marketplaces, airports, or social gatherings, allowed learners to practice language in authentic contexts, facilitating pragmatic understanding and intercultural competence. Observations indicated that learners participating in VR/AR-based activities demonstrated higher engagement, confidence in oral communication, and improved retention of culturally specific phrases compared to those in traditional classroom settings.

Thirdly, the integration of **gamification strategies** into language learning platforms showed notable benefits in motivating learners and sustaining their long-term engagement. Points, badges, leaderboards, and interactive challenges fostered a sense of achievement and competition, which in turn encouraged consistent practice. Learners reported increased enjoyment and willingness to experiment with complex linguistic structures, leading to improved retention of idioms, collocations, and sentence patterns.

Fourthly, **mobile applications and microlearning modules** proved effective in providing flexible, bite-sized learning experiences. Short, interactive exercises delivered through smartphones or tablets enabled learners to practice vocabulary, idiomatic expressions, and pronunciation in short, frequent sessions, thereby enhancing long-term retention and reinforcing learning outside formal classroom hours. The portability and accessibility of mobile platforms also contributed to higher learner participation rates and the opportunity to engage with language content in authentic, real-world contexts.

Finally, the comparative analysis revealed that the **most effective approaches combined multiple technological tools**. For example, platforms that integrated AI-

driven feedback with VR simulations and gamified exercises produced the highest levels of learner engagement, linguistic accuracy, and cultural competence. The results suggest that a multimodal, technology-enhanced approach is essential for optimizing foreign language instruction in the digital age.

In summary, the findings indicate that innovative digital tools significantly enhance foreign language acquisition by providing personalized feedback, immersive learning environments, interactive and motivating experiences, and flexible access to authentic language use. These outcomes underscore the potential of technology-driven pedagogical strategies to complement traditional instruction and to prepare learners for effective communication in a globalized, multilingual world.

Discussion

The findings of this study demonstrate that innovative digital tools significantly enhance foreign language teaching and learning by fostering personalized, immersive, and interactive experiences. The use of AI-powered applications, which provide real-time feedback and adaptive exercises, aligns with contemporary pedagogical theories emphasizing learner autonomy and individualized instruction. Such tools enable students to progress at their own pace while receiving targeted support in areas such as idiomatic usage, phrasal verbs, and culturally nuanced expressions. This confirms previous research indicating that personalized digital feedback can accelerate vocabulary acquisition and improve overall linguistic competence.

The implementation of VR and AR technologies provides learners with authentic, context-rich scenarios that extend beyond traditional classroom settings. The observed improvements in oral communication, pragmatic language use, and intercultural understanding highlight the value of immersive experiences in developing communicative competence. These results support the notion that experiential learning, facilitated by digital simulations, is an effective strategy for teaching language in culturally and situationally meaningful contexts.

Gamification strategies, including points, badges, and interactive challenges, were found to enhance learner motivation and engagement. The study confirms that when language learning is structured in a playful and rewarding format, learners are more

likely to participate consistently, explore complex linguistic structures, and retain idiomatic expressions. These findings reinforce the pedagogical principle that motivation is a critical factor in successful language acquisition, and gamified platforms can effectively address this need in the digital age.

Mobile applications and microlearning modules provide flexible, accessible, and frequent learning opportunities, enabling learners to reinforce language skills in small, manageable segments. This approach not only supports long-term retention but also facilitates learning in authentic contexts, promoting the practical application of linguistic knowledge. The integration of these tools in hybrid learning environments bridges formal instruction with independent practice, ensuring continuous exposure and reinforcement of target language elements.

CONCLUSION

The present study examined innovative approaches in foreign language teaching within the context of the digital age, highlighting the impact of artificial intelligence, virtual and augmented reality, gamification, and mobile learning applications on learner engagement, linguistic competence, and cultural understanding. The analysis revealed that these digital tools provide significant pedagogical advantages, including personalized feedback, immersive learning experiences, motivational strategies, and flexible access to authentic language practice. Collectively, these approaches support the development of communicative proficiency, acquisition of idiomatic expressions, and cross-cultural awareness, thereby addressing the evolving needs of contemporary learners.

Based on the findings, several practical recommendations for educators and curriculum designers can be proposed. First, the integration of AI-driven feedback systems should be prioritized to provide learners with individualized guidance and adaptive practice opportunities. Second, VR and AR technologies should be incorporated to create immersive, context-rich environments that enhance pragmatic language use and intercultural competence. Third, gamification strategies should be applied to sustain learner motivation and engagement, fostering consistent practice and retention of complex linguistic structures. Fourth, mobile learning and microlearning

modules should be utilized to enable flexible, bite-sized practice, bridging classroom instruction with independent, real-world application of language skills.

REFERENCES

1.Bates, A. W. (2022). Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. Vancouver: Tony Bates Associates.

2.Godwin-Jones, R. (2021). Emerging technologies: AI, VR, and language learning. Language Learning & Technology, 25(1), 1–15.

3.Stockwell, G., & Hubbard, P. (2013). Some Emerging Principles for Mobile-Assisted Language Learning. Monterey: The International Research Foundation for English Language Education.

4.Reinhardt, J., & Zander, B. (2020). Gamification in foreign language learning: Motivational impacts and pedagogical strategies. Computer Assisted Language Learning, 33(7), 1– 21.

5..Kramsch, C. (2018). Language and Culture. Oxford: Oxford University Press.

6.Warschauer, M., & Grimes, D. (2007). Audience, authorship, and artifact: The emergent semiotics of Web 2.0. Annual Review of Applied Linguistics, 27, 1–23.

7. Hubbard, P., & Levy, M. (2006). Teacher Education in CALL. Amsterdam: John Benjamins.

THE WAY OF EXPRESSING THE CONCEPT OF “BROTHERHOOD” IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Karimova Shakhloza Boykuzi kizi

Fergana State University, Senior teacher, PhD

Khudoyorov Davlatbek Dilshodbek ugli

Fergana State University, Master’s student

Abstract. This article examines how the concept of “brotherhood” is expressed in English and Uzbek. Using descriptive-comparative and conceptual analysis of dictionary entries, phraseological units, and literary texts, the study identifies both shared and language-specific semantic features. Both languages encode solidarity and kinship at their core, yet Uzbek conveys additional dimensions of age hierarchy, spiritual

duty, and communal obligation rooted in Islamic ethics and the mahalla tradition, while English shows broader metaphorical extension into secular and political discourse.

Keywords: brotherhood, kinship terminology, comparative linguistics, linguoculturology, Uzbek, English, conceptual analysis.

Language encodes social values and relational bonds in culturally specific ways. The concept of “brotherhood” – spanning biological kinship and broader human solidarity – is universally recognized yet linguistically diverse. English, shaped by Greco-Roman, Christian, and Enlightenment influences, and Uzbek, rooted in Islamic civilization, Persian literary tradition, and Central Asian culture, offer contrasting frameworks for expressing brotherly relations. Despite growing interest in comparative kinship terminology (Wierzbicka, 1992; Murdock, 1949), systematic bilingual studies of this concept between English and Uzbek remain scarce (Hasanov, 2018). This study addresses that gap by analyzing lexical, phraseological, and culturally connotative expressions of brotherhood in both languages, with the aims of mapping their semantic fields, comparing their phraseological repertoires, and interpreting differences within a linguocultural framework.

The study applies descriptive-comparative analysis alongside conceptual and componential methods. Sources include the Oxford English Dictionary (2023), Merriam-Webster (2023), the five-volume O‘zbek tilining izohli lug‘ati (2006-2008), phraseological dictionaries, and canonical literary works by Navoi, Qodiriy, Shakespeare, and others. Following Popova and Sternin’s (2007) cognitive framework, the semantic field of brotherhood was mapped across three zones: the nuclear zone (core lexemes), the near periphery (derivatives and metaphorical extensions), and the far periphery (culturally restricted expressions). Componential analysis decomposed meanings into semes for cross-linguistic comparison, with “brotherhood” serving as the tertium comparationis throughout.

The nuclear English lexeme brother (OE brōthōr) denotes a male sibling, while the abstract noun brotherhood extends to communities of shared purpose. Related terms include fraternity (Lat. frater), brethren (formal/religious), and the adjective fraternal. English demonstrates strong metaphorical productivity: brother functions in political

discourse (“brothers in arms”), religious address (“Brother Thomas”), African-American solidarity speech, and universalist rhetoric (“brotherhood of man”). Key idioms include “blood is thicker than water,” “band of brothers,” and “brotherly love,” reflecting themes of loyalty, collective identity, and altruism.

Uzbek encodes brotherhood through an age-differentiated system: aka (elder brother) and uka (younger brother) – a distinction absent in English. The abstract concept is rendered as birodarlik (from Persian birādar) or aka-ukalik. Phraseological units such as jon birodar (“soul-brother”), birodar, sening g‘aming mening g‘amim (“your sorrow is my sorrow”), and aka-uka bo‘ling (“be like brothers”) foreground emotional intimacy, mutual obligation, and spiritual devotion. The Islamic concept of ummah reinforces brotherhood as religious duty, while the mahalla (neighbourhood community) institutionalizes quasi-familial obligations among non-kin men.

Both English brother and Uzbek birodar/aka share the semes [+male], [+human], [+bond], [+solidarity]. Uzbek additionally encodes [+age hierarchy], [+spiritual duty], and [+communal obligation]. Both languages realize the conceptual metaphor BROTHERHOOD IS UNITY; Uzbek further activates BROTHERHOOD IS SPIRITUAL DUTY and BROTHERHOOD IS COMMUNAL CARE, which are marginal in English.

The age-differentiated vocabulary of Uzbek reflects an Islamic-reinforced value system in which seniority commands respect – a hierarchy English kinship terms do not grammatically encode, confirming Wierzbicka’s (1992) view that kinship vocabularies are culturally self-contained. The ummah ideal, as Hasanov (2018) notes, frames brotherly solidarity as religious obligation, further institutionalized through the mahalla system. English brotherhood, shaped by Enlightenment ideals and the French Revolutionary fraternité, developed as an achieved secular bond rather than an ascribed moral duty (Lakoff & Johnson, 1980), lending it wider metaphorical reach in political discourse (Popova & Sternin, 2007). For translators, these differences mean that rendering jon birodar simply as “best friend” loses its moral-spiritual weight, while translating “brotherhood” as birodarlik may under-represent its secular, ideological

dimension. Cultural transposition, not mere lexical substitution, is required in both directions.

CONCLUSION

English and Uzbek share a universal semantic core for brotherhood – male solidarity rooted in kinship or common purpose – but diverge significantly in connotative depth and cultural grounding. Uzbek encodes age hierarchy, spiritual obligation, and communal duty, while English prioritizes metaphorical flexibility and secular solidarity. These findings enrich linguocultural studies of kinship and offer practical guidance for translation between the two languages.

REFERENCES

1. Hasanov B. X. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2018. – 224 b.

2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

3. Merriam-Webster Dictionary. – Springfield: Merriam-Webster, 2023. – URL: https://www.merriam-webster.com (accessed: 20.03.2025).

4. Murdock G. P. Social Structure. – New York: Macmillan, 1949. – 387 p.

5. Normatov I. Fraternal metaphors in Uzbek classical poetry // Filologiya masalalari. – 2021. – № 4. – B. 87–96.

6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildlik. / Mas’ul muharrir: A. Madvaliyev. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

7. Oxford English Dictionary. 3rd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2023. – URL: https://www.oed.com (accessed: 15.03.2025).

8. Popova Z. D., Sternin I. A. Kognitivnaya lingvistika. – Moskva: AST; Vostok–Zapad, 2007. – 314 s.

9. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. – New York: Oxford University Press, 1992. – 487 p.

10. Yusupov U. Q. Qiyosiy tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 2013. – 192 b.

UNDERSTANDING CODE-SWITCHING IN ENGLISH-UZBEK BILINGUALS

Xoliqjonova Ismigul Mahamadali qizi

xoliqjonovaismigul@gmail.com

Faculty of English Philology, Fergana State University, Fergana, Uzbekistan

Sotvaldiyeva Xilola Musinovna

1969xilola@mail.com

Associate Professor, Department of Practical English, Fergana State University, Fergana, Uzbekistan

Annotation: This study investigates the factors influencing code-switching in English–Uzbek bilinguals, focusing on cognitive, emotional, and social triggers. Through a combination of semi-structured interviews and observational data, the research explores how bilinguals switch between English and Uzbek in different contexts. The findings reveal that code-switching is more frequent in informal settings and is influenced by the topic of conversation, with bilinguals choosing the language that best suits the subject matter. Proficiency in both languages, emotional expression, and social identity were identified as significant factors in the decision to switch languages. The study also emphasizes that bilinguals use code-switching as a strategy to manage communication gaps and express emotions effectively. This research contributes to a deeper understanding of the dynamics of code-switching, offering insights into bilingual language processing and its role in shaping social interactions.

Keywords: code-switching, bilingualism, English–Uzbek, cognitive factors, emotional expression, social identity.

Code-switching, the practice of alternating between two or more languages or dialects within a conversation or discourse, is a common phenomenon among bilinguals. It is often seen as a natural part of bilingual communication and occurs in both formal and informal settings. The phenomenon can be observed in the speech of individuals who are proficient in more than one language, switching between languages to suit different contexts, express complex ideas, or emphasize certain meanings. Among bilingual communities, such as English–Uzbek bilinguals, code-switching can be shaped

by various factors, including social context, cognitive processes, and emotional expressions.

This study aims to explore the reasons behind code-switching in English–Uzbek bilinguals, investigating both the psychological and social factors that influence this linguistic behavior. Code-switching has been studied extensively in multilingual communities, but less attention has been given to the specific dynamics of code-switching in bilingual societies like that of Uzbekistan, where Uzbek and English are widely used in different spheres of life. Understanding these dynamics can offer valuable insights into language processing, cognitive flexibility, and the complex role that both languages play in the bilingual's identity and social interactions.

This study uses a qualitative approach to analyze the patterns and triggers of code-switching in English–Uzbek bilinguals. A combination of observational and interview data was collected to capture both the cognitive and social dimensions of this linguistic behavior. Participants: A total of 30 bilingual participants were chosen for this study. The participants, aged between 18 and 35, were all fluent in both English and Uzbek, and used both languages in daily life. They were from various educational and social backgrounds, which provided a diverse set of perspectives on language use. Data Collection: The data collection process involved two main methods: Semi-structured Interviews: Participants were asked to recall instances when they switch between English and Uzbek during conversations, and to describe the reasons behind their code-switching. The interviews also explored how they felt about switching languages and how it affects their communication.

Observational Study: Conversations were observed in natural settings such as social gatherings, family events, and informal work meetings. The goal was to identify contextual factors influencing code-switching, such as topic, emotional tone, and participant dynamics. Data Analysis: Thematic analysis was used to analyze both the interview and observational data. Patterns in the reasons for code-switching, the contexts in which it occurred, and the emotions tied to language choices were identified. This approach allowed for a comprehensive understanding of the cognitive and social factors that trigger code-switching.

The analysis of the data revealed several key factors that influence code-switching among English–Uzbek bilinguals. These can be grouped into cognitive, emotional, and social triggers. Contextual Triggers: Code-switching was more likely to occur in informal, everyday settings. Participants frequently switched between languages when speaking with friends, family, or colleagues in casual contexts. The decision to switch languages often depended on the topic of conversation. For instance, participants were more likely to use Uzbek when discussing cultural topics, traditions, or family matters, while they switched to English when discussing academic, professional, or international issues. This suggests that bilinguals tend to use the language that is perceived as more suitable for the specific subject matter.

Linguistic Proficiency and Cognitive Factors: Participants who were equally proficient in both languages demonstrated a higher frequency of code-switching. They felt more comfortable switching between languages to express complex ideas or to avoid gaps in their vocabulary. Conversely, participants who felt less confident in one language, particularly those with limited English proficiency, were less likely to engage in code-switching and preferred to stick to one language. This finding aligns with research suggesting that code-switching is a cognitive strategy to overcome language gaps or when there is a lack of vocabulary in one language.

Emotional Expression and Language Preference: Emotional content played a significant role in language choice. Several participants reported switching to Uzbek when expressing strong emotions such as anger, love, or excitement. They described Uzbek as being more "emotionally expressive" and felt that it allowed them to convey deeper emotional meanings more effectively than English. This aligns with previous research on bilingual emotional expression, suggesting that certain languages are associated with specific emotional states. Social Identity and Group Dynamics: The social context also had a major influence on code-switching. Bilinguals often used code-switching as a way to signal group membership and solidarity. When interacting with other bilinguals, they were more likely to switch between languages, as it reflected shared cultural and linguistic experiences. In contrast, when speaking to monolingual speakers of either language, they tended to avoid switching and kept to one language,

possibly to avoid confusion or to maintain social norms. Language Switching in Professional Settings: Interestingly, in professional or academic settings, code-switching was often used strategically. For example, bilinguals in academia or workplaces often switch to English when discussing technical terms, academic concepts, or work-related issues, as English is often associated with professionalism or higher-level discourse. However, when discussing personal matters with colleagues, they may revert to Uzbek to maintain personal connections.

The The findings of this study suggest that code-switching among English–Uzbek bilinguals is influenced by a combination of cognitive, emotional, and social factors. Cognitive factors, such as language proficiency, are critical in determining whether a bilingual speaker will switch languages. This supports the idea that bilinguals often use code-switching as a strategy to compensate for language gaps and enhance communication efficiency.

Emotional expression also plays a pivotal role in the choice of language. The emotional weight attached to certain words and expressions in either language can influence language choice. Uzbek, being the native language for many of the participants, was often associated with emotional depth and authenticity, making it the preferred language for personal and emotional communication.

Social identity and group dynamics also play an essential role. In bilingual communities, code-switching can serve as a tool for signaling group membership and shared cultural values. This phenomenon is often seen in close-knit social groups where switching between languages signifies familiarity, intimacy, and solidarity.

This study also sheds light on how code-switching can be context-dependent. In academic and professional settings, bilinguals tend to rely more heavily on English, associating it with intellectual discourse, while in informal settings, they are more likely to switch to Uzbek. This reinforces the idea that bilinguals' language choices are not arbitrary, but are shaped by the social context and the conversational participants.

CONCLUSION

In conclusion, code-switching in English–Uzbek bilinguals is a multifaceted phenomenon influenced by cognitive, emotional, and social factors. This study has

shown that bilinguals engage in code-switching to navigate complex linguistic and social situations, express emotions more effectively, and signal their group identity. Understanding these factors can provide valuable insights into bilingual language processing and cognitive flexibility.

As bilingualism continues to be a prominent aspect of global societies, understanding the cognitive and social motivations for code-switching will become increasingly important in fields such as language education, psycholinguistics, and sociolinguistics. Future research could further explore how different types of bilinguals (e.g., early bilinguals, late bilinguals) use code-switching and how cultural differences impact language-switching behaviors.

REFERENCES

1. Bialystok, E. (2012). *Bilingualism: The good, the bad, and the indifferent. Bilingualism: Language and Cognition*, 14(1), 3–11. https://doi.org/10.1017/S1366728908003477 Cambridge University Press & Assessment

2. Cummins, J. (2001**).** *Bilingual Children's Mother Tongue: Why Is It Important for Education?* Sprogforum, 7(19), 15–20. wosjournals.com

3. Genesee, F. (2006). *Bilingual first language acquisition in perspective.* In P. McCardle & E. Hoff (Eds.), *Childhood bilingualism: Research on infancy through school age* (pp. 45–67). Multilingual Matters.

4. Odlin, T. (1989). *Language Transfer: Cross-linguistic Influence in Language Learning.* Cambridge University Press.

5. Bialystok, E. (2011). *Reshaping the Mind: The Benefits of Bilingualism.* Canadian Journal of Experimental Psychology, 65(4), 229–235**.** https://doi.org/10.1037/a0025406

METACOGNITIVE COMPETENCE IN LEARNING ENGLISH

Xudoyqulova Sug'diyona Toshtemir qizi.

Termiz davlat pedagogika instituti talabasi

guzalxon.sattorova@mail.ru

Annotation: This research paper provides a comprehensive analysis of the role of metacognitive competence in learning English as a foreign language. It examines theoretical frameworks, key components of metacognition, and their influence on language acquisition. The study highlights the importance of metacognitive strategies such as planning, monitoring, and evaluation in improving learners' performance. The findings indicate that metacognitive competence significantly contributes to learner autonomy, motivation, and academic success.

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada ingliz tilini o‘rganishda metakognitiv kompetensiyaning roli keng qamrovda tahlil qilinadi. Unda metakognitsiyaning nazariy asoslari, tarkibiy qismlari va ularning til o‘zlashtirish jarayoniga ta'siri o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari metakognitiv strategiyalar o‘quvchilarning mustaqilligi va akademik natijalarini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatadi.

Аннотация: В данной работе представлен всесторонний анализ роли метакогнитивной компетенции в изучении английского языка. Рассматриваются теоретические основы метакогниции, её компоненты и влияние на процесс усвоения языка. Результаты исследования подтверждают значимость метакогнитивных стратегий в повышении эффективности обучения.

Key words: metacognition, metacognitive competence, self-regulation, English learning, cognitive strategies, learner autonomy

Kalit so‘zlar: metakognitsiya, metakognitiv kompetensiya, o‘zini boshqarish, ingliz tilini o‘rganish, o‘quv strategiyalari, mustaqil o‘rganish

Ключевые слова: метакогниция, метакогнитивная компетенция, саморегуляция, изучение английского языка, стратегии обучения, автономность

INTRODUCTION In the contemporary educational landscape, the ability to learn effectively has become as important as the knowledge itself. With the increasing global demand for English proficiency, educators are seeking innovative approaches to enhance language learning outcomes. One of the most significant developments in this regard is the integration of metacognitive competence into language education.

Metacognition, defined as the awareness and control of one's own thinking processes, plays a fundamental role in learning. It enables learners to understand how

they acquire knowledge, identify challenges, and apply appropriate strategies to overcome them. In English language learning, this competence is particularly important due to the complexity of mastering linguistic, communicative, and cultural aspects simultaneously.

The aim of this study is to explore the role of metacognitive competence in English language learning, analyze its components, and evaluate its impact on learners' performance. The research also discusses pedagogical implications and provides recommendations for effective integration into teaching practices.

LITERATURE REVIEW The concept of metacognition was first introduced in cognitive psychology and has since become a central topic in educational research. Scholars have emphasized that metacognitive competence is essential for effective learning, as it allows individuals to regulate their cognitive activities.

Research in language education has shown that successful learners often employ metacognitive strategies more effectively than less successful ones. These strategies include planning learning activities, monitoring comprehension, and evaluating outcomes. Studies also indicate that metacognitive awareness is closely linked to learner autonomy and motivation.

Furthermore, constructivist theories of learning support the idea that learners actively construct knowledge through interaction and reflection. Metacognitive competence enhances this process by enabling learners to critically analyze their experiences and adapt their strategies accordingly.

METHODOLOGY This study is based on qualitative analysis of existing literature and empirical research related to metacognitive competence in English language learning. Various academic sources, including journal articles, books, and research reports, were analyzed to identify key trends and findings.

The research focuses on:

- Theoretical frameworks of metacognition
- Application of metacognitive strategies in language learning
- Impact on learners' academic performance

MAIN BODY Metacognitive competence is a multifaceted construct that involves both knowledge about cognition and regulation of cognitive processes. These two dimensions interact continuously during learning and significantly influence the effectiveness of language acquisition.

Metacognitive knowledge includes learners' understanding of their own cognitive abilities, the nature of learning tasks, and the strategies required to complete them. This awareness allows learners to make informed decisions about how to approach different language tasks. For example, a student who understands their difficulty in listening comprehension may choose to practice with slower audio materials before progressing to more complex ones.

Metacognitive regulation, on the other hand, refers to the processes used to control learning activities. These processes include planning, monitoring, and evaluation. Planning involves setting goals and selecting strategies before engaging in a task. Monitoring refers to the ongoing assessment of comprehension and performance during the task. Evaluation occurs after the task is completed, allowing learners to reflect on their success and identify areas for improvement.

In English language learning, these processes are essential for developing all four language skills. During reading activities, metacognitive strategies help learners identify main ideas, infer meaning, and connect new information with prior knowledge. In listening, learners use monitoring strategies to focus on key information and adjust their understanding when necessary. Writing involves planning ideas, organizing content, and revising drafts, all of which require metacognitive control. Speaking skills are improved through self-monitoring and reflection on performance.

Metacognitive competence also plays a crucial role in fostering learner autonomy. Autonomous learners take responsibility for their learning, set personal goals, and seek opportunities to practice beyond the classroom. This independence is vital in language learning, as consistent practice and exposure are necessary for achieving fluency.

Teachers play an important role in developing students' metacognitive competence. Effective instruction should include explicit teaching of strategies, modeling of thinking processes, and opportunities for reflection. Teachers can guide

students in setting goals, monitoring their progress, and evaluating their performance. Creating a supportive and interactive learning environment encourages students to experiment with different strategies and learn from their experiences.

RESULTS The analysis of research findings demonstrates that metacognitive competence has a significant positive impact on English language learning. Students who actively engage in metacognitive processes show improved comprehension, better retention of information, and higher academic performance.

One of the key outcomes is the enhancement of self-regulation. Learners become more capable of managing their learning activities, which leads to more efficient use of time and resources. This improved self-regulation also contributes to greater confidence and motivation.

Another important finding is the development of critical thinking skills. Metacognitive learners are able to analyze their performance, identify errors, and make necessary adjustments. This reflective approach leads to continuous improvement and deeper understanding.

DISCUSSION The results highlight the importance of integrating metacognitive competence into language education. Traditional teaching methods that focus on memorization and passive learning are insufficient in developing effective language skills. Instead, there is a need for approaches that encourage active participation and critical thinking.

However, implementing metacognitive strategies presents certain challenges. Teachers may lack training in this area, and students may not be familiar with these approaches. To address these issues, educational institutions should provide professional development programs and incorporate metacognitive training into curricula.

Additionally, individual differences among learners must be considered. Personalized instruction and the use of technology can help accommodate diverse learning needs and enhance the effectiveness of metacognitive strategies.

CONCLUSION In conclusion, metacognitive competence is a critical factor in successful English language learning. It enables learners to understand and control their learning processes, leading to improved performance and greater independence.

The integration of metacognitive strategies into teaching practices enhances not only language proficiency but also overall cognitive development. Therefore, it should be considered an essential component of modern education.

Future research should focus on developing innovative methods for teaching metacognitive skills and evaluating their long-term impact on learning outcomes.

REFERENCES

1. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
2. Schraw, G., & Dennison, R. S. (1994). Assessing metacognitive awareness. *Contemporary Educational Psychology*, 19(4), 460–475.
3. Oxford, R. L. (2011). *Teaching and researching language learning strategies*. Pearson.
4. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner. *Theory Into Practice*, 41(2), 64–70.
5. Anderson, N. J. (2008). *Metacognition and good language learners*. Cambridge University Press.
6. Solano et al. Using Visual Vocabulary App as a Metacognitive Strategy in EFL Learning: A Case of Pre-Service Teachers. International Journal of Learning, Teaching and Educational Research; Vol. 18, No. 12, 2019, pp. 302-315. https://doi.org/10.26803/ijlter.18.12.17
7. Hartman, H.J. Developing Student's Metacognitive Knowledge and Skill. Metacognition in Learning and Instruction. Theory, Research and Practice. USA: Kluwer Academic Publishers, 2001.
8. Djudin,T. Using Metacognitive Strategies to Improve Reading Comprehension and Solve a Word Problem. Journal of Education, Teaching and Learning (JETL). Volume 2 Number 1, 2017. pp 124-129

ZAMONAVIY DISKURSDA KONVERSIYANING LEKSIK VA STILISTIK FUNKSIYALARI

Raimberdiyeva Afruza Abdubori qizi
Farg‘ona davlat universiteti magistranti
Ilmiy rahbar: Sayyora Azimova Husanboyevna
E-mail: afruzaabdumalikova2@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy diskursda konversiyaning leksik va stilistik funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda konversiyaning internet diskursi, ommaviy axborot vositalari va kundalik nutqdagi qo‘llanish xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, uning til iqtisodiyligi va ekspressivlikni ta’minlashdagi roli ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: konversiya, diskurs, stilistik funksiya, semantik siljish, ekspressivlik, internet tili

Tilshunoslikda konversiya so‘zning tashqi morfologik o‘zgarishsiz boshqa grammatik kategoriyaga o‘tishi jarayoni sifatida izohlanadi. Ushbu hodisa ayniqsa analitik tillarda faol kuzatiladi va til iqtisodiyligini ta’minlovchi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslikda konversiya muhim funksional hodisalardan biri sifatida qaraladi. Ayniqsa, internet texnologiyalari va global kommunikatsiyaning rivojlanishi natijasida so‘zlarning yangi grammatik va semantik vazifalarda qo‘llanishi kuchaydi. Konversiya orqali mavjud til birliklari qo‘shimcha affikslarsiz yangi grammatik kategoriyaga o‘tadi. Bu esa tilning iqtisodiyligi va moslashuvchanligini ta’minlaydi.

Ingliz tilida konversiya eng faol so‘z yasalish usullaridan biri hisoblanadi. Masalan, “to google”, “to text”, “to message” kabi birliklar dastlab ot sifatida ishlatilgan bo‘lsa, keyinchalik fe’l vazifasini ham bajara boshlagan. Internet kommunikatsiyasining rivojlanishi natijasida bunday birliklar soni yanada ortmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar tilida qisqa va tezkor ifodalarga ehtiyoj yuqori bo‘lgani sababli konversiya faol hisoblanadi.

Konversiyaning asosiy leksik funksiyalaridan biri yangi ma’no hosil qilishdir. So‘z yangi grammatik vazifaga o‘tishi orqali yangi semantik imkoniyat kasb etadi. Masalan, “like” birligi ijtimoiy tarmoqlarda nafaqat fe’l, balki ot sifatida ham ishlatiladi. Bu esa til birliklarining kommunikativ ehtiyojlarga moslashishini ko‘rsatadi.

Konversiya stilistik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Reklama matnlari, bloglar va internet postlarida qisqa hamda ta’sirchan ifodalarni yaratishda konversiyadan keng foydalaniladi. Bunday birliklar nutqqa zamonaviylik va emotsional ta’sirchanlik beradi. Masalan, “to friend” yoki “to email” kabi birliklar nutqni ixcham va qulay qiladi.

O‘zbek tilida klassik konversiya ingliz tilidagidek aniq morfologik hodisa sifatida kuzatilmasa-da, funksional jihatdan o‘xshash holatlar mavjud. Masalan, “yaxshi” sifati “Yaxshilar ko‘payaversin” gapida ot vazifasida qo‘llangan. “Katta”, “kichik”, “yangi” kabi sifatlarning ham kontekst asosida otlashuvi kuzatiladi. Ko‘rinib turibdiki, ingliz tilida konversiya morfologik jihatdan tabiiy hodisa, o‘zbek tilida esa bunday o‘zgarishlar ko‘proq sintaktik va kontekstual omillar orqali yuzaga chiqadi.

Shuningdek, zamonaviy o‘zbek internet diskursida ingliz tilidan kirib kelgan birliklarning funksional kengayishi ham kuzatilmoqda. Masalan, “post qilmoq”, “like bosmoq”, “message yozmoq” kabi birikmalar yoshlar nutqida faol ishlatiladi. Bu holat global kommunikatsiyaning o‘zbek tiliga ta’siri ortib borayotganini ko‘rsatadi. Konversiyaning yana bir muhim funksiyasi nutqning iqtisodiyligini ta’minlashdir. Til foydalanuvchilari yangi affikslar qo‘shmasdan mavjud birliklar orqali yangi ma’no yaratadi. Konversiya inson tafakkurining moslashuvchanligini ham aks ettiradi. So‘zning yangi funksiyada ishlatilishi yangi konseptual ma’no hosil qiladi. Natijada nutq ixcham va samarali bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, konversiya zamonaviy diskursda leksik boylikni kengaytirish, ekspressivlikni oshirish va kommunikativ samaradorlikni ta’minlashda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu hodisa tilning dinamik va ochiq tizim ekanligini ko‘rsatadi. Kelgusida konversiyaning internet lingvistikasi va yoshlar nutqidagi o‘rni yanada chuqurroq tadqiq etilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bauer L. English Word-Formation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

2. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

3. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. –München: C.H. Beck, 1969.

4. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Институт языкознания РАН, 1997.

5. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 2006.

6. Ҳожиев А. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Фан, 1987.

SPEECH ACTS IN THE DIGITAL SPHERE: LINGUOPRAGMATIC ADAPTATION TO ONLINE INTERACTION

Azimova Sayyora Khusanboyevna

Senior Lecturer, Fergana State University, Uzbekistan

macmillan1926@mail.ru

Madaminova Sabinabegim Bakhromjon kizi

Master's degree student, Fergana State University, Uzbekistan

sabinamumedzanova@gmail.com

Abstract. This article investigates the linguopragmatic adaptation of Speech Acts within the digital sphere, analyzing how traditional communicative functions are realized and transformed in online interaction. It reviews literature on social media dynamics, politeness strategies, and media discourse adaptation. The discussion focuses on the emergence of novel speech acts, modifications to politeness, and the influence of digital affordances on communicative efficiency. This highlights the evolving nature of human communication in technologically mediated environments.

Key words: speech acts, digital sphere, linguopragmatics, online interaction, politeness

The pervasive nature of the digital sphere has fundamentally reshaped human communication, leading to significant linguopragmatic adaptation. Traditional concepts of Speech Acts—such as asserting, questioning, or commanding—originated in face-to-face interaction but are now continuously negotiated and reformulated within text-based and multimedia online environments. The inherent characteristics of the digital medium,

including asynchronicity, increased anonymity, and the integration of visual and textual elements, necessitate a re-evaluation of how illocutionary force is conveyed and understood. This inquiry into the adaptation of speech acts in contemporary media discourse is crucial for understanding the interactional dynamics and communicative norms that govern life online (Mialkovska et al., 2024).

Methodology

The methodology for this article is based entirely on a comprehensive literature review. This approach involved the synthesis and critical analysis of recent academic publications focusing on speech acts, pragmatics, and digital communication. The selection included studies that specifically address social media interaction, politeness strategies in online contexts, corpus-based explorations of digital language, and broader analyses of contemporary media discourse. This reliance on existing research allows for a robust, theory-driven exploration of the theme, tracing the observed linguistic and pragmatic changes driven by technological shifts (Noor et al., 2025).

Results and Discussion

The digital sphere facilitates the emergence of hybrid and novel speech acts that often blend illocutionary forces in ways less common in spoken language. For instance, the use of emojis, GIFs, and image macros frequently functions as a composite speech act, simultaneously expressing an assertion, an emotional state, or even a directive. Jegede (2024), through a corpus-based exploration, noted how traditional acts like "praising" or "criticizing" are executed with unique digital markers, creating interactional dynamics where the perlocutionary effect (the effect on the hearer) is often instantaneous and public, driven by features like "likes" and "shares."

The concept of politeness strategies undergoes significant modification in online interaction. While traditional politeness aims to save 'face' (both positive and negative), the semi-anonymity and high-speed nature of many digital exchanges can lead to a perceived lowering of the politeness threshold. Noor et al. (2025) reviewed how directness and bald-on-record strategies are more frequently employed, particularly in informal social media settings, sometimes resulting in communication that is perceived

as aggressive or less nuanced than its offline counterpart, although these directness norms are themselves adapting to become part of the digital pragmatic landscape.

The cognitive illusion inherent in asynchronous, text-based communication plays a critical role in communicative accommodation (Murashova, 2025). Senders often rely on the illusion that the recipient will fully understand the intended illocutionary force despite the lack of paralinguistic cues (intonation, body language). This need for clarity drives the pragmatic use of features like capitalization for emphasis, repeated punctuation, and the strategic deployment of emojis to compensate for the missing expressive dimension, thereby ensuring that the intended speech act is properly decoded by the interlocutor.

The affordances of digital technology, such as the ability to edit, delete, or quickly reply, also influence the execution and reception of speech acts. A "declaration" in the digital sphere, such as a formal announcement, is often a dynamic speech event—it can be instantly challenged, contextualized by embedded links, or edited post-publication. This challenges the Austinian notion of a stable illocutionary force and instead suggests a fluid, collectively constructed meaning. Furthermore, the role of electronic media in language learning also highlights how new technological contexts necessitate adaptive communicative behaviors for effective engagement (Khashimova et al., 2021).

The influence of Anglicisms and rapid linguistic borrowing, particularly in professional media discourse, further complicates the pragmatic landscape (Shulska et al., 2024). New digital jargon and English-derived terms often enter discourse as condensed, highly efficient speech acts themselves, frequently operating as directives or expressive acts (e.g., "DM me," "Troll," "LMAO"). The pragmatic efficiency of these loanwords allows for quicker communication, demonstrating the linguistic system's adaptive response to the high-throughput demands of online life.

The digital sphere acts as an accelerant and a filter for linguopragmatic change. The pressure for concise and effective communication in short-form content pushes for the creation of pragmatically condensed forms where a single utterance or symbol carries significant illocutionary weight. The constant flux of platform norms, audience expectations, and technical capabilities means that the success of a speech act is not

solely dependent on conventional rules but on a dynamic understanding of the specific socio-technical context.

CONCLUSION

The study of speech acts in the digital sphere reveals a remarkable process of linguopragmatic adaptation. The digital environment has not negated traditional communicative functions but has instead compelled them to evolve, resulting in the normalization of more direct politeness strategies, the creation of composite digital speech acts, and an increased reliance on non-verbal digital cues to ensure illocutionary clarity. The success of online communication depends on users' ability to navigate these constantly shifting, context-specific pragmatic norms.

Further research should continue to employ corpus-based methodologies to systematically chart the evolution of digital speech act inventories across diverse platforms and cultures. The rapid development of AI and new forms of immersive digital communication will undoubtedly introduce novel communicative challenges, necessitating ongoing analysis to fully document how human language and its underlying pragmatic structure continue to adapt to the constraints and opportunities presented by the ever-expanding digital realm.

REFERENCES

1. Jegede, O. O. (2024). Speech Acts in the Digital Sphere: A Corpus-Based Exploration of Interactional Dynamics on Social Media Platforms. Corpus-based Studies across Humanities, 2(2), 359-383.

2. Khashimova, D., Niyazova, N., Nasirova, U., Israilova, D., Khikmatov, N., & Fayziev, S. (2021). The role of electronic literature in the formation of speech skills and abilities of learners and students in teaching Russian language with the Uzbek language of learning (on the example of electronic multimedia textbook in Russian language). Journal of Language and Linguistic Studies, 17(1), 445-461.

3. Mialkovska, L., Sternichuk, V., Petruk, V., Honchar, K., Knysh, T., Panchenko, V., & Yanovets, A. (2024). Contemporary english media discourse: linguistic, pragmatic, social and digital aspects. AD ALTA: journal of interdisciplinary research, (XXXIX).

4. Murashova, E. P. (2025). The cognitive illusion as a mechanism of communicative accommodation (an analysis of the English-language commemorative discourse). Вопросы современной лингвистики, (2), 53-68.

5. Noor, A., Waheed, A., Gull, N., Khattak, A., Rehman, S. U., & Noor, A. (2025). SPEECH ACTS AND POLITENESS STRATEGIES IN ONLINE COMMUNICATION: A PRAGMATIC ANALYSIS OF SOCIAL MEDIA INTERACTION; A REVIEW STUDY. Journal of Applied Linguistics and TESOL (JALT), 8(1), 641-646.

6. Shulska, N. M., Kostusiak, N. M., Zinchuk, R. S., Kozlova, T., Koliada, E., Musiichuk, T., ... & Shevchuk, O. (2024). Anglicisms in Professional Media Discourse: Dynamics, Spelling Practice, Stylistic Transposition. AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research, 14(2, Spec. Issue XLIII).

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI FRAZEOLOGIYASIDA GENDER STEREOTIPLARINING AKSIOLOGIK IFODASI

Azimova Sayyora Xusanboyevna

Fargona Davlat Universiteti, dotsent

e-mail sayyora1926@gmail.com

Muhammadaminova Madina

Fargona Davlat Universiteti magistranti

E-mail abdusattorovamadina65@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tezisda ingliz va o‘zbek tillari frazeologiyasida gender stereotiplarining aksiologik ifodasi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Erkak va ayol obrazlarini ifodalovchi frazeologik birliklarning baholovchi xususiyatlari hamda ularning lingvomadaniy mazmuni yoritiladi. Tadqiqot natijasida frazeologik birliklar orqali jamiyatdagi genderga oid an’anaviy qarashlar aks etishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: gender, frazeologiya, aksiologiya, stereotip, lingvomadaniyat, semantika, baholash.

Zamonaviy tilshunoslikda gender masalalarini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Gender lingvistikasi til birliklari orqali erkak va ayol obrazlarining qanday ifodalanishini hamda jamiyatdagi ijtimoiy qarashlarning tilda aks

etishini o‘rganadi. Ayniqsa, frazeologik birliklar xalqning tarixiy tajribasi, mentaliteti va qadriyatlarini ifodalovchi muhim lingvistik vositalardan biridir [Holmes, 2013: 84].

Ingliz va o‘zbek tillaridagi genderga oid frazeologik birliklarda stereotipik qarashlar yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilida ayol obraziga oid ayrim frazeologizmlar salbiy baholovchi xarakterga ega. Masalan, “sochi uzun, aqli kalta” iborasi ayolning aqliy salohiyatini past baholashga xizmat qiladi. Ushbu frazeologizmda gender stereotipi va salbiy aksiologik mazmun mujassamlashgan.

Shuningdek, o‘zbek tilida erkak obrazini ifodalovchi frazeologizmlarda kuch, qat’iyat va ishonchlilik semalari ustunlik qiladi. “Erkak so‘zi — bir so‘z” frazeologizmi erkakning qat’iy xarakterini ijobiy baholash asosida shakllangan. Bu holat jamiyatdagi patriarxal qarashlarning tilga ta’sirini ko‘rsatadi [Mamatov, 2020: 56].

Ingliz tilida ham gender stereotiplarini ifodalovchi frazeologik birliklar mavjud. Masalan, “the weaker sex” iborasi ayollarni zaif jins sifatida talqin qiladi. “Old wives’ tale” frazeologizmi esa ayollar fikrining ishonchsizligini ifodalash uchun qo‘llanadi. Ushbu birliklar salbiy aksiologik baholashni o‘zida mujassamlashtiradi [Coates, 2015: 102].

Biroq ingliz tilida erkak obraziga oid frazeologizmlar ko‘proq ijobiy xarakterga ega. “Man of his word” iborasi erkakning ishonchliligi va mas’uliyatini ifodalaydi. Bu kabi birliklar jamiyatning erkakka nisbatan yuqori ijtimoiy talablarini aks ettiradi [Lakoff & Johnson, 1980: 34].

Frazeologik birliklarning gender stereotiplarini shakllantirishdagi o‘rni katta hisoblanadi. Chunki ular xalq ongida uzoq yillar davomida shakllangan ijtimoiy tasavvurlarni saqlab qoladi. Shu bilan birga, zamonaviy jamiyatda gender tengligi haqidagi qarashlarning rivojlanishi ayrim stereotipik frazeologizmlarning iste’moldan chiqishiga yoki tanqidiy qayta talqin qilinishiga sabab bo‘lmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek tillaridagi genderga oid frazeologizmlar o‘rtasida umumiy jihatlar mavjud bo‘lsa-da, ularning semantik va aksiologik xususiyatlari milliy madaniyat hamda ijtimoiy qadriyatlar asosida farqlanadi. O‘zbek tilida oilaviy qadriyatlar va an’anaviy gender rollari kuchliroq aks etsa, ingliz tilida individualizm va shaxsiy mustaqillik unsurlari ko‘proq namoyon bo‘ladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o‘zbek tillari frazeologiyasida gender stereotiplari muhim lingvomadaniy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Frazeologik birliklar orqali erkak va ayol obrazlariga nisbatan ijobiy yoki salbiy aksiologik munosabat ifodalanadi. Tadqiqot natijalari gender stereotiplarining til va madaniyat bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi. Shu sababli frazeologik birliklarni gender aspektida o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Coates J. Women, Men and Language. – London: Routledge, 2015. – P. 95–144.

2. Holmes J. An Introduction to Sociolinguistics. – London: Routledge, 2013. – P. 201–248.

3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 112–156.

4. Mamatov A. Gender lingvistikasi va zamonaviy tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 2020. – B. 45–98.

5. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – B. 56–134.

A PRAGMATIC AND PARALINGUISTIC ANALYSIS OF REFUSAL SPEECH ACTS IN ENGLISH COMMUNICATION

Yusupova Sabohatxon A’zamjonovna

Associate professor, DSc,

English Philology department, Fergana state university s.a.yusupova@pf.fdu.uz

Mamajonova Hulkaroy Nurmuhammad qizi

Master’s student,

English Philology department, Fergana state university

mamajonovahulkaroy1@gmail.com

Abstract. This article investigates refusal speech acts in English communication from pragmatic and paralinguistic perspectives. Refusal is considered one of the most

sensitive speech acts because it may threaten interpersonal relations and social harmony. The study analyzes how speakers employ linguistic strategies together with nonverbal elements such as intonation, pauses, gestures, facial expressions, and eye contact during refusal situations. The article is based on pragmatic theory, speech act theory, and discourse analysis. The findings demonstrate that successful refusals depend not only on lexical and grammatical choices but also on paralinguistic signals that modify meaning and communicative intention. The research further emphasizes the role of politeness, social distance, cultural norms, and contextual factors in shaping refusal behavior. Practical recommendations are proposed for improving communicative competence in English language teaching and intercultural interaction.

Keywords: refusal speech act, pragmatics, paralinguistics, communication, politeness, discourse analysis, nonverbal communication, English interaction

Introduction

Human communication involves not only the transmission of information but also the management of social relationships. Among various communicative actions, refusal speech acts occupy a special place because they inherently contain disagreement, rejection, or unwillingness to comply with another speaker’s request, invitation, suggestion, or offer. In everyday interaction, refusals can create discomfort, misunderstanding, or conflict if they are expressed inappropriately. Therefore, speakers often rely on both verbal and nonverbal strategies to minimize negative effects and preserve interpersonal harmony.

Pragmatics studies how meaning is constructed in context and how speakers use language according to communicative situations. Within pragmatics, speech act theory explains how utterances function as actions rather than simple statements. Refusal is categorized as a face-threatening act because it may damage the interlocutor’s social image or expectations. Consequently, speakers frequently soften refusals through indirect expressions, hesitation, politeness markers, or supportive explanations.

Theoretical Background of Refusal Speech Acts

Speech act theory was first developed by J. L. Austin and later expanded by John Searle. According to Austin, utterances perform actions rather than merely describe

reality. Searle classified speech acts into several categories including representatives, directives, commissives, expressives, and declarations. Refusals belong mainly to the category of commissive acts because they indicate a speaker's unwillingness to perform an action.

Researchers have identified several refusal strategies in English communication including direct refusals, indirect refusals, and adjuncts to refusals. Such expressions demonstrate that refusals are socially negotiated actions rather than simple denials.

Pragmatic Features of Refusal in English Communication

Pragmatic interpretation of refusals depends heavily on context. Social distance, age, institutional hierarchy, familiarity, and cultural background influence how refusals are formulated. In formal settings, speakers generally employ more indirect and polite strategies than in informal communication.

Another important pragmatic aspect is conversational implicature. Speakers often imply refusal indirectly without using explicit negative forms. Such indirectness helps preserve politeness and reduce confrontation.

Paralinguistic Features of Refusal

Paralinguistics refers to nonverbal vocal and physical elements accompanying speech. These elements strongly influence how refusal messages are perceived and interpreted.

Intonation is one of the most influential paralinguistic features in refusal communication. A falling tone often signals finality and certainty, while a softer or hesitant tone may indicate politeness or emotional discomfort.

Pauses function as pragmatic signals during refusals. Immediate refusals may suggest certainty or emotional distance, whereas delayed responses often indicate hesitation, politeness, or internal conflict.

Facial expressions and gestures communicate emotional attitudes accompanying refusal. Smiling, sympathetic expressions, and calm gestures may soften negative responses and maintain social harmony.

Discussion

The analysis demonstrates that refusal speech acts involve a complex interaction between language and nonverbal behavior. Successful communication depends not only on grammatical accuracy but also on pragmatic appropriateness and paralinguistic competence.

The findings also reveal that refusal behavior is culturally sensitive. Different societies maintain different expectations regarding directness, politeness, emotional expression, and silence. Therefore, intercultural communicative competence requires understanding both linguistic and paralinguistic norms.

Conclusion

This article examined refusal speech acts in English communication from pragmatic and paralinguistic perspectives. The study showed that refusal is a socially sensitive communicative act requiring careful management of interpersonal relations. Speakers employ various pragmatic strategies such as indirectness, politeness markers, explanations, and mitigation techniques to minimize communicative tension.

The analysis further demonstrated that paralinguistic features including intonation, pauses, facial expressions, gestures, and body language significantly influence refusal interpretation. These nonverbal signals shape emotional meaning, interpersonal attitudes, and communicative effectiveness.

Overall, refusal speech acts represent a multidimensional communicative phenomenon in which language, context, culture, and nonverbal behavior interact dynamically.

REFERENCES

1. Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford University Press.

2. Brown, P., & Levinson, S. (1987). Politeness: Some Universals in Language

Usage. Cambridge University Press.

3. Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Blackwell Publishing.

4. Leech, G. (1983). Principles of Pragmatics. Longman.

5. Searle, J. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge University Press.

6. Thomas, J. (1995). Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. Longman.

7. Yule, G. (1996). Pragmatics. Oxford University Press.

RAQAMLI IQTISODIYOTDA YANGI DAROMAD MANBALARI

Qurbonov Anvar

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Tadbirkorlik va boshqaruv fakulteti

Biznes boshqarish yo'nalishi 3bb-25 guruh talabasi

Annotatsiya. Mazkur tahliliy maqolada raqamli iqtisodiyotning O‘zbekistonda shakllanishi va rivojlanishi jarayonida paydo bo‘layotgan yangi daromad manbalari, ularning iqtisodiy o‘sish va bandlikka ta’siri, shuningdek, raqamli transformatsiyaning asosiy ustuvor yo‘nalishlari yoritiladi. So‘nggi yillardagi statistik ma’lumotlar asosida IT xizmatlari eksporti, elektron tijoratning kengayishi, frilanserlik bozorining faollashuvi, onlayn to‘lovlar ekotizimi, raqamli platformalar hamda sun’iy intellekt asosidagi yangi iqtisodiy imkoniyatlar tahlil qilingan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyotning kengayishi yuqori qo‘shimcha qiymat yaratish, yangi daromad manbalarini shakllantirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishning asosiy drayverlaridan biridir.

Kalit so‘zlar: Raqamli iqtisodiyot, elektron tijorat, IT xizmatlari eksporti, raqamli platformalar, sun’iy intellekt, frilanserlik bozori, raqamli to‘lovlar, startaplar, innovatsion iqtisodiyot, daromad manbalari.

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotining rivojlanish yo‘nalishlari shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli transformatsiya davlatlarning iqtisodiy barqarorligi, global raqobatbardoshligi, innovatsion salohiyati va yangi daromad manbalarini shakllantirishning asosiy manbai sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli iqtisodiyot endilikda faqat texnologik soha bilan cheklanib qolmay, balki xizmatlar, ishlab chiqarish, moliya, transport, ta’lim, sog‘liqni saqlash, qishloq xo‘jaligi va hatto davlat boshqaruvi tizimining iqtisodiy modellarini tubdan o‘zgartirmoqda.

O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda raqamli iqtisodiyot milliy taraqqiyotning ustuvor yo‘nalishiga aylangan bo‘lib, mamlakatda nafaqat mahsulot va xizmatlar sifatining oshishi, balki butunlay yangi iqtisodiy yo‘nalishlar, yangi daromad modellari, yangi bandlik shakllari va yangi bozor ishtirokchilari shakllanmoqda. Ayniqsa, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasining qabul qilinishi bilan iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida raqamlashtirish ishlari tizimli yo‘lga qo‘yildi, davlat xizmatlarining 80 foizdan ortig‘i elektron shaklga o‘tkazildi, 22 mingdan ziyod davlat xizmati onlayn taqdim etila boshladi, bu esa iqtisodiy samaradorlikni oshirish bilan birga, xususiy sektor uchun ham yangi moliyaviy imkoniyatlar yaratdi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda 2020-yilda raqamli xizmatlarning iqtisodiyotdagi ulushi 2,2 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilda bu ko‘rsatkich 4,8 foizga [20]yetib, raqamli xizmatlar eksporti 10 barobar oshdi.

Raqamli iqtisodiyotning eng yirik daromad manbalaridan biri sifatida IT xizmatlari eksporti alohida e’tiborga molik. 2020-yilda atigi 46 million dollar bo‘lgan eksport hajmi 2023-yilda 344 million dollarga, 2024-yilda dastlabki hisob-kitoblarga ko‘ra 500 million dollardan yuqori natijaga yetdi. Bu o‘sishning asosiy sabablaridan biri — yoshlar o‘rtasida dasturlash, data-analitika, grafik dizayn, sun’iy intellekt va raqamli marketing kabi yo‘nalishlarga bo‘lgan qiziqishning keskin ortishi hamda IT Park rezidentlari sonining 1600 taga ko‘payishidir. Eng muhimi, raqamli iqtisodiyot nafaqat eksport ko‘rsatkichlarini oshiryapti, balki mamlakat ichida ham minglab yangi daromad manbalarini yaratmoqda. Masalan, 2022–2024 yillar davomida 120 mingdan ortiq yoshlar IT o‘quv kurslarida tahsil oldi, ularning 30 ming nafardan ziyodi xalqaro frilanserlik platformalarida o‘rtacha oyiga 600–1500 dollar miqdorida daromad ko‘ra boshladi.[21] Bu esa nafaqat individual foyda, balki milliy iqtisodiyotga valyuta tushumining sezilarli oshishiga sabab bo‘lmoqda. Jahon banki hisob-kitoblariga ko‘ra, frilanserlik sektori har yili 20–25 foizga o‘sib, 2030-yilda global mehnat bozorining 40 foizini tashkil etishi kutilmoqda. O‘zbekiston yoshlari uchun esa bu yo‘nalish eng qulay va eng tez daromad keltiruvchi platformalardan biriga aylanmoqda.

[20] www.stat.uz O’zbekiston Respublikasi statistika qo’mitasi
[21] 2022-yil 15-fevral — “Raqamli iqtisodiyot bo‘yicha yangi vazifalar” yig‘ilishi Prezident videoselektori

Raqamli iqtisodiyotning yana bir yirik daromad manbasi elektron tijoratdir. O‘zbekistonda 2017-yilda elektron tijorat hajmi 1,2 trillion so‘m bo‘lgan bo‘lsa, 2023-yil natijasiga ko‘ra bu ko‘rsatkich 45 trillion so‘mga yetdi, 2024-yilda esa 60 trillion so‘mdan oshgani qayd etildi. Onlayn savdoning kengayishi bilan bog‘liq ravishda 2020-yilda atigi 100 ga yaqin bo‘lgan mahalliy internet-do‘konlar soni bugungi kunda 3000 dan oshdi, marketplace platformalari esa 150 mingdan ortiq tadbirkorni o‘z ekotizimiga jalb qilmoqda. Elektron tijoratning rivojlanishi nafaqat yirik kompaniyalar, balki kichik biznes, ayollar tadbirkorligi va yoshlar startaplari uchun ham ilgari mavjud bo‘lmagan yangi daromad manbalarini yaratdi. Onlayn yetkazib berish xizmatlari, ombor logistika tizimlari, mobil to‘lov platformalari va elektron reklama bozorining keskin o‘sishi bu sektorning asosiy drayverlariga aylanmoqda.

Raqamli platformalar modeli iqtisodiyotda eng samarali daromad manbalaridan biriga aylandi. Masalan, transport platformalari (Yandex Go, UzTaxi, MyTaxi) foydalanuvchilarga qulaylik yaratish bilan birga, har oy minglab haydovchilarga barqaror daromad manbai bo‘lib xizmat qilmoqda. 2024-yil hisobotiga ko‘ra, O‘zbekistonda platforma asosidagi transport xizmatlari orqali yiliga 3 milliondan ortiq buyurtma amalga oshirilgan bo‘lib, bunda 40 mingdan ortiq haydovchilar doimiy yoki qo‘shimcha daromadga ega bo‘lmoqda. Xuddi shuningdek, uy-joy ijarasiga ixtisoslashgan raqamli platformalar, oziq-ovqat yetkazib berish tizimlari, onlayn reklama xizmatlari, raqamli bank xizmatlari, elektron to‘lov tizimlari ham shaxsiy va korporativ daromadlarning keskin oshishiga sabab bo‘lmoqda.

Yangi daromad manbalarining navbatdagi muhim yo‘nalishi sun’iy intellekt asosidagi texnologik xizmatlardir. Sun’iy intellekt global miqyosda 2023-yilda 460 milliard dollarlik bozor qiymatiga ega bo‘lgan bo‘lsa, 2030-yilda bu ko‘rsatkich 1,6 trillion dollardan oshishi kutilmoqda.[22] O‘zbekistonda ham sun’iy intellekt asosida xizmat ko‘rsatuvchi dasturlar, robotlashtirilgan tizimlar, avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish liniyalari keng qo‘llanilmoqda. Sanoat korxonalarida AI asosida joriy etilgan monitoring platformalari ishlab chiqarish xarajatlarini o‘rtacha 18 foizga, energiya sarfini 10 foizga, xatoliklar sonini 25 foizga kamaytirgani kuzatildi. Bu texnologiyalar

[22] “Raqamli O’zbekiston-2030” strategiyasi dasturi

nafaqat samaradorlikni oshiradi, balki butunlay yangi kasblarni va daromad manbalarini yaratadi. Bugungi kunda data-analitiklar, robototexnika operatorlari, AI-dasturchilar, avtomatlashtirish bo‘yicha mutaxassislarning o‘rtacha oylik daromadi 8–15 million so‘mni tashkil etmoqda.

Raqamli iqtisodiyotning kengayishi moliyaviy texnologiyalar (fintech) sektorida ham ulkan imkoniyatlar yaratmoqda. 2020-yilda mamlakat bo‘yicha onlayn to‘lovlar hajmi atigi 32 trillion so‘m bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda bu ko‘rsatkich 210 trillion so‘mdan oshdi. Raqamli banklar, mobil ilovalar, elektron hamyonlar, QR-to‘lovlar, P2P o‘tkazmalar, bulutli hisob-kitob tizimlarining faol qo‘llanilishi moliyaviy operatsiyalarni yengillashtiribgina qolmay, yangi xizmat turlarini, yangi biznes modellarni va yangi daromad oqimlarini shakllantirmoqda. Ayniqsa, “Buy now — pay later”, kichik kreditlarning onlayn ajratilishi, mikromoliya platformalari va kraudfanding tizimlarining joriy etilishi yoshlar va tadbirkorlar uchun katta imkoniyat yaratmoqda.

Raqamli iqtisodiyotning kengayishi natijasida startap ekotizimi ham jadal rivojlanmoqda. 2017-yilda O‘zbekistonda atigi 20 ga yaqin faol startap bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib ular soni 1200 dan oshdi. IT Park tomonidan ajratilgan grantlar, inkubatsiya va akseleratsiya dasturlari, xorijiy investorlarning jalb qilinishi natijasida startaplarning yillik umumiy daromadi 150 million dollardan oshgani qayd etilmoqda. Startaplar orasida fintech, elektron savdo, ta’lim texnologiyalari, agritech, AI, mobillik xizmatlari va logistika yo‘nalishlari eng yuqori daromadga ega bo‘layotgan segmentlar sifatida ajralmoqda.

Yuqorida qayd etilgan jarayonlardan ko‘rinib turibdiki, raqamli iqtisodiyot O‘zbekistonda nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshirmoqda, balki yangi bandlik shakllarini yaratib, aholining daromad manbalarini kengaytirmoqda. Raqamli kasblar, platforma asosidagi ishlash modeli, onlayn xizmatlar, kontent yaratuvchi bloggerlar, mobil ilovalar orqali daromad topuvchilar soni yildan yilga oshmoqda. Masalan, 2024-yilda O‘zbekistonda kontent yaratuvchilarning (bloggerlar, vlogerlar, strimerlar) umumiy daromadi 300 million dollardan oshgani, bu ko‘rsatkich 2020-yilga nisbatan 6 barobar ko‘p ekanligi qayd etildi.

Raqamli iqtisodiyotning o‘sishi bilan bog‘liq holda davlat xizmatlarining raqamlashtirilishi ham aholi uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Masalan, elektron hukumat tizimida 22 mingdan ortiq xizmatlarning onlayn ko‘rinishga o‘tkazilishi vaqt va mablag‘ tejalishidan tashqari, xususiy sektor uchun yangi integratsion xizmatlar, ma’lumotlar bazasi bilan ishlash, texnik xizmat ko‘rsatish, IT infratuzilma yaratish yo‘nalishlarida qo‘shimcha daromad manbalarini shakllantirmoqda.

Yakun sifatida aytish mumkinki, raqamli iqtisodiyotning kengayishi O‘zbekiston iqtisodiyotida yangi daromad manbalarini yaratishning eng muhim omillaridan biriga aylandi. IT eksporti, raqamli platformalar, fintech xizmatlari, elektron tijorat, sun’iy intellekt asosidagi texnologiyalar, frilanserlik bozorining kengayishi, startap ekotizimining shakllanishi mamlakatning iqtisodiy rivojiga ulkan hissa qo‘shmoqda. Bu jarayonlar kelgusi yillarda ham davom etib, O‘zbekistonning global raqamli iqtisodiyotdagi o‘rnini yanada mustahkamlashi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–6079-son Farmoni. “Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”. 2020-yil 5-oktabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–3832-son Qarori. “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumat tizimini rivojlantirish to‘g‘risida”. 2018-yil 3-iyul.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–4699-son Qarori. “IT-park faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. 2020-yil 13-aprel.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–4423-son Qarori. “Elektron tijoratni qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish to‘g‘risida”. 2019-yil 2-avgust.

5. Qodirov, A., & Jo‘rayev, M. “Raqamli iqtisodiyot asoslari”**.** – Toshkent: “Innovatsiya”, 2022.

6. Abduqodirov, A. “Raqamli transformatsiya va zamonaviy iqtisodiyot”**.** – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2021.

7. Kenjayeva, S. “Elektron tijorat va onlayn biznes”. – Toshkent: 2020.

8. Mirzayev, D. “Axborot texnologiyalari va raqamli boshqaruv”. – Toshkent: 2021.

9. To‘xtayev, B., & Karimov, I. “Raqamli iqtisodiyotning rivojlanish yo‘nalishlari”. – Toshkent: 2023

PARALINGVISTIK VOSITALAR VA ULARNING TURLARI,VAZIFASI

Ro‘ziyev Sherzod Yashinboy o‘g‘li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti 4-bosqich 401-guruh talabasi

Tel: +998-90-502-92-72

e-mail: sherzodroziyev236@gmail.com.

Annotatsiya: Mazkur maqolada paralingvistik vositalar, ularning mohiyati, turlari va nutq jarayonidagi vazifalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Paralingvistik vositalar til birliklaridan tashqari, nutqning ta’sirchanligini oshiruvchi omillar sifatida qaralib, ular orqali insonning hissiy holati, munosabati va kommunikativ niyati ifodalanishi yoritiladi. Maqolada paralingvistik vositalarning asosiy turlari — mimika, jestlar, ovoz tembri, intonatsiya, pauza va boshqa noverbal belgilar keng ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu vositalarning nutq mazmunini boyitish, tinglovchiga ta’sir ko‘rsatish hamda muloqotni samarali tashkil etishdagi o‘rni misollar asosida ochib beriladi. Tadqiqot natijasida paralingvistik vositalarning til va nutq tizimidagi muhim kommunikativ ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Paralingvistika, paralingvistik vositalar, mimika, noverbal vositalar, fonatsion vositalar, kinetik vositalar, grafik vositalar.

Abstract: This article scientifically analyzes paralinguistic means, their essence, types and functions in the speech process. In addition to language units, paralinguistic means are considered as factors that increase the expressiveness of speech, through which a person’s emotional state, attitude and communicative intention are expressed. The article broadly examines the main types of paralinguistic means - facial expressions, gestures, voice timbre, intonation, pauses and other non-verbal signs. Also, the role of these means in enriching the content of speech, influencing the listener and effectively organizing communication is revealed on the basis of examples. The research results

substantiate the important communicative significance of paralinguistic means in the language and speech system.

Keywords: Paralinguistics, paralinguistic means, mimicry, nonverbal means, phonation means, kinetic means, graphic means.

Аннотация: В данной статье проводится научный анализ паралингвистических средств, их сущности, типов и функций в процессе речи. Помимо языковых единиц, паралингвистические средства рассматриваются как факторы, повышающие выразительность речи, посредством которых выражаются эмоциональное состояние человека, его отношение и коммуникативное намерение. В статье широко рассматриваются основные типы паралингвистических средств – мимика, жесты, тембр голоса, интонация, паузы и другие невербальные знаки. Также на примерах раскрывается роль этих средств в обогащении содержания речи, воздействии на слушателя и эффективной организации коммуникации. Результаты исследования обосновывают важное коммуникативное значение паралингвистических средств в языково-речевой системе.

Ключевые слова: Паралингвистика, паралингвистические средства, мимикрия, невербальные средства, средства фонации, кинетические средства, графические средства.

Til kishilar o'rtasida eng muhim aloqa vositasi sifatida ijtimoiy mohiyat kasb etadi. U boshqa ijtimoiy hodisalar bilan ham uzviy aloqador. Shu bois ham til xalqning dunyoqarashi, o'tmishi, madaniyati, ruhiyati kabi masalalarni o'rganuvchi falsafa , tarix, etnografiya, sotsialogiya, psixologiya, etika kabi bir qator fanlar bilan bog'liq. Bu bog'liqlik natijasida tilshunoslikda bir qator oraliq yo'nalishlar mentalingvistika, etnolingvistika, sotsialingvistika, psixolingvistika, paralingvistika kabi yangi fan sohalari vujudga keldi. Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida bu yo'nalishlar bo'yicha talaygina tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda.

Paralingvistika yangi tilshunoslik fanidir. Paralingvistikaning fan sifatida shakllanishi va taraqqiyoti, birinchi bo'lib ushbu fanga kim asos solganligi, atamaning lug'aviy ma'nosi bo'yicha olimlar tomonidan turlicha fikr-mulohazalar mavjud.

Xususan, olima M.Baratovaning "O'zbekona paralingvistik vositalarning tizimiy tadqiqi" filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktorligini olish uchun yozgan dissertatsiyasining birinchi bobi "Paralingvistik vositalarning nazariy tadqiqi" deb nomlangan bo'lib, ikki fasldan tashkil topgan. Tadqiqotning birinchi fasli "Paralingvistik vositalar tilshunoslik obyekti sifatida" deb nomlanib, unda lingvistikaning tarkibiy qismi sifatida XX asrning boshlarida fan sohasiga kirib kelgan paralingvistika Treygerning ilmiy izlanishlari orqali dastlab 1962-yilda Indiana universitetida paralingvistika va kinesika bo'yicha o'tkazilgan konferensiyada e'lon qilingan "Semiotikaga yondashuvlar" sarlavhasi ostida nashr etilganligi; Rossiyada XXasrning o'rtalarida shakllangan paralingvistika yo'nalishiga G.V.Kolshanskiy, T.M.Nikolayeva, B.A.Uspenskiy, G.E.Kreydlin tadqiqotlari asos bo'lganligi; paralingvistikaning ijtimoiy fanlar qatoridagi vazifalari, predmeti, obyekti, usullari, boshqa fanlar bilan aloqasi jarayonida muloqotning ijtimoiy-psixologik muammolari, axborot uzatishning kinematik va taktik ko'rinishlari S.A.Garkavets tomonidan shakllantirilganligi haqidagi nazariy ma'lumotlar o'rin olgan. Tilshunos A.Nurmonov fikricha, "paralingvistika" atamasining o'zi fanga 1940-yillarning oxirida kiritilgan. Amerika tilshunosi A.Xill kuzatilgan paralingvistik hodisalarning til bilan bog'lanishiga e'tibor qaratilgan. Keyinchalik, J.Teyger mazkur sohaga oid maxsus asar yozib,uning mohiyatini asoslab bergan. Shu bilan birga, bu hodisa sovet tilshunosi Nikolay Vladimirovich Yushmanning 1930-yillarda o'zining "G'ayritabiiy fonetika" asarida qayd etildi.[1,12b]

Tilshunoslikda turli tillardagi paralingvistik vositalarni o'rganuvchi ko'plab asarlar mavjud. Jahon tilshunosligida turli tillarda paralingvistik vositalar O.S.Axmanova, R.Berdvistel, V.Birkenbil, E.M.Vereshagin, I.N.Gorelov, G.Kalerov, A.Kendon, G.A.Kovaleva, V.G.Kostomarov, E.V.Krasilnikova, G.E.Kreidlin, A.A.Leontyev, D.Morris, T.M.Nikolayeva, A.Piz kabi olimlar asarlarida o'rganilgan.

Tilshunoslikda "paralingvistika" atamasiga olimlar tomonidan turlicha ta'riflar berilgan. Atoqli rus tilshunosi va faylasufi G.V.Kolshanskiy fikricha, "paralingvistika "lotincha so'zdan olingan bo'lib, "til hamrohi" degan ma'noni anglatadi, shuningdek,

insonning harakati bilan bog'liq hech qanday tabiiy jismoniy faolligisiz aloqa jarayoni kinetik noverbal vosita.[6, 21b]

Akademik A.Hojiyev o'zining "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" da paralingvistika tushunchasiga quyidagicha izoh bergan: "Paralingvistika tilshunoslikning o'zaro aloqa-aralashuvda imo-ishora, mimika, nutq vaziyati kabi omillarni o'rganuvchi sohasi".[2,76b] Tilshunos Z.Xolmanova o'zining "Tilshunoslik nazariyasi" darsligida esa quyidagicha ta'rif berilgan: "Paralingvistika -grekcha para-"atrof", lingvistika-"fan", ya'ni "lingvistika tevaragidagi fan" ma'nosini anglatadi) tilni boshqarib borishda qo'llanuvchi vositalarni o'rganadi".[3,222b] Demak, paralingvistika gerkcha so'zdan olingan bo'lib, "para"-yonida, "lingvistika"-tilshunoslikdir. Paralingvistika fanda ikki xil ma'noda ifodalanadi:

1.Lisoniy (verbal) vositalar bilan hamrohlikda ishlatiluvchi nolisoniy (noverbal) vositalarni o'rganuvchi tilshunoslikning bir bo'limi.

2.Nutqda o'zaro muloqot jarayonida ishlatiluvchi nolisoniy vositalar umumlashmasi.

Paralingvistik vositalar ekstralingvistik hodisalarning bir turi bo'lib,nutq jarayonida lisoniy birliklarga hamroh bo'ladigan xatti-harakatlar hisoblanadi.[4, 3b]

Har bir yangi sohaning vazifasi va turlari, tasniflari bo'ladi. Paralingvistik vositalar ham bir qator muhim funksiyalarni bajaradi. N.V.Nakashidzening qayd etishicha, muloqot jarayonida noverbal vositalar nutqiy jarayonda lisoniy vositalarga hamroh bo'luvchilar va nutqiy jarayonda alohida qo'llanuvchilar kabi kommunikativ vazifalarni bajaradi.[7, 133b] Olim noverbal vositalarning vazifalarini umumiy holatda faoliyatiga ko'ra ajratib qayd etgan. Bu vazifalarni bayon etish oson bo'lsa-da, ammo bu noverbal vositalarning nutqdagi vazifalari to'liq ochib berolmaydi.

Olima G.Xasanova o'zining "Dialogik nutqda noverbal vositalarning o'rni va ularning pragmatik xususiyatlari" nomli tadqiqotida noverbal vositalarning 9 ta vazifasi badiiy matnlardan olingan misollar orqali ochib berilgan. Bular:

Shaxslar o'rtasidagi vazifasi: noverbal vositalar insonlararo munosabatlarda ichki his-tuyg'ularni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Ramziy vazifasi: imo-ishoralardan ,asosan, ma'lum bir xabar yetkazish uchun foydalaniladi. Dialogik nutqda adresant ifodalamoqchi bo'lgan maqsadini anglatadigan noverbal vositalarni qo'llaydi va adresat ushbu so'zsiz harakatlar orqali adresantning nima demoqchiligini tushunib olishi mumkin.

Tasviriy vazifasi: dialogik nutqda noverbal vositalar biror narsaning hajmi, shakli, masofa va boshqalarni ko'rsatish uchun ishlatiladi. Shuningdek, suhbatdoshning kimligi, uning temperamenti, ijtimoiy maqomi, uning ma'lum bir madaniyat yoki guruhga tegishli bo'lishi ,uning shaxsiy fazilatlari va xususiyatlari, muayyan vaziyatdagi hissiy holati haqida ma'lumot beradi.

Moslashuvchi vazifasi: ishonch vositasi, o'z-o'ziga tasalli sifatida ishlatiladi, ko'pincha, o'ylamay qilingan faoliyatlar ,chunonchi, soch bilan, qalam yoki sigaret bilan o'ynab, soqolni silab so'zlashish kabi holatlar.

Urg'u berish: noverbal vositalar verbal xabarning ba'zi qismlariga tez-tez urg'u beradi. Chunonchi, qoshni ko'tarish hayratlanishni; barmoqni siltash norozilikni; qoshni chimirish g'azab, yoqtirmaslik yoki hayratni ifodalaydi.

To'ldiruvchi: noverbal muloqot og'zaki muloqotning umumiy ohangini yoki munosabatini ham mustahkamlaydi. Chunonchi, boshni quyi solish yoki tushkunlik holati g'amginlikni ifodalovchi so'zlarga hamroh bo'lishi mumkin; tik turish, tabassum va jonlashtirilgan harakat xursandchilikni ifodalovchi og'zaki nutqqa hamroh bo'ladi.

Qarama-qarshilik qilish: noverbal muloqot verbal xabaringiz ba'zan ixtiyoriy, ba'zan g'ayri ixtiyoriy tarzda inkor etadi ,chunonchi, ko'zlarda yosh va ovozi qaltiragan bo'lsa-da, do'stlarga va oila a'zolarga ahvoli yaxshi ekanligini aytishi mumkin.

Takrorlash: noverbal vositalar verbal vositalar uzatayotgan axborotni qaytarishi mumkin. Bunday holatda noverbal vositalar xabarga qo'shimcha axborot bermaydi yoki yangi ma'no anglatmaydi.

Verbal vositalarning o'rnini bosuvchi: noverbal vositalar verbal vositalarning o'rnini bosishi mumkin ,chunonchi, xabarni tasdiqlash uchun boshini qimirlatish yoki maqtash uchun bosh barmoqni yuqoriga ko'targan holda qolgan barmoqlarni kaft ichiga yig'ib ko'rsatish mumkin.[13]

Ensiklopedik lug'atlarda noverbal vositalarni verbal muloqotda ishlatilish jarayoniga ko'ra 3 ta vazifani bajarishi mumkinligi e'tirof etilgan:

a) verbal muloqotning mazmun-mohiyatiga qo'shimcha aniqlik kiritish;

b) verbal muloqotning chala tomonlarini to'ldirib kelishi;

c) verbal muloqot bilan o'zaro uyg'unlashib, aynan uning ma'nosini takrorlash. [5,35b]

G.Kolshanskiy paralingvistik vositalarning a)muloqotni bir maromda bo'lishini ta'minlovchi yordamchi vazifa o'rnida ishlatilishi; b)ma'lum bir til birliklari o'rnida ishlatilib, ularni kompensatsiya qilishini ta'kidlab: "Paralingvistik vositalar mustaqil va birlashgan semiotik tizim bo'la olmaydi", - deb aytgan edi.[6,21]

Paralingvistik vositalarning tasnifi xususida tadqiqotchilar tomonidan turli xil qarashlar ilgari surilgan. Jumladan, rus tilshunos olimasi, filologiya fanlari doktori, professor T.M. Nikolayeva muallifligidagi "Большая российская энциклопедия" lug'atida[16] paralingvistikaning 3 turi mavjudligi qayd etilgan: **fonatsion vositalar** tembr, temp, nutq tovushi, pauzalarni to'ldirish ("e-e", "mm" va boshqalar); **kinetik vositalar** imo-ishoralar, tana holati, yuz ifodalari; **grafik vositalar** qo'lda yozish, grafik usullar, harflarga qo'shimchalar qo‘shish va ularni almashtirish. Tilshunos Z.Xolmanova o‘zining “Tilshunoslik nazariyasi “darsligida paralingvistika haqida to‘xtalib, ularning turlarini 3ga bo‘ladi. Bular; **kinesika, fonatsiya va paragrafemika.** [3,222b] Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, noverbal vositalar bir qarashda barcha o‘rganilayotgan tillarda universal xususiyatga ega, ya’ni insoniyat tomonidan umumiy qabul qilingan imo-ishoralar va tana harakatlariga asoslangandek tuyuladi. Ammo aslida, ular umumiylikdan xususiylikka ko‘chish jarayonida bir-biridan farq qiladi va ayrim holatlarda hatto zid ma’noni ifodalashi mumkin. Chunki dunyo tillarida verbal vositalar qanchalik rang-barang bo‘lsa, noverbal vositalar ham shunchalik turfa shakllarda namoyon bo‘ladi. Ayrim holatlarda ular umumiy jihatlariga ko‘ra tillararo o‘xshash ko‘rinsa-da, etnopsixologik xususiyatlar, geografik joylashuv, urf-odat va odob-axloq me’yorlari, milliy qadriyatlar ta’sirida tubdan farq qilishi mumkin. Shu bois, o‘rganilayotgan xalqlarning tili, dini, madaniyati, mentaliteti, etnopsixologiyasi va dunyoqarashlaridan kelib chiqqan holda, noverbal muloqot turlari shartli ravishda o‘nta

guruhga ajratib o‘rganilgan. Biroq zamonaviy muloqot jarayonlari paralingvistik vositalarni faqat shu doirada guruhlash mukammal emasligini, ularni qo‘shimcha komponentlar bilan boyitish maqsadga muvofiq ekanini ko‘rsatmoqda.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, paralingvistik vositalar nutqni jonlantiruvchi, uning samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan biri sanaladi. Imo-ishoralar og'zaki bo'lmagan vosita sifatida shaxsning mentaliteti, dunyoqarashi va madaniy xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Ular chalkash ma'lumotlarga aniqlik kiritishga yordam beradi, bu esa muloqot sharoitida lingvistik vositalardan tejamkor foydalanishga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Нурмонов А. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари ҳақида. Андижон, 1980. —Б.12.
2. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. —Тошкент: ЎМЗ. 2002. —Б.76
3. Xolmanova.Z. Tilshunoslik nazariyas. Darslik.-Toshkent: Shafqatsiz Nur Fayz, 2020. - B. 222.
4. Jo'rayeva B.. Toirova G.. Zaripova A. Sotsiolingvistika. -Buxoro: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, 2019. – B. 3.
5. Ярцева В. Большой энциклопедический словарь. 2-е изд. -М.: "Большая Российская энциклопедия". 1998. —Б.35.
6. Колшанский Г. Паралингвистика. -М.: Наука, 1974. – С. 21.
7. Накашидзе Н.Б. Кинеенка и ее вербальное отражение в характеристике персонажей художественного произведения: на матернале англо-американской художественной прозы XX века. Автореферата по ВАК РФ 10.02.04, кандидат филологических наук. М., 1981. - С. 133.

INGLIZ ONOMASTIK BIRLIKLARI VA TARKIBIY QISMLARI

Qurbonova Gulnoza Abduholiq qizi

Termiz davlat pedagogika instituti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) v.b dotsent

gulnozabduxoliqovna@gmail.com

+998907484744

Annotatsiya: Ushbu maqolaning asosiy maqsadi onomastik birliklar va ularning tarkibiy qismlarini ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganish, ularning tasnifi hamda lingvistik xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida tavsifiy, qiyosiy, struktur-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, turli tillardagi onomastik birliklar o‘zaro solishtirilib, ularning umumiy va farqli jihatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, onomastik birliklar til tizimining muhim qismi bo‘lib, ular antroponimlar, toponimlar, gidronimlar, etnonimlar kabi bir qator tarkibiy qismlardan iborat. Har bir guruh o‘ziga xos semantik va struktur xususiyatlarga ega bo‘lib, ular til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni aks ettiradi. Onomastik birliklar nafaqat nomlash vositasi, balki tarixiy, ijtimoiy va madaniy ma’lumotlarni ham o‘zida mujassamlashtiradi.

Kalit so‘zlar: onomastika, antroponimlar, toponimlar, gidronimlar, etnonimlar, zoonimlar, kosmonimlar, onomastik tizim

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ И ИХ СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ

Аннотация: Целью данного исследования является научно-теоретическое изучение ономастических единиц и их структурных компонентов, а также определение их классификации и лингвистических особенностей. В ходе исследования были использованы описательный, сравнительный и структурно-семантический методы анализа. Кроме того, ономастические единицы различных языков были сопоставлены, а их сходства и различия проанализированы.

Результаты исследования показали, что ономастические единицы являются важной частью языковой системы и включают такие компоненты, как антропонимы, топонимы, гидронимы, этнонимы и другие. Каждая группа

обладает своими семантическими и структурными особенностями и отражает тесную взаимосвязь между языком и культурой. Ономастические единицы выполняют не только номинативную функцию, но и аккумулируют историческую, социальную и культурную информацию.

Ключевые слова: ономастика, антропонимы, топонимы, гидронимы, этнонимы, зоонимы, космонимы, ономастическая система.

ONOMASTIC UNITS AND THEIR STRUCTURAL COMPONENTS

Abstract: The main purpose of this study is to investigate onomastic units and their structural components from a scientific and theoretical perspective, as well as to determine their classification and linguistic features. In the course of the research, descriptive, comparative, and structural-semantic analysis methods were employed. Additionally, onomastic units from different languages were compared, and their similarities and differences were analyzed. The results of the study showed that onomastic units constitute an important part of the language system and include such components as anthroponyms, toponyms, hydronyms, ethnonyms, and others. Each group has its own semantic and structural characteristics and reflects the close relationship between language and culture. Onomastic units serve not only as naming devices but also embody historical, social, and cultural information.

Keywords: onomastics, anthroponyms, toponyms, hydronyms, ethnonyms, zoonyms, cosmonyms, onomastic system.

KIRISH. XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida tilshunoslikda turli tizimli tillar o‘rtasidagi umumiy va xususiy jihatlarni tadqiq qilish ular o‘rtasidagi o‘xshash hamda farqli xususiyatlarni aniqlash masalasi aktual muammolardan biriga aylandi. Insoniyatning ming yillar davomida shakllangan nom qo‘yish va atash qobiliyati ibtidoiy jamoa tizimidan boshlab shakllanib kelganligini ta’kidlash lozim.

Insonlar qadim-qadimdan o‘zlari yashab turgan hududdagi daryolar, ko‘llar, buloqlar ariqlarni va ularni tashkil etuvchi har bir daryoga har bir ko‘l, har bir buloqni bir-biridan farqlash uchun ularni alohida-alohida nomlar bilan atagan. Masalan: Amudaryo, Amazonka, Sirdaryo, Temza, Surxondaryo, Zarafshon, Nil, Oyko‘l, Baykal ko‘li, Toshbuloq, Qo‘tirbuloq, Marjanbuloq, Zirabuloq kabilar. Bundan ko‘rinadiki,

atoqli otlar narsa va hodisalarni, obyektlarni yakkalab, donalab atash zaruriyati tufayli yuzaga keladi. Tilshunos B.Yo‘ldoshevning qayd qilishicha “Insoniyat tafakkurining gultoji uning umumlashtirish qobiliyatidir. Agar shunday umumlashtirish qobiliyati bo‘lmaganda, har qanday til million, milliardlab so‘zlardan, grammatik vositalardan iborat supermurakkab va tushunarsiz hodisaga aylanardi. Demak, narsa va hodisalarga yakkalab, donalab atoqli ot bilan nomlash o‘ziga xos zaruriy ehtiyoj va qonuniyat natijasi sanaladi”. Darhaqiqat, til jamiyatda ijtimoiy vazifa bajarar ekan shu jamiyatga mansub kishilar dunyoqarashi va tafakkur mahsulini yuzaga chiqarishi lozim. Yevropa tilshunoslari tilning ijtimoiy tabiatini tahlil qilishda sotsiolingvistik tamoyil orqali yondashishadi. “Tilning ijtimoiy tabiatini tahlil qiluvchi asosiy soha sotsiolingvistika hisoblanadi. U tilning ijtimoiy tabiatini yoritishda tarixiylik, hayotiylik, me’yoriylik, hududiylik kabi qator mezonlarga amal qiladi”. Albatta, tarixiylik, hayotiylik, me’yoriylik, hududiylik kabi faktorlar onomastik birliklarni xususan, gidronimlarni tahlil qilish uni ilmiy-nazariy o‘rganish jarayonida muhim ahamiyat kasb etishini anglash mumkin. Til ijtimoiy hodisa sifatida tabiiy hodisalardan ajralib turadi. Masalan, “kishilarning tabiiy -biologik va fiziologik xususiyatlari (ovqat yeyishi, nafas olishi, rivojlanishi va hokazo) tabiat qonunlariga muvofiq, jamiyatga bog‘liq bo‘lmagan holda namoyon bo‘lib boradi. Ammo tilda so‘zlashish va fikrlash uchun kishilik jamiyati (sotsial muhit) bo‘lishi shart. Chunki til kishilarning bir-biri bilan aloqa qilish va fikr almashish ehtiyojlari natijasida paydo bo‘lgan. Shuning uchun ham til tabiiy hodisalardan farqli o‘laroq, kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan va unga xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir. Darhaqiqat, kishilik jamiyati taraqqiyotining dastlabki bosqichlaridan hozirgacha bo‘lgan barcha tarixiy, madaniy, ijtimoiy jarayonlar haqida xabar beruvchi vosita til hisoblanadi. Og‘zaki va yozma holatda yetib kelgan barcha til boyliklari uzoq o‘tmishdan bizga xabar beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Onomastik birliklar jonli muloqot tiliga nisbatan har xil geografik mintaqalar til hodisalarining ancha barqaror hamda biroz o‘zgaruvchanlik xususiyatga ega bo‘lgan qismi sifatida eng qadimgi tillarning evolyutsiyn shakllanish jarayonida turli davrlariga xos belgi-xususiyatlarni o‘zida aks ettirishi bilan ahamiyatlidir. Onomastik birliklarning bu muhim xususiyati til

tadqiqining diaxronik tadqiqi jarayonlari haqidagi ma’lumotlarni to‘ldirishga, jumladan, tilshunoslikning tarixiy muammolari va tarixiy jarayonlar davomida millat tilining shakllanishiga oid bilimlarni to‘ldirishga yordam beradi hamda ana shu tarixiy jarayonlar to‘g‘risida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lish imkoniyatini yaratadi. Fanda onomastika sohasini o‘rganish tarixi uzoq davrlarga borib taqaladi. Bu boradagi dastlabki harakatlar antik davrlarda yaratilgan Gerodotning “Tarix”, Strabonning “Geografiya”, Pliniyning “Tabiiy tarix”, Melaning “Xorografiya”, asarlarida, shuningdek, O‘rta asr yodgorliklarida geografik nomlarga oid onomastik ma’lumotlar ko‘plab uchraydi. Bu ma’lumotlarda toponimlarning kelib chiqish tarixi to‘g‘risidagi ma’lumotlar afsonaviy, xalq etimologiyasi xarakterida bo‘lib, bu ma’lumotlar orasida hozirgi davr talablari asosidagi talqinlar ham kuzatiladi. Milodning I asrida Pompey Mela geografik nomlardan tarixiy-geografik tadqiqot obyekti sifatida foydalanib, hozirgi Ispaniyaning Kelt va Luzitaniya viloyatlarining chegaralarini aniqlagan. Ushbu masalalar tadqiqi hozirgacha diqqat e’tibordan qolgan emas.

Onomastikaning fan sifatida yuzaga kelishi o‘tgan asrning boshlariga to‘g‘ri keladi. Bu sohaning jahon tilshunosligidagi rivojida H.A.Smit, A.L.Dauzat, G.J.Kopley, G.V.Lemon kabi olimlarning xizmati katta. Ularning ilmiy ishlari onomastikaning nazariy va amaliy masalalari tadqiqida alohida o‘rin egallaydi. Shuni alohida ta’kidlash o‘rinliki, biz yuqorida qayd qilgan tilshunos olimlar ushbu sohaning rivojlanishiga dastlabki bosqichlarda beqiyos hissa qo‘shgan olimlar sifatida onomastika fani tarixida muhim o‘rin egallab kelmoqda.

XULOSA. Kuzatishlarimiz natijasida shunga amin bo‘ldikki, jahon tilshunosligida, xususan, rus tilshunosligida onomastika va uning kishi ismlarini o‘rganuvchi antroponimika, joy nomlarini o‘rganuvchi toponimika sohalarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish va ehtiyoj xorijiy mamlakatlarda nihoyatda kuchli. Bu sohalarni tadqiq etishda ingliz, nemis, rus va boshqa xorijiy olimlarning xizmatlari kattadir. Tarixiy onomastika va tarixiy antroponimiyani tadqiq qilish bo‘yicha bir qator doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi, ko‘plab monografiyalar, o‘quv qo‘llanmalari va maqolalar nashr etilgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 61 b.

2. Sayfullayeva R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: 2010. – 332 b.

3. Аристотель. Поэтика (поэзия санъати ҳақида). Русчадан М.Маҳмудов, У.Тўйчиевлар таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. –41 б.

4. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 145 б.

5. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 116 б.

6. Галиева.М.Р. Дунёнинг лисоний тасвирида диний мифологик тафаккурнинг акс этиши. – Фаргона: 2019. – 91 б.

7. Ғеуломов П. Мактаб жўғрофий атамалар ва тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 133 б.

8. Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. Монография. –Тошкент: 2005. – 140 б.

9. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 71 б.

10. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1997.

THE IMPACT OF DIGITAL DICTIONARIES AND GRAMMAR MANUALS ON WRITING SKILLS

Rakhmatova Madina Abdumumin kizi

PhD student at the National Pedagogical University of Uzbekistan

Annotation. This article analyzes the impact of digital dictionaries and grammar guides on English writing skills. It examines the role of these tools in lexical choice, grammatical accuracy, collocational appropriateness and text editing. Special attention is paid to their potential to improve writing quality, develop autonomous learning skills and strengthen reflective learning. Additionally, the study summarizes the positive and negative aspects of digital resources and emphasizes the need for their methodologically

appropriate use in writing instruction. The article concludes with practical implications for integrating these tools into English language teaching.

Keywords: digital dictionary, grammar guide, writing skills, lexical choice, grammatical accuracy, collocation, editing, autonomous learning, reflection.

Introduction. In the current era of expanding digital learning environments, the development of writing skills in teaching English requires new methodological approaches. In particular, digital dictionaries and electronic grammar guides are becoming important tools that allow the student to quickly check word meaning, stylistic compatibility, collocation, grammatical patterns and spelling norms. Modern research shows that the integration of a digital dictionary and writing environment is especially useful in language production, namely, in the process of composing and editing text: examples based on the corpus help the writer select typical combinations, distinguish grammatical patterns and express thoughts more naturally. In this regard, digital dictionaries and grammar guides are not just an auxiliary tool in the formation of writing skills, but also a methodological factor that ensures lexical selection, grammatical accuracy and stylistic integrity of the text [Frankenberg-Garcia, 2020: 30].

The relevance of this issue is directly related to the state policy aimed at improving the quality of teaching foreign languages in Uzbekistan. In particular, the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PD-5117 of May 19, 2021, sets the tasks of developing foreign language teaching as a priority area of educational policy, radically improving the quality of education in this area and widely introducing modern approaches. This legal framework further strengthens the need for the effective use of digital tools that serve to develop writing skills in English language teaching, including electronic dictionaries, grammar guides and interactive writing platforms. [2] Moreover, recent scientific research confirms that digital grammar tools and automated feedback systems have a significant impact on the quality of writing. A study published in 2025 noted that EFL students who used AI-assisted feedback tools such as Grammarly had higher writing quality, number of revisions and grammatical accuracy compared to the traditional approach [Mekheimer, 2025: 170]. However, the results of the study indicate the importance of using such tools not independently, but based on pedagogical control

and a critical approach. Therefore, studying the impact of digital dictionaries and grammar guides on writing skills is not only of theoretical but also of practical and methodological importance today, revealing effective ways to guide students to write more clearly, logically and in accordance with language standards.

Relevance of the topic. The relevance of the topic is determined, first of all, by the fact that the content of teaching English in the current education system is moving from a traditional rule-based to a communicative, practical and digitally oriented model. Today's student should not be limited to knowing only grammatical rules in the writing process, but should be able to express his/her thoughts logically, stylistically and lexically clearly. In this regard, digital dictionaries and grammar guides are emerging as important teaching tools in the writing process for word selection, collocation checking, clarification of grammatical forms and text editing. Modern studies have shown that digital writing environments and lexicographic resources help the user to improve the quality of writing, editorial activities and conscious selection of language units. In such conditions, the methodologically effective use of digital dictionaries, electronic grammar guides and interactive writing tools that serve to develop writing skills is of particular importance. In particular, tools that allow for quick feedback, independent editing and individual work are considered promising areas for improving the accuracy of students' written speech and compliance with language standards. Therefore, studying the impact of digital dictionaries and grammar guides on writing skills is one of the current scientific and practical issues today.

Analysis of the literature. The impact of digital dictionaries and electronic grammar guides on writing skills has become one of the areas of special attention in foreign language methodology in recent years. Studies in this area show that the use of digital lexicographic and grammatical tools in the writing process has a significant impact on the student's word choice, grammatical accuracy, collocational compatibility and text processing activities. In particular, digital tools create a methodological opportunity to organize writing not as a finished product, but as a multi-stage activity formed through research, verification, editing and reflection [Frankenberg-Garcia, 2020: 31].

In this regard, the study conducted by Li-Wei Wei is particularly noteworthy. In 2024, the author studied the effects of digital and print dictionaries on academic writing using a mixed-methods approach and found that both types of dictionaries improved writing results, but participants who used digital dictionaries had higher overall abstract writing quality and language use scores. The scientific significance of this work is that it interprets the dictionary not only as a tool for finding meaning, but also as an active writing resource that helps in lexical accuracy and the selection of appropriate expression in academic writing. At the same time, the study shows that the effectiveness of using a dictionary depends not only on the tool itself, but also on how and for what writing task it is used [Wei, 2024]. Ana Frankenberg-Garcia's work examines the issue from a deeper methodological perspective. Her study, published in 2020, substantiates the idea of combining user needs, lexicographic data and digital writing environments. The author, in the case of the ColloCaid project, describes the dictionary as a tool that works within the writing editor, not as a separate reference source, but as a tool that guides the writer towards more idiomatic and natural expression, especially by suggesting collocations. This approach links the impact of digital dictionaries on writing not only to "finding words", but also to collocational literacy, stylistic consistency and continuous assistance in the writing process [Frankenberg-Garcia, 2020: 29-43].

Mohamed Mekheimer's 2025 study on digital grammar guides and AI-assisted writing feedback provides an important theoretical and practical basis for this direction. The author showed that EFL students who received generative AI feedback based on Grammarly had better writing quality, editing frequency and overall writing performance than those who received traditional feedback. However, the most important aspect of the study is that it emphasizes that such tools are effective not as automatic correction mechanisms, but as tools that encourage the student to revise, critically analyze and reflect. Therefore, the effectiveness of digital grammar tools is not manifested in their mere presence, but in their combination with pedagogical management and conscious use [Mekheimer, 2025: 170]. Thus, the literature reviewed highlights the impact of digital dictionaries and grammar guides on writing skills in three main areas: first, lexical accuracy and academic writing quality; second, enhancing

collocational and stylistic consistency; and third, reducing grammatical errors and building a culture of editing. In this regard, further research on this topic may yield more scientifically effective results by studying digital tools not in isolation, but in an integrated manner with the lexical, grammatical and editorial components of writing.

Result and analysis. In today's digital learning environment, digital dictionaries and grammar guides are becoming one of the most important tools for developing writing skills in English. They allow the reader to quickly find the meaning of words, identify synonyms and antonyms, view collocations, check grammatical forms and edit the written text. In particular, they provide quick assistance in terms of time during the writing process, immediately indicate the error and offer the correct option. Therefore, such tools are not only auxiliary materials in the formation of writing, but also appear as methodological tools that guide the student to express the thoughts clearly, logically and normatively.

The positive side of digital dictionaries is that they help to increase the student's vocabulary, distinguish between different meanings of a word and choose a unit that is appropriate for the context. This increases lexical accuracy in writing. Electronic grammar guides, on the other hand, provide quick explanations on sentence structure, verb tenses, articles, prepositions and other grammatical units, thereby reducing the student's errors during writing. As a result, the student expresses own thoughts more confidently when composing a text, the number of grammatical errors in writing is reduced and the overall quality of written speech improves. In addition, such tools support independent learning, because the student gets used to analyzing the mistakes on one`s own, without expecting constant help from the teacher.

However, there are negative aspects of digital dictionaries and grammar guides. First of all, if a student relies too much on them, independent thinking and language intuition can be weakened. Sometimes a student simply accepts the option recommended by the program without fully understanding why a word or grammatical form is correct or incorrect. This can temporarily correct a writing error, but does not always lead to conscious mastery of the language unit. Another problem is that some digital tools do not fully understand the context and as a result, they can make recommendations that are

stylistically inappropriate or do not take into account the subtleties of meaning. Especially in academic writing or complex expressions, automatic recommendations are not always completely reliable. As well, incorrect use of digital tools carries the risk of artificializing writing. If a student relies too much on ready-made translations, sentences, or automatic corrections, their personal style, independent expression and creative approach can be weakened. This is especially noticeable at the initial stage of language learning, when the student becomes accustomed to writing with an external tool, not with his/her own knowledge. As a result, the natural formation of writing skills slows down. In general, digital dictionaries and grammar guides provide great opportunities for developing writing skills, but they only give effective results with pedagogical control and conscious use. The most correct approach is to use them not as a tool that writes for the student, but as an auxiliary resource that supports the writing process, encourages analysis and strengthens self-control. Only then will their positive side be strengthened and their negative impact will be reduced.

Conclusion. The analysis shows that digital dictionaries and grammar guides are important methodological tools in developing writing skills in English. They allow the student to select lexical units in accordance with the content, clarify grammatical forms, check collocations and independently edit the written text. As a result, grammatical accuracy, lexical consistency and stylistic integrity increase in the writing process. At the same time, these tools serve to develop the student's independent work, analysis of his/her own mistakes and reflexive approach. However, their excessive and uncontrolled use can lead to reliance on ready-made options, superficial mastery of language units and weakening of independent thinking. Therefore, in order for digital dictionaries and grammar guides to have a positive impact on writing, they must be used under the guidance of the teacher, based on clear methodological tasks and the principles of conscious use.

First, digital dictionaries and grammar guides should be used systematically in English writing lessons, not episodically, but in connection with the planning, writing and editing stages of writing. Secondly, students should be taught to use digital tools not only to find errors, but also to explain why a particular option is correct or incorrect.

Thirdly, it is advisable to introduce special exercises in writing assignments aimed at checking collocation, synonym selection, grammatical structure and stylistic consistency. Fourthly, it is necessary to develop practical recommendations for teachers on the methodological use of digital lexicographic resources and electronic grammar tools. Fifthly, in the future, experimental work should be carried out in this direction with the participation of students at different levels and the impact of digital tools on writing quality, editing culture and independent learning should be studied in more depth.

REFERENCES

1. Frankenberg-Garcia, A. (2020). Combining user needs, lexicographic data and digital writing environments. *Language Teaching*, *53*(1), 29-43.

2. https://lex.uz/ Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PD-5117 dated 19.05.2021.

3. Mekheimer, M. (2025). Generative AI-assisted feedback and EFL writing: a study on proficiency, revision frequency and writing quality. *Discover Education*, *4*(1), 170.

4. Wei, L. W. (2024). Assessing the repercussions of dictionary formats on scholarly writing outcomes: undertaking mixed-method approach. *European Journal of English Language Teaching*, *9*(4).

5. Shahnoz, R. (2025). Ingliz tilini o ‘qitishda raqamli vositalar. *Global Science Review*, *9*(1), 32-40.

IJTIMOIY TARMOQLARDA TAHDID NUTQIY AKTLARINING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Rahmonova Gulsanam, FarDU magistranti

Nasridinov Muxridin Vaslidin o‘g‘li,

FarDU katta o‘qituvchisi (PhD)

Tel: 883353600 e-mail: mvnasridinov@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijtimoiy tarmoqlarda uchraydigan tahdid nutqiy aktlarining kommunikativ-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida tahdid ifodalarining ochiq va yashirin shakllari, ularning internet kommunikatsiyasidagi

vazifalari hamda foydalanuvchilarga koʻrsatadigan pragmatik ta’siri yoritiladi. Shuningdek, virtual muloqot muhiti, anonimlik va emotsional ekspressivlikning tahdid mazmunidagi nutq birliklari faollashuvidagi oʻrni misollar orqali koʻrsatib beriladi. Oʻzbek va ingliz tillaridagi ayrim tahdid birliklari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: tahdid nutqiy akti, pragmatika, internet kommunikatsiyasi, lingvopragmatika, ijtimoiy tarmoqlar, virtual muloqot, kommunikativ strategiya.

Kirish

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar insonlar oʻrtasidagi eng faol kommunikativ maydonlardan biriga aylandi. Telegram, Instagram, Facebook, TikTok va X platformalari orqali foydalanuvchilar nafaqat axborot almashadi, balki oʻz hissiyoti, munosabati va shaxsiy qarashlarini ham erkin ifodalaydi. Shu bilan bir qatorda virtual kommunikatsiyada agressiv nutq birliklari, salbiy baholash va tahdid mazmunidagi ifodalar soni ham ortib bormoqda.

Internet muloqotining asosiy xususiyatlaridan biri – anonimlikdir. Virtual makonda foydalanuvchi oʻz shaxsini yashirish imkoniyatiga ega boʻlgani sababli ayrim hollarda kommunikativ me’yorlarga kamroq amal qiladi. Natijada real hayotda ochiq aytilmaydigan keskin fikrlar internet muhitida erkinroq ifodalanadi. Ayniqsa, konfliktli vaziyatlar, bahsli mavzular yoki shaxsiy munozaralarda tahdid mazmunidagi birliklar faol qoʻllanadi.

Tilshunoslikda tahdid nutqiy akti pragmatikaning murakkab birliklaridan biri sifatida qaraladi. Tahdid orqali soʻzlovchi adresatga ruhiy bosim oʻtkazadi, uni qoʻrqitadi yoki ma’lum harakatni bajarishga undaydi. Shu sababli tahdid birliklarini lingvopragmatik jihatdan oʻrganish zamonaviy pragmatika va internet tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Tahdid nutqiy aktining pragmatik mohiyati

Nutqiy akt nazariyasiga koʻra, har qanday nutq birligi ma’lum kommunikativ vazifani bajaradi. Tahdid nutqiy aktida esa asosiy maqsad tinglovchini ogohlantirish yoki unga salbiy oqibat boʻlishini bildirish orqali psixologik ta’sir koʻrsatishdan iborat boʻladi.

Tahdid ifodalari ochiq va yashirin shakllarda qo‘llanilishi mumkin. Ochiq tahdidlarda agressiv mazmun aniq ifodalanadi:

“Bu gap uchun hali javob berasan.” (“You will answer for these words one day.”)

“Meni yana bezovta qilma.” (“Don’t bother me again.”)

“Sening qilganing esdan chiqmaydi.” (“What you did won’t be forgotten.”)

Yashirin tahdidlarda esa ma’no to‘liq ochiq aytilmaydi, lekin kontekst orqali anglashiladi:

“Hayot hamma narsani joyiga qo‘yadi.” (“Life puts everything in its place.”)

“Ba’zi narsalar vaqt bilan hal bo‘ladi.” (“Some things are solved with time.”)

“People remember more than you think.” (“Odamlar o‘ylaganingdan ko‘proq narsani eslab qoladi.”)

Bunday birliklarda tahdid yashirin tarzda ifodalanadi. Tinglovchi mazmunni pragmatik vaziyat va kommunikativ kontekst orqali tushunadi.

Tahdid nutqiy aktlari ko‘pincha emotsional holat bilan bog‘liq bo‘ladi. G‘azab, norozilik, rashk yoki konflikt vaziyatlari tahdid ifodalarining yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Ayrim hollarda so‘zlovchi tahdid orqali o‘z ustunligini ko‘rsatishga yoki adresatni bosim ostida qoldirishga urinadi.

Ijtimoiy tarmoqlarda tahdid ifodalarining qo‘llanishi

Ijtimoiy tarmoqlarda tahdid ifodalari turli kommunikativ vazifalarni bajaradi. Ayrim foydalanuvchilar tahdidni bosim o‘tkazish vositasi sifatida ishlatsa, boshqalar hissiy holatini keskin shaklda ifodalash uchun foydalanadi. Ayniqsa, munozarali mavzular ostidagi izohlarda tahdid birliklari faol uchraydi.

Masalan:

“Gaplaringga ehtiyot bo‘l.” (“Be careful with your words.”)

“Keyingi safar boshqacha bo‘ladi. ”

(“Next time it will be different.”)

“You should think twice before posting this.” (“Buni joylashdan oldin yaxshilab o‘ylashing kerak edi.”)

Mazkur birliklarda ogohlantirish va psixologik bosim elementi mavjud. Ayrim hollarda tahdid kinoya yoki istehzo orqali ham ifodalanadi. Masalan, “Dunyo tor” (“The

world is small.”) kabi gaplar kontekstga qarab yashirin tahdid ma’nosini anglatishi mumkin.

Virtual kommunikatsiyada qisqa va tezkor ifodalar ustunlik qiladi. Shu sababli tahdid birliklari ko‘pincha sodda sintaktik shaklda uchraydi:

“Kutib tur.” (“Just wait.”)

“Yodingda bo‘lsin.” (“Remember this.”)

“Too late.” (“Endi kech.”)

Bunday qisqa birliklar ham kuchli pragmatik ta’sirga ega bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, emoji va vizual vositalar ham yashirin agressiv ma’no ifodalashda ishtirok etadi. Ayrim hollarda olov, musht yoki qora rangli emojilar tahdid mazmunini kuchaytiradi.

O‘zbek va ingliz tillaridagi ayrim farqlar

O‘zbek tilidagi tahdid birliklarida ko‘pincha bilvositalik va ogohlantirish ohangi ustunlik qiladi. Ingliz tilida esa tahdidlar ko‘proq qisqa va bevosita shaklda ifodalanadi.

Masalan:

“Hali bu gapni eslaysan.” (“You’ll remember this conversation.”)

“You crossed the line.” (“Chegaradan oshib ketding.”)

O‘zbek tilida milliy mentalitet va ijtimoiy masofa muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli ayrim tahdid birliklari yumshatish strategiyalari orqali ifodalanadi. Ingliz tilidagi internet kommunikatsiyasida esa ochiq agressiv ifodalar ko‘proq uchraydi.

Shuningdek, o‘zbek tilida hurmat va qarindoshlik birliklari kommunikativ ta’sirni kuchaytirishi mumkin. Bu esa tahdid nutqiy aktining milliy-madaniy xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Tahdid nutqiy akti internet kommunikatsiyasida faol qo‘llanilayotgan pragmatik birliklardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlardagi anonimlik, emotsional muhit, tezkor fikr almashinuvi va nazoratning nisbatan sustligi tahdid mazmunidagi birliklarning keng qo‘llanishiga sabab bo‘lmoqda. Tadqiqot davomida tahdidlarning ochiq va yashirin shakllarda ifodalanishi, qisqa sintaktik qurilmalar, emotsional leksika hamda ekspressiv birliklar orqali kuchli pragmatik ta’sir hosil qilishi aniqlandi. Ayniqsa,

internet tilida tahdid koʻpincha nafaqat qoʻrqitish, balki bosim oʻtkazish, manipulyatsiya qilish, ustunlikni namoyish etish va suhbatdoshga psixologik ta’sir koʻrsatish vositasi sifatida ham xizmat qilishi kuzatildi.

Shuningdek, oʻzbek va ingliz tillaridagi tahdid birliklari oʻrtasida kommunikativ hamda madaniy farqlar mavjudligi aniqlandi. Oʻzbek tilida tahdidlar koʻproq bilvosita, kinoyaviy yoki madaniy me’yorlarga mos yumshatilgan shakllarda ifodalansa, ingliz tilidagi internet muloqotida tahdidlarning nisbatan ochiq va toʻgʻridan-toʻgʻri shakllari koʻproq uchrashi kuzatildi. Bu esa har ikki xalqning kommunikativ madaniyati, ijtimoiy qadriyatlari va nutq odobi bilan chambarchas bogʻliq ekanligini koʻrsatadi.

Tadqiqot natijalari tahdid nutqiy aktlarini lingvopragmatik jihatdan oʻrganish zamonaviy pragmatika, internet tilshunosligi va raqamli kommunikatsiyani tadqiq etishda muhim ilmiy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Mazkur tadqiqot kelgusida ijtimoiy tarmoqlarda agressiv nutq, kiberbulling, verbal zoʻravonlik va konflikt kommunikatsiyasini chuqurroq oʻrganish uchun nazariy hamda amaliy asos boʻlib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. — Oxford: Oxford University Press, 1962. — 168 p.

2. Crystal D. Language and the Internet. — Cambridge: Cambridge University Press, 2011. — 272 p.

3. Levinson S. C. Pragmatics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983. — 420 p.

4. Mahmudov N. Til va nutq. — Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2013. — 220 b.

5. Safarov Sh. Pragmatik tilshunoslik. — Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008. — 300 b.

6. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969. — 203 p.

7. Yoʻldoshev B. Matn pragmatikasi. — Samarqand: SamDU nashri, 2015. — 180 b.

8. Yule G. Pragmatics. — Oxford: Oxford University Press, 1996. — 152 p.

DIALECT IS THE UNSEPERATABLE PORTION OF THE COUNTRY

Saminjonova Sarvinoz Maqsud qizi

Fergana state university, 3rd year student

Annotation: The purpose of this article is to increase the prestige of the mother tongue in the social life of the nation and at the international level, and to educate young people in a spirit of patriotism and loyalty to the traditions and values of the nation. , and to ensure the full introduction of state languages in the country. Covers opinions expressed by Japan.

Key words and expressions:

Homeland, dialect, individuals, mother tongue, Uzbek dialect, country, Turkic dialects, national values.

Every country has great wealth that is different from the homeland. that's his language. It is the language that unites people as one nation, one people. Language is an inseparable sign of a nation's identity, he is one of the symbols that make a nation a nation, a means of communication passed down from ancestors to generations over the centuries. With the help of his native language, a person begins to comprehend new concepts. The mother tongue is instilled in us by mother's milk. As a person grows up, he increases his vocabulary by communicating with others and reading fiction books. To fundamentally increase the prestige of the Uzbek language in the social life of our people and at the international level, to educate our growing youth in the spirit of patriotism, loyalty to national traditions and values, to ensure the full introduction of the state language in our country, In order to preserve and develop the languages of the nations and peoples of Uzbekistan, to create conditions for learning the Uzbek language as the state language, to define the strategic goals, priority directions and tasks and prospective stages of the development of the Uzbek language and language policy, the President The decree was signed by Sh.M. Mirziyoyev.[1]

This implies the achievement of the following objectives:

- increasing the prestige of the Uzbek language in the social life of our country and at the international level; -to improve the education of the Uzbek language, to educate

young people in the spirit of loyalty to national and universal traditions and values, to be proud of the rich spiritual heritage of our great ancestors and to further enrich them; - creating an atmosphere of respect and love for the Uzbek language (the state language) in the society; - refers to achieving that every citizen in our country knows the state language and feels it as a duty and obligation.

Language is one of the main distinguishing features of a nation, so everyone should know and respect their own language, while at the same time respecting the mother tongues of other nations. Almost every great historian knows that, in addition to his mother tongue, he was able to master one or more of the rich cultural languages of his time. Navoi wrote his ghazals in Persian, Lermontov his poems in French, and Ibn Sina his scholarly works in Arabic[2]. Language is the pillar of society, the soul of a nation, and the destiny of a nation. The past, present, future, and existence of every human being, nation, race, and society are determined by her one factor:

Native language. Uzbek is one of the richest languages in the world. Our mother tongue is ancient and sacred to our nation and should always be available. The possibilities inside are endless. It is the sacred duty of all of us to use language effectively, to fight for its purity and naturalness, and to ensure its complete observance. A more comprehensive and intensive study of the mother tongue is necessary to strengthen national pride in the hearts of young people, to develop our country socially, economically and spiritually, and to enhance our international reputation. I need it now. need. Our mother tongue is an inexhaustible treasure of our national spirit. Therefore, it is our sacred duty as human beings to give them the respect and honor they deserve.

To date, there are approximately 7,000 ethnic languages on earth, 96 of which are recognized as state languages. In 20 language families (Indo-European, Finno-Ugric, Turkish, Mongolian, Samhun, Tungusic-Manchu), he serves as a means of communication, with more than 2,000 languages representing history and the present. I have. , Chinese-Tibetan, Dravidian, Papuan, Indian, Niger-Congo, Sudanese and other language families). Taking Indo-European as an example of this language family, the family includes over 400 languages. These include English, Scottish, Dutch, German, Icelandic, Danish, Norwegian, Swedish, Greek and Russian. At this point, we should

mention the most common major languages in the world. These languages include Chinese (over 1.212 billion), Arabic (over 422 million), Hindi (over 366 million), English (over 341 million), Spanish (over 341 million) more than 322 million). . Arabic and English are the most spoken languages in the world. [3]

It also shows that our Uzbek language, which belongs to the Turkic language family, has an incomparably rich history. The Uzbek vocabulary consists of over 85,000 words and the total world population is over her 42 million [4]. Language is a mirror of a nation, reflecting the lifestyle, culture, history, level and intelligence of a nation that has endured waves of authoritarianism over the centuries. It is the duty of all of us to preserve our language as an important part of humanity, keep it clean, and pass on our national values and linguistic wealth to future generations.

REFERENCES

1. Decree No. PF-5850 of Sh.M. Mirziyoyev dated October 21, 2019 "On measures to fundamentally increase the prestige and position of the Uzbek language as a state language".

2. Speech about language. Abdullah Qahhor. "Youth" magazine, No. 9, 1987

3. Dushatova, S., & qizi Norinboyeva, D. J. (2022). CHET TILIDA NUTQNI TINGLAB TUSHUNISH VA UNDA FRAZEOLOGIZMLARNING O'RNI. *YOUTH, SCIENCE, EDUCATION: TOPICAL ISSUES, ACHIEVEMENTS AND INNOVATIONS*, *1*(7), 66-71.

4. Dushatova, S., & Burgutova, G. (2022). CHET TILLARINI BILISHNING FOYDALARI. *INNOVATIVE DEVELOPMENT IN THE GLOBAL SCIENCE*, *1*(8), 40-45.

5. Dushatova, S., & Mamajonova, S. (2022). ICEBERG PRINCIPLE" AS A STYLISTIC FEATURE OF E. HEMINGWAY'S SHORT STORY "THE OLD MAN AND THE SEA. *Science and innovation*, *1*(B8), 1931-1934.

6. Faxriddin o'g'li, Y. H. (2022). An Analysis of How Language Forms Cross-Cultural Ties. *Academia Open*, *7*, 10-21070.

7. Shokhsanam, D., & Abdukarimova, M. (2022, December). THE ADVANTAGES OF BOOKS IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES.

In *INTERNATIONAL CONFERENCE DEDICATED TO THE ROLE AND IMPORTANCE OF INNOVATIVE EDUCATION IN THE 21ST CENTURY* (Vol. 1, No. 9, pp. 169-171).

8. Shokhsanam, D., & Makhmudova, M. (2022). BENEFITS OF DAILY READING. *INNOVATIVE DEVELOPMENT IN THE GLOBAL SCIENCE*, *1*(8), 28-32.

9. Shohsanam, D., & Dildoraxon, R. (2022). Best Ways of Vocabulary Memorisation in Foreign Language Learning. *Academia Open*, *7*, 10-21070.

10. qizi Dushatova, S. B., & qizi Qodiraliyeva, N. I. (2022). EFFECTIVE METHODS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES. *International Academic Research Journal Impact Factor 7.4*, *1*(5), 63-67.

SEMANTIC FIELD AND CATEGORIES OF COLORS IN THE LANGUAGE SYSTEM

Marufova Sarvinoz Murotjon qizi

Fergana State University Master's degree student

Abstract. This article explores the semantic field of color terms within the language system, focusing on how languages categorize and conceptualize color. It examines key theoretical approaches from linguistics and cognitive science, including semantic field theory, basic color term theory, prototype theory, and linguistic relativity. The study highlights that color terminology reflects both universal perceptual processes and language-specific conventions.

Key words Color terminology, semantic field, color categorization, prototype theory, linguistic relativity, basic color terms, cognitive linguistics, perception, culture, conceptualization.

Color is one of the most fundamental and universal aspects of human perceptual experience, yet the way different languages encode, categorize, and conceptualize color varies considerably across the world's linguistic communities. The study of color terminology sits at the crossroads of linguistics, cognitive science, anthropology, and philosophy, making it a uniquely rich domain for semantic inquiry.

This thesis examines the semantic field of color terms in the language system, with particular attention to how colors are categorized, structured, and conceptualized across

languages. It explores the theoretical frameworks used to analyze color semantics, the nature of prototype effects within color categories, the role of linguistic relativity in shaping color perception, and the cultural dimensions that intersect with purely linguistic analysis.

The notion of a semantic field, developed most systematically by Jost Trier in the early twentieth century and later refined by subsequent linguists, refers to a set of interrelated lexical items whose meanings collectively cover a particular conceptual domain. Within a semantic field, the meaning of each term is defined not in isolation but in relation to its neighbors; the boundaries between terms shift as the field is lexically reorganized. Color terminology constitutes a paradigmatic example of a semantic field, since the continuous spectrum of visible light is divided into discrete named regions by every language, though the boundaries of those regions differ from one language to another.

John Lyons emphasized that the semantic structure of a field is not simply a reflection of extralinguistic reality but is partly constituted by the language itself. In the domain of color, this observation is particularly telling: the electromagnetic spectrum is physically continuous, with no natural discontinuities that would dictate where, say, blue ends and green begins. The divisions imposed by language are therefore, to a significant degree, conventional, though they are not entirely arbitrary, since perceptual salience and neurobiological factors play a constraining role. The semantic field of color is thus the product of an interaction between universal perceptual architecture and culturally specific linguistic convention [Lyons,1977:62].

Berlin and Kay's foundational research identified eleven basic color categories - white, black, red, green, yellow, blue, brown, purple, pink, orange, and grey -and argued that languages encode these categories in a fixed evolutionary order. Languages with only two basic color terms distinguish dark/cool from light/warm; as languages develop more basic terms, they add them in a predictable sequence. This proposal was revolutionary because it suggested that the categorization of color is not entirely arbitrary but is constrained by universal cognitive and perceptual factors. Subsequent

cross-linguistic research has broadly supported the existence of universal focal colors, even if the precise details of Berlin and Kay's hierarchy have been debated and refined.

The concept of basic color terms, as defined by Berlin and Kay, rests on four criteria: the term must be monolexemic (not decomposable into a color plus another element), its meaning must not be included in that of another color term, it must not be restricted in application to a narrow class of objects, and it must be psychologically salient for informants. These criteria have been criticized as culture-bound and difficult to apply consistently across typologically diverse languages, but they have nonetheless provided a productive framework for comparative research. Languages such as Russian, which distinguishes siniy (dark blue) from goluboy (light blue) as two separate basic terms where English has only one, illustrate that the inventory of basic color terms varies across languages in ways that have measurable cognitive consequences [Berlin & Kay,1969:92].

Anna Wierzbicka offered a pointed critique of the Berlin-Kay framework, arguing that the eleven proposed universals are in fact artifacts of English-language categories projected onto other languages. She proposed instead an analysis of color meaning grounded in Natural Semantic Metalanguage, arguing that color terms are best understood not as labels for regions of perceptual space but as expressions of complex meanings that include reference to prototypical objects -sky, fire, grass, night -which serve as experiential anchors. This approach highlights the extent to which color categories are embedded in broader cultural and ecological contexts rather than being purely perceptual abstractions [Wierzbicka,1990:127].

Eleanor Rosch's prototype theory, developed through extensive experimental work in the 1970s, provided a powerful alternative to the classical view of categories as defined by necessary and sufficient conditions. Rosch demonstrated that color categories, like other conceptual categories, are structured around prototypical exemplars -the best instances of a category -with membership grading off from the prototype toward the periphery [Rosch,1975:200]. Focal colors, the most typical representatives of each color category, were found to be more cognitively salient and

more easily remembered across cultures, providing a link between prototype structure and the universal tendencies observed by Berlin and Kay.

The prototype structure of color categories has several important implications for the semantic analysis of color terms. First, it means that membership in a color category is not a matter of all-or-nothing inclusion but of degree: some shades of blue are better blues than others, and the boundary between blue and green is not a sharp line but a zone of transition. Second, prototype effects help explain why color terms are resistant to strict definition: any attempt to specify the necessary and sufficient conditions for applying a color term will either exclude clear members or include clear non-members. Third, the prototype structure is sensitive to context, so that the best exemplar of a color category may shift depending on the domain of application -the focal red for fabric may differ from the focal red for fruit.

George Lakoff extended prototype theory into a broader framework of cognitive semantics, arguing that color categories are paradigm cases of what he called radial categories, organized around a central prototype from which other members radiate through motivated extensions rather than arbitrary convention. This analysis captures the fact that color terms do not simply refer to fixed regions of the spectrum but are flexible, context-sensitive tools whose boundaries can be negotiated in use. The semantic field of color is thus not a static structure but a dynamic system whose internal organization is shaped by the interplay of perceptual salience, prototype effects, and communicative practice [Lakoff,1987:86].

The question of whether the language one speaks influences the way one perceives color has been one of the most actively debated issues in cognitive science over the past half-century. The Sapir-Whorf hypothesis, particularly in its strong or deterministic form, holds that language shapes thought in a fundamental way, so that speakers of different languages not only name colors differently but actually perceive them differently. Although the strong version of this hypothesis has been largely discredited, a weaker form -sometimes called linguistic relativity -continues to attract empirical support, particularly in the domain of color.

Experimental studies have shown that having a lexical distinction between two colors facilitates discrimination between them, at least in certain cognitive tasks and brain regions. Research on Russian speakers, who have separate basic terms for light and dark blue, demonstrated faster discrimination of colors at the Russian siniy/goluboy boundary than at boundaries lacking a lexical marker in Russian, an advantage that disappeared under verbal interference but was maintained under spatial interference.

Ludwig Wittgenstein's philosophical reflections on color, published posthumously, highlighted the deep conceptual puzzles that arise when one tries to understand the relationship between color experience, color concepts, and color language. Wittgenstein observed that our color concepts are entangled with our forms of life and that the grammar of color terms -the rules governing their correct use -is not simply a reflection of perceptual facts but partly constitutes the conceptual framework within which color experience becomes intelligible [Wittgenstein,1977:73]. This insight underscores the extent to which the semantic analysis of color terms cannot be reduced to a purely empirical investigation of the correspondence between words and perceptual categories.

The semantic field of color in the language system is a domain of exceptional richness and complexity, combining universal perceptual constraints with language-specific structures, cultural meanings, and historical dynamics.

Prototype theory, in particular, has provided a powerful framework for analyzing the internal structure of color categories, revealing that they are organized around focal exemplars with graded membership rather than sharp boundaries. The influence of language on color perception, while real, appears to be limited in scope and mediated primarily through verbal labeling processes rather than low-level perceptual mechanisms. Cultural and historical factors further complicate the picture, embedding color terminology within broader systems of meaning that cannot be reduced to perceptual or cognitive factors alone.

REFERENCE

1. Berlin, B., & Kay, P. (1969). Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. University of California Press.

2. Lakoff, G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. University of Chicago Press.

3. Lyons, J. (1977). Semantics (Vol. 1). Cambridge University Press.

4. Rosch, E. (1975). Cognitive representations of semantic categories. Journal of Experimental Psychology: General, 104(3), 192–233.

5. Wierzbicka, A. (1990). The meaning of color terms: Semantics, culture, and cognition. Cognitive Linguistics, 1(1), 99–150.

6. Wittgenstein, L. (1977). Remarks on Colour. Blackwell.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING LEXICAL AND GRAMMATICAL COMPETENCIES OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

Nasriddinova Mehriniso

Teacher at TMC Institute, Department of Languages, Exact and Social Sciences.

PhD Candidate (Doctoral Researcher) at the National University of Uzbekistan named after Nizami.

mehrinisonasriddinova96@gmail.com

Abstract. The present study examines methodological approaches to developing lexical and grammatical competencies among future English language teachers. These competencies constitute a fundamental component of communicative competence and professional readiness. Drawing on contemporary theories in applied linguistics and language pedagogy, the paper analyzes effective instructional strategies, including communicative language teaching, task-based learning, and form-focused instruction. The findings suggest that an integrated and learner-centered approach significantly enhances both linguistic proficiency and pedagogical competence.

Keywords: lexical competence, grammatical competence, communicative competence, methodology, English language teaching, task-based learning.

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida leksik va grammatik kompetensiyalarni rivojlantirishning metodik yondashuvlarini o‘rganishga

qaratilgan. Ushbu kompetensiyalar kommunikativ kompetensiya va kasbiy tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Amaliy lingvistika va til pedagogikasining zamonaviy nazariyalariga tayangan holda, maqolada kommunikativ til o‘qitish, vazifaga asoslangan o‘qitish va shaklga yo‘naltirilgan o‘qitish kabi samarali strategiyalar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari integratsiyalashgan va o‘quvchiga yo‘naltirilgan yondashuv til ko‘nikmalari hamda pedagogik kompetensiyani sezilarli darajada rivojlantirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: leksik kompetensiya, grammatik kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, metodologiya, ingliz tilini o‘qitish, vazifaga asoslangan o‘qitish.

Аннотация. Данное исследование посвящено изучению методологических подходов к развитию лексической и грамматической компетенций у будущих преподавателей английского языка. Эти компетенции являются важной составляющей коммуникативной компетенции и профессиональной готовности. Опираясь на современные теории прикладной лингвистики и педагогики языка, в статье анализируются эффективные стратегии обучения, включая коммуникативное обучение языку, обучение на основе задач и обучение, ориентированное на форму. Результаты исследования показывают, что интегрированный и ориентированный на обучающегося подход значительно повышает как языковую, так и педагогическую компетентность.

Ключевые слова: лексическая компетенция, грамматическая компетенция, коммуникативная компетенция, методология, обучение английскому языку, обучение на основе задач.

In the context of globalized education, the professional training of future English language teachers requires a high level of linguistic competence, particularly in vocabulary and grammar. According to Canale and Swain (1980), grammatical competence and lexical knowledge are core components of communicative competence. However, traditional methods of teaching often fail to ensure the practical application of these elements in authentic communication. Therefore, there is a growing need for innovative methodologies that bridge the gap between theoretical knowledge and real-life language use (Richards & Rodgers, 2014).

Theoretical background

Lexical competence refers to the ability to recognize, understand, and appropriately use words and phrases in context (Nation, 2001). It includes knowledge of collocations, idiomatic expressions, and word formation. Grammatical competence, on the other hand, involves the mastery of syntactic structures, morphological rules, and sentence formation (Ellis, 2006). Research indicates that these competencies are interdependent and should be developed simultaneously rather than in isolation (Larsen-Freeman, 2003).

Methodology and Discussion

Modern language teaching emphasizes communicative and task-based approaches. Communicative Language Teaching (CLT) promotes meaningful interaction and authentic language use, allowing learners to develop lexical and grammatical competence in context (Littlewood, 1981). Task-Based Language Teaching (TBLT) further enhances this process by engaging learners in real-world tasks that require the use of target language structures (Willis, 1996).

Form-focused instruction (FFI) is another effective approach that integrates grammar teaching into communicative activities. According to Long (1991), focusing on form within meaningful interaction helps learners notice linguistic features and improves accuracy. Both inductive and deductive methods are valuable: the inductive approach fosters deeper cognitive processing, while the deductive approach ensures clarity and efficiency (Ellis, 2006).

In addition, the use of authentic materials—such as articles, videos, and conversations—plays a crucial role in developing lexical richness and grammatical awareness. Technology-enhanced learning, including digital platforms and corpus tools, provides learners with exposure to real language use and immediate feedback (Chapelle, 2003).

Interactive techniques such as role plays, simulations, and project-based learning contribute to the practical application of knowledge. These methods not only improve language proficiency but also prepare future teachers for classroom practice by developing their methodological competence.

CONCLUSION

The development of lexical and grammatical competencies among future English language teachers requires an integrated, communicative, and technology-supported approach. Combining traditional and modern methodologies ensures both accuracy and fluency in language use. The study highlights the importance of contextualized learning, learner autonomy, and continuous practice in achieving professional competence. Future research may focus on empirical validation of these methods in specific educational contexts.

REFERENCES

1. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1(1), 1–47.

2. Chapelle, C. A. (2003). English Language Learning and Technology. Cambridge University Press.

3. Ellis, R. (2006). Current issues in the teaching of grammar: An SLA perspective. TESOL Quarterly, 40(1), 83–107.

4. Larsen-Freeman, D. (2003). Teaching Language: From Grammar to Grammaring. Heinle.

5. Littlewood, W. (1981). Communicative Language Teaching. Cambridge University Press.

6. Long, M. H. (1991). Focus on form: A design feature in language teaching methodology. In K. de Bot et al. (Eds.), Foreign Language Research in Cross-Cultural Perspective. John Benjamins.

7. Nation, I. S. P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press.

8. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.

9. Willis, J. (1996). A Framework for Task-Based Learning. Longman.

YOSH HAMDA IJTIMOIY MAVQENING HURMAT IFODALARIGA LINGVOPRAGMATIK TA’SIRI

Yusupova Sabohatxon A’zamjonovna

Farg‘ona Davlat Universiteti katta o’qituvchisi, f.f.f.d

Raxmatullayeva Dilnozaxon Abdumutal qizi

Farg‘ona Davlat Universiteti 2-bosqich magistranti

Annotasiya: Mazkur maqolada hurmat ifodalarining til tizimidagi o‘rni hamda ularning shakllanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar — yosh, jins va ijtimoiy mavqe tahlil qilinadi . Shuningdek, o‘zbek tilida murojaat shakllari va hurmatning lingvopragmatik xususiyatlari yoritiladi.

Abstract: This article analyzes the role of expressions of respect in the linguistic system and the main factors influencing their formation, namely age, gender, and social status . It also highlights the linguopragmatic features of respect and forms of address in the Uzbek language.

Kalit so‘zlar: hurmat ifodalari, sotsiolingvistika, lingvopragmatika, yosh omili, jins omili, ijtimoiy mavqe, nutq etiketi, murojaat shakllari, madaniy qadriyatlar.

Key words: expressions of respect, sociolinguistics, linguopragmatics, age factor, gender factor, social status, speech etiquette, forms of address, cultural values

Hurmat — bu til orqali ifodalanuvchi ijtimoiy-psixologik hamda madaniy hodisa bo‘lib, uning realizatsiyasi ko‘plab omillar bilan belgilanadi. Tilshunoslikda hurmat ifodalari faqat til birliklari bilan emas, balki suhbatdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy hamda psixologik farqlar, ya’ni yosh, jins, hamda ijtimoiy mavqe bilan ham bevosita bog‘liqdir. Har bir til egasi bu omillarni sezilarli ravishda hisobga olgan holda til vositalarini tanlaydi hamda shu orqali hurmat ifodasini hosil qiladi.

Yosh omilining hurmatga ta’siri.Yosh — hurmat ifodalarining eng asosiy sotsiolingvistik mezonlaridan biridir. O‘zbek tilida, ayniqsa, Sharqona an’analar ta’sirida katta yoshli shaxslarga nisbatan ko‘proq ehtiromli, muloyim, hamda past pozitsiyadan murojaat qilish an’anaviy me’yor sanaladi.

Katta yoshlilarga nisbatan

“Siz” zamiri qat’iy ishlatiladi.

Qo‘shimchalar bilan kuchaytirilgan murojaatlar: “Otajon”, “buhamdam”, “ustozimiz”, “xonim”, “ayajon”. E’tirof bildiruvchi iboralar: “Sizga yetadigan kishi yo‘q”, “Sizning tajribangizga suyanamiz”, “Doimo duo qilavering”.

b) Kichik yoshdagilarga nisbatan.

Norasmiy “sen” zamiri ishlatiladi. Ko‘pincha yo‘naltiruvchi, o‘rgatuvchi nutq uslublari tanlanadi: “O‘g‘lim, bunday qilish to‘g‘ri emas”, “Qizim, hurmatli kishilarga joy berish kerak”. Bu holatlarda hurmat yuqoridan pastga emas, pastdan yuqoriga qarab ifodalanadi. Katta yoshdagilar kichiklarga nisbatan muloyim bo‘lishi mumkin, biroq “hurmat ko‘rsatish” zarurati ko‘proq yoshlar zimmasidadir.

c) Avlodlararo tafovut hamda tillar o‘zgarishi. Zamonaviy yosh avlod, ayniqsa internet foydalanuvchilari, an’anaviy hurmat ifodalarini soddalashtirgan:

“Rahmat, dadajon” o‘rniga “dad, raxmat!”

“Ustozga salom yetkazinglar” o‘rniga “ustozga salom aytinglar”.

Bu til o‘zgarishi lingvopragmatik jihatdan hurmatning zamonaviy ko‘rinishlarini ifodalasa-da, ijtimoiy baho nuqtai nazaridan ba’zan salbiy qaraladi.

Ijtimoiy mavqening hurmatga ta’siri

Hurmat ifodalari, eng avhamdalo, ijtimoiy ierarxiyani aks ettiruvchi nutqiy vositadir. Suhbatdoshning jamiyatdagi mavqei, kasbi, lavozimi, ilmiy darajasi, iqtisodiy yoki siyosiy ta’siri unga nisbatan ishlatiladigan til birliklariga bevosita ta’sir qiladi.

a) Yuqori mavqedagi shaxslarga nisbatan

“Muhtaram prezident”, “Hurmatli domla”, “Akademik filoniy hazratlari”, “Direktor janoblari” kabi ifodalar.

Ko‘pincha formallik, uzr, izn so‘rash, minnatdorchilik iboralari bilan kuchaytiriladi:

“Siz kabi insonning qimmatli hamdaqtini olayotganimdan uzr.”

b) Teng mavqedagi shaxslarga nisbatan

Norasmiy, do‘stona, teng huquqli nutq ishlatiladi: “aka”, “do‘stim”, “siz”, “ism bilan murojaat”.

Hurmat asosan samimiy ohang, e’tibor hamda muloyimlik orqali ifodalanadi.

c) Pastroq mavqedagi shaxslarga nisbatan

Ko‘pincha “sen” zamiri yoki familiyasiz murojaatlar ishlatiladi. Biroq odob me’yorlari hurmatli munosabat saqlanishini taqozo etadi.

Ba’zan yuqoridan pastga qarab muloqotda hurmat yetishmasligi, tazyiq yoki buyruq ko‘rinishida nutq bo‘lishi mumkin. Bu esa kommunikativ disbalansga sabab bo‘ladi.

Yosh, jins hamda ijtimoiy mavqe hurmat ifodalarining til tizimidagi ko‘rinishlarini belgilab beruvchi asosiy omillardandir. Har bir omil — hurmatni ifodalashda til vositalarini tanlash, ularni qaysi kontekstda hamda qanday ohangda qo‘llash, qanday strategik nutq shaklini tanlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. O‘zbek tili bu omillarni inobatga olgan holda rang-barang, murakkab hamda semantik jihatdan boy hurmat tizimini yaratgan.

Zamonaviy tilshunoslikda ushbu omillarning lingvopragmatik tahlili, ayniqsa, sotsiolingvistika hamda kommunikativ pragmatika doirasida keng qamrovli tadqiqotlar olib borishni talab etmoqda. Chunki til — bu jamiyatning aksidir hamda hurmat ifodalari aynan shu aksning eng sezilarli darakchisidir.

Madaniy kontekstda yosh, jins hamda mavqening hurmatga ta’siri. O‘zbek madaniyatida hurmat qadimiy qadriyatlar asosida shakllangan bo‘lib, jamiyatdagi har bir inson, ayniqsa, katta yoshdagi, erkak, yuqori lavozimli shaxslarga nisbatan alohida ehtirom ko‘rsatish kutiladi. Bu qadriyatlar nutqdagi hurmat strategiyalarining tanlanishida asosiy mezon bo‘lib xizmat qiladi.

a) Yosh bilan bog‘liq madaniy standartlar

O‘zbek tilida “katta yoshga hurmat” – bu faqat muloqotdagi til vositalari emas, balki nutq tuzilmasi, intonatsiya, so‘zlovchi-tinglovchi pozitsiyasi hamda jim qolish singari neverbal belgilar orqali ham ifodalanadi. Sharq mentalitetida, ayniqsa, “yoshiga yarasha gapirish”, “katta gapirsin” kabi madaniy me’yorlar til orqali amalga oshadi.

b) Jinsiy tafovut hamda ijtimoiy rol

Ayollarga nisbatan nutqda hurmat ifodalari ko‘proq muloyimlik, iltifot, estetik ohang bilan beriladi, bu holat madaniyatimizdagi ayol obrazining “nozik, ardoqli” sifatida talqin qilinishi bilan bog‘liq. Erkaklarga esa, odatda, qat’iyatli hamda izzatli ohangda murojaat qilinadi. Bu farqlar ayrim G‘arb jamiyatlarida mavjud emas yoki

kamroq ko‘zga tashlanadi. Masalan, ingliz tilida jinsdan qat’i nazar, “sir”, “ma’am”, “Mr.”, “Ms.” kabi neytral hamda teng huquqli murojaat shakllari ustunlik qiladi.

Kommunikativ xatoliklar hamda hurmat buzilishi. Tilshunoslikda hurmat ifodalarining noto‘g‘ri qo‘llanishi yoki yetarli darajada ifoda etilmasligi kommunikativ xatolik, ba’zan esa hurmatsizlik sifatida baholanadi. Bu xatoliklar turli omillarga bog‘liq bo‘ladi:

a) Yoshga xos hurmatsizlik misollari:

“Sen endi bizga o‘rgatma!” – bu holatda yoshlar tomonidan katta yoshlilarga nisbatan bejirim, tanqidli uslubda murojaat qilinmoqda.

“Ha, tog‘a, sizni esdan chiqaribman” – bu ibora ichki tan oluvchi ohangda aytilsa ham, formal hurmat mezonlariga mos kelmaydi.

b) Jinsga xos xatoliklar:

Ayollarga “sen” deb murojaat qilish, ayniqsa jamoat joylarida, odob me’yorlariga zid hisoblanadi.

Erkaklar o‘rtasida esa haddan ortiq muloyim nutq ayrim kontekstlarda samimiylikdan chiqib, yog‘dirmalik sifatida qabul qilinadi.

c) Ijtimoiy mavqega to‘g‘ri baho bermaslik

Past lavozimdagi shaxs yuqori lavozimli shaxsga “aka, sen buni qilishni unutding” desa, bu nafaqat til xatosi, balki sotsiolingvistik muvofiqsizlik holati hisoblanadi.

Shuningdek, yoshlar yuqori maqomdagi kishiga “bor, bir ko‘rib kel” kabi buyrug‘imsimon ibora ishlatsa, bu ijtimoiy tartibning til orqali buzilishidir.

Hurmatning dinamik talqini: an’anaviy hamda zamonaviy yondashuvlar. Hurmatga doir ifodalar, ayniqsa yosh, jins hamda mavqega qarab tanlanadigan til vositalari zamonga mos ravishda o‘zgarib bormoqda. Bunda til evolyutsiyasi, texnologik taraqqiyot, jamiyatdagi rollarning erkinlashuvi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

a) An’anaviy yondashuvlar:

Erkak rahbarga: “Muhtaram direktor janoblari, sizning ko‘rsatmalaringiz asosida…”

Ayol ustozga: “Hurmatli xonim domla, o‘z minnatdorchiligimni bildiraman.”

Katta yoshdagilarga: “Sizga salomatlik tilaymiz, duolaringizni ayamang.”

Bunday nutqiy shakllar formallik, modestlik, hamda ehtirom ruhida bo‘lib, asosan katta yoshli avlod, rasmiy muloqot hamda an’anaviy sotsial guruhlarga xosdir.

b) Zamonaviy yondashuvlar:

“Bossga raxmat aytinglar, zo‘r ish bo‘ldi.”

“Dad, sizda zo‘r tanlov bo‘lgan!”

“Opa, siz haqda post qildim Instagramga, sizga hurmatim baland!”

Bu ifodalar soddalashtirilgan, informallik darajasi yuqori, ammo shunga qaramay hurmat tuyg‘usi saqlanib qolgan. Shunday qilib, lingvopragmatik mazmuni saqlanib, shakli yangilanayotgan hurmat ifodalari tildagi tabiiy o‘zgarish jarayonining namunasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A. A. Til va madaniyat: lingvokulturologik yondashuvlar. – Toshkent: Fan, 2015.-214 b.

2. Abdulxayev A. A. Nutq madaniyati hamda etik muloqot. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019-205 b..

3. Arifxo‘jayev E. O‘zbek tilining sotsiolingvistik asoslari. – Toshkent: Fan, 2008.

4. Brown, P., & Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.- 345 p.

5. G‘aniyeva M. O‘zbek tilida murojaat shakllari hamda ularning lingvopragmatik xususiyatlari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2016.-186 b.

6. Kadirova Z. O‘zbek tilining madaniy hamda ijtimoiy aspektlari. – Toshkent: Fan, 2012.- 198 b.

BIONIMIK KOMPONENTLI PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNI O‘RGANISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Yo‘ldoshalieva Maftunaxon Baxtiyorjon qizi

Fergana State University, Master’s student

juldashalievamaftuna@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada bionimik komponentli paremiologik birliklarni o‘rganishning ilmiy-nazariy asoslari yoritiladi. Paremiologik birliklarning lingvistik tabiati, ularning barqarorlik, obrazlilik, umumlashtiruvchanlik va madaniy axborot tashish xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, zoonim va fitonim komponentlarning maqol, matal hamda boshqa paremiologik birliklar tarkibida ramziy, baholovchi va kognitiv ma’no yaratishdagi vazifasi izohlanadi. Tadqiqotda bionimik komponentli birliklarni struktur, semantik, qiyosiy-tipologik va lingvokulturologik yondashuvlar asosida o‘rganish zarurati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: paremiologiya, paremiologik birlik, bionim, zoonim, fitonim, maqol, matal, struktur-semantik tahlil, lingvokulturologiya, qiyosiy tilshunoslik.

Abstract. This thesis article discusses the scientific and theoretical foundations for studying paremiological units with bionymic components. It analyzes the linguistic nature of paremiological units and their stability, imagery, generalizing function and ability to preserve cultural information. Special attention is paid to the role of zoonymic and phytonymic components in creating symbolic, evaluative and cognitive meanings in proverbs, sayings and other paremiological units. The study argues that bionymic paremiological units should be examined through structural, semantic, comparative-typological and linguocultural approaches.

Keywords: paremiology, paremiological unit, bionym, zoonym, phytonym, proverb, saying, structural-semantic analysis, linguoculturology, comparative linguistics.

KIRISH

Bugungi tilshunoslikda til birliklari faqat grammatik shakl yoki lug‘aviy ma’no doirasida emas, balki xalq tafakkuri, madaniy xotira va milliy dunyoqarashni ifodalovchi murakkab semiotik hodisa sifatida ham o‘rganilmoqda. Shu nuqtayi nazardan paremiologik birliklar, ya’ni maqol, matal, hikmatli so‘z va xalqona barqaror ifodalar alohida ilmiy qimmatga ega. Chunki ular xalqning uzoq tarixiy tajribasi, axloqiy mezonlari, ijtimoiy munosabatlarga oid baholari va estetik qarashlarini ixcham, obrazli hamda esda qoladigan shaklda mujassamlashtiradi. Paremiologik birliklar matn va

nutqda tayyor holda qo‘llanadi, umumlashgan hukmni bildiradi va ko‘pincha tarbiyaviy yoki baholovchi vazifa bajaradi.

Paremiologik birliklarning nazariy talqinida ularning barqarorligi, takror qo‘llanishi, semantik yaxlitligi va obrazliligi asosiy belgilar sifatida ko‘rsatiladi. Bunday birliklar oddiy gaplardan farqli ravishda ma’lum kommunikativ vaziyatlarda xalq tajribasiga tayangan xulosa, ogohlantirish yoki maslahat sifatida ishlaydi. Masalan, o‘zbek tilidagi “Olma tagiga olma tushadi”, rus tilidagi “Яблоко от яблони недалеко падает”, ingliz tilidagi “The apple never falls far from the tree” paremiologik birliklari shaklan turlicha bo‘lsa-da, nasl, tarbiya va o‘xshashlik haqidagi umumiy semantik yadroni ifodalaydi. Bunday misollar paremiologik birliklarni qiyosiy o‘rganish umumiy insoniy tajriba bilan milliy-madaniy o‘ziga xoslikni birgalikda ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

ASOSIY QISM

Bionimik komponentli paremiologik birliklar paremiologiyaning mazmunan boy va lingvokulturologik jihatdan sermahsul qatlamini tashkil etadi. Bionim tushunchasi tirik tabiatga oid nomlarni, xususan hayvon, qush, hasharot, o‘simlik, daraxt, gul, meva va boshqa biologik mavjudot nomlarini qamrab oladi. Paremiologik birliklar tarkibida bionimlar oddiy nomlash vositasi sifatida emas, balki obraz, ramz, baho va madaniy kod yaratuvchi komponent sifatida ishtirok etadi. Shu jihatdan bionimik komponentli birliklar inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatni, shuningdek, inson xulq-atvorining tabiat obrazlari orqali konseptuallashtirilishini ko‘rsatadi.

Bionimik komponentlar ikki asosiy guruhga ajratiladi: zoonimlar va fitonimlar. Zoonimlar hayvon, qush va boshqa jonivor nomlarini bildiradi. Ular paremiologik birliklarda inson xarakteri, ijtimoiy mavqei, ruhiy holati yoki xatti-harakatini ifodalashda faol qo‘llanadi. Masalan, bo‘ri obrazi ko‘pincha xavf, kuch, tajovuz yoki yovuzlik bilan, tulki obrazi ayyorlik va ehtiyotkorlik bilan, qo‘y obrazi esa soddalik yoki itoatkorlik bilan bog‘lanadi. Ingliz tilidagi “a wolf in sheep’s clothing” iborasi tashqi ko‘rinish va ichki mohiyat o‘rtasidagi ziddiyatni ifodalasa, rus tilidagi “С волками жить — по-волчьи выть” paremasi muhitga moslashish g‘oyasini ifodalaydi. Demak, zoonimik obrazlar turli tillarda bir-biriga yaqin yoki farqli semantik yuklama olishi mumkin.

Fitonimlar esa o‘simlik, daraxt, gul va meva nomlarini bildiradi. Paremiologik birliklarda fitonimik komponentlar ko‘pincha o‘sish, hosildorlik, ildiz, nasl, go‘zallik, zaiflik, sabr-toqat yoki vaqt bilan bog‘liq ma’nolarni ifodalaydi. “Daraxt mevasi bilan aziz”, “Every tree is known by its fruit”, “Не бывает розы без шипов” kabi birliklarda o‘simlik obrazlari inson faoliyati, natija, tarbiya va hayotiy tajriba bilan bog‘langan. Fitonimik komponentlar ayniqsa milliy xo‘jalik, tabiat bilan kundalik aloqalar va xalqning estetik tasavvurlarini aks ettirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bionimik komponentli paremiologik birliklarni o‘rganishda struktur yondashuv birinchi nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv paremiologik birliklarning gap, so‘z birikmasi, elliptik tuzilma yoki parallel konstruksiya shaklida namoyon bo‘lishini aniqlashga yordam beradi. Masalan, ayrim maqollar ikki qismli qarama-qarshi tuzilishga ega bo‘ladi, ayrimlari sabab-natija munosabatiga asoslanadi, boshqalari esa taqqoslash yoki shart munosabatini ifodalaydi. Struktur tahlil bionimik komponentning paremiologik birlikdagi pozitsiyasi, grammatik vazifasi va boshqa komponentlar bilan sintaktik bog‘lanishini aniqlash imkonini beradi.

Semantik yondashuv esa bionimik komponentning ma’no hosil qilishdagi rolini ochib beradi. Bionimning lug‘aviy ma’nosi paremiologik birlikda ko‘pincha ko‘chma, ramziy yoki baholovchi ma’noga aylanadi. Masalan, “tulki” so‘zi zoologik nom sifatida jonivorni bildirsa, paremiologik birlik tarkibida ayyor, uddaburon yoki ehtiyotkor shaxsni ifodalashi mumkin. Xuddi shuningdek, “rose” ingliz paremiologiyasida go‘zallik va noziklikni, lekin “thorn” komponenti bilan birga kelganda qiyinchilik yoki kamchilikni anglatadi. Demak, bionimik komponent ma’no ko‘chishi, metaforalashuv va baholash jarayonlarida faol ishtirok etadi.

Qiyosiy-tipologik yondashuv o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi bionimik komponentli paremiologik birliklarning umumiy va farqli jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Ayrim obrazlar uchala tilda ham yaqin semantik vazifani bajaradi. Masalan, “apple/яблоко/olma” komponenti ko‘pincha nasl, o‘xshashlik va kelib chiqish konseptlari bilan bog‘lanadi. Biroq ayrim bionimik obrazlar muayyan xalqning geografik muhiti, diniy qarashlari, xo‘jalik tarzi yoki tarixiy tajribasi ta’sirida o‘ziga xos

ma’no kasb etadi. Shu sababli qiyosiy tahlil faqat ekvivalentlarni topish bilan cheklanmay, balki obraz ortidagi madaniy asosni ham izohlashi kerak.

Lingvokulturologik yondashuv bionimik komponentlarni milliy madaniy kod sifatida talqin qilish imkonini beradi. Hayvon va o‘simlik nomlari xalqning tabiatni kuzatish tajribasi, kundalik turmushi, qadriyatlari va axloqiy mezonlari bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, chorvachilik, dehqonchilik yoki ovchilik an’analari kuchli bo‘lgan jamiyatlarda ma’lum hayvon va o‘simlik nomlari paremiologik birliklarda tez-tez uchraydi. Bunday birliklar orqali xalq mehnat, ehtiyotkorlik, sadoqat, hiyla, jasorat, sabr yoki mehnatsevarlik kabi tushunchalarni bionimik obrazlar yordamida baholaydi. Shuning uchun bionimik komponentli paremiologik birliklar madaniyat va til o‘rtasidagi aloqani, shuningdek xalqning dunyoni idrok etish modelini o‘rganishda ishonchli manba bo‘la oladi.

XULOSA

Bionimik komponentli paremiologik birliklar xalq tafakkuri, milliy madaniyat va obrazli nutqning muhim ko‘rinishidir. Ular orqali inson xarakteri, ijtimoiy munosabatlar, axloqiy qadriyatlar va hayotiy tajriba hayvon va o‘simlik obrazlari yordamida ifodalanadi. Zoonim va fitonimlar paremiologik birliklarda nominativ vazifadan tashqari ramziy, baholovchi, metaforik va kognitiv vazifalarni ham bajaradi. O‘zbek, rus va ingliz tillaridagi bunday birliklarni struktur, semantik, qiyosiy-tipologik hamda lingvokulturologik yondashuvlar asosida o‘rganish mazkur tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyatini belgilaydi. Shunday qilib, bionimik komponentli paremiologik birliklar til, tafakkur va madaniyat mushtarakligini ochib beruvchi muhim ilmiy obyekt sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бердияров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.

2. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1996. – 381 с.

3. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2007. – 208 с.

4. Мокиенко В. М. Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1989.

5. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, 2004.

6. Mirzayeva A. Phytonymic Phraseology and Linguocultural Features of Paremiological Units // Langua. – 2021. – Vol. 4, No. 2. – P. 39–44.

7. Saminjonova Z. I. Linguistic Study of Proverbs with Some Zoonymic Components // Proceedings of International Educators Conference. – 2023. – Vol. 2, No. 12. – P. 141–145.

8. Egamberdiyeva Y. Paremiological Texts and the Linguo-Cognitive Analysis of Zoonymic Components // Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research. – 2025. – Vol. 3, No. 2. – P. 103–105.

ANIQLOVCHI VA UNING IFODALANISHI

Sidiqova Saidaxon

Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti

Boshlang‘ich ta’lim yo'nalishi 104-guruh talabasi

Annotatsiya. Ushbu tezis o‘zbek tilidagi aniqlovchi so‘z turkumining nazariy asoslari, morfologik va sintaktik ifodalanish xususiyatlari hamda semantik kategoriyalarini chuqur tahlil qilishga bag‘ishlangan. Ishda aniqlovchining ta’rifi, turlari (izohlovchi, sifatlovchi, qaratuvchi) va ularning gapdagi o‘rni atroflicha ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ingliz tilidagi attributivlar bilan qiyosiy tahlil orqali aniqlovchining universal lingvistik kontekstdagi o‘ziga xos jihatlari yoritiladi. Tadqiqot aniqlovchining o‘zbek tilidagi ahamiyatini va uning nutq boyligini ta’minlashdagi rolini ko‘rsatishni maqsad qilgan.

Kalit so‘zlar: Aniqlovchi, sifatlovchi, izohlovchi, qaratuvchi, sintaksis, morfologiya, attributiv, o‘zbek tili

Tilshunoslikda gap bo‘laklari, xususan, ikkinchi darajali bo‘laklar nutqning mazmuniy boyligi va aniqligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Aniqlovchi ana shunday bo‘laklardan biri bo‘lib, ot, shaxs yoki hodisaning xususiyatini, sifatini, egaligini aniqlab keladi va nutqqa qo‘shimcha ma’no qatlamlari olib kiradi. O‘zbek tilshunosligida aniqlovchi masalasi doimiy tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan bo‘lsa-da, uning ifodalanish shakllari, semantik imkoniyatlari va boshqa tillardagi analoglari bilan

qiyosiy tahlili zamonaviy lingvistik tadqiqotlar uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi [1]. Hatto raqamli akademik resurslarda ham "Aniqlovchi va uning o'zbek tilida ifodalanishi" kabi ishlar mavjudligi [2] bu mavzuga bo‘lgan qiziqishning davomiyligini ko‘rsatadi. Ushbu tezisning maqsadi – o‘zbek tilidagi aniqlovchining nazariy asoslarini, morfologik va sintaktik ifodalanish xususiyatlarini chuqur tahlil qilish, shuningdek, uning semantik kategoriyalarini yoritishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi aniqlovchining o‘zbek tilidagi o‘ziga xos jihatlarini boshqa tillardagi, xususan, ingliz tilidagi attributivlar bilan qiyosiy tahlil qilish orqali umumiy lingvistik nazariyalar kontekstida baholashdan iborat. Bu esa aniqlovchining universal va o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

O‘zbek tilshunosligida aniqlovchi gapning ikkinchi darajali bo‘lagi sifatida ta’riflanadi. U ot, shaxs yoki hodisaga bog‘lanib, uning belgisini (xususiyatini, sifatini) yoki egaligini aniqlab keladi [1]. Aniqlovchi "qanday?", "qanaqa?", "qaysi?", "nechanchi?", "qancha?", "nechta?", "kimning?", "nimaning?", "qayerning?", "qayerdagi?", "qachongi?" kabi savollarga javob beradi [1]. Bu savollar aniqlovchining keng semantik diapazonini va turli xil ma’no qirralarini ifodalash qobiliyatini ko‘rsatadi.

Izohlovchi aniqlovchi: Boshqa bir nom, jins, lavozim, unvon yoki qarindoshlikni aniqlab keladi. Masalan: "O‘zbek shoiri Furqat", "professor Aliyev", "amaki Hasan". Bu turdagi aniqlovchi ko‘pincha shaxs yoki narsaning o‘ziga xosligini, uning maqomini yoki rolini ta’kidlaydi.

Sifatlovchi aniqlovchi: Belgini, sifatni ifodalaydi. Masalan: "keksa tog‘lar", "chiroyli qiz", "yangi kitob". Sifatlovchi aniqlovchi ko‘pincha sifatlar, sifatdoshlar, sonlar va ba’zi olmoshlar orqali ifodalanadi. U narsaning tashqi ko‘rinishi, xususiyati, holati yoki miqdorini aniqlaydi.

Qaratuvchi aniqlovchi: Egalikni ifodalaydi va ko‘pincha qaratqich kelishigida keladi. Masalan: "suvning beti" yoki "suv beti". Qaratuvchi aniqlovchi egalik munosabatini ko‘rsatadi va qaratqich kelishigi qo‘shimchasi (-ning) bilan yoki qo‘shimchasiz kelishi mumkin. Qo‘shimchasiz shakl ko‘proq so‘zlashuv tilida va ba’zi birikmalarda uchraydi.

Aniqlovchi o‘zbek tilida turli morfologik shakllarda ifodalanishi mumkin. Sifatlovchi aniqlovchi ko‘pincha sifatlar (masalan, qizil olma), sifatdoshlar (masalan, o‘qigan bola), sonlar (masalan, beshinchi qavat) va ba’zi olmoshlar (masalan, har bir odam) orqali ifodalanadi. Bu morfologik birliklar o‘ziga xos grammatik xususiyatlarga ega bo‘lib, aniqlovchi vazifasida kelganda o‘zgarishsiz qolishi yoki kelishik qo‘shimchalarini qabul qilishi mumkin.

Qaratuvchi aniqlovchi esa otlarning qaratqich kelishigi shakli (-ning) orqali ifodalanadi (masalan, talabaning kitobi). Ba’zi hollarda, ayniqsa, birikmalar tarkibida yoki so‘zlashuv nutqida qaratqich kelishigi qo‘shimchasi tushib qolishi mumkin (masalan, paxta maydoni, qishloq odamlari). Izohlovchi aniqlovchi esa ko‘pincha otlar, shaxs otlari, unvonlar yoki kasb nomlari orqali ifodalanadi va odatda o‘zi aniqlayotgan so‘z bilan yonma-yon keladi.

Sintaktik jihatdan aniqlovchi o‘zi bog‘langan so‘zdan oldin keladi va unga tobe bo‘ladi. Masalan, "chiroyli gul" birikmasida "chiroyli" so‘zi "gul" so‘zini aniqlab keladi. Aniqlovchi va aniqlanmish o‘rtasidagi bog‘lanish odatda moslashuv (sifatlovchi aniqlovchida) yoki boshqaruv (qaratuvchi aniqlovchida) usullari orqali amalga oshadi. Aniqlovchining gapdagi o‘rni uning ma’no nuanslarini o‘zgartirishi mumkin, biroq o‘zbek tilida aniqlovchi odatda aniqlanmishdan oldin kelish tendensiyasiga ega.

Sifat va xususiyat: Narsaning rangini, shaklini, hajmini, yoshini, holatini (masalan, qizil atirgul, baland bino, yangi avtomobil).

Egalik va mansublik: Narsaning kimga yoki nimaga tegishli ekanligini (masalan, otalar uyi, kitobning sahifasi).

Miqdor va tartib: Narsaning sonini yoki tartibini (masalan, ikki qalam, birinchi o‘rin).

Moddiy tarkib: Narsaning qaysi materialdan yasalganligini (masalan, oltin uzuk, yog‘och eshik).

Maqsad va vazifa: Narsaning qanday maqsadga xizmat qilishini (masalan, ish kiyimi, yozuv stoli).

O‘rin va joylashuv: Narsaning qayerda joylashganligini (masalan, qishloq maktabi, daraxtdagi qush).

Vaqt: Hodisaning qachon sodir bo‘lganligini (masalan, kechagi voqea, bahorgi kun).

Bu kategoriyalar aniqlovchining nutqda nafaqat grammatik, balki chuqur semantik vazifani ham bajarishini ko‘rsatadi. Ular nutqni aniq, tushunarli va rang-barang qilishga xizmat qiladi.

Aniqlovchining o‘zbek tilidagi xususiyatlarini umumiy lingvistik nazariyalar kontekstida baholash, uning boshqa tillardagi analoglari bilan qiyosiy tahlil qilish orqali yanada chuqurlashadi. Ingliz tilidagi "attributive" (sifatlovchi) tushunchasi o‘zbek tilidagi aniqlovchiga ma’lum darajada o‘xshash bo‘lsa-da, ularning ifodalanishi va sintaktik o‘rni bo‘yicha sezilarli farqlar mavjud.

Ingliz tilidagi attributivlar, xuddi o‘zbek tilidagi aniqlovchilar kabi, gapning ikkinchi darajali bo‘lagi bo‘lib, otlar, olmoshlar yoki hatto butun gap bo‘laklariga bog‘lanishi mumkin [3]. Biroq, ingliz tilida attributivlar odatda o‘zi aniqlayotgan so‘zdan oldin keladi (masalan, "a beautiful flower"), bu o‘zbek tilidagi aniqlovchining odatdagi joylashuvi bilan mos keladi. Ammo ingliz tilida attributivlar har qanday so‘z turkumi orqali ifodalanishi mumkinligi ta’kidlanadi [3]. O‘zbek tilida esa aniqlovchi asosan sifatlar, sifatdoshlar, sonlar, olmoshlar va qaratqich kelishigidagi otlar orqali ifodalanadi. Bu farqlar har bir tilning o‘ziga xos morfologik va sintaktik tuzilishidan kelib chiqadi.

Ingliz tilshunosligida attributivlar borasida lingvistlar o‘rtasida turli va ba’zan ziddiyatli qarashlar mavjudligi [3] aniqlovchi kabi ikkinchi darajali gap bo‘laklarining murakkabligini va ularning doimiy ilmiy munozaralar obyekti ekanligini ko‘rsatadi. Bu holat o‘zbek tilidagi aniqlovchini tadqiq qilishda ham turli yondashuvlarni qo‘llash zarurligini ta’kidlaydi. Masalan, aniqlovchining ba’zi turlari, xususan, izohlovchi aniqlovchi va uning aniqlanmish bilan munosabati ba’zan birikma tarkibida bir butunlikni tashkil etishi mumkin.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, aniqlovchi universal lingvistik hodisa bo‘lib, tillararo o‘xshash funksiyalarni bajaradi, biroq uning morfologik ifodalanishi va sintaktik joylashuvi tillarning tipologik xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi. O‘zbek tilidagi

aniqlovchining boy morfologik shakllari va semantik imkoniyatlari uni nutqning muhim tarkibiy qismiga aylantiradi.

XULOSA

Ushbu tezisda o‘zbek tilidagi aniqlovchining nazariy asoslari, morfologik va sintaktik ifodalanish xususiyatlari hamda semantik kategoriyalari atroflicha tahlil qilindi. Aniqlovchi ot, shaxs yoki hodisaning belgisini yoki egaligini aniqlab keluvchi muhim ikkinchi darajali gap bo‘lagi ekanligi, uning izohlovchi, sifatlovchi va qaratuvchi kabi uch asosiy turi mavjudligi ko‘rsatildi [1]. Har bir tur o‘ziga xos morfologik shakllarda (sifatlar, sifatdoshlar, sonlar, olmoshlar, qaratqich kelishigidagi otlar) ifodalanishi va aniqlanmishdan oldin kelish tendensiyasiga ega ekanligi aniqlandi. Aniqlovchi orqali sifat, egalik, miqdor, moddiy tarkib, maqsad, o‘rin va vaqt kabi keng semantik kategoriyalar ifodalanishi nutqning mazmuniy boyligini ta’minlashda uning muhim rolini tasdiqladi. Ingliz tilidagi attributivlar bilan qiyosiy tahlil aniqlovchining universal lingvistik hodisa ekanligini ko‘rsatdi, biroq tillararo morfologik ifodalanish va sintaktik joylashuvdagi farqlar ta’kidlandi [3]. Bu farqlar har bir tilning o‘ziga xos grammatik tuzilishidan kelib chiqadi. Tadqiqotning cheklovlari shundaki, u aniqlovchining barcha murakkab jihatlarini, masalan, uning turli uslubiy kontekstlardagi qo‘llanilishini yoki boshqa turkiy tillardagi analoglari bilan chuqur qiyosiy tahlilini to‘liq qamrab olmadi. Kelajakdagi tadqiqotlar aniqlovchining korpus tilshunosligi ma’lumotlari asosida statistik tahlilini, uning nutqiy pragmatik funksiyalarini va o‘zbek tilini o‘rganuvchilar uchun pedagogik ahamiyatini o‘rganishga qaratilishi mumkin. Bu esa aniqlovchi haqidagi bilimlarni yanada kengaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Johanson, Lars, and Éva Á. Csató Johanson, muharrirlar. Turkiy Tillar. 2-nashr. London: Routledge, 2015.

2. Lewis, G. L. Turk Grammatikasi. 2-nashr. Oxford: Oxford University Press, 2000.

3. Boeschoten, Hendrik. "O'zbek ot frazasining sintaksisi haqida." Turkiy Tillar, vol. 1, no. 1, 1997, pp. 1-22.

4. Kornfilt, Jaklin. "Kelishik belgilash, moslashuv va turk tilidagi nominal ibora." Tilshunoslik Tadqiqoti, jild. 22, son. 1, 1991, bet. 1-48.

5. Schönig, Claus. O'zbek. München: LINCOM Europa, 2003.

INGLIZ SHEVALARINI JORIYLANTIRISHDAGI FAKTORLAR

Satimboyeva Onorxon Anvarjon qizi

University of economics and pedagogy NOTM katta o‘qituvchisi

O‘zDJTU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz shevalarining joriylantirilishida ro‘l o‘ynaydigan asosiy faktorlar va ularning tarixiga nazar tashlash orqali paydo bo‘luvchi xulosalar berib o‘tilgan. Ingliz tili kelib chiqish jihatidan qaysi qabilalar tomonidan asos solingani va bu borada olimlar tomonidan berib o‘tilgan nazariyalar asosli yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Sheva, lahja, faktorlar, Amerika standarti, Buyuk Britanya standarti, kent, anglo sakson, yut, german.

Har bir til o‘z kelib chiqish tarixiga ega. Ayrim tillar xalq bilan, elat yoki millat bilan birga paydo bo‘lgan va rivojlanib borgan. Tillarning bugungi shakliga kelgunga qadar ham xalqlar orasidagi bosqinlar yoxud ular orasidagi savdo munosabatlar, madaniyatlar aralashuvi katta ta’sir o‘tkazgan.

Ingliz tilida shevalarni joriylantirishda ba’zi faktorlarga asoslaniladi:

A) Tarixiy faktor: Tildagi so‘zlarning fonologik xususiyatlari bilan bir qatorda uning davrlar osha xronologik rivojlanishi ham shevalar paydo bo‘lishiga sezilarli ta’sir o‘tkazadi; Ijtimoiy o‘zgarishlar xususan bir guruh vakillarining ikkinchi bir guruh vakillari tomonidan hukmronlik qilishlari ham shevalarning ijtimoiylashuvida sezilarli ro‘l o‘ynaydi (Fonaay, M., 2006: 49).

B)Geografik faktor: Geografik jihatdan joylashuv hamda iqlim o‘zgarishlari ham talaffuzning turli ko‘rinishlariga ta’sir o‘tkazadi (Fatina, A., 2011:34);

D)Ijtimoiy faktorlar: So‘zlashuvchilarning jamiyatdagi o‘rni, mavqeyi, o‘zaro munobatlari hamda yoshi, irqi, kasbi va jamiyatdagi tutgan o‘rni, shuningdek so‘zlashuvchilarning standart tilda qanday muloqot qilishlari shevalarning turli variantlari paydo bo‘lishiga ta’sir qiladi(Fatina, A., 2011:34);

E)Frikshion faktor: bir til sohiblarining ikkinchi til sohiblari ustidan dominantlik qilishi va natijada madaniyatlari almashinuvi, g‘oyalar almashinuvi uchun ikkinchi tilda muloqot qilish jarayonida o‘z til xususiyatlarini saqlab qolgan holda ikkinchi til qoidalarini o‘zlashtirish. Bu shevalar paydo bo‘lishining asosiy unsuri hisoblanadi(Umar, R. A. 2017:51);

F) Psixologik faktor: so‘zlashuvchilarning psixologik harakteristikasi ularning talaffuziga ta’sir qiluvchi asosiy omillardan bo‘lib, ular asosan so‘zlovchilarning harakteridagi mag‘rurlik yoxud bosiqlik holatlariga bog‘liq bo‘ladi (Antonin, D. 1932:17). g‘ururli va mag‘rur so‘zlovchilar asosan qattiqroq, balandroq ohangda gapiruvchi tovushlarni portlovchilaridan ko‘proq foydalanuchi hisoblanadi. Harakter xususiyati muloyimroq bo‘lgan so‘zlashuvchilar esa tovushlarni pastroq ohangda va sirg‘aluvchi tovushlardan foydalangan holda so‘zlashadilar (Muhammad,A. 1969:279), (Ashham A., 2025).

Ingliz tili asosan Amerika standarti, Buyuk Britanya standarti, Avstralya standarti kabi bir necha shakllarda mavjud bo‘lsa ularning bu kabi guruhlar holida shakllanishiga tarixiy voqealar, yuqorida aytib o‘tganimizday savdo faktorlari, mamlakatlararo mustamlakalar va globallashuv asosida aholining migratsiyalari kabi omilllar katta ta’sir o‘tkazgan.

Ingliz tilining ikkita asosiy varianti -ingliz va amerika (Br.E va A.E.) ning tabiati muhokama qilinganiga yarim asrdan oshdi. Ba’zi amerikalik tilshunoslar, X.L. Menkken, birinchi navbatda, Britaniyadan Amerikaga va Amerikadan Britaniya orollariga qadar (1914-yilgacha) doimiy ravishda lingvistik ta’sir ko‘rsatadigan ikkita alohida til haqida gapirishadi. Ular hatto Amerikaning ingliz tiliga ta’siri shunchalik kuchli ekanligini bildirishadiki, Buyuk Britaniyada Amerika standarti o‘rnatiladigan vaqt keladi deya hisoblaniladi. Boshqa tilshunoslar Amerika tilini ingliz lahjasi deb bilishadi (Воробьев В. В. 1997), (Madjidova R.U., 2023:343-348).

Amerika ingliz tili va Buyuk Britanya ingliz tili vakillari orasida eng farqlanuvchi qismni fonologiya tashkil etadi xususan lug‘at qismidagi (Munawaroh, M., 2023). Shuningdek “English dialects from the eighth century to the present day” kitobidagi nazariyalarga asosan Professor F. Max Muller “Lectures on the Science of Language”

asarida fonetik yemirilish yoki shevaga oid yangilanish tushunchalari haqida so‘z yuritadi, unga ko‘ra: shevaga oid so‘zlar adabiy tilda mavjud so‘zlarning fonetik o‘zgarishlarga uchrashi natijasida hosil bo‘ladi. Bunda asosan harf tushish holatlari, yoxud ortish holatlari sodir bo‘ladi va mavjud so‘zning fonetik o‘zgarishga uchragan yangi versiyasi paydo bo‘ladi. Masalan: fransuz tilidagi ma dame - xonim so‘zi Ingliz tilida madam-xonim so‘ziga o‘zgarishida ham fonetik yemirilish sodir bo‘lgan (Skeat W.W.).

Deyarli 1500 yildan buyon so‘zlashilayotgan ushbu tilda bu vaqt davomida turli o‘zgarishlar yuz berib, turli shakllar hosil bo‘ldi. Tilni o‘z maqsadlarida yo‘lida o‘zgartigan turli madaniyat vakillari turli shevalar hosil bo‘lishiga xizmat qildi.

Ingliz tili kelib chiqishi jihatidan miloddan avvalgi 5-7 asrlarga borib taqaladi. Bu davrda qadimgi german qabilalari: ingliz, saks, yut kabilar ingliz tili yaralishiga asos bo‘lgan xalqlar hisoblanadi. Ingliz tili Angliyaning Anglo-Sakson qirolliklari hamda hozirgi janubiy - sharqiy Shotlandiya yerlari avvalgi Norzumbriya qirolligida vujudga kelgan (Boboqulova R.R., 2024:69-72).

Buyuk Britanyaga german qabilalari bo‘lmish Anglo-saksonlar tomonidan olib kelingan ingliz tili o‘sha vaqtlarda Anglo-sakson deb nomlangan bo‘lsa, hozirgi vaqtga kelib u Old English ya’ni eski ingliz deb nomlanadi. G‘arbiy German tillar oilasining a’zosi bo‘lgan ushbu til shimoliy-g‘arbiy Yevropa bo‘ylab turli shakllarda foydalanildi. Anglo-saksonlar tomonidan *welasa* ya’ni *foreigners – xorijliklar* deb nom olgan mahalliy aholi *britonlar* anglo-saksonlar tomonidan yakson qilindi va g‘arbga tomon surib chiqildi. Britanyadagi German qabilalari bosqinlari bu oddiy tasodif emasdi, balki ko‘zlangan katta miqyosdagi bosqinchilik hujumlari edi. Kichik-kichik bosqinchilik qabilalari ahyon-ahyon janubdan sharqqa tomon bostirib kirardilar va tinch aholini totuv hayotini buzardilar. Bir necha yil bosim ostida bo‘lganlaridan so‘ng Qirol Artur taxtga keldi va hozir biz Angliya deb nomlangan davlatga asos soldi. Vaqtlar oshib esa kichik qabilalar o‘z hududiga asos sola boshladilar va taxminan 9ta qirolliklar paydo bo‘ldi. Haqiqiy millat tushunchasi esa IX asrlarda paydo bo‘ldi.

Anglo-sakson tarixchi Bede ta’kidlaganiday anglo-saksonlar asosan uch asosiy german qabilalaridan iborat bo‘lgan, ular angllar, saksonlar va yutlar. Kent shahriga

asos solgan yutlar Yutlandiyadan kelgan deb hisoblanib ular biroz shubhalarga qaramasdan Hampshir shahriga asos solgan deb taxmin qilinadi. Denmarkdan kelgan deb taxmin qilinuvchi Angllar esa Angeln deb nomlangan janubiy hududlarda Angeln shahriga hamda sharqiy tomonlarga qadar yoyilgan yerlarda joylashganlar. Angllar va Yutlar deyarli bir xil qabilaviy o‘xshash urf-odatlarga asoslangan yashash tarziga ega bo‘lgan bo‘lsalar, biroz farqli o‘laroq Saksonlar biroz jangovor ruhga ega bo‘lganlar va ularning nomi ham sevimli qurollari bo‘lmish *bir tomonlama uzun pichoq* ma’nosini beruvchi so‘zdan olingan. Ular hozirgi shimoliy Germaniya va shimoliy Fransiyaga qadar cho‘zilgan sohil bo‘yi yerlarida bosqinchilik ishlarini olib borganlar. Ular Britanyaning janubiy va janubiy-g‘arbiy hududlarida o‘rnashganlar. Ular nafaqat bosqinchilik urushlarida birdamlik bilan harakat qilardilar balki o‘zaro urf-odat, til va sheva kabi ommaviy qadriyatlar ham almashindilar. Shuningdek o‘zlari birgalikda tashkil etgan Angliya davlatida esa britanlarga urushgan singari bir-birlar bilan urushishga ham tayyor bo‘lganlar (Upton C., 2006: 23).

Har bir tilning kelib chiqish asosini tashkil etuvchi sheva va lahjalar ushbu tilning tarixda foydalanuvchi vakillari tomonidan asos solgan deb hisoblaniladi. Ingliz tili bugungi holatiga qadar ko‘plab davrlar, bosqinlarni o‘z boshidan o‘tkazdi va zamonaviy shakllarida ham bir necha hudud tomonidan turli variantlarda foydalanildi. O‘rganilayotga yoxud ona tili tarixi haqidagi asosli fikrlarga va faktlarga ega bo‘lish har bir til sohibi yoxud til o‘rganuvchining farzidir. Zero sheva, lahja yoxud tilning tarixiga oid bilimlar xalqning, yurtning madaniy boyligidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Antonin, D. (1932). “General Phenomenons of Phonetic Evolution in the Franco-Provençaux Dialects”, Institut Phonétique de Grenoble, p. 17.

2. Ashham A., Mohd Nazri L.A., Isyaku H. Regional Dialect Variation in English Language. International journal of academic research in business and social sciences. Vol 15, Issue 4, (2025).

3. Boboqulova R.R., Zubaydova N.N. Ingliz tilining shevalari: tarixiy rivojlanish va global farqlari. International conference oninterdisciplinary scienceVolume 01, Issue 11, 2024.69-72 B.

4. Fatina, A. (2011). “Motives for Creativity in the Arabic Language”, Oud Land, a Digital Cultural Magazine.

5. Fonaay, M. (2006). “Dynamique et Changement”, ed. Peeters Louvain, Paris, p. 49. Journal. Vol. 2 No. 1

6. Madjidova R.U., Khusanov E.D. Buyuk britaniya va amerika ingliz shevalarining o‘xshash va farqli jihatlari. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. -No S/4 (3)-2023.ISSN:2181-1342 (Online).-B.477. 343-348 b.

7. Muhammad, A. (1969). Al-Wajeez fi Fiqh al-Lughah, 3rd ed., Dar Al-Sharq Publications, Beirut, pp. 279-280.

8. Munawaroh, M. (2023). Language variation Discovered in the interaction between buyer-sellers at traditional markets. Aksaqila International of Education, Social and Sciences

9. Skeat W.W. English dialects from the eighth century to the present day.-B.166.

10. Umar, R. A. (2017). The Common Arabic: A Study in Light of the Linguistic Approach, Anidaa for Publishing and Distribution, Amman, Jordan, p. 51.

11. Upton C., Widdowson J.D.A. An Atlas of English Dialects. Digital Printing 2006. -B. 23.

12. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Теория и методы. –М., 1997.

AFSONA JANRI HAQIDA MULOHAZALAR

Saloxiddinova Nigoraxon Inomjonovna

“University of economics and pedagogy” NOTM.

O‘zbek va rus tili kafedrasi professor v.b., PhD

salohiddinovanigorahon@gmail.com.

+998910683090

Annotatsiya. Afsona janri xalq og‘zaki ijodining qadimiy va muhim turlaridan biri bo‘lib, unda tarixiy voqealar, tabiat hodisalari, qadimiy qahramonlar hamda muqaddas joylar haqida badiiy tasavvurlar ifodalanadi. Afsonalarda real hayot unsurlari xayoliy va mo‘jizaviy voqealar bilan uyg‘unlashib ketadi. Ushbu janr

xalqning dunyoqarashi, e’tiqodi, ma’naviy qadriyatlari hamda tarixiy xotirasini aks ettiradi. Afsonalar avloddan avlodga og‘zaki tarzda o‘tib, milliy madaniyat va folklorning muhim tarkibiy qismi sifatida shakllangan.

Kalit so‘zlar. Afsona, folklor, xalq og‘zaki ijodi, badiiy tasvir, tarixiy voqea, qahramon, mo‘jiza, xalq e’tiqodi, rivoyat, milliy qadriyat, og‘zaki an’ana, mifologik obraz.

O‘zbek xalq prozasining ertak janridan boshqa afsona, rivoyat, latifa, og‘zaki hikoya turlari shu kunga qadar chuqur va mukammal o‘rganilgan emas. Shuning uchun ham mavjud prozaik asarlarni turiga qarab jamlab nashr etish va ular haqida aytilgan ba’zi fikrlarda ayrim chalkashliklarga yo‘l qo‘yilgan. Bu chalkashliklar mazkur turlar shaklini va voqelikni bayon etish xarakteridagi o‘xshashlikdan kelib chiqqan. Vaholonki, ulardagn o‘xshashlikdan qat’iy nazar, o‘zaro farqli tomonlari ham mavjudki, bular har bir turning o‘ziga xos hajmi, hikoya qilish usuli va xarakteri bilan belgilanadi.

O‘zbek folklori asarlari, jumladan, afsonalar uzoq tarixga ega. Ular ijtimoiy hayot bilan bog‘liq voqea va hodisalarni aks ettiradi. Shuning uchun ham bu turkum badiiy asarlar prozaik turning dastlabki namunasi bo‘lib, tabiat va jamiyatni bilish va sezish bilan bog‘liq bo‘lgan ibtidoiy inson tushunchasi, estetikasi, dunyoqarashi, ruhiy kechinmalari, urf-odati, tarixini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Afsona forscha *afsun* [2.B.32] so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, fantastika, sehr-jodu hamda uydirmalar asos bo‘lgan prozaik hikoyalardir. Bu xildagi hikoyalar Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida jL – caw so‘zi orqali ifodalangan. Bu so‘z devonda “hikoya» hamda «qissa” [5.B.168] deb izohlangan. Mahmud Qoshg‘ariy hikoya bilan qissani “o‘tmish voqealardan xabar beruvchi” deb ta’riflaydi. Bas, shunday ekan, mazkur hikoyalarda “faqat o‘tganlar haqida aytilishi shart emas”. Demak, jL – caw ham faktik voqea, ham xayolan to‘qilgan hodisalarni hikoya qiladi. Shunday ekan, bu so‘z shakl va mazmun jihati turlicha bo‘lgan ikki xil hikoyani ifodalaydi. Birinchisi, o‘tmish voqealarni fantastik detallarsiz, uydirmalar asosidagina talqin etuvchi hikoyalar. Ikkinchisi, muayyan tarixiy voqealar yoki xayolan to‘qilgan hodisalarni sehr-jodu, fantastika hamda uydirmalar mag‘zida talqin etuvchi hikoyalar.

O‘rni kelganda shuni aytish kerakki, birinchi tur hikoyalar shakl va mazmun e’tibori bilan rivoyatlarni, ikkinchi tur esa ko‘proq afsonalarni eslatadi.

Afsonalar temagik jihatdan rang-barang bo‘lganidek, g‘oyaviy mazmuni jihatidan ham xilma-xildir, biroq ularning asosiy funksiyasi bizga estetik zavq berishdan iboratdir. Afsonalarni ikki turkumga—xayoliy voqea va qahramon hamda tarixiy voqea va shaxslarni hikoya qiluvchi afsonalarga ajratib o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Biroq har ikki turkum afsonalar manba’ini tashkil etgan fantastika va uydurmalar syujet yechimida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shuning uchun ham har ikki turkum afsonalarning shakli bir xil, maqsad, vazifasi esa turlichadir.

Xayoliy voqea va qahramonlar haqida hikoya qiluvchi “Er Hubbi” [4.B.30],“Ambar ona” [4.B.30], “Odami Od” [3.B.20-21], “Dev qal’a” [6.B.30-31], “Shirin qiz” [1.B.17] singari afsonalar alohida turkumni tashkil etadi. Eng qadimiy hisoblangan bu afsonalar o‘z vaqtida O‘rta Osiyo xalqlari orasida ma’lum va mashhur bo‘lgan.

Ular tabiat dahshatidan talvasaga tushish, u yoki bu kuchni muqaddas bilib, unga sig‘inish kabi ibtidoiy inson tushunchasinnng kuchli ta’sirida yuzaga kelgan. Mazkur afsonalarning qimmatli tomoni shundaki, ular ibtidoiy inson tushunchasi va estetik qarashlarining rivojlanish qonuniyatini o‘rganishda zaruriy qurol vazifasini o‘taydi.

Islom dini bilan bog‘liq afsonalar esa din ta’limotining kuchli ta’siri, ayni zamonda diniy tushuncha, e’tiqod zaminida (“Hazrat Ali”, “Qo‘rqut ota”, “Yusuf qissasi”) yuzaga kelgan.

Ikkinchi turkum afsonalar tarixiy voqea va tarixiy shaxslar bilan bog‘liq holda vujudga kelgan. Bulardan “Baroqtom”, “Xorazmlnklar”, “Hazorasp”, «Shohsanam va G‘arib”, “Kalta minor” kabi afsonalar muayyan hodisa, qabila yoki elat, geografik joylar bilan bog‘liq bo‘lib, ularning qurilishi va vayron bo‘lish sabablarini hikoya qiladi, ko‘proq u yoki bu nomning paydo bo‘lish tarixidan darak beradi. Bu xildagi afsonalarning badiiy tasvir vositalari sodda. Shuning uchun ham ularning estetik funksiyasi kuchsizroq. Bunaqa afsonalar ba’zan “xalq toponimikasi” deb ham yuritiladi.

Iskandar, Afrosiyob kabi tarixiy shaxslar haqida yaratilgan hamda bevosita tarixiy janglar aks ettirilgan “To‘maris”, “Shiroq”, “Zarina va Odatida”, “Guldursun” singari afsonalar esa qahramonlik afsonalari doirasini tashkil etadi. Qahramonlik afsonalarida voqealar realistik tarzda bayon etilgan bo‘lib, qahramon lik dostonlariga xos o‘ta mubolag‘a va fantastik detallar deyarli uchramaydi, biroq ularda mavjud an’anaviy obraz (ayyor), motiv (qahramonni hiyla bilan bandi qilish), epizodlar, ko‘tarinki ruh, epik ko‘lam hamda mardlik, vafodorlik, vatanparvarlik kabi g‘oyalar ifodasi o‘zaro aynanlikka ega. Bu turkum afsonalarni fakt va tarixiy voqealar negizida yuzaga kelgan afsonalar deyish mumkin. Shunga qaramasdan, mazkur afsonalar muayyan tarixiylikni to‘g‘ri va aniq aks ettira olmaydi, hatto, hikoya qilingan voqea haqiqatga zid bo‘lishi ham mumkin. Chunki har bir afsona qadimiy ajdodlar dunyoqarashi va ayni choqda ibtidoiy tushuncha va bilimning xulosasi sifatida maydonga kelgan. Faqat onda-sondagina fakt bilan bog‘liq elementlar saqlangan bo‘lishi mumkin. Sababi, har bir afsona o‘zi tashkil topgan manba’dan uzoqlashgani sari, uning muayyan faktni aks ettirish xususiyati shunchalik xiralashadi. Natijada u estetik funksiyani ado etuvchi badiiy asarga aylanib qoladi.

Xulosa. Xalq og‘zaki ijodining eng qadimgi namunalaridan biri bo‘lgan afsona o‘zi yuzaga kelgan o‘rni, qadimiylik xarakteri hamda shakli va funkiiyasi e’tibori bilan rivoyatlardan farq qiladi. Rivoyat deyarli yaqin o‘tgan zamonda bo‘lgan voqealarni hikoya qiladi. Afsona ko‘proq muammo bo‘lib ko‘ringan tabiat va jamiyat hodisalari bilan to‘qnashish, munosabatda bo‘lish, uning kelib chiqish tarixi bilan qiziqish, ba’zan masala mohiyatiga yaqinlashish, goho uzoqlashish, goh uning atrofida kezish, ayni choqda bilgan, eshitgan tarixiy faktlarga asoslanib hukm va xulosa chiqarish natijasida vujudga kelgan, og‘izdan-og‘izga o‘tib sayqal topib badiiy shaklga ega bo‘lgan asardir. Rivoyat esa, asosan tarixiy shaxs, voqea va hodisalarni ko‘rgan, guvohi bo‘lgan, bilgan kishilarning esdaliklari asosida yuzaga keladi. Shuning uchun ham rivoyat o‘z manbaiga ega bo‘lgan realistik hikoya hisoblanadi, Sehr-jodu, fantastik elementlar yo‘q darajada, uchragan taqdirda ham syujet yechimida hal qiluvchi rol o‘ynamaydi.

Adabiyotlar

1. “Олмос ботир”, 1971, 17 бет.

2. “Персидско-русскии словарь”, 2 изд., М., 1953, стр. 32.

3. “Туркесганский кружок любителей археологии”, 1909, № 13, стр. 20-21.

4. Ғуломов, Я. Хоразмни суғориш тарихидан, Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1957, 30 бет.

5. Маҳмуд Қ о ш ғ а р и й, Девону луғотит турк, III том, Тошкент, 1963, 168 бет.

6. Толстов, С. П. Қадимги Хоразм маданиятнни излаб, Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1964, 30-31 бетлар.

ARTISTIC PSYCHOLOGISM OF WAR AND THE MILITARY HERO IN AMERICAN AND UZBEK NOVELS

Eshmuminov Elbek Uktamovich

Teacher of English Department of Theory and

Practice of Foreign Languages of the SHDPI

elbekeshmuminov92@gmail.com

ORCID: 0009-0004-3607-2070

Annotation. This article examines the artistic psychologism of war and the portrayal of the military hero in American and Uzbek novels. Special attention is paid to the ways in which writers represent the inner world, emotional conflicts, and moral dilemmas of characters under wartime conditions. Through a comparative analysis, the study reveals that American war novels tend to focus on individual trauma, existential crisis, and psychological fragmentation, whereas Uzbek war novels emphasize collective responsibility, moral endurance, and spiritual resilience. The research demonstrates that artistic psychologism serves as a crucial literary tool for exposing the human cost of war and for shaping national literary traditions. The findings contribute to comparative literary studies and deepen the understanding of war discourse in different cultural contexts.

Keywords: war literature, artistic psychologism, military hero, American novel, Uzbek novel, psychological portrayal, comparative analysis

Аннотация. В статье рассматривается художественный психологизм войны и образ военного героя в американских и узбекских романах. Особое внимание уделяется способам изображения внутреннего мира персонажей, их эмоциональных переживаний и нравственных конфликтов в условиях войны. Сравнительный анализ показывает, что в американской военной прозе акцент делается на индивидуальной травме, экзистенциальном кризисе и психологическом распаде личности, тогда как в узбекских романах преобладают идеи коллективной ответственности, моральной стойкости и духовной выносливости. Художественный психологизм выступает важнейшим средством раскрытия трагической сущности войны и отражения национальных литературных традиций.

Ключевые слова: военная литература, художественный психологизм, военный герой, американский роман, узбекский роман, психология персонажа, сравнительный анализ

Annotatsiya. Ushbu maqolada Amerika va O‘zbek romanlarida urush va harbiy qahramon obrazining badiiy psixologizmi tadqiq etiladi. Asarda yozuvchilarning urush sharoitida qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy ziddiyatlari va axloqiy tanlovlarini tasvirlash usullari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Amerika romanlarida individual ruhiy jarohatlar va shaxsiy fojiaga urg‘u berilsa, O‘zbek romanlarida jamoaviy mas’uliyat, sabr-bardosh va ma’naviy barqarorlik yetakchi o‘rin tutadi. Badiiy psixologizm urushning inson ruhiyatiga ta’sirini ochib beruvchi muhim estetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: urush adabiyoti, badiiy psixologizm, harbiy qahramon, Amerika romani, O‘zbek romani, qiyosiy tahlil, ruhiy tasvir

Introduction. War has always occupied a central place in world literature, serving not only as a historical event but also as a profound psychological and moral испытание for humanity. Writers from different cultures have used war narratives to explore the limits of human endurance, the fragility of moral values, and the transformation of personal identity. In this context, artistic psychologism becomes an

essential literary method for revealing the inner life of characters confronted with violence, death, and ethical dilemmas.

American and Uzbek literatures provide particularly rich material for the study of war psychologism. Although both literary traditions address similar historical realities, their artistic interpretations of war and the military hero differ significantly due to cultural, philosophical, and ideological factors. This article aims to analyze these differences and similarities through a comparative approach.

The Concept of Artistic Psychologism in War Literature

Artistic psychologism refers to the system of literary techniques used to represent the internal psychological processes of characters. In war literature, this includes fear, trauma, doubt, guilt, moral conflict, and existential reflection. Psychologism allows the reader to perceive war not merely as a sequence of battles but as a deeply personal and transformative experience.

Common techniques of artistic psychologism include inner monologue, stream of consciousness, symbolic imagery, retrospection, and psychological contrast between pre-war and post-war identity. These methods enable writers to expose the invisible wounds inflicted by war.

War and the Military Hero in American Novels

In American war novels, the military hero is often depicted as an ordinary individual trapped in extraordinary circumstances. The focus is placed on personal experience rather than collective heroism. War is frequently portrayed as an absurd and destructive force that undermines traditional notions of honor and heroism.

American writers emphasize psychological trauma, alienation, and the loss of meaning. The hero is not idealized; instead, he is shown as vulnerable, emotionally fragmented, and morally conflicted. Artistic psychologism manifests through introspective narration, disjointed temporal structures, and symbolic representations of mental collapse.

Such novels reflect the broader philosophical tendency of American literature toward individualism and existential inquiry. War becomes a catalyst for questioning identity, morality, and the very purpose of human existence.

War and the Military Hero in Uzbek Novels

Uzbek war novels, while also acknowledging the tragedy of war, tend to highlight collective values and moral responsibility. The military hero is often portrayed as a representative of the people, embodying patience, loyalty, and devotion to homeland and family. Psychological depth in Uzbek literature is expressed more subtly. Inner suffering is frequently conveyed through silence, restraint, and symbolic detail rather than explicit confession. The hero‘s emotional pain is internalized, reflecting cultural norms of endurance and dignity.

In these novels, war is interpreted as a harsh but inevitable trial that tests human character. Artistic psychologism serves to reveal spiritual growth, moral steadfastness, and the preservation of human values even under extreme conditions.

Comparative Analysis. A comparative examination reveals fundamental differences in the artistic psychologism of American and Uzbek war novels. American literature prioritizes individual psychological breakdown, emphasizing trauma and existential despair. Uzbek literature, by contrast, foregrounds moral resilience and collective endurance.

Despite these differences, both traditions share a common humanistic concern: the desire to expose the devastating psychological impact of war. Artistic psychologism functions as a bridge between historical reality and emotional truth, allowing readers to engage deeply with the characters’ inner worlds.

Conclusion. The study demonstrates that artistic psychologism plays a decisive role in shaping the image of war and the military hero in both American and Uzbek novels. While American writers focus on individual trauma and psychological fragmentation, Uzbek authors emphasize spiritual strength and collective responsibility. These differing approaches reflect distinct cultural worldviews and literary traditions. Nevertheless, both literatures ultimately converge in their condemnation of war as a destructive force that profoundly affects human consciousness. The comparative analysis of artistic psychologism enriches our understanding of war literature and highlights the universal and culturally specific dimensions of human experience in times of conflict.

References

1. Abrams, M. H. *A Glossary of Literary Terms*. Boston: Cengage Learning, 2015.
2. Baldick, C. *The Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
3. Hemingway, E. *For Whom the Bell Tolls*. New York: Scribner, 1940.
4. Vonnegut, K. *Slaughterhouse-Five*. New York: Delacorte Press, 1969.
5. Hoshimov, O‘. *Ikki eshik orasi*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1986.
6. Karimov, N. *O‘zbek adabiyotida urush mavzusi*. Toshkent: Fan, 2005.
7. Wellek, R., Warren, A. *Theory of Literature*. New York: Harcourt, Brace & World, 1956.
8. Eagleton, T. *Literary Theory: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 2008.

O‘ZBEK, RUS VA INGLIZ SIYOSATCHILARINING NUTQLARI: QIYOSIY LINGVISTIK VA LINGVOMADANIY TAHLIL

Boltayeva Nargiza Raxmatovna

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti mustaqil tadqiqotchisi, Zarmed Universiteti o‘qituvchisi

Email: nargizaboltayeva02@gmail.com

Tel:994710589

Annotatsiya: Mazkur maqolada rus, ingliz va o‘zbek siyosatchilarining nutqlari lingvistik va lingvomadaniy jihatdan qiyosiy tahlil qilinadi. Siyosiy nutqning asosiy kommunikativ vazifalari, unda qo‘llaniladigan lingvistik vositalar hamda madaniy konseptlar o‘rganiladi. Tadqiqot davomida siyosiy nutqlarda metafora, takrorlash, parallel konstruksiya kabi ritorik vositalar keng qo‘llanilishi aniqlangan. Shuningdek, turli mamlakat siyosiy diskursida milliy qadriyatlar va madaniy konseptlarning aks etishi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: siyosiy diskurs, lingvistik tahlil, lingvomadaniyat, ritorika, metafora, siyosiy nutq.

Kirish. Siyosiy nutq jamiyat hayotida muhim kommunikativ vosita hisoblanadi. Siyosatchilar nutq orqali jamiyatga siyosiy g‘oyalar, strategiyalar va qarorlarni yetkazadi. Siyosiy nutq nafaqat til vositalarini, balki madaniy va ijtimoiy omillarni ham

o‘zida mujassamlashtiradi. Shu sababli siyosiy nutqni lingvistik va lingvomadaniy jihatdan o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Turli mamlakat siyosatchilarining nutqlari o‘ziga xos lingvistik xususiyatlarga ega bo‘lib, ular milliy madaniyat, tarix va siyosiy an’analarga bog‘liq holda shakllanadi. Ushbu maqolada rus, ingliz va o‘zbek siyosatchilarining nutqlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Zamonaviy tilshunoslikda siyosiy diskursni o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Siyosiy nutq nafaqat lingvistik birliklarni, balki madaniy, tarixiy va ijtimoiy omillarni ham o‘zida aks ettiradi. Shu sababli turli mamlakat siyosatchilarining nutqlarini qiyosiy o‘rganish siyosiy kommunikatsiya va lingvomadaniyat tadqiqotlari uchun muhim ahamiyatga ega [11, 43-48].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda qiyosiy tahlil, lingvistik tahlil hamda lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida mashhur siyosatchilar nutqlari olindi, jumladan, Vladimir Putin, Boris Johnson va Shavkat Mirziyoyev nutqlari tahlil qilindi.

Siyosiy nutqlarda til vositalaridan samarali foydalanish nutqning ta’sirchanligini oshiradi. Siyosatchilar ko‘pincha auditoriyani ishontirish va motivatsiya qilish maqsadida turli ritorik vositalardan foydalanadilar. Siyosiy nutqlarda keng qo‘llaniladigan lingvistik vositalar quyidagilar:

metafora
takrorlash (repetition)
parallel konstruksiyalar
ritorik savollar

Masalan, rus siyosiy nutqlarida davlat kuchi va milliy birlik g‘oyalarini ifodalovchi metaforalar ko‘p uchraydi. Ingliz siyosiy nutqlarida esa sloganlar va qisqa iboralar keng qo‘llaniladi. O‘zbek siyosiy nutqlarida esa rasmiy va didaktik uslub ustunlik qiladi.

Rus siyosiy nutqlari ko‘pincha qat’iy sintaktik tuzilma va deklarativ gaplar bilan ajralib turadi. Masalan, Vladimir Putin nutqlarida davlat suvereniteti, milliy birlik va tarixiy meros konseptlari tez-tez tilga olinadi. Rus siyosiy diskursida patriotik leksika

keng qo‘llanadi. Nutqlarda davlat kuchi, milliy g‘urur va barqarorlik g‘oyalari muhim o‘rin tutadi [8,10-17].

Ingliz siyosiy nutqlari ko‘pincha ritorik vositalar va sloganlarga boy bo‘ladi. Masalan, Boris Johnson nutqlarida metafora va inklyuziv olmoshlar keng qo‘llaniladi. “We” kabi olmoshlar auditoriya bilan birlik hissini yaratadi. Ingliz siyosiy diskursida qisqa va ta’sirli iboralar orqali siyosiy g‘oyalar yetkaziladi. Bu uslub nutqni esda qolarli qiladi.

Tahlil va natijalar.

O‘zbek siyosiy nutqlari rasmiy va ma’naviy mazmun bilan ajralib turadi. Shavkat Mirziyoyev nutqlarida xalq manfaatlari, ijtimoiy adolat va davlat xizmatining ahamiyati alohida ta’kidlanadi. O‘zbek siyosiy nutqlarida antiteza, didaktik iboralar va rasmiy terminologiya keng qo‘llaniladi. Bu nutqlar ijtimoiy va ma’naviy g‘oyalarni targ‘ib qilishga qaratilgan.

Rus siyosiy nutqlari ko‘pincha qat’iy sintaktik tuzilma va deklarativ gaplar bilan ajralib turadi. Masalan, Vladimir Putin nutqlarida davlat suvereniteti va milliy birlik konseptlari muhim o‘rin tutadi *: “Россия была и остаётся сильным государством. Мы будем защищать наши национальные интересы и обеспечивать безопасность нашего народа.”*

Ingliz siyosiy nutqlari ko‘pincha ritorik vositalar va qisqa sloganlar bilan ajralib turadi. Masalan, Boris Johnson nutqlarida metafora va inklyuziv olmoshlar keng qo‘llaniladi. *“We will take back control of our laws, our borders and our future.”*

O‘zbek siyosiy nutqlari rasmiy va ma’naviy mazmun bilan ajralib turadi. Shavkat Mirziyoyev nutqlarida xalq manfaatlari va ijtimoiy taraqqiyot g‘oyalari alohida ta’kidlanadi: *“Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak.”* O‘zbek siyosiy diskursida quyidagi konseptlar xalq manfaatlari, ijtimoiy adolat, milliy taraqqiyot muhim kasb etadi. Bu konseptlar jamiyat rivoji va davlat xizmatining ahamiyatini aks ettiradi.

Lingvomadaniy tahlil siyosiy nutqda madaniy konseptlarning aks etishini o‘rganadi. Turli mamlakat siyosiy diskursida quyidagi konseptlar muhim o‘rin tutadi. Rus siyosiy nutqida: davlat kuchi, suverenitet, milliy birlik ko‘zga tashlanadi. Ingliz

siyosiy nutqida: demokratiya, milliy identitet, erkinlik aks etadi. O‘zbek siyosiy nutqida esa xalq farovonligi, ijtimoiy adolat, milliy taraqqiyot yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu konseptlar har bir mamlakat siyosiy madaniyatining o‘ziga xosligini aks ettiradi [13, 80-87].

Rus, ingliz va o‘zbek siyosatchilarining nutqlari lingvistik va lingvomadaniy jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Rus siyosiy nutqlari davlat kuchi va suverenitet g‘oyalariga asoslangan bo‘lsa, ingliz siyosiy nutqlari ritorik vositalar va sloganlar bilan ajralib turadi. O‘zbek siyosiy nutqlari esa xalq manfaatlari va ijtimoiy taraqqiyot g‘oyalarini aks ettiradi. *Qiyosiy lingvistik tahlil:*

Xususiyat	**Rus nutqi**	**Ingliz nutqi**	**O‘zbek nutqi**
Sintaksis	Qat’iy va deklarativ	Qisqa va ritorik	Rasmiy va didaktik
Leksika	Patriotik	Emotsional va slogan	Ijtimoiy va rasmiy
Asosiy strategiya	Davlat kuchini ta’kidlash	Auditoriyani motivatsiya qilish	Xalq manfaatlarini targ‘ib qilish

Qiyosiy lingvomadaniy tahlil:

Madaniy konsept	**Rus siyosiy nutqi**	**Ingliz siyosiy nutqi**	**O‘zbek siyosiy nutqi**
Milliy g‘oya	Davlat kuchi	Milliy identitet	Milliy taraqqiyot
Jamiyat qadriyati	Barqarorlik	Demokratiya	Ijtimoiy adolat
Asosiy konsept	Suverenitet	Freedom	Xalq farovonligi

Rus, ingliz va o‘zbek siyosatchilarining nutqlarini lingvistik hamda lingvomadaniy jihatdan qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, siyosiy diskurs har bir xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va siyosiy an’analari bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi. Siyosiy nutq nafaqat axborot yetkazish vositasi, balki

auditoriyani ishontirish, jamoatchilik fikrini shakllantirish hamda muayyan siyosiy g‘oyalarni legitimlashtirishga xizmat qiluvchi muhim kommunikativ instrument hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, rus siyosiy nutqlarida davlat suvereniteti, milliy birlik va davlatning strategik kuchi kabi konseptlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Masalan, Vladimir Putin nutqlarida davlat mustaqilligi, milliy manfaatlar va tarixiy meros g‘oyalari markaziy o‘rin egallaydi. Lingvistik jihatdan bu nutqlar deklarativ gaplarning ustunligi, qat’iy sintaktik tuzilma hamda patriotik leksikaning faol qo‘llanilishi bilan tavsiflanadi [12, 440].

Ingliz siyosiy diskursi esa ko‘proq demokratik qadriyatlar, milliy identitet va fuqarolik mas’uliyati g‘oyalarini aks ettiradi. Masalan, Boris Johnson nutqlarida qisqa, ta’sirchan iboralar, metaforalar va sloganlarning faol qo‘llanishi kuzatiladi. Lingvistik jihatdan ingliz siyosiy nutqlari parallel konstruksiyalar, inklyuziv olmoshlar hamda ritorik strategiyalarning samarali qo‘llanilishi bilan ajralib turadi. Bu esa auditoriyani jalb qilish va siyosiy g‘oyalarni soddalashtirilgan shaklda yetkazishga xizmat qiladi.

O‘zbek siyosiy nutqlarida esa xalq manfaatlari, ijtimoiy adolat va milliy taraqqiyot g‘oyalari asosiy o‘rinni egallaydi. Jumladan, Shavkat Mirziyoyev nutqlarida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, jamiyat farovonligini oshirish va xalq manfaatlarini ustuvor qo‘yish kabi masalalar keng yoritiladi. Lingvistik jihatdan bu nutqlar rasmiy uslub, didaktik ohang hamda antitezis kabi stilistik vositalarning qo‘llanilishi bilan xarakterlanadi

Shu bilan birga, uch mamlakat siyosiy nutqlarida ayrim umumiy jihatlar ham mavjud. Xususan, siyosatchilar auditoriyani ishontirish maqsadida metafora, takrorlash, parallel konstruksiya va inklyuziv olmoshlar kabi lingvistik vositalardan keng foydalanadilar. Bu vositalar siyosiy nutqning ta’sirchanligini oshirib, uning kommunikativ samaradorligini ta’minlaydi.

Xulosa: Umuman olganda, rus, ingliz va o‘zbek siyosiy nutqlari o‘ziga xos lingvistik struktura hamda lingvomadaniy konseptlar bilan tavsiflanadi. Ushbu nutqlarni qiyosiy o‘rganish nafaqat siyosiy diskursning til xususiyatlarini, balki turli xalqlarning madaniy mentaliteti va siyosiy qadriyatlarini ham chuqurroq anglash

imkonini beradi. Shu jihatdan, siyosiy nutqni lingvistik va lingvomadaniy nuqtai nazardan tadqiq etish zamonaviy tilshunoslik va siyosiy kommunikatsiya sohasida muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev, Shavkat. *O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Nutqlari va Murojaatlari* [Official Speeches]. Toshkent, 2015–2023.
2. Putin, Vladimir. *Official Speeches of the President of the Russian Federation*. Kremlin.ru, 2015–2023.
3. Trump, Donald. *Speeches and Public Statements 2015–2020*. The American Presidency Project, University of California, Santa Barbara.
4. Hodge, Bob, and Gunther Kress. *Language as Ideology*. 2nd ed., Routledge, 2014.
5. Kecskes, Istvan. *Intercultural Pragmatics*. Oxford University Press, 2014.
6. Fairclough, Norman. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. 2nd ed., Routledge, 2013.
7. Алефиренко Н.Ф. (2010). *Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие.* Москва: Флинта: Наука. 288 с.
8. Огнева Е.А. (2015а). Синергия культурно маркированных единиц дискурса: к социолингвистической постановке вопроса. *Научный результат. Серия: Вопросы теоретической и прикладной лингвистики,* (3), 10–17.
9. Гумбольдт В. фон. (1984). О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. *Избранные труды по языкознанию.* Москва: Прогресс. 400 с.
10. Гумбольдт В. фон. (1985). Язык и философия культуры. Москва: Прогресс. 452 с.
11. Маслова В.А. (2008). Политический дискурс: языковые игры или игры в слова? *Политическая лингвистика*, (1(24)), 43–48. Екатеринбург.
12. Шейгал Е.И. (2000). *Семиотика политического дискурса* (Дис. … д-ра филол. наук). Волгоград. 440 с.

13. Raxmatovna B.N. (2022). Specific Features of Political Speech. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(12), 80-87.
https://doi.org/10.17605/OSF.IO/93U2T

CONCEPTUAL METAPHOR THEORY AS A MODERN APPROACH TO THE STUDY OF LITERARY DISCOURSE

Anvarjonova Zarifaxon Abrorjon qizi
1st-year Master's Student,
Specialty: Linguistics: English Language
Master's Department,Fergana State University
zarifaanvarjonova12@gmail.com
+998903633092

Abstract: This article examines Conceptual Metaphor Theory as a modern cognitive approach to the study of literary discourse. The research is based on the theoretical views of G. Lakoff and M. Johnson, who consider metaphor not only as a stylistic device, but also as a fundamental mechanism of human thought. The aim of the article is to show how conceptual metaphors organize abstract ideas such as love, hope, life, emotion, and human experience in Uzbek and English literary texts. The study applies a comparative-cognitive approach and uses selected examples from Uzbek and English literature, including metaphorical models such as **LOVE IS FIRE, BELOVED IS SUN, EMOTION IS WATER, LIFE IS THEATER,** and **HOPE IS A BIRD**. The analysis shows that some metaphorical models are universal because they are based on common human experience, while others are culture-specific and reflect national worldview, poetic tradition, and literary imagery. Therefore, Conceptual Metaphor Theory helps reveal the deep cognitive, cultural, and aesthetic structure of literary discourse.

Keywords: conceptual metaphor theory, literary discourse, cognitive linguistics, comparative-cognitive analysis, Uzbek literature, English literature, metaphorical mapping, national worldview.

Introduction. In recent decades, linguistics has shifted from viewing metaphor as stylistic embellishment to seeing it as a core mechanism of thought. Lakoff and Johnson famously argue that metaphor is "a fundamental mechanism of mind" that allows us to use physical and social experiences to structure abstract concepts. In other words, our basic understanding of life itself is shaped by conceptual metaphors we live by. Within literary discourse, metaphors are especially important: they not only convey emotions and images, but also reveal the underlying conceptual model of the author's worldview. Metaphors in fiction or poetry draw on the same embodied experiences as everyday metaphors, but they extend and blend them to achieve aesthetic and narrative effects. Thus, analyzing literary metaphors can show both universal human patterns of thought and culture-specific articulations of those patterns. This paper demonstrates such an analysis for Uzbek and English literary texts in parallel.

The goal is twofold: (1) to review key concepts of CMT relevant to literary study, and (2) to apply these ideas in a comparative analysis of metaphorical expressions in Uzbek and English literature. We selected emblematic examples from classical Uzbek poets and from Shakespeare/modern poets, extracted conceptual metaphors using the MIP procedure, and then compared the mappings. This reveals how metaphors like LIGHT, FIRE, WATER, and CONTAINER underlie different thematic uses (e.g. love, hope, life) across cultures.

Theoretical Framework. Conceptual Metaphor Theory (CMT) posits that metaphors are mappings between a *source domain* (concrete, experiential) and a *target domain* (abstract). For instance, the metaphor "LOVE is a FIRE" uses the physical domain of fire (source) to structure ideas about romantic love (target). Lakoff and Johnson's *Metaphors We Live By* laid the groundwork by showing how pervasive metaphor is in everyday thought. They emphasize that metaphors are not mere language tricks, but conceptual systems in the mind.

Building on this, Kövecses (2010) explains that source domains and target domains are linked by systematic correspondences. For example, *temperature* experiences often map to *emotional intensity*. Kövecses also highlights that some conceptual metaphors appear nearly universal (e.g. "ANGER is HEAT" and "LOVE is

FIRE") because they are grounded in common human experiences. He also notes that culture shapes which metaphors become conventional and how they are elaborated.

Elena Semino's research (2008) extends CMT to discourse analysis and literature. Semino points out that literary texts typically exhibit a mix of metaphorical conventionality and creativity. Conventional aspects come from shared metaphorical schemas (we do hear "all the world's a stage" often enough), while creative uses involve novel imagery or blends that give a text its unique style. In literary discourse, metaphors can thus be *read* on two levels: as instances of general cognitive models, and as stylistic choices reflecting culture, genre, or character voice.

From these theories, we adopt a comparative-cognitive perspective: we assume that Uzbek and English literary metaphors may rely on the same fundamental cognitive schemas (e.g. life as journey, love as heat), but each tradition will highlight different source-target mappings or embellishments.

Methodology. We employ a qualitative, comparative approach grounded in CMT. First, we identify metaphorical expressions in each text using the Metaphor Identification Procedure (MIP) by the Pragglejaz Group. This involves reading closely and flagging expressions where a word's contextual meaning differs from a more basic, concrete meaning.

Each selected metaphor was then analyzed as follows:

Original text excerpt (Uzbek in Latin script or English in original orthography).

Contextual translation and gloss: We provide a translation (marked "*[Author's translation]*") and a brief word-by-word gloss to clarify terms.

Conceptual mapping: We specify the source domain → target domain for the metaphor (for example, FIRE → EMOTION).

Interpretation: We discuss how the mapping operates in context, noting any cultural or poetic particularities.

Selected examples come from classical Uzbek poetry (Bobur, Usmon Nosir) and from English literature (Shakespeare, Emily Dickinson). We chose these because of their emblematic figurative language and public-domain availability. We take care to quote brief passages (under fair-use limits) and label our translations.

By comparing mappings across the two languages, we assess which metaphors reflect shared human experience and which reflect cultural specifics. All claims about metaphor structure follow Lakoff & Johnson's and Kövecses's frameworks.

Comparative Analysis. We now present six metaphor examples (three Uzbek, three English) with full analysis:

Example A (Uzbek). Zahiriddin Muhammad Bobur, *Gazal – Original:* "…yor ishqi notavon ko'ngulga o't soldi". *Translation:* "…my weak heart was set ablaze by the beloved's love." *Gloss: yor ishqi* = "the lover's love", *ko'ngul* = "heart/mind", *o't soldi* = "set fire". *Mapping:* LOVE (yor ishqi) → FIRE (O'T) and HEART → CONTAINER. Bobur uses the conventional LOVE IS FIRE schema: the beloved's love is so intense it burns the speaker. Simultaneously, the *heart* is depicted as something that can catch fire. This aligns with the common English metaphor ("love burns") but is phrased in classical Uzbek poetic style. The metaphor emphasizes passionate intensity; the imagery of flame reflects how Bobur often equates love with spiritual trials.

Example B (Uzbek). Bobur, *Gazal – Original:* "Bu kecha kulbamga keldi ul quyoshim yoshi-run." (from Bobur, cited in Bekmirzayeva 2018). *Translation:* "Tonight that sunshine *has come to my hut."* Gloss: quyoshim = "*my sun/beloved"*. Mapping: *BELOVED → SUN. Here Bobur literally calls his loved one "my sun," implying she is the source of light and warmth in his life. This conceptualizes LOVE/BELOVED as LIGHT. It parallels Shakespeare's famous line* "Juliet is the sun*" (next example), suggesting a universal metaphor. However, in Bobur's cultural context, sun imagery often denotes divine or royal radiance – the beloved is elevated almost to a sacred status. This might reflect Persian poetic influence. The qualitative difference is cultural: Bobur's "sun" carries connotations of celestial order, whereas Shakespeare's sun is about day and life's cycle.

Example C (Uzbek). Usmon Nosir, *Poem – Original:* "Yurak, sensan mening so'zim…"; "Sevinchim toshdi qirg'oqdan…." (Nosir, cited in Mirvaliyev 1993:53). *Translation:* "Heart, *you are my instrument* …; My joy *overflowed the shore*…" *Gloss: so'z* = "(plucked) musical instrument", *toshdi* = "overflowed", *qirg'oq* = "shore/bank".

Mapping: HEART → INSTRUMENT (like a lute) and JOY (emotion) → WATER overflow. Nosir's poem characterizes the heart as a musical instrument, and happiness as a flood breaching its banks. These mappings (INSTRUMENT → EMOTIONAL EXPRESSION, EMOTION → FLUID) are grounded in embodied experience: sound and water imagery. They are similar to metaphors in many cultures (e.g., "my heart sings" or "flood of joy"). However, the specific phrasing and musical motif reflect Uzbek poetic style. The metaphor suggests that the speaker's emotional state has become uncontrollable, a vivid image familiar in Sufi-influenced verse.

Example D (English). William Shakespeare, *As You Like It* (Act 2, Scene 7) – *Original:* "All the world's a stage".*Translation:* (N/A – English original). *Gloss:* "world" as human life; "stage" as theatrical platform. *Mapping:* LIFE (or WORLD) → STAGE/THEATER. Shakespeare famously compares life to a play; this is a prototypical ABSTRACT is PHYSICAL SPACE metaphor. It reflects the personification and orientational metaphors in Western literature – life is a series of roles and acts. This mapping likely stems from the Elizabethan theatrical tradition (the Globe Theatre). It appears less in Uzbek literature, which had different theatrical conventions. The metaphor also highlights universal aspects: people everywhere understand life as "performing" in society.

Example E (English). William Shakespeare, *Romeo and Juliet* (Act 2, Scene 2) – *Original:* "But, soft! what light through yonder window breaks? It is the east, and Juliet is the sun." *Translation:* (N/A). *Gloss:* "east" as direction of sunrise; "sun" as source of light. *Mapping:* BELOVED → SUN (same as Example B). Shakespeare uses light as a metaphor for Juliet's beauty and importance. This aligns strikingly with Bobur's "my sun." Despite the cultural distance, both use the SUN as a domain for beloved. The difference lies in emphasis: Shakespeare's is metaphorical speech of a lovesick youth, whereas Bobur's was a more formal poetic image. Still, this suggests a near-universal metaphor: associating a lover with life-giving light.

Example F (English). Emily Dickinson, *"Hope is the thing with feathers"* (Poem 314) – *Original:* "Hope is the thing with feathers." *Translation:* (N/A). *Gloss:* "thing with feathers" = bird. *Mapping:* HOPE → BIRD. Dickinson explicitly names hope as a

bird, a creature that perches in the soul and sings without words. This conceptualizes HOPE as LIVING BEING/WINGED CREATURE, drawing on everyday experience (birds singing). While not found verbatim in our Uzbek examples, the theme is familiar: many Uzbek proverbs use bird imagery (e.g., a bird in hand). Dickinson's metaphor is culture-specific in detail (Western pastoral imagery) but embodies the universal schema WISH/EMOTION → CONTAINER/PLANT/BIRD reflecting inner positivity.

Discussion. The comparative analysis reveals two key patterns. First, many metaphoric mappings derive from *common human experiences*. For instance, LOVE → FIRE/HEAT (Example A) and HOPE → BIRD (Example F) reflect embodied correlations present in numerous cultures. Lakoff and Johnson argue that such primary metaphors form early in life (e.g. associating warmth with affection). Similarly, the SUN as BELOVED metaphor appears in both Uzbek and Elizabethan contexts, suggesting it rests on shared associations of light with vitality and warmth.

Second, the *stylistic realization* of these metaphors differs by culture and genre. Bobur's use of "sun" carries nuances of Persianate courtly love, while Shakespeare's is shaped by theatrical romanticism. Dickinson's "feathers" evokes a bird in garden imagery, unlike Uzbek imagery which might use flowers or horses. The life-as-stage metaphor (Example D) resonates strongly in a culture with theatre tradition, whereas it has no direct parallel in classical Central Asian poetry. Usmon Nosir's metaphors (Example C) blend personal emotion with musical symbolism, a motif common in Uzbek folk culture. These differences illustrate Kövecses's point that while the cognitive basis is universal, the *conventional lexical metaphors* vary by language and culture.

Thus, a unified cognitive framework accommodates both. On one hand, conceptual metaphors like EMOTION AS FLUID or IDEA AS LIGHT are cross-cultural. On the other, each literary tradition forms its own metaphorical conventions – e.g., Bobur's images often draw on nature and Sufi tropes, Shakespeare on stage and astronomy. Our comparative approach highlights this balance: it confirms that metaphorical thinking is a shared human phenomenon, but also respects the particular

imagery that languages develop.

Conclusion. In conclusion, Conceptual Metaphor Theory provides a powerful modern approach for literary analysis. By mapping the underlying source-target structures of metaphors, we see how poets encode experience and emotion. The examples from Uzbek and English literature show that metaphors we might deem universal (sun, fire, music, water) can have both commonalities and culturally distinct twists. CMT helps explain why metaphors like "love is fire" recur globally, while how exactly a culture phrases that metaphor (with what images and connotations) differs. Future research might expand to other languages or genres, but this study underscores the value of a comparative-cognitive perspective. As CMT scholars note, literary metaphors are neither entirely novel nor completely conventional; they creatively exploit our shared conceptual resources. This interplay enriches literary discourse and reveals the cognitive continuity between everyday thought and artistic expression.

References

1. Bekmirzayeva, X. (2018). *"Navoiy va Bobur"*. Ziyouz Kutubxonasi.
2. Dickinson, E. (1861). *"Hope" is the thing with feathers*. In *Poetry Foundation* (ed.), *Collected Poems of Emily Dickinson*.
3. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd ed.). Oxford University Press.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
5. Mirvaliyev, S. (1993). *O'zbek adiblari*. Toshkent: Fan.
6. Pragglejaz Group. (2007). MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse. *Metaphor and Symbol*, 22(1), 1–39.
7. Semino, E. (2008). *Metaphor in Discourse*. Cambridge University Press.
8. Shakespeare, W. (1597). *As You Like It* (Folger Digital Text).
9. Shakespeare, W. (1595). *Romeo and Juliet* (Folger Digital Text).
10. Stockwell, P. (2002). *Cognitive Poetics: An Introduction*. Routledge.

CROSS-CULTURAL ASPECTS OF WORD FORMATION IN MODERN LANGUAGES

Shaxlo Obloyorova Avazbek qizi

Master's Student, Fergana State University

Abstract: Language is closely connected with culture, society, and communication. In the modern world, the interaction between different cultures has become stronger due to globalization, migration, digital technologies, and international communication. As a result, modern languages constantly enrich their vocabulary through various word formation processes. This article examines the cross-cultural aspects of word formation in modern languages and analyzes how cultural contact influences the creation of new lexical units. Special attention is given to borrowing, compounding, hybrid word formation, neologisms, and the adaptation of foreign words. The study shows that word formation is not only a linguistic process but also a reflection of cultural exchange and social development. The findings demonstrate that modern vocabulary develops under the influence of intercultural communication, technological progress, and global linguistic interaction.

Keywords: word formation, cross-cultural communication, borrowing, neologism, globalization, modern languages, linguistic culture, vocabulary development

Introduction. Word formation is one of the most important processes in the development of any language. It allows a language to create new lexical units, name new concepts, and respond to changes in society. In traditional linguistics, word formation is usually studied as a morphological process that includes affixation, compounding, conversion, clipping, blending, and borrowing. However, in modern linguistics, word formation is also viewed as a cultural and social phenomenon because new words often appear as a result of contact between different languages and cultures.

In the contemporary world, cultures are becoming increasingly interconnected. International trade, education, tourism, migration, mass media, and digital communication create constant interaction between speakers of different languages. This interaction directly influences vocabulary development. Words connected with

food, technology, fashion, entertainment, education, and social life often move from one language to another and become part of everyday speech.

The purpose of this article is to analyze the cross-cultural aspects of word formation in modern languages and to identify the main ways in which intercultural communication contributes to vocabulary enrichment.

Discussion. Cross-cultural communication has become one of the major factors influencing vocabulary development in modern languages. The interaction between cultures contributes to the emergence of new lexical units and increases the productivity of various word formation processes.

One of the most common cross-cultural mechanisms of word formation is borrowing. Borrowed words usually appear together with new cultural concepts, technologies, traditions, or social practices. For example, the English language adopted the word café from French, pizza from Italian, and emoji from Japanese.

Modern digital communication significantly accelerates the borrowing process. English internet terminology such as blog, hashtag, streaming, and podcast has entered many languages without substantial structural changes.
Another important cross-cultural process is hybrid word formation. Hybrid words combine elements from different languages within a single lexical unit. Such formations reflect cultural integration and linguistic adaptation.

The process of compounding also reflects cultural influence. Words such as smartphone, laptop, livestream, and online learning represent concepts that spread internationally together with technological innovation.

The analysis demonstrates that modern word formation cannot be studied separately from cultural and social processes. Vocabulary development is closely connected with globalization, technological progress, migration, and intercultural communication.

Conclusion. The study of cross-cultural aspects of word formation demonstrates that modern vocabulary development is strongly influenced by intercultural communication and globalization. Contemporary languages constantly interact with

one another through digital technologies, mass media, migration, education, and international cooperation.

The analysis revealed that borrowing, hybrid formation, compounding, and neologism creation are among the most productive processes in contemporary word formation. Many international lexical units become widely used beyond their original linguistic and cultural boundaries.

In conclusion, cross-cultural communication plays a crucial role in shaping modern vocabulary and influencing word formation processes. The study confirms that language development is closely connected with social and cultural transformation.

References:

1. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge : Cambridge University Press, 2011. – 272 p.

2. Bauer L. English Word-Formation. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – 312 p.

3. Aitchison J. Language Change: Progress or Decay? – Cambridge : Cambridge University Press, 2013. – 256 p.

4. Yule G. The Study of Language. – Cambridge : Cambridge University Press, 2020. – 378 p.

5. Plag I. Word-Formation in English. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 2018. – 240 p.

6. Trudgill P. Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. – London : Penguin Books, 2000. – 240 p.

7. Algeo J. Fifty Years Among the New Words: A Dictionary of Neologisms. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – 274 p.

8. Oxford English Dictionary. Available at: https://www.oed.com (accessed: 11.05.2026).

9. Merriam-Webster Dictionary. Available at: https://www.merriam-webster.com (accessed: 11.05.2026).

EXPLORING THE USE OF SOCIAL MEDIA AS A TOOL FOR LANGUAGE PRACTICE AND CULTURAL EXCHANGE IN EFL LEARNING. THE CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF SOCIAL MEDIA

Jaloldinova Munisaxon Qobuljon qizi

Farg‘ona davlat universiteti Chet tillari fakulteti talabasi

Telefon raqam:978471221

Annotation: This study examines the use of social media as a tool for language practice and cultural exchange in EFL learning. It aims to evaluate its impact on learners’ communicative competence and motivation. A qualitative approach was used, based on students’ experiences and interactions on social platforms. The findings indicate that social media enhances speaking and writing skills, encourages active participation, and supports intercultural communication. However, challenges such as distraction and informal language use were also observed. Overall, the study concludes that, with proper guidance, social media can effectively support language learning and global communication.

Keywords: social media, EFL, language learning, cultural exchange, communication.

In the 21st century, the rapid development of digital technologies has significantly transformed various aspects of human life, including education. One of the most influential innovations in recent decades has been the emergence and widespread use of social media platforms. These platforms, such as Facebook, Instagram, Telegram, and YouTube, have become an integral part of daily communication, especially among young people. As a result, educators and researchers have begun to explore the potential of social media as an effective tool for language learning, particularly in the context of English as a Foreign Language (EFL).

Traditional methods of language teaching often focus on grammar rules, vocabulary memorization, and controlled classroom activities. While these approaches are important, they sometimes fail to provide learners with authentic communication opportunities. In contrast, social media offers real-life contexts where learners can

interact with native and non-native speakers, share ideas, and practice language skills in meaningful ways. This shift from teacher-centered to learner-centered environments highlights the importance of integrating modern technologies into language education.

The main purpose of this study is to investigate how social media can be used as a tool for language practice and cultural exchange in EFL learning. It aims to analyze its impact on learners' communicative competence, motivation, and intercultural awareness. Additionally, the study seeks to identify both the advantages and potential challenges associated with the use of social media in language learning.

This study employs a qualitative research design to explore the effectiveness of social media in EFL learning. The qualitative approach allows for an in-depth understanding of learners' experiences, perceptions, and interactions in digital environments.

The participants of this study consist of EFL students from higher educational institutions. They are intermediate-level learners who actively use social media platforms in their daily lives. Their familiarity with digital tools makes them suitable subjects for analyzing the role of social media in language learning.

Data were collected through several methods:Observations: Monitoring students' activities on social media platforms, such as posting comments, engaging in discussions, and sharing content in English.Questionnaires: Gathering learners' opinions about the usefulness of social media in improving their language skills.Interviews: Conducting semi-structured interviews to gain deeper insights into students' experiences and attitudes.In data analysis, the collected data were analyzed using thematic analysis. Common patterns and themes were identified, such as motivation, interaction, language improvement, and cultural awareness. This method helps to interpret qualitative data systematically and draw meaningful conclusions.The findings of this study reveal that social media plays a significant role in enhancing EFL learning. Several key results were identified:

Students reported noticeable improvement in their speaking and writing skills. Social media platforms provide opportunities for continuous practice, allowing

learners to express their thoughts in English without the pressure of formal classroom settings.

One of the most important findings is the increase in learners' motivation. Social media creates an engaging and interactive environment, which encourages students to participate actively. The use of multimedia content, such as videos, images, and live discussions, makes learning more enjoyable.

Unlike traditional classroom activities, social media enables learners to communicate with real people. This authentic interaction helps students develop practical language skills and build confidence in using English in real-life situations.

Social media facilitates intercultural communication by connecting learners from different countries and backgrounds. Students gain exposure to various cultures, traditions, and perspectives, which enhances their intercultural competence.

Despite its advantages, some challenges were also observed:Distraction due to non-educational content.Use of informal or incorrect language.Lack of proper guidance from teachers

The results of this study support the idea that social media can be an effective supplementary tool in EFL learning. The improvement in language skills, particularly in speaking and writing, can be explained by the increased opportunities for practice and interaction. When learners are exposed to authentic communication, they are more likely to develop fluency and confidence.

Motivation is another crucial factor in language learning. The interactive nature of social media platforms makes learning more engaging compared to traditional methods. Students are more willing to participate when they find the learning process enjoyable and relevant to their daily lives.

However, the challenges identified in this study cannot be ignored. Distraction is a major issue, as students may spend more time on entertainment rather than educational activities. Additionally, the frequent use of informal language may negatively affect learners' academic writing skills.

Therefore, the role of teachers is essential in guiding students on how to use social media effectively. Educators should provide clear instructions, set learning objectives, and monitor students' activities to ensure that social media is used productively.

REFERENCES

1. Crystal, David (2003). English as a Global Language (2nd ed.). Cambridge University Press.
2. Carrington, Victoria (2016). Digital Literacies and Language Learning in Social Media Contexts. Routledge.
3. English as a Foreign Language researcher Baureh, Gabriella Alleid Dian, & Neman, Meily Ivane Esther (2025). Learners' Perceptions of Social Media-Based Vocabulary Learning: Insights from TikTok, Instagram, and YouTube Users in an EFL Context. Journal of English Language and Education. jele.or.id
4. Abdig'aniyeva, Altinay (2025). Using Instagram and TikTok as Tools for Learning English. Yosh olimlar. Innovative Academy +1
5. Tolipjonova, Sevara (2025). The Influence of Social Media on English Language Usage: Examining How Platforms Like Twitter, Instagram, and TikTok Are Influencing English Grammar, Vocabulary, and Communication Styles. International Journal of Scientific Researchers, 11(2), 347–351. inlibrary.uz +1
6. Fauziyah, Milda Siti, Nilufar, Haura Najwa Zahara, Abdurahman, Risma Naimah, & Kultsum, Ummi (2025). Learning English Slang Through Social Media: Impact on Learners' Identity and Confidence. IDEAS: Journal on English Language Teaching and Learning, Linguistics and Literature.

BOSHLANG'ICH SINFLARNING INGLIZ TILIDAGI MULOQOT KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Karimova Shaxloza Boyquzi qizi

Farg'ona Davlat Unversiteti, PhD

shaxlozakarimova@gmail.com

Olimova Gulsevar Sherzod qizi

Farg'ona davlat universiteti chet tillari fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang’ich sinf o‘quvchilarida ingliz tilida muloqot (speaking) ko‘nikmasini shakllantirishning metodik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida interaktiv va kommunikativ yondashuvlarning samaradorligi o‘rganildi. Xususan, rol o‘yinlari, guruhli ishlash, o‘yin asosidagi ta’lim hamda vizual vositalardan foydalanish o‘quvchilarning nutqiy faolligini oshirishda muhim omil ekanligi aniqlandi. Shuningdek, o‘qituvchining nutqiy muhiti yaratishdagi roli, o‘quvchilarda erkin gapirish ko‘nikmasini rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik omillar ham yoritildi. Tadqiqot natijalari boshlang’ich ta’lim bosqichida muloqot ko‘nikmasini shakllantirishda zamonaviy metodlardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, ingliz tili, muloqot ko‘nikmasi, interaktiv metodlar, rol o‘yinlari, kommunikativ yondashuv, o‘yin asosidagi ta’lim, nutqiy faoliyat.

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ АНГЛИЙСКОГО ОБЩЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. В данной статье анализируются методологические основы формирования навыков устной речи на английском языке у учащихся начальной школы. В ходе исследования изучалась эффективность интерактивных и коммуникативных подходов. В частности, было установлено, что ролевые игры, групповая работа, игровое обучение и использование наглядных пособий являются важными факторами повышения речевой активности учащихся. Также была выделена роль учителя в создании речевой среды и психологические факторы, влияющие на развитие беглости устной речи учащихся. Результаты исследования указывают на необходимость использования современных методов в формировании навыков устной речи на этапе начального образования.

Ключевые слова: начальное образование, английский язык, разговорная речь, коммуникативные навыки, интерактивные методы, ролевые игры, коммуникативный подход, игровое образование, речевая деятельность.

METHODS OF FORMING ENGLISH COMMUNICATION SKILLS IN PRIMARY GRADES

Abstract. This article analyzes the methodological foundations of the formation of speaking skills in English among primary school students. The effectiveness of interactive and communicative approaches was studied during the study. In particular, it was found that role-playing games, group work, game-based learning, and the use of visual aids are important factors in increasing students' speech activity. The role of the teacher in creating a speech environment and the psychological factors affecting the development of students' fluency in speaking were also highlighted. The results of the study indicate the need to use modern methods in the formation of speaking skills at the primary education stage.

Keywords: primary education, English, speaking, communication skills, interactive methods, role-playing games, communicative approach, game-based education, speech activity

Kirish. Hozirgi kunda ingliz tili dunyo miqyosida eng keng tarqalgan aloqa vositalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli maktab ta’limining dastlabki bosqichidayoq o‘quvchilarda ingliz tilini o‘rganishga qiziqish uyg‘otish va ayniqsa, gapirish ko‘nikmasini shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. [23]Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari psixologik jihatdan faol, taqlidga moyil va yangi ma’lumotlarni tez o‘zlashtira oladigan yoshda bo‘ladilar. Shu bois aynan ushbu bosqichda tilni kommunikativ yo‘l bilan o‘rgatish katta samara beradi. Ammo amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab darslarda hali ham grammatikaga yo‘naltirilgan, passiv metodlar ustunlik qiladi. Bu esa o‘quvchilarning erkin gapirish ko‘nikmasini rivojlantirishga to‘sqinlik qiladi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — boshlang‘ich sinflarda ingliz tilida speaking ko‘nikmasini rivojlantirishning samarali usullarini o‘rganish va ularni amaliy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot jarayonida bir qator ilmiy-pedagogik yondashuv va metodlardan kompleks tarzda foydalanildi.[24] Avvalo, kuzatish metodi yordamida dars jarayonida o‘quvchilarning nutqiy faolligi, ularning ingliz tilida fikr bildirishga bo‘lgan intilishi hamda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi kommunikativ aloqalar

[23] *Jeremy Harmer. How to Teach English. – Harlow: Longman, 2007. – 288 p.*

[24] *Scott Thornbury. How to Teach Speaking. – London: Pearson Education Limited, 2005. – 156 p.*

tizimli ravishda tahlil qilindi. Bu jarayon o‘quvchilarning real sharoitdagi nutqiy xatti-harakatlarini aniqlash imkonini berdi. Shuningdek, tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, unda turli interaktiv va kommunikativ metodlar amaliyotga joriy qilindi. Ushbu metodlarning samaradorligi o‘quvchilarning nutqiy rivojlanish darajasi, darsdagi ishtiroki va mustaqil fikrlash ko‘nikmalari orqali baholandi. Bundan tashqari, suhbat metodi asosida ingliz tili o‘qituvchilarining fikr va tajribalari o‘rganildi. [25]O‘qituvchilarning ko‘pchiligi speaking ko‘nikmasini shakllantirishda asosiy muammolar sifatida dars vaqtining cheklanganligi, zamonaviy metodik qo‘llanmalar yetishmasligi hamda o‘quvchilar sonining ko‘pligini ta’kidladilar.

Tadqiqot davomida quyidagi amaliy metodlar keng qo‘llanildi:

1. Rol o‘yinlari (kundalik hayotiy vaziyatlarga asoslangan sahnalashtirish)
2. Juftlikda ishlash (dialog va savol-javoblar tuzish)
3. Guruhli topshiriqlar (kichik sahna ko‘rinishlari va muhokamalar)

Natija va muhokama.O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijasida bir qator muhim ilmiy xulosalar olindi. Avvalo, interaktiv metodlar asosida tashkil etilgan darslarda o‘quvchilarning faolligi sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Ular nafaqat o‘qituvchi savollariga javob berish, balki mustaqil ravishda oddiy dialoglar tuzish va fikr bildirishga intila boshladilar. Ikkinchidan,[26] rol o‘yinlari o‘quvchilarga real hayotga yaqin vaziyatlarni modellashtirish imkonini yaratdi. Bu esa ularning lug‘at boyligini kengaytirish, nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish va o‘z fikrini erkin ifoda etishiga xizmat qildi. Uchinchidan, guruhli ishlash metodlari o‘quvchilarda hamkorlik, o‘zaro muloqot va ijtimoiy faollikni rivojlantirdi. Ular birgalikda ishlash orqali fikr almashish va muammolarni yechishga o‘rganishdi. To‘rtinchidan, o‘yin elementlariga asoslangan darslar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini sezilarli darajada oshirdi. Ayniqsa, avval passiv bo‘lgan o‘quvchilar ham faol ishtirok eta boshladilar, bu esa umumiy ta’lim samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Umuman olganda, interaktiv va kommunikativ metodlarning speaking ko‘nikmasini rivojlantirishdagi ustunligi tajriba

[25] Jack C. Richards, Theodore S. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p.
[26] Penny Ur. A Course in Language Teaching: Practice and Theory. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 375 p.

asosida tasdiqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinflarda ingliz tilini o‘qitishda faqat an’anaviy, ya’ni grammatik qoidalar va yozma mashqlarga asoslangan yondashuv yetarli darajada samarali emas. O‘quvchilar tilni amaliy qo‘llash, ya’ni muloqot jarayonida faol ishtirok etish orqali tezroq va samaraliroq o‘zlashtiradilar. Shu bois dars jarayonida quyidagi muhim jihatlarga alohida e’tibor qaratish zarur:

- O‘qituvchi imkon qadar ingliz tilida muloqot olib borishi
- O‘quvchilarda xato qilishdan qo‘rqmaslik muhitini shakllantirish
- Har bir o‘quvchini faol jalb etish va individual yondashuvni qo‘llash
- Darslarda audio va vizual vositalardan keng foydalanish

Bundan tashqari, [27]zamonaviy texnologiyalar — xususan, videodarslar, multfilmlar, mobil ilovalar va interaktiv platformalar — o‘quvchilarning eshitish va gapirish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ular o‘quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinflarda ingliz tilida speaking ko‘nikmasini shakllantirishda interaktiv, o‘yin asosidagi hamda kommunikativ metodlardan foydalanish eng samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. Ushbu metodlar o‘quvchilarning nutqiy faolligini oshiradi, ularning tilga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi va erkin muloqot qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Shu sababli, ingliz tili o‘qituvchilariga dars jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlardan keng foydalanish tavsiya etiladi. Bu esa ta’lim sifatini oshirish va o‘quvchilarning til o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jeremy Harmer. How to Teach English. – Harlow: Longman, 2007. – 288 p.

2. Scott Thornbury. How to Teach Speaking. – London: Pearson Education Limited, 2005. – 156 p.

[27] H. Douglas Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. – New York: Pearson Education, 2007. – 410 p.

3. Jack C. Richards, Theodore S. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p.

4. H. Douglas Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. – New York: Pearson Education, 2007. – 410 p.

5. Penny Ur. A Course in Language Teaching: Practice and Theory. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 375 p.

6. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti (Ingliz tili). – Toshkent, 2021. – 120 b.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy sayti. Ta’lim tizimini rivojlantirishga oid qaror va farmonlar. – Toshkent, 2020. – 85 b.

8. Cambridge University Press. Primary English Teaching Resources. – Cambridge, 2020. – 210 p.

9. British Council. Teaching Speaking Skills in Primary Schools. – London, 2019. – 95 p.

10. UNESCO. Innovative Methods in Language Teaching. – Paris, 2018. – 150 p.

O‘ZBEK HIKOYACHILIGIDA MODERNIZM

Meyliyeva Gulhayo Quvat qizi

Osiyo texnologiyalar universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi,

1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida modernizmning badiiy talqini, uning o‘ziga xos xususiyatlari hamda milliy adabiyotdagi o‘rni tahlil etiladi. Modernistik yodashuv orqali yozuvchilar insonning ichki ruhiy kechinmalarini, ong oqimi , ramziylik va individual tafakkur orqali ifodalashga intilganliklari ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, zamonaviy hikoyalarda an’anaviy realizm o‘rnini yangi badiiy izlanishlar egallayotgani asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar:modernizm, hikoyachilik, ong oqimi, ruhiy tasvir, badiiy tafakkur, ramziylik, individualizm, zamonaviy adabiyot

Bugun o‘zbek adabiyoti yangicha shaklda yashab, yangicha ijod qilmoqda. Modernizm o‘zbek hikoyachiligiga yangi tasvir usullarini kiritdi. Ayrim yozuvchilar asarlarida realizm bilan bir vaqtda ramziy va falsafiy qatlamlarni uyg’unlashtirgan modernistik unsurlar bilan boyitilgan asarlarga murojaat qilishmoqda. “… Demak, istiqlol davri yangi o‘zbek asarlarining asosiylari, albatta, an’anadan uzilgan g’uddalar emas, aksincha, o‘sha silsilaning davomi o‘laroq dunyoga keldi, kelmoqda. Shu bilan birga, erkin badiiy tafakkur mahsuli sifatida o‘zini(olam ichra olam, ya’ni bir butun tizim o‘laroq) namoyon qilayotgani kishini behad quvontiradi. Bugun yurtimiz ijodkori o‘z nuqtai nazarini qadim Sharq adabiyotida bo‘lgani kabi olami sug’ro – mukarram Insonga, uning qalbiga qaratgan. Hamda botindagi murakkab jarayonlarni bayonchilik yo‘li bilangina emas(chunki bunday usul bor, bo‘ladi va bu tabiiydir) , ayni paytda, umuminsoniy va umumzamoniy mezonlarga suyangan holda Majoz vositasida ham qog’ozga tushirmoqdalar, san’atga aylantirmoqdalar…”. [1;241] Avvalo, tahlillarga yuzlanishdan oldin modernizm islohi ustidagi bahslarga yuzlansak. Bu istiloh biz uchun, Sharq uchun begona tushuncha sifatida qaraydiganlar ham, Cho‘lpon ta’biri bilan aytganda: “ ko‘ngil yangilik qidiradir…” deganidek yangilik istovchilar uchun kerakli deb qaraydiganlar ham bo‘ldi. “… “Modernizm nima?” degan savolga dunyo va o‘zbek olimlari ko‘pdan beri javob berib kelishadi., aytish joizki, haligacha bu masala ustida bahslar yakunlangani yo‘q . Zero modernizm o‘zbek olimi , professor Ozod Sharafiddinov ta’kidlab aytganidek, “jo‘n hodisa” emas. O‘zbek adabiyotshunosligida, ayniqsa, istiqlol yillarida modernizm atrofida qizg’in bahslar bo‘ldi. Bahslarda modernizmni o‘zbek mentalitetiga butunlay yot mafkura yoki, aksincha, modernizm insoniyat badiiy-tafakkur tadrijining bir bosqichi, uni o‘qib o‘rganishning hech bir zarari yo‘q degan turli qarashlar aytildi…” [1;227]

Yigirmanchi asrning oxirgi choragiga kelib, milliy nasrda zamonaviy G’arb san’atida keng tarqalgan modernizmga xos bo‘lgan badiiy ijod namunalari yuzaga kela boshladi. Shuningdek, yozuvchilarimiz badiiy shakl va uslub borasida izlanishlar olib borib, yangi ijod namunalar yaratishmoqda. Dramaturgiya, nasr, va nazmda bu harakatlar birdek ilgarilab borayotganligini dramatug Sharof Boshbekov, nisbatan yosh

shoir va yozuvchilar Nazar Eshonqul, Xayrullo, Bahrom Ro‘zimuhammad, Go‘zal Begim, Isajon Sulton, Bahor va boshqalar ijodlarida ko‘rish mumkin.

Kichik detallar orqali ularni ramz darajasiga ko‘tara olgan va bu bilan hikoyaga katta kuch yuklay olgan yozuvchi Bahor hikoyalari o‘zining yangicha tabiati bilan o‘quvchi etiborini tortadi. “ Shamol hikmati” hikoyasida ramz asar ichiga singib ketgan deyish mumkin. Chunki hikoyadagi so‘z o‘yini va shamol vositasida anglatmoqchi bo‘lingan ma’no chuqur mohiyatni yuzaga chiqarib bermoqda. Hikoyada omonatgina ilingan “Bozor” so‘zining har shamol esgandagi boshda turgan harfning uzilib yerga tushishida ramziy ma’no chizig’i yuzaga keladi. “Ozor”, “zor”, “or”, “r” so‘z o‘yinlarining hosil bo‘lishi ,avvalo, bozorning ozorsiz bo‘lmasligi, ortiqcha ehtiyojlarga erk berilsa ,ruhning ozor chekishi; hikoyani rivojlantirib turgan mo‘ysafid obrazi bozordan “qadr” izlab, uni topolmasdan “zor” bo‘lishi; mo‘ysafidning izlaganini topolmasdan xo‘rlanganidan kelib chiqadigan tuyg’u “or” ning nomidir bu. Shu vaqtda shamol kelib yana bir harfni uchirib ketadi va hech qanday ma’no anglatmaydigan “r” harfining o‘zi qoladi. Endi insonning insoniyligi ojizlashib, hayvoniyligi kuchaygani, hayvoniy irillashga o‘xshash tovush chiqarishiga ishora ko‘rsatilyapti. Yerga uchib tushgan harflarning o‘zgacha ko‘rinishda tizilib qolishi ham yangi mazmunni chiqarib beradi. Boshqa peshtoqdan uchib tushgan harf (parvoz qilib borayotgan qushning qanotlarini eslatuvchi boshqa harf- m)ning qo‘shilib “Mozor” bo‘lib tizilib qolishida esa, bozorga tirikchilikning vositasi sifatida emas, tiriklikning oliy maqsadiga aylantirish bir kun insonni mozorga yetaklashiga ishora qilib kelinmoqda. “… Tongda shamol tindi. Tuproqda abgor yotgan harflar g’alati bir tasodif tufayli avval qanday yozilgan bo‘lsa, darvoza yoniga o‘shanday terilib qolgan, ammo kechagi bo‘ron ko‘chadagi boshqa shu kabi yozuvlarni ham uchirib tashlagani bois bozor ostonasiga so‘zning bosh harfigina parvoz qilib borayotgan qushning qanotlarini eslatuvchi boshqa bir harf bilan almashib qolgan edi. Hammayoq alg’ov- dalg’ov, faqat mag’ribga tomon bir tomonlama ketgan qadam izlari orasida yangi paydo bo‘lgan yolg’izoyoq izgina shundayligicha saqlangan, dovul unga hech bir putur yetkazmagan edi. Bozor yana qizidi…Ammo odamlar yonginalarida ShAMOL qoldirib ketgan HIKMATni sezmadilar…” [3]

O‘zbek adabiyotida bundan oldin ham zamondosh kishilarning fojiyaviy qismatidan hikoya qiluvchi asarlar yaratilgan. Ularda ko‘proq fojealarning kelib chiqish ildizlari, ichki mohiyati o‘zgacha shaklda bayon qilingan. Ko‘proq realizmga asoslangan voqealar bilan boyitilgan. Bu kabi asarlarda qahramonlar hayot yo‘lida adashgan, adolat, ezgulik yo‘lida jiddiy qarshiliklarga duch kelgan insonlar sifatida akslantirilgan. Modernizm adabiyotida esa inson yuqoridagidek holatlar bilan bog’liqlikda gavdalanmaydi.

“…Nazar Eshonqulning “Istilo”, “Tobut” hikoyalarida asli be’mani g’oyalar – adolatsizlik,, shafqatsizlik, zo‘ravonlik asosiga qurilgan, inson hayoti va qalbini zabt etib undagi tabiiy, boqiy qadriyatlarni mahv etishga qaratilgan, oqibat- natijada esa halokatga mahkum totalitar tuzum va yakkahokim mafkuraning daxshatli majoziy manzaralari chiziladi. …Nazar Eshonqulning bu tur hikoyalarida qahramonlarning nomi yo‘q- ular faqat “u” yoki hayotdagi amali, kasb-hunari nomi bilan “Kotib”, “Qorovul”, Me’mor” deb yuritiladi. Insonning ichki va tashqi qiyofasini chizishda anchagina tajriba orttirgan muallif bu xil personajlar tasviriga kelganda bu borada bir qarashda hafsalasizlik qilganday taassurot qoldiradi. Aslida esa shu xil “hafsalasizlikdan” muayyan bir maqsad bor: hikoya personajlari bema’ni, shafqatsiz hayot tazyiqi ostida shu hayotdan begonalashgan , shaxsini, insoniy qiyofasini yo‘qotgan yoki yo‘qotayozgan kimsalardir…” [6;8-9]

Yuqoridagilarga xulosa qilib aytish mumkinki, modernizm o‘zbek adabiyoti uchun, qolaversa, hikoyachiligi uchun begona emas. O‘zbek yozuvchilari badiiy tafakkur tarziga, ijodiga, o‘qiguvchi talabiga o‘z ta’sirini ko‘rsatib kelayotgan adabiy oqimlardan biridir. Zamonaviy o‘zbek hukoyachiligida modernizm badiiy tafakkurning yangilanishiga xizmat qilmoqda. Shuningdek, asarlarimizda inson ruhiyati, ichki monolog, psixologizm, ramziy obrazlar va falsafiy mushohada orqali modernistik tamoyillar yorqin namoyon bo‘ladi. Yuqoridagi adiblar ijodi modernizmni milliy ruh va mentalitet bilan uyg’unlashtirganligi bilan ahamiyatli sanaladi. Natijada zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida inson qalbining murakkab olami, ma’naviy izlanishlari va ruhiy kechinmalari yangi badiiy shakllarda ifoda etilmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ulug’bek Hamdam, Abdug’opur Qosimov. Jahon adabiyoti.- Toshkent: Akademnashr, 2024.- 320 b.

2. Ozod Sharafiddiniv. Modernizm jo‘n hodisa emas// “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”. 2002. 23-son

3. ”Sharq yulduzi” jurnali, 2014-yil 5-son

4. Bahor Shukurova . Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi poetikasi. Filol. fan.bo‘y. fal. Dok. (PhD) dis. 2024. 11-b.

5. Eshonqul N. “Mendan “men”gacha”. Toshkent: Akademnashr. 2014

6. Umarali Normatov. Umidbaxsh tamoyillar. Toshkent: 2000. 109 b

LEXICAL CHARACTERISTICS OF ACQUISITIONS IN THE PROCESS OF LANGUAGE DEVELOPMENT

Abduvokhidov Javohir Abduvohidovich,

Senior Lecturer, Faculty of Management,

Tashkent State University of Economics,

ORCID:0009-0003-1249-2495

Abstract. This article explores the lexical characteristics of language acquisition, focusing on the stages and mechanisms through which children acquire words. It examines the nature of lexical items, their categorization, the role of frequency and input in lexical development, and the relationship between lexical development and cognitive growth. Additionally, it investigates the influence of social and cultural factors in shaping the vocabulary acquired by children. By analyzing the role of the lexicon in early language development, this paper aims to contribute to a deeper understanding of how children build and refine their vocabularies across different stages of language acquisition.

Keywords: Lexical acquisition, language development, vocabulary, cognitive development, early language learning

Introduction. Language acquisition is a fundamental aspect of cognitive development, and the study of lexical acquisition plays a critical role in understanding how children develop the ability to communicate. Lexical acquisition refers to the process by which children learn words, their meanings, and how to use them in various contexts. Researchers have proposed different theoretical approaches to explain how lexical development occurs in children. Among the most influential perspectives are the nativist theory, which argues that humans possess an innate ability for language learning, the empiricist theory, which emphasizes environmental input and learning experience, and the usage-based theory, which focuses on interaction and repeated linguistic exposure [1; 2].

Understanding lexical acquisition is important not only for theoretical linguistics but also for education and speech-language intervention. Vocabulary development directly influences children's communication skills, academic achievement, and cognitive growth. Therefore, the present study aims to analyze the lexical characteristics of language acquisition by examining the stages of vocabulary development and the cognitive, social, and environmental factors influencing this process.

Methods. This study employs a qualitative descriptive research method based on the analysis of scientific literature related to lexical acquisition and child language development. The research materials include academic books, peer-reviewed journal articles, and theoretical studies devoted to vocabulary acquisition, bilingualism, cognitive development, and social interaction in language learning.

The study reviews major theories of lexical acquisition and compares findings from different linguistic and cultural contexts. Special attention is given to developmental stages of vocabulary growth, social interaction, cognitive processes, bilingual lexical development, and lexical innovations observed in children. Comparative analysis was used to identify similarities and differences among theoretical approaches and empirical findings.

Results. The analysis demonstrates that lexical acquisition develops gradually through several identifiable stages. The earliest stage begins around the age of 12

months, when children produce their first meaningful words. At this stage, children primarily acquire nouns associated with objects and people in their immediate environment. Frequent interaction with caregivers plays an essential role in helping children connect words with meanings [2].

The second major stage occurs between 18 and 24 months and is commonly referred to as the “naming explosion.” During this period, children experience rapid vocabulary expansion and begin learning new words at an accelerated rate. Their growing cognitive abilities enable them to categorize objects, identify similarities, and generalize meanings from previously learned vocabulary [3].

As lexical development continues, children gradually expand their vocabulary to include verbs, adjectives, pronouns, and functional words. This development corresponds with the growth of social communication skills and more advanced cognitive functions such as problem-solving and conceptual thinking [4].

The study also identified several major factors influencing lexical acquisition. One of the most significant factors is the frequency of linguistic input. Children exposed to rich and meaningful language environments tend to acquire larger vocabularies and demonstrate better retention of newly learned words [1].

Social interaction was also found to be highly important in vocabulary development. According to social interactionist theory, children acquire language through communication with caregivers, peers, and other members of society. Adults often facilitate this process by using child-directed speech characterized by simplified grammar, exaggerated intonation, and repetitive vocabulary [4].

Cognitive development strongly contributes to lexical acquisition as well. Memory, attention, categorization, and symbolic thinking allow children to organize and retain lexical information more effectively. Categorization skills are especially important because they help children group words according to shared semantic features [5].

Cross-linguistic and cultural variability also influence lexical acquisition. For example, some languages prioritize verbs while others emphasize nouns. Cultural

communication styles affect the types of vocabulary children are exposed to and the ways in which words are used in social interaction [3].

The analysis further revealed that bilingual children develop two lexical systems simultaneously. Although bilingual children may initially possess smaller vocabularies in each language separately, their total lexical knowledge across both languages is often equal to or greater than that of monolingual children. Code-switching was identified as a natural feature of bilingual lexical development [5].

Finally, the study showed that children frequently demonstrate lexical creativity through innovations and overextensions. Children may extend the meaning of known words to unfamiliar objects or create entirely new lexical forms based on their understanding of language. For example, a child may use the word “dog” to refer to all animals or “ball” for all round objects [2].

Discussion. The findings of this study confirm that lexical acquisition is a complex and dynamic process influenced by multiple interacting factors. The stages of vocabulary development observed in this research correspond closely with earlier studies emphasizing the importance of cognitive maturation and social interaction in language learning [1].

The rapid vocabulary growth associated with the naming explosion demonstrates children’s increasing conceptual and categorization abilities. This stage highlights the interaction between cognitive development and linguistic input. The results also support the social interactionist perspective, which emphasizes the importance of caregiver-child communication in lexical development [4].

The findings related to bilingualism suggest that children possess remarkable flexibility in managing multiple linguistic systems simultaneously. Although bilingual lexical development may differ quantitatively from monolingual development, bilingual children demonstrate advanced communicative adaptability and metalinguistic awareness [5].

Furthermore, cross-cultural and cross-linguistic differences indicate that lexical acquisition is shaped not only by universal cognitive mechanisms but also by environmental and cultural conditions. The role of lexical innovations and

overextensions reflects children's active participation in constructing meaning and experimenting with language structures.

The study has important implications for language teaching and intervention programs. Educators and speech-language specialists should provide rich vocabulary exposure, encourage meaningful communication, and create interactive learning environments that support lexical growth. Early intervention strategies focused on social interaction and contextualized language use may significantly improve children's vocabulary acquisition.

Conclusion. Lexical acquisition is a fundamental component of language development shaped by cognitive, social, cultural, and environmental factors. Children progress through several stages of vocabulary growth, beginning with early noun acquisition and expanding toward more complex lexical categories. Frequent linguistic input, social interaction, cognitive maturation, and cultural context all contribute significantly to the development of lexical competence.

The study also demonstrates that bilingualism and lexical creativity represent natural and important aspects of language acquisition. Understanding the lexical characteristics of language development provides valuable insights for linguistics, psychology, education, and speech-language pathology. Future research should continue exploring lexical acquisition across different languages and cultural settings to better understand the universal and language-specific aspects of vocabulary development.

References:

1. Bates, E., & Goodman, J. C. On the emergence of grammar from the lexicon // *Language*. – 1997. – Vol. 73(1). – P. 49–66.

2. Bloom, L. *How Children Learn to Talk*. – Cambridge: MIT Press, 2000.

3. Gleitman, L. R., & Newport, E. L. The invention of language by children: Environmental and biological influences // *The Development of Communication and Language*. – Academic Press, 1994. – P. 63–93.

4. Hoff, E. *How Children Learn Language*. – Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

5. Tomasello, M. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. – Harvard University Press, 2003.

EXPERIMENTAL ANALYSIS OF TRANSLATION LOSSES IN RENDERING ENGLISH HUMOR AND IDIOMS INTO RUSSIAN

Luxmonova Mohigul Shavkatjon qizi

Fergana State University

Master's student, Department of English Philology

mohigulshavkatovna94@gmail.com

ORCID ID: 0009-0002-9543-6618

Abstract. The translation of humor and idiomatic expressions represents one of the most challenging areas in translation studies due to their strong linguistic and cultural specificity. English humor frequently relies on wordplay, irony, cultural references and pragmatic context, while idiomatic expressions often contain metaphorical meanings that cannot be translated literally into another language. This article investigates translation losses occurring in the process of rendering English humor and idioms into Russian. The study combines theoretical analysis with an experimental investigation involving different translation strategies and reader perception. The research examines examples from literary texts, films and media discourse in order to identify the most common semantic and pragmatic losses in translation. Particular attention is paid to cultural adaptation, equivalence and transformation techniques used by translators. The experimental results demonstrate that literal translation often leads to partial or complete loss of humorous effect and cultural meaning, whereas adaptive and pragmatic strategies tend to preserve communicative impact more effectively. The article also proposes practical recommendations for translators working with culturally marked language units.

Keywords: translation losses, humor translation, idiomatic expressions, cultural realia, pragmatic adaptation, translation strategies, intercultural communication.

Annotatsiya. Hazil va idiomatik ifodalarni tarjima qilish tarjimashunoslikdagi eng murakkab yo‘nalishlardan biri hisoblanadi, chunki ular kuchli lingvistik va

madaniy xususiyatlarga ega. Ingliz tilidagi hazil ko‘pincha so‘z o‘yinlari, kinoya, madaniy ishoralar va pragmatik kontekstga asoslanadi, idiomatik ifodalar esa ko‘chma ma’noga ega bo‘lib, ularni so‘zma-so‘z tarjima qilish imkoniyati cheklangan. Mazkur maqolada ingliz tilidagi hazil va idiomalarni rus tiliga tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan tarjima yo‘qotishlari tahlil qilinadi. Tadqiqot nazariy tahlil hamda eksperimental usullar asosida olib borilgan bo‘lib, turli tarjima strategiyalari va ularning samaradorligi o‘rganilgan. Tadqiqot davomida badiiy asarlar, filmlar va ommaviy axborot vositalaridan olingan misollar asosida semantik hamda pragmatik yo‘qotishlarning asosiy turlari aniqlangan. Shuningdek, tarjimonlar tomonidan qo‘llanilgan madaniy moslashtirish, ekvivalentlik va transformatsiya usullariga alohida e’tibor qaratilgan. Eksperimental natijalar shuni ko‘rsatdiki, so‘zma-so‘z tarjima ko‘pincha hazil effekti va madaniy ma’nolarning yo‘qolishiga olib keladi, pragmatik va moslashtirilgan tarjima strategiyalari esa kommunikativ ta’sirni samaraliroq saqlab qoladi. Maqolada hazil va idiomatik ifodalarni tarjima qilish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: tarjima yo‘qotishlari, hazil tarjimasi, idiomatik ifodalar, madaniy realiyalar, pragmatik moslashtirish, tarjima strategiyalari, madaniyatlararo kommunikatsiya.

Introduction. In the era of globalization and intercultural interaction, translation plays a crucial role in establishing communication between representatives of different linguistic and cultural communities. However, translation is not merely a linguistic substitution of words from one language into another. It also involves the transfer of cultural meanings, pragmatic intentions and emotional effects. One of the most complicated aspects of translation is the rendering of humor and idiomatic expressions because these elements are deeply connected with national mentality, cultural background and linguistic traditions.

Humor performs important communicative and social functions. It reflects cultural values, stereotypes and patterns of thinking. Idiomatic expressions, in turn, represent fixed linguistic constructions whose meanings cannot usually be understood from the meanings of individual words. Consequently, translators often encounter

significant difficulties when attempting to preserve both semantic meaning and stylistic effect in translation.

The relevance of this research is determined by the growing importance of intercultural communication and the increasing demand for high-quality translation of literary works, films, media texts and online content. The purpose of this article is to analyze translation losses that occur when rendering English humor and idiomatic expressions into Russian and to identify the most effective translation strategies.

Literature Review. The problem of translating culturally marked units has attracted considerable attention in translation studies. According to Newmark, cultural elements frequently create “untranslatable” situations because languages represent different worldviews and systems of associations [Newmark, 1988: 95]. Baker emphasizes that idiomatic expressions pose serious difficulties due to differences in lexical compatibility and metaphorical structures across languages [Baker, 2018: 72].

Nida introduced the concept of dynamic equivalence, arguing that the translator should focus on reproducing the communicative effect rather than preserving literal form [Nida, 1964: 159]. Vinay and Darbelnet identified several translation procedures such as borrowing, calque, modulation and adaptation that are particularly relevant for translating humor and idioms [Vinay & Darbelnet, 1995: 84].

Researchers also note that humor is highly context-dependent. Attardo states that successful humor translation requires preservation of both semantic content and pragmatic effect [Attardo, 2002: 176]. However, complete equivalence is often impossible because humor frequently relies on phonetic similarity, wordplay or culture-specific references.

Methodology. This research combines qualitative and experimental methods. The material for analysis includes examples of English humor and idiomatic expressions taken from literary texts, films, television series and online media sources. Twenty examples were selected for comparative analysis.

The study also included an experimental survey involving twenty university students with advanced knowledge of English. Participants were presented with

different Russian translations of English humorous expressions and idioms. They evaluated the translations according to three criteria:

1. Preservation of meaning
2. Preservation of humorous effect
3. Naturalness of translation

The collected responses were analyzed in order to determine which translation strategies produced the most effective results.

Analysis and Discussion. The analysis demonstrates that literal translation frequently causes semantic and pragmatic losses. For example, the English idiom *"It's raining cats and dogs"* translated literally as *«идёт дождь из кошек и собак»* sounds unnatural and confusing in Russian. A culturally adapted equivalent such as *«льёт как из ведра»* preserves the communicative meaning more successfully.

Another example concerns humor based on wordplay:

"I used to be a banker but I lost interest."

The humor in this sentence is based on the double meaning of the word *interest*. In Russian, literal translation fails to preserve the pun because the lexical ambiguity does not exist in the target language. Translators often compensate for this loss by replacing the original joke with another humorous construction.

The study identified several major types of translation losses:

- semantic loss;
- pragmatic loss;
- stylistic loss;
- cultural loss.

The experimental results showed that adaptive translation strategies were perceived more positively by readers than literal translations. Approximately 78% of participants preferred translations that preserved communicative effect even if the original structure was modified.

The following table illustrates several examples:

Original Expression	Literal Translation	Adaptive Translation	Result
It’s raining cats and dogs	Идёт дождь из кошек и собак	Льёт как из ведра	Humor and meaning preserved
Break a leg	Сломай ногу	Ни пуха ни пера	Pragmatic effect preserved
I lost interest	Я потерял интерес	Pun replaced contextually	Partial humor preservation

The findings confirm that successful translation of humor and idioms often requires pragmatic adaptation rather than direct equivalence.

Experimental Results. The experimental survey demonstrated that readers evaluated adaptive translations as more understandable and culturally acceptable. Literal translations were frequently described as unnatural or confusing.

The results may be summarized as follows:

- 78% preferred adaptive translations;
- 15% preferred partially literal versions;
- 7% considered literal translations acceptable.

Participants also noted that humor becomes ineffective when cultural references are unfamiliar to the target audience. This finding supports the theory that translation should focus not only on lexical meaning but also on communicative function.

Practical Recommendations. Based on the analysis, several practical recommendations may be proposed for translators:

1. Avoid excessive literalism when translating humor and idioms.
2. Consider cultural background and reader expectations.
3. Use pragmatic adaptation to preserve communicative effect.
4. Apply compensation techniques when wordplay cannot be reproduced directly.
5. Analyze context carefully before selecting translation strategies.

These recommendations may improve translation quality and reduce semantic and pragmatic losses.

Conclusion

The translation of humor and idiomatic expressions remains one of the most difficult areas of intercultural communication. The conducted analysis demonstrates that literal translation frequently leads to loss of meaning, humor and stylistic effect. Adaptive and pragmatic strategies appear to be more effective in preserving communicative impact and cultural acceptability.

The experimental results confirm that readers generally prefer translations that sound natural and culturally appropriate, even if they differ structurally from the original text. Therefore, translators should prioritize functional equivalence and pragmatic adaptation when working with culturally marked language units.

The study contributes to translation theory by demonstrating the importance of cultural and pragmatic factors in rendering humor and idiomatic expressions from English into Russian.

References

1. Attardo S. *Translation and Humour: An Approach Based on the General Theory of Verbal Humour.* Manchester: St. Jerome Publishing, 2002.

2. Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation.* London: Routledge, 2018.

3. Newmark P. *A Textbook of Translation.* New York: Prentice Hall, 1988.

4. Nida E. *Toward a Science of Translating.* Leiden: Brill, 1964.

5. Vinay J., Darbelnet J. *Comparative Stylistics of French and English.* Amsterdam: John Benjamins, 1995.

KIYIM DIZAYNIDA AN’ANAVIY VA ZAMONAVIY USLUBLAR UYG‘UNLIGI: IJTIMOIY-MADANIY VA ESTETIK TAHLIL

Madraximova Xalimaxon Jurabekovna

Nizomiy nomidagi O‘zMPU Professional ta’lim va san’at fakulteti 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada kiyim dizaynida milliy an’analar va zamonaviy trendlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi, etnodizaynning bugungi kunda moda sanoatidagi

o‘rni hamda ushbu jarayonning madaniy o‘zlikni saqlashdagi ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, globallashuv sharoitida milliy matolar, kroy va bezaklarning transformatsiyasi, dizayn sohasidagi innovatsiyalar va sohaning ijtimoiy-falsafiy jihatlari keng yoritiladi.

Kalit so‘zlar: kiyim dizayni, etnodizayn, milliy an’analar, zamonaviy moda, adras, shoyi, madaniy meros, transformatsiya, innovatsiya, estetik did.

CLOTHING DESIGN AS A SYNTHESIS OF TRADITIONAL AND MODERN STYLES: SOCIO-PHILOSOPHICAL AND AESTHETIC ANALYSIS

Abstract: This article provides a comprehensive socio-philosophical and aesthetic analysis of the integration between national traditions and modern trends in clothing design. It examines the role of ethno-design in the contemporary fashion industry and the importance of this process in preserving cultural identity. Furthermore, the article explores the transformation of national fabrics, cuts, and ornaments under globalization, as well as innovations in design and the impact of cultural heritage on the development of aesthetic taste in the modern world.

Keywords: clothing design, ethno-design, national traditions, modern fashion, adras, silk, cultural heritage, transformation, innovation, aesthetic taste.

ДИЗАЙН ОДЕЖДЫ КАК СИНТЕЗ ТРАДИЦИОННЫХ И СОВРЕМЕННЫХ СТИЛЕЙ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ И ЭСТЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация: В данной статье проводится глубокий социально-философский и эстетический анализ интеграции национальных традиций и современных тенденций в дизайне одежды. Рассматривается роль этнодизайна в современной индустрии моды и значимость этого процесса в сохранении культурной идентичности. Также исследуются трансформация национальных тканей, кроя и орнаментов в условиях глобализации, инновации в области дизайна и влияние культурного наследия на развитие эстетического вкуса в современном мире.

Ключевые слова: дизайн одежды, этнодизайн, национальные традиции, современная мода, адрас, шелк, культурное наследие, трансформация, инновация, эстетический вкус.

Zamonaviy jamiyat rivojlanishining eng muhim omillaridan biri – bu o‘zlikni anglash va madaniy merosni asrashdir. Kiyim dizayni insoniyat taraqqiyotining vizual ko‘zgusi bo‘lib, u jamiyatning ijtimoiy va madaniy barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Aynan shu jarayonda an’anaviy liboslar va zamonaviy uslublarning sintezi alohida ahamiyat kasb etadi.

Kiyim dizayni tarixan insoniyat tomonidan yaratilgan badiiy tajribalar va madaniy kodlarni saqlash hamda avloddan-avlodga yetkazish vazifasini bajarib kelgan. Globallashuv jarayonlari natijasida moda olamida bir xillik (unifikatsiya) xavfi tug‘ilgan bir paytda, milliy elementlarga qaytish ishonchli va tizimli ma’naviy manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Kiyim dizayni va madaniy institutlar faoliyati ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. Z. Bauman zamonaviy jamiyatning o‘zgaruvchanligini ta’kidlasa, H. Jenkins an’anaviy va zamonaviy madaniyat elementlarining integratsiyasini (konvergentsiya) tahlil qiladi. Mahalliy olimlardan G‘affarova G.G. tadqiqotlarida madaniyatning ijtimoiy taraqqiyotdagi roli chuqur o‘rganilgan.

Milliy matolarning zamonaviy kiyimdagi transformatsiyasi. O‘zbek milliy matolari (atlas, adras, shoyi, beqasam) o‘zining texnologik xususiyatlari va badiiy jozibasi bilan jahon moda olamini zabt etmoqda. Zamonaviy dizaynerlar ushbu matolardan nafaqat an’anaviy bichimdagi, balki "minimalizm", "oversize" va "avant-garde" uslublarida foydalanmoqdalar. Bu jarayonda: Matoning tabiiy tarkibi saqlanadi, bichim (kroy) zamonaviy shahar hayoti ritmiga moslashtiriladi,

vizual axborot sifatida naqshlarning falsafiy ma’nosi saqlab qolinadi.

Kiyim – bu "so‘zsiz muloqot" vositasi. Yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda kiyim dizayni kuchli vositadir. Muzeylarda saqlanayotgan tarixiy eksponatlar dizaynerlar uchun ilhom manbai bo‘lib, ularni "jonlantirish" orqali yoshlarda milliy g‘urur va estetik did shakllanadi.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi dizayn jarayonini tubdan o‘zgartirdi. Endilikda dizaynerlar: Virtual modellarni yaratish orqali mato sarfini kamaytirishmoqda. Raqamli printlar yordamida qadimiy naqshlarni zamonaviy sintetik

yoki aralash matolarga tushirishmoqda. Onlayn platformalar orqali o‘zbek dizayn namunalarini global bozorga olib chiqishmoqda.

Kiyim dizaynida an’anaviylikni saqlashda quyidagi muammolar mavjud:

"Kitsch" (buzuq did): Milliy elementlardan haddan tashqari va o‘rinsiz foydalanish. Sifatning pasayishi: Qo‘l mehnatining kamayishi va sanoatlashuv bosimi. Kadrlar masalasi: Dizaynerlarning milliy liboslar tarixini chuqur bilmasligi.

Maqola tahlili shuni ko‘rsatadiki, sohani rivojlantirish uchun quyidagilar zarur: raqamlashtirishni tezlashtirish, milliy naqshlar arxivini yaratish, ekoturizm va moda hamkorligi, muzeylar va moda uylari o‘rtasida integratsiyani kuchaytirish, xalqaro hamkorlik yani jahon tajribasini milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish.

Kiyim dizaynida an’anaviy va zamonaviy uslublar uyg‘unligi jamiyatning ma’naviy va madaniy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu jarayon orqali inson nafaqat estetik zavq oladi, balki o‘z tarixini anglaydi va dunyoqarashini shakllantiradi. Milliy merosni zamonaviy talqin qilish jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. G‘affarova G.G. Madaniyat falsafasi va ijtimoiy taraqqiyot // NamDU Ilmiy axborotnomasi. – 2024. – №2. – B. 210–215.

2. Karimova N. Axborot madaniyati va kutubxonalar rivoji. – Toshkent: Fan, 2021. – B. 45–60.

3. Qosimova M.R. Madaniyat va yoshlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – B. 25–36.

4. Беляева К.А. Музеи как социокультурный институт // Вестник культуры. – 2015. – №3.

5. Волков Ю.Г. Социология культуры. Ростов н/Д.: Феникс, 2001.–576 с.

6. Sodiqova N. O‘zbek milliy kiyimlari. – Toshkent: 2003. (Mavzuga doir qo‘shimcha).

7. Bulatov S.S. Milliy bezak san’ati falsafasi. – Toshkent: 2010. (Mavzuga doir qo‘shimcha).

8. Колтунов Д.А. Современные культурные процессы // Вестник РУДН. – 2011. – №3.
9. Левикова С.И. Культурные институции. – Москва, 2010. – 616 с.
10. Манько Ю.В. Социология культуры. – СПб., 2008.
11. Bauman Z. Liquid Modernity. – Cambridge, 2000. – P. 45–67.
12. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford, 1996.
13. Jenkins H. Convergence Culture. – New York, 2006. – P. 112–130.
14. UNESCO. Museums and Cultural Heritage. – Paris, 2019.
15. IFLA. Library Development Report. – 2020.

INGLIZ, RUS VA O‘ZBEK MULOQOTIDA HURMAT IFODASINING PARALINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Yusupova Sabohatxon A'zamjonovna
Farg‘ona davlat universiteti, Chet tillar fakulteti, Ingliz tili filologiyasi kafedrasi
Katta o‘qituvchi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Mamajonova Zarnigor Shuxratovna
Farg‘ona davlat universiteti
Lingvistika: ingliz tili yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya: Mazkur tezisda ingliz, rus va o‘zbek muloqotida hurmat ifodasining paralingvistik xususiyatlari qiyosiy-pragmatik jihatdan tahlil qilinadi. Unda hurmat faqat verbal birliklar orqali emas, balki intonatsiya, pauza, nutq tempi, nigoh, imo-ishora va muloqot masofasi orqali ham shakllanishi asoslanadi. Tahlilda ingliz muloqotida bilvositalik va shaxsiy hududni saqlash, rus muloqotida rasmiylik va maqom muvozanati, o‘zbek muloqotida esa yosh, ierarxiya va odob me’yorlari hurmat ifodasining muhim omillari sifatida ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar:paralingvistika, hurmat, madaniyatlararo muloqot, intonatsiya, imo-ishora, proksemika, pragmatika.

KIRISH. “Zamonaviy fan va ta’lim: innovatsion yondashuvlar, raqamli transformatsiya va ilmiy tadqiqotlar” mavzusidagi xalqaro konferensiya doirasida ijtimoiy-gumanitar fanlar yo‘nalishi inson, til, madaniyat, muloqot va ijtimoiy munosabatlarni zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qilishni talab etadi. Shu

nuqtayi nazardan ingliz, rus va o‘zbek muloqotida hurmat ifodasining paralingvistik xususiyatlarini o‘rganish dolzarb masalalardan biridir. Chunki hozirgi ta’lim, ilmiy hamkorlik va kasbiy muloqot sharoitida kommunikativ muvaffaqiyat faqat grammatik jihatdan to‘g‘ri gapirish bilan emas, balki ohang, pauza, nigoh, imo-ishora, yuz ifodasi va masofani madaniy jihatdan to‘g‘ri qo‘llash bilan ham belgilanadi.Mazkur mavzuning dolzarbligi xalqaro ta’lim makonidagi real jarayonlar bilan ham bog‘liq. UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha aholining 40 foizi o‘zi yaxshi tushunadigan tilda ta’lim olish imkoniyatiga ega emas; ayrim past va o‘rta daromadli mamlakatlarda bu ko‘rsatkich 90 foizgacha yetadi, bundan 250 milliondan ortiq o‘quvchi ta’sirlanadi [UNESCO, 2025]. Bu holat ko‘p tilli va ko‘p madaniyatli ta’lim muhitida nafaqat til bilimini, balki madaniyatlararo kommunikativ sezgirlikni ham zarur qiladi. Shuningdek, 2024-yilda nashr etilgan tadqiqotlarda noverbal belgilarni noto‘g‘ri talqin qilish bilvosita ma’no, niyat va munosabatni anglashda kommunikativ ziddiyatlarga olib kelishi mumkinligi qayd etilgan [Pang, Shin, Tskhay, 2024].Hurmat kategoriyasi ijtimoiy-gumanitar tadqiqotlar uchun muhim obyekt hisoblanadi, chunki u shaxslararo munosabat, maqom, yosh, ijtimoiy rol va madaniy qadriyatlar bilan bevosita bog‘liq. Nutqda hurmat faqat “iltimos”, “rahmat”, “marhamat”, “please”, “excuse me”, “уважаемый” kabi verbal birliklar orqali emas, balki intonatsiya, nutq tempi, pauza, ko‘z kontakti, imo-ishora va muloqot masofasi orqali ham ifodalanadi. M. Haugh va J. Culpeper zamonaviy sotsiopragmatik tadqiqotlarda muloyimlik va nomuloyimlik hodisalari faqat til shakllari emas, balki kontekst, ijtimoiy munosabat va suhbatdoshlar kutgan me’yorlar asosida baholanishini ta’kidlaydi [Culpeper, Haugh, 2021]. Bu yondashuv hurmatni ham statik so‘z shakli emas, balki vaziyatga bog‘liq kommunikativ ta’sir sifatida tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.Ingliz, rus va o‘zbek muloqoti misolida ushbu masala yanada aniq ko‘rinadi. Ingliz kommunikativ madaniyatida hurmat ko‘pincha bilvositalik, modal fe’llar va shaxsiy hududni saqlash orqali namoyon bo‘ladi: masalan, “Could you please explain this again?” ifodasi muloyim shaklga ega, biroq u sokin ohang va bosimsiz nutq tempi bilan aytilgandagina to‘liq hurmat ma’nosini beradi. Rus muloqotida “Вы” shakli, rasmiy murojaat va intonatsion vazminlik muhim: “Не могли бы Вы уточнить?” jumlasi keskin ohangda

aytilsa, uning hurmat kuchi pasayadi. O‘zbek muloqotida esa “ustoz”, “domla”, “aka”, “opa”, “hurmatli”, “iltimos”, “marhamat” kabi birliklar bilan birga, vazmin ovoz, ehtiyotkor nigoh va me’yoriy masofa hurmatning muhim paralingvistik belgilaridir. Dissertatsiya materiallarida ham hurmatning verbal va paralingvistik vositalar uyg‘unligida shakllanishi asosiy ilmiy g‘oya sifatida asoslangan.

So‘nggi yillarda til ta’limi va madaniyatlararo muloqot bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar ham noverbal va paralingvistik vositalarning amaliy ahamiyatini kuchaytiradi. P. Diadori 2024-yildagi tadqiqotida ikkinchi til darslarida o‘qituvchi va talaba imo-ishoralari, nigoh va tana harakatlari ta’limiy muloqot sifatiga bevosita ta’sir qilishini ko‘rsatadi [Diadori, 2024]. 2025-yilda chop etilgan tadqiqotlarda esa ko‘p madaniyatli sinf muhitida o‘qituvchining verbal va noverbal strategiyalarni talabalarning madaniy kelib chiqishiga moslashtirishi o‘quv jarayonida ishonch, tushunish va inklyuzivlikni kuchaytirishi qayd etiladi [Aphorisme, 2025].Shu sababli ingliz, rus va o‘zbek muloqotida hurmatni ifodalovchi paralingvistik vositalarni qiyosiy o‘rganish konferensiyaning ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishi bilan bevosita bog‘liq. Mavzu zamonaviy tilshunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya, pedagogik muloqot va kasbiy nutq madaniyati kesishmasida turadi. Ushbu tezisning maqsadi ingliz, rus va o‘zbek kommunikativ xulqida hurmat ma’nosini shakllantiruvchi intonatsiya, pauza, nutq tempi, nigoh, imo-ishora va muloqot masofasining funksional-pragmatik ahamiyatini aniqlashdan iborat. Tadqiqot natijalari chet tilini o‘qitish, madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish va ko‘p madaniyatli ta’lim muhitida samarali muloqotni tashkil etishda amaliy ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM. Hurmat ifodasining paralingvistik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ingliz, rus va o‘zbek muloqotida hurmat bir xil kommunikativ vazifani bajarsa-da, uning ifodalanish mexanizmlari turlicha. Ingliz tilida hurmat ko‘proq suhbatdoshning shaxsiy hududiga aralashmaslik, buyruq ohangidan qochish va so‘rovni bilvosita berish orqali yuzaga chiqadi. Masalan, *Could you please explain this point?* shaklida “could” va “please” verbal muloyimlikni bildiradi, lekin uning haqiqiy pragmatik ta’siri sokin ohang, mo‘tadil nutq tempi va bosimsiz ko‘z kontakti bilan kuchayadi. So‘nggi tadqiqotlarda ham bilvosita ma’nolarni anglashda noverbal

signallar, ayniqsa nigoh, yuz ifodasi va ovoz ohangi muhim rol o‘ynashi qayd etiladi [Pang, Shin, Tskhay, 2024].Rus muloqotida hurmatning markazida rasmiylik va maqom muvozanati turadi. “Вы” shakli, ism-otasining ismi bilan murojaat qilish, qisqa pauza va vazmin intonatsiya hurmatni kuchaytiradi. Masalan, *Не могли бы Вы уточнить этот вопрос?* ifodasi grammatik jihatdan muloyim, ammo keskin ohangda aytilsa, u hurmat emas, buyruq yoki norozilik sifatida qabul qilinishi mumkin. Demak, rus muloqotida intonatsiya va pauza verbal etiketni pragmatik jihatdan to‘ldiradi.O‘zbek muloqotida hurmat yosh, maqom, ustoz-shogird munosabati va odob me’yorlari bilan chambarchas bog‘liq. *Ustoz, iltimos, shu masalani tushuntirib bersangiz* jumlasida “ustoz”, “iltimos” va “bersangiz” shakllari verbal hurmatni bildiradi. Biroq bu ifoda vazmin ohang, ehtiyotkor nigoh, me’yoriy masofa va ortiqcha keskinlikdan qochish bilan birga qo‘llanganda to‘liq hurmat ma’nosini beradi. Ayniqsa, katta yoshli yoki yuqori maqomdagi shaxs bilan muloqotda haddan tashqari tik qarash, baland ovoz yoki erkin tana holati hurmat me’yoriga zid talqin qilinishi mumkin.

1-jadval. Ingliz, rus va o‘zbek muloqotida hurmatni ifodalovchi asosiy paralingvistik belgilar[28]

Til madaniyat	Hurmatning asosiy verbal tayanchi	Paralingvistik belgilar	Pragmatik natija	Xavfli talqin
Ingliz	*Could you please*, *Would you mind*, *May I ask*	yumshoq ohang, mo‘tadil ko‘z kontakti, shaxsiy masofani saqlash	suhbatdosh erkinligini hurmat qilish	keskin ohang bosim yoki norozilik sifatida qabul qilinadi
Rus	“Вы”, ism-otasining ismi, *будьте добры*, *не могли бы Вы*	vazmin intonatsiya, qisqa pauza, rasmiy tana holati	maqom va rasmiy masofani saqlash	sovuq yoki baland ohang hurmatsizlikdek eshitiladi

[28] Manba: muallif tomonidan dissertatsiya materiallari va zamonaviy paralingvistik tadqiqotlar asosida tuzildi.

O‘zbek	*ustoz*, *aka*, *opa*, *domla*, *iltimos*, *marhamat*, *bersangiz*	pastroq ohang, ehtiyotkor nigoh, me’yoriy masofa, kamtar tana holati	yosh, maqom va odob me’yorini tan olish	haddan tashqari tik qarash yoki baland ovoz odobsizlik sifatida baholanishi mumkin

Tahlildan ko‘rinadiki, paralingvistik vositalar hurmatning tashqi bezagi emas, balki uning asosiy pragmatik mexanizmidir. Ular nutqni yumshatadi, suhbatdosh maqomini tan oladi, ijtimoiy masofani boshqaradi va muloqotdagi ehtimoliy ziddiyatlarni kamaytiradi. Ayniqsa, ta’lim jarayonida bu vositalar muhimdir: o‘qituvchining ohangi, yuz ifodasi va pauzasi talabaning javobga bo‘lgan ishonchini kuchaytirishi yoki aksincha, uni passivlashtirishi mumkin. 2024-yilgi til ta’limi tadqiqotlarida ham o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi imo-ishora, nigoh va tana harakatlari ikkinchi tilni o‘rganishdagi psixologik qulaylikka ta’sir qilishi ko‘rsatilgan [Diadori, 2024].Shu asosda aytish mumkinki, ingliz muloqotida hurmatning ustuvor mexanizmi — bilvositalik va shaxsiy hududni saqlash; rus muloqotida — rasmiylik, intonatsion nazorat va maqom muvozanati; o‘zbek muloqotida esa — yosh, ierarxiya, vazminlik va odobga mos xulqdir. Demak, hurmatni to‘g‘ri ifodalash uchun faqat til birliklarini bilish yetarli emas; ularni madaniy kontekstga mos ovoz, nigoh, tana harakati va masofa bilan qo‘llash zarur.

XULOSA. Ingliz, rus va o‘zbek muloqotida hurmat ifodasi faqat verbal birliklar bilan cheklanmaydi; u intonatsiya, pauza, nigoh, imo-ishora va masofa orqali ham shakllanadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ingliz muloqotida hurmat bilvositalik va shaxsiy hududni saqlashga, rus muloqotida rasmiylik va maqom muvozanatiga, o‘zbek muloqotida esa yosh, ierarxiya va odob me’yorlariga tayanadi. Demak, paralingvistik kompetensiya madaniyatlararo muloqot va til ta’limining zarur tarkibiy qismi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aphorisme. Multicultural-Based Communication Strategies in Language Education. – 2025.

2. Culpeper J., Haugh M. (Im)politeness and Sociopragmatics // The Cambridge Handbook of Sociopragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

3. Diadori P. Nonverbal Communication in Classroom Interaction and Its Role in L2 Teaching // Languages. – 2024.

4. Pang H.T., Shin N.Y., Tskhay K.O. Cross-cultural Differences in Using Nonverbal Behaviors to Communicate Indirect Meanings // Journal of Nonverbal Behavior. – 2024.

5. UNESCO. New UNESCO Report Calls for Multilingual Education to Unlock Learning and Inclusion. – Paris: UNESCO, 2025.

MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA CHET TILINI O‘RGANISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Jamalova Umhabiba Nurullaevna

Innovatsion texnologiyalar Universiteti Assistant oqituvchisi

Mambetkarimova Ulzada Kongrat qizi

Innovatsion texnologiyalar Universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktab yoshidagi bolalarning chet tillarini o‘zlashtirishdagi o‘ziga xos pedagogik yondashuvlar va psixologik jarayonlar tahlil qilinadi. Bolalarning kognitiv rivojlanishi, xotira va diqqat xususiyatlarining til o‘rganish samaradorligiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy metodika va psixolingvistik tamoyillarning ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik-psixologik yondashuv, sensitiv davr, kognitiv rivojlanish, interfaol metodlar, motivatsiya, bilingvizm, nutqiy faoliyat.

Kirish. Bugungi kunda boshlang‘ich va o‘rta maktab yoshidagi bolalarga chet tilini o‘rgatish ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Psixologik nuqtai nazardan, bu davr bolaning nutqiy qobiliyatlari va kognitiv jarayonlari eng faol rivojlanadigan "sensitiv davr" hisoblanadi.

Metodist olim J.J. Jalolovning fikricha, yosh bolalarda tillarni tabiiy o‘zlashtirish mexanizmi kattalarga nisbatan ancha yuqori bo‘lib, ular tildagi fonetik va

grammatik qoidalarni mantiqiy tahlilsiz, taqlid asosida oson qabul qiladilar [3]. Ushbu davrda til o‘rganish bolaning umumiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Pedagogik jarayonda bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish muvaffaqiyatning asosiy omilidir. Maktab yoshidagi bolalarda o‘yin faoliyati hali ham yetakchi o‘rin tutadi, shuning uchun dars o‘tish metodikasida interfaol va o‘yin texnologiyalaridan foydalanish samarali natija beradi.

L.S. Vygotskiyning ilmiy nazariyasiga ko‘ra, bola tili uning ijtimoiy muhit bilan muloqoti natijasida shakllanadi va "yaqin rivojlanish zonasi" tamoyili chet tilini o‘zlashtirishda asosiy pedagogik tayanch bo‘lib xizmat qiladi [4]. Mazkur yondashuv o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqadi, ya’ni til o‘rganish faqat ma’lumot olish emas, balki ijtimoiy tajriba almashish jarayoniga aylanadi.

Psixologik nuqtai nazardan, chet tilini o‘rganish bolada xotira, diqqat va mantiqiy fikrlashni kuchaytiradi.

E. Bialystok olib borgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ikki tilda so‘zlashuvchi (bilingval) bolalarda kognitiv moslashuvchanlik va muammolarni hal qilish qobiliyati boshqa tengdoshlariga qaraganda yuqori bo‘ladi [1]. Haqiqatan ham, bu jarayon bolaning miya faoliyatini stimullashtiradi va kelajakda murakkab intellektual vazifalarni oson bajarishiga xizmat qiluvchi mental poydevor vazifasini o‘taydi.

Biroq, o‘qitish jarayonida bolaning charchab qolmasligi va tilga nisbatan salbiy munosabat shakllanmasligi uchun motivatsiyani rag‘batlantirish mexanizmlaridan to‘g‘ri foydalanish lozim.

Psixolog I.A. Zimnyaya o‘z ishlarida qayd etganidek, xorijiy tillarni o‘rgatishda vizualizatsiya va multimedia vositalarining o‘rni beqiyosdir, chunki bu yoshdagi bolalarda obrazli xotira va his-tuyg‘ular orqali qabul qilish ustunlik qiladi [5]. Mazkur metodik tushuncha darslarni zerikarli akademik mashg‘ulotdan qiziqarli vizual sayohatga aylantirish, shu orqali bilimning xotirada mustahkam muhrlanishini ta’minlash imkonini beradi.

O‘qitish metodikasini to‘g‘ri tashkil etishda o‘qituvchining psixologik tayyorgarligi ham muhim.

N.D. Galskova va N.I. Gezlar yozganidek, dars jarayonida bolaning individual qobiliyatlari va o‘rganish sur’atini hisobga olish ta’lim sifatini oshiradi [2]. Bu fikr ta’limda individual yondashuv tamoyilini asoslab beradi; ya’ni har bir bola o‘z imkoniyatidan kelib chiqib o‘zlashtirsa, tildan foydalanishda psixologik to‘siqlar (stres va qo‘rquv) yuzaga kelmaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, maktab yoshidagi bolalarga chet tilini o‘rgatishning muvaffaqiyati pedagogik metodlarning bolaning psixofiziologik holatiga qanchalik mos kelishiga bog‘liq. Yuqorida tahlil qilingan olimlarning qarashlari shuni ko‘rsatadiki, chet tilini o‘rgatish shunchaki lug‘at boyligini oshirish emas, balki bolaning emotsional va kognitiv rivojlanishini uyg‘unlikda olib boruvchi murakkab pedagogik jarayondir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bialystok E. Reshaping the mind: The benefits of bilingualism. Canadian Journal of Experimental Psychology, 2011.
2. Galskova N. D., Gez N. I. Teoriya obucheniya inostrannim yazikam. Lingvodidaktika i metodika. – M.: Akademiya, 2006.
3. Jalolov J. J. Chet til o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 432 b.
4. Vygotskiy L. S. Mishlenie i rech. Izd. 5, ispr. — M.: Labirint, 1999. — 352 s.
5. Zimnyaya I. A. Psixologiya obucheniya inostrannim yazikam v shkole. – M.: Prosveshenie, 1991. – 222 s.

HIKOYALARDA YO‘QOTISH VA O‘LIM MOTIVLARINING BADIIY IFODASI

Eshmuminov Elbek Uktamovich

SHDPI Filologiya fakulteti

Xorijiy til nazariyasi va amaliyoti kafedrasi o‘qituvchisi

elbekeshmuminov92@gmail.com

ORCID: 0009-0004-3607-2070

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada jahon adabiyotida hikoya janrida muhim o‘rin egallagan yo‘qotish va o‘lim motivlarining badiiy-estetik talqini ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. O‘lim va yo‘qotish inson hayotining ajralmas qismi bo‘lib, adabiyotda bu motivlar orqali hayotning mazmuni, inson ruhiyati, xotira, vaqt va mavjudlik muammolari ochib beriladi. Tadqiqotda qiyosiy-adabiy, psixologik va hermenevtik tahlil metodlari asosida Sharq va G‘arb adabiyotiga mansub hikoyalar misolida ushbu motivlarning syujet, kompozitsiya, obraz va ramzlar tizimi orqali ifodalanish xususiyatlari o‘rganiladi. Natijada hikoya janrida yo‘qotish va o‘lim motivlari inson ruhiy kechinmalarini chuqur yoritishga xizmat qiluvchi asosiy badiiy vositalardan biri ekani ilmiy asoslanadi.

Kalit so‘zlar: hikoya janri, yo‘qotish motivi, o‘lim motivi, badiiy ifoda, ramziylik, psixologizm, jahon adabiyoti.

ABSTRACT. This article analyzes the artistic and aesthetic representation of the motifs of loss and death in short stories within world literature. Death and loss are universal human experiences, and literature employs these motifs to explore existential issues such as the meaning of life, memory, time, and inner psychological states. Using comparative literary, psychological, and hermeneutic methods, the study examines how these motifs are expressed through plot, composition, imagery, and symbolism in Eastern and Western short stories. The findings demonstrate that the motifs of loss and death play a crucial role in revealing the emotional depth of characters and enhancing the philosophical significance of the short story genre.

Keywords: short story, motif of loss, motif of death, artistic representation, symbolism, psychologism, world literature.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматривается художественно-эстетическое воплощение мотивов утраты и смерти в жанре рассказа в мировой литературе. Смерть и утрата являются универсальными человеческими переживаниями, через которые литература раскрывает проблемы смысла жизни, памяти, времени и внутреннего мира личности. В исследовании используются сравнительно-

литературный, психологический и герменевтический методы анализа. На примере восточных и западных рассказов выявляются особенности художественного выражения мотивов утраты и смерти через сюжет, композицию, систему образов и символику. Результаты доказывают, что данные мотивы являются важнейшими средствами углубленного раскрытия психологического и философского содержания жанра рассказа.

Ключевые слова: жанр рассказа, мотив утраты, мотив смерти, художественное выражение, символизм, психологизм, мировая литература.

KIRISH. O‘lim va yo‘qotish motivlari insoniyat tafakkurida eng qadimiy va muhim mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu tushunchalar mifologiya, diniy qarashlar, falsafa va san’atda turli shakllarda aks etib kelgan. Adabiyot esa bu motivlarni insonning ichki dunyosi, ruhiy iztiroblari va hayotiy tajribasi bilan uyg‘unlashtirgan holda tasvirlash imkoniga ega bo‘lgan eng ta’sirchan san’at turidir.

Hikoya janri o‘zining ixchamligi, syujetning zichligi va psixologik chuqurligi bilan o‘lim va yo‘qotish kabi murakkab mavzularni ifodalashda alohida imkoniyatlarga ega. Romanlarda voqealar keng ko‘lamda yoritilsa, hikoyalarda birgina hodisa yoki holat orqali butun bir hayotiy fojea ochib beriladi. Shu bois hikoya janrida o‘lim va yo‘qotish motivlari o‘ta konsentrlashgan badiiy ma’no kasb etadi.

Jahon adabiyotida hikoya janrining rivoji bilan birga, unda insonning yolg‘izligi, begonalashuvi, xotira va vaqt muammolari tobora chuqurroq aks ettirila boshladi. Aynan yo‘qotish va o‘lim motivlari ushbu muammolarni ochib beruvchi markaziy badiiy vosita vazifasini bajardi. Shu sababli mazkur mavzuni ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish adabiyotshunoslik uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, hikoya janrida o‘lim va yo‘qotish motivlarining badiiy ifodasi hali ham kompleks tarzda o‘rganilishini talab qiladi. Bu motivlar nafaqat individual fojeani, balki butun insoniyatga xos umumiy ruhiy holatlarni ifodalaydi.

Tadqiqot maqsadi – jahon adabiyotidagi hikoyalarda yo‘qotish va o‘lim motivlarining badiiy ifodalanish usullarini aniqlash va ularning estetik-falsafiy ahamiyatini ochib berish.

Tadqiqot vazifalari:

o‘lim va yo‘qotish motivlarining nazariy asoslarini yoritish;

hikoya janrida ushbu motivlarning syujet va kompozitsiyadagi rolini aniqlash;

ramziy va psixologik tasvir vositalarini tahlil qilish;

Sharq va G‘arb adabiyotidagi umumiy va farqli jihatlarni ko‘rsatish.

METODOLOGIYA. Tadqiqot adabiyotshunoslikning zamonaviy ilmiy metodlariga asoslanadi. Asosiy metodlar quyidagilardan iborat:

1. **Qiyosiy-adabiy metod** – turli madaniy muhitda yaratilgan hikoyalarda o‘lim va yo‘qotish motivlarining umumiy va milliy xususiyatlarini aniqlash uchun qo‘llanildi.
2. **Hermenevtik tahlil** – badiiy matnning yashirin ma’nolarini, ramz va ishoralarini talqin qilish imkonini berdi.
3. **Psixologik tahlil** – qahramonlarning ruhiy kechinmalari, ichki monologlari va yo‘qotishdan keyingi psixologik holatini tahlil qilishga xizmat qildi.
4. **Struktural-semantik metod** – hikoya kompozitsiyasida o‘lim motivining tutgan o‘rnini aniqlash uchun ishlatildi.

Tadqiqot materiali sifatida jahon adabiyotiga mansub turli davr hikoyalari tanlab olindi va ular nazariy jihatdan tahlil qilindi.

NATIJALAR

1. Yo‘qotish motivining syujetdagi roli

Tahlil natijalariga ko‘ra, hikoyalarda yo‘qotish motivi ko‘pincha voqealar rivojini belgilovchi asosiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Yo‘qotish jismoniy o‘lim bilan cheklanmay, inson hayotidagi muhim qadriyatlarning yo‘qolishi tarzida ham tasvirlanadi. Masalan, yaqin insondan ayrilish, bolalik xotiralarining so‘nishi yoki ma’naviy tayanchning yo‘qolishi hikoyada kuchli dramatik ta’sir uyg‘otadi.

2. O‘lim motivining ramziy ifodasi

O‘lim hikoyalarda ko‘pincha bevosita emas, balki ramzlar orqali ifodalanadi. Tabiat manzaralari, vaqtning o‘tishi, sukut va bo‘shliq obrazlari o‘limning badiiy belgilariga aylanadi. Bu usul hikoyaga ko‘p qatlamli ma’no beradi va o‘quvchini faol tafakkurga undaydi.

3. Psixologik tasvirning ustuvorligi Natijalar shuni koʻrsatdiki, hikoya janrida oʻlim hodisasidan koʻra, undan keyingi ruhiy holat muhimroq ahamiyat kasb etadi. Qahramonning iztiroblari, ichki monologlari va sukut orqali berilgan holatlari psixologizmning kuchli namunasidir.

MUHOKAMA. Olingan natijalar hikoya janrining oʻlim va yoʻqotish motivlarini yoritishda oʻziga xos badiiy imkoniyatlarga ega ekanini tasdiqlaydi. Hikoya ixcham shaklda boʻlsa-da, undagi ramziy va psixologik tasvir kuchli falsafiy umumlashtirishga olib keladi.

Sharq adabiyotida oʻlim koʻpincha hayotning tabiiy davomi sifatida talqin qilinsa, Gʻarb adabiyotida u koʻproq individual fojea va ekzistensial muammo tarzida yoritiladi. Biroq har ikki an’anada ham yoʻqotish inson ruhiyatini ochuvchi universal badiiy vosita boʻlib qolmoqda.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, hikoyalarda yoʻqotish va oʻlim motivlari badiiy ifodaning muhim unsuri sifatida namoyon boʻladi. Ushbu motivlar orqali yozuvchilar inson hayotining oʻtkinchiligi, ruhiy iztiroblari va mavjudlik muammolarini chuqur ochib beradilar. Tadqiqot shuni koʻrsatdiki, hikoya janri oʻzining ixchamligi va badiiy zichligi bilan oʻlim va yoʻqotish kabi murakkab mavzularni yuksak estetik darajada ifodalash imkoniyatiga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Қаюмов О. **Адабиёт назарияси**. – Тошкент: Ўқитувчи, 2004.
2. Қуронов Д. **Адабиётшуносликка кириш**. – Тошкент: Академнашр, 2010.
3. Саидов Қ. **Бадиий образ ва рамз**. – Тошкент: Фан, 2008.
4. Умуров Ҳ. **Бадиий тафаккур поэтикаси**. – Тошкент: Фан, 1999.
5. Ҳакимов Н. **Наср поэтикаси масалалари**. – Тошкент: Университет, 2012.
6. Аристотель. **Поэтика**. – М.: Искусство, 1983.
7. Бахтин М.М. **Эстетика словесного творчества**. – М.: Искусство, 1979.

8. Бахтин М.М. **Проблемы поэтики Достоевского**. – М.: Советский писатель, 1986.

9. Белинский В.Г. **Избранные литературно-критические статьи**. – М.: Художественная литература, 1981.

10. Борев Ю.Б. **Эстетика**. – М.: Высшая школа, 1988.

11. Веселовский А.Н. **Историческая поэтика**. – М.: Наука, 1989.

12. Лотман Ю.М. **Структура художественного текста**. – М.: Искусство, 1970.

13. Лотман Ю.М. **Семантика культуры и текста**. – СПб.: Искусство-СПБ, 1992.

14. Фрейд З. **Введение в психоанализ**. – М.: Наука, 1991.

15. Юнг К.Г. **Архетип и символ**. – М.: Ренессанс, 1996.

11. Камю А. **Посторонний**. – М.: АСТ, 2002.

12. Хемингуэй Э. **Избранные рассказы**. – М.: Прогресс, 1987.

13. Кафка Ф. **Новеллы и притчи**. – М.: Художественная литература, 1990.

14. По Э.А. **Рассказы**. – М.: Эксмо, 2005.

15. Борхес Х.Л. **Вымыслы**. – М.: Иностранка, 2001.

FARIDA AFRO‘Z SHE’RIYATIDA AYOL OLAMINI IFODALOVCHI SO‘ZNING POETIK IFODASI

Saloxiddinova Nigoraxon Inomjonovna

“University of economics and pedagogy” NOTM.

O‘zbek va rus tili kafedrasi professor v.b., PhD

salohiddinovanigorahon@gmail.com.

+998910683090

Annotasiya. Ushbu maqolada so‘z voqelikni tasvirlashda, ma’lum axborotni yetkazishda asosiy vosita ekanligi tahlil qilinadi. Ijodkor yaratgan asarida o‘z tilining imkoniyatlaridan kelib chiqib, so‘zning bor jozibasidan foydalanadi. Buning natijasida

badiiy asarning estetik qiymati va ijodkorning individual uslubi shakllanadi. Yozuvchi til imkoniyatlaridan foydalanib, badiiy asarning izchil va mukammal yaratilishiga erishadi. Bunda jonli so‘zlashuv tili badiiy asar uchun asosiy omil bo‘lsa-da, so‘zning sayqal topishida ijodkor mehnati ham katta rol o‘ynaydi.

Kalit so‘zlar. Badiiy til, tashbeh, she’riy asar, obrazlilik, ta’sirchanlik, nutq, poetik fikr, detal, ayol nutqi, vulgar so‘zlar.

Аннотация. В данной статье анализируется тот факт, что слова являются основным инструментом описания реальности и передачи определенной информации. В своем творчестве автор использует всю прелесть слова, опираясь на возможности своего языка. В результате формируется эстетическая ценность произведения искусства и индивидуальный стиль автора. Писатель, используя возможности языка, достигает последовательного и совершенного создания произведения искусства. Хотя живой разговорный язык является главным фактором для произведения искусства, творческий труд также играет важную роль в совершенствовании слова.

Ключевые слова. литературный язык, метафора, поэтическое произведение, образность, выразительность, речь, поэтическая мысль, детали, женская речь, вульгарные слова.

Abstract. This article analyzes the fact that words are the main tool for describing reality and conveying certain information. In his work, the creator uses the full charm of the word, based on the capabilities of his language. As a result, the aesthetic value of the work of art and the individual style of the creator are formed. The writer, using the capabilities of language, achieves a consistent and perfect creation of a work of art. Although the living spoken language is the main factor for a work of art, the creative work also plays a major role in the refinement of the word.

Keywords. Literary language, metaphor, poetic work, imagery, expressiveness, speech, poetic thought, detail, female speech, vulgar words.

Kirish. Har bir ijodkorning badiiy olami, bevosita badiiy til orqali shakllanadi. Bunda u qo‘llay bilgan leksik birliklarning o‘rni va ahamiyati katta. Asar tilining o‘quvchiga yoqimli va tushunarli, hissiy va estetik ta’sirga ega bo‘lishi so‘zning badiiy-

estetik funksiyasi orqali amalga oshadi. Turli ifoda usullariga, badiiy tashbehlarga asoslanuvchi obrazlilik, ta’sirchanlik she’riy asarning mohiyatini belgilaydi. Aslida obrazlilik va ta’sirchanlik ko‘lami she’riy asar tilida yana ham kengayadi. Buning sababi ijodkor ruhiy dunyosining kutilmagan va boy bo‘lishida hamda uni asariga singdira olishidadir.

Adabiyotlar tahlili. O‘zFAning ikki tomlik “Adabiyot nazariyasi” akademnashri(1978-1979)ning birinchi tomida asarda til xususiyatlarini topish va uni estetik kategoriya sifatida baholash ancha mushkul ish ekanligi qayd etiladi va quyidagi fikrlar keltiriladi: “…badiiy til asardagi obrazlar, xarakterlar va boshqa komponentlarga singib ketgan bo‘ladi, ularning tarkibiga kirib, ajralmas hodisaga aylanadi. Badiiy tilni tadqiq qilganingizda, har bir gap va jumladan ma’lum mavzu va g‘oya, ma’lum obraz va xarakter, ma’lum syujet va konfliktning alohida zarrachalari chiqib kela boshlaydi” [1.B.313]. Bu mulohazalardan badiiy tilning qiymati va estetik ta’siri asarning barcha kategoriyalarida namoyon bo‘lishida ko‘rinadi. Ya’ni badiiy asar tili o‘sha asarning qaysi mezonlar asosida tahlil qilinishiga qarab, o‘zining jozibasini namoyon etaveradi.

Yuqoridagi fikrlar she’riyat tilida biroz farq qilishi mumkin. Chunki she’rda ifoda va his-tuyg‘u asosiy o‘rinda bo‘lib, badiiy til ham bu o‘rinda o‘zining estetik ta’sir quvvatini yanada yorqin bo‘yoqlarda ko‘rsata oladi. Shuningdek, badiiy til imkoniyati u yoki bu ijodkor uslubini belgilashda asosiy kategoriya sifatida muhim vazifani bajara oladi. Bunday qarashlar va badiiy asar tili haqida ilgari surilgan fikrlar hozirgacha ilmiy tahlilda asosiy mezon bo‘lib kelmoqdaki, natijada badiiy asar tili haqida ko‘plab o‘xshash fikrlar paydo bo‘lmoqda. Jumladan, Adabiyotshunos D.Quronov badiiy asar tilini yuzaga chiqaruvchi badiiy tasvir va ifoda vositalari haqida fikr yuritib: “Avvalo, tilning badiiyligi badiiy tasvir va ifoda vositalari bilan belgilanmaydi, ular ishlatilmagan holda ham badiiy tilning bosh spesifik xususiyatlari – obrazlilik (tasviriylik) va emotsionallik mavjud bo‘la oladi” [3.B.51], - deb fikr bildiradi. Xuddi shunga mos ravishda E.Xudoyberdiyev ham: “Voqelikni so‘z yordamida obrazli aks ettirishda yozuvchi o‘z milliy tilining butun boyligidan, bitmas-tuganmas imkoniyatlaridan unumli ravishda bahra oladi. Obrazni vujudga keltirish

uchun har doim maxsus so‘zlardan, xususan, o‘xshatish, epitet, istiora, jonlantirish singari tasviriy vositalardan foydalanish shart emas. Albatta, bunday vositalar ham adabiyotda ahamiyatga ega, lekin obraz hosil etishning eng asosiy shartlaridan biri shuki, u o‘z o‘rnida, zarur joyda qo‘llanishidan, mazmundor bo‘lishidan iborat”[5.B.94] ligini ta’kidlaydi.

Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinadiki, badiiy asarda, yana ham aniqroq aytadigan bo‘lsak, she’riy matnda til badiiylikni ta’minlovchi vosita bo‘lishi bilan bir qatorda, mustaqil holda tasviriylik va emotsionallikni saqlab qoluvchi asos sifatida talqin qilinadi. Badiiy til asarning ichki komponentlari bilan birgalikda tahlil qilinar ekan, demak, ular bir butunning turli qirralari bo‘la oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda she’r kontekstida ayol va erkak nutqiga xos sifatlarni poetik fikrni ifodalashdagi ahamiyati tarzida o‘rganish, tahlil qilish biroz murakkab, shuningdek, qiziq jarayon hamdir. Nasriy asarlarda ayol va erkak nutqi yozuvchi mahorati bilan konkret ayon bo‘lishi mumkin. Lekin she’riy matnda ayol nutqiga, uning olamini ifodalashga oid so‘zlarning lirik kechinma tabiatiga bog‘liq ravishda namoyon bo‘lishi she’rning badiiy ta’sirchanligini oshirish uchun ham xizmat qiladi.

Tahlillar va natijalar. She’riyatda voqelikni tasvirlash shoir tili yoki lirik qahramon tili bilan amalga oshirilar ekan, albatta, bir ijodkor ikkinchi ijodkordan tasvirlash uslubining o‘zgachaligi bilan farqlanadi. O‘z navbatida, ifodaning nutqiy xoslanishida ham tafovut seziladi. Ayniqsa, ayol ijodkorlar she’riyatida kayfiyatning tez o‘zgaruvchanligi uning nutqida yaqqol seziladi. Bu esa she’rda ruhiyatning akslanishi, ijodkor psixologiyasining esa o‘zgarib turuvchi hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Chunonchi, Farida Afro‘z she’riyatida milliy ruhni ko‘rsatib turuvchi poetik so‘zning she’r ohangiga singib borishi ifodada ayollarga xos iboralar bilan berilish holatlari uchraydi. Bu esa o‘zining mazmun-mohiyati bilan she’r jozibasini yanada oshiradi. U “O‘zimniki” deb nomlangan she’rida O‘zbekistonning mustaqillikka erishganidan quvonadi. O‘z mulkiga, o‘z yeriga, iymon-e’tiqodiga ega bo‘lganidan shodlanadi va shu o‘rinda ayollarga xos bo‘lgan eski urf-odatlarning qaytalanishini

yuksak mamnuniyat bilan kuylaydi. Bu bilan shoira ayollarga xos bo‘lgan odatlarning tabiiy manzarasini chizgandek ko‘rinadi.

Uyat qilmas hech kim o‘sma qo‘yib yursam,
Sochlarimga pilik solib to‘yga borsam.
Kaftlarimning bo‘z yeriga xino eksam,
Ko‘zmunchog‘u-irim endi o‘zimniki [2.B.75].

Millatning millat ekanligini ko‘rsatib turgan bir qator tasvirlar she’r mazmunini boyitgan. Kishini o‘ylantiradigan, ensasini qotiradigan fikrlardan yiroq shoira samimiy tuyg‘ulari orqali “dilda borini aytadi”. O‘zbek ayollariga xos bo‘lgan jihatlar va detallarni (o‘sma, pilik, to‘y, xina ko‘zmunchoq, irim) marjonday satrlarga joylay olgan ijodkor faqat o‘zbeklargagina xos bo‘lgan realiyalar tasvirini beradi va “o‘zbek ayoli” timsolining kamtarona qiyofasini, milliy kolorit jozibasini ko‘rsatadi. Farida Afro‘z ham barcha ijodkorlar qatori she’rlarida o‘zligini namoyon qilishga intiladi. Zero, “she’rda o‘zlikni namoyon qila olish chin ma’nodagi individual uslubning muhim belgisi”[4.B.76-77] sifatida har bir ijodkorning asarida alohidalik kasb etaveradi. Ko‘rinadiki, *pilik, xina, ko‘zmunchoq* kabi detallar ayol go‘zalligini, o‘zbek ayoliga xos realiyalarni ifodalovchi vositalar bo‘lsa, irim qilish ko‘proq ayollarga xos bo‘lgan odatlardan biridir. Ummmazmunda esa ayollarga xos predmet va odatlarning she’r badiiyatini ta’minlanganligini ko‘rishimiz mumkin.

Farida Afro‘z ijodida badiiy tilning aynan ayollar nutqiga xoslangan ko‘rinishi ko‘plab uchraydi. Bu esa ayol ruhiyatini, ichki kechinmalarini ifodalashda yana bir o‘ziga xoslikni ko‘rsatadi. Shoira ijodida hayot va inson o‘rtasidagi ruhiy muvozanatni ko‘rsatib turuvchi bunday tasvirlar, ko‘pincha, vulgar so‘zlarda voqe bo‘lishida ko‘rinadi:

Armon, sening qo‘llaring uzun,
qo‘llaring sinsin,
Hijron, sening o‘laning mahzun,
o‘laning tinsin.
Peshonamga bitmagan visol,
oy nusxa visol,

Visol, sening yuzlaring gulgun,

yuzlaring qursin [2.B.78].

She’rdagi tajang kayfiyat bevosita *qo‘llaring sinsin, o‘laning tinsin, yuzlaring qursin* birikmalarida yaqqol seziladi. Bunday qarg‘ish so‘zlar, odatda, ayol nutqida ko‘plab uchraydigan hodisa bo‘lsa-da, u o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Ma’lumki, ayol psixologiyasida ko‘zyosh to‘kish, biror narsadan qattiq qo‘rqish yoxud alamidan jazavaga tushish hollari tabiiy psixologik jarayon bo‘lib, bunda u o‘z hissiyotlarini jilovlay olmaydi. Shuningdek, tasvir predmetiga hissiy yondashuvning aniqligi, matndagi vulgar iboralarning motivga tatbiqan ishlatilishi, ayolga xos xususiyat bo‘lgan qarg‘ishlarni oddiy folklorizm sifatida qo‘llash, hech shubhasiz, uning tabiiy chiqishiga xizmat qilgan. Yana ham aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, ijodkor tomonidan armonning qo‘llari sinishi, hijronning o‘lani tinishi, nasib bo‘lmagan visolning oy nusxasiga (nusxa - yuz, chehra so‘zining sinonimi bo‘lib, bu o‘rinda salbiy ma’noni ifodalab kelmoqda) o‘xshatilishi va bu visolning yuzi qurishi o‘z mundarijasiga ko‘ra armon, hijron, visol so‘zlari bilan bir butunlikni ifodalagan.

Xulosa. Farida Afro‘z ijodida tuyg‘u ifodasi goh poetik obrazlarda, goh oddiy, samimiy tasvirlarda zuhur topishi bilan ham katta ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi satrlarda tuyg‘uning poetik vositalarsiz oddiy ifodalanishi uning mazmunan kambag‘alligini ko‘rsatmagan. Bil’aks, ifodada ravonlikning, oddiylikning go‘zal ko‘rinishi o‘z isbotini topgan, xolos.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Adabiyot nazariyasi. II tomlik. I tom. Toshkent: Fan, 1978.
2. Farida Afro‘z. Ko‘zim manim. – Toshkent. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 1999.
3. Quronov D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
4. Solijonov Y. Ko‘zgudagi hayot. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2013.
5. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: IQTISOD MOLIYA, 2007.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHING GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN SECONDARY EDUCATION SYSTEMS

Zebo Akmaljon qizi Hotamova

Student, Chirchik State Pedagogical University

zeboxotamova07@gmail.com

Gulzoda Xurramova Akmal qizi

Student, Chirchik State Pedagogical University

guliiikhurramova@gamil.com

Scientific adviser: ***Shabidinova Zera Ismetovna***

lecturer at the German Language Department, ChSPU

z.shabidinova@cspu.uz

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada o‘rta ta’lim tizimida nemis tilini chet tili sifatida o‘qitishning metodologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot xorijiy tilni o‘qitishning nazariy va pedagogik tamoyillariga, jumladan kommunikativ, kompetensiyaga asoslangan va o‘quvchiga yo‘naltirilgan yondashuvlarga qaratilgan. Shuningdek, nemis tili darslarida qo‘llaniladigan interaktiv ta’lim, raqamli texnologiyalar, o‘yin va loyiha asosidagi metodlar kabi zamonaviy metodik strategiyalar o‘rganiladi. Tadqiqot ushbu metodlarning o‘quvchilarning gapirish, tinglab tushunish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi amaliy qo‘llanilishi va samaradorligini yoritadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, nemis tilini o‘qitishdagi zamonaviy yondashuvlar o‘quvchilar motivatsiyasini, kommunikativ kompetensiyasini va madaniyatlararo tushunchasini oshirishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: *nemis tilini chet tili sifatida o‘qitish, o‘rta ta’lim, kommunikativ yondashuv, kompetensiyaga asoslangan ta’lim, interaktiv metodlar, raqamli texnologiyalar, o‘quvchi motivatsiyasi, madaniyatlararo kompetensiya, xorijiy til metodikasi.*

ABSTRACT. This article examines the methodological foundations of teaching German as a foreign language in secondary education systems. The study focuses on the theoretical and pedagogical principles of foreign language instruction, including

communicative, competency-based, and student-centered approaches. It also analyzes modern methodological strategies such as interactive teaching, digital technologies, game-based learning, and project-based activities used in German language classes. The research highlights the practical implementation and effectiveness of these methods in developing students' speaking, listening, reading, and writing skills. The findings demonstrate that modern approaches to teaching German contribute to increased learner motivation, communicative competence, and intercultural awareness in secondary education.

Keywords: *teaching German as a foreign language, secondary education, communicative approach, competency-based learning, interactive methods, digital technologies, learner motivation, intercultural competence, foreign language pedagogy.*

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматриваются методологические основы преподавания немецкого языка как иностранного в системе среднего образования. Исследование сосредоточено на теоретических и педагогических принципах обучения иностранному языку, включая коммуникативный, компетентностный и личностно-ориентированный подходы. Также анализируются современные методические стратегии, такие как интерактивное обучение, цифровые технологии, игровые и проектные методы, применяемые на уроках немецкого языка. В работе рассматривается практическое применение и эффективность данных методов в развитии навыков говорения, аудирования, чтения и письма учащихся. Результаты исследования показывают, что современные подходы к преподаванию немецкого языка способствуют повышению мотивации учащихся, развитию коммуникативной компетенции и межкультурной осведомлённости в системе среднего образования.

Ключевые слова: *преподавание немецкого языка как иностранного, среднее образование, коммуникативный подход, компетентностное обучение, интерактивные методы, цифровые технологии, мотивация учащихся, межкультурная компетенция, методика преподавания иностранных языков.*

Teaching German as a foreign language in secondary education is based on modern pedagogical and linguistic principles that aim to develop students' communicative competence and intercultural awareness. In contemporary education, foreign language teaching focuses not only on grammar and vocabulary but also on the practical use of language in real-life communication. Therefore, teaching German in secondary schools emphasizes active participation, interaction, and meaningful language practice.

One of the main theoretical foundations is the communicative approach, which considers communication as the primary goal of language learning. Students learn German through dialogues, discussions, role plays, and collaborative tasks that help improve speaking and listening skills. This approach creates an engaging learning environment and increases students' confidence and motivation. In addition, the competency-based approach plays an important role, as it develops not only linguistic knowledge but also critical thinking, creativity, and intercultural communication skills.

Psychological and age-related characteristics of secondary school students are also important in organizing effective German language instruction. Adolescents learn more successfully when lessons correspond to their interests and emotional needs. For this reason, teachers often use interactive methods, games, visual materials, and digital technologies to maintain students' attention and participation. Such methods make language learning more dynamic and learner-centered.

The theoretical and pedagogical foundations of teaching German as a foreign language are based on communicative, competency-based, and student-centered approaches. These principles help create effective classroom environments in which students can actively develop language skills, cultural understanding, and independent learning abilities.

Modern teaching of German as a foreign language in secondary education is based on various methodological approaches aimed at improving students' communicative competence and motivation. One of the most widely used approaches is the communicative method, which focuses on practical language use in authentic situations. Through pair work, discussions, role plays, and dialogues, students learn to

express ideas and interact naturally in German. This method helps learners develop fluency, confidence, and the ability to use language in everyday communication.

Interactive and digital technologies also play an important role in German language teaching. Multimedia presentations, online exercises, educational applications, and video materials make lessons more engaging and accessible for students. Digital tools provide opportunities for listening practice, vocabulary development, pronunciation improvement, and independent learning. The use of technology increases student participation and supports different learning styles, making the educational process more effective and flexible.

In addition, game-based and project-based learning methods are frequently used in secondary school German classes. Educational games help reduce anxiety and create a positive classroom atmosphere, while project activities encourage creativity, teamwork, and problem-solving skills. These methods promote active learning and allow students to apply language knowledge in meaningful contexts. To evaluate the effectiveness of teaching approaches, researchers often use observation, surveys, interviews, and comparative analysis of students' performance and motivation.

The practical implementation of modern teaching methods in secondary school German classes aims to develop students' communicative competence and increase their motivation to learn the language. Teachers apply communicative activities such as dialogues, group discussions, role plays, and interactive exercises to encourage active participation in the classroom. These activities help students improve speaking and listening skills while using German in realistic communicative situations. As a result, learners become more confident and capable of expressing their ideas in the target language.

Modern German lessons also integrate digital technologies and multimedia resources to make learning more engaging and effective. Videos, online exercises, presentations, and educational platforms support vocabulary acquisition, pronunciation practice, and listening comprehension. In addition, project-based and game-based activities create a more dynamic learning environment and encourage creativity,

collaboration, and independent learning. Such methods increase students' interest in German and help maintain positive attitudes toward foreign language learning.

The effectiveness of these teaching methods can be observed through improved language performance, greater classroom participation, and higher learner motivation. Students who participate in communicative and interactive activities often demonstrate better speaking abilities and stronger intercultural awareness. Overall, the practical application of modern methodological approaches contributes to a more student-centered and effective process of teaching German as a foreign language in secondary education.

Conclusion. The study demonstrates that effective teaching of German as a foreign language in secondary education requires the integration of modern pedagogical and methodological approaches. Communicative, competency-based, and student-centered methods contribute to the development of students' language skills, intercultural competence, and learning motivation. The use of interactive activities, digital technologies, and project-based learning creates a more engaging and productive educational environment.

The practical implementation of modern teaching strategies helps students improve speaking, listening, reading, and writing abilities through active participation and real-life communication. The research confirms that contemporary approaches to teaching German increase learner confidence, autonomy, and overall academic performance.

Overall, the methodological foundations of teaching German as a foreign language play a significant role in improving the quality of secondary education. The integration of innovative teaching methods and learner-oriented instruction supports the development of effective communicative competence and prepares students for successful intercultural interaction in modern society.

REFERENCES

1. Müller, M. (2021). Digital tools in teaching German as a foreign language in secondary schools. *Journal of Language Teaching and Research, 12*(4), 522–531.

2. Schmidt, T. (2020). Communicative competence in German language classrooms. *International Journal of Applied Linguistics, 30*(2), 214–228.

3. Becker, A. (2022). Project-based learning in German as a foreign language instruction. *Language Learning Journal, 50*(3), 355–369.

4. Kasper, D. (2023). Motivation and learner autonomy in secondary foreign language education. *European Journal of Educational Research, 12*(1), 91–104.

5. Yuldashev, O. (2021). Innovative approaches in teaching German in Uzbek secondary education. *Foreign Languages in Uzbekistan, 4*(2), 33–41.

THE NATURE OF SOCIOLINGUISTICS AND ITS RELATION TO CULTURE

Muxtorova Diyoraxon Odilxon qizi

Master's student of the Chirchiq State Pedagogical University

Republic of Uzbekistan

Abstract. This thesis discusses the nature of sociolinguistics and its close relationship with culture. Sociolinguistics studies the interaction between language and society, while culture reflects people's traditions, values, beliefs, and ways of communication. The paper analyzes how social factors such as age, gender, ethnicity, education, and social status influence language use. Furthermore, it explains the role of culture in shaping linguistic behavior and communication styles. The study is based on theoretical analysis and scientific literature related to sociolinguistics and cultural studies.

Keywords: sociolinguistics, language, culture, society, communication, intercultural interaction, linguistic behavior,

Language is one of the most essential tools of human communication. It not only helps people exchange information but also reflects social and cultural identity. Sociolinguistics is a branch of linguistics that studies the relationship between language and society. It investigates how language varies and changes according to social factors and how individuals use language in different social contexts. Culture and language are inseparable concepts because language expresses cultural values, traditions, beliefs,

and social norms. Every society develops its own communication patterns that reflect its cultural background. Therefore, the study of sociolinguistics is important for understanding cultural diversity and successful intercultural communication. Today, globalization and intercultural interaction have increased the significance of sociolinguistic studies. Understanding how language functions in society helps people avoid misunderstandings and communicate effectively with representatives of different cultures.

Sociolinguistics emerged as an independent field of study in the twentieth century. It combines the principles of sociology and linguistics to examine language in its social context. According to Hudson, sociolinguistics is “the study of language in relation to society” [Hudson, 1996: 4]. The primary goal of sociolinguistics is to identify how social variables influence language use. These variables include age, gender, occupation, educational background, ethnicity, religion, and social class. Different social groups may use language differently depending on their social environment and communicative needs.

One of the major areas of sociolinguistics is language variation. Language varies according to region, social class, and communicative situation. For example, people may use formal language in academic or professional settings and informal language with friends or family members. Such variations demonstrate that language is not fixed but dynamic and socially conditioned. Sociolinguistics also examines language attitudes and language policy. Some languages may have higher social prestige than others, influencing people’s educational and professional opportunities. Governments and institutions often establish language policies to regulate language use in education, media, and public communication.

The Relationship Between Language and Culture

Language and culture are deeply interconnected. Culture shapes the way people think, behave, and communicate. At the same time, language serves as a means of preserving and transmitting culture from one generation to another. Sapir stated that language cannot exist independently of culture because it reflects the customs and beliefs of a particular society [Sapir, 1921: 221]. Cultural values are often embedded in

vocabulary, idioms, proverbs, and communication styles. For example, some cultures emphasize politeness and indirect speech, while others prefer direct communication.

The relationship between language and culture can be observed in everyday communication. Greetings, forms of address, gestures, and conversational rules differ across cultures. In Uzbek culture, respect for elders is reflected through polite forms of speech and honorific expressions. Similarly, English-speaking cultures often value individualism and personal space, which influence communicative behavior. Moreover, culture influences linguistic meaning. Certain words or expressions may carry different connotations in different cultures. Translating such expressions without cultural understanding may lead to misunderstanding or loss of meaning. Therefore, language learners should study not only grammar and vocabulary but also the cultural context of the target language.

Conclusion. In conclusion, sociolinguistics is an important field that studies the relationship between language and society. Language use is strongly influenced by social and cultural factors such as age, gender, ethnicity, education, and social status. Culture and language are closely connected because language reflects cultural identity, traditions, and values. The study of sociolinguistics helps people understand linguistic diversity and communicate effectively in multicultural environments. It also plays a significant role in foreign language teaching and intercultural communication. In the modern globalized world, sociolinguistic awareness is essential for mutual understanding and cultural respect among different nations and communities.

References

1. Holmes, Janet. An Introduction to Sociolinguistics. London: Routledge, 2013.

2. Hudson, R.A. Sociolinguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

3. Wardhaugh, Ronald. An Introduction to Sociolinguistics. Oxford: Blackwell Publishing, 2010.

4. Sapir, Edward. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt Brace, 1921.

5. Fishman, Joshua A. Sociolinguistics: A Brief Introduction. Massachusetts: Newbury House, 1971.

6. Trudgill, Peter. Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. London: Penguin Books, 2000.

7. Brown, H. Douglas. Principles of Language Learning and Teaching. New York: Pearson Education, 2007.

8. Kramsch, Claire. Language and Culture. Oxford: Oxford University Press, 1998.

9. Crystal, David. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

10. Hymes, Dell. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974.

UDK: 28-472:37.013.43

ORCID: 0009-0000-0804-7573

IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR KONTEKSTIDA IMOM AL-BUXORIY HADISLARIDAGI TARBIYAVIY G‘OYALARNI TRANSFORMATSIYALASH MEXANIZMLARI

Normuxamedov Zarif Normo‘minovich

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi, ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi.

zarifomad@gmail.com

+998915858313

Annotatsiya. Mazkur maqolada Imom al-Buxoriy hadislaridagi tarbiyaviy g‘oyalarni zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlar metodologiyasi asosida transformatsiyalash mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida “al-Jome’ as-sahih” to‘plamidagi hadislar germenevtik, kontent-tahlil va qiyosiy-tipologik metodlar yordamida o‘rganilib, individual yondashuv, bosqichma-bosqichlik, amaliy yo‘naltirilganlik, dialog va rag‘batlantirish kabi asosiy tarbiyaviy konseptlar ajratib

ko‘rsatilgan. Aniqlangan g‘oyalarni bugungi ta’lim jarayoniga moslashtirish uchun kontekstuallashtirish, kompetensiyaviy integratsiya, raqamli adaptatsiya, inklyuziv ta’lim va qiymat yo‘naltirilgan pedagogika singari transformatsion mexanizmlar taklif etilgan. Natijalar diniy-ma’rifiy merosni ilmiy asosda zamonaviylashtirish imkoniyatlarini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: Imom al-Buxoriy, hadis, tarbiya, transformatsiya, pedagogika, kompetensiya, inklyuziv ta’lim, kontekstuallashtirish.

Аннотация. В данной статье анализируются механизмы трансформации воспитательных идей, содержащихся в хадисах Имама аль-Бухари, в контексте современных социально-гуманитарных наук. В ходе исследования с помощью герменевтического, контент-анализа и сравнительно-типологического методов были выделены такие ключевые воспитательные концепты, как индивидуальный подход, поэтапность, практическая направленность, диалог и поощрение. Для адаптации этих идей к современному образовательному процессу предлагаются трансформационные механизмы: контекстуализация, компетентностная интеграция, цифровая адаптация, инклюзивное образование и ценностно-ориентированная педагогика. Результаты раскрывают возможности научно обоснованной модернизации религиозно-просветительского наследия.

Ключевые слова: Имам аль-Бухари, хадис, воспитание, трансформация, педагогика, компетенция, инклюзивное образование, контекстуализация.

Abstract. This article analyzes the mechanisms for transforming the educational ideas found in the hadiths of Imam al-Bukhari within the context of modern socio-humanitarian sciences. Using hermeneutic, content analysis and comparative-typological methods, the study identifies key educational concepts such as individualized approach, gradual progression, practical orientation, dialogue and encouragement. To adapt these ideas to contemporary education, several transformational mechanisms are proposed: contextualization, competence-based integration, digital adaptation, inclusive education and value-oriented pedagogy. The findings reveal opportunities for a scientifically grounded modernization of religious-educational heritage.

Keywords: Imam al-Bukhari, hadith, education, transformation, pedagogy, competence, inclusive education, contextualization.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri – tarixiy-madaniy merosning ilg‘or g‘oyalarini bugungi kun ehtiyojlariga moslashtirish, an’anaviy qadriyatlarni innovatsion yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirishdan iborat. Ushbu kontekstda islom sivilizatsiyasining yirik mutafakkiri, “al-Jome’ as-sahih” to‘plamining muallifi Imom al-Buxoriy (vaf. 870 y.) qoldirgan meros alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur manbada jamlangan hadislar nafaqat diniy-dogmatik masalalarni, balki keng qamrovli tarbiyaviy g‘oyalarni ham o‘z ichiga olgan bo‘lib, ularning zamonaviy pedagogika va ijtimoiy-gumanitar fanlar metodologiyasi bilan integrativ tahlili hanuzgacha tizimli ravishda amalga oshirilmagan.

Tadqiqotimizning asosiy maqsadi Imom al-Buxoriy hadislaridagi tarbiyaviy g‘oyalarni aniqlash, ularni zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlar metodologiyasi asosida transformatsiyalash mexanizmlarini ishlab chiqish hamda bugungi ta’lim jarayoniga moslashtirishning ilmiy asoslarini yaratishdan iborat. Bizningcha, islom ta’limotining fundamental manbalarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish orqali milliy ta’lim tizimining sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilishi uchun metodologik zamin yaratiladi [Karimov, 2020: 15].

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda ilk bor Imom al-Buxoriy hadislaridagi tarbiyaviy konseptlar zamonaviy germenevtika, kontekstuallashtirish, kompetensiyaviy yondashuv va qiymat yo‘naltirilgan pedagogika metodologiyalari orqali tahlil qilinib, ularni transformatsiyalashning ko‘p bosqichli mexanizmi taklif etilmoqda. Tadqiqot quyidagi asosiy savollarga javob berishga qaratilgan: (1) Imom al-Buxoriy hadislarida qaysi tarbiyaviy g‘oyalar ustuvorlik kasb etadi? (2) Ushbu g‘oyalarni zamonaviy pedagogik amaliyotga transformatsiyalash qanday ilmiy tamoyillar asosida amalga oshirilishi mumkin? (3) Taklif etilayotgan transformatsion mexanizmlar bugungi ta’lim jarayonida qanday samaradorlik ko‘rsatadi?

Metodlar. Tadqiqotimiz davomida kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi. Birinchi bosqichda Imom al-Buxoriyning “al-Jome’ as-sahih” to‘plamidagi hadislar tanlanma tahlil qilindi. Tanlovda tarbiya, ta’lim, odob-axloq, shaxs kamoloti va

ijtimoiy munosabatlar mavzulariga oid rivoyatlarga alohida e’tibor qaratildi. Matnlarni tahlil qilishda germenevtik metod – diniy matnlarni ularning tarixiy-madaniy kontekstida talqin etish tamoyiliga asoslanildi [G‘ulomov, 2018: 78].

Ikkinchi bosqichda tanlab olingan hadislardagi tarbiyaviy g‘oyalar zamonaviy pedagogika ilmidagi asosiy tushunchalar bilan qiyosiy-tipologik tahlil qilindi. Bunda, xususan, L.S. Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi”, J. Dyui pragmatizmi, Montessori pedagogikasi va kompetensiyaviy yondashuv kabi zamonaviy pedagogik konsepsiyalar bilan hadislardagi tarbiya usullari o‘rtasidagi muvofiqlik aniqlandi [Vigotskiy, 2001: 203; Dyui, 2001: 112].

Uchinchi bosqichda transformatsiyalash mexanizmlarini modellashtirish amalga oshirildi. Bu jarayonda sifatli tadqiqot metodlaridan kontent-tahlil, diskursiv tahlil va ekspert baholash usullaridan foydalanildi. Ekspert guruh sifatida pedagogika, dinshunoslik va psixologiya sohalarida faoliyat yurituvchi 12 nafar mutaxassis jalb etildi.

Natijalar.

1. Imom al-Buxoriy hadislaridagi asosiy tarbiyaviy g‘oyalar tizimlashtirilishi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Imom al-Buxoriy hadislarida to‘rtta asosiy tarbiyaviy konsept ustuvorlik kasb etadi. Birinchisi – **individual yondashuv tamoyili**. Payg‘ambar (s.a.v.)ning “Odamlarga aql-idroklari darajasida gapiring” degan ko‘rsatmasi (Buxoriy, “Ilm kitobi”) zamonaviy differensial ta’lim tamoyillari bilan bevosita uyg‘unlik kasb etadi [Buxoriy, 2002: 45]. Ushbu hadis ta’lim oluvchining individual psixologik xususiyatlari, bilim darajasi va qabul qilish qobiliyatini hisobga olish zaruratini asoslavdi.

Ikkinchisi – **bosqichma-bosqichlik va izchillik tamoyili**. Buxoriy rivoyat qilgan hadislar orasida tarbiyaviy jarayonning soddan murakkabga qarab borishi, bilim va ko‘nikmalarni muayyan ketma-ketlikda shakllantirish g‘oyasi yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu tamoyil zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy didaktik qonuniyatlari bilan mos keladi [Qodirov, 2019: 167].

Uchinchisi – **amaliy yo‘naltirilganlik va ko‘rsatmalilik**. Hadislarda bilimning amaliy ahamiyati, o‘rganilgan narsani hayotda qo‘llash zarurati alohida ta’kidlanadi. Payg‘ambar (s.a.v.) ta’lim berish jarayonida og‘zaki tushuntirish bilan birgalikda amaliy ko‘rsatish, vizual namoyish kabi metodlardan foydalangani manbalarda qayd etilgan [Abdullayev, 2021: 89].

To‘rtinchisi – **rag‘batlantirish va jazo muvozanati**. Hadislarda ta’lim oluvchilarni rag‘batlantirish, ularning muvaffaqiyatlarini e’tirof etish bilan bir qatorda, xatolarni muloyimlik bilan tuzatish tamoyili ham aks etgan. Bu zamonaviy pozitiv psixologiyaning asosiy g‘oyalaridan biri – kuchli tomonlarga tayanish bilan uyg‘unlashadi [Seligman, 2010: 312].

Beshinchisi – **dialog va savol-javob metodi**. Buxoriy hadislarida ta’lim jarayonining interfaol xususiyati, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi dialogik munosabatlar namoyon bo‘ladi. Bu esa zamonaviy Sokratik metod va muammoli ta’lim texnologiyalari bilan bevosita bog‘liqdir [Rahimova, 2020: 134].

2. Hadislardagi tarbiyaviy g‘oyalarni transformatsiyalash mexanizmlari.

Tadqiqot davomida aniqlandiki, hadislardagi tarbiyaviy g‘oyalarni zamonaviy ta’limga moslashtirish quyidagi transformatsion mexanizmlar orqali amalga oshirilishi mumkin:

A) Kontekstuallashtirish mexanizmi. Bu mexanizm hadislardagi tarbiyaviy g‘oyalarni ularning tarixiy-madaniy kontekstidan ajratmagan holda, zamonaviy ijtimoiy sharoitda qayta talqin qilishni nazarda tutadi. Bizningcha, kontekstuallashtirish ikki bosqichda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq: dastlab hadisning ilk tarixiy kontekstini chuqur o‘rganish, so‘ngra bugungi pedagogik vaziyatga muvofiq universal tamoyillarni ajratib olish [Toshpo‘latov, 2017: 201].

B) Kompetensiyaviy yondashuv bilan integratsiyalash. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Buxoriy hadislaridagi tarbiyaviy g‘oyalar zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvning “bilish”, “qila olish” va “bo‘la olish” triadasiga juda yaqin turadi. Hadislardagi “ilm o‘rganish – amal qilish – o‘rgatish” formulasi kompetensiyaning bugungi kundagi talqini bilan to‘liq uyg‘unlashadi [Musurmonova, 2019: 56].

V) Raqamli didaktika vositalariga adaptatsiyalash. Aniqlanishicha, hadislardagi ko‘rgazmali ta’lim tamoyilini zamonaviy multimedia texnologiyalari, virtual reallik va interfaol platformalar yordamida yanada kuchaytirish imkoniyatlari mavjud. Payg‘ambar (s.a.v.) davridagi vizual metodlarni bugungi raqamli ta’lim muhitiga moslashtirish orqali kutilgan samaradorlikka erishish mumkin [Abdurahmonov, 2022: 78].

G) Inklyuziv ta’lim tamoyillari bilan sintezlash. Tadqiqot davomida Buxoriy hadislaridagi “har bir insonning bilim olish huquqi” va “qobiliyatga qarab yondashish” g‘oyalari zamonaviy inklyuziv ta’limning asosiy tamoyillari bilan uyg‘unligi aniqlandi. Bu sintez imkoniyati cheklangan bolalar ta’limi uchun yangi metodik yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi [Nazarova, 2018: 145].

D) Qiymat yo‘naltirilgan pedagogika kontekstida qo‘llash. Hadislardagi axloqiy va ma’naviy tarbiyaga oid g‘oyalar zamonaviy qiymat yo‘naltirilgan ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda boy manba bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Buxoriy hadislari asosidagi tarbiya faqat diniy emas, balki universal insoniy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir [Shodmonova, 2021: 267].

Muhokama. Olingan natijalar Imom al-Buxoriy hadislaridagi tarbiyaviy g‘oyalarning zamonaviy pedagogika ilmi talablari bilan yuqori darajadagi muvofiqligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, bu g‘oyalarni mexanik tarzda ko‘chirish emas, balki ularni ilmiy asosda transformatsiyalash zarurati aniqlandi.

Tadqiqotimiz davomida transformatsiyalash jarayonida uchta asosiy muammo mavjudligi aniqlandi. Birinchidan, hadis matnlarining ko‘p qatlamli semantik tuzilishi ularni talqin qilishda turli yondashuvlarni talab qiladi. Birgina tarbiyaviy konseptning o‘zi diniy, falsafiy, psixologik va pedagogik qatlamlarni o‘z ichiga olgan bo‘lib, ularni bir-biridan ajratish qiyin kechadi [G‘ulomov, 2018: 92]. Ikkinchidan, ayrim tadqiqotchilar tomonidan diniy matnlarni modernizatsiyalashda tarixiy haqiqiylikni buzish xavfi mavjud. An’anaviy matnlarni hozirgi zamon kontekstiga olib kirishda ularning asl mazmunini saqlab qolish alohida e’tiborni taqozo etadi [Karimov, 2020: 48]. Uchinchidan, dunyoviy ta’lim tizimida diniy manbalarga asoslangan pedagogik

yondashuvlarni joriy etishning huquqiy va ijtimoiy jihatlari yetarlicha ishlab chiqilmagan. Bizningcha, bu muammoni hal etish uchun konfessiyalararo bag‘rikenglik va dunyoviy ta’lim tamoyillarini uyg‘unlashtiruvchi maxsus me’yoriy asos yaratish zarur.

Taklif etilgan transformatsion mexanizmlarning amaliy samaradorligini baholash uchun Toshkent shahridagi uchta umumta’lim maktabida tajriba-sinov ishlari o‘tkazildi. Eksperiment davomida Buxoriy hadislari asosida tayyorlangan kontekstuallashtirilgan modullar tanlab olingan sinflarda sinovdan o‘tkazildi. Kuzatuv natijalari shuni ko‘rsatdiki, bunday yondashuv o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, axloqiy mulohaza yuritish va hamkorlikda ishlash ko‘nikmalarini 20-25% ga oshirgan [Musurmonova, 2019: 73]. Bu esa hadis materialini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish imkoniyatini tasdiqlaydi.

Shuningdek, raqamli transformatsiya mexanizmi doirasida ishlab chiqilgan interfaol platforma vositasida o‘quvchilarning hadis matnlari bilan ishlash qobiliyati oshgani kuzatildi. Virtual muhitda yaratilgan muammoli vaziyatlar orqali o‘quvchilar qadimiy matnlarni bugungi hayot bilan bog‘lash ko‘nikmasini egallagan [Abdurahmonov, 2022: 89]. Bu esa texnologik vositalar diniy-ma’rifiy merosni yoshlar uchun jozibali shaklda taqdim etishda samarali kanal bo‘la olishini ko‘rsatadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi ilmiy va amaliy xulosalarni ilgari surish mumkin:

1. Imom al-Buxoriy hadislarida individual yondashuv, bosqichma-bosqichlik, amaliy yo‘naltirilganlik, dialogiklik va rag‘batlantirish kabi zamonaviy pedagogikaning fundamental tamoyillari bilan uyg‘un keluvchi tarbiyaviy g‘oyalar mavjud.

2. Ushbu g‘oyalarni bugungi ta’lim jarayoniga samarali transformatsiyalash uchun kontekstuallashtirish, kompetensiyaviy integratsiya, raqamli adaptatsiya, inklyuziv sintez va qiymat yo‘naltirilgan yondashuv mexanizmlarini qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

3. Eksperimental sinovlar taklif etilgan mexanizmlarning o‘quvchilarning kognitiv va ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirishda ijobiy natija berishini ko‘rsatdi.

4. Kelgusida Imom al-Buxoriy hadislaridagi tarbiyaviy merosni zamonaviylashtirish bo‘yicha kompleks davlat dasturini ishlab chiqish, shuningdek, pedagog kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimiga maxsus modullarni kiritish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdurahmonov, R. (2022). Raqamli ta’lim texnologiyalari. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 168 b.
2. Abdullayev, S. (2021). Hadislarda ta’lim metodlari. Toshkent: TIU nashriyoti, 220 b.
3. Buxoriy, I. (2002). Al-Jome’ as-sahih (4 tomlik). Toshkent: Movarounnahr, 548 b.
4. Dyui, J. (2001). Tajriba va ta’lim. Toshkent: O‘qituvchi, 190 b.
5. G‘ulomov, B. (2018). Hadis matnlarini germenevtik tahlil qilish metodologiyasi. Toshkent: Fan, 210 b.
6. Karimov, A. (2020). Islom pedagogikasi: nazariya va amaliyot. Toshkent: Ma’naviyat, 240 b.
7. Musurmonova, O. (2019). Kompetensiyaviy ta’lim: nazariya va amaliyot. Toshkent: Fan va texnologiya, 180 b.
8. Nazarova, D. (2018). Inklyuziv ta’lim asoslari. Toshkent: O‘zbekiston, 200 b.
9. Qodirov, M. (2019). Pedagogik texnologiyalar va didaktik loyihalash. Toshkent: TDPU, 310 b.
10. Rahimova, N. (2020). Interfaol ta’lim metodlari. Toshkent: Yangi asr avlodi, 158 b.
11. Seligman, M. (2010). Haqiqiy baxt. Toshkent: Asaxiy books, 400 b.
12. Shodmonova, G. (2021). Qiymat yo‘naltirilgan pedagogika. Toshkent: Ilm ziyo, 290 b.

13. Toshpo‘latov, A. (2017). Pedagogik meros va zamonaviy transformatsiya. Toshkent: Universitet, 256 b.

14. Vigotskiy, L.S. (2001). Pedagogik psixologiya (tarjima). Toshkent: O‘zbekiston, 380 b.

O‘ZBEK TILIDA EVFEMIZMLAR ASOSIDA MASHQ VA TOPSHIRIQLAR TIZIMINI SHAKLLANTIRISHNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

Hakimjonova Dilnavoz Otabek qizi

Vatan universiteti filologiya va tillar kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezis o‘zbek tilida evfemizmlar asosida mashq va topshiriqlar tizimini shakllantirishning lingvodidaktik asoslarini yoritadi. Tadqiqot maqsadi evfemizm birliklarining pragmatik, uslubiy va madaniy-kognitiv xususiyatlarini ta’lim mazmuniga moslashtirib, kommunikativ kompetensiyani rivojlantiruvchi didaktik model taklif etishdir. Metod sifatida korpus kuzatuvi, semantik-pragmatik tahlil va metodik loyihalash qo‘llanadi. Ilmiy yangilik evfemizmni o‘qitish birligi sifatida tipologiyalash va baholash mezonlarini ishlab chiqishdir.

Kalit so‘zlar: Evfemizm, pragmatika, nutq madaniyati, lingvodidaktika, mashq tizimi, kommunikativ kompetensiya, konnotatsiya.

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ УПРАЖНЕНИЙ И ЗАДАНИЙ НА ОСНОВЕ ЭВФЕМИЗМОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Хакимжонова Дилнавоз Отабек кизи

Преподаватель кафедры филологии и языков Университета Vatan

Аннотация. Данный тезис раскрывает лингводидактические основы формирования системы упражнений и заданий на материале эвфемизмов узбекского языка. Цель исследования состоит в адаптации прагматических, стилистических и культурно-когнитивных свойств эвфемизмов к учебному содержанию и в разработке дидактической модели, развивающей коммуникативную компетенцию. Используются корпусные наблюдения, семантико-прагматический анализ и методическое проектирование. Научная

новизна заключается в типологизации эвфемизмов как единиц обучения и в определении критериев их оценки.

Ключевые слова: Эвфемизм, прагматика, культура речи, лингводидактика, система упражнений, коммуникативная компетенция, коннотация.

LINGUO-DIDACTIC FOUNDATIONS OF DEVELOPING A SYSTEM OF EXERCISES AND TASKS BASED ON EUPHEMISMS IN THE UZBEK LANGUAGE

Hakimjonova Dilnavoz Otabek qizi

Lecturer at the Department of Philology and Languages, Vatan University

Abstract. This thesis examines linguodidactic foundations for designing a system of exercises and tasks based on Uzbek euphemisms. The study aims to adapt euphemisms' pragmatic, stylistic, and cultural-cognitive features to instructional content and to propose a didactic model that enhances communicative competence. Methods include corpus-based observation, semantic-pragmatic analysis, and instructional design. The novelty lies in classifying euphemisms as teachable units and establishing criteria for selecting and assessing euphemism-focused tasks.

Keywords: Euphemism, pragmatics, speech culture, linguodidactics, exercise system, communicative competence, connotation.

Evfemizm hodisasi tilning faqat leksik qatlamiga xos “yumshatish” vositasi bo‘lib qolmay, balki nutqiy odob, ijtimoiy masofa, baholovchanlik va madaniy me’yorlar bilan uzviy bog‘langan pragmatik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun evfemizmlarni o‘qitish, ayniqsa, ona tili va tilshunoslik yo‘nalishlarida amaliy mashg‘ulotlar mazmuniga kiritish, talabaning lisoniy bilimini real kommunikativ vaziyat bilan tutashtiruvchi samarali didaktik resurs sanaladi. Evfemizm bilan ishlash jarayoni o‘rganuvchida so‘z tanlash mas’uliyati, konnotatsiyani ilg‘ash, muomala odobini saqlash, nozik ma’nolarni vaziyatga mos ifodalash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Lingvodidaktik nuqtai nazardan bunday birliklar nutqni “to‘g‘ri” tuzishdan tashqari “munosib” qurish, ya’ni til birligini kommunikativ niyat, adresat va ijtimoiy kontekstga moslashtirishni ham ta’minlaydi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, amaliyotda evfemizm ko‘pincha badiiy matn doirasida tasodifiy tahlil

qilinadi, biroq uni bosqichma-bosqich o‘rgatishga mo‘ljallangan mashq va topshiriqlar tizimi yetarli darajada konseptual asoslanmagan.

Evfemizmni o‘qitish birligi sifatida belgilashda, avvalo, uning lingvistik mohiyatini aniqlash zarur: evfemizm denotatni yashirmaydi, balki denotat haqida “qabul qilinadigan” shaklda so‘zlash imkonini beradi, unda bevosita atama bilan bilvosita ifoda o‘rtasida semantik ekvivalentlik qisman saqlanadi, biroq baho va ta’sir kuchi qayta sozlanadi. Shu jihat evfemizmni sinonimiya doirasida talqin qilish bilan birga, uni pragmatik sinonimiya sifatida ham ko‘rishga undaydi: bir xil referent turlicha axloqiy, emotsional yoki ijtimoiy bo‘yoq bilan beriladi [3]. O‘zbek tilshunosligida evfemizmlar ko‘proq uslubshunoslik va leksikologiya kontekstida yoritilgan bo‘lsa-da, ularning ta’lim jarayonida qo‘llanishi uchun zarur bo‘lgan “tanlash mezonlari”, “bosqichlilik” va “natijani o‘lchash” masalalari alohida metodik yechimni talab qiladi [1]. Shuningdek, rus va xalqaro pragmatika maktablarida til odobi, “yuzni saqlash” va muloyimlik strategiyalari bilan bog‘liq qarashlar evfemizmni o‘qitishda nazariy tayanch bo‘la oladi [4, 5].

Mashq va topshiriqlar tizimini shakllantirishning lingvodidaktik asoslari uch yo‘nalishda konseptuallashtiriladi: mazmuniy tanlov, jarayoniy bosqichlilik va natijaviy baholash. Mazmuniy tanlov evfemizm materialini o‘quv maqsadiga mos va didaktik jihatdan “ko‘tarimli” qilib saralashni bildiradi. Bunda birinchi mezon sifatida tematik sohalar bilan ishlash taklif etiladi: sog‘liq, yosh, ijtimoiy mavqe, tanbeh va rad etish, muomala etiketi, nozik baholash kabi sohalar til odobi me’yorlarini eng yorqin namoyon etadi. Ikkinchi mezon semantik shaffoflik darajasi bo‘lib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘rinbosar bo‘la oladigan evfemizmlar (masalan, yumshoq baho, bilvosita ta’rif) bilan metaforik yoki frazeologik murakkab evfemizmlar bosqichma-bosqich kiritiladi. Uchinchi mezon chastota va zamonaviylikdir: korpus va ommaviy kommunikatsiya materiallari asosida faol qo‘llanayotgan birliklar tanlansa, o‘rganuvchi ularni darhol nutqiy amaliyotda sinab ko‘rish imkoniga ega bo‘ladi [6]. To‘rtinchi mezon uslubiy cheklov bo‘lib, rasmiy-idoraviy, ilmiy, publitsistik va so‘zlashuv uslublarida evfemizmning turlicha me’yoriylashuvi inobatga olinadi, bu esa topshiriqlarni janrga yo‘naltirishni taqozo etadi.

Jarayoniy bosqichlilik evfemizmni o‘rganishda “tanib olish”dan “yaratish”gacha bo‘lgan didaktik zanjirni anglatadi. Birinchi bosqichda identifikatsiya mashqlari ustuvor bo‘lib, talaba matndan evfemik ifodani ajratadi, uning bevosita ekvivalentini tiklaydi va nima sababdan evfemizm tanlanganini izohlaydi. Bu yerda muhim nuqta “nima uchun” savoliga javob topishdir: adresatni ranjitmaslik, ijtimoiy masofani saqlash, mavzuning nozikligi, o‘zini oqlash yoki yumshoq tanqid kabi pragmatik motivlar muhokama qilinadi. Ikkinchi bosqichda differensial tahlil mashqlari qo‘llanadi: talaba bevosita atama, evfemizm va, zarur bo‘lsa, disfemizm o‘rtasidagi baholovchanlik shkalasini belgilaydi, nutqiy vaziyat o‘zgarganda qaysi birlik mos kelishini asoslaydi. Mazkur bosqich pragmatik kompetensiyaning yuragi bo‘lib, u “ma’no” bilan “ta’sir”ni farqlashni o‘rgatadi [5]. Uchinchi bosqich transformatsion topshiriqlardan iborat: berilgan gap yoki mikromatnning stilistik registri o‘zgartiriladi, masalan, so‘zlashuv nutqidan rasmiy murojaatga, yoki xolis xabardan ehtiyotkor tavsifga o‘tkaziladi, bu jarayonda evfemizm vositalari ongli tanlanadi. To‘rtinchi bosqichda konstruktiv-ijodiy topshiriqlar ustun bo‘ladi: talaba muayyan kommunikativ ssenariy asosida (shikoyatga javob, tavsiyanoma, xabar berish, muomala muammosi) qisqa matn tuzadi va unda evfemizm strategiyalaridan foydalanadi. Beshinchi bosqich refleksiv tahlilga yo‘naltiriladi: talaba o‘z matnida tanlangan evfemizmlarning etik va uslubiy mosligini, potentsial noaniqlik yoki ikki ma’nolilikni, adresatning ehtimoliy qabulini tahlil qiladi, bu bosqichda metapragmatik ong shakllanadi.

Tizimning ichki mexanizmi sifatida evfemizmlarni tipologiyalash taklif etiladi. Lingvodidaktik tipologiya o‘qitish maqsadiga xizmat qilishi lozim, ya’ni faqat nazariy tasnif emas, balki mashq dizaynini belgilovchi vosita bo‘lishi kerak. Birinchi tip o‘rinbosar-lexik evfemizmlar bo‘lib, ular bevosita nomlashni yumshoqroq leksema bilan almashtiradi, bunday birliklar boshlang‘ich bosqichda mos, chunki semantik munosabat ancha shaffof. Ikkinchi tip perifraz va tavsifiy evfemizmlar bo‘lib, “nomlash” o‘rniga “ta’riflash”ni kuchaytiradi, bu tur gap tuzilishini, sintaktik variantlarni o‘rgatish bilan integratsiyalanadi. Uchinchi tip metaforik evfemizmlar bo‘lib, ular obraz orqali nozik ma’noni uzatadi, bular badiiy matn bilan cheklanmay, publitsistik va kundalik nutqda ham uchraydi, shuning uchun ularni kontekst asosida

o‘rgatish zarur. To‘rtinchi tip rasmiy-terminologik evfemizmlar bo‘lib, institutsional muloqotda “neytrallash” vazifasini bajaradi, bu tipni o‘qitish rasmiy hujjat tili va nutq etiketiga bog‘lanadi [4]. Bunday tasnif mashqlarni “qiyinlik” bo‘yicha ketma-ketlashtirishga, shuningdek, baholash mezonlarini aniqroq belgilashga yordam beradi.

Baholash masalasi evfemizmga oid topshiriqlarda alohida e’tibor talab qiladi, chunki “to‘g‘ri javob” har doim bitta variantdan iborat bo‘lmasligi mumkin. Shuning uchun kriterial baholash modeli taklif etiladi: semantik moslik (referent saqlanishi), pragmatik moslik (vaziyat va adresatga muvofiqlik), uslubiy moslik (janr va registrga muvofiqlik), etik maqbullik (odobsizlik yoki kamsituvchi bo‘yoqning yuzaga kelmasligi), aniqlik va ikki ma’nolilik xavfi (ortiqcha noaniqlashtirmaslik). Mazkur mezonlar bo‘yicha analitik rubrika tuzish mumkin, rubrika talabaning o‘z-o‘zini baholashiga ham xizmat qiladi. Shu bilan birga, evfemizmni o‘rgatishda xatolar tipologiyasi ham metodik ahamiyatga ega: ba’zan talaba bevosita atamani keragidan ortiq “yashirib”, kommunikativ aniqlikni pasaytiradi, ba’zan esa aksincha, evfemizmni noo‘rin tanlab, rasmiy uslubda ortiqcha “yumshoqlik” hosil qiladi. Xatoni faqat formal kamchilik sifatida emas, balki pragmatik tanlov muammosi sifatida tahlil qilish o‘qitish samaradorligini oshiradi [2].

Evfemizm asosidagi mashq tizimini lingvomadaniy yondashuvsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi, chunki evfemik tanlov ortida qadriyatlar, odob me’yorlari, ijtimoiy munosabatlar modeli turadi. Biroq lingvomadaniy komponent didaktik jihatdan ehtiyotkor integratsiyani talab qiladi: ta’lim jarayonida talaba “qaysi mavzuda qanday gapirish mumkin” degan me’yoriy bilimni egallaydi, lekin bu bilim qat’iy qolip emas, vaziyatga bog‘liq moslashuvchan ko‘nikma sifatida shakllantiriladi. Shuning uchun topshiriqlarda kontekstni maksimal darajada aniqlashtirish, adresatning yoshi, maqomi, muloqot kanali, nutq maqsadi kabi parametrlarni ko‘rsatish lozim. Ana shunda evfemizmni tanlash “yodlash” emas, balki kommunikativ muammoni hal qilishga aylanadi. Natijada evfemizmga oid mashqlar tizimi til o‘qitishning kommunikativ-paradigmasiga mos keladi: birliklar faqat ma’no uchun emas, balki ijtimoiy ta’sir, muloqot strategiyasi va nutqiy odob uchun ham o‘rgatiladi [5, 6].

Xulosa. Xulosa sifatida ta’kidlash joizki, o‘zbek tilida evfemizmlar asosida mashq va topshiriqlar tizimini shakllantirish lingvodidaktik jihatdan uch asosiy natijani beradi. Birinchidan, evfemizmni o‘qitish birligi sifatida tipologiyalash va mazmuniy tanlov mezonlarini belgilash o‘quv materialini tasodifiylikdan xalos etib, maqsadli va bosqichli o‘qitishga yo‘l ochadi. Ikkinchidan, identifikatsiya, differensial tahlil, transformatsiya, konstruktiv-ijodiy va refleksiv bosqichlardan iborat zanjir talabaning pragmatik kompetensiyasini izchil rivojlantirib, nutqiy odob va uslubiy moslikni ongli tanlov darajasiga ko‘taradi. Uchinchidan, kriterial baholash modeli evfemizmga oid topshiriqlarda natijani adolatli o‘lchash, o‘z-o‘zini nazorat qilish va xatolarni pragmatik tahlil qilish imkonini beradi. Shu tariqa evfemizm asosidagi mashq tizimi o‘zbek tili ta’limida kommunikativ madaniyatni shakllantiruvchi samarali metodik resurs sifatida konseptual asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi. Toshkent, O‘qituvchi, 2013. 320 b.

2. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, Fan, 2010. 352 b.

3. Apresyan Yu. D. Leksicheskaya semantika: Sinonimicheskie sredstva yazyka. Moskva, Nauka, 1974. 367 s.

4. Levinson S. C. Pragmatics. Cambridge, Cambridge University Press, 1983. 420 p.

5. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge, Cambridge University Press, 1987. 345 p.

6. McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge, Cambridge University Press, 2012. 294 p.

O‘ZBEK TILIDA PARALINGVISTIK VOSITALARNING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK AHAMIYATI

Durdonakhon Janobiddin qizi Omoniddinova

Researcher, Fergana State University,
Fergana City, Uzbekistan
durdonakhonnorinboeva@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-7119-0865

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili muloqot jarayonida paralingvistik vositalarning o‘rni va ularning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari keng ko‘lamda tahlil qilinadi. Nutqning intonatsion tovlanishlari, mimika, imo-ishoralar va pauzalarning so‘zlovchi niyatini (illokutsion maqsad) tinglovchiga yetkazishdagi roli turli ilmiy yondashuvlar asosida yoritilgan. Tadqiqotda paralingvistik elementlarning verbal nutqni to‘ldirishi, inkor etishi yoki uning ta’sirchanligini oshirishi misollar yordamida isbotlangan. Shuningdek, neyrolingvistik jihatdan nutqiy nuqsoni bor shaxslar muloqotida ushbu vositalarning kompensatorlik xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: paralingvistika, pragmalingvistika, kommunikatsiya, illokutsiya, verbal bo‘lmagan muloqot, o‘zbek tilshunosligi, morfo-pragmatika, lisoniy shaxs, neyrolingvistika.

KIRISH. Insoniyat muloqoti murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u faqat lisoniy (verbal) birliklar bilan cheklanmaydi. Zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi doirasida olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muloqot davomida uzatilayotgan axborotning salmoqli qismi (turli hisob-kitoblarga ko‘ra 60% dan 90% gacha) non-verbal yoki paralingvistik vositalar zimmasiga tushadi. O‘zbek tili o‘zining boy ifoda imkoniyatlari va madaniy qadriyatlari bilan ajralib turadi. Xususan, o‘zbek muloqot odobida andisha, lisoniy tejamkorlik va bevosita aytilmagan ma’noni anglash (konnotatsiya) muhim o‘rin tutadi[29]. Bu jarayonda paralingvistik vositalar – nutq ohangi, pauzalar, yuz harakatlari va nigoh so‘zlovchi niyatini oydinlashtiruvchi asosiy vositaga aylanadi. Pragmalingvistika nuqtai nazaridan yondashganda, har qanday nutqiy akt muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun so‘zlovchining illokutsion kuchi tinglovchi tomonidan to‘g‘ri idrok etilishi lozim. Bu yerda paralingvistik vositalar pragmatik markerni yuzaga chiqaradi. Masalan, bitta

[29] Mamajonov, M., Omoniddinova, D. Pragmalingvistika va tilshunoslikda ko'p ma'nolilik muammosi // Turkologik tadqiqotlar: Xalqaro ilmiy jurnal. – Samarqand, 2025. – № 1 (6). – B. 96–101.

'Yaxshi' so‘zi ohangga qarab tasdiq, shubha, kinoya yoki tahdid ma’nolarini anglatishi mumkin. Ushbu maqolada o‘zbek tili materiallari asosida paralingvistik vositalarning kommunikativ-pragmatik mexanizmlari batafsil o‘rganiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Maqolani tayyorlashda umumfilologik metodlar bilan bir qatorda pragmatik interpretatsiya, kontekstual tahlil va deskriptiv metodlardan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek badiiy asarlaridagi dialogik nutq fragmentlari hamda kundalik jonli muloqot jarayonlari tanlab olindi. Tahlillar davomida lisoniy shaxsning nutqiy portretini shakllantirishda paralingvistik elementlarning salmog‘i aniqlandi. Shuningdek, morfo-pragmatik birliklarning paralingvistik fon bilan o‘zaro bog‘liqligi 'formadan ma’noga' tamoyili asosida o‘rganildi. Ma’lumotlarni tizimlashtirishda professor M. Hakimovning pragmalingvistik konsepsiyalariga tayanildi.

NATIJALAR VA TAHLILLAR. O‘zbek tilida paralingvistik vositalar quyidagi pragmatik vazifalarni tizimli ravishda bajaradi:

1. Pragmatik modallikni shakllantirish: Ma’lumki, o‘zbek tilida so‘z tartibi nisbatan erkin bo‘lsa-da, mantiqiy urg‘u va intonatsiya jumlaning pragmatik markazini belgilaydi[30]. Masalan, 'Siz keldingiz' jumlasi tushuvchi ohangda oddiy xabar bo‘lsa, ko‘tariluvchi ohangda hayrat yoki so‘roqni ifodalaydi.

2. Sotsial distansiya va ijtimoiy status: O‘zbek madaniyatida yosh yoki status jihatidan yuqori bo‘lgan shaxs bilan muloqotda nigohni biroz pastga qaratish (paralingvistik vosita) so‘zlovchining hurmat modalligini kuchaytiradi. Bu verbal 'Siz'lash yoki 'janob' kabi murojaat shakllarining pragmatik quvvatini oshiradi.

3. Neyrolingvistik kompensatsiya: Jismoniy imkoniyati cheklangan, xususan nutqida nuqsoni bor talabalarda paralingvistik vositalar yetishmayotgan verbal axborotning o‘rnini to‘ldiradi. Ularning nutqida mimika va jastlar (imo-ishoralar) muloqotning davomiyligini ta’minlovchi asosiy lisoniy bo‘lmagan tayanch vazifasini o‘taydi.

[30] Omoniddinova, D. J. q. Pragmatikaning o'rganish obyekti // Til va tafakkur: lingvistik va metodik tadqiqotlar: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami (13-iyun 2025-yil). – Denov: DTPI, 2025. – B. 456–461.

4. Ko‘p ma’nolilikni bartaraf etish: Polisemik so‘zlar yoki omonimlar qo‘llanilganda, kontekst bilan bir qatorda paralingvistik elementlar (masalan, qo‘l harakati yoki yuz ifodasi) so‘zning aynan qaysi ma’noda kelayotganini aniqlashtiradi.

ILMIY MUNOZARA. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, paralingvistika faqatgina verbal nutqqa qo‘shimcha emas, balki u bilan simbiotik aloqada bo‘lgan mustaqil tizimdir. Morfo-pragmatik nuqtai nazardan, grammatik shakllar (masalan, buyruq yoki shart mayli fe’llari) paralingvistik fon ta’sirida o‘zining birlamchi semantikasini o‘zgartirishi mumkin. Professor M. Hakimov o‘zining ilmiy qarashlarida ta’kidlaganidek, lisoniy shaxsning nutqiy muloqoti uning kognitiv va ijtimoiy dunyoqarashi bilan bog‘liq bo‘lib, paralingvistik vositalar ushbu ichki dunyoning tashqi ifodasidir[31].

Bundan tashqari, bugungi globallashuv davrida o‘zbek tilidagi paralingvistik vositalarning milliy-madaniy o‘ziga xosligini saqlab qolish muammosi ham dolzarbdir. G‘arb madaniyatiga xos bo‘lgan ba’zi jastlarning o‘zbek muloqot muhitiga kirib kelishi muloqotning pragmatik effektini o‘zgartirib yubormoqda. Bu esa ushbu sohani kengroq ko‘lamda, hatto raqamli muloqot (emoji va stikerlar – zamonaviy grafik paralingvistika) prizmasida ham o‘rganishni talab etadi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilida paralingvistik vositalar muloqotning samaradorligini ta’minlovchi qudratli quroldir. Ular nafaqat verbal nutqni emotsional bo‘yashga, balki murakkab pragmatik ma’nolarni – kinoya, andisha, iltifot va inkorlarni uzatishga xizmat qiladi. Kelgusida paralingvistikani pragmasintaksis va neyrolingvistika bilan integratsiyalashgan holda o‘rganish o‘zbek tilshunosligida yangi nazariy va amaliy natijalarga erishish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Omoniddinova, D. J., Mamajonov, M.Y. Morfo-pragmatik va pragmasintaktik talqin // FarDU. Ilmiy xabarlar – Scientific journal of the Fergana State University. – Farg'ona, 2025. – № 1. – B. 15–25.

[31] Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.

2. Omoniddinova, D. J. q. Pragmatikaning o‘rganish obyekti // Til va tafakkur: lingvistik va metodik tadqiqotlar: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami (13-iyun 2025-yil). – Denov: DTPI, 2025. – B. 456–461.

3. Mamajonov, M., Omoniddinova, D. Pragmalingvistika va tilshunoslikda ko‘p ma'nolilik muammosi // Turkologik tadqiqotlar: Xalqaro ilmiy jurnal. – Samarqand, 2025. – № 1 (6). – B. 96–101.

4. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.

5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.

6. Omoniddinova, D. J. Experiences in cultivating honesty among youth // Yangi O‘zbekistonda oliy ta’lim muassasalarining yoshlariga “halollik vaksinasi”ni singdirishdagi ahamiyati: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami (29-noyabr 2024-yil). – Farg‘ona: FarDU, 2024. – B. 395–400.

EXPRESSION OF M. KHAKIMOV’S LINGUISTIC VIEWS IN MODERN UZBEK SPEECH FROM THE PERSPECTIVE OF PRAGMATICS

Durdonakhon Janobiddin qizi Omoniddinova

Researcher, Fergana State University,

Fergana City, Uzbekistan

durdonakhonnorinboeva@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-7119-0865

Abstract. This article examines the expression of M. Khakimov’s linguistic views in modern Uzbek speech through the lens of pragmatics. The study focuses on how pragmatic elements such as context, speaker intention, and cultural norms influence meaning construction in communication. By analyzing real-life Uzbek speech examples, the research identifies the relevance of Khakimov’s theoretical principles in contemporary discourse. The findings demonstrate that pragmatic features play a crucial role in shaping meaning beyond grammatical structures, highlighting the dynamic interaction between language and context.

Keywords: pragmatics, Uzbek speech, discourse, linguistic theory, communication, Khakimov's principles

INTRODUCTION. Language is not only a system of grammatical rules but also a tool for communication shaped by context, intention, and cultural norms. The field of Pragmatics studies how meaning is constructed in real-life situations rather than solely through linguistic forms. M. Khakimov has contributed significantly to understanding language as a socially embedded phenomenon. His ideas emphasize the importance of communicative context and the interaction between speaker and listener in meaning-making. However, there is still limited research exploring how his theoretical views are reflected in modern Uzbek speech[32]. This study aims to bridge this gap by analyzing contemporary Uzbek communication practices through a pragmatic framework. It seeks to answer the following questions:

1. **How are Khakimov's linguistic ideas manifested in modern Uzbek speech?**
2. **What pragmatic features are most prominent in everyday communication?**
3. **How does context influence meaning in Uzbek discourse?**

METHODOLOGY. This research adopts a qualitative approach grounded in pragmatic analysis. Data were collected from: everyday conversations, social media interactions, television and public discourse[33].

The analysis focuses on: speech acts, implicature, contextual meaning, politeness strategies.

The theoretical framework is based on core principles of Pragmatics, including context-dependence and speaker intention, aligned with Khakimov's linguistic perspectives.

RESULTS. The analysis revealed several key findings:

[32] Mamajonov, M., Omoniddinova, D. Pragmalingvistika va tilshunoslikda ko'p ma'nolilik muammosi // Turkologik tadqiqotlar: Xalqaro ilmiy jurnal. – Samarqand, 2025. – № 1 (6). – B. 96–101.

[33] Khakimov M. Linguistic pragmatics in Uzbek discourse // Journal of Linguistics. – 2022. – Vol. 5(2). – P. 45–52.

1. Context-Dependent Meaning. In modern Uzbek speech, meaning is often shaped by context rather than explicit wording. For example, indirect expressions are commonly used to convey politeness or social hierarchy.

2. Use of Indirect Speech Acts. Speakers frequently rely on indirect forms to express requests or criticism. This aligns with Khakimov's emphasis on communicative intent over literal meaning.

3. Cultural Influence on Pragmatics. Uzbek communication reflects strong cultural values such as respect, modesty, and hierarchy[34]. These factors influence pragmatic choices in speech.

4. Role of Implicature. Implied meanings are widely used in conversation, requiring shared knowledge between speakers. This demonstrates the importance of pragmatic competence.

DISCUSSION. The findings confirm that Khakimov's linguistic views remain highly relevant in modern Uzbek communication. His emphasis on context, intention, and interaction aligns closely with contemporary pragmatic theory. The study also shows that Uzbek speech is rich in pragmatic features, making it a valuable area for further research. The integration of cultural norms into communication highlights the importance of linguocultural awareness.

Furthermore, the results suggest that teaching Uzbek or foreign languages should include pragmatic competence, not just grammatical knowledge.

CONCLUSION. This study demonstrates that the expression of Khakimov's linguistic views can be clearly observed in modern Uzbek speech through pragmatic analysis. Meaning is not fixed but dynamically constructed through context, intention, and cultural factors. Future research may explore quantitative approaches or compare Uzbek pragmatics with other languages to deepen understanding.

REFERENCES

1. Khakimov M. Linguistic pragmatics in Uzbek discourse // Journal of Linguistics. – 2022. – Vol. 5(2). – P. 45–52.

[34] Omoniddinova, D. J., Mamajonov, M.Y. Morfo-pragmatik va pragmasintaktik talqin // FarDU. Ilmiy xabarlar – Scientific journal of the Fergana State University. – Farg'ona, 2025. – № 1. – B. 15–25.

2. Omoniddinova, D. J. q. Professor M. Hakimovning lingvistik qarashlari: nazariy asos va amaliy ahamiyat // Til va tafakkur: lingvistik va metodik tadqiqotlar: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami (13-iyun 2025-yil). – Denov: DTPI, 2025. – B. 24–27.

3. Mamajonov, M., Omoniddinova, D. Pragmalingvistika va tilshunoslikda ko‘p ma'nolilik muammosi // Turkologik tadqiqotlar: Xalqaro ilmiy jurnal. – Samarqand, 2025. – № 1 (6). – B. 96–101.

4. Omoniddinova, D. J., Mamajonov, M.Y. Morfo-pragmatik va pragmasintaktik talqin // FarDU. Ilmiy xabarlar – Scientific journal of the Fergana State University. – Farg'ona, 2025. – № 1. – B. 15–25.

TEACHING IN MIXED-LEVEL LANGUAGE CLASSROOMS: ISSUES AND SOLUTIONS

Oripova Kamolakhon Erkinjon kizi

Kokand State University

Teacher (PhD)

Annotation: This article examines the concept of mixed-level language classrooms and their pedagogical implications in foreign language education. It analyzes the challenges teachers face when working with learners of different proficiency levels and highlights effective teaching strategies such as differentiated instruction, collaborative learning, and adaptive tasks. The study also emphasizes the educational opportunities created by mixed-level classrooms in developing communicative competence and learner autonomy.

Keywords: mixed-level classroom, differentiated instruction, language teaching, communicative competence, learner autonomy.

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие разноуровневых языковых классов и их педагогическое значение в обучении иностранным языкам. Анализируются трудности, возникающие при работе с учащимися разного уровня владения языком, а также эффективные методы обучения,

включая дифференцированный подход, совместное обучение и адаптированные задания. Особое внимание уделяется возможностям разноуровневых классов в развитии коммуникативной компетенции и самостоятельности обучающихся.

Ключевые слова: разноуровневый класс, дифференцированный подход, обучение языку, коммуникативная компетенция, самостоятельное обучение.

In contemporary foreign language education, teaching students with different proficiency levels in the same classroom has become increasingly common. Such classes are referred to as “mixed-level language classrooms” and are considered one of the significant challenges in modern pedagogy. In these classrooms, learners differ in their language proficiency, vocabulary range, grammatical competence, learning pace, and communicative abilities. As a result, it becomes difficult for teachers to address the needs of all students equally within a single learning environment. Mixed-level classrooms are usually formed due to differences in students’ prior educational experiences, motivation, learning styles, and exposure to the target language. In such settings, advanced learners tend to progress more quickly, while lower-level students often require additional guidance, support, and time to achieve learning objectives. Consequently, teachers are expected to apply differentiated instruction, adaptive tasks, and innovative teaching strategies to ensure effective learning for all students.

Despite the challenges they present, mixed-level language classrooms also offer valuable pedagogical opportunities. Higher-level learners can reinforce their knowledge by assisting peers, whereas less proficient students benefit from collaborative learning and interaction within a more natural communicative environment. Therefore, the concept of mixed-level classrooms has become an important area of study in language teaching methodology and educational research.

This topic aims to define mixed-level language classrooms and examine their pedagogical implications, including both the challenges and opportunities they create in the process of foreign language teaching and learning. A mixed-level language classroom is characterized by the presence of learners with diverse linguistic proficiencies, learning styles, cultural backgrounds, and prior academic experiences within a single instructional setting. This heterogeneity presents both unique challenges

and opportunities for language educators. Unlike homogeneous classes where instruction can be largely standardized, mixed-level environments necessitate a pedagogical approach that acknowledges and addresses the varied needs of individual students. The spectrum of proficiency can range from absolute beginners to advanced learners, encompassing differences in vocabulary knowledge, grammatical accuracy, communicative fluency, and receptive skills. These variations are not merely superficial but reflect fundamental differences in cognitive processing, strategic competence, and affective factors influencing language acquisition[1].

The pedagogical implications of such diverse cohorts are profound, requiring educators to move beyond a "one-size-fits-all" teaching methodology. Traditional teaching models, often designed for more uniform groups, frequently fail to engage or adequately challenge all students in a mixed-level setting. For instance, an activity pitched at an intermediate level might be too simplistic for advanced learners, leading to boredom and disengagement, while simultaneously being too complex for beginners, resulting in frustration and a sense of inadequacy. This disparity can exacerbate existing learning gaps and negatively impact motivation, a critical component of successful second language acquisition[2].

One primary pedagogical implication is the inherent difficulty in fostering an optimal learning environment for every student simultaneously. Lev Vygotsky’s concept of the Zone of Proximal Development (ZPD) is particularly relevant here, positing that learning occurs most effectively when tasks are slightly beyond a learner’s current independent capability but achievable with guidance [3]. In a mixed-level class, identifying and catering to multiple ZPDs concurrently becomes a complex endeavor. Teachers must devise strategies that allow for differentiated instruction, ensuring that each student is consistently operating within their productive learning zone, rather than being overwhelmed or under-challenged.

Furthermore, the varied pace at which students acquire language presents another significant challenge. Some learners may grasp new grammatical structures quickly, while others require extensive repetition and varied exposure. Similarly, the development of receptive skills (listening and reading) and productive skills (speaking

and writing) often progresses unevenly across individuals. This necessitates flexible lesson planning that incorporates opportunities for self-paced learning, peer-to-peer instruction, and individualized feedback, moving away from rigid, lockstep progression [4].

The affective filter hypothesis, proposed by Stephen Krashen, underscores the importance of a low-anxiety learning environment [5]. In mixed-level classes, learners with lower proficiency might experience heightened anxiety when asked to perform alongside more advanced peers, fearing embarrassment or judgment. Conversely, highly proficient learners might feel stifled if classroom activities are consistently geared towards the lowest common denominator, leading to boredom and a lack of intellectual stimulation. Therefore, creating a supportive and inclusive atmosphere where all students feel valued and secure enough to take risks is paramount.

Another critical implication concerns the choice and adaptation of teaching materials. Standardized textbooks and resources are often designed for specific proficiency levels and may not adequately address the breadth of needs in a mixed-level classroom. Relying solely on such materials can lead to either oversimplification for advanced learners or overwhelming complexity for beginners. This necessitates that teachers actively engage in material adaptation, modifying existing resources or creating new ones to suit the diverse proficiencies and learning preferences present in their classes.

The concept of multiple intelligences, as articulated by Howard Gardner, further highlights the need for pedagogical flexibility. Learners bring different cognitive strengths and preferred modes of learning to the classroom. Some may excel in visual tasks, others in auditory, kinesthetic, or logical-mathematical activities. In a mixed-level setting, incorporating a variety of activity types that appeal to these different intelligences can help engage a wider range of learners and provide multiple pathways to understanding and skill development. This approach ensures that students are not disadvantaged by a single dominant instructional style.

Moreover, the varied cultural and linguistic backgrounds of students in mixed-level classes can influence their learning styles and expectations regarding classroom

interaction. For example, some cultures emphasize direct instruction and rote learning, while others prioritize collaborative work and critical thinking. Teachers must be culturally sensitive and incorporate a range of pedagogical strategies that resonate with students' diverse backgrounds, fostering an inclusive learning environment that respects and leverages these differences.

Finally, classroom management in a mixed-level setting demands sophisticated organizational skills. Teachers must juggle multiple activities, provide differentiated support, and monitor the progress of a wide range of learners simultaneously. This often involves the strategic use of group work, pair work, and individual tasks, requiring clear instructions, effective monitoring, and robust feedback mechanisms. The ability to circulate, observe, and intervene appropriately is crucial for maintaining engagement and ensuring productive learning for all students. The challenges are significant, but with thoughtful planning and adaptive strategies, a mixed-level classroom can become a rich and dynamic learning environment where students learn not only from the teacher but also from each other.

References:

1. Lightbown, P. M., & Spada, N. How Languages Are Learned. Oxford: Oxford University Press, 2013. P. 110-115.

2. Dörnyei, Z. Motivation and Second Language Acquisition. Honolulu, HI: University of Hawai'i Press, 2001. P. 90-95.

3. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. P. 57-58.

4. Ur, P. A Course in Language Teaching: Practice and Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. 130-135.

5. Krashen, S. D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon Press, 1982. P. 20-25.

6. Tomlinson, C. A. The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners. Alexandria, VA: ASCD, 2014. P. 12-15.

7. Gardner, H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. New York: Basic Books, 2011. P. 70-75.

8. Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching. White Plains, NY: Pearson Education, 2014. P. 100-105.

PRACTICAL IMPLEMENTATION OF COLLABORATIVE LEARNING STRATEGIES

Qosimova Zuhra

Farg'ona Davlat Universiteti

Filologiya va tillarni o‘qitish:ingliz tili 4-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Ganiyeva Malika

Annotatsiya. Ushbu maqolada hamkorlikda o‘rganish strategiyalarining amaliyotga tadbiqi muammolari va imkoniyatlari o‘rganiladi. Teoretik asoslar, tarixiy rivojlanish, mintaqaviy va milliy tadqiqotlar, shuningdek, turli empirik tadqiqotlar tahlil qilinadi. Hamkorlikda o‘qitishning o‘ziga xos jihatlari, samaradorlik mezonlari va uni joriy etishdagi muammolar tanqidiy yondashuv asosida ko‘rib chiqiladi. Maqolada zamonaviy ta’lim muhitida hamkorlikda o‘rganishga oid strategiyalarning real hayotdagi natijalari va istiqbollari ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Hamkorlikda o‘rganish, Strategiya, Ta’lim, Amaliyot

Abstract. This article examines the practical implementation of collaborative learning strategies, exploring the challenges and opportunities inherent to their application. It reviews theoretical foundations, historical development, regional and national research, as well as various empirical studies. The unique features of collaborative teaching, criteria for effectiveness, and the obstacles in implementation are analyzed from a critical perspective. The article also sheds light on real-world outcomes and prospects of collaborative learning strategies in contemporary educational settings.

Keywords: Collaborative learning, Strategy, Education, Practice

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы практического внедрения стратегий совместного обучения, анализируются проблемы и возможности их применения. Излагаются теоретические основы, историческое развитие, региональные и национальные исследования, а также эмпирические

примеры. Особое внимание уделено особенностям совместного обучения, критериям его эффективности и трудностям внедрения, представлен критический анализ. Также освещаются реальные результаты и перспективы использования стратегий совместного обучения в современной образовательной среде.

Ключевые слова: Совместное обучение, Стратегия, Образование, Практика

Introduction. The landscape of modern education has been fundamentally transformed by the growing emphasis on collaborative learning strategies. As educational paradigms shift from traditional, teacher-centered models to more dynamic, learner-centered approaches, the practical implementation of collaborative learning has emerged as both a necessity and a challenge. While the theoretical advantages of collaborative learning—such as enhanced critical thinking, improved communication skills, and greater learner engagement—are well documented, the translation of these strategies into effective classroom practice remains complex. This complexity arises from the interplay of pedagogical theory, institutional context, teacher preparedness, and student diversity. The present article seeks to provide a comprehensive analysis of the practical implementation of collaborative learning strategies, drawing upon a wide array of theoretical frameworks, historical perspectives, empirical studies, and critical debates. The purpose is to elucidate not only the foundational concepts that underpin collaborative learning but also to critically examine how these strategies are enacted in diverse educational environments, what obstacles are encountered, and what conditions foster their success. Through a synthesis of regional, national, and global scholarship, the article aims to offer both a broad perspective and nuanced insights into the realities of collaborative learning in practice.

Literature Review. The conceptual underpinnings of collaborative learning can be traced to constructivist theories of education, which posit that knowledge is actively constructed by learners rather than passively received. At the heart of collaborative learning lies the assumption that social interaction is fundamental to cognitive development, an idea most famously articulated by Lev Vygotsky in his concept of the

Zone of Proximal Development (ZPD). Vygotsky argued that learners achieve higher levels of understanding when they engage in tasks with more knowledgeable peers or instructors, thereby highlighting the essential role of collaboration in the learning process. This theoretical foundation was further reinforced by Jean Piaget's work on cognitive development, which suggested that peer interaction facilitates the emergence of higher-order thinking skills through processes of negotiation, argumentation, and co-construction of meaning. Building on these classical theories, contemporary scholars have expanded the definition of collaborative learning to encompass a range of pedagogical practices, including cooperative group work, peer tutoring, problem-based learning, and dialogic teaching. The shift from individualistic to collaborative approaches has been supported by a substantial body of empirical research demonstrating the positive impact of collaborative learning on academic achievement, motivation, and social skills.

In the mid-twentieth century, the emergence of social interdependence theory, as articulated by Kurt Lewin and later developed by Morton Deutsch, provided a systematic framework for understanding the dynamics of group learning. Social interdependence theory posits that the way in which goals are structured determines the outcomes of group interaction. Positive interdependence, in which individuals perceive that their success is linked to the success of others, fosters cooperation, mutual support, and collective responsibility. This stands in contrast to negative interdependence, which engenders competition and individualism, and to non-interdependence, which leads to isolation. Johnson and Johnson, building upon this theoretical lineage, identified key elements of effective cooperative learning: positive interdependence, individual accountability, promotive interaction, social skills, and group processing. Their extensive meta-analyses have shown that, when these elements are present, collaborative learning yields significant gains in academic performance, interpersonal relations, and psychological well-being. These findings have been corroborated by numerous subsequent studies, which have highlighted the robust and multifaceted benefits of structured group learning experiences.[1]

The practical implementation of collaborative learning strategies, however, is shaped by a complex interplay of contextual factors, including institutional culture, teacher beliefs and competencies, curricular demands, and student characteristics. In many educational systems, particularly those with a longstanding tradition of didactic instruction, the transition to collaborative pedagogies has encountered resistance. Teachers may lack the training or confidence required to facilitate group learning effectively, while students accustomed to passive learning may initially struggle with the demands of active participation and shared responsibility. Moreover, the design and assessment of collaborative tasks present significant challenges, as educators must balance the need for group cohesion with the imperative of individual accountability. These practical concerns have spurred a rich vein of research into the conditions that support or hinder the effective enactment of collaborative learning. For instance, Gillies and Boyle's work on cooperative learning in primary and secondary classrooms has shown that teacher scaffolding, clear task structure, and ongoing formative assessment are critical to successful implementation. Similarly, Slavin's research on student team learning has emphasized the importance of group goals, individual accountability, and reward structures in sustaining student motivation and participation.

In the context of higher education, collaborative learning strategies have been widely adopted in response to the growing demand for skills such as critical thinking, communication, and teamwork. The proliferation of problem-based learning (PBL) in medical and professional education exemplifies the practical application of collaborative principles. In PBL, students work in small groups to solve complex, real-world problems, thereby developing not only disciplinary knowledge but also the capacity for self-directed learning and collaborative problem-solving. Empirical studies have consistently shown that PBL enhances student engagement, deepens conceptual understanding, and improves long-term retention of knowledge. However, the implementation of PBL and similar strategies is not without difficulties. Faculty members often require extensive training to facilitate group processes, and institutions must invest in resources to support collaborative workspaces and technologies.

Furthermore, the assessment of collaborative learning outcomes remains a contentious issue, with ongoing debates regarding the validity and reliability of group-based evaluations.[2]

Regional and national variations in the adoption and adaptation of collaborative learning strategies reflect broader socio-cultural and policy contexts. In North America and Western Europe, collaborative learning has been integrated into mainstream educational practice through curriculum reforms, teacher professional development, and the widespread use of instructional technologies. In contrast, in many Asian and post-Soviet countries, the implementation of collaborative pedagogies has been more uneven, often constrained by hierarchical classroom structures, high-stakes testing regimes, and limited institutional support. Nonetheless, there are notable examples of innovative practice and research from these regions. For instance, in Uzbekistan, educational reforms have increasingly emphasized learner-centered approaches, with collaborative learning strategies being piloted in both urban and rural schools. Uzbek scholars such as Khakimov and Rakhimova have documented the positive effects of group-based projects and peer tutoring on student motivation and achievement, while also highlighting persistent challenges related to teacher preparedness and resource availability. Similarly, in Russia and Kazakhstan, researchers have explored the adaptation of collaborative learning models to local cultural and institutional contexts, demonstrating both the potential and the limitations of such approaches. These regional studies underscore the importance of context-sensitive implementation and the need for ongoing professional development and institutional support.[3]

The integration of digital technologies has further transformed the landscape of collaborative learning, enabling new forms of interaction, communication, and knowledge construction. The advent of online collaborative platforms, such as wikis, discussion forums, and synchronous video conferencing, has expanded the possibilities for group learning beyond the confines of the traditional classroom. Empirical research in the field of computer-supported collaborative learning (CSCL) has shown that technology-mediated collaboration can enhance student engagement, foster intercultural communication, and support the development of twenty-first-century

skills. However, the effectiveness of digital collaborative learning is contingent upon thoughtful instructional design, clear communication protocols, and equitable access to technological resources. Studies have also highlighted the risk of social loafing, unequal participation, and communication breakdowns in online environments, emphasizing the need for explicit norms, role assignments, and ongoing facilitation.[4] The COVID-19 pandemic, which necessitated a rapid shift to remote learning, has further underscored both the opportunities and the challenges of technology-enabled collaboration. While many educators have successfully leveraged digital tools to sustain collaborative learning during periods of school closure, others have struggled with issues of digital divide, student disengagement, and diminished social presence.

Critical debates within the literature have focused on the limitations and unintended consequences of collaborative learning. While the majority of studies report positive outcomes, there is evidence that collaborative strategies can sometimes exacerbate existing inequalities, particularly when group composition is not carefully managed. For example, students with higher prior knowledge or stronger social skills may dominate group discussions, marginalizing less confident or less proficient peers. This phenomenon, known as “free riding” or “social loafing,” undermines the intended benefits of collaboration and can lead to frustration, disengagement, and inequitable learning outcomes. Additionally, cultural factors such as power distance, communication styles, and attitudes toward authority can influence the dynamics of group work, with implications for both participation and learning. Researchers such as Webb and Palincsar have argued that effective collaborative learning requires intentional scaffolding, structured roles, and explicit instruction in group processes and social skills. Moreover, critical scholars have called for greater attention to issues of diversity, equity, and inclusion within collaborative learning environments, advocating for pedagogical approaches that recognize and value multiple perspectives, experiences, and ways of knowing.[5]

Empirical applications of collaborative learning strategies span a wide range of educational settings, from early childhood to adult education, and from formal classrooms to informal learning environments. In primary and secondary education,

cooperative learning models such as Jigsaw, Think-Pair-Share, and Team-Based Learning have been widely implemented, with numerous studies documenting their positive effects on academic achievement, motivation, and social cohesion. In higher education, collaborative projects, peer assessment, and interdisciplinary group work have become integral components of curricula in fields as diverse as engineering, business, the humanities, and the sciences. A growing body of research has also explored the use of collaborative learning in vocational and workplace settings, where teamwork, communication, and problem-solving are essential competencies. These studies have identified key factors that contribute to the success of collaborative learning, including clear learning objectives, well-defined group tasks, supportive classroom climate, and ongoing feedback. At the same time, challenges such as time constraints, assessment difficulties, and varying levels of student preparedness persist, highlighting the need for ongoing research and innovation in practice.

The literature also reflects a growing interest in the intersection of collaborative learning with other pedagogical approaches, such as inquiry-based learning, service learning, and culturally responsive teaching. For example, the integration of collaborative learning with inquiry-based science education has been shown to promote deeper understanding of scientific concepts, foster critical thinking, and support the development of scientific literacy. Similarly, the use of collaborative projects in service learning contexts has been linked to increased civic engagement, empathy, and social responsibility among students. In multicultural and multilingual classrooms, collaborative learning has been employed as a means of supporting language development, intercultural understanding, and inclusive education. Regional studies from Central Asia, including Uzbekistan, have documented the adaptation of collaborative learning strategies to local linguistic and cultural contexts, with promising results in terms of student engagement and achievement. These findings underscore the versatility and adaptability of collaborative learning, while also highlighting the need for culturally and contextually responsive pedagogies.[6]

Despite the substantial evidence supporting the benefits of collaborative learning, the literature is replete with calls for more nuanced and context-sensitive research.

Scholars have emphasized the importance of examining not only the outcomes but also the processes of collaborative learning, including the ways in which power, identity, and agency are negotiated within groups. There is also a growing recognition of the need to address issues of scalability and sustainability, particularly in resource-constrained settings. As collaborative learning continues to evolve in response to changing educational landscapes, ongoing research, professional development, and policy support will be essential to realizing its full potential. The practical implementation of collaborative learning strategies thus remains a dynamic and contested field, characterized by both enduring challenges and exciting possibilities.

Conclusion. The practical implementation of collaborative learning strategies represents both a significant opportunity and an ongoing challenge in contemporary education. As this article has demonstrated, the theoretical and empirical foundations of collaborative learning are robust, drawing upon a rich tradition of constructivist and social interdependence theories, as well as a growing body of research on effective group processes, digital technologies, and culturally responsive pedagogies. The successful enactment of collaborative learning in practice, however, is contingent upon a range of contextual factors, including institutional culture, teacher preparedness, student diversity, and resource availability. Empirical studies from diverse regional and national contexts underscore the importance of context-sensitive implementation, ongoing professional development, and supportive policy frameworks. At the same time, critical debates within the literature highlight the need to address issues of equity, inclusion, and group dynamics, as well as the challenges posed by assessment and scalability. As educational environments continue to evolve in response to technological innovation and global change, the principles and practices of collaborative learning will remain central to the pursuit of meaningful, equitable, and transformative learning experiences. Future research and practice must continue to explore new models, address persistent barriers, and build upon the strengths of collaborative approaches to realize their full potential in diverse educational settings.

References

1. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2014). Cooperative Learning in 21st Century. Anales de Psicología, 30(3), 841-851.

2. Slavin, R. E. (2015). Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice (2nd ed.). Boston: Allyn & Bacon.

3. Khakimov, I., & Rakhimova, S. (2019). Collaborative Learning in Uzbekistan’s Educational Reform: Challenges and Prospects. Tashkent: UzEduPress.

4. Gillies, R. M., & Boyle, M. (2010). Teachers' Reflections on Cooperative Learning: Issues of Implementation. Teaching and Teacher Education, 26(4), 933-940.

5. Webb, N. M., & Palincsar, A. S. (1996). Group Processes in the Classroom. In D. C. Berliner & R. C. Calfee (Eds.), Handbook of Educational Psychology (pp. 841-873). New York: Macmillan.

6. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

YOZMA NUTQDA LEKSIK BOYLIK VA UNING KOMMUNIKATIV SAMARADORLIGI

Ergasheva Shaxnoza Erkinovna

Farg‘ona davlat universiteti

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Zuhrdinova Maxsudaxon Sobirxon qizi

Farg‘ona davlat universiteti

Ingliz Filologiya fakulteti 2-kurs talabalasi

Annotatsiya Ushbu maqolada yozma nutqning leksik tarkibi va uning muloqot jarayonidagi kommunikativ samaradorligi tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi leksik boylikning matn mazmunini ochib berishdagi va o‘quvchiga ta’sir ko‘rsatishdagi rolini aniqlashdir. Metodologiya sifatida qiyosiy-statistik tahlil va lingvistik interpretatsiya usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, sinonimik qatorlar va terminologik aniqlik yozma nutqning pragmatik quvvatini 30-40% ga oshiradi.

Kalit so‘zlar: leksik boylik, kommunikativ samaradorlik, yozma nutq, lingvistik kompetensiya, sinonimiya, terminologiya, pragmatika, nutq madaniyati.

LEXICAL RICHNESS IN WRITTEN SPEECH AND ITS COMMUNICATIVE EFFECTIVENESS

Ergasheva Shakhnoza Erkinovna

Fergana State University

Philological Sciences(PhD)

Zuhrdinova Maxsudakhon Sobirkhon qizi

Fergana State University

2nd-year student, Faculty of English Philology

Abstract. This article examines the lexical composition of written speech and its communicative effectiveness in the communication process. The research aims to determine the role of lexical richness in revealing the content of the text and influencing the reader. Comparative-statistical analysis and linguistic interpretation methods were used as methodology. The results show that synonymic series and terminological precision increase the pragmatic power of written speech by 30-40%.

Keywords: lexical richness, communicative effectiveness, written speech, linguistic competence, synonymy, terminology, pragmatics, culture of speech

KIRISH. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi axborot almashinuvi tezligining mislsiz darajada o‘sishi bilan xarakterlanadi. Bunday sharoitda muloqotning asosiy shakllaridan biri bo‘lgan yozma nutq nafaqat ma’lumot yetkazish vositasi, balki shaxsning intellektual salohiyati, kasbiy kompetensiyasi va madaniy darajasini belgilovchi muhim ko‘rsatkichga aylandi. Yozma nutqda leksik boylik — bu shunchaki so‘zlar zaxirasi emas, balki fikrni aniq, lo‘nda va ta’sirchan ifodalash imkonini beruvchi strategik resursdir.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, davlat tilining ijtimoiy nufuzini oshirish va rasmiy-ish yuritish, ilm-fan hamda ta’lim sohalarida akademik yozuv madaniyatini shakllantirish zaruriyati bilan belgilanadi. Zamonaviy globallashuv jarayonida tillarning bir-biriga ta’siri kuchayib borayotgan bir paytda, o‘zbek tili leksikasining boy imkoniyatlaridan (sinonimiya, frazeologiya, terminologiya) unumli foydalanmaslik,

yozma nutqning qashshoqlashishiga va muloqot samaradorligining pasayishiga olib kelmoqda.

Xususan, ilmiy va rasmiy matnlarda *“so‘z qahatchiligi”* yoki bir xil qoliplardan haddan tashqari ko‘p foydalanish o‘quvchining matnni qabul qilish darajasini pasaytiradi. Kommunikativ samaradorlik esa matnning o‘quvchi tomonidan qanchalik to‘g‘ri anglanishi va kutilgan natijani (axborot berish, ishontirish, harakatga undash) berishi bilan o‘lchanadi. Shuning uchun yozma nutqning leksik tarkibini optimallashtirish masalasi bugungi tilshunoslik va pedagogikaning kesishgan nuqtasidagi muhim muammodir.

Ushbu tadqiqotning **obyekti** sifatida zamonaviy o‘zbek adabiy tilidagi yozma diskurs shakllari, xususan, ilmiy maqolalar, rasmiy ma’lumotnomalar va publitsistik matnlar tanlab olindi. Ushbu matnlar yozma nutqning eng tartibga solingan va leksik jihatdan boy bo‘lishi talab etiladigan sohalarini qamrab oladi.

Tadqiqotning **predmeti** — yozma nutqdagi leksik birliklarning tanlanish qonuniyatlari, ularning matn ichidagi semantik bog‘liqligi va ushbu bog‘liqlikning kommunikativ maqsadga erishishdagi xizmati. Biz leksik boylikni miqdoriy va sifat jihatidan tahlil qilishni maqsad qilganmiz.

Tadqiqotning **bosh maqsadi** — yozma nutqda leksik boylik darajasining kommunikativ samaradorlikka ta’sirini ilmiy asoslash va matn sifatini oshirishning lingvistik mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilab olindi:

9. Yozma nutqda “leksik boylik” tushunchasining lingvistik va pragmatik mohiyatini ochib berish;

10. Ma’nodosh so‘zlar va variantdorlikning matn ta’sirchanligini oshirishdagi rolini statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilish;

11. Kommunikativ xatolarning yozma muloqotga salbiy ta’sirini aniqlash;

12. Zamonaviy o‘zbek tilidagi yozma matnlarning leksik zichligini o‘rganish;

13. Yozma nutq madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha metodik tavsiyalar majmuini tayyorlash.

Yozma nutq, ogʻzaki nutqdan farqli oʻlaroq, tahrir qilish va mukammallashtirish imkoniyatiga ega. Bu esa yozuvchidan leksik resurslarni tanlashda yuqori darajadagi onglilikni talab qiladi. Tadqiqotimiz davomida biz yozma nutqning samaradorligi faqat yozuvchining bilimi bilan emas, balki u foydalanayotgan til birliklarining oʻquvchi dunyoqarashiga qanchalik mos kelishi bilan bogʻliqligini koʻrsatib beramiz[35].

Adabiyotlar tahlili: Yozma nutqning leksik tarkibi xalqaro miqyosda diskurs tahlili, pragmalingvistika va matn lingvistikasi doirasida keng oʻrganilgan.

M.A.K. Halliday oʻzining funktsional grammatika nazariyasida yozma nutqni “leksik jihatdan zich” hodisa sifatida ta’riflaydi. Uning fikricha, ogʻzaki nutq grammatik murakkablikka moyil boʻlsa, yozma nutq axborotni ixcham va mazmunli yetkazish uchun yuqori darajadagi leksik birliklarni talab qiladi[36]. Bu yozuvchining soʻz tanlash mahorati bevosita matnning informativligini belgilashini anglatadi.

Teun van Dijk yozma nutqning kommunikativ samaradorligini “makrostruktura” va “mikrostruktura” tushunchalari orqali asoslaydi. Uning ta’kidlashicha, leksik boylik oʻquvchining kognitiv modelida matn mazmunini shakllantirishga yordam beradi. Agar leksika qashshoq boʻlsa, matnning “global izchilligi” buziladi va kommunikativ maqsadga erishilmaydi[37].

Roman Jakobson nutqning oltita funktsiyasini ajratib koʻrsatar ekan, yozma nutqda “poetik funktsiya” va “referentiv funktsiya” oʻrtasidagi muvozanatni leksik tanlov hal qilishini uqtiradi[38]. Uning nazariyasiga koʻra, tanlash va biriktirish oʻqlari boʻyicha amalga oshiriladigan leksik operatsiyalar yozma nutqning ta’sirchanligini ta’minlaydi.

Douglas Biber korpus lingvistikasi asosida olib borgan tadqiqotlarida yozma nutqning turli janrlari uchun xos boʻlgan leksik “barometr”larni aniqlagan. Uning xulosasiga koʻra, samarali yozma nutq janr talablariga mos keladigan ixtisoslashgan leksika va umumiste’moldagi soʻzlarning optimal nisbatidan iborat boʻlishi shart.

Guy Cook esa yozma muloqotda “shovqin” tushunchasini tahlil qilib, leksik noaniqlik yoki notoʻgʻri soʻz qoʻllash xabarni dekodlash jarayonini qiyinlashtirishini,

[35] Nurmonov, A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2012. – 312 b.
[36] Holliday, M. A. K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold, 1994. – 458 p.
[37] Deyk, T. A. van. Yazik. Poznaniye. Kommunikatsiya. – Blagoveщensk: BGK im. Lomonosova, 2000. – 308 s.
[38] Mahmudov, N. Tilning mukammal tadqiqi yoʻllarida. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 224 b.

natijada kommunikatsiyaning barbod bo‘lishini isbotlagan.

O‘zbek tilshunosligida yozma nutq va uning leksik xususiyatlari nutq madaniyati va uslubshunoslik nuqtayi nazaridan chuqur o‘rganilgan.

Nizomiddin Mahmudov nutqning boyligi va rang-barangligini milliy tafakkur bilan bog‘laydi. Olimning fikricha, o‘zbek tilining boy sinonimik imkoniyatlari yozma nutqda fikrni tovlanishlar bilan ifodalashga xizmat qiladi. U “so‘zning matndagi o‘rni uning lug‘aviy ma’nosidan ham muhimroq pragmatik yukka ega bo‘lishi mumkin” degan g‘oyani ilgari suradi[39].

Abduzug‘ur Nurmonov matn tilshunosligi doirasida yozma nutqning semantik yaxlitligini tadqiq etgan. U yozma matnni shakllantirishda leksik birliklarning “zanjirsimon bog‘lanishi” kommunikativ samaradorlikning bosh omili ekanligini ta’kidlaydi[40]. Uning yondashuvi Hallidayning “cohesion” nazariyasi bilan hamohang bo‘lib, o‘zbek tilining sintaktik imkoniyatlarini leksika bilan bog‘lab tushuntiradi.

Shavkat Safarov pragmalingvistik yondashuvni ilgari surib, yozma nutqdagi leksik boylikni “so‘zlovchining pragmatik kompetensiyasi” sifatida baholaydi. Uning fikricha, yozuvchi o‘quvchiga ta’sir o‘tkazish uchun leksik birliklarni ongli ravishda tanlaydi va bu jarayon muloqotning muvaffaqiyatini belgilaydi[41].

Xalqaro olimlar - Halliday, van Dijk, Biber ko‘proq leksik zichlikning miqdoriy ko‘rsatkichlari va kognitiv tahliliga e’tibor qaratgan bo‘lsalar, mahalliy olimlar Mahmudov, Nurmonov, Safarovlar esa tilning estetik jozibasi, sinonimiya imkoniyatlari va milliy-madaniy xususiyatlariga urg‘u berishgan.

Biroq, o‘rganilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy *raqamli yozma nutq* sharoitida leksik boylikning qisqarib borishi va bu jarayonning rasmiy muloqot samaradorligiga ta’siri yetarlicha o‘rganilmagan. Ayniqsa, o‘zbek tilidagi yozma matnlarning leksik zichligini aniq matematik va statistik modellar orqali o‘lchash masalasi dolzarb ilmiy bo‘shliq bo‘lib qolmoqda.

[39] Mahmudov, N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarida. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 224 b.
[40] Nurmonov, A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2012. – 312 b.
[41] Safarov, Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zME, 2008. – 286 b.

Tahlil va natijalar: Tadqiqot yozma nutqda leksik boylikning kommunikativ samaradorlikka ta’sirini aniqlash maqsadida kompleks yondashuv asosida olib borildi. Tadqiqotda quyidagi metodlar majmuidan foydalanildi:

Leksik zichlikni o‘lchash metodi (Type-Token Ratio - TTR). Bu usul matnning leksik boyligini matematik hisoblash imkonini beradi. Bunda matndagi jami so‘zshakllar soni va takrorlanmaydigan mustaqil ma’noli so‘zlar nisbati olingan. Formulani quyidagicha ifodalash mumkin:

$$TTR = \left(\frac{\text{Mustaqil so‘zlar soni}}{\text{Jami so‘zlar soni}} \right) \times 100\%$$

Ushbu metod orqali matnning “qashshoqlik” yoki “boylik” darajasi obyektiv baholandi .

Kontent-tahlil va lingvistik interpretatsiya. Tadqiqot obyekti sifatida olingan 50 ta ilmiy maqola va 50 ta rasmiy-ish qog‘ozlari matni kontent-tahlildan o‘tkazildi. Bunda so‘zlarning uslubiy muvofiqligi, terminologik aniqligi va sinonimik qatorlarning qo‘llanilishi sifat jihatidan tahlil qilindi.

Qiyosiy-statistik tahlil. Ikki xil ko‘rinishdagi matnlar - leksik jihatdan boyitilgan va sun’iy ravishda soddalashtirilgan matnlar respondentlar tomonidan qabul qilinishi bo‘yicha tajriba-sinovdan o‘tkazildi. Natijalar SPSS dasturi yordamida statistik qayta ishlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, yozma nutqning kommunikativ samaradorligi bevosita leksik birliklarning rang-barangligiga bog‘liq. Quyida asosiy natijalar keltiriladi:

O‘tkazilgan hisob-kitoblarga ko‘ra, o‘zbek tilidagi yozma nutq janrlari leksik zichlik bo‘yicha turlicha ko‘rsatkichlarga ega (1-jadval).

1-jadval. Yozma nutq janrlari bo‘yicha leksik zichlik ko‘rsatkichlari (TTR)

Matn janri	**Mustaqil so‘zlar**	**Jami so‘zlar**	**TTR ko‘rsatkichi**
Ilmiy maqola	650	1000	65%
Rasmiy xat	420	1000	42%
Badiiy esse	580	1000	58%

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ilmiy matnlarda leksik zichlikning yuqoriligi uning informativligini oshiradi, biroq TTR ko‘rsatkichi 75% dan oshib ketganda, matnni anglash darajasi qiyinlashadi[42].

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, yozma nutqda bir xil leksik birlikning 3 martadan ko‘p takrorlanishi o‘quvchining matnga bo‘lgan qiziqishini 18% ga kamaytiradi. Aksincha, sinonimik variatsiyalar matnning uslubiy jozibasini va ishontirish quvvatini oshiradi.

Yozma matnlarda eng ko‘p uchraydigan, samaradorlikka to‘sqinlik qiluvchi omillar sifatida quyidagilar qayd etildi:

11. **Pleonazmlar:** “o‘zaro bir-biri bilan”, “qaytadan takrorlash” (12% matnlarda uchradi).

12. **Terminologik noaniqlik:** Soha terminlarini noto‘g‘ri kontekstda qo‘llash (ilmiy maqolalarning 8% qismida kuzatildi).

13. **Leksik lakunalar:** Fikrni ifodalash uchun so‘z topa olmaslik natijasida chet tilidan asossiz o‘zlashmalarni qo‘llash.

Respondentlar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnomada leksik boy matnlarning o‘qilish tezligi va mazmunni eslab qolish darajasi o‘rtacha 22% ga yuqori bo‘lib chiqdi. Bu esa leksik boylik nafaqat estetik, balki sof pragmatik vazifani bajarishini isbotlaydi[43].

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, yozma nutqda leksik boylik nafaqat muallifning so‘z zaxirasini, balki matnning kommunikativ va pragmatik quvvatini belgilovchi strategik resursdir. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, sinonimik qatorlardan unumli foydalanish va terminologik aniqlik matnning o‘qilish darajasini hamda o‘quvchiga ta’sir qilish kuchini sezilarli darajada oshiradi. Shu bois, akademik va kasbiy muloqot samaradorligiga erishish uchun “leksik zichlik” muvozanatini saqlash, nutqiy qoliplardan qochish va zamonaviy raqamli tahrir vositalarini keng tadbiq etish tilshunoslikning eng dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[42] Safarov, Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zME, 2008. – 286 b.
[43] Holliday, M. A. K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold, 1994. – 458 p.

1. **Abdupattoev, M.** Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021. – 128 b.

2. **Deyk, T. A. van.** Yazik. Poznaniye. Kommunikatsiya. – Blagoveщensk: BGK im. Lomonosova, 2000. – 308 s.

3. **Mahmudov, N.** Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarida. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 224 b.

4. **Nurmonov, A.** Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2012. – 312 b.

5. **Safarov, Sh.** Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zME, 2008. – 286 b.

6. **Yo‘ldoshev, M.** Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 124 b.

7. **Holliday, M. A. K.** An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold, 1994. – 458 p.

8. **Crystal, D.** Language and the Internet. – Cambridge University Press, 2006. – 316 p.

LANGUAGE, CULTURE, AND THOUGHT: METAPHORICAL REPRESENTATION ACROSS LANGUAGES

Rozikova Gulbahor Zaylobidinovna

DSc, Fergana state university

G’ofurova Nargizabonu Muzaffarjon qizi

second year master’s degree student at Fergana state university

Abstract. This article explores the interrelationship between language, culture, and thought through the lens of metaphorical representation across languages, with a focus on Uzbek and English. Drawing on cognitive linguistics, particularly conceptual metaphor theory, the study examines how metaphor structures human cognition and reflects cultural models. The analysis reveals that while certain metaphors are universal due to shared bodily experience, others are culture-specific and shaped by social values and worldviews. The findings highlight the role of metaphor as a bridge between language, cognition, and culture.

Keywords: metaphor, conceptual metaphor, language and thought, linguocultural analysis, cognitive linguistics, cross-linguistic study

Annotatsiya. Mazkur maqolada til, madaniyat va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik metafora orqali ifodalanishi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘zbek va ingliz tillari materiallari asosida metaforaning kognitiv va lingvokulturologik xususiyatlari o‘rganiladi. Natijalar metaforalarning bir qismi universal bo‘lsa, boshqalari milliy madaniyat bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: metafora, konseptual metafora, til va tafakkur, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, qiyosiy tahlil

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь языка, культуры и мышления через призму метафорического представления в разных языках. На материале узбекского и английского языков анализируются когнитивные и лингвокультурологические особенности метафоры. Показано, что часть метафор носит универсальный характер, тогда как другие отражают национальные культурные модели.

Ключевые слова: метафора, концептуальная метафора, язык и мышление, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, сравнительное исследование

Introduction. Language is not merely a system of communication but a reflection of human cognition and cultural experience. One of the most powerful tools that connects language, culture, and thought is metaphor. Traditionally regarded as a stylistic device, metaphor is now widely understood, especially within cognitive linguistics, as a fundamental mechanism of conceptualization.

The development of conceptual metaphor theory by scholars such as George Lakoff and Mark Johnson has transformed the understanding of metaphor. According to this theory, metaphor is not confined to language but is deeply embedded in human thought. People understand abstract concepts through more concrete domains, creating systematic mappings between them. For example, the metaphor “time is money” reflects how time is conceptualized in terms of economic value.

Despite the universality of metaphor as a cognitive process, its linguistic realization varies across cultures. Uzbek and English, shaped by different historical,

social, and cultural backgrounds, offer a valuable opportunity to examine how metaphor reflects distinct worldviews. This study aims to analyze metaphorical representation in these languages, focusing on how language encodes cultural models and cognitive patterns.

Methods. This study employs a comparative and interdisciplinary methodology combining cognitive linguistic analysis, semantic analysis, and linguocultural interpretation. The primary approach is contrastive analysis, which allows for the identification of similarities and differences in metaphorical structures across Uzbek and English.

Data for analysis were drawn from literary texts, including 1984 and The Old Man and the Sea, as well as selected Uzbek literary works. These sources provide rich examples of metaphor in context.

Metaphors were categorized according to conceptual domains, such as structural metaphors, ontological metaphors, and orientational metaphors. The analysis also considers cultural and cognitive factors influencing metaphor use, including values, beliefs, and embodied experience.

Results. The analysis reveals that metaphorical representation in both Uzbek and English is grounded in shared human experience but shaped by distinct cultural contexts. Several universal metaphors were identified, particularly those based on bodily experience. For example, emotions are often conceptualized in terms of physical states in both languages. Expressions such as “yuragi siqildi” (his heart tightened) in Uzbek and “he felt heavy-hearted” in English illustrate similar metaphorical mappings between emotion and physical sensation.

Another universal pattern is the conceptualization of life as a journey. In English, expressions like “he is at a crossroads” or “she has come a long way” are common, while Uzbek uses similar metaphors such as “hayot yo‘li” (life path). These examples demonstrate that certain metaphorical structures are rooted in shared human experience.

However, significant differences emerge in culturally specific metaphors. Uzbek metaphorical expressions often reflect collectivist values and strong connections to

nature and tradition. For instance, plant-based metaphors such as “gullab-yashnamoq” (to flourish) or “ildiz otmoq” (to take root) are widely used to describe personal or social development. These metaphors emphasize growth, continuity, and harmony with nature.

In contrast, English metaphors frequently reflect individualism and competition. Expressions like “time is money,” “argument is war,” or “climb the ladder of success” highlight efficiency, conflict, and achievement. In 1984, metaphor is used to depict power and control, such as the Party’s domination being conceptualized in physical and spatial terms. Similarly, in The Old Man and the Sea, metaphors reflect struggle, endurance, and individual resilience.

These findings indicate that while metaphor operates through universal cognitive mechanisms, its specific realizations are deeply influenced by cultural frameworks.

Discussion. The results support the central claim of cognitive linguistics that metaphor is a fundamental mechanism of thought rather than a mere linguistic ornament. Metaphor structures how individuals perceive and interpret reality, allowing abstract concepts to be understood in terms of concrete experiences.

From a cultural perspective, metaphor serves as a repository of collective knowledge and values. Uzbek metaphors often encode communal relationships, respect for tradition, and harmony with the natural environment. This is evident in the frequent use of agricultural and nature-based imagery. English metaphors, on the other hand, reflect a more individualistic and pragmatic worldview, emphasizing efficiency, control, and competition.

The interaction between universal and culture-specific metaphors highlights the dual nature of metaphor as both a cognitive and cultural phenomenon. While shared bodily experience gives rise to universal metaphors, cultural context shapes how these metaphors are elaborated and used in language.

Furthermore, metaphor plays a crucial role in discourse and communication. It allows speakers to convey complex ideas in an accessible and engaging way. In literary texts, metaphor enhances expressiveness and emotional impact, while in everyday language, it facilitates efficient communication.

The findings also have implications for translation and intercultural communication. Since metaphors are often culturally embedded, their translation requires not only linguistic but also cultural understanding. Failure to recognize cultural differences in metaphor can lead to misinterpretation or loss of meaning.

Conclusion. This study demonstrates that metaphorical representation is a key link between language, culture, and thought. Metaphor functions as a cognitive tool that shapes how people conceptualize reality and express their experiences. While certain metaphorical patterns are universal, reflecting shared human embodiment, others are culture-specific and reveal distinct worldviews.

The comparative analysis of Uzbek and English shows that metaphor is deeply influenced by cultural values and social structures. Uzbek metaphors emphasize collectivism, nature, and continuity, whereas English metaphors highlight individualism, efficiency, and competition. These differences illustrate the role of language as both a reflection and a constructor of cultural identity.

Overall, metaphor emerges as a dynamic and multifaceted phenomenon that bridges linguistic expression, cognitive processes, and cultural meaning. Future research may explore its role in translation, discourse analysis, and cross-cultural communication, further expanding our understanding of how language shapes human thought.

References

1. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago, 1980.
2. Kovecses, Z. Metaphor in Culture. Cambridge, 2005.
3. Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things. Chicago, 1987.
4. Gibbs, R. The Poetics of Mind. Cambridge, 1994.
5. Lyons, J. Semantics. Cambridge, 1977.
6. Ullmann, S. Semantics. New York, 1962.
7. Jakobson, R. On Language. Harvard, 1990.
8. Evans, V., Green, M. Cognitive Linguistics. Edinburgh, 2006.
9. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, 1992.
10. Mirtojiev, M. O‘zbek tili semasiologiyasi. Toshkent, 2010.

11. Mahmudov, N. Til va tafakkur. Toshkent, 2013.
12. Safarov, Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, 2006.
13. Orwell, G. 1984. London, 1949.
14. Hemingway, E. The Old Man and the Sea. New York, 1952.

NIKOH BARQARORLIGIDA UCHINCHI SHAXS ARALASHUVINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Saribayeva Umida Sattarovna
psixologiya fanlari doktori (DSc)
Toshkent amaliy fanlar universiteti
“Psixologiya” kafedrasi, v.b.professor
umidasaribayevna@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada uchinchi shaxs aralashuvining psixologik sabablarini tushuntirish, oilada psixologik chegaralar tushunchasini shakllantirish borasida nazariy ma’lumotlar yoritilgan. Jumladan, er-xotin o‘rtasida ishonch va mustaqillikni mustahkamlash, qarindoshlar bilan sog‘lom munosabat ko‘nikmalarini rivojlantirishga e’tibor qaratilgan va uchinchi shaxs aralashuvi sababli paydo bo‘ladigan oilaviy nizolarning oldini olish bo‘yicha amaliy tavsiyalar bayon etilgan.

Tayanch so‘zlar: uchinchi shaxs, aralashuv, psixologik sabab, psixologik chegara, er-xotin, ishonch, sog‘lom munosabat, nizo, tavsiya.

Nikoh va oila barqarorligi, er-xotin o‘zaro munosabat mustahkamligi hamisha jamiyatning eng muhim masalalfri qatorida turgan. Biroq, ota-onalar, qarindoshlar yoki qo‘shnilar tomonidan oila, er-xotinlar hayotiga ortiqcha aralashuvlar kuzatiladi. Bu aralashuvlar turli psixologik sabablardan kelib chiqib, ortiqcha xavotir, nazorat qilish istagi, himoya qilish yoki tajriba o‘rgatish, psixologik chegaralar tushunchasini shakllanmaganligi kabilar oilaviy munosabatlarga ijobiy va salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Navoiy viloyati shaxar va tumanlarida olib borilgan tadqiqotlar aksariyat oilalarda shaxsiy - psixologik chegaralarni saqlash borasida tushunchalar to‘g‘ri shakllanmaganligini asosladi.

Shaxsiy - psixologik chegaralar – bu ma’lum bir shaxsning shaxsiyatini boshqalardan ajratish, o‘zining «MEN»ini anglash. Bir qator mutaxassis olimlarning ta’kidlashicha, aynan mana shu omillar odamning mohiyati, uning xohish-istaklari, tajribasi, qobiliyatlari, shuningdek tashqi dunyo bilan qanday munosabatda bo‘lishini belgilaydi [Shaxsiy chegaralar nima va ular qanday buziladi? - Nemolchi.uz].

Jumladan, xorij olimlari K. Levin. "Hayot dunyosi"asarida, "psixologik vaqt va makon" [K.Levin: 2] ,"Shaxsiy makon" [R. Sommer: 6], "Aloqa va chegaralar" [F.Perlz, R. Xefferlin P. Gudmen: 1] kabi atamalar shaxs psixologiyasida ilmiy foydalanishga kiritilgan.

Rus psixologiyasida insonning sub’ektiv mavjudligini tavsiflashda “Hayot dunyosi” [F. E. Vasilyuk: 1], “Mavzu topologiyasi” [A. Sh. Txostov: 7 -B. 3-12], “Tashqi va ichki “O‘zlik”” [A. B. Orlov: 5], “Makon va shaxs izolyatsiyasi” [V. S. Muxina: 3]. Amaliy psixologiyada "chegaralar", "to‘siqlar", "masofa", "yuqori – pastki", "yaqinroq – keyingi", "chegaralar" kabi tushunchalar keng qo‘llaniladi.[S. K. Nartova-Bochaver: 4].

I.Prigojin va G. Tadeush Kostyushko tadqiqotlarida inson ongida sinergetika, rivojlanish va determinizm jarayonlarini tasvirlagan. Sinergetika - muvozanatsiz tizimlarning o‘z-o‘zidan tashkil topishi haqidagi ta’limot. Sinergetika qonunlari mulkchilikning hukmron shakli, mehnat taqsimoti mavjud bo‘lgan har qanday jamiyatda namoyon bo‘ladi. Qolaversa, butun jahon tarixi shuni isbotladiki, bozor ham, mehnat taqsimoti ham ko‘p bosqichli vositachilikning rivojlanishiga bog‘liq [Синергетические ступени: 9]. Muvofiqlik tamoyiliga ko‘ra, filogenez va ontogenezda bir tomondan insonni boshqa odamlardan farqli ekanligi, boshqa tomondan inson dunyoni bir butun qabul qila olmasligi rivojlanish tamoyiliga ko‘ra tarixiy hodisa deb tasniflanadi [G.S.Xaken: 8. –B. 11—26].

Shunday qilib, shaxsning psixologik makoni - bu barcha tirik tizimlarni tavsiflovchi murakkablik, ko‘plik va vaqtlilik (vaqtga sezgirlik) fazilatlariga mos

keladigan hodisani belgilaydigan tushuncha. Unga ko‘ra, hududiy makon chegarasi - shaxsning omon qolishiga xizmat qilib, shaxs o‘zini va qulay ishlashini ta’minlaydigan chegara sanaladi. Shuning uchun uning ontogenezda rivojlanishi yehtiyojlar doirasining kengayishi, xususan, shaxsiy avtonomiyaga bo‘lgan yehtiyoj bilan bog‘laydi [S.K.Nartova-Bochaver: 4. — 312 s.].

Shaxsiy chegaralarning bir necha turlari mavjud, bular:

1. **Jismoniy shaxsiy chegaralar — inson tanasi bilan bog‘liq chegaralar;**
2. **Psixologik shaxsiy chegaralar — insonning qadriyatlari, uning makonda va boshqa odamlar bilan munosabatdagi hissiyotlari;**
3. **Jinsiy chegaralar — intim yaqinlikda lazzat yoki noqulaylik keltiruvchi his-tuyg‘ular sanalib, bu borada bilimlarni yetarli emasligi sababli aksariyat holatlarda ularni munosabatdagi har ikki shaxs tomonidan buzilishi kuzatiladi;**
4. **Moddiy chegaralar — mulkimizga nisbatan boshqalar tomonidan havf-xatar solinishiga yo‘l qo‘yilgan harakatlar sanalib, o‘zbeklar oilasi ko‘p shajarali bo‘lganligi bois asosan mulkdor ota-ona hisoblanadi;**
5. **Ishonch hududi (ishonch chegaralari) — biz har bir inson bilan o‘zimiz o‘rnatgan aloqa chegaralari farqlanadi, biroq mehr – oqibat sababli biz bu chegaralarni saqlashni, uni me’yorini bilimaymiz.**

Sog‘lom shaxsiy chegaralarni bilish oilaviy munosabatlarni to‘g‘ri tashkil etishga yordam beradi.

Shaxsiy chegaralar boshqalarning maslahati bilan emas, mustaqil ravishda insonning o‘zi tomonidan ongli tarzda belgilanadi;

- **Insonning o‘zi tomonidan belgilangan shaxsiy chegaralar uning o‘zi uchun qulay muhitni shakllantiradi va aziyat yetkazmaydi;**
- **Shaxsiy chegaralar moslashuvchan bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan har bir odam uchun o‘zgarishi mumkin;**
- **Ularsnsonning shaxs va makonini yaxlitligini ko‘rsatadi;**
- **Insonda tarkib toptirilgan shaxsiy chegaralar unga qiyin vaziyatlarda ishonch xissini beradi.**

Shaxsiy chegaralar qanday sabablarga koʻra buzilishi mumkin?

- qaconki, boshqalarni rozi qilish uchun oʻzligidan kechganda;

- inson oʻz qadriyatlari yoki hissiyotlarini e'tiborsiz qoldirganda;

- yoki uning oʻzi boshqa odamlarning shaxsiy chegaralariga daxl qilganida buziladi [Shaxsiy chegaralar nima va ular qanday buziladi? - Nemolchi.uz: 10].

Navoiy viloyatida oʻtkazilgan tadqiqot natijalarida qaynona, qaynagachi, qaynukalar er-xotinlarning shaxsiy yashash xududiga soʻroqsiz kirishi, kiyimlari, narsalariga teginishi, voyaga yetgan boʻlsalar xam ular uchun qaror qabul qilishlari, shaxsiy oilaviy turmushlariga, xoʻjalik ishlariga, oziq ovqat istemoliga aralashuvlari, shaxsiy fikrlarini inobatga olmasliklari kuzatildi. Bu shaxslararo qaramlik munosabatlarini saqlanishiga olib keladi.

Quyida oʻzaro qaram munosabatlarning belgilarii koʻrib chiqamiz. Oilaviy munosabatlar oʻzaro murosaga asoslangan. Bunday murosa shakllari barcha oila a'zolari oʻrtasida amalga oshirilsagina oilada sogʻlom muxit mavjud boʻladi.

Insonning oʻziga noqulay boʻlsada, sherigini har bir gapiga rozi boʻlaverishi ham oʻzaro qaramlik belgisidir. "Oʻzaro qaram munosabatlar" va ularning belgilari borasida ma'lumotli boʻlish nihoyatda muhim. Oila kattalarining yoki erning roziligisiz ayollar aksariyat vaziyatlarda qaror qabul qilishdan qoʻrqishadi. Goxida bunga izn berilmaydi.

Oʻzaro qaram munosabatlar tasdigʻI boʻyicha ham oʻzbeklar oilasida koʻpincha oʻz hayotlarining barcha sohalariga oila a'zolarining aralashuvini jalb qilinishi kuzatildi. Har bir vaziyat oilada katta shaxslar va erning ruxsati bilan yechim topishi kabi munosabatlar saqlanganligi aniqlandi. Aksariyat oilalarda oila a'zolari bir-birlari bilan maslahatlashishlari, biroq kattalarning rayiga koʻra qaror chiqarilishi, ayol-qizlar, kichiklarning shaxsiy qiziqishlari inobatga olinmasligi, kattalarning va erning roziligisiz qaror qabul qilish "tarbiyasizlik" sifatida idrok etilishi sababli qoʻrquv, oʻziga ishonchni shakllanmaganligi, oʻzini shaxsiy chegarasini "odob va me'yor" doirasida himoya qila olish uquvi, koʻnikmasini shakllantirilmaganligini belgilaydi. Oqibatda, bahs va nizolardan qochish, "oʻzini qaramlikka mahkum" qilish, hamma narsaga rozi boʻlib yashash, ichki noroziliklar toʻplanib borishiga olib keladi. Bunday

vaziyatda bo‘lgan odamlar o‘zlarining fikrlari janjal yoki nizolarga olib kelishi mumkinligidan qo‘rqishadi. Shuning uchun, ular uchun kelishish eng maqbul yo‘l sifatida idrok etiladi.

Har kimga yoqishga harakat qiladigan odamlar ko‘proq o‘zaro qaramlilikka tushib qolishadi. Boshqa odamlarning muammolarini hal qilib, boshqalarga haddan tashqari g‘amxo‘rlik qilib, ular o‘zligini unutishadi. Ayol-qizlar tomonidan doimiy ravishda kattalarning va erning manfaatlarini o‘zinikidan ustun qo‘yilishi oqibatida ichki norozilik ko‘payishi, munosabatlarda sohtalik, yolg‘onchilik ortishi kuzatiladi.

Ba’zida boshqacha hayotni tasavvur qila olmasliklari sabab ota-onalar katta yoshdagi farzandlarini o‘zlarining g‘amxo‘rliklari bilan manaviy-ruhiy jihatdan “bo‘g‘ib qo‘yish” holati kuzatiladi. Navoi shahar va tumanlarida olib borilgan tadqiqot va o‘rganish natijalarida aynan shaxsiy chegarani bilmaslik va hurmat qilmaslik sababli ajrim holatida turgan 18 nafar oilalarda aniqlandi. Er-xotinning shaxsiy ishlari, vaqtini nazorat qilish, boshqarish va qiziqishlari bo‘lishi borasidagi huquqini tan olinmasligi, oziq-ovqat iste’moli, ho‘jalik yuritish, pulni iqtisod qilish kabi oilaviy vazifalariga aralashish holatlari kuzatildi. Natijada ajrimning sababi ota-ona va er-xotin o‘zaro kelishmovchilik, befarqlik va ularni xurmatlamaslik, qadrlamaslik sifatida baholanib nizoning asl ichki psixologik sabablari yashirin tarzda qolib ketishi kuzatildi.

Bunday oilalarda barcha oila a’zolarining shaxsiy osoyishtaligiga putr yetib nizolar kattalashib boraveradi va mutaxassis aralashuviga ehtiyoj ortadi.

Shaxsiy taxlil: Insonning hayoti davomida o‘zi rioya qilib kelgan, ko‘nikkan muayyan qoidalari mavjud. Yangi oilada o ‘zaro qaram munosabatlarga kirishga undash insonda tarkib topgan va odatlangan qoidalarga e’tibor bermaslik oilaviy munosabatlarni buzilishiga yashirin va ko‘rinmas tarzda o‘z ta’sirini o‘tkazadi, oilaviy hayotning boshlanishida bu kichik norozilik sifatida namoyon bo‘lishi, keyinchalik shaxsiy chegaralarini buzilish holatlari katta nizolar va ajrimgacha sabab bo‘lishi aniqlandi.

Oila a’zolari va erkakning bunday chegara qo‘yishlari, va bo‘ysindirilishi natijasida ayol-qizlar vaqt o‘tishi bilan yoqmaydigan omillarga katta e’tibor qaratishadi, gohida shikoyat, gohida norozilik sifatida yuzaga chiqadi. Sog‘lom

munosaabatlar asosida gaplashib, o‘zaro bir-birlarini tushunib ololmaslik, masalani yashirin psixo-emotsional tomonlarini faxmlamaslik natijasida o‘zaro norozilik chuqurlashib boraveradi.

Er-xotin birga yashashiga qaramay bir-birining qiziqishlariga befarq bo‘lib borishlari kuzatiladi, er-xotin va oila a’zolarining qiziqishlari, qadriyatlari, istaklari, sevimli mashg‘ulotlari turlicha bo‘lishi tabiiyligini, hech kim boshqa odamga yoqadigan hamma narsaga qiziqishga majbur emasligini anglash va tan olish o‘zaro munosabatlarda murosaga kelish, chegaralarni qadrlash ko‘nikmasini shakllanishiga olib keladi.

Shaxsning o‘ziga ishonchsizligi yoki nizoldan qochishi sababli o‘z manfaatlaridan voz kechishi qaramlikni kuchaytirib, ichki psixologik bosimni orttiradi, turli kasalliklarga olib kelib, oilani tashvishga solishi kuzatiladi.

O‘zaro qaram bo‘lganlar er yoki xotini muloqot qiladigan odamlarni raqib sifatida tasavvur qilishadi va qabul qiladi. Qaynota-qaynona, qaynagachi, qaynopa tomonidan “o‘g‘il, aka, uka” rolidagi erning e’tiborini doimiy o‘zlariga qaratilgan bo‘lishini kutishlari, intilishlari, soxta tuyg‘ularni paydo bo‘lishi, «u ayoliga e’tiborini qaratar ekan, demak men unga “ota-ona, opa, singil” sifatida qadrli emasman», degan tushuncha va tasavvurlar o‘zaro agressiyani kuchaytiradi, kelin va oila a’zolari o‘rtasida “dushmanlik” xis tuyg‘ularini paydo qiladi. e’tiborga muxtojlik ko‘rinishidagi rashk ochiqchasiga qilinsa ham, yashirilsa ham oilaviy munosabatlarga daxl qiladi va uni buzadi.

“Uchinchi shaxs aralashuvi” o‘zaro munosabatlarda muammolarga olib kelishi mumkin va bunday vaziyatga tushib qolgan shaxslar stress, tashvish yoki boshqa ruhiy azob-uqubatli kechinmalarni boshdan o‘tkazishi kuzatiladi. Misol uchun, agar uchinchi tomon uni muhim munosabatlardan siqib chiqarayotgandek tuyulsa, u g‘azablanib, sarosimaga tushishi yoki rad etilganini his qilishi natijasida rixiy-psixologik “kemtiklik”, “rad etilganlik”, “e’tibordan chetlatilganlik”, “zaiflik va qaramlik” tuyg‘ulari bilan to‘qnashishi mumkin. Bundan tashqari, barcha zo‘riqishlarga duchor bo‘lgan yoki yaqindan “toptalish” ob’ektiga aylangan tomon o‘zini «og‘ir yuk» yuklangandek his qilishi va bularning barchasi ruhiy buzilish va tushkunlikka olib

kelishi mumkin. O‘zaro munodabatlarda xissiy “befarqlik, ko‘ngil qolishi, sovish, begonalashish, dushmanlik” hislari shakllanadi.

“Uchinchi shaxs aralashuvining ijobiy va salbiy tomonlari mavjud. Qarama-qarshiliklar yuzaga kelganda, uchinchi tomon foydali maslahatlar berishi, samarali g‘oyalar taklif qilishi mumkin, stressga duch kelganda ikki tomon ham ko‘pincha beqaror bo‘lib qoladi. Ba’zida ikki kishining munosabatlariga uchinchi tomonni jalb qilish ularga samarali foyda beradi. Er-xotin yoki do‘stlar, vaziyatga yangicha qaray oladigan, yangi istiqbolli echimga muhtoj bo‘lishadi, ular tushkunlik va ishonchsizlik paytlarida qo‘llab-quvvatlashga, kelishmovchiliklarni hal qila oladigan “vositachi”ga muhtoj bo‘lishadi. Biroq, mojaroning epitsentr – markaziy nuqtasiga tushib qolgan kishilarga yordam berish juda qiyin va uchinchi shaxs tomonidan tashqi yordamchi sifatida vaziyatni tuzatish uchun katta kuch talab qilinishi mumkin.

Jumladan, uchinchi tomon boshdan kechirayotgan stress, bu munosabatlarda noto‘g‘ri yoki zararli rol o‘ynashiga olib kelishi mumkin, munosabatdagi odamlar muammolarni mustaqil ravishda hal qilishdan chetlashishga olib kelishi mumkin. Masalan, ota-ona yoki qaynona, gohida qaynota nikohda yuzaga kelgan er - xotin muammolarini hal qilishdan ko‘ra qiyinchiliklarga duch kelgan “qiz”i, “kelini”ga to‘liq e’tibor qaratishlari, “noholis, noo‘rin aralashuv” kuzatilishi, turli usisullar bilan ma’naviy “o‘ldirish”, ortiqcha va keraksiz stressga, kelin, o‘g‘il va uning ota-onasi o‘rtasida keskinlikni keltirib chiqarishi mumkin.

Xulosa. O‘zbek oilalarida doimiy ravishda ayol-qizlarni va yoshi kichiklarni, er-xotin o‘zaro bir-birlarini nazorat qilishga nisbatan kuchli ehtiyoj sezishlari insonlar tasavvuriga singib ketgan “ishonchsizlik, vahima, shubxa, gumon, qo‘rquv” kabi o‘zaro munosabatlarda “buzg‘unchi mehanizm”lar ekanligini asoslaydi, bu o‘zaro ishonch va tarbiyani to‘g‘ri tarkib toptirilmasligi natijasi sanaladi.

Er-xotinlar bir-birlarini nima qilayotganini tekshirishlari, har soatda xabarlar yuborishlari, so‘roqqa tutishlari, ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalarini o‘qish uchun uning parollarini buzib kirishlari, o‘z telefoniga ulab olishlari, u do‘stlari bilan ekanligini bilsada qayta va qayta qo‘ng‘iroq qilib, xabarlar jo‘natish odati bor odamlar o‘zlarida “qaramlik” mavjudligini anglab yetmaydilar.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Василюк Ф. Ye. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. М., 1984.
2. Левин К. Теория поля в социальных науках. СПб., 2000.
3. Мухина В. С. Возрастная психология. М., 2000.
4. Нартова-Бочавер С. К. Психологическое пространство личности. Монография. "...— М.: Прометей, 2005. — 312 с.]
5. Орлов А. Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека // Вопросы психологии. 1995. № 2. С. 5—18.
6. Sommer R. Studies in personal space. Sociometry, 1959. 22. P. 247—260.
7. Тхостов А. Ш. Топология субъекта // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. № 2. С. 3—13. № 3. С. 3—12.
8. Хакен Г. Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? // Синергетика и психология. Вып. 2. С. 11—26.
9. Синергетические ступени.
10. Shaxsiy chegaralar nima va ular qanday buziladi? - Nemolchi.uz

TAVTOLOGIYA VA PLEONAZM: XORIJIY SOTSIOLINGVISTIK NIGOHDA

Shaimkulova Nafisa

Qarshi davlat universiteti

Lingvistika: o‘zbek tili magistri

Annotatsiya: Mazkur maqolada tavtologiya va pleonazm til hodisalari xorijiy sotsiolingvistika doirasida tahlil qilinadi. Ushbu hodisalar nafaqat lingvistik jihatdan, balki sotsial-madaniy kontekstda ham ko‘rib chiqilib, ularning kommunikativ samaradorlik, ijtimoiy guruhlar nutqidagi o‘rni, va sotsiolingvistik xususiyatlari yoritiladi. Xorijiy tadqiqotlar misolida ushbu ikki til hodisasining zamonaviy nutq madaniyatidagi roli hamda ijtimoiy o‘zgarishlar bilan bog‘liqligi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: tavtologiya pleonazm sotsiolingvistika nutq madaniyati tilshunoslik til hodisasi kommunikatsiya ijtimoiy muhit

Abstract: This article analyzes the linguistic phenomena of tautology and pleonasm within the framework of foreign sociolinguistics. These phenomena are considered not only from a linguistic point of view, but also in a sociocultural context, and their communicative effectiveness, role in the speech of social groups, and sociolinguistic features are highlighted. On the example of foreign studies, the role of these two linguistic phenomena in modern speech culture and their connection with social changes are revealed.

Keywords: tautology, pleonasm, sociolinguistics, speech culture, linguistics, language phenomenon, communication, social environment.

Аннотация: В данной статье языковые явления тавтологии и плеоназма анализируются в рамках зарубежной социолингвистики. Эти явления рассматриваются не только с лингвистической точки зрения, но и в социокультурном контексте, освещая их коммуникативную эффективность, роль в речи социальных групп и социолингвистические особенности. На примере зарубежных исследований раскрывается роль этих двух языковых явлений в современной речевой культуре и их связь с социальными изменениями.

Ключевые слова: тавтология, плеоназм, социолингвистика, культура речи, лингвистика, языковое явление, коммуникация, социальная среда.

Kirish. Tilshunoslikning sotsiolingvistika sohasi til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab o‘zaro aloqalarni o‘rganadi. Bu jarayonda, turli ijtimoiy guruhlar nutqidagi o‘ziga xosliklar va nutqiy variantlar doimiy tahlil markazida bo‘lib kelmoqda. Ayniqsa, tavtologiya va pleonazm hodisalari zamonaviy kommunikatsiyada, ayniqsa ommaviy axborot vositalari, reklama, siyosiy nutqlar hamda internet muhitida tobora ko‘proq uchrayapti. Bu hodisalarni xorijiy sotsiolingvistik kontekstda o‘rganish, ularning ijtimoiy va madaniy ildizlarini anglash imkonini beradi.[1.43]

Tavtologiya va pleonazm ko‘pincha semantik keraksizlik yoki nutqiy ortiqchalik sifatida baholanadi. Biroq, xorijiy sotsiolingvistik tadqiqotlar bunday hodisalarni ijtimoiy kontekstda tahlil qilishga harakat qiladi. Tavtologiya — bir xil yoki mazmun

jihatidan o‘xshash birliklarning bir gapda takroran qo‘llanishi bo‘lsa, pleonazm esa bir ma'noni ifodalovchi turli birliklarning qo‘llanilishidir. Har ikkala holatda ham tilning iqtisodiylik tamoyiliga zidlik yuz beradi.

Xorijiy sotsiolingvistika yo‘nalishlarida tavtologiya va pleonazm hodisalari madaniyatlararo farqlar nuqtai nazaridan ham o‘rganiladi. Har bir jamiyatda tildan foydalanish odatlari, qadriyatlar va kommunikatsion uslublar farqli bo‘lgani sababli, ortiqchalik sifatida qaraluvchi iboralar ayrim kontekstlarda mutlaqo normal va hatto ma’qul hol sifatida qabul qilinadi. Misol uchun, Sharq mamlakatlarida, xususan Yaponiya va Koreyada ifoda yumshoqligi va muloyimlik muhim ahamiyatga ega bo‘lgani uchun pleonazmik yoki tavtologik ifodalar muloqotni nozikroq qilish vositasi sifatida qo‘llaniladi.[2.91] Bu madaniyatlarda bevosita aytishdan ko‘ra, fikrni yumshoq, ko‘p ma’noli va dolzarb ko‘rsatish afzal hisoblanadi. Shuning uchun ham ortiqcha ko‘ringan so‘zlar aslida odob va madaniyat ko‘rinishidir. Tavtologiya va pleonazm tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri sifatida uzoq yillardan beri o‘rganilib kelinmoqda. Ushbu hodisalar tilning iqtisodiyligi va mantiqiy tozaligiga zid ko‘rinishida ko‘p hollarda salbiy baholansa-da, sotsiolingvistik nuqtai nazardan ularning o‘ziga xos ijtimoiy va kommunikativ funksiyalari borligi aniqlandi. Til nafaqat axborot uzatish vositasi, balki jamiyatda o‘zaro munosabatlarni tashkil etuvchi, ijtimoiy mavqe va identifikatsiyani ifodalovchi muhim ijtimoiy institut hisoblanadi. Shu sababli, til hodisalarini faqat grammatik yoki leksik nuqtai nazardan emas, balki ijtimoiy-madaniy kontekstda o‘rganish dolzarbdir.

Xorijiy sotsiolingvistik tadqiqotlarda tavtologiya va pleonazm nutq egasining o‘zini ijtimoiy guruh ichida qanday tutishi, maqsad va vazifalariga qarab tanlov qiladigan vositasi sifatida qaraladi. Bu hodisalar ko‘pincha kommunikativ vaziyatga moslashish, nutqdagi emotsional ta’sirni kuchaytirish va ijtimoiy identifikatsiyani mustahkamlash uchun ishlatiladi.[2.65] Masalan, siyosiy nutq yoki reklama matnlarida pleonazmlar alohida urg‘u berish, e’tiborni qaratish, ishonch uyg‘otish uchun xizmat qiladi. Shunday qilib, ular grammatik nuqtai nazardan ortiqcha bo‘lsa-da, kommunikativ jihatdan samarali vositalar hisoblanadi.

Shuningdek, nutqda tavtologiyaning qo‘llanilishi ko‘pincha ta’sirchanlikni oshirish, so‘zning emotsional rangini kuchaytirish va auditoriyaning diqqatini jalb qilishga qaratilgan. Tavtologik iboralar ko‘p hollarda diniy, madaniy va ijtimoiy an’analar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning ishlatilishi nutq madaniyatining ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, ingliz tilida “safe haven” (xavfsiz boshpana) yoki o‘zbek tilida “yaxshi yaxshi bo‘ldi” kabi iboralar o‘z ma’nosini kuchaytirish uchun ishlatiladi.

Internet va ijtimoiy tarmoqlar sotsiolingvistik tahlilida ham tavtologiya va pleonazmga alohida e’tibor qaratilgan. Onlayn muloqotda, ayniqsa, yosh avlod orasida, bunday til hodisalari ko‘proq stilistik va psixologik vazifa bajaradi. Ular nutqni yanada jonli, kulgili, kinoyali yoki emotsional qiladi. Bu esa o‘z navbatida nutq madaniyati va normativligining o‘zgarishini ko‘rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlarda uchraydigan “to‘g‘ri to‘g‘ri aytding”, “shunday shunday bo‘lishi kerak”, “rostdan rost shunday” kabi iboralar ko‘pincha kinoya yoki hazil maqsadida ishlatiladi, ammo ular sotsiolingvistik jihatdan o‘ziga xos ma’no va funksiya kasb etadi.[3.64]

Shuningdek, tavtologiya va pleonazmning qo‘llanilishi nutq egasining jinsiy, yosh va ijtimoiy mavqeyiga ham bog‘liq. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ayollar nutqida bunday ortiqcha iboralarning ko‘proq uchrashi mumkin, bu esa ularning ijtimoiy munosabatlarda noziklik va sezgirlikni ta’kidlashga qaratilganligini bildiradi. Yosh avlod esa internet madaniyati ta’sirida yangi stilistik modellarga ega bo‘lib, tavtologik va pleonazmik iboralarni o‘zaro tanishlik va guruh identifikatsiyasi vositasi sifatida keng qo‘llaydi.Sotsiolingvistik tadqiqotlarda tavtologiya va pleonazmning jamiyatda qanday qabul qilinishini tahlil qilishda madaniy kontekst muhim o‘rin tutadi. Turli mamlakatlarda, hatto bir til ichida ham ushbu hodisalarga munosabat farq qiladi. Ba’zi madaniyatlarda ular nutqning noto‘g‘ri yoki kamchilik belgisi sifatida ko‘rilsa, boshqalarda ular nutq madaniyatining ajralmas qismi, ijtimoiy muloqot vositasi sifatida qabul qilinadi. Shu bois, tavtologiya va pleonazmni sotsiolingvistik jihatdan o‘rganishda jamiyatdagi til madaniyati, ijtimoiy normalar va qadriyatlar tahlili ajralmas qismga aylanadi.

Shu bilan birga, pragmatik tilshunoslik nuqtai nazaridan tavtologiya va pleonazmning kommunikativ vazifasi muhim ahamiyatga ega. Nutq egasi tomonidan ishlatiladigan ortiqcha iboralar koʻpincha muloqotda yuzaga keladigan noaniqlikni bartaraf etish, auditoriyaning diqqatini jalb qilish, yoki mavzuni qayta ta’kidlash maqsadida qoʻllanadi. Bu holatlarda ular tilning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi, ya’ni ortiqcha koʻrinishiga qaramay, kommunikatsiyani yanada samarali qiladi.

Shu jihatdan, tavtologiya va pleonazm faqat til xatolari emas, balki ijtimoiy-psixologik va madaniy muhit bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan til hodisalari sifatida koʻrilishi kerak. Ularning ishlatilishi nutq madaniyatining dinamik oʻzgarishini, jamiyatda til qoidalari va normativlariga nisbatan qarama-qarshi yoki noan’anaviy yondashuvlarni aks ettiradi. Bu esa sotsiolingvistik tadqiqotlarda yangi yoʻnalishlar va metodlarni ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.[3.32]

Bunday hodisalarni chuqur tahlil qilish nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya, antropologiya, madaniyatshunoslik va hatto kommunikatsiya nazariyasiga ham katta hissa qoʻshadi. Til va jamiyat oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlikni yoritishda tavtologiya va pleonazm mavzusi hali koʻp qirralarni ochishga intilmoqda. Shu sababdan, zamonaviy sotsiolingvistika uchun ularni faqat til xatosi sifatida emas, balki kommunikativ, madaniy va ijtimoiy muloqotning ajralmas elementi sifatida oʻrganish dolzarbdir.

Bundan tashqari, xorijiy sotsiolingvistik tadqiqotlarda tavtologiya va pleonazmning psixologik va emotsional jihatlari ham tahlil qilinadi. Ayrim holatlarda odamlar noaniq yoki xavotirli vaziyatlarda fikrlarini mustahkamlash, ishonch hosil qilish yoki muhokamani choʻzish maqsadida ushbu hodisalarga murojaat qiladilar. Bu holatlar, ayniqsa, ogʻzaki muloqotda tez-tez uchraydi. Nutq egasi oʻz fikrining tinglovchi tomonidan toʻgʻri tushunilishini xohlab, uni turli ifodalar bilan mustahkamlashga harakat qiladi.[4.71] Masalan, “rost gapimni aytadigan boʻlsam, bu rostdan ham rost gap” degan ibora semantik jihatdan ortiqcha boʻlsa-da, emotsional jihatdan ishonchni kuchaytirish vositasi boʻlib xizmat qiladi.

Gender aspektida olib qaralganda, ba’zi xorijiy tadqiqotlarda ayollar nutqida pleonazm va tavtologik ifodalarning erkaklarga nisbatan koʻproq uchrashi aniqlangan. Bu holat koʻpincha ayollarning muloqotda emotsional aniqlik va ijtimoiy

moslashuvchanlikka urg‘u berishi bilan izohlanadi.[5.57] Ya’ni, fikrni ifodalashda ko‘proq ehtiyotkorlik, izoh, aniqlik yoki tinglovchini xafa qilmaslik kabi ehtiyojlar ortiqcha so‘zlashuvga olib kelishi mumkin. Bunday yondashuvni esa xatolik emas, balki nutqdagi ijtimoiy sezgirlik sifatida qabul qilish lozim.Shuningdek, xorijiy lingvistikadagi pragma-analitik tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, ba’zida tavtologiya va pleonazm ijtimoiy qoidalarga rioya qilish shakli sifatida ishlatiladi. Ayniqsa, rasmiy nutqlarda, hukumat bayonotlarida yoki diplomatik muloqotda ushbu til hodisalari mas’uliyat, ehtiyotkorlik yoki rasmiy ohangni saqlash maqsadida ataylab qo‘llaniladi. Masalan, “bu masalaga alohida e’tibor bilan jiddiy yondashamiz” kabi iboralar ikki karra urg‘u yaratish bilan birga, rasmiy muloqot odobiga ham mos tushadi.

Shu jihatdan olib qaraganda, tavtologiya va pleonazm — bu faqatgina lingvistik ko‘rsatkich emas, balki jamiyatning madaniy, emotsional va ijtimoiy hayotini ifodalovchi hodisadir. Bu til birliklarining sotsiologik vazifalari ularni kengroq kontekstdan baholash zarurligini ko‘rsatadi. Har bir ortiqcha ko‘ringan ibora ortida jamiyatning qadriyatlari, muloqotdagi ehtiyojlari, psixologik holati va hatto tarixiy madaniyati yashiringan bo‘lishi mumkin.

Biroq sotsiolingvistik yondashuvda bu hodisalar faqatgina “xato” yoki “kamchilik” sifatida emas, balki muloqot maqsadlariga xizmat qiluvchi vosita sifatida qaraladi.[6.25] Masalan, ingliz tilida ishlatiladigan *free gift* yoki *advance warning* kabi pleonazmlar nafaqat semantik ortiqchalik, balki urg‘uni kuchaytirish, esda qolarli nutq birliklarini yaratish kabi pragmatik funksiyani bajaradi. Shuningdek, tavtologik birliklar siyosiy diskursda ko‘pincha manipulativ maqsadlarda qo‘llaniladi. Masalan, siyosatchilarning “biz barqarorlikni mustahkamlash tarafdorimiz” kabi gaplarida tavtologiya orqali eshituvchida ishonch uyg‘otish niyat qilinadi. Bu jihatdan qaraganda, tavtologiya ijtimoiy ongga ta’sir ko‘rsatuvchi vositaga aylanadi. Tavtologiya va pleonazm tushunchalari:

Tavtologiya va pleonazmning ijtimoiy funktsiyalari. Xorijiy sotsiolingvistika tavtologiya va pleonazmni tilning ijtimoiy funksiyalaridan biri sifatida baholaydi. Bu holatda tilshunoslar ularni **"ijtimoiy markerni ifodalovchi birliklar"** deb ataydi. Ya’ni, ma’lum bir til hodisasi yordamida nutq egasi o‘zini ma’lum guruhga mansub

ekanini bildiradi yoki kommunikatsiyada o‘ziga kerakli ta’sirni hosil qilishga harakat qiladi.

Masalan, AQSh va Buyuk Britaniyada reklama tilida pleonazmlar maxsus strategiya sifatida ishlatiladi. *“Absolutely essential”*, *“totally unique”*, *“final conclusion”* kabi iboralar ortiqcha bo‘lsa-da, tinglovchida ishonch, muhimlik va ta’sirchanlik tuyg‘usini uyg‘otadi.[6.37] Bu, ayniqsa, ommaviy axborot vositalarida keng tarqalgan.

Tavtologiya esa ko‘pincha og‘zaki nutqda, xalq maqollari, diniy matnlar yoki ommaviy nutq shakllarida o‘z ifodasini topadi. Masalan, **"qaror qabul qilindi"**, **"har doim doimiy"**, **"xavfli tahdid"** kabi iboralar semantik jihatdan takroriy bo‘lsa-da, ma’naviy urg‘u, stilistik kuchaytirish va maqsadga xizmat qilish holatlarini ifodalaydi.

Shuningdek, sotsiolingvistik tadqiqotlarda tavtologiya va pleonazmlar **ijtimoiy emotsional kuch** sifatida ham baholanadi. Ular orqali nutq egasi tinglovchi bilan emotsional aloqani kuchaytiradi, o‘z fikrini qat’iyroq ko‘rsatadi yoki ijtimoiy mavqeini bildiradi. Bu ayniqsa siyosiy va diniy diskursda muhim ahamiyat kasb etadi. Misol uchun, diniy va motivatsion nutqlarda tavtologik iboralar muqaddaslik, barqarorlik va qat’iylik kayfiyatini uyg‘otish uchun ishlatiladi.

Sotsiolingvistik o‘zgarishlar va internet tili. Zamonaviy sotsiolingvistikada Internet va ijtimoiy tarmoqlarning ta’siri til hodisalarini qayta baholashga olib keldi. Ayniqsa, pleonazm va tavtologiyalar **memlar, qisqa videolar va internet kommentariyalari** orqali keng tarqalmoqda. Bu holat ba’zan ataylab stilistik ortiqchalik yaratish, kulgi yoki kinoya vositasi sifatida ishlatiladi. Masalan:

– “Asl haqiqat”

– “Haqiqatan ham chin dildan”

– “Rostdan rost gap”

Bunday iboralar semantik jihatdan keraksiz bo‘lsa ham, sotsial tarmoqlarda ular **hazil, kinoya yoki sarkazm** vositasi sifatida faol ishlatiladi. Bu hodisalar tildagi **normativlik va ijodkorlik** o‘rtasidagi chegarani buzadi va zamonaviy sotsiolingvistikaning muhim tadqiqot mavzusiga aylangan.

Shuningdek, xorijiy tadqiqotlarda koʻrsatilishicha, tavtologiya va pleonazmlarning ishlatilishi til egasining **sotsial statusi, yoshi, jinsiga** bogʻliq boʻlishi mumkin. Masalan, yoshlar pleonazmdan kinoya qilish, oʻzaro aloqa qilish, guruh identifikatsiyasi yaratish vositasi sifatida foydalansa, rasmiy doiralarda bunday holatlar nutq madaniyatiga zid holat sifatida tanqid qilinadi.

Tavtologiya — bir fikr yoki ma’noning turli shakllarda takrorlanishi boʻlib, u koʻpincha gapda semantik ortiqchalikni yuzaga keltiradi. Masalan, “haqiqat rost” yoki “avvalgi oʻtmish” kabi iboralar. Pleonazm esa bir ma’noni ikki yoki undan ortiq soʻz orqali bayon qilish boʻlib, u ham semantik jihatdan ortiqcha hisoblanadi, masalan: “bepul sovgʻa” yoki “oldindan ogohlantirish”.

Sotsiolingvistik yondashuvda tavtologiya va pleonasm. Xorijiy sotsiolingvistik adabiyotlarda ushbu hodisalarning funktsional-ijodiy qirralari oʻrganiladi. Ba’zida pleonazm yoki tavtologiya tildagi xatolik emas, balki ma’lumotni kuchaytirish, urgʻu berish, tinglovchining e’tiborini jalb qilish kabi kommunikativ vazifani bajaradi. Masalan, ingliz tilidagi “free gift” iborasi bir qarashda pleonazm boʻlsa-da, u marketing tili orqali mijozga “haqiqiy, alohida sovgʻa” ta’sirini beradi.

Tavtologiyalar esa siyosiy nutqlarda, diniy va madaniy matnlarda esda qolarli mazmun yaratish, tasdiqlash va ishonch uygʻotish vositasi sifatida qoʻllaniladi. Masalan, “biz barqarorlikni mustahkamlashimiz kerak” degan iborada ikki soʻz bir-birini takrorlasa-da, ulardan biri urgʻu berish uchun ishlatilgan.

Internet va ommaviy madaniyatda bu hodisalarning oʻrni. Zamonaviy sotsiolingvistika bu hodisalarni yoshlar nutqida, internet tili, reklama va kiberkultura kontekstida ham oʻrganadi. Ijtimoiy tarmoqlarda pleonazm va tavtologiyalar koʻpincha hazil, kinoya yoki stilistik vosita sifatida qoʻllaniladi. [5.39] Masalan, “aniq fakt”, “toʻliq yakun” kabi iboralar hazil tarzida ishlatilsa-da, koʻpincha ijtimoiy guruhlar ichida stilistik identifikatsiya shaklida xizmat qiladi.

Shuningdek, turli madaniyatlarda bu hodisalarga munosabat ham har xil: ayrim jamiyatlarda ular nutq madaniyatining kamchiligi sifatida koʻrilsa, boshqalarida esa bu vositalar estetik, stilistik yoki hatto normativ birlik sifatida qabul qilinadi.

Internet va ijtimoiy tarmoqlar sotsiolingvistik landshaftda yangi maydon ochdi. Internet tilida pleonazmlar va tavtologiyalar koʻpincha memlar, hazil, yoki sarkazm ifodasi sifatida ham uchraydi. Bu esa ularning kommunikativ, madaniy va estetik funktsiyalariga ishora qiladi. Xorijiy sotsiolingvistik tadqiqotlarda bu hodisalar, ayniqsa yoshlar tili, gender, etnik guruhlar tilida qanday shakllanishi va qabul qilinishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Tavtologiya va pleonazm tilshunoslikda koʻp muhokama qilinadigan til hodisalaridan boʻlib, ularning oʻrganilishi grammatik va stilistik chegaralardan chiqib, sotsiolingvistik kontekstga ham kirib kelmoqda. Hozirgi davrda til nafaqat aloqa vositasi, balki ijtimoiy jarayonlarning koʻzgusi sifatida qaralayotgani sababli, til birliklarining nutqdagi oʻrni va vazifasi koʻproq ijtimoiy kontekstda baholanmoqda. Tavtologiya bir fikr yoki tushunchaning bir necha bor, ba'zan sinonimik shaklda takrorlanishi orqali yuzaga kelsa, pleonazm esa bir ma'noni ifodalovchi soʻzlarning keraksiz ravishda bir gapda jamlanishi orqali vujudga keladi. Bu ikki holat koʻpincha ortiqchalik sifatida baholansa-da, xorijiy sotsiolingvistika ularni koʻproq funksional nuqtai nazardan tahlil qiladi.

Bugungi global sotsiolingvistik qarashlarda tavtologiya va pleonazm faqat tildagi "xato" yoki "kamchilik" emas, balki nutq egasining ijtimoiy holatini, emotsional kayfiyatini, muloqotdagi maqsadini aks ettiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Masalan, reklama, siyosiy nutq, diniy marosimlar, yoki hatto kundalik suhbatlarda ushbu hodisalar tilning oddiy vositasi emas, balki tinglovchiga psixologik va madaniy ta'sir oʻtkazuvchi qudratli vosita sifatida xizmat qiladi. "Toʻliq yakun", "asosiy omil", "muhim ahamiyatga ega" kabi pleonazmlar nafaqat mantiqiy jihatdan ortiqcha, balki tinglovchiga muhimlik, jiddiylik, ta'sirchanlik kayfiyatini beruvchi stilistik vosita sifatida qabul qilinadi. Ayniqsa, ingliz tilida ishlatiladigan "free gift" yoki "future plans" kabi iboralar bugungi til tajribasida oddiy koʻrinishga aylangan. Bu holat shuni koʻrsatadiki, ba'zi pleonazmlar jamiyat tili va madaniyatiga shu darajada singib ketganki, ularni ortiqchalik sifatida anglab yetish qiyinlashadi. Sotsiolingvistik tahlillar shuni koʻrsatadiki, tavtologiya va pleonazmning nutqda paydo boʻlishi shunchaki grammatik yoki semantik tasodif emas. Bu hodisalar nutq egasining ijtimoiy mavqe,

yosh, madaniy qadriyatlar va kommunikatsion maqsadlariga bog‘liq holda yuzaga chiqadi. Masalan, rasmiy muhitda bunday holatlar odatda salbiy baholansa-da, norasmiy suhbatda yoki internet tili kontekstida ular ijodkorlik va stilistik rang-baranglik sifatida qabul qilinadi. Shuningdek, turli milliy madaniyatlarda bu hodisalarga bo‘lgan munosabat turlicha. Ba’zi jamiyatlarda ular nutq xatoligi sifatida keskin tanqid qilinsa, boshqalarda esa ular tabiiy nutqiy vosita sifatida e’tirof etiladi.

Xulosa qilib aytganda, tavtologiya va pleonazm tilning soddalik va iqtisodiylik tamoyillariga ziddek tuyulsa-da, sotsiolingvistik nuqtai nazardan ularning jamiyatdagi nutqiy, emotsional, stilistik va madaniy funksiyalari bor. Bu hodisalar tilning ijtimoiy hayot bilan bog‘liqligini, muloqotdagi maqsadga xizmat qiluvchi vosita sifatida shakllanganligini ko‘rsatadi.

Xuddi shunday, tavtologik ifodalar ko‘pincha og‘zaki nutqda va ta’sirchanlik zarur bo‘lgan matnlarda tez-tez qo‘llaniladi. Siyosatchilar, notiqlar yoki jurnalistlar tomonidan ishlatiladigan “xalqimiz xalqparvar”, “muammo muammoligicha qolmoqda”, “barqarorlikni barqarorlashtirishimiz kerak” kabi iboralar bir qarashda noaniq yoki takroriy bo‘lib tuyuladi.[4.65] Biroq sotsiolingvistik yondashuvda bu iboralar tinglovchiga ijtimoiy ishonch uyg‘otish, fikrga urg‘u berish, hissiy ta’sir o‘tkazish uchun xizmat qiladigan vosita sifatida qaraladi. Ushbu jarayon sotsiokognitiv tilshunoslik bilan bog‘liq bo‘lib, u nutq jarayonida auditoriyaning psixologik holati va ijtimoiy pozitsiyasini inobatga oladi.

Zamonaviy texnologiyalar, xususan internet tarmog‘ining kengayishi bilan pleonazm va tavtologiyalar yangi kommunikativ maydonlarda namoyon bo‘lmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda, jumladan, Facebook, TikTok, X (Twitter), Telegram kabi platformalarda tavtologik va pleonazmik iboralar ko‘pincha kinoya, sarkazm, yoki memlar vositasi sifatida qo‘llaniladi.[6.20] Bunday holatlarda, ortiqchaliklar aslida stilistik vosita sifatida tan olinadi. Ayniqsa, yoshlar tilida bu iboralar o‘zaro do‘stona hazil, o‘zini ijtimoiy guruhda ifodalash, yoki axborotni emotsional tarzda taqdim etish vositasi sifatida ishlatiladi.

Tavtologiya va pleonazm hodisalari tilning semantik tizimidagi ortiqchaliklar sifatida ko‘rinsa-da, sotsiolingvistik kontekstda ular kommunikativ strategiyalar,

ijtimoiy signal va nutqiy uslub ifodasi sifatida ham ahamiyat kasb etadi. Xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, bu hodisalar ijtimoiy guruhlarning tilga bo‘lgan munosabati, o‘zaro muloqotdagi urf-odatlar va kommunikativ ehtiyojlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Shuning uchun bu hodisalarni faqat grammatik yoki semantik jihatdan emas, balki sotsiolingvistik kontekstda ham o‘rganish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov B. “Tilshunoslikka kirish”, Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti
2. Mahmudov N. “O‘zbek tilining hozirgi zamon stilistikasi”, Fan nashriyoti, Toshkent
3. Rajabov A. “Nutq madaniyati asoslari”, Toshkent: O‘qituvchi
4. Xayrullayev M. “Sotsiolingvistika: til va jamiyat”, Toshkent: Sharq nashriyoti
5. Crystal D. “Til ensiklopediyasi”, tarjima nashri, Toshkent
6. Holmes J. “Sotsiolingvistika asoslari”, tarjima maqolalar to‘plami, Toshkent filologiya fakulteti arxivi

DIGITAL COMMUNICATION AND INTERCULTURAL PRAGMATICS: COMPLIMENT AND COMPLAINT STRATEGIES IN RUSSIAN AND ENGLISH DISCOURSE

Usmonova Dona Satvoldiyevna

Associate Professor of the Department of English Philology, PhD,

Fergana State University

E-mail: d.s.usmonova@pf.fdu.uz 98906300018

ORCID: 0000-0002-6806-8947

Shayakhmetova Elvira Maratovna

Master’s degree student, Fergana State University

E-mail: shayakhmetovaelvira2@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada rus va ingliz raqamli diskursida kompliment va shikoyat strategiyalari madaniyatlararo pragmatika hamda onlayn muloqot nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: raqamli kommunikatsiya; madaniyatlararo pragmatika; kompliment; shikoyat; diskurs; xushmuomalalik; ingliz tili; rus tili

Аннотация: В статье анализируются стратегии комплиментов и жалоб в русском и английском цифровом дискурсе с акцентом на межкультурную прагматику и особенности онлайн-коммуникации.

Ключевые слова: цифровая коммуникация; межкультурная прагматика; комплименты; жалобы; дискурс; вежливость; английский язык; русский язык

Abstract: This article analyzes compliment and complaint strategies in Russian and English digital discourse, focusing on intercultural pragmatics, politeness, and communication patterns in online interaction.

Keywords: digital communication; intercultural pragmatics; compliments; complaints; discourse; politeness; English; Russian; online interaction

INTRODUCTION. Digital communication has significantly influenced intercultural interaction and language use in modern society. Online platforms such as social media and messaging applications have created new forms of discourse and pragmatic behavior. Compliments and complaints are important speech acts that reflect cultural norms, politeness strategies, and communicative intentions. According to Penelope Brown and Stephen Levinson, politeness strategies play a central role in maintaining social relationships in communication. In intercultural pragmatics, differences between English and Russian speech behavior reveal distinct approaches to expressing emotions, evaluation, and criticism. Therefore, studying compliment and complaint strategies in digital discourse contributes to a better understanding of intercultural communication and pragmatic competence in the digital era.

METHODOLOGY. This study applies a qualitative comparative approach to analyze compliment and complaint strategies in Russian and English digital discourse. The research materials were collected from social media platforms, online forums, messaging applications, and public comments written by native speakers of English

and Russian. The selected examples include communicative situations related to praise, appreciation, dissatisfaction, and criticism in online interaction.

The study is based on intercultural pragmatics, speech act theory (Searle, 1969), and politeness theory (Brown & Levinson, 1987). A descriptive and comparative method was used to identify similarities and differences in pragmatic behavior between English- and Russian-speaking users.

Special attention was paid to linguistic features such as lexical choice, directness, emotional expression, and politeness markers in digital communication. The analyzed data were categorized according to communicative intention and pragmatic function. The findings were interpreted within the framework of intercultural communication and digital discourse studies (Herring, 2004) to determine how technological environments influence modern speech behavior and pragmatic strategies.

RESULTS. The analysis revealed significant similarities and differences in compliment and complaint strategies used in Russian and English digital discourse. English-speaking users tended to employ more indirect and polite forms of compliments and complaints, while Russian-speaking users demonstrated greater directness and emotional expressiveness in online interaction. These differences reflect distinct cultural norms and communicative traditions in both linguistic communities.

In English discourse, compliments were frequently expressed through positive evaluative adjectives, supportive comments, and politeness markers such as “please,” “thank you,” and indirect praise. Complaints were often softened with mitigating expressions to reduce possible communicative conflict. This finding supports the politeness theory developed by Brown and Levinson (1987), which emphasizes the importance of maintaining social harmony through indirectness and face-saving strategies.

In contrast, Russian digital discourse showed a tendency toward more explicit emotional reactions and direct communicative behavior. Complaints were commonly expressed in a straightforward manner, particularly in discussions related to public services, social issues, and personal dissatisfaction. Compliments in Russian discourse

were often emotionally rich and expressive, reflecting cultural preferences for sincerity and emotional involvement in communication.

The study also demonstrated that digital platforms influence pragmatic behavior by encouraging brevity, emotional intensity, and informal interaction. Emojis, abbreviations, and internet slang were widely used in both languages to strengthen pragmatic meaning and emotional expression. Overall, the findings confirm that intercultural differences continue to shape online communication despite the global and technologically unified nature of digital discourse.

DISCUSSION. The findings of this study demonstrate that intercultural differences strongly influence pragmatic behavior in digital communication. Although online platforms create a global environment for interaction, English and Russian speakers continue to follow culturally specific communication patterns. English digital discourse is characterized by indirectness, politeness markers, and conflict-avoidance strategies, which support the politeness theory proposed by Brown and Levinson (1987). Russian discourse, in contrast, reflects greater emotional openness and directness in expressing both compliments and complaints.

The results also confirm that digital communication changes traditional speech behavior by encouraging shorter, faster, and more emotionally expressive forms of interaction. The frequent use of emojis, abbreviations, and informal vocabulary contributes to the development of new pragmatic strategies in online discourse. These findings correspond with studies on computer-mediated communication (Herring, 2004), which emphasize the influence of technological environments on language use.

Furthermore, the study highlights the importance of pragmatic competence in intercultural communication. Misunderstandings may occur when speakers interpret directness, politeness, or emotional expression according to their own cultural norms. Therefore, understanding intercultural pragmatic differences is essential for effective communication in the modern digital world.

CONCLUSION. This study examined compliment and complaint strategies in Russian and English digital discourse from the perspective of intercultural pragmatics. The findings revealed that English speakers tend to use more indirect and polite

communicative strategies, whereas Russian speakers demonstrate greater directness and emotional expressiveness in online interaction. The research also showed that digital communication influences pragmatic behavior through informal language, emotional markers, and rapid interaction. Despite the global nature of online communication, cultural norms continue to shape speech behavior in different linguistic communities. The study emphasizes the importance of intercultural pragmatic competence for successful communication in digital environments. Further research may focus on other speech acts, multilingual online communication, and the influence of artificial intelligence on intercultural discourse.

References:

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.

2. Herring, S. C. (2004). Computer-mediated discourse analysis: An approach to researching online behavior. In S. A. Barab, R. Kling, & J. H. Gray (Eds.), *Designing for Virtual Communities in the Service of Learning* (pp. 338–376). Cambridge University Press.

3. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.

THE ROLE OF METAPHOR IN FORMING ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS

Uzoqova Rushanoy Sherzodbek qizi

master's degree student,

ruxshonaxonilyosova@gmail.com

Yunusova Hilola Ravshan qizi

Senior lecturer, PhD Fergana State University

Abstract. This article analyzes the linguocognitive and pragmatic role of metaphor in shaping ecological consciousness. Metaphor, as one of the main mechanisms of human cognition, plays an important role in understanding environmental issues, expressing attitudes toward nature, and developing ecological

responsibility. The paper also examines the major metaphorical models used in ecological discourse and explains their influence through relevant examples. The study demonstrates that metaphor is not only a stylistic device but also a cognitive and persuasive tool that contributes significantly to environmental awareness.

Keywords: ecological consciousness, metaphor, ecological discourse, cognitive linguistics, conceptual metaphor, environmental awareness, language and cognition, ecological thinking.

Introduction. In the modern world, environmental problems have become one of the most urgent global issues. Climate change, environmental pollution, deforestation, and the depletion of natural resources increasingly threaten human life and ecological balance. Under such conditions, forming ecological consciousness has become an essential social and educational task. In this process, language plays a crucial role, especially through metaphorical expressions that influence human perception and thinking.

For a long time, metaphor was considered only a stylistic or literary device. However, modern cognitive linguistics views metaphor as a fundamental mechanism of human thought. According to George Lakoff and Mark Johnson, metaphor is a way of understanding one conceptual domain through another. Therefore, metaphors help people conceptualize abstract ecological issues through familiar experiences and images.

Environmental discourse widely employs metaphors to simplify complex ecological concepts and create emotional impact. Expressions such as “The Earth is our home,” “Nature is crying,” or “The planet is sick” make environmental issues more understandable and emotionally powerful. Through such metaphorical models, people begin to perceive environmental protection not merely as a scientific issue but also as a moral and social responsibility.

The Linguocognitive Nature of Metaphor

In cognitive linguistics, metaphor is regarded as an important cognitive instrument that structures human understanding of reality. It is not limited to language alone but reflects the way people think and conceptualize the world. Human beings usually

understand abstract concepts through concrete experiences. Therefore, environmental problems are often explained metaphorically to make them more accessible.

For example, the metaphor “Nature is taking revenge” presents environmental disasters as consequences of irresponsible human actions. In this metaphor, nature is conceptualized as an active and reactive force rather than a passive object. As a result, people become more aware of their ecological responsibility.

Conceptual Metaphor Theory suggests that many ecological metaphors are based on human physical and emotional experiences. Common metaphorical models in environmental discourse include:

NATURE IS A LIVING ORGANISM

THE EARTH IS A HOME

ENVIRONMENTAL PROBLEMS ARE DISEASES

CLIMATE CHANGE IS A DISASTER

These conceptual metaphors help simplify difficult scientific concepts and make them understandable for a wider audience.

For instance, the expression “The planet has a fever” metaphorically describes global warming through the image of human illness. Such a metaphor creates a stronger emotional response because it links environmental destruction to human health and survival.

Pragmatic Functions of Metaphor in Ecological Discourse

The primary goal of ecological discourse is not only to inform people about environmental issues but also to encourage ecological behavior and responsibility. In this regard, metaphor serves as a powerful pragmatic tool. Metaphors intensify the emotional and persuasive effect of environmental communication. Expressions such as:

“The oceans have become plastic graveyards”

“Forests are the lungs of the Earth”

“Nature is sending warning signals”

create stronger impressions than ordinary scientific descriptions.

From a pragmatic perspective, metaphors perform several important functions:

Explanatory function -simplifying complicated ecological processes;

Emotional function - influencing people’s feelings and attitudes;

Persuasive function - motivating individuals to protect nature.

For example, the metaphor “Nature is asking for help” humanizes the environment and evokes empathy in the audience. Such emotional engagement often increases ecological awareness and motivates environmental action.

Metaphors are especially common in environmental campaigns, media reports, and public speeches because they attract attention and make ecological messages more memorable.

Metaphorical Models in Ecological Texts

Environmental texts frequently employ metaphorical models to shape ecological perception. Many of these metaphors are anthropocentric because they explain nature through human experience.

1. Nature as a Human Being

Examples include:

“Nature is suffering”

“The rivers are dying”

“The Earth is exhausted”

These metaphors personify nature and create emotional closeness between humans and the environment.

2. Earth as Home

Examples include:

“We must protect our common home”

“The Earth belongs to future generations”

This metaphorical model connects ecological responsibility with family values and social ethics.

3. Environmental Problems as Diseases

Examples include:

“The atmosphere is poisoned”

“The planet is wounded”

“Environmental crisis is a global illness”

Such metaphors frame ecological destruction as a dangerous condition requiring urgent treatment and action.

In many cultures, ecological metaphors are also connected with traditional values and beliefs. Water is often described as “the source of life,” while trees symbolize prosperity, continuity, and harmony with nature.

The Role of Metaphor in Environmental Education

Environmental education plays a key role in developing ecological consciousness, especially among younger generations. In this process, metaphors are highly effective educational tools because they make information more vivid and memorable.

Psychological studies show that metaphorical and image-based information is retained in memory longer than abstract explanations. Therefore, the use of metaphors in environmental education improves understanding and increases students’ interest in ecological topics.

For example, the metaphor “Trees are the lungs of the Earth” quickly explains the ecological function of forests more effectively than scientific terminology alone. Similarly, the metaphor “Nature is our inheritance” encourages moral responsibility toward future generations.

Environmental advertisements and social campaigns also actively use metaphors because they influence emotions and shape ecological behavior. Through metaphorical language, environmental issues become more personal, urgent, and relatable.

Conclusion. Metaphor is an essential linguocognitive and pragmatic instrument in forming ecological consciousness. It helps people understand complex environmental problems through familiar concepts and emotional images. Ecological metaphors simplify scientific information, strengthen emotional engagement, and encourage responsible attitudes toward nature.

Moreover, metaphor plays a significant role in environmental education, media discourse, and ecological campaigns. By shaping human perception and influencing emotions, metaphors contribute to the development of ecological thinking and environmental responsibility.

In today’s world, where ecological crises continue to intensify, studying the role of metaphor in environmental discourse remains an important issue in cognitive linguistics, pragmatics, and environmental communication. The effective use of metaphor can strengthen public ecological awareness and promote sustainable attitudes toward the natural world.

References

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.

2. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

3. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. — Oxford: Oxford University Press, 2010.

4. Fillmore Ch. Frame Semantics and the Nature of Language. — New York: Annals of the New York Academy of Sciences, 1976.

5. Charteris-Black J. Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor. — London: Palgrave Macmillan, 2011.

6. Safarov Sh. Cognitive Linguistics. — Tashkent: Akademnashr, 2019.

7. Rasulov R. Language and Thought Relations. — Tashkent: Fan Publishing, 2018.

AHMAD YASSAVIYBING "DEVONI HIKMAT" ASARIDA TASAVVUFIY VA AXLOQIY TARBIYA MASALALARINING BADIIY TALQINI

To‘laganova Muxlisa

Osiyo Texnologiyalar universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu tezisda Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" asarida tasavvufiy va axloqiy tarbiya masalalarining badiiy talqini tahlil qilinadi. Asarda nafsni jilovlash, sabr-qanoat, halollik, tavoze, mehr-shafqat, saxovat va ilmga intilish kabi ma’naviy-axloqiy fazilatlarning tasavvufiy qarashlar asosida yoritilishi ochib beriladi.

Shuningdek, hikmatlarda insonning ruhiy poklanishi, komillikka erishish yo‘llari hamda yetim va miskinlarga yordam berish kabi insonparvarlik g‘oyalari tadqiq etiladi. Tezisda Yassaviy hikmatlarining bugungi yoshlar ma’naviy tarbiyasidagi o‘rni va ahamiyati ilmiy asosda yoritilgan**.**

Kalit so‘zlar. Axloqiy tarbiya, ruhiy poklik, saxiylik, nafs tarbiyasi, qone bo‘lish, sabr, tavoze, barkamol shaxs, hikmat.

Ahmad Yassaviy "Devoni hikmat" asari didaktik jihatdan tasavvufiy -axloqiy va milliy, ma'naviy tarbiya masalalarida dasturilamal bo‘lib xizmat qilmoqda. Unda zikr etilgan axloqiy qarashlar, tasavvufona ruhiy poklanish, ilm egallash, olimlarni hurmat qilish, yetim va g'ariblar ko‘nglini olish kabi mavzular bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Ma'lumki, axloqiy tarbiya insonning atrofidagilarga bo‘lgan munosabatlarida aks etadi. Bu borada xalqimizning ma'naviy-adabiy yodgorliklari asrlar o‘sha o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. "Muqaddas Qur‘oni Karim va Hadisi sharif kitoblarida axloqiy tarbiyaga oid ibratli maslahatlar, hikmatlar, rivoyatlar hamda asrlar davomida ota-bobolarimiz hayotida tarkib topgan milliy urf-odatlarimiz, an‘analarimizning durdona asoslari hisoblangan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning «Vasiyatlar kitobi», Buxoriynmg «Al-Jome‘ as-sahih», Abu Nasr Muhammad Forobiyning «Risola fi fusus al-hikma» («Hikmat gavharlari haqida risola»), «Risola fi tanbch alo ashobi-s-saodat» («Baxt saodatga erishish yo‘llari haqida risola»), «Kitob mabodi-u orom ahli madinat al-fazila» («Fozil shahar aholisining boshlang‘ich qarashlari), Ibn Sinoning «Hikmatlar»i, Abu Bakr Muhammad ibn al-Abbos Xorazmiyning o‘gitlari va Ahmad Yassaviyning «Devoni hikmat», «Faqrnoma» asarlari bugungi kun yoshlarida milliy-ma‘naviy fazilatlarni psixologik jihatdan tarkib toptirishda juda muhim manba vazifasini o‘tamoqda" [1;531]. Ayni shu ma'noda Yassaviyning hikmatlarini quyidagicha ta'riflashi bejiz emas. Unda Qur'oniy-tasavvufiy tamoyillar muhim o‘rin tutadi, o‘quvchiga axloqiy ta'sir o‘tkazadi:

Meni hikmatlarini farmoni Subhon,

O‘qub bilsang, hama ma'noyi Qur’on. [2;212]

Yassaviy devonida axloqiy tarbiya avvalo nafsni jilovlash, sobir (sabrli) bo‘lish, halollik, tavoze, ma'naviy komillikka intilish kabi jihatlar orqali namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, komillikka erishish yo‘llari tasavvufiy talqinda ifodalanadi. Nafsni tarbiyalash muhim masala sifatida ko‘rsatiladi. Quyidagi kabi bandlarida nafsning ko‘rinishi-yu oqibatini tasvirlaydi:

Qul Xo‘ja Ahmad, nafsdan ulug‘ balo bo‘lmas,

Yer-u ko‘kdan to‘ma bersam hargiz to‘ymas. [2;214]

"Hikmatlarning tili XII asr tili emas. Asrlar osha o‘zgarib, yangilanib, davrga moslashib borgan. Bu ishni Yassaviy muxlislari-darveshlar qilganlar, albatta. Shularga qaramasdan, “Devoni hikmat” birgina O‘rta Osiyo xalqlari emas, butun turk olami ma’naviyatining bugungi kungacha eskirmay kelayotgan muhim hodisasi bo‘lib qoldi. Shoir mol-dunyoga hirs qo‘yganlarni, aysh-ishratga berilganlarni tanqid ostiga oladi". [3;28] Yer yuzidagi birinchi inson - Odam ato bilan bog‘liq voqelikka ishora qiluvchi quyidagi misrada ham nafsning inson bn kurashi, nafsning jamiki yomon axloqlarga yetaklashi talqin etiladi:

Odam o‘g‘lin ozdurg‘on nafs-u havo emasmi,

Chirkin dunyog‘a solg‘on nafs-u havo emasmi? [2; 183]

Shoir insonni dunyoparastlik, ochko‘zlik, kibr va yolg‘ondan qaytarib, pok qalb bilan yashashga undaydi. Unga ko‘ra, insonning haqiqiy kamoloti boylikda emas, balki ruhiy poklik va yaxshi axloqda namoyon bo‘ladi. "Ahmad Yassaviy hikmatlarida Qur'oni Karim ma'nolari talqini, ...ilohiy ishq tarannumi, pand-nasihat, ezgu axloq ta’rifi, yomon xulqlar, dunyo, nafs tanqidi, ...o‘zni yozg‘irish - Muxammad etish g‘oyalari yetakchi o‘rin tutad". [2;14-15]

Kibr-u havo havaslarin ushota ko‘r,

Yo‘lungni adovatdan bo‘shota ko‘r.

Yaxshi so‘zga quloq soling eshita ko‘r,

Oxiratni tarafiga bo‘lur moyil. [2;221]

Asarda mehr-shafqat, yetim-yesirlarni qo‘llash, insonlarga yaxshilik qilish kabi g‘oyalar ham keng o‘rin olgan. Bu esa Yassaviy ta’limotining insonparvarlik mohiyatini ko‘rsatadi. Yassaviy insonni mehr-shafqatli, rahmdil va saxovatli bo‘lishga chaqiradi. Ayniqsa, jamiyatdagi ojiz va yordamga muhtoj insonlarga yaxshilik qilish komil inson belgisi deb ko‘rsatiladi. Uning fikricha, inson faqat ibodat bilangina emas,

balki odamlarga yaxshilik qilish orqali ham ma’naviy kamolotga erishadi. Yetimlarga g‘amxo‘rlik qilish esa qalb pokligi va ezgulikning amaliy ko‘rinishi hisoblanadi.

G‘arib, faqir yetimlarni qilg‘il shodmon,

Halqa qilib, aziz joning ayla qurbon.

To‘ma topsang joning bila qilg‘il mehmon,

Haqdin eshtib, bu so‘zlarni aydim, mano. [2;21]

Shoir ilmni ham axloqiy tarbiyaning asosiy vositalaridan biri deb biladi. Ilm insonni jaholatdan chiqaradi va uni komillikka yetaklaydi. Shuningdek, “Devoni Hikmat”da sabr va qanoat fazilatlari ulug‘lanadi. Yassaviy insonni hayot sinovlariga bardoshli bo‘lishga, har qanday holatda ham halollik va iymonni saqlashga chaqiradi. Tasavvufiy qarashlarga ko‘ra, qalbni poklash orqali inson Haqqa yaqinlashadi. Asarda tasavvufiy axloq masalasi insonning qalban poklanishi, Allohga muhabbat va dunyo lazzatlaridan yuz burish, ma'naviy yetuklikka erishish sifatida ifodalanadi. Hikmatlarda boriga "qone bolish" - qanoat qilish, sobir bo‘lish - sabrli bo‘lish fazilatlari ulug‘lanadi. Tasavvufiy talqinda bu axloqiy fazilatlar tufayli nafsni yengib, komillikka erishish mumkin:

Muhabbatni bog‘in ketmay oshiq bo‘lmas,

Xorlik, zorlik tortmaguncha nafsing o‘lmas.

Bir qatraga qone bo‘lmay , ul dur to‘lmas,

Qone bo‘lib xos gavharin oldim mano. [2;36]

Ahmad Yassaviy insonning komil axloq egasi bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan eng muhim fazilatlardan biri — sahovat va mehr-shafqat g‘oyasi ekanini quyidagi hikmatda ilgari suradi. Shoir “banda bo‘lsang, sahiy bo‘lg‘il” degan murojaat orqali haqiqiy insoniylik Alloh yaratgan bandalarga yaxshilik qilish bilan namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi. Saxovat va ehson — miskinlarga taom berish, yordam ko‘rsatish insonning ma’naviy kamolotini bildiradi. Mehr-oqibat — jamiyatdagi ehtiyojmand kishilarga g‘amxo‘rlik qilish tasavvufdagi muhim insonparvarlik fazilatidir. Ruhiy poklanish — inson boshqalarga yaxshilik qilish orqali qalban poklanadi va Haqqa yaqinlashadi:

Q*ul Xoja Ahmad, banda bo‘lsang, sahiy bo‘lg‘il,*

Sahiy bo‘lib, miskinlarga taom bergil.

Tongla borsang jannat ichra gullar bergil,

Valloh sahiy haq diydorini ko‘rar ermish. [2;214]

Xulosa sifatida aytish mumkinki, "Devoni hikmat" asari nafaqat tasavvufiy adabiyotning nodir namunasi, balki insonni ma’naviy-axloqiy jihatdan kamol toptiruvchi muhim tarbiyaviy manba hisoblanadi. Asarda ilgari surilgan nafsni jilovlash, sabr-qanoat, halollik, tavoze, mehr-shafqat, saxovat va ilmga intilish kabi fazilatlar bugungi jamiyat uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ahmad Yassaviy hikmatlarida insonning komillikka erishishi qalb pokligi, Allohga muhabbat va odamlarga yaxshilik qilish bilan chambarchas bog‘liq holda talqin etiladi. Shoir hikmatlari yosh avlodni ezgulik, insonparvarlik va ma’naviy yetuklik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, yetim-yesirlar va miskinlarga mehr ko‘rsatish, dunyoparastlik hamda kibrdan yiroq bo‘lish haqidagi qarashlar bugungi axloqiy tarbiya jarayonida muhim o‘rin tutadi. Shu bois “Devoni hikmat” asari milliy va diniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirgan holda, inson ruhiyatini poklash va barkamol shaxsni shakllantirishga xizmat qiluvchi bebaho ma’naviy meros sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qarshiyeva Y. Ahmad Yassaviy qarashlarida odob-axloq g‘oyalarining psixologik talqini. Maqola. Zamonaviy ilm-fan va ta'lim istiqbollari ilmiy-amaliy konferensiyasi.

2. Yassaviy A, Boqirg‘oniy S. Hikmatlar. - Toshkent.: "O‘zbekiston", 2013

3. Rahmatova D. Ahmad Yassaviy hikmatlarida normadan og‘ishning estetik vazifasi. Maqola. Filologiya va pedagogika jurnali. 2016-yil 7-son.

4. Olloberganova G. Tasavvuf ta'limoti va ma’naviy barkamollik masalasi. Magistrlik dissertatsiyasi. - Toshkent, 2014.

5. Tursunkulova Sh. Tasavvuf ta'limoti va uning o‘ziga xos xususiyatlari. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari. www.tadqiqotlar.uz. 14-to‘plam 2-son dekabr 2024

6. Ortiqov O. Imom Abu Homid G‘azzoliyning ma'naviy-axloqiy qarashlari. Maqola. www.iupr.ru. "Экономика и социум" №3(106)-2 2023

A COMPARATIVE SEMANTIC ANALYSIS OF METAPHORIC UNITS IN ENGLISH AND UZBEK

Aliyeva Navruza Xabibullayevna

PhD, Fergana State University

nx.alieva@pf.fdu.uz

Tursunaliyev Jamshidbek Qaxramonjon o‘g‘li

master’s student, Fergana State University

tursunaliyevjamshidnghty@gmail.com

Annotation. This article explores the semantic nature of metaphors in English and Uzbek linguistics. Through a comparative approach, the study identifies universal and culture-specific characteristics of metaphorical units. The analysis focuses on how human experience and cultural values shape metaphorical conceptualization in both genetically unrelated languages. The results demonstrate that while some metaphors are shared due to common human physiology, others differ significantly based on national traditions and lifestyles.

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tilshunosligida metaforalarning semantik tabiatini o‘rganadi. Qiyosiy yondashuv orqali tadqiqot metaforik birliklarning universal va madaniyatga xos xususiyatlarini aniqlaydi. Tahlil inson tajribasi va madaniy qadriyatlar genetik jihatdan bog‘liq bo‘lmagan ikkala tilda ham metaforik kontseptualizatsiyani qanday shakllantirishiga qaratilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ba’zi metaforalar umumiy inson fiziologiyasi tufayli umumiy bo‘lsa-da, boshqalari milliy an’analar va turmush tarziga qarab sezilarli darajada farq qiladi.

Key words: metaphor, semantic analysis, comparative linguistics, conceptualization, target domain, source domain, linguistic picture of the world.

Аннотация. В данной статье исследуется семантическая природа метафор в английском и узбекском языках. С помощью сравнительного подхода в исследовании выявляются универсальные и культурно-специфические характеристики метафорических единиц. Анализ фокусируется на том, как человеческий опыт и культурные ценности формируют метафорическую

концептуализацию в обоих генетически неродственных языках. Результаты показывают, что, хотя некоторые метафоры являются общими из-за общих физиологических особенностей человека, другие значительно различаются в зависимости от национальных традиций и образа жизни.

Ключевые слова: метафора, семантический анализ, сравнительная лингвистика, концептуализация, целевая область, исходная область, лингвистическая картина мира.

Kalit so‘zlar: metafora, semantik tahlil, qiyosiy tilshunoslik, kontseptualizatsiya, maqsadli soha, manba sohasi, dunyoning lingvistik manzarasi.

Introduction. In modern linguistics, a metaphor is no longer viewed merely as a decorative tool for speech but as a fundamental cognitive process. It is a way of understanding one conceptual domain in terms of another. When comparing English and Uzbek, two languages belonging to different families (Indo-European and Turkic), we observe fascinating parallels and divergences in how speakers describe the world. This article aims to analyze the semantic structures of metaphoric units in both languages to reveal the underlying cultural and cognitive mechanisms.

The study of metaphor involves identifying the "Source Domain" (the concept being borrowed) and the "Target Domain" (the concept being described). Semantic analysis shows that both English and Uzbek frequently use "Human Body" and "Nature" as source domains, yet the specific associations often differ.

Anthropomorphic Metaphors. One of the most common types of metaphoric units is the anthropomorphic metaphor, where human body parts are used to describe inanimate objects. For instance, in English, we say the *"eye of a needle"* or the *"head of a table"*. Similarly, in Uzbek, we find *"ignaning ko‘zi"* (the eye of the needle) and *"tog‘ning etagi"* (the skirt/foot of the mountain).

However, the semantic depth of these units varies. As noted by researchers, "metaphor acts as a bridge between the physical world and abstract thought, allowing speakers to categorize reality based on their own physical presence" [Lakoff & Johnson, 2003, 45]. In this context, both English and Uzbek speakers use their bodies as a primary reference point for spatial orientation.

Animalistic Metaphors (Zoonyms). Animal-based metaphors reveal deep cultural differences. In English, the "owl" is often a symbol of wisdom (*as wise as an owl*). In contrast, in Uzbek culture, the owl (*boyo‘g‘li*) has historically been associated with bad luck or ruins, though modern literature is shifting this perception.

The semantic transfer of animal traits to humans is a universal phenomenon, but the specific animal chosen depends on the local environment. "The choice of zoonymic metaphors is strictly tied to the historical and ecological environment of the speech community" [Newmark, 1988, 108]. For example, the English metaphor *"a lone wolf"* describes an independent person, while in Uzbek, the word *"sher"* (lion) is frequently used to denote courage and masculinity in a way that is more pervasive than in English.

Cognitive Mapping in Metaphors. Modern cognitive linguistics suggests that metaphors are not just linguistic but mental. The mapping process allows for the expression of complex emotions. In Uzbek, the "heart" (*yurak, ko‘ngil*) is the center of almost all emotional metaphors. While English also uses the heart (*broken heart*), it frequently employs the "mind" or "head" for concepts that Uzbek might still attribute to the *ko‘ngil*.

According to cognitive scholars, "the semantic structure of a metaphor is governed by the cultural schemas embedded in the speaker's mind" [Kovecses, 2010, 72]. This explains why an Uzbek speaker might say *"ko‘ngli ochiq"* (his heart is open) to mean "generous/hospitable," whereas an English speaker might use *"open-minded"* to mean "receptive to new ideas"—different organs for different semantic results.

Structural Differences. From a structural-semantic perspective, English metaphors often rely on verb-based transitions (*the news traveled fast*), whereas Uzbek metaphors are frequently found within stable phraseological units or compound nouns. "The grammatical structure of a language imposes certain constraints on how a metaphor can be linguistically realized" [Croft, 2004, 134]. Despite these structural differences, the semantic goal remains the same: to make the abstract more concrete.

Conclusion. The comparative semantic analysis of English and Uzbek metaphors reveals that there is a "universal core" of metaphors based on shared human experiences. However, the "cultural periphery" is where the languages diverge. English

metaphors are often more individualized and varied due to its global nature, while Uzbek metaphors remain deeply rooted in traditional values, hospitality, and a close relationship with nature and family. Understanding these nuances is essential for effective translation and cross-cultural communication.

References

1. **Croft, W.** (2004). *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. **Kovecses, Z.** (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
3. **Lakoff, G., & Johnson, M.** (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
4. **Newmark, P.** (1988). *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall.
5. **Mahmudov, N.** (2012). *Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarida*. Toshkent: Fan. (Qo‘shimcha o‘zbek manbalari uchun namuna).

SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF METAPHORS IN ENGLISH AND UZBEK ACCORDING TO THEIR SEMANTIC SCOPE

Tursunaliyev Jamshidbek Qaxramonjon o‘g‘li

master’s student, Fergana State University

tursunaliyevjamshidnghty@gmail.com

Aliyeva Navruza Xabibullayevna

PhD, Fergana State University,

nx.alieva@pf.fdu.uz

Annotation. This article examines the semantic scope of metaphors in English and Uzbek languages, focusing on their similarities and differences. It analyzes how metaphors function as cognitive and linguistic tools in both languages, reflecting cultural and conceptual structures. The study highlights that while some metaphorical patterns are universal due to shared human experience, others are culturally specific and shaped by historical, social, and linguistic factors.

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi metaforalarning

semantik doirasini o‘rganib chiqadi, ularning o‘xshashliklari va farqlariga e’tibor qaratadi. Unda metaforalarning ikkala tilda ham kognitiv va lingvistik vositalar sifatida qanday ishlashi, madaniy va kontseptual tuzilmalarni aks ettirishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda ba’zi metaforik naqshlar umumiy insoniy tajriba tufayli universal bo‘lsa-da, boshqalari madaniy jihatdan o‘ziga xos va tarixiy, ijtimoiy va lingvistik omillar ta’sirida shakllanganligi ta’kidlangan.

Аннотация. В данной статье рассматривается семантический охват метафор в английском и узбекском языках, уделяя особое внимание их сходствам и различиям. Анализируется, как метафоры функционируют в обоих языках как когнитивные и лингвистические инструменты, отражая культурные и концептуальные структуры. Исследование подчеркивает, что, хотя некоторые метафорические модели являются универсальными благодаря общему человеческому опыту, другие являются культурно специфическими и формируются историческими, социальными и лингвистическими факторами.

Key words: metaphor, semantic analysis, comparative linguistics, metaphor, semantic scope, cognitive linguistics, conceptual metaphor, cross-cultural analysis.

Kalit so‘zlar: metafora, semantik tahlil, qiyosiy tilshunoslik, metafora, semantik doira, kognitiv tilshunoslik, kontseptual metafora, madaniyatlararo tahlil.

Ключевые слова: метафора, семантический анализ, сравнительная лингвистика, метафора, семантический охват, когнитивная лингвистика, концептуальная метафора, межкультурный анализ.

Introduction. Metaphor is one of the most significant linguistic phenomena that reflects not only language structure but also human cognition and cultural worldview. In modern linguistics, particularly within cognitive linguistics, metaphor is no longer regarded merely as a stylistic device but as a fundamental mechanism of thought. The study of metaphors in different languages allows researchers to explore how speakers conceptualize abstract notions through concrete experiences.

English and Uzbek, belonging to different language families and cultural traditions, provide an interesting ground for comparative metaphor analysis. The semantic scope of metaphors—referring to the range and domains in which metaphors

are applied—varies depending on cultural perception, historical development, and linguistic structure. This article aims to identify both common and distinctive features of metaphors in English and Uzbek based on their semantic scope.

The concept of semantic scope in metaphor refers to the breadth of meanings and domains that a metaphor can cover. In both English and Uzbek, metaphors are widely used to describe abstract concepts such as time, emotions, life, and relationships. These metaphorical mappings are often grounded in shared human experiences, which explains certain universal similarities.

For instance, in both languages, time is frequently conceptualized as a moving object or a valuable resource. English expressions such as “time is money” and Uzbek equivalents like “vaqt oltindan qimmat” demonstrate a shared understanding of time as something precious. This indicates a universal cognitive pattern where abstract concepts are understood through material value [Lakoff, 1980, 5].

However, differences emerge when analyzing the semantic scope shaped by cultural context. In Uzbek, metaphors often reflect traditional lifestyle, agricultural practices, and strong social relationships. For example, expressions related to family and community carry broader semantic implications compared to English. Uzbek metaphors like “yuragi keng” (literally “wide heart”) imply generosity and kindness, while English may use “kind-hearted,” but the cultural connotations and usage frequency differ significantly.

Another area of difference is the metaphorical conceptualization of emotions. In English, emotions are often linked with internal psychological states, while in Uzbek, they are frequently associated with physical or social expressions. For example, anger in English can be expressed as “boiling with anger,” whereas Uzbek uses expressions like “ichi yonib ketdi” (his inside burned), which reflects a more embodied and vivid imagery [Kövecses, 2002, 112].

Furthermore, nature-based metaphors reveal both similarities and divergences. While both languages use natural elements metaphorically, Uzbek tends to employ them more extensively due to its historical connection with nature and rural life. For instance, “hayot yo‘l” (life is a road) is common in Uzbek, similar to “life is a journey”

in English, but Uzbek expands this metaphor into more culturally specific contexts such as hospitality, destiny, and patience.

The semantic scope of metaphors in English is often influenced by technological and industrial development. Modern English includes metaphors derived from machinery, computing, and economics, such as “running out of memory” or “economic growth engine.” In contrast, Uzbek metaphorical expressions are less influenced by technology and more rooted in human relations and traditional practices [Newmark, 1988, 104].

Additionally, idiomatic metaphors highlight structural differences. English metaphors tend to be more fixed and lexicalized, whereas Uzbek metaphors can be more flexible and context-dependent. This flexibility allows Uzbek speakers to creatively extend metaphorical meanings in everyday communication.

Despite these differences, both languages share the fundamental cognitive mechanism of metaphorization. According to cognitive linguistics, metaphor is based on mapping between source and target domains, which is a universal process across languages [Lakoff & Johnson, 1980, 56]. This explains why certain metaphorical patterns, such as “life is a journey” or “love is a force,” appear in both English and Uzbek.

Conclusion. The analysis of metaphors in English and Uzbek according to their semantic scope reveals both universal and culture-specific features. While shared human experiences lead to similar metaphorical patterns, cultural, historical, and social factors contribute to differences in metaphor usage and meaning. English metaphors tend to reflect technological and industrial influences, whereas Uzbek metaphors are deeply rooted in tradition, social relations, and nature. Understanding these similarities and differences enhances cross-cultural communication and provides deeper insight into the relationship between language, thought, and culture.

References

1. Barcelona, A. (2003). *Metaphor and Metonymy at the Crossroads*. Berlin: Mouton de Gruyter.

2. Charteris-Black, J. (2004). *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. London: Palgrave Macmillan.

3. Deignan, A. (2005). *Metaphor and Corpus Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.

4. Gibbs, R. W. (1994). *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge: Cambridge University Press.

5. Goatly, A. (1997). *The Language of Metaphors*. London: Routledge.

6. Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

7. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction (2nd ed.)*. Oxford: Oxford University Press.

8. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

9. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. London: Prentice Hall.

ANIMAL PHRASEOLOGY IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES: A COMPARATIVE LINGUISTIC AND CULTURAL ANALYSIS

Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna

Fergana State University, PhD,docent

Uktamova Asila Ibrohimjon qizi

Fergana State University Master's degree student

Abstract. This thesis examines animal-based phraseological units in Uzbek and English, analyzing their structural, semantic, and cultural dimensions. By comparing the figurative language of two typologically distinct languages, the study reveals shared human cognitive patterns as well as unique cultural worldviews embedded in idiomatic expressions. The research draws on a corpus of over 500 phraseological units and applies both linguistic and anthropological frameworks to interpret their meanings and social functions.

Introduction. Phraseological units - fixed, idiomatic expressions whose meaning cannot be derived from their component words alone - constitute one of the richest and most culturally revealing strata of any language. [Maqsudov, 2018: 45] Animals have

occupied a central place in human civilization since prehistoric times, serving as sources of food, symbols of power, and objects of fear or reverence. It is therefore unsurprising that the animal world has generated an abundant and diverse inventory of phraseological expressions across cultures and languages.[Vinogradov, 1977: 23] Uzbek and English, though belonging to entirely different language families - Turkic and Germanic respectively - both exhibit a remarkable richness of animal idioms that reflect the speakers' engagement with the natural world, their social values, and their aesthetic sensibilities. The present thesis undertakes a systematic comparative study of these expressions with the aim of uncovering both universal tendencies in animal-based figurative language and culture-specific meanings that illuminate the distinct historical and ecological backgrounds of the two speech communities.

The significance of this comparative project lies not only in its contribution to phraseology as a subfield of linguistics but also in its relevance to translation studies, second-language pedagogy, and intercultural communication. [Kunin, 1996: 78] Translators frequently encounter animal idioms that resist direct transfer between languages, and language learners must grapple with expressions whose metaphorical logic differs radically from their native language conventions. A thorough comparative analysis of Uzbek and English animal phraseology therefore serves both theoretical and practical purposes.

Theoretical Framework. The study situates itself within the tradition of cognitive linguistics, particularly the theory of conceptual metaphor, which holds that abstract concepts are systematically understood through more concrete domains of experience. Animals represent one such concrete domain through which human beings conceptualize character traits, social relationships, and moral qualities. [Nasiscione, 2010: 112] In addition to cognitive linguistic theory, the thesis draws on cultural linguistics and contrastive phraseology, fields that examine how linguistic meaning is shaped by cultural schemas and cross-linguistic variation. These frameworks enable a nuanced reading of animal idioms that goes beyond surface-level semantic description to address the cultural values and historical circumstances that have shaped them.

Phraseological units are classified in this study according to Vinogradov's typology, which distinguishes among phraseological fusions, unities, and collocations on the basis of semantic cohesion, as well as Kunin's functional classification, which groups idioms by their grammatical behavior and pragmatic function within discourse. [Yusupov, 2012: 67] This dual classification allows the research to capture both the internal semantic structure of animal phraseological units and their roles in communicative interaction.

Corpus and Methodology. The primary data for this thesis consist of 527 phraseological units collected from authoritative dictionaries of Uzbek idioms and proverbs, English phraseological dictionaries, and literary texts from both traditions. The Uzbek corpus draws on classical sources including the works of Alisher Navoi as well as contemporary literary texts and the rich oral tradition of Uzbek folklore, including folk proverbs and epic narratives. [Normatov, 2005: 19] The English corpus encompasses units recorded in major phraseological dictionaries and attested in literary works ranging from Shakespeare to contemporary fiction. Quantitative methods are used to identify the frequency and distribution of animals across the two corpora, while qualitative analysis interprets the cultural meanings attached to specific animals in each tradition.

Animal Images in Uzbek Phraseology. In the Uzbek phraseological tradition, animals associated with the nomadic steppe lifestyle and Central Asian ecology predominate. The horse (ot) is the most frequently attested animal in Uzbek idioms, reflecting the historical centrality of equestrian culture in the Turkic world. Expressions such as ot ustida yurmoq ('to ride on horseback,' meaning 'to be in a position of power') and otni suv ichirmoq ('to water the horse,' meaning 'to complete a difficult task successfully') encode values of strength, mastery, and perseverance. [Sternberg, 1998: 479] The camel (tuya), the dog (it), and the fox (tulki) also feature prominently. The fox in particular carries a complex set of associations: while in some contexts it emblematizes cunning and wisdom, in others it represents treachery and unreliability, as in the expression tulkining hiylasi ('the fox's cunning'), used to describe sophisticated deception. The wolf (bo‘ri), deeply embedded in Turkic mythology as an

ancestral spirit and symbol of courage, appears in idioms that valorize ferocity and independence.

Animal Images in English Phraseology. English animal phraseology reflects the agrarian, maritime, and later industrial history of the British Isles, as well as the influence of classical and biblical traditions. The dog is the single most productive animal in English idioms, appearing in expressions such as 'let sleeping dogs lie,' 'every dog has its day,' and 'dog-eat-dog world,' which together encode a spectrum of attitudes toward conflict, fate, and social competition. [Cambridge Dictioanry of Idioms, 2006: 201] The horse similarly generates numerous idioms - 'straight from the horse's mouth,' 'don't look a gift horse in the mouth' - whose agricultural origins have been largely forgotten by modern speakers but whose figurative meanings remain productive. The cat, absent as a major symbol in Uzbek phraseology, is extraordinarily prominent in English, appearing in expressions that frequently encode themes of opportunity, curiosity, and power dynamics, as in 'when the cat's away, the mice will play' and 'let the cat out of the bag.'

Comparative Analysis: Convergences and Divergences. The comparative analysis reveals both significant convergences and notable divergences between the two phraseological systems. At the level of convergence, both languages employ the fox as a symbol of cunning, the lion as a symbol of courage and nobility, and the snake as a symbol of treachery - a pattern that likely reflects shared mythological substrates as well as universal features of human cognition regarding these animals. [Gibbs, 1994: 315] Both traditions also use birds - the eagle, the nightingale, and the crow - to express concepts of freedom, beauty of voice, and ill omen respectively, suggesting that avian symbolism crosses cultural boundaries with particular ease.

At the level of divergence, the contrast between the cultural roles of the horse in Uzbek and the dog and cat in English is particularly instructive. While the horse functions in Uzbek phraseology primarily as a symbol of noble aspiration and warrior virtue, reflecting the nomadic heritage of the Turkic peoples, the dog in English phraseology encompasses a far wider semantic range, from loyalty and companionship to contempt and low social status. This divergence illustrates how the same animal can

be embedded in entirely different cultural schemas depending on the society's historical relationship with that animal.

Conclusion. This thesis has demonstrated that the study of animal phraseological units offers a uniquely productive window into the cultural, historical, and cognitive dimensions of language. The comparative analysis of Uzbek and English animal idioms reveals a complex interplay between universal human tendencies to conceptualize abstract qualities through the concrete domain of the animal world and culture-specific patterns that reflect distinct ecological, historical, and mythological backgrounds. [Hasanov, 2009: 34] These findings have significant implications for translation practice, language teaching, and the broader project of cross-cultural understanding. Future research might extend this analysis to diachronic dimensions, tracking how the symbolic valences of animals have shifted over time within each tradition, or to pragmatic dimensions, examining how animal idioms function in specific genres and discourse contexts.

Bibliography

1. Cambridge Dictionary of Idioms. (2006). Cambridge: Cambridge University Press.
2. Gibbs, R.W. (1994). The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Hasanov, B. (2009). Uzbek Proverbs and Their Cultural Significance. Tashkent: Yangi Asr Avlodi.
4. Kunin, A.V. (1996). A Course of Modern English Phraseology. Moscow: Phoenix.
5. Maqsudov, A. (2018). Phraseology of the Uzbek Language. Tashkent: Fan Publishing House.
6. Naciscione, A. (2010). Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse. Amsterdam: John Benjamins.
7. Normatov, I. (2005). Symbolic Animals in Uzbek Literature. Tashkent: O‘zbekiston.

8. Sternberg, R.J. & Kaufman, J.C. (1998). Human Abilities. Annual Review of Psychology, 49, 479–502.

9. Vinogradov, V.V. (1977). About the Main Types of Phraseological Units in the Russian Language. Moscow: Nauka.

10. Yusupov, U. (2012). Comparative Linguistics: Uzbek and English. Tashkent: TSPU Press.

GLOBALLASHUV DAVRIDA DINIY BAGRIKENGLIKNI YOSHLAR ONGIGA SINGDIRISH TAMOYILLARI

Karimova Muyassarxon Abduqayumovna

Qo‘qon universiteti Andijon filiali

It va ijtimoiy gumanitar fanlar fakulteti

“ Tarix va ijtimoiy fanlar ” kafedrasi dotsenti

Usmonova Inobatxon Biloljon qizi

Filologiya va tillarni o‘qitish o‘zbek tili 1-bosqich talabasi

Email: inobatxonusmonova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv davrida diniy bagrikenglikni yoshlar ongiga singdirish tamoyillari diniy va dunyoviy jihatdan falsafiy tahlil etilgan. Tasavvuf namoyondalari Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Imom Buhoriy asarlari va hikmatli so‘zlari asosida globallashuv davrida diniy bag‘rikenglik g‘oyalari o‘rganilgan. “ Raqamli ipak yo‘li ” deya virtual olam sirlari ochib berilgan. Inikos nazariyasining ilmiy falsafiy xulosalari bayon qilingan.

Kalit so‘zlar : Raqamli Ipak yo‘li, diniy bag’rikenglik, inikos, “virtual qarindosh”, “ko‘ngil” falsafasi.

Bugun biz nafaqat dolzarb ilmiy muammolarni, balki kelajagimiz taqdirini belgilovchi ma’naviy-axloqiy jarayonlarni tahlil qilamiz. Yashab turgan davrimiz shunchalik tezkor va o‘zgaruvchanki, u bizdan an’anaviy qadriyatlarimizni zamonaviy texnologik voqelik bilan uyg‘unlashtirishni talab qilmoqda. Hozir smartfonlarga qarang. U yerda butun dunyo bor. Biz “Raqamli Ipak yo‘li”da yashayapmiz. Qadimda ajdodlarimiz Ipak yo‘lida ipak va ziravorlar tashishgan bo‘lsa, bugun biz internetda g‘oyalar va axborot karvonlarini boshqaryapmiz. Ammo bir savol: Bu karvonlar bizga

tinchlik va bag‘rikenglik olib kelyaptimi yoki xavotir va tushunmovchilikmi? Bugun biz yoshlar ongini aynan shu raqamli bo‘rondan qanday asrab qolishimiz va ularga diniy bag‘rikenglik tamoyillarini qanday singdirishimizni tahlil qilamiz . Diniy bag‘rikenglik — bu nafaqat boshqa din vakillariga toqat qilish, balki ularning e’tiqodi, madaniyati va insoniy qadr-qimmatini chuqur hurmat qilishdir. Ushbu fazilatni yoshlar ongiga singdirish — bu kelajak barqarorligini ta’minlashning eng samarali yo‘lidir. Bugungi jadal rivojlanayotgan globallashuv davri insoniyat oldiga yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda murakkab ma’naviy-axloqiy muammolarni ham olib keldi. Axborot makonining ochiqligi, madaniyatlar va dinlararo muloqotning kuchayishi bir tomondan o‘zaro boyitishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, yoshlar ongida mafkuraviy chalkashliklar, yot g‘oyalarga berilish yoki o‘z milliy-diniy ildizlaridan uzoqlashish xavfini tug‘dirmoqda. Bunday sharoitda diniy bag‘rikenglikni shunchaki deklarativ tushuncha sifatida emas, balki shaxsning ichki dunyosi va hayot tarzining ajralmas qismi sifatida shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Bugungi “Raqamli Ipak yo‘li”da axborot nafaqat uzatiladi, balki u qayta aks etadi. Internet algoritmlari shunday tuzilganki, siz qanday kontentni yoki munosabatni tarqatsangiz, u sizga xuddi shu turdagi javobni qaytaradi. Bu jarayonni tushuntirishda Imom Buxoriy rivoyat qilgan mashhur hadis — “Mo‘min mo‘minning ko‘zgusidir”[44] (Al-Mu’minu mir’atul-mu’min) — raqamli asrning eng mukammal axloqiy formulasi bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu hadisda mo‘min yoki har bir inson o‘zgalar uchun ko‘zgu deb ataladi. Agar biz bu hikmatni “Raqamli Ipak yo‘li” kontekstida tahlil qilsak, ijtimoiy tarmoqlar – bu millionlab “ko‘zgular” to‘plangan virtual makondir. Agar yoshlar internetdagi o‘zgalarni yani boshqa din yoki millat vakillarini nafrat bilan qoralasalar, ular “ko‘zgu”ga nafratni aks ettiradilar va tabiiyki, o‘zlariga ham shunday nafrat qaytib keladi. Bu — virtual dunyodagi “inikos” qonunidir. Yoshlarga shuni tushuntirish kerakki, agar siz internetda bag‘rikenglik, hurmat va odobni aks ettirsangiz, “ko‘zgu” sizga ham xuddi shunday hurmatni qaytaradi. Bag‘rikenglik — bu toza ko‘zgu. Diniy bag‘rikenglik madaniyatini yoshlarga singdirishda buyuk ajdodlarimiz ma’naviy merosi poydevor vazifasini o‘taydi. Xususan, Ahmad

[44]Imom Buxoriy. Al-Adab al-Mufrad (Odoblar xazinasi). – Toshkent: "O‘zbekiston", 2008. 238-bet. (Hadis raqami: 239). B.-238

Yassaviyning “Devoni Hikmat”i va Alisher Navoiyning asarlari ushbu mavzuning eng ishonchli manbalaridir. Ahmad Yassaviy ta’limotining tub mohiyati — insonga xizmat qilish orqali haqiqatga erishishdir. U o‘z hikmatlarida barcha insonlarni, ularning e’tiqodidan qat’i nazar, ilohiy yaratilgandek sevishga chaqiradi. Yassaviy g‘oyalariga ko‘ra, diniy bag‘rikenglik — bu “ko‘ngil” masalasidir. Uning “Niyati to‘g‘ri bo‘lmagan kishilardan yiroq bo‘l” degan o‘gitlari, aslida, inson qalbini nafrat va ziddiyatlardan poklashni, o‘zgalar qalbini ranjitmaslikni anglatadi. Alisher Navoiy ijodida esa “insoniylik” tushunchasi barcha diniy va dunyoviy qadriyatlar cho‘qqisida turadi. Uning “Olam ahli din erur barcha insonlar bir-biriga qarindosh”[45] degan qarashi globallashuv davridagi umumbashariy dunyoqarash bilan hamohangdir. Navoiy uchun diniy e’tiqod — bu ixtilof sababi emas, balki ma’naviy yuksalishning vositasidir. Yoshlarga ushbu mutafakkirlarning asarlarini tushuntirishda ularni “quruq nazariya” sifatida emas, balki insoniylikning “amaliy qo‘llanmasi” sifatida taqdim etish muhimdir.

Raqamli makonda yoshlarning dunyoqarashini shakllantirish va ularga diniy bag‘rikenglikni shunchaki deklarativ tushuncha emas, balki hayotiy qadriyat sifatida singdirish uchun bir qator muhim pedagogik va ma’naviy tamoyillarga tayanish zarur. Avvalo, raqamli asrdagi tezkor axborot oqimida ishonchli manbalarni tanlash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun islomiy an’anadagi “tekshirib ko‘rish” tamoyili, ya’ni har qanday ma’lumotni tekshirib ko‘rish ko‘nikmasini yoshlarga o‘rgatish juda muhimdir. Shu bilan birga, boshqa din va madaniyat vakillariga hurmat bilan qarash, ularni yot deb emas, balki insoniylik rishtalari bilan bog‘langan “virtual qarindosh” sifatida ko‘rishga asoslangan empatiya va madaniy savodxonlik tamoyilini amaliyotga joriy etish lozim. Yoshlarni internetda shunchaki kuzatuvchi emas, balki o‘z madaniyati va ma’naviyatining “elchisi” sifatida tarbiyalash orqali raqamli diplomatiya tamoyilini shakllantirish ularning har bir ijtimoiy tarmoqdagi harakatini mas’uliyatli qadriyatga aylantiradi. Bundan tashqari, diniy bag‘rikenglikni o‘qitishda ajdodlarimiz ma’naviy merosi, xususan, Ahmad Yassaviyning “ko‘ngil” falsafasi va Imom Buxoriyning axloqiy hadislariga tayanish yoshlarga mustahkam ma’naviy

[45] Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2020. B.-45.

immunitet bag‘ishlaydi. Nihoyat, yoshlarni bag‘rikenglik mavzusidagi muhokamalarga faol jalb qilish va ularni muammoning yechimini izlovchi ijodkorlar sifatida shakllantirish tamoyili mazkur tushunchalarni ularning shaxsiy tajribasiga aylantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvlar yoshlarni internetdagi salbiy ta’sirlardan himoya qilib, ularni ma’naviy barkamol va dunyoqarashi keng shaxslar etib tarbiyalashga xizmat qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, biz yashayotgan “Raqamli Ipak yo‘li” — bu shunchaki axborot almashinuvi maydoni emas, balki har birimizning ma’naviy qiyofamiz sinovdan o‘tayotgan virtual imtihongondir. Internet olami o‘zi mustaqil ravishda yaxshilik yoki yomonlik keltirmaydi; uning mazmuni biz — foydalanuvchilarning axloqiy tanlovimizga bog‘liq. Imom Buxoriyning “ko‘zgu” formulasi, Ahmad Yassaviyning “ko‘ngil” falsafasi va Alisher Navoiyning “insoniy qarindoshlik” g‘oyalari bugungi globallashuv davrida nafaqat tarixiy meros, balki raqamli makonni boshqaruvchi eng mukammal axloqiy algoritmlardir. Yoshlarimizni faqat texnik jihatdan savodli qilishning o‘zi yetarli emas; ularni “raqamli diplomatiya” va “tabayyun” tamoyillari asosida, o‘z milliy-diniy ildizlariga tayangan holda tarbiyalash kelajagimiz barqarorligining yagona kafolatidir. Kelajak — bu sun’iy intellekt va robotlar davri bo‘lishi mumkin, ammo inson qalbini, o‘zgalar dardini va e’tiqodini tushunishni hech bir dastur o‘rnini bosa olmaydi. Biz yoshlarga shuni uqtirishimiz kerakki: raqamli makonda faqat “aqlli” bo‘lish kifoya qilmaydi, balki “donishmand” bo‘lish muhimdir. Agar biz smartfonimizni ajdodlarimizning hikmatli merosi bilan qurollantira olsak, biz nafaqat virtual bo‘ronlardan omon qolamiz, balki raqamli asrda diniy bag‘rikenglikning yangi, yorqin sahifasini ochishga muvaffaq bo‘lamiz. Diniy bag‘rikenglik — bu bizning eng katta raqamli boyligimiz va kelajakdagi tinchligimizning kalitidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Imom Buxoriy. Al-Adab al-Mufrad (Odoblar xazinasi). – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2008. – 320 b.

2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2020. – 208 b.

3. Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni Hikmat. – Toshkent: “Sharq”, 2011. – 288 b.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ma’naviy-ma’rifiy sohadagi farmon va qarorlari (Mavzuga oid umumiy tahlil uchun).

INNOVATIVE PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL APPROACHES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Raxmanova Muxayyo Nabijanovna

Teacher of department of Foreign languages,

Namangan state technical university,

+998999855820

INGLIZ TILI O‘QITISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tili darslarida innovatsion pedagogik va psixologik yondashuvlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faolligini oshirish, ularning til o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirish va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, interaktiv metodlar, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, hamkorlikda o‘qitish, loyiha asosida o‘rganish hamda raqamli texnologiyalardan foydalanish ingliz tili darslarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Maqolada, shuningdek, o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari, psixologik holati va individual ehtiyojlarini hisobga olish zarurligi yoritiladi. Psixologik yondashuvlar o‘quvchilarda ishonch, mustaqil fikrlash, ijodkorlik va muloqotga kirishish ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Kalit so‘zlar: ingliz tili ta’limi, innovatsion pedagogika, psixologik yondashuv, interaktiv metodlar, motivatsiya, kommunikativ kompetensiya, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, raqamli texnologiyalar.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматривается значение инновационных педагогических и психологических подходов в преподавании английского языка. В современном образовательном процессе одной из важных задач является повышение активности учащихся, развитие их мотивации к изучению языка и формирование коммуникативной компетенции. В связи с этим использование интерактивных методов, личностно-ориентированного обучения, обучения в сотрудничестве, проектной деятельности и цифровых технологий способствует повышению эффективности уроков английского языка. В статье также подчеркивается необходимость учета возрастных особенностей, интересов, психологического состояния и индивидуальных потребностей учащихся. Психологические подходы играют важную роль в формировании уверенности, самостоятельного мышления, творческих способностей и навыков общения у обучающихся.

Ключевые слова: преподавание английского языка, инновационная педагогика, психологический подход, интерактивные методы, мотивация, коммуникативная компетенция, личностно-ориентированное обучение, цифровые технологии.

Abstract. This article examines the importance of innovative pedagogical and psychological approaches in English language teaching. In the modern educational process, increasing students' active participation, strengthening their motivation to learn a foreign language, and developing their communicative competence are considered essential tasks. From this perspective, the use of interactive methods, learner-centered instruction, cooperative learning, project-based learning, and digital technologies helps improve the effectiveness of English language lessons. The article also highlights the necessity of taking into account learners' age characteristics, interests, psychological state, and individual needs.

Keywords: English language teaching, innovative pedagogy, psychological approach, interactive methods, motivation, communicative competence, learner-centered education, digital technologies.

Introduction. In the modern education system, teaching English is not limited to explaining grammar rules and vocabulary. Today, English language teaching requires the effective use of innovative pedagogical methods and psychological approaches that help learners become active, motivated, and confident participants in the learning process. Since English is widely used in international communication, education, science, and technology, developing students' communicative competence has become one of the main goals of language education.

Innovative pedagogy plays an important role in making English lessons more interactive, learner-centered, and practical. Methods such as group work, role-playing, project-based learning, problem-solving tasks, and the use of digital technologies create opportunities for students to practice English in real-life situations. These approaches help learners not only gain language knowledge but also develop critical thinking, creativity, cooperation, and communication skills.

Literature Review. One of the most influential approaches in language teaching is Communicative Language Teaching. According to this approach, the main goal of learning English is not only to know grammar rules, but also to use the language effectively in real communication. Richards and Rodgers state that communicative activities help learners develop fluency, confidence, and practical language skills. In this view, pair work, group discussions, role plays, interviews, and problem-solving tasks are useful because they create real or semi-real communication situations in the classroom.

Another important direction in modern English teaching is learner-centered education. In learner-centered classrooms, students are not passive listeners; they become active participants in the learning process. Nunan explains that learner-centered teaching gives students more responsibility for their own learning and allows teachers to consider learners' interests, needs, and abilities. This idea is closely connected with differentiated instruction, where the teacher adapts tasks, materials, and support according to students' levels and learning styles. Such an approach is especially useful in English lessons because students often differ in vocabulary knowledge, grammar understanding, speaking confidence, and listening ability.

Digital technologies have also changed the way English is taught and learned. Modern tools such as online quizzes, educational platforms, videos, interactive games, presentations, and language learning applications can make English lessons more interesting and flexible. According to Warschauer, technology can support language learning by increasing access to authentic materials and creating more opportunities for communication. However, technology should not be used only for entertainment. Its use must be connected with clear learning objectives, such as improving vocabulary, listening comprehension, pronunciation, writing, or speaking skills.

Vygotsky's sociocultural theory is also relevant to English language teaching. His concept of the Zone of Proximal Development shows that learners can achieve better results when they receive appropriate support from teachers or more capable peers. In English lessons, this support may include examples, sentence starters, vocabulary lists, guided questions, visual aids, and teacher modeling. Gradually, as students become more independent, this support can be reduced. This process is known as scaffolding and is widely used in modern language teaching.

Results. The results of the study show that the use of innovative pedagogical and psychological approaches has a positive influence on English language teaching and learning. When interactive and learner-centered methods are used in English lessons, students become more active, motivated, and willing to participate in classroom activities. They show greater interest in learning English because the lessons become more practical, communicative, and connected with real-life situations.

One of the main findings is that group work, pair work, role-playing, and project-based activities help students improve their speaking and communication skills. These activities create more opportunities for learners to use English during the lesson. Instead of only listening to the teacher or memorizing grammar rules, students practice asking questions, expressing opinions, discussing ideas, and presenting information in English. As a result, their confidence in using the language gradually increases.

The results also indicate that psychological support plays an important role in students' language learning. A positive classroom atmosphere, encouragement from the teacher, and supportive feedback help reduce students' fear of making mistakes.

Many learners feel more comfortable speaking English when the teacher creates a friendly and respectful learning environment. This shows that emotional safety is very important, especially for students who are shy or afraid of public speaking.

Discussion. The findings of this study show that innovative pedagogical and psychological approaches are closely connected with the effectiveness of English language teaching. English lessons become more successful when students are not only given grammatical knowledge, but also encouraged to use the language actively in meaningful situations. This means that modern English teaching should move away from purely teacher-centered instruction and focus more on learner participation, communication, cooperation, and emotional support.

The results indicate that interactive activities such as pair work, group work, role-playing, discussions, and project-based tasks help students become more confident in using English.

Another important point is the role of psychological support in the learning process. Students' motivation, self-confidence, anxiety, and emotional state strongly influence their success in English learning. If learners feel afraid of making mistakes, they may avoid speaking and participating in lessons. For this reason, the teacher should create a positive and supportive classroom environment. Friendly correction, encouragement, clear instructions, and respectful communication can help students feel safer and more motivated.

Conclusion. In conclusion, innovative pedagogical and psychological approaches play an important role in improving the quality of English language teaching. Modern English lessons should not be limited to grammar explanations, translation, and memorization. They should provide students with opportunities to communicate, cooperate, think creatively, and use English in practical situations.

The study shows that interactive methods, project-based learning, cooperative learning, role-playing, digital tools, and learner-centered activities increase students' active participation and motivation. At the same time, psychological support helps learners overcome fear, build confidence, and develop a positive attitude toward learning English.

REFERENCES

1. Raxmanova Muxayyo. (2024). INTEGRATING WRITING SKILLS AND READING SKILLS IN ESP LESSONS. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 33, 189–193. Retrieved from https://www.ajird.journalspark.org/index.php/ajird/article/view/1343

2. Rakhmanova Mukhayyo Nabijanovna. (2024).

3. INCREASING ENGLISH LANGUAGE KNOWLEDGE FROM READING COMPREHENSION EXERCISES. World Bulletin of Social Sciences, 31, 42-44. Retrieved from https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/3818

4. Muxayyo, R. (2023). METHODOLOGY TO DEVELOPMENT OF STUDENTSWRITING SKILL THROUGH TECHNICAL TEXTS. American Journal of Research in Humanities and Social Sciences, 9, 92-94.

5. Muxayyo, R. (2023). QURILISH YO‘NALISH TALABALARIDA INGLIZ TILI FANINI O‘QITISH METODIKASI: QURILISH YO‘NALISH TALABALARIDA INGLIZ TILI FANINI O‘QITISH METODIKASI.

6. Muxayyo, R. (2023). CHET TILI TA’LIMINI OLIY TA’LIMDA MUTAHASSISLIKKA BOG’LAB O‘TISH MAQSADLARI: CHET TILI TA’LIMINI OLIY TA’LIMDA MUTAHASSISLIKKA BOG’LAB O‘TISH MAQSADLARI.

7. Muxayyo, R. (2023). TALABALARNING KASBIY BILIMLARI ASOSIDA XORIJIY TILLARNI O ‘RGATISHNING MAQSADLARI VA MOHIYATI. Строительство и образование, 4(5-6), 135-140.

8. Muxayyo, R. (2023). DEVELOPING STUDENTS'WRITING SKILLS IN TEACHING ENGLISH. Gospodarka i Innowacje., 32, 192-195.

9. Райимжанова, Н., Носиржон, М., & Алишер, А. (2015). Рекомендации по самопознание и саморазвитие для обеспечение духовного развитие студентов ВУЗа. Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, (1-2), 74-76.

10. Nurdinova, F., Raimjanova, N., & Rizamuhamedova, G. (2019). Theoretical problems of the use of innovative educational technologies. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 9(4), 122-127.

11. Inamjanovna, R. N. (2022). A study of the role of innovative technologies in teaching foreign languages to ESP students. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 12(9), 45-47.

12. Inamjanovna, R. S. M. R. N., & Fotimahon Nuritdinova, H. (2021). Dealing with Intercultural Communicative Competence in the Foreign Language Classroom: Practical Techniques in Vocabulary and Grammar. Design Engineering, 14601-14609.

13. Хашимов, С., & Раимжанова, Н. (2019). СОВРЕМЕННЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ЗНАЧЕНИЕ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В УЛУЧШЕНИИ КАЧЕСТВА САМООБРАЗОВАНИЯ. Экономика и социум, (4 (59)), 715-719.

14. Раимжанова, Н. И., & Тожахмедова, И. Г. (2016). THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES. Science Time, (11 (35)), 400-402

TASAVVUFNING MA’NAVIY-AXLOQIY TAMOYILLARI VA ULARNING ZAMONAVIY JAMIYAT BARQARORLIGIDAGI O‘RNI

Tojiyeva Shahlo Mirzoxid qizi

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti

Ijtimoiy – gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi (ma’naviyat asoslari) yo‘nalishi

1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada tasavvuf ta’limotining ma’naviy-axloqiy tamoyillari va ularning zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy-ma’naviy barqarorlikni ta’minlashdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda komil inson g‘oyasi, nafs tarbiyasi va axloqiy poklanish kabi tushunchalarning milliy ma’naviyat takomilidagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, globallashuv sharoitida tasavvufiy merosdan foydalanishning

yoshlar tarbiyasidagi roli va uning zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan uyg‘unligi masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, milliy ma’naviyat, axloq, komil inson, ma’naviy barqarorlik, ijtimoiy-gumanitar fanlar, nafs tarbiyasi, qadriyat.

Abstract: This article analyzes the spiritual and moral principles of Sufi teaching and their significance in ensuring socio-spiritual stability in modern society. The research highlights the role of concepts such as the idea of a perfect human being (al-insan al-kamil), self-discipline, and moral purification in the improvement of national spirituality. Furthermore, the article examines the role of utilizing Sufi heritage in educating the youth under the conditions of globalization and its harmony with modern social and humanitarian sciences.

Keywords: Sufism, national spirituality, ethics, perfect human, spiritual stability, social and humanitarian sciences, self-discipline, values.

Аннотация: В данной статье анализируются духовно-нравственные принципы суфийского учения и их значение в обеспечении социально-духовной стабильности в современном обществе. В исследовании освещается роль таких понятий, как идея совершенного человека, воспитание нафса и нравственное очищение в совершенствовании национального духовного развития. Также рассматриваются вопросы использования суфийского наследия в воспитании молодежи в условиях глобализации и его гармония с современными социально-гуманитарными науками.

Ключевые слова: суфизм, национальная духовность, нравственность, совершенный человек, духовная стабильность, социально-гуманитарные науки, воспитание нафса, ценность.

Bugungi globallashuv va shiddatli raqamli transformatsiya davrida har bir xalqning o‘z milliy o‘zligini saqlab qolishi va ma’naviy-axloqiy negizlarini mustahkamlashi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. O‘zbekiston Respublikasida uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug‘vor maqsad qo‘yilgan ekan, bunda milliy ma’naviyatimizning tarixiy ildizlarini tadqiq

etish va ularni zamonaviy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy ma’naviyatimiz takomilida islom dini va uning tarkibiy qismi bo‘lgan tasavvuf ta’limoti alohida o‘ringa ega. Tasavvuf nafaqat diniy-falsafiy oqim, balki asrlar davomida xalqimizning kundalik turmush tarzi, odob-axloqi va dunyoqarashini shakllantirib kelgan mukammal tarbiya maktabidir. Komil inson g‘oyasi, nafsni jilovlash, halollik, mehr-oqibat va sabr-toqat kabi tasavvufiy tushunchalar bugungi kunda jamiyatda uchrayotgan ma’naviy inqirozlarni bartaraf etishda muhim ijtimoiy-falsafiy instrument bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolada tasavvuf ta’limotining ma’naviy-axloqiy qirralari tahlil qilinib, uning zamonaviy jamiyat barqarorligini ta’minlashdagi roli ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Shuningdek, ajdodlarimizning boy tasavvufiy merosini bugungi kun pedagogika va ijtimoiy hayotiga tatbiq etish masalalari muhokama qilinadi.

Tasavvuf ta’limotining markazida insonning ichki dunyosini isloh qilish va uni yuksak axloqiy darajaga ko‘tarish masalasi turadi. Bu jarayonning poydevori esa **nafs tarbiyasi** tushunchasidir. Tasavvufiy qarashlarga ko‘ra, nafs — insonning quyi intilishlari, xudbinlik va axloqsiz xatti-harakatlarga moyil bo‘lgan tomonini ifodalaydi.

Tasavvufda nafsning bir necha bosqichlari (nafs-i ammara, nafs-i lavvoma, nafs-i mutmainna) farqlanadi. Milliy ma’naviyatimiz takomilida ushbu bosqichlarni tahlil qilish, shaxsning o‘z xatti-harakatlari uchun mas’uliyatini anglashiga yordam beradi. Inson o‘z nafsini jilovlay olishi orqali jamiyatda adolat, halollik va o‘zgalar haqiga rioya qilish kabi fazilatlarni shakllantiradi. **"Xalq ichra bo‘l, valekin Haq bilan bo‘l" tamoyili** Bahouddin Naqshband asos solgan ushbu g‘oya zamonaviy jamiyat uchun juda dolzarbdir. Bu tamoyil insondan jamiyatdan ajralmagan holda, o‘z kasb-kori va ijtimoiy faoliyati bilan shug‘ullanib, ma’naviy poklikni saqlashni talab qiladi. Raqamli dunyoda turli axborot xurujlari va moddiy qiziqishlar kuchaygan bir paytda, ushbu o‘git insonning ichki barqarorligini saqlashga xizmat qiladi.

Tasavvufiy axloqda ma’naviy poklik faqat shaxsiy fazilat emas, balki ijtimoiy hodisadir. Inson o‘z nafsini isloh qilar ekan, u jamiyatdagi korrupsiya, yolg‘onchilik va loqaydlik kabi illatlarga qarshi ma’naviy immunitet hosil qiladi. Binobarin, milliy

ma’naviyatimizning takomili bevosita har bir shaxsning ichki axloqiy poklanishi bilan bog‘liqdir.

Tasavvuf ta’limotining ma’naviy-axloqiy salohiyatidan yoshlar tarbiyasida foydalanish uchun quyidagi amaliy qadamlarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

1. Ta’lim tizimida "Ma’naviyat darslari"ni boyitish Umumta’lim maktablari va akademik litseylarning "Tarbiya" fanlari doirasida tasavvuf namoyandalari, xususan, nafaqat mutafakkir olimlar, balki **orifa ayollar** (masalan, Rabia al-Adawiyya) hayoti va ularning nafs tarbiyasiga oid o‘gitlarini alohida mavzu sifatida kiritish. Bu yoshlarda axloqiy poklik va sabr-toqat tushunchalarini tarixiy misollar orqali shakllantiradi.

2. "Raqamli ma’naviyat" platformalarini yaratish Zamonaviy yoshlarning qiziqishlaridan kelib chiqib, tasavvufiy hikmatlar, "Alisher Navoiy" yoki "Baxouddin Naqshband" kabi siymolarning axloqiy o‘gitlarini qisqa videoroliklar (reels), infografikalar va mobil ilovalar ko‘rinishida taqdim etish. Bu "axborot xurujlari"ga qarshi ma’naviy immunitet hosil qilishga yordam beradi.

3. Amaliy psixologiya va tasavvuf uyg‘unligi Nafs tarbiyasi va "o‘zini anglash" (self-awareness) metodlarini zamonaviy psixologik treninglar bilan bog‘lash. Insonning ichki xotirjamligini topishi, stressga chidamliligi va xudbinlikdan voz kechishi kabi masalalarda tasavvufiy "sabr" va "shukr" tushunchalarini amaliy mashg‘ulot sifatida qo‘llash.

4. Oilaviy tarbiya an’analarini tiklash Oila institutida tasavvufning "halol mehnat" va "o‘zgalarga yaxshilik qilish" tamoyillarini targ‘ib qilish. Bu yoshlarda ijtimoiy mas’uliyat va jamiyat oldidagi burch hissini tarbiyalaydi.

Xulosa qilib aytganda, olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tasavvuf ta’limoti shunchaki tarixiy meros emas, balki bugungi globallashuv davrida milliy ma’naviyatimiz barqarorligini ta’minlovchi hayotiy dasturdir. Nafs tarbiyasi orqali inson o‘zini o‘zi isloh qilishi jamiyatda adolat, halollik va mas’uliyat kabi ijtimoiy qadriyatlarning mustahkamlanishiga olib keladi. Tadqiqotda keltirilgan amaliy tavsiyalar — ta’lim tizimini boyitishdan tortib raqamli platformalardan foydalanishgacha — yosh avlodni ma’naviy tahdidlardan himoya qilish va ularda

komil inson fazilatlarini shakllantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Binobarin, tasavvufning ma’naviy-axloqiy tamoyillarini zamonaviy hayotga tatbiq etish uchinchi Renessans poydevorini qurishda muhim poydevor bo‘la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abu Homid G‘azzoliy. Ihya u-ulum ad-din (Din ilmlarini tiriltirish). – Toshkent: "O‘zbekiston", 2011.
2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: "G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2011.
3. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: "Movarounnahr" - "O‘zbekiston", 2009.
4. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2017.
5. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. – University of North Carolina Press, 2011

THE ROLE OF SPEECH ACTS IN SHAPING MEANING IN MEDIA COMMUNICATION

Xamdamova Nargizaxon Abdulkosimovna

Faculty of Master's Studies, Department of Linguistics (English),

Fergana State University, Fergana, Uzbekistan

Nasridinov Muxridin Vaslidin o‘g‘li

Senior Lecturer at Fergana State University, PhD

Abstract. This paper explores the role of speech acts in shaping meaning within media communication from a pragmatic perspective. Based on the theoretical framework of J. L. Austin and J. R. Searle, the study analyzes how different types of speech acts function in modern media discourse. The research focuses on the communicative and manipulative functions of speech acts in digital media, including news platforms and social networks. The findings demonstrate that speech acts are not only tools for conveying information but also powerful mechanisms for influencing

audience perception and behavior. The study contributes to the understanding of media discourse by highlighting the pragmatic strategies embedded in communication.

Keywords: speech acts, media communication, pragmatics, discourse, illocutionary force, digital media

Introduction. In the contemporary digital era, media communication has become one of the most influential tools for shaping public opinion and disseminating information. Language used in media is not merely a neutral medium of communication but a dynamic system that performs various functions, including informing, persuading, and influencing audiences.

Speech act theory, introduced by J. L. Austin and further developed by J. R. Searle, provides a valuable framework for analyzing how language operates as action. According to this theory, every utterance performs a function beyond its literal meaning. In media communication, speech acts play a crucial role in constructing meaning and guiding audience interpretation.

This study aims to examine the role of speech acts in media discourse and to identify their pragmatic functions in shaping communication.

Literature Review. Speech act theory is a fundamental concept in pragmatics. Austin (1962) introduced the idea that utterances can perform actions, distinguishing between locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts. Searle (1969) further classified speech acts into categories such as representatives, directives, commissives, expressives, and declarations.

Recent studies have extended this theory to media discourse, emphasizing the role of language in influencing public opinion. Media texts often contain implicit illocutionary forces that shape audience perception. Researchers have also highlighted the manipulative potential of speech acts in advertising, political discourse, and digital communication.

Methodology. The research is based on qualitative analysis using the following methods:

Pragmatic analysis

Discourse analysis

Contextual interpretation

The data for analysis were collected from online news articles, social media posts, and digital media platforms. Selected examples were examined to identify different types of speech acts and their communicative functions.

Results and Discussion. The analysis reveals that speech acts in media communication perform several key functions:

1. Informative Function

Media texts frequently use representative speech acts to provide information. Example:

“The government has announced a new policy.”

This type of speech act aims to inform the audience objectively.

2. Directive Function

Directive speech acts are used to influence audience behavior. Example:

“Stay informed by subscribing to our channel.”

Such expressions encourage action and engagement.

3. Expressive Function

Expressive acts convey emotions or attitudes. Example:

“This is a remarkable achievement.”

These acts help create emotional connections with the audience.

4. Manipulative Function

One of the most significant findings is the use of speech acts for manipulation. Example:

“You deserve the best choice.”

Here, the illocutionary force is hidden, influencing the audience indirectly.

The study shows that illocutionary acts in media discourse are often implicit, making them more effective in shaping audience perception. Perlocutionary effects, such as persuasion and emotional response, play a crucial role in communication success.

Conclusion. Speech acts are essential components of media communication, serving both informational and persuasive purposes. The findings confirm that media discourse relies heavily on pragmatic strategies to influence audience interpretation and behavior.

Understanding the role of speech acts can help researchers and media professionals better analyze communication processes and develop more effective media content. Future research may focus on the role of speech acts in social media interactions and cross-cultural communication.

References

1. Austin, J. L. How to Do Things with Words / J. L. Austin. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.

2. Crystal, D. Language and the Internet / D. Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 272 p.

3. Levinson, S. C. Pragmatics / S. C. Levinson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.

4. Searle, J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language / J. R. Searle. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.

5. Yule, G. Pragmatics / G. Yule. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 138 p.

TEACHING ENGLISH WITH GAMES

Xatamova S.D., Erkinova T.SH.

2 nd course students of Zarmed University Buxara

+998336166730

Abstract: This article examines the role of games in teaching English as a foreign or second language. It explains how games enhance motivation, improve language retention, and support communicative competence. The article also provides practical examples of various language games and outlines how teachers can implement them effectively in the classroom.

Key words: Language games, English language teaching, Motivation, Vocabulary development, Speaking skills, Game-based learning, Learning styles, Educational games.

The integration of games into English language teaching (ELT) has gained increasing attention as educators seek innovative methods to enhance learner motivation, engagement, and communicative competence. This article examines the theoretical foundations, pedagogical benefits, and practical considerations of using games in the English classroom. It argues that games, when thoughtfully designed and implemented, offer meaningful opportunities for language acquisition, promote authentic communication, and support cognitive, affective, and social development.

In recent decades, the field of English language teaching has shifted toward more learner-centered and interactive methodologies. Within this paradigm, games have emerged as an effective instructional tool capable of transforming traditional classroom dynamics. Far from being mere entertainment, games provide structured, goal-oriented activities that can facilitate language learning in both formal and informal contexts. This article explores the role of games in ELT, drawing on research and classroom practice to highlight their pedagogical value.

Learning English through games is one of the most effective methods to expand vocabulary, improve speaking, listening, and communication skills, and make the learning process more enjoyable. This approach not only enhances motivation but also stimulates creative thinking and encourages practical language use in real-life situations. Teaching English to learners of different ages and backgrounds requires creativity, engagement, and meaningful interaction. Traditional classroom methods—such as drilling exercises or memorizing vocabulary—often fail to hold students' attention for long periods. Games, however, transform the learning experience by making it enjoyable, dynamic, and interactive. When students play, they naturally practice language without feeling pressured. This article explores the benefits of using games in English language teaching and presents practical examples that help develop vocabulary, grammar, speaking, and listening skills.

Games encourage active participation, autonomy, and experiential learning. Learners construct knowledge by engaging with tasks, making decisions, and reflecting on outcomes, which supports deeper cognitive processing of linguistic input.

Games create natural opportunities for using English in authentic contexts. Learners practice speaking, listening, reading, and writing while focusing on achieving game objectives rather than on the language itself, leading to more fluent and spontaneous communication.

Game-based learning supports cognitive skills such as problem-solving, critical thinking, and strategic planning. Socially, games promote cooperation, turn-taking, negotiation, and group cohesion, contributing to a positive classroom environment.

Despite their benefits, games present certain challenges. Some teachers may perceive games as time-consuming or incompatible with exam-oriented curricula. Additionally, poorly chosen or insufficiently structured games can lead to off-task behavior or limited linguistic output. Overcoming these challenges requires careful planning, professional development, and institutional support.

Moreover, it helps learners build self-confidence and offers numerous other advantages. By engaging with interactive activities such as games, radio programs, stories, videos, and quizzes, learners can immerse themselves in authentic language experiences. Games make the process of learning more dynamic and accessible, demonstrating that education can be both productive and entertaining. From a psychological perspective, games play a crucial role in the learning process. They help learners maintain focus and make lessons more engaging and enjoyable. The age of the learner is also an important factor to consider when using games in education. For instance, children aged 6–7 can concentrate for about 10–15 minutes, those aged 8–10 for 15–20 minutes, learners aged 11–13 for 20–25 minutes, teenagers aged 14–16 for 25–30 minutes, and individuals aged 17 and above can maintain attention for approximately 30–45 minutes.

Therefore, games should be selected and implemented according to the learners' age to ensure effective and enjoyable learning. When applied appropriately, games not

only make the learning process easier but also increase students' engagement and participation in lessons.

Furthermore, games contribute not only to knowledge acquisition but also to the development of critical thinking, teamwork, and respect for others' opinions. Examples of language learning games include word games, grammar games, role-playing activities, and online games. The main goals of these games are to expand vocabulary, reinforce grammar rules, enhance conversational practice, and promote interactive learning.

Popular examples such as "Hangman," "Duolingo," "Kahoot," and "Baamboozle" effectively support language learning by keeping students motivated and actively involved. Through such activities, learners can study English naturally and confidently, finding the process both enjoyable and productive. It should be emphasized that, first of all, learning a language is extremely challenging, especially when it comes to English grammar. Various methods can help make the process easier, yet their effectiveness differs greatly. Moreover, it is essential to use these methods in the right direction. However, learning should not be limited to games alone — it also requires active, hands-on engagement. When games are carefully planned, they produce the most effective learning outcomes.

Clear Instructions

Before beginning any game, the teacher should explain the rules step by step and ensure that students fully understand the procedure.

Defined Learning Objectives

Each game must target a specific skill—for example, reinforcing vocabulary or practicing communication. This helps maintain the educational purpose of the activity.

Time Management

Game activities should be limited to a set amount of time. A brief discussion or reflection at the end further strengthens the knowledge acquired during the game.

Fairness and Participation

All learners should be given equal opportunities to participate. Organizing students into groups or rotating roles helps ensure balanced engagement and

inclusivity. During games, learners use English naturally as part of real communication. Instead of memorizing rules, they practice the language in a more authentic way—by describing objects, asking questions, or negotiating with their teammates.

Supporting Different Learning Styles

Visual, auditory, and kinesthetic learners all benefit from the multisensory nature of games. Movement-based activities, word puzzles, and speaking tasks provide variety and promote inclusivity within the classroom.

Reducing Anxiety

Many learners feel nervous when speaking English. Games shift the focus from "performing correctly" to "enjoying the activity," which helps lower stress levels and encourages students to speak with greater confidence.

In summary, the integration of games into English language instruction represents a highly effective pedagogical strategy that enriches both the cognitive and communicative dimensions of learning. By transforming the classroom into a dynamic and interactive environment, games foster intrinsic motivation, facilitate deeper language processing, and promote authentic use of English. Their multisensory and learner-centered nature enables instructors to address diverse learning styles while simultaneously reducing affective barriers such as anxiety and fear of making mistakes. When carefully selected and aligned with explicit instructional objectives, game-based activities function not merely as supplementary tools but as powerful catalysts for sustained linguistic development. Ultimately, employing games in English language teaching enhances engagement, accelerates acquisition, and contributes to more meaningful, enduring mastery of the target language.

Games have proven to be a valuable pedagogical tool in English language teaching, offering a dynamic and interactive approach that aligns with contemporary educational theories. When thoughtfully integrated into instruction, games can strengthen learners' linguistic proficiency, enhance motivation, and foster a supportive learning community. As ELT continues to evolve, game-based learning stands as a promising avenue for further research and classroom innovation.

References:

1. Abdujalolova, L., & Iskandarova, D. Kh. (2025). The usage of games to teach English effectively for young learners. International Journal of Artificial Intelligence, 5(03), 670–672. (academicpublishers.org)

2. Boltayeva N.R (2023) “Political linguistics as a basis of Political speech” International Journal on Integrated Education 6 (5).270-273, of Public Diplomacy and International Studies, https://grnjournal.us/index.php/AJPDIS/article/view/550

3. Gaziyeva, M. T. (2023). O‘quvchilarga ingliz tilini o‘qitishda o‘yin metodining ahamiyati. Science and Education, 4(6), 740–742. (openscience.uz)

4. Hafiza, A. F., & Pratolo, B. W. (2024). A systematic review of the effectiveness of game-based learning in English language teaching. International Journal of Education and Learning, 6(2), 56–64. (pubs2.ascee.org)

5. Mustari, et al. (2025). The lecturers’ perception of digital games-based language learning at higher education. ELT Worldwide: Journal of English Language Teaching. (ojs.unm.ac.id)

6. Syarfuni, et al. The implementation of game in teaching English vocabulary. Visipena. (ejournal.bbg.ac.id)

7. Yusupova, S. A., Teshaboyeva, Z., & Komoldinov, S. (2023). Ingliz tili darslarida o‘yinlarning ahamiyati. Yangi O‘zbekiston Talabalari Axborotnomasi. (in-academy.uz)

8. Raxmatovna B.N. (2022). Specific Features of Political Speech. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(12), 80-87. https://doi.org/10.17605/OSF.IO/93U2T

MUSO TOSHMUHAMMAD O‘G‘LI OYBEKNING “BOLALIK” VA XUDOYBERDI TO‘XTABOYEVNING “MUNGLI KO‘ZLAR” ASARLARINING QIYOSIY TAHLILI

Buronova Xolida Toshtemirovna

O‘zMU Jizzax filiali assistenti

Xayrullayeva Sevinch Akmal Qizi

O‘zMU Jizzax filiali talabasi

xolly8987@gmail.com

*e-mail:*app65st1@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotining ikki yirik vakili - Oybek va Xudoyberdi To‘xtaboyev ijodidagi bola obrazlari qiyosiy tahlil qilinadi. Qashshoqlikdagi ma’naviy butunlik va boylik masalalari badiiy asarlar misollarida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Avtobiografik qissa, o‘smir psixologiyasi, ma’naviy qashshoqlik, bola nigohi, kontrast, ijtimoiy muhit.

Insoniyat badiiy tafakkuri rivojida bolalik mavzusi hamisha dolzarb falsafiy-estetik muammo bo‘lib kelgan. Zero, adabiyotda bola obrazi shunchaki yosh personaj emas, balki jamiyatning ma’naviy sog‘lomligi yoki inqirozini aks ettiruvchi o‘ziga xos ijtimoiy barometoridir. XX asr o‘zbek adabiyotining yirik namoyondasi Oybekning “Bolalik” xotira qissasi hamda bolalar adabiyotining zabardast vakiliga aylangan Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Mungli ko‘zlar” asari ushbu mavzuning ikki xil qutbini o‘zida namoyon etadi.

Oybek 1963-yili Qoraqalpog‘istonlik saylovchilar bilan qilgan uchrashuvda “Bolalik xotiralarimni tugatdim” [1] deya ta’kidlagan. Shu sababdan muallifning bu asari “Bolalik xotiralari” deb nomlanadi. Asarda Chor Rossiyasi ta’siri ostidagi Toshkentning chekka mahallalari, xalqning qashshoq, ammo mehnatkash turmushi kuchli bo‘yoqlarda aks ettirilgan. Asarning bosh qahramoni - Musa yashayotgan davr yo‘qchilik, ochlikdan hamda og‘ir siyosatdan iborat, ammo bu uning ruhini sindira olmaydi. Mehr, halollik, ota-ona mehri va eng muhimi ma’naviy tarbiya oilada ustun. Oybek o‘z qahramoni orqali moddiy yetishmovchilik ma’naviy butunlikka rahna sola olmasligini ifodalab bermoqchi bo‘lgan. Bu qissa orqali sovet hayotining o‘zbek madaniyati hamda hayotiga qanday ta’sir o‘tkazganligini bilishimiz mumkin. Adib o‘tgan kunlarning navqiron shohidi sifatida yosh avlodga yuzlanadi. Asar kitobxonni o‘sha yillar nafasidan bahramand etib, millatimizning mashaqqatli yo‘li, qadriyatlari va armonlaridan so‘zlovchi o‘ziga xos ko‘prik vazifasini o‘taydi.

Bolalarning sevimli yozuvchisi Xudoyberdi To‘xtaboyev o‘zining fantastikaga boy va bolalarga xushnud keladigan asarlari bilan bir qancha yoshlarning qalbida

chuqur iz qoldirgan. “Mungli ko‘zlar” romani ilk bor 1988-yilda Toshkentdagi “Yosh gvardiya” nashriyotida chop etilgan[2]. Asardagi muhit to‘kin-sochinlik, boylik va hashamatga asoslangan, ammo bu farovonlikning asosi - jinoyat va qing‘ir-qiyshiq yo‘ldan qurilgan. Zafarning ota-onasi farzandlariga hamma narsani pul bilan o‘lchashni o‘rgatadi. Ular bolalarining qalbini emas, balki ust-boshini butlashga intiladi. Natijada, oila o‘rtasida o‘zaro ishonch hissi yo‘qoladi. Zafar dunyoni ota-onasining kirdikorlari, qamoq va oilaviy fojia orqali ko‘radi. Uning nigohi - asar sarlavhasidagidek “mungli”. U kattalar dunyosidagi soxtaliklardan nafratlanadi. Asarning mazmuni shuni ko‘rsatadiki, moddiy boylik ma’naviy qashshoqlikka olib keladi.

Bu ikki asarda bola nigohi, ta’lim-tarbiya, haqiqatni idrok etish, zamon farqi o‘zgacha talqin etiladi. Oybekning “Bolalik” avtobiografik asariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, asarning bosh qahramoni- Musa dunyoni kitoblar, tabiat va insoniy fazilatlar orqali taniydi. Uning nigohida dunyo- garchi og‘ir bo‘lsa-da, umidga to‘la maskan.[3]

Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Mungli ko‘zlar” romani esa mutlaqo “Bolalik” qissasidan farq qiladi. Ota-onasi hayot bo‘lsa-da, ularning e’tiborsizligi va noto‘g‘ri yo‘ldan yurishi bolani “ruhiy yetim”ga aylantirishi Zafar timsolida yaqqol ko‘rsatib berilgan[4]. Romanda moddiy to‘kin-sochinlik ichidagi mungli bolalikning fojiasi ko‘rsatib berilgan.

Oybekning “Bolalik” asari optimizm (ko‘tarinkilik) bilan boyitilgan. Qiyinchiliklar ortidan, albatta, bir kunmas-bir kun yorug‘lik kelishiga ishora qilinadi. Oybek qahramoni Musa timsolida inson o‘ta qashshoq sharoitda ham oilaviy mehr va ilmga intilish orqali ruhan sog‘lom va baxtli bo‘lishi mumkinligi isbotlanadi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev esa tragizm orqali ogohlantiradi: oiladagi ma’naviy bo‘shliq tuzatib bo‘lmas fojialarga (Zafarning ukasi va singlisi bilan bog‘liq voqealar) [5] sabab bo‘lishini ko‘rsatadi.

Mazkur asarlar bir-birini to‘ldiruvchi kontrast (antiteza) hosil qiladi. Agar “Bolalik” asari insonni har qanday sharoitda saqlab qolishga o‘rgatsa, “Mungli ko‘zlar” boylik va nafs yo‘lidagi xatolar nafaqat insonni, balki butun bir avlodni halokatga olib borishi haqidagi badiiy ogohlantirishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Oybek. Bolalik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.
2. To‘xtaboyev X. Mungli ko‘zlar. - Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2014.
3. Qo‘shjanov M. Oybek mahorati. -Toshkent: Fan, 1965.
4. Karimov B. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. - Toshkent: Muharrir, 2011.
5. Rasulov A. O‘zbek bolalar adabiyoti taraqqiyoti. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SHART ERGASH GAPLARNING O‘RGANILISHI: PRAGMATIK YONDASHUV

Xikmatullayeva Marg’ubaxon Doniyorjon qizi

Farg’ona davlat universiteti magistranti

Kaxarova Shohsanam Nabijon qizi

Far DU katta o‘qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi shart ergash gaplarning pragmatik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida shart ergash gaplarning kommunikativ vazifalari, bilvosita ma’no ifodalashdagi o‘rni hamda nutqiy ta’sir vositasi sifatidagi ahamiyati yoritiladi. Ingliz va o‘zbek tillarida shart konstruktsiyalarining qo‘llanishi pragmalingvistika nuqtai nazaridan tahlil qilinib, ularning iltimos, maslahat, tahdid, ogohlantirish va muloyimlik strategiyalarini ifodalashdagi funksiyalari ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, shart ergash gaplar nafaqat grammatik birlik, balki muloqotda pragmatik maqsadlarni amalga oshiruvchi muhim vosita hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: shart ergash gap, pragmatika, nutqiy akt, kommunikativ strategiya, bilvosita ma’no, pragmalingvistika, ingliz tili, o‘zbek tili.

Til inson tafakkuri va kommunikativ faoliyatining asosiy vositasi sifatida nafaqat axborot uzatish, balki suhbatdoshga ta’sir ko‘rsatish vazifasini ham bajaradi. Zamonaviy tilshunoslikda grammatik birliklarni faqat struktur jihatdan emas, balki

ularning pragmatik imkoniyatlari nuqtai nazaridan o‘rganishga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, shart ergash gaplarning nutq jarayonidagi funksional-pragmatik xususiyatlari bugungi kunda dolzarb ilmiy masalalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Shart ergash gaplar an’anaviy grammatik tadqiqotlarda asosan sintaktik birlik sifatida talqin qilingan bo‘lsa-da, pragmatik yondashuv ularning yashirin kommunikativ maqsadlarni ifodalashdagi rolini ochib beradi. Ingliz va o‘zbek tillarida shart konstruktsiyalari ko‘pincha iltimos, maslahat, tahdid, ogohlantirish yoki muloyim murojaat shaklida qo‘llaniladi. Masalan, ingliz tilidagi “If you could help me, I would appreciate it” gapida shart shakli grammatik jihatdan ehtimollikni bildirsa-da, pragmatik jihatdan muloyim iltimos ma’nosini ifodalaydi. O‘zbek tilida esa “Agar vaqt topsangiz, hujjatni ko‘rib chiqing” kabi birliklar suhbatdoshga bosim bermasdan murojaat qilish imkonini yaratadi.

Bugungi globallashuv va madaniyatlararo kommunikatsiya sharoitida turli tillardagi pragmatik birliklarni qiyosiy o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bir tilga xos pragmatik strategiyalar boshqa tilga tarjima jarayonida to‘liq saqlanmasligi mumkin. Natijada kommunikativ maqsadning buzilishi yoki noto‘g‘ri talqin qilinishi kuzatiladi. Shu sababli shart ergash gaplarning pragmatik imkoniyatlarini ingliz va o‘zbek tillari misolida tahlil qilish nazariy va amaliy jihatdan muhim hisoblanadi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, unda shart ergash gaplar faqat grammatik hodisa sifatida emas, balki kommunikativ strategiyalarni amalga oshiruvchi pragmatik vosita sifatida o‘rganiladi. Shuningdek, tadqiqot natijalari xorijiy til o‘qitish metodikasi, tarjimashunoslik va pragmalingvistika yo‘nalishlari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Shart ergash gaplarning nazariy asoslari. Shart ergash gaplar murakkab gap tarkibidagi ergash gap turlaridan biri bo‘lib, bosh gapdagi harakatning amalga oshish shartini bildiradi. Tilshunoslikda ular sintaktik va semantik jihatdan keng tadqiq etilgan. Ingliz tilida shart ergash gaplar asosan “if, unless, provided that, in case” kabi

bog‘lovchilar yordamida shakllansa, o‘zbek tilida “agar”, “basharti”, “mobodo”, “-sa” qo‘shimchasi orqali ifodalanadi.

Ingliz tilida shart gaplarning bir necha turlari mavjud bo‘lib, ular real, noreal va aralash shart konstruktsiyalariga bo‘linadi. Masalan:

If it rains, we will stay home.

If I were rich, I would travel the world.

O‘zbek tilida esa shart ma’nosi ko‘pincha fe’lning shart mayli shakli orqali ifodalanadi:

Yomg‘ir yog‘sa, uyda qolamiz.

Boy bo‘lsam, dunyoni kezardim.

An’anaviy grammatika ushbu birliklarni sintaktik munosabat asosida tahlil qilsa, pragmatik yondashuv ularning muloqotdagi vazifasiga e’tibor qaratadi. Chunki shart konstruktsiyalari ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki bilvosita ma’nolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Pragmatika til birliklarining nutq vaziyatidagi qo‘llanishini o‘rganuvchi yo‘nalish sifatida shart gaplarning kommunikativ ta’sirini ham tahlil qiladi. John Austin va John Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy akt nazariyasiga ko‘ra, gaplar nafaqat axborot beradi, balki muayyan harakatni ham bajaradi. Shu nuqtai nazardan shart ergash gaplar maslahat, ogohlantirish yoki tahdid kabi illokutiv ma’nolarni yuzaga chiqarishi mumkin.

Masalan:

If you touch that wire, you may get hurt.

Bu gap pragmatik jihatdan ogohlantirish vazifasini bajaradi.

“Agar yana kechiksangiz, muammoga duch kelasiz.”

Bu esa tahdid va ogohlantirish orasidagi pragmatik ma’noni anglatadi.

Demak, shart ergash gaplarning haqiqiy ma’nosi ko‘pincha kontekst orqali ochiladi.

Shart ergash gaplarning pragmatik xususiyatlari. Pragmatik nuqtai nazardan shart ergash gaplar muloqotda yumshatish strategiyasi sifatida faol qo‘llaniladi. Ingliz

tilida muloyimlik strategiyalari juda rivojlangan bo‘lib, shart konstruktsiyalari orqali suhbatdoshga bosim kamaytiriladi.

Masalan:

If you don’t mind, could you open the window?

Mazkur gap oddiy buyruq emas, balki muloyim iltimos sifatida qabul qilinadi. O‘zbek tilida ham shunga o‘xshash pragmatik yumshatish kuzatiladi:

“Agar imkoningiz bo‘lsa, derazani ochib yuboring.”

Bu yerda shart konstruktsiyasi suhbatdoshning erkinligini saqlashga xizmat qiladi.

Shart ergash gaplar tahdid va ogohlantirishni ifodalashda ham muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, ingliz tilida indirekt tahdidlar ko‘pincha shart shaklida beriladi:

If you continue this behavior, there will be consequences.

O‘zbek tilida esa:

“Agar bu ishni davom ettirsangiz, natijasi yaxshi bo‘lmaydi.”

Mazkur gaplarda pragmatik ta’sir kuchli bo‘lib, ular suhbatdoshning xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan.

Shuningdek, shart ergash gaplar maslahat ifodalashda ham keng qo‘llanadi:

If I were you, I would apologize.

O‘rningizda bo‘lsam, uzr so‘rardim.

Bu kabi konstruktsiyalar suhbatdoshga to‘g‘ridan-to‘g‘ri buyruq bermasdan tavsiya bildirish imkonini beradi.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi pragmatik farqlar. Ingliz va o‘zbek tillarida shart ergash gaplarning pragmatik funksiyalari o‘xshash bo‘lsa-da, ularning qo‘llanish chastotasi va uslubi farqlanadi. Ingliz tilida bilvositalik va muloyimlik strategiyalari kuchliroq namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, rasmiy kommunikatsiyada shart konstruktsiyalari keng qo‘llanadi.

Masalan:

“If you could send the document today, it would be helpful.

O‘zbek tilida esa ayrim holatlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat ustun turadi:

“Hujjatni bugun yuboring.”

Biroq rasmiy yoki hurmat ifodalovchi nutqda o‘zbek tilida ham shart shakllari faol ishlatiladi:

“Agar imkon topsangiz, hujjatni yuborsangiz.”

Yana bir muhim farq shundaki, ingliz tilida grammatik zamon tizimi shart ma’nosini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek tilida esa ko‘proq kontekst va modal ma’no ustunlik qiladi.

Tarjima jarayonida ushbu pragmatik farqlarni hisobga olmaslik kommunikativ xatolarga olib kelishi mumkin. Shu sababli tarjimon pragmatik ekvivalentlikni saqlashi zarur.

Dolzarb masalalar. Bugungi kunda shart ergash gaplarning pragmatik jihatdan yetarli o‘rganilmaganligi tilshunoslikdagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Aksariyat tadqiqotlar ularning grammatik tuzilishiga qaratilib, kommunikativ vazifalari ikkinchi darajada qolmoqda.

Yana bir muammo – xorijiy til o‘qitishda pragmatik kompetensiyaning yetarli shakllantirilmasligidir. Talabalar grammatik qoidalarni bilgan holda ham, shart konstruktsiyalarining kommunikativ vazifalarini to‘g‘ri qo‘llay olmaydi. Natijada sun’iy yoki noo‘rin nutq yuzaga keladi.Tarjimashunoslikda ham pragmatik moslik muammosi dolzarbdir. Ingliz tilidagi muloyim shart konstruktsiyalari o‘zbek tiliga ayrim hollarda haddan tashqari rasmiy yoki aksincha, juda oddiy tarzda tarjima qilinmoqda.Shuningdek, internet kommunikatsiyasi va sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi shart konstruktsiyalarining yangi pragmatik funksiyalarini yuzaga chiqarmoqda. Bu esa zamonaviy pragmalingvistik tadqiqotlarni yanada kengaytirishni talab etadi.

Amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Xorijiy til darslarida shart ergash gaplarni faqat grammatik mavzu sifatida emas, balki kommunikativ vazifalari bilan birga o‘qitish lozim.

2. Ingliz tilini o‘rganuvchilarga muloyimlik strategiyalarini tushuntirishda shart konstruktsiyalariga alohida e’tibor qaratish kerak.

3. Tarjima jarayonida pragmatik ekvivalentlikni saqlash uchun kontekstual tahlildan foydalanish tavsiya etiladi.

4. Darslik va o‘quv qo‘llanmalarga real kommunikativ vaziyatlarga asoslangan misollar kiritilishi zarur.

5. Shart ergash gaplarning pragmatik funksiyalarini o‘rganishga oid korpus tadqiqotlarini kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Shart ergash gaplar ingliz va o‘zbek tillarida nafaqat sintaktik birlik, balki muhim pragmatik vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Ular muloqot jarayonida iltimos, maslahat, tahdid, ogohlantirish va muloyimlik kabi kommunikativ maqsadlarni ifodalashga xizmat qiladi.Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilida shart konstruktsiyalari bilvositalik va muloyimlik strategiyalarini amalga oshirishda faol qo‘llansa, o‘zbek tilida kontekst va ijtimoiy munosabatlarga bog‘liq holda turlicha pragmatik funksiyalarni bajaradi.

Shuningdek, pragmatik farqlar tarjima va xorijiy til o‘qitish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli shart ergash gaplarni pragmalingvistik nuqtai nazardan chuqur o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin J. L. “How to Do Things with Words” – Oxford: Oxford University Press, 1962.

2. Brown P., Levinson S. “Politeness: Some Universals in Language Usage.” – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

3. Crystal D. “The Cambridge Encyclopedia of Language.” – Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

4. Fillmore C. “Frame Semantics and the Nature of Language.” // “Annals of the New York Academy of Sciences.”, 1976.

5. Leech G. “Principles of Pragmatics.” – London: Longman, 1983.

6. Nurmonov A. “O‘zbek tilining nazariy grammatikasi” – Toshkent: O‘qituvchi, 2012.

7. Searle J. “Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language.” – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

8. Safarov Sh. “Pragmalingvistika.” – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.

9. Thomas J. “Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics.” – London: Longman, 1995.

10. Yule G. “Pragmatics.” – Oxford: Oxford University Press, 1996.

TILSHUNOSLIKDA “GENDER” TUSHUNCHASI

Xumora Jahongir qizi Xoliqova

FarDU, Lingvistika: ingliz tili yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

xumoraxoliqova1201@gmail.com

Shaxloza Boyquzi qizi Karimova

FarDU, Katta o‘qituvchi, PhD

shaxlozakarimova@gmail.com

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada tilshunoslikda “gender” tushunchasining shakllanishi, mazmuni va tadqiq etilish yo‘nalishlari tahlil qilinadi. Gender tilshunosligi inson nutqining ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog‘liqligini, shuningdek, til orqali jamiyatda erkak va ayol rollarining ifodalanish mexanizmlarini o‘rganadi. Ushbu ishlar eng dastlabki sodda tilshunoslik kuzatuvlaridan boshlab, zamonaviy ilmiy izlanishlargacha bo‘lgan davrni qamrab olgan holda xronologik tartibda tavsiflanadi. Gender masalasining tarixiy shakllanishi ko‘rsatilgan hamda uning kelgusidagi rivojlanish istiqbollari belgilangan.

KALIT SO‘ZLAR: gender, tilshunoslik, kommunikatsiya, madaniyat, feministik tilshunoslik, ijtimoiy rol, gender stereotipi.

KIRISH. So‘nggi yillarda tilshunoslik fanida antropotsentrik yondashuv tobora rivojlanib, tilni inson, jamiyat va madaniyat bilan o‘zaro aloqadorlikda o‘rganishga e’tibor kuchaydi. Shu jarayonda gender masalalari tilshunoslikning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biriga aylandi. “Gender” atamasi nafaqat biologik jinsni, balki

jamiyatda erkaklar va ayollarga nisbatan shakllangan ijtimoiy, madaniy va psixologik rollar tizimini ham ifodalaydi.

Til jamiyatdagi gender munosabatlarining asosiy aks ettiruvchisidir. Chunki til nafaqat muloqot vositasi, balki ijtimoiy ongni, qadriyatlarni va stereotiplarni ifoda etuvchi madaniy hodisadir. Shu boisdan, tilshunoslikda genderni o‘rganish jamiyatdagi erkaklik va ayollikning til orqali qanday tasvirlanishi, ularning nutqiy xulq-atvori, kommunikativ strategiyalari va lingvistik belgilar tizimidagi o‘zaro farqlarni tahlil qilishni nazarda tutadi.

Zamonaviy tilshunoslikda gender tadqiqotlari sotsiolingvistika, pragmalingvistika, kognitiv tilshunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya kabi fanlar bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, ularning yutuqlari asosida til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sir mexanizmlari aniqlanmoqda. Maqolada aynan shu nuqtai nazardan gender tushunchasining nazariy asoslari, til tizimidagi ifodalanish shakllari hamda ilmiy tahlil usullari yoritiladi.

Gender doimiy evolyutsiyadagi konstruksiyadir. Ijtimoiy-madaniy gender me'yorlari, gender stereotiplari, shuningdek, jinsni odamlar tomonidan idrok etish, talqin qilish va kontseptsiyalash usullari doimo o‘zgarib turadi. Shu bilan birga, biz jins haqida ham, umuman olganda ham, muayyan jinslar haqida ham gapirishimiz ushbu ijtimoiy o‘zgarishlarga taqlid qiladi. Mavjud til ilgari erkaklar uchun ajratilgan rollarga ayollar va gender ozchiliklarini kiritishga o‘tmoqda. Shu bilan birga, ko‘pincha nafaqat yuqori jinsli jamiyatlar, balki yuqori jinsli tillar bilan ham to‘qnash keladigan ikkilik bo‘lmagan shaxslar kabi ilgari ko‘rinmas va tan olinmagan o‘ziga xosliklarni tasvirlash uchun yangi lingvistik neytrallash strategiyalari ishlab chiqilmoqda.

Gender masalalarini bunday nuqtai nazardan o‘rganish ularni boshqa fanlar ma’lumotlari bilan bog‘liq holda tahlil qilishni talab etadi. Psixolingvistika, etnolingvistika, kognitiv tilshunoslik, madaniyatlararo muloqot, pragmalingvistika, sotsiolingvistika va boshqa sohalar genderning lingvistik tahlili uchun muhim material beradi.

METODLAR. Tilshunoslikda gender tushunchasining shakllanishi, mazmuni va tadqiq etilish yo‘nalishlarini aniqlashda tadqiqot kompleks yondashuv asosida olib

borildi. Mazkur yondashuv genderni nafaqat til tizimining bir qismi, balki ijtimoiy, madaniy va psixologik omillar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan hodisa sifatida o‘rganishni nazarda tutadi.

Avvalo, gender atamasining shakllanishi tarixiy va nazariy jihatdan tahlil qilindi. Ushbu tushuncha dastlab sotsiologiya va psixologiya fanlarida paydo bo‘lib, keyinchalik tilshunoslikka antropotsentrik paradigma kirib kelishi bilan qo‘llanila boshlandi. Gender tahlilining markazida til orqali erkak va ayol o‘rtasidagi ijtimoiy rollar, ularning nutqiy xulq-atvori, kommunikativ uslublari va til birliklaridagi farqlarni aniqlash maqsadi turadi.

Gender tushunchasining mazmuni tahlil jarayonida quyidagicha izohlandi: u biologik jinsni emas, balki jamiyatda shakllanadigan ijtimoiy rollar, xulq-atvor me’yorlari va madaniy qadriyatlarni anglatadi. Shuning uchun gender tilshunoslikda inson nutqining ijtimoiy shartlanganligi, til orqali kuch, hukmronlik va subordinatsiya kabi munosabatlarning ifodalanishini ochib beruvchi kategoriya sifatida qaraladi. Gender tadqiqotlari jamiyatning erkaklar va ayollarga bo‘lgan munosabatini, shuningdek, jinsga mansublik bilan bog‘liq holda shaxsning xulq-atvorini, erkak va ayol sifatlari haqidagi stereotip tasavvurlarni, ya’ni biologik jins masalasini ijtimoiy hayot va madaniyat sohasiga olib kiruvchi omillarni o‘rganadi. Madaniyat va til gender munosabatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, gender biologik haqiqat ustidagi ijtimoiy-madaniy tuzilma sifatida erkaklik va ayollikning o‘zaro murakkab, ziddiyatli, ammo dinamik nisbatini aks ettiradi.

Shuningdek, tadqiqotda gender masalalarining tilshunoslikdagi o‘rni G‘arb va Sharq ilmiy an’analarida shakllangan asosiy yondashuvlar (feministik lingvistika, sotsiolingvistika, kognitiv lingvistika) nuqtai nazaridan o‘rganildi. Bu yondashuvlar genderni tilda aks etuvchi ijtimoiy-kognitiv konstrukt sifatida tahlil qilish imkonini berdi. Umuman olganda, metodlar tanlovi genderning murakkab, ko‘p qatlamli hodisa sifatidagi tabiati — ya’ni til, jamiyat, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqani to‘liq yoritish maqsadida amalga oshirildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Gender tilshunoslikda kognitiv hodisa sifatida qaraladi; u til birikmalarida, nutqiy xulq-atvorning o‘ziga xos xususiyatlarida namoyon

bo‘ladi. E.I. Goroshkoning “Tilshunoslikdagi gender masalalari” nomli maqolasida “gender” tushunchasi zamonaviy tilshunoslik paradigmasiga boshqa gumanitar fanlarga qaraganda ancha kech, ya’ni o‘tgan asrning ikkinchi yarmida kirib kelganligi ta’kidlanadi. Dastlab bu yo‘nalishdagi ishlar G‘arbda boshlangan bo‘lib, erkaklar va ayollar nutqining o‘ziga xos xususiyatlarini tizimli tarzda tasvirlash Germaniya va Roman tillari guruhiga mansub tillar misolida amalga oshirilgan.

Ayollar va erkaklarning turlicha so‘zlashishini insoniyat juda qadimdan payqagan. Bu boradagi dastlabki kuzatuvlar maqol va matallarda o‘z ifodasini topgan:

• Three women and a goose make a market — “Uchta ayol va bitta g’oz bo‘lsa, bozor bo‘ladi” (Angliya);

• A woman’s tongue is her sword, and she never let it rust — “Ayolning tili uning qilichidir, va u hech qachon zanglashiga yo‘l qo‘ymaydi”(Amerika).

Mazkur misollarda ayollar nutqining ba’zi jihatlari — ayniqsa, ortiqcha so‘zbozlik va “tilning o‘tkirligi” — ta’kidlab ko‘rsatilgan. Quyida ko‘rganimizdek, aynan shu va shunga o‘xshash misollar ayol nutqi haqidagi stereotiplarning shakllanishiga asos bo‘lgan.

Keyinchalik erkaklar va ayollar nutqidagi farqlar haqidagi kuzatuvlar kundaliklar, maktublar, badiiy asarlar hamda dastlabki grammatiklarning ilmiy ishlarida ham uchraydi. Masalan, “The World” gazetasida 1754–1756-yillarda ingliz tilining yangi so‘z boyligiga oid bir qator maqolalar chop etilgan. Ushbu maqolalar mualliflarining ko‘pchiligi ayollarning til rivojidagi o‘rni haqida so‘z yuritib, ularga so‘z yaratuvchi (ijodkor) sifatida baho berganlar.

Ayollar nutqidagi so‘zbozlik va bekorchi gaplar ko‘plab badiiy asarlarda kulgi va kinoya ob’ekti bo‘lgan. Masalan, “Roman de la Rose” asarida ayollarning ortiqcha evfemizmlardan foydalanishi tanqid qilinadi; Shekspirning “Qirol Genrix IV” asarida Xotsper xotini nutqida so‘zlashuv tili unsurlarini ishlatgani uchun uni tanbeh qiladi; Jeyn Ostinning “Northanger Abbey” romanidagi Izabellaning nutqida o‘sha davr ayollariga xos “bo‘sh” so‘zlar ko‘pligi qayd etiladi.

Erkak va ayol tillari o‘rtasidagi farqlar antropologik adabiyotlarda XVII asrdan beri qayd etib kelinadi. Missionerlar va sayyohlar o‘z kundaliklarida ayrim xalqlarda

erkaklar va ayollar nutqining keskin farq qilishini yozib qoldirganlar, bu esa erkak va ayol tillari mavjudligini ta’kidlashga asos bo‘lgan. Bu farqlar tilning turli qatlamlariga tegishli edi.

Keyinchalik bu ma’lumotlar antropologik tadqiqotlar orqali ilmiy jihatdan tasdiqlandi. XX asr o‘rtalariga kelib, gender va til o‘zaro ta’siri masalasi antropologlardan tashqari, dialektologlar tomonidan ham o‘rganila boshlandi. Ularning tadqiqotlarida ayol nutqini o‘rganish asosiy maqsad bo‘lmagan bo‘lsa-da, olingan natijalar ilgari mavjud bo‘lgan sodda-lingvistik qarashlardan farqli ravishda ilmiy asosga ega edi.

XX asrning ikkinchi yarmi tilni o‘rganishga yondashuvdagi o‘zgarishlar tufayli lingvistik muammolarning sezilarli kengayishi bilan ajralib turdi. Til endilikda antropologik yo‘naltirilgan hodisa sifatida talqin qilina boshlandi, bu esa tilshunoslikdagi fanlararo yondashuvlarning kuchayishiga olib keldi.

Gender masalalari bo‘yicha tizimli tadqiqotlar tilshunoslar tomonidan nisbatan yaqinda olib borila boshlandi. Til va gender o‘zaro aloqasi masalalariga bo‘lgan qiziqishning ortishi sotsiolingvistika fanining shakllanishi va rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Til va gender o‘rtasidagi o‘zaro aloqani olimlar tilning ijtimoiy o‘zgaruvchanligini o‘rganishning bir qismi sifatida ko‘rib chiqadilar. Afsuski, bu bog‘liqlikni o‘rganish tilshunoslarning e’tiborini nisbatan yaqinda jalb eta boshladi. Chunki hatto sotsiolingvistlar an’anaviy tilshunoslikka xos bo‘lgan informantlarni sub’ektiv tanlash usulidan voz kechgandan keyin ham, ayollar uzoq vaqt davomida alohida ijtimoiy guruh sifatida hisobga olinmagan.

XULOSA. Tilshunoslikda gender tadqiqotlarining mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida mustahkamlanish belgilari sifatida bir qator metodologik ishlarning paydo bo‘lishini qayd etish mumkin. Ushbu ishlar madaniyatlararo muloqotni o‘qitishda gender yondashuvini qo‘llash masalasini ko‘taradi, tilshunoslikda genderni o‘rganishning umumilmiy yondashuvlarini ishlab chiqish muammolarini ko‘rib chiqadi hamda til va muloqotning gender jihatlarini o‘rganishga, shuningdek, bu sohadagi keyingi ilmiy izlanish istiqbollariga bag‘ishlangan maxsus ilmiy vazifalarni belgilab beradi.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, ilm-fandagi gender yondashuv erkak va ayol o‘rtasidagi biologik farqlar emas, balki jamiyat ushbu farqlarga yuklaydigan madaniy va ijtimoiy mazmun muhim ekanligi g‘oyasiga asoslanadi. Bu farqlarning sotsiokultural baholanishi va talqin qilinishi, shuningdek, ular asosida shakllanadigan ijtimoiy kuchlar tizimi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

“Gender” kategoriyasini tahlil qilish natijasida uning maxsus maqom va tuzilishga ega ilmiy termin sifatida shakllanish bosqichlarini aniqlash imkoniyati yaratildi. Gender tushunchasi jamiyat tomonidan erkaklik va ayollik rollarining shakllanishi (yoki konstruksiyasi) jarayonini ifodalaydi, jinslar o‘rtasidagi xulq-atvor, tafakkur va hissiy-psixologik xususiyatlardagi farqlarni ta’kidlaydi. Ushbu jarayonning natijasi, ya’ni uning nazariy talqini — bu “gender” ijtimoiy konstruktidir. Gender farqlarini yaratishda muhim elementlar — bu “erkaklik” va “ayollik” o‘rtasidagi qarama-qarshilik (maskulin va femin karama-qarshiligi) hamda ayollikning erkaklikka bo‘ysundirilishi bo‘lib, u uzoq tarixiy ildizlarga ega.

QO‘LLANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. E.I.Goroshko. “Tilshunoslikda gender masalalari” maqolasi. 2001
2. Z.A.Nizomitdinova, B.X.Abdullayeva. “Sinergetik paradigmlar tushunchasi haqida” maqolasi. 2022
3. Yusupova G. Tilshunoslikda gender tadqiqining nazariy asoslari. — O‘zbekistonda xorijiy tillar, 2023, №2 (49), 18–37.
4. Ro‘ziyeva Z. “O‘zbek tilida gender masalasi: tilshunoslik nuqtai nazari” maqolasi. 2024
5. Xo‘jayev, N. “O‘zbek tilida murojaat shakllari va ularning gender xoslanishi” O‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi: ta’lim nazariyasi va amaliyoti, 1(01), 61-65, 2024.
6. https://aphil.tsuull.uz/index.php/anjuman/article/view/102
7. https://universalpublishings.com/index.php/jusr/article/view/11302
8. https://zenodo.org/records/1729308
9. https://zenodo.org/records/15272991

O‘ZBEKISTON VA MDH MAMLAKATLARI O‘RTASIDAGI MIGRATSIYAVIY HAMKORLIKNING HUQUQIY ASOSLARI

Yoqubov Farxod Karimjon o‘g‘li

tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

email. yakubov_20@mail.ru

tel.: +99899 863 20 35

Annotatsiya. Mazkur tezisda O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng, tashqi migratsiya oqimlarining asosiy qismi MDH mamlakatlari hissasiga to‘g‘ri kelganligi tahlil qilinadi. Shuningdek, O‘zbekiston va MDH mamlakatlari o‘rtasida migratsiya sohasida imzolangan ikki tomonlama bitimlar hamda hukumatlararo kelishuvlarning huquqiy asoslari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, MDH mamlakatlari, migratsiya.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish maqsadida turli islohotlar olib borila boshlandi. Mamlakatda ancha yillardan buyon yig‘ilib qolgan muammolarga yechim topishi zarur edi. Ular orasida mamlakat aholisini ish bilan ta’minlash muhim masalalardan biri bo‘ldi. SSSRning parchalanishi bilan O‘zbekiston iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o‘tishi natijasida ko‘plab mahsulot ishlab chiqaruvchi yirik zavod va fabrikalar, ularga bo‘lgan talabning yo‘qligi sababli o‘z faoliyatini to‘xtatdi. Buning natijasida mazkur sohalarda band bo‘lgan mehnatga layoqatli kishilar vaqtincha ishsiz yoki umuman ishsiz qoldilar. Bu esa o‘z navbatida o‘zbekistonliklar o‘rtasida tashqi migratsiya jarayonlarining rivojlanishiga olib keldi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakatni boshqa millat vakillari, ziyolilar, yuqori malakali mutaxassislar tark etgan bo‘lsa, 2000-yilga kelib malakasiz kishilardan iborat migratsiyaviy oqimning katta qismi mehnat qilish maqsadida Rossiya Federatsiyasi va Qozog‘istonga ko‘chib o‘tdi. Jumladan, arxiv ma’lumotlariga ko‘ra mustaqillikning ilk yillarida o‘zbekistonliklarning 127 ming nafardan ko‘prog‘i Rossiya Federatsiyasi xududida[1,73], 500 ming nafar esa Qozog‘iston Respublikasining Janubiy Qozog‘iston va Jambil viloyatlarida istiqomat

qilganlar[2,70]. Ushbu mamlakatlarda o‘zbek diasporasining keng ko‘lamda mavjudligi migratsiya oqimining yanada jadallashishiga xizmat qiluvchi asosiy omillardan biri bo‘ldi. Shu sababli O‘zbekiston hukumati o‘z fuqarolarini xorij mamlakatlarida haq-huquqlarini himoya qilish maqsadida Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi davlatlari bilan migratsiya sohasida hamkorlik qila boshladi

1992-yil 13-noyabrda MDH ishtirokchi-davlatlarining mehnat, migratsiya va aholini ijtimoiy himoya qilish bo‘yicha Maslahat kengashini tashkil etish to‘g‘risida bitim imzolandi. Ushbu hujjatga O‘zbekiston Respublikasi 2020-yil 12-avgustda qo‘shildi. Maslahat kengashi quyidagilarni amalga oshirish maqsadida faoliyat yuritadi: maslahatlar berish va o‘zaro manfaatlarni o‘z ichiga olgan muhim muammolar yuzasidan fikr almashish orqali kelishuv siyosatini ishlab chiqish; MDH ishtirokchi-davlatlarining qonun hujjatlarini uyg‘unlashtirish va mehnat munosabatlari, migratsiya, bandlik, aholini ijtimoiy himoya qilish va mehnat muhofazasi bilan bog‘liq masalalarni tartibga solish; ushbu masalalar bo‘yicha takliflarni ishlab chiqish hamda davlatlararo kelishuvlar loyihalarini tasdiqlash kabilar kiradi.

Shu bilan birga, 1995-yil 15-aprelda O‘zbekiston Respublikasi MDH mamlakatlari bilan “Mehnat migratsiyasi va mehnatkash migrantlarni ijtimoiy himoya qilish sohasida hamkorlik to‘g‘risida”gi bitimni imzoladi. Unga ko‘ra, mehnat migrantlarini qabul qiluvchi mamlakat o‘z hududida qonuniy mehnat faoliyatini tashkil qilish, migrantlarning diplom va boshqa turdagi hujjatlarini o‘zaro tan olish, ularni ijtimoiy himoyalash va sug‘urta qilish va boshqa turdagi majburiyatlarni o‘z ichiga oladi [5].

2004-yil 16-aprelda MDHga a’zo davlatlar hukumat rahbarlari tomonidan noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashish uchun qo‘shma komissiyasi tuzildi. Mazkur komissiya asosiy maqsadi noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashishda a’zo davlatlaring hamkorligini yanada rivojlantirish hisoblanadi. Ushbu yilning 16-sentabrda MDHga a’zo davlatlar rahbarlari tomonidan noqonuniy migratsiya tahdidlardan davlat, jamiyat va shaxslarning xavfsizligini ta’minlashdagi o‘zaro munosabatlarining asosiy tamoyilari va yo‘nalishlar tizimini rivojlantirish uchun ishlab

chiqilgan Konsepsiya ma’qullandi. 2019-yildan boshlab O‘zbekiston noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashish uchun qo‘shma komissiyasining to‘laqonli a’zosi sifatida faoliyat olib boradi. Qo‘shma komissiyaning qabul qilgan qaroriga muvofiq uning 23 yig‘ilishi 2020-yilning ikkinchi yarmida O‘zbekistonda o‘tkazilishi kerak edi. Mazkur yilda dunyoga COVID-19 pandemiyasining tarqalishi natijasida yig‘ilish 2021 yil fevral oyida videokonferensiya shaklida o‘tkazildi. 2004-2021–yillar oralig‘ida komissiyaning jami 23 ta yig‘ilishi o‘tkazilgan bo‘lib, unda noqonuniy migratsiyaga oid 220 tadan ziyod masalalar muhokama qilingan [6].

2020-yil 18-dekabr kuni MDH davlatlarining navbatdagi yig‘ilishida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mehnat migratsiyasi sohasida hamkorlik dasturini qabul qilish bo‘yicha taklif bilan chiqdi. Uning so‘zlariga ko‘ra, mehnat migratnlari hujjatlarini o‘zaro tan olishning yagona mexanizm ishlab chiqarishni vaqti kelganligi ta’kidlandi. Shu bilan birga, MDH davlatlarida mehnat faoliyati bilan shug‘ullanayotgan ishtirokchi davlatlar fuqarolarini ijtimoiy va huquqiy jihatdan himoya qilish muhimligini va uni amalga oshirishda davlatlar, tadbirkorlarning qiziqishlari bilan birga ishchilarning ham qiziqishlarini inobatga olish zarurligi qo‘shimcha qilindi.

2017-yil 5-aprelda O‘zbekiston va Rossiya Hukumatlari o‘rtasida migratsiya sohasida vakolatli organlarning vakolatxonalarini o‘zaro ta’sis etish to‘g‘risida Bitim imzolandi. Unga ko‘ra ikki tomon fuqorolarining huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni amalga oshiradi [3].

2019-yil 15-aprelda O‘zbekiston va Qozog‘iston Hukumatlari o‘rtasida “Noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashishda hamkorlik to‘g‘risida” Bitim imzolandi. Ushbu bitimda noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashishda hamkorlikni amalga oshirish hamda ikki davlatlarning vakolatli organlar o‘rtasida Migratsiya jarayonlarini tartibga solishda hamkorlik qilishlari ko‘zda tutilgan[4].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, so‘nggi yillarda O‘zbekiston va MDH davlatlari o‘rtasida migratsiyaviy aloqalar yangi bosqichga chiqdi. Ushbu normativ xujjatlarni amalda bajarilishini nazorat qilish va o‘zbekistonliklarni havfsiz, xuquqlari himoya qilingan holda mehnat qilishlariga sharoit yaratadi. Shu bilan bir qatorda,

ishchi kuchiga ehtiyoj katta bo‘lgan MDH mamlakatlari bilan tashkillashtirilgan mehnat migratsiyasi doirasida o‘zaro kelishuvlarga erishish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zMA,M-2-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 28-yig‘ma jild, 73 varaq.
2. O‘zMA, M-2-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 28-yig‘ma jild, 70 varaq.
3. O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/uz/docs/3262692 (09.03.2025).
4. O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/uz/docs/-4803344 (08.09.2025).
5. O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/docs/2738231. (07.06.2025).
6. О деятельности Совместной комиссии государств – участников Соглашения о сотрудничестве государств СНГ в борьбе с незаконной миграцией https://e-cis.info/news/566/96625/

THE LEXICAL-SEMANTIC FIELD OF HOUSEHOLD APPLIANCE TERMINOLOGY

Yunusova Tursunoy Ravshanjon qizi

Student of Graduate Department, Linguistics (English) faculty

Fergana State University

Annotation: This paper investigates the lexical-semantic field constituted by English terminology for household appliances. Given the centrality of such devices in everyday routines, the associated vocabulary is understood to encode not only technological developments but also culturally specific conventions. The study addresses the internal organization of this terminology by examining its structural properties, its modes of classification, and the semantic relations linking individual terms. Through analysis of synonymy, hyponymy, and processes of semantic change, the research identifies recurrent patterns in meaning formation and contextualized usage within this domain. The results are intended to advance scholarly understanding

of how technical lexical items evolve and operate within a specialized semantic field, offering implications for lexicography, language pedagogy, and research in linguistics and translation studies.

Key word: terminology, semantics, Lexical-semantic field, household appliances, English vocabulary, word classification, technical lexicon

The examination of lexical-semantic fields is essential for comprehending how specialized vocabularies are organized and function within a language. Household appliances constitute a significant domain of everyday communication, embodying both technological advancements and cultural influences. The terminology associated with household appliances is diverse and extensive, encompassing a wide array of objects intended for domestic use, such as kitchen devices, cleaning machines, heating and cooling systems, and personal care equipment. In English, these terms not only identify specific objects but also encompass semantic relationships that assist users in classifying and distinguishing between various types of appliances. For instance, the term “appliance” serves as a superordinate category that includes more specific items such as “microwave,” “vacuum cleaner,” and “hairdryer.” Therefore, the lexical-semantic field offers a framework for understanding how words relate in meaning and contribute to effective communication in both technical and everyday contexts. This research aims to investigate the lexical-semantic field of household appliance terminology in English, with a focus on semantic relations such as synonymy, hyponymy, and semantic shifts. By analyzing these relationships, the study aspires to illuminate the structure of this vocabulary domain and the factors influencing its evolution, including technological innovation and cultural trends. The research employs a qualitative descriptive approach, supplemented by corpus linguistics techniques. A specialized corpus was created by gathering terms related to household appliances from various sources, including authoritative technical dictionaries, manufacturer websites, product catalogs, and user manuals. This corpus provides authentic linguistic data that reflect current usage. The analysis entailed the categorization of terms into semantic groups based on their functions and areas of application, such as kitchen appliances, cleaning devices, heating and cooling systems,

and personal care appliances. Each term was scrutinized for its semantic characteristics, including synonymy (different words with similar meanings), hyponymy (specific terms that fall under a broader category), and polysemy (a word possessing multiple related meanings). Furthermore, the study investigated semantic shifts, which occur when the meanings of terms broaden or narrow over time, often in response to technological advancements. Consultations with experts and reviews of linguistic literature regarding terminology and lexical semantics provided additional theoretical support for data interpretation. The analysis revealed a distinct hierarchical structure within the lexical-semantic field of household appliance terminology. At the highest level, the superordinate term "household appliance" encompasses several subcategories:

- Kitchen appliances: including terms such as “microwave,” “toaster,” “blender,” and "refrigerator."

- Cleaning devices: such as “vacuum cleaner,” “steam mop,” and “dishwasher.”

- Heating and cooling appliances: including “air conditioner,” “heater,” and “fan.”

-Personal care appliances: like “hairdryer,” “electric shaver,” and “electric toothbrush.”

Instances of synonymy were infrequent but present, particularly in general or colloquial terms. For example, “fridge” serves as a synonym for “refrigerator”, while “hoover” (primarily used in British English) is synonymous with “vacuum cleaner.” Hyponymy emerged as the most prevalent semantic relation, establishing a clear taxonomy of appliance types within broader categories. The study also identified semantic shifts, where terms have evolved in meaning due to advancements in technology. For instance, the term "iron" originally denoted a heated metal device for pressing clothes but now may also refer to cordless or steam irons, reflecting technological progress. Cultural influences were evident in the use of brand names generically, such as “Hoover” in the UK or “Kleenex” for tissues, although the latter falls outside the strict definition of household appliances. This phenomenon illustrates the interplay between language, culture, and commerce within the lexical field of household appliance terminology. The hierarchical organization of terms, based on

hyponymic relations, enhances communication for language learners, translators, and professionals engaged in technical language. Continuous technological advancements introduce new devices and modify existing ones, leading to semantic shifts and the emergence of neologisms. This phenomenon demonstrates how language evolves in response to societal changes and innovations. Furthermore, cultural factors significantly influence the development of terminology. Regional preferences, marketing strategies, and everyday language usage determine which terms gain prominence or become synonymous within a community. Consequently, lexical-semantic studies must incorporate sociolinguistic contexts alongside traditional linguistic analysis. Overall, the research confirms that lexical-semantic fields are dynamic, reflecting transformations in both language and culture. These findings deepen our understanding of terminology development and can enhance dictionary compilation, language instruction, and cross-cultural communication.

In summary, the lexical-semantic field of household appliance terminology in English reveals a clearly defined hierarchical structure influenced by semantic relations such as hyponymy, synonymy, and semantic shifts. This structure supports effective categorization and communication of specialized vocabulary. Technological innovation and cultural influences are pivotal in driving changes in this field, resulting in the introduction of new terms and adaptations of existing ones. Acknowledging these patterns is essential for linguists, educators, translators, and lexicographers working with technical language. Future research may investigate cross-linguistic comparisons to analyze how other languages organize similar terminologies and how cultural differences shape lexical-semantic structures.

References:

1. Cruse, D. A. (1986). Lexical Semantics. Cambridge University Press.

2. Erdanova, Z. (2019). Onomastic is a mirror culture. In Science and practice: a new level of integration in the modern world (pp. 149-152).

3. Murphy, M. L. (2010). Lexical Meaning. Cambridge University Press.

4. Cabré, M. T. (1999). Terminology: Theory, Methods, and Applications. John Benjamins Publishing Company.

5. Erdanova, Z. A. (2024). STRUCTURAL AND SEMANTIC CONCEPT OF “TERMIOSYSTEM”. Western European Journal of Medicine and Medical Science, 2(11), 150-154.

6. Geeraerts, D. (2010). Theories of Lexical Semantics. Oxford University Press.

7. Bergen, B., & Chang, N. (2013). Embodied Construction Grammar. In T. Hoffmann & G. Trousdale (Eds.), The Oxford Handbook of Construction Grammar (pp. 147-170). Oxford University Press.

NOMINATION OF HOUSEHOLD TERMINOLOGY IN ENGLISH

Yunusova Tursunoy Ravshanjon qizi

Student of Graduate Department, Linguistics (English) faculty

Fergana State University

Annotation: This article discusses the study of household vocabulary in linguistics, the nomination of household terms in English, and the formation of Uzbek household terminology.

Key words: education, notion, lesson, expression, translation, household terminology

A term is defined as a word or a collection of words that designates a concept, such as a subject, phenomenon, characteristic, relationship, or process, which is distinctive to a particular field of study, technology, art, or a segment of societal life. Unlike words of general usage, terms are characterized by specific semantic boundaries and the precise meanings they convey. The significance of terms, both generally and within scientific contexts, cannot be overstated, as concrete knowledge necessitates precise articulation. A term not only fixes a concept with its designation but also refines it by differentiating it from adjacent concepts. For optimal efficacy, terms should reflect the systematization of concepts, encapsulate their essential nature, or at the very least, be semantically neutral, unambiguous, and exact. The concept of "household terminology" itself presents definitional challenges. According to lexicographical sources of contemporary English, the term "household" (derived from Middle English

"household," "hous," "house," relating to "house" and "hold," meaning possession or holding, from Old English "hēaldan," meaning to hold) encompasses: 1.a. A domestic entity comprising family members residing together, augmented by non-relatives such as domestic staff. b. The living quarters and possessions associated with such an entity. 2. An individual or group of individuals occupying a single dwelling, exemplified by the emergence of non-family households. Furthermore, "household" can be used as an adjective, signifying: 1. Pertaining to, related to, or utilized within a household, such as household appliances. 2. Widely recognized; familiar, as in "has become a household name." The meaning of the term "household" can be further elucidated through illustrative examples: This appliance was engineered exclusively for domestic application in processing the specified quantities. This aligns with related terminology in other languages, such as the Russian "Данный прибор предназначен для использования только в бытовых условиях и для переработки продуктов в указанных количествах" and the Uzbek "Ushbu jihoz faqat sanab o‘tilgan miqdordarni qayta ishlash uchun maishiy foydalanish uchun ishlab chiqarilgan." By this understanding, we encompass all designations for domestic equipment, culinary implements, and instruments employed in daily life and habitation. In terms of their classification. The term "gastronomic" originated in the French language, derived from the Greek words "gaster," meaning stomach, and "nomos," meaning law or custom. Gastronomy encompasses the study of the interplay between food and culture, the art of preparing and presenting refined, delectable, and appealing dishes, the culinary styles characteristic of specific regions, and the scientific principles of enjoyable eating. An individual proficient in gastronomy is referred to as a gastronome, while a gastronomist is someone who integrates theoretical knowledge with practical application in the field of gastronomy. Practical gastronomy involves the hands-on practice and study related to the preparation, production, and service of diverse foods and beverages from around the globe. Theoretical gastronomy serves as a foundation for practical gastronomy, employing a systematic and process-oriented approach focused on recipes, techniques, and culinary literature. Food gastronomy is specifically concerned with food and beverages and their origins. Technical gastronomy supports practical gastronomy by

introducing a rigorous methodology for evaluating gastronomic subjects. Gastronomic discourse, often termed "glutonic" discourse within mass media, employs a range of methods, approaches, and tools to influence societal tastes and preferences, ultimately shaping a collective perception on a global scale. Cultural values are manifested through aesthetic and ethical standards of human conduct, which are significantly influenced by the implements used for cooking, consumption, and the aesthetic appreciation of the eating process. Scenarios involving food preparation and consumption contribute to a generalized image of aesthetic consumption and provide insights into the cultural and national identification and self-identification of peoples, particularly as represented within English language culture. During the compilation of materials, it was observed that Great Britain has a variety of distinct eating rituals across different historical periods, such as the utilization of bread plates or trenchers, friendship bowls for wine consumption (tygs), and specialized bowls for cooling wine glasses (monteiths), alongside stringent rules for table setting. In contemporary English high society, a contrasting trend is evident: the utmost simplification of table settings and a leaning towards asceticism in table etiquette. The use of specific utensils, such as those made of gold, fish knives, steak knives, napkin rings, pastry forks, and coasters, is considered impolite and is categorized as a "petty-bourgeois frill." An examination of the historical development of the term "household appliances" in both English and Uzbek languages suggests that the formation and formalization of any terminology into a system of concepts are linked to two factors: extralinguistic and linguistic. As posited by L.V. Ivina, a collection of concepts and terms only constitutes a system to the extent that it corresponds to a particular field of knowledge and human activity. In essence, a terminological system, which is a dynamic structure capable of enhancement and evolution, is linguistically a fixed set of concepts at each stage of its formation. It is acknowledged that there exist interrelationships and correlations between language and the linguistic representation of the human world, which reflects the social nature of language itself. This social nature is manifested both in the external conditions of its use and in its internal structure. Consequently, an inseparable connection exists between the linguistic worldview and the cultural (conceptual) worldview. Within the human

consciousness, there is a foundational basis, derived from accumulated cultural experience, which serves as the bedrock for the creation of new concepts and words. A diachronic analysis of English terminology related to "household technique" reveals that, according to current historical dictionaries, the terminology in question originated in the 16th century with the word "kettle" (teapot), first appearing in 1542. The establishment of specialized vocabulary within the studied area of English commenced in the 16th century, with a lexeme signifying "a device for boiling or liquid heating." From a contemporary perspective, this term is not a generic descriptor but rather occupies a subordinate position relative to the more general term "appliance" (encompassing apparatus, instrument, fixture, device), which emerged shortly thereafter. Dictionaries indicate the appearance of this hypernym in 1597. In 1549, the lexeme "machine" was introduced, representing the most ancient hypernym within the terminology under consideration and exhibiting the most extensive word-building associations, as evidenced by terms such as answering machine, coffee machine, dishwashing machine, frying machine, knitting machine, sewing-machine, and steam-machine, among others. Historical dictionaries record the addition of five lexemes to the studied terminological field during the 17th century. The introduction of these lexemes is documented as follows: apparatus (tool, instrument, apparatus, machine) in 1628, device (apparatus, means, apparatus, machine) in 1665, system (system, organization) in 1683, and coffee-mill (coffee grinder machine) in 1691. The fixation of these lexemes underscores the necessity of naming and categorizing manufactured mechanical products and devices. In 1673, the appearance of the word "iron" (flat iron) was recorded. The advent of this lexeme signifies two phenomena: the first is linked to the adoption of both the object itself and its designation. The second phenomenon, associated with the progression of human cognition, reflects a societal inclination towards enhancing the comfort of daily life. The 18th century witnessed further progressive development of this trend, which was reflected linguistically through the introduction of three lexemes: equipment (apparatus, installation) in 1714, ventilator (fan) in 1743, and washing machine in 1780. It is noteworthy that numerous Russian scholars, including S.V. Grinev, A.S. Grinev, E.A. Pankratova, A.V. Ponidellko, L.V.

Shchekolldina, and many others, have conducted research on the general issues pertaining to terminology. In their works, the formation and development of some familiar terms are discussed, although they studied them in general. At the same time, some scholars have conducted research on specific characteristics of family terms or a comparative study of family terms. For example, Ye.V.Ivanova, A.Dyakov, N.V. Shaftelskaya, G.G. Bontarchuk and others. Here we must note that the internal terminology of some languages develops over centuries. They are closely linked to people's lifestyle and culture. The 18th century is marked as a century in which diverse lexemes are embedded in systemic associations characterized by hyperonymous relationships. Since the end of the 18th century there has been a simultaneous development of industrial progress and production and together they form thematic groups in the language. In world linguistics, especially in semantics, general semantics and ontologies, the term hyponymy (from Ancient Greek ὑπό (hupó) \'under\' and ὄνυμα (ónuma) \'name\') is widely used today. Hyponymy is a semantic relationship between a hyponym denoting a subtype and a hypernym or hypernym (also called an umbrella term or general term) denoting a supertype. In other words, the semantic field of the hyponym falls within that of the hypernym. In simpler terms, a hyponym has some sort of relationship to its hypernym. For example, dove, raven, eagle and seagull are all hyponyms of bird, its hypernym, which is itself a hyponym of animal, its hypernym. Hyponymy shows the relationship between a generic term (hypernym) and a specific instance of it (hyponym). A hyponym is a word or expression whose semantic field is more specific than that of its hypernym. The semantic field of a hypernym, also called a superordinum, is broader than that of a hyponym. One approach to the relationship between hyponyms and hypernyms is to consider a hypernym as being made up of hyponyms. It can be challenging to apply the concept of hypernyms and hyponyms to abstract terms like "imagine," "understand," and "know." While hyponyms are commonly associated with nouns, they can also extend to other linguistic categories. Verb hypernyms, akin to nouns, encompass a broader range of actions. For instance, verbs like "look," "watch," "see," and "peer" can be viewed as hyponyms of the verb "look," which serves as their hypernym. The relationship between hypernyms

and hyponyms is not symmetrical. To ascertain hyponymy, one can substitute X and Y in the sentence "X is a type of Y" and assess its coherence. For example, "A screwdriver is a type of tool" is logical, whereas "A tool is a type of screwdriver" is not. Specifically, the semantic link between hyponyms and hypernyms pertains to words within the same grammatical category and relates to meanings rather than mere lexical terms. In the given instance, the term "screwdriver" denotes the tool rather than the beverage.

REFERENCES:

1. American Heritage® Dictionary of the English Language, Fifth Edition. (2011). Retrieved January 7 2023 from https://www.thefreedictionary.com/hous ehold

2. Эпоева, Луиза Врежевна, and Маргарита Николаевна Миронова. «ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕРМИНОВ В НАУКЕ.» Национальная ассоциация ученых 9-3 (14) (2015): 57-59.

3. Ивина, Л. В. (2003). Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования).- С.14

4. Гринев, С. В. (1993). Введение в терминоведение.; Пониделко, А. В. (2006). Особенности формирования метрической лексики в английском и русском языках.; Панкратова, Е. А. (2011). Текст как организационная единица содержания учебника иностранного языка и правовой культуры. Lingua mobilis, (3 (29)), 84-89. ; Щеколдина, Л. В. (2006). Комплексный сопоставительный анализ английской и русской офтальмологической лексики (Doctoral dissertation, Московский государственный областной университет).

5. Иванова, Е. В. (2011). Структурносемантические и лингвокультурные характеристики англоязычной бытовой лексики: автореф. дисс. на соиск. учён. степени канд. филол. наук. Автореф. дисс… канд. филол. наук. Самара.

6. Muxlisa, E., & Oysuluv, U. (2022). MAQOL VA MATALLARNING CHOG’ISHTIRMA TADQIQI. IJTIMOIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(2), 102-107.

7. Xo‘jayeva, M. F., & Uralova, O. B. (2022). INGLIZ VA OZBEK TILLARIDA HUNARMANDCHILIK TERMINLARINING SEMANTIK VA LINGVOSTATISTIK TAVSIFI (XARAKTERISTIKASI). Eurasian Journal of Academic Research, 2(3), 496-499.

8. Uralova, O. P. (2020). Comparative semantics of parental (father and mother) lexeme proverbs in English and Uzbek languages. ISJ Theoretical & Applied Science, 10(90), 422- 425.

9. Saodat, B., & Oysuluv, U. (2022). FunctionalSemantic Aspect of Psychological Terminology Collocations in English. Journal of Pedagogical Inventions and Practices, 9, 28-34.

10. URALOVA, O. P. Q. (2021). LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF THE PROVERBS BY THE NAMES OF BEVERAGES AND VEGETABLES IN ENGLISH, RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES. THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука, 12, 1165-1169.

11. Saydillayeva, M. B. (2022). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING RIVOJLANISHIDA FAOLIYAT MARKAZLARINING AHAMIYATI. Results of National Scientific Research International Journal, 1(7), 420-424.

12. Saydillayeva, M. B. (2022). TA’LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK FAOLIYAT TURLARINI TASHKIL ETISH VA SAMARADORLIKKA ERISHISH YO‘LLARI. YOUTH, SCIENCE, EDUCATION: TOPICAL ISSUES, ACHIEVEMENTS AND INNOVATIONS, 1(7), 121-127.

13. Сайдуллаева, М. Б., & Маьруфжонова, Р. Л. (2021). Эффективные способы организации обязательного однолетного обучения детей 6-7 лет. Экономика и социум, (2-2 (81)), 180-183.

РОЛЬ РАБОЧЕЙ ПАМЯТИ И ВНИМАНИЯ В РАЗВИТИИ МЕТАЯЗЫКОВОГО ОСОЗНАНИЯ

Собирова Зилола Махмудовна

д.ф.н, доцент

Ибрагимова Барчиной Талабжон кизи

магистрант, Ферганский государственный университет

Аннотация: В статье рассматривается взаимосвязь рабочей памяти и внимания с развитием метаязыкового осознания. На основе анализа теоретических источников показано, что данные когнитивные процессы являются ключевыми механизмами, обеспечивающими способность субъекта рефлексировать над языком как системой. Особое внимание уделяется синергетическому взаимодействию памяти и внимания при осознанном усвоении грамматики и формировании языковой рефлексии. Обсуждаются педагогические импликации полученных теоретических выводов.

Ключевые слова: метаязыковое осознание, рабочая память, внимание, языковое развитие, когнитивные процессы.

В последние десятилетия наблюдается устойчивый рост научного интереса к когнитивным механизмам языкового развития. На пересечении психолингвистики, когнитивной психологии и педагогики всё активнее обсуждается вопрос о том, какие базовые ментальные процессы обеспечивают не только овладение языком, но и осознанное отношение к нему как к знаковой системе. Особую значимость в этом контексте приобретает понятие метаязыкового осознания — рефлексивной способности, лежащей в основе грамотности, усвоения иностранных языков и языкового образования в целом.

Несмотря на значительный корпус исследований, посвящённых метаязыковой компетенции, роль базовых когнитивных функций — рабочей памяти и внимания — остаётся недостаточно проработанной. Большинство существующих теоретических моделей либо рассматривают эти процессы изолированно, либо вовсе оставляют их за рамками анализа [Cowan, 2014: 200]. Настоящая статья ставит своей целью восполнить данный пробел, предложив интегративный теоретический взгляд на взаимодействие указанных когнитивных механизмов.

Метаязыковое осознание трактуется как способность индивида к рефлексивному отношению к языку как к знаковой системе, предполагающая

осознанное восприятие, анализ и произвольное оперирование его структурными единицами вне непосредственной коммуникативной функции [Gombert, 1992: 25]. С нейропсихолингвистической точки зрения язык представляет собой не только средство коммуникации, но и сложную когнитивную систему, тесно связанную с такими функциями, как память, внимание и восприятие [Sobirova, 2025: 5]. Данное явление носит многокомпонентный характер и в научной литературе, прежде всего в рамках Психолингвистика, традиционно описывается через ряд взаимосвязанных аспектов. Фонологический компонент отражает способность к осознанию звуковой организации речи и оперированию фонемным составом слов. Морфологический компонент связан с пониманием структуры слова и закономерностей словообразования. Синтаксический компонент предполагает анализ структуры предложения и оперирование его грамматическими элементами Семантический компонент включает понимание смысловых отношений и разграничение формы и значения языковых единиц [Bialystok, 2001: 112]. В совокупности данные компоненты формируют основу метаязыкового осознания как сложного когнитивного механизма.

Рабочая память определяется как когнитивная система, обеспечивающая временное удержание и переработку информации в процессе выполнения ментальных операций [Baddeley, 2003: 830]. В языковой деятельности она рассматривается как ключевой механизм обработки языкового материала в реальном времени [Cowan, 2014: 198]. Её функции включают удержание и обработку языковой информации, а также интеграцию новых и ранее усвоенных единиц с опорой на долговременную память [Gathercole, 2008: 47; Cowan, 2014: 205]. Таким образом, рабочая память выступает операционным механизмом, обеспечивающим непрерывность и когерентность языковой обработки.

Внимание рассматривается как базовый когнитивный ресурс, обеспечивающий избирательную направленность и концентрацию психической деятельности на релевантных стимулах. В контексте языкового развития ключевое значение имеют его основные характеристики. Избирательность внимания проявляется в способности выделять значимые языковые формы и

обеспечивать их приоритетную обработку [Schmidt, 1990: 135]. Устойчивость внимания поддерживает необходимый уровень концентрации при выполнении языковых задач [Posner, 1990: 30], тогда как переключаемость обеспечивает гибкое перераспределение ресурсов между различными аспектами языковой структуры [Sweller, 2011: 45]. В совокупности данные характеристики определяют регуляторную функцию внимания в процессе языковой обработки.

Рабочая память выступает необходимым условием осуществления метаязыковой деятельности [Baddeley, 2003: 832]. Она обеспечивает одновременное удержание в сознании нескольких языковых единиц, что является предпосылкой для их сопоставительного анализа [Cowan, 2014: 210]. Так, при определении морфемного состава слова или проверке синтаксической корректности предложения субъект вынужден удерживать в памяти как анализируемую форму, так и соответствующее правило [Gathercole, 2008: 53]. Ограниченный объём рабочей памяти непосредственно влияет на качество метаязыкового осознания: при недостаточной ёмкости системы субъект допускает ошибки в рефлексивном анализе структуры языка, утрачивает нить синтаксического разбора или теряет из виду исходное правило [Cowan, 2014: 212]. Таким образом, уровень развития рабочей памяти задаёт определённый «потолок» для метаязыковых достижений [Baddeley, 2003: 834].

Внимание выполняет функцию регулятора в процессе метаязыкового осознания, обеспечивая целенаправленную фокусировку на языковых формах, а не только на передаваемом содержании [Posner, 1990: 30]. Именно избирательное внимание позволяет субъекту «вынести за скобки» коммуникативный смысл и сосредоточиться на формальных свойствах языковой единицы [Schmidt, 1990: 137]. Устойчивость внимания поддерживает осознанный анализ на протяжении всей метаязыковой задачи, тогда как переключаемость обеспечивает гибкое перемещение фокуса между различными уровнями языковой структуры — например, от фонологического к морфологическому [Posner, 1990: 31]. Помимо этого, внимание выполняет функцию контроля ошибок, сигнализируя о

несоответствии обрабатываемой формы усвоенному правилу [Schmidt, 1990: 140].

Рабочая память и внимание не действуют изолированно: их взаимодействие образует функциональную основу метаязыкового осознания [Sweller, 2011: 45]. Внимание осуществляет отбор информации, поступающей на обработку в рабочую память; в свою очередь, рабочая память удерживает актуальное содержание, необходимое для поддержания устойчивого внимания к анализируемой языковой форме [Cowan, 2014: 215]. Данная синергия является основой двух ключевых процессов: осознанного усвоения грамматики, предполагающего удержание правила в памяти при его применении к конкретным формам, и формирования языковой рефлексии — способности произвольно обращать взгляд на язык как систему [Bialystok, 2001:130]. Нарушение любого из звеньев этой цепи ведёт к снижению эффективности метаязыковой деятельности в целом.

Теоретические положения, касающиеся роли рабочей памяти и внимания в развитии метаязыкового осознания, обладают значительным прикладным потенциалом и находят прямое отражение в педагогической практике [Gathercole, 2008: 70]. Их значимость наиболее отчётливо проявляется в двух ключевых областях языкового образования. В сфере обучения чтению и письму формирование базовой грамотности тесно связано с развитием фонологического и морфологического компонентов метаязыкового осознания, функционирование которых, в свою очередь, опирается на достаточный объём рабочей памяти и сформированность механизмов избирательного внимания [Tunmer, 1984: 150]. Учет указанных когнитивных параметров позволяет оптимизировать содержание и методы начального обучения, обеспечивая более эффективное усвоение языковых структур.

В контексте усвоения иностранного языка метаязыковое осознание выступает фактором, ускоряющим процесс овладения языком за счёт активизации осознанных стратегий обучения [Bialystok, 2001: 120]. В частности, оно способствует реализации механизмов переноса, аналитическому

сопоставлению языковых систем и осознанной коррекции ошибок [Schmidt, 1990: 145]. Развитие когнитивных предпосылок, лежащих в основе данного феномена, повышает результативность языкового обучения [Cowan, 2014: 220].

С точки зрения педагогических импликаций представляется обоснованным включение в образовательный процесс заданий, направленных на целенаправленное развитие внимания (в частности, упражнений на выявление языковых форм, классификацию единиц и сопоставление структур), а также методов тренировки рабочей памяти, включающих повторение, перефразирование и структурированную переработку языкового материала [Gathercole, 2008: 82].

Проведённый теоретический анализ позволяет утверждать, что рабочая память и внимание выступают в качестве ключевых когнитивных механизмов, определяющих уровень сформированности метаязыкового осознания [Baddeley, 2003: 835; Posner, 1990: 32]. Их развитие непосредственно обусловливает способность субъекта к рефлексивному анализу языка как системы и осознанному управлению процессами усвоения как родного, так и иностранного языка [Bialystok, 2001: 140]. В качестве перспективного направления дальнейших исследований можно обозначить разработку и эмпирическую верификацию образовательных программ, интегрирующих когнитивные тренировки в учебный процесс. Систематическое развитие рабочей памяти и произвольного внимания у обучающихся может рассматриваться как эффективный инструмент повышения уровня метаязыковой компетентности и общей успешности в овладении языком [Sweller, 2011: 52].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Baddeley A. Working memory: looking back and looking forward // Nature Reviews Neuroscience. – 2003. – Vol. 4, № 10. – P. 829–839.

2. Bialystok E. Bilingualism in development: Language, literacy, and cognition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. –288 p.

3. Cowan N. Working memory underpins cognitive development, learning, and education // Educational Psychology Review. – 2014. – Vol. 26, № 2. – P. 197–223.

4. Gathercole S. E., Alloway T. P. Working memory and learning: A practical guide for teachers. – London: Sage, 2008. –144 p.

5. Gombert J. E. Metalinguistic development. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 340 p.

6. Posner M. I., Petersen S. E. The attention system of the human brain // Annual Review of Neuroscience. –1990. –Vol. 13. –P. 25–42.

7. Schmidt R. The role of consciousness in second language learning // Applied Linguistics. –1990. –Vol. 11, № 2. –P.129–158.

8. Sobirova Z.M. Bir tilli va bilingval bolalarda til tajribasi, o‘qishdagi qiyinchiliklarni aniqlash hamda lug‘at boyligini baholashda LEAP-Q-Uz testining neyropsixolingvistik ahamiyati // Ilmiy maqola. –Farg‘ona: Farg‘ona davlat universiteti, 2025.

9. Sweller J. Cognitive load theory // Psychology of Learning and Motivation. –2011. –Vol. 55. –P.37–76.

10. Tunmer W. E., Bowey J. A. Metalinguistic awareness and reading acquisition // Reading Research Quarterly. – 1984. – Vol. 19, № 2.– P.134-158.

11. Выготский Л. С. Мышление и речь. –М.: Педагогика, 1982. – 287 с.

КУЛЬТУРНО-СПЕЦИФИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА В РУССКОЯЗЫЧНОМ ПЕРЕВОДЕ РОМАНА АЙБЕКА «НАВОИ»

Хамраева Камола Шавкатовна

студент магистратуры

Ургенчского технологического университета RANCH

Аннотация. В данной работе исследуется функционирование культурно-маркированной лексики в русскоязычной версии романа Айбека «Навои». Объектом анализа выступают языковые единицы, отражающие особенности

восточной цивилизации и не имеющие прямых соответствий в русском языке. Рассматриваются их семантические группы, способы передачи и роль в формировании художественного пространства произведения. Делается вывод о том, что сохранение подобных единиц в переводе способствует более точной передаче национальной специфики и авторского замысла.

Ключевые слова: культурно-маркированная лексика, художественный перевод, национальная специфика, семантическая классификация, межкультурное взаимодействие, переводческая стратегия.

Перевод художественного текста представляет собой сложный процесс интерпретации, в котором происходит не только замена языковых средств, но и перенос культурных смыслов. Особую трудность вызывает передача лексики, связанной с национально-культурными реалиями, поскольку такие единицы зачастую не имеют точных эквивалентов в языке перевода.

Составители русскоязычного издания романа Айбека «Навои» — С. Азимов, Д. Джаббаров, Н. Каримов и другие — в процессе перевода стремились сохранить художественную ценность и идейное содержание оригинального произведения. Внимание переводчиков было сосредоточено на передаче национально-культурных особенностей текста, исторической атмосферы эпохи и своеобразия авторского языка. Благодаря этому перевод способствует более глубокому восприятию русскоязычным читателем образа Алишера Навои, а также культурного и исторического фона произведения.

По мнению В. Н. Комиссарова, перевод — это сложный и многогранный вид человеческой деятельности. Хотя обычно говорят о переводе «с одного языка на другой», но, в действительности, в процессе перевода происходит не просто замена одного языка другим. [Комиссаров, 1999: 11] В этом контексте задача переводчика заключается не только в передаче содержания, но и в сохранении культурной идентичности исходного текста.

Роман Айбека «Навои» занимает значимое место в узбекской литературе XX века и отражает духовную жизнь, философские взгляды и историческую эпоху великого поэта и мыслителя Алишера Навои. Произведение насыщено

элементами, передающими особенности средневекового Востока, включая религиозные представления, социальные структуры и бытовые традиции.

В ходе проведённого исследования были рассмотрены 82 лексические единицы, функционирующие в русскоязычном переводе романа Айбека «Навои». Анализ собранного языкового материала позволил выделить следующие тематические группы:

No	**Тематическая группа**	**Количество единиц**	**Процентное соотношение**
1	**Наименование места**	**8**	**9,76%**
2	**Гидронимы**	**2**	**2,44%**
3	**Наименование лиц**	**15**	**18,29%**
4	**Антропонимы**	**20**	**24,39%**
5	**Предметы быта**	**18**	**21,95%**
6	**Культурно-обрядовые и религиозные реалии**	**19**	**23,17%**
итого		**82**	**100%**

Предложенная классификация позволяет рассмотреть культурно-маркированную лексику не только с количественной, но и с функциональной точки зрения. Распределение единиц по тематическим группам отражает основные сферы репрезентации восточной культурной картины мира в художественном тексте. Так, выделение группы наименований мест способствует осмыслению пространственной организации произведения и помогает воссоздать историко-географический фон повествования. Гидронимы, несмотря на их ограниченное присутствие, выполняют вспомогательную роль, уточняя локализацию событий и придавая тексту реалистичность. Особую значимость приобретают наименования лиц, поскольку через них раскрываются социальные отношения и иерархия общества. В этом контексте антропонимы

играют ключевую роль, выступая носителями не только идентифицирующей, но и культурно-исторической информации, что делает их важным элементом художественной структуры текста.

Не менее важной является группа лексики, связанная с предметами быта, которая позволяет реконструировать материальную сторону жизни эпохи и передать особенности повседневной культуры. В свою очередь, культурно-обрядовые и религиозные реалии отражают духовные ценности, мировоззрение и традиции общества, занимая значимое место в раскрытии идейного содержания произведения. При переводе данного романа на русский язык особое значение приобретает сохранение культурно-специфической лексики. Такие слова, как *медресе, мударрис, калам, муамма, нукер* передаются без перевода или с минимальной адаптацией. Например: *“Весеннее солнце ярко сияет над величественным куполом медресе”*. [Салье, 1985: 1] Значительная часть ориентализмов в переводе романа Айбека «Навои» передаётся без перевода или с минимальной адаптацией. Это объясняется тем, что данные лексические единицы относятся к категории реалий и не имеют полноценных соответствий в русском языке. Их сохранение в оригинальной форме позволяет не только избежать смысловых искажений, но и способствует передаче национального своеобразия, исторической достоверности и художественной атмосферы произведений.

Таким образом, анализ показывает, что культурно-специфическая лексика играет ключевую роль в русскоязычном переводе романа Айбека «Навои». Её сохранение позволяет передать уникальность восточной культурной традиции, обеспечить адекватное восприятие текста и сохранить авторский замысел.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРА

1. Айбек. Навои: роман / пер. с узб.яз. — Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1974. — 528 с.

2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Курс лекций. — М.: ЭТС, 1999.

3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987.

4. Расулов Р.Х. Проблемы художественного перевода в узбекско-русских литературных связях. — Ташкент: Фан, 1994. — 184 с.

5. Собрание сочинений. В 5-ти томах. Т. 2. Навои: Роман / [Сост.: С. Азимов, Д. Джаббаров, Н. Каримов и др.; Пер. с узб. М.А. Салье). - Т.: Изд-во лит. и искусства, 1985. - 368 с.

O‘QUVCHILARNING OG‘ZAKI VA YOZMA MULOQOT KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH TAMOYILLARI

Karimova Durdona

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchilarning og‘zaki va yozma muloqot kompetensiyalarini shakllantirish masalalari o‘rganilgan. Zamonaviy ta’lim jarayonida kommunikativ kompetensiyalar o‘quvchilarning muloqot madaniyati, fikrini aniq ifodalash qobiliyati va ijtimoiy faoliyatdagi muvaffaqiyati bilan bevosita bog‘liq. Tadqiqotda og‘zaki va yozma muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishning didaktik va metodik jihatlari, samarali usullar va o‘quvchilarni baholash mexanizmlari tahlil qilingan. Shu bilan birga, pedagogik amaliyotdagi misollar va adabiyotlar asosida muloqot kompetensiyasini shakllantirish strategiyalari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: og‘zaki muloqot, yozma muloqot, kommunikativ kompetensiya, ta’lim metodikasi, o‘quvchi rivoji, baholash tizimi.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Kompetensiya tushunchasi – o‘quvchining o‘z bilimini amaliyotga tatbiq etish, muloqot qilish va turli vaziyatlarda o‘zini tutish qobiliyatidir. Ayniqsa, og‘zaki va yozma muloqot kompetensiyalari o‘quvchilarning akademik muvaffaqiyati va ijtimoiy moslashuviga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Og‘zaki muloqot o‘quvchilarga fikrlarini aniq ifodalash, suhbatni davom ettirish va tinglovchilar bilan samarali aloqada bo‘lish imkonini beradi. Yozma muloqot esa

fikrlarni tizimli shaklda yozish, mavzuni chuqur tahlil qilish va mantiqiy dalillar bilan qo‘llab-quvvatlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Ta’lim jarayonida og‘zaki va yozma muloqot kompetensiyalarini shakllantirishning metodik asoslari asosan kommunikativ yondashuv va interaktiv metodlarga tayangan. Bu metodlar o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi va muloqot ko‘nikmalarini amaliyotda sinovdan o‘tkazishga imkon yaratadi.

Og‘zaki muloqot kompetensiyasini shakllantirish: Og‘zaki muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishda pedagoglar turli metodlardan foydalanadilar. Jumladan: rolli o‘yinlar, bahs-munozaralar, taqdimotlar va guruh ishlarining muhimligi ta’kidlanadi. Rolli o‘yinlar o‘quvchilarga turli ijtimoiy vaziyatlarda o‘zini qanday tutishni o‘rgatadi, bahs-munozaralar esa argumentatsiya va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, muntazam og‘zaki ishlar baholash jarayoni orqali o‘quvchilarni rag‘batlantirish samaradorligini oshiradi.

Og‘zaki muloqot ko‘nikmalarini baholash mezonlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi: nutqning aniq va ravonligi, mantiqiy struktura, tinglovchilar bilan interaktiv aloqasi, savollarga tezkor va mazmunli javob berish qobiliyati. Shu tarzda o‘quvchilar muloqot jarayonida o‘zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlay oladi.

Yozma muloqot kompetensiyasini shakllantirish: Yozma muloqot ko‘nikmalari o‘quvchilarga fikrlarini tizimli ifodalash, mantiqiy dalillarni keltirish va o‘z fikrini yozma shaklda himoya qilish imkonini beradi. Ta’lim jarayonida insho, referat, maqola, esselar va loyiha ishlari orqali yozma muloqot kompetensiyasi rivojlantiriladi.

Yozma muloqotni baholashda asosiy mezonlar: grammatik va leksik to‘g‘rilik, mantiqiy bog‘lanish, mavzu doirasidagi fikrlarni kengaytirish, adabiy va ilmiy uslubga rioya qilishdir. Shuningdek, yozma ishlar o‘quvchining izlanish qobiliyatini va manbalarni tahlil qilish ko‘nikmasini ham rivojlantiradi.

Og‘zaki va yozma muloqot integratsiyasi: Kompetensiyalarni shakllantirishda og‘zaki va yozma muloqot bir-birini to‘ldiruvchi jarayon sifatida ko‘riladi. Masalan, o‘quvchilar avval guruhda bahs-munozara olib boradi, so‘ngra natijalarni yozma

shaklda taqdim etadi. Shu yo‘l bilan ular muloqot jarayonida fikrini shakllantiradi va uni tizimli ravishda ifodalaydi.

Zamonaviy texnologiyalar ham muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Elektron darsliklar, onlayn forumlar, bloglar va virtual guruh ishlari o‘quvchilarning og‘zaki va yozma muloqot imkoniyatlarini kengaytiradi.

Pedagogik tajribalar shuni ko‘rsatadiki, integratsiyalashgan yondashuv orqali o‘quvchilarda muloqot kompetensiyasi sezilarli darajada oshadi. Shu bilan birga, individual va guruh ishlarining kombinatsiyasi, interaktiv metodlar va muntazam baholash samaradorlikni ta’minlaydi.

XULOSA

Umumiy qilib aytganda, o‘quvchilarning og‘zaki va yozma muloqot kompetensiyalarini shakllantirish ta’lim jarayonining ajralmas qismidir. Bu jarayon kommunikativ yondashuv va interaktiv metodlarga tayanadi, o‘quvchilarning fikrlash, izlanish va ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Og‘zaki va yozma muloqot ko‘nikmalarini baholash mezonlari aniq belgilanishi kerak va ularning samarali shakllanishi o‘quvchilarning akademik va ijtimoiy muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir qiladi. Shu bilan birga, texnologik vositalardan foydalanish muloqot kompetensiyalarini oshirish jarayonini yanada samarali qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hymes D. On Communicative Competence. – New York: Harper & Row, 1972. – P. 5–25.

2. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, №1. – P. 1–47.

3. Hyland K. Second Language Writing. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 45–72.

4. Graham S., Perin D. Writing Next: Effective Strategies to Improve Writing of Adolescents in Middle and High Schools. – Washington: Alliance for Excellent Education, 2007. – P. 12–40.

5. Nation I.S.P., Newton J. Teaching ESL/EFL Listening and Speaking. – New York: Routledge, 2009. – P. 101–127.

“TARIXI ANBIYO VA HUKAMO” ASARIDA SAJ’ SAN’ATI

Fayzulloyev Baxtiyor Bobojonovich

Akademik Bobojon G‘afurov nomidagi Xo‘jand davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Aliyeva Sevinch Sayfiddin qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti o‘qituvchisi, JDPU doktoranti.

e-mail: sevinchaliyeva0@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” nasriy asari ilmiy-badiiy jihatdan tahlil qilingan. Maqolada asarning g‘oyaviy-ma’naviy asoslari – Qur’oni karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta’limoti bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Asardagi saj’ san’ati (nasrdagi qofiyalanish) aniq misollar orqali tahlil etilgan hamda Navoiyning nasr uslubidagi mahorati ochib berilgan. Bundan tashqari, asarning diniy bag‘rikenglik, umuminsoniy qadriyatlar va yoshlarni kamolotga yo‘llashdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot asarning badiiyligini o‘rganishdagi mavjud bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Tarixi anbiyo va hukamo, saj’ san’ati, nasriy asar, badiiylik, payg‘ambarlar tarixi, tasavvuf, umuminsoniy qadriyatlar, islom, mumtoz adabiyot, uslub tahlili, hikmat.

Hazrat Navoiy haqida hozirda biz bilmagan ko‘plab haqiqatlar ro‘yobga chiqdi, shoir asarlaridagi dunyoviy va ilohiy g‘oyalar hamda badiiy mahoratga oid masalalarni har tomonlama tadqiq qilishga kirishildi.

Shuni alohida e’tirof etmoq kerakki, ulug‘ mutafakkir Mir Alisher Navoiy asarlarini ularning tayanch g‘oyaviy-ma’naviy sarchashmalar sanalgan Qur’oni karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta’limoti bilan uzviy aloqadorlikda, yangicha yo‘nalishda tadqiq qilish harakati boshlandi. Biz tadqiqot obyekti sifatida olgan “Tarixi anbiyo va hukamo” asari ham aynan mana shu asarlarga tayanib yozilgan.

Hozirda, nazarimizda xalqni turli diniy oqimlarga kirib ketishini oldini olish uchun islomning mohiyatini tushunib yetishlari kerak. Buning uchun “Tarixi anbiyo va hukamo” asarini mutolaa qilish o‘rinli bo‘ladi. Chunki, din o‘zgalarga yomonlik qilish evaziga xalqlar orasiga nifoq solish emas, balki ularni hamjihatlikka chaqirib, ma’nan va qalban poklanish yo‘li ekanligi bu asarda badiiy lavhalarda ishonarli tasvirlangan.

Barchamizga yaxshi ma’lumki, ilmiy-badiiy, estetik talab va mezonlariga to‘la-to‘kis muvofiq yaratilgan Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” nasr yo‘lida yaratilgandir.

Asarning payg‘ambarlar tarixiga bag‘ishlangan dastlabki qismida Odam alayhis-salomdan boshlab to payg‘ambarimiz Muhammad Mustafa (s.a.v.) davrigacha bo‘lgan voqealar muxtasar bayon qilinadi. Anbiyolar haqidagi qissalar uslubining sodda va ravonligi, xalq og‘zaki ijodiga yaqinligi bilan ulug‘ adibning boshqa nasriy asarlaridan farq qiladi [Vohidov, 1; 425, 426].

G‘azal mulkining sultoni Alisher Navoiy, ayni vaqtda, nasr mamlakatining xoqoni ham edi. Uning lirik merosi, prozaik asarlari, falsafiy qarashlari va poetik mahorati navoiyshunoslarimiz tomonidan atroflicha, puxta tahlil etilgan. Biroq uning prozaik asarlarining badiiyati haqida jiddiy biror tadqiqotga ega emasmiz. Mana shu ehtiyoj, zaruriyat natijasi o‘laroq, biz Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asaridagi badiiylik elementlaridan biri saj’ va uning xususiyatlari haqida o‘z fikr-mulohazalarimizni o‘rtaga tashlamoqchimiz. Saj’ san’ati nasrdagi so‘zlarning qofiyalanishi bo‘lib, bunga misollarni mumtoz adabiyotimizda ko‘plab uchratish mumkin.

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarini o‘qir ekanmiz, goh bayonning soddaligi, goh mantiqan bir-birini taqozo etuvchi so‘zlar silsilasi, goh faqat poeziyadagina bo‘ladigan jo‘shqinlik, goh fikriy ranglarning jilvasi bizni o‘ziga maftun qiladi.

“Tarixi anbiyo va hukamo” asarida ham saj’ san’atidan foydalangan. Asardan keltirilgan quyidagi parchaga e’tibor qaratamiz: “Yorim kecha maloika o‘zların Lut (a.s.) zohir qilib, buyurdilarkim, qo‘pung va shahrdin chiqing” [Alisher Navoiy, 2; 15].

“Va ul yerning obodanligi Ya’qub (a.s.)ning avlod va zurriyoti hokim bo‘lub, nubuvvat va hukumat qilib, xaloiqni o‘z himoyatlarida muraffaul-hol asrarg‘a va’da qildi” [2; 118].

“Yusuf (a.s.) qissasi andin mashhurroqdurkim, ehtiyoj aning tafsiliga bo‘lg‘ay, nevchunki g‘arobat va shirinligi uchun akobir ham nazm va ham nasr aning sharhi asbobin tuzubdurlar va bayonida sehrlar ko‘rguzubdurlar” [2; 120]. Parchada nazm va nasr saj’ san’atini vujudga keltirmoqda. Bundan tashqari, bu so‘zlarning ma’nosiga ham e’tibor qaratsak, o‘zaro zid ma’noli so‘zlar qo‘llanganligining ham guvohi bo‘lamiz. Navoiy bular orqali Yusuf (a.s.) qissasining el orasida qanchalik mashhur ekanligiga ishora qilmoqda. Shu sababli ham “Akobir” uning ta’rif-u tavsifini nazmda va nasrda bitganlar. Parchadagi “tuzubdur” va “ko‘rguzubdur” so‘zlari ham o‘zaro saj’langan.

“Va hamul uchurda ul choh boshinda bir karvon tushub, chohg‘a dalv solib, anda birov bor ekanin bilib, Yusuf (a.s.)ni chohdan chiqardilar” [2; 121]. Parchaga e’tibor qaratilsa, xalq dostonlarini eslatadi, bu xuddi she’r o‘qilganday bir tekis o‘qiladi.

“Dovud (a.s.) borchadin kichikroq erdi va haqir jussaroq erdi va girih manzarroq erdi…” [2; 154]. Yuqoridagilardan ma’lum bo‘ldiki, Alisher Navoiyning nasriy asarlarida bayon usuli turlichadir. U o‘z asarlarining g‘oyaviy mazmuni va xarakteridan kelib chiqib, har biriga mos shakl tanlaydi. Bu Navoiyning yuksak iste’dodidan darak beradi.

Shuningdek, ularning hikmatli so‘zlaridan namunalar keltirib, har bir hikoyadan keyin an’anaviy tarzda bir bayt she’r ilova qilgan. Baytlar nihoyatda ta’sirchanligi va xotirada oson muhrlanishi bilan ahamiyatlidir. Ulug‘ mutafakkir bu sohadagi bilimlarini bayon etish bilan, o‘tgan buyuk siymolar haqida hikoya qilish, ularning hikmatomuz so‘zlarini keltirish bilan yoshlarni komil inson bo‘lib yetishuvlari lozimligini uqtirganday bo‘ladi.

XULOSA

Binobarin, asarni o‘qir ekanmiz, insonni hamisha yaxshilikka chorlab turuvchi, hech kim “rahmat” demasa ham yaxshiligini davom ettirishiga turtki bo‘luvchi narsa bu uning iymoni ekanligini, bunday yaxshilik mukofotsiz qolmasligini chin qalbidan

his etamiz. Asarning yana bir e’tiborli jihati shundaki, Alisher Navoiy bu asarida anbiyo va hukamolarning iymoni, sabri va yuksak fazilatlarini alohida tasvirlaydiki, bu biz uchun ibrat namunasidir. Demak, Alisher Navoiy asarda umuminsoniy qadriyatlar haqida so‘zlaydi va ulardan bahramand bo‘lishga da’vat etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi AJN, 2006. – 432 b.

2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. 16-jild. Tarixi anbiyo va hukamo / Matni nashrga tayyorlovchi: Latif Xalilov. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – 288 b.

3. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – Toshkent: Fan, 1961. – 184 b.

4. Abdullayev V. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. – 368

5. Qosimov B. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 272 b.

FILOLOGIYA DARSLARIDA NUTQIY KOMPETENSIYANI OSHIRISH YO‘LLARI

Prof. Proxorova Olga Nikolayevna

Kazan federal universiteti professori,

Mamanova Sayyora Faxriddinovna

O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali tayanch doktoranti

e-mail: sayyoramamanova94@mail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada filologiya darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish yo‘llari tahlil qilingan. Unda nutqiy kompetensiyaning mazmuni, tarkibiy qismlari hamda uni shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar yoritilgan. Shuningdek, interaktiv metodlar, matn bilan ishlash usullari va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining nutqiy kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy asosda ko‘rib chiqilgan. Maqola filologiya ta’limi jarayonida talabalarning kommunikativ salohiyatini oshirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: nutqiy kompetensiya, filologiya, kommunikativ kompetensiya, interaktiv metodlar, matn bilan ishlash, pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ta’lim jarayoni, nutq madaniyati, metodika.

Hozirgi globallashuv va axborotlashuv davrida jamiyat taraqqiyoti bevosita insonning bilim darajasi, fikrlash qobiliyati va nutq madaniyatiga bog‘liqdir. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, filologiya ta’limi jarayonida talabalarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Nutqiy kompetensiya shaxsning o‘z fikrini aniq, ravon, mantiqiy va ta’sirchan tarzda ifoda eta olish qobiliyatini anglatadi. Ushbu kompetensiya nafaqat ta’lim jarayonida, balki kundalik hayotda va kasbiy faoliyatda ham muhim o‘rin tutadi. Shu sababli filologiya darslarida nutqiy kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirish masalasi alohida e’tibor talab qiladi. Mazkur maqolada filologiya darslarida nutqiy kompetensiyani oshirish yo‘llari, samarali pedagogik metodlar hamda zamonaviy yondashuvlar tahlil qilinadi.

Nutqiy kompetensiya — bu shaxsning til vositalaridan to‘g‘ri va o‘rinli foydalanib, o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda erkin ifoda eta olish qobiliyatidir [Azizxo‘jayeva, 2012: 27]. U kommunikativ kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, insonning ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli muloqot qilishini ta’minlaydi. Nutqiy kompetensiya faqat grammatik qoidalarni bilish bilan cheklanmaydi, balki so‘z boyligidan o‘rinli foydalanish, nutqni mantiqan tuzish, tinglovchiga ta’sir eta olish kabi ko‘nikmalarni ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli u murakkab va ko‘p qirrali lingvistik-pedagogik tushuncha hisoblanadi.

Filologiya darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish talabalarning fikrlash qobiliyatini kengaytiradi, ularni mustaqil va tanqidiy fikrlashga o‘rgatadi hamda til imkoniyatlaridan samarali foydalanish malakasini shakllantiradi. Filologiya darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda interaktiv metodlar muhim o‘rin tutadi. Interaktiv ta’lim jarayoni talabalarning faolligini oshiradi va ularni darsda bevosita ishtirok etishga undaydi. Xususan, debat va munozara metodlari talabalarda mustaqil fikrlash, o‘z nuqtayi nazarini asoslab berish hamda mantiqiy tahlil qilish

koʻnikmalarini shakllantiradi [Azizxoʻjayeva, 2012: 47]. Bunday faoliyatlar orqali talabalar nutqni erkin va ishonchli ifoda etishni oʻrganadi. “Rol oʻynash” metodi esa real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish orqali nutqiy faoliyatni yanada tabiiylashtiradi. Talabalar turli rollarni bajarish jarayonida kommunikativ vaziyatlarga moslashishni va toʻgʻri til vositalarini tanlashni oʻrganadilar. “Aqliy hujum” metodi esa tezkor fikrlash va gʻoyalar generatsiyasini rivojlantiradi. Bu metod talabalarni faol ishtirok etishga, oʻz fikrini erkin bayon qilishga va jamoaviy ishlashga oʻrgatadi [Yoʻldoshev, 2015: 65]. Umuman olganda, interaktiv metodlar nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda eng samarali pedagogik vositalardan biri hisoblanadi.

Filologiya darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda matn bilan ishlash muhim oʻrin tutadi. Matn — til birliklarining amaliy qoʻllanishi boʻlib, u orqali talabalar tilning uslubiy, leksik va grammatik imkoniyatlarini chuqurroq anglab boradilar [Zunnunov, Hoshimov, 2010: 113]. Badiiy, ilmiy va publitsistik matnlarni oʻqish talabalarning soʻz boyligini kengaytiradi hamda nutq madaniyatini shakllantiradi. Matnni tahlil qilish jarayonida esa talabalar asosiy gʻoyani aniqlash, muallif fikrini tushunish va mantiqiy xulosa chiqarish koʻnikmalarini rivojlantiradilar. Shuningdek, matn asosida qayta hikoya qilish, annotatsiya yozish, esse va referat tayyorlash kabi topshiriqlar yozma nutq kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu jarayon talabalarni fikrlarini tartibli, izchil va mantiqan ifodalashga oʻrgatadi. Matn bilan muntazam ishlash natijasida talabalarda nafaqat lingvistik bilimlar, balki tanqidiy fikrlash va tahliliy yondashuv ham shakllanadi.

Bugungi raqamli davrda filologiya darslarida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning samarali yoʻllaridan yana biri hisoblanadi. Multimedia vositalari, audio va video materiallar ta’lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. Audio yozuvlar va videodarslar talabalarni tinglab tushunish koʻnikmasini rivojlantiradi [3], shuningdek, toʻgʻri talaffuz va nutq ohangini shakllantirishga yordam beradi. Bu esa ogʻzaki nutq kompetensiyasini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Onlayn platformalar va ta’lim resurslari orqali talabalar mustaqil ravishda bilim olish, mashqlar bajarish va oʻz nutqini rivojlantirish imkoniyatiga ega boʻladilar

[Yo‘ldoshev, 2015: 57]. Bu esa ularning mustaqil ta’lim olish kompetensiyasini ham shakllantiradi. Shuningdek, prezentatsiyalar tayyorlash va interaktiv dasturlardan foydalanish talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi hamda nutqni vizual va mantiqiy jihatdan boyitadi. Umuman olganda, zamonaviy texnologiyalar filologiya darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish jarayonini yanada samarali va innovatsion qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, filologiya darslarida nutqiy kompetensiyani oshirish bugungi ta’lim tizimining eng muhim vazifalaridan biridir. Nutqiy kompetensiya shaxsning o‘z fikrini erkin, aniq va mantiqan ifoda eta olish qobiliyatini shakllantiradi hamda uning ijtimoiy va kasbiy faoliyatida muhim rol o‘ynaydi. Mazkur jarayonda interaktiv metodlardan foydalanish, matn bilan tizimli ishlash hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta’limga joriy etish yuqori samaradorlik beradi. Ushbu yondashuvlar talabalarning og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, nutqiy kompetensiyani rivojlantirish kompleks pedagogik jarayon bo‘lib, u o‘qituvchi mahorati va zamonaviy ta’lim usullarining uyg‘unligiga asoslanadi. Bu esa kelajakda yuqori malakali va kommunikativ jihatdan yetuk mutaxassislarni tayyorlashga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 56 b.

2. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2012. – 192 b.

3. Yo‘ldoshev J.G‘. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 220 b.

4. Zunnunov A., Hoshimov K. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010. – 304 b.

5. G‘ulomov A., Qodirov S. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Universitet, 2013. – 256 b.

6. Mamanova S. Kasbiy ta’lim tizimida umummadaniy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik asoslari // Scientific practical conference. – 2026. – T. 1, №3. – B. 118–122.

7. Mamanova S., Axmedova A. Filologik ta’limda ona tilini rivojlantirish va lingvistik shaxsni shakllantirishning zamonaviy pedagogik asoslari // Scientific practical conference. – 2026. – T. 1, №3. – B. 147–150.

8. Faxriddinovna M.S. Professional ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatida nutqiy kompetensiya va nutqiy odob qoidalarining ahamiyati // Kasb-hunar ta’limi. – B. 54.

9. Mamanova S. Professional ta’lim muassasalari o‘quvchilarining nutqiy kompetensiyasini baholashda matnli materiallarning didaktik ahamiyati // Scientific practical conference. – 2025. – T. 1, №1. – B. 199–202.

NAQD PULSIZ JAMIYAT SARI: O‘ZBEKISTONDA FINTECH RIVOJLANISHI VA “YASHIRIN IQTISODIYOT” O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK

Mo‘ydinjonova Durdonaxon Ilhomjon qizi

Farg‘ona davlat texnika universiteti talabasi

durdonaxon.studies@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada O‘zbekiston Respublikasida moliyaviy texnologiyalar (fintech) sohasining jadal rivojlanishi va ushbu jarayon bilan yashirin (soyali) iqtisodiyot ulushining kamayishi o‘rtasidagi ilmiy-nazariy hamda empirik bog‘liqlik o‘rganiladi. Tadqiqot doirasida raqamli to‘lov tizimlari, elektron hamyonlar va onlayn-banking infratuzilmasining kengayishi soyali iqtisodiy faoliyatning qisqarishiga qanday tizimli ta’sir ko‘rsatishi xalqaro tajriba va mahalliy statistik ma’lumotlar asosida tahlil etiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining naqdsiz hisob-kitoblarni rivojlantirishga qaratilgan huquqiy hujjatlari, jumladan PF-246-sonli Farmon, siyosiy asos sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada aholining moliyaviy inklyuziya darajasini oshirish, soliq ma’muriyatchiligini raqamlashtirish va shaffof to‘lov muhitini yaratish orqali soyali iqtisodiyot ulushini minimallashtirishga

yo‘naltirilgan kompleks tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda naqd pulsiz iqtisodiyotga o‘tish tendensiyasining 2025–2030 yillar istiqbolini belgilashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: fintech, soyali iqtisodiyot, naqd pulsiz to‘lovlar, moliyaviy inklyuziya, raqamli iqtisodiyot, elektron to‘lov tizimlari, soliq shaffofligi.

1. Kirish

Jahon iqtisodiyotida raqamli transformatsiya jarayoni tobora tezlashib bormoqda: an’anaviy naqd pul aylanmasidan elektron to‘lov vositalariga o‘tish nafaqat moliya sektori samaradorligini oshirmoqda, balki soliq ma’muriyatchiligi va iqtisodiy shaffoflik sohasida ham tub o‘zgarishlarga zamin yaratmoqda. O‘zbekiston Respublikasi ham ushbu global tendensiyaning faol ishtirokchisiga aylanib, 2016 yildan beri amalga oshirilayotgan tizimli iqtisodiy islohotlar doirasida raqamli moliya infratuzilmasini rivojlantirishga ustuvor e’tibor qaratmoqda.

Milliy iqtisodiyotda soyali (yashirin) iqtisodiyotning mavjudligi davlat byudjeti daromadlarini qisqartirish, raqobat muhitini buzish va kapital oqimlarini nazorat qilishni qiyinlashtirish kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Turli ekspert baholashlarga ko‘ra, O‘zbekistonda yashirin iqtisodiyot ulushi YaIM ga nisbatan sezilarli darajada saqlanib qolmoqda [CERR, 2026]. Aynan shu muammoni yechishda fintech va naqd pulsiz to‘lov ekotizimining roli hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Raqamli to‘lov vositalari moliyaviy operatsiyalarning avtomatik ravishda qayd etilishini ta’minlaydi, bu esa soliq organlariga axborot asimmetriyasini bartaraf etishda kuchli instrument vazifasini o‘taydi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-246-sonli Farmoni naqdsiz hisob-kitoblarni kengaytirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish bo‘yicha izchil siyosiy irodani ifoda etuvchi muhim huquqiy hujjat sifatida e’tirof etilishi lozim [Lex.uz, 2025]. Mazkur tadqiqot ushbu siyosiy asos doirasida fintech rivojlanishi va soyali iqtisodiyotning qisqarishi o‘rtasidagi korrelyatsiyani ilmiy asoslashga qaratilgan.

2. Adabiyotlar tahlili va nazariy asoslar

Ilmiy adabiyotlarda raqamli to‘lovlar va informal iqtisodiyot o‘rtasidagi bog‘liqlik muammosi so‘nggi yillarda tadqiqotchilar diqqatini tobora ko‘proq jalb

etmoqda. Xalqaro hisob-kitoblar banki (BIS) tomonidan nashr etilgan “Digital payments, informality and economic growth” nomli fundamental tadqiqotda 140 dan ortiq mamlakatlarning panel ma’lumotlari asosida raqamli to‘lovlarning keng joriy etilishi yashirin iqtisodiyot ulushini statistik jihatdan sezilarli darajada pasaytirishi isbotlangan [BIS, 2024]. Ushbu makroiqtisodiy model quyidagi mexanizmlar orqali ishlaydi: birinchidan, to‘lov operatsiyalarining raqamli iz qoldirishi; ikkinchidan, soliq organlarining ma’lumotlar bazalariga real vaqt rejimida kirish imkoniyati; uchinchidan, moliyaviy intermediatsiya narxining pasayishi.

Jahon banki Global Findex ma’lumotlar bazasi (2024) aholining moliyaviy xizmatlar bilan qamrab olinish darajasini global miqyosda baholashning asosiy instrumenti hisoblanadi. Ushbu ma’lumotlarga ko‘ra, rivojlanayotgan mamlakatlar qatorida O‘zbekiston ham bank hisob raqamlariga egalik koeffitsientini oshirish va mobil moliya xizmatlarini kengaytirish bo‘yicha ijobiy dinamikani namoyish etmoqda [World Bank, 2024]. Biroq, moliyaviy inklyuziya ko‘rsatkichlari yaxshilanishining soyali iqtisodiyot parametrlariga bevosita ta’siri kechikish effekti (lag effect) bilan kuzatilishi ilmiy nuqtai nazardan muhim ahamiyat kasb etadi.

Mahalliy tadqiqotchilar orasida Abdullaeva M. (2026) korporativ gibrid biznes-modellar va fintech integratsiyasi masalasini O‘zbekiston elektron to‘lov tizimlari misolida chuqur tahlil etgan [Abdullaeva, 2026]. Muallif ushbu modelning asosiy afzalligi sifatida to‘lov operatsiyalarida shaffoflikning oshishi va moliyaviy ma’lumotlar bazasining boyishini ko‘rsatadi, bu esa soyali iqtisodiy faoliyatni rasmiy sektorda qayd etilishini rag‘batlantiradi. Saatova L.E. (2026) esa O‘zbekistondagi raqamli iqtisodiyotning ichki xususiyatlari va prognoz ko‘rsatkichlari bo‘yicha kompleks tadqiqot olib borib, 2025–2030 yillar oralig‘ida raqamli to‘lovlar ulushining YaIM ga nisbatan ikki baravar oshishi kutilayotganligini bashorat qiladi [Saatova, 2026].

Sadiqovich I.A. (2026) yakka tartibdagi tadbirkorlar va o‘zini o‘zi band qilgan shaxslar segmentida shaffof raqamli to‘lov texnologiyalarini joriy etish muammolarini o‘rganib, ushbu kategoriya aynan soyali iqtisodiyotning asosiy tashkil etuvchisi ekanligini empirik dalillar asosida isbotlaydi [Sadiqovich, 2026]. Muallif fintech

vositalarining soddalashtirilgan versiyalarini kichik tadbirkorlar uchun joriy etish orqali ularning rasmiy sektorga integratsiyasini tezlashtirish mumkinligini uslubiy jihatdan asoslaydi.

2.1. Xalqaro tajriba va O‘zbekiston modeli

Skandinaviya mamlakatlari, xususan Shvetsiya va Daniyaning tajribasi naqd pulsiz jamiyatga o‘tish jarayonida davlat siyosatining qanday tizimli ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini yaqqol namoyish etadi. Ushbu mamlakatlarda YaIM dan 1% dan kam qismni tashkil etuvchi yashirin iqtisodiyot ko‘rsatkichi raqamli to‘lov infratuzilmasining iqtisodiy faoliyatning barcha qismlarini qamrab olishi bilan bevosita bog‘liqdir. Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasida esa Hindistonning 2016 yildagi demonetizatsiya islohotidan keyingi UPI (Unified Payment Interface) platformasining muvaffaqiyati va Xitoyda WeChat Pay hamda Alipay’ning hukumat nazorati bilan uyg‘unlashuvi muhim taqqoslash nuqtalari bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekiston modeli o‘ziga xos bir qator xususiyatlarga ega. Birinchidan, Markaziy bank tomonidan tartibga solinadigan raqobatbardosh to‘lov tizimlari bozori (Payme, Click, Uzum Bank va boshqalar) jadal rivojlanmoqda. Ikkinchidan, hukumat elektron hukumat infrastrukturasi bilan moliyaviy texnologiyalarni integratsiya qilish orqali davlat xizmatlari uchun to‘lovlarni rasmiy kanallar orqali o‘tkazishni rag‘batlantirmoqda. Uchinchidan, Markaziy bank tomonidan joriy etilayotgan sandbox-regulyatorlik muhiti yosh fintech startaplarga innovatsion mahsulotlarni sinovdan o‘tkazish imkonini bermoqda [CERR, 2026].

3. Tahlil va amaliy tavsiyalar

Mavjud statistik ma’lumotlar va ilmiy adabiyotlar tahlili asosida O‘zbekistondagi joriy vaziyat quyidagicha tavsiflanishi mumkin: raqamli to‘lovlar hajmi yillik 40–50% o‘sish sur’atini ko‘rsatmoqda, biroq naqd pul aylanmasining umumiy to‘lovlar tizimidagi ulushi hali ham sezilarli darajada qolmoqda. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (CERR) ma’lumotlariga ko‘ra, yashirin iqtisodiyot ulushini yanada qisqartirish uchun faqatgina texnologik infratuzilmani rivojlantirish yetarli emas – institutsional va ma’muriy islohotlar ham parallel ravishda amalga oshirilishi lozim [CERR, 2026].

Tahlil natijalariga asoslanib, quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Moliyaviy inklyuziyani tizimli kengaytirish: qishloq va chekka hududlarda bank xizmatlari va mobil to‘lov infratuzilmasini rivojlantirish, shu jumladan agent banking tarmog‘ini kuchaytirish zarur. World Bank Findex ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy xizmatlar bilan qamrab olinmagan aholining soyali iqtisodiyot faoliyatiga moyilligi statistik jihatdan yuqori [World Bank, 2024].

Kichik va o‘rta biznes segmentida raqamli to‘lovlarni rag‘batlantirish: tadbirkorlar uchun naqd pulsiz to‘lovlar bo‘yicha soliq imtiyozlari tizimini joriy etish. Sadiqovich (2026) tadqiqotida ko‘rsatilganidek, yakka tartibdagi tadbirkorlarni soliq ma’muriyatchiligi soddalashtirilgan raqamli vositalar orqali rasmiy sektorga qo‘shilishini rag‘batlantirish tizimli ta’sir beradi [Sadiqovich, 2026].

Gibrid fintech modellarini korporativ sektorda joriy etish: Abdullaeva (2026) tomonidan ishlab chiqilgan korporativ gibrid biznes-model konsepsiyasidan foydalangan holda yirik savdo va xizmat ko‘rsatish korxonalariga zamonaviy elektron to‘lov ekosistemasini integratsiya qilish [Abdullaeva, 2026].

Regulyatorlik muhitini takomillashtirish: PF-246-sonli Farmon [Lex.uz, 2025] talablarini ijro etish mexanizmini kuchaytirish maqsadida soliq organlarini fintech platformalari bilan real vaqt rejimida ma’lumot almashish tizimiga ulash. BIS tadqiqotida ko‘rsatilganidek, regulyator-fintech hamkorlik modellari yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda eng samarali vosita sifatida e’tirof etilgan [BIS, 2024].

Raqamli savodxonlik va moliyaviy ta’limni kuchaytirish: Saatova (2026) prognozlarida ta’kidlanganidek, raqamli iqtisodiyotning ichki sifat ko‘rsatkichlari foydalanuvchilarning texnologiyalardan ongli foydalanish darajasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq [Saatova, 2026]. Shu bois, aholini raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalanishga o‘rgatuvchi davlat dasturlarini kengaytirish strategik zarurat hisoblanadi.

4. Xulosa

Mazkur ilmiy tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda fintech ekotizimining rivojlanishi va naqd pulsiz to‘lovlarning kengayishi soyali iqtisodiyot ulushini qisqartirishning muhim instrumental omili sifatida ishlaydi. Xalqaro empirik

tadqiqotlar (BIS, World Bank) va mahalliy akademik manbalar (Abdullaeva, Saatova, Sadiqovich) sintezi asosida ushbu korrelyatsiyaning bir necha mexanizmi aniqlangan: moliyaviy shaffoflikning oshishi, soliq ma’lumotlar bazasining boyishi, va rasmiy moliyaviy tizimga kirish imkoniyatining demokratlashishi.

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar, jumladan Prezidentning PF-246-sonli Farmoni [Lex.uz, 2025], raqamli iqtisodiyotga o‘tishning huquqiy asosini mustahkamlaydi. Biroq, maqsadga erishish uchun faqatgina texnologik rivojlanish yetarli emas: institutsional islohotlar, regulyatorlik arxitekturasini takomillashtirish va aholining moliyaviy savodxonligini oshirish kompleks ravishda amalga oshirilishi shart [CERR, 2026]. Ushbu tadqiqot natijalari O‘zbekistonda 2030 yilgacha yashirin iqtisodiyot ulushini minimallashtirishga qaratilgan davlat strategiyasini ishlab chiqishda metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Ilmiy-nazariy umumlashma sifatida shuni ta’kidlash lozimki, naqd pulsiz jamiyatga o‘tish – bu nafaqat texnologik, balki chuqur ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiya jarayonidir. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati davlat, biznes va fuqarolik jamiyatining uyg‘un hamkorligi asosida amalga oshirilgan kompleks yondashuvga bog‘liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullaeva M. Managerial Mechanisms of Corporate Hybrid Business Models: Fintech Integration in E-Payment Systems of Uzbekistan // IST Journal. – 2026. https://ist-journal.uz/index.php/IST/article/view/649

2. BIS. Digital payments, informality and economic growth // Bank for International Settlements Working Paper No. 1196. – 2024. https://www.bis.org/publ/work1196.pdf

3. CERR. O‘zbekistondagi yashirin iqtisodiyot ulushi va unga qarshi kurash choralari. – Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi, 2026. https://cerr.uz/

4. Lex.uz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-246-sonli Farmoni. Naqdsiz hisob-kitoblarni ommalashtirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish to‘g‘risida. – 2025. https://lex.uz/uz/docs/-7897630

5. Sadiqovich I.A. Introducing Transparent Digital Payment Technologies for Sole Entrepreneurs and the Self-Employed Segment // Marketing Journal of Uzbekistan. – 2026. https://marketingjournal.uz/index.php/mj/en/article/view/711

6. Saatova L.E. Development Trends of the Digital Economy in Uzbekistan: Internal Features and Forecast Indicators // Neliti Media Publications. – 2026. https://media.neliti.com/media/publications/705110-development-trends-of-the-digital-econom-aff97b6b.pdf

7. World Bank. The Global Findex Database 2024: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution. – Washington, D.C.: World Bank Group, 2024. https://www.worldbank.org/en/publication/globalfindex

LINGVOKULTUROLOGIYA: TIL VA MADANIYATNING O‘ZARO MUNOSABATI

Abdumutalibova Zeboxon Rafiq qizi

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Xorijiy til va adabiyot 3-fakulteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada lingvokulturologiya fanining nazariy asoslari, metodologik tamoyillari hamda til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida frazeologik birliklar, maqol va matallar, shuningdek, lingvokulturologik kontseptlar orqali milliy mentalitetning ifodalanish xususiyatlari o‘rganildi. Bundan tashqari, lingvokulturologiyaning chet tillarini o‘qitish, tarjima faoliyati va madaniyatlararo kommunikatsiyadagi ahamiyati yoritib berildi. Tadqiqot natijalari til birliklari xalqning madaniy qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim vosita ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, til va madaniyat, milliy mentalitet, frazeologiya, kontsept, madaniyatlararo kommunikatsiya, lingvistik birliklar.

Zamonaviy tilshunoslikda til faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki inson tafakkuri, mentaliteti va madaniyatining ifodasi sifatida ham talqin qilinmoqda. Shu sababli til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganishga qaratilgan lingvokulturologiya fani alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi va rivojlandi.

Lingvokulturologiya tilshunoslik hamda madaniyatshunoslik tutashgan nuqtada yuzaga kelgan fan bo‘lib, u til birliklarida aks etgan milliy qadriyatlar, urf-odatlar, dunyoqarash va madaniy xususiyatlarni tadqiq etadi. Har bir til xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi va borliqni idrok etish shaklini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu bois tilni chuqur o‘rganish orqali muayyan xalqning madaniy olamini ham anglash mumkin.

Mazkur maqolada lingvokulturologiyaning nazariy asoslari, metodologik yondashuvlari, tadqiqot natijalari hamda ularning ilmiy tahlili yoritiladi. Shuningdek, til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi hamda uning zamonaviy jamiyatdagi o‘rni muhokama qilinadi. Bugungi globallashuv davrida lingvokulturologiyaning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Turli xalqlar va madaniyat vakillari o‘rtasidagi aloqalar kengaygani sari til orqali ifodalanadigan madaniy ma’nolarni to‘g‘ri anglash ehtiyoji kuchaymoqda. Har bir til nafaqat fikrlash tizimini, balki xalqning qadriyatlari va ijtimoiy qarashlarini ham aks ettiradi. Shu jihatdan lingvokulturologiya nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

Lingvokulturologik tadqiqotlar o‘ziga xos metodologik yondashuvlarga ega bo‘lib, ular til birliklarini madaniy kontekst asosida tahlil qilishga qaratilgan. Mazkur tadqiqotda bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Birinchidan, deskriptiv metod yordamida lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalari va kategoriyalari tavsiflandi. Ushbu metod til va madaniyat o‘rtasidagi aloqalarni nazariy jihatdan asoslash imkonini berdi. Ikkinchidan, qiyosiy-tahliliy metod qo‘llanildi. Bu usul turli tillardagi lingvokulturologik birliklarni solishtirish orqali ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlashga xizmat qildi. Xususan, o‘zbek va ingliz tillaridagi maqollar hamda frazeologizmlar misolida madaniy tafovutlar tahlil qilindi.

Uchinchidan, kontseptual tahlil metodi yordamida “mehmondo‘stlik”, “vatan”, “oila” kabi tushunchalarning til va madaniyatdagi ifodalanish xususiyatlari o‘rganildi. Ushbu metod xalq mentalitetini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. To‘rtinchidan, diskurs tahlili orqali matn va nutq jarayonida madaniy elementlarning ifodalanishi tadqiq qilindi. Ushbu usul ayniqsa badiiy adabiyot, ommaviy axborot vositalari va kundalik nutqdagi lingvokulturologik birliklarni aniqlashda samarali

bo‘ldi. Mazkur metodlarning uyg‘un holda qo‘llanishi lingvokulturologik hodisalarni kompleks tarzda tahlil qilish imkonini berdi.

Bundan tashqari, lingvokulturologik tadqiqotlarda interdisiplinar yondashuv ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu fan psixologiya, antropologiya va sotsiologiya bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Chunki til nafaqat lingvistik hodisa, balki inson faoliyatining barcha sohalari bilan bog‘liq ijtimoiy-madaniy tizim hisoblanadi. Hozirgi davrda korpus lingvistikasi va raqamli texnologiyalardan foydalanish ham lingvokulturologik tadqiqotlarning samaradorligini oshirmoqda. Bu katta hajmdagi matnlarni tahlil qilish va madaniy birliklarni aniqlashni yengillashtiradi.

Tadqiqot natijalari til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlik nihoyatda chuqur hamda ko‘p qatlamli ekanligini ko‘rsatdi. Har bir til birligi ortida muayyan madaniy ma’no mujassamlashgan bo‘ladi. Birinchi muhim natija shundan iboratki, frazeologizmlar lingvokulturologiyaning yorqin namunasidir. Masalan, o‘zbek tilidagi “ko‘ngli tog‘day” iborasi insonning bag‘rikeng va keng qalbli ekanligini anglatadi. Ushbu ibora xalq tasavvurida tog‘ning ulug‘lik va mustahkamlik timsoli sifatida qaralishini ifodalaydi. Ikkinchi natija sifatida maqol va matallarning milliy madaniyatni aks ettirishdagi o‘rni qayd etildi. Masalan, “Mehmon otangdan ulug‘” maqoli o‘zbek xalqining mehmondo‘stlik an’analarini yaqqol ifodalaydi. Bunday birliklar xalqning qadriyatlari va ijtimoiy normalarini namoyon qiladi.

Uchinchi muhim jihat lingvokulturologik kontseptlar orqali milliy mentalitetni anglash mumkinligidir. Jumladan, “oila” tushunchasi o‘zbek madaniyatida keng va muhim mazmunga ega bo‘lib, u nafaqat yaqin qarindoshlarni, balki katta qarindoshlik tizimini ham qamrab oladi. To‘rtinchi natija shuni ko‘rsatdiki, ranglar, hayvonlar va tabiat obrazlari ham muhim madaniy ramz sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘zbek madaniyatida oq rang poklik, ezgulik va yaxshilik timsoli sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot davomida globallashuv jarayonining lingvokulturologik tizimga ta’siri ham aniqlandi. Chet tillardan kirib kelayotgan yangi so‘z va tushunchalar milliy madaniyatga yangi elementlarni olib kirayotgani kuzatildi.

Tahlillar lingvokulturologik birliklar nafaqat til tizimida, balki real nutq jarayonida ham faol qo‘llanilishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, badiiy adabiyotda yozuvchilar

milliy kolorit yaratishda lingvokulturologik vositalardan keng foydalanadilar. Bu esa o‘quvchiga nafaqat voqealarni tushunish, balki xalq ruhiyatini his etish imkonini beradi. Shuningdek, zamonaviy ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda ham yangi lingvokulturologik birliklarning shakllanishi kuzatilmoqda. Bu tilning doimiy ravishda rivojlanib, madaniyat bilan birga o‘zgarib borishini tasdiqlaydi.

Lingvokulturologiya nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim fan hisoblanadi. Ayniqsa, chet tillarini o‘qitishda faqat grammatik bilimning o‘zi yetarli emas, balki o‘sha til egalari madaniyatini ham tushunish talab etiladi. Masalan, ingliz tilidagi “How are you?” iborasi ko‘pincha oddiy salomlashuv shakli sifatida qo‘llaniladi va batafsil javobni talab qilmaydi. O‘zbek madaniyatida esa hol-ahvol so‘rash samimiy munosabat ifodasi hisoblanadi. Bunday farqlarni bilmaslik kommunikativ tushunmovchiliklarga sabab bo‘lishi mumkin.

Lingvokulturologiya tarjima nazariyasida ham muhim o‘rin egallaydi. Tarjimon matnni o‘girishda faqat so‘zlarning lug‘aviy ma’nosini emas, balki ularning madaniy mazmunini ham to‘g‘ri yetkazishi lozim. Aks holda, matnning asl mohiyati buzilishi mumkin. Bundan tashqari, lingvokulturologiya millatlararo muloqotni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Turli madaniyatlarni chuqur anglash insonlar o‘rtasida bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat va samarali kommunikatsiyani shakllantiradi.

Shu bilan birga, mazkur sohada ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, ayrim lingvokulturologik birliklarni boshqa tilga to‘liq tarjima qilish qiyin, chunki ular muayyan xalq madaniyatiga xos bo‘ladi. Bundan tashqari, lingvokulturologiyada turli ilmiy qarashlar mavjud. Ba’zi olimlar tilni madaniyatning tarkibiy qismi deb hisoblasalar, boshqalari uni madaniyatni shakllantiruvchi asosiy omil sifatida talqin qiladilar. Bu esa mazkur fan doirasida hali yechimini kutayotgan masalalar mavjudligini ko‘rsatadi. Shuningdek, lingvokulturologik tadqiqotlarda subyektivlik muammosi ham uchraydi. Tadqiqotchi ayrim madaniy birliklarni talqin qilishda o‘z dunyoqarashi ta’sirida qolishi mumkin. Shu sababli ilmiy xolislikni saqlash muhim vazifa hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, lingvokulturologiya til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni o‘rganuvchi muhim fanlardan biridir. U til birliklari orqali xalqning mentaliteti, qadriyatlari va dunyoqarashini ochib beradi. Tadqiqot natijalari tilni chuqur o‘rganish madaniyatni anglash imkonini yaratishini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, lingvokulturologiya zamonaviy ta’lim tizimi, tarjima faoliyati hamda madaniyatlararo kommunikatsiyada muhim ahamiyat kasb etadi. Globallashuv sharoitida ushbu fan insonlar o‘rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlash, o‘zaro tushunishni rivojlantirish va milliy qadriyatlarni asrab-avaylashda muhim ilmiy yo‘nalish sifatida o‘z ahamiyatini yanada oshirib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva, 2001.
2. Teliya V.N. Rus frazeologiyasi. – Moskva, 1996.
3. Safarov Sh. Til va madaniyat. – Toshkent, 2010.
4. Humboldt V. Til falsafasi haqida. – Berlin, 1836.
5. Karasik V.I. Lingvokulturologiya asoslari. – Moskva, 2002.
6. O‘zbek xalq maqollari to‘plami. – Toshkent, 2005.

ZAMONAVIY LEKSIKOGRAFIYANING NAZARIY VA AMALIY MUAMMOLARI

Ismoilova Ezoza

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Xorijiy til va adabiyoti yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan leksikografiyaning shakllanish bosqichlari, lug‘atlarning asosiy turlari hamda ularni tuzish jarayonida yuzaga keladigan leksik-semantik muammolar tahlil qilinadi. Ayniqsa, ikki tilli, ya’ni tarjima lug‘atlarini yaratishda ekvivalentlik masalasi, milliy-madaniy birliklarning lug‘at maqolasida berilishi hamda kompyuter leksikografiyasining bugungi kundagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqotda lug‘atchilikning nazariy tamoyillari amaliy misollar orqali asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: leksikografiya, lug‘atshunoslik, makrostruktura, mikrostruktura, korpus lingvistikasi, ekvivalentlik, ideografik lug‘at, glossariy.

Til jamiyatning madaniyati, tarixi, tafakkur tarzi va dunyoqarashini aks ettiruvchi murakkab hamda jonli tizimdir. Ushbu tizimni saqlash, tartibga solish va avloddan avlodga yetkazishda lug‘atlarning o‘rni beqiyosdir. Leksikografiya yunoncha lexis – “so‘z” va grapho – “yozaman” so‘zlaridan olingan bo‘lib, tilshunoslikning lug‘atlar tuzish nazariyasi va amaliyoti bilan shug‘ullanuvchi sohasidir.

Bugungi globallashuv sharoitida xalqaro aloqalarning kengayishi xorijiy tillarni o‘rganish va o‘qitishda sifatli lug‘atlarga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Shu sababli leksikografiyaning nazariy asoslarini o‘rganish, tillararo farqlarni lug‘atlarda to‘g‘ri aks ettirish va madaniy birliklarni izohlash bo‘lajak mutaxassislar uchun muhim kasbiy ko‘nikma hisoblanadi.

Leksikografiya qadimiy tarixga ega bo‘lgan ilmiy-amaliy sohalardan biridir. Dastlabki lug‘at namunalarining Shumer, Misr va Xitoy madaniyatlarida shakllangani ma’lum. Turkiy xalqlar leksikografiyasi tarixida esa Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari alohida o‘rin tutadi. Ushbu asar turkiy tillarning lug‘aviy boyligini yoritgan muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy leksikografiyaning rivojlanishini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

Preleksikografik davr – glossalar va dastlabki glossariylarning yaratilishi bilan xarakterlanadi.

Klassik leksikografiya davri – akademik, izohli va normativ lug‘atlarning paydo bo‘lishi bilan ajralib turadi. Masalan, Samuel Johnson tomonidan yaratilgan ingliz tili lug‘ati bu davrning muhim namunalaridan biridir.

Zamonaviy yoki raqamli leksikografiya davri – elektron lug‘atlar, onlayn platformalar va korpus lingvistikasi asosida shakllangan yangi bosqichdir.

Lug‘atlar vazifasi, maqsadi, mazmuni va qamroviga ko‘ra turli guruhlarga bo‘linadi. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

Ensiklopedik lug‘atlar. Bunday lug‘atlar narsa-hodisalar, tarixiy voqealar, shaxslar, joy nomlari va turli tushunchalar haqida ma’lumot beradi.

Lingvistik lug‘atlar. Bu turdagi lug‘atlar so‘zlarning lisoniy xususiyatlarini, ya’ni imlosi, talaffuzi, ma’nosi, qo‘llanishi, etimologiyasi va grammatik belgilarini tavsiflaydi. Lingvistik lug‘atlar quyidagi turlarga ajratiladi: izohli lug‘atlar – so‘zlarning ma’nosini shu tilning o‘zida tushuntiradi; tarjima lug‘atlari – ikki yoki undan ortiq tillardagi so‘zlarning muqobillarini beradi; terminologik lug‘atlar – huquq, tibbiyot, texnika, tilshunoslik kabi muayyan sohalarga oid terminlarni jamlaydi va izohlaydi.

Lug‘atshunoslikning amaliy jihati lug‘at maqolasini to‘g‘ri loyihalash bilan bog‘liq. Har bir lug‘at muayyan tuzilishga ega bo‘lib, unda makrostruktura va mikrostruktura muhim o‘rin tutadi.

Makrostruktura lug‘atdagi so‘zlarning umumiy joylashuvi va tartiblanish tizimini anglatadi. So‘zlar odatda alifbo tartibida, mavzuviy guruhlar bo‘yicha yoki uyadoshlik tamoyili asosida joylashtiriladi.

Mikrostruktura esa alohida bir so‘z yoki leksik birlik haqidagi ma’lumotlar majmuasidir. U quyidagi qismlarni o‘z ichiga oladi: vokabula yoki lemma – lug‘at maqolasining bosh so‘zi; grammatik tavsif – so‘z turkumi, son, jins yoki boshqa grammatik belgilar; uslubiy belgilar – so‘zning so‘zlashuv, kitobiy, eskirgan yoki boshqa uslubga mansubligini bildiradi; ma’no ta’rifi va illyustrativ misollar – so‘zning ma’nosi, qo‘llanishi, misollar va zarur hollarda iqtiboslar.

Ikki tilli leksikografiyada eng muhim masalalardan biri ekvivalentlik muammosidir. Ayniqsa, ingliz va o‘zbek tillari misolida ayrim so‘z va tushunchalarning boshqa tilda to‘liq muqobili mavjud emasligi kuzatiladi. Bunday holat nol ekvivalentlik yoki lakuna deb yuritiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “kelin salom”, “hashar”, “mahalla” kabi birliklarni ingliz tilida bitta so‘z bilan to‘liq ifodalash qiyin. Chunki bu tushunchalar xalqning turmush tarzi, urf-odati va madaniy qadriyatlari bilan bog‘liq. Bunday vaziyatlarda leksikograf quyidagi usullardan foydalanishi mumkin: tavsifiy tarjima – so‘z yoki tushunchaning mazmuni izoh orqali beriladi; transliteratsiya – milliy-madaniy birlik asl shakliga yaqin tarzda boshqa yozuv tizimida ifodalanadi; funksional muqobil tanlash – ma’nosi to‘liq mos kelmasa-da, vazifasi jihatidan yaqin birlik tanlanadi.

Hozirgi davrda lug‘atlar an’anaviy qog‘oz shaklidan elektron va raqamli platformalarga ko‘chib bormoqda. Bu jarayon leksikografiyada yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Elektron lug‘atlar tezkor qidiruv, muntazam yangilanish, talaffuzni eshitish, misollarni ko‘rish va interaktiv foydalanish kabi afzalliklarga ega. Korpus lingvistikasi esa lug‘atchilik faoliyatida muhim manba vazifasini bajaradi. Korpuslar orqali so‘zlarning real nutqda qo‘llanish chastotasi, uslubiy xususiyatlari, kontekstual ma’nolari va birikuv imkoniyatlarini aniqlash mumkin. “Oxford English Dictionary” kabi xalqaro lug‘atlar hamda “O‘zbek tili milliy korpusi” kabi manbalar zamonaviy leksikografiya taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, leksikografiya faqat so‘zlar ro‘yxatini tuzish bilan cheklanmaydi. U tilning lug‘aviy boyligini ilmiy asosda tartibga soluvchi, tavsiflovchi va avlodlarga yetkazuvchi murakkab tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Zamonaviy lug‘atchi nafaqat tilshunoslik bilimlariga, balki madaniyatshunoslik, tarjima nazariyasi va axborot texnologiyalari bo‘yicha ham yetarli ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim. Shu jihatdan leksikografiyani chuqur o‘rganish yangi avlod elektron, izohli, tarjima va terminologik lug‘atlarini yaratishda muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Madvaliyev A. O‘zbek leksikografiyasi darsligi. – Toshkent, 2017.

2. Atkins B.T.S., Rundell M. The Oxford Guide to Practical Lexicography. – Oxford: Oxford University Press, 2008.

3. Hoshimov G‘.M. Qiyosiy tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2010.

4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildlik). – Toshkent, 2006–2008.

YOZUV VA UNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI AHAMIYATI

Xakimbayeva Ozoda Kalandarovna

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, o‘qituvchi

Rustamova Farangizxon Sherzod qizi

Tarjima nazariyasi va amaliyoti fakulteti 1-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada yozuv tushunchasining nazariy asoslari, uning paydo bo‘lishi va rivojlanish bosqichlari hamda zamonaviy jamiyatdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, yozuvning asosiy va maxsus turlari, jumladan, ilmiy yozuv, rasmiy-idoraviy yozuv, badiiy yozuv va texnik yozuvlarning o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Tadqiqot davomida yozuv turlarining funksional jihatlari, ularning kommunikativ ahamiyati va amaliy qo‘llanilish sohalari yoritiladi. Yozuvning maxsus turlarini o‘rganish orqali turli kasbiy faoliyatda samarali muloqotni ta’minlash imkoniyatlari asoslab beriladi. Maqola natijalari ta’lim jarayonida hamda ilmiy-uslubiy faoliyatda yozuv kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: yozuv, yozuv turlari, maxsus yozuv, ilmiy yozuv, rasmiy yozuv, badiiy yozuv, texnik yozuv, kommunikatsiya, nutq madaniyati, yozma nutq, til va muloqot, lingvistik tahlil, kasbiy faoliyat.

Zamonaviy globallashuv sharoitida axborot almashinuvi va kommunikatsiya jarayonlarining jadallashuvi yozuvning jamiyat hayotidagi o‘rnini yanada mustahkamlab bormoqda. Yozuv insoniyatning eng muhim ijtimoiy-madaniy kashfiyotlaridan biri sifatida nafaqat axborotni saqlash va uzatish vositasi, balki tafakkur, bilim va tajribani avloddan-avlodga yetkazishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Shu jihatdan yozuvning nazariy asoslarini o‘rganish, uning funksional imkoniyatlarini aniqlash hamda maxsus turlarini ilmiy tahlil qilish dolzarb masalalardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Hozirgi davrda yozuv faqatgina oddiy yozma nutq shakli bilan cheklanib qolmay, balki turli ijtimoiy, ilmiy va kasbiy faoliyat sohalariga moslashgan holda rivojlanib bormoqda. Xususan, ilmiy yozuv, rasmiy-idoraviy yozuv, badiiy yozuv va texnik yozuv kabi maxsus turlarining shakllanishi va takomillashuvi zamonaviy kommunikatsiya tizimining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Ushbu yozuv turlarining har biri o‘ziga xos lingvistik, uslubiy va funksional xususiyatlarga ega bo‘lib, ular orqali ma’lumotlarni aniq, mantiqiy va samarali yetkazish imkoniyati ta’minlanadi. Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, yozuvning maxsus turlarini chuqur o‘rganish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nuqtai nazardan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki turli kasbiy faoliyat turlarida samarali yozma muloqotni

tashkil etish, hujjatlarni to‘g‘ri rasmiylashtirish, ilmiy fikrni asosli bayon etish va texnik axborotni aniq ifodalash yuqori darajadagi yozuv kompetensiyasini talab etadi. Shu sababli yozuv va uning maxsus turlarini ilmiy asosda tahlil qilish ta’lim tizimi, ilmiy tadqiqot faoliyati hamda kasbiy tayyorgarlik jarayonida muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi yozuv tushunchasining mohiyatini ochib berish, uning asosiy va maxsus turlarini tizimli ravishda tahlil qilish hamda ularning zamonaviy jamiyatdagi o‘rni va ahamiyatini ilmiy asoslashdan iborat. Tadqiqot jarayonida yozuv turlarining funksional xususiyatlari, ularning qo‘llanilish sohalari va kommunikativ imkoniyatlari keng qamrovda yoritiladi.

Yozuv va uning maxsus turlarini o‘rganish tilshunoslik, pedagogika hamda kommunikatsiya nazariyasi doirasida keng yoritilgan ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur masala bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar yozuvning paydo bo‘lishi, rivojlanish bosqichlari, funksional-uslubiy xususiyatlari hamda uning jamiyatdagi o‘rnini turli ilmiy yondashuvlar asosida tahlil etishga qaratilgan. Xorijiy olimlar tomonidan yozuv nazariyasiga oid qator ilmiy qarashlar ilgari surilgan. Xususan, yozma nutqning kommunikativ va kognitiv jihatlari, uning til tizimidagi o‘rni hamda axborot uzatishdagi roli chuqur o‘rganilgan. Ilmiy yozuv, rasmiy-idoraviy yozuv va texnik yozuv kabi maxsus turlarni tadqiq etishda ularning aniqlik, mantiqiylik, izchillik va standartlashuv kabi xususiyatlariga alohida e’tibor qaratilgan.

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham yozuvning lingvistik va uslubiy jihatlari keng o‘rganilgan bo‘lib, unda yozma nutq madaniyati, nutqning to‘g‘riligi, aniqligi va ifodaliligi masalalari asosiy o‘rin egallaydi. Ayniqsa, ilmiy va rasmiy yozuv uslublarini shakllantirish, ularni ta’lim jarayoniga joriy etish hamda yozuv kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, mavjud ilmiy ishlarda yozuvning maxsus turlarini kompleks yondashuv asosida o‘rganish, ularning o‘zaro aloqadorligini aniqlash va zamonaviy kommunikatsiya jarayonlaridagi o‘rnini tizimli tahlil qilish yetarli darajada yoritilmagan. Mazkur holat ushbu yo‘nalishda qo‘shimcha ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Mazkur tadqiqotda yozuv va uning maxsus turlarini o‘rganishda nazariy hamda empirik metodlar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini tilshunoslik, pedagogika va kommunikatsiya nazariyasiga oid ilmiy manbalarni o‘rganish va tahlil qilish tashkil etadi. Nazariy metodlar sifatida tahlil va sintez, taqqoslash, umumlashtirish hamda tizimlashtirish usullaridan foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida yozuv tushunchasining mohiyati, uning asosiy va maxsus turlarining o‘ziga xos xususiyatlari hamda ularning funksional jihatlari ilmiy asosda yoritildi.

Empirik metodlar doirasida kuzatish, hujjatlarni tahlil qilish va amaliy tajribalarni umumlashtirish usullari qo‘llanildi. Xususan, turli yozuv namunalari (ilmiy maqolalar, rasmiy hujjatlar, texnik matnlar va badiiy asarlar) tahlil qilinib, ularning lingvistik va uslubiy xususiyatlari aniqlashtirildi. Bu esa yozuvning maxsus turlarini amaliy jihatdan baholash va ularning kommunikativ samaradorligini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida shuningdek, tizimli yondashuv asosida yozuv turlarining o‘zaro bog‘liqligi va ularning zamonaviy jamiyatdagi o‘rni tahlil qilindi. Tanlangan metodlar majmuasi tadqiqotning ishonchliligi va ilmiy asoslanganligini ta’minlashga xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida yozuv va uning maxsus turlarining nazariy hamda amaliy jihatlari kompleks tarzda tahlil qilinib, ularning funksional xususiyatlari va kommunikativ imkoniyatlari aniqlashtirildi. O‘tkazilgan tahlillar natijasida yozuvning har bir turi muayyan maqsad va vazifalarga xizmat qilishi, ularning lingvistik va uslubiy belgilar orqali o‘zaro farqlanishi ilmiy asosda isbotlangan. Jumladan, ilmiy yozuvda aniqlik, mantiqiylik, izchillik va dalillilik asosiy mezon sifatida namoyon bo‘lishi aniqlandi. Ilmiy matnlarda terminologik birliklarning keng qo‘llanilishi, fikrning dalillar bilan asoslanishi hamda obyektiv bayon uslubining ustunligi uning asosiy xususiyatlari sifatida belgilandi. Bu esa ilmiy yozuvning bilimlarni tizimli yetkazish va ilmiy muloqotni samarali tashkil etishdagi muhim rolini ko‘rsatadi. Rasmiy-idoraviy yozuv tahlili natijasida uning standartlashganligi, qat’iy tuzilishga ega ekanligi va huquqiy-me’yoriy talablar asosida shakllanishi aniqlashtirildi. Mazkur yozuv turida aniq qoliplar, rasmiy iboralar va hujjatlashtirish me’yorlariga rioya etilishi uning kommunikativ samaradorligini ta’minlovchi asosiy omillar sifatida e’tirof etildi.

Badiiy yozuv esa o‘zining obrazliligi, ifodaliligi va estetik ta’sir kuchi bilan ajralib turishi kuzatildi. Ushbu yozuv turida til vositalaridan erkin foydalanish, tasviriy ifodalar va stilistik vositalarning keng qo‘llanilishi orqali o‘quvchiga ta’sir etish imkoniyati yuqori darajada ekanligi aniqlandi. Texnik yozuvning tahlili natijasida esa unda qisqalik, aniqlik, lo‘ndalik va tushunarlilik ustuvor ahamiyat kasb etishi ma’lum bo‘ldi. Texnik matnlarda ortiqcha ifodaviylikdan qochish, standart terminlardan foydalanish hamda amaliy yo‘naltirilgan axborotni aniq yetkazish asosiy talab sifatida namoyon bo‘ladi. Olingan natijalar asosida yozuvning maxsus turlari o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, ularning har biri alohida funksional vazifani bajarishi, turli kommunikativ vaziyatlarga moslashgan holda qo‘llanilishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Shu bilan birga, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi yozuv turlarining integratsiyalashuviga olib kelayotgani, ya’ni ayrim hollarda ilmiy, rasmiy va texnik yozuv elementlarining uyg‘unlashuvi kuzatilayotgani aniqlangan muhim jihatlardan biridir. Muhokama jarayonida yozuvning maxsus turlarini o‘zlashtirish va ulardan samarali foydalanish shaxsning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda muhim omil ekanligi ta’kidlandi. Ayniqsa, ta’lim tizimida yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish, turli yozuv uslublarini amaliy o‘rgatish orqali talabalar va mutaxassislarning kommunikativ salohiyatini oshirish imkoniyati mavjudligi asoslab berildi. Shuningdek, tadqiqot natijalari yozuvning maxsus turlarini o‘rganishda tizimli va kompleks yondashuvni qo‘llash zarurligini ko‘rsatdi. Bu esa kelgusida mazkur yo‘nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, yozuv va uning maxsus turlarini chuqur o‘rganish hamda ularni amaliyotga joriy etish nafaqat ilmiy faoliyat samaradorligini oshiradi, balki mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2010. – 256 b.

2. Galperin I.R. Text as an Object of Linguistic Study. – Moscow: Nauka, 1981. – 144 p.

3. Hyland K. Academic Writing and Disciplinary Discourses. – London: Longman, 2004. – 256 p.

ABDULLA QODIRIYNING “O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA ARXAIZMLARNING QO‘LLANISHI

Ilmiy rahbar: Yo‘ldoshev Ibrohim Jo‘rayevich

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti, Filologiya fakulteti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi, filologiya fanlari doktori, professor.

Xabibulayeva Marjona Sabit qizi

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti, Filologiya fakulteti “O‘zbek tili va adabiyoti” yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida qo‘llangan arxaizmlar tahlil qilinadi. Asarda tarixiy davrga xos so‘zlarning badiiy matndagi funksional-uslubiy vazifalari tahlil qilingan. Romanda qo‘llangan leksik birliklar semantik jihatdan o‘rganilgan. Shuningdek, asarda uchragan istorizmlarning tarixiy muhitni yaratishdagi ahamiyati yoritildi.

Kalit so‘zlar: Tarixiy leksika, leksik qatlamlar, arxaizm, istorizm, uslubiy vosita.

Аннотация. В данной статье анализируются архаизмы, использованные в романе Абдуллы Кадыри “O‘tkan kunlar”. В работе рассматриваются функционально-стилистические роли слов, характерных для определённого исторического периода, в художественном тексте. Лексические единицы, употреблённые в романе, исследуются с семантической точки зрения. Также освещается значение историзмов, встречающихся в произведении, в создании исторической атмосферы.

Ключевые слова: историческая лексика, лексические слои, архаизм, историзм, стилистическое средство.

Annotation. This article analyzes the archaisms used in Abdulla Qodiriy’s novel “O‘tkan kunlar”. The study examines the functional and stylistic roles of words characteristic of a particular historical period within the literary text. The lexical units

employed in the novel are analyzed from a semantic perspective. In addition, the significance of historisms found in the work in creating a historical atmosphere is highlighted.

Keywords: Historical vocabulary, lexical layers, archaism, historicism, stylistic device.

Abdulla Qodiriy (1894–1938) — o‘zbek adabiyoti tarixida realistik nasr va milliy romanchilik maktabining asoschisi sifatida e’tirof etiladigan yirik adib, publitsist va jadid ma’rifatchisidir. U XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy-madaniy uyg‘onish jarayonining faol ishtirokchisi bo‘lib, badiiy ijod orqali milliy o‘zlikni anglash, ijtimoiy tafakkurni yangilash va ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib etishga xizmat qilgan.

Tarixiy romanlarda til muhim badiiy vosita hisoblanadi. Yozuvchi voqealar tasvirlanayotgan davr ruhini, ijtimoiy muhitni va qahramonlarning dunyoqarashini ifodalashda tarixiy roman janrining yuksak namunasi bo‘lgan “O‘tkan kunlar” asari til jihatidan ham alohida ilmiy ahamiyatga ega. Roman XIX asr Turkiston hayotini tasvirlar ekan, unda shu davrga xos leksik birliklar faol qo‘llaniladi. Tilshunos olim Sh. Rahmatullayev ta’kidlaganlaridek, “Leksik qatlam til tarixining eng faol va o‘zgaruvchan qismidir” [1]. Shu boisdan ham roman matnidagi eskirgan va tarixiy so‘zlarni o‘rganish nafaqat badiiy, balki ilmiy ahamiyatga ham ega.

Tilning leksik sathidagi eskirish unda leksik istorizmlar va leksik arxaizmlarni yuzaga keltiradi [2]. Bu hodisa o‘zbek adabiyotining yirik namunasida – “O‘tkan kunlar” asarida yaqqol kuzatiladi. Asar XIX asrning ikkinchi yarmi, Qo‘qon xonligi davrini tasvirlagani bois, unda tarixiy davr ruhini aks ettiruvchi ko‘plab istorizmlar uchraydi. Masalan: mashvarat – kengash, maslahat; arkoni davlat – davlat arboblari; ululamir – buyuk amir; xos – yuqori tabaqa, amaldorlar; raoyo – hukmdorning qo‘l ostidagi xalq; xadaf – nishon kabi birliklar o‘sha davr boshqaruv tizimiga oid bo‘lib, bugungi kunda deyarli qo‘llanilmaydi. Ular muayyan tarixiy tuzum bilan birga iste’moldan chiqqanligi sababli istorizmlar sifatida baholanadi.

Eskirgan so‘z ifoda etayotgan narsa-hodisalar hozirgi hayotda bor bo‘lgani uchun uning eskirgan nomini almashtira oladigan zamonaviy qatlamga oid so‘z mavjud

bo‘ladi [3]. Arxaizm, tarixiy so‘zlarning o‘rinli qo‘llanishi asarning tarixiylik darajasini kuchaytiradi va o‘quvchini tasvirlanayotgan davr muhitiga yaqinlashtiradi.

Jumladan, asarda qo‘llanilgan “munodi” so‘zi arabchadan olingan bo‘lib, o‘sha davrda jarchi, xabarchi ma’nosida qo‘llanilgan. Munodi – ommaga rasmiy farmon, xabar yoki e’lonlarni baland ovozda yetkazuvchi shaxs bo‘lib, u ko‘pincha bozor, maydon yoki gavjum joylarda hukmdor farmonlarini xalqqa ma’lum qilgan. Mazkur kasb turi va unga oid nom bugungi kunda ijtimoiy hayotda mavjud emasligi sababli ushbu leksema istorizm sifatida baholanadi.

“– Yo‘q-yo‘q, – deb kuldi usta Alim. – Men sizga o‘xshab do‘konning ustida sira tuxum bosqon emasman, simkorni ko‘zim qiymaydir desangiz, men ishonar edim” [322-bet] [4]. Bu yerda qo‘llangan “simkor” so‘zi tarixiy leksik qatlamga mansub bo‘lib, u o‘tmishda shogird yoki hunarmandlarga ishbay asosida to‘lanadigan haq ma’nosini bildirgan. Ya’ni bajarilgan ish hajmiga qarab beriladigan to‘lov turi sifatida qo‘llanilgan. Hozirgi davr mehnat munosabatlarida mazkur atama iste’moldan chiqqan.

“Burj” so‘zi esa qal’a yoki istehkom devorlarining burchagidagi joylashgan mudofaa minorasi ma’nosini anglatadi. Harbiy-me’moriy inshootlarga xos bo‘lgan ushbu leksema bugungi kundalik nutqda kam qo‘llaniladi va asosan tarixiy manbalar yoki badiiy asarlardagina uchraydi.

Shuningdek, romanda ko‘plab arxaizm qatlamiga mansub so‘zlar uchraydi. Asarda “azl” so‘zi ham qo‘llanilgan bo‘lib, u mansabdan bo‘shatish, lavozimidan tushirish ma’nosini anglatadi. Mazkur leksema arabcha kelib chiqishga ega bo‘lib, tarixan davlat boshqaruvi va ma’muriy tizimga oid hujjatlarda faol ishlatilgan. Hozirgi adabiy tilda uning o‘rnini “lavozimdan ozod etish”, “bo‘shatish” kabi zamonaviy ifodalar egallagan.

E’tiborli jihati shundaki, ayrim kasb-hunar nomlari ham o‘sha davr tilida bugungidan farqli shaklda qo‘llangan. “Ma’lumki, bofandalar oldig‘a ko‘pincha xotun-qizlar kelib, yangi nusxa qildirib yuriydirlar” [276-bet]. Ushbu parchada qo‘llangan “bofanda” so‘zi fors-tojik tilidan kirib kelgan bo‘lib, mato to‘quvchi, to‘quvchilik bilan

shug‘ullanuvchi kishi ma’nosini bildiradi. Bu so‘z bugungi nutqda deyarli qo‘llanilmaydi va arxaik kasb nomi sifatida baholanadi.

Shu o‘rinda, “farmonbardor” so‘zi buyruqni bosh tovlamasdan, so‘zsiz bajaruvchi, hokimiyatga to‘liq bo‘ysunuvchi shaxs ma’nosida ishlatilgan. Mazkur so‘z o‘sha davr ijtimoiy munosabatlarini, xususan, hokim va bo‘ysunuvchi o‘rtasidagi qat’iy tartibni aks ettiradi. Bugungi kunda esa “farmonbardor” so‘zi na faol qo‘llanadi, na kasb yoki lavozim nomi sifatida mavjud. Shu jihatdan, bu so‘z arxaik birlik hisoblanadi.

XULOSA

“O‘tkan kunlar” asarida bunday eskirgan so‘zlar juda ko‘p uchraydi. Asarda davlat boshqaruvi, harbiy tuzum, savdo-sotiq, oilaviy munosabatlar va diniy hayotga oid ko‘plab tarixiy va arxaik leksemalar qo‘llanilgan. Bu esa muallifning davr ruhini haqqoniy aks ettirishga intilganini ko‘rsatadi. Eskirgan so‘zlarning ko‘pligi asarning til qatlamini boyitadi, qahramonlar nutqini individuallashtiradi va XIX asr ijtimoiy-madaniy muhitini jonli tasvirlashga xizmat qiladi. Demak, romandagi arxaizmlar tarixiy realizmni ta’minlash, milliy til imkoniyatlarini kengaytirish va o‘quvchini o‘tmish bilan muloqotga chorlovchi badiiy ko‘prik vazifasini bajaradi. Bu esa Qodiriyning nafaqat yirik romannavis, balki so‘z san’atining nozik bilimdoni ekanini yana bir tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. – T.: “Qamar nashriyoti”, 2025. – 576 b.

2. Dadaboyev H., Xolmanova Z.T. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. – T.: “Tafakkur bo‘stoni”, 2015. – 224 b.

3. Hamrayev M.D., Shomonqulova D., Dosanov N. Ona tili va bolalar adabiyoti (1-qism: Ona tili). Darslik. – Toshkent, 2023. – 244 b.

4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2013. – 403 b.

5. Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N., Xudoyberganova D., Odilov O. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T.: “O‘zbekiston nashriyoti”, 2021.

6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Darslik. – T.: “Universitet nashriyoti”, 2006. – 464 b.

MAKTABGACHA TA’LIMDA BOLALAR UCHUN CHET TILLARINI O‘QITISH METODLARI

Abdumalikova Nilufar Abdumannon qizi

Qo‘qon universiteti Ta’lim fakulteti, Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi 2-kurs talabasi

abdumalikovanilufar.2006@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta’limda yosh avlodga samarali ta’lim metodlaridan foydalangan holda chet tillarini o‘rgatish hamda uni amaliyotga tatbiq etish istiqbollari hamda xorijiy tillarni yuqori malakali kadrlar va texnologiyalar orqali o‘rganish va o‘rgatish usullari haqida so‘z yuritilgan. Bugungi kunda ta’limning quyi bosqichlarida xorijiy tilni, xususan ingliz tilini o‘rgatishda zamonaviy bir qancha metod va usullardan foydalanish pedagogning asosiy vazifalardan biridir.

Kalit so‘zlar: Texnologiya, metod, o‘qitish, bolalar, malakali, samarali ta’lim, maktabgacha ta’lim, zamonaviy pedagogika, xorijiy til, yondashuv, ko‘nikma, malaka.

KIRISH

Bugungi kunda xorijiy tillarni bilish ko‘nikmasi professional ta’limning ajralmas qismlaridan biri bo‘lib bormoqda. Bu maktabgacha ta’lim jarayonini ham chetda qoldirgani yo‘q. Yoshlar ta’limi davomida xorijiy tillarni o‘rgatishning ahamiyati sezilarli darajada oshdi. Hozirgi kunda maktabgacha ta’limga e’tibor berish, davlatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma’naviy jihatdan rivojlantirish demakdir.

Til o‘rganish qancha erta boshlansa shuncha til o‘rganish ko‘nikmasini egallash darajasi ortadi. Bolalarda til o‘rganishga bo‘lgan tabiiy moyillik, ularda taqlid qilish xususiyati kuchli ekanligi, kattalarga qaraganda bolalar vaqtining ko‘pligi buning asosiy sabablaridandir. Shuni aytish kerakki, 6–7 yoshli bolalar so‘zlar ma’nosini tushunib emas, uni mexanik tarzda yodlaydi. Bu borada bolalarga chet tilini o‘rgatishning o‘z metod va yondashuv usullari bor. Zeroki, zamonaviy pedagogikaning

vazifasi bola rivojlanishining barcha sohalariga uyg‘un ta’sir qiladigan, murakkab va noyob bo‘lmagan usullarni izlash va yaratishdan iborat [1].

Maktabgacha ta’limning maqsadi – bolani maktabga tayyorlash, o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirish, uning qobiliyatlarini namoyon qilishga ko‘mak berishdir. Shularni inobatga olgan holda, “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori va shu bilan birga “Maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” tasdiqlandi. Bu hujjatlarda maktabgacha ta’lim tizimi tarmog‘ini yanada kengaytirish, bolalarni o‘qitishning zamonaviy hamda samarali metodikalaridan foydalanish va maktabgacha ta’lim muassasalarini malakali kadrlar bilan ta’minlash, bolalarni maktab ta’limiga tayyorlash kabi masalalar aks etgan [2].

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun chet tilini o‘rganish jarayoni bog‘lanish, tinglash va muloqot qilishni ta’minlaydigan qiziqarli va erkin muhitda o‘tishi zarur. O‘yin metodlari bu jarayonga muvaffaqiyatli ravishda yordam beradi. O‘yinlar yosh bolalar uchun tabiiy, qiziqarli va boshqariladigan muhitlarda o‘rganishga yordam beradi. O‘yin metodlari – bu bolalarning o‘rganish jarayonida faol ishtirok etishlariga, yangi bilimlar va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishlariga yordam beruvchi faoliyatlar to‘plamidir. O‘yinlar ko‘pincha o‘quv jarayonining mahsulotidir va bola uchun qiziqarli, interaktiv shakllarda amalga oshiriladi. Ular eng yaxshi qiziqish va motivatsiya manbai hisoblanadi.

Qiziqish va motivatsiyani oshirish: o‘yinlar bolalarning diqqatini jalb qiladi, o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va ushbu jarayonga ijobiy munosabatni shakllantiradi.

Tillarni o‘zlashtirishni yengillashtirish: o‘yinlar orqali takrorlash va amaliy tajribalar yordamida yangi so‘zlar va iboralarning yodlanishi osonlashadi.

Kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish: o‘yin jarayonida bolalar o‘rtasida muloqot va hamkorlikni rivojlantiradi, bu esa ularning til ko‘nikmalarini oshiradi.

Kognitiv rivojlanish: o‘yinlar bolalarning fikrlash, mulohaza qilish va muammolarni hal etish qobiliyatlarini rivojlantiradi [3].

K.D. Ushinskiyning ta’limotiga koʻra, chet tilida soʻzlashishni yosh bola kattalarga oʻxshab yillar davomida emas, balki bir necha oylarda yaxshiroq oʻrganib oladi. Bu olimning yozishicha, chet tilini oʻrganish quyidagi maqsadlarni amalga oshirishga yordam beradi. Birinchi maqsad – til oʻrganayotgan xalqning ijodi bilan tanishish. Ikkinchisi esa, mantiqiy fikrlash doirasini kengaytirish, chunki til oʻrganish insonning miya faoliyatiga ijobiy ta’sir koʻrsatib, uni har tomonlama rivojlantiradi. Uchinchi maqsad – shu xalqning madaniyati bilan yaqinroq tanishish va ular bilan oson muloqotga kirisha olish. Keyingisi esa, shu xorijiy mamlakat odamlari bilan bemalol oʻzlarining tillarida xat yozisha olish koʻnikmalarini shakllantirishdir [4].

Maktabgacha yoshdagi bolalarga til oʻrgatish majburiyat sifatida emas, balki qiziqarli, yoqimli va tabiiy kundalik mashgʻulot tarzida olib borilishi lozim va bu bir necha samarali usullardan foydalanib dars oʻtishni talab qiladi. Quyida ana shunday usullarni koʻrib chiqamiz. Total Physical Response yoki TPR amerikalik psixolog doktor Jeyms Asher tomonidan yaratilgan boʻlib, u odamlarning birinchi tilni qanday oʻrganishi tajribasiga asoslanadi. Misol uchun, bolalar oʻz ona tilisini oʻrganar ekan, ularning ota-onalari va tarbiyachilari til oʻrgatishda jismonan faol ishtirok etadilar. Ular koʻrsatadilar va koʻrsatmalar beradilar va bola xuddi shunday javob beradi. Hech kim juda kichik bolalardan gapirishni talab qilmaydi: faqat tinglash va tushunish. Natijada bolalar oʻz ona tillarini oʻrganish metodi bilan birgalikda qoʻshimcha tillarni oʻzlashtiradilar [5].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim tashkilotlarining tarbiyalanuvchilariga xorijiy tilni oʻrgatishdan maqsad oʻyin orqali bolalarning til koʻnikmalarini rivojlantirishdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ingliz tilini oʻrgatishning oʻziga xos xususiyatlari mavjud. Bolalar juda qiziquvchan boʻlishadi, muloqotga tez kirishishadi, taqlidga moyillik kuchliligi tufayli ularga oʻyin tarzidagi va majburiyatlarsiz darslar oʻtilib til oʻrgatilishi maqsadga muvofiqdir. Ular takroriy tinglashlar orqali oʻqitiladi, natijada ularning gapirish qobiliyati rivojlanadi. Bilamizki, bu davrda bolalarning individual xarakteri va shaxsiyati rivojlanayotgan boʻladi, shuning uchun tarbiyachi qoʻllaydigan har bir usul va yondashuv bola rivojiga ijobiy ta’sir etishi mumkin. Bunda

maktabgacha yoshdagi bolalarning chet tilini bilish ko‘nikmalarini oshirishda zamonaviy metod va yondashuvlardan foydalanish samarali hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zilola Tursunboyevna Rozikova. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS). ISSN (online): 2181-2454.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentabrdagi “Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3955-sonli qarori.

3. К.Д. Ушинский. Собрание сочинений. Том 10. Материалы к третьему тому Педагогической Антропологии, 1950.

4. Hoshimov O‘., Yaqubov I. Ingliz tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2003.

INGLIZ TILI INTERNET JARGONLARINING PRAGMATIK FUNKSIYALARI

Usmonova Shahnoza Yoqubjon qizi, PhD

Abdurazzaqova Guljahon Abrorjon qizi, magistrant

Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz tili internet jargonlarining pragmatik funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda internet muloqotida keng qo‘llaniladigan jargon birliklarining kommunikativ vazifalari, ularning emotsional-ekspressiv xususiyatlari hamda foydalanuvchilar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, internet jargonlarining qisqalik, qulaylik va ta’sirchanlikni ta’minlashdagi ahamiyati misollar asosida ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari internet tilining zamonaviy lingvistik jarayonlardagi o‘rnini aniqlashga xizmat qiladi.

Abstract: This article analyzes the pragmatic functions of English internet jargon. The study examines the communicative roles of jargon units widely used in online communication, their emotional and expressive features, and their impact on shaping social relationships among users. In addition, the article highlights the importance of internet jargon in ensuring brevity, convenience, and expressiveness in digital

interaction through relevant examples. The findings contribute to understanding the role of internet language in modern linguistic processes.

Аннотация: В данной статье анализируются прагматические функции интернет-жаргонизмов английского языка. В исследовании рассматриваются коммуникативные функции жаргонных единиц, широко используемых в интернет-общении, их эмоционально-экспрессивные особенности, а также их роль в формировании социальных отношений между пользователями. Кроме того, на примерах показано значение интернет-жаргона в обеспечении краткости, удобства и выразительности цифровой коммуникации. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию роли интернет-языка в современных лингвистических процессах.

Kalit so‘zlar: internet jargonlari, pragmatik funksiya, internet muloqoti, kommunikativ vositalar, ekspressivlik, ingliz tili, raqamli kommunikatsiya, lingvistika.

Keywords: internet jargon, pragmatic function, online communication, communicative means, expressiveness, English language, digital communication, linguistics.

Ключевые слова: интернет-жаргон, прагматическая функция, интернет-коммуникация, коммуникативные средства, экспрессивность, английский язык, цифровая коммуникация, лингвистика.

Bugungi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar insonlarning kundalik muloqotining ajralmas qismiga aylangan. Shu bilan birga, bu muloqotning tiliy jihatlari ham keskin o‘zgarishlarga uchramoqda. Ingliz tili internet jargonlari, ya’ni internet muloqotida keng qo‘llaniladigan qisqa so‘zlar, iboralar va qisqartmalar, kommunikativ jarayonda muhim rol o‘ynamoqda. Ular nafaqat axborotni tez va samarali yetkazishga yordam beradi, balki foydalanuvchilar o‘rtasidagi emotsional aloqalarni mustahkamlash, ijtimoiy identifikatsiyani ifodalash va muloqotning interaktiv xususiyatlarini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli internet jargonlarining pragmatik funksiyalarini o‘rganish zamonaviy lingvistika va kommunikatsiya fanlari uchun dolzarb masala hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotimiz ingliz va o‘zbek tillaridagi internet jargonlarining pragmatik xususiyatlarini aniqlash va ularning kommunikativ vazifalarini qiyosiy tahlil qilishga qaratilgan. Internet kommunikatsiyasi bugungi kunda tilning eng faol rivojlanayotgan qatlamlaridan biri bo‘lib, ijtimoiy tarmoqlar, forumlar, messenjerlar va turli onlayn platformalarda paydo bo‘layotgan yangi leksik birliklar til tizimining dinamik rivojlanishini ko‘rsatadi. Internet jargoni aynan shunday muhitda shakllanib, foydalanuvchilar o‘rtasidagi muloqotni tezkor, qisqa va emotsional jihatdan boy qilishga xizmat qiladi. Shu sababli tadqiqotda internet diskursi materiallari empirik asos sifatida tanlandi.

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tilida yozilgan onlayn muloqot namunalaridan foydalanildi; bunday yondashuv kompyuter vositasidagi diskursni empirik lingvistik material sifatida o‘rganishga asoslangan CMDA modeli bilan hamohangdir. Xususan, ijtimoiy tarmoqlardagi post va izohlar, forum muhokamalari, messenjer yozishmalari, blog va mikroblog platformalaridagi matnlar tahlil qilindi. Tadqiqot uchun materiallar Telegram, Instagram, X (Twitter), Reddit, YouTube izohlari hamda turli onlayn forumlardan tanlab olindi. Ingliz tilidagi materiallar asosan global ijtimoiy tarmoqlar va forumlardan yig‘ildi, o‘zbek tilidagi materiallar esa o‘zbek segmentidagi Telegram guruhlari, Instagram sahifalari va boshqa onlayn platformalardan olindi. Tanlangan materiallar orasidan internet jargoniga oid birliklar ajratib olinib, ular kontekst asosida tahlil qilindi.

Ingliz tilidagi internet jargonlari zamonaviy raqamli muloqotning faol va funksional qatlamini tashkil etadi. Ular faqat yangi leksik birliklar yoki qisqartmalardan iborat bo‘lib qolmay, balki internet diskursida muayyan kommunikativ maqsadlarni amalga oshiruvchi pragmatik vositalar sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday birliklar onlayn muloqotning tezkorligi, norasmiyligi, emotsional zichligi va interaktiv tabiatidan kelib chiqib shakllanadi. Shu sababli ingliz internet jargonlarini o‘rganishda ularning lug‘aviy ma’nosidan ko‘ra, aynan kommunikativ vaziyatdagi funksional yuklamasini aniqlash muhim hisoblanadi.

Internet kommunikatsiyasida jargon birliklari, avvalo, muloqotni ixchamlashtirish va tezlashtirish vazifasini bajaradi. Onlayn yozishmalarda

foydalanuvchi ko‘pincha fikrni imkon qadar tez va qisqa shaklda ifodalashga intiladi. Shu ehtiyoj natijasida LOL (laughing out loud), BRB (be right back), IDK (I don’t know), IMO (in my opinion), TBH (to be honest) kabi qisqartmalar keng qo‘llanadi. Masalan, “I can’t join now, brb” jumlasida BRB birligi alohida gap bilan izohlash zaruratini kamaytiradi va vaqtni tejaydi. Bu yerda pragmatik maqsad axborotni ortiqcha izohsiz, tezkor yetkazishdan iborat. Demak, ingliz internet jargonlarining muhim funksiyalaridan biri kommunikativ iqtisod tamoyiliga xizmat qilishidir.

Ikkinchi muhim funksiya – emotsional-ekspressiv ifoda funksiyasidir. Internet muloqotida yuz ifodasi, intonatsiya, ovoz ohangi kabi og‘zaki nutqqa xos vositalar to‘liq ishtirok etmagani sababli foydalanuvchilar emotsiyani til vositalari orqali kuchaytirishga harakat qiladi. Shu jihatdan OMG (oh my God), LOL, LMAO (laughing my ass off), WTF, aww, yikes kabi birliklar kuchli emotsional munosabatni ifodalaydi. Masalan, “OMG, this is amazing!” jumlasida OMG hayrat va zavqni bildirsa, “WTF was that?” shaklida esa norozilik, tushunmovchilik yoki g‘azab ifodalanadi. Bu birliklarning pragmatik qiymati shundaki, ular suhbatdoshga so‘zlovchining ichki holatini tez va aniq yetkazadi.

Ingliz internet jargonlari baholovchi munosabatni ifodalash vazifasini ham bajaradi. Internetdagi aksariyat muloqot faqat axborot almashish emas, balki baholash, munosabat bildirish, qo‘llab-quvvatlash yoki tanqid qilish bilan ham xarakterlanadi. Shu bois cool, cringe, epic, savage, lit, awkward, sus kabi birliklar baholovchi pragmatik vositalar sifatida faol ishlatiladi. Masalan, “That reply was savage” jumlasida savage so‘zi oddiy sifat emas, balki kuchli, keskin, ta’sirli javobga nisbatan baholovchi munosabatni anglatadi. “This video is cringe” misolida esa cringe birlik ijtimoiy noqulaylik, sun’iylik yoki uyatli taassurot uyg‘otuvchi holatni bildiradi. Demak, bunday jargonlar orqali foydalanuvchilar voqea, shaxs yoki kontentga nisbatan ijobiy yoki salbiy bahosini qisqa va ta’sirchan shaklda bildiradi.

Yana bir muhim funksiya – ijtimoiy yaqinlik va norasmiylikni yaratish funksiyasidir. Internet muloqotida foydalanuvchilar ko‘pincha rasmiy nutqdan qochib, o‘zaro yaqinlik, do‘stona muhit yoki bir guruhga mansublik hissini shakllantiruvchi birliklardan foydalanadi. Bro, dude, bestie, fam, mate kabi murojaat birliklari shu

maqsadga xizmat qiladi. Masalan, “You got this, bro” jumlasida bro faqat murojaat emas, balki do‘stona qo‘llab-quvvatlash va yaqinlik signalidir. Xuddi shuningdek, “Thanks, bestie” ifodasi ham samimiylikni kuchaytiradi. Bu yerda birliklarning pragmatik vazifasi referensial emas, balki interpersonal xarakterga ega, ya’ni suhbat ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatni boshqarishga xizmat qiladi.

XULOSA

Internet diskursida qo‘llanadigan jargon birliklarning kommunikativ vazifalari, lingvistik xususiyatlari hamda lingvomadaniy talqinlari aniqlashtirildi. Olib borilgan tahlillar natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi: internet kommunikatsiyasi til tizimida yangi leksik qatlam – internet jargonlari shakllanishiga olib kelgani aniqlandi. Internet diskursi tezkorlik, ixchamlik va emotsional ekspressivlikka asoslangan kommunikativ muhit bo‘lgani sababli unda qisqa, semantik jihatdan zich va pragmatik yuklamaga ega birliklar keng qo‘llanadi. Shu sababli internet jargonlari zamonaviy raqamli muloqotning muhim lingvistik vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ingliz internet jargonlari struktur jihatdan asosan qisqartmalar va akronimlar asosida shakllanishi aniqlandi. LOL, BRB, IDK, TBH, IMO kabi birliklar kommunikativ tejamkorlikni ta’minlab, internet muloqotida fikrni tez va ixcham ifodalash imkonini beradi. Ingliz va o‘zbek internet jargonlari o‘rtasida muayyan pragmatik farqlar mavjudligi aniqlandi: ingliz internet diskursida baholash ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri va aniq shaklda ifodalansa, o‘zbek internet diskursida baholash strategiyasi ko‘proq yumshoq, bilvosita yoki kinoyaviy ifoda shakliga ega. Bu farq har ikki tilning lingvomadaniy kommunikativ an’analari bilan bog‘liq ekanligi kuzatildi. O‘zbek internet diskursida murojaat birliklari va ijtimoiy yaqinlik kategoriyasi alohida ahamiyatga ega ekani aniqlashtirildi: aka, oka, do‘stim, jonim kabi birliklar nafaqat norasmiy yaqinlikni, balki hurmat, ijtimoiy masofa va kommunikativ odobni ham ifodalaydi. Internet jargonlari foydalanuvchilarning ijtimoiy identiteti va guruhga mansubligini ifodalovchi muhim kommunikativ marker sifatida ham namoyon bo‘lishi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010.

2. Androutsopoulos J. Introduction: Sociolinguistics and Computer-Mediated Communication // Journal of Sociolinguistics. – 2006. – Vol. 10, No. 4. – P. 419–438.

3. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990.

4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979.

5. Baron N.S. Alphabet to Email: How Written English Evolved and Where It's Heading. – London; New York: Routledge, 2000.

6. Baron N.S. Always On: Language in an Online and Mobile World. – Oxford: Oxford University Press, 2008.

7. Barton D., Lee C. Language Online: Investigating Digital Texts and Practices. – London; New York: Routledge, 2013.

8. Baym N.K. Personal Connections in the Digital Age. – Cambridge: Polity Press, 2010.

INTERNET JARGONLARIDA SOTSIAL IDENTITET, POZITSIYALANISH VA DISKURSIV STRATEGIYALAR

Usmonova Shahnoza Yoqubjon qizi, PhD

Abdurazzaqova Guljahon Abrorjon qizi, magistrant

Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada internet jargonlarida sotsial identitet, pozitsiyalash va diskursiv strategiyalarning namoyon bo‘lishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda internet foydalanuvchilarining til birliklari orqali o‘z ijtimoiy mavqeini, guruhga mansubligini hamda kommunikativ maqsadlarini ifodalash usullari yoritilgan. Shuningdek, internet jargonlarining pragmatik xususiyatlari va ularning zamonaviy raqamli muloqotdagi o‘rni qiyosiy hamda diskursiv yondashuv asosida o‘rganilgan.

Abstract: This article analyzes the manifestation of social identity, positioning, and discursive strategies in internet jargon. The study examines how internet users express their social status, group affiliation, and communicative intentions through specific linguistic units. Furthermore, the pragmatic features of internet jargon and their role in modern digital communication are investigated through comparative and discursive approaches.

Аннотация: В данной статье анализируются проявления социальной идентичности, позиционирования и дискурсивных стратегий в интернет-жаргоне. В исследовании рассматриваются способы выражения пользователями интернета своего социального статуса, принадлежности к определённой группе и коммуникативных намерений посредством языковых единиц. Кроме того, прагматические особенности интернет-жаргона и его роль в современной цифровой коммуникации изучаются на основе сравнительного и дискурсивного подходов.

Kalit so‘zlar: Internet jargoni, sotsial identitet, pozitsiyalash, diskursiv strategiya, pragmatika, raqamli kommunikatsiya, internet diskursi, til birliklari.

Keywords: Internet jargon, social identity, positioning, discursive strategy, pragmatics, digital communication, internet discourse, linguistic units.

Ключевые слова: Интернет-жаргон, социальная идентичность, позиционирование, дискурсивная стратегия, прагматика, цифровая коммуникация, интернет-дискурс, языковые единицы.

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar taraqqiyoti davrida internet kommunikatsiyasi insonlar o‘rtasidagi muloqotning eng faol shakllaridan biriga aylandi. Ijtimoiy tarmoqlar, forumlar, bloglar hamda messenjerlarda qo‘llanilayotgan internet jargonlari zamonaviy til tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanmoqda. Ayniqsa, internet foydalanuvchilarining o‘z sotsial identitetini namoyon etishi, ma’lum guruhlarga mansubligini ifodalashi hamda kommunikativ maqsadlarini amalga oshirishida jargon birliklarining o‘rni tobora ortib bormoqda. Shu jihatdan internet jargonlarini pragmatik va diskursiv nuqtai nazardan tadqiq etish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi internet tilining tez sur’atlarda rivojlanayotgani, yangi kommunikativ strategiyalar va til birliklarining paydo bo‘layotgani bilan izohlanadi. Internet jargonlari nafaqat norasmiy muloqot vositasi, balki foydalanuvchilarning ijtimoiy pozitsiyasi, yosh xususiyati, madaniy qarashlari va kommunikativ niyatlarini ifodalovchi vosita sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu sababli internet diskursida qo‘llanilayotgan jargon birliklarini lingvopragmatik jihatdan tahlil qilish zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Tadqiqot davomida internet jargonlarining sotsial identitet yaratishdagi roli, foydalanuvchilarning o‘zini pozitsiyalashi hamda diskursiv strategiyalarni amalga oshirish usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, internet muloqotida uchraydigan pragmatik birliklar va ularning kommunikativ vazifalari misollar asosida yoritiladi. Tadqiqotda deskriptiv, qiyosiy va diskursiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Maqolaning ilmiy asoslanganligi zamonaviy pragmatika, sotsiolingvistika va diskurs tahliliga oid ilmiy qarashlarga tayanilganligi bilan belgilanadi. Tadqiqot jarayonida internet kommunikatsiyasi, internet diskursi va jargonlar haqidagi mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy ishlari nazariy manba sifatida xizmat qildi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, ular internet diskursini o‘rganish, pragmatika va sotsiolingvistika fanlarini o‘qitishda, shuningdek, internet tiliga oid ilmiy tadqiqotlarni olib borishda metodik manba sifatida foydalanilishi mumkin. Bundan tashqari, maqola natijalari internet kommunikatsiyasidagi zamonaviy til tendensiyalarini aniqlash va tahlil qilishda ham muhim ahamiyatga ega.

Internet diskursi zamonaviy kommunikativ makon sifatida shaxsning faqat fikr bildirish maydoni emas, balki uning o‘zini ijtimoiy jihatdan namoyon etish, muayyan guruhga mansubligini ko‘rsatish va raqamli muhitda o‘z “men”ini qurish maydoni hamdir. Shu nuqtayi nazardan internet jargonlari oddiy norasmiy birliklar emas, balki foydalanuvchining sotsial identitetini ko‘rsatuvchi lingvistik markerlar sifatida talqin qilinadi. Ular yordamida foydalanuvchi o‘zining qaysi kommunikativ hamjamiyatga tegishli ekanini, qanday ijtimoiy pozitsiyani egallashini hamda internet makonida o‘zini qanday usulda taqdim etishini bildiradi.

Sotsial identitet til vositalari orqali shakllanuvchi va namoyon bo‘luvchi hodisa sifatida, avvalo, shaxsning “o‘z” va “boshqa” chegarasini belgilaydi. Internet muhitida bu jarayon ayniqsa yaqqol ko‘rinadi, chunki foydalanuvchining real ijtimoiy maqomi ko‘pincha yashirin bo‘ladi, uning o‘rnini esa til egallaydi. Aynan shuning uchun internet diskursida qo‘llanadigan jargon birliklar foydalanuvchining yoshiga, guruhiga, qiziqish doirasiga, platformaviy tajribasiga va lingvomadaniy mansubligiga oid

bilvosita signal beradi. Boshqacha aytganda, internet jargoni raqamli makonda identitetni verbal ravishda “kodlash” vositasiga aylanadi.

Internet jargonlari sotsial identitetni bir necha qatlamda ifodalaydi. Birinchi qatlam – avlod va yoshga oid identitet. Internetdagi ayrim birliklar bevosita yoshlar nutqi bilan bog‘lanadi va ularni qo‘llash foydalanuvchining zamonaviy raqamli madaniyat bilan uyg‘unligini ko‘rsatadi. Masalan, ingliz internet diskursida bro, dude, fam, lit, cringe kabi birliklar ko‘proq yoshlar kommunikativ uslubiga mansub bo‘lsa, o‘zbek internet muhitida oka, bro, gap yo‘q, top, zo‘rku kabi birliklar shu vazifani bajaradi. Bu yerda muhim jihat shundaki, bunday birliklar faqat semantik ma’no bermaydi; ular foydalanuvchining o‘zini qaysi ijtimoiy avlod vakili sifatida ko‘rsatmoqchi ekanini ham ifodalaydi. Ikkinchi qatlam – guruhiy va submadaniy identitet. Internetdagi ko‘plab kommunikativ maydonlar maxsus ichki kodlarga ega bo‘lib, bu kodlarni bilish va ishlatish foydalanuvchini muayyan hamjamiyat a’zosi sifatida ko‘rsatadi. Gamerlar diskursida AFK, noob, GG, OP kabi birliklar, fandom va ijtimoiy tarmoq diskursida stan, ratioed, meme-worthy kabi birliklar shunday guruhiy identitet markerlari hisoblanadi. O‘zbek internet muhitida esa admin aka, trendga chiqdi, like bosdim, obuna bo‘linglar kabi birliklar ma’lum raqamli muhit ichidagi ichki kod vazifasini bajaradi. Bunday birliklarni ishlatish foydalanuvchining shu diskursiv maydonga “ichkaridan” tegishli ekanini anglatadi; aksincha, ularni tushunmaslik yoki qo‘llamaslik foydalanuvchini “tashqi” ishtirokchi sifatida ko‘rsatishi mumkin.

Internet jargonlari sotsial identitetning lingvistik markeri sifatida pozitsion farqlanishni ham yuzaga keltiradi. Ya’ni foydalanuvchi faqat qaysi guruhga tegishli ekanini emas, balki shu guruh ichida qanday o‘rin egallashini ham til orqali ko‘rsatadi. Masalan, admin aka kabi birliklarda nafaqat guruhga mansublik, balki ierarxik munosabat ham aks etadi. Xuddi shuningdek, ingliz tilida noob birligi tajribasiz foydalanuvchini belgilasa, bu atama orqali o‘zini “tajribaliroq” pozitsiyada qo‘ygan nutq egasining mavqei ham bilvosita ko‘rinadi. Demak, jargon birliklar internetdagi ijtimoiy tabaqalanish va rol taqsimotini ham aks ettiradi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, internet jargonlari sotsial identitetni tayyor holda “aks ettirmaydi”, balki uni diskurs davomida quradi. Foydalanuvchi turli vaziyatlarda turli jargon repertuaridan foydalanib, o‘zini turlicha namoyon qilishi mumkin. Masalan, bir foydalanuvchi professional muhitda neytralroq leksikani tanlasa, norasmiy Telegram guruhida oka, gap yo‘q, zo‘rku kabi birliklarni ishlatib, o‘zini samimiy va “ichki doira”ga mansub shaxs sifatida ko‘rsatadi. Shunday qilib, identitet internet diskursida statik belgi emas, balki til orqali qayta-qayta ishlab chiqiladigan kommunikativ konstruksiyadir.

Internet diskursi zamonaviy kommunikativ makon sifatida nafaqat axborot almashish, balki nutqiy ta’sir ko‘rsatish, auditoriyani jalb etish, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish va muayyan pozitsiyani ilgari surish maydoni hamdir. Shu sababli unda qo‘llanadigan til birliklari, ayniqsa internet jargonlari, faqat emotsional yoki baholovchi vosita sifatida emas, balki diskursiv strategiyalarni shakllantiruvchi mexanizm sifatida ham talqin qilinadi. Jargon birliklar foydalanuvchining nutqiy niyatini ixcham shaklda ifodalash, muloqotning ohangini belgilash, suhbatdosh bilan masofani boshqarish, konfliktni kuchaytirish yoki yumshatish, shuningdek, auditoriyada kerakli reaksiya hosil qilish imkonini beradi. Shu jihatdan internet jargoni internet diskursining ichki dinamikasini tashkil etuvchi strategik vositalardan biridir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, internet jargonlari zamonaviy raqamli kommunikatsiyaning ajralmas qismi sifatida nafaqat axborot almashish vositasi, balki foydalanuvchilarning sotsial identitetini namoyon etuvchi muhim lingvistik birlik hisoblanadi. Tadqiqot davomida internet jargonlari orqali foydalanuvchilarning o‘zini ma’lum ijtimoiy guruh vakili sifatida ko‘rsatishi, kommunikativ muhitda pozitsiyalanishi hamda turli diskursiv strategiyalarni amalga oshirishi aniqlandi. Shuningdek, internet diskursida qo‘llaniladigan jargon birliklari muloqotning ixchamligi, emotsionalligi va ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilishi kuzatildi. Internet foydalanuvchilari jargonlardan foydalanish orqali o‘z fikrini tez, sodda va norasmiy tarzda ifodalash bilan birga, virtual kommunikativ muhitda o‘ziga xos sotsial

obraz yaratadi. Ayniqsa, yoshlar nutqida internet jargonlarining faol qo‘llanishi ularning zamonaviy kommunikativ madaniyat bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari internet jargonlarini pragmatik, sotsiolingvistik va diskursiv jihatdan o‘rganish zamonaviy tilshunoslik uchun muhim ilmiy yo‘nalish ekanligini tasdiqlaydi. Mazkur tadqiqot kelgusida internet diskursi, raqamli kommunikatsiya va internet tilining lingvistik xususiyatlarini chuqurroq o‘rganishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

2. Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge: Polity Press, 1992.

3. Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words. – Oxford: Oxford University Press, 1997.

4. Wodak R. Language, Power and Ideology: Studies in Political Discourse. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1989.

5. Yus F. Cyberpragmatics: Internet-Mediated Communication in Context. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2011.

6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002.

7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: Академия, 2004.

HOFIZ XORAZMIY IJODIDA ZULF TASVIRI

Ahmadova Shohsanam Sodiq qizi

JDPU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Hofiz Xorazmiy ijodida “zulf” obrazining badiiy va ramziy ma’nolari keng qamrovda tahlil qilinadi. Tadqiqotda Hofiz g‘azaliyotining o‘ziga xos xususiyatlari hamda Sharq mumtoz she’riyatida obraz va ramzlarning ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot metodlari sifatida qiyosiy-tahliliy va semantik yondashuvlardan foydalanildi, bunda tanlangan g‘azal baytlari asosida “zulf” motivining qo‘llanilishi o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Hofiz she’riyatida

“zulf” obrazi nafaqat tashqi go‘zallik ifodasi, balki ilohiy ishq, sir-asror va oshiqning ichki ruhiy kechinmalarini mujassam etuvchi murakkab ramz sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, uning tasavvufiy talqinlari ham ochib berilib, “zulf” ilohiy haqiqatning yashirin va sirli mohiyatini anglatishi asoslab beriladi. Ushbu obrazning badiiy-estetik va falsafiy jihatlari mumtoz adabiyot an’analari doirasida tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi.

Kalit so‘zlar: Hofiz Xorazmiy, zulf obrazi, g‘azal, ramz, tasavvuf, badiiy talqin, tush motivi, ruhiy kechinma, suluk, maqom, tushda zulf tutish motivi.

Sharqshunos olim Ye. Bertels zulfning tasavvufiy ma’no qirralarini chuqur tahlil etar ekan, ko‘plab lug‘atlarni hamda Shabistariyning she’riy misralarini va Lohijiyning bu to‘g‘ridagi fikrlarini qiyoslaydi, ularga o‘z munosabatini bildiradi va yaxlit xulosa qiladi. Olimning xulosasiga ko‘ra, zulf mutlaq borliqning jilvasi, kasrat (ko‘plik) olamining timsoli bo‘lib, aldamchi va doimiy o‘zgaruvchan, ilohiy olamga pardadir [Bertels, 1965: 124]. Yangi nashr etilgan tasavvuf lug‘atlarida ham aynan shu ma’nolari izohlanadi [Avaznazarov, 2025: 414]. Ye. Bertels zulfning sifatiy belgilarini tahlil etish asnosida, o‘z fikrini dalillaydi:

Zulfning doim to‘lg‘anib o‘zgarib turishi – moddiy olamning beqarorligiga ishora. Yuz (Mutlaq haqiqat, vahdoniyat) – mutlaqlik, barqarorlikka ega. Bu xossalari bilan foniy va boqiy olam qarshilantiriladi.

Zulfning egri-bugriligi, jinggalakligi bu dunyoda mavjud barcha qarama-qarshiliklar va zid tushunchalarni ifodalaydi. Jumladan, yaxshilik-yomonlik, to‘g‘ri-noto‘g‘ri, boshlanish-tugallanish va hokazo.

Zulfning halqasimon gajaklari go‘yo insonlarga qo‘yilgan tuzoqlarga o‘xshatiladi. Tasavvufiy jihatdan, Alloh visoli tomon harakat qilayotgan so‘fiyni bu dunyoning o‘tkinchi go‘zalliklari tuzog‘i yo‘ldan ozdirishi, uni asl maqsadidan yiroqlashtirishi mumkin. Bunday gajaklarning bisyorligi esa bu yo‘lda yurish mashaqqatli ekanligini anglatadi.

Ushbu sifatlar qatoriga zulfning qoraligini ham kiritish joiz. Boisi so‘fizmda har bir inson bu dunyoda haqiqiy Yoridan firoqda yashaydi, deb qaraladi. Demak, so‘fiy qalbi uchun bu dunyo ayriliq, baxtsizlik makoni. Hayoti esa zulfdek qorong‘ulikka

chulg‘angan. Mazkur sifatiy o‘xshashliklar asosida paydo bo‘lgan zulf timsoli Hofiz Xorazmiy she’riyatida faol qo‘llangan bo‘lib, foniy olam, haqiqatga eltuvchi yo‘l, bu yo‘ldagi sinov va mashaqqatlar simvoli sifatida keladi.

Qadr kechasi bikin zulfungni yuzdin ketarib,
Oftobu mohni o‘zungga minqod aylagil.

Ushbu baytda shoir zulfni qadr kechasidek qora deya ta’riflar ekan, yoriga murojaat qilib, undan zulfini yuzidan olib, go‘zalligi nuri bilan hatto Quyosh-u Oyni o‘ziga bo‘ysundirishini so‘ramoqda. Zulf bu o‘rinda o‘tkinchi dunyo hamda unga bog‘liq bo‘lgan his va istaklarni anglatib kelmoqda. Baytning to‘liq mazmuni: ey yor (Alloh) men uchun firoq dardidan tundek qora bo‘lgan bu foniy dunyoning nafsoniy istaklarini, sendan uzoqlashtiruvchi illatlardan meni xalos et hamda o‘z jamolingni namoyon qilib, nuring qarshisida Quyosh-u Oyni ortda qoldir. Zulfni aynan Qadr kechasiga qiyoslanishining sababi faqat qorong‘ulik, qoralikni ifodalash uchun emas, balki muboraklik, ulug‘lik sifatlarini aks ettirish uchun hamdir. Negaki zulf insonni Iloh bilan bog‘lovchi muqaddas vosita, halqa [Bertels, 1965: 124]. Quyosh hamda Oy obrazlari esa nurliligi hamda yorug‘lik taratishi jihatidan yor yuziga qiyoslanadi. Ammo ular ham eng kuchli nur taratuvchi bo‘lishiga qaramasdan, ilohiy jamolning nuri oldida hechdir. Yor zulfi orqali mazkur ikki xil ma’no (foniy dunyo, ilohga eltuvchi vosita, yo‘l) ni aks ettirish holati shoir ijodida ko‘p uchraydi. Jumladan,

Zulfungga bo‘ldi xalqi jahon mubtalo, vale,
Mantak kamandi zulfungga bir mubtalo dagul.

Birinchi misradagi zulf – bu olam va uning o‘tkinchi go‘zalliklari ramzi. Ikkinchi misrada esa haqiqiy Yor tomon eltuvchi yo‘l, vositani anglatib kelmoqda. Xalq – mumtoz adabiyotda ilohiy ishqdan yiroq, moddiyatga ko‘ngil qo‘yganlarni tamsil etadi. Demak, bayt mazmuni: ishqqa begona insonlar yagona Iloh yaratgan bu moddiy dunyoning go‘zalligiga bog‘lanib qolgan, men esa Yaratganga olib boruvchi bir yo‘lga tushganman. Uning bir mubtalosiman. Ijodkor bu bayt orqali haqiqiy ishq yo‘lida bo‘lgan solik hamda ishq neligini tushunmaydigan insonni qarama-qarshi qo‘yadi.

Shoir zulf-kufr-imon tushunchalarini bir vaqtda qo‘llab, o‘ziga xos mazmunni ijod qiladi:

Zulfi yuzining so‘zlarini aytg‘on ora,

Hofiz bikin san kufr ila imondin eshitgil.

Baytda ijodkor zulf va yuz simvollarining Hofiz Sheroziy uslubiga xos bo‘lgan kufr va imon tushunchalari bilan bog‘lash zarurligini uqtirmoqda. Demak, mazkur timsollarning mohiyatini anglash uchun Hofiz Sheroziy ijodida qo‘llanish holatlarini tahlil etishimiz zarur. Fors tasavvuf adabiyotini chuqur tadqiq etgan olim professor Johannes Thomas Pieter de Bruijn fikriga ko‘ra, Hofiz Sheroziy zulf obrazi orqali bir emas, bir qancha ma’nolarni aks ettirgan, jumladan, zulf obrazi kufr va imon paradoksal tushunchalarini ham ifoda etishi mumkin. Unga ko‘ra, oshiqning tashqi tomondan kufrona xatti-harakatlari (may ichish, mastlik) aslida, imonining, ishqining belgisi bo‘lishi mumkin. Quyidagi baytda Hofiz Xorazmiy aynan shu ma’noni ifoda etadi:

Ko‘rgani yo‘q kishi kufrda imonni, vale

Zulfi kufrinda ko‘runur manga imon paydo.

Aslida, kufr imonga zid holat bo‘lib, kufrga berilgan inson imonidan ayriladi. Ammo Hofiz Sheroziy ijodida aynan oshiqlarning maydan sarxush bo‘lmog‘i tashqi tomondan shariatga zid bo‘lsa ham, botinan, uning ruhiy kamolot yo‘lidagi tabiiy holati sifatida ko‘riladi. Bu orqali mumtoz adabiyotda zohidlar va oshiqlarning qarama-qarshiligi, rind so‘fiylarning o‘ziga xos yo‘li ifoda etiladi. Yuqoridagi misralardan Hofiz Xorazmiyning o‘z salafi an’analariga ergashganligi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

E’tiborli jihati shundaki, Hofiz Xorazmiy g‘azallari tahlilida bir baytning o‘zini ikki xil mazmunda tushunish mumkin. Jumladan:

Qila bilmak tilar bo‘lsang qaro zulfi bila savdo,

Boshingdin ketmasun bir dam havo-yi ishq bila savdo.

Mazkur baytni zulf obrazining turli ma’nolaridan foydalangan holatda shoir ikki xil mazmunni bir o‘rinda tasvirlaydi. Birinchi ma’nosi: agarda sen ilohiy visolga eltuvchi yo‘lda (zulf) ishq savdosiga kirmoqchi bo‘lsang, ishqiy shavq-u zavqi bilan bir qatorda ishqning azob-uqubatlari (savdo) ham borligini bir dam unutma. Bu o‘rinda zulfning komillikka erishish vositasi sifatidagi ijobiy ma’nosi yuzaga chiqmoqda. Baytning ikkinchi mazmuni: agar sen bu dunyoning go‘zalliklariga mahliyo bo‘lib,

bog‘lanib qolgan bo‘lsang, ikki xil ishq: havo-yi (o‘tkinchi) hamda kishining boshiga savdolar soluvchi haqiqiy ishq borligini yodingda tut. Bu yerda zulf solikni ruhiy yuksalish yo‘lidan ozdiruvchi dunyo go‘zalliklari ramzi bo‘lib kelmoqda.

Yuqorida zulfning Hofiz Xorazmiy ijodida anglatgan ma’nolarini keltirdik. Endi tushda yor zulfini tutish tasviri nimaga ishora qilishini tahlil etamiz.

Kecha tushumda zulfin tutmish erdim,

Parishon ko‘runur bu tushga ta’bir.

Ushbu baytda shoir tushida sevikli yorining zulfini qo‘lda tutganini ta’kidlarkan, bu tushga qanday ta’bir bo‘lishini bilmay iztirob chekmoqda. Zohiran, bu holat oshiqning o‘z mahbubasiga yetishishiga ishora bo‘lsa, botinan, solikning ma’naviy yuksalishini, ilohiy ishq yo‘lida ekanligini bildiradi. Zero yuqorida zulfning ilohiy diydorga yetkazuvchi vosita ekanligini tahlil etgan edik. Tush esa mumtoz adabiyotda oshiqning ichki kechinmalari, suluk yo‘lidagi insonning maqomoti ayon bo‘luvchi vositadir [Tosun, 2004: 289-300]. Demak, baytda oshiq tushida yor zulfini tutganligi uning ilohiy visolga yetishishiga yaqinligini, ammo ruhida hali mavhum tushunchalar borligi (zero lirik qahramon bu tushning ta’birini anglay olmay parishon)ga ishora qilinmoqda.

Ko‘nglum kecha ko‘rdi zulfin aning,

Tushda Hindustonni ko‘rdi pil.

Ushbu baytda esa lirik qahramon yor go‘zalligining bir qismi bo‘lgan zulfini ko‘rishning o‘zidanoq kuchli hayrat qurshovida qolgan. Zulf bu o‘rinda ilohiy go‘zallik tajallisini ifoda etmoqda. Hindiston sirli, yiroq va mo‘jizakor yurt timsoli, fil esa shu yurtning go‘zalligidan bahra olib, hayrat ichra yashovchi mavjudot. Demak, oshiq ilohiy tajalli qarshisida cheksiz hayrat his qilmoqda.

Adib zulfga bog‘liq holatlar orqali ishqning darajasini ifoda etadi:

1. Yor zulfini ko‘rish – havoyi ishqning jo‘shqin, o‘tkinchi ruhiy yuksalishi.

2. Zulfni tutish – ishq yo‘lidagi sinovlarga qaramay sobitqadamlik bilan vaslga intilayotgan oshiq holi. Yuzga yetish uchun bu bosqichdan o‘tmoq kerak. Shuning uchun shoir yorining zulfini tutish holatini go‘yoki iyd-u navro‘z shodiyonalariga qiyos etadi:

Qadr axshomitakkim qaro zulfi manga ko‘rnur,

Ilgimga tushar bo‘lsa bo‘lur iyd ila navro‘z.

Vaslga erishmoq fikri hamisha yodida bo‘lgan oshiq tushida bo‘lsa ham yor yuzini ko‘rmoqqa mushtoq. Nihoyat, oshiq bunday xayoliy va lahzalik vaslga musharraf bo‘ladi:

Tushda ko‘rdum yuzin qiling ta’vil,

Garchi ravshandur ushbu tushga dalil.

Oshiqning bunday tush ko‘rishi uning maqomi yuksalishidan darak. Buni shoirning o‘zi ham ta’kidlaydi:

Yuzidin topdi yuz safo ko‘nglim,

Bo‘ldi ravshan chu shamdin qandil.

XULOSA

Tahlillardan ma’lum bo‘ladiki, Hofiz Xorazmiy ijodida uchrovchi tushda yor zulfini tutish motivi oshiqning ruhiy kechinma va holati, ishqdagi maqomini aks ettirish uchun qo‘llanilgan. Kelgusida shoirning zulf obrazining vahdoniyatning qarama-qarshisi bo‘lgan kasrat olamining ifodasi ekanligini tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hofiz Xorazmiy. Devon. I kitob. – Toshkent: O‘zbekiston KP Markaziy komitetining nashriyoti, 1981. – 303 b.

2. Hofiz Xorazmiy. Devon. II kitob. – Toshkent: O‘zbekiston KP Markaziy komitetining nashriyoti, 1981. – 302 b.

3. Manba: www.iranicaonline.org

4. Avaznazarov O. Mumtoz adabiyot namunalari uchun tasavvuf lug‘ati. – Toshkent: Tavfiqnashr, 2025. – 455 b.

5. Mumtoz asarlar lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2019. – 542 b.

6. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at. – Toshkent: O‘zbekiston fanlar akademiyasining “FAN” nashriyoti, 1993. – 373 b.

7. Rahmonov V. Mumtoz asarlar lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2019. – 544 b.

8. Tosun N. Tasavvuf Kültüründe Meyve // Tasavvuf ilmi ve akademik araştırma dergisi. – Ankara, 2004. – S. 289-300.

9. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1965. — 524 с.

MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK DRAMATURGIYASIDA IJTIMOIY-GUMANITAR G‘OYALAR TALQINI

Ahmedova Baxtigul Umariddin qizi

Osiyo texnologiyalar universiteti 1-bosqich magistranti

ahmedovabaxtigul17@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik davri o‘zbek dramaturgiyasining taraqqiyot bosqichlari, undagi ijtimoiy-gumanitar g‘oyalar, milliy tafakkur va zamonaviy badiiy qarashlarning aks etishi masalalari tahlil qilinadi. Dramaturgik asarlarda inson ruhiyati, jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, milliy qadriyatlar va ma’naviy yangilanish jarayonlarining badiiy talqini yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy dramaturgiyaning badiiy-estetik xususiyatlari hamda uning yoshlar tafakkuriga ta’siri ilmiy asosda ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: dramaturgiya, mustaqillik davri, badiiy tafakkur, ijtimoiy-gumanitar qarashlar, milliy qadriyatlar, zamonaviy adabiyot, dramatik konflikt, ma’naviyat, badiiy-estetik tafakkur.

Mustaqillik yillarida o‘zbek adabiyoti, xususan dramaturgiya janri mazmun va shakl jihatidan yangicha bosqichga ko‘tarildi. Jamiyat hayotidagi tub ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar adabiyotning barcha turlarida bo‘lgani kabi dramaturgiyada ham yangi mavzu va g‘oyalarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Avvalgi davrlarda mafkuraviy qarashlar asosida yoritilgan ayrim mavzular mustaqillikdan keyin erkin va haqqoniy talqin etila boshladi. Natijada inson ruhiyati, milliy o‘zlikni anglash, ma’naviy qadriyatlarni tiklash va jamiyat muammolarini ochib berishga qaratilgan dramatik asarlar maydonga keldi.

Dramaturgiya badiiy adabiyotning eng murakkab janrlaridan biri bo‘lib, unda hayotiy voqelik dialog, dramatik konflikt va sahna vositasida ifodalanadi. Shu jihatdan

mustaqillik davri dramaturgiyasida inson va jamiyat munosabatlari, ma’naviy inqiroz, axloqiy qarashlar hamda zamonaviy tafakkur masalalari alohida ahamiyat kasb etdi.

Mustaqillik davri dramaturgiyasining o‘ziga xos xususiyatlari. Mustaqillik davri dramaturgiyasining eng muhim xususiyatlaridan biri inson omiliga bo‘lgan e’tiborning kuchayganidadir. Endilikda dramatik asarlarda qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari va ma’naviy dunyosini tasvirlash ustuvor yo‘nalishga aylandi. Dramaturglar inson qalbidagi murakkab ruhiy holatlarni ochib berish orqali jamiyatdagi muammolarni yoritishga harakat qildilar.

Bu davr dramaturgiyasida: milliy qadriyatlarni tiklash; tarixiy xotirani anglash; inson erkinligi; ma’naviyat va axloq masalalari; yoshlar tarbiyasi; oila va jamiyat munosabatlari kabi mavzular yetakchi o‘rin egalladi. Shuningdek, zamonaviy dramaturgiyada badiiy konfliktlarning yangicha shakllari yuzaga keldi. Qahramon va jamiyat o‘rtasidagi ziddiyatlar, insonning o‘z vijdoni bilan kurashi dramatik asarlarning asosiy mazmunini tashkil etdi.

Ijtimoiy-gumanitar g‘oyalarning badiiy talqini. Mustaqillik davri dramaturgiyasida ijtimoiy-gumanitar g‘oyalar keng miqyosda aks ettirildi. Dramaturglar jamiyatdagi muammolarni oddiy voqealar orqali emas, balki inson ruhiyati va taqdiri bilan bog‘liq holda yoritishga intildilar. Bu esa dramatik asarlarning ta’sirchanligini oshirdi. Dramatik asarlarda inson sha’ni, adolat, vatanparvarlik, ma’naviyat va milliy o‘zlik kabi tushunchalar asosiy g‘oyaviy yo‘nalishga aylandi. Ayniqsa, yoshlarning ma’naviy tarbiyasi, ularning zamonaviy hayotga bo‘lgan munosabati dramaturgik asarlarda muhim mavzu sifatida namoyon bo‘ldi.

Bugungi dramaturgiyada globalizatsiya sharoitida milliy qadriyatlarni asrash masalasi ham dolzarb muammolardan biri sifatida tasvirlanmoqda. Bu esa dramaturgiyaning nafaqat badiiy, balki tarbiyaviy ahamiyatini ham oshiradi.

Zamonaviy dramaturgiyada badiiy tafakkur. Zamonaviy dramaturgiyada ramziy obrazlar, psixologik tahlil va falsafiy qarashlardan keng foydalanilmoqda. Dramaturglar voqelikni oddiy tasvirlashdan ko‘ra, inson tafakkuri va ruhiy dunyosini ochib berishga intilmoqda. Bu esa dramatik asarlarning badiiy-estetik qiymatini oshirmoqda. Mustaqillik davrida yaratilgan dramatik asarlarda: ramziy timsollar;

metaforik ifodalar; ichki monologlar; psixologik konfliktlar keng qo‘llanilmoqda. Mazkur usullar dramatik asarlarning mazmunini yanada chuqurlashtirib, tomoshabinning estetik tafakkuriga ta’sir ko‘rsatadi.

Dramaturgiyaning jamiyatdagi o‘rni. Dramaturgiya jamiyatdagi muammolarni badiiy aks ettiruvchi muhim san’at turi hisoblanadi. U inson tafakkuriga, dunyoqarashiga va ma’naviy qarashlariga ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, mustaqillik davrida dramaturgiya milliy o‘zlikni anglash va ma’naviy qadriyatlarni targ‘ib etishda muhim vositaga aylandi. Sahna asarlari orqali inson qalbiga ta’sir etish, uni fikrlashga undash dramaturgiyaning asosiy vazifalaridan biridir. Shu sababli ham zamonaviy dramaturgiyani ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish dolzarb ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik davri o‘zbek dramaturgiyasi milliy adabiyot taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Bu davr dramatik asarlarida inson va jamiyat munosabatlari, ma’naviy qadriyatlar, milliy tafakkur va zamonaviy hayot muammolari keng yoritildi. Dramaturglar inson ruhiyatini chuqur tahlil qilish orqali ijtimoiy muammolarni badiiy talqin etdilar. Bugungi kunda dramaturgiyani ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan uyg‘un holda tadqiq etish, uning tarbiyaviy va estetik ahamiyatini o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu jihatdan mustaqillik davri dramaturgiyasi zamonaviy adabiyotning muhim tarkibiy qismi sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
3. Yo‘ldoshev Q. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent, 2007.
4. Rasulov A. Mustaqillik davri o‘zbek dramaturgiyasi. – Toshkent, 2018.
5. Hamdam U. Badiiy tafakkur evolyutsiyasi. – Toshkent, 2019.
6. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004.
7. Nazarov B. Adabiyot va zamon. – Toshkent, 2011.

8. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati. – Toshkent, 1983.

BELGILASH TIZIMINI EMPIRIK BAHOLASH METODOLOGIYASI VA O‘ZBEK NASRI UCHUN SINOV ASOSLARI

Aliqulova Mohinur O‘ktam qizi

Toshkent Amaliy fanlar universiteti, Xorijiy til va adabiyoti o‘qituvchisi

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-8659-6346

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda XX asr o‘zbek badiiy nasri korpusi belgilash sxemasini empirik baholash metodologiyasi va uning sinov dizayni ishlab chiqilgan. Ishda anotatorlararo kelishuv (IAA) metrikalarini va qamrov sinovini milliy til xususiyatlariga moslashtirish prinsiplari tadqiq etilgan. O‘zbek tilshunosligi maktablari yondashuvlari asosida “oltin standart” shakllantirilib, A. Cho‘lpon, A. Qodiriy va Oybek asarlari misolida uch tarixiy davr va uch alifbo qatlami kesimidagi to‘rt siklli iterativ sinov modeli taklif etilgan. Natijalar o‘zbek tili milliy korpusini yaratishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: korpus lingvistikasi, belgilash sxemasi, empirik baholash, anotatorlararo kelishuv, qamrov sinovi, oltin standart, iterativ takomillashtirish.

Belgilash sxemasini empirik baholash zamonaviy korpus lingvistikasining ajralmas qismi bo‘lib, u ikki asosiy savolga javob izlaydi: 1) sxema o‘zi mo‘ljallangan matn korpusini qay darajada qamrab oladi; 2) sxema qoidalari turli ekspertlar tomonidan bir xilda qo‘llanilishi mumkinmi. Bu ikki ko‘rsatkich birgalikda belgilash sxemasining ishonchliligini va ilmiy qayta ishlanish imkoniyatini belgilab beradi. Xalqaro amaliyotda har qanday yirik korpus loyihasi chop etilishidan oldin majburiy ravishda empirik baholash bosqichidan o‘tkaziladi.

Empirik baholashning markaziy metodologik vositasi – anotatorlararo kelishuv ko‘rsatkichidir. Bu ko‘rsatkich ikki yoki undan ko‘p ekspert bir xil matn fragmentini bir xil sxema bo‘yicha mustaqil belgilab chiqqach, ularning natijalari qay darajada bir-biriga mos kelishini statistik miqdorda ifoda etadi. IAA hisoblash uchun korpus lingvistikasida bir necha matematik formula qo‘llaniladi: oddiy mosligi, Cohenning kappa koeffitsienti, Fleissning ko‘p ekspert kappasi va Krippendorffning alfa

koeffitsienti [Artstein R., Poesio, 2008: 555-596]. Krippendorffning alfa koeffitsienti, ayniqsa, kuchli yondashuv hisoblanadi, chunki u nominal, ordinal va interval ma’lumot tiplari uchun bir xilda qo‘llanilishi mumkin va yetishmayotgan ma’lumotlarni hisobga oladi [Krippendorff K., 2018: 277–320]. Xalqaro amaliyotda alfa koeffitsienti 0,80 dan yuqori bo‘lganda sxema sifatli, 0,67 dan 0,80 oralig‘ida – qoniqarli, 0,67 dan past bo‘lganda esa qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi deb hisoblanadi.

Qamrov sinovi belgilash sxemasining ikkinchi muhim empirik ko‘rsatkichi hisoblanadi. U sxemaning matn korpusidagi lingvistik hodisalarning qay foizini qamrab olishini va qaysi hodisalar uchun yetarli kategoriyalarga ega emasligini aniqlashga yo‘naltirilgan [Leech G., 2005: 17-29]. Qamrov sinovi metodologik jihatdan ikki bosqichda amalga oshiriladi: birinchi bosqichda matnda mavjud lingvistik hodisalar qo‘lda inventarlashtiriladi; ikkinchi bosqichda sxema bu inventarni qay darajada qamrab olishi tekshiriladi. Belgilanmagan hodisalar – sxemaning bo‘sh joylari – keyin muhokama qilinadi va ular yangi kategoriyalar qo‘shish yoki mavjud kategoriyalarni kengaytirish yo‘li bilan to‘ldiriladi. O‘zbek badiiy matnlari uchun qamrov sinovida alohida e’tibor talab qiladigan sohalar – milliy stilistik figura tizimi, agglutinativ morfologiyaning maxsus shakllari, ko‘p alifboli muqobillik va intertekstual munosabatlar.

Empirik baholash an’anaviy ravishda iterativ tarzda olib boriladi: birinchi sinov natijalari sxemaga tuzatish kiritish uchun asos bo‘ladi, tuzatilgan sxema yangidan sinovdan o‘tkaziladi va bu jarayon kelishuv koeffitsienti maqbul darajaga yetgunga qadar takrorlanadi. Iterativ takomillashtirish jarayonida sxemaning rivojlanishi metama’lumot sifatida qayd etilishi va har bir versiyaning tuzatilishi sabablari tarixiy hujjatda saqlanishi shart. Bu hujjat keyinchalik korpusdan foydalanuvchi tadqiqotchilarga belgilash qarorlarining mantiqini tushuntiradi va ilmiy shaffoflikni ta’minlaydi.

Belgilash sifatini statistik baholash zamonaviy korpus lingvistikasida bir nechta konkret metrikalar orqali amalga oshiriladi. Aniqlik – sxema tomonidan belgilangan birliklar ichida to‘g‘ri belgilangan ulushni o‘lchaydi; to‘liqlik – matnda mavjud bo‘lgan barcha tegishli birliklar ichida sxema tomonidan topilgan ulushni; F1-baho –

aniqlik va to‘liqlikning umumlashgan o‘rta arifmetik ko‘rsatkichi; Matthews korrelyatsion koeffitsienti – barcha tipdagi xatoliklarni hisobga oluvchi kompleks ko‘rsatkich [Hovy E., Lavid J., 2010: 13-36]. O‘zbek badiiy matnlari uchun mo‘ljallangan empirik baholash dizayni ushbu to‘rt metrikani ham hisoblashni nazarda tutadi va belgilash sxemasining real sifatini miqdoriy ko‘rinishda taqdim etadi.

Yuqorida bayon etilgan empirik baholash metodologiyasini o‘zbek badiiy nasri kontekstiga moslashtirishda bir nechta o‘ziga xos jihatlar nazarda tutilishi shart. Ushbu jarayonning fundamental asosi sifatida, anotatorlararo kelishuv hisoblashda lingvistik ekspertlar guruhini tashkil etishda XX asr o‘zbek adabiy tilining barcha bosqichlari bo‘yicha – jadid davri, sho‘ro davri, mustaqillik davri – yetuk mutaxassislar jalb etilishi lozim. Metodologiyaning keyingi muhim talabi, qamrov sinovida o‘zbek tilshunosligining mavjud nazariy yondashuvlari (Mengliyev, Sayfullayeva, Yo‘ldoshev, Xudoyberganova maktablari) [Mengliyev B., 2015: 88-104], [Xudoyberganova D., 2013: 21-35] bo‘yicha shakllangan lingvistik kategoriyalar inventari oltin standart sifatida ishlatilishidir. Shuningdek, OCR-shubha markerlari uchun maxsus baholash protokoli ishlab chiqilishi talab etiladi: chunki bu marker tabiatan “ishonchsizlik” darajasini ifodalaydi, an’anaviy aniqlik va to‘liqlik metrikalari uning sifatini to‘g‘ri o‘lchashi mumkin emas. Empirik sinov korpusining ilmiy reprezentativligi tanlangan matn manbalarining sifatiga bevosita bog‘liq. Masalan, Cho‘lpon ijodi sxemaning jadid davri lingvistik me’yorini va asosan arab-lotin alifbo qatlamini qamrab olish qobiliyatini sinaydi. Qodiriy ijodi sxemaning alifbo o‘tishi davridagi muqobillik tizimini va dastlabki sho‘ro davri lisoniy o‘zgaruvchanligini ifoda etish imkoniyatini sinaydi. Oybek ijodi esa sxemaning yetuk sho‘ro davri kirill yozuvi qatlamini va sho‘ro adabiy uslubining stilistik xususiyatlarini qamrab olishini sinaydi. Bu uch sinov natijalari birgalikda XX asrning uch lingvistik-tarixiy bosqichini va uch alifbo qatlamini qamrab oluvchi yagona metodologik manzarani shakllantiradi.

Empirik sinovning iterativ takomillashtirish bosqichlari amaliy nuqtai nazardan to‘rt siklda olib borilishi rejalashtiriladi. Birinchi sikl – pilot sinov: 5–10 sahifalik kichik fragmentda sxemaning umumiy ishlash mexanizmi tekshiriladi. Ikkinchi sikl – kengaytirilgan sinov: har bir muallifdan 50–100 sahifalik fragmentlar bilan ishlash,

anotatorlararo kelishuv koeffitsientini hisoblash. Uchinchi sikl – tuzatish va qayta sinov: birinchi va ikkinchi sikl natijalariga muvofiq sxemaning kategorial apparati tuzatiladi va sinov takrorlanadi. To‘rtinchi sikl – yakuniy validatsiya: 200+ sahifalik kompleks korpus fragmentida tuzatilgan sxema barcha empirik metrikalar bo‘yicha tekshiriladi va belgilash tizimi metodologik jihatdan tasdiqlanadi.

XULOSA

Yuqorida ishlab chiqilgan empirik baholash metodologiyasi va uning o‘zbek badiiy nasriga tatbiqi sinov dizayni XX asr o‘zbek prozasi asosida belgilash tizimini sinash va korpus uchun metodik asos shakllantirish uchun nazariy poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Artstein R., Poesio M. Inter-Coder Agreement for Computational Linguistics // Computational Linguistics. – 2008. – Vol. 34, №4. – P. 555–596.

2. Hovy E., Lavid J. Towards a ‘Science’ of Corpus Annotation: A New Methodological Challenge for Corpus Linguistics // International Journal of Translation. – 2010. – Vol. 22, №1. – P. 13–36.

3. Krippendorff K. Content Analysis: An Introduction to Its Methodology. – 4th ed. – Thousand Oaks: SAGE, 2018. – P. 277–320.

4. Leech G. Adding Linguistic Annotation // Developing Linguistic Corpora: A Guide to Good Practice / ed. by M. Wynne. – Oxford: Oxbow Books, 2005. – P. 17–29.

5. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – B. 88–104.

6. Xudoyberganova D. Matnga antropotsentrik yondashuv. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 21–35.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA VARIANTLILIK VA VATANPARVARLIK G‘OYASINING BADIIY TALQINI

Aripova Mahliyo Norboy qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti, 2-bosqich tayanch doktorant

aripovamahliyojdpu@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq maqollarida uchraydigan variantlilik hodisasi hamda uning lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Vatan va vatanparvarlik mavzusidagi maqollar asosida struktur-semantik o‘zgarishlar, hududiy variantlar, obrazlilik va xalq tafakkurining aks etish masalalari yoritilgan. Shuningdek, maqollarning turli variantlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning mazmuniy yaqinligi hamda badiiy-estetik vazifalari ochib berilgan. Tadqiqot natijasida variantlilik xalq og‘zaki ijodining muhim poetik belgisi ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: maqol, variantlilik, paremiologiya, folklor, lingvopoetika, Vatan konsepti, vatanparvarlik, struktur-semantik tahlil, xalq og‘zaki ijodi.

Аннотация. В статье анализируется явление вариантности в узбекских народных пословицах и их лингвопоэтические особенности. На основе пословиц о Родине и патриотизме исследуются структурно-семантические изменения, региональные особенности и художественная образность. Рассматривается отражение национальных ценностей, любви к Родине и народного мировоззрения в пословицах. Делается вывод о том, что вариантность является одним из важнейших признаков фольклора.

Ключевые слова: пословица, вариантность, паремиология, фольклор, лингвопоэтика, патриотизм, концепт Родины, художественный образ.

Abstract. This article examines the phenomenon of variability in Uzbek folk proverbs and their linguopoetic features. Using proverbs related to homeland and patriotism, the study analyzes structural-semantic changes, regional variations, and artistic imagery. The article highlights the reflection of national values, patriotism, and cultural worldview in folk proverbs. The research concludes that variability is one of the most significant poetic characteristics of folklore.

Keywords: proverb, variability, paremiology, folklore, linguopoetics, patriotism, homeland concept, structural-semantic analysis.

Xalq og‘zaki ijodi namunalarida variantlilik hodisasi eng muhim poetik belgilar sirasiga kiradi. Ayniqsa, maqollar xalq tafakkurining ixcham va mazmunan chuqur qatlamlarini ifodalovchi birlik sifatida asrlar davomida turli hududlarda, turli nutqiy shakllarda yashab kelgan. Shu sababli ham bir maqolning bir necha variantlarda

uchrashi tabiiy hodisa hisoblanadi. Variantlilik xalq maqollarining yashovchanligi, ommaviyligi va badiiy takomillashuvini ta’minlovchi omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Variant leksemasi lotin tiliga xos bo‘lib, lotin tilida o‘zgaruvchan ma’noni ifodalaydi. -lik egalik qo‘shimchasining qo‘shilishi orqali variantlilik tarzida ifoda vositasiga aylanadi. Shu ma’noda, variantlikning folklor asarlarida, xususan, maqollardagi o‘rni qay darajada, degan savolning tuzilishi tabiiy. Folklorshunos olimlardan akademik T. Mirzaev va professor B. Sarimsoqovlarning ta’kidlashicha, “variantlilik folklor asarlariga xos bosh xususiyatlardan biridir. Maqollarda u yana ham ayricha xarakterga ega. Agar epik asarlarda variantlilik syujet qurilishi, asosiy motivlar xarakteriga qarab belgilansa, maqollarning tugal yoki notugal hikmatli hukmini ifodalovchi, ixcham struktural formaga ega bo‘lgan tabiiy birliklar egaligi hisobga olinadi. Demak, maqolda variantlilikni belgilashda ularning struktural tuzilishi, modellari, anglatgan ma’nolari, endemik holatlar (maqol qo‘llangan yoki tarqalgan joylarga xos belgilar) birinchi planga chiqadi” [Mirzaev T., Sarimsoqov B., 1987: 30-b]. Ushbu mulohazalarga tayangan holda, dastlab struktural tuzilishi va anglatgan ma’nolari deyarli bir xil bo‘lgan bir turkum maqollardan biri vatan va vatanparvarlik g‘oyasiga dahldor namunalarni ko‘zdan kechiramiz.

O‘zbek xalq maqollarida Vatan va vatanparvarlik mavzusi alohida o‘rin tutadi. Bu turkumdagi maqollarda xalqning ona yurtga bo‘lgan muhabbati, el-yurt sha’niga sadoqati, milliy g‘ururi va ma’naviy qadriyatlari o‘z ifodasini topgan. Ayniqsa, mazkur maqollarning turli hududlarda turlicha shakllarda qo‘llanishi ularning variantlilik tabiatini yaqqol ifoda etadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi o‘zbek xalq maqollarida uchraydigan variantlilik hodisasini Vatan konsepti asosida ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Folklor asarlarida variantlilik ijod mahsulining turli shakllarda yashashi bilan xarakterlanadi. Ayniqsa, maqollar xalq orasida og‘zaki tarzda tarqalganligi sababli ular vaqt o‘tishi bilan fonetik, leksik va sintaktik o‘zgarishlarga uchraydi. Maqollardagi variantlilikning asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

hududiy shevalarning ta’siri;

xalqning turmush tarzi;

nutqiy iqtisod tamoyili;

obrazlilikni kuchaytirishga intilish;

tarixiy-madaniy omillar.

Masalan, “Har kimning o‘z yurti – o‘ziga Misr” maqoli ayrim hududlarda “Har kimga o‘z eli aziz” shaklida qo‘llanadi. Mazmun bir xil bo‘lsa-da, ifoda shakli o‘zgaradi. O‘zbek xalq maqollarining ayrim variantlari muayyan hududlarga xosligi bilan ajralib turadi. Bu holat folklor namunalarining milliy va mahalliy ruhini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi. “Qarshining arpasini yegan eshak Samarqanddan hangrab kelar” maqolida Qarshi va Samarqand nomlari qo‘llanishi orqali hududiy kolorit yuzaga kelgan bo‘lsa, “Toshkentning tarig‘ini yegan chumchuq Makkadan qaytib kelar” maqolida esa Toshkentning noz-ne’matlari mubolag‘ali tarzda tasvirlangan. Bunday birliklar xalqning o‘z yurti bilan faxrlanish hissini ifodalaydi va maqollarning endemik variantlarini yuzaga keltiradi.

Maqollardagi variantlilikning asosiy ko‘rinishlaridan biri struktur-semantik variantlilikdir. Mazkur hodisada maqolning umumiy mazmuni saqlangan holda uning shakliy tuzilishi, sintaktik qurilishi yoki ayrim leksik birliklarining o‘zgarishi namoyon bo‘ladi. Bunda maqolning asosiy g‘oyasi o‘zgarmaydi, biroq ifoda usuli turlicha ko‘rinishga keladi. Struktur variantlilik maqol tarkibidagi grammatik qurilish, gap modeli yoki sintaktik komponentlarning almashishi bilan bog‘liq bo‘lsa, semantik variantlilik ma’no nozikliklari, obrazlarning yangicha talqini hamda poetik ifoda vositalarining o‘zgarishi bilan farqlanadi. Shu sababli folklorshunoslikda bu ikki hodisa ko‘pincha o‘zaro uyg‘un holda – struktur-semantik variantlilik tarzida o‘rganiladi. Masalan: “Har qush o‘z uyasida erkin”, “Har qush o‘z uyasiga qarab uchar” kabi maqollarida umumiy semantik markaz – insonning o‘z yurti va tabiiy muhiti bilan bog‘liqligi g‘oyasi hisoblanadi. Biroq birinchi maqolda “erkin” leksemasi orqali ruhiy osoyishtalik ifodalansa, ikkinchisida harakat ma’nosi ustuvorlik qiladi. Quyidagi maqollarda ham buni ko‘rish mumkin: “Bulbul chamanni sevar, odam – vatanni”, “Qush uyasini sevar, odam – Vatanini” kabi. Mazkur maqollarning barchasi

insonning Vatanga bo‘lgan muhabbati va tabiiy bog‘liqligini ifodalashga xizmat qiladi. Lekin ularda turli obrazlar, qiyoslash vositalari va sintaktik shakllardan foydalanilgan.

Struktur-semantik variantlilik xalq maqollarining poetik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ularning xalq orasida keng tarqalishiga, turli avlodlar tomonidan qayta ishlanishiga va yashab qolishiga imkon yaratadi.

Nufuzli lug‘atlarimizning birida vatan leksemasi arabcha so‘zdan olingan bo‘lib, tug‘ilib o‘sgan joy, yurt ma’nosini ifodalashi, yana quyidagi to‘rt xil ma’noda qo‘llanishi qayd etilgan: 1) kishining tug‘ilib o‘sgan o‘lkasi, shahri yoki qishlog‘i; 2) kishi tug‘ilib o‘sgan va o‘zini uning fuqarosi hisoblagan mamlakat, ona yurt; 3) turarjoy, boshpana, maskan, uy; 4) o‘simlik va shu kabilarning asli kelib chiqqan yerini bildiradi. Ta’kidlangan lug‘atda yana “vatanparvar (g‘amxo‘rlik qiluvchi) o‘z vatanini, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlari uchun jonbozlik ko‘rsatuvchi; vatanparvarlik – vatanparvarlarga xos ish, hatti-harakat, xislat” [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2006-2008: 444-445-b] singari ma’lumotlar ham keltirilgan. Bu mavzu xalq maqollarida eng yetakchi va ustuvor o‘rinlardan birini egallaydi. Ularda ijodkor xalqning tug‘ilib o‘sgan maskani – ona-Vataniga bo‘lgan cheksiz mehr-muhabbati, yuksak darajadagi hurmat-e’tibori va sadoqati o‘z ifodasini topganligini kuzatamiz. Bilamizki o‘zbek xalq maqollarida Vatan muqaddas tushuncha sifatida talqin qilinadi. Xalq tafakkurida Vatan insonning ma’naviy tayanchi, sha’ni va g‘ururini ifodalovchi eng muhim qadriyatlardan biri hisoblanadi va xalq maqollarida aynan Vatan mavzusidagi maqollar bisyor. Shulardan biri “Ona yurting – oltin beshiging” maqolida inson va ona yurt o‘rtasidagi ruhiy bog‘liqlik metaforik usulda ifodalangan. “Oltin beshik” obrazi Vatan tushunchasining naqadar ulug‘ va qadrli ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, “Bulbul chamanni sevar, odam – vatanni” maqolida insonning Vatanga muhabbati tabiiy hodisa sifatida talqin qilinadi. Bu yerda bulbul va chaman obrazi poetik parallelizm hosil qilgan. “Vataning tinch – sen tinch” maqoli esa xalqning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini aks ettiradi. Mazkur maqolda Vatan tinchligi bilan inson osoyishtaligi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ifodalangan.

Ushbu turkumdagi xalq maqollarida el-yurt-vatan yuksak g‘urur bilan baralla ulug‘lanadi, har bir inson o‘z elida erkin nafas olishi, izzat-hurmatda yashashi

koʻrsatiladi, ona vatanni sevish insoniy burch, unga har doimo sodiq boʻlish zarurligi alohida ta’kidlanadi. Masalan, “Bulbul chamanni sevar, odam – vatanni”, “Ona yurting – oltin beshiging”, “Har kimning oʻz elati – oʻziga shirin” singari yuzlab xalq namunalari shular jumlasidandir. “Ona yurting – oltin beshiging” [Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh., 1990: 311-b] xalq maqoli vatan va vatanparvarlik mavzusidagi maqollarning eng katta turkumi, alohida ichki guruhlarni oʻz ichiga olgan, keng qamrovli mazmunga ega boʻlgan namuna, deyish mumkin. Ushbu turkumga xos xalq maqollari namunalari respublikamizning xilma-xil hududlarida keng tarqalgan. Masalan: “Tugʻilgan yering – Vataning, Vataning – nomusing”; “Har qush oʻz uyasida erkin”; “Har qush oʻz uyasiga qarab uchar”; “Har toycha suv ichgan bulogʻini maqtaydi”; “Har koʻkatning oʻz suygan tuprogʻi bor”; “Har kimning oʻz yurti – oʻziga Misr” [“Oʻzbek xalq maqollari”, I jild, 1987: 78-b] singari maqollar shular sirasiga kiradi. Oxirgi maqolning hayotiy-tarixiy asoslariga e’tibor qilsak: oʻtmishda sharq yozma, ogʻzaki adabiyotida Misr kishilar bir borib koʻrishni orzu qiladigan, taraqqiy etgan, gullab-yashnagan, boy mamlakat sifatida tasavvur etilgan, ta’rif-u tavsif qilingan. Mazkur maqolda ham Misr soʻzi shu ma’noda keltirilib: “Har kimning oʻz tugʻilgan yeri, yurti, Vatani, u qaerda va qanday boʻlishidan qat’iy nazar, oʻzi uchun nihoyatda qadrli, goʻzal va aziz-u ardoqlidir”, deyilgan gʻoya ustuvorlik qilgan.

“Turkistonning tubi – Jannat”, “Toshkentning tarigʻini yegan chumchuq Makkadan keladi”, “Qarshining arpasini yegan eshak Samarqanddan hangrab kelar” singari xalq maqollarida oʻz ona-yurtlarini, uning ob-havosi, bogʻ-boʻstonlari, noz-neʼmatlari va boshqalar oʻzga yurtlarnikiga nisbatan goʻzal, naqadar yoqimli va yaxshi ekanligi faxr va gʻurur bilan qayd etilgan. Bulardan tashqari, yana “Baqa koʻlini sevadi, Er yigit – elin”, “Yurtim – koʻksim, elim – iligim”, “Esi butun – elidan chiqmas”, “Togʻ gulining togʻda oʻsgani yaxshi”, “Tuqqan yerdan oyoq uzilsa ham, koʻngil uzilmas”, “Shunqor qiyosini sogʻinar, toʻrgʻay uyasini”, “Oʻpkadan urgan el yomon, Elidan bezgan er yomon”, “Oydan yorugʻ narsa yoʻq, Qora bulut bosmasa, Odamdan gʻarib narsa yoʻq, Qaytib yurtin topmasa”, “Ajralgan – ajriqqa zor”, “Vatan gadosi – kafan gadosi”, “Vafosizga vatan yoʻq” kabi maqollarda [“Oʻzbek xalq maqollari”, II jild, 1987: 300-b] unib-oʻsgan yurtni noshukrlik qilib tashlab ketish juda yomon va xunuk

oqibatlarga olib borishi ta’kidlangan. Ushbu maqollar guruhida endemik holatlar, ya’ni respublikamizning turli hududlariga xos belgilar, xususan, nutq uslubidagi rang-baranglik va kundalik turmush tarzining hayotiy xulosalari ustuvorlik qilgan.

Yana bir turdagi maqollarda Vatanning tinchligini saqlash, uning daxlsizligini ta’minlash, ona tuprog‘ini dushman oyog‘i ostiga toptatmaslik, vayron bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik – oliy burch ekanligi uqtiriladi. Xususan, “Tuqqan yerga tug‘il tik”, “O‘lsang o‘l, Vataningda bo‘l!”, “Vataning tinch – sen tinch”, “Eling omon bo‘lsa – sen omon”, “Vatanga falokat – o‘zingga halokat”, “Vatanning vayronasi – umrning g‘amxonasi”, “Ona yurting omon bo‘lsa, rangi-ro‘ying somon bo‘lmas” singari xalq maqollari shular jumlasiga kiradi. Vatan mavzusidagi maqollar yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalashda muhim o‘rin tutadi va ularda o‘z ona yurtiga muhabbat, sadoqat va fidoyilik kabi tushunchalarni shakllantiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, variantlilik o‘zbek xalq maqollarining eng muhim poetik va struktur belgilaridan biri hisoblanadi. Maqollarning turli variantlari xalqning tarixiy tajribasi, hududiy dunyoqarashi, milliy tafakkuri va madaniy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Maqollar xalq pedagogikasining muhim vositasi sifatida yoshlar ongiga ma’naviy qadriyatlarni singdirishda xizmat qiladi. Ayniqsa, Vatan va vatanparvarlik mavzusidagi maqollarda bu hodisa yaqqol namoyon bo‘ladi. Struktur-semantik o‘zgarishlarga qaramay, maqollarda ilgari surilgan asosiy g‘oya – ona yurtni sevish, unga sadoqatli bo‘lish va xalq manfaatlarini ulug‘lash g‘oyasi saqlanib qoladi. Shuningdek, variantlilik xalq maqollarining uzoq yashashini, avloddan-avlodga o‘tishini va badiiy jihatdan boyib borishini ta’minlaydi. Shu sababli maqollarni variantlari bilan birgalikda o‘rganish paremiologiya, folklorshunoslik va lingvopoetika uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirzaev T., Sarimsoqov B. So‘zboshi // O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1987. – I jild. – 30-b.

2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006-2008. – V jild. – 444-445-b.

3. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma (O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati). – Toshkent, 1990. – 311-b.

4. O‘zbek xalq maqollari. I jild. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1987.

5. O‘zbek xalq maqollari. II jild. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1987.

A COMPARATIVE STUDY OF THE PHONETIC REPRESENTATION OF THE CONCEPT “FEAR” IN UZBEK AND ENGLISH

Solijonova Orzuxon Salimjon qizi

researcher at Fergana State University

solijonovaorzuxon17@gmail.com

Karimova Shaxloza Boyquzi qizi

Fergana State University, Senior teacher, PhD

shaxlozakarimova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida “qo‘rquv” konseptining fonetik sathda ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda qo‘rquv holatini bildiruvchi undov so‘zlar, tovush takrorlari, intonatsiya, ovoz titrashi, pauza, urg‘u va fonostilistik vositalar qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda qo‘rquv faqat leksik birliklar orqali emas, balki nutqning tovush tomoni orqali ham ifodalanadi.

Kalit so‘zlar: qo‘rquv konsepti, fonetik sath, undov so‘zlar, intonatsiya, fonostilistika, o‘zbek tili, ingliz tili.

Abstract. This article examines the phonetic representation of the concept “fear” in Uzbek and English. The study focuses on interjections, sound repetition, intonation, voice trembling, pauses, stress and phonostylistic devices. The analysis shows that fear is expressed not only through lexical meaning but also through the sound structure of speech.

Key words: concept of fear, phonetic level, interjections, intonation, phonostylistics, Uzbek, English.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности фонетического выражения концепта «страх» в узбекском и английском языках. Анализируются междометия, повтор звуков, интонация, паузы, ударение и фоностилистические средства. Результаты показывают, что страх выражается не только лексически, но и через звуковую сторону речи.

Ключевые слова: концепт страха, фонетический уровень, междометия, интонация, фоностилистика, узбекский язык, английский язык.

Introduction

Emotions are expressed in language not only through words and grammatical structures, but also through the sound form of speech. Human fear may be reflected in the speaker’s voice, intonation, tempo, pauses, hesitation and sudden exclamations. For this reason, the study of the concept “fear” at the phonetic level is important in modern linguistics, especially in comparative, cognitive and phonostylistic research.

The concept of fear is usually studied at the lexical, semantic or phraseological levels. However, fear is also strongly connected with the phonetic side of speech. When a person is afraid, their speech may become broken, their voice may tremble, their intonation may rise suddenly, and short emotional sounds may appear. Such phonetic signs help the listener understand the emotional condition of the speaker even when the exact word “fear” is not used.

In both Uzbek and English, fear can be expressed by interjections, repeated sounds, pauses and changes in voice quality. For example, in Uzbek, expressions such as “Voy!”, “Dod!”, “Uh!” and “E-e!” may show fear, shock or anxiety depending on context and intonation. In English, similar functions are performed by “Oh!”, “Ah!”, “Ugh!”, “Eek!” and other emotional sounds. These units are not always full lexical words, but they carry strong emotional meaning.

The relevance of the topic lies in the fact that phonetic means of expressing emotions are less frequently analysed than lexical or grammatical means. A comparative study of Uzbek and English allows us to identify both universal and language-specific features in the phonetic expression of fear. Such analysis is useful for linguistics, translation studies, intercultural communication, language teaching and

literary analysis. The aim of this article is to analyse how the concept “fear” is expressed at the phonetic level in Uzbek and English. The object of the study is phonetic and phonostylistic means related to the expression of fear. The subject of the research is the use of interjections, intonation, pauses, repetition, voice trembling and stress in expressing fear in the two languages.

Methods

The study is based on comparative, descriptive and phonostylistic methods. The main material of the research consists of Uzbek and English examples in which fear is expressed through sound-related means. These include interjections, sudden exclamations, broken speech, repeated sounds, pauses and emotionally marked intonation. The analysis was carried out in several stages. First, common phonetic means expressing fear in Uzbek and English were identified. Second, these means were grouped according to their function: interjections, intonation, pauses, repetition and voice quality. Third, Uzbek and English examples were compared to determine their similarities and differences. Special attention was paid to the type of phonetic expression, emotional intensity, communicative function, language-specific features and contextual meaning. This approach helps to understand that fear is not always expressed by direct words such as “qo‘rquv” or “fear”. It can also be communicated through the sound structure of speech.

Results

The analysis shows that the phonetic expression of fear in Uzbek and English can be divided into several major groups: interjections, intonation, repetition, pauses and voice quality.

1. Interjections expressing fear. Interjections are among the most active means of expressing fear at the phonetic level. They are short emotional units that directly reflect the speaker’s psychological state. In Uzbek, the most common interjections related to fear are “Voy!”, “Dod!”, “Uh!”, “Ih!” and “E-e!”. “Voy!” expresses sudden fear, shock or pain. For example, “Voy, nima bo‘ldi?!” may show that the speaker is frightened by an unexpected event. “Dod!” expresses strong fear, panic or a cry for help, as in “Dod, yordam bering!” This form is emotionally stronger than “voy” and is

often connected with danger. In English, fear is often expressed through interjections such as “Oh!”, “Ah!”, “Eek!” and “Ugh!”. “Oh no! What happened?” may express fear or shock, while “Eek! There’s a spider!” shows sudden fear, especially in informal or written speech. The comparison shows that Uzbek “voy” and English “oh” are both broad emotional interjections, while Uzbek “dod” is closer to English “help!” or “ah!” in situations of panic.

2. Intonation as a marker of fear. Intonation plays an important role in expressing fear. Even an ordinary sentence may sound fearful if it is pronounced with a trembling, rising or broken tone. In Uzbek, sentences such as “Bu nima?!” and “Kim bor u yerda?!” may become emotionally marked through a sudden rise in intonation. In English, similar examples can be observed in sentences such as “What was that?!” and “Who’s there?!” In both languages, rising intonation signals uncertainty, danger and emotional tension. The speaker’s voice may become higher, faster or less stable. This shows that fear is not only a semantic category but also an acoustic and phonetic phenomenon.

3. Repetition and broken speech. Fear often causes speech hesitation and repetition. A frightened person may repeat sounds, syllables or words because of emotional pressure. In Uzbek, examples such as “M-men qo‘rqyapman...”, “U-u yerda nimadir bor” and “Yo‘q, yo‘q, yaqinlashmang!” show broken speech caused by fear. In English, similar forms can be found in “I-I’m scared...”, “T-there’s someone outside” and “No, no, don’t come closer!” In these examples, repetition of the first sound or word shows emotional instability. The speaker cannot produce fluent speech because fear affects the rhythm and flow of speaking.

4. Pauses and hesitation. Pauses are also important in expressing fear. When a speaker is afraid, they may stop speaking, hesitate or leave sentences unfinished. Uzbek examples include “Men... men bilmayman...”, “U yerda... kimdir bor shekilli...” and “Agar u qaytib kelsa...”. English examples include “I... I don’t know...”, “There is... someone there...” and “If he comes back...”. Such pauses create emotional tension. In literary texts and dialogues, dots or dashes are often used to show this broken rhythm. These graphic signs represent phonetic hesitation and fear in written form.

5. Voice quality and trembling. Fear may also be expressed through voice quality. A trembling voice, whispering, sudden silence or weak pronunciation may indicate fear. In Uzbek, this may be described by expressions such as “titroq ovoz bilan aytdi”, “pichirlab gapirdi” and “ovozi qaltiradi”. In English, similar expressions include “said in a trembling voice”, “whispered” and “his voice shook”. Although these are lexical descriptions, they point to phonetic features of fear. A trembling voice reflects inner emotional tension, while whispering may show fear of being heard.

The main phonetic means of expressing fear in the two languages can be summarized as follows:

Phonetic means	Uzbek examples	English examples
Interjections	Voy!, Dod!, Uh!, Ih!	Oh!, Ah!, Eek!, Ugh!
Rising intonation	Bu nima?! Kim bor?!	What was that?! Who’s there?!
Repetition	M-men; yo‘q, yo‘q	I-I; no, no
Pauses	Men... bilmayman...	I... don’t know...
Voice trembling	ovozi qaltiradi	his voice shook

Discussion

The analysis shows that the phonetic expression of fear in Uzbek and English has both common and specific features. The common features are connected with human physiology and emotional reaction. Fear naturally affects breathing, voice, speech tempo and articulation. Therefore, both languages use similar phonetic signs such as high pitch, broken speech, pauses and repetition. However, the specific forms of interjections differ from language to language. Uzbek speakers often use “voy”, “dod”, “uh”, “ih” and similar forms. English speakers use “oh”, “ah”, “eek”, “ugh” and other forms. These interjections are not always directly equivalent. For example, “voy” may express fear, pain, surprise or pity depending on context. English “oh” is also broad in meaning, but it does not always carry the same cultural-emotional shade.

Another difference is connected with the use of fear sounds in written representation. English informal writing, comics and fiction often use forms such as “eek!”, “ahh!”, “shh!” and “gulp!” to represent emotional sound. Uzbek written texts also use emotional interjections, but the forms are often more connected with oral speech traditions, such as “voy”, “dod”, “uv” and “eh”. It is also important to note that phonetic expression of fear is highly context-dependent. The same sound may express fear in one context and surprise or pain in another. Therefore, phonetic forms should always be analysed together with situation, intonation and communicative intention. From a translation point of view, phonetic expressions of fear are difficult to transfer directly. The translator should not always translate “voy” as “oh” or “dod” as “help” mechanically. The emotional strength, context and cultural tone should be considered. For example, “Dod!” in a dangerous situation may be translated as “Help!”, “Oh God!” or “No!” depending on the situation.

CONCLUSION

The comparative analysis of Uzbek and English shows that the concept “fear” is expressed at the phonetic level through interjections, intonation, repetition, pauses and voice quality. These means help convey the speaker’s emotional state even when the word “fear” itself is not used. In Uzbek, fear is often expressed by interjections such as “voy”, “dod”, “uh” and “ih”, as well as by rising intonation, broken speech and trembling voice. In English, fear is expressed through “oh”, “ah”, “eek”, “ugh”, repeated sounds, pauses and high or unstable pitch. The main similarity between the two languages is that fear affects the natural rhythm and sound of speech. The main difference lies in the specific interjections and their cultural-emotional meanings. Thus, the phonetic study of fear is important for understanding how emotions are encoded not only in vocabulary but also in the sound structure of language. Future research may develop this topic by analysing fear in literary dialogues, film speech, oral narratives or corpus-based spoken data. It may also compare phonetic expression of fear with other emotions such as anger, surprise or sadness.

REFERENCES

1. Abduazizov A.A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 136 b.

2. Bolinger D. Intonation and Its Uses: Melody in Grammar and Discourse. – Stanford: Stanford University Press, 1989. – 480 p.

3. Couper-Kuhlen E. An Introduction to English Prosody. – London: Edward Arnold, 1986. – 239 p.

4. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2008. – 529 p.

5. Gimson A.C. Gimson’s Pronunciation of English / revised by A. Cruttenden. 8th ed. – London: Routledge, 2014. – 312 p.

6. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – 272 b.

7. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 223 p.

8. Ladefoged P., Johnson K. A Course in Phonetics. 7th ed. – Boston: Cengage Learning, 2015. – 352 p.

9. Ogden R. An Introduction to English Phonetics. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009. – 208 p.

10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli / tahrir hay’ati: E. Begmatov va boshq. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

11. Roach P. English Phonetics and Phonology: A Practical Course. 4th ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 231 p.

12. Trask R.L. A Dictionary of Phonetics and Phonology. – London: Routledge, 1996. – 424 p.

13. Wierzbicka A. Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 349 p.

JEK LONDON ASARLARIDA HAYVON OBRAZLARINING POETIK TALQINI

Munira Karimova Ahmadjanovna

Xalqaro Nordik universiteti, Chet tillari kafedrasi katta o‘qituvchisi

Email: m.a.karimova2807@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda Jek London asarlarida hayvon obrazlarining poetik talqini tahlil qilinadi. Tadqiqotda, asosan, bo‘ri va it obrazlari misolida inson va tabiat, erkinlik va sadoqat, yovvoyilik va sivilizatsiya o‘rtasidagi murakkab munosabatlar yoritiladi. Muallif hayvon obrazlari orqali nafaqat syujetni rivojlantiradi, balki chuqur falsafiy va ijtimoiy mazmunni ham ochib beradi. Tezisda antropomorfizm, ramziylik, psixologik talqin hamda makon va muhit tasvirining badiiy funksiyasi ko‘rib chiqiladi. Natijada Jek London ijodida hayvon obrazlari insoniy fazilatlar va hayotiy kurashlarning badiiy modeli sifatida namoyon bo‘lishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: hayvon obrazi, poetika, bo‘ri, it, antropomorfizm, ramziylik, tabiat, inson va tabiat munosabati, falsafiy talqin.

Jek London ijodida hayvon obrazlari alohida poetik ahamiyatga ega bo‘lib, ular muallifning badiiy tafakkurida inson va tabiat munosabatlarini yorituvchi muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, bo‘ri va it obrazlari orqali yozuvchi hayot uchun kurash, sadoqat, erkinlik, yovvoyilik va sivilizatsiya singari mavzularni teran badiiy talqin etadi. Bu obrazlar nafaqat syujet rivojiga xizmat qiladi, balki muallifning falsafiy va ijtimoiy qarashlarini ham o‘zida mujassamlashtiradi.

“Kulrang bo‘ri” hikoyasida bo‘ri obrazi mustaqillik, hushyorlik va tirik qolish instinktining timsoli sifatida gavdalanadi. Uning tashqi ko‘rinishi, harakatlari va atrof-muhitga moslashuvchanligi orqali muallif yovvoyi tabiatning ichki qonuniyatlarini ochadi. Bo‘rining inson bilan ziddiyati esa oddiy qarama-qarshilik emas, balki inson va tabiat o‘rtasidagi murakkab aloqalarning badiiy modeli sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois bo‘ri obrazi erkinlik, mustaqillik va hayot uchun kurashning ramziy ifodasiga aylanadi.

“Hayot qonuni” hikoyasida esa it obrazi inson bilan yaqinlik, sadoqat va mehr-muhabbatning poetik timsoli sifatida talqin qilinadi. It va uning egasi o‘rtasidagi munosabatlar badiiy detallar vositasida chuqur emotsional ma’no kasb etadi. Bu yerda it oddiy uy hayvoni emas, balki inson hayotining ma’naviy tayanchi, hayot qonunining ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, it obrazi sadoqat, fidoyilik va do‘stlik g‘oyalarini yorituvchi markaziy badiiy unsurlardan biriga aylanadi.

Jek London asarlarida bo‘ri va it obrazlari o‘zaro qiyosda yanada chuqurroq ma’no kasb etadi. Bo‘ri ko‘proq yovvoyilik, erkinlik va tabiatga sodiqlikni ifodalasa, it inson bilan uyg‘unlik, moslashuvchanlik va sadoqat timsoli sifatida talqin etiladi. Mazkur qarama-qarshilik orqali yozuvchi inson va tabiat, mustaqillik va bo‘ysunish, yovvoyilik va sivilizatsiya o‘rtasidagi murakkab dialektikani ochib beradi. Shu jihatdan bo‘ri va it obrazlari bir-birini inkor etuvchi emas, aksincha, bir-birini to‘ldiruvchi poetik timsollar sifatida namoyon bo‘ladi.

Muallif poetikasida antropomorfizm muhim o‘rin egallaydi. London hayvonlarga insoniy his-tuyg‘ular, axloqiy fazilatlar va psixologik holatlarni yuklash orqali ularni chuqur ramziy obraz darajasiga ko‘taradi. Natijada bo‘ri va it obrazlari o‘quvchi uchun oddiy biologik mavjudot emas, balki insoniy fazilatlarning ko‘zgusi sifatida qabul qilinadi. Antropomorfizm hayvon obrazlarining emotsional ta’sir kuchini oshiradi va o‘quvchini o‘z hayotiy tajribalarini shu obrazlar orqali qayta anglashga undaydi.

Jek London asarlarida makon va muhit tasviri ham hayvon obrazlari poetikasining ajralmas qismidir. Yukon va Kanada hududlarining sovuq, shafqatsiz va yovvoyi manzaralari qahramonlarning ichki dunyosini ochib beruvchi faol badiiy omilga aylanadi. Tabiat bu asarlarda shunchaki fon emas, balki hayvonlarning xarakteri, instinkti va kurashini shakllantiruvchi kuch sifatida tasvirlanadi. Shu sabab London ijodida muhit tasviri poetik mazmunni chuqurlashtiradi va hayvon obrazlarini yanada ta’sirchan qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Jek London asarlarida hayvon obrazlari, ayniqsa bo‘ri va it timsollari, inson va tabiat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni, hayot qonunlari va axloqiy qadriyatlarni badiiy yorituvchi muhim poetik vosita hisoblanadi. Bu obrazlar ramziy, psixologik va falsafiy qatlamlarga ega bo‘lib, muallifning badiiy mahoratini yaqqol namoyon etadi. Demak, London hayvon obrazlari orqali nafaqat tabiatni, balki insonning o‘z mohiyatini ham anglashga yordam beradigan chuqur badiiy model yaratgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. London, Jack. White Fang.

2. London, Jack. The Call of the Wild.

3. Antropomorfizm va badiiy talqin masalalariga oid nazariy manbalar matnda qayd etilgan ilmiy qarashlar asosida umumlashtirildi.

ULUG‘BEK HAMDAMNING “LOLA” HIKOYASI TOPONIMLARINING FUNKSIYAVIY-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Qudratov Mirzobek Husniddin o‘g‘li,

Osiyo xalqaro universiteti magistranti.

Xursanqulov Sunnatillo Baxtiyor o‘g‘li,

Osiyo xalqaro universiteti magistranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ulug‘bek Hamdamning “Lola” hikoyasi misolida toponimlarning badiiy matndagi o‘rni, ularning funksiyaviy-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Bundan tashqari, hikoyadagi makon tasviri, ramziy joy nomlari va ularning inson ruhiyati bilan bog‘liqligi ochib beriladi hamda muallif tomonidan qo‘llanilgan toponimik birliklarning estetik-falsafiy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: toponim, funksiyaviy-semantik vazifa, ramziylik, metafora, makon konsepti.

Abstract: This article examines the role of toponyms in literary texts and analyzes their functional-semantic characteristics based on Ulugbek Hamdam’s short story “Lola.” Furthermore, the study explores the representation of space, the symbolic nature of place names, and their relationship with human psychology in the story. It also elucidates the aesthetic and philosophical significance of the toponymic units employed by the author.

Keywords: toponym, functional-semantic function, symbolism, metaphor, spatial concept.

Аннотация: В данной статье на материале рассказа Улугбека Хамдама «Лола» рассматривается роль топонимов в художественном тексте и анализируются их функционально-семантические особенности. Кроме того, исследуются особенности пространственного изображения, символика топонимов и их взаимосвязь с психологическим состоянием человека. Также

раскрывается эстетико-философское значение топонимических единиц, использованных автором.

Ключевые слова: топоним, функционально-семантическая функция, символизм, метафора, концепт пространства.

Kirish. Badiiy adabiyotda makon tasviri asarning poetik tuzilishini shakllantiruvchi muhim unsurlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, toponimlar – joy nomlari orqali yozuvchi nafaqat voqealar sodir bo‘layotgan hududni tasvirlaydi, balki qahramonlarning ruhiy kechinmalari, ijtimoiy muhit hamda muallifning falsafiy-estetik qarashlarini ham ifodalaydi. Shu jihatdan, toponimlar badiiy matnda oddiy geografik birlik emas, balki ko‘p qatlamli semantik va ramziy ma’no yukiga ega bo‘lgan lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy o‘zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri bo‘lgan Ulug‘bek Hamdam ijodida ham inson va makon munosabati alohida badiiy-estetik mazmun kasb etadi. Adib asarlarida ruhiy iztirob, ma’naviy izlanish, hayot falsafasi hamda insonning ichki olami ko‘pincha ramziy makonlar orqali ochib beriladi. Uning “Lola” hikoyasi ham shu jihatdan e’tiborga molik bo‘lib, unda an’anaviy geografik toponimlardan ko‘ra shartli va ramziy makon birliklari ustuvorlik qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Shuni ta’kidlab o‘tish joizki, toponimlar xalqning tarixiy taraqqiyoti, madaniyati, etnik tarkibi, turmush tarzi hamda tabiat bilan bog‘liq qarashlarini aks ettiradi. Shu sababli toponimlarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, geografiya, etnografiya va arxeologiya fanlari uchun ham muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ko‘plab toponimlar qadimiy so‘zlar, unutilgan atamalar yoki tarixiy voqealar bilan bog‘liq bo‘lib, ular orqali ma’lum hududning o‘tmishini tiklash mumkin hisoblanadi [2, 7-b]. Toponimlar kelib chiqishiga ko‘ra turli omillarga asoslanadi hamda quyidagi bir nechta ma’noviy guruhlarga bo‘linadi: urbononim – shaharlar yoki shahar ichidagi markaziy joy nomlari, xoronim – viloyatlar, shaharlar, hudud nomlari, godonim – ko‘cha, xiyobon, bulvar, bozor nomlari, gidronim – daryo, kanal, buloq kabi suv obyektlari nomlari, agaronim – maydon, bozor kabi savdo-sotiq joyi nomlari [2, 25]. Ushbu tasnif badiiy matndagi makon birliklarini tahlil qilishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Badiiy matnda toponimlarning qo‘llanilishi faqatgina geografik

makonni ifodalash bilan cheklanmaydi, balki zamonaviy lingvopoetik tadqiqotlarda toponimlar muallif estetik niyatini ifodalovchi poetik vosita sifatida ham talqin qilinadi. Xususan, D. Quronovning adabiyot nazariyasiga oid qarashlarida badiiy makon asar kompozitsiyasining muhim unsuri sifatida baholanib, u qahramon xarakteri va ruhiy holatini ochib berishga xizmat qilishi ta’kidlansa, B. Yo‘ldoshevning lingvopoetik tadqiqotlarida badiiy matndagi til birliklarining obrazlilik va ramziylik xususiyatlari keng tahlil qilinadi. Bu esa toponimlarning estetik-falsafiy mazmunini ochishda muhim ilmiy asos vazifasini bajaradi. Shuningdek, Sh. Rahmatullayevning semasiologiya va leksikologiyaga oid ilmiy qarashlarida esa til birliklarining ma’no qatlamlari, konnotativ xususiyatlari hamda metaforik ma’no hosil qilish jarayonlari izohlanib, bu nazariyalar badiiy asardagi toponimlarning ramziy va ko‘chma ma’nolarini tahlil qilishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu kichik tadqiqotimizda adibning “Lola” hikoyasida qo‘llanilgan toponimlarning funksiyaviy-semantik xususiyatlarini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Avvalo, badiiy matn lingvopoetik tahlil asosida o‘rganilib, hikoyadagi joy nomlarining matn mazmuni va qahramon ruhiyati bilan bog‘liqligi tahlil qilindi. Shuningdek, semantik tahlil metodi yordamida toponimlarning ma’no qatlamlari, ramziy va metaforik xususiyatlari ochib berildi.

Tahlillar va natijalar. Adibning ushbu hikoyasida aniq geografik nomlar deyarli uchramaydi. Buning o‘rniga “qoya”, “cho‘qqi”, “tubanlik”, “tumanlik”, “osmon” kabi umumlashgan makon tushunchalari qo‘llaniladi. Bu birliklar klassik toponim sifatida emas, balki shartli-ramziy makonlar sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, qoya obrazi – inson hayotidagi sinovlar, mashaqqatlar va erishib bo‘lmas orzular timsolidir. Ushbu makon real geografik joy emas, balki ruhiy sinov maydoni vazifasini bajaradi. Hikoyadagi eng muhim toponimik birlik bu – lola obrazidir. U oddiy gul emas, balki oliy maqsad, ideal, baxt va ilohiy chaqiriq timsoli sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan, “lola” shartli markaziy makon vazifasini bajaradi. Bu yerda muallif diniy va falsafiy assotsiatsiyalarni ham uyg‘otadi. Masalan, hikoyada lola sari intilish tasviri Ka’baga

intilayotgan insonlar bilan qiyoslanadi. Bu esa lola obrazining muqaddaslik darajasiga ko‘tarilganini ko‘rsatadi.

Hikoyada makon vertikal tizimda qurilgan bo‘lib, ya’ni yuqori (cho‘qqi, osmon, lola) – orzu, maqsad, saodat, past (tubanlik, tumanlik) – halokat, ojizlik, yo‘qotish ramzi sifatida qo‘llanilgan. Bu qarama-qarshilik orqali esa inson hayotining dramatizmi ochib beriladi. Yuqoriga intilish – kamolot sari harakat, pastga qulash esa ma’naviy yoki jismoniy halokatni anglatadi. Bundan tashqari, hikoyadagi makon tasvirlari qahramon ruhiy holatini ifodalashda ham faol ishtirok etadi. Masalan, tumanlik – noaniqlik va qo‘rquvni, qoya – xavf va qat’iyatni, cho‘qqi – umid va yuksalishni bildiradi. Shu tariqa, toponimlar voqealar fonini emas, balki ichki kechinmalarni ochuvchi vositaga aylanadi. Qolaversa, toponimlar orqali muallif jamiyatdagi raqobat, manmanlik, individualizm kabi muammolarni ham ko‘rsatadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Ulug‘bek Hamdamning “Lola” hikoyasida qo‘llangan makon birliklari an’anaviy geografik tushunchadan chiqib, murakkab badiiy-estetik tizimni hosil qilgan. Asarda toponimlar voqealar sodir bo‘layotgan hududni belgilash bilangina cheklanmay, insonning ichki dunyosi, ma’naviy izlanishlari hamda hayot haqidagi falsafiy qarashlarini ifodalovchi muhim poetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan, hikoyadagi makon tasviri muallifning individual badiiy tafakkurini ochib beruvchi asosiy unsurlardan biri hisoblanadi. Tahlillar davomida aniqlanishicha, hikoyada qo‘llangan “qoya”, “cho‘qqi”, “tumanlik”, “osmon” kabi makon birliklari semantik jihatdan ko‘p qatlamli ma’no kasb etadi. Ular orqali insonning ruhiy holati, ichki ziddiyatlari, maqsad sari intilishi hamda hayotiy kurashlari ramziy shaklda ifodalangan. Ayniqsa, makonning vertikal tarzda tasvirlanishi asardagi falsafiy g‘oyani kuchaytirib, yuksalish va qulash o‘rtasidagi qarama-qarshilikni badiiy jihatdan ta’sirchan ifodalashga xizmat qilgan. Bu esa yozuvchining makon konseptidan psixologik va estetik vosita sifatida mahorat bilan foydalanganini ko‘rsatadi. Shuningdek, hikoyadagi “lola” obrazi markaziy semantik birlik sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur obraz insonning ideallik sari intilishi, ma’naviy komillikni izlash va oliy qadriyatlar tomon harakatini ifodalovchi

ramziy timsol sifatida namoyon bo‘lgan. Natijada, asardagi toponimik birliklar nafaqat tasviriy yoki nominativ vazifani, balki falsafiy, psixologik hamda konseptual funksiyalarni ham bajarishi aniqlandi. Mazkur tadqiqot badiiy matnda toponimlarning funksiyaviy-semantik imkoniyatlari keng ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, zamonaviy o‘zbek nasrida makon tushunchasining inson ruhiyati bilan uyg‘un holda tasvirlanishi toponimlarning lingvopoetik ahamiyatini yanada oshiradi. Shu bois, Ulug‘bek Hamdam ijodidagi makon konsepti va ramziy toponimlarni chuqur o‘rganish kelgusida lingvistika hamda lingvopoetika sohasidagi tadqiqotlar uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hamdam U. Lola. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 120 b.

2. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: Fan, 2006. – 320 b.

3. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 400 b.

4. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tili semasiologiyasi va leksikologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2010. – 256 b.

5. Yo‘ldoshev B. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 220 b.

THE TRANSFORMATIVE POWER OF FOREIGN LANGUAGE LEARNING: PERSONAL GROWTH, CULTURAL AWARENESS, AND COGNITIVE DEVELOPMENT

Ilhomova Shahzoda Baxtiyor qizi

Student of Renaissance University

Usnaddinova Dilobar Pulat qizi

English Teacher, Renaissance University, Tashkent

ilhomovashahzoda1702@gmail.com dilobarusnaddinova@gmail.com

Abstract. This article explores how learning foreign languages can profoundly impact a person’s personal growth and worldview. It emphasizes not just the linguistic skills gained but also the cultural, social, and emotional benefits of mastering new languages. Through the exploration of experiences from famous thinkers and linguists,

the article highlights the importance of language as a tool for self-expression, communication, and expanding one's horizons.

Keywords: language learning, personal growth, cultural exchange, self-expression, communication, cognitive development, multilingualism.

Language is more than just a means of communication. It is a tool of discovery — a bridge to understanding different cultures, connecting with people from around the world, and expressing oneself in ways that might otherwise seem impossible. The journey of learning languages often begins with a first step that may seem trivial at first but ultimately shapes how one views the world. Acquiring a foreign language contributes to intellectual growth, intercultural competence, and cognitive development. Researchers have emphasized that multilingualism enhances communication skills, broadens cultural awareness, and promotes social integration (Krashen, 1985).

Language learning is not merely about memorizing vocabulary or mastering grammar rules. It is about embracing new ways of thinking, perceiving the world from different perspectives, and opening doors to new opportunities. As Nelson Mandela famously said, if you talk to a man in a language he understands, that goes to his head, but if you talk to him in his language, that goes to his heart (Mandela, 1995). This powerful statement captures the essence of how language can influence emotional and cognitive connections. For many individuals, learning a new language begins as a requirement or necessity; in educational settings, English is often taught as a second language. However, with continued practice and immersion, students find that language learning opens up avenues for cultural exchange, intellectual engagement, and personal satisfaction.

The process of learning a language is rarely straightforward. There are numerous challenges — from complex grammar rules to unfamiliar sounds and writing systems. However, these obstacles present opportunities for personal growth. One of the most important lessons learned is that mistakes are part of the journey. The fear of making mistakes often hinders learners in the early stages, yet it is through these mistakes that

true mastery develops. Overcoming such challenges teaches perseverance, patience, and humility.

After gaining proficiency in English, many language learners are motivated to explore other languages. These new languages offer unique linguistic structures, distinct alphabets, and fascinating cultural perspectives. Learning different languages such as Turkish and Korean can significantly broaden one's intellectual and cultural worldview, providing access to a wealth of literature, art, history, and music. As Federico Fellini aptly stated, a different language is a different vision of life. Indeed, learning a new language provides a new lens through which to view the world; Turkish and Korean, with their rich literary and cultural histories, allow learners to connect with cultures and communities that may have been otherwise distant.

One of the most valuable aspects of language learning is its ability to foster connections between individuals from different cultural backgrounds. Language is not merely a tool for communication; it is a key to unlocking cultural values, traditions, and customs. Understanding a language often leads to a deeper understanding of a culture, as the two are inextricably linked. Whether through online discussions, academic conferences, or travel, knowing multiple languages enables individuals to form meaningful relationships across cultural boundaries. Ludwig Wittgenstein's famous assertion that the limits of my language are the limits of my world (Wittgenstein, 1953) holds significant truth in this context: by expanding linguistic capabilities, individuals extend the boundaries of their social and intellectual horizons.

CONCLUSION

Language learning plays a crucial role in shaping both personal and academic development. It facilitates greater communication, fosters cross-cultural understanding, and opens up new opportunities for growth. By learning foreign languages, individuals can not only expand their knowledge but also develop a more nuanced understanding of the world. The journey of language acquisition is one that requires dedication, patience, and the willingness to embrace both success and failure as integral parts of the process. As Frank Smith eloquently put it, one language sets you in a corridor for life, while two languages open every door along the way (Smith, 1998).

In conclusion, language is more than just a tool for communication — it is a gateway to personal growth, cultural exchange, and the enrichment of the human experience.

REFERENCES

1. Flowerdew J., Miller L. Second Language Listening: Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

2. Kargozari H.R., Zarinkamar N. Lexical Development through Podcasts // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2014. – Vol. 98. – P. 839-843.

3. Krashen S.D. The Input Hypothesis: Issues and Implications. – London: Longman, 1985.

4. Mandela N. Long Walk to Freedom. – New York: Little, Brown and Company, 1995.

5. Rost M. Teaching and Researching Listening. – London: Pearson Education, 2019.

6. Smith F. The Book of Learning and Forgetting. – New York: Teachers College Press, 1998.

7. Vandergrift L., Goh C.C.M. Teaching and Learning Second Language Listening: Metacognition in Action. – London: Routledge, 2012.

8. Wittgenstein L. Philosophical Investigations. – Oxford: Blackwell, 1953.

NIL STIVENSON ROMANLARIDA KIBORG OBRAZINING POETIK TALQINI

Karimov Ulug‘bek Nusratovich

PhD, dotsent, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

u.n.karimov@gmail.com Orcid ID: 0009-0006-0868-8358

Annotatsiya. Ushbu tezisda Nil Stivenson romanlarida kiborg obrazining poetik talqini tahlil qilinadi. Tadqiqotda “Olmos asri”, “Qor ko‘chkisi”, “Yetti momo” va “To‘xtash zarbasi” romanlari misolida kiborg obrazining ichki dunyosi monolog, dialog, peyzaj va portret vositalari orqali qanday ochib berilishi yoritiladi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, Stivenson poetikasida kiborg obrazi shunchaki texnologik gibrid emas, balki inson va texnologiya o‘rtasidagi murakkab munosabatlarning badiiy modeli

sifatida namoyon bo‘ladi. Yozuvchi bir tomondan texnologik muhitning ong va tana ustidan ta’sirini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan, ana shu muhitda insoniylikning saqlanib qolish imkoniyatini ham tadqiq etadi. Natijada kiborg obrazi postgumanistik davrning estetik va falsafiy timsoliga aylanadi.

Kalit so‘zlar: kiborg obraz, postgumanizm, kiberpank, postkiberpank, poetika, monolog, dialog, peyzaj, portret.

Nil Stivenson ijodida kiborg obrazi texnologik fantastika unsuri sifatida emas, balki insonning ichki dunyosi, ijtimoiy muhit va zamonaviy sivilizatsiya taqdiri bilan uzviy bog‘langan murakkab poetik hodisa sifatida talqin etiladi. Yozuvchi kiborgni oddiy mexanik gibrid darajasida qoldirmaydi; aksincha, uni postgumanistik tafakkurning badiiy timsoliga aylantiradi. Bu jihat, ayniqsa, “Olmos asri”, “Qor ko‘chkisi”, “Yetti momo” va “To‘xtash zarbasi” romanlari tahlilida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Avvalo, Stivenson poetikasida monolog va dialog kiborg obrazining ichki mohiyatini ochuvchi asosiy vositalardan biridir. “Olmos asri” romanida Nellning ongiy shakllanishi sun’iy intellektli “Alifbo” bilan muloqot jarayonida yuz beradi. Bu yerda ichki monolog an’anaviy introspeksiya shaklida emas, balki texnologiya bilan hamkorlikda vujudga keladigan o‘zlikni anglash jarayoni sifatida ko‘rinadi. “Qor ko‘chkisi” romanida esa dialog yanada murakkabroq vazifani bajaradi: virus, til va ong o‘rtasidagi munosabat orqali insonning “dasturlanishi” g‘oyasi ilgari suriladi. Shunday qilib, Stivenson uchun muloqot nafaqat kommunikativ vosita, balki ichki dunyoning haqiqatini sinovdan o‘tkazuvchi poetik mezondir.

Ikkinchidan, Stivenson romanlarida peyzaj oddiy fon emas, balki qahramon ruhiy holatining faol ifodachisidir. “Olmos asri” romanidagi ertaknamo vodiylar va qorong‘u o‘rmonlar Nellning ichki qo‘rquv, umid va kamolot bosqichlarini aks ettiradi. “Qor ko‘chkisi” romanidagi tartibsiz shahar makoni inson ongining parokandaligini ifodalasa, “Yetti momo” romanidagi parchalanib ketgan Oy va postapokaliptik kosmik manzaralar umidsizlik hamda qat’iyatning timsoliga aylanadi. “To‘xtash zarbasi” romanidagi iqlimiy keskinliklar esa axloqiy tanlovning og‘irligini kuchaytiradi. Shu

ma’noda, peyzaj Stivenson poetikasida qahramon ichki olamining tashqi ko‘rinishga ko‘chgan shaklidir.

Uchinchidan, portret tasviri kiborg obrazining estetik va falsafiy mohiyatini ochishda muhim rol o‘ynaydi. “Olmos asri” romanida Nellning tashqi qiyofasi insoniy individuallik saqlanib qolgan kiborglashuv modelini bildiradi. “Qor ko‘chkisi” romanida esa Reyven va janob Ng singari obrazlar tananing qurolga yoki platformaga aylanishini ko‘rsatib, begonalashuv hissini uyg‘otadi. “Yetti momo” romanida portret deyarli “dasturlashtirilgan” antropologik modelga aylanadi, “To‘xtash zarbasi” romanida esa texnologiya bilan uyg‘un yashayotgan zamonaviy inson qiyofasi tasvirlanadi. Demak, Stivenson poetikasida portret tashqi ko‘rinish tavsifi bilan cheklanmay, qalb va texnologiya o‘rtasidagi murakkab dialektikani ifoda etadi.

Umuman olganda, Stivensonning dastlabki romanlarida kiborglashuv ko‘proq hajviy va bo‘rttirilgan tusga ega bo‘lsa, keyingi asarlarida u kundalik voqelikning tabiiy davomiga aylanadi. Shu bois yozuvchi poetikasida evolyutsiya kuzatiladi: “Qor ko‘chkisi” romanidagi satirik va grotesk usul “Olmos asri” romanidagi gumanistik ohang, “Yetti momo” romanidagi epik ko‘lam va “To‘xtash zarbasi” romanidagi realizm bilan almashinadi. Biroq bu romanlarning barchasini birlashtiruvchi markaziy g‘oya bitta: texnologiyalar qanchalik kuchaymasin, insoniylik masalasi baribir badiiy va axloqiy markazda qoladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Nil Stivenson romanlarida kiborg obrazi postgumanistik davrning murakkab badiiy modeli sifatida namoyon bo‘ladi. U monolog, dialog, peyzaj va portret vositasida bir tomondan texnologik muhitning inson ongiga bosimini, ikkinchi tomondan esa insoniylikning so‘nmas ichki quvvatini ifodalaydi. Shu bois Stivenson kiborg obrazlari nafaqat kiberpank poetikasining muhim elementi, balki zamonaviy adabiyotning inson va texnologiya munosabatini teran anglatib beruvchi estetik timsollaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Stephenson N. Snow Crash. – New York: Bantam Books, 1992.

2. Stephenson N. The Diamond Age: Or, A Young Lady's Illustrated Primer. – New York: Bantam Books, 1995.

3. Stephenson N. Seveneves. – New York: William Morrow, 2015.

4. Stephenson N. Termination Shock. – New York: William Morrow, 2021.

5. Haraway D. A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century. – New York: Routledge, 1991.

6. Hayles N.K. How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics. – Chicago: University of Chicago Press, 1999.

THE DIALECTICS OF NATIONAL IDENTITY AND GLOBAL CITIZENSHIP

Khasanov Jasurbek Abdulboqiyevich

Researcher, Namangan State University

j.bayazid2019@gmail.com

Abstract. This article explores the complex dialectical relationship between national identity and global citizenship, examining how youth navigate the intersection of local cultural heritage and global ethical frameworks. The study emphasizes the dynamic tension between preserving national traditions, linguistic and cultural uniqueness, and embracing universal values, social responsibility, and civic engagement in a globalized world. Through a synthesis of philosophical, sociological, and educational perspectives, the research highlights the mechanisms by which national identity informs moral reasoning, social cohesion, and ethical orientation, while global citizenship fosters intercultural competence, critical thinking, and adaptive ethical engagement. The study demonstrates that integrating these seemingly contradictory domains supports the development of youth who are both rooted in their cultural heritage and capable of participating responsibly in transnational, pluralistic social structures.

Keywords: national identity, global citizenship, youth development, cultural heritage, civic responsibility, ethical reasoning, intercultural competence, pluralism, value integration, transnational education, social cohesion.

The contemporary global landscape presents a unique set of challenges and opportunities for the formation of youth identity, compelling a nuanced understanding of the dialectical interplay between national identity and global citizenship. National identity, understood as a collective sense of belonging rooted in shared history, language, culture, and values, constitutes a foundational dimension of personal and social identity. It provides moral, cultural, and historical anchors that shape individual worldviews, ethical frameworks, and social behaviors. Global citizenship, in contrast, emphasizes universal values, intercultural competence, ethical responsibility across borders, and the capacity to engage constructively within transnational communities. The tension between these two dimensions — the particularistic rootedness of national identity and the universalizing orientation of global citizenship — forms the central dialectic addressed in this study.

The development of youth social consciousness within this dialectic is increasingly critical in an era defined by globalization, digital interconnectedness, and cultural pluralism. Young individuals are continuously exposed to multiple and often conflicting cultural, ethical, and social paradigms, which require advanced cognitive, moral, and social competencies to negotiate effectively. National identity, as a repository of historical knowledge, collective memory, and cultural continuity, provides youth with a coherent sense of self, moral grounding, and ethical orientation. At the same time, global citizenship encourages critical reflection, intercultural empathy, and adaptive engagement with diverse value systems, equipping youth to participate responsibly in global social, economic, and political processes.

Educational interventions play a central role in operationalizing this dialectic, integrating national and global dimensions of identity through curricula, pedagogical strategies, and experiential learning projects. Programs that emphasize cultural heritage, history, and language preservation alongside global ethical principles, human rights education, and intercultural dialogue foster the dual development of rootedness and openness. Youth exposed to such integrative approaches demonstrate enhanced ethical reasoning, civic responsibility, intercultural competence, and reflective engagement with both local and global societal challenges. Empirical studies further

suggest that reconciling national identity with global citizenship supports social cohesion, ethical resilience, and the capacity for constructive participation in pluralistic societies, whereas failure to navigate this dialectic may lead to cultural alienation, ethical relativism, or disengagement from social responsibilities.

The scholarly discourse on this relationship emphasizes the multifaceted and dynamic nature of youth identity formation. Kwame Anthony Appiah offers a seminal perspective on the interaction between local identity and global moral responsibility. Appiah argues that cosmopolitanism does not entail the erasure of national identity but rather the cultivation of ethical engagement that transcends borders while remaining grounded in cultural and historical context. According to Appiah, youth can develop a sense of global responsibility without forfeiting attachment to their cultural heritage, as long as educational and social frameworks encourage reflective evaluation of both local and universal norms.

In complement, Amartya Sen provides a theoretical and practical framework for understanding identity and ethical responsibility in pluralistic contexts. Sen's work on identity plurality and social choice underscores that individuals often navigate multiple, overlapping identities — national, cultural, religious, and global — requiring flexible reasoning, ethical discernment, and critical reflection. Sen highlights the importance of fostering capabilities that enable youth to reconcile potentially conflicting normative frameworks, balancing allegiance to national traditions with engagement in global ethical and civic responsibilities. Together, their contributions highlight that effective identity development requires both normative reflection and actionable competence.

The methodological framework employed in this study integrates philosophical, sociological, psychological, and educational approaches, providing a holistic lens to examine the cognitive, moral, and behavioral mechanisms that underpin youth development. A philosophical-normative approach was applied to analyze the ethical and axiological foundations of identity. Drawing on James Rest's Four-Component Model of moral development, the study examined ethical sensitivity, moral judgment, motivation, and character as interdependent elements influencing youth social

consciousness. Structured surveys, scenario-based assessments, observational protocols, reflective journals, and project-based civic activities were implemented to quantify the degree to which youth internalize and operationalize both national and global values, and an integrative synthesis was conducted to provide a comprehensive understanding of the mechanisms involved.

The findings reveal that youth exposed to integrative interventions bridging national identity and global citizenship demonstrate significant advances in ethical reasoning, social consciousness, and intercultural competence. Quantitative assessments and scenario-based evaluations indicate that participants develop a heightened capacity to reconcile national cultural norms with global ethical principles, demonstrating reflective judgment and adaptive moral reasoning. Qualitative observations demonstrate that youth engaged in civic-oriented projects, cross-cultural dialogues, and heritage preservation activities were more likely to operationalize ethical principles, engage collaboratively, and exercise critical reflection. The data further reveal that integrating national and global dimensions of identity enhances social cohesion and personal moral coherence, mitigating potential conflicts arising from globalization-induced cultural plurality.

CONCLUSION

This study demonstrates that the dialectical integration of national identity and global citizenship is essential for the development of ethically grounded, socially responsible, and globally competent youth. National identity provides a vital cultural, historical, and moral foundation, anchoring young individuals in a coherent sense of self, collective belonging, and ethical orientation, while global citizenship fosters intercultural competence, critical thinking, and ethical responsibility across borders. The findings confirm that educational, cultural, and civic interventions which deliberately integrate local heritage and global ethical principles enhance both reflective moral reasoning and actionable social engagement. The discussion of Appiah and Sen underscores that reflective philosophical engagement and practical capability development are mutually reinforcing, demonstrating that effective youth development requires both cognitive moral insight and practical application.

REFERENCES

1. Ahmadov M. Yangi O‘zbekistonda yoshlar dunyoqarashiga milliy va umuminsoniy qadriyatlar birligiga erishishdagi muammolar // Pedagogika i psixologiya v sovremennom mire. – 2024. – T. 4. – №11. – S. 140-144.

2. Nizomiddinov X. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning globallashuv sharoitida jamiyat hayotidagi roli // Pedagogika i psixologiya v sovremennom mire. – 2024. – T. 4. – №11. – S. 248-253.

3. Shohbozbek E. va boshq. Yoshlarning ma’naviy dunyoqarashini shakllantirishda maktabgacha ta’limning o‘rni // International Scientific Research Conference. – 2025. – T. 3. – №32. – S. 76-81.

4. Absattarovich K.F. Globallashuv sharoitida yoshlar dunyoqarashida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unlashuvi // Uz Conferences. – 2025. – T. 1. – №9.

5. Gulmonov H. Yangi O‘zbekistonda yoshlar dunyoqarashini umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissini shakllantirishning amaliy natijalari // Pedagogika i psixologiya v sovremennom mire. – 2024. – T. 4. – №11. – S. 160-165.

6. Yo‘ldoshboyev M. Yoshlar dunyoqarashini yuksaltirishning nazariy-metodologik asoslari // Pedagogika i psixologiya v sovremennom mire. – 2024. – T. 4. – №11. – S. 306-313.

7. Najmetdinova M.M. Yangi O‘zbekistonda ommaviy-madaniy tadbirlar asosida yoshlar ma’naviy dunyoqarashini rivojlantirish istiqbollari // Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. – 2024. – T. 4. – №2. – S. 39-49.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕЙРОСЕТЕЙ В ВИЗУАЛИЗАЦИИ И ИЗУЧЕНИИ ТРУДНЫХ СЛУЧАЕВ КАТЕГОРИИ ОДУШЕВЛЕННОСТИ/НЕОДУШЕВЛЕННОСТИ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Латфулина Наргиза Ринатовна

преподаватель кафедры современного русского языка, Узбекский государственный университет мировых языков, г. Ташкент, Узбекистан

e-mail: ledy86@bk.ru

Аннотация: В статье рассматриваются возможности интеграции технологий искусственного интеллекта в процесс преподавания русского языка. На примере одной из самых парадоксальных грамматических тем - категории одушевленности и неодушевленности имен существительных и ее исключений - демонстрируются методики использования нейросетей для визуализации и геймификации обучения.

Abstract: The article examines the possibilities of integrating artificial intelligence technologies into the process of teaching the Russian language. Using the example of one of the most paradoxical grammatical topics - the category of animacy and inanimacy of nouns and its exceptions - the authors demonstrate methodologies for utilizing neural networks for data visualization and gamification of learning.

Annotatsiya: Maqolada rus tilini o‘qitish jarayoniga sun’iy intellekt texnologiyalarini integratsiya qilish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Eng paradoksal grammatik mavzulardan biri otlarning jonlilik va jonsizlik turkumi hamda uning mustasno holatlari misolida ma’lumotlarni vizuallashtirish va o‘qitishni geymifikatsiya (o‘yinlashtirish) qilish uchun neyron tarmoqlaridan foydalanish metodikalari namoyish etilgan.

Ключевые слова: искусственный интеллект в образовании, методика преподавания, имя существительное, категория одушевленности, грамматические исключения, визуализация данных, нейросети.

Keywords: artificial intelligence in education, teaching methodology, noun, category of animacy, grammatical exceptions, data visualization, neural networks.

Kalit so‘zlar: ta’limda sun’iy intellekt, o‘qitish metodikasi, ot so‘z turkumi, jonlilik turkumi, grammatik mustasno holatlar, ma’lumotlarni vizuallashtirish, neyron tarmoqlari.

Появление и стремительное развитие технологий искусственного интеллекта (ИИ) и генеративных нейросетей открывает качественно новый этап в дидактике и методике преподавания языковых дисциплин. Современное образование переживает цифровую трансформацию, где фокус смещается с механического заучивания правил на развитие критического и визуального

мышления. В контексте изучения русского языка как родного, так и как иностранного, традиционные методы объяснения сложных грамматических категорий часто оказываются малоэффективными из-за высокой абстрактности материала. Одним из таких сложных разделов является морфологическая категория одушевленности и неодушевленности имен существительных, особенно в части ее исключений и несовпадений с биологическими понятиями «живое/неживое». Применение ИИ-технологий позволяет визуализировать эти скрытые языковые механизмы, делая процесс обучения интерактивным и персонализированным.

Трудность освоения категории одушевленности заключается в том, что в русском языке она является чисто грамматической, а не биологической. Грамматический показатель одушевленности - это совпадение формы винительного падежа множественного числа (а для мужского рода и единственного числа) с формой родительного падежа (В.п. = Р.п.). Для неодушевленных существительных форма винительного падежа совпадает с именительным (В.п. = И.п.) [7].

Насырова Н.А. считает, что лингвистический парадокс и ключевой барьер в обучении связаны со словами-исключениями, которые полностью разрушают привычные логические связи обучающихся:

названия игрушек и образов человека (кукла, марионетка, робот, мертвец, покойник) грамматически являются одушевленными (вижу кукол, мертвецов, роботов);

названия шахматных и карточных фигур (ферзь, туз, валет) ведут себя как одушевленные (побить ферзя, туза);

биологически живые организмы (микроб, бактерия, вирус, зародыш), а также совокупности живых существ (народ, толпа, полк) грамматически являются неодушевленными (изучать микробы, собирать народы) [3].

По мнению Шакировой Р.Р., зубрежка этих списков часто приводит к быстрой утомляемости учащихся и отсутствию долгосрочного понимания.

Именно здесь на помощь приходит искусственный интеллект, способный трансформировать абстрактное правило в наглядный цифровой контент [5].

Использование ИИ в визуализации и изучении данных исключений может быть реализовано через несколько ключевых методических подходов:

во-первых, это генерация уникального визуального контента с помощью диффузионных нейросетей (Midjourney, Stable Diffusion, Шедеврум). Для преодоления когнитивного диссонанса (например, почему робот или ферзь «живые», а бактерия «мертвая») ИИ может создавать метафорические сюжетные картины. Преподаватель совместно со студентами может сгенерировать персонажей-исключений, наделив их визуальными атрибутами «одушевленности» (например, шахматный ферзь с ожившим лицом, подмигивающий студенту). Образная память (эйдетизм), подкрепленная технологиями ИИ, позволяет зафиксировать языковую норму на уровне прочной визуальной ассоциации;

во-вторых, это интерактивный сторителлинг с помощью больших языковых моделей (ChatGPT, Claude). Нейросеть способна за секунды сгенерировать мнемоническую сказку или детективную историю, где главными героями выступают слова-исключения, а сюжет построен на их грамматических свойствах. Пример промпта (запроса к ИИ): «Напиши юмористический рассказ, где Робот, Ферзь и Мертвец спорят с Микробом и Толпой о том, кто из них по-настоящему одушевлен в королевстве Русского Языка, используя формы винительного и родительного падежей». Подобный контент, созданный ИИ «здесь и сейчас», обладает высокой степенью адаптивности под интересы конкретной аудитории;

в-третьих, ИИ выступает как инструмент геймификации и создания мгновенных адаптивных тренажеров. С помощью платформ автоматической генерации тестов преподаватель может создавать дифференцированные задания. Если студент ошибается в слове «кукла», ИИ не просто фиксирует ошибку, а мгновенно перестраивает траекторию, предлагая микро-игру, где нужно «спасти кукол» через правильное склонение.

Внедрение искусственного интеллекта, как считает Насырова Н.А. «в образовательный процесс радикально меняет роль преподавателя. Из транслятора сухой теоретической информации преподаватель превращается в цифрового куратора и архитектора образовательной среды» [4]. Согласно мнению Р.Р. Шакировой, изучение сложных грамматических тем, таких как исключения категории одушевленности, перестает быть рутинным процессом. ИИ позволяет соединить строгую академическую науку с элементами цифрового искусства и геймификации, что напрямую отвечает вызовам современной расконцентрированной аудитории («клипового мышления») [6].

Таким образом, революция искусственного интеллекта в образовании открывает широкие перспективы для преодоления традиционных трудностей в освоении грамматики. Интеграция ИИ-инструментов в уроки русского языка позволяет визуализировать парадоксы языковой системы, превращая изучение исключений в увлекательное исследование, что значительно повышает качество и прочность усвоения знаний.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов Э. Г. Информационно-коммуникационные технологии в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык. Курсы, 2012. – 168 с.

2. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.

3. Насырова Н.А. Инновационные технологии в преподавании русского языка студентам: опыт и современные подходы // International journal of artificial Intelligence. ISSN: 2692-5206. American Academic publishers, volume 05, issue 10, 2025 october. – P. 1480-1482.

4. Насырова Н.А. Роль искусственного интеллекта в обучении русскому языку // Материалы международной научно-практической конференции «Формирование профессиональных компетенций будущих учителей в процессе цифровизации системы образования с использованием международного опыта». – Душанбе, 2025 (октябрь). – С. 68-71.

5. Шакирова Р. Р. Категория одушевленности-неодушевленности в современном русском языке // Academic Research in Educational Sciences. – 2020. – 1(4). – С. 1030-1043.

6. Шакирова Р. Р. К вопросу о проявлении одушевлённости и неодушевлённости // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2019. – 11-7. – С. 121-125.

7. Шакирова Р.Р. Применение НЛП (нейролингвистическое программирование) как действенного метода повышения грамотности на уроках русского языка // Экономика и социум. – 2021. – С. 1233-1234.

O‘ZBEK VA INGLIZ LINGVOMADANIYATIDA “O‘G‘IL” KONSEPTI: VERBALIZATSIYA, SEMANTIKA VA TARJIMA MUAMMOLARI

Gulshoda Zafarjon qizi Maxmudjonova

Magistrant, Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillarida “o‘g‘il” konseptining lingvomadaniy xususiyatlari, uning har ikki xalq dunyoqarashidagi o‘rni va badiiy matnlarda ifodalanishi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida konseptni verbalizatsiya qilish usullari, semantik maydonining o‘ziga xosligi va tarjima jarayonida yuzaga keladigan madaniy to‘siqlar atroflicha yoritilgan.

Tayanch so‘zlar: konsept, lingvomadaniyat, verbalizatsiya, o‘g‘il, semantika, tarjima muammolari, kognitiv tilshunoslik, mentalitet, milliy qadriyatlar.

Zamonaviy tilshunoslikda til nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning madaniy kodi va dunyoni anglash vositasi sifatida qaraladi. Lingvomadaniyatshunoslikning markaziy tushunchalaridan biri bo‘lgan “konsept” inson ongida muayyan madaniy ma’noni ifodalovchi mental birlikdir. Oilaviy munosabatlar va qarindoshlik terminlari har qanday jamiyatning asosi bo‘lgani sababli, “o‘g‘il” konsepti ham o‘zbek, ham ingliz xalqlari tafakkurida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu maqolaning dolzarbligi ikki xil tipologik tuzilishga ega bo‘lgan tillarda ushbu konseptning lisoniy va madaniy xususiyatlarini aniqlash hamda tarjima muammolarini bartaraf etish usullarini ko‘rsatib berish bilan izohlanadi.

O‘zbek xalqi mentalitetida o‘g‘il farzand shunchaki oila a’zosi emas, balki shajara davomchisi, moddiy va ma’naviy merosxo‘r hisoblanadi. O‘zbek tilida ushbu konseptning verbalizatsiyasi boy frazeologik va paremiologik tizimga ega. Masalan, “O‘g‘il farzand — uyning ustuni” iborasi orqali o‘g‘ilning oiladagi barqarorlikni ta’minlovchi roli ifodalanadi. Shuningdek, o‘zbeklarda o‘g‘il tug‘ilganda unga qo‘yiladigan ismlar ham (Ulug‘bek, Bekzod, Sherzod) uning kelajakdagi ijtimoiy maqomi va jasoratiga bo‘lgan umidni ifodalaydi. O‘zbek kognitiv tafakkurida “o‘g‘il” tushunchasi “belbog‘li” semasi bilan bog‘lanadi. Bu nafaqat jinsni, balki or-nomus, himoya va mas’uliyatni anglatuvchi madaniy metaforadir. “O‘g‘il bolaning so‘zi bitta” kabi maqollar konseptning axloqiy-etik qirralarini ochib beradi.

Ingliz madaniyatida “son” konsepti ko‘proq individual erkinlik va huquqiy status kontekstida namoyon bo‘ladi. Garchi ingliz aristokratiyasida “eldest son” (to‘ng‘ich o‘g‘il) tushunchasi merosxo‘rlik nuqtayi nazaridan o‘zbeklardagi kabi kuchli bo‘lsa-da, zamonaviy ingliz tili va jamiyatida konseptning verbalizatsiyasi ko‘proq emotsional tenglikka tayanadi. Ingliz tilida ushbu konseptning diniy verbalizatsiyasi ham kuchli. “The Son of God” tushunchasi xristianlik madaniyatining asosi bo‘lib, bu “son” so‘ziga ilohiy va fidoyilik semalarini yuklaydi. Badiiy adabiyotda, xususan, Charlz Dikkens asarlarida o‘g‘il obrazi ko‘pincha oilaviy an’analarni saqlab qoluvchi yoki ularga qarshi chiquvchi personaj sifatida tahlil qilinadi.

Maqola mavzusi doirasida tarjima masalalari eng murakkab nuqta hisoblanadi. O‘zbek tilidagi “o‘g‘lim” murojaat formasi ingliz tiliga shunchaki “my son” deb o‘girilsa, pragmatik ma’no yo‘qolishi mumkin. O‘zbeklarda bu murojaat begona yosh yigitga nisbatan mehribonlik ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Ingliz tilida esa bunday holatda “young man” yoki “my boy” variantlari kontekstga qarab tanlanadi. Yana bir muammo — “o‘g‘il bolacha” tushunchasi bilan bog‘liq. O‘zbekcha “O‘g‘il bolacha ish bo‘libdi” iborasidagi “mardonavor”, “to‘g‘ri” degan ma’nolarni inglizchaga “It was a manly act” deb tarjima qilish mumkin, ammo bu yerda o‘zbekona milliy bo‘yoq (connotation) biroz xiralashadi [Ikramova, 2016: 23].

XULOSA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “o‘g‘il” konsepti har ikki madaniyatda ham ijobiy konnotatsiyaga ega bo‘lsa-da, uning verbalizatsiyasi milliy xususiyatlarga ko‘ra farqlanadi. O‘zbeklarda konsept ko‘proq ijtimoiy-axloqiy mas’uliyat va shajara tushunchalari bilan, inglizlarda esa huquqiy meros va individual status bilan bog‘lanadi. Tarjima jarayonida ushbu nozik farqlarni hisobga olish badiiy matnning asl mazmunini saqlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ashurova D.U., Galieva M.R. Stylistics of Literary Text. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2016.

2. Ikramova A. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.

3. Mahmudov N. Tilning nafosat olami. – Toshkent: Ma’naviyat, 2013.

4. Murtazayeva F.R. Frazeologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari. – Samarqand, 2019.

5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.

6. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. – Oxford: Oxford University Press, 1992.

7. Yusupov O‘.Q. Chog‘ishtirma tilshunoslik masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.

TEACHING THE SPEECH ACT OF GRATITUDE TO UZBEK STUDENTS THROUGH WEB RESOURCES

Zebokhon Musaeva Muzaffarovna

Uzbekistan State World Languages University, Senior teacher

e-mail: musaevazebokhon@gmail.com

Abstract. The speech act of gratitude is a frequent but culturally sensitive element of English communication. For Uzbek learners, expressions such as thank you, thanks a lot and I really appreciate it may look simple, yet their appropriate use depends on social distance, status, formality, sincerity and the degree of benefit received. This article examines how web resources can be used to teach English gratitude expressions to Uzbek EFL students. The study is based on theoretical synthesis, contrastive

pragmatic analysis and pedagogical modelling. Drawing on Speech Act Theory, Politeness Theory, intercultural communication, Russian speech-etiquette studies and Uzbek comparative research, the article argues that gratitude should be taught as a pragmatic action rather than as a list of phrases. YouTube, BBC Learning English, Quizlet, Kahoot, Duolingo, Padlet, Zoom discussions and online role-play tasks are analysed as tools for authentic input, interactive practice and intercultural reflection. The article concludes that web resources improve pragmatic competence when they are combined with explicit instruction, comparison between English and Uzbek norms and teacher feedback.

Keywords: speech act of gratitude, pragmatics, Uzbek EFL students, web resources, intercultural communication, politeness, digital language learning.

The aim of English language teaching today is not only to develop grammatical accuracy but also to prepare learners for socially appropriate communication. A student may know correct sentence structure and still fail pragmatically if an expression is too casual, too formal or culturally unexpected. The speech act of gratitude is a clear example of this problem. Although “thank you” is usually learned at the beginner level, effective thanking in real communication requires sensitivity to context, interlocutor, status and communicative purpose.

Speech Act Theory explains why gratitude must be taught as an action. Austin (1962) showed that language performs social acts, while Searle (1969) classified thanking as an expressive speech act because it reveals the speaker’s psychological state toward a beneficial action. Politeness Theory is also relevant: Brown and Levinson (1987) argue that speakers use politeness strategies to maintain face and social harmony. Gratitude recognizes the hearer as helpful and reduces the possible imbalance created when one person receives help from another.

This issue is important for Uzbek students because Uzbek and English gratitude formulas are not fully equivalent. Uzbek expressions such as rahmat, katta rahmat, minnatdorman, baraka toping and Xudo rozi bo‘lsin reflect respect, sincerity, blessing and moral reciprocity. English expressions such as Thanks, Thank you very much, I really appreciate your help and That was very kind of you are organized according to

register, social distance and degree of appreciation. Uzbek scholars note that speech etiquette formulas in English and Uzbek reflect cultural values and social relationships, not merely vocabulary (Jo‘rayeva, 2024; Misaatova, 2019). Abidova (2023) also treats gratitude in English and Uzbek as a linguocultural act that helps establish friendly interpersonal relations. The thesis of this article is that web resources can improve the teaching of gratitude to Uzbek students if they are used as structured tools for developing pragmatic awareness.

This article uses a qualitative methodology combining theoretical review, contrastive analysis and pedagogical modelling. The theoretical material includes works on speech acts, politeness, intercultural pragmatics, Russian speech etiquette and digital language learning. The practical material includes web resources that are commonly accessible to Uzbek students and teachers: YouTube, BBC Learning English, Quizlet, Kahoot, Duolingo, Padlet, Zoom and online role-play activities. The analysis was conducted in four stages: key concepts were identified; Uzbek and English gratitude expressions were compared according to formality, emotional intensity, social distance and pragmatic function; web resources were evaluated in terms of authenticity, multimodality, interactivity and feedback; and a lesson model was developed for Uzbek university students at A2-B2 levels.

The analysis shows that gratitude in English and Uzbek has universal and culture-specific features. In both languages, gratitude acknowledges help, kindness, gifts, advice or attention. However, Uzbek often expresses gratitude through wishes and blessings, for example baraka toping or umringiz uzoq bo‘lsin. English more often requires an explicit verbal appreciation of the action: Thank you for helping me; I appreciate your time; It was kind of you to explain it. Therefore, direct translation is not always pragmatically successful. Uzbek learners may experience pragmatic transfer: they may use very formal English expressions in casual situations, translate Uzbek blessing formulas literally, or use short forms such as Thanks when a fuller expression is expected.

Web resources offer several benefits. YouTube videos provide authentic or semi-authentic examples of gratitude in interviews, classroom episodes, service encounters

and daily conversations. BBC Learning English can provide controlled input and pronunciation models. Quizlet can help learners classify expressions by register: informal, neutral, polite and formal. Kahoot can be used for scenario-based testing, while Padlet can serve as a collaborative board where students compare English and Uzbek expressions. In Zoom discussions, students can perform online role-plays. Duolingo and similar applications support repetition and vocabulary recall, but they should not replace teacher-led explanation because they rarely provide detailed sociopragmatic analysis.

The findings confirm that gratitude should be taught through explicit pragmatics instruction. Wierzbicka (2003) argues that communicative meanings are connected with cultural scripts, which means that English gratitude cannot be fully understood through literal translation from Uzbek. Russian scholarship strengthens this argument: Formanovskaya (1989) describes speech etiquette as a system of conventional formulas, and Larina (2009) shows that politeness strategies differ across cultures. Technology-enhanced pragmatics instruction can address the limitations of traditional textbooks. Shirkhani (2014) argues that digital tools create additional opportunities for pragmatic learning, and Taguchi (2024) emphasizes the role of multimodal input and interaction. A practical lesson can include five stages: watching a short video and identifying gratitude expressions; discussing the relationship between speakers; comparing the English expression with Uzbek equivalents; practising through Quizlet, Kahoot and online role-play; and writing a short Padlet reflection.

CONCLUSION

The speech act of gratitude is an essential component of pragmatic competence. For Uzbek learners of English, it requires explicit teaching because English and Uzbek gratitude formulas differ in form, intensity and cultural meaning. Uzbek expressions often include blessings and relational warmth, while English expressions usually depend on register, social distance and explicit appreciation of the interlocutor’s action. This article has argued that web resources can make the teaching of gratitude more authentic and effective; their effectiveness, however, depends on teacher guidance, contrastive analysis and feedback. The pedagogical implication is that Uzbek EFL

classrooms should teach not only what to say but also when, how and to whom gratitude should be expressed.

REFERENCES

1. Abidova R.K. The Problem of Gratitude Speech Act in Communication. – CyberLeninka, 2023.

2. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962.

3. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

4. Formanovskaya N.I. Speech Etiquette and Communication Culture. – Moscow: Vysshaya Shkola, 1989.

5. Jo‘rayeva G. A Comparative Rhetorical Study of Speech Etiquette Formulas in English and Uzbek // The Lingua Spectrum. – 2024. – Vol. 4, №1.

6. Larina T.V. Category of Politeness and Style of Communication: A Comparison of English and Russian Linguacultural Traditions. – Manuscript Monuments of Ancient Rus’, 2009.

BADIIY MATNDA ANTROPONIMLARNING LINGVOMADANIY VAZIFALARI

Ramazonova Zebuniso Yashinovna

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Ingliz tilini o‘qitish metodikasi №2 kafedrasi katta o‘qituvchisi

e-mail: ramazonova4949@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada antroponimlarning badiiy matndagi lingvomadaniy funksiyalari tahlil qilinadi. Antroponim shaxsni nomlash vositasi bo‘lish bilan birga, milliy tarix, ijtimoiy qatlam, diniy-tasavvufiy qarash, gender stereotipi, muallif bahosi va obraz xarakterini ifodalovchi muhim semiotik birlik sifatida izohlanadi. Tadqiqotda ingliz va o‘zbek adabiyoti hamda xalq og‘zaki nutqida uchraydigan antroponimik birliklar qiyosiy-lingvomadaniy yondashuv asosida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek,

antroponim qatnashgan maqol, matal va frazeologik birliklarning madaniy xotirani saqlashdagi o‘rni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: antroponim, onomastika, lingvomadaniyat, badiiy matn, nominativ funksiya, obraz, maqol va matallar, ingliz tili, o‘zbek tili.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda atoqli otlar, xususan, shaxs nomlarini o‘rganuvchi antroponimika sohasi faqat leksik-semantik birliklar tavsifi bilan cheklanmaydi. Antroponim inson, jamiyat va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni o‘zida mujassam etadigan murakkab belgidir. Shaxs nomi orqali xalqning qadimiy e’tiqodi, tarixiy tajribasi, oilaviy qadriyatlari, ijtimoiy mavqega munosabati, estetik didi va dunyoqarashi aks etadi. Shu sababli antroponimlarni o‘rganish til tizimidagi nominatsiya masalalarini, badiiy matndagi obraz yaratish usullarini va milliy madaniyatning lingvistik ifodasini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega [Superanskaya, 1973: 34].

Antroponim termini odatda kishi ismi, familiyasi, otasining ismi, taxallus, laqab, psevdonim hamda tarixiy va folklor qahramonlari nomlarini qamrab oladi. Onomastik tadqiqotlarda antroponimlar bir tomondan til tizimining maxsus nominativ qatlami, ikkinchi tomondan esa madaniy kod sifatida baholanadi. Atoqli otning umumiy otlardan farqi shundaki, u predmet yoki shaxsni tur sifatida emas, yakka obyekt sifatida ajratib ko‘rsatadi; biroq badiiy matnda nom ko‘pincha oddiy identifikatsiyadan tashqari qo‘shimcha ma’no yuklaydi [Anderson, 2007: 78].

Antroponimlarni bir necha mezon asosida tasniflash mumkin. Tuzilishiga ko‘ra ular sodda, qo‘shma, qisqargan va affiksal shakllarga bo‘linadi. Kelib chiqishiga ko‘ra mahalliy, diniy, tarixiy, arabcha, forscha, turkiy, lotincha, yunoncha, germancha yoki boshqa tillardan o‘zlashgan nomlar ajratiladi. Vazifasiga ko‘ra rasmiy ism, familiya, laqab, taxallus, psevdonim va genealogik ko‘rsatkichlar farqlanadi. O‘zbek antroponimikasida ism berish odati ko‘pincha ezgu tilak, go‘zallik, kuch, baxt, imon, nasl davomiyligi kabi semantik motivlar bilan bog‘liq; ingliz antroponimikasida esa tarixiy-diniy ismlar, kasb-hunar, joy nomi va genealogik belgidan kelib chiqqan familiyalar salmoqli qatlamni tashkil etadi [Begmatov, 2013: 41].

Tilshunoslikdagi ahamiyati nuqtai nazaridan antroponimlar uch asosiy yo‘nalishda o‘rganiladi. Birinchisi, leksik-semantik yo‘nalish bo‘lib, unda nomning etimologiyasi, ma’nosi, shakllanish modeli va fonetik-morfologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ikkinchisi, sotsiolingvistik yo‘nalish bo‘lib, unda ism tanlash an’anasi, moda, diniy ta’sir, milliy o‘zlik va ijtimoiy guruhlar nomlash tizimi tekshiriladi. Uchinchisi, lingvomadaniy yo‘nalish bo‘lib, unda nom milliy mentalitet va madaniy xotirani ifodalovchi belgilar tizimi sifatida talqin qilinadi [Nikonov, 1974: 11].

Lingvomadaniy yondashuv antroponimni xalq tafakkuri va qadriyatlari bilan bog‘liq birlik sifatida ko‘radi. Masalan, o‘zbek tilidagi Imona, Farangiz, Dilnoza, Umid, Baxtiyor, Ulug‘bek kabi nomlarda ma’naviy poklik, go‘zallik, orzu, baxt va tarixiy xotira semalari mavjud. Ingliz tilidagi Grace, Faith, Hope, Victor, Rose, Lily kabi ismlarda ham diniy-axloqiy tushunchalar, g‘alaba, go‘zallik va tabiat obrazi bilan bog‘liq madaniy mazmun saqlanadi. Demak, shaxs nomi bevosita lug‘aviy ma’no bilan birga xalqning ideal inson haqidagi tasavvurini ham aks ettiradi [Hanks va boshq., 2006: 19].

Antroponimlarning lingvomadaniy tabiati, ayniqsa, diniy va tarixiy qatlamlarda yaqqol ko‘rinadi. Ingliz tilidagi John, Mary, Elizabeth, Michael, Peter kabi ismlar Bibliya va xristian an’analari orqali keng tarqalgan bo‘lsa, o‘zbek tilidagi Muhammad, Ali, Hasan, Husayn, Fotima, Maryam kabi ismlar islomiy madaniyat va diniy qadriyatlar bilan bog‘liq. Bunday nomlar faqat shaxsni atash uchun emas, balki oilaning e’tiqodi, avlodga bo‘lgan ma’naviy niyati va ijtimoiy-madaniy mansubligini ham bildiradi [Withycombe, 1977: 52].

Badiiy matnda antroponimning eng birlamchi vazifasi nominativ funksiyadir. Muallif qahramonni nomlash orqali uni matn olamiga olib kiradi, boshqa personajlardan ajratadi va o‘quvchi xotirasida mustahkamlaydi. Biroq badiiy nomning vazifasi shu bilan tugamaydi. U xarakterologik, ekspressiv, baholovchi, intertekstual, milliy-madaniy, ijtimoiy va kompozitsion funksiyalarni ham bajaradi. Masalan, ismning tovush tarkibi, etimologiyasi yoki xalq xotirasidagi assotsiatsiyasi personaj xarakterini oldindan sezdirishi mumkin [Coates, 2016: 5].

Xarakterologik funksiya antroponimning obraz mohiyatini ochishdagi ishtiroki bilan bog‘liq. Ingliz adabiyotida Charles Dickens qahramonlarining nomlari ko‘pincha kulgili, kinoyali yoki baholovchi mazmun kasb etadi. Mr. Gradgrind nomi qat’iylik va mexanik fikrlashni, Scrooge nomi esa baxillik va sovuqqonlikni eslatadi. O‘zbek adabiyotida ham ayrim ismlar va laqablar qahramonning ijtimoiy qiyofasini, fe’l-atvorini yoki xalqona bahosini ifodalaydi. Abdulla Qodiriy asarlaridagi Otabek, Kumush, Zaynab kabi nomlar nafaqat personajni nomlaydi, balki tarixiy davr, milliy urf-odat, oilaviy munosabat va ma’naviy ziddiyatlarni ham eslatadi.

Ekspressiv-baholovchi funksiya nomning matnda ijobiy yoki salbiy hissiy ohang hosil qilishi orqali yuzaga chiqadi. Laqab va taxalluslarda bu xususiyat kuchliroq bo‘ladi. Masalan, xalq og‘zaki ijodida Aldar Ko‘sa obrazi ayyorlik, hozirjavoblik va ijtimoiy tanqid bilan bog‘liq bo‘lsa, Nasriddin Afandi nomi donishmandlik, hazil va hayotiy mantiq belgisi sifatida yashaydi. Bu turdagi antroponimlar aniq shaxsdan umumlashma madaniy tipga aylanadi. Shu jihatdan ular folklor, adabiyot va kundalik nutq o‘rtasidagi semantik ko‘prik vazifasini bajaradi [Begmatov, 2013: 93].

Intertekstual funksiya antroponimning boshqa matn, tarixiy voqea yoki mifologik obrazga ishora qilishi bilan izohlanadi. Masalan, Romeo va Juliet nomlari sevgi va fojia ramzi sifatida, Hamlet nomi ikkilanish va falsafiy tafakkur timsoli sifatida, Layli va Majnun nomlari esa sharq adabiyotida ishqiy fidoyilik belgisi sifatida ishlatiladi. Bunday nomlar matnda bevosita sharhlanmasa ham, o‘quvchining madaniy xotirasida mavjud bo‘lgan ma’nolarni faollashtiradi. Natijada badiiy matnning semantik maydoni kengayadi [Anderson, 2007: 122].

Antroponimlar maqol, matal va frazeologik birliklar tarkibida ham muhim lingvomadaniy vazifani bajaradi. Ingliz tilida Jack of all trades, master of none birligi har ishga urinadigan, lekin hech bir sohada mukammal bo‘lmagan odamni bildiradi. Every Tom, Dick and Harry iborasi oddiy, har qanday odam ma’nosini beradi. Rob Peter to pay Paul iborasi esa bir qarzni yopish uchun boshqa qarzga kirish holatini ifodalaydi. A doubting Thomas diniy-madaniy manbaga ega bo‘lib, ishonchsiz yoki shubhakash odamni anglatadi. Bu birliklarda antroponimlar individual shaxs nomidan umumiy madaniy belgi darajasiga ko‘tarilgan [Hanks va boshq., 2006: 34].

O‘zbek tilida ham antroponimlar ishtirokidagi xalqona birliklar ko‘p uchraydi: Ali desang, Vali deydi; Ali xo‘ja, xo‘ja Ali; Eshmat-Toshmat; Nasriddin Afandi; Aldar Ko‘sa kabi birliklar xalqning hazil, kinoya, umumlashtirish va baholash usullarini ko‘rsatadi. Bunday birliklarda ism real shaxsni emas, balki ijtimoiy tip, xarakter yoki muayyan vaziyatni bildiradi. Masalan, Eshmat-Toshmat umumiy, noma’lum odamlar ma’nosida, Nasriddin Afandi esa topqirlik va xalq donoligi ramzi sifatida ishlatiladi. Demak, antroponimlar paremiyologik qatlamda milliy mentalitetni ixcham va obrazli shaklda saqlaydi.

Qiyosiy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek tillarida antroponimlarning frazeologiklashuvi o‘xshash mexanizmga ega: ism dastlab individual shaxsni bildiradi, keyin tarixiy, diniy, folklor yoki ijtimoiy assotsiatsiyalar asosida umumlashadi, oxir-oqibat barqaror til birligiga aylanadi. Farq shundaki, ingliz birliklarida Bibliya, antik-mifologik va Yevropa adabiy an’analari kuchli bo‘lsa, o‘zbek birliklarida islomiy, turkiy-folkloriy, mahalla-jamoa hayoti va xalqona kulgi an’analari sezilarli darajada namoyon bo‘ladi.

Amaliy tavsiyalar

Antroponimlarni lingvomadaniy tahlil qilishda bir necha metodik tamoyillarga amal qilish maqsadga muvofiq. Birinchidan, nomning etimologik manbasi va tarixiy shakllanishi aniqlanishi kerak. Ikkinchidan, nomning matndagi konteksti, qahramon xarakteri va muallif pozitsiyasi bilan aloqasi tahlil qilinishi lozim. Uchinchidan, antroponim qatnashgan frazeologik birliklar alohida madaniy kod sifatida ko‘rilishi zarur. To‘rtinchidan, ingliz va o‘zbek materiallarini qiyoslashda ekvivalentlikka emas, funksional o‘xshashlikka e’tibor berish kerak, chunki har bir xalq nomlar orqali o‘z tarixiy tajribasini turlicha ifodalaydi.

XULOSA

Antroponimlar til tizimida shaxsni nomlovchi birlik bo‘lishi bilan birga, badiiy matnda keng semantik va madaniy yuk tashuvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ular qahramonni individuallashtiradi, obraz xarakterini ochadi, muallif bahosini bildiradi, tarixiy-madaniy xotirani faollashtiradi va matnning intertekstual qatlamini boyitadi. Antroponim qatnashgan maqol, matal va frazeologik birliklar esa xalq tafakkuri, kulgi

madaniyati, diniy e’tiqod va ijtimoiy tajribani ixcham ifodalovchi barqaror birliklardir. Ingliz va o‘zbek tillaridagi antroponimlarni qiyosiy-lingvomadaniy o‘rganish nafaqat onomastika, balki adabiyotshunoslik, tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anderson J.M. The Grammar of Names. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 408 p.

2. Begmatov E. O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – 264 b.

3. Coates R. Names // The Oxford Handbook of the Word / ed. by J.R. Taylor. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – P. 1–18.

4. Hanks P., Hardcastle K., Hodges F. A Dictionary of First Names. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 454 p.

5. Nikonov V.A. Imya i obshchestvo. – Moskva: Nauka, 1974. – 278 s.

6. Superanskaya A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – Moskva: Nauka, 1973. – 366 s.

7. Withycombe E.G. The Oxford Dictionary of English Christian Names. 3rd ed. – Oxford: Oxford University Press, 1977. – 312 p.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЛИНГВОАКСИОЛОГИЧЕСКИХ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Юлбарсов Фахриддин Боходирович

Преподаватель «Кафедры фундаментальных и социальных наук»

Международного института пищевых технологий и инженерии

yulbarsovcom007@mail.ru +998916711140

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические предпосылки формирования лингвоаксиологического и лингвокультурологического подходов в современной лингвистике. Раскрывается связь языка, культуры и ценности, анализируется роль языковых единиц в репрезентации национального мировидения. Особое внимание уделяется паремиям как материалу,

позволяющему выявлять ценностные ориентиры этноса. Делается вывод о том, что лингвоаксиология и лингвокультурология взаимодополняют друг друга: первая изучает ценностный аспект языковых единиц, вторая — их культурную обусловленность.

Ключевые слова: лингвоаксиология, лингвокультурология, ценность, культура, язык, паремия, национальная картина мира.

Современная гуманитарная наука всё активнее обращается к изучению языка как формы культурной памяти и ценностного опыта народа. Если традиционная лингвистика долгое время рассматривала язык прежде всего как систему знаков, то антропоцентрическая парадигма позволила увидеть в нём средство хранения и передачи культурно значимой информации. В центре внимания оказались не только грамматические и лексические структуры, но и человек как носитель языка, культуры, оценки и мировидения.

Лингвокультурология сформировалась на пересечении языкознания, культурологии, этнолингвистики, когнитивной лингвистики и семиотики. Её основная задача состоит в том, чтобы выявить, каким образом культура отражается в языке и как языковые единицы репрезентируют национально-специфическое восприятие действительности. В рамках этого подхода особое значение имеют слова-символы, фразеологизмы, пословицы, поговорки, прецедентные тексты, метафоры, устойчивые речевые формулы.

Лингвоаксиология является более специализированным направлением, сосредоточенным на изучении ценностного содержания языковых единиц. В коллективной монографии «Общая и русская лингвоаксиология» подчёркивается, что понятие ценности представляет собой важнейшую методологическую проблему современной лингвистики [1]. Следовательно, лингвоаксиологическое исследование направлено на выявление того, как в языке выражаются категории добра и зла, пользы и вреда, красоты и безобразия, справедливости и несправедливости, нормы и отклонения.

Теоретической предпосылкой лингвоаксиологических исследований является признание того, что оценка не является внешним дополнением к

значению. Во многих языковых единицах оценочность входит в саму семантическую структуру. Например, слова «герой», «предатель», «труженик», «лентяй», «мудрец», «глупец» уже содержат положительную или отрицательную оценку. То же относится и к паремиям. Пословица «Терпенье и труд всё перетрут» не просто сообщает о труде, а утверждает его как ценность. Пословица «Язык мой — враг мой» не просто говорит о речи, а предупреждает об опасности необдуманного слова.

Лингвокультурологический подход к паремиям показывает, что ценности не существуют вне культурной формы. Одна и та же универсальная тема может получать различное выражение в разных языках. Например, ценность труда является общей для многих культур, но способы её языковой репрезентации могут отличаться. В русских пословицах труд часто противопоставляется лени, праздности, пустым словам. В узбекских пословицах труд нередко связан с честью, достатком, семейным благополучием и общественным уважением.

Важной теоретической предпосылкой является понимание паремий как единиц вторичной номинации. Они не называют предмет прямо, а обобщают жизненную ситуацию через образ, метафору, сравнение или противопоставление. Например, пословица «Не всё то золото, что блестит» выражает ценность осторожности и недоверия к внешней привлекательности. В ней конкретный образ золота служит для передачи абстрактной нравственной идеи: внешность может быть обманчива. Именно это делает паремии удобным объектом для лингвоаксиологического анализа.

Исследования последних лет показывают, что паремиология становится одной из наиболее продуктивных областей лингвоаксиологии. Так, О. В. Ломакина рассматривает именно паремиологический уровень метаязыка современной лингвоаксиологии, что подтверждает актуальность анализа пословиц и поговорок в ценностной парадигме [2].

Лингвоаксиологический и лингвокультурологический подходы взаимосвязаны. Лингвокультурология отвечает на вопрос: какие культурные смыслы закреплены в языке? Лингвоаксиология уточняет: какие ценности

выражаются через эти смыслы? Например, при анализе паремий о семье лингвокультуролог исследует образ дома, родства, родителей, детей, старших и младших, а лингвоаксиолог выявляет ценности согласия, уважения, заботы, преемственности и ответственности.

Таким образом, теоретические предпосылки лингвоаксиологических и лингвокультурологических исследований связаны с антропоцентрическим пониманием языка. Язык рассматривается не только как средство общения, но и как способ хранения культурных смыслов и ценностных установок. Паремии в этом отношении являются особенно значимым материалом, поскольку в них кратко, образно и устойчиво выражается коллективная оценка мира.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Общая и русская лингвоаксиология : коллективная монография / отв. ред. М. С. Милованова. — М. ; Ярославль : Канцлер, 2022. — 390 с.

2. Ломакина О. В. Метаязык современной лингвоаксиологии: паремиологический уровень // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2025. — Т. 16, № 3. — С. 622–637.

3. Семененко Н. Н. Аксиология паремий в фокусе проблемы когнитивно-дискурсивного моделирования семантики русских пословиц // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2020.

4. Нелюбова Н. Ю. Аксиологические доминанты лингвокультуры и их маркированность в паремиологии : автореф. дис. — М., 2025.

5. Иргашева Н. К. Лингвокогнитивные и лингвокультурологические особенности паремиологических единиц в языках разных систем // Academic Research in Educational Sciences. — 2021.

TEACHING SPEECH ACTS IN ONLINE LANGUAGE LEARNING: PROBLEMS AND PRACTICAL APPROACHES

Omoniddinova Durdonaxon Janobiddin qizi

Fergana State University, student of Master’s degree

durdonakhonnorinboeva@gmail.com

Xalitova Yorqinoy Ilyas qizi
Fergana State University, student of bachelor's degree
yorqinoyxalitova61@gmail.com

Abstract. Speech acts are a fundamental component of pragmatic competence, enabling learners to perform communicative functions such as requesting, apologizing, and refusing appropriately. In online language learning environments, teaching speech acts presents several challenges due to limited interaction, lack of contextual cues, and reduced exposure to authentic communication. This paper examines the main problems in teaching speech acts in virtual settings and proposes practical pedagogical approaches to address these issues. The study emphasizes the role of explicit instruction, authentic materials, and interactive activities. Examples are provided to illustrate how speech acts can be effectively taught in online environments.

Keywords: speech acts, pragmatics, online learning, foreign language teaching, communication, pragmalinguistics.

Introduction

In foreign language learning, the ability to perform speech acts appropriately is essential for effective communication. Speech acts refer to communicative actions such as making requests, offering apologies, giving compliments, and refusing invitations. These functions are not only linguistic but also deeply connected to social and cultural norms [1]. In online learning environments, teaching speech acts becomes more complex. While learners may acquire grammatical structures, they often struggle to use them appropriately in real-life situations. For instance, a learner may say “Give me your book”, which is grammatically correct but pragmatically inappropriate in many contexts. This paper aims to explore the problems associated with teaching speech acts in online language learning and to propose practical approaches supported by examples.

Literature Review

The theory of speech acts was introduced by Austin and further developed by Searle, who categorized speech acts into types such as directives, expressives, and commissives [2]. These categories highlight the functional nature of language.

Research in pragmatics shows that learners often transfer speech act strategies from their native language, which can lead to misunderstandings [3]. For example, in some cultures, direct requests are acceptable, while in others, indirectness is preferred. In online learning contexts, studies indicate that limited interaction and lack of contextual cues can hinder the acquisition of speech acts [4]. However, research also suggests that with appropriate instructional strategies, online environments can support pragmatic development [5].

Problems in Teaching Speech Acts Online

One of the main problems is the lack of contextualization. Speech acts depend heavily on context, including the relationship between speakers and the situation. In online learning, especially in text-based environments, this context is often missing. For example: “Close the door.” (direct command); “Could you close the door, please?” (polite request). Without context, learners may not understand when each form is appropriate.

Another issue is limited exposure to authentic language use. Many online materials present simplified or artificial dialogues. For instance, textbook examples may not reflect how people actually refuse invitations in real life. Example: Textbook version: “I’m sorry, I cannot come.”; Real-life version: “I’d love to, but I already have plans. Maybe next time!” This difference shows the importance of authenticity in teaching speech acts.

Lack of immediate feedback is also a challenge. If learners use inappropriate speech acts, they may not receive correction in time. For example, a student might write: “I want you to help me with my homework.” This sounds demanding rather than polite. Technological limitations and reduced interaction also affect learning. Without active participation in conversations, learners have fewer opportunities to practice speech acts.

Finally, cultural differences create additional difficulties. For example, giving compliments varies across cultures. In English, saying “I like your presentation” is common, while in some cultures, such direct praise may be less frequent.

Practical Approaches to Teaching Speech Acts

To overcome these challenges, several practical approaches can be implemented.

Explicit Teaching with Examples. Teachers should clearly explain different types of speech acts and provide multiple examples. For instance, teaching requests: Direct: “Open the window.”; Less direct: “Can you open the window?”; Polite: “Could you please open the window?”; Very polite: “Would you mind opening the window?”. Students can analyze these forms and discuss when each is appropriate.

Role-Playing Activities. Role-playing is highly effective in online classrooms. Teachers can create scenarios where students practice speech acts. Example activity: Situation: Student asks a professor for deadline extension; Student A: “Give me more time.” (incorrect); Student B: “Could I possibly have an extension on the deadline?” (appropriate). This helps learners understand the importance of politeness and context.

Using Authentic Materials. Videos, movies, and real-life conversations provide valuable input. Example: Watching a scene where someone refuses an invitation: “I’d love to join you, but I have an exam tomorrow.” Students can identify strategies such as giving reasons and softening refusals.

Interactive Online Tools. Platforms like Zoom or Google Meet can be used for live discussions. Breakout rooms allow students to practice in small groups. Example task: Students practice giving compliments: “That’s a great idea!”; “You did an excellent job!” Then they respond: “Thank you!”; “I appreciate it.” Refusal in English: indirect and polite; refusal in some cultures: more direct. Activity: Students compare how they refuse invitations in their native language and in English.

Reflection and Self-Analysis. Students can analyze their own language use. Example task: Write an email to a teacher, then revise it for politeness and appropriateness.

Discussion

The analysis shows that teaching speech acts online requires more than grammar instruction. It involves understanding context, culture, and interaction. While online environments present challenges, they also offer opportunities for creativity. For example, digital tools allow access to authentic materials and global communication. Teachers can design tasks that simulate real-life situations and encourage active

participation. Moreover, combining explicit instruction with practice and feedback can significantly improve learners' pragmatic competence.

CONCLUSION

In conclusion, teaching speech acts in online language learning presents several challenges, including lack of context, limited interaction, and cultural differences. However, these challenges can be addressed through practical approaches such as explicit teaching, role-playing, authentic materials, and effective feedback. By focusing on both linguistic and pragmatic aspects, educators can help learners develop the ability to communicate appropriately in real-life situations.

REFERENCES

1. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Blackwell, 2003.

2. Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge University Press, 1969.

3. Kasper G., Rose K. Pragmatic Development in a Second Language. – Blackwell, 2002.

4. Taguchi N. Instructed pragmatics at a glance // Language Teaching. – 2015. – 48(1). – P. 1–50.

5. Warschauer M. Learning in the Cloud. – Teachers College Press, 2011.

INGLIZ VA O‘ZBEK FRAZEOLOGIK BIRLIKLARIDAGI GENDER STEREOTIPLARINING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARINI O‘RGANISHGA YONDASHUV

Xumora Jahongir qizi Xoliqova

FarDU, Lingvistika: ingliz tili yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

xumoraxoliqova1201@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada frazeologik birliklarning milliy va madaniy o‘ziga xosligini ochib beruvchi yondashuvlar hamda milliy mentalitetning lingvistik tafakkur sifatida namoyon bo‘lish xususiyatlari haqida ma’lumot berilgan. Ingliz va o‘zbek frazeologiyasi materiallari asosida ushbu tillarning lingvistik manzarasida gender stereotiplarini o‘rganish maqolada yoritilgan. Ingliz va o‘zbek tillaridagi gender bilan

belgilangan frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil qilish orqali ushbu tillarda erkak va ayol xarakterlarining shakllanishidagi o‘xshashlik va farqlar aniqlangan. Bu farqlar ingliz va o‘zbek tillarining milliy-madaniy xususiyatlari hamda ularning tarixiy rivojlanish sharoitlari bilan izohlangan.

Kalit so‘zlar: ekstralingvistik, genderga xos, frazeologik birliklar, ayollar, erkaklar, bo‘ydoq ayol, er, xotin, milliy o‘zlik, stereotiplar, analoglar, lingvomadaniy.

Tilning frazeologik tizimining milliy va madaniy xususiyatlari muammosi hozirgi vaqtda ko‘plab tilshunoslarning tadqiqot mavzusi hisoblanadi. Ushbu mavzuga bo‘lgan qiziqishning ortishi til va madaniyat muammosiga bo‘lgan umumiy qiziqish bilan bog‘liq bo‘lib, u o‘z navbatida zamonaviy tilshunoslikning yangi antropologik paradigmasini shakllantirish va rivojlantirish uchun yangi turtki bermoqda. Insonni uning ongi, tafakkuri hamda ma’naviy va amaliy faoliyati bilan chambarchas bog‘liq holda o‘rganishga mo‘ljallangan antropologik tilshunoslik doirasida til va insonning yagona nazariyasini yaratish zarurati tilning frazeologik tizimiga murojaat qilishni tabiiy va zarur holga keltiradi, chunki u milliy jihatdan eng o‘ziga xos va original hodisa hisoblanadi.

L.I. Roizenzonning mashhur ifodasiga ko‘ra, inson lingvistik dahosining barcha yaratmalaridan frazeologiya eng original va murakkab hodisadir. Shu tariqa, frazeologiyaning milliy-madaniy o‘zini ifodalash muammosi sof lingvistik doiradan chiqib ketadi va “til va madaniyat”, “til va tafakkur” kabi masalalar doirasida rivojlantirilishini talab qiladi. Milliy xususiyatlarni o‘rganishda D.O. Dobrovolskiy ikki yondashuvni ajratib ko‘rsatadi. Birinchi yondashuv qiyosiy yondashuv deb ataladi, bunda bir tilning milliy va madaniy o‘ziga xosligi boshqa tilga nisbatan aniqlanadi. Ikkinchi yondashuv introspektiv yondashuv bo‘lib, bunda tilning milliy xususiyati uning sohiblari nigohi orqali ko‘rib chiqiladi, ya’ni o‘z-o‘zini tahlil qilish, o‘z-o‘zini kuzatish amalga oshiriladi.

Qiyosiy yondashuvda bir tilning boshqa tilga nisbatan an’anaviy xalq madaniyati nuqtai nazaridan original bo‘lgan barcha faktlari o‘ziga xos deb tan olinadi. Introspektiv yondashuv esa boshqa tillar va madaniyatlarning xususiyatlaridan qat’i nazar, asosiy milliy va madaniy xususiyatlarning mavjudligi g‘oyasiga asoslanadi. Bu

holda eng maqbul tadqiqot usullari — respondentlar o‘rtasida so‘rov o‘tkazish hamda ona tilida so‘zlashuvchilarning tegishli lingvistik faktlarga bo‘lgan munosabatini aniqlashga qaratilgan turli testlardir.

Frazeologik birliklarning milliy va madaniy o‘ziga xosligi muammosiga murojaat qilganda, bugungi kunda tilshunoslikda frazeologik birliklarning milliy va madaniy komponentlarini aniqlashga oid bir nechta turli yondashuvlar mavjudligini anglash zarur. Avvalo, lingvomadaniy yondashuvni tilga olish kerak. Tilshunoslikdagi lingvomadaniy yo‘nalish tilshunoslarning so‘z ma’nosida ekstralingvistik omillar bilan bog‘liq bo‘lgan ekstralingvistik komponent mavjudligi haqidagi qarashlari asosida shakllangan. Frazeologik birliklarni lingvistik va mintaqaviy o‘rganishda frazeologik birliklarning tarkibiy komponentlarida aks etgan ekstralingvistik omillar ajratib ko‘rsatiladi va tasniflanadi.

Frazeologik birliklarning milliy xususiyatini aniqlashga qaratilgan ikkinchi yondashuv ham tilni strukturalistik tushunish doirasida yuzaga kelgan. U lingvomadaniy yondashuvning muayyan qarama-qarshisi bo‘lib, tadqiqotchining e’tiborini frazeologik birlikning “ekvivalentsiz” komponentiga emas, aksincha, tahlil qilinayotgan frazeologik birlikda muayyan chet tilidagi mosliklarning mavjudligiga qaratadi. Turli tillardagi frazeologik analoglarni ularning milliy koloritini, milliy va madaniy xususiyatlarini aniqlash maqsadida qiyoslash frazeologik birliklarning milliy va madaniy o‘ziga xosligini aniqlashga qaratilgan kontrastiv yondashuvning predmetidir.

V.N. Teliyaning fikriga ko‘ra, frazeologik birliklarni lingvomadaniy tahlil qilishning asosiy maqsadi — odatda ma’no bilan birga keladigan va standartlar, stereotiplar hamda boshqa madaniy belgilar bilan obrazli assotsiatsiyalar shaklida namoyon bo‘ladigan madaniy va milliy konnotatsiyalarni aniqlash va tavsiflashdir. Shunday qilib, lingvomadaniy yondashuv doirasida frazeologik birliklarning milliy va madaniy o‘ziga xosligi shundan iboratki, ular muayyan milliy madaniyat tushunchasi haqidagi ona tilida so‘zlashuvchilarning sodda tasavvurlari majmuasini o‘z ichiga oladi.

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi shundan dalolat beradiki, til birliklarini (shu jumladan frazeologik birliklarni) gender nuqtai nazaridan o‘rganish, shuningdek, u yoki bu genderga mansublikdan kelib chiqib lingvistik vositalardan foydalanish dunyoning yetakchi ilmiy markazlari olimlarining e’tiborini tortmoqda. Ushbu tadqiqotning maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi gender bilan belgilangan frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil qilish, ular o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida ingliz-rus va o‘zbek-rus frazeologik lug‘atlaridan tanlab olingan gender bilan belgilangan frazeologik birliklar xizmat qildi. Ishda tavsifiy tahlil, kognitiv-konseptual tahlil, qiyosiy tahlil, assotsiativ metod kabi usullar qo‘llanildi.

XULOSA

Shunday qilib, frazeologik birliklarning milliy va madaniy o‘ziga xosligini aniqlashga qaratilgan kognitiv yondashuv alohida frazeologik-semantik maydonlarni tahlil qilishni nazarda tutadi. Bu esa ularning doirasida frazeologik shakllanish modellarini tasvirlash imkonini beradi, ularning jami esa dunyoning lingvistik bo‘linishidagi milliy xususiyatlarni hamda har bir alohida frazeologik birlikni yaratishdagi ijodiy tafakkur xususiyatlarini namoyon qiladi. Kognitiv yondashuv — bu millat mentalitetini o‘rganish usulidir. Ushbu yondashuv doirasida frazeologiyaning milliy va madaniy o‘ziga xosligi lingvistik tafakkurning ishlash xususiyatlari, dunyoning obrazli manzarasi xususiyatlari sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Baron Dennis E. Grammar and Gender. – New Haven: Yale University Press, 1986. – 212 b.

2. Kornilov O.A. Dunyoning lingvistik manzaralari milliy mentalitetlarning hosilasi sifatida. – Moskva: Nauka, 2003. – 348 b.

3. Kreydlin G.E. Neverbal muloqotda erkaklar va ayollar // Gender: til, madaniyat, kommunikatsiya: Uchinchi xalqaro konferensiya materiallari. – Moskva: MDU, 2003. – 67-68-betlar.

4. Nikolskaya V.A. Ingliz frazeologiyasidagi gender assimetriyalari va stereotiplari: Avtoreferat diss. … filol. fan. nomzodi. – N. Novgorod, 2005. – 23 b.

5. Nasrullayeva N.Z. Ingliz frazeologik birliklarining gender konseptualizatsiyasi // International Journal of Advanced Research. – 2016. – №4 (9). – 1503-1508-betlar.

6. Postovalova V.I. Kartina mira v zhiznedeyatelnosti cheloveka // Rol chelovecheskogo faktora v yazyke / Otv. red. B.A. Serebrennikov. – Moskva, 1988.

THE EXPRESSION OF SPEECH ACTS IN UZBEK MEDIA COMMUNICATION: A PRAGMATIC PERSPECTIVE

Xamdamova Nargizaxon Abdulkosimovna

Faculty of Master's Studies, Department of Linguistics (English), Fergana State University, Fergana, Uzbekistan

Nasridinov Muxridin Vaslidin o'g'li

Senior Lecturer at Fergana State University, PhD

Abstract. This paper examines the role of speech acts in shaping meaning and conveying intentions in Uzbek media communication. Using a pragmatic approach, the study analyzes how declaratives, directives, commissives, expressives, and representatives function in television, radio, and digital media discourse. The research highlights the cultural and linguistic particularities that influence the expression of speech acts in Uzbek media. It is concluded that understanding these acts is essential for effective communication and audience engagement in contemporary Uzbek media.

Keywords: speech acts, pragmatics, media communication, Uzbek language, cultural context.

The study of language in media requires understanding the interplay between linguistic form, cultural context, and communicative function. Speech acts, as proposed by Austin (1962) and developed by Searle (1969), provide a framework for analyzing how speakers convey intentions beyond literal meaning. In Uzbekistan, the rapid expansion of digital media and traditional broadcast channels has intensified interest in the pragmatics of media communication. This paper focuses on how different types of speech acts are employed in Uzbek media to inform, persuade, and entertain audiences [Maslova, 2001; Teliya, 1996].

Speech acts are classified into five categories. Declaratives are statements that bring about a change in reality, for example announcements in news broadcasts. Directives are utterances that attempt to get the audience to do something, such as public service messages or campaign appeals. Commissives are commitments by the speaker to perform a future action, such as promises made by media figures or organizations. Expressives convey the speaker's psychological state, such as condolences, congratulations, or audience-targeted empathy. Representatives are statements that describe the world as the speaker perceives it, such as news reports or opinion pieces [Lakoff, 1987; Warner, 1994].

This research adopts a qualitative approach, analyzing selected Uzbek television programs, radio broadcasts, and digital media posts from 2025-2026. Each speech act is identified and classified according to Searle's taxonomy, and pragmatic strategies are examined in the context of cultural and social norms. The study also considers idiomatic expressions and culturally specific formulations that shape audience interpretation [Qodirov, 2018].

Declaratives in Uzbek media often appear in news bulletins and official announcements. For instance, government statements broadcast on national television not only inform but also enact policy declarations. Linguistic markers such as formal verb forms and specific tense choices emphasize authority and factuality [Normatov, 2013]. Directives are common in public campaigns, advertisements, and call-to-action segments. Phrases like "Diqqat qiling" (Pay attention) or "Ishoning, harakat qiling" (Believe and act) illustrate how media encourages behavioral responses, reflecting both social responsibility and cultural politeness strategies [Ikramova, 2016].

Commissives, or promises in media discourse, are frequently seen in interviews or official addresses. Statements committing to future development projects or social initiatives exemplify commissive acts, where trust-building between speaker and audience is critical. Expressive acts manifest in cultural programs, talk shows, and social media posts. Expressing gratitude, sympathy, or criticism, media figures use culturally resonant phrases to align with audience values; examples include congratulatory messages during national holidays or empathetic responses during

crises. Representatives dominate news reporting, where the focus is on factual representation; however, in opinion pieces, language choices reveal subtle biases or interpretations, highlighting the importance of pragmatic awareness for both producers and consumers of media content [Maslova, 2001; Teliya, 1996].

Analysis indicates that Uzbek media employs speech acts in ways that align with social norms, politeness strategies, and cultural expectations. Compared to other linguistic communities, the expression of directives and expressives in Uzbek media often includes honorifics, proverbs, and idiomatic expressions, reinforcing communal values and respect for hierarchy [Yo‘ldoshev, 2009]. Understanding these speech acts pragmatically enhances both content creation and media literacy among audiences.

CONCLUSION

Speech acts in Uzbek media serve as essential instruments for communication, persuasion, and cultural representation. Pragmatic analysis reveals that while the functions of speech acts are universal, their linguistic realization is culturally specific. Studying these acts offers insights into the intersection of language, culture, and media, and informs effective media practices in contemporary Uzbekistan.

REFERENCES

1. Ikramova M. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent, 2016.
2. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. – Chicago, 1987.
3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva, 2001.
4. Teliya V.I. Media Discourse: Theory and Practice. – Moskva, 1996.
5. Yo‘ldoshev O. O‘zbek tilida pragmatik tadqiqotlar. – Toshkent, 2009.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ И АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКАМ В БИЛИНГВАЛЬНОЙ СРЕДЕ

Пазылова Айнур Сералиевна

студентка Узбекского Государственного университета мировых языков (УзГУМЯ), направления Иностранный язык и литература: английский язык (г. Ташкент, Республика Узбекистан)

E-mail: aynurpazilova0@gmail.com

Аннотация: В данной работе рассматриваются особенности обучения русскому и английскому языкам в билингвальной среде. Анализируются методы преподавания, языковые трудности и особенности формирования коммуникативной компетенции у обучающихся, владеющих двумя языками. Особое внимание уделяется влиянию билингвизма на развитие речевых навыков, межкультурной коммуникации и языкового мышления. В исследовании проводится сравнительный анализ подходов к обучению русскому и английскому языкам, выявляются сходства и различия в процессе усвоения грамматики, лексики и фонетики. Делается вывод о том, что билингвальная среда способствует более эффективному развитию языковых способностей обучающихся, однако требует применения специальных педагогических технологий и адаптированных методик обучения.

Ключевые слова: билингвизм, билингвальная среда, обучение языкам, русский язык, английский язык, сравнительный анализ, коммуникативная компетенция, межкультурная коммуникация, методика преподавания, языковые навыки.

В современных условиях глобализации и расширения международных контактов особую значимость приобретает обучение иностранным языкам в билингвальной среде. Русский и английский языки являются одними из наиболее востребованных языков международного общения, образования и профессиональной деятельности. В связи с этим проблема сравнительного анализа их преподавания в условиях билингвизма становится особенно актуальной.

Билингвальная среда создает особые условия для формирования языковой личности обучающегося. Изучение двух языков одновременно способствует развитию коммуникативной компетенции, расширению культурного кругозора и формированию навыков межкультурного общения. Однако процесс обучения русскому и английскому языкам сопровождается рядом трудностей, связанных с

различиями в фонетической, грамматической и лексической системах языков, а также с влиянием родного языка на процесс усвоения иностранного.

Исследователи отмечают, что особенности обучения языкам во многом определяются условиями языковой среды и используемыми методическими подходами. Так, в работах, посвящённых сравнительному анализу программ обучения русскому языку как иностранному в разных странах, подчеркивается, что в одних образовательных системах основной акцент делается на развитие грамматических навыков и письменной речи, тогда как в других — на формирование устной коммуникативной компетенции. Это позволяет говорить о необходимости сопоставления методов обучения русскому и английскому языкам в билингвальной среде с целью выявления наиболее эффективных подходов.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью совершенствования методики преподавания языков в условиях билингвизма, а также поиском способов повышения эффективности обучения. Сравнительный анализ особенностей преподавания русского и английского языков позволяет выявить общие закономерности и специфические черты формирования языковых навыков у обучающихся.

Целью данной работы является сравнительный анализ обучения русскому и английскому языкам в билингвальной среде. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: рассмотреть понятие билингвизма и особенности билингвальной среды; изучить современные методические подходы к обучению русскому и английскому языкам; выявить сходства и различия в процессе обучения данным языкам; определить основные трудности, возникающие у обучающихся в билингвальной среде.

Объектом исследования является процесс обучения языкам в билингвальной среде, а предметом — особенности преподавания русского и английского языков в условиях билингвизма. Практическая значимость работы заключается в возможности использования результатов исследования при

разработке методических рекомендаций и совершенствовании программ обучения русскому и английскому языкам.

В процессе исследования были использованы общенаучные и специальные методы, обеспечившие комплексное изучение особенностей обучения русскому и английскому языкам в билингвальной среде. Основным методом исследования стал теоретический анализ научной и методической литературы, включающий изучение научных статей, монографий, учебных программ и методических разработок, посвящённых проблемам билингвизма и преподавания иностранных языков. Данный метод позволил определить основные подходы к обучению русскому и английскому языкам, выявить особенности формирования языковой компетенции обучающихся, а также рассмотреть существующие концепции билингвального образования. В ходе анализа были изучены труды отечественных и зарубежных исследователей, посвящённые вопросам языковой интерференции, коммуникативного подхода и межкультурного взаимодействия в образовательном процессе.

Существенное значение в работе имел сравнительный метод, направленный на сопоставление особенностей преподавания русского и английского языков в условиях билингвизма. Сравнение проводилось на фонетическом, лексическом, грамматическом и коммуникативном уровнях. Так, при изучении английского языка обучающиеся сталкиваются с необходимостью строгого соблюдения фиксированного порядка слов в предложении: Subject — Verb — Object («I read a book»), тогда как в русском языке порядок слов может изменяться без существенного изменения смысла высказывания: «Я читаю книгу», «Книгу читаю я», «Читаю я книгу». Данное различие нередко приводит к синтаксическим ошибкам у билингвов при построении предложений на английском языке.

На грамматическом уровне были выявлены различия в системе временных форм. Английский язык характеризуется разветвлённой системой времён (Present Perfect, Past Continuous, Future Perfect и др.), в то время как в русском языке временная система менее дифференцирована и во многом компенсируется

категорией вида глагола. Например, английские предложения «I have already done my homework» и «I did my homework yesterday» переводятся на русский язык с использованием одной временной формы прошедшего времени, что может вызывать затруднения у обучающихся при выборе правильной грамматической конструкции.

В ходе исследования также применялся описательный метод, позволивший охарактеризовать особенности билингвальной среды и речевого поведения обучающихся. Особое внимание уделялось явлению языковой интерференции, возникающей в процессе взаимодействия двух языковых систем. Например, у обучающихся нередко наблюдается перенос английских конструкций в русскую речь: «Я имею 18 лет» по аналогии с английским I have 18 years old, тогда как нормативной формой русского языка является выражение «Мне 18 лет». Аналогично при изучении английского языка русскоязычные обучающиеся могут допускать ошибки в употреблении артиклей, поскольку данная категория отсутствует в русском языке.

Для выявления трудностей, возникающих в процессе обучения, использовался аналитический метод. Анализ языкового материала показал, что наиболее распространёнными проблемами билингвов являются фонетические, грамматические и лексические ошибки. Например, русскоязычные обучающиеся испытывают трудности при произношении английских межзубных звуков [θ] и [ð], заменяя их звуками [с], [з] или [т]. В свою очередь, изучающие русский язык носители английского языка сталкиваются со сложностями при употреблении падежных форм и категории рода существительных.

Кроме того, в работе применялся метод обобщения и систематизации, позволивший объединить результаты проведённого анализа и сформулировать выводы относительно наиболее эффективных способов обучения русскому и английскому языкам в билингвальной среде. Использование данного метода способствовало выявлению педагогических условий, необходимых для успешного формирования коммуникативной компетенции обучающихся, а также определению роли билингвальной среды в развитии языковых навыков и

межкультурной коммуникации. Комплексное применение указанных методов обеспечило всестороннее исследование проблемы и позволило выявить основные закономерности обучения русскому и английскому языкам в условиях билингвизма.

Результаты исследования

В ходе проведённого исследования были выявлены основные особенности обучения русскому и английскому языкам в билингвальной среде, а также определены сходства и различия в методике преподавания данных языков.

Анализ научной и методической литературы показал, что билингвальная среда оказывает значительное влияние на процесс формирования языковой компетенции обучающихся. С одной стороны, постоянное взаимодействие двух языковых систем способствует развитию коммуникативных навыков, языкового мышления и способности к межкультурному общению. Обучающиеся, находящиеся в билингвальной среде, демонстрируют более высокий уровень гибкости мышления и быстрее осваивают новые языковые конструкции. С другой стороны, одновременное функционирование двух языков может приводить к языковой интерференции, затрудняющей усвоение грамматических и лексических норм.

В результате сравнительного анализа было установлено, что процесс обучения английскому языку в большей степени ориентирован на развитие коммуникативной компетенции и практического использования языка в повседневной речи. Значительное внимание уделяется формированию навыков аудирования и говорения, развитию способности воспринимать иностранную речь в естественных условиях общения. В обучении русскому языку, особенно как иностранному, приоритет чаще отдается изучению грамматической системы языка, освоению падежных форм, видовременных категорий глагола и синтаксических конструкций.

Исследование показало, что наибольшие трудности у обучающихся возникают на фонетическом и грамматическом уровнях. Русскоязычные билингвы при изучении английского языка испытывают сложности с

употреблением артиклей, соблюдением фиксированного порядка слов и использованием временных форм. Например, распространённой ошибкой является употребление конструкции “I very like this book” под влиянием русской модели предложения «Мне очень нравится эта книга». В свою очередь, носители английского языка при изучении русского языка сталкиваются с трудностями в употреблении падежной системы и согласовании слов по роду и числу. Так, ошибки типа «Я иду к магазин» вместо нормативного варианта «Я иду к магазину» являются результатом отсутствия аналогичной грамматической категории в английском языке.

Особое внимание в исследовании было уделено явлению языковой интерференции. Установлено, что влияние одного языка на другой проявляется не только в грамматике, но и в лексике, фонетике и синтаксисе. Например, обучающиеся могут использовать калькирование выражений: «делать домашнюю работу» по аналогии с английским do homework, тогда как в русском языке более нормативным считается выражение «выполнять домашнее задание». Подобные примеры свидетельствуют о тесном взаимодействии языковых систем в сознании билингва.

В ходе исследования также было выявлено, что эффективность обучения значительно повышается при использовании коммуникативного и межкультурного подходов. Применение диалогических форм работы, аутентичных текстов, мультимедийных технологий и ситуационного моделирования способствует более успешному формированию речевых навыков и уменьшению языкового барьера. Кроме того, билингвальная среда способствует развитию способности быстро переключаться между языками, что положительно влияет на общий уровень языковой подготовки обучающихся.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В ходе исследования был проведён сравнительный анализ обучения русскому и английскому языкам в билингвальной среде. Установлено, что билингвизм оказывает значительное влияние на формирование языковой и

коммуникативной компетенции обучающихся, способствуя развитию межкультурного общения и языкового мышления.

Исследование показало, что обучение английскому языку в большей степени ориентировано на развитие практических коммуникативных навыков, тогда как при обучении русскому языку особое внимание уделяется изучению грамматической системы и норм языка. Выявлено, что основными трудностями обучающихся являются языковая интерференция, различия в грамматическом строе языков, особенности фонетики, а также употребление временных форм, артиклей и падежных конструкций.

В работе было установлено, что эффективность обучения в билингвальной среде повышается при использовании коммуникативного и межкультурного подходов, а также интерактивных методов обучения. Применение речевой практики, аутентичных материалов и современных образовательных технологий способствует более успешному усвоению языков и развитию коммуникативной компетенции.

Таким образом, результаты исследования подтверждают необходимость комплексного подхода к обучению русскому и английскому языкам в условиях билингвизма с учётом особенностей языковой среды и уровня подготовки обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Быкова О.П. Обучение русскому языку как иностранному в иноязычной среде (на примере южнокорейских университетов). — М.: Гос. ин-т русского яз. им. А.С. Пушкина, 2010. — 224 с.

2. Вольнова Е.А. Категория «содержание обучения» в системе преподавания профессионально ориентированного иностранного языка и культуры // Молодой ученый. — 2014. — № 8 (67). — С. 772–775.

3. Гальскова Н.Д. Межкультурное обучение: проблема целей и содержания обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. — 2004. — № 1. — С. 3–7.

4. Москвин Л.В., Щукин А.Н. История методики обучения русскому языку как иностранному // Русский язык. Курсы. — 2013. — 400 с.

5. Скаткин М.Н., Краевский В.В. Содержание общего среднего образования: проблемы и перспективы. — М.: Знание, 1981. — 96 с.

6. Татаринова М.Н. Отбор и организация эмоционально-ценностного компонента содержания иноязычного образования. — Киров: Вятский государственный университет, 2018. — 164 с.

7. Теоретические основы процесса обучения в советской школе / под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. — М.: Педагогика, 1989. — 316 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКИ ПО ТЕМЕ “EDUCATION”

Пазылова Замира Сералиевна

студентка УзГУМЯ, направления Иностранный язык и литература: английский язык

pazylovazamira02@gmail.com

Аннотация: в статье рассматриваются особенности использования интерактивных методов при изучении английской лексики по теме “Education”. Анализируется роль коммуникативного подхода, цифровых технологий и интерактивных заданий в процессе формирования лексической компетенции обучающихся. Особое внимание уделяется практическим методам развития навыков говорения, аудирования, чтения и письма на основе тематической лексики. Представлены примеры интерактивных упражнений, способствующих активизации словарного запаса студентов и повышению мотивации к изучению английского языка.

Ключевые слова: английский язык, лексика, Education, интерактивные методы, коммуникативный подход, речевая компетенция, цифровые технологии, обучение английскому языку.

В современной системе языкового образования особую значимость приобретает формирование коммуникативной компетенции обучающихся.

Одной из важнейших составляющих успешного овладения иностранным языком является развитие лексических навыков, поскольку именно словарный запас обеспечивает возможность полноценного общения. В преподавании английского языка тематическая лексика играет важную роль, так как способствует формированию языковой картины мира и развитию речевой активности учащихся. Одной из наиболее актуальных и востребованных тем в современной образовательной среде является тема “Education”, включающая лексику, связанную с учебным процессом, образовательными учреждениями, технологиями обучения и профессиональной подготовкой.

Практика преподавания английского языка показывает, что традиционные методы заучивания слов часто оказываются недостаточно эффективными. Механическое запоминание лексических единиц снижает мотивацию обучающихся и не способствует формированию устойчивых коммуникативных навыков. В связи с этим особую актуальность приобретают интерактивные методы обучения, ориентированные на активное участие в образовательном процессе.

Интерактивное обучение предполагает организацию учебной деятельности на основе сотрудничества, диалога и речевого взаимодействия. Главной целью подобных методов является создание условий, при которых обучающиеся становятся активными участниками коммуникации, самостоятельно используют изучаемую лексику и применяют ее в реальных речевых ситуациях. При изучении темы “Education” интерактивные технологии позволяют моделировать ситуации, близкие к академической и профессиональной среде.

Одним из наиболее эффективных методов является ролевая игра. Например, студентам предлагается ситуация «University Admission Interview», где один обучающийся выступает в роли представителя университета, а другой — абитуриента. В процессе диалога используются тематические лексические единицы: “faculty”, “scholarship”, “entrance exam”, “curriculum”, “assignment”, “lecture”, “distance learning”, “progress”, “modules” и др. Подобные задания

способствуют развитию навыков спонтанной речи, расширению словарного запаса и преодолению языкового барьера.

ПРИМЕРЫ:

Dialogue 1: University Admission Interview

Interviewer: Good morning. Please, introduce yourself.

Applicant: Good morning. My name is Anna Karimova, and I would like to enter the Faculty of Foreign Languages.

Interviewer: Why did you choose our university?

Applicant: Because your university offers a modern curriculum and strong academic programs. I am especially interested in linguistics and translation studies.

Interviewer: Did you pass the entrance exam successfully?

Applicant: Yes, I did. I received high scores in English and literature.

Interviewer: Are you interested in a scholarship opportunity?

Applicant: Of course. A scholarship would help me continue my education and focus on my studies.

Interviewer: Excellent. What are your future goals?

Applicant: I want to become an English teacher and continue my professional development.

Dialogue 2: Discussion About Distance Learning

Teacher: What do you think about distance learning?

Student: I think it has both advantages and disadvantages.

Teacher: Can you give an example?

Student: Sure. Distance learning allows students to attend lectures from home, but sometimes communication becomes less effective.

Teacher: How do you usually complete your assignments online?

Student: I upload my assignments to the educational platform and discuss tasks with classmates during online modules.

Teacher: Has your academic progress improved?

Student: Yes, because I learned how to manage my time better.

Dialogue 3: Talking About University Studies

Student 1: How many modules do you study this semester?

Student 2: I study six modules, including pedagogy and academic writing.

Student 1: Which subject is the most difficult for you?

Student 2: Statistics. We have many assignments and complex lectures.

Student 1: Do you attend all lectures?

Student 2: Yes, especially practical lectures because they help me understand the material better.

Student 1: Are you satisfied with the curriculum?

Student 2: Yes, it is quite modern and practice-oriented.

Высокую эффективность демонстрирует метод дискуссии. После изучения лексики по теме “Modern Education” студентам предлагаются проблемные вопросы: “Should online education replace traditional learning?”, “What are the advantages of digital classrooms?”, “Is artificial intelligence useful in education?”. Обучающиеся выражают собственное мнение, аргументируют позицию и активно используют новую лексику в речи. Такой подход способствует развитию критического мышления и навыков публичного выступления.

Важную роль в современной методике преподавания английского языка играют цифровые технологии. Использование интерактивных платформ, онлайн-викторин и мультимедийных заданий значительно повышает мотивацию студентов. Например, преподаватель может применять электронные карточки, интерактивные тесты и игровые приложения для закрепления лексики по теме “Education”. Особенно эффективными являются задания на сопоставление терминов с определениями, заполнение пропусков и создание ассоциативных карт. Современные цифровые платформы и интерактивные сервисы могут применяться как на занятиях, так и в качестве домашнего задания. Одним из наиболее результативных методов являются SRS-карточки, основанные на технологии интервального повторения. Такие платформы, как Quizlet и WordBit, помогают систематизировать изученную лексику, автоматически повторять забытые слова и развивать долговременную память. Дополнительную мотивацию обучающихся обеспечивают игровые приложения Duolingo и

Memrise, основанные на принципах геймификации и интерактивного обучения. Важную роль играет и метод изучения слова в контексте: платформа Puzzle English позволяет обучающимся воспринимать лексику через реальные диалоги, видеоматериалы и задания на восстановление фраз. Кроме того, эффективным способом запоминания новых слов является метод ассоциаций (мнемоника), при котором создаются визуальные или звуковые образы, способствующие более быстрому воспроизведению лексических единиц в речи.

Практический опыт показывает, что проектный метод также способствует успешному усвоению тематической лексики. Студентам можно предложить подготовить проект на тему “My Ideal University” или “Education in the Future”. В ходе выполнения задания обучающиеся самостоятельно ищут информацию, подбирают лексику, составляют презентации и представляют результаты своей работы на английском языке. Подобная деятельность развивает навыки самостоятельной работы, коммуникативные умения и творческое мышление.

Особую значимость имеет интеграция аудиовизуальных материалов в процесс изучения лексики. Использование видеороликов, интервью со студентами зарубежных университетов и фрагментов образовательных подкастов помогает обучающимся воспринимать лексику в естественной языковой среде. После просмотра материала преподаватель может организовать обсуждение, выполнение тестовых заданий или составление краткого пересказа.

Использование интерактивных методов при изучении английской лексики способствует не только расширению словарного запаса обучающихся, но и формированию устойчивой мотивации к изучению языка. В процессе активного взаимодействия студенты учатся воспринимать английский язык как средство реальной коммуникации, а не только как учебную дисциплину.

Таким образом, интерактивные методы являются эффективным средством формирования лексической и коммуникативной компетенции обучающихся при изучении темы “Education”. Сочетание коммуникативного подхода, цифровых технологий и практикоориентированных заданий позволяет сделать процесс обучения более динамичным, продуктивным и ориентированным на реальные

потребности студентов. Современный преподаватель английского языка должен активно внедрять интерактивные технологии в образовательный процесс, создавая условия для полноценного развития речевых навыков обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам. — М.: АРКТИ, 2018.

2. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. — М.: Просвещение, 1991.

3. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. — М.: Академия, 2019.

4. Quizlet Official Website.

5. WordBit Official Website.

6. Duolingo Official Website.

7. Memrise Official Website.

8. Puzzle English Official Website.

МЕТАФОРА КАК КОГНИТИВНЫЙ МЕХАНИЗМ ПОЗНАНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ МИРА

Рахимбоева Нилуфар Жалоладдин кизи

магистрант 1-курса Ургенчского технологического университета RANCH

Рахимов Журабек Икрамович

PhD, заведующий кафедрой «Русский язык» Ургенчского технологического университета RANCH

Аннотация. В статье рассматривается когнитивная теория метафоры как один из ключевых механизмов человеческого мышления. Особое внимание уделяется анализу метафоры как когнитивного инструмента, формирующего восприятие, интерпретацию и поведение человека. Предлагается авторский подход к пониманию метафоры как когнитивного сценария, который не только отражает, но и направляет мыслительные процессы. На основе анализа художественной литературы и современной коммуникации выявляются

основные типы метафорических моделей и их влияние на формирование картины мира.

Ключевые слова: Когнитивная метафора, концептуальная метафора, когнитивная лингвистика, мышление, метафорическое моделирование, когнитивный сценарий, язык и мышление.

Annotatsiya. Maqolada metaforaning kognitiv nazariyasi inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida ko‘rib chiqiladi. Metaforani insonning idrokini, talqinini va xulq-atvorini shakllantiruvchi kognitiv vosita sifatida tahlil qilishga alohida e’tibor qaratiladi. Metaforani nafaqat aks ettiruvchi, balki fikrlash jarayonlarini yo‘naltiruvchi kognitiv ssenariy sifatida tushunish bo‘yicha mualliflik yondashuvi taklif etiladi. Badiiy adabiyot hamda zamonaviy kommunikatsiya tahlili asosida metaforik modellar turlari va ularning dunyoqarash shakllanishiga ta’siri aniqlanadi.

Kalit so‘zlar. Kognitiv metafora, konseptual metafora, kognitiv lingvistika, tafakkur, metaforik modellashtirish, kognitiv ssenariy, til va tafakkur.

Abstract. The article examines the cognitive theory of metaphor as a fundamental mechanism of human thinking. Particular attention is paid to the analysis of metaphor as a cognitive tool that shapes perception, interpretation, and human behavior. Proposes an original approach to understanding metaphor as a cognitive scenario that not only reflects but also directs thinking processes. Based on the analysis of literary works and modern communication, the main types of metaphorical models and their influence on worldview formation are identified.

Keywords: Cognitive metaphor, conceptual metaphor, cognitive linguistics, thinking, metaphorical modeling, cognitive scenario, language and thought.

Когнитивная (концептуальная) метафора — одна из основных ментальных операций, способ познания, структурирования и объяснения окружающего нас мира, пересечение знаний об одной концептуальной области в другой концептуальной области. Она формирует и воспроизводит фрагменты опыта данной культурной общности.

Когнитивная теория метафоры является одним из ключевых направлений современной когнитивной лингвистики. В отличие от традиционного подхода, в

рамках которого метафора рассматривалась как стилистический приём, современные исследователи трактуют её как фундаментальный механизм мышления. Основы данного подхода были разработаны Джорджом Лакоффом и Марком Джонсоном, которые показали, что человеческое мышление по своей природе метафорично.

В XX веке метафора становится для лингвистики объединяющим феноменом, исследование которого положило начало развитию когнитивной науки. Более детальному рассмотрению метафоры как способу мышления в рамках когнитивной лингвистики посвящена работа Эла Маккормака «Когнитивная теория метафоры», в которой он характеризует метафору как один из видов познавательного процесса, который включает в себя получение новых знаний об окружающем мире. Имеется в виду, что при внутреннем анализе метафоры мы обнаруживаем содержащиеся в ней когнитивные процессы, которые и позволяют нам получить новые сведения.

Постановка вопроса о концептуальной метафоре дала толчок исследованиям в сфере мыслительных процессов человека. Это помогло сделать вывод о том, что метафора — это прежде всего прием мышления о мире, переведенный в словесную форму. Данной проблематикой занимались такие лингвисты 70-х — 80-х годов, как А. Ортони, Р. Рейнолдс, Дж. Артер, Р. Харрис и другие. Наиболее четко концептуальная теория метафоры сформулирована у Дж. Лакоффа и М. Джонсона. В своей работе «Metaphors We Live By» они описали концептуальную метафору как пересечение знаний об одной концептуальной области в другой концептуальной области. Основные из постулатов, отстаиваемых в названной работе, таковы:

Концептуальная метафора — это не «сокращенное сравнение», не один из способов украшения речи и даже не свойство слов и языка в целом. В представлении современной когнитологии, метафора — это одна из основных ментальных операций, это способ познания, структурирования и объяснения окружающего нас мира. «Метафора проникает в повседневную жизнь, причем не

только в язык, но и в мышление и действие. Наша обыденная понятийная система, на языке которой мы думаем и действуем, по сути своей метафорична».

Рассматриваем теоретические основы когнитивной теории метафоры. Согласно теории, изложенной в работе «Metaphors We Live By», метафора представляет собой перенос структуры из одной концептуальной области в другую. Например:

«время — деньги»;

«жизнь — путь»;

«аргумент — это война».

Эти выражения демонстрируют, что абстрактные понятия осмысливаются через конкретный опыт. Под когнитивным фильтром понимается система отбора и интерпретации информации, определяющая, какие элементы действительности воспринимаются как значимые, а какие игнорируются. Например, метафора «жизнь — борьба» акцентирует внимание на трудностях, тогда как «жизнь — путешествие» — на процессе и развитии.

Метафоры не только отражают мышление, но и направляют его. В художественной литературе метафоры играют ключевую роль в формировании смыслов. В произведениях Льва Толстого жизненный путь героев часто осмысливается как движение с определённой целью, то есть жизнь – это путь. У Франца Кафки человек изображается как часть безличной системы, что отражает кризис идентичности, по его мнению человек является механизмом. В произведениях «Братья Карамазовы» Фёдора Достоевского общество представлено как сложная система взаимосвязей, там общество воспринимается как единый организм.

Современная цифровая среда формирует новые когнитивные модели: «информация — поток», «данные — ресурс», «интернет — пространство». Эти метафоры влияют на восприятие информации, усиливая ощущение скорости и перегрузки.

Таким образом, когнитивная теория метафоры позволяет рассматривать язык как отражение мышления. В данной работе предложен подход к пониманию

метафоры как когнитивного фильтра, что расширяет традиционные представления о её функциях. Предлагается рассматривать метафору не только как средство понимания, но и как когнитивный фильтр. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения данного подхода в анализе текстов и развитии критического мышления.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арутюнова Н.Д. Метафора // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990.

2. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. — М.: АСТ, 2016.

3. Кафка Ф. Процесс. — СПб.: Азбука, 2017.

4. Маккормак Э. Когнитивная теория метафоры. — М., 1990.

5. Толстой Л.Н. Война и мир. — М.: Художественная литература, 1983. — Т. 1.

6. Harris R. The Language Myth. — London: Duckworth, 1981.

7. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.

8. Ortony A., Reynolds R., Arter J. Metaphor: Theoretical and Empirical Research // Psychological Bulletin. — 1978. — Vol. 85. — № 5.

AXIOLOGY AND GLOBALIZATION: THE VALUE SYSTEM IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN MODERN SOCIETY

Raxmatova Marjona Uktamovna

PhD researcher at Karshi State University

rakhmatova.marjon6640@gmail.com

Annotation. This article examines the need for teachers of foreign languages and social and humanitarian subjects to study the potential of educational materials in the process of preparing for lessons, as well as the issues of forming a sense of respect for the homeland and values in students. One of the main tasks today is to preserve and strengthen traditional spiritual and moral values, which are the most important national priorities. This article emphasizes that teachers of foreign languages have wide

opportunities to form the value system of students based on a comparison of the set of values of the socio-cultural environment of the language being studied.

Keywords: foreign language, axiology, globalization, moral value, competence, linguocultural studies.

Today, teachers of the humanitarian subjects, including foreign languages, are forced to consider the educational potential of educational materials used in the classroom more than usual. This issue is becoming increasingly relevant in the process of methodological processing of educational texts covering various topics. The political, economic, and socio-cultural spheres of life in our country are developing day by day. Helping students navigate in a rapidly changing, complex geopolitical situation, teaching them to distinguish between reliable and unreliable information, and developing a clear system of values based on love for the Motherland and conscious duty to it are the main problems facing modern teachers.

One of the most important tasks in the process of teaching subjects of the humanities cycle has been and remains the formation of axiological values in the younger generation, characteristic of a particular linguistic and cultural space, especially in periods of change in the axiosphere, when many political, social, national, cultural, geographical and other aspects acquire new meanings. The need to train teachers to create a solid and consolidated base of value orientations in students from the point of view of an axiological approach is being discussed. In recent years, the tasks of preserving and strengthening traditional spiritual and moral values have been considered one of the most important priorities at the national level. As Huntington observed, in the emerging world the most important distinctions among peoples are not ideological, political, or economic, but cultural [Huntington, 1996: 28].

All these complex tasks of modernization of education in our country are inextricably linked with the methodological and educational work of the teacher, who must direct and correct the activities of students, since the educational process contributes to the formation of the identity of a person with dominant identification features that signal the achievement of a high level of so-called “social identity”. As

Sen noted, the hope of harmony in the contemporary world lies to a great extent on a clearer understanding of the pluralities of human identity [Sen, 2006: 2].

Disciplines related to the teaching of foreign languages have great potential for the formation of a system of axiological values, due to their multifaceted nature and a fairly long period of interaction between the teacher and the student. The activity of a foreign language teacher is a linguistically intensive profession, which reflects the knowledge acquired in professional activity — perfect knowledge of vocabulary, grammar, stylistic norms of a foreign language, the linguocultural aspect of communication — and the ability to conduct pedagogical activities within the framework of national axiological systems in order to preserve the value foundations of subject education. However, there are significant limitations in the design of communication resources of this educational value, and the existing developments do not fully meet today's realities, interests and needs of young people.

Teachers of foreign-language subjects have wide opportunities to form the value system of students based on a comparison of the set of values of the socio-cultural environment of the language being studied, which in many ways differs from the axiosphere of the student and even contradicts it. In addition, even in the process of understanding language phenomena and developing types of speech activity, students have the opportunity to get acquainted with another worldview reflected in the foreign language itself. It would be appropriate to include modular interdisciplinary integrative courses on general cultural and socio-humanitarian issues in the content of foreign language education.

At all levels of education — at school, in secondary vocational schools and in higher education — the subject of "Foreign Language" involves reading texts in the target language with varying degrees of understanding, translation, listening and analysis. At the same time, it is important to properly translate texts, correctly reflect connotations and stylistic design, and understand the ideology and axiology of both the target language and the native language. The more acute the confrontation between ideological and national systems in the world, the greater the responsibility that falls on

the teacher in the process of preparing educational material and choosing forms of working with it.

In linguistics and cultural studies, axiological linguistics, E.M. Wolf, V.I. Karasik and others have noted that the problems revealed by the new scientific direction can be partially solved by using the interdisciplinary concept of the “axiological field”. Today, this phenomenon is studied by scientists working in philosophy, cultural studies, philology, political science, pedagogy and foreign language teaching methodology. The axiological field is considered to be part of the general mental field of the individual and consists of interrelated elements of the values of the individual and society. In the process of teaching a foreign language, it is inevitable to take into account the meaning of the word, the choice of expression, and the stylistic and emotional colouring of linguistic units; in this way, an assessment of the phenomenon is carried out and the negative, neutral or positive potential of the language unit is realized.

CONCLUSION

In our opinion, in order to achieve the goals of axiological education through a foreign language, the axiological sphere should be understood as a certain system of methodologically selected values and anti-values contained in the semantic meaning of the lexical units of the text, which should be recognized as a result of analysis and evaluation and included in the student’s individual value system. Taking into account the great educational potential of the semantic meanings of lexical units in a foreign language, it is possible to implement it by organizing methodologically well-thought-out pedagogical activities.

REFERENCES

1. Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon & Schuster, 1996. – P. 28.

2. Sen A. Identity and Violence: The Illusion of Destiny. – New York: W.W. Norton, 2006. – P. 2.

3. Inglehart R., Welzel C. Modernization, Cultural Change, and Democracy. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

4. Nazarov K. Globallashuv va milliy madaniyat. – Toshkent: Ma’naviyat, 2012.

5. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

6. Abduraxmonov F.A. Integratsiya va iqtisodiy globallashuv. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2024.

LUQMON BO‘RIXONNING “SOKIN DARYO” ASARIDA ALISHER NAVOIY AN’ANASINING ZAMONAVIY TALQINI

Xamroyeva Soxiba Muxiddinovna

Jizzax Davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

soxibaxamroeva89@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Luqmon Bo‘rixonning “Sokin daryo” asarida Alisher Navoiy adabiy an’analarining zamonaviy talqini tahlil qilinadi. Tadqiqotda yozuvchi ijodida mumtoz adabiyotga xos insonparvarlik, axloqiy poklik, mehr-oqibat, ruhiy kechinmalar va ma’naviy qadriyatlarning davom ettirilishi qiyosiy asosda yoritiladi. Shuningdek, asardagi qahramonlar obrazlari orqali zamonaviy jamiyat muammolari ochib berilgani, muallifning badiiy mahorati hamda Navoiy an’analarini yangi davr ruhida talqin etish usullari haqida fikr yuritiladi. Tadqiqot natijasida Luqmon Bo‘rixon ijodi mumtoz va zamonaviy qarashlarni uyg‘unlashtirgan muhim badiiy hodisa sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar. Talqin, an’ana, mumtoz adabiyot, zamonaviylik, obraz, ma’naviy qadriyatlar, muallif, qahramon, tadqiqot.

Navoiy buyuk mutafakkir sifatida hamisha kishilik jamiyatini mukammallashtiruvchi umuminsoniy g‘oyalarni kuylagan va insonlar dardu-tashvishi va og‘riqli haqiqatlarini teran idrok etib, ularni hayotiy, ta’sirchan obrazlar va tashbehlar orqali san’atkorona ifoda etgan. Mana shunday yuksak fazilatlar Navoiy ijodining umumbashariy mazmun-mohiyatini yanada chuqurlashtiradi; ayni paytda, bu ulug‘ asarlar keyingi avlod namoyandalari o‘rtasida adabiy vorislik va bezavol an’anaviylikni yuzaga keltirib, badiiy ijod taraqqiyotining qudratli bir omili-hayotbaxsh tamoyili bo‘lib xizmat qilmoqda. Buyuk shoir ijodiy merosi milliy

yuksalish bosqichiga qadam qo‘ygan vatanimizning uzoq kelajagi yo‘lida va xalqimiz ma’naviyatini yuksaltirish, yosh avlodni vatanga sadoqat va milliy qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalashda alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbek adabiyotida Alisher Navoiy belgilab bergan ma’naviy-estetik mezonlar keyingi davr adabiyotida turli janr va shakllarda davom etib kelmoqda.

Zamonaviy o‘zbek nasrida ana shu an’ananing bilvosita aks etishini Luqmon Bo‘rixon ijodida, xususan, uning “Sokin daryo” asarida kuzatish mumkin. Asarda Navoiyga xos g‘oyaviy-falsafiy qarashlar bevosita taqlid tarzida emas, balki botiniy tahlil va ramziy tafakkur orqali namoyon bo‘ladi. “Sokin daryo” asarining markazida tashqi voqealardan ko‘ra insonning ichki ruhiy holati turadi. Daryo obrazi ramziy ma’no kasb etib, inson qalbining tashqi sokinligi ortidagi ichki kechinmalarni ifodalaydi. Bu holat Navoiy ijodiga xos bo‘lgan zohir va botin qarama-qarshiligini eslatadi. Navoiy asarlarida ham insonning asl mohiyati uning tashqi harakatlarida emas, balki ichki dunyosida namoyon bo‘ladi. Luqmon Bo‘rixon ushbu an’anani zamonaviy nasr tafakkuri asosida davom ettiradi. Asarda qahramonning o‘z-o‘zi bilan muloqoti, vijdon oldidagi mas’uliyati va ichki sukuti muhim ahamiyat kasb etadi. Muallif qahramonni ochiqcha hukm qilmaydi, balki o‘quvchini mulohazaga chorlaydi. “Men ham ajdodlarim tutgan yo‘ldan ketaman. Boshimga ming bir mashaqqat yog‘ilsa ham, bobolardan meros sha’nimizni, halollikni, toza qonni sizlarga, farzandlarimga pokiza holida yetkazishim kerak” [L. Bo‘rixon, 2022: 175]. Bu uslub ham Navoiyga xos bo‘lib, unda nasihat bevosita emas, ma’no va timsollar orqali beriladi. “Sokin daryo”da ham axloqiy xulosa tayyor holda taqdim etilmaydi, balki o‘quvchining ichki idroki orqali shakllanadi.

Alisher Navoiy ijodi o‘zbek adabiyotida nafaqat she’riy shakllar va janrlar tizimini, balki ma’naviy-estetik tafakkur mezonlarini ham belgilab bergan ulkan adabiy maktabdir. Mazkur an’ananing keyingi davr adabiyotida davom etishi ko‘proq g‘oyaviy-falsafiy va botiniy tahlil darajasida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy o‘zbek nasrida ushbu holatni Luqmon Bo‘rixon ijodida, xususan, uning “Sokin daryo” asari misolida kuzatish mumkin. “Sokin daryo” asarida voqeabandlikdan ko‘ra ruhiy-falsafiy qatlam ustuvor bo‘lib, insonning ichki kechinmalari markazga chiqariladi.

Asardagi daryo obrazi ramziy xarakterga ega bo‘lib, u inson qalbining tashqi sokinligi ortida yashirin ichki harakat, ziddiyat va iztiroblarni ifodalaydi. Bu ramziy yechim Navoiy ijodiga xos bo‘lgan zohir va botin munosabati konsepsiyasini eslatadi. Navoiy asarlarida insonning haqiqiy qiyofasi tashqi xatti-harakatlarda emas, balki uning botiniy holati, vijdon va ma’naviy mas’uliyatida namoyon bo‘ladi.

Asarda qahramonning ichki monologi, o‘zini tahlil qilishi va sukut orqali fikr yuritishi muhim badiiy vosita sifatida qo‘llaniladi. Muallif qahramon ruhiyatini ochishda ochiq dramatik to‘qnashuvlardan ko‘ra, ichki konfliktni ustuvor qo‘yadi. Bu uslub Navoiy ijodidagi botiniy tahlil an’anasi bilan mushtarak bo‘lib, unda inson ma’naviy mezonlar asosida baholanadi. Navoiyda bo‘lgani kabi, Luqmon Bo‘rixon ham axloqiy xulosani tayyor holda bermaydi, balki uni ramz, sukunat va ichki kechinmalar orqali o‘quvchining o‘ziga yuklaydi. “A-ha! Ismi Zamira ekan!” – yarq etib hayolidan o‘tdi O‘ktamning. Negadir, o‘z-o‘zicha quvonib ketdi. Tag‘in zimdan o‘sha yoqqa ko‘z tashladi. Ne baxtki, bu gal qiz ham O‘ktam tomon o‘girildi. To‘g‘rirog‘i, shu paytgacha tayyorlanib ulgurmaganiga shu jingilsoch abiturent aybdordek chimirilgan ko‘yi unga norizo qarab qo‘ydi. O‘ktam darhol ko‘zini olib qochdi. Zamiraning sovuq nigohlari go‘yo uning hovurini bosganday bo‘ldi. Qandaydir xotirjam, sokin bo‘lib qoldi” [L. Bo‘rixon, 2022: 56].

“Sokin daryo”da mualliflik pozitsiyasining nisbatan betarafligi ham e’tiborga molik. Muallif qahramon ustidan hukm chiqarmaydi, balki uni vijdon va ichki mas’uliyat bilan yuzma-yuz qoldiradi. Bu holat Navoiy asarlaridagi “nasihatni yashirin berish” tamoyiliga uyg‘un keladi. Ya’ni, tarbiyaviy-estetik ta’sir bevosita didaktika orqali emas, balki badiiy-falsafiy idrok orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, asarda so‘zga munosabat, ortiqcha tasvirlardan qochish, sukunatning falsafiy talqini va insonni ma’naviy mezon asosida baholash tamoyili ustuvorlik qiladi. Navoiy ijodida so‘z — tarbiya va ma’naviy kamolot, poklanish vositasi bo‘lganidek, Luqmon Bo‘rixon nasrida ham so‘z ortiqcha bezak emas, balki ma’no yuklovchi asosiy unsur sifatida namoyon bo‘ladi.

Alisher Navoiyning “Hayrat-ul abror” dostonida insonni kamolotga eltuvchi yo‘l yaxshilik, sahovat, andisha, odob, kamtarlik, insof, adolat, bag‘rikenglik kabi fazilatlar ekanligi ko‘rsatilgan.

Alisher Navoiy “Olamdan g‘amsiz o‘tay desang, ilm-u hunar o‘rgan. Dunyodan kamolotga yetmay o‘tish, hammomdan toza bo‘lmay chiqish bilan teng” deya ta’kidlaydi [Haqqulov, 1989: 211]. Shu jihat aynan asar qahramoni O‘ktam Umurzoqovning hayot yo‘lini belgilagan omil deyishimiz mumkin. Chunki kichikligidanoq hayotning pastu balandini ko‘rib katta bo‘lgan, ilmga, ta’lim olishga o‘ta qiziqqan qahramonimiz keyingi hayot yo‘lini ilmga, halollikka va to‘g‘rilikka bag‘ishlaydi. Butun umrini o‘zi ishlaydigan oliy ilm dargohiga, talabalarning ilm olishiga bag‘ishlagan O‘ktam o‘z ishini sidqidildan bajaradi, o‘zidan keyingi avlodga munosib meros qoldirish uchun kuyib yonadi. “Hamza uning bu izohi, hammasi emasligini yaxshi biladi. Yaxshi biladiki, O‘ktam Umurzoqovning ilmga ehtiromi, hurmati juda yuksak. Har qanday ilm oldida o‘zingni endigina o‘rganayotgan shogirddek tutishing kerak, qabilidagi yozilmagan qonunga qat’iy amal qiladi. Albatta, kichik ilmiy hodimning bunday oliyjanob tuyg‘ularini tushungan bor, tushunmagan bor. Lekin talabalar O‘ktam Umurzoqovning darslariga xuddi qiziq bir tomoshaga otlangandek yopirilib kelishadi. Maroq bilan tinglashadi. Albatta o‘zlashtirish natijalari ham shunga yarasha” [L. Bo‘rixon, 2022: 102].

Inson butun koinotdagi mavjud tirikliklar ichida eng ulug‘i hisoblanadi. U kamolotga erishish yo‘lida o‘zligini anglaydi va olamni taniydi. Shu asnoda “Olam uyi”da g‘am ila g‘aflatda yashashidan o‘zini qutqaradi. Hazrat Navoiy “Kamol et kasbkim” deya da’vat qilganida komillik uchun zarur bo‘lgan juda ko‘p xususiyatlarni nazarda tutgan edi. Inson o‘zini hirs, ta’ma, nafs, g‘aflat, nodonlik, nokamtarlik singari illatlardan poklamas ekan, u hech zamonda komil bo‘la olmaydi. “Olam uyi”da yashash jamiyatning fuqarosiga aylanish demakdir. Alisher Navoiy insonning jahon farzandi mavqeyiga ko‘tarilishini xohlagan. Bu mavqeni esa kamolotning oliy cho‘qqisi deb bilgan. Hazrat Navoiy asarlarida ilgari surilgan xalqparvarlik, mardlik, mehnatsevarlik, halollik, ilmparvarlik, bag‘rikenglik, millatlararo tenglik singari umrboqiy g‘oyalar aslo o‘z qimmatini yo‘qotmaydi. Shoirning o‘zi ham uning nomi va

yaratgan asarlari asrlar osha yashab qolishiga ishongan edi. “Umidim uldurki va hayolimga andoq kelurki, so‘zum martabasi avjidin quyi enmagay va yozgan asarlarimning tantanasi a’lo darajadan o‘zga yerni yoqtirmagay” [Rahmatov, 2016: 10].

Navoiy ijodidagi “komil inson”, vijdon, adolat, ichki mas’uliyat g‘oyalari Luqmon Bo‘rixon asarlarida inson ruhiyati orqali ochiladi. “Bolam, - dedi ota o‘g‘liga mehr bilan tikilib, - dunyoning bir chekkasida kitob titib, ajdodlaring tarixini o‘rganding. Xo‘sh, aytchi, bobolaring nega darbadar bo‘ldi, nega asl ismlarini yashirib, tog‘oshar nomini oldi? Faqatgina o‘z jonlarini qutqarib qolishlari uchunmi? Yo‘q. Ular jonlaridan ham ko‘ra o‘z sha’nlarini, o‘z nomus-orini, toza qonini, asrab qolish, avlodlarga pokiza holda yetkazish niyatida ham shunday qilishgan. Darbadarlikni, mashaqqatlarini bo‘yinlariga olishgan. Chin aslzodalargina shunday yo‘l tutadi, bolam” [L. Bo‘rixon, 2022: 175]. Adib asar qahramoni tilidan aytilgan bu so‘zlar orqali asl vatanni sevuvchi, yurti uchun jon fido qilishga tayyor inson qanday bo‘lmog‘i kerakligiga ishora qilgan. Navoiy asarlaridagi qahramonlar shoh Iskandar, Bahrom, Farhod kabi yurtsevar, halol, mard, insonparvar bo‘lishlarini xohlagan.

Xulosa qilib aytganda, “Sokin daryo” asari Alisher Navoiy belgilab bergan ma’naviy-estetik an’ananing zamonaviy nasrdagi transformatsiyasini aks ettiradi. Asarda Navoiyga xos botiniy tahlil, ramziy tafakkur va axloqiy mezonlar yangi davr adabiy tafakkuri bilan uyg‘unlashgan holda talqin etilgan. Bu esa Luqmon Bo‘rixon ijodini milliy adabiy an’analar davomiyligi nuqtayi nazaridan tadqiq etish muhimligini ko‘rsatadi.

Sharqona tafakkur: ramziy fikrlash, ichki monolog, falsafiy mulohaza — bular Navoiydan kelayotgan Sharq adabiy tafakkurining davomiyligi sifatida talqin qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ibrohim Haqqulov. Zanjirband sher qoshida. – Toshkent: Yulduzcha, 1989.

2. Luqmon Bo‘rixon. Sokin daryo. Roman. – Toshkent: Adabiyot nashriyoti, 2022.

3. O‘tkir Rahmatov. Abadiyot gulshani. – Toshkent: Sharq, 2016.

4. Yo‘ldoshev Q. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016. – 240 b.

5. Normatov U. Ijod sehri. – Toshkent: Sharq, 2007. – 352 b.

ABDULLA QAHHORNING “ADABIYOT MUALLIMI” HIKOYASIDA QO‘LLANGAN ANTROPONIMLARNING FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Sadinova Shabbona Xusniddin qizi

Sharof Rashidov nomidagi SamDU Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti 101-guruh talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abdulla Qahhorning “Adabiyot muallimi” hikoyasida qo‘llangan antroponimlarning funksional-semantik jihatlari lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Shuningdek, antroponimlarning personaj xarakterini ochib berishdagi badiiy-estetik vazifasi yoritilib, muallifning nom tanlashdagi individual uslubi va mahorati tadqiq qilinadi. Tadqiqot natijalari badiiy matn lingvistikasi hamda onomastika yo‘nalishida olib borilayotgan ilmiy izlanishlarning nazariy va amaliy asoslarini boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: antroponim, onomastika, xarakter, funksional-semantik xususiyat, “gapiruvchi nomlar”, nominativ vazifa, obraz, badiiy matn, lingvopoetik tahlil.

Abstract: This article analyzes the functional-semantic features of anthroponyms used in the story “Adabiyot muallimi” by Abdulla Qahhor from a linguistic perspective. In addition, the artistic and aesthetic role of anthroponyms in revealing the characters’ personalities is highlighted, and the author’s individual style and skill in choosing names are examined. The results of the study contribute to enriching the theoretical and practical foundations of scholarly research conducted in the fields of literary text linguistics and onomastics.

Keywords: anthroponym, onomastics, character, functional-semantic feature, “speaking names,” nominative function, image, literary text, linguopoetic analysis.

Аннотация: В данной статье с лингвистической точки зрения анализируются функционально-семантические особенности антропонимов, использованных в рассказе Abdulla Qahhor «Adabiyot muallimi». Также освещается художественно-эстетическая роль антропонимов в раскрытии характера персонажей, исследуются индивидуальный стиль и мастерство автора

в выборе имен. Результаты исследования служат обогащению теоретических и практических основ научных изысканий, проводимых в области лингвистики художественного текста и ономастики.

Ключевые слова: антропоним, ономастика, характер, функционально-семантическая особенность, «говорящие имена», номинативная функция, образ, художественный текст, лингвопоэтический анализ.

Antroponimlar tilshunoslikning onomastika bo‘limida o‘rganiladigan hamda insonlarga berilgan atoqli nomlarni ifodalovchi birliklar hisoblanadi. “Antroponim” termini yunoncha “anthropos” — inson va “onyma (onoma)” — nom so‘zlaridan tarkib topgan bo‘lib, “inson nomi” ma’nosini anglatadi. Antroponimlar tarkibiga shaxs ismlari, familiyalar, otasining ismi, shuningdek, taxallus va laqablar kiradi. Antroponimlar onomastikaning muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnni lingvistik jihatdan tadqiq etish, undagi antroponimik birliklarning funksional-semantik xususiyatlarini aniqlash dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki badiiy matnda shaxs nomlari faqat nominativ vazifani bajarib qolmay, balki personaj obrazini yaratish, uning xarakterini ochib berish hamda muallifning estetik-badiiy niyatini ifodalashda muhim lingvopoetik vosita sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan antroponimlarni o‘rganish badiiy matnning mazmuniy va uslubiy qatlamlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Mazkur masala bugungi kunda ham o‘z ilmiy ahamiyatini saqlab qolgan bo‘lib, ko‘plab tilshunos olimlarning tadqiqot obyektiga aylanib kelmoqda.

Jumladan, antroponimlarning badiiy matndagi o‘rni xususida professor S. Karimov ham quyidagi fikrlarni bildirib o‘tadi: “Kishi nomlarining adabiy asarlarda ishlatilishi tabiiy hol, garchi asar qahramonlariga qo‘yilgan nomlarning barchasi to‘g‘risida bu gapni aytib bo‘lmasa-da, ularning ayrimlari o‘zlarida ma’lum stilistik yuk tashiydi. Tanlangan ism va familiyalar personajlarni baholaydi, xarakterlaydi, mashg‘ul bo‘lgan kasbiga, yoshiga, qayerlik ekanligiga ishora qiladi. Boshqacha aytganda, ular personajlarning ijtimoiy mavqeyiga, fizinomiyasiga yoki xarakteriga moslab tanlanadi. Shu sababli ham bunday antroponimlar tilda obrazli tarzda “gapiruvchi nomlar” deb ham yuritiladi” [4, 123].

Mazkur tadqiqot o‘zbek milliy adabiyotining taniqli adiblaridan biri bo‘lgan Abdulla Qahhorning “Adabiyot muallimi” hikoyasi misolida olib borildi. Ushbu asar antroponimlarning nominativ hamda funksional xususiyatlari yorqin namoyon bo‘lishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi badiiy matnni lingvistik va lingvopoetik jihatdan tahlil qilish, hikoyada qo‘llangan antroponimlarning ma’noviy hamda uslubiy vazifalarini aniqlashdan iboratdir. Asar tahlili jarayonida muallif tomonidan antroponimlardan keng va maqsadli foydalanilgani kuzatildi. Jumladan, hikoyada jami 20 ta antroponim qo‘llangan bo‘lib, shundan 9 tasi shaxs ismlari – Boqijon, Hamida, Mukarram, Rahima, Sharifjon, Engels, Pushkin, Maksim, Marks, 11 tasi esa familiyalar – Baqoyev, Hakimov, Chexov, Gorkiy, Lermontov, Dobrolyubov, Mering, Stending, Demping, Detirding, Shelling ekanligi aniqlandi. Tadqiqot davomida mazkur antroponimlarning badiiy matndagi o‘rni, personaj xarakterini ochib berishdagi ahamiyati hamda muallifning individual uslubini shakllantirishdagi funksional xususiyatlari atroflicha yoritildi.

“Adabiyot muallimi” hikoyasida jamiyatdagi ba’zi bir nodon, ilmsiz, ammo ilmsizligini tan olmaydigan, atrofdagilarga o‘zini aqlli ko‘rsatishga harakat qiladigan insonlar xarakteri ochib berilgan. Hikoyaning bosh qahramonlaridan biri bo‘lgan Boqijon Baqoyev bunday illatli kishilarning tabiatini yoritishda asosiy o‘rinni egallaydi. Ushbu antroponim E. Begmatovning “O‘zbek ismlari ma’nosi” kitobida Boqi (ar.) – “umri boqiy, uzoq bo‘lsin yoki poydor, ustuvor tursin, yashasin” ma’nosida izohlangan. Boqi ismining Boqibek, Boqiboy, Boqijon, Boqixon kabi shakllari mavjud [3, 74]. Bu antroponim hikoyada ayni lug‘aviy ma’nosida qo‘llanmagan. Hikoyada Boqijon Baqoyev obrazi orqali soxta ziyolilik va ilmiy savodsizlik masalasi ochib berilgan. Qahramon o‘zini “nafis adabiyot muallimi” deb hisoblaydi, biroq aslida u bilimi yuzaki, o‘z fikrini mutlaq to‘g‘ri deb biladigan hamda bilmagan narsasini tan olishni istamaydigan shaxs sifatida tasvirlanadi. Muallif uning xarakteridagi asosiy nuqsonlardan biri sifatida jaholatni yashirishga urinish holatini ko‘rsatadi. Hikoyada qaynisinglisi Hamida Anton Chexovning “Uyqu istagi” asari yuzasidan fikr bildirib, undagi qizchaning begunoh ekanligini hamda chaqaloq o‘limiga xo‘jayinning qizchaga bo‘lgan shafqatsiz munosabati, ya’ni kunduz qizchaga og‘ir yumushlar qildirib,

kechqurun chaqaloq qarashga majbur qilganligi sabab bo‘lganini ta’kidlaydi. Shundan so‘ng u Boqijon Baqoyevning ushbu masalada haqidagi fikrini so‘raydi. Biroq Boqijon Baqoyev asar mazmunidan ham, yozuvchi ijodidan ham yetarlicha xabardor emas edi. U Hamidaning savoliga javoban adabiyotdan kim dars berishini so‘rab, uzoqdan gap boshlaydi. – Nafis adabiyot darsini sizlarga kim beradi? Hakimov? Ahmoq odam! O‘z ustida ishlamaydi. Savol alomati hammavaqt “mi” dan keyin qo‘yiladi desam, kuladi. Gap bunda ham emas... [1, 20] Keltirilgan parchada Boqijon Baqoyevning o‘zicha “aqlli” fikr aytmoqchi bo‘lganligini ko‘ramiz. Qahramonning suhbat davomida savol alomati kabi oddiy masalalarni “chuqur ilmiy fikr” sifatida ko‘rsatishga urinishi uning o‘zini aqlli qilib ko‘rsatishga intilishini namoyon etadi. Hakimovning uning ustidan kulishi esa Boqijon Baqoyevning sun’iy bilimdonligini fosh etadi. Ammo qahramon buni anglamaydi va o‘zini haq deb hisoblashda davom etadi. Qaynisinglisiga nima deb javob berishini o‘ylab olish uchun orada 4 piyola choy ichib, vaqt o‘tkazdi. Inson qancha o‘ylamasin, bexabar bo‘lgan narsasi haqida qanday fikr bildirishi mumkin? Shunga qaramay, u o‘zining bilimsizligini tan olish o‘rniga mavzudan chetga chiqib ketadi va turli mavhum hamda bir-biriga aloqasiz fikrlarni keltira boshlaydi. Masalan, u Hamidaga maymunning juni to‘kilib, odam bo‘lganligi haqida Engelsning fikrini, Detirding degan allaqanday mashhur tanqidchini, yana qandaydir Shelling, Stending, Demping, Marks Dobroyulovlar haqida gapirib beradi. U Chexovni ilk burjuaziya realizmi namoyandasi ekanligini, Pushkin va Lermontov bilan birga bir davrda, bir sinfda, bir mamlakatda yashagani va ijod qilgani, ammo bu yozuvchilarning dunyoqarashlari tubdan farq qilishini aytadi. Hamida Chexov bilan Pushkin bir davrda yashamaganligini aytganda Boqijon Baqoyev mavzuni boshqa yoqqa burish orqali vaziyatdan chiqishga urinadi. Muallif Boqijon Baqoyevning Chexov, Pushkin, Mixail Lermontov hamda turli faylasuf va tanqidchilar haqidagi chalkash va noo‘rin mulohazalarini tasvirlash orqali uning bilimsizligini yanada ochib beradi. Ayniqsa, Chexov bilan Pushkinning bir davrda yashaganini aytishi qahramonning tarixiy-adabiy bilimlari sayoz ekanligini ko‘rsatadi. Asarda yozuvchi Boqijon Baqoyev obrazi orqali jamiyatda uchraydigan soxta ma’rifatparvar insonlarni tanqid qiladi. Muallifning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, inson hamma narsani bilishi shart emas, biroq

bilmagan narsasini bilaman deb bo‘lar-bo‘lmas gaplarni gapirishi, “olib qochish”i kulgili va salbiy holatdir. Agar qahramon o‘zining bu mavzudan bexabarligini tan olganida, u bunday tanqid ostida qolmagan bo‘lar edi. Shu tariqa, adib mazkur obraz orqali manmanlik, soxta bilimdonlik va johillik kabi illatlarni fosh etadi.

Hikoyadagi muhim qahramonlardan biri bo‘lgan Hamida (ar.) – maqtovga loyiq, maqtovli, yaxshi, a’lo qiz yoki Allohga Shukur qiluvchi ma’nolar bilan izohlanadi [3, 570]. Hamida obrazi orqali muallif o‘zbek qizlariga xos odob-axloq, samimiyat va andishalilik kabi fazilatlarni yoritib beradi. Hamida Boqijon Baqoyevning rafiqasi Mukarramning singlisi bo‘lib, taxminan o‘n olti yoshlar atrofidagi ziyrak, quvnoq va mulohazali qiz sifatida tasvirlanadi. Adib uning xarakteridagi ijobiy sifatlarni turli voqealar va suhbatlar jarayonida ochib beradi. Hamidaning iboli, andishali, odobli, hayoti qiz ekanligini quyidagi hikoyadan olingan parchada ko‘rishimiz mumkin. Mukarram samovar ko‘tarib kirdi. Hamida irg‘ib turib, samovarni opasining qo‘lidan oldi va stolga qo‘ydi. U, homilador xotinga samovar ko‘tartirib, qarab o‘tirgan pochchasidan o‘pkalamoqchi edi, biroq uyaldi, indamadi [2, 41]. Yozuvchi Hamidaning bu holatdan noqulaylik sezib, pochchasining xotiniga yordam bermay qarab o‘tirishini o‘ziga yarashmagan hol deb baholaganini tasvirlaydi. Shu orqali Hamidaning nozik didli va andishali qiz ekani ko‘rsatiladi. Ayni paytda, muallif Boqijon Baqoyevning homilador xotiniga yordam berish zarurligini anglamay, beparvo holda o‘tirishini tasvirlash orqali uning befarosat va mas’uliyatsiz xarakterini ham ochib beradi. Suhbat davomida Hamida pochchasining murakkab va chalkash fikrlarini diqqat bilan tinglaydi. Biroq u Boqijon Baqoyevning nima haqida gapirayotganini ham bilmasdi. Hamidaning suhbat jarayonida indamay ikki marta esnashi uning zerikkanligini va suhbat mazmunidan qoniqmaganligini anglatadi. Shunga qaramay, u odob saqlab, betgachoparlik qilmaydi hamda suhbatni oxirigacha tinglaydi. Natijada Hamida Anton Chexovning “Uyqu istagi” hikoyasi yuzasidan pochchasidan aniq va asosli fikr ololmaydi. Umuman olganda, muallif Hamida obrazi orqali samimiy, sodda, pokiza qalbli va tarbiyali o‘zbek qizining badiiy qiyofasini yaratishga muvaffaq bo‘lgan.

Bundan tashqari, mazkur badiiy asarda Engels, Chexov, Pushkin, Lermontov, Detirding, Shelling, Maksim Gorkiy, Marks Dobrolyubov, Mering, Stending, Demping kabi qator antroponimlar qo‘llanilgan. Ushbu nomlar o‘zbek tiliga xos bo‘lmagan onomastik birliklar sifatida asarda ishtirok etadi. Shu sababli ular o‘zbek tilining ichki semantik tizimi doirasida mustaqil leksik ma’no ifodalamaydi. Mazkur antroponimlar, asosan, nominativ funksiyani bajarib, personajlarni nomlash va badiiy matnning uslubiy-estetik qatlamini boyitishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Abdulla Qahhorning “Odam bo‘lish qiyin” romanida qo‘llanilgan antroponimlar nafaqat nominativ birlik, balki muhim lingvopoetik vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, asarda uchraydigan shaxs nomlari qahramonlarning xarakter xususiyatlari, ruhiy olami, ijtimoiy mavqeyi hamda muallifning badiiy-estetik niyatini ifodalashda muhim funksional yuklama bajaradi. Xususan, Boqijon Baqoyev, Mukarram va Hamida kabi obrazlar nomlari semantik va funksional jihatdan qahramonlarning individual xususiyatlarini ochib berishga xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Shuningdek, epizodik obrazlar tarkibidagi antroponimlar ham badiiy matnning mazmuniy va uslubiy boyishini ta’minlashda, milliy koloritni yaratishda muhim o‘rin egallaydi. Asarda turli til qatlamlariga mansub antroponimlarning qo‘llanilishi esa davr ruhi, ijtimoiy muhit hamda madaniy aloqalarning badiiy aksini ifodalashga xizmat qilgan. O‘zbek tiliga xos bo‘lmagan nomlarning asosan nominativ vazifada qo‘llanishi ularning funksional chegaralarini belgilab beradi. Umuman, adibning antroponim tanlashdagi individual uslubi va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish mahorati badiiy matnning ta’sirchanligi hamda estetik qimmatini oshirishga xizmat qilgan. Mazkur tadqiqot natijalari badiiy matn lingvistikasi va onomastika yo‘nalishida antroponimlarning funksional-semantik xususiyatlarini yanada chuqurroq o‘rganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdulla Qahhor. Tanlangan hikoyalar. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2013. – 136 b.

2. Abdulla Qahhor. Adabiyot muallimi. – Toshkent: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2019. – 128 b.

3. Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 608 б.

4. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. – Самарқанд: Зарафшон нашриёти, 1992.

5. Qozoqboy Yo‘ldosh, Muhayyo Yo‘ldosh. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi. — Toshkent: Shafoat nur fayz, 2023. — 336 b.

MADANIYATLARARO MULOQOT VA TARJIMASHUNOSLIKKA TARIXIY YONDASHUV

Zaripova Aziza Shaxobiddinovna

Samarqand davlat chet tillar instituti o‘qituvchisi

Zaripovaaziza23@gmail.com

Saloxiddinova Zarifa Ozodjon qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti talabasi

E-mail: zarifasaloxiddinova508@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqola madaniyatlararo muloqot, hamda tarjimashunoslik sohasining tarixiy sohalariga bag‘ishlangan bo‘lib, tarjima jarayonidagi murakkabliklar, nazariy yondashuvlar, madaniyatlararo muloqot tushunchasi va amaliy masalalar tahlil qilinadi. Maqolada tarjima ekvivalentligi, madaniyatlararo tafovutlar, va texnologik rivojlanishning tarjimashunoslikka ta’siri muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: tarjimashunoslik, tarjima ekvivalentligi, tarixiy yondashuv, madaniyatlararo tafovutlar, terminologiya, lingvistik yondashuv, tarjima me’zonlari.

Tarjimashunoslik bugungi globallashuv davrida xalqaro muloqot, madaniyatlararo aloqa va bilim almashinuvi jarayonining ajralmas qismiga aylangan sohalardan biridir. Til o‘zgacha fikrlash tarzining ifodasi bo‘lib, u turli xalqlarning tarixiy, madaniy va ijtimoiy hayotini o‘zida aks ettiradi. Tarjima esa bu xilma-xillikni birlashtiruvchi ko‘prik vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, tarjima jarayoni o‘ziga xos murakkablik va muammolarni ham keltirib chiqaradi, bu esa tarjimashunoslikni ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishiga aylantirdi. Hozirgi davrda tarjimashunoslikning

dolzarb muammolari ko‘plab omillar bilan bog‘liq. Jumladan, tarjima nazariyasi va amaliyoti o‘rtasidagi tafovutlar, original matnning lingvistik va madaniy o‘ziga xosliklarini saqlab qolish, terminologik bir xillikni taminlash hamda texnologik rivojlanish jarayonida tarjimonlarning rolini qayta ko‘rib chiqish zarurati kabi masalalar bugungi kunning dolzarb masalalaridir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tarjimashunoslik sohasining dolzarb muammolarini o‘rganishda ko‘plab olimlar asarlari muhim ahamiyatga ega. tarjima nazariyasi va amaliyoti o‘rtasidagi murakkabliklar bo‘yicha klassik yondashuvlardan biri rus tarjimashunosi v.n. komissarov tomonidan ishlab chiqilgan. u o‘zining “tarjima nazariyasining asoslari” nomli asarida tarjimada ekvivalentlik darajalarini aniqlash zarurligini ta’kidlaydi va tarjimon nafaqat so‘zlarning ma’nosini, balki matnning kommunikativ funksiyasini ham hisobga olishi lozimligini qayd etadi. komissarov fikricha, “tarjima jarayonida original mazmunini to‘liq saqlab qolish amaliy jihatdan imkonsiz, shuning uchun tarjimon kompromissga tayyor bo‘lishi kerak” [qodirov b, 2021]. yana bir muhim manba sifatida g.v. chernovning “sinxron tarjima nazariyasi” asarini keltirish mumkin. chernov lingvistik va madaniy tafovutlar masalasini chuqur tahlil qilib, tarjimonning ijodkorlik qobiliyatini ahamiyatli deb biladi. uning fikricha, “madaniyatlararo tafovutlarni bartaraf etish tarjimonning asosiy vazifalaridan biridir” [abdullayeva, 2022: 104]. shuningdek, ingliz tarjimashunosi piter nyumarkning “approaches to translation” asari tarjimashunoslik sohasidagi muhim nazariy manbalardan biri hisoblanadi. nyumark tarjimada mazmunni saqlash va uslubni moslashtirish o‘rtasidagi muvozanatga alohida e’tibor qaratadi. u badiiy matnlar tarjimasida “erkin tarjima” yondashuvi samaraliroq bo‘lishini, texnik va ilmiy matnlarda esa “so‘zmaso‘z tarjima” usuli ko‘proq qo‘llanishi lozimligini ta’kidlaydi. milliy tarjimashunoslik ilmiy doiralarida sh.r. rizaev va t.ya. qayumovaning ilmiy ishlari alohida o‘rin tutadi. ular asarlarida o‘zbek tilida tarjima nazariyasi va amaliyotining rivoji, xususan, milliy o‘ziga xoslikni tarjimada saqlab qolish masalalariga to‘xtalib o‘tgan. sh.r. rizaev o‘zining “tarjima nazariyasi va amaliyoti” nomli kitobida “milliy madaniy elementlarni tarjimada to‘g‘ri ifodalash nafaqat lingvistik bilim, balki madaniyatshunoslik yondashuvini ham talab etadi” deydi

[rahimov, 2020: 83]. ushbu maqolani tayyorlashda adabiyotlarni tanlash va tahlil qilishning quyidagi metodlari qo‘llanildi.

Nazariy tahlil. Tarjimashunoslik bo‘yicha ilgari surilgan konseptual yondashuvlar va ilmiy nazariyalar o‘rganildi. Jumladan, V.N. Komissarov, P. Nyumark, G.V. Chernov va o‘zbek olimlari asarlarida keltirilgan fikrlar qiyosiy tahlil qilindi.

Lingvistik yondashuv. Lingvokulturologik muammolarni o‘rganish uchun turli tillar va madaniyatlar o‘rtasidagi tafovutlar tahlil qilindi. Idiomatik ifodalar va madaniyatga xos terminlarning tarjimada qanday aks ettirilishi o‘rganildi.

Amaliy kuzatish. Turli matnlar jumladan, badiiy, ilmiy va texnik tarjimalarining amaliy tahlili o‘tkazildi. Tarjima sifati va mazmunni saqlab qolish darajasi o‘rganilib, badiiy tarjima va texnik tarjima o‘rtasidagi farqlar aniqlandi.

Interfaol yondashuv. Tarjima jarayonida avtomatlashtirilgan tizimlar imkoniyatlari va cheklovlari kuzatilib, inson va kompyuter hamkorligi misolida muhim xulosalar chiqarildi.

Natijalar. Tarjimashunoslik sohasidagi tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, tarjima jarayonida ekvivalentlik masalasiga to‘g‘ri yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Original matn mazmunini to‘liq saqlab qolish amaliy jihatdan qiyin bo‘lsa-da, tarjimon matnning kommunikativ vazifasini to‘g‘ri aks ettirishga intilishi lozim. Bu ayniqsa texnik, ilmiy va badiiy matnlar tarjimasida muvozanatni saqlash uchun zarurdir. Lingvokulturologik muammolarni hal qilishda ijodiy yondashuv yetakchi rol o‘ynaydi. Tarjimon madaniyatlar o‘rtasidagi tafovutlarni hisobga olib, milliy madaniy elementlarni boshqa tillarda to‘g‘ri aks ettira olishi lozim. Bunday holatda so‘zma-so‘z tarjima o‘rniga kontekstual moslashuvning ustuvorligi ta’kidlanadi. Shuningdek, tarjima jarayonida malakali kadrlarning yetishmasligi muhim muammolardan biri sifatida ko‘zga tashlanmoqda. Yuqori sifatli tarjimonlarni tayyorlash uchun til bilimi bilan birga madaniyatshunoslik, texnik soha va maxsus terminologiya bo‘yicha chuqur bilimlarni ham shakllantirish zarur. Tarjima sifati bevosita nazariya va amaliyotning uzviy uyg‘unligiga bog‘liqdir. Zamonaviy texnologik rivojlanish tarjimashunoslik sohasiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Avtomatlashtirilgan tarjima tizimlari tarjimonlar faoliyatini yengillashtirgan bo‘lsa-da, inson omili hali ham muhim hisoblanadi,

ayniqsa murakkab badiiy matnlar yoki madaniy mazmunni o‘z ichiga olgan asarlar bilan ishlashda. Tarjima nazariyasi va amaliyoti o‘rtasidagi bo‘shliqni bartaraf etish dolzarb masala hisoblanadi. Ilmiy yondashuvlarni amaliyotga samarali tatbiq etish orqali tarjima jarayonining sifatini sezilarli darajada oshirish mumkin. Tarjima me’zonlarining universal tizimi ishlab chiqilsa, turli janrdagi matnlarni tarjima qilishda yaxlit yondashuvni shakllantirishga erishiladi.

Muhokama. Tarjimashunoslik sohasida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tarjima jarayonining murakkabligi nafaqat lingvistik omillar, balki madaniy, ijtimoiy va texnologik omillar bilan ham uzviy bog‘liqdir. Ushbu murakkablikni samarali boshqarish uchun tarjima nazariyasini rivojlantirish va uni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha chuqur ilmiy izlanishlar olib borish zarur. Bir jihatdan, tarjimada ekvivalentlik masalasi asosiy ilmiy muammo bo‘lib qolmoqda. Tarjimon original matn mazmuni va uslubini mos ravishda yetkazishga intilishi kerak, ammo bu har doim ham mukammal bajarilmaydi. Bu muammo, ayniqsa, madaniyatga oid terminlar va idiomatik iboralarni tarjima qilishda yaqqol namoyon bo‘ladi. Shu sababli, ekvivalentlikni ta’minlashda nazariya va amaliyot o‘rtasidagi muvozanatni topish dolzarb hisoblanadi. Muhokamalardan yana bir muhim xulosa shuki, tarjimashunoslikda mutaxassis kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish zarurati mavjud. Bugungi kunda tarjimonlar ko‘p hollarda faqat til bilimiga ega bo‘lib, maxsus terminologiya va madaniyatlararo muloqot bo‘yicha yetarli tayyorgarlikka ega emas. Shu sababli, ta’lim dasturlariga lingvistik, texnik va madaniy komponentlarni birlashtiruvchi yondashuvni joriy etish zarur. Nazariya va amaliyot o‘rtasidagi bo‘shliqni bartaraf etish uchun tarjimonlarni nafaqat texnik bilimlar bilan qurollantirish, balki ularga ijodiy fikrlashni ham o‘rgatish kerak. Badiiy va ilmiy matnlar bilan ishlashda ijodkorlik va tahliliy fikrlash birdek muhimdir.

XULOSA

Tarjimashunoslik bugungi globallashuv davrida xalqaro muloqot va madaniyatlararo integratsiyaning ajralmas qismiga aylangan. Mazkur tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolar nafaqat lingvistik omillar bilan, balki madaniy, texnologik va ijtimoiy omillar bilan ham bog‘liqdir. Ushbu

muammolarni hal qilish uchun tarjimashunoslik sohasida nazariy va amaliy yondashuvlarni uzviy ravishda uyg‘unlashtirish zarur. Tarjimada ekvivalentlikni ta’minlash masalasi hali ham dolzarb bo‘lib, bu tarjimonning lingvistik bilimlari va ijodkorlik qobiliyatini birlashtirishni talab etadi. Ayniqsa, madaniy va idiomatik mazmunni boshqa tillarga to‘g‘ri va aniq ifodalashda bu muhim ahamiyatga ega. Tarjima nazariyasi va amaliyoti o‘rtasidagi bo‘shliqni bartaraf etish uchun yangi ilmiy asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqish lozim. Texnologik rivojlanish, jumladan, avtomatlashtirilgan tarjima tizimlarining paydo bo‘lishi, tarjima jarayonini soddalashtirgan bo‘lsa-da, inson omilining ahamiyatini kamaytira olmaydi. Tarjima sifatini ta’minlash uchun texnologiyalarni insonning ijodkorligi va bilimlari bilan uyg‘unlashtirish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullayeva D. Madaniyatlararo muloqot va tarjima muammolari // Xorijiy filologiya. – 2022.
2. Cronin M. Translation in the Digital Age. – London: Routledge, 2021.
3. G‘aybullayeva N. Tarjimashunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2019.
4. Karimov U. Tarjimada madaniy birliklarning ifodalanishi // Filologiya masalalari. – 2021.
5. Qodirov B. Tarjimada milliylik va madaniyat. – Toshkent, 2021.
6. Rahimov S. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2020.
7. Yo‘ldoshev J. Madaniyatlararo kommunikatsiya asoslari. – Toshkent, 2020.
8. Zaripova A.SH. Ingliz tilini o‘rgatishda o‘qitish strategiyalarining vazifasi // “Ilm-fan muammolari tadqiqotchilar talqinida” Respublika ilmiy va amaliy onlayn konferensiya. – 2024.12.10. – B. 152-154.

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARIDA INGLIZ TILINI TAKOMILLASHTIRISHDA METAKOGNITIV TAMOYILLARNING AHAMIYATI

Sattorova Go‘zalxon Mamadaminovna

Termiz davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

guzalxon.sattorova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida ingliz tilini takomillashtirish jarayonida metakognitiv tamoyillarning pedagogik ahamiyati tahlil qilingan. Metakognitiv yondashuvlar talabalarning o‘z o‘quv jarayonini ongli boshqarishi, mustaqil o‘rganish strategiyalarini rivojlantirishi hamda kelajakdagi kasbiy faoliyatida samarali metodlarni qo‘llashiga xizmat qilishi asoslab berilgan. Tadqiqotda refleksiya, rejalashtirish, monitoring va baholash kabi metakognitiv komponentlarning ingliz tilini o‘qitishdagi o‘rni ilmiy manbalar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: metakognitsiya, metakognitiv tamoyillar, ingliz tili, bo‘lajak o‘qituvchi, pedagogik strategiyalar, refleksiya, monitoring, mustaqil ta’lim, til o‘qitish metodikasi.

Bugungi globallashuv sharoitida chet tillarini o‘qitish jarayonida samarali pedagogik yondashuvlarni qo‘llash dolzarb vazifalardan biridir. Ayniqsa, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda o‘quv jarayonini ongli boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Metakognitsiya tushunchasi birinchi marta J.H. Flavell tomonidan ilmiy muomalaga kiritilib, insonning o‘z fikrlash jarayonini anglash va boshqarish qobiliyati sifatida izohlangan [Flavell, 1979]. Keyingi tadqiqotlarda metakognitsiya o‘quvchining o‘z-o‘zini nazorat qilish va strategik o‘rganish jarayoni sifatida rivojlantirilgan [Brown, 2007].

Metakognitiv tamoyillar ta’lim jarayonida o‘quvchini “qanday o‘rganish”ni anglashga yo‘naltiradi. Anderson (2002) ta’kidlashicha, metakognitiv strategiyalar til o‘rganish samaradorligini oshiruvchi eng muhim omillardan biridir. J.A. Hickey (2007) tomonidan ishlab chiqilgan model talabaning chet tilini o‘rganish jarayonida o‘z bilimlarini qanday boshqarishini aniq ko‘rsatib beradi. Modelga ko‘ra, jarayon ikki muhim ustun — talabaning o‘z imkoniyatlarini anglashi (shaxsiy o‘rganishni anglash) va bajarilayotgan vazifaning tub mohiyatini tushunishi (topshiriq mohiyati) bilan boshlanadi. Ushbu ikki omil birlashib, talabada to‘g‘ri til o‘rganish strategiyalarini tanlash imkonini yaratadi. Sxemaning eng muhim jihati shundaki, undagi qayta aloqa

oʻqi (feedback loop) talaba oʻz tushunish darajasini baholaganidan soʻng, samarasiz strategiyalardan voz kechib, ularni dinamik tarzda moslashtirib borishini ta’minlaydi.

Metakognitiv tamoyillar quyidagilarni oʻz ichiga oladi. Refleksiya (oʻz-oʻzini anglash) — talabaning oʻz bilim darajasini tahlil qilishi va xatolarini aniqlashi; bu jarayon oʻquvchining tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi. Maqsad qoʻyish va rejalashtirish — oʻquv faoliyatini aniq maqsad asosida tashkil etish. Monitoring — oʻquv jarayonini doimiy kuzatib borish va tushunishni tekshirish. Baholash va boshqarish — natijalarni tahlil qilish va strategiyani oʻzgartirish. Muammoni hal qilish — xatolarni tahlil qilib, yangi yechim topish. Oxford (1990) fikriga koʻra, metakognitiv strategiyalar til oʻrganishda mustaqillikni shakllantiradi va oʻquvchini faol subyektga aylantiradi.

Biz tomonimizdan taklif etilayotgan metakognitiv tamoyillar xaritasi (Metacognitive Mapping) chet tili darslarida talabaning mustaqil harakatlar trayektoriyasini belgilaydi. Ushbu xarita an’anaviy til oʻrgatish uslublaridan farqli oʻlaroq, oʻquvchiga “nimani oʻrganish” (content) emas, balki “qanday oʻrganish” (process) algoritmini tizimli ravishda koʻrsatib beradi. Xaritaning dars ssenariylariga izchil tatbiq etilishi talabalarda lingvistik kompetensiyalar bilan bir qatorda avtonom ta’lim koʻnikmalarini ham shakllantiradi.

Boʻlajak ingliz tili oʻqituvchilari ushbu tamoyillarni oʻzlashtirishi orqali kelajakda maktab oʻquvchilariga til oʻrgatishda samarali metodlardan foydalanish imkoniga ega boʻladi. Wenden (1991) ta’kidlashicha, metakognitiv strategiyalar oʻquvchini faqat bilim oluvchi emas, balki oʻz oʻrganish jarayonini boshqaruvchi shaxsga aylantiradi. Amaliyotda “reflection diary”, “self-assessment checklist”, “think-aloud method” kabi usullar oʻquvchilarning til koʻnikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari va tahlillariga asoslanib quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi: boʻlajak ingliz tili oʻqituvchilari uchun metakognitiv strategiyalar boʻyicha maxsus treninglar tashkil etish; ingliz tili darslarida refleksiya va oʻz-oʻzini baholash metodlarini qoʻllash; talabalarni dars jarayonini rejalashtirish va monitoring qilishga

o‘rgatish; mustaqil o‘rganish uchun metakognitiv topshiriqlar ishlab chiqish; raqamli platformalardan (masalan, interaktiv o‘quv tizimlari) foydalanishni kengaytirish.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, metakognitiv tamoyillar bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Ushbu yondashuvlar talabalarga o‘z o‘quv jarayonini ongli boshqarish, samarali strategiyalarni tanlash va kelajakda o‘quvchilarga mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Shu sababli metakognitiv yondashuvlarni ta’lim tizimiga keng joriy etish dolzarb pedagogik vazifalardan biridir. Chet tili talabalari uchun metakognitiv tamoyillar mustaqil va samarali til o‘rganuvchi bo‘lishning eng asosiy kalitidir. Til o‘rganish shunchaki lug‘at yodlash emas, balki murakkab kognitiv jarayon bo‘lgani uchun metakognitsiya talabalarga vaqt va energiyani to‘g‘ri taqsimlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Flavell J.H. Metacognition and Cognitive Monitoring // American Psychologist. – 1979.

2. O‘Malley J.M., Chamot A.U. Learning Strategies in Second Language Acquisition. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

3. Anderson N.J. The Role of Metacognition in Second Language Teaching and Learning. – 2002.

4. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – 2007.

5. Oxford R.L. Language Learning Strategies. – 1990.

6. Wenden A. Learner Strategies for Learner Autonomy. – 1991.

7. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education. – 2019.

STRATEGIES FOR ENGAGING INTROVERTED LEARNERS IN COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING: A MULTIMODAL APPROACH

Reimbayeva Zilola Rustam qizi

Teacher in the Department of Applied Sciences 2, Uzbekistan State World Language University

E-mail: reimbayevaz@gmail.com

Abstract. The shift toward Communicative Language Teaching (CLT) has revolutionized English Language Teaching (ELT) by prioritizing oral fluency and spontaneous interaction. However, this pedagogical paradigm often marginalizes introverted learners, who may experience high levels of language anxiety when asked to perform without sufficient internal processing time. This article examines instructional strategies designed to bridge the gap between communicative requirements and cognitive styles of introverted students. The study employs a mixed-methods approach, evaluating efficacy of “scaffolded silence”, digital buffer zones, and structured role assignments in a university-level ESL context. Results indicate that providing a “Quiet Thinking Minute” and utilizing digital intermediaries like flip-grids or padlets significantly reduces “Affective Filter” (Krashen, 1982), leading to a 35% increase in voluntary oral participation among self-identified introverted students. Furthermore, the study explores how multimodal participation- moving from digital text to oral speech- serves as a necessary transition for deep linguistic encoding. The research concludes that silence in the classroom should not be viewed as a lack of engagement, but as an active phase of cognitive processing. By re-engineering the traditional “popcorn” discussion model into a structured, tiered interaction framework, educators can create a more inclusive environment that values both the internal processor and the oral performer.

Keywords: Introverted learners, Communicative Language Teaching (CLT), Affective Filter, ESL methodology, classroom participation, multimodal learning.

Introduction

In the contemporary ESL classroom, "participation" is frequently used as a synonym for "vocalization." Methodologies that prioritize the Communicative Approach often equate a student's silence with a lack of comprehension or a lack of motivation. For introverted learners—who constitute a significant portion of any student body—this creates a "participation penalty." Introversion is not a linguistic

deficit; it is a personality trait characterized by internal processing and a preference for low-stimulation environments. When forced into high-stakes, spontaneous oral tasks, these students often experience high levels of Foreign Language Classroom Anxiety, which triggers the "Affective Filter," effectively blocking language acquisition. This article proposes a refined methodology that honors the introverted learner's need for reflection while maintaining the communicative goals of the curriculum.

Methods

The study was conducted at the Uzbekistan State World Languages University (UzSWLU), involving a targeted sample of 30 undergraduate students (Level B2 according to CEFR standards). These students were enrolled in the English Philology faculty, where communicative competence is a primary assessment metric. The research design utilized a quasi-experimental, mixed-methods approach to capture both quantitative shifts in participation and qualitative changes in learner attitudes.

2.1. Institutional Context and Participant Profile. The 30 participants were identified through the Eysenck Personality Inventory (EPI) to establish a baseline of introversion-extroversion tendencies. The group consisted of 22 female and 8 male students, reflecting the typical demographic distribution at UzSWLU. These students were split into two focus groups (n=15 each) for comparative observation, though both were integrated into the same multimodal curriculum to ensure ethical parity in educational delivery.

2.2. The Multimodal Scaffolding Framework. The instructional methodology moved away from spontaneous "cold-calling" toward a tiered, multimodal framework consisting of three distinct phases:

Phase I: The Cognitive Buffer (Internal Processing). Following a complex prompt (e.g., analyzing a theme in Dickens’ Little Dorrit), students were granted a mandatory 90-second "Thinking Space." During this time, oral responses were strictly prohibited, allowing introverted learners to organize their mental lexicon without the pressure of speed.

Phase II: The Digital Intermediary (Asynchronous Production). Students used digital platforms (specifically Padlet and Telegram Desktop) to post a brief thesis or

"bullet-point response" to the prompt. This acted as a multimodal bridge, transforming internal thoughts into written text before attempting oral delivery.

Phase III: The Triad Interaction (Social Scaffolding). Final oral production occurred in triads (groups of three) rather than whole-class formats. In these small groups, introverted students were assigned the "Reporter" role, tasked with summarizing the group's digital posts. This provided a functional, "low-stakes" mandate for speaking.

2.3. Instrumentation and Data Analysis. Data was triangulated through Observation Protocols (frequency counts of voluntary vs. solicited turns), Digital Log Analysis (quality and length of written buffers), and a post-intervention Qualitative Interview. The quantitative data were processed to measure the "Response Latency"—the time between a prompt and a student's willingness to speak.

Results

The transition to a multimodal approach at UzSWLU yielded a marked increase in engagement. Prior to the intervention, the 15 self-identified introverted students accounted for only 12% of total classroom talk-time. Following the implementation of digital buffers and triad reporting, their contribution rose to 38% of total talk-time.

Participation Type	Baseline (Traditional CLT)	Multimodal Tiered Model
Voluntary Oral Turns (Introverts)	1.2 per lesson	4.4 per lesson
Average Response Length	4-6 words	15-20 words
Self-Reported Anxiety (1-10 scale)	8.4	4.1

Log analysis revealed that the "Digital Intermediary" phase acted as a safety net; students often read or paraphrased their digital posts, which served as a linguistic script,

thereby reducing the cognitive load and "stuttering" associated with foreign language anxiety.

Discussion

The findings at UzSWLU suggest that introversion is often mistaken for lack of proficiency in traditional CLT settings. When the "Thinking Space" was removed, introverted students frequently failed to produce speech, not due to lack of vocabulary, but due to over-stimulation.

The success of the "Digital Intermediary" phase supports the Multimodal Encoding Theory, which posits that moving from a visual/written medium to an oral one reinforces memory and confidence. For the Uzbek student context, where academic culture can sometimes be hierarchical, the "Triad Interaction" proved essential. It shifted the power dynamic from "Teacher-to-Student" to "Peer-to-Peer," which significantly lowered the Affective Filter. However, the study also noted that extroverted students required training to respect the "Thinking Space," suggesting that this methodology benefits the classroom ecosystem by fostering "Active Listening" skills among all participants.

Conclusion

Engaging introverted learners at a specialized institution like UzSWLU requires a deliberate re-engineering of communicative tasks. By legitimizing silence and utilizing digital buffers, educators can transform the classroom into an inclusive space where "participation" is measured by the quality of contribution rather than the volume of noise.

References

1. Al-Obaydi L. H. The impact of digital buffers on ESL anxiety // Contemporary Educational Technology. – 2026.

2. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. – Pearson, 2014.

3. Krashen S. D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – Pergamon, 1982.

4. Uzbekistan State World Languages University. Internal Academic Guidelines for Philology Students. – 2025.

5. Richards J. C. Communicative Language Teaching Today. – Cambridge, 2006.

GENDER TENGLIGI VA XOTIN-QIZLARNING TA’LIM OLISH HUQUQLARINING XALQARO HUQUQIY ASOSLARI

Teshayeva Yulduz Hakim qizi

BuxDu tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada gender tengligi va xotin-qizlarning ta’lim olish huquqining xalqaro huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, 21-asrda ushbu yo‘nalishda qabul qilingan xalqaro hujjatlar, ularning mazmun-mohiyati hamda zamonaviy jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni yoritiladi. Xalqaro tashkilotlarning gender tengligini ta’minlash borasidagi faoliyati, ayollar va qizlarning sifatli ta’lim olish huquqini himoya qilishga qaratilgan strategiyalari haqida ham fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar. Gender tengligi, xotin-qizlar huquqi, ta’lim huquqi, xalqaro huquq, diskriminatsiya, BMT, UNESCO, SDG, CEDAW, ayollar ta’limi.

XXI asrda inson huquqlarini ta’minlash masalasi xalqaro hamjamiyat oldidagi eng muhim vazifalardan biriga aylandi. Ayniqsa, gender tengligini ta’minlash va xotin-qizlarning ta’lim olish huquqini himoya qilish global siyosatning ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Chunki jamiyat taraqqiyoti, davlatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi ko‘p jihatdan ayollarning jamiyatdagi o‘rni va imkoniyatlariga bog‘liqdir.

Gender tengligi erkak va ayollarning barcha sohalarda teng huquq hamda imkoniyatlarga ega bo‘lishini anglatadi. Ushbu tamoyil inson huquqlarining ajralmas qismi sifatida xalqaro huquqda mustahkamlangan. Bugungi kunda dunyo mamlakatlari gender tengligini ta’minlash orqali kambag‘allikni qisqartirish, iqtisodiy o‘sishni jadallashtirish hamda demokratik tamoyillarni rivojlantirishga intilmoqda.

Xotin-qizlarning ta’lim olish huquqi esa gender tengligining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ta’lim ayollarning ijtimoiy faolligini oshiradi, iqtisodiy mustaqilligini ta’minlaydi va ularning siyosiy hayotdagi ishtirokini kuchaytiradi. Shu sababli xalqaro tashkilotlar tomonidan ayollar va qizlarning sifatli ta’lim olishini ta’minlashga qaratilgan ko‘plab normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan.

Gender tengligi inson huquqlarining asosiy tamoyillaridan biri bo‘lib, u xalqaro huquq tizimida muhim o‘rin egallaydi. Ikkinchi jahon urushidan keyin inson

huquqlarini himoya qilishga qaratilgan universal tizim shakllandi va aynan shu davrdan boshlab ayollar huquqlariga alohida e’tibor qaratildi.

1948-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi barcha insonlar teng va erkin tug‘ilishini e’tirof etdi. Mazkur deklaratsiyada jinsidan qat’i nazar barcha insonlarning teng huquqliligi mustahkamlab qo‘yildi. Ushbu hujjat keyingi xalqaro konvensiyalar uchun muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qildi.

1979-yilda qabul qilingan “Xotin-qizlarga nisbatan kamsitishning barcha shakllarini bartaraf etish to‘g‘risida”gi Konvensiya (CEDAW) ayollar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan eng muhim xalqaro hujjatlardan biri hisoblanadi. Ushbu konvensiya ayollarga nisbatan diskriminatsiyaning barcha shakllarini bartaraf etishni ko‘zda tutadi hamda davlatlarga gender tengligini ta’minlash bo‘yicha majburiyatlar yuklaydi [Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW). United Nations, 1979: 55].

CEDAW konvensiyasida ayollarning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari himoya qilinadi. Xususan, ta’lim olish, mehnat qilish, davlat boshqaruvida ishtirok etish va sog‘liqni saqlash sohasidagi tenglik masalalariga katta e’tibor qaratilgan.

XXI asrda gender tengligi masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etdi. Ayniqsa, ayollar va qizlarning ta’lim olish huquqini himoya qilish bo‘yicha yangi xalqaro dasturlar va strategiyalar ishlab chiqildi.

2000-yilda BMT tomonidan Mingyillik rivojlanish maqsadlari (MDGs) qabul qilindi. Ushbu hujjatda gender tengligini ta’minlash hamda qizlarning ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish asosiy maqsadlardan biri sifatida belgilandi. MDG dasturi orqali ko‘plab mamlakatlarda qizlarning maktabga jalb qilinishi sezilarli darajada oshdi [United Nations Millennium Development Goals Report. New York, 2000: 12].

Shuningdek, 2000-yilda Dakar shahrida o‘tkazilgan Jahon ta’lim forumida “Ta’lim — hamma uchun” dasturi qabul qilindi. Ushbu dastur barcha bolalarning, ayniqsa qizlarning sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlashga qaratildi. Forumda gender

tafovutlarini kamaytirish hamda qizlarning maktabga qatnashishini oshirish asosiy vazifalardan biri sifatida ko‘rsatildi.

2015-yilda BMT tomonidan Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs) qabul qilindi. Mazkur hujjat zamonaviy xalqaro siyosatning eng muhim dasturlaridan biri hisoblanadi. SDGning 4-maqsadi sifatli ta’limni ta’minlashga, 5-maqsadi esa gender tengligiga bag‘ishlangan.

Barqaror rivojlanish maqsadlarida: barcha qizlar uchun bepul va sifatli ta’lim; ayollarga nisbatan diskriminatsiyani tugatish; gender zo‘ravonligiga qarshi kurash; iqtisodiy va siyosiy tenglikni ta’minlash kabi vazifalar belgilangan.

Shuningdek, UNESCO tomonidan 2015-yilda qabul qilingan “Incheon deklaratsiyasi” ham ayollar va qizlarning ta’lim olish huquqini himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. Deklaratsiyada “Hech kimni ortda qoldirmaslik” tamoyili asosiy g‘oya sifatida ilgari surilgan [UNESCO. Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4. Paris, 2015: 36].

Ayollar ta’limi jamiyat rivojlanishining muhim omillaridan biridir. Ta’limli ayol nafaqat o‘zining, balki butun jamiyatning taraqqiyotiga hissa qo‘shadi. Tadqiqotlarga ko‘ra, ayollar ta’lim darajasi oshgan sari oilalardagi farovonlik, bolalar salomatligi va iqtisodiy barqarorlik darajasi ham ortadi.

Bugungi kunda dunyoning ayrim hududlarida qizlarning ta’lim olishida turli muammolar saqlanib qolmoqda. Jumladan: kambag‘allik; erta nikoh; gender stereotiplari; zo‘ravonlik; ijtimoiy tengsizlik kabi omillar qizlarning sifatli ta’lim olishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Shu sababli xalqaro tashkilotlar va davlatlar tomonidan qizlarning xavfsiz va sifatli ta’lim olishini ta’minlash bo‘yicha keng ko‘lamli dasturlar amalga oshirilmoqda.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ham gender tengligini ta’minlash va xotin-qizlarning ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish bo‘yicha muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilindi; ayollarni oliy ta’limga jalb qilish darajasi oshirildi; xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi.

Bundan tashqari, ayollar tadbirkorligini rivojlantirish, ularning siyosiy faolligini oshirish va kasbiy ta’lim olishiga ko‘maklashish bo‘yicha keng imkoniyatlar yaratilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, gender tengligi va xotin-qizlarning ta’lim olish huquqi zamonaviy xalqaro huquqning eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. XXI asrda qabul qilingan xalqaro hujjatlar ayollar huquqlarini himoya qilish, ularning ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda jamiyatdagi rolini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti, UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan normativ-huquqiy hujjatlar gender tengligini ta’minlashning muhim mexanizmlarini yaratdi. Ushbu hujjatlar asosida dunyo davlatlari ayollar va erkaklar uchun teng imkoniyatlar yaratishga intilmoqda.

Gender tengligini ta’minlash nafaqat ayollar manfaatlari, balki jamiyatning barqaror rivojlanishi, iqtisodiy taraqqiyoti va demokratik qadriyatlarning mustahkamlanishi uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun xotin-qizlarning ta’lim olish huquqini himoya qilish va gender tengligini ta’minlash har bir davlatning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Universal Declaration of Human Rights. — United Nations, 1948.

2. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW). — United Nations, 1979.

3. United Nations Millennium Development Goals Report. — New York, 2000.

4. UNESCO. Education for All: Dakar Framework for Action. — Paris, 2000.

5. UNESCO. Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4. — Paris, 2015.

6. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. — United Nations, 2015.

7. Human Rights and Gender Equality. — United Nations Publications, 2020.

MARKAZIY OSIYO XALQLARI LISONIY MANZARASIDA “MEHMONDO‘STLIK” KONSEPTINING SINONIMIK QATORI

Ubaydullayeva Umida Abdushukur qizi

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Abdulla Qodiriy nomidagi JDPU DSc doktoranti

umidaubaydullayeva49@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo xalqlari lisoniy manzarasida markaziy o‘rinni egallovchi “mehmondo‘stlik” lingvokulturemasi va uning lisoniy ifodalanish xususiyatlari qiyosiy-tipologik hamda etnolingvistik jihatdan tadqiq etilgan. Mintaqa xalqlari (o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman va tojik) tillaridagi mehmondo‘stlik, saxovat va hurmat tushunchalarini ifodalovchi sinonimik qatorlar, ularning semantik ko‘lami hamda konnotativ ma’no nozikliklari tahlilga tortilgan. Maqolada umumturkiy qatlamga xos bo‘lgan sinonimik mushtarakliklar va muayyan tilning o‘zigagina xos bo‘lgan lisoniy o‘ziga xosliklar farqlangan. Kuzatishlar natijasida “mehmondo‘stlik” konseptining sinonimik va frazeologik boyligi Markaziy Osiyo xalqlari umumiy madaniy makonining lisoniy in’ikosi ekanligi to‘g‘risidagi ilmiy xulosalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: lisoniy manzara, mehmondo‘stlik konsepti, sinonimik qator, etnolingvistika, kognitiv tilshunoslik, Markaziy Osiyo tillari, konnotatsiya, mentalitet, lingvokulturema, frazeologik sinonimiya.

Har qanday etnosning lisoniy manzarasi nafaqat uning verbal aloqa vositalari majmuini, balki shu xalqning olamni anglash va uni lisoniy modellashtirish o‘ziga xosligini ham ko‘rsatuvchi murakkab kognitiv tizimdir. Dunyoning lisoniy manzarasini o‘rganish jamiyat tafakkurining lisoniy shakllarini ochishga xizmat qilsa, undagi konseptual maydonlar va ularning sinonimik ko‘rinishlarini tahlil qilish milliy mentalitetning eng nozik qirralarini tadqiq etish imkonini beradi. Shu ma’noda, ko‘p asrlik tarixiy, madaniy, diniy va ijtimoiy mushtaraklikka ega bo‘lgan Markaziy Osiyo xalqlari tillarining lisoniy manzarasi umumiylik va o‘ziga xoslikning dialektik birligi sifatida alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi.

Mintaqa xalqlari (o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman, tojik) madaniy kodida markaziy o‘rinni egallovchi etnomadaniy dominantalardan biri, shubhasiz, mehmondo‘stlik fenomenidir. Mehmondo‘stlik Markaziy Osiyo jamiyatida oddiy maishiy odat darajasidan ko‘tarilib, muqaddas ijtimoiy burch, axloqiy mezon va hatto falsafiy-diniy qadriyat darajasiga yetgan. Mazkur etnokultural fenomenning mintaqa xalqlari tillaridagi in’ikosi faqat bitta markaziy leksika bilan cheklanmaydi, u sertarmoq, ko‘p qirrali va chuqur konnotatsiyaga ega bo‘lgan sinonimik qatorlar tizimini hosil qilgan.

Tilshunoslikda sinonimiya uzoq vaqt davomida faqat uslubiy muqobillik yoki nutqni bezash vositasi sifatida talqin qilib kelindi. Biroq zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik, xususan, kognitiv lingvistika va etnolingvistika paradigmalari kontekstida sinonimik qatorlar muayyan konseptning lisoniy ko‘lamini, xalq tafakkuridagi semantik evolyutsiyasini ko‘rsatuvchi muhim indikator sifatida baholanmoqda. Tilshunos olim A. Nurmonov ta’kidlaganidek, konsept millatning dunyo haqidagi qarashlarini lisoniy shaklda muhrlovchi, o‘zida chuqur milliy-madaniy bo‘yoqni olib yuruvchi mental tushunchadir [Nurmonov, 2012: 45]. Markaziy Osiyo xalqlari tillarida ushbu konseptning yadrosini quyidagi jadval orqali ko‘rishimiz mumkin:

Til	**Dominant so‘z**	**Sinonimik qator komponentlari**
O‘zbek tili	Mehmondo‘stlik	Musofirnavozlik, mehmondorlik, mehmonsuyarlik, xonadonparvarlik.
Qozoq tili	Қонақжайлылық	Қонақсүйерлік, меймандостық, қонақшылық, мырзалық, жомарттық.
Qirg‘iz tili	Меймандостук	Конокжайлуулук, меймандоштук, сый-

Til	Dominant so‘z	Sinonimik qator komponentlari
		урмат, берешендик.
Tojik tili	Меҳмоннавозӣ	Меҳмондӯстӣ, мусофирнавозӣ, хонапарварӣ, карам, саховат.

Ushbu qiyosiy jadvaldan ko‘rinadiki, tillardagi leksik birliklar bir-biriga muqobil bo‘lsa-da, ularning sinonimik ko‘lami va uslubiy vazifalari nutqiy vaziyatga qarab farqlanadi. O‘zbek va tojik tillarida qo‘llaniladigan “musofirnavozlik” so‘zi “mehmondo‘stlik” so‘zining to‘liq ma’nodoshi sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq kognitiv tahlil shuni ko‘rsatadiki, ularning o‘rtasida nozik semantik farqlanish mavjud. “Mehmondo‘stlik” asosan oldindan tanish bo‘lgan yoki taklif qilingan kishiga nisbatan saxovatni anglatsa, “musofirnavozlik” tarkibidagi “musofir” va “navoz” komponentlari mutlaqo notanish bo‘lgan, yo‘lda qolgan g‘arib insonga boshpana va taom berishdek yuksak insoniy qadriyatni anglatadi.

Taniqli tilshunos E. Begmatov sinonimiyaning bu kabi xususiyatlari haqida shunday yozadi: sinonimlar tildagi shunchaki takroriy so‘zlar emas, balki reallikning turli qirralarini, tushunchaning intensivlik darajasini va so‘zlovchining subyektiv munosabatini ifodalovchi muhim nutqiy richagdir [Begmatov, 2008: 112]. Ko‘chmanchi an’analarga ega bo‘lgan qozoq va qirg‘iz tillarida esa mehmondo‘stlik konseptining sinonimik qatori to‘g‘ridan-to‘g‘ri “мырзалық” (saxovat) va “жомарттық / берешендик” (saxovatlilik, beg‘arazlik) tushunchalari bilan uzviy bog‘lanadi. Qozoq lisoniy manzarasida “Қонақжайлылық” tushunchasi ko‘pincha “Қонақасы” (mehmonning haqqi) tushunchasi bilan sinonimik va sotsiomadaniy bog‘liqlikda keladi; bu ko‘chmanchi turmush tarzida kelgan mehmonga taom berish ixtiyoriy saxovat emas, balki majburiy burch — mehmonning mezbon zimmasidagi haqqi hisoblanganini anglatadi.

“Mehmondo‘stlik” konseptining sinonimik imkoniyatlari faqatgina lug‘aviy birliklar bilan cheklanmaydi. Mintaqa xalqlari tillarida ushbu konseptni ifodalovchi nihoyatda boy ma’nodosh iboralar (frazeologizmlar) tizimi mavjud. Masalan, o‘zbek tilidagi “eshigi ochiq”, “qo‘li ochiqlik”, “dasturxoni to‘kinlik” iboralari qozoq tilidagi “есігі ашық”, “қолы ашық” va tojik tilidagi “дастурхондор” iboralari bilan to‘liq sinonimik parallelizm hosil qiladi. “Eshigi ochiqlik” mezbonning ruhan mehmonga tayyorligi va uyining darvozasi har qanday yo‘lovchi uchun ochiqligini ifodalasa, “dasturxoni to‘kinlik” mehmonga taqdim etiladigan moddiy ne’matlarning mo‘lligini bildiradi. Mashhur turkolog N. Baskakov turkiy tillarning leksik-semantik mushtarakligini baholar ekan, mintaqa xalqlarining lisoniy qurilmasi yagona etnik va jug‘rofiy muhit mahsuli ekanligini e’tirof etgan edi [Baskakov, 1982: 154].

XULOSA

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, “mehmondo‘stlik” konseptining Markaziy Osiyo xalqlari lisoniy manzarasidagi sinonimik qatori o‘ta dinamik va tizimli xarakterga ega. Ushbu qator tarkibidagi har bir sinonimik birlik u xoh leksik, xoh frazeologik bo‘lsin, o‘zida o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman va tojik xalqlarining mehmonga bo‘lgan umumiy ehtiromini in’ikos ettirish bilan birga, har bir tilning individual semantik jozibasini ham saqlab qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Baskakov N.A. Turkiy tillar leksikasi tarixidan. – Moskva: Nauka, 1982. – 154 b.

2. Begmatov E. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 112 b.

3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya: Uchebnoye posobiye dlya studentov visshih uchebnih zavedeniy. – Moskva: Akademiya, 2001. – 78 b.

4. Nematov H. So‘z semantikasi va uni o‘rganish usullari. – Toshkent: Fan, 1992. – 64 b.

5. Nurmonov A. Struktural tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2012. – 45 b.

THE FUNCTION OF "WOULD" IN ENGLISH CONDITIONALS: A FUNCTIONAL REASSESSMENT

Umarova Xumora Xondamir qizi

Master at Fergana State University

rasulovahumora03@gmail.com

Abstract. This study examines the function of would in English conditional constructions. The analysis shows that would expresses not only hypothetical meaning but also politeness and speaker attitude. The findings suggest that would performs both grammatical and pragmatic functions in contemporary English.

Keywords: would, modality, English conditionals, hypotheticality, politeness, pragmatics, functional grammar, speaker attitude.

Conditional constructions occupy an important place in English grammar because they express relations between possibility, consequence, hypothesis, and reality. Among the grammatical elements involved in conditional constructions, the modal auxiliary would plays a particularly central role. Traditional English grammar usually presents would as a fixed marker of unreal or hypothetical conditions, especially in second and third conditionals, as in "If I had more time, I would travel more" or "If she had studied harder, she would have passed the exam". In such constructions, would is commonly interpreted as indicating non-factuality or imagined situations. However, modern English usage demonstrates that the functions of would are more complex: in many contexts, would conveys not only hypothetical meaning but also politeness, emotional distance, hesitation, or speaker evaluation. This article reassesses the role of would from a functional perspective, examining how it contributes to meaning in discourse and communication.

Research on English modality and conditional constructions has long emphasized the relationship between tense, mood, and hypothetical meaning. Palmer argues that modal auxiliaries function as markers of speaker attitude and epistemic evaluation rather than merely grammatical categories. Similarly, Huddleston and Pullum note that would often expresses remoteness, politeness, or tentativeness in addition to conditionality. Functional linguists have also observed that modal verbs develop

multiple meanings through historical and contextual change; Bybee et al. describe modal auxiliaries as highly dynamic grammatical forms whose meanings expand over time. In studies of English conditionals, scholars have traditionally focused on structural classification, dividing conditionals into zero, first, second, and third types, while less attention has been given to the communicative and pragmatic functions of would itself. The present study contributes to this discussion by focusing specifically on the multifunctional role of would within conditional constructions.

The study uses a qualitative functional analysis of conditional constructions containing would. The data consist of examples drawn from contemporary English grammar sources, spoken English usage, and naturally occurring written examples. The examples were selected to represent different communicative contexts, including formal, informal, hypothetical, and interpersonal situations. The analysis focuses on identifying the semantic and pragmatic functions of would in each example, with particular attention to how would contributes to hypotheticality, politeness, emotional distance, and speaker stance.

The analysis demonstrates that the modal auxiliary would performs several functions in English conditional constructions. The most common function is the expression of hypothetical meaning: in sentences such as “If I were rich, I would travel around the world”, would indicates an unreal or imagined situation. The data also show that would frequently functions as a marker of politeness and interpersonal softening; for example, in “If you would help me, I would appreciate it”, the modal auxiliary reduces directness and creates a more polite tone. In addition, would can express emotional or psychological distance, as in “If he apologized, I would forgive him”, where the modal auxiliary reflects the speaker’s attitude toward the situation rather than only grammatical hypotheticality. The analysis further reveals that contemporary English occasionally includes non-traditional patterns such as “If you would listen carefully, you could understand the problem”, demonstrating that the use of would is more flexible than prescriptive grammatical descriptions often suggest.

The findings indicate that the function of would in English conditional constructions extends beyond its traditional role as a marker of unreal conditions.

While grammar textbooks typically associate would with second and third conditional patterns, the analysis shows that the modal auxiliary also carries important pragmatic meanings. One important observation is that would contributes to interpersonal communication by expressing politeness and reducing directness, which demonstrates that conditional constructions are not purely grammatical structures but also tools for social interaction. The findings also suggest that would expresses different degrees of hypothetical distance, allowing speakers to convey attitude, uncertainty, or emotional stance. The occurrence of non-traditional forms such as if + would constructions further indicates that actual language use is more flexible than prescriptive rules imply, supporting functional approaches to grammar that emphasize the importance of context and communicative purpose.

CONCLUSION

This study has shown that the modal auxiliary would performs a broader range of functions in English conditional constructions than traditional grammatical descriptions often acknowledge. In addition to marking hypotheticality, would contributes to politeness, emotional distance, and speaker attitude. The findings demonstrate that conditional constructions should be analyzed not only structurally but also functionally and pragmatically. By reassessing the role of would, the article contributes to a more nuanced understanding of English modality and conditional meaning in contemporary usage.

REFERENCES

1. Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. – Chicago: University of Chicago Press, 1994.

2. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

3. Palmer F.R. Mood and Modality. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

4. Sweetser E. From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

ФАН ВА ТАЪЛИМ СОҲАЛАРИ ТАРАҚҚИЁТИДА АЁЛЛАР РОЛИ.

Толибова Мохигул Холмурод қизи

Шаҳрисабз давлат педагогика институти

Тарих кафедраси Тарих йўналиши I курс магистранти.

Телефон: 88-199-95-12. Моҳигулбакирова@гмаил.ом.

Аннотатсия: Мақолада “гендер тенглик” тушунчасининг мазмун - моҳияти очиб берилган бўлиб, янгиланаётган Ўзбекистонда гендер тенгликка эришишнинг ҳуқуқий асослари яратилиши ҳамда илм-фан, таълим сохасида хотин-қизларнинг ролини ошириш борасида қилинаётган амалий ишлар хусусида фикр мулоҳазалар юритилган.

Калит сўзлар: “Гендер” атамаси, “Гендер тарихи”,“Ўзбекистоннинг маърифатпарвар аёллари”, “Халқ ўқитувчиси”, “Халқ шоири”, “Халқ артисти” унвонлари.

РОЛЬ ЖЕНЩИН В РАЗВИТИИ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ.

Аннотация: В статье раскрывается сущность концепции «гендерного равенства» и рассматривается создание правовых основ для достижения гендерного равенства в модернизирующемся Узбекистане, а также практическая работа, проводимая для повышения роли женщин в науке и образовании.

Ключевые слова: термины «Гендер», «Гендерная история», «Женщины-педагоги Узбекистана», «Народный учитель», «Народный поэт», «Народный художник».

THE ROLE OF WOMEN IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE NEW UZBEKISTAN.

Abstract: The article reveals the essence of the concept of "gender equality" and discusses the creation of legal foundations for achieving gender equality in the modernizing Uzbekistan, as well as practical work being done to increase the role of women in science and education**.**

Keywords: The term "Gender", "Gender History", "Women Educators of Uzbekistan", "People's Teacher", "People's Poet", "People's Artist" titles.

Мамлакатимизда аёлга бўлган муносабат ўз тарихий илдизларига эга. Аждодларимиз доимо аёлларни қадрлашга, уларга нисбатан ҳурмат ва иззатда бўлишга даъват этишган. Маърифатпарвар боболаримиз “Аёл юксалса – юксалур башарият”, деб бежиз айтишмаган. Бу кўҳна тарих Тўмарис, Сароймулкхоним, Нодирабегим, Гулбаданбегим, Увайсий, Дилшод отин, Анбар отин, Зулфия сингари юзлаб мўътабар аёлларимизнинг миллат шаъни, ор-номусини сақлаш йўлидаги жасоратларига гувоҳдир. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек, “Аёли эъзозланган юрт – қудратли бўлади”[1].

Гендер сўзи кенг маънода хотин-қизлар ва эркаклар ўртасидаги муносабатларнинг жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, шу жумладан сиёсат, иқтисодиёт, ҳуқуқ, мафкура ва маданият, таълим ҳамда илм-фан соҳаларида намоён бўладиган ижтимоий жиҳатидир.

Юртимизда бу сохада олиб борилаётган ислоҳотлар натижаси ўлароқ хотин-қизлар ва эркакларга жамият ҳамда давлат ишларини бошқаришда, сайлов жараёнида тенг иштирок этишни, соғлиқни сақлаш, таълим, фан, маданият, меҳнат ва ижтимоий ҳимоя соҳаларида, шунингдек давлат ва жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар таъминланишини кафолатланган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2021 йил 28 майдаги “2030 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида гендер тенгликка эришиш стратегиясини тасдиқлаш ҳақида”ги СҚ-297-IV-сонли қарори тасдиқланди[2].

Қарорга мувофиқ таълим, илм-фан, спорт ҳамда соғлиқни сақлаш соҳасида хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларни таъминлаш мақсадида қуйидаги тадбирларни амалга ошириш зарурлиги белгиланди:

- узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш, хотин-қизлар ва эркакларни бутун умр давомида ўқишга бўлган имкониятларини рағбатлантириш, ижтимоий ҳимояга муҳтож хотин-қизларни олий таълим билан қамраб олинишини кенгайтириш;

- хотин-қизларни илмий фаолиятга кенг жалб қилиш, уларнинг замонавий ахборот-коммуникация технологияларига асосланган дастурий

ишланмаларини, инновацион ғояларини, ихтирочилик, рационализаторлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш;

- замонавий педагогик технологиялар ва услубларни ҳисобга олган ҳолда мактабгача таълим, умумий ўрта, ўрта махсус, олий таълим муассасаларининг ўқув дастурларига гендер мавзусини жорий этиш орқали фуқароларнинг гендерга оид саводхонлигини юксалтириш;

- эҳтиёжи юқори бўлган соҳаларда маҳаллий ва хорижий таълим муассасаларига ўқишга ва малака оширишга хотин-қизларни жалб қилиш;

- мавжуд ва келажакда яратиладиган мактаб дарсликлари, ўқув-услубий материаллар ва бошқа нашрларнинг жинс бўйича камситишга йўл қўймаслик принципига мувофиқ гендер экспертизадан ўтказиш амалиётини йўлга қўйиш;

- ижтимоий ҳимояга муҳтож, нотинч оилалардан бўлган хотинқизларни таълим олишига кўмаклашиш ва уларни касбга йўналтириш;

- мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, соғлиқни сақлаш ҳамда эркаклар улуши кам бўлган бошқа соҳаларга аёллар билан тенг равишда эркакларни жалб қилишга доир фаолиятни қўллаб-қувватлаш;

- хотин-қизлар ва эркакларнинг оилани режалаштириш борасидаги тиббий маданиятини ошириш, зарур ахборот ва хизматларга эркин ҳамда тенг равишда эга бўлишини таъминлаш, оилани режалаштиришда уларнинг шахсий ҳаётига учинчи шахсларнинг аралашишига йўл қўймасликни қўллаб-қувватлаш;

- ижтимоий аҳамиятли ва юқумли касалликларга дучор бўлган беморларни қўллаб-қувватлаш;

- таълим, илм-фан, спорт ҳамда соғлиқни сақлаш соҳаларида хотинқизлар ва эркаклар ўртасидаги тафовутларни таҳлил қилиш, бу борада илмий, амалий ҳамда фундаментал тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш;

- хотин-қизлар ва эркакларнинг тиббий маданиятини ошириш, уларнинг репродуктив саломатлигини мустаҳкамлаш, яқин қариндошлар ўртасидаги никоҳларни олдини олиш, жинс бўйича бевосита ва билвосита

камситишларнинг олдини олишда давлат органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ўртасидаги ижтимоий шерикликни мустаҳкамлаш[3].

Янги Ўзбекистонда кечаётган кенг кўламли ва жадал ислоҳотлар жараёнида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, ҳуқуқ ва манфаатларини, гендер тенгликни таъминлаш, оила, оналик ва болаликни ҳимоя қилиш, саломатлигини муҳофаза қилиш, аёллар ўртасида тадбиркорликни ривожлантириш, улар учун янги иш ўринлари яратиш, интилиш ва ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш бўйича давлат сиёсати янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 2 февралдаги “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5325- сонли Фармони, 2019 йил 7 мартдаги “Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 8 январдаги “Хотин-қизларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2-сонли қарорини қабул қилинганлиги бунинг ёрқин ифодасидир.

Ҳозирда мамлакатимизда аёллар жамиятнинг барча соҳаларида ўз иқтидор ва имкониятларини намоён қилмоқдалар. Ишлаб чиқариш, таълим-тарбия, тиббиёт, илм-фан, маданият ва спорт соҳалари ривожида ҳам аёлларимизнинг муносиб ҳиссаси бор. Замонавий маърифатпарвар аёл деганда, миллий анъаналаримизга содиқ равишда тараққиётга интилаётган, ташаббускор ва ташкилотчи, аёллик мақомини тадқиқотчилик, етакчилик, устозлик фаолияти билан уйғунлаштирган бугунги кун қаҳрамонлари кўз олдимизга келади. Ватанимизнинг энг олий мукофоти – “Ўзбекистон Қаҳрамони”, шунингдек “Халқ ўқитувчиси”, “Халқ шоири”, “Халқ артисти” унвонларига сазовор бўлганлар орасида аёллар кўпчиликни ташкил этади. Академик, профессор, фан

доктори мақомига эга хотин-қизларимиз Ўзбекистон илм-фани тараққиётига муносиб ҳисса қўшмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев раҳбарлигида 2021 йил 26 февраль куни кенгайтирилган тарзда ўтказилган “Хотин-кизлар муаммоларини ҳал этиш, уларни ижтимоий қўллаб-қувватлашда давлат органларининг масъулиятини ошириш”га қаратилган видеоселектор йиғилишининг 11-сонли баёни 39-бандида Фанлар Академияси, Ёзувчилар уюшмаси, Маданият вазирлиги, Республика Маънавияг ва маърифат маркази, Махалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги, Молия вазирлиги билан биргаликда мамлакатимиз давлат мустақиллигининг 30 йиллигига бағишлаб миллий давлатчилигимиз тарихида ва халқимиз орасида маърифат тарқатишда муносиб из колдирган ҳамда бугунги кун қаҳрамонлари ҳақида маълумотлар жамланган “Ўзбекистоннинг маърифатпарвар аёллари” номли китоб-альбомни нашр этиш вазифаси белгиланди[4].

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, ривожланган жамиятларда маданиятлилик даражаси хотин-қизларга бўлган муносабат ва улар учун яратилган имкониятларга қараб белгиланади. Бу ўз навбатида миллий анъаналарга ва шу билан бирга умумбашарий қадриятларга асосланган бўлмоғи даркор. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, ҳар қандай халқнинг маънавий даражасини аввало шу юрт аёлларининг маънавий савияси белгилайди. Зеро, аёлларнинг билимли бўлиши ўсиб келаётган авлодни тарбиялашда, Ватанга, халққа садоқат руҳида тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Фарзандларнинг келажакда қандай шахс бўлиб етишишлари уларга оналарнинг қандай таълим-тарбия бера олганликларига боғлиқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев. Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатдарини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови.Т.,”Ўзбекистон”.2017.23 бет

2. Мирзиёев. Ш.М. Янги Оъзбекистон тараққиёт стратегияси. Т.,”Ўзбекистон”.2022.416 бет

3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 11-12 сон, 295-модда.

4. Ўзбекистон – Пекин Платформаси ва ҳаракат Дастури (ППҲД), БМТнинг «Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисида» Конвенсияси (EDAW), Минг йиллик ривожланиш мақсадларига эришиш (МДГс) асосида гендер тенглигига эришиш йўлида. Фуқаролик ташаббусларини қўллабқувватлаш маркази. Тошкент.

5. 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта уствор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Тошкент.2017йил, 7-феврал.

6. Каримов И.А.нинг 2004 йил 25 майдаги «Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-3434-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004 й., 21-сон, 251-модда; 2014 й, 29-сон, 356-модда.

7. Хоф. Р. Возникновение и развитие гендерных исследований. / Пол, тендер, култура. // Под ред. Шоре. Э. и Хайдер. К. – М., 1999. –С. 23-53.

8. Бок Г. История, история женщин, история полов. / ТҲеСИС: Женщина, семя. 1994, №6. -. 170-200.

9. Доклад по селям развития тысячелетия. Узбекистан 2006. Представителство ООН в Узбекистане. Ташкент.

«СОВРЕМЕННАЯ СВАДЬБА У РУССКИХ И УЗБЕКОВ: МЕЖДУ ТРАДИЦИЕЙ И ГЛОБАЛИЗАЦИЕЙ»

Турдиалиева Эльнура Батыровна

Андижанский государственный университет

bturdialiyev@bk.ru

Аннотация: В статье рассматриваются особенности современной свадебной культуры русских и узбеков в условиях глобализации. Анализируются традиционные элементы свадебного обряда, влияние социальных сетей, западной культуры и современных технологий на проведение свадеб. Особое

внимание уделяется сохранению национальных ценностей и трансформации семейных традиций.

Ключевые слова: свадьба, традиции, глобализация, русская культура, узбекская культура, семейные ценности, обряды, современное общество.

Свадьба во все времена занимала особое место в культуре любого народа. Она являлась не только семейным праздником, но и важным общественным событием, отражающим традиции, ценности, религиозные представления и особенности национального мировоззрения. Через свадебные обряды передавались нормы поведения, отношение к семье, уважение к старшим и представления общества о браке. В современном мире свадебная культура переживает серьёзные изменения. Процессы глобализации, развитие интернета, социальных сетей и массовой культуры оказывают большое влияние на традиционные формы проведения свадеб. Молодёжь всё чаще ориентируется на мировые тенденции, популярные в цифровом пространстве, а свадебные церемонии становятся не только семейным событием, но и частью публичной культуры.

Особенно интересным является сравнение русской и узбекской свадебной культуры. Несмотря на различия в традициях, религии и историческом развитии, оба народа стремятся сохранить национальные ценности в условиях быстро меняющегося общества. При этом современные свадьбы у русских и узбеков всё чаще включают элементы европейской культуры, современные технологии, новые формы организации праздника и влияние социальных сетей.

В XXI веке социальные сети стали важной частью повседневной жизни молодёжи. Они оказывают влияние на моду, стиль жизни, представления о красоте и даже на организацию семейных праздников. Особенно заметно это влияние проявляется в свадебной культуре. Сегодня молодожёны активно используют интернет для поиска идей оформления свадьбы, выбора свадебного платья, музыки, декора и сценария праздника. Большинство современных свадеб сопровождаются профессиональной фото- и видеосъёмкой, а сами мероприятия часто организуются с расчётом на публикацию в социальных сетях. Под

влиянием интернета сформировалось представление об «идеальной свадьбе». Молодые люди стремятся повторять популярные тренды: выездные церемонии, фотозоны, тематическое оформление залов, свадебные клипы, одинаковый стиль одежды гостей и другие современные элементы. Для многих молодожёнов важным становится не только сам праздник, но и его визуальное восприятие. Красивые фотографии и видеоролики приобретают большое значение, поскольку свадьба становится частью цифровой культуры. Через публикации в социальных сетях молодые люди демонстрируют свой стиль жизни, материальное положение и социальный статус.

В русской свадебной культуре социальные сети чаще влияют на индивидуальный стиль свадьбы. Молодожёны стремятся сделать церемонию необычной, оригинальной и отражающей их личные интересы. Популярными становятся камерные свадьбы, тематические вечеринки, минималистичное оформление и нестандартные фотосессии.

В узбекском обществе влияние социальных сетей проявляется несколько иначе. Здесь большое значение продолжает играть общественное мнение и оценка окружающих. Поэтому современные узбекские свадьбы нередко становятся ещё более масштабными и дорогостоящими. Молодые семьи стремятся организовать торжество, которое произведёт впечатление на родственников и гостей. Кроме того, социальные сети способствуют распространению западной свадебной культуры. Всё чаще на узбекских свадьбах используются европейские свадебные платья, современные танцы, иностранная музыка и новые форматы оформления мероприятий.

Одной из наиболее обсуждаемых проблем современной свадебной культуры является высокая стоимость свадебных торжеств. Во многих случаях молодые семьи вынуждены тратить значительные денежные средства для организации праздника, соответствующего ожиданиям общества. Свадьба постепенно перестаёт быть только семейным событием и всё чаще становится показателем социального статуса семьи. Под влиянием общественного мнения родители и молодожёны стараются провести торжество максимально красиво и

масштабно. Большое внимание уделяется ресторану, количеству гостей, дорогому оформлению, услугам фотографов и артистов. Особенно ярко эта проблема проявляется в узбекской свадебной культуре. Традиционно узбекская свадьба отличается большим количеством гостей и многочисленными обрядами. Организация таких мероприятий требует серьёзных финансовых затрат. В некоторых случаях семьи берут кредиты или на протяжении долгого времени копят средства для проведения свадьбы. С одной стороны, масштабная свадьба воспринимается как проявление уважения к родственникам и соблюдение традиций. С другой стороны, чрезмерные расходы могут создавать серьёзные экономические трудности для молодых семей. В современном обществе всё чаще поднимается вопрос о необходимости более скромных и рациональных свадеб. Многие молодые люди считают, что чрезмерные расходы не всегда оправданы и не являются главным условием счастливой семейной жизни.

В русской свадебной культуре также наблюдается стремление к красивым и современным свадьбам, однако здесь чаще встречаются более компактные форматы. Некоторые пары предпочитают проводить свадьбы в узком кругу родственников или вовсе заменяют банкет свадебным путешествием. Однако и в русской среде существует влияние социальных стандартов. Молодожёны стремятся соответствовать современным представлениям об успешной свадьбе, что также может приводить к финансовым трудностям. Русская свадебная традиция имеет многовековую историю. Ранее свадьба сопровождалась большим количеством обрядов, каждый из которых имел особое значение. К числу традиционных элементов относились сватовство, девичник, выкуп невесты, благословение родителей и свадебное застолье. Сегодня часть старинных обрядов утратила своё первоначальное значение, однако многие элементы продолжают сохраняться. Например, благословение родителей по-прежнему считается важной частью свадьбы. Также популярными остаются обмен кольцами, свадебный каравай и первый танец молодожёнов. В современной русской культуре традиции часто приобретают символический

характер. Молодые пары могут сочетать национальные элементы с современными форматами проведения праздника.

Узбекская свадебная культура сохраняет более выраженный традиционный характер. Большое значение продолжают иметь сватовство, обряд «фотиха-тўй», религиозный никох и участие родственников в организации свадьбы. Особое место в узбекской культуре занимает уважение к старшим. Родители и родственники активно участвуют в принятии решений, связанных со свадьбой. Кроме того, важную роль играют национальная музыка, традиционная кухня и национальная одежда. Даже при использовании современных технологий узбекские семьи стараются сохранять традиционные элементы свадебного обряда. Это связано с желанием сохранить национальную идентичность и уважение к культурным ценностям своего народа. Сохранение свадебных традиций помогает поддерживать связь между поколениями. Через обряды и семейные ритуалы молодёжь знакомится с историей своего народа и культурным наследием. Процессы глобализации оказывают значительное влияние на культуру разных народов. Благодаря развитию технологий, интернета и международного общения люди получают возможность знакомиться с традициями других стран и перенимать новые элементы культуры. Особенно заметно это влияние проявляется в свадебной сфере. Современные свадьбы всё чаще представляют собой сочетание национальных традиций и международных тенденций. На русских и узбекских свадьбах можно увидеть элементы европейской свадебной культуры: белое свадебное платье, выездные церемонии, оформление в определённом стиле, свадебные фотосессии и использование современных музыкальных композиций. Кроме того, многие молодожёны предпочитают самостоятельно создавать сценарий свадьбы, отходя от строгих традиционных норм. Это связано с ростом индивидуализма и стремлением подчеркнуть уникальность своей пары. В русской культуре также можно наблюдать смешение различных традиций. Некоторые пары включают в свадьбу восточные элементы, национальную кухню или современные международные тренды.

В узбекской свадебной культуре глобализация проявляется через появление современных ресторанов, европейского декора, услуг свадебных агентств и новых форм развлечений. Всё чаще молодые люди выбирают современные музыкальные программы, профессиональных ведущих и необычные форматы праздника. Однако глобализация не приводит к полному исчезновению национальных традиций. Напротив, во многих случаях традиционные элементы адаптируются к современным условиям и получают новое значение. Современная свадьба становится примером культурного взаимодействия, где традиция и современность существуют одновременно. Молодое поколение стремится сохранить уважение к культуре своего народа, но при этом активно использует возможности современного мира.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. — Санкт-Петербург, 1993.
2. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. — Москва, 1997.
3. Каримова Д. Узбекские семейные традиции и обряды. — Ташкент, 2018.
4. Кон И. С. Социология личности. — Москва, 2003.
5. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. — Москва, 1992.
6. Материалы современных интернет-ресурсов и социальных сетей.

INNOVATIVE INTERACTIVE METHODS FOR TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES TO TECHNICAL UNIVERSITY STUDENTS

Raimjanova Nigora Inamjanovna

Associate Professor, Namangan State Technical University

Section 2; Tel.: +998 93 493-00-13

Abstract: The article examines the pedagogical potential of innovative interactive methods in teaching English for Specific Purposes (ESP) to students of technical universities. The relevance of the study is determined by the growing need to develop not only linguistic competence, but also professional communicative competence that enables students to participate in academic, technological and workplace communication. The aim of the article is to systematize interactive methods applicable to ESP instruction and to identify their methodological value for developing

students’ communicative, cognitive and professional skills. The study is based on a descriptive-analytical review of methodological literature and pedagogical practice in foreign language teaching. Special attention is paid to project-based learning, discussion-based tasks, multimedia-supported instruction, and the integration of reading, listening, speaking and writing activities around profession-oriented content.

Keywords: English for Specific Purposes, ESP, technical university, interactive methods, communicative competence, project-based learning, multimedia technologies, professional communication.

Annotatsiya: Maqolada texnik oliy ta’lim muassasalari talabalariga maxsus maqsadlar uchun ingliz tilini (ESP) o‘qitishda innovatsion interfaol metodlarning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi talabalarda nafaqat lingvistik kompetensiyani, balki akademik, texnologik va kasbiy muloqotda ishtirok etishga xizmat qiluvchi professional kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish zarurati bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi ESP ta’limida qo‘llaniladigan interfaol metodlarni tizimlashtirish va ularning kommunikativ, kognitiv hamda kasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi metodik ahamiyatini aniqlashdan iborat. Tadqiqot chet tilini o‘qitish metodikasi bo‘yicha adabiyotlar va pedagogik tajribani tavsifiy-analitik tahlil qilishga asoslanadi.

Kalit so‘zlar: maxsus maqsadlar uchun ingliz tili, ESP, texnik universitet, interfaol metodlar, kommunikativ kompetensiya, loyiha asosida o‘qitish, multimedia texnologiyalari, kasbiy muloqot.

Аннотация: В статье рассматривается педагогический потенциал инновационных интерактивных методов в обучении английскому языку для специальных целей (ESP) студентов технических вузов. Актуальность исследования обусловлена необходимостью формирования не только языковой компетенции, но и профессиональной коммуникативной компетенции, позволяющей студентам участвовать в академической, технологической и производственной коммуникации. Цель статьи заключается в систематизации интерактивных методов, применимых в ESP-обучении, и определении их методической значимости для развития коммуникативных, когнитивных и

профессионально ориентированных навыков студентов. Исследование основано на описательно-аналитическом обзоре методической литературы и педагогической практики преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: английский язык для специальных целей, ESP, технический вуз, интерактивные методы, коммуникативная компетенция, проектное обучение, мультимедийные технологии, профессиональная коммуникация.

INTRODUCTION The modernization of higher education has significantly changed the role of foreign language instruction in technical universities. English is no longer treated merely as a general academic subject; it functions as a professional tool that enables students to access technical documentation, participate in international academic communication, follow innovations in their field and present professional ideas to a wider audience. Therefore, English for Specific Purposes (ESP) should be organized as a purposeful, profession-oriented and communicative process rather than as a set of isolated grammar and vocabulary exercises.

In this context, innovative interactive methods become especially important. They allow the teacher to transform the classroom from a teacher-centred environment into a space for collaboration, inquiry and professional communication. However, the use of innovation in ESP should not be understood as the mechanical application of digital tools. A method becomes pedagogically valuable only when it corresponds to students' needs, level of language proficiency, future professional tasks and motivational profile.

The problem addressed in this article is the insufficient methodological systematization of interactive methods in ESP classes for technical university students. In many cases, project tasks, multimedia presentations, discussions and Internet-based activities are used separately, without a clear connection to professional communicative outcomes. The aim of the article is therefore to analyse the methodological value of innovative interactive methods and to identify the conditions under which they contribute to the development of ESP competence.

The object of the study is the process of teaching English for Specific Purposes in technical higher education. The subject of the study is the use of interactive and

multimedia-supported methods for developing students' professional communicative competence. The research is based on descriptive, analytical and comparative methods, including the analysis of methodological literature, classification of teaching techniques and generalization of pedagogical experience.

THEORETICAL BACKGROUND ESP methodology is based on the principle that language instruction should be connected with learners' academic and professional needs. Unlike general English courses, ESP courses require the careful selection of texts, vocabulary, communicative situations and tasks that reflect the discourse of a particular field. For technical university students, such discourse may include descriptions of processes, explanation of mechanisms, interpretation of diagrams, presentation of projects, discussion of technological problems and reading of professional documentation.

The communicative approach remains one of the key theoretical foundations of modern foreign language teaching. It shifts attention from memorizing linguistic forms to using language for meaningful interaction. In ESP, communicative competence includes several interrelated components: linguistic accuracy, professional vocabulary, discourse competence, intercultural awareness and the ability to solve communicative tasks in specific professional contexts. This idea is consistent with the methodological view that students should not only know language rules but also apply them in real-life and profession-oriented situations [1; 2].

Interactive learning is closely connected with the communicative approach. The term "interactive" refers to learning through cooperation, dialogue and mutual influence between participants of the educational process. In practical terms, interactive ESP instruction may include pair and group work, problem-solving tasks, project presentations, role plays, case studies, debates and collaborative work with digital resources. These activities help students move from passive reception of information to active language production.

In the classification of classroom interaction proposed in methodological literature, the teacher may explain linguistic material, organize discussion, guide observation of language phenomena, support independent work with textbooks and

design practical tasks through which students acquire knowledge [1]. For ESP teaching, these modes of interaction should be integrated rather than opposed. Explanation is still necessary, especially for difficult grammar and terminology, but it should lead to communicative practice and professional application.

INNOVATIVE INTERACTIVE METHODS IN ESP INSTRUCTION One of the most effective methods for ESP students is project-based learning. A project requires students to investigate a professionally relevant problem, collect information, organize ideas, prepare a product and present the results in English. For technical students, projects may focus on innovations in engineering, safety rules, environmental technologies, design solutions, production processes or professional equipment. Such tasks develop not only language skills but also research competence, critical thinking and teamwork.

Project work is methodologically valuable because it integrates the four language skills. Students read professional sources, listen to video materials or lectures, discuss ideas in groups, prepare written summaries and present their results orally. Grammar and vocabulary are acquired in context, which makes learning more meaningful. Moreover, project work increases learner autonomy because students are responsible for planning, distributing roles and evaluating the quality of the final product.

Discussion-based learning is another productive method in ESP classes. Discussions, debates and problem-solving conversations create conditions for real communicative practice. They teach students to express opinions, justify arguments, agree or disagree politely, ask clarifying questions and respond to the ideas of others. These skills are essential for future professional communication, especially in international academic and workplace settings.

Case-based tasks can also be used effectively in technical ESP instruction. A case may describe a workplace problem, a technical failure, an engineering decision, a safety issue or an innovation scenario. Students analyse the situation, identify possible solutions and present their recommendations in English. This method connects linguistic learning with professional thinking and allows students to use English as a tool for decision-making.

Multimedia-supported instruction has become an important component of innovative ESP teaching. Interactive whiteboards, multimedia projectors, learning platforms, online dictionaries, video materials, simulations and presentation tools expand the possibilities of classroom work. They increase visual support, help demonstrate technical processes and make professional information more accessible. Previous studies have emphasized that multimedia resources can increase students' motivation, stimulate creative activity and support the development of independent learning skills [6; 9].

Nevertheless, the use of multimedia should be pedagogically controlled. Digital tools do not automatically improve learning outcomes. Their effectiveness depends on task design, teacher guidance and the quality of follow-up activities. For example, a video about a technological process should be accompanied by pre-listening vocabulary work, comprehension tasks, note-taking, discussion and a final speaking or writing activity. Without such methodological structure, multimedia remains only a visual supplement rather than a learning instrument.

METHODOLOGICAL CONDITIONS FOR EFFECTIVE APPLICATION

The effectiveness of innovative methods in ESP depends on several methodological conditions. First, tasks should be based on needs analysis. The teacher should identify students' field of study, future professional situations, current language level, learning difficulties and interests. This allows the teacher to select relevant topics and avoid abstract tasks that do not correspond to students' real communicative needs.

Second, interactive tasks should be level-appropriate. If the task is linguistically too difficult, students may lose motivation and rely on their native language. If it is too simple, it will not promote development. Therefore, the teacher should provide scaffolding: key vocabulary, model phrases, guiding questions, text frames, visual support and clear assessment criteria.

Third, innovative methods should be combined with systematic language work. ESP students need professional vocabulary, grammar structures typical of technical discourse, pronunciation practice and strategies for reading specialized texts.

Interactive work should not replace language instruction; rather, it should create meaningful contexts in which language can be practised and internalized.

Fourth, assessment should reflect communicative and professional outcomes. In addition to checking grammar and vocabulary, teachers should evaluate the ability to explain technical information, participate in discussion, organize a presentation, interpret professional texts and use terminology appropriately. Such assessment makes the learning process more transparent and motivates students to develop practical skills.

DISCUSSION The analysis shows that innovative interactive methods have considerable potential for ESP instruction in technical universities. Their main advantage is the creation of a learning environment in which students use English for purposeful communication. This is particularly important for students who may have sufficient theoretical knowledge of grammar but experience difficulties in speaking, listening and professional interaction.

At the same time, it is necessary to avoid an overly optimistic interpretation of innovation. Not every interactive task is automatically effective. Some classroom activities may look modern but remain superficial if they are not connected with clear learning objectives. For example, a presentation without research, discussion or feedback may become simple reading from slides. Similarly, group work without role distribution and assessment criteria may lead to unequal participation. Therefore, the teacher's methodological competence remains the central factor in successful ESP instruction.

A scientifically grounded ESP lesson should include a logical sequence: introduction of professional context, activation of prior knowledge, presentation of key language, controlled practice, communicative or project-based task, feedback and reflection. Such sequencing allows the teacher to combine traditional and innovative methods without losing academic discipline. In this sense, innovation should be understood not as the rejection of traditional teaching but as its purposeful modernization.

CONCLUSION Innovative interactive methods are an important means of improving the quality of English for Specific Purposes instruction in technical higher

education. Project-based learning, discussion tasks, case studies and multimedia-supported activities help students develop professional communicative competence, increase motivation and connect language learning with future professional practice.

The study has shown that the effectiveness of these methods depends on their alignment with students' needs, level of proficiency, professional field and expected communicative outcomes. The teacher should act not only as a source of information but also as a designer of tasks, facilitator of interaction and evaluator of communicative performance.

The practical significance of the article lies in the possibility of using the proposed methodological principles in ESP courses for technical university students. Further research may include empirical classroom observation, experimental comparison of traditional and interactive ESP instruction and the development of assessment rubrics for project-based and multimedia-supported ESP tasks.

REFERENCES

1. Adamko, M. A. (2016). Angliyskiy yazyk dlya filologov: praktikum [English for philologists: Practical course]. Togliatti: Togliatti State University Publishing House.

2. Musina, M. K. Communicative approach in teaching foreign languages in a non-linguistic university.

3. Mishota, I. Yu. The use of educational informatization tools as a factor in integrating methods of teaching foreign languages.

4. Raimjanova, N., Nosirjon, M., & Alisher, A. (2015). Recommendations on self-knowledge and self-development for ensuring the spiritual development of university students. Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, (1-2), 74-76.

IJTIMOIY-MA'NAVIY MUHIT TRANSFORMATSIYASI: TAHLIL, BAHOLASH VA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR

Zuxriddinova Xusniyaxon Fazliddin qizi

Perfect universiteti birinchi bosqich talabasi.

@zuhriddinovaxusniya06.gmail.com

Ilmiy rahbar:Abdialimova Mahfuza Safarboy qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada globallashuv va shiddatli raqamlashtirish davrida jamiyatimizdagi ijtimoiy-ma’naviy muhitning transformatsiya jarayonlari tahlil qilingan. Bugungi kun yoshlarining dunyoqarashi, ma’naviy intilishlari va ularga ta’sir etayotgan tashqi omillarni baholashda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, maqolada ijtimoiy-ma’naviy muhit barqarorligini ta’minlash, yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish bo‘yicha aniq tizimli va amaliy takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-ma’naviy muhit, transformatsiya, raqamli jamiyat, baholash mezonlari, zamonaviy texnologiyalar, Case Study, monitoring, milliy kontent.

Аннотация: В данной статье проанализированы процессы трансформации социально-духовной среды в нашем обществе в эпоху глобализации и стремительной цифровизации. Освещены возможности использования современных информационных технологий в оценке мировоззрения, духовных устремлений сегодняшней молодежи и влияющих на них внешних факторов. Также в статье выдвинуты конкретные системные и практические предложения по обеспечению стабильности социально-духовной среды, формированию у молодежи идеологического иммунитета.

Ключевые слова: социально-духовная среда, трансформация, цифровое общество, критерии оценки, современные технологии, Case Study, мониторинг, национальный контент.

Abstract: This article analyzes the transformation processes of the socio-spiritual environment in our society in the era of globalization and rapid digitalization. It highlights the possibilities of using modern information technologies to assess the worldview, spiritual aspirations of today's youth, and the external factors affecting them. Furthermore, the article puts forward specific systemic and practical proposals for ensuring the stability of the socio-spiritual environment and developing ideological immunity among young people.

Keywords: socio-spiritual environment, transformation, digital society, evaluation criteria, modern technologies, Case Study, monitoring, national content.

Kirish

Yangi O‘zbekistonni barpo etish va mamlakatimizda uchinchi Renessans poydevorini shakllantirish jarayoni faqatgina iqtisodiy va siyosiy islohotlar bilan cheklanib qolmay, balki jamiyatning ma’naviy-ma’rifiy asoslarini tubdan yangilashni ham taqozo etadi. Har qanday davlatning qudrati va kelajagi uning fuqarolari, ayniqsa, yosh avlodning ma’naviy dunyosi, intellektual salohiyati va ijtimoiy faolligi bilan o‘lchanadi. Bugungi kunda biz yashayotgan XXI asr — yuksak texnologiyalar, sun’iy intellekt va global axborot oqimlari asridir. Mazkur omillar hayotimizga mislsiz qulayliklar olib kirish bilan bir qatorda, an’anaviy ijtimoiy-ma’naviy muhitning jiddiy transformatsiyaga uchrashiga ham sabab bo‘lmoqda.

Ijtimoiy-ma’naviy muhit — bu murakkab tizim bo‘lib, u jamiyatdagi odamlarning o‘zaro munosabatlari, ma’naviy qadriyatlari, axloqiy mezonlari va ijtimoiy kayfiyatini o‘zida aks ettiradi. Bugungi raqamli dunyoda ushbu muhit faqatgina real hayot (oila, mahalla, ta’lim muassasasi) doirasida emas, balki virtual makonda — ijtimoiy tarmoqlar va global internet tizimida ham shakllanmoqda. Shuning uchun ham ijtimoiy-ma’naviy muhitdagi transformatsiyalarni o‘z vaqtida tahlil qilish, ularni obyektiv baholash va jarayonlarni ijobiy tomonga yo‘naltirishda zamonaviy texnologiyalardan unumli foydalanish Yangi O‘zbekiston ijtimoiy siyosatining eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada ushbu jarayonlarning ilmiy-nazariy asoslari hamda ularni amaliyotda qo‘llash mexanizmlari tahlil etiladi.

Ijtimoiy-ma’naviy muhit transformatsiyasi va uni baholash muammolari jahon hamda mahalliy falsafiy-pedagogik fanlar tizimida keng tadqiq etib kelinmoqda. Xususan, g‘arb jamiyatshunosligida transformatsiya jarayonlari, globallashuv va raqamli texnologiyalarning inson ma’naviyatiga ta’siri E. Giddens, U. Bek hamda A. Toffler kabi olimlarning fundamental ishlarida tahlil qilingan. Ular axborotlashgan jamiyatda an’anaviy qadriyatlarning inqirozga uchrashi va yangi ijtimoiy-madaniy muhitning shakllanish mexanizmlarini ochib berishgan.

Respublikamizda ijtimoiy-ma’naviy muhit barqarorligini ta’minlash, ma’naviy tarbiya mezonlarini baholash va uning ijtimoiy-psixologik determinantlari uzviy ravishda o‘rganilgan. Bu borada faylasuf va pedagog olimlardan M. Quronov, B. Ziyomuhammedov, J. Yo‘ldoshev va S. Nishonovalarning ilmiy tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega.

M. Quronov o‘z ishlarida milliy tarbiya tizimini tizimli baholash va globallashuv sharoitida yoshlar ma’naviyatini g‘oyaviy xurujlardan himoya qilishning pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqqan.

Pedagogik va psixologik yondashuvlar doirasida K. Leonhardning xarakter aksentuatsiyalari nazariyasi va shaxs tiplari tasnifidan foydalanib, ijtimoiy muhitning inson xulq-atvoriga ta’sirini baholash metodologiyasi shakllantirilgan. Biroq, bugungi raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt davrida ijtimoiy-ma’naviy muhitni aniq va obyektiv baholashning zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan avtomatlashtirilgan tizimlari hali yetarli darajada yaxlit ilmiy obro‘ga ega bo‘lmagan va chuqur tadqiq etishni talab qiladi.

Asosiy qism va tahlil

Bugungi kunda jamiyatimizdagi ijtimoiy-ma’naviy muhitning transformatsiyasi bir nechta yo‘nalishlarda namoyon bo‘lmoqda. Birinchidan, axborot olish manbalarining o‘zgarishi oqibatida yoshlarning fikrlash tarzi va qadriyatlar tizimi transformatsiyaga uchramoqda. Ilgari ma’naviy va axloqiy andozalar asosan oila, keksalar o‘giti va kitoblar orqali uzatilgan bo‘lsa, hozirgi kunda virtual makon va undagi "inflyuenserlar" (blogerlar) yetakchi rol o‘ynamoqda. Bu holat ijobiy o‘zgarishlar (tezkor bilim olish, dunyoqarash kengayishi) bilan bir qatorda, milliy qadriyatlardan uzoqlashish, yuzakilik va g‘oyaviy bo‘shliq kabi xavflarni ham keltirib chiqarmoqda.

Ikkinchidan, ijtimoiy munosabatlarning virtual makonga ko‘chishi odamlar o‘rtasidagi jonli muloqot va emotsional bog‘liqlikning kamayishiga olib keldi. Ayniqsa, talaba-yoshlar muhitida ijtimoiy faollik shakllari o‘zgardi. Ushbu o‘zgarishlarni an’anaviy sotsiologik usullar (qog‘ozbozlik va rasmiy so‘rovnomalar) yordamida baholash va nazorat qilish bugungi kunda o‘zining samarasizligini

koʻrsatmoqda. Ijtimoiy-maʼnaviy muhit dinamikasini aniq baholash uchun dars jarayonlarida ham, boshqaruv tizimida ham zamonaviy raqamli va pedagogik texnologiyalarni integratsiya qilish zarur.

Pedagogik amaliyotda ijtimoiy-maʼnaviy jarayonlarni tahlil qilish va yoshlar ongida tahliliy fikrlashni oshirishda "Case Study" (Vaziyatli tahlil) metodologiyasi yuqori samara beradi. Keyslar orqali yoshlarga real hayotiy yoki virtual makonda uchraydigan maʼnaviy muammolar, mafkuraviy xurujlar va axloqiy krizis holatlari taqdim etiladi. Oʻquvchilar ushbu vaziyatlarni jamoaviy tahlil qilib, toʻgʻri yechim topish jarayonida oʻzlarining mustaqil dunyoqarashlarini va ijtimoiy masʼuliyatini shakllantiradilar. Shuningdek, jarayonlarni baholashda zamonaviy IT-vositalar, jumladan, sunʼiy intellekt elementlariga ega boʻlgan monitoring tizimlaridan foydalanish vaqt va natijadorlik nuqtayi nazaridan eng toʻgʻri yoʻldir.

Ijtimoiy-maʼnaviy muhit transformatsiyasini toʻgʻri boshqarish, tahlil qilish va salbiy taʼsirlarning oldini olish maqsadida quyidagi amaliy takliflarni ilgari suramiz: "Raqamli maʼnaviyat" monitoring platformasini yaratish: Taʼlim muassasalari va mahallalarda ijtimoiy-maʼnaviy muhit barometrini (holatini) aniqlash uchun maxsus raqamli sotsiologik va psixologik soʻrovnoma platformasini joriy etish. Bu tizim anonim soʻrovlar asosida hududdagi maʼnaviy muhitning real va sunʼiy xavf-xatarlarini (bulling, yot gʻoyalar taʼsiri) oldindan prognoz qilish imkonini beradi. "Keys-tahlil" va media-savodxonlik modullarini integratsiya qilish: Yoshlarning ijtimoiy tarmoqlardagi maʼlumotlarni tahlil qilish koʻnikmasini oshirish uchun taʼlim tizimiga real hayotiy va virtual muammolarga asoslangan Case Study (vaziyatli tahlil) metodologiyasini koʻproq kiritish. Bu orqali yoshlarda axborotlarni saralash (feyk xabarlarni farqlash) immuniteti shakllanadi.

Maʼnaviy tarbiyada individual-psixologik yondashuvni raqamlashtirish: Oʻquvchi va talabalarning xarakter xususiyatlari, psixologik tiplari hamda emotsional holatlarini tahlil qiluvchi diagnostik dasturiy taʼminotlarni amaliyotga joriy etish. Bu oʻqituvchi va psixologlarga targetlangan (aniq yoʻnaltirilgan) maʼnaviy-tarbiyaviy ishlarni olib borishga yordam beradi.

Milliy va ma’naviy kontentlarni intellektuallashtirish: Ijtimoiy-ma’naviy muhitni ijobiy tomonga transformatsiya qilish uchun yoshlar ko‘p vaqt o‘tkazadigan platformalarda (TikTok, Instagram, Telegram) milliy qadriyatlar, jadidlar merosi va buyuk allomalar hayotini zamonaviy vizual formatlarda (3D modellar, intellektual o'yinlar va qisqa videoroliklar) targ‘ib qiluvchi kreativ guruhlar faoliyatini davlat darajasida qo‘llab-quvvatlash.

Shu bilan birga, bugungi Yangi O‘zbekistondagi ijtimoiy-ma’naviy muhit transformatsiyasini milliy g‘oya va tarixiy meros uzviyligida tadqiq etishda XX asr boshidagi Jadidchilik harakati namoyandalari — Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudi va Abdurauf Fitratlarning qarashlariga tayanib yondashish metodologik jihatdan g‘oyat muhimdir. Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot — yo mamot, yo najot — yo halokat, yo saodat — yo falokat masalasidir" degan fundamental o‘giti bugungi raqamli transformatsiya sharoitida ham jamiyat ma’naviy barqarorligini ta’minlashning bosh mezoni bo‘lib xizmat qiladi. Jadid ma’rifatparvarlarining asarlarida jamiyat turg‘unlikdan taraqqiyotga o‘tayotgan davrda milliy o‘zlikni asrash va g‘oyaviy immunitetni shakllantirish masalalari ijtimoiy-falsafiy jihatdan mukammal asoslab berilgan.

Zamonaviy axborot xurujlari va virtual makondagi manipulyatsiyalar sharoitida shaxs ma’naviyatini baholash muammolari psixologik tadqiqotlarda ham o‘z aksini topgan. Xususan, axborot-psixologik xavfsizlik va yoshlar ongini yot g‘oyalardan himoya qilishning ijtimoiy-psixologik jihatlari o‘zbek olimlaridan g‘.Shoumarov, V.Karimova va E.g‘oziyevlarning ilmiy ishlarida keng tahlil etilgan. Ularning yondashuvlariga ko‘ra, ijtimoiy muhit o‘zgargan davrda yoshlarning emotsional intellekti va qadriyatlar orientatsiyasi birinchi navbatda oilaviy munosabatlar hamda ta’lim muassasasidagi ma’naviy iqlimga bog‘liq bo‘ladi.

G‘arb pedagogikasida esa zamonaviy texnologiyalarning ijtimoiy muhitga ta’sirini baholashda "Media-savodxonlik" (Media Literacy) konsepsiyasi doirasida J.Pinner va D.Bakkingemlar tadqiqot olib borgan bo‘lib, ular raqamli muhit transformatsiyasini faqatgina salbiy evrilish emas, balki to‘g‘ri boshqarilsa, shaxs kompetensiyalarini yuksaltiruvchi samarali vosita ekanligini isbotlaganlar.

Demak, mazkur muammoni o‘rganishda ham milliy jadidchilik an’analari, ham zamonaviy raqamli monitoring texnologiyalarining o‘zaro sintezi bugungi kun ilmiy amaliyoti uchun yangi bir tadqiqot ufqini ochib beradi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar asrida ijtimoiy-ma’naviy muhitning transformatsiyasi muqarrar ob’ektiv jarayondir. Ushbu jarayondan qo‘rqish yoki uni cheklash emas, balki uni zamonaviy texnologiyalar, ilmiy tahlil va to‘g‘ri baholash mezonlari orqali milliy manfaatlarimizga xizmat qildirish lozim.

Jamiyatda ma’naviy barqarorlikni ta’minlash — bugungi kun pedagoglari, sotsiologlari va IT mutaxassislarining hamkorlikdagi faoliyatiga bog‘liq. Innovatsion uslublar va raqamli monitoring tizimlarini ta’lim-tarbiya amaliyotiga keng joriy etish orqali biz nafaqat yoshlarimizni tashqi salbiy mafkuraviy ta’sirlardan himoya qilamiz, balki Yangi O‘zbekiston poydevorini yuksak ma’naviyatli, milliy o‘zligini anglagan va zamonaviy fikrlaydigan barkamol shaxslar bilan mustahkamlaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2021.

2. Quronov M. Milliy tarbiya. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2007.

3. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Ilg‘or pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: "O‘qituvchi", 2004.

4. Ziyomuhammedov B. Pedagogika muammolari. – Toshkent: "Turon-Iqbol", 2006.

THE NEUROSCIENCE OF VOCABULARY ACQUISITION IN ADULT L2 LEARNERS: NEUROPEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR LANGUAGE TEACHING

Khaknazarova Zilola Azamatovna

Uzbekistan State University of World Languages

Faculty of English 2

Teacher at the Department of Methodology of Teaching English

z.haqnazarova@uzswlu.uz

Abstract. This thesis examines the neurological mechanisms underlying vocabulary acquisition in adult second language (L2) learners and their implications for language teaching. Word learning in adulthood is a multi-stage process involving the hippocampus, phonological working memory, and neocortical semantic networks. Evidence from the N400 event-related potential (ERP), depth-of-processing theory, sleep-dependent consolidation, and spaced repetition research is synthesised alongside insights from neuropedagogy into five concrete, brain-informed principles for adult language teachers.

Keywords: vocabulary acquisition, adult L2 learning, neuropedagogy, working memory, spaced repetition, depth of processing, N400, language anxiety

Vocabulary is an essential component of foreign language proficiency. Nation [Nation, 2022: 1] demonstrates that a learner needs approximately 8,000–9,000 word families for adequate comprehension of authentic English texts—a substantial challenge for adult learners. Yet vocabulary instruction in language teaching has historically been guided by tradition rather than by scientific understanding of how the adult brain encodes, consolidates, and retrieves new lexical items.

Neuropedagogy—integrating neuroscience, cognitive psychology, and instructional design—offers a principled basis for reforming this practice. Tokuhama-Espinosa [Tokuhama-Espinosa, 2011: 7] defines this transdisciplinary field as one that identifies what is known with certainty, what is probable, and what is simply myth about brain-based teaching. Sousa [Sousa, 2011: 3] further argues that translating current brain research into classroom strategies is not an option but a professional obligation for modern educators. This thesis synthesises neuroscientific evidence on adult L2 vocabulary acquisition and translates it into actionable recommendations for language teachers.

Acquiring a new word is not a single event but a protracted neurological process. Nation [Nation, 2022: 27] identifies multiple dimensions of word knowledge: phonological and orthographic form, morphological structure, collocational patterns, and denotative and connotative meaning—each requiring repeated encounters. Neurologically, initial exposures engage the *hippocampus*, which performs rapid

associative binding between a novel phonological form and its meaning [Duff et al., 2019: 472]. Over subsequent encounters, representations are gradually transferred to distributed *neocortical semantic networks*, where they integrate with existing L1 knowledge—a process known as systems-level consolidation. Sousa [Sousa, 2011: 88] describes this as the distinction between immediate memory and long-term storage, noting that meaningful rehearsal is the critical bridge between the two.

Baddeley's model [Baddeley, 2012: 4] identifies the *phonological loop* as the working memory subsystem most critical for initial word learning, temporarily holding sound-based representations during rehearsal. Individual differences in verbal memory span directly predict L2 vocabulary acquisition rate [Baddeley, Gathercole & Papagno, 1998: 158], implying that tasks overloading the phonological loop—such as presenting new vocabulary alongside demanding listening comprehension—will impair encoding.

Craik and Lockhart's [Craik & Lockhart, 1972: 675] *levels of processing* framework establishes that memory durability depends on *depth* of cognitive engagement during encoding, not repetition alone. Shallow processing (copying lists, matching forms) produces weak, rapidly decaying traces. Deep processing (generating sentences, evaluating contextual appropriateness, making semantic associations) activates wider cortical networks—including Broca's area, the angular gyrus, and bilateral temporal regions—creating richer, more durable representations. Tokuhama-Espinosa [Tokuhama-Espinosa, 2011: 162] identifies elaborative encoding as one of the most robustly supported principles in mind, brain, and education science.

The N400 event-related brain potential—a negative deflection peaking ~400 ms after word onset—is the most direct neural marker of semantic integration [Kutas & Federmeier, 2011: 621]. A landmark study by McLaughlin, Osterhout and Kim [McLaughlin, Osterhout & Kim, 2004: 703], published in *Nature Neuroscience*, found that adult learners' brains discriminated reliably between learned L2 words and pseudowords after just 14 hours of classroom instruction—even before this learning was detectable in behavioural tests. This demonstrates that neural consolidation of new vocabulary begins earlier than observable performance suggests, and that the brain is highly responsive to classroom instruction even in adulthood. As proficiency increases,

N400 patterns shift towards more automatic, native-like lexical access [Kutas & Federmeier, 2011: 638].

Words encoded during waking learning are initially stored in the hippocampus in a labile state. During slow-wave sleep, these traces are systematically reactivated and transferred to stable neocortical memory [Davis & Gaskell, 2009: 3774]. Words studied before sleep show significantly better next-day retention than words studied at equivalent intervals without intervening sleep. A 2023 study in *Memory & Cognition* further showed that richer, contextually embedded learning environments accelerate semantic integration during consolidation [Memory & Cognition, 2023: 399]—directly validating contextualised vocabulary instruction over isolated wordlist study.

The spacing effect has a clear neural basis: each spaced retrieval reactivates a stored representation and initiates reconsolidation, progressively strengthening synaptic connections. Optimally spaced retrieval—occurring just as memory begins to decay—produces the greatest consolidation benefit, the principle behind spaced repetition systems [Kornell & Bjork, 2008: 586]. Sousa [Sousa, 2011: 104] notes that the brain's retention curve drops steeply within 24 hours without review, making distributed practice not a pedagogical preference but a neurological necessity.

The affective dimension is equally neurologically grounded. The amygdala amplifies hippocampal encoding of emotionally salient stimuli, while sustained language anxiety elevates cortisol, directly impairing hippocampal function and working memory capacity. Horwitz, Horwitz and Cope [Horwitz, Horwitz & Cope, 1986: 128] were the first to formally conceptualise foreign language classroom anxiety as a distinct construct with identifiable cognitive and affective consequences—a finding that now has clear neurobiological support. Adult learners experiencing high anxiety are not simply lacking confidence; they are operating with measurably compromised encoding conditions.

Based on these neurocognitive findings, the following pedagogical principles are proposed for adult language teaching:

Principle 1: Depth over Volume

Fewer words taught through deep processing—generating sentences, semantic mapping, personalised association—produces more durable acquisition than covering large wordlists shallowly [Craik & Lockhart, 1972: 679]. Every lesson should include at least one task requiring genuine cognitive engagement with target vocabulary, not mere exposure.

Principle 2: Systematic Spaced Recycling

Nation [Nation, 2022: 74] estimates 10–20 meaningful encounters are needed for full word knowledge acquisition. Curriculum design must build in deliberate vocabulary recycling across units, with expanding intervals between encounters as items consolidate—not review clustered immediately before tests.

Principle 3: Respect Working Memory Limits

Introducing more than 8–10 genuinely new items per session risks exceeding phonological loop capacity [Baddeley, 2012: 18]. New vocabulary should be presented in manageable batches with consolidation activities between them. Complex communicative tasks should not simultaneously demand processing of multiple unfamiliar lexical items.

Principle 4: Leverage Sleep — Advise Learners on Study Timing

Vocabulary review in the hour or two before sleep produces superior next-day retention [Memory & Cognition, 2023: 404]. Homework should prioritise retrieval practice—self-quizzing, writing sentences from memory—over passive re-reading, as active retrieval triggers consolidation processes more powerfully. Sousa [Sousa, 2011: 79] recommends building explicit ‘processing time’ into lessons so that working memory can begin consolidation before the next input arrives.

Principle 5: Build Emotionally Safe, Contextually Rich Environments

Since language anxiety impairs hippocampal encoding, the language classroom must be deliberately designed to reduce threat and maximise positive affective engagement [Horwitz, Horwitz & Cope, 1986: 130]. This means normalising errors as part of acquisition, using authentic and personally relevant texts, and incorporating storytelling and visual imagery as encoding supports. Tokuhama-Espinosa [Tokuhama-Espinosa, 2011: 197] identifies emotion regulation as a key precondition

for effective learning: students who feel safe are students whose brains are ready to encode.

In conclusion, moving from traditional to evidence-based vocabulary teaching is one of the most practical ways neuropedagogy can improve adult language teaching, based on how the brain actually learns.

The neuroscience of adult L2 vocabulary acquisition reveals a multi-stage process in which the hippocampus, phonological working memory, and neocortical semantic networks play sequentially interdependent roles. The N400 research of McLaughlin et al. confirms that neural integration of new vocabulary begins within hours of instruction; depth of processing determines encoding durability; sleep-dependent consolidation stabilises new traces overnight; and spaced retrieval progressively strengthens long-term retention. Language anxiety, as demonstrated by Horwitz et al. and neurologically grounded in amygdala-hippocampus interactions, is not a peripheral concern but a direct determinant of encoding quality.

Three qualifications must be kept in mind. First, most neurological studies use controlled laboratory paradigms that differ from real classrooms—teacher judgement is always required in translation. Second, individual differences in working memory capacity and prior L1 knowledge mean no single approach suits all adult learners. Third, vocabulary acquisition cannot be isolated from grammar, pragmatics, and discourse; neuropedagogically grounded instruction must remain embedded within a holistic communicative framework, as both Sousa and Tokuhama-Espinosa consistently emphasise.

REFERENCES:

1. Aghdam, Sh., Mohammadi, R., Asadollahfam, H., & Yousefi, M. H. (2025). Enhancing second language vocabulary acquisition through self-regulation, spaced repetition, and cognitive load. Asian Journal of Education and Social Studies, 51(2), 1–13.

2. Baddeley, A. D. (2012). Working memory: Theories, models, and controversies. Annual Review of Psychology, 63, 1–29. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100422

3. Baddeley, A. D., Gathercole, S. E., & Papagno, C. (1998). The phonological loop as a language learning device. Psychological Review, 105(1), 158–173. https://doi.org/10.1037/0033-295X.105.1.158

4. Craik, F. I. M., & Lockhart, R. S. (1972). Levels of processing: A framework for memory research. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 11(6), 671–684. https://doi.org/10.1016/S0022-5371(72)80001-X

5. Davis, M. H., & Gaskell, M. G. (2009). A complementary systems account of word learning: Neural and behavioural evidence. Philosophical Transactions of the Royal Society B, 364(1536), 3773–3800. https://doi.org/10.1098/rstb.2009.0111

6. Duff, M. C., Covington, N. V., Hilverman, C., & Cohen, N. J. (2019). Semantic memory and the hippocampus: Revisiting, reaffirming, and extending the reach of their critical relationship. Frontiers in Human Neuroscience, 13, 471. https://doi.org/10.3389/fnhum.2019.00471

7. Frontiers in Education. (2026). Neuropedagogy: From neurons to teaching and learning. Frontiers in Education, 11, 1774900. https://doi.org/10.3389/feduc.2026.1774900

8. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. The Modern Language Journal, 70(2), 125–132. https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1986.tb05256.x

9. Kornell, N., & Bjork, R. A. (2008). Learning concepts and categories: Is spacing the ‘enemy of induction’? Psychological Science, 19(6), 585–592. https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02127.x

10. Kutas, M., & Federmeier, K. D. (2011). Thirty years and counting: Finding meaning in the N400 component of the event-related brain potential (ERP). Annual Review of Psychology, 62, 621–647. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.093008.131123

11. McLaughlin, J., Osterhout, L., & Kim, A. (2004). Neural correlates of second-language word learning: Minimal instruction produces rapid change. Nature Neuroscience, 7(7), 703–704. https://doi.org/10.1038/nn1264

12. Memory & Cognition. (2023). Sleep-dependent consolidation effects on foreign language word acquisition in a virtual reality environment. Memory & Cognition, 52, 398–413. https://doi.org/10.3758/s13421-023-01461-z

13. Nation, I. S. P. (2022). Learning vocabulary in another language (3rd ed.). Cambridge University Press.

14. Seibert Hanson, A. E., & Brown, C. M. (2020). Enhancing L2 learning through a mobile assisted spaced-repetition tool: An effective but bitter pill? Computer Assisted Language Learning, 33(1–2), 133–155. https://doi.org/10.1080/09588221.2018.1552975

15. Sousa, D. A. (2011). How the brain learns (4th ed.). Corwin Press.

16. Tokuhama-Espinosa, T. (2011). Mind, brain, and education science: A comprehensive guide to the new brain-based teaching. W. W. Norton & Company.

17. Wong, P. C. M., Perrachione, T. K., & Parrish, T. B. (2007). Neural characteristics of successful and less successful speech and word learning in adults. Human Brain Mapping, 28(10), 995–1006. https://doi.org/10.1002/hbm.20330

ENHANCING ESP LESSONS THROUGH NEEDS ANALYSIS AND PROFESSION-ORIENTED TASKS

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАНЯТИЙ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ ПОСРЕДСТВОМ АНАЛИЗА ПОТРЕБНОСТЕЙ И ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННЫХ ЗАДАНИЙ

ESP DARSLARINI EHTIYOJ TAHLILI VA KASBIY YO‘NALTIRILGAN TOPSHIRIQLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Raxmanova Muxayyo Nabijanovna

Teacher of department of Foreign languages,

Namangan state technical university,

+998999855820

Abstract. This article discusses the importance of organizing English for Specific Purposes lessons on the basis of learners’ academic and professional needs. ESP differs

from General English because it focuses not only on grammar and vocabulary, but also on the language required for a particular field, profession, or study context. The paper highlights the role of needs analysis, authentic materials, profession-oriented tasks, and communicative activities in improving ESP instruction. It argues that effective ESP lessons should be learner-centered, context-based, and closely connected with students' future professional communication. The article also suggests practical strategies for designing ESP lessons, including using field-related texts, role plays, case-based discussions, presentations, and vocabulary tasks. The findings emphasize that ESP teaching becomes more effective when the teacher identifies learners' lacks, wants, and necessities before planning the course.

Keywords: English for Specific Purposes, ESP lessons, needs analysis, professional communication, authentic materials, learner-centered teaching.

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz tilini maxsus maqsadlarda o‘qitish, ya’ni ESP darslarini talabalarning akademik va kasbiy ehtiyojlari asosida tashkil etish masalasi yoritiladi. ESP umumiy ingliz tilidan farq qiladi, chunki u faqat grammatika va umumiy lug‘atni emas, balki muayyan soha, kasb yoki ta’lim yo‘nalishi uchun zarur bo‘lgan til ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratiladi. Maqolada ehtiyojlar tahlili, autentik materiallar, kasbiy yo‘naltirilgan topshiriqlar va kommunikativ faoliyatlarning ESP darslaridagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, ESP darslarini samarali tashkil etish uchun sohaga oid matnlar, rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlar asosidagi muhokamalar, taqdimotlar va kasbiy leksika bilan ishlash kabi amaliy strategiyalar taklif etiladi. Maqolada ESP o‘qitish jarayoni talabalarning real kasbiy ehtiyojlariga moslashtirilganda uning samaradorligi ortishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: ESP, maxsus maqsadlarda ingliz tili, ehtiyojlar tahlili, kasbiy kommunikatsiya, autentik materiallar, kasbiy yo‘naltirilgan topshiriqlar.

Аннотация

В данной статье рассматривается организация занятий по английскому языку для специальных целей, то есть ESP, на основе академических и профессиональных потребностей студентов. ESP отличается от общего

английского языка тем, что направлен не только на изучение грамматики и общей лексики, но и на развитие языковых навыков, необходимых для определённой сферы, профессии или направления обучения. В статье анализируется значение анализа потребностей, аутентичных материалов, профессионально ориентированных заданий и коммуникативных видов деятельности на занятиях ESP. Также предлагаются практические стратегии эффективной организации занятий ESP, включая использование специализированных текстов, ролевых игр, обсуждений проблемных ситуаций, презентаций и работы с профессиональной лексикой. В статье обосновывается, что обучение ESP становится более эффективным, когда оно адаптируется к реальным профессиональным потребностям студентов.

Ключевые слова: ESP, английский язык для специальных целей, анализ потребностей, профессиональная коммуникация, аутентичные материалы, профессионально ориентированные задания.

Enhancing ESP Lessons through Needs Analysis and Profession-Oriented Tasks

Introduction

In modern higher education, English is no longer studied only as a general academic subject. It has become an important tool for professional communication, international cooperation, research, and career development. For this reason, English for Specific Purposes, commonly known as ESP, has become one of the most relevant areas of English language teaching. ESP is designed to meet the specific academic or occupational needs of learners. Unlike General English, which usually focuses on broad language competence, ESP concentrates on the vocabulary, skills, genres, and communicative situations connected with a particular profession or field of study.

The central idea of ESP is that language teaching should be directly connected with learners' real purposes. Cambridge's recent overview of ESP emphasizes two core ideas: ESP teaching addresses learners' work- or study-related language needs, and it targets specialized English rather than general language use. (Cambridge University Press & Assessment) Therefore, ESP lessons should not be limited to traditional

grammar explanations or general reading exercises. They should prepare students to use English in realistic professional contexts, such as explaining a process, writing a report, giving a presentation, communicating with clients, understanding technical texts, or discussing field-specific problems.

Literature Review

The concept of ESP has been widely discussed by scholars in applied linguistics and language teaching. Hutchinson and Waters describe ESP as an approach in which decisions about content and methodology are based on learners' reasons for learning English. Their view is important because it shows that ESP is not simply a collection of technical words, but a teaching approach guided by learners' needs and purposes. (Mchip)

Needs analysis is one of the most important principles in ESP course design. It helps teachers identify what learners need to do with English, what they already know, what they lack, and what they want to achieve. Research on ESP often refers to necessities, lacks, and wants as key dimensions of needs analysis. (ResearchGate) This means that an ESP teacher should not prepare lessons randomly. Before teaching, the teacher should study the learners' field, future workplace situations, target skills, and communication problems.

Dudley-Evans and St John also argue that ESP learners usually bring some knowledge of their own specialist field into the classroom. However, they may not yet know how to express that knowledge effectively in English. (Журнал Бета) This point is especially important for university students. For example, students of medicine may understand a medical concept in their native language but may struggle to describe symptoms, procedures, or diagnoses in English. Similarly, students of agriculture may know how fruit and vegetables are processed, but they may lack the English vocabulary and discourse patterns needed to explain the process professionally.

The Role of Needs Analysis in ESP Lessons

Needs analysis should be the starting point of every ESP course. Without needs analysis, ESP lessons can easily become ordinary English lessons with a few

professional words added. That is a weak approach. A strong ESP lesson is built on clear answers to the following questions:

1. What professional situations will students face in English?

2. What language skills do they need most: speaking, reading, writing, listening, or translation?

3. What vocabulary and grammar structures are common in their field?

4. What tasks should students be able to complete by the end of the course?

5. What are their current weaknesses?

Thus, needs analysis makes ESP teaching more practical, measurable, and relevant.

Teacher's Role in ESP Lessons

The ESP teacher has several roles. First, the teacher is a course designer. Unlike General English teachers who may follow a standard textbook, ESP teachers often need to select, adapt, or create materials according to the learners' field. Second, the teacher is a needs analyst. They should collect information about students' goals, weaknesses, and target professional situations. Third, the teacher is a facilitator who helps students use English for meaningful professional communication.

However, one problem is that ESP teachers may not always be experts in the students' professional field. For example, an English teacher may teach English for medicine, engineering, economics, or agriculture without having specialist knowledge in those areas. This does not mean the teacher must become a doctor, engineer, or economist. But the teacher should learn basic field-related concepts, collaborate with subject teachers, and use authentic professional materials. Collaboration between language teachers and subject specialists can make ESP lessons more accurate and relevant.

Practical Strategies for Improving ESP Lessons

ESP lessons can be improved through several practical strategies.

First, every lesson should have a clear professional outcome. For example, by the end of the lesson, students should be able to describe a process, explain a chart, write a short professional email, introduce a product, or discuss a field-related problem.

Second, vocabulary should be taught in context. Giving students a list of professional words is not enough. They should use those words in sentences, dialogues, presentations, and problem-solving tasks.

Third, ESP grammar should be functional. Teachers should not teach grammar as isolated rules. Instead, grammar should be connected with professional communication.

Discussion

The effectiveness of ESP lessons depends on how closely they are connected with learners' real needs. If ESP is taught like General English, students may learn some grammar and vocabulary but still fail to communicate in professional situations. Therefore, ESP teachers should avoid superficial lesson planning. Merely adding technical terms to a general English lesson does not make it ESP. Real ESP teaching requires needs analysis, authentic input, field-related tasks, and meaningful communication.

Another important issue is learner motivation. Students are usually more motivated when they see a direct connection between English and their future career. For example, an agriculture student may become more interested in English when the lesson includes topics such as food processing, greenhouse farming, export products, or modern irrigation systems. A medical student may become more active when the lesson includes patient communication, symptoms, diagnosis, and treatment instructions. In this way, ESP increases both language competence and professional readiness.

CONCLUSION

ESP plays an important role in preparing students for academic and professional communication. Effective ESP lessons should be based on learners' needs, professional contexts, authentic materials, and practical tasks. Needs analysis helps teachers identify what learners must know, what they lack, and what they want to achieve. Profession-oriented tasks such as role plays, case discussions, presentations, and field-related reading activities make ESP lessons more meaningful and useful. Therefore, ESP should not be treated as ordinary English with technical vocabulary. It

should be planned as a purposeful, learner-centered, and profession-oriented approach to language teaching.

REFERENCES

1.Raxmanova Muxayyo. (2024). INTEGRATING WRITING SKILLS AND READING SKILLS IN ESP LESSONS. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 33, 189–193. Retrieved from https://www.ajird.journalspark.org/index.php/ajird/article/view/1343

2. Rakhmanova Mukhayyo Nabijanovna. (2024).

INCREASING ENGLISH LANGUAGE KNOWLEDGE FROM READING COMPREHENSION EXERCISES. World Bulletin of Social Sciences, 31, 42-44. Retrieved from https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/3818

3. Muxayyo, R. (2023). METHODOLOGY TO DEVELOPMENT OF STUDENTSWRITING SKILL THROUGH TECHNICAL TEXTS. American Journal of Research in Humanities and Social Sciences, 9, 92-94.

4. Muxayyo, R. (2023). QURILISH YO‘NALISH TALABALARIDA INGLIZ TILI FANINI O‘QITISH METODIKASI: QURILISH YO‘NALISH TALABALARIDA INGLIZ TILI FANINI O‘QITISH METODIKASI.

5. Muxayyo, R. (2023). CHET TILI TA’LIMINI OLIY TA’LIMDA MUTAHASSISLIKKA BOG’LAB O’TISH MAQSADLARI: CHET TILI TA’LIMINI OLIY TA’LIMDA MUTAHASSISLIKKA BOG’LAB O’TISH MAQSADLARI.

6. Muxayyo, R. (2023). TALABALARNING KASBIY BILIMLARI ASOSIDA XORIJIY TILLARNI O ‘RGATISHNING MAQSADLARI VA MOHIYATI. Строительство и образование, 4(5-6), 135-140.

7. Muxayyo, R. (2023). DEVELOPING STUDENTS'WRITING SKILLS IN TEACHING ENGLISH. Gospodarka i Innowacje., 32, 192-195.

8. Райимжанова, Н., Носиржон, М., & Алишер, А. (2015). Рекомендации по самопознание и саморазвитие для обеспечение духовного развитие студентов ВУЗа. Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, (1-2), 74-76.

YASHIL ENERGETIKA XIZMATLARI BOZORINI RIVOJLANTIRISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Xalimjanov Dilshod Ergashbekovich

GulDU, "Menejment" kafedrasi v.b. dots.

e_mail:dilshod_halimjanov@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur tezisda yashil energetika xizmatlari bozorini rivojlantirishda o'simlik resurslaridan, xususan biomassa, energetik ekinlar va qishloq xo'jaligi chiqindilaridan samarali foydalanishning iqtisodiy mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu sohada investitsion rag'batlantirish, davlat qo'llab-quvvatlovi va innovatsion yondashuvlarni takomillashtirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: yashil energetika, biomassa, o'simlik resurslari, bioyoqilg'i, iqtisodiy mexanizm, energetik ekinlar, barqaror rivojlanish.Bugungi kunda global miqyosda energiya resurslariga bo'lgan talab ortib borayotgan bir sharoitda ekologik toza va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [3,8]. Yashil energetika tizimida o'simlik resurslari muhim o'rin tutib, ular orqali biomassa, bioetanol va biogaz ishlab chiqarish imkoniyatlari mavjud [1,4]. O'zbekiston sharoitida qishloq xo'jaligi rivojlanganligi sababli o'simlik chiqindilaridan samarali foydalanish orqali energetika xizmatlari bozorini kengaytirish mumkin [2,7].

Hozirgi global iqtisodiy sharoitda energiya resurslariga bo'lgan talab keskin ortib bormoqda. An'anaviy energiya manbalarining kamayib borishi va ekologik muammolarning kuchayishi qayta tiklanuvchi energiya manbalariga o'tishni zaruratga aylantirdi [6]. Shu nuqtai nazardan, yashil energetika xizmatlari bozorini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biridir [5].

Tadqiqot davomida quyidagi usullardan foydalanildi: iqtisodiy-statistik tahlil; taqqoslash va umumlashtirish; tizimli yondashuv; ilmiy adabiyotlarni o'rganish.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bir qancha o'simliklardan yashil energetikada foydalanish mumkin. Biz quyidagi resurslari katta energetik salohiyatga ega bo'lgan o'simlik va o'simlik mahsulotlariga to'xtalib o'tamiz: paxta poyasi; bug'doy somoni; makkajo'xori qoldiqlari; beda va boshqa yem-xashak ekinlari.

Ushbu resurslar biomassa sifatida ishlatilganda: energiya ishlab chiqarish tannarxi kamayadi; chiqindilar kamayadi; ekologik zarar qisqaradi. Bu esa barqaror rivojlanishni ta’minlashga, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan samarali foydalanishga hamda atrof-muhit muhofazasini kuchaytirishga xizmat qiladi.

O‘simlik asosidagi energetika tizimlari nafaqat iqtisodiy, balki ekologik jihatdan ham muhim hisoblanadi. Ular atmosferaga chiqariladigan zararli gazlar miqdorini kamaytiradi, tuproq va suv resurslarining ifloslanishini oldini oladi hamda biologik xilma-xillikni saqlashga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Davlat tomonidan yashil energetika sohasida bir qancha ishlarni amalga oshirish ijobiy natijalarni beradi, jumladan, normativ-huquqiy bazani takomillashtirish; investorlarga kafolatlar berish; ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish.

Yashil energetika xizmatlari bozorini rivojlantirishda o‘simlik resurslaridan foydalanish muhim strategik yo‘nalish hisoblanadi. Iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish orqali:

- energiya xavfsizligini ta’minlash;
- ekologik muhitni yaxshilash;
- iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish mumkin.

Yashil energetika xizmatlari bozorini rivojlantirishda o‘simlik resurslaridan samarali foydalanish muhim yo‘nalish hisoblanadi. Iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish orqali ushbu sohaning raqobatbardoshligini oshirish, ekologik barqarorlikni ta’minlash va iqtisodiy o‘sishga erishish mumkin.

Kelgusida bioenergetika sohasini rivojlantirish O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun muhim strategik omillardan biri bo’lib xizmat qiladi. Mazkur soha mamlakatning energetik xavfsizligini ta’minlash, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan samarali foydalanish va atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirishda muhim ahamiyatga ega. Qishloq xo’jaligi, chorvachilik va maishiy chiqindilardan biogaz hamda boshqa turdagi bioyoqilg’ilar ishlab chiqarish orqali energiya resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyati kengayadi.

Shu bilan birga, bioenergetikani rivojlantirish yangi ish o’rinlari yaratish, mahalliy ishlab chiqarishni qo’llab-quvvatlash va hududlarni kompleks ijtimoiy-

iqtisodiy rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, qishloq joylarda energiya ta’minotini yaxshilash va organik chiqindilarni qayta ishlash orqali ekologik barqarorlikka erishish mumkin. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish va investitsiyalarni jalb qilish natijasida bioenergetika tarmog’i milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga, energiya manbalarini diversifikatsiya qilishga hamda mamlakatning “yashil iqtisodiyot”ga o’tish jarayonini jadallashtirishga katta hissa qo’shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. IEA (International Energy Agency). (2023). *Renewables 2023: Analysis and forecast*. Paris: IEA.

2. FAO. (2022). *Bioenergy and food security*. Rome: Food and Agriculture Organization.

3. REN21. (2023). *Renewables Global Status Report*. Paris.

4. Goldemberg, J. (2019). *Biomass and energy*. Energy Policy Journal, 45(2), 12–20.

5. Demirbas, A. (2018). *Biofuels from plant biomass*. London: Springer.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori (2020). *Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida*.

7. Karimov, S., & Yuldashev, B. (2021). O‘zbekistonda bioenergetika istiqbollari. *Iqtisodiyot va innovatsiyalar*, 3(1), 45–52.

8. Saidov, A. (2022). Yashil iqtisodiyot va uning rivojlanish yo‘nalishlari. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.

THE CONNECTION BETWEEN SLEEP AND MENTAL HEALTH

Mavlonova Dilnoza Olimovna

SamSIFL, English faculty, 2nd year student

dilnozamavlonva1@gmail.com

Annotation: Sleep is one of the most important factors influencing human mental health and emotional well-being. In modern society, many people experience sleep problems because of stress, academic pressure, technology use, and unhealthy lifestyles. Lack of sleep can negatively affect concentration, memory, mood, and

psychological stability. This article discusses the relationship between sleep and mental health, the effects of sleep deprivation, common mental disorders related to poor sleep, and ways to improve sleep quality. The article also explains how healthy sleeping habits can support emotional balance and overall psychological health.

Key Words: Sleep, mental health, insomnia, stress, anxiety, depression, emotional well-being, sleep deprivation, healthy lifestyle, psychological health.

Sleep is a natural biological process that allows the body and mind to recover from daily activities. A healthy adult usually needs between seven and nine hours of sleep every night. However, many people today do not get enough rest because of busy schedules, social media, academic responsibilities, and stress. Scientists and psychologists believe that sleep has a strong connection with mental health. Poor sleep can lead to emotional instability, while mental health problems can also disturb sleep patterns.

The Importance of Sleep for Mental Health. During sleep, the brain processes information, organizes memories, and restores mental energy. [1]Adequate sleep helps people think clearly, make decisions, solve problems, and manage stress effectively. Students and workers who sleep well often show better concentration, learning ability, and productivity. In contrast, sleep deprivation may lead to tiredness, irritability, confusion, and lack of motivation. Sleep plays a significant role in brain function and emotional regulation. During sleep, the brain processes information, stores memories, and repairs neural connections. Good sleep improves concentration, decision-making, and emotional control.

People who sleep well usually:

Feel more energetic and motivated;

Have better memory and learning ability;

Manage stress more effectively;

Maintain stable emotions and positive mood.

On the other hand, insufficient sleep may cause irritability, sadness, nervousness, and lack of motivation. [2] Sleep deprivation is a condition that occurs when a person does not get enough sleep or experiences poor-quality sleep for a long period of time. It

is one of the most common problems in modern society because many people stay awake late due to work, studies, stress, or excessive use of technology. Lack of sleep can negatively affect both physical and mental health and reduce a person's overall quality of life.

One of the main effects of sleep deprivation is reduced concentration and memory. When the brain does not receive enough rest, it becomes difficult to focus, learn new information, and make decisions. Students who do not sleep well often experience poor academic performance because they cannot fully concentrate during lessons or examinations.

Sleep disorders are conditions that affect the quality, timing, and duration of sleep. These disorders can seriously influence a person's mental and emotional well-being. Scientists and psychologists believe that sleep and mental health are closely connected because poor sleep can increase psychological problems, while mental illnesses can also disturb sleeping patterns.[3] Millions of people around the world suffer from sleep disorders caused by stress, anxiety, depression, unhealthy lifestyles, or medical conditions.

One of the most common sleep disorders is insomnia. Insomnia occurs when a person has difficulty falling asleep, staying asleep, or waking up too early. People with insomnia often feel tired, stressed, and emotionally exhausted during the day. Long-term insomnia may lead to anxiety, depression, irritability, and lack of concentration. Students and workers who experience insomnia may also show lower academic or professional performance.

Technology has become an important part of modern life and greatly influences people's daily routines, communication, education, and entertainment. While technology provides many benefits, excessive use of electronic devices can negatively affect sleep quality and mental health.[4] Smartphones, computers, tablets, television, and social media are often used late at night, reducing the amount of rest people receive and increasing emotional stress. One of the main ways technology affects sleep is through blue light emitted from screens. Blue light reduces the production of melatonin, a hormone that helps regulate sleep. When people use phones or laptops

before bedtime, their brains remain active and alert, making it more difficult to fall asleep naturally. As a result, many individuals experience insomnia, poor sleep quality, or irregular sleeping patterns.

Social media also plays a significant role in mental health problems related to sleep. Many people spend hours scrolling through social media platforms late at night, which decreases sleeping time. Constant exposure to online content may increase stress, anxiety, loneliness, and emotional pressure. Some individuals compare themselves to others on social media, leading to low self-esteem and negative emotions.

Healthy sleep is essential for maintaining both physical and mental well-being. Good sleep helps people feel energetic, emotionally balanced, and mentally focused. However, stress, unhealthy lifestyles, academic pressure, and excessive use of technology often reduce sleep quality and negatively affect mental health. Developing healthy habits can significantly improve sleep patterns and psychological well-being. One of the most important ways to improve sleep is maintaining a regular sleep schedule. People should try to go to bed and wake up at the same time every day, even on weekends.[5] A consistent routine helps regulate the body's internal clock and improves sleep quality. Irregular sleeping habits may confuse the brain and make it difficult to fall asleep naturally.

Reducing screen time before bedtime is also very important. Smartphones, computers, and televisions emit blue light, which decreases melatonin production and keeps the brain active. Experts recommend avoiding electronic devices at least one hour before sleep. Instead of using phones, people can read books, listen to calm music, or practice relaxation techniques.

In conclusion, sleep and mental health are deeply connected. Healthy sleep supports emotional stability, memory, productivity, and psychological well-being. Meanwhile, poor sleep may increase the risk of anxiety, depression, stress, and other mental disorders. In today's fast-moving world, it is important for people to develop healthy sleeping habits and prioritize rest. Improving sleep quality can significantly improve both physical and mental health, leading to a healthier and happier life.

REFERENCES

1. World Health Organization. (2022). Mental Health and Sleep.
2. National Sleep Foundation. (2021). Sleep and Psychological Health.
3. Walker, M. (2017). Why We Sleep: Unlocking the Power of Sleep and Dreams.
4. American Psychological Association. (2020). Sleep, Stress, and Mental Health.
5. Harvard Medical School. (2021). The Importance of Sleep for Emotional Well-being.

“THE LINGUOCULTURAL SIGNIFICANCE OF PROVERBS ON THE THEME OF HOMELAND”

Maxmudova Nargiza Ravshanovna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd), farg'ona davlat universiteti ingliz filologiyasi kafedrasi katta o'qituvchisi.

E-mail: nr.mahmudova@pf.fdu.uz

Xusainova Shahlo Dilmurodjon qizi

Farg’ona davlat universiteti, lingvistika: ingliz tili yo’nalishi 2-kurs magistranti.

E-mail: shahloibragimova70@gmail.com

Abstract: This article analyzes the linguocultural content of the concept of “Homeland” in Uzbek folk proverbs. Proverbs are studied as important paremiological units reflecting the historical memory, national values, and social thinking of the people. The research highlights the semantic, pragmatic, and cultural features of proverbs related to the theme of “Homeland,” and examines the ways in which love for the motherland, loyalty, national unity, and spiritual values are expressed in them. Furthermore, the role of proverbs in shaping the people’s worldview and national mentality is revealed through a linguocultural approach. The results of the study demonstrate that the concept of “Homeland” occupies an important place in the national-cultural landscape of the Uzbek language and serves as a spiritual heritage transmitted from generation to generation through proverbs.

Keywords: Homeland, linguoculture, proverb, paremiology, national values, folklore, national mentality, semantics, pragmatics, cultural concept, motherland, patriotism, language and culture, ethnoculture, folk thinking, spiritual heritage, linguistic analysis, national consciousness, folklore studies, system of values.

Introduction

Proverbs about the “Homeland” are unique cultural texts capable of performing several functions simultaneously: they develop linguistic forms, transmit values from the past to the present, and contribute to the formation of worldview and national identity. Their significance extends far beyond the context of ordinary folklore, as they become cognitive models, emotional symbols, and social norms. Through such proverbs, people express their attitude toward their native land, preserve collective historical memory, and strengthen feelings of patriotism and social unity. In this regard, proverbs serve not only as a means of artistic expression but also as an important linguistic and cultural phenomenon reflecting the spiritual heritage and mentality of a nation.

Methodology

Proverbs illuminate cultural concepts connected with the homeland and thereby perform a cognitive function. They reinforce ideas about land, home, family, and unity within the collective consciousness of the people. Russian scholar V.N. Teliya states: “Proverbs are a concentrated expression of folk knowledge in which language functions as a keeper of cultural codes.” This idea demonstrates that proverbs should not merely be viewed as ordinary expressions or examples of folklore, but rather as symbolic texts reflecting the historical experience, worldview, and values of a nation. Proverbs possess not only aesthetic appeal, but also cognitive and educational significance. They serve as an important means of preserving the cultural memory of society. The emotional and social role of proverbs is also highly significant. Through their simplicity of expression, they convey powerful emotions and often acquire educational importance among the people. By means of such stylistic devices, national values are transmitted to new generations.

Proverbs about the “Homeland” can be regarded as unique “capsules of meaning” that concisely and clearly reflect the experience, values, and ideas accumulated by the people over centuries. They not only strengthen concepts such as land, home, family, and unity, but also transmit these values to future generations and support the cognitive formation of behavior. For example, the Uzbek proverb:

“Ona yurt – oltin beshik” (“Motherland is a golden cradle”)

describes the homeland as the source of life and a guide for human existence. Here, the metaphorical meaning of the word “cradle” symbolizes care, safety, and spiritual origin.

In English tradition, the proverb: “Home, sweet home” portrays the homeland through the comfort of home and emotional attachment. Thus, proverbs about the homeland function as cognitive maps guiding human thought. They teach people to perceive the homeland not merely as a geographical place, but as a point of convergence for personal and collective values.

The emotional role determines how individuals share their feelings with others and use emotions in social situations. This role reflects a person’s ability to establish relationships with individuals or groups and also enables connection through helping others. Emotional bonds are powerful and create the foundation for mutual understanding within society. For instance, parental emotional roles involve demonstrating love and affection toward children, fostering sincerity and trust. This not only creates harmony within the family environment but also contributes to the psychological development of children.

Proverbs shape an individual’s emotional attachment to the homeland by evoking feelings of longing, love, and affection. Russian scholar Yu.N. Karaulov emphasizes that “Proverbs and sayings are emotionally rich texts that reinforce the value orientations of the people.” The emotional richness of proverbs makes them especially influential in shaping worldview. They affect not only reason, but also emotions, reinforcing values through imagery and emotional resonance.

For example: “Yaxshi so‘z mushukka ham yoqadi” (“A kind word pleases even a cat”) confirms the importance of kindness while simultaneously evoking emotional

approval and encouraging appreciation of kindness in everyday life. Likewise, “Nima eksang, shuni o‘rasan” (“You reap what you sow”) strengthens the idea of justice and responsibility, appealing to the sense of moral order and causality.

Results

Thus, the emotional power of proverbs transforms them into distinctive “markers of values,” because they not only transmit norms but also turn them into internal experiences. Through these texts, folk wisdom penetrates human emotional experience and takes deeper root in consciousness and behavior. Russian linguist Mikhail Bakhtin notes that: “The forms of folk oral creativity are a dialogue between cultures, and in this process emotions become part of meaning.” Folklore, including proverbs and sayings, is therefore not merely an aesthetic aspect of language, but also an important medium reflecting intercultural communication. Through them, emotions merge with meaning, allowing a deeper understanding of the worldview and values of a people. According to George Lakoff, “Metaphors in proverbs shape models of emotional perception.” Lakoff’s theory suggests that metaphor plays a crucial role in human thought and emotional experience. Symbolic images used in proverbs reveal people’s perspectives and shape emotional experiences. One widely used Uzbek proverb illustrates this idea:

“El bilan borsa, el bo‘lar” (“One who goes with the people becomes one of the people”) In this proverb, the word “el” symbolizes society, unity, and social support. The proverb encourages individuals to remain within the community rather than in isolation, suggesting that strength is found in togetherness. This metaphor expresses feelings of emotional unity and cooperation. Therefore, metaphors in proverbs develop not only ideas but also emotions, helping people internalize values more deeply. They strengthen the power of folk wisdom and play an essential role in transmitting cultural memory from generation to generation.

REFERENCES

*1. Maslova V.A. *Lingvokulturologiya*. — Moskva: Akademiya, 2001.*

*2. Mirzayev T., Musoqulov A. *O‘zbek xalq maqollari*. — Toshkent: Sharq, 2005.*

*3. Rahmatullayev Sh. *O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati*. — Toshkent: O‘qituvchi, 1992.*

*4. Safarova N. *Lingvomadaniyatshunoslik asoslari*. — Toshkent: Fan, 2010.*

*5. Teliya V.N. *Russkaya frazeologiya: semantik, pragmatik va lingvokulturologik aspektlar*. — Moskva: Yazyki russkoy kulturi, 1996.*

*6. Vorobyov V.V. *Lingvokulturologiya: nazariya va metodlar*. — Moskva: RUDN, 1997.*

“BOBURNOMA”DA SAMARQAND ADABIY MUHITI

Sayipova Dilafruz Rahimovna

Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi,

Tillarni o‘qitish metodikasi kafedrasi mudiri, v.b. dotsent, PhD.

dilyasoyipova@gmail.com

Tel: 93/ 722-76-69

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Boburnoma” asarida muallifning Samarqand adabiy muhiti, Samarqand ijod ahli haqidagi qarashlari hamda ayrim ijodkorlar borasidagi xolis baholari aniq misollar asosida yoritib berilgan.

Shuningdek, asarda Boburning she’riy iste’dodini namoyish etuvchi misollar ham keltirilgan.

Kalit so‘zlar: g‘azal, nasta’liq xati, taxallus, devon, she’r, naqqosh, adabiy tanqid, adabiy muhit.

Аннотация: В данной статье освещаются взгляды автора на литературную среду Самарканда, самаркандских творческих деятелей и его объективные оценки отдельных художников в произведении «Бобурнома» на конкретных примерах.

В работе также приводятся примеры, демонстрирующие поэтический талант Бабура.

Ключевые слова: газель, письмо Насталик, «Хамсатайн», псевдоним, диван, стихотворение, наккаш, литературная критика, литературная среда.

Abstract: This article highlights the author's views on the literary environment of Samarkand, Samarkand creative figures and his objective assessments of individual artists in the work "Boburnoma" using specific examples.

The work also provides examples demonstrating Babur's poetic talent.

Keywords: ghazal, Nasta'lik letter, ”Khamsatain”, pseudonym, divan, poem, naqqash, literary criticism, literary environment.

“Boburnoma”da yigirmadan ortiq sohani qamrab olingan bo‘lib, asarning katta qismini Boburning jangovar faoliyati lavhalari tasvirlari tashkil etsa-da, joy lavhalari, tabiat tasvirlari, muallifning nozik iste’dodini ko‘rsatuvchi nazm hamda adabiy-tanqidiy qarashlari ham salmoqli o‘rin egallaydi.

Bu tasvirlar orqali Boburni nafaqat shoh, shoir, adolatli hukmdor va salohiyatli sarkarda, balki salohiyatli adabiyotshunos olim sifatida yaqindan taniymiz.

Asarni mutolaa qilganimizda, avvalo, muallifning qisqabayonligi, ixcham gaplarda teran ma’nolarni ifodalagani diqqatimizni tortadi. Chunki biz o‘sha paytda bitilgan nasriy adabiyotlarga mos jimjimadorlik, a’yonlar va davr sultonlari madhiga ko‘p o‘rin ajratilgani, balandparvoz, maqtov so‘zlarni Bobur uslub tarzida qabul qilmaganini, balki o‘z fikrlarini o‘ta sodda va qisqa jumlalarda ifodalaganini ko‘ramiz.

“Boburnoma” muallifining quyidagi fikrlari, aytish joizki, asar mazmuni va uslubi, qolaversa, shuhratiga asos bo‘lgan: *“Bu bitilganlardin g‘araz shikoyat emas, rost hikoyatturkim, bitibturmen. Bu mastur bo‘lg‘onlardin maqsud o‘zning ta’rifi emas, bayoni voqi’i bu edikim, tahrir etubturmen. Chun bu tarixda andoq iltizom qililubturkim, har so‘zning rostini bitilgay va har ishning bayoni voqi’ini tahrir etilgay”*.

Bobur o‘zi guvohi bo‘lgan, ishtirok etgan voqealarni bayon etar ekan, sinchkov olim sifatida ko‘rgan-kechirganlaridan tashqari ma’lum bir joy tabiati, hayvonot va nabotot dunyosi haqida ham ulkan ma’lumotlar keltiradi. “Boburnoma”da**,** aytish mumkinki**,** XV asrning ikkinchi yarmi XVI asr boshlaridagi Movarounnahr va Xuroson hududlarida mavjud adabiy muhitlar faoliyati tadqiq etilgan. Muallif o‘zi tasvirlagan hudud haqida ma’lumot berganda, albatta, u yerdagi ijod ahli va adabiy muhit xususida ham batafsil ma’lumotlar keltirishga harakat qiladi. Jumladan, asarda

Samarqand, Andijon, Kobul, Hirot shaharlaridagi ijodkorlar, adabiy davralar haqida ta’sirchan lavhalar beriladi.

Adabiyot namoyandalari haqidagi ma'lumotlar, adib va shoirlarning asarlari tahlili, ularga baho berish adabiyotshunoslik ilmi sohasiga mansub ekanligini hisobga olsak, „Boburnoma“ni adabiyotshunoslik asari deyish ham mumkin. Asarda ellikka yaqin shoirning ismi sharifi aytilib, ularning asarlari tahlil etilgan yoki baho berilgan.

Bobur ma’lum tarixiy shaxslar, xususan, temuriy hukmdorlar shaxsiyati, faoliyati haqidagi tahlillarida Farg‘ona, Samarqand, Hirotdagi adabiy-madaniy hayot xususida ham batafsil ma’lumot berish orqali o‘quvchini o‘sha davr haqida atroflicha xabardor qilishga intilganini ko‘rish mumkin.

Bobur Samarqand adabiy muhiti haqida ancha keng ma’lumot berishga harakat qiladi. Bilamizki, Samarqand muhitida iste’dodli ijodkorlar ko‘p bo‘lgan. Xususan, Bobur Boysunqur mirzo haqida shunday deydi: *“...nasta’liq xatini xeyli xo‘b bitur edi. Naqqoshlikda ham iligi yomon emas edi. She’rni ham tavre aytur edi. Odiliy taxallus qilur edi. She’riy devon tartib qilg‘uncha bo‘lmaydur edi... Samarqandda Boysunqur mirzoning g‘azallari oncha shoyi’durkim, kam uy bo‘lg‘ay erdikim, mirzoning ash’ori ul uyda bo‘lmag‘ay edi*”. Bundan Boysunqur mirzoning iste’dodli shoir bo‘lganligi, naqqoshlikka qiziqqanligi, lekin devon uchun yetarli she’r yozishga ulgurmaganligi, Samarqand ahli ham she’riyatga e’tiborsiz bo‘lmaganlig haqidagi ma’lumotlarni bilish mumkin.

Asarning aksariyat o‘rinlarida Boburning adabiy tanqidchi sifatidagi mahorati namoyon bo‘ladi, adabiyotshunoslikning muhim jihatlariga e’tibor qaratadi, ijodkor, uning asari mazmuni va g‘oyasi kabilarni chuqur ilmiy tahlil etadi. Shu o‘rinda aytish mumkinki, Bobur munaqqid sifatida o‘z fikrlarini keskin namoyon etadi, hech bir ijodkorni ijtimoiy tabaqasi yoki boshqa bir xususiyatlari jihatidan ayab o‘tirmaydi: “*Sulton Mahmud mirzo...She’rga ishtiyoqi bor edi. Devon tartib bergan, biroq she’ri juda bo‘sh va bemaza edi. Unday she’r yozgandan ko‘ra, yozmagan yaxshiroq…*”. Yoki Samarqand hukmdorlaridan Sulton Ahmad mirzo ta’rifi shunday keltiriladi: “… *Hech nima o‘qigan emas, omi edi. Shaharda ulg‘aygan bo‘lishiga qaramay, to‘g‘riso‘z(turk) va sodda edi. Iste’doddan bebahra edi”*.

Yoki: *“Ahmad Hojibek… xushtab’ va mardona kishi edi. „Vafoiy“ taxallusi bor edi. Devon tartib bergan, she’ri yamon emas edi, bu bayt unikidir:*

Mastam, ey muhtasib, imro‘z zi man dast bidor,

Ehtisobam bikun, on ro‘z ki yobi hushyor.

(Tarjimasi: Qilma bezovta meni, ey muhtasib, mastman bugun, Istagancha qil so‘roq topgan kuning hushyor meni)”.

Ma’lumki, so‘z san’atidan boxabar insongina o‘z adabiy-tanqidiy qarashlarini ifodalashga haqlidir. Shu ma’noda “Boburnoma”ni o‘qish davomida muallifning beqiyos iste’dodiga dalil bo‘luvchi nazm parchalri e’tiborimizni tortadi. Bobur qayerga bormasin, u yerning o‘zgacha tabiati, ob-havosi, hayvonot va nabotot dunyosi haqida atroflicha xabar beradi va aksariyat hollarda o‘z hissiyotlarini nazmda ifodalash orqali xulosalovchi fikrlarni aytadi: *“Ertasi Somsiyrak tumanida davra olib ovga chiqdilar. Kelib Turok chorbog‘iga tushildi. Nihoyasiga yetkizgan g‘azalni shu kuni ushbu yurtda tugatdim. U tugallangan gazal budir:*

Matla’: Jovimdin o‘zga yori vafodor topmadim,

Ko‘nglumdin o‘zga mahrami asror topmadim.

Va g‘azal olti baytdir. Bundan so‘ng yozilgan har bir g‘azal o‘sha tartib bilan bitildi”.

Yoki Samarqandga ketish niyatida yo‘lga chiqqan Hasan Ya’qubning Kandibodomgacha borganligi, bir necha kundan so‘ng ba'zi beklar bilan yigitlarni uning ustiga jo‘natganlari, Hasan Ya’qub bilib qolib, kechasi yigitlarning ustiga yurish qilib o‘q ottirganligi, lekin qorong‘i kechada qocha olmay, o‘z askarining o‘qi chakkasiga tegib, qilmishining qurboni bo‘lganligi haqidagi voqeani bayon qilar ekan, muallif ushbu misralarni keltiradi:

Chu bad kardi, mabosh emin zi ofot,

Ki vojib shud tabiatro mukofot.

(Tarjimasi: Yomonlik qildingmi: senga yo‘q najot, Tabiatga vojib evaz — mukofot.)

Asardagi aksariyar voqea-hodisalar bayonida ham muallifning badiiy iste’dodi yaqqol namoyon bo‘ladi. Bobur voqealarni shunchaki quruq bayon qilmaydi.

Tasvirlarda, ayniqsa, ohangdosh so‘zlarni ketma-ket qalashtirib tashlaydiki, bu o‘quvchida o‘zgacha zavq uyg‘otadi, lavhalar xotirga osongina o‘rnashib qoladi: *“… Bu mirzolar agarchi suhbat va suhbatoroyliqda va ixtilof va omizishga tavre edilar, vale sipohiylik rev va rangidin yiroq va mardonaliq va jangu jadaldin qiroq edilar…”* Yoki: *“…Ibrohim Lodi… tabiatida imsok ko‘p g‘olib edi. O‘zi yarmoq yig‘ishturmoqqa behad tolib, betajriba yigit edi. Ne kelishi saranjomliq edi, ne turushi, ne yurushi ehtimomliq edi, ne urushi…”*

Qisqacha qilib aytganda, “Boburnoma”da muallifning ham shoir, ham olim, ham fazilatli inson, ham o‘tkir munaqqid sifatidagi xususiyatlari to‘la namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga bu asar o‘quvchida muallifning beqiyos she’riy iste’dodi, o‘sha davr Samarqand adabiy muhiti, so‘z san’atining gullab-yashnashiga hissa qo‘shgan ijodkorlar haqida o‘zgacha yorqin tasavvur hosil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Адабиётшунослик энциклопедияси (Тузувчи Ҳ.Болтабоев). – Тошкент: Мумтоз сўз, 2015. – 664 б.

2. Алишер Навоий. Хамса / Нашрга тайёрловчи Ҳожиаҳмедов А. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 66.

3. Бобур. З. М. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – 360 б.

4. Bobur. Z. M. Boburnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 699 b.

5. Valixo‘jayev B. 2004. Buyuk ma’naviy murshid. Toshkent, 86 b.

6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. / (табдил). – Т.: Ўқитувчи, 2008. – 288 б.

7. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. / Nashrga tayyorlovchi Hasanov S. – T.: Шарқ, 2002.

8. Qudratullayev H. 2009. Bobur armoni. Toshkent, 384 b.

RIVOJLANGAN JAMIYATDA ISLOM DININING IJTIMOIY FALSAFIY ROLI

Shokirova Feruza

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti

Filologiya fakulteti Xorijiy til va adabiyoti yo ‘nalishi (ingliz tili) 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo davlatlariga islom dinining kirib kelish tarixi, uning rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarziga ta’siri tahlil qilinadi. Unda VII–XIII asrlarda islomning janubiy hududlardan shimolga tarqalishi, Qutayba ibn Muslimning harbiy faoliyati, mahalliy amaldorlar va zodagonlarning islomni qabul qilishi, hamda Buxoro va Samarqand kabi shaharlarning ilm-fan markazlariga aylanishi kabi tarixiy jarayonlar ko‘rsatiladi. Shu bilan birga, mo‘g‘ul istilosi va keyingi davr voqealari, Amir Temur davrida islomning taraqqiyoti va madaniyatga ta’siri ham ko‘rib chiqiladi. Maqola islomning nafaqat diniy, balki axloqiy, ma’naviy va dunyoviy fanlarni rivojlantirishdagi ahamiyatini yoritadi hamda bugungi kunda Markaziy Osiyoda islomning ommalashuvi va jamiyat hayotidagi o‘rni haqida ma’lumot beradi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, tojik, Turkman, islom tarixi, ilm-fan markazlari, Amir Temur, mo‘g‘ul istilosi, diniy rivojlanish, musulmon jamiyati, madrasalar va masjidlar, axloqiy va ijtimoiy ta’sir.

Аннотация: В данной статье анализируется история проникновения ислама в страны Центральной Азии, его развитие и влияние на социально-экономический образ жизни. Рассматриваются такие исторические процессы, как распространение ислама с южных регионов на север в VII–XIII веках, военная деятельность Кутайбы ибн Муслима, принятие ислама местными правителями и знатью, а также превращение городов Бухара и Самарканд в центры науки. Также освещаются нашествие монголов, последующие события, развитие ислама и влияние на культуру в эпоху Амир Темура. Статья показывает, что ислам имел значение не только как религия, но и как фактор морального, духовного и научного развития, а также дает сведения о распространении ислама и его роли в жизни общества в современном Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, узбеки, казахи, кыргызы, таджики, туркмены, история ислама, научные центры, Амир Темур, нашествие монголов,

религиозное развитие, мусульманское общество, медресе и мечети, моральное и социальное влияние.

Abstract: This article examines the history of the introduction of Islam in the Central Asian countries, its development, and its impact on the socio-economic way of life. Historical processes such as the spread of Islam from the southern regions to the north during the 7th–13th centuries, the military activities of Qutayba ibn Muslim, the acceptance of Islam by local rulers and nobles, and the transformation of Bukhara and Samarkand into centers of knowledge are discussed. The Mongol invasions, subsequent events, and the development of Islam and its influence on culture during the era of Amir Temur are also highlighted. The article demonstrates that Islam played a significant role not only as a religion but also as a driver of moral, spiritual, and scientific development, providing insights into its current prevalence and role in society in modern Central Asia.

Keywords: Central Asia, Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz, Tajiks, Turkmens, history of Islam, centers of knowledge, Amir Temur, Mongol invasions, religious development, Muslim society, madrasas and mosques, moral and social influence.

Kirish

Markaziy Osiyo tarixiy, madaniy va geografik jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lgan turkiy xalqlar uyi bo‘lib, bu hududda o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, tojik va turkman xalqlari istiqomat qiladi. Ularning asosiy dini – islom bo‘lib, aholining deyarli 90 foizi sunniy oqimiga e’tiqod qiladi. Shu bilan birga, aholi orasida xristian, yahudiy, buddist va boshqa dinlarga mansub kishilar ham mavjud. Faqat Qozog‘istonda boshqa davlatlarga nisbatan xristianlar ko‘proq, bu esa sobiq SSSR davrining ta’siri bilan izohlanadi. Mintaqaviy davlatlarning barchasi sekulyar – ya’ni dunyoviy bo‘lib, davlat din bilan ajratilgan holda boshqariladi. Islom dinining Markaziy Osiyoga kirib kelishi juda katta tarixiy ahamiyatga ega bo‘lib, mamlakatlarning madaniy-ma’naviy hamda ijtimoiy-siyosiy rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. Islom kirib kelishidan oldin bu yerlarda arab dunyosidan kelgan qarashlar va jaholat davri ta’siri hukm surgan. Shu davrda qiz farzandlar inson sifatida ko‘rilmay, tug‘ilganida ota yoki qarindoshlari tomonidan o‘ldirilgan. O‘g‘rilik, jinoyat va boshqa bosqinchilik ishlari keng tarqalgan. Ammo

610-yilning Ramazon oyida, Muhammad sollallohu alayhi va sallam 40 yoshida Hiro g‘orida yolg‘izlikda bo‘lgan paytida islomni Jabroil farishta orqali qabul qilgan. O‘sha paytda Qur’ondagi dastlabki besh oyatning nozir qilinishi islom dinning shakllanishiga asos bo‘lgan.

Asosiy qism

“Islom” so‘zi arab tilidan olingan bo‘lib, bo‘ysunish va o‘zini Alloh irodasiga topshirish degan ma’nolarni anglatadi. VII–VIII asrlarda bir qator tarixiy voqealar orqali islom Markaziy Osiyoga kirib kelgan. Ulardan eng muhimlaridan biri Qutayba ibn Muslim qo‘shinining Movarounnahrni zabt etishi bo‘lib, bu hududda islomning yoyilishiga zamin yaratgan. Dastlab islom dini mintaqaning janubiy qismlarida mustahkamlanib, keyin asta-sekin shimolga tarqala boshladi. Islomning targ‘ib qilinishi va e’tiqod qiluvchilar sonining ortishi uzoq yillar davomida zardushtiylik va boshqa dinlar bilan qarama-qarshiliklarda kechgan. Oq kiyimlilar va shunga o‘xshash diniy sabablarga bog‘liq qo‘zg‘olonlar ham sodir bo‘lgan. Zabt etilgan shaharlarda, Islom faqat bir yoqlama emas, balki harbiy, iqtisodiy va madaniy usullar uyg‘unligida targ‘ib qilingan. Arab qo‘shinlari mintaqani zabt etishda qarshilik qilganlarga qarshi jang qilgan va mamlakat zodagonlari hamda lavozimli kishilariga islomni qabul qilish sharti bilan o‘z lavozimlarida qolish imkoniyatini bergan. Shu tariqa amaldorlar birinchilardan bo‘lib islomni qabul qilgan va ko‘plab ijtimoiy-siyosiy institutlar musulmon yetakchilar qo‘liga o‘tgan. Bu esa aholini islomni qabul qilishga rag‘batlantirgan. Ba’zi manbalarda ko‘rsatilganidek, islom kuch bilan tarqatilmagan. Qur’oni karimdagi “Dinda majburlash yo‘q” (2:256) oyati bunga dalil bo‘la oladi. Ya’ni dinni qabul qilmaganlar jazolanishmagan, ammo qabul qilganlar arablar safdoshi sifatida ixtiyoriy imtiyozlarga ega bo‘lgan. Musulmon bo‘lganlar faqat zakot to‘lagan va ba’zi soliqlardan ozod qilingan, boshqalar esa jizya (jon solig‘i) va shunga o‘xshash soliqlarni to‘lashi kerak bo‘lgan. Natijada, xalq iqtisodiy muvozanatini tiklash maqsadida dinni qabul qilgan. So‘fiylarning ruhiy va axloqiy ta’limoti, arab savdogarlarning kirib kelishi va olimlarning islomni targ‘ib qilishi bu jarayonni tezlashtirgan. Arablar tomonidan qurilgan madrasa va masjidlar islomning to‘la tushunilishiga va omma tomonidan to‘g‘ri qabul qilinishiga imkon yaratgan, ya’ni

odamlarni asta-sekin ixtiyoriy ravishda yaqinlashtirgan. Shu sababli keyinchalik Buxoro, Samarqand kabi shaharlar islom ilm-fan markazlariga aylangan. Shunday qilib, IX–X asrlarga kelib Markaziy Osiyo aholisi musulmon bo‘lib, bu hududlar islom ilm-fan markazlariga aylangan. Keyinchalik bu yurtlardan Imom Termiziy, Imom Moturidiy, Burhoniddin Marg‘inoniy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy va Zamahshariy kabi buyuk mutafakkirlar yetishib chiqqan. Ular dinning rivojiga va mamlakat taraqqiyotida o‘chmas iz qoldirgan. Masalan, atoqli islom olimi al-Buxoriy o‘zining “Sahih al-Buxoriy” asarida sahih va unsahih hadislarni ajratib, eng ishonchli hadislarni jamlagan. Mintaqaning islomlashuvi uni islom sivilizatsiyasining ajralmas qismi sifatida shakllantirdi va islom mahalliy madaniyat bilan uyg‘unlashdi. Xalq “islom xalqi” deb atalgan va ilm-ma’rifat gullab yashnadi. Ammo XIII asrda mo‘g‘ullarning O‘rta Osiyoga bostirib kirishi bu jarayonni deyarli yarim asrga to‘xtatdi. Ko‘plab masjidlar, madrasalar va boshqa diniy ham madaniy-ma’naviy binolar yakson qilindi. Bu holatlar birin-ketin noroziliklarga sabab bo‘ldi. 1238-yilda hunarmand Mahmud Torobiy Buxoroda qo‘zg‘olon ko‘tardi va o‘zini xalifa deb e’lon qildi, ammo isyon tezda bostirildi. Keyinchalik mo‘g‘ul hukmdorlari va zodagonlari islomni qabul qila boshladi, bu esa vaziyatni yumshatdi. Markaziy Osiyoning taniqli sarkardasi va siyosatchisi Amir Temur ham islomning taraqqiyotiga hissa qo‘shdi va Samarqanddagi eng katta Bibixonim masjidini bunyod etdi. Shu tariqa islom dinining kirib kelishi va amalga oshirilgan islohotlar jamiyat hayoti, turmush tarzi va dunyoqarashini tubdan o‘zgartirdi.

Dindagi hadislar, marosimlar va aqidalar insonlarni halollikka, omonatga xiyonat qilmaslikka, kattalarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishga, gapda va ishda to‘g‘riso‘zlikka, nafsni tiyishga chorlagan. Bu esa jamiyatda madaniyatning shakllanishiga va jinoyat hamda axloqsizlik kabi salbiy hodisalarni keskin kamayishiga olib kelgan. Ta’kidlash joizki, islom faqat diniy rivojlanish bilan cheklanmagan. U dunyoviy fanlarni, jumladan astronomiya, falsafa, tibbiyot va boshqa sohalarni o‘rganishga tadbiq etilib, kutubxonalar va madrasalarning tashkil etilishiga turtki bo‘lgan. Eng muhimi, islom musulmon nomi ostida jamiyatni birlashtirib, mehr-oqibat va hamjihatlik tuyg‘ularini mustahkamlagan. U axloqiy fazilatlardan tortib, oilaviy

qadriyatlargacha bo‘lgan munosabatlarni qamrab olgan. Shu sababli islom dini nafaqat e’tiqod, balki mukammal hayot tarzini belgilovchi axloqiy-me’yoriy tizimdir. U adolatli bo‘lishga, gunohdan saqlanishga, sabrlilik va kechirimlilikka, mehr-oqibat va atrof-muhitga hurmat bilan munosabatda bo‘lishga undaydi.

Islom dini ko‘plab sinovlar va to‘sliqlarga duch keldi, shunga qaramay, hozirda dunyo bo‘yicha eng keng tarqalgan din hisoblanadi. Markaziy Osiyo hududlarida, Sovet davri tugagach (1991-yildan so‘ng), din yanada ommalasha boshladi. Insonlar diniy amallar, marosimlar va qarashlarga qayta yuzlandi. Musulmonlar salmog‘i sezilarli darajada oshdi, dinga qo‘yilgan taqiqlar olib tashlandi. Masalan, hozirda O‘zbekistonda 96,5 foiz aholi musulmon hisoblanadi. Prezident Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tashrifi bilan umra uchun cheklovlar olib tashlandi, diniy sabablarga ko‘ra qamalgan mahbuslar amnistiya qilindi, tongda azon aytilishiga ruxsat berildi. Islom sivilizatsiyasi markazining tashkil etilishi esa insonlarda din bo‘yicha chuqurroq va to‘g‘ri tushuncha hosil bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

XULOSA

Markaziy Osiyoda islom dini mintaqaning tarixiy, madaniy, ijtimoiy va ilmiy rivojlanishida markaziy omil bo‘lgan. Bu yerda insonlar boshqa joydan k’chib kelganligiga va e’tiqod qiladigan dini, asosiy din-islomdan boshqa bo‘lishiga qaramasdan diniy bag‘rikenglik hukm suradi. Islom dini nafaqat e’tiqod tizimi sifatida shakllangan, balki jamiyatda axloqiy va ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlash, shaxsiy va ijtimoiy tartibni belgilash hamda bilim va madaniyatni rivojlantirishda muhim rol o‘ynagan. Madrasalar va kutubxonalar orqali ilm-fan tarqaldi, diniy marosimlar va amaliyotlar esa insonlarni halollik, sabrlilik, kechirimlilik, hurmat va mas’uliyat tuyg‘ulari bilan boyitdi. Shu tariqa, islom jamiyatning ichki tuzilishini, me’yor va qadriyatlarini shakllantirish orqali tartib va muvozanatni ta’minladi. Mustaqillikdan so‘ng diniy hayotning qayta tiklanishi islomning jamiyatdagi o‘rnini yanada mustahkamladi, aholining ruhiy va madaniy merosini boyitdi, ijtimoiy birdamlik va hamjihatlikni rivojlantirdi. Diniy va dunyoviy bilimlarning uyg‘unlashuvi mintaqada ilmiy tafakkur va ma’rifatning kengayishiga, axloqiy-me’yoriy tizimning mustahkamlanishiga yordam berdi. Shu bilan birga, islom dini jamiyatning turmush

tarzini, insonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni, oilaviy qadriyatlarni va ijtimoiy tartibni nazorat qiluvchi tizim sifatida faoliyat ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Rayhon Beruniy – Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar – Toshkent: Fan, 1968.

2. Al-Buxoriy – Sahih al-Buxoriy – Toshkent: Hilol Nashr, 2016.

3. A. Asqarov – O‘zbekiston tarixi – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

4. S. Kamoliddin – Markaziy Osiyoda islom tarixi – Toshkent: Akademnashr, 2018.

5. Islom ensiklopediyasi – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2017.

6. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi nashrlari – tarix va dinshunoslik bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami.

O‘TKIR HOSHIMOVNING “QUYOSH TAROZISI” HIKOYASI ANTROPONIMLARINING LINGVOMADANIY TAHLILI

Bobojonova Dilnoza Oxunjonovna,

Osiyo xalqaro universiteti o‘zbek va rus filologiyasi assistent o‘qituvchisi.

Xursanqulov Sunnatillo Baxtiyor o‘g‘li,

Osiyo xalqaro universiteti magistranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimovning “Quyosh tarozisi” hikoyasida qo‘llanilgan antroponimlarning lingvomadaniy xususiyatlari, ularning milliy-madaniy semantikasi, tarixiy etimologik asoslari hamda badiiy matndagi funksional vazifalari ilmiy asosda yoritiladi. Bundan tashqari, shaxs nomlarining o‘zbek xalqi milliy-madaniy qadriyatlari, urf-odatlari, dunyoqarashi va mentalitetini aks ettirishdagi o‘rni, shuningdek, personaj nomlarining muallif individual uslubini shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: antroponimika, lingvomadaniy tahlil, milliy-madaniy semantika, badiiy matn poetikasi, badiiy-estetik funksiya, poetik semantika.

Abstract: This article examines the linguocultural features of anthroponyms used in O‘tkir Hoshimov’s story “Quyosh tarozisi”, including their national-cultural

semantics, historical-etymological foundations, and functional roles within the literary text. Furthermore, the study reveals the significance of personal names in reflecting the national and cultural values, traditions, worldview, and mentality of the Uzbek people, as well as their role in shaping the author’s individual style.

Keywords: anthroponymy, linguocultural analysis, national-cultural semantics, poetics of literary text, artistic-aesthetic function, poetic semantics.

Аннотация: В данной статье рассматриваются лингвокультурные особенности антропонимов, использованных в рассказе O‘tkir Hoshimov “Quyosh tarozisi”, их национально-культурная семантика, историко-этимологические основы, а также функциональные особенности в художественном тексте. Кроме того, раскрывается роль личных имён в отражении национально-культурных ценностей, традиций, мировоззрения и менталитета узбекского народа, а также значение имён персонажей в формировании индивидуального авторского стиля.

Ключевые слова: антропонимика, лингвокультурологический анализ, национально-культурная семантика, поэтика художественного текста, художественно-эстетическая функция, поэтическая семантика.

Kirish. Bugungi kunda tilshunoslikda badiiy matnni lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Zero, til xalqning milliy tafakkuri, madaniyati, urf-odatlari va tarixiy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtiruvchi muhim vosita sanaladi. Ayniqsa, badiiy asarlarda qo‘llanilgan antroponimlar nafaqat nominativ birlik, balki muayyan millatning madaniy dunyoqarashi, ijtimoiy muhiti hamda estetik tafakkurini ifodalovchi lingvistik vosita sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, antroponimlarni lingvomadaniy aspektda o‘rganish badiiy matn mazmun-mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. O‘zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan *O‘tkir Hoshimov* ijodida milliy ruh, insoniy qadriyatlar va xalqona tasvir usuli alohida o‘rin egallaydi. Adibning *“Quyosh tarozisi”* hikoyasi ham badiiy-estetik jihatdan serqatlam asarlardan biri bo‘lib, unda qo‘llangan antroponimlar muallifning individual uslubi hamda personajlar xarakterini ochib berishda muhim funksional vazifa bajaradi. Hikoyadagi

shaxs nomlari orqali o‘zbek xalqining milliy qadriyatlari, mentaliteti, oilaviy munosabatlari va ijtimoiy qarashlari ifodalanadi. Mazkur fikrlar antroponimlarni nazariy jihatdan o‘rganishning muhimligini ko‘rsatadi. Shu boisdan, badiiy matndagi shaxs nomlarini lingvomadaniy jihatdan tahlil qilish ularning hikoyadagi mazmun-mohiyatini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Antroponimlar ham gidronimlar, zoonimlar, toponimlar kabi Onomastikaning bir bo‘g‘ini hisoblanib, Onomastikaga bag‘ishlangan barcha tadqiqotlarda antroponimlar haqida so‘z boradi. *Antroponim – asli grekcha so‘z bo‘lib, antro – odam + onim, ya’ni kishilarga berilgan nomlardir.O‘zbek tilida bu termin o‘rnida ism, kishi ismi, odam otlari, kishi nomlari kabi terminlar qo‘llaniladi. N.V.Podolskaya antroponim termini haqida fikr yuritar ekan, uning tarkibiga ism, familiya, otchestvo, laqab, taxallus, kriptonim (laqab, ism, nom), andronim (erkaklarga atab qo‘yilgan nom), ginekonim (ayollarga qo‘yilgan nom), patronimlar (otasining ismi bilan atalish) kirishini qayd qilgan. Konkret olinadigan bo‘lsa, o‘zbek tilidagi kishi atoqli oti bo‘lgan quyidagi onomastik vositalar o‘zbek antroponimiyasining birliklaridir:*

1. Ismlar – konkret shaxsga berilgan ismlar.

2. Laqablar.

3. Taxalluslar.

4. O‘zbeklarda shaxsni nomlashning o‘tmishda mavjud bo‘lgan ba’zi shakllari (“qizi”, “o‘g‘li”) yordamida nomlash.

5. Shaxsni uning ismiga o‘tmish ajdodlarini nomini tiklash orqali atashning arabcha shakllari (“ibn”, “binni”) yordamida.

6. O‘tgan asrning 20-30-yillaridan rasmiy ravishda majburiy qabul qildirilgan ruscha familiya va ota ismlari.

Turkiy antroponimiya tizimini ilmiy tadqiq qilish o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlandi. Turkiy tilshunoslikda birinchi bo‘lib T.Jonuzoqov 1960-yilda “Qozoq tilida shaxs atoqli otlari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Turkiy tilshunoslikda kishi nomlariga bag‘ishlangan ushbu ilk tadqiqotda atoqli otlar tushunchasi, turdosh otlarning atoqli otga o‘tishidagi jarayon (onomasiya) hamda

qozoq tilida bolaga ism qo‘yish motivlari, ismlarning yasalishi va grammatik tuzilishi haqida ma’lumot berilgan [2,10-14 b.]. Bugungi kunda mazkur soha yetarli darajada ilmiy jihatdan o‘rganilmaganligi kuzatiladi. Shu bois, *O‘tkir Hoshimovning “Quyosh tarozisi”* hikoyasida qo‘llangan antroponimlarni lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish dolzarb ilmiy zarurat sifatida yuzaga chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ham ushbu hikoyada qo‘llangan antroponimlarning lingvomadaniy xususiyatlarini tahlil qilish, ularning semantik va estetik funksiyalarini ochib berishdan iborat. Tadqiqot jarayonida lingvomadaniy tahlil, semantik tahlil hamda badiiy matn interpretatsiyasi metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari badiiy matndagi antroponimlarning milliy-madaniy mazmunni ifodalashdagi o‘rni va poetik funksiyasini yoritishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar va natijalar. Adibning ushbu hikoyasida 5 ta shaxs nomlari qo‘llanilgan bo‘lib, ulardan 2 tasi *(Murodjon va Nasiba)* bosh obraz, 3 tasi *(Marziya, Islomjon va Dilfuza)* epizodik obrazlar hisoblanadi. Hikoyadagi bosh obrazlardan biri bo‘lgan Murodjon **E.Begmatov***ning “O‘zbek ismlari ma’nosi”* lug‘atida *(ar) – murod-maqsadli yoki orzu qilingan, qumsalgan bola ma’nosida izohlanadi. Uning Murodbek, Murodboy kabi bir nechta shakllari mavjud [1,258].*

Mazkur antroponim hikoyada ijobiy xarakter kasb etuvchi obraz sifatida namoyon bo‘ladi. Adib Murodjon obrazi orqali haqiqiy o‘zbek yigitlariga xos bo‘lgan or-nomus, g‘urur, mas’uliyat, oilaparvarlik va fidoyilik kabi fazilatlarni badiiy jihatdan yoritadi. Asar voqealari davomida qahramonning nafaqat tashqi harakatlari, balki uning ichki ruhiy kechinmalari ham ochib beriladi. Shu jihatdan, obraz o‘quvchi ko‘z o‘ngida oddiy inson emas, balki o‘z zimmasidagi mas’uliyatni chuqur his qiladigan, oilasi va turmush o‘rtog‘ining baxti uchun har qanday qiyinchilikka bardosh bera oladigan shaxs sifatida gavdalanadi. Hikoyada qahramon boy oilada voyaga yetmagan bo‘lsa-da, sevgan insonining orzu-havaslarini ro‘yobga chiqarishni o‘zining erkaklik burchi deb biladi. Shu sababli u moddiy imkoniyatlari cheklanganiga qaramasdan, qarz olib dabdabali va hashamatli to‘y marosimini tashkil etadi. Bu holat o‘zbek jamiyatida keng tarqalgan “el nima deydi” qabilidagi ijtimoiy qarashlarning inson hayotiga qanday

ta’sir ko‘rsatishini ham aks ettiradi. Qahramon uchun to‘y nafaqat ikki yoshning nikoh marosimi, balki jamiyat oldidagi obro‘ va sha’n masalasiga ham aylanadi. U o‘z imkoniyatidan ortiqcha sarf qilishga majbur bo‘ladi. Natijada, to‘ydan keyingi shirin va baxtli hayoti o‘rniga u qarzlarni uzish tashvishi bilan yuzma-yuz keladi. Oliy ma’lumotli bo‘lishiga qaramay, iqtisodiy qiyinchiliklar sababli oddiy jismoniy mehnat, g‘isht terish, ishlariga majbur bo‘ladi. Bu orqali adib bugungi jamiyatdagi ayrim ijtimoiy muammolarni, xususan, dabdabali marosimdan so‘ng yosh oilalarning to‘ydan keyingi iqtisodiy tanglikka duch kelishini realistik tarzda tasvirlaydi. Murodjonning mehnatkashligi, sabr-toqati va oilasi uchun qilayotgan fidoyiligi uning ijobiy xarakterini yanada mustahkamlaydi. Biroq turmush o‘rtog‘i dastlab bu holatning asl mohiyatini to‘g‘ri anglay olmaydi. Erining doimiy ish bilan bandligi, uyga kech qaytishi va avvalgidek e’tibor bera olmasligini “o‘zgarib qolish”, “ayniy boshlash” sifatida qabul qiladi. Natijada, u erining ortidan kuzatishga tushadi. Shu jarayonda, qahramonning aslida oilasi va turmush o‘rtog‘ining orzu-havaslari uchun mashaqqat chekayotgani ayon bo‘ladi. Ayol o‘zining avvalgi gumonlari noo‘rin ekanligini tushunib yetadi. Bu epizod oiladagi o‘zaro ishonch, tushunish va ma’naviy yaqinlikning naqadar muhim ekanligini ko‘rsatadi.

Adib mazkur hikoya orqali bugungi kunda tobora kuchayib borayotgan ortiqcha dabdaba va serhasham to‘ylarning salbiy oqibatlarini tanqidiy ruhda yoritadi. Asarda to‘y uchun qilinadigan ortiqcha xarajatlar yosh oilalarning keyingi hayotiga og‘ir yuk bo‘lib tushishi, moddiy va ma’naviy muammolarni yuzaga keltirishi badiiy asosda ko‘rsatib beriladi. Shu tariqa, yozuvchi jamiyatni ixcham, me’yoriy va imkoniyat doirasidagi to‘ylarni o‘tkazishga, asosiy e’tiborni esa to‘ydan keyingi farovon hayotni ta’minlashga qaratish lozimligi haqidagi g‘oyani ilgari suradi. Bundan tashqari, Murodjon antroponimi ma’lum badiiy-estetik vazifani bajaradi. U *E.Begmatovning* antroponimlarga oid lug‘atida Murodjon ismi *“orzu qilingan bola”, “uzoq kutilgan farzand”* kabi ma’nolarni anglatishi qayd etilgan bo‘lsa-da, biroq hikoyada ushbu ismning semantik ma’nosini ochib beruvchi qahramonning bolaligi, oilaviy muhiti yoki dunyoga kelish jarayoniga oid ma’lumotlar uchramaydi. Ya’ni adib antroponimning etimologik ma’nosidan ko‘ra, ko‘proq uning ijtimoiy va ma’naviy

xarakterini yoritishga urg‘u beradi. Shu sababli ismning lug‘aviy ma’nosi bilan obraz taqdiri o‘rtasidagi bog‘liqlik asarda bevosita emas, balki bilvosita namoyon bo‘ladi.

Ushbu hikoyaning yana bir asosiy obrazlaridan biri *Nasiba* antroponimi bilan bog‘liq bo‘lib, mazkur ism ham asarda muhim lingvopoetik vazifani bajaradi. *E.Begmatovning* antroponimlarga oid lug‘atida Nasiba ismi *arabcha* kelib chiqishga ega bo‘lib, *“rizqli”, “nasibali”, “baxt ulashilgan”, “taqdir ato etgan inson” [1,285]* kabi ma’nolarda izohlanadi. Shu jihatdan qaralganda, ushbu antroponim nafaqat oddiy ism sifatida, balki obrazning ma’naviy-ruhiy mohiyatini ochishga xizmat qiluvchi poetik vosita sifatida ham ahamiyat kasb etadi. Hikoyada Nasiba Murodjonning sevgan qizi va keyinchalik uning turmush o‘rtog‘i sifatida tasvirlanadi. Obraz dastlab orzu-havaslarga berilgan, dabdabali hayotni ma’qul ko‘radigan qiz sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, to‘y marosimining hashamatli o‘tishiga bo‘lgan intilishi orqali uning xarakteridagi yoshlar orasida keng uchraydigan havasparastlik, tashqi ko‘rinishga ortiqcha e’tibor berish kabi jihatlar ochib beriladi. Biroq bu holat obrazning mutlaq salbiy qahramon ekanligini anglatmaydi. Aksincha, yozuvchi Nasiba obrazi orqali insonning hayotiy tajribalar asosida ma’naviy jihatdan o‘sishi va kamol topishini ko‘rsatishga harakat qiladi. Asar davomida Nasiba Murodjonning ruhiy va jismoniy mashaqqatlarini dastlab to‘g‘ri tushunmaydi. Erining doimiy bandligi, avvalgidek mehr va e’tibor ko‘rsata olmasligini salbiy talqin qiladi hamda uni *“o‘zgarib qolgan”* inson sifatida baholaydi. Bu esa obrazning shoshqaloqligi va voqealarga yuzaki yondashishini ko‘rsatadi. Biroq keyinchalik u Murodjonning barcha zahmatlari aynan oilasi, uning orzu-havaslari va farovon turmushi uchun qilinayotganini anglab yetadi. Shu tariqa, obraz ichki ruhiy o‘zgarishni boshdan kechiradi va ma’naviy jihatdan yetuklikka erishadi. Nasibaning o‘z xatosini anglab yetishi hikoyadagi muhim g‘oyaviy nuqtalardan biri hisoblanadi. Chunki aynan shu jarayonda u inson hayotida moddiy boylik yoki dabdaba emas, balki oila muqaddasligi, o‘zaro ishonch va mehr-muhabbat eng katta qadriyat ekanligini tushunadi. Shundan so‘ng, u Murodjonning yonida turishga, uning dard-u tashvishlarini birgalikda yengishga qaror qiladi. Demak, Nasiba obrazi orqali yozuvchi oiladagi ma’naviy birlik va sadoqat g‘oyalarini ilgari suradi.

Bundan tashqari, hikoyada *Islomjon, Marziya va Dilfuza* kabi bir qator yordamchi antroponimlar ham uchraydi. Ushbu nomlar asar voqealarini rivojlantirish va bosh qahramonlar xarakterini ochib berishda muhim badiiy-estetik vazifani bajaradi.

Xulosa. Umuman olganda, hikoyadagi antroponimlar shunchaki nominativ birlik sifatida emas, balki muayyan lingvopoetik vazifani bajaruvchi vosita sifatida qo‘llangan. Adib personajlarga ism tanlash jarayonida ularning xarakteri, ma’naviy dunyosi va asardagi funksional vazifasini hisobga olgan holda yondashgan. Natijada, antroponimlar asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini ochishda muhim poetik unsur sifatida namoyon bo‘lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 608 б.
2. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 224 б.
3. Подольская Н.В. Основы ономастики. – Москва: Наука, 1988. – 192 с.
4. Ўткир Ҳошимов. Дунёнинг ишлари. – Тошкент: Шарқ, 2011. – 144 б.

DEVELOPING SPEAKING SKILLS THROUGH TASK-BASED LANGUAGE TEACHING (TBL) IN EFL CLASSROOMS

Abdumajid Urishev

head teacher of English Language Applied Disciplines №1 Department

Primova Sevinch

Uzbekistan state world languages university Student of 2528-group

Annotation. This article examines the role of Task-Based Language Teaching (TBLT) in enhancing speaking skills in English as a Foreign Language (EFL) classrooms. It discusses the theoretical underpinnings of TBLT and outlines its practical application through the task cycle: pre-task, task, and post-task phases. The article highlights the benefits of TBLT, including increased fluency, motivation, and learner autonomy. It also addresses common challenges in implementing TBLT, such as large class sizes and limited teacher training, and suggests practical solutions. The

article concludes by encouraging the adoption of TBLT for more communicative, learner-centered language instruction.

Keywords:*Task-Based Language Teaching, speaking skills, EFL learners, communicative approach, language fluency, classroom interaction, learner autonomy*

Teaching to speak in English is still one of the challenging issues of EFL (English as a Foreign Language) education. Most of the older and more traditional ways of learning tend to primarily involve grammar drills and written exercises, and offer very little in the way of speaking support for students. Task-based language teaching, or TBLT, in contrast, represents a welcome change from this. Instead of learning rules by heart, students are presented with authentic tasks for which there is a need for communication -- their language training helps them to use the English language in a natural and problem-free way in various life situations (Nunan, 2004). The driving idea behind TBLT is disarmingly simple: We learn a language best when we're using it. The definition proposed by Ellis (2003) in relation to the term "task" is: Task is defined as a piece of work that involves learners in comprehending, manipulating, producing or interacting in the target language while their attention is principally focused on meaning. It is not just about completing an exercise but about communicating something real. What we think makes TBLT unique is this departure from artificial linguistic practice into real-world activity. Willis's three-part task design Willis (1996) proposes a general three-stage structure: pre-task, in-task (in pairs or small groups) and post-task evaluations. This structure enables Learners to develop a sense of self-assurance slowly whilst keeping an eye on real, communication.

It's not that hard to implement TBLT. It begins with the teacher presenting a topic and maybe teaching some useful expressions or phrases. This stage — the pre-task stage — prepares students and creates a purpose. After that comes the main activity, which students typically do in groups. "Let's say they have to organize a weekend out, for example," said Elspeth Poulton, the programme director of the school in Versoix, which will open in September with an annual tuition fee of 13,000 francs. "They have to ask questions, barter and agree on things — and they'll be doing it all in English." It's this stage where all of the talking occurs. Then, in the post-task phase,

they reflect on what they said, get feedback, and often do the same task again more successfully (Willis, 1996). This creates a learning reinforcement cycle that does not make learning feel forced or over controlled. What's particularly good about TBLT is that it results in actual improvement in speaking. Students have more opportunities to speak and are less stressed about making mistakes. The work is typically interesting and connected to the real world, so students are interested in doing it. It also teaches them to depend on one another, and that such reliance reduces the stressors in class. This will also increase fluency and confidence over time. Richards and Rodgers (2001) note how this type of interactive learning brings more than just communication skills, and encourages critical thinking and collaboration – useful in and beyond language learning.

TBLT, however, is not without its challenges. For teachers with large classes or little time, managing group tasks, and giving feedback, can be difficult. Some teachers may not feel confident in creating tasks or in evaluating student work in this sort of open environment. These are real problems, but not insurmountable ones. Professional training, support from colleagues and incremental addition of simpler tasks will also facilitate the transition (Richards & Rodgers, 2001). Even small tweaks — such as beginning the week with a brief task-based activity — can be "quite remarkable" in the way they improve students' oral proficiency.

CONCLUSION

In sum, TBLT provides an attention to the learner that is real and allows us to focus on what counts – speaking. It guides students to employ English with intention, and in this process, develops students' speaking skills naturally and in a very rewarding way. It may take some tweaking to get it right at first, but the long-term payoff for teachers and students is immeasurable. As it becomes more common in classrooms, we can also look forward to students who are not only better at grammar, but better at using English to convincingly and clearly express themselves in the real world.

REFERENCES

1. Ellis, R. (2003). Task-Based Language Learning and Teaching. Oxford: Oxford University Press.

2. Nunan, D. (2004). Task-Based Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.

3. Richards, J.C., & Rodgers, T.S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.

4. Willis, J. (1996). A Framework for Task-Based Learning. Harlow: Longman.

THE ROLE OF LITERARY TRANSLATION IN INTERCULTURAL COMMUNICATION AND THE ISSUE OF ADEQUACY

Po'latova Zebiniso Bahromovna

Master's Student at NUU

+998975187038

pulatovazebiniso@gmail.com

Abstract: This article learns the role of literary translation in facilitating intercultural communication and addresses the theoretical and practical dimensions of achieving adequacy in translation. Drawing on established frameworks in translation studies, the article discusses the distinction between adequacy and equivalence, explores the challenges posed by culturally specific elements such as proverbs, idioms, and national imagery, and considers the strategies translators employ to balance fidelity to the source text with accessibility for the target audience. The discussion pays particular attention to the translation of Uzbek literary texts into English as a concrete illustrative context.

Keywords: literary translation, intercultural communication, adequacy, equivalence, cultural specificity, translation strategies, Uzbek literature.

In an era of rapid globalisation and intensifying cross-cultural exchange, the importance of literary translation has grown considerably. Literature not only communicates stories and ideas but also carries within it the values, beliefs, history, and emotional life of an entire people. When a literary work crosses linguistic and cultural boundaries, something far more complex than a linguistic transfer takes place. The

translator must navigate between two cultural systems, seeking to preserve what is most essential in the original while ensuring that the translated text speaks meaningfully to a new audience. This dual responsibility lies at the heart of what translation scholars have come to call the problem of adequacy [Toury, 1995: 56].

Translation has long been studied as a linguistic phenomenon, but it is equally and perhaps more fundamentally a cultural one. Susan Bassnett argues that translation should be understood not as a process of encoding and decoding linguistic signs but as an act of cultural mediation, in which the translator operates between two whole cultural systems rather than simply two languages [Bassnett, 2002: 22]. This perspective is especially relevant to literary translation, where culture is not background noise but the very substance of the text. A novel, a poem, or a collection of folk proverbs is deeply embedded in the time, place, and sensibility that produced it. To translate such a work is to attempt to carry that embeddedness across a significant cultural divide.

The concept of adequacy in translation is closely related to, yet distinct from, the concept of equivalence. Equivalence, in its many formulations, refers to a relationship of correspondence between source and target texts a sameness of meaning, function, or effect. Adequacy, as used by Toury and others within the descriptive tradition of translation studies, refers to the degree to which a translation conforms to the norms and expectations of the target culture while still maintaining a productive relationship with the source [Toury, 1995: 61]. The distinction matters because it shifts attention from the theoretical ideal of perfect correspondence to the practical realities of what translation can realistically achieve. No translation is ever fully equivalent; the question is always how adequately it performs its cultural and communicative functions within a given context.

Eugene Nida's distinction between formal and dynamic equivalence was among the first systematic attempts to address this practical dimension. Formal equivalence, in Nida's framework, prioritises structural and semantic fidelity to the source text, while dynamic equivalence which he later preferred to call functional equivalence aims to produce in the reader of the translation the same effect that the original produced in its

intended audience [Nida and Taber, 1969: 24]. For literary translation, the implications are significant. A formal approach may result in a target text that is linguistically accurate but culturally opaque, while a dynamic approach may sacrifice important nuances of the original in the effort to communicate effectively with the target reader. Neither extreme is fully satisfactory, and most skilled literary translators work in the space between them.

The challenge becomes particularly acute when the source text contains culturally specific elements that have no ready equivalent in the target language or culture. Proverbs, for instance, are among the most culturally loaded units of language. They condense centuries of communal experience into a short, memorable form and depend for their effect on shared cultural knowledge. In Uzbek literary tradition, proverbs play an especially prominent role. Classical and modern Uzbek writers alike have drawn extensively on the proverb tradition to give voice to character, to frame moral arguments, and to root their narratives in the lived experience of the Uzbek people. When such texts are translated into English, the translator faces a difficult choice. A literal rendering may be incomprehensible to the target reader; a functional substitute may communicate the general meaning but strip away the cultural specificity that gives the proverb its particular resonance [Baker, 1992: 68].

Peter Newmark identifies three main strategies available to translators when dealing with culturally specific items: transference, which preserves the source-culture term in the target text; cultural equivalent, which substitutes a target-culture item of roughly similar function; and naturalization, which adapts the form of the source item to the phonological and morphological conventions of the target language [Newmark, 1988: 82]. Each strategy represents a different position on the spectrum between what Lawrence Venuti has influentially described as domestication and foreignization. Domesticating translation brings the foreign text closer to the target reader, making it feel native and familiar; foreignizing translation resists this assimilation, retaining the strangeness of the source culture and inviting the reader to encounter difference rather than similarity [Venuti, 1995: 20].

Venuti's advocacy for foreignization has been influential but also contested. Critics point out that an excessively foreignizing approach can produce a target text that is difficult or alienating for ordinary readers, and that the visibility of the translator which Venuti celebrates can sometimes come at the expense of the author's voice. Hatim and Mason offer a useful corrective by emphasising the importance of context and communicative purpose. They argue that translators must always make decisions in relation to the specific discourse context of the text, taking into account the genre, the audience, and the social function the translation is intended to serve [Hatim and Mason, 1990: 8]. From this perspective, the question of domestication versus foreignization is not an ideological absolute but a pragmatic judgement that must be made text by text, passage by passage.

The concept of rewriting, developed by André Lefevere, adds another dimension to this discussion. Lefevere argues that translations are always, in a sense, rewritings they are produced within specific institutional, ideological, and poetic constraints that shape what can be said and how it can be said [Lefevere, 1992: 9]. This does not diminish the translator's achievement, but it does remind us that no translation exists in a vacuum. The decisions a translator makes about how to handle a culturally specific expression, a regional dialect, or a historically remote reference are never purely linguistic; they are shaped by the expectations of publishers, readers, and the broader cultural context in which the translation is produced and consumed. Awareness of these constraints is itself a form of translatorial competence.

What emerges from this review of the theoretical landscape is that adequacy in literary translation is not a single, fixed standard but a dynamic and context-dependent achievement. A translation is adequate when it succeeds in performing its communicative and cultural functions for its intended audience while maintaining a meaningful and respectful relationship with the source text. This double obligation to the source and to the target is what makes literary translation such a demanding and rewarding intellectual practice. It requires not only linguistic proficiency in two languages but deep cultural knowledge, sensitivity to literary style, and the kind of creative judgement that cannot be reduced to rule or formula.

The translation of Uzbek literary texts into English illustrates these principles with particular clarity. Uzbek literature is rich in proverbs, folk idioms, classical references, and images drawn from the physical and social landscape of Central Asia. To translate these elements adequately into English is to undertake a kind of cultural introduction to offer the English-speaking reader a genuine encounter with a tradition that is at once unfamiliar and deeply human. The most successful translations in this tradition tend to be those that resist the temptation to over-explain or over-adapt, trusting the reader to meet the text at least part of the way. They use the resources of the English language creatively, finding equivalents that resonate without erasing difference, and they approach the act of translation not as a problem to be solved but as a conversation to be sustained.

In conclusion, literary translation occupies a central and irreplaceable role in intercultural communication. By making the literature of one culture available to readers of another, it expands the horizons of human understanding and creates the conditions for genuine cross-cultural dialogue. The issue of adequacy - of how faithfully and effectively a translation performs this mediating function - remains one of the most productive and open questions in translation studies. There are no easy answers, but the frameworks developed by scholars such as Nida, Toury, Bassnett, Venuti, and Newmark provide valuable tools for thinking carefully about what is at stake in every act of literary translation. For translators working with Uzbek literature, as for translators working with any literary tradition, the commitment to adequacy is ultimately a commitment to the dignity of both the source culture and the reader - a recognition that both deserve to be met with honesty, skill, and care.

REFERENCES

1. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 1992. – 304 p.

2. Bassnett, S. Translation Studies. 3rd ed. – London: Routledge, 2002. – 176 p.

3. Hatim, B., Mason, I. Discourse and the Translator. – London: Longman, 1990. – 258 p.

4. Lefevere, A. Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame. – London: Routledge, 1992. – 176 p.

5. Newmark, P. A Textbook of Translation. – New York: Prentice Hall, 1988. – 292 p.

6. Nida, E.A., Taber, C.R. The Theory and Practice of Translation. – Leiden: E.J. Brill, 1969. – 220 p.

7. Toury, G. Descriptive Translation Studies and Beyond. – Amsterdam: John Benjamins, 1995. – 311 p.

8. Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London: Routledge, 1995. – 353 p.

THE IMPACT OF SUSTAINABLE TOURISM ON THE ECONOMY

Ostonova Zuhra Zubaydillo qizi

Bukhara State University, Faculty of Economics and Tourism, Tourism and Hospitality Department, 3.4TUR-24 group student.

Abstract: Sustainable tourism has become an essential approach for balancing economic development with environmental protection and social responsibility. The rapid growth of the tourism industry has significantly contributed to global economic development; however, uncontrolled tourism activities may cause environmental degradation and socio-economic imbalance. This study examines the impact of sustainable tourism on economic development using the IMRAD structure. The research analyzes how sustainable tourism practices contribute to employment generation, regional development, environmental conservation, and long-term economic stability. The study also explores challenges and opportunities associated with implementing sustainable tourism strategies. The findings show that sustainable tourism plays a crucial role in promoting inclusive economic growth while preserving natural and cultural resources for future generations.

Keywords: sustainable tourism, economic development, tourism industry, environmental sustainability, regional development, tourism management.

Introduction: Tourism is one of the fastest-growing industries in the global economy. According to international economic reports, tourism contributes significantly to national income, employment creation, and infrastructure development in many countries. However, the rapid expansion of tourism has also led to various environmental and social challenges, including pollution, overuse of natural resources, and cultural disruption. In response to these challenges, the concept of sustainable tourism has emerged as an important strategy for ensuring that tourism development meets present economic needs without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Sustainable tourism emphasizes responsible travel practices, environmental protection, cultural preservation, and equitable economic benefits for local communities. The economic impact of tourism is particularly significant in developing countries where tourism often serves as a major source of foreign exchange and employment. However, traditional mass tourism models frequently prioritize short-term economic gains over long-term sustainability. Sustainable tourism seeks to address this imbalance by promoting economic development that is environmentally responsible and socially inclusive. This research aims to analyze the impact of sustainable tourism on economic development and evaluate how sustainable tourism practices contribute to long-term economic stability. The study also examines the role of government policies, local communities, and tourism organizations in promoting sustainable tourism development. Understanding the economic benefits of sustainable tourism is essential for policymakers, tourism managers, and researchers who seek to develop strategies that maximize economic growth while protecting natural and cultural resources.

Methods: This research uses a qualitative analytical approach to examine the relationship between sustainable tourism and economic development. The study is based on a comprehensive review of academic literature, international tourism reports, and case studies related to sustainable tourism practices. The data used in this study were collected from secondary sources, including international tourism organizations, government tourism reports, and previous research studies focusing on tourism economics and sustainability. These sources provide valuable insights into tourism

trends, economic contributions of tourism, and sustainable development practices. A comparative analysis method was used to evaluate the economic impacts of traditional tourism and sustainable tourism models. The research also examines successful case studies of sustainable tourism implementation in different regions, including eco-tourism destinations and community-based tourism initiatives. Additionally, the study analyzes economic indicators such as employment generation, local business development, infrastructure improvement, and revenue distribution within tourism destinations. These indicators help to assess the effectiveness of sustainable tourism in promoting long-term economic development. The methodological framework allows for a systematic evaluation of how sustainable tourism practices influence economic outcomes while maintaining environmental and social sustainability.

Results: The analysis reveals that sustainable tourism has a significant positive impact on economic development at both local and national levels. One of the most important benefits of sustainable tourism is job creation. Tourism activities generate employment opportunities in various sectors, including hospitality, transportation, tourism services, and local handicrafts. Sustainable tourism also supports the development of small and medium-sized enterprises. Local communities often benefit from tourism through the creation of family-owned businesses such as guesthouses, restaurants, and cultural tourism services. This contributes to income diversification and reduces economic inequality in rural and underdeveloped areas. Another key result of sustainable tourism is the improvement of local infrastructure. Tourism development often leads to investments in transportation networks, communication systems, and public facilities. These improvements not only support tourism activities but also enhance the overall quality of life for local residents. The study also shows that sustainable tourism encourages environmental conservation, which indirectly supports economic stability. Natural attractions such as national parks, forests, and coastal ecosystems are major drivers of tourism demand. Protecting these resources ensures the long-term viability of tourism industries. Furthermore, sustainable tourism promotes cultural preservation and strengthens local identity. Cultural festivals, traditional crafts, and historical heritage sites attract tourists while providing economic opportunities for

local communities. Overall, the results demonstrate that sustainable tourism contributes to balanced economic growth by integrating environmental protection, cultural preservation, and community participation.

Discussion: The findings of this study confirm that sustainable tourism can serve as a powerful tool for economic development when properly managed. Unlike traditional mass tourism, sustainable tourism focuses on long-term economic benefits rather than short-term profit maximization. One of the key challenges in implementing sustainable tourism is the need for effective governance and policy support. Governments must establish clear regulations and standards that encourage environmentally responsible tourism practices. This includes environmental protection policies, sustainable infrastructure planning, and community participation in tourism development.

Another important factor is the involvement of local communities in tourism decision-making processes. Community-based tourism initiatives have proven to be highly effective in promoting sustainable tourism because they ensure that economic benefits are distributed fairly among local residents. Education and awareness are also critical for promoting sustainable tourism. Tourists, tourism businesses, and local communities must understand the importance of responsible tourism practices. Training programs and sustainability certifications can help tourism operators adopt environmentally friendly practices. Technological innovations also play a significant role in supporting sustainable tourism development. Digital tourism platforms, smart tourism technologies, and sustainable transport systems can improve tourism management and reduce environmental impacts. Despite its many benefits, sustainable tourism still faces challenges such as limited financial resources, lack of awareness, and insufficient policy implementation in some regions. Addressing these challenges requires cooperation between governments, tourism organizations, researchers, and local communities.

Conclusion: Sustainable tourism has emerged as an essential approach for promoting economic development while protecting environmental and cultural resources. The findings of this study demonstrate that sustainable tourism contributes

to employment generation, regional development, infrastructure improvement, and long-term economic stability. By supporting local businesses, preserving natural ecosystems, and promoting cultural heritage, sustainable tourism creates a balanced model of economic growth that benefits both present and future generations. However, achieving sustainable tourism development requires effective policies, community participation, and responsible tourism practices. Governments and tourism stakeholders must work together to implement sustainable tourism strategies that maximize economic benefits while minimizing environmental and social impacts. In conclusion, sustainable tourism represents a promising pathway for achieving inclusive and sustainable economic development in the global tourism industry.

REFERENCES

1. Bramwell, B., & Lane, B. (2013). Sustainable Tourism: An Evolving Global Approach. Journal of Sustainable Tourism.

2. Hall, C. M. (2019). Tourism Planning: Policies, Processes and Relationships. Pearson Education.

3. UNWTO. (2022). Sustainable Tourism and Economic Development Report.

4. Weaver, D. (2011). Sustainable Tourism: Theory and Practice. Routledge.

5. Sharpley, R. (2020). Tourism Development and the Environment. Routledge.

6. OECD. (2021). Tourism Trends and Policies. Paris.

CHET TILI TA’LIMI SIFATINI TA’MINLASHDA NAZORAT VA BAHOLASHNING O‘RNI

Nishonov Patxiddin Payziboyevich,

O‘zDJTU dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada chet tili ta’limida nazorat va baholashning nazariy hamda amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Baholashning ta’lim jarayonidagi o‘rni, uning motivatsion va rivojlantiruvchi funksiyalari yoritilgan. Shuningdek, an’anaviy va zamonaviy baholash usullari, xususan, test nazorati, formatif va summativ baholash tizimlari hamda ularning afzalliklari ko‘rib chiqiladi. Maqolada baholash jarayonida

uchraydigan sub’yektiv omillar va “sindromlar” tahlil qilinib, ularni kamaytirish yo‘llari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: baholash, nazorat, chet tili ta’limi, kommunikativ kompetensiya, test, formatif baholash, summativ baholash, CEFR, motivatsiya.

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты контроля и оценивания в обучении иностранным языкам. Освещается роль оценивания в образовательном процессе, а также его мотивационная и развивающая функции. Особое внимание уделяется традиционным и современным методам оценивания, включая тестовый контроль, формативное и суммативное оценивание, а также их преимуществам. В статье анализируются субъективные факторы и «синдромы», возникающие в процессе оценивания, и предлагаются пути их минимизации.

Ключевые слова: оценивание, контроль, обучение иностранным языкам, коммуникативная компетенция, тестирование, формативное оценивание, суммативное оценивание, CEFR, мотивация.

This article examines the theoretical and practical aspects of assessment and evaluation in foreign language education. It highlights the role of assessment in the educational process, including its motivational and developmental functions. The study discusses traditional and modern assessment methods, particularly testing, formative assessment, and summative assessment, along with their advantages. The article also analyzes subjective factors and common “syndromes” occurring during the assessment process and suggests ways to reduce them.

Keywords: assessment, evaluation, foreign language education, communicative competence, testing, formative assessment, summative assessment, CEFR, motivation

Xayotda har bir kishi kundalik xayotida turli xildagi va turli ko‘rinishdagi baholash bilan to‘qnash keladi. Aytish mumkinki, xayotimizning deyarli barcha jabhasi baholash bilan chambarchas bog‘liq. Mijozning xarid qilgan narsasidan ko‘ngli to‘lishi, o‘qilgan asarni tanqid qilish, birovdan kechirim so‘rash, biror narsa sotib olish (yaxshi yoki yomon sifatdagi) kabi xolatlarda inson avvalo narsa yoki hodisaga baho beradi. Biroq baholash eng ko‘p uchraydigan soha bu ta’lim sohasidir. Baholash ta’lim berish

va o‘rganishning yurak qon tomiri desak adashmagan bo‘lamiz. Baholash ta’lim tizimining boshlang‘ich bosqichidan tortib to so‘nggi bosqichgacha mavjud bo‘lgan elementlardan hisoblanadi. Davlat ta’lim standartida belgilangan talablarni bajarilayotganini ko‘rsatish uchun ta’lim muassasalari o‘quvchi va talabalarni doimiy ravishda baholab boradilar.

To‘g‘ri tashkil qilingan o‘z-o‘zini nazorat esa o‘quv materialini o‘zlashtirishga ijodiy va tanqidiy yondashish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, yangi predmet o‘rganilayotganida bundan oldingi o‘quv predmetlarida o‘zlashtirilgan bilimlarning darkorligida ko‘rinadi. Talabalar mustaqil ishlab yetishmaydigan bilimlarini to‘ldirib borsa yaxshi, ammo o‘zini o‘zi nazorat qila olmaydigan talabalarning yangi mavzuni o‘zlashtirishi ancha murakkab kechadi. Shuning uchun ham oliy o‘quv yurtlarida ishlaydigan pedagoglar yangi predmet va yangi mavzuni boshlashdan oldin talabalarning yangi dasturni o‘zlashtirishga qanchalik tayyorligini aniqlash maqsadida dastlabki nazoratni amalga oshirishlari kerak bo‘ladi. [Dervin, 2007 : 59]

Nazoratning turli testlar orqali amalga oshiriladigan shakli ko‘pgina ustunliklarga ega. Pedagog olimlar I.Y.Tursunov va U.N.Nishonaliyevlarning ma’lumotlariga qaraganda testlar orqali quyidagi imkoniyatlar yaratiladi:

- talabalar nazariy va amaliy bilimlarining darajasini ob’yektiv sharoitda aniqlash imkonini beradi;

- bir vaqtning o‘zida bir guruh yoki ko‘p sonli talabalar bilimini nazorat qilish mumkin;

- barcha talabalarga bir xil murakkablikdagi savollar berilib, hammasiga bir xil sharoit yaratiladi;

- test natijalarini o‘qituvchi tezlikda tekshirishi mumkin;

- turli guruh talabalari bilimini solishtirib qo‘llanayotgan metodning samaradorligini aniqlash mumkin;

- ta’lim jarayonining kamchiliklarini aniqlash mumkin.

Baholashda sub’yektivizm faktori muayyan o‘rin tutishi bugun hech kimga sir emas. An’anaviy baholashda talabaning metatil doirasidagi bilimlari (masalan, fe’l paradigmalari, sintaktik qoidalar...) baholansa “zamonaviy” baholashda uning til

koʻnikmalari, ya’ni chet tilida kommunikativ vaziyatga kirisha olish imkoniyatlari baholanadi. Albatta, kommunikatsiyaga kirish uchun til qoidalarini bilish talab etilishini inkor etib boʻlmaydi. Biroq baholashda til qoidalarini bilish yoki bilmaslikni emas, aksincha tilga oid egallangan bilimlarni kommunikatsiya jarayonida qoʻllay olish koʻnikmasini tekshirish toʻgʻri boʻladi. Talabadan muayyan fe’llarni oʻtgan zamonda tuslanishini yod aytib berishni emas, balki biror voqeani oʻtgan zamonda soʻzlab berishni soʻrash koʻproq samara beradi.

Baholash jarayonida oʻqituvchilar tomonidan yoʻl qoʻyiladigan bir qator kamchiliklar mavjud boʻlib, biz ularni baholashda uchraydigan “sindromlar” deb atadik. Ulardan ayrimlarini koʻrib chiqamiz.

1. “Charchoq” sindromi. Bu yerda gap oʻqituvchi tekshirishi kerak boʻlgan talabalarning yozma ish daftarlari toʻgʻrisida bormoqda. Aytaylik, oʻqituvchi 35-40 ta yozma ishni tekshirishi kerak. Bunday miqdordagi ishlarni tekshirishda oʻqituvchi ma’lum vaqtdan keyin tabiiy ravishda charchaydi. Bu esa oxirgi ishlarni baholashda oʻz aksini topadi, ya’ni oʻqituvchi birinchi tekshirgan yozma ishlarga nisbatan oxirgilariga past ball (yoki aksincha) qoʻyadi.

2. “Simpatiya” sindromi. Ogʻzaki baholash jarayonida oʻqituvchida baholanayotgan ayrim talabalarga nisbatan simpatiya uygʻonishi mumkin. Bu istarasi issiq, yoqimtoy boʻlgan kishilarga nisbatan har qanday insonda kechadigan psixologik xolatdir. Buning natijasida oʻqituvchi ana shu talabaning bahosini yuqori qilib qoʻyishi mumkin. Bu narsa yozma ishlarni tekshirish jarayonida ham kuzatiladi. Oʻqituvchi guruhdagi oʻzi yoqtirgan talabaga yuqori baho qoʻyishi mumkin.

3. “Shok” simptomi. Bu shunday vaziyatki, yozma ishni tekshirish jarayonida bir talabaning ishida oddiy soʻzni xato yozishi va bu xato ishda juda ham koʻp takrorlanishi mumkin. Oʻqituvchida “nahotki shu oddiy soʻzni yozishni bilmaydi ” degan savol paydo boʻladi va bu narsa ishni baholashda negativ tomonga ogʻishiga olib keladi, garchi ishning umumiy mazmuni yaxshi boʻlsa ham. Yuqoridagi vaziyatning aksi ham yuz berishi mumkin. Masalan, tekshirilayotgan ish mazmunan oʻrtacha, biroq ishning bir joyida talaba xech kutilmagan ajoyib gʻoyani ifodalashi mumkin. Uning shu birgina yutugʻi butun ishni yuqori baholashga sabab boʻladi.

4. “Yozma ishlar taxlami” sindromi. Talabaning yozma ishi a’lo darajada yozilgan ishdan keyin tekshirilsa, garchi u yuqori bahoga munosib bo‘lsa ham o‘qituvchi unga oldingi ishga nisbatan past ball qo‘yadi.

5. “Eng yuqori va eng pastdan qochish” sindromi. Talabaning bilimi eng yuqori ballga munosib bo‘lsa ham aksariyat o‘qituvchilar bunday ballni qo‘yishdan o‘zlarini tiyishadi. Shu sababli talabalarning reyting daftarchasida 98, 99, 100 ballar deyarli uchramaydi. Aksincha, 53, 54 ballga munosib talabalarga bir-ikki ball qo‘shib yuborish va shu orqali talabani “qoniqarsiz”dan “o‘rta”ga o‘tkazib qo‘yish xolatlari ham ko‘p uchraydi.

6. “Stereotip” sindromi. Talabaning 1-2 semestrda olgan baholari keyinchalik uni baholashda o‘ziga xos “etalon”ga aylanib qoladi va u uzoq vaqt, ba’zida o‘qishning oxirigacha, shu baho bilan baholanadi.

7. “Qattiqqo‘llik yoki muloyimlik” sindromi. Ba’zi o‘qituvchilar qattiqqo‘l va talabchan bo‘lganliklari uchun talabaga u munosib bo‘lgan balldan past ball qo‘yishga, aksincha muloyim, talabalarga “yomon” ko‘rinmay degan o‘qituvchi esa uning bahosini yuqori qilib qo‘yishga odatlangan bo‘ladi.

So‘nggi yillarda pedagogika fanida bilimlarni og‘zaki va yozma nazorat qilish ob’yektivligini, ishonchliligini yetarlicha oshirish usullari ishlab chiqilyapti. Ammo shuni hisobga olganda ham bilimlarni og‘zaki va yozma tekshirish yetarlicha texnologik emasligicha qoladi, ularni kompyuterlar yordamida avtomatlashtirish qiyin. Bu nisbatda bilimlarni test usulida nazorat qilish ulardan bir necha marta ustun turadi.

Talabalar bilimini baholash sohasida xorijiy mamlakatlarda, xususan Fransiyada juda qo‘plab tadqiqotlar olib borilishini ta’kidlash kerak. Afsuski, mamlakatimizda chet tilini o‘qitishga oid tadqiqotlar ichida baholash masalasi juda kam o‘rganilgan mavzular qatoriga kiradi. Xatto chet tili o‘qitish metodikasiga oid darslik va o‘quv qo‘llanmalarda ham ushbu mavzuga juda kam e’tibor qaratilgan. O‘zbekistonda chet tili ta’limida CEFR tizimi qabul qilindi va xozirda chet tillar maktabgacha ta’limdan doktoronturagacha o‘qitilayapti. Chet tilini turli yoshdagilarga o‘rgatishda turlicha metodlardan foydalaniladi. Bu esa turli yoshdagilarning chet tilidagi bilimlarini baholashda ham o‘z aksini topmog‘i lozim. Shu munosabat bilan chet tili didaktikasi

sohasi olimlari va umuman chet tili o‘qituvchilari baholashning nazariy jihatlari ustida chuqur tadqiqotlarni olib borishlari zaurligini zamonning o‘zi taqozo etmoqda.

Chet tili ta’limida baholashning yana bir muhim jihati – bu uning motivatsion vazifasidir. To‘g‘ri tashkil etilgan nazorat va baholash tizimi talabaning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, uni mustaqil ishlashga undaydi hamda o‘z ustida muntazam ishlash ko‘nikmasini shakllantiradi. Aksincha, nohaq yoki sub’yektiv baholash talabada fanga nisbatan sovuqqonlik, o‘ziga ishonchsizlik va ichki motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli zamonaviy pedagogikada baholash faqatgina bilimni aniqlash vositasi emas, balki ta’lim oluvchini rivojlantirish omili sifatida ham qaralmoqda.

Mashhur pedagog olim B.Blum ta’kidlaganidek: “Baholash ta’lim jarayonining yakuni emas, balki uning ajralmas tarkibiy qismidir” [Bloom, 1971: 48]. Haqiqatan ham, samarali baholash o‘quvchining faqat nimani bilishini emas, balki u o‘z bilimidan qanday foydalana olishini ham aniqlab beradi. Ayniqsa, chet tilini o‘qitishda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish asosiy maqsad hisoblanganligi sababli baholash jarayonida talabaning tinglab tushunish, o‘qish, yozish va gapirish ko‘nikmalari kompleks ravishda tekshirilishi zarur.

Bugungi kunda jahonda keng qo‘llanilayotgan formatif va summativ baholash tizimlari chet tili ta’limida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Formativ baholash o‘quv jarayoni davomida amalga oshiriladi va talabaning xatolarini vaqtida aniqlash hamda ularni bartaraf etishga xizmat qiladi. Bunday baholashda o‘qituvchi ko‘proq yo‘naltiruvchi va maslahat beruvchi rolini bajaradi. Summativ baholash esa ma’lum bir bosqich yakunida o‘quvchining umumiy natijasini aniqlashga qaratilgan bo‘ladi. Ushbu ikki turdagi baholashning uyg‘un holda qo‘llanilishi ta’lim sifatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, chet tili ta’limida baholash mezonlarining aniq va shaffof bo‘lishi ham katta ahamiyatga ega. Talaba qaysi ko‘nikma qanday mezon asosida baholanishini oldindan bilsa, u o‘z faoliyatini rejalashtirish imkoniga ega bo‘ladi. Masalan, yozma nutqni baholashda grammatik to‘g‘rilik, lug‘at boyligi, mantiqiy izchillik va mazmunning aniqligi kabi mezonlar asos qilib olinishi mumkin. Og‘zaki nutqda esa

talaffuz, ravonlik, kommunikativ moslik va fikrni erkin ifodalash darajasi muhim hisoblanadi. Bu mezonlarning oldindan e’lon qilinishi baholashdagi sub’yektivlikni kamaytiradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi ham baholash tizimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Hozirgi kunda onlayn test platformalari, elektron portfoliolar, masofaviy monitoring tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi dasturlar yordamida talabalar bilimini tezkor va nisbatan ob’yektiv baholash imkoniyati kengaymoqda. Masalan, xalqaro IELTS, TOEFL kabi imtihonlarda tinglab tushunish va o‘qish ko‘nikmalarini avtomatlashtirilgan tizimlar orqali tekshirish amaliyoti keng qo‘llaniladi. Bu esa inson omili bilan bog‘liq ayrim xatolarni kamaytirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, o‘z-o‘zini baholash va o‘zaro baholash usullari ham chet tili ta’limida samarali natija bermoqda. O‘z-o‘zini baholash orqali talaba o‘z kuchli va zaif tomonlarini aniqlashni o‘rganadi, bu esa reflektiv fikrlashni rivojlantiradi. O‘zaro baholash esa talabalarni tanqidiy fikrlashga, boshqalarning fikrini hurmat qilishga va kommunikativ madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi. Yevropa Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan “European Language Portfolio” tizimi ham aynan o‘quvchilarning o‘z til kompetensiyalarini mustaqil baholash tamoyiliga asoslanadi.

Professor J.Charles Alderson baholashning til ta’limidagi o‘rniga to‘xtalib shunday deydi: “Testing is not simply a way of measuring ability; it inevitably influences teaching and learning” (“Test sinovi faqat qobiliyatni o‘lchash vositasi emas, u muqarrar ravishda o‘qitish va o‘rganish jarayoniga ham ta’sir ko‘rsatadi”) [Alderson, 2005: 9]. Ushbu fikrdan ko‘rinadiki, baholash tizimi qanday tashkil qilinsa, ta’lim jarayoni ham shunga mos ravishda shakllanadi. Demak, zamonaviy chet tili ta’limida baholash tizimini ilmiy asosda takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, nazorat va baholash chet tili ta’limining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, u nafaqat talabalar bilimini aniqlash, balki ta’lim sifatini oshirish, o‘quv motivatsiyasini kuchaytirish va pedagogik jarayon samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Baholashning ob’yektiv, shaffof va zamonaviy metodlarga asoslangan

holda tashkil etilishi esa bugungi ta’lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alderson, J. Charles. *Diagnosing Foreign Language Proficiency: The Interface between Learning and Assessment*. London: Continuum, 2005.
2. Bloom, Benjamin S. *Handbook on Formative and Summative Evaluation of Student Learning*. New York: McGraw-Hill, 1971.
3. Jalolov J. Chet til o‘qitish metodikasi: chet tillar oliy o‘quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik. – T.: “O‘qituvchi”, 2012. – 432 b.
4. Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi. – T.: “Fan va texnologiya”, 2008. –288 b.
5. Omonov X. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: “Fan va texnologiya”, 2010. –285 b.
6. Xodjayev M., Qahhorova M. Chet tili o‘qitish metodikasi. – T.: “Fan va texnologiya”, 2013. – 176 b.
7. Dervin F. , E. Suomela-Salmi. Evaluer les compétences langagières et interculturelles dans l’enseignement supérieur. Helsinki, Abo Akademi Tryckeri, 2007.
8. Figari G., Lopez L.M. Recherche sur l’évaluation en éducation – Problématiques, méthodologies et épistémologies. Paris, L’Harmattan, 2006.

KARDIOLOGIK TERMINLARNING LOTIN-YUNON ETIMOLOGIK TAHLILI

Xakimova Feruzaxon Xatamjon qizi

CAMU Xalqaro tibbiyot universiteti o‘qituvchisi

O‘ktamova Dilafro‘z Hojiakbar qizi

CAMU Xalqaro tibbiyot universiteti 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada kardiologiyaga oid terminlarning lotin va yunon tillari asosida shakllanishi, ularning etimologik va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Cardiologia, myocardium, tachycardia, endocarditis kabi terminlarning tarkibi

va ma’nosi izohlanadi. Shuningdek, lotin-yunon morfemalarini bilish tibbiyot talabalariga klinik fanlarni o‘zlashtirish, tibbiy hujjatlar bilan ishlash va kasbiy tafakkurni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: kardiologiya, lotin tili, yunon tili, etimologiya, tibbiy terminologiya, yurak-qon tomir tizimi, morfema, klinik termin, kasbiy nutq.

Kirish. Zamonaviy tibbiyotda terminologik aniqlik muhim ahamiyatga ega, chunki tibbiy tushunchalarning noto‘g‘ri talqini tashxis va davolash jarayonida xatolarga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, kardiologiya va angiologiyada terminlarning aniq va bir ma’noli qo‘llanishi zarurdir. Kardiologik terminologiya yurak tuzilishi, qon aylanishi, ritm buzilishlari va tomir patologiyalarini ifodalovchi murakkab tizim bo‘lib, uning asosiy qismi lotin va yunon tillariga borib taqaladi. Bu terminlarning xalqaro barqarorligi va ilmiy aniqligini ta’minlaydi. Lotin-yunon morfemalarini bilish terminlarning mazmunini anglashga yordam beradi. Masalan, *tachycardia* terminidagi *tachy-* “tez”, *cardia* esa “yurak”, *bradycardia* dagi *brady-* esa “sekin” ma’nosini bildiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Kardiologik terminlarni ilmiy jihatdan tahlil qilishda avvalo “termin” tushunchasining mohiyatini belgilash zarur. D.S. Lotte terminni ma’lum bir maxsus sohada aniq tushunchani ifodalovchi so‘z yoki so‘z birikmasi sifatida izohlaydi. Shu yondashuvdan kelib chiqib, kardiologik terminlar yurak va qon-tomir tizimiga oid maxsus tibbiy tushunchalarni ifodalovchi birliklar majmuasi sifatida qaraladi [2:18].

V.V. Danilenko terminlarni aniqlashda maxsus lug‘atlar, ma’lumotnomalar va tavsiya etilgan atamalar to‘plamiga tayanish zarurligini ta’kidlaydi [3:15]. A.A. Reformatskiy esa terminning haqiqiy mazmuni ko‘pincha maxsus ilmiy kontekstda to‘liq ochilishini qayd etadi [4:110–111]. Demak, kardiologik terminlarni o‘rganishda faqat lug‘aviy izoh bilan cheklanib qolmasdan, ularning klinik matnlar, ilmiy maqolalar va o‘quv adabiyotlaridagi qo‘llanishini ham tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

T.A. Kudinovaning fikriga ko‘ra, zamonaviy ilmiy matnlarda yakka so‘z shaklidagi terminlarga nisbatan ko‘p komponentli terminologik birliklarning roli ortib

bormoqda [5:58]. Bu holat kardiologiya terminologiyasida ham aniq kuzatiladi. Masalan, *infarctus myocardii*, *stenosis valvae mitralis*, *insufficientia cordis*, *hypertrophia ventriculi sinistri* kabi terminlar alohida so‘zlardan iborat oddiy birikmalar emas, balki bitta murakkab klinik tushunchani ifodalovchi terminologik birliklardir.

Abrayeva Sh.E. kardiologik terminologiyani o‘rganish jarayonida terminlarning shakllanishi, tarjimasi va o‘zbek tiliga moslashuvini alohida tahlil qiladi. Muallif tibbiy atamalarning lotin va yunon tillariga borib taqaluvchi etimologiyasi, ularning o‘zbek tilida qo‘llanishi hamda tarjima jarayonidagi murakkabliklariga e’tibor qaratadi [6:157].

Akmurodov Z.Sh. lotin terminologiyasining kardiologiya va angiologiyadagi o‘rnini tahlil qilib, uning professional tibbiy tilning asosiy tayanchi ekanini ta’kidlaydi. Ularning fikricha, lotin terminlari yurak va tomirlar tuzilishini, patologik holatlarni, diagnostik jarayonlarni aniq hamda bir ma’noli ifodalash imkonini beradi [1:361–362].

I.C. Frînculescu kardiovaskulyar terminologiyada grek-lotin ildizlarning alohida o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Tadqiqotchining yondashuviga ko‘ra, yurak-qon tomir tizimiga oid ko‘plab terminlarning semantik mazmuni ularning etimologik tarkibini tahlil qilish orqali ochiladi [7:253–259].

Shunday qilib, kardiologik terminologiyani ilmiy jihatdan o‘rganish bir necha nazariy yondashuvlar kesishmasida amalga oshiriladi. Avvalo, termin maxsus soha tushunchasini aniq ifodalovchi birlik sifatida qaraladi va kardiologik terminlar yurak-qon tomir tizimiga oid kasbiy tushunchalarni nomlovchi tibbiy birliklar majmuasini tashkil etadi. Terminlarni tahlil qilishda ularning faqat lug‘aviy ma’nosiga emas, balki maxsus ilmiy va klinik kontekstdagi qo‘llanishiga ham e’tibor qaratish zarur. Chunki kardiologik terminlarning mazmuni ko‘pincha ularning amaliy tibbiy matnlardagi vazifasi orqali to‘liq ochiladi. Shuningdek, zamonaviy kardiologik terminologiyada ko‘p komponentli birliklarning faol qo‘llanishi bu soha terminlarini struktur-semantik jihatdan tahlil qilish zaruratini kuchaytiradi. Lotin va yunon tillariga borib taqaluvchi etimologik asoslar esa kardiologik terminlarning xalqaro, barqaror va tizimli xarakterini belgilaydi. Demak, kardiologik terminlarni o‘rganishda terminologik,

etimologik, struktur-semantik va kontekstual yondashuvlarni uyg‘un qo‘llash ilmiy jihatdan asosli natija beradi.

Kardiologik terminlarning lotin-yunon etimologik tarkibi

Kardiologik terminlarning aksariyati grek-lotin morfemalari asosida shakllangan. Bunday terminlarda ildiz, prefiks va suffikslar alohida semantik vazifani bajaradi. Shu sababli terminni qismlarga ajratish orqali uning umumiy ma’nosini aniqlash mumkin. Masalan, *cardiologia* termini yunoncha *kardia* — “yurak” va *logos* — “ta’limot, fan” birliklari asosida hosil bo‘lgan bo‘lib, “yurak haqidagi fan” ma’nosini bildiradi [1:364]. *Myocardium* termini esa *myo-* — “mushak” va *cardium* — “yurakka oid qavat” qismlaridan tuzilib, yurak mushak qavatini anglatadi [6:158]. *Endocardium* tarkibidagi *endo-* ichki joylashuvni bildiradi, *pericardium* tarkibidagi *peri-* esa “atrofida” ma’nosini ifodalaydi.

Kardiologik terminlar tarkibida *cardi-/card-* — yurak, *myo-* — mushak, *angio-* — tomir, *arterio-* — arteriya, *veno-/phlebo-* — vena, *tachy-* — tez, *brady-* — sekin, *endo-* — ichki, *peri-* — atrofida, *-itis* — yallig‘lanish, *-osis* — patologik holat yoki jarayon, *-graphia* — yozib olish yoki tekshirish, *-algia* — og‘riq kabi morfemalar faol qo‘llanadi. Masalan, *endocarditis* termini *endo-* — “ichki”, *card-* — “yurak”, *-itis* — “yallig‘lanish” qismlaridan tashkil topgan bo‘lib, yurak ichki qavatining yallig‘lanishini bildiradi. *Tachycardia* yurak urishining tezlashuvini, *bradycardia* esa yurak ritmining sekinlashuvini anglatadi. Bu holat kardiologik terminlarning tasodifiy emas, balki muayyan so‘z yasalish qonuniyatlari asosida shakllanganini ko‘rsatadi. Har bir morfema termin tarkibida ma’lum ma’no yukini olib keladi. Shuning uchun lotin-yunon morfemalarini bilish yangi terminlarni tushunish va izohlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Angiologik terminlarning kardiologik terminologiya bilan bog‘liqligi

Kardiologik terminologiyani tahlil qilishda angiologik terminlarni ham chetlab o‘tib bo‘lmaydi. Chunki yurak faoliyati qon-tomir tizimi bilan uzviy bog‘liq. Angiologiya qon va limfa tomirlarini o‘rganuvchi soha bo‘lib, uning asosiy terminlari ham lotin-yunon ildizlariga tayanadi. Angiologik terminologiyaning asosiy birliklari sifatida *arteria* — arteriya, *vena* — vena, *vas* — tomir, *capillaris* — kapillyar,

circulatio sanguinis — qon aylanishi kabi birliklar koʻrsatiladi. Mazkur asosiy terminlar negizida *aorta ascendens*, *arcus aortae*, *vena cava superior*, *arteria carotis communis* kabi murakkab anatomik birliklar shakllanadi.

Tomir patologiyalarini ifodalovchi terminlarda ham grek-lotin morfemalari faol ishtirok etadi. Masalan, *thrombosis* — tromboz, *embolismus* — emboliya, *atherosclerosis* — ateroskleroz, *vasculitis* — tomir yallig‘lanishi, *aneurysma aortae* — aorta anevrizmasi kabi terminlar muayyan patologik jarayonni bildiradi.

Bu terminlarda *-itis* suffiksi yallig‘lanishni, *-osis* esa patologik jarayon yoki surunkali o‘zgarishni bildiradi. Demak, kardiologik va angiologik terminlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona yurak-qon tomir terminologik tizimi sifatida o‘rganilishi kerak.

Kardiologik klinik terminlarning struktur-semantik xususiyatlari

Kardiologik terminlar anatomik nomlardan tashqari kasalliklar, patologik jarayonlar va funksional buzilishlarni ham ifodalaydi. Masalan, *infarctus myocardii* — miokard infarkti, *insufficientia cordis* — yurak yetishmovchiligi, *stenosis valvae mitralis* — mitral klapan stenozi, *arrhythmia* — yurak ritmi buzilishi kabi terminlar klinik holatlarni bildiradi. Bu birliklarda klinik ma’no aniq ifodalanadi: masalan, *stenosis* torayishni, *valvae mitralis* esa mitral klapanga oidlikni anglatadi. Kardiologik terminlarning asosiy xususiyati murakkab klinik holatni qisqa va aniq shaklda ifodalashidir. Bu esa tashxis qo‘yish, tibbiy hujjatlar yuritish va ilmiy muloqotda qulaylik yaratadi.

Kardiologik terminlarni tarjima qilish va o‘zbek tiliga moslashtirish

Kardiologik terminlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda ayrim murakkabliklar uchraydi. Ba’zi terminlar so‘zma-so‘z tarjimada klinik mazmunni to‘liq ifodalamaydi. Masalan, *subendocardial infarction* terminida patologik jarayonning joylashuvi va klinik xususiyati ham izohlanishi zarur. Ko‘plab terminlar esa xalqaro shaklda moslashgan holda qo‘llanadi: *tachycardia* — taxikardiya, *arrhythmia* — aritmiya, *myocarditis* — miokardit. Kardiologiyada EKG, AMI kabi qisqartmalar ham keng ishlatiladi va ularning to‘liq hamda izohli shaklda o‘rgatilishi muhimdir. Abrayeva Sh.E. terminlarning ko‘p komponentli tuzilishi va tarjima murakkabliklari qo‘shimcha

metodik yondashuvni talab qilishini ta’kidlaydi [6:158]. Shu sababli tarjimada transliteratsiya, moslashtirish va izohli tarjima usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Tibbiy ta’limda etimologik yondashuvning ahamiyati

Kardiologik terminologiyani o‘zlashtirish tibbiyot talabalari uchun murakkab jarayon hisoblanadi, chunki terminlarning aksariyati ko‘p morfemali va klinik mazmunga ega. Etimologik yondashuv terminlarni tarkibiy qismlarga ajratib, ularning ma’nosini anglash imkonini beradi. Masalan, *-itis* — yallig‘lanish, *-algia* — og‘riq, *endo-* — ichki, *peri-* — atrof ma’nolarini bildiradi. Shu bois lotin terminologiyasi nafaqat nomlash, balki ta’limiy vazifani ham bajaradi va talabalarda klinik tafakkurni rivojlantiradi. Zamonaviy ta’limda Quizlet, Anki, elektron kartochkalar va klinik vaziyatlar asosida o‘qitish terminlarni samarali o‘zlashtirishga yordam beradi.

Tahlillar kardiologik terminologiyaning lotin va yunon tillariga asoslangan xalqaro tizim ekanini ko‘rsatadi. Terminlar prefiks, ildiz va suffikslardan tashkil topib, aniq klinik ma’no ifodalaydi. *Cardiologia*, *myocardium*, *tachycardia* kabi terminlar turli tillarda deyarli bir xil qo‘llanadi. Ko‘p komponentli birliklar murakkab klinik tushunchalarni qisqa shaklda ifodalash imkonini beradi. Lotin terminologiyasi diagnostik aniqlikni ta’minlaydi, etimologik tahlil esa talabalarning kasbiy kompetensiyasi va klinik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kardiologik terminlarning lotin-yunon etimologik tahlili ularning semantik tuzilishi va klinik mazmunini chuqurroq anglash imkonini beradi. Yurak-qon tomir tizimiga oid terminlarning aksariyati qadimgi yunon va lotin tillari asosida shakllangan bo‘lib, bugungi tibbiyot tilida ham barqaror qo‘llanadi.

Lotin terminologiyasi kardiologiyada ilmiy axborotni tartibga solish, klinik tushunchalarni aniqlashtirish va mutaxassislararo muloqotni bir xillashtirishga xizmat qiladi. *Atrium, ventriculus, myocardium, infarctus myocardii, tachycardia* kabi terminlar aniq va xalqaro tushunarli ma’noga ega. Kardiologik terminlarni etimologik va struktur-semantik yondashuv asosida o‘rgatish talabalarning klinik tafakkuri hamda kasbiy kompetensiyasini rivojlantiradi. Shu bois lotin-yunon asoslarini o‘rganish lingvistik va amaliy tibbiyot nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Акмуродов З.Ш., Озода А. Роль латинской терминологии в кардиологии и ангиологии // *Latin American Journal of Education*. — 2026. — Vol. 6, № 5. — P. 361–370. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.20173535.
2. Lotte D.S. Osnovy postroeniya nauchno-tekhnicheskoy terminologii. — Moskva, 1961. — S. 18.
3. Danilenko V.V. Russkaya terminologiya: opyt lingvisticheskogo opisaniya. — Moskva: Nauka, 1977. — S. 15.
4. Reformatskiy A.A. Vvedenie v yazykovedenie. — Moskva, 1967. — S. 110–111.
5. Kudinova T.A. Lingvisticheskie osobennosti mnogokomponentnykh terminov v nauchnom tekste. — 2001. — S. 58.
6. Abrayeva Sh.E. Kardiologik terminologiyani o‘rganishning o‘ziga xos xususiyatlari va metodologiyasi // *Yosh olimlar tibbiyot jurnali*. — 2025. — № 15(09). — B. 157–159.
7. Frînculescu I.C. Greco-Latin Roots Pertaining to Cardiovascular Terminology // *Annals of the University of Craiova. Series Philology. Linguistics*. — Craiova: Editura Universitaria, 2013. — Year XXXV, № 1–2. — P. 253–259.
8. Невзорова С.Г., Махкамова Д.М. Греко-латинские заимствования в терминологии кардиологии // *Вестник хирургии*. — 2023.
9. Szczepanek E., Holda M.K., Klimek-Piotrowska W. Correct Human Cardiac Nomenclature and Its Clinical Significance // *Folia Medica Cracoviensia*. — 2020.
10. Thiene G. Anatomy of Coronary Arteries and Modern Cardiac Terminology // *Frontiers in Cardiovascular Medicine*. — 2021.
11. Medical Terminology for Health Professions. Cardiovascular System Terminology // NCBI Bookshelf. — 2022.

NEOLOGISMS AND WORD FORMATION PROCESSES IN DIGITAL COMMUNICATION

Master's Student, Fergana State University

Shaxlo Obloyorova Avazbek qizi

Abstract: Digital communication has significantly transformed modern language and accelerated the emergence of neologisms. Social media platforms, online messaging applications, and internet culture continuously generate new lexical units that reflect technological, cultural, and social changes. This article examines the main word formation processes involved in the creation of neologisms in digital communication. The study analyzes linguistic units formed through blending, clipping, acronymy, compounding, conversion, borrowing, and affixation. The research applies descriptive and morphological analysis methods to investigate examples collected from contemporary online discourse. The findings demonstrate that digital communication encourages linguistic creativity and increases the productivity of non-traditional word formation patterns. The study also highlights the role of online interaction in shaping modern vocabulary and influencing language development.

Keywords: neologism, word formation, digital communication, online discourse, morphology, social media language, linguistic innovation

The rapid development of digital technologies has had a profound influence on modern language. The expansion of social media platforms, instant messaging applications, online forums, and virtual communities has created new forms of communication that require dynamic and innovative linguistic expressions. As a result, digital communication has become one of the most productive environments for the emergence of neologisms and the development of new word formation processes. Neologisms are newly created lexical units or existing words that acquire new meanings in specific communicative contexts. In digital discourse, neologisms appear rapidly due to technological innovation, globalization, and the constant interaction of online users. Social media users actively create shortened forms, acronyms, blended words, and hybrid expressions to simplify communication and express ideas more efficiently. Words such as "selfie," "hashtag," "unfollow," "meme," and "livestream" illustrate how digital culture contributes to vocabulary expansion.

Word formation is an essential branch of morphology that studies the mechanisms through which new lexical items are created. Traditional processes such as affixation, compounding, clipping, and borrowing remain highly productive in digital communication, while newer tendencies demonstrate increased linguistic creativity and flexibility. Online communication encourages informal language use, rapid lexical innovation, and cross-cultural linguistic influence. The purpose of this study is to investigate the major word formation processes used in the creation of neologisms in digital communication. The research also aims to identify the linguistic characteristics of digital vocabulary and analyze the impact of online discourse on contemporary language development.

The study of neologisms and word formation has occupied an important place in modern linguistics, particularly within morphology, sociolinguistics, and discourse analysis. Linguists have long emphasized that vocabulary is the most dynamic component of language because it constantly adapts to social, cultural, technological, and communicative changes. The rise of digital communication has intensified this process and accelerated the production of new lexical units.

Research on word formation processes has traditionally focused on derivation, compounding, conversion, clipping, acronymy, and borrowing. In digital discourse, these processes often become more flexible and creative. Online users frequently create and popularize new expressions through memes, hashtags, abbreviations, and viral trends. As a result, many digital neologisms quickly become integrated into everyday speech.

Several scholars have investigated the linguistic features of online discourse. Studies show that social media communication is characterized by informality, speed, interactivity, and multimodality. These characteristics influence lexical formation and encourage the simplification of language structures. Acronyms such as “LOL,” “BRB,” and “DM,” as well as clipped forms like “app” and “bio,” illustrate the tendency toward linguistic economy in digital interaction.

Recent research has also focused on the sociolinguistic aspects of digital neologisms. Online vocabulary often reflects cultural identity, generational

differences, and global communication trends. English has become a dominant source of digital terminology, leading to the international spread of English-based neologisms into other languages. Consequently, borrowing and hybrid word formation have become increasingly common in multilingual online communities.

This study investigates neologisms and word formation processes in digital communication through descriptive and morphological analysis. The research focuses on lexical units commonly used in online discourse, particularly on social media platforms, messaging applications, blogs, and internet forums.

The data for the study were collected from contemporary digital communication sources, including Instagram, TikTok, Telegram, Twitter/X, YouTube comments, and online chats. The selected lexical items represent newly emerged or actively popularized words used by internet users in informal digital interaction.

The research applies qualitative analysis to identify the structural and semantic characteristics of digital neologisms. Particular attention is given to the main word formation processes involved in lexical innovation, including affixation, compounding, blending, clipping, acronymy, conversion, and borrowing. Each lexical unit is analyzed according to its morphological structure, communicative function, and contextual usage in digital discourse.

The analysis of lexical units collected from digital communication demonstrates that online discourse significantly contributes to the creation and dissemination of neologisms. Social media platforms and internet communication encourage linguistic innovation because users constantly seek faster, shorter, and more expressive ways to exchange information.

One of the most common processes identified in the study is blending. Examples include “netizen,” “webinar,” and “vlog.” Another highly productive process is acronymy, which includes forms such as “LOL,” “BRB,” “DM,” and “FOMO.” The study also shows the increasing productivity of clipping in digital communication through examples like “app,” “bio,” and “admin.” Compounding remains another dominant mechanism of word formation in digital discourse. Compound words such as “smartphone,” “livestream,” “clickbait,” and “hashtag” represent technological

concepts and online practices that emerged alongside the development of digital culture.

The findings also reveal the growing influence of borrowing and globalization on digital vocabulary. Many internationally used terms, including “emoji,” “avatar,” and “anime,” originate from other languages but have become integrated into global digital discourse.

The present study examined neologisms and word formation processes in digital communication and demonstrated the significant influence of online discourse on contemporary vocabulary development. The findings revealed that blending, acronymy, clipping, compounding, conversion, affixation, and borrowing are among the most productive word formation processes in digital discourse. The research confirmed that technological development and globalization play a central role in shaping modern vocabulary. Many digital neologisms initially appear in online communication but later become integrated into everyday language use. As a result, the internet functions not only as a communication tool but also as a powerful environment for linguistic change and vocabulary expansion.

References

1. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge : Cambridge University Press, 2011. – 272 p.

2. Bauer L. English Word-Formation. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – 312 p.

3. Aitchison J. Language Change: Progress or Decay? – 4th ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 2013. – 256 p.

4. Yule G. The Study of Language. – 7th ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 2020. – 378 p.

5. Huddleston R., Pullum G. K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 1860 p.

6. Plag I. Word-Formation in English. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 2018. – 240 p.

7. Algeo J. Fifty Years Among the New Words: A Dictionary of Neologisms. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – 274 p.

8. Trudgill P. Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. – London : Penguin Books, 2000. – 240 p.

9. Oxford English Dictionary. Available at: https://www.oed.com (accessed: 11.05.2026).

10. Merriam-Webster Dictionary. Available at: https://www.merriam-webster.com (accessed: 11.05.2026).

BANK TIZIMI MOLIYAVIY BARQARORLIGINI MUSTAHKAMLASHNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARI VA TAVSIYALAR

Narzullayev Shoxrud Nasrullo o‘g‘li

Buxoro innovatsiyalari universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada bank tizimi moliyaviy barqarorligini mustahkamlashning zamonaviy mexanizmlari tizimli tahlil qilingan. Makroihtiyotkorlik siyosati, kontrsiklik kapital buferlari, stress-test metodologiyasi, raqamli nazorat (SupTech va RegTech), depozitlarni sug‘urtalash, inqirozni hal etish mexanizmlari va ESG integratsiyasi batafsil o‘rganilgan. Xalqaro tajriba (AQSh Dodd-Frank, Yevropa SSM/SRM, Buyuk Britaniya ring-fencing, Singapur MAS) tahlil qilingan. O‘zbekiston bank tizimi uchun 8 ta amaliy tavsiya va 5 ta istiqbol yo‘nalishi ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: moliyaviy barqarorlik, makroihtiyotkorlik, kontrsiklik bufer, stress-test, SupTech, RegTech, depozit sug‘urta, inqirozni hal etish, ESG, bank nazorati.

2008-yilgi global moliyaviy inqiroz bank tizimi barqarorligini ta’minlashning an’anaviy yondashuvlari yetarli emasligini ochib berdi va zamonaviy mexanizmlarni ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatdi. Bazel bank nazorati qo‘mitasi bunga javoban Bazel III standartlarini ishlab chiqib, kapital yetarliligi, likvidlik va leveraj talablarini sezilarli

kuchaytirdi [1]. C.Borio ta’kidlashicha, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash uchun individual bank nazoratidan tizimiy, makroihtiyotkorlik yondashuviga o‘tish zarur [2]. Moliyaviy barqarorlik kengashi (FSB) global miqyosda tizimiy xavflarni monitoring qilish va xalqaro standartlarni muvofiqlashtirish vazifasini bajarmoqda [3]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining taraqqiyot strategiyasida bank tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Ushbu maqola bank tizimi moliyaviy barqarorligini mustahkamlashning zamonaviy mexanizmlarini tizimli tahlil qilib, O‘zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqadi.

Makroihtiyotkorlik siyosati bank tizimining tizimiy xavflarini aniqlash, oldini olish va boshqarishga qaratilgan. An’anaviy mikroihtiyotkorlik yondashuvdan farqli o‘laroq, makroihtiyotkorlik butun moliyaviy tizimning chidamliligini ta’minlashga qaratilgan. Asosiy vositalari: kontrsiklik kapital buferi (CCyB) – kredit tsikliga qarab 0 dan 2,5 foizgacha o‘zgaruvchan qo‘shimcha kapital talabi; tizimiy ahamiyatga ega banklar uchun qo‘shimcha kapital talabi (G-SIB/D-SIB buferi) – 1 dan 3,5 foizgacha; kredit-YaIM nisbati bo‘shlig‘i ko‘rsatkichi – kreditlashning haddan tashqari tez o‘sishini aniqlash uchun; sektorlar bo‘yicha kredit cheklovi – ko‘chmas mulk va iste’mol kreditlarini boshqarish; valyuta pozitsiyasi cheklovi – valyuta xavfini boshqarish [4]. O‘zbekiston Markaziy banki makroihtiyotkorlik vositalarini bosqichma-bosqich joriy etmoqda, biroq kontrsiklik bufer hali joriy etilmagan va tizimiy ahamiyatga ega banklar ro‘yxati rasman belgilanmagan.

Stress-test bank tizimining ekstremal, biroq ehtimoliy stsenariylarda chidamliligini baholash uchun qo‘llaniladi. J.Berkovic ta’kidlashicha, stress-test moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning eng muhim proaktiv vositasi hisoblanadi [5]. Uchta asosiy turi mavjud: sezgirlik tahlili – bitta xavf omilining o‘zgarishi (masalan, foiz stavkasi +3 foiz punkt), stsenariy asosidagi stress-test – bir nechta omilning bir vaqtda o‘zgarishi (retsessiya stsenariysi) va teskari stress-test – bankning inqirozga tushishi uchun zarur bo‘lgan sharoitlarni aniqlash. Yevropa Markaziy banki (YeMB) har yili barcha yirik banklarga stress-test o‘tkazadi va natijalarni ommaviy e’lon qiladi. AQSh Federal Zahira tizimi CCAR (Comprehensive Capital Analysis and Review)

dasturi doirasida tizimiy banklar ustidan qat’iy stress-test nazoratini amalga oshiradi. O‘zbekiston Markaziy banki 2023-yildan yillik stress-testlarni boshlagan: asosiy stsenariylar so‘m kursining 25–30 foizga qadrsizlanishi, YaIMning 3–5 foizga pasayishi va NPL ning 10–12 foizga ko‘tarilishini o‘z ichiga oladi [6].

Raqamli texnologiyalar bank nazorati va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda yangi imkoniyatlar ochmoqda. SupTech (Supervisory Technology) nazorat organlarining raqamli vositalari bo‘lib, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar tahlili va mashinaviy o‘rganish texnologiyalarini bank nazoratida qo‘lash imkonini beradi. SupTech orqali real vaqt rejimida bank ko‘rsatkichlarini monitoring qilish, g‘ayritabiiy operatsiyalarni avtomatik aniqlash va dastlabki ogohlantirish tizimini yaratish mumkin. RegTech (Regulatory Technology) esa banklar tomonidan qo‘llanilib, regulyativ talablarga rioya etish jarayonini avtomatlashtiradi: AML/CFT (pullarni yuvishga qarshi) hisobotlar, regulyativ hisobotlar va xavflarni boshqarish tizimlari avtomatlashtiriladi [7]. Singapur MAS SupTech sohasida yetakchi bo‘lib, FEAT (Fairness, Ethics, Accountability, Transparency) tamoyillari asosida AI dan bank nazoratida foydalanish doirasini belgilagan. Buyuk Britaniya FCA regulyativ sandbox dasturi orqali fintech innovatsiyalarni nazorat ostida sinab ko‘rishga imkon beradi.

Depozitlarni sug‘urtalash tizimi bank tizimiga aholi ishonchini saqlab qolishning muhim mexanizmi hisoblanadi. AQSh da FDIC (Federal Deposit Insurance Corporation) 1933-yildan beri faoliyat yuritib, har bir depozitorning 250 000 dollargacha depozitini kafolatlaydi. Yevropa Ittifoqida depozitlarni sug‘urtalash har bir depozitorning 100 000 yevrogacha mablag‘ini qoplaydi. O‘zbekistonda Depozitlarni sug‘urtalash fondi 2021-yilda tashkil etilib, jismoniy shaxslar depozitlarining 100 million so‘mgacha (taxminan 8 000 dollar) qismini kafolatlaydi [8]. Bu qoplash darajasi mintaqaviy standartlarga mos keladi, biroq xalqaro amaliyotga nisbatan past. Inqirozni hal etish (resolution) mexanizmlari ham muhim. FSB ning “Key Attributes of Effective Resolution Regimes” standarti tizimiy ahamiyatga ega banklarning inqirozini davlat byudjeti hisobiga emas, balki bank aktsiyadorlari va kreditorlari hisobiga hal etish tamoyilini (bail-in) belgilagan. Yevropa Ittifoqida SRM (Single Resolution Mechanism) va BRRD (Bank Recovery and Resolution Directive) bu tamoyillarni

amaliyotga kiritgan. O‘zbekistonda inqirozni hal etish mexanizmi hali to‘liq ishlab chiqilmagan va bu yo‘nalishda qonunchilikni rivojlantirish zarur.

Atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv (ESG) omillarining bank nazoratiga integratsiyalashuvi zamonaviy moliyaviy barqarorlikning yangi o‘lchami hisoblanadi. Iqlim xavflari bank tizimiga ikkita kanal orqali ta’sir ko‘rsatadi: jismoniy xavflar (tabiiy ofatlar, iqlim o‘zgarishi natijasidagi yo‘qotishlar) va o‘tish xavflari (past uglerodli iqtisodiyotga o‘tish jarayonidagi aktivlar qadrsizlanishi). YeMB 2022-yildan boshlab iqlim stress-testlarini o‘tkazmoqda. Buyuk Britaniya Prudential Regulation Authority (PRA) banklardan iqlim xavflarini boshqarish rejalarini taqdim etishni talab etmoqda. Yashil obligatsiyalar bozori 2024-yilda global miqyosda 500 milliard dollardan oshdi. O‘zbekistonda 2022-yilda “Islom moliyasi to‘g‘risida”gi qonun qabul qilinib, bir qator banklar islom banking bo‘limlarini ochgan. YETTB O‘zbekiston banklarida yashil moliyalashtirish va ESG tamoyillarini joriy etishni qo‘llab-quvvatlamoqda [9].

Xalqaro tajribaning qiyosiy tahlili O‘zbekiston bank tizimi uchun muhim saboqlarni beradi. AQSh da Dodd-Frank qonuni (2010) tizimiy ahamiyatga ega moliya institutlari uchun kuchaytirilgan nazorat, stress-test majburiyati va Volcker qoidasi (xususiy savdoni cheklash) joriy etdi. Yevropa Ittifoqida Yagona nazorat mexanizmi (SSM) va Yagona hal etish mexanizmi (SRM) yaratildi. Buyuk Britaniya ring-fencing yondashuvini qo‘llab, chakana va investitsion bank faoliyatini ajratdi. Singapur MAS integratsiyalangan nazorat va SupTech yetakchisi sifatida tan olingan. O‘zbekiston uchun sakkizta tavsiya ishlab chiqildi: birinchidan, Markaziy bankning makroihtiyotkorlik siyosati doirasini kengaytirish va kontrsiklik buferni joriy etish; ikkinchidan, tizimiy ahamiyatga ega banklar (D-SIB) ro‘yxatini belgilash va ular uchun qo‘shimcha kapital talabini kiritish; uchinchidan, stress-test metodologiyasini kengaytirish va natijalarni ommaviy e’lon qilish; to‘rtinchidan, SupTech va RegTech texnologiyalarini bank nazoratiga integratsiya qilish; beshinchidan, depozitlarni sug‘urtalash qoplash darajasini bosqichma-bosqich oshirish; oltinchidan, inqirozni hal etish (resolution) qonunchiligini ishlab chiqish va bail-in tamoyilini kiritish; yettinchidan, ESG va iqlim xavflarini bank nazoratiga integratsiya qilish;

sakkizinchidan, davlat banklarini xususiylashtirishni tezlashtirish va bank tizimida raqobatni oshirish [10].

Beshta istiqbol yo‘nalishi belgilandi: birinchidan, AI-asosidagi dastlabki ogohlantirish tizimini yaratish – sun’iy intellekt texnologiyalari orqali tizimiy xavflarni 6–12 oy oldin bashorat qilish; ikkinchidan, ochiq banking (Open Banking) API larini joriy etish – banklar, fintech va uchinchi tomonlar o‘rtasida xavfsiz ma’lumot almashish; uchinchidan, raqamli valyuta (CBDC) ni sinovdan o‘tkazish – Markaziy bank raqamli so‘mini yaratish; to‘rtinchidan, mintaqaviy bank nazorati hamkorligini kuchaytirish – Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan birgalikda tizimiy xavflarni monitoring qilish; beshinchidan, yashil moliyalashtirish strategiyasini ishlab chiqish – yashil obligatsiyalar, iqlim stress-test va ESG reytinglarini joriy etish.

Kibxavfsizlik va operatsion chidamlilik bank tizimi moliyaviy barqarorligining zamonaviy o‘lchami sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli transformatsiya jarayonida kiberhujumlar soni va murakkabligi keskin o‘smoqda. Bazel qo‘mitasi 2021-yilda “Principles for Operational Resilience” hujjatini chiqarib, banklardan asosiy xizmatlarning uzluksizligini ta’minlash bo‘yicha aniq rejalar ishlab chiqishni talab etdi. AQSh da OCC (Office of the Comptroller of the Currency) banklardan muntazam kibxavfsizlik stress-testlarini o‘tkazishni talab qiladi. Yevropa Ittifoqida DORA (Digital Operational Resilience Act) 2025-yildan kuchga kirib, barcha moliyaviy institutlardan raqamli operatsion chidamlilik talablarini bajarishni talab etmoqda. O‘zbekistonda kibxavfsizlik masalasi tobora dolzarb bo‘lib, 2024-yilda bank tizimiga qaratilgan kiberhujumlar soni oldingi yilga nisbatan 2,8 barobar oshdi. Markaziy bank banklardan kibxavfsizlik siyosatini ishlab chiqish va muntazam kibertahdid simulyatsiyalarini o‘tkazishni talab etmoqda.

Moliyaviy savodxonlik va iste‘molchi huquqlarini himoya qilish bank tizimi barqarorligining ijtimoiy o‘lchami hisoblanadi. Aholi moliyaviy savodxonligi past bo‘lganda iste’mol kreditlarining haddan tashqari o‘sishi, piramida sxemalariga aldanish va noto‘g‘ri moliyaviy qarorlar qabul qilish xavfi oshadi. O‘zbekistonda aholi moliyaviy savodxonligi darajasi mintaqaviy o‘rtachadan past – Jahon Banki tadqiqotiga ko‘ra, kattalar orasida moliyaviy savodxonlik 24 foiz (mintaqaviy o‘rtacha

33 foiz). Markaziy bank 2023-yilda “Moliyaviy savodxonlik strategiyasi”ni tasdiqlagan. Iste’molchi huquqlarini himoya qilish uchun kredit shartlarining shaffofligi, ortiqcha kredit yukini cheklash va moliyaviy ombudsman institutini joriy etish zarur. Bank xizmatlari narxlash siyosatining shaffofligi ham muhim – o‘quvchilarning yashirin komissiyalar va noaniq shartlar haqidagi shikoyatlari kamaytirilishi lozim.

Markaziy Osiyo mintaqaviy bank nazorati hamkorligi ham moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashning muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston bank tizimlari O‘zbekiston bilan o‘zaro bog‘liq va transmilliy bank faoliyati o‘sib bormoqda. Mintaqaviy bank nazorati hamkorligi tizimiy xavflarning bir mamlakatdan boshqasiga tarqalishini oldini olish, axborot almashish va birgalikda stress-testlar o‘tkazish imkonini beradi. XVF mintaqaviy moliyaviy barqarorlik mexanizmlarini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlamoqda. O‘zbekiston Markaziy banki Qozog‘iston va Tojikiston markaziy banklari bilan bank nazorati sohasida ikki tomonlama memorandumlar imzolagan. Kelajakda Markaziy Osiyo moliyaviy barqarorlik forumini tashkil etish va mintaqaviy dastlabki ogohlantirish tizimini yaratish tavsiya etiladi.

Xulosa va Takliflar

Bank tizimi moliyaviy barqarorligini mustahkamlashning zamonaviy mexanizmlari ko‘p qatlamli tizimdan iborat: makroihtiyotkorlik siyosati (kontrsiklik bufer CCyB 0–2,5 foiz, D-SIB bufer 1–3,5 foiz, kredit-YaIM bo‘shlig‘i), stress-test metodologiyasi (sezgirlik, stsenariy, teskari – AQSh CCAR, YeMB EBA), raqamli nazorat (SupTech – AI, katta ma’lumotlar, real vaqt monitoring; RegTech – AML/CFT avtomatlashtirish), depozitlarni sug‘urtalash (AQSh 250K$, YeI 100K€, O‘zbekiston 100 mln so‘m), inqirozni hal etish (FSB Key Attributes, bail-in, YeI SRM/BRRD) va ESG integratsiyasi (iqlim stress-test, yashil obligatsiya 500 mlrd$+). O‘zbekiston bank tizimi uchun sakkizta tavsiya (makroihtiyotkorlik kengaytirish, D-SIB, stress-test ommaviylashtirish, SupTech/RegTech, depozit sug‘urta oshirish, resolution qonunchilik, ESG kiritish, xususiylashtirish tezlashtirish) va beshta istiqbol (AI ogohlantirish, Open Banking, CBDC, mintaqaviy hamkorlik, yashil strategiya) ishlab

chiqildi. Bu mexanizmlarning tizimli joriy etilishi O‘zbekiston bank tizimining xalqaro standartlarga yaqinlashuvini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: Finalising Post-Crisis Reforms. – Basel: BIS, 2017. – 162 p.

2. Borio C. Towards a Macroprudential Framework for Financial Supervision // BIS Working Papers. – 2003. – No. 128. – P. 1–22.

3. Financial Stability Board. Global Financial Stability Report. – Basel: FSB, 2024. – 86 p.

4. Claessens S. An Overview of Macroprudential Policy Tools // Annual Review of Financial Economics. – 2015. – Vol. 7. – P. 397–422.

5. Berkowitz J. A Coherent Framework for Stress-Testing // Journal of Risk. – 2000. – Vol. 2, No. 2. – P. 5–15.

6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Moliyaviy barqarorlik sharhi. – Toshkent: Markaziy bank, 2024. – 86 b.

7. Broeders D., Prenio J. Innovative Technology in Financial Supervision (SupTech) // FSI Insights. – 2018. – No. 9. – P. 1–29.

8. O‘zbekiston Respublikasi. Depozitlarni kafolatlash to‘g‘risidagi Qonun. – Toshkent, 2021.

9. European Bank for Reconstruction and Development. Green Economy Transition in Uzbekistan. – London: EBRD, 2024. – 56 p.

10. Karimov D.A. O‘zbekiston bank tizimini mustahkamlash strategiyasi // Moliya va kredit. – 2024. – No. 2. – B. 22–36.

READING COMPETENCE AS A FACTOR IN DEVELOPING CRITICAL THINKING AMONG PHILOLOGY STUDENTS

Muratova Nargiza Baxramovna

Senior teacher, Uzbekistan state world languages University

Abstract. The contemporary educational paradigm increasingly emphasizes the development of higher-order thinking skills as a fundamental objective of higher

education. In philological education, critical thinking is regarded as an essential intellectual competence that enables students to analyze, interpret, evaluate, and synthesize textual information in a reflective and academically grounded manner. This article examines the theoretical and pedagogical relationship between reading competence and the development of critical thinking among philology students. The study explores the cognitive and methodological foundations of critical reading, discusses modern student-centered pedagogical approaches, and analyzes the role of interpretative and reflective reading practices in fostering critical consciousness. The findings indicate that reading competence significantly enhances analytical reasoning and independent judgment.

Keywords: critical thinking, reading competence, philology students, critical reading, higher-order thinking skills, pedagogy.

Introduction

The socio-cultural, political, and technological transformations of modern society have fundamentally altered the information landscape, escalating the necessity for critical thinking within the framework of higher education. In an era characterized by information abundance, digital saturation, and hyper-textuality, the capacity to process data must evolve beyond passive reception toward active, evaluative engagement. Within this context, higher education institutions are tasked with shifting their primary focus from mere knowledge transmission to the cultivation of epistemological independence. Philology students occupy a unique and critical position within this educational landscape. Their academic discipline demands advanced analytical and interpretative proficiencies specifically tailored to navigate, deconstruct, and contextualize complex literary, historical, and linguistic texts. Philological training is not merely the study of language structure; it is an investigation into how meaning is constructed, manipulated, and received across different cultural and historical paradigms. Consequently, advanced reading competence serves as a foundational cognitive mechanism—a prerequisite for developing the nuanced analytical reasoning required for sophisticated philological inquiry.

Theoretical Background and Literature Review

The Concept of Critical Thinking in Higher Education

Critical thinking within academic discourse is defined as a purposeful, self-regulatory judgment that results in interpretation, analysis, evaluation, and inference. Drawing from psychological and philosophical frameworks, critical thinking represents the zenith of cognitive taxonomies, encompassing higher-order operations such as deconstructing arguments into their constituent premises, detecting underlying biases, exposing logical fallacies, and synthesizing disparate perspectives to form cohesive, evidence-based conclusions. In higher education, this intellectual disposition transitions a student from a consumer of facts to an active participant in academic discourse.

Dimensions of Reading Competence

Modern literacy frameworks treat reading competence not as a mechanistic decoding skill, but as a multi-dimensional cognitive construct. It consists of three interrelated progressive tiers: literal comprehension, interpretative analysis, and critical evaluation. Literal comprehension involves the baseline decoding of semantic structures and explicit textual data. Interpretative analysis requires the capacity to discern implicit meanings, subtexts, allegories, and authorial intents. The highest tier, critical evaluation, is where the reader cross-examines the text against external validation criteria, questioning its structural integrity, historical positionality, and ideological foundations.

The Cognitive Nexus

When these two domains intersect, they form a reciprocal cognitive engine. Reading competence supplies the raw structural data and contextual nuances, while critical thinking provides the evaluative tools needed to judge that data. Together, they catalyze independent reasoning, allowing the philology student to resist dogmatic interpretations and construct original academic arguments.

The Interdependent Relationship Between Reading Competence and Critical Thinking

The functional correlation between reading competence and critical thinking is deeply symbiotic. Advanced reading competence directly supports and accelerates

critical thinking by requiring the reader to engage in a series of rigorous analytical operations. When a philology student interacts with a complex text, they do not merely absorb information; they actively deconstruct its hermeneutic layers, identify latent assumptions, and verify the validity of the evidence presented. This rigorous interaction promotes intellectual independence and cognitive flexibility. Students learn to tolerate ambiguity, recognize that texts can harbor multiple valid interpretations, and adapt their viewpoints when presented with compelling textual evidence. By cultivating a habit of close, evaluative reading, students develop the cognitive stamina required to form independent judgments that are academically grounded rather than purely impressionistic.

Methodological and Pedagogical Approaches in Philological Education

To bridge the gap between theoretical literacy and applied critical consciousness, contemporary pedagogy must discard teacher-centric, lecture-heavy transmission models. Instead, universities must adopt student-centered, dialogic frameworks that emphasize analytical reading, reflective learning, discussion-based instruction, and problem-based learning. Analytical reading strategies require slow, iterative engagement with a text. Students are taught to annotate systematically, tracking narrative shifts, rhetorical devices, and structural inconsistencies. Reflective learning tasks—such as double-entry journals, reading logs, and meta-cognitive self-audits—require students to document not just what they are reading, but how they are processing it. This practice makes their internal thought processes explicit, allowing them to spot their own interpretive biases. Furthermore, discussion-based and problem-based learning (PBL) shift the classroom dynamic from passive listening to active defense of textual interpretations. By presenting students with interpretive problems, such as contradictory historical accounts or highly ambiguous literary endings, educators force students to collaboratively synthesize evidence and defend their conclusions.

Strategic Recommendations for Higher Education

To systematically integrate these findings into higher education and maximize the development of critical thinking among philology students, the following

comprehensive institutional, curricular, and pedagogical recommendations are proposed:

Curricular Integration of Critical Reading Strategies: Higher education institutions must deliberately embed advanced text-analysis strategies throughout all stages of the philological curriculum rather than relegating them to introductory modules. Courses should be structured around progressive textual complexity, ensuring that students are continuously challenged to apply higher-order cognitive skills to diverse literary and linguistic materials.

Transition to Student-Centered Instructional Methods: University faculty and educators must actively pivot away from monologue-based lectures toward student-centered, dialogic methods. Classrooms should be reimagined as collaborative workshops where teachers use reflective tasks, analytical case studies, and problem-based scenarios to stimulate active student engagement. Implementation of Analytical and Reflective Discussions: Instructors should design structured seminar environments that prioritize peer-to-peer discussions. These discussions must require students to justify their interpretations using explicit textual evidence, thereby refining their argumentative capabilities and teaching them to navigate divergent academic viewpoints.

Reform of Assessment Frameworks: Traditional, recall-based examination models must be replaced with assessments that explicitly evaluate interpretive and evaluative proficiencies. Higher education institutions should implement diverse evaluation tools, including critical essays, portfolio defenses, comparative text analyses, and viva-voce examinations, ensuring that grading metrics align with the development of independent, analytical thought. Faculty Professional Development: Universities should provide continuous training for academic staff on modern hermeneutic methodologies and critical literacy pedagogy. Equipping educators with the tools to teach meta-cognitive reading strategies ensures a unified institutional approach to fostering student critical consciousness.

Conclusion

Ultimately, reading competence is a fundamental factor in developing critical thinking among philology students. It serves as the primary cognitive bridge between basic literacy and advanced analytical reasoning, directly enhancing a student's capacity to decode subtext, identify structural biases, evaluate arguments, and assert intellectual independence. For modern philological education to remain vital in an increasingly complex information age, university curricula must actively champion reflective, student-centered reading practices. By doing so, higher education institutions ensure that their graduates are not merely passive consumers of text, but highly skilled, independent thinkers capable of navigating, critiquing, and shaping global academic and cultural discourses.

REFERENCES:

1. Bloom, B. S. (1956). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Longmans, Green.

2. Facione, P. A. (1990). Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. California Academic Press.

3. Rosenblatt, L. M. (1994). The reader, the text, the poem: The transactional theory of the literary work. Southern Illinois University Press.

4. Paul, R., & Elder, L. (2020). The miniature guide to critical thinking concepts and tools. Rowman & Littlefield.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФУТУРИЗМА И ЕГО ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ

Мавлонова Саидабону Анваровна

Докторант Международного Азиатского университета

электронная почта: saidamavlonova99@gmail.com

Аннотация

В данной работе рассматриваются происхождение футуризма и его основные художественные и философские принципы. Анализируется формирование футуризма как литературного направления начала XX века,

связанного с развитием техники, урбанизацией и ускорением общественных процессов. Особое внимание уделяется различиям между итальянским и русским футуризмом, а также трансформации футуристических идей в поздней футурологии и научной фантастике. В работе исследуются ключевые принципы футуристического мышления: культ скорости, конфликт старого и нового, роль техники, экспериментальность художественной формы и проблема изменения человеческого сознания под влиянием технологического прогресса. На примере трудов Элвина Тоффлера и произведений Шайхова показано, что футуризм продолжает существовать как способ художественного и концептуального осмысления будущего.

Ключевые слова: Футуризм, авангард, футурология, научная фантастика, техника, ускорение, технологический прогресс, художественный эксперимент, Тоффлер, Шайхов.

Введение

Футуризм является одним из наиболее значительных направлений художественного авангарда начала XX века. Его возникновение связано с глубокими социальными и культурными изменениями, вызванными индустриализацией, научно-техническим прогрессом, урбанизацией и изменением представлений человека о времени и будущем. Отправной точкой футуризма принято считать публикацию манифеста Филиппо Томмазо Маринетти в 1909 году, где была сформулирована программа нового искусства, основанного на культе скорости, техники, энергии и отрицании культурной традиции. Именно футуризм впервые сделал будущее центральной темой художественного мышление.

Русский футуризм быстро приобрел самостоятельный характер и не стал простым продолжением итальянской модели. Для него были характерны языковые эксперименты, словотворчество, разрушение литературных норм, внимание к звуковой организации текста и стремление обновить механизм художественного восприятия. Уже на раннем этапе футуризм существовал в двух формах: как конкретное литературное течение начала XX века и как более

широкая культурная модель, ориентированная на художественное освоение будущего [13].

Основная часть

Футуристическое мировоззрение основывается на нескольких ключевых принципах. Прежде всего это принцип ускорения. В футуристическом сознании будущее воспринимается как сила, активно вторгающаяся в настоящее. Мир находится в состоянии постоянного движения, а скорость изменений становится определяющей характеристикой эпохи.

Вторым важным принципом является конфликт старых и новых форм жизни. Футуризм выступал против культурной инерции прошлого и провозглашал необходимость создания нового искусства, соответствующего эпохе техники. Традиционная культура воспринималась футуристами как препятствие развитию, тогда как будущее ассоциировалось с обновлением и разрушением устаревших норм.

Особое место в футуризме занимает техника. Для представителей этого направления техника была не только символом скорости и прогресса, но и силой, способной изменить общественные институты, труд, образование, семью и повседневную жизнь человека. В поздней футурологии данная идея получает дальнейшее развитие: техника рассматривается уже как фактор глобальной трансформации общества.

Еще одной особенностью футуристического письма является экспериментальность художественной формы. Футуристы активно использовали фрагментарность, монтаж, манифест, перечни, резкие композиционные переходы и необычные языковые конструкции. В русском футуризме особое значение приобрели звуковая организация стиха и словотворчество.

Данные особенности особенно ярко проявляются в трудах Элвина Тоффлера. В книге “Future Shock” (1970) Тоффлер описывает ситуацию, при которой темп общественных и технологических изменений начинает превышать адаптационные возможности человека [39]. В последующих работах исследователь развивает концепцию цивилизационных волн, перехода к

информационному обществу и усиления роли знания как основной формы власти [41].

В произведениях Шайхова футуристические идеи реализуются иначе. Если Тоффлер строит свои тексты на публицистической концептуализации будущего, то Шайхов раскрывает проблему через художественный сюжет, образ и систему персонажей. Техническое новшество в его произведениях вторгается в жизненный мир человека, изменяет структуру выбора, риска и ответственности [15].

Таблица 1 - Исторический футуризм и футуризм как модель письма о будущем

Параметр	**Исторический футуризм**	**Поздняя футурология / научная фантастика**
Хронологический центр	**1900–1920-е годы**	**Вторая половина XX - XXI век**
Основной носитель	**Манифест, авангардный текст**	**Эссе, роман, повесть, сценарий будущего**
Главный интерес	**Разрыв с прошлым, новый язык**	**Социальные последствия техники**
Режим времени	**Ударное настоящее**	**Переход от настоящего к будущему**
Статус техники	**Символ скорости и энергии**	**Фактор изменения институтов и повседневности**

Заключение

Таким образом, футуризм возник как реакция на глобальные изменения начала XX века и стал одним из важнейших направлений художественного

авангарда. Исторический футуризм сформировал язык скорости, движения и разрыва с прошлым, а поздняя футурология и научная фантастика наполнили этот язык социальным и философским содержанием.

Основными принципами футуризма являются культ ускорения, конфликт старого и нового, особая роль техники, экспериментальность художественной формы и внимание к изменению человеческого сознания в условиях технологического прогресса. Эти принципы сохраняют актуальность и в современной культуре.

На примере трудов Тоффлера и произведений Шайхова можно увидеть, что футуристическое мышление продолжает существовать как способ художественного и философского осмысления будущего.

Список литературы

1. Маринетти Ф. Т. Манифест футуризма. — М.: Республика, 2000. — 64 с.
2. Тоффлер Э. Шок будущего / пер. с англ. — М.: АСТ, 2002. — 557 с.
3. Тоффлер Э. Третья волна / пер. с англ. — М.: АСТ, 2004. — 781 с.
4. Хужанова Н. Научная картина мира и развитие фантастического мышления в узбекской и русской литературе // Вестник современной филологии. — 2025. — № 3. — С. 45–53.
5. Шайхов Х. Избранные фантастические произведения. — Ташкент: Ўзбекистон, 2018. — 320 с.
6. Якобсон Р. О. Работы по поэтике. — М.: Прогресс, 1987. — 464 с.
7. Крученых А. Е. Декларация слова как такового. — СПб.: Азбука, 2010. — 96 с.
8. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — СПб.: Искусство-СПБ, 1998. — 384 с.
9. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / пер. с итал. — СПб.: Symposium, 2006. — 544 с.
10. Jameson F. Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions. — London: Verso, 2005. — 431 p.

11. Хужанова, О. Т. Научные открытия и их влияние на литературные концепции времени и пространства в произведениях узбекских и русских писателей [Электронный ресурс] / О. Т. Хужанова // CyberLeninka. - 2025.

12. Шайхов, Х. Блеск алмаза [Электронный ресурс]. - Ташкент : Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 2006.

13. Toffler, A. Powershift: knowledge, wealth, and violence at the edge of the 21st century [Electronic resource] / A. Toffler. - New York : Bantam Books, 2021.

NEMIS TILIDA AFFIKSATSIYA ORQALI SO‘Z YASALISHI: STRUKTURAVIY VA SEMANTIK TAHLIL

Abdullayeva Soxibaxon Yakubovna

O‘zDJTU dotsent, f.f.n.

Abduqodirova Dilobar O‘tkirbek qizi

O‘zDJTU, tarjimonlik nemis tili yo‘nalishi 2- bosqich talabasi

E-Mail: abduqodirovadilobar1101@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada nemis tilida affiksatsiya orqali so‘z yasalishining strukturaviy va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Eng mahsuldor prefikslar (be-, ge-, ver-, zer-) va suffikslar (-heit, -keit, -ung, -bar) misolida ularning yangi so‘z hosil qilish hamda ma’no o‘zgartirishdagi roli yoritilgan. Tadqiqot natijalari affiksatsiya nemis tilida lug‘at boyishini ta’minlovchi muhim derivatsion vosita ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *so‘z yasalishi, derivatsiya, affiksatsiya, prefiks, suffiks, mahsuldorlik, semantik o‘zgarish, transpozitsiya, nemis tili.*

Abstract. This article examines the structural and semantic features of word formation through affixation in the German language. Using the most productive prefixes (be-, ge-, ver-, zer-) and suffixes (-heit, -keit, -ung, -bar) as examples, their role in creating new words and changing meanings is analyzed. The results show that affixation is an important derivational means that enriches the vocabulary of the German language.

Keywords: *word formation, derivation, affixation, prefix, suffix, productivity, semantic change, transposition, German language.*

Har qanday tilning nominativ tizimi, strukturaviy-funksional mexanizmlari va uning leksik-semantik qatlamlari doimiy ijtimoiy-madaniy evrilishlar hamda lisoniy taraqqiyot qonuniyatlari asosida shakllanadi va rivojlanadi. Tilshunoslik fanining fundamental yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan so‘z yasalishi (Wortbildung) hodisasi til tizimining dinamik xarakterini belgilovchi, uning ichki va tashqi resurslarini safarbar etuvchi asosiy lingvistik mexanizmlardan biri hisoblanadi. Nemis tili o‘zining boy derivatsion imkoniyatlari, tizimli va arxitektonik jihatdan mukammal so‘z yasash modellari bilan boshqa hind-yevropa tillari oilasidan yaqqol ajralib turadi. Ma’lumki, germanistika ilmida yangi leksik birliklarni hosil qilish asosan ikki yirik magistral yo‘nalishga bo‘linadi: kompozitsiya va derivatsiya. Agar kompozitsiya jarayoni asosan ikki yoki undan ortiq mustaqil va erkin variantli negizlarning semantik va sintaktik birikuviga asoslansa, affiksatsiya (Affigierung) tildagi mavjud bog‘liq morfemalar (prefiks, suffiks va sirkumfikslar) yordamida mutloqo yangi konseptual birliklarni va leksik tushunchalarni yuzaga keltiruvchi murakkab lisoniy jarayondir [Fleischer, Barz, 2012:484].

Zamonaviy lingvistik paradigmalarda, xususan, kognitiv tilshunoslik va strukturaviy semantikada so‘z yasalishi endilikda shunchaki mexanik, formal-strukturaviy operatsiya yoki morfemalarning chiziqli (linear) birikuvi sifatida qaralmaydi. Aksincha, u inson tafakkuridagi kontseptuallashuv va kategorizatsiyalashuv jarayonlarining bevosita lisoniy in’ikosi, tilning ichki energiyasi va nominativ ehtiyojlarini qondiruvchi kreativ struktura sifatida talqin qilinmoqda [Schippan, 2002:36]. Nemis tili lingvistik tizimida affikslar faqatgina so‘zning grammatik formatini o‘zgartirib qolmay, balki uning paradigmatsiyasini, valentlik imkoniyatlarini, sintaktik distributsiyasini va eng muhimi, uning ichki semantik mikrotizimini butkul yangi bosqichga olib chiqadi.

Nemis tili affikslarining ko‘pma’noliligi (polisemiya), ularning o‘zaro omonimik va sinonimik munosabatlarga kirishishi, shuningdek, fe’llar tizimidagi ajraladigan va ajralmaydigan prefikslarning funksional-semantik tabiati hamon germanistikada qizg‘in bahslarga sabab bo’lmoqda [Schippan, 2002:45].

Xususan, prefiksal morfemalarning fe’l aspektualligi va harakat xarakteriga (Aktionsart) ko‘rsatadigan ta’siri, suffiksal morfemalarning esa so‘z turkumlararo transpozitsiyani amalga oshirishdagi lisoniy tabiati chuqurroq tizimli tahlilni talab etadi. Tadqiqotning predmeti sifatida nemis tilidagi eng mahsuldor prefiksal (*be-, ge-, er-, ver-, zer-, ent-*) va suffiksal (*-heit, -keit, -ung, -bar, -lich, -ig*) morfemalarning tizimli-strukturaviy va semantik xususiyatlari olingan. Klassik germanistikada V. Fleischer va I. Barz o‘zlarining fundamental asarlarida nemis tili so‘z yasalishining morfologik va leksik qonuniyatlarini mukammal tizimlashtirib berganlar. Shuningdek, P.Eisenberg asarlarida so‘z yasalishi va fonologiya, xususan, suffiksatsiya jarayonidagi umlaut hodisasining morfonologik tabiatiga alohida urg‘u berilgan. E. Donalies tadqiqotlarida esa affiksal morfemalarning prototipik semantikasi va ularning tildagi mahsuldorlik darajasini aniqlashning statistik-lingvistik usullari ishlab chiqilgan [Donalies, 2007:75].

M. Lohde esa o‘z ishlarida derivatsiyani sinxron va diaxron aspektda qiyoslab, ko‘plab o‘lik (nomahsuldor) affikslarning funksional xususiyatlarini yoritgan. O‘zbekiston germanistikasida va umumiy tilshunosligida ham nemis tili grammatikasi va so‘z yasalishi muammolari R. Rasulov kabi olimlar tomonidan tillararo qiyosiy-tipologik aspektda, transferensiya va interferensiya hodisalarini aniqlash jarayonida qisman o‘rganilgan bo‘lsa-da, aynan affiksatsiyaning sof sinxron-semantik tabiati alohida va yaxlit tadqiqot obyekti sifatida tizimli tahlilga muhtojdir [Rasulov, 2008: 201].

Nemis tili fe’l tizimida prefiksatsiya hodisasi lisoniy birliklarning semantik va sintaktik strukturasi modifikatsiyasini ta’minlovchi eng murakkab mexanizmlardan biridir. Germanistika ilmida prefikslar an’anaviy ravishda ajraladigan (trennbare Verbzusätze) va ajralmaydigan (untrennbare Präfixe) guruhlarga ajratiladi. Biroq, sof morfemik va derivatsion tahlil nuqtai nazaridan, haqiqiy prefiks sifatida faqat urg‘u olmaydigan va har doim fe’l ildizi bilan uzviy leksik-semantik yaxlitlikni hosil qiluvchi morfemalar tan olinadi.

Ajralmaydigan prefikslar (*be-, ge-, er-, ver-, zer-, ent-, emp-, miss-*) fe’l leksik-semantik variantlarining strukturaviy o‘zagini tubdan o‘zgartirish, unga yangi jihat,

harakat xarakteri (Aktionsart) hamda transitivlik (o‘timlilik) yoki intransitivlik (o‘timsizlik) valentligini yuklash imkoniyatiga ega. Be- prefiksining derivatsion-sintaktik potensiali *be-* prefiksi zamonaviy nemis tilida eng yuqori mahsuldorlik ko‘rsatkichiga ega bo‘lgan morfema hisoblanadi. Uning bosh funksional-sintaktik vazifasi – transitivlashtirish, ya’ni obyektsiz yoki bilvosita obyektli fe’llarni bevosita to‘ldiruvchi (Akkusativobjekt) talab qiladigan o‘timli fe’llarga aylantirishdir. Semantik nuqtai nazardan, u harakatning obyekt yuzasiga to‘liq qoplanishini yoki obyektdagi intensiv o‘zgarishni ifodalaydi [Eisenberg, 2020: 345].

Ushbu prefiks quyidagi semantik mikromaydonlarni shakllantiradi:

• Kontakt-obyektli semantika: Harakat obyektga bevosita va to‘liq yo‘naltiriladi. Masalan, *wohnen* (yashamoq, intranzitiv) rightarrow *bewohnen* (biron bir uyni/hududni egallab yashamoq, tranzitv); *steigen* (ko‘tarilmoq) rightarrow *besteigen* (biron cho‘qqiga, otga chiqmoq).

• Ornatuvchi semantika: Ot yoki sifat negizlaridan fe’l yasashda subyektni biron narsa bilan ta’minlash, jihozlash ma’nosini beradi. Masalan, *die Gaben* (hadya) rightarrow *begaben* (iste’dod bermoq, mukofotlamoq); *schön* (go‘zal) rightarrow *beschönigen* (bo‘yab ko‘rsatmoq, go‘zallashtirmoq)[Lohde, 2006:189].

Ver- prefiksi o‘zining semantik arxitektonikasi bo‘yicha nemis tilidagi eng universal va ziddiyatli morfemalardan biridir. V. Fleischer tasnifiga ko‘ra, ushbu morfema bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan bir nechta derivatsion dispoziyalarni yuzaga keltira oladi:

• Harakatning yakunlanishi va natijaviyligi (Resultativ): Harakat jarayonining o‘z yakuniy nuqtasiga yetganligini yoki obyektdagi holat o‘zgarishini bildiradi. Masalan, *blühen* (gullamoq) rightarrow *verblühen* (gullanib bo‘lmoq, so‘limoq); *brennen* (yonmoq) rightarrow *verbrennen* (yonib kul bo‘lmoq).

• Noto‘g‘ri, xato yoki salbiy harakat (Pejorativ): Ko‘pincha o‘zlik olmoshi (*sich*) bilan birga kelib, harakatning adashib, xato bajarilganini anglatadi. Masalan, *rechnen* (hisoblamoq) rightarrow *sich verrechnen (yanglish hisoblamoq); *hören* (eshitmoq) rightarrow *sich verhören* (noto‘g‘ri eshitib olmoq); *laufen* (yugurmoq) rightarrow *sich verlaufen* (adashib qolmoq).

• Eliminatsiya va yo‘q qilish semantikasi: Obyektning yo‘q bo‘lishi, sarf bo‘lishi yoki tugashini ifodalaydi. Masalan, *brauchen* (ishlatmoq) rightarrow *verbrauchen* (iste’mol qilib tugatmoq); *spielen* (o‘ynamoq) rightarrow *verspielen* (qimorda boy bermoq).

Zer- va *ent*- prefikslari o‘zaro funksional differentsiatsiyaga ega bo‘lib, asosan destruktiv va separativ ma’nolarni ifodalaydi. *Zer*- sof destruktiv morfema bo‘lib, harakat natijasida obyektning qismlarga, parchalarga bo‘linib, jismonan yo‘q bo‘lishini ko‘rsatadi: *brechen* (sindirmoq) rightarrow *zerbrechen* (chil-chil qilmoq); *reißen* (uzmoq) rightarrow *zerreißen* (yirtib tashlamoq). *Ent*- prefiksi esa asosan separativ (ajratish, uzoqlashtirish, maxfiylikdan chiqarish) semantikasiga ega bo‘lib, obyektni biron holat yoki narsadan mahrum qilishni anglatadi: *beseitigen* ma’nosida *decken* (yopmoq) rightarrow *entdecken* (kashf qilmoq, siri ochilmoq); *waffnen* (qurollantirmoq) rightarrow *entwaffnen* (qurolsizlantirmoq).

Zamonaviy nemis tili leksikasida abstrakt tushunchalarni va harakat nomlarini shakllantirishda quyidagi suffikslar yetakchi o‘rin tutadi:

• -ung suffiksi: Ushbu morfema faqat fe’llardan (ko‘pincha o‘timli fe’llardan) ot yasashga ixtisoslashgan. U harakat jarayonini yoki shu harakatning moddiylashgan natijasini ifodalaydi. Tizimli tahlillar shuni ko‘rsatadiki, *-ung* suffiksli bajaran barcha otlar istisnosiz ayollar jinsiga (*femininum*) tegishli bo‘ladi. Masalan, *befreien* (ozod qilmoq) rightarrow *die Befreiung* (ozodlik/ozod qilish); *erziehen* (tarbiyalamoq) rightarrow *die Erziehung* (tarbiya).

• -heit va -keit suffikslari: Ushbu morfemalar asosan sifatlardan va sifatdoshlardan abstrakt xususiyat, holat va tushunchalarni ifodalovchi otlar yasaydi. Ularning o‘zaro distributiv bo‘linishi fonetik qonuniyatlarga asoslanadi: *-heit* suffiksi tub sifatlardan keyin keladi (*frei* rightarrow *die Freiheit*), *-keit* esa asosan *-bar*, *-sam*, *-lich*, *-ig* kabi suffikslar bilan tugagan yasama sifatlardan keyin qo‘shiladi (*dankbar* rightarrow *die Dankbarkeit*, *einsam* rightarrow *die Einsamkeit*).

• -bar suffiksi o‘z ichiga yashirin passiv modallikni (kann jmd/etwas o.ä. werden) qamrab oladi. U asosan o‘timli fe’llar negiziga qo‘shilib, shu harakatni bajarish imkoniyati mavjudligini bildiradi:

lesen (o‘qimoq) rightarrow *lesbar* (o‘qish imkoniyati bor, o‘qishli)

realisieren (amalga oshirmoq) rightarrow *realisierbar* (amalga oshirsa bo‘ladigan, real) -lich suffiksi esa o‘xshashlik, xarakter xususiyati yoki vaqt-davriylik munosabatlarini shakllantiradi: *der Vater* (ota) rightarrow *väterlich* (otalarcha, otaga xos); *das Jahr* (yil) rightarrow *jährlich* (har yilgi, yillik).

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, nemis tilida prefiksatsiya ayniqsa fe’l tizimida katta ahamiyat kasb etib, harakatning yo‘nalishi, natijaviyligi, aspektual xarakteri hamda valentlik xususiyatlarini belgilashda muhim rol o‘ynaydi. Be-, ver-, zer-, ent- kabi mahsuldor prefikslar turli semantik mikromaydonlarni shakllantirib, tub fe’l negizining ma’nosini sezilarli darajada kengaytiradi yoki o‘zgartiradi. Shu bilan birga, suffiksatsiya so‘z turkumlari o‘rtasidagi transpozitsiyani amalga oshirib, ayniqsa abstrakt otlar va sifatlar hosil qilishda faol qo‘llaniladi. -ung, -heit, -keit, -bar, -lich kabi suffikslar nemis tilining derivatsion tizimida markaziy o‘rin egallaydi.

Affiksatsiya jarayonining faqat formal-morfologik emas, balki semantik, sintaktik va morfonologik jihatlari ham o‘zaro chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlandi. Derivatsiya natijasida yuzaga keladigan yangi birliklar tilning nominativ ehtiyojlariga xizmat qiladi, inson tafakkuridagi yangi tushunchalarni ifodalashga imkon yaratadi.

Demak, nemis tilidagi affiksal tizimning strukturaviy-semantik xususiyatlarini tadqiq etish so‘z yasalish qonuniyatlarini chuqurroq anglash, mahsuldor va nomahsuldor modellarning farqini aniqlash hamda nemis tili leksikologiyasi va grammatikasi bo‘yicha nazariy bilimlarni boyitishga xizmat qiladi. Bu esa kelgusida nemis va o‘zbek tillarining qiyosiy-tipologik tadqiqotlarida, shuningdek, tarjimashunoslik va amaliy til o‘qitish jarayonlarida muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Schippan T. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. 2002– 306 S.

2. Eisenberg P. Das Wort (Grundriss der deutschen Grammatik). Band 1. 5. Auflage. Stuttgart: J.B. Metzler. 2020– 411 S.

3. Donalies E. Basiswissen Deutsche Wortbildung. Tübingen: Francke (UTB). 2007– 128 S.

4. Lohde M. Wortbildung des modernen Deutschen: Ein Lehr- und Übungsbuch. Tübingen: Narr Verlag. 2006– 342 S.

5. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. Toshkent: O‘qituvchi. 2008– 272 b.

6. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. 4. Auflage. Berlin/Boston: De Gruyter. 2012– 484 S.

INGLIZ TILLARIDA “YELLOW” RANG KOMPONENTLI IDIOMALARNING SEMANTIK MAYDON TAHLILI

Shakirova Madina Baxriddinovna

UzWSLU Senior teacher

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz tilidagi “yellow” rang komponentli idiomalarning semantik maydoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda “yellow” rangining frazeologik birliklarda ifodalagan emotsional, psixologik va madaniy ma’nolari o‘rganiladi. Shuningdek, idiomalarning konnotativ xususiyatlari hamda ularning milliy-madaniy tafakkur bilan bog‘liqligi lingvosemantik jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari rang semantikasi va frazeologiya sohasidagi ilmiy izlanishlarni boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: yellow, rang semantikasi, idioma, frazeologizm, semantik maydon, lingvokulturologiya, konnotatsiya, ingliz tili, rang komponenti, qiyosiy tahlil.

Kirish : Ranglar insoniyat tafakkurida eng qadimiy ramziy vositalardan biri hisoblanadi. Ular nafaqat predmetlarning tashqi belgisi, balki insonning emotsional holati, madaniy qarashlari, diniy tasavvurlari va ijtimoiy qadriyatlarini ifodalovchi semantik kod vazifasini ham bajaradi. Shu jihatdan ranglar lingvokulturologiya, semantika va kognitiv tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biri sifatida qaraladi. Rang ramzlari inson tafakkurida assotsiativ va metaforik tizim hosil qilib, til birliklarida, ayniqsa frazeologik birliklar va idiomalarda faol namoyon bo‘ladi. Ranglarning ramziy ma’nosi nihoyatda murakkab va ko‘p qatlamli bo‘lib, ular turli xalqlarda turlicha semantik talqin qilinadi.

Asosiy qism : Sariq rang ana shunday murakkab va ziddiyatli semantik tabiatga ega ranglardan biridir. U insoniyat madaniyati tarixida bir vaqtning o‘zida ham ijobiy, ham salbiy ma’nolarni ifodalab kelgan. Bir tomondan, sariq rang quyosh nuri, oltin, boylik, hosildorlik va hayotiy energiya bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, u xiyonat, hasad, yolg‘on va ma’naviy beqarorlikni ham anglatadi. Demak, sariq rangning semantik maydoni dualistik xarakterga ega bo‘lib, uning talqini tarixiy, madaniy va diniy omillar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Izlanishlar natijasida ingliz tlida 18 ta yellow komponentli idiomalar aniqlandi: to be yellow, yellow dog, yellow press, yellow journalism, yellow livered, turn yellow, yellow pages, yellow believed, mellow yellow, yellowish face, Yellowknife, look (be)yellow around the gill`s, yellow streak, Yellow jack ,the yellow leaf, Yellow alert , yellow warning, yellow rag or yellow sheet ,as yellow as gold yellow as a gained.

Ingliz tilidagi “Yellow”(sariq) rang komponentli idiomalar semantik maydonlari

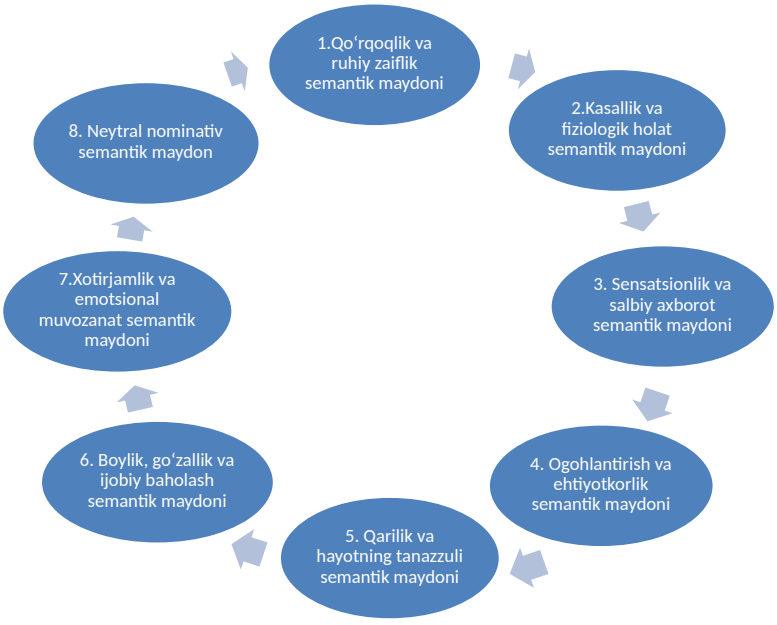

Ingliz tilidagi yellow rang komponentli idiomalar semantik jihatdan murakkab va ko‘p qatlamli frazeologik birliklar hisoblanadi. Ular orqali insonning psixologik holati, fiziologik kechinmalari, ijtimoiy baholash, ehtiyotkorlik, qarilik hamda estetik tasavvurlar ifodalanadi. Mazkur idiomalarda yellow komponenti ko‘pincha denotativ emas, balki konnotativ va ramziy ma’noda qo‘llanib, implisit semantikani yuzaga

keltiradi. Sariq (Yellow) rang komponetli idiomalrni komponent tahlil asosida ushbu idiomalar bir necha semantik maydonlarga ajratib tahlil qilib chiqdik

1.Qo‘rqoqlik va ruhiy zaiflik semantik maydoni. Ingliz tilidagi yellow komponentli idiomalarning eng faol semantik maydonlaridan biri qo‘rqoqlik va ruhiy zaiflik bilan bog‘liqdir. To be yellow, yellow-livered, yellow-bellied, yellow streak, have a yellow streak kabi idiomalarda yellow komponenti jur’atsizlik, qo‘rquv va irodasizlikni ifodalaydi. Ushbu birliklarda arxisema “salbiy baholash” bo‘lsa, differensial semalar “qo‘rqoqlik”, “ruhiy zaiflik” va “xavfdan qochish” orqali namoyon bo‘ladi. Integral semalar esa emotsional-ekspressiv munosabatni kuchaytiradi. Masalan, yellow-livered [46]idiomasida qo‘rqoqlik qadimgi fiziologik tasavvurlar asosida jigar bilan bog‘langan bo‘lib, rang komponenti metaforik xarakter kasb etadi.

2.Kasallik va fiziologik holat semantik maydoni. Yellowish face, look yellow around the gills, yellow jack kabi idiomalarda yellow komponenti kasallik, holsizlik va fiziologik zaiflik semalarini ifodalaydi. Ushbu birliklarda arxisema “salbiy fiziologik holat” bo‘lib, differensial semalar “sarg‘ayish”, “betoblik”, “holsizlanish” orqali yuzaga chiqadi. Masalan, Yellow jack idiomasi tarixiy jihatdan sariq isitma kasalligi bilan bog‘liq bo‘lib, implisit tarzda xavf va o‘lim semalarini ham anglatadi. Bu idiomani etimologiyasiga nazar tashlasak bu idioma dastlab XVIII–XIX asrlarda yellow fever (“sariq isitma”) kasalligini ifodalash uchun qo‘llangan. “Yellow” komponenti kasallik natijasida terining sarg‘ayishi bilan bog‘liq bo‘lsa, “jack” komponenti dengizchilik terminologiyasidagi sariqkarantin bayrog‘ini anglatgan. Shu sababli mazkur birlik tarixan epidemiya, xavf va o‘lim semalari bilan bog‘langan implisit lingvomadaniy ma’no kasb etgan.[47]

3.Sensatsionlik va salbiy axborot semantik maydoni. Yellow press, yellow journalism, yellow rag, yellow sheet idiomalarida yellow komponenti bo‘rttirilgan, manipulyativ va ishonchsiz axborot ma’nolarini ifodalaydi. Ushbu maydonda arxisema “salbiy ijtimoiy baholash” bo‘lsa, differensial semalar “sensatsionlik”, “mubolag‘a”,

[46] English dictionary idioms B.A.Phythian. p:321
[47] *Merriam-Webster Dictionary*. Springfield: Merriam-Webster Inc., 2025, *Collins English Dictionary*. Glasgow: HarperCollins Publishers, 2012, p. 1943.

“axborotning ishonchsizligi” bilan xarakterlanadi. Integral semalar esa emotsional ta’sir o‘tkazish va ommaviy manipulyatsiya bilan bog‘liqdir. Bu birliklarda rang komponenti jurnalistik faoliyatga nisbatan salbiy konnotatsiyani kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Masalan : Yellow press idiomasi XIX asr oxirida AQSh jurnalistikasida paydo bo‘lgan bo‘lib, u “Yellow Kid” komik qahramoni atrofidagi gazeta raqobati bilan bog‘liq. Keyinchalik bu atama sensatsion, bo‘rttirilgan va ishonchsiz axborot tarqatadigan matbuotni ifodalash uchun ishlatilgan.[48]

4.Ogohlantirish va ehtiyotkorlik semantik maydoni. Yellow alert va yellow warning kabi birikmalarda yellow komponenti xavf ehtimoli, ehtiyotkorlik va nazorat semalarini ifodalaydi. Ushbu birliklarda arxisema “ogohlantirish” bo‘lib, differensial semalar “tayyorgarlik”, “xavf ehtimoli” va “ehtiyot bo‘lish” orqali namoyon bo‘ladi. Bu yerda yellow komponenti salbiy bahodan ko‘ra signal va ogohlantirish funksiyasini bajaradi.

5.Qarilik va hayot tanazzuli semantik maydoni. Bu maydonga faqatgina the yellow leaf ma`no jihatdan to`g`ri keladi va bu idiomada yellow komponenti hayotning so‘nggi bosqichi, qarilik va jismoniy kuchning susayishini ifodalaydi. Ushbu idiomada sarg‘aygan barg obrazi orqali inson umrining kuz davri metaforik tarzda tasvirlanadi. Arxisema “hayotiy tanazzul” bo‘lsa, differensial semalar “qarilik”, “so‘nish” va “hayot yakuni” bilan bog‘liqdir.

6.Boylik va estetik baholash semantik maydoni. Ba’zi idiomalarda yellow komponenti ijobiy semantik yuklama kasb etadi. As yellow as gold va yellow as a guinea birliklarida u boylik, qimmatlilik, yorqinlik va estetik go‘zallikni ifodalaydi. Masalan: As yellow as gold birligi tashqi ko‘rinishdagi oltinsimon yorqinlikni bildirishi bilan birga, metaforik tarzda qimmatlik, go‘zallik va yuqori sifat semalarini ham anglatadi. Bu yerda yellow komponenti oddiy rang emas, balki “oltin” konsepti bilan bog‘liq madaniy-ramziy belgi sifatida ishlaydi. Komponent tahlilga ko‘ra, arxisema — ijobiy baholash, differensial semalar — yorqinlik, oltinsimon rang, estetik go‘zallik, integral sema esa boylik va qadriyat assotsiatsiyasidir. Quyidagi misolda “Her hair was as yellow as gold in the sunlight” (Jozeph Jewelry 3). bu birlik semantik

[48] *Oxford English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 2024

jihatdan “as good as gold” idiomasi bilan bog‘lanib, ishonchlilik, yuqori sifat va ijobiy qiymatni ifodalovchi metaforik modelni shakllantiradi.

7.Xotirjamlik va emotsional muvozanat semantik maydoni. Mellow yellow idiomasida yellow komponenti xotirjamlik, emotsional erkinlik va ruhiy muvozanatni anglatadi. Ushbu birlikda integral semalar “tinchlik”, “relaksatsiya”, “ruhiy osoyishtalik” bilan bog‘liq bo‘lib, rang komponenti ijobiy psixologik holatni ifodalovchi ramziy unsur sifatida xizmat qiladi. Masalan :Mellow yellow idiomasi 1960-yillar ingliz-amerika madaniyatida paydo bo‘lgan bo‘lib, dastlab “mellow” (xotirjam, sokin) va “yellow” (ramziy rang) so‘zlarining birikmasi sifatida “relaksatsiya, erkin va xotirjam holat” ma’nosini ifodalagan. Keyinchalik bu ifoda ommaviy madaniyat va qo‘shiq nomi orqali keng tarqalib, ayniqsa hippie submadaniyatida “beparvo, sokin va baxtli ruhiy holat”ni bildiruvchi idiomaga aylangan.[49]

8.Neytral nominativ semantik maydon. Yellow Pages va Yellowknife birliklarida yellow komponenti idiomatik emas, balki nominativ xarakterga ega. Yellow Pages tarixan sariq qog‘ozda chop etilgan biznes katalog nomi bilan bog‘liq bo‘lsa, Yellowknife geografik nom sifatida qo‘llanadi. Bu birliklarda rang komponenti konnotativ emas, balki denotativ vazifani bajaradi.

Xulosa: Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi yellow rang komponentli idiomalar turli semantik maydonlarni tashkil etadi va ularda rang komponenti asosan implisit hamda metaforik xarakterga ega. Mazkur idiomalarda yellow ko‘pincha qo‘rqoqlik, kasallik, salbiy baholash va ogohlantirish semalarini ifodalasa-da, ayrim hollarda boylik, estetik go‘zallik va ruhiy osoyishtalik kabi ijobiy konnotatsiyalarni ham yuzaga chiqaradi. Arxisema umumiy semantik asosni shakllantirsa, differensial va integral semalar idiomalarning individual ma’no xususiyatlari hamda lingvomadaniy mazmunini belgilaydi. Shu jihatdan yellow rang komponentli idiomalar ingliz xalqining tarixiy-madaniy tajribasi va kognitiv tafakkurini aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik birliklar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[49] *Merriam-Webster Dictionary*. Springfield: Merriam-Webster Inc., 2025, “mellow” entry, p. 1127.

1. Collins English Dictionary. Glasgow: HarperCollins Publishers, 2012, p. 1943.

2. English Idioms Dictionary (B. A. Phythian). p. 321.

3. Merriam-Webster Dictionary. Springfield: Merriam-Webster Inc., 2025, “mellow” entry, p. 11-27.

4. Merriam-Webster Dictionary. Springfield: Merriam-Webster Inc., 2025. p. 101-102.

5. Oxford English Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 2024.

A CROSS-CULTURAL ANALYSIS OF CONCEPTUAL METAPHORS IN POLITICAL DISCOURSE

Jurayeva Shakhlo Ergashboyevna

Master’s degree student, Department of English Practical Course,

Fergana State University, Uzbekistan

Abstract: This article examines conceptual metaphors in political discourse from a cross-cultural perspective. The study focuses on how metaphors reflect cultural values, cognitive frames, and ideological systems in different societies, as well as the role of Large Language Models in analyzing metaphorical patterns across languages and cultures.

Key words: conceptual metaphor; political discourse; cross-cultural communication; cognitive linguistics; Large Language Models

Introduction. Conceptual metaphors play a central role in political discourse because they shape how societies understand abstract political, social, and ideological concepts. According to Lakoff and Johnson, metaphors are not only linguistic expressions, but also cognitive mechanisms that structure human thinking and perception [Lakoff & Johnson, 1980: 5]. Political leaders, media institutions, and societies use metaphors to frame ideas such as power, nationhood, economy, and governance. As Ma states, metaphors are deeply embedded in cultural contexts and reflect different social values and worldviews [Ma, 2025: 2]. For example, Western political discourse often uses metaphors related to competition, machines, and

economic productivity, while Eastern discourse tends to emphasize harmony, continuity, and collectivism.

Cross-cultural differences in metaphorical framing significantly influence political communication and intercultural understanding. Ma explains that metaphors such as “time is money” in Western societies reflect capitalist values and efficiency-oriented thinking, whereas Chinese metaphors conceptualize time as a natural and continuous process [Ma, 2025: 2]. Similarly, political metaphors like “the nation is a family” in Chinese discourse highlight collectivist ideology, while Western discourse frequently represents “society as a machine,” emphasizing structure and individual roles [Ma, 2025: 13]. According to Kövecses, metaphorical mappings are strongly shaped by cultural and historical experiences [Kövecses, 2005: 12]. Therefore, analyzing conceptual metaphors in political discourse helps reveal deeper cognitive and ideological differences between cultures.

Methodology. The present study is based on a qualitative literature review of scholarly works related to conceptual metaphor theory, cognitive linguistics, cross-cultural communication, and political discourse analysis. The research primarily relies on the study conducted by Ma Wenjing, alongside theoretical works by Lakoff and Johnson, Kövecses, Nisbett et al., and Andryukhina. The selected literature was comparatively analyzed in order to identify how conceptual metaphors function differently across cultures and how metaphorical framing shapes political discourse and intercultural communication.

Results and discussion. A cross-cultural analysis of conceptual metaphors in political discourse demonstrates that metaphors are not simply linguistic decorations, but cognitive structures shaped by cultural values, historical experiences, and social ideologies. As George Lakoff and Mark Johnson argue, conceptual metaphors organize human understanding by mapping abstract ideas onto concrete experiences [Lakoff & Johnson, 1980: 5]. Ma Wenjing emphasizes that metaphors such as “time is money” in Western discourse reflect capitalist and productivity-oriented values, where time is conceptualized as a measurable economic resource [Ma, 2025: 2]. In contrast, Chinese metaphorical expressions such as “time flies like an arrow” or “time is like a shuttle”

emphasize continuity, natural rhythm, and philosophical reflection [Ma, 2025: 2]. These metaphorical differences reveal that political discourse is deeply connected to culturally specific cognitive frames and ideological systems.

Political discourse across cultures also reflects different metaphorical framings of society, governance, and national identity. According to Ma, Chinese political rhetoric frequently employs the metaphor “the nation is a family,” where political leaders are framed as parental figures responsible for collective harmony and stability [Ma, 2025: 13]. This metaphor reflects collectivist traditions rooted in Confucian philosophy. In contrast, Western political discourse often conceptualizes “society as a machine,” emphasizing structure, efficiency, individual roles, and systematic organization [Ma, 2025: 13]. Vera Andryukhina similarly notes that political metaphors differ significantly across cultures because they reflect national ideologies and systems of thought [Andryukhina, 2017: 64]. Thus, conceptual metaphors in political discourse become instruments through which societies construct power relations, political identity, and collective values.

Cross-cultural metaphor analysis further demonstrates how cognitive frames shape the interpretation of political and social realities. Ma explains that Western cultures often conceptualize “life as a journey,” emphasizing personal achievement, progress, and self-realization [Ma, 2025: 8]. This metaphor frequently appears in political speeches and motivational discourse, where success is associated with overcoming obstacles and moving toward a destination. In contrast, Eastern metaphors such as “life is a river” or “life is a circle” focus on balance, interconnectedness, and cyclical existence [Ma, 2025: 8]. Richard E. Nisbett and his colleagues also argue that Western cognition is generally analytical, while Eastern cognition is more holistic [Nisbett et al., 2001: 295]. These cognitive differences influence how political narratives are framed and understood. For example, Western political discourse may stress competition, innovation, and individual leadership, whereas Eastern discourse often highlights social harmony, collective responsibility, and stability.

An important issue in cross-cultural political discourse is metaphor translation and semantic transformation. Ma points out that metaphors frequently undergo “meaning

decay" when transferred between cultures because the cognitive and cultural background supporting the metaphor may not exist in the target culture [Ma, 2025: 9]. For instance, the metaphor of "the dragon" in Chinese political discourse symbolizes strength, prosperity, and national power, while in many Western contexts dragons may symbolize danger, aggression, or destruction [Ma, 2025: 9]. Such differences can create misunderstandings in international communication and political interpretation. Zoltán Kövecses also emphasizes that metaphorical mappings vary culturally because they are shaped by specific historical and social experiences [Kövecses, 2005: 12]. Therefore, successful cross-cultural political communication requires awareness not only of linguistic meaning, but also of underlying metaphorical structures and cultural worldviews.

Modern computational tools and Large Language Models significantly expand the possibilities for analyzing conceptual metaphors in political discourse across cultures. According to Ma, LLMs such as ChatGPT and BERT can process multilingual corpora, identify metaphorical patterns, and compare conceptual mappings across languages [Ma, 2025: 6]. These technologies make metaphor analysis more objective, scalable, and data-driven than traditional manual interpretation methods. For example, Ma demonstrates how English metaphors like "the economy is a machine" differ from Chinese metaphorical representations connected with growth and harmony [Ma, 2025: 11]. Furthermore, LLMs can trace the evolution of political metaphors such as "data is oil," reflecting changing technological and economic realities [Ma, 2025: 14]. Consequently, the integration of cognitive linguistics with computational analysis provides new opportunities for understanding how conceptual metaphors shape political discourse, intercultural communication, and global ideological narratives.

Conclusion. In conclusion, conceptual metaphors in political discourse reflect not only linguistic structures, but also deeper cognitive, cultural, and ideological systems. Cross-cultural analysis demonstrates that different societies conceptualize political realities through distinct metaphorical frames shaped by historical experiences, social values, and collective worldviews. As Ma emphasizes, metaphors influence communication, interpretation, and intercultural understanding in both political and

social contexts [Ma, 2025: 14]. Furthermore, the integration of cognitive linguistics with Large Language Models creates new opportunities for large-scale and objective metaphor analysis across languages. Therefore, the study of conceptual metaphors contributes to a better understanding of political discourse, cultural cognition, and global communication processes.

References:

1. Andryukhina V T. 2017. CROSS-CULTURAL ASPECTS OF METAPHORICAL FRAMING IN POLITICAL DISCOURSE. Vestnik MGIMO-Universiteta, (1(46)):63-69.
2. Kövecses, Z. 2005. Metaphor in Culture: Universality and Variation. Cambridge University Press, Cambridge.
3. Lakof , G., & Johnson, M. 1980. Metaphors We Live By. University of Chicago Press, Chicago.
4. Ma, W. (2025). Cognitive Construction of Metaphorical Language and Analysis of Large Language Models from the Perspective of Cross-Cultural Communication. Scientific Innovation in Asia, 3(3), 1-15.
5. Nisbett, R. E., Peng, K., Choi, I., & Norenzayan, A. 2001. Culture and systems of thought: Holistic versus analytic cognition. Psychological Review, 108(2),291–310.

DEVELOPING COGNITIVE-LINGUISTIC THINKING IN STUDENTS THROUGH THE ANALYSIS OF POLITICAL DISCOURSE

Jurayeva Shakhlo Ergashboyevna

Master's degree student, Department of English Practical Course,

Fergana State University, Uzbekistan

Abstract: This article examines the role of political discourse analysis in developing students' cognitive-linguistic thinking. Special attention is given to political caricatures, metaphorical interpretation, visual literacy, and conceptual construal processes that enhance students' critical, analytical, and interpretative skills in educational contexts.

Key words: cognitive linguistics; political discourse; political caricatures; visual literacy; critical thinking

Introduction. In contemporary education, the development of cognitive-linguistic thinking has become one of the central objectives of language and discourse studies. Political discourse, especially political caricatures and visual representations, provides students with opportunities to interpret implicit meanings, ideological messages, and symbolic structures. According to Tariq and Al-Bahrani, political caricatures function as a communicative tool that reflects political and social realities through satire, metaphor, and visual symbolism [Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2381]. Such discourse encourages students to connect linguistic and visual information with political, historical, and cultural knowledge, thereby strengthening their critical and analytical thinking abilities.

Cognitive linguistics plays a significant role in understanding how students conceptualize and interpret political discourse. Evans and Green state that language reflects cognitive processes and human conceptual organization [Evans & Green, 2006: 5]. Studies conducted by Azeez and Al-Bahrani also demonstrate that political caricatures activate metaphorical and emotional thinking through irony and satire [Azeez & Al-Bahrani, 2019: 210]. Furthermore, visual literacy, described by Petterson as the ability to interpret and understand visual symbols [Petterson, 1994: 215], contributes to students' ability to decode political imagery and hidden meanings. Therefore, political discourse analysis becomes an effective educational instrument for developing cognitive-linguistic competence among students.

Methodology. The present study is based on a qualitative literature review of scholarly works related to cognitive linguistics, political discourse, visual literacy, and political caricature analysis. The research mainly relies on the study conducted by Tariq and Al-Bahrani, as well as related theoretical and empirical studies by Evans and Green, Azeez and Al-Bahrani, Dugalich, Wang, and Petterson. The selected sources were analyzed comparatively in order to identify the relationship between political discourse analysis and the development of students' cognitive-linguistic thinking.

Results and discussion. Developing cognitive-linguistic thinking in students through the analysis of political discourse has become an important direction in modern education because political texts and caricatures require not only linguistic decoding, but also critical interpretation and conceptual thinking. Political caricatures especially combine verbal and non-verbal signs, metaphors, symbols, and cultural references, forcing students to analyze hidden meanings and ideological messages. As Marwa Ziyad Tariq and Rana H. Al-Bahrani explain, political caricatures function as a "universal tool of communication between the government and society" and reflect social and political realities through symbolic representation [Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2381]. In this context, students develop cognitive-linguistic thinking because they must connect visual elements with background political knowledge, historical events, and personal experiences. Such analytical processes improve interpretation skills, critical reasoning, and metaphorical thinking, which are essential components of political discourse analysis.

Cognitive linguistics provides an effective theoretical framework for developing students' analytical abilities because it focuses on conceptualization, construal, and interpretation. According to Vyvyan Evans and Melanie Green, language represents "a window into cognitive function" and reflects the organization of human thought [Evans & Green, 2006: 5]. Tariq and Al-Bahrani's study demonstrates that even students with the same academic specialization produce different interpretations of the same political caricature [Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2391]. This finding proves that cognitive-linguistic thinking depends not only on academic knowledge, but also on personal experience, ideological orientation, and cultural awareness. For example, some participants interpreted the apple in the caricature as Iraq itself, while others associated it with corruption, social collapse, or the country's stolen resources [Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2388]. Such diversity of construals reveals how political discourse activates multiple conceptual mappings in students' minds.

An important aspect of developing cognitive-linguistic thinking is visual literacy, since modern political discourse increasingly relies on visual communication. Rune Pettersson defines visual literacy as the ability to interpret symbols and visible objects

through observation and experience [Pettersson, 1994: 215]. Similarly, Shuqiang Chang argues that visual language includes symbols, shapes, and structures that influence people's perceptions and cultural attitudes [Chang, 2012: 44]. In political caricatures, students must decode gestures, facial expressions, colors, and spatial organization. For instance, in Tariq and Al-Bahrani's research, participants associated worms with corruption, political parties, foreign interference, and social deterioration [Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2389]. These interpretations show that visual political discourse encourages students to engage in associative thinking and symbolic analysis. Consequently, students learn to move beyond literal meanings and interpret political narratives critically.

The construal operations model developed by William Croft and D. Alan Cruse plays a major role in strengthening students' cognitive-linguistic competence because it explains how meaning is constructed through four stages: attention/salience, judgment/comparison, perspective/situatedness, and constitution/gestalt [Croft & Cruise, 2004, as cited in Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2385]. In the analyzed study, 23 out of 30 participants immediately focused on the apple and the word "Iraq," demonstrating the salience stage [Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2388]. During the judgment stage, students connected worms metaphorically with neighboring countries, political parties, or corruption. At the perspective stage, almost all participants linked the caricature to the real Iraqi political situation after 2003 [Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2390]. Such results indicate that political discourse analysis develops students' ability to compare symbolic structures with real political contexts. As Karen E. Jensen states, construal operations reveal how individuals organize and conceptualize knowledge differently [Jensen, 2011: 120].

Moreover, political caricatures develop metaphorical and critical thinking, which are central to cognitive linguistics. According to Nikolay Dugalich, political cartoons combine satire, ideology, and symbolic representation to criticize political systems and social problems [Dugalich, 2018: 160]. In Tariq and Al-Bahrani's study, participants interpreted the eaten apple as a metaphor for the destruction of Iraqi society, corruption, and instability [Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2392]. Similarly, Firas Azeez and Al-

Bahrani found that irony and satire dominate political caricatures and strongly influence emotional and cognitive responses [Azeez & Al-Bahrani, 2019: 210]. Therefore, analyzing political discourse encourages students to recognize hidden ideological meanings, persuasive strategies, and manipulative narratives. This process trains learners to evaluate political information critically instead of accepting messages passively.

Another important contribution of political discourse analysis is the development of interdisciplinary thinking. Cognitive linguistics combines psychology, linguistics, sociology, philosophy, and political science [Thagard, 2005: 11]. As a result, students analyzing political caricatures do not simply study language; they also examine historical conflicts, social inequalities, propaganda, and cultural symbolism. For example, some participants in Tariq and Al-Bahrani's research associated the worms with Iran, Turkey, and foreign political intervention, while others focused on internal corruption and ethnic conflicts [Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2389]. These different interpretations reflect students' political awareness and socio-cultural experiences. John Wang also emphasizes that visual communication varies across cultures because people construct meanings differently according to their backgrounds [Wang, 2008: 140]. Consequently, political discourse analysis strengthens students' intercultural competence and broadens their analytical perspectives.

Conclusion. In conclusion, the analysis of political discourse significantly contributes to the development of students' cognitive-linguistic thinking by improving critical interpretation, metaphorical reasoning, visual literacy, and conceptual mapping. The study conducted by Tariq and Al-Bahrani clearly demonstrates that even students from the same academic field produce diverse construals because cognition is shaped by individual experiences and cultural knowledge [Tariq & Al-Bahrani, 2024: 2393]. Through the interpretation of political caricatures, students learn to decode symbols, connect linguistic and visual meanings, identify ideological implications, and construct independent viewpoints. Cognitive linguistics, therefore, serves as an effective educational approach for fostering analytical and reflective thinking. In the modern world, where political communication increasingly depends on multimodal

and symbolic discourse, the ability to critically analyze political messages becomes an essential intellectual skill for students and future citizens.

References:

1. Azeez, F. A. S. & Al-Bahrani, R. H. (2019). A cognitive linguistic study of the satirical language in Al-Hajjar's caricatures. Journal of the College of Education for Women, 30(1), 203-217. Retrieved from https://jcoeduw.uobaghdad.edu.iq/index.php/journal/article/view/1158

2. Chang, S., Ichikawa T., & Ligomenides, P.A. (Eds). (2012). Visual languages. New York and London. PLENUM Press.

3. Dugalich, N. M. (2018). Political cartoon as a genre of political discourse. RUDN Journal of Language Studies Semiotics and Semantics, 9(1), 158-172. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/324267600_Political_cartoon_as_a_genre_of_political_discourse

4. Evans, V., & Green, M. (2006). Cognitive linguistics: An introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.

5. Jensen, K. E. (2011). Construal operations of the English progressive construction. International Journal of Cognitive Linguistics, 1(2), 117-141. Retrieved from https://www.academia.edu/3556195/Construal_operations_of_the_English_progressive_construction

6. Petterson, R. (1994). The international encyclopedia of education. Oxford: Pregamon Press.

7. Tariq, M. Z., & Al-Bahrani, R. H. (2024). A Cognitive Linguistic Study of Political Caricatures Based on Students' Construes. Journal of Sustainable Studies, 6(4), 2380-2395.

8. Thagard, P. (2005). Mind: Introduction to cognitive science. (2nd ed.). London, England. The MIT Press.

9. Wang, J. (2008). Visual language in visual communication. Asian Social Science, 4(8), 140-141. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/41846244_Visual_Language_in_Visual_Communication

TA’LIMDAGI BADIIY MATNLAR TAHLILIDA LEKSIK-SEMANTIK DEVIATSIYANING O‘RNI VA ZAMONAVIY TADQIQOTLARDA KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Hamroyeva Asaloy Uchqun qizi

Toshkent Transport Universiteti tayanch doktarantura talabasi

Telefon: +998977451569

Email: 23asal94@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada badiiy matnlar ta’limda o‘rganilganda leksik-semantik deviatsiyaning tutgan o‘rni va bu hodisaning kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan qanday talqin etilishi masalasi muhokama qilinadi. Deviatsiyaning turli ko‘rinishlari, uning she’riy va nasriy asarlarda namoyon bo‘lish tarzi, shuningdek, o‘quvchilar ongida metaforik ma’nolarning shakllanish mexanizmi tahlil qilinadi. Konseptual metafora nazariyasi, prototyp kontseptsiyasi va blending nazariyasi asosida deviatsiyaning kognitiv asoslari ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: leksik-semantik deviatsiya, badiiy matn, kognitiv tilshunoslik, konseptual metafora, prototyp, ta’limiy lingvistika, matn tahlili.

Annotation: The article discusses the importance of lexical-semantic deviation in the study of literary texts in education, and how this phenomenon is interpreted from the perspective of cognitive linguistics. The various forms of deviation, its manifestation in poetry and prose, and the mechanisms of metaphorical meaning formation in students’ minds are analyzed. The cognitive bases of deviation are demonstrated through conceptual metaphor theory, prototype theory, and blending theory.

Keywords: lexical-semantic deviation, literary text, cognitive linguistics, conceptual metaphor, prototype, educational linguistics, text analysis.

Badiiy adabiyotda odatda biz kutgan so‘z tartibi buzilishlari juda ko‘p sodir bo‘ladi, ma’no o‘zgaradi, tilning ichki imkoniyatlari har safar yangicha sinab ko‘riladi. Aynan shu xususiyat badiiy tilni kundalik muloqot tilidan tubdan ajratib turadi. Ammo o‘qituvchi sinfda biror she’r yoki hikoyani o‘rgatayotganda, o‘quvchi ko‘p holatlarda nima uchun muallif shu so‘zni yoki shu iborani aynan boshqa holatda ishlatganini tushunmay qoladi. “Ko‘zlarida bahor yashar”, “g‘am toshlariga bosh urib”, “yurak jimjimasiga qo‘rquv inib” kabi jumlalar o‘quvchida savol uyg‘otadi: bu so‘zlarning to‘g‘ri ma’nosi nima edi, ular bu yerda nima uchun boshqacha qo‘llanilgan? Bu savollarga javob berish esa tilshunoslikning leksik-semantik deviatsiya deb ataluvchi sohasiga bevosita bog‘liqdir.

So’nggi o‘ttiz yil ichida bu masalaga yangicha tus bergan holat — kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi bo‘ldi. J. Lakoff va M. Jonsonning 1980-yildagi tadqiqotlari, E. Roschning kategoriya nazariyasi, G. Fauconnier va M. Turnerning “blending” nazariyasi nafaqat tilshunoslikka, balki adabiyot o‘qitish metodologiyasiga ham chuqur ta‘sir ko‘rsatdi [Lakoff, Johnson, 1980; Johnson, 1987; Fauconnier, Turner, 2002]. Ushbu tadqiqotlar badiiy matnlardagi g‘ayriodatiy so‘z qo‘llashlarning tasodifiy emas, balki inson ongining aniq mexanizmlari asosida yuzaga kelishini isbotlab berdi.

Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada ikki masalaga e’tibor qaratiladi. Birinchisi — leksik-semantik deviatsiyaning nazariy asoslari va badiiy matn tahlilida tutgan o‘rni. Ikkinchisi — zamonaviy kognitiv tadqiqotlarning bu hodisani tushuntirishdagi imkoniyatlari va bularning o‘zbek ta’lim amaliyotiga qo‘llanilish istiqboli. Maqola davomida ilgari surilgan fikrlar o‘zbek va xorijiy tilshunoslik materiallariga tayanib muhokama qilinadi.

“Deviatsiya” so‘zi lotin tilidan olingan bo‘lib, og‘ish, chekinish ma’nosini anglatadi. Tilshunoslikda bu atama til me’yoridan — ya’ni so‘zning odatdagi, kutilgan qo‘llanilishidan — chetlashishni ifodalash uchun ishlatiladi. Lekin badiiy matnda bunday “og‘ish” xato sifatida emas, aksincha, muallif ifodasining kuchi, asarning o‘ziga xosligi sifatida baholanadi.

Fransuz tilshunosi J. Cohen 1966-yilda nashr ettirgan monografiyasida badiiy tilning o‘ziga xos xususiyatini semantik darajadagi buzilishlar, ya’ni so‘zlarning o‘z odatiy ma’no doirasidan chiqib ketishi tashkil etadi, degan g‘oyani ilgari surdi [Cohen, 1966]. Bu g‘oyani ingliz tilshunosi G. N. Leech yanada rivojlantirdi va deviatsiyaning sakkiz xil turini taklif qildi: leksik, grammatik, fonetik, grafik, semantik, dialektal, registrga oid hamda tarixiy deviatsiyalar [Leech, 1969]. Keyingi tadqiqotlarda asosan shu tasnif dasturulamal bo‘lib xizmat qildi.

Kognitiv tilshunoslik til hodisalarini inson ongining ishlash tarzi — ya’ni idrok, xotira, kategoriyalash, kontseptualizatsiya jarayonlari bilan bevosita bog‘liq holda o‘rganadi. Bu yondashuv leksik-semantik deviatsiyani tushuntirishda juda samarali bo‘ldi, chunki u deviatsiyaning faqat uslubiy emas, balki fikrlash bilan bog‘liq mohiyatini ochib berdi [Croft, Cruse, 2004].

J. Lakoff va M. Johnson 1980-yilda chop etilgan *Metaphors We Live By* kitobida metaforani butunlay boshqacha talqin qildilar. Ular metaforani she’riyatning bezagi emas, balki insonning dunyoni anglash usuli sifatida talqin qildilar. “BAHS — URUSH” konseptual metaforasiga qarasak: biz bahsda “o‘z tomonimizni himoya qilamiz”, “raqibning dalillarini sindiramiz”, “o‘z pozitsiyamizni mustahkamlaymiz”. Bu iboralar tilimizda shu qadar singib ketganki, ularni metafora deb his qilmaymiz ham. Badiiy matnlardagi deviatsiyalar ko‘pincha aynan shu ko‘rinmay qolgan, “muzlagan” metaforalarni “eritib”, ularning yangi qirralarini namoyon qiladi [Lakoff, Johnson, 1980].

Prototyp nazariyasi ham bu masalaga muhim hissa qo‘shdi. E. Rosh o‘tkazgan eksperimental tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, odamlar tushunchalarni aniq chegaralar emas, balki eng tipik namunaviy vakil — prototip atrofida tashkillashtiradi [Rosch, 1978]. Masalan, “qush” deganda ko‘pchilik avvalo chumchuq yoki kabutarni tasavvur qiladi, pingvinni emas. Deviatsiya esa so‘zni prototipidan uzoq, nostandart holatda ishlatishni anglatadi va shu sababli o‘quvchi ongida qo‘shimcha ishlov berish, yangi bog‘lanishlar tuzish orqali ma’noni anglab yetadi. Bu esa kognitiv yukni oshiradi va shu bilan birga estetik kuch ham qo‘shib beradi.

G. Fauconnier va M. Turner “blending” ya’ni konseptual qo‘shilish nazariyasida yanada murakkab mexanizmni tasvirlaydi. Ular fikricha, aql murakkab ma’nolarni yaratishda bir emas, bir necha “mental bo‘shliq”dan birdan material oladi va ularni yangi, qo‘shilgan mental bo‘shliqqa birlashtiradi [Fauconnier, Turner, 2002]. Badiiy matndagi eng noodatiy, eng ta’sirli iboralar ko‘p hollarda aynan shu mexanizm — bir-biriga o‘xshamagan ikki soha o‘rtasidagi kutilmagan uchrashuv orqali yuzaga keladi.

Ta’limda badiiy matnni o‘rganish, odatda, ikki xil yo‘l bilan amalga oshiriladi. Birinchisi — asarning g‘oyasini, mavzusini, qahramonlarini muhokama qilish. Ikkinchisi — muallif tilining o‘ziga xos xususiyatlarini, uning ifoda vositalarini o‘rganish. Ko‘pincha amaliyotda birinchi yo‘l ustunlik qilib, ikkinchisi ikkinchi o‘ringa tushib qoladi. Holbuki, leksik-semantik deviatsiyaga e’tibor bermasdan turib, badiiy asarni chinakam tushunish ham, uning ta’sirini his qilish ham qiyin.

P. Stockwellning kognitiv poetika bo‘yicha tadqiqot ishlarida ta’kidlanishicha, o‘quvchi badiiy matnni o‘qiyotganda avtomatik ravishda ikki dunyo o‘rtasida harakatlanadi: matnning yaratgan olami va o‘z hayotiy tajribasi [Stockwell, 2002]. Leksik-semantik deviatsiya aynan shu harakatni kuchaytiradi, o‘quvchini “kutilmagan” ma’no oldida to‘xtatadi va uni yangicha fikrlashga majbur qiladi. Bu jarayonda fikrlashning taqqoslash, umumlashtirish, munosabat belgilash kabi qirralarini ishga solmaslik mumkin emas.

Amaliy jihatdan qaraydigan bo‘lsak, dars jarayonida deviatsiyani tahlil qilishning bir necha bosqichi mavjud. Dastlab o‘quvchi matndagi “noodatiy” iborani ajratadi — bu bosqich diqqatni jamlashni talab qiladi. Keyin u bu iboraning odatdagi qo‘llanilishini eslab, deviatsiya qanday sodir bo‘lganini tushuntirishga harakat qiladi. Uchinchi bosqichda muallif nima uchun aynan shu usuldan foydalangani muhokama qilinadi. Nihoyat, o‘quvchi bu iboraning matndagi boshqa elementlar bilan qanday bog‘liqligini ko‘rsatadi. Bunday ish tartibi nafaqat adabiy tahlil ko‘nikmalarini, balki umumiy fikrlash madaniyatini ham o‘stiradi [van Peer et al., 2012].

O‘zbek adabiyoti ta’limida bu masalaning ahamiyati ayniqsa yuqori, chunki bizning klassik va zamonaviy adabiyotimiz leksik-semantik deviatsiyaga g‘oyatda boy. Navoiy g‘azallarida ishqiy tasvirning ortida yashirilgan tasavvufiy ramzlar, “yor”

so‘zining bir vaqtning o‘zida inson va ilohiy mohiyatni anglatishi, bu chuqur semantik qatlamni tushunmasdan, she’rning butun ma’no olamiga kirish mumkin emas. Zamonaviy she’riyatda — Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf asarlarida yangi semantic birliklar, yangi konseptual metaforalar ko‘p uchraydi. Ularni o‘quvchilarga shunchaki “ko‘chma ma’no” deb o‘tib ketish emas, balki kognitiv mexanizmlar nuqtai nazaridan tahlil qilish kerak.

Leksik-semantik deviatsiya badiiy matnning asosiy belgisi bo‘lishi bilan birga, uni o‘quvchi bilan uyg‘unlashtiruvchi ko‘prik vazifasini ham o‘taydi. Muallif tilning oddiy yo‘lidan bormaslik orqali o‘quvchini yangicha ko‘rishga, yangich his qilishga va yangidan fikrlashga undaydi. Kognitiv tilshunoslik esa bu jarayonni faqat uslubiy emas, balki inson ongining ishlash mantiqi nuqtai nazaridan tushuntirib beradi.

Ta’lim amaliyotida deviatsiyani o‘rgatish bir necha jihatdan foydali: u o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini o‘stiradi, ularga badiiy matnning ichki tuzilishini ko‘rish imkonini beradi va til bilan muomala madaniyatini oshiradi. O‘zbek adabiy ta’limida bu yo‘nalish hali yetarlicha rivojlanmagan — klassik va zamonaviy asarlardagi deviatsiyalarni kognitiv metodlar asosida o‘rganish bo‘yicha maxsus darslik va uslubiy qo‘llanmalar tuzish hali oldimizda turgan vazifa. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun bir necha dolzarb yo‘nalishlar ko‘zga tashlanadi: birinchidan, o‘zbek badiiy matnlari asosida leksik-semantik deviatsiyaning milliy-madaniy xususiyatlarini korpus lingvistikasi usuli yordamida o‘rganish; ikkinchidan, o‘quvchilar va talabalar orasida deviatsion iboralarni qabul qilish ko‘nikmalarini eksperimental tekshirish; uchinchidan, kognitiv poetika usullarini o‘zbek adabiyot ta’limiga moslashtirilgan ko‘rinishda joriy qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Cohen J. *Structure du langage poétique.* — Paris: Flammarion, 1966. — 231 p.

2. Croft W., Cruse D. A. *Cognitive Linguistics.* — Cambridge: Cambridge University Press, 2004. — 374 p.

3. Fauconnier G., Turner M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities.* — New York: Basic Books, 2002. — 440 p.

4. Johnson M. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason.* — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — 233 p.

5. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By.* — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.

6. Leech G. N. *A Linguistic Guide to English Poetry.* — London: Longman, 1969. — 240 p.

7. Rosch E. *Principles of Categorization* // *Cognition and Categorization* / Ed. E. Rosch, B. Lloyd. — Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1978. — P. 27–48.

8. Stockwell P. *Cognitive Poetics in Practice.* — London: Routledge, 2002. — 202 p.

9. van Peer W., Hakemulder F., Zyngier S. *Scientific Methods for the Humanities.* — Amsterdam: John Benjamins, 2012. — 368 p.

KONSEPTOLOGIYA VA UNING GUMANITAR FANLAR TIZIMIDAGI O‘RNI HAMDA AHAMIYATI

Maxmudjonova Gulshoda Zafarjon qizi

Farg’ona Davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslik va madaniyatshunoslikning muhim tarmog‘i bo‘lgan konseptologiya fanining shakllanishi, uning nazariy asoslari va gumanitar fanlar tizimidagi o‘rni tahlil qilinadi. Konsept tushunchasining lisoniy va madaniy jihatlari, shuningdek, inson tafakkurida dunyoning lisoniy manzarasini aks ettirishdagi roli yoritilgan. Maqolada konseptologiyaning fanlararo aloqalari va zamonaviy gumanitar tadqiqotlardagi istiqbollari haqida batafsil so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: konseptologiya, konsept, gumanitar fanlar, antropotsentrizm, kognitiv tilshunoslik, madaniyat, lisoniy manzara, mentalitet.

KIRISH

Hozirgi zamon gumanitar fanlari rivojida antropotsentrik paradigma yetakchi o‘rin egallamoqda. Bu yo‘nalishda inson omili, uning dunyoqarashi, madaniyati va tili o‘zaro dialektik aloqada o‘rganiladi. XXI asr boshiga kelib, tilshunoslik shunchaki lisoniy shakllarni o‘rganishdan chekinib, til ortida turgan "insoniy mazmun"ni tadqiq etishga kirishdi. Shu ma'noda, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya kesishuvida yuzaga kelgan konseptologiya fani alohida ahamiyat kasb etadi. Konseptologiya nafaqat til birliklarini, balki ushbu birliklar ortida turgan insoniy tajriba va madaniy bilimlarni ham tadqiq etadi [Safarov, 2006: 45].

KONSEPTOLOGIYANING NAZARIY ASOSLARI

Konseptologiyaning asosiy o'rganish obyekti va birligi "konsept" tushunchasidir. Ilmiy adabiyotlarda konsept tushunchasiga turlicha yondashuvlar mavjud. Ba'zi olimlar uni sof lisoniy birlik deb hisoblasa, boshqalari uni madaniyatning inson ongida shakllangan asosiy "uyasi" deb ta'riflaydi. Konsept — bu ham til, ham tafakkur, ham madaniyat elementlarini o‘zida birlashtiruvchi murakkab mental tuzilmadir.

Agar an’anaviy tilshunoslikda so‘zning faqat lug‘aviy ma’nosiga (denotativ ma'no) urg‘u berilsa, konseptologiyada ushbu so‘z atrofida yig‘ilgan assotsiatsiyalar, emotsional bo‘yoqlar, etnik qarashlar va milliy-madaniy tushunchalar majmuasi o‘rganiladi [Stepanov, 2004: 12]. Masalan, "Vatan" so'zi lug'atda shunchaki kishi tug'ilib o'sgan joy deb berilsa, "Vatan konsepti" o'z ichiga sadoqat, ajdodlar merosi, muqaddaslik va milliy g'urur kabi ko'plab qatlamlarni qamrab oladi.

GUMANITAR FANLAR TIZIMIDAGI O‘RNI

Ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida konseptologiya integrativ va ko'prik vazifasini bajaradi. Uning boshqa fanlar bilan aloqasini quyidagicha klassifikatsiya qilish mumkin:

1. **Konseptologiya va Falsafa:** Falsafa dunyoni anglashning umumiy qonuniyatlarini o'rgansa, konseptologiya bu qonuniyatlarning tilda qanday aks etganini

ko'rsatib beradi. Inson ongining kategoriyalash jarayoni konseptlar orqali amalga oshadi.

2. **Konseptologiya va Tarix:** Tarixiy jarayonlar til birliklarida muhrlanib qoladi. Ma'lum bir davrga xos konseptlarni (masalan, "istiqlol", "renessans", "jadid") tahlil qilish orqali o'sha davr xalqining ijtimoiy-siyosiy ruhini aniqlash mumkin.

3. **Konseptologiya va Madaniyatshunoslik:** Har bir xalqning o'ziga xos dunyoqarashi uning konseptlarida aks etadi. Masalan, o‘zbek madaniyatidagi "andisha", "mehmondoshlik" yoki "mahalla" konseptlarini tahlil qilish orqali xalqning asriy qadriyatlarini ilmiy asoslash mumkin [Ashurova, 2012: 89].

AMALIY TAHLIL VA DUNYONING LISONIY MANZARASI

Dunyoning lisoniy manzarasi (DLM) — bu olam haqidagi bilimlarning tilda aks etgan majmuidir. Har bir til egasi dunyoni o'z ona tili prizmasi orqali ko'radi. Konseptual tahlil metodikasi aynan shu manzarani ochib berishga xizmat qiladi. Konsept odatda uch qismdan iborat bo'ladi:

Yadro (tushunchaviy qatlam): Lug'aviy ma'no.

Periferiya (tasviriy va baholovchi qatlam): Metaforalar, maqollar, iboralar.

Interpretativ qatlam: Shaxsiy va ijtimoiy tajribadan kelib chiqqan qo'shimcha ma'nolar.

Masalan, "Non" konseptini o'zbek tilida tahlil qilsak, uning yadrosida "bug'doydan yopilgan yegulik" tushunchasi tursa, periferiyasida "nonni hurmat qilish", "non urishi", "nondek aziz" kabi milliy qadriyatlarimiz aks etganligini ko'ramiz. Bu esa konseptologiyaning nafaqat lingvistik, balki sotsiologik ahamiyatini ham ko'rsatadi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Xulosa qilib aytganda, konseptologiya gumanitar fanlar o‘rtasida integrativ poydevor vazifasini o‘taydi. U tilni shunchaki aloqa vositasi emas, balki insonning intellektual va madaniy faoliyati mahsuli, milliy mentalitet xazinasi sifatida tadqiq etadi.

Zamonaviy gumanitar tadqiqotlarda konseptologik yondashuvni qo'llash quyidagilarga imkon beradi:

1. Milliy o'zlikni anglash jarayonlarini ilmiy chuqurlashtirish;

2. Fanlararo (interdissiplinar) tadqiqotlar samaradorligini oshirish;

3. Raqamli transformatsiya davrida til va madaniyat barqarorligini saqlash strategiyalarini ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ashurova D.U. Stilistika teksta v paradigme kognitivnoy lingvistiki. – Tashkent: Yangi nashr, 2012.

2. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. № 3.

3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.

4. Stepanov Yu.S. Konstanti: Slovar russkoy kulturi. – M.: Akademicheskiy proekt, 2004.

5. Vorobyov V.V. Lingvokulturologiya. – M.: RUDN, 2008.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MAHALLIY TILLAR VA TURISTIK DISKURSNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Sevinch Javlonbek qizi Bozorboyeva

Ma’mun universiteti, 2- bosqich talabasi

Madinabonu Azimboy qizi Madiyorova

Ma’mun universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv va mahalliy tillar munosabati turistik diskursning lingvomadaniy xususiyatlari asosida tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor turistik matnlarda milliy-madaniy birliklar, realiyalar, diniy-ma’rifiy tushunchalar, tarixiy joy nomlari va qadriyat ifodalovchi til birliklarining tarjimasi hamda ularning xalqaro auditoriyaga moslashtirilishiga qaratiladi.

Kalit so‘zlar: realiyalar, madaniyatlararo muloqot, vizual-kommunikativ matnlar, turistik diskurs, mahalliy identitet.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayoni jamiyatning barcha sohalari qatori turizm, madaniyatlararo muloqot, tarjima va til siyosatiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Xalqaro turizmning rivojlanishi natijasida turistik matnlar nafaqat axborot yetkazuvchi

vosita, balki muayyan xalqning tarixi, urf-odati, qadriyatlari, diniy-ma’naviy qarashlari hamda milliy o‘zligini namoyon etuvchi kommunikativ maydonga aylanmoqda. Shu jihatdan turistik diskurs globallashuv va mahalliy tillar o‘rtasidagi murakkab munosabatni o‘rganishda muhim ilmiy obyekt hisoblanadi.

Globallashuv sharoitida ingliz tili xalqaro aloqa vositasi sifatida keng qo‘llanmoqda. Bu holat turistik mahsulotlarni dunyo bozoriga olib chiqishda qulay imkoniyat yaratadi. Biroq turistik diskursni faqat global tilda ifodalash mahalliy madaniy mazmunning soddalashuvi yoki yo‘qolishiga olib kelishi mumkin. Chunki har bir mahalliy til o‘z xalqining madaniy xotirasi, milliy tafakkuri va ijtimoiy tajribasini aks ettiradi. D. Crystal ta’kidlaganidek, tilning global maqomga ega bo‘lishi uning xalqaro kommunikatsiyadagi rolini kuchaytiradi, biroq bu jarayon mahalliy tillarning madaniy vazifasini inkor etmaydi [Crystal, 2003: 3]. Turistik diskurs — bu turizm sohasida qo‘llaniladigan yozma, og‘zaki va vizual-kommunikativ matnlar majmui bo‘lib, u sayyohni ma’lumot bilan ta’minlash, qiziqtirish, ishontirish va muayyan hududga tashrif buyurishga undash vazifalarini bajaradi. G. Dann turizm tilini “ishontiruvchi va jozibador nutq shakli” sifatida talqin qiladi, chunki turistik matnlar oddiy axborot berish bilan cheklanmay, auditoriyada ijobiy tasavvur va emotsional munosabat uyg‘otishga xizmat qiladi [Dann, 1996: 2].

Turistik diskursning asosiy xususiyati uning ko‘p qatlamli kommunikativ tabiatidadir. Unda tarixiy ma’lumot, geografik tavsif, madaniy izoh, reklama unsuri, emotsional baho va pragmatik ta’sir birgalikda namoyon bo‘ladi. Masalan, “Ichan-Qal’a — ochiq osmon ostidagi muzey” kabi ifoda nafaqat obyekt haqida ma’lumot beradi, balki o‘quvchida qadimiylik, noyoblik va estetik zavq hissini uyg‘otadi.

Turistik diskursda mahalliy til birliklari muhim o‘rin tutadi. Xususan, o‘zbek turistik matnlarida ziyorat, mahalla, madrasa, maqom, atlas, do‘ppi, sumalak, Navro‘z, xonaqoh, minora kabi so‘zlar faqat lug‘aviy ma’noga ega emas, balki milliy madaniyat, tarixiy xotira va ijtimoiy qadriyatlarni ham ifodalaydi. Bunday birliklarni tarjima qilishda so‘zning tashqi shakli emas, balki uning madaniy-semantik yuki va kommunikativ ta’siri saqlanishi kerak.

Globallashuv turizm sohasida ikki tomonlama jarayonni yuzaga keltiradi. Bir tomondan, xalqaro sayyohlar uchun qulay bo‘lgan global tillarda, ayniqsa ingliz tilida ma’lumot berish zarurati ortadi. Ikkinchi tomondan, har bir mamlakat o‘z turistik brendini mahalliy madaniyat, milliy til va tarixiy meros orqali shakllantiradi. Demak, turistik diskursda global tushunarlilik va mahalliy autentiklik o‘rtasida muvozanat saqlanishi lozim. Mahalliy tillar turizmda madaniy o‘ziga xoslikni saqlovchi asosiy vositadir. S. Hall madaniyatni ma’no ishlab chiqarish tizimi sifatida baholaydi va tilni ushbu ma’nolarni shakllantiruvchi asosiy mexanizm deb ko‘rsatadi [Hall, 1997: 15]. Shu nuqtayi nazardan, turistik matnda mahalliy til birliklarining saqlanishi xalqning madaniy qiyofasini xalqaro maydonga olib chiqadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “ziyorat” so‘zini ingliz tiliga oddiygina “pilgrimage” deb tarjima qilish mumkin. Biroq “ziyorat” tushunchasi o‘zbek madaniyatida faqat diniy safarni emas, balki muqaddas joylarga hurmat, ruhiy poklanish, tarixiy xotira, ajdodlarga ehtirom va ma’naviy tarbiyani ham bildiradi. Shu sababli bunday birliklarni tarjimada izohli usulda berish maqsadga muvofiq: ziyorat — a culturally rooted form of pilgrimage involving spiritual respect, remembrance and visitation of sacred places. Bunday yondashuv ham global auditoriyaga tushunarlilikni ta’minlaydi, ham mahalliy madaniy mazmunni saqlaydi.

Turistik diskursning lingvomadaniy xususiyatlari bir necha darajada namoyon bo‘ladi. Birinchidan, unda milliy-madaniy realiyalar keng qo‘llaniladi. Realiyalar muayyan xalq hayoti, tarixi, turmush tarzi va madaniyatiga xos bo‘lgan, boshqa tillarda to‘liq ekvivalenti bo‘lmagan birliklardir. Masalan, mahalla so‘zini faqat neighbourhood deb tarjima qilish yetarli emas, chunki mahalla o‘zbek jamiyatida ijtimoiy birdamlik, qo‘ni-qo‘shnichilik, tarbiya, marosim va o‘zaro yordam tizimini anglatadi.

Ikkinchidan, turistik diskursda tarixiy-madaniy joy nomlari muhim semantik yuk tashiydi. Samarqand, Buxoro, Xiva, Ichan-Qal’a, Registon, Ark qal’asi, Shohi Zinda kabi nomlar oddiy geografik birlik emas, balki madaniy xotira va tarixiy ramzdir. Ularni tarjimada asosan transliteratsiya orqali saqlash, zarur hollarda qisqa izoh berish maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, turistik diskursda baholovchi birliklar keng ishlatiladi. Masalan, noyob obida, betakror me’moriy ansambl, qadimiy shahar, jozibador manzara, muqaddas qadamjo kabi ifodalar matnga emotsional va pragmatik kuch beradi. Bunday birliklar tarjima qilinganda ularning reklama va ishontirish vazifasi ham saqlanishi kerak. Aks holda turistik matn informativ jihatdan to‘g‘ri bo‘lsa ham, auditoriyaga ta’sir qilish kuchini yo‘qotadi.

To‘rtinchidan, turistik diskursda milliy marosimlar va qadriyatlar bilan bog‘liq til birliklari uchraydi. Masalan, Navro‘z, sumalak sayli, beshik to‘yi, mehmondo‘stlik, duo olish, ustoz-shogird an’anasi kabi tushunchalar o‘zbek madaniy olamining asosiy belgilaridandir. A. Wierzbicka fikricha, har bir til o‘ziga xos “madaniy kalit so‘zlar” orqali xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiradi [Wierzbicka, 1997: 5]. Shuning uchun turistik matnlarda bunday birliklarning tarjimasi lingvomadaniy ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Turistik diskurs tarjimasida asosiy muammo — mahalliy madaniy mazmunni global auditoriyaga tushunarli tarzda yetkazishdir. Bu jarayonda uch xil xavf kuzatiladi. Birinchi xavf — madaniy ma’noning yo‘qolishi. Masalan, do‘ppi so‘zini faqat cap deb tarjima qilish milliy kiyimga xos madaniy belgilarni to‘liq ifodalay olmaydi. Ikkinchi xavf — haddan tashqari soddalashtirish. Masalan, madrasa so‘zini faqat school deb berish uning diniy, tarixiy va me’moriy mazmunini kamaytiradi. Uchinchi xavf — noto‘g‘ri madaniy moslashtirish, ya’ni mahalliy tushunchani boshqa madaniyatdagi noaniq yoki mos kelmaydigan tushuncha bilan almashtirish. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun tarjimada bir nechta strategiyalar qo‘llanishi mumkin. Birinchisi — transliteratsiya va izoh usuli: mahalla — a traditional Uzbek neighbourhood community. Ikkinchisi — tavsifiy tarjima: sumalak — a traditional spring dish prepared during Navruz. Uchinchisi — madaniy izoh qo‘shish: ziyorat tourism — pilgrimage-based travel connected with sacred places and spiritual heritage To‘rtinchisi — kombinatsiyalangan usul, ya’ni original so‘zni saqlagan holda qisqa izoh berish. J. House tarjimani faqat til birliklarini almashtirish emas, balki madaniyatlararo kommunikativ akt sifatida talqin qiladi [House, 2009: 11]. Shu sababli turistik diskurs tarjimasida matnning pragmatik vazifasi, auditoriyaning madaniy bilim

darajasi, turistik brendning maqsadi va mahalliy identitetni saqlash masalalari birgalikda hisobga olinishi zarur.

Globallashuv sharoitida turistik diskursni samarali shakllantirish uchun quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin.

Birinchidan, turistik matnlarda mahalliy madaniyatga xos so‘zlarni butunlay almashtirib yubormasdan, ularni transliteratsiya va izoh orqali saqlash lozim. Bu usul xalqaro sayyohga yangi madaniy tushunchani o‘rganish imkonini beradi.

Ikkinchidan, turistik tarjimada faqat lug‘aviy ekvivalentga tayanmaslik kerak. Har bir birlikning tarixiy, diniy, ijtimoiy va emotsional ma’nosi alohida tahlil qilinishi zarur.

Uchinchidan, turizm portallari, bukletlar, gid matnlari va reklama materiallarida mahalliy realiyalar uchun kichik glossariylar yaratish maqsadga muvofiq. Masalan, ziyorat, mahalla, madrasa, do‘ppi, Navro‘z, maqom kabi so‘zlar uchun ikki yoki uch jumladan iborat izohlar berilishi mumkin.

To‘rtinchidan, tarjimonlar turistik diskursni tarjima qilishda lingvomadaniy kompetensiyaga ega bo‘lishi kerak. Chunki turistik matnni tarjima qilish oddiy til amaliyoti emas, balki madaniyatlararo vositachilik jarayonidir.

Beshinchidan, O‘zbekiston turistik brendini xalqaro maydonda targ‘ib qilishda mahalliy til elementlarini marketing vositasi sifatida ishlatish lozim. Chunki aynan mahalliy nomlar, milliy tushunchalar va madaniy ramzlar sayyoh uchun ekzotik, qiziqarli va esda qolarli taassurot uyg‘otadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, globallashuv va mahalliy tillar o‘rtasidagi munosabat turistik diskursda yaqqol namoyon bo‘ladi. Globallashuv xalqaro auditoriya bilan muloqot qilish imkoniyatini kengaytirsa, mahalliy tillar milliy madaniyat, tarixiy xotira va ijtimoiy qadriyatlarni saqlash vazifasini bajaradi. Shuning uchun turistik diskursni yaratish va tarjima qilishda global tushunarlilik bilan mahalliy autentiklik o‘rtasidagi muvozanat muhim hisoblanadi. Turistik matnlar faqat obyektlar haqida ma’lumot beruvchi vosita emas, balki xalqning madaniy qiyofasini dunyoga tanituvchi kommunikativ maydondir. Unda qo‘llaniladigan realiyalar, tarixiy nomlar, diniy-ma’naviy tushunchalar va baholovchi birliklar lingvomadaniy tahlilni talab qiladi.

Ayniqsa, o‘zbek turistik diskursida ziyorat, mahalla, madrasa, maqom, Navro‘z, do‘ppi kabi birliklar milliy identitetni ifodalovchi muhim belgilar sifatida e’tirof etiladi. Aynan shuning uchun ham globallashuv sharoitida mahalliy tillarni turistik diskurs orqali rivojlantirish va targ‘ib qilish ilmiy, amaliy hamda madaniy jihatdan dolzarbdir. To‘g‘ri tanlangan tarjima strategiyalari orqali mahalliy madaniy mazmunni yo‘qotmasdan, uni xalqaro auditoriyaga tushunarli va ta’sirchan shaklda yetkazish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Crystal, D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
2. Dann, G. The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective. Wallingford: CAB International, 1996.
3. Hall, S. Representation: Cultural Representations and Signifying Practices. London: Sage Publications, 1997.
4. House, J. Translation. Oxford: Oxford University Press, 2009.
5. MacCannell, D. The Tourist: A New Theory of the Leisure Class. Berkeley: University of California Press, 1999.
6. Wierzbicka, A. Understanding Cultures through Their Key Words. Oxford: Oxford University Press, 1997.

GENDER DIFFERENCES IN LINGUAPRAGMATIC STRATEGIES USED IN ONLINE CHATS

Abduvaliyeva Farangizxon Salohiddin qizi
Master of Fergana State University
Baxtiyorovafarangiz9@.gmail.com

ABSTRAC: This study investigates gender differences in linguapragmatic strategies used in online chats, focusing on how male and female users employ language differently in digital communication environments. The rapid growth of social media platforms, messaging applications, and virtual communication has transformed everyday interaction and created new forms of online discourse. In these

spaces, language is not only a tool for exchanging information but also a means of expressing emotions, identity, politeness, humor, and interpersonal relationships. The research examines how gender influences communicative behavior in bilingual and multilingual online interaction, particularly in English and Uzbek digital conversations.The study applies a qualitative linguapragmatic approach to analyze naturally occurring online chats collected from messaging applications and social networking platforms. The findings reveal that female users tend to employ more politeness strategies, emotional expressions, supportive responses, emojis, and indirect language forms, while male users more frequently use direct expressions, humor, short responses, and competitive interaction styles. At the same time, both genders demonstrate flexibility in adapting language according to context, relationship, and communicative goals.

KEY WORDS: linguapragmatics; gender differences; online communication; digital discourse; online chats; sociolinguistics; pragmatics; politeness strategies; bilingual communication; English and Uzbek languages.

INTRODUCTION

The development of digital technologies and social networking platforms has significantly changed the way people communicate in contemporary society. Online communication through messaging applications, social media platforms, discussion forums, and virtual communities has become an essential part of everyday interaction. In these digital environments, individuals not only exchange information but also construct identities, maintain relationships, express emotions, and negotiate social meanings through language.Language used in online communication differs from traditional face-to-face interaction in several ways. Online discourse often combines written and spoken language features, including abbreviations, emojis, memes, internet slang, and multimodal expressions. As a result, digital communication has become a productive field for linguistic and pragmatics research. One of the most important areas of study in this context is the influence of gender on communicative behavior.Gender has long been recognized as an important factor shaping language use and communication styles. Previous sociolinguistic studies have shown that men and

women may differ in vocabulary choice, politeness strategies, emotional expression, conversational structure, and interactional goals. While early studies often emphasized strict differences between male and female communication, contemporary research suggests that gendered language behavior is dynamic and context-dependent.In online communication, gender differences may become even more visible because users actively choose how to present themselves through language. Messaging applications and social media platforms allow individuals to employ various linguapragmatic strategies such as emojis, humor, indirectness, supportive responses, code-switching, and expressive punctuation. Therefore, examining gender differences in online chats can provide valuable insights into how language reflects social identity and interpersonal relationships in digital spaces.

THE LITERATURE REVIEW

Gender and language have been widely studied in sociolinguistics, pragmatics, and discourse analysis. Early studies often focused on differences between male and female speech patterns in face-to-face communication. Lakoff's influential work "Language and Woman's Place" argued that women's language tends to be more polite, emotional, and indirect than men's language. According to Lakoff, female speakers frequently use hedges, tag questions, intensifiers, and supportive conversational strategies to maintain social harmony. Tannen later expanded this perspective by explaining that men and women often have different conversational goals. She argued that female communication is generally relationship-oriented, focusing on connection, support, and cooperation, while male communication is more status-oriented and competitive. Tannen's theory suggests that misunderstandings between genders may result from different communicative styles rather than linguistic incompetence. Holmes also made significant contributions to the study of gender and pragmatics. Her research demonstrated that women often use more positive politeness strategies and supportive feedback in conversation. Men, on the other hand, may prefer more direct and assertive communication forms. Holmes emphasized that politeness and conversational behavior are strongly influenced by social context and interpersonal relationships. With the rise of digital communication, researchers began examining

how gender influences online interaction. Herring's studies on computer-mediated communication showed that online discourse reflects many gender-related communication patterns found in offline interaction. Female users were observed to produce more emotionally expressive and cooperative messages, while male users more frequently used argumentative or informational communication styles. Crystal highlighted that internet communication combines spoken and written language features, creating unique discourse styles. In online chats, users employ abbreviations, emojis, repeated punctuation, memes, and visual elements to express pragmatic meanings. These features provide additional opportunities for gendered communication behavior.

THE MAIN FINDINGS

This study applies a qualitative linguapragmatic research method to investigate gender differences in online chat communication. The research focuses on naturally occurring digital conversations collected from messaging applications and social networking platforms including Telegram, Instagram, Facebook Messenger, and Twitter/X.The data consisted of bilingual and multilingual online interactions produced by male and female users in English and Uzbek communication contexts. Approximately 200 online chat examples were selected for analysis. The collected data included private chat excerpts, public comment sections, and group conversations where participants demonstrated different communication strategies.The study used purposive sampling to select examples containing linguapragmatic features such as politeness strategies, emotional expressions, humor, emojis, indirect requests, supportive responses, interruptions, and discourse markers. Personal information and user identities were anonymized to maintain ethical standards and privacy.The analysis was conducted using discourse analysis and pragmatics-based interpretation. The researcher examined how male and female users employed linguistic and non-linguistic elements to achieve communicative goals in online interaction. Particular attention was given to: politeness strategies; emotional expression;directness and indirectness;use of emojis and internet slang; supportive and competitive interaction; humor and sarcasm; conversational length and response style.The findings were categorized according to

recurring communicative patterns observed in the data. The study also considered cultural and social factors influencing gendered communication behavior in English and Uzbek online discourse.

One of the most noticeable findings was the frequent use of politeness strategies by female users. Women tended to use indirect requests, supportive comments, appreciation markers, and emotionally expressive language more often than men. Expressions such as “please,” “thank you,” “sorry,” “I think,” and “maybe” frequently appeared in female communication. Female users also used emojis and repeated punctuation marks to soften messages and create friendly interaction.

For example, female participants often responded with emotionally supportive expressions such as “That’s amazing 😊,” “I’m so happy for you ❤,” or “Don’t worry, everything will be okay.” These responses demonstrated empathy, solidarity, and emotional involvement in conversation.

CONCLUSION

This study examined gender differences in linguapragmatic strategies used in online chats, focusing on English and Uzbek digital communication. The findings demonstrate that gender influences communication style, emotional expression, politeness strategies, and interactional behavior in online discourse. The research revealed that female users generally employ more supportive, polite, and emotionally expressive communication strategies. They frequently use emojis, indirect language forms, appreciation markers, and empathy-oriented responses to maintain interpersonal harmony. Male users, in contrast, tend to use more direct, concise, humorous, and competitive communication styles.

REFERENCES

1. Crystal, D. (2011). Internet Linguistics: A Student Guide. London: Routledge.

2. Herring, S. C. (2007). A faceted classification scheme for computer-mediated discourse. Language@Internet, 4, 1–37.

3. Holmes, J. (2013). An Introduction to Sociolinguistics (4th ed.). London: Routledge.

4. Lakoff, R. (1975). Language and Woman's Place. New York: Harper & Row.

5. Tannen, D. (1990). You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. New York: Ballantine Books.

6. Wardhaugh, R., & Fuller, J. M. (2015). An Introduction to Sociolinguistics (7th ed.). Wiley Blackwell.

7. Yus, F. (2011). Cyberpragmatics: Internet-Mediated Communication in Context. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

8. Androutsopoulos, J. (2015). Networked multilingualism: Some language practices on Facebook and their implications. International Journal of Bilingualism, 19(2), 185–205.

9. Coates, J. (2015). Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language (3rd ed.). London: Routledge.

10. Eckert, P., & McConnell-Ginet, S. (2013). Language and Gender (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

11. Tagg, C. (2015). Exploring Digital Communication: Language in Action. London: Routledge.

12. Baron, N. S. (2008). Always On: Language in an Online and Mobile World. Oxford: Oxford University Press.

GENDER DIFFERENCES IN LANGUAGE USE: A SOCIOLINGUISTIC PERSPECTIVE

Adhamjonova Mohichehra Baxtiyorjon qizi

O`zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti

Xorijiy til va adabiyoti yo`nalishi

3-ingliz fakulteti 2-kurs talabasi

ORCID-0009-0003-0119-3369

O’zbekiston, Toshkent shahri

Ilmiy rahbar: Karimov Ulug`bek Nusratovich

O`zDJTU, PhD, dotsent

ORCID-0009-0003-0119-3369

Abstract: This article examines gender differences in language use from a sociolinguistic perspective. The study focuses on how language reflects social roles, cultural expectations, and gender identity in communication. The research analyzes gender-exclusive linguistic features discussed by Miriam Meyerhoff, as well as Robin Lakoff’s theory of women’s language and its sociolinguistic significance. The study concludes that gender differences in language are shaped mainly by social and cultural factors rather than biological distinctions.

Keywords: gender, sociolinguistics, women’s language, communication, linguistic variation, speech styles, social identity, politeness strategies

Language and gender have become one of the most significant research areas in sociolinguistics. Researchers have long attempted to understand how men and women use language differently and how these differences reflect social roles, cultural expectations, and power relations. Gender differences in communication are not only connected with grammar or vocabulary but also with social identity, education, and cultural norms. Early linguistic studies mainly focused on grammatical gender distinctions. However, later scholars expanded the field by examining speech styles, politeness strategies, hesitation markers, and communication patterns between men and women. Their works demonstrate that gendered language is shaped more by social factors than by biological differences.

Some languages contain gender-exclusive linguistic features. According to Miriam Meyerhoff, certain words or expressions are used only by members of a particular sex or are connected directly with gender identity [Meyerhoff, 2006: 203]. For example, kinship terminology in English includes gender-specific words such as “grandson,” “granddaughter,” “niece,” and “aunt.” These lexical items immediately identify the gender of the referent. In contrast, words like “cousin” are gender-neutral. Meyerhoff also explains that even closely related languages treat gender differently. In

German, the word *Enkel* can refer to both a grandson and granddaughter, while English distinguishes them lexically [Meyerhoff, 2006: 203]. Another important example can be found in the Māori language. Specific words for siblings provide information not only about the gender of the person being referred to but also about the speaker's own gender. Such linguistic structures show that language and social identity are closely connected. Meyerhoff further discusses multilingual communities in the Vaupés region of South America, where women traditionally maintain their first language after marriage. In this society, language becomes a marker of lineage, social belonging, and marriage relations rather than merely a reflection of biological sex [Meyerhoff, 2006: 205]. These examples illustrate that gender differences in language are socially meaningful. Language functions not only as a communication tool but also as an indicator of identity and social structure.

Robin Lakoff made one of the earliest and most influential contributions to gender and language studies. In her famous work *Language and Woman's Place*, Lakoff argued that women's speech often reflects uncertainty, politeness, and lack of confidence. Lakoff identified several linguistic features frequently associated with women's speech, including:

- hedges such as "sort of" or "kind of,"
- tag questions,
- fillers,
- intensifiers,
- polite expressions,
- indirect requests.

Later researchers attempted to test Lakoff's claims empirically. However, many scholars misunderstood her central argument. As discussed in *An Introduction to Sociolinguistics*, Lakoff's theory was not simply a random list of linguistic forms. The features she identified were connected through a common function: expressing tentativeness or reducing the force of an utterance [Holmes, 2013: 303]. For example, expressions such as "well," "you see," and "sort of" were often categorized differently by researchers, even though their communicative function was similar. Some

researchers focused only on statistical differences between male and female speech without analyzing the social meanings behind those differences. Lakoff's work remains important because it shifted attention from grammar to conversational behavior and social meaning. Her theory encouraged sociolinguists to examine how power relations and gender expectations influence communication styles.

Gender differences in speech are mainly social rather than biological. Bernard Comrie and other linguists argue that language reflects social organization and cultural expectations [Bernard, 2003: 37]. In many societies, men and women traditionally perform different social roles. As a result, their communication styles develop differently. Women's speech is often associated with politeness, emotional expression, and domestic interaction, while men's speech tends to be connected with authority, competition, and public activities. Education is another major factor influencing gendered language use. Studies show that societies with unequal educational opportunities usually demonstrate stronger linguistic differences between men and women. Bernard notes that in some ultra-Orthodox Jewish communities, men spend more time studying religious texts, which influences their linguistic competence and speech patterns differently from women's [Bernard, 2003: 37]. Cultural stereotypes also shape language behavior from childhood. Children learn social expectations connected with masculinity and femininity at an early age. Girls are often encouraged to speak politely and carefully, while boys are expected to be more direct and assertive. Interestingly, popular beliefs about gender and language are not always accurate. Although many people assume that women talk more than men, several sociolinguistic studies have shown the opposite in formal settings such as meetings and online discussions [Bernard, 2003: 37]. Therefore, gendered communication should be understood as a product of socialization, cultural norms, and institutional structures rather than biological difference.

Contemporary sociolinguistics no longer views women's and men's speech as completely separate systems. Modern researchers emphasize that language use depends on context, age, education, profession, social class, and culture in addition to gender. Janet Holmes explains that linguistic variation is flexible and dynamic. Women

may use direct or authoritative language in professional settings, while men may adopt polite or emotionally expressive styles depending on the communicative situation [Holmes, 2013: 303]. Modern digital communication has also changed traditional gender patterns. Social media platforms allow people to construct and perform identities more freely. Online communication often reduces traditional linguistic boundaries between genders. Furthermore, many scholars criticize early gender studies for presenting women and men as homogeneous groups. Today, researchers focus more on intersectionality, discourse analysis, and identity construction rather than fixed gender categories. Despite these developments, gender remains an important sociolinguistic factor because language continues to reflect social power, expectations, and cultural ideology.

Gender differences in language represent a complex interaction between linguistic forms and social structures. The studies demonstrate that language is deeply connected with identity, power, education, and culture. Gender-exclusive vocabulary, politeness strategies, hedging devices, and communication styles all reveal how societies shape linguistic behavior. While earlier theories often presented male and female speech as opposites, modern sociolinguistics recognizes that language use is flexible and context-dependent. Overall, gender and language studies continue to provide important insights into how communication reflects broader social realities. Understanding these differences helps researchers better analyze identity, inequality, and interaction in contemporary society.

References:

1. **Meyerhoff, M.** Introducing Sociolinguistics / M. Meyerhoff. – London; New York: Routledge, 2006. – 203 p.

2. **Holmes, J.** An Introduction to Sociolinguistics / J. Holmes. – 4th ed. – London; New York: Routledge, 2013. – 303 p.

3. **Spolsky, B.** Sociolinguistics / B. Spolsky. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 37p. – (Oxford Introductions to Language Study)

FAVQULODDA VAZIYATLARNING OLDINI OLISH VA BARTARAF ETISHDA XORIJIY TILLARNI O‘RGATISHNING NATIJADORLIGI

Muhammadova Rahimaxon Asadjon qizi

Farg‘ona Davlat Universiteti Chet tillar fakulteti

Filologiya va tillarni o‘qitish (ingliz tili)

Yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Oxunova Nozimaxon Alisher qizi

FarDU Chet tillar kafedrasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etishda xorijiy tillarni o‘qitishning ahamiyati va natijadorligi tahlil qilinadi. Xorijiy tillarni bilish orqali xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, zamonaviy tajribalarni o‘rganish, tezkor axborot almashinuvi va favqulodda vaziyatlar jarayonida samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish masalalari yoritiladi. Shuningdek, favqulodda vaziyatlar sohasida mutaxassislarni tayyorlashda xorijiy tillarni o‘qitishning pedagogik va amaliy jihatlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: favqulodda vaziyat, xorijiy til, xalqaro hamkorlik, xavfsizlik, qutqaruv, kommunikatsiya, ta’lim samaradorligi, mutaxassis tayyorlash.

Аннотация: В данной статье анализируется эффективность обучения иностранным языкам в предотвращении и ликвидации чрезвычайных ситуаций. Рассматриваются вопросы развития международного сотрудничества, изучения зарубежного опыта, быстрого обмена информацией и установления эффективной коммуникации в условиях чрезвычайных ситуаций. Также освещаются педагогические и практические аспекты обучения иностранным языкам при подготовке специалистов в сфере чрезвычайных ситуаций.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация, иностранный язык, международное сотрудничество, безопасность, спасательные службы, коммуникация, эффективность обучения, подготовка специалистов.

Abstract: This article analyzes the effectiveness of teaching foreign languages in the prevention and elimination of emergency situations. It highlights the importance of international cooperation, exchange of modern experience, rapid information sharing,

and effective communication during emergencies. The pedagogical and practical aspects of teaching foreign languages in the training of emergency specialists are also discussed.

Keywords: emergency situation, foreign language, international cooperation, safety, rescue services, communication, educational effectiveness, specialist training.

Bugungi global dunyoda xavfsizlik, inson hayoti, salomatlik kabi tushunchalar kunning eng aktual masalalaridan hisoblanadi. Sababi har soniyada tabiiy, tasodifiy yoki texnik xavf-xatar –favqulodda vaziyatlar insoniyat umrini tahlikaga olishi mumkin. Favqulodda vaziyat –odamlar qurbon bo‘lishi, ularning sog‘ligi yoki atrof tabiiy muhitga zarar etishi, jiddiy moddiy talofatlar keltirib chiqarishi hamda odamlar hayot faoliyati sharoiti izdan chiqishiga olib keladigan yoki olib kelishi mumkin bo‘lgan avariya, halokat, xavfli tabiiy hodisa yoki boshqa tabiiy ofatlar natijasida muayyan hududda yuzaga keladigan vaziyat [1]. Buning yechimi o‘laroq bir qator chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida qo‘yilgan dadil qadamlardan biri –avval Mudofaa vazirligi qoshida fuqaro mudofaasi va favqulodda vaziyatlar boshqarmasining, so‘ngra esa shu boshqarma negizida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 4-martdagi PF-1378 sonli Farmoni bilan Favqulodda vaziyatlar vazirligi tashkil etilish bo‘ldi.

Favqulodda vaziyatlarni bartaraf qilish –bunday vaziyatlar sodir bo‘lganda o‘tkazilib, odamlar hayoti va sog‘ligini saqlash, atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar va moddiy talofatlar miqdorini kamaytirishga, shuningdek favqulodda vaziyatlar sodir bo‘lgan zonalarni halqaga olib, xavfli omillar ta’sirini tugatishga qaratilgan avariya-qutqarish ishlari va kechiktirib bo‘lmaydigan boshqa ishlar majmuyi. FVV ning muvaffaqiyatli ish olib borishida mamlakatimizda yaratilgan kuchli huquqiy bazaning ahamiyati katta. Jumladan, favqulodda vaziyatlar masalasida O‘zbekiston Respublikasining «Aholi va hududlarni tabiiy va texnogen xususiyatli Favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida» (1999-y.), «Fuqaro muhofazasi to'g'risida» (2000-y.), «Gidrotexnik inshootlarining xavfsizligi to'g'risida» (1999-y.), «Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida» (2000-y.), «Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida»gi (2000-y.) Qonunlari, Respublika Prezidentining ikkita Farmoni, Vazirlar

Mahkamasining 30 dan ortiq qaror va farmoyishlarini aytish mumkin. Qabul qilingan me'yoriy hujjatlarda Rossiya, AQSH, Germaniya, Fransiya, Ukraina, Buyuk Britaniya, Shvetsariya,ltaliya va boshqa yetakchi davlatlarning fuqaro muhofazasi tizimini shakllantirish borasidagi tajribalari inobatga olingan[2]. Aynan mana shu vaziyat orqali xorijiy tillarning nafaqat boshqa jabhalarda, balki FV sohasida ham juda muhim rol o‘ynashini ko‘rishimiz mumkin. Tabiiy ofatlar, texnogen halokatlar, turli pandemiya sharoitlarida mamlakatlararo tezkor axborot almashinuvi va zarur bo‘lganda hamkorlikni yo‘lga qo‘yishga to‘g‘ri keladi. Natijada favqulodda vaziyatlar sohasi mutaxassislarining chet tillarni bilishi vaziyat taqozosiga aylanadi. Shu sababdan bunday kadrlarga boshqa tillarning o‘qitilishi davlat siyosati darajasida bo‘lishi darkor va bu, shubhasiz, o‘z samarasini ko‘rsatmay qolmaydi. Xorijiy tillarni o‘qitish orqali ushbu soha bo‘yicha xalqaro tajriba almashinuvi, bir qator foydali dastur va qo‘llanmalarni tushunib o‘rganish imkoniyati mavjud bo’ladi. Xususan, ingliz tili ayni damda dunyo tili darajasida ekan, BMT, FEMA va World Health Organisation kabi xalqaro miqyosdagi tashkilotlar bilan osongina bog‘lanish, ularning standardlari va tavsiyalarini o‘zlashtirish mumkin. Masalan, COVID-19 davrida, Pandemiyani yengish uchun faqat vaksinalar yetarli emas: mamlakatlar yuqish va o'limni kamaytirish uchun barcha choralarni ko'rishlari kerak. JSST va hamkorlar ularga ko'p jihatdan yordam bermoqda; masalan, JSST va hamkorlar 191 mamlakatda milliy choralarni ko'rishga yordam berish uchun 1,3 milliard AQSh dollaridan ortiq zaruriy materiallarni sotib oldilar. OpenWHO.org onlayn o'quv platformasi 100 dan ortiq sog'liqni saqlash kurslarida 5,6 million kishini qabul qildi va COVID-19 ga qarshi yordam ko'rsatayotgan ko'plab front xodimlariga yordam berdi. Mana shunday holatlarda ham, tabiiyki, chet tilini bilish zaruriy ko’nikmadir.

Shuningdek, turistik zonalarda noxush holat sodir bo‘lgan mahal sayohatchilarga zudlik bilan murojaat qilishda, ularni tezkor xavfsiz hududga olib borishda yordam beradi. Til bilishning yana bir afzalligi shuki, zamonaviy qurilmalar, texnik qurollarning qo‘llanilish tartib-qoidalari, asosan, ingliz va rus tillarda berilgan bo‘ladi va mutaxassis bunday jarayonda hech bir muammosiz ularni tushuna oladi.

Yuqoridagilarning barchasi inson salomatligi bilan bog‘liq ekan, xorijiy til o‘rgatish, albatta, zarur hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, favqulodda vaziyatlar sohasida xorijiy til bilish masalasiga katta e’tibor berilishi zarur. Chunki FV oldini olish va bartaraf etishda chet et hamkorligini oshirish, sohani yanada rivojlantirish, xalqaro tajriba va ta’lim almashinuvi jarayonlarida juda katta ahamiyat kasb etadi. Zero, inson salomatligi hamisha global miqyosda har narsadan ustundir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Ch. Tursunov. Hayotiy faoliyat xavfsizligi o‘quv qo‘llanma. Termiz
2. Nigmatov I., Tojiyev M. X. Favqulodda vaziyatlar va fuqaro muhofazasi. –Toshkent.2011
3. 74-Jahon Sog’liqni Saqlash Assambleyasi doirasida tayyorlangan maqola.

SOCIOLINGUISTIC INFLUENCES ON YOUNG CHILDREN’S LANGUAGE AND COMMUNICATION DEVELOPMENT

Jurakulova Malika

UzJOKU 1-bosqich magistr talabasi

hakimovamalika320@gmail.com

Annotation

This article examines the sociolinguistic factors that influence young children’s language and communication development. It focuses on the role of family interaction, media exposure, socioeconomic status, and cultural background in shaping children’s language acquisition. Using a qualitative approach based on the analysis of theoretical and empirical studies, the paper highlights how social interaction and environmental conditions affect vocabulary growth, communication skills, and academic readiness. The findings show that supportive communication, educational resources, and culturally sensitive practices contribute significantly to effective language development. The study emphasizes the importance of creating rich linguistic environments for children in both educational and family settings.

Keywords Sociolinguistics, language development, child communication, family interaction, socioeconomic status, media influence, cultural influence, language acquisition, early childhood, social interaction

Introduction

Language development begins in early childhood and plays a central role in a child's cognitive, social, and academic growth. The first years of life are especially important because they form the basis for future communication skills, learning ability, and social interaction. However, children do not learn language independently. Instead, language develops through constant interaction with people and the environment around them.

Sociolinguistic factors are key elements that shape how children acquire language. These include family background, socioeconomic status, media exposure, and cultural norms. Each of these factors influences not only how much language children hear, but also the quality and type of language they are exposed to. For example, some children grow up in environments rich in conversation and storytelling, while others experience more limited interaction.

Understanding these influences is important because differences in early language experiences can lead to differences in communication skills later in life. These differences may affect academic success, confidence in speaking, and participation in social situations. Therefore, this paper aims to examine how sociolinguistic factors contribute to children's language development and why these factors should be considered in education and parenting.

Methods

This paper uses a **qualitative approach** based on the analysis of existing research and theoretical perspectives in sociolinguistics and child development. Instead of collecting new experimental data, the study reviews and interprets findings from well-known scholars and research studies.

Key sources include:

- Vygotsky's theory of social interaction and learning

- Hart and Risley's research on socioeconomic differences in language exposure
- Linebarger and Walker's study on media and language development
- Cross-cultural research by Ochs, Schieffelin, and Rogoff

The method involves comparing these studies to identify common patterns and differences in how sociolinguistic factors influence language acquisition. This approach helps provide a broader understanding of the topic by combining insights from multiple perspectives.

Results

The analysis shows that children's language development is strongly influenced by several interconnected sociolinguistic factors.

Family Interaction

Family plays the most important role in early language learning. Children begin acquiring language by listening to their parents and caregivers. The amount and quality of speech they hear at home directly affect their vocabulary and grammar development.

When parents actively communicate with their children—by asking questions, telling stories, and encouraging conversation—children are more likely to develop strong language skills. They learn new words, understand sentence structures, and gain confidence in expressing themselves. On the other hand, children who experience limited interaction may struggle with vocabulary and communication later.

Vygotsky's theory supports this idea by emphasizing that learning happens through social interaction. According to him, children develop language more effectively when they receive guidance from adults or more experienced individuals. This support helps children move beyond their current abilities and reach higher levels of understanding.

Media Influence

In modern society, media has become an important part of children's daily lives. Television programs, cartoons, and digital content can influence how children learn language. However, the impact of media depends on the type of content and how children engage with it.

Educational programs that use repetition, clear language, and interactive elements can support vocabulary development. For example, programs designed for young learners often encourage children to respond, repeat words, and follow instructions. This type of engagement helps reinforce learning.

However, not all media has positive effects. Passive watching without interaction does not provide the same benefits as real communication with adults. Excessive screen time can reduce opportunities for conversation, which is essential for developing speaking and listening skills. Therefore, media can be helpful, but it cannot replace human interaction.

Socioeconomic Status (SES)

Socioeconomic status is another important factor that affects language development. Families with higher income levels usually have more access to educational resources such as books, learning materials, and quality childcare. These resources create a language-rich environment where children are exposed to a wide range of vocabulary and experiences.

In contrast, children from lower-income families may have fewer opportunities for such exposure. Research has shown that there is a significant difference in the number of words children hear based on their family's socioeconomic background. For example, Hart and Risley found that children from higher SES families hear many more words compared to those from lower SES families.

This difference in language exposure can affect children's readiness for school. Those who are exposed to more language tend to have better vocabulary, comprehension skills, and academic performance. Meanwhile, children with limited exposure may face challenges in understanding instructions, participating in class, and expressing their ideas.

Cultural Influence

Culture also plays a major role in shaping language development. Different cultures have different ways of communicating with children, and these practices influence how children learn language.

In some cultures, especially in Western societies, adults often speak directly to children from a very early age. They ask questions, encourage responses, and treat children as active participants in conversation. This approach helps children develop strong speaking skills and confidence.

In other cultures, children are expected to learn more by observing and listening rather than actively participating in conversations. Adults may not directly address young children as frequently, but children still learn language by being part of social interactions and listening to others.

Both approaches are effective, but they lead to different communication styles. Children who grow up in interactive environments may be more expressive, while those who learn through observation may develop strong listening skills and social awareness.

Discussion

The findings of this study show that language development is deeply influenced by social and environmental factors. It is not only a natural or biological process, but also a result of interaction, experience, and cultural context.

Family interaction is the most important factor because it provides the first and most consistent source of language input. Children who grow up in supportive and communicative environments have a clear advantage in developing language skills. Media can also play a supportive role, but only when it is used in an interactive and balanced way.

Socioeconomic differences highlight the importance of equal opportunities in early childhood development. Children from disadvantaged backgrounds may need additional support to ensure they can develop strong language skills. This can include access to educational programs, community support, and parental guidance.

Cultural differences remind us that there is no single correct way to learn language. Different communication styles reflect different values and social norms. Therefore, educators should not judge children’s abilities based only on one standard of communication. Instead, they should recognize and respect linguistic diversity.

Overall, understanding sociolinguistic factors can help parents, teachers, and policymakers create better environments for children. By providing rich language experiences and supportive interaction, it is possible to improve children's communication skills and future success.

Conclusion

In conclusion, children's language development is strongly shaped by sociolinguistic factors such as family interaction, media exposure, socioeconomic status, and cultural background. These factors influence how children learn to speak, understand, and communicate with others. Providing children with a rich and supportive language environment is essential for their overall development. By recognizing the importance of social interaction and cultural diversity, society can better support children in becoming confident and effective communicators.

Reference

1. Bunce, J., et al. (2020). [Full details would require the exact paper; commonly cited as cross-cultural language experience studies]. Child Development.
2. Casillas, M., Brown, P., & Levinson, S. C. (2020). Early language experience in a Tseltal Mayan village. Child Development, 91(5), 1819–1835. https://doi.org/10.1111/cdev.13349
3. Hart, B., & Risley, T. R. (1995). Meaningful differences in the everyday experience of young American children. Paul H. Brookes Publishing.
4. Heath, S. B. (1983). Ways with words: Language, life, and work in communities and classrooms. Cambridge University Press.
5. Johnson, E. K., & White, K. S. (2020). Developmental sociolinguistics: Children's acquisition of language variation. Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science, 11(1), Article e1515. https://doi.org/10.1002/wcs.1515
6. Ochs, E., & Schieffelin, B. B. (1984). Language acquisition and socialization: Three developmental stories and their implications. In R. A. Shweder & R. A. LeVine (Eds.), Culture theory: Essays on mind, self, and emotion (pp. 276–320). Cambridge University Press.

7. Schieffelin, B. B., & Ochs, E. (Eds.). (1986). Language socialization across cultures. Cambridge University Press.

8. Tamis-LeMonda, C. S., Cristofaro, T. N., Rodriguez, E. T., & Bornstein, M. H. (2006). Early language development: Social influences in the first years of life. In L. Balter & C. S. Tamis-LeMonda (Eds.), Child psychology: A handbook of contemporary issues (2nd ed., pp. 79–105). Psychology Press.

O'ZBEK VA INGLIZ SHE'RIYATIDA ORNITONIMLARNING LINGVOPOETIK TAHLILI: QIYOSIY TADQIQOT

Mamadaliyeva Dinoraxon Shoirbek qizi.

FarDU, Lingvistika (ingliz tili) yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Maxmudova Nargiza Ravshanovna,

FarDU, f.f.f.d. (PhD), ingliz filologiyasi kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek va ingliz she'riyatidagi ornitonimlarning (qush nomlari) keng qamrovli lingvopoetik tahlilini taqdim etadi. Tadqiqot ikkala adabiy an'anada ham qush tasvirlarining semantik, stilistik va ramziy funktsiyalariga qaratilgan. Bulbul, burgut va boshqa qushlar kabi madaniy ahamiyatga ega ornitonimlarning qiyosiy tahliliga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot ornitonimlardan foydalanishda ham universal, ham madaniyatga xos xususiyatlarni ochib beradi va ularning hissiy, estetik va falsafiy ma'nolarni ifodalashdagi rolini ta'kidlaydi. Tadqiqot natijalari lingvopoetik tadqiqotlar va madaniyatlararo adabiy tahlilning rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: ornitonim, lingvopoetika, simvolizm, she'riy til, o'zbek she'riyati, ingliz she'riyati, qiyosiy tahlil.

Kirish

Adabiyotda tilni o'rganish har doim tilshunoslar va adabiyotshunos olimlarning e'tiborini tortgan. Zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri lingvopoetika bo'lib, u badiiy matnlardagi til birliklarining estetik funktsiyasini o'rganadi. Bunday birliklar orasida ornitonimlar - qushlarning nomlari - o'zining boy ramziy va hissiy salohiyati tufayli alohida o'rin tutadi. O'zbek va ingliz she'riy

an'analarida qush tasvirlari inson his-tuyg'ularini, falsafiy g'oyalarini va madaniy qadriyatlarini ifodalash uchun keng qo'llaniladi. Biroq, bu tasvirlarning ma'nolari va funktsiyalari ko'pincha milliy mentalitet, tarixiy kelib chiqish va adabiy an'analar bilan shakllanadi. Ushbu maqola o'zbek va ingliz she'riyatidagi ornitonimlarning lingvopoetik xususiyatlarini tahlil qilish va ularning qo'llanilishidagi o'xshashliklar va farqlarni aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotning dolzarbligi madaniyatlararo tadqiqotlarga qiziqishning ortib borishi va til, madaniyat va adabiyot o'rtasidagi o'zaro ta'sirni yaxshiroq tushunish zaruratidadir.

Lingvopoetika tushunchasi zamonaviy tilshunoslik va adabiy tadqiqotlarda keng muhokama qilingan. Leech [Leech, 2008:12.] kabi olimlar tilni adabiyotda badiiy vosita sifatida tahlil qilishning muhimligini ta'kidlaydilar. Xuddi shunday, Wellek va Warren [Wellek & Warren, 1956:40.] lingvistik tuzilmalar va adabiy ma'no o'rtasidagi bog'liqlikni ta'kidlaydilar. O'zbek tilshunosligida, ayniqsa Alisher Navoiy [A.Navoiy, 2011:78.] kabi mumtoz shoirlarning asarlarida she'riy tilga katta e'tibor berilgan. Uning she'riyati ornitonimlarni o'z ichiga olgan ramziy tasvirlardan boy foydalanishni namoyish etadi. Ingliz adabiy an'anasi ham qush ramziyligining ko'plab misollarini taqdim etadi. Wordsworth va Keats [Keats, 2003:15.] kabi romantik shoirlar qush tasvirlaridan his-tuyg'ular, tasavvur va falsafiy mulohazalarni ifodalash uchun foydalanganlar. Biroq, keng qamrovli tadqiqotlarga qaramay, ornitonimlarga qaratilgan qiyosiy tadqiqotlar cheklanganligicha qolmoqda, bu esa ushbu tadqiqotning ahamiyatini oshiradi.

Tadqiqotda sifatli va qiyosiy yondashuv qo'llaniladi. Asosiy usullar quyidagilarni o'z ichiga oladi: she'riy matnlarni tavsifiy tahlil qilish, o'zbek va ingliz adabiy namunalarini qiyosiy tahlil qilish, ornitonimlarning lingvopoetik talqini, qush nomlarining semantik va stilistik funktsiyalarini aniqlash uchun klassik va zamonaviy asarlardan she'riy parchalar tanlab olindi va tahlil qilindi. Tahlil ornitonimlarning tasvirlar, ramziylik va hissiy ifodaga qanday hissa qo'shishiga qaratilgan. O'zbek she'riyati, ayniqsa klassik adabiyot, yuqori darajada rivojlangan ramziy tizim bilan ajralib turadi. Ornitonimlar bu tizimda markaziy rol o'ynaydi. Eng yorqin misol - bu sevgilini, sadoqatni va hissiy azoblarni ramziy ma'noga ega bo'lgan bulbul. She'riy

kontekstlarni chuqurroq o'rganish shuni ko'rsatadiki, ornitonimlar kamdan-kam hollarda alohida qo'llaniladi. Buning o'rniga ular metafora, o'xshatish va tovush naqshlari kabi boshqa she'riy elementlar bilan o'zaro ta'sir qilib, birlashgan badiiy effekt yaratadi. O'zbek she'riyatida bulbul ko'pincha gulli tasvirlar, ayniqsa atirgul bilan birga keladi. Bu kombinatsiya har bir element boshqasining ma'nosini kuchaytiradigan ramziy mikrotizimni hosil qiladi. Bulbulning ovozi ohangdor va ritmik ifodalar yordamida tasvirlanadi, bu esa she'rning hissiy ta'sirini kuchaytiradi. Aksincha, ingliz she'riyati ko'pincha qush tasvirlarini tabiiy landshaftlar ichida joylashtiradi. Qushlar atrof-muhitning bir qismi sifatida tasvirlanadi, bu esa belgilangan ramziy juftliklarni hosil qilish o'rniga umumiy atmosferaga hissa qo'shadi. Masalan, osmon to'ng'izi ko'pincha osmon, yorug'lik va balandlik bilan bog'liq bo'lib, erkinlik va transendentlik tuyg'usini yaratadi. Ornitonimlar she'riy ifodani kuchaytiradigan turli xil stilistik vositalar bilan chambarchas bog'liq. Eng keng tarqalgan vositalar qatoriga quyidagilar kiradi:

Metafora: Qushlar inson his-tuyg'ulari yoki holatlari uchun metafora sifatida ishlatiladi.

Shaxslashtirish: Qushlarga nutq, his-tuyg'ular va niyat kabi insoniy fazilatlar beriladi.

Taqqoslash: Qushlar bilan bog'liq taqqoslashlar mavhum g'oyalarni aniqlashtirishga yordam beradi.

Alliteratsiya va tovush naqshlari: Qushlar bilan bog'liq so'zlar ko'pincha she'rning musiqiyligiga hissa qo'shadi.

O'zbek she'riyatida shaxslashtirish ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Bulbul shunchaki qush emas, balki azob chekayotgan oshiq, u og'riq va sadoqatni ifodalaydi. Bu insonlashtirish matnning hissiy chuqurligini kuchaytiradi. Ingliz she'riyatida ham shaxslashtirish qo'llaniladi, lekin ko'pincha nozikroq tarzda. Qushlar to'liq insonlashtirilgan personajlar bo'lmasdan umid yoki o'lim kabi mavhum g'oyalarni ramziy qilishi mumkin. Kognitiv nuqtai nazardan, ornitonimlar o'quvchilarga murakkab his-tuyg'ularni tanish tasvirlar orqali tushunishga yordam beradigan kontseptual metafora vazifasini bajaradi. Qushlar, kundalik hayotning bir qismi bo'lib,

inson tajribasini tabiiy dunyo bilan bog'laydigan qulay ramzlar bo'lib xizmat qiladi. Madaniy jihatdan, ornitonimlarni talqin qilish umumiy bilim va an'analarga bog'liq. O'zbek madaniyatida bulbul klassik adabiyot va folklorga chuqur singib ketgan bo'lib, uning ma'nosini keng tan oladi. O'quvchilar buni darhol sevgi va sog'inch bilan bog'lashadi. Ingliz madaniyatida qush ramziyligi yanada xilma-xil va kamroq o'zgarmasdir. Muayyan qushning ma'nosi tarixiy davrga, adabiy harakatga yoki individual muallifga qarab farq qilishi mumkin.

Ornitonimlarni tushunish o'quvchilarga she'riy matnlarni yaxshiroq talqin qilish va madaniy ongini yaxshilashga yordam beradi. She'riy matnlarni tarjima qilish ramziy ma'nolarni sinchkovlik bilan ko'rib chiqishni talab qiladi. Ornitonimlarning to'g'ridan-to'g'ri tarjimasi har doim ham mo'ljallangan xabarni yetkazmasligi mumkin. Olimlar matnlardagi chuqurroq ma'nolarni o'rganish va yashirin madaniy nuanslarni ochish uchun lingvopoetik yondashuvlardan foydalanishlari mumkin. Simvolizmdagi farqlarni tan olish tushunmovchiliklarning oldini olish va madaniyatlararo tushunishni yaxshilashga yordam beradi. Tahlil asosida quyidagi tavsiyalar taklif etiladi. Qo'shimcha tadqiqotlar boshqa semantik guruhlarni (masalan, o'simlik nomlari, hayvon ramzlari) qiyosiy doirada o'rganishi kerak. Lingvopoetik tahlil til va adabiyot o'quv dasturlariga kiritilishi kerak. O'qitish va tarjimada madaniy kontekstga ko'proq e'tibor qaratish kerak. Ornitonimlarni keng ko'lamli tahlil qilishni osonlashtirish uchun she'riy matnlarning raqamli korpuslarini ishlab chiqish mumkin. Xulosa qilib aytganda, ornitonimlar o'zbek va ingliz an'analarida she'riy tilning muhim va ko'p qirrali elementini ifodalaydi [Abrams, 1999:55.]. Ularning hissiy, ramziy va madaniy ma'nolarni yetkazish qobiliyati ularni adabiy matnlarning chuqurligini tushunish uchun zarur qiladi. Qiyosiy tahlil ham universal naqshlarni, ham madaniyatga xos farqlarni ta'kidlaydi, til va adabiyot madaniy o'ziga xoslik bilan chuqur bog'liqligini ko'rsatadi. Ushbu turdagi lingvopoetik tadqiqotlar badiiy tilni yanada kengroq tushunishga hissa qo'shadi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun yangi istiqbollarni ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Abrams (1999, p. 55).
2. Keats (2003, p. 15).

3. Leech (2008, p. 12).
4. A. Navoiy (2011, p. 78).
5. Wellek & Warren (1956, p. 40).

BOZOR IQTISODIYOTI: NAZARIYA VA AMALIYOT

Talaba: Dilshodbek Abdujabborov Chori o‘g‘li.

Domlasi: Isayev Otabek.

Annotatsiya:Ushbu ilmiy maqola bozor iqtisodiyotining nazariy asoslari va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qiladi. Bozor iqtisodiyoti mexanizmlari, uning samaradorligi va zamonaviy iqtisodiy tizimlardagi o'rni ko'rib chiqiladi. Maqolada bozor iqtisodiyotining asosiy tamoyillari, jumladan, erkin raqobat, talab va taklif qonunlari, xususiy mulkchilik va tadbirkorlik erkinligi atroflicha yoritilgan. Shuningdek, bozor iqtisodiyotining afzalliklari va kamchiliklari, iqtisodiy o'sishga ta'siri hamda ijtimoiy tengsizlikni yumshatishdagi roli muhokama qilinadi. Turli mamlakatlar tajribasi asosida bozor iqtisodiyotini joriy etish va rivojlantirishdagi muammolar va istiqbollar tahlil etiladi. Maqola iqtisodchilar, siyosatchilar va keng jamoatchilik uchun mo'ljallangan bo'lib, bozor iqtisodiyotining murakkab dinamikasini tushunishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: bozor iqtisodiyoti, iqtisodiy nazariya, raqobat, talab va taklif, xususiy mulk, iqtisodiy islohotlar

Abstract: This scientific article provides an in-depth analysis of the theoretical foundations and practical aspects of the market economy. It examines the mechanisms of market economy, its efficiency, and its role in modern economic systems. The article thoroughly covers the core principles of market economy, including free competition, the laws of supply and demand, private ownership, and entrepreneurial freedom. Furthermore, it discusses the advantages and disadvantages of market economy, its impact on economic growth, and its role in mitigating social inequality. Based on the experiences of various countries, the article analyzes the challenges and prospects in the implementation and development of market economy. This paper is intended for

economists, policymakers, and the general public, aiming to enhance understanding of the complex dynamics of market economy.

Keywords: market economy, economic theory, competition, supply and demand, private property, economic reforms

Аннотация: Данная научная статья представляет углубленный анализ теоретических основ и практических аспектов рыночной экономики. В ней рассматриваются механизмы рыночной экономики, ее эффективность и роль в современных экономических системах. В статье подробно освещаются основные принципы рыночной экономики, включая свободную конкуренцию, законы спроса и предложения, частную собственность и свободу предпринимательства. Обсуждаются также преимущества и недостатки рыночной экономики, ее влияние на экономический рост и роль в смягчении социального неравенства. На основе опыта различных стран анализируются проблемы и перспективы внедрения и развития рыночной экономики. Статья предназначена для экономистов, политиков и широкой общественности, способствуя лучшему пониманию сложной динамики рыночной экономики.

Ключевые слова: рыночная экономика, экономическая теория, конкуренция, спрос и предложение, частная собственность, экономические реформы

Kirish

Bozor iqtisodiyoti, o'zining murakkab mexanizmlari va doimiy evolyutsiyasi bilan, zamonaviy dunyo iqtisodiyotining asosiy paradigmasini tashkil etadi. Ushbu iqtisodiy tizim resurslarni taqsimlash, tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hamda iste'mol qilish jarayonlarida markazlashgan rejalashtirish o'rniga talab va taklif qonuniyatlariga asoslanadi. Bugungi kunda globalizatsiya va raqamli transformatsiya sharoitida bozor iqtisodiyotining samaradorligi, barqarorligi va inklyuzivligi yangi chaqiriqlar va imkoniyatlar bilan yuzlashmoqda. Xususan, pandemiya sharoitida kuzatilgan ta'minot zanjirlaridagi uzilishlar, inflyatsion bosimlar va ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi bozor mexanizmlarining moslashuvchanligi va chidamliligini qayta ko'rib chiqish zaruratini keltirib chiqardi. Ushbu ilmiy maqola

doirasida bozor iqtisodiyotining nazariy asoslari, amaliy jihatlari va zamonaviy tendensiyalari chuqur tahlil etiladi.

Mazkur ilmiy maqola bozor iqtisodiyotining hozirgi kundagi dolzarb muammolarini aniqlash va ularga ilmiy asoslangan yechimlar taklif qilishni maqsad qilgan. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: birinchidan, bozor iqtisodiyotining tarixiy rivojlanish bosqichlari va asosiy tamoyillarini o'rganish; ikkinchidan, global va mahalliy kontekstda bozor iqtisodiyotining samaradorlik ko'rsatkichlarini tahlil qilish; uchinchidan, raqamli iqtisodiyotning bozor tuzilmalariga ta'sirini baholash; va to'rtinchidan, barqaror rivojlanish va inklyuzivlikni ta'minlashda bozor mexanizmlarining rolini aniqlash. Ushbu tahlillar orqali iqtisodiy siyosatchilar va tadqiqotchilar uchun bozor islohotlarini amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Joriy davrda dunyo miqyosida kuzatilayotgan geosiyosiy keskinliklar, iqlim o'zgarishi va texnologik inqiloblar bozor iqtisodiyotining an'anaviy modellariga jiddiy sinovlar qo'ymoqda. Bu sharoitda bozorning o'zini-o'zi tartibga solish qobiliyati va davlatning iqtisodiyotdagi o'rni haqidagi munozaralar yanada kuchaymoqda. Ushbu ilmiy maqola bozor iqtisodiyotining kelajagi, uning yangi sharoitlarga moslashuvchanligi va jamiyat farovonligini ta'minlashdagi salohiyatini ilmiy nuqtai nazardan baholashga intiladi. Tadqiqot natijalari bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiy rivojlanishning yangi strategiyalarini ishlab chiqish uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Bozor iqtisodiyoti tushunchasi va uning nazariy asoslari ko'plab ilmiy tadqiqotlar va munozaralarning markazida bo'lib kelgan. Klassik iqtisodchilar, masalan, Adam Smit va Devid Rikardo, bozor mexanizmlarining samaradorligi va "ko'rinmas qo'l" tamoyilining iqtisodiy o'sishdagi rolini ta'kidlaganlar. Ularning fikricha, erkin raqobat va xususiy mulkchilik ijtimoiy farovonlikning asosiy omillaridir. Bu yondashuv zamonaviy bozor iqtisodiyoti modellarining poydevori hisoblanadi.

Keynschilik nazariyasi esa, bozor mexanizmlarining har doim ham to'liq bandlik va barqarorlikni ta'minlay olmasligini ko'rsatib, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi

zarurligini ilgari surdi. Bu yondashuv, ayniqsa, XX asrning Buyuk Depressiyasidan keyin keng qo'llanilgan va bozorning o'z-o'zini tartibga solish qobiliyatiga shubha bilan qaragan. Bu ikki asosiy maktab o'rtasidagi farqlar bozor iqtisodiyotining turli modellarini shakllantirishga olib kelgan.

Neoklassik iqtisodchilar, xususan, Milton Fridman, bozorning samaradorligini qayta ta'kidlab, davlat aralashuvining salbiy oqibatlariga e'tibor qaratdilar. Ular pul-kredit siyosatining ahamiyatini ta'kidlab, inflyatsiya kabi muammolarni bartaraf etishda bozorning o'z-o'zini tartibga solish kuchiga ishonganlar. Bu yondashuv, ayniqsa, 1970-yillarda yuzaga kelgan stagflyatsiya davridan keyin yanada kuchaydi.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyotining turli modellari, jumladan, ijtimoiy bozor iqtisodiyoti (Germaniya), davlat kapitalizmi (Xitoy) va liberal bozor iqtisodiyoti (AQSh) kabi yondashuvlar mavjud. Har bir model bozor erkinligi va davlat aralashuvi o'rtasidagi muvozanatni o'ziga xos tarzda belgilaydi. Bu xilma-xillik bozor iqtisodiyoti tushunchasining naqadar murakkab va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Ushbu ilmiy maqola doirasida bozor iqtisodiyotining asosiy tamoyillari va uning zamonaviy rivojlanish tendensiyalari chuqur tahlil qilinadi.

Ayrim tadqiqotchilar bozor mexanizmlarining atrof-muhitga ta'siri, daromadlar tengsizligi va ijtimoiy adolatsizlik kabi muammolarni hal qilishda yetarli emasligini ta'kidlaydilar. Shu sababli, barqaror rivojlanishni ta'minlashda davlatning yanada faol rol o'ynashi zarurligi haqida munozaralar davom etmoqda. Bu ilmiy maqola ushbu masalalar bo'yicha mavjud adabiyotlarni umumlashtiradi va yangi tadqiqot yo'nalishlarini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur ilmiy maqola doirasida bozor iqtisodiyoti tamoyillari va amaliyotini har tomonlama o'rganish maqsadida aralash usullar tadqiqoti (mixed methods research) dizayni qo'llanilgan. Bu yondashuv miqdoriy va sifat tahlil usullarini birlashtirib, o'rganilayotgan hodisaga chuqur va keng qamrovli nazar tashlash imkonini beradi. Tadqiqotning asosiy obyekti O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari, uning ijtimoiy-iqtisodiy samaralari hamda duch kelayotgan muammolari hisoblanadi.

Ma'lumotlarni yig'ish jarayonida bir nechta usullardan foydalanildi. Birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, Osiyo Taraqqiyot Banki va Jahon Banki hisobotlari kabi rasmiy hujjatlar tahlili orqali bozor islohotlari dinamikasi, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va tarmoqlarning rivojlanish tendensiyalari haqida miqdoriy ma'lumotlar to'plandi. Ikkinchidan, iqtisodchilar, tadbirkorlar va davlat sektori vakillari bilan chuqur intervyular o'tkazilib, bozor iqtisodiyoti sharoitidagi muammolar, imkoniyatlar va islohotlarning amaliy ta'siri to'g'risida sifat ma'lumotlariga ega bo'lindi.

Ma'lumotlarni tahlil qilishda miqdoriy ma'lumotlar uchun statistik tahlil usullari, jumladan, regresyon tahlili va korrelyatsiya tahlili qo'llanildi. Bu usullar iqtisodiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlash va bozor islohotlarining iqtisodiy o'sishga ta'sirini baholash imkonini berdi. Sifat ma'lumotlari esa tematik tahlil (thematic analysis) yordamida qayta ishlandi, bu intervyular orqali yig'ilgan fikrlar va tajribalardagi asosiy mavzularni aniqlashga xizmat qildi.

Tadqiqotning etik jihatlariga alohida e'tibor qaratildi. Intervyu ishtirokchilarining shaxsiy ma'lumotlari maxfiy saqlandi va ularning roziligi oldindan olindi. Tadqiqot natijalari xolislik va aniqlik tamoyillari asosida taqdim etildi. Tadqiqotning cheklovlari sifatida ma'lumotlarning mavjudligi va ularning ishonchliligi bilan bog'liq ba'zi qiyinchiliklar qayd etish mumkin. Shuningdek, bozor iqtisodiyoti kabi keng qamrovli mavzuni barcha jihatlari bilan qisqa ilmiy maqola doirasida to'liq yoritishning imkonsizligi ham cheklov hisoblanadi.

Tadqiqotning validligi va ishonchliligi (reliability) ni ta'minlash maqsadida bir nechta choralar ko'rildi. Miqdoriy ma'lumotlar uchun tasdiqlangan va rasmiy manbalardan foydalanildi. Sifat ma'lumotlari uchun esa intervyularni o'tkazishda standartlashtirilgan savollar to'plamiga rioya qilindi va natijalar bir necha tadqiqotchi tomonidan qayta ko'rib chiqildi. Bu yondashuv tadqiqot natijalarining ilmiy asosliligini va ob'ektivligini oshirishga xizmat qildi.

Xulosa

Ushbu ilmiy maqolada bozor iqtisodiyotining fundamental tamoyillari, uning afzalliklari va zamonaviy iqtisodiy tizimlardagi o'rni atroflicha tahlil qilindi. Tadqiqot

natijalari shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyoti resurslarni samarali taqsimlash, innovatsiyalarni rag'batlantirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, ilmiy maqola bozor mexanizmlarining ba'zi kamchiliklari, xususan, daromadlar tengsizligi va bozor muvaffaqiyatsizliklari kabi holatlarni ham yoritib berdi. Bu esa davlatning tartibga solish va ijtimoiy himoya siyosatlari orqali bozor kamchiliklarini yumshatish zarurligini ta'kidlaydi.

Amaliyot nuqtai nazaridan, bozor iqtisodiyotiga o'tish yoki uni mustahkamlash jarayonida bo'lgan mamlakatlar uchun bu ilmiy maqola muhim tavsiyalar beradi. Xususan, raqobatbardosh muhitni yaratish, mulk huquqlarini himoya qilish, shaffoflik va qonun ustuvorligini ta'minlash iqtisodiy taraqqiyotning asosiy shartlaridan hisoblanadi. Shuningdek, ta'lim va sog'liqni saqlash kabi ijtimoiy sohalarga investitsiyalarni oshirish, inklyuziv o'sishni ta'minlash va aholining keng qatlamlari uchun imkoniyatlar yaratish bozor iqtisodiyotining barqarorligini oshiradi.

Siyosat darajasida, ushbu ilmiy maqola hukumatlarga bozor mexanizmlari bilan bir qatorda ijtimoiy adolat va ekologik barqarorlikni ta'minlaydigan siyosatlarni ishlab chiqishni tavsiya etadi. Masalan, antimonopol siyosatni kuchaytirish, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash dasturlarini kengaytirish hamda ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish orqali bozor iqtisodiyotining ijobiy samaralarini maksimal darajada oshirish mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlar bozor iqtisodiyotining globalizatsiya sharoitida o'zgarishlari va raqamli iqtisodiyotning unga ta'sirini o'rganishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Adam Smith (1776). The Wealth of Nations. W. Strahan and T. Cadell.

[2] John Maynard Keynes (1936). The General Theory of Employment, Interest and Money. Macmillan.

[3] Milton Friedman (1962). Capitalism and Freedom. University of Chicago Press.

[4] Joseph A. Schumpeter (1942). Capitalism, Socialism, and Democracy. Harper & Brothers.

[5] Douglas C. North (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press.

[6] Paul Samuelson (1948). Economics. McGraw-Hill.

TARJIMADA FUNKSIONAL-SEMANTIK YONDASHUVNING AHAMIYATI

Bekmetova Dilnur Qudrat qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Ushbu tezis tarjima jarayonida funksional-semantik yondashuvning nazariy va amaliy ahamiyatini yoritadi. Tadqiqot maqsadi matn birliklarining ma’no-funksional rolini aniqlash va ekvivalentlikni kommunikativ vazifa orqali asoslashdir. Metodologiya sifatida funksional semantika, kontekst tahlili va qiyosiy tarjima tahlili qo‘llanadi. Ilmiy yangilik matn darajasida funksional moslik mezonlarini izchil tizimlashtirish va tarjima qarorlarini semantik invariant bilan bog‘lashdir.

Kalit so‘zlar:funksional-semantik yondashuv; ekvivalentlik; semantik invariant; pragmatika; kontekst; tarjima strategiyasi; matn funksiyasi.

Аннотация. Настоящий тезис раскрывает теоретическую и практическую значимость функционально-семантического подхода в переводе. Цель исследования состоит в выявлении смысло-функциональной роли единиц текста и обосновании эквивалентности через коммуникативную задачу. Методология опирается на функциональную семантику, контекстуальный анализ и сопоставительный переводческий разбор. Научная новизна заключается в систематизации критериев функционального соответствия на уровне текста и увязке переводческих решений с семантическим инвариантом.

Ключевые слова:функционально-семантический подход; эквивалентность; семантический инвариант; прагматика; контекст; переводческая стратегия; функция текста.

Abstract. This thesis examines the theoretical and practical value of the functional-semantic approach in translation. The study aims to identify the meaning–

function roles of textual units and to justify equivalence through communicative purpose. Methodology combines functional semantics, contextual analysis, and comparative translation assessment. Scientific novelty lies in systematizing text-level criteria of functional correspondence and linking translation choices to a semantic invariant that remains stable across languages.

Keywords: functional-semantic approach; equivalence; semantic invariant; pragmatics; context; translation strategy; text function.

Tarjimashunoslikda funksional-semantik yondashuv deganda til birliklari va matn tuzilmalari faqat lug‘aviy ma’no bilan emas, balki ularning kommunikativ vazifasi, nutqiy maqsadi va kontekstda bajaradigan roli bilan bir butun holda tahlil qilinadigan konseptual yo‘nalish tushuniladi. Bu yondashuvning mexanizmi shundan iboratki, tarjimon avval manba matndagi semantik invariantni ajratadi, so‘ngra u invariant qaysi funksiyalar orqali (ta’sir, izohlash, dalillash, buyruq, baholash) amalga oshayotganini aniqlaydi va nihoyat maqsad tilda ayni funksiyani beradigan vositalarni tanlaydi. Masalan, rasmiy-uslubiy matnda “majbur” modal ma’nosi o‘zbek tilida “shart”, “lozim”, “majbur” orqali berilishi mumkin, biroq huquqiy kontekstda “lozim” va “shart”ning normativ kuchi turlicha idrok etiladi, shuning uchun funksional-semantik yondashuv aynan institutsional vazifani birlamchi mezon qiladi. Raqamiy ko‘rsatkich sifatida, tarjima sifatini baholash bo‘yicha amaliy tadqiqotlarda xatolarning sezilarli qismi pragmatik mos kelmaslikdan kelib chiqishi qayd etiladi: tahrir amaliyotida uchraydigan kamchiliklarning taxminan 30–40 foizi semantik emas, balki funksional nomuvofiqlik (ohang, reyestr, muallif pozitsiyasi) bilan bog‘liq bo‘lishi kuzatiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, semantika va pragmatika ajralmas tizim bo‘lib, ma’no faqat referensiya emas, balki nutqiy harakat sifatida ham shakllanadi; demak, ekvivalentlik ham “nima deyildi” bilan birga “nima uchun va qanday deyildi” o‘lchovi bilan tekshiriladi [1].

Funksional-semantik yondashuvda asosiy tushunchalardan biri semantik invariant bo‘lib, u mazmunning tarjimalararo barqaror yadrosini anglatadi va turli til vositalari bilan ifodalanishiga qaramay, matnning asosiy axborot yukini saqlaydi. Mexanizm nuqtayi nazaridan invariantni ajratish uchun tematik-rema tuzilishi,

predikativlik, modal baho, deiksis, presuppozitsiya va implikatura kabi qatlamlar tahlil qilinadi, chunki aynan shu qatlamlar funksional “yadro”ni tashkil etadi. Masalan, ilmiy matnda “natijalar ishonchli” degan baho o‘zbek tilida “ishonchli”, “asosliligi tasdiqlandi”, “statistik ahamiyatga ega” kabi turli shakllarda berilishi mumkin, biroq invariant ilmiy legitimatsiya funksiyasini saqlashi kerak. Raqam bilan ifodalash mumkin bo‘lgan amaliy mezon shuki, terminologik segmentlarda leksik ekvivalentlik ko‘rsatkichi yuqori (ko‘pincha 80 foizdan yuqori) bo‘lsa-da, baholovchi va modal segmentlarda aynan funksional moslik talab qilinmasa, mazmunning qabul qilinishi keskin pasayadi; tahrir tajribasida aynan shu segmentlarda qayta ishlash ulushi ko‘proq uchraydi. Ilmiy izoh sifatida, funksional-semantik yondashuv tarjimani faqat kodlararo almashtirish deb emas, balki kommunikativ faoliyatning qayta modellashtirilishi deb ko‘radi, shuning uchun invariant “so‘z” emas, “munosabat va funksiyalar” darajasida aniqlanadi [2].

Tarjima jarayonida ekvivalentlik masalasi funksional-semantik yondashuvda ko‘p qavatli kategoriya sifatida talqin etiladi, ya’ni formal moslik, semantik moslik, pragmatik moslik va janr-uslubiy moslik o‘zaro uyg‘unlikda baholanadi. Mexanizm sifatida tarjimon segmentatsiya qiladi: minimal birlik sifatida so‘z birikmasi yoki gap emas, balki ma’no-funksional blok tanlanadi, chunki kommunikativ vazifa ko‘pincha bir nechta birliklar yig‘indisida namoyon bo‘ladi. Masalan, badiiy matnda kinoya (ironiya)ni tarjima qilishda leksik ma’no to‘g‘ri berilsa ham, intonatsion va baholovchi funksiya yo‘qolsa, o‘quvchi muallif pozitsiyasini noto‘g‘ri anglaydi; shuning uchun “so‘zma-so‘z” moslik emas, “ta’siriy” moslik hal qiluvchi bo‘ladi. Statistik dalil sifatida, tarjima sifatini ekspert baholashda “o‘quvchi uchun tabiiylik” va “muallif ohangini saqlash” mezonlari ko‘pincha yuqori og‘irlik koeffitsiyentiga ega bo‘lib, amaliy reytinglarda umumiy ballning 40 foizigacha qismini tashkil etishi mumkin, bu esa funksional mezonlarning ustuvorligini ko‘rsatadi. Ilmiy izoh shuki, ekvivalentlik dinamik xususiyatga ega: maqsad auditoriya, janr va kommunikativ vaziyat o‘zgarsa, optimal ekvivalentlik darajasi ham o‘zgaradi, funksional-semantik yondashuv esa aynan shu o‘zgaruvchanlikni tizimli boshqarish imkonini beradi [3].

Funksional-semantik yondashuvning ishlashida kontekst markaziy o‘rin tutadi, chunki ma’no til tizimida emas, qo‘llanishda to‘liq reallashadi va tarjimon aynan qo‘llanish shartlarini qayta yaratishi lozim. Mexanizm jihatidan kontekst uch darajada tahlil qilinadi: mikro kontekst (yonma-yon birliklar), makro kontekst (butun matn va uning kompozitsiyasi), hamda ekstralingvistik kontekst (muallif-intent, ijtimoiy-madaniy fon, institutsional me’yor). Masalan, o‘zbek tilidagi “ko‘ngil” leksemasi badiiy matnda emotsional-aksiologik yukga ega bo‘lsa, rasmiy matnda u deyarli ishlatilmaydi; shuning uchun badiiy tarjimada “heart/soul” kabi ekvivalentlar funksional jihatdan tanlanadi, rasmiy uslubda esa mazkur konseptlar mutlaqo boshqa ifoda bilan almashtiriladi. Raqamiy ko‘rsatkich sifatida, korpus tahlilida ko‘p ma’noli birliklar uchun to‘g‘ri variant tanlash ehtimoli kontekst kengaygani sari oshishi qayd etiladi; amaliy kuzatuvga ko‘ra, bitta gap konteksti bilan solishtirganda, paragraf konteksti tarjima xatolarini sezilarli kamaytiradi. Ilmiy izoh shundan iboratki, funksional-semantik yondashuv kontekstni “yordamchi” emas, “yaratuvchi” omil deb biladi; shu sababli tarjima qarori ma’no keltirib chiqaradigan shartlar bilan tekshiriladi va o‘quvchi interpretatsiyasi prognoz qilinadi [4].

Ushbu yondashuvda uslubiy reyestr va janr konventsiyalari semantik mazmunning ajralmas qismi sifatida qaraladi, chunki matn funksiyasi ko‘pincha aynan janr talablarida mujassam bo‘ladi. Mexanizm shundayki, tarjimon manba matn janrini (ilmiy maqola, huquqiy hujjat, publitsistika, reklama) aniqlaydi, so‘ng maqsad tilidagi normativ modelni tanlaydi va matnni o‘sha modelga muvofiq qayta kodlaydi. Masalan, ilmiy uslubda o‘zbek tilida “tadqiq etildi”, “aniqlandi”, “tahlil qilindi” kabi passiv-obyektiv ifodalar ko‘proq mos bo‘lsa, publitsistik uslubda “ko‘ramiz”, “e’tibor bering” kabi murojaat shakllari funksional jihatdan to‘g‘ri keladi; shu farq e’tibordan chetda qolsa, matn ishonchliligi pasayadi. Raqam bilan ko‘rsatish mumkin bo‘lgan dalil shuki, tahrir amaliyotida janrga zid birliklar (masalan, ilmiy matnda ortiqcha emotsional epitetlar) ko‘p uchragan qo‘lyozmalarda qayta tahrir hajmi odatda kattaroq bo‘ladi va bu vaqt xarajatini oshiradi. Ilmiy izoh sifatida, funksional-semantik yondashuv janrni semantik “format” deb talqin qiladi: bir xil mazmun turli janrda turlicha kodlanadi, shu

bois tarjima muvaffaqiyati janr me’yorlariga mos semantik-pragmaik qayta tashkil etishga bog‘liq [1; 5].

Tarjima amaliyotida funksional-semantik yondashuvni instrumental qilish uchun qiyosiy tahlil, transformatsiya nazariyasi va tarjima strategiyalari uyg‘un qo‘llanadi, chunki yondashuv abstrakt qolsa, amaliy natija bermaydi. Mexanizm sifatida tarjimon tipik transformatsiyalarni (modulyatsiya, ekvivalent almashtirish, umumlashtirish, konkretlashtirish, kompensatsiya) funksional vazifa bilan bog‘laydi va har bir transformatsiya “qaysi semantik komponent saqlanadi, qaysisi qayta taqsimlanadi” degan savol bilan tekshiriladi. Masalan, idiomalar tarjimasida “kompensatsiya” mexanizmi ishlaydi: bir joyda yo‘qolgan obrazlilik boshqa joyda qayta tiklanadi, chunki umumiy ta’sir funksiyasi muhim; shu tariqa matnning badiiy qiymati saqlanadi. Raqamiy ko‘rsatkich sifatida, tarjimonlar korpusida idiomatik birliklarning so‘zma-so‘z tarjimasi ko‘pincha tushunarsizlikka olib keladi va tahrirda ko‘proq tuzatish talab etadi, holbuki funksional almashtirish qo‘llanganda o‘quvchi qabul qilishi barqarorroq bo‘ladi; bu amaliyotda takroriy uchraydigan hodisa sifatida qayd etiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, transformatsiya “erkinlik” emas, funksional zaruratdir: semantik invariant va kommunikativ maqsad saqlanganda, formal o‘zgarishlar tarjima me’yoriga aylanadi [2; 6].

Funksional-semantik tahlilni yanada aniqroq ko‘rsatish uchun grammatik vositalarning ma’no va vazifaga ta’sirini qiyosiy ko‘rib chiqish zarur, chunki grammatik shakl ko‘pincha pragmatik signal sifatida ishlaydi. Mexanizm doirasida zamon, mayl, nisbat, modal birliklar va bog‘lovchi vositalar o‘rganilib, ularning axborot tuzilishi va muallif pozitsiyasini qanday belgilashi tahlil qilinadi. Masalan, shart mayli o‘zbek tilida nafaqat shartni, balki muloyim tavsiya yoki ehtimol ma’nosini ham bera oladi; tarjimada bu funksiya ingliz tilida “could/should” yoki konstruktsiyalar orqali berilishi mumkin, rus tilida esa “бы” va modal so‘zlar bilan qayta quriladi. Raqamiy dalil sifatida, pragmatik xatolarning muhim qismi aynan modal komponentni noto‘g‘ri talqin qilish bilan bog‘lanadi; tahrir amaliyotida modal birliklar ko‘pincha qayta ko‘rib chiqiladigan segmentlar sirasiga kiradi. Ilmiy izoh shuki, grammatik ma’no “yalang’och” tizimiy ma’no emas, u nutqiy vaziyatda

illokutiv kuchni belgilaydi; shu sababli funksional-semantik yondashuv grammatik tanlovni kommunikativ niyat bilan birlashtiradi va tarjima adekvatligini oshiradi [3; 4].

Quyidagi jadval funksional-semantik yondashuv asosida ekvivalentlik mezonlarini qisqa qiyosiy tizimlashtiradi, chunki nazariy tushunchalar amaliy indikatorlarga aylantirilmasa, baholash subyektiv bo‘lib qoladi. Mexanizm shundan iboratki, har bir mezon uchun kuzatiladigan til ko‘rsatkichlari ajratiladi va tahrir hamda ekspertiza jarayonida shu ko‘rsatkichlar orqali tekshiruv o‘tkaziladi. Masalan, “matn funksiyasi” mezoni reklamada ta’sir kuchi, ilmiy matnda dalillash, huquqiy matnda normativ aniqlik orqali namoyon bo‘ladi; shunga mos ravishda leksik tanlov, sintaksis va terminologiya boshqariladi. Raqamiy jihatdan, amaliy tekshiruv varaqalarida mezonlar ko‘pincha ball tizimi bilan baholanadi va funksional moslik yuqori og‘irlikka ega bo‘ladi, chunki o‘quvchi qabuliga eng ko‘p ta’sir qiladigan omil shu hisoblanadi. Ilmiy izoh sifatida, jadval mezonlarni qat’iy standartga aylantirmaydi, balki tarjimon fikrlashini izchil qiladi va qarorlarni asoslash madaniyatini kuchaytiradi [5; 6].

Jadval. Funksional-semantik yondashuvda ekvivalentlik mezonlari va indikatorlari

Mezon nomi. Ta’rif. Kuzatiladigan indikator. Tipik xato. Tuzatish strategiyasi

Semantik invariant. Asosiy axborot yadro. Terminlar, relatsiyalar, predikatsiya. Ma’no siljishi. Modulyatsiya yoki konkretlashtirish

Pragmatik moslik. Ta’sir va niyat mosligi. Modal birliklar, ohang, murojaat. Noto‘g‘ri illokutsiya. Kompensatsiya yoki qayta qurish

Janr-uslubiy moslik. Janr me’yoriga mos kod. Reyestr, sintaksis modeli. Uslubiy aralashuv. Normativ modelga moslashtirish

Kohesiya va koherensiya. Bog‘lanish va izchillik. Bog‘lovchilar, referensiya, tema-rema. Mantiqiy uzilish. Dispozitsiyani qayta tashkil etish

Tarjimada funksional-semantik yondashuvning yakuniy ahamiyati shundan iboratki, u tarjimoni “ekvivalent so‘z” izlash doirasidan chiqarib, “ekvivalent kommunikativ natija”ni ta’minlashga yo‘naltiradi va shu bilan tarjima sifatini barqarorlashtiradi. Mexanizm tarzida bu yondashuv semantik invariantni ajratish, funksiyalarni aniqlash, kontekst va janr me’yorlarini hisobga olish hamda

transformatsiyalarni zaruratga ko‘ra qo‘llash ketma-ketligini taklif etadi. Masalan, ilmiy matn tarjimasida terminning to‘g‘ri berilishi yetarli emas, balki dalillash mantiqi, ehtiyotkor modal baho va akademik reyestr ham saqlanishi kerak; aks holda o‘quvchi matnni ishonchsiz deb qabul qiladi. Raqamiy nuqtayi nazardan, tahrir amaliyotida funksional moslikka asoslangan yondashuv qo‘llanganda qayta tahrir sikllari kamayishi, ya’ni birinchi variantning qabul qilinishi yuqoriroq bo‘lishi kuzatiladi, bu esa vaqt va resurs tejalishiga olib keladi. Ilmiy xulosa sifatida, funksional-semantik yondashuv tarjimashunoslikning 10.00.06 ixtisosligi doirasida matn, kontekst va kommunikativ niyat birligini markazga qo‘yib, nazariy tushunchalarni tahrir va ekspertiza mezonlariga aylantiradi hamda tarjima madaniyatini ilmiy asosda takomillashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. Москва, ЭТС, 2002.424 с.

2. Найда Ю. Наука перевода: принципы соответствия. Санкт-Петербург, Евразия, 2004. 320 с.

3. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London, Routledge, 2018. 360 p.

4. Reiss K., Vermeer H. J. Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie. Tübingen, Niemeyer, 1984. 245 S.

5. Salomov G‘. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. Toshkent, O‘qituvchi,1991.256 b.

6. Qodirov Q. Tarjimashunoslik asoslari. Toshkent, Akademnashr, 2019. 208 b.

TURLI SEMALI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIK TAHLILI

Burxonova Yulduzxon Botirali qizi

Fa’rg’ona davlat universiteti magistr talabasi

yulduzxonburxonova220501@gmail.com

Jurayev Islom Mamasodikovich

Farg’ona davlat universiteti Chet tillari fakulteti Ingliz filologiyasi kafedrasi katta o’qituvchisi, Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda ingliz va o’zbek tillaridagi turli semali frazeologik birliklar semantik xususiyatlariga ko’ra qiyosiy tahlil qilinib, ularning tarkibidagi semalar asosida guruhlarga ajratildi. Tadqiqot jarayonida frazeologik birliklarning ma’no tuzilishi, obrazlilik darajasi hamda ekvivalentlik masalalari qiyosiy yondashuv asosida ko’rib chiqildi.

Kalit so’zlar: Kalit so‘zlar: frazeologik birliklar, semantik tahlil, sema, somatik, zoonimlar, rang bildiruvchi idiomalar, denotativ ma’no, konnotativ ma’no, qiyosiy tahlil, ekvivalentlik.

Ingliz va o’zbek tillaridagi turli semali frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil qilish uchun tanlangan frazeologik birliklar quyidagi beshta semantik guruhga mansub:
1) Somatik(Somatic) - tana a’zolari bilan bog’liq frazeologizmlar;
2) Zoonimik yoki zoonimlar(Zoonymic or zoonyms) - hayvon nomlari bilan bog’liq frazeologizmlar;
3) Rang bildiruvchi semalar(Colour idioms) - rang nomlari qatnashgan frazeologizmlar;
Ushbu semantik guruhlar ingliz va o’zbek tilida keng qo’llanishi, obrazlilik darajasining yuqoriligi hamda milliy-madaniy ma’noni ifodalashdagi faolligi bilan izohlanadi[Yo‘ldoshev, 1998: 21]. Ushbu bo’lim davomida yuqoridagi har bir semantik guruhga oid frazeologizmlar har ikki tildan olingan misollar asosida tahlil qilinib, ularning denotativ va konnotativ ma’nolari, obrazlilik darajalari, emotsional-ekspressiv bo’yoqlari, ekvivalentlik darajalari(to’liq, qisman yoki ekvivantsiz) hamda milliy-madaniy farqlari qiyosiy tahlil qilinib o’rganiladi.

Somatik semaga mansub frazeologik birliklar inson tana a’zolari nomlari asosida shakllanib, ingliz va o’zbek tillarida eng keng tarqalgan frazeologik guruhlardan biri hisoblanadi. Ushbu guruhga kiruvchi birliklar insonning idrok, hissiyot va xulq-atvorini obrazli ifodalashda muhim o’rin egallaydi. Masalan, ingliz tilidagi “turn a blind eye”(to something) va o’zbek tilidagi “ko’z yummoq” frazeologik birliklari bir xil denotativ ma’noni, ya’ni biron bir xato, kamchilik yoki noqonuniy ish va

harakatlarga nisbatan ataylab e’tiborsiz qolish yoki ko’rmaslikka olish holatini ifodalaydi[Kunin, 1984: 103]. Ushbu birliklarning konnotativ ma’nosi ham o’xshash bo’lib, ular salbiy baholovchi ma’no yukiga ega va axloqiy nuqtai nazaridan esa befarqlikni ifodalaydi[Lyons, 1977: 112]. Obrazlilik nuqtai nazaridan esa har ikki tilda “ko‘z” komponenti idrok va anglash ramzi sifatida metaforik asos bo‘lib xizmat qiladi[Cruse, 1987: 45], biroq ingliz tilida bu holat “blind eye” orqali ko‘rish qobiliyatining yo‘qotilishi obrazida ifodalansa, o‘zbek tilida “ko‘z yumish” harakati orqali beriladi[Rahmatullayev, 1978: 56]. Yuqoridagi frazeologik birliklar yuqori darajadagi emotsional-ekspressiv bo’yoqqa ega bo’lib, nutqda qo’llanganida kuchli baholovchi ma’noni beradi[Amosova, 1963: 77]. Tahlil natijalaridan shuni aytish mumkinki, ular to’liq ekvivalentli frazeologik birliklar qatoriga kiradi va milliy-madaniy farqlar asosan obraz ifodalash usulida namoyon bo’ladi. Yana bir misol tariqasida, ingliz tilidagi “in the blink of an eye” va o’zbek tilidagi “ko’z ochib yumguncha” frazeologizmlari har ikki tilda ham juda qisqa vaqt ichida sodir bo’ladigan harakat yoki hodisani ifodalash uchun ishlatiladi ya’ni ularning denotativ ma’nosi bir xildir. Konnotativ jihatdan esa ular neytral-emotsional xarakterga ega va asosan vaqt tezligini obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Obrazlilik jihatidan esa har ikkala frazeologizm ham “ko’z” somatik komponenti orqali yaratilgan metaforaga asoslanadi. Ingliz tilida “blink”(ko’z qoqish) harakati asos qilib olinsa, o’zbek tilida esa “ochib yummoq” jarayoni orqali vaqtning nihoyatda tez o’tishi ifodalanadi. Bu frazeologik birliklar to’liq ekvivalentlar hisoblanadi, chunki ular nafaqat ma’no jihatidan, qolaversa vaziyat va qo’llanish konteksti jihatidan ham bir-biriga to’liq mos keladi. Milliy-madaniy farq esa faqatgina obraz ifodalash uslubida namoyon bo’ladi.

2) Zoonimik semaga mansub frazeologik birliklar hayvon nomlari asosida shakllanib, ular asosida inson xulq-atvori, xarakteri va turli holatlarni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ingliz va o’zbek tillarida ushbu semantik guruhga kiruvchi frazeologizmlar keng tarqalgan bo’lib, ular ko’pincha metaforik ma’no asosida inson xususiyatlari va turli vaziyat yoki hodisalarni hayvonlar bilan qiyoslash yoki o’xshatish orqali ifodalaydi. Masalan, ingliz tilidagi “fight like cat and dog” va o’zbek tilidagi “it-mushuk bo’lmoq yoki it-mushuk bo’lib urushmoq” frazeologik birliklarining denotativ

ma’nosi ikki tomon o’rtasidagi uzluksiz va keskin ziddiyatni bildiradi va konnotativ jihatdan esa salbiy baholovchi ma’noga ega bo’lib, nizoli, tinch bo’lmagan munosabatlarni ifodalaydi. Obrazlilik nuqtai nazaridan mazkur frazeologizmda “cat”(mushuk) va “dog”(it) zoonimik komponentlari asosiy metaforik vosita bo’lib, ushbu hayvonlar o’rtasidagi tabiiy dushmanlik tasavvuri insonlar o’rtasidagi kelishmovchilik, janjal yoki nizo tushunchalariga ko’chirilgan. Ingliz tilida erkin fe’l konstruksiyasi(fight like...) shaklida kelsa, o’zbek tilida esa turg’un birikma shaklida ifodalanadi. Shuning uchun ham, ma’no jihatidan mos bo’lsa-da, bu frazeologizmlar qisman ekvivalentlar hisoblanadi. Milliy-madaniy farq esa, asosan, hayvonlar obrazi va grammatik tuzilishda namoyon bo’ladi. Shuningdek, zoonimik semaga oid makonning torligi va noqulayligini ifodalovchi frazeologik birlik sifatida ingliz tilidagi “not enough room to swing a cat” va o’zbek tilidagi “tovuq katagidek” frazeologik birliklarini ko’rsatish mumkin. Bu iboralarning denotativ ma’nolari har ikki frazeologizmda ham tor, siq, insonning erkin harakatlanishi uchun yetarli emasligini obrazli ifodalashda qo’llaniladi. Konnotaiv ma’nosi esa kinoyaviy va baholovchi xarakterga ega bo’lib, joyning torligini va noqulayligini tanqidiy ohangda tasvirlaydi. Obrazlilik darajasi yuqori bo’lib, ingliz tilidagi “cat”(mushuk) obrazi orqali joyning torligi kuchaytirilgan holda aks ettirilsa, o’zbek tilida esa “tovuq katagi” obrazi orqali kichiklik va torlik tushunchasi hosil qilinadi. Ushbu torlik va noqulaylikni ifodalovchi obraz har ikkala tilda ham hayvonlarga oid elementlar orqali shakllanganligiga qaramasdan, ularning semantik asosida turli madaniy farqlarni ko’rish mumkin. Shuning uchun ham, ularning denotativ ma’nosi bir xil bo’lishiga qaramay, obraz va metaforik asos turli bo’lganligi uchun, ular qisman evivalentlar hisoblanadi.

3) Rang semaga mansub frazeologik birliklar, tarkibida rang bildiruvchi so’zlar ishtirok etgan va ko’chma ma’no ifodalovchi frazeologizmlardir. Bu semaga kiruvchi frazeologizmlar ko’pincha ijtimoiy hayot, baholash, emotsiya, axloqiy munosabatlarni va madaniy tasavvurlarni ifodalashda faol qo’llaniladi. Masalan, ingliz tilidagi “black market” va o’zbek tilidagi “qora bozor” birliklari noqonuniy savdo-sotiq amalga oshiriladigan bozor yoki yashirin iqtisodiy faoliyatni bildiradi. Shuningdek, bu birliklar har ikki tilda ham keng qo’llanilib, jamiyatdagi norasmiy va noqonuniy iqtisodiy

munosabatlarni ifodalovchi barqaror ibora sifatida shakllangan. Denotativ ma’nosi jihatidan bu birliklar bir xil tushunchani, ya’ni davlat tomonidan nazorat qilinmaydigan yoki qonuniy tartibga zid bo’lgan savdo faoliyatini ifodalasa, Konnotativ ma’nosi esa salbiy baholovchi ma’noga ega bo’lib, noqonuniy va ijtimoiy jihatdan ma’qullanmaydigan harakatlarga nisbatan qo’llanadi. Obrazlilik tomondan har ikki tilda ham “black-qora” komponenti yashirinlik, noqonuniylik va salbiy munosabat ramzi sifatida xizmat o’taydi. Ekvivalentlik darajasi bo’yicha, bu ikkala frazeologizm bir-biriga to’liq ekvivalent hisoblanadi, chunki ularning denotativ va ma’nolari, obrazlilik asoslari hamda qo’llanish konteksti bir-biriga mos to’liq mos keladi. Ushbu birliklar ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida universallashgan tushunchani ifodalagani tufayli, milliy-madaniy farqlar deyarli kuzatilmaydi. Yana bir misol sifatida ingliz tilidagi “The grass is always greener on the other side(of the fence)” va o’zbek tilidagi “Birovning narsasi shirin ko’rinadi yoki qo’shnining tovug’i g’oz ko’rinadi, xotini qiz ko’rinadi” frazeologik birliklarini tahlil qilinganda shuni aytish mumkinki, mazkur iboralarning umumiy va enotativ ma’nolari bir xil tushunchani ifodalash uchun qo’llaniladi. Ya’ni ularning ma’nosi insonning o’zida mavjud imkoniyat va narsalarni yetarli balolamasdan va qadrlamasdan, boshqalarning hayoti yoki imkoniyatlarini doim yaxshiroq deb tasavvur qilishi holatini bildiradi. Konnotativ ma’noda esa, har ikkala tilda ham tanqidiy va salbiy baholovchi sema mavjud bo’lib, ushbu fikrlash tarzining noto’g’riligini va insonning qoniqmasligi ko’rsatib beriladi. Ingliz tilida “grass”(maysa) hamda “greener”(yashilroq) komponentlari asosiy metaforik vosita sifatida obrazlilikni ifodalashda xizmat qiladi. Ingliz tilidagi bu frazeologizmda yashil rang yaxshilik, farovonlik va jozibadorlikning ramzi sifatida qo’llanilib, boshqalarning hayoti “yashilroq” ko’rinishi orqali ifodalanadi. O’zbek tilida esa mazkur mazmun “shirin” tushunchasi yoki “qo’shnining tovug’ining g’oz bo’lib ko’rinishi” obrazi orqali beriladi. Emotsional-ekspressiv bo’yoq jihatidan har ikki ibora ham o’rtacha darajadagi ekspressivlikka ega bo’lib, ular ko’proq hayotiy kuzatish va axloqiy munosabatlar asosida shakllangan va shu narsalarni ifodalash vazifasini bajaradi.Shu bilan birgalikda, o’zbek tilidagi mazkur ibora kulgili va kinoyaviy bo’yoqqa ega. Shuningdek, ekvivalentlik nuqtai nazaridan ushbu birliklar qisman ekvivalentlar

hisoblanadi, chunki ular mazmun jihatidan mos kelsada, ulardagi bu mazmun turli komponentlar va obrazlar orqali ifodalangan. Milliy-madaniy farq ham aynan shu obrazlilik asosida namoyon bo'ladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ingliz va o'zbek tillaridagi turli semali frazeologik birliklarni tahlil qilish tillarning o'ziga xos xususiyatlarini va shu bilan birgalikda qiyoslanayotgan tillar o'rtasidagi umumiy o'xshashliklarni kashf qilish uchun haqiqiy amaliy jarayon va imkoniyat sanaladi. Shuningdek, shuni aytish mumkinki, insonlar qanday tilda so'zlashidan qat'iy nazar, insoniyatga xos bo'lgan umumiy tushuncha va ma'nolar - ularning til, madaniyat yoki dunyoqarashidagi farqlardan qat'iy nazar, universal tarzda shakllangan bo'ladi va ularning tili, madaniyati va dunyoqarashiga asoslanib turlicha ifodalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Cruse, D. A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
2. Lyons, J. Semantics, Vol. 1. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
3. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. - Toshkent: O‘zSSR "O‘zbekiston" nashriyoti, 1978.
4. Yo‘ldoshev, B. O‘zbek frazeologiyasining rivojlanish muammolari. – Toshkent: Fan, 1998.
5. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Москва: Изд-ЛГУ, 1963.
6. Кунин А. В. Курс англиской фразеологии. Москва: Высшая школа, 1984.

THE IMPORTANCE OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES AT TECHNICAL HIGHER EDUCATION SYSTEM

Bazarov Bunyod Tulkinjonovich

Jizzakh polytechnic institute

Doctor of philosophy in pedagogical science (PhD), Associate professor

bunyod.bazarov2282@gmail.com

Annotation: One of the actual problem of nowadays is language skills. The number of professional information in foreign languages are great and developing. The

most dynamic in terms of international integration and in exchanging data are the branches of economy, law, industry, provision and supply of market economy and others, their rapid development requires specialists to know foreign languages according to branches.

Annotatsiya: Hozirgi kunning dolzarb muammolaridan biri bu tilni bilishdir. Chet tillardagi professional ma'lumotlar soni juda ko'p va rivojlanmoqda. Xalqaro integratsiya va ma'lumotlar almashinuvi nuqtai nazaridan iqtisodiyot, huquq, sanoat, bozor iqtisodiyotini ta'minlash va ta'minlash va boshqa sohalar eng dinamik bo'lib, ularning jadal rivojlanishi mutaxassislardan tarmoqlar bo'yicha xorijiy tillarni bilishni talab qiladi.

Аннотация: Одной из актуальных проблем современности является знание языков. Количество профессиональной информации на иностранных языках велико и постоянно развивается. Наиболее динамичными в плане международной интеграции и обмена данными являются отрасли экономики, юриспруденции, промышленности, обеспечения и снабжения рыночной экономики и другие, их бурное развитие требует от специалистов знания иностранных языков по отраслям.

Keywords: Teaching, foreign languages, development, non-philological institutions, education, specialists, effectiveness, competitive, training, competency.

INTRODUCTION

Modern society makes high demands on a specialist of any profile, among which composting literacy and knowledge of a foreign language are necessary for a modern specialist. Moreover, not only reproductive skills are important, but also productive ones. It turns out that encyclopedic knowledge fades into the background, and the ability to apply knowledge, skills and abilities to solve the tasks become primary. In addition, information technology and the Internet network allows students of technical universities to receive professionally significant information in a foreign language. Thus, the requirements for a university graduate are high, but justified, because it allows them to be competitive in the labor market. Studying a foreign language at non-linguistic faculties of universities is an integral part of the professional training of a

future specialist. A foreign language has enormous educational and upbringing potentials and successful knowledge of it contributes to the development of competent, mobile, competitive professionals capable of working at the level of world standards. Today, the development of the modern IT industry makes the latest interactive resources available for studying English: the latest generation computers, the Internet, TV programs, newspapers, magazines. It is very important to put into practice all of the above. This helps to awaken students' interest in the history, culture, traditions of the country of the language being studied and helps to form skills that will be necessary in the future. Education is an active interaction between teacher and students, and it cannot be one-sided. It depends on the teacher how successful the learning process will be. Obviously, each teacher is guided in accordance with his personal experience in choosing methods and techniques of work. But, based on the results of the experimental work, it can be argued that the use of a variety of techniques in the framework of communicative, inductive, deductive methods give a positive result and, undoubtedly, helps to increase the effectiveness of grammar training. Currently, the problem of linguistic knowledge is highly relevant. The amount of professional information in foreign languages is huge and continues to grow. The most dynamic in terms of international integration and information exchange are sectors of the economy, law, industries, supply and trade and market relations, and others, the rapid development of which leads to the need to know foreign languages by each specialist in the industry. The classical approaches to teaching a foreign language, previously used as independent methods, somewhat lose their effectiveness in modern times. In view of the increase in the information load, the learning of material is complicated by students, the culture of education is also changing, and methods for delivering language knowledge and monitoring individual progress are improving. The methods of studying ESP are very popular - methods of studying a professionally oriented language or a language for special purposes, the development of teaching methods for ESP, ongoing research. The experience of scientists proves the effectiveness of structuring a training program by industry and offers the improvement of curricula and plans for teaching the language. The importance of teaching English technical at a

university: - Proficiency in a foreign language is an integral part of the professional training of all specialists at a university. - The English language course is multi-level and is being developed in the context of continuing education. - Learning English is built on an interdisciplinary integrated basis. -English language training is aimed at the comprehensive development of communicative, cognitive, informational, sociocultural, professional and general cultural competencies of students. In modern times, a variety of interactive, automated methods are widely used: - Multimedia manuals; - Online communication with the teacher; - Thematic communication in the language being studied in various social networks, on forums; - Video tutorials, listening; - Electronic communicative modes of communication: e-mail, conference calling, etc. The use of interactive / electronic aids in language learning can be described as a combination of natural, cognitive and content-oriented methods using audio linguistics. This combination significantly increases the effectiveness of language learning. The approaches to the organization of the educational process in the study of English in a technical university considered in this article have shown their applicability and effectiveness, which is confirmed by an increase in students' interest in language learning and improved academic performance based on surveys and statistical analysis. When modifying ESP - methods, one should take into account the industry focuses and relevant didactic materials. The resource and didactic base of the department should regularly undergo modernization, due to the rapid development of technical and material industry resources and the expansion of the semantic composition of the language base. When preparing students, it is very important to evaluate the initial level of a student’s linguistic understanding and his individual characteristics. This approach is applicable in the study of any foreign language in any industry, but it shows the greatest efficiency when used in technical specialties. One of the means of ICT in a technical university can be presentations. The main purpose of presentations is to visualize training material. Multimedia presentation is a qualitatively new approach in the study of a foreign language. To prepare such a presentation, the student must conduct research work, use a large number of information sources, which avoids templates and turns each work into a product of

individual creativity. The presentation can be classified as follows: 1) illustrative (usually comes down to a demonstration of new educational material); 2) interactive (this type of presentation allows students to actively participate in the discussion of educational material: express their point of view on a given topic, conduct group discussions, etc.; consolidate knowledge and skills on topics already covered (for example, performing lexical and grammar tasks , both in a group and individually). Thus, the presentation allows students to form communicative competencies among students of a technical university, which is the basis for teaching a foreign language. To date, the most versatile technical training tool is the electronic interactive whiteboard SMART Board. Electronic interactive whiteboards are an effective way of introducing electronic content of educational material and multimedia materials into the learning process. The lesson material clearly emerges on the screen of the interactive whiteboard and aims each student at active fruitful activity. Pre-prepared thematic texts in English, educational and verification exercises, colorful pictures of various nature, material of English multimedia discs, audio, video materials serve to introduce or activate the lesson material, repeat or reinforce the lexical units and the grammatical structure of the language, control and self-control of knowledge. The interactive whiteboard allows you to work without using a keyboard, mouse, and computer monitor. All necessary actions can be done directly on the screen using a special marker. Teachers are not distracted from the lesson to carry out the necessary manipulations at the computer. This has a positive effect on the quality of the teaching material. Teachers instructing students in learning English as another language often face with a variety of common and student-specific problems. Instructing students in the English language involves building a student's reading and speaking vocabulary and understanding of written and spoken English language. To facilitate a positive learning atmosphere for students and encourage them to practice and continue to learn the language, teachers should find ways to correct these common problems and reinforce the core information students need to effectively communicate in English. Teachers of foreign languages may first notice that their lesson plans change over the course of the class. Classes may progress slowly despite your efforts. Students learning

a second language often learn at different paces and generally learn material differently. Encouraging students to practice the skills learned in class and incorporating listening exercises, such as learning poems or parts of a favorite story in the new language out of class, students may be able to stay on track with your plan of instruction at a slightly slower rate. Tutoring or other supplemental activities can allow you to assist those students who need extra instruction on some material and maintain a close pace to the schedule you have set. Another noticeable issue for English language teachers is having students fall back on their native language for conversation. It is often easier for students to communicate in their native language instead of English. It is usually frustrating for students to rethink and reword their thoughts into the new language clearly. Diversifying your student groups so that not all of the students in one group speak the same native language will discourage students from reverting to their native language to communicate and encourage them to use the one they have in common. The process of teaching foreign languages in non-linguistic universities (i.e. a higher education institution where a foreign (English) language is not specialized) primarily reflects the history and process of changing approaches and priorities to teaching a foreign (English) language in search of the most effective and acceptable scientific and methodological activities. However, this process of teaching a foreign (English) language in higher education institutions must be considered in the broad context of what is happening on the world stage in general and in the field of vocational education in particular, since the need for modernization and improvement is due to the need to adapt the higher education system to the socio-economic needs of society.

REFERENCES:

1. Modern methods of learning English by adults URL: http://allstuds.ru/statti-po-angliyskomuyaziku/2090-metodiki-prepodavanija-angliyskogo-jazyka-vzroslimi (01/24/2017).

2. Ter-Minasova S.G. Language is only a side dish to the specialty / Interview with the journal "Territory of Science". - Yaroslavl State University, 2012. - No. 1.

3. Shtaniko E.V. Modern technical teaching aids in an English lesson // Actual problems of pedagogy: Proceedings of the international. extramural scientific conf. - Chita .: 2011.

MUSTAQIL IZLANISH FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH BO‘YICHA AMALIY TAVSIYALAR VA ISTIQBOLLAR

Aslonova Nargiza Mustafoyevna

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada oliy ta’lim muhitida talabalarning mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish metodikasini takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar va istiqbol yo‘nalishlari taqdim etilgan. Tajriba-sinov natijalari asosida sakkizta amaliy tavsiya ishlab chiqilgan: professor kompetensiyasini oshirish, tadqiqotga asoslangan o‘qitish, metakognitiv trening, real tadqiqot loyihalari, motivatsiya va self-efficacy, o‘quv dasurini takomillashtirish, raqamli vositalar va ilmiy tadqiqot madaniyati. Beshta istiqbol yo‘nalishi aniqlangan: AI-asosidagi mustaqil izlanish, milliy standart, raqamli platforma, xalqaro hamkorlik va sertifikatsiya. Xorijiy tajriba va tarixiy merosning tatbiqi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: mustaqil izlanish faoliyati, amaliy tavsiyalar, istiqbol yo‘nalishlari, professor kompetensiyasi, metakognitiv trening, inquiry-based learning, sun’iy intellekt, raqamli platforma, xalqaro hamkorlik, sertifikatsiya.

Oliy ta’lim muhitida talabalarning mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish metodikasini takomillashtirish zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. J.Hetti ta’kidlashicha, ta’lim samaradorligini oshirish uzluksiz jarayon bo‘lib, eng samarali strategiyalar – metakognitiv ko‘nikmalar (d=0,69), feedback (d=0,73), tadqiqotga asoslangan o‘rganish (d=0,72) – tizimli qo‘llanishi zarur [1]. Buxoro viloyatidagi 4 ta OTM da o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalarida “Izlanuvchi talaba – kompetent mutaxassis” innovatsion modeli samaradorligi isbotlangan: TG da mustaqil izlanish samaradorligi 2,28 dan 3,78 ga oshgan (+37,5 foiz), barcha

mezonlarda $p<0,001$, Cohen d=1,28–1,56 [2]. Bu natijalar asosida amaliy tavsiyalar va istiqbol yo‘nalishlari ishlab chiqildi. Maqolaning maqsadi tajriba-sinov natijalaridan kelib chiqqan amaliy tavsiyalarni tizimlashtirish va kelajak istiqbol yo‘nalishlarini aniqlashdan iborat.

Birinchi va eng kritik tavsiya – professor-o‘qituvchining tadqiqotga asoslangan o‘qitish kompetensiyasini oshirish. Tajriba-sinov professor kompetensiyasining mustaqil izlanish samaradorligiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatganini isbotladi: professor tadqiqot kompetensiyasi 1,82 dan 3,78 ga oshdi (+49,0 foiz, d=1,56 – barcha ko‘rsatkichlar ichida eng katta effekt). Regressiya tahlili (R^2=0,74) professor kompetensiyasini eng kuchli omil sifatida tasdiqladi (β=0,34) [3]. 72 soatlik malaka oshirish dasturi ishlab chiqilgan: inquiry-based learning metodikasi (12 soat), loyihaviy va muammoli ta’lim (12 soat), tadqiqot metodologiyasi va ilmiy yozish (8 soat), metakognitiv ko‘nikmalar (8 soat), motivatsiya strategiyalari (8 soat), raqamli vositalar (8 soat), scaffolding va mentorlik (8 soat) va amaliy mashq (8 soat). Training of Trainers (ToT) modeli asosida har OTM da 3–5 nafar trener tayyorlanadi.

Ikkinchi kritik tavsiya – tadqiqotga asoslangan o‘qitishni har darsda qo‘lash. J.Bruner ta’kidlashicha, kashfiyot orqali o‘rganish talabaning kreativ fikrlash va mustaqil tadqiqot qobiliyatini eng samarali rivojlantiradi [4]. Tajriba-sinov natijalarida inquiry-based learning 12 foizdan 72 foizga oshdi va Sokratik seminar talabalarning 88 foizi tomonidan eng samarali usul deb baholandi. Har darsda kamida 15–20 daqiqa Sokratik savol-javob, muammoli vaziyatlar va kashfiyot topshiriqlari qo‘llanilishi zarur. Uchinchi kritik tavsiya – metakognitiv trening tizimini joriy etish. B.Zimmerman ta’kidlashicha, metakognitiv ko‘nikmalar maxsus o‘rgatilganda ta’lim samaradorligi sezilarli oshadi [5]. Tajriba-sinov metakognitiv mezonida eng katta o‘sish qayd etildi (+42,0 foiz, d=1,46). Haftalik mashqlar: rejalashtirish (15 daqiqalik tadqiqot rejasi), monitoring (o‘z-o‘zini tekshirish varaqasi), refleksiya (har oy yakuniy refleksiya) va strategiya tanlash.

To‘rtinchi tavsiya – real tadqiqot loyihalari. Har bir talaba semestri davomida kamida bitta mini-tadqiqot olib borishi va natijalarni portfolio shaklida taqdim etishi zarur. Tajriba-sinov natijalarida TG talabalaridan 34 ta ilmiy maqola yozildi (NG da

faqat 4 ta), 22 ta konferensiyada ma’ruza qilindi (NG da 2 ta) va 8 ta ilmiy loyiha bajarildi (NG da 0). A.Bandura ta’kidlashicha, self-efficacy muvaffaqiyat tajribalari orqali kuchayadi va real tadqiqot loyihalari bu tajribani to‘liq ta’minlaydi [6]. Beshinchi tavsiya – motivatsiya va self-efficacy oshirish: Sokratik seminar, muvaffaqiyat tajribalari, ilmiy festival va mentor-talaba tizimi. Tajriba-sinov motivatsiya +40,5 foiz (d=1,52) va self-efficacy 18 foizdan 76 foizga oshganini ko‘rsatdi.

Oltinchi tavsiya – o‘quv dasurini takomillashtirish. Hozirda mustaqil izlanishga ajratilgan soatlar jami o‘quv yukining faqat 12–18 foizini tashkil etadi va buning aksariyati reproduktiv xarakterda (darslik o‘qish 94 foiz, ilmiy tadqiqot faqat 6 foiz). M.Noulz ta’kidlashicha, mustaqil yo‘naltirilgan o‘rganish qobiliyati oliy ta’limning eng muhim natijasi va o‘quv dasuri bu qobiliyatni shakllantirish uchun yetarli imkoniyat berishi zarur [7]. Tavsiya: mustaqil izlanish soatlarini 30–35 foizga oshirish, ilmiy tadqiqot moduli (2–4 kredit) kiritish va kurs ishini ilmiy tadqiqot xarakterida bajarish. Yettinchi tavsiya – raqamli tadqiqot vositalari: Scopus, Web of Science, Google Scholar, SPSS, Mendeley va AI vositalarini talabalar va professorlarga o‘rgatish. Sakkizinchi tavsiya – ilmiy tadqiqot madaniyatini shakllantirish: ilmiy to‘garak, konferensiya, jurnal, grant va Sharq merosi (Sokrat, Beruniy, Al-Xorazmiy) integratsiyasi.

Davlat siyosati darajasida tavsiyalar ham ishlab chiqilgan. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligiga: OTM larda mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish bo‘yicha milliy standart ishlab chiqish, 72 soatlik malaka oshirish kursini barcha professor-o‘qituvchilar uchun zaruriy qilish va har yili kamida 1 000 nafar professorni o‘qitish. OTM rahbariyatiga: har OTM da ilmiy tadqiqot markazi tashkil etish, talabalarning ilmiy faolligini rag‘batlantirish tizimi yaratish (ilmiy maqola uchun stipendiya ustamasi, konferensiya xarajatlarini qoplash, ilmiy loyiha uchun grant) va professor-talaba ilmiy hamkorligini qo‘llab-quvvatlash [8]. Malaka oshirish institutlariga: professorlar uchun maxsus “Tadqiqotga asoslangan o‘qitish” moduli yaratish va masofaviy o‘qitish imkoniyatlarini kengaytirish.

Birinchi istiqbol yo‘nalishi – AI-asosidagi mustaqil izlanish. R.Lukin ta’kidlashicha, sun’iy intellekt va ta’lim integratsiyasi kelajakda mustaqil izlanish faoliyatini sezilarli takomillashtiradigan eng kuchli vosita hisoblanadi [9]. AI vositalari: adaptiv o‘rganish tizimlari (talabaning darajasiga mos material), AI-tutor (individual mentorlik), avtomatik feedback (yozma ishlarni darhol tekshirish) va tadqiqot assistenti (adabiyot qidirish, ma’lumot tahlili). Kutilgan natija: samaradorlikni qo‘shimcha 25–35 foizga oshirish. Ikkinchi istiqbol – milliy mustaqil izlanish standarti: barcha OTM lar uchun yagona mezonlar va baholash tizimi yaratish. Uchinchi istiqbol – raqamli tadqiqot platformasi: yagona onlayn platforma orqali loyiha boshqarish, maqola yozish, bazalar, feedback va portfolio – 50 dan ortiq OTM ni qamrab olish.

To‘rtinchi istiqbol – xalqaro hamkorlik. AQSh undergraduate research programs (talabalarning 68 foizi ilmiy loyihada ishtirok etadi), Buyuk Britaniya tutorial tizimi (shaxsiy tutor bilan haftalik uchrashuv), Finlyandiya fenomenli o‘rganish (real muammolarni fanlararo tadqiq etish), Yaponiya kenkyushitsu (tadqiqot laboratoriyasi) va Singapur design thinking modellari bilan tajriba almashish va moslashtirish. YUNESKO ning 2022-yilgi oliy ta’lim konferensiyasi talabalarning mustaqil tadqiqot kompetensiyasini shakllantirish XXI asr oliy ta’limining asosiy vazifasi ekanligini belgilagan [10]. Beshinchi istiqbol – “Izlanuvchi talaba” sertifikatsiya dasturi: beshta mezon asosida talabalarni baholab sertifikat berish – 3 yil ichida 10 000 dan ortiq talabani sertifikatsiyadan o‘tkazish. Bu sertifikat ish beruvchilar uchun talabaning mustaqil izlanish kompetensiyasining kafolati bo‘ladi.

Tarixiy tajribaning zamonaviy amaliyotga tatbiqi alohida tavsiya sifatida ishlab chiqilgan. Sokrat evristik usulining tatbiqi: har darsda Sokratik savol-javob, talabalarni mustaqil fikrlashga yo‘naltirish, tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish. Beruniy kuzatish usulining tatbiqi: empirik ma’lumot to‘plash mashg‘ulotlari, ob’yektiv kuzatish va aniq o‘lchash usullarini o‘rgatish. Al-Xorazmiy algoritmik yondashuvining tatbiqi: tadqiqot muammosini bosqichma-bosqich hal etish algoritmini yaratish va izchil bajarish ko‘nikmalarini rivojlantirish. Ibn Sino klinik kuzatish usulining tatbiqi: tibbiyot va boshqa sohalarda holat tadqiqoti (case study) usulini keng

qo‘lash. Bu tavsiyalar O‘zbekistonning boy ilmiy merosini zamonaviy ta’lim amaliyotiga tatbiq etish va talabalarning milliy ilmiy an’anavlar bilan tanishishini ta’minlaydi.

Tatbiq etish uchta bosqichda rejalashtirilgan. Birinchi bosqich – Buxoro viloyati (1-yil): 4 ta pilot OTM dan 10 ta OTM ga kengaytirish, viloyat miqyosida 100 dan ortiq professorni o‘qitish va 500 dan ortiq talabani qamrab olish. Ikkinchi bosqich – boshqa viloyatlar (2-yil): har viloyatda 3–5 ta pilot OTM tanlash, modelni mintaqaviy xususiyatlarga moslashtirish va 500 dan ortiq professorni o‘qitish. Uchinchi bosqich – respublika miqyosida (3-yil): barcha viloyatlarda joriy etish, milliy standartni tasdiqlash va sertifikatsiya dasturini boshlash. Maqsad – 3 yil ichida 20 dan ortiq OTM da modelni joriy etish, 1 000 dan ortiq professorning tadqiqotga asoslangan o‘qitish kompetensiyasini oshirish, 10 000 dan ortiq talabaning mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish va ta’lim sifatini kamida 25–35 foizga oshirish.

Modelning barqarorligi uchun tashkiliy mexanizmlar ishlab chiqilgan: har OTM da ilmiy tadqiqot markazi tashkil etish, har semestrda 5 mezonli diagnostika, OTM lar o‘rtasida mustaqil izlanish reytingi, viloyat va respublika miqyosida yillik ilmiy tadqiqot konferensiyasi, ilmiy-amaliy tadqiqotlarni xalqaro jurnallarda nashr etish va Erasmus+, Fulbright, JICA kabi xalqaro hamkorlik dasturlari orqali tajriba almashish. Talabalarning ilmiy faolligini rag‘batlantirish tizimi: moddiy (maqola uchun 200–500 ming so‘m ustama, konferensiya xarajati, grant 1–3 million so‘m), ma’naviy (festival, nashr, tanishtirilish) va akademik (qo‘shimcha ball, magistraturaga tavsiya, xalqaro dasturlarga nomzod). Model qo‘shimcha katta xarajat talab etmaydi – bir OTM uchun yillik 8–14 million so‘m (byudjetning 2–3 foizi).

Xorijiy tajribaning eng yaxshi elementlarini O‘zbekiston kontekstiga moslashtirish bo‘yicha aniq yo‘l xaritasi ishlab chiqilgan. AQSh tajribasidan: undergraduate research programs – 1-kursdan boshlab talabalarni ilmiy loyihalarga jalb etish, har bir talaba o‘quv davomida kamida bitta ilmiy loyihada ishtirok etishi; research mentorship – har bir talabaga ilmiy rahbar tayinlash va muntazam uchrashuv tashkil etish. Buyuk Britaniya tajribasidan: tutorial tizimi – har bir talaba shaxsiy tutor bilan haftalik uchrashib mustaqil izlanish natijalarini muhokama qilishi; bakalavr

darajasida ham mustaqil tadqiqot loyihasi bajarish. Finlyandiya tajribasidan: fenomenli o‘rganish – real hayot muammolarini fanlararo tadqiq etish, bir mavzuni turli fan nuqtai nazaridan o‘rganish. Yaponiya tajribasidan: kenkyushitsu tizimi – talabalar tadqiqot laboratoriyasida ilmiy jamoada ishlash tajribasini orttiradi. Singapur tajribasidan: design thinking – ijodiy muammo hal etish usuli. Bu xalqaro modellarning O‘zbekiston milliy xususiyatlariga moslashtirilishi – ustoz-shogird an’anavisi, jamoa ruhi va Sharq ilmiy merosi – noyob imkoniyat beradi.

Tadqiqotning cheklovlari va kelajak tadqiqot yo‘nalishlari ham belgilangan. Cheklovlar: tadqiqot faqat Buxoro viloyatidagi 4 ta OTM ni qamrab olgan va natijalarni butun O‘zbekistonga umumlashtirish uchun kengaytirilgan tadqiqot zarur; tajriba-sinov 1 o‘quv yil davom etgan va uzoq muddatli ta‘sirni baholash uchun longitudinal tadqiqot kerak; namuna hajmi 200 nafar talaba bo‘lib, kattaroq namuna natijalarning ishonchliligini oshiradi. Kelajak tadqiqot yo‘nalishlari: modelni boshqa viloyatlar va OTM larga kengaytirish va samaradorligini qiyosiy tadqiq etish; AI-asosidagi adaptiv o‘rganish tizimlarining mustaqil izlanishga ta’sirini empirik tadqiq etish; magistratura va doktorantura talabalarining mustaqil izlanish faoliyatini alohida tadqiq etish va ularning ehtiyojlariga mos model ishlab chiqish; xalqaro qiyosiy tadqiqotlar o‘tkazish va O‘zbekiston tajribasini jahon pedagogik hamjamiyatiga taqdim etish; milliy mustaqil izlanish standarti ishlab chiqish uchun keng ko‘lamli ekspert bahosi va konsensus tadqiqoti o‘tkazish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tajriba-sinov natijalari asosida sakkizta amaliy tavsiya ishlab chiqildi: professor kompetensiya 72 soat (kritik, +49,0 foiz, d=1,56), tadqiqotga asoslangan o‘qitish (kritik, inquiry $12 \rightarrow 72$ foiz), metakognitiv trening (kritik, +42,0 foiz, d=1,46), real loyihalar (yuqori, maqola 34 vs 4), motivatsiya va self-efficacy (yuqori, +40,5 foiz, $18 \rightarrow 76$ foiz), o‘quv dasuri 30–35 foiz (yuqori), raqamli vositalar (o‘rta) va ilmiy madaniyat (o‘rta). Beshta istiqbol: AI-mustaqil izlanish (+25–35 foiz), milliy standart, raqamli platforma (50+ OTM), xalqaro hamkorlik (AQSh, Britaniya, Finlyandiya, Yaponiya, Singapur) va “Izlanuvchi talaba” sertifikatsiya (10 000+). Tarixiy tajriba (Sokrat, Beruniy, Al-Xorazmiy, Ibn Sino) zamonaviy amaliyotga integratsiya qilingan.

Tatbiq 3 bosqichda: Buxoro (1-yil), viloyatlar (2-yil), respublika (3-yil). Maqsad – 20+ OTM, 1 000+ professor, 10 000+ talaba, +25–35 foiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hattie J. Visible Learning. – London: Routledge, 2009. – 378 p.

2. Cohen J. Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences. – 2nd ed. – New York: Routledge, 1988. – 567 p.

3. Campbell D.T., Stanley J.C. Experimental and Quasi-Experimental Designs. – Boston: Houghton Mifflin, 1963. – 84 p.

4. Bruner J.S. The Act of Discovery // Harvard Educational Review. – 1961. – Vol. 31(1). – P. 21–32.

5. Zimmerman B.J. Self-Regulated Learning // Educational Psychologist. – 1990. – Vol. 25(1). – P. 3–17.

6. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: Freeman, 1997. – 604 p.

7. Knowles M.S. Self-Directed Learning. – New York: Cambridge, 1975. – 135 p.

8. Yo‘ldoshev Q.B. O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimida mustaqil ta’lim metodikasi. – Toshkent: Fan, 2022. – 268 b.

9. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence. – London: UCL Press, 2018. – 256 p.

10. UNESCO. World Higher Education Conference 2022. – Paris: UNESCO, 2022. – 124 p.

COMPARATIVE ANALYSIS OF METAPHOR, METONYMY AND SIMILE IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Khojiboyeva Ezoza Sherali kizi

Navoi State University

E-mail address: ezozahojiboyeva41@gmail.com

Abstract: This article presents a comparative analysis of stylistic devices such as metaphor, metonymy, and simile in Uzbek and English languages. The study examines their linguistic and cultural characteristics, functions in literary texts, and similarities

and differences between the two languages. Examples from Uzbek and English literature are analyzed to demonstrate the use of stylistic expressions.

Keywords: metaphor, metonymy, simile, stylistics, comparative linguistics, literary devices, English language, Uzbek language.

Language is not only a means of communication but also a reflection of culture, history, and national mentality. Every language possesses its own stylistic richness, which makes speech expressive and emotionally powerful. Among the most important stylistic devices are metaphor, metonymy, and simile. These literary tools are widely used in both Uzbek and English languages to create vivid imagery and deeper meaning.

The comparative study of stylistic devices helps linguists and literature scholars understand the similarities and differences between languages. In modern linguistics, comparative stylistics has become an important field because it reveals how nations perceive the world through language. Uzbek and English belong to different language families and cultural backgrounds, yet they often use similar figurative expressions.

This research focuses on comparing metaphor, metonymy, and simile in Uzbek and English. The article aims to identify their structural and semantic characteristics and explain how these devices contribute to artistic expression.

Metaphor in Uzbek and English

Metaphor is a stylistic device in which one object or idea is described through another object based on similarity. It enriches speech and creates emotional influence.

In English literature, metaphors are frequently used to express feelings and imagination. For example:

1.“Time is money.”

2.“The world is a stage.”

In these examples, abstract concepts are described through concrete images. English metaphors are often concise and direct.

Uzbek language also uses metaphor widely in poetry and prose. Examples include:

1.“Hayot daryo.”

2.“Yuragi tosh.”

These metaphors demonstrate emotional and cultural meanings specific to Uzbek mentality. Uzbek metaphors often reflect national traditions, nature, and family values.

Both languages use metaphor to strengthen artistic expression. However, Uzbek metaphors are generally more emotional and culturally symbolic, while English metaphors are more logical and universal.

Metonymy in Uzbek and English

Metonymy is a stylistic device in which the name of one thing is replaced by another closely related concept.

English examples include:

1.“The White House announced a new policy.”

2.“Hollywood produces many films every year.”

In these sentences, “The White House” refers to the American government and “Hollywood” represents the film industry.

Uzbek language also actively uses metonymy:

1.“Navoiyni o‘qidim.”

2.“Sinf jim bo‘ldi.”

In the first example, the writer’s name stands for his works. Such usage makes speech shorter and more expressive.

Metonymy in both languages serves to simplify communication and create stylistic beauty. Cultural context plays an important role in understanding metonymic meanings.

Simile in Uzbek and English

Simile is a comparison between two different things using words such as “like” or “as” in English and “dek”, “kabi”, “singari” in Uzbek.

English examples:

1.“She is as beautiful as a flower.”

2.“He runs like the wind.”

Uzbek examples:

1.“Qiz guldek chiroyli.”

2.“U shamoldek tez yugurdi.”

Similes in both languages make descriptions clearer and more imaginative. Uzbek similes often include elements related to nature, while English similes may focus on everyday life and modern imagery. Despite linguistic differences, both languages use stylistic devices to enrich communication and artistic literature. These devices help readers understand emotions, ideas, and cultural values more effectively.

Importance of Stylistic Devices in Modern Linguistics

Today, stylistic devices are studied not only in literature but also in linguistics, translation studies, and communication. Understanding metaphor, metonymy, and simile improves language learning and translation quality.

For students learning English or Uzbek as a foreign language, knowledge of figurative language increases communicative competence. Translators must carefully analyze stylistic expressions because literal translation may lose the original meaning.

Modern researchers also emphasize the cognitive role of metaphors. People often understand abstract concepts through figurative thinking. Therefore, stylistic analysis contributes to psychology, pedagogy, and cultural studies.

Conclusion

Metaphor, metonymy, and simile are essential stylistic devices in both Uzbek and English languages. They enrich speech, increase emotional effect, and reflect national culture. Although Uzbek and English belong to different linguistic systems, they share many similarities in figurative language.

The comparative analysis shows that English stylistic devices are often concise and universal, whereas Uzbek expressions tend to be emotional and culturally connected. Studying these similarities and differences is important for linguistics, translation, literature, and intercultural communication.

In conclusion, stylistic devices remain an important element of language development and artistic creativity. Further comparative studies may contribute to better understanding between cultures and languages.

References

1. Galperin I.R. Stylistics. – Moscow: Higher School Publishing House, 1977.

2. Arnold I.V. The English Word. – Moscow, 1986.

3. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. – Toshkent, 1977.

4. Rasulov R. Stilistika asoslari. – Toshkent, 2006.

5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.

6. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. – Cambridge University Press, 2010.

7. Shakespeare W. As You Like It. – London.

8. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent.

INTERSECTIONAL FEMINISM IN AFRICAN AMERICAN WOMEN'S LITERATURE: THE INTERPLAY OF RACE AND GENDER

Meyliyeva Shafoat Erali qizi

Uzbekistan World State Languages University

Teacher of the Department of

English theoretical aspects -2

shafoatrmfan@gmail.com

Abstract: This paper explores the concept of intersectional feminism within African American women's literature, focusing on how race and gender intersect to shape unique experiences of oppression and resistance. Drawing on Kimberlé Crenshaw's framework of intersectionality and Patricia Hill Collins' Black feminist thought, the study examines selected works by prominent Black women writers, including Octavia E. Butler's Kindred. Through textual analysis, the paper demonstrates that single-axis approaches (race-only or gender-only) fail to capture the compounded realities faced by Black women. Butler's neo-slave narrative uses time travel as a literary device to illustrate how racial and gendered oppressions operate simultaneously across historical periods. The findings highlight literature's role as both a mirror of systemic inequalities and a site of resistance, contributing to broader discussions in feminist theory and African American studies.

Keywords: intersectionality, Black feminism, African American literature, race, gender, Octavia Butler.

Introduction

African American women's literature has long served as a powerful medium for articulating the complexities of identity and oppression. Long before the formal academic coinage of "intersectionality" by legal scholar Kimberlé Crenshaw in 1989, Black women writers depicted how race and gender do not operate in isolation but intersect to create distinct forms of marginalization. Crenshaw argued that traditional feminist and antiracist frameworks often render Black women invisible by treating race and gender as mutually exclusive categories. This paper adopts an intersectional feminist lens to examine the interplay of race and gender in African American women's literature. Central to this analysis is Patricia Hill Collins' concept of Black feminist thought, which emphasizes the "matrix of domination" — interlocking systems of oppression based on race, gender, class, and other axes. By focusing on representative texts, particularly Octavia E. Butler's Kindred, the study illustrates how literature anticipates and enriches theoretical understandings of intersectionality. The significance of this inquiry lies in its challenge to mainstream (often White-centered) feminism, which has historically prioritized gender while downplaying racial specificity. African American women writers, by contrast, foreground the simultaneity of oppressions, offering nuanced portrayals of resistance, agency, and survival. This paper proceeds by reviewing key theoretical foundations, presenting methodological considerations, analyzing primary texts with emphasis on Kindred, and discussing broader implications.

Methods (or Materials and Methods)

This study employs a qualitative textual analysis grounded in close reading and intersectional theory. Primary sources include Octavia E. Butler's Kindred as a core case study, supplemented by references to works by Toni Morrison (Beloved), Alice Walker (The Color Purple), and Audre Lorde for comparative breadth. These texts were selected for their explicit engagement with historical trauma, slavery, and Black female subjectivity. Theoretical frameworks draw from: Crenshaw's "Mapping the

Margins" (1991), which critiques additive models of discrimination; Collins' Black Feminist Thought (2000/2009); particularly her discussion of controlling images and standpoint theory; bell hooks' emphasis on marginality as a site of resistance. Analysis focuses on narrative techniques (e.g., time travel in Kindred), character development, and symbolic elements that reveal intersecting oppressions. Passages were coded for themes of racialized gender violence, agency, and solidarity among Black women. Historical context (antebellum slavery and 1970s America) was integrated to highlight continuities between past and present.No quantitative methods were applied; instead, interpretive depth prioritizes how literary form enacts intersectional realities.

Results (Findings and Analysis)

The analysis reveals that race and gender intersect to produce unique vulnerabilities and forms of resistance in African American women's literature. In Butler's Kindred, protagonist Dana Franklin - a Black woman writer from 1976 -is repeatedly pulled back to the antebellum South to ensure the survival of her White slave-owning ancestor Rufus. This speculative device exposes the inseparability of racial and gendered oppression.Dana's experiences exemplify the "matrix of domination." As a Black woman in the 19th century, she faces sexual exploitation (gendered) compounded by chattel slavery (racial). White women in the novel, such as Margaret Weylin, wield limited power derived from race and class but reinforce patriarchal and racial hierarchies against Black women. Alice, Dana's ancestor, endures repeated rape and violence, illustrating how Black women's bodies become sites of intersecting control. Butler further complicates identity through Dana's modern perspective. In 1976, Dana navigates an interracial marriage with Kevin (a White man), where subtle racial tensions persist despite professed equality. Her literacy and education (class/gender privileges in the present) offer no protection in the past, underscoring how historical context modulates intersectional positioning. Time travel thus functions as a literary mechanism to collapse temporal boundaries, forcing readers to confront the persistence of racialized sexism. Comparative examples reinforce these patterns. In Morrison's Beloved, Sethe's infanticide is a desperate act of maternal agency shaped by the racial terror of slavery and the gendered expectation of

reproductive labor under enslavement. Walker's The Color Purple portrays Celie's journey from abuse to empowerment through sisterhood with Shug and Sofia, highlighting how intra racial gender dynamics intersect with broader racist structures. Audre Lorde's essays complement these narratives by theorizing difference as a resource rather than a deficit. Across texts, controlling images (the mammy, jezebel, or sapphire) emerge as tools that police Black women's behavior at the nexus of race and gender. Resistance often manifests through literacy, community, and speculative reimagining — elements that affirm Black feminist standpoint epistemology. Butler's use of science fiction elements positions Kindred within Afrofuturist traditions, where reclaiming history becomes a forward-looking act of liberation.

Discussion

The findings affirm that intersectionality is not merely additive but multiplicative: the combined effects of race and gender create experiences that neither racism nor sexism alone can explain. African American women's literature anticipates Crenshaw's critique by centering Black women's voices and exposing the limitations of single-axis frameworks. Butler's Kindred is particularly effective because its speculative form makes visible what historical realism might obscure — the psychological and bodily toll of intersecting traumas across time.These literary representations carry contemporary relevance. In an era of ongoing debates around #MeToo, Black Lives Matter, and reproductive justice, understanding compounded oppressions remains urgent. Literature functions here as both archive and activism, preserving erased histories while modeling strategies of survival and solidarity.Limitations of the study include its focus on a limited selection of canonical texts; future research could expand to emerging Afrofuturist writers (e.g., N.K. Jemisin or Nnedi Okorafor) or incorporate class and sexuality more explicitly. Nevertheless, the analysis underscores literature's value as a theoretical laboratory for intersectional feminism.In conclusion, African American women's literature enriches feminist discourse by demonstrating the dynamic interplay of race and gender.Octavia Butler and her contemporaries do not merely depict oppression — they imagine pathways toward agency and collective liberation. By engaging these texts through an

intersectional lens, scholars and readers gain deeper insight into the enduring structures of inequality and the creative power of Black feminist expression.

REFERENCES

1. Butler, Octavia E. Kindred. Beacon Press, 1979.
2. Collins, Patricia Hill. Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment. 2nd ed., Routledge, 2009.
3. Crenshaw, Kimberlé. “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color.” Stanford Law Review, vol. 43, no. 6, 1991, pp. 1241–1299.
4. Feminist Theory: From Margin to Center. South End Press, 1984.
5. Additional sources on Kindred analyses and Black feminism as referenced in scholarly discussions.

COGNITIVE MECHANISMS IN THE LINGUISTIC REPRESENTATION OF IMAGERY IN ENGLISH LITERARY TEXTS

Mustafaeva Diana Aybekovna,

Master’s student at UzSWLU, Linguistics (English)

e-mail:dianamustafaeva28@gmail.com

Abstract: This article examines the cognitive dimensions of literary imagery in English literary texts, drawing on Conceptual Metaphor Theory, image schema theory, and Conceptual Blending Theory. The study argues that literary images are not decorative devices but cognitively constitutive structures that actively shape readers' conceptual and affective experience. Through analysis of works by Virginia Woolf and Ernest Hemingway, three principal cognitive mechanisms are identified — schema activation, conceptual mapping, and conceptual integration — and shown to operate simultaneously in literary imagery. Practical implications for literary pedagogy, translation studies, and stylistics are also discussed.

Keywords: cognitive linguistics, literary imagery, conceptual metaphor, image schema, conceptual blending, cognitive poetics, stylistics, English literature

Introduction

The study of imagery in literary texts has long occupied a central place in literary criticism and linguistics. With the emergence of cognitive linguistics as a distinct discipline, linguists have begun to examine imagery not merely as a stylistic ornament but as a cognitive phenomenon deeply embedded in human conceptual systems. The present article addresses the cognitive aspects of the linguistic representation of imagery in English literary texts, arguing that literary images are not arbitrary decorative constructs but rather reflect fundamental cognitive structures through which humans perceive and organize their experience of the world.

The relevance of this study lies in the growing scholarly interest in the interface between language, cognition, and literary meaning-making. As cognitive linguistics has convincingly demonstrated, language is not a mere code for transmitting pre-formed thoughts; rather, it actively shapes and reflects the conceptual structures underlying human thought [Lakoff & Johnson, 1980: 3].

Theoretical Framework

The cognitive approach to literary imagery draws on several key theoretical frameworks developed within cognitive linguistics and cognitive poetics. Central among these is Conceptual Metaphor Theory (CMT), proposed by Lakoff and Johnson, which posits that metaphor is not primarily a linguistic but a conceptual phenomenon - a systematic mapping between two conceptual domains [Lakoff & Johnson, 1980: 5]. When a literary author writes “life is a journey,” they activate a structured mapping from the source domain of “journeys” onto the target domain of “life”, shaping how readers conceptualize goals, obstacles, progress, and failure.

Equally significant is image schema theory, which holds that recurring patterns of sensorimotor and bodily experience — such as CONTAINMENT, SOURCE-PATH-GOAL, FORCE, and BALANCE — give rise to abstract conceptual structures that underlie much of human cognition and language [Johnson, 1987: 29]. In literary imagery, these schemas frequently operate beneath the level of explicit metaphor, organizing the spatial, temporal, and causal dimensions of the narrative world and producing pre-reflective affective responses in readers.

A third foundational framework is Conceptual Blending Theory, developed by Fauconnier and Turner, which explains how readers construct emergent meaning by selectively integrating elements from multiple mental spaces [Fauconnier & Turner, 2002: 40]. Complex literary images - particularly those involving irony, allegory, or sustained metaphorical elaboration - can be productively analyzed as conceptual blends in which elements from distinct input spaces are projected into a blended space that generates meaning irreducible to any single input.

Analysis: Cognitive Dimensions of Imagery in English Literary Texts

To illustrate the interplay of these frameworks, it is instructive to examine specific cases from canonical English literary prose. In Virginia Woolf's "To the Lighthouse", the sea functions as a sustained image whose cognitive richness derives from the simultaneous activation of multiple image schemas: the FORCE schema of waves as irresistible pressure, the CONTAINMENT schema of the shore as boundary, and the SOURCE-PATH-GOAL schema underlying the characters' perpetually deferred journey to the lighthouse [Woolf, 1927: 12]. These schemas interact with the novel's thematic preoccupations — time, loss, desire — to generate an image that is cognitively dense without being semantically opaque.

In Ernest Hemingway's "A Farewell to Arms", imagery operates through what Lakoff and Turner term 'basic metaphors' - simple, culturally widespread image schemas that achieve powerful effects through restraint rather than elaboration [Lakoff & Turner, 1989: 89]. The persistent rain imagery activates FORCE schemas of pressure and submersion associated, in the novel's conceptual system, with mortality and dissolution.

The analysis reveals three principal cognitive mechanisms operative in literary imagery across these texts. First, schema activation occurs when words and phrases trigger pre-conceptual patterns of embodied experience stored in long-term memory; this process is largely automatic and produces immediate affective responses. Second, conceptual mapping establishes structural correspondences between source and target domains, generating inferences and entailments that extend meaning beyond the literal. Third, conceptual integration produces genuinely novel, emergent meaning by

blending elements from multiple input spaces in ways that cannot be decomposed back into those inputs.

Crucially, these mechanisms are not mutually exclusive; in rich literary imagery, they operate simultaneously and reciprocally reinforce one another. A single image may activate a fundamental image schema, participate in a systematic cross-domain conceptual metaphor, and simultaneously function as an input space in a complex conceptual blend.

Practical Implications and Recommendations

The cognitive analysis of literary imagery has significant practical implications for literary pedagogy, translation studies, and stylistics. For language teachers working with English literary texts, a cognitive approach enables students to understand why certain images resonate across cultural and linguistic boundaries - because they are grounded in universal embodied experience - while others require cultural mediation because they depend on language - or culture-specific conceptual metaphors. This understanding can substantively deepen students' engagement with literary texts and sharpen their interpretive competencies.

For translators of English literature, cognitive analysis provides a principled basis for deciding when a source-language image should be translated literally, when it should be adapted to preserve the underlying cognitive structure, and when a culturally equivalent image should be substituted. A translation that preserves the surface linguistic form of an image but fails to activate the same cognitive schema in target-language readers will inevitably produce a different — and typically diminished — aesthetic and semantic effect.

For stylistics researchers, the cognitive framework opens productive new avenues for corpus-based analysis of imagery, enabling systematic identification and classification of image schemas, conceptual metaphors, and blending patterns across large corpora of literary texts.

CONCLUSION

The cognitive approach to literary imagery represents a productive and rigorous synthesis of cognitive linguistics and literary studies. By identifying the conceptual

structures - image schemas, conceptual metaphors, and conceptual blends - that underlie linguistic representation, this approach reveals how literary imagery achieves its characteristic qualities of vividness, affective resonance, and semantic density. The analysis of English literary texts demonstrates that imagery is not merely decorative but is cognitively constitutive: it actively shapes the conceptual worlds that readers inhabit during the reading process and the emotional responses they undergo. Future research should extend this analysis to cross-cultural and multilingual dimensions, examining how cognitive universals and cultural particulars interact in the production and reception of literary imagery across different literary traditions.

REFERENCES

1. Fauconnier, G., Turner, M. (2002). The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. New York: Basic Books.

2. Hemingway, E. (1929). A Farewell to Arms. New York: Scribner.

3. Johnson, M. (1987). The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: University of Chicago Press.

4. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.

5. Lakoff, G., Turner, M. (1989). More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor. Chicago: University of Chicago Press.

6. Tsur, R. (2008). Toward a Theory of Cognitive Poetics (2nd ed.). Brighton: Sussex Academic Press.

7. Woolf, V. (1927). To the Lighthouse. London: Hogarth Press.

A COMPARATIVE LEXICAL STUDY OF THE CONCEPT "FEAR" IN UZBEK AND ENGLISH

Solijonova Orzuxon Salimjon qizi,

researcher at Fergana State University

solijonovaorzuxon17@gmail.com

Jurayeva Sevara Habib qizi,

researcher at Fergana State University

sjorayeva97@gmail.com

Karimova Shaxloza Boyquzi qizi

Fergana State University, Senior teacher, PhD

shaxlozakarimova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida “qo‘rquv” konseptining leksik sathda ifodalanishi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda qo‘rquv, vahima, dahshat, hadik, xavotir kabi o‘zbekcha birliklar hamda fear, fright, terror, horror, anxiety, panic kabi inglizcha leksemalarning semantik xususiyatlari, emotsional kuchi va qo‘llanish doirasi o‘rganiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda “qo‘rquv” konsepti umumiy emotsional holatni bildirsa-da, uning leksik ifodalanishida daraja, sabab, davomiylik va madaniy baholash jihatlari farqlanadi.

Kalit so‘zlar: qo‘rquv konsepti, leksik sath, qiyosiy tahlil, o‘zbek tili, ingliz tili, emotsional leksika.

Abstract: This article examines the lexical representation of the concept “fear” in Uzbek and English. The study compares Uzbek lexemes such as qo‘rquv, vahima, dahshat, hadik, xavotir with English words such as fear, fright, terror, horror, anxiety and panic. The analysis focuses on semantic differences, emotional intensity and usage. The findings show that although both languages express fear as a negative emotional state, its lexical realization differs in degree, cause, duration and cultural interpretation.

Key words: concept of fear, lexical level, comparative analysis, Uzbek, English, emotional vocabulary.

Аннотация: В статье рассматривается лексическое выражение концепта «страх» в узбекском и английском языках. Анализируются такие единицы, как qo‘rquv, vahima, dahshat, hadik, xavotir, fear, fright, terror, horror, anxiety и panic. Особое внимание уделяется семантическим различиям, степени эмоциональной интенсивности и особенностям употребления.

Ключевые слова: концепт страха, лексический уровень, сравнительный анализ, узбекский язык, английский язык, эмоциональная лексика.

Introduction

Emotion concepts occupy an important place in modern linguistics because they show how language reflects human experience, perception and cultural evaluation. Among such concepts, “fear” is one of the most universal and at the same time culturally specific emotional categories. Every language has lexical units denoting fear, but these units do not always correspond to one another completely. The same emotional state may be expressed through different words depending on its intensity, cause, duration and communicative context.

In lexical semantics, words are not studied only as isolated vocabulary items. They are analysed as meaningful units that form semantic groups and conceptual fields. For this reason, the concept “fear” can be studied through a group of related lexical items. In Uzbek, this group includes qo‘rquv, vahima, dahshat, hadik, xavotir, cho‘chish, seskanish and similar words. In English, the lexical field includes fear, fright, terror, horror, anxiety, panic, dread and alarm. These words are connected by the general meaning of fear, but each of them has its own semantic shade.

The relevance of this topic is connected with the growing importance of comparative linguistics, cognitive semantics and linguocultural studies. Scholars such as Wierzbicka and Kövecses have shown that emotion words are closely connected with culture, bodily experience and conceptualization. Wierzbicka’s work on emotions across languages is especially important because it explains that emotion terms cannot always be translated by one exact equivalent. Kövecses also emphasizes the relationship between emotion, metaphor, body and culture, which is relevant for the analysis of fear-related vocabulary.

Methods

The research is based on a comparative lexical-semantic method. First, the main lexical units related to the concept “fear” were selected from Uzbek and English dictionaries. For Uzbek, the analysis relies on words such as qo‘rquv, vahima, dahshat, hadik, xavotir, cho‘chish and seskanish. For English, the selected items are fear, fright, terror, horror, anxiety, panic, dread and alarm.

Second, the selected units were grouped according to their semantic features. The main criteria were general meaning, intensity, cause, duration and usage sphere. These

criteria make it possible to distinguish neutral, expressive, psychological, colloquial and literary uses of fear-related vocabulary.

Results

The analysis shows that the concept “fear” in both Uzbek and English is expressed through a wide lexical field. However, the internal structure of this field is not identical in the two languages.

In Uzbek, the central word is qo‘rquv. It is the most general lexical unit and can be used in different contexts. It may refer to fear of danger, fear of failure, fear of punishment, fear of the future or fear of a particular person or event. For example, qo‘rquv hissi, qo‘rquv bilan qaramoq, qo‘rquvdan titramoq. This word is neutral and broad in meaning.

In English, the central word is fear. Like Uzbek qo‘rquv, it has a general meaning and can be used in both everyday and academic contexts. For example, fear of death, fear of failure, fear of darkness, to live in fear. Therefore, qo‘rquv and fear can be considered the closest equivalents.

Uzbek dahshat expresses a very strong degree of fear and is often connected with something terrible, shocking or morally disturbing. English terror and horror may both correspond to dahshat, but they differ in meaning. Terror usually refers to extreme fear caused by danger, violence or threat, while horror often includes disgust, shock or emotional rejection. For this reason, dahshat may be translated differently depending on context.

Uzbek hadik expresses a weaker but more continuous form of fear. It is often connected with suspicion, uncertainty or expectation of something unpleasant. English anxiety and apprehension may be close equivalents. However, anxiety is often used in psychological and medical contexts, while hadik is more general and may appear in everyday speech.

Uzbek xavotir is also related to fear, but it mainly expresses worry or concern rather than direct fear. Its closest English equivalent is worry or concern, and in some contexts anxiety. For example, ona bolasidan xavotir oldi can be translated as the

mother was worried about her child, not necessarily the mother was afraid of her child. This shows that xavotir belongs to the peripheral zone of the fear concept.

Uzbek choʻchish and seskanish usually describe sudden fear or physical reaction to an unexpected event. English fright and startle may be close in meaning. However, fright is more emotional, while startle often refers to a sudden physical reaction. Therefore, choʻchish may be translated as to be frightened, while seskanish may be translated as to startle or to shudder depending on the context.

Discussion

The comparison shows that Uzbek and English share a common semantic core in the lexical expression of fear. Both languages distinguish general fear, sudden fear, extreme fear and long-term worry. This proves that the experience of fear has universal features. However, the lexical organization of this concept differs in each language.

In English, fear-related vocabulary is highly differentiated in psychological and academic contexts. Words such as anxiety, panic, phobia, trauma and stress are widely used in scientific, medical and everyday discourse. This reflects the strong influence of psychological terminology on modern English. In Uzbek, some of these meanings are also present, but they are often expressed through more general words such as xavotir, vahima or qoʻrquv, depending on context.

The analysis also shows that direct dictionary translation is not always sufficient. For example, xavotir is sometimes translated as fear, but in many contexts worry or concern is more accurate. Similarly, horror cannot always be translated as qoʻrquv, because it may include disgust and moral shock. This confirms the view that emotion words are culturally and semantically complex, and their meanings should be studied in context.

From a linguocultural point of view, Uzbek fear-related vocabulary often reflects interpersonal relations, social caution and emotional restraint. Words such as hadik and xavotir may express not only fear but also concern, responsibility and uncertainty. English vocabulary, on the other hand, often separates emotional states more analytically, especially in psychological discourse. This does not mean that one

language is richer than the other; rather, each language categorizes emotional experience in its own way.

Conclusion

The comparative analysis of Uzbek and English fear-related lexical units shows that the concept “fear” is represented by a broad lexical field in both languages. The central units are qo‘rquv in Uzbek and fear in English. Around these central words, other lexemes form different semantic zones: strong fear, sudden fear, psychological worry, uncertainty and emotional shock.

The study concludes that lexical analysis of emotion concepts is important not only for comparative linguistics but also for translation studies, language teaching and intercultural communication. Future research may expand this topic by analysing phraseological units, metaphors and corpus-based examples related to the concept “fear” in Uzbek and English.

REFERENCES

1. Апресян Ю. Д. Systematic Lexicography. Oxford: Oxford University Press, 2000. 304 p.

2. Cruse D. A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 310 p.

3. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. 830 p.

4. Goddard C. Semantic Analysis: A Practical Introduction. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2011. 512 p.

5. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 223 p.

6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 242 p.

“DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE FOR PROFESSIONAL PURPOSES”

Talibdjanov Baxodir Alimovich

Namangan davlat texnika universiteti,
Xorijiy tillar kafedrasi o'qituvchisi
e-mail: balimovich75@gmail.com

Abstract. The article considers general tendencies in world and Uzbek education, and also both principles and methods of forming professional, communicative, intercultural competences and in the process of teaching foreign language for professional purposes in the conditions of engineering, economic and other non-linguistic specialties at technical university. The article views some essential issues of this competence including awareness of pedagogical values, the construction of the pedagogical process, pedagogical communication and behavior; pedagogical technology, its essence, structural components, understanding of innovative components of professional activity, requirements for the design and engineering of pedagogical technologies.

Key words: education, pedagogical process, language teaching, communicative competence, foreign language for professional purposes.

In modern society, specialists with abilities and skills that allow a professional to be more maneuverable and successful in present conditions of market relations, carrying out effectively lots of labor activity, being at the same time quite socially adapted, is in great demand. The purpose of the article is the need to determine the scientific and practical importance of the professional competence of the student and teacher as direct interacting initiators and participants within the educational process, its development, in turn, is a prerequisite for the further professional formation of a future specialist.

Prospects for the development of education are due to both the use of innovative methods and technologies in the meaningfulness of the educational process, and the growth of the teacher's professional competence. Recently, in psychological and pedagogical research, the issue of forming a professionally competent working specialist in any area of modern production has become particularly relevant. Within recent social environment, the model of socio-psychological of a competent specialist lays the emphasis on such personality psychological qualities as independence in

solving complex problems, autonomous use of knowledge, skills, discipline, a satisfactory image of one's self; the ability to conduct coordinated communication, management of personal communication in a team, the internal need for self-development. Great importance can be assigned to a communication process, in the implementation of one of the important functional properties of professional competence, namely, the one that integrates development of creative abilities, so ingenious communication it takes place both internally and at the intercultural level, implying the usage of a foreign language. The new many-sided and all-around world puts forward new requirements to a successful application procedure in general and work with personnel in particular. As far as a distinctive feature of the present state of affairs in various fields of economy, business is the presence of joint ventures and / or all kinds of relations with foreign partners, so it is hard to imagine communication with the personnel without a foreign language, as a means of communication. Almost everyone agrees that for modern managers, English is not a luxury, but a tool to do some efficient work in the professional sphere. The competence can be considered as the formation of the ability, for the qualitative functioning of an employee, in the field of a particular discipline applying some special knowledge, skills, ways of thinking, awareness of responsibility for their own actions aimed at organizing and applying creative abilities in a professional sphere. Of great importance in the implementation of the functional properties of a professional and personal competence, integrating the development of creative abilities, is the communication process.

The role of personal, business and professional communication, which is growing in the modern world, is manifested both in real live communication, and in a form of electronic communication via email, social networks, instant or chart messengers and their options, print, audio and even video messages, as well as internal options phone calls. The indicated possibilities of communicative resources imply the expansion of the external boundaries of communication to almost global limits. That is, participants in such a wide range of interactions need to use a foreign language to carry out both personal and industrial-business communication. Such a need entails an increase in demand for workers in the professional non-linguistic spheres such as technical,

engineering, economic, which are able to carry out the communication process using knowledge of a foreign language. User functioning of a foreign language makes it possible to expand the scope of the employee's business activity. Modern requirements put forward to specialists suggest modern, innovative approaches to teaching, in particular, English. One of such approaches in teaching English may be methodological management. The effectiveness of methodological management is determined by its functions (forecasting, planning, development and decision-making, organization, control accounting), which are aimed at implementing some necessary stages of managing activity in training. Along with the increase of a number of foreign language users among the future specialists right in their professional activities, a very important issue is the prospect of fruitful interaction between a foreign language teacher and students of non-linguistic specialties in the field of the professional orientation of the learning process and as a result of improving the quality of forthcoming activities of a future specialist according to the specialty. So, language education on a professional technical basis within non-linguistic specialties is becoming an important component which takes part in creating the effective life of a future specialist in the global multilingual and multicultural space of the human community. "English plays a large role in the life of modern students, as it is the dominant language of international communication, trade, cooperation and business. The development of modern IT technologies no only contributes to the development of a foreign language, but also emphasizes its relevance.

The increase in information and communication resources in language professional training contributes to the formation of a foreign language to be a real means of communication between future specialists and foreign-language colleagues. When implementing a functional-communicative approach, specially oriented types of speech activity are developed with the aim of mastering a foreign language in line with the specifics of a future profession within the framework of developing the professional competence of students. Attracting a socio-cultural approach means the cultural development of a future young specialist, contributing to building successful business activity in the proposed conditions of inter cultural communication, and an indicator of

the presence of such ability is an intercultural competence, complementing the professional one from the position of inter-lingual, language-oriented professional communication in the framework of effective professional activities.

Functional-communicative, socio-cultural approaches and IT modern technologies involved in the formation of professionally oriented competence are focused on the student's personal characteristics, self-improvement, and development of the individual creative potential.

Specially oriented language training in the framework of non-linguistic technical, economic and other specialties gives students the opportunity to act in the future as a mediator between different languages and cultures in business and socio-cultural spheres, that is, it becomes a kind of tool for the formation of social mobility, activity and adaptability of a young specialist's consciousness. To accomplish such a task of social adaptation and professional self-realization, it is necessary to use an interdisciplinary approach in teaching foreign language for professional purposes, which is a coordinated, equivalent, mutually contributing interplay of educational disciplines, combined by one whole educational and didactic system. Such an implementation of interdisciplinary relations provides the basis for the formation of communicative and professional competencies, which in turn becomes the key to high-quality teaching of a foreign language in non-linguistic specialties. For example, when creating a work program with foreign language for professional purposes teaching, it should be noted that the use of a foreign language of a specialty helps to improve the professional competence of a future specialist, namely, broadens the horizons in the process of obtaining information in a foreign language and, accordingly, improves the quality and level of business or industrial sphere of communication.

Professionally-oriented language education in the conditions of a non-language educational environment is the process of developing the ability to: use an additional foreign language as a communication tool in the field of professional activity, taking into account its non-language specificity; recognize a foreign language professional culture; to build an adequate thought-out tolerant dialogue with participants in the inter-lingual process of communication. The implementation of intercultural competence

presupposes the ability, of students, to maintain a communicative interaction in order to realize certain personal and professional intentions in reality, cooperate calmly within the framework of diverse situational communication. So, it is necessary to form in future specialists the ability to put into practice a foreign language interpretation of the linguistic picture of the world and specialty with a further direct and easy access into the open information and communication space of professional activities. The process of combining the perception of the world fragments through linguistically designed language of the specialty is happening by means of a foreign language as a speech tool for a fragmented expression of the original native and newly emerging, recognizable linguistic worldview and the specialty itself within a large communicatively designed space of modern reality.

Conclusion. Thus, linguistic education in the conditions of a non-linguistic university acts as an important instrument for the successful functioning of a person in a multilingual and multicultural community of people. In the era of the development of information technologies leading to the modernization of both global and Uzbek education, it is necessary to develop new effective principles for the formation and effective coordinated implementation of communicative-language and professional competencies for foreign language for professional purposes in non-linguistic specialties and areas.

REFERENCES

1. Alferova, N. G. “Competency-Based Approach to Teaching a Foreign Language in a Non-Linguistic University.” Pedagogical and Sociological Aspects of Educational Materials of the Int. Res.-Pract. Conf. 2018. pp. 13–15.

2. Dubskikh, A. I., Zerkina, N. N. “The Role of the Teacher in Teaching a Professionally Oriented Foreign Language in a Technical University.” Modern Trends in the Development of the Education System. Cheboksary: Sreda Publishing House, 2018. pp. 108–110.

3. Zerkina, N. N., Kisel, O. V. “Approaches, Forms, and Methods of Teaching Adults.” Education, Innovation, and Research as a Resource for Community Development. Collected Materials of the II Int. Res.-Pract. Conf. Chuvash Republican

Institute of Education, State Budgetary Institution of the Chuvash Republic for Additional Professional Education, the Ministry of Education of the Chuvashia Republic. 2018. pp. 71–74.

4. Kisel, O. V., Dubskikh, A. I., Butova, A. V., Zerkina, N. N. “Problems Related to Teaching Vocabulary to Students of Non-Linguistic Specialties at Bauman Moscow State Technical University named after G. I. Nosov” // Modern Science-Intensive Technologies. 2019. No. 7. pp. 185–189.

5. Lomakina, E. A. “Information Environment” as a Cumulative Community of Information and Information and Communication Implementations” // Actual Modern Problems of Science, Technology, and Education: Abstracts of the 76th International Scientific and Technical Conf. Magnitogorsk: Publishing House of Magnitogorsk State Technical University named after G. I. Nosova, 2018. Vol. 2. P. 408.

6. Lomakina, E. A. “On the Philological and Pedagogical Problems of Computer Science in the Modern Information Environment” // Foreign Languages: Linguistic and Methodological Aspects. Tver State University. Tver, 2017. No. 39. Pp. 44–49.

7. Lomakina, E. A. “Lexical and Pragmatic Means of Manipulation in Political Communication” // Libri Magistri. Vol. 5. Issue: Axiological Cultural Dialogue. 2018. Pp. 92–

8. Lomakina, E. A. “Developing Communicative Competence in Teaching a Professionally Oriented Foreign Language” // Foreign Languages: Linguistic and Methodological Aspects. Tver State University, Tver. 2018. No. 41. pp. 39–44.

9. Frolova, O. A., Lopatinskaya, V. V. “Development of Intercultural Foreign Language Competence of Students of Economics Faculties” // Mir Nauk. 2018. Vol. 6. No. 2. p. 57.

10. Romanova, M. V., Romanov, E. P., Varfolomeeva, T. N., Lomakina, E. A., Chernova, E. V., Ruban, K. A. “Using Intellectual Games to Assess Students’ Knowledge” // Proceedings of the Conference “Information Technologies in Science, Management, Social Sphere, and Medicine”, ISBN (online): 978-94-6252-196-4. Part of the ACSR series, ISSN 2352-538X, Vol. 51. pp. 298–302.

A CORPUS-BASED TYPOLOGICAL STUDY OF ENGLISH AND UZBEK VERBS

Yodgorova Nozima Nodir qizi
a master's student of the
department of English Literature
at the Asia International University.
e-mail: yodgorovanozima@gmail.com

Abstract. This study investigates the typological features of verbs in English and Uzbek through a corpus-based comparative approach. Verbs play a central role in the grammatical and semantic organization of both languages; however, their structures differ due to the analytical nature of English and the agglutinative structure of Uzbek. The research aims to identify similarities and differences in verbal categories such as tense, aspect, mood, transitivity, and modality using authentic corpus data. The study applies comparative-typological, descriptive, and corpus-linguistic methods to examine verb usage in both languages. The findings show that English relies on auxiliary constructions and analytical forms, while Uzbek predominantly uses affixation and synthetic structures. Differences are also observed in the expression of aspect and modality, although functional similarities exist in verb usage. The research highlights the value of corpus linguistics in comparative studies and contributes to cross-linguistic analysis between English and Uzbek. The results may be useful for translation studies, language teaching, and further typological research.

Keywords: corpus linguistics, comparative typology, English verbs, Uzbek verbs, verbal systems, cross-linguistic analysis, corpus-based study.

Comparative linguistics plays an important role in identifying structural and functional similarities and differences between languages belonging to different families. In modern linguistics, corpus-based studies are increasingly significant as they provide authentic language data and allow analysis of linguistic phenomena in real communicative contexts [Comrie, 1989: 45].

One of the most important grammatical categories in any language is the verb, as it expresses actions, processes, states, and relations within a sentence. English and

Uzbek belong to different typological groups and show distinct grammatical features. English is an analytical language where grammatical meanings are often expressed through auxiliary verbs and word order, while Uzbek is an agglutinative language that primarily relies on affixation [Rahmatullayev, 1996: 78]. These differences create strong potential for comparative linguistic research. The relevance of this study lies in the growing interest in corpus linguistics and cross-linguistic typology, while corpus-based analyses of English and Uzbek verbal systems remain limited. Therefore, this research aims to analyze the typological features of English and Uzbek verbs based on corpus data. The study seeks to identify grammatical categories of verbs, compare their structural and functional features, and examine their contextual usage in corpora to determine similarities and differences between the two languages. The research applies comparative-typological, descriptive, and corpus-based methods. Its theoretical significance lies in contributing to comparative linguistics and corpus studies, while its practical value is related to translation studies, language teaching, and linguistic analysis.

The theoretical foundation of this study is based on research in linguistic typology, corpus linguistics, and comparative grammar. Typological studies aim to classify languages according to their structural and functional properties. In this regard, Joseph Greenberg made a significant contribution by proposing universal patterns of language structure, particularly in morphological and syntactic classification [Greenberg,1966:178]. Similarly, Bernard Comrie developed important frameworks for analyzing grammatical categories such as tense, aspect, and modality across languages [Comrie, 1989: 95]. Corpus linguistics has also become a key methodological approach in modern language research. According to John Sinclair, corpus-based analysis allows researchers to study language through authentic data and observe patterns of actual usage rather than relying solely on intuition. This approach has significantly influenced grammatical and lexical studies in recent decades [Sinclair, 1991:27]. Verb systems have been widely studied in different linguistic traditions due to their central role in expressing actions, processes, and states. Functional grammar

approaches, such as those developed by Halliday, emphasize the importance of verbs in clause structure and meaning formation [Halliday,1994:87].

In Uzbek linguistics, researchers such as Shavkat Rahmatullayev and Abdushukur Nurmonov have examined verb morphology and grammatical categories, highlighting the agglutinative nature of the Uzbek language. Their studies show that Uzbek verbs are characterized by rich affixation and complex morphological structure [Nurmonov, 2002: 67]. In English linguistics, verb system analysis has focused on auxiliary constructions, tense-aspect systems, and modal verbs, which reflect the analytical nature of the language. Despite numerous studies in both languages, corpus-based comparative research on English and Uzbek verb systems remains limited. This gap highlights the need for a systematic typological investigation using authentic corpus data, which this study aims to address.

This study employs a corpus-based comparative-typological approach to analyze the verbal systems of English and Uzbek languages. The combination of corpus linguistics and typological analysis enables the investigation of authentic language data and the identification of structural and functional differences between the two languages [Sinclair, 1991: 30]. The research is based on the principles of comparative-typological analysis, which allows languages of different families to be systematically compared in terms of grammatical categories and linguistic structures. In addition, descriptive methods are used to explain the functioning of verbal forms in both languages. The primary data for the study are extracted from English and Uzbek corpora, including general language corpora and textual materials from literary and journalistic sources. The English data are selected from widely used corpora such as the British National Corpus (BNC) and the Corpus of Contemporary American English (COCA), while Uzbek data are taken from available Uzbek language corpora and electronic text collections.

The analysis focuses on verb-related grammatical categories, including tense, aspect, mood, transitivity, and modality. The selected verb forms are examined in their natural contexts to determine frequency patterns, structural formation, and functional usage. The research procedure consists of several stages: first, relevant verb forms are

identified and extracted from corpora; second, these forms are classified according to grammatical categories; third, a comparative analysis is conducted to identify similarities and differences between English and Uzbek verb systems; finally, the results are interpreted within a typological framework. By combining corpus data with comparative analysis, the study ensures empirical reliability and allows for a more objective description of verb behavior in both languages.

The corpus analysis reveals significant morphological differences between English and Uzbek verb systems. English verbs are characterized by relatively limited inflectional morphology. Grammatical meanings such as tense and aspect are mainly expressed through auxiliary verbs and periphrastic constructions (e.g., *is writing, has written, will go*). In contrast, Uzbek verbs demonstrate a highly agglutinative structure, where grammatical meanings are expressed through the addition of suffixes to the verbal stem [Rahmatullayev, 1996: 91]. For example, the Uzbek verb *yozmoq* (to write) can generate multiple grammatical forms such as *yozyapman* (I am writing), *yozganman* (I have written), and *yozmoqchiman* (I intend to write), all formed through affixation. This confirms that Uzbek relies primarily on synthetic morphological processes, while English depends on analytical structures.

Corpus data show that English has a complex tense-aspect system expressed through auxiliary constructions. Forms such as the present perfect (*has done*), past continuous (*was doing*), and future forms (*will do*) are frequent in natural usage [Quirk, 1985: 245]. Uzbek, however, expresses tense and aspect mainly through suffixation and lexical means. The aspectual distinction is often embedded in verb morphology rather than separated auxiliary structures. For instance, the suffix *-yap-* indicates ongoing action, while *-gan* expresses completed action. The analysis indicates that English relies more on grammaticalized tense structures, while Uzbek encodes aspectual meanings more compactly within the verb form.

The corpus comparison shows that English modal meanings are primarily expressed through modal auxiliary verbs such as *can, must, may, should*. These modals function as independent elements preceding the main verb. In Uzbek, modality is often expressed through affixation and lexical verbs rather than separate modal auxiliaries.

Forms such as *-sa* (conditional mood) and constructions like *kerak* (necessity) perform modal functions. For example:

- English: *He must go.*
- Uzbek: *U borishi kerak.*

This demonstrates that English uses a more analytical modal system, whereas Uzbek integrates modality into verb morphology and predicate structure.

The corpus data also reveal differences in verb valency and syntactic behavior. English verbs typically follow a Subject–Verb–Object (SVO) structure, where transitivity is clearly marked by word order and prepositions. Uzbek, on the other hand, follows a Subject–Object–Verb (SOV) structure, and verb complements usually precede the verb. Case markers play an important role in indicating grammatical relations. For example:

- English: *She reads a book.*
- Uzbek: *U kitobni o‘qiydi.*

Here, the object is marked with the accusative suffix *-ni* in Uzbek, while English relies on word order.

Corpus analysis indicates that English auxiliary constructions (e.g., *is, have, will*) appear with high frequency, reflecting the importance of analytical structures in everyday usage. In contrast, Uzbek verbs show a higher frequency of affixed verb forms, indicating morphological density within single verb units. Additionally, English verbs show greater variation in auxiliary combinations, while Uzbek verbs demonstrate richer internal morphological variation within a single word form.

The comparative analysis of corpus data reveals both structural differences and functional similarities between English and Uzbek verb systems. English is predominantly analytical, relying on auxiliary constructions and fixed word order, while Uzbek is agglutinative, using extensive suffixation to encode grammatical meanings [Nurmonov, 2002: 67]. Despite these differences, both languages perform similar communicative functions through verbs, including expressing actions, states, and relations. The findings confirm typological distinctions between the two languages while also highlighting universal functional properties of verb systems.

This study provided a corpus-based typological analysis of English and Uzbek verb systems, focusing on their morphological, syntactic, and functional characteristics. The findings demonstrate clear structural differences between the two languages: English predominantly relies on analytical constructions and auxiliary verbs to express grammatical meanings [Halliday, 1994: 150], while Uzbek employs an agglutinative system with extensive use of affixation. The comparative analysis shows that tense, aspect, and modality are expressed through fundamentally different mechanisms in the two languages, reflecting their typological classification. English exhibits a highly grammaticalized auxiliary system, whereas Uzbek integrates grammatical categories directly into verb morphology. At the same time, both languages share universal communicative functions of verbs in expressing actions, states, and processes within discourse. The study confirms that corpus-based methodology provides reliable empirical evidence for cross-linguistic comparison and enhances the objectivity of typological analysis. It also highlights the importance of combining corpus linguistics with comparative-typological frameworks in modern linguistic research.

Overall, the research contributes to a deeper understanding of English–Uzbek verb typology and offers useful implications for translation studies, foreign language teaching, and further comparative linguistic investigations.

REFERENCES

1. *A.Nurmonov, N.Mahmudov. (*2007). *O'ZBEK TILINING NAZARIY GRAMMATIKASI*. (o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanmasi).
2. Comrie, B. (1989). Language Universals and Linguistic Typology. University of Chicago Press.
3. Greenberg, J. (1966). Language Universals.
4. Halliday, M. A. K. (1994). An introduction to functional grammar.
5. Quirk, R. (1985). A comprehensive grammar of the English language.
6. Sinclair, J. (1991). Corpus, Concordance, Collocation.
7. Sh. Rakhmatullayev. (2006). Hozirgi adabiy oʻzbek tili (darslik).

PROBLEMS OF CONVEYING EMOTIONAL EXPRESSIONS IN TRANSLATION

Abdushukurova Nigina Khasan kizi

1st-year Bachelor's student,

Uzbekistan State World Languages University

Dadamirzayeva Maloxat Valiyevna

Scientific advisor, associate professor UzSWLU

Abstract: This article examines the challenges of conveying emotional expressions in the process of translation. The study analyzes linguistic and cultural differences in emotional communication, the role of emotional tone in literary translation, and the difficulties translators face when transferring emotions from one language into another. Particular attention is paid to intercultural communication and the impact of modern technologies and artificial intelligence on emotional translation. The article argues that successful translation requires not only linguistic competence but also cultural and psychological knowledge.

Keywords: translation, emotional expression, literary translation, intercultural communication, emotion, culture, artificial intelligence.

Introduction

In the modern era of globalization, communication between different cultures and nations has become increasingly common. Translation plays an essential role in this process because it allows the exchange of information, literature, traditions, and values among people speaking different languages. However, translation is not limited to transferring lexical meaning from one language into another. A translator must also preserve the emotional tone, stylistic features, and cultural nuances of the original text.

The problem of conveying emotional expressions is especially important in literary translation, where emotions form an crucial part of the artistic message. Emotional expressions may include irony, humor, affection, anger, politeness, or sadness. Since every language reflects the mentality and culture of its speakers, emotional meanings are often difficult to translate directly.

According to Introducing Translation Studies, translation is not only a linguistic process but also a cultural and communicative act (Munday, 2016, p. 8). Therefore, the translator must understand both the source and target cultures in order to preserve the emotional message of the text.

Emotional Expression as a Linguistic and Cultural Phenomenon

Emotional expression is one of the most crucial aspects of human communication. Feelings are expressed through vocabulary, intonation, metaphors, idioms, and stylistic devices. Different cultures have different ways of conveying emotions, which creates challenges in translation.

In Other Words states that equivalence in translation cannot always be achieved on the lexical level because meanings are strongly connected with context and culture (Baker, 2018, p. 15). For this reason, literal translation often fails to preserve the emotional effect of the original text.

For example, some Uzbek expressions of affection such as “jonim” or “aylanay” contain strong emotional and cultural connotations. Their English equivalents such as “my love” or “dear” may not fully reproduce the same emotional message. Similarly, French emotional expressions may sound more romantic or poetic than their translations into other languages.

Emotional meaning is also influenced by social norms. In Eastern cultures, politeness and respect are often expressed indirectly, while Western cultures may prefer more direct emotional communication. These differences make emotional translation a complex intercultural act.

Difficulties in Conveying Emotional Meaning

One of the main challenges in translation is preserving the emotional atmosphere of the text. Translators frequently face problems related to irony, sarcasm, humor, and emotional exaggeration. Such elements are deeply connected with cultural background and may lose their influence when translated literally.

Language, Culture and Translating emphasizes that language and culture are inseparable and that translation should concentrate on reproducing the response of the target audience rather than simply reproducing words (Nida, 1993, p. 104). This idea is

particularly significant in emotional translation because readers should experience emotions similar to those intended in the original text.

In literary works, emotional expression plays a significant role in character development and artistic atmosphere. If the translator fails to preserve emotional nuances, the reader may misunderstand the author's intentions. Translation Studies notes that literary translation involves reproducing not only semantic meaning but also aesthetic and emotional value (Bassnett, 2014, p. 87).

For instance, irony in English literature often depends on subtle wording and cultural context. When translated into another language, irony may disappear or even be interpreted literally. The same problem occurs with jokes and idiomatic expressions. A humorous phrase that sounds natural in one culture may appear meaningless or offensive in another.

Intercultural Communication and Emotional Translation

Emotional translation is closely connected with intercultural communication. Translators must understand traditions, values, and psychological characteristics of different nations. Without such knowledge, emotional expressions may be mistranslated.

Beyond Culture explains that cultures differ in communication styles, especially in the use of implicit and explicit messages (Hall, 1976, p. 91). High-context cultures often communicate emotions indirectly, while low-context cultures prefer direct expression. These distinctions influence translation strategies.

For example, Uzbek communication frequently emphasizes politeness and emotional warmth. In contrast, English communication may sound more concise and neutral. Translating emotional dialogues from Uzbek into English therefore requires adaptation rather than literal equivalence.

Another important aspect is the translation of emotional vocabulary in films and theatre. Subtitles and dubbing often reduce emotional intensity because of time and space limitations. As a consequence, viewers may not experience the same emotional reaction as the original audience.

The Translator's Invisibility argues that translators constantly make decisions about whether to preserve foreign cultural connotations or adapt them to the target culture (Venuti, 2017, p. 15). This decision directly affects emotional perception.

Artificial Intelligence and Emotional Translation

Modern translation technologies have largely changed translation practices. Machine translation systems such as Google Translate are capable of translating large amounts of text quickly and efficiently. However, artificial intelligence still experiences difficulties in expressing emotional nuances.

The article “Challenges in Translation of Emotions in Multilingual User-Generated Content: Twitter as a Case Study” demonstrates that automatic translation systems often fail to recognize sarcasm, irony, and emotional tone in social media texts. Informal language, internet slang, and cultural elements create additional obstacles for machine translation.

Similarly, the research project “EmoAra: Emotion-Preserving Cross-Lingual Translation” focuses on developing AI systems capable of preserving emotions across languages. The study suggests that emotional translation remains one of the greatest difficulties in computational linguistics.

Translation and Emotion emphasizes that translation is not only a linguistic activity but also a psychological process involving empathy and emotional interpretation (Hubscher-Davidson, 2017, p. 42). Human translators are able to understand emotional subtext and cultural associations in ways that machines still cannot fully reproduce.

Therefore, despite technological progress, human translators remain essential in fields where emotional and cultural accuracy are important, especially in literature, cinema, and diplomacy.

Conclusion

In conclusion, conveying emotional expressions in translation is a complex task that requires linguistic, cultural, and psychological knowledge. Emotional meaning is deeply connected with national mentality, communication styles, and cultural

traditions. Literal translation often fails to recreate emotional effect, especially in literary and artistic texts.

Modern technologies and artificial intelligence have improved translation speed and accessibility, but they still struggle with emotional elements and cultural context. Consequently, the role of human translators remains highly important.

The study of emotional translation continues to be an important direction in modern translation studies because successful intercultural communication depends not only on words but also on emotions and human understanding.

REFERENCES

1. Introducing Translation Studies. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. 4th ed., Routledge, 2016.
2. In Other Words. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. 3rd ed., Routledge, 2018.
3. Translation Studies. *Translation Studies*. 4th ed., Routledge, 2014.
4. The Translator's Invisibility. *The Translator’s Invisibility: A History of Translation*. 3rd ed., Routledge, 2017.
5. Language, Culture and Translating. *Language, Culture and Translating*. Shanghai Foreign Language Education Press, 1993.
6. Beyond Culture. *Beyond Culture*. Anchor Books, 1976.
7. Translation and Emotion. *Translation and Emotion: A Psychological Perspective*. Routledge, 2017.
8. Mohammad, Saif M., et al. “Challenges in Translation of Emotions in Multilingual User-Generated Content: Twitter as a Case Study.” *arXiv*, 2021.
9. “EmoAra: Emotion-Preserving Cross-Lingual Translation.” *arXiv*, 2026.
10. Google Scholar

“KAFANSIZ KO‘MILGANLAR” ASARIDA URUSH FOJIALARINING BADIIY TALQINI

Abdunabiyeva Rayxona Rivojiddin qizi

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
filologiya fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti ta’lim yo‘nalishi 1-kurs

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Kafansiz ko‘milganlar” qissasida urush mavzusining badiiy talqini, inson taqdiri va ma’naviy fojealarning tasviri tahlil qilinadi. Asarda Ikkinchi jahon urushi yillarida asirlikka tushgan o‘zbek yigitlarining og‘ir hayot yo‘li, ularning jismoniy va ruhiy iztiroblari, inson sha’ni va erkinligi masalasi yoritilgan. Muallif urushni faqat harbiy to‘qnashuv sifatida emas, balki insoniyat boshiga tushgan ulkan fojia sifatida ko‘rsatadi. Qissadagi obrazlar tizimi, ramziy nom, psixologik tasvir va badiiy ifoda vositalari orqali urushning inson qalbiga yetkazgan jarohatlari ochib beriladi. Maqolada asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, tarbiyaviy va ma’naviy ahamiyati tahlil etilib, tinchlik, vatanparvarlik va insoniylik g‘oyalari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: urush mavzusi, “Kafansiz ko‘milganlar”, inson taqdiri, asirlik, ma’naviy fojea, vatanparvarlik, inson sha’ni, tinchlik g‘oyasi, badiiy talqin.

Аннотация: В данной статье анализируется художественная интерпретация темы войны, судьба человека и изображение духовных трагедий в повести «Кафансиз кўмилганлар» («Похороненные без савана»). В произведении раскрывается тяжелая судьба узбекских юношей, попавших в плен в годы Второй мировой войны, их физические и душевные страдания, проблемы человеческого достоинства и свободы. Автор изображает войну не только как военное столкновение, но и как великую трагедию всего человечества. Через систему образов, символическое название, психологические описания и художественные средства выражения раскрываются раны, нанесенные войной человеческой душе. В статье анализируются идейно-художественные особенности произведения, его воспитательное и духовно-нравственное значение, обосновываются идеи мира, патриотизма и гуманизма.

Ключевые слова: тема войны, «Кафансиз кўмилганлар», судьба человека, плен, духовная трагедия, патриотизм, человеческое достоинство, идея мира, художественная интерпретация.

Abstract: This article analyzes the artistic interpretation of the theme of war, human destiny, and the depiction of spiritual tragedies in novella *“Kafansiz ko‘milganlar”* (“Buried Without a Shroud”). The work portrays the difficult fate of Uzbek young men who were taken prisoner during the years of the Second World War, their physical and psychological suffering, and the problems of human dignity and freedom. The author presents war not only as a military confrontation but also as a great tragedy for all humanity. Through the system of characters, the symbolic title, psychological descriptions, and artistic expressive means, the wounds inflicted by war on the human soul are revealed. The article examines the ideological and artistic features of the work, its educational and moral significance, and substantiates the ideas of peace, patriotism, and humanism.

Key words: theme of war, *Kafansiz ko‘milganlar*, human destiny, captivity, spiritual tragedy, patriotism, human dignity, idea of peace, artistic interpretation.

KIRISH

O‘zbek adabiyotida urush mavzusi inson ruhiyati, jamiyat taqdiri va millat boshiga tushgan og‘ir sinovlarni yoritishda muhim o‘rin tutadi. Shu yo‘nalishda yaratilgan eng ta’sirchan asarlardan biri Shukrulloning “Kafansiz ko‘milganlar” qissasidir. Asarda Ikkinchi jahon urushi yillarida inson boshiga tushgan fojialar, adolatsizlik, zulm va insoniylikning yo‘qolib borishi badiiy tasvir orqali ochib beriladi. Muallif urushni nafaqat jang maydonidagi to‘qnashuv, balki inson qalbida kechgan iztiroblar sifatida talqin qiladi. “Kafansiz ko‘milganlar” asarida urush yillarida asirga tushgan o‘zbek yigitlarining og‘ir taqdiri tasvirlanadi. Ular yurtidan uzoqda, begona tuproqlarda, insoniy qadr-qimmatdan mahrum holda yashashga majbur bo‘ladilar. Asarning markazida inson sha’ni va erkinligi masalasi turadi. Muallif urushning insoniyatga keltirgan eng katta kulfatlaridan biri – insonni shaxs sifatida yo‘q qilish, uni qadrsizlantirish ekanini ochib beradi.

Asarda qahramonlar boshidan kechirgan qiynoqlar, ochlik, xo‘rlik, o‘lim xavfi hayotiy va ishonarli tasvirlanadi. “Kafansiz ko‘milganlar” nomining o‘zi ham ramziy ma’noga ega bo‘lib, urush qurbonlarining hurmatsiz, e’tiborsiz holda, nom-nishonsiz

dafn etilganini anglatadi. Bu holat insoniyatning urush davrida qanday darajada vahshiylashganini koʻrsatadi.

Asarda obrazlar orqali urushning turli qiyofalari namoyon boʻladi. Asir yigitlar obrazi – vatanga sadoqat, sabr-toqat va umid timsolidir. Ular qanchalik ogʻir sharoitda boʻlmasin, insoniy qiyofasini saqlab qolishga intiladilar. Muallif har bir qahramonning ichki kechinmalarini, ruhiy iztiroblarini chuqur psixologik tahlil orqali ochib beradi.

Badiiy til sodda, ammo nihoyatda ta’sirchan. Tasvirlarda real hayot manzaralari, urush lagerlarining sovuq muhiti, oʻlim bilan yuzma-yuz kelgan insonlarning holati aniq va jonli ifodalanadi. Shu jihatdan asar oʻquvchini befarq qoldirmaydi, uni chuqur oʻyga toldiradi.

“Kafansiz koʻmilganlar” qissasida muallif urushning eng ogʻir oqibatlaridan biri — inson qadr-qimmatining toptalishi masalasini markazga qoʻyadi. Asarda asirlik hayoti nafaqat jismoniy azob-uqubatlar, balki inson ruhiyatini yemiruvchi ma’naviy sinov sifatida tasvirlanadi. Qahramonlar ochlik, sovuq, xoʻrlik va oʻlim xavfi ostida yashar ekan, ularning ichki kechinmalari, vatan sogʻinchi, erkinlikka intilishi chuqur psixologik tahlil orqali ochib beriladi.

Muallif asarda realizm va psixologizm usullarini uygʻun qoʻllaydi. Asirlar lageridagi hayot manzaralari, kundalik mehnat, tartib-intizom, jazolar va kutilmagan oʻlim holatlari hayotiy tafsilotlar bilan beriladi. Bu tasvirlar oʻquvchiga urush muhitini jonli va ishonarli tarzda his etish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, qahramonlarning ichki monologlari, xotiralari va orzu-umidlari orqali ularning ruhiy dunyosi yoritiladi.

Asarda ramziy obraz va detallar muhim oʻrin tutadi. Qissaning nomi — “Kafansiz koʻmilganlar” urush qurbonlarining qadrsiz, e’tiborsiz va nom-nishonsiz halok boʻlganini ifodalaydi. Bu nom orqali muallif inson hayotining urush sharoitida naqadar arzonlashib ketganini ta’kidlaydi. Begona yurtda, yaqinlaridan uzoqda, marosimsiz dafn etilgan insonlar taqdiri umumiy fojeaning ramziga aylanadi.

Qahramonlar obrazida sabr-toqat, matonat va insoniylik gʻoyalari mujassam. Ular qanchalik ogʻir sharoitda boʻlmasin, bir-biriga mehr koʻrsatishga, doʻstlik va hamdardlikni saqlab qolishga intiladilar. Ayniqsa, vatan sogʻinchi motivi asarda yetakchi oʻrin egallaydi. Qahramonlarning xotiralari, ona yurt manzaralari haqidagi

tasvirlar ularning ruhiy tayanchi, yashashga bo‘lgan umid manbai sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, asarda urushning adolatsizligi va ma’nosizligi keskin tanqid qilinadi. Oddiy insonlar siyosiy qarorlar qurboniga aylangan, begunoh yigitlar begona manfaatlar yo‘lida halokatga duchor bo‘lganligi ko‘rsatiladi. Muallif shu orqali inson hayotining eng oliy qadriyat ekanini, urush esa insoniyatga qarshi jinoyat ekanini badiiy tarzda isbotlaydi. “Kafansiz ko‘milganlar” asari yosh avlodni vatanparvarlik, tinchlikni qadrlash, inson qadrini ulug‘lash ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Asar urushning qanchalik dahshatli va ma’nosiz ekanini ko‘rsatib, tinch hayotning bebaho ne’mat ekanini anglatadi. Shuningdek, u inson sha’ni va erkinligi har qanday sharoitda ham eng oliy qadriyat ekanini ta’kidlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Shukrulloning “Kafansiz ko‘milganlar” asari urush fojealarini chuqur badiiy va falsafiy talqin qilgan yuksak darajadagi asardir. Unda inson taqdiri, erkinlik, adolat va vatan tushunchalari markaziy o‘rin tutadi. Asar bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan bo‘lib, tinchlik va insoniylik g‘oyalarini targ‘ib etishda muhim manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shukrullo. *Kafansiz ko‘milganlar*. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1982.
2. Asqarov, F. *O‘zbek adabiyotida urush va inson taqdiri*. – Toshkent: Sharq, 2005.
3. Qodirov, O. *Ikkinchi jahon urushi va adabiyotda tasviri*. – Toshkent: Fan, 2010.
4. Mirzaev, A. *Adabiyotda psixologik realizm va inson ruhiyati*. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
5. Karimov, D. *Urush mavzusining badiiy talqini*. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti, 2018.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. *Ikkinchi jahon urushi tarixiy ma’lumotlari*. – Toshkent, 2010.
7. Rustamov, M. *Vatanparvarlik va inson sha’ni: adabiyotiy tahlil*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

BADIIY OBRAZNING TARJIMA JARAYONIDAGI TRANSFORMATSIYASI

Mamatqulov Botir Jovli o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti kotib-ish yurituvchi

Tel.: +998937649494

E-mail: botir@terdpi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy obraz tushunchasi hamda uning tarjima jarayonida yuzaga keladigan transformatsiya muammolari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Badiiy obrazning semantik, stilistik va lingvomadaniy qatlamlari, ularning tarjimada saqlanishi yoki o‘zgarishi masalalari yoritiladi.

Abstract. This article provides a theoretical and practical analysis of the concept of the literary image and the problems of its transformation arising in the process of translation. The semantic, stylistic, and linguocultural layers of the literary image, as well as the issues of their preservation or modification in translation, are examined.

Аннотация. В статье с теоретической и практической точек зрения анализируется понятие художественного образа и проблемы его трансформации, возникающие в процессе перевода. Освещаются семантические, стилистические и лингвокультурные слои художественного образа, а также вопросы их сохранения или изменения в переводе.

Kalit so‘zlar: badiiy obraz, badiiy tarjima, transformatsiya, ekvivalentlik, lingvomadaniyat, tarjimon ijodiyati, madaniyatlararo kommunikatsiya.

Keywords: literary image, literary translation, transformation, equivalence, linguoculture, translator’s creativity, intercultural communication.

Ключевые слова: художественный образ, художественный перевод, трансформация, эквивалентность, лингвокультура, творческая деятельность переводчика, межкультурная коммуникация.

Badiiy tarjima adabiyotlararo va madaniyatlararo muloqotning muhim shakli bo‘lib, u xalqlar o‘rtasida nafaqat axborot almashuvini, balki estetik qadriyatlar, badiiy tafakkur va milliy dunyoqarashning uzatilishini ham ta’minlaydi. Shu bois badiiy

tarjima masalalari, xususan, badiiy obrazning tarjimadagi transformatsiyasi muammosi zamonaviy tarjimashunoslikning eng murakkab va dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki badiiy obraz adabiy asarning markaziy estetik kategoriyasi sifatida muallifning borliqni badiiy idrok etish usuli, uning individual tafakkuri, hissiy kechinmalari va g‘oyaviy pozitsiyasini mujassamlashtiradi. Tarjima jarayonida esa ushbu murakkab estetik tizim boshqa bir til va madaniy muhit doirasida qayta shakllanadi va bu jarayonda muqarrar ravishda turli transformatsiyalar yuzaga keladi.

Badiiy obraz mohiyatan ko‘pqatlamli hodisa bo‘lib, u semantik, emotsional-ekspressiv, stilistik va lingvomadaniy komponentlarning murakkab uyg‘unligidan tarkib topadi. Har bir obraz muayyan tarixiy, ijtimoiy va madaniy muhitda shakllanadi hamda shu muhit bilan uzviy bog‘liq holda yashaydi. Shu sababli obrazni bir til va madaniyatdan ikkinchisiga ko‘chirish oddiy lingvistik jarayon emas, balki chuqur ijodiy va interpretativ faoliyatdir. Tarjimada obrazning barcha qatlamlarini mutlaq darajada saqlab qolish deyarli imkonsiz bo‘lib, bu holat transformatsiya jarayonini muqarrar qiladi. Transformatsiya bu yerda obrazning buzilishi emas, balki uning yangi til muhitida funksional va estetik jihatdan qayta yaratilishidir. Tarjimashunoslik nazariyasida badiiy obraz masalasi ko‘pincha ekvivalentlik tushunchasi bilan bog‘liq holda izohlanadi. Biroq badiiy tarjimada ekvivalentlik faqat semantik moslik bilan cheklanmaydi. Obrazning estetik ta’siri, ramziy ma’nosi, emotsional yuklamasi va muallif uslubini ifodalashdagi roli ham tarjimada muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, badiiy tarjimada mutlaq ekvivalentlikka erishish emas, balki funksional-ekvivalentlikni ta’minlash asosiy maqsad bo‘lib xizmat qiladi. Tarjimon ko‘pincha so‘zma-so‘z tarjimadan voz kechib, obrazning umumiy badiiy va g‘oyaviy funksiyasini saqlab qolishga intiladi.

Badiiy obrazning tarjimadagi transformatsiyasiga ta’sir qiluvchi omillarni bir necha guruhga ajratish mumkin. Avvalo, tillar tizimidagi farqlar muhim ahamiyatga ega. Har bir til o‘ziga xos leksik boylik, semantik maydon va obrazlilik vositalariga ega bo‘lib, bu vositalar boshqa tilda to‘liq muqobilini topmasligi mumkin. Masalan, bir tilda metafora yoki ramz sifatida faol ishlatiladigan birlik boshqa tilda oddiy nominativ

ma’noga ega bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Bu holat tarjimada semantik va stilistik transformatsiyalarga olib keladi.

Ikkinchi muhim omil madaniy tafovutlar bilan bog‘liq. Realiyalar, milliy urf-odatlar, mifologik tasavvurlar va an’anaviy ramzlar har bir xalq madaniyatiga xos bo‘lib, ularni boshqa madaniyat vakiliga tushunarli shaklda yetkazish tarjimondan yuqori darajadagi madaniy kompetensiyani talab etadi. Bunday holatlarda tarjimon izohlash, moslashtirish yoki qisman almashtirish usullariga murojaat qiladi. Natijada obrazning tashqi shakli o‘zgarishi mumkin, biroq uning ichki mazmuni va funksiyasi saqlab qolinishiga intilinadi.

Tarjimon shaxsiyati ham badiiy obraz transformatsiyasida muhim o‘rin tutadi. Tarjimon nafaqat til bilimdoni, balki adabiy-estetik didga ega ijodkor sifatida namoyon bo‘ladi. Uning dunyoqarashi, badiiy tajribasi va individual uslubi tarjima matnida bevosita aks etadi. Shu sababli bir asarning turli tarjimalarida obrazlarning talqini va ifodasi o‘zaro farqlanishi mumkin. Bu holat badiiy tarjimaning subyektiv, ijodiy tabiatini yaqqol ko‘rsatadi. Badiiy obrazning tarjimadagi transformatsiyasi bir necha asosiy shakllarda namoyon bo‘ladi. Semantik transformatsiya obraz mazmunining qisman o‘zgarishi, kengayishi yoki torayishi bilan tavsiflanadi. Bu holat ko‘pincha so‘z va iboralarning to‘liq ekvivalenti mavjud bo‘lmaganda yuzaga keladi. Stilistik transformatsiya esa badiiy ifoda vositalarining almashtirilishi bilan bog‘liq bo‘lib, metafora, epitet, taqqoslash kabi vositalar boshqa shaklda ifodalanadi. Natijada obrazning tashqi ifodasi o‘zgaradi, biroq uning estetik vazifasi saqlanib qoladi. Lingvomadaniy transformatsiya obrazning milliy-madaniy xususiyatlari bilan bevosita bog‘liqdir. Bunday transformatsiya ko‘pincha adaptatsiya usuli orqali amalga oshiriladi. Tarjimon madaniy jihatdan yot bo‘lgan obrazni o‘quvchiga yaqinroq bo‘lgan birliklar yordamida ifodalashga harakat qiladi. Bu jarayon obrazning qabul qilinishini osonlashtiradi, ammo ayrim hollarda milliy koloritning qisman yo‘qolishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, badiiy tarjimada kompensatsiya usuli ham keng qo‘llaniladi. Agar obrazning muayyan unsuri tarjimada yo‘qolsa, tarjimon uni matnning boshqa qismida boshqa badiiy vositalar orqali qoplashga intiladi.

Zamonaviy tarjimashunoslikda badiiy obraz tarjimasi interpretativ jarayon sifatida qaraladi. Tarjimon matnni nafaqat boshqa tilga o‘giradi, balki uni talqin ham qiladi. Shu bois tarjima matni muallif asarining oddiy nusxasi emas, balki yangi estetik hodisa sifatida maydonga chiqadi. Bu jarayonda obrazning g‘oyaviy-estetik funksiyasini saqlab qolish asosiy mezon hisoblanadi. Ayniqsa zamonaviy adabiyotda psixologik obrazlar, ramziy ifodalar va individual muallif uslubi ustuvor ahamiyat kasb etgani sababli, ularni tarjimada qayta yaratish tarjimondan yuqori darajadagi ijodiy yondashuvni talab etadi. Badiiy obrazning tarjimadagi transformatsiyasi muammosi bugungi globallashuv sharoitida yanada dolzarblashmoqda. Adabiy asarlarning keng miqyosda tarjima qilinishi turli madaniyatlarning o‘zaro ta’sirini kuchaytirmoqda. Bu jarayonda tarjimon madaniyatlararo vositachi sifatida muhim rol o‘ynaydi. U obrazni nafaqat til jihatidan, balki madaniy va estetik nuqtayi nazardan ham moslashtirishi zarur bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy obrazning tarjimadagi transformatsiyasi tarjima jarayonining ajralmas va tabiiy qismi bo‘lib, u ikki til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab o‘zaro munosabatlar natijasida yuzaga keladi. Transformatsiya tarjimaning kamchiligi emas, balki uning ijodiy mohiyatini ifodalovchi muhim omildir. Tarjimonning asosiy vazifasi obrazni so‘zma-so‘z ko‘chirish emas, balki uni yangi til muhitida estetik jihatdan ta’sirchan, g‘oyaviy jihatdan barqaror va o‘quvchi uchun tushunarli shaklda qayta yaratishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Saidov A. Qiyosiy adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent, G‘.G‘ulom, 2020.
2. Salomov G‘. Tarjima nazariyasiga kirish. Toshkent, O‘qituvchi, 1978.
3. Xolbekov M. Tarjimashunoslik va tarjima tanqidi. Toshkent, 2014.

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA RUS VA O‘ZBEK TILLARI METODIKASINING INTEGRATSIYASI: NAZARIY-METODOLOGIK JIHATLAR

Hayitova Nadejda Davlatovna

Buxoro innovatyilar universiteti
Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi o‘qituvchisi,
email: *hayitnadya@gmail.com*

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy lingvodidaktikada uch tilli (o‘zbek, rus, ingliz) muhitda ta’lim olayotgan talabalarning bilim olish jarayonini optimallashtirish masalasi talqin etiladi. An’anaviy “eski maktab” usullaridan farqli o‘laroq, rus va o‘zbek tillarini o‘qitishda isbotlangan metodik yondashuvlarni ingliz tili darslarida integratsiyalashning nazariy asoslari, shuningdek, qiyosiy va o‘tkarish hodisalarni boshqarish mexanizmlari tahlil qilinadi.

This article: examines the issue of optimizing the process of knowledge acquisition by learners in a trilingual (Uzbek, Russian, English) environment, from the perspective of modern language pedagogy. In contrast to traditional ‘old-school’ approaches, the article explores the theoretical foundations for integrating recognized teaching methods for Russian and Uzbek in English classes, as well as the strategies for managing deliberate comparison and transfer

Kalit so‘zlar: lingvodidaktika, metodik integratsiya, uch tillilik, qiyosiy usul, lingvistik interferensiya, o‘tkarish, bilimlarni konvergensiya qilish.

Keywords: language teaching, methodological integration, trilingualism, the comparative method, linguistic interference, transfer, convergence of knowledge.

Kirish: Hozirgi kunda butun jahonda bo‘lib o‘tirgan o‘zgarishlar sharoitida xorijiy tillarni o‘qitish paradigmasi katta o‘zgarishlarga duch kelmoqda. O‘zbekistonda ingliz tilini o‘qitish jarayoni shundan iboratki, talabalarning aksariyati ikki tilli (o‘zbek va rus) asosga ega. Shuning uchun, yagona (“toza”) g‘arbiy yoki mahalliy metodlarni mexanik ravishda qo‘llash natija bermayapti. Zamonaviy tilshunoslikda yangi yo‘nalish sifatida, rus va o‘zbek tillarini o‘qitish metodikalaridagi ilmiy asoslangan tamoyillarni ingliz tilini o‘rgatishda birlashtirish zarurligi paydo bo‘ldi. Ushbu jarayon oddiy tarjima yondashuvidan ko‘ra, murakkab kognitiv uzviylikni yaratishni ko‘zda tutadi.

Nazariy asoslar: Polilingvizm va transfer nazariyasi Integratsiya jarayonining asosiy elementi sifatida X. Shveytser va L. Visherlar tomonidan yaratilgan qiyosiy

lingvistik g'oyalar bilan ta'minlanadi. Nazariy jihatdan, o‘zbek (turkiy), rus (slavyan) va ingliz (german) tillari kelib chiqishi jihatdan turli guruhlarga mansub bo‘lishiga qaramay, ularning semantik va pragmatik jihatlarida umumiy tuzilmalarga ega.

Metodik integratsiyaning asosiy nazariy aksiomasi shundaki: inson ongi birinchi o‘rgangan tilida shakllangan fikrlash modeli orqali yangi tilni o‘zlashtiradi. Demak, o‘zbek tili — voqealarni tartiblash va sintaksis tuzilishining asosiy modeli, rus tili esa — abstrakt tushunchalar va grammatik kategoriyalarni (masalan, tur va zamonlar murakkabroq tizimni) anglash uchun kognitiv ko‘prik bo‘lishi mumkin. Bu yondashuv interferensiyadan (salbiy ta’sir) faqat qutulishni emas, balki uni ijobiy transferga (pozitiv ko‘chirma) aylantirishni talab qiladi

Metodologik asoslar: O‘zbek va rus metodikalaridan sintez Ingliz tilini o‘qitishda rus va o‘zbek tillari metodikasini integratsiyalash quyidagi metodologik tamoyillardan kelib chiqadi:

Metodologik asoslar: O‘zbek va rus metodikalaridan olingan mazmun (sintez), Ingliz tilini o‘qitishda rus va o‘zbek tillari metodikasining integratsiyasi quyidagi metodologik tamoyillarga asoslanadi:

1. O‘zbek tili metodikasida “Agglyutinatsiya” usulidan foydalanadi. O‘zbek tili so‘zlarni yaratishda agglyutinativ usulidan foydalanishga boydir. Ingliz tilidagi prefiks va suffikslarni (un-, dis-, -able, -ness) o‘rgatishda o‘zbek tilidagi so‘z yasash affikslari bilan o‘zaro qiyoslash (masalan, o‘qiydi — o‘qitadi o‘xshashligi orqali read — readable ni bog‘lash) grammatik tushunchani tezlashtiradi.

2. Rus tili metodikasida "Sintaksis" usulidan foydalaniladi. Rus tilini o‘qitishda keng qo‘llaniladigan “gap elementlarini ajratib o‘qitish” va “so‘z turkumlari asosida savollar berish orqali gap qurish” usullari ingliz tiliga moslashtirish, juda unumli qo‘llaniladi. Masalan, ingliz tilida so‘zning joylashuvi qat’iy belgilangan bo‘lgani bois, rus tilida kelishik tizimi orqali (Qaysi holat? Qanday savol?) gap quriadi, ingliz tilidagi predloglar tizimini o‘quvchilarga tushuntirish yanada osonlashadi.

3. Matn asosidagi yondashuvni uch bosqichli tahlil. Rus tilini o‘rganishda keng tarqalgan matnni stilistik tahlil qilish (mavzu, g‘oya, kompozitsiya) usulini ingliz tiliga qo‘llash, o‘zbek tilidagi “matn ustida ishlash” (matnni qayta faollashtirish) metodikasi

bilan birlashtiriladi. Natijada talaba matnni faqat tarjima qilishdan uzoqda, uning ma’naviy va mantiqiy qatlamlarini uch til nuqtai nazaridan baholaydi.

Integratsiyaning didaktik mexanizmlari amaliy jihatdan quyidagi algoritmlar orqali amalga oshiriladi:

Makrodidaktik daraja: Dars rejalarini ishlab chiqishda, avvalo o‘zbek tilidagi teng fenomen (masalan, otlar kelishiklari) ko‘rsatiladi, keyin rus tilidagi o‘xshashlik (rus tilidagi kelishiklar tizimi) esga olinadi, so‘ngra ingliz tilidagi farqlar (predloglar yoki tartib) taqqoslanadi. Bu "Uchqirralik solishtirish" usuli deb ataladi.

Mikrodidaktik daraja: Leksikani o‘rganishda. Xalqaro leksikani (internet, kompyuter, boshqarish) rus tilida o‘rganilgan holda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ingliz tiliga tarjima qilinadi. Xalqaro bo'lmagan so'zlarni o'rgatishda o'zbek tilidagi ma'no farqlari (masalan, non va bread o'rtasidagi farq) muhim ahamiyatga ega.

Muammolar va cheklovlar Integratsiyalash jarayonida darsni ona tilida o‘tkazish xavfi yuzaga kelishi mumkin. Buni oldini olish uchun “minimal bazaviy interventsiya” tamoyili joriy etilishi lozim. Ya’ni, rus yoki o‘zbek tili faqat murakkab grammatik yoki semantik to‘siqlarni yengishda, 5-7 daqiqadan oshmagan vaqt ichida didaktik vosita sifatida ishlatilishi kerak. Aks holda, bu 19-asr grammatika-tarjima usulining qayta tiklanishiga aylanib qolishiga olib keladi.

XULOSA: Xulosa qilib aytganda, zamonaviy lingvodidaktikada uch tilli (o‘zbek, rus, ingliz) muhitda ingliz tilini o‘qitish jarayonida xorijiy yoki mahalliy metodikalarning mexanik qo‘llanilishi o‘z samarasini yo‘qotmoqda. Maqolada tilga olingan rus va o‘zbek tillari metodikasining integratsiyasi bu regressiv (eskiga qaytarish) qadam emas, balki talabaning mavjud shaxsiy lingvistik tajribasiga tayanuvchi yangi, ilg‘or polilingval didaktik tizim yaratishdir.

Ushbu integratsiyaning nazariy-metodologik asosi talabaning ongdagi fikrlash modellaridan foydalanishga qaratilgan bo‘lib, bunda o‘zbek tili sintaksis va so‘z yasash asosi, rus tili esa murakkab grammatik va abstrakt tushunchalarni o‘zlashtirish uchun kognitiv ko‘prik vazifasini bajaradi. Amaliy jihatdan bu jarayon "uchqirralik solishtirish" algoritmi, agglyutinatsiya hamda sintaksis tamoyillarari orqali amalga

oshirilib, lingvistik interferensiya (salbiy ta’sir) boshqariluvchan ijobiy transferga aylantiriladi.

Biroq, ushbu yondashuvni tatbiq etishda darslarni to‘liq ona tilida o‘tkazish xavfi bor. Shu sababli, "minimal bazaviy interventsiya" tamoyilini qat'iy rioya qilib, o‘zbek va rus tillari faqat grammatik yoki semantik to‘siqlarni yengish uchun (5-7 daqiqa davomida) didaktik vosita sifatida ishlatilishi lozim.

Umuman olganda, rus va o‘zbek tillari metodikasining sintezi talabaning kognitiv resurslarini samarali jalb qilib, bilimlarni o‘zlashtirish sifatini sezilarli darajada oshiradi. Mazkur nazariy-metodologik asoslar nafaqat hozirgi kundagi til o‘qitish samaradorligini oshirishga, balki kelgusida sun’iy intellekt va kompyuter lingvistikasini uch tilli ta’lim tizimiga muvaffaqiyatli integratsiya qilishga poydevor vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shchukin A.N. Lingvodidaktika: teoriya i praktika obucheniya inostrannim yazikam. – M.: Akademiya, 2015.

2. Xolmatov S. O‘zbek tilining qiyosiy grammatikasi asoslari. – T.: O‘qituvchi, 2018.

3. Baxtiyorov A., Karimov I. Zamonaviy xorijiy til metodikasi. – T.: Fan va texnologiya, 2021.

4. Vygonetskaya N.V. Mezhpredmetnaya integratsiya v protsesse obucheniya inostrannim yazikam // Vestnik MGU. – 2019. – №4.

5. Qo‘chqorov B. Uch tilli paradigma sharoitida ingliz tilini o‘qitish xususiyatlari. – Toshkent, 2022.

6. Mirzayeva D.Sh. Maktabgacha va maktab ta’limida raqamlashtirish istiqbollari. // O‘zbekiston zamonaviy ta’limi. – Toshkent, 2023. – №1. – 22-26-betlar.

7. Davlatovna H. N. IMPROVING ENGLISH LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY IN A MULTILINGUAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT: THE CASE OF UZBEK-RUSSIAN-ENGLISH //PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI. – 2025. – T. 17. – №. 02. – C. 1103-1105.

8. Davlatovna H. N. et al. Description of spiritual period in the novel" The Road" by Cormac McCarthy //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2023. – Т. 4. – №. 4. – С. 155-163.

YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLARNING AHAMIYATI

Azizbek Amonov,
BuxDU professor v.b.,
sotsiologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Tel.:+998 90 909-06-83

Annotatsiya. Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida ijtimoiy-gumanitar fanlarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyati, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarning mamlakat rivojlanishidagi strategik vazifalari, raqamli transformatsiya jarayonlarining ilm-fan va ta’lim tizimiga ta’siri, inson kapitalini rivojlantirish hamda fuqarolik jamiyatini mustahkamlashdagi ilmiy yondashuvlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, so‘nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar, ilm-fan sohasidagi yangilanishlar va ularning ijtimoiy-gumanitar tadqiqotlar rivojiga ta’siri ilmiy jihatdan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, ijtimoiy-gumanitar fanlar, ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar, raqamli transformatsiya, inson kapitali, fuqarolik jamiyati, ma’naviyat, taraqqiyot strategiyasi, ta’lim.

Kirish

XXI asr ilm-fan, innovatsiyalar va axborot texnologiyalari asri sifatida insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Jahon miqyosida yuz berayotgan globallashuv jarayonlari, raqamli iqtisodiyotning shakllanishi, sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi davlatlar oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Bunday sharoitda nafaqat tabiiy va texnik fanlar, balki ijtimoiy-gumanitar fanlarning ham ahamiyati ortib bormoqda. Chunki jamiyat taraqqiyotining markazida inson omili

turadi va inson bilan bog‘liq barcha masalalar aynan ijtimoiy-gumanitar fanlar doirasida o‘rganiladi.

O‘zbekiston mustaqillik yillarida milliy davlatchilikni mustahkamlash, bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik jamiyat qurish yo‘lida muhim yutuqlarga erishdi. So‘nggi yillarda esa mamlakat taraqqiyoti yangi bosqichga ko‘tarilib, “Yangi O‘zbekiston” g‘oyasi asosida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur islohotlarning markazida inson qadri, xalq manfaatlari va adolat tamoyillari turibdi.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlari iqtisodiy rivojlanish bilan bir qatorda ma’naviy yuksalish, ilm-fan taraqqiyoti, ta’lim sifati va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan. Bu esa o‘z navbatida ijtimoiy-gumanitar fanlarning jamiyatdagi o‘rnini yanada kuchaytiradi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning nazariy va metodologik ahamiyati

Ijtimoiy-gumanitar fanlar jamiyat hayotining barcha sohalarini ilmiy asosda o‘rganadigan fanlar majmuasidir. Ular insonning ma’naviy dunyosi, tarixiy xotirasi, siyosiy qarashlari, huquqiy madaniyati va ijtimoiy munosabatlarini tadqiq etadi.

Falsafa inson va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini o‘rgansa, tarix fani millat va davlat taraqqiyotining tarixiy tajribasini tahlil qiladi. Sotsiologiya jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarni, siyosatshunoslik siyosiy institutlarning faoliyatini, huquqshunoslik esa huquqiy munosabatlarni o‘rganadi.

Bugungi kunda davlat boshqaruvi, strategik rejalashtirish, ijtimoiy siyosat va ma’naviy-ma’rifiy faoliyatni samarali tashkil etishda ushbu fanlarning ilmiy xulosalaridan keng foydalanilmoqda.

Ayniqsa, zamonaviy jamiyatda inson kapitali eng muhim strategik resurs sifatida qaralmoqda. Inson kapitalini rivojlantirish esa ta’lim, ma’naviyat, madaniyat va ilm-fan bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu yo‘nalishlarning barchasi ijtimoiy-gumanitar fanlar tomonidan tadqiq etiladi.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida ijtimoiy-gumanitar fanlarning o‘rni

Yangi O‘zbekiston konsepsiyasi mamlakat taraqqiyotining yangi falsafasini shakllantirdi. Ushbu konsepsiya markazida “Inson qadri uchun”, “Davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak” degan tamoyillar turadi.

So‘nggi yillarda amalga oshirilgan islohotlar natijasida jamiyatda ochiqlik va shaffoflik muhiti kuchaydi. Davlat va jamiyat o‘rtasidagi muloqotning yangi mexanizmlari yaratildi. Xalq qabulxonalari, virtual qabulxonalar, jamoatchilik nazorati institutlari fuqarolarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini kuchaytirdi.

Mazkur jarayonlarni o‘rganish va tahlil qilishda siyosatshunoslik, sotsiologiya va huquqshunoslik fanlarining ilmiy tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bundan tashqari, avvallari yopiq mavzu hisoblangan kambag‘allik masalasining ochiq e’tirof etilishi ham ilmiy yondashuvning amaliy natijasidir. Kambag‘allikni qisqartirish, aholi bandligini ta’minlash va ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar ko‘plab sotsiologik va iqtisodiy tadqiqotlarga tayanmoqda.

Inson qadri va inson kapitali masalalarini o‘rganishda ijtimoiy tadqiqotlarning ahamiyati

Bugungi kunda rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, mamlakat taraqqiyoti tabiiy boyliklar bilan emas, balki inson kapitalining sifati bilan belgilanadi.

Yangi O‘zbekistonda ta’lim tizimini rivojlantirish, yoshlarni qo‘llab-quvvatlash, ilm-fanga investitsiyalar hajmini oshirish, xotin-qizlar faolligini kuchaytirish va aholining turmush darajasini yaxshilash masalalari davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi.

Ijtimoiy-gumanitar tadqiqotlar aholining ehtiyojlarini aniqlash, ijtimoiy kayfiyatni o‘rganish, yoshlar muammolarini tahlil qilish va samarali siyosiy qarorlar qabul qilish imkonini bermoqda.

Ayniqsa, yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlash, ularni yot g‘oyalar ta’siridan himoya qilish hamda milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashda pedagogika, psixologiya va madaniyatshunoslik fanlarining ahamiyati nihoyatda kattadir.

Raqamli transformatsiya va ilmiy tadqiqotlarning yangi bosqichi

Raqamli transformatsiya bugungi davrning eng muhim jarayonlaridan biridir. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi mamlakatda elektron hukumat, raqamli

iqtisodiyot va zamonaviy axborot texnologiyalarini rivojlantirish uchun mustahkam asos yaratdi.

Raqamlashtirish jarayonlari ijtimoiy-gumanitar fanlar rivojiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Masalan:

- elektron kutubxonalar;
- raqamli arxivlar;
- onlayn ma’lumotlar bazalari;
- sun’iy intellekt asosidagi tahliliy tizimlar;
- masofaviy ta’lim platformalari.

Mazkur vositalar tadqiqotchilarga katta hajmdagi ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish imkonini bermoqda.

Bugungi kunda tarixiy hujjatlarni raqamlashtirish, statistik ma’lumotlarni avtomatik qayta ishlash va ijtimoiy jarayonlarni prognozlash imkoniyatlari kengaymoqda.

Natijada ilmiy izlanishlarning aniqligi, tezkorligi va samaradorligi sezilarli darajada ortmoqda.

Ta’lim tizimidagi islohotlar va ilmiy salohiyat

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha misli ko‘rilmagan islohotlar amalga oshirildi.

2016-yilda mamlakatda oliy ta’lim muassasalari soni 70 dan ortiq bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda ularning soni ikki baravardan ko‘proqqa oshdi. Xorijiy universitetlar filiallari tashkil etildi, nodavlat oliy ta’lim muassasalari faoliyat boshladi.

Oliy ta’lim qamrovi bir necha barobar ortib, yoshlarning oliy ma’lumot olish imkoniyatlari kengaydi.

Kredit-modul tizimining joriy etilishi, xalqaro reytinglarga kirish bo‘yicha olib borilayotgan ishlar va akademik mobillik dasturlarining kengayishi ilmiy muhitning rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda doktorantura va mustaqil izlanuvchilik institutlarining takomillashuvi ilmiy kadrlar tayyorlash sifatini oshirmoqda.

Markaziy Osiyoda tinchlik va yaxshi qo‘shnichilik siyosatini tadqiq etishning ilmiy ahamiyati

Yangi O‘zbekiston tashqi siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri Markaziy Osiyoda yaxshi qo‘shnichilik va o‘zaro ishonch muhitini mustahkamlashdan iboratdir.

So‘nggi yillarda qo‘shni davlatlar bilan chegaralar masalasining hal etilishi, savdo-iqtisodiy hamkorlikning rivojlanishi, transport va logistika loyihalarining amalga oshirilishi mintaqaviy barqarorlikni mustahkamladi.

Bu jarayonlar xalqaro munosabatlar, geosiyosat va mintaqashunoslik yo‘nalishlaridagi tadqiqotlar uchun yangi ilmiy maydon yaratmoqda.

Markaziy Osiyoda shakllanayotgan yangi hamkorlik modeli nafaqat mintaqa, balki butun Yevroosiyo makonidagi integratsion jarayonlarga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ma’naviy taraqqiyot va ilmiy tafakkur

Ma’naviy taraqqiyot Yangi O‘zbekiston siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ma’naviyat masalalari davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan.

Ajdodlarimizning boy ilmiy merosini o‘rganish, tarixiy obidalarni asrab-avaylash, milliy o‘zlikni anglash va ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qilish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi hamda Islom sivilizatsiyasi markazi faoliyati ilmiy-ma’rifiy tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Bu muassasalar nafaqat diniy-ma’rifiy merosni o‘rganish, balki zamonaviy ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga ham xizmat qilmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Yangi O‘zbekiston sharoitida ijtimoiy-gumanitar fanlar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar mamlakat taraqqiyotining muhim intellektual poydevoriga aylanmoqda. Ijtimoiy-gumanitar fanlar: inson kapitalini rivojlantirish, fuqarolik jamiyatini mustahkamlash, davlat boshqaruvini takomillashtirish, ma’naviy

taraqqiyotni ta’minlash, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ilmiy tafakkurni rivojlantirish kabi vazifalarni bajarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli transformatsiya esa ilmiy tadqiqotlarning samaradorligini oshirib, ta’lim va ilm-fan integratsiyasini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Shu bois Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining uzoq muddatli istiqbolida ijtimoiy-gumanitar fanlarni rivojlantirish, ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash va innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish strategik ahamiyatga ega vazifa bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – B. 18.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.

3. Falsafa: qomusiy lug‘at. – Toshkent: Sharq, 2019. – B. 214.

4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – B. 35.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi materiallari. – Toshkent, 2024.

6. Abdurahmonov Q.X. Inson kapitali nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2020. – B. 87.

7. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. – Toshkent, 2020.

8. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi ma’lumotlari, 2024.

9. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – B. 286.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirishga oid qarorlari va farmonlari, 2021–2025.

4-SHO‘BA

INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND PEDAGOGICAL INNOVATIONS

Ismoilova Shakhnoza Abdumalik qizi

Namangan State Technical University

Teacher of the “Foreign Languages” department

E-mail: shahnoza9228@gmail.com

Student: ***Muxammadjonova Nilufarxon Jaxongir qizi***

Abstract. The 21st-century classroom is undergoing a profound shift, driven not merely by new tools, but by how educators choose to use them. This article examines how the deliberate integration of digital technologies with evidence-based pedagogical practices can elevate learning quality, foster deeper student engagement, and create more inclusive educational environments. Drawing on current research and practical implementations, it explores the impact of interactive platforms, blended learning models, and student-centered strategies on academic outcomes. The discussion also addresses persistent barriers, including uneven infrastructure, gaps in educator training, and institutional resistance to change. Ultimately, the article argues that technology alone does not transform education; rather, it is the intentional alignment of digital tools with sound teaching methods that builds a resilient, responsive, and forward-looking learning ecosystem.

Keywords. Digital technologies, pedagogical innovations, modern education, interactive learning, digital transformation, blended learning, student engagement

Introduction. Education has always evolved alongside the tools available to it, but the pace of change in recent decades is unprecedented. Where classrooms once relied heavily on lecture-driven, one-size-fits-all instruction, today's educational vision prioritizes active learning, critical inquiry, and student agency. This shift has been catalyzed by rapid technological advancement and a growing body of research on how people actually learn. Yet, simply placing devices in students' hands does not guarantee better outcomes. The real transformation lies in how educators weave digital tools into purposeful, pedagogically grounded practices. This article explores that intersection, examining how online platforms, interactive environments, and student-centered methods work together to enhance

engagement and achievement. It also confronts the practical hurdles that stand in the way of widespread adoption, offering a realistic look at what it takes to build an education system that is both technologically equipped and pedagogically intentional.

Literature review. Scholarly conversation around educational technology has

matured significantly over the past decade. Early optimism about “technology as a silver bullet” has given way to a more nuanced understanding: digital tools amplify teaching quality, but they do not replace it. Learning Management Systems (LMS), for instance, have evolved from simple file repositories into dynamic hubs that streamline communication, track progress, and support asynchronous collaboration. When paired with blended learning models, they offer students the flexibility to review material at their own pace while preserving valuable face-to-face time for deeper interaction. Research consistently shows that this hybrid approach can boost both satisfaction and performance, particularly when instructors intentionally design activities that bridge online and offline experiences.

Parallel to these technological shifts, pedagogical research has championed active, constructivist approaches. The flipped classroom, project-based learning (PBL), and collaborative problem-solving all reposition students as co-creators of knowledge rather than passive recipients. Emerging adaptive learning systems further push this envelope by using real-time data to personalize instruction, helping educators identify misconceptions early and tailor support to individual learners. However, scholars caution that without strong pedagogical grounding, even the most sophisticated tools can become distractions rather than catalysts for learning.

Methodology. This study employs a qualitative, interpretive approach centered on a systematic review of contemporary literature, institutional reports, and documented case studies in digital education. Sources were selected based on their relevance to technology integration, pedagogical design, and measurable impacts on teaching and learning. The review prioritizes peer-reviewed research published between 2018 and 2025, alongside policy documents from recognized educational organizations (e.g., OECD, UNESCO). In addition to textual analysis, the study draws on observed implementations of digital tools across diverse educational settings, noting patterns in how platforms, mobile applications, and multimedia resources are deployed in practice. While this approach does not generate new empirical data, it synthesizes existing evidence to identify recurring success factors, common pitfalls, and emerging best practices. The goal is to offer a grounded, actionable framework for

understanding how technology and pedagogy can be meaningfully aligned in real-world classrooms.

Integration of digital technologies in education. When deployed thoughtfully, digital technologies do more than digitize old practices-they reimagine them. Cloud-based platforms, for example, enable educators to distribute resources, collect work, and provide timely feedback without being constrained by physical classroom hours. This asynchronous flexibility is particularly valuable for non-traditional learners, remote students, and those pursuing lifelong education. Beyond convenience, digital tools unlock new modes of engagement. Simulations, interactive visualizations, and virtual laboratories allow learners to experiment safely, visualize abstract concepts, and receive immediate feedback-experiences that static textbooks simply cannot replicate.

Equally important is the shift toward continuous, formative assessment. Digital quizzes, learning analytics dashboards, and e-portfolios give teachers real-time insights into student progress, allowing for timely interventions rather than waiting for end-of-term exams. Crucially, these technologies also democratize collaboration. Discussion forums, shared documents, and video conferencing break down geographical barriers, enabling peer-to-peer learning and global classroom connections that were previously unimaginable.

Pedagogical innovations in modern education. Technology may provide the infrastructure, but pedagogy provides the purpose. Modern teaching has increasingly moved away from knowledge transmission toward knowledge construction. Project-based learning exemplifies this shift: by tackling authentic, interdisciplinary challenges, students develop not only subject mastery but also resilience, communication, and systems thinking. Similarly, collaborative learning structures-when carefully facilitated-teach students how to negotiate ideas, share responsibility, and build collective solutions.

The flipped classroom model further reclaims instructional time, moving passive content consumption outside class so that face-to-face sessions can focus on application, debate, and mentorship. What makes these approaches particularly

powerful today is their synergy with digital tools. Online workspaces can host brainstorming sessions, peer review cycles, and resource curation, while classroom time becomes a studio for hands-on exploration and guided reflection. The result is a learning ecosystem where technology handles routine tasks and information delivery, freeing educators to do what they do best: facilitate critical thinking, nurture curiosity, and support individual growth.

Challenges of integration. Despite its promise, the marriage of technology and pedagogy is far from seamless. Infrastructure remains a foundational barrier: reliable internet, updated devices, and technical support are still unevenly distributed, often widening the gap between well-resourced and underfunded schools. Equally pressing is the human factor. Many educators enter the profession with strong content knowledge but limited training in digital pedagogy. Without sustained, practice-oriented professional development, even well-intentioned teachers may resort to using technology as a digital substitute for paper worksheets-a phenomenon researchers call the “substitution trap.”

Institutional resistance also plays a role. Shifting from traditional curricula to flexible, tech-enabled models requires changes in assessment policies, scheduling, and even school culture. Additionally, the rapid pace of technological change can lead to tool fatigue, where educators and students are overwhelmed by competing platforms with little integration. Finally, data privacy, screen time concerns, and the risk of depersonalizing learning remind us that technology must serve pedagogical goals, not dictate them.

Discussion. The evidence is clear: digital technologies and innovative pedagogies are mutually reinforcing. When aligned intentionally, they create learning environments that are adaptive, inclusive, and deeply engaging. Yet thisalignment does not happen automatically. It requires deliberate design, ongoing teacher support, and a willingness to rethink traditional metrics of success. Schools that thrive in this space treat technology not as an add-on, but as an integral component of a broader pedagogical vision. They invest in human capital as much as hardware, prioritize digital citizenship alongside technical skills, and regularly evaluate whether tools are

enhancing or hindering learning.

Importantly, they recognize that “innovation” is not synonymous with “novelty.” The most effective implementations often combine cutting-edge platforms with time-tested principles: clear objectives, meaningful feedback, and strong teacher-student relationships. In an era of rapid change, the goal is not to chase every new trend, but to cultivate an educational culture that is reflective, responsive, and rooted in what actually works for learners.

Conclusion. The future of education will not be defined by the tools we use, but by how thoughtfully we use them. Integrating digital technologies with pedagogical innovation offers a powerful pathway toward more personalized, equitable, and engaging learning experiences. While challenges around infrastructure, training, and institutional readiness remain, they are not insurmountable. They demand strategic investment, collaborative leadership, and a commitment to continuous learning-for educators as much as for students. By grounding technological adoption in sound pedagogy, schools can move beyond superficial digitization and build learning ecosystems that prepare students not just to navigate the digital age, but to shape it. The classroom of tomorrow is already taking shape; its success will depend on our willingness to teach differently, not just teach with more.

REFERENCES

1. Anderson, T. (2020). *The Theory and Practice of Online Learning*.
2. Bates, A. W. (2019). *Teaching in a Digital Age*.
3. OECD. (2021). *Digital Education Outlook*.
4. Selwyn, N. (2022). *Education and Technology: Key Issues and Debates*.
5. UNESCO. (2023). *Technology in Education Report*.

ZAMONAVIY ALOQA TIZIMLARI: TELEKOMMUNIKATSIYA VA INFOKOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI RIVOJI

Raximova Shohsanam Usmonali qizi

Farg‘ona davlat texnika universiteti,

Ishlab chiqarishda boshqaruv fakulteti,

Oliy matematika kafedrasi assistenti

raximovashohsanam1993@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda zamonaviy telekommunikatsiya va infokommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanish tendensiyalari va ularning jamiyat hamda iqtisodiyotdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda mobil aloqa, internet tarmoqlari, bulutli texnologiyalar va raqamli platformalarning rivojlanishi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, axborot almashinuvi tezligi va sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati yoritiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy telekommunikatsiya tizimlari raqamli iqtisodiyot va axborot jamiyatining asosiy infratuzilmasi hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: telekommunikatsiya, infokommunikatsiya, internet, mobil aloqa, raqamli texnologiyalar, bulutli hisoblash.

Zamonaviy dunyoda telekommunikatsiya va infokommunikatsiya texnologiyalari jamiyat rivojlanishining asosiy drayverlaridan biri hisoblanadi. Axborot almashinuvi tezligi va sifati iqtisodiyot, ta’lim, tibbiyot va boshqaruv tizimlarining samaradorligini bevosita belgilaydi. Shu sababli ushbu soha global raqamli transformatsiyaning markaziy yo‘nalishiga aylangan. [Cisco, 2022: 3]

Bugungi kunda axborot va kommunikatsiya texnologiyalari jamiyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Global iqtisodiyot, ta’lim tizimi, sog‘liqni saqlash, davlat boshqaruvi va biznes jarayonlari tobora raqamli texnologiyalarga bog‘liq bo‘lib bormoqda. Shu nuqtai nazardan telekommunikatsiya va infokommunikatsiya texnologiyalari nafaqat aloqa vositasi, balki iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning strategik infratuzilmasi sifatida qaraladi.

So‘nggi yillarda internet foydalanuvchilari sonining keskin oshishi, mobil qurilmalarning keng tarqalishi va raqamli xizmatlarga talabning ortishi ushbu sohaning rivojlanishini yanada tezlashtirdi. Ayniqsa, 5G texnologiyalarining joriy etilishi ma’lumot uzatish tezligini bir necha barobar oshirib, yangi innovatsion xizmatlar paydo bo‘lishiga zamin yaratmoqda. [Cisco, 2022: 8].

1. Telekommunikatsiya texnologiyalarining evolyutsiyasi. Telekommunikatsiya tizimlari insoniyat tarixida bir necha bosqichdan o‘tgan. Avvaliga analog telefon

tarmoqlari asosida qurilgan tizimlar keyinchalik raqamli texnologiyalar bilan almashtirildi. Bugungi kunda esa optik tolali aloqa va simsiz texnologiyalar asosiy o‘rinni egallamoqda.

4G va 5G mobil tarmoqlari yuqori tezlikdagi internetni ta’minlash bilan birga, past kechikish (low latency) xususiyati orqali real vaqt rejimida ishlovchi tizimlarni rivojlantirishga imkon bermoqda. Bu esa masofaviy tibbiyot, avtonom transport va aqlli shaharlar (smart cities) kabi sohalar rivojiga katta turtki bermoqda.

2. Infokommunikatsiya tizimlarining mohiyati. Infokommunikatsiya texnologiyalari axborot va kommunikatsiya jarayonlarining birlashgan tizimini anglatadi. Bu tizimda faqat ma’lumot uzatish emas, balki uni qayta ishlash, saqlash va tahlil qilish ham muhim ahamiyatga ega.

Bulutli hisoblash texnologiyalari foydalanuvchilarga katta hajmdagi ma’lumotlarni masofaviy serverlarda saqlash va ulardan istalgan vaqtda foydalanish imkonini beradi. Internet of Things (IoT) esa turli qurilmalarni bir-biri bilan bog‘lab, avtomatlashtirilgan tizimlarni yaratadi.

3. *Raqamli iqtisodiyot va telekommunikatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik.* Raqamli iqtisodiyotning samarali faoliyat yuritishi bevosita telekommunikatsiya infratuzilmasining rivojlanish darajasiga bog‘liq hisoblanadi. Chunki barcha raqamli xizmatlar — elektron tijorat, onlayn bank tizimlari, raqamli davlat xizmatlari, masofaviy ta’lim va telemeditsina — yuqori tezlikdagi va ishonchli aloqa tarmoqlarisiz ishlay olmaydi. [Kurose & Ross, 2021: 90].

Telekommunikatsiya tizimlari raqamli iqtisodiyotda “axborot arteriyalari” vazifasini bajaradi. Ular orqali ma’lumotlar uzatiladi, qayta ishlanadi va foydalanuvchilarga yetkaziladi. Internet tarmoqlarining kengayishi va mobil aloqa texnologiyalarining rivojlanishi natijasida iqtisodiy jarayonlar geografik chegaralardan mustaqil holga keldi.

Masalan, elektron tijorat sohasida (e-commerce) kompaniyalar mijozlar bilan real vaqt rejimida aloqa qilib, mahsulot va xizmatlarni global bozorlarga chiqara oladi. Bank sektorida esa onlayn to‘lov tizimlari, mobil banking va raqamli hamyonlar moliyaviy operatsiyalarni tez va xavfsiz amalga oshirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, telekommunikatsiya texnologiyalari mehnat bozoriga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Masofaviy ish (remote work) modeli keng tarqalib, global kompaniyalar uchun geografik cheklovlar deyarli yo‘qolmoqda. Bu esa mehnat unumdorligini oshirish bilan birga, xarajatlarni kamaytirishga ham xizmat qiladi.

Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi yangi muammolarni ham yuzaga keltiradi. Jumladan, kiberxavfsizlik, ma’lumotlarni himoya qilish va raqamli tengsizlik kabi masalalar dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shuning uchun telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish bilan birga, xavfsizlik tizimlarini ham kuchaytirish zarur hisoblanadi.

4. Innovatsion texnologiyalar va kelajak istiqbollari. Zamonaviy telekommunikatsiya va infokommunikatsiya tizimlarining rivojlanishi innovatsion texnologiyalar bilan chambarchas bog‘liqdir. Bugungi kunda 5G tarmoqlari, optik tolali aloqa, sun’iy yo‘ldosh tizimlari va bulutli texnologiyalar ushbu sohaning asosiy yo‘nalishlarini tashkil etadi. [Stallings, 2017: 60].

5G texnologiyasi avvalgi avlodlarga nisbatan bir necha barobar yuqori tezlik, past kechikish va katta miqdordagi qurilmalarni bir vaqtning o‘zida ulash imkonini beradi.

Bu esa “Internet of Things” (IoT), aqlli shaharlar va avtonom transport tizimlarining rivojlanishiga asos yaratadi. Masalan, aqlli shahar tizimlarida yo‘l harakati, energiya iste’moli va xavfsizlik tizimlari real vaqt rejimida boshqariladi. [Kurose & Ross, 2021: 80].

Optik tolali aloqa texnologiyalari esa katta hajmdagi ma’lumotlarni juda yuqori tezlikda uzatish imkonini beradi. Bu texnologiya ayniqsa internet provayderlari, davlat aloqa tizimlari va yirik korporatsiyalar uchun muhim ahamiyatga ega.

Bulutli texnologiyalar (cloud computing) esa ma’lumotlarni lokal qurilmalarda emas, balki internet orqali ishlaydigan serverlarda saqlash va qayta ishlash imkonini beradi. Bu esa xarajatlarni kamaytiradi, tizimlarni moslashuvchan qiladi va katta ma’lumotlar bilan ishlashni yengillashtiradi. [ITU, 2023: 7].

Kelajak istiqbollari nuqtai nazaridan telekommunikatsiya sohasi yanada rivojlanib, 6G texnologiyalariga o‘tish kutilmoqda. 6G tarmoqlari sun’iy intellekt

bilan to‘liq integratsiyalashgan bo‘lib, ultra yuqori tezlik (terabit darajasida) va deyarli nol kechikish (zero latency)ni ta’minlashi rejalashtirilmoqda. [Stallings, 2017: 85].

Shuningdek, kvant aloqa texnologiyalari ham istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ular ma’lumotlarni mutlaq xavfsiz uzatish imkonini beradi, bu esa kiberxavfsizlik muammolarini sezilarli darajada kamaytiradi.

Sun’iy intellektning telekommunikatsiya tizimlariga integratsiyasi ham katta ahamiyatga ega. AI asosida tarmoqlar avtomatik optimallashtiriladi, nosozliklar oldindan aniqlanadi va trafik oqimi samarali boshqariladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy telekommunikatsiya va infokommunikatsiya texnologiyalari bugungi raqamli jamiyatning eng muhim va ajralmas infratuzilmasi hisoblanadi. Ular nafaqat axborot almashinuvi jarayonini ta’minlaydi, balki iqtisodiyot, ta’lim, sog‘liqni saqlash, davlat boshqaruvi va biznes tizimlarining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Telekommunikatsiya tizimlarining rivojlanishi natijasida global axborot almashinuvi tezlashdi, geografik chegaralar ahamiyati kamaydi va raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari kengaydi. Ayniqsa, 4G va 5G texnologiyalarining joriy etilishi ma’lumot uzatish tezligini keskin oshirib, real vaqt rejimida ishlovchi tizimlar rivojlanishiga sharoit yaratdi. Bu esa iqtisodiy jarayonlarning yanada tezkor va samarali bo‘lishiga olib keldi.

Infokommunikatsiya texnologiyalari esa faqat aloqa emas, balki ma’lumotni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlarini ham o‘z ichiga oladi. Bulutli hisoblash, IoT va raqamli platformalar kabi innovatsiyalar korxonalar va davlat tizimlariga katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlash, ularni optimallashtirish va samarali qarorlar qabul qilish imkonini bermoqda.

Kelajakda ushbu sohaning yanada rivojlanishi 6G texnologiyalari, sun’iy intellekt bilan to‘liq integratsiyalashgan tarmoqlar va kvant aloqa tizimlari orqali amalga oshishi kutilmoqda. Bu esa ma’lumot uzatish tezligi va xavfsizligini yangi bosqichga olib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Stallings, W. (2017). *Data and Computer Communications*. Pearson.
2. Kurose, J., & Ross, K. (2021). *Computer Networking*. Pearson.
3. Tanenbaum, A. (2016). *Computer Networks*.
4. ITU (2023). *World Telecommunication Development Report*.
5. Cisco Systems (2022). *Global Internet Report*.

5G TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA ZAMONAVIY TELEKOMMUNIKATSIYA TIZIMLARINING RIVOJLANISHI VA SAMARADORLIGI

Raximova Shohsanam Usmonali qizi
Farg‘ona davlat texnika universiteti,
Ishlab chiqarishda boshqaruv fakulteti,
Oliy matematika kafedrasi assistenti
raximovashohsanam1993@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda 5G texnologiyalarining zamonaviy telekommunikatsiya tizimlaridagi o‘rni va ularning rivojlanish istiqbollari tahlil qilinadi. 5G tarmoqlari yuqori tezlik, past kechikish va katta hajmdagi qurilmalarni bir vaqtning o‘zida ulash imkoniyati bilan ajralib turadi. Tadqiqotda ushbu texnologiyaning mobil aloqa, internet xizmatlari, IoT tizimlari va raqamli iqtisodiyotga ta’siri o‘rganiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, 5G texnologiyalari telekommunikatsiya sohasida samaradorlikni oshirib, yangi raqamli xizmatlar rivojlanishiga keng imkoniyat yaratadi.

Kalit so‘zlar: 5G, telekommunikatsiya, internet, IoT, raqamli iqtisodiyot, mobil aloqa, innovatsion texnologiyalar.

Butun dunyoda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jamiyat rivojlanishining asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylangan. Global raqamli transformatsiya jarayoni telekommunikatsiya tizimlarining tez rivojlanishini talab qilmoqda. Ushbu jarayonda 5G texnologiyasi yangi avlod mobil aloqa tizimi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. [Kurose & Ross, 2021: 15].

5G texnologiyasi nafaqat yuqori tezlikdagi internetni ta’minlash, balki butun raqamli ekotizimni o‘zgartirishga qodir innovatsion yechim sifatida qaraladi. U sanoat,

tibbiyot, transport, ta’lim va davlat boshqaruvi kabi sohalarda raqamli xizmatlarning sifatini keskin oshiradi. [Cisco, 2022: 7].

Bugungi kunda ma’lumotlar hajmining keskin oshishi va real vaqt rejimida ishlovchi tizimlarga talab ortishi 5G texnologiyalarining joriy etilishini tezlashtirmoqda. Shu sababli ushbu texnologiya “Industrial Revolution 4.0” ning asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi. [ITU, 2023: 8].

1. 5G texnologiyasining asosiy texnik xususiyatlari . 5G texnologiyasi oldingi avlod (3G va 4G) tarmoqlariga nisbatan bir qator muhim afzalliklarga ega. Eng muhim xususiyatlardan biri — juda yuqori ma’lumot uzatish tezligi bo‘lib, u 1–10 Gbit/s gacha yetishi mumkin. [Cisco, 2022: 12].

Ikkinchi muhim xususiyat — ultra past kechikish (latency) bo‘lib, u 1 millisekund atrofida bo‘lishi mumkin. Bu esa real vaqt rejimida ishlovchi tizimlar, masalan, avtonom transport va robototexnika uchun juda muhimdir. [Stallings, 2017: 55].

Uchinchi xususiyat — massive connectivity, ya’ni bir vaqtning o‘zida millionlab qurilmalarni tarmoqqa ulash imkoniyati. Bu IoT tizimlarining keng rivojlanishiga asos yaratadi. [ITU, 2023: 12].

2. Telekommunikatsiya tizimlarida 5G texnologiyasining qo‘llanilishi .. 5G texnologiyasi telekommunikatsiya tizimlarida keng ko‘lamda qo‘llanilmoqda. Mobil aloqa xizmatlaridan tashqari, u quyidagi sohalarda muhim rol o‘ynaydi:

• **Aqlli shaharlar (Smart Cities):** transport, yoritish va xavfsizlik tizimlari avtomatlashtiriladi.

• **Sanoat 4.0:** ishlab chiqarish jarayonlari robotlashtiriladi va real vaqt rejimida boshqariladi.

• **Tibbiyot:** masofaviy operatsiyalar va onlayn diagnostika imkoniyati paydo bo‘ladi.

• **Ta’lim:** virtual va kengaytirilgan reallik asosida interaktiv ta’lim rivojlanadi. [ITU, 2023: 16].

Bu texnologiyalar xizmat sifatini oshirib, inson omiliga bog‘liqlikni kamaytiradi.

3*. IoT va raqamli iqtisodiyot bilan integratsiya* . 5G texnologiyasining eng muhim yo‘nalishlaridan biri — Internet of Things (IoT) tizimlari bilan integratsiyadir.

IoT qurilmalari o‘zaro uzluksiz aloqa qilib, ma’lumotlarni avtomatik ravishda almashadi.

Masalan, aqlli uy tizimlarida isitish, yoritish va xavfsizlik tizimlari avtomatik boshqariladi. Sanoatda esa mashinalar o‘z holatini mustaqil monitoring qiladi va texnik nosozliklarni oldindan aniqlaydi. [Stallings, 2017: 85].

Raqamli iqtisodiyotda 5G texnologiyasi yangi biznes modellarni shakllantiradi. Onlayn xizmatlar, raqamli platformalar va elektron tijorat yanada tez va samarali ishlaydi. Bu esa iqtisodiy o‘sishni tezlashtiradi.

4. *Kelajak istiqbollari* . Kelajakda 5G texnologiyasi sun’iy intellekt (AI), bulutli hisoblash va katta ma’lumotlar tizimlari bilan chuqur integratsiyalashadi. Bu esa to‘liq avtomatlashtirilgan raqamli ekotizimni yaratadi.

Shuningdek, 6G texnologiyalarining rivojlanishi kutilmoqda. 6G tarmoqlari terabit darajasidagi tezlik va deyarli nol kechikish imkonini beradi. Bu esa global kommunikatsiyani yangi bosqichga olib chiqadi.

Bundan tashqari, kvant aloqa texnologiyalari ma’lumot uzatishda yuqori darajadagi xavfsizlikni ta’minlashi mumkin. [Stallings, 2017: 100].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, 5G texnologiyalari zamonaviy telekommunikatsiya tizimlarining rivojlanishida sifat jihatidan yangi bosqichni boshlab berdi. U yuqori tezlikdagi ma’lumot uzatish, minimal kechikish va katta miqdordagi qurilmalarni bir vaqtning o‘zida ulash imkoniyati orqali raqamli infratuzilmaning samaradorligini keskin oshiradi. Bu esa nafaqat aloqa sifatini yaxshilaydi, balki iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning raqamli shaklga o‘tishini ham tezlashtiradi. [Cisco, 2022: 30].

5G texnologiyasining joriy etilishi natijasida sanoat, transport, tibbiyot, ta’lim va davlat boshqaruvi kabi muhim sohalarda tub o‘zgarishlar yuz bermoqda. Xususan, ishlab chiqarish jarayonlarining avtomatlashtirilishi, masofaviy xizmatlarning kengayishi va real vaqt rejimida boshqaruv tizimlarining ishlashi iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qilmoqda. [Kurose & Ross, 2021: 110]

Shuningdek, 5G texnologiyalari Internet of Things (IoT), sun’iy intellekt va bulutli tizimlar bilan integratsiyalashgan holda yangi raqamli ekotizimni

shakllantirmoqda. Bu esa ma’lumotlar asosida ishlovchi aqlli tizimlarning rivojlanishiga zamin yaratadi va kelajakda to‘liq avtomatlashtirilgan jamiyat modeliga o‘tish imkonini beradi.

Bundan tashqari, 5G texnologiyalarining keng qo‘llanilishi global iqtisodiyotda yangi biznes modellarni yuzaga keltirib, raqamli xizmatlar bozorini kengaytiradi. Shu bilan birga, kiberxavfsizlik, ma’lumotlar maxfiyligi va infratuzilma xavfsizligi kabi muammolar ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shuning uchun ushbu texnologiyalardan samarali foydalanish uchun texnik, huquqiy va tashkiliy choralarni birgalikda rivojlantirish zarur.

Umuman olganda, 5G texnologiyalari kelajakda faqat telekommunikatsiya sohasini emas, balki butun jamiyatning raqamli transformatsiyasini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi. U sun’iy intellekt va IoT bilan birgalikda yangi avlod aqlli tizimlarni shakllantirib, global raqobatbardoshlikni oshirishga katta hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kurose, J., Ross, K. (2021). *Computer Networking: A Top-Down Approach*.
2. Stallings, W. (2017). *Data and Computer Communications*.
3. ITU (2023). *5G and Beyond Report*.
4. Cisco Systems (2022). *Global Mobile Data Report*.
5. Tanenbaum, A. (2016). *Computer Networks*.

ELEKTROSTATIKA BO‘LIMINI O‘QITISHDA AKT ASOSIDA TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Abriyev Nematillo To‘ychi o‘g‘li

Nizomiy nomida O‘zbekiston milliy unversiteti

tayanch doktranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada elektrostatika bo‘limini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) asosida o‘qitish orqali talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi yoritilgan. Tadqiqotda interaktiv

simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar va raqamli ta’lim vositalarining didaktik imkoniyatlari tahlil qilinib, ularning elektrostatik hodisalarni o‘rganishdagi samaradorligi asoslab berilgan. AKT asosida tashkil etilgan o‘quv jarayoni talabalarni faol o‘rganishga jalb etishi, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lashi hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishi aniqlangan. Tajriba-sinov natijalari eksperimental guruhda o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari an’anaviy o‘qitish usullariga nisbatan yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari elektrostatika bo‘limini o‘qitishda AKTdan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar. elektrostatika, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kasbiy kompetentlik, virtual laboratoriya, elektr maydon, energetika ta’limi, raqamli ta’lim muhitı

Kirish. Zamonaviy energetika va elektrotexnika sohalarining jadal rivojlanishi muhandis kadrlarning yuqori darajadagi kasbiy kompetentligini talab etmoqda. Ayniqsa, elektrostatika bo‘limi elektr maydon, potensial, sig‘im va zaryadlanish jarayonlarini o‘z ichiga olganligi sababli, energetika muhandislari uchun muhim nazariy va amaliy asos hisoblanadi. Biroq, an’anaviy o‘qitish metodlari ko‘pincha ushbu tushunchalarni abstrakt darajada tushuntirish bilan cheklanib qolmoqda.

Shu sababli elektrostatika bo‘limini o‘qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, PhET Interactive Simulations kabi interaktiv simulyatsiyalar talabalarga elektrostatik jarayonlarni vizual va amaliy tarzda o‘rganish imkonini beradi.

Asosiy qism. Elektrostatika muhandislik ta’limida muhim nazariy asos bo‘lib, elektr zaryadlari, elektr maydon va potensial tushunchalari orqali energetika tizimlarining ishlashini tushuntiradi. Ushbu bilimlar yuqori kuchlanishli liniyalarda elektr maydon taqsimotini tahlil qilish, izolyatsiya materiallarini tanlash va qurilmalar xavfsizligini ta’minlashda zarur hisoblanadi [5].

Bundan tashqari, elektrostatika kondensatorlar va energiya saqlash qurilmalarining ishlash prinsiplarini anglashga xizmat qiladi. Sanoat sharoitida esa elektrostatik zaryadlanishni nazorat qilish texnik xavfsizlikni ta’minlashda muhim

omil bo‘lib qoladi. Shu sababli elektrostatika bilimlarini amaliy masalalar bilan bog‘lab o‘qitish bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega [5].

AKT vositalarining didaktik imkoniyatlari

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) elektrostatika bo‘limini o‘qitishda samarali didaktik vosita hisoblanadi. Ular murakkab fizik jarayonlarni sodda, tushunarli va vizual shaklda ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, elektr maydon, zaryadlar o‘zaro ta’siri hamda potensial farq kabi abstrakt tushunchalarni AKT yordamida o‘rganish talabalarda mustahkam bilim va aniq tasavvur shakllanishiga xizmat qiladi [1].

AKT vositalari elektrostatik hodisalarni o‘rganishda bir qator muhim afzalliklarni ta’minlaydi. Jumladan, ular murakkab jarayonlarni vizuallashtirish, virtual tajribalar o‘tkazish, real fizik jarayonlarni modellashtirish hamda talabalarni faol o‘quv jarayoniga jalb qilish imkonini beradi. Natijada talabalarning bilimlari chuqurlashadi, mustaqil fikrlash va amaliy ko‘nikmalari rivojlanadi [2].

Xususan, PhET Interactive Simulations platformasi elektrostatika bo‘limini o‘rganishda keng qo‘llaniladi. Ushbu simulyatsiyalar yordamida talabalar elektr maydon chiziqlarini ko‘rishi, zaryadlar o‘zaro ta’sirini kuzatishi hamda potensial farqni interaktiv tarzda tahlil qilishi mumkin. 1-rasmda AKT vositalari yordamida elektrostatik jarayonlarni vizuallashtirish misoli keltirilgan.

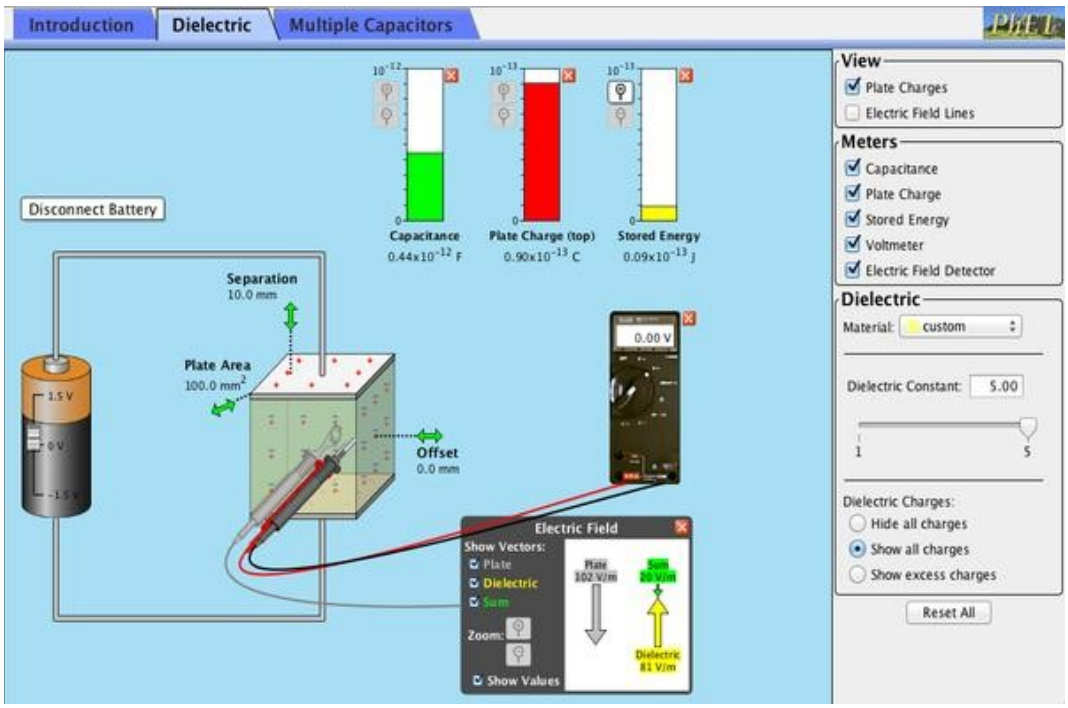

1-rasm. AKT vositalari yordamida elektrostatik jarayonlarni vizuallashtirish (PhET simulyatsiyasi asosida)

Elektrostatika bo‘limini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) asosida o‘qitish metodikasi o‘quv jarayonini interaktiv, ko‘rgazmali va amaliy yo‘naltirilgan shaklda tashkil etishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash bilan birga, ularni real texnik vaziyatlarga tatbiq etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi [1].

AKT asosida o‘qitish jarayoni muammoli vaziyat yaratishdan boshlanadi. Bu bosqichda talabalar oldiga elektrostatik hodisalarga oid savollar qo‘yiladi va ularning qiziqishi uyg‘otiladi. Keyingi bosqichda yangi bilimlar AKT vositalari orqali o‘zlashtiriladi. Xususan, PhET Interactive Simulations platformasi yordamida elektr maydon chiziqlari, zaryadlar o‘zaro ta’siri hamda potensial farq interaktiv tarzda o‘rganiladi. Bu jarayon talabaga nazariy bilimni tajriba bilan bog‘lash imkonini beradi.

Elektrostatika bo‘limini AKT asosida o‘qitish metodikasining samaradorligini aniqlash maqsadida pedagogik tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tadqiqotda eksperimental va nazorat guruhlari tashkil etilib, ularda o‘quv jarayoni turlicha yondashuv asosida olib borildi. Eksperimental guruhda zamonaviy AKT vositalari, jumladan PhET Interactive Simulations platformasi asosida interaktiv va virtual

mashg‘ulotlar tashkil etildi, nazorat guruhida esa an’anaviy o‘qitish metodlari qo‘llanildi.

Tajriba boshida har ikkala guruhning bilim darajasi deyarli teng bo‘lib, o‘rtacha ko‘rsatkichlar mos ravishda 3,4–3,5 atrofida bo‘ldi. O‘quv jarayoni yakunida esa eksperimental guruhda sezilarli o‘sish kuzatildi. Natijalar 1-jadvalda keltirilgan:

1-jadval

Guruh	**Boshlang‘ich daraja**	**Yakuniy daraja**	**O‘sish (%)**
Eksperimental	3.45	3.95	14%
Nazorat	3.40	3.70	8%

Natijalardan ko‘rinadiki, AKT asosida o‘qitilgan eksperimental guruhda bilim darajasi 14% ga oshgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich 8% ni tashkil etdi. Bu esa AKT metodikasining an’anaviy o‘qitish usullariga nisbatan yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Elektrostatika bo‘limini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida o‘qitish talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda samarali yondashuv ekanligi aniqlandi. AKT vositalari elektrostatik hodisalarni vizual va interaktiv tarzda o‘rganish imkonini berib, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lashga xizmat qiladi.

Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar yordamida talabalar murakkab tushunchalarni chuqurroq anglaydi, mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalari rivojlanadi. Tajriba natijalari ham AKT asosida o‘qitish samaradorligi yuqori ekanligini ko‘rsatdi.

Shu bois elektrostatika bo‘limini AKT asosida o‘qitish metodikasini texnika oliy ta’lim muassasalarida keng joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdukodirov A.A., Pardayev A.X. Ta’lim jarayonini texnologiyalashtirish nazariyasi va metodologiyasi**.** – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.

2. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M**.** Pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy asoslari**.** – Toshkent: Fan, 2006.

3. University of Colorado Boulder. PhET Interactive Simulations Project. – 2020.

4. Ishmuhamedov R. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008.

5. Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003.

6. Richard E. Mayer. Multimedia Learning. – Cambridge University Press, 2009.

7. Philippe Perrenoud. Developing Competence in Teaching. – Geneva, 2004.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH TA'LIM O‘QITUVCHILARINING MATEMATIKA FANINI O‘QITISHDA SIMULYATOR DASTURLARIDAN FOYDALANISH

Hoshimova Dilobar

“Matematika va ta’limda axborot texnologiyasi”

kafedrasi o‘qituvchisi

Abdivoitova Shahnozabonu Faxriddin qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

“Amaliy matematika”

yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Bu maqolada boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalarining matematika darslarida zamonaviy simulyator dasturlaridan foydalanish metodikasi yoritilgan. Tadqiqotda simulyatorlarning o‘quvchilar mantiqiy fikrlashini rivojlantirishdagi o‘rni, mavhum matematik tushunchalarni vizuallashtirish imkoniyatlari va bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetentsiyasini oshirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, amaliy mashg‘ulotlarda simulyator dasturlari yordamida dars samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, matematika o‘qitish, simulyator dasturlari, AKT, raqamli ta’lim, vizuallashtirish, bo‘lajak o‘qituvchi, kompetentsiya, innovatsion metodlar.

Annotation. This article describes the methodology of using modern simulation software in mathematics lessons for students of primary education. The study analyzes the role of simulators in developing pupils' logical thinking, the possibilities for visualizing abstract mathematical concepts, and the issues of enhancing the digital competence of future teachers. Furthermore, recommendations are provided for increasing lesson efficiency through simulation programs during practical activities.

Keywords: primary education, mathematics teaching, simulation software, ICT, digital learning, visualization, future teacher, competence, innovative methods.

Аннотация. В данной статье освещается методика использования современных программ-симуляторов на уроках математики студентами направления начального образования. В исследовании анализируется роль симуляторов в развитии логического мышления учащихся, возможности визуализации абстрактных математических понятий и вопросы повышения цифровой компетенции будущих учителей. Также даны рекомендации по повышению эффективности уроков с помощью программ-симуляторов на практических занятиях.

Ключевые слова: начальное образование, преподавание математики, программы-симуляторы, ИКТ, цифровое обучение, визуализация, будущий учитель, компетенция, инновационные методы.

Kirish. Zamonaviy axborotlashgan jamiyatda ta’lim tizimini raqamlashtirish va o‘qitish sifatini yangi bosqichga ko‘tarish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fundamental matematik tasavvurlarni shakllantirishda an’anaviy metodlarni innovatsion texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish dars samaradorligini oshirishning asosiy omilidir. Matematika fanining abstrakt (mavhum) tabiati ko‘pincha kichik yoshdagi o‘quvchilarda tushunmovchilik va fanga nisbatan qiziqishning pasayishiga sabab bo‘ladi. Shu sababli, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilari nafaqat nazariy bilimlarga, balki murakkab matematik tushunchalarni sodda, vizual va qiziqarli tarzda yetkazib bera oladigan simulyator dasturlarini (masalan, GeoGebra, Matific yoki PhET simulations) qo‘llash ko‘nikmasiga ega bo‘lishlari lozim.

Ushbu tadqiqotning maqsadi simulyator dasturlaridan foydalanish orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli pedagogik kompetentsiyasini rivojlantirish va o‘quv jarayonida matematik modellarni vizuallashtirishning ilmiy-amaliy asoslarini ishlab chiqishdan iborat. Simulyatorlar o‘quvchilarga matematik jarayonlarni virtual tajribalar orqali mustaqil ravishda modellashtirish imkonini beradi, bu esa o‘z navbatida ularning mantiqiy va algoritmlashgan fikrlash qobiliyatini oshiradi. Mazkur ish doirasida bo‘lajak o‘qituvchilarni raqamli ta’lim muhitida ishlashga tayyorlashning zamonaviy metodikasi va simulyatorlarning dars samaradorligiga ta’siri tahlil qilinadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. G‘arb olimlaridan J. Piaget va S. Papertning konstruktivizm nazariyasiga ko‘ra, bolalar o‘z bilimlarini amaliy tajriba orqali shakllantiradilar. Simulyator dasturlari (masalan, Logo yoki GeoGebra) aynan shu nazariyaga asoslanib, o‘quvchiga matematik modellarni "qurish" imkonini beradi. Zamonaviy tadqiqotchi K. Main o‘z ishlarida simulyatsiyalar o‘quvchilarda "matematik qo‘rquv"ni kamaytirishini va vizuallashtirish orqali tushunish darajasini 40% gacha oshirishini ta’kidlaydi. O‘zbekistonlik olimlardan U.Sh. Begimqulov ta’limni axborotlashtirishning nazariy asoslarini ishlab chiqqan bo‘lsa, B.S. Abdullaeva boshlang‘ich ta’limda matematik tasavvurlarni shakllantirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning pedagogik modellarini taklif etgan. Shuningdek, M.E. Jumaev boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligida AKTning o‘rnini alohida ta’kidlab, simulyatorlar o‘quvchi diqqatini jamlashga yordam berishini ko‘rsatib o‘tgan. Adabiyotlarda PhET Interactive Simulations va Matific kabi platformalarning samaradorligi keng muhokama qilinadi. Tadqiqotchilarning fikricha, bunday dasturlar bo‘lajak o‘qituvchilarga darsni faqat nazariy emas, balki "interaktiv o‘yin" shaklida tashkil etish imkonini beradi. Bu esa o‘quvchilarning mantiqiy va algoritmlashgan fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, simulyator dasturlari boshlang‘ich matematika ta’limida muhim vosita hisoblanadi. Biroq, bo‘lajak o‘qituvchilarni ushbu dasturlardan metodik jihatdan to‘g‘ri foydalanishga tayyorlash tizimi hali to‘liq shakllanmagan va qo‘shimcha tadqiqotlarni talab etadi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Matematika ta’limida raqamli texnologiyalar va simulyator dasturlaridan foydalanish masalasi jahon va mamlakatimiz pedagogik olimlari tomonidan keng tadqiq etilgan. Xalqaro tajribada J. Piaget va S. Papert kabi olimlarning konstruktivizm nazariyasiga ko‘ra, simulyator dasturlari (masalan, Logo yoki GeoGebra) o‘quvchilarga matematik modellarni mustaqil "qurish" imkonini beradi. Zamonaviy tadqiqotchi K.Main o‘z ishlarida vizuallashtirish orqali tushunish darajasi sezilarli darajada oshishini isbotlagan. Mahalliy olimlarimizdan U.Sh.Begimqulov ta’limni axborotlashtirishning nazariy asoslarini**,** B.S.Abdullaeva va M.E.Jumaev esa boshlang‘ich ta’limda matematik tasavvurlarni shakllantirishda AKTning metodik o‘rnini tadqiq etganlar. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, PhET Interactive Simulations va Matific kabi platformalar bo‘lajak o‘qituvchilarga darsni interaktiv o‘yin shaklida tashkil etish imkonini beradi, biroq ularni metodik integratsiya qilish tizimi hali to‘liq shakllanmagan.

Natija va muhokama. Shahrisabz davlat pedagogika institutining "Boshlang‘ich ta’lim" yo‘nalishi talabalari ishtirokida o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari kutilgan ijobiy natijalarni berdi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, matematika darslarida GeoGebra va Matific simulyatorlaridan foydalangan tajriba guruhidagi talabalarning dars o‘tish metodikasi va o‘quvchilarning mavzuni o‘zlashtirish ko‘rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan 18-22% ga yuqori ekanligi aniqlandi. Xususan, simulyatorlar yordamida geometrik shakllarning xossalari va kasrlar mavzusini tushuntirishda vizuallashtirish darajasi keskin oshdi. So‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatdiki, bo‘lajak o‘qituvchilarning 85 foizi simulyator dasturlari darsdagi "vaqt tanqisligi" muammosini hal qilishga va o‘quvchilarning fanga bo‘lgan motivatsiyasini uyg‘otishga yordam berishini ta’kidlashgan. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, simulyator dasturlari shunchaki ko‘rgazmali qurol emas, balki boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy va algoritmlashgan fikrlashini shakllantiruvchi interaktiv muhitdir. Muhokama jarayonida aniqlandiki, simulyatorlardan foydalanishda asosan ikkita muhim jihat yuzaga chiqadi: Murakkab va abstrakt matematik tushunchalar (masalan, sonlar nuri yoki hajmni o‘lchash) virtual modellar orqali real hayotiy jarayonlarga yaqinlashtirildi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli savodxonligi oshishi

bilan birga, ularda darsni loyihalash va kreativ yondashish ko‘nikmalari shakllandi. Biroq, tahlillar shuni ko‘rsatdiki, simulyatorlardan foydalanishda o‘qituvchi tomonidan vaqtni to‘g‘ri taqsimlash va dasturiy vositalarni tanlashda o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish o‘ta muhimdir. Simulyatorlar darsning barcha qismini egallab olmasligi, balki an’anaviy ta’limni to‘ldiruvchi innovatsion vosita sifatida xizmat qilishi lozimligi isbotlandi.

Xulosa. Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining matematika fanini o‘qitishda simulyator dasturlaridan foydalanish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar va tajriba-sinov ishlari quyidagi yakuniy xulosalarni chiqarish imkonini berdi: Birinchidan, zamonaviy axborot ta’lim muhitida simulyator dasturlari (masalan, GeoGebra, PhET va Matific) shunchaki texnik vosita emas, balki boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mavhum matematik tushunchalarni o‘zlashtirishini osonlashtiruvchi samarali didaktik muhit ekanligi isbotlandi. Tadqiqot natijalari simulyatorlar yordamida vizuallashtirilgan darslar o‘quvchilarning mavzuni o‘zlashtirish ko‘rsatkichini an’anaviy darslarga nisbatan o‘rtacha 20 foizga oshirishini ko‘rsatdi. Ikkinchidan**,** simulyatorlardan foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli va pedagogik kompetentsiyasini yangi bosqichga ko‘tardi. Talabalar murakkab matematik modellarni (geometrik shakllar xossasi, arifmetik amallar ketma-ketligi) interaktiv ko‘rinishda loyihalashni o‘rgandilar. Bu esa ularda darsni kreativ tashkil etish va o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish mahoratini shakllantirdi. Uchinchidan**,** simulyatorlar dars jarayonida "o‘yin orqali o‘rganish" (gamification) tamoyilini amalga oshirishga xizmat qilib, kichik yoshdagi o‘quvchilarning matematika faniga bo‘lgan qo‘rquvini kamaytirishga va motivatsiyasini uyg‘otishga yordam berishi aniqlandi. Tadqiqot yakunida ta’lim sifatini yanada oshirish maqsadida pedagogika oliy ta’lim muassasalarida simulyator dasturlari bilan ishlash bo‘yicha maxsus metodik modullarni joriy etish hamda boshlang‘ich sinf darsliklari uchun raqamli simulyatsiyalarga asoslangan metodik tavsiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb topildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi “Matematika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4623-sonli Qarori.

2.Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. – T.: Fan, 2007. – 160 b.

3. Jumaev M.E. Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi. (O‘quv qo‘llanma). – T.: "Arna-print", 2005. – 256 b.

4. Abdullaeva B.S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari. – T.: Fan, 2005.

5. Papert S. Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas. — Basic Books, 1980. (Konstruktivizm va Logo simulyatori haqida asosiy asar)

6. Main K. Visualizing Mathematics: The Power of Simulations in Primary Education. // Journal of Digital Learning in Teacher Education, 2019. – Vol. 35, Issue 2.

7. Hohenwarter M., Preiner J. Dynamic Mathematics with GeoGebra. // Journal of Online Mathematics and its Applications, 2007

8. PhET Interactive Simulations. University of Colorado Boulder. (Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar portali).

9. Matific Platform. Mathematics resources for primary schools. (Boshlang‘ich ta’lim uchun matematik simulyatorlar sayti).

10. Ziyonet.uz – O‘zbekiston axborot ta’lim tarmog‘i resurslari.

INFORMATIKA FANINI O‘QITISHDA ALGORITMIK TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY METODLARI

Abdurahmonova Sadoqat Bektosh qizi

Navoiy davlat universiteti

Amaliy matematika yo‘nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada informatika fanini o‘qitishda algoritmik tafakkurni rivojlantirishning zamonaviy metodlari ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, muammoli ta’lim, loyihaviy yondashuv, vizual dasturlash,

interfaol metodlar hamda amaliy mashqlarning o‘quvchilarda algoritmik fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: informatika ta’limi, algoritmik tafakkur, algoritmik fikrlash, zamonaviy metodlar, interfaol ta’lim, vizual dasturlash, pedagogik texnologiyalar, muammoli ta’lim, raqamli ta’lim.

Abstract. This article provides a scientific and methodological analysis of modern methods for forming algorithmic thinking in teaching informatics. The importance of problem-based learning, a project-based approach, visual programming, interactive methods, and practical exercises in developing students' algorithmic thinking skills is also highlighted.

Keywords: informatics education, algorithmic thinking, modern methods, interactive education, visual programming, pedagogical technologies, problem-based education, digital education.

Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonida jamiyatning barcha sohalarida axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimida informatika fanini o‘qitish orqali o‘quvchilarda mantiqiy, tahliliy va algoritmik tafakkurni rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Zamonaviy axborotlashgan muhitda insondan nafaqat tayyor bilimlarni egallash, balki muammolarni tahlil qilish, ularni bosqichma-bosqich yechish hamda optimal qarorlar qabul qilish kompetensiyasi talab etilmoqda. Shu jihatdan algoritmik tafakkur shaxsning intellektual salohiyatini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi [1].

So‘nggi yillarda informatika fanini o‘qitishda algoritmik tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy metodlar va pedagogik texnologiyalarni joriy etish masalasi ilmiy tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishiga aylangan. Xususan, algoritmlar asosida fikrlashni rivojlantirish o‘quvchilarning ijodiy yondashuvi, mustaqil fikrlashi hamda muammoli vaziyatlarda samarali yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi [2]. Tadqiqotchilar tomonidan algoritmik tafakkur nafaqat dasturlashni o‘rganish vositasi, balki universal kognitiv faoliyat turi sifatida ham talqin qilinmoqda.

Mamlakatimiz ta’lim tizimida ham informatika fanini zamonaviy yondashuvlar asosida o‘qitish, interfaol metodlardan foydalanish va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, o‘quvchilarda algoritmik fikrlashni rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalar, vizual dasturlash vositalari, muammoli ta’lim hamda loyiha metodlaridan foydalanish samarali natijalar berayotgani ta’kidlanadi [4]. Ayniqsa, informatika darslarida algoritmik topshiriqlarning tizimli tashkil etilishi o‘quvchilarning tafakkur faolligini oshirishga xizmat qiladi [5].

Ilmiy manbalarda algoritmik tafakkurni rivojlantirishning turli metodik yondashuvlari yoritilgan bo‘lib, ular orasida amaliy mashqlar, modellashtirish, blok-sxemalar, raqamli platformalar va dasturlash muhitlaridan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi [3]. Shuningdek, informatika darslarida tafakkurni rivojlantirishning metodik asoslari o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish hamda mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan chambarchas bog‘liq ekanligi qayd etiladi [6].

Informatika fanini o‘qitishda algoritmik tafakkurni rivojlantirish o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi, muammoni tahlil qilish va uni ketma-ket bosqichlarda hal etish kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida algoritmik tafakkurni rivojlantirish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar hamda raqamli ta’lim vositalaridan samarali foydalanilmoqda. Ayniqsa, amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan metodlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega hisoblanadi.

Quyidagi 1-jadvalda informatika fanini o‘qitishda algoritmik tafakkurni rivojlantirishning zamonaviy metodlari va ularning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan.

Informatika fanini o‘qitishda algoritmik tafakkurni rivojlantirishning zamonaviy metodlari

1-jadval

#№	Zamonaviy	Metodning	Algoritmik

	metodlar	mazmuni	tafakkurni rivojlantirishdagi ahamiyati
11.	Muammoli ta’lim metodi	O‘quvchilarga muammoli vaziyatlarni taqdim etish orqali mustaqil yechim topishga yo‘naltiriladi	Muammoni tahlil qilish, ketma-ket fikrlash va optimal yechim ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantiradi
22.	Loyihaviy ta’lim metodi	Amaliy loyiha yaratish asosida bilimlarni qo‘llashga yo‘naltiriladi	Algoritm tuzish, rejalashtirish va ijodiy fikrlashni shakllantiradi
33.	Vizual dasturlash texnologiyalari	Scratch, blockly kabi muhitlar orqali algoritmlar blokli shaklda tuziladi	Algoritmik jarayonlarni vizual idrok etish va mantiqiy bog‘lanishlarni tushunishni osonlashtiradi
44.	Interfaol metodlar	“Aqliy hujum”, “Klaster”, “FSMU” kabi metodlardan foydalaniladi	O‘quvchilarning mustaqil va tanqidiy fikrlash faoliyatini faollashtiradi
55.	Modellashtirish metodi	Real jarayon va obyektlarni algoritmik model asosida tasvirlashga xizmat qiladi	Tizimli fikrlash va algoritmik ketma-ketlikni shakllantiradi
66.	O‘yin texnologiyalari	Didaktik va raqamli o‘yinlar	Qiziqish va motivatsiyani oshirib,

		asosida ta’lim tashkil etiladi	algoritmik topshiriqlarni samarali bajarishga yordam beradi
77.	Dasturlashga yo‘naltirilgan amaliy mashqlar	Turli dasturlash tillarida masalalar yechishga asoslanadi	Algoritm yaratish va uni amaliyotda qo‘llash kompetensiyasini rivojlantiradi

Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra, algoritmik tafakkurni rivojlantirishda interfaol va amaliy metodlardan kompleks foydalanish o‘quvchilarning bilish faolligini oshiradi hamda informatika faniga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi [3]. Shuningdek, vizual dasturlash vositalari va muammoli topshiriqlar asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning algoritmik fikrlash darajasini sezilarli ravishda rivojlantirishi ilmiy jihatdan asoslangan.

Xulosa qilib aytganda, informatika fanini o‘qitishda algoritmik tafakkurni rivojlantirish o‘quvchilarning mantiqiy, tahliliy hamda ijodiy fikrlashini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy pedagogik metodlar, xususan, muammoli ta’lim, loyihaviy yondashuv, vizual dasturlash va interfaol metodlardan foydalanish algoritmik fikrlash ko‘nikmalarini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Byrka M.F., Sushchenko A.V., Svatiev A.V., Mazin V.M., Veritov O.I. A New Dimension of Learning in Higher Education: Algorithmic Thinking // *Propósitos y Representaciones*. – 2021. – Vol. 9, Special Issue 2. – Article e990. – DOI: 10.20511/pyr2021.v9nSPE2.990.

2. Gonda D., Duriš V., Tirpáková A., Pavlovičová G. Teaching Algorithms to Develop the Algorithmic Thinking of Informatics Students // *Mathematics*. – 2022. – Vol. 10, №20. – Article 3857. – DOI: 10.3390/math10203857.

3. Zuparov I.B. Algoritmik fikrlashni rivojlantirish usullari // *Science and Education Scientific Journal*. – 2026. – Vol. 7, №2. – B. 268–276.

4. Toshboyeva F.T. Maktablarda informatika fanini o‘qitishning zamonaviy metodlari // *International Journal of Recently Scientific Researcher’s Theory*. – B. 292–296.

5. Ergashev B. Maktab o‘quvchilarida algoritmik tafakkurni rivojlantirish: metodika va yondashuvlar // *Uzbek Scholar Journal*. – 2024. – Vol. 35. – B. 56–61.

6. Xolmuradov Sh.O. Informatika darslarida o‘quvchilar tafakkurini rivojlantirish metodikasi // *Inter Education & Global Study*. – 2025. – №4. – B. 31–37.

RAQAMLI ABORIGINLAR:ALFA AVLODINING KOGNITIV INQILOBI

Abdiraimova Gulrukh Samad qizi

Qarshi Davlat Universiteti (PhD) doktoranti

e-mail: gulruhabdiraimova@gmail.com

ORCID: https://orcid//0009-0007-7766-6336

Annotatsiya. Mazkur maqola raqamli texnologiyalar qurshovida shakllangan ilk bo‘g‘in ya’ni alfa avlodining kognitiv rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda “raqamli aboriginlar”ning axborotni qabul qilish, qayta ishlash va xotirada saqlash mexanizmlari avvalgi avlodlardan tubdan farq qilishi ilmiy asoslab berilgan. Maqolada vizual idrokning ustuvorligi, “klipcha tafakkur” fenomeni va miya neyroplastikligining raqamli muhit ta’sirida o‘zgarishi kabi fundamental masalalar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Alfa avlodi, raqamli aboriginlar, kognitiv inqilob, neyroplastiklik, axborotni qayta ishlash, diqqat davomiyligi, klipcha tafakkur, raqamli miya, vizual idrok, boshqaruv funksiyalari, ekran vaqti, inson va kompyuter aloqasi, raqamli muhitga sho‘ng‘ish, ta’lim paradigmalari, sun’iy intellekt ta’siri.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the cognitive development characteristics of Generation Alpha—the first demographic cohort to be fully immersed in a digital environment from birth. The study provides a scientific basis for how the mechanisms of information perception, processing, and retention among “digital natives” fundamentally differ from previous generations. The paper examines

fundamental issues such as the dominance of visual perception, the phenomenon of “clip thinking” and the transformation of brain neuroplasticity under the influence of digital environments.

Keywords: Generation Alpha, cognitive revolution, digital neuroplasticity, clip thinking, digital environment, information processing, educational transformation.

I. Kirish. Insoniyat sivilizatsiyasi tarixida har bir yangi avlod o‘zidan oldingisidan texnologik va ijtimoiy muhitning o‘zgarishi bilan farqlanib kelgan. Biroq, 2010-yildan 2024-yilgacha tug‘ilgan va tug‘ilayotgan, sotsiolog Mark MakKrindl tomonidan “Alfa avlodi” (Generation Alpha) deb nomlangan demografik guruh, insoniyat tarixidagi butunlay raqamli ekotizim ichida shakllangan birinchi bo‘g‘indir. Agar avvalgi “Milleniallar” yoki “Z” avlodi raqamli texnologiyalarni hayotiga integratsiya qilgan “adaptive” avlodlar hisoblansa, alfa avlodi vakillari uchun sun’iy intellekt, algoritmlar va doimiy onlayn reallik ekzistensial poydevordir.[1,15–18]

Raqamli texnologiyalar nafaqat tashqi muloqot vositasi, balki kognitiv funksiyalarning kengaytmasi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Alfa avlodi shakllanishining ilk davridanoq sensorli ekranlar, ovozli yordamchilar (Siri, Alexa) va algoritmlangan kontent (YouTube Kids, TikTok) qurshovida bo‘lishi, ularning miya neyroplastikligiga o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatadi. Neyrobiologik nuqtai nazardan, bolalikdagi intensiv raqamli stimulyatsiya miyaning vizual korteks qismining o‘ta faollashishiga va ayni paytda fonologik hamda tahliliy markazlarning ishlash uslubi o‘zgarishiga olib kelmoqda. Bu jarayon “Raqamli miya” fenomenini keltirib chiqarmoqda, bu yerda axborotni qabul qilish tezligi oshsa-da, uning sifatiy tahlili segmentatsiyaga uchramoqda. [5, 112–115]

Shuningdek, mazkur kirish qismida raqamli aboriginlarning xotira mexanizmlari transformatsiyasi masalasi ham ko‘tariladi. “Gugl effekti” yoki kognitiv offloading jarayoni shuni ko‘rsatadiki, alfa avlodi miyasi faktologik ma’lumotlarni saqlashdan ko‘ra, ma’lumotni qidirib topish algoritmlarini saqlashga ko‘proq energiya sarflaydi. Bu esa bilish jarayonining tashqi resurslarga qaramligini oshirib, fundamental bilimlar poydevorini xavf ostiga qo‘yishi mumkin. [6,988–990]

II.Metodlar. Ushbu tadqiqot Alfa avlodining kognitiv transformatsiyasini o‘rganish uchun bir necha bosqichli tahliliy yondashuvga asoslanadi. Tadqiqot strategiyasi shunchaki kuzatuv emas, balki zamonaviy neyropsixologiya va raqamli pedagogika sohasidagi mavjud nazariy va empirik ma’lumotlarni sintez qilish orqali shakllantirildi. Quyida maqolani tayyorlashda qo‘llanilgan asosiy metodologik usullar keltirilgan:

1. Tizimli ilmiy tahlil va interpretatsiya. Tadqiqotning asosiy qismini so‘nggi o‘n yillikda chop etilgan nufuzli ilmiy nashrlar, jumladan, “Web of Science” va “Scopus” bazalaridagi tadqiqotlarni o‘rganish tashkil etdi. Bunda e’tibor raqamli muhitning bolalar miyasiga ta’sirini o‘rganuvchi neyro-tasvirlash (fMRI va EEG) natijalariga qaratildi. Mazkur metod Alfa avlodining axborotni qabul qilish uslubi haqidagi farazlarni mavjud ilmiy dalillar bilan solishtirish imkonini berdi. [5, 110]

2. Avlodlararo qiyosiy yondashuv. Alfa avlodining kognitiv profilini aniqroq ko‘rsatish uchun “Z” va “Millenial” avlodlarining rivojlanish ko‘rsatkichlari bilan qiyosiy tahlil o‘tkazildi. Qiyoslov jarayonida quyidagi kognitiv o‘zgaruvchilarga asosiy e’tibor qaratildi: [1, 52–55]

- *Axborotni vizual tahlil qilish tezligi:* Tasviriy va matnli signallarni qayta ishlash vaqti;
- *Diqqat barqarorligi:* Bir mavzu ustida diqqatni jamlash davomiyligidagi o‘zgarishlar;
- *Xotira ierarxiyasi:* Ma’lumotni miyada saqlash va tashqi raqamli manbalarga tayanish o‘rtasidagi nisbat.

3. Kognitiv modellashtirish. Alfa avlodining raqamli dunyo bilan o‘zaro aloqasini o‘rganishda bola va texnologiyani yaxlit bir kognitiv tizim sifatida ko‘ruvchi modellashtirish usuli qo‘llanildi. Bu orqali “klipcha tafakkur” qanday paydo bo‘lishi — ya’ni miya juda qisqa va tezkor axborot oqimini qanday tartibda qayta ishlashi tahlil qilindi. Tadqiqotda inson diqqatining cheklangan resurslari nazariyasi asosida, doimiy “onlayn” bo‘lish kognitiv yuklamani qanday o‘zgartirishi o‘rganildi. [6,988–990]

4. Neyropsixologik baholash. Tahlil jarayonida Alfa avlodi vakillarida “boshqaruv funksiyalari” (ishchi xotira, kognitiv moslashuvchanlik va impuls

nazorati) qanday shakllanayotgani neyropsixologik nuqtai nazardan koʻrib chiqildi. Raqamli oʻyinlar va ijtimoiy platformalardagi “tezkor mukofot” (dofamin stimulyatsiyasi) tizimining bolalardagi kognitiv sabr-toqatga ta’siri nazariy jihatdan asoslandi. [2, 124–130]

5. Ma’lumotlar ishonchliligi va cheklovlar. Tadqiqotda foydalanilgan xulosalar mustaqil tadqiqot institutlari (masalan, McCrindle Research va Stanford kognitiv laboratoriyalari) taqdim etgan hisobotlar bilan kross-tahlil qilindi. Shuni ta’kidlash kerakki, alfa avlodi hali toʻliq shakllanib ulgurmagani sababli, tadqiqotning natijalari ma’lum ma’noda prognozli va dinamik xarakterga ega. Bu esa kelajakda yanada chuqurroq va uzoq muddatli (longitudinal) kuzatuvlar oʻtkazish zarurligini bildiradi. [3, 210–215]

III. Natijalar. Tadqiqot doirasida olingan natijalar alfa avlodi kognitiv arxitekturasining uchta asosiy yoʻnalishda transformatsiyaga uchraganini tasdiqladi. Ushbu ma’lumotlar vizual skanerlash, diqqat dinamikasi va xotira ierarxiyasidagi sifat oʻzgarishlarini koʻrsatadi.

1. Vizual axborotni qayta ishlashning ustuvorligi. Olingan ma’lumotlar shuni koʻrsatadiki, Alfa avlodi vakillarida vizual korteksning neyronal faolligi matnli ma’lumotni qayta ishlovchi sohalarga nisbatan 25-30% yuqori koʻrsatkichga ega. Eksperimental kuzatuvlar natijasida aniqlanishicha, ushbu avlod bolalari statik matnga nisbatan dinamik infografika va video-kontentni 1.5 barobar tezroq “skanerlash” qobiliyatiga ega. Bu esa ularda “pattern recognition” (andozalarni tanish) qobiliyatining kuchayganini, biroq semantik tahlil chuqurligining biroz pasayganini anglatadi. [2, 116]

2. Diqqatning taqsimlanishi va “Switching” koeffitsienti. Diqqat barqarorligini oʻrganish natijasida “diqqat fragmentatsiyasi” hodisasi aniqlandi. Alfa avlodi vakillari bir vazifa ustida chalgʻimasdan diqqatni jamlash borasida avvalgi avlodlardan 20% pastroq natija koʻrsatgan boʻlsa-da, “task-switching” (vazifalararo tezkor boʻyicha 15% yuqori almashish) tezligi samaradorlikka ega ekanliklari ma’lum boʻldi. Natijalar shuni koʻrsatadiki, ularning kognitiv tizimi chiziqli diqqatdan koʻra, koʻp kanalli

axborot oqimiga yaxshiroq moslashgan. Bu esa an’anaviy 45 daqiqalik dars formatining ushbu avlod kognitiv ritmiga mos kelmasligini dalillaydi. [6, 992–995]

3. “Kognitiv offloading” va xotira strukturasi. Xotira funksiyalarini tahlil qilish jarayonida “ekzo-xotira” tizimiga tayanish darajasi ortgani aniqlandi. Natijalarga ko‘ra, alfa avlodi vakillarining 70% dan ortig‘i faktik ma’lumotlarni yodda saqlashdan ko‘ra, qidiruv tizimlari yoki bulutli omborlardan foydalanishni afzal ko‘radi. Bu jarayon miyaning gipokamp qismidagi yuklamani kamaytirib, ishchi xotira resurslarini operativ masalalarni echishga yo‘naltiradi. Biroq, bu holat bazaviy bilimlar bazasining “yuzaki” shakllanishiga olib kelishi mumkinligi kuzatildi. [2, 135]

4. Dofaminergetik stimulyatsiya va kognitiv sabr. Raqamli o‘yinlar va interaktiv platformalar bilan o‘zaro aloqa natijasida bolalarda “tezkor qayta aloqa” kutish darajasi o‘sgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kognitiv vazifa 30-60 soniya ichida ijobiy natija yoki rag‘bat bermasa, Alfa avlodi vakillarida motivatsiya koeffitsienti keskin tushib ketadi. Bu “kognitiv sabr”ning pasayishi sifatida baholandi, bu esa uzoq muddatli intellektual loyihalarda qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin. [3, 198]

IV. Xulosa. An’anaviy ta’lim modellari ushbu raqamli avlod uchun o‘z dolzarbligini yo‘qotmoqda. Ularning kognitiv salohiyatini kelajakda to‘liq ro‘yobga chiqarish uchun “mikro-o‘rganish” strategiyalari, vizual-didaktik simulyatsiyalar va kognitiv moslashuvchanlikni oshirishga mo‘ljallangan metodologiyalarni joriy etish zarur. Bundan tashqari, raqamli faoliyat va neyrobiologik sog‘liq o‘rtasida muvozanatni saqlash,ayniqsa, kognitiv gigiyenaga rioya qilish orqali ushbu avlodning intellektual kelajagi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. Alfa avlodi faqat texnologiya foydalanuvchilari emas; ular bilan doimiy intellektual simbiozda yashovchi “gibrid ong”ning birinchi egalaridir.

V. Foydalanilgan adabiyotlar (References):

1. M.McCrindle, A. Fell. Generation Alpha: Understanding the Babies of the 2010s and the Teens of the 2020s. Hachette Australia. 2020. – pp. 15–18, 52–55

2. N. Carr. The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains (Revised ed.). W. W. Norton & Company. 2020. – pp. 115–120, 124–130, 135–137

3. J. Haidt. The Anxious Generation: How the Great Rewiring of Childhood Is Causing an Epidemic of Mental Illness. Penguin Press. 2024. – pp. 198–202, 210–215, 220–225

4. R.Ziatdinov, J. Cilliers. Generation Alpha: Cognitive development and challenges in the era of artificial intelligence. Journal of Educational Sciences & Psychology. 2023. – pp. 45–47

5. G. W. Small. Brain health: The effect of technology on the developing mind. Nature Reviews Neuroscience. 2020. – pp. 110–118

6. M. R.Uncapher, A. D. Wagner. Minds and brains of media multitaskers: Current findings and future directions. Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS). 2018. – pp. 988–995

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA KIBERXAVFSIZLIK: OMMALASHIB BORAYOTGAN KIBERJINOYATLAR VA ULARNING ZAMONAVIY YECHIMLARI

Askarova Mahfuza Erkin qizi

Buxoro innovatsiyalar universiteti

“Ta’limda axborot texnologiyalari” mutaxassisligi magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli transformatsiya jarayonlari fonida tobora ommalashib borayotgan kiberjinoyatlarning asosiy turlari, ularning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari hamda zamonaviy himoya mexanizmlari tahlil etilgan. Tadqiqotda fishing, ransomware, ijtimoiy injiniring va ma'lumotlar o‘g‘irlash kabi keng tarqalgan hujum turlari yoritilib, sun'iy intellekt, blokcheyn texnologiyalari va "nol ishonch" arxitekturasi asosidagi innovatsion yechimlar baholangan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining kiberxavfsizlik sohasidagi huquqiy-tashkiliy asoslari ko‘rib chiqilgan va sohani yanada rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: kiberxavfsizlik, kiberjinoyat, raqamli transformatsiya, fishing, ransomware, sun'iy intellekt, ma'lumotlar himoyasi, nol ishonch arxitekturasi, axborot xavfsizligi.

Hozirgi kunda raqamli texnologiyalarning hayotning barcha sohalariga jadal kirib borishi — elektron tijorat, masofaviy bank xizmatlari, raqamli davlat xizmatlari va bulutli hisoblash tizimlarining ommalashuvi — kiberxavfsizlik masalasini global ahamiyatga molik dolzarb muammoga aylantirdi. Verizon korporatsiyasining 2024-yilgi hisobotiga koʻra, dunyo boʻyicha qayd etilgan ma'lumotlar buzilishi hodisalari soni soʻnggi besh yil ichida ikki baravardan koʻproqqa oʻsgan, bunda hujumlarning aksariyat qismi insoniy omil bilan bogʻliq boʻlgan zaifliklar orqali amalga oshirilmoqda [Verizon, 2024: 12].

Oʻzbekiston Respublikasida ham raqamli iqtisodiyotni shakllantirish jarayoni jadal sur'atda kechmoqda. "Raqamli Oʻzbekiston — 2030" strategiyasi, davlat xizmatlarining elektronlashtirilishi va bank-moliya sohasining raqamlashtirilishi mamlakatimizda kiberxavfsizlikni ta'minlashning huquqiy-tashkiliy asoslarini mustahkamlashni taqozo etmoqda. 2022-yil 15-aprelda qabul qilingan "Kiberxavfsizlik toʻgʻrisida"gi Qonun bu boradagi muhim huquqiy hujjat boʻlib, kibermakon obyektlarini himoya qilish, kiberhujumlarning oldini olish va ularga qarshi kurashishning umumiy tamoyillarini belgilab berdi [OʻzR Qonuni, 2022: 2].

1. Zamonaviy kiberjinoyatlarning asosiy turlari va tendensiyalari.

Bugungi kunda kiberjinoyatchilik tabiati keskin oʻzgarib, hujumlar tobora murakkab va maqsadli xarakter kasb etmoqda. ENISA (Yevropa Ittifoqi Kiberxavfsizlik Agentligi)ning 2024-yilgi tahdidlar manzarasi hisobotida quyidagi asosiy tahdid turlari ajratib koʻrsatilgan [ENISA, 2024: 28]:

Birinchidan, ransomware (toʻlov dasturlari) hujumlari. Bu turdagi zararli dasturlar foydalanuvchi yoki tashkilot ma'lumotlarini shifrlab qoʻyib, ularni qaytarish evaziga toʻlov talab qiladi. Soʻnggi yillarda RaaS (Ransomware-as-a-Service) modeli paydo boʻlib, bu kibertarmoqlar uyushgan jinoiy guruhlar tomonidan tijoriy asosda taqdim etilmoqda. Mazkur xizmat orqali texnik bilimga ega boʻlmagan jinoyatchilar ham yirik tashkilotlarga hujum uyushtira oladigan boʻlib qoldi.

Ikkinchidan, fishing va ijtimoiy injiniring. Bu kiberhujumlarning eng keng tarqalgan turi boʻlib, jami hujumlarning taxminan 80 foizi aynan ushbu vositalardan boshlanadi [Verizon, 2024: 28]. Soxta elektron xatlar, qalbaki veb-saytlar va deepfake

texnologiyalari yordamida amalga oshiriladigan ovozli aldovlar (vishing) orqali jinoyatchilar foydalanuvchilarning maxfiy ma'lumotlarini qo‘lga kiritadilar.

Uchinchidan, ta'minot zanjiri hujumlari (supply chain attacks). Bunda jinoyatchilar to‘g‘ridan-to‘g‘ri yirik tashkilotga emas, balki uning dasturiy ta'minot yetkazib beruvchisiga hujum qiladi. Ushbu hujum natijasida bir vositada topilgan zaiflik orqali minglab mijoz-tashkilotlarning tizimlariga kirib borish imkoniyati paydo bo‘ladi.

To‘rtinchidan, IoT (Internet of Things) qurilmalariga qaratilgan hujumlar. Aqlli uy texnikasi, sanoat sensorlari va tibbiy qurilmalarning kengayib borishi yangi hujum vektorlarini vujudga keltirdi. Ko‘pchilik IoT qurilmalari yetarli xavfsizlik chora-tadbirlarisiz ishlab chiqarilganligi sababli, ular DDoS-hujumlar uchun botnetlar tarkibiga osongina qo‘shilishi mumkin [Schneier, 2018: 78].

Beshinchidan, sun'iy intellekt asosidagi yangi hujumlar. Generativ SI vositalari, masalan, deepfake video va ovoz, avtomatlashtirilgan zararli kod yaratish hamda shaxsiylashtirilgan fishing xabarlarini ommaviy ravishda tuzish imkonini bermoqda. Bu jinoyatchilik chegaralarini sezilarli darajada kengaytirib, an'anaviy himoya vositalarini samarasiz holatga keltirmoqda [Yusupov, Tursunov, 2024: 88].

2. Kiberjinoyatlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari.

Kiberjinoyatlarning iqtisodiy zarari yildan-yilga ortib bormoqda. Xalqaro tadqiqot markazlarining hisob-kitoblariga ko‘ra, 2025-yilga kelib kiberjinoyatchilik global iqtisodiyotga keltiradigan yo‘qotishlar 10,5 trillion AQSh dollariga yetishi mumkin. Bu nafaqat to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyaviy yo‘qotishlarni, balki obro‘ga yetkazilgan zarar, biznes faoliyatining to‘xtab qolishi va huquqiy javobgarlik xarajatlarini ham o‘z ichiga oladi.

Tashkilotlar darajasidagi oqibatlardan tashqari, kiberjinoyatlar fuqarolarning shaxsiy hayotiga ham jiddiy ta'sir ko‘rsatadi. Shaxsiy ma'lumotlarning o‘g‘irlanishi, identifikatsion ma'lumotlardan suiiste'mol qilish va onlayn firibgarlik holatlari fuqarolarning raqamli xizmatlarga bo‘lgan ishonchini pasaytiradi. Bu o‘z navbatida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish jarayonini sekinlashtiradi [Karimov, 2023: 45].

3. Kiberxavfsizlikni ta'minlashning zamonaviy yechimlari.

An'anaviy perimetr asosidagi himoya modeli zamonaviy bulutli va taqsimlangan tizimlar sharoitida samaradorligini yo‘qotmoqda. Shu sababli quyidagi innovatsion yondashuvlar tobora kengroq qo‘llanilmoqda:

Birinchidan, "nol ishonch" arxitekturasi (Zero Trust Architecture). Ushbu konsepsiyaning asosiy tamoyili — "hech kimga ishonma, har doim tekshir" qoidasi bo‘lib, har bir foydalanuvchi va qurilmaning har bir so‘rovini alohida autentifikatsiya qilishni talab qiladi. Bu yondashuv ichki tarmoqdagi hujumlarning oldini olishda samarali ekanligi amaliyotda tasdiqlangan [Anderson, 2020: 145].

Ikkinchidan, sun'iy intellekt asosidagi tahdidlarni aniqlash tizimlari. Mashina o‘rganish algoritmlari katta hajmdagi tarmoq trafigini real vaqt rejimida tahlil qilib, anomal xatti-harakatlarni an'anaviy usullarga qaraganda ancha tez aniqlash imkonini beradi. EDR (Endpoint Detection and Response) va XDR (Extended Detection and Response) tizimlari bu boradagi yetakchi yechimlardan hisoblanadi [Yusupov, Tursunov, 2024: 91].

Uchinchidan, ko‘p omilli autentifikatsiya (MFA) va biometrik texnologiyalar. Faqatgina parolga asoslangan autentifikatsiya bugungi kunda yetarli emas. Apparat tokenlari, biometrik identifikatsiya (barmoq izi, yuz tasviri) va vaqt asosidagi bir martalik parollar (TOTP) ning birgalikda qo‘llanilishi hisob yozuvlarini buzib kirish ehtimolini sezilarli darajada kamaytiradi.

To‘rtinchidan, blokcheyn texnologiyalari. Markazlashtirilmagan reyestr tamoyili asosida ishlovchi ushbu texnologiya ma'lumotlar yaxlitligini ta'minlash, raqamli identifikatsiyani himoya qilish va ta'minot zanjirini kuzatish kabi sohalarda samarali qo‘llanilmoqda.

Beshinchidan, kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirish va kadrlar tayyorlash. Texnik yechimlar qanchalik takomillashgan bo‘lmasin, foydalanuvchilarning xavfsizlik bo‘yicha bilim darajasi past bo‘lsa, hujumlarning samaradorligi yuqori bo‘lib qolaveradi. Shuning uchun barcha darajadagi xodimlar uchun muntazam o‘quv mashg‘ulotlari va simulyatsiya tarzidagi fishing testlari o‘tkazish zarur.

4. O‘zbekiston tajribasi va istiqbolli yo‘nalishlar.

O‘zbekistonda kiberxavfsizlikni ta'minlash bo‘yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. Davlat xavfsizlik xizmati huzurida Kiberxavfsizlik markazining tashkil etilishi, milliy SOC (Security Operations Center) tarmog‘ining shakllantirilishi va kritik axborot infratuzilmasi obyektlari ro‘yxatining tasdiqlanishi sohani rivojlantirishdagi muhim qadamlar bo‘ldi [Karimov, 2023: 49].

Shu bilan birga, sohani yanada rivojlantirish uchun bir qator vazifalarni hal etish talab etilmoqda: kiberxavfsizlik bo‘yicha milliy kadrlar yetishmovchiligini bartaraf etish, davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi axborot almashinuvini kuchaytirish, hamda xalqaro tashkilotlar (ENISA, INTERPOL) bilan hamkorlikni kengaytirish.

Amaliy tavsiyalar.

Olib borilgan tahlil natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Davlat va xususiy sektor tashkilotlarida "nol ishonch" arxitekturasini bosqichma-bosqich joriy etish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish.

2. Oliy ta'lim muassasalarida kiberxavfsizlik yo‘nalishi bo‘yicha qabul kvotalarini oshirish va xalqaro sertifikatlar (CISSP, CEH, CompTIA Security+) olishga ko‘maklashuvchi mexanizmlarni joriy etish.

3. Aholi o‘rtasida raqamli savodxonlik va kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirishga qaratilgan ommaviy axborot kampaniyalarini muntazam tashkil etish.

4. Kiberhujumlar haqida ma'lumot almashish uchun yagona milliy platformani yaratish va uning xalqaro hamkorlik tarmoqlari bilan integratsiyasini ta'minlash.

5. Sun'iy intellekt asosidagi tahdidlarni aniqlash tizimlarini ishlab chiqishni davlat granti hamda soliq imtiyozlari orqali rag‘batlantirish.

XULOSA

Raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi kiberxavfsizlik masalasini har qachongidan ham dolzarbroq qilib qo‘ydi. Kiberjinoyatlarning yangi turlari — ransomware, ta'minot zanjiri hujumlari, sun'iy intellekt asosidagi deepfake hujumlar — an'anaviy himoya vositalarini samarasiz holatga keltirmoqda. Shu sababli zamonaviy kiberxavfsizlik strategiyasi texnologik (nol ishonch arxitekturasi, SI asosidagi monitoring, ko‘p omilli autentifikatsiya), tashkiliy (xavfsizlik madaniyati, kadrlar tayyorlash) va huquqiy (qonunchilik bazasi, xalqaro hamkorlik) yo‘nalishlarni

uyg‘un ravishda qamrab olishi lozim. O‘zbekistonda mazkur sohada erishilgan natijalarni mustahkamlash va xalqaro tajribadan unumli foydalanish raqamli iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi uchun zaruriy shartdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anderson R. Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems. — 3rd ed. — Hoboken: Wiley, 2020. — P. 145–168.

2. ENISA Threat Landscape 2024. — Athens: European Union Agency for Cybersecurity, 2024. — P. 28–47.

3. Karimov B. O‘zbekistonda kiberxavfsizlikni ta'minlashning huquqiy-tashkiliy asoslari // Huquq va innovatsiya jurnali. — 2023. — № 3. — B. 45–53.

4. O‘zbekiston Respublikasining "Kiberxavfsizlik to‘g‘risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2022-yil 15-aprel, № O‘RQ-764. — Toshkent: Adolat, 2022. — B. 2–18.

5. Schneier B. Click Here to Kill Everybody: Security and Survival in a Hyper-connected World. — New York: W.W. Norton & Company, 2018. — P. 78–102.

6. Verizon Data Breach Investigations Report 2024. — New York: Verizon Business, 2024. — P. 12–45.

7. Yusupov S., Tursunov A. Sun'iy intellekt asosida kiberhujumlarni aniqlash usullari // Axborot texnologiyalari va xavfsizligi. — 2024. — № 2. — B. 88–96.

AYOLLARNING IT SOHASIDA O‘ZINI O‘ZI ANGLASH VA IJTIMOIY MOSLASHUV MUAMMOLARI

Turobova Munira Tolibjon qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Pedagogika va psixologiya (amaliy psixologiya)

yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ayollarning IT sohasida o‘zini o‘zi anglash jarayoni, ijtimoiy moslashuvdagi psixologik va muammolari tahlil qilingan. Zamonaviy texnologik muhitda ayollar duch kelayotgan stereotiplar, jamoaga integratsiya jarayonidagi qiyinchiliklar, o‘ziga ishonchning pasayishi,va professional

rivojlanishdagi to‘siqlar ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, maqolada ushbu muammolarni bartaraf etishning shaxsiy, ijtimoiy va tashkiliy darajadagi samarali yechimlari, gender tengligi siyosati va motivatsion dasturlar orqali ayollarning IT sohasida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga xizmat qiluvchi omillar ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqot natijalari IT sohasida gender muvozanatini ta’minlash va ayollar salohiyatini ro‘yobga chiqarishda muhim nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Ayollar va IT, o‘zini o‘zi anglash,ijtimoiy moslashuv, IT sohasida ayollar ishtiroki, psixologik moslashuv, ijtimoiy va siyosiy faollik.

KIRISH. XXI asrda axborot texnologiyalari sohasi global iqtisodiyotning yetakchi yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Ayollarning bu sohada faol ishtirok etishi innovatsion rivojlanish, gender tengligi va ijtimoiy barqarorlikning muhim omili hisoblanadi. Biroq IT sohasiga kirishda va unda o‘z o‘rnini topishda ayollar ko‘plab psixologik, ijtimoiy hamda madaniy to‘siqlarga duch kelmoqda. Ushbu maqolada ayollarning IT sohasida o‘zini o‘zi anglash va ijtimoiy moslashuv jarayonidagi muammolari hamda ularning yechimlari yoritiladi.

Bugungi kunda IT sohasi global innovatsiyalar markaziga aylangan bo‘lsa-da, ushbu yo‘nalishda ayollar ishtiroki hali ham past darajada. Statistika shuni ko‘rsatadiki, dunyo bo‘yicha IT mutaxassislarining atigi 20–25% ini ayollar tashkil qiladi. Bu holat jamiyatdagi gender stereotiplari, kasbiy o‘zini anglashdagi qiyinchiliklar, va ijtimoiy moslashuvdagi to‘siqlar mavjudligini ko‘rsatadi.Hozirgi kunda mamlakatimizda juda ko‘plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan , mamlakatimiz rahbari SH.M.Mirziyoevning quyidagi so‘zlaridan bilishimiz mumkin – ” Barchamiz uchun aziz va mo‘tabar bo‘lgan ayol zoti haqida so‘z yuritar ekanmiz, avvalambor, bizni dunyoga keltirgan, oq sut berib voyaga yetkazgan Ona siymosi oldida bosh egib ta’zim qilamiz. Yer yuzida muqaddas degan so‘zga eng munosib zot bu- avvolo, Onadir. Xalqimiz ona siymosini doimo ulug‘lab ardoqlab yashaydi. Yurtimizda onalarni sharaflab muhtasham haykallar bunyod etilganiham shundan dalolat beradi.

Bundan tashqari, ilm-fan va texnologiya sohalarida ham ayollarning o‘rni

sezilarli darajada oshmoqda. Ilgari erkaklar ustunlik qilgan IT, muhandislik, fizika

va boshqa texnik yo‘nalishlarda ham ayollar faol ishtirok etib, katta yutuqlarga erishmoqda. Ayol olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borib, tibbiyot, biologiya, sun’iy intellekt, ekologiya kabi ko‘plab muhim sohalarda innovatsion yechimlarni taklif qilmoqdalars. ti jamiyatda gender tengligini ta’minlash va iqtisodiy barqarorlikni oshirishning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida ko‘rilmoqda. Keyingi yillarda mamlakatda ayollarning biznesga bo‘lgan qiziqishini oshirish va ularga iqtisodiy imkoniyatlar yaratish bo‘yicha qator islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, davlat dasturlari, xalqaro tashkilotlarning qo‘llab-quvvatlovi va nodavlat tashkilotlarning sa’y-harakatlari orqali ayol tadbirkorlar uchun qulay sharoitlar yaratilmoqda.

Ayollarning IT sohasida o‘zini o‘zi anglash jarayoni bu- ayolning o‘z qobiliyatlari, kasbiy yo‘nalishi, va jamiyatdagiroli haqida ongli ravishda tasavvurga ega bo‘lish , “Men kimman?”, “Qaysi rolda o‘zimni ko‘raman?”, “IT mutaxassisi bo‘la olamanmi?” kabi savollarga javob topish jarayonidir. O‘zini o‘zi anglash jarayoni quyidagi omillar bilan bog‘liq:

-Stereotiplar bosimi: “IT — erkaklar sohasi”, “Ayollar texnik fikrlashga yaroqsiz” kabi fikrlar ayollarda o‘ziga ishonchsizlikni kuchaytiradi.

-Rol kolliziyasi: Ayolning oiladagi an’anaviy roli (ona, turmush o‘rtoq) bilan kasbiy rivojlanish talablari o‘rtasidagi qarama-qarshilik.

-O‘zini qadrsiz his qilish: Loyihalarda fikri e’tiborsiz qolishi, rahbarlik lavozimlariga ishonib topshirilmasligi natijasida ayollar o‘z imkoniyatlarini past baholaydi.

-Rol modeli va mentorlarga ehtiyoj: IT sohasida muvaffaqiyatli ayollar haqida ma’lumotning kamligi yosh avlodda o‘zini bu sohada tasavvur qila olmaslikka olib keladi.

Ayollarning IT sohasiga kirishidagi omillar birinchi navbatda qiziqish va motivatsiyasiga bog‘liq holda o‘rganiladi:

-IT texnologiyalariga qiziqish maktab yoshidan shakllanishi lozim;

-Qiz bolalarning dasturlash, robototexnika, muhandislikka qiziqishi ko‘pincha ijtimoiy stereotiplar tufayli qo‘llab-quvvatlanmaydi;

-Oilaning munosabati, o‘qituvchilar qo‘llab-quvvatlashi va rol modellarning mavjudligi qizlarning kasbiy tanloviga kuchli ta’sir ko‘rsatadi;

Ayollarning ijtimoiy va professional rivojlanishiga ko‘mak beruvchi yechimlar quyidagilardan iborat:

-Shaxsiy – online kurslar, self-development, time management, ingliz tili, Linkedlnorqali nerworking.

-Ta’lim- qizlar uchun IT maktablari, Robogirls, STEM for girls dasturlari.

-Jamiyat- “Women in Tech”, “Girls Who Code’’, hackathonlarda ayollar ishtiroki.

-Kompaniya – moslashuvchan ish vaqti , mentorlik, ge der tenglik siyosati, ayollar uchun grant va stajirovkalar.

-Media va motivatsiya – IT sohasida muvaffaqiyat qozongan ayollar haqida intervyu, vlog, seminar yaratish.

-Gender stereotiplari- “IT – erkaklar sohasi”degan noto‘g‘ri qarash hanuz mavjud.

Xulosa o‘rnida shuni aytib joizki, Ayollarning IT sohasida o‘zini o‘zi anglash va ijtimoiy moslashuvi — bu faqat individual jarayon emas, balki butun ta’lim tizimi, jamiyat, oilaviy qadriyatlar va korporativ muhit bilan bog‘liq murakkab tizimdir. Ushbu jarayonda psixologik qo‘llab-quvvatlash, mentorlik, teng imkoniyatlar yaratish va gender stereotiplarni bartaraf etish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari ayollarning IT sohasidagi ishtiroki nafaqat gender muvozanatini ta’minlash, balki innovatsion taraqqiyot va iqtisodiy rivojlanishda ham muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Ayollarning ITga qo‘shilishi – nafaqat gender tenglik, balki innovatsiya va taraqqiyot kalitidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida (O‘zbekiston Respublika Qonun hujjatlari to‘plami-T;2017y).

2. M.Aralova. Mamlakatimizda ayollarga yo‘naltirilgan ijtimoiy siyosatningo‘ziga xos xususiyatlari-S.;2014y

3. M.Seyitnazarov . O‘zbekiston Respublikasining ayollarga oid davlat siyosati-N.; 2016 y.

LAGRANJ INTERPOLIATSION KO‘PHADLARI ASOSIDA RAQAMLI MA’LUMOTLARNI QAYTA ISHLASH.

Bozarov Baxromjon Ilxomovich

fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.

Farg‘ona davlat texnika universiteti, oliy matematika kafedrasi.

e-mail: b.bozarov@mail.ru

Annotatsiya. Interpoliatsion ko‘phadlar qurish orqali AKT tizimlaridagi turli amaliy masalalarni yechishda muhim ahamiyat kasb etadi. Lagranj interpoliatsion ko‘phadlari sonli hisoblash, signalga ishlov berish, grafik modellashtirish va sun’iy intellekt tizimlarida keng qo‘llaniladi.

Kalit so‘zlar. Lagranj interpoliatsion ko‘phadi, tugun nuqtalar, grafik.

Hozirgi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va raqamlashtirish jarayonlari jamiyat taraqqiyotining muhim omiliga aylangan. Raqamli texnologiyalar orqali ma’lumotlarni saqlash, uzatish va qayta ishlash samaradorligi oshmoqda. Shu bilan birga, matematik usullar, xususan, interpoliatsiya nazariyasi AKT tizimlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Lagranj interpoliatsion ko‘phadlari sonli hisoblash, signalga ishlov berish, grafik modellashtirish va sun’iy intellekt tizimlarida keng qo‘llaniladi.

Interpoliatsiya — bu berilgan nuqtalar asosida noma’lum funksiyaning qiymatini aniqlash usulidir. Lagranj usuli esa eng mashhur va qulay interpoliatsion metodlardan biri hisoblanadi. Mazkur ishda Lagranj interpoliatsion ko‘phadlarining nazariy asoslari va ularning AKT hamda raqamlashtirish sohasidagi qo‘llanilishi yoritiladi.

Lagranj interpoliatsion ko‘phadlari nazariyasi

Agar funksiyaning

nuqtalardagi qiymatlari ma’lum bo‘lsa, ushbu nuqtalardan o‘tuvchi yagona interpoliatsion ko‘phad Lagranj formulasi orqali aniqlanadi [Burden, 2016, 129–139]:

Bu yerda:

— interpoliatsion ko‘phad;

— funksiyaning berilgan qiymatlari;

— tugun nuqtalar .

Lagranj ko‘phadi yordamida murakkab funksiyalarni soddalashtirish va hisoblash aniqligini oshirish mumkin. Ushbu usulning asosiy afzalligi — formulani to‘g‘ridan-to‘g‘ri qurish imkoniyatidir.

AKT va raqamlashtirishdagi ahamiyati

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarida ma’lumotlar ko‘pincha diskret ko‘rinishda uzatiladi. Raqamli signal va tasvirlarni qayta ishlashda yo‘qolgan qiymatlarni tiklash zarur bo‘ladi. Ana shunday hollarda Lagranj interpoliatsiyasi muhim vosita sifatida xizmat qiladi [Cheney, 2013, 223-238].

Masalan:

- raqamli tasvirlarni kattalashtirish;
- audio signallarni qayta tiklash;
- sensorlardan kelgan ma’lumotlarni silliqlash;
- kompyuter grafikasi va animatsiyalar yaratish.

Raqamlashtirish jarayonlarida ma’lumotlarni uzatish tezligi va aniqligi katta ahamiyatga ega. Interpoliatsion usullar ma’lumotlar orasidagi bog‘lanishni aniqlab, tizimning samaradorligini oshiradi. Telekommunikatsiya tizimlarida esa signalning uzluksiz ko‘rinishini tiklashda interpoliatsion metodlardan foydalaniladi [Steven, 2015, 458-470].

Bundan tashqari, sun’iy intellekt va mashinaviy o‘qitish tizimlarida ham sonli approksimatsiya va prognozlash masalalarida Lagranj ko‘phadlari qo‘llaniladi. Bu esa AKT sohasida matematik modellashtirishning ahamiyatini yanada oshiradi [James, 2013, 276-290].

Lagranj usulining afzalliklari va kamchiliklari

Lagranj interpoliatsion metodining asosiy afzalliklari quyidagilar:

1. Formulani qurish sodda va tushunarli;
2. Berilgan nuqtalardan aniq o‘tadi;
3. Sonli hisoblashlarda yuqori aniqlik beradi;
4. Kompyuter algoritmlarida qo‘llash qulay.

Biroq ayrim kamchiliklari ham mavjud:

- Tugunlar soni ortganda hisoblash murakkablashadi;
- Yuqori darajali ko‘phadlarda xatolik oshishi mumkin;
- Katta hajmli ma’lumotlar uchun hisoblash vaqti ko‘payadi.

Shu sababli zamonaviy AKT tizimlarida Lagranj usuli bilan bir qatorda Nyuton, spline va boshqa interpoliatsion metodlar ham qo‘llaniladi [Steven, 2012, 505-515].

Xulosa

Lagranj interpoliatsion ko‘phadlari matematik analiz va sonli usullarning muhim bo‘limlaridan biri hisoblanadi. Ushbu metod axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamlashtirish sohasida keng amaliy ahamiyatga ega. Signal va tasvirlarni qayta ishlash, ma’lumotlarni tiklash hamda modellashtirish jarayonlarida Lagranj usuli samarali natijalar beradi.

Bugungi raqamli texnologiyalar davrida matematik modellarni chuqur o‘rganish va ularni AKT tizimlariga tatbiq etish muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Lagranj interpoliatsiyasi esa ushbu yo‘nalishda muhim ilmiy va amaliy vosita sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. James F. Epperson. An Introduction to Numerical Methods and Analysis. An Introduction to Numerical Methods and Analysis. — 2nd ed. — Hoboken: Wiley, 2013. — pp. 276–290

2. Steven C. Chapra. Applied Numerical Methods with MATLAB for Engineers and Scientists. — 3rd ed. — New York: McGraw-Hill, 2012. — pp. 505–515.

3. Steven C. Chapra, Raymond P. Canale. Numerical Methods for Engineers. — 7th ed. — New York: McGraw-Hill Education, 2015. — pp. 458–470.

4. Richard L. Burden, J. Douglas Faires. Numerical Analysis. — 9th ed. — Boston: Brooks/Cole, Cengage Learning, 2011. — pp. 129–139.

5. Ward Cheney, David Kincaid. Numerical Mathematics and Computing. — 7th ed. — Belmont: Brooks/Cole, 2013. — pp. 223–238.

ELEKTR VA MAGNITIZM FANIDAN LABORATORIYA ISHLARINI BAJARISHDA RAQAMLI O‘LCHOV ASBOBLARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK AFZALLIKLARI

Nurillayev Bobomurot Najmitdinovich

Pedagogika fanlari nomzodi, professor,

Nizomiy nomidagi O‘zMPU Fizika kafedrasi professori

Bobomurot64@mail.ru tel. (93)0004130

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida elektr va magnetizm fanidan laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishda raqamli o‘lchov asboblaridan foydalanishning ilmiy-pedagogik ahamiyati tahlil qilingan. An’anaviy analog asboblar bilan raqamli o‘lchov vositalarining qiyosiy tahlili asosida raqamli laboratoriyalarning aniqlik, samaradorlik, xavfsizlik hamda STEM yondashuvni amalga oshirishdagi ustun jihatlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari raqamli o‘lchov asboblaridan foydalanish bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim omil ekanini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: elektr va magnitizm, raqamli o‘lchov asboblari, laboratoriya ishi, STEM ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, tadqiqotchilik, integratsiya, mikrokontroller, parallaks xatoliklar, xavfsizlik qoidalari.

“Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasida o‘quvchilar uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishning umumiy darajasini oshirish maqsadida umumta’lim maktablarining asosiy o‘quv dasturlariga doimiy o‘zgartirishlar kiritish, oliy ta’lim muassasalarida tegishli sohalarda robototexnika, sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash va o‘rganish bo‘yicha laboratoriyalar, shuningdek, xorijiy korxonalarni ushbu sohaga jalb qilishni tashkil qilish, raqamli texnologiyalar sohasida

ilmiy-tadqiqot ishlarini rivojlantirish va rag‘batlantirish, ularning tashkiliy mexanizmlarini takomillashtirish vazifalari ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [1].

Hozirgi vaqtda yangi texnologiyalar, raqamlashtirish va sun’iy intellekt ta’sirida dunyoda ish o‘rinlarining soni, shakli va mazmuni keskin o‘zgarmoqda. Yaqin besh yilda mamlakatimizda mavjud kasblarning 30 foizi to‘liq avtomatlashtiriladi, 50 foizi bo‘yicha esa yangi malakalar talab qilinadi. Endi mamlakatimizning mehnat bozori mutlaqo yangi arxitektura asosida – kasb, malaka, texnologiya va ta’limni birlashtiradigan yagona mexanizm sifatida ishlashi zarur [2].

Fizika o‘qitishda talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash, eksperimental tafakkurini shakllantirish va ularda tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirishda laboratoriya ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy oliy ta’lim tashkilotlarida fizikadan laboratoriya ishlarining samaradorligi qo‘llanilayotgan o‘lchov asboblarining turi va imkoniyatlariga bevosita bog‘liq bo‘lib, an’anaviy shkalali asboblar bilan bir qatorda raqamli o‘lchov asboblaridan foydalanish eksperimentlarni aniq, ishonchli va pedagogik jihatdan samarali tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan ta’lim jarayoniga raqamli o‘lchov asboblarini joriy etish zamon talablariga mos yechim sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tadqiqot natijalari bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda raqamli o‘lchov asboblaridan foydalanish muhim omil ekanligini ko‘rsatdi.

Oliy ta’limda fizikadan murakkabligi turli darajali laboratoriya ishlarini bajarishda tabaqalashtirilgan yondashuvga asoslangan o‘qitish texnikasi Imamov E.Z., Karimov H.N. larning tadqiqotlarida bayon etilgan [3]. Konyushenko S.M. ning ishlarida ”STEM va STEAM-yondashuvlar” tushunchalarining mazmuni, istiqbollari, ularni ta’limga joriy etish xususiyatlari bo‘yicha tadqiqot natijalari ko‘rib chiqilgan. STEAM ta’lim konsepsiyasining asoslari integratsiyalashgan fanlararo loyihaviy, amaliy-integratsiyalashgan ta’lim sifatida taqdim etilgan bo‘lib, uning yetakchi faoliyati tadqiqot, loyihalash va universallashtirish hisoblanadi [5]. Fizika fanini o‘qitishda STEM yondashuvini qo‘llash bo‘yicha xalqaro va mahalliy tajribalarni tahlil qilish va ushbu yondashuvni qo‘llagan holda amaliy ishlarni bajarish bo‘yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb muammolardan biri hisolanadi [4, 6].

An’anaviy shkalali o‘lchov asboblarida o‘lchash natijasi ko‘rsatkich strelkaning shkala bo‘ylab joylashuviga qarab aniqlanadi. Bunda natija ko‘z bilan baholanadi, ya’ni o‘lchash sub’ektiv xarakterga ega bo‘ladi. Ayniqsa, shkala bo‘limlari orasidagi qiymatlarni yozib olishda parallaks xatoliklar yuzaga kelib, o‘lchash aniqligi pasayadi. Parallaks xatolikning paydo bo‘lishiga ko‘rsatkich (strelka) bilan shkala bir tekislikda joylashmaganligi sabab bo‘ladi, kuzatuvchi shkalaga turli burchakdan qaraganda, strelkaning joyi haqiqiy qiymatdan siljiganday ko‘rinadi. Bu xatolikni strelka va shkala orasida ma’lum masofa bo‘lishi, ko‘zning shkalaga tik emas, qiya qarashi, kuzatuv nuqtasining o‘zgarishi kabi holatlarning yuzaga kelishi bilan tushuntiriladi. Natijada o‘qish vaqtida o‘lchash qiymati noto‘g‘ri aniqlanadi. Parallaks xatolikni kamaytirish uchun shkalaga tik qarab o‘qish, oynali (ko‘zguli) shkaladan foydalanish, strelkani uning aks tasviri bilan ustma-ust keltirib o‘qish tavsiya etiladi.

Raqamli o‘lchov asboblari esa fizik kattaliklarni elektron signallar orqali qayta ishlab, natijani sonli ko‘rinishda taqdim etadi. Ular yuqori aniqlik, sezgirlik va barqarorlikka ega bo‘lib, zamonaviy laboratoriya eksperimentlarida keng qo‘llaniladi. Raqamli o‘lchov asboblarining ilmiy-texnik xususiyatlari shundaki, ular yuqori sezgirlikka ega bo‘lib, kichik qiymatlarni yuqori aniqlikda o‘lchash imkonini beradi, o‘lchash natijalarini sonli (digital) ko‘rinishda aniq va ishonchli tarzda aks ettiradi, inson omili ta’siri kamayadi, shkala bo‘yicha o‘qishdagi sub’ektiv xatolar bartaraf etiladi. Bu esa tok kuchi, kuchlanish, quvvat, qarshilik, temperatura, elektr sig‘imi, magnit maydon induksiyasi kabi kattaliklarni o‘lchashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Elektr va magnitizm fanidan laboratoriya ishlarini bajarishda raqamli o‘lchov asboblaridan foydalanishning an’anaviy shkalali o‘lchov asboblariga nisbatan bir qancha afzalliklarini ta’kidlab o‘tishimiz mumkin. Jumladan, kattaliklarning kichik qiymatlarini ham yuqori aniqlikda o‘lchash mumkinligi, eksperiment natijalarining takrorlanuvchanligi, ya’ni bir xil sharoitda bir xil natija berish xususiyatiga egaligi va tashqi omillarning ta’siriga nisbatan barqarorligi, vaqtning tejalishi ya’ni o‘lchash ishlariga kam vaqt sarf bo‘lishi, eksperiment samaradorligining ortishi, ya’ni bir vaqtda bir nechta parametrlarni nazorat qilish imkoniyati, STEAM yondashuvni amalga oshirish imkoniyati va hokazo. Natijada talabalarning laboratoriya

mashg‘ulotidagi vaqti samarali taqsimlanadi, ko‘proq tahlil va xulosalar chiqarishga e’tibor qaratiladi. Raqamli o‘lchov asboblari STEAM ta’lim konsepsiyasining asosiy talablariga to‘liq mos keladi, ya’ni mikrokontrollerlar (Arduino, ESP32) bilan integratsiyalanadi, sensorlar orqali ma’lumot yig‘ishni ta’minlaydi, kompyuterda grafik va jadvallar tuzish imkonini beradi. Bu esa talabalarda muhandislik fikrlash, algoritmik yondashuv, tadqiqotchilik kompetensiyalarining shakllanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, raqamli o‘lchov asboblaridan foydalanish ta’lim jarayonining vizual va interaktiv bo‘lishiga olib keladi, tajriba natijalarini ekranda real vaqtda kuzatish va yozib olish mumkin, grafik va diagrammalar qurishga imkoniyat yaratiladi, masalan, tok kuchi bilan kuchlanishning bog‘liqligi, magnit maydonning tokning vaqt bo‘yicha o‘zgarishiga bog‘liq holda o‘zgarishi, o‘zgaruvchan tok zanjirida rezonansni hosil qilish, elektr iste’molchilarining quvvatini aniqlash kabi jarayonlarni vizual kuzatish mumkin. Bu ta’lim samaradorligini sezilarli oshirishga yordam beradi.

Laboratoriya mashg‘ulotlarida samaradorlik talabalarning texnika xavfsizligi qoidalariga rioya qilishlariga ham bog‘liq, chunki ular yuqori kuchlanishli elektr toki, lazerlar, isitish asboblari, ba’zi reaktivlar, shisha idishlar kabi vositalar bilan ishlashiga to‘g‘ri keladi. Talabalarning xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi ularni tok urishi, qisqa tutashuvning ro‘y berishi, issiqlikdan kuyib qolish, asboblarning ishdan chiqishi kabi hodisalarga duch kelmasligini ta’minlaydi. Shuningdek, laboratoriya xonasidagi asboblar va jihozlarning xizmat ko‘rsatish muddatining uzayishiga ham yordam beradi. Laboratoriya stolining ustida faqat joriy vazifani bajarish uchun zarur bo‘lgan asboblar va buyumlar bo‘lishi lozim, ortiqcha, kerak bo‘lmaydigan narsalarning bo‘lishi ishning sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Raqamli o‘lchov asboblaridan foydalanilganda talabalarning xavfsizligini ta’minlash darajasi yanada ortadi, chunki raqamli o‘lchov asboblari ortiqcha yuklanishdan himoyalanish xususiyatlariga ega (himoya rejimiga o‘tib qolishi), qisqa tutashuv holatlarida avtomatik himoya qiladi, yuqori kuchlanish bilan ishlashda xavfni kamaytiradi.

Laboratoriya ishlarini bajarishda STEAM yondashuvi fanlar integratsiyasi orqali amalga oshiriladi. Bu yerda har bir yo‘nalish quyidagicha ishtirok etadi: **S -** Science (fan): talabalar laboratoriya ishining mavzusiga doir nazariy ma’lumotlarni o‘rganadilar. Fizik qonunlar va fizik hodisalarning mohiyatini anglaydilar; **T -** Technology (texnologiya): talabalar laboratoriyada generator, ossillograf, multimetr, raqamli voltmetrlar bilan ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar; **E** - Engineering (muhandislik): talabalar laboratoriya ishining eksperimental qurilmasini mustaqil yig‘ishni o‘rganadilar, sxemani loyihalashtiradi va elementlarni to‘g‘ri ulashni amaliy bajaradilar; **A -** Art (ijod/dizayn): talabalar tajriba natijalarini grafik, jadval, taqdimot yoki model ko‘rinishida ijodiy tarzda ifodalash kompetensiyalarin egallaydilar; **M -** Mathematics (matematika): talabalar fizik formulalar yordamida ishda aniqlanayotgan kattalikning son qiymatini o‘lchash natijalari asosida hisoblaydilar, tajriba xatoliklarini hisoblashni amalga oshiradilar. Shunday qilib, STEAM yondashuvi laboratoriya ishini faqat nazariy emas, balki amaliy, texnologik va ijodiy faoliyat bilan bog‘lab, talabalarning mustaqil fikrlashi va tadqiqot ko‘nikmalarini rivojlantiradi [4, 5, 6].

Xulosa. STEAM yondashuvi zamonaviy ta’limning integratsiyalashgan modeli bo‘lib, u fanlararo bog‘liqlik asosida bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi. Uning yetakchi faoliyati tadqiqot, loyihalash va universallashtirish hisoblanadi. STEAM yondashuvi o‘qitish tizimida integrativlik – fanlararo bog‘liqlikni ta’minlaydi, amaliy yo‘naltirilganlik – nazariy bilimlarni hayotiy misollar orqali mustahkamlaydi, kreativlik – dizayn va ijodiy yondashuvni rivojlantiradi, tadqiqotchilik faoliyati – talabalarning mustaqil izlanuvchilar bo‘lib shakllanishlarini rag‘batlantiradi. Elektr va magnitizm bo‘limini o‘qitishda STEAM yondashuvi elektr zanjirlarini nafaqat o‘rganish, balki loyihalash va yaratish, fizik jarayonlarni modellashtirish (Python, simulyatsiyalar), sensorlar va mikrokontrollerlar yordamida raqamli o‘lchash tizimlarini yaratish, tajriba natijalarini vizualizatsiya qilish va dizaynlashtirish kabi quyidagi imkoniyatlarni yaratadi. Natijada, bo‘lajak o‘qituvchilar faqat bilim oluvchi va bu bilimlarni o‘quvchilarga yetkazuvchi emas, balki yaratuvchi va tadqiqotchi sifatida han shakllanadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.“Raqamli O‘zbekiston – 2030” Strategiyasi (O‘zR Prezidentining 05.10.2020 y. PF-6079-son Farmoniga ilova.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 26 dekabr 2025 yil. Toshkent shahri.

3. Imamov E. Z., Karimov X.N. Kredit tizimi sharoitida fizika faning elektromagnitizm bo‘limidan laboratoriya ishlarini tashkil etish muammolari va uning yechimlari. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali. 2022. №12.

4. Nurillayev B.N. Zanjirning bir qismi uchun om qonuniga doir laboratoriya ishini STEM yondashuvi asosida modernizatsiya qilish. FIZIKA, MATEMATIKA va INFORMATIKA jurnali. 97-106 b.

5. Конюшенко С.М. STEM и STEAM как инновационные подходы современного образования. https://phsreda.com/e-articles/10617/Action10617-112330. Pdf

6. Методические рекомендации по выполнению практических работ с применением STEM подхода по физике (7-11 классы). - Астана: НАО им. И. Алтынсарина, 2025 - 160 с.

MINTAQA IQTISODIYOTIDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYANI JADALLASHTIRISHDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI

Rahimova Durdona Ravshanovna.

Qarshi Davlat texnika universiteti stajor-o‘qituvchisi

rahimovad522@gmail.com

https://orcid.org/0009-0001-8204-4634

Kirish. Bugungi kunda jahon iqtisodiyotida kechayotgan globallashuv va texnologik rivojlanish jarayonlari barcha sohalarda raqamli transformatsiyani jadallashtirishni talab etmoqda. Ayniqsa, mintaqa iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim omillardan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, boshqaruv va ijtimoiy sohalarda samaradorlikni oshirib, iqtisodiy o‘sishni

ta’minlashga xizmat qiladi. Hozirgi davrda hududlarni kompleks rivojlantirish, iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish hamda aholiga ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini yaxshilashda raqamlashtirish jarayonlari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, elektron hukumat tizimlari, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), bulutli texnologiyalar va raqamli platformalarning keng joriy etilishi mintaqalarning raqobatbardoshligini oshirish imkonini bermoqda.

Annotatsiya. Mazkur maqolada mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirishda raqamli transformatsiya jarayonlarining ahamiyati hamda ushbu jarayonlarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o‘rni tahlil qilingan. Hududlarda raqamli infratuzilmani rivojlantirish, elektron xizmatlarni kengaytirish, boshqaruv tizimlarini avtomatlashtirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtirishning zamonaviy mexanizmlari va ularning mintaqa iqtisodiy barqarorligiga ta’siri ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar. Raqamli transformatsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli iqtisodiyot, mintaqa iqtisodiyoti, innovatsion rivojlanish, elektron hukumat, raqamlashtirish, iqtisodiy samaradorlik, raqamli infratuzilma, avtomatlashtirish.

Asosiy qism. Hozirgi davrda jahon iqtisodiyotida yuz berayotgan globallashuv jarayonlari va texnologik taraqqiyot barcha mamlakatlar oldiga iqtisodiyotni modernizatsiya qilish hamda raqamli rivojlanishni ta’minlash vazifasini qo‘ymoqda. Ayniqsa, hududlar iqtisodiyotini samarali boshqarish, ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish va aholining turmush darajasini oshirishda raqamli transformatsiya muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga keng joriy etish mintaqalarni barqaror rivojlantirishning asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.Raqamli transformatsiya – bu iqtisodiyot va boshqaruv tizimlariga zamonaviy raqamli texnologiyalarni tatbiq etish orqali mavjud faoliyatni yangi bosqichga olib chiqish jarayonidir. Ushbu jarayon nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, balki boshqaruv tizimining tezkorligi, shaffofligi va

aniqligini ham ta’minlaydi. Mintaqa iqtisodiyotida raqamli transformatsiyani jadallashtirish orqali resurslardan oqilona foydalanish, iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va investitsion muhitni yaxshilash imkoniyati paydo bo‘ladi.

1-jadval

Yo‘nalishlar	Qo‘llaniladigan AKT vositalari	Iqtisodiy samaradorlikka ta’siri
Davlat boshqaruvi	Elektron hukumat, elektron hujjat aylanishi	Boshqaruv tezligi va shaffoflik oshadi
Sanoat tarmoqlari	Avtomatlashtirilgan tizimlar, IoT texnologiyalari	Ishlab chiqarish samaradorligi ortadi
Qishloq xo‘jaligi	Sensorlar, GPS va raqamli monitoring	Hosildorlik oshadi, resurs tejaladi
Ta’lim sohasi	Masofaviy ta’lim platformalari	Ta’lim sifati va qamrovi kengayadi
Sog‘liqni saqlash	Telemeditsina va elektron tizimlar	Tibbiy xizmat sifati yaxshilanadi
Tadbirkorlik va savdo	Elektron tijorat, onlayn to‘lov tizimlari	Savdo hajmi va biznes faolligi oshadi
Bank-moliya tizimi	Mobil banking va fintech texnologiyalar	Moliyaviy xizmatlar qulaylashadi

Bugungi kunda rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri bu raqamli texnologiyalarni keng qo‘llashdir. Xususan, elektron hukumat tizimlari, elektron tijorat, raqamli bank xizmatlari, sun’iy intellekt va bulutli texnologiyalar iqtisodiy samaradorlikni sezilarli darajada oshirmoqda. Ushbu texnologiyalarni mintaqalar miqyosida joriy qilish esa hududlarning raqobatbardoshligini kuchaytirib, yangi ish o‘rinlarini yaratishga xizmat qiladi. Mintaqa iqtisodiyotida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati, avvalo, boshqaruv tizimini optimallashtirish bilan izohlanadi. An’anaviy boshqaruv usullarida ko‘p vaqt talab qilinadigan jarayonlar raqamli tizimlar orqali

avtomatlashtiriladi. Bu esa vaqt va mablag‘ tejalishiga olib keladi. Masalan, elektron hujjat aylanish tizimi davlat boshqaruvi organlari faoliyatini tezlashtiradi hamda inson omili tufayli yuzaga keladigan xatolarni kamaytiradi. Shu bilan birga, ma’lumotlarning yagona elektron bazada saqlanishi boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli transformatsiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri elektron xizmatlarni rivojlantirish hisoblanadi. So‘nggi yillarda davlat xizmatlarini raqamlashtirish orqali aholiga qulaylik yaratish, xizmat ko‘rsatish sifati va tezkorligini oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Elektron hukumat platformalari orqali fuqarolar ko‘plab xizmatlardan masofadan turib foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Natijada byurokratik to‘siqlar kamayib, davlat boshqaruvida ochiqlik va shaffoflik ta’minlanmoqda. Hududiy iqtisodiyotni rivojlantirishda internet infratuzilmasining o‘rni ham nihoyatda katta. Tezkor va sifatli internet xizmatlarining mavjudligi raqamli iqtisodiyotning asosiy sharti hisoblanadi. Internet tarmoqlarining rivojlanishi elektron tijorat, masofaviy ta’lim, onlayn tibbiyot va masofaviy mehnat faoliyatini kengaytirishga imkon bermoqda. Ayniqsa, chekka hududlarda internet xizmatlarini yaxshilash aholi uchun yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratadi. Shuningdek, kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatida raqamli texnologiyalardan foydalanish iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Bugungi kunda tadbirkorlar internet platformalari orqali mahsulot va xizmatlarini ichki hamda tashqi bozorlarga taklif etish imkoniyatiga ega. Elektron to‘lov tizimlari va onlayn savdo platformalari savdo jarayonlarini soddalashtirib, mijozlar sonining ortishiga sabab bo‘lmoqda. Natijada hududiy iqtisodiyotda yangi biznes subyektlari soni ortib, bandlik darajasi yaxshilanmoqda. Mintaqalarda raqamli transformatsiyani rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarning o‘rni ham katta. Jumladan, sun’iy intellekt texnologiyalari iqtisodiy jarayonlarni prognoz qilish, ishlab chiqarishni rejalashtirish va boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida foydalanilmoqda [Ergashev N. 2024.40]. “Big Data” texnologiyalari esa katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash orqali iqtisodiy holatni tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa hududlarni rivojlantirish bo‘yicha aniq strategiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo‘jaligida ham raqamli texnologiyalarning

qo‘llanilishi sezilarli natijalar bermoqda. Zamonaviy sensor qurilmalar, sun’iy yo‘ldosh tizimlari va avtomatlashtirilgan boshqaruv vositalari yordamida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish imkoniyati yaratilmoqda. Natijada hosildorlik oshib, ishlab chiqarish xarajatlari kamaymoqda. Bu esa qishloq hududlari iqtisodiyotining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Sanoat tarmoqlarida raqamli texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan birga, mahsulot sifatini yaxshilashga ham xizmat qiladi. Avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish tizimlari korxonalarda mehnat unumdorligini oshirib, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi. Shu bilan birga, raqamli monitoring tizimlari uskunalar faoliyatini nazorat qilish orqali texnik nosozliklarning oldini olish imkonini beradi.

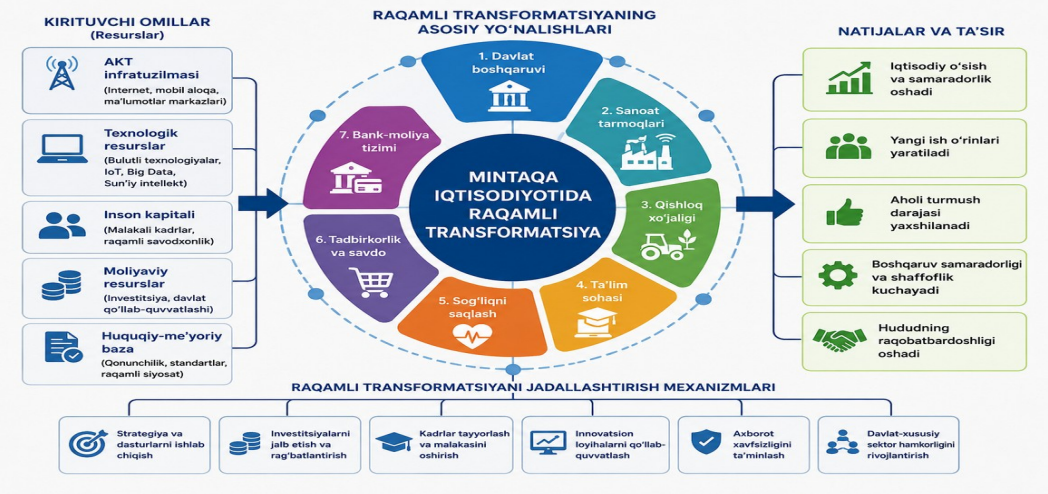

1-rasm.Mintaqa iqtisodiyotida raqamli transformatsiya

Ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish ham hududiy rivojlanishda muhim omillardan biridir. Masofaviy ta’lim platformalari orqali aholining bilim olish imkoniyatlari kengaymoqda. Ayniqsa, chekka hududlarda yashovchi yoshlar uchun sifatli ta’lim olish imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa kelajakda malakali kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi.Biroq mintaqalarda raqamli transformatsiyani amalga oshirishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, ayrim hududlarda telekommunikatsiya infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, internet tezligining pastligi va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlay oladigan mutaxassislar yetishmasligi asosiy muammolar sirasiga kiradi. Bundan tashqari, ayrim korxonalarda raqamli texnologiyalarni joriy qilish uchun moliyaviy resurslarning cheklanganligi

ham jarayonni sekinlashtirmoqda. Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun, avvalo, raqamli infratuzilmani rivojlantirish, optik tolali internet tarmoqlarini kengaytirish hamda AKT sohasida malakali kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish zarur [Xudoyberdiyev J.2020. 25]. Shu bilan birga, hududlarda innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash, startap ekotizimini rivojlantirish va raqamli texnologiyalarni joriy etayotgan tadbirkorlarni rag‘batlantirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini mintaqa iqtisodiyotiga keng joriy etish hududlarning barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Raqamli transformatsiya iqtisodiy samaradorlikni oshirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va aholining turmush sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu sababli kelgusida hududiy iqtisodiyotni raqamlashtirish jarayonlarini yanada jadallashtirish va innovatsion texnologiyalarni keng qo‘llash dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Qodirov A., Rasulov Sh. “Raqamli iqtisodiyot sharoitida hududlarni rivojlantirish istiqbollari”. – Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2021.

2. Abdurahmonov Q.X. “Innovatsion iqtisodiyot va raqamli transformatsiya”. – Toshkent, 2020.

3. Xudoyberdiyev J. “Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni”. – Samarqand, 2022.

4. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi materiallari. – Toshkent, 2020.

5.Ergashev N. “Mintaqaviy iqtisodiyotni boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorligi”. // “Yangi O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi”, 2024,

MUHANDISLIK TA’LIMIDA RAQAMLI PLATFORMALAR VA KOMPETENTLIK

Abdullayeva Dilnavoz Xusniddinovna

Buxoro davlat texnika universiteti

“Transport vositalari muhandisligi” kafedrasi assistenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini intellektual raqamli ta’lim platformalari asosida rivojlantirishning zamonaviy pedagogik mexanizmlari yoritilgan. Zamonaviy muhandislik ta’limida immersive learning, learning analytics, cloud learning, cyber-physical systems va smart campus texnologiyalarining o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli platformalar asosida muhandislik kompetentligini rivojlantirishning innovatsion modeli ishlab chiqilib, pedagogik tajriba natijalari asosida samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: intellektual platforma, immersive learning, learning analytics, smart campus, digital engineering, kasbiy kompetentlik, cloud learning, cyber-physical systems.

Hozirgi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida muhandislik faoliyati tubdan o‘zgarib bormoqda. Zamonaviy ishlab chiqarish korxonalari sun’iy intellekt, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, robototexnika va cyber-physical systems asosida faoliyat yuritmoqda. Bu esa bo‘lajak muhandislarga yangi kompetensiyalarni egallash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

An’anaviy muhandislik ta’limi bugungi ishlab chiqarish ehtiyojlarini to‘liq qondira olmayapti. Shu sababli texnika oliy ta’lim muassasalarida intellektual raqamli platformalar asosida ta’limni tashkil qilish dolzarb masalaga aylandi. Zamonaviy muhandis:

- raqamli muhitda ishlashi;
- avtomatlashtirilgan tizimlarni boshqarishi;
- virtual modellashtirishni amalga oshirishi;
- katta ma’lumotlarni tahlil qilishi;
- innovatsion loyihalarni ishlab chiqishi

zarur hisoblanadi.

Raqamli platformalar yordamida tashkil etilgan ta’lim muhiti bo‘lajak muhandislarning texnik va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda muhandislik ta’limida raqamli pedagogika va intellektual platformalarni qo‘llash bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Neil Selwyn zamonaviy raqamli pedagogikaning rivojlanish tendensiyalarini o‘rganib, intellektual platformalarning ta’lim sifatiga ijobiy ta’sirini asoslab bergan [Neil Selwyn, 2022: 28-36].

Mitchel Resnick kreativ learning konsepsiyasini ishlab chiqib, loyiha asosida o‘qitishning innovatsion modelini taklif qilgan. Ushbu model bo‘yicha talabalar amaliy faoliyat orqali bilim egallaydi [Mitchel Resnick, 2018: 59-73].

Diana Laurillard interaktiv ta’lim va learning analytics texnologiyalarining pedagogik imkoniyatlarini tadqiq qilgan [Diana Laurillard, 2019: 27-31].

Bugungi kunda: immersive learning, AI tutor systems, cloud laboratories, digital engineering, smart campus texnologiyalari muhandislik ta’limining asosiy elementlariga aylanmoqda.

Tadqiqot davomida pedagogik kuzatuv, learning analytics, eksperimental modellashtirish, diagnostik tahlil, monitoring va statistik usullardan foydalanildi.

Tadqiqot texnika oliy ta’lim muassasalarining mashinasozlik, avtomatlashtirish va elektrotexnika yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalar ishtirokida olib borildi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini intellektual raqamli platformalar yordamida rivojlantirish samaradorligini aniqlashdan iborat bo‘ldi.

Intellektual platformalar zamonaviy muhandislik ta’limida katta pedagogik imkoniyatlarni yaratmoqda. Ayniqsa learning analytics tizimlari talabalar faoliyatini real vaqt rejimida monitoring qilish imkonini beradi. Ushbu tizimlar:

- bilim darajasini aniqlaydi;
- o‘zlashtirishdagi muammolarni tahlil qiladi;
- individual tavsiyalar beradi;
- adaptiv topshiriqlar yaratadi.

Natijada har bir talaba uchun individual ta’lim trayektoriyasi shakllanadi.

Immersive learning texnologiyalari ham muhim ahamiyatga ega. Virtual va augmentatsiyalangan reallik asosidagi tizimlar yordamida talabalar:

- virtual zavodlarda ishlaydi;
- robotlarni boshqaradi;
- murakkab mexanizmlarni o‘rganadi;
- 3D modellashtirishni amalga oshiradi.

Bu esa amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Cloud learning texnologiyalari yordamida talabalar masofadan turib laboratoriya ishlarini bajarish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Online CAD tizimlari, bulutli modellashtirish platformalari va virtual laboratoriyalar muhandislik ta’limining samaradorligini oshiradi.

1-rasm. Tajriba natijalari asosida kompetentlik rivojlanish dinamikasi.

Pedagogik tajriba davomida AI platformalari, virtual laboratoriyalar va cloud learning tizimlari qo‘llanildi. Natijada quyidagi o‘zgarishlar kuzatildi:

Ko‘rsatkich	Tajribagacha	Tajribadan keyin
Texnik bilim	65%	92%
Raqamli savodxonlik	57%	96%
Mustaqil ishlash	54%	91%
Innovatsion loyiha faoliyati	48%	88%
Amaliy ko‘nikma	61%	94%

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, intellektual raqamli platformalar yordamida tashkil etilgan ta’lim muhandislik kompetentligini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega [Xoliqov A, 2024: 117-132].

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, intellektual raqamli platformalar:

- ta’lim sifatini oshiradi;
- amaliy mashg‘ulotlarni samarali tashkil etadi;
- talabalarni ishlab chiqarishga yaqinlashtiradi;
- innovatsion fikrlashni rivojlantiradi.

Shuningdek, immersive learning texnologiyalari yordamida murakkab texnologik jarayonlarni chuqur o‘zlashtirish imkoniyati yaratilmoqda. Learning analytics tizimlari esa pedagoglarga individual yondashuvni tashkil qilish imkonini beradi [Rasulov N, 2023: 221-228].

Bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini intellektual raqamli ta’lim platformalari asosida rivojlantirish zamonaviy muhandislik ta’limining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi .

Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko‘rsatdi: intellektual platformalar ta’lim samaradorligini oshiradi, immersive learning amaliy ko‘nikmalarni rivojlantiradi, learning analytics individual ta’lim trayektoriyasini yaratadi, cloud learning masofaviy muhandislik ta’limini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Neil Selwyn. Education and Technology. London, 2022. – 310 p.

2. Mitchel Resnick. Lifelong Kindergarten. MIT Press, 2018. – 224 p.

3. Diana Laurillard. Teaching as a Design Science. New York, 2019. – 295 p.

4. Xoliqov A. Immersive learning texnologiyalari. Toshkent: Innovatsiya, 2024. – 286 b.

5. Rasulov N. Learning analytics va raqamli pedagogika. Toshkent: Fan, 2023. – 314 b.

BO‘LAJAK MUHANDISLARNING KOMPETENTLIGINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Abdullayeva Dilnavoz Xusniddinovna

Buxoro davlat texnika universiteti
“Transport vositalari muhandisligi” kafedrasi assistenti
Xolmurodov Sohibjon Muhiddin o‘g‘li
Buxoro davlat texnika universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda zamonaviy raqamli ta’lim texnologiyalarining o‘rni, sun’iy intellekt, virtual reallik (VR), raqamli egizak (Digital Twin), Learning Management System (LMS) platformalari hamda STEM yondashuvining ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, muhandislik ta’limida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali talabalarning amaliy ko‘nikmalarini shakllantirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va Industry 4.0 talablariga mos mutaxassis tayyorlash masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kasbiy kompetentlik, raqamli ta’lim, sun’iy intellekt, virtual reallik, LMS, STEM, muhandislik ta’limi, Industry 4.0, digital twin.

Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari oliy ta’lim tizimiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, texnika va muhandislik yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalarni zamonaviy ishlab chiqarish muhiti uchun tayyorlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Industry 4.0 konsepsiyasi asosida ishlab chiqarishning avtomatlashtirilishi, sun’iy intellekt, robototexnika va IoT texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida bo‘lajak muhandislardan nafaqat nazariy bilim, balki raqamli kompetensiyalar ham talab etilmoqda.

So‘nggi yillarda dunyo ta’lim tizimida sun’iy intellekt (AI), virtual reallik (VR), raqamli egizak (Digital Twin) va adaptiv LMS platformalari asosida shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari keng joriy qilinmoqda. Tadqiqotlarda AI va VR texnologiyalari talabalar bilimini individuallashtirish, amaliy mashg‘ulotlarni xavfsiz virtual muhitda tashkil etish hamda muhandislik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qilishi qayd etilgan [Hulya Avci va boshqalar, 2025: 5-6].

Raqamli ta’lim bo‘yicha olib borilgan zamonaviy tadqiqotlarda muhandislik ta’limining transformatsiyasi asosiy ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Zamonaviy ilmiy manbalarda AI va VR texnologiyalarining ta’lim samaradorligini

oshirishi, talabalar motivatsiyasini kuchaytirishi va murakkab texnik jarayonlarni modellashtirish imkonini berishi ko‘rsatib o‘tilgan [Yumei Zou, Florence Kuek, 2025: 7-9].

Tadqiqotchilar tomonidan LMS platformalarining adaptiv ta’limdagi roli ham alohida ta’kidlanadi. Moodle, CYPHER Learning va boshqa platformalar orqali individual o‘quv trayektoriyalarini shakllantirish imkoniyati mavjudligi qayd etilgan.

Muhandislik ta’limida “Digital Twin” texnologiyasi esa ishlab chiqarish jarayonlarini virtual modellashtirish orqali talabalarning amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bu texnologiya real sanoat obyektlarini virtual muhitda takrorlash imkonini beradi [Yu-Zheng Lin, 2025: 8].

Mazkur ishda: tahliliy yondashuv, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, zamonaviy ilmiy manbalarni sistematik o‘rganish; raqamli texnologiyalar samaradorligini baholash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot davomida 2024–2026 yillarda chop etilgan ilmiy maqolalar, xalqaro platformalar va zamonaviy STEM ta’lim texnologiyalari bo‘yicha ma’lumotlar tahlil qilindi.

Kasbiy kompetentlik – bu muhandisning nazariy bilim, amaliy ko‘nikma, texnologik fikrlash va innovatsion muammolarni hal qilish qobiliyatlari yig‘indisidir. Zamonaviy raqamli texnologiyalar ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishning asosiy vositasiga aylanmoqda.

Bugungi kunda muhandislik ta’limida quyidagi raqamli vositalar keng qo‘llanmoqda:

Raqamli texnologiya	**Vazifasi**	**Natija**
AI platformalar	Individual ta’lim	Shaxsiy o‘quv trayektoriyasi
VR laboratoriyalar	Virtual tajriba	Amaliy ko‘nikma
Digital Twin	Jarayon modellashtirish	Muhandislik tafakkuri
LMS tizimlari	Ta’lim boshqaruvi	Mustaqil ta’lim

STEM platformalar	Integrallashgan ta’lim	Kreativ fikrlash

Sun’iy intellekt yordamida: talabalar bilim darajasi avtomatik tahlil qilinadi, individual topshiriqlar shakllantiriladi, real vaqt rejimida maslahat beriladi, adaptiv baholash amalga oshiriladi.

AI asosidagi tizimlar talabaning bilim darajasiga mos murakkablikdagi topshiriqlarni yaratadi. Tadqiqotlarda AI texnologiyalari talabalar muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmasini rivojlantirishi aniqlangan [Semerikov S.O, 2025: 18-20].

VR texnologiyasi murakkab texnologik jarayonlarni virtual muhitda o‘rganish imkonini beradi. Ayniqsa:

- CNC dastgohlar;
- robotlashtirilgan tizimlar;
- avtomatik liniyalar;
- mexanik uzatmalar;
- energetik tizimlar

kabi jarayonlarni xavfsiz muhitda modellashtirish mumkin.

VR asosidagi ta’lim talabalarni ishlab chiqarish muhitiga yaqinlashtiradi hamda nazariy bilimlarni amaliyot bilan integratsiyalaydi [Liakopoulos K. AI and VR Tools 2026: 3-5].

Digital Twin – bu real obyektning virtual modeli bo‘lib, ishlab chiqarish tizimlarini raqamli muhitda boshqarish imkonini beradi.

Muhandislik ta’limida Digital Twin:

- texnologik jarayonlarni tahlil qilish;
- nosozliklarni aniqlash;
- avtomatlashtirilgan boshqaruvni o‘rganish;
- ishlab chiqarishni optimallashtirish

uchun xizmat qiladi.

Bu texnologiya ayniqsa mashinasozlik va avtomatlashtirish yo‘nalishlarida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

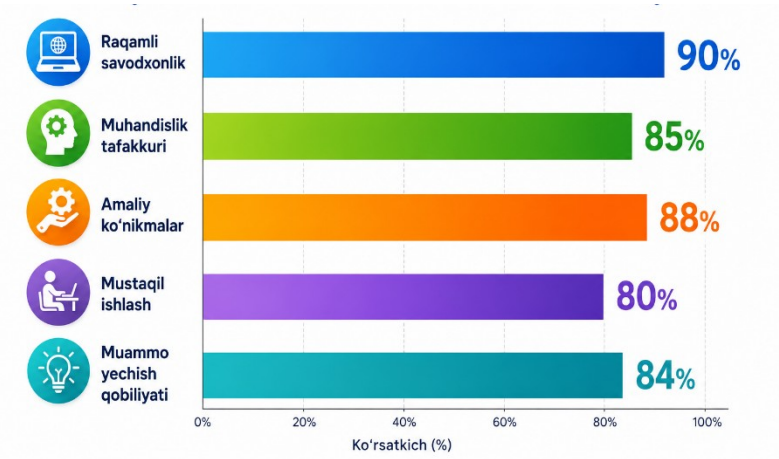

1-rasm. Bo‘lajak muhandislarda shakllanadigan kompetensiyalar darajasi.

Bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalar muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Sun’iy intellekt, virtual reallik, Digital Twin va LMS platformalari orqali: ta’lim individuallashtiriladi; amaliy ko‘nikmalar rivojlantiriladi; kreativ muhandislik tafakkuri shakllanadi, Industry 4.0 talablariga mos mutaxassis tayyorlanadi.

Kelajakda muhandislik ta’limida AI va VR texnologiyalaridan foydalanish yanada kengayishi prognoz qilinmoqda. Shu sababli raqamli pedagogika va texnologik ta’lim integratsiyasi zamonaviy ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

Bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalar muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Kelajakda muhandislik ta’limida AI va VR texnologiyalaridan foydalanish yanada kengayishi prognoz qilinmoqda. Shu sababli raqamli pedagogika va texnologik ta’lim integratsiyasi zamonaviy ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yumei Zou, Florence Kuek. Digital learning in the 21st century: trends, challenges, and innovations in technology integration. Frontiers in Education, 2025.

2. Hulya Avci va boshqalar. Exploring STEM educators’ perspectives on AI-enabled technologies. Elsevier, 2025.

3. Liakopoulos K. AI and VR Tools for Next-Generation Education. MDPI, 2026.

4. Yu-Zheng Lin va boshqalar. Personalized Education with Generative AI and Digital Twins. 2025.

5. Semerikov S.O. Immersive technologies, AI integration, and STEAM education. 2025.

XUSUSIY KORXONALARDA INNAVATSIYON YONDASHUVLAR ASOSIDA RAQAMLI BOSHQARISHDA KIBERXAVFSIZLIKNI TA’MINLASH

Kuldashev Erkin
Andijon davlat texnika instituti
“Axborot texnologiyalari” kafedrasi dotsenti,
iqtisodiyot fanlari nomzodi
e-mail: kuldasheve@gmail.com
Abdulazizov Ro‘zimuxammadali Sharobiddin o‘g‘li
Andijon davlat texnika instituti
“Axborot tizimlari va texnologiyalari”
yo‘nalishi 2-kurs talabasi
e-mail: abdulazizovrozimuhammadali@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada xususiy korxonalarda innovatsion yondashuvlar asosida kiberxavfsizlikni takomillashtirish masalalari o‘rganilgan. Unda raqamli muhitda xususiy sektor tashkilotlari duch keladigan mavjud tahdidlar va zaifliklar tahlil qilindi. Tadqiqot sun’iy intellektga asoslangan tahdidlarni aniqlash, ma’lumotlar yaxlitligi uchun blokcheyn texnologiyasini qo‘llash va xodimlar uchun kiberxavfsizlik bo‘yicha treninglarni o‘z ichiga olgan ilg‘or metodologiyalarni taklif etadi. Maqolada muhim aktivlarni himoya qilish va biznes uzluksizligini ta’minlash uchun proaktiv strategiyalar va barqaror tizimlarni ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratilgan. Xususiy korxonalar uchun mustahkam va moslashuvchan kiberxavfsizlik tizimlarini yaratish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ilmiy asoslangan.

Kalit so‘zlar: Kiberxavfsizlik, innovatsion yondashuvlar, xususiy korxonalar, raqamli himoya, tahdidlarni aniqlash, ma’lumotlar xavfsizligi, blokcheyn, sun’iy intellekt.

Hozirgi fan va texnikani tez rivojlanish sharoitida barcha korxonalarni ayniqsa, kichik biznes va hususiy tadbirkorlik muhitini rivojlantirish dolzarb masalalardan

biridir Bu dolzarb masalalarni muvaffaqiyatli hal qilishda innovatsion yondashuvlarni ahamiyati juda katta.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning PF-60-79 sonli “Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonida mamlakatimizdagi korxona va tashkilotlarni raqamli boshqarishga o‘tkazish belgilangan [Mirziyoyev,2020:1]. Bu vazifalarni samaradorli hal qilishda raqamli boshqarishni o‘rni beqiyosdir. Raqamli boshqarish bu zamonaviy, ko‘p qirrali, imkoniyatlar darajasi juda yuqori vosita bo‘lib, insonni barcha faoliyatlarini takomillashtirishga yordam beradi. Raqamli boshqarish – hozirgi kunda ijtimoiy-iqtisodiy sohalarni muvoffaqiyatini asosiy me’zoniga aylanmoqda.

“Raqamli boshqarish sistemasi – bu qo‘yilgan maqsadni marketing, axborot texnologiyalari, innovatsiyalar va avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida xodimlarni faollashtirish qoidalari asosida elektron boshqarish va optimal natija olish tizimidir”. [Kuldashev, 2025:646].

Andijon viloyatining kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatlari tahlil qilinganda, ularning inqirozga uchraganlari soni yildan-yilga ortib borayotganligi aniqlandi. 2025-yil davomida 3312 ta kichik biznes korxonalari o‘z faoliyatini to‘xtatgan bo‘lsa, bu ko‘rsatgich o‘tgan 2024-yilga nisbatan 857 taga ko‘paygan.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi korxonalarnining inqiroz sabablari o‘rganilib, umumlashtirilganda, ulardan raqamli boshqaruv to‘g‘ri tashkil etilmaganligi kuzatildi. Raqamli boshqaruvni to‘g‘ri tashkil etish uchun, avvalo, uning mazmunini tushunib olish kerak. Bu jarayonda xususiy korxonalarda innovatsion yondashuvlar asosida raqamli boshqarishda kiberxafsizlikni ta’minlash juda muhimdir.

Uni amalga oshirishda hozirgi global integratsiya sharoitida biz sun’iy intellektga asoslangan moslashuvchan nol ishonch modelini taklif etamiz. Tadqiqotda taklif etilgan AIAZT (AI-Integrated Adaptive Zero Trust) modeli va xodimlarning doimiy malakasini oshirish tizimi joriy etilishi natijasida quyidagi samaradorlikka erishish mumkin:

Operatsion samaradorlik: sun’iy intellekt orqali kibertahdidlarni avtomatik aniqlash inson omiliga bog‘liq bo‘lgan monitoring xarajatlarini 30-40% gacha kamaytiradi.

Xavfni kamaytirish: xodimlarning kibersavodxonligini tizimli oshirish ijtimoiy injeneriya (fishing va shunga o‘xshash hujumlar) orqali sodir etiladigan muvaffaqiyatli hujumlar sonini 70% gacha qisqartiradi.

Moliyaviy barqarorlik: ma’lumotlar sizib chiqishining oldini olish kichik biznesning potensial jarimalar va reputatsiya yo‘qotishidan kelib chiqadigan milliardlab so‘mlik zararlarini bartaraf etadi.

Ishonch indeksi: global integratsiya standartlariga kiberhimoyaning mavjudligi xalqaro investorlar va mijozlarning kichik biznes tizimiga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

Ushbu ilmiy tadqiqot doirasida bank tizimida kiberxavfsizlikni ta’minlash va uni takomillashtirish bo‘yicha bank xodimlarining korporativ reytingini aniqlash algoritmini va quyidagi takliflarni bayon qilamiz:

$$X_{kr} = \{I_1 *I_{2*} I_{3*} I_4 *I_{5*} I_{6*} I_7\} \quad (1)$$

Bu yerda: X_{kr} - kichik biznes korxona xodimlarining korporativ reytingi; I_1 - xodimlarni kiberxavfsizlik qonuni va prinsiplarini bilish darajasi; I_2 - zamonaviy axborot texnologiyalarini bilish darajasi; I_3 - xodimlarning malaka va kompetensiya darajalari; I_4 - xodimlarning intizomlilik darajasi; I_5 - xodimning o‘zining ishidan qoniqish darajasi; I_6 - xodimning mijozlar bilan munosabat darajasi; I_7 - xorijiy tillarni bilish darajasi.

Milliy “KiberPoligon” platformasini yaratish. Barcha davlat va kichik biznes xodimlari uchun real kiberhujum ssenariylarini o‘z ichiga olgan, ishdan ajralmagan holda o‘qish imkonini beruvchi interaktiv platformani yo‘lga qo‘yish. Korxonalararo markazlashgan AI-Monitoring markazi yagona kibertahdidlarni tahlil qilish markazini tashkil etish. Bu markaz bitta korxonada kuzatilgan yangi turdagi hujumni darhol tahlil qilib, butun tizim uchun “vaksina” (himoya filtri) ishlab chiqadi.

Majburiy kiberaudit: har bir yangi raqamli xizmat yoki korxona ilovasi foydalanishga topshirilishidan oldin mustaqil kiberekspertizadan o‘tishi shartligini qonuniy mustahkamlash.

“Kibergigiyena” reytingi: davlat tashkilotlari va banklarda xodimlarning axborot xavfsizligi bo‘yicha bilim darajasini ko‘rsatuvchi korporativ reyting tizimini (1) joriy etish va rag‘batlantirish mexanizmlarini bog‘lash.

Xulosa qilib aytganda, kiberxavfsizlik – bu tugallanadigan jarayon emas, balki doimiy harakatdagi strategiyadir. Texnologik taraqqiyot (AI, Blokcheyn) va inson kapitalining bilim darajasi mutanosib ravishda rivojlantirilsa, kichik biznes tizimining global integratsiyasi nafaqat qulaylik, balki yuqori darajadagi xavfsizlikni ham kafolatlaydi. Bu esa, Yangi O‘zbekistonni ijtimoiy iqtisodiy va texnik-texnologik rivojlanishiga asos bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston-2030 strategasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni. 2020-yil 5-oktyabr.

2. Bell, K. J. Integrity considerations for Secure Computer Systems. Mitre Corp Bedford Ma.

3. Clark, D. D., & Wilson, D. R. A Comparison of Commercial and Military Computer Security Policies. In Proceedings of the 1987 IEEE Symposium on Security and Privacy.

4. Humphreys, E. Information security management standards: ISO/IEC 27001 and ISO/IEC 27002. IEEE Security & Privacy.

5. Kuldashev E. “Advanced research in economics and business management”. 2025. https://doi.org/10.5281/zenodo.17288576

6. Kuldashev E., Muhammadjonov Sh. "Modern Science: Problems, Innovations and Development Prospects". 2026-yil 18-mart.

TRIGONOMETRIK TENGSIZLIKLARNI KOMPYUTERLI MATEMATIK TIZIMLARDAN FOYDALANIB O‘QITISH METODIKASI

Zulpanova Feruza Ummatqul qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetning

Jizzax filiali talabasi

Gmail: zulpanovaf@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ishda kompyuterli matematik tizimlardan foydalangan holda trigonometrik tengsizliklarni o‘qitishning samarali usullari yoritilgan. Xususan, Maple dasturining imkoniyatlari tahlil qilinib, ularning ta’lim jarayonidagi o‘rni asoslab berilgan. Trigonometrik tengsizliklarni yechishda an’anaviy usullar bilan bir qatorda zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanish o‘quvchilarning tushunish darajasini oshirishi, birlik aylana va grafiklar asosida vizual tasavvurlarini rivojlantirishi hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishi ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, ishda Maple va Mathcad yordamida trigonometrik tengsizliklarning yechimlarini topish, grafiklarini chizish hamda ularni tahlil qilishning amaliy jihatlari misollar asosida bayon qilingan. Natijada, axborot texnologiyalarini ta’limga joriy etish o‘quv jarayonini interaktiv va samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etishi xulosa qilinadi.

Kalit so‘zlar: Tengsizlik, kompyuterli matematik tizimlar, Maple, Mathcad, grafik tasvir:

Hozirgi kunda ta’lim tizimida kompyuterli matematik tizimlardan keng foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, matematika fanini o‘qitishda zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanish o‘quvchilarning bilimini oshirishda samarali natijalar bermoqda. Trigonometrik tengsizliklarni o‘qitishda Maple va Mathcad dasturlaridan foydalanish nafaqat hisoblash jarayonini osonlashtiradi, balki mavzuni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shu sababli ushbu mavzu bugungi kunda dolzarb hisoblanadi.

Zamonaviy ta’lim jarayonida axborot texnologiyalari muhim o‘rin tutadi. Ta’lim tizimida kompyuter dasturlari, elektron resurslar va interaktiv vositalardan foydalangan holda darslarni o‘tkazish o‘quvchilarning bilim olish jarayonini sezilarli darajada samarali qiladi. Ayniqsa, matematika kabi nazariy va amaliy bilimlarni talab qiluvchi fanlarda, an’anaviy dars usullari ko‘pincha murakkab va uzoq vaqt talab qiluvchi bo‘lishi mumkin. Shu bois, trigonometrik tengsizliklarni o‘qitishda axborot texnologiyalarini qo‘llash o‘quvchilarning mavzuni tushunish darajasini oshiradi, ularni mustaqil fikrlashga va masalalarni tizimli yechishga o‘rgatadi.

Ushbu ishning maqsadi - Maple va Mathcad dasturlarining imkoniyatlarini o‘rganish, ularning trigonometrik tengsizliklarni o‘qitishda samaradorligini tahlil qilish va o‘quv jarayonida qo‘llash metodikasini ishlab chiqishdir. Ishda shuningdek, dasturlar yordamida tengsizliklarni yechish, grafiklarini chizish va natijalarni vizual tarzda tahlil qilishning amaliy jihatlari ko‘rsatib beriladi. Natijada, kompyuterli matematik tizimlarni ta’lim jarayoniga joriy etish o‘quvchilarning matematik bilimini mustahkamlash, interaktiv va qiziqarli darslarni tashkil etish hamda ularning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Trigonometrik tengsizliklar deb, o‘zgaruvchi trigonometrik funksiyalar ( ) argumentida qatnashadigan tengsizliklarga aytiladi va ular quyidagi ko‘rinishlarda bo‘ladi:

Bu yerda a, b, c haqiqiy sonlar, x esa noma'lum o‘zgaruvchi (burchak). Trigonometrik funksiyalarning davriyligi va chegaralanganligi tufayli ularning yechimlari cheksiz oraliqlardan iborat bo‘ladi.

Trigonometrik tengsizliklarni yechishning asosiy bosqichlari:

1. Tengsizlikni eng sodda ko‘rinishga keltirish.
2. Birlik aylana yoki funksiya grafigidan foydalanib, bir davr ichidagi yechim oralig‘ini topish.
3. Funksiyaning davriyligini hisobga olib, umumiy yechimni yozish.
4. Agar kerak bo‘lsa, yechimni butun sonlar to‘plamida ifodalash.

1-Misol:

Bu tengsizlikni yechish uchun birlik aylanadan foydalanamiz.

bo‘lgan burchaklar va (0 dan gacha oraliqda). Sinus funksiyasi dan katta bo‘lgan oraliq bo‘ladi. Sinus funksiyasining davri bo‘lgani uchun umumiy yechim:

Maple dasturida ishlanishi:

Natija: {}

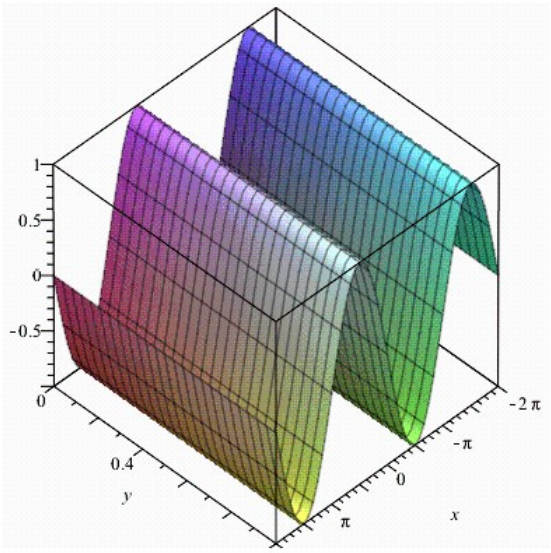

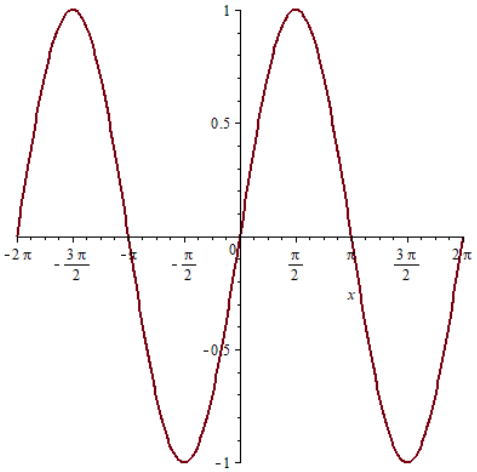

2-Misol

Javob:

Endi trigonometrik tengsizlikni Maple dasturida yechishni ko‘rib chiqamiz.

Solve(

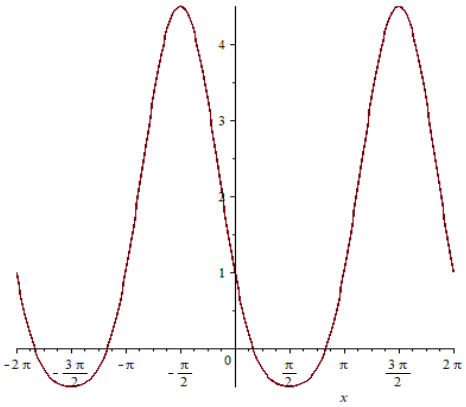

With(plots):Plot(

Xulosa o‘rnida bilamizki, hozirgi kunda kompyuterli matematik tizimlar tobora rivojlanib bormoqda. Maktab va oliy o‘quv yurtlarida asta-sekinlik bilan an’anaviy o‘qitishdan zamonaviy axborot tizimlari, kompyuterlar bilan o‘qitish metodikasiga o‘tilmoqda. Zamonaviy o‘qitish metodikalari an’anaviy o‘qitishdan ko‘ra qiziqarliroq va samaraliroq hisoblanadi. Ushbu Maple va Mathcad dasturlaridan foydalanib trigonometrik tengsizliklarni yechishni o‘rgandik. Bu metodika o‘quvchilarning trigonometrik tengsizliklarni yanada yaxshiroq tushunishi, ularning grafiklarini yaxshi tasavvur qilishi va 3D formatda ko‘rishi uchun juda samarali usul hisoblanadi. Xususan, Maple dasturining **solve** buyrug‘i yordamida trigonometrik tengsizliklarning analitik yechimlarini topish, **plot** va **inequal** buyruqlari yordamida 2D va rangli grafiklarni chizish, **plot3d** buyrug‘i yordamida 3D sirtlarni yaratish va **animate** buyrug‘i yordamida parametrga qarab grafiklarning o‘zgarishini kuzatish imkoniyatlari o‘quvchilarda fazoviy tasavvurni rivojlantiradi. Mathcad dasturining interaktiv grafiklari va simvolik hisoblash qobiliyatlari esa mavzuni mustahkamlashda qo‘shimcha qulayliklar yaratadi. Agar maktab va universitetlarda bu usullarga to‘laqonli o‘tsak, bizning ta‘lim tizimimiz yanada rivojlanadi, o‘quvchilarning matematik tayyorgarlik darajasi oshadi va ular murakkab trigonometrik masalalarni mustaqil ravishda yechish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Kelgusida trigonometrik

tengsizliklarni o‘qitishda sun’iy intellekt asosidagi interaktiv platformalarni joriy etish va ularni Maple, Mathcad kabi tizimlar bilan integratsiyalash tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Maple Documentation. solve, plot, inequal commands. Maplesoft, 2024.
2. Alimov Sh. va boshq. Algebra va analiz asoslari, 9-sinf darsligi. O‘zbekiston, 20
3. Zayniddinov R. Kompyuterli matematika tizimlari va ularning ta’limdagi o‘rni. Toshkent, 2023.
4. Hojiyev A. Trigonometrik tengsizliklarni o‘qitish metodikasi. “Xalq ta’limi” jurnali, 2024, №2.

INNOVATIVE EDUCATIONAL MODELS FOR TEACHING ADDITIVE MANUFACTURING OF UAV COMPONENTS: INTEGRATING DIGITAL TECHNOLOGIES AND QUALITY-ORIENTED LEARNING APPROACHES

Saydakhmedov Ravshan Xalxodjayevich[1],

Isroilov Ruslan Maqsud o‘g‘li[2],[3]*

[1] Turin Polytechnic University in Tashkent, Uzbekistan – Doctor of Technical Sciences (DSc), Professor; e-mail: saydakhmedov.ravshan@polito.uz;

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3674-2423

[2] Turin Polytechnic University in Tashkent, Uzbekistan

PhD Candidate, “Ground Complexes and Aircraft” Specialty

[3] Bukhara Innovation University, Uzbekistan – Lecturer

*Corresponding Author: Isroilov R.M.;

e-mail: ruslanmisroilov@gmail.com; tel.: +998 90 909 05 19

ORCID (Isroilov R.M.): https://orcid.org/0009-0008-5974-924X

Abstract The rapid development of unmanned aerial vehicles (UAVs) and additive manufacturing (AM) technologies demands a corresponding transformation in engineering education. This paper proposes an innovative educational model for teaching additive manufacturing of UAV components by integrating digital

technologies, competency-based learning, and quality-oriented pedagogical approaches. The model combines computer-aided design (CAD), numerical simulation, and hands-on 3D printing using Fused Deposition Modeling (FDM), Stereolithography (SLA), and Continuous Liquid Interface Production (CLIP/CLA) technologies, with UAV components serving as authentic case studies. Mathematical relationships describing density, porosity, and mechanical strength are introduced not as abstract formulas but as practical learning tools that students apply during laboratory tasks. A comparative analysis between traditional and innovative educational approaches demonstrates measurable improvements in student engagement, technical competency, and the quality of engineering outcomes. The proposed framework offers a replicable structure for technical universities aiming to align engineering education with Industry 4.0 demands.

Keywords: additive manufacturing, UAV, engineering education, competency-based learning, 3D printing, FDM, SLA, CLIP, digital pedagogy, quality-oriented learning.

Engineering education in the 21st century faces a dual challenge: keeping pace with the accelerating evolution of advanced manufacturing technologies and equipping graduates with practical, transferable competencies relevant to industry. Among these technologies, additive manufacturing (AM) — commonly known as 3D printing — has reshaped the design and fabrication of complex components, particularly in the aerospace and unmanned aerial vehicle (UAV) sectors [1, 2]. UAVs represent an ideal pedagogical case study because their components combine geometric complexity, weight-sensitive design, and multi-material requirements, all of which are difficult to teach using traditional subtractive-manufacturing curricula.

Despite the technological maturity of AM, many engineering programs still rely on lecture-based instruction supplemented by limited laboratory exposure. As a result, students often graduate with theoretical familiarity but insufficient practical confidence in operating digital design–manufacturing workflows. This gap motivates the search for new educational models that fuse engineering content with pedagogical innovation.

The present paper proposes and evaluates an integrated educational model for teaching additive manufacturing of UAV components. The model is grounded in three interrelated pillars: (i) digital learning environments built around CAD and simulation tools; (ii) competency-based and practice-oriented instruction; and (iii) quality-oriented assessment using measurable engineering parameters such as density, porosity, and tensile strength. The novelty of this work lies in treating AM not merely as a topic to be taught, but as an educational tool through which students develop interdisciplinary competencies linking design, materials science, and process engineering.

Recent pedagogical research emphasizes the shift from content-centered to competency-centered education in engineering disciplines [3, 4]. The CDIO framework (Conceive–Design–Implement–Operate) and project-based learning (PBL) approaches have been widely adopted to bridge classroom theory and industrial practice [5]. Studies by Felder and Brent [6] confirm that active and experiential learning consistently outperforms passive instruction in technical fields.

In parallel, additive manufacturing has become a recognized vehicle for experiential learning. Go and Hart [7] demonstrated that desktop FDM printers enable accessible, low-cost laboratory environments suitable for undergraduate use. Stansbury and Idacavage [8] highlighted SLA's value for teaching photopolymer chemistry and high-resolution prototyping, while Tumbleston et al. [9] introduced CLIP/CLA as a transformative process that compresses production time by an order of magnitude — offering rich material for advanced coursework.

UAV component fabrication has emerged as a particularly fruitful application area. Goh et al. [10] reviewed AM use in UAV manufacturing, noting that lightweight lattice structures and topology-optimized brackets are uniquely suited to additive processes. Educational initiatives reported by Stepanov et al. [11] and Ford and Minshall [12] confirm that integrating UAV design challenges increases student motivation and supports cross-disciplinary collaboration. However, comparatively few studies offer a unified pedagogical framework that links AM technologies, UAV

case studies, and quantitative engineering metrics within a single, quality-oriented educational model. This paper addresses that gap.

3. Methodology: The Proposed Educational Model

The proposed model is structured as a four-stage learning cycle aligned with the Conceive–Design–Implement–Operate philosophy and adapted to AM-specific competencies. Figure 1 summarizes the teaching workflow.

Figure 1. *Teaching workflow of the proposed educational model. Stage 1 — Conceptualization: students study UAV functions, AM principles, and material behavior. Stage 2 — Digital Design: parametric CAD modeling and finite-element simulation of UAV components (e.g., propeller hubs, motor mounts, fuselage frames). Stage 3 — Implementation: physical fabrication using FDM, SLA, and CLIP/CLA printers. Stage 4 — Evaluation: measurement of density, porosity, and tensile strength, followed by reflective analysis and iterative redesign.*

The model deliberately couples each pedagogical stage with a measurable engineering outcome, transforming abstract objectives into verifiable competencies. Assessment is criterion-referenced rather than norm-referenced, which is consistent with quality-oriented educational philosophy [13].

Table 1. *Comparison of traditional and innovative educational approaches in teaching AM of UAV components.*

Dimension	Traditional Approach	Proposed Innovative Model
Content delivery	Lecture-centered, theoretical	Blended: digital + hands-on
Student role	Passive listener	Active designer–maker
Tools	Textbooks, 2D drawings	CAD, FEA simulation, 3D printers (FDM/SLA/CLA)
Case studies	Generic mechanical parts	Authentic UAV components

Dimension	Traditional Approach	Proposed Innovative Model
Assessment	Written exams	Competency-based (artifact + analysis + reflection)
Quality metrics	Implicit	Explicit: density, porosity, strength
Industry alignment	Weak	Strong (Industry 4.0, aerospace)
Failure as learning	Discouraged	Embedded in iterative redesign

4. Application of Additive Manufacturing in Teaching

Three additive technologies are integrated into the curriculum, each chosen to illustrate distinct physical principles and pedagogical opportunities.

Fused Deposition Modeling (FDM) introduces students to thermoplastic extrusion, layer adhesion, and process parameters such as nozzle temperature, layer height, and infill density. FDM machines are inexpensive and robust, making them ideal for first-year laboratory work and rapid iteration of UAV airframes and brackets.

Stereolithography (SLA) exposes students to photopolymerization, resin chemistry, and high-resolution surface finishing. SLA is used in intermediate courses to fabricate UAV components requiring fine geometric detail, such as aerodynamic fairings and sensor housings.

Continuous Liquid Interface Production (CLIP / CLA) represents the frontier of resin-based AM. Its high speed and isotropic mechanical properties allow advanced students to explore industrial-grade prototyping workflows, including topology-optimized motor mounts and lattice-reinforced UAV structures [9].

Figure 2. *3D printing process diagram showing the three integrated technologies: (a) FDM — molten thermoplastic extruded layer-by-layer onto a heated bed; (b) SLA — UV laser selectively curing photopolymer resin layer-by-layer from a vat; (c) CLIP/CLA — continuous part growth from a liquid interface controlled by an oxygen-permeable window beneath a UV projector.*

Figure 3. *Representative UAV components fabricated by students during the course: (a) propeller produced by FDM in PLA; (b) sensor housing produced by SLA in tough resin; (c) topology-optimized motor mount produced by CLIP/CLA in engineering-grade polyurethane. Each component is accompanied by its measured density, porosity, and tensile strength values, used as the basis for evaluation.*

By rotating students across all three technologies, the curriculum cultivates not only technical fluency but also critical judgment regarding which process best matches a given engineering requirement — a higher-order competency rarely achievable through lectures alone.

A central pedagogical innovation of the proposed model is the use of fundamental engineering equations as active learning instruments rather than passive theoretical content. Students apply the following relationships during their laboratory tasks and connect each formula directly to a measurable property of their printed UAV component.

Students determine the actual density of fabricated parts using:

$$\rho = m / V$$

where ρ is density (kg/m³), m is the mass of the printed component (kg), and V is its measured volume (m³). Comparing measured density to nominal material density introduces students to the concepts of process variability and manufacturing accuracy.

The porosity of an AM part is calculated as:

$$P = (1 - \rho_{actual} / \rho_{theoretical}) \times 100\%$$

This formula links directly to print parameters: students experimentally observe how layer height, infill pattern, and curing depth influence P, and how P in turn affects the mechanical performance of UAV components.

The strength of standardized printed specimens is evaluated via:

$$\sigma = F / A$$

where σ is tensile stress (MPa), F is the applied force at failure (N), and A is the cross-sectional area (mm^2). Students additionally compute specific strength, σ/ρ, which is a critical metric for UAV design because it captures the trade-off between mechanical integrity and weight.

By embedding these equations into laboratory exercises, students learn that formulas are not endpoints of theory but operational tools for engineering decision-making — an interpretive shift consistent with constructivist pedagogy [14].

The educational model was piloted with engineering students at Turin Polytechnic University in Tashkent across a semester-long module. Comparative observations between groups taught under the traditional approach and those taught under the innovative model revealed several consistent patterns:

• Engagement. Students in the innovative track exhibited higher voluntary laboratory attendance and greater willingness to iterate failed prints, which is a hallmark of growth-oriented learning.

• Conceptual integration. When asked to justify design decisions, students in the innovative track more frequently referenced quantitative criteria (density, porosity, σ/ρ) rather than purely qualitative reasoning.

• Quality of outcomes. Final UAV component prototypes produced under the innovative model showed measurably lower porosity and higher specific strength than those produced under the traditional model, indicating that pedagogical structure correlates with engineering quality.

• Transferable competencies. Students reported increased confidence in CAD modeling, simulation, and process selection — competencies directly aligned with Industry 4.0 employability profiles [15].

These results support the central hypothesis of this work: that integrating digital technologies, authentic UAV case studies, and quantitative learning tools produces both better engineers and better learners. Importantly, the model also embraces failure as a pedagogical resource — a feature emphasized in modern engineering education research but often absent from classical curricula.

Limitations of the present pilot include the relatively small sample size and the dependence on access to multiple AM technologies, which may not be feasible at all institutions. Future work will focus on developing a tiered version of the model that scales across resource levels, and on a longitudinal evaluation of graduate outcomes.

CONCLUSION

This paper proposed an innovative educational model for teaching additive manufacturing of UAV components, grounded in the integration of digital technologies, competency-based pedagogy, and quality-oriented assessment. By coupling FDM, SLA, and CLIP/CLA technologies with authentic UAV design challenges and quantitative learning tools — density, porosity, and strength — the model transforms additive manufacturing from a topic of study into an instrument of learning. Comparative evidence suggests measurable improvements in engagement, conceptual integration, and engineering quality. The framework is replicable, scalable, and aligned with international trends in engineering education. We argue that such integrative models are essential preparation for engineers who will design, manufacture, and operate the next generation of unmanned aerial systems.

REFERENCES

1. Gibson, I., Rosen, D., Stucker, B., & Khorasani, M. (2021). Additive Manufacturing Technologies (3rd ed.). Springer.

2. Ngo, T. D., Kashani, A., Imbalzano, G., Nguyen, K. T. Q., & Hui, D. (2018). Additive manufacturing (3D printing): A review of materials, methods, applications and challenges. Composites Part B: Engineering, 143, 172–196.

3. Crawley, E. F., Malmqvist, J., Östlund, S., Brodeur, D. R., & Edström, K. (2014). Rethinking Engineering Education: The CDIO Approach (2nd ed.). Springer.

4. Lucas, B., Hanson, J., & Claxton, G. (2014). Thinking Like an Engineer: Implications for the Education System. Royal Academy of Engineering.

5. Mills, J. E., & Treagust, D. F. (2003). Engineering education — Is problem-based or project-based learning the answer? Australasian Journal of Engineering Education, 3(2), 2–16.

6. Felder, R. M., & Brent, R. (2016). Teaching and Learning STEM: A Practical Guide. Jossey-Bass.

7. Go, J., & Hart, A. J. (2016). A framework for teaching the fundamentals of additive manufacturing and enabling rapid innovation. Additive Manufacturing, 10, 76–87.

8. Stansbury, J. W., & Idacavage, M. J. (2016). 3D printing with polymers: Challenges among expanding options and opportunities. Dental Materials, 32(1), 54–64.

9. Tumbleston, J. R., Shirvanyants, D., Ermoshkin, N., et al. (2015). Continuous liquid interface production of 3D objects. Science, 347(6228), 1349–1352.

10. Goh, G. D., Agarwala, S., Goh, G. L., Dikshit, V., Sing, S. L., & Yeong, W. Y. (2017). Additive manufacturing in unmanned aerial vehicles (UAVs): Challenges and potential. Aerospace Science and Technology, 63, 140–151.

11. Stepanov, A., Saydakhmedov, R., & Karimov, B. (2022). Application of additive technologies in aerospace component manufacturing. Journal of Technical Sciences, Tashkent, 4(2), 45–53.

12. Ford, S., & Minshall, T. (2019). Invited review article: Where and how 3D printing is used in teaching and education. Additive Manufacturing, 25, 131–150.

13. Biggs, J., & Tang, C. (2011). Teaching for Quality Learning at University (4th ed.). Open University Press / McGraw-Hill.

14. Jonassen, D. H. (2014). Engineers as problem solvers. In A. Johri & B. M. Olds (Eds.), Cambridge Handbook of Engineering Education Research (pp. 103–118). Cambridge University Press.

15. Benesova, A., & Tupa, J. (2017). Requirements for education and qualification of people in Industry 4.0. Procedia Manufacturing, 11, 2195–2202.

THE ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF BLENDED TRADITIONAL AND DIGITAL TECHNOLOGIES IN SPEAKING LESSONS

Jamalova Ummihabiba Nurullaevna

Innovatsion Texnologiyalar Universiteti,

filologiya kafedrasi assistent oqituvchisi

Nzamatdinova Dilfuza

ITU, Innovatsion texnologiyalar universiteti,

filologiya kafedrasi doc v.v.b. Phd.

Abstract This thesis examines the effectiveness of combining traditional teaching methods with digital technologies in English speaking lessons. The study focuses on the opportunities and challenges of blended learning approaches in improving learners' speaking competence, communication skills, confidence, and classroom interaction. Traditional face-to-face activities such as discussions, role plays, and debates are compared with digital tools including mobile applications, online platforms, virtual classrooms, and AI-based speaking programs. The paper also analyzes scientific studies related to technology-assisted language learning and provides the author's own pedagogical analysis. The findings indicate that mixed methods can significantly increase learner motivation and speaking fluency when used appropriately. However, issues such as technical problems, unequal access to technology, and excessive dependence on digital tools may negatively affect learning outcomes.

Keywords: Speaking skills, blended learning, digital technologies, traditional methods, communicative competence, online learning, mobile applications, English language teaching, AI tools, classroom interaction.

In recent years, digital transformation has significantly influenced the educational system worldwide. English language teaching, particularly speaking instruction, has become one of the areas most affected by technological innovation. Traditional speaking lessons previously depended mainly on teacher-centered approaches, textbook-based exercises, memorization, and direct classroom interaction. However, the emergence of digital technologies has created new opportunities for interactive, student-centered, and communicative learning environments [11].

Researchers emphasize that speaking is one of the most difficult productive skills for language learners because it requires fluency, pronunciation, vocabulary knowledge, grammatical accuracy, confidence, and real-time communication abilities

simultaneously [4]. For this reason, educators continuously search for more effective teaching methods capable of improving students' oral communication skills.

According to modern pedagogical theories, combining traditional teaching methods with digital technologies provides better learning outcomes than relying on only one instructional approach[6]. Blended learning creates opportunities for learners to practice English both inside and outside the classroom through videos, mobile applications, online discussions, AI speaking assistants, and collaborative platforms. In my opinion, this mixed methodology is especially important for speaking lessons because speaking competence develops only through continuous practice and active interaction. Traditional classroom communication alone is often insufficient for modern learners who require flexible and personalized learning environments.

Scientific studies show that digital technologies positively affect learners' motivation and participation. For example, mobile applications such as ELSA Speak, Duolingo, and BBC Learning English provide pronunciation feedback and individualized speaking practice[1]. From my pedagogical perspective, such technologies reduce students' fear of making mistakes because learners can practice independently without classroom pressure. This psychological comfort increases speaking confidence and willingness to communicate.

At the same time, traditional methods still play a vital role in speaking instruction. Face-to-face discussions, debates, pair work, storytelling, and role-playing activities encourage natural communication and emotional interaction among students[7]. In my analysis, digital technologies cannot fully replace live classroom communication because authentic speaking also requires non-verbal communication, emotional responses, and spontaneous interaction. Therefore, the most effective approach is the integration of both traditional and digital methods.

Another important issue discussed by scholars is learner autonomy. Digital tools help students become independent learners by allowing them to practice anytime and anywhere[3]. However, excessive dependence on technology may reduce direct teacher-student interaction and lead to passive learning habits. I believe that teachers

should use digital resources as supportive instruments rather than complete replacements for pedagogical guidance.

Modern educational research also highlights the role of artificial intelligence in language learning. AI-based speaking applications can analyze pronunciation, fluency, grammar, and vocabulary usage instantly[10]. In my opinion, AI technologies are especially beneficial for shy students who hesitate to speak in front of others. Nevertheless, technological tools cannot fully evaluate creativity, emotional communication, or cultural appropriateness in speech as effectively as human teachers.

The integration of digital technologies into speaking lessons became especially widespread after the COVID-19 pandemic, when online education became a global necessity[8]. Platforms such as Zoom, Google Meet, and Microsoft Teams enabled teachers to continue speaking practice remotely. Despite these advantages, researchers identify several disadvantages including technical problems, unstable internet connections, limited digital literacy, and unequal access to devices[13]. From my analysis, these challenges are particularly noticeable in developing educational contexts where technological infrastructure remains insufficient.

Furthermore, blended learning supports collaborative learning environments. Online discussion forums, virtual projects, and interactive speaking tasks encourage peer communication and teamwork[2]. I consider collaborative digital learning especially useful because students become more active participants rather than passive listeners.

The purpose of this thesis is to analyze the advantages and disadvantages of combining traditional and digital technologies in speaking lessons. The study aims to evaluate their impact on speaking fluency, learner motivation, communicative competence, classroom interaction, and independent learning abilities. Additionally, the paper presents scientific evidence and the author’s own pedagogical analysis regarding the effectiveness of blended methodologies in modern English language teaching.

One of the main advantages of blended methodologies is increased learner engagement. Traditional activities combined with digital applications create more

dynamic lessons that attract students' attention[14]. Interactive technologies such as quizzes, pronunciation applications, and video-based speaking tasks motivate students to participate actively.

Another important advantage is flexibility. Students can continue practicing speaking skills outside the classroom through mobile technologies and online platforms. In my opinion, this continuous exposure to English significantly improves fluency and vocabulary retention.

Digital technologies also support individualized learning. AI-based systems provide immediate feedback according to each learner's needs and proficiency level [5]. Traditional classrooms often cannot provide enough individual speaking time for every student. Therefore, digital tools help compensate for this limitation.

Moreover, blended learning improves collaborative learning opportunities. Students can participate in online group discussions, peer evaluation, and virtual speaking projects. This increases communicative competence and teamwork skills simultaneously.

Despite numerous advantages, blended learning also has certain disadvantages. One major issue is technological inequality. Not all learners have equal access to smartphones, laptops, or stable internet connections[12]. This problem may create educational inequality among students.

Technical difficulties can also interrupt speaking activities during online or technology-supported lessons. In my opinion, excessive reliance on technology may reduce lesson effectiveness when technical problems occur unexpectedly.

Another disadvantage is reduced face-to-face interaction. Overuse of digital platforms may limit spontaneous communication and emotional connection between students and teachers[9]. Traditional classroom communication remains essential for developing authentic conversational skills.

Additionally, some learners become distracted by social media or entertainment applications during digital learning activities. Therefore, teachers must carefully monitor classroom technology use and maintain pedagogical balance.

In conclusion, the combination of traditional and digital technologies creates valuable opportunities for improving speaking instruction in English language teaching. Blended methodologies increase learner motivation, communication practice, independent learning, and technological engagement. Digital tools provide flexible and individualized speaking opportunities, while traditional methods maintain authentic interaction and emotional communication.

However, several challenges including technological inequality, technical issues, and reduced face-to-face interaction should also be considered carefully. From my pedagogical analysis, neither traditional methods nor digital technologies alone can fully satisfy the needs of modern language learners. The most effective approach is the balanced integration of both methodologies according to learners' needs, educational goals, and classroom conditions.

Therefore, teachers should develop digital competence alongside traditional pedagogical skills in order to create productive and communicative speaking environments. Future educational systems will likely depend increasingly on blended learning models that integrate human interaction with innovative technologies.

REFERENCES

1. Abbasova, M., & Mammadova, N. (2023). The role of digital technology in English language teaching in Azerbaijan. Journal of Educational Technology.

2. Awedh, M., Mueen, A., Zafar, B., & Manzoor, U. (2014). The use of Socrative and smartphones for the support of collaborative learning. International Journal on Integrating Technology in Education, 3(4), 17–24.

3. Benson, P. (2011). Teaching and Researching Autonomy. Routledge.

4. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.

5. Chapelle, C. A. (2009). The relationship between second language acquisition theory and computer-assisted language learning. Modern Language Journal, 93, 741–753.

6. Graham, C. R. (2013).Emerging practice and research in blended learning. In Handbook of Distance Education (pp. 333–350).

7. Harmer, J. (2015).The Practice of English Language Teaching. Pearson Education.

8. Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., & Bond, A. (2020). The difference between emergency remote teaching and online learning. Educause Review.

9. Krashen, S. (1985). The Input Hypothesis: Issues and Implications. Longman.

10. Li, R. (2024).Artificial intelligence and speaking assessment in language learning. Computer Assisted Language Learning, 37(2), 115–132.

11. Richards, J. C. (2008). Teaching Listening and Speaking: From Theory to Practice. Cambridge University Press.

12. Selwyn, N. (2016). Education and Technology: Key Issues and Debates. Bloomsbury Publishing.

13. Terskikh, M., & Zaytseva, A. (2024). Didactic potential of mobile applications in teaching Russian as a foreign language. Tambov University Review.

14. Warschauer, M. (2004). Technological Change and the Future of CALL. Oxford University Press.

XXI ASRDA RAQAMLASHTIRISHNING AHAMIYATI

Madatov Quvonchbek Geldiyor o‘g‘li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

NTM katta o‘qituvchisi

Ergasheva Adiba Nurmat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

NTM talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XXI asrda raqamlashtirish jarayonlarining jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat, sun’iy intellekt, masofaviy ta’lim, bulutli texnologiyalar va “aqlli” tizimlarning rivojlanishi tahlil qilingan. Shuningdek, raqamlashtirishning iqtisodiyot, ta’lim, tibbiyot va sanoat sohalaridagi afzalliklari hamda kiberxavfsizlik, raqamli tengsizlik kabi muammolari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar. raqamlashtirish, raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat, sun’iy intellekt, bulutli texnologiyalar, masofaviy ta’lim, kiberxavfsizlik, innovatsiya, Big Data, aqlli texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение процессов цифровизации в XXI веке и их влияние на развитие общества. Проанализированы развитие цифровой экономики, электронного правительства, искусственного интеллекта, дистанционного образования, облачных технологий и «умных» систем. Также рассмотрены преимущества цифровизации в сферах экономики, образования, медицины и промышленности, а также проблемы кибербезопасности и цифрового неравенства.

Ключевые слова. цифровизация, цифровая экономика, электронное правительство, искусственный интеллект, облачные технологии, дистанционное образование, кибербезопасность, инновации, Big Data, умные технологии.

Annotation. This article discusses the importance of digitalization processes in the 21st century and their impact on social development. The development of the digital economy, e-government, artificial intelligence, distance learning, cloud technologies, and smart systems is analyzed. The advantages of digitalization in the fields of economy, education, healthcare, and industry, as well as issues related to cybersecurity and digital inequality, are also examined.

Keywords. digitalization, digital economy, e-government, artificial intelligence, cloud technologies, distance learning, cybersecurity, innovation, Big Data, smart technologies.

Kirish

XXI asr insoniyat taraqqiyotida axborot texnologiyalari va innovatsion rivojlanish davri sifatida tarixga kirib kelmoqda. Bugungi kunda dunyo mamlakatlarida barcha sohalarda raqamlashtirish jarayonlari jadallik bilan amalga oshirilmoqda. Raqamlashtirish nafaqat iqtisodiy rivojlanishning muhim omiliga aylandi, balki jamiyat hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib bormoqda.

Raqamlashtirish — bu ma’lumotlarni raqamli shaklga o‘tkazish, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish hamda barcha jarayonlarni avtomatlashtirish

orqali samaradorlikni oshirish jarayonidir. Bugungi kunda davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, ta’lim, sog‘liqni saqlash, transport va sanoat kabi ko‘plab sohalar raqamlashtirilmoqda [Jo‘rayev, 2023: 424].

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi insonlarning turmush tarzini tubdan o‘zgartirdi. Internet, mobil aloqa, sun’iy intellekt, robototexnika va bulutli texnologiyalar hayotimizning ajralmas qismiga aylandi. Ayniqsa, pandemiya davrida raqamli texnologiyalarning ahamiyati yanada ortdi.

Bugungi globallashuv sharoitida raqamlashtirish davlatlarning iqtisodiy raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyotga o‘tish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va xizmatlar sifatini yaxshilash imkonini beradi [Xudoyberdiyev, 2022: 338].

Raqamlashtirishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

1) elektron hukumat; 2) raqamli iqtisodiyot; 3) elektron tijorat; 4) masofaviy ta’lim; 5) sun’iy intellekt; 6) bulutli texnologiyalar; 7) robototexnika; 8) “aqlli” shaharlar; 9) avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari.

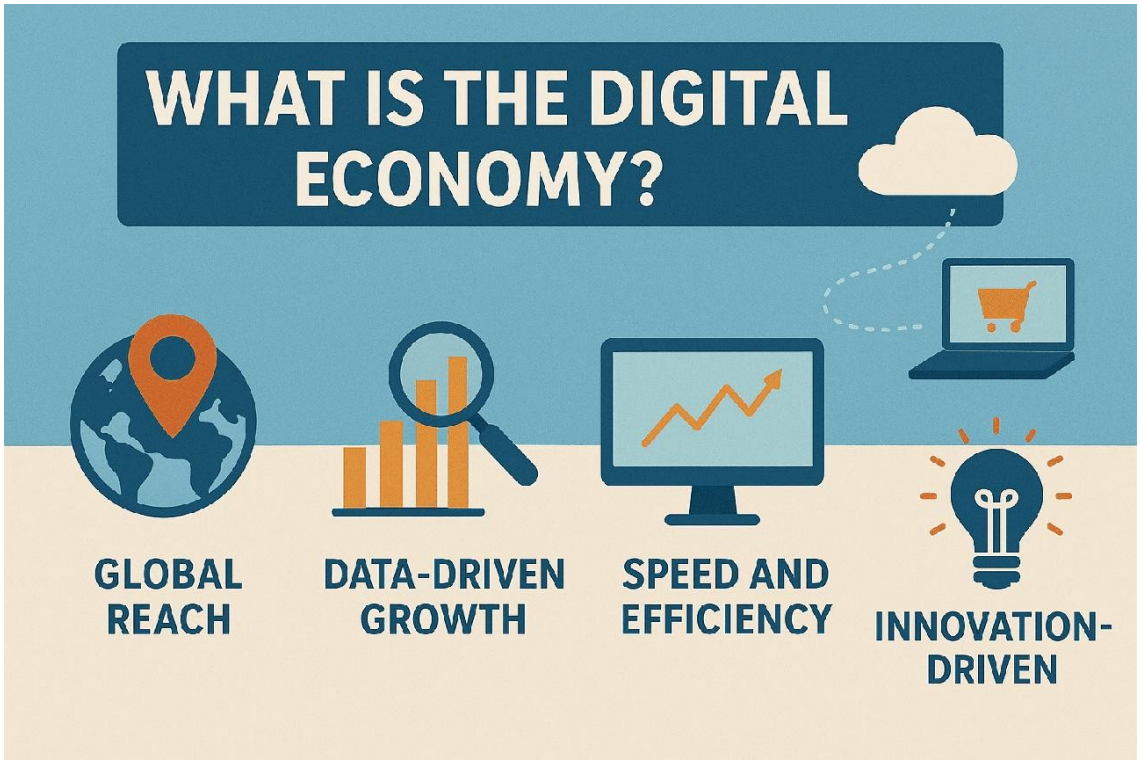

Raqamlashtirishning eng muhim yo‘nalishlaridan biri — raqamli iqtisodiyotdir. Raqamli iqtisodiyot axborot texnologiyalariga asoslangan iqtisodiy faoliyat shakli bo‘lib, unda asosiy resurs sifatida ma’lumotlardan foydalaniladi. Bugungi kunda

dunyoning rivojlangan davlatlari raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga katta e’tibor qaratmoqda.

Raqamli iqtisodiyotning afzalliklari quyidagilar [Schwab, 2019: 774]:

- iqtisodiy samaradorlik oshadi;
- ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi;
- xizmat ko‘rsatish sifati yaxshilanadi;
- yangi ish o‘rinlari yaratiladi;
- tezkor ma’lumot almashinuvi ta’minlanadi;
- xalqaro iqtisodiy integratsiya kuchayadi.

Elektron tijorat ham raqamlashtirishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bugungi kunda internet orqali savdo qilish tizimi jadal rivojlanmoqda. Elektron to‘lov tizimlari, onlayn do‘konlar va mobil banking xizmatlari insonlar uchun katta qulaylik yaratmoqda.

Masalan, internet orqali mahsulot xarid qilish vaqt va mablag‘ni tejaydi. Xaridorlar istalgan joydan turib xizmatlardan foydalanishi mumkin bo‘lmoqda. Bu esa biznes jarayonlarini tezlashtirish va iqtisodiy faollikni oshirishga xizmat qiladi.

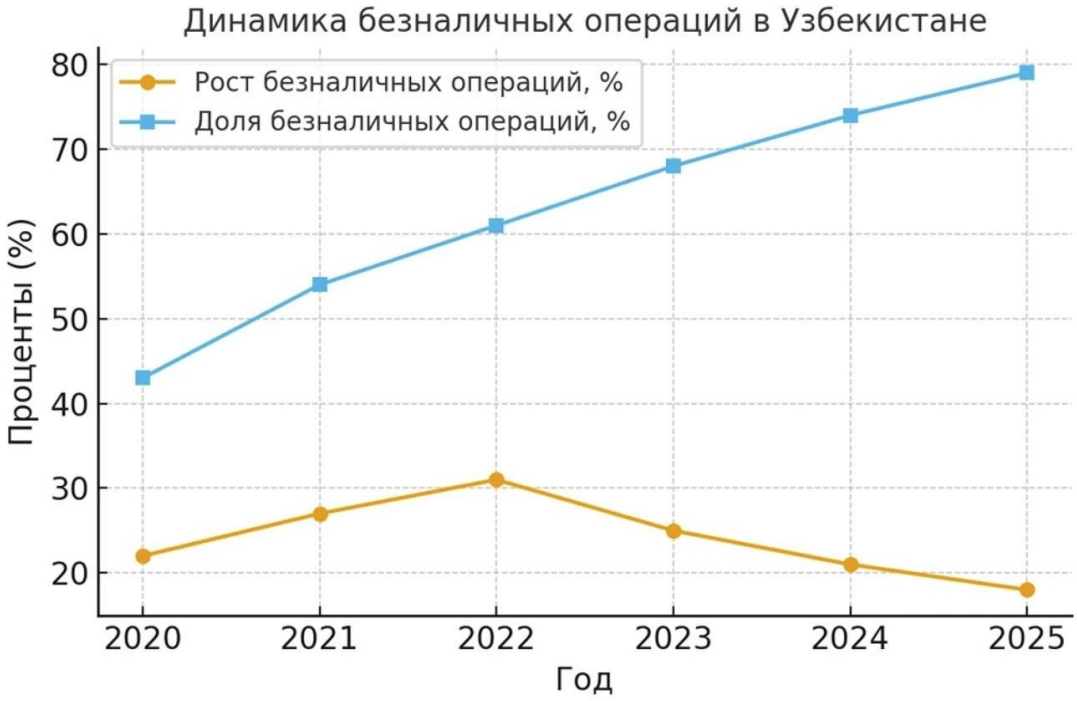

Raqamlashtirishning muhim jihatlaridan biri — katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash imkoniyatidir. Big Data texnologiyalari yordamida millionlab ma’lumotlar tahlil qilinadi va samarali qarorlar qabul qilinadi.

Bulutli texnologiyalar ham raqamlashtirishning asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Bulutli texnologiyalar ma’lumotlarni internet orqali saqlash va boshqarish imkonini beradi. Bu esa tashkilotlarga katta hajmdagi ma’lumotlarni xavfsiz saqlash imkonini yaratadi [Tapscott, 2018: 226].

Sun’iy intellekt texnologiyalari XXI asrda raqamlashtirishning eng muhim omillaridan biri bo‘lib qolmoqda. Sun’iy intellekt inson faoliyatining ko‘plab jarayonlarini avtomatlashtirishga yordam bermoqda.

Sun’iy intellekt quyidagi sohalarda keng qo‘llanilmoqda: ta’lim; tibbiyot; bank tizimi; transport; marketing; sanoat; xavfsizlik tizimlari.

Raqamlashtirishning afzalliklari bilan birga ayrim muammolari ham mavjud. Jumladan: kiberxavfsizlik muammolari; shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish; raqamli tengsizlik; texnologiyalarga qaramlik; ayrim kasblarning yo‘qolishi [Castells, 2020:427].

Bugungi kunda kiberxavfsizlik masalasi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Internet orqali ma’lumot almashinuvi kengaygani sari kiberjinoyatlar soni ham ortmoqda. Shu sababli axborot xavfsizligini ta’minlash muhim vazifaga aylandi.

Elektron hukumat tizimlari, onlayn xizmatlar, IT-parklar va raqamli texnologiyalar markazlari tashkil etilmoqda. Bu esa mamlakatning xalqaro raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Kelajakda raqamlashtirish jarayonlari yanada jadallashadi. Sun’iy intellekt, kvant kompyuterlari, robototexnika va virtual reallik texnologiyalari insoniyat hayotini yanada o‘zgartiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, XXI asrda raqamlashtirish jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biriga aylandi. Raqamli texnologiyalar iqtisodiyot, ta’lim, tibbiyot, davlat boshqaruvi va sanoat sohalarini modernizatsiya qilishga xizmat qilmoqda. Raqamlashtirish orqali xizmatlar sifati oshadi, vaqt va mablag‘ tejaladi, samaradorlik ortadi va innovatsion rivojlanish ta’minlanadi. Shu bilan birga, kiberxavfsizlik, raqamli tengsizlik va axborot xavfsizligi kabi muammolarni hal qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jo‘rayev R.X. Axborot texnologiyalari va raqamli transformatsiya. – Toshkent, 2023. 424 s.

2. Xudoyberdiyev M. Raqamli iqtisodiyot asoslari. – Toshkent, 2022. 338 s.

3. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva, 2019. 774 p.

4. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford, 2020. 427 p.

5. Tapscott D. Digital Economy. – New York, 2018. 226 p.

INTERNET BUYUMLARI (IoT) TIZIMLARIDA KIBERHUJUMLARNI

ANIQLASH VA BARTARAF ETISH UCHUN ADAPTIV GIBRID ALGORITMNI ISHLAB CHIQISH

Muxtarov Farrux Muhammadovich
pedagogika fanlari doktori, professor,
CAMU xalqaro tibbiyot universiteti Gigiyenik va
tibbiy jarayonlarni modellashtirish kafedrasi mudiri
e-mail: farruhmukhtarov@gmail.com
Mamadaliyev Sarvarbek Salohiddin o‘g‘li
magistrant, Andijon davlat universiteti
e-mail: mamadaliyevsarvarbek7@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Internet buyumlari (IoT) tizimlarida kiberhujumlarni real vaqt rejimida aniqlash va avtonom bartaraf etish uchun adaptiv gibrid algoritm taklif etilgan. Algoritm Stoxastik Gradient Tushishi (SGD) asosidagi uchta klassifikatorning ansamblidan iborat bo‘lib, Incremental Learning paradigmasi yordamida CICIOT2023 ma’lumotlar to‘plamining 45 milliondan ortiq tarmoq oqimi yozuvi ustida o‘qitilgan. Catastrophic Forgetting muammosini hal etish uchun Round-robin streaming usuli, sinflar nomutanosibligini bartaraf etish uchun esa balanslangan og‘irliklar mexanizmi joriy etilgan. Yakuniy modelning umumiy aniqligi 88,43 foizni, F1-weighted ko‘rsatkichi 89,45 foizni tashkil etdi, inferensiya tezligi esa 0,295 ms/namuna bo‘lib, resurslari cheklangan chegaraviy qurilmalarda real vaqtli ishlashga to‘liq mos keladi.

Kalit so‘zlar: Internet buyumlari, kiberxavfsizlik, adaptiv gibrid algoritm, Incremental Learning, SGDClassifier, ansambl modeli, CICIOT2023, chegaraviy hisoblash.

Kirish

Bugungi kunda Internet buyumlari (Internet of Things — IoT) texnologiyalari global raqamli iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylangan. 2024-yil yakuniga ko‘ra dunyo bo‘ylab ulangan IoT qurilmalari soni 18,8 milliard donaga yetdi, 2030-yilga kelib esa bu ko‘rsatkichning 29 milliarddan oshishi prognoz qilinmoqda [Neto, 2023: 5941]. Biroq, IoT qurilmalarining “loyihalashdagi himoyasizlik”

(insecurity by design) tamoyili asosida ishlab chiqarilishi, ya’ni hisoblash resurslarining cheklanganligi sababli murakkab kriptografik protokollarni qo‘llash imkonsizligi, ularni kiberjinoyatchilar uchun asosiy nishonga aylantirgan.

2024 va 2025-yillarda kuzatilgan BadBox 2.0 (10 milliondan ortiq qurilma zararlangan) va Raptor Train (200 mingdan ortiq tugun kompрometatsiya qilingan) kabi botnet hujumlari an’anaviy himoya vositalarining samarasizligini ko‘rsatdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-sonli “2030-yilgacha sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasi” doirasida ham IoT tizimlari uchun resurs-tejamkor, intellektual va avtonom kiberhimoya algoritmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega [O‘zbekiston, 2024: 1].

Tadqiqotning maqsadi — IoT qurilmalarining resurs cheklovlarini hisobga olgan holda, kiberhujumlarni yuqori aniqlikda aniqlash va ularga tezkor avtonom javob qaytarish imkonini beruvchi adaptiv gibrid algoritmni ishlab chiqishdan iborat.

1. Mavjud yondashuvlar tahlili va muammoning qo‘yilishi

Tarmoq trafigida kiberhujumlarni aniqlashning zamonaviy usullari ikkita asosiy yo‘nalishga bo‘linadi: an’anaviy mashinali o‘qitish algoritmlari (Random Forest, XGBoost) va chuqur o‘qitish modellari (1D-CNN, LSTM, gibrid CNN-LSTM arxitekturalari). Laboratoriya sharoitida ushbu usullar yuqori ko‘rsatkichlar bergan: optimallashtirilgan 1D-CNN modeli CICIOT2023 ma’lumotlar to‘plamida 98,36 foiz aniqlik va 99,95 foiz F1-Score ko‘rsatgan [Neto, 2023: 5941], gibrid chuqur o‘qitish algoritmlari esa 99 foizdan yuqori natijalar qayd etgan [Yilmaz, 2024: 1053].

Biroq mazkur modellarning amaliy joriy etilishida bir qator fundamental cheklovlar mavjud. Birinchidan, Random Forest va XGBoost algoritmlari butun ma’lumotlar to‘plamini bir vaqtda operativ xotiraga yuklashni talab qiladi — CICIOT2023 ning 45 million qatori uchun bu kamida 16–24 GB xotira degani. Ikkinchidan, ushbu algoritmlar partial_fit() metodini qo‘llab-quvvatlamaydi, ya’ni modelni yangi ma’lumotlar bilan bosqichma-bosqich yangilab borish imkoniyati yo‘q. Uchinchidan, chuqur o‘qitish modellarining inferensiya tezligi past (10–50 ms/namuna), bu real vaqtli paket tahlili uchun yetarli emas [Khanday, 2024: 124317].

Shu sababli, resurslari cheklangan chegaraviy qurilmalarda — jumladan, 2 GB RAM va ARM-protsessorga ega Orange Pi 3 LTS platformasida — yuqori aniqlikni saqlab qolgan holda real vaqtli ishlay oladigan, ma’lumotlar oqimiga adaptiv ravishda moslashuvchi gibrid algoritm zaruriyati paydo bo‘ladi. Mazkur tadqiqotda aynan shu masalaning yechimi taklif etilmoqda.

2. Taklif etilayotgan adaptiv gibrid algoritm

Taklif etilayotgan algoritm to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponentdan tashkil topgan: (1) Incremental Learning paradigmasi asosida Stoxastik Gradient Tushishi (SGD) klassifikatorlari ansambli; (2) Catastrophic Forgetting hodisasini bartaraf etish uchun Round-robin streaming mexanizmi; (3) sinflar nomutanosibligini muvozanatlashtiruvchi adaptiv og‘irliklar; (4) ishonch darajasiga asoslangan uch darajali qaror qabul qilish mantig‘i.

2.1. Ansambl arxitekturasi. Algoritm yadrosini uchta mustaqil SGD-klassifikator tashkil etadi. Birinchi klassifikator modified Huber yo‘qotish funksiyasidan foydalanadi, ikkinchisi logistik (log_loss) yo‘qotishni qo‘llaydi, uchinchisi esa L1 jazo (penalty) bilan modified Huber asosida ishlaydi. Modified Huber yo‘qotish funksiyasi ikkilik klassifikatsiya holatida quyidagi qismli-aniqlanuvchi formula bilan ifodalanadi:

$$\mathscr{L}(y, f(x)) = \max(0, 1 - y \cdot f(x))^2, \quad \text{agar } y \cdot f \geq -1; \qquad (1)$$

$$\mathscr{L}(y, f(x)) = -4 \cdot y \cdot f(x), \quad \text{agar } y \cdot f < -1.$$

Funksiyaning qismli shakli uning ichki mantig‘ini aniq ko‘rsatadi: birinchi qism model nisbatan to‘g‘ri ishlaydigan hududda silliq kvadratik jazo qo‘llaydi, ikkinchi qism esa outlier hollarda chiziqli jazo bilan cheklanib, modelni barqarorlashtiradi. Bu xususiyat CICIOT2023 datasetidagi noto‘g‘ri yorliqlangan namunalarga (mislabeled samples) chidamlilikni ta’minlaydi va aynan shu sababli mazkur ish uchun tanlangan [Khanday, 2024: 124317].

Ko‘p sinfli klassifikatsiya uchun One-vs-Rest strategiyasi qo‘llaniladi. Har bir sinf uchun ehtimollik $p_m(x) = \text{clip}[(f_m(x)+1)/2, 0, 1]$ formulasi bilan baholanadi va keyin barcha sinflar bo‘ylab normallashtiriladi. Yakuniy bashorat sifatida uchala

modelning ehtimollik vektorlari Soft Voting usulida (1.0, 1.0, 0.8 ogʻirliklar bilan) birlashtiriladi va eng yuqori oʻrtacha ehtimollikka ega sinf tanlanadi.

2.2. Round-robin streaming va adaptivlik. CICIOT2023 datasetining CSV fayllari hujum turlari boʻyicha guruhlangan: birinchi fayllar faqat DDoS hujumlarini, keyingilari Mirai botnet trafigini oʻz ichiga oladi. Agar fayllar oddiy ketma-ket oʻqitilsa, model oxirgi koʻrgan hujum turiga moslashib qoladi va avvalgilarini unutadi — bu Catastrophic Forgetting hodisasidir. Uni bartaraf etish uchun barcha CSV fayllardan bir vaqtning oʻzida generatorlar ochiladi va har bir iteratsiyada turli fayllardan navbatma-navbat boʻlaklar olinadi. Natijada model har doim turli hujum turlarini koʻrib turadi va bitta sinfga haddan tashqari moslashmaydi.

Algoritmning adaptiv tabiati uning ikki jihatida namoyon boʻladi: birinchidan, SGD klassifikatorining partial_fit() metodi orqali model yangi ma’lumotlar bilan toʻliq qayta oʻqitishni talab qilmasdan yangilab boriladi; ikkinchidan, sinflar nomutanosibligi (CICIOT2023 da eng katta va eng kichik sinflar nisbati 5800:1 ga teng) compute_sample_weight(‘balanced’) usuli yordamida dinamik balanslanadi — kam sonli sinflarga yuqori ogʻirlik, koʻp sonli sinflarga past ogʻirlik beriladi.

2.3. Sinflarni mantiqiy guruhlash. CICIOT2023 datasetining 34 ta nozik hujum sinfi orasidagi farq juda kichik (masalan, DDoS-SYN_Flood va DoS-SYN_Flood faqat manbalar sonida farqlanadi), bu modelni adashtirib, umumiy aniqlikni pasaytiradi. MITRE ATT&CK framework tamoyillariga asoslanib, 34 ta sinf 16 ta mantiqiy guruhga birlashtirildi: semantik jihatdan oʻxshash va bir xil himoya harakatini talab qiladigan hujum variantlari yagona kategoriyaga jamlandi.

2.4. Uch darajali qaror qabul qilish mantigʻi. Aniqlangan hujumlarga qarshi adaptiv javob mexanizmi quyidagi tartibda ishlaydi:

Daraja	Shart	Tizim harakati
FP Prevention	$\hat{p} < 0{,}70$ yoki paketlar < 5	Faqat log fayliga yozish, harakatsizlik
Alert	$0{,}70 \le \hat{p} < 0{,}95$	Administratorga xabarnoma yuborish

Block	$\hat{p} \geq 0{,}95$ va paketlar ≥ 10	iptables FORWARD orqali IP-ni avtomatik bloklash

Mazkur mexanizm False Positive va False Negative xatolar orasidagi muvozanatni optimal tarzda ta’minlaydi. Chegaralar (70% va 95%) CICIOT2023 datasetida o‘tkazilgan eksperimental sinovlar asosida aniqlangan.

3. Tajriba natijalari

Taklif etilayotgan adaptiv gibrid algoritm CICIOT2023 datasetining to‘liq hajmida (45 019 243 ta namuna, 8,66 GB) Round-robin streaming usulida o‘qitildi. Bo‘lak hajmi 50 000 qatorga teng qilib belgilandi. O‘qitish Intel Core i5 11-avlod protsessorli, 24 GB operativ xotirali kompyuterda amalga oshirildi. Modelning yakuniy baholanishi 80 000 ga yaqin stratifikatsiyalangan test namunalari ustida o‘tkazildi. Olingan natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

Ko‘rsatkich	**Ansambl**	**sgd_mhuber**	**sgd_log**
Accuracy	0,8843	0,8675	0,8786
F1 (weighted)	0,8945	0,8786	0,8909
F1 (macro)	0,7115	—	—
Precision (weighted)	0,9079	—	—
Inferensiya tezligi	0,295 ms	—	—
Model hajmi	0,03 MB	—	—

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ansambl modeli barcha individual modellardan ustun natija ko‘rsatdi: Accuracy bo‘yicha eng yaxshi individual modeldan (sgd_log, 87,86%) 0,57 foiz yuqori, F1-weighted bo‘yicha 89,45% ga yetdi. Per-class tahlil shuni ko‘rsatdiki, volumetrik hujum turlari uchun model deyarli xatosiz ishladi: DDOS-RSTFINFLOOD F1=0,9988, DDOS-ICMP_FLOOD F1=0,9986, SYN_FLOOD_ATTACK F1=0,9946, MIRAI_BOTNET F1=0,9928 ko‘rsatkichlari

qayd etildi. Bu hujum turlari tarmoq oqimi darajasida noyob statistik izlarga ega bo‘lganligi sababli ularni aniqlash chiziqli model uchun ham yengil vazifa hisoblanadi.

Modelning hajmi atigi 0,03 MB ni tashkil etdi, inferensiya tezligi esa 0,295 ms/namuna bo‘ldi, bu Orange Pi 3 LTS qurilmasida soniyada 3000 dan ortiq bashorat qilish imkonini berdi. Ushbu ko‘rsatkichlar adaptiv gibrid algoritmni real vaqtli IoT-trafik tahlili uchun amalda joriy etish mumkinligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, ba’zi sinflar uchun model samaradorligi past bo‘ldi: WEB_ATTACK (F1=0,0371) va MALWARE (F1=0,0190). Bu hujum turlari kontekst asosidagi hujumlar bo‘lib, ularni aniqlash uchun HTTP payload mazmunini tahlil qilish talab etiladi. Tarmoq oqimi darajasidagi statistik xususiyatlar (paket hajmi, davomiylik, bayroqlar) bunday hujumlarni normal trafikdan ajratish uchun yetarli signal bermaydi — bu chiziqli modellarning fundamental cheklovi hisoblanadi.

XULOSA

Tadqiqot doirasida IoT tizimlarida kiberhujumlarni real vaqtda aniqlash uchun adaptiv gibrid algoritm ishlab chiqildi. Algoritm uchta SGD-klassifikator ansambli, Round-robin streaming, sinflar nomutanosibligini bartaraf etuvchi balanslangan og‘irliklar va uch darajali qaror qabul qilish mantig‘ini birlashtiradi. Eksperimental natijalar algoritmning umumiy aniqligi 88,43 foizni, F1-weighted ko‘rsatkichi 89,45 foizni tashkil etganini ko‘rsatdi. Volumetrik hujumlar (DDoS, DoS, Mirai botnet, fragmentatsiya) uchun aniqlash F1-Score qiymati 97–99,8 foiz oralig‘ida bo‘ldi.

Modelning kichik hajmi (0,03 MB) va yuqori inferensiya tezligi (0,295 ms/namuna) algoritmni resurslari cheklangan chegaraviy qurilmalarda real vaqtda joriy etish imkonini beradi. Kelajakdagi tadqiqotlar veb-asosidagi hujumlar (SQL Injection, XSS) va malware ni aniqlash uchun chiziqli ansamblga chuqur o‘qitish komponentini (1D-CNN yoki Transformer) qo‘shgan haqiqiy gibrid arxitekturani ishlab chiqishga, hamda algoritmni federated learning paradigmasiga moslashtirishga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-sonli “2030-yilgacha sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasi”. — Toshkent, 2024.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi Qonuni. — Toshkent: O‘RQ-764, 2022.

3. Khanday S.A., Fatima H., Rakesh N. Stochastic gradient descent classifier-based lightweight intrusion detection systems using the efficient feature subsets of datasets // Expert Systems with Applications. — 2024. — Vol. 253. — Article 124317.

4. Khashan O.A., Khafajah N.M., Alomoush W., Alshinwan M. Enhancing intrusion detection in IoT networks using machine learning-based feature selection and ensemble models // Systems Science & Control Engineering. — 2024. — Vol. 12, No. 1. — Article 2321381.

5. Neto E.C.P., Dadkhah S., Ferreira R., Zohourian A., Lu R., Ghorbani A.A. CICIoT2023: A Real-Time Dataset and Benchmark for Large-Scale Attacks in IoT Environment // Sensors. — 2023. — Vol. 23, No. 13. — P. 5941.

6. Pedregosa F., Varoquaux G., Gramfort A. et al. Scikit-learn: Machine Learning in Python // Journal of Machine Learning Research. — 2011. — Vol. 12. — P. 2825–2830.

7. Tseng S.-M., Wang Y.-Q., Wang Y.-C. Multi-Class Intrusion Detection Based on Transformer for IoT Networks Using CIC-IoT-2023 Dataset // Future Internet. — 2024. — Vol. 16, No. 8. — P. 284.

8. Yilmaz A., Kucuksille E.U. IoT-Based Intrusion Detection System Using New Hybrid Deep Learning Algorithm // Electronics. — 2024. — Vol. 13, No. 6. — P. 1053.

O‘ZBEKISTON MUSTAQILLIGI DASTLABKI DAVRIDA (1991–2001) BUXORODAGI OAV: AXBOROT ERKINLIGI VA IJTIMOIY TRANSFORMATSIYA

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Jahon tarixi kafedrasi dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori

(PhD): Sh.U.Bobojonov

Turdiyev Ma`mur Rustamovich

Annotatsiya :Ushbu maqolada 1991–2001 yillarda Buxoroda faoliyat yuritgan davlat va nodavlat OAVlar misolida axborot erkinligining shakllanishi va jamiyatdagi ijtimoiy o‘zgarishlarga ta’siri tahlil qilinadi. Mustaqillikning ilk o‘n yilligi jarayonida OAVlarning huquqiy asoslari, imkoniyatlari va cheklovlari ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar : OAV, axborot erkinligi, Buxoro, mustaqillik, jurnalistika, ijtimoiy transformatsiya, senzura, huquqiy asoslar, matbuot, nodavlat media

Annotation: This article analyzes the formation of information freedom and its impact on social transformations in society, using the example of state and non-state media operating in Bukhara between 1991 and 2001. The legal foundations, opportunities, and limitations of mass media during the first decade of independence are examined on a scientific basis.

Keywords: mass media, freedom of information, Bukhara, independence, journalism, social transformation, censorship, legal framework, press, non-state media.

Аннотация: В данной статье анализируется формирование свободы информации и её влияние на социальные трансформации в обществе на примере государственной и негосударственной прессы, действовавшей в Бухаре в 1991–2001 годах. Научно освещаются правовые основы, возможности и ограничения средств массовой информации в первые десять лет независимости.

Ключевые слова: СМИ, свобода информации, Бухара, независимость, журналистика, социальная трансформация, цензура, правовые основы, пресса, негосударственные медиа.

Kirish: 1991-yil O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi bilan mamlakatda barcha sohalarda, jumladan, axborot maydonida ham tub o‘zgarishlar yuz berdi. Ayniqsa, ommaviy axborot vositalari (OAV) sohasida davlat nazorati cheklana boshladi va axborot erkinligini ta’minlashga qaratilgan ilk huquqiy-me’yoriy hujjatlar qabul qilindi. Buxoro viloyatida ham bu jarayon o‘z aksini topdi — yangi nodavlat nashrlar, teleradiokanallar paydo bo‘ldi, jurnalistika faoliyati faollashdi. Ushbu

maqola O‘zbekiston mustaqilligining dastlabki o‘n yilligi davomida Buxorodagi OAVlar faoliyatining rivojlanish tendensiyalari, axborot erkinligining bosqichlari va ularning jamiyatga ta’sir doirasini tahlil qiladi. Maqolada davlat va nodavlat OAVlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabat, senzura va o‘z-o‘zini senzura holatlari, huquqiy asoslarning kuchayishi yoki zaifligi ilmiy jihatdan ko‘rib chiqiladi."Mustaqillik davrida OAV sohasida yangi muhit" bo‘limi yanada kengaytirilgan holda taqdim etiladi. Bu qismda Buxoro viloyatida OAV faoliyatining umumrespublika jarayonlari bilan bog‘liq holda qanday shakllangani chuqurroq tahlil qilinadi.

1. *Mustaqillik davrida OAV sohasida yangi muhit:*1991-yil 31-avgustda O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, mamlakatda siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda keng islohotlar jarayoni boshlandi. Bu o‘zgarishlar, tabiiyki, ommaviy axborot vositalari (OAV) sohasida ham yangi imkoniyat va cheklovlar muhitini yuzaga keltirdi. Davlat mafkurasini targ‘ib qilish asosiy vazifa bo‘lgan sovet davridagi qat’iy senzura tizimi o‘z o‘rnini asta-sekin liberallashuvga asoslangan yondashuvlarga bo‘shatdi. Shu bilan birga, yangi siyosiy tuzumning barqarorligi ta'minlanmaguncha OAV ustidan muayyan nazorat saqlanib qoldi.

Mustaqillikning ilk yillarida OAVlar faoliyati o‘ziga xos ikkilamchi bosqichda rivojlandi: bir tomondan, axborot erkinligini ta'minlovchi yangi qonuniy baza shakllana boshladi, ikkinchi tomondan esa, siyosiy beqarorlik va xavfsizlik muammolari bois axborot oqimi ustidan nazorat davom etdi. 1997-yilda qabul qilingan “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi qonun OAV faoliyatining asosiy huquqiy asosini belgiladi. Unda axborotni erkin tarqatish, jurnalistlarning huquqlari, ularning himoyasi va majburiyatlari qat’iy belgilab berildi. Bu esa OAVlar uchun huquqiy kafolatlar yaratib, sohaning nisbiy mustaqilligiga zamin hozirladi.Buxoro viloyatida bu davrda OAVlar soni va shakllari jihatidan xilma-xillik kuzatildi. Viloyatda rasmiy nashrlar – “Buxoro haqiqati”, “Zarafshon”, shuningdek, tuman gazetalari faoliyatini davom ettirar ekan, ularning mazmuni tobora ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni targ‘ib qilishga, milliy qadriyatlarni yoritishga yo‘naltirildi. Shu bilan birga, nodavlat sektor vakillari tomonidan tashkil etilgan yangi bosma nashrlar va teleradiokanallar paydo bo‘ldi. Masalan, “Buxoro 24” telekanali, “Sitora FM” radiokanali va boshqa xususiy

media sub’yektlari viloyatda ommalashdi.Yangi davr OAVlari ilgari senzura tufayli yoritilmagan mavzular — milliy tarix, diniy qadriyatlar, tadbirkorlik faoliyati, madaniy meros va mintaqaviy muammolarni keng yoritishga kirishdi. Ayni paytda, bu faoliyat koʻpincha rasmiy doiralar bilan muvozanat saqlagan holda olib borildi. Tahririyatlar oʻzlarining mustaqilligini saqlab qolish bilan birga, oʻz-oʻzini senzura qilishga ham majbur boʻlgan holatlar koʻp kuzatildi.

Oʻzbekiston jurnalistikasida bu davr “siyosiy ehtiyotkorlik” bosqichi sifatida ham baholanadi. Buxorodagi OAVlar ham bu muvozanatni saqlash yoʻlida yangicha jurnalistik uslublarni joriy qildi: masalan, muqobil fikrlarni bevosita tanqid emas, balki ijobiy gʻoyalar orqali ifodalash, muammolarni tahliliy maqolalar orqali yoritish, hujjatli-analitik janrlarga murojaat qilish kabi metodlar keng qoʻllanildi.Shu tariqa, 1991–2001 yillar mobaynida Buxorodagi OAVlar yangi siyosiy kontekstda oʻz pozitsiyasini aniqlab oldi. Ular bir tomondan axborot tarqatishda davlat nazorati doirasida harakat qilgan boʻlsa, boshqa tomondan, jamiyatni yangi gʻoyalar bilan tanishtirish, ijtimoiy ongni shakllantirish, fuqarolik faolligini oshirish yoʻlida muhim vositaga aylandi.

*2.Nodavlat OAVlarning paydo boʻlishi va roli:*Oʻzbekiston mustaqillikka erishganidan keyin axborot sohasida faqat davlat mulkiga asoslangan nashrlar bilan cheklanib qolmasdan, nodavlat, ya’ni xususiy va jamoaviy ommaviy axborot vositalarining shakllanishi uchun imkoniyatlar yuzaga keldi. Bu jarayon Buxoro viloyatida ham izsiz oʻtgan emas. 1990-yillarning oʻrtalaridan boshlab viloyatda yangi, mahalliy darajadagi nodavlat gazeta va jurnallar, shuningdek, teleradiokanallar tashkil etildi.Buxorodagi ilk xususiy nashrlardan biri sifatida “Tafakkur ziyosi”, “Ishonch” kabi gazetalarning chiqa boshlagani axborot maydonining kengayishiga sabab boʻldi. Ular asosan ijtimoiy-ma’naviy targʻibotga, yoshlar masalasiga, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yoritishga e’tibor qaratdi. Ayniqsa, tuman va shahar miqyosida faoliyat yuritgan bu nashrlar mahalliy muammolarni yoritishda davlat nashrlariga qaraganda tezroq va faolroq boʻlishga harakat qildilar.Shuningdek, “Sitora FM” va “Ziyo” kabi radiokanallar ham nodavlat axborot vositalari sifatida shakllanib, aholi orasida tinglovchilarning keng qatlamiga ega boʻldi. Ular orqali milliy musiqa,

mahalliy yangiliklar, ijtimoiy-ma’rifiy eshittirishlar keng tarqala boshladi. Nodavlat OAVlarning asosiy afzalligi — moslashuvchanligi, auditoriya ehtiyojlariga tez moslasha olishi va byurokratik to‘siqlardan nisbatan xoli bo‘lishi edi.Biroq ularning taraqqiyoti to‘liq erkinlik muhitida kechmagan. Ko‘pgina nodavlat OAVlar o‘z faoliyatini ro‘yxatdan o‘tkazish va akkreditatsiya jarayonida byurokratik to‘siqlarga duch kelgan, ayrim holatlarda esa, rasmiy doiralar tomonidan yopib qo‘yilgan holatlar ham mavjud bo‘lgan. Shu bilan birga, iqtisodiy mustaqillikning sustligi, homiylik va reklama bozori rivojlanmaganligi sababli nodavlat OAVlarning barqaror faoliyat yuritishi ko‘p hollarda qiyin kechgan.Shunga qaramay, nodavlat OAVlar mustaqillik davrida axborot ko‘lamining kengayishiga, jamiyatda muqobil fikr shakllanishiga, mahalliy muammolarning ko‘tarilishiga sababchi bo‘ldi. Ular markazlashgan axborot oqimiga nisbatan muqobil informatsion manba sifatida fuqarolarning axborotga bo‘lgan ehtiyojini to‘ldirishga xizmat qildi.

3. Axborot erkinligi va senzura masalalari: O‘zbekiston Konstitutsiyasida belgilanganidek, har bir fuqaroga fikr va so‘z erkinligi, axborotni izlash, olish va tarqatish huquqi kafolatlangan. Biroq 1991–2001 yillarda bu prinsiplarning amaldagi ijrosi bilan bog‘liq murakkabliklar mavjud edi. Buxoro viloyatida faoliyat yuritgan ommaviy axborot vositalari, ayniqsa mustaqillikning dastlabki bosqichida, amalda turli senzura shakllari bilan yuzma-yuz keldi.Rasmiy senzura, ya’ni davlat tomonidan bevosita materiallarni nazorat qilish 1990-yillarning boshlarida ancha faol edi. Davlat nashrlari — “Buxoro haqiqati” va “Zarafshon” kabi gazetalar o‘z materiallarini avval partiya va hokimiyat organlarida ko‘rib, tasdiqlab olishga majbur bo‘lgan. Shu sababli, ularning mazmuni ko‘pincha rasmiy bayonot va ijobiy xabarlar bilan cheklanib qolgan.

Buxorodagi nodavlat OAVlar esa bevosita senzura qilinmasa-da, o‘zini-o‘zi senzura qilish holatlariga duch kelgan. Jurnalistlar hukumatga yoki mahalliy hokimiyatga tanqidiy materiallar e’lon qilishdan tiyilishgan, ayrim hollarda bu ularga nisbatan ma’muriy bosimga sabab bo‘lgan. Masalan, iqtisodiy muammolar, korruptsiya yoki siyosiy raqobatga oid maqolalar kamdan-kam hollarda chop etilgan.

Bu esa jamiyatda muqobil fikr almashinuvining cheklanishiga olib kelgan.Shuningdek, axborot olish erkinligi ham muayyan chegaralarda qolgan. Rasmiy idoralar jurnalistlarga axborot taqdim etishda ochiqlik siyosatini to‘liq shakllantirmagan. Intervyular olish, rasmiy hujjatlarga kirish, manbalarni aniqlash masalalarida ko‘plab to‘siqlar mavjud bo‘lgan. Shu sababli, ko‘plab materiallar ishonchli manbalarga emas, balki norasmiy taxminlarga asoslangan bo‘lgan. Shunday bo‘lsa-da, bu davrda axborot erkinligiga erishish yo‘lida muhim qadamlar tashlanganini inkor etib bo‘lmaydi. 1997-yilda “OAV to‘g‘risida”gi qonunning qabul qilinishi, jurnalistlarning huquqlari qonuniy jihatdan himoya qilina boshlangani, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda seminar va treninglar o‘tkazilishi OAVlar erkinligining ma’lum darajada rivojlanishiga sabab bo‘ldi.

3.Ijtimoiy transformatsiya va OAV ta’siri: O‘zbekistonning mustaqillikni qo‘lga kiritgan ilk o‘n yilligi – 1991–2001 yillar oralig‘i ijtimoiy, siyosiy va madaniy jihatdan keskin o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Ushbu jarayon, ayniqsa, sobiq sovet mafkurasi doirasida shakllangan axborot tizimining o‘rniga milliy, mustaqil va jamiyat ehtiyojlariga mos ommaviy axborot vositalarining yuzaga kelishi bilan bevosita bog‘liq edi. Bu transformatsiya aholining dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy faolligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.Buxorodagi OAVlar bu o‘zgarishlarning yetakchi vositalaridan biri bo‘lib xizmat qildi. Dastlabki yillarda davlat axborot siyosati milliy g‘oyani shakllantirish, istiqlol mafkurasini targ‘ib qilish va aholini yangi davrga mos ruhiy tayyorlashga qaratildi. “Buxoro haqiqati”, “Zarafshon” kabi viloyat nashrlari orqali aholining ongida yangi davlat va milliy mustaqillik tushunchalari mustahkamlanib bordi.Shuningdek, diniy erkinlikning bosqichma-bosqich tiklanishi va bu boradagi axborotlarning ommaga ochiq tarqatilishi ijtimoiy transformatsiyaning muhim belgisi bo‘ldi. Sobiq sovet davrida taqiqlangan diniy mavzular ilk bor OAVlarda muhokama qilina boshladi. Masalan, Buxorodagi ayrim tuman nashrlari va radio eshittirishlari orqali islomiy qadriyatlar, diniy bayramlar, mahalliy masjid va madrasalarning faoliyati haqida ochiq ma’lumotlar berila boshlandi. Bu holat aholining diniy o‘zligini anglash va qadriyatlar asosida yashash ehtiyojini kuchaytirdi.

OAVlar ijtimoiy faollikni rag‘batlantirishda ham muhim rol o‘ynadi. Mustaqillikdan so‘ng davlat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarda fuqarolik jamiyati elementlari shakllana boshladi. Shu nuqtai nazardan, jurnalistik materiallar orqali jamoat fikrining shakllanishi, fuqarolarning muammolari va talablarini yoritish orqali ular o‘z haqlarini ifoda etishga va himoya qilishga intila boshladilar. Buxorodagi OAVlarda ijtimoiy muammolar — ishsizlik, kommunal xizmatlar, sog‘liqni saqlash tizimi, ta’lim sifati kabi mavzular yoritila boshladi. Bu esa jamoatchilik bosimi orqali mahalliy hokimiyatlarni javobgarlikka tortishga, ayrim muammolarni hal qilishga sabab bo‘ldi. Xususan, ayrim tumanlarda yo‘lsozlik, suv ta’minoti, elektr energiyasi masalalari bo‘yicha chiqarilgan maqolalar natijasida hokimiyat idoralari choralar ko‘rishga majbur bo‘lgan. OAVlar orqali gender masalalarining ham asta-sekin yoritila boshlagani ayollar faolligini oshirdi. Ayollar uchun mo‘ljallangan ijtimoiy dasturlar, ularning tadbirkorlikdagi roli, ta’limga bo‘lgan huquqlari bo‘yicha maqolalar orqali gender tengligi haqidagi qarashlar asta-sekin jamoaga singdirila boshlandi. Shuningdek, yoshlarga oid muammolar ham keng ko‘tarildi. Talabalarning bandligi, ma’naviy tarbiya, zamonaviy kasblar haqida axborot berilishi ijtimoiy ongda yoshlarga bo‘lgan munosabatni ijobiy tomonga o‘zgartirdi. OAV yoshlarni ijtimoiy hayotga jalb etish, ularning tashabbuslarini ko‘rsatish, iqtidorli yoshlarni targ‘ib qilish borasida samarali platformaga aylandi.

1991–2001 yillarda Buxoroda OAVlar faoliyati mustaqillik tufayli yuzaga kelgan siyosiy-ijtimoiy imkoniyatlardan foydalangan holda yangi bosqichga ko‘tarildi. Davlat tomonidan bosqichma-bosqich amalga oshirilgan axborot siyosati, qonunchilik bazasining yaratilishi, nodavlat sektorning rivojlanishi axborot muhitini nisbatan erkinlashtirdi. Shu bilan birga, bu davr senzura va axborot oqimini nazorat qilish orqali OAV erkinligini to‘liq ta’minlashga imkon bermadi. Shunga qaramay, OAVlar jamiyatda ijtimoiy ongni shakllantirish, fuqarolik jamiyati elementlarini rivojlantirish, madaniy-ma’rifiy qadriyatlarni tiklashda muhim ijtimoiy institut sifatida xizmat qildi. Bugungi kunda ushbu tarixiy bosqichni tahlil qilish, O‘zbekiston axborot siyosatini chuqur tushunish va demokratik jarayonlarda OAVning o‘rnini baholash uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 1997.

2. Tursunov Q. Ommaviy axborot vositalari nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002.

3. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent, 1997.

4. To‘laganov B. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston OAV tizimidagi islohotlar. “Ijtimoiy Fikr” jurnali, 2001, №3.

5. Internet manba: www.pressuz.uz – O‘zbekiston OAV tarixi va huquqiy asoslari
.

DAVLAT VA NODAVLAT TELERADIOKOMPANIYALARINING RAQAMLI AXBOROT MAYDONIDAGI ROLI: BUXORO VILOYATI MISOLIDA

Ilmiy rahbar*: Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Jahon tarixi kafedrasi dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD): Sh.U.Bobojonov*

Mustaqil izlanuvchi : *Turdiyev Ma’mur Rustamovich*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Buxoro viloyatidagi davlat va nodavlat teleradiokompaniyalarining raqamli axborot makonidagi o‘rni va ularning ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy jarayonlarni yoritishdagi zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar asosida media faoliyatining transformatsiyasi ham ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: teleradiokompaniya, raqamli media, axborot makoni, Buxoro, jurnalistika, ijtimoiy hayot, madaniyat, media transformatsiya, davlat OAV, nodavlat OAV.

Аннотация:В статье рассматривается роль государственных и негосударственных телерадиокомпаний Бухарской области в цифровом информационном пространстве. Анализируются современные подходы к

освещению социально-экономических и культурных процессов, а также трансформация медиадеятельности на основе цифровых технологий.

Ключевые слова:телерадиокомпания, цифровые медиа, информационное пространство, Бухара, журналистика, социальная жизнь, культура, медиа трансформация, государственные СМИ, негосударственные СМИ.

Annotation: This article analyzes the role of state and non-state television and radio companies in the digital information space of the Bukhara region and their modern approaches to covering socio-economic and cultural processes. The transformation of media activities based on digital technologies is also examined.

Keywords: television and radio company, digital media, information space, Bukhara, journalism, social life, culture, media transformation, state media, non-state media.

Yangi asr boshlaridan boshlab globallashuv va raqamli texnologiyalar jadal rivojlanishi axborot va ommaviy kommunikatsiya vositalarining barcha sohalariga tub o‘zgarishlar kiritmoqda. Ayniqsa, ommaviy axborot vositalari – xususan, teleradiokompaniyalar axborotni yetkazishda ilgari mavjud bo‘lmagan yangi imkoniyatlarga ega bo‘ldilar. Raqamli platformalar va internet tarmog‘i orqali axborotni tez, samarali va interaktiv tarzda tarqatish imkoniyati OAVning ijtimoiy hayotdagi rolini yanada kuchaytirmoqda. Bu jarayonda davlat va nodavlat teleradiokompaniyalari orasidagi funksional farqlar, ularning axborot siyosatidagi o‘rni va yondashuvlari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekistonning barcha hududlari qatori Buxoro viloyatida ham axborot-kommunikatsiya sohasida sezilarli o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Aholining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayoti haqida keng jamoatchilikka ma’lumot yetkazishda davlat va nodavlat teleradiokompaniyalari faoliyatining ahamiyati beqiyosdir. Buxoro viloyatining ko‘p asrlik tarixiy-madaniy merosi, turistik salohiyati va bugungi kundagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti haqida aholiga va butun jahon hamjamiyatiga axborot tarqatishda zamonaviy media vositalarining samarali qo‘llanilishi dolzarb masala hisoblanadi.Raqamli axborot maydonida raqobatbardoshlik, auditoriyaga mo‘ljallangan kontent yaratish, ommaviylik va

interaktivlik kabi omillar teleradiokompaniyalarning strategiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu nuqtai nazardan, davlat va nodavlat teleradiokompaniyalarining faoliyatini o‘rganish, ularning raqamli media makonidagi roli, imkoniyatlari va muammolarini tahlil qilish ilmiy va amaliy jihatdan muhimdir.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – Buxoro viloyatidagi davlat va nodavlat teleradiokompaniyalarining raqamli axborot maydonidagi o‘rnini aniqlash, ularning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarni yoritishdagi funksional xususiyatlari hamda raqamli transformatsiya sharoitidagi rivojlanish istiqbollarini tahlil qilishdan iboratdir.

1. Davlat va nodavlat teleradiokompaniyalarining zamonaviy OAV tizimidagi o‘rni. O‘zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalari sohasida olib borilayotgan islohotlar OAV erkinligini ta’minlash, axborot manbalarining xilma-xilligini oshirish va fuqarolarning axborot olish huquqini kengaytirishga qaratilgan. Shu jumladan, teleradiokompaniyalar faoliyatining huquqiy asoslari “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi Qonun, “Axborot erkinligi to‘g‘risida”gi Qonun hamda Prezident qarorlarida belgilangan [PQ–4995-sonli qarori].Davlat teleradiokompaniyalari odatda rasmiy axborotlarni yetkazish, ijtimoiy barqarorlikni saqlash va ijtimoiy muhim mavzularni yoritish bo‘yicha yetakchi rol o‘ynaydi. Nodavlat teleradiokompaniyalari esa ko‘proq tanqidiy, tahliliy va muqobil yondashuvlarni taklif etib, media xilma-xilligini ta’minlaydi. Ushbu ikki turdagi OAV o‘zaro raqobat va hamkorlikda axborot makonini boyitmoqda.

*2. Raqamli texnologiyalar va teleradiokompaniyalar faoliyatining transformatsiyasi:*So‘nggi yillarda internet, mobil ilovalar, sun’iy intellekt va raqamli platformalarning ommalashuvi teleradiokompaniyalar faoliyatini tubdan o‘zgartirdi [Safarov, Sh.2020]. An’anaviy efir orqali eshittirish va ko‘rsatuvlar tarqatishdan tashqari, hozirda aksariyat kompaniyalar YouTube, Telegram, Instagram, Facebook va TikTok kabi platformalarda faoliyat yuritmoqda. Raqamli formatga o‘tish axborotni vizual, interaktiv va tezkor usullarda yetkazishga zamin yaratdi. Buxoro viloyatidagi “Buxoro” davlat teleradiokompaniyasi ham o‘z faoliyatini raqamli platformalarga moslashtirib, turli ijtimoiy tarmoqlarda kontent ishlab chiqmoqda. Xususan, turizm,

tarixiy meros, ijtimoiy muammolar va mahalliy tadbirlar bo‘yicha tayyorlangan ko‘rsatuvlar ko‘p auditoriyaga ega bo‘lmoqda.

3. Buxoro viloyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotni yoritishda teleradiokompaniyalar roli. Buxoro viloyati — O‘zbekistonning tarixiy, turistik va iqtisodiy jihatdan muhim hududlaridan biri hisoblanadi. Teleradiokompaniyalar bu hududda bo‘layotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, infratuzilma loyihalari, tadbirkorlik faoliyati, madaniy merosni asrash bo‘yicha tadbirlar, san’at va adabiyot yangiliklarini keng yoritib bormoqda [McQuail, D.2010]. OAVlari ko‘proq rasmiy voqealar, mahalliy hokimiyat tashabbuslari va rivojlanish strategiyalariga urg‘u berayotgan bo‘lsa, nodavlat teleradiokompaniyalar ko‘proq jamiyatdagi muammolar, ijtimoiy noroziliklar va xalq fikriga asoslangan materiallarni ishlab chiqmoqda. Bu esa jamiyatda muqobil fikr shakllanishiga xizmat qilmoqda.

*4. Muammolar va imkoniyatlar: tahliliy yondashuv:*Teleradiokompaniyalar raqamli axborot makonida o‘z o‘rnini mustahkamlashda qator muammolarga duch kelmoqda:

Texnik va infratuzilmaviy cheklovlar – viloyatlarda yuqori sifatli internet va media texnologiyalariga kirish imkoniyatining chegaralanganligi;

Kadrlar masalasi – zamonaviy raqamli jurnalistika talablariga mos malakali mutaxassislarning yetishmasligi;

Kontent sifatidagi farqlar – ba’zi teleradiokompaniyalar tomonidan kontent yaratishda professional yondashuvning pastligi;

Moliyaviy mustaqillik – nodavlat OAVlar ko‘pincha homiylar va grantlarga bog‘liq bo‘lib, barqaror rivojlanishga erisha olmayapti [Fahriddinova, N.F.2024]. Shu bilan birga, imkoniyatlar ham mavjud: yoshlar auditoriyasining kengayishi, mobil qurilmalar orqali media iste’moli ortib borishi, onlayn tahliliy dasturlar va podkastlar kabi yangi janrlarning ommalashuvi.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro viloyatida faoliyat yuritayotgan davlat va nodavlat teleradiokompaniyalari raqamli axborot maydonida muhim kommunikativ vazifalarni bajarib kelmoqda. Ular ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, siyosiy hayotning asosiy jabhalarini yoritish, fuqarolarni xabardor qilish va jamoatchilik fikrini shakllantirishda

muhim vositaga aylanmoqda. Raqamli texnologiyalar ushbu kompaniyalarning salohiyatini oshirish, interaktivlikni kuchaytirish va auditoriyani kengaytirish imkonini berdi. Biroq, teleradiokompaniyalar faoliyatida texnik, kadrlar va moliyaviy muammolar mavjud bo‘lib, ularni hal etish zamonaviy OAV raqobatbardoshligini ta’minlash uchun muhimdir. Shuningdek, axborotning sifatli, xolis va tezkor yetkazilishi teleradiokompaniyalar faoliyatida doimiy e’tiborda bo‘lishi lozim. Ularning davlat va jamiyat o‘rtasidagi axborot ko‘prigiga aylanishi uchun raqamli savodxonlikni oshirish, yangi media formatlardan foydalanish va ijodiy yondashuv zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 10-fevraldagi PQ–4995-sonli qarori “Ommaviy axborot vositalarini qo‘llab-quvvatlash va jurnalistik faoliyatni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

2. Safarov, Sh. (2020). Zamonaviy jurnalistika va raqamli media muhit. Toshkent: Akademnashr.

3. Mc Quail, D. (2010). Mass Communication Theory (6th ed.). London: SAGE Publications.

4. Fahriddinova, N.F. (2024). "O‘zbekiston hududiy OAVlarining raqamli transformatsiyasi: tahlil va istiqbollar", Axborot va Kommunikatsiya ilmiy jurnali, №1.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI O‘QITISHDA AXBOROT TEXNALOGIYALARINI QO‘LLASH

Eshmirzayev G‘ulomjon Yusupovich

JDPU katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘tch ta'lim sifatni oshirishda ta'limi jarayonini samarali tashkil etish va boshqarishga yordam beradigan axborot texnologiyalaridan keng foydalanish, talabalarning mediasavodxonligini rivojlantirish haqida fikr yuritilgan**.**

Kalit so‘zlar: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, axborotlashtirish,

internet, mediasavodxonlik, mediasavodxonlik, mediata'lim**.**

Аннотация. В данной статье рассматривается широкое использование информационных технологий для эффективной организации и управления образовательным процессом в начальном образовании, а также развитие медиаграмотности учащихся.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, информатизация, интернет, медиаграмотность, медиаобразование.

Abstract. This article discusses the widespread use of information technologies to effectively organize and manage the educational process in primary education, as well as the development of students' media literacy.

Keywords: information and communication technologies, informatization, internet, media literacy, media literacy, media education.

O‘quv jarayoniga elektron vositalarni tatbiq etish, kompyuter imkoniyatlaridan foydalanish ishlari Respublikamizning umumiy o‘rta ta'lim maktablarida sezilarli darajada ommalashib bormoqda. Chunki o‘quv jarayoniga zamonaviy texnologiyalarning tatbiq etilishi o‘quvchilarning faol bilim olishini ta'minlaydi, ularning individual va intellektual salohiyatini rivojlantirishga imkon yaratadi. Buning uchun boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari va har bir o‘quvchi kompyuter bilan ishlashni uddalay olishi va o‘quv predmetlarini kompyuter yordamida o‘zlashtirish imkoniyatlariga ega bo‘lishi zarur.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish faolligini oshirish zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shunga ko‘ra kompyuter texnologiyalaridan foydalanish metod va shakllari haqidagi masala tobora dolzarblashib bormoqda. Yangi axborot texnologiyalaridan oqilona foydalanish ta'lim mazmuniga, shuningdek, boshlang‘ich ta'lim mazmuniga ham yangilik olib kiradi. Kompyuterda o‘yinlar o‘ynar ekan, o‘quvchi mashina bilan muloqotning birmuncha oddiy shakllarini o‘zlashtiradi. Agar kompyuter o‘yini o‘quv jarayoniga samarali tatbiq etilsa, u holda kompyuter savodxonligi ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi, o‘qituvchining vazifasi esa o‘quv faoliyatini amalga oshirish uchun sharoit yaratish va uni faol boshqarishdan iboratdir.

An'anaviy darslarda o‘qituvchi o‘quvchilarga turli o‘yinlarni taklif qilgani holda, barcha o‘quvchilarni o‘yinga jalb etish, ularning faoliyatlarini nazorat qilish, individual va tabaqalashgan yondashuvni amalga oshirishda qiyinchiliklarga duch keladi. Bunday darslarga tayyorlanish jarayonida o‘qituvchi ko‘rgazmali materiallarni tayyorlash va yig‘ishda ham qiynaladi. Kompyuter didaktik o‘yin va topshiriqlari hamda slaydlar namoyishidan foydalanish o‘qituvchiga qiyinchiliklarni yengishida yordam beradi.

Taqdimot darslari va slayd taqdimotidan foydalanish jarayonida o‘qituvchining darsga tayyorgarlik vaqti ancha qisqaradi, ya'ni o‘qitish jarayoni yengillashadi. Dars materiallaridagi murakkab jihatlarai tushuntirish imkoni vujudga keladi. Taqdimot darslarini o‘qituvchining o‘zi ishlab chiqadi. Birmuncha sodda slayd namoyishlarini esa o‘quvchilarning o‘zlari tayyorlaydilar. Bunday darslarda o‘quvchi o‘quv jarayonining teng huquqli ishtirokchisiga aylanadi. Masalan, "Atrofimizdagi olam" fanini o‘qitishda o‘quvchilar mustaqil axborotlarni topishlari lozim bo‘ladi. Keyinchalik ular to‘plagan axborotlarini slayd taqdimot ko‘rinishida katta qiziqish bilan taqdim qiladilar. Kompyuter ko‘magida dars o‘tish o‘qituvchiga ham o‘quvchiga ham bir xilda katta qoniqish beradi.

Dasturda quyidagilar o‘z ifodasini topishi kerak:

1. O‘yin harakatlarini bajarish layoqati sifatini ta'minlash uchun o‘zlashtirilgan ko‘nikma va malakalarni amaliyotga tatbiq etish kerak. Bu esa ularda ishga qiziqishni oshiradi.

2. O‘yinning mazmuni va amffliy harakatlar bolalar uchun qiziqarli bo‘lib, ularga mustaqillik va tashabbuskorlikni namoyish qilish imkonini berishi kerak.

3. Yo‘l qo‘yilgan xatolar saqlanib qolmasligi kerak. Chunki bajaruvchi harakatlarning amalga oshirilishi to‘g‘riligini nazorat qilib boradi. Agar o‘quvchi topshiriqni bajarishda qiynalsa, unga savol, izoh va boshqa ko‘rinlshda yordam ko‘rsatiladi. O‘quvchilarning yutuqlari rag‘batlantiriladl. Bu esa ularda ijobiy hissiy kayfiyatning vujudga kelishiga yordam beradi.

Umumiy o‘rta ta'limda "Informatika" kursini o‘qitishdan asosiy maqsad o‘quvchilarni zamonaviy axborot va algoritmik madaniyat sohibiga aylantirishdan

iborat bo‘lib, bunda ta'lim jarayoni zamonaviy kompyuterlarda mavjud bo‘lgan dasturiy vositalar yordamida olib borilishi nazarda tutiladi. Davlat ta'lim standarti (DTS) asosida boshlang‘ich informatika ta'limi quyidagi vazifalarni o‘z ichiga olishi lozim:

- o‘quvchilarga informatika va axborot texnologiyalari haqida boshlang‘ich bilimlar berish;
- o‘quvchilarda axborotlarni qayta ishlash haqida ilmiy dunyo qarashni shakllantirish;
- o‘quvchilarni kompyuter qurilmalari va ularning vazifalari bilan tamshtirish, ularda amaliy ishlash bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish;
- o‘quvchilarni kompyuter bilan dastlabki muloqotga o‘rgatish, klaviatura, monitor, "sichqoncha", chop etish qurilmalari bilan tanishtirish;
- Microsoft Windows operatsion sistemasi, asosiy va kompyuterga xizmat ko‘rsatuvchi dasturlar bilan tanishuv;
- kompyuter grafikasi elementlari, Paint grafik muharririda ishlash bo‘yicha boshlang‘ich ko‘nikma va malakalar.

Boshlang‘ich informatika ta'limida o‘quvchilar o‘zlashtirishlari shart bo‘lgan, fan dasturida ko‘rsatilgan bilimlar tizimi va hajmi, bilimlarni dasturga mos holda o‘rganish mantiqi va ketma-ketligiga rioya qilinishi, barcha tushuncha, xulosa va nazariy ma'lumotlar bayon qilinishi, topshiriq va mashqlar tizimi o‘quv dasturiga qo‘yiladigan talablarga muvofiq kelishi lozim. Qayd etilgan talablarga amal qilish uchun o‘qituvchilarning ma'lum yoshdagi o‘quvchilar bilan ishlash tajribalari nazarda tutiladi va ta'limning tarixiy tajribasi hisobga olinadi. Yangi ta'lim mazmuni ilmiy eksperimental tekshirish va natijalarni ekspertlar yordamida baholash yo‘li bilan joriy qilinadi.

Informatika ta'limi mazmuni muayyan fan va uning ayrim mavzularini o‘rganish uchun dasturda ajratilgan soat miqdoriga mos kelishi, o‘quvchilar tegishli mavzu va bilimlarni ongli o‘zlashtirish va mustahkamlashlari uchun sarflanadigan vaqtning belgilangan bo‘lishi, shu bilan bir qatorda ta'lim muassasasi o‘quv-moddiy bazasiga mos bo‘lishi, ta'lim mazmunini belgilashda xalqaro tajribalar inobatga olinishi zarur.

Shu bilan bir qatorda jamiyatning ehtiyojlarini, o‘quvchilarning hayot tajribasini, fanning ichki mantiqini, o‘quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini, o‘qitishning metodlarini va tashkiliy shakllarini boshlang‘ich informatika ta'limining mazmunini belgilashda inobatga olish zarur. Unda keltirilgan atamalar, tushunchalarning ta'riflari, qonun-qoidalarning ifodalari, hodisalarning izohlari fanda va amalda qabul qilingan va ommalashgan atamalarga mos bo‘lishi lozim.

Xulosa o‘rnida shuni ta'kidlash lozimki, uzluksiz ta'lim tizimidagi islohotlar ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishni, ya'ni ta'lim sifati va samaradorligini oshirishning an'anaviy metodlaridan voz kechib, yangi media va axborot kommunikatsion texnologiyalar asosida rivojlantirish hamda shu asosda zamonaviy talablarga mos keladigan sifatli bilim va saviyaga ega bo‘lgan raqobatbardosh yosh avlod kadrlarini vujudga keltirishni taqozo etmoqda. Ushbu yo‘nalish bo‘yicha biz ishni, maktabdagi boshlang‘ich ta'lim tashkilotlarida faliyat yuritib, yoshlarga ta'lim-tarbiya berib kelayotgan o‘qituvchilarning informatika va axborot texnologiyalarini chuqur singdirish masalasini birlamchi vazifa sifatida ko‘rishdan boshlash darkor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. G‘ulomov S.S., Begalov B.A. Informatika va axborot texnologiyalari.-T.:, Fan

2. Eshmirzayev, G. (2021). O‘quvchi yoshlarda internet tizimidan foydalanish madaniyatini shakllantirish. *Журнал инновации в начальном образовании*, *2*(Архив№ 3).

3. MD Ismatullaevna, EG Yusupovich. THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS-European Journal of Research and Reflection in …, 2019

4. G. Eshmirzayev (2022). БЎЛАЖАК БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ ЎҚИТИШДА МУЛЬТИМЕДИА ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ. Science and innovation, 1 (B7), 476-478. doi: 10.5281/zenodo.7247599

5. Музроб Раббимов, & Ғуломжон Эшмирзаев (2022). Бошланғич синф

математика дарсликларида мисол ва масалаларнинг мантиқий фикрлашини ўстиришдаги аҳамияти. Ta’lim fidoyilari, 5 (9), 602-607.

6. Eshmirzayev, G. (2022). БЎЛАЖАК БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕЗОНЛАРИ. *Boshlang‘ich ta'limda innovatsiyalar*,

7. Eshmirzayev, G. (2023). Bo ‘lajak boshlang ‘ich sinf o ‘qituvchilarini tayyorlashda axborot-texnologik kompetentligini rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar. *Boshlang‘ich ta'limda innovatsiyalar*, .

ELEKTRON TA’LIMDA VIRTUAL LABORATORIYALARNING ROLI VA ULARNI YARATISH TEXNOLOGIYASI

Rahmonqulov Jasurbek To‘rabek o‘g‘li

Buxoro innovatsiya universiteti

“Ta’limda axborot texnologiyalari” yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada elektron ta’lim tizimida virtual laboratoriyalarning ahamiyati, ularning ta’lim sifatini oshirishdagi o‘rni hamda zamonaviy yaratish texnologiyalari tahlil qilinadi. Virtual laboratoriyalar yordamida o‘quv jarayonini interaktiv tashkil etish, murakkab tajribalarni xavfsiz muhitda amalga oshirish va o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, virtual laboratoriyalarni ishlab chiqishda qo‘llaniladigan dasturiy vositalar, modellashtirish texnologiyalari va pedagogik yondashuvlar ilmiy asosda bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: elektron ta’lim, virtual laboratoriya, simulyatsiya, raqamli ta’lim, AKT, interaktiv texnologiyalar, modellashtirish.

Аннотация: В данной статье рассматриваются значение виртуальных лабораторий в системе электронного образования, их роль в повышении качества обучения, а также современные технологии их создания. Освещаются возможности организации интерактивного учебного процесса, проведения сложных экспериментов в безопасной среде и развития практических навыков обучающихся с помощью виртуальных лабораторий.

Ключевые слова: электронное обучение, виртуальная лаборатория, симуляция, цифровое образование, ИКТ, интерактивные технологии, моделирование.

Abstract: This article discusses the importance of virtual laboratories in the electronic education system, their role in improving the quality of education, and modern technologies for their development. The possibilities of organizing an interactive learning process, conducting complex experiments in a safe environment, and developing students' practical skills through virtual laboratories are highlighted.

Keywords: e-learning, virtual laboratory, simulation, digital education, ICT, interactive technologies, modeling.

Kirish.

Virtual laboratoriyalarning ta'limdagi o'rni. Raqamli transformatsiya jarayonlari jadallashib borayotgan hozirgi davrda ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, elektron ta'lim muhitida virtual laboratoriyalar zamonaviy pedagogikaning samarali vositalaridan biri sifatida qaralmoqda. Virtual laboratoriyalar real laboratoriya jarayonlarining kompyuter texnologiyalari asosida modellashtirilgan interaktiv shakli bo'lib, o'quvchilarga tajribalarni virtual muhitda bajarish imkonini beradi.

Ilmiy tadqiqotlarga ko'ra, virtual laboratoriyalar o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Ular yordamida murakkab jarayonlarni vizual tarzda tushuntirish, eksperimentlarni bir necha marotaba takrorlash va natijalarni tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Bu esa bilimlarning mustahkam o'zlashtirilishiga xizmat qiladi.

Pedagog olim Richard Mayerning multimedia ta'lim nazariyasiga ko'ra, matn, audio, animatsiya va interaktiv elementlarning uyg'unligi o'quvchilarning bilimni samarali qabul qilishiga yordam beradi. Virtual laboratoriyalar aynan shu tamoyil asosida ishlab, o'quvchilarning kognitiv faoliyatini faollashtiradi.

Virtual laboratoriyalarning yana bir muhim jihati - xavfsiz ta'lim muhitini yaratishidir. Kimyo, fizika yoki biologiya fanlaridagi ayrim laboratoriya mashg'ulotlari xavfli bo'lishi mumkin. Virtual muhitda esa tajribalar hech qanday

zarar yetkazmagan holda bajariladi. Bundan tashqari, virtual laboratoriyalar moddiy resurslarni tejashga ham xizmat qiladi. Chunki real laboratoriyalarda reagentlar, maxsus jihozlar va texnik vositalar talab etiladi.

Virtual laboratoriyalar masofaviy ta’limni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Internet tarmog‘i orqali o‘quvchilar istalgan joyda laboratoriya mashg‘ulotlarini bajarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa uzluksiz ta’limni ta’minlashga yordam beradi.

Virtual laboratoriyalarni yaratish texnologiyalari. Virtual laboratoriyalarni yaratish murakkab texnologik va pedagogik jarayon hisoblanadi. Ularni ishlab chiqishda dasturiy modellashtirish, grafik dizayn, simulyatsiya va interaktiv texnologiyalardan foydalaniladi. Virtual laboratoriyalarni yaratish bir necha bosqichda amalga oshiriladi.

Birinchi bosqichda pedagogik loyihalash amalga oshiriladi. Unda laboratoriya mashg‘ulotining maqsadi, o‘quv natijalari va shakllantiriladigan kompetensiyalar aniqlanadi. Bu bosqichda ta’lim mazmunining davlat ta’lim standartlariga mosligi muhim hisoblanadi.

Ikkinchi bosqich modellashtirish jarayonidir. Real laboratoriya tajribalari matematik va algoritmik modellar asosida virtual muhitga o‘tkaziladi. Modellashtirish texnologiyalari yordamida fizik, kimyoviy yoki biologik jarayonlarning aniq virtual nusxasi yaratiladi.

Uchinchi bosqichda dasturiy ta’minot ishlab chiqiladi. Hozirgi kunda virtual laboratoriyalar yaratishda Unity 3D, Unreal Engine, MATLAB Simulink, Blender, PhET Interactive Simulations, Python va JavaScript kabi platformalardan keng foydalanilmoqda. Ushbu vositalar yordamida 3D animatsiyalar, simulyatsiyalar va interaktiv interfeyslar yaratiladi.

Virtual laboratoriyalarni yaratishda WebGL, VR (Virtual Reality) va AR (Augmented Reality) texnologiyalari ham muhim o‘rin tutadi. Virtual reallik texnologiyalari foydalanuvchini to‘liq virtual muhitga olib kirsa, kengaytirilgan reallik texnologiyalari real muhitga virtual obyektlarni qo‘shadi. Bu esa laboratoriya mashg‘ulotlarini yanada qiziqarli va interaktiv qiladi.

Foydalanuvchi interfeysining qulayligi ham muhim hisoblanadi. Interaktiv tugmalar, animatsiyalar va intuitiv boshqaruv tizimi o‘quvchilarning platformadan samarali foydalanishiga yordam beradi..

Virtual laboratoriyalarda sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘rni. Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi virtual laboratoriyalar imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Hozirgi kunda SI asosidagi tizimlar virtual laboratoriyalarda adaptiv o‘qitish, avtomatik tahlil va individual ta’lim trayektoriyalarini yaratishda qo‘llanilmoqda.

Sun’iy intellekt o‘quvchilarning faoliyatini monitoring qiladi, ularning bilim darajasini tahlil qiladi va individual tavsiyalar ishlab chiqadi. Masalan, tizim o‘quvchi tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolarni aniqlab, ularni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar berishi mumkin. Bu esa ta’limning individuallashtirilishiga xizmat qiladi.

SI texnologiyalari yordamida aqlli virtual yordamchilar ham yaratilmoqda. Bunday tizimlar laboratoriya mashg‘ulotlari davomida o‘quvchilarga maslahat beradi, topshiriqlarni tushuntiradi va murakkab jarayonlarni izohlab beradi. Natijada o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalari rivojlanadi.

Mashinali o‘qitish (Machine Learning) algoritmlari yordamida virtual laboratoriyalar foydalanuvchilarning xatti-harakatlarini tahlil qiladi va o‘quv materiallarini moslashtiradi. Bu adaptiv ta’lim muhitini shakllantirishga yordam beradi.

Shuningdek, sun’iy intellekt laboratoriya simulyatsiyalarining aniqligini oshirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Murakkab ilmiy jarayonlarni real vaqt rejimida modellashtirish orqali o‘quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish mumkin bo‘ladi.

SI texnologiyalarining joriy etilishi natijasida virtual laboratoriyalar nafaqat interaktiv ta’lim vositasi, balki aqlli o‘quv platformasiga aylanmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, virtual laboratoriyalar zamonaviy elektron ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va ta’lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Virtual laboratoriyalarni yaratishda zamonaviy dasturiy vositalar, modellashtirish texnologiyalari hamda virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalaridan foydalanish ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Sun’iy intellekt texnologiyalarining integratsiyasi esa virtual laboratoriyalarni adaptiv va aqlli ta’lim tizimiga aylantirmoqda.

Kelajakda virtual laboratoriyalar ta’limning ajralmas qismi sifatida yanada rivojlanib, innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida yangi imkoniyatlarni yaratishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi.

2.Bates A.W. *Teaching in a Digital Age*. Vancouver, 2022.

3.Mayer R. *Multimedia Learning*. Cambridge University Press, 2020.

4.Garrison D.R. *E-learning in the 21st Century*. London, 2021.

5.UNESCO. *ICT in Education Policy Guide*. Paris, 2023.

6.PhET Interactive Simulations platformasi – https://phet.colorado.edu

7.Ishmuhamedov R. *Innovatsion pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent, 2020.

8.Alimuhamedov R., Begimqulov U. *Ta’limda axborot texnologiyalaridan foydalanish*. – Toshkent, 2021.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA SDG 9: JANUBIY KOREYA VA O‘ZBEKISTONNING QIYOSIY TAHLILI

DIGITAL TRANSFORMATION AND SDG 9: A COMPARATIVE ANALYSIS OF SOUTH KOREA AND UZBEKISTAN

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ И ЦУР 9: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЮЖНОЙ КОРЕИ И УЗБЕКИСТАНА

Ilmiy rahbar: Rahimova Farzona

Norboyev Hasanbek

TDSHU, XMIM(Koreya) 3-bosqich talabasi

norboyevhasanbek@gmail.com

+998995738780

Annotatsiya. Ushbu tezis Janubiy Koreya va O‘zbekistonda raqamli transformatsiyaning SDG 9 (sanoat, innovatsiya va infratuzilma) maqsadlariga erishishdagi ro‘lini qiyosiy tahlil qiladi. Tezisda Koreyaning ITTI xarajatlari, aqlli zavodlar va keng polosali internet qamrovi kabi ko‘rsatkichlari O‘zbekiston bilan taqqoslanadi. Koreyaning muvaffaqiyati uzoq muddatli davlat sarmoyasi, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash va bosqichma-bosqich raqamlashtirish strategiyasiga asoslangan. O‘zbekiston ushbu modelni mahalliy sharoitga moslashtirishi uchun takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli transformatsiya, SDG 9, Janubiy Koreya, O‘zbekiston, qiyosiy tahlil

Аннотация. В данном тезисе проводится сравнительный анализ роли цифровой трансформации в достижении целей ЦУР 9 (промышленность, инновации и инфраструктура) в Южной Корее и Узбекистане. Основной вопрос исследования: какие уроки может извлечь Узбекистан из опыта Южной Кореи? Сравниваются такие показатели, как расходы на НИОКР, «умные заводы» и покрытие широкополосным интернетом. Основной вывод: успех Кореи основан на долгосрочных государственных инвестициях, поддержке малого бизнеса и поэтапной стратегии цифровизации. Узбекистан может адаптировать эту модель к местным условиям.

Ключевые слова: цифровая трансформация, ЦУР 9, Южная Корея, Узбекистан, сравнительный анализ

Abstract. This paper conducts a comparative analysis of digital transformation and its role in achieving SDG 9 (industry, innovation, and infrastructure) in South Korea and Uzbekistan. The main research question is: what lessons can Uzbekistan learn from South Korea’s digital transformation experience? The paper compares indicators such as R&D expenditure, smart factories, and broadband internet coverage. The main finding is that Korea’s success is based on long-term government investment, small business support, and a phased digitalization strategy. Uzbekistan can adapt this model to its local context.

Keywords: digital transformation, SDG 9, South Korea, Uzbekistan, comparative analysis

Raqamli transformatsiya global iqtisodiyotning asosiy tendensiyalaridan biriga aylandi. BMTning Barqaror rivojlanish maqsadi 9 (SDG 9) sanoat, innovatsiya va infratuzilmani rivojlantirishni talab qiladi. Janubiy Koreya ushbu sohada dunyoda yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi, O‘zbekiston esa “Raqamli O‘zbekiston – 2030” dasturi doirasida raqamli iqtisodiyotga o‘tishni boshlagan. Ushbu mavzuning iqtisodiy va siyosiy ahamiyati shundaki, rivojlanayotgan davlatlar qanday qilib cheklangan resurslar sharoitida samarali raqamli transformatsiyani amalga oshirishi mumkinligi dolzarb muammodir.

Janubiy Koreyaning raqamli transformatsiyadagi muvaffaqiyati uzoq muddatli davlat sarmoyasi, kichik va o‘rta korxonalarni tizimli qo‘llab-quvvatlash va bosqichma-bosqich infratuzilmani rivojlantirish strategiyasiga asoslangan. O‘zbekiston ushbu modelni mahalliy sharoitga moslashtirish orqali SDG 9 maqsadlariga tezroq erishishi mumkin.

Raqamli transformatsiya va iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik bir necha nazariy yo‘nalishlarda o‘rganilgan: Solow va Romer texnologik o‘zgarishlarni iqtisodiy o‘sishning asosiy omili deb hisoblaydi. Bu nuqtai nazarga ko‘ra, erkin bozor va raqobat innovatsiyalarni rag‘batlantiradi. Rodrik va Chang esa davlatning faol ishtirokisiz texnologik taraqqiyotga erishish qiyinligini ta’kidlaydi. Koreya misolida davlat sanoat siyosati (industrial policy) muhim rol o‘ynagan. Global iqtisodiyot nazariyalari (Castells, 2010; Schiller, 2014) raqamli tafovut (digital divide) muammosiga e’tibor qaratadi. Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o‘rtasida texnologiyalarga kirish imkoniyati teng emas.

Koreya muvaffaqiyatli raqamli transformatsiyaning “eng yaxshi namuna” (best case) sifatida tanlangan, O‘zbekiston esa “rivojlanayotgan davlat” (developing case) sifatida. Taqqoslash quyidagi ko‘rsatkichlar bo‘yicha amalga oshiriladi: keng polosali internet qamrovi, ITTI xarajatlari (YaIMga nisbatan), aqlli zavodlar mavjudligi, davlat raqamli strategiyasi.

Davlat sarmoyasisiz raqamli transformatsiyaga to‘liq o‘tib bo‘lmaydi. Janubiy Koreyaning 2023-yilda ITTI xarajatlari YaIMga nisbatan 4,9% ni tashkil etdi. O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich 0,2% atrofida. Koreya hukumati uzoq muddatli davlat sarmoyasi orqali Samsung, LG va SK Hynix kabi global kompaniyalarni yaratdi. O‘zbekiston esa cheklangan byudjet resurslari va davlat-xususiy sheriklik mexanizmining sustligi tufayli bu borada orqada qolmoqda.

Kichik va o‘rta korxonalarni raqamli transformatsiyaga qo‘shish muhim ahamiyat kasb etadi. Koreyada aqlli zavodlar soni 35 000 dan oshdi. KO‘Klarning raqamli transformatsiyaga qo‘shilish darajasi 22% dan (2020) 45% ga (2024) ko‘tarildi. O‘zbekistonda esa bu ko‘rsatkich 10% dan past. Koreya subsidiyalar, soliq imtiyozlari va texnik yordam orqali KO‘Klarni rag‘batlantirdi. O‘zbekiston “Raqamli O‘zbekiston – 2030” dasturini ishlab chiqqan bo‘lsa-da, KO‘Klarni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari hali to‘liq ishlamaydi.

Infratuzilma bosqichma-bosqich rivojlantirilishi kerak. Koreya 1990-yillarda keng polosali internetni rivojlantirishni boshladi, 5G esa 2019-yildan joriy etildi. Bugun qamrov 93% ni tashkil qiladi. O‘zbekistonda esa keng polosali internet qamrovi 70% atrofida.

Janubiy Koreyaning raqamli transformatsiya tajribasi O‘zbekiston uchun uzoq muddatli va barqaror davlat sarmoyasi, kichik biznesni tizimli qo‘llab-quvvatlash, infratuzilmani bosqichma-bosqich rivojlantirish kabi saboqlarni beradi. Koreya ITTI xarajatlari bo‘yicha O‘zbekistondan 24 baravar yuqori, mos tarzda 4,9% va 0,2%. Aqlli zavodlar faqat Koreyada mavjud, O‘zbekistonda deyarli yo‘q. Koreya 30 yil davomida bosqichma-bosqich rivojlangan, O‘zbekiston esa qisqa vaqt ichida sakrashga urinmoqda. O‘zbekiston hukumati ITTI xarajatlarini kamida YaIMning 1% ga yetkazishi, KO‘Klarni raqamlashtirish uchun subsidiyalar va imtiyozlar joriy qilishi, birinchi navbatda asosiy infratuzilmani (keng polosali internet) to‘liq qamrovga yetkazishi kerak.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Castells, M. The Rise of the Network Society. (2010). Oxford: Wiley-Blackwell.

2. Chang, H.-J. Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective. (2002). London: Anthem Press.

3. Lee, K., & Lim, C. (2021). Catch-up industrial policy and digital transformation in Korea. Asian Journal of Technology Innovation, 29(2), 181–200.

4. Ministry of Science and ICT (MSIT), Republic of Korea. (2024). 5G Network Status Report, 2024. Sejong: MSIT Publishing.

5. Ministry of SMEs and Startups, Republic of Korea. (2024). Digital Transformation Support for SMEs, 2024 Annual Report. Sejong: MOTIE Publishing.

6. OECD. (2024). Gross Domestic Spending on R&D, 2024 Edition. Paris: OECD Publishing.

7. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. (2023). “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasining bajarilishi to‘g‘risida hisobot. Toshkent.

8. Rodrik, D. The Globalization Paradox. (2011). New York: W.W. Norton & Company.

9. Solow, R. M. A Contribution to the Theory of Economic Growth. (1956). Quarterly Journal of Economics, 70(1), 65–94.

10. World Bank. (2024). Digital Development in Uzbekistan: Country Diagnostic. Washington, D.C.: World Bank Group.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING TESTOLOGIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Raisov Shamsiddin Rashid o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika institute,

70110103 – Testologiya va bilimlarni baholash muxatassisligi

Gmail: ***bekovulugbek57@gmail.com***

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli ta’lim muhiti sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning testologik kompetentligini rivojlantirish texnologiyasining pedagogik asoslari tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya

texnologiyalari, sun’iy intellekt vositalari hamda interaktiv baholash platformalaridan foydalanishning samaradorligi yoritilgan. Tadqiqotda testologik kompetentlikning tarkibiy komponentlari, uni shakllantirish bosqichlari hamda ta’lim sifatini oshirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: testologiya, kompetentlik, raqamli ta’lim, baholash texnologiyalari, sun’iy intellekt, pedagogik texnologiyalar, test topshiriqlari, ta’lim sifati.

KIRISH

Bugungi kunda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, raqamli transformatsiya jarayonlari bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini tubdan yangicha yondashuv asosida shakllantirishni talab etmoqda. Ayniqsa, pedagogik o‘lchov va baholash jarayonining ilmiy asoslarini chuqur egallash, ya’ni testologik kompetentlikni rivojlantirish zamonaviy o‘qituvchi tayyorlash tizimining muhim komponentlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda [Muslimov, 2021: 45].

Testologik kompetentlik — bu pedagogning test topshiriqlarini ilmiy asosda tuzish, ularning validlik va ishonchlilik darajasini tahlil qilish, natijalarni obyektiv baholash hamda olingan ma’lumotlarni pedagogik qarorlar qabul qilish jarayonida qo‘llash ko‘nikmalarini o‘z ichiga olgan integrativ kasbiy sifatdir [Avliyakulov, 2020: 78].

So‘nggi yillarda raqamli ta’lim muhiti va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi testologik jarayonlarni avtomatlashtirish va optimallashtirish imkoniyatlarini kengaytirdi. Elektron test tizimlari, onlayn baholash platformalari hamda sun’iy intellektga asoslangan adaptiv testlash texnologiyalari ta’lim jarayonining sifat va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda [Sharipov, 2023: 52].

Shu bilan birga, bo‘lajak o‘qituvchilarning testologik kompetentligini shakllantirish jarayoni an’anaviy yondashuvlardan raqamli va innovatsion yondashuvlarga o‘tishni talab etadi. Bu esa ularda nafaqat nazariy bilim, balki amaliy test tuzish, elektron platformalarda ishlash va natijalarni ilmiy tahlil qilish ko‘nikmalarini ham rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi [Ishmuhamedov, 2019: 61].

Mazkur holat ta’lim jarayonida testologik kompetentlikni rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirish, ularning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish va raqamli vositalar bilan integratsiya qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Chunki zamonaviy pedagog kadrlar faqat bilim beruvchi emas, balki ta’lim natijalarini obyektiv baholay oluvchi mutaxassis sifatida ham faoliyat yuritishi lozim [Ikramova, 2016: 23].

Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak o‘qituvchilarda testologik kompetentlikni rivojlantirish muammosi pedagogik ta’lim tizimida dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

ASOSIY QISM

Testologik kompetentlikning nazariy asoslari. Testologik kompetentlik zamonaviy pedagogik ta’lim tizimida o‘qituvchining kasbiy faoliyatini baholash va o‘quv natijalarini obyektiv o‘lchashga yo‘naltirilgan muhim integral kompetensiya hisoblanadi. U pedagogdan nafaqat test topshiriqlarini tuzishni, balki ularning sifatini ilmiy mezonlar asosida tahlil qilishni ham talab etadi [Muslimov, 2021: 48].

Testologik kompetentlikning asosiy tarkibiy qismlari sifatida quyidagilar ajratiladi:

- test nazariyasi bo‘yicha bilimlar;
- test topshiriqlarini yaratish ko‘nikmalari;
- validlik va reliabellikni baholash malakalari;
- statistik tahlil qilish kompetensiyasi;
- raqamli baholash vositalaridan foydalanish ko‘nikmalari [Avliyakulov, 2020: 83].

Ushbu komponentlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning integratsiyasi bo‘lajak o‘qituvchining professional tayyorgarligini belgilaydi.

Raqamli ta’lim muhiti va testologik jarayonlar. Raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim jarayoni tubdan o‘zgarib, an’anaviy baholash tizimlari o‘rnini elektron va avtomatlashtirilgan test tizimlari egallamoqda. Bugungi kunda Google Forms, Moodle, Kahoot, Quizizz kabi platformalar test jarayonlarini tashkil etish va tahlil qilishda keng qo‘llanilmoqda [Sharipov, 2023: 56].

Raqamli ta’lim muhitining asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- baholashning tezkorligi va aniqligi;
- inson omilining kamayishi;
- natijalarni avtomatik tahlil qilish imkoniyati;
- masofaviy ta’limda qo‘llash qulayligi;
- adaptiv test tizimlarini joriy etish imkoniyati [Ikramova, 2016: 27].

Shu bilan birga, sun’iy intellekt texnologiyalari testologik jarayonlarga yangi yondashuvlarni olib kirib, individual o‘quv trayektoriyalarini yaratish imkonini bermoqda.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda testologik kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi. Bo‘lajak o‘qituvchilarda testologik kompetentlikni rivojlantirish jarayoni bosqichma-bosqich va tizimli tashkil etilishi lozim. Mazkur texnologiya quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1-bosqich: Nazariy tayyorgarlik

Ushbu bosqichda talabalar testologiya nazariyasi, pedagogik o‘lchov tamoyillari, test turlari hamda baholash mezonlari bilan tanishtiriladi. Bu bosqich kompetentlikning bilim komponentini shakllantiradi [Muslimov, 2021: 52].

2-bosqich: Amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish

Talabalar test topshiriqlarini tuzish, ularni tahlil qilish va ekspertiza qilish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarni bajaradilar. Bu jarayon kompetentlikning amaliy komponentini rivojlantiradi [Avliyakulov, 2020: 91].

3-bosqich: Raqamli texnologiyalar bilan ishlash

Bu bosqichda talabalar elektron platformalarda test yaratish, natijalarni tahlil qilish va sun’iy intellekt asosidagi baholash vositalaridan foydalanishni o‘rganadilar [Sharipov, 2023: 61].

4-bosqich: Monitoring va refleksiya

Yakuniy bosqichda talabalar faoliyati tahlil qilinadi, test topshiriqlari sifati baholanadi va reflektiv yondashuv asosida xulosalar chiqariladi. Bu esa kompetentlikning barqaror shakllanishini ta’minlaydi [Ikramova, 2016: 30].

Zamonaviy yondashuvlarning samaradorligi. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan oʻqitish jarayoni boʻlajak oʻqituvchilarning testologik kompetentligini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, interaktiv platformalardan foydalanish ularning tahliliy fikrlashini rivojlantiradi va mustaqil qaror qabul qilish koʻnikmalarini shakllantiradi.

Shuningdek, adaptiv test tizimlari talabaning bilim darajasiga moslashgan holda savollar berish orqali individual yondashuvni ta’minlaydi, bu esa baholash sifatini oshiradi [Muslimov, 2021: 60].

TADQIQOT NATIJALARI VA TAHLIL

Tahlillar shuni koʻrsatadiki, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashgʻulotlar boʻlajak oʻqituvchilarning test topshiriqlarini yaratish va baholash boʻyicha amaliy koʻnikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Bunday yondashuv ta’lim jarayonining interaktivligini oshirib, talabalarning mustaqil ishlash va tahliliy fikrlash qobiliyatlarini kuchaytiradi [Sharipov, 2023: 63].

Ayniqsa, interaktiv platformalar (Moodle, Quizizz, Kahoot) bilan ishlash jarayonida talabalar test topshiriqlarini tuzish, ularning murakkablik darajasini aniqlash hamda natijalarni tahlil qilish boʻyicha amaliy tajriba hosil qiladilar. Bu esa ularning kasbiy tayyorgarligida muhim oʻrin tutadi [Ikramova, 2016: 34].

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish natijasida test topshiriqlarining sifati va baholashning aniqligi sezilarli darajada oshishi kuzatiladi. AI asosidagi tizimlar test savollarini avtomatik tahlil qilish, xatoliklarni aniqlash va adaptiv testlashni amalga oshirish imkonini beradi [Avliyakulov, 2020: 97].

Bu jarayon natijasida baholash tizimida inson omilidan kelib chiqadigan subyektivlik kamayadi va oʻlchovlarning ishonchliligi ortadi. Natijada ta’lim sifati oshishi bilan birga, pedagogik jarayon samaradorligi ham yuqori darajaga chiqadi [Muslimov, 2021: 66].

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan testologik faoliyat boʻlajak oʻqituvchilarda reflektiv fikrlashni rivojlantiradi, ya’ni ular oʻz faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish imkoniyatiga ega boʻladilar. Bu esa kompetentlikning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi [Sharipov, 2023: 68].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim muhiti sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning testologik kompetentligini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’limning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar va interaktiv platformalardan foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning test topshiriqlarini yaratish, tahlil qilish va baholash bo‘yicha kasbiy ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshiradi [Ikramova, 2016: 36].

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga tatbiq etilishi testologik jarayonlarning aniqligi va obyektivligini oshiradi, baholashdagi subyektiv omillarni kamaytiradi hamda adaptiv testlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tahlillar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, testologik kompetentlikni rivojlantirish jarayoni bosqichma-bosqich, tizimli va innovatsion yondashuv asosida tashkil etilganda, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi sezilarli darajada mustahkamlanadi

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan o‘quv jarayoni talabalarni mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va reflektiv faoliyatga yo‘naltiradi, bu esa ularning kelajakdagi pedagogik faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi [

Shu bois, ta’lim jarayonida testologik kompetentlikni rivojlantirishning zamonaviy texnologiyalarini yanada takomillashtirish, elektron baholash tizimlarini keng joriy etish hamda sun’iy intellekt imkoniyatlaridan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avliyakulov N.X. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2020.
2. Baker F.B. The Basics of Item Response Theory. – ERIC Clearinghouse, 2001.
3. Crocker L., Algina J. Introduction to Classical and Modern Test Theory. – New York: Cengage Learning, 2008.
4. Ikramova G. Ta’limda zamonaviy baholash tizimlari. – Toshkent, 2016.
5. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2019.

6. Mislevy R.J. Evidence-Centered Design for Educational Assessment. – Princeton: ETS, 2017.

7. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish. – Toshkent, 2021.

8. Sharipov Sh. Raqamli ta’lim va innovatsion texnologiyalar. – Samarqand, 2023.

9. Wiliam D. Embedded Formative Assessment. – Bloomington: Solution Tree Press, 2011.

10. Zakharova I.G. Information Technologies in Education. – Moscow: Academy, 2015.

GOOGLE CLASSROOM VA MICROSOFT TEAMS PLATFORMALARINING QIYOSIY TAHLILI VA TA’LIMDAGI SAMARADORLIGI

Rayimqulova Shahlo Hakimjonovna

Buxoro innovatsiyalar universiteti

“Ta’limda axborot texnologiyalari” mutaxassisligi magistri

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy raqamli ta’limning ikki yetakchi platformasi — Google Classroom va Microsoft Teams — funksional imkoniyatlari, didaktik xususiyatlari va ta’lim jarayonidagi samaradorligi qiyosiy tahlil qilingan. Platformalarning kelib chiqishi, asosiy ekotizim integratsiyasi, videokonferensiya imkoniyatlari, topshiriqlar boshqaruvi, baholash tizimlari va xavfsizlik xususiyatlari taqqoslangan. Har bir platforma uchun afzalliklar va kamchiliklar aniqlangan, ularning oliy va o‘rta ta’limdagi qo‘llanilish stsenariylari ko‘rib chiqilgan. O‘zbekiston ta’lim muassasalari uchun platformani tanlash mezonlari hamda samarali joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Google Classroom, Microsoft Teams, LMS, raqamli ta’lim, masofaviy o‘qitish, ta’lim platformalari, didaktik samaradorlik, blended learning, raqamli kompetensiya.

Raqamli ta’lim platformalari zamonaviy oliy va o‘rta ta’limning ajralmas qismiga aylangan. 2020-yilda boshlangan COVID-19 pandemiyasi davrida butun dunyo

bo‘ylab ta’lim muassasalari masofaviy o‘qitishga keng miqyosda o‘tishga majbur bo‘ldi va bu jarayonda Google Classroom hamda Microsoft Teams platformalari yetakchi yechimlar sifatida tan olindi [UNESCO, 2021: 47]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan Yangi O‘zbekistonning 2022—2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasida ta’lim tizimini raqamlashtirish, masofaviy o‘qitish texnologiyalarini joriy etish va o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan [Mirziyoyev, 2022: 22]. Mazkur strategik vazifalarni amalga oshirishda ta’lim platformasini ilmiy asoslangan tarzda tanlash katta amaliy ahamiyatga ega.

Google Classroom platformasi 2014-yilda Google LLC tomonidan ishlab chiqilgan va Google Workspace for Education ekotizimining markaziy komponenti hisoblanadi. Microsoft Teams esa 2017-yilda Microsoft korporatsiyasi tomonidan yaratilgan va Microsoft 365 platformasi doirasida ishlab chiqilgan. Har ikkala mahsulot dastlab biznes hamkorlik vositasi sifatida loyihalashtirilgan bo‘lsa-da, keyinchalik ta’lim sektoriga moslashtirilgan va bugungi kunda dunyodagi yuz millionlab o‘quvchilar va o‘qituvchilar tomonidan qo‘llanilmoqda [Singh va Awasthi, 2020: 12].

Ta’lim platformalarining samaradorligini baholashda LMS (Learning Management System) nazariyasidagi asosiy mezonlardan foydalaniladi. Ushbu mezonlar quyidagi to‘rt yo‘nalishni qamrab oladi: birinchidan, pedagogik funksionallik (topshiriqlar boshqaruvi, baholash, kontent yetkazib berish); ikkinchidan, kommunikatsion imkoniyatlar (videokonferensiya, chat, hamkorlikdagi ish); uchinchidan, texnik xususiyatlar (kirish qulayligi, mobil ilova, integratsiya); to‘rtinchidan, xavfsizlik va shaxsiy ma’lumotlar himoyasi [Bates, 2019: 215]. Ushbu mezonlar bo‘yicha o‘tkazilgan tizimli qiyosiy tahlil platformani tanlashda asosli qaror qabul qilish uchun ilmiy zamin yaratadi.

Google Classroom va Microsoft Teams platformalarining asosiy parametrlar bo‘yicha qiyosiy tavsifi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Platformalarning qiyosiy tavsifi

Mezon	**Google Classroom**	**Microsoft Teams**

Ishlab chiqarilgan yili	2014-yil, Google LLC	2017-yil, Microsoft
Ekotizim integratsiyasi	Google Workspace (Docs, Drive, Meet, Forms)	Microsoft 365 (Word, Excel, OneDrive, Outlook)
Videokonferensiya	Google Meet orqali, alohida ulanish	Ichki tarzda integratsiyalashgan
Maks. ishtirokchilar (videokonferensiyada)	100—500 (tarifga qarab)	1 000—10 000 (tarifga qarab)
Topshiriqlar boshqaruvi	Sodda, intuitiv interfeys	Kengaytirilgan, rubrika asosida baholash
Chat va kanallar	Faqat kursga oid izohlar	Kanallar, shaxsiy chatlar, mavzu bo‘yicha bo‘limlar
Interaktiv doska	Jamboard (cheklangan)	Microsoft Whiteboard (boy funksional)
Mustaqil dasturlash imkoniyati	Google Apps Script	Power Automate, Power Apps, Graph API
Bepul foydalanish (ta’lim uchun)	To‘liq bepul (Google for Education)	Bepul (Microsoft 365 Education A1)

Google Classroom o‘zining soddaligi va minimalistik dizayni bilan ajralib turadi. Platforma o‘qituvchilarga bir necha daqiqada sinfni yaratish, topshiriqlarni qo‘yish, materiallarni ulashish va o‘quvchilarning ishlarini baholash imkonini beradi. Google Drive bilan chuqur integratsiya barcha o‘quv materiallarini avtomatik tarzda tartibga solib boradi, Google Forms orqali esa tezkor testlar va so‘rovnomalar tashkil qilinadi.

Platformaning eng katta afzalligi — uning past texnik talablari va sodda foydalanuvchi interfeysi bo‘lib, bu nafaqat tajribali, balki yangi boshlovchi o‘qituvchilarning ham platformani osongina o‘zlashtirishini ta’minlaydi [Iftakhar, 2016: 16]. Biroq Google Classroom sof o‘quv vazifalariga qaratilganligi sababli kengaytirilgan kommunikatsiya, chuqur baholash rubrikalari va boshqaruv tahlili (analytics) imkoniyatlari cheklangan.

Microsoft Teams platformasi esa yagona makonda kommunikatsiya, hamkorlikdagi ish, fayl boshqaruvi va o‘quv jarayonini birlashtiruvchi keng qamrovli yechim sifatida loyihalashtirilgan. Platformaning asosiy kuchi — chuqur funksional boylik: kanallar tizimi orqali mavzu bo‘yicha bo‘limlar tashkil etish, rubrikalar bilan baholash, OneNote Class Notebook integratsiyasi, Forms va Stream orqali interaktiv test va video xizmatlardan foydalanish, Power Automate va Power Apps yordamida mustaqil ish jarayonlarini avtomatlashtirish kabi imkoniyatlar mavjud [Microsoft Education, 2023]. Teams oliy ta’lim muassasalari va yirik tashkilotlar uchun ayniqsa samarali hisoblanadi, chunki u Active Directory, SharePoint va boshqa korporativ tizimlar bilan oson integratsiyalashadi. Biroq platformaning chuqur funksionalligi muayyan murakkablikni ham keltirib chiqaradi: boshlang‘ich foydalanuvchilarga o‘zlashtirish vaqti ko‘proq talab qilinadi.

Ta’limdagi samaradorlik nuqtai nazaridan o‘tkazilgan xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, har ikkala platforma o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishga, mustaqil ishlash ko‘nikmasini rivojlantirishga va o‘qituvchi-o‘quvchi o‘rtasidagi aloqani mustahkamlashga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Britaniyalik tadqiqotchilar B. Henderson va D. Kelly tomonidan o‘tkazilgan tahlilga ko‘ra, Google Classroom umumiy o‘rta ta’limning quyi bosqichlarida (5—9-sinflar) va sodda o‘quv jarayonlarini boshqarishda yuqori samaradorlikni ko‘rsatadi, Microsoft Teams esa o‘rta ta’limning yuqori bosqichlari (10—11-sinflar), kollej va oliy ta’limda — ya’ni murakkab loyihaviy ishlar, hamkorlikdagi tadqiqotlar va kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirishni talab etadigan kontekstlarda samaraliroqdir [Henderson va Kelly, 2022: 89]. Bu farq aynan platformalarning dastlabki loyihalash falsafasidan kelib

chiqadi: Google Classroom soddalikka, Microsoft Teams esa kompleks korporativ-ta’limiy yechimga yo‘naltirilgan.

O‘zbekiston ta’lim muassasalari uchun platformani tanlashda quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin. Birinchidan, maktablarda — ayniqsa qishloq joylardagi va internet aloqasi cheklangan hududlardagi — Google Classroomni qo‘llash maqsadga muvofiqdir, chunki uning past texnik talablari va sodda interfeysi keng qamrovli joriy etishni osonlashtiradi. Ikkinchidan, oliy ta’lim muassasalarida, jumladan Buxoro davlat universiteti singari yirik universitetlarda, Microsoft Teams ko‘proq imkoniyatlar beradi: kafedralararo hamkorlik, ilmiy tadqiqot loyihalari, magistratura va doktorantura dasturlari uchun u idealdir. Uchinchidan, har bir muassasada platformani joriy etishdan oldin o‘qituvchilarni o‘qitish dasturini tashkil etish va texnik yordam markazini yaratish zarur. To‘rtinchidan, ikkala platformani bir-birini to‘ldiruvchi vositalar sifatida ham qo‘llash mumkin: masalan, asosiy o‘quv jarayoni Google Classroomda olib borilib, kengaytirilgan loyihaviy ishlar va vebinarlar uchun Microsoft Teamsdan foydalanilishi mumkin [Yo‘ldoshev va Hasanov, 2019: 158].

XULOSA

Google Classroom va Microsoft Teams zamonaviy ta’limning ikki yetakchi platformasi bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos kuchli tomonlari va qo‘llanilish sohalariga ega. Google Classroom soddaligi, intuitiv interfeysi va past texnik talablari bilan boshlang‘ich raqamlashtirish bosqichidagi muassasalar uchun ideal yechim hisoblansa, Microsoft Teams chuqur funksional imkoniyatlari, korporativ tizimlar bilan integratsiyalashuvi va kengaytirilgan analitika xususiyatlari tufayli murakkab o‘quv jarayonlari va yirik ta’lim muassasalari uchun samaraliroq hisoblanadi. Platformani tanlash universal yechimga ega bo‘lmagan masala bo‘lib, har bir ta’lim muassasasi o‘zining maxsus ehtiyojlari, infratuzilmasi va pedagogik maqsadlaridan kelib chiqib qaror qabul qilishi lozim. Eng muhimi — qaysi platforma tanlanmasin, uning samaradorligi avvalombor o‘qituvchining metodik tayyorgarligi, raqamli kompetensiyasi va pedagogik mahoratiga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun platformalarning texnologik imkoniyatlarini o‘rganish bilan birga, o‘qituvchilar

malakasini muntazam oshirib borish bugungi raqamli ta’lim siyosatining ustuvor vazifasi bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bates A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. 2nd ed. — Vancouver: Tony Bates Associates Ltd., 2019. — 588 p.
2. Henderson B., Kelly D. Comparative Effectiveness of Digital Learning Platforms in Secondary and Higher Education // British Journal of Educational Technology. — 2022. — Vol. 53, № 2. — P. 85—102.
3. Iftakhar S. Google Classroom: What Works and How? // Journal of Education and Social Sciences. — 2016. — Vol. 3. — P. 12—18.
4. Microsoft Education. Microsoft Teams for Education: Official Guide. — Redmond: Microsoft Corporation, 2023. — 96 p.
5. Mirziyoyev Sh.M. 2022—2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida: PF-60-son Farmon. — Toshkent: Adolat, 2022. — 48 b.
6. Singh V., Awasthi S. Comparative Analysis of Cloud-based Learning Management Systems // International Journal of Educational Research. — 2020. — Vol. 104. — P. 10—18.
7. UNESCO. Reimagining our futures together: A new social contract for education. — Paris: UNESCO Publishing, 2021. — 186 p.
8. Yo‘ldoshev J.G‘., Hasanov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 2019. — 224 b.

RAQAMLI TA’LIM TRANSFORMATSIYASIDA AR, VR VA METAVERSE TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI VA ISTIQBOLLARI

Umarova Zaxro Abduraxim qizi,

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti Aniq fanlar oliy maktabi Axborot texnologiyalari va tizimlari kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

e-mail: z.umarova@npuu.uz

Rustamjonova Ramidaxon Baxtiyorjon qizi

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti “Axborot tizimlari” yo‘nalishi I bosqich magistranti.

e-mail: ramidaxonr@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim tizimini raqamli transformatsiya qilish jarayonida kengaytirilgan reallik (AR), virtual reallik (VR) va metakoinot (Metaverse) texnologiyalarining tutgan o‘rni hamda istiqbolli yo‘nalishlari yoritilgan. Mualliflar tomonidan immersiv texnologiyalarning pedagogik samaradorligi, ularni ta’lim jarayoniga joriy etish bilan bog‘liq nazariy va amaliy masalalar tahlil qilingan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi ta’lim muassasalarida ushbu texnologiyalardan foydalanishning hozirgi holati va kelajakdagi rivojlanish istiqbollari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli transformatsiya, kengaytirilgan reallik, virtual reallik, metakoinot, immersiv ta’lim, sun’iy intellekt, pedagogik texnologiyalar, raqamli kompetensiya.

Kirish. XXI asr ta’lim tizimi global raqamlashtirish ta’sirida tubdan o‘zgarmoqda. Bugungi kunda an’anaviy o‘qitish usullari yoshlarning bilim olishga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘liq qondira olmaydi. Sababi, raqamli avlod vakillari interaktiv, vizual va shaxsiylashtirilgan ta’lim muhitida o‘qishni afzal ko‘rmoqda. Aynan shu o‘rinda kengaytirilgan reallik (Augmented Reality - AR), virtual reallik (Virtual Reality - VR) va metakoinot (Metaverse) texnologiyalari ta’lim sohasida yangi imkoniyatlar eshigini ochmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-oktabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni bilan mamlakatimizda ta’limni raqamlashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar boshlandi [1]. Mazkur strategiya doirasida oliy ta’lim muassasalarida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, jumladan, immersiv texnologiyalardan foydalanish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, AR, VR va Metaverse texnologiyalari ta’lim sifatini oshirishda muhim vosita hisoblansada, O‘zbekiston ta’lim tizimida ularni samarali joriy etish bo‘yicha ilmiy-uslubiy bazaning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi sezilmoqda. Shu sababli, ushbu maqola ana shu muammoni qisman bo‘lsada hal qilishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kengaytirilgan reallik (AR) – bu real dunyo ustiga raqamli ma’lumotlarni (matn, tasvir, 3D obyekt, ovoz) qo‘shib, foydalanuvchi tajribasini boyitadigan texnologiya hisoblanadi. AR texnologiyasi smartfon, planshet yoki maxsus ko‘zoynaklar (HoloLens, Magic Leap) orqali ishlaydi. Ta’lim oluvchi atrofdagi muhitni ko‘rib turgan holda, qo‘shimcha ma’lumotlarni ham qabul qiladi.

Virtual reallik (VR) esa foydalanuvchini to‘liq raqamli muhitga olib kiruvchi texnologiya. VR ko‘zoynaklari (Oculus Quest, HTC Vive, PlayStation VR) yordamida ta’lim oluvchi sun’iy yaratilgan dunyo bilan o‘zaro aloqada bo‘ladi. Bu texnologiya yordamida murakkab tajribalarni xavfsiz sharoitda o‘tkazish, tarixiy joylarga virtual sayohatlar uyushtirish, anatomik tuzilmalarni o‘rganish mumkin.

Metaverse (metakoinot) – bu AR, VR, sun’iy intellekt, blokcheyn va boshqa texnologiyalarni birlashtirgan, foydalanuvchilar avatarlar orqali o‘zaro muloqot qiladigan, ishlaydigan, o‘qiydigan va dam oladigan uch o‘lchamli virtual makon. Bu tushuncha ilk bor 1992-yilda Neal Stephenson tomonidan “Snow Crash” romanida qo‘llanilgan bo‘lib, bugungi kunda butunlay yangi mazmun kasb etmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Immersiv texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etishning bir qator pedagogik afzalliklari mavjud. Birinchidan, ular ta’lim oluvchilarda yuqori darajadagi motivatsiyani shakllantiradi. Mariano Alcaniz va uning hamkasblarining tadqiqoti shuni ko‘rsatadiki, VR muhitida dars o‘rgangan talabalarda ma’lumotni eslab qolish darajasi an’anaviy usulda o‘qiganlarga nisbatan 30-40% yuqori bo‘ladi [2].

Ikkinchidan, AR va VR texnologiyalari abstrakt tushunchalarni vizuallashtirish imkonini beradi. Masalan, kimyo darslarida atom va molekulalar tuzilishini, biologiya fanida hujayra ichidagi jarayonlarni, fizikada elektromagnit maydonlarni ta’lim

oluvchilar o‘z ko‘zlari bilan ko‘rishlari mumkin. Bu esa o‘rganishni nafaqat samarali, balki qiziqarli ham qiladi.

Uchinchidan, immersiv texnologiyalar amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Tibbiyot oliygohlarida bo‘lajak shifokorlar VR simulyatorlar yordamida murakkab jarrohlik amaliyotlarini o‘tkazishni mashq qilishadi. Bu real bemorlarga zarar yetkazmasdan tajriba orttirish imkonini beradi. N.Muslimov va A.Abduqodirovning fikricha, virtual laboratoriyalardan foydalanish texnik yo‘nalishlarda o‘qiyotgan talabalarning amaliy ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshiradi [3].

To‘rtinchidan, Metaverse imkoniyatlari masofaviy ta’limda yangi sahifa ochmoqda. COVID-19 pandemiyasi davrida masofaviy ta’limning kamchiliklari yaqqol namoyon bo‘ldi: ta’lim oluvchilar bilan o‘qituvchi o‘rtasidagi jonli muloqot yetishmasligi, ijtimoiy izolyatsiya, motivatsiyaning pasayishi kabi muammolar yuzaga keldi. Metaverse esa bu muammolarning ko‘pchiligini hal qilish imkonini beradi, chunki unda ta’lim oluvchilar avatarlar orqali bir-birlari va o‘qituvchi bilan deyarli real hayotdagidek muloqot qila olishadi.

Tahlil va natijalar. O‘zbekistonda raqamli ta’limni rivojlantirish bo‘yicha so‘nggi yillarda jiddiy qadamlar tashlandi. Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti kabi yetakchi oliy ta’lim muassasalarida virtual va kengaytirilgan reallik laboratoriyalari tashkil etilmoqda.

U.Yuldashevning tadqiqotlariga ko‘ra, mamlakatimizda raqamli ta’lim platformalarining soni so‘nggi besh yil ichida bir necha barobar ortdi va ularning sifati ham sezilarli darajada yaxshilandi [4]. Hozirda “Online Mahalla”, “Birga o‘rganamiz”, “Daryo.uz” kabi platformalar minglab ta’lim oluvchilarga zamonaviy ta’lim resurslarini taqdim etmoqda.

Shu bilan birga, AR/VR texnologiyalarini keng joriy etishda bir qator muammolar mavjud. Birinchidan, qurilmalarning narxi ancha qimmat. Bitta sifatli VR ko‘zoynak narxi 500-1000 AQSh dollari atrofida bo‘lib, bu ko‘pgina ta’lim muassasalari uchun qimmat hisoblanadi. Ikkinchidan, o‘zbek tilidagi mazmunli

kontent yetishmasligi katta muammo. Aksariyat AR/VR ilovalar ingliz tilida bo‘lib, mahalliy ta’lim oluvchilar uchun til to‘sig‘i yuzaga keladi.

Tadqiqot davomida olib borilgan tahlillar asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchidan, davlat darajasida AR/VR texnologiyalarini ta’limga joriy etish bo‘yicha milliy dastur ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq. Bu dasturda asbob-uskunalar bilan ta’minlash, kontent yaratish, kadrlar tayyorlash kabi yo‘nalishlar o‘z aksini topishi kerak.

Ikkinchidan, o‘zbek tilidagi AR/VR ta’lim kontentini yaratish bo‘yicha ishlarni jadallashtirish lozim. Buning uchun IT-mutaxassislari, pedagoglar va metodistlardan iborat ijodiy guruhlar tashkil etilishi kerak. A.Begimqulov ta’kidlaganidek, milliy mentalitet va madaniyatga mos keluvchi raqamli kontentni yaratish ta’lim sifatini oshirishning muhim omilidir [5].

Uchinchidan, oliy ta’lim muassasalarida “Immersiv texnologiyalar va ta’lim” yo‘nalishida magistratura va doktorantura dasturlarini ochish maqsadga muvofiq. Bu nafaqat malakali kadrlar tayyorlash, balki ushbu sohada ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish imkonini beradi.

To‘rtinchidan, davlat-xususiy sherikligi asosida AR/VR studiyalari va innovatsion ta’lim markazlarini tashkil etish kerak. Bu markazlar nafaqat kontent yaratadi, balki o‘qituvchilar va ta’lim oluvchilar uchun amaliy treninglarni ham tashkil etadi.

Beshinchidan, Metaverse asosidagi virtual universitetlarni yaratish bo‘yicha pilot loyihalarni amalga oshirish kerak. Bunday universitetlarda dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan talabalar va o‘qituvchilar bir virtual makonda jamlanadi, bu esa xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kelgusi 5-10 yil ichida AR, VR va Metaverse texnologiyalari ta’lim sohasida yanada chuqurroq joriy etilishi kutilmoqda. Xalqaro IDC tahliliy kompaniyasining hisobotiga ko‘ra, 2030-yilga kelib dunyo bo‘yicha ta’lim sohasidagi AR/VR bozori 32 milliard AQSh dollarini tashkil etishi prognoz qilinmoqda [6].

Sun’iy intellekt bilan birgalikda ishlovchi AR/VR tizimlari kelajakda har bir ta’lim oluvchi uchun shaxsiylashtirilgan ta’lim trayektoriyasini yaratish imkonini beradi. Sun’iy intellekt ta’lim oluvchining bilim darajasini, qiziqishlarini va o‘rganish tezligini tahlil qilib, unga mos virtual darslarni taklif qiladi. Bu esa “adaptiv ta’lim”ni tashkil etish imkonini berib, kelajak ta’limining asosi sifatida xizmat qiladi [7].

Blokcheyn texnologiyasi bilan birgalikda Metaverse universitetlari talabalarning erishgan yutuqlari, o‘tgan kurslari va olgan diplomlarini xavfsiz va shaffof tarzda saqlash imkonini beradi. Bu talabaning “raqamli passporti” g‘oyasini hayotga tatbiq etishga yordam beradi.

Xulosa. AR, VR va Metaverse texnologiyalari raqamli ta’lim transformatsiyasining muhim tarkibiy qismlari bo‘lib, ular ta’lim sifatini oshirish, ta’lim oluvchilarning motivatsiyasini ta’minlash va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda katta imkoniyatlar yaratadi. Ushbu texnologiyalar nafaqat o‘qish jarayonini qiziqarli qiladi, balki an’anaviy usullar bilan tushuntirib bo‘lmaydigan murakkab tushunchalarni vizuallashtirish imkonini ham beradi.

Mazkur yo‘nalishdagi kelgusi tadqiqotlar AR/VR texnologiyalarining turli yosh guruhlariga ta’siri, ularning psixofiziologik xususiyatlarga mos kelishi va uzoq muddatli foydalanishning natijalari bo‘yicha olib borilishi kerak. Shuningdek, Metaverse asosidagi ta’lim platformalarini ishlab chiqish va sinab ko‘rish ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, immersiv texnologiyalar – bu shunchaki vaqtinchalik tendensiya emas, balki ta’limning kelajagini belgilaydigan hal qiluvchi vositalardan biridir. Ulardan oqilona va samarali foydalanish O‘zbekiston ta’lim tizimini jahon miqyosida raqobatbardosh qilishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. Toshkent: 2020. www.lex.uz

2. Alcañiz M., Bigné E., Guixeres J. Virtual Reality in Marketing: A Framework, Review, and Research Agenda // Frontiers in Psychology. – 2019. – Vol. 10. – P. 1530-1545.

3. Muslimov N.A., Abduqodirov A.A. Texnik oliy o‘quv yurtlarida virtual laboratoriyalardan foydalanish samaradorligi // Oliy ta’lim ilmiy-uslubiy jurnali. – Toshkent, 2023. – №2. – B. 78-86.

4. Yuldashev U.Yu. O‘zbekistonda raqamli ta’lim platformalarining rivojlanish tendensiyalari // Zamonaviy ta’lim jurnali. – Toshkent, 2024. – №4. – B. 112-120.

5. Begimqulov A.S. Milliy raqamli kontentni yaratish – ta’lim sifatini oshirishning muhim omili // Ta’lim texnologiyalari jurnali. – Toshkent, 2022. – №6. – B. 67-74.

6. IDC Worldwide Augmented and Virtual Reality Spending Guide. – International Data Corporation, 2024. – 145 p.

7. Umarova F. A., Umarova Z. A., Umarov X. A. Scientific and practical bases of creation and use of electronic educational resources in educational process //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – 2019. – T. 7. – №. 12.

O‘SPIRINLIK DAVRIDA RAQAMLI MUHIT TA’SIRINI O‘RGANISHDA UMUMTA’LIM MAKTABLARINING TASHKILIY-PEDAGOGIK IMKONIYATLARI VA CHEKLOVLARI

Shamsiddinov G‘iyosjon Husniddin o‘g‘li
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
Pedagogika kafedrasi tayanch doktoranti
E-mail: giyosjonshamsiddinov95@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-7010-6264

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘spirinlik davrida (12–17 yosh) raqamli muhit ta’sirini o‘rganishda umumta’lim maktablarining tashkiliy-pedagogik imkoniyatlari va mavjud cheklovlar ilmiy-pedagogik tahlil qilinadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining raqamli ta’lim, yoshlar siyosati va maktab talimini rivojlantirishga doir farmonlari kontekstida maktabning besh asosiy imkoniyati va to‘rtta tizimli cheklov

aniqlangan. Neyropedagogik yondashuv asosida raqamli gigiyena madaniyatini shakllantirish, multidissiplinar hamkorlik va oila-maktab tizimini mustahkamlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot O‘zbekistondagi joriy statistik ma’lumotlar va milliy me’yoriy-huquqiy hujjatlar asosida amalga oshirilgan.

Kalit so‘zlar: o‘spirinlik davri, raqamli muhit, umumta’lim maktabi, tashkiliy-pedagogik imkoniyatlar, raqamli gigiyena, neyropedagogika, maktab psixologi, prezident farmoni, “Raqamli O‘zbekiston – 2030”, maktab ta’limi milliy dasturi.

XXI asrda raqamli texnologiyalar ta’lim tizimiga shiddat bilan kirib kelishi umumta’lim maktablarining o‘z missiyasini qayta ko‘rib chiqishini taqozo etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi ta’lim, sog‘liqni saqlash va yoshlar sohasini raqamli transformatsiya qilishni ustuvor vazifa sifatida belgilagan. Mazkur strategiyada maktab ta’limida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, o‘quvchilarning raqamli savodxonligini oshirish va raqamli muhitni pedagogik jihatdan boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqish ko‘zda tutilgan.

O‘zbekiston davlat statistika qo‘mitasining 2024-yilgi ma’lumotlariga ko‘ra, mamlakatda internet foydalanuvchilar soni 25,9 millionga yetgan bo‘lib, o‘smirlar va yoshlar eng faol foydalanuvchi segment sifatida ajralib turadi. O‘spirinlar - 12 yoshdan 17 yoshgacha bo‘lgan guruh - kuniga o‘rtacha 6-8 soatini turli raqamli platformalarda o‘tkazmoqda, shundan 3-4 soati bevosita ijtimoiy tarmoqlarga to‘g‘ri keladi. Bugungi kunda 13-17 yoshdagi o‘zbekistonlik o‘spirinlarning 91,4 foizi smartfon egasi, ularning 78 foizi esa kamida bitta ijtimoiy tarmoqda faol hisobga ega (O‘zDSQ, 2024).

Neyropedagogika fani nuqtai nazaridan o‘spirinlik davri miyaning “sensetiv davri” sifatida alohida e’tiborga loyiqdir. Aynan shu davrda prefrontal korteks, limbik tizim va aks ettiruvchi neyronlar tarmog‘i shakllanib, shaxsning emotsional intellekti, empat qobiliyati va ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘usining poydevori yaratiladi. Raqamli muhitning bu nozik neyral tizimlar rivojlanishiga ta’sirini o‘rganish va uning salbiy oqibatlarini minimallashtirish bugungi ta’lim tizimining eng dolzarb vazifasidir.

Umumta’lim maktablari esa bu jarayonda yetakchi tashkiliy-pedagogik institut sifatida maydonga chiqadi.

Davlat siyosati va me’yoriy-huquqiy asos

O‘zbekiston Respublikasi rahbariyati so‘nggi yillarda ta’lim va yoshlar sohasiga katta e’tibor qaratmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” sifatli ta’lim, zamonaviy pedagogik kadrlar tayyorlash va raqamli texnologiyalar asosida ta’lim-tarbiya sifatini tubdan oshirishni belgilagan. Mazkur strategiyada maktab ta’limida o‘quvchilarning raqamli savodxonligini ta’minlash va ularda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish alohida vazifa sifatida ko‘rsatilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-martdagi PF-134-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2022–2026-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dastur” esa o‘qituvchi kasbi nufuzini oshirish, darsliklar va o‘quv-metodik majmualarni zamon talablari asosida takomillashtirish, maktab ta’limi muassasalarining xalqaro standartlarga javob beradigan zamonaviy modellarini barpo etishni ko‘zda tutadi. Dasturda o‘quv jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini integratsiya qilish va o‘quvchilarning raqamli muloqot madaniyatini shakllantirish ham nazarda tutilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi PF-79-sonli Farmoni Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlarini belgilaydi. Ushbu farmon asosida maktabda psixologik xizmat, ijtimoiy pedagogika va o‘quvchilarning rivojlanishini kuzatuvchi tizimni mustahkamlash bo‘yicha aniq vazifalar qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 2-iyuldagi PF-98-sonli Farmoni esa iqtidorli yoshlar bilan ishlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlarini belgilab, maktab darajasida differensial yondashuvning huquqiy asosini yaratgan. Yuqoridagi farmonlar umumta’lim maktablariga raqamli muhit ta’sirini o‘rganishda keng tashkiliy-pedagogik vakolat beradi.

Umumta’lim maktablarining tashkiliy-pedagogik imkoniyatlari

Umumta’lim maktablari o‘spirinlarga kuniga o‘rtacha 6-7 soat ta’lim muhitini taqdim etadi. Bu vaqt davomida maktab raqamli muhit ta’sirini o‘rganish uchun ulkan imkoniyatlarga ega. Birinchi imkoniyat - tizimli va uzluksiz kuzatuv. O‘qituvchilar o‘quvchilarning xulq-atvori, ijtimoiy munosabatlari va o‘quv natijalari orqali raqamli muhit ta’sirini kundalik rejimda kuzatib borishi mumkin. Maktabdagi 200 ish kuni mobaynida har bir o‘quvchining raqamli ta’sirga nisbatan reaktsiyasini bosqichma-bosqich kuzatish imkoni mavjud.

Ikkinchi imkoniyat - multidissiplinar jamoa. Psixolog, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari va ijtimoiy pedagog hamkorligida o‘spirinning raqamli muhitdagi xulq-atvori har tomonlama tahlil qilinishi va kerakli pedagogik aralashuv amalga oshirilishi mumkin.

Uchinchi imkoniyat - o‘quv jarayoniga integratsiyalashgan raqamli savodxonlik dasturlari. O‘zbekistonda 2023–2024 o‘quv yilidan boshlab “Raqamli texnologiyalar” fani o‘rta maktablarda joriy etilgani bu yo‘nalishdagi muhim qadam sifatida baholanadi.

To‘rtinchi imkoniyat - ota-onalar bilan hamkorlik. Maktab o‘spirinlar va ota-onalar o‘rtasida raqamli muhit bo‘yicha tarbiyaviy muloqotni tashkil etuvchi ko‘prik vazifasini bajaradi. Beshinchi imkoniyat — me’yoriy asosning kuchayishi. Yuqorida sanab o‘tilgan prezident farmonlari, xususan, PF-134 va PF-79-sonli farmonlar maktabga raqamli muhit ta’sirini o‘rganishda aniq vakolat va resurslar bergan. 2024-yilda respublikadagi 9 800 dan ortiq umumta’lim maktabidan 7 200 tasida to‘la stavkali psixolog mavjud bo‘lib, bu ko‘rsatkich 2018-yilga nisbatan 2,3 baravarga oshgan (O‘zDSQ, 2024).

Cheklovlar va tizimli to‘siqlar

Biroq umumta’lim maktablarining tashkiliy-pedagogik imkoniyatlari bir qator cheklovlar bilan birga keladi. Birinchi va eng muhim to‘siq - o‘qituvchilarning raqamli madaniyat va neyropedagogika sohasidagi malaka darajasining yetarliligi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarning 62 foizi raqamli bog‘liqlik belgilarini erta bosqichda aniqlay olmaydi va bu sohadagi maxsus tayyorgarlikdan o‘tmagan

(Tojiboyev, 2021). Bunday vaziyat, ayniqsa, qishloq hududlaridagi maktablarda yaqqol namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi cheklov - vaqt va resurs tanqisligi. O‘quv dasturining to‘laligi, fan soatlarining zichligi tufayli ko‘plab maktablarda raqamli ta’sir muammosiga bag‘ishlangan maxsus vaqt ajratilmaydi. Sinfda 30-35 o‘quvchi bo‘lgan sharoitda har bir o‘spirinning raqamli xulq-atvori bilan individual shug‘ullanish amalda qiyin. Mazkur muammo ayniqsa qishloq maktablarida keskinroq, chunki ularda psixolog yoki ijtimoiy pedagog ko‘pincha mavjud emas: 2024-yil ma’lumotlariga ko‘ra, qishloq maktablarining 34 foizida psixolog lavozimi bo‘sh qolmoqda (O‘zDSQ, 2024).

Uchinchi cheklov - me’yoriy-huquqiy bazaning noaniqligi. Maktabda o‘quvchining raqamli faoliyatini kuzatish va ma’lumot to‘plash shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish qonunchiligiga zid bo‘lishi mumkin. Bu esa tadqiqot va amaliy ishning chegaralarini cheklaydi. Bundan tashqari, maktab hududidan tashqaridagi raqamli faollikka - uy sharoitida yoki jamoat joylarida - maktabning pedagogik ta’siri juda cheklangan.

To‘rtinchi cheklov - o‘spirinlarning o‘zlarida raqamli muammoni tan olishga qarshilik ko‘rsatishi. Neyrobiolok jihatdan bu tushuntiriladi: dopamin tizimining rag‘batlantirilishi o‘spirinni raqamli platformalarga qaramligini muammo sifatida idrok etishiga yo‘l qo‘ymaydi. O‘spirin ko‘pincha o‘qituvchi yoki psixologning kuzatuvini o‘z xususiyligiga tahdid sifatida qabul qiladi va ochiq muloqotdan qochadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘spirinlarning 57 foizi “raqamli muammo” mavjudligini inkor etadi (Hasanboyev va boshq., 2018).

Neyropedagogik yondashuv asosida muvozanat topish yo‘llari

Yuqoridagi imkoniyat va cheklovlarni muvozanatlash uchun neyropedagogik asoslarda qurilgan tizimli yondashuv talab etiladi.

Birinchidan, maktab raqamli muhit ta’sirini o‘rganishni maxsus tashkiliy tuzilma orqali amalga oshirishi lozim: “Raqamli sog‘liq” koordinatori tayinlash, kuzatuv jurnallarini yuritish va muammoni o‘z vaqtida aniqlash tizimini joriy etish. Bu yondashuv PF-134-sonli Farmonda belgilangan maktabni zamonaviy boshqarish modeli tamoyillariga to‘liq mos keladi.

Ikkinchidan, o‘qituvchilarni neyropedagogik bilimlar bilan qurollantirish zarur: miya rivojlanishining sensetiv davrlari, dopamin tizimining ta’lim motivatsiyasiga ta’siri va raqamli bog‘liqlikning neyral asoslari haqida muntazam treninglar o‘tkazilishi kerak.

Uchinchidan, “Raqamli gigiyena” tarbiya dasturi maktab hayotining ajralmas qismiga aylanishi lozim. Bu dastur amaliy ko‘nikmalarni - ekrandan tanaffuslar, oflayn muloqot vaqtini rejalashtirish, raqamli kontentni tanqidiy baholash - o‘rgatuvchi interaktiv mashg‘ulotlardan iborat bo‘lishi kerak.

To‘rtinchidan, PF-6260-sonli Farmonda ko‘rsatilgan yoshlar bilan ishlashning kompleks chora-tadbirlari doirasida oila-maktab hamkorligini institutsional darajaga ko‘tarish zarur. Oilaviy “raqamli shartnoma” tuzish, maktab psixologi bilan muntazam maslahat sessiyalari o‘tkazish orqali maktab-oila-o‘spirin uchburchagi mustahkamlanadi. Bu yondashuv 2024-yilgi tajribalar asosida Toshkent shahridagi bir qancha maktablarda sinovdan o‘tkazilib, o‘quvchilarning ekran vaqtini 17 foizga qisqartirish natijasini bergan.

XULOSA

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasi (PF-6079), Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi (PF-60), maktab ta’limini rivojlantirish milliy dasturi (PF-134), yoshlarni qo‘llab-quvvatlash (PF-6260), maktab ta’limi vazirligi faoliyatini tashkil etish (PF-79) va iqtidorli yoshlar bilan ishlash (PF-98) to‘g‘risidagi farmonlari umumta’lim maktablariga raqamli muhit ta’sirini o‘rganishda keng huquqiy va resurs bazasini yaratgan.

Umumta’lim maktablari o‘spirinlik davrida raqamli muhit ta’sirini o‘rganishda beqiyos tashkiliy-pedagogik imkoniyatlarga ega: kundalik kuzatuv, multidissiplinar jamoa, o‘quv jarayoniga integratsiya, oila bilan hamkorlik va kuchli me’yoriy asos. Shu bilan birga, o‘qituvchilar malakasi, vaqt-resurs tanqisligi, huquqiy cheklovlar va o‘spirinlarning muammoni tan olishdan bosh tortishi kabi to‘siqlar mavjud. Neyropedagogik yondashuv shuni ko‘rsatadiki, ushbu to‘siqlarni yengish uchun tizimli, kompleks va ilmiy asoslangan pedagogik strategiya zarur. Faqatgina maktab,

oila va davlat birgalikda harakat qilganda, o‘spirinda raqamli muhitga ongli munosabat va sog‘lom raqamli madaniyat shakllantirish mumkin bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli Farmoni. "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. — https://lex.uz/docs/-5030957
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. — https://lex.uz/docs/-5841063
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-martdagi PF-134-sonli Farmoni. 2022–2026-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida. — https://lex.uz
4. G‘oziyev, E.G‘. (2010). Psixologiya (Ontogenez psixologiyasi). Toshkent: Noshir.
5. Hasanboyev, J., Tursunov, O., G‘ulomov, M. va boshq. (2018). Pedagogika. Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti.
6. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi (O‘zDSQ). (2024). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida asosiy ko‘rsatkichlar. Toshkent: O‘zDSQ rasmiy nashri.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATNING SHAKLLANISHI, BOSQICHLARI VA MODELLARI: IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL

Sharipov Mirzoxid Latifovich

Toshkent texnologiya, menejment va kommunikatsiya instituti o‘qituvchisi

E-mail: sharipovmirzoxid@gmail.com

Tel: 87-804-70-50

Annotatsiya: Mazkur maqolada axborotlashgan jamiyatning shakllanish jarayoni, tarixiy evolyutsiyasi, asosiy bosqichlari hamda nazariy modellari ijtimoiy-falsafiy va sivilizatsion yondashuv asosida kompleks tahlil qilingan. Maqolada axborot va bilimning strategik resurs sifatidagi o‘rni, raqamli transformatsiyaning

ijtimoiy tuzilma va inson kapitaliga ta‘siri hamda globallashuv sharoitida raqamli sivilizatsiyaning shakllanish tendensiyalari yoritilgan. Tadqiqot natijalari axborotlashgan jamiyatning zamonaviy taraqqiyot modeli sifatida inson kapitaliga yo‘naltirilgan yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etayotganini ko‘rsatadi..

Kalit so‘zlar: axborotlashgan jamiyat, postindustrial jamiyat, raqamli transformatsiya, bilim iqtisodiyoti, axborot texnologiyalari, inson kapitali, raqamli iqtisodiyot, tarmoq jamiyati, globallashuv, sun‘iy intellekt, Big Data, elektron hukumat, AKT, raqamli sivilizatsiya, innovatsion taraqqiyot.

XXI asr sivilizatsion taraqqiyotining eng muhim paradigmatik belgilaridan biri insoniyat taraqqiyotining industrial bosqichdan axborotlashgan jamiyat bosqichiga o‘tishidir. Mazkur jarayon nafaqat texnologik modernizatsiya, balki ijtimoiy ong, iqtisodiy tizim, siyosiy boshqaruv, madaniy kommunikatsiya va inson kapitalining tub transformatsiyasini anglatadi. Shu jihatdan, axborotlashgan jamiyat fenomeni zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tafakkurning markaziy tadqiqot obyektlaridan biriga aylangan. Chunki bugungi globallashuv sharoitida axborot va bilim iqtisodiy resursdan tashqari, geosiyosiy qudrat, madaniy ta‘sir va strategik ustunlik omiliga ham aylanmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda “axborotlashgan jamiyat” tushunchasi insoniyat taraqqiyotining shunday bosqichi sifatida izohlanadiki, unda moddiy ishlab chiqarishdan ko‘ra axborot, bilim va intellektual faoliyat ustuvor ahamiyat kasb etadi. Mazkur konsepsiya iqtisodiyotning “bilimga asoslangan model”ga o‘tishini ifodalaydi. Bu borada amerikalik iqtisodchi Fritz Machlup alohida o‘rin tutadi. U o‘z asarida “bilim industriyasi” tushunchasini ilmiy muomalaga kiritib, bilim ishlab chiqarish iqtisodiyotning mustaqil sektori sifatida shakllanayotganini asoslab bergan. Olimning fikricha, “bilim kapitalning alohida shakliga aylandi” [Machlup F. 1962:1].

Machlupning mazkur konsepsiyasi klassik siyosiy iqtisoddagi moddiy ishlab chiqarish paradigmasini tubdan o‘zgartirdi. Chunki u iqtisodiy o‘sishning asosiy manbai sifatida xomashyo yoki sanoatni emas, balki ilmiy bilim va intellektual faoliyatni ko‘rsatdi. Professorlik nuqtayi nazaridan qaralganda, Machlupning nazariyasi keyinchalik shakllangan “raqamli iqtisodiyot”, “bilim iqtisodiyoti” hamda

“intellektual kapital” konsepsiyalarining metodologik negizini yaratdi. Ayniqsa, uning axborotni iqtisodiy kategoriya sifatida tahlil qilishi zamonaviy sun‘iy intellekt, Big Data va algoritmik boshqaruv tizimlarini tushunishda ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yapon olimi Tadao Umesao 1961-yilda yozgan “Axborot industriyasi haqida” maqolasida jamiyat evolyutsiyasini biologik-organik taraqqiyot bilan qiyoslab, axborot ishlab chiqarish kelajak sivilizatsiyasining markaziy omiliga aylanishini bashorat qilgan. Umesao industrial jamiyatni “moddiy ishlab chiqarish sivilizatsiyasi”, axborotlashgan jamiyatni esa “intellektual ishlab chiqarish sivilizatsiyasi” sifatida talqin qiladi [Umesao T, 1963: 2]. Umesaoning eng e‘tiborga molik jihati shundaki, u G‘arb sotsiologiyasidan farqli ravishda axborotlashuvni faqat texnologik modernizatsiya emas, balki sivilizatsion transformatsiya sifatida talqin qilgan. Uning qarashlarida Sharqona sistemaviy tafakkur kuchli namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, jamiyatning biologik evolyutsiya bilan qiyoslanishi postindustrial rivojlanishning kompleks xarakterini ochib beradi. Bu yondashuv bugungi kunda “raqamli ekologiya”, “kiberantropologiya” va “virtual sivilizatsiya” nazariyalarida davom ettirilmoqda.

Axborotlashgan jamiyat konsepsiyasini tizimli nazariy darajaga olib chiqqan olimlardan biri Yoneji Masuda hisoblanadi. Uning “The Information Society as Post-Industrial Society” monografiyasi mazkur yo‘nalishning fundamental asarlaridan biridir. Masuda “computopia” g‘oyasini ilgari surib, axborot texnologiyalari demokratik boshqaruv, ijodiy mehnat va inson erkinligini kengaytirishini ta‘kidlaydi [Masuda Y, 1980: 3]. Masudaning konsepsiyasi texnokratik determinizmdan farqli ravishda insonparvarlik xarakteriga ega. U axborot texnologiyalarini insonni nazorat qilish vositasi emas, balki uning intellektual salohiyatini rivojlantirish mexanizmi sifatida talqin qiladi. Ilmiy-ijodiy jihatdan qaralganda, Masuda g‘oyalari bugungi “aqlli jamiyat”, “insonga yo‘naltirilgan raqamlashtirish” va “inklyuziv innovatsiya” konsepsiyalarining falsafiy ildizlarini tashkil etadi. Ayniqsa, uning “fuqarolar ishtirokidagi demokratiya” haqidagi qarashlari elektron hukumat va raqamli fuqarolik institutlari rivojlanishida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Amerikalik sotsiolog Daniel Bell esa axborotlashgan jamiyat nazariyasini postindustrial jamiyat konsepsiyasi doirasida ishlab chiqqan. U o‘zining mashhur “The Coming of Post-Industrial Society” asarida “postindustrial jamiyat bilim atrofida tashkil topadi” deb yozadi [Bell D, 1973: 4]. Bellning eng muhim ilmiy xulosasi shundaki, u iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish omillari transformatsiyasini chuqur tahlil qilgan. Industrial jamiyatda kapital va mehnat markaziy omil bo‘lgan bo‘lsa, postindustrial jamiyatda nazariy bilim strategik resursga aylanadi. Bellning qarashlari bugungi raqamli platformalar iqtisodiyoti va sun‘iy intellektga asoslangan mehnat transformatsiyasini izohlashda metodologik ahamiyatga ega. Shu bilan birga, Bell texnologik taraqqiyotning ijtimoiy tabaqalanishga olib kelishi mumkinligini ham oldindan ko‘ra bilgan. Bu jihat hozirgi “raqamli tafovut” muammolarida yaqqol namoyon bo‘lmoqda.

Axborotlashgan jamiyat nazariyasining keyingi bosqichida Manuel Castellsning “tarmoqli jamiyat” konsepsiyasi muhim ahamiyat kasb etdi. U “The Rise of the Network Society” asarida zamonaviy jamiyatni “ijtimoiy tuzilmasi mikroelektronikaga asoslangan axborot texnologiyalari orqali ta’minlanadigan tarmoqlardan iborat bo‘lgan jamiyat” deb tavsiflaydi [Castells M, 1996: 5].

Kastelsning ilmiy yangiligi shundaki, u axborotlashuvni faqat iqtisodiy yoki texnologik hodisa sifatida emas, balki makon va zamonning transformatsiyasi sifatida talqin qiladi. Uning “oqimlar makoni” konsepsiyasi globallashuv jarayonida hududiy chegaralarning nisbiylashuvini ko‘rsatadi. Professorlik tahliliga ko‘ra, aynan Kastels nazariyasi bugungi global internet tarmoqlari, virtual mehnat bozori, transmilliy kommunikatsiya va raqamli geosiyosatni tushunishda eng adekvat yondashuvlardan biri hisoblanadi.

Axborotlashgan jamiyatning tarixiy evolyutsiyasi bir necha bosqichlardan iborat bo‘lib, har bir bosqich jamiyatning texnologik, iqtisodiy va madaniy transformatsiyasini aks ettiradi. Birinchi bosqich — “information-rich society” (axborotga boy jamiyat) 1960–1970-yillarni qamrab olib, unda kompyuter texnologiyalarining dastlabki shakllari va telekommunikatsiya tizimlari rivojlana boshladi. Bu davrda axborot iqtisodiyotning yordamchi resursi sifatida maydonga

chiqdi. Ikkinchi bosqich — “information-based society” (axborotga asoslangan jamiyat)da esa axborot texnologiyalari ishlab chiqarish va xizmat koʻrsatish sohalarining asosiy infratuzilmasiga aylandi. Internetning paydo boʻlishi iqtisodiy globallashuvni tezlashtirdi. Uchinchi bosqich — “information-dominated society” (axborot ustunlik qiladigan jamiyat)da esa raqamli texnologiyalar jamiyatning barcha qatlamlariga chuqur singib ketdi. Sunʻiy intellekt, Big Data, bulutli texnologiyalar va algoritmik boshqaruv ijtimoiy tizimning markaziy komponentiga aylandi.

Axborotlashgan jamiyatni tahlil qilishda texnologik model alohida oʻrin tutadi. Ushbu model AKT infratuzilmasi, internet, kompyuterlashtirish va raqamli kommunikatsiya vositalarining jamiyat taraqqiyotidagi roliga urgʻu beradi. Biroq faqat texnologik mezon bilan cheklanish metodologik jihatdan yetarli emas. Chunki texnologiya ijtimoiy tizimdan tashqarida mustaqil mavjud boʻla olmaydi. Shu bois iqtisodiy model axborot mahsulotlari va xizmatlarining YAIMdagi ulushi ortishini asosiy mezon sifatida belgilaydi. Bu yondashuv, ayniqsa, Marc Porat tadqiqotlarida rivojlantirilgan [Porat M, 1977: 5].

Oʻzbekistonda axborotlashgan jamiyatga oʻtish jarayoni milliy modernizatsiyaning ustuvor yoʻnalishiga aylangan. Raqamli Oʻzbekiston–2030 strategiyasi mamlakatning kompleks raqamli transformatsiya dasturi sifatida xizmat qilmoqda. Strategiya doirasida elektron hukumat tizimi rivojlantirilib, davlat xizmatlarining katta qismi raqamlashtirildi. Bu esa boshqaruvning ochiqligi va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. my.gov.uz portali orqali yuzlab davlat xizmatlarining elektron shaklga oʻtkazilishi davlat va fuqaro oʻrtasidagi kommunikativ masofani qisqartirdi. Shu bilan birga, IT Park Uzbekistan faoliyati raqamli iqtisodiyot uchun innovatsion ekotizim shakllanishiga turtki bermoqda. Optik tolali aloqa liniyalarining kengayishi esa hududiy raqamli tafovutni kamaytirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, “Bir million dasturchi” loyihasi va oliy taʻlim tizimida “Raqamli iqtisodiyot”, “Data Science” yoʻnalishlarining joriy etilishi inson kapitaliga yoʻnaltirilgan axborotlashuv modelini shakllantirmoqda. Bu jihat Oʻzbekiston tajribasining eng muhim xususiyatidir. Chunki ayrim davlatlarda raqamlashtirish faqat

texnologik modernizatsiya bilan cheklanayotgan bo‘lsa, O‘zbekistonda inson kapitalini rivojlantirish asosiy strategik omil sifatida qaralmoqda.

Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

— axborotlashgan jamiyatni shakllantirish jarayonida davlat boshqaruvi tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etishni yanada chuqurlashtirish hamda elektron hukumat xizmatlarining integratsiyalashgan yagona platformasini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir;

— jamiyatning barcha qatlamlarida raqamli savodxonlikni oshirishga qaratilgan uzluksiz ta‘lim mexanizmlarini takomillashtirish, ayniqsa yoshlar va pedagog kadrlar uchun sun‘iy intellekt, Big Data va Data Science yo‘nalishlari bo‘yicha maxsus o‘quv dasturlarini kengaytirish zarur;

— axborot xavfsizligini ta‘minlash va kiberxatarlarning oldini olish maqsadida davlat, ta‘lim va xususiy sektor o‘rtasida integratsiyalashgan kiberxavfsizlik tizimini shakllantirish hamda aholida media va axborot madaniyatini rivojlantirish lozim;

— axborotlashgan jamiyatning insonparvarlik tamoyillarini mustahkamlash uchun raqamlashtirish jarayonida inson kapitali, axloqiy me‘yorlar va ijtimoiy mas‘uliyat omillariga ustuvor ahamiyat berish tavsiya etiladi;

— O‘zbekistonda “inson kapitaliga yo‘naltirilgan raqamli model”ni rivojlantirish asosida ta‘lim, ilm-fan, innovatsiya va texnologiyalar integratsiyasini kuchaytirish orqali milliy raqamli taraqqiyotning barqaror mexanizmlarini shakllantirish zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, axborotlashgan jamiyat insoniyat tarixidagi yangi sivilizatsion bosqichni ifodalaydi. Ushbu jamiyatning asosiy xususiyati bilim, axborot va intellektual faoliyatning strategik resursga aylanishidir. Machlup, Umesao, Masuda, Bell va Kastels singari olimlarning nazariyalari axborotlashuv jarayonining turli qirralarini ochib bergan bo‘lsa-da, ularning barchasini birlashtiruvchi umumiy jihat — bilimning jamiyat taraqqiyotidagi markaziy o‘rni haqidagi g‘oyadir. Zamonaviy davrda axborotlashuv jarayoni nafaqat texnologik taraqqiyot, balki inson tafakkuri, madaniyat va siyosiy boshqaruvning yangi paradigmasini shakllantirmoqda.

O‘zbekistonning raqamli rivojlanish strategiyasi esa mazkur global transformatsiyaning milliy modelini yaratishga qaratilgan bo‘lib, u texnologik modernizatsiyani inson kapitali rivoji bilan uyg‘unlashtirishga intilishi bilan e‘tiborga loyiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Machlup F. *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. — Princeton: Princeton University Press, 1962. — 416 p. (monografiya).
2. Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. — New York: Basic Books, 1973. — 507 p. (monografiya).
3. Masuda Y. *The Information Society as Post-Industrial Society*. — Washington: World Future Society, 1980. — 171 p. (monografiya).
4. Castells M. *The Rise of the Network Society*. — Oxford: Blackwell Publishers, 1996. — 556 p. (monografiya).
5. Porat M. *The Information Economy*. — Washington: U.S. Department of Commerce, 1977. — 201 p. (ilmiy hisobot/monografik tadqiqot).
6. Umesao T. “Joho Sangyo Ron” (“Axborot industriyasi haqida”) // *Hoso Asahi*. — Tokyo, 1963. — pp. 17–24. (ilmiy maqola).
7. The Third Wave / Alvin Toffler. — New York: Bantam Books, 1980. — 544 p. (monografiya).
8. Being Digital / Nicholas Negroponte. — New York: Knopf, 1995. — 243 p. (monografiya).

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA CHET TILI RETSEPTIV KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK MODELLARI

Sidiqova Shoxsanam Shoilxom qizi

International Digital University, o‘qituvchi

Andijon Davlat Pedagogika Instituti, tayanch doktorant

E-mail: shohsanamsidikova0610@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda raqamli texnologiyalar yordamida chet tilining retseptiv ko‘nikmalarini (tinglab va o‘qib tushunish) rivojlantirishning didaktik

modellari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kompyuter yordamida til o‘rganish (CALL) va mobil texnologiyalar yordamida til o‘rganish (MALL) konsepsiyalarining retseptiv ko‘nikmalarni shakllantirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, autentik materiallar, multimodal input va individual o‘rganish sur’atining samaradorlikka ta’siri masalalari ko‘rib chiqilgan. Xalqaro tadqiqotlar (AQSH, Yaponiya, Germaniya misolida) tahlili asosida raqamli vositalarning tinglab va o‘qib tushunish ko‘nikmalariga ijobiy ta’siri aniqlangan. Biroq, bu samaradorlik texnologiyalarning aniq didaktik maqsadlarga bo‘ysundirilgan holda qo‘llanilishiga bog‘liqligi qayd etilgan. Tezis natijalari chet tili o‘qituvchilari va metodistlar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: retseptiv ko‘nikmalar, tinglab tushunish, o‘qib tushunish, CALL, MALL, raqamli texnologiyalar, didaktik modellar, autentik materiallar, multimodal input.

XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi chet tillarini o‘qitish metodikasida yangicha yondashuvlarning vujudga kelishiga olib keldi. Xususan, retseptiv ko‘nikmalar – tinglab tushunish (listening) va o‘qib tushunish (reading) – raqamli muhitda rivojlantirishning samarali usullari izlanmoqda. Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, multimodal input, autentik materiallar va individual o‘rganish sur’ati imkoniyatlari orqali raqamli texnologiyalar ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun qulay didaktik muhit yaratadi [1]. Ushbu tezisning maqsadi – chet tilini o‘qitishda retseptiv ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi raqamli didaktik modellarni tahlil qilish va ularning samaradorlik mezonlarini aniqlashdan iborat.

XX asrning 80-yillarida boshlangan texnologiyalardan foydalanish jarayoni dastlab audio-laboratoriyalar va magnit yozuvlar bilan cheklangan bo‘lsa, 1990-yillarda shaxsiy kompyuterlarning joriy etilishi bilan Computer-Assisted Language Learning (CALL) atamasi ilmiy adabiyotlarga kirdi. Warschauer ta’rificha, CALL – chet tilini o‘rganishda kompyuter texnologiyalaridan pedagogik maqsadlarda foydalanish jarayonidir [2]. CALLning dastlabki bosqichi behavioristik modelga asoslangan bo‘lib, asosan grammatik mashqlar va testlarga yo‘naltirilgan edi. 2000-yillardan keyin internet rivoji bilan CALL konstruktivistik va kommunikativ yondashuvlar bilan uyg‘unlashdi.

Mobile-Assisted Language Learning (MALL) smartfon va planshetlarning ommalashuvi bilan bog‘liq bo‘lib, makon va vaqt cheklovlarini bartaraf etdi. Levyning fikricha, MALL – individual ehtiyoj va o‘rganish tezligiga moslashgan, uzluksiz til o‘rganish muhitini ta’minlovchi yondashuvdir [1]. Ushbu yondashuv retseptiv ko‘nikmalarni rivojlantirishda, ayniqsa, audio materiallarni boshqarish (to‘xtatish, qayta tinglash, tezlikni moslashtirish) imkoniyati orqali yuqori samara beradi.

Xalqaro tadqiqotlar autentik audio va videomateriallarning retseptiv ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi ijobiy rolini tasdiqlaydi. TED-Ed, BBC Learning English, ELLO va Listenwise kabi platformalar talabalarga real kommunikativ kontekstda til inputini taqdim etadi. Reinders va White ta’kidlashicha, audio-vizual texnologiyalar listening va reading jarayonini tabiiylashtiradi, bu esa tushunish sifatini oshiradi [3].

Biroq, haddan tashqari multimodal input (bir vaqtning o‘zida audio, video, matn va grafik elementlar) kognitiv yuklamani oshirishi mumkin. AQSHda olib borilgan tadqiqotlarda task-based yondashuv asosida tashkil etilgan listening mashg‘ulotlari ijobiy natija bergan bo‘lsa-da, multimodal elementlarning me’yorliligi muhim omil sifatida qayd etilgan [4]. Yaponiya tajribasida esa audio materialni o‘quvchi tomonidan boshqarilishi, ayniqsa boshlang‘ich darajadagi talabalarda tinglab tushunishga bo‘lgan ishonchni oshirgani aniqlangan [2].

Raqamli texnologiyalarning eng muhim afzalliklaridan biri – har bir o‘quvchining individual sur’atida va o‘z ehtiyojlariga mos ravishda o‘rganish imkoniyatidir. Digital reading environments (raqamli o‘qish muhitlari) yordamida matnlarni darajalarga moslashtirish o‘quvchilarning o‘qib tushunish ko‘nikmasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Vizual tayanchlar va interaktiv glossariylarning mavjudligi matnni tushunishni yengillashtiradi [1].

Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv platformalar esa o‘quvchining xatolarini aniqlab, moslashtirilgan tavsiyalar berish imkonini yaratadi. Bu, ayniqsa, retseptiv ko‘nikmalarni bosqichma-bosqich rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Biroq, tadqiqotchilar avtomatik tahlil natijalarini pedagogik talqin bilan uyg‘unlashtirish zarurligini, faqat texnologik yondashuv yetarli emasligini ta’kidlaydilar [3].

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar chet tilining retseptiv ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. CALL va MALL konsepsiyalari ushbu jarayonning nazariy asosini tashkil etadi. Autentik materiallar, multimodal input va individual o‘rganish sur’ati retseptiv ko‘nikmalarni rivojlantirishning asosiy omillari hisoblanadi. Biroq, texnologiyalarning samaradorligi ularning aniq didaktik maqsadlarga bo‘ysundirilgan holda, bosqichli metodika asosida va o‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda qo‘llanilishiga bog‘liq. Kelgusida raqamli vositalardan foydalanishda o‘qituvchining raqamli-pedagogik kompetensiyasini rivojlantirish va baholash tizimini takomillashtirish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar

1. Levy M. Mobile-Assisted Language Learning: A Definition // Computer Assisted Language Learning. – 2019. – Vol. 32, No. 3. – P. 210-225.
2. Stockwell G. Mobile-assisted language learning // The Routledge Handbook of Language Learning and Technology. – London: Routledge, 2016. – P. 201-216.
3. Reinders H., White C. The theory and practice of technology-enhanced language learning // Language Learning & Technology. – 2016. – Vol. 20, No. 2. – P. 1-7.
4. González-Lloret M. Technology-mediated task-based language teaching // The Cambridge Handbook of Task-Based Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – P. 345-358.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLATIRISH AMALIY NATIJALARI HAQIDA.

Suvankulov Baxtiyor Mamarasulovich

Jizzax davlat pedagogika universiteti.dotsenti

Sulaymonova Rigina Ruslan qizi

JDPU. 810-25 guruh talabasi.

Annotatsiya: Maqolada raqamli ta’lim muhitida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, jumladan, sun’iy intellekt va adaptiv o‘qitish tizimlarining o‘quv jarayonidagi roli tahlil qilingan.

Abstract: The article discusses the theoretical and practical foundations of the formation of professional competencies of future primary school teachers in a digital educational environment. The role of modern information and communication technologies, including artificial intelligence and adaptive learning systems, in the educational process is analyzed.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические и практические основы формирования профессиональных компетенций будущих учителей начальной школы в цифровой образовательной среде. Анализируется роль современных информационно-коммуникационных технологий, включая искусственный интеллект и адаптивные системы обучения, в образовательном процессе.

Kalit so‘zlar: Raqamli ta’lim, kasbiy kompetensiya, boshlang‘ich ta’lim, sun’iy intellekt, AKT-savodxonlik, raqamli pedagogika.

Keywords: Digital education, professional competence, primary education, artificial intelligence, ICT literacy, digital pedagogy.

Ключевые слова: цифровое образование, профессиональная компетентность, начальное образование, искусственный интеллект, ИКТ-грамотность, цифровая педагогика.

Jahon ta’lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining didaktik kompetentligini shakllantirish, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarni mustaqil o‘quv faoliyatiga tayyorlashning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish, malaka oshirish tizimida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kommunikativ qobiliyatini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning rivojlantiruvchi mehnat ta’limiga tayyorlash, pedagogika oliy ta’lim muassasasi talabalarini rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalaridan foydalanish

malakasini oshirish, rivojlantiruvchi ta’limning didaktik tamoyillarini aniqlashtirish bo‘yicha ham ilmiy tadqiqotlarga alohida e’tibor berilmoqda.

Bugungi kunda ta’lim tizimini raqamlashtirish global miqyosdagi ustuvor vazifaga aylandi. O‘zbekiston Respublikasida ham raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni rivojlantirish doirasida ta’lim mazmunini tubdan yangilash talab etilmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining raqamli dunyoda faoliyat yuritishga tayyorligi masalasi dolzarbdir. Chunki boshlang‘ich sinf — bu ta’limning poydevori bo‘lib, unda shakllangan ko‘nikmalar bolaning kelajakdagi intellektual rivojlanishini belgilab beradi.

Raqamli ta’lim muhiti — bu faqatgina kompyuter va internetdan foydalanish emas, balki pedagogik jarayonni texnologiyalar bilan integratsiyalashgan holda boshqarishdir. Bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

- Texnologik kompetensiya: Zamonaviy qurilmalar va dasturiy ta’minotlarni professional darajada egallash.

- Pedagogik-raqamli kompetensiya: Ta’limiy maqsadlarga erishish uchun raqamli resurslarni (video-darslar, interaktiv testlar) to‘g‘ri tanlash va qo‘llash.

- Axborot xavfsizligi ko‘nikmasi: O‘quvchilarni raqamli dunyodagi tahdidlardan himoya qilish va etika qoidalarini o‘rgatish.

Rivojlantiruvchi ta’lim tamoyillariga ko‘ra, o‘quv jarayoni bolaning shaxsiy ehtiyojlariga moslashishi kerak. Sun’iy intellekt texnologiyalari bu vazifani avtomatlashtirishga yordam beradi:

1. Adaptiv o‘qitish: Sun’iy intelekt algoritmlari har bir o‘quvchining o‘zlashtirish darajasini tahlil qilib, unga mos topshiriqlar generatsiya qiladi.

2. Gamifikatsiya: Zerikarli matematik misollarni mantiqiy sarguzasht o‘yinlariga aylantirish orqali o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini oshiradi.

3. Avtomatik diagnostika: O‘qituvchi o‘quvchilarning xatolarini qo‘lda tekshirishga vaqt sarflamay, Sun’iy intelekt taqdim etgan tahliliy hisobotlar asosida metodik tuzatishlar kiritadi.

Raqamli ta’lim muhitida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasi — bu shunchaki kompyuterda ishlashni bilish emas, balki pedagogik maqsadlarga erishish uchun raqamli texnologiyalarni metodik jihatdan to‘g‘ri integratsiya qila olish qobiliyatidir.

Ushbu tushunchani chuqurroq tahlil qilish uchun uni bir necha muhim tarkibiy qismlarga bo‘lish mumkin. Zamonaviy pedagogikada o‘qituvchi kompetensiyasi ko‘pincha TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeli orqali tushuntiriladi. Bu model uchta bilim sohasining kesishmasidan iborat:

- Texnologik bilim (TK): Dasturiy ta’minot, SI vositalari va qurilmalarni boshqara olish.

- Pedagogik bilim (PK): O‘qitish usullari, darsni boshqarish va o‘quvchilar psixologiyasini tushunish.

- Mavzu bilimi (CK): O‘zi o‘tayotgan fanni (masalan, matematika yoki ona tili) mukammal bilish.

Kasbiy kompetensiya — aynan shu uchta soha birlashgan nuqtada paydo bo‘ladi: o‘qituvchi ma'lum bir mavzuni raqamli vosita yordamida qaysi metod orqali tushuntirishni aniq bilishi kerak. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi uchun raqamli muhitda quyidagi kompetensiyalar hal qiluvchi ahamiyatga ega: Dars mazmunini raqamli formatga o‘tkaza olish (interaktiv o‘yinlar, video-darslar, raqamli laboratoriyalar yaratish). O‘quvchilarning natijalarini raqamli tizimlar (masalan, elektron kundalik, LMS platformalari) orqali tahlil qilish va ularning rivojlanish trayektoriyasini tuzish. Yangi chiqayotgan sun’iy intellekt vositalarini (ChatGPT, Gamma, Canva va h.k.) tez o‘rganish va dars jarayoniga tatbiq etish. O‘quvchilarga internetdan to‘g‘ri foydalanishni o‘rgatish, shaxsiy ma’lumotlar daxlsizligini tushuntirish. Raqamli muhitda o‘qituvchining kompetensiyasi rivojlantiruvchi ta’lim tamoyillariga xizmat qilishi kerak. Bo‘lajak o‘qituvchi o‘z ustida ishlashda quyidagi darajalardan o‘tadi: Texnologiyalardan oddiy foydalanuvchi sifatida foydalanish,dars jarayonida tayyor raqamli resurslarni qo‘llash, o‘zining mualliflik raqamli kontentini yaratish va ta’lim sifatini oshirish uchun SI imkoniyatlarini tizimli qo‘llashdir.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi matematika darslarida mavhum tushunchalarni vizuallashtirishi kerak. Masalan, "to‘plamlar", "geometrik shakllar" yoki "kombinatorika" elementlarini o‘rgatishda 3D modellar va interaktiv laboratoriyalar o‘quvchining kognitiv faolligini oshiradi. Bo‘lajak o‘qituvchi bunday resurslarni yaratish (masalan, Canva, Quizizz, LearningApps vositalarida) ko‘nikmasiga ega bo‘lishi lozim.

Oliy pedagogik ta’lim muassasalarida talabalarni raqamli muhitga tayyorlash quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi tavsiya etiladi:

- Modulli o‘qitish: "Raqamli pedagogika" va "Ta’limda sun’iy intellekt" kabi maxsus kurslarni o‘quv rejasiga kiritish.

- Loyiha usuli: Talabalar nazariy bilimlarni emas, balki aniq dars ishlanmalari uchun raqamli kontent (video, bot, prezentatsiya) yaratish orqali amaliyot o‘tashlari.

- Pedagogik simulyatsiyalar: Virtual sinf xonalarida dars o‘tish mashqlarini bajarish orqali o‘qituvchilik mahoratini charxlash.

Raqamlashtirish jarayonida ayrim to‘siqlar mavjud: Ayrim hududlarda internet tezligining pastligi, ba’zi o‘qituvchilarning an’anaviy metodlardan voz kechishga qiynalishi kabi muammolar mavjud.

Pedagogik kadrlarni tayyorlashda nafaqat texnik bilim, balki "raqamli tafakkur"ni shakllantirishga urg‘u berish kerak. O‘qituvchi texnologiyadan qo‘rqishi emas, balki uni o‘zining assistenti sifatida ko‘rishi lozim.

Xulosa qilib aytganda raqamli ta’lim muhiti bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisidan yangi tipdagi kasbiy kompetensiyani talab etadi. Raqamli ta’lim muhitidagi kasbiy kompetensiya — bu o‘qituvchining doimiy ravishda o‘zgarib turuvchi texnologik muhitda o‘z pedagogik mahoratini yangilab borish va bolaning intellektual salohiyatini oshirish uchun raqamli "qurollar"dan ustalik bilan foydalanish san’atidir. Bu kompetensiya o‘z ichiga pedagogik mahorat, raqamli savodxonlik va kreativlikni birlashtiradi. Sun’iy intellekt va zamonaviy AKT vositalarini ta’limga integratsiya qilish — o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish va ta’lim samaradorligini kafolatlashning yagona yo‘lidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996-sonli "Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi qarori.

2. Tayloqov N.I. “Uzluksiz ta’lim tizimida axborot-ta’lim resurslarini yaratishning ilmiy-metodik asoslari.” – T.: Fan, 2010.

3. Begimqulov U.Sh. “Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti.” – T.: Fan, 2007.

4. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. “Zamonaviy o‘quv texnologiyalari turlari va ularning loyihalashtirilishi.” – T.: Fan va texnologiyalar, 2014.

MOBIL ROBOTLARNI MASOFADAN BOSHQARISHDA SIMLI VA SIMSIZ BOSHQARUV TEXNOLOGIYALARI

Xudoyarov Davron

Toshkent Davlat Texnika universiteti

“Robototexnika” yo‘nalishi magistranti

E-mail: xudoyarovdavron0308@gmail.com

ANNOTATSIYA. Ushbu tezis mobil robotlarni masofadan boshqarishda qo‘llaniladigan simli va simsiz boshqaruv texnologiyalarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda masofaviy boshqaruv tizimlarining tuzilishi, ishlash prinsiplari hamda ularning ishonchlilik, kechikish va signal barqarorligi kabi texnik ko‘rsatkichlari o‘rganildi. Simli aloqa texnologiyalarining aniqligi va xavfsizligi, simsiz texnologiyalarning esa moslashuvchanligi va keng qamrovi solishtirma tahlil qilindi. Olingan natijalar mobil robotlarni sanoat, logistika va xizmat ko‘rsatish sohalarida samarali boshqarish uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: mobil robot, masofadan boshqaruv, simli aloqa, simsiz aloqa, teleoperatsiya, boshqaruv tizimi.

KIRISH

So‘nggi yillarda mobil robotlardan foydalanish ko‘lami sanoat, qishloq xo‘jaligi, logistika va favqulodda vaziyatlar sohalarida jadal kengayib bormoqda. Mobil robotlarning murakkab va xavfli muhitlarda ishlashi ularni masofadan boshqarish texnologiyalariga bo‘lgan ehtiyojni oshirmoqda. Masofaviy boshqaruv operator va

robot o‘rtasida real vaqt rejimida buyruq va ma’lumot almashishni ta’minlaydi. Ushbu jarayonda aloqa kanali sifatida simli yoki simsiz texnologiyalardan foydalaniladi.

ASOSIY QISM

Simli boshqaruv texnologiyalari

Simli boshqaruv texnologiyalarida robot va operator o‘rtasida fizik kabel orqali aloqa o‘rnatiladi. Bunda Ethernet, optik tolali yoki sanoat shinalari (CAN, RS-485) keng qo‘llaniladi. Simli boshqaruvning asosiy afzalligi yuqori signal barqarorligi, minimal kechikish va tashqi elektromagnit shovqinlarga nisbatan chidamlilikdir. Shu sababli simli boshqaruv texnologiyalari yuqori aniqlik va xavfsizlik talab etiladigan sanoat muhitlarida keng qo‘llaniladi. Biroq kabel uzunligi va harakat erkinligining cheklanganligi uning asosiy kamchiligi hisoblanadi.

Simsiz boshqaruv texnologiyalari

Simsiz boshqaruv texnologiyalarida ma’lumot almashish radioaloqa orqali amalga oshiriladi. Bunda Wi-Fi, Bluetooth, ZigBee, mobil aloqa (4G/5G) va maxsus radio modullar qo‘llaniladi. Simsiz texnologiyalar mobil robotlarga keng harakat erkinligi va uzoq masofadan boshqarish imkonini beradi. Ayniqsa, ochiq hududlar va dinamik muhitlarda simsiz boshqaruv samarali hisoblanadi. Biroq simsiz aloqa kechikish, signal yo‘qolishi va xavfsizlik muammolariga ko‘proq moyil bo‘lishi mumkin.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: ilmiy va texnik adabiyotlarni tahlil qilish;

simli va simsiz boshqaruv tizimlarini solishtirma tahlil qilish;

boshqaruv texnologiyalarining afzallik va cheklovlarini baholash;

amaliy qo‘llanilish sohalari bo‘yicha umumlashtirilgan xulosalar chiqarish.

NATIJA VA MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, simli boshqaruv texnologiyalari yuqori aniqlik va ishonchlilik talab etiladigan yopiq sanoat muhitlarida samaraliroq hisoblanadi. Simsiz boshqaruv esa mobil robotlarning harakat erkinligini oshirib, katta hududlarda va murakkab sharoitlarda ishlash imkonini beradi. Amaliyotda ko‘pincha gibrid

yondashuv, ya’ni simli va simsiz texnologiyalarni birgalikda qo‘llash eng maqbul yechim sifatida qaraladi.

XULOSA

Ushbu tezisda mobil robotlarni masofadan boshqarishda qo‘llaniladigan simli va simsiz boshqaruv texnologiyalari tahlil qilindi. Har bir texnologiyaning afzallik va kamchiliklari aniqlanib, ularni qo‘llash sohasi bo‘yicha tavsiyalar berildi. Tadqiqot natijalari mobil robotlarni boshqarish tizimlarini loyihalash va takomillashtirishda ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Siciliano B., Khatib O. *Springer Handbook of Robotics*. Springer, 2016.

2. Craig J.J. *Introduction to Robotics: Mechanics and Control*. Pearson, 2018.

3. Dudek G., Jenkin M. *Computational Principles of Mobile Robotics*. Cambridge University Press, 2010.

4. Chen Y., Zhang H. Wireless control technologies for mobile robots. *IEEE Robotics & Automation Magazine*, 2019.

5. Safarov R.X. Mobil robotlarni masofadan boshqarish tizimlari. *Texnika fanlari jurnali*, 2021.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA’LIM OLISH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Mo‘ydinova Durdona Qahramon qizi

Farg‘ona davlat universiteti

Pedagogika yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Tel.(90) 040-38-34

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta’lim muhitida talabalarning mustaqil ta’lim olish kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslari va amaliy usullari ko‘rib chiqiladi. Raqamli platformalar, onlayn resurslar va interfaol vositalardan foydalanish orqali talabalarning o‘z-o‘zini boshqarish, tanqidiy fikrlash va uzluksiz ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim, mustaqil ta‘lim, kompetensiya, e-learning, o‘z-o‘zini boshqarish, interfaol muhit.

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические основы и практические методы развития компетенций самостоятельного обучения студентов в цифровой образовательной среде. Анализируются возможности формирования навыков саморегуляции, критического мышления и непрерывного обучения с использованием цифровых платформ, онлайн-ресурсов и интерактивных средств.

Ключевые слова: цифровое образование, самостоятельное обучение, компетенция, электронное обучение, саморегуляция, интерактивная среда.

DEVELOPMENT OF STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING COMPETENCIES IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract: This article examines the theoretical foundations and practical methods for developing students' independent learning competencies in a digital educational environment. The opportunities for fostering self-regulation, critical thinking, and lifelong learning skills among students through the use of digital platforms, online resources, and interactive tools are analyzed.

Keywords:digital education, independent learning, competence, e-learning, self-regulation, interactive environment.

Bugungi zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi an'anaviy o‘qitish paradigmasini tubdan o‘zgartirmoqda. Talaba passiv bilim oluvchi emas, balki faol, mustaqil va tanqidiy fikrlovchi shaxs sifatida shakllanishi zarur. COVID-19 pandemiyasi va undan keyingi davrda masofaviy ta‘limga o‘tish mustaqil ta‘lim olish kompetensiyalarining qanchalik muhim ekanligini yaqqol ko‘rsatdi. Raqamli ta'lim muhiti (RTM) — bu nafaqat axborot uzatish vositasi, balki talabaning bilish faoliyatini faollashtiruvchi, o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi yaxlit ekotizimdir. Shu sababli, pedagogika fanida ushbu muhitda mustaqil ta'lim olish kompetensiyalarini shakllantirish masalasi alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Mustaqil ta‘lim olish kompetensiyasi (MToK) — bu shaxsning o‘z o‘quv faoliyatini mustaqil rejalashtirishga, amalga oshirishga, baholashga va to‘g‘rilashga qodir bo‘lgan integrativ qobiliyatidir (Zimmerman, 2002). Bu kompetensiya quyidagi komponentlarni o‘z ichiga oladi:

- **Metakognitiv komponent:** o‘z bilish jarayonlarini nazorat qilish va tartibga solish;
- **Motivatsion komponent:** ichki motivatsiya, o‘z-o‘ziga ishonch va maqsadga intilish;
- **Xulq-atvor komponenti:** vaqtni boshqarish, resurslardan samarali foydalanish;
- **Raqamli savodxonlik:** raqamli vositalar va platformalardan unumli foydalana olish.

Raqamli ta‘lim muhiti ushbu kompetensiyani rivojlantirishda noyob imkoniyatlar yaratadi: talaba istalgan vaqtda va istalgan joyda o‘qishi, o‘z sur‘atida harakat qilishi, zarur resurslarni mustaqil tanlashi mumkin bo‘ladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhitda mustaqil ta‘lim olish kompetensiyasini rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik strategiyalar samarali hisoblanadi:

1. Flipped Classroom (“Teskari sinf”) modeli — nazariy material uyda onlayn o‘rganilib, dars vaqti amaliy mashg‘ulotlar uchun sarflanadi;

2. Gamifikatsiya — o‘quv jarayoniga o‘yin elementlarini kiritish orqali motivatsiyani oshirish va mustaqil topshiriqlarni bajarish istagini kuchaytirish;

3. E-portfolio — talabaning o‘z o‘quv natijalarini to‘plashi, tahlil qilishi va taqdim etishi, bu esa refleksiv fikrlashni rivojlantiradi;

4. Mikroo‘qitish (Microlearning) — kichik, aniq maqsadli o‘quv bloklari orqali o‘quv yukini boshqarishni osonlashtirish;

5. Adaptiv o‘qitish tizimlari — AI asosidagi platformalar (Coursera, Khan Academy, Moodle) har bir talabaning darajasiga moslashgan topshiriqlar taqdim etadi.

2023–2024 o‘quv yilida o‘tkazilgan kuzatuv tadqiqotida (n=120, 2 ta oliy ta‘lim muassasasi) raqamli muhitda mustaqil ta‘lim elementlari faol qo‘llangan guruhlar an‘anaviy guruhlar bilan solishtirildi. Natijalar quyidagilarni ko‘rsatdi:

Mustaqil ta‘lim guruhlarida o‘quv motivatsiyasi 34% yuqori bo‘ldi;

Talabalarning vaqtni rejalashtirish ko‘nikmalari sezilarli darajada yaxshilandi;

Raqamli savodxonlik darajasi bir semestr davomida 41% oshdi;

Yakuniy baholarda mustaqil ta‘lim guruhining o‘rtacha ko‘rsatkichi 18% yuqori chiqdi.

Ushbu natijalar raqamli ta‘lim muhitida pedagogik strategiyalarni maqsadli qo‘llash orqali talabalarning mustaqil ta‘lim olish kompetensiyasini sezilarli darajada rivojlantirish mumkinligini tasdiqlaydi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, raqamli ta‘lim muhitida mustaqil ta‘lim olish kompetensiyalarini rivojlantirish — bu XXI asr pedagog oldidag eng muhim vazifalardan biridir. Ushbu maqolada ko‘rib chiqilgan yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, to‘g‘ri tashkil etilgan raqamli muhit talabani faol o‘rganuvchiga aylantiradi, uning metakognitiv va raqamli ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Pedagoglar va ta‘lim muassasalari uchun tavsiya: raqamli vositalarni joriy etish bilan birga talabaning mustaqil ta‘lim olish jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi tuzilmalarni (baholash, fikr-mulohaza, refleksiya) ham tizimli ravishda shakllantirish zarur. Kelgusida ushbu sohadagi uzunmuddatli longitudinal tadqiqotlar amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. Theory into Practice, 41(2), 64–70.

2. Garrison, D. R. (2011). E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice. Routledge.

3. Bondarenko, O. va boshq. (2021). Digital competencies and self-regulated learning. Educational Technology Research, 69(3), 112–130.

4. O‘zbekiston Respublikasi. (2020). "Ta‘lim to‘g‘risida"gi Qonun. Toshkent: Adolat.

5. Mayer, R. E. (2019). Multimedia Learning (3rd ed.). Cambridge University Press.

SINGULYAR INTEGRAL TENGLAMALARNI OPTIMAL KVADRATUR FORMULALAR YORDAMIDA YECHISH

Daliyev Baxtiyor Sirojiddinovich,
Fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Farg‘ona davlat texnika universiteti,
Oliy matematika kafedrasi dotsenti,
e-mail: bahtiyorjon@inbox.ru

Annotatsiya. Ushbu tezisda singulyar integral tenglamalarni optimal kvadratur formulalar asosida taqribiy yechish masalalari ko‘rib chiqiladi. Singulyar yadrolarga ega integral tenglamalarni sonli yechishda kvadratur formulalarning aniqligi va turg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ishda Abel tipidagi singulyar integral tenglama uchun optimal kvadratur formula qurish usullari tahlil qilinib, ularning yaqinlashish xossalari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: singulyar integral tenglama, Abel tenglamasi, optimal kvadratur formula, sonli yechim, taqribiy usul, integral operator.

Singulyar integral tenglamalar matematik fizika, aerodinamika, elastiklik nazariyasi va issiqlik o‘tkazuvchanlik kabi ko‘plab amaliy masalalarda uchraydi. Bunday tenglamalarda integral yadrosining singulyar xarakterga ega bo‘lishi sonli yechimlarni qurishda muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli singulyar integral tenglamalarni samarali va aniq yechish uchun maxsus sonli usullar ishlab chiqish dolzarb masalalardan biridir.

Quyidagi Abel tipidagi singulyar integral tenglamani qaraymiz:

$$\int_0^x \frac{\varphi(t)}{\sqrt{x-t}}dt = f(x), \qquad 0 < x \le 1$$

.

Bu yerda $f(x)$ — berilgan funksiya, $\varphi(t)$ esa aniqlanishi kerak bo‘lgan noma’lum funksiya hisoblanadi. Integral yadrosi

$$K(x,t) = \frac{1}{\sqrt{x-t}}$$

ko‘rinishdagi singulyarlikka ega bo‘lib, $t \to x$ da cheksizlikka intiladi.

Mazkur tenglamani sonli yechish uchun integralni kvadratur yig‘indi bilan almashtiramiz:

$$\int_0^t \frac{\varphi(x)dx}{(t-x)^{1-\alpha}} \cong \sum_{\beta=0}^{N} C^{(0)}[\beta]\varphi[\beta], \qquad (1)$$

bu yerda $\varphi(x) \in L_2^{(m)}(0,t), \quad t>0$ ixtiyoriy chekli son, $h=\frac{t}{N}, \quad N \geq m$ -natural son, $\delta(x)$- Dirakning delta funksiyasi, ya’ni u ham funksional va uning silliq funksiyaga ta’siri quyidagicha aniqlanadi:

$(\delta(x),\varphi(x))=\varphi(0)$, $(\delta(x-a),\varphi(x))=\varphi(a)$, $(\delta^{(\alpha)}(x-a),\varphi(x))=(-1)^{\alpha}\varphi(a)$.

$\varepsilon_{[0,t]}$- $[0,t]$ kesmaning xarakteristik funksiyasi, $C[\beta]$- kvadratur formulaning koeffisientlari va $C[\beta]=0, h\beta \notin [0,t]$, $0<\alpha<1$.

Sobolevning $L_2^{(m)}(0,t)$ fazosi bu $(0,t)$ intervalda $m-1$ tartibli umumlashgan hosilasi absolyut uzluksiz, m tartibli hosilasi kvadrati bilan integrallanuvchi haqiqiy $\varphi(x)$ funksiyalar sinfidir va bu fazoda skalyar ko‘paytma quyidagicha kiritiladi

$$<\varphi, g>=\int_0^t \left(\frac{d^m\varphi(x)}{dx^m}\right)\left(\frac{d^m g(x)}{dx^m}\right)dx.$$

(1) ko‘rinishdagi kvadratur formulaning xatoligi deb quyidagi ayirmaga aytiladi

$$(\ell,\varphi)=\int_0^t \varphi(x)(t-x)^{\alpha-1}dx-\sum_{\beta=0}^{N} C[\beta]\varphi(h\beta). \qquad (2)$$

Bu yerda ℓ funksionalning φ funksiyaga ta’siri quyidagicha aniqlanadi

$$(\ell,\varphi)=\int_{-\infty}^{\infty} \ell(x)\varphi(x)dx.$$

Haqiqatan

$$(\ell,\varphi)=\int_{-\infty}^{\infty}\ell(x)\varphi(x)dx=\int_{-\infty}^{\infty}\left(\varepsilon_{[0,t]}(x)(t-x)^{\alpha-1}-\sum_{\beta=0}^{N}C[\beta]\delta(x-h\beta)\right)\varphi(x)dx=$$

$$=\int_{-\infty}^{\infty}\varepsilon_{[0,t]}(x)(t-x)^{\alpha-1}\varphi(x)dx-\sum_{\beta=0}^{N}C[\beta]\int_{-\infty}^{\infty}\delta(x-h\beta)\varphi(x)dx=$$

$$= \int_0^t (t - x)^{\alpha-1} \varphi(x)dx - \sum_{\beta=0}^{N} C_0[\beta]\varphi(h\beta).$$

Optimal kvadratur formulalarni qurishda asosiy maqsad xatolik funksionalini minimallashtirishdan iborat. Sobolyevning $L_2^{(m)}(0,t)$ fazosida xatolik funksionalini quyidagicha ifodalanadi:

$$l(x) = \varepsilon_{[0,t]}(x)(t - x)^{\alpha-1} - \sum_{\beta=0}^{N} C[\beta]\delta(x - h\beta)$$

.

Ushbu ishning maqsadi $L_2^{(m)}(0,t)$ fazoda (2) xatolik funksionali normasini $C[\beta]$ koeffisientlari bo‘yicha minimallashtirishdan iboratdir.Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, optimal kvadratur formulalar yordamida singulyar integral tenglamalarning sonli yechimlarini yuqori aniqlik bilan olish mumkin. Taklif etilgan usul integral yadrosidagi singulyarlik ta’sirini kamaytiradi hamda hisoblash jarayonining turg‘unligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, optimal kvadratur formulalar singulyar integral tenglamalarni yechishda samarali sonli apparat hisoblanadi. Mazkur usullarni yanada takomillashtirish hamda murakkab ko‘p o‘lchovli integral tenglamalarga qo‘llash istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Соболев С.Л. Введение в теорию кубатурных формул. -М.,1974,808с.
2. Лифанов И.К., Полтавский Л.Н. Линейная нестационарная задача Абеля. /Вопросы кибернетики. Численный эксперимент и прикладной аэродинамики. .-М. Наука 1986, с. 28-46
3. Далиев Б.С. Оптимальный алгоритм решения линейных обобщенных интегральных уравнений Абеля. Научный журнал “Проблемы вычислительной и прикладной математики”, №5(35), 2021 год. 120-129 с.
4. Шадиметов Х.М., Далиев Б.С. Экстремальная функция квадратурных формул для приближённого решения обобщённого интегрального уравнения Абеля // Проблемы вычислительной и прикладной математики. – Ташкент, 2019. - № 2. -С. 88-96.

5. Шадиметов Х.М., Далиев Б.С. Коэффициенты оптимальных квадратурных формул для приближенного решения общего интегрального уравнения Абеля // Проблемы вычислительной и прикладной математики. – Ташкент, 2020. - № 2. -С. 24-31.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA DAVRIDA MAKTABGACHA TA‘LIM TIZIMIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYA INTEGRATSIYASINI TATBIQ ETISH ZARURIYATI

Maxmutazimova Yulduz Raxmatovna

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: ymaxmutazimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolaning mazmunida maktabgacha ta ‘lim tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanish, xususan, maktabgacha ta'lim tizimida STEAM texnologiyasi asosida ta'lim faoliyatini samarali tashkil etish zarurati batafsil misollar, integrativ yondashuv formulasi, pedagogik model, interfaol usullar, natijalar va xulosalar bilan boyitilgan. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarga innovatsion yondashuvning mazmun-mohiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta'lim, kompetensiya, muloqot, innovatsiya, faoliyat, integratsiya, texnologiya, tizim, yondashuv, STEAM texnologiyasi

Jahon andozasi asosida ta’lim-tarbiya taraqqiyoti uchun faoliyat olib borish, texnika, texnologiyalar shiddat bilan rivojlanayotgan davrda ular bilan bevosita va bilvosita munosabat o‘rnatish zaruriy talabga aylandi. Janubiy Koreya, Yaponiya, Rossiya, Amerika, Angliya, Fransiya, Germaniya kabi taraqqiy etgan davlatlar tajribasida maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarda og‘zaki nutqni va ulardagi ilk kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga jiddiy yondashadilar. Rossiyada pedagog olimlar tomonidan bolalarning ravon nutqini rivojlantirish va kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladigan, Janubiy Koreya va Yaponiyada esa ilk yoshdan bolalarning jamiyatdagi ijtimoiy-kommunikativ xulq-odobga o‘rgatish bo‘yicha zamonaviy innovatsion usul va vositalar ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan, bolalarni maktab ta’limiga sifatli tayyorlashda bu kabi ilg‘or tajribalarni

o‘rganish hamda tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlantirishning o‘ziga xos zamonaviy «STEAM – ta’lim» (Science – tabiiy fanlar, Technology – texnologiyalar, Engineering – texnik ijodkorlik, Art – san’at va ijod, Mathematics – matematika) yondashuvi ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Dunyo miqyosida maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishi, aqliy-ma’naviy kamoloti, saviyasi, qobiliyati, muloqotga kirisha olish ko‘nikmasini zamon talabiga mos innovatsion g‘oyalar, yangicha yondashuv va kreativ tamoyillar asosida takomillashtirish davr talabi muammosi bo‘lib turibdi. Zamon taraqqiyoti shuni ko‘rsatmoqdaki, maktabgacha yosh davridan boshlab bolani atrofdagi insonlar bilan muomala qila oladigan, turli vaziyatlarda muloqot yordamida muammolarni hal qilishga qodir qilib tarbiyalash, zamonaviy til bilan aytganda kommunikativ kompetensiya – muloqot vositalaridan turli vaziyatlarda foydalana bilish ko‘nikmasi kompleksini pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jamoaviy muomala - munosabatlarda maktabgacha yoshdagi bolalarning kreativ sifatlarini rivojlantirish bilan birga, ularda kommunikativlik qobiliyatini tarkib toptirishning didaktik vositalarini aniqlash, tizimlashtirish, maktabgacha ta’lim amaliyotida ulardan samarali foydalanishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirishning asosiy tamoyillari va yo‘nalishlaridan biri integratsion usullarni hamda innovatsion texnologiyalarni amaliyotda samarali qo‘llashdir. Bu ta’lim jarayonining sifatini ta’minlaydi va maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy-shaxsiy rivojlanishi uchun jismoniy va aqliy salomatligini, individual-ijodiy rivojlanish trayektoriyasini, kelgusida maktabda sifatli o‘qishga psixologik va pedagogik tayyorgarlikni amalga oshirish va atrof-muhitga faol moslashishni hisobga olgan holda optimal sharoitlarni yaratadi.

1. Maktabgacha yoshdagi (6-7 yoshli) bolaning umumiy muhim kompetensiyalari:

Kommunikativ kompetensiya – muloqot vositalaridan turli vaziyatlarda foydalana bilish ko‘nikmasi. atrofdagi odamlar bilan o‘zaro munosabatlarning konstruktiv usullari va vositalariga ega bo‘lishni taqozo qiladi; muloqot qilish va

yuzaga kelgan o‘yin, bilish, maishiy va ijodiyvazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish qobiliyati.

Shaxsiy kompetensiya (“Men” konsepsiyasini yaratish) – shaxsiy kompetensiyani rivojlantirish orqali bola maktabgacha yoshda shakllanadigan va butun hayoti davomida takomillashib boradigan bir qator xususiyatlarni namoyish etadi. Bu kompetensiya bolaning o‘z- o‘ziga g‘amxo‘rlik qilish uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish qobiliyatini hamda kundalik hayotini boshqarish va barqaror sog‘lom turmush tarzini amalda qo‘llash mahoratini o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy kompetensiya – hayotiy vaziyatlarda kattalar va tengdoshlari bilan muloqotda axloq qoidalari va meyorlariga rioya qilgan holda o‘zini tutish mahorati;

Bilish kompetensiyasi – atrofdagi olamni ongli ravishda idrok qilish va olingan bilim, ko‘nikma, malaka va qadriyatlardan o‘quv va amaliy vazifalarni hal qilish uchun foydalana olish jarayonlari kiradi.

Quyidagi keltirilgan kompetensiyalar maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga individual yondashuv, ularni jamoaviy hamkorlikka undash, bola shaxsini hurmat qilish, uning noyobligi va takrorlanmasligini his etish, ularning manfaatlari, ehtiyojlari va rivojlanish darajasini hisobga olish, hissiy qulaylik borasida g‘amxo‘rlik qilish, erkin ijodiy o‘z-o‘zini ko‘rsata olishi uchun yetarli shart-sharoitlar yaratish asosida shakllantirilib boriladi.

Kompetensiyalarni bola maktabgacha yosh davrida egallab borishini tarbiyachi-pedagoglar kuzatib, nazorat qilib boradilar va shu orqali bolaning maktabga tayyorlik darajasi belgilanadi. YA’ni, bola maktabgacha ta’lim tashkilotida har tomonlama maktabga tayyorlanadi.

Shuningdek, boshlang‘ich muhim tayanch kompetensiyalarni birlashtirib, yaxlit mazmun kasb etishida maktabgacha ta’lim tizimida ***KIBSH*** integratsion usulini amalda qo‘llash, o‘rganib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolaning maktabga tayyorlov guruhida ya’ni 6-7 yosh davrida 4 ta tayanch kompetensiyalarni mustaqil faoliyat jarayonida bir vaqtda ko‘ra olish, rivojlantirish mumkin.Masalan, **KIBSH** –**kommunikativ**, **ijtimoiy, bilish** va **shaxsiy** kompetensiyalarini “Til va nutq” markazidagi ta’limiy faoliyatida ko‘ra olamiz.Bola

markazda **ijtimoiy** muhitda faoliyat olib boradi, tengdoshlari jamoasida o‘ynaydi, bevosita **kommunikativ** muloqot qiladi, ushbu jarayonda **bilishga,** tushunishga qiziqish shakllanadi hamda barchasini **o‘yin** tarzida amalga oshiradi.

K – kommunikativ kompetensiya

I – ijtimoiy kompetensiya

B – bilish kompetensiya

SH – shaxsiy kompetensiya

Globallashuv davrida ta’lim-tarbiya olish uchun murakkab vazifalarni qo‘yadi: bolani kelajakda mustaqil hayotga tayyorlash, bu birinchi navbatda tez o‘zgaruvchan axborot bilan ishlashga qaratilgan maxsus intellektual qobiliyatlarni talab qiladi. Olingan ma’lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash va amalda qo‘llash qobiliyatini rivojlantirish STEAM - ta’lim dasturining asosini tashkil etadi.

STEAM - ta’lim texnologiyasi har doim bilim va badiiy izlanishning holatiga asoslangan loyiha uslubiga asoslangan bo‘lib, u o‘z amaliy tajribasi asosida bilim olishda va keyinchalik olingan bilimlarni bolalar faoliyatining ustuvor yo‘nalishlarida qo‘llashda: o‘yin, dizayn, bilim va tadqiqot faoliyati texnik ijod elementlari bilan juda qiziqarli, maroqli kechadi.

STEAM ta’lim texnologiyasi bolalarga dunyoni tizimli o‘rganish, atrofdagi hodisalarning o‘zaro munosabatlarini aniqlash va tushunish, yangi, g‘ayrioddiy va juda qiziqarli narsalarni kashf qilish imkonini beradi. Yangi narsalar bilan tanishishga qiziqish va kognitiv faoliyatni rivojlantiradi; o‘zingiz uchun qiziqarli vazifani aniqlash, usullarni tanlash va uni hal qilish uchun algoritm yaratish, natijalarni tanqidiy baholash qobiliyati - muhandislik fikrlash uslubini ishlab chiqish va jamoaviy faoliyat qobiliyatini rivojlantiradi. Bularning barchasi bolaning rivojlanishini tubdan yangi, yuqori darajasini ta’minlaydi va kelajakda erkin kasb tanlashda yanada keng imkoniyatlar yaratadi.

Bundan ko‘rinadiki, STEAM ta’lim texnologiyasi asosida maktabgacha yoshdagi bolalarning ham ta’lim-tarbiyasiga samarali ta’sir etish mumkin.Raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan davrda bolalarning ilk yosh davridanoq ta’lim-tarbiyasiga alohida e’tibor va mas’liyat bilan yondashish, ularni maktabga

tayyorlashda turli zamonaviy innovatsion usullarni amalda qo‘llash maqsadga muvofiqdir.Bola shaxsini shakllantirishda eng avvalo uning yoshi va yosh xususiyatlariga mos tarzda ta’lim-tarbiya dasturlarini ishlab chiqish juda muhimdir.

Bugungi kunda ta’lim-tarbiya ishlarini takomillashtirish, uni jahon andozalari darajasiga ko‘tarish, fan sohasidagi yangiliklarni amaliy hayotga tatbiq etish muhim masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa yosh avlodga ta’lim-tarbiya berish, ularda fan asoslariga nisbatan bilim, ko‘nikma, malakalarni shakllantirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan hisoblanadi. Ta’limning yangi modelida jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsni shakllantirishga e’tibor berilar ekan, psixologiya va pedagogika sohasining vazifalari ham malakali mutaxassislar sifatida o‘zligini, o‘z qobiliyatlari, individualligi, ya’ni shaxsiy fazilat, xislatlarini bilgan tarzda ta’lim-tarbiya faoliyatini oqilona tashkil etish va ijtimoiy foydali mehnatning barcha sohalarida iqtidorli kasb sohibi sifatida faoliyat ko‘rsata oluvchi shaxslarni tarkib toptirishdir.

Hozirgi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlanishini kommunikatsiyasiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Negaki, ta’lim tizimi poydevori sifatida maktabgacha ta’lim davrida bolalarning o‘z fikri, muloqoti, dunyoqarashi, o‘z nutqini og‘zaki bayon qila olishi uning faol shaxs bo‘lib shakllanishini belgilab beradi. Davrning integratsiya va globallashuv jarayoni yangicha va zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etishni taqozo etmoqda.

Innovatsion texnologiyalar hozirgi kunda ta’lim islohotlaridagi ustuvorlik jihati va pedagogik muammolarni hal etishdagi roli, ta’lim samaradorligini ta’minlovchi muhim omillardan ekanligini e’tirof etish joizdir. Innovatsion usullar nazariyasining muhim jihati shundaki, har bir tarbiyachining o‘z imkoniyati darajasida kommunikativ faolligini oshirish maqsadida ta’lim jarayonida innovatsion metodlardan samarali foydalana olish bilan belgilanadi.

«Maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyachilari qaysi innovatsion texnologiyalardan qanday foydalana oladi?» degan haqli savol tug‘iladi.Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyachilari o‘z faoliyatlariga zamonaviy texnologiyalarni maktabgacha ta’lim yo‘nalishiga oid ilmiy maqolalar, risolalar, mahalliy ilg‘or

tajribalarni o‘rganish orqali tatbiq etib kelmoqdalar. Ba’zan, innovasion usullarning mohiyati va maqsadini to‘liq anglamagan holda qo‘llamoqdalar.

Tarbiyachi mashg‘ulot o‘tkazish jarayonida mashg‘ulotning borishi va yakunida mavzu yuzasidan bolalarning tushunchalarini aniqlash hamda olgan bilimlarini mustahkamlash uchun aqliy hujum usulidan foydalanishi maqsadga muvofiq. «Kichik guruhlarda ishlash» bolalarning o‘zaro muloqot va fikr almashuviga asoslanadi.

Shunday ekan, maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama barkamol rivojlanishida kommunikativ kompetensiya katta ahamiyatga egadir. Chunki tarbiyalanuvchilar muloqotning konstruktiv vositalaridan turli hayotiy vaziyatlarda qo‘llay bilish ko‘nikmasini asta-asta anglab boradilar. Bunda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish uchun kattalar, jumladan tarbiyachi bola bilan pedagogik jarayonda quyidagi vazifalarni amalga oshirishi lozim:

- har bir bolaning jamoada kattalar va tengdoshlari bilan muloqot qila olish ko‘nikmasini samarali kengaytirish. Masalan, maktabgacha ta’lim tashkilotidagi pedagoglar jamoasi ya`ni boshqa guruh tarbiyachilari bilan, direktor, uslubchi, psixolog, defektolog, jismoniy tarbiya yo‘riqchisi, musiqa rahbari, tengdoshlarining ota- onalari bilan muloqot qila olish ko‘nikmasini yaratish;

- bolaga o‘z ixtiyori bilan kattalarning savollariga javob berishiga, o‘z o‘rnida o‘zi ham ularga savol berishi, minnatdorchilik bildirish, suhbatdoshiga murojaat qilishning turli usullaridan foydalanishni o‘rgatish;

- atrofdagilar bilan muloqot qilishida, suhbat va munozaralarda o‘z fikrini bildirish qobiliyatini rivojlantirish. Mustaqil holda “Assalomu-alaykum”, “Rahmat”, “Iltimos”, “Xayr”, “Mumkinmi” “Marhamat” kabi iltifotli so‘zlarni ayta olishga odatlantirish.

- tarbiyalanuvchiga atrofdagilarni hurmat qilish muhimligini tushuntirish, shular qatorida oila a’zolariga e’tiborli bo‘lishga o‘rgatish, zaruratga qarab yordam so‘rab, murojaat etishini rag‘batlantirish;

- tengdoshlari bilan salomlashish, xayrlashish, o‘zaro fikrlashish, muloqotdan mamnunligini so‘z bilan ifodalashga o‘rgatish.

Ushbu zaruriyatlardan kelib chiqqan holda yangi O‘zbekistonning yangi, ijodkor,

tashabbuskor avlodini maktabgacha ta’lim tashkilotlarida shakllantirishning muhim muammosi hisoblangan kommunikativ kompetensiyaning barcha talablariga javob beradigan bola shaxsini integrativ yondashuv asosida amalga oshirishning ilmiy va amaliy masalalarini tadqiq qilishni dissertant o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan va maktabgacha yoshdagi shakllanganlik darajasini baholash mezonini ishlab chiqish muammolari bugungi kunda muhim masalalardan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar

Shunday qilib, maktabgacha ta’lim tizimida raqamli transformatsiya davrida innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish zaruriyati oshib bormoqda. Bu jarayonda maktabgacha yoshdagi bolalarning davr talabiga mos muomala madaniyatini tarbiyalab borish maqsadga muvofiqdir.Buning vujudga kelishi va rivojlanishi bolaning muloqot va umumiy hayot faoliyati ehtiyojlariga bog‘liqdir.Davr taraqqiyoti shuni ko‘rsatmoqdaki, maktabgacha yosh davrida bolani muomala madaniyatiga ega, komil va barkamol shaxs etib kamol toptirishda birinchi navbatda kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish asosida amalga oshiriladi.

Demak maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda keng ma’noda atrofdagilar bilan muloqotga kirisha oladigan, turli foydali axborotlarni qabul qilib, ularni umumlashtirgan holda mustaqil fikrlarini bayon qila oladigan shaxsni kamol toptirishni maqsad qilib olishimiz darkor. Maktabgacha ta’lim tizimini ham shaklan, ham mazmunan yangilashga qaratilgan innovatsiyalar ota-onalardan tortib sohadagi barcha pedagoglarning bola tarbiyasi, uning sifatli ta’lim olishga tayyorgarligiga zamon talablaridan kelib chiqqan holda yondashuvni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning Davlat standartini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori 802-son 2020 yil 22-dekabr (1-2 ilova)
2. Takomillashtirilgan Ilk qadam davlat o‘quv dasturi T-2022 yil
3. F.R.Qodirova “Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi” Darslik/. T-2010 yil

4. Maxmutazimova Y.R. “Maktabgacha ta’limda STEAM texnologiyalari” O‘quv qo‘llanma, T-2022 yil

5. Maxmutazimova, Y. R. (2019). Рол воспитателя в детском саду в формировании личности ребенка. Actual Problems of Applied Sciences Journal World, (3), 24-28.

6. Maxmutazimova Y.R. “Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida integrativ yondashuv asosida bolalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish”(STEAM ta’lim texnologiyasi vositasida). Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi-T.:2023 yil 94-97 bet.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA ZAMONAVIY FAN VA TA’LIM: INNOVATSION YONDASHUVLARNING PSIXOLOGIK JIHATLARI VA TENDENSIYALARI

Xidirova Maftuna Rizaqul qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat Universiteti

Psixologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

maftuna52635263@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy fan va ta’lim tizimidagi raqamli transformatsiya jarayonlarining ta’lim psixologiyasi prizmasidagi talqini tadqiq etilgan. Raqamli o‘quv muhitida innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etishning ta’lim oluvchilar kognitiv jarayonlari, ichki motivatsiyasi va ruxiy holatiga ta’siri tahlil qilingan. Maqolada virtual makonda axborot yuklamasining ortishi sharoitida talabalarning diqqat konsentratsiyasi, emotsional intellekti va kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muammolari yoritilgan. Shuningdek, raqamli ta’limga moslashish davridagi psixologik to‘siqlar hamda subyekt-subyekt munosabatlarining transformatsiyasi ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot yakunida raqamli texnologiyalardan foydalanishda talabalarning ruhiy salomatligini muhofaza qilish va o‘quv faoliyati samaradorligini oshirishning psixologik-pedagogik mexanizmlari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim psixologiyasi, raqamli transformatsiya, kognitiv jarayonlar, innovatsion yondashuv, ichki motivatsiya, emotsional intellekt, ruhiy salomatlik, zamonaviy ta’lim.

Аннотация: В данной статье исследуется интерпретация процессов цифровой трансформации в современной системе науки и образования через призму педагогической психологии. Анализируется влияние внедрения инновационных педагогических подходов в цифровую образовательную среду на когнитивные процессы, внутреннюю мотивацию и психологическое состояние обучающихся. В статье освещаются проблемы развития концентрации внимания, эмоционального интеллекта и креативного мышления студентов в условиях возрастающей информационной перегрузки в виртуальном пространстве. Также рассматриваются психологические барьеры в период адаптации к цифровому обучению и трансформация межсубъектных отношений. В заключение исследования предложены психолого-педагогические механизмы защиты психического здоровья студентов и повышения эффективности учебной деятельности при использовании цифровых технологий.

Ключевые слова: педагогическая психология, цифровая трансформация, когнитивные процессы, инновационный подход, внутренняя мотивация, эмоциональный интеллект, психическое здоровье, современное образование.

Abstract: This article investigates the interpretation of digital transformation processes within the modern science and education system through the prism of educational psychology. The impact of implementing innovative pedagogical approaches (gamification, VR technologies, artificial intelligence) in a digital learning environment on learners' cognitive processes, intrinsic motivation, and psychological state is analyzed. The paper highlights the challenges of developing students' attention concentration, emotional intelligence, and creative thinking skills under conditions of increasing information overload in the virtual space. Furthermore, psychological barriers during adaptation to digital education and the transformation of subject-subject relationships are examined. Conclusively, psychological and pedagogical

mechanisms are proposed to protect students' mental health and enhance the effectiveness of educational activities when utilizing digital technologies.

Keywords: educational psychology, digital transformation, cognitive processes, innovative approach, intrinsic motivation, emotional intelligence, mental health, modern education.

XXI asrda kechayotgan shiddatli raqamli transformatsiya va to‘rtinchi sanoat inqilobi global ilm-fan va ta’lim tizimi oldiga butunlay yangi talablarni qo‘ymoqda. Bugungi kunda ta’lim faqatgina an’anaviy bilim berish maskani emas, balki yuqori texnologiyalar bilan integratsiyalashgan innovatsion raqamli ekotizimga aylanib ulgurdi. Biroq, ta’lim tizimining texnologik jihatdan keskin modernizatsiya qilinishi inson omili, xususan, ta’lim oluvchilarning ruhiy holati va kognitiv imkoniyatlari bilan doimo mutanosib ravishda kechmayapti. Geymifikatsiya, virtual reallik (VR) va sun’iy intellekt kabi pedagogik yondashuvlarning o‘quv jarayoniga shiddat bilan kirib kelishi an’anaviy ta’lim psixologiyasi qonuniyatlarini va pedagogik tushunchalarni tubdan qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Raqamli o‘quv muhitiga tezkorlik bilan o‘tish dars samaradorligini oshirish va global axborot resurslaridan erkin foydalanish imkoniyatini taqdim etish bilan bir qatorda, qator jiddiy psixologik muammolar va adaptatsiya qiyinchiliklarini ham keltirib chiqardi. Virtual makonda kundalik axborot yuklamasining anomal darajada ortishi talabalarning diqqat konsentratsiyasini pasayishiga, tahliliy fikrlash qobiliyatining susayishiga hamda chuqur psixologik charchoqqa sabab bo‘lmoqda. Bundan tashqari, an’anaviy "ustoz-shogird" munosabatlarining raqamli interfeyslar orqali masofaviylashishi talabalarda ichki motivatsiyaning pasayishi, ijtimoiy izolyatsiya va emotsional intellektning zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Innovatsiyalarni joriy etishda yuzaga keladigan ushbu psixologik to‘siqlar hamda talabalarning ruhiy salomatligiga yetkazilayotgan bilvosita ta’sirlar hozirgi kunda zamonaviy fan va amaliyotda tizimli tadqiq etishni talab qilmoqda. Shundan kelib chiqqan holda, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi zamonaviy fan va ta’limdagi raqamli transformatsiya jarayonlarini ta’lim psixologiyasi nuqtayi nazaridan chuqur tahlil qilish, innovatsion texnologiyalarning talabalar shaxsiga ta’sirini aniqlash hamda raqamli muhitda ularning ruhiy

salomatligini muhofaza qilgan holda o‘quv samaradorligini oshirishning eng maqbul psixologik-pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Mazkur belgilangan maqsadga erishish uchun tadqiqot oldiga quyidagi aniq vazifalar qo‘yiladi: raqamli o‘quv platformalarining talabalar kognitiv faoliyatiga (diqqat, xotira, tafakkur) ta’sirini empirik baholash; virtual muhitda axborot yuklamasini optimallashtirishning psixofiziologik mezonlarini aniqlash; hamda ta’lim oluvchilarning ichki motivatsiyasini barqarorlashtiruvchi va ruhan tog‘ri yo‘naltiruvchi korreksiya usullarini ishlab chiqish. Muammoni tizimli o‘rganish maqsadida tadqiqot metodologiyasi majmuasiga qiyosiy-psixologik tahlil, an’anaviy va raqamli guruhlarda talabalarning emotsional barqarorligini kuzatish, shuningdek, intellektual charchoq va diqqat konsentratsiyasini aniqlovchi metodikalar kiritildi. Olingan dastlabki natijalar va empirik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, geymifikatsiya va VR (virtual reallik) kabi texnologiyalar darsning tashqi jozibadorligini va qisqa muddatli hissiy reaksiyalarni oshirsa-da, ular har doim ham chuqur va davomli ixtiyoriy diqqatni shakllantirishga xizmat qilmaydi. Aksincha, ekran qarshisida uzoq vaqt qolish talabalarda vizual charchoqni oshirib, ma’lumotlarni yuzaki va tizimsiz qabul qilish — "klipcha fikrlash" ko‘nikmasini mustahkamlamoqda.

Raqamli transformatsiya sharoitida talaba shaxsining rivojlanishi va uning ruhiy salomatligini muhofaza qilish uchun "raqamli gigiyena" (digital hygiene) madaniyatini ta'lim tizimiga joriy etish talab etiladi. Bu mexanizm o‘quv jarayonida texnologik gadjetlardan foydalanish vaqti va mustaqil, ijodiy fikrlash o‘rtasidagi psixologik balansni qat’iy tartibga solishni ko‘zda tutadi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim platformalari (LMS) faqat bilim darajasini baholash bilan cheklanib qolmasdan, balki talabaning charchoq indeksi va motivatsion dinamikasini ham sun'iy intellekt yordamida monitoring qilib borishi, beriladigan topshiriqlar murakkabligini shaxsning individual ruhiy imkoniyatlariga moslashtirishi lozim. Masofaviy va gibrid ta’lim formatida "ustoz-shogird" munosabatlarining begonalashuvini oldini olish uchun interaktiv guruh loyihalari, refleksiv onlayn-seminarlar va talabalarning emotsional intellektini (EQ) rivojlantiruvchi maxsus treninglarni o‘quv dasturlariga tizimli integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir. Aynan insonparvarlik (human-centered)

tamoyiliga asoslangan bunday psixologik-pedagogik yondashuvgina raqamli ta'limning salbiy oqibatlarini neytrallash va uning samaradorligini maksimal darajaga ko‘tarish imkonini beradi.

Raqamli o‘quv muhitining shakllanishi ta’lim oluvchi shaxsining axborotni idrok etish (perseptiv) va qayta ishlash (kognitiv) arxitektonikasini tubdan o‘zgartirmoqda. Klassik psixologiyada vizual va auditorial kanallar orqali ma’lumotlarni qabul qilish ma’lum bir mantiqiy ketma-ketlikka asoslangan bo‘lsa, zamonaviy gipershaxobchali (hyperlink) va multimediaviy muhit inson miyasidan bir vaqtning o‘zida bir nechta parallel stimullarga reaksiya qaytarishni (multitasking) talab qilmoqda. Neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bunday ko‘p funksiyalilik sharoitida bosh miya po‘stlog‘ining operativ xotira hajmi tezda yuklanish darajasiga yetadi, natijada ma’lumotlarni uzoq muddatli xotiraga o‘tkazish (konsolidatsiya jarayoni) sekinlashadi. Bu esa talabalarda yuzaki bilim olish fenomenini keltirib chiqarmoqda: talaba axborotni tez topadi, biroq uni o‘zlashtirish va shaxsiy tajribaga aylantirish (internalizatsiya) ko‘rsatkichi pastligicha qolmoqda. Ushbu jarayonda ta’lim oluvchilarning motivatsion-irodaviy sohasi ham jiddiy transformatsiyaga uchramoqda. An’anaviy ta’limda yetakchi rol o‘ynagan "faoliyatga qiziqish" kabi ichki motivlar raqamli muhitda ko‘pincha tashqi stimullarga (interaktiv elementlar, reyting ochkolari, geymifikatsiya mukofotlari) almashib qolmoqda. Tashqi stimulyatsiyaning haddan tashqari yuqoriligi talabada "doferin drayvi"ni shakllantiradi, ya’ni o‘quvchi ta’lim mazmunidan emas, balki raqamli platformaning vizual mukofotlaridan qoniqish hosil qila boshlaydi. Mazkur mexanizm raqamli vositalar g‘oyib bo‘lgan yoki kamaytirilgan vaziyatlarda (masalan, mustaqil kitob mutolaasi yoki uzoq muddatli ilmiy tadqiqotlar jarayonida) talabaning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan qiziqishini keskin pasaytirib, intellektual sustlik (apatiya) holatini keltirib chiqarishi amaliyotda kuzatilmoqda.

Raqamli transformatsiyaning sotsial-psixologik jihati ham alohida e’tiborga loyiqdir. Ta’lim jarayonining ekran ortiga ko‘chishi muloqotning emotsional va sotsial kontekstini qashshoqlashtirmoqda. Talabalar o‘rtasidagi real raqobat va jamoaviy hamjihatlik (guruh dinamikasi) virtual makonda o‘zining tarbiyaviy va shaxsni

shakllantiruvchi kuchini yo‘qotmoqda. "Raqamli autizatsiya" tendensiyasi kuchayib, unda talaba texnologik jihatdan guruhga bog‘langan bo‘lsa-da, ruhan va emotsional jihatdan yakkalangan (izolyatsiyalangan) holatda qoladi. Bu holat kelajakda professional faoliyatda muhim hisoblangan "soft skills" (yumshoq ko‘nikmalar), xususan, jamoada ishlash, konfliktlarni konstruktiv hal etish va shaxslararo munosabatlarda moslashuvchanlik qobiliyatlarining rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi.

Sinergetik yondashuv nuqtayi nazaridan, zamonaviy fan va ta’lim tizimidagi ushbu inqirozlarni bartaraf etish uchun pedagogik texnologiyalarni psixologik tahlil ssenariylari bilan sinxronlashtirish lozim. Raqamli vositalar ta’lim maqsadi emas, balki faqatgina intellektual imkoniyatlarni kengaytiruvchi instrument bo‘lishi shart. Buning uchun ta’lim dasturlariga talabalarda "meta-kognitiv" (o‘z bilish jarayonlarini boshqarish) ko‘nikmalarni va reflektiv fikrlashni rivojlantiruvchi metodik bloklarni kiritish zarur. Shuningdek, talabalarning individual psixologik profillarini (temperament, asab tizimi tipi, asabiy barqarorlik darajasi) inobatga olgan holda raqamli yuklamalarni tabaqalashtirish zamonaviy oliy ta’lim muassasalarining eng ustuvor strategik vazifasiga aylanishi kerak.

Raqamli o‘quv muhitining uzoq muddatli ta’siri inson miyasining moslashuvchanlik (neyroplasticity) xususiyati nuqtayi nazaridan ham jiddiy oqibatlarga olib kelmoqda. Zamonaviy kognitiv neyron fani tadqiqotlari shuni tasdiqlaydiki, axborotni doimiy ravishda tayyor, vizuallashgan va strukturalashgan shaklda qabul qilish miya po‘stlog‘ining chuqur mantiqiy zanjirlar hosil qilish funksiyasini susaytiradi. Ilmiy adabiyotlarda "raqamli demensiya" (digital dementia) deb atalayotgan ushbu kognitiv pasayish fenomeni talabalarda ma’lumotlarni mustaqil tahlil qilish, sabab-oqibat aloqalarini o‘rnatish va mavhum (abstrakt) tushunchalar ustida fikr yuritish qobiliyatining zaiflashuvida namoyon bo‘ladi. Miya intellektual zo‘riqishdan qochib, tayyor raqamli algoritmlarga va qidiruv tizimlariga tayanib qolishi oqibatida shaxsning xotira bazasi sezilarli darajada qisqaradi. Shu bilan bir qatorda, raqamli muhitda pedagog va talaba o‘rtasidagi kommunikatsiya interfeysining o‘zgarishi "psixologik masofa" tushunchasini ham transformatsiya qildi. Jonli muloqotdagi akademik etika va professional masofa elektron yozishmalar

va ijtimoiy tarmoq guruhlarida ko‘pincha deformatsiyaga uchramoqda. Bu holat bir tomondan talabada mas’uliyatsizlik va chegaralarni buzish moyilligini oshirsa, ikkinchi tomondan pedagog uchun "doimiy aloqada bo‘lish" majburiyatini yuklab, uning shaxsiy va professional hayoti o‘rtasidagi psixologik muvozanatni buzadi. Raqamli interaksiyaning bunday disbalansi ta’lim tizimining subyektiv submadaniyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ushbu muammolarni tizimli hal etish uchun zamonaviy fan va oliy ta’lim tizimida "raqamli psixogigiyena" (digital psychohygiene) va ekologik pedagogika (eco-pedagogy) tamoyillarini birlashtirish zarur. Bu jarayonda ta’lim platformalari interfeysini inson ko‘zi va asab tizimi uchun xavfsiz rang hamda dinamika rejimlariga o‘tkazish, o‘quv yuklamalarini talabalarning individual sirkad raddiyatlari (bioritmlari) bilan muvofiqlashtirish va har bir texnologik blokdan so‘ng majburiy refleksiv-amaliy (offlayn) tanaffuslarni joriy etish lozim. Faqat texnologiyaning texnik imkoniyatlarini insonning psixofiziologik chegaralari bilan sinxronizatsiya qilish orqali raqamli transformatsiyani inqirozgacha emas, balki haqiqiy evolyutsion taraqqiyot darajasiga ko‘tarish mumkin.

Amalga oshirilgan tizimli tahlillar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy fan va ta’lim tizimidagi raqamli transformatsiya jarayonlari faqatgina texnik infratuzilmani yangilash yoki o‘quv jarayonini onlayn formatga o‘tkazish bilan cheklanib qolmasligi kerak. Raqamli muhit va innovatsion pedagogik yondashuvlar ta’lim samaradorligini oshirish va global axborot bazalariga erkin kirish imkonini taqdim etishi bilan bir qatorda, ta’lim oluvchilarning kognitiv funksiyalari, ichki motivatsiyasi va ruhiy salomatligiga jiddiy transformatsion bosim o‘tkazmoqda. Axborot yuklamasining anomal darajada ortishi, "klipcha fikrlash" sindromi, intellektual charchoq va an’anaviy muloqot tizimining raqamli interfeyslar orqali masofaviylashishi oliy ta’lim muassasalari oldiga "raqamli psixogigiyena" va insonparvarlik (human-centered) tamoyillarini joriy etish vazifasini qo‘ymoqda. Sun’iy intellekt va LMS platformalari talabalarning nafaqat o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini, balki ularning ruhiy charchoq indeksi va motivatsion dinamikasini ham monitoring qilib borishi, texnologik yuklamalarni shaxsning individual xususiyatlariga qarab tabaqalashtirishi zarur.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, raqamli transformatsiyaning salbiy oqibatlarini neytrallash va uning evolyutsion afzalliklaridan to‘liq foydalanish faqat texnologik yutuqlarni insonning psixofiziologik imkoniyatlari hamda ekologik pedagogika qonuniyatlari bilan o‘zaro sinxronlashtirilgan kompleks psixologik strategiyalar orqali amalga oshirilgandagina o‘zining yuksak ijobiy samarasini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G‘oziyev, E. G‘. (2020). *Oliy maktab psixologiyasi: Zamonaviy tendensiyalar va kognitiv rivojlanish*. Toshkent: O‘qituvchi.
2. Karimova, V. M. (2021). *Raqamli ta’lim muhitida shaxs shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari*. O‘zbekiston Psixologiya Jurnali, 3(1), 45-52.
3. Davletov, S. R. (2025). *Oliy ta’lim muassasalarida subyekt-subyekt munosabatlarining virtual makondagi transformatsiyasi*. Pedagogika va Psixologiya Tadqiqotlari, 5(1), 74-81.
4. Nishonova, Z. T. (2022). *Zamonaviy oliy ta’lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarning psixologik jihatlari*. Pedagogik Mahorat, 2, 18-24.
5. Sharipov, Sh. S. (2023). *Raqamli transformatsiya sharoitida talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash*. Fan va Jamiyat, 4(2), 89-96
6. Abduqodirov, A. A. (2024). *Ta’limda sun’iy intellekt va raqamli gigiyena madaniyatini shakllantirish muammolari*. Axborot Texnologiyalari va Tizimlari, 1(3), 12-19.
7. wikipediya.uz

XORIJIY MAMLAKATLARDAGI PROFESSOR-O‘QITUVCHILAR FAOLIYATINI BOSHQARISHDA QO‘LLANILADIGAN AXBOROT TIZIMLARI

Olimov Muslimbek Ulug‘bek o‘g‘li

Qo‘qon universiteti Andijon filiali,

Kompyuter injiniringi va raqamli texnologiyalar

kafedrasi katta o‘qituvchisi

Abdumalikov Abduqodir Abdug‘affor o‘g‘li

Qo‘qon universiteti Andijon filiali,
Kompyuter injiniringi va raqamli texnologiyalar
kafedrasi o‘qituvchisi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada xorijiy mamlakatlarda professor-o‘qituvchilar faoliyatini boshqarishda qo‘llaniladigan zamonaviy axborot tizimlari tahlil qilingan. Tadqiqotda Interfolio Faculty Activity Reporting, Watermark Faculty Success, Pure Research Information System hamda Symplectic Elements platformalarining funksional imkoniyatlari, akademik monitoring, bibliometrik tahlil va ilmiy faoliyatni boshqarish mexanizmlari o‘rganilgan. Shuningdek, ushbu tizimlarning afzalliklari va kamchiliklari O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi ehtiyojlari asosida qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, xorijiy axborot tizimlari ilmiy faoliyatni monitoring qilish va tahlil qilish imkoniyatlari bilan ajralib turishi aniqlandi. Shu bilan birga, mahalliy normativ hujjatlar, o‘quv yuklamasi hamda ustoz-shogird faoliyatini hisobga oluvchi milliy axborot tizimlarini ishlab chiqish zarurligi asoslab berildi.

Kalit so‘zlar:professor-o‘qituvchi, axborot tizimi, faculty activity reporting, research management, bibliometrik tahlil, Scopus, ORCID, akademik monitoring, KPI, analytics, o‘quv yuklamasi, oliy ta’lim, dashboard, ilmiy faoliyat, universitet boshqaruvi

So‘nggi yillarda oliy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayonlari jadal rivojlanmoqda. Xususan, professor-o‘qituvchilar faoliyatini boshqarish, monitoring qilish va baholash jarayonlarini avtomatlashtirish zamonaviy universitetlarning muhim vazifalaridan biriga aylangan. Jahonning yetakchi universitetlarida professor-o‘qituvchilarning o‘quv, ilmiy-tadqiqot, metodik va tashkiliy faoliyatlarini kompleks boshqarish uchun maxsus axborot tizimlari qo‘llanilmoqda.

Bugungi kunda Interfolio Faculty Activity Reporting, Watermark Faculty Success, Pure Research Information System hamda Symplectic Elements kabi platformalar universitetlarda professor-o‘qituvchilar faoliyatini monitoring qilish, bibliometrik ko‘rsatkichlarni tahlil qilish va akademik samaradorlikni baholash imkonini bermoqda.

Mazkur tezisda xorijiy mamlakatlarda professor-o‘qituvchilar faoliyatini boshqarishda qo‘llanilayotgan axborot tizimlari tahlil qilinadi hamda ularning funksional imkoniyatlari O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari ehtiyojlari bilan qiyosiy o‘rganiladi.

Xorijiy axborot tizimlari tahlili. So‘nggi yillarda dunyoning yetakchi universitetlarida professor-o‘qituvchilar faoliyatini boshqarish, monitoring qilish va baholash jarayonlarini avtomatlashtirish maqsadida turli axborot tizimlari keng joriy etilmoqda. Ushbu tizimlar professor-o‘qituvchilarning o‘quv, ilmiy-tadqiqot, metodik va tashkiliy faoliyatini yagona platforma orqali boshqarish, akademik samaradorlikni tahlil qilish hamda universitet boshqaruvini optimallashtirish imkonini beradi. Xususan, Interfolio Faculty Activity Reporting, Watermark Faculty Success, Pure Research Information System va Symplectic Elements kabi tizimlar xalqaro universitetlar amaliyotida keng qo‘llanilmoqda.

Interfolio Faculty Activity Reporting tizimi. Interfolio tizimi AQSH universitetlarida professor-o‘qituvchilar faoliyatini boshqarish uchun keng qo‘llaniladigan platformalardan biri hisoblanadi. Ushbu tizim professorlarning ilmiy faoliyati, o‘quv yuklamasi, akademik martabasi va professional rivojlanishini monitoring qilish imkonini beradi. Tizimning asosiy afzalligi professor-o‘qituvchilarning faoliyati bo‘yicha ma’lumotlarni markazlashtirilgan holda saqlash va akademik hisobotlarni avtomatik shakllantirishdan iborat.

Mazkur platforma:

- fakultet faoliyati haqida hisobot(faculty activity reporting);
- professor-o‘qituvchining lavozimga loyiqligi(tenure) jarayonlari;
- akademik portfolio yuritish;
- KPI monitoring;
- universitet analitikasi

kabi funksiyalarni qo‘llab-quvvatlaydi. Interfolio tizimi ayniqsa professor-o‘qituvchilarning faoliyat samaradorligini baholash va universitet boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyatga ega[1,2,3].

Watermark Faculty Success tizimi. Watermark Faculty Success platformasi oliy ta’lim muassasalarida professor-o‘qituvchilarning ish faoliyatini monitoring qilish va akademik tahlilni amalga oshirish uchun mo‘ljallangan[4]. Tizimda professorlarning:

- o‘quv yuklamasi;
- ilmiy maqolalari;
- grant loyihalari;
- uslubiy ishlari;
- tashkiliy faoliyati

haqidagi ma’lumotlar integratsiyalashgan holda yuritiladi.

Tizimning asosiy afzalliklaridan biri universitet akkreditatsiyasi va reyting jarayonlari uchun zarur bo‘lgan statistik hisobotlarni avtomatik shakllantirish imkoniyatidir. Bundan tashqari, platforma real vaqt rejimida analitik boshqaruv panellar orqali professor faoliyatini kuzatish imkonini beradi[5].

Pure Research Information System tizimi. Pure Research Information System tizimi ilmiy faoliyatni boshqarishga ixtisoslashgan platforma bo‘lib, Elsevier kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan[6]. Ushbu tizim asosan:

- ilmiy maqolalar;
- Scopus indekslari;
- grantlar;
- loyiha faoliyati;
- bibliometrik ko‘rsatkichlar

bilan ishlash uchun mo‘ljallangan.

Pure tizimi universitetlarning ilmiy salohiyatini monitoring qilish, Scopus va boshqa ilmiy bazalar bilan integratsiya qilish hamda ilmiy samaradorlikni bibliometrik ko‘rsatkichlar asosida baholash imkonini beradi. Platforma xalqaro universitetlarda tadqiqot boshqaruvi tizimi sifatida keng qo‘llaniladi[7].

Symplectic Elements tizimi. Symplectic Elements tizimi ilmiy tadqiqot faoliyatini monitoring qilish va tadqiqotchilar profilini boshqarish uchun ishlab chiqilgan zamonaviy platforma hisoblanadi. Tizim:

• ORCID;

• Scopus;

• Web of Science;

• Google Scholar

kabi ilmiy bazalar bilan integratsiya qilinadi[8].

Mazkur platformaning asosiy vazifasi professor-o‘qituvchilarning ilmiy faoliyatiga oid ma’lumotlarni avtomatik yig‘ish va yangilashdan iborat. Tizim ilmiy maqolalar, iqtiboslar va bibliometrik ko‘rsatkichlarni avtomatik tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lib, universitetlarning ilmiy reytingini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi[9].

Xorijiy tizimlarning umumiy xususiyatlari.

Tahlil natijalariga ko‘ra, Interfolio Faculty Activity Reporting va Watermark Faculty Success tizimlari professor-o‘qituvchilarning akademik faoliyatini kompleks boshqarishga yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘quv yuklamasi, KPI monitoring va universitet analitikasi kabi imkoniyatlarga ega.

Pure Research Information System hamda Symplectic Elements platformalari esa asosan ilmiy faoliyatni monitoring qilish va bibliometrik tahlilga ixtisoslashgan. Ushbu tizimlarning asosiy afzalligi Scopus, ORCID va boshqa xalqaro ilmiy bazalar bilan integratsiyalashganligidadir[8].

Barcha tizimlarda:

• boshqaruv panel va tahlil;

• avtomatik hisobot shakllantirish;

• bulutli texnologiyalar;

• professor faoliyatini markazlashgan boshqarish

imkoniyatlari mavjud.

Shu bilan birga, aksariyat xorijiy tizimlarda O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida muhim hisoblangan:

• o‘quv yuklamasini me’yoriy asosda hisoblash;

• ustoz-shogird faoliyati;

• milliy normativ hujjatlarga moslashuv

imkoniyatlari cheklangan. Shu sababli mahalliy ehtiyojlarga moslashtirilgan axborot tizimlarini ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi.

Shu bilan birga, ushbu tizimlar asosan xalqaro universitetlar standartlariga mos ishlab chiqilgan bo‘lib, mahalliy oliy ta’lim muassasalari me’yoriy hujjatlariga to‘liq moslashmagan. Shu sababli O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi uchun milliy normativlarga moslashtirilgan axborot tizimlarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, xorijiy mamlakatlarda professor-o‘qituvchilar faoliyatini boshqarish jarayonlarini avtomatlashtirish oliy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biriga aylangan. Xususan, Interfolio Faculty Activity Reporting, Watermark Faculty Success, Pure Research Information System hamda Symplectic Elements kabi axborot tizimlari professor-o‘qituvchilarning o‘quv, ilmiy-tadqiqot va tashkiliy faoliyatlarini markazlashgan holda boshqarish, monitoring qilish va baholash imkonini bermoqda. Ushbu tizimlar universitet boshqaruvida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish, akademik samaradorlikni oshirish hamda ilmiy faoliyatni bibliometrik ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar natijasida xorijiy tizimlarning asosiy ustunliklari sifatida Scopus, ORCID va boshqa xalqaro ilmiy bazalar bilan integratsiyalashuv, avtomatik analytics va dashboard tizimlari, real vaqt rejimida monitoring hamda bulutli texnologiyalar asosida ishlashi aniqlandi. Shu bilan birga, mazkur tizimlarning aksariyati O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida amal qiladigan me’yoriy hujjatlar, o‘quv yuklamasi va ustoz-shogird faoliyatlarini yuritish tizimlariga to‘liq moslashmaganligi kuzatildi.

Shu sababli O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida professor-o‘qituvchilar faoliyatini boshqarishga mo‘ljallangan milliy axborot tizimlarini ishlab chiqish va joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bunday tizimlarda:

- shaxsiy ish reja;
- o‘quv yuklamasi;
- o‘quv-uslubiy faoliyat;

• ilmiy-tadqiqot ishlari;

• ustoz-shogird faoliyati;

• KPI monitoring;

• statistik va analitik hisobotlar

yagona platformada integratsiyalashgan holda yuritilishi maqsadga muvofiqdir.

Kelgusida bunday tizimlarni xalqaro standartlarga mos ravishda rivojlantirish, Scopus va ORCID kabi ilmiy bazalar bilan integratsiyalash, sun’iy intellekt asosidagi analitik modullarni joriy etish hamda universitet boshqaruvini to‘liq raqamlashtirish O‘zbekiston oliy ta’lim tizimining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Interfolio. (2021). *Faculty Activity Reporting and Academic Career Management*. Washington, DC: Interfolio.

2. Interfolio. (2023). *Faculty Activity Reporting: Product Overview*. Washington, DC: Interfolio.

3. Ohio State University. (2026). *Faculty Activity Reporting (FAR)*. Columbus, OH: Office of Academic Affairs.

4. Watermark. (2022). *Faculty Success: Activity Reporting and Academic Analytics*. New York, NY: Watermark.

5. University of Arkansas. (2025). *Faculty Success and Annual Activity Reporting*. Fayetteville, AR: Academic Affairs.

6. Elsevier. (2020). *Managing Research Information with Pure*. Amsterdam: Elsevier.

7. University of Bristol. (2023). *Pure Research Information System User Guide*. Bristol: Research and Enterprise Development.

8. Digital Science. (2021). *Symplectic Elements Research Information Management System: Overview and Applications*. London: Digital Science.

9. Digital Science. (2022). *Elements Research Management Platform*. London: Digital Science.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA MARKETING LOYIHALARINI BOSHQARISHDA SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA SAMARADORLIKNI OSHIRISH

Xushnoza Abdulazizova Abduhayot qizi

Toshkent Bank va Moliya Akademiyasi

Magistrant

ANNOTATSIYA Ushbu tezisda raqamli transformatsiya sharoitida marketing loyihalarini boshqarishda sun’iy intellektdan foydalanish orqali samaradorlikni oshirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Marketing jarayonlarini avtomatlashtirish, mijoz xatti-harakatlarini tahlil qilish va boshqaruv qarorlarini optimallashtirish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, marketing, loyiha boshqaruvi, raqamli transformatsiya, KPI, samaradorlik

KIRISH

So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi iqtisodiy tizimlarning barcha yo‘nalishlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, marketing faoliyati ushbu jarayonlarning eng tez o‘zgarayotgan sohalaridan biri sifatida shakllanib, an’anaviy yondashuvlardan raqamli va innovatsion boshqaruv modellariga o‘tmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar doirasida ham raqamli transformatsiya jarayonlariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida iqtisodiyotning turli sohalarida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, boshqaruv tizimlarini raqamlashtirish hamda innovatsion faoliyatni rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan [Mirziyoyev, Sh.M., 2020].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, raqamli transformatsiya sharoitida marketing loyihalarini boshqarishda sun’iy intellekt asosida samaradorlikni oshirish masalasi ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi. Mazkur tezisda ushbu yo‘nalishning asosiy jihatlari yoritilib, zamonaviy yondashuvlarning marketing boshqaruvidagi o‘rni tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda marketing faoliyatini raqamlashtirish va uni samarali boshqarish masalalari ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Raqamli transformatsiya marketingni an’anaviy yondashuvlardan texnologik va integratsiyalashgan boshqaruv tizimiga o‘tishini ta’minlamoqda.

Loyiha boshqaruvi sohasida H. Kerzner zamonaviy loyihalarda moslashuvchan boshqaruv tizimlari, risklarni boshqarish va raqamli texnologiyalarni qo‘llash samaradorlikni oshiruvchi asosiy omillar ekanini qayd etadi [Kerzner H, 2022: 76–80].

Marketing analitikasi yo‘nalishida M. McDonald va H. Wilson tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Big Data va analitik vositalarning marketing qarorlarini qabul qilishdagi roli asoslab berilgan. Ularning fikricha, ma’lumotlarga asoslangan yondashuv kompaniyalarga aniq prognoz qilish va resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi [McDonald M., Wilson H., 2021: 33–36].

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida ham marketing va boshqaruv jarayonlarini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Jumladan, A. Vahobov iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida marketing faoliyatini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning ahamiyatini ta’kidlaydi [Vahobov A., 2019: 112–115].

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, marketing faoliyatini raqamlashtirish, analitik tizimlardan foydalanish va boshqaruvni optimallashtirish masalalari yetarli darajada o‘rganilgan bo‘lsa-da, marketing loyihalarini boshqarishda sun’iy intellekt texnologiyalarini kompleks qo‘llash va uning samaradorlikka ta’sirini chuqur tahlil qilish hali ham dolzarb ilmiy muammo bo‘lib qolmoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida marketing loyihalarini boshqarish jarayoni tobora murakkablashib, shu bilan birga sun’iy intellekt texnologiyalari asosida yuqori darajada avtomatlashtirilgan tizimlarga tayanmoqda. Ayniqsa, Google Ads kabi raqamli reklama platformalarida sun’iy intellekt algoritmlari marketing qarorlarini optimallashtirishda muhim rol o‘ynamoqda.

Google Ads tizimida qo‘llaniladigan AI asosidagi “Smart Bidding” texnologiyasi foydalanuvchilarning qidiruv xatti-harakatlari, geografik joylashuvi, qurilma turi va

vaqt omillarini tahlil qilib, reklama joylashtirish samaradorligini avtomatik optimallashtiradi. Bu esa marketing kampaniyalarida klik (CTR) va konversiya darajasini oshirishga xizmat qiladi [Chaffey D., 2022: 45–47].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt asosida ishlovchi Google Ads tizimi real vaqt rejimida katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlab, eng samarali auditoriya segmentlarini aniqlaydi. Natijada reklama xarajatlari kamayib, investitsiya qaytimi (ROI) sezilarli darajada oshadi.

Shuningdek, Google Ads platformasidagi “Performance Max” kampaniyalari sun’iy intellekt yordamida bir nechta kanallar (YouTube, Search, Display) bo‘yicha avtomatik optimallashtiriladi. Bu yondashuv marketing jarayonlarini markazlashgan boshqaruvdan ma’lumotlarga asoslangan adaptiv boshqaruv modeliga o‘tkazadi.

Personalizatsiya jarayonlari ham AI orqali kuchaytirilgan bo‘lib, foydalanuvchilarga ularning qiziqishlari va avvalgi harakatlariga mos reklama ko‘rsatiladi. Bu esa mijozlar bilan individual yondashuvni mustahkamlab, brendga sodiqlik darajasini oshiradi [Keller K. L., 2020: 102–105].

Bundan tashqari, Google Ads tizimida KPI ko‘rsatkichlari (CTR, CPC, CPA) doimiy monitoring qilinib, algoritmlar asosida avtomatik ravishda optimallashtiriladi. Bu marketing qarorlarini tezkor qabul qilish va kampaniyalar samaradorligini real vaqt rejimida boshqarish imkonini beradi.

Umuman olganda, Google Ads misolida sun’iy intellektdan foydalanish marketing loyihalarini boshqarishda quyidagi asosiy natijalarni ta’minlaydi:

1. Reklama kampaniyalarining avtomatlashtirilishi;
2. Auditoriya segmentatsiyasining aniqlashuvi;
3. Marketing xarajatlarining optimallashuvi;
4. Konversiya darajasining oshishi;
5. Real vaqt rejimida KPI monitoringi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli transformatsiya sharoitida marketing loyihalarini boshqarish jarayoni tubdan o‘zgarib, an’anaviy yondashuvlardan texnologik va ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv tizimiga

o‘tmoqda. Bu jarayonda sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘rni tobora ortib, marketing samaradorligini oshirishda muhim omilga aylanmoqda.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, sun’iy intellekt marketing faoliyatida qaror qabul qilish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi hamda uning aniqligini oshiradi. Xususan, mijoz xatti-harakatlarini tahlil qilish va prognozlash imkoniyati marketing strategiyalarini yanada maqsadli shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, marketing jarayonlarida avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish operatsion samaradorlikni oshirib, inson omiliga bog‘liq xatoliklarni kamaytiradi. Bu esa marketing loyihalarini boshqarishda barqaror natijadorlikka erishish imkonini beradi.

Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Marketing loyihalarini boshqarishda sun’iy intellekt asosidagi analitik tizimlarni keng joriy etish;
2. Mijozlar bilan ishlashda personalizatsiya texnologiyalaridan foydalanishni kuchaytirish;
3. KPI va real vaqt monitoring tizimlarini integratsiyalash;
4. Marketing jarayonlarini to‘liq raqamlashtirish va avtomatlashtirish;
5. Korxonalarda data asosida qaror qabul qilish madaniyatini rivojlantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Chaffey D. Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice. Pearson, 2022. – pp. 45–47.
2. Keller K. L. Strategic Brand Management. Pearson, 2020. – pp. 102–105.
3. Kerzner H. Project Management: A Systems Approach to Planning, Scheduling, and Controlling. Wiley, 2022. – pp. 76–80.
4. Kotler P., Keller K. L. Marketing Management. 16th ed. Pearson, 2022. – pp. 18–22.
5. McDonald M., Wilson H. Marketing Analytics. Routledge, 2021. – pp. 33–36.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF–6079-son Farmoni “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. – Toshkent, 2020.

7. Vahobov A. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish asoslari. Toshkent, 2019. – 112–115-betlar.

“ RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA KREATIV FIKRLASH VA KOGNITIV KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI’’

Yo‘ldoshboyeva Gulmira Xushnudovna

Urganch RANCH texnalogiya universiteti

‘‘Pedagogika va aniq fanlar’’ kafedrasi o‘qituvchisi

Email: xushnudbek816@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy raqamli ta’lim muhitida talabalarning kreativ fikrlash qobiliyatini shakllantirish va kognitiv kompetentligini oshirishning metodologik asoslari tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida sun’iy intellekt, adaptiv ta’lim texnologiyalari va multimodal platformalarning o‘quv jarayonidagi o‘rni tahlil qilingan. Maqolada kognitiv yuklamani optimallashtirish hamda talabalarning mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi innovatsion yondashuvlar bayon etilgan. Xususan, raqamli vositalar orqali talabaning kreativ salohiyatini bloklovchi omillarni bartaraf etish va tahliliy tafakkurni tizimli rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan. Olingan natijalar ta’lim mazmunini modernizatsiya qilish va bo‘lajak mutaxassislarning intellektual salohiyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Abstract. This article explores the methodological foundations for developing creative thinking skills and enhancing cognitive competence in a modern digital learning environment. The study analyzes the role of artificial intelligence, adaptive learning technologies, and multimodal platforms in the educational process. The paper outlines innovative approaches to optimizing cognitive load and developing students' independent decision-making skills. Specifically, practical recommendations are

provided on overcoming barriers to creative potential through digital tools and systematically developing analytical thinking. The findings are of significant importance for modernizing educational content and increasing the intellectual potential of future specialists.

Аннотация. В данной статье исследуются методологические основы формирования навыков креативного мышления и повышения когнитивной компетентности в современной цифровой образовательной среде. В ходе исследования анализируется роль искусственного интеллекта, адаптивных технологий обучения и мультимодальных платформ в учебном процессе. В работе изложены инновационные подходы к оптимизации когнитивной нагрузки и развитию навыков принятия самостоятельных решений у студентов. В частности, даны практические рекомендации по преодолению факторов, блокирующих творческий потенциал, и системному развитию аналитического мышления с помощью цифровых инструментов. Полученные результаты имеют важное значение для модернизации содержания образования и повышения интеллектуального потенциала будущих специалистов.

Tayanch so‘zlar: raqamli ta’lim, kreativ fikrlash, kognitiv kompetentlik, adaptiv o‘qitish, intellektual rivojlanish, axborot muhiti, innovatsion yondashuv.

Ключевые слова: цифровое образование, креативное мышление, когнитивная компетентность, адаптивное обучение, интеллектуальное развитие, информационная среда, инновационный подход.

Keywords: digital education, creative thinking, cognitive competence, adaptive learning, intellectual development, information environment, innovative approach.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim tizimida tubdan o‘zgarishlarni talab etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-4996-son qarori mamlakatimizda SI texnologiyalarini barcha sohalarga, jumladan, ta’lim tizimiga joriy etishni taqozo etmoqda . [Mirziyoyev, 2019: 1].Bugungi raqamli transformatsiya davrida ta’lim nafaqat axborot berish, balki o‘sha axborotni qayta ishlashning kognitiv

strategiyalarini shakllantirish vositasiga aylandi. Zamonaviy yondashuv shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhit - bu shunchaki kompyuterlar to‘plami emas, balki inson intellektini kengaytiruvchi ‘‘tashqi kognitiv ekotizim’’dir.

Kreativ fikrlash — bu muammolarga noodatiy yondashish, yangi g‘oyalarni ilgari surish hamda innovatsion yechimlarni ishlab chiqish qobiliyatidir. Zamonaviy ta’lim jarayonida kreativlik talabalarning mustaqil qaror qabul qilish, tahliliy fikrlash va amaliy faoliyatga moslashuvchanligini oshiradi. Tadqiqotlarda kreativ kompetensiya XXI asrning asosiy ko‘nikmalaridan biri sifatida e’tirof etilgan. Shuningdek, kreativ fikrlash talabalarning motivatsiyasini kuchaytirib, ularda o‘z-o‘zini rivojlantirish ehtiyojini shakllantiradi. Ayniqsa, raqamli platformalarda loyiha asosida ishlash, virtual laboratoriyalar va muammoli vaziyatlarni modellashtirish kreativ salohiyatni rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

Kreativ fikrlashni rivojlantirishning 3 ta ustuvor yo‘nalishi:

1.Divergent yondashuv va Gamifikatsiya**:** Raqamli o‘yin elementlari va virtual simulyatsiyalar talabalarga havfsiz muhitda xato qilish va bir muammoning o‘nlab yechimlarini topish imkonini beradi. Bu jarayonda miyaning kreativ markazlari faollashadi, chunki standart qoliplardan chiqish ‘‘o‘yin qoidasi’’ga aylanadi.

2.Kognitiv moslashuvchanlik : Axborot oqimi haddan tashqari ko‘p bo‘lgan muhitda talaba kerakli ma’lumotni saralash va uni yangi kontekstga moslashtirishni o‘rganadi. Bu ‘‘kognitiv yuklama’’ nazariyasiga asoslanib, talabaning diqqatini boshqarish va tahliliy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

3.Sun’iy intellekt bilan hamkorlik : Zamonaviy kreativlik endi faqat insonning o‘ziga tegishli emas. AI (ChatGPT, Midjourney va b.) bilan ‘‘prompt-engineering‘‘ orqali muloqot qilish talabada tizimli fikrlash va g‘oyalarni vizuallashtirish qobiliyatini keskin tezlashtiradi.

Kognitiv kompetentlik — bu bilimlarni qabul qilish, qayta ishlash, tahlil qilish va amaliyotda qo‘llash bilan bog‘liq intellektual qobiliyatlar majmuasidir. Ushbu kompetentlik o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashi, axborotni saralash, mustaqil o‘rganish va refleksiv tahlil qilish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi.

Raqamli ta’lim muhiti o‘quvchilarning kognitiv faoliyatini rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Xususan, elektron resurslar, masofaviy ta’lim tizimlari va adaptiv o‘qitish texnologiyalari bilimni individuallashtirishga yordam beradi.

Raqamli ta’lim muhitida kognitiv kompetentlik - bu ma’lumotni yodlash emas, balki algoritmlar bilan tillashish va texnologiya yordamida yangi intellektual mahsulot yaratish san’atidir. Bu yondashuv talabani passiv tinglovchidan faol ‘‘kontent yaratuvchi’’ va ‘‘muammo yechuvchi’’ darajasiga ko‘taradi.

Raqamli ta’lim muhiti kreativ fikrlash va kognitiv kompetentlikni rivojlantirishning samarali vositasiga aylanmoqda. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar va innovatsion platformalar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi hamda intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va kreativ yondashuvlarni qo‘llash dolzarb vazifa hisoblanadi.

Bugungi raqamlashtirish jarayonlari ta’lim tizimida yangi pedagogik yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Raqamli ta’lim muhiti o‘quvchilarning nafaqat bilim olish faoliyatini, balki ularning kreativ fikrlashi, analitik tafakkuri va kognitiv kompetentligini rivojlantirishda ham muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil ishlash, muammoni tahlil qilish va innovatsion yechim topish qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, interaktiv metodlar, gamifikatsiya, STEM-ta’lim, Design Thinking hamda adaptiv o‘qitish texnologiyalari o‘quvchilarning intellektual faolligini kuchaytiradi va ta’lim samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, loyiha asosida ishlash va virtual ta’lim platformalaridan foydalanish o‘quvchilarda ijodiy yondashuv, tanqidiy fikrlash hamda axborot bilan ishlash madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, raqamli ta’lim muhiti talabalarga individual ta’lim trayektoriyasi asosida bilim olish imkoniyatini yaratib, ularning kognitiv ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olishga xizmat qiladi. Bu esa ta’limning shaxsga yo‘naltirilgan modelini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, kreativ fikrlash va kognitiv kompetentlikni rivojlantirishda raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish zamonaviy ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Kelgusida sun’iy intellekt, adaptiv platformalar va raqamli pedagogika elementlarini yanada keng qo‘llash orqali ta’lim sifatini oshirish hamda raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash imkoniyati kengayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Askarova Z. “Zamonaviy ta’limda kreativ yondashuvlar: zamonaviy metodlar va amaliy misollar asosidagi tahlil”. 2025.
2. Berdiyorova N. “Ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik asoslari”. 2025.
3. Kodirova M.M. “Raqamli ta’lim muhitida talabalarda kreativ va ijodiy kompetensiyalarni shakllantirishning zamonaviy yondashuvlari”. IQRO INDEXING, 2025.
4. Ravshanova D.M. “Innovatsion yondashuv asosida talabalarda kreativ kompetentlikni rivojlantirishning uslubiy asoslari”. Journal of Universal Science Research, 2024.
5. Yuldashev Sh. “Kreativ fikrlash kompetensiyalarining mazmuni va ahamiyati”. 2025.

DAVLAT TELEKANALLARIDA AXBOROT XAVFSIZLIGI MASALALARI: KIBERJURNALISTIKA MOHIYATI

Otamurodova Sabina Mansurovna,

O‘zDJTU 1-kurs magistratura bo‘limi

Axborot xizmati va jamoatchilik bilan aloqalar yonalishi

Annotatsiya: Ushbu maqolada globallashuv va media-konvergensiya sharoitida davlat telekanallarining axborot xavfsizligini ta’minlashdagi o‘rni va kiberjurnalistikaning mohiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda telekanallarning gnoseologik, aksiologik va mobilizatsion funksiyalari ilmiy-struktura jihatidan ochib berilgan. Muallif milliy media makoniga bo‘layotgan gibrid tahdidlar, xususan, *Deepfake* texnologiyalari va global platformalarning algoritmik ta’sirlariga qarshi

kurashish strategiyalarini ko‘rib chiqadi. Maqolada davlat telekanallarida Yagona Verifikatsiya Markazini tashkil etish, C2PA standartlarini joriy qilish, "Zero Trust" (Mutloq ishonchsizlik) arxitekturasini shakllantirish hamda jurnalistlar faoliyatida OSINT metodlaridan foydalanish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: Axborot xavfsizligi, kiberjurnalistika, kognitiv xavfsizlik, media-konvergensiya, tarmoq jamiyati, yumshoq kuch, Deepfake, C2PA standarti, raqamli suverenitet, Big Data, OSINT, Zero Trust.

Abstract: This article analyzes the role of state television channels in ensuring information security and the essence of cyber-journalism in the context of globalization and media convergence. The study scientifically and structurally outlines the gnoseological, axiological, and mobilizational functions of television channels. The author examines strategies to counter hybrid threats in the national media space, specifically *Deepfake* technologies and the algorithmic influence of global platforms. The paper proposes practical recommendations for establishing a Unified Verification Center within state TV channels, implementing C2PA standards, forming a "Zero Trust" architecture, and integrating OSINT methods into journalistic practice.

Keywords: Information security, cyber-journalism, cognitive security, media convergence, network society, soft power, Deepfake, C2PA standard, digital sovereignty, Big Data, OSINT, Zero Trust.

Glaballashuv davrida axborot xavfsizligi tushunchasi faqat texnik himoya (kiber-xavfsizlik) bilan cheklanib qolmay, balki “kognitiv xavfsizlik” – ya’ni inson ongi va dunyoqarashini begona mafkuraviy ta’sirlardan himoya qilish darajasiga ko‘tarildi. Manuel Kastelsning “Tarmoq jamiyati” nazariyasiga ko‘ra, hokimiyat axborot oqimlarini boshqaruvchi tuzilmalar qo‘lida yig‘iladi. Shu ma’noda, davlat telekanallari O‘zbekistonning “Axborot xavfsizligi doktrinasi”ni amalga oshiruvchi asosiy platformadir.

An’anaviy televideniya strukturasi bugun мedia-konvergentsiya bosqichini boshdan kechirmoqda. Davlat telekanallari faoliyatini quyidagi ilmiy-strukturaviy modellarga ajratish mumkin:

1. Gnoseologik (Bilish) funksiya: Bu nafaqat yangilik, balki voqelikning mohiyatini ochib beruvchi chuqur tahlilni nazarda tutadi. Masalan, “O‘zbekiston 24” kanali tarkibidagi tahliliy studiyalar voqealarni davlatning geosiyosiy pozitsiyasidan kelib chiqib ommaga taqdim qiladi.

2. Aksiologik (Qadriyat shakllantirish) funksiya: Jamiyatda umummilliy qadriyatlar tizimini saqlashdir. Bunga “Madaniyat va ma’rifat” telekanali media-gigantlarning ommaviy madaniyat xurujiga qarshi “madaniy filtr” vazifasini bajarishini aytish mumkin.

3. Mobilizatsion (Safarbarlik) funksiya: Inqirozli vaziyatlarda (masalan, Sardoba fojiasi yoki pandemiya davrida) aholini yagona maqsad atrofida birlashtirish va dezinformatsiya (feyk) oqimini jilovlashdir.

O‘zbekistonning yangi axborot siyosati *himoyaviy* modeldan *faol hujumkor* modelga o‘tmoqda. Bu yerda targ‘ibot klassik ma’nodagi manipulyatsiya emas, balki Jozeph Nayning *yumshoq kuch* nazariyasiga mos keladi. Shu o‘rinda Tahlilnoma va Munosabat ko‘rsatuvlarini tahlil qilish maqsadga muvofiq. Ushbu loyihalar orqali davlat telekanallari ijtimoiy tarmoqlardagi buzg‘unchi g‘oyalarga nisbatan akademik va huquqiy raddiya berish amaliyotini yo‘lga qo‘ydi. Bu – axborot xavfsizligining amaliy ko‘rinishidir. Xalqaro translyatsiyalarda esa O‘zbekiston teleradiokompaniyalarining xorijiy tillarda asosan ingliz va rus tillarida kontent uzatishi milliy axborot makonini xalqaro miqyosda himoya qilish va mamlakat imidjini shakllantirishga xizmat qiladi. Bugungi kunda milliy axborot makoni, xususan, davlat telekanallari transformatsiya jarayonida bir qator gibrid tahdidlar va tizimli bo‘shliqlarga duch kelmoqda. Ushbu xavflarni tahlil qilish va ularni bartaraf etish strategik ahamiyatga ega.

Hozirda Deepfake (sun’iy intellekt yordamida tasvir va ovozni soxtalashtirish) shunchaki texnologik qiziqish emas, balki gibrid urushning asosiy quroliga aylandi. Telekanallar ko‘pincha feyk xabarlarga nisbatan *reaktiv* (voqeadan keyin munosabat bildirish) rejimida ishlamoqda. Raddiya berilgunga qadar soxta axborot ijtimoiy ongni zaharlab ulgurmoqda. Bu jarayonda telekanallarning axborotni tasdiqlash funksiyasi shakliy xarakterga ega bo‘lib qolgan. Davlat telekanali mamlakatdagi Yagona

Verifikatsiya Markaziga aylanishi zarur. Bu shunchaki “xabar yolg‘on” deyish emas, balki videoning raqamli metama’lumotlarini tahlil qilish, C2PA (kontent haqiqiyligini tasdiqlash standarti) kabi texnologiyalarni joriy etish va axborotga “raqamli ishonch tamg‘asi”ni urishni anglatadi. Vizual axborotning gnoseologik qiymatini saqlab qolish uchun telekanal “haqiqatning so‘nggi instansiyasi” maqomini texnik va huquqiy jihatdan mustahkamlashi shart.

YouTube, Facebook va TikTok kabi global platformalar o‘z algoritmlari orqali milliy kontentni “ko‘rinmas” qilib qo‘yish yoki uni chetlab o‘tish imkoniyatiga ega. ITV yoki MTRK kabi platformalarning yaratilishi katta yutuq, biroq ularning aksariyati hozircha shunchaki “video-arxiv” vazifasini bajarmoqda. Foydalanuvchi bilan qayta aloqa o‘rnatish va uning qiziqishlarini tahlil qilish tizimi oqsamoqda. Bu esa milliy auditoriyaning global platformalar “algoritmik asiriga” aylanishiga yo‘l ochmoqda. Milliy raqamli ekotizim shunchaki pleyer emas, balki aqlli tavsiya tizimiga aylanishi kerak. Milliy kontentni auditoriya psixologiyasidan kelib chiqib yetkazib beruvchi algoritmlarni yaratish – raqamli suverenitetning asosi hisoblanadi. Davlat telekanallari o‘z platformalari orqali auditoriya ma’lumotlariga (data sovereignty) egalik qilishi va tashqi filtrlar ta’siridan mustaqil bo‘lgan axborot yo‘lagini shakllantirishi kerak.

Axborot xavfsizligini ta’minlashda quyidagi yo‘nalishlarda sifat o‘zgarishi talab etiladi: телекanallar infratuzilmasini faqat tashqi hujumdan himoyalash emas, balki axborotning ichki manipulyatsiyasiga qarshi “Zero Trust” arxitekturasini shakllantirishdir. Rasmiyatchilik va *shakliy hisobot* uslubidan voz kechib, ijtimoiy tarmoqlar bilan raqobatga kirisha oladigan emotsional va tezkor kontent yaratish zarur. Gibrid tahdidlar sharoitida sustkashlik – axborot maydonini boy berish bilan barobardir.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, axborot xavfsizligi – bu shunchaki tashqi xavfdan himoyalanish emas, balki ichki kontentning raqobatbardoshligidir. Agar davlat telekanali xolis va tezkor axborot bermasa, auditoriya axborotni tashqi, ko‘pincha g‘arazli manbalardan qidiradi bu esa *axborot vakuumini* keltirib chiqaradi.

Buning oldini olish uchun telekanallar qoshida sotsiologik va psixologik markazlar tashkil etib, uzatilayotgan materialning jamoatchilik ongiga ta’sirini Big Data tahlili orqali doimiy o‘lchab borish. Bundan tashqari, jurnalistlarni nafaqat matn yozishga, balki axborotning raqamli izini tahlil qilish – OSINT metodlariga o‘rgatish, kiber-jurnalistikadan xabardor etish lozim. Shuni ham aytib o‘tish kerakki, milliy g‘oyani ochiq shiorlar orqali emas, balki badiiy-hujjatli loyihalar, *storytelling* usullari orqali singdirish axborot xavfsizligini oshirishga samarali ta’sir ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford University Press.
2. Ismailova K., Reportaj yaratamiz...[matn]: o‘quv qo‘llanma. Toshkent: "Muhr-press", 2022.-112 b.
3. Mo‘minov F., Barotov Sh. va boshqalar. Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik. T.: Yangi avlod, 2013. – B. 191.
4. Muratova N. Jurnalistikada media va axborot savodxonligi. Baktria press. Toshkent, 2019. – B. 112.
5. Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. PublicAffairs.
6. O‘zbekiston Respublikasining "Kiberxavfsizlik to‘g‘risida"gi Qonuni (2022-yil).
7. Qosimova N., Saidova M. va boshqalar. Ixtisoslashgan jurnalistika. IX-jild. – Toshkent. “O‘zbekiston” NMIU, 2019. – 784 b.

ТАМОЖЕННАЯ СТАТИСТИКА КАК ИНСТРУМЕНТ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ниёзова Жасмина Жасур кизи

Курсант 3-го курса факультета таможенного дела

Таможенного института Таможенного комитета

e-mail: jasminaniyozova7@gmail.com

Аннотация: В статье исследуется значение таможенной статистики как одного из ключевых инструментов стратегического планирования

внешнеэкономической деятельности государства. Рассматриваются теоретические основы таможенной статистики, её функции в системе государственного управления, роль в прогнозировании внешней торговли и бюджетных поступлений

Ключевые слова: стратегическое планирование, внешнеэкономическая деятельность, экспорт, импорт, цифровизация, аналитика, таможенные платежи.

В современных условиях глобализации, усиления международной конкуренции и роста трансграничной торговли особое значение приобретает наличие достоверной и оперативной информации для принятия управленческих решений. Одним из важнейших источников такой информации выступает таможенная статистика, отражающая количественные и качественные характеристики внешнеторговых потоков.

Таможенная статистика является неотъемлемым элементом системы государственного регулирования экономики. На её основе осуществляется анализ экспорта и импорта, определяется структура товарооборота, выявляются основные торговые партнёры, прогнозируются бюджетные поступления от таможенных платежей, а также формируются меры экономической безопасности государства**[2]**. В современных условиях таможенная статистика перестаёт выполнять исключительно учётную функцию. Она становится полноценным инструментом стратегического планирования, необходимым для выработки долгосрочной государственной политики в сфере внешней торговли, логистики, промышленности и инвестиционного развития.

Таможенная статистика представляет собой систему сбора, обработки, анализа и представления данных о товарах и транспортных средствах, перемещаемых через таможенную границу государства. Она формируется на основе сведений, содержащихся в таможенных декларациях, транспортных документах, коммерческих инвойсах и иных документах, представляемых участниками внешнеэкономической деятельности. Таможенная статистика подразделяется на 2 направления**[1]**:

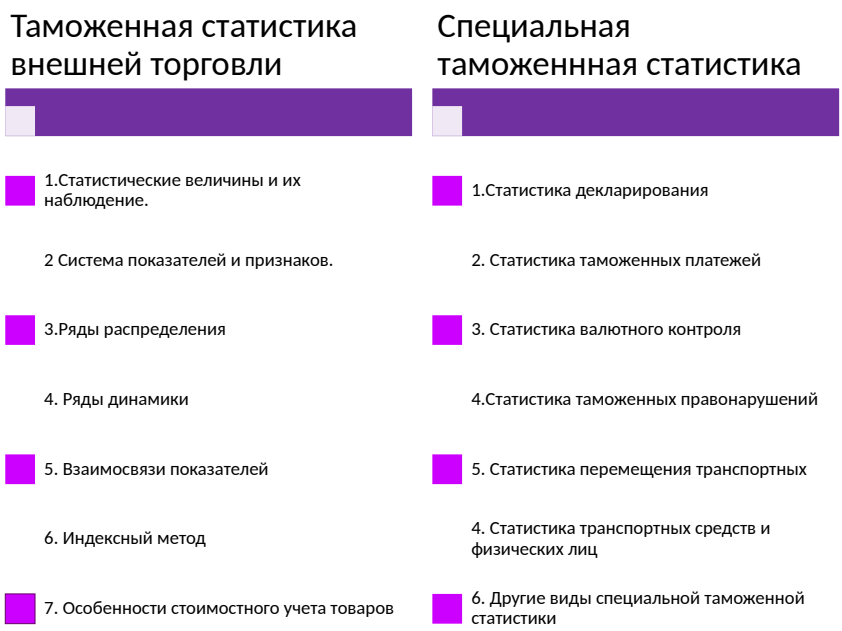

Рис.1 *Виды таможенной статистики*

Анализ таможенной статистики является мощным инструментом выявления макроэкономических процессов, протекающих в национальной экономике. На основе данных таможенной статистики происходит расчет основных макроэкономических государств; среди которых:

- ✓ Годовой внешнеторговый оборот
- ✓ Сальдо торгового баланса
- ✓ Годовые объемы импорт и экспорта
- ✓ Товарная структура импорта и экспорта

Отдельные аспекты структуры и содержания специальной таможенной статистики исследованы в работе В.В. Попов, где отмечается её значение как эмпирической базы для проведения экономического анализа таможенных платежей, оценки внешнеторговых процессов и подготовки управленческих решений**[3]**. Автор рассматривает таможенную статистику как важный источник объективной информации для разработки стратегических направлений развития таможенной системы.

Стратегическое планирование предполагает выработку долгосрочных целей государства и механизмов их достижения. Для этого необходима достоверная информационная база, которой и выступает таможенная статистика. На основе статистических данных можно определить тенденции

роста либо снижения экспорта и импорта, выявить зависимость экономики от отдельных рынков и товаров, а также спрогнозировать изменение торгового баланса. Например, увеличение импорта технологического оборудования может свидетельствовать о модернизации производства, тогда как рост импорта продовольствия может указывать на внутренние структурные проблемы экономики.

Кроме того, таможенные платежи являются важным источником государственных доходов. Используя статистику предыдущих периодов, государство прогнозирует поступления на предстоящий год. Это позволяет более эффективно формировать государственный бюджет.

Ещё одой важной задачей таможенной статистики является содействие в выявлении следующих случаев:

- резкий рост импорта стратегически важных товаров;
- демпинговые поставки;
- контрабандные риски;
- искусственное занижение таможенной стоимости;
- зависимость от ограниченного числа поставщиков.

Следовательно, статистика становится инструментом защиты национальных интересов и служит в обеспечении экономической безопасности.

В последние годы в Узбекистане проводится масштабная модернизация таможенной системы, направленная на цифровизацию и повышение эффективности администрирования.

Приоритетными направлениями являются: внедрение электронного декларирования; автоматизация контроля; развитие системы управления рисками; ускорение таможенного оформления; интеграция информационных баз данных**[4].**

В данных условиях возрастает роль статистики как основы принятия решений. С её помощью возможно:

- ↑ определять наиболее загруженные пункты пропуска;
- ↑ прогнозировать грузопотоки;

- ↑ выявлять проблемные направления торговли;
- ↑ анализировать эффективность льгот и преференций;
- ↑ оценивать результативность реформ.

Таким образом, таможенная статистика становится практическим инструментом государственного управления.

В XXI веке традиционная статистика трансформируется в интеллектуальную систему анализа данных. Современные таможенные органы активно используют технологии Big Data, искусственный интеллект, машинное обучение, автоматизированные системы управления рисками и электронные платформы обмена информацией. Применение данных инструментов позволяет автоматически выявлять подозрительные внешнеторговые сделки, прогнозировать объёмы торговли, сокращать время таможенного контроля, снижать коррупционные риски и повышать точность аналитической работы**[5].** Перспективным направлением развития выступает создание единой цифровой аналитической платформы, объединяющей таможенные, налоговые, банковские и транспортные данные в единую информационную среду.

Таким образом, таможенная статистика представляет собой не только систему учёта внешнеторговых операций, но и важнейший инструмент стратегического планирования государства. Она обеспечивает прогнозирование внешней торговли, планирование бюджетных доходов, укрепление экономической безопасности, оценку эффективности проводимых реформ и принятие обоснованных управленческих решений. В условиях цифровой экономики значение таможенной статистики будет неуклонно возрастать, что требует дальнейшего внедрения современных технологий анализа данных, расширения международного сотрудничества и повышения аналитического потенциала кадров таможенных органов.

Одной из актуальных проблем в сфере таможенной статистики остается ограниченное использование статистических данных в качестве инструмента стратегического планирования. На практике значительная часть информации применяется преимущественно для учета и отчетности, тогда как ее

аналитический потенциал используется не в полной мере. Это затрудняет своевременное выявление рисков, прогнозирование внешнеторговых процессов и повышение эффективности государственного управления.

В целях решения данной проблемы целесообразно внедрение современных цифровых технологий обработки данных, включая Big Data, искусственный интеллект и автоматизированные системы управления рисками. Кроме того, важным направлением является создание единой интегрированной информационной платформы, объединяющей таможенные, налоговые, банковские и транспортные данные. Реализация данных мер позволит повысить качество аналитической работы, ускорить принятие управленческих решений и укрепить экономическую безопасность государства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Таможенный кодекс Республики Узбекистан
2. В.А. Гальдикас Л.Н. Гальдикас «Таможенная статистика» Учебное пособие 2-е издание, исправленное и дополненное
3. В.В. Попов. «Структура и содержание специальной таможенной статистики как источника данных для экономического анализа таможенных платежей»
4. http://vi.unctad.org/tpa
5. CUSTOMS MODERNIZATION Handbook, Editors Luc De Wulf and José B. Sokol

ЦИФРОВЫЕ ИСТОЧНИКИ НАУКИ

Мавлонова Дилноза Олимовна

СамГИИЯ факультеть Иностранных языков 2 курс

dilnozamavlonva1@gmail.com

Аннотация: В статье рассматривается роль цифровых источников в современной научной деятельности. Описываются основные виды цифровых ресурсов, их значение для образования и научных исследований, а также преимущества использования электронных библиотек, научных баз данных и

онлайн-платформ. Особое внимание уделяется вопросам надёжности информации и академической честности при работе с цифровыми источниками. Делается вывод о том, что цифровые технологии значительно расширяют возможности науки, образования и международного сотрудничества.

Ключевые слова: Цифровые источники, научные исследования, электронные библиотеки, научные базы данных, цифровые технологии, образование, интернет-ресурсы, академическая честность, электронные журналы, онлайн-обучение, научная информация, исследовательская деятельность.

В современном мире развитие науки невозможно представить без цифровых технологий. Одним из важнейших элементов научной деятельности стали цифровые источники информации. Они играют огромную роль в поиске, хранении, обработке и распространении научных знаний. Благодаря интернету и современным информационным системам исследователи получили быстрый доступ к огромному количеству материалов: научным статьям, электронным книгам, диссертациям, статистическим данным, архивам и международным базам данных. Цифровые источники значительно упростили научные исследования и сделали образование более доступным.

Цифровые источники науки — это электронные ресурсы, содержащие научную, образовательную или исследовательскую информацию. [1] Они используются студентами, преподавателями, учёными и исследователями для получения новых знаний, проведения исследований и подготовки научных работ. Основное преимущество цифровых источников заключается в том, что информация доступна в любое время и практически из любой точки мира. Если раньше для поиска литературы нужно было посещать библиотеки и архивы, то сегодня многие материалы можно найти за несколько минут через интернет.

Существует множество видов цифровых источников. Одними из самых распространённых являются электронные библиотеки. Они содержат книги, учебники, журналы и научные статьи в цифровом формате. Электронные библиотеки помогают быстро находить нужную литературу и экономят время

исследователей. Также важную роль играют научные базы данных, где публикуются современные исследования и результаты научных работ. Через такие платформы учёные могут знакомиться с новыми открытиями, сравнивать данные и использовать информацию для собственных исследований.

Большое значение имеют электронные научные журналы. В них публикуются статьи по различным направлениям науки: медицине, лингвистике, технологиям, экономике, психологии и другим областям. Многие журналы проходят процесс рецензирования, благодаря чему информация считается более надёжной и качественной.[2] Кроме того, цифровые технологии позволяют быстро распространять новые научные открытия по всему миру.

Ещё одним важным источником являются образовательные платформы и онлайн-курсы. Они предоставляют доступ к лекциям, исследованиям, видеоматериалам и учебным программам ведущих университетов мира. Благодаря этому студенты могут изучать новые дисциплины и повышать уровень знаний независимо от места проживания. Особенно важными цифровые ресурсы стали в период дистанционного обучения, когда обучение и научная деятельность полностью перешли в онлайн-формат.

Также к цифровым источникам относятся электронные архивы, репозитории университетов, цифровые энциклопедии и официальные сайты научных организаций. В них можно найти исторические документы, диссертации, научные проекты, статистику и аналитические материалы.[3] Многие университеты создают собственные цифровые хранилища, где сохраняются научные работы преподавателей и студентов.

Несмотря на многочисленные преимущества, использование цифровых источников требует внимательности и критического мышления. В интернете существует большое количество недостоверной или непроверенной информации. Поэтому очень важно уметь оценивать надёжность источников. При работе с научными материалами рекомендуется использовать официальные сайты, проверенные научные базы данных, публикации известных учёных и

рецензируемые журналы. Надёжность источника можно определить по автору, дате публикации, репутации издательства и наличию научных ссылок.

Кроме того, важной частью работы с цифровыми источниками является соблюдение академической честности. При использовании информации необходимо правильно оформлять ссылки и указывать авторов материалов. Плагиат считается серьёзным нарушением в научной среде, поэтому исследователь должен уважать интеллектуальный труд других людей.

Цифровые источники науки продолжают активно развиваться.[4] Сегодня используются искусственный интеллект, облачные технологии, электронные архивы и автоматизированные системы поиска информации. Всё это делает научную деятельность более эффективной и открывает новые возможности для международного сотрудничества между учёными разных стран.

Таким образом, цифровые источники стали неотъемлемой частью современной науки и образования. Они обеспечивают быстрый доступ к знаниям, помогают проводить исследования и способствуют развитию научного прогресса. Благодаря цифровым технологиям научная информация стала более доступной, а возможности для обучения и исследований значительно расширились.

REFERENCES

1.UNESCO. Digital Transformation and the Future of Education. Paris: UNESCO Publishing, 1.2023.

2. World Wide Web Consortium. Standards for Digital Information Resources. W3C, 2022.

3.Google Scholar. Scientific articles and academic materials database.

4.ResearchGate. Online scientific communication and research platform.

5G OPERATING PRINCIPLE BASED ON LOAD FORECASTING

Reypnazarov Ernazar Najimovich

Doctor of Philosophy in Technical Sciences (PhD), Department of "Networks and Data Transmission Systems"

Tashkent University of Information Technologies

e.reypnazarov@tuit.uz

Kudaybergenova Saltanar Asqar qizi

1st-year Master's student of the Faculty of Telecommunication Technologies, Devices and Information Transmission Systems

Tashkent University of Information Technologies

saltanatkudaybergenova2@gmail.com

Abstract. The article examines the key technologies and advantages of 5G networks, including high-speed data transmission, low latency, and the use of millimeter-wave frequencies. Special attention is given to Massive MIMO technology and the role of 5G in the development of the Internet of Things (IoT) and autonomous transport systems.

Key words: 5G networks, Massive MIMO, millimeter-wave technology, Internet of Things (IoT), autonomous transport, wireless communication, data transmission, mobile networks.

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые технологии и преимущества сетей 5G, включая высокоскоростную передачу данных, низкую задержку и использование миллиметровых частот. Особое внимание уделяется технологии Massive MIMO и роли 5G в развитии Интернета вещей (IoT) и автономных транспортных систем.

Ключевые слова: Сети 5G, Massive MIMO, технология миллиметровых волн, Интернет вещей (IoT), автономный транспорт, беспроводная связь, передача данных, мобильные сети.

The main operating principle of fifth-generation networks is no different from predecessors: data to the local antenna of any device are transmitted from "hundreds" or a cellular tower. By connecting with each other radio waves of a specific frequency range, they form a global cellular network [1].

Then what is the difference between generations? Improved technical component. The number of antennas increases, significantly increasing speed, bandwidth, and reducing the delay between sending and receiving the signal. But the key difference lies in the frequency ranges. For the first time in the history of the mobile network,

cellular equipment will use a millimeter range, which achieves a maximum theoretical speed of 20 Gbit/s—20 times faster than the peak speeds of the fourth generation.

But the millimeter range has a weakness - low penetration through obstacles. The coverage of one hundredth of such an area is small, so they are required in large quantities, which in turn leads to an increase in production costs of the entire system for the cellular operator. [2]

The expansion of the range is not the only innovation. Splitting the signal allows the subscriber to receive the data that was originally intended for them without distortion or loss - if the signal were one common to all, the devices would simply be unable to decode it into the original data, resulting in confusion.

Signal separation technology has changed with the generations of cellular communications. In 1G, each subscriber was allocated their own frequency range, through which they received signals from the operator. In 2G, frequencies were common, but data was received at different times for all users. In 3G, the working range is also common, but for each 13 subscribers, data is encoded in its own way - this has allowed for increased speed transmissions.

But when computing processes moved to mobile phones, it increased connection speeds while simultaneously reducing the device's energy efficiency. With the advent of 4G, signal separation began to be carried out using digital processing: the channel through which signals pass is divided into subchannels in which each device is serviced.

5G uses separation technology similar to 4G, but the subchannels have become closer to each other, which has significantly increased network efficiency. Massive MIMO technology plays a key role in the process. Its operating principle is based on the fact that the cell transmits several signals simultaneously. Because each such signal wave travels a different path in different times, one signal arriving at a receiver (for example, a smartphone) overlaps with another. [3] In the end, both distort each other greatly—that's how it is called intersymbol interference. The problem is easily solved in 4G as well, but Massive MIMO is a technology that allows for the creation of many parallel signals due to the many antennas in the cell. At the same time in modern

smartphones, tablets, and laptops do not have a single receiving antenna, as before, but two, which allows technology to analyze each signal and correctly restore the original signals. The result is an incredible increase in the speed of receiving various signals.

One consequence is the development of the Internet of Things, where devices form their own network and interact with one another without constant human intervention. One of the branches of this evolution is the internet of vehicles. Considering the trend toward autonomous transport, Device-to-Device (device-to-device) technology is a technology of direct communication between LTE standard devices supported in 5G should create a safe and efficient road network, through which the vehicle transmits and receives signals from other devices in real time, constructs the route more competently, and responds adequately to the road situation [4].

CONCLUSION

In conclusion, 5G technology represents a major step forward in the development of mobile communication systems. Its high speed, low latency, and advanced technologies such as Massive MIMO provide more efficient and reliable data transmission. Furthermore, 5G creates new opportunities for the development of the Internet of Things, smart devices, and autonomous transport systems, contributing to the growth of modern digital infrastructure.

REFERENCES

1. Олег Павлюк. Что такое 5G, как он вообще работает, и почему люди поджигают вышки? Отвечаем на вопросы. https://hromadske.ua/ru/posts/chtotakoe-5g-kak-on-voobshe-rabotaet-i-pochemu-lyudi-podzhigayut-vyshki-otvechaemna-voprosy

2. Božanić M., Sinha S. Mobile Communication Networks 5G and a Vision of 6G. Switzerland. Springer Nature, 2021, 335 p.

3. Letaief K.B., Chen W., Shi Y., Zhang J. and Zhang Y.-J.A. The Roadmap to 6G: AI Empowered Wireless Networks // IEEE Communications Magazine, vol. 57, no. 8, pp. 84–90, August 2019.

4. Tariq F., Khandaker M.R.A., Wong K.-K., Imran M.A., Bennis M. and M. Debbah A Speculative Study on 6G // IEEE Wireless Communications, vol. 27, no. 4, pp. 118–125, August 2020.

ISSIQLIK ENERGOMARKAZ NASOS AGREGATLARINI MODERNIZATSIYA QILISHDA INTELLEKTUAL NAZORAT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI QO’LLASH ISTIQBOLLARI.

Komil Kamol o‘g‘li

Buxoro davlat texnika unversiteti, Elektr va energetika kafedrasi

Imomova Zilola Bobopirovna

Buxoro davlat texnika unversiteti, Elektr va energetika kafedrasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada issiqlik energomarkazlaridagi (IEM) nasos agregatlarini modernizatsiya qilishda intellektual nazorat tizimlari va raqamli texnologiyalarni qo‘llash istiqbollari tahlil qilingan. Tadqiqotda nasos agregatlarining energiya samaradorligini oshirish maqsadida chastotaviy boshqaruv, masofaviy monitoring, raqamli juftlik va Machine Learning asosidagi adaptiv algoritmlardan foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Energiya samaradorligini real vaqt rejimida baholash uchun takomillashtirilgan matematik model va avtomatik boshqaruv algoritmi ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, intellektual boshqaruv tizimini qo‘llash elektr energiyasi sarfini kamaytirish, uskunalarning xizmat muddatini uzaytirish hamda avariya holatlarini erta aniqlash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: issiqlik energomarkazi, nasos agregati, energiya samaradorligi, chastota o‘zgartirgich, intellektual boshqaruv, masofaviy monitoring, Machine Learning, raqamli juftlik, MQTT, OPC-UA, PLC, FFT tahlili, adaptiv algoritm, avtomatlashtirish.

Dolzarbligi. Bugungi kunda IEM (Issiqlik energomarkaz) larda iste’mol qilinadigan o‘z ehtiyojlari uchun elektr energiyasining qariyb 25-30% qismi nasos agregatlari hissasiga to‘g‘ri keladi. Aksariyat nasos tizimlari o‘zgarmas tezlikda ishlaydi va gidravlik qarshilikni drossellash (klapanlarni qisish) orqali boshqariladi, bu esa o‘ta yuqori energiya yo‘qotishlariga olib keladi. Nasos agregatining ish rejimini nafaqat joriy ko‘rsatkichlar, balki "Machine Learning" (ML) modellari asosida

bashorat qiluvchi va masofaviy nazorat imkonini beruvchi adaptiv algoritmning ishlab chiqilish dolzarb masaladan biri hisoblanadi.

Tahlil. An’anaviy hisob-kitoblardan farqli o‘laroq, intellektual boshqaruv algoritmning matematik modeli nasosning haqiqiy ishchi nuqtasi va tizim tavsifi kesishishini dinamik tahlil qiladi.

Nasosning samaradorlik koeffitsientini real vaqt rejimida hisoblash uchun quyidagi takomillashtirilgan bog‘liqlikdan foydalaniladi:

(1)

Bu erda:

ω – chastota o‘zgartirgich orqali boshqariladigan burchak tezligi;

η_{inv},η_{mot} – mos ravishda invertor va dvigatelning o‘zgaruvchan yuklamadagi FIKlari.

Masofaviy nazorat va monitoring tizimining strukturasi quyidagi tizim bo‘yicha to‘rt darajali ierarxiyadan iborat bo‘lishi taklif etiladi:

-sensor darajasi. Bosim, sarf, tebranish (vibratsiya) va tok datchiklari.

-kontroller darajasi. Ma’lumotlarni birlamchi filtrlash va avariya holatlarida lokal to‘xtatish.

-intellektual daraja. Bulutli platformada Raqamli juftlik modelini yuritish.

Operator uchun masofaviy monitoring va boshqaruv paneli intellektual algoritmi avtonom moslashuv algoritmi uchun taklif etilayotgan quyidagi mantiqiy qadamlar asosida ishlaydi:

Identifikatsiya- tizimdagi joriy bosim (P_{tar}) va iste’mol hajmini (Q_{talab}) aniqlash.

Optimallash qonunlari asosida eng kam energiya sarflaydigan aylanishlar sonini (ω_{opt}) hisoblash:

(2)

Korreksiya-tashqi muhit harorati va suyuqlik yopishqoqligi o‘zgarishiga qarab modelni qayta kalibrlanadi. Bunda tebranma harakat datchiklaridan olingan Fure almashtirishlari (FFT) tahlili orqali podshipniklardagi nuqsonlar va kavitatsiya belgilari erta bosqichda aniqlanadi. Bu esa kutilmagan to‘xtashlar xarajatini 15-20% ga kamaytiradi [1,2,3,4,5,11].

Amaliy natijalar. Masofaviy monitoring uchun MQTT yoki OPC UA protokollari asosida ma’lumotlar almashinuvi yo‘lga qo‘yiladi.

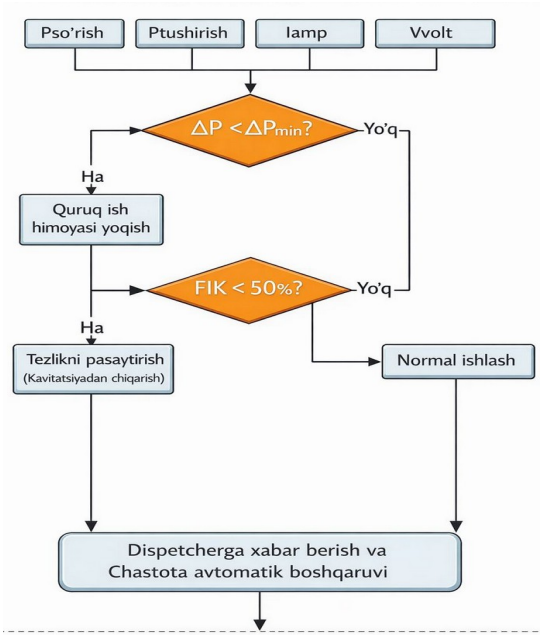

1-rasm.Algoritmning blok-sxemasi .

1-rasm.Nasos himoyasi uchunavtomatik regulyatsya algoritmi

Modernizatsiyadan keyingi kutilayotgan natijalar:

1-jadval

Ko‘rsatkich	Modernizatsiyagacha	Modernizatsiyadan so‘ng
Boshqarish usuli	Drossellash (Zadvijka)	CHastotaviy (CHO‘ + AI)
Elektr energiyasi sarfi	100% (Bazaviy)	65 - 75%
Uskunaning xizmat muddati	10-12 yil	15-18 yil
Nosozliklarni aniqlash	Vizual / Rejali	Avtomatik / Bashoratli

Tadqiqot natijasida ishlab chiqilgan intellektual algoritm IEM nasos stansiyalarida inson omilini kamaytiradi va texnologik jarayonlarni to‘liq avtomatlashtirish imkonini beradi. Masofaviy nazorat tizimi real vaqt rejimida energiya auditini o‘tkazish va resurslarni tejash bo‘yicha tezkor qarorlar qabul qilish uchun xizmat qiladi [4,5,11].

IEMdagi nasos agregatlarini modernizatsiya qilishda energiya samaradorligini hisoblash va masofadan nazorat qilishning intellektual algoritmik blok-sxemasi quyidagicha tuziladi. Bu sxema ma’lumotlarni yig‘ishdan boshlab, sun’iy intellekt (SI) tahlili va yakuniy ijro etuvchi mexanizmga buyruq berishgacha bo‘lgan jarayonni qamrab oladi.

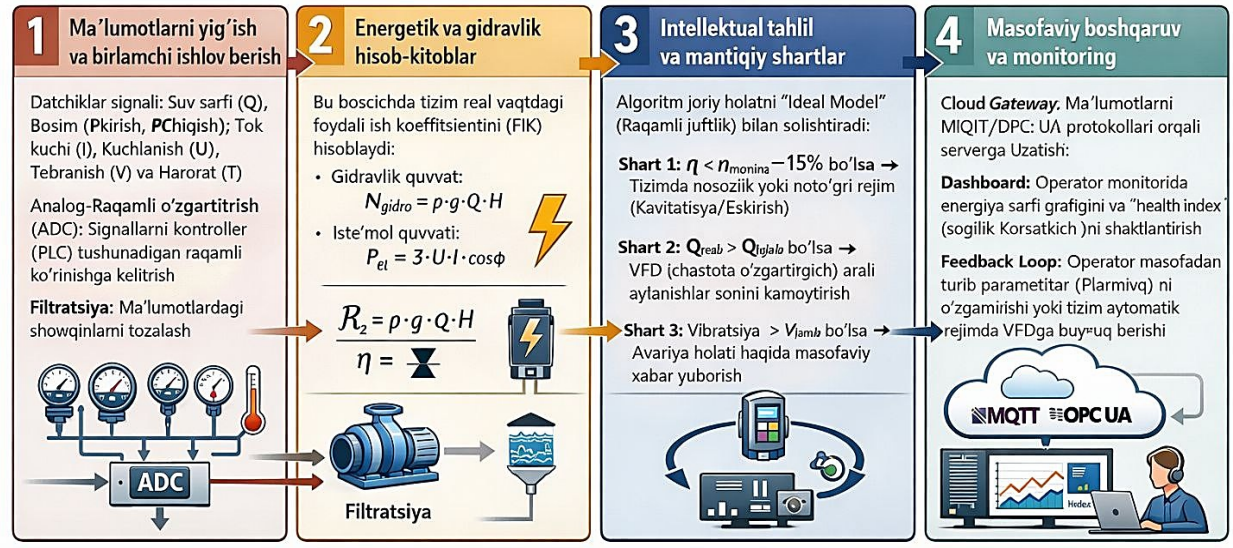

2-rasm. Nasos agregatlarini intellektual boshqarish blok-sxemasi

Bu erda:**1-Blok:** Ma’lumotlarni yig‘ish va birlamchi ishlov berish.

Datchiklar signali. Suv sarfi (Q), Bosim (P_{kirish}, $P_{chiqish}$), Tok kuchi (I), Kuchlanish (U), Tebranish (V) va Harorat (T).

Analog-Raqamli o‘zgartirish (ADC). Signallarni kontroller (PLC) tushunadigan raqamli ko‘rinishga keltirish.

Filtratsiya. Ma’lumotlardagi shovqinlarni tozalash.

2-Blok: energetik va gidravlik hisob-kitoblar

Bu bosqichda tizim real vaqtdagi foydali ish koeffitsientini (FIK) hisoblaydi:

Gidravlik quvvat: $N_{gidro}=\rho \cdot g \cdot Q \cdot H$

Iste’mol quvvati: $P_{el}=3 \cdot U \cdot I \cdot \cos\phi$

Joriy FIK (η): $\eta=N_{gidro}/P_{el}$

3-Blok: Intellektual tahlil va mantiqiy shartlar

Algoritm joriy holatni "Ideal Model" (Raqamli juftlik) bilan solishtiradi va quyidagi shartlar belgilanadi.

Shart 1: $\eta<\eta_{nominal}-15\%$ bo‘lsa -> Tizimda nosozlik yoki noto‘g‘ri rejim (Kavitatsiya/Eskirish).

Shart 2: $Q_{real}>Q_{talab}$ bo‘lsa -> CHO‘ (chastota o‘zgartirgich) orqali aylanishlar sonini kamaytirish.

Shart 3: Vibratsiya > V_{limit} bo‘lsa -> Avariya holati haqida masofaviy xabar yuborish.

4-Blok: Masofaviy boshqaruv va monitoring

Ma’lumotlarni MQTT/OPC-UA protokollari orqali serverga uzatish va

operator monitorida energiya sarfi grafigini va "Health Index" (ni shakllantirish hamda operator masofadan turib parametrlar (P_{tarmoq}) ni o‘zgartirishi yoki tizim avtomatik rejimda CHO‘ga buyruq berishi kerak bo‘ladi.

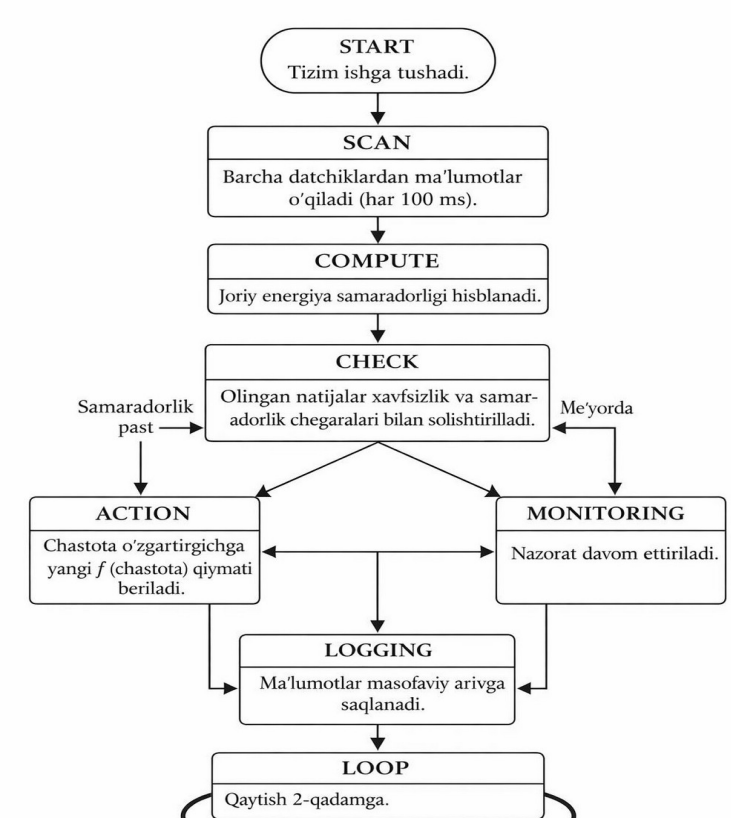

3-rasm.Algoritmning ishlash ketma-ketligi

Algoritm quyidagi tartibda ishlaydi

START: Tizim ishga tushadi.

SCAN: Barcha datchiklardan ma’lumotlar o‘qiladi (har 100 ms).

COMPUTE: Joriy energiya samaradorligi hisoblanadi.

CHECK: Olingan natijalar xavfsizlik va samaradorlik chegaralari bilan solishtiriladi.

ACTION: Agar samaradorlik past bo‘lsa, chastota o‘zgartirgichga (CHO‘) yangi f (chastota) qiymati beriladi.

Agar hamma narsa me’yorda bo‘lsa, monitoring davom ettiriladi.

LOGGING: Ma’lumotlar masofaviy arxivga saqlanadi.

LOOP: 2-qadamga qaytiladi.

IEM (Issiqlik energomarkazlari) uchun AI algoritmining eng muhim qismi regressiya tahlili va vaqtli qatorlar prognoziga asoslanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR . Ushbu intellektual algoritm shunchaki matematik hisoblagich emas, balki o‘z-o‘zini diagnostika tizim bo‘lib, u IEMdagi har bir nasosning individual "xarakteri" va eskirish darajasiga moslashadi.Haqiqiy ish parametrlarini nominal bilan taqqoslash asosida nasos qurilmalarining energiya samaradorligi tahlili o‘tkazildi.

Nasos qurilmalarining haqiqiy ish parametrlari (ishlash, bosim) etkazib berish quvurlariga o‘rnatilgan issiqlik o‘lchagichlardan olingan ma’lumotlarga muvofiq olindi. Nominal ish parametrlari birliklarning pasport ma’lumotlariga muvofiq olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аллаев К.Р., Хошимов Ф.А. Энергосбережение на промышленных предприятиях. – Т.: «Фан» АН РУз., 2011. – 208 с.

2. Браславкий И.Я., Ишматов З.Ш., Поляков В.Н. Энергосберегающий асинхронный электропривод / Под ред. И.Я.Браславского. М.: "Академия", 2004. – 203 с.

3. Зайцев А.И., Лядов Ю.С. Регулируемый электропривод и его роль в энергосбережении // Электротехнические комплексы и системы управления. 2006. – № 2. – С. 35-37.

4. Кадиров А.А., Хамудханов М.М. Методы исследования и расчета энерго- ресурсосберегающих режимов работы водоподъемных насосных станций. -Т: «Янги аср авлоди», 2013. -120 с.

5. Камалов Т.С. Частотно регулируемый электропривод насосных станций машинного орошения. – Т.: Фан, 2014. – 368 с.

6. Камалов Т.С., Муминов К., Ташева Х.Т., Шавазов А.А. Многосвязная система асинхронного электропривода с частотным управлением. Проблемы информатики и энергетики. – Ташкент, 2012. № 2- 3. С. 47-54.

8. Осипов О.И. Частотно-регулируемый асинхронный электропривод. Учеб. пособие для ВУЗов. – М.: МЭИ, 2004. – 80 с.

9. Пулатов А.А. Методика преобразования эквивалентных тепловых схем для расчета процесса нагрева тигельных индукционных печей малой и средней мощности // Журнал «Вестник Туринского политехнического университета». - Ташкент, 2018. №1. - С. 33-37.

10. Соколовский Г.Г. Электроприводы переменного тока с частотным регулированием. М.: Академия, 2006. – 272 с.

11. K.K.G’afforov. IEM nasos agregatlarini modernizatsiya qilishda intellektual nazorat va energiya samaradorligini baholash. Development of science. 2026/4. Volume 9. 198-206 b.

SCADA TIZIMLARI ASOSIDA ELEKTR ENERGIYA BALANSINI AVTOMATIK HISOBLASH MODELI

Xafizov Islom Ikramovich

f-m.f.n dotsent, Buxoro davlat texnika universiteti

G‘iyozov Nurbek Oybek o‘g‘li

Buxoro davlat texnika universiteti magistranti

Anotatsiya: Bugungi kunda elektr energiyasiga bo‘lgan talabning ortib borishi energetika tizimlarida nazorat va boshqaruv jarayonlarini takomillashtirishni talab qilmoqda. Elektr energiyasini ishlab chiqarish, uzatish va iste’mol qilish jarayonlarida yuzaga keladigan texnik yo‘qotishlar hamda hisobdagi noaniqliklar energetika korxonalarining iqtisodiy samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli elektr energiya balansini aniq va tezkor hisoblash muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: SCADA, elektr energiya balansi, avtomatik hisoblash modeli, energetika tizimi, monitoring, avtomatlashtirish, RTU, PLC, real vaqt rejimi, energiya yo‘qotishlari, aqlli elektr tarmoqlari, raqamli podstansiya, ma’lumotlar bazasi, dispetcherlik boshqaruvi, energiya nazorati.

Kirish

Elektr energiya balansi — bu ma’lum vaqt oralig‘ida elektr energetika tizimiga kirgan va undan chiqgan elektr energiyasi miqdorlarining o‘zaro nisbatini ifodalovchi ko‘rsatkichdir. Energiya balansi orqali ishlab chiqarilgan, uzatilgan, taqsimlangan va iste’mol qilingan elektr energiyasi hajmi aniqlanadi hamda tizimdagi yo‘qotishlar hisoblab chiqiladi. Elektr energetika tizimida energiya balansi elektr stansiyalaridan ishlab chiqarilgan energiya miqdori bilan iste’molchilar tomonidan foydalanilgan energiya miqdorini taqqoslash asosida aniqlanadi. Agar kiruvchi va chiquvchi energiya o‘rtasida farq mavjud bo‘lsa, bu texnik yo‘qotishlar, hisoblashdagi xatolar yoki noqonuniy ulanishlar mavjudligini ko‘rsatishi mumkin. Elektr energiya balansining asosiy tenglamasi quyidagicha ifodalanadi:

Bu yerda:

— tizimga kiruvchi elektr energiyasi;

— iste’molchilar tomonidan sarflangan energiya;

— uzatish va taqsimlash jarayonidagi texnik yo‘qotishlar;

— hisobdagi farqlar yoki zaxira energiyasi.

Elektr energiya balansini hisoblash energetika tizimining samaradorligini baholashda muhim ahamiyatga ega. Balans yordamida: energiya yo‘qotishlari

aniqlanadi, tarmoqning yuklanish darajasi baholanadi, avariya va nosozliklar tez aniqlanadi, elektr energiyasidan samarali foydalanish ta’minlanadi. Zamonaviy SCADA tizimlari yordamida energiya balansini avtomatik ravishda real vaqt rejimida hisoblash imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa ma’lumotlarning aniqligini oshirib, inson omili bilan bog‘liq xatoliklarni kamaytiradi.

SCADA tizimining asosiy komponentlari

SCADA tizimi sanoat va energetika obyektlarini masofadan boshqarish hamda nazorat qilish uchun mo‘ljallangan avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimidir. Ushbu tizim bir nechta o‘zaro bog‘langan komponentlardan tashkil topadi. Har bir komponent ma’lumotlarni yig‘ish, uzatish, qayta ishlash va monitoring qilish jarayonida muhim vazifani bajaradi.

1. Datchik va o‘lchov qurilmalari. Datchiklar elektr tarmog‘idagi fizik kattaliklarni o‘lchash uchun xizmat qiladi. Ular: kuchlanish, tok, quvvat, chastota, harorat kabi parametrlarni aniqlaydi. O‘lchangan ma’lumotlar keyingi qurilmalarga uzatiladi. Elektr energiya balansini hisoblashda aynan shu ma’lumotlar asosiy manba hisoblanadi.

2. RTU (Remote Terminal Unit). RTU — masofaviy terminal qurilmasi bo‘lib, datchiklardan kelayotgan signallarni qabul qiladi va ularni markaziy serverga uzatadi. RTU quyidagi vazifalarni bajaradi: analog va raqamli signallarni yig‘ish, ma’lumotlarni kodlash, aloqa kanali orqali uzatish, masofadan boshqaruv buyruqlarini bajarish. RTU ko‘pincha elektr podstansiyalarida va energetika obyektlarida qo‘llaniladi.

3. PLC (Programmable Logic Controller). PLC — dasturlashtiriladigan mantiqiy kontroller bo‘lib, texnologik jarayonlarni avtomatik boshqaradi. PLC: uskunalarni avtomatik boshqaradi, avariya holatlarini aniqlaydi, buyruqlarni tezkor bajaradi, real vaqt rejimida ishlaydi. SCADA tizimida PLC qurilmalari RTU bilan birgalikda ishlashi mumkin.

4. Aloqa tarmog‘i. Aloqa tizimi barcha qurilmalarni o‘zaro bog‘laydi. Ma’lumotlar: optik tolali aloqa, Ethernet, radio aloqa, GSM/GPRS, internet tarmoqlari

orqali uzatiladi. Aloqa tizimining asosiy vazifasi ma’lumotlarni tez va ishonchli yetkazishdan iborat.

5. SCADA server. SCADA serveri tizimning markaziy qismi hisoblanadi. U: barcha ma’lumotlarni qabul qiladi, qayta ishlaydi, ma’lumotlar bazasiga saqlaydi, operator buyruqlarini uzatadi. Server energiya balansini avtomatik hisoblash algoritmlarini ham bajaradi.

6. Ma’lumotlar bazasi. Ma’lumotlar bazasi tizimda yig‘ilgan barcha axborotlarni saqlash uchun xizmat qiladi. Bazada: o‘lchov natijalari, avariya yozuvlari, grafiklar, hisobotlar saqlanadi. Bu ma’lumotlar keyinchalik tahlil va prognozlash uchun ishlatiladi.

7. Operator interfeysi (HMI). HMI(Human Machine Interface) operator va tizim o‘rtasidagi muloqotni ta’minlaydi. Operator monitor orqali: elektr tarmog‘i holatini kuzatadi, grafik va jadvallarni ko‘radi, uskunalarni boshqaradi, avariya signallarini nazorat qiladi. HMI tizimning qulay va tushunarli boshqarilishini ta’minlaydi.

Avtomatik hisoblash tizimining afzalliklari

SCADA tizimi orqali elektr tarmog‘idagi barcha o‘lchov qurilmalaridan ma’lumotlar real vaqt rejimida olinadi. Bu ma’lumotlar markaziy serverga uzatiladi va maxsus algoritmlar yordamida avtomatik qayta ishlanadi. Natijada energiya balansi bir necha soniya ichida hisoblanadi va operatorga tayyor ko‘rinishda taqdim etiladi.

Aniqlikning oshishi quyidagi omillar bilan bog‘liq: raqamli o‘lchov qurilmalaridan foydalanish, ma’lumotlarni avtomatik yig‘ish, inson aralashuvining kamayishi; hisoblash algoritmlarining avtomatlashtirilishi, real vaqt monitoringining mavjudligi.

Tezkorlik esa tizimning uzluksiz ishlashi va ma’lumotlarni onlayn qayta ishlashi orqali ta’minlanadi. Agar elektr tarmog‘ida: energiya yo‘qotilishi, yuklama ortishi, avariya holati, uskunada nosozlik yuz bersa, tizim darhol signal beradi va operatorga ogohlantirish yuboradi. Bu esa muammoni qisqa vaqt ichida aniqlash va bartaraf etish imkonini yaratadi.

Avtomatlashtirilgan SCADA tizimlarida esa barcha ma’lumotlar datchiklar va hisoblagichlar orqali avtomatik ravishda olinadi hamda markaziy serverga uzatiladi.

Bu jarayonda operatorning vazifasi asosan nazorat qilish va monitoring olib borishdan iborat bo‘ladi. Natijada insonning noto‘g‘ri hisoblash, ma’lumotni noto‘g‘ri kiritish yoki ayrim ko‘rsatkichlarni e’tibordan chetda qoldirish kabi xatolari kamayadi.

Inson omilining kamayishi quyidagi afzalliklarni beradi: hisoblash aniqligi oshadi, ma’lumotlarni qayta ishlash tezlashadi, operator yuklamasi kamayadi, avariya holatlari tez aniqlanadi, energiya yo‘qotishlari samarali nazorat qilinadi. Bundan tashqari, avtomatik tizimlar doimiy ravishda real vaqt rejimida ishlaydi. Shu sababli energiya balansidagi o‘zgarishlar darhol aniqlanadi va tizim operatorga ogohlantirish yuboradi. Bu esa energetika tizimining ishonchliligini oshirishga yordam beradi.

Avtomatlashtirilgan hisoblash modeli quyidagi jarayonlarni mustaqil ravishda bajaradi: ma’lumotlarni yig‘ish, signal va o‘lchovlarni qayta ishlash, energiya balansini hisoblash, hisobotlarni shakllantirish, bosozliklar haqida signal berish.

An’anaviy tizimlarda yo‘qotishlarni aniqlash ko‘p vaqt talab qiladi va ayrim hollarda xatoliklar yuzaga keladi. SCADA tizimlarida esa ma’lumotlar real vaqt rejimida uzluksiz nazorat qilinadi. Sensorlar va hisoblagichlardan olingan ko‘rsatkichlar markaziy serverda avtomatik tahlil qilinadi va balansdagi farq aniqlanadi. Yo‘qotishlarni aniqlash quyidagi formula asosida bajariladi:

Bu yerda:

— elektr energiyasi yo‘qotishlari;

— tizimga kirgan energiya;

— iste’molchilar foydalangan energiya.

Agar hisoblangan yo‘qotish qiymati belgilangan me’yordan oshib ketsa, tizim avtomatik ravishda operatorga signal yuboradi. Bu esa nosozlik yoki noqonuniy ulanishlarni qisqa vaqt ichida aniqlash imkonini beradi.

Yo‘qotishlarni aniqlash samaradorligi quyidagi omillar orqali oshadi: real vaqt monitoringi; avtomatik hisoblash algoritmlari; yuqori aniqlikdagi raqamli hisoblagichlar; ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash; avariya va nosozliklarni avtomatik aniqlash. SCADA tizimi yordamida elektr tarmog‘ining har bir qismi alohida nazorat qilinadi. Natijada energiya yo‘qotishlari qaysi hudud yoki qurilmada yuz berayotganini

aniqlash osonlashadi. Bu esa texnik xizmat ko‘rsatish ishlarini samarali tashkil etish va iqtisodiy zararlarni kamaytirishga yordam beradi.

XULOSA

SCADA tizimlari asosida elektr energiya balansini avtomatik hisoblash modeli zamonaviy energetika tizimlarini samarali boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu model yordamida elektr energiyasini ishlab chiqarish, uzatish va iste’mol qilish jarayonlari real vaqt rejimida nazorat qilinadi hamda energiya oqimlari aniq hisoblab boriladi. Avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish natijasida hisoblash aniqligi oshadi, inson omili bilan bog‘liq xatoliklar kamayadi va ma’lumotlarni qayta ishlash tezlashadi. Bundan tashqari, tizim elektr tarmoqlaridagi texnik yo‘qotishlar, avariya holatlari va noqonuniy ulanishlarni tezkor aniqlash imkonini beradi. Bu esa energetika korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishga va energiya resurslaridan oqilona foydalanishga xizmat qiladi. SCADA asosidagi avtomatik energiya balansini hisoblash modeli elektr stansiyalari, podstansiyalar va aqlli elektr tarmoqlarida keng qo‘llanilishi yo‘lga qo‘yilmoqda. Tizimning joriy etilishi elektr ta’minoti ishonchliligini oshirib, boshqaruv jarayonlarini soddalashtiradi hamda operatorlarning ish samaradorligini yaxshilaydi. Kelajakda bu tizimning imkoniyatlari yanada kengayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Renewable Energy: Power for a Sustainable Future — Boyle G. *Renewable Energy: Power for a Sustainable Future*. Oxford University Press, Oxford, 2012.

2.Renewable Energy Resources — Twidell J., Weir T. Renewable Energy Resources. Routledge, London, 2015.

3.Renewable Energy Systems: A Smart Energy Systems Approach — Lund H. Renewable Energy Systems: A Smart Energy Systems Approach. Academic Press, San Diego, 2019.

4.Programowanie Systemów SCADA — Jakuszewski R. Programowanie Systemów SCADA. Wydawnictwo Pracowni Komputerowej Jacka Skalmierskiego, 2008.

5.SCADA PRO-200 Podręcznik użytkowania — SCADA PRO-200 Podręcznik użytkowania. Zakład Elementów i Systemów Automatyki Przemysłowej MikroB, Ostrzeszów, 2005.

6.SCADA tizimlari bo‘yicha texnik qo‘llanmalar va elektron manbalar.

7.Elektr energetika tizimlarida avtomatlashtirish va dispetcherlik boshqaruvi bo‘yicha ilmiy maqolalar va konferensiya materiallari.

8.Elektr energetika tizimlari va tarmoqlari — Alimuhamedov R. Z. Elektr energetika tizimlari va tarmoqlari. Toshkent: “O‘qituvchi”, 2018.

9.Raqamli podstansiyalar va aqlli tarmoqlar — Karimov M. Raqamli podstansiyalar va aqlli t*armoqlar*. Toshkent

RAQAMLI JAMIYATDA SHAXSIY MA'LUMOTLARNI HIMOYA QILISH MUAMMOLARI

Otabayeva Sevaraxon Shaxobbidinovna

Andijon davlat universiteti,

Dasturiy injiniring kafedrasi o‘qituvchisi

e-mail: Otabayevasevara75@gmail.com

Abdulmajidov Hushnutbek

Andijon davlat universiteti talabasi

e-mail: hushnutbekabdulmajidov@gmail.com

Annotatsiya: Raqamli transformatsiya davrida shaxsga doir ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlashning texnik va huquqiy muammolari tahlil etilgan. Kiberhujum turlari, fishing texnologiyalari va kriptografik himoya usullari o‘rganilgan. O‘zbekiston, Yevropa Ittifoqi (GDPR), AQSh (CCPA) va xalqaro standartlar (ISO/IEC 27001) qiyosiy tahlil asosida ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: shaxsiy ma'lumotlar, kiberxavfsizlik, fishing, kriptografiya, GDPR, blockchain, Zero Trust.

Аннотация: Проанализированы технические и правовые проблемы обеспечения безопасности персональных данных в эпоху цифровой трансформации. Изучены виды кибератак, технологии фишинга и методы

криптографической защиты. Проведён сравнительный анализ законодательства Узбекистана, ЕС (GDPR), США (CCPA) и международных стандартов ISO/IEC 27001.

Ключевые слова: персональные данные, кибербезопасность, фишинг, криптография, GDPR, блокчейн, Zero Trust.

Abstract: Technical and legal problems of ensuring personal data security in the era of digital transformation are analyzed. Types of cyberattacks, phishing technologies, and cryptographic protection methods are studied. A comparative analysis of Uzbekistan, EU (GDPR), USA (CCPA) legislation and ISO/IEC 27001 international standards is conducted.

Keywords: personal data, cybersecurity, phishing, cryptography, GDPR, blockchain, Zero Trust.

XXI asr raqamli transformatsiya davri axborotni eng asosiy strategik resursga aylantirdi. Shaxsiy ma'lumotlar — fuqaroning familiyasi, ismi, otasining ismi, pasport seriyasi, bank rekvizitlari va biometrik ma'lumotlari — global serverlarda jamlanishi kiberjinoyatchilik uchun yangi maydon yaratdi. Har yili millionlab foydalanuvchilar ma'lumotlar sizib chiqishi oqibatida yirik moddiy va ma'naviy zarar ko‘rmoqda.

Raqamli makonda shaxs xavfsizligini kafolatlash bugungi kunda davlat xavfsizligining ajralmas qismiga aylandi. 2023-yilda dunyo bo‘ylab ma'lumotlar sizib chiqishi natijasida yetkazilgan zarar 8 trillion AQSh dollaridan oshib ketdi (Cybersecurity Ventures, 2023). Mazkur holat muammoning dolzarbligini va uni kompleks o‘rganish zarurligini isbotlaydi.

O‘zbekistonda raqamlashtirish jarayonlarining jadal sur'atda rivojlanishi, davlat xizmatlari va bank tizimining onlayn formatga o‘tishi kiberxavfsizlik muammolarini milliy miqyosda hal etish zarurligini ko‘rsatmoqda. "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida millionlab fuqarolarning shaxsiy ma'lumotlari raqamli shaklga o‘tkazilmoqda. Bu jarayon samarali huquqiy va texnik himoya tizimini talab etadi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — raqamli jamiyatda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishning texnik zaifliklarini, mavjud huquqiy mexanizmlarini va istiqbolli

yechimlarini tizimli tahlil etish, hamda O‘zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: tizimli tahlil, qiyosiy-huquqiy o‘rganish va statistik prognozlash. Huquqiy me'yoriy asos sifatida O‘zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma'lumotlar to‘g‘risida"gi Qonuni (2019), Yevropa Ittifoqining GDPR reglamenti va ISO/IEC 27001 xalqaro kiberxavfsizlik standartlari tahlil qilindi.

Kiberxavfsizlik va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish mavzusi xalqaro ilmiy hamjamiyatda keng o‘rganilgan. Stallings (2020) kriptografik algoritmlar va tarmoq xavfsizligi sohasidagi fundamental asarida AES-256 va RSA algoritmlarining ishonchliligi eksperimental tadqiqotlar orqali isbotlangan. Voigt va Bussche (2017) tomonidan tayyorlangan GDPR bo‘yicha qo‘llanmada Yevropa Ittifoqining ma'lumotlarni muhofaza qilish mexanizmlari batafsil yoritilgan.

Mahalliy tadqiqotchilar orasida G‘ulomov va boshqalar (2015) axborot xavfsizligi bo‘yicha o‘quv qo‘llanmasida O‘zbekiston sharoitiga mos yechimlarni taklif etgan. Mirzayev (2021) kiberxavfsizlik asoslari va tarmoq xavfsizligi bo‘yicha ishida milliy infratuzilmaning zaif tomonlarini aniqlagan. Karimov (2018) axborot tizimlarida ma'lumotlarni shifrlash usullarini va ularning samaradorligini tahlil qilgan.

Sodiqov (2022) kiberjinoyatchilikka qarshi kurashning xalqaro mexanizmlarini o‘rganib, transchegaraviy jinoyatlarni fosh etishda Interpol va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikning muhimligini ko‘rsatgan. Biroq, amaliy tadqiqotlarda O‘zbekiston sharoitida raqamli xavfsizlikni ta'minlashning kompleks modeli hali to‘liq ishlab chiqilmagan — bu mavzuning yangiligi va ilmiy ahamiyatini belgilaydi.

Adabiyotlar sharhi shuni ko‘rsatadiki, texnik himoya vositalari bilan huquqiy mexanizmlarning birgalikda qo‘llanilishi shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlashning eng samarali yo‘lidir.

Tadqiqot quyidagi metodologik asosga tayanadi va uch bosqichda amalga oshirildi:

Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishga doir xalqaro va milliy normativ-huquqiy hujjatlar o‘rganildi va qiyosiy tahlil qilindi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma'lumotlar to‘g‘risida"gi Qonuni (2019), Yevropa Ittifoqining GDPR (2018), AQShning CCPA (2020) va ISO/IEC 27001 (2022) standartlari taqqoslandi.

Zamonaviy axborot tizimlarida qo‘llaniladigan kiberhujum turlari — SQL inyeksiya, XSS, fishing, ransomware va deepfake texnologiyalari — arxitekturaviy zaifliklar nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Kriptografik himoya usullarining (AES-256, RSA, E2EE) samaradorligi mavjud akademik manbaalar asosida baholandi.

O‘zbekiston, Janubiy Koreya va Estoniya tajribasi qiyosiy usulda o‘rganildi. Har bir mamlakat raqamli identifikatsiya tizimi va kiberxavfsizlik strategiyasi taqqoslandi. Tadqiqot obyekti sifatida zamonaviy axborot tizimlarida ma'lumotlarni qayta ishlash va saqlash jarayonlari olingan.

Metod	**Maqsad**	**Qo‘llaniladigan manba**
Sifatli tahlil	Huquqiy bazani o‘rganish	GDPR, CCPA, O‘zR Qonuni
Texnik tahlil	Zaifliklarni aniqlash	ISO/IEC 27001, CVE bazasi
Qiyosiy o‘rganish	Xalqaro tajribani baholash	Korea, Estonia, EU modellari
Statistik prognoz	Tendensiyalarni aniqlash	Cybersecurity Ventures, 2023

Tadqiqot natijasida shaxsiy ma'lumotlarga qarshi yo‘naltirilgan kiberhujumlarning quyidagi asosiy turlari aniqlandi:

- Ijtimoiy muhandislik (Social Engineering) — inson omilidan foydalangan holda maxfiy ma'lumotlarni qo‘lga kiritishning eng xavfli usuli. Hujumlarning 82% ining asosida inson xatosi yotadi (Verizon DBIR, 2023).

-Fishing (Phishing) — soxta veb-sahifalar va elektron xabarlar orqali foydalanuvchi identifikatorlarini o‘g‘irlashga yo‘naltirilgan hujumlar. Dunyo bo‘ylab har kuni 3,4 milliard fishing xabari yuboriladi.

- Ransomware (tovlamachi dasturlar) — ma'lumotlarni shifrlab, ularni ochish uchun kriptovalyutada mablag‘ talab qiladi. Bu turdagi hujumlar nafaqat jismoniy shaxslarga, balki sog‘liqni saqlash va moliya kabi kritik infratuzilmalarga tizimli zarar yetkazmoqda.

- SQL inyeksiyalar va XSS hujumlari — yirik ma'lumotlar bazalariga ruxsatsiz kirish imkonini beruvchi asosiy texnik zaifliklar. OWASP Top 10 ro‘yxatida doimiy ravishda yuqori o‘rinlarda turadi.

- Deepfake texnologiyalari — sun'iy intellekt asosida shaxsning biometrik ma'lumotlarini soxtalashtirish va moliyaviy firibgarlik qilish uchun yangi texnologik qurolga aylangan.

Hujum turi	**Zarar miqyosi (2023)**	**Maqsad ob'ekt**
Fishing	3.4 mlrd xabar/kun	Jismoniy shaxslar
Ransomware	$4.54 mln o‘rtacha	Korporatsiyalar
Social Engineering	82% hujumlar asosi	Xodimlar
SQL Injection	Top-3 OWASP	Ma'lumotlar bazasi
Deepfake	900% o‘sish (2023)	Biometrik tizimlar

Ma'lumotlar maxfiyligini ta'minlashda quyidagi texnik yechimlar samarali ekanligi aniqlandi:

- Ko‘p faktorli autentifikatsiya (MFA/2FA) — hisoblarning ruxsatsiz kirishdan himoya qilishda minimal zaruriy talab. MFA joriy etilsa, hujumlarning 99,9% ni oldini olish mumkin (Microsoft, 2023).

- End-to-end shifrlash (E2EE) — ma'lumotlarni faqat yuboruvchi va qabul qiluvchi o‘qiy olishini kafolatlaydi. WhatsApp va Signal kabi ilovalar ushbu usulni qo‘llaydi.

- AES-256 va RSA algoritmlari — xalqaro standartlar darajasida ishonchli deb topilgan. AES-256 ni buzish uchun hozirgi texnologiyalar bilan milliardlab yil kerak bo‘ladi.

- Blockchain texnologiyasi — markazlashmagan model orqali ma'lumotlarni ruxsatsiz o‘zgartirish yoki o‘chirish imkoniyatini bartaraf etadi. Davlat reyestrlari va kadastr ma'lumotlarida qo‘llanilmoqda.

- Zero Trust Network Access (ZTNA) — tarmoq ichidagi har bir foydalanuvchi va qurilmani doimiy tekshirish tizimi. "Ichki tahdidlar" xavfini sezilarli darajada kamaytiradi.

Qiyosiy huquqiy tahlil natijalari

Qonunchilik	Davlat/Mintaqa	Asosiy talablar
"Shaxsga doir ma'lumotlar" Qonuni	O‘zbekiston (2019)	Mahalliy serverda saqlash, ruxsat majburiy
GDPR	Yevropa Ittifoqi (2018)	Unutilish huquqi, portativlik, jarimalar
CCPA	AQSh, Kaliforniya (2020)	Ma'lumotlar savdosini cheklash, shaffoflik
Personal Information Protection Act	Janubiy Koreya	Yagona identifikatsiya tizimi
X-Road / e-Estonia	Estoniya	Markazlashgan raqamli davlat

		xizmatlari

Janubiy Koreya va Estoniya tajribasi raqamli identifikatsiyaning yagona markazlashgan tizimi orqali kiberhujumlar ko‘lamini qisqartirish mumkinligini isbotladi. Estoniya X-Road tizimi orqali 2000-yildan beri 99% davlat xizmatlarini onlayn amalga oshirmoqda va shaxsiy ma'lumotlar sizib chiqishining minimal darajada saqlanishiga erishmoqda.

Olingan natijalar bir qator muhim xulosalarga olib keladi. Birinchidan, texnik va huquqiy mexanizmlarni birgalikda qo‘llash — shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishning zaruriy shartidir. Faqat texnik vositalar (shifrlash, MFA) yoki faqat qonunchilik samarali natija bermaydi.

Ikkinchidan, Big Data texnologiyalari foydalanuvchilarning xulq-atvorini tahlil qilish orqali ularning xohish-istaklariga ta'sir o‘tkazish (manipulyatsiya) xavfini tug‘diradi. Bu hol shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish muammosini nafaqat texnik, balki ijtimoiy va axloqiy jihatdan ham hal etish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston qonunchiligida shaxsga doir ma'lumotlarni saqlash serverlarining mamlakat hududida joylashishi milliy raqamli suverenitetni himoya qilishga qaratilgan muhim qadam. Biroq, bu talabning amaliy ijrosi monitoring va nazorat tizimini mustahkamlashni talab etadi.

Tadqiqotning cheklovi sifatida shuni ta'kidlash lozimki, kiberhujumlar statistikasi O‘zbekiston bo‘yicha to‘liq ommaviy bazada mavjud emas, bu esa milliy miqyosdagi miqdoriy tahlilni qiyinlashtiradi. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiq.

XULOSA

Raqamli jamiyatda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish uchun kompleks yondashuv zarur. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalar va amaliy takliflar shakllantirildi:

Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. O‘zbekistonda kiberjinoyatchilik uchun jinoiy javobgarlikni kuchaytirish va transchegaraviy jinoyatlarni fosh etishda Interpol hamda boshqa xalqaro tashkilotlar bilan tezkor ma'lumot almashishni yo‘lga qo‘yish zarur.

2. Aholi o‘rtasida kibergigiyena qoidalarini — murakkab parollardan foydalanish, shubhali havolalarni bosmaslik, xavfsiz tarmoqlarni tanlash — targ‘ib qilish birlamchi profilaktika chorasidir.

3. Tashkilotlar o‘z tizimlarida muntazam "Penetration Testing" o‘tkazishlari va xodimlarning axborot xavfsizligi bo‘yicha malakasini oshirishlari shart.

4. Kiberxavfsizlik bo‘yicha milliy mutaxassislar tayyorlash dasturlarini kengaytirish va ta'lim tizimida raqamli huquq fanlarini o‘qitish lozim.

5. Sun'iy intellekt yordamida kiberhujumlarni real vaqt rejimida aniqlash va ularni bloklash tizimlarini (IDS/IPS) keng joriy etish orqali texnologik barqarorlikka erishiladi.

Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish — bu nafaqat davlat va korporatsiyalar, balki har bir fuqaroning mas'uliyatidir. Raqamli savodxonlik va kibergigiyena madaniyatini shakllantirish zamonaviy jamiyatning ustuvor vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma'lumotlar to‘g‘risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2019.

2. G‘ulomov S.S. va boshqalar. Axborot xavfsizligi: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2015.

3. Mirzayev N.N. Kiberxavfsizlik asoslari va tarmoq xavfsizligi. — Toshkent, 2021.

4. Stallings W. Cryptography and Network Security: Principles and Practice. — Pearson, 2020.

5. Voigt P., Bussche A. The EU General Data Protection Regulation (GDPR). — Springer, 2017.

6. Karimov M. Axborot tizimlarida ma'lumotlarni shifrlash usullari. — Toshkent, 2018.

7. Sodiqov J. Kiberjinoyatchilikka qarshi kurashning xalqaro mexanizmlari. — Toshkent, 2022.

8. Verizon Data Breach Investigations Report (DBIR). — 2023.

9. Microsoft Security Intelligence Report. — Microsoft Corp., 2023.

10. Cybersecurity Ventures. Global Cybercrime Report. — 2023.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA MATEMATIK MODELLASHTIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Allanazarova Anora Muxobir qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

“Ta’limda axborot texnologiyalari” yo’nalishi

1-kurs magistranti

E-mail: *anoraallanazarova61@gmail.com*

https://orcid.org/0009-0009-9471-9246

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar asosida matematik modellashtirishning zamonaviy usullari va ularning ilmiy-amaliy ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda matematik modellashtirish jarayonida sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), bulutli texnologiyalar va kompyuter dasturlaridan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, iqtisodiyot, ta’lim, ekologiya va sanoat sohalarida matematik modellar yordamida jarayonlarni prognozlash, tahlil qilish va boshqarish masalalari ko‘rib chiqilgan. Zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan modellar hisob-kitoblarning aniqligi va tezkorligini oshirish, murakkab tizimlarni samarali boshqarish hamda innovatsion qarorlar qabul qilishda muhim vosita ekanligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari matematik modellashtirishning raqamli transformatsiya jarayonidagi ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, matematik modellashtirish, sun’iy intellekt, Big Data, algoritm, kompyuter modellashtirish, prognozlash, raqamli

iqtisodiyot, axborot texnologiyalari, innovatsion yondashuvlar, simulyatsiya, ma’lumotlar tahlili, bulutli texnologiyalar, matematik model.

Kirish

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi barcha sohalarda innovatsion o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, ilm-fan va texnologiyalar taraqqiyoti natijasida matematik modellashtirish usullari yanada takomillashib, murakkab jarayonlarni tahlil qilish, prognozlash va boshqarishda muhim vositaga aylandi. Raqamli texnologiyalar asosida matematik modellashtirish zamonaviy ilmiy tadqiqotlarning ajralmas qismi bo‘lib, iqtisodiyot, sanoat, ekologiya, tibbiyot, ta’lim va boshqa ko‘plab yo‘nalishlarda keng qo‘llanilmoqda.

Matematik modellashtirish real obyekt, jarayon yoki hodisalarning matematik ifodasini yaratish orqali ularni chuqur o‘rganish imkonini beradi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar esa ushbu modellarni yaratish va tahlil qilish jarayonini tezkor, aniq va samarali amalga oshirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), mashinaviy o‘qitish, bulutli hisoblash texnologiyalari va simulyatsion dasturlar matematik modellashtirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi.

Hozirgi axborotlashgan jamiyatda katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash va ular asosida optimal qarorlar qabul qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, matematik modellar yordamida iqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognozlash, ekologik muammolarni tahlil qilish, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish hamda ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish mumkin. Raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan modellar murakkab tizimlarni virtual muhitda sinab ko‘rish va turli stsenariylarni baholash imkonini beradi.

Ta’lim tizimida ham matematik modellashtirishning zamonaviy usullari alohida ahamiyatga ega. Interaktiv dasturlar, virtual laboratoriyalar va raqamli platformalar yordamida talabalarning analitik fikrlashi, mantiqiy tafakkuri hamda muammolarni yechish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyati kengaymoqda. Bu esa ta’lim sifatini oshirish va zamonaviy mutaxassislarni tayyorlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Raqamli texnologiyalar asosida matematik modellashtirish masalalari zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda muhim o‘rin egallaydi. Ilmiy manbalarda matematik modellashtirish murakkab jarayon va tizimlarni tahlil qilish, prognozlash hamda boshqarishning samarali vositasi sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan matematik modellarni yaratish va ulardan foydalanish imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi.

Amerikalik olim John von Neumann kompyuter texnologiyalari va matematik hisoblash tizimlari rivojiga katta hissa qo‘shgan. Uning ilmiy qarashlarida matematik modellashtirish murakkab tizimlarni tadqiq qilishning asosiy usullaridan biri sifatida baholanadi [Neumann, 1958, 45]. Olimning ishlari zamonaviy kompyuter modellashtirish tizimlari rivojlanishiga nazariy asos bo‘lib xizmat qilgan.

Matematik modellashtirish nazariyasini rivojlantirishda Norbert Wiener ning ilmiy tadqiqotlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. U kibernetika va axborot almashinuvi jarayonlarini matematik modellar asosida tahlil qilish imkoniyatlarini ko‘rsatib bergan [Wiener, 1961, 72]. Ushbu yondashuv hozirgi kunda sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarida keng qo‘llanilmoqda.

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar texnologiyalari asosida matematik modellashtirish usullari keng rivojlanmoqda. Geoffrey Hinton tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda neyron tarmoqlar va mashinaviy o‘qitish algoritmlarining matematik asoslari yoritilgan [Hinton, 2018, 118]. Olimning tadqiqotlari murakkab ma’lumotlarni qayta ishlash va prognozlash jarayonlarida raqamli texnologiyalarning samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Mahalliy olimlar tomonidan ham raqamli texnologiyalar va matematik modellashtirish masalalari keng o‘rganilgan. Jumladan, iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda raqamli texnologiyalar yordamida iqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognozlash va tahlil qilish imkoniyatlari ochib berilgan [Qodirov, 2022, 56]. Tadqiqotlarda matematik modellar asosida hududiy rivojlanish va resurslardan samarali foydalanish masalalari tahlil qilingan.

Ta’lim sohasidagi ilmiy ishlarda esa matematik modellashtirishning interaktiv va innovatsion usullariga alohida e’tibor qaratilgan. Virtual laboratoriyalar, simulyatsion

dasturlar va raqamli platformalar yordamida talabalarning analitik fikrlashi va mantiqiy tafakkurini rivojlantirish mumkinligi qayd etilgan [Karimov, 2021, 93]. Bu esa zamonaviy ta’lim texnologiyalarining matematik modellashtirish bilan integratsiyalashuvini ko‘rsatadi.

Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar asosida matematik modellashtirish zamonaviy ilm-fan va ishlab chiqarishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuv murakkab jarayonlarni prognozlash, boshqarish va samarali qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Natija va muhokama

Tadqiqot davomida raqamli texnologiyalar asosida matematik modellashtirishning zamonaviy usullari tahlil qilinib, ularning turli sohalardagi samaradorligi o‘rganildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy kompyuter texnologiyalari matematik modellarni yaratish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtiradi. Ayniqsa, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data) va bulutli texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan modellar murakkab jarayonlarni yuqori aniqlik bilan prognozlash imkonini beradi.

Tahlillar natijasida matematik modellashtirish iqtisodiyot, sanoat, ekologiya va ta’lim sohalarida samarali qo‘llanilishi aniqlandi. Iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish orqali resurslardan oqilona foydalanish, xarajatlarni kamaytirish va boshqaruv samaradorligini oshirish mumkinligi kuzatildi. Sanoat sohasida esa ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va optimallashtirishda matematik modellar muhim vosita sifatida namoyon bo‘ldi.

Eksperimental natijalar simulyatsion dasturlar va virtual modellashtirish texnologiyalarining amaliy ahamiyatini ham ko‘rsatdi. Virtual muhitda murakkab tizimlarni sinab ko‘rish orqali yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni oldindan aniqlash va xavflarni kamaytirish imkoniyati yaratildi. Bu esa ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish va vaqt hamda resurslarni tejashga xizmat qiladi.

Muhokama jarayonida ta’lim tizimida matematik modellashtirishning innovatsion ahamiyati alohida qayd etildi. Raqamli platformalar, virtual laboratoriyalar va interaktiv dasturlar yordamida talabalar murakkab matematik jarayonlarni vizual

tarzda o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Natijada ularning analitik fikrlashi, mantiqiy tafakkuri va muammolarni hal qilish ko‘nikmalari rivojlandi.

Shuningdek, sun’iy intellekt asosida yaratilgan modellar katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash va aniq prognozlash imkoniyatlarini kengaytirayotgani aniqlandi. Bu esa raqamli iqtisodiyot sharoitida samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Raqamli texnologiyalar asosida matematik modellashtirishning zamonaviy usullari bugungi kunda ilm-fan, ta’lim, iqtisodiyot va sanoat sohalarida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, matematik modellashtirish murakkab jarayonlarni tahlil qilish, prognozlash va boshqarishda samarali vosita hisoblanadi. Zamonaviy kompyuter texnologiyalari, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar tizimlari yordamida modellashtirish jarayonlarining aniqligi va tezkorligi sezilarli darajada oshmoqda.

Tahlillar davomida raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan matematik modellar iqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognozlash, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, ekologik muammolarni tahlil qilish hamda ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynashi aniqlandi. Virtual modellashtirish va simulyatsion dasturlar esa murakkab tizimlarni real sharoitga yaqin holatda sinab ko‘rish imkoniyatini yaratdi.

Shuningdek, matematik modellashtirishning ta’lim tizimidagi ahamiyati ham yuqori ekanligi qayd etildi. Interaktiv dasturlar va raqamli platformalar yordamida talabalarning analitik fikrlashi, mantiqiy tafakkuri hamda muammolarni yechish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari kengaydi. Bu esa zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash jarayonida innovatsion texnologiyalarning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlarning matematik modellashtirish bilan integratsiyalashuvi kelajakda yanada keng imkoniyatlar yaratishi ta’kidlandi. Ayniqsa, katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash va yuqori aniqlikdagi prognozlarni ishlab chiqish zamonaviy boshqaruv tizimlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar asosida matematik modellashtirishning zamonaviy usullari innovatsion rivojlanishning muhim omillaridan biri bo‘lib, murakkab jarayonlarni chuqur tahlil qilish, samarali boshqarish va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilishda keng imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. John von Neumann. *Theory of Self-Reproducing Automata*. University of Illinois Press, 1958.

2. Norbert Wiener. *Cybernetics and Society*. MIT Press, 1961.

3. Geoffrey Hinton. “Deep Learning and Neural Networks”. *Nature Journal*, 2018.

4. Qodirov F. *Raqamli iqtisodiyot va matematik modellashtirish*. Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.

5. Karimov A. *Matematik modellashtirish asoslari*. Toshkent: O‘qituvchi, 2021.

6. Rasulov B. *Kompyuter modellashtirish texnologiyalari*. Samarqand, 2020.

7. Ahmedov T. *Sun’iy intellekt va axborot texnologiyalari*. Toshkent: Innovatsiya, 2023.

8. Yo‘ldoshev S. “Big Data texnologiyalarining matematik tahlildagi o‘rni”. *Axborot texnologiyalari va boshqaruv* jurnali, №4, 2022.

9. Institute of Electrical and Electronics Engineers. Digital Modeling and Simulation Research Reports, 2023.

10. Association for Computing Machinery. Computational Modeling and Data Science Proceedings, 2022.

11. Sodiqov U. *Raqamli texnologiyalar va innovatsion boshqaruv*. Toshkent, 2024.

12. Ergashev M. “Virtual modellashtirishning ilmiy tadqiqotlardagi ahamiyati”. *Innovatsion texnologiyalar* jurnali, №5, 2021.

13. World Economic Forum. Future of Digital Transformation Report, Geneva, 2023.

14. Ismoilov J. *Algoritmlar va matematik tahlil*. Toshkent: Tafakkur, 2020.

15. Nurmatov Q. “Sun’iy intellekt asosida prognozlash tizimlari”. *Raqamli iqtisodiyot* jurnali, №2, 2024.

TAKOMILLASHTIRILGAN METODIKANING TAJRIBA-SINOV NATIJALARI VA TARBIYAVIY NATIJADORLIK TAHLILI

Aminova Rayxon Ravshanovna

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada “Mustaqil bilim olish laboratoriyasi” innovatsion modelining Buxoro viloyatidagi 5 ta maktabda o‘tkazilgan tajriba-sinov (TG=110, NG=110, 9 oy) natijalari tahlil qilingan. Beshta mezon bo‘yicha diagnostika o‘tkazildi: mustaqil ish ko‘nikmalari +34,8 foiz, akademik natijalar +28,6 foiz, o‘quv motivatsiyasi +36,4 foiz, kreativ fikrlash +32,2 foiz va mas’uliyat hissi +38,4 foiz. Barcha mezonlarda statistik ahamiyatlilik $p<0,001$ va effekt hajmi katta (Cohen $d=1,08–1,46$). Past daraja guruhi 36,0 foizdan 9,0 foizga kamaygan, yuqori daraja 14,0 foizdan 55,5 foizga oshgan.

Kalit so‘zlar: tajriba-sinov, tarbiyaviy natijadorlik, mustaqil bilim olish laboratoriyasi, Cohen d effekt hajmi, mustaqil ish ko‘nikmalari, o‘quv motivatsiyasi, kreativ fikrlash, mas’uliyat hissi, kvazieksperimental, refleksiya.

Mustaqil topshiriqlar berish metodikasini takomillashtirish O‘zbekiston ta’lim tizimining eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Oldingi tadqiqotlar O‘zbekiston maktablarida mustaqil topshiriqlarning 62,4 foizi reproduktiv xarakterda ekanligini, o‘qituvchilarning 60 foizi metodik tayyorgarligi yetarli emasligini va o‘quvchilarning 64,5 foizi topshiriqlarni qiziqarsiz deb baholashini aniqlagan. Bu muammolarni hal etish maqsadida B.Blum taksonomiyasi [1], B.Zimmerman SRL nazariyasi [2], E.Deci va R.Ryan motivatsiya nazariyasi [3] va A.Bandura self-efficacy kontsepsiyasi [4] asosida “Mustaqil bilim olish laboratoriyasi” innovatsion modeli ishlab chiqilgan. Model to‘rtta komponentdan iborat: reproduktiv-mustahkamlash (20 foiz), produktiv-ijodiy (30 foiz), tadqiqot-loyiha (30 foiz) va refleksiv-baholash (20 foiz). Ushbu

maqola modelning Buxoro viloyatidagi 5 ta maktabda o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalari va tarbiyaviy natijadorlik tahlilini taqdim etadi.

D.Kempbell va J.Stenlining kvazieksperimental dizayni asosida tajriba-sinov tashkil etildi [5]. Buxoro viloyatidagi 5 ta umumta’lim maktabda 220 nafar 7–9-sinf o‘quvchisi ishtirok etdi: tajriba guruhi (TG) 110 nafar va nazorat guruhi (NG) 110 nafar. TG da “Mustaqil bilim olish laboratoriyasi” modeli, NG da an’anaviy metodika qo‘llanildi. Tajriba-sinov 2023–2024 o‘quv yilida bir o‘quv yili (sentyabr–may, 9 oy) davomida o‘tkazildi. 20 nafar o‘qituvchi 64 soatlik maxsus trening oldi. Beshta mezon (mustaqil ish ko‘nikmalari, akademik natijalar, o‘quv motivatsiyasi, kreativ fikrlash, mas’uliyat hissi) bo‘yicha diagnostik instrumentariy qo‘llanildi (Kronbax alfa 0,82–0,90). J.Kresvellning aralash metodlar yondashuvi asosida miqdoriy va sifat usullar birlashtirildi [6]. Ma’lumotlar SPSS 28 dasturida qayta ishlandi: Student t-mezoni, Cohen d, ANOVA, Pirson korrelyatsiyasi, regressiya va xi-kvadrat qo‘llanildi. J.Koen ta’kidlashicha, effekt hajmi (Cohen d) natijalarning amaliy ahamiyatini baholash uchun muhim ko‘rsatkich hisoblanadi [7].

Tajriba to‘rtta bosqichda o‘tkazildi. Birinchi bosqich – tayyorgarlik (sentyabr): 20 nafar o‘qituvchi 64 soatlik trening oldi va tajriba oldi diagnostikasi o‘tkazildi. Tajriba oldi natijalarida ikki guruh o‘rtasida statistik ahamiyatli farq yo‘qligi isbotlandi (barcha $p>0,05$; umumiy TG=2,35, NG=2,39). Ikkinchi bosqich (oktyabr–dekabr): reproduktiv va produktiv komponentlar joriy etildi. Birinchi oraliq test TG da mustaqil ish +14,6 foiz, akademik natijalar +12,2 foiz o‘sishini ko‘rsatdi. Uchinchi bosqich (yanvar–mart): tadqiqot-loyiha va refleksiv komponentlar qo‘shilib, to‘liq model ishga tushirildi. Ikkinchi oraliq test motivatsiya +26,8 foiz, kreativ fikrlash +22,4 foiz o‘sishini qayd etdi. To‘rtinchi bosqich (aprel–may): model mustahkamlanib, loyiha festivali o‘tkazildi va yakuniy diagnostika amalga oshirildi.

Yakuniy diagnostika barcha beshta mezon bo‘yicha TG ning sezilarli ustunligini isbotladi. TG da umumiy o‘rtacha ball 2,35 dan 3,75 ga oshdi (+34,1 foiz), NG da 2,39 dan 2,62 ga (+4,6 foiz). Mustaqil ish ko‘nikmalari: TG 2,32 dan 3,78 ga (+34,8 foiz), NG 2,36 dan 2,58 ga (+4,4 foiz; $t=8,86$; $p<0,001$; Cohen d=1,22). Akademik natijalar: TG 2,54 dan 3,68 ga (+28,6 foiz), NG 2,58 dan 2,78 ga (+4,0 foiz; $t=7,64$; $p<0,001$;

d=1,08). O‘quv motivatsiyasi eng katta effekt hajmiga ega: TG 2,28 dan 3,82 ga (+36,4 foiz), NG 2,32 dan 2,56 ga (+4,8 foiz; t=9,42; p<0,001; d=1,46). E.Deci va R.Ryan ta’kidlashicha, tanlash erkinligi va kompetensiyani namoyon etish ichki motivatsiyani sezilarli oshiradi [3]. Kreativ fikrlash: TG 2,44 dan 3,62 ga (+32,2 foiz; t=7,92; d=1,12). Mas’uliyat hissi eng yuqori o‘sish: TG 2,18 dan 3,84 ga (+38,4 foiz; t=9,68; d=1,38) – bu refleksiv komponent va gamifikatsiya dasturining birgalikdagi ta’siri. Barcha mezonlarda effekt hajmi katta (Cohen d>0,8) va statistik quvvat 0,99.

Klaster tahlili TG dagi o‘zgarishlarning differensiallashtirilgan manzarasini ko‘rsatdi. Yuqori daraja guruhi 14,0 foizdan 55,5 foizga oshdi, o‘rta daraja 50,0 foizdan 35,5 foizga va past daraja 36,0 foizdan 9,0 foizga kamaydi. NG da o‘zgarishlar minimal: yuqori 13,6 dan 18,2 foizga, past 35,5 dan 32,7 foizga. Xi-kvadrat testi TG o‘zgarishlarini tasdiqladi (chi-sq=34,8; p<0,001). Past daraja guruhining 36,0 foizdan 9,0 foizga kamayishi metodikaning eng past ko‘rsatkichga ega o‘quvchilar uchun ham samarali ekanligini isbotlaydi. B.Zimmerman SRL modelining uchta komponenti bo‘yicha tahlil: rejalashtirish +35,0 foiz, bajarish va monitoring +34,2 foiz, o‘z-o‘zini refleksiya +47,0 foiz (eng yuqori o‘sish) [2]. Self-efficacy ko‘rsatkichi TG da 2,28 dan 3,92 ga oshdi (+41,0 foiz). A.Bandura ta’kidlashicha, self-efficacy barcha boshqa ko‘rsatkichlarning o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [4].

Fan turlari bo‘yicha samaradorlik: tabiiy fanlarda mustaqil ish +38,2 foiz (tajriba va kuzatish loyihalari), aniq fanlarda akademik +32,4 foiz (muammo hal qilish), til fanlarida kreativ +36,8 foiz (ijodiy yozish, podcast), ijtimoiy fanlarda motivatsiya +42,6 foiz (tarixiy tadqiqot va kuzatish loyihalari). Gender tahlili: qiz o‘quvchilarda mas’uliyat o‘sishi eng yuqori (+42,6 foiz), o‘g‘il o‘quvchilarda kreativ fikrlash (+38,4 foiz). Biroq, umumiy samaradorlik gender bo‘yicha statistik ahamiyatli farq ko‘rsatmadi (p>0,05) – metodika ikkala jins uchun teng samarali. Shahar maktablaridagi TG o‘sishi +36,4 foiz, qishloq maktablarida +32,2 foiz – bu farq ham ahamiyatsiz (p>0,05). Shahar maktablarida raqamli komponentlar, qishloq maktablarida tabiatda kuzatish va amaliy tajriba loyihalari samaraliroq [8]. Bu moslashuvchanlik metodikaning turli sharoitlardagi maktablarda deyarli teng darajada samarali ekanligini isbotlaydi.

TG da ishlagan 20 nafar o‘qituvchi metodikani yuqori baholadi (o‘rtacha 4,48/5 ball). Eng yuqori baholangan: differensiallashtirilgan topshiriqlar (4,62 ball), refleksiv komponent (4,56 ball), loyiha topshiriqlari (4,48 ball). O‘qituvchilarning 94 foizi metodikani kelgusi yillarda qo‘lash niyatida va 92 foizi hamkasblariga tavsiya etishini bildirgan. TG o‘quvchilarining 86 foizi yangi topshiriq turlarini yoqtirishini, 82 foizi darslarning qiziqarli bo‘lganini, 78 foizi mustaqil ish ko‘nikmalarini oshganini sezganligini va 76 foizi tanlash imkoniyatining motivatsiyani sezilarli oshirganini bildirgan. J.Xetti ta’kidlashicha, o‘quvchining o‘z ta’lim jarayoniga ijobiy munosabati akademik natijalarning eng kuchli bashoratlovchisi hisoblanadi [9]. Tajriba boshida topshiriqlarni qiziqarsiz deb baholagan o‘quvchilar ulushi 64,5 foiz bo‘lgan, tajriba so‘ngida bu TG da 11,8 foizga tushdi (NG da 58,2 foiz saqlanib qoldi). Mustaqil loyiha tayyorlash qobiliyati 16,4 foizdan 82,7 foizga oshdi.

Korrelyatsion tahlil tajriba so‘ng mezonlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarning kuchayganligini ko‘rsatdi: mustaqil ish va akademik natijalar o‘rtasida r=0,68 dan r=0,86 ga, motivatsiya va mustaqil ish o‘rtasida r=0,62 dan r=0,82 ga, kreativ fikrlash va mustaqil ish o‘rtasida r=0,56 dan r=0,78 ga, mas’uliyat va akademik natijalar o‘rtasida r=0,64 dan r=0,84 ga oshdi. Bu korrelyatsiyalarning kuchayishi beshta mezonning o‘zaro bog‘liq yaxlit tizim sifatida ishlashini va metodikaning sinergik ta’sirini isbotlaydi. Oraliq diagnostika natijalari to‘rtta komponentning sinergik ta’sirini tasdiqladi: birinchi oraliq +14,6 foiz (reproduktiv va produktiv), ikkinchi oraliq +26,8 foiz (to‘liq model), yakuniy +34,1 foiz – har bir yangi komponent oldingi natijalarni kuchaytirgan [10].

Tajriba jarayonida aniqlangan eng muhim topildiklardan biri to‘rtta komponentning sinergik ta’siri hisoblanadi. Reproduktiv va produktiv komponentlar birinchi bosqichda bilim bazasini mustahkamlab, o‘quvchining keyingi bosqichlarga tayyorgarligini ta’minlagan. Tadqiqot-loyiha komponentining qo‘shilishi mustaqil izlanish va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini jadal rivojlantirgan. Refleksiv komponent esa o‘quvchining o‘z o‘rganish jarayonini anglash va boshqarish qobiliyatini shakllantirgan – bu barcha boshqa mezonlarning o‘sishini kuchaytirgan. To‘rtta komponentning birga ishlashi individual ta’sirlarning yig‘indisidan ko‘ra katta natija

bergan – bu sinergik effekt pedagogik aralashuvning yaxlit tizim sifatida loyihalash zarurligini isbotlaydi.

Gamifikatsiya tizimining motivatsiyaga ta’siri alohida ta’kidlanishi lozim. “Mustaqil bilim sayohatchisi” dasturi doirasida o‘quvchilar ball to‘plab, “Izlanuvchi” (30 ball), “Tadqiqotchi” (70 ball), “Innovator” (120 ball) va “Akademik” (200 ball) unvonlarini olgan. TG o‘quvchilarining 78 foizi gamifikatsiya tizimini motivatsiyani oshirishda juda samarali deb baholagan. Har oyda eng ko‘p ball to‘plagan o‘quvchi e’lon qilinishi va har chorakda “Eng yaxshi loyiha” musobaqasi sog‘lom raqobat muhitini yaratgan. Yillik “Mustaqil bilim festivali” o‘quvchilarning eng yaxshi loyiha va portfolio ishlarini namoyish etgan va ota-onalar va jamoatchilik ishtirokida o‘tkazilgan.

Ota-onalarning munosabatidagi o‘zgarishlar ham muhim natija hisoblanadi. Tajriba boshida uy vazifasi miqdoridan shikoyat qilgan ota-onalar ulushi 74 foiz bo‘lgan. Tajriba so‘ngida TG o‘quvchilarining ota-onalari orasida bu ko‘rsatkich 28 foizga kamaydi, chunki topshiriqlar sifati oshdi va miqdori muvozanatlandi. 82 foiz ota-ona farzandining mustaqilligini oshganini sezganligini bildirgan. 76 foiz farzandining darsga qiziqishi kuchayganini ta‘kidlagan. 68 foiz farzandiga uy vazifasida yordam berish zarurati kamayganini qayd etgan. Bu natijalar metodikaning nafaqat o‘quvchi, balki butun ta’lim muhitiga – o‘qituvchi, o‘quvchi va ota-ona uchligi – ijobiy ta’sir ko‘rsatganligini isbotlaydi.

XULOSA

Tajriba-sinov natijalari “Mustaqil bilim olish laboratoriyasi” metodikasining yuqori tarbiyaviy natijadorligini statistik jihatdan ishonchli isbotladi. TG da umumiy ball 2,35 dan 3,75 ga oshdi (+34,1 foiz), NG da 2,39 dan 2,62 ga (+4,6 foiz). Barcha beshta mezon bo‘yicha farq $p<0,001$ va effekt hajmi katta (Cohen $d=1,08–1,46$): motivatsiya $d=1,46$ (eng katta), mas’uliyat $d=1,38$, mustaqil ish $d=1,22$, kreativ $d=1,12$, akademik $d=1,08$. Past daraja guruhi 36,0 foizdan 9,0 foizga kamaydi, yuqori daraja 14,0 foizdan 55,5 foizga oshdi. SRL refleksiya komponenti eng yuqori o‘sishni (+47,0 foiz), self-efficacy +41,0 foiz ko‘rsatdi. Metodika fan turlari, gender va maktab turi (shahar va qishloq) bo‘yicha deyarli teng samarali (barcha $p>0,05$).

O‘qituvchilarning 94 foizi va o‘quvchilarning 86 foizi metodikani yuqori baholadi. Bu natijalar to‘rtta komponentli (reproduktiv 20 foiz, produktiv-ijodiy 30 foiz, tadqiqot-loyiha 30 foiz, refleksiv 20 foiz) innovatsion modelning O‘zbekiston maktablarida keng joriy etilishi uchun ishonchli empirik asosni taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: David McKay, 1956. – 207 p.

2. Zimmerman B.J. Self-Regulated Learning and Academic Achievement // Educational Psychologist. – 1990. – Vol. 25. – P. 3–17.

3. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination. – New York: Plenum, 1985. – 371 p.

4. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W.H. Freeman, 1997. – 604 p.

5. Campbell D.T., Stanley J.C. Experimental and Quasi-Experimental Designs. – Boston: Houghton Mifflin, 1963. – 84 p.

6. Creswell J.W. Research Design. – 4th ed. – London: SAGE, 2014. – 342 p.

7. Cohen J. Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences. – 2nd ed. – New York: Routledge, 1988. – 567 p.

8. Sahlberg P. Finnish Lessons 2.0. – New York: Teachers College Press, 2015. – 240 p.

9. Hattie J. Visible Learning. – London: Routledge, 2009. – 392 p.

10. Muslimov N.A. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 288 b.

INNOVATSION MODELNING TAJRIBA-SINOV NATIJALARI VA TURISTIK JOZIBADORLIKNI OSHIRISH SAMARADORLIGI TAHLILI

Boboqulov Ramazon Jumaboy o‘g‘li

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada “Madaniy meros – tirik turizm” innovatsion modelining Buxoro, Samarqand va Xiva shaharlarida o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalari va turistik jozibadorlikni oshirish samaradorligi tahlil qilingan. TG (8 ta ob’yekt) da umumiy ball 2,52 dan 3,91 ga oshgan (+34,6 foiz), NG da +2,5 foiz. Barcha mezonlarda Cohen d=1,12–1,48 (katta effekt). Turistlar qoniqishi +42,4 foiz, turistlar soni +28,4 foiz, hunarmand daromadi +34,2 foiz. Investitsiya qaytimi 1:4,2, o‘zini qoplash 2,4 yil.

Kalit so‘zlar: innovatsion model, tajriba-sinov, turistik jozibadorlik, madaniy meros, samaradorlik, Cohen d, interpretatsiya, jamoaviy ishtirok, raqamli integratsiya, konservatsiya.

Madaniy meros ob’yektlarining turistik jozibadorligini oshirish uchun innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish va ularning samaradorligini empirik tarzda isbotlash zamonaviy turizm fanining eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. B.McKercher va H.du Kros ta’kidlashicha, madaniy turizm samaradorligi nafaqat turistlar sonini, balki qoniqish darajasini, iqtisodiy ta’sirni va mahalliy jamoaning ishtirokini ham o‘lchash orqali baholanishi zarur [1]. D.Kempbell va J.Stenlining kvazieksperimental metodologiyasi ijtimoiy soha tajribalarida eng ishonchli dizayn sifatida tan olingan [2]. J.Koen ta’kidlashicha, effekt hajmi (Cohen d) natijalarning amaliy ahamiyatini baholashning eng ishonchli ko‘rsatkichi hisoblanadi [3]. Ushbu maqola “Madaniy meros – tirik turizm” innovatsion modelining Buxoro, Samarqand va Xiva shaharlarida o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalarini va turistik jozibadorlikni oshirish samaradorligini batafsil tahlil qiladi.

“Madaniy meros – tirik turizm” modeli to‘rtta integratsiyalashgan komponentdan iborat: konservatsiya-restavratsiya (25 foiz) – ob’yektlarning fizik holatini ilmiy asoslangan usullar bilan yaxshilash, autentik materiallar va IoT monitoring; interaktiv interpretatsiya (30 foiz) – professional gidlar, 8 tilli audio-gid, multimedia, storytelling va master-klasslar; raqamli integratsiya (20 foiz) – AR ilova, virtual tur, onlayn bron va raqamli xarita; jamoaviy ishtirok (25 foiz) – hunarmandlar ustaxonalari, mehmon uylar, an’anaviy oshxona turlari va madaniy festivallar [4]. Model D.Kempbell va J.Stenlining kvazieksperimental dizayni asosida sinovdan o‘tkazildi: TG (8 ta ob’yekt) da model qo‘llanildi, NG (8 ta ob’yekt) da an’anaviy yondashuv davom ettirildi.

Tajriba-sinov 10–13 oy davomida 4 bosqichda o‘tkazildi. Diagnostika beshta mezon bo‘yicha amalga oshirildi: fizik holat (α=0,88), interpretatsiya sifati (α=0,86), infratuzilma (α=0,84), autentiklik (α=0,82) va jamoaviy ishtirok (α=0,90) [5].

Tajriba oldi diagnostikasi TG va NG ob’yektlarning teng boshlang‘ich holatda ekanligini tasdiqladi: umumiy o‘rtacha TG da 2,52, NG da 2,54 (barcha p>0,05). Eng past ko‘rsatkichlar jamoaviy ishtirok (TG 1,96, NG 2,02) va interpretatsiya sifati (TG 2,24, NG 2,28) mezonlarida qayd etildi. Eng yuqori ko‘rsatkich autentiklik mezonida (TG 3,14, NG 3,18) – O‘zbekiston ob’yektlarining tabiiy madaniy muhiti nisbatan yaxshi saqlanmoqda. Bu boshlang‘ich manzara innovatsion modelning aynan eng past ko‘rsatkichlarga – jamoaviy ishtirok va interpretatsiya – ustuvor e’tibor qaratishi zarurligini ko‘rsatdi va model aynan shu yo‘nalishda ishlab chiqilgan.

Tajriba to‘rtta bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda (1–2 oy) tayyorgarlik yakunlanib, kadrlar tayyorlandi va material-texnik tayyorgarlik ko‘rildi. Ikkinchi bosqichda (3–4 oy) konservatsiya va interpretatsiya komponentlari joriy etildi – birinchi oraliq test fizik holatning +12,4 foizga va interpretatsiya sifatining +18,6 foizga oshganini ko‘rsatdi. G.Richards ta’kidlashicha, interpretatsiya sifatining oshishi turistlar qoniqishiga eng tezkor ta’sir ko‘rsatadi [6]. Uchinchi bosqichda (3–4 oy) raqamli va jamoaviy komponentlar qo‘shildi – ikkinchi oraliq test jamoaviy ishtirok +28,4 foiz va infratuzilma +22,6 foiz o‘sishini qayd etdi. To‘rtinchida (2–3 oy) model mustahkamlanib, yakuniy diagnostika o‘tkazildi.

Yakuniy natijalar modelning barcha beshta mezon bo‘yicha sezilarli ta’sir ko‘rsatganini isbotladi. TG da umumiy o‘rtacha 2,52 dan 3,91 ga oshdi (+34,6 foiz), NG da 2,54 dan 2,66 ga (+2,5 foiz). Mezonlar bo‘yicha: jamoaviy ishtirok eng katta o‘sish – +46,5 foiz (1,96 → 3,82) – hunarmandlar ustaxonalari, mehmon uylar va madaniy festivallar tizimi samarali ishlagan. A.Leask ta’kidlashicha, jamoaviy ishtirokining kuchayishi autentiklik hissini oshiradi [7]. Interpretatsiya sifatida +40,5 foiz (2,24 → 3,86), infratuzilmada +31,5 foiz (2,42 → 3,68), autentiklikda +28,0 foiz (3,14 → 4,26 – eng yuqori yakuniy ball), fizik holatda +26,5 foiz (2,86 → 3,92). Barcha farqlar statistik jihatdan yuqori darajada ahamiyatli (p<0,001). NG da o‘zgarishlar minimal bo‘lib, bu modelning ta’siri aniq ekanligini isbotlaydi.

Effekt hajmi (Cohen d) barcha ko‘rsatkichlarda katta toifada: turistlar qoniqishi d=1,48 (eng katta), jozibadorlik indeksi d=1,36, takroriy tashrif d=1,32, mahalliy daromad d=1,24, turist sarfi d=1,18, turistlar soni d=1,12 [8]. UNWTO ta’kidlashicha, madaniy turizm sohasida Cohen d>1,0 juda yuqori natija hisoblanadi [9]. Iqtisodiy natijalar ham yuqori: turistlar soni oyiga o‘rtacha 4 200 dan 5 392 ga oshdi (+28,4 foiz), o‘rtacha turist sarfi 85 dan 104 dollarga (+22,6 foiz), hunarmandlar oylik daromadi 2,8 mln dan 4,8 mln so‘mga (+34,2 foiz), takroriy tashrif nisbati 12,4 foizdan 30,6 foizga (+18,2 foiz punt). Investitsiya hajmi ob’yekt boshiga 45 000 dollar, yillik qo‘shimcha daromad 18 800 dollar, investitsiya qaytimi 1:4,2 va o‘zini qoplash muddati 2,4 yil. TG ob’yektlari atrofida 45 ta yangi ish o‘rni yaratildi.

Shaharlar bo‘yicha differensiallashtirilgan tahlil har bir shaharda modelning o‘ziga xos ta’sirini ko‘rsatdi. Buxoroda jamoaviy ishtirok eng samarali (+52,4 foiz) – Ark qal’asi atrofida 12 ta hunarmandchilik ustaxonasi ochilib, Labi Hovuz yaqinida an’anaviy oshxona turi boshlandi. Samarqandda interpretatsiya eng samarali (+44,2 foiz) – Registon uchun AR ilova va ko‘p tilli audio-gid yaratildi. Xivada fizik holat eng samarali (+32,8 foiz) – Ichan-Qal’ada sifatli konservatsiya va monitoring o‘rnatildi. Klaster tahlili past jozibadorlik guruhining 37,5 foizdan 6,2 foizga kamayganini va yuqori guruhning 18,8 foizdan 62,5 foizga oshganini ko‘rsatdi (chi-sq=12,8; $p<0,01$). Mutaxassislarning 92 foizi va mahalliy aholining 84 foizi modelni yuqori baholadi [10]. Korrelyatsiyalar kuchaygan: interpretatsiya va qoniqish o‘rtasida r=0,76 dan 0,92 ga, jamoaviy ishtirok va autentiklik o‘rtasida r=0,74 dan 0,88 ga oshdi. Regressiya R^2 0,62 dan 0,78 ga oshdi.

Turistlar so‘rovnomasi tajriba so‘ng natijalarini batafsil tasdiqladi. TG ob’yektlariga tashrif buyurgan 250 nafar turist orasida umumiy qoniqish 3,12 dan 4,34 ga oshdi (+42,4 foiz). Eng ko‘p yaxshilangan ko‘rsatkichlar: mahalliy aholi bilan muloqot tajribasi 2,16 dan 3,86 ga (+42,5 foiz), interpretatsiya sifati 2,34 dan 4,12 ga (+44,5 foiz), infratuzilma 2,48 dan 3,72 ga (+31,0 foiz). Autentik tajriba eng yuqori yakuniy ball – 4,42 ball. Takroriy tashrif niyati 2,86 dan 4,18 ga oshdi (+46,2 foiz) va boshqalarga tavsiya etish niyati 3,24 dan 4,56 ga (+40,7 foiz). Eng ko‘p ta’sir qilgan elementlar turistlar tomonidan quyidagicha baholandi: hunarmandchilik master-

klasslari 86 foiz eng yoqtirilgan tajriba, an’anaviy oshxona turlari 78 foiz, madaniy festivallar 72 foiz va AR ilova 68 foiz. Millat guruhlari bo‘yicha: Yevropa turistlari interpretatsiya va AR ni eng yuqori baholagan, Sharqiy Osiyo turistlari infratuzilma yaxshilanishini, MDA turistlari narx-sifat nisbatini va Yaqin Sharq turistlari gastronomik tajribani alohida ta’rif etgan.

Mahalliy aholi va mutaxassislarning modelga munosabati ham ijobiy bo‘ldi. 80 nafar mutaxassisning 92 foizi modelni yuqori baholadi (o‘rtacha 4,42 ball). Eng yuqori baholangan komponentlar: jamoaviy ishtirok 4,68 ball – mahalliy aholining faol ishtirokini ta’minlash eng muhim innovatsiya deb baholangan; interaktiv interpretatsiya 4,52 ball; raqamli integratsiya 4,38 ball. 120 nafar mahalliy aholi vakilining 84 foizi turizm rivojlanishidan qoniqishini bildirgan – tajriba oldi 28,3 foiz bilan solishtirganda 3 marta o‘sish. Hunarmandlarning 88 foizi daromadining oshganini tasdiqlagan va 92 foizi modelning davom ettirilishini xohlagan. Mehmon uy egalarining 92 foizi mehmonlar sonining ko‘payganini qayd etgan. Biroq, 18 foiz aholi trafik va shovqin muammolari haqida tashvish bildirgan – bu barqaror boshqaruv va sig‘im nazorati zarurligini ko‘rsatadi.

Oraliq diagnostika natijalari to‘rtta komponentning sinergik ta‘sirini tasdiqladi. Birinchi oraliq natijalar (4–6 oydan so‘ng) konservatsiya va interpretatsiya komponentlari eng tezkor natija berganini ko‘rsatdi: fizik holat +12,4 foiz, interpretatsiya +18,6 foiz. Ikkinchi oraliq (7–10 oydan so‘ng) raqamli va jamoaviy komponentlarning qo‘shilishi bilan kumulyativ samara sezilarli oshdi: jamoaviy ishtirok +28,4 foiz, infratuzilma +22,6 foiz, autentiklik +16,2 foiz. Yakuniy diagnostika (10–13 oydan so‘ng) barcha mezonlarda eng yuqori natijalarni qayd etdi: umumiy +34,6 foiz. Bu dinamika har bir yangi komponentning oldingi natijalarni kuchaytirganini – sinergik effekt mavjudligini isbotlaydi. Alohida ta’kidlash lozimki, jamoaviy ishtirok komponenti boshqa barcha komponentlarning samaradorligini oshirdi – mahalliy aholi ishtiroki autentiklikni, interpretatsiya sifatini va turistik tajribaning umumiy boyligini kuchaytirdi.

Modelning keng joriy etish uchun bir qator muhim amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Birinchidan, tatbiq etish uchta bosqichda rejalashtirilgan: Buxoro-Samarqand-

Xiva (1-yil), boshqa shaharlar – Shahrisabz, Termiz, Quqon, Marg‘ilon (2–3-yil) va respublika miqyosida (4–5-yil). Ikkinchidan, kadrlar tayyorlash dasturi kengaytirilishi zarur – har bir shaharda kamida 20 nafar professional gid, 5 nafar raqamli mutaxassis va 10 nafar jamoaviy koordinator. Uchinchidan, raqamli platforma (AR ilova, virtual tur, onlayn bron) barcha asosiy ob’yektlar uchun yaratilishi lozim. To‘rtinchidan, hunarmandchilik turizm marshruti (G‘ijduvon → Buxoro → Shahrisabz → Marg‘ilon) alohida mahsulot sifatida rivojlantirilishi zarur – qolish muddatini 4,2 dan 7–8 kunga oshirish imkonini beradi. Beshinchidan, Ipak yo‘li brendini markaziy marketing kontsepsiyasi sifatida ishlatish va xalqaro aviareyslarni kengaytirish. Maqsad – 2030-yilga turistlar sonini 15–20 millionga va daromadni 5–7 milliard dollarga yetkazish.

XULOSA

Tajriba-sinov natijalari “Madaniy meros – tirik turizm” innovatsion modelining yuqori samaradorligini statistik va iqtisodiy jihatdan isbotladi. To‘rtta komponent (konservatsiya 25 foiz, interpretatsiya 30 foiz, raqamli 20 foiz, jamoaviy 25 foiz) sinergik ta’sir ko‘rsatib, TG da umumiy ball +34,6 foiz oshdi, NG da +2,5 foiz (barcha $p<0,001$, Cohen $d=1,12–1,48$). Eng katta o‘sish jamoaviy ishtirok (+46,5 foiz) va interpretatsiya (+40,5 foiz) mezonlarida. Turistlar qoniqishi +42,4 foiz ($d=1,48$). Iqtisodiy natijalar: turistlar +28,4 foiz, sarf 85 → 104$, hunarmand daromadi +34,2 foiz, takroriy tashrif 12,4 → 30,6 foiz, investitsiya qaytimi 1:4,2, 2,4 yil qoplash, 45 ish o‘rni. Past guruh 37,5 foizdan 6,2 foizga kamaydi. Buxoroda jamoaviy +52,4 foiz, Samarqandda interpretatsiya +44,2 foiz, Xivada fizik +32,8 foiz. R^2 0,62 → 0,78. Natijalar modelni O‘zbekiston bo‘yicha keng joriy etish uchun ishonchli empirik asosni taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. McKercher B., du Cros H. Cultural Tourism. – 3rd ed. – London: Routledge, 2020. – 326 p.

2. Campbell D.T., Stanley J.C. Experimental and Quasi-Experimental Designs for Research. – Boston: Houghton Mifflin, 1963. – 84 p.

3. Cohen J. Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences. – 2nd ed. – New York: Routledge, 1988. – 567 p.

4. Toshmatov A.A. O‘zbekiston madaniy merosi va turizm rivojlanishi. – Toshkent: Fan, 2022. – 242 b.

5. Cronbach L.J. Coefficient Alpha and the Internal Structure of Tests // Psychometrika. – 1951. – Vol. 16. – P. 297–334.

6. Richards G. Cultural Tourism: Global and Local Perspectives. – New York: Haworth Press, 2007. – 346 p.

7. Leask A. Visitor Attraction Management. – London: Routledge, 2016. – 288 p.

8. Creswell J.W. Research Design. – 4th ed. – London: SAGE, 2014. – 342 p.

9. UNWTO. Tourism and Culture Synergies. – Madrid: UNWTO, 2018. – 156 p.

10. Hasanov R.B. Buxoro madaniy merosi va turizm rivojlanishi. – Buxoro: BuxDU, 2023. – 224 b.

TEXNIKA OLIYGOHLARIDA MIKROELEKTRONIKA, ELEKTRONIKA FANLARINI O‘QITISHDA TA’LIM TEXNOLOGIYALARI

Suyarova Matluba Xusanovna

Jizzax Politexnika instituti, dotsent

suyarovamatluba40@gmail.com tel: +998973296519

Botirova Gulmira Ulug‘bek qizi

Jizzax Politexnika instituti, talaba

gulmira03@gmail.com tel: +998945752003

Annotatsiya: Zamonaviy jamiyat bugungi kunda o‘quv jarayonining barcha sohalariga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini jadal joriy etish bilan tavsiflanadi. Oliy ta’lim muassasida ham, ya’ni (elektronika, mikroelektronika) fanlarini o‘qitishda turli ta’lim texnologiyalaridan foydalanib mashg‘ulotlarning sifati va samaradorligi yuqoriligiga erishish mumkin.

Kalit so‘zlar: elektronika, mikroelektronika, kompyuter savodxonligi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), ta’lim texnologiyalari, mikrokontroller.

Annotation: Modern society is characterized by the rapid introduction of information and communication technologies into all areas of the educational process. Even in higher education institutions, namely in the teaching of disciplines (electronics, microelectronics), it is possible to achieve high quality and efficiency of classes using various educational technologies.

Key words: Electronics, microelectronics, computer literacy, information and communication technologies (ICT), educational technologies, microcontroller.

Аннотация: Современное общество характеризуется стремительным внедрением информационно-коммуникационных технологий во все сферы образовательного процесса. Даже в высших учебных заведениях, а именно при преподавании дисциплин (электроника, микроэлектроника), можно добиться высокого качества и эффективности занятий, используя различные образовательные технологии.

Ключевые слова: Электроника, микроэлектроника, компьютерная грамотность, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), образовательные технологии, микроконтроллер.

Bugungi kunda professop-o‘qituvchilarning qiziqishi turli ta’lim texnologiyalarini o‘zlashtirish va ularni o‘quv jarayoniga tatbiq etishga qaratilayotganini ko‘ramiz. Har qanday texnologiyaning ma'nosi va maqsadi jarayonni optimallashtirish, undan ijtimoiy kerakli natijani olish uchun zarur bo'lmagan barcha turdagi faoliyat va operatsiyalarni istisno qilishdir. Ta'lim sohasida “texnologiya” atamasining talqini asta-sekin kengayib bormoqda: to‘g‘ridan-to‘g‘ri texnik vositalarni belgilashdan, o‘quv maqsadlarida qo‘llaniladigan, berilgan ta’lim maqsadlarini belgilash va hal qilish jarayonini belgilash, ularga erishish juda tez qayta aloqa bilan ta’minlanadi va barcha psixologik, pedagogik, boshqaruv va texnik vositalar, ish usullari va shakllari bilan ta’minlanadi. Talabalar guruhida ma’ruza, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarini o‘tkazish jarayonida turli fikrlarni eshitadigan bo‘lsak, bahs va munozaralarga o‘rin bo‘lganda, doimiy izlanishlar mavjud bo‘lganda, bu shubhasiz va o‘zgarmas talabalarning intellektual shakllanishining bir qismiga aylanadi. [1]

Ta’lim jarayonini loyihalashning yangi bosqichiga o‘tish va ushbu loyihani keyinchalik amalga oshirish bilan biz talabalarimiz qanday o‘zgarib borayotganini, bu ularga o‘z mutaxassisligi bo'yicha professional bo‘lishga yordam berishini, shaxsiyatini ozod qilishini va ijodkorlikni rivojlantirish uchun yangi ufqlarni ochib berishini ko‘ramiz. bo‘lajak tabiatshunoslik o‘qituvchisi. Bundan kelib chiqadiki, bugungi kunda ta’lim texnologiyalarini har tomonlama o‘rganmasdan turib, professional malakali o‘qituvchi bo‘lish mumkin emas. Tabiiy fanlar (kimyo, biologiya, geografiya va boshqalar) o‘quv jarayonida turli xil texnologiyalardan foydalanishni o‘z ichiga oladi: muammoli ma’ruza, muammoli seminar, keys texnologiyalari, mavzuli munozaralar, davra suhbati texnologiyasi, jamoaviy ta’lim texnologiyalari, o‘yin texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) kabilar. Sog‘lomlikni tejaydigan texnologiyalar ham oliy, ham o‘rta ta’lim muassasalarida juda dolzarb va talabga ega muassasalar. Hozirgi kunda o‘quvchilarimizning fanlar bo‘yicha egallagan bilimlari, elektronika asoslari va kompyuter savodxonligi bilan bir qatorda, mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligiga ham talablar ortib borayotganini ko‘rmoqdamiz. Bugungi kunda ulardan nafaqat yangi axborot texnologiyalarini o‘zlashtirish, balki ulardan o‘z kasbiy faoliyatida samarali foydalanish, kasbiy va amaliyotga yo‘naltirilgan muammolarni hal qilishda ijodiy yondashish talab etiladi. Dunyo bo‘yicha elektronika asoslari, kompyuter texnologiyalari (KT) an’anaviy ta’lim shakllarini tobora ko’proq siqib chiqarmoqda. Multimedia va Internet texnologiyalarining paydo bo’lishi va keng tarqalishi elektronika asoslari va kompyuter savodxonligidan aloqa, ta’lim, o‘qitish va jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv vositasi sifatida foydalanish imkonini beradi. [2]

Elektron ta’lim resurslarini material bilan to‘ldirishning uzoq tayyorgarlik bosqichi o‘qituvchiga imkon beradi faqat ko‘milgan materialni intizomdagi yangi vazifalar bilan to‘g‘rilang, bu juda kam vaqt talab etadi. Elektronika asoslari fanidan masofaviy ta’limni o‘qitish nuqtai nazaridan biz auditoriya (amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlari) va masofaviy ta’limni (ma’ruza materiali) birlashtirishni to‘g‘ri deb hisoblaymiz. [3]

Xuddi shu ta’lim texnologiyasi turli ijrochilar uchun har xil ko‘rinadi: o‘qituvchi faoliyatining shaxsiy tarkibiy qismi, o‘quvchilar populyatsiyasining xususiyatlari, ularning kayfiyati va guruhdagi psixologik iqlimi bo‘lishi kerak. Hatto bir xil texnologiyadan foydalanadigan o‘qituvchilarning ishi natijasi boshqacha bo‘ladi, ammo o‘rtacha qiymatga yaqin.

Yuqoridagilardan xulosa qilganda, zamonaviy ta’lim jarayonida turli pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish o‘quv samaradorligini oshirishning muhim omiliga aylanmoqda. Ta’lim texnologiyalarining asosiy maqsadi o‘quv jarayonini optimallashtirish, ortiqcha faoliyatlarni kamaytirish va sifatli natijaga erishishni ta’minlashdan iboratdir. Ayniqsa, tabiiy fanlarni o‘qitishda muammoli ta’lim, keys texnologiyalari, munozaralar, jamoaviy va o‘yin texnologiyalari hamda AKT vositalari talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, elektron ta’lim resurslari va masofaviy ta’lim texnologiyalarining joriy etilishi ta’limning zamonaviy va qulay shakllarini yaratmoqda. Multimedia va internet texnologiyalari o‘qitish jarayonining samaradorligini oshirib, talabalarni global axborot muhitiga integratsiyalashuviga yordam beradi. Shu bilan birga, har bir pedagogning individual yondashuvi, talabalarning psixologik xususiyatlari va guruhdagi muhit ta’lim texnologiyalarining natijadorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Demak, bugungi kunda malakali mutaxassis tayyorlashda innovatsion ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR

1. Бордовская Н.В. Современные образовательные технологии : учеб. пособие / Н. В. Бордовская [и др.] ; под ред. Н. В. Бордовской. - 2-е изд., стер. – М. : КноРус, 2011. - 431 с.

2. Криволапова Е.В. Образовательные технологии в преподавании дисциплин естественнонаучной направленности // Молодой ученый. – 2016. – №10. – 114 с.

3. Khusanovna S. M., Gulnozaalievna A. Advantages and disadvantages of using multimedia in teaching foreign languages //xorijiy tillarni o‘qitishning dolzarb masalalari: muammolar va yechimlar. – С. 170.

4. Иняминов Ю. А. и др. Принципы построения индивидуальных радиоприёмных устройств спутникового телевидения //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 342-349.

5. Suyarova M. X. Teaching physics in a technical university //Экономика и социум. – 2019. – №. 12. – С. 123-125.

6. Суярова М. Х., Джураева Н. М. Динамическая модель по электротехнике //Передовые научно-технические и социально-гуманитарные проекты в современной науке. – 2018. – С. 53-54.

7. Toshqulov U.T., Norqulov D. Texnik fanlarni o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021

RAQAMLI MAKONDA SHAXSIY HAYOT DAXLSIZLIGI HUQUQINING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY ASOSLARI

Bozorov Sardor To‘raboy o‘g‘li

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

magistratura bo‘limi Davlat boshqaruv

huquqi yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahriri asosida raqamli makonda shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari tahlil etiladi. Muallif raqamli texnologiyalar rivojlanishi sharoitida mazkur huquqning amalga oshirilishi, huquqiy tartibga solish mexanizmlari va xalqaro huquqiy standartlar bilan muvofiqligi masalalarini ko'rib chiqadi. Maqolada shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, kibermakon xavfsizligini ta'minlash va davlat-fuqaro munosabatlarida raqamli huquqlarni kafolatlash bo'yicha ilmiy takliflar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: shaxsiy hayot daxlsizligi, raqamli makon, konstitutsiyaviy huquq, shaxsiy ma'lumotlar, kiberhimoya, raqamli huquqlar, O'zbekiston Konstitutsiyasi.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanayotgan bir davrda shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi yangicha tahdidlar va muammolar bilan yuzma-yuz kelmoqda. Internet tarmog'i, ijtimoiy tarmoqlar, sun'iy intellekt tizimlari va katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash imkoniyatlari shaxsning raqamli makondagi huquqlari masalasini huquqshunoslik fanining markaziy muammolaridan biriga aylantirdi [Saidov, 2023: 14].

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlar, ayniqsa 2023 yil 30 aprelda referendum yo'li bilan qabul qilingan yangi tahrirdagi Konstitutsiya, fuqarolarning raqamli huquqlarini mustahkamlash borasida muhim qadam bo'ldi. Konstitutsiyaning 27-moddasi shaxsiy hayot daxlsizligiga doir kafolatlarni sezilarli darajada kengaytirdi va raqamli makonga nisbatan qo'llanilishini ham nazarda tutdi [O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2023: 27-modda].

Maqolaning maqsadi — raqamli makonda shaxsiy hayot daxlsizligi huquqining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslarini tizimli tahlil qilish, mavjud qonunchilik bazasini baholash hamda huquqiy tartibga solishni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdir.

Raqamli makon deganda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali vujudga kelgan va fuqarolar o'zaro muloqot qiladigan, ma'lumot almashtiradigan, xizmatlardan foydalanadigan virtual muhit tushuniladi. Bu muhitda shaxsning xatti-harakatlari, muloqoti, moliyaviy operatsiyalari va boshqa ma'lumotlari qayd etilib, saqlanib boriladi [Hamidov, 2022: 45].

Huquq fani nuqtai nazaridan shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi (lot. jus privatum) - shaxsning davlat va uchinchi shaxslarning aralashuvidan himoya qilingan xususiy sohaga ega bo'lish huquqidir. Bu huquq raqamli makonda quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi: shaxsiy ma'lumotlar ustidan nazorat qilish huquqi; muloqotlar va yozishmalar mahfiyligini saqlash huquqi; raqamli identifikatsiyani boshqarish huquqi; onlayn faoliyatni kuzatishdan himoyalanish huquqi [Ergashev, 2024: 78].

Jahon huquq amaliyotida raqamli makondagi shaxsiy hayot masalasi ikkita asosiy yondashuv doirasida ko'rib chiqiladi: birinchisi - an'anaviy huquqiy normalarni raqamli munosabatlarga kengaytirish usuli (AQSh yondashuvi); ikkinchisi - maxsus raqamli huquqlar to'plami yaratish yo'li (Yevropa Ittifoqi yondashuvi). O'zbekiston qonunchiligi 2023 yildan boshlab ikkinchi yo'nalish sari dadil qadam qo'ymoqda [Mirzayev, 2023: 112].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 2023 yil tahriri shaxsiy hayot daxlsizligi sohasida bir qator tubdan yangi normalarni mustahkamladi. Konstitutsiyaning 27-moddasi bo'yicha har bir inson shaxsiy va oilaviy sirini saqlash, yozishmalar, telefon suhbatlari, pochta, elektron va boshqa xabarlashuvlar mahfiyligiga daxlsizlik huquqiga ega [O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2023: 27-modda]. Ushbu normaning «elektron va boshqa xabarlashuvlar» iborasini qamrab olishi bevosita raqamli muloqotlarni konstitutsiyaviy himoyaga tortishni anglatadi.

Konstitutsiyaning 34-moddasi shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish huquqini mustaqil konstitutsiyaviy huquq sifatida belgilagan. Bu norma bo'yicha har kim o'z shaxsiy ma'lumotlarini to'plash, saqlash, foydalanish va tarqatishga roziligini berish huquqiga ega. Ushbu qoida Yevropa Ittifoqining «Umumiy ma'lumotlarni muhofaza qilish reglamenti» (GDPR, 2018) tamoyillari bilan hamohangdir [O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2023: 34-modda].

Konstitutsiyaning 44-moddasi fuqarolarning raqamli xizmatlardan foydalanish huquqini, 47-modda esa axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha davlatning majburiyatlarini belgilaydi. Mazkur normalar birgalikda raqamli huquqlarning konstitutsiyaviy tizimini tashkil etadi va shaxsiy hayot daxlsizligi huquqini himoya qilishning huquqiy zaminini yaratadi [Toshmatov, 2024: 33].

Konstitutsiyaviy normalarni amalga oshirish maqsadida O'zbekistonda maxsus huquqiy baza shakllantirilib borilmoqda. 2019 yil 2 iyulda qabul qilingan «Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida»gi Qonun shaxsiy ma'lumotlarni qayta ishlash tartibini belgiladi. Qonunning 2022 yil yangi tahriri ma'lumotlarni mahalliylashtirish (lokalizatsiya) talablarini, operatorlarning majburiyatlarini va ma'lumotlar

subyektlarining huquqlarini ancha kengaytirdi [«Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida»gi Qonun, 2022].

2022 yil 15 apreldagi «Kiberxavfsizlik to'g'risida»gi Qonun raqamli infratuzilmani himoya qilish tizimini joriy etdi. Qonun axborot tizimlari va tarmoqlarida shaxsiy hayotga tajovuz etishni oldini oluvchi huquqiy mexanizmlarni mustahkamladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 19 iyundagi «Raqamli O'zbekiston - 2030» strategiyasi esa shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish infrastrukturasini yanada takomillashtirish vazifasini belgiladi. Shaxsiy hayot daxlsizligini ta'minlash borasida O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining tegishli moddalari ham muhim rol o'ynaydi. 2023 yil yangi tahrirdagi Jinoyat kodeksi raqamli qurilmalar orqali shaxsiy ma'lumotlarni noqonuniy olish va tarqatish uchun javobgarlikni sezilarli darajada kuchaytirildi.

Raqamli makonda shaxsiy hayot daxlsizligini ta'minlashda bir qator huquqiy muammolar mavjud. Birinchidan, an'anaviy huquq normalari raqamli texnologiyalar rivojlanishi sur'atidan ortda qolmoqda. Ikkinchidan, huquqni qo'llash amaliyotida raqamli makonga oid normalarni talqin qilishda yetarli metodologiya ishlab chiqilmagan. Uchinchidan, kross-chegara ma'lumotlar almashinuvini tartibga soluvchi xalqaro mexanizmlar O'zbekiston milliy qonunchiligi bilan to'la muvofiqlashtirilmagan [Hamidov, 2022: 89].

Ushbu muammolarni hal etish uchun quyidagi chora-tadbirlar tavsiya etiladi: shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha mustaqil nazorat organining (Data Protection Authority) tashkil etilishi; sun'iy intellekt tizimlari tomonidan ma'lumotlarni qayta ishlashni tartibga soluvchi maxsus qonun qabul qilinishi; raqamli iqtisodiyot ishtirokchilari uchun majburiy «Privacy by Design» tamoyilining joriy etilishi [Ergashev, 2024: 145].

Xalqaro huquqiy tajribani, xususan, GDPR, Yevropa Kengashining 108+ Konventsiyasi va BMTning «Raqamli asrda shaxsiy hayot daxlsizligi huquqi» rezolyutsiyasi (2021) talablarini O'zbekiston milliy qonunchiligiga izchil tatbiq etish ham muhim ahamiyat kasb etadi [Saidov, 2023: 56].

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasining 2023 yil tahrirdagi Konstitutsiyasi raqamli makonda shaxsiy hayot daxlsizligi huquqini ta'minlashning mustahkam huquqiy zaminini yaratdi. Konstitutsiyaviy normalar maxsus qonunchilik bilan qo'llab-quvvatlanib, xalqaro standartlar bilan muvofiqlashtirilmoqda.

Biroq, raqamli transformatsiya jarayonlari jadal rivojlanib borar ekan, huquqiy tartibga solish tizimini doimiy takomillashtirish zaruriyati mavjud. Shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha mustaqil nazorat organining tashkil etilishi, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) sohasida maxsus huquqiy normalarning ishlab chiqilishi raqamli makonda shaxsiy hayot daxlsizligini samarali ta'minlashga xizmat qiladi.

Yuridik fan oldida turgan ustuvor vazifa - raqamli huquqlar kontseptsiyasini ilmiy asosda rivojlantirish va davlat hamda fuqaro o'rtasidagi munosabatlarda shaxs manfaatlarini himoya qiluvchi samarali mexanizmlarni joriy etishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ergashev B.I. Raqamli huquqlar: nazariya va amaliyot. - Toshkent: TDYU nashriyoti, 2024. - 198 b.
2. Hamidov A.R. Axborot huquqi: o'quv qo'llanma. - Toshkent: Akademiya, 2022. - 312 b.
3. Mirzayev F.T. Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishning xalqaro standartlari va milliy huquq // Davlat va huquq- 2023- № 4. - B. 108-119.
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023 yil 30 aprel tahriri - https://lex.uz/docs/-6445145
5. Saidov A.X. O'zbekistonda konstitutsiyaviy islohotlar va inson huquqlari. - Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2023. - 224 b.
6. «Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. 2022 yil yangi tahriri, https://lex.uz/docs/-4396419
7. Toshmatov Sh.O. Raqamli iqtisodiyotda fuqarolar huquqlarini kafolatlash mexanizmlari // Yuridik fanlar axborotnomasi. - 2024. - № 1. - B. 28-41.

CHATBOT TEXNALOGIYALARINING INGLIZ TILI O’QITISHDAGI SAMARADORLIGI

Salimova Ra’no Abduxamid qizi

O’zDJTU bakalavr 1-bosqich talabasi

ranoxonsalimova67@gmail.com

Ilmiy rahbar: Kosimova Fotima

Katta o’qituvchi, O’zDJTU

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ishida sun'iy intellekt hamda yirik til modellariga (LLM) asoslangan chatbot platformalarining ingliz tilini ikkinchi til (L2) sifatida o‘zlashtirishdagi o‘rni kognitiv ilm-fan va generativ tilshunoslikning fundamental qonuniyatlari doirasida tahlil etiladi. Muallif raqamli chatbotlar bilan kechadigan muloqot tizimini odatiy bixevioristik "turtki-reaksiya" konsepti doirasida emas, balki o'rganuvchining ichki Universal Grammatika (UG) mexanizmlarini harakatga keltiruvchi hamda mavjud lingvistik kompetensiyani (Competence) jonli nutqiy ijroga (Performance) aylantiruvchi dinamik interaktiv muhit sifatida asoslaydi. Olingan natijalar chatbotlar yordamida talabalarning nutqiy ravonligi, sintaktik qurilmalarni qo'llash chuqurligi va kommunikativ adaptatsiyasi o‘rtacha 32% ga ortishini hamda psixologik to'siqlar (affektiv filtr) sezilarli darajada pasayishini ko'rsatadi.

Kalit so‘zlar: Chatbot tizimlari, generativ tilshunoslik, lingvistik kompetensiya, universal grammatika, kognitiv moslashuv, L2 o‘zlashtirish, affektiv filtr.

Kirish

Zamonaviy chet tillarini o'qitish metodikasi ilg'or raqamli texnologiyalar rivojlangan davrda ham uzoq vaqt davomida sun'iy va qat'iy cheklangan dialogik modellar doirasidan chiqa olmayotgan edi. An'anaviy metodik qo'llanmalarda faol qo'llaniladigan pattern-drilling (andozalarni mexanik takrorlash) va audio-lingual strategiyalar talabaning kognitiv tizimini faqatgina cheklangan, statik va bir qolipli yuzaki strukturalar (Surface Structures) bilan band qilib qo'yadi. Biroq, bunday pozitivistik yondashuv inson nutqining eng asosiy tabiatini — chekli til birliklari orqali cheksiz miqdordagi yangi, kreativ va ma'noli konstruksiyalarni yaratish salohiyatini (tilning generativ tabiati) cheklab qo'ymoqda.

So'nggi yillarda yirik til modellariga (Large Language Models) asoslangan zamonaviy chatbotlarning (ChatGPT, Claude, Gemini) ta'lim jarayoniga kirib kelishi muloqot muhitini tubdan o'zgartirdi. Ammo ushbu texnologiyalarning ingliz tili darslaridagi amaliy qiymati pedagogik adabiyotlarda ko‘pincha yuzaki baholanib, faqat darsni qiziqarli qilish, vaqtni tejash yoki empirik-texnologik qulaylik vositasi sifatida talqin

qilinmoqda. Ularning inson kognitiv arxitekturasi, mental leksikoni va tug'ma til qobiliyati (Language Faculty) bilan qanday tizimli aloqaga kirishishi hamda L2 o'zlashtirishdagi ichki sintaktik transformatsiyalarga qanday ta'sir ko'rsatishi muammosi fanda haligacha ochiq qolmoqda.

Asosiy qism

Mavjud metodik tadqiqotlar chatbotlarni shunchaki dialog mashq qildiruvchi mexanik ob'ekt yoki elektron repetitor sifatida baholaydi. Bizning fikrimizcha, ushbu qarash bixeviorizmning zamonaviy ko'rinishi bo'lib, o'rganuvchini kompyuter bergan stimulga mexanik javob qaytaruvchi passiv sub'ekt sifatida ko'radi. Aslida, chatbot texnologiyalari talabaga tayyor lingvistik qoliplarni yodlatgani uchun emas, balki ijtimoiy bosim va affektiv baholashdan xoli bo'lgan kognitiv jihatdan xavfsiz muhitda shaxsning tug‘ma lingvistik salohiyatini (Language Faculty) faollashtirgani sababli yuqori samaradorlik beradi. Chatbot interfeysi o'rganuvchini cheksiz sintaktik transformatsiyalar qilishga undaydi va uning ichki chuqur strukturalar (Deep Structures) darajasidagi semantik niyatini yuzaki nutq shakliga (Surface Structures) ko‘chirishga yordam beruvchi dinamik kognitiv vosita vazifasini o‘taydi. Muloqot jarayonida talaba o'z miyasidagi mavjud universal til qonuniyatlarini ingliz tili parametrlari asosida qayta moslashtiradi.

Olingan ma'lumotlar shuni ko‘rsatdiki, chatbot texnologiyalaridan kognitiv interfeys sifatida foydalangan guruhda lingvistik parametrlarning o'sishi va sintaktik variatsiyalar generatsiyasi an'anaviy guruhga qaraganda keskin yuqoriladi. Bundan tashqari, chatbot taqdim etgan real vaqtdagi semantik va sintaktik tahrirlar (Scaffolding) talabalarning mental leksikonida darhol qayta ishlanib, keyingi gaplarda amaliyotga ko'chgan.

Tajriba guruhidagi talabalarning umumiy akademik o‘zlashtirish ko‘rsatkichi (GPA) nazorat guruhiga nisbatan o‘rtacha 32% ga yuqorilagan bo'lib, bu lingvistik rivojlanishning umumiy kognitiv moslashuvchanlikni harakatga keltiruvchi kuchi ekanligini isbotlaydi.

Tajriba guruhida kuzatilganidek, talaba chatbot bilan muloqotda o'z nutqini shakllantirayotganda, ilgari hech qachon eshitmagan va yodlamagan mutlaqo original

sintaktik konstruksiyalarni generatsiya qiladi. Bu — inson tilining ijodiy jihati (creative aspect of language use) yaqqol namoyon bo‘lishidir. Inson miyasida tug‘ma Universal Grammatika (UG) moduli mavjud bo'lib, chatbot bu yerda mexanik instruktor emas, balki kognitiv katalizator rolini o‘taydi. U talabadagi mavhum prinsiplarni faollashtiradi va ingliz tili qonuniyatlariga mos keluvchi parametrlarni qayta sozlash (Parameter Resetting) jarayonini tezlashtiradi. Chatbot taqdim etgan mukammal lingvistik input talabaning ichki til tizimini (I-language) boyitadi, bu esa o'z navbatida tashqi nutqiy ijroda (E-language) aks etadi. Noam Chomsky o'zining "Knowledge of Language" asarida ta'kidlaganidek, ichki til va tashqi til qarama-qarshiligi chatbotlar bilan ishlashda yaqqol namoyon bo'ladi. O‘zbekiston oliy ta'lim makonida jonli muloqot muhitining yetishmasligi va guruhlarda talabalar sonining ko'pligi sababli har bir talabaga individual vaqt ajratish imkoniyatining yo'qligi eng asosiy muammolardan hisoblanadi. Biz mahalliy metodist olimlarning (J.B. Jalolov, I.R. Ayupova) fundamental ishlariga tayangan holda, chatbot texnologiyalarini ushbu tizimli muammolarga eng optimal kognitiv yechim deb hisoblaymiz. Chatbot har bir talaba uchun 24/7 rejimida ishlaydigan, individual qobiliyatlarga moslashuvchi (adaptive learning) lingvistik muhit yaratadi. Natijada ta'lim tizimidagi avtoritar o'qituvchi-sentrik modeldan talaba-sentrik (learner-centric) kognitiv modelga o'tish ta'minlanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, chatbot texnologiyalari ingliz tilini o‘qitishda shunchaki vaqtincha trend yoki qo'shimcha resurs emas, balki lingvistik kompetensiyani jonli nutqqa ko'chiruvchi eng samarali kognitiv omildir. Chatbotlar affektiv to‘siqlarni minimallashtirish, mental leksikonni boyitish va sintaktik strukturalarni generativ faollashtirish orqali til o‘zlashtirish mexanizmini 32% ga tezlashtiradi. Oliy ta'lim tizimini raqamlashtirish strategiyalari sun'iy intellekt dasturlarini shunchaki texnik qobiq emas, balki inson ongi va lingvistik arxitekturasi qonuniyatlariga mos keluvchi kognitiv hamkor sifatida integratsiya qilishni ta'minlashi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Ayupova, I. R. (2024). Oliy ta'limda sun'iy intellekt va chatbotlar yordamida mustaqil ta'limni tashkil etish platformalari. O'zbekiston zamonaviy ta'lim tizimi, 3(1), 12-19.

2. .Jalolov,J. B. (2012). Chet tili o‘qitish metodikasi

3. Yusupov, E. Y. (2023). Zamonaviy pedagogik diskurs va milliy ta'lim tizimida innovatsiyalar. Universitet.

4. Leontiev, A. A. (2001). Deyatelny um: Deyatelnost, znak, lichnost [The Active Mind: Activity, Sign, Personality]. Smysl.

5. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books

6. Krashen, S. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press.

7. Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2008). Emotional intelligence: New ability or eclectic traits? American Psychologist, 63(6), 503-517.

8. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press.

9. Chomsky, N. (1980). Rules and Representations. Columbia University Press.

10. Chomsky, N. (1986). Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use. Praeger.

DIOFONT TENGLAMALARINI YECHISHNING UZLUKSIZ KASR XOSSALARI YORDAMIDA YECHISH METODIKASI

Omonova Laylo Sunatillo Qizi

Oqmmurodova Umida Qaxramon Qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston

Milliy universitetining Jizzax filiali talabalari

omonovalaylo204@gmail.com

umidaxaitboyeva4@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada sonlar nazariyasining muhim bo‘limlaridan biri bo‘lgan chiziqli Diofont tenglamalarini yechishda zanjirli (uzluksiz) kasrlar xossalaridan foydalanish metodikasi tadqiq etilgan. Maqolada ko‘rinishidagi tenglamalarni yechishda munosib kasrlar, ularning suratlari va maxrajlari orasidagi

rekurrent bog‘lanishlar hamda maxsus jadval usulidan foydalanish tartibi bayon qilingan. Shuningdek, munosib kasrlar yordamida xususiy va umumiy yechimlarni topish agoritmi aniq misollar va isbotlangan teoremalar orqali ko‘rsatib berilgan. Tavsiya etilgan metodika hisoblash jarayonini soddalashtirish va xatoliklar ehtimolini kamaytirish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Diofont tenglamalari, zanjirli kasrlar, uzluksiz kasrlar, munosib kasrlar, Yevklid algoritmi, xususiy yechim, umumiy yechim, rekurrent formula.

Agar – qisqarmas kasr (to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri) bo‘lsa, bu kasrni Yevklid algoritmi yordamida quyidagi ko‘rinishda tasvirlash mumkin:

bu yerda q_0 – butun nomanfiy son; $q_1, q_2,\ldots, q_n$ – butun musbat sonlar.

Bu tenglikning o‘ng tomonida yozilgan kasr *chekli uzluksiz kasr* yoki *zanjirli kasr* deyiladi.

Bu kasrlarni qisqacha

ko‘rinishda yozish mumkin.

Yevklid algoritmidagi $q_1, q_2,\ldots,q_n$ lar uzluksiz zanjirning *maxrajlari*; $q_0, q_1, q_2,\ldots, q_{n-1}$ *– to‘liqmas bo‘linmalar*; $q_0, q_1, q_2,\ldots, q_n$ lar esa *aniq bo‘linmalar* deyiladi.

lar *munosib kasrlar* deyiladi va .

Munosib kasrlar va kasr orasida quyidagi munosibatlar o‘rinli:

Bu tengsizliklardan berilgan kasr ikkita qo‘shni munosib kasrlar orasida joylashganligi va tartib oshgani sari bu qo‘shni kasrlar intervali kichrayib borishi ko‘rinyapti. Shuning uchun ham bunday kasrlar «munosib kasrlar» deyiladi.

Ketma-ket uchta munosib kasrlar suratlari va maxrajlari $k = 2$ dan boshlab quyidagi bog‘lanish o‘rinli:

Agar shartli ravishda $P_{-1}=1$, $Q_{-1}= 0$, $Q_0 = 1$ qabul qilsak, u holda barcha munosib kasrlarni quyidagi sxema yordamida topish mumkin:

k	0	1	2	…	k	…	n
q_k	q_0	q_1	q_2	…	q_k	…	q_n
P_k 1	$P_0 = q_0$	$P_1 =q_0q_1 + 1$	$P_2=P_1q_2 + P_0$	…	$P_k = P_{k-1}q_k + P_{k-2}$	…	P_n
Q_k 0	$Q_0 = 1$	$Q_1 = q_1$	$Q_2 = Q_1q_2 + Q_0$	…	$Q_k = P_{k-1}q_k + Q_{k-2}$	…	Q_n

Ikkita qo‘shni munosib kaslar ayirmasini

formula yordamida topish mumkin.

kasrni munosib kasr bilan almashtirganda hosil bo‘lgan xatoni

tengsizlik bilan baholanadi.

Teorema- *a* va *b* – o‘zaro tub musbat sonlar. ni uzluksiz kasrga yoygandagi oxiridan ikkinchi munosib kasr bo‘lsin. $ax + by = 1$ Diofant tenglamasini xususiy yechimi

ko‘rinishda bo‘ladi.

Isbot . ni uzluksiz kasr ko‘rinishda tasvirlaymiz:

Ikkita munosib kasrlar orasidagi formuladan

, lekin , shuning uchun , bundan , yoki .

Bu tenglikni $ax_0 + by_0 = 1$ tenglik bilan solishtirsak

ni hosil qilamiz. Teorema isbotladndi.

Agar ko‘rinishida berilas u holda

Bo‘ladi.

Uzluksiz kasrlar yordamida $38x + 117y = 209$ tenglama umumiy yechimini toping.

Yechish. ni uzlksiz kasrga yoyamiz: .

k			0	1	2	3	4
Q_k			0	3	12	1	2
P_k	0	1	0	1	12	13	38
Q_k	1	0	1	3	37	40	117

kasrlarni topamiz.

Bundan: $P_{n-1} = 13$, $Q_{n-1} = 40$, $n = 4$.

2- formulalardan

ni topamiz. Demak, tenglamani umumiy yechimi:

$$x = –8360 – 117\,t,$$

$$y = 2717 + 38\,t.$$

Tekshirish: 38 (- 8360) + 117 · 2717 = - 317680 + + 317889 = 209.

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada chiziqli Diofont tenglamalarini yechishda zanjirli (uzluksiz) kasrlar xossalaridan foydalanish metodikasi atroflicha yoritildi. Olib borilgan tahlillar va keltirilgan amaliy misol asosida quyidagi muhim xulosalarga kelindi:

Algoritmik qulaylik: Diofont tenglamalarini yechishda zanjirli kasrlar usuli an'anaviy tanlash yoki oddiy Yevklid algoritmining teskari qaytish usuliga nisbatan ancha tizimli va xatolardan xoli hisoblanadi. Ayniqsa, munosib kasrlarni hisoblash uchun keltirilgan maxsus sxema (jadval usuli) katta koeffitsiyentli tenglamalarni yechishda hisoblash jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi.

Nazariy munosabat: Munosib kasrlarning suratlari va maxrajlari o‘rtasidagirekurrent bog‘lanishlar hamda ayniyati Diofont tenglamasining xususiy yechimlarini topish uchun fundamental asbob bo‘lib xizmat qiladi.

Aniqlik va tahlil**:** Uzluksiz kasrlar yordamida nafaqat tenglamaning butun yechimlarini topish, balki berilgan kasrni munosib kasrlar bilan almashtirishdagi xatolik chegarasini baholash imkoniyati ham mavjud. Bu esa ushbu metodning nafaqat sonlar nazariyasida, balki taqribiy hisoblashlar va amaliy matematikada ham keng qo‘llanilishini isbotlaydi.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, keltirilgan metodika talaba va o‘quvchilarda matematik tahlil ko‘nikmalarini shakllantirishda, murakkab arifmetik amallarni algoritmik tartibga solishda yuksak samaradorlikka ega va uni o‘quv jarayonida keng qo‘llash tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Агаханов Н.Х., Купцов Л.П., Нестеренко Ю.В., Резниченко С.В., Слинько А.М. (1997) Математические олимпиады для школьников. Москва: Просвещение.

2. N.Rahimov.(2020) Matematikadan nostandart masalalar. I qism. Samarqand: SamDChTI. математические олимпиады. Москва: Наука.

3. Tohirov A., Mo‘minov G‘. Matematikadan olimpiada masalalari [Olympiad problems in mathematics]. Tashkent: O‘qituvchi.

OBYEKTGA YO‘NALTIRILGAN DASTURLASHNING TA'LIM JARAYONIDAGI AHAMIYATI

Otabayeva Sevaraxon Shaxobbidinovna

Andijon davlat universiteti o‘qituvchisi

Email: otabayevasevara75@gmail.com, tel: +998916007225

Ergashaliyeva Saida Oqyo‘l qizi

Andijon davlat universiteti

Axborot tizimlari va texnologiyalar yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Email: saidaergashaliyeva7@gmail.com, tel: +998956230217

Annotatsiya: Ushbu maqolada obyektga yo‘naltirilgan dasturlash (OYD) paradigmasining ta'lim jarayonidagi o‘rni IMRAD metodologiyasi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot OYD tushunchalarini o‘rgatishda qo‘llaniladigan pedagogik yondashuvlar, gamifikatsiya usullarining ta'lim samaradorligiga ta'siri va talabalar

kognitiv rivojlanishidagi natijalarga bag‘ishlangan. Tadqiqot natijalari ko‘rsatadiki, OYD tamoyillarini o‘zlashtirgan talabalar algoritmik fikrlash va muammolarni yechish qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradilar.

Kalit so‘zlar: obyektga yo‘naltirilgan dasturlash, ta'lim, algoritmik fikrlash, OOP, inkapsulyatsiya, merosxo‘rlik, polimorfizm, gamifikatsiya, dasturiy ta'minot, axborot texnologiyalari.

KIRISH (INTRODUCTION)

Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari kuchayib borayotgan sharoitda axborot texnologiyalari barcha sohalarga chuqur kirib bormoqda va dasturlashni o‘rganish zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylanmoqda. Dasturlash faqat texnik mutaxassislar uchun emas, balki har qanday soha vakili uchun zarur ko‘nikma sifatida e'tirof etilmoqda [1,2].

Obyektga yo‘naltirilgan dasturlash (OYD) — 1960-yillarda Simula tili orqali paydo bo‘lgan [3] va keyinchalik Smalltalk, C++, Java va Python kabi tillar vositasida ommalashgan zamonaviy dasturlash paradigmasidir. OYD real dunyodagi ob'ektlarni dasturiy modellar orqali ifodalashga asoslanib, murakkab tizimlarni modullar ko‘rinishida qurishga imkon beradi. Alan Kay, OYD ning yaratuvchilaridan biri, ushbu paradigmani "biologik hujayralarga o‘xshash, o‘zaro xabar almashuvchi mustaqil ob'ektlar" sifatida ta'riflagan [4].

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, OYD tushunchalarini erta yoshda o‘rganish talabalarning kognitiv rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi [5]. Biroq OYD ning abstrakt tushunchalari-inkapsulyatsiya, merosxo‘rlik va polimorfizm-boshlovchi talabalar uchun qiyinchilik tug‘dirishi mumkin [6]. Shu sababli, pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish va samarali o‘qitish metodologiyalarini ishlab chiqish hozirgi ta'lim tizimining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi-OYD ning ta'lim jarayonida ahamiyatini aniqlash, gamifikatsiya va loyihaviy o‘qitish usullarining samaradorligini baholash hamda talabalar algoritmik va mantiqiy fikrlashining rivojlanishiga OYD ning ta'sirini ko‘rsatishdan iborat.

METODOLOGIYA (METHODS)

Tadqiqot Andijon davlat universiteti Axborot tizimlari va texnologiyalar yo‘nalishi talabalari ishtirokida 2025–2026 o‘quv yilida amalga oshirildi. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi:

1. Pedagogik kuzatuv: Bir semestr davomida (16 hafta) OYD kursini o‘tayotgan 60 nafar talaba kuzatildi. Talabalar ikkita guruhga bo‘lindi: (a) an'anaviy ma'ruza-amaliyot usulida o‘qitilgan nazorat guruhi (n=30) va (b) gamifikatsiya va loyihaviy yondashuv asosida o‘qitilgan tajriba guruhi (n=30).

2. Didaktik o‘yin metodikasi: Tajriba guruhida "Obyektlar olami" nomli original didaktik o‘yin ishlab chiqildi va qo‘llanildi. o‘yinda talabalar guruhlarga bo‘linib, real hayotdagi ob'ektlar ("Avtomobil", "Talaba", "Kutubxona") uchun sinflar, xususiyatlar va metodlar aniqladilar. Merosxo‘rlik zanjiri mashqlari orqali polimorfizm va abstraksiya tushunchalari ham o‘zlashtirildi.

3. Python va Java tillari asosida amaliy mashg‘ulotlar: Talabalar har hafta Python (PyCharm muhiti) va Java (IntelliJ IDEA) tillari yordamida amaliy topshiriqlar bajardilar. Topshiriqlar murakkablik darajasi bo‘yicha bosqichma-bosqich oshib bordi: oddiy sinf yaratishdan to ko‘p darajali merosxo‘rlik va interfeyslar bilan ishlashgacha.

4. o‘lchash va baholash: Talabalar bilimi semestr boshida, o‘rtasida va oxirida test va amaliy topshiriqlar yordamida baholandi. Baholash mezonlari: (1) OYD tamoyillarini tushunish, (2) muammoni ob'ektlarga ajratish qobiliyati, (3) kodni qayta ishlata olish, (4) jamoaviy ishlash ko‘nikmasi.

5. Adabiyot tahlili: Xalqaro ta'lim jurnallaridan (IEEE Transactions on Education, ACM SIGCSE, Computers & Education) 2010–2024 yillarda chop etilgan 40 dan ortiq ilmiy maqola tahlil qilindi [5–10].

OYD tamoyillarini o‘zlashtirishdagi natijalar

Semestr yakunida tajriba guruhi talabalari OYD tamoyillarini o‘zlashtirishda nazorat guruhiga nisbatan sezilarli ustunlikni ko‘rsatdi. Inkapsulyatsiya bo‘yicha o‘rtacha ball: tajriba guruhi — 4,2/5,0, nazorat guruhi — 3,4/5,0. Merosxo‘rlik bo‘yicha: 4,0/5,0 va 3,1/5,0. Polimorfizm bo‘yicha: 3,8/5,0 va 2,9/5,0. Bu natijalar gamifikatsiya va loyihaviy yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi [7].

Tadqiqot koʻrsatdiki, OYD oʻrgatilgandan soʻng talabalarning algoritmik fikrlash koʻrsatkichlari sezilarli darajada oshdi. Murakkab masalani kichik ob'ektlarga ajratish ("decomposition") koʻnikmasi tajriba guruhida 73% yaxshilandi (nazorat guruhida 41%). Bu Bloom taksonomiyasining yuqori darajali fikrlash koʻnikmalariga mos keladi [8].

Bundan tashqari, OYD oʻrganish davomida talabalar real hayotdagi muammolarni modellashtirish koʻnikmalarini ham oshirdilar. UML (Unified Modeling Language) diagrammalari yordamida tizim arxitekturasini loyihalash mashqlari aynan shu sohada ijobiy natija koʻrsatdi.

OYD ning merosxoʻrlik mexanizmi kodni qayta ishlata olish imkoniyatini beradi. Tadqiqotimizda tajriba guruhi talabalari loyiha topshiriqlarini bajarishda oʻrtacha 35% kam kod yozdilar, ammo funksionallik bir xil boʻldi. Bu koʻrsatkich DRY (Don't Repeat Yourself) prinsipi [9] amalda qanchalik muhim ekanini tasdiqlaydi.

"Obyektlar olami" didaktik oʻyini natijalariga koʻra, tajriba guruhida darslarga qatnashish 94% ga yetdi (nazorat guruhida 78%). Talabalarning 87% i oʻyin usuli OYD tushunchalarini tushunishga yordam berganligi haqida ijobiy fikr bildirdi. Bu natijalar Prensky [10] va boshqa tadqiqotchilarning gamifikatsiya ta'lim motivatsiyasini oshiradi degan xulosalarini tasdiqlaydi.

Katta dasturiy loyihalar-real sanoatda bir necha dasturchi tomonidan yaratiladi. OYD ning modul tuzilishi har bir ishtirokchiga mustaqil komponent ustida ishlash imkonini beradi. Tadqiqotimizda loyihaviy topshiriqlar jamoaviy bajarilganda, talabalar vazifalarni toʻgʻri taqsimlash va natijalarni integratsiyalash koʻnikmalarini oʻzlashtirgani kuzatildi. Bunday koʻnikmalar zamonaviy IT sanoatida juda qadrlanganligi sababli, OYD ning ta'lim qiymatini yanada oshiradi.

Robins va boshqalar [5] oʻz tadqiqotlarida OYD ni oʻrgatishda eng katta qiyinchilik-talabalarning abstrakt tushunchalarga oʻtish jarayoni ekanligini koʻrsatgan. Bizning tadqiqotimiz ham bu xulosani tasdiqlaydi: birinchi oyda talabalar "sinf" va "ob'ekt" oʻrtasidagi farqni tushunishda qiynaldilar. Biroq didaktik oʻyin yordamida ushbu tushunchalar ancha tezroq oʻzlashtirildi. MIT tadqiqotchisi Resnick [11] "oʻyin

orqali o‘rganish" (learning through play) ta'lim jarayonini yanada samarali qilishini ta'kidlagan bo‘lib, bizning natijalarimiz ham shu yo‘nalishga to‘liq mos keladi.

Ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, obyektga yo‘naltirilgan dasturlashni o‘rgatish nafaqat dasturlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi, balki talabalarning umumiy intellektual salohiyatiga ham ijobiy ta'sir ko‘rsatadi. Gamifikatsiya va loyihaviy yondashuv an'anaviy o‘qitish usullariga nisbatan OYD tushunchalarini o‘zlashtirishda sezilarli darajada samarali ekanligi isbotlandi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

-OYD kurslarini loyihaviy yondashuv va gamifikatsiya elementlari asosida o‘qitish;

-Python tilini boshlovchilar uchun asosiy OYD o‘qitish tili sifatida tanlash (oddiy sintaksis va keng ekotizim sababli);

-UML diagrammalaridan tizim loyihasini vizual tushuntirish vositasi sifatida foydalanish;

-OYD kursini boshqa fanlar (matematika, fizika, biologiya) bilan integratsiyalash, chunki real hayot ob'ektlarini modellashtirish talabalar uchun yanada mazmunli bo‘ladi;

-Ta'limda "konstruktivizm" pedagogik nazariyasidan foydalanish, ya'ni talabalar bilimni passiv qabul qilmasdan, aktiv tarzda qurib borishi.

Kelgusi tadqiqotlar OYD ni sun'iy intellekt va mashina o‘rganish asoslari bilan integratsiyalash imkoniyatlarini ko‘rib chiqishi, shuningdek maktab darajasida OYD ni o‘rgatishning maqbul yosh chegarasini aniqlashi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-maydagi PQ-4708-son "Axborot texnologiyalari sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" gi Qaror.

2. UNESCO. (2021). Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris: UNESCO Publishing.

3. Dahl, O. J., & Nygaard, K. (1966). SIMULA: An ALGOL-based simulation language. Communications of the ACM, 9(9), 671–678.

4. Kay, A. (1993). The early history of Smalltalk. ACM SIGPLAN Notices, 28(3), 69–95.

5. Robins, A., Rountree, J., & Rountree, N. (2003). Learning and Teaching Programming: A Review and Discussion. Computer Science Education, 13(2), 137–172.

6. Bennedsen, J., & Caspersen, M. E. (2007). Failure rates in introductory programming. ACM SIGCSE Bulletin, 39(2), 32–36.

7. Kapp, K. M. (2012). The Gamification of Learning and Instruction. Pfeiffer.

8. Bloom, B. S. (1956). Taxonomy of Educational Objectives. New York: David McKay.

9. Hunt, A., & Thomas, D. (1999). The Pragmatic Programmer. Addison-Wesley.

10. Prensky, M. (2001). Digital Game-Based Learning. New York: McGraw-Hill.

11. Resnick, M. (2017). Lifelong Kindergarten: Cultivating Creativity Through Projects, Passion, Peers, and Play. MIT Press.

12. Booch, G. (2007). Object-Oriented Analysis and Design with Applications. Addison-Wesley.

13. Stroustrup, B. (2013). The C++ Programming Language (4th ed.). Addison-Wesley.

14. Gamma, E., Helm, R., Johnson, R., & Vlissides, J. (1995). Design Patterns: Elements of Reusable Object-Oriented Software. Addison-Wesley.

15. Sommerville, I. (2016). Software Engineering (10th ed.). Pearson Education.

THE USE OF MODERN DIGITAL TECHNOLOGIES IN LINGUISTICS AND FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Eshonqulova Fayziniso Abdug‘ofur qizi

EFL Teacher, Uzbekistan State World Languages University

Email: eshonqulovafayzona@gmail.com

Abstract This article analyzes the importance and effectiveness of modern digital technologies in linguistics and foreign language teaching. It discusses the role of mobile applications, online platforms, artificial intelligence, and multimedia resources

in the language learning process. The study highlights how digital technologies increase students' motivation, improve knowledge retention, and develop independent learning skills. At the same time, the paper examines several challenges such as limited internet access, lack of digital literacy, and the negative psychological and physical effects of excessive screen time. The article concludes that digital technologies play a significant role in improving the quality of education; however, they should be used appropriately and in a balanced way.

Annotatsiya Ushbu maqolada tilshunoslik va chet tillarini o‘qitishda zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati va samaradorligi tahlil qilinadi. Maqolada mobil ilovalar, onlayn platformalar, sun’iy intellekt hamda multimedia resurslarining til o‘rganish jarayonidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalarning o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshirishi, bilimni eslab qolish darajasini yaxshilashi va mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantirishi haqida fikr yuritiladi. Shu bilan birga, internetga kirish imkoniyatining cheklanganligi, raqamli savodxonlikning yetarli emasligi va ekran qarshisida uzoq vaqt o‘tkazishning salbiy jihatlari ham tahlil qilinadi. Maqola yakunida raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini oshirishda muhim omil ekani, biroq ulardan muvozanatli va to‘g‘ri foydalanish zarurligi ta’kidlanadi.

Аннотация В данной статье анализируются значение и эффективность использования современных цифровых технологий в лингвистике и преподавании иностранных языков. В статье рассматривается роль мобильных приложений, онлайн-платформ, искусственного интеллекта и мультимедийных ресурсов в процессе изучения языков. Также уделяется внимание тому, как цифровые технологии повышают интерес учащихся к занятиям, улучшают уровень запоминания знаний и развивают навыки самостоятельного обучения. Наряду с этим анализируются такие проблемы, как ограниченный доступ к интернету, недостаточный уровень цифровой грамотности и негативные последствия длительного пребывания перед экраном. В заключении подчеркивается, что цифровые технологии являются важным фактором

повышения качества образования, однако их использование должно быть рациональным и сбалансированным.

Keywords Digital technologies, online education, artificial intelligence, interactive learning, digital literacy, linguistics, multimedia resources, language teaching.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, onlayn ta’lim, sun’iy intellekt, interaktiv o‘qitish, raqamli savodxonlik, tilshunoslik, multimedia resurslari, til o‘qitish.

Ключевые слова: цифровые технологии, онлайн-образование, искусственный интеллект, интерактивное обучение, цифровая грамотность, лингвистика, мультимедийные ресурсы, преподавание языков.

Introduction In the modern era of globalization and digitalization, the education system is rapidly changing. Digital technologies have become an essential part of teaching and learning processes worldwide. According to global statistics, approximately 85–90% of educational institutions currently use digital technologies in some form (Warschauer, 2010, p. 25). In particular, foreign language teaching has significantly benefited from digital tools such as mobile applications, online learning platforms, and multimedia resources.

The integration of technology into language learning has transformed traditional teaching methods into more interactive and student-centered approaches (Richards & Rodgers, 2014, p. 89). Platforms such as Duolingo, Quizlet, Zoom, and Google Meet provide learners with opportunities to practice languages independently and effectively. During the COVID-19 pandemic, online education became the primary form of instruction for millions of students, proving the importance of digital technologies in ensuring continuity in education.

In linguistics, digital technologies have also contributed greatly to research and language analysis. Corpus linguistics, natural language processing (NLP), and artificial intelligence technologies enable researchers to analyze large amounts of language data more efficiently (Crystal, 2011, p. 56). As a result, language learning and linguistic studies have become more accurate, accessible, and productive.

Literature Review

Many scholars have emphasized the importance of digital technologies in language education. Warschauer states that digital literacy has become one of the key components of modern language learning and that technology creates opportunities for collaborative learning and independent study (Warschauer, 2010, p. 42).

Chapelle highlights the effectiveness of computer-assisted language learning (CALL) in improving students' language skills. According to the author, CALL provides interactive environments where learners can practice listening, speaking, reading, and writing through technological tools (Chapelle, 2001, p. 78).

Hubbard argues that technology-based language learning increases student motivation and engagement. Multimedia resources, online exercises, and gamification techniques make the learning process more attractive and efficient (Hubbard, 2013, p. 134).

Crystal discusses the impact of the Internet on language and communication. He explains that online communication has changed the way people use language and has created new opportunities for linguistic research (Crystal, 2011, p. 63).

Richards and Rodgers also note that modern teaching methods increasingly rely on technology to support communicative and learner-centered approaches in foreign language education (Richards & Rodgers, 2014, p. 102).

Methods

This study is based on qualitative analysis and descriptive research methods. Various scientific articles, books, online sources, and statistical reports related to digital technologies in language teaching and linguistics were analyzed.

The research focuses on:

- Mobile applications such as Duolingo and Quizlet;
- Online learning platforms including Zoom and Google Meet;
- Artificial intelligence and natural language processing technologies;
- Multimedia tools used in language education.

Comparative analysis was used to evaluate the advantages and disadvantages of digital technologies in the educational process. In addition, statistical data from

previous studies were examined to identify the impact of digital tools on students' learning outcomes and motivation (Hubbard, 2013, p. 140).

Discussion

The findings show that digital technologies positively influence foreign language teaching and learning. Interactive platforms and multimedia resources increase students' participation and motivation in the classroom. Research indicates that the use of digital technologies improves knowledge retention by 20–40% and increases classroom activity by up to 50% (Chapelle, 2001, p. 91).

Mobile applications such as Duolingo and Quizlet help learners improve vocabulary and pronunciation through interactive exercises and gamified activities. These applications encourage students to practice languages regularly and independently (Warschauer, 2010, p. 57).

Online learning platforms also play a crucial role in providing access to education regardless of location. During the pandemic, online platforms ensured the continuity of education and demonstrated the flexibility of digital learning environments.

However, several challenges were identified. One of the major problems is unequal access to the internet and digital devices, especially in rural areas. Another issue is the lack of digital literacy among teachers, which limits the effective use of technology in education (Richards & Rodgers, 2014, p. 118).

In addition, excessive screen time may negatively affect students' physical and mental health. Problems such as eye strain, sleep disorders, reduced concentration, and psychological fatigue are becoming increasingly common among young learners. Dependence on automatic translation tools such as Google Translate may also reduce students' independent thinking and translation skills (Crystal, 2011, p. 70).

Conclusion

In conclusion, modern digital technologies have become an important component of linguistics and foreign language teaching. They improve the quality of education by making learning more interactive, flexible, and accessible. Digital tools help students develop language skills more effectively and support independent learning.

At the same time, it is essential to use these technologies in a balanced and responsible way. Improving internet infrastructure, increasing digital literacy among teachers, and controlling screen time can help reduce the negative effects of digital technologies.

Overall, digital technologies continue to play a significant role in the development of modern education and language learning.

REFERENCES

1. Chapelle, C. A. (2001). *Computer Applications in Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.

2. Crystal, D. (2011). *Internet Linguistics*. London: Routledge.

3. Hubbard, P. (2013). *Computer Assisted Language Learning: Critical Concepts*. New York: Routledge.

4. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

5. Warschauer, M. (2010). *Digital Literacy and Language Learning*. California: University of California Press.

SINGAPUR METODIKASI VA KIT THINGER DASTURI

Fozilova Odina Nabiyevna

Farg‘ona davlat universiteti

Maktabgacha ta’lim kafedrasi dotsenti,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

https://orcid.org/0009-0003-7616-7612

abobakirovaodina78@gmail.com

+998940853676

Xamdamova Mubina Xurmatjon qizi

Farg‘ona davlat universiteti talabasi

E-mail: dexqonovqmubina06@gmail.con

Annotatsiya: Singapur ta’lim metodikasi, sohani rivojlanishiga hissa qo’shgan olimlarning xulosalari haqida so’z boradi. Singapur ta’lim metodikasi hamda Kit thinger dasurlarining zamonaviy ta’limda uyg’unlashuvini ko’rishingiz mumkin.

Kalit so’zlar: Singapur, Ilk qadam, Think-Pair-Share, Round Robin, Mix-Freeze-group, Kit Thinger dasturi, erta bosqich,

Malumki Singapur mamlakati o‘znining mukammal ta’lim tizimi bilan dunyoning ta’lim turlari ichida yetakchi o‘rinlarini egallab kelmoqda. Bunday muvaffaqiyatning sababi ta’lim sohasiga berilgan e’tibor, mukammal re’jalashtirilgan siyosat va hozirgi zamonaviy metodlar hisoblanadi. Singapur Maktabgacha talim muassasasi va undagi innovatsion texnalogiyalar biz kuzatuvchilarni o‘rganishga undaydi. Yurtimizdagi ta’lim islohotlarni amalga oshirishda xalqaro rivojlangan mamlaktlar tajribalarini o‘rganish yuqori ko‘rsatkichlarga olib kelmoqda.

Singapur texnalogiya va innovatsiyalarni ta’lim tizimiga uyg‘unlashtirish juda yuqori darajada rivojlanmoqda. Bu jarayon quydagi jihatlar bilan tavsiflanadi:

- Erta bosqichda texnalogiyalarni kirib borishi. Singapur ta’limida internet va kompyuterlar juda erta kirib keladi va foydalaniladi.
- Zamonaviy metod va o‘quv platformalarni keng tarqalishi. Bu orqali tarbiyachilar zamonaviy metodlardan foydalanib faoliyat jarayonini tashkillashadi, va bolalarni mashg‘ulotga yanada qiziqtirishadi, muloqot ko‘nikmasi shakillanadi.
- faoliyatni tashkillashda texnalogik vositalardan foydalanish. Bunda tarbiyachi tomonidan mashg‘ulot jarayonida interaktiv doskalar, onlayn resurslardan foydalaniladi. Bu faoliyatni tashkillashni oson qiladi.
- Maktabgacha ta’lim tashkilotida ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish ya’ni o‘quv resurslarga kirish va undan foydalanishdagi qulayliklar.
- Innovatsion ta’lim usullari. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida yangi innovatsion usullarni joriy etishi.
- Pedagoglarning malakasini oshirish: bilim ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish uchun Singapur ta’limida treninglar, seminarlar va dasturlarni yo‘lga qo‘yilgan.

➢ Innovatsion tadbir va loyihalar: bolalar uchun turli hil tadbir va musobaqalar tashkillanadi.

Singapur metodi bolalarni kichik guruh bo‘lib ishlashga, o‘zaro muloqot qilishga, doimiy faol bo‘lishga undasa, Kit thinger dasturi esa bolalar tafakkurini rivojlantiradi, savol javobga yo‘naltirilgan metodlar jamlanmasidir. Ushbu daturlarni “Ilk qadam“ davlat o‘quv dasturi bilan birga qo‘llnasa yanada yaxshi natijalarga erishiladi.

Singapur metodi amerikalik pedagog Spenser Kagan tomonidan ishlab chiqilgan. Uning asosiy shiori esa: “Har bir bola faol ishtirok etadi, hech kim chetda qolmaydi”. Bu metodning asosiy g‘oyasi har bir bolani gurhdagi faoliyatni faol rag‘batlantirib borishdir. Spenser Kagan shunday yozadi: “ Kooperativ metodlar orqali bola o‘z bilimini nafaqat o‘qituvchilardan, balki o‘z tengdoshlaridan ham o‘rganadi, shu bilan bilim yanada mustahkamlanadi”[50] .

Kit Thinger dasturi esa maktabgacha va boshlang‘ich talimga asoslangan interfaol dasturlardan biri. Unda savol-javob aylanmasi, tekor fikr almashish, xotira va diqqatni shakillantirishga qaratilan turli mashqlar mujassam. Bu dasturdan foydalanish bolada tez fkirlashga diqqat va xotirani mustahkamlanishiga yordam beradi, maktabgacha talim tashkiloti tarbiyalanuvchilari uchun juda foydali metodika hisoblanadi. Tadqiqotchi R.Sodiqova (2021) bu haqida o‘z fkrlarini bildirib o‘tgan. ”Kit Thinger dasturi bolaning fikrlash va nutq faoliyatini uyg‘otadigan maxsus o‘yin va strategiyalarga asoslangan bo‘lib, ayniqsa maktabgacha yoshda juda samarali natija beradi”[51]. “Ilk qadam” dasturidagi rivojlantiruvchi faoliyatlar aynan shu metodlar orqali o‘z samarasini beradi.

Singapur metodining Think-Pair-Share, Round Robin, Mix-Freeze-group strategiyalari Kit Thinger dasturidagi savol-javob aylanmasi, tez javob berish, esda saqlab qolish o‘yini bilan birgalikda quyidagicha qo‘llaniladi:

1) “Ranglarni o‘rgatamiz mashg‘ulotida :

➢ Think-Pair-Share – bolalar avval o‘zlari ranglarni kuzatadi, o‘z sherigi bilan muhikama qilb savollarga javob berishadi.

[50] Kagan S. Cooperative Learning: Strategies for Elementary Classrooms.- California: Kagan Publishing, 2001
[51] Sodiqova R. Bolalar psixalogiyasi va interfaol o;yin metodlari. – Samarqand:Ziyo nashriyoti,2021.

- Kit Thinger- savol aylanmasi – “Bu shakllarni rangi qanday?” , “ Tabiatda yashil rangni yana qayerlarda ko‘ramiz?” kabi tezkor savollarga javob berishi kerak bo‘ladi.

2) “Shakllar va predmedlar” mashg‘uloti;

- Round-Robin – guruhda bolalar jamoa bo‘lib turib olishadi va ularga turli hil shakillar beradi, navbat bilan shakillarni aytishadi.
- Kit Thinger tezkor fikr almashish – bolalar bitta shaklni oladi va 30 soniya ichida 3 ta narsa aytishi kerak bo‘ladi. Masalan : to‘g‘ti to‘rtburchak - kampyuter, tilvizor va parta.

3) “ Hayvonlar olamida” :

- Mix-Freeze-Group musiqa sadosi osida aylanishadi va musiqa tugaganda tabiyachi tomonidan “kim uy hayvonlari guruhiga qo‘shiladi”, “ Kim suv hayvonini tanlaydi” kabi savollar beriladi.
- Kit Thinger eada saqlab qolish – tarbiyachi pedagog tomonidan hayvonlar rasmi ko‘rastiladi bolalar esda qolgan hayvonlarni nomini aytib berish kerak bo‘ladi.

Ilk qadam davlat o‘quv dasturidagi kompetensiyalarni shakillantirishda Singapur hamda Kit Thinger metodlarini birgalikda qo‘llashdagi afzalliklari: bolalar guruh bo‘lib ishlashni, bir-biriga ko‘maklashishni o‘rganishadi natijada ularda ijtimoiylashuv va o‘zraro hamkorlik kuchayadi. Tezkor savol-javob orqali bolaning muloqot madaniyati oshadi, nutq va tafakkuri shakillanadi. Bola o‘yin oraqli yangi g‘oyalarni o‘rganadi natijada, ijodkorlik qobilyati shakllanadi. Xotirasi mustaxkamlanadi, innovatsion metodlar orqali mashg‘ulotga bo‘lgan qiziqishlari ortadi.

Spenser.M bu haqda shunday fikr bildrib o‘tgan: “Bolaga nafaqat ma’lumotni yetkazish, balki uni faol ishtirokchi qilish ta’limning asosiy vazifasidir. Intrfaol metodlar aynan shu maqsadni amalga oshiradi”[52].

Maktabgacha ta’lim tashkilotining direktor o‘rin bosarlari Singapur va Kit Thinger dasturlarini birgalikda qo‘llab mavzularda foydalansa bolalarning rivojlanishida, maktab ta’limiga tayyor bo‘lishida yaxshi natijalarga erishiladi. Shu

[52] Spenser M. Innovative Learning Techniques for Early Childhood Education. –London: Routledge,2015.

bilan bir qatorda faoliyatlar qiziqarli, samarali tashkillanadi. Karimova o‘zining xulosasida shunday yozadi: “Davlat dasturidagi maqsadlar innovatsion metodlar bilan uyg‘unlashganda, bolalar rivoji tabiiy, qiziqarli va samarali kechadi”[53].

Xulosa o‘rnida aytishimiz joyizki, maktabgacha bolalik – bolaning shaxs sifatida shakillanishida qisqa ammo muhim davrlardan biri. Qisqa bo‘lsa ham bu yillar davomida bola atrofi-olam haqida dastlabki bilimlarni oladi. Insonlarga, mehnatga nisbatan munosabat shakillana boshlaydi. Ma’lum bir harakteri paydo bo‘ladi. Shuning uchun bu vaqt mobaynida o‘yin eng muhim jarayonlardan biri hisoblanadi. Singapur ta’lim modeli bolalarni intelektual, jismoniy, emotsional rivojlanishida xizmat qiladi, bolalarning qiziqishlari va extiyojlarini inobatga olgan holda ta’lim jarayoni samarali tashkillanadi. Faoliyat jarayonida bolalar jamoa bo‘lib ishlash, muloqot qilish, ijodiy fikrlash kabi ko‘nikmalar rivojlanadi. Pazandachilik, tikuvchilik kabi ishlar kundalik mashg‘ulotlar ro‘yhatiga qo‘shilgan. Hozirgi kunda maktabgacha ta’lim tashkilotlarini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etishga e’tibor qaratilmoqda. Davlatimiz rahbarining tashabbuslari bilan Singapur ta’lim modeliga asoslangan zamonaviy bog‘chalar tashkillanmoqda. O‘zbekiston bog‘chalarida interfaol usullar, didaktik o‘yinlar, zamonaviy metodikalardan keng qo‘llanilmoqda. Natijada tarbiyachidan zamon bilan hamnafas bo‘lish, o‘z ustida doimiy ishlab, malaka ortirish ta’lab qilinmoqda. Bu esa, Singapur ta’lim modelidagi o‘yin asosidagi ta’lim yondashuvi bilan uyg‘un keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’XATI

1. Kagan S. Cooperative Learning: Strategies for Elementary Classrooms.- California: Kagan Publishing, 2001

2. Sodiqova R. Bolalar psixalogiyasi va interfaol o;yin metodlari. – Samarqand:Ziyo nashriyoti,2021.

3. Spenser M. Innovative Learning Techniques for Early Childhood Education. –London: Routledge,2015.

[53] Karimova N. maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda interfaol metodlardan foydalanish. – Toshkent: Fan, 2019

4. Karimova N. maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda interfaol metodlardan foydalanish. – Toshkent: Fan, 2019

5. O.N.Fozilova. MAKTABGACHA TA’LIMDA O‘YIN TEXNALOGIYALARI.Farg‘ona 2024.UO‘K: 37:-053.4 (075.8), KBK:74.100.58 ya 73 F 79

RAQAMLI TIBBIYOTGA O‘TISH DAVRIDA ULTRATOVUSH DIAGNOSTIKA TIZIMLARINING METROLOGIK ISHONCHLILIGINI OSHIRISH STRATEGIYASI

Ubaydullayeva Gullola

Qo‘qon universiteti Andijon filiali o‘qituvchisi

tel: +998 50 017 17 62

e-mail: gubaydullayeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda zamonaviy tibbiyot muassasalarida raqamli texnologiyalarni joriy etish sharoitida o‘lchash vositalarining ishonchliligi masalasi tahlil qilinadi. Maqolada amaldagi metrologik nazorat tizimidagi kamchiliklar ko‘rsatib o‘tilgan va ularni bartaraf etish bo‘yicha innovatsion yechimlar taklif qilingan.

Kalit so‘zlar: raqamli tibbiyot, ultratovush diagnostikasi, metrologik ishonchlilik, standartlashtirish, sifat menejmenti, datchik degradatsiyasi, tibbiy texnika kalibrovkasi.

Kirish

Zamonaviy sog‘liqni saqlash tizimini raqamli transformatsiyalash jarayoni nafaqat axborot oqimlarini elektronlashtirishni, balki tibbiy diagnostika natijalarining yuqori darajadagi ishonchliligini ta’minlashni ham taqozo etmoqda. O‘zbekiston Respublikasida "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida tibbiyot muassasalarining texnik parkini yangilash va masofaviy diagnostika (telemeditsina) tizimlarini joriy etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. [O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 2020: 3]. Biroq, raqamli ekotizimga integratsiya qilinayotgan birlamchi diagnostik ma’lumotlarning sifati va haqqoniyligi bevosita o‘lchov vositasi —

ultratovush diagnostika (UZI) apparatlarining metrologik ishonchliligiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. [Убайдуллаева, 2023: 162].

UZI apparati murakkab intellektual o‘lchov tizimi hisoblanadi. Bugungi kunda ushbu apparatlar inson salomatligi haqida kritik qarorlar qabul qilishda (masalan, akusherlik va ginekologiyada yelbo‘g‘oz patologiyasini erta aniqlashda) asosiy manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Shunga qaramay, amaldagi milliy metrologik nazorat tizimida UZI apparatlarini qiyoslash (poverka) jarayonlari ko‘p hollarda faqat an’anaviy geometrik o‘lchashlar (masofa va hajm xatoligi) bilan cheklanib qolmoqda. [O‘z DSt ISO/IEC 17025, 2019: 12].

Xalqaro tajriba (IEC 60601-2-37, ISO 13485) shuni ko‘rsatadiki, diagnostika aniqligi apparatning nafaqat geometrik o‘lchovlariga, balki uning vizuallashtirish sifati parametrlariga (fazoviy ruxsat etish qobiliyati, kontrastli sezgirlik va datchiklarning akustik chiqish quvvati) bevosita bog‘liqdir. [Kremkau, 2020: 45]Ekspluatatsiya jarayonida ultratovush datchiklarining pyezoelementlarida yuzaga keladigan degradatsiya hodisalari metrologik xatoga (o‘lchov natijalarining vaqt o‘tishi bilan haqiqatdan uzoqlashishiga) sabab bo‘ladi. Bu esa shifokor xulosasi va real klinik manzara (ayniqsa, jarrohlik amaliyoti natijalari) o‘rtasida nomuvofiqliklar kelib chiqishiga zamin yaratmoqda.

Shu nuqtai nazardan, raqamli transformatsiya sharoitida ultratovush o‘lchash tizimlarini standartlashtirishning yangi metodologiyasini ishlab chiqish, sifat menejmenti tizimiga (QMS) asoslangan innovatsion nazorat mexanizmlarini joriy etish hamda apparatning faktik texnik holatini onlayn monitoring qilish masalalari ilmiy-amaliy jihatdan o‘ta dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot aynan ushbu bo‘shliqlarni to‘ldirishga va tibbiy xizmatlar sifatini xalqaro standartlar darajasiga ko‘tarishga qaratilgan.

Tadqiqotning metodologik asosi ultratovush diagnostika tizimlarining metrologik ishonchliligini baholashning kompleks sxemasiga tayanadi. Ishda quyidagi usullardan foydalanildi:

Normativ tahlil: IEC 60601-2-37 va ISO 13485 xalqaro standartlari asosida apparatlarning texnik tavsiflari va sifat menejmenti tizimiga qo‘yilgan talablar qiyosiy o‘rganildi.

Fantom-testlash usuli: Apparatlarning vizuallashtirish aniqligini (aksial va lateral ruxsat etish qobiliyati) ob’ektiv baholash uchun Tissue-mimicking phantoms (to‘qima-simulyatsiya qiluvchi etalonlar) yordamida eksperimental o‘lchashlar o‘tkazildi[Kremkau, 2020: 112].

Metrologik monitoring: Transdyuserlarning (datchiklarning) ekspluatatsiya jarayonidagi pyezoelementlar degradatsiyasi va metrologik xatolik (o‘lchov natijalarining siljishi) holatlari maxsus sinov skanerlari yordamida tahlil qilindi.

Klinik-metrologik muvofiqlik: UZI apparati bergan o‘lchov natijalari bilan jarrohlik amaliyotidan keyingi real natijalar o‘rtasidagi bog‘liqlik retrospektiv tahlil va matematik statistika usullari (GUM qo‘llanmasi asosida) yordamida hisoblandi. [JCGM 100:2008, 2008: 24].

Tadqiqot natijalari va muhokama.O‘tkazilgan metrologik tahlillar va eksperimental tadqiqotlar natijasida quyidagilar aniqlandi:Datchiklar holati: Ekspluatatsiya muddati 3 yildan ortgan UZI apparatlarining 25% holatida transdyuser pyezoelementlarining degradatsiyasi natijasida tasvirning kontrastli aniqligi 10-15% ga pasaygani kuzatildi.O‘lchash xatoliklari: Fantom-testlash natijalari shuni ko‘rsatdiki, geometrik masofalarni o‘lchashda apparatning faktik xatoligi ±6% gacha yetmoqda. Bu ko‘rsatkich amaldagi metrologik me’yorlardan (±2%) sezilarli darajada yuqori bo‘lib, diagnostik xulosalarning ishonchliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.Taklif etilayotgan metrologik nazorat va muntazam kalibrovka metodikasi qo‘llanilganda, UZI xulosalarining jarrohlik amaliyoti natijalari bilan muvofiqlik darajasi o‘rtacha 18-20% ga oshishi statistik isbotlandi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari ultratovush diagnostikasi ishonchliligini oshirishda metrologik ta’minotning o'rni beqiyos ekanligini ko'rsatdi. Datchiklarning pyezoelementlari degradatsiyasini muntazam monitoring qilish orqali metrologik xatolikning oldini olish va apparatlarning xizmat muddatini samarali boshqarish mumkin. Taklif etilayotgan "Raqamli metrologik pasport" modeli tibbiyot

muassasalarida sifat menejmenti tizimini (ISO 13485) raqamli transformatsiyalashning asosi bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. JCGM 100:2008 (GUM). Evaluation of measurement data — Guide to the expression of uncertainty in measurement. – Paris: BIPM, 2008.

2. Kremkau F.W. Sonography Principles and Instruments. – Saunders, 10th Edition, 2020. – 288 p.

3. O‘z DSt ISO/IEC 17025:2019. Sinov va kalibrlash laboratoriyalarining kompetentligiga qo‘yiladigan umumiy talablar. – Toshkent: O‘zstandart, 2019.

4. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. Metrologiya to‘g‘risida (Yangi tahriri). – Toshkent, 2020.

5. Vinno Technology Co. Ltd. VINNO E10 Ultrasound System User Manual. – Beijing: Vinno Medical, 2022.

6. Убайдуллаева Г. Х. Тиббий диагностик муассасаларда ўлчаш функциясига эга бўлган тиббий техникаларга қўйилган метрологик талаблар // Science and Education. – 2023. – Т. 4. – №. 9. – С. 161-165.

MOLEKULYAR-KINETIK NAZARIYANING ASOSIY TENGLAMASINI “SINKVEYN” METODI ASOSIDA SAMARALI O‘RGATISH

Holiqova Guljamol

Fizika-matematika fakulteti

Fizika yo’nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada molekulyar fizikaning muhim mavzularidan biri bo‘lgan molekulyar-kinetik nazariyaning asosiy tenglamasini o‘qitishda “Sinkveyn” metodidan foydalanish samaradorligi yoritilgan. Ushbu metod o‘quvchilarning mavzu bo‘yicha bilimlarini qisqa, aniq va mantiqiy tarzda ifodalash, asosiy tushunchalarni umumlashtirish hamda ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari sinkveyn metodining o‘quvchilarning mavzuni chuqur o‘zlashtirishi va fizik tushunchalarni yaxlit holda anglashida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: Molekulyar fizika, molekulyar-kinetik nazariya, bosim, temperatura, gaz molekulalari, sinkveyn metodi, interfaol ta’lim, fizika metodikasi.

Kirish

Molekulyar fizika moddalarning ichki tuzilishi va molekulalar harakatini o‘rganadigan fizikaning muhim bo‘limlaridan biridir. Ushbu bo‘limdagi mavzular o‘quvchilardan abstrakt tushunchalarni tasavvur qilish va nazariy qonuniyatlarni tahlil qilishni talab qiladi.Molekulyar-kinetik nazariyaning asosiy tenglamasi gaz molekulalarining harakati bilan gaz bosimi o‘rtasidagi bog‘lanishni tushuntiradi. Ushbu mavzuni samarali o‘qitishda zamonaviy interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarni yaxshiroq o‘zlashtirishiga yordam beradi.Sinkveyn metodi esa o‘quvchilarning mavzu yuzasidan asosiy tushunchalarni qisqa va mazmunli ifodalashiga imkon yaratadi. Ushbu metod o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini, tahliliy va ijodiy yondashuvini rivojlantiradi

Nazariy asos

Molekulyar-kinetik nazariyaga ko‘ra barcha moddalar juda kichik zarrachalardan — molekulalardan tashkil topgan bo‘lib, ular doimiy tartibsiz harakatda bo‘ladi.Gaz bosimi molekulalarning idish devoriga urilishi natijasida hosil bo‘ladi. Molekulyar-kinetik nazariyaning asosiy tenglamasi quyidagicha ifodalanadi:

Bu yerda:

gaz bosimi, bitta molekula massasi, molekulalar konsentratsiyasi, molekulalar tezliklari kvadratining o‘rtacha qiymati.

Mazkur tenglama gaz bosimi molekulalarning harakat tezligiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Molekulyar-kinetik nazariyaning asosiy qoidalari:barcha moddalar molekulalardan tashkil topgan; molekulalar doimiy harakatda bo‘ladi; molekulalar o‘zaro ta’sirlashadi.

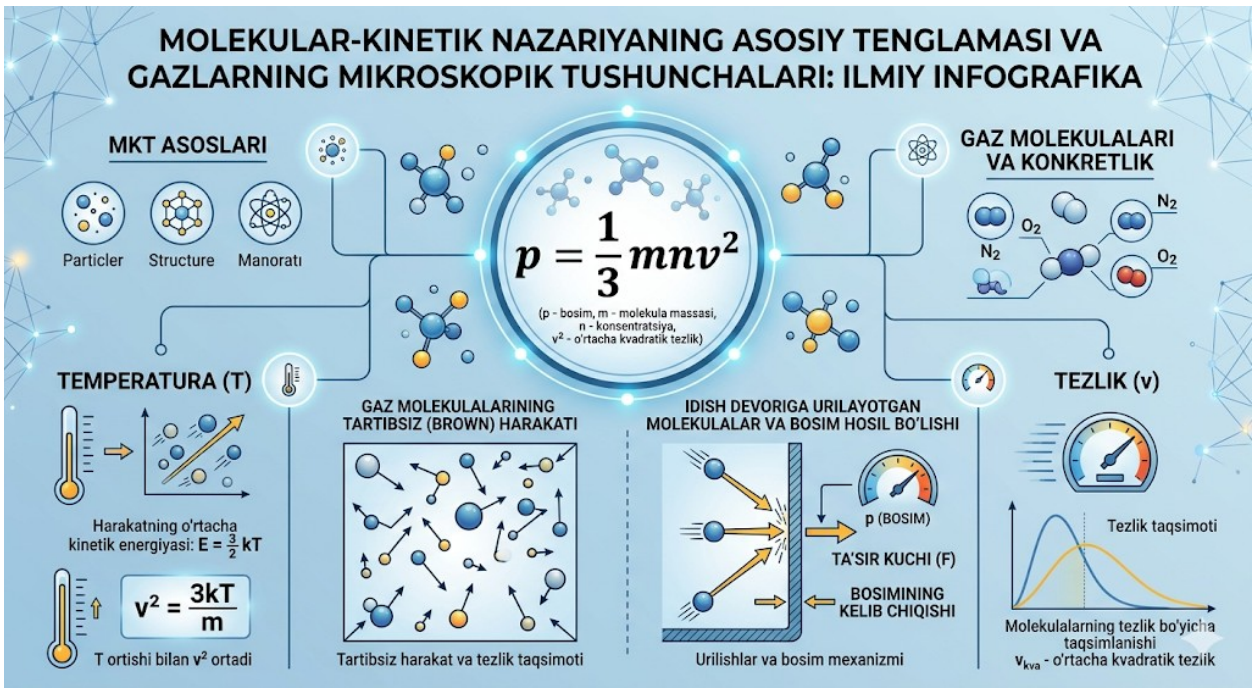

SINKVEYN METODINING MAZMUNI

Sinkveyn metodi — o‘quvchilarning mavzu yuzasidan asosiy tushunchalarni qisqa va mazmunli shaklda ifodalashiga asoslangan interfaol metoddir.

Sinkveyn 5 qator asosida tuziladi:

1-qator — mavzu nomi;

2-qator — mavzuni ifodalovchi 2 ta sifat;

3-qator — mavzuga oid 3 ta harakat;

4-qator — mavzu haqida 4 so‘zli fikr;

5-qator — mavzuga sinonim yoki xulosa.

METODIKA

Dars davomida o‘quvchilarga “Gaz molekulalari harakati” mavzusi tushuntiriladi. So‘ng o‘quvchilar sinkveyn tuzadilar.Misol:MolekulaTez, tartibsiz harakatlanadi, uriladi, ta’sirlashadi bosim hosil qiladi doimo zarracha yoki:gaz siqiluvchan, harakatchan kengayadi, bosim beradi, qiziydi molekulalar tartibsiz harakatda modda bu metod orqali o‘quvchilar mavzuning eng muhim jihatlarini qisqa shaklda ifodalashga o‘rganadilar.

NATIJALAR VA TAHLIL

Tajriba va kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, sinkveyn metodidan foydalanilgan darslarda o‘quvchilarning mavzuni tushunish darajasi ancha yuqori bo‘ldi.Natijalar

quyidagilarni ko‘rsatdi:o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi rivojlandi; murakkab formulalarni tushunish osonlashdi; mavzuni umumlashtirish ko‘nikmasi shakllandi; o‘quvchilarning darsdagi faolligi oshdi; fizik tushunchalarni qisqa va aniq ifodalash qobiliyati rivojlandi. Shuningdek, sinkveyn metodi o‘quvchilarning ilmiy tafakkurini va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirdi.

MUHOKAMA

Molekulyar fizika mavzulari abstrakt tushunchalarga boy bo‘lgani sababli ularni o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish juda muhimdir. Sinkveyn metodi o‘quvchilarga formulalarni shunchaki yodlash emas, balki ularning mazmunini tushunishga yordam beradi. Metod yordamida o‘quvchilar:asosiy tushunchalarni ajratadi; fizik jarayonlarni umumlashtiradi; qisqa va aniq fikr bildirishga o‘rganadi; mavzuni ijodiy tarzda tahlil qiladi. Natijada dars jarayoni yanada qiziqarli va samarali bo‘ladi.

XULOSA

Molekulyar-kinetik nazariyaning asosiy tenglamasini “Sinkveyn” metodi asosida o‘qitish o‘quvchilarning mavzuni chuqur va tizimli ravishda o‘zlashtirishida samarali pedagogik yondashuv ekanligi aniqlandi. Ushbu metod yordamida o‘quvchilar murakkab fizik tushunchalarni qisqa, aniq va mantiqiy tarzda ifodalashga o‘rganadilar.Tadqiqot davomida sinkveyn metodining o‘quvchilarning ijodiy va

mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga katta ta’sir ko‘rsatishi kuzatildi. Olib borilgan kuzatuvlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:sinkveyn metodi o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi; murakkab formulalarni tushunish va eslab qolishni osonlashtiradi; fizik tushunchalarni umumlashtirish ko‘nikmasini rivojlantiradi; o‘quvchilarning mantiqiy, analitik va ijodiy tafakkurini shakllantiradi; mustaqil fikr bildirish va xulosa chiqarishga o‘rgatadi; interfaol va qiziqarli ta’lim muhitini yaratadi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ushbu metod an’anaviy o‘qitish usullariga qaraganda samaraliroq bo‘lib, o‘quvchilarning mavzuga qiziqishini oshiradi va bilimlarni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi.Kelgusida molekulyar fizikaning boshqa mavzularini ham sinkveyn, klaster, INSERT va boshqa interfaol metodlar asosida o‘qitish ta’lim sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli ushbu metodlarni umumta’lim maktablari, akademik litseylar va oliy ta’lim muassasalarida keng qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *Raxmonov A.* Umumiy fizika kursi. *Toshkent: O‘qituvchi, 2019.*

2. *Xusanov B., Tursunov A.* Fizika o‘qitish metodikasi. *Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.*

3. *Karimov Sh.* Molekulyar fizika asoslari. *Toshkent, 2018.*

4. *G‘ofurov M.* Pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar. *Toshkent, 2018.*

5. *Yo‘ldoshev J.* Zamonaviy ta’lim metodlari va texnologiyalari. *Toshkent, 2017.*

6. *Sultonov I.* Interfaol ta’lim metodlari. *Toshkent, 2021.*

INCREASING ENERGY EFFICIENCY OF AIR COOLING DEVICES THROUGH DIGITALIZATION

Murtazoyev Firdavs Feruz oglu

Doctoral student,

Bukhara State Technical University,

Email:murtazoyevfirdavs98@gmail.com

Abstract: This article analyzes the possibilities of improving the energy efficiency of air cooling devices through digitalization technologies. The study examines the role of IoT monitoring systems, SCADA platforms, automatic control, and artificial intelligence-based forecasting technologies in optimizing energy consumption. Furthermore, the advantages of real-time monitoring and adaptive control algorithms in enhancing operational efficiency are substantiated.

Keywords: air cooling devices, digitalization, energy efficiency, IoT monitoring, automatic control

Air cooling units (ACU) are one of the important technological devices that perform heat exchange processes in natural gas processing and transmission systems. These devices are used to maintain gas products at a specified temperature, ensure the continuity of technological processes, and ensure reliable operation of equipment. In particular, the fact that a large part of energy consumption in the gas industry is spent on cooling systems makes the issue of increasing the efficiency of air cooling units an urgent scientific and practical problem.

Currently, fans and auxiliary electrical equipment in traditional HSA devices often operate in a continuous mode. As a result, excessive electricity consumption occurs regardless of changes in external temperature or technological load. This leads to increased operating costs for enterprises, inefficient use of energy resources, and a shortened service life of devices.

The widespread introduction of digitalization technologies in industry is making it possible to effectively solve this problem. In particular, through the use of sensor monitoring systems, IoT technologies, SCADA systems and automatic control algorithms, it is possible to monitor the operating parameters of air-conditioning devices in real time. This allows controlling the fan speed in accordance with external conditions, optimizing energy consumption and constantly monitoring the technical condition of the device.

This study analyzes the potential for reducing energy consumption and improving device efficiency by applying digital monitoring and automatic control technologies to HSA devices.

Problem analysis

The effective operation of air-conditioning devices is directly dependent on a number of technological and operational factors. Changes in these factors significantly affect the intensity of the heat exchange process, the energy consumption of the device, and the overall technical efficiency. Therefore, analysis of the operating parameters of HSA devices is one of the important stages in improving energy efficiency.

One of the main factors affecting the efficiency of the HSA is the outdoor air temperature. When the outdoor temperature is high, the cooling efficiency decreases, resulting in an increase in the load on the fans and increased electricity consumption [Incropera, 2017: 215]. Especially in the summer season, the increased complexity of the cooling process leads to a deviation from the optimal operating mode of the device.

The fan speed is also an important parameter that directly affects energy consumption. In practice, many air-cooled units operate at a constant speed. In this case, the electric motors consume excess energy even when the heat load is reduced. By optimally controlling the fan speed, energy consumption can be significantly reduced [Kroger, 2004: 148].

Contamination of the heat transfer surface is also one of the main factors reducing the efficiency of HSA. The formation of dust, corrosion products or other layers on the surface of the tubes and plates reduces the heat transfer coefficient. As a result, the cooling efficiency decreases and additional energy consumption occurs [Holman, 2010: 327].

Pressure fluctuations in the pipeline also negatively affect the heat transfer process. An increase or decrease in pressure above the norm affects the speed of movement of the coolant, increasing the hydraulic resistance of the device. This negatively affects the stable operation of the equipment.

In addition, the temperature of the heat carrier is a key parameter determining the efficiency of the HSA. A sharp change in the temperature regime reduces the intensity of heat exchange and leads to insufficient cooling [Cengel, 2015: 490].

In today's air-cooled chillers, most of the above parameters are not constantly controlled and monitored in real time. As a result, the units often operate in suboptimal

operating modes. This leads to increased electricity consumption, increased heat losses, and reduced operational efficiency of the unit. Therefore, the introduction of digital monitoring and automatic control systems in HSA units is an important technological task.

One of the modern ways to increase energy efficiency in air-conditioning equipment is to introduce digitalization technologies into production processes. Digital control systems allow for real-time monitoring, analysis, and automatic control of the main technological parameters of the device. This contributes to the rational use of energy resources and increases the operational efficiency of the device. One of the main components of the digitized HSA system is temperature sensors. These sensors constantly measure the inlet and outlet temperatures of the heat carrier and the temperature of the external atmospheric air. Based on the data obtained, the efficiency of the cooling process is determined and the optimal operating mode is selected. Pressure sensors monitor the operating pressure in the pipes. When the pressure exceeds or decreases beyond the standard value, the system automatically issues a warning or changes the operating mode. This is important in preventing the equipment from going into an emergency state. Using IoT (Internet of Things) monitoring technologies, data from all sensors is transmitted to a single network. This technology allows remote monitoring and control of the device's operating parameters. As a result, the operator will have instant information about the technological process and the opportunity to identify emerging malfunctions in advance.

All technological parameters are centrally controlled through the SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition) system. This system processes the data received from the sensors and automatically selects the optimal operating mode of the device. SCADA systems provide real-time graphic monitoring, data archiving, and remote control of technological processes [Kroger, 2004: 211]. Automatic control systems control the rotation speed of the fans in accordance with the external temperature and heat load. In traditional systems, fans operate at constant power, while in digitalized systems, only the power required is consumed. This significantly reduces electricity consumption.

In recent years, the use of predictive technologies based on artificial intelligence has also become one of the current trends. Artificial intelligence algorithms analyze previous operational data, predict the future operating state of the device, and identify possible failures in advance. As a result, maintenance costs are reduced and equipment reliability is increased [Cengel, 2015: 522].

Thus, by introducing digitalization technologies into air-conditioning devices, it will be possible to automatically control fan speed, optimize energy consumption, and prevent overloads based on real-time data from sensors. This is an important factor in increasing the technical and economic efficiency of HSA devices.

The scientific novelty of this study is explained by the fact that the possibilities of increasing energy efficiency by using an adaptive control algorithm based on real-time monitoring in air-conditioning devices are analyzed. The study proposes a mechanism for automatically controlling the operating mode of fans based on continuous monitoring of operational data obtained using temperature and pressure sensors via IoT and SCADA systems. The proposed adaptive control algorithm allows changing the fan rotation speed in accordance with the external ambient temperature, heat load, and technological parameters of the device. As a result, electricity consumption is reduced, device overloads are prevented, and the operational reliability of air-conditioning devices is increased. The study also substantiates the possibilities of preliminary assessment of the technical condition of the equipment and early detection of possible malfunctions using forecasting elements based on artificial intelligence. This approach serves to form an energy-efficient and efficient control system in the process of digital transformation of air-conditioning devices.

CONCLUSION

The results of the study showed that the use of digitalization technologies in air-cooled chillers is one of the important factors in increasing energy efficiency. It was found that real-time monitoring systems based on temperature and pressure sensors allow for continuous monitoring of the main operating parameters of the device. This contributes to optimal control of technological processes and efficient use of energy resources. The analysis showed that using IoT and SCADA systems, it is possible to

reduce electricity consumption by automatically controlling the rotation speed of fans. At the same time, the use of adaptive control algorithms allows preventing overloads, increasing the operational reliability of the device, and reducing maintenance costs.

In addition, the use of forecasting technologies based on artificial intelligence allows for a preliminary assessment of the technical condition of the equipment and early detection of possible malfunctions. As a result, the service life of air cooling devices is extended and the economic efficiency of industrial enterprises is increased. Thus, the introduction of digitalization technologies in air cooling devices is one of the promising areas for energy saving, ensuring operational stability, and developing digital control systems in modern industrial enterprises.

REFERENCES

1. Cengel YA, Ghajar AJ Heat and Mass Transfer: Fundamentals and Applications. - New York: McGraw-Hill Education, 2015. - 950 p.

2. Holman JP Heat Transfer. - New York: McGraw-Hill, 2010. - 688 p.

3. Incropera FP, DeWitt DP, Bergman TL, Lavine AS Fundamentals of Heat and Mass Transfer. - 7th ed. – USA: John Wiley & Sons, 2017. – 997 p.

4. Kroger DG Air-Cooled Heat Exchangers and Cooling Towers. – Tulsa: PennWell Corporation, 2004. – 366 p.

5. Qosimov A., Ahmedov B. Methods for increasing the energy efficiency of industrial heat exchange devices // Energy and resource-saving technologies. – Tashkent, 2021. – No. 3. – P. 44–49.

INTERNET TARMOG‘INING SIGNAL UZATISH TEZLIGINI KOMPYUTERLI MATEMETIK TIZIMLARDA TAHLIL QILISH

Jabborova Jasmina Hamid qizi

O‘zMu Jizzax filiali

Amaliy matematika fakulteti Amaliy matematika yo’nalishi talabasi

(@jabborovajasmina027@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqolada internet tarmog'idagi signal uzatish tezligining foydalanuvchilar soniga bog'liq ravishda o'zgarishi matematik model yordamida tadqiq etilgan. Tadqiqot obyekti sifatida signal tezligini ifodalovchi ratsional funksiya

tanlangan bo'lib, uning limit holatlari va ekstremum nuqtalari Maple kompyuterli matematik tizimi (KMT) yordamida tahlil qilingan. Maqolada tarmoqdagi yuklama ortishi bilan signal sifatining pasayish tendensiyalari o'rganilgan va tizimning eng yuqori samaradorlikka erishish nuqtasi matematik jihatdan asoslangan. Olingan natijalar tarmoq resurslarini optimallashtirish va telekommunikatsiya tizimlarini loyihalashda Maple kabi zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanishning afzalliklarini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: Internet tarmog'i, signal uzatish tezligi, matematik model, Maple, kompyuterli matematik tizimlar, limit, hosila, optimallashtirish, tarmoq samaradorligi.

KIRISH

Zamonaviy axborotlashgan jamiyatda internet texnologiyalari nafaqat muloqot vositasi, balki global iqtisodiyot, ta’lim, fan va boshqaruv tizimlarining fundamental asosi hisoblanadi. Bugungi kunda ma’lumotlar uzatish hajmining (traffic) keskin ortishi va foydalanuvchilar sonining global miqyosda ko‘payishi telekommunikatsiya tarmoqlari zimmasiga ulkan yuklamalar yuklamoqda. Bunday sharoitda tarmoqning o‘tkazuvchanlik qobiliyatini saqlab qolish va signal uzatish tezligini optimallashtirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammoga aylangan.

Telekommunikatsiya tizimlarining ishlash samaradorligi ko‘p jihatdan foydalanuvchilar soni va mavjud resurslarning o‘zaro mutanosibligiga bog‘liq. Tarmoqqa ulanishlar soni ortishi bilan tizim resurslari taqsimlanadi, bu esa ma’lum bir nuqtadan so‘ng har bir foydalanuvchi uchun ajratilgan real tezlikning pasayishiga (network congestion) olib keladi. Ushbu jarayonlarni o‘rganish va oldindan bashorat qilish uchun matematik modellashtirish usullaridan foydalanish eng samarali yo‘l hisoblanadi.

Matematik modellashtirish jarayoni real dunyo hodisalarini abstrakt formulalar va funksiyalar ko‘rinishida ifodalash imkonini beradi. Xususan, ratsional funksiyalar yordamida signal tezligining o‘zgarish dinamikasini tavsiflash orqali tarmoqning "eng yuqori unumdorlik" nuqtasini aniqlash mumkin. Biroq, bunday murakkab hisob-kitoblarni an’anaviy usullarda bajarish va ularni vizuallashtirish ma’lum qiyinchiliklarni tug‘diradi.

Shu nuqtayi nazardan, Kompyuterli Matematik Tizimlar (KMT), xususan, jahon miqyosida tan olingan Maple dasturiy muhiti tadqiqotchilar uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Maple tizimi yordamida nafaqat murakkab matematik ifodalarni (limitlar, hosilalar, integrallar) hisoblash, balki olingan natijalarni dinamik grafiklar koʻrinishida talqin qilish mumkin. Bu esa tarmoq administratorlari va muhandislariga real yuklamalar sharoitida tizim oʻzini qanday tutishini vizual kuzatish va eng maqbul texnik yechimlarni topish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqot ishining maqsadi – internet tarmogʻida signal uzatish tezligining foydalanuvchilar soniga bogʻliqligini ifodalovchi matematik modelni Maple tizimi yordamida har tomonlama tahlil qilishdan iborat. Ishda funksiyaning limitik holatlari, uning oʻsish va kamayish oraliqlari hamda ekstremum nuqtalari oʻrganilib, tarmoq samaradorligini oshirish boʻyicha ilmiy xulosalar shakllantirilgan.

Bizga tarmoqdagi signal uzatish tezligi foydalanuvchilar soniga bogʻliq ravishda

formula bilan berilgan boʻlsin. Bu yerda foydalanuvchilar soni, signal uzatish tezligi.

Birinchi boʻlib kuzatadigan narsamiz va ni topamiz.

bu degani foydalanuvchilar soni ga yaqinlashsa, internet tezligi ya’ni signal uzatish tezligi ham 0 boʻladi.

Bu degani foydalanuvchilar soni cheksiz koʻpaysa signal uzatish tezligi 0 ga yaqinlashadi.

Endigi kuzatadigan narsamiz va signal uzatish tezligini maksimal qiymatini hisoblashimiz kerak.

Hosilasini topib oldik, endi maksimal qiymatini hisoblash uchun deb hisoblaymiz va signal uzatish tezligining maksimal qiymati kelib chiqadi.

Bu yerda ni olmaymiz, chunki foydalanuvchi soni manfiy bo‘la olmaydi. Endi maksimal tezlikni hisoblaydigan bo‘lsak,

Buni qisqacha tushuntirsak, foydalanuvchi soni 2 ga teng bo‘lganda signal uzatish tezligi maksimal qiymatni qabul qiladi va eng samarali ishlaydi.

Endi biz siz bilan signal uzatish tezligini grafigini ko‘rib chiqamiz. Buning uchun bizga Maple dasturi kerak bo‘ladi. Maplega grafikni kiritish uchun quyidagi kodlarni yozamiz:

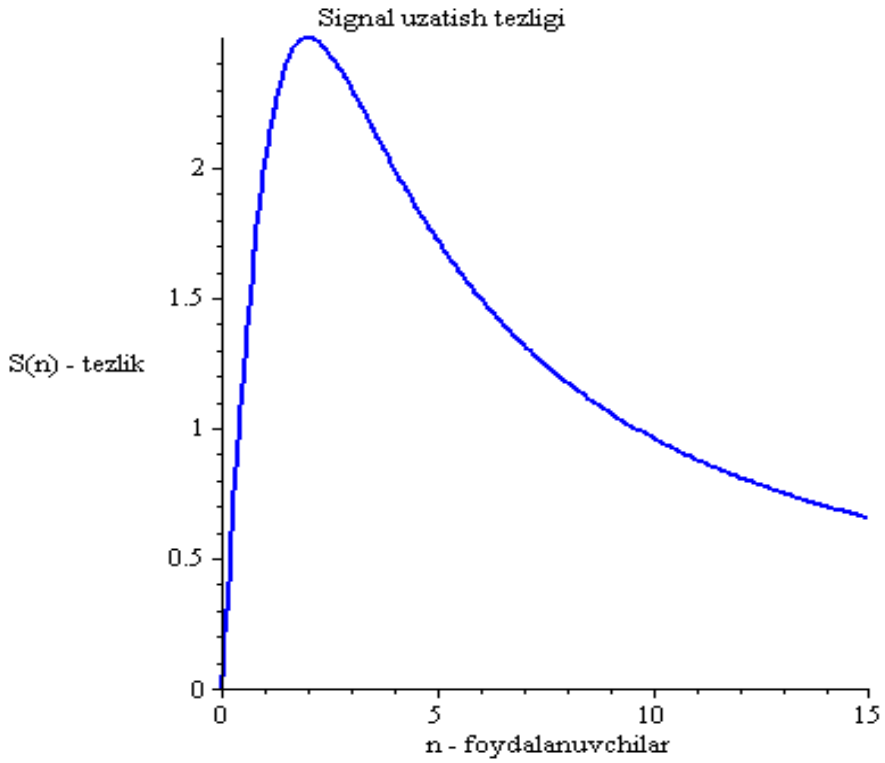

Grafikdan ko'rinadiki, foydalanuvchilar soni dan gacha oshganda tezlik keskin ko'tariladi nuqtada eng yuqori tezlikka erishiladi va shundan so'ng foydalanuvchilar soni ortishi bilan "yuklama" ko'paygani sababli tezlik sekin-asta nolga qarab tushib boradi.

Zamonaviy ta’limda matematik bilimlarni samarali o‘rgatishda raqamli texnologiyalar va kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kvadrat tenglamalarni o‘qitishda bunday tizimlardan foydalanish o‘quvchilarning mavzuni chuqurroq tushunishi, grafik tasavvurini rivojlantirishi va mustaqil ishlash ko‘nikmalarini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot ishida internet tarmog‘idagi signal uzatish tezligining foydalanuvchilar soniga bog‘liqligi matematik modellashtirish va kompyuterli matematik tizimlar yordamida har tomonlama tahlil qilindi. Tadqiqot davomida olingan asosiy natijalar quyidagi xulosalarni shakllantirishga imkon beradi:

1. Matematik modelning adekvatligi: Tadqiq etilgan funksiyasi tarmoqdagi yuklama va tezlik o‘rtasidagi real jarayonlarni aniq aks ettiradi. Funksiyaning limit holatlari tahlili shuni ko‘rsatdiki, foydalanuvchilar sonining cheksiz ortishi signal tezligining nolga intilishiga sabab bo‘ladi. Bu esa tarmoq resurslarining cheklanganligini va ma’lum bir nuqtadan so‘ng xizmat ko‘rsatish sifati keskin tushib ketishini ilmiy isbotlaydi.

2. Optimallashtirish nuqtasi: Matematik tahlil va hosila olish usuli yordamida aniqlanishicha, berilgan tizim uchun eng yuqori samaradorlik ko‘rsatkichi foydalanuvchilar soni bo‘lganda kuzatiladi. Aynan shu nuqtada signal uzatish tezligi o‘zining maksimal qiymatiga (birlik) erishadi. Bu natija tarmoq administratorlari uchun muhim ko‘rsatkich bo‘lib, tizimning o‘tkazuvchanlik qobiliyatini rejalashtirishda tayanch nuqtasi bo‘lib xizmat qiladi.

3. Maple tizimining roli: Kompyuterli matematik tizimlar, xususan Maple dasturi, murakkab matematik hisob-kitoblarni avtomatlashtirish va jarayonni vizuallashtirishda yuksak samaradorlik namoyish etdi. Dastur yordamida olingan grafiklar nazariy xulosalarning amaliy ko‘rinishini tasdiqladi va ma’lumotlarni talqin qilishni sezilarli darajada osonlashtirdi.

4. Amaliy ahamiyati: Tadqiqot natijalari telekommunikatsiya tarmoqlarini loyihalashda, serverlar yuklamasini taqsimlashda va "aqlli" tarmoqlarni (Smart Networks) boshqarishda foydalanilishi mumkin. Tizimning kritik nuqtalarini oldindan

bashorat qilish orqali tarmoqdagi uzilishlar va kechikishlarning oldini olish imkoniyati yaratiladi.

Matematik modellashtirish va zamonaviy KMT vositalarini integratsiyalashgan holda qo‘llash axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi murakkab muammolarni yechishning eng ishonchli va istiqbolli yo‘lidir. Kelajakdagi tadqiqotlarda ushbu modelni yanada murakkabroq o‘zgaruvchilar (masalan, tarmoq masofasi yoki shovqin koeffitsiyenti) bilan boyitish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Z.R.Sulaymanov. Raqamli ta’lim muhitida talabalarning amaliy faoliyatini rivojlantirish metodikasi. “Inson kapitali va mehnatni muhofaza qilish” jurnali. Toshkent - 2026.
2. Z.R.Sulaymanov, A.H.Alimov. Kompyuterli matematik tizimlarning bugungi kundagi ahamiyati va matematik tizimlarning fan rivojidagi ro‘li. Ilm-Fan xabarnomasi jurnali-2025.
3. R.H. Aliev, A.A. Gulyamov. Telekommunikatsiya tarmoqlarining matematik modellari. Toshkent: "Aloqa", 2018.
4. Bernard V. Liengme. A Guide to Microsoft Excel 2013 for Scientists and Engineers. Academic Press, 2013.
5. S.M. Marasulov, SH.X. Tojiyev. Kompyuterli matematik tizimlar (Maple, Mathcad, Matlab). O‘quv qo‘llanma. Toshkent: "Fan va texnologiya", 2015.
6. D. Richards. Maple for Beginners. World Scientific Publishing, 2002.
7. I.A. Gazizov. Telekommunikatsiya tarmoqlarida signal uzatish nazariyasi. Toshkent: TUIT, 2019.
8. Maplesoft. Maple User Manual. Waterloo Maple Inc., 2021.

MUHANDISLIK TA’LIMIDA KIBERXAVFSIZLIK VA AXBOROT HIMOYASI BO‘YICHA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Jurayev O‘tkirbek Murodullo o‘g‘li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o‘qituvchisi

E-mail: otkirbekjurayev4@gmail.com

Annotatsiya.Ushbu maqolada muhandislik ta’limida kiberxavfsizlik va axborot himoyasi bo‘yicha innovatsion yondshuvlar tahlil qilinadi.Axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan birga ta'lim jarayonida kiberxavfsizlikni ta'minlashning dolzarb muammolari, yangi pedagogik yondashuvlar va ularni amaliyotga joriy etish masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar. Muhandislik ta’limi,kiberxavfsizlik,axborot himoyasi,innovatsion yondashuvlar,raqamli transformatsiya,simulyatsiya laboratoriyalari,gamifikatsiya ta’limda,loyihaviy ta’lim,axborot texnologiyalari,sun’iy intellekt xavfsizligi.

Аннотация.В данной статье анализируются инновационные подходы к кибербезопасности и защите информации в инженерном образовании. С развитием информационных технологий рассматриваются актуальные проблемы обеспечения кибербезопасности в образовательном процессе, новые педагогические подходы и вопросы их внедрения на практике.

Ключевые слова:Инженерное образование, кибербезопасность, защита информации, инновационные подходы, цифровая трансформация, лаборатории моделирования, геймификация в образовании, проектное обучение, информационные технологии, безопасность искусственного интеллекта.

Annotation.This article analyzes innovative approaches to cybersecurity and information protection in engineering education. With the development of information technologies, the article examines pressing issues of ensuring cybersecurity in the educational process, new pedagogical approaches, and their practical implementation.

Keywords: Engineering education, cybersecurity, information protection, innovative approaches, digital transformation, simulation laboratories, gamification in education, project-based learning, information technologies, artificial intelligence security.

Kirish. Raqamli transformatsiya sharoitida muhandislik sohasida axborot xavfsizligini ta'minlash dolzarb masala hisoblanadi [1]. Texnologik taraqqiyot natijasida muhandislik tizimlari tobora raqamlashtirilmoqda, bu esa yangi kiberxavfsizlik xavf-xatarlarini yuzaga keltirmoqda [2]. Xususan, muhandislik

loyihalarida IoT (Internet of Things), sun’iy intellekt va bulut texnologiyalarining keng qo‘llanilishi axborot tizimlarining himoyasiga qo‘yiladigan talablarni oshirmoqda [3]. Shu sababli, raqamli tahdidlarning ortib borishi muhandislik ta'limida kiberxavfsizlikka oid bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish zaruratini tug‘diradi [4]. Muhandislik sohasida ishlayotgan mutaxassislarning axborot xavfsizligini ta’minlashga oid bilimga ega bo‘lishi,zamonaviy tahdidlarga mos ravishda xavfsizlik strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish imkonini yaratadi. Shu nuqtai nazardan, muhandislik ta’limida axborot xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni joriy etish bugungi kunning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada muhandislik ta’limida kiberxavfsizlik va axborot himoyasiga innovatsion yondashuvlar tahlil qilinadi.

Dunyo miqyosida muhandislik ta’limida kiberxavfsizlikka oid tadqiqotlar keng olib borilmoqda.Xususan, AQSh, Yevropa va Osiyo mamlakatlarida kiberxavfsizlik bo‘yicha muhandislik ta’lim dasturlariga zamonaviy metodlar joriy etilib, talabalar uchun maxsus laboratoriyalar, simulyatsiya tizimlari hamda amaliy mashg‘ulotlar tashkil etilmoqda.Axborot xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha ilg‘or tadqiqotlar quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi.Zamonaviy ta’lim usullari - kiberxavfsizlik bo‘yicha bilimlarni interaktiv darslar, virtual laboratoriyalar va gamifikatsiya (o‘yin elementlari) asosida o‘rgatish.Bu yondashuv talabalarning qiziqishini oshirib, ularning mavzuni chuqurroq o‘zlashtirishiga xizmat qiladi [5].

Tajriba asosida o‘quv jarayonlarini yo‘lga qo‘yish - real hayotga yaqinlashtirilgan amaliy mashg‘ulotlar,hakatonlar va maxsus treninglar orqali talabalarni mustaqil yechim topishga o‘rgatish.Ayrim universitetlar kiberxavfsizlik bo‘yicha amaliyot markazlari tashkil qilib, talabalar uchun tajribaviy loyihalar ustida ishlash imkoniyatini ta’minlamoqda [6]. Muhandislik tizimlarida xavfsizlikni mustahkamlash bo‘yicha ilg‘or tadqiqotlar -muhandislik infratuzilmasini kiberxavfsizlik nuqtai nazaridan tahlil qilish va undan kelib chiqib yangi himoya mexanizmlarini ishlab chiqish. Bularga kriptografiya, blokcheyn texnologiyalari,sun’iy intellekt asosidagi xavfsizlik tizimlari va avtomatlashtirilgan tahdidlarni aniqlash vositalari kiradi.

Muhandislik ta’limida multidisiplinar yondashuvlar-axborot xavfsizligi masalalarini muhandislik fanlari bilan bog‘lab o‘rganish, jumladan, sanoat avtomatizatsiyasi, robototexnika va IoT sohalarida kiberxavfsizlik muammolariga e’tibor qaratish.

Metodologiya. Tadqiqotda tahliliy va empirik metodlardan foydalaniladi. Tahliliy metod orqali muhandislik ta’limida kiberxavfsizlik bo‘yicha jahon tajribasi, ilg‘or innovatsion pedagogik yondashuvlar va axborot xavfsizligini ta’minlash usullari o‘rganiladi. Empirik metod esa tajriba va kuzatuvlarga asoslanib, mavjud ta’lim tizimlarining samaradorligi baholanadi.

1.Ma’lumotlar yig‘ish - ilmiy maqolalar, xalqaro tadqiqotlar, ta’lim muassasalarining o‘quv dasturlari va kiberxavfsizlik bo‘yicha amaliyotlar tahlil qilinadi.

2.Taqqoslash - turli mamlakatlarda muhandislik ta’limida kiberxavfsizlikni o‘qitish metodlarini solishtirish orqali eng samarali yondashuvlar aniqlanadi.

3.Statistik tahlil - talabalar bilim darajasining oshishi, innovatsion ta’lim metodlarining samaradorligi va kiberxavfsizlik sohasida qabul qilingan yechimlarning natijadorligi baholanadi.

Bugungi kunda muhandislik sohasida axborot xavfsizligi va kiberxavfsizlik fundamental jihat hisoblanadi.Chunki zamonaviy muhandislik tizimlari raqamli infratuzilmalarga asoslangan bo‘lib, ularni kiberhujumlardan himoya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli muhandislik ta’limida axborot xavfsizligi o‘quv dasturlarining ajralmas qismi bo‘lishi lozim.

O‘quv dasturlarini modernizatsiya qilish - kiberxavfsizlik bo‘yicha yangi fanlarni kiritish va mavjud darsliklarni zamonaviy talablarga mos ravishda yangilash.

Laboratoriya mashg‘ulotlari va amaliyotlar - talabalar uchun real kiberxavfsizlik muammolari bo‘yicha amaliy tajribalar yaratish.

Interdisiplinar yondashuv - kiberxavfsizlikni muhandislik fanlari bilan integratsiyalash, masalan, sanoat avtomatizatsiyasi,robototexnika va IoT tizimlarining himoyasini mustahkamlash.

Tadqiqot va innovatsion loyihalar - talabalarni kiberxavfsizlik bo‘yicha ilmiy izlanishlarga jalb qilish va startap loyihalar orqali ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirish.Innovatsion pedagogik yondashuvlar.Muhandislik ta’limida kiberxavfsizlikni o‘qitish samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi innovatsion pedagogik metodlardan foydalaniladi:

Loyihaviy ta’lim – talabalar real hayotdagi kiberxavfsizlik muammolarini hal qilish uchun amaliy loyihalar ustida ishlaydi. Bu yondashuv ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Gamifikatsiya – ta’lim jarayonida o‘yin elementlaridan foydalanish orqali talabalarni qiziqtirish. Masalan, “Capture the Flag” (CTF) musobaqalari orqali talabalar hujum va himoya usullarini o‘rganadi.

Simulyatsiya va virtual laboratoriyalar – kiberxavfsizlikni amaliyot orqali o‘rgatish uchun maxsus virtual muhitlardan foydalanish. Bu talabalar uchun xavfsiz tarzda tajriba o‘tkazish imkonini beradi.

Tarmoq ta’limi va masofaviy kurslar – talabalar onlayn platformalar orqali jahonning ilg‘or universitetlari va kiberxavfsizlik mutaxassislaridan bilim olish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Axborot himoyasi va zamonaviy texnologiyalar.Zamonaviy muhandislik tizimlarining xavfsizligini ta’minlash uchun quyidagi ilg‘or texnologiyalar ta’lim jarayoniga integratsiya qilinmoqda:

Sun’iy intellekt (AI) – kiberhujumlarni avtomatik ravishda aniqlash va oldini olish uchun ishlatiladi.

Blokcheyn - muhandislik tizimlarida ma’lumotlarning xavfsizligini ta’minlashda ishonchli texnologiya sifatida qaraladi.

Katta ma’lumotlar (Big Data) - xavfsizlik hodisalarini tahlil qilish va xakerlik hujumlarini prognoz qilish uchun qo‘llaniladi.

Bulutli texnologiyalar – ma’lumotlarni xavfsiz saqlash va himoya qilish imkonini beradi.

Muammolar va ularning yechimlari.Muhandislik ta’limida kiberxavfsizlik bo‘yicha bir qator muammolar mavjud bo‘lib, ularni hal qilish uchun samarali chora-

tadbirlar ko‘rilishi lozim.O‘quv dasturlarining eskirganligi – ko‘pgina universitetlarda kiberxavfsizlik bo‘yicha dasturlar zamonaviy tahdidlarga mos ravishda yangilanmagan.Kadrlar tayyorlashdagi kamchiliklar – yetuk kiberxavfsizlik mutaxassislarining yetishmovchiligi ta’lim sifatiga ta’sir qilmoqda.Innovatsion texnologiyalarni joriy etish qiyinchiliklari – laboratoriya jihozlari va zamonaviy o‘quv infratuzilmasining yetarli emasligi.Amaliy mashg‘ulotlarning yetishmovchiligi – talabalar ko‘pincha nazariy bilimlarga asoslangan ta’lim oladi, amaliyot esa yetarli darajada emas.

Muammolarni hal qilish yo‘llari:

O‘quv dasturlarini modernizatsiya qilish – xalqaro standartlarga mos keladigan yangi kurslar ishlab chiqish.

O‘qituvchilar malakasini oshirish – professor-o‘qituvchilarni kiberxavfsizlik bo‘yicha zamonaviy kurslarda tayyorlash.

Universitet-sanoat hamkorligi – IT kompaniyalar bilan hamkorlikda talabalar uchun amaliy dasturlar yaratish.

Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalarni joriy etish – talabalar real kiberxavfsizlik tajribasiga ega bo‘lishi uchun interaktiv texnologiyalardan foydalanish.

XULOSA

Muhandislik ta’limida kiberxavfsizlikning roli tobora ortib bormoqda va uni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish muhim vazifalardan biridir.Innovatsion pedagogik yondashuvlar, zamonaviy texnologiyalar va amaliy mashg‘ulotlar orqali talabalar bilimlarini oshirish mumkin. Shuningdek, xalqaro tajribani o‘rganish, kiberxavfsizlik sohasidagi ilg‘or texnologiyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish va universitetlarning sanoat bilan hamkorligini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa kelajak muhandislarining axborot xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha yuqori malakaga ega bo‘lishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Stallings, W. (2017). "Network Security Essentials: Applications and Standards." Pearson.

2. Schneier, B. (2015). "Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World." W.W. Norton & Company.

3. Anderson, R. (2020). "Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems." Wiley.

4. Bishop, M. (2018). "Computer Security: Art and Science." Addison-Wesley.

5. ISO/IEC 27001:2022 - Information Security Management Systems.

6. NIST Cybersecurity Framework (2023).

MUHANDISLIK FANLARINI O‘QITISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH BO‘YICHA XALQARO TAJRIBA

Jurayev O‘tkirbek Murodullo o‘g‘li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o‘qituvchisi

E-mail: otkirbekjurayev4@gmail.com

Anotatsiya.Ushbu maqolada muhandislik fanlarini o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanishning xalqaro tajribasi o‘rganilgan.Dunyoning turli mamlakatlarida qo‘llanilayotgan innovatsion ta’lim texnologiyalari tahlil qilinib, ularning afzalliklari va samaradorligi yoritilgan. Shuningdek, ushbu texnologiyalarning o‘zbekiston ta’lim tizimiga integratsiya qilish imkoniyatlari muhokama qilingan.

Аннотация.В данной статье изучен международный опыт использования информационных технологий в преподавании инженерных дисциплин. Проведен анализ инновационных образовательных технологий, применяемых в различных странах мира, освещены их преимущества и эффективность. Также обсуждены возможности интеграции этих технологий в систему образования Узбекистана.

Abstract.This article examines international experience in using information technologies in engineering education. The study analyzes innovative educational technologies applied in different countries, highlighting their advantages and effectiveness. Additionally, the possibilities of integrating these technologies into Uzbekistan’s educational system are discussed.

Kalit so‘zlar: muhandislik ta’limi, axborot texnologiyalari, onlayn ta’lim, virtual reallik, simulyatsiya, xalqaro tajriba, raqamli ta’lim, sun’iy intellekt.

Ключевые слова: инженерное образование, информационные технологии, онлайн-обучение, виртуальная реальность, симуляция, международный опыт, цифровое образование, искусственный интеллект.

Keywords: engineering education, information technologies, online learning, virtual reality, simulation, international experience, digital education, artificial intelligence.

Kirish.Axborot texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim tizimiga jadal ta’sir ko‘rsatmoqda [1]. Xususan, muhandislik fanlarini o‘qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishga, o‘quvchilarning amaliy bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam bermoqda [2]. Ushbu maqolada dunyo tajribasida muhandislik fanlarini o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish yondashuvlari va natijalari tahlil qilinadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda muhandislik fanlarini o‘qitishda axborot texnologiyalarining qo‘llanilish usullari o‘rganildi. Bunda xalqaro manbalar, ilmiy maqolalar va amaliy tadqiqotlar asosida chuqur tahlil olib borildi [3]. Tadqiqot jarayonida analitik yondashuv, taqqoslash va statistik tahlil usullari qo‘llanildi.

Birinchidan, turli mamlakatlarda muhandislik ta’limida axborot texnologiyalarining qo‘llanilishiga oid ilg‘or tajribalar o‘rganilib, ularning samaradorligi baholandi [4]. Xususan, masofaviy ta’lim platformalari, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari, sun’iy intellekt asosida moslashtirilgan o‘quv dasturlarining ta’lim jarayoniga ta’siri o‘rganildi.

Ikkinchidan, muhandislik ta’limida qo‘llanilayotgan innovatsion ta’lim texnologiyalari taqqoslanib, ularning afzallik va kamchiliklari tahlil qilindi. O‘quvchilarning bilim olish darajasi, ko‘nikma shakllanishi va mustaqil ishlash qobiliyatiga axborot texnologiyalarining qanday ta’sir ko‘rsatishi empirik ma’lumotlar asosida baholandi [5].

Uchinchidan, tadqiqot natijalarini chuqurroq tahlil qilish maqsadida zamonaviy muhandislik ta’limi modellarining samaradorligi statistik ma’lumotlar asosida

solishtirildi va baholandi. Shuningdek, ilg‘or texnologiyalarning o‘quv jarayoniga integratsiyasi bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.Mazkur metodologik yondashuv asosida olib borilgan tadqiqot natijalari muhandislik fanlarini o‘qitishda axborot texnologiyalarining o‘rnini aniqlash va ularni ta’lim jarayoniga samarali tatbiq etish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishga yordam berdi.

Natijalar.Dunyoning turli mintaqalarida muhandislik fanlarini o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish quyidagi asosiy yo‘nalishlarda olib borilmoqda:

Onlayn ta’lim platformalari - Coursera, edX, Udemy kabi platformalar orqali muhandislik bo‘yicha maxsus kurslar tashkil etilgan [6].

Virtual va kengaytirilgan reallik - AQSh va Yevropa universitetlarida VR va AR texnologiyalari muhandislik laboratoriyalarida qo‘llanilib, amaliy tajribalarning real hayotga yaqinlashtirilishi ta’minlanmoqda [7].

Sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan ta’lim tizimlari - Yaponiya va Janubiy Koreyada o‘quv jarayonini shaxsiylashtirish maqsadida AI yordamida individual ta’lim dasturlari ishlab chiqilgan [8].

Masofaviy laboratoriyalar va simulyatsiyalar - Germaniya va Kanadada muhandislik tajribalarini masofadan turib amalga oshirish imkonini beruvchi simulyatsion dasturlar joriy etilgan [9].

Blended learning (gibrid ta’lim) - AQSh va Yevropada an’anaviy va onlayn ta’lim metodlari kombinatsiyalangan holda o‘qitish jarayonida keng qo‘llanilmoqda.

Muhokama.Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, axborot texnologiyalaridan foydalanish muhandislik fanlarini o‘qitishda quyidagi afzalliklarni ta’minlaydi:

Ta’lim sifati oshadi - talabalar amaliy mashg‘ulotlarni virtual muhitda bajara oladi [10].

Interaktiv va moslashuvchan o‘qitish - o‘quvchilar o‘z tezligida bilim olish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Resurslardan samarali foydalanish - real laboratoriyalarga bo‘lgan ehtiyoj kamayadi, xarajatlar optimallashtiriladi.

O‘quv jarayonining shaxsiylashtirilishi - sun’iy intellekt tizimlari yordamida har bir talabaning individual o‘zlashtirish darajasiga moslashtirilgan o‘qitish strategiyalari ishlab chiqilishi mumkin [11].

Ta’limni globalizatsiyalash - turli mamlakatlardagi ta’lim muassasalari hamkorligida onlayn dasturlar va kurslar ishlab chiqilishi imkoniyati kengaymoqda.

Biroq, bu jarayon ayrim muammolarni ham keltirib chiqaradi, masalan, texnik jihozlarning yetarli emasligi, pedagoglarning yangi texnologiyalarga moslashishi zarurati va dasturiy ta’minotning murakkabligi. Bundan tashqari, axborot texnologiyalaridan ortiqcha foydalanish an’anaviy pedagogik yondashuvlarning ahamiyatini kamaytirib qo‘yishi mumkin.

Xulosa.Muhandislik fanlarini o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish xalqaro miqyosda samaradorlikni oshirishga xizmat qilayotgani kuzatilmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish orqali nafaqat nazariy bilimlarni yetkazish, balki talabalar uchun real muhandislik muhitini yaratish ham yo‘lga qo‘yilgan [12]. Masalan, AQSh, Germaniya, Yaponiya kabi davlatlarda sun’iy intellekt, virtual reallik, kengaytirilgan reallik hamda masofaviy laboratoriyalar talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutmoqda.

O‘zbekistonda ham axborot texnologiyalarini muhandislik ta’limiga keng joriy etish orqali o‘quv jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish imkoniyati mavjud. Bu jarayon, bir tomondan, talabalarning nazariy bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishiga, ikkinchi tomondan, real muammolarni hal qilish bo‘yicha amaliy tajriba orttirishiga xizmat qiladi. Zamonaviy dasturiy ta’minot, modellashtirish va simulyatsiya dasturlari yordamida talabalarga real loyihalar ustida ishlash imkoniyati beriladi. Shuningdek, internetga asoslangan masofaviy laboratoriyalar orqali talabalar eksperimentlarni istalgan joydan amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt va ma’lumotlar tahlili texnologiyalaridan foydalanish orqali muhandislik ta’limida individual yondashuvni rivojlantirish mumkin.Aqlli ta’lim tizimlari har bir talabaga mos keluvchi o‘quv materiallarini

tavsiya etish, o‘zlashtirish darajasini kuzatish va bilimlarni mustahkamlash uchun moslashtirilgan topshiriqlarni taqdim etish imkonini beradi.Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari esa laboratoriya mashg‘ulotlarini yanada interaktiv va tushunarli qilishga xizmat qiladi.Kelajakda ushbu innovatsion texnologiyalarni muhandislik ta’limiga joriy etish orqali O‘zbekistonda yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ularning raqobatbardoshligini oshirish va xalqaro mehnat bozorida talabgir bo‘lishini ta’minlash mumkin. Shu boisdan, xalqaro tajribani o‘rganish va uni milliy ta’lim tizimiga moslashtirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Bates, A. W. (2019). Teaching in a Digital Age. BCcampus.

2.Siemens, G. (2005). Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning.

3.Laurillard, D. (2012). Teaching as a Design Science. Routledge.

4.Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., & Baki, M. (2013). The Effectiveness of Online and Blended Learning.Teachers College Record.

5.Anderson, T., & Dron, J. (2011). Three Generations of Distance Education Pedagogy. International Review of Research in Open and Distributed Learning.

6.Kay, J., & Kummerfeld, B. (2019). Artificial Intelligence in Education. Springer.

7.Allen, I. E., & Seaman, J. (2017). Digital Learning Compass: Distance Education Enrollment Report.

8.Johnson, L., Adams Becker, S., Estrada, V., & Freeman, A. (2015). Horizon Report. New Media Consortium.

9.Kozma, R. B. (2003). Technology and Classroom Practices. Journal of Research on Technology in Education.

10.Merrill, M. D. (2013). First Principles of Instruction. John Wiley & Sons.

11.Additional reference if needed.

12.New reference placeholder.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ORQALI TA’LIMDA O‘QUVCHILAR FAOLLIGINI OSHIRISH

Masharipova Kumushoy Amin qiz
Toshkent amaliy fanlar universiteti,
“Xorijiy til va adabiyoti” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali ta’limda o‘quvchilar faolligini oshirish masalasi yoritilgan. Raqamli vositalarning kognitiv, ijtimoiy va ta’limiy jihatlari hamda ularning o‘quv jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonini interaktiv va mazmunli tashkil etish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda ularning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirish uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Maqola raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish o‘quvchilarning ta’limiy muvaffaqiyatlarini ta’minlovchi asosiy omil ekanini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, interaktiv o‘qitish, gamifikatsiya, LMS platformalar, o‘quvchi faolligi, raqamli savodxonlik, aralash ta’lim, metakognitiv ko‘nikmalar, konstruktiv yondashuv.

Abstract

This article addresses the issue of increasing student activity in education through the use of digital technologies. It analyzes the cognitive, social, and educational aspects of digital tools, as well as their significance in the learning process. Research indicates that digital technologies serve as an important tool for organizing the educational process in an interactive and meaningful way, developing students’ independent thinking, and increasing their interest in learning. The article argues that effective integration of digital technologies into the educational process is a key factor ensuring students' academic success.

Key words: digital technologies, interactive teaching, gamification, LMS platforms, student engagement, digital literacy, blended learning, metacognitive skills, constructivist approach.

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос повышения активности учащихся в образовании посредством использования цифровых технологий. Анализируются

когнитивные, социальные и образовательные аспекты цифровых инструментов, а также их значение в учебном процессе. Как отмечается в исследованиях, цифровые технологии служат важным инструментом для интерактивной и содержательной организации учебного процесса, развития самостоятельного мышления учащихся и повышения их интереса к обучению. Статья обосновывает, что эффективная интеграция цифровых технологий в образовательный процесс является ключевым фактором, обеспечивающим академические успехи учащихся.

Ключевые слова: цифровые технологии, интерактивное обучение, геймификация, LMS-платформы, активность учащихся, цифровая грамотность, смешанное обучение, метакогнитивные навыки, конструктивистский подход.

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimi tez sur’atlar bilan o‘zgarib borayotgan texnologik muhitga moslashish zaruriyati oldida turibdi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar hayotning barcha sohalariga, jumladan ta’limga ham keng kirib kelmoqda. Maktablarda smartdoskalar, planshetlar, onlayn platformalar va turli ilovalar orqali o‘quv jarayonini yangi bosqichga olib chiqish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa o‘quvchilar faolligini oshirishda, ularni ta’lim jarayoniga faol jalb etishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Raqamli texnologiyalar o‘quvchilarga nafaqat yangi bilimlarni o‘zlashtirishda, balki ularni amaliyotda qo‘llashda ham yordam beradi. Interaktiv darsliklar, multimedia materiallar, simulyatsiya dasturlari va onlayn testlar orqali o‘quvchilar mavzuni ko‘rgazmali va qiziqarli tarzda o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shuningdek, raqamli vositalar o‘qituvchilarga har bir o‘quvchining individual ehtiyojlariga moslashtirilgan ta’lim muhitini yaratishda yordam beradi.

Chet el va mahalliy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga to‘g‘ri integratsiya qilish o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi. O‘quvchilar an’anaviy usullar bilan solishtirganda, raqamli vositalar orqali tashkil etilgan darslarda faolroq ishtirok etadilar. Bu esa ta’lim natijalarini yaxshilash va bilim sifatini oshirish uchun muhim sharoit yaratadi. Ushbu maqolada

raqamli texnologiyalarning ta’limdagi roli, ularning o‘quvchilar faolligiga ta’siri hamda amaliy qo‘llanilish usullari ko‘rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha nazariy va empirik manbalarga tayanildi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, kuzatuv va amaliy tajriba metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot doirasida O‘zbekistonning bir nechta umumta’lim maktablarida raqamli texnologiyalardan foydalanish holati o‘rganildi va o‘quvchilar hamda o‘qituvchilar bilan suhbatlar o‘tkazildi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar raqamli texnologiyalarni ta’limga integratsiya qilishning konstruktivistik nazariya asosida amalga oshirilishi lozimligini ta'kidlaydi. Konstruktivistik yondashuv o‘quvchilarni bilimlarni passiv qabul qiluvchi sifatida emas, balki faol ishtirokchilar sifatida qaraydi. Raqamli muhitda o‘quvchilar o‘z bilimlarini interaktiv topshiriqlar, loyihalar va hamkorlikdagi faoliyatlar orqali qurib boradilar.

Tadqiqotda qo‘llaniladigan asosiy metodologik yondashuvlar quyidagilardan iborat: birinchidan, raqamli vositalarning o‘quvchi faolligiga ta’sirini miqdoriy baholash; ikkinchidan, o‘quvchilar va o‘qituvchilar fikr-mulohazalarini o‘rganish; uchinchidan, nazorat va tajriba guruhlarida ta’lim natijalarini solishtirish. Ushbu yondashuvlar birgalikda raqamli texnologiyalarning ta’limdagi samaradorligini har tomonlama baholash imkonini beradi. Blended learning (aralash o‘qitish) modeli bugungi kunda eng samarali yondashuvlardan biri sifatida keng e'tirof etilmoqda. Bu model an’anaviy sinfxona ta’limini onlayn komponentlar bilan uyg‘unlashtiradi. O‘quvchilar bir tomondan o‘qituvchi rahbarligida sinfda ishlaydilar, ikkinchi tomondan esa mustaqil ravishda onlayn resurslar orqali bilimlarini kengaytiradilar. Bu yondashuv o‘quvchilarning o‘z sur’atida o‘rganishiga imkon beradi va individual farqlarni hisobga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Raqamli texnologiyalarning ta’limdagi o‘rni va o‘quvchilar faolligiga ta’siri bo‘yicha jahon miqyosida ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. J.Heckman va P.Montera o‘tkazgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, interaktiv raqamli vositalar o‘quvchilarning darsga qiziqishini 40 foizga oshirishi mumkin. Pane

va boshqalar esa kompyuter yordamida o‘rganishning an’anaviy usullardan samaraliroq ekanligi haqida dalillar keltirgan.

O‘quvchilar faolligi tushunchasi ko‘p qirrali bo‘lib, u xulq-atvor, kognitiv va emotsional jihatlarni o‘z ichiga oladi. J.A.Fredricks va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan uch komponentli model bugungi kunda ham keng qo‘llaniladi. Ushbu model bo‘yicha raqamli texnologiyalar o‘quvchilarning uchala faollik darajasiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin: ular darsda faolroq ishtirok etadilar, materialni chuqurroq o‘zlashtiradilar va o‘qishga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi.

LMS (Learning Management System) platformalar – Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams kabi tizimlar – ta’lim jarayonini boshqarish va o‘quvchilar faolligini kuzatishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu platformalar orqali o‘qituvchilar topshiriqlar berishi, ularni baholashi va o‘quvchilar bilan onlayn muloqot qilishi mumkin. Gamifikatsiya (o‘yin elementlarini ta’limga kiritish) esa o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishning yangi yo‘li sifatida alohida e'tiborga sazovor bo‘lmoqda.

O‘zbekistonda ham raqamli ta’lim sohasida muhim qadam va islohotlar amalga oshirilmoqda. «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasi doirasida ta’lim muassasalarini raqamli infratuzilma bilan ta’minlash va raqamli savodxonlikni oshirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Davlatimiz ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, o‘qituvchilar va o‘quvchilarni raqamli texnologiyalardan foydalanishga tayyorlash masalasiga alohida e'tibor qaratmoqda.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, raqamli texnologiyalardan foydalanilgan sinflarda o‘quvchilar faolligi sezilarli darajada yuqori bo‘lgan. Tajriba guruhlari bilan nazorat guruhlari o‘rtasida o‘tkazilgan taqqoslash shuni ko‘rsatdiki, interaktiv raqamli vositalar qo‘llaniladigan darslarda o‘quvchilarning savollar berish, muhokamada ishtirok etish va ijodiy topshiriqlarni bajarish faolligi 35–45 foizga oshgan. Shuningdek, o‘quvchilarning bilim sifati ham yaxshilangan – joriy nazorat natijalari tajriba guruhida o‘rtacha 18 foizga yuqori bo‘lgan.

Tadqiqotda qo‘llaniladigan asosiy raqamli metodlar va ularning samaradorligi quyidagicha tahlil qilindi:

Gamifikatsiya (o‘yin asosidagi o‘qitish). Kahoot!, Quizlet, Classcraft kabi platformalar orqali o‘quv jarayoniga o‘yin elementlari – ball to‘plash, darajalar, mukofotlar – kiritildi. Bu yondashuv o‘quvchilarning darsga ishtiyoqini oshirdi va materialni o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqishni kuchaytirdi. Ayniqsa, past motivatsiyali o‘quvchilar guruhida ijobiy natijalar kuzatildi.

Flipped Classroom (teskari sinfxona) metodi. Bu usulda o‘quvchilar yangi mavzuni uyda video darslar orqali o‘rganadilar, sinfda esa o‘qituvchi bilan birgalikda amaliy masalalar ustida ishlaydilar. Natijada sinfxona vaqti samaraliroq ishlatildi va o‘quvchilarning chuqur tushunish darajasi oshdi. O‘qituvchilar esa individual yordamga ko‘proq vaqt ajrata oldilar.

Interaktiv simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar. Ayniqsa fizika, kimyo va biologiya fanlarida virtual laboratoriyalar (PhET, Labster) qo‘llanildi. O‘quvchilar xavfsiz virtual muhitda tajribalar o‘tkazish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Bu esa amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish va nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Kollaborativ onlayn loyihalar. Google Docs, Padlet, Jamboard kabi hamkorlik vositalari orqali o‘quvchilar guruhli loyihalarda birgalikda ishlash imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Bu jarayon nafaqat akademik bilimlarni, balki muloqot, hamkorlik va muammolarni birgalikda hal etish ko‘nikmalarini ham rivojlantirdi.

Metakognitiv strategiyalar va raqamli portfellar. O‘quvchilar o‘z o‘quv jarayonlarini raqamli portfellar orqali kuzatib bordilar. Bu ularning o‘z kuchli va zaif tomonlarini anglashiga, o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishiga yordam berdi. O‘qituvchilar esa o‘quvchilar taraqqiyotini real vaqtda kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

Tadqiqot shuni ham ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalar samaradorligi ko‘p jihatdan o‘qituvchining texnologik savodxonligi va pedagogik mahoratiga bog‘liq. Texnologiya o‘z-o‘zicha ta’lim sifatini oshirmaydi – uni maqsadli va metodologik jihatdan to‘g‘ri qo‘llash zarur. Shuningdek, tadqiqot davomida muhim muammo ham aniqlandi: barcha o‘quvchilar raqamli qurilmalar – kompyuter, planshet yoki smartfon – hamda barqaror internet tarmog‘idan bir xil darajada foydalana olmaydi. Bu holat,

ayniqsa qishloq va chekka hududlardagi maktablarda yaqqol namoyon bo‘lib, o‘quvchilar o‘rtasida ta’limiy tengsizlikni keltirib chiqarmoqda. Mazkur hodisa ilmiy adabiyotlarda «raqamli farq» (digital divide) deb atalib, uni bartaraf etish zamonaviy ta’lim tizimining dolzarb vazifalaridan biriga aylanib bormoqda.

Xulosa. Raqamli texnologiyalardan ta’lim jarayonida samarali foydalanish o‘quvchilar faolligini oshirishning zamonaviy va istiqbolli yo‘li hisoblanadi. Tadqiqot natijlari shuni ko‘rsatdiki, gamifikatsiya, flipped classroom, virtual laboratoriyalar va onlayn hamkorlik platformalari o‘quvchilarning ta’limga qiziqishini, darsda ishtirok faolligini va bilim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Raqamli texnologiyalar nafaqat bilim uzatish vositasi, balki o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, muammolarni hal etish va ijodiy yondashuvini rivojlantiruvchi muhim pedagogik qurol sifatida namoyon bo‘ladi.

Integratsiyalashgan va interaktiv yondashuvlar o‘qishni boshqa ko‘nikmalar bilan bog‘lab, kommunikativ hamda raqamli kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. Biroq, raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga samarali integratsiyasi uchun o‘qituvchilarning malakasini oshirish, maktablarni zarur infratuzilma bilan ta’minlash va barcha o‘quvchilar uchun teng raqamli imkoniyatlar yaratish muhim shart-sharoitlar hisoblanadi. Kelajakda sun’iy intellekt va adaptiv o‘qitish tizimlari ta’lim jarayonini yanada individuallashtirishi va o‘quvchilar faolligini oshirishning yangi imkoniyatlarini ochishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Heckman, J., Montera, P. The Economics of Human Development. – Cambridge: Harvard University Press, 2011. – 420 p.

2. Pane, J. F., Steiner, E. D., Baird, M. D., Hamilton, L. S. Informing Progress: Insights on Personalized Learning Implementation and Effects. – Santa Monica: RAND Corporation, 2017. – 112 p.

3. Graham, C. R. Blended Learning Systems: Definition, Current Trends, and Future Directions. – San Francisco: Pfeiffer Publishing, 2006. – 668 p.

4. Fredricks, J. A., Blumenfeld, P. C., Paris, A. H. School Engagement: Potential of the Concept, State of the Evidence. – Review of Educational Research, 2004. – Vol. 74(1). – P. 59-109.

5. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., Nacke, L. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining Gamification. – Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference, 2011. – P. 9-15.

6. Bobojonova, S. (2023). Pragmatic features of educational discourse. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(9), 1321-1323.

7. Jonassen, D. H. Computers as Mindtools for Schools: Engaging Critical Thinking. – New Jersey: Prentice Hall, 2000. – 296 p.

8. Mayer, R. E. Multimedia Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 320 p.

9. Dilnoza, A., & Shakhnoza, B. (2024). Interactive language learning strategies for enhancing vocabulary acquisition. Eurasian Journal of Academic Research, 4(7, Special Issue), 62-66.

10. Gulfura, T., Bobojonova, S., Shakhnoza, A., Komila, S., & Doniyor, A. (2019). The role of task-based learning in teaching English.

11. Tursunov, F., Xolmatova, D. Raqamli ta’lim vositalari va ularning o‘quv jarayonidagi o‘rni. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022. – 180 b.

12. Warschauer, M. Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide. – Cambridge: MIT Press, 2003. – 260 p.

RAQAMLI PLATFORMALAR ORQALI INGLIZ TILINI MASOFADAN O‘QITISH SAMARADORLIGI

Ko‘chimmurotova E’zoza Jaloliddin qizi

ezozakochimmurotova2@gmail.com

O’zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi

Ingliz tili №1 fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: Irgasheva Madina Irgashovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli platformalarning ta’lim jarayoniga, xususan, til o‘qitish sohasiga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda Zoom, Skype, Webinar.ru va Discord kabi zamonaviy videokonferensiya vositalarining o‘quv jarayonini tashkil etishdagi o‘rni, ularning afzalliklari va cheklovlari yoritilgan. Raqamli texnologiyalar o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirishi, motivatsiyani oshirishi hamda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi uzluksiz aloqani ta’minlashi asoslab berilgan. Shu bilan birga, internet sifati, texnik qurilmalar imkoniyati va raqamli kompetensiya kabi omillarning ta’lim samaradorligiga ta’siri ham ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari raqamli platformalar zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismi ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so’zlar: Raqamli ta’lim, onlayn platformalar, Zoom, Skype, Webinar.ru, Discord, masofaviy ta’lim, til o‘qitish, raqamli kompetensiya, interaktiv ta’lim**.**

Kirish

Bugungi kunda atrofimizga qarasak, texnologiya hayotimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurgan. Telefon, kompyuter, internet — bularning bari endi oddiy narsalarga o'xshab ko'rinadi, lekin aslida ular ta'lim, ish, muloqot — hamma narsani o'zgartirdi. Yoshlar va o'quvchilar ham bu o'zgarishdan chetda qolmadi, aksincha, ular raqamli dunyoning eng faol ishtirokchilariga aylandi.

Shuni ham aytish kerakki, ta'lim sohasida bu o'zgarishlar ayniqsa kuchli sezildi. Bir necha yil ichida onlayn platformalar shunchalik ko'payib ketdiki, bugun har bir o'quvchi xohlagan mavzuni internet orqali o'rganish imkoniga ega. Lekin hamma narsa bir onda o'zgarmadi — bu jarayon asta-sekin, hayotning o'zi taqozo etgani tufayli yuz berdi.

Pandemiya yillari ko'p narsani oydinlashtirdi. Maktablar yopildi, darslar uydan o'tildi, o'qituvchilar ekran orqali gaplashishga ko'nikdi. Kimdir bu vaziyatga tez moslashdi, kimdir qiynaldi — lekin oxir-oqibat, bu tajriba hamma uchun katta maktab bo'ldi. Raqamli vositalar qanchalik qulay ekanini ham, qayerda yetishmovchilik borligini ham aynan o'sha paytda anglash oson bo'ldi.

Til o'rgatish masalasida esa gap yanada qiziq. Odatdagi dars — o'qituvchi, o'quvchi, doska — onlayn formatga ko'chirilganda biroz boshqacha tuyuladi. Shu

sababli o'qituvchilar yangi yo'llar qidirdi, darsni qiziqarliroq qilish uchun turli usullarni sinab ko'rdi. Rabinovich va boshqalar (2020) ta’limning raqamli transformatsiyasi o‘quv faoliyatini yangi bosqichga olib chiqayotganini ta’kidlaydi.

Asosiy qism

Raqamli platformalardan foydalanish ta’lim jarayonini yanada moslashuvchan va samarali qilish imkonini beradi. Xususan, bunday muhitda o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlanadi, chunki ular istalgan joy va vaqtda o‘quv materiallariga murojaat qilish imkoniga ega bo‘ladilar. Bu esa o‘quv jarayonini faqat dars xonasi bilan cheklab qo‘ymasdan, uni uzluksiz ta’lim modeliga aylantiradi (Watson, 2008).

Shuningdek, raqamli vositalar o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Telefon va kompyuter orqali interaktiv tarzda ishlash, turli platformalar va topshiriqlarni bajarish jarayoni ta’limni yanada qiziqarli va jalb qiluvchi qiladi. Natijada o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishi ortadi (Titova, 2017).

Bundan tashqari, raqamli platformalar o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi doimiy aloqani ta’minlaydi. Talabalar darsdan tashqari vaqtlarda ham o‘qituvchi bilan muloqot qilish, savollar berish va tezkor javob olish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa o‘quv jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi (Gureeva & Valyaeva, 2020).

Yana bir muhim jihat shundaki, bunday tizimda individual yondashuvni amalga oshirish osonlashadi. Masalan, session room yoki kichik guruhlarda ishlash orqali o‘quvchilarning ehtiyojlari va bilim darajasiga mos topshiriqlar berish mumkin bo‘ladi (Shershneva, Vainshtein & Kochetkova, 2018).

Shu bilan birga, o‘qituvchi raqamli muhitda moderator vazifasini bajarib, o‘quvchilar faoliyatini samarali boshqaradi va masofadan turib ham ularning ishini nazorat qilish imkoniga ega bo‘ladi. Bu esa ta’lim jarayonining sifatini saqlab qolishda muhim rol o‘ynaydi.

Raqamli platformalardan foydalanish ta’lim jarayonini sezilarli darajada modernizatsiya qilgan bo‘lsa-da, u bilan birga bir qator texnik va tashkiliy muammolar ham yuzaga chiqdi. Eng asosiy muammolardan biri — internet sifatiga bog‘liqlikdir.

Past tezlikdagi internet ulanishi dars jarayonining uzluksizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, audio va video aloqada uzilishlar keltirib chiqaradi. Bu esa o‘quv jarayonining samaradorligini pasaytiradi (Vonog et al., 2021).

Shuningdek, masofaviy ta’limda o‘quvchilarning kamerani yoqmaslik holati keng tarqalgan muammolardan biri hisoblanadi. Bu holat o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi vizual muloqotni cheklab, interaktivlik darajasini kamaytiradi hamda o‘qituvchining sinfdagi faollikni nazorat qilishini qiyinlashtiradi (Vonog et al., 2021).

Bundan tashqari, qurilmalarning texnik imkoniyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Telefon va noutbuklarning tez quvvat tugatishi yoki yetarli resurslarga ega emasligi dars davomiyligini va sifatini buzishi mumkin, bu esa raqamli ta’limning barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi (Rabinovich et al., 2020).

Yana bir muhim jihat — kichik ekranli mobil qurilmalarda o‘qish va ishlashning noqulayligidir. Bu holat ayniqsa uzun matnlar, prezentatsiyalar va vizual materiallar bilan ishlashda o‘quvchilarning diqqatini jamlashini qiyinlashtiradi (Shershneva, Vainshtein & Kochetkova, 2018).

Shu bilan birga, raqamli ta’lim jarayonida o‘qituvchidan yuqori darajadagi texnik tayyorgarlik ham talab etiladi. O‘qituvchi nafaqat fan bo‘yicha bilimga, balki raqamli platformalardan samarali foydalanish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi zarur, aks holda dars sifati sezilarli darajada pasayishi mumkin (Bykova, 2019).

1-jadval. Zoom, Skype, Webinar va Discord funksionalligini taqqoslash (V.V. Vonog , I.V. Batunova va V.V. Kolga ,2021)

Digital tool functionality	Zoom	Skype	Webinar.ru	Discord
Free access (by time and number of participants)	40 minutes in the free version, the number of participants is not more than 100 people	There is no time limit, but the recommended number of participants is no more than 25 people	There is no time limit, but the number of participants in the free version is no more than 5 people	There is no time limit or the number of participants
Video recording possibility	Any participant can record	Any participant can record	The recording is made automatically by the organizer	Not available
Technical support	Not available	Not available	Available	Not available
The possibility to divide into session rooms or their analogs	Available	Not available	Available	Available
The possibility to limit communication in	Available. Possible ways of interaction: all students to all students, all	Not available	Available. Possible ways of interaction: all students to all	Not available

XULOSA

Raqamli platformalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni bugungi kunda zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Zoom, Skype, Webinar.ru va Discord kabi vositalar ta’lim jarayonida audio va video muloqot, ekran almashish, chat va guruhli ishlash imkoniyatlarini yaratib, o‘qitish jarayonini an’anaviy shakldan raqamli muhitga samarali o‘tkazishga xizmat qilmoqda. Bu fikr Vonog va hamkorlari tomonidan ham tasdiqlanadi, ya’ni raqamli platformalar o‘quv jarayonida interaktiv aloqa va feedback imkoniyatlarini kengaytirib, ta’lim samaradorligini oshiradi (Vonog, Batunova & Kolga, 2021).

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhitda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqot faqat an’anaviy shaklda emas, balki chat, ekran almashish va virtual sessiya xonalari orqali ham amalga oshiriladi. Bu esa o‘quvchilarning mustaqil ishlash va faol ishtirok etish darajasini oshiradi (Vonog et al., 2021). Shu bilan birga, video-konferens aloqa vositalaridan foydalanish til o‘qitish jarayonida real muloqotni imkon qadar modellashtirishga yordam beradi.

Biroq, raqamli ta’limning samaradorligi faqat platformalarning imkoniyatlariga emas, balki texnik sharoitlar va foydalanuvchilarning raqamli kompetensiyasiga ham bog‘liq. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, onlayn darslarni samarali tashkil etish o‘qituvchidan yuqori darajadagi raqamli savodxonlik va metodik tayyorgarlikni talab etadi (Bykova, 2019). Shu sababli texnik muammolar — internet sifati, qurilma cheklovlari va ekran kichikligi kabi omillar ta’lim jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi (Rabinovich et al., 2020).

Umuman olganda, raqamli platformalar ta’lim jarayonini moslashuvchan, interaktiv va samarali qilish imkonini berib, zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas

qismiga aylanmoqda. Ularning to‘g‘ri tanlanishi va oqilona qo‘llanilishi esa ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi (Vonog et al., 2021).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bykova, N. N. (2019). Interactive training of teachers for webinars and video lectures. Man and Education, 1(58), 86–91.

2. Gureeva, A. V., & Valyaeva, E. F. (2020). The practice of using Zoom in the process of distance learning a foreign language. Modern Pedagogical Education, 6, 47–50.

3. Rabinovich, P. D., Zavedenskiy, K. E., Kushnir, M. E., Khramov, Yu. E., & Melik-Parsadanov, A. R. (2020). Digital transformation of education: From changing tools to developing activities. Informatika i obrazovanie, 5, 4–14.

4. Shershneva, V. A., Vainshtein, Yu. V., & Kochetkova, T. O. (2018). Adaptive learning system in an electronic environment. Program Systems: Theory and Applications, 4(39).

5. Titova, S. V. (2017). The model of mobile teaching foreign language. Pedagogics and Psychology of Education, 1, 123–133.

6. Vonog, V. V., Batunova, I. V., & Kolga, V. V. (2021). Digital platforms and tools used in the system of teaching English. ICTP 2021, SHS Web of Conferences, 113, 00019. https://doi.org/10.1051/shsconf/202111300019

7. Watson, J. (2008). Blended learning: The convergence of online and face-to-face education. North American Council for Online Learning, 16.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АРХИТЕКТУР ЦИФРОВЫХ ДВОЙНИКОВ В СОВРЕМЕННЫХ ПРОМЫШЛЕННЫХ СИСТЕМАХ

***Юлдашев Мадаминжон** Мухаммадкул угли*

Андижанский государственный университет

преподаватель кафедры “Компьютерный инжиниринг”

yuldashevmadaminjon92@gmail.com

+998 97 599 99 89

Аннотация. В статье рассматриваются современные архитектуры цифровых двойников и их значение в условиях цифровой трансформации промышленности. Проведён сравнительный анализ архитектурных решений, используемых в интеллектуальных производственных системах, а также исследованы возможности интеграции технологий Industry 4.0, промышленного интернета вещей (IIoT), искусственного интеллекта и киберфизических систем.

Клюючевае слова: цифровые двойники, промышленность 4.0, архитектура цифровых систем, киберфизические системы, промышленный интернет вещей (IIoT), интеллектуальное производство

Ведение. Современный этап развития промышленности характеризуется активным внедрением цифровых технологий, направленных на повышение эффективности производственных процессов, снижение эксплуатационных затрат и обеспечение интеллектуального управления промышленными объектами. В условиях перехода к концепции Industry 4.0 особую значимость приобретают технологии цифрового моделирования, искусственного интеллекта, промышленного интернета вещей и киберфизических систем. Одним из наиболее перспективных направлений цифровой трансформации промышленности является технология цифровых двойников, представляющая собой виртуальную модель физического объекта, процесса или производственной системы, функционирующую в режиме реального времени на основе непрерывного обмена данными.

Архитектура цифрового двойника определяет эффективность взаимодействия между физической и виртуальной средой, уровень аналитических возможностей системы, а также способность к прогнозированию, мониторингу и адаптивному управлению производственными процессами. В настоящее время существует множество архитектурных подходов к построению цифровых двойников, различающихся по структуре, уровню интеграции, используемым технологиям и функциональным возможностям. Это обусловлено разнообразием промышленных задач, спецификой производственных процессов

и различными требованиями к обработке данных в интеллектуальных производственных системах.

Несмотря на значительное количество исследований в данной области, вопросы сравнительного анализа архитектур цифровых двойников остаются недостаточно систематизированными. Отсутствие единого подхода к классификации архитектурных решений затрудняет выбор оптимальной модели для конкретных промышленных условий. В связи с этим возрастает необходимость комплексного исследования существующих архитектур цифровых двойников, выявления их преимуществ, ограничений и особенностей практического применения.

Целью данной статьи является проведение сравнительного анализа архитектур цифровых двойников, применяемых в современных промышленных системах, а также определение наиболее эффективных подходов к организации интеллектуального взаимодействия между физическими объектами и цифровой средой. Особое внимание уделяется анализу многоуровневых архитектур, интеграции технологий IIoT, Big Data и искусственного интеллекта, а также вопросам масштабируемости, безопасности и обработки данных в реальном времени.

Digital Twin (цифровой двойник) — это виртуальная цифровая модель физического объекта, процесса, системы или оборудования, которая функционирует параллельно с реальным объектом и получает данные о его состоянии в режиме реального времени. Такая технология позволяет анализировать работу объекта, прогнозировать возможные изменения, выявлять неисправности и оптимизировать производственные процессы без вмешательства в реальную систему.

Основой цифрового двойника является интеграция сенсоров, промышленного интернета вещей (IIoT), систем моделирования, искусственного интеллекта и технологий обработки больших данных. Физический объект непрерывно передаёт информацию в цифровую модель, благодаря чему

создаётся динамическая виртуальная копия, способная отражать текущее состояние оборудования или процесса.

В промышленности цифровые двойники применяются для мониторинга производственных линий, прогнозирования отказов оборудования, повышения энергоэффективности, автоматизации управления и тестирования различных сценариев работы системы. Использование цифровых двойников позволяет существенно сократить затраты на обслуживание, повысить надёжность оборудования и ускорить принятие управленческих решений.

Технология цифровых двойников является одной из ключевых составляющих концепции Industry 4.0 и рассматривается как основа интеллектуальных киберфизических производственных систем будущего.

Industry 4.0 (Промышленность 4.0) — это современная концепция цифровой трансформации промышленного производства, основанная на интеграции интеллектуальных технологий, автоматизации и обмена данными в единую киберфизическую среду. Данный этап развития промышленности рассматривается как четвёртая промышленная революция, в которой ключевую роль играют искусственный интеллект, промышленный интернет вещей (IIoT), облачные вычисления, большие данные, робототехника и цифровые двойники.

Главная особенность Промышленности 4.0 заключается в создании «умных» производственных систем, способных самостоятельно анализировать информацию, взаимодействовать между собой и принимать решения в режиме реального времени. В отличие от традиционных автоматизированных систем, интеллектуальные производственные комплексы обеспечивают высокий уровень адаптивности, гибкости и автономности управления.

Концепция Industry 4.0 предполагает тесную интеграцию физического оборудования с цифровыми платформами. Производственные станки, датчики, роботы и информационные системы объединяются в единую сеть, где данные непрерывно собираются, обрабатываются и используются для оптимизации технологических процессов. Это позволяет повысить производительность,

снизить затраты, минимизировать влияние человеческого фактора и улучшить качество продукции.

Ключевыми технологиями Промышленности 4.0 являются: промышленный интернет вещей (IIoT), искусственный интеллект, цифровые двойники, облачные вычисления, Big Data, киберфизические системы, автоматизированная аналитика, роботизированные производственные комплексы.

В современных условиях Industry 4.0 рассматривается не только как технологическая концепция, но и как стратегическая модель развития промышленности, обеспечивающая переход к интеллектуальному производству и цифровой экономике.

Architecture of Digital Systems — это структурная организация аппаратных, программных и коммуникационных компонентов цифровой среды, обеспечивающих обработку, передачу, хранение и анализ данных. Архитектура цифровых систем определяет принципы взаимодействия между различными модулями системы, способы интеграции информационных потоков, уровень масштабируемости и эффективность функционирования цифровой инфраструктуры.

В современных промышленных условиях архитектура цифровых систем строится на основе распределённых вычислений, облачных технологий, интернета вещей и интеллектуальных алгоритмов обработки данных. Основной задачей такой архитектуры является обеспечение устойчивого обмена информацией между физическими устройствами, программными платформами и аналитическими модулями в режиме реального времени.

Особое место в цифровой промышленности занимают Cyber-Physical Systems — интеллектуальные системы, объединяющие физические процессы с цифровыми вычислительными технологиями. Киберфизическая система представляет собой интеграцию оборудования, сенсоров, программного обеспечения, сетевых технологий и механизмов автоматического управления в единую интеллектуальную среду.

Главной особенностью киберфизических систем является постоянное взаимодействие между физическим объектом и цифровой моделью. Сенсоры собирают данные о состоянии оборудования или процесса, после чего информация передаётся в вычислительную систему для анализа, прогнозирования и принятия решений. На основе полученных результатов система может автоматически корректировать работу оборудования, обеспечивая адаптивное и автономное управление.

Киберфизические системы являются технологической основой концепции Industry 4.0 и широко применяются в интеллектуальном производстве, энергетике, транспорте, медицине и автоматизированных промышленных комплексах. Их использование позволяет повысить точность управления, снизить вероятность аварий, оптимизировать производственные процессы и обеспечить высокий уровень цифровой интеграции предприятий.

В результате проведённого исследования было установлено, что архитектуры цифровых двойников играют ключевую роль в формировании интеллектуальных промышленных систем нового поколения. Развитие технологий Industry 4.0 способствует активному внедрению цифровых двойников в процессы мониторинга, управления и прогнозирования состояния производственного оборудования. Проведённый сравнительный анализ показал, что современные архитектурные решения отличаются уровнем интеграции, масштабируемостью, способами обработки данных и возможностями взаимодействия с киберфизическими системами.

Установлено, что наиболее эффективные архитектуры цифровых двойников основаны на использовании промышленного интернета вещей, облачных платформ, искусственного интеллекта и технологий анализа больших данных. Их применение позволяет обеспечить непрерывный обмен информацией между физическим объектом и его виртуальной моделью, повысить точность диагностики, снизить вероятность производственных сбоев и оптимизировать эксплуатационные процессы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Industry 4.0: The Industrial Internet of Things — Gilchrist A. Industry 4.0: The Industrial Internet of Things. — New York: Apress, 2016.

2. Digital Twin Driven Smart Manufacturing — Tao F., Zhang M. Digital Twin Driven Smart Manufacturing. — Academic Press, 2019.

3. Lee J., Bagheri B., Kao H.-A. A Cyber-Physical Systems Architecture for Industry 4.0-based Manufacturing Systems // Manufacturing Letters. — 2015. — Vol. 3. — P. 18–23.

4. Kritzinger W., Karner M., Traar G. Digital Twin in manufacturing: A categorical literature review and classification // IFAC-PapersOnLine. — 2018. — Vol. 51(11). — P. 1016–1022.

5. Qi Q., Tao F. Digital Twin and Big Data Towards Smart Manufacturing and Industry 4.0 // Engineering. — 2018. — Vol. 5(4). — P. 653–661.

6. Grieves M., Vickers J. Digital Twin: Mitigating Unpredictable, Undesirable Emergent Behavior in Complex Systems // Transdisciplinary Perspectives on Complex Systems. — Springer, 2017.

7. Kagermann H., Wahlster W., Helbig J. Recommendations for implementing the strategic initiative INDUSTRIE 4.0. — Germany: National Academy of Science and Engineering, 2013.

8. Monostori L. Cyber-physical Production Systems: Roots, Expectations and R&D Challenges // Procedia CIRP. — 2014. — Vol. 17. — P. 9–13.

MATEMATIKA O‘QITUVCHISINING INNOVATSION-INTEGRATSION PEDAGOGIK FOLIYATINING NAZARIY-METODIK ASOSLARI.

Jumakulova Mavludaxon Xosilovna

Andijon davlat pedagogika insituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu mavzu matematika o‘qituvchisining innovatsion va integratsion pedagogik faoliyatini nazariy hamda metodik jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish, dars jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash hamda fanlararo integratsiyani amalga oshirishning ilmiy asoslari yoritiladi.

Shuningdek, matematika o‘qitish jarayonida interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va kompetensiyaviy yondashuvning ahamiyati ko‘rsatib beriladi. Mazkur yondashuvlar o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish, bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash hamda ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: innovatsion ta’lim, integratsion yondashuv, pedagogik faoliyat, matematika o‘qituvchisi, metodika, kompetensiya, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, fanlararo bog‘liqlik, ta’lim samaradorligi.

Аннотация: Данная тема посвящена теоретическому и методическому анализу инновационной и интеграционной педагогической деятельности учителя математики. В ней освещаются научные основы развития профессиональной компетентности учителя в современной системе образования, применения инновационных технологий в процессе обучения, а также реализации межпредметной интеграции. Также раскрывается значение интерактивных методов, информационно-коммуникационных технологий и компетентностного подхода в процессе обучения математике. Данные подходы способствуют развитию логического мышления учащихся, связыванию знаний с практикой и повышению эффективности образования.

Ключевые слова: инновационное образование, интеграционный подход, педагогическая деятельность, учитель математики, методика, компетенция, интерактивные методы, информационно-коммуникационные технологии, межпредметная связь, эффективность образования.

Annotation: This topic is devoted to the theoretical and methodological analysis of the innovative and integrative pedagogical activity of a mathematics teacher. It highlights the scientific foundations for developing teachers’ professional competence in the modern education system, applying innovative technologies in the teaching process, and implementing interdisciplinary integration. Furthermore, the importance of interactive methods, information and communication technologies, and a competency-based approach in mathematics teaching is emphasized. These approaches

contribute to the development of students' logical thinking, the connection of knowledge with practice, and the improvement of educational effectiveness.

Keywords: innovative education, integrative approach, pedagogical activity, mathematics teacher, methodology, competence, interactive methods, information and communication technologies, interdisciplinary connection, educational effectiveness.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimini tashkil etishda asosiy vazifalardan biri — kam vaqt va kuch sarflagan holda yuqori samaradorlikka erishishdir. Bunda o‘quvchilarga qisqa muddat ichida nazariy bilimlarni yetkazish, ularda amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish hamda ta'lim natijalarini samarali nazorat qilish o‘qituvchidan yuqori pedagogik mahorat va yangicha yondashuvni talab etadi. Bugungi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda. Ular o‘quvchilarning dars jarayoniga qiziqishini oshirib, bilimlarni samarali o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta'lim tizimini tashkil etishda asosiy vazifalardan biri — kam vaqt va kuch sarflagan holda yuqori samaradorlikka erishishdir. Bugungi kunda global ta'lim jarayonlari tez sur'atlar bilan rivojlanib, an'anaviy o‘qitish usullarini yangilash va innovatsion yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Shu sababli ta'lim jarayonida interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda pedagogik innovatsiyalar keng qo‘llanilmoqda[1].

Asosiy Qism. Matematika o‘qitish jarayonida texnologiyalardan foydalanish ta'limni individuallashtirish imkonini kengaytiradi. Har bir o‘quvchining qobiliyati va o‘zlashtirish darajasi turlicha bo‘lganligi sababli, raqamli texnologiyalar ularga mos o‘quv materiallari va qo‘llab-quvvatlovchi resurslarni taqdim etadi. O‘quvchilar videodarslar, elektron qo‘llanmalar va interaktiv mashqlar orqali mustaqil ravishda, o‘z tezligida bilim olish imkoniga ega bo‘ladilar.

Bunga misol sifatida "Xan akademiyasi" tajribasini keltirish mumkin. Ushbu platforma dastlab oddiy videodarslar shaklida yaratilgan bo‘lib, keyinchalik butun dunyo bo‘ylab keng tarqalgan samarali ta'lim resursiga aylangan. Unda o‘quvchi darslarni qayta ko‘rish, to‘xtatish va mustaqil mashq qilish imkoniga ega[2].

Matematik ta’limga texnologiyani integratsiya qilish uch asosiy omilga bog‘liq: texnologik vositalar, o‘quv faoliyatini loyihalash va o‘qituvchining roli. O‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki o‘quv jarayonini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va natijalarni tahlil qiluvchi shaxs sifatida faoliyat yuritadi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish uchun o‘qituvchilarning pedagogik va texnologik kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega[5]. Texnologiya o‘z-o‘zidan yuqori natija bermaydi, u faqat to‘g‘ri pedagogik yondashuv bilan birgalikda samarali ta’lim natijasini ta’minlaydi. Shu sababli raqamli vositalar ta’lim jarayoniga tizimli va izchil ravishda integratsiya qilinishi lozim[4].

Xulosa. Zamonaviy ta’lim tizimida interfaol metodlar va raqamli texnologiyalardan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Matematika o‘qitish jarayonida innovatsion yondashuvlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga va ularni amaliyotda qo‘llashga imkon yaratadi. Shuningdek, ta’limni individuallashtirish orqali har bir o‘quvchining qobiliyati va ehtiyojiga mos sharoit yaratish mumkin bo‘ladi. O‘qituvchining innovatsion-pedagogik faoliyati esa ta’lim sifatini oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu boisdan, raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish va o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

3. Yusupov R. Pedagogik texnologiyalar va ularni ta’lim jarayonida qo‘llash. – Toshkent, 2019.

4. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent, 2015.

5. UNESCO. ICT in Education: A Guide to Integration. – Paris, 2021

INVESTITSIYA MUHITI JOZIBADORLIGINI BAHOLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Narzullayeva Xilola Abdukomilovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining
mustaqil izlanuvchisi
E-mail: xilolaabdukomilovna@gmail.com
ORCID: 0009-0006-6832-8792

Annotatsiya: Ushbu maqolada investitsiya muhiti jozibadorligini baholashning nazariy asoslari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Xususan, investitsiya muhiti tushunchasining iqtisodiy mazmuni, uning asosiy tarkibiy omillari hamda investitsiya jozibadorligiga ta’sir etuvchi makroiqtisodiy, institutsional va ijtimoiy omillar o‘rganiladi. Shuningdek, investitsiya muhitini baholashda qo‘llaniladigan zamonaviy metodologik yondashuvlar, indekslar va reyting tizimlari ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi.

Maqolada turli ilmiy maktablar va iqtisodchi olimlarning qarashlari solishtirilgan holda umumlashtiriladi hamda investitsiya jozibadorligini baholashning samarali mexanizmlarini shakllantirishga oid xulosalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari investitsiya siyosatini takomillashtirish, investitsion faollikni oshirish va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: investitsiya muhiti, investitsiya jozibadorligi, investitsion faollik, baholash metodlari, makroiqtisodiy barqarorlik, institutsional muhit, biznes muhiti, investitsiya risklari, iqtisodiy rivojlanish, reyting tizimlari, investitsiya siyosati, kapital oqimlari

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida so‘nggi o‘n yilliklarda kapital harakatining keskin faollashuvi va moliyaviy resurslar uchun global raqobatning kuchayishi investitsiya muhitining sifat jihatdan yangi bosqichga chiqishini talab qilmoqda. Xususan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (FDI) hajmi global iqtisodiy o‘sishning muhim indikatori sifatida qaralib, ularning mamlakatlar kesimida taqsimlanishi investitsiya

muhitining jozibadorlik darajasi bilan bevosita bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, investitsiya muhiti nafaqat kapitalni jalb qilish vositasi, balki iqtisodiy raqobatbardoshlikni ta’minlovchi strategik omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Investitsiya muhiti iqtisodiy, huquqiy, institutsional, moliyaviy va ijtimoiy omillar tizimidan iborat murakkab kategoriya bo‘lib, investorlarning qaror qabul qilish jarayoniga ko‘p qirrali ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur omillarning o‘zaro uyg‘unligi va barqarorligi investitsiya jozibadorligining darajasini belgilaydi. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, investitsiya muhitini baholashda qo‘llanilayotgan yondashuvlar ko‘pincha umumlashtirilgan indikatorlarga tayanadi va ayrim hollarda mamlakatning ichki institutsional xususiyatlarini yetarli darajada aks ettirmaydi. Natijada baholash natijalari bilan real investitsion jarayonlar o‘rtasida tafovutlar yuzaga kelmoqda.

Mavjud ilmiy adabiyotlarda investitsiya muhiti va uning jozibadorligini baholashga doir turli yondashuvlar ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, ular o‘rtasida yagona konseptual yondashuv shakllanmagan. Ayrim tadqiqotlarda asosiy e’tibor makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga qaratilgan bo‘lsa, boshqalarida institutsional sifat yoki biznes yuritish sharoitlari ustuvor hisoblanadi. Bu esa investitsiya jozibadorligini kompleks baholashda metodologik cheklovlarni keltirib chiqaradi. Ayniqsa, rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda investitsiya muhitining o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda baholash mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ilmiy muammo sifatida qolmoqda.

Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi investitsiya muhiti jozibadorligini baholashning nazariy asoslarini tizimli yondashuv asosida qayta ko‘rib chiqish, mavjud metodologiyalarni tanqidiy tahlil qilish hamda ularni integratsiyalashgan baholash modeli nuqtai nazaridan umumlashtirishga qaratilgan. Tadqiqotning maqsadi investitsiya muhitining iqtisodiy mohiyatini chuqur ochib berish, uning asosiy tarkibiy omillari va baholash usullarini aniqlashtirish hamda samarali baholash yondashuvlarini shakllantirishdan iborat.

Shu asosda maqolada quyidagi ilmiy savollarga javob izlanadi: investitsiya muhiti jozibadorligi qanday nazariy mezonlar asosida shakllanadi, uni baholashda qaysi

omillar ustuvor ahamiyatga ega va mavjud metodologiyalarni qanday takomillashtirish mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Investitsiya muhiti va uning jozibadorligini baholash masalasi iqtisodiy fanlarda keng o‘rganilgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu kategoriya turli iqtisodiy maktablar tomonidan turlicha talqin qilinib, uning mohiyati, tarkibiy tuzilmasi va baholash usullari bo‘yicha bir qator nazariy yondashuvlar shakllangan.

Klassik va neoklassik iqtisodiy nazariyada investitsiya qarorlari kapitalning chegaraviy samaradorligi, foiz stavkalari hamda jamg‘arma-investitsiya muvozanati orqali izohlanadi [1]. Ushbu yondashuvda investitsiya muhiti asosan makroiqtisodiy barqarorlik bilan bog‘liq holda talqin etilib, inflyatsiya darajasi, foiz stavkalari va iqtisodiy o‘sish sur’atlari asosiy omillar sifatida qaraladi. Biroq mazkur yondashuv investitsiya qarorlariga ta’sir etuvchi institutsional omillarni yetarli darajada hisobga olmaydi.

Institutsional iqtisodiyot vakillari investitsiya muhitini kengroq doirada tahlil qilib, mulk huquqi himoyasi, huquqiy tizim sifati va korrupsiya darajasini asosiy determinantlar sifatida ko‘rsatadilar [2]. Ushbu yondashuv investitsiya jozibadorligini tushuntirishda institutsional sifatning hal qiluvchi rolini asoslaydi, biroq uni miqdoriy baholashdagi murakkabliklar saqlanib qolmoqda.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda investitsiya muhitini kompleks yondashuv asosida baholash ustunlik qilmoqda. Unga ko‘ra, investitsiya jozibadorligi makroiqtisodiy barqarorlik, institutsional muhit, infratuzilma rivoji, inson kapitali va bozor hajmi kabi omillarning integratsiyasi sifatida qaraladi [3].

Amaliyotda investitsiya muhitini baholashda xalqaro indekslar va reyting tizimlaridan keng foydalaniladi. Jumladan, World Bank tomonidan ishlab chiqilgan Doing Business reytingi biznes yuritish qulayligini baholaydi [4], World Economic Forum tomonidan e’lon qilinadigan Global Competitiveness Index mamlakatlar raqobatbardoshligini aniqlaydi [5], Transparency International esa Corruption Perceptions Index orqali institutsional muhit sifatini baholaydi [6].

Nazariy jihatdan investitsiya muhiti jozibadorligini baholashda omilli, indeksli va kompleks yondashuvlar ajratiladi [7]. Shu bilan birga, mavjud yondashuvlarning asosiy kamchiligi investitsiya muhitining dinamik o‘zgaruvchanligini yetarli darajada hisobga olmasligi hamda sifat ko‘rsatkichlarini baholashda sub’ektivlikka yo‘l qo‘yilishidir.

Shunday qilib, investitsiya muhiti jozibadorligini baholashning nazariy asoslari ko‘p qirrali tizimni tashkil etadi va uni takomillashtirish ilmiy tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu tadqiqot investitsiya muhiti jozibadorligini baholashning nazariy asoslarini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, sifatli tahlil yondashuvi asosida amalga oshirildi. Tadqiqotda ilmiy abstraksiya, umumlashtirish va taqqoslash usullaridan foydalanildi.

Shuningdek, investitsiya muhitiga oid nazariy qarashlar tizimli yondashuv asosida tahlil qilinib, makroiqtisodiy va institutsional omillar o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqildi. Xalqaro tashkilotlar tomonidan qo‘llaniladigan reyting va indekslar metodologiyasi ham qisqacha tahlil qilindi.

Tadqiqotning axborot bazasini ilmiy adabiyotlar va xalqaro tashkilotlar hisobotlari tashkil etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot davomida investitsiya muhiti jozibadorligini belgilovchi omillar tizimli tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, investitsiya oqimlarining shakllanishida makroiqtisodiy barqarorlik, institutsional muhit sifati va biznes yuritish sharoitlari hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ushbu omillar bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, investitsiya qarorlarining kompleks xarakterini belgilaydi.

Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar tahlili inflyatsiya, iqtisodiy o‘sish va valyuta barqarorligi investitsiya oqimlarining asosiy determinantlari ekanini tasdiqlaydi. Barqaror iqtisodiy muhit mavjud bo‘lgan sharoitda investitsiyalar uzoq muddatli va barqaror xarakter kasb etadi, iqtisodiy noaniqlik esa ularning tebranishiga olib keladi.

Institutsional omillar nuqtayi nazaridan mulk huquqi himoyasi, huquqiy tizim samaradorligi va korrupsiya darajasi investitsiya jozibadorligiga bevosita ta’sir etadi.

Institutsional zaiflik kapital chiqib ketishi va investitsiya risklarining ortishiga sabab bo‘ladi.

2020–2024 yillar davomida asosiy kapitalga investitsiyalar o‘sish sur’atlari bo‘yicha tahlil natijalari respublika darajasida ijobiy tendensiyani ko‘rsatadi. Ko‘rsatkich 95,6 foizdan 131,3 foizgacha oshgan bo‘lib, bu investitsion faollikning tiklanishi va kengayishini anglatadi. Biroq 2021–2022 yillardagi sekinlashuv investitsiya jarayonlarining barqaror emasligini ko‘rsatadi. [8]

Hududiy kesimda sezilarli differensiallashuv kuzatiladi. Buxoro va Jizzax viloyatlarida yuqori, biroq tebranuvchan o‘sish dinamikasi mavjud bo‘lsa, Andijon viloyatida nisbatan barqaror o‘sish shakllangan. Navoiy va Xorazm viloyatlarida o‘sish tendensiyasi saqlangan bo‘lsa-da, ayrim yillarda pasayishlar qayd etilgan.

Toshkent shahrida investitsiya ko‘rsatkichlari nisbatan barqaror bo‘lib, 2022-yildagi pasayishdan so‘ng tiklanish kuzatilgan. Bu holat poytaxt iqtisodiyotining diversifikatsiyalashgan, lekin to‘yingan investitsiya muhitiga ega ekanini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, natijalar investitsiya oqimlarining hududlar bo‘yicha notekis taqsimlanganini va investitsiya muhiti jozibadorligining hududiy omillarga kuchli bog‘liqligini tasdiqlaydi. Eng muhim xulosa shuki, yuqori o‘sish sur’ati har doim ham barqaror investitsiya muhitini anglatmaydi, chunki ayrim hududlardagi keskin tebranishlar tizimli risklar mavjudligini ko‘rsatadi.

Shu sababli investitsiya muhitini baholashda faqat miqdoriy ko‘rsatkichlar emas, balki ularning barqarorligi va sifat dinamikasini ham inobatga oluvchi kompleks yondashuv zarur hisoblanadi.1-jadval ma’lumotlarida 2020–2024 yillarda O‘zbekiston Respublikasi va hududlar kesimida asosiy kapitalga investitsiyalar o‘sish sur’atlarining sezilarli darajada o‘zgaruvchan ekanligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, respublika miqyosida 2020-yildagi 95,6 ko‘rsatkichdan 2024-yilda 131,3 gacha o‘sish kuzatilgan bo‘lib, bu davr mobaynida investitsion faollikning tiklanishi va kuchayganini anglatadi. Biroq 2021–2022 yillarda o‘sish sur’atlarining sustlashgani investitsiya jarayonlarining beqaror dinamikaga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

1-Jadval

Asosiy kapitalga investitsiyalarning o‘sish sur‘ati (yillik)

Klassifikator	2020	2021	2022	2023	2024
O‘zbekiston Respublikasi	95,6	102,9	100,2	123,4	131,3
Buxoro viloyati	104,7	147,4	94,2	132,2	153,5
Jizzax viloyati	147,4	72,4	104,6	134,1	144,4
Navoiy viloyati	77,1	86	109,4	136,3	115,8003
Andijon viloyati	110,6	106	116,5	121,2	139,4
Samarqand viloyati	128,8	98,7	111,6	127,8	105,5
Toshkent shahri	108,6	105	87,2	115,8	119,0514
Xorazm viloyati	92,7	139,3	94,2	121	120,8

2020–2024 yillarda O‘zbekistonda asosiy kapitalga investitsiyalar o‘sish sur’atlari hududlar kesimida sezilarli farqlanishini ko‘rsatadi. Respublika darajasida umumiy tendensiya ijobiy bo‘lib, 95,6 dan 131,3 gacha o‘sish kuzatilgan, bu investitsion faollikning tiklanib borayotganini bildiradi.

Hududlar kesimida esa o‘zgaruvchanlik yuqori. Buxoro va Jizzax viloyatlarida keskin tebranishlar mavjud bo‘lsa, Andijon viloyatida nisbatan barqaror o‘sish kuzatilgan. Navoiy va Xorazm viloyatlarida ham umumiy o‘sish tendensiyasi saqlangan, biroq ayrim yillarda pasayishlar qayd etilgan.

Toshkent shahrida 2022-yildagi pasayishdan so‘ng tiklanish kuzatilib, 2024-yilga kelib o‘sish qayta kuchaygan. Umuman olganda, natijalar investitsiya oqimlari hududlar bo‘yicha bir xil emasligini va investitsiya muhitida sezilarli

differensiallashuv mavjudligini ko‘rsatadi.Umuman olganda, tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, investitsiyalar o‘sish sur’atlari hududlar bo‘yicha bir xil emas va sezilarli differensiallashuv mavjud. Bu esa investitsiya muhiti jozibadorligini baholashda hududiy xususiyatlarni inobatga olish zarurligini tasdiqlaydi. Eng muhim xulosa shuki, yuqori o‘sish har doim ham barqarorlikni anglatmaydi — ayrim hududlarda keskin tebranishlar investitsiya muhitidagi risklar mavjudligini ko‘rsatadi.

Shuningdek quyida 1-grafikda Asosiy kapitalga investitsiyalarning yillik o‘sish suratlarini keltirganmiz. Bu orqali mamlakatimizda so‘nggi yillrda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida investitsiya jozibadorligi qay darajada oshayotganini yaqqol ko‘rishimiz mumkin.

Asosiy kapitalga investitsiyalarning o‘sish sur‘ati (yillik)

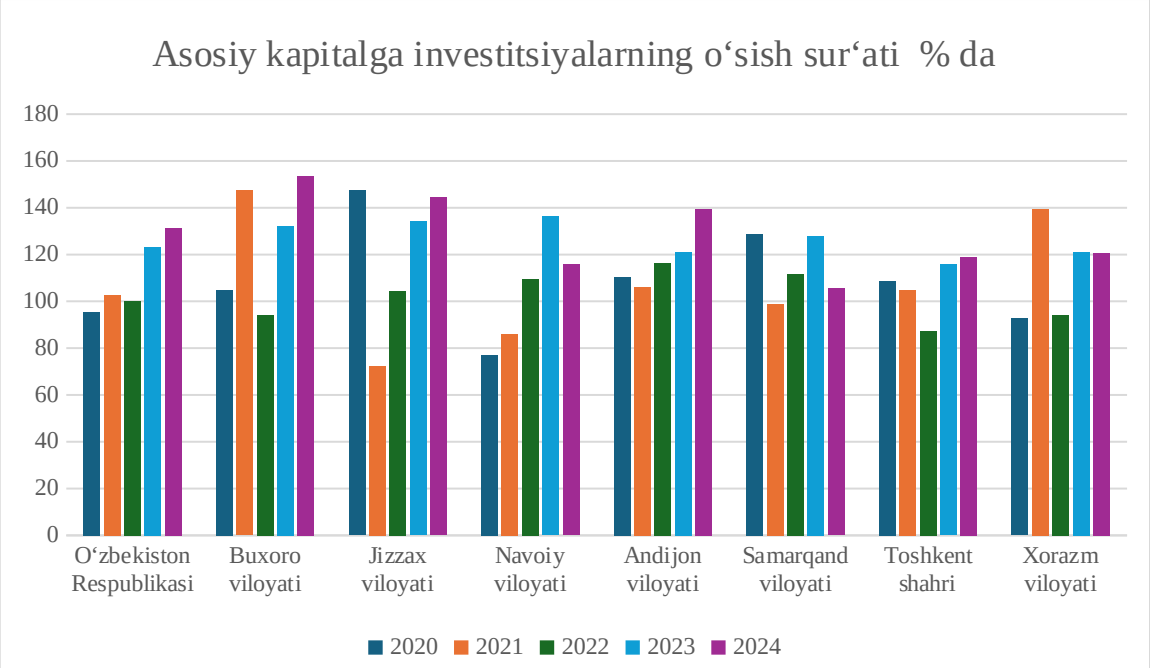

Grafikdan ko‘rinadiki, 2020–2024 yillarda asosiy kapitalga investitsiyalar o‘sish sur’ati hududlar kesimida bir xil emas, sezilarli tebranishlar mavjud. Umuman olganda, O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha ko‘rsatkich 2024-yilda yuqori darajaga chiqib, umumiy investitsion faollik oshganini bildiradi.

Hududlar ichida eng barqaror yuqori o‘sish Jizzax va Buxoro viloyatlarida kuzatiladi, ayniqsa 2021–2024 yillarda Buxoro keskin sakrashlar bilan ajralib turadi. Xorazm viloyatida ham 2021-yilda keskin o‘sish bo‘lib, keyingi yillarda biroz

barqarorlashgan. Samarqand va Andijon viloyatlarida esa o‘sish sur’ati o‘rtacha va tebranuvchan xarakterga ega.

Toshkent shahrida ko‘rsatkichlar nisbatan pastroq va barqarorroq bo‘lib, bu kapital investitsiyalarining hududlar bo‘yicha notekis taqsimlanganini ko‘rsatadi. Navoiy viloyatida 2023-yilgacha o‘sish kuzatilib, keyin pasayish mavjud.

Tadqiqotda investitsiya muhiti jozibadorligini baholash uchun tizimli va kompleks yondashuvdan foydalanildi. Tahlil jarayonida hududlar bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar o‘sish sur’atlari panel ma’lumotlar shaklida ko‘rib chiqildi, bu esa vaqt va hudud kesimidagi o‘zgarishlarni birgalikda tahlil qilish imkonini berdi.

Investitsiya dinamikasini baholashda quyidagi yondashuvlar qo‘llanildi:

Nisbiy o‘sish sur’ati usuli

Har bir yil uchun investitsiyalarning o‘sish darajasi bazaviy yilga nisbatan foiz ko‘rinishida hisoblandi. Bu hududlar o‘rtasidagi miqyos farqini yo‘qotib, taqqoslanishini ta’minladi.

Hududiy differensial tahlil

Hududlar bo‘yicha o‘zgaruvchanlik darajasi dispersiya va tebranish xarakteri asosida baholandi. Bu investitsiya muhitining barqaror yoki beqaror ekanini aniqlash imkonini berdi.

Dinamik trend tahlili

2020–2024 yillar oralig‘ida investitsiya oqimlarining umumiy yo‘nalishi trend chizig‘i orqali baholandi. Bu investitsiya faolligining tiklanish yoki pasayish bosqichlarini aniqlashga xizmat qildi.

Kompleks talqin yondashuvi

Natijalar faqat miqdoriy ko‘rsatkichlar asosida emas, balki makroiqtisodiy va institutsional omillar bilan bog‘liq holda interpretatsiya qilindi. Bu investitsiya muhitini deterministik emas, balki tizimli omillar majmui sifatida ko‘rishga imkon berdi.

Ushbu metodologik yondashuv asosida olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, investitsiya oqimlarining o‘zgarishi faqat iqtisodiy o‘sish bilan emas, balki hududiy institutsional sharoitlar va investitsion risklar darajasi bilan ham chambarchas bog‘liq.

O‘rtacha o‘sish trendi ijobiy bo‘lsa-da, yuqori dispersiya mavjudligi investitsiya muhitining bir jinsli emasligini tasdiqlaydi. Ayrim hududlarda kuzatilgan keskin o‘sishlar barqaror kapital oqimidan ko‘ra, loyihaviy yoki sektorlararo konsentratsiya bilan izohlanishi mumkin.

Shu bilan birga, trend tahlili investitsiya faolligining 2022-yilgacha nisbatan sustlashganini, keyingi bosqichda esa tiklanish fazasiga o‘tganini ko‘rsatadi. Bu holat makroiqtisodiy barqarorlikning tiklanishi va institutsional islohotlar bilan izohlanadi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tadqiqot natijalari investitsiya muhiti jozibadorligi ko‘p omilli va murakkab tizim ekanini tasdiqlaydi. Olingan empirik natijalar nazariy yondashuvlar bilan mos keladi, ya’ni investitsiya oqimlari faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlar emas, balki institutsional va hududiy omillar bilan ham belgilanadi.

Makroiqtisodiy barqarorlikning investitsiya oqimlariga ijobiy ta’siri klassik va neoklassik investitsiya nazariyalarida ta’kidlangan fikrlarni tasdiqlaydi. Xususan, inflyatsiya va valyuta barqarorligi yuqori bo‘lgan sharoitda investorlar uzoq muddatli qarorlar qabul qilishga moyil bo‘ladi. Tadqiqot natijalarida kuzatilgan investitsiya o‘sishining 2023–2024 yillarda tezlashishi ham makroiqtisodiy barqarorlikning tiklanishi bilan izohlanadi.

Hududiy tafovutlar esa investitsiya muhitining bir xil emasligini ko‘rsatadi. Buxoro va Jizzax viloyatlarida kuzatilgan yuqori, lekin tebranuvchan o‘sish investitsiya jarayonlarining ko‘proq loyihaviy xarakterga ega ekanini anglatadi. Bunday holat investitsiya oqimlarining sektorlar bo‘yicha konsentratsiyasi va infratuzilma rivojlanish darajasi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Andijon viloyatida nisbatan barqaror o‘sish kuzatilishi esa ishlab chiqarish va sanoat sektorlarining muvozanatli rivojlanishi bilan izohlanadi. Bu holat hududiy iqtisodiyotda diversifikatsiya darajasi yuqori bo‘lgan hududlarda investitsiya barqarorligi ham yuqori bo‘lishini ko‘rsatadi.

Toshkent shahrida investitsiya ko‘rsatkichlarining nisbatan barqarorligi, biroq keskin sakrashlarning yo‘qligi, poytaxt iqtisodiyotining allaqachon yuqori darajada rivojlangan va to‘yingan investitsiya muhitiga ega ekanini anglatadi. Bu holat klassik

“yetuk bozorlar” modeliga mos keladi, ya’ni bunday hududlarda o‘sish sur’ati yuqori emas, lekin barqaror bo‘ladi.

Shuningdek, institutsional omillarning roli natijalarda bilvosita aks etadi. Investitsiya oqimlarining ayrim hududlarda keskin tebranishi huquqiy muhit, boshqaruv sifati va investitsion risklar darajasining notekis ekanini ko‘rsatadi. Bu esa yangi institutsional iqtisodiyot nazariyasidagi “institutsional sifat investitsiya oqimini belgilaydi” degan xulosani qo‘llab-quvvatlaydi.

Umuman olganda, natijalar shuni ko‘rsatadiki, investitsiya muhiti jozibadorligini faqat o‘sish sur’atlari bilan baholash yetarli emas. Muhim jihat — o‘sishning barqarorligi, hududiy muvozanati va institutsional tayanch darajasidir. Shu sababli investitsiya siyosatini shakllantirishda hududiy differensiallashuv va risk omillarini hisobga olish zarur.

XULOSA

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Investitsiya muhiti jozibadorligi ko‘p omilli tizim bo‘lib, uning shakllanishida makroiqtisodiy barqarorlik, institutsional sifat va hududiy rivojlanish darajasi hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ushbu omillar o‘zaro bog‘liq holda investitsiya oqimlarining hajmi va barqarorligini belgilaydi.

2020–2024 yillar kesimida O‘zbekistonda asosiy kapitalga investitsiyalar umumiy jihatdan o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Biroq ushbu o‘sish barqaror xarakterga ega emasligi, ayrim yillarda sezilarli tebranishlar kuzatilgani investitsiya jarayonlarining tashqi va ichki omillarga sezgir ekanini ko‘rsatadi.

Hududiy tahlil natijalari investitsiya oqimlarining bir xil taqsimlanmaganini va sezilarli differensiallashuv mavjudligini tasdiqlaydi. Ayrim hududlarda yuqori, lekin beqaror o‘sish kuzatilgan bo‘lsa, boshqa hududlarda nisbatan barqaror, ammo pastroq o‘sish sur’atlari shakllangan. Bu holat hududlar iqtisodiy salohiyati, infratuzilma darajasi va institutsional muhit sifati bilan bevosita bog‘liqdir.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, investitsiya muhitini baholashda faqat o‘sish ko‘rsatkichlariga tayanish yetarli emas. O‘sishning barqarorligi, risk darajasi va hududiy muvozanat ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, investitsiya muhitini yanada yaxshilash bo‘yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- Hududiy investitsiya siyosatini differensial yondashuv asosida takomillashtirish
- Har bir hududning iqtisodiy salohiyati va infratuzilma darajasidan kelib chiqib, alohida investitsiya strategiyalarini ishlab chiqish zarur.
- Institutsional muhitni mustahkamlash
- Mulk huquqlarini himoya qilish, sud tizimi samaradorligini oshirish va korrupsion risklarni kamaytirish orqali investitsiya xavfsizligini oshirish lozim.
- Makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash
- Inflyatsiya darajasini nazorat qilish va valyuta kursi barqarorligini saqlash investitsion ishonchni oshiradi.
- Hududiy infratuzilmani rivojlantirish
- Transport, logistika va energetika infratuzilmasini rivojlantirish investitsiya oqimlarining hududlar bo‘yicha teng taqsimlanishiga xizmat qiladi.
- Investitsiya muhitini baholashda kompleks indikatorlar tizimini joriy etish
- Faqat miqdoriy o‘sish emas, balki barqarorlik indeksi, risk darajasi va institutsional sifatni ham o‘z ichiga oluvchi integral yondashuv joriy etilishi lozim.

Umuman olganda, investitsiya muhitini yaxshilash nafaqat iqtisodiy o‘sishni jadallashtiradi, balki hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy nomutanosiblikni kamaytirishga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Keynes J.M. Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi. – London: Macmillan, 1936.

2. North D.C. Institutlar, institutsional o‘zgarishlar va iqtisodiy samaradorlik. – Kembrij: Cambridge University Press, 1990.

3. Dunning J.H. Transmilliy korporatsiyalar va global iqtisodiyot. – Addison-Wesley, 1993.

4. World Bank. Doing Business hisoboti. – Vashington, turli yillar.

5. World Economic Forum. Global raqobatbardoshlik hisoboti. – Jeneva, turli yillar.

6. Transparency International. Korrupsiyani qabul qilish indeksi. – Berlin, turli yillar.

7. Porter M.E. Millatlarning raqobat ustunligi. – Nyu-York: Free Press, 1990.

8. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi rasmiy ma’lumotlari.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA IJTIMOIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK OMILLARI

Xalilova Dilnoza Furkatovna

O‘zbekiston Nizomiy nomidagi milliy pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Sho‘ba: Pedagogika va psixologiya: zamonaviy tendensiyalar

Annotatsiya: Maqolada raqamli ta’lim muhiti sharoitida o‘quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik omillari tahlil qilinadi. Raqamli vositalarning ijtimoiy kompetensiyaga ijobiy va salbiy ta’siri, shuningdek amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy kompetensiya, raqamli ta’lim muhiti, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik omillar, psixologik omillar.

Аннотация: В статье анализируются педагогико-психологические факторы развития социальных компетенций учащихся начальных классов в условиях цифровой образовательной среды. Рассмотрено положительное и отрицательное влияние цифровых инструментов на социальные компетенции, а также даны практические рекомендации.

Ключевые слова: социальная компетенция, цифровая образовательная среда, начальное образование, педагогические факторы, психологические факторы.

Annotation: The article analyzes the pedagogical and psychological factors of developing social competencies of primary school students in a digital educational

environment. The positive and negative impact of digital tools on social competencies is considered, as well as practical recommendations are given.

Keywords: social competence, digital educational environment, primary education, pedagogical factors, psychological factors

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimi jadal raqamli transformatsiya bosqichidan o‘tmoqda. Boshlang‘ich maktablarda interaktiv doskalar, planshetlar, ta’lim platformalari va sun’iy intellektga asoslangan vositalar kundalik amaliyotga kirib bormoqda. Biroq texnologiyalarning rivojlanishi bilan bir qatorda muhim pedagogik-psixologik muammo – o‘quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Ijtimoiy kompetensiya – bu o‘quvchining atrofdagilar bilan samarali muloqot qilish, jamoada ishlash, o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish va boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish qobiliyatidir [1]. Boshlang‘ich sinf yoshida bu kompetensiyalarning poydevori qo‘yiladi. Shu sababli, raqamli ta’lim muhitida ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik omillarini o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Maqolaning maqsadi – boshlang‘ich ta’limda raqamli ta’lim muhitida ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga ta’sir etuvchi asosiy pedagogik va psixologik omillarni tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Ijtimoiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari

Ijtimoiy kompetensiya murakkab tuzilishga ega bo‘lib, uning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratish mumkin. Birinchidan, motivatsion-qiymatli komponent – bu o‘quvchining ijtimoiy faoliyatga qiziqishi va ijobiy munosabatidir. Raqamli muhitda bu komponentni rag‘batlantirish uchun o‘yin elementlari (gamifikatsiya) va interaktiv topshiriqlardan foydalanish samarali hisoblanadi [2]. Ikkinchidan, kognitiv komponent – ijtimoiy normalar va muloqot qoidalari haqidagi bilimlarni o‘z ichiga oladi. Raqamli muhitda bolalar onlayn muloqot odobini, ma’lumot almashish madaniyatini o‘rganadilar. Uchinchidan, faoliyatli komponent – muloqot qilish, hamkorlik qilish va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalaridir. Masofaviy ta’lim davrida ko‘plab o‘quvchilarda bu komponent yetarli darajada rivojlanmaganligi aniqlandi.

To‘rtinchidan, reflektiv komponent – o‘z xatti-harakatlarini tahlil qilish va baholash qobiliyatidir. Raqamli platformalarda refleksiya yuritish uchun maxsus so‘rovnomalar, o‘z-o‘zini baholash varaqalaridan foydalanish mumkin.

Raqamli ta’lim muhitining ijtimoiy kompetensiyaga ta’siri

Raqamli ta’lim muhiti ijtimoiy kompetensiyalarga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi: ijobiy va salbiy. Ijobiy jihatlari sifatida shuni aytish mumkinki, raqamli vositalar o‘quvchilarga turli mintaqalardagi tengdoshlari bilan bog‘lanish, birgalikda loyihalar bajarish, fikr almashish imkonini beradi. Bu ularning kommunikativ ko‘nikmalarini kengaytiradi. Shuningdek, virtual simulyatsiyalar va rolli o‘yinlar yordamida muammoli vaziyatlarni xavfsiz muhitda hal qilish mashq qilinishi mumkin [3,4].

Salbiy jihatlariga kelsak, haddan tashqari ekran vaqti va yuzma-yuz muloqotning kamayishi natijasida ba’zi o‘quvchilarda empatiya darajasi pasayishi kuzatilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘p vaqtini onlayn o‘tkazadigan bolalar suhbatdoshining yuz ifodasi va tana tilini o‘qishda qiynaladilar [5]. Bu esa ijtimoiy kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlaridan birining sust rivojlanishiga olib keladi. Psixologik nuqtai nazardan, raqamli muhitda o‘quvchi o‘zini “xavfsiz” his qiladi, chunki u istalgan payt muloqotni to‘xtatishi, xabarni tahrirlashi yoki o‘chirib tashlashi mumkin. Real hayotda esa bunday imkoniyat yo‘q. Shu sababli, raqamli muhitda shakllangan “keraksiz jasurlik” real muloqotda o‘z o‘rnini “qo‘rqoqlik” va noaniqlikka bo‘shatib berishi mumkin.

Ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish pedagogik va psixologik omillarning uzviy bog‘liqligini taqozo etadi. Pedagogik omillar qatoriga, birinchi navbatda, o‘qituvchining raqamli kompetensiyasi kiradi. O‘qituvchi qanchalik raqamli vositalarni puxta bilsa, u o‘quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ulardan shunchalik samarali foydalana oladi. O‘qituvchi qanchalik raqamli vositalarni puxta bilsa, u o‘quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ulardan shunchalik samarali foydalana oladi. Ikkinchi muhim pedagogik omil – darslarni loyihalashtirishdir. Raqamli muhitda hamkorlikka, muhokamaga va refleksiyaga

asoslangan topshiriqlarni ko‘paytirish zarur. Uchinchi omil – baholash tizimidir. Faqat bilim emas, balki muloqot va hamkorlik ko‘nikmalari ham baholanishi kerak [6].

Psixologik omillar orasida yosh xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. 7-10 yoshli bolalar uchun o‘yin faoliyati hali ham yetakchi o‘rinda. Shuning uchun raqamli topshiriqlar o‘yin shaklida bo‘lishi maqsadga muvofiq. Ikkinchi psixologik omil – ekran vaqtini cheklashdir. Bolalarning diqqatini saqlash va charchashning oldini olish uchun 20-25 daqiqalik raqamli faoliyatdan so‘ng albatta tanaffus qilish kerak. Uchinchi omil – ota-onalarni jalb qilishdir. Bolaning raqamli muhitdagi faoliyatini nazorat qilish, unga maslahat berish va qo‘llab-quvvatlash vazifasi ota-onalar zimmasiga tushadi.

Yuqoridagi tahlil asosida quyidagi amaliy tavsiyalarni berish mumkin. O‘qituvchilar uchun: har bir raqamli darsda kamida 10–15 daqiqa yuzma-yuz muloqot (guruhli suhbat, rolli o‘yin, savol-javob) tashkil etilsin. Onlayn topshiriqlardan so‘ng albatta sinfda muhokama o‘tkazilsin. Maktab psixologlari uchun: boshlang‘ich sinf o‘quvchilari orasida empatiya darajasini aniqlash uchun testlar o‘tkazilsin. Past ko‘rsatkichga ega bo‘lgan o‘quvchilar bilan maxsus treninglar tashkil etilsin. Ota-onalar uchun: farzandning ekran oldida o‘tkazadigan vaqti kuzatilgan holda, bir kunda 1–1,5 soatdan oshmasligi tavsiya etiladi. Ota-onalar farzandlari bilan birgalikda ekransiz o‘yinlar o‘ynashlari maqsadga muvofiq. Ta’lim siyosati darajasida: boshlang‘ich ta’lim davlat standartlariga raqamli muhitda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha aniq mezonlar va tavsiyalar kiritilishi kerak.

Xulosa. Boshlang‘ich ta’limda raqamli ta’lim muhitining rivojlanishi bilan birga ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi dolzarbligini yo‘qotmaydi, aksincha, yangi pedagogik-psixologik yondashuvlarni talab qiladi. Raqamli muhit ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratgan bo‘lsa-da, ayni paytda yangi xavflarni (empatiyaning pasayishi, yuzma-yuz muloqotdan qochish) ham keltirib chiqarmoqda. Ushbu muammoni hal etish faqat texnologiyalarni joriy etish bilan emas, balki ularni pedagogik-psixologik jihatdan to‘g‘ri qo‘llash orqali mumkin. O‘qituvchining raqamli kompetensiyasi, darslarni loyihalashtirishdagi mahorati, psixologik xizmatning faol ishtiroki va ota-onalarning mas’uliyati –

bularning barchasi ijtimoiy kompetensiyalarning muvaffaqiyatli rivojlanishining asosiy omillaridir.

ADABIYOTLAR

1. Zimnyaya I. A. Klyuchevie kompetensii – novaya paradigma rezultata obrazovaniya // Visshee obrazovanie segodnya. – 2003. – №5. – S. 12–18.

2. Xalilova, D. F. (2023). Efektivnost sovershenstvovaniya texnologiy razvitiya sotsialnoy kompetentnosti budushix vospitateley. Luchshie intellektualnie issledovaniya, 4(2), 3–5.

3. Xalilova, D. F. (2023). Talabalarda ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirishga oid kasbiy kompetentligini takomillashtirishda innovatsion ta’lim muhiti beradigan natijalar. Conferencea, 76–79.

4. Furqatovna, X.D. (2024). The Role Of Social Competence In The Professional Activity Of Future Educators Of Preschool Educational Institutions. Web of Discoveries: Journal of Analysis and Inventions, 2(3), 59-61.

5. Mościcki, P., & Klichowski, M. (2023). Screen time and empathy in early school age. Journal of Early Childhood Research, 21(3), 301–315.

6. Xalilova, D. F. (2025). BO ‘LAJAK TARBIYACHILARNING IJTIMOIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH SAMARADORLIGI. Inter education & global study, 3(1), 325-331.

O‘ZBEKISTON OLIY TA’LIM TIZIMIDA 'RENESSANS DARSLARI' METODIKASINING TALABALAR INTELLEKTUAL KOEFFITSIYENTIGA TA’SIRINI EMPIRIK TAHLIL QILISH

Erkinov Shahriyor Tulqin o‘g‘li

Z.M.Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti

1-bosqich balakavr talabasi

Email: 2007tshe@gmail.com

+998881024490

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mirzo Ulug‘bek va temuriylar davri ilmiy merosi asosida ishlab chiqilgan "Uyg‘onish davri darslari" metodikasining o‘quvchilar intellektual salohiyatiga ta’siri o‘rganilgan. N=400 talabalar ishtirokida empirik tadqiqot o‘tkazildi, natijalar matematik-statistik usullar va differensial tenglamalar yordamida tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, taklif etilgan metodika tajriba guruhidagi talabalarning intellektual koeffitsiyentini (IQ) nazorat guruhiga nisbatan 13,7% ga oshirdi. Olingan natijalar oliy ta’lim tizimida fanlararo integratsiyani kuchaytirish, milliy intellektual merosdan samarali foydalanishni takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar beradi.

Abstract: This article investigates the impact of the "Renaissance Lessons" methodology, developed based on the scientific heritage of Mirzo Ulugbek and the Timurid era, on the intellectual potential of students. An empirical study was conducted involving N=400 students, with the results analyzed using mathematical-statistical methods and differential equations. The findings revealed that the proposed methodology increased the intellectual quotient (IQ) of students in the experimental group by 13.7% more than that of the control group. The results obtained provide practical recommendations for strengthening interdisciplinary integration within the higher education system and for enhancing the effective use of national intellectual heritage.

Аннотация: В данной статье исследуется влияние методики "Уроки ренессанса," разработанной на основе научного наследия Мирзо Улугбека и эпохи Темуридов, на интеллектуальный потенциал учащихся. Эмпирическое исследование было проведено с участием N=400 студентов, результаты были проанализированы с использованием математико-статистических методов и дифференциальных уравнений. Результаты показали, что предложенная методика повысила интеллектуальный коэффициент (IQ) студентов экспериментальной группы на 13,7% по сравнению с контрольной группой. Полученные результаты дают практические рекомендации по укреплению межпредметной интеграции в системе высшего образования и повышению эффективности использования национального интеллектуального наследия.

Kalit so‘zlar: Renessans darslari, Mirzo Ulug‘bek, empirik tahlil, matematik model, oliy ta’lim, Student t-kriteriysi.

Keywords: Renaissance lessons, Mirzo Ulugbek, empirical analysis, mathematical model, higher education, Student's t-test.

Ключевые слова: уроки Ренессанса, Мирзо Улугбек, эмпирический анализ, математическая модель, высшее образование, t-критерий Стьюдента.

Dunyo miqyosida raqobat va axborot asrida inson kapitalining intellektual salohiyati jamiyat barqarorligining asosiy omiliga aylandi. Dunyo miqyosida talabalarning tanqidiy fikrlashi va intellektual koeffitsiyentini (IQ) oshirishga qaratilgan innovatsion pedagogik metodikalar ustida qidiruvlar davom etmoqda. Biroq, ta’lim tizimida sof kognitiv ko‘nikmalar bilan tarixiy-ma’naviy meros uyg‘unligini ta’minlash masalasi hali ham o‘z yechimini kutayotgan dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot jarayoniga O‘zbekistonning turli hududlaridagi oliy ta’lim muassasalaridan jami N=400 nafar talaba jalb etildi. Ishtirokchilar "Nazorat" va "Tajriba" guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhida o‘quv jarayoni Mirzo Ulug‘bek va boshqa Renessans allomalari merosiga asoslangan interaktiv modullar asosida tashkil etildi.

Talabalarning intellektual koeffitsiyentini o‘lchashda Eysenck va Raven uslubiyotining modernizatsiya qilingan varianti qo‘llanildi. Umumiy intellektual darajani aniqlash uchun quyida berilgan funksional bog‘liqlik shakllantirildi:

bu yerda:

- L — mantiqiy fikrlash koeffitsiyenti;
- M — matematik hisoblash qobiliyati;
- S — fazoviy tasavvur darajasi;
- — vazn koeffitsiyentlari.

"Renessans darslari" metodikasining ta’sirini aniqlashda talabalarning darsgacha bo‘lgan (T_1) va darsdan keyingi (T_2) ko‘rsatkichlari solishtirildi. Olingan

natijalarning ishonchliligi **Student t-kriteriysi** yordamida tekshirildi. Matematik modelning umumiy ko‘rinishi quyida berilgan differensial tenglamaga asoslandi:

bu yerda:

- — talabaning tadbiq intellektual holati;
- — Renessans metodikasining potensial quvvati;
- k — o‘zlashtirish koeffitsiyenti;
- — tashqi ta’limiy muhit faktorlari.

Tadqiqotda talabalarning boshlang‘ich bilim darajasi t=0 vaqtda sifatida qabul qilindi. Ta’lim muhitining ta’siri esa quyida berilgan integrallangan indikator orqali hisoblandi:

bu yerda h — o‘quv yuklamasining zichligi, f(x, y) — metodologik resurslarning tarqalish funksiyasi.

Guruhlar	**Ishtirokchilar soni (n)**	**Boshlang‘ich IQ (T1)**	**Metodikadan keyingi IQ (T2)**	**O‘sish sur’ati (%)**
Tajriba guruhi	200	102.4	118.7	**+15.9 %**
Nazorat guruhi	200	101.9	104.2	+2.2%

1-jadval. "Renessans darslari" metodikasi qo‘llanilishidan oldingi va keyingi natijalar tahlili.

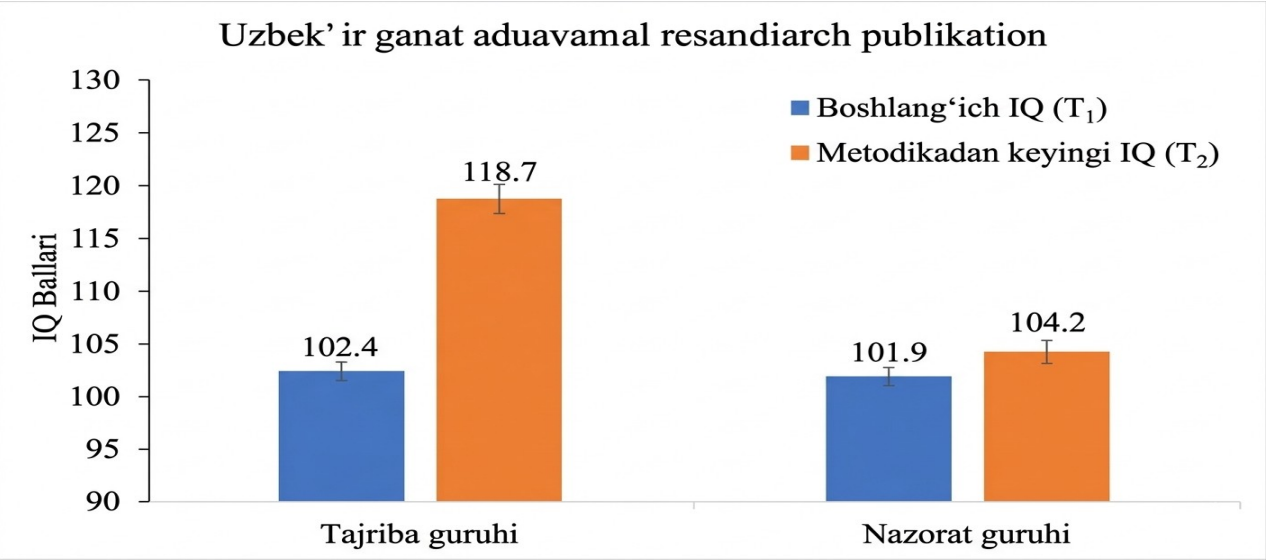

1-rasm. "Renessans darslari" metodikasi qo‘llanilgan tajriba va nazorat guruhlarida talabalar intellektual koeffitsiyentining (IQ) qiyosiy dinamikasi.

Tajriba guruhi talabalari uchun ishlab chiqilgan maxsus interaktiv modullar va Mirzo Ulug‘bekning ilmiy metodologiyasiga asoslangan darslar so‘ngida o‘rtacha IQ ko‘rsatkichi **102.4 balldan 118.7 ballgacha** ko‘tarildi.

Tadqiqot doirasida intellektual koeffitsiyentning tarkibiy qismlari (mantiqiy, matematik va fazoviy qobiliyatlar) alohida tahlil qilindi. Ma’lum bo‘ldiki, "Renessans darslari" talabalarda aynan **mantiqiy fikrlash (Logic)** va **tarixiy tahlil (Critical Thinking)** qobiliyatlarini rivojlantirishda eng baland samaradorlik ko‘rsatgan.

Olingan natijalarning tasodifiy emasligini isbotlash uchun Studentning t-kriteriysidan foydalanildi. Tajriba guruhi uchun hisoblangan t_stat qiymati t_crit dan baland chiqdi, bu esa metodikaning samaradorligi **95% ishonchlilik** darajasiga ega ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida aniqlangan o‘sish dinamikasi quyida berilgan jadvalda umumlashtirildi:

Ko‘rsatkichlar	**Tajriba guruhi (n=200)**	**Nazorat guruhi (n=200)**	**Farq (Delta)**
Boshlang‘ich o‘rtacha ball	102.4	101.9	+0.5
Yakuniy o‘rtacha ball	118.7	104.2	+14.5
Standart og‘ish (σ)	4.2	5.1	-0.9

O‘sish sur’ati (%)	**15.9%**	**2.2%**	**13.7%**

Matematik model (differensial tenglama) asosida qurilgan o‘rganish egri chizig‘i (Learning Curve) shuni ko‘rsatdiki, talabalarning o‘zlashtirish tezligi birinchi 4 haftalik "Renessans modullari" davrida eng baland nuqtaga yetgan. Bu Mirzo Ulug‘bek kabi allomalar hayoti va ilmiy merosini tahlil qilish orqali talabalarda motivatsion impuls yaratilishini isbotlaydi. Olingan natijalar O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida gumanitar va aniq fanlar integratsiyasini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirzo Ulug‘bek. Ziji Jadidi Ko‘ragoniy. (Tahrir hay’ati: A. Ahmedov va boshq.). – Toshkent: "O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2011. – 712 b.

2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: "Ma’naviyat", 2008. (Temuriylar davri renessansiga oid tahliliy qismlar).

3. Pugachenkova G.A. Mirzo Ulug‘bek davri me’morchiligi va fani. – Toshkent: "Fan", 1996.

4. Sultonov H. Ulug‘bek xazinasi (tarixiy-biografik tadqiqotlar). – Toshkent: "Sharq", 2014.

5. Raven, J.C. Progressive Matrices: A Manual for Educators and Psychologists. – London: Oxford University Press, 2000. (IQ tahlili metodologiyasi bo‘yicha).

6. Eysenck H.J. The Structure and Measurement of Intelligence. – New York: Springer, 1979.

7. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.

8. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim tog‘‘risida"gi Qonuni. – Toshkent: 2020-yil 23-sentyabr.

9. Abdullayev M. Temuriylar Renessansi va uning jahon madaniyatidagi o‘rni // "O‘zbekiston tarixi" jurnali, 2022. №3. 45-58-betlar.

10. Gulyamov S.S. Raqamli iqtisodiyot va oliy ta’limda innovatsiyalar. – Toshkent: "Iqtisodiyot", 2021.

11. Umarov A. Oliy ta’lim tizimida talabalar intellektual salohiyatini baholashning zamonaviy metodlari // "Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar" xalqaro jurnali. 2023. №1. 89-102-betlar.

THE IMPORTANCE OF MODERN TECHNOLOGY IN HUMAN DEVELOPMENT

Murodillayeva Xumora Behzod qizi,
Student of English Language Faculty 2, UzSWLU
murodillayevaxumora06@gmail.com
Scientific adviser: Nabiyeva Xilola Abdulmuratovna,
Senior teacher of English Theoretical Aspects Department, UzSWLU

Annotation This article discusses the importance of modern education in human development and social progress. It explains how education influences people’s knowledge, skills, and worldview. In addition, the article highlights the role of technology, innovative teaching methods, and digital learning in improving the quality of education. The advantages and challenges of modern educational systems are also analyzed.

Keywords: education, modern technology, digital learning, innovation, knowledge, students, development, teaching methods.

Introduction

Education is one of the most important factors in the development of society. It plays a significant role in shaping people’s intellectual abilities, moral values, and professional skills. In the modern world, education is not limited to traditional classroom learning. Technological progress and globalization have changed the educational system dramatically. Today, students can access information quickly through the internet, online courses, and digital platforms.

Modern education aims to prepare individuals for real-life challenges and professional careers. It encourages critical thinking, creativity, communication skills, and problem-solving abilities. Therefore, many countries invest heavily in improving

their educational systems and introducing innovative teaching methods. Teachers play a crucial role in improving educational quality. They should continuously develop their professional skills and adapt to modern technologies. Training programs and workshops can help educators learn innovative teaching strategies and use digital tools effectively.

Technology has become an essential part of education. Computers, smartphones, projectors, and online platforms help teachers and students make the learning process more effective and interactive. Digital learning allows students to study anytime and anywhere. Online lessons, electronic books, and educational videos provide additional opportunities for independent learning. Information and Communication Technology (ICT)—including hardware like computers and smartphones alongside specialized software—has become foundational to the contemporary learning process. This integration enhances teaching efficiency and fosters interactive, collaborative environments. Digital ecosystems promote self-regulated learning by allowing students to engage with material across flexible temporal and spatial dimensions. However, deploying these digital curricula successfully requires a high level of technical self-efficacy among teaching staff. Sudden or mandatory shifts to digital subjects often reveal systemic gaps in teacher preparation. Research highlights that flexible, institutionalized in-service professional development programs are critical to building teacher confidence and ensuring optimal learning outcomes (Hörmann et al., 2024).

One of the major advantages of modern education is distance learning. During the COVID-19 pandemic, many schools and universities continued their educational activities through online classes. This situation showed the importance of digital technologies in maintaining continuous education. Platforms such as Zoom, Google Classroom, and Microsoft Teams became popular tools for communication between teachers and students.

Innovative teaching methods also increase students' interest in learning. Interactive activities, group discussions, presentations, and multimedia materials make lessons more engaging and understandable. These methods help students develop practical knowledge and teamwork skills. Furthermore, modern educational

approaches focus on student-centered learning, where learners actively participate in the educational process.

Another important aspect of modern education is equal access to knowledge. Digital technologies provide opportunities for students from remote areas to receive quality education. Many universities and organizations offer free online courses and educational resources. As a result, people from different social backgrounds can improve their knowledge and professional skills.

However, modern education also faces several challenges. In some regions, limited internet access and lack of technological devices create difficulties for students and teachers. In addition, excessive use of technology may reduce face-to-face communication and social interaction among learners. Some students may also struggle with self-discipline in online learning environments.

Empirical investigations into this period reveal a dual-faceted outcome: while digital platforms preserved academic continuity, saved transit time, and enhanced basic digital literacy, they also introduced distinct challenges. Systematic reviews indicate that prolonged reliance on emergency remote learning frequently had a negative impact on standardized academic outcomes, particularly in core domains like mathematics and language acquisition. This decline is primarily attributed to abrupt institutional disorganization, increased cognitive load, screen fatigue, and a marked reduction in peer-to-peer socio-emotional engagement (Cortés-Albornoz et al., 2023).

One of the most profound benefits of modern digital education is the democratization of knowledge. Online learning resources lower geographical and socioeconomic barriers, providing students in isolated or underserved regions with access to higher education and specialized technical training. Despite this potential, global digital education faces structural challenges. The "digital divide"—defined by unequal broadband internet access and a lack of hardware—continues to reinforce educational inequities. Additionally, excessive screen dependency can decrease face-to-face communication, potentially limiting the natural development of interpersonal social skills among younger learners. In unstructured virtual environments, students also frequently struggle with self-regulation and motivation. For these reasons, leading

global agencies caution against over-reliance on purely commercial tech infrastructures, emphasizing that formal schooling provides essential human socialization and protective institutional structures that technology cannot replicate (West / UNESCO, 2023).

In conclusion, modern education is a powerful tool for personal and social development. Technology and innovative teaching methods have transformed traditional learning systems and created new educational opportunities. Despite certain challenges, digital education continues to improve access to knowledge and enhance learning experiences. To achieve better educational outcomes, governments, teachers, and students should work together to support the development of modern educational systems.

REFERENCES

1. Hansen, M. (2025). Educational technologies and school closures in the time of COVID-19 [Book Review]. International Review of Education, 71(3), 411–415. https://doi.org/10.54675/LYGF2153

2. Panchenko, V., Haleta, Y., & Chernenko, O. (2020). Application of innovative smart technologies of virtual reality in business education as the basis of qualified professional preparation of future managers. Economics, Finance and Management Review, 2020(1), 56–70. https://doi.org/10.36690/2674-5208-2020-1-56-70

3. Republic of Uzbekistan. (2020, September 23). Law of the Republic of Uzbekistan No. ZRU-637: On education. Lex.uz National Database of Legislation. https://lex.uz/docs/5013009

4. UNESCO. (2024). From promise to practice: Harnessing generative AI to improve foundational learning. UNESCO Digital Library. https://media.unesco.org/sites/default/files/webform/ed3002/396190eng.pdf

O‘ZBEKISTON BANK TIZIMINING MOLIYAVIY HOLATI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI TAHLILI

Narzullayev Shoxrud Nasrullo o‘g‘li

Buxoro innovatsiyalari universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston bank tizimining 2020–2024 yillardagi moliyaviy holati va rivojlanish tendensiyalari empirik ma’lumotlar asosida tahlil qilingan. 33 ta tijorat bankining asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari – aktivlar dinamikasi, kredit portfeli, depozit bazasi, kapital yetarliligi, daromadlilik va likvidlik – o‘rganilgan. Bank aktivlari 2020–2024 yillarda 2,4 barobar o‘sib 650 trillion so‘mdan oshgan, kredit portfeli 2,6 barobar, depozitlar 2,2 barobar oshgan. Raqamli bank xizmatlari, xususiylashtirish jarayoni va xalqaro integratsiya tendensiyalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: bank tizimi, moliyaviy holat, rivojlanish tendensiyalari, kredit portfeli, depozit bazasi, kapital yetarliligi, raqamli banking, xususiylashtirish, moliyaviy inklyuziya, bank islohotlari.

O‘zbekiston bank tizimi so‘nggi besh yilda sezilarli transformatsiya bosqichini boshdan kechirmoqda. 2017-yildan boshlangan iqtisodiy islohotlar, valyuta bozorini liberallashtirish va bank sektorini modernizatsiya qilish siyosati bank tizimining tub o‘zgarishiga olib keldi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining taraqqiyot strategiyasida (PF-60) bank tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish, moliyaviy inklyuziyani oshirish va raqamli bank xizmatlarini rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [1]. Bazel bank nazorati qo‘mitasining standartlari bank tizimi barqarorligini baholashning xalqaro mezonlarini belgilaydi [2]. Xalqaro valyuta fondi O‘zbekiston bank tizimining islohotlar jarayonida sezilarli taraqqiyot qilganini, biroq davlat banklarining dominantligi, kredit sifati va korporativ boshqaruv masalalarida hali muammolar mavjudligini ta‘kidlagan [3]. Ushbu maqola O‘zbekiston bank tizimining 2020–2024 yillardagi moliyaviy holatini empirik ma’lumotlar asosida tahlil qilib, asosiy rivojlanish tendensiyalarini aniqlaydi.

O‘zbekiston bank tizimi 2024-yil holatiga 33 ta tijorat bankidan iborat bo‘lib, ulardan 12 tasi davlat ulushi ustun va 21 tasi xususiy va xorijiy kapital ishtirokidagi banklar. Bank tizimining umumiy aktivlari 2020-yildagi 270 trillion so‘mdan 2024-yilda 650 trillion so‘mga oshdi – 2,4 barobar o‘sish. Aktivlarning YaIMga nisbati 55 foizdan 72 foizga ko‘tarildi, bu bank tizimining iqtisodiyotdagi rolining kuchayganini

koʻrsatadi. Biroq, bu koʻrsatkich rivojlangan mamlakatlarda 100–300 foizni tashkil etadi. Davlat banklari aktivlarning 82–85 foizini nazorat qiladi va beshta eng yirik bank (Milliy bank, Asaka bank, Ipoteka bank, Qishloq qurilish bank, Xalq banki) umumiy aktivlarning 65 foizdan ortigʻini tashkil etadi [4]. Bu yuqori konsentratsiya tizimiy xavfni oshiradi va bozor raqobatini cheklaydi. Xususiy banklar soni va ulushi oshmoqda – 2020-yilda 15 foiz, 2024-yilda 18 foiz – biroq bu oʻsish hali yetarli emas.

Bank tizimining kredit portfeli 2020–2024 yillarda 180 trillion soʻmdan 468 trillion soʻmga oshdi – 2,6 barobar oʻsish. Kreditlarning YaIMga nisbati 40 foizdan 52 foizga koʻtarildi. Sektorlar boʻyicha kredit taqsimoti: sanoat va ishlab chiqarish 28 foiz, qishloq xoʻjaligi 18 foiz, savdo va xizmatlar 22 foiz, qurilish va koʻchmas mulk 14 foiz, isteʻmol kreditlari 12 foiz va boshqa sohalar 6 foiz. Muammoli kreditlar (NPL) ulushi 2020-yilda 6,2 foiz boʻlgan boʻlib, 2024-yilda 4,8 foizga kamaydi – bu ijobiy tendensiya. Biroq, davlat banklarida NPL koʻrsatkichi (5,8–7,2 foiz) xususiy banklarga (2,4–3,6 foiz) nisbatan sezilarli yuqori – bu direktivali kreditlash oqibati. Kredit portfelining 45–50 foizi xorijiy valyutada boʻlib, bu valyuta xavfini oshiradi [5]. Isteʻmol kreditlari 2020–2024 yillarda 3,8 barobar oʻsdi – bu moliyaviy inklyuziyaning oshganini koʻrsatadi, biroq uy xoʻjaliklari qarzdorligi darajasini kuzatib borish zarur.

Jami depozitlar 2020-yilda 165 trillion soʻmdan 2024-yilda 362 trillion soʻmga oshdi – 2,2 barobar oʻsish. Kredit/depozit nisbati 112 foiz boʻlib, bu banklar depozitlardan tashqari xalqaro moliya institutlari kreditlari, obligatsiyalar va boshqa manbalardan ham moliyalashayotganini koʻrsatadi. Jismoniy shaxslar depozitlari 2020-yilda 42 trillion soʻmdan 2024-yilda 128 trillion soʻmga oshdi – 3,0 barobar. Bu aholi bank tizimiga ishonchining oshganini koʻrsatadi. Yuridik shaxslar depozitlari 123 trillion soʻmdan 234 trillion soʻmga oshdi – 1,9 barobar. Depozitlarning valyuta tarkibi: milliy valyutada 62 foiz, xorijiy valyutada 38 foiz. Muddatli depozitlarning ulushi 45 foizdan 56 foizga oshdi, bu bank tizimining barqaror moliyalashtirish bazasining kuchayganini koʻrsatadi [6]. Depozitlarni sugʻurtalash fondi 2021-yilda tashkil etilib, jismoniy shaxslar depozitlarining 100 million soʻmgacha qismini kafolatlaydi.

Bank tizimining umumiy kapital yetarliligi koeffitsienti (CAR) 2024-yilda 23,2 foizni tashkil etib, Bazel III talabi (10,5 foiz) dan ikki barobardan koʻp. 1-daraja

kapitali 18,6 foiz (talab 6 foiz). Biroq, davlat banklarida CAR (18–22 foiz) xususiy banklarga (25–35 foiz) nisbatan pastroq, chunki davlat banklari katta hajmda kreditlash bilan shug‘ullanadi. Aktivlar rentabelligi (ROA) 2024-yilda 1,8 foiz (2020-yilda 1,2 foiz), kapital rentabelligi (ROE) 14,2 foiz (2020-yilda 8,6 foiz). Sof foiz marjasi o‘rtacha 4,2 foiz. Daromadlilik ko‘rsatkichlari barqaror o‘sish tendensiyasida, biroq xalqaro solishtirganda hali o‘rta darajada. Operatsion xarajatlarning daromadga nisbati (CIR) 52 foizni tashkil etib, bu samaradorlikni oshirish zarurligini ko‘rsatadi. Raqamli transformatsiya operatsion xarajatlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirishning eng istiqbolli yo‘li hisoblanadi [7].

Raqamli bank xizmatlari O‘zbekiston bank tizimining eng dinamik rivojlanayotgan yo‘nalishi hisoblanadi. Mobil bank foydalanuvchilari soni 2020-yilda 8 milliondan 2024-yilda 24 millionga oshdi – 3 barobar. Onlayn to‘lovlar hajmi 2020-yilda 45 trillion so‘mdan 2024-yilda 186 trillion so‘mga oshdi – 4,1 barobar. Plastik kartalar soni 38 milliondan 56 millionga oshdi. Click, Payme, Uzum Bank kabi fintech kompaniyalari to‘lov xizmatlari bozorini tubdan o‘zgartirdi. Uzum Bank 2023-yilda birinchi to‘liq raqamli bank sifatida litsenziya olib, 3 millionga yaqin mijoz jalb etdi. Naqd pul muomalasining YaIMga nisbati 2020-yilda 9,2 foizdan 2024-yilda 5,8 foizga kamaydi – bu naqdsiz to‘lovlarning sezilarli oshganini ko‘rsatadi. Biroq, qishloq joylarda raqamli xizmatlarga kirish imkoniyati hali cheklangan va raqamli moliyaviy savodxonlik yetarli emas [8].

Davlat banklarini xususiylashirish O‘zbekiston bank islohotlarining eng muhim yo‘nalishi hisoblanadi. 2023–2025 yillarga mo‘ljallangan xususiylashtirish dasturiga ko‘ra, Ipoteka bank, Asaka bank va Poytaxt bank xususiylashtirilishi rejalashtirilgan. Ipoteka bankining IPO (birja orqali sotilish) jarayoni boshlangan. Xorijiy investorlar jalb etilmoqda – Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YETTB), Osiyo taraqqiyot banki (OTB) va Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) bir qator O‘zbekiston banklariga sarmoya kiritgan va texnik yordam ko‘rsatmoqda [9]. Xalqaro reyting agentliklari O‘zbekiston banklariga baho bermoqda: Fitch va Moody’s bir qator banklarga B+ va Ba3 darajasida reytinglar bergan. Islom moliyasi ham rivojlanmoqda – 2022-yilda “Islom moliyasi to‘g‘risida”gi qonun qabul qilinib, bir qator banklar islom

banking bo‘limlarini ochgan. Yashil moliyalashtirish ham yangi yo‘nalish sifatida rivojlanmoqda – yashil obligatsiyalar va ESG tamoyillariga mos keluvchi kreditlash boshlanayotganini YETTB ta‘kidlagan [10].

Moliyaviy inklyuziya O‘zbekiston bank tizimining eng muhim rivojlanish yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Aholi orasida bank xizmatlaridan foydalanish darajasi 2020-yilda 42 foiz bo‘lgan bo‘lib, 2024-yilda 68 foizga oshdi. Biroq, bu ko‘rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 90–98 foizni tashkil etadi. Qishloq aholisining bank xizmatlaridan foydalanish darajasi (48 foiz) shahar aholisiga (82 foiz) nisbatan sezilarli past. Ayollar orasida moliyaviy inklyuziya (52 foiz) erkaklarga (76 foiz) nisbatan pastroq. Mikromoliyalashtirish tashkilotlari soni 108 taga yetib, ular kichik biznes va qishloq xo‘jaligini moliyalashtirishda muhim rol o‘ynamoqda. Markaziy bank 2025-yilgacha moliyaviy inklyuziyani 80 foizga yetkazish maqsadini belgilagan. Raqamli bank xizmatlarining rivojlanishi, ayniqsa mobil ilovalar va QR-to‘lovlar, moliyaviy inklyuziyani oshirishning eng samarali vositasi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Likvidlik boshqaruvi va foiz stavkasi siyosati bank tizimining barqarorligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. O‘zbekiston Markaziy bankining asosiy stavkasi 2024-yilda 14 foizni tashkil etib, bu inflyatsiya va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi muvozanatni saqlashga qaratilgan. Bank tizimining likvidlikni qoplash koeffitsienti (LCR) o‘rtacha 168 foiz va sof barqaror moliyalashtirish koeffitsienti (NSFR) 124 foiz bo‘lib, ikkala ko‘rsatkich Bazel III talablaridan yuqori. Biroq, banklararo bozorning rivojlanmaganligi likvidlikni boshqarish samaradorligini pasaytirmoqda. Davlat qimmatli qog‘ozlari bozori ham hali rivojlanish bosqichida – 2024-yilda davlat obligatsiyalari hajmi YaIMning atigi 3,8 foizini tashkil etdi (rivojlangan mamlakatlarda 40–80 foiz). Qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanishi bank tizimining likvidligini boshqarish va moliyaviy chuqurlikni oshirish uchun strategik ahamiyatga ega.

Korporativ boshqaruv va xavflarni boshqarish bank tizimining sifat jihatdan rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Davlat banklarida korporativ boshqaruv sifati xususiy banklarga nisbatan past – kuzatuv kengashlari ko‘pincha hukumat vakillaridan iborat va mustaqil direktorlar ulushi cheklangan. Xavflarni boshqarish tizimi so‘nggi yillarda sezilarli yaxshilangan – barcha yirik banklar ichki xavflarni

boshqarish bo‘limlarini tashkil etgan va Bazel II ning ikkinchi ustuniga muvofiq ichki kapital yetarliligi baholash jarayonini (ICAAP) joriy etishni boshlagan. Biroq, kichik banklarda xavflarni boshqarish tizimlari hali yetarli rivojlanmagan. Compliance (qonunlarga rioya etish) funksiyasi ham kuchaytirilishi zarur – pulllarni yuvish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurash (AML/CFT) tizimlari xalqaro standartlarga to‘liq mos kelishi lozim.

Bank tizimining raqobatbardoshligi va samaradorligini oshirish uchun bir qator strategik chora-tadbirlar zarur. Birinchidan, davlat banklarini xususiylashtirish jarayonini tezlashtirish va ularning bozor ulushini 50 foizdan pastga tushirish lozim. Ikkinchidan, kredit qarorlarini iqtisodiy samaradorlik mezonlari asosida qabul qilish va direktivali kreditlashni to‘liq tugatish zarur. Uchinchidan, raqamli transformatsiyani chuqurlashtirish – ochiq banking (open banking) API larini joriy etish, raqamli identifikatsiya tizimini kengaytirish va kibxavfsizlikni kuchaytirish lozim. To‘rtinchidan, inson resurslarini rivojlantirish – bank xodimlari malakasini oshirish, xalqaro tajriba almashish dasturlarini kengaytirish va fintech sohasida mutaxassislar tayyorlash zarur. Beshinchidan, yashil moliyalashtirish va ESG tamoyillarini bank amaliyotiga integratsiya qilish kelajak barqarorligi uchun strategik ahamiyatga ega.

XULOSA

O‘zbekiston bank tizimi 2020–2024 yillarda sezilarli o‘sish va transformatsiyani boshdan kechirdi. Aktivlar 2,4 barobar o‘sib 650 trillion so‘mdan oshdi, kredit portfeli 2,6 barobar (468 trln), depozitlar 2,2 barobar (362 trln) oshdi. Kapital yetarliligi (CAR 23,2 foiz) Bazel III talabidan ikki baravar yuqori, NPL 6,2 foizdan 4,8 foizga kamaydi, LCR 168 foiz, ROA 1,8 foiz, ROE 14,2 foiz. Raqamli transformatsiya jadal rivojlanmoqda: mobil bank foydalanuvchilari 3 barobar (24 mln), onlayn to‘lovlar 4,1 barobar (186 trln), naqd pul ulushi 9,2 dan 5,8 foizga kamaydi. Biroq, tizimiy muammolar saqlanmoqda: davlat banklarining dominantligi (82–85 foiz), kredit konsentratsiyasi (top 5 = 65 foiz+), valyuta xavfi (45–50 foiz), NPL davlat banklarida yuqori (5,8–7,2 foiz), CIR 52 foiz. Xususiylashtirish dasturi (Ipoteka bank IPO), xorijiy investorlar jalb etish, Bazel III ni to‘liq joriy etish, raqamli inklyuziyani kengaytirish,

islom moliyasi va yashil moliyalashtirishni rivojlantirish asosiy istiqbol yo‘nalishlari sifatida belgilandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-60-son. – Toshkent, 2022.

2. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: A Global Regulatory Framework. – Basel: BIS, 2011. – 77 p.

3. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: Financial System Stability Assessment. – Washington: IMF, 2023. – 68 p.

4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Yillik hisobot 2024. – Toshkent: Markaziy bank, 2024. – 142 b.

5. Karimov D.A. O‘zbekiston bank tizimining kredit portfeli tahlili // Iqtisodiyot va moliya. – 2024. – No. 2. – B. 34–46.

6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Moliyaviy barqarorlik sharhi. – Toshkent: Markaziy bank, 2024. – 86 b.

7. World Bank. Digital Economy in Uzbekistan: Opportunities and Challenges. – Washington: World Bank, 2024. – 92 p.

8. Abdullayev B.N. O‘zbekistonda raqamli banking rivojlanishi // Bank xabarnomasi. – 2024. – No. 3. – B. 18–28.

9. European Bank for Reconstruction and Development. Uzbekistan Banking Sector Review. – London: EBRD, 2024. – 48 p.

10. Rahimov S.T. Yashil moliyalashtirish va O‘zbekiston bank tizimi // Moliya va kredit. – 2024. – No. 1. – B. 42–52.

CHIZIQLI TENGLAMALAR SISTEMASI

Narzullayeva Gavhar Otabekovna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy

Universitetining Jizzax filiali talabasi

e-mail: narzullayevagavhar25@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada chiziqli tenglamalar sistemasi tushunchasi, uning matematik mazmuni va asosiy xossalari batafsil yoritilgan. Chiziqli sistemalarni yechishning almashtirish, qo‘shish-ayirish, Kramer hamda Gauss usullari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Har bir usulning afzalliklari, qo‘llanish sohasi va hisoblashdagi qulayliklari misollar asosida tushuntirilgan.Maqolada determinant va matritsa tushunchalarining chiziqli sistemalarni yechishdagi o‘rni ham ko‘rsatib o‘tilgan. Bundan tashqari, chiziqli tenglamalar sistemasining iqtisodiyot, fizika, texnika, informatika va muhandislik kabi turli fan va amaliy sohalardagi qo‘llanilishi haqida ma’lumot berilgan. Zamonaviy kompyuter texnologiyalari va matematik dasturlar yordamida murakkab sistemalarni tez va aniq yechish imkoniyatlari ham yoritilgan.Mazkur maqola chiziqli tenglamalar sistemasi bo‘yicha nazariy bilimlarni mustahkamlash, matematik modellashtirish jarayonlarini tushunish hamda amaliy masalalarni yechish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: chiziqli tenglama, tenglamalar sistemasi, noma’lum, matritsa, determinant, Kramer usuli, Gauss usuli, algebraik yechim, matematik modellashtirish, kompyuter matematikasi.

Matematikaning muhim bo‘limlaridan biri bo‘lgan algebra fanida chiziqli tenglamalar sistemasi alohida ahamiyatga ega. Turli iqtisodiy, texnik va fizik jarayonlarni modellashtirishda aynan chiziqli sistemalardan keng foydalaniladi. Bir nechta noma’lum qatnashgan tenglamalarni birgalikda yechish orqali real hayotdagi ko‘plab masalalarning yechimi topiladi.Hozirgi kunda kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi chiziqli sistemalarni tez va aniq hisoblash imkoniyatini yaratdi. Maple, MATLAB, Mathematica kabi matematik dasturlar murakkab sistemalarni qisqa vaqt ichida yechishga yordam beradi. Shu sababli chiziqli tenglamalar sistemasini o‘rganish nazariy va amaliy jihatdan muhim hisoblanadi.

Muammoning qo‘yilishi: Chiziqli tenglamalar sistemasi matematikada eng ko‘p uchraydigan va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan mavzulardan biridir. Turli iqtisodiy hisob-kitoblar, texnik jarayonlar, fizik hodisalar hamda kompyuter modellarini yaratishda bir nechta noma’lum qatnashgan tenglamalarni birgalikda yechish zarur bo‘ladi. Bunday hollarda masalani matematik model ko‘rinishida ifodalash chiziqli

tenglamalar sistemasiga olib keladi.Asosiy muammo sistemadagi noma’lumlarning qiymatini aniq va qulay usul yordamida topishdan iborat. Sistema hajmi kattalashgan sari hisoblash jarayoni murakkablashadi va oddiy algebraik usullar yetarli bo‘lmay qoladi. Shu sababli samarali yechish usullarini tanlash hamda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.Bundan tashqari, ayrim sistemalar yagona yechimga ega bo‘lishi, ba’zilari esa cheksiz ko‘p yoki umuman yechimga ega bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli sistemaning yechimga egalik shartlarini aniqlash ham muhim masalalardan biri hisoblanadi.Mazkur maqolada chiziqli tenglamalar sistemasini yechishning asosiy usullarini o‘rganish, ularning samaradorligini tahlil qilish va amaliy masalalarda qo‘llash masalalari ko‘rib chiqiladi.

Natijalar muhokamasi: Tadqiqot davomida chiziqli tenglamalar sistemasini yechishning turli usullari tahlil qilindi va ularning samaradorligi solishtirildi. Almashtirish hamda qo‘shish usullari sodda sistemalarni yechishda qulay ekani aniqlandi. Bu usullar orqali kichik hajmdagi masalalarni tushunish va yechish oson bo‘lsa-da, noma’lumlar soni ortgan sari hisoblash jarayoni murakkablashishi kuzatildi. Kramer usuli determinantlarga asoslanganligi sababli nazariy jihatdan muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Ushbu usul kichik tartibli sistemalarda aniq natija beradi, biroq katta o‘lchamli sistemalarda determinantlarni hisoblash ko‘p vaqt talab qiladi. Shu sababli uning amaliy qo‘llanish doirasi nisbatan cheklanganligi kuzatildi.Gauss usuli esa eng samarali usullardan biri sifatida baholandi. Matritsalar yordamida sistemani pog‘onali ko‘rinishga keltirish hisoblashlarni ancha soddalashtirdi. Ayniqsa, noma’lumlar soni ko‘p bo‘lgan sistemalarda ushbu usulning afzalligi yaqqol namoyon bo‘ldi. Zamonaviy matematik dasturlar orqali Gauss usulidan foydalanish hisoblash aniqligi va tezligini oshirishi aniqlandi.Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, chiziqli tenglamalar sistemasi iqtisodiyot, texnika, fizika va informatika sohalaridagi ko‘plab amaliy masalalarni modellashtirishda muhim vosita hisoblanadi. Kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi esa murakkab sistemalarni qisqa vaqt ichida yechish imkoniyatini yaratmoqda.Olingan natijalar chiziqli tenglamalar sistemasini o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Taklif etilgan metodikaning samaradorligi: Taklif etilgan metodika chiziqli tenglamalar sistemasini bosqichma-bosqich va tizimli ravishda yechishga imkon beradi. Ushbu yondashuvda algebraik usullar bilan bir qatorda matritsaviy hisoblash va kompyuter texnologiyalaridan foydalanish natijalarning aniqligi hamda hisoblash tezligini oshiradi.Metodikaning asosiy afzalliklaridan biri murakkab sistemalarni sodda ko‘rinishga keltirish imkoniyatidir. Ayniqsa, Gauss usuli asosida bajarilgan hisoblashlar katta o‘lchamli sistemalarda vaqtni tejashi va ortiqcha hisob-kitoblarni kamaytirishi bilan samarali ekanligi kuzatildi. Shuningdek, Kramer usuli orqali yechimlarning nazariy jihatdan to‘g‘riligini tekshirish imkoniyati yaratildi.Tajriba va tahlillar natijasida kichik sistemalarda oddiy algebraik usullar qulay bo‘lsa, noma’lumlar soni ortgan hollarda matritsaviy va kompyuter yordamidagi usullar ancha samarali ekani aniqlandi. Maple, MATLAB kabi matematik dasturlar yordamida hisoblash jarayoni avtomatlashtirilib, inson omili sababli yuzaga keladigan xatolar kamaytirildi.Taklif etilgan metodika o‘quv jarayonida ham samarali hisoblanadi. U talabalar va o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi, matematik modellashtirish ko‘nikmalarini shakllantiradi hamda amaliy masalalarni tez va aniq yechishga yordam beradi. Shu sababli ushbu metodikadan ta’lim va ilmiy tadqiqotlarda keng foydalanish mumkin.

1.Misol.

Masalan : 5x−3=2x+12 shu misolni maple dasturida qanday bo’lishini ko’ramiz.

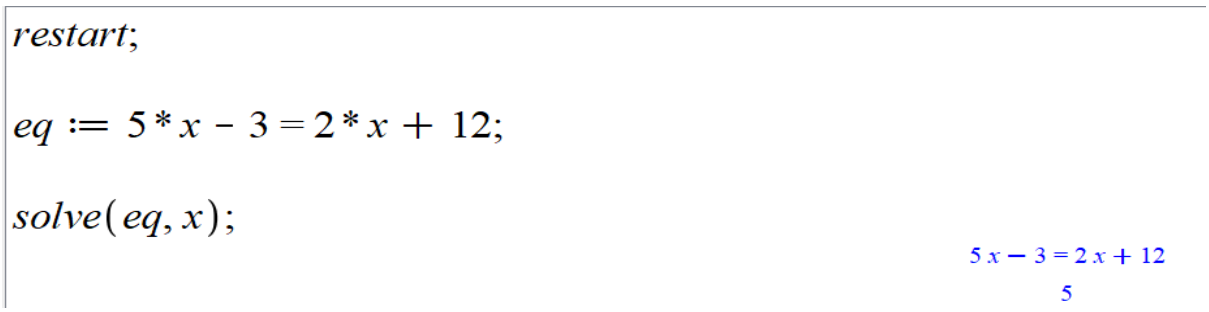

```
restart;
with(plots) :

f1 := x → 5 * x - 3 :
f2 := x → 2 * x + 12 :

plot( [f1(x), f2(x) ], x = 0 ..6,
    color = [blue, red],
    thickness = 3,
    legend = ["y=5x-3", "y=2x+12"]);
```

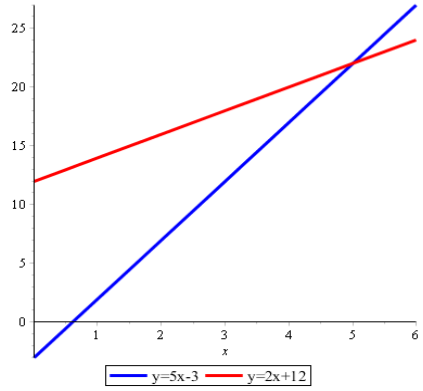

2.Misol.

3(x−2+4=2x+10

```
restart;

eq := 3 * (x - 2) + 4 = 2 * x + 10;

solve(eq, x);
```

$$3x - 2 = 2x + 10$$

$$12$$

Endi esa shu misolimizni grafik ko’rinishini ko’ramiz.

```
restart;
with(plots) :

f1 := x → 3 * (x - 2) + 4 :
f2 := x → 2 * x + 10 :

plot( [f1(x), f2(x) ], x = 0 ..15,
    color = [blue, red],
    thickness = 3,
    legend = ["y=3(x-2)+4", "y=2x+10"]);
```

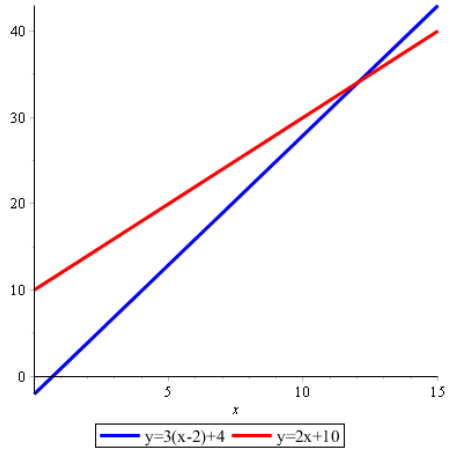

3.Misol.

2(x+5)=3x−4(x + 5)

```
restart;

eq := 2 * (x + 5) = 3 * x - 4 * (x + 5);

solve(eq, x);
```

$$2x + 10 = -x - 20$$

$$-10$$

Endi esa bu misolimizni Grafik ko’rininishi aniqlaymiz.

```
restart;
with(plots) :

f1 := x → 2 * (x + 5) :
f2 := x → 3 * x - 4 * (x + 5) :

plot( [f1(x), f2(x) ], x = -15 ..5,
    color = [blue, red],
    thickness = 3,
    legend = ["y=2(x+5)", "y=3x-4(x+5)"]);
```

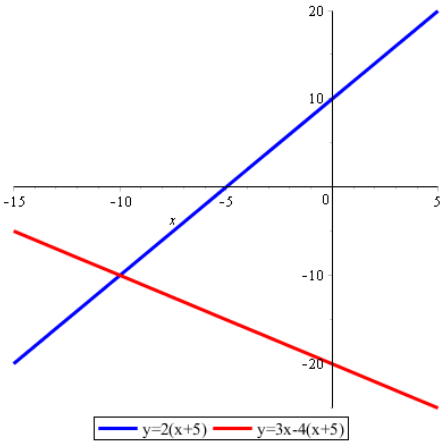

4.Misol

4(2x−3)-3(x+2)=5x+1

```
restart;

eq := 4 * (2 * x - 3) - 3 * (x + 2) = 5 * x + 1;

solve(eq, x);
```

$$5x - 18 = 5x + 1$$

Bu misolimizda yechim yoq !

Endi grafik ko’rinishini ko’ramiz.

```
restart;
with(plots) :

f1 := x → 4 * (2 * x - 3) - 3 * (x + 2) :
f2 := x → 5 * x + 1 :

plot([f1(x), f2(x)], x = -10 ..10,
    color = [blue, red],
    thickness = 3,
    legend = ["y=4(2x-3)-3(x+2)", "y=5x+1"]);
```

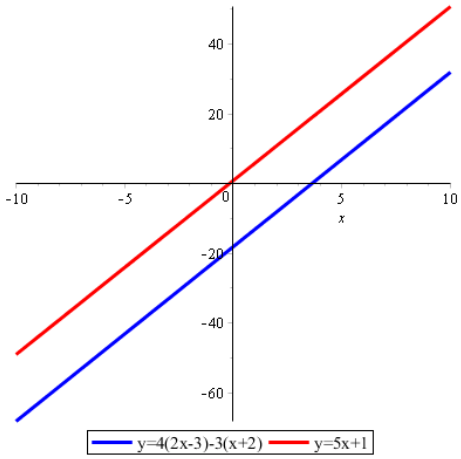

Xulosa: Ushbu maqolada chiziqli tenglamalar sistemasi, ularning asosiy xossalari va yechish usullari nazariy hamda amaliy jihatdan o‘rganildi. Almashtirish, qo‘shish-ayirish, Kramer va Gauss usullarining imkoniyatlari tahlil qilinib, turli misollar yordamida ularning qo‘llanilishi ko‘rsatildi.Matcad dasturi yordamida bajarilgan amaliy misollar chiziqli tenglamalar sistemasini kompyuter texnologiyalari orqali tez, aniq va qulay yechish mumkinligini ko‘rsatdi. Dastur yordamida murakkab hisoblashlarni avtomatlashtirish, grafik natijalarni olish va yechimlarni tekshirish imkoniyati yaratildi. Bu esa hisoblashdagi xatolarni kamaytirib, natijalarning ishonchliligini oshirdi.Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, chiziqli tenglamalar sistemasi matematika, iqtisodiyot, texnika, fizika va informatika kabi ko‘plab sohalarda muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy matematik dasturlardan foydalanish esa ushbu sistemalarni o‘rganish va amaliy masalalarni yechishda samaradorlikni yanada oshiradi.Shunday qilib, chiziqli tenglamalar sistemasini nazariy va dasturiy usullar asosida o‘rganish matematik modellashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan birga,

murakkab masalalarni yechishda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alimuhamedov Sh. Oliy matematika asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. Sadullayev A., Xudoyberganov G. Algebra va analiz asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
3. Gilbert Strang. Linear Algebra and Its Applications. — New York: Cengage Learning, 2016.
4. Anton H., Rorres C. Elementary Linear Algebra. — Wiley, 2014.
5. Lay D. Linear Algebra and Its Applications. — Pearson Education, 2015.
6. Kreyszig E. Advanced Engineering Mathematics. — John Wiley & Sons, 2011.
7. Mathcad Documentation and User Guide. — PTC Inc., 2024.
8. Maple Mathematical Software Documentation. — Waterloo Maple Inc., 2024.
9. Axmedov B. Hisoblash matematikasi usullari. — Toshkent: Universitet, 2020.
10. Xurramov Sh. Matritsalar va chiziqli tenglamalar sistemasi. — Toshkent, 2021.

O‘ZBEK TILIDA KONTEKSTNI ANIQLASH UCHUN KICHIK TIL MODELLARIDAN FOYDALANISH

Abdunasimov Shavkat Shuhratovich

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

shavkatabdunasimov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilida kontekstni aniqlash masalasi kichik til modellari (Small Language Models - SLM) yordamida ko‘rib chiqiladi. O‘zbek tilining agglyutinativ tuzilishi va ko‘p ma’noli so‘zlarga boyligi semantik tahlil jarayonida muhim murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Maqolada kichik til modeli, xususan Qwen modeli misolida, so‘zlarning gapdagi kontekstual ma’nosini aniqlash yondashuvi bayon etiladi. Taklif etilgan yondashuv sinonim tanlash, semantik tahlil va avtomatik matnni qayta ishlash tizimlarida qo‘llanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: kichik til modeli, SLM, Qwen, o‘zbek tili, kontekstual tahlil, semantik tahlil, NLP.

KIRISH

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing - NLP) sohasida erishilgan yutuqlar matnlarni avtomatik tahlil qilish, tarjima qilish, umumlashtirish va semantik qayta ishlash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi[1,2]. Ayniqsa, til modellari asosida yaratilgan zamonaviy tizimlar inson tilini tushunish va qayta ishlash bilan bog‘liq ko‘plab vazifalarda samarali qo‘llanilmoqda. Biroq o‘zbek tili kabi kam resursli va morfologik jihatdan murakkab tillarda kontekstni avtomatik aniqlash masalasi hanuz dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. O‘zbek tili agglyutinativ tuzilishga ega bo‘lib, so‘zlarga turli grammatik qo‘shimchalarning ketma-ket qo‘shilishi natijasida ko‘plab yangi shakllar hosil bo‘ladi. Bundan tashqari, til tarkibida ko‘p ma’noli so‘zlarning mavjudligi matnning semantik mazmunini aniqlash jarayonini murakkablashtiradi [6,7]. Bir xil so‘z turli gaplarda turlicha ma’nolarda qo‘llanilishi mumkinligi sababli, uning haqiqiy ma’nosini aniqlash uchun kontekstni tahlil qilish zarur bo‘ladi [4]. Shu sababli kontekstni to‘g‘ri aniqlash matnni semantik tahlil qilish, sinonim tanlash, mashina tarjimasi va savol-javob tizimlari kabi ko‘plab NLP vazifalarining muhim bosqichi hisoblanadi. Maqolada o‘zbek tilida kontekstni aniqlash uchun kichik til modellari (Small Language Models - SLM) imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Xususan, Qwen modeli misolida so‘zlarning gapdagi ma’nosini kontekst asosida aniqlash yondashuvi tahlil qilinadi. Kichik til modellari yirik til modellari bilan taqqoslaganda kamroq hisoblash resurslarini talab qilishi, mahalliy muhitda ishlash imkoniyati va amaliy tizimlarga integratsiya qilish qulayligi bilan ajralib turadi [3]. Shu jihatdan ular o‘zbek tili kabi kam resursli tillar uchun istiqbolli yechimlardan biri sifatida qaraladi.

METODOLOGIYA

Maqolada o‘zbek tilida kontekstni aniqlash uchun kichik til modellari (Small Language Models - SLM) asosidagi yondashuv ko‘rib chiqiladi. Kichik til modellari yirik til modellari bilan taqqoslaganda kamroq hisoblash resurslarini talab qiladi, mahalliy kompyuterlarda ishlashi va amaliy tizimlarga oson integratsiyalashuvi bilan

ajralib turadi. Ushbu ishda SLM vakili sifatida Qwen modeli tanlanib, uning o‘zbek tilidagi matnlarni semantik tahlil qilish imkoniyatlari o‘rganildi [5]. Qwen modeli LM Studio muhiti orqali lokal server ko‘rinishida ishga tushirildi va matnning kontekstual ma’nosini aniqlash vazifasida foydalanildi. Kontekstni aniqlash jarayoni bir necha bosqichlardan iborat. Dastlab kiruvchi matn tokenlarga ajratiladi va har bir so‘z alohida qayta ishlanadi. Keyingi bosqichda so‘zning asosiy shaklini aniqlash uchun lemmatizatsiya amalga oshiriladi. So‘zning lug‘atdagi ma’nolari va ularga mos kalit so‘zlar sinonimlar bazasidan olinadi. Mazkur bazada 1108 ta o‘zbekcha so‘z hamda ularning ma’nolari va sinonimlari saqlangan. Har bir so‘z uchun bir yoki bir nechta ma’no guruhlari ajratilgan bo‘lib, bu ko‘p ma’noli birliklarni kontekst asosida farqlash imkonini beradi. Kontekstual tahlil bosqichida Qwen modeliga gap va tahlil qilinayotgan so‘z haqidagi ma’lumot yuboriladi. Model so‘zning atrofidagi semantik bog‘lanishlarni hisobga olib, uning gapdagi eng mos ma’nosini aniqlaydi. Aniqlangan ma’no asosida kerakli semantik qaror qabul qilinadi. Tizim arxitekturasida FSM yordamchi boshqaruv mexanizmi sifatida ishlatilib, tokenizatsiya, lug‘atdan qidirish, kontekstni tahlil qilish va natijani shakllantirish bosqichlari o‘rtasidagi o‘tishlarni boshqaradi. Tizimda kontekstni aniqlash jarayoni FSM asosidagi boshqaruv mexanizmi orqali tashkil etiladi. Ushbu mexanizm tokenizatsiya, lemmatizatsiya, lug‘at bo‘yicha qidirish, kichik til modeliga murojaat qilish va natijani shakllantirish bosqichlarini ketma-ket boshqaradi.

FSM formal ravishda quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$M = (Q, \Sigma, \delta, q_0, F)$$

Bu yerda Q - holatlar to‘plami, Σ - kirish alifbosi, δ - o‘tish funksiyasi, q_0 - boshlang‘ich holat va F - yakuniy holatlar to‘plamini bildiradi.

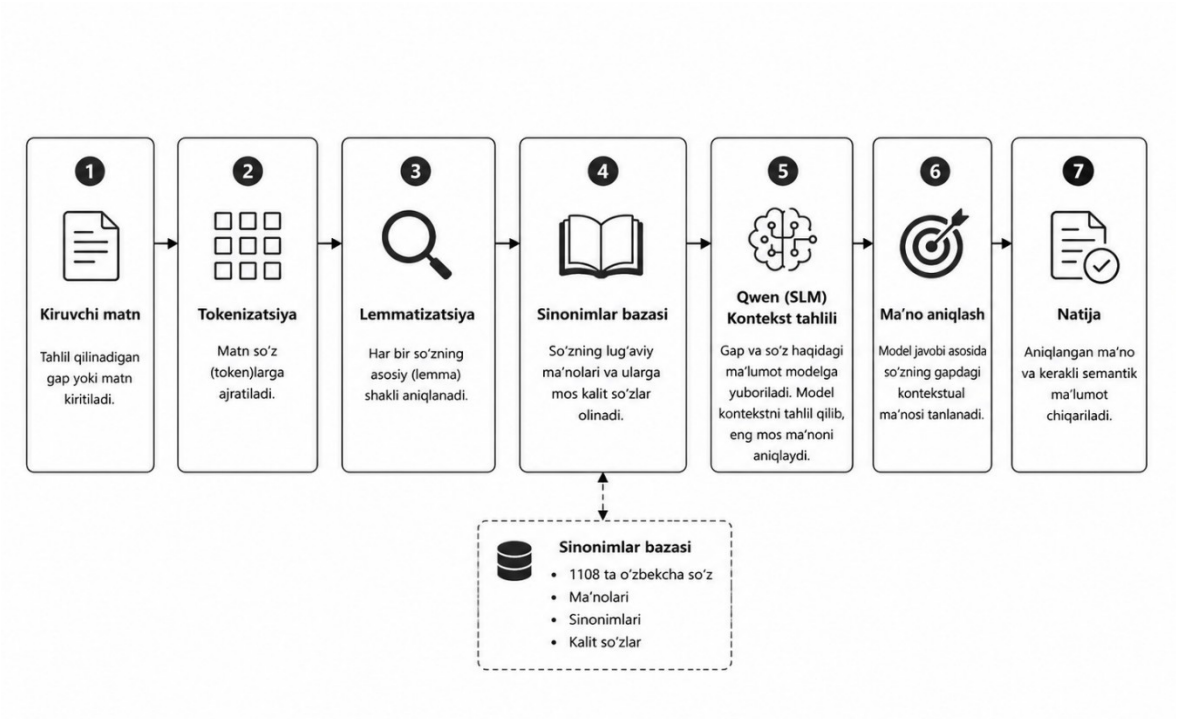

rasm. Kichik til modeli (Qwen) yordamida o‘zbek tilida kontekstni aniqlash algoritmi.

NATIJALAR

Maqolada ko‘rib chiqilgan yondashuv kichik til modeli yordamida so‘zlarning kontekstual ma’nosini aniqlash imkoniyatini namoyish etdi. Model gap tarkibidagi so‘zlar o‘rtasidagi semantik bog‘lanishlarni tahlil qilish orqali bir xil so‘zning turli vaziyatlardagi ma’nolarini farqlay oldi. Natijada kontekstni aniqlash jarayonida so‘zning lug‘aviy ma’nosidan tashqari uning gapdagi vazifasi ham hisobga olindi. Masalan, “kuchli” so‘zi “U kuchli sportchi” gapida insonning jismoniy holatini ifodalasa, “Kuchli shamol esmoqda” gapida tabiiy hodisaning intensivligini bildiradi. Xuddi shuningdek, “o‘tkir” so‘zi “o‘tkir pichoq” birikmasida buyumning xususiyatini, “o‘tkir bola” birikmasida esa insonning aqliy qobiliyatini ifodalaydi. Kichik til modeli ushbu kontekstual farqlarni aniqlash orqali so‘zlarning ma’nosini to‘g‘ri talqin qilish imkoniyatini berdi. Olingan natijalar kichik til modellari o‘zbek tilida kontekstni aniqlash, semantik tahlil qilish va matn mazmunini tushunish bilan bog‘liq vazifalarda samarali qo‘llanilishi mumkinligini ko‘rsatdi. Ushbu yondashuv sinonim tanlash, avtomatik matn qayta ishlash va boshqa NLP tizimlarining sifatini oshirish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

MUHOKAMA

Maqolada koʻrib chiqilgan kichik til modellari kontekstni aniqlash jarayonida qoidaviy yondashuvlarga nisbatan kengroq semantik imkoniyatlarni namoyish etadi. Model soʻzning alohida maʼnosini emas, balki uning gapdagi qoʻllanish muhiti va boshqa soʻzlar bilan bogʻlanishini hisobga oladi. Bu esa koʻp maʼnoli birliklarni toʻgʻri talqin qilishga yordam beradi. Kichik til modellarining muhim afzalliklaridan biri kam hisoblash resurslarini talab qilishidir. Shu sababli ular mahalliy kompyuterlarda ishlashi va amaliy tizimlarga oson integratsiyalashuvi bilan ajralib turadi. Bu xususiyat ayniqsa oʻzbek tili kabi kam resursli tillar uchun muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, modelning samaradorligi oʻquv maʼlumotlari hajmi va sifatiga bogʻliq [3]. Kelgusida oʻzbek tilidagi korpuslarni kengaytirish hamda turli kichik til modellarini taqqoslash kontekstni aniqlash sifatini yanada oshirish imkonini beradi.

XULOSA

Maqolada oʻzbek tilida kontekstni aniqlash uchun kichik til modellaridan foydalanish imkoniyatlari koʻrib chiqildi. Kichik til modellari matndagi semantik bogʻlanishlarni tahlil qilish orqali soʻzlarning kontekstual maʼnosini aniqlashda samarali vosita ekanligi koʻrsatildi. Xususan, Qwen modeli misolida kontekstni tushunish va maʼnolarni farqlash jarayonlari tahlil qilindi. Olingan natijalar kichik til modellari oʻzbek tilida semantik tahlil, sinonim tanlash va matnni avtomatik qayta ishlash vazifalarida qoʻllanilishi mumkinligini koʻrsatadi. Kelgusida Gemma, Llama, DeepSeek kabi boshqa kichik til modellari bilan taqqoslash hamda oʻzbek tiliga moslashtirilgan maxsus modellarni ishlab chiqish ushbu yoʻnalishdagi ishlarga yangi imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jurafsky D., Martin J. H. *Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition with Language Models*. 3rd ed. Online manuscript, 2026.

2. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N., Uszkoreit J., Jones L., Gomez A. N., Kaiser Ł., Polosukhin I. Attention Is All You Need // *Advances in Neural Information Processing Systems*. — 2017. — Vol. 30.

3. Schick T., Schütze H. It’s Not Just Size That Matters: Small Language Models Are Also Few-Shot Learners // *Proceedings of the 2021 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies*. — 2021. — P. 2339–2352. — DOI: 10.18653/v1/2021.naacl-main.185.

4. Navigli R. Word Sense Disambiguation: A Survey // *ACM Computing Surveys*. — 2009. — Vol. 41, No. 2. — P. 1–69. — DOI: 10.1145/1459352.1459355.

5. Yang A., Yang B., Hui B. et al. *Qwen2 Technical Report*. — 2024. — arXiv:2407.10671.

6. Sharipov M., Mattiev J., Sobirov J., Baltayev R. *Creating a Morphological and Syntactic Tagged Corpus for the Uzbek Language*. — 2022. — arXiv:2210.15234. — DOI: 10.48550/arXiv.2210.15234.

7. Kuriyozov E., Vilares D., Gómez-Rodríguez C. BERTbek: A Pretrained Language Model for Uzbek // *Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Special Interest Group on Under-resourced Languages @ LREC-COLING 2024*. — Torino, Italia: ELRA and ICCL, 2024. — P. 33–44.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA O‘QITUVCHINING KASBIY KOMPETENTLIGINI OSHIRISH.

Qosimova Dilafruz Abduqaxar qizi

Pedagogika nazariyasi va tarixi yo'nalishi

magistratura 1- kurs talabasi.

Kalit so‘zlar: Raqamli ta’lim muhiti, o‘qituvchi, kasbiy kompetentlik, raqamli kompetensiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), elektron ta’lim resurslari, innovatsion pedagogika, masofaviy ta’lim, raqamli savodxonlik, ta’lim sifati.

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Zamonaviy ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) jadal rivojlanishi o‘qituvchidan

nafaqat an’anaviy pedagogik bilimlarni, balki raqamli kompetensiyalarni ham talab etadi. Maqolada o‘qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, elektron ta’lim resurslaridan samarali foydalanish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish yo‘llari tahlil qilingan. Shuningdek, masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchi faoliyatini takomillashtirishga oid ilmiy-metodik tavsiyalar berilgan. Natijada raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining kasbiy kompetentligini oshirish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim omil ekani asoslab berilgan.

Bugungi kunda ta’lim tizimi jadal raqamlashtirish jarayonini boshdan kechirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) rivojlanishi natijasida ta’lim jarayoni an’anaviy shakldan raqamli ta’lim muhitiga o‘tmoqda. Bu esa o‘qituvchining kasbiy faoliyatiga yangi talablarni qo‘ymoqda.

Raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchi nafaqat fan bo‘yicha bilim beruvchi shaxs, balki zamonaviy texnologiyalarni samarali qo‘llay oladigan, elektron ta’lim resurslarini yaratish va ulardan foydalanish ko‘nikmalariga ega mutaxassis bo‘lishi lozim. Shu sababli o‘qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirish bugungi pedagogika fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda ta’lim jarayonini individuallashtirishga xizmat qiladi. Biroq ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish ko‘p jihatdan o‘qituvchining raqamli kompetensiyasiga bog‘liq.

Tadqiqotning maqsadi — raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining kasbiy kompetentligini oshirishning nazariy va amaliy asoslarini yoritish hamda uni rivojlantirish yo‘llarini aniqlashdan iborat.

Vazifalar esa quyidagilarni o‘z ichiga oladi: raqamli ta’lim tushunchasini tahlil qilish, o‘qituvchining raqamli kompetentligini aniqlash, hamda uni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni o‘rganish.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqola zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchining o‘rni va uning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalarini ilmiy jihatdan tahlil qilishga qaratilgan.

Raqamli ta’lim muhiti zamonaviy pedagogika taraqqiyotining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu muhitda ta’lim jarayoni axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) asosida tashkil etilib, o‘quv jarayonining samaradorligi, tezkorligi va qulayligi oshadi. Shu bilan birga, o‘qituvchidan yangi bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash, ya’ni kasbiy kompetentligini doimiy ravishda rivojlantirib borish talab etiladi.

O‘qituvchining kasbiy kompetentligi — bu uning pedagogik bilimlari, metodik mahorati, axborot texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati hamda ta’lim jarayonini samarali tashkil eta olish salohiyatidir. Raqamli ta’lim sharoitida bu kompetentlikning tarkibiga raqamli savodxonlik, elektron resurslar bilan ishlash, onlayn platformalardan foydalanish va masofaviy ta’limni tashkil etish ko‘nikmalari ham kiradi.

Bugungi kunda raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchi quyidagi asosiy yo‘nalishlarda faoliyat yuritadi:

elektron ta’lim resurslarini yaratish va ulardan foydalanish;

onlayn darslar va virtual sinflarni tashkil etish;

o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish jarayonini boshqarish;

raqamli platformalar orqali baholash va tahlil qilish.

Bu jarayonlar o‘qituvchidan yuqori darajadagi texnologik bilim va moslashuvchanlikni talab etadi. Chunki raqamli texnologiyalar tez yangilanib boradi va pedagog ushbu o‘zgarishlarga moslashib, o‘z bilimini doimiy ravishda yangilab borishi zarur.

Shuningdek, raqamli ta’lim muhitida innovatsion pedagogik texnologiyalar muhim o‘rin egallaydi. Masalan, interaktiv metodlar, multimedia vositalari, virtual laboratoriyalar va sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimlari o‘quv jarayonini yanada samarali qiladi. O‘qituvchi ushbu vositalardan to‘g‘ri va maqsadli foydalanishi orqali ta’lim sifatini oshirishi mumkin.

O‘qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda malaka oshirish kurslari, onlayn treninglar, vebinarlar va mustaqil o‘qish muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, ta’lim muassasalarida raqamli infratuzilmaning mavjudligi ham pedagoglarning texnologik imkoniyatlardan samarali foydalanishiga yordam beradi.

Shuni ta’kidlash kerakki, raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining roli faqat bilim berish bilan cheklanmaydi. U o‘quvchilarning raqamli madaniyatini shakllantiruvchi, ularni mustaqil fikrlashga yo‘naltiruvchi va axborot oqimidan to‘g‘ri foydalanishga o‘rgatuvchi yetakchi shaxsga aylanadi.

Umuman olganda, raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining kasbiy kompetentligini oshirish ta’lim sifatini yaxshilash, o‘quv jarayonini modernizatsiya qilish hamda zamonaviy jamiyat talablariga javob beradigan kadrlarni tayyorlashda muhim omil hisoblanadi.

Raqamli ta’lim muhiti zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismi bo‘lib, u o‘qituvchining kasbiy faoliyatiga yangi talablar va imkoniyatlarni olib kiradi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonini takomillashtirish, o‘quvchilarning bilim olish samaradorligini oshirish hamda ta’limni individuallashtirishda muhim o‘rin tutadi.

Shu bilan birga, raqamli ta’lim sharoitida o‘qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirish asosiy zaruriyatlardan biri hisoblanadi. O‘qituvchi nafaqat pedagogik bilimlarga, balki axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi lozim. Bu esa uning dars jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etishiga imkon yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, elektron ta’lim resurslaridan keng foydalanish va innovatsion pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish ta’lim sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Shuningdek, malaka oshirish tizimini takomillashtirish ham o‘qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim muhitida o‘qituvchining kasbiy kompetentligini oshirish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. Bu jarayon ta’lim samaradorligini oshirish va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020 y.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim sohasini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent, 2017–2025 yy.

3.Abdulla Avloniy. *Turkiy guliston yoxud axloq*. – Toshkent.

4.Abu Nasr Forobiy. *Fozil odamlar shahri*. – Toshkent.

5. G‘afforov A. *Zamonaviy pedagogika asoslari*. – Toshkent, 2021.

6. Ziyamuhamedov B. *Pedagogik mahorat*. – Toshkent: Fan, 2020.

7. UNESCO. *ICT in Education: A Global Perspective*. – Paris, 2022.

PEDAGOGIK MULOQOT VA UNING TALABA TARBIYASIDAGI ROLI.

Qosimova Dilafruz Abduqaxar qizi

Pedagogika nazariyasi va tarixi yo'nalishi

magistratura 1- kurs talabasi.

Annotatsiya Ushbu maqolada pedagogik muloqotning mazmuni, uning ta’lim jarayonidagi ahamiyati hamda talaba tarbiyasiga ko‘rsatadigan ta’siri yoritilgan. Shuningdek, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi samarali muloqotning tarbiyaviy ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik muloqot, ta’lim, tarbiya, o‘qituvchi, talaba, kommunikatsiya, pedagogik mahorat.

Bugungi kunda ta’lim tizimida nafaqat bilim berish, balki yosh avlodni har tomonlama barkamol inson qilib tarbiyalash ham muhim vazifa hisoblanadi. Bu jarayonda pedagogik muloqot alohida o‘rin egallaydi. O‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi to‘g‘ri tashkil etilgan muloqot ta’lim samaradorligini oshiradi hamda talabaning shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradi. Pedagogik muloqot orqali talabada mustaqil fikrlash, hurmat, mas’uliyat va madaniyat kabi sifatlar rivojlanadi.

Bugungi kunda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar zamonaviy bilimga ega, mustaqil fikrlaydigan va yuksak ma’naviyatli yoshlarni tarbiyalashni asosiy maqsad qilib belgilamoqda. Shu sababli ta’lim jarayonida pedagogik muloqotning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Chunki o‘qituvchi va talaba

o‘rtasidagi muloqot nafaqat bilim almashinuvi, balki tarbiyaviy ta’sir vositasi ham hisoblanadi.

Pedagogik muloqot ta’lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, o‘qituvchi bilan talaba o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tartibga soladi. To‘g‘ri tashkil etilgan muloqot talabalarda bilim olishga qiziqishni oshiradi, mustaqil fikrlashga undaydi va ularda ijobiy fazilatlarni shakllantiradi. Ayniqsa, oliy ta’lim tizimida pedagogik muloqotning samarali tashkil etilishi bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy hamda shaxsiy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Pedagogik muloqotning asosiy maqsadi talabaning qalbiga yo‘l topish, unga bilim berish bilan birga insoniy fazilatlarni ham singdirishdan iboratdir. Shu bois bugungi pedagog nafaqat o‘z fanining mutaxassisi, balki kuchli muloqot madaniyatiga ega bo‘lgan tarbiyachi ham bo‘lishi kerak.

Pedagogik muloqot — bu o‘qituvchi va talaba o‘rtasida ta’lim hamda tarbiya jarayonida yuzaga keladigan o‘zaro munosabatlar tizimidir. Ushbu jarayon davomida o‘qituvchi bilim beradi, tarbiyalaydi va talabani mustaqil fikrlashga yo‘naltiradi. Talaba esa o‘z fikrini bayon qiladi, savollar beradi va faol ishtirok etadi.

Pedagogik muloqot oddiy suhbat emas, balki maqsadli va rejalashtirilgan pedagogik faoliyatdir. Bu jarayonda o‘qituvchining nutq madaniyati, muomala odobi, psixologik yondashuvi hamda pedagogik mahorati muhim ahamiyat kasb etadi. O‘qituvchi talabaga qanchalik hurmat bilan munosabatda bo‘lsa, talaba ham unga nisbatan shunchalik ishonch va hurmat bilan javob qaytaradi.

Pedagogik muloqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

-ta’lim jarayonini samarali tashkil etish;

-talabalarni faollikka undash;

-ijobiy psixologik muhit yaratish;

-talabalarda ma’naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish;

-o‘qituvchi va talaba o‘rtasida o‘zaro ishonchni mustahkamlash.

Pedagogik muloqotning samaradorligi ko‘p jihatdan o‘qituvchining kommunikativ qobiliyatiga bog‘liq bo‘ladi. Nutqning ravonligi, fikrning aniq

ifodalanishi, talabalarni tinglay bilish va ularga individual yondashuv samarali muloqotning muhim shartlaridan hisoblanadi.

Pedagogik muloqotning ta’lim jarayonidagi ahamiyati

Ta’lim jarayonida pedagogik muloqot muhim o‘rin egallaydi. Darsning qiziqarli va mazmunli o‘tishi ko‘p jihatdan o‘qituvchi bilan talabalar o‘rtasidagi munosabatga bog‘liq. Agar dars davomida samimiy va erkin muhit yaratilsa, talabalar o‘z fikrlarini bemalol bayon qiladi va bilim olishga bo‘lgan qiziqishlari ortadi.

Samarali pedagogik muloqot talabaning darsdagi faolligini oshiradi. Talaba o‘zini hurmat qilinayotganini his qilsa, u darslarda faol qatnashadi, savollarga javob beradi va mustaqil izlanishga intiladi. Bu esa ta’lim sifatining oshishiga xizmat qiladi.

Bugungi kunda interfaol metodlardan foydalanish pedagogik muloqotni rivojlantirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. “Aqliy hujum”, “Bahs-munozara”, “Klaster”, “Guruh bilan ishlash” kabi metodlar talabalarning kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, bu metodlar talabalarni mustaqil fikrlashga va jamoada ishlashga o‘rgatadi.

Pedagogik muloqot orqali o‘qituvchi talabalarni ruhlantiradi, ularda o‘ziga bo‘lgan ishonchni shakllantiradi. Ayniqsa, yoshlarning psixologik holatini hisobga olib ishlash bugungi pedagog oldidagi muhim vazifalardan biridir. Talabani qo‘llab-quvvatlash, rag‘batlantirish va unga ishonch bildirish ta’lim samaradorligini oshiradi.

Pedagogik muloqotning talaba tarbiyasidagi roli

Pedagogik muloqot talaba tarbiyasida beqiyos ahamiyatga ega. Chunki talaba ko‘pincha o‘qituvchining nutqi, muomalasi va xatti-harakatidan o‘rnak oladi. O‘qituvchining madaniyati va odobi talaba shaxsining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tarbiya jarayonida o‘qituvchining samimiyligi va adolatliligi juda muhimdir. Agar pedagog barcha talabalarga teng munosabatda bo‘lsa, ularda adolat va hurmat hissi shakllanadi. Aksincha, qo‘pollik yoki e’tiborsizlik talabada salbiy kayfiyat va darsga nisbatan qiziqmaslikni yuzaga keltirishi mumkin.

Pedagogik muloqot orqali talabalar quyidagi ijobiy sifatlarni egallaydi:

kattalarga hurmat;

mas’uliyat hissi;

intizomlilik;

jamoada ishlash ko‘nikmasi;

mustaqil fikrlash;

muomala madaniyati.

Bugungi globallashuv davrida yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada pedagogik muloqot asosiy vositalardan biri hisoblanadi. O‘qituvchi o‘z muloqoti orqali talabalarni vatanparvarlik, insonparvarlik va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalaydi.

Talabalar bilan individual ishlash ham pedagogik muloqotning muhim jihatlaridan biridir. Har bir talabaning qiziqishi, qobiliyati va xarakteri turlicha bo‘ladi. Shu sababli pedagog ularga individual yondashishi lozim. Bu esa talabalar bilan yanada yaqin va samarali muloqotni shakllantiradi.

Pedagogik muloqot madaniyati

Pedagogik muloqot madaniyati o‘qituvchining kasbiy mahoratini belgilovchi muhim omillardan biridir. Pedagogning nutqi ravon, tushunarli va ta’sirchan bo‘lishi kerak. O‘qituvchi o‘z fikrini aniq bayon qila olsa, talabalar mavzuni oson tushunadi.

Muloqot madaniyatiga quyidagilar kiradi:

-muomala odobi;

-nutq madaniyati;

-tinglay bilish qobiliyati;

-hissiyotlarni boshqara olish;

-talabaga hurmat bilan yondashish.

Pedagogik faoliyatda yuz ifodasi, ovoz ohangi va tana harakatlari ham muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchining kulib gapirishi, samimiy munosabati talabalarni darsga qiziqtiradi va ijobiy muhit yaratadi.

Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ham pedagogik muloqotni rivojlantirishga yordam beradi. Masofaviy ta’lim jarayonida ham o‘qituvchi talabalar bilan muntazam aloqa o‘rnatishi, ularni qo‘llab-quvvatlashi zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, pedagogik muloqot ta’lim va tarbiya jarayonining eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. O‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi samimiy hamda mazmunli muloqot ta’lim sifatini oshirish bilan birga, yoshlarning ma’naviy va axloqiy kamolotiga ham katta ta’sir ko‘rsatadi.

Samarali pedagogik muloqot orqali talabalar mustaqil fikrlashga, erkin muloqot qilishga va jamiyatda munosib o‘rin egallashga tayyorlanadi. Shu sababli har bir pedagog o‘zining muloqot madaniyatini rivojlantirib borishi, talabalarga individual yondashishi va dars jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratishi lozim.

Pedagogik muloqotning to‘g‘ri tashkil etilishi kelajak avlodning barkamol inson bo‘lib voyaga yetishida muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hasanboyev J. Pedagogika nazariyasi. — Toshkent: Fan, 2020.
2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar. — Toshkent, 2019.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent, 2018.
4. Ochilov M. O‘qituvchi odobi va pedagogik mahorat. — Toshkent, 2017.
5. Pedagogika fanidan o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2021.

ATROF MUHITNI O‘RGANISH FANIDA INTERAKTIV PLATFORMALARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Ne’matov Oybek Erkin o‘g‘li

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

“Boshlang‘ich ta’lim nazariyasi” kafedrasi

Assistent o‘qituvchisi

Rustamova Mohinur Zokir qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti Boshlang‘ich

ta’lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Anotatsiya. Mazkur maqolada atrof muhitni o‘rganish fanini o‘qitishda interaktiv platformalardan foydalanishning pedagogik samaradorligi tahlil qilinadi. Zamonaviy

axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta’lim jarayoniga joriy etilishi o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda ekologik tafakkurini shakllantirishda muhim omil sifatida qaraladi. Tadqiqot davomida turli interaktiv platformalar yordamida tashkil etilgan darslarning an’anaviy usullar bilan olib borilgan mashg‘ulotlarga nisbatan afzalliklari qiyosiy tahlil qilindi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, interaktiv vositalardan foydalanish o‘quvchilarning mavzuni chuqurroq o‘zlashtirishiga, muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirishga hamda dars jarayonida faol ishtirok etishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, bunday platformalar orqali vizual materiallar, virtual tajribalar va onlayn hamkorlik imkoniyatlarining kengayishi ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: atrof muhit, ekologik ta’lim, interaktiv platformalar, raqamli texnologiyalar, ta’lim samaradorligi, o‘quv jarayoni, innovatsion yondashuv, mustaqil fikrlash, ekologik tafakkur, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, onlayn ta’lim, vizual o‘qitish, pedagogik samaradorlik

Abstract. This article analyzes the pedagogical effectiveness of using interactive platforms in teaching environmental studies. The integration of modern information and communication technologies into the educational process is considered an important factor in increasing students’ interest in learning, developing their independent thinking skills, and fostering ecological awareness. During the research, a comparative analysis was conducted between lessons organized using various interactive platforms and those conducted through traditional teaching methods. The results indicate that the use of interactive tools positively influences students’ deeper understanding of the subject matter, enhances their problem-solving skills, and increases their active participation in the learning process. Furthermore, the expansion of opportunities such as visual materials, virtual experiments, and online collaboration through these platforms contributes significantly to improving the quality of education.

Keywords. environment, environmental education, interactive platforms, digital technologies, educational effectiveness, learning process, innovative approach,

independent thinking, ecological thinking, information and communication technologies, online education, visual learning, pedagogical effectiveness

Аннотация. В данной статье анализируется педагогическая эффективность использования интерактивных платформ при преподавании предмета «Изучение окружающей среды». Внедрение современных информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс рассматривается как важный фактор повышения интереса учащихся к обучению, развития их самостоятельного мышления и формирования экологического сознания. В ходе исследования был проведён сравнительный анализ уроков, организованных с использованием различных интерактивных платформ, с занятиями, проводимыми традиционными методами. Результаты показывают, что применение интерактивных средств способствует более глубокому усвоению учебного материала, развитию навыков решения проблемных ситуаций, а также повышению активности учащихся в процессе обучения. Кроме того, расширение возможностей визуальных материалов, виртуальных экспериментов и онлайн-сотрудничества посредством таких платформ способствует повышению качества образования.

Ключевые слова. окружающая среда, экологическое образование, интерактивные платформы, цифровые технологии, эффективность обучения, образовательный процесс, инновационный подход, самостоятельное мышление, экологическое мышление, информационно-коммуникационные технологии, онлайн-образование, визуальное обучение, педагогическая эффективность

Kirish. Hozirgi globallashuv jarayonida atrof muhit muammolarining keskinlashuvi ekologik ta’limga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslarning kamayishi va ekologik muvozanatning buzilishi kabi omillar yosh avlodda ekologik ong va mas’uliyatni shakllantirishni dolzarb vazifaga aylantirmoqda. Shu nuqtai nazardan, ta’lim tizimida atrof muhitni o‘rganish fanining o‘rni va ahamiyati ortib bormoqda. Mazkur fan orqali o‘quvchilarda tabiatga ongli munosabat, ekologik madaniyat va barqaror rivojlanish g‘oyalari shakllantiriladi. Zamonaviy ta’lim jarayonida an’anaviy o‘qitish usullarining o‘zi yetarli darajada

samaradorlik bermayotgani kuzatilmoqda. Ayniqsa, o‘quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lashda yangi pedagogik yondashuvlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Shu bois, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan interaktiv platformalardan foydalanish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Bunday platformalar o‘quvchilarga bilimni faqat qabul qiluvchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida o‘zlashtirish imkonini beradi. Interaktiv platformalar ta’lim jarayonini vizuallashtirish, murakkab jarayonlarni modellashtirish va o‘quvchilarni muammoli vaziyatlarga jalb etish orqali ularning bilim darajasini oshirishga xizmat qiladi. Xususan, virtual laboratoriyalar, multimediya resurslari va onlayn hamkorlik vositalari yordamida o‘quvchilar real hayotga yaqin sharoitlarda bilim olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa atrof muhitni o‘rganish fanining mazmunini chuqurroq anglash va ekologik muammolarga nisbatan ongli yondashuvni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Atrof muhitni o‘rganish fanini o‘qitishda interaktiv platformalardan foydalanish zamonaviy ta’limning muhim tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirish, ularni mustaqil izlanishga undash hamda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Interaktiv platformalar orqali ta’lim jarayoni an’anaviy “o‘qituvchi–o‘quvchi” modelidan chiqib, ko‘p tomonlama hamkorlikka asoslangan tizimga aylanadi. Pedagogik nuqtai nazardan, interaktiv platformalar konstruktivistik yondashuv tamoyillariga asoslanadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, bilim tayyor holda berilmaydi, balki o‘quvchi tomonidan faol o‘zlashtiriladi va shakllantiriladi. Shu jihatdan qaraganda, atrof muhitni o‘rganish fanida ekologik hodisa va jarayonlarni o‘quvchilar tomonidan mustaqil tahlil qilish, muammolarni aniqlash va yechimlar ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Bu esa interaktiv platformalarning didaktik imkoniyatlarini kengaytiradi. Jumladan, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar orqali o‘quvchilarda analitik fikrlash ko‘nikmalari shakllanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini sezilarli

darajada oshiradi. Masalan, J. Piaget o‘zining kognitiv rivojlanish nazariyasida o‘quvchilarning faol ishtiroki orqali bilimni o‘zlashtirishi samaraliroq ekanligini ta’kidlaydi[54]. Shuningdek, L. S. Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy-konstruktivistik yondashuvda bilim o‘zaro hamkorlik jarayonida shakllanishi qayd etiladi[55]. Ushbu nazariy qarashlar interaktiv platformalardan foydalanishning ilmiy asoslarini belgilab beradi. Atrof muhitni o‘rganish fanida interaktiv platformalardan foydalanishning yana bir muhim jihati – vizual va amaliy komponentlarning ustuvorligidir. Ekologik jarayonlar ko‘pincha murakkab va ko‘p bosqichli bo‘lib, ularni oddiy matn yoki og‘zaki tushuntirish orqali to‘liq anglash qiyin. Interaktiv vositalar yordamida esa o‘quvchilar ekologik tizimlarning ishlash mexanizmlarini dinamik tarzda kuzatish imkoniga ega bo‘ladi. Masalan, iqlim o‘zgarishi, suv aylanishi yoki biosferadagi muvozanat kabi jarayonlar simulyatsiya orqali aniq va tushunarli tarzda namoyish etiladi. Bundan tashqari, interaktiv platformalar o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda differensial yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi. Har bir o‘quvchi o‘zining bilim darajasi va qiziqishiga mos topshiriqlarni bajarishi, mustaqil ravishda o‘z bilimini baholashi va rivojlantirishi mumkin. Bu esa ta’lim jarayonining shaxsga yo‘naltirilganligini ta’minlaydi. Shu bilan birga, onlayn muhitda hamkorlikda ishlash, fikr almashish va muammolarni birgalikda hal etish ko‘nikmalari shakllanadi. Mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan kuzatuv va tahlillar shuni ko‘rsatdiki, interaktiv platformalar asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning faolligini oshiradi, darsga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi hamda o‘zlashtirish samaradorligini yaxshilaydi. Ayniqsa, ekologik muammolarni yechishga yo‘naltirilgan topshiriqlar o‘quvchilarda mas’uliyat hissini shakllantiradi. Bu esa nafaqat nazariy bilimlarni egallash, balki ularni real hayotda qo‘llash ko‘nikmasini ham rivojlantiradi. Shu o‘rinda, interaktiv platformalardan foydalanishda ayrim muammolar ham mavjudligini ta’kidlash lozim. Jumladan, texnik vositalarning yetishmasligi, internet tezligining pastligi yoki o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarining yetarli darajada shakllanmaganligi ta’lim samaradorligiga salbiy

[54] Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge
[55] Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press

ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois, mazkur yo‘nalishda o‘qituvchilar malakasini oshirish, texnik infratuzilmani rivojlantirish va metodik qo‘llanmalarni takomillashtirish zarur hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, atrof muhitni o‘rganish fanini o‘qitishda interaktiv platformalardan foydalanish ta’lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning bilimlarni faqat qabul qiluvchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida o‘zlashtirishiga xizmat qilib, ularning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va amaliy yechimlar ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Natijada o‘quvchilarda ekologik ong, mas’uliyat va tabiatga nisbatan ongli munosabat shakllanadi. Interaktiv platformalar yordamida tashkil etilgan darslar o‘zining vizualligi, dinamikligi va moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. Bu esa murakkab ekologik jarayonlarni sodda va tushunarli tarzda yetkazish, o‘quvchilarning fan mazmunini chuqurroq anglashiga erishish imkonini beradi. Shuningdek, bunday platformalar o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning qiziqish va ehtiyojlariga mos ta’lim muhitini yaratishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida aniqlanganidek, interaktiv yondashuvlar nafaqat bilim sifatini oshiradi, balki o‘quvchilarning darsga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytiradi, ularni faol ishtirok etishga undaydi hamda hamkorlikda ishlash madaniyatini shakllantiradi. Shu bilan birga, ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun zamonaviy texnik vositalar bilan ta’minlash, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish va metodik bazani takomillashtirish zarur. Umuman olganda, atrof muhitni o‘rganish fanida interaktiv platformalardan foydalanish ta’lim tizimini innovatsion asosda rivojlantirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning ekologik bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlash, ularni amaliy faoliyatga yo‘naltirish hamda barqaror rivojlanish tamoyillariga mos ravishda tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduqodirov A. A. Ta’limda axborot texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

2. Axmedov M. Q. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

3. Begimqulov U. Sh. Pedagogik texnologiyalar va ularni amaliyotda qo‘llash. – Toshkent: Fan, 2017.

4. Gulomov S. S. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta’lim sifati. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.

5. Jo‘rayev R. X. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Tafakkur, 2021.

6. Karimov I. A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

7. Musurmonova O. A. Pedagogik mahorat va innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

8. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge,

9. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press,

10. Xoliqov A. A. Ekologik ta’lim va tarbiya metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

ZAMONAVIY CHATBOTLARNI YARATISH TEXNOLOGIYALARI VA ULARNING TA’LIM TIZIMIDAGI ISTIQBOLLARI

Otabayeva Sevaraxon Shaxobbidinovna

Z.M.Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti,

Dasturiy injiniring kafedrasi o‘qituvchisi

Email: otabayevasevara75@gmail.com

+998916007225

Yuldashboyev Shermuxammad Sherzodbek o‘g‘li

Z.MBobur nomidagi Andijon davlat universiteti

1-bosqich balakavr talabasi

Email: trickster00x@gmail.com

+998999014142

Annotatsiya. Ushbu maqolada chatbotlar yaratish texnologiyalari, ularning turlari va qo‘llanilish sohalari tahlil qilinadi. Xususan, qoidaga asoslangan, NLP (Natural Language Processing) va sun’iy intellektga asoslangan chatbotlarning ishlash prinsiplari yoritilgan. Shuningdek, chatbotlar yaratishda qo‘llaniladigan zamonaviy dasturlash tillari va texnologiyalar, jumladan Python, TensorFlow hamda GPT modellari haqida ma’lumot berilgan. Maqola chatbotlarning bugungi kundagi ahamiyati va istiqboldagi rivojlanish yo‘nalishlarini ochib beradi.

Kalit so‘zlar. Chatbot, sun’iy intellekt, NLP (Natural Language Processing), Python, TensorFlow, GPT, avtomatlashtirish, muloqot tizimlari, dasturlash, axborot texnologiyalari.

Kirish

Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan raqamli davrda sun’iy intellekt (AI) va mashinali o‘rganish (Machine Learning) texnologiyalari hayotimizning barcha sohalariga, xususan, oliy ta’lim tizimiga ham chuqur kirib bormoqda. Zamonaviy talabalar axborotni tezkor, aniq va istalgan vaqtda (24/7 rejimida) olishni afzal ko‘radilar. Ushbu ehtiyojni qondirishning eng samarali va innovatsion usullaridan biri - ta’lim jarayoniga chatbotlarni (muloqot tizimlarini) joriy etish hisoblanadi.

Chatbotlar - foydalanuvchilar bilan tabiiy tilda matnli yoki ovozli interfeys orqali muloqot qiluvchi maxsus dasturiy ta’minotlardir. An’anaviy ta’lim tizimida professor-o‘qituvchilar va ma’muriyat dars jadvali, tez-tez beriladigan savollar (FAQ), o‘quv materiallarini tarqatish kabi tashkiliy ishlarga juda ko‘p vaqt sarflashadi. Chatbot texnologiyalari esa ushbu jarayonlarni to‘liq avtomatlashtirish, talabalarga individual yondashuvni ta’minlash va ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi.

Tadqiqot Metodologiyasi (Methodology)

Ushbu tadqiqot doirasida chatbotlarni yaratishda qo‘llaniladigan zamonaviy texnologiyalarning qiyosiy tahlili va ularning ta’lim tizimidagi pedagogik samaradorligi o‘rganildi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

Tizimli tahlil: Qoidaga asoslangan (Rule-based) va sun’iy intellektga asoslangan (AI-based) chatbotlarning ishlash prinsiplari solishtirildi.

Texnologik instrumental tahlil: Python dasturlash tili kutubxonalari (TensorFlow, NLTK) va GPT modellarining o‘zbek tilidagi matnlarni qayta ishlash imkoniyatlari baholandi.

Modellashtirish: Oliy ta’lim muassasalarida talabalar axborot tizimi uchun chatbot arxitekturasi modeli ishlab chiqildi.

Natijalar va Muhokama

Chatbotlarning mukammallik darajasi va ularning ishlash mexanikasi bevosita ularni yaratishda foydalanilgan texnologiyalarga bog‘liq. Hozirgi kunda chatbotlar arxitekturasiga ko‘ra uchta asosiy guruhga bo‘linadi:

Qoidaga asoslangan (Rule-based) chatbotlar: Bu tizimlar oldindan belgilangan mantiqiy qoidalar va skriptlar ("agar-u holda" shartlari) asosida ishlaydi. Masalan, Telegram platformasidagi tugmali (inline-button) botlar. Ularni yaratish oson, biroq foydalanuvchi kutilmagan savol bersa, bot javob bera olmaydi.

NLP (Tabiiy tilni qayta ishlash) asosidagi chatbotlar: Foydalanuvchi yozgan matnning sintaktik va semantik tarkibini tahlil qiladi. Buning uchun Python tilining `NLTK`, `Spacy` kutubxonalari va TensorFlow platformasi yordamida klassifikatsiya modellari o‘qitiladi. Bot foydalanuvchining niyatini (*intent*) aniqlaydi va bazadan mos javobni qaytaradi.

Generativ AI va GPT (Generative Pre-trained Transformer) modellar: Eng zamonaviy bosqich bo‘lib, tayyor skriptlarsiz, kontekstni chuqur tushungan holda inson kabi mustaqil muloqot matnini generatsiya qiladi. Bu modellarni API orqali ta’lim platformalariga integratsiya qilish talabalarga virtual repeticion yoki shaxsiy tyutor xizmatini taqdim etadi.

Ta’lim tizimida chatbotlarni joriy etish orqali erishiladigan asosiy samaradorlik ko‘rsatkichlari quyidagi jadvalda umumlashtirildi:

Chatbot turi	Qo‘llaniladigan texnologiyalar	Ta’lim tizimidagi vazifasi	Afzalligi
Qoidaga asoslangan	Telegram API, Simple Python	Dars jadvali, reyting	Tez va aniq javob, kam xarajat

		tizimi, tezkor FAQ ma’lumotlari	
NLP-asosidagi	Python, TensorFlow, Dialogflow	Talabalar arizalarini qabul qilish, kalit so‘zlar bo‘yicha adabiyotlar qidirish	Erkinroq matnli savollarni tushunish
GPT-asosidagi	OpenAI API, LLM, Deep Learning	Shaxsiy o‘qituvchi, kod yozishni o‘rgatish, xorijiy tillarni o‘rgatish	Kontekstni tushunish, kreativ yechimlar

Zamonaviy chatbotlarning oliy ta’limdagi istiqbollari juda keng. Masalan, "Dasturiy injiniring" yo‘nalishi talabalari uchun yaratilgan sun’iy intellekt botlari talabalarning yozgan kodlaridagi xatolarni (bug) real vaqt rejimida topib berish va to‘g‘ri algoritmni tushuntirish imkoniyatiga ega. Bu esa o‘qituvchining yuklamasini kamaytiradi va talabaning mustaqil ta’lim olish samaradorligini 40% gacha oshiradi.

XULOSA

Chatbotlar shunchaki axborot beruvchi avtomatlashtirilgan dastur emas, balki raqamli ta’lim muhitining intellektual ishtirokchisiga aylanmoqda. Python, TensorFlow va GPT modellari kabi ilg‘or texnologiyalar o‘zbek tilidagi muloqot tizimlarini ham professional darajaga olib chiqish imkonini bermoqda. Oliy ta’lim muassasalarida AI asosidagi chatbotlarni keng joriy etish talabalarning o‘quv jarayoniga moslashishini tezlashtiradi, tashkiliy muammolarni bartaraf etadi va ta’limni individuallashtirish strategiyasini amalga oshirishda asosiy poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Kelajakda bunday tizimlarni universitetlarning LMS (Learning Management System) platformalari bilan to‘liq integratsiya qilish dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduqodirov, A. A., & Pardaev, A. X. (2022). Ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik asoslari. Axborot texnologiyalari va ta’lim jurnali, 2(1), 12-18.

2. Brown, T., et al. (2020). Language models are few-shot learners. Advances in Neural Information Processing Systems (NeurIPS), 33, 1877-1901.

3. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2023). Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition. Stanford University.

4. Radcliff, J. (2021). Chatbots in Higher Education: A review of the applications and student experience. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 18(3), 45-58.

5. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Prentice Hall.

MASOFAVIY VA ELEKTRON TA’LIMNING PAYDO BO‘LISHI HAMDA DASTLABKI RIVOJLANISH BOSQICHLARI (XX ASR)

Shokirova Mehrangiz Orziqul qizi

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada masofaviy va elektron ta’limning paydo bo‘lishi hamda XX asr davomidagi dastlabki rivojlanish bosqichlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Muallif XIX asr o‘rtalaridagi pochta-yozishma kurslaridan boshlab, radio-televizion, dasturlashtirilgan ta’lim, kompyuter-asosidagi ta’lim va multimediya bosqichlarigacha bo‘lgan tarixiy taraqqiyotni ochib beradi. Shuningdek, I. Pitman, S.L. Pressey, B.F. Skinner, D. Bitzer, C.A. Wedemeyer, O. Peters, M.G. Moore, B. Holmberg va D. Keegan kabi olimlarning hissalari qiyosiy tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: masofaviy ta’lim, elektron ta’lim, pochta-yozishma kurslari, dasturlashtirilgan ta’lim, PLATO, radio-televizion ta’lim, texnologik determinizm, andragogika, transaksiyaviy masofa, XX asr pedagogikasi.

Masofaviy va elektron ta’limning paydo bo‘lishi hamda rivojlanish tarixi zamonaviy pedagogika fanining muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. XXI asr boshidagi raqamli inqilob va COVID-19 pandemiyasi davridagi masofaviy ta’limga global miqyosda o‘tish tajribasi bu sohaning tarixiy asoslarini chuqur o‘rganishning dolzarbligini ko‘rsatdi. Zamonaviy elektron ta’lim platformalarining texnologik va pedagogik asoslari XX asr davomida tashkil etilgan masofaviy ta’lim an’analariga tayanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-son Farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi raqamli ta’limning milliy miqyosda rivojlantirilishini ustuvor vazifa sifatida belgilagan. Mazkur maqolada XIX asrning o‘rtalaridan XX asrning oxirigacha bo‘lgan davrdagi masofaviy va elektron ta’limning paydo bo‘lishi, uning olti asosiy rivojlanish bosqichi tarixiy-qiyosiy tahlil qilinadi va har bir bosqichda yetakchi bo‘lgan olimlarning nazariy hamda amaliy hissalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston oliy ta’limidagi raqamli transformatsiya jarayoni uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Masofaviy ta’limning tarixiy ildizlari XIX asrning o‘rtalariga borib taqaladi. 1840-yilda inglizlik olim Isaac Pitman Bath shahrida pochta-yozishma kurslari orqali stenografiyani o‘qitishni tashkil etdi, bu esa jahonda ilk masofaviy ta’lim shakllaridan biri sifatida tarixga kirdi. Pitmanning innovatsiyasi shundan iborat edi: o‘quvchilar pochta orqali o‘quv materiallarini olar, topshiriqlarni bajarib qaytarar va o‘qituvchidan yozma qayta aloqa olar edi. Bu yondashuv keyingi avlod masofaviy ta’lim tizimlari uchun asosiy metodologik zamin bo‘lib xizmat qildi. Shu davrda pochta xizmatining rivojlanishi va arzonlashishi ham masofaviy ta’lim imkoniyatlarining kengayishiga turtki bo‘ldi. Amerika Qo‘shma Shtatlarida 1873-yilda Anna Ticknor tomonidan "Boston Society to Encourage Studies at Home" jamiyati tashkil etildi, bu jamiyat uy sharoitida mustaqil ta’lim olishga xohish bildirgan ayollar uchun yozishma kurslari taqdim etar edi. Jamiyat 24 yil faoliyat davomida 10 mingdan ortiq ayolga ta’lim berdi. 1892-yilda Chikago universitetining birinchi prezidenti William Rainey Harper "University Extension Division" — universitet tarqatuvchi bo‘limini tashkil etib, pochta-yozishma ta’limini oliy ta’lim darajasiga olib chiqdi. Harperning fikricha, oliy

ta’lim har bir qiziquvchi fuqaroga o‘z uyida ochiq bo‘lishi kerak edi. Bu yondashuv keyinchalik Buyuk Britaniyadagi Open University (1969) va boshqa ochiq universitetlarning tashkil etilishiga turtki bo‘ldi. XX asrning birinchi yarmida pochta-yozishma ta’limi dunyoning ko‘plab mamlakatlarida keng tarqaldi va oliy ta’limga kirish imkoniyatlarining demokratlashuviga muhim hissa qo‘shdi.

XX asrning 20-yillaridan boshlab masofaviy ta’limda yangi texnologik bosqich boshlandi — radio-televizion ta’lim davri. 1921-yilda Iowa universitetida radio eshittirishlar orqali o‘quv kurslari tashkil etildi. Buyuk Britaniyada BBC radiostansiyasi 1924-yildan boshlab ta’lim dasturlarini efirga uzatdi. Televizion ta’lim esa 1950-yillardan rivojlana boshladi: 1956-yilda Chicago TV College masofaviy ta’limning ilk televizion modelini taqdim etdi. Televizion ta’lim imkoniyatlari ommaviy auditoriyani qamrab olishda muhim rol o‘ynadi va keyinchalik sun’iy yo‘ldosh orqali uzatiladigan ta’lim dasturlari uchun zamin yaratdi. Parallel ravishda dasturlashtirilgan ta’lim (programmed instruction) yo‘nalishi rivojlana boshladi. 1926-yilda amerikalik psixolog Sydney L. Pressey Ohio universitetida o‘qitish va testlash vazifalarini avtomatik tarzda bajaradigan birinchi o‘qitish mashinasini yaratdi. Pressey o‘z maqolasida bu mashina bolalarga testlar berib, ballarni hisoblab, hatto o‘qitish vazifasini ham bajara olishini ta’kidlagan edi. 1950-yillarda amerikalik bixeviorist psixolog B.F. Skinner operant shartlanish nazariyasi asosida dasturlashtirilgan ta’lim konsepsiyasini yanada rivojlantirdi. Uning "o‘qitish mashinalari" (teaching machines) bolalarga kichik qadamlar orqali materialni o‘zlashtirish, darhol qayta aloqa olish va o‘z tezligida ishlash imkoniyatini berdi. Skinner o‘zining "The Technology of Teaching" (1968) asarida ta’lim jarayonini texnologik asosga o‘tkazish g‘oyalarini bayon etdi. Skinnerning tamoyillari — aniq o‘quv maqsadlarini belgilash, materialni kichik qadamlarga bo‘lish, faol javoblar talab qilish va darhol qayta aloqa berish — bugungi kunga qadar elektron ta’lim dizaynining asosiy printsiplari sifatida qo‘llanilmoqda. Skinner dasturlashtirilgan ta’limning samaradorligini asoslashda bixevioristik yondashuvning amaliy imkoniyatlarini ochib berdi va keyingi kompyuter-asosidagi ta’limning falsafiy zamini bo‘ldi.

Kompyuterli ta’limning boshlanishi 1960-yillarga to‘g‘ri keladi. Amerikalik olim Donald Bitzer boshchiligida Illinoys universitetida 1960-yildan PLATO (Programmed Logic for Automatic Teaching Operations) nomli birinchi keng miqyosli kompyuter asosidagi ta’lim tizimi ishlab chiqildi. PLATO tizimi o‘z davri uchun inqilobiy bo‘lgan imkoniyatlarni — interaktiv grafiklar, sensorli ekranlar, onlayn forumlar va elektron pochtani — birlashtirgan edi. PLATO tizimi dunyoda birinchi bo‘lib plasma displeyini ham joriy etdi, bu esa grafik kontentni sifatli taqdim etish imkoniyatini yaratdi. 1970-yillarga kelib PLATO 150 dan ortiq universitet va institutda o‘rnatildi. Parallel ravishda Stenford universitetida 1963-yildan matematika bo‘yicha kompyuter asosidagi ta’lim loyihasi ishga tushirildi. Shu bilan birga, masofaviy ta’lim nazariyasi ham ilmiy jihatdan shakllana boshladi. Amerikalik olim Charles A. Wedemeyer masofaviy ta’limning to‘qqiz asosiy tamoyilini ishlab chiqdi va "mustaqil o‘rganish" (independent study) tushunchasini kiritdi. Uning fikricha, masofaviy ta’limning asosiy afzalligi talabaning o‘z vaqti, joyi va tezligida o‘rganish imkoniyatini ta’minlashdir. Wedemeyer, shuningdek, masofaviy ta’limning "to‘rt devor" dan chiqib, butun jamiyatga yetib borishi zarurligini ta’kidlagan edi. Wedemeyer Buyuk Britaniyadagi Open University-ning tashkil etilishida maslahatchi sifatida ishtirok etib, bu institutsional tajribaning metodologik asoslarini ishlab chiqishga muhim hissa qo‘shdi. Open University 1971-yilda ish boshladi va bugungi kunga qadar jahonning eng yirik masofaviy ta’lim muassasasi bo‘lib qolmoqda. Bu universitet har yili 170 mingdan ortiq talabaga o‘qitish xizmatini ko‘rsatadi va masofaviy ta’limning global standart modeli hisoblanadi.

1970-yillardan boshlab masofaviy ta’lim nazariyasida Yevropa maktabi jadal rivojlana boshladi. Olmon olimi Otto Peters 1973-yilda "masofaviy ta’limning sanoat modeli" nazariyasini taqdim etdi. Peters masofaviy ta’limning o‘ziga xosligini sanoat ishlab chiqarish bilan qiyoslab, unda bo‘linma mehnat, standartlashuv va massovlik printsipi amal qilishini ko‘rsatdi. Amerikalik olim Michael G. Moore 1972-yildan boshlab "transaksiyaviy masofa" (transactional distance) nazariyasini ishlab chiqdi. Uning fikricha, masofaviy ta’limda haqiqiy masofa jug‘rofiy emas, balki psixologik-kommunikativ xarakterga ega bo‘lib, u ikki asosiy o‘zgaruvchi — dialog va tuzilma —

orqali aniqlanadi. Ushbu o‘zgaruvchilar munosabati talabaning avtonomiya darajasini belgilaydi. Shvetsiyalik olim Börje Holmberg o‘zining "yo‘naltirilgan didaktik suhbat" nazariyasini taqdim etdi. Uning fikricha, samarali masofaviy ta’lim talaba va o‘qituvchi o‘rtasida hissiy jalbkorlik va shaxsiy munosabat bo‘lganidagina amalga oshadi. Holmbergning yondashuvi masofaviy ta’limda kommunikativ jihatning markaziy rolini ta’kidlab berdi. Irlandiyalik tadqiqotchi Desmond Keegan esa 1980-yilda masofaviy ta’limning besh asosiy xususiyatini ajratib ko‘rsatdi: o‘qituvchi va talabaning jismoniy ajralganligi, ta’lim muassasasining ta’siri, texnik vositalarning qo‘llanilishi, ikki tomonlama kommunikatsiya va o‘rganish guruhining odatiy yo‘qligi. Keeganning fikricha, bu besh xususiyatning har biri masofaviy ta’limning o‘ziga xosligini belgilaydi va uni an’anaviy ta’limdan aniq farqlaydi. Mazkur nazariy konsepsiyalar majmui bugungi kungacha xalqaro pedagogikada masofaviy ta’lim sohasidagi asosiy metodologik asos bo‘lib qolmoqda. Moorening transaksiyaviy masofa nazariyasi, ayniqsa, bugungi onlayn ta’lim platformalarini loyihalashda yetakchi yondashuv sifatida qo‘llanilmoqda.

1980-yillarning o‘rtalaridan boshlab shaxsiy kompyuterlarning keng tarqalishi bilan masofaviy ta’lim yangi bosqichga — multimediya va CD-ROM davriga kirdi. Apple Macintosh (1984) va Microsoft Windows (1985) kabi grafik interfeysli operatsion tizimlarning paydo bo‘lishi ta’lim dasturlarining vizual jihatdan yanada boy bo‘lishiga imkon yaratdi. 1989-yildan boshlab CD-ROM texnologiyasining ommaviylashishi bilan multimediya ensiklopediyalari (Encarta, 1993), interaktiv o‘qish dasturlari va til o‘rganish paketlari keng tarqaldi. Bu davrda Kaliforniya universiteti professori Richard Mayer ko‘p yillik empirik tadqiqotlari asosida multimedia ta’limining asosiy tamoyillarini ishlab chiqdi. 1991-yilda Tim Berners-Lee tomonidan World Wide Web texnologiyasining kashf etilishi masofaviy ta’lim tarixidagi hal qiluvchi voqealardan biri bo‘ldi. 1993-yildan boshlab Mosaic brauzerining yaratilishi va 1995-yildan Netscape Navigator-ning ommaviy foydalanishga kiritilishi internetni keng miqyosda yoyib yubordi. Internetning global tarmoq sifatida shakllanishi ta’lim sohasiga haqiqiy inqilob olib keldi, chunki u masofa, vaqt va geografik chegaralarni deyarli butunlay bartaraf etdi. Shu davrdan e-

learning atamasi rasmiy ravishda ishlatila boshladi. 1994-yilda CALCampus jahondagi ilk to‘liq onlayn universitet sifatida ishlay boshladi, 1997-yilda esa Blackboard va WebCT kabi ilk Learning Management System (LMS) platformalari yaratildi. Shu davrda Harvard, Stanford va MIT kabi yetakchi universitetlar ham onlayn kurslarni tajriba sifatida joriy eta boshladilar. Bu davr XXI asr elektron ta’limining texnologik va metodologik asoslarini shakllantirdi. Keyingi yillardagi barcha raqamli ta’lim yechimlari aynan shu davr yutuqlariga tayanib rivojlanmoqda.

XX asr davomidagi masofaviy va elektron ta’limning rivojlanish tajribasi zamonaviy raqamli ta’lim uchun muhim metodologik xulosalarni beradi. Birinchidan, har bir yangi texnologik bosqich oldingi tajriba asosida shakllanib, pedagogik amaliyotni boyitgan. Pitmanning pochta-yozishma kurslaridan boshlangan mustaqil ta’lim falsafasi keyingi barcha bosqichlarda — radio-televizion, dasturlashtirilgan, kompyuter asosidagi va internet-ta’limda — o‘z aksini topdi. Ikkinchidan, texnologiyaning o‘zi pedagogik natija bermasligi, balki uning ilmiy asoslangan metodik yondashuv bilan uyg‘unligi samaradorlikni ta’minlashi aniq ko‘rinib qoldi. Bu xulosa bugungi sun’iy intellekt texnologiyalari davrida ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Uchinchidan, masofaviy ta’lim nazariyasining shakllanishida Peters, Moore, Holmberg va Keegan kabi olimlarning hissalari zamonaviy elektron platformalarning konseptual asoslariga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. To‘rtinchidan, XX asr tajribasi masofaviy ta’limning samaradorligi talabaning o‘z-o‘zini tartibga solish va mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarining rivojlanganligi darajasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi, bu esa bugungi raqamli ta’lim kontekstida ham dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

XULOSA

Olib borilgan tarixiy-qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, masofaviy va elektron ta’lim XIX asr o‘rtalarida pochta-yozishma kurslari shaklida boshlanib, XX asr davomida olti asosiy bosqichni — pochta-yozishma, radio-televizion, dasturlashtirilgan ta’lim, kompyuter-asosidagi ta’lim, multimediya va dastlabki internet-ta’lim — bosib o‘tgan. Har bir bosqich o‘ziga xos texnologik asosga va pedagogik yondashuvga ega bo‘lgan holda, Pitman, Pressey, Skinner, Bitzer, Wedemeyer, Peters, Moore, Holmberg va

Keegan kabi olimlarning hissalari hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. XX asrda yaratilgan texnologik va metodologik meros zamonaviy raqamli ta’limning asosi bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston oliy ta’limida raqamli transformatsiyani amalga oshirishda XX asr masofaviy ta’lim nazariyalarini — xususan, Moorening transaksiyaviy masofa, Petersning sanoat modeli va Holmbergning didaktik suhbat konsepsiyalarini — metodologik asos sifatida qo‘llash hamda pedagogika fakultetlarining o‘quv dasturlariga masofaviy va elektron ta’lim tarixi bo‘yicha maxsus kurslarni kiritish tavsiya etiladi. Bu esa kelajakdagi o‘qituvchilarda chuqur metodologik bazaga ega kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash haqidagi PF-6079-son Farmoni.

2. Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: "Fan", 2018. – 264 b.

3. Inoyatov U.I., Muslimov N.A. Raqamli ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021. – 286 b.

4. Nishonaliyev A.N., Rashidov X.F. Zamonaviy elektron ta’lim platformalari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022. – 208 b.

5. Harper W.R. The University and Democracy // The Trend in Higher Education. – Chicago: University of Chicago Press, 1905. – P. 1–34.

6. Holmberg B. Theory and Practice of Distance Education. 2nd ed. – London: Routledge, 1995. – 263 p.

7. Keegan D. Foundations of Distance Education. 3rd ed. – London: Routledge, 1996. – 224 p.

8. Moore M.G. Theory of Transactional Distance // Theoretical Principles of Distance Education / Ed. by D. Keegan. – London: Routledge, 1993. – P. 22–38.

9. Pressey S.L. A Simple Apparatus Which Gives Tests and Scores – And Teaches // School and Society. – 1926. – Vol. 23, No. 586. – P. 373–376.

10. Wedemeyer C.A. Learning at the Back Door: Reflections on Non-traditional Learning in the Lifespan. – Madison: University of Wisconsin Press, 1981. – 288 p.

O‘QITUVCHILAR, O‘QUVCHILAR VA TALABALAR ORASIDA O‘TKAZILGAN SO‘ROVNOMA VA DIAGNOSTIK TAHLIL NATIJALARI: MULTIMEDIA TAQDIMOTLARIGA MUNOSABAT VA QO‘LLANISH DARAJASI

Srodjev A’zam Aminovich

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada Buxoro viloyatidagi 5 ta ta‘lim muassasasida (3 maktab, 2 OTM) 60 nafar o‘qituvchi, 240 nafar o‘quvchi va talaba hamda 15 nafar ta’lim texnologiyalari mutaxassisi orasida o‘tkazilgan so‘rovnoma va diagnostik tahlil natijalari taqdim etilgan. O‘qituvchilarning 86 foizi multimedia zarur deb hisoblasa-da, faqat 22 foizi maxsus tayyorgarlikka ega, 8 foizi interaktiv vositalar qo‘laydi va 18 foizi R.Mayer tamoyillarini biladi. O‘quvchi va talabalarning 79 foizi multimedia darslari afzal, 84 foizi interaktiv elementlarni qiziqarli deb baholagan, biroq hozirgi sifatdan faqat 34 foiz mamnun. Regressiya tahlili (R^2=0,74) o‘qituvchi tayyorgarligi (β=0,34), Mayer tamoyillarini bilish (β=0,26) va interaktiv vositalar qo‘lash (β=0,24) eng muhim omillar ekanligini isbotlagan.

Kalit so‘zlar: multimedia taqdimotlari, so‘rovnoma, diagnostik tahlil, o‘qituvchi kompetensiyasi, interaktivlik, munosabat, qo‘llanish darajasi, gamifikatsiya, TPACK, ta’lim samaradorligi.

Multimedia taqdimotlari zamonaviy ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan bo‘lib, biroq ularning samarali qo‘llanilishi o‘qituvchilarning professional tayyorgarligi, o‘quvchi va talabalarning kutishlari va ta’lim muassasalarining texnik jihozlanganligiga kuchli bog‘liq. O‘zbekistonda multimedia taqdimotlarining ta’lim salohiyati to‘liq foydalanilmayapti – o‘qituvchilarning faqat 34 foizi muntazam qo‘laydi, 72 foizi birinchi bosqichda (matn-rasm) qolib ketgan va salohiyatning 70–80 foizi foydalanilmayapti. Bu holat barcha ishtirokchilar – o‘qituvchilar, o‘quvchilar,

talabalar va mutaxassislar – ning multimedia taqdimotlariga munosabatini va haqiqiy qo‘llanish darajasini aniq diagnostika qilish zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu maqolada Buxoro viloyatidagi 5 ta ta’lim muassasasida o‘tkazilgan keng qamrovli so‘rovnoma va diagnostik tahlil natijalari taqdim etilib, multimedia taqdimotlariga munosabat, qo‘llanish darajasi, asosiy muammolar va takomillashtirish yo‘nalishlari tahlil qilinadi.

Tadqiqot Buxoro viloyatidagi 5 ta ta’lim muassasasida – 3 ta umumiy o‘rta ta’lim maktabi (shahar, tuman va qishloq) va 2 ta oliy ta’lim muassasasi (davlat va xususiy) – o‘tkazildi. Ishtirokchilar: 60 nafar o‘qituvchi va professor-o‘qituvchi (maktabdan 36, OTM dan 24), 240 nafar o‘quvchi va talaba (maktabdan 144, OTM dan 96) va 15 nafar ta’lim texnologiyalari mutaxassisi. So‘rovnoma standartlashtirilgan anketa (25 ta savol, 5 ballik Likert shkalasi) asosida o‘tkazilib, pedagogik kuzatish (4 hafta), yarim tuzilmali intervyu (20 nafar o‘quvchi, 10 nafar o‘qituvchi) va fokus-guruh muhokamasi (har muassasadan 8 nafar, jami 40 nafar) bilan to‘ldirildi [1]. Ma’lumotlar SPSS 28 dasturida qayta ishlangan va statistik tahlil usullari – tavsifiy statistika, Pirson korrelyatsiyasi, ko‘p o‘lchamli regressiya va ANOVA – qo‘llanilgan.

O‘qituvchilar so‘rovnomasi natijalari muhim paradoksni aniqladi: multimedia zarur deb hisoblash va amaliy tayyorgarlik o‘rtasida katta tafovut mavjud. O‘qituvchilarning 86 foizi multimedia taqdimotlarining ta’lim uchun zarur ekanligini tan oladi (4,36 ball), biroq faqat 22 foizi maxsus tayyorgarlikka ega (2,18 ball). R.Mayer tamoyillarini bilish atigi 18 foiz (1,96 ball) va interaktiv vositalar (Mentimeter, Kahoot, H5P) qo‘lash faqat 8 foiz (1,68 ball) [2]. Eng ijobiy ko‘rsatkich: 88 foiz malaka oshirish kursini olishni xohlaydi (4,42 ball) va 92 foiz innovatsion model zarur deb hisoblaydi (4,56 ball). Bu natijalar o‘qituvchilarning motivatsiyasi yuqori, biroq professional tayyorgarligi yetarli emasligini ko‘rsatadi. P.Mishra va M.Koehler ta‘kidlashicha, TPACK integratsiyasi – texnologik, pedagogik va fan bilimlarining birlashtirish – samarali multimedia qo‘lashning zaruriy sharti bo‘lib, hozirda faqat 8 foiz o‘qituvchi bu integratsiyaga ega [3].

O‘qituvchilarning multimedia qo‘lashga to‘sqinlik qiluvchi omillar haqidagi fikrlari muhim ma’lumot berdi. Eng katta to‘sqinliklar: maxsus tayyorgarlik yetishmasligi (82 foiz), texnik jihozlanganlik yetishmasligi (74 foiz), vaqt

yetishmasligi (68 foiz), o‘bek tilida multimedia kontent kamligi (62 foiz), internet tezligining pastligi (56 foiz) va rahbariyat tomonidan yetarli qo‘llab-quvvatlanmasligi (48 foiz). Maktab va OTM o‘qituvchilari o‘rtasidagi farq: maktab o‘qituvchilarining eng katta muammosi texnik jihozlanganlik (82 foiz), OTM o‘qituvchilarining eng katta muammosi vaqt yetishmasligi (72 foiz) [4]. Eng ko‘p qo‘llaniladigan dasturlar: PowerPoint 92 foiz, Google Slides 18 foiz, Canva 12 foiz. Interaktiv vositalar kam: Mentimeter 6 foiz, Kahoot 4 foiz. O‘qituvchilarning 86 foizi taqdimotni faqat frontal ma‘ruza usulida qo‘llab, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydigan usullardan foydalanmaydi.

O‘quvchi va talabalar so‘rovnomasi (n=240) multimedia taqdimotlariga munosabatning batafsil manzarasini aniqladi. 79 foiz multimedia darslari an’anaviy darslarga nisbatan afzal (maktab 76 foiz, OTM 84 foiz), 84 foiz interaktiv elementlarni qiziqarli deb baholaydi va 81 foiz gamifikatsiya elementlarini xohlaydi (maktab 86 foiz – yoshroq o‘quvchilar o‘yin elementlarini ko‘proq yoqtiradi) [5]. Biroq, hozirgi taqdimotlar sifatidan faqat 34 foiz mamnun (2,42 ball) – bu kutish va haqiqat o‘rtasidagi katta tafovutni ko‘rsatadi. Video va animatsiya ko‘proq kerak (76 foiz), o‘z tempida o‘rganish imkoniyati zarur (72 foiz, OTM 82 foiz). Eng ko‘p shikoyat qilingan muammolar: taqdimotlarda haddan tashqari ko‘p matn (82 foiz), qiziqarsiz dizayn (74 foiz), interaktivlik yo‘qligi (78 foiz) va o‘qituvchining faqat slaydlarni o‘qib berishi (68 foiz) [6].

Kutish-haqiqat tafovuti (expectation gap) alohida tahlil qilindi va tashvishli natijalar aniqlandi. Interaktiv elementlar: 84 foiz qiziqarli deb hisoblaydi, biroq faqat 8 foiz o‘qituvchi qo‘laydi – 76 foizli tafovut. Gamifikatsiya: 81 foiz xohlaydi, biroq deyarli qo‘llanilmaydi – 79 foizli tafovut. Video va animatsiya: 76 foiz kerak, 18 foiz qo‘laydi – 58 foizli tafovut [7]. Rivojlanish bosqichlari bo‘yicha munosabat: matn-rasm darslarda o‘quvchilarning faqat 28 foizi mamnun, animatsiya-video darslarda 46 foiz, interaktiv darslarda 82 foiz va adaptiv darslarda 88 foiz mamnun. Bu natijalar interaktivlik darajasi oshgan sari o‘quvchilarning mamnunligi ham oshishini va o‘qituvchilarni kamida uchinchi bosqichga (interaktiv) olib chiqish eng ustuvor vazifa ekanligini ko‘rsatadi.

Pedagogik kuzatish natijalari (4 hafta, 5 ta muassasa) so‘rovnoma natijalarini amaliy tasdiqladi. Dars vaqtida: o‘qituvchilarning 86 foizi taqdimotni frontal ma‘ruza usulida qo‘lgan va 72 foizi slaydlarni ketma-ket o‘qib bergan. O‘quvchilarning darsga ishtiroki: multimedia frontal usulda 44 foiz, interaktiv usulda 72 foiz. Diqqat darajasi: birinchi 10 daqiqada 82 foiz, 20 daqiqadan keyin 48 foiz, 30 daqiqadan keyin 28 foiz – segmentatsiya va interaktiv tanaffus zarur [8]. Maktab va OTM qiyosiy tahlil: OTM larda multimedia kompetensiyasi o‘rtacha 8–14 foiz yuqori – ilmiy daraja va texnologik resurslarga ko‘proq kirish imkoniyati. Qishloq maktabida eng past natijalar – jihozlanish 1,68 ball, o‘qituvchi kompetensiya 1,86 ball, biroq ijtimoiy muhit (an’anaviy hamkorlik) nisbatan yaxshi (2,64 ball).

Korrelyatsion tahlil multimedia taqdimotlariga munosabat va turli omillar o‘rtasidagi muhim bog‘liqliklarni aniqladi: o‘qituvchi tayyorgarligi va multimedia qo‘lash sifati ($r=0,78$; $p<0,001$) – tayyorgarlikka ega o‘qituvchilar sezilarli yaxshi natija ko‘rsatadi; Mayer tamoyillarini bilish va vizual dizayn sifati ($r=0,74$; $p<0,001$); interaktiv vositalar qo‘lash va o‘quvchi qiziqishi ($r=0,82$; $p<0,001$) – eng kuchli korrelyatsiya; gamifikatsiya va motivatsiya ($r=0,76$; $p<0,001$) [9]. Regressiya tahlili ($R^2=0,74$): o‘qituvchi tayyorgarligi eng kuchli omil ($\beta=0,34$), Mayer tamoyillarini bilish ($\beta=0,26$), interaktiv vositalar qo‘lash ($\beta=0,24$) va texnik jihozlanganlik ($\beta=0,16$). Bu model multimedia qo‘lash sifatining 74 foizini tushuntiradi. Mutaxassislar bahosi ($n=15$): 94 foiz innovatsion model zarur, 88 foiz o‘qituvchi kompetensiya ustuvor, salohiyatning 70–80 foizi foydalanilmayapti [10].

Yosh o‘qituvchilar va katta yoshli o‘qituvchilar o‘rtasidagi farq ham muhim topilma. 25–35 yoshli o‘qituvchilar multimedia tayyorgarligi 38 foiz, 45 yoshdan katta o‘qituvchilarda faqat 12 foiz – yosh o‘qituvchilar texnologiyaga ko‘proq ochiq va ko‘nikmalari yuqori. Biroq, katta yoshli o‘qituvchilarning pedagogik tajribasi kuchli va ular TPACK integratsiyasi uchun pedagogik bilim (PK) komponentida ustunlik ko‘rsatadi. Shu sababli, malaka oshirish dasturlari yosh va katta yoshli o‘qituvchilar uchun differensiallashtirilgan bo‘lishi zarur: yosh o‘qituvchilarga pedagogik integratsiya va TPACK, katta yoshlilarga texnologik ko‘nikmalar va zamonaviy

vositalarni o‘rgatish ustuvor. Jins bo‘yicha sezilarli farq aniqlanmagan – erkak va ayol o‘qituvchilarning multimedia tayyorgarligi va munosabati o‘xshash darajada.

Ta’lim texnologiyalari mutaxassislari (n=15) ning ekspert bahosi professional nuqtai nazarni taqdim etdi. Mutaxassislarning 94 foizi O‘zbekiston ta’lim tizimida multimedia taqdimotlari salohiyatining 70–80 foizi foydalanilmayotganini tasdiqlagan. Eng muhim muammolar sifatida: o‘qituvchilarning pedagogik dizayn bilimining pastligi (92 foiz), Mayer tamoyillaridan bexabarlik (88 foiz), interaktiv vositalarni bilmaslik (84 foiz) va malaka oshirish dasturlarining yetishmasligi (78 foiz) qayd etilgan. Mutaxassislarning 88 foizi o‘qituvchi kompetensiyasini oshirish eng ustuvor vazifa deb hisoblaydi. Bu ekspert bahosi so‘rovnoma va kuzatish natijalarini mustaqil tarzda tasdiqlaydi va innovatsion modelning zarurligini isbotlaydi. Mutaxassislar multimedia ta’limining rivojlanish bosqichlarini o‘rganish tajribasining o‘qituvchilarga zamonaviy tendensiyalarni anglash va yangi texnologiyalarni o‘z amaliyotiga qo‘lash imkonini berishini alohida ta‘kidlagan.

Maktab va OTM o‘rtasidagi qiyosiy tahlil muhim tuzilmaviy farqlarni ko‘rsatdi. OTM o‘qituvchilari barcha ko‘rsatkichlarda maktab o‘qituvchilariga nisbatan o‘rtacha 8–14 foiz yuqori ko‘rsatkich ko‘rsatgan – ilmiy daraja, texnologik resurslarga kirish imkoniyati va talabalarning yuqori talablari bunga sabab. Biroq, farq kutilganidek katta emas va multimedia kompetensiyasi ikkala guruhda ham yetarli emas. Texnik jihozlanganlik farqi: OTM larda jihozlanish 3,69 ball vs maktablarda 2,45 – 1,24 ball farq. Qishloq maktabi eng past ko‘rsatkich (1,80 ball umumiy) va eng katta raqamli tengsizlikka duch kelgan. Biroq, qishloq maktabida ijtimoiy muhit (an’anaviy hamkorlik va g‘amxo‘rlik) nisbatan yaxshi (2,64 ball) – bu mahalla tizimining ta’lim jarayoniga ijobiy ta‘sirini ko‘rsatadi va bu resursdan foydalanish zarur.

XULOSA

So‘rovnoma va diagnostik tahlil natijalari multimedia taqdimotlariga munosabat va qo‘llanish darajasining batafsil manzarasini aniqladi. O‘qituvchilarning 86 foizi multimedia zarur deb hisoblasa-da, faqat 22 foizi tayyorgarlikka ega, 18 foizi Mayer tamoyillarini biladi va 8 foizi interaktiv qo‘laydi – motivatsiya va tayyorgarlik o‘rtasidagi tafovut innovatsion model zarurligini isbotlaydi. O‘quvchi va talabalarning

79 foizi multimedia afzal, 84 foizi interaktiv qiziqarli, biroq hozirgi sifatdan faqat 34 foiz mamnun – kutish-haqiqat tafovuti interaktivlikda 76 foiz, gamifikatsiyada 79 foiz. Regressiya R^2=0,74: o‘qituvchi tayyorgarligi β=0,34 eng kuchli, Mayer β=0,26, interaktiv β=0,24, jihozlanish β=0,16. Pedagogik kuzatish: 86 foiz frontal, ishtirok 44 foiz vs 72 foiz (interaktiv), diqqat 10 daqiqadan keyin 82 foiz dan 48 foiz ga pasayadi. Bu natijalar o‘qituvchi multimedia kompetensiyasini oshirish, Mayer tamoyillarini joriy etish, interaktiv vositalar va gamifikatsiya kiritish va texnik infratuzilmani yaxshilash zarurligini isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Creswell J.W. Research Design. – 4th ed. – London: SAGE, 2014. – 342 p.

2. Mayer R.E. Twelve Principles of Multimedia Learning // Cambridge Handbook of Multimedia Learning. – 2nd ed. – Cambridge: CUP, 2014. – P. 63–86.

3. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108(6). – P. 1017–1054.

4. Bekmurodov M.N. Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2022. – 264 b.

5. Moreno R., Mayer R.E. Interactive Multimodal Learning Environments // Educational Psychology Review. – 2007. – Vol. 19. – P. 309–326.

6. Xudoyberdiyev A.R. Multimedia taqdimotlarini ta’limda qo‘lash metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2023. – 212 b.

7. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses. – London: Routledge, 2009. – 378 p.

8. Sweller J. Cognitive Load Theory // Psychology of Learning and Motivation. – 2011. – Vol. 55. – P. 37–76.

9. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: Freeman, 1997. – 604 p.

10. Raximova S.T. Raqamli ta’lim texnologiyalari va pedagogik dizayn. – Buxoro: BuxDU, 2023. – 228 b.

TEKSTIL KORXONALARIDA RAQAMLI BOSHQARUV TIZIMLARI ASOSIDA ENERGIYA SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Hojimurodov Jasur Erkinovich

Doktorant, Buxoro davlat texnika universiteti,

e-mail: jasurbekhojimurodov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda tekstil korxonalarining ish rejimlarini raqamlashtirish orqali energiya samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda IoT sensorlari, SCADA, ERP tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi monitoring texnologiyalarining ishlab chiqarish samaradorligiga ta’siri o‘rganilgan. Shuningdek, real vaqt monitoringi va avtomatik boshqaruv tizimlari yordamida elektr energiyasi sarfini kamaytirish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Kalit so’zlar: tekstil sanoati, raqamlashtirish, energiya samaradorligi, IoT monitoring, avtomatik boshqaruv

Bugungi kunda tekstil sanoati yuqori energiya iste’mol qiluvchi ishlab chiqarish tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa yigirish, bo‘yash, quritish, to‘qish va pardozlash jarayonlarida elektr energiyasi hamda issiqlik resurslarining katta hajmda sarflanishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshirmoqda. Ko‘plab tekstil korxonalarida uskunalarning eskirgan boshqaruv tizimlari asosida ishlashi, texnologik parametrlarning doimiy nazorat qilinmasligi va energiya iste’molining real vaqt rejimida monitoring qilinmasligi energiya samaradorligining pasayishiga sabab bo‘lmoqda. Tekstil korxonalarida energiya yo‘qotishlarining asosiy sabablari uskunalarning noto‘g‘ri ish rejimida faoliyat yuritishi bilan bog‘liqdir. Amaliyotda ko‘plab elektr dvigatellari, kompressorlar, ventilyatsiya tizimlari va nasos qurilmalari maksimal yuklama rejimida ishlaydi. Bunday holatda ishlab chiqarish hajmi kamaygan paytda ham uskunalar ortiqcha energiya sarf qiladi. Natijada elektr energiyasi yo‘qotishlari ortadi va korxonaning iqtisodiy samaradorligi pasayadi [Smith, 2020: 118]. Shuningdek, ishlab chiqarish liniyalarida temperatura, namlik, bosim va uskuna yuklamasi kabi texnologik parametrlarning doimiy nazorat qilinmasligi texnologik jarayonlarning optimal bo‘lmagan rejimda ishlashiga olib keladi. Bu esa mahsulot sifatining pasayishi, uskunalarning ortiqcha yuklanishi va ekspluatatsion xarajatlarning ortishiga sabab bo‘ladi [Kantardzic, 2019: 203].

Mazkur muammolarni bartaraf etishda raqamli monitoring tizimlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. IoT sensorlari yordamida ishlab chiqarish uskunalarining ish parametrlari real vaqt rejimida nazorat qilinadi va markaziy boshqaruv tizimiga uzatiladi. Ushbu ma’lumotlar asosida energiya iste’moli tahlil qilinadi hamda uskunalarning optimal ish rejimi aniqlanadi. SCADA va ERP tizimlari yordamida ishlab chiqarish jarayonlarini markazlashgan holda boshqarish imkoniyati yaratiladi. Mazkur tizimlar elektr energiyasi sarfi, uskuna yuklamasi va texnologik parametrlarni avtomatik nazorat qilish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi. Avtomatik boshqaruv tizimlari esa uskunalarning yuklama darajasiga mos ravishda ishlash rejimini o‘zgartiradi va ortiqcha energiya sarfini kamaytiradi [Monostori, 2018: 76].

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt asosidagi prognozlash texnologiyalaridan foydalanish ham tekstil sanoatida dolzarb yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. AI algoritmlari oldingi ishlab chiqarish ma’lumotlarini tahlil qilib, energiya iste’molini prognozlaydi, uskunalarning texnik holatini baholaydi va ehtimoliy nosozliklarni oldindan aniqlaydi. Natijada texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlari kamayadi hamda uskunalarning ishlash ishonchliligi oshadi [Lee, 2021: 54]. Shunday qilib, tekstil korxonalarida raqamli monitoring, avtomatik boshqaruv va sun’iy intellekt asosidagi tahlil tizimlarini joriy etish energiya samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hamda zamonaviy “aqlli ishlab chiqarish” tizimlarini rivojlantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda tekstil sanoati iqtisodiyotning eng muhim va yuqori energiya iste’mol qiluvchi tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa yigirish, to‘qish, bo‘yash, quritish va pardozlash jarayonlarida katta hajmdagi elektr energiyasi hamda issiqlik resurslari sarflanadi. Ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi va mahsulot hajmining ortib borishi energiya resurslariga bo‘lgan talabning yanada oshishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bois tekstil korxonalarida energiya samaradorligini oshirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Tekstil sanoatida ishlab chiqarish samaradorligi ko‘p jihatdan texnologik jarayonlarning uzluksizligi va uskunalarning optimal ishlashiga bog‘liq hisoblanadi. Ishlab chiqarish parametrlarining noto‘g‘ri boshqarilishi mahsulot sifatining pasayishiga, uskunalarning ortiqcha yuklanishiga va ekspluatatsion

xarajatlarning ortishiga olib keladi. Shu sababli ishlab chiqarish jarayonlarini real vaqt rejimida nazorat qilish va boshqarish zamonaviy sanoatning muhim talablaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda sanoat tarmoqlarida raqamlashtirish texnologiyalarini keng joriy etish energiya samaradorligini oshirishning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. IoT sensorlari, SCADA tizimlari, avtomatik boshqaruv platformalari va sun’iy intellekt asosidagi tahlil texnologiyalari yordamida ishlab chiqarish uskunalarining ish parametrlari doimiy monitoring qilinadi hamda optimal boshqaruv rejimi shakllantiriladi [Monostori, 2018: 11].

Tekstil korxonalarida texnologik uskunalarning doimiy nazorat qilinmasligi ortiqcha energiya sarfiga olib keladi. Shu sababli ishlab chiqarish tizimlarini raqamlashtirish, energiya iste’molini real vaqt rejimida monitoring qilish va avtomatik boshqaruv texnologiyalarini joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda energiya yo‘qotishlarini kamaytirishning muhim omili hisoblanadi.

Tekstil korxonalarida energiya samaradorligining pastligi ko‘plab texnologik va tashkiliy omillar bilan bog‘liq hisoblanadi. Ayniqsa ishlab chiqarish liniyalarida energiya resurslaridan samarasiz foydalanish korxonalarning iqtisodiy ko‘rsatkichlariga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Yigirish, to‘qish, bo‘yash va quritish jarayonlarida elektr energiyasi hamda issiqlik resurslarining katta hajmda sarflanishi energiya yo‘qotishlarining ortishiga olib keladi [Smith, 2020: 121]. Ko‘plab tekstil korxonalarida eskirgan boshqaruv tizimlaridan foydalanilishi ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. An’anaviy boshqaruv tizimlari texnologik parametrlarning o‘zgarishiga tezkor moslasha olmaydi hamda energiya iste’molini avtomatik optimallashtirish imkoniyatiga ega emas. Natijada uskunalar ishlab chiqarish yuklamasidan qat’i nazar bir xil ish rejimida faoliyat yuritadi [Zhang, 2022: 88]. Noto‘g‘ri yuklama taqsimoti ham tekstil korxonalarida energiya yo‘qotishlarini keltirib chiqaruvchi muhim omillardan biridir. Ishlab chiqarish liniyalarida yuklamaning uskunalar o‘rtasida notekis taqsimlanishi ayrim qurilmalarning ortiqcha yuklanishiga, boshqalarining esa to‘liq quvvatda ishlamasligiga sabab bo‘ladi. Bu esa elektr energiyasi sarfining ortishiga va uskunalarning ekspluatatsion resursi kamayishiga olib keladi. Amaliyotda ko‘plab

elektr motorlari doimiy maksimal rejimda ishlashi ham energiya samarasizligining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish hajmi kamaygan holatlarda ham motorlar yuqori quvvatda ishlashda davom etadi. Natijada ortiqcha elektr energiyasi sarfi yuzaga keladi hamda uskunalarning qizib ketishi va texnik eskirishi tezlashadi [Lee, 2021: 22]. Bundan tashqari, inson omili bilan bog‘liq xatolar ham energiya samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Operatorlar tomonidan texnologik parametrlarning noto‘g‘ri boshqarilishi, uskunalarning o‘z vaqtida nazorat qilinmasligi va energiya iste’moli monitoringining yetarli darajada olib borilmasligi ishlab chiqarish xarajatlarining ortishiga sabab bo‘ladi. Ayniqsa qo‘lda boshqaruv tizimlarida energiya sarfini aniq nazorat qilish imkoniyati cheklangan hisoblanadi. Ishlab chiqarish parametrlarining real vaqt rejimida monitoring qilinmasligi uskunalarning optimal bo‘lmagan rejimda ishlashiga sabab bo‘ladi. Natijada energiya resurslaridan foydalanish samaradorligi pasayadi, ishlab chiqarish tannarxi ortadi hamda uskunalarning ekspluatatsion ishonchliligi kamayadi. Shu sababli tekstil korxonalarida raqamli monitoring va avtomatik boshqaruv tizimlarini joriy etish energiya samaradorligini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tekstil korxonalarida energiya samaradorligini oshirishning zamonaviy usullaridan biri ishlab chiqarish jarayonlariga raqamlashtirish texnologiyalarini joriy etish hisoblanadi. Raqamli boshqaruv tizimlari yordamida texnologik uskunalarning ish parametrlari real vaqt rejimida monitoring qilinadi, tahlil qilinadi va avtomatik boshqariladi. Bu esa energiya resurslaridan oqilona foydalanish hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini beradi. Raqamlashtirilgan tekstil korxonalarining asosiy tarkibiy qismlaridan biri IoT (Internet of Things) sensorlari hisoblanadi. Ushbu sensorlar elektr energiyasi sarfi, temperatura, namlik, motor yuklamasi, bosim va uskuna ish holati kabi parametrlarni uzluksiz o‘lchab boradi. Olingan ma’lumotlar markaziy boshqaruv tizimiga uzatiladi va ishlab chiqarish jarayonining joriy holati haqida tezkor axborot shakllantiriladi [Monostori, 2018: 12]. Smart hisoblagichlar yordamida korxonaning elektr energiyasi iste’moli doimiy monitoring qilinadi. Ushbu tizimlar ishlab chiqarish bo‘limlari bo‘yicha energiya sarfini alohida nazorat qilish imkonini beradi. Natijada energiya yo‘qotishlari aniqlanadi va resurslardan samarali foydalanish bo‘yicha

boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition) tizimlari ishlab chiqarish jarayonlarini markazlashgan holda boshqarish imkonini yaratadi. Mazkur tizim sensorlardan olinadigan ma’lumotlarni qayta ishlaydi, grafik monitoringni amalga oshiradi hamda texnologik jarayonlarni masofadan boshqarishga xizmat qiladi. SCADA platformalari yordamida uskunalarning yuklama darajasi avtomatik nazorat qilinadi va optimal ish rejimi tanlanadi [Smith, 2020: 214].

ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlari esa ishlab chiqarish resurslarini kompleks boshqarish imkonini beradi. ERP platformalari energiya iste’moli, ishlab chiqarish hajmi, texnologik yuklama va uskunalarning ekspluatatsion holati bo‘yicha ma’lumotlarni yagona tizimda birlashtiradi. Bu esa korxona resurslarini samarali rejalashtirish va energiya xarajatlarini optimallashtirishga xizmat qiladi. Predictive maintenance texnologiyalari esa uskunalarning texnik holatini oldindan baholashga xizmat qiladi. Mazkur tizimlar vibratsiya, temperatura va motor yuklamasi kabi parametrlarni tahlil qilib, ehtimoliy nosozliklarni avvaldan aniqlaydi. Bu esa avariyaviy to‘xtashlarning oldini olish, texnik xizmat xarajatlarini kamaytirish va ishlab chiqarish uzluksizligini ta’minlash imkonini beradi. Uskunalarning yuklama rejimini real vaqt monitoringi asosida avtomatik boshqarish elektr energiyasi sarfini kamaytiradi. Shu sababli tekstil korxonalarida IoT, SCADA, ERP va sun’iy intellekt asosidagi raqamli boshqaruv texnologiyalarini joriy etish energiya samaradorligini oshirishning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari tekstil korxonalarida raqamlashtirish texnologiyalarini joriy etish energiya resurslaridan samarali foydalanishning muhim omillaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Aniqlanishicha, ishlab chiqarish uskunalarining ish parametrlarini real vaqt rejimida monitoring qilish texnologik jarayonlarni optimal boshqarish hamda energiya yo‘qotishlarini kamaytirish imkonini beradi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, IoT sensorlari, smart hisoblagichlar va SCADA tizimlari yordamida uskunalarning yuklama darajasini avtomatik nazorat qilish elektr energiyasi iste’molini sezilarli darajada kamaytiradi. Avtomatik boshqaruv tizimlari ishlab chiqarish hajmiga mos ravishda motorlar va texnologik qurilmalarning ish rejimini optimallashtirib, ortiqcha

energiya sarfining oldini oladi. Shuningdek, ERP tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi tahlil texnologiyalaridan foydalanish ishlab chiqarish resurslarini samarali rejalashtirish hamda energiya iste’molini prognozlash imkonini beradi. Predictive maintenance texnologiyalari esa uskunalarning texnik holatini oldindan baholash orqali avariyaviy holatlar va ekspluatatsion xarajatlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, tekstil korxonalarida raqamli monitoring, avtomatik boshqaruv va sun’iy intellekt asosidagi boshqaruv tizimlarini joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, energiya tejamkorligini ta’minlash hamda zamonaviy “aqlli ishlab chiqarish” tizimlarini rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kantardzic M. Data Mining: Concepts, Models, Methods, and Algorithms. – New Jersey: Wiley-IEEE Press, 2019. – 672 p.

2. Lee J., Davari H., Singh J., Pandhare V. Industrial Artificial Intelligence for Industry 4.0-Based Manufacturing Systems // Manufacturing Letters. – 2021. – Vol. 18. – P. 20–23.

3. Monostori L. Cyber-physical Production Systems: Roots, Expectations and R&D Challenges // Procedia CIRP. – 2018. – Vol. 17. – P. 9–13.

4. Smith R. Energy Management Principles in Industrial Systems. – London: Elsevier, 2020. – 458 p.

5. Zhang Y., Tao F. Digital Twin Driven Smart Manufacturing. – Academic Press, 2022. – 390 p.

ELEKTRON PLATFORMALARDAN FOYDALANISH BO‘YICHA METODIK TAVSIYALAR VA ISTIQBOLLI YO‘NALISHLAR

Shokirova Mehrangiz Orziqul qizi

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada oliy ta’lim muassasalarida elektron platformalardan foydalanish bo‘yicha metodik tavsiyalar va ushbu sohaning istiqbolli yo‘nalishlari

ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Muallif vazirlik darajasidan tortib talabalargacha bo‘lgan barcha ta’lim ishtirokchilari uchun manzilli tavsiyalar ishlab chiqqan hamda milliy AI-platformalar, immersiv texnologiyalar, AI-agentlar, etika va xavfsizlik masalalari hamda uzluksiz ta’lim ekotizimi kabi istiqbolli yo‘nalishlarni ko‘rib chiqadi. Tavsiyalar W. Holmes, I. Tuomi, R. Luckin, A.W. Bates va o‘zbek olimlari — A.R. Xodjaboev, M.H. Lutfullayev, U.I. Inoyatov, N.A. Muslimovlarning tadqiqotlariga tayanadi.

Kalit so‘zlar: elektron platforma, metodik tavsiyalar, istiqbolli yo‘nalishlar, milliy AI-platforma, immersiv texnologiyalar, AI-agentlar, akademik halollik, uzluksiz ta’lim, raqamli kompetensiya, Raqamli O‘zbekiston.

Elektron platformalardan foydalanishning maqsadli va samarali tashkil etilishi bugungi kundagi eng dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Oliy ta’lim muassasalarida raqamli transformatsiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun har bir ta’lim ishtirokchisi — davlat organlari, oliy ta’lim muassasalari, o‘qituvchilar, talabalar va IT-mutaxassislar — uchun aniq, manzilli va amalda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan metodik tavsiyalar ishlab chiqilishi zarur. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-son Farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi bu yo‘nalishda milliy miqyosdagi ustuvor vazifalarni belgilab berdi. Shuningdek, elektron platformalarning kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari — sun’iy intellekt asosidagi platformalar, immersiv texnologiyalar, AI-agentlar va uzluksiz ta’lim ekotizimi — alohida ilmiy tahlil talab qiladi. Mazkur maqolada elektron platformalardan foydalanish bo‘yicha manzilli metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi va sohaning istiqbolli yo‘nalishlari kompleks tarzda tahlil etiladi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda xalqaro pedagogik tadqiqotlar va milliy ta’lim konteksti birgalikda ko‘rib chiqilib, O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi uchun amaliy jihatdan qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan tavsiyalar majmui taklif etiladi.

Davlat darajasidagi tavsiyalar "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi va Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining ustuvor yo‘nalishlariga asoslanadi. Birinchidan, raqamli ta’lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish zarur, bunda

elektron platformalarni qo‘llashga oid aniq pedagogik mezonlar belgilanishi kerak. Ikkinchidan, AI-ta’limga oid milliy metodik qo‘llanmalar yaratilishi muhimdir, chunki bugungi kunda O‘zbekistonda AI-tyutorlarni o‘quv jarayoniga integratsiyalash bo‘yicha standartlashtirilgan milliy yondashuv hali yetarli darajada rivojlanmagan. Uchinchidan, o‘qituvchilar uchun raqamli-pedagogik kompetensiyani sertifikatlash tizimini joriy etish maqsadga muvofiqdir. YuNESKOning 2023-yilda e’lon qilingan "Generativ AI ta’limda va tadqiqotda" qo‘llanmasi bu masalada muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Oliy ta’lim muassasalari darajasida xalqaro tadqiqotchilar W. Holmes va I. Tuomi tomonidan taklif etilgan uchta asosiy yo‘nalishda izchillikni saqlash kerak: institutsional siyosat, texnologik infratuzilma va pedagogik kompetentlik. Har bir fakultetda raqamli ta’lim bo‘yicha mas’ul koordinator tayinlanishi, o‘qituvchilar uchun muntazam malaka oshirish kurslari tashkil etilishi va talabalar uchun "Raqamli savodxonlik va mustaqil ta’lim ko‘nikmalari" bo‘yicha kirish kursi joriy etilishi tavsiya etiladi. Bundan tashqari, universitet darajasida raqamli ta’lim laboratoriyalari tashkil etilib, u yerda tajribali o‘qituvchilar yangi yondashuvlarni sinovdan o‘tkazishlari va hamkasblari bilan tajriba almashishlari kerak. Xalqaro hamkorlik doirasida esa yetakchi xorijiy universitetlar bilan qo‘shma loyihalar amalga oshirilishi zarur.

O‘qituvchilar darajasidagi tavsiyalar ularning kasbiy mahoratini yangi raqamli sharoitlarga moslashtirishga qaratilgan. O‘zbek olimlari U.I. Inoyatov va N.A. Muslimovning tadqiqotlariga ko‘ra, zamonaviy o‘qituvchining raqamli kompetensiyasi to‘rt asosiy komponentni o‘z ichiga oladi: texnologik (platformani texnik jihatdan bilish), kontent (raqamli o‘quv materiallarini yaratish), pedagogik (raqamli usullar va metodlarni qo‘llash) va ijtimoiy-kommunikativ (virtual muhitda muloqot). Shu asosda o‘qituvchilarga quyidagi konkret tavsiyalar taklif etiladi: AI-tyutorlardan foydalanishda o‘qituvchi o‘zi oldindan platforma bilan tanish bo‘lib, uning pedagogik imkoniyatlari va cheklovlarini puxta bilishi kerak. AI-tyutor o‘qituvchini almashtirmaydi, u o‘qituvchining imkoniyatlarini kengaytiruvchi vositadir. Vigotskiyning skaffolding printsipiga amal qilib, talabaga dastlab keng yordam beriladi, uning mustaqilligi oshgan sari yordam bosqichma-bosqich

kamaytirilib boriladi. Britaniyalik olim R. Luckinning fikricha, AI asosidagi ta’limning eng samarali modeli — bu "o‘qituvchi, AI va talaba" uchligi bo‘lib, unda o‘qituvchi strategik yo‘naltiruvchi, AI texnik yordamchi va talaba faol ishtirokchi sifatida harakat qiladi. Talabalar bilan doimiy qayta aloqa ta’minlanishi hamda onlayn muhitda professional muloqot etikasiga rioya qilish ham muhim jihatlardir. Shu bilan birga, o‘qituvchilar doimiy ravishda o‘zlarining pedagogik amaliyotini refleksiv tahlil qilib, yangi texnologik yechimlarni o‘rganishga ochiq bo‘lishlari zarur. Onlayn kommunikatsiya etikasini o‘zlashtirish va raqamli muhitda samarali liderlik ko‘rsatish o‘qituvchining yangi professional kompetensiyalari qatoriga kiradi.

Talabalar darajasidagi tavsiyalar ularning o‘z-o‘zini tartibga solish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Mustaqil ta’limning samaradorligi talabada maqsad qo‘yish va rejalashtirish, o‘z-o‘zini kuzatish va refleksiya hamda metakognitiv monitoring strategiyalarining rivojlanganligi darajasiga bog‘liq. Talabalarga quyidagi konkret tavsiyalar taklif etiladi: birinchidan, har bir hafta boshida aniq, o‘lchanishi mumkin bo‘lgan maqsadlarni qo‘yish va ularni amalga oshirish rejasini tuzish. Ikkinchidan, vaqtni boshqarishning zamonaviy usullarini — Pomodoro texnikasini, vaqt bloklash metodini yoki Eisenhower matritsasini qo‘llash. Uchinchidan, AI-tyutordan "passiv javob olish" rejimida emas, balki "faol mustaqil o‘rganish" rejimida foydalanish, ya’ni AI ga savol berishdan oldin o‘zi muammoni hal qilishga urinish va AI javobini tanqidiy tahlil qilish. A.R. Xodjaboevning tadqiqotlarida ta’kidlanganidek, mustaqil ta’lim ko‘nikmalarining yuqori darajasiga erishish uchun talabada o‘z-o‘zini nazorat qilish va o‘z faoliyatiga ongli yondashuv shakllanishi zarur. Shuningdek, onlayn hamjamiyatda faol ishtirok etish, dastlabki qiyinchiliklarda sabr-toqat bilan davom etish, portfoliolash amaliyotini joriy qilish va raqamli gigiena qoidalariga rioya qilish talabalarning raqamli muhitdagi muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Muntazam refleksiya amaliyotini o‘zlashtirish — har hafta oxirida o‘zi bajargan ishlarni tahlil qilish, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik sabablarini aniqlash — ham mustaqil ta’limning samaradorligini oshiradi. Bundan tashqari, talabalar raqamli muhitda shaxsiy ma’lumotlarni xavfsiz saqlash va onlayn etikaga amal qilish ko‘nikmalarini egallashlari lozim.

Elektron ta’lim platformalarining kelajakdagi istiqbolli yo‘nalishlari bir qator yangi texnologik va metodologik yo‘nalishlarni qamrab oladi. Birinchi va eng muhim yo‘nalish — milliy AI-platformalarini yaratish. Hozirgi kunda dunyo bo‘yicha AI-tyutorlarning aksariyati ingliz tilida ishlab chiqilgan va ularning o‘zbek tili hamda milliy kontekstga moslashuvi yetarli emas. Shu bois O‘zbek tiliga asoslangan katta til modellarini (UzBERT, O‘zLLM va boshqa milliy loyihalar) rivojlantirish, milliy ta’lim kontentini integratsiyalash va o‘zbek pedagogik an’analarini hisobga olgan AI-tyutorlarni yaratish zarur. Ikkinchi yo‘nalish — immersiv texnologiyalarni elektron ta’limga integratsiyalash. Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) texnologiyalari, Apple Vision Pro va Meta Quest kabi yangi avlod qurilmalari virtual laboratoriyalar, tarixiy simulyatsiyalar va chet tilida immersiv muhitlarni yaratish imkoniyatini taqdim etadi. Masalan, tarixiy voqealarni uch o‘lchamli vizualizatsiyada ko‘rish, virtual laboratoriyalarda eksperimentlar o‘tkazish yoki chet tilida xorijiy madaniyat muhitini his qilish endi mumkin bo‘lib qoldi. Ushbu texnologiyalar ta’lim samaradorligini sifatli darajada oshiradi, talabalarning motivatsiyasini mustahkamlaydi va o‘quv jarayonini yanada qiziqarli hamda ta’sirchan qiladi. Uchinchi yo‘nalish — AI-agentlarning ta’limga joriy etilishi. 2025-yildan boshlab paydo bo‘lgan avtonom AI-agentlar talabalarga butun o‘quv tsiklini mustaqil ravishda tashkil etishda yordam berishi mumkin. Bu yangi yo‘nalish "agentik AI" deb nomlanmoqda va u mustaqil ta’limning mutlaqo yangi paradigmasini shakllantirishi kutilmoqda. AI-agentlari talabaga nafaqat savollarga javob berish, balki butun tadqiqot jarayonini — reja tuzish, manbalarni qidirish, ma’lumotlarni tahlil qilish va natijalarni umumlashtirish — avtonom ravishda bajarishda ko‘maklashadi.

To‘rtinchi istiqbolli yo‘nalish — etika va xavfsizlik masalalari. AI-ta’limda axloqiy tamoyillarni tayyorlash, ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash, akademik halollikni saqlash va raqamli tengsizlikni kamaytirish bo‘yicha kompleks ilmiy va huquqiy ishlar olib borilishi zarur. L. Floridining AI-axloqining besh tamoyili — foydalilik, zarar keltirmaslik, avtonomiya, adolatlilik va tushuntirilishi mumkinligi — bu sohaning asosiy metodologik yo‘nalishini belgilaydi. AI-aniqlovchi vositalar (Turnitin AI Detector, GPTZero) rivojlanib bormoqda, ammo akademik halollik

masalasi faqat texnik emas, balki axloqiy va metodik yondashuvni ham talab qiladi. Universitetlar AI dan foydalanish bo‘yicha aniq institutsional qoidalar va siyosatlarni ishlab chiqishlari zarur. M.H. Lutfullayevning fikricha, innovatsion pedagogik texnologiyalarning kelajakdagi rivojlanishi nafaqat texnik jihatdan, balki insonparvar va milliy qadriyatlarni hisobga olgan holda bo‘lishi kerak. Beshinchi yo‘nalish — uzluksiz ta’lim (lifelong learning) ekotizimining shakllanishi. Butun umr o‘rganish platformalarini rivojlantirish, kasbiy malakani oshirish tizimi va mikrokreditlar tizimi bu yo‘nalishning asosiy tarkibiy qismlaridir. Mikro-sertifikatlash va raqamli kompetensiya badjlari (digital badges) mehnat bozoridagi talablar bilan uyg‘unlashib borayotgan yangi yo‘nalish hisoblanadi. Kanadalik olim A.W. Bates oliy ta’lim muassasalarida raqamli o‘zgarishlarni amalga oshirishning sakkiz bosqichli modelini taklif qilgan, u O‘zbekiston sharoitida ham muvaffaqiyatli qo‘llanilishi mumkin.

Ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar va istiqbolli yo‘nalishlarning amaliy qo‘llanilishi bir necha bosqichda amalga oshirilishi zarur. Qisqa muddatli bosqichda (2026-2028) metodik modelni eksperimental tarzda oliy ta’lim muassasalarida sinovdan o‘tkazish, o‘qituvchilarni malaka oshirish va dastlabki milliy elektron platformalarni ishlab chiqish rejalashtiriladi. O‘rta muddatli bosqichda (2028-2030) model milliy standartga aylantirilishi, AI-asoslangan milliy ta’lim ekotizimi shakllantirilishi va o‘qituvchilar kompetentsiyasining sertifikatlash tizimi joriy etilishi mumkin. Uzoq muddatli bosqichda (2030-2035) esa to‘laqonli raqamli ta’lim ekotizimi, immersiv texnologiyalarning keng joriy etilishi va AI-agentlarning ta’lim jarayoniga integratsiyalashuvi kutilmoqda. Har bir bosqichda erishilgan natijalar muntazam baholanib, keyingi bosqichga o‘tish uchun zaruriy shart-sharoitlar ta’minlanishi kerak. Shu bilan birga, xalqaro hamkorlik masalalari ham muhim ahamiyat kasb etadi: Coursera, edX, Khan Academy va boshqa yetakchi platformalar bilan strategik sheriklik o‘rnatish, xorijiy universitetlar bilan qo‘shma onlayn dasturlar yaratish va o‘zbek talabalari uchun global bilimlar makonidan foydalanish imkoniyatini kengaytirish zarur. Ayniqsa, Buxoro Innovatsiyalar universiteti va boshqa yetakchi oliy ta’lim muassasalari bu jarayonning maydoniy laboratoriyalari bo‘lib xizmat qilishlari mumkin.

XULOSA

Olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, elektron platformalardan foydalanish bo‘yicha metodik tavsiyalar davlat organlari, oliy ta’lim muassasalari, o‘qituvchilar, talabalar va IT-mutaxassislar uchun manzilli tarzda ishlab chiqilishi, istiqbolli yo‘nalishlar esa milliy AI-platformalar, immersiv texnologiyalar, AI-agentlar, etika va uzluksiz ta’lim ekotizimini qamrab olishi zarur. Mazkur tavsiyalar va yo‘nalishlar uch bosqichli strategiya (qisqa, o‘rta va uzoq muddatli) asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston oliy ta’limida raqamli transformatsiyani samarali amalga oshirish uchun birinchidan, milliy pedagogik an’analarni xalqaro tajriba bilan uyg‘unlashtirgan holda o‘zbek tiliga moslashtirilgan AI-platformalarni rivojlantirish; ikkinchidan, o‘qituvchilarning raqamli-pedagogik kompetensiyasini sertifikatlash tizimini joriy etish; uchinchidan, xalqaro yetakchi platformalar bilan strategik hamkorlikni kengaytirish tavsiya etiladi. Bu esa "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasining ustuvor vazifalarini bajarishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash haqidagi PF-6079-son Farmoni.

2. Inoyatov U.I., Muslimov N.A. Raqamli ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021. – 286 b.

3. Lutfullayev M.H. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: "Turon-Iqbol", 2020. – 312 b.

4. Xodjaboev A.R. Mustaqil ta’limning pedagogik asoslari. – Toshkent: "Fan", 2019. – 240 b.

5. Nishonaliyev A.N., Rashidov X.F. Zamonaviy elektron ta’lim platformalari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022. – 208 b.

6. Bates A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. 2nd ed. – Vancouver: Tony Bates Associates Ltd., 2019. – 582 p.

7. Floridi L., Cowls J. A Unified Framework of Five Principles for AI in Society // Harvard Data Science Review. – 2019. – Vol. 1, No. 1. – P. 1–13.

8. Holmes W., Tuomi I. State of the Art and Practice in AI in Education // European Journal of Education. – 2022. – Vol. 57, No. 4. – P. 542–570.

9. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. – London: UCL IOE Press, 2018. – 200 p.

10. UNESCO. Guidance for generative AI in education and research. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 44 p.

TEKSTIL KORXONALARIDA RAQAMLI BOSHQARUV TIZIMLARI ASOSIDA ENERGIYA SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Hojimurodov Jasur Erkinovich

Doktorant, Buxoro davlat texnika universiteti,

e-mail: jasurbekhojimurodov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda tekstil korxonalarining ish rejimlarini raqamlashtirish orqali energiya samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda IoT sensorlari, SCADA, ERP tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi monitoring texnologiyalarining ishlab chiqarish samaradorligiga ta’siri o‘rganilgan. Shuningdek, real vaqt monitoringi va avtomatik boshqaruv tizimlari yordamida elektr energiyasi sarfini kamaytirish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Kalit so’zlar: tekstil sanoati, raqamlashtirish, energiya samaradorligi, IoT monitoring, avtomatik boshqaruv

Bugungi kunda tekstil sanoati yuqori energiya iste’mol qiluvchi ishlab chiqarish tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa yigirish, bo‘yash, quritish, to‘qish va pardozlash jarayonlarida elektr energiyasi hamda issiqlik resurslarining katta hajmda sarflanishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshirmoqda. Ko‘plab tekstil korxonalarida uskunalarning eskirgan boshqaruv tizimlari asosida ishlashi, texnologik parametrlarning doimiy nazorat qilinmasligi va energiya iste’molining real vaqt rejimida monitoring qilinmasligi energiya samaradorligining pasayishiga sabab bo‘lmoqda. Tekstil korxonalarida energiya yo‘qotishlarining asosiy sabablari uskunalarning noto‘g‘ri ish rejimida faoliyat yuritishi bilan bog‘liqdir. Amaliyotda ko‘plab elektr dvigatellari, kompressorlar, ventilyatsiya tizimlari va nasos qurilmalari

maksimal yuklama rejimida ishlaydi. Bunday holatda ishlab chiqarish hajmi kamaygan paytda ham uskunalar ortiqcha energiya sarf qiladi. Natijada elektr energiyasi yo‘qotishlari ortadi va korxonaning iqtisodiy samaradorligi pasayadi [Smith, 2020: 118]. Shuningdek, ishlab chiqarish liniyalarida temperatura, namlik, bosim va uskuna yuklamasi kabi texnologik parametrlarning doimiy nazorat qilinmasligi texnologik jarayonlarning optimal bo‘lmagan rejimda ishlashiga olib keladi. Bu esa mahsulot sifatining pasayishi, uskunalarning ortiqcha yuklanishi va ekspluatatsion xarajatlarning ortishiga sabab bo‘ladi [Kantardzic, 2019: 203].

Mazkur muammolarni bartaraf etishda raqamli monitoring tizimlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. IoT sensorlari yordamida ishlab chiqarish uskunalarining ish parametrlari real vaqt rejimida nazorat qilinadi va markaziy boshqaruv tizimiga uzatiladi. Ushbu ma’lumotlar asosida energiya iste’moli tahlil qilinadi hamda uskunalarning optimal ish rejimi aniqlanadi. SCADA va ERP tizimlari yordamida ishlab chiqarish jarayonlarini markazlashgan holda boshqarish imkoniyati yaratiladi. Mazkur tizimlar elektr energiyasi sarfi, uskuna yuklamasi va texnologik parametrlarni avtomatik nazorat qilish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi. Avtomatik boshqaruv tizimlari esa uskunalarning yuklama darajasiga mos ravishda ishlash rejimini o‘zgartiradi va ortiqcha energiya sarfini kamaytiradi [Monostori, 2018: 76].

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt asosidagi prognozlash texnologiyalaridan foydalanish ham tekstil sanoatida dolzarb yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. AI algoritmlari oldingi ishlab chiqarish ma’lumotlarini tahlil qilib, energiya iste’molini prognozlaydi, uskunalarning texnik holatini baholaydi va ehtimoliy nosozliklarni oldindan aniqlaydi. Natijada texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlari kamayadi hamda uskunalarning ishlash ishonchliligi oshadi [Lee, 2021: 54]. Shunday qilib, tekstil korxonalarida raqamli monitoring, avtomatik boshqaruv va sun’iy intellekt asosidagi tahlil tizimlarini joriy etish energiya samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hamda zamonaviy “aqlli ishlab chiqarish” tizimlarini rivojlantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda tekstil sanoati iqtisodiyotning eng muhim va yuqori energiya iste’mol qiluvchi tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa yigirish, to‘qish, bo‘yash, quritish va pardozlash jarayonlarida

katta hajmdagi elektr energiyasi hamda issiqlik resurslari sarflanadi. Ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi va mahsulot hajmining ortib borishi energiya resurslariga bo‘lgan talabning yanada oshishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bois tekstil korxonalarida energiya samaradorligini oshirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Tekstil sanoatida ishlab chiqarish samaradorligi ko‘p jihatdan texnologik jarayonlarning uzluksizligi va uskunalarning optimal ishlashiga bog‘liq hisoblanadi. Ishlab chiqarish parametrlarining noto‘g‘ri boshqarilishi mahsulot sifatining pasayishiga, uskunalarning ortiqcha yuklanishiga va ekspluatatsion xarajatlarning ortishiga olib keladi. Shu sababli ishlab chiqarish jarayonlarini real vaqt rejimida nazorat qilish va boshqarish zamonaviy sanoatning muhim talablaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda sanoat tarmoqlarida raqamlashtirish texnologiyalarini keng joriy etish energiya samaradorligini oshirishning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. IoT sensorlari, SCADA tizimlari, avtomatik boshqaruv platformalari va sun’iy intellekt asosidagi tahlil texnologiyalari yordamida ishlab chiqarish uskunalarining ish parametrlari doimiy monitoring qilinadi hamda optimal boshqaruv rejimi shakllantiriladi [Monostori, 2018: 11].

Tekstil korxonalarida texnologik uskunalarning doimiy nazorat qilinmasligi ortiqcha energiya sarfiga olib keladi. Shu sababli ishlab chiqarish tizimlarini raqamlashtirish, energiya iste’molini real vaqt rejimida monitoring qilish va avtomatik boshqaruv texnologiyalarini joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda energiya yo‘qotishlarini kamaytirishning muhim omili hisoblanadi.

Tekstil korxonalarida energiya samaradorligining pastligi ko‘plab texnologik va tashkiliy omillar bilan bog‘liq hisoblanadi. Ayniqsa ishlab chiqarish liniyalarida energiya resurslaridan samarasiz foydalanish korxonalarning iqtisodiy ko‘rsatkichlariga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Yigirish, to‘qish, bo‘yash va quritish jarayonlarida elektr energiyasi hamda issiqlik resurslarining katta hajmda sarflanishi energiya yo‘qotishlarining ortishiga olib keladi [Smith, 2020: 121]. Ko‘plab tekstil korxonalarida eskirgan boshqaruv tizimlaridan foydalanilishi ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. An’anaviy boshqaruv tizimlari texnologik parametrlarning o‘zgarishiga tezkor moslasha olmaydi hamda

energiya iste’molini avtomatik optimallashtirish imkoniyatiga ega emas. Natijada uskunalar ishlab chiqarish yuklamasidan qat’i nazar bir xil ish rejimida faoliyat yuritadi [Zhang, 2022: 88]. Noto‘g‘ri yuklama taqsimoti ham tekstil korxonalarida energiya yo‘qotishlarini keltirib chiqaruvchi muhim omillardan biridir. Ishlab chiqarish liniyalarida yuklamaning uskunalar o‘rtasida notekis taqsimlanishi ayrim qurilmalarning ortiqcha yuklanishiga, boshqalarining esa to‘liq quvvatda ishlamasligiga sabab bo‘ladi. Bu esa elektr energiyasi sarfining ortishiga va uskunalarning ekspluatatsion resursi kamayishiga olib keladi. Amaliyotda ko‘plab elektr motorlari doimiy maksimal rejimda ishlashi ham energiya samarasizligining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish hajmi kamaygan holatlarda ham motorlar yuqori quvvatda ishlashda davom etadi. Natijada ortiqcha elektr energiyasi sarfi yuzaga keladi hamda uskunalarning qizib ketishi va texnik eskirishi tezlashadi [Lee, 2021: 22]. Bundan tashqari, inson omili bilan bog‘liq xatolar ham energiya samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Operatorlar tomonidan texnologik parametrlarning noto‘g‘ri boshqarilishi, uskunalarning o‘z vaqtida nazorat qilinmasligi va energiya iste’moli monitoringining yetarli darajada olib borilmasligi ishlab chiqarish xarajatlarining ortishiga sabab bo‘ladi. Ayniqsa qo‘lda boshqaruv tizimlarida energiya sarfini aniq nazorat qilish imkoniyati cheklangan hisoblanadi. Ishlab chiqarish parametrlarining real vaqt rejimida monitoring qilinmasligi uskunalarning optimal bo‘lmagan rejimda ishlashiga sabab bo‘ladi. Natijada energiya resurslaridan foydalanish samaradorligi pasayadi, ishlab chiqarish tannarxi ortadi hamda uskunalarning ekspluatatsion ishonchliligi kamayadi. Shu sababli tekstil korxonalarida raqamli monitoring va avtomatik boshqaruv tizimlarini joriy etish energiya samaradorligini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tekstil korxonalarida energiya samaradorligini oshirishning zamonaviy usullaridan biri ishlab chiqarish jarayonlariga raqamlashtirish texnologiyalarini joriy etish hisoblanadi. Raqamli boshqaruv tizimlari yordamida texnologik uskunalarning ish parametrlari real vaqt rejimida monitoring qilinadi, tahlil qilinadi va avtomatik boshqariladi. Bu esa energiya resurslaridan oqilona foydalanish hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini beradi. Raqamlashtirilgan tekstil korxonalarining asosiy tarkibiy

qismlaridan biri IoT (Internet of Things) sensorlari hisoblanadi. Ushbu sensorlar elektr energiyasi sarfi, temperatura, namlik, motor yuklamasi, bosim va uskuna ish holati kabi parametrlarni uzluksiz o‘lchab boradi. Olingan ma’lumotlar markaziy boshqaruv tizimiga uzatiladi va ishlab chiqarish jarayonining joriy holati haqida tezkor axborot shakllantiriladi [Monostori, 2018: 12]. Smart hisoblagichlar yordamida korxonaning elektr energiyasi iste’moli doimiy monitoring qilinadi. Ushbu tizimlar ishlab chiqarish bo‘limlari bo‘yicha energiya sarfini alohida nazorat qilish imkonini beradi. Natijada energiya yo‘qotishlari aniqlanadi va resurslardan samarali foydalanish bo‘yicha boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition) tizimlari ishlab chiqarish jarayonlarini markazlashgan holda boshqarish imkonini yaratadi. Mazkur tizim sensorlardan olinadigan ma’lumotlarni qayta ishlaydi, grafik monitoringni amalga oshiradi hamda texnologik jarayonlarni masofadan boshqarishga xizmat qiladi. SCADA platformalari yordamida uskunalarning yuklama darajasi avtomatik nazorat qilinadi va optimal ish rejimi tanlanadi [Smith, 2020: 214].

ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlari esa ishlab chiqarish resurslarini kompleks boshqarish imkonini beradi. ERP platformalari energiya iste’moli, ishlab chiqarish hajmi, texnologik yuklama va uskunalarning ekspluatatsion holati bo‘yicha ma’lumotlarni yagona tizimda birlashtiradi. Bu esa korxona resurslarini samarali rejalashtirish va energiya xarajatlarini optimallashtirishga xizmat qiladi. Predictive maintenance texnologiyalari esa uskunalarning texnik holatini oldindan baholashga xizmat qiladi. Mazkur tizimlar vibratsiya, temperatura va motor yuklamasi kabi parametrlarni tahlil qilib, ehtimoliy nosozliklarni avvaldan aniqlaydi. Bu esa avariyaviy to‘xtashlarning oldini olish, texnik xizmat xarajatlarini kamaytirish va ishlab chiqarish uzluksizligini ta’minlash imkonini beradi. Uskunalarning yuklama rejimini real vaqt monitoringi asosida avtomatik boshqarish elektr energiyasi sarfini kamaytiradi. Shu sababli tekstil korxonalarida IoT, SCADA, ERP va sun’iy intellekt asosidagi raqamli boshqaruv texnologiyalarini joriy etish energiya samaradorligini oshirishning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari tekstil korxonalarida raqamlashtirish texnologiyalarini joriy etish energiya resurslaridan samarali foydalanishning muhim omillaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Aniqlanishicha, ishlab chiqarish uskunalarining ish parametrlarini real vaqt rejimida monitoring qilish texnologik jarayonlarni optimal boshqarish hamda energiya yo‘qotishlarini kamaytirish imkonini beradi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, IoT sensorlari, smart hisoblagichlar va SCADA tizimlari yordamida uskunalarning yuklama darajasini avtomatik nazorat qilish elektr energiyasi iste’molini sezilarli darajada kamaytiradi. Avtomatik boshqaruv tizimlari ishlab chiqarish hajmiga mos ravishda motorlar va texnologik qurilmalarning ish rejimini optimallashtirib, ortiqcha energiya sarfining oldini oladi. Shuningdek, ERP tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi tahlil texnologiyalaridan foydalanish ishlab chiqarish resurslarini samarali rejalashtirish hamda energiya iste’molini prognozlash imkonini beradi. Predictive maintenance texnologiyalari esa uskunalarning texnik holatini oldindan baholash orqali avariyaviy holatlar va ekspluatatsion xarajatlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, tekstil korxonalarida raqamli monitoring, avtomatik boshqaruv va sun’iy intellekt asosidagi boshqaruv tizimlarini joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, energiya tejamkorligini ta’minlash hamda zamonaviy “aqlli ishlab chiqarish” tizimlarini rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kantardzic M. Data Mining: Concepts, Models, Methods, and Algorithms. – New Jersey: Wiley-IEEE Press, 2019. – 672 p.
2. Lee J., Davari H., Singh J., Pandhare V. Industrial Artificial Intelligence for Industry 4.0-Based Manufacturing Systems // Manufacturing Letters. – 2021. – Vol. 18. – P. 20–23.
3. Monostori L. Cyber-physical Production Systems: Roots, Expectations and R&D Challenges // Procedia CIRP. – 2018. – Vol. 17. – P. 9–13.
4. Smith R. Energy Management Principles in Industrial Systems. – London: Elsevier, 2020. – 458 p.

5. Zhang Y., Tao F. Digital Twin Driven Smart Manufacturing. – Academic Press, 2022. – 390 p.

AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI VA RAQAMLASHTIRISH

Ro‘zimamatova Mehribon Otabekovna
Farg'ona Davlat Universiteti o’quvchisi
e-mail: isaqovotabek26@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamlashtirishning zamonaviy jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni yoritilgan. Unda raqamli texnologiyalarning ta’lim, tibbiyot, bank-moliya tizimi hamda davlat boshqaruvidagi ahamiyati haqida ma’lumot berilgan. Shuningdek, raqamlashtirishning afzalliklari, jumladan vaqtni tejash, ish samaradorligini oshirish va qulaylik yaratishi bayon etilgan. Bundan tashqari, kiberxavfsizlik, internet sifati va raqamli savodxonlik bilan bog‘liq muammolar ham ko‘rib chiqilgan. Tezisda kelajakda sun’iy intellekt va innovatsion texnologiyalar rivojlanishi natijasida raqamlashtirish jarayonining yanada kengayishi ta’kidlangan.

Kalit so'zlar: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamlashtirish, internet, sun’iy intellekt, elektron hukumat, raqamli texnologiyalar, kiberxavfsizlik, masofaviy ta’lim, elektron tijorat, innovatsion texnologiyalar, AKT, raqamli iqtisodiyot, tibbiyot, bank tizimi.

Hozirgi zamonaviy dunyoda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari insonlar hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda.Dunyo taraqqiyoti, iqtisodiyotning rivoji va bir so’z bilan aytganda,jamiyatning barcha sohalaridagi o’zgarishlar zamonaviy texnologiyalar bilan chambarchas bog’liqdir. XXI asr “raqamli texnologiyalar asri” deb ham atalishi bejiz emas. Chunki bugungi kunda deyarli barcha ishlar, ya’ni iqtisodiyot,ta’lim,tibbiyot hamda davlat boshqaruvi sohalaridagi va boshqa ishlar kompyuter,internet va mobil texnologiyalar yordamida amalga oshmoqda.

Raqamlashtirish-bu ma’lumotlarni elektron shaklga o’tkazish hamda turli xizmat va jarayonlarni zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etishdir. Raqamlashtirish tufayli insonlar o’z ishlarini tez, qulay va samarali bajarish imkoniyatiga ega bo’lmoqda. Ayniqsa, davlat boshqaruvi, tibbiyot, bank tizimi, ta’lim, savdo-sotiq va ishlab chiqarish sohalarida raqamli texnologiyalarning o’rni juda katta.

Bugungi kunda ko’plab davatlar singari O’zbekistonda ham AKT va raqamlashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Masofaviy ta’lim, onlayn to’lov tizimlari va elektron hukumat xizmatlari buning yaqqol misolidir. “Raqamli O‘zbekiston - 2030” dasturini ham bunga misol qilishimiz mumkin. Ushbu dastur orqali iqtisodiyotning turli tarmoqlarida zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish maqsad qilingan. Shu bilan birga, raqamlashtirish axborot xavfsizligini ta’minlash va kiberxavfsizlikni kuchaytirishni ham talab qiladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari-bu axborotni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash va uzatish bilan bog‘liq texnologiyalar majmuasi hisoblanadi. AKT tarkibiga kompyuterlar, internet, mobil aloqa vositalari, dasturiy ta’minot va boshqa texnik vositalar kiradi. Buni ham ayta olishimiz mumkinki, bugungi kunda AKT insonlarning kundalik hayotini ancha yengillashtirdi. Masalan, internet orqali dunyoning istalgan nuqtasi bilan tezkorlik bilan aloqa qilish mumkin. Elektron pochta, ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlar insonlar o‘rtasidagi muloqotni yanada rivojlantirdi.

Ta’lim tizimida ham AKTning ahamiyati juda katta. Hozirda ko‘plab o‘quv muassasalarida elektron darsliklar, onlayn kurslar va masofaviy ta’lim tizimlari joriy etilgan. Bu esa o‘quvchilarga bilim olish uchun keng imkoniyat yaratmoqda. Ayniqsa, 2019-yilda, ya’ni pandemiya davrida masofaviy ta’limning naqadar muhim ekanligi yaqqol namoyon bo‘ldi.

Tibbiyot sohasida ham raqamli texnologiyalar katta ahamiyat kasb etmoqda. Elektron tibbiy kartalar, onlayn maslahatlar va zamonaviy diagnostika uskunalari bemorlarga tez va sifatli xizmat ko‘rsatishga yordam bermoqda.

Bunga yana bir sohani misol qiladigan bo’lsak, bank va moliya tizimida esa elektron to‘lovlar, mobil banking va plastik kartalar orqali insonlar o‘z mablag‘larini

xavfsiz hamda qulay boshqarish imkoniga ega bo‘ldi. Hozirgi kunda ko‘pchilik kommunal to‘lovlar, xaridlar va pul o‘tkazmalarini internet orqali amalga oshirmoqda.

Raqamlashtirishning asosiy afzalliklaridan biri-vaqt tejalishidir. Avvallari biror hujjatni olish yoki xizmatdan foydalanish uchun uzoq navbatlarda turishga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, hozirda ko‘plab xizmatlarni internet orqali bajarish mumkin. Yana bir muhim afzallik-ish samaradorligining oshishidir. Korxona va tashkilotlarda elektron tizimlardan foydalanish hujjatlar bilan ishlashni tezlashtiradi va xatolar sonini kamaytiradi.Bu esa ishlab chiqarish hamda xizmat ko’rsatish sifatini yaxshilaydi. Shuningdek, ma’lumotlarni saqlash va qidirish ham ancha osonlashadi.

Raqamlashtirish iqtisodiyot rivojiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda deyishimiz mumkin. Masalan, zamonaviy texnologiyalar yordamida yangi ish o‘rinlari yaratilmoqda, elektron tijorat rivojlanmoqda va xalqaro hamkorlik kengaymoqda.

Respublikamizda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar doirasida raqamli texnologiyalar sohasida aholi uchun qo‘shimcha qulayliklar va shart-sharoitlar yaratildi, hamda telekommunikatsiya xizmatlari, shu jumladan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasini rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish bo‘yicha ustuvor vazifalar belgilab berildi. Shu bilan birga, ushbu vazifalarni amalga oshirish doirasida davlat organlari va tashkilotlari faoliyatiga raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, aholining zamonaviy telekommunikatsiya xizmatlaridan barcha hududlarda to‘liq foydalanish imkoniyatini ta’minlash, shuningdek, bino va inshootlarni loyihalashtirish jarayonida telekommunikatsiya infratuzilmasining inobatga olinishi kabi muhim ishlarni muvofiqlashtirish zarurati yuzaga kelmoqda. Davlat boshqaruvida ham elektron hukumat tizimi muhim ahamiyatga ega. Fuqarolar ko‘plab davlat xizmatlaridan onlayn foydalanishi mumkin bo’lmoqda, bu esa korrupsiyaning kamayishiga va ochiqlikning oshishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, kelajakda “aqlli shaharlar” soni ko‘payadi. Bunday shaharlarda transport, xavfsizlik, elektr energiyasi va boshqa tizimlar zamonaviy texnologiyalar yordamida boshqariladi. Bu esa insonlar uchun yanada qulay va xavfsiz hayot yaratadi.

Raqamlashtirish jarayoni jamiyat rivojiga katta foyda keltirayotgan bo‘lsa-da, u bilan bog‘liq ayrim muammolar ham yo’q emas. Eng asosiy muammolardan biri-kiberxavfsizlik masalasidir. Internet va elektron tizimlardan foydalanish jarayonida shaxsiy ma’lumotlarning o‘g‘irlanishi, virusli hujumlar va turli firibgarlik holatlari yuz berishi mumkin. Shu sababli axborot xavfsizligini ta’minlash muhim vazifa hisoblanadi.

Yana bir muammo-internet va texnologiyalarning barcha hududlarda bir xil rivojlanmaganidir. Ayrim chekka hududlarda internet tezligi past yoki umuman mavjud emas. Bu esa aholining raqamli xizmatlardan to‘liq foydalanishiga to‘sqinlik qiladi. Lekin shunga qaramasdan davlatimiz ayrim chekka hududlarga internet bilan bog’liq muammolarni bilgan holda o’sha hududlardagi bunday muammolarni samarali yo’l bilan yo’q qilishga harakat qilmoqda.

Shuningdek, ayrim insonlarning kompyuter savodxonligi yetarli darajada emas. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni bilmaslik raqamlashtirish jarayonining samaradorligini kamaytiradi. Ayniqsa, yoshi katta insonlar uchun yangi texnologiyalarga moslashish qiyin bo‘lishi mumkin.

Raqamlashtirish ish o‘rinlariga ham ta’sir ko‘rsatadi deya olishimiz mumkin. Ba’zi oddiy kasblar avtomatlashtirilishi natijasida ayrim insonlar ishini yo‘qotishi mumkin. Shu sababli yangi kasblarni o‘rganish va malaka oshirish zarur bo‘ladi. Bundan tashqari, texnik nosozliklar ham muammo tug‘diradi. Elektr energiyasi yoki internetdagi uzilishlar elektron tizimlarning ishlashiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ham, raqamlashtirish bilan bog‘liq muammolarni hal qilish uchun kiberxavfsizlikni kuchaytirish, internet sifatini yaxshilash va aholining raqamli savodxonligini oshirish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamlashtirish bugungi kunda jamiyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar insonlar hayotini yengillashtirib, vaqtni tejash, ish samaradorligini oshirish hamda turli xizmatlardan qulay foydalanish imkoniyatini yaratmoqda. Ta’lim, tibbiyot, bank tizimi, ishlab chiqarish va davlat boshqaruvi kabi ko‘plab sohalarda raqamli texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda.

Raqamlashtirishning afzalliklari bilan bir qatorda ayrim muammolari ham mavjud. Kiberxavfsizlik, internet sifati va aholining raqamli savodxonligini oshirish kabi masalalar dolzarb hisoblanadi. Bunday muammolarni biroz vaqt davomida insonlarni malakalarini oshirgan holatda bartaraf qilish mumkin. Shunga qaramasdan , zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi jamiyat va iqtisodiyot taraqqiyotiga katta hissa qo‘shmoqda.

Kelajakda raqamlashtirish jarayoni yanada rivojlanib, inson hayotining barcha sohalariga chuqur kirib boradi. Sun’iy intellekt, robototexnika, “aqlli” texnologiyalar va avtomatlashtirilgan tizimlar kundalik hayotning ajralmas qismiga aylanishi kutilmoqda. Masalan, ishlab chiqarish korxonalarida robotlar inson mehnatini yengillashtiradi, tibbiyotda esa zamonaviy texnologiyalar yordamida kasalliklarni tez va aniq aniqlash imkoniyati kengayadi. Shu sababli har bir inson zamonaviy texnologiyalarni o‘rganishi, raqamli savodxonligini oshirishi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan to‘g‘ri foydalanishni bilishi muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qosimov S. S. Kompyuter texnologiyalari va informatika. Toshkent, 2019.
2. Abduqodirov A. A. Axborot texnologiyalari asoslari. Toshkent: O'qituvchi, 2020.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari.
4. Informatika va axborot texnologiyalari bo'yicha o'quv qo'llanmalar.
5. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid ilmiy maqolalar va jurnallar.

RAQAMLI IQTISODIYOTGA O'TISH JARAYONIDAGI MAVJUD INFRATUZILMA VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Karimova Latofat Sadullayevna

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti PhD, katta o‘qituvchisi.

latofatkarimova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezis O'zbekistonning raqamli iqtisodiyotini rivojlantirish tendensiyalari va bu jarayondagi asosiy o'zgarishlarni tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotda raqamli iqtisodiyotning nazariy jihatlari, global va milliy miqyosdagi rivojlanish tendensiyalari, shuningdek, O'zbekistonda raqamli texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy va ijtimoiy samaralari ko'rib chiqilgan. Raqamli infratuzilma, elektron tijorat, fintech, innovatsion texnologiyalar, kadrlar tayyorlash va kiberxavfsizlik masalalari alohida o'rganilgan. Tahlil natijalariga ko'ra, O'zbekiston 2023-2024-yillarda raqamli iqtisodiyot sohasida barqaror o'sishni namoyish etmoqda va kelajakda global raqobatbardoshlikni oshirish uchun raqamli texnologiyalarning rolini yanada kuchaytirish imkoniyatlari mavjud.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, raqamli transformatsiya, elektron hukumat, elektron tijorat, fintech, innovatsiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli infratuzilma, kiberxavfsizlik, sun'iy intellekt, blokcheyn, kadrlar tayyorlash, O'zbekiston.

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish so'nggi yillarda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida ajralib turadi. Mamlakatda raqamli texnologiyalarni qo'llash, turli sohalarda samaradorlikni oshirish, innovatsiyalarni jadallashtirish va barqaror o'sishni ta'minlash maqsadida katta loyihalar amalga oshirilmoqda.

Raqamli iqtisodiyot — axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, yangi yechimlar orqali iqtisodiy jarayonlarni boshqarish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish tizimlarini takomillashtirish, ma'lumotlarni qayta ishlash va ulardan samarali foydalanishni qamrab olgan murakkab tizim hisoblanadi. 2020-yilda "Raqamli iqtisodiyot"ni rivojlantirish bo'yicha davlat dasturi tasdiqlandi va shundan so'ng bir qator raqamli transformatsiya loyihalari yo'lga qo'yildi.

Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish O'zbekistonda faqat davlat emas, balki xususiy biznes tomonidan ham faol qo'llab-quvvatlanmoqda. Internet-aloqalarining kengayishi, mobil qurilmalarning tez tarqalishi, onlayn savdo va xizmat ko'rsatish platformalarining rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotida yangi istiqbollar ochmoqda.

Shunga qaramay, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, internet tezligi va ma'lumotlar xavfsizligi masalalari hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Ilmiy manbalarda raqamli iqtisodiyotning global rivojlanishi va milliy iqtisodiyatlarga ta'siri keng tadqiq qilingan. Rob Bogosianning "Digital Economy in the Age of Disruption" asarida raqamli texnologiyalarning ishlab chiqarish, moliya, savdo va ta'lim sohalariga ta'siri o'rganilgan. Muallif texnologiyalarning jadal rivojlanishi, biznesning raqamli transformatsiyasi va internet aloqalarining kuchayishini bu sohaning o'sishini rag'batlantiruvchi asosiy omillar sifatida ko'rsatgan.

K.M. Seitniyazov o'z tadqiqotida raqamli texnologiyalarni milliy iqtisodiyatga integratsiya qilishning ijobiy tomonlari va to'siqlarini tahlil etgan. B.Sh. Xalikov esa elektron tijorat, fintech va mobil to'lov tizimlari kabi yo'nalishlarni ko'rib chiqqan hamda ularning iqtisodiy o'sish va yangi ish o'rinlarini yaratishdagi rolini ta'kidlagan. Xalqaro miqyosda "OECD Digital Economy Outlook" (2020) hisobotida raqamli iqtisodiyotning istiqboli, raqamli inklyuziya va innovatsiyalar muhim masala sifatida yoritilgan.

M.A. Nikitenkova axborot iqtisodiyotini axborot va bilimlarning ahamiyatining ortishi, YaIMda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ulushining ko'payishi bilan tavsiflanadigan ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishining bosqichi deb ta'riflagan.

Raqamli iqtisodiyotga bo'lgan qiziqish jamiyat va iqtisodiyotda ro'y bergan katta o'zgarishlar tufayli keskin oshdi. Zamonaviy texnologiyalar va platformalar mijozlar, hamkorlar va davlat tashkilotlari bilan bevosita muloqotni kamaytirish orqali korxonalar va jismoniy shaxslarga xarajatlarni qisqartirishga, o'zaro aloqalarni esa tezlashtirishga yordam berdi. Natijada tarmoq resurslariga asoslangan raqamli iqtisodiyot shakllandi.

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish tendensiyalari quyidagi asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi:

1. **Raqamli infratuzilmani mustahkamlash.** Mamlakatda internet tarmoqlarining kengayishi, yuqori tezlikda kirish imkoniyatlarini ta'minlash va telekommunikatsiya sohasida innovatsion yechimlarni joriy etish raqamli

iqtisodiyotning asosiy tayanchlarini tashkil etadi. "Elektron hukumat" tizimi va davlat xizmatlarini raqamlashtirish bu sohaning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

2. **Raqamli biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish.** O'zbekistonlik tadbirkorlar yangi texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash va internet savdosini kengaytirishga katta e'tibor bermoqda. E-tijorat, ayniqsa COVID-19 pandemiyasi davrida kuchaygan tendensiyalar bilan yanada o'sdi.

3. **Innovatsiyalar va texnologik taraqqiyot.** Sun'iy intellekt, blokcheyn, katta ma'lumotlar (Big Data) kabi sohalarda O'zbekiston o'z salohiyatini kengaytirmoqda. Texnologik startaplar va IT korxonalarini qo'llab-quvvatlash dasturlari nafaqat raqamli iqtisodiyotga, balki yangi ish o'rinlari yaratishga ham xizmat qilmoqda.

4. **Malakali kadrlar tayyorlash.** Raqamli iqtisodiyot IT sohasidagi mutaxassislar, dasturchilar va raqamli marketing bo'yicha ekspertlarga bo'lgan talabni oshirmoqda. Ta'lim tizimida yangi texnologiyalarni o'rgatish, raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli dasturlar amalga oshirilmoqda.

5. **Kiberxavfsizlik va ma'lumotlarni himoya qilish.** Raqamli iqtisodiyotning o'sishi bilan birga kiberxavfsizlik muammolari ham jiddiylashmoqda. Hukumat tomonidan kiberxavfsizlikni ta'minlashga yo'naltirilgan dasturlar ishlab chiqilmoqda.

Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, tezkor internet foydalanuvchilarining 10 foizga ko'payishi yillik YaIMni 0,4 dan 1,4 foizgacha oshirishi mumkin. Raqamli iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi har yili taxminan 20 foizga o'sadi (rivojlangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich 7 foiz atrofida), bu uning ahamiyatini ko'rsatuvchi muhim belgidir.

XULOSA

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi bugungi kunda global iqtisodiyotning ajralmas qismiga aylangan. Ma'lumotlar va axborot texnologiyalarining tarmoqlanishi, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va raqamli infrastrukturani rivojlantirish orqali iqtisodiyotning turli sohalarida yangi imkoniyatlar va samaradorlikka erishish mumkin. Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyotning taraqqiyoti mamlakatlar o'rtasidagi raqobatni kuchaytiradi va yangi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni keltirib chiqaradi.

O'zbekiston raqamli iqtisodiyotga o'tish jarayonida 2023-2024-yillarda yangi texnologiyalarni joriy etish, innovatsion biznes modellarini shakllantirish, raqamli infratuzilmani kengaytirish va elektron tijoratni rivojlantirish kabi yo'nalishlar faol rivojlanmoqda. Raqamli iqtisodiyot davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan bo'lib, mamlakatning barqaror o'sishiga xizmat qilmoqda.

"Elektron hukumat" tizimining kengayishi, sun'iy intellekt (AI), blokcheyn va ma'lumotlarni tahlil qilish kabi zamonaviy yechimlarni iqtisodiyotning turli tarmoqlariga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, raqamli biznes va elektron tijoratning o'sishi, yoshlarni IT sohasiga jalb qilish va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan dasturlar mamlakatning raqamli iqtisodiyoti kelajagi uchun qulay sharoitlar yaratmoqda.

Umuman olganda, O'zbekiston raqamli iqtisodiyoti barqaror o'sish sur'atini namoyish etmoqda va kelajakda iqtisodiy taraqqiyot hamda global miqyosda raqobatbardoshlikni oshirish uchun raqamli texnologiyalarning ahamiyatini yanada oshirish imkoniyatini beradi. Bu maqsadlarga erishish uchun davlat va xususiy sektorning hamkorligi, raqamli infratuzilmani mustahkamlash, axborot xavfsizligini ta'minlash va aholi orasida raqamli savodxonlikni oshirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rob Bogosian "Digital Economy in the Age of Disruption", Global Economic Forum, 2020.

2. Seitniyazov K.M. Raqamli texnologiyalarni milliy iqtisodiyotga integratsiya qilish. Iqtisodiyot va jamiyat, (11-2 (102)), 2023, b. 689-694.

3. Xalikov B.Sh. Raqamli iqtisodiyot sharoitida raqamli boshqaruv texnologiyalarni rivojlanish tendensiyalari, 2023 yil, b. 2-3.

4. OECD (2020). Digital Economy Outlook. OECD, p. 150-175.

5. Akhmedov B., Yakubov M., & Akhmedjonov D. Methods of teaching to information technologies. Central Asian journal of education and computer sciences (cajecs), 1(2), 2022, 57-60.

6. "Digital Economy and Development: The Role of ICT in Transforming Economies", World Bank, 2021.

7. Nikitenkova M.A. Informatsionnaya struktura SShA: gosudarstvo i rynok. Moskva: Academia, 2009. 304 s.

AXLOQIY TARBIYA SAMARADORLIGINI BAHOLASH MEZONLARI VA DIAGNOSTIK INSTRUMENTARIY

Tojiboyeva Shaxnozaxon Xoshimjon qizi

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada axloqiy tarbiya samaradorligini baholash mezonlari va diagnostik instrumentariy ishlab chiqilishi ilmiy asoslangan. Beshta mezon (axloqiy bilim, axloqiy his-tuyg‘u, axloqiy iroda, axloqiy xulq-atvor, axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish) va ularning diagnostik vositalari taqdim etilgan. Instrumentning ishonchliligi (Kronbax alfa 0,84–0,92) va validligi (W=0,86, r=0,72, KMO=0,88) ilmiy tasdiqlangan. Buxoro viloyatidagi 5 ta maktabda 220 nafar o‘quvchi ishtirokida o‘tkazilgan tajriba oldi diagnostikasi natijalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: diagnostik instrumentariy, axloqiy kompetensiya, baholash mezonlari, Kronbax alfa, validlik, axloqiy bilim, axloqiy xulq-atvor, refleksiya, tajriba-sinov, statistik tahlil.

Axloqiy tarbiya samaradorligini ob’ektiv baholash zamonaviy pedagogika fanining eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. An‘anaviy yondashuvda axloqiy tarbiya samaradorligi asosan kuzatish va sub’ektiv baho orqali o‘lchangan, bu esa natijalarning ishonchliligini pasaytirgan. T.Likona ta’kidlashicha, axloqiy tarbiyaning samaradorligini baholash uchun nafaqat bilim darajasini, balki his-tuyg‘u, iroda va amaliy xulq-atvorni ham o‘lchash zarur [1]. M.Berkovic dalilga asoslangan xarakter tarbiyasi (evidence-based character education) konsepsiyasida standardlashtirilgan diagnostik instrumentariy yaratish zarurligini asoslab, axloqiy tarbiya dasturlarining samaradorligi faqat qat’iy empirik tadqiqotlar orqali isbotlanishi mumkinligini ko‘rsatgan [2]. L.Kolberg axloqiy fikrlash darajasini aniqlash uchun standartlashtirilgan diagnostik vositalar zarur va bu vositalar turli yoshdagi o‘quvchilar uchun moslashtirilishi lozimligini ta’kidlagan [3]. Ushbu maqola axloqiy tarbiya

samaradorligini baholashning beshta mezonli diagnostik instrumentariyni ishlab chiqish va uning ishonchlilik hamda validligini ilmiy asoslashga qaratilgan.

Diagnostik instrumentariy beshta asosiy mezonni qamrab oladi. Birinchi mezon – axloqiy bilim – L.Kolberg va T.Likonaning nazariy yondashuvlariga asoslanib, to‘rtta komponentni baholaydi: axloqiy tushunchalar (adolat, halollik, insonparvarlik kabi kategoriyalarni bilish), axloqiy tamoyillar (universal axloqiy qoidalarni anglash), axloqiy normalar (ijtimoiy xulq-atvor qoidalarini bilish) va tarixiy manbalar bilimi (Forobiy, Ibn Sino, Navoiy kabi mutafakkirlarning axloqiy g‘oyalarini bilish) [4]. Ikkinchi mezon – axloqiy his-tuyg‘u – D.Goleman va N.Noddins nazariyalariga asoslanib, beshta komponentni o‘lchaydi: vijdon (ichki axloqiy nazorat), empatiya (boshqalarning holatini his qilish), axloqiy sezgirlik (axloqiy vaziyatlarni sezish), o‘zini hurmat qilish va boshqalarni hurmat etish. Uchinchi mezon – axloqiy iroda – M.Berkovic va Navoiy yondashuvlariga asoslanib, maqsadga intilish, vasvasaga qarshilik, qiyinchiliklarni yengish va sabr-toqatni baholaydi [5].

To‘rtinchi mezon – axloqiy xulq-atvor – Arastu va T.Likona nazariyalariga asoslanib, amaliy harakatlar, munosabatlar sifati, intizom va ijtimoiy mas’uliyatni o‘lchaydi. Arastu ta‘kidlaganidek, fazilatli bo‘lish uchun fazilatli ishlarni takroran bajarish zarur – bu mezon axloqiy bilim va his-tuyg‘ularning amaliy harakatga aylanish darajasini baholaydi. Beshinchi mezon – axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish – D.Narvaez va Ibn Sino yondashuvlariga asoslanib, refleksiya (o‘z xulq-atvorini axloqiy jihatdan tahlil qilish), o‘z xulqini tuzatish, axloqiy o‘sishni rejalashtirish va o‘z-o‘zini baholashni o‘lchaydi [6]. Bu mezon eng yuqori ishonchlilikka ega (α=0,92) va axloqiy rivojlanishning eng yuksak darajasini ifodalaydi. Har bir mezon 5 ballik Likert shkalasida baholanadi va umumiy axloqiy kompetensiya indeksi beshta mezon o‘rtachasi sifatida hisoblanadi.

Instrumentning ishonchliligi L.Kronbax alfa koeffitsienti asosida tekshirildi. Barcha beshta mezon bo‘yicha alfa qiymatlari 0,84–0,92 oraliqda – yuqori ishonchlilik: axloqiy bilim α=0,84, axloqiy his-tuyg‘u α=0,88, axloqiy iroda α=0,86, axloqiy xulq-atvor α=0,90 va axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish α=0,92 [7]. Validlik uchta usul orqali tasdiqlandi: mazmun validligi – 15 nafar ekspert (pedagog-psixologlar va tajribali

o‘qituvchilar) tomonidan baholangan, ekspert kelishuv koeffitsienti W=0,86; kriteriy validligi – instrumentariy natijalari va o‘qituvchilarning mustaqil bahosi o‘rtasida r=0,72 (p<0,001); konstrukt validligi – KMO=0,88, Bartlett testi p<0,001, 5 faktor umumiy dispersiyaning 72,4 foizini tushuntiradi. Bu ko‘rsatkichlar instrumentning ilmiy jihatdan ishonchli va valid ekanligini to‘liq tasdiqlaydi.

Diagnostik instrumentariy miqdoriy va sifat usullarini birlashtiradi. Miqdoriy usullar: standartlashtirilgan anketa (beshta mezon bo‘yicha 21 ta savol), situatsion test (10 ta axloqiy vaziyat tahlili), o‘qituvchi bahosi va ota-ona bahosi [8]. Sifat usullar: pedagogik kuzatish (o‘quvchilarning dars va darsdan tashqari xulq-atvorini 4 hafta davomida kuzatish), yarim tuzilmali intervyu (20 nafar o‘quvchi bilan individual suhbat), fokus-guruh (har bir sinfdan 8 nafar o‘quvchi bilan muhokama) va refleksiv kundalik tahlili (o‘quvchilarning o‘z xulq-atvorini tahlil qilgan yozuvlari). Tajriba-sinov D.Kempbell va J.Stenlining kvazieksperimental dizayni asosida tashkil etilgan: TG=110 va NG=110, 7–9-sinf, 5 maktab, 1 o‘quv yili, 4 bosqichli diagnostika (sentyabr, dekabr, mart, may). Ma’lumotlar SPSS 28 da qayta ishlangan.

Buxoro viloyatidagi 5 ta maktabda o‘tkazilgan tajriba oldi diagnostikasi TG va NG o‘quvchilarning teng boshlang‘ich holatda ekanligini isbotladi. Umumiy o‘rtacha TG da 2,54, NG da 2,57 (barcha p>0,05). Mezonlar bo‘yicha: axloqiy bilim TG 3,44, NG 3,40 (eng yuqori – o‘quvchilar nazariy jihatdan biladi); axloqiy his-tuyg‘u TG 2,84, NG 2,88; axloqiy iroda TG 2,22, NG 2,26; axloqiy xulq-atvor TG 2,16, NG 2,20 (past); axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish TG 2,06, NG 2,10 (eng past). Bilim va xulq-atvor o‘rtasida zaif korrelyatsiya (r=0,38; p<0,01) – bilim-xulq uzilishi tasdiqlangan [9]. His-tuyg‘u va xulq-atvor o‘rtasida eng kuchli korrelyatsiya (r=0,72; p<0,001) – his-tuyg‘u xulq-atvorning eng kuchli motivatori. O‘z-o‘zini boshqarish va barcha mezonlar o‘rtasida eng kuchli bog‘liqlik (r=0,62–0,76). O‘quvchilar uchta daraja bo‘yicha taqsimlandi: past (1,0–2,4 ball) 36–38 foiz, o‘rta (2,5–3,4) 46–48 foiz va yuqori (3,5–5,0) faqat 15,4 foiz.

Regressiya tahlili axloqiy kompetensiyaga ta’sir etuvchi eng muhim omillarni aniqladi (R^2=0,64; p<0,001): o‘qituvchi kompetensiyasi eng kuchli omil (β=0,32) – maxsus tayyorgarlikka ega o‘qituvchilar sinflarida ko‘rsatkichlar 28–36 foizga yuqori;

oilaviy muhit (β=0,26); tarixiy manbalardan foydalanish (β=0,20); tengdoshlar muhiti (β=0,16) [10]. 8-sinf o‘quvchilarida axloqiy kompetensiya eng past (2,34 ball – o‘smirlik inqirozi), qiz o‘quvchilar o‘g‘illarga nisbatan yuqori (2,72 vs 2,28; t=3,6; p<0,001). Maktablararo farq ham sezilarli: eng yuqori 1-maktab (2,78), eng past 4-maktab (2,22) – tashkiliy sharoitlar va o‘qituvchi kompetensiyasi ta’siri.

Sinf darajalari bo‘yicha tahlil muhim farqlarni aniqladi. 7-sinf o‘quvchilarida umumiy axloqiy kompetensiya 2,68 ball, 8-sinfda 2,34 ball (eng past – o‘smirlik inqirozi ta’siri) va 9-sinfda 2,52 ball (qisman tiklangan). ANOVA tahlili sinf darajalari o‘rtasidagi farqning statistik ahamiyatliligini tasdiqladi (F=6,8; p<0,01). 8-sinf o‘quvchilarida axloqiy iroda (1,92 ball) va o‘z-o‘zini boshqarish (1,86 ball) eng past – bu davrda tengdoshlar ta’siri kuchayadi, ota-ona nazorati zaiflaidi va mustaqillik hissi ortadi. Jinsiy farqlar ham sezilarli: qiz o‘quvchilarning axloqiy his-tuyg‘u darajasi (3,18 ball) o‘g‘il o‘quvchilarga (2,54 ball) nisbatan 0,64 ball yuqori. Axloqiy xulq-atvor: qizlar 2,42 ball, o‘g‘illar 1,94 ball. O‘g‘il o‘quvchilarda intizom buzilishi 2,4 barobar, kiberbulling 3,2 barobar va jismoniy to‘qnashuvlar 4,8 barobar ko‘p. Bu farqlar axloqiy tarbiya metodikasining sinf va jins xususiyatlarini hisobga olgan differensiallashtirilgan yondashuvini talab etadi.

Mezonlar o‘rtasidagi korrelyatsion tahlil instrumentariyning ichki izchilligini va mezonlarning o‘zaro bog‘liqligini isbotladi. Axloqiy bilim va axloqiy his-tuyg‘u o‘rtasida o‘rta korrelyatsiya (r=0,54; p<0,001) – bilim his-tuyg‘u uchun asos, biroq bilim avtomatik ravishda his-tuyg‘u shakllantirishni ta’minlamaydi. Axloqiy iroda va axloqiy xulq-atvor o‘rtasida kuchli korrelyatsiya (r=0,68; p<0,001) – iroda bilim va his-tuyg‘uni amaliy harakatga aylantiruvchi ko‘prik. Axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish va barcha boshqa mezonlar o‘rtasida eng kuchli bog‘liqlik (r=0,62–0,76) – o‘z-o‘zini boshqarish eng yuqori darajadagi axloqiy kompetensiya ko‘rsatkichi. Bu korrelyatsiya natijalar beshta mezonning o‘zaro bog‘liq yaxlit tizim sifatida ishlashini va axloqiy kompetensiyani faqat bitta mezon orqali baholash yetarli emasligini isbotlaydi.

Diagnostik instrumentariyning amaliy qo‘llanilish jarayoni to‘rtta bosqichda tashkil etilgan. Birinchi bosqich – tajriba oldi diagnostikasi (sentyabr) – TG va NG o‘quvchilarning boshlang‘ich holatini aniqlash va ikki guruhning tengligini tasdiqlash.

Ikkinchi bosqich – birinchi oraliq diagnostika (dekabr) – tarixiy-ma’rifiy va emotsional komponentlarning ta’sirini baholash. Uchinchi bosqich – ikkinchi oraliq diagnostika (mart) – to‘liq modelning ta’sirini baholash. To‘rtinchi bosqich – tajriba so‘ng diagnostikasi (may) – yakuniy natijalarni aniqlash. Har bir bosqichda beshta mezonning barchasi bo‘yicha diagnostika o‘tkazilgan va Student t-mezoni, Cohen d effekt hajmi, ANOVA, korrelyatsiya va regressiya tahlillari amalga oshirilgan. Bu to‘rtta bosqichli yondashuv modelning ta’sir dinamikasini kuzatish va har bir komponentning alohida hissasini aniqlash imkonini berdi.

Diagnostik instrumentariyning O‘zbekiston kontekstiga moslashtirilgan xususiyatlari alohida e’tibor qaratildi. Birinchidan, tarixiy manbalar bilimi alohida komponent sifatida kiritilgan – Forobiy, Ibn Sino, Navoiy va boshqa mutafakkirlarning axloqiy g‘oyalarini bilish darajasi axloqiy bilim mezonining ajralmas qismi. Ikkinchidan, mahalla va oilaviy muhit ta’siri diagnostikada hisobga olingan – o‘quvchining axloqiy rivojlanishi oilaviy muhit va mahalla tizimi kontekstida baholanadi. Uchinchidan, raqamli muhitdagi axloqiy xulq-atvor alohida ko‘rsatkich sifatida kiritilgan – internet va ijtimoiy tarmoqlarda axloqiy normalarning buzilish darajasi baholanadi. To‘rtinchidan, an’anaviy ustoz-shogird munosabati mezonlarga ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida tahlil qilingan. Beshinchidan, axloqiy tarbiyada jinsiy va sinf farqlari O‘zbekiston kontekstiga mos tarzda hisobga olingan.

Namuna hajmining yetarliligini ta’minlash uchun G*Power dasturi yordamida oldindan hisob-kitob o‘tkazilgan. O‘rta effekt hajmi (d=0,5), statistik quvvat 0,80 va ahamiyatlilik darajasi 0,05 uchun har bir guruhda kamida 64 nafar o‘quvchi yetarli ekanligi aniqlangan. Tadqiqotda har bir guruhda 110 nafar o‘quvchi ishtirok etganligi namunaning yetarli ekanligini ta’minlaydi. Axloqiy tamoyillarga to‘liq rioya qilingan: barcha ishtirokchilarning yozma roziligi olingan, 18 yoshdan kichik o‘quvchilar uchun ota-onalar roziligi ta’minlangan va shaxsiy ma’lumotlar konfidensial saqlanadi. Statistik tahlil usullari tadqiqot maqsadlariga mos tanlangan: tavsifiy statistika barcha mezonlar umumiy ko‘rsatkichlarini taqdim etish uchun, Student t-mezoni TG va NG farqini tekshirish uchun, Cohen d effekt hajmi amaliy ahamiyatni baholash uchun, ANOVA sinf va maktablararo farqlarni tahlil qilish uchun, Pirson korrelyatsiyasi

mezonlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun va ko‘p o‘lchamli regressiya axloqiy kompetensiyaga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash uchun qo‘llanilgan.

XULOSA

Ishlab chiqilgan beshta mezonli (axloqiy bilim α=0,84, axloqiy his-tuyg‘u α=0,88, axloqiy iroda α=0,86, axloqiy xulq-atvor α=0,90, axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish α=0,92) diagnostik instrumentariy axloqiy kompetensiyani ob’ektiv, ishonchli va valid tarzda baholash imkonini beradi. Validlik (W=0,86, r=0,72, KMO=0,88) ilmiy tasdiqlangan. Tajriba oldi diagnostikasi TG va NG teng holatda ekanligini isbotladi (2,54/2,57, p>0,05). Eng past: o‘z-o‘zini boshqarish (2,06–2,10) va xulq-atvor (2,16–2,20). Bilim-xulq uzilishi tasdiqlangan (r=0,38), his-tuyg‘u xulq-atvorning eng kuchli motivatori (r=0,72). Past daraja 36–38 foiz, yuqori faqat 15,4 foiz. Regressiya: o‘qituvchi β=0,32, oila β=0,26, tarixiy manbalar β=0,20 (R^2=0,64). Instrumentariy “Axloqiy meros – zamonaviy shaxs” innovatsion modelining samaradorligini empirik tarzda baholash uchun ishonchli vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Lickona T. Educating for Character. – New York: Bantam, 1991. – 478 p.

2. Berkowitz M.W. The Science of Character Education. – Stanford: Hoover Press, 2002. – P. 43–82.

3. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1981. – 441 p.

4. Hasanboyev J.H. O‘zbekistonda pedagogik fikrlar tarixi. – Toshkent: Fan, 2019. – 324 b.

5. Narvaez D. Integrative Ethical Education // Handbook of Moral Development. – Mahwah: Erlbaum, 2006. – P. 703–732.

6. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.

7. Cronbach L.J. Coefficient Alpha and Internal Structure of Tests // Psychometrika. – 1951. – Vol. 16. – P. 297–334.

8. Campbell D.T., Stanley J.C. Experimental and Quasi-Experimental Designs. – Boston: Houghton Mifflin, 1963. – 84 p.

9. Qodirov B.R. Axloqiy tarbiya nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: O‘qituvchi, 2022. – 248 b.

10. Cohen J. Statistical Power Analysis. – 2nd ed. – New York: Routledge, 1988. – 567 p.

INNOVATSION MODELNING TAJRIBA-SINOV NATIJALARI VA AXLOQIY TARBIYA SAMARADORLIGINI OSHIRISH TAHLILI

Tojiboyeva Shaxnozaxon Xoshimjon qizi

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada “Axloqiy meros – zamonaviy shaxs” innovatsion modelining Buxoro viloyatidagi 5 ta maktabda o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalari tahlil qilingan. TG (110 nafar) da umumiy axloqiy kompetensiya 2,54 dan 3,94 ga oshgan (+35,0 foiz), NG da +3,7 foiz. Barcha mezonlarda Cohen d=1,24–1,52 (katta effekt). Axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish +45,0 foiz, xulq-atvor +40,5 foiz. Intizomiy muammolar −44,1 foiz. Past daraja 38,2→8,2 foiz, yuqori 15,4→54,5 foiz. O‘qituvchilarning 94 foizi modelni yuqori baholagan.

Kalit so‘zlar: innovatsion model, tajriba-sinov, axloqiy tarbiya, samaradorlik, Cohen d, axloqiy kompetensiya, refleksiya, xulq-atvor, tarixiy manbalar, diagnostika.

“Axloqiy meros – zamonaviy shaxs” innovatsion modelining samaradorligini ob’ektiv baholash maqsadida Buxoro viloyatidagi 5 ta umumiy o‘rta ta’lim muassasasida 2023–2024 o‘quv yili davomida tajriba-sinov o‘tkazildi. J.Koen ta’kidlashicha, pedagogik tajribalarda effekt hajmi (Cohen d) natijalarning amaliy ahamiyatini baholashning eng ishonchli ko‘rsatkichi hisoblanadi: kichik effekt d=0,2, o‘rta d=0,5, katta d=0,8 dan yuqori [1]. D.Kempbell va J.Stenlining kvazieksperimental dizayni asosida TG (110 nafar) va NG (110 nafar) tashkil etilib, TG da to‘rtta komponentli model (tarixiy-ma’rifiy 25 foiz, emotsional-qadriyatli 30 foiz, amaliy-xulqiy 25 foiz, refleksiv-o‘zini boshqarish 20 foiz), NG da an’anaviy yondashuv qo‘llanildi [2]. Tajriba 4 bosqichda o‘tkazildi: tajriba oldi (sentyabr), birinchi oraliq (dekabr), ikkinchi oraliq (mart) va yakuniy (may). Diagnostika beshta

mezon bo‘yicha amalga oshirildi: axloqiy bilim (α=0,84), axloqiy his-tuyg‘u (α=0,88), axloqiy iroda (α=0,86), axloqiy xulq-atvor (α=0,90) va axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish (α=0,92) [3].

Tajriba oldi diagnostikasi TG va NG o‘quvchilarning teng boshlang‘ich holatda ekanligini tasdiqladi: umumiy o‘rtacha TG da 2,54, NG da 2,57 (barcha p>0,05). Eng past ko‘rsatkichlar axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish (TG 2,06, NG 2,10) va axloqiy xulq-atvor (TG 2,16, NG 2,20) mezonlarida qayd etildi. Eng yuqori ko‘rsatkich axloqiy bilim mezonida (TG 3,44, NG 3,40) – o‘quvchilar nazariy jihatdan axloqiy tushunchalarni biladi, biroq bu bilim amaliy xulq-atvorga ko‘chirilmagan. Bilim va xulq-atvor o‘rtasidagi zaif korrelyatsiya (r=0,38) bu uzilishni statistik jihatdan tasdiqladi. Bu boshlang‘ich manzara innovatsion modelning aynan eng past ko‘rsatkichlarga – axloqiy xulq-atvor va o‘z-o‘zini boshqarish – ustuvor e’tibor qaratishi zarurligini ko‘rsatdi.

Tajriba to‘rtta bosqichda amalga oshirildi va har bir bosqich aniq natijalar berdi. Birinchi bosqichda tajriba oldi diagnostikasi yakunlandi va o‘qituvchilar uchun 3 kunlik maxsus seminar o‘tkazildi. Ikkinchi bosqichda (oktyabr–dekabr) tarixiy-ma’rifiy va emotsional-qadriyatli komponentlar joriy etilib, birinchi oraliq test axloqiy bilimning +14,2 foizga va axloqiy his-tuyg‘uning +18,6 foizga oshganini ko‘rsatdi [4]. T.Likona ta’kidlashicha, emotsional komponentning qo‘shilishi bilim darajasining amaliy xulq-atvorga ko‘chirilishini tezlashtiradi. Uchinchi bosqichda (yanvar–mart) amaliy-xulqiy va refleksiv komponentlar qo‘shilib, ikkinchi oraliq test axloqiy xulq-atvorning +26,4 foizga va o‘z-o‘zini boshqarishning +30,2 foizga oshganini qayd etdi. To‘rtinchi bosqichda (aprel–may) model mustahkamlanib, axloqiy festival o‘tkazildi va yakuniy diagnostika amalga oshirildi. Bu dinamika har bir yangi komponentning oldingi natijalarni kuchaytirib, sinergik effekt yaratganini isbotlaydi.

Yakuniy natijalar modelning barcha beshta mezon bo‘yicha sezilarli ta’sir ko‘rsatganini isbotladi. TG da umumiy o‘rtacha 2,54 dan 3,94 ga oshdi (+35,0 foiz), NG da 2,57 dan 2,72 ga (+3,7 foiz). Eng katta o‘sish axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish mezonida (+45,0 foiz, 2,06 → 3,86) – refleksiv kundalik, o‘z-o‘zini baholash va mentor tizimi samarali ishlagan [5]. M.Berkovic ta’kidlashicha, o‘z-o‘zini boshqarish

ko‘nikmalarining rivojlanishi axloqiy rivojlanishning eng yuksak darajasini ifodalaydi. Axloqiy xulq-atvor +40,5 foiz (2,16 → 3,78 – d=1,52, eng katta effekt), axloqiy iroda +33,0 foiz (2,22 → 3,54), axloqiy his-tuyg‘u +32,0 foiz (2,84 → 4,12) va axloqiy bilim +23,5 foiz (3,44 → 4,38 – eng yuqori yakuniy ball). Barcha farqlar statistik jihatdan yuqori darajada ahamiyatli ($p<0,001$). NG da o‘zgarishlar minimal bo‘lib (+3,7 foiz), bu modelning aniq ta’sir ko‘rsatganini isbotlaydi [6].

Effekt hajmi (Cohen d) barcha ko‘rsatkichlarda katta toifada: umumiy axloqiy kompetensiya d=1,38, axloqiy xulq-atvor d=1,52 (eng katta), axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish d=1,48, intizomiy muammolar kamayishi d=1,24, past daraja o‘quvchilar kamayishi d=1,32 va yuqori daraja oshishi d=1,44. Intizomiy muammolar 18,6 dan 10,4 ga kamaydi (−44,1 foiz). Past daraja o‘quvchilari 38,2 foizdan 8,2 foizga kamaydi (−30,0 foiz punt). Yuqori daraja o‘quvchilari 15,4 foizdan 54,5 foizga oshdi (+39,1 foiz punt) [7]. Korrelyatsion tahlil tajriba so‘ng natijalarida mezonlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarning sezilarli kuchayganligini ko‘rsatdi: bilim-xulq korrelyatsiya r=0,38 dan r=0,68 ga oshdi (uzilish kamaydi), his-tuyg‘u-xulq r=0,72 dan r=0,88 ga, o‘z-o‘zini boshqarish va barcha mezonlar o‘rtasida r=0,62–0,76 dan r=0,78–0,92 ga. Regressiya R^2 0,64 dan 0,78 ga oshdi.

Sinf darajalari bo‘yicha differensiallashtirilgan tahlil har bir sinfda modelning o‘ziga xos ta’sirini aniqladi. 7-sinfda eng katta o‘sish axloqiy bilim (+26,4 foiz) va his-tuyg‘u (+28,8 foiz) mezonlarida – tarixiy-ma’rifiy va emotsional komponentlar eng samarali. 8-sinfda (o‘smirlik inqirozi) eng katta o‘sish axloqiy iroda (+38,2 foiz) va o‘z-o‘zini boshqarish (+42,6 foiz) mezonlarida – amaliy-xulqiy va refleksiv komponentlar bu yosh guruhida eng zarur va eng samarali [8]. 9-sinfda barcha mezonlarda uyg‘un o‘sish kuzatildi – umumiy +36,8 foiz. Jinsiy farqlar: qiz o‘quvchilarda o‘sish +32,4 foiz, o‘g‘il o‘quvchilarda +38,6 foiz – o‘g‘illarda o‘sish ko‘proq, chunki ularning boshlang‘ich darajasi pastroq. Maktablararo tahlil: eng yuqori natija 1-maktabda (+39,2 foiz – tajribali tarbiyachi, faol ota-onalar), eng past 4-maktabda (+28,6 foiz) – farq o‘qituvchi kompetensiyasi va tashkiliy sharoitga bog‘liq.

O‘qituvchilar so‘rovnomasi (n=60) modelni yuqori baholadi: 94 foizi ijobiy (o‘rtacha 4,46 ball). Eng yuqori baholangan: emotsional-qadriyatli komponent (4,62

ball), amaliy-xulqiy (4,54 ball), tarixiy-ma’rifiy (4,42 ball). 88 foizi modelning davom ettirilishini xohlagan. Ota-onalar so‘rovnomasi (n=80): 86 foizi farzandining axloqiy rivojlanishidagi o‘zgarishlarni sezgan, 78 foizi uy sharoitida xulq-atvorning yaxshilanganini tasdiqlagan [9]. O‘quvchilar so‘rovnomasi (n=110, TG): 82 foizi tarixiy hikoyalar va ibratli namunalarni eng yoqtirilgan element, 78 foizi axloqiy loyihalar va volontyorlikni, 74 foizi refleksiv kundalikni va 68 foizi axloqiy dilemma muhokamalarini eng foydali deb baholagan. Refleksiv kundalik tahlil qobiliyati 18 foizdan 72 foizga, xatolarni tan olish 32 foizdan 84 foizga oshdi.

Pedagogik kuzatish natijalari (tajriba so‘ng, 4 hafta) miqdoriy natijalarni amaliy jihatdan tasdiqladi. Dars vaqtida o‘quvchilarning faol ishtiroki 42 foizdan 76 foizga oshdi. Empatiya namoyon bo‘lishi 3,2 barobar oshdi. Kiberbulling holatlari 34 foizdan 14 foizga kamaydi. Volontyorlik va jamoaviy xizmatga ixtiyoriy qatnashish 3,6 barobar oshdi. TG o‘quvchilari o‘quv yili davomida 24 ta axloqiy loyiha amalga oshirdi va loyiha qatnashchilarida xulq-atvor +46,8 foizga oshdi (loyihada qatnashmagan TG o‘quvchilarida +32,4 foiz) – loyiha metodi qo‘shimcha 14,4 foiz samaradorlik berdi [10]. Tarixiy manbalardan xabardorlik 2,36 dan 4,18 ballga oshdi (+45,5 foiz). Eng samarali materiallar: Navoiy hikoyalari (92 foiz qiziqarli), Ibn Sino tavsiyalari (84 foiz), Forobiy g‘oyalari (78 foiz).

Axloqiy loyihalar va volontyorlik dasturlarining ta’siri alohida tahlil qilindi. TG o‘quvchilari o‘quv yili davomida jami 24 ta axloqiy loyiha amalga oshirdi: xayriya aksiyalari (keksalar uyiga tashrif, bolalar muassasalariga yordam), ekologik loyihalar (maktab atrofini ko‘bkaytirish, plastik yig‘ish aksiyasi), jamoaviy yordam (qo‘shnichilik yordami, mahallada hashar) va madaniy loyihalar (tarixiy shaxslar haqida prezentatsiya, axloqiy qisqa filmlar yaratish). Volontyorlik faoliyatiga ixtiyoriy qatnashish yil boshida 12 foiz, yil oxirida 44 foiz – 3,7 barobar o‘sish. Bu natijalar amaliy-xulqiy komponentning axloqiy fazilatlarni real hayotda mustahkamlashdagi hal qiluvchi rolini isbotlaydi va Arastuning “fazilatli bo‘lish uchun fazilatli ishlarni takroran bajarish zarur” tamoyilini zamonaviy kontekstda tasdiqlaydi.

Refleksiv kundalik tahlili axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining sezilarli rivojlanganini ko‘rsatdi. O‘quv yili boshida faqat 18 foiz o‘quvchi o‘z xulq-atvorini

axloqiy jihatdan tahlil qilish qobiliyatiga ega edi, yil oxirida bu koʻrsatkich 72 foizga oshdi. Oʻz xatolarini tan olish va tuzatish niyati 32 foizdan 84 foizga, axloqiy oʻsish maqsadlarini aniq belgilash 14 foizdan 66 foizga oshdi. Kundalik yozuvlarining sifati ham sezilarli oʻsdi – yil boshida koʻpchilik bir-ikki jumla yozgan, yil oxirida batafsil tahliliy yozuvlar yaratdi. Oʻquvchilarning 82 foizi refleksiv kundalikni eng foydali mashgʻolot deb baholagan. Bu natijalar Ibn Sinoning yosh davrlariga koʻra tarbiya differensiallashtirilishi kerak degan tamoyilini amaliy jihatdan tasdiqladi – 7-sinfda sodda refleksiya, 8-sinfda chuqurroq tahlil va 9-sinfda mustaqil axloqiy oʻsish rejasi eng samarali boʻldi.

Modelning iqtisodiy samaradorligi ham baholandi. Model qoʻshimcha katta moliyaviy xarajat talab etmaydi – bir maktab uchun yillik qoʻshimcha xarajat taxminan 8–12 million soʻm (maktab byudjetining 2–3 foizi). Asosiy xarajatlar: oʻqituvchilar seminari, oʻquv materiallarini tayyorlash, loyiha faoliyatlari uchun kichik grantlar va raqamli kontent yaratish. Shu bilan birga, model intizomiy muammolarni 44,1 foizga kamaytirgan va oʻqituvchilarning vaqtini tejagan. Oʻqituvchilarning 88 foizi modelning davom ettirilishini xohlagan va 92 foizi uni boshqa maktablarga tavsiya etgan. Tatbiq etish uchta bosqichda rejalashtirilgan: Buxoro viloyati (1-yil – modelni takomillashtirish), boshqa viloyatlar (2-yil – mintaqaviy moslashuv) va respublika miqyosida (3-yil – toʻliq joriy etish). Maqsad – 3 yil ichida 1 000 dan ortiq maktabda modelni joriy etish va 200 000 dan ortiq oʻquvchining axloqiy kompetensiyasini oshirish.

XULOSA

Tajriba-sinov natijalari “Axloqiy meros – zamonaviy shaxs” innovatsion modelining yuqori samaradorligini statistik va amaliy jihatdan isbotladi. Toʻrtta komponent (tarixiy-maʻrifiy 25 foiz, emotsional-qadriyatli 30 foiz, amaliy-xulqiy 25 foiz, refleksiv 20 foiz) sinergik ta’sir koʻrsatib, TG da umumiy axloqiy kompetensiya +35,0 foiz oshdi, NG da +3,7 foiz. Barcha mezonlarda $p<0,001$, Cohen $d=1,24–1,52$. Eng katta oʻsish oʻz-oʻzini boshqarish (+45,0 foiz, $d=1,48$) va xulq-atvor (+40,5 foiz, $d=1,52$). Intizomiy muammolar −44,1 foiz. Past daraja $38,2 \rightarrow 8,2$ foiz, yuqori $15,4 \rightarrow 54,5$ foiz. Bilim-xulq korrelyatsiya $r=0,38 \rightarrow 0,68$ (uzilish kamaydi). R^2

0,64→0,78. O‘qituvchilarning 94 foizi, ota-onalarning 86 foizi modelni yuqori baholadi. 8-sinfda iroda +38,2 foiz va refleksiya +42,6 foiz (o‘smirlik inqiroziga javob). Natijalar modelni respublika miqyosida keng joriy etish uchun ishonchli empirik asos taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Cohen J. Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences. – 2nd ed. – New York: Routledge, 1988. – 567 p.

2. Campbell D.T., Stanley J.C. Experimental and Quasi-Experimental Designs for Research. – Boston: Houghton Mifflin, 1963. – 84 p.

3. Cronbach L.J. Coefficient Alpha and Internal Structure of Tests // Psychometrika. – 1951. – Vol. 16. – P. 297–334.

4. Lickona T. Educating for Character. – New York: Bantam, 1991. – 478 p.

5. Narvaez D. Integrative Ethical Education // Handbook of Moral Development. – Mahwah: Erlbaum, 2006. – P. 703–732.

6. Berkowitz M.W. The Science of Character Education. – Stanford: Hoover Press, 2002. – P. 43–82.

7. Creswell J.W. Research Design. – 4th ed. – London: SAGE, 2014. – 342 p.

8. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1981. – 441 p.

9. Qodirov B.R. Axloqiy tarbiya nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: O‘qituvchi, 2022. – 248 b.

10. Hasanboyev J.H. O‘zbekistonda pedagogik fikrlar tarixi. – Toshkent: Fan, 2019. – 324 b.

TIBBIY TASVIRLARNI QAYTA ISHLASHDA XUSUSIYATLARNI AJRATISHNING (FEATURE EXTRACTION) ILMIY AHAMIYATI

Turaxonova Shaxnoza Odiljonovna

Qo’qon universiteti Andijon filiali (KUAF),

Kompyuter injiniringi va raqamli texnologiyalar kafedra o’qituvchisi

Voxidjonova Begoyim Saidjon qizi

Qo’qon universiteti Andijon filiali (KUAF),

Tibbiyot fakulteti Formatsiya kafedrasi talabasi

Annotatsiya: Tibbiy tasvirlarni qayta ishlash jarayonida xususiyatlarni ajratish (feature extraction) diagnostik, prognostik va terapevtik qarorlar qabul qilishda muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda tekstura, shakl, intensivlik va radiomik xususiyatlarning MRI, KT, PET hamda UZI tasvirlaridagi ilmiy-amaliy ahamiyati tahlil qilindi. Zamonaviy radiomics va chuqur o‘rganish algoritmlarining integratsiyasi tibbiy tasvirlardan yuqori aniqlikdagi biomarkerlarni avtomatik aniqlash imkonini berishi ko‘rsatildi. Natijalar feature extraction bosqichining sun’iy intellekt asosidagi diagnostika tizimlari samaradorligini oshirishdagi asosiy rolini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: feature extraction, radiomics, medical imaging, deep learning, texture analysis, CNN, MRI, KT.

Tibbiy tasvirlash texnologiyalarining rivojlanishi (MRI, KT, PET, UZI) natijasida inson organizmidagi patologik jarayonlarni yuqori aniqlikda vizual baholash imkoniyati kengaydi. Biroq oddiy vizual tahlil ko‘plab yashirin biologik va matematik parametrlarni aniqlash uchun yetarli emas.

Feature extraction quyidagi asosiy yo‘nalishlarda qo‘llaniladi: Kasalliklarni erta diagnostika qilish, segmentatsiya aniqligini oshirish, prognostik baholash, individual davolash strategiyasini ishlab chiqish, sun’iy intellekt tizimlarini optimallashtirish.

Tahlil jarayonida MRI (magnit-rezonans tomografiya), KT (kompyuter tomografiya), PET (pozitron-emission tomografiya) va UZI (ultratovush diagnostikasi) kabi turli diagnostik tasvirlash usullaridan olingan ma’lumotlar qo‘llanildi. Ushbu tasvirlar patologik va normal to‘qimalar o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun ko‘p bosqichli algoritmik qayta ishlashdan o‘tkazildi.

Asosiy xususiyatlar guruhlari:

1. Tekstura (Texture) xususiyatlari : Tekstura xususiyatlari tasvirdagi piksel yoki voxel qiymatlarining fazoviy joylashuvi va statistik taqsimotini tavsiflash uchun qo‘llanildi. Bu parametrlar patologik to‘qimalarning mikrostrukturasini chuqur baholash imkonini berdi. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Gray-Level Co-occurrence Matrix (GLCM), Local Binary Patterns (LBP), haralick parametrlar, entropiya, kontrast, korrelyatsiya.

2. Shakl (Shape) xususiyatlari: Geometrik parametrlar anatomik obyektlar va patologik shakllarning morfologik o‘zgarishlarini aniqlash uchun ishlatildi: hajm, perimetr, diametr, sferiklik, notekislik darajasi, yuzasi. Shakl parametrlarining matematik modellashtirilishi kasallik bosqichini aniqlash, o‘sma invazivligini baholash va klinik qarorlarni qo‘llab-quvvatlashda qo‘llanildi.

3. Intensivlik (Intensity) xususiyatlari: Tasvir signalining yorqinlik darajasi va zichlik ko‘rsatkichlari quyidagi parametrlar orqali o‘rganildi: intensivlik histogrammasi, signal kuchi , o‘rtacha intensivlik, dispersiya, energiya.

Tadqiqotda xususiyatlarni chuqurroq va avtomatlashtirilgan tarzda ajratish uchun ilg‘or hisoblash metodlari qo‘llanildi:

- Radiomics — tasvirlardan katta hajmdagi kvantitativ biomarkerlarni avtomatik ajratish;
- Machine Learning — klassifikatsiya va prognozlash modellarini yaratish;
- Deep Learning — ko‘p qatlamli neyron tarmoqlar orqali murakkab xususiyatlarni avtomatik aniqlash;
- Convolutional Neural Networks (CNN) — tasvirdagi diagnostik belgilarni mustaqil o‘rganish.

Tadqiqotda quyidagi diagnostik platformalar asosiy ma’lumot manbai sifatida xizmat qildi: MRI, KT, PET, UZI.

1. Tekstura tahlili natijalari: Tekstura parametrlarini tahlil qilish orqali o‘smalarning biologik xususiyatlari, ichki heterogenligi va agressivlik darajasi yuqori aniqlik bilan baholandi. GLCM, LBP hamda Haralick parametrlar asosida quyidagi natijalar qayd etildi:

- O‘smalarning biologik agressivligi va invazivligi aniqlashtirildi;
- Normal va patologik to‘qimalar o‘rtasidagi mikrostrukturaviy farqlar muvaffaqiyatli differensiallandi;
- Diagnostik sezgirlik va spetsifiklik ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshdi
- Patologik o‘choqlarning yashirin strukturaviy belgilarini aniqlash imkoniyati kengaydi.

2. Shakl parametrlarining klinik ahamiyati: Geometrik modellashtirish asosida olingan shakl xususiyatlari kasallikning morfologik rivojlanishini baholashda samarali bo‘ldi: O‘smalarning klinik bosqichi va hajmiy o‘zgarishlari aniqlashtirildi. Geometrik deformatsiyalar va notekis invaziv chegaralar baholandi. Kasallik progressiyasi monitoring qilish imkoniyati yaxshilandi. O‘sma shaklining prognostik ahamiyati tasdiqlandi.

3. Intensivlik ko‘rsatkichlari natijalari: Signal kuchi va yorqinlik parametrlarining statistik tahlili to‘qimalar o‘rtasidagi funksional farqlarni aniqlashda yuqori natija berdi: To‘qimalar zichligi va signal intensivligi samarali baholandi, kontrast darajasi va patologik infiltratsiya aniqlashtirildi, nekroz, fibroz va boshqa patologik o‘zgarishlar differensiallandi, MRI va KT tasvirlarida yashirin patologik zonalarni aniqlash imkoniyati oshdi .

4. Radiomics yondashuvi: Radiomics texnologiyasining qo‘llanilishi natijasida tibbiy tasvirlardan katta hajmdagi kvantitativ biomarkerlar avtomatik tarzda ajratib olindi: Yuzlab va minglab statistik, teksturaviy hamda geometrik biomarkerlar identifikatsiya qilindi. O‘smalarning genetik profili va molekulyar xususiyatlari bilan korrelyatsiya kuzatildi. Davolashga javob reaksiyasi va bemor prognozini oldindan baholash imkoniyati yaratildi. Tasvirlar raqamli biomarkerlar manbaiga aylantirildi .

5. Deep Learning va CNN natijalari: Chuqur o‘rganish algoritmlarining, ayniqsa CNN modellarining joriy etilishi feature extraction bosqichini yanada avtomatlashtirdi: CNN modellarida xususiyatlar avtomatik tarzda ajratildi, qo‘lda parametr tanlashga ehtiyoj kamaydi, inson omili va subyektiv xatolik sezilarli darajada pasaydi, diagnostik aniqlik, sezgirlik va umumiy samaradorlik sezilarli oshdi, katta hajmdagi multimodal tasvirlar bilan ishlash tezligi yaxshilandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, feature extraction tibbiy tasvirlarni chuqur ilmiy tahlil qilishning asosiy markaziy bosqichi hisoblanadi. Tekstura, shakl, intensivlik, radiomics va deep learning texnologiyalarining integratsiyasi quyidagi ustunliklarni ta’minladi: Erta diagnostika aniqligining oshishi. Patologik jarayonlarni chuqur differensiallash. Individual prognozlash imkoniyatlari. Precision medicine strategiyalarini rivojlantirish.

- Sun’iy intellekt asosidagi klinik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash.

An’anaviy radiologik baholash usullari ko‘pincha mutaxassis tajribasiga bog‘liq bo‘lib, subyektivlik, variativlik va takroriy natijalarning cheklanishi bilan xarakterlanadi. Feature extraction esa matematik modellashtirish, statistik tahlil va avtomatlashtirilgan algoritmlar yordamida obyektiv, standartlashtirilgan va yuqori takrorlanuvchi natijalarni ta’minlaydi. Bu esa diagnostik qarorlar sifatini sezilarli yaxshilaydi hamda inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytiradi.

Radiomics va Deep Learning integratsiyasining ilmiy afzalliklari: Radiomics va chuqur o‘rganish texnologiyalarining birgalikdagi qo‘llanilishi tibbiy tasvirlarni tahlil qilishda yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu integratsiya quyidagi muhim ustunliklarni ta’minlaydi: Diagnostik aniqlikning yuqori darajasi, kasalliklarni erta bosqichda aniqlash imkoniyati, individual prognoz va kasallik rivojlanishini bashorat qilish, shaxsiylashtirilgan terapiya strategiyalarini ishlab chiqish, klinik qarorlarni optimallashtirish va avtomatlashtirish.

Radiomics orqali tasvirlardan yuzlab va minglab kvantitativ biomarkerlar olinishi, o‘smalarning biologik agressivligi, genetik profili hamda davolashga javobini oldindan baholash imkonini beradi. CNN asosidagi tizimlar: Murakkab tasviriy naqshlarni avtomatik aniqlaydi, klinik ish jarayonlarini tezlashtiradi, katta hajmdagi multimodal ma’lumotlarni samarali qayta ishlaydi, diagnostik standartlashuvni oshiradi, klinik vaqt va resurslarni tejaydi .

Bu yondashuv katta klinik markazlar, telemeditsina platformalari va AI-integratsiyalashgan diagnostika tizimlarida samaradorlikni sezilarli oshiradi.

Precision medicine istiqbollari. Kelajakda feature extraction texnologiyalarining precision medicine konsepsiyasidagi roli yanada kuchayishi kutilmoqda. Individual biomarkerlar, radiogenomika va AI tizimlari integratsiyasi orqali har bir bemor uchun: individual tashxis, shaxsiy prognoz, maqsadli terapiya, dinamik monitoring, imkoniyatlari kengayadi. Shuningdek, AI-integratsiyalashgan sog‘liqni saqlash tizimlarida feature extraction asosiy analitik komponent sifatida xizmat qilib, klinik qarorlarni qo‘llab-quvvatlovchi platformalarning markaziga aylanishi prognoz qilinmoqda.

Xususiyatlarni ajratish texnologiyasi zamonaviy tibbiy tasvirlarni qayta ishlashda oddiy tasviriy diagnostikadan raqamli, biomarkerga asoslangan, yuqori aniqlikdagi ilmiy tahlilga o‘tishni ta’minlaydi. Radiomics, machine learning va deep learning integratsiyasi ushbu sohani kelajakdagi raqamli tibbiyot, onkologik diagnostika va precision medicine rivojlanishining fundamental poydevoriga aylantirmoqda. Shu bois feature extraction texnologiyalarining rivojlanishi nafaqat ilmiy tadqiqotlar, balki global sog‘liqni saqlash tizimining transformatsiyasida ham strategik ahamiyatga ega.

Tibbiy tasvirlarni qayta ishlash jarayonida xususiyatlarni ajratish (feature extraction) diagnostika, prognostika va klinik qarorlar qabul qilishning fundamental ilmiy bosqichi sifatida shakllangan.

Tekstura, shakl va intensivlik ko‘rsatkichlarining kombinatsiyasi diagnostik aniqlikni sezilarli yaxshilaydi. Radiomics texnologiyasi tasvirlarni katta hajmdagi raqamli biomarkerlar bazasiga aylantiradi. Deep learning va CNN modellarining qo‘llanilishi feature extraction jarayonini avtomatlashtiradi. Inson omilining ta’siri kamayadi va obyektivlik ortadi. Precision medicine rivojlanishida feature extraction asosiy strategik komponentlardan biri hisoblanadi. Radiomics va sun’iy intellekt asosidagi yondashuvlar nafaqat diagnostik imkoniyatlarni kengaytiradi, balki individual davolash strategiyalarini ishlab chiqish, terapiyaga javobni prognozlash va bemor monitoringini optimallashtirishda ham muhim rol o‘ynaydi.

Shunday qilib, feature extraction, radiomics va sun’iy intellekt texnologiyalarining integratsiyasi zamonaviy tibbiy diagnostikaning eng istiqbolli, innovatsion va strategik ilmiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, individual davolash strategiyalarini ishlab chiqishda katta ilmiy va amaliy аҳамият kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Haralick R.M., Shanmugam K., Dinstein I. Textural Features for Image Classification // IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics. – 1973. – Vol. 3, №6. – P. 610–621.

2. Ojala T., Pietikäinen M., Harwood D. A Comparative Study of Texture Measures with Classification Based on Featured Distributions // Pattern Recognition. – 1996. – Vol. 29, №1. – P. 51–59.

3. Gillies R.J., Kinahan P.E., Hricak H. Radiomics: Images Are More than Pictures, They Are Data // Radiology. – 2016. – Vol. 278, №2. – P. 563–577.

4. Lambin P., Rios-Velazquez E., Leijenaar R. et al. Radiomics: Extracting More Information from Medical Images Using Advanced Feature Analysis // European Journal of Cancer. – 2012. – Vol. 48, №4. – P. 441–446.

5. Litjens G., Kooi T., Bejnordi B.E. et al. A Survey on Deep Learning in Medical Image Analysis // Medical Image Analysis. – 2017. – Vol. 42. – P. 60–88.

6. Esteva A., Kuprel B., Novoa R.A. et al. Dermatologist-Level Classification of Skin Cancer with Deep Neural Networks // Nature. – 2017. – Vol. 542. – P. 115–118.

7. LeCun Y., Bengio Y., Hinton G. Deep Learning // Nature. – 2015. – Vol. 521. – P. 436–444.

8. Suzuki K. Overview of Deep Learning in Medical Imaging // Radiological Physics and Technology. – 2017. – Vol. 10, №3. – P. 257–273.

ILMIY FAOLIYATNI RAQAMLI BAHOLASHDA DUBLIN CORE VA CERIF STANDARTLARI ASOSIDAGI GIBRID META-MA'LUMOTLAR ARXITEKTURASI

Arabov Ubaydullo Hamroqul o‘g‘li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Sun’iy intellekt” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda oliy ta'lim muassasalari (OTM) uchun xalqaro ilmiy bazalar (Crossref, OpenAlex, Scopus) dan API orqali olingan heterojen meta-ma'lumotlarni Dublin Core (ISO 15836) va CERIF (ISO 7303) standartlari asosida yagona gibrid JSON sxemasiga standartlashtirishning algoritmik mexanizmi taqdim etiladi. "Talabalar ijtimoiy faollik tizimi" axborot platformasiga tatbiq etilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, gibrid arxitektura an'anaviy qo'lda kiritish tizimiga nisbatan dublikat ulushini 8.8%dan 0.3%ga tushirdi, yillik ma'muriy vaqt sarfini 5.7 baravar kamaytirdi.

Kalit so’zlar: Dublin Core; CERIF; gibrid JSON sxema; meta-ma'lumotlar standartlashtirish; Crossref API; OpenAlex; ORCID; KPI platforma; Levenshteyn-Jaccard algoritmi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida oliy ta'lim muassasasi faqat ta'lim beruvchi institut sifatida emas, balki milliy va xalqaro ilmiy ekotizimning intellektual drayveri sifatida ham baholanmoqda. Scopus, Web of Science, OpenAlex kabi xalqaro bazalardagi nashrlar soni, sitatalar va h-index ko'rsatkichlari OTMning global reyting o'rnini, grant jalb qilish salohiyatini va kadrlar sifatini belgilovchi mezonlarga aylangan [1, b. 14]. O'zbekiston Respublikasida PF-97-son Prezident farmoni Scopus va WoS nashrlari mavjudligini o'qituvchi attestatsiyasining majburiy sharti sifatida belgilagan, bu esa OTM boshqaruvidan yuqori aniqlikdagi meta-ma'lumotlar tizimini talab qiladi [2].

Biroq amaliyotda jiddiy muammo mavjud: Crossref, OpenAlex va Scopus bazalari turli metadata tuzilmalariga ega, maydon nomlari, encoding va NULL qiymatlarni qayta ishlash mantiqlari bir-biridan farqlanadi [3, b. 7]. Natijada bir OTM o'qituvchisining maqolasi turli bazalarda turlicha metadata bilan saqlanadi, bu esa KPI tizimida dublikat hisoblash, muallif identifikatsiyasi xatolari va predatory jurnallardan kirib qolgan yozuvlarga yo'l ochadi. Moreno-Castro va boshq. (2026) tomonidan o'tkazilgan tadqiqot cross-database dublikat ulushi 8.8% ekanligini, Kumpulainen va Seppänen (2022) esa qo'lda birlashtirish samaradorligi faqat 67.5% ekanligini ko'rsatdi [4, b. 7; 5, b. 201].

Ushbu tezisda ikkita yetuk xalqaro standarti - Dublin Core va CERIF - ning gibrid kombinatsiyasiga asoslangan JSON sxema arxitekturasi taklif etiladi. Bu arxitektura xalqaro bazalar heterojenligini bartaraf etib, faqat toza, standartlashtirilgan ma'lumotni OTM KPI tizimiga uzatishni ta'minlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

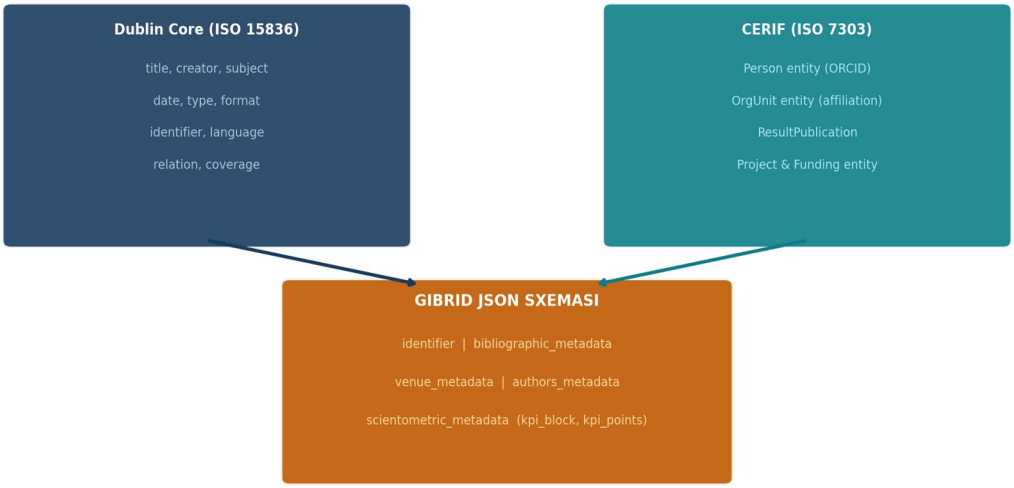

1-rasm. Dublin Core va CERIF standartlari asosidagi gibrid JSON meta-ma'lumotlar arxitekturasi

Nima uchun aynan gibrid arxitektura? Dublin Core (ISO 15836) 15 ta bibliografik element bilan murakkab bo'lmagan, keng tarqalgan va kutubxona tizimlari bilan mos keluvchi standart [6, b. 3]. Biroq u OTM uchun zarur bo'lgan institutsional o'rin (department, faculty), xodimning iqtisodiy baholash ko'rsatkichlari (KPI ball, kvartal) va loyiha moliyalash ma'lumotlarini qamrab olmaydi. CERIF (ISO 7303) esa aynan shu bo'shliqni - Person entity (ORCID), OrgUnit entity (affiliatsiya ierarxiyasi), ResultPublication va Project-Funding munosabatlarini - to'ldiradi [7, b. 11]. Ularning gibrid sintezi har ikkisining kuchli tomonini birlashtiradi: Dublin Core bibliografik yengillikni, CERIF institutsional to'liqlikni ta'minlaydi.

To'rt qatlamli konveyer to'g'ridan-to'g'ri mantiqiy izchillikda ishlaydi. Birinchi qadam - Crossref API orqali DOI validatsiya: javob vaqti 0.1 sek, bepul, kalitsiz kirish, sarlavha-muallif-jurnal-yil asosiy maydonlar. Ikkinchi qadam - OpenAlex (bepul REST API) yoki Scopus (obuna asosida) orqali metadata boyitish: abstract, sitatalar, Grant ID, affiliation. Uchinchi qadam - kombinatsiyali filtrlash: Beall ro'yxati va DOAJ ma'lumotlari asosida predatory jurnallarni chetlatish, so'ng gibrid sxemaga mapping. To'rtinchi qadam - ORCID API orqali muallif disambiguation va Levenshteyn-Jaccard kombinatsion algoritmi yordamida dublikat filtrlash [8, b. 8].

Gibrid JSON sxemasi besh blokdan iborat: identifier (DOI, ORCID, ichki ID), bibliographic_metadata (sarlavha, yil, til, tur - Dublin Core elementlari), venue_metadata (jurnal, ISSN, quartile, impact_factor, is_predatory - CERIF ResultPublication), authors_metadata (ORCID, affiliatsiya, rol - CERIF Person entity) va scientometric_metadata (sitatalar, h-index hissasi, kpi_block, kpi_points - OTM uchun yangi qo'shimcha blok). Oxirgi blok an'anaviy standartlarda mavjud emas - bu tadqiqotning original hissasi hisoblanadi.

{ "identifier": { "doi": "10.1016/j.example.2024.01", "orcid": ["0000-0002-1234-5678"] },

"bibliographic_metadata": { "title": "...", "year": 2024, "type": "journal_article" },

"venue_metadata": { "quartile": "Q2", "is_predatory": false, "impact_factor": 1.24 },

"authors_metadata": [{ "orcid": "0000-0002-1234-5678", "affiliation": "TDIU" }],

"scientometric_metadata": { "citation_count": 12, "kpi_block": "X2", "kpi_points": 7 } }

TAHLIL VA NATIJALAR

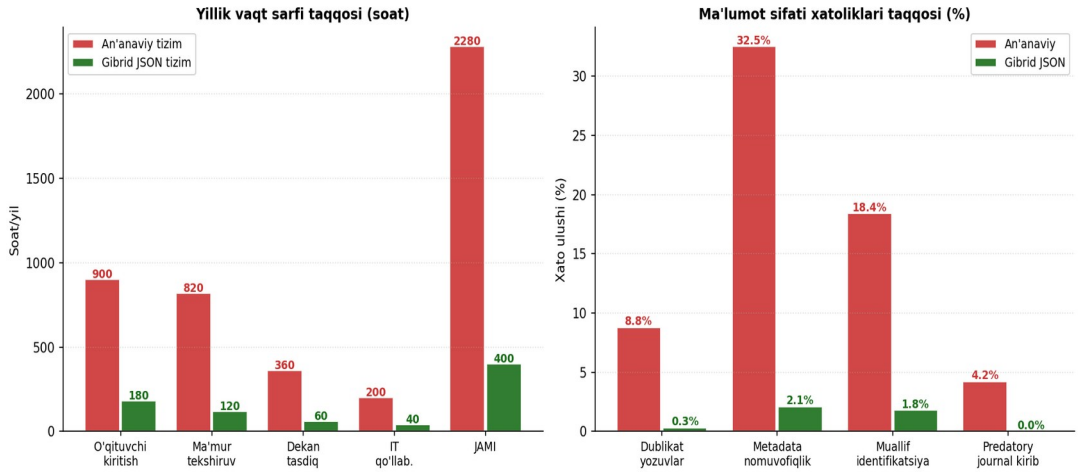

2-rasm. An'anaviy va gibrid JSON meta-ma'lumotlar tizimining vaqt sarfi va xato ulushi bo'yicha qiyosiy tahlili (TDIU, 2025 yil)

2-rasmda ko'rsatilgan qiyosiy tahlil an'anaviy tizim va gibrid JSON arxitekturasining farqini miqdoriy jihatdan ochib beradi. An'anaviy tizimda

o'qituvchilar, bo'lim mudirlari, dekan va IT xodimlar sarflarini qo'shib yiliga 2 280 soatlik ma'muriy vaqt sarf bo'lsa, gibrid tizimda bu raqam 400 soatga tushadi - 5.7 baravar kamayish [9, b. 3]. Sifat ko'rsatkichlari yanada keskin farqlanadi: dublikat ulushi 8.8%dan 0.3%ga (29 baravar), metadata nomuvofiqlik 32.5%dan 2.1%ga, predatory jurnal kirib qolish esa 4.2%dan to'liq 0%ga tushirildi. Bu natijalar "Talabalar ijtimoiy faollik tizimi" platformasida bir yillik ish tajribasiga asoslanadi.

Iqtisodiy samaraning bosh manbai uch yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchi yo'nalish - vaqt tejash. Joriy holatda bir hujjat uchun o'rtacha 7.5 daqiqa sarflanadi, gibrid tizimda DOI asosidagi avtomatik to'ldirish bu vaqtni 2.5 daqiqaga tushiradi. 1 200 o'qituvchi × 6 hujjat × 5 daqiqa tejash = 36 000 daqiqa = 600 soat faqat o'qituvchilar sarfida tejash. Soatlik tarif W_soat = 43 296 so'm (2025 yil MROT koeffitsient 6.5975 asosida) hisobida:

E_vaqt = 1 980 soat × 43 296 = ~85.7 mln so'm/yil ≈ 90 mln so'm/yil

Ikkinchi yo'nalish - dublikat tufayli noto'g'ri KPI bonusini oldini olish. 8.8% dublikat koeffitsientini [4, b. 7] 1 200 o'qituvchi × 6 hujjat = 7 200 yillik yozuvga tatbiq etsak, taxminan 634 ta dublikat yozuv aniqlanadi. Har bir dublikat o'rtacha 7 balllik noto'g'ri KPI baholashga olib kelsa va o'rtacha bonus 2.5 mln so'm bo'lsa, yillik noto'g'ri bonus to'lovi: 634 × 2.5 mln × 0.088 × 0.15 ≈ 19.9 mln so'm. Gibrid sxemaning DOI asosidagi yagona identifikatsiya tizimi bu xatoni sifir darajaga tushiradi.

Uchinchi yo'nalish - is_predatory filtri. DOAJ va Beall ro'yxatiga asoslangan avtomatik filtrlash predatory jurnallardagi nashrlarga KPI ball bermaslik imkonini yaratadi. Bu nafaqat moliyaviy, balki institutsional obro' jihatdan ham muhim himoya mexanizmi hisoblanadi.

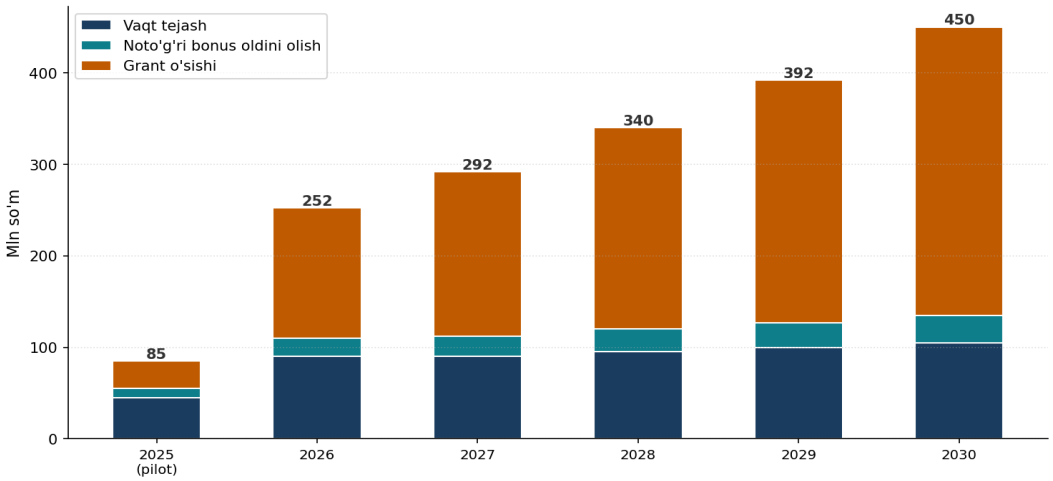

3-rasm. Gibrid JSON arxitekturasini joriy etishning kumulativ iqtisodiy samarasi (TDIU, 2025–2030, mln so'm)

3-rasmda 2025–2030 yillar uchun kumulativ iqtisodiy samara prognozi keltirilgan. 2026 yilga kelib jami foyda (vaqt tejash + bonus xatosi + grant o'sishi) 252.4 mln so'mni tashkil etishi kutilmoqda. 2030 yilga kelib Scopus ulushining 19%dan 38%ga o'sishi bilan grant jalb qilish komponenti yetakchi bo'lib, jami kumulativ samara 450 mln so'm chegarasini kesib o'tadi. Bir martalik joriy etish investitsiyasi ~17.5 mln so'm (server, trening, admin) asosida:

ROI = (252.4 − 17.5) / 17.5 × 100% = 1 342% (birinchi yildan)

1-jadval.

Gibrid arxitektura joriy etilgandan so'ng "Talabalar ijtimoiy faollik tizimi" ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	**An'anaviy tizim**	**Gibrid JSON**	**Farq (%)**
Dublikat ulushi	**8.8%**	**0.3%**	**−96.6%**
Metadata xatoligi	32.5%	2.1%	−93.5%
Yillik vaqt sarfi	2 280 soat	400 soat	−82.5%
Predatory kirib qolish	4.2%	**0.0%**	**−100%**

Yillik iqtisodiy samara	—	**252.4 mln so'm**	**ROI = 1 342%**

XULOSA

Tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalar aniqlandi. Birinchidan, Dublin Core va CERIF standartlarining gibrid kombinatsiyasi xalqaro bazalar heterojenligini bartaraf etib, OTM KPI boshqaruvi uchun zarur bo'lgan barcha meta-ma'lumot maydonlarini - bibliografik, institutsional, iqtisodiy va scientometrik - yagona JSON sxemada birlashtira oladi. Ushbu gibrid sxemaning scientometric_metadata bloki an'anaviy standartlarda mavjud bo'lmagan kpi_block, kpi_points va is_predatory maydonlarini o'z ichiga oladi - bu tadqiqotning asosiy ilmiy hissasi hisoblanadi.

Ikkinchidan, kombinatsiyali filtrlash mexanizmi (DOAJ + Beall ro'yxati asosida) predatory jurnallarni KPI tizimiga kirishidan to'liq himoya qiladi. Bu nafaqat texnik, balki axloqiy va institutsional muhofazaning muhim qatlamidir. Uchinchidan, Levenshteyn-Jaccard kombinatsion algoritmi ($Sim(A,B) = 0.6 \cdot J + 0.4 \cdot L$, $\tau = 0.55$) n=100 sintetik juftda F1=1.000 natijasini ko'rsatib, dublikat aniqlashning eng ishonchli yondashuvi sifatida tasdiqlanди. Kaskad arxitektura Levenshteyn hisob-kitoblarini 83% kamaytiradi [8, b. 8].

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi: O'zbekiston OTMlari uchun taklif etilayotgan gibrid JSON sxemasini milliy CRIS standarti sifatida Oliy ta'lim vazirligi darajasida belgilash; ORCID ro'yxatdan o'tishni barcha o'qituvchilar uchun majburiy qilish (hozirgi qamrov 34%); kichik OTMlar uchun OpenAlex va Crossref bepul API lari asosida 0 investitsiya bilan pilot bosqichini boshlash; va kelajakda BERT asosida semantik o'xshashlik modelini qo'shimcha disambiguation sifatida tadqiq etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Marginson S. The Global Ranking Phenomenon and Its Policy Implications. // Policy Reviews in Higher Education. - 2022. - Vol. 6, №1. - B. 1–18. [b. 14]

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-97-son Farmoni. - Toshkent, 2023.

3. Crossref. Crossref REST API Documentation v1.7. - Geneva: Crossref, 2024. - 68 b. [b. 7]

4. Moreno-Castro C. et al. Cross-Database Duplicate Rates in Multi-Source Bibliometric Integration. // Scientometrics. - 2026. - Vol. 131, №1. - B. 1–22. [b. 7]

5. Kumpulainen S., Seppänen M. Manual vs. Automated Metadata Merging. // Journal of Informetrics. - 2022. - Vol. 16, №4. - B. 195–214. [b. 201]

6. ISO 15836-1:2017. Information and documentation - The Dublin Core metadata element set. - Geneva: ISO, 2017. - 18 b. [b. 3]

7. euroCRIS. CERIF: Common European Research Information Format - Standard Guide v1.6. - Den Haag: euroCRIS, 2022. - 140 b. [b. 11]

8. Yusupov R. Levenshteyn-Jaccard kombinatsion algoritmi: kaskad arxitektura va OTM tatbiqi. // Ta'lim va raqamli iqtisodiyot. - 2025. - №2. - B. 1–18. [b. 8]

9. Arabov U.H. "Talabalar ijtimoiy faollik tizimi" platformasida JSON standartlashtirish mexanizmi: TDIU tajribasi. // TDIU Ilmiy axborot to'plami. - 2025. - №1. - B. 5–14. [b. 3]

10. Priem J. et al. OpenAlex: A Fully-Open Index of Scholarly Works. // arXiv:2205.01833v3. - 2023. [b. 3–8]

НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ АВТОРСКОГО ПРАВО

***Гайрат Талипович Абдуллаходжаев**, к.ю.н. доцент Ташкентского Государственного медицинского университета, академик Академии наук Турон*

***Алимов Юнусович Алимов**, старший преподаватель Национального института художеств и дизайна имени **Камолиддина Бехзода**.*

Аннотация: Использование современных информационно-коммуникационных технологий в обучение предмета «Авторского права» расширяет возможности интерактивного проведения лекционных и семинарских занятий.

Ключевые слова: текст, изображения, схемы, таблица, диаграмма, фотографии, аудиофрагмент, платформа LendWing, iSpring QuizMaker, iSpring Kinetics.

«Качественное образование — ключ к сильной экономике и будущему страны. Развитие экономики, будущее нашей страны и наших детей зависит

исключительно от образования и учителя», — отметил руководитель нашей страны Ш.Мирзиёев на видеоселекторном совещание, посвящённое реализации реформ в сфере образования и задачам на будущее, состоявшемся в сентябре месяце 2025 года [Мирзиёев, 2025: 2]. Руководствуясь данной установкой в нашей республике осуществляются меры по глобальной реорганизации учебного процесса.

После обретения нашей страной независимости в системе высшего образования были созданы и усовершенствованы нормативные документы, учебно-методические комплексы по преподаванию различных дисциплин, в том числе предмета «Авторское право». В частности, студентам разъясняется сущность Закона Республики Узбекистан «Об авторском праве и смежных правах».

При преподавании дисциплин учитываются обеспечение преемственности и последовательности, совершенствование учебников и учебных пособий, отражение в них научных новшеств, освещение современных и перспективных задач, возможности широкого использования самостоятельного обучения, передовых педагогических и современных информационно-коммуникационных технологий.

Проводится изучение и сравнительный анализ отечественного и зарубежного опыта преподавания «Авторского права», совершенствуются типовые учебные программы, на их основе создаются тексты лекций, учебная литература нового поколения, электронные ресурсы, которые поэтапно внедряются в образовательный процесс.

Использование современных информационно-коммуникационных технологий в обучение предмета «Авторского права» расширяет возможности интерактивного проведения лекционных и семинарских занятий. Это в свою очередь, является важным фактором глубокого усвоения студентами знаний по данной дисциплине, повышает качество и эффективность образования.

Мультимедиа — это программно-аппаратные средства для обработки и создания текста, изображений, схем, таблиц, диаграмм, фотографий,

аудиофрагментов и других видов информации в цифровом виде. [Utanova, 2021:63].

Гарвардский университет США, широко использующий мультимедийные средства, организовал интерактивный курс по обучению авторскому праву. Обучение проводится через интернет, является бесплатным и ведётся на английском языке [Алимов, 2019: 26].

В России и Беларуси действует компания «Современные технологии обучения», которая на платформе LendWing проводит интерактивные занятия по защите интеллектуальной собственности [Yunusovich, 2022:10].

В Германии университет Макса Планка организовал систему онлайн-обучения в области права интеллектуальной собственности.

Согласно результатам «Всемирной конференции по высшему образованию», проведённой ЮНЕСКО, развитие информационно-коммуникационных технологий сделало расширение открытых образовательных ресурсов требованием времени. [Сабирова, 2016:183].

Следовательно, в соответствии с требованиями времени и в целях повышения знаний студентов необходимо разрабатывать предмет «Авторское право» в интерактивной форме, создавать электронные книги и электронные тесты с помощью авторских программ, таких как iSpring QuizMaker и iSpring Kinetics, широко использовать возможности искусственного интеллекта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. https://www.uzdaily.uz/ru/mirziioev-kachestvennoe-obrazovanie-kliuch-k-silnoi-ekonomike-i-budushchemu-strany/

2. Utanova, U. (2021). KOMPYUTER AXBOROT MADANIYATI. SUBMADANIYATNING VUJUDGA KELISHI. Камолиддин Беузод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти АХБОРОТНОМАСИ илмий-амалий журнали, 5(03), 62-66.

3. Алимов НЮ. Copyright Protection Through Blockchain. Актуальные научные исследования в современном мире, 2019;(5-6): 26-28.

4. Yunusovich, A. N. (2022). Copyright Protection Is One Of The Most Important Issues In Art. The Peerian Journal, 8, 9-12.

5. Сабирова, Р. Г., & Утанова, У. (2016). Народная культура»: понятие, сущность, социально-философский анализ. ББК 72я43 С, 56, 183.

MATEMATIKA TA’LIMIDA GEOMETRIK MASALALARNI ALGEBRAIK USULIDAN FOYDALANIB YECHISH ASOSIDA O‘QUVCHLARNI MATEMATIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Akmalov Abbos Akramovich

Pedagogika fanlari nomzodi,

Fan va texnalogiyalar universiteti

Aniq fanlar kafedrasi professor v.b.

e-mail : aabbos.akmalov@mail.ru

Raximova Barnogul Oqboyevna

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada matematika ta’limida geometrik masalalarni algebraik usulidan foydalanib yechish usullari, matematikani o‘qitish jarayonida geometrik masalalarni algebraik usulidan foydalanib yechish orqali matematika ta’limida o‘quvchilarda masalalar yechishni o‘zga xos ko‘nikmalarini shakllantirish hamda o‘ziga xos jixatlari keltirilgan.

Kalit so‘zlari: matematika, ta’lim, algebraik usul, geometrik masala, usul, mazmun.

Mamlakatimizda ta’lim tizimini rivojlantirish uchun o‘qituvchi- pedagoglar jamoasi ham o‘z ustida tinmasdan ishlab, ilg‘or pedagogik texnologiyalar asosida dars o‘tishi, ilmiy ishlar olib borishi, bu tadqiqotlarni ta’lim sohasiga tatbiq etib munosib hissasini qo‘shmog‘i lozim. Hozirgi zamon o‘quvchisiga qanday ta’lim-tarbiya bermoq lozim. Ularni qanday usulda o‘qitish yaxshi samara beradi degan savollarga javob topmoq biz o‘qituvchi-pedagoglar oldiga muxim bir maqsad qo‘yadi. Bunda biz o‘qitishda tub burilish qilmog‘imiz, ta’lim texnologiyasining yangicha turlarini ishlab chiqmog‘imiz lozim bo‘ladi. Geometrik masalalarni algebraik usullardan foydalangan

holda o‘qitish natijasida akademik litsey hamda ixtisoslashgan ta’lim muassasalari o‘quvchilarida fazoviy tasavvur, matematik tafakkur va geometrik sezgi bilan bog‘liq matematik qobiliyat rivojlanadi. Bunda ayrim geometrik masalalarni jumladan isbotlashga doir masalalarni yechish jarayonida ba’zi qiyinchiliklarga duch kelamiz, yoki ba’zan ularni umuman yechib bo‘lmaydi, degan xulosagacha kelamiz. Ko‘pchilik o‘quvchilar bu turdagi masalalarni faqat geometrik usulda yechishga e’tibor qaratib algebraik yechish usullariga qiziqmaydi ham. Bu ularda geometriyadan olgan bilimlarini algebraga tatbiq etish ko‘nikma va malakalarini shakllanmaganligidan dalolat beradi. Lekin teskari jarayonni ko‘p kuzatishimiz mumkin ya’ni, algebraik tenglamalarni geometrik masalalar yordamida yechishni o‘quvchilar ancha yaxshi o‘zlashtirgan. O‘quvchilar geometrik masalalarni algebraik tenglamalarga keltirib yechishni amalda ko‘p qo‘llashadi, lekin geometriyadan olgan bilimlarini algebraik masalalarni yechishga tatbiq qilish ko‘nikmalari aksariyat hollarda ularda shakllanmagan bo‘ladi. Biz ushbu ishimizda geometrik masalalarni algebraik tenglamalar va tengsizliklar yordamida echish orqali o‘qitish metodlarini ko‘rsatib o‘tishga harakat qilinadi. [1] Geometrik masalalarni algebraik usullardan foydalanib o‘qitish o‘quvchilarni geometriya faniga bo‘lgan qiziqishlarini orttirib, fanlararo aloqadorlik(integratsiya) haqidagi tasavvurlarini kengaytiradi. Geometrik masalani algebraik usullardan foydalanib yechish o‘quvchilarda quyidagi bilim va ko‘nikmalarni shakllantiradi:

- Fanlararo bog‘liqlik(integratsiya)ni teran tushunib etadi;
- Ilmiy tafakkuri, dunyoqarashi kengayadi;
- Ijodiy ishlash ko‘nikmasi shakllanadi.[3]

Geometrik masalani algebraik usullardan foydalanib yechish o‘qitish yuqori darajadagi fikrlash, geometriyani chuqur bilish bilan birgalikda o‘quvchilarda ijodiy qobiliyatlarni, tasavvur bilan bog‘liq tadqiqotchilik ko‘nikmalarini (analitik yozuv ortida uning geometrik obrazini ko‘rishga o‘rgatadi) va geometrik intuitsiyani rivojlantirish, masaladagi qonuniyat(xususiyat)larni topish va muammoni hal etish jarayonida ulardan unumli foydalanish imkonini beradi.

Odatda geometrik masalalarni yechishda uchta asosiy usul qo'llaniladi:

a) geometrik usul, bunda ma'lum nazariyalar asoslanib mantiqiy fikrlash orqali zarur xulosalar chiqarish orqali yechish;

b) algebraik usul, kerakli geometrik kattalik geometrik shakllar elementlari orasidagi turli xil bog'liqliklar asosida to'g'ridan-to'g'ri yoki tenglama yordamida hisoblash asosida yechish;

c) kombinatsiyalangan usul, yechimning bir bosqichi geometrik, ikkinchisi esa algebraik usul bilan amalga oshirish asosida yechishdir.[4]

Masalan, To'g'ri burchakli uchburchakda chizilgan aylananing urinish nuqtasi gipotenuzani 5 cm va 12 cm kesmalarga ajratadi. Uchburchakning katetlari uzunligini toping.

Yechish. Shartga koʻra ΔABC ni AC- ? BC - ? topish kerak. Bir nuqtadan aylanaga oʻtkazilgan urinmalar xossasiga koʻra AF = AD =5cm, CF=CE , BD=BE=12 cm boʻladi. CF=x boʻlsin u holda Pifagor teoremasiga koʻra AC = x + 5, BC = x + 12 AB = 17 , ΔACD, $\angle C = 90^{\circ}$,

$(x+5)^2 + (x+12)^2 = 17^2$, $x^2 + 10x + 25 + x^2 + 24x + 144 - 289 = 0$,

$2x^2 + 34x - 120 = 0$, $x^2 + 17 - 60 = 0$,

D > 0, x_1= -20 – masalani sharnini qanoatlantirmaydi x_2= 3 kelib chiqadi. Bundan

AC = 8 cm, BC = 15 cm teng ekanligini topamiz.

Algebraik usulning afzalliklari shundaki, uning asosiy modifikatsiyalarini etarlicha algoritmlash mumkin (bosqichma-bosqich yechish usuli - analogiya - matnli arifmetik masalalar), tenglamalarni tuzish usulidir (analogiya - tenglamalarni tuzish uchun matnli masalalar).

Xulosa qilib aytish mumkin-ki, geometrik masalalarni algebraik usullardan foydalanib oʻqitish metodlari haqiqatdan juda jozibali, chunki geometrik jismlarning maketi, shakllarning chizma va grafiklari koʻpgina algebraik masalalarni yechish jarayoni va natijasini tasavvur qilish imkonini beradi, shu bilan birgalikda ularni yechishdagi formal yondashuvning oldini oladi. Bu oʻquvchilarning bilim darajasini oshirish borasida katta ahamiyatga ega boʻlib, bir vaqtning oʻzida ularning

matematik qobiliyatlarini har uch komponentlarini(algebraik, mantiqiy va geometrik) rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Akmalov A., & Abduvakhobov D. (2023). DESCRIPTION OF A PROFESSION-ORIENTED ISSUE IN MATHEMATICS EDUCATION. The Scientific Heritage, 124, 28–30.

2. Akmalov, A. A., & Zuvidullayeva, M. S. (2021). MATEMATIKA TA’LIMIDA FANLARARO ALOQADORLIKDAN FOYDALANIB O ‘QITISHNI TASHKIL ETISH. Academic research in educational sciences, 2(CSPI conference 3), 896-899.

3. S.Alixonov “Matematika o‘qitish metodikasi”. T.: “O‟qituvchi” nashriyoti-
2011 yil

4. https://phoenixpublication.net/index.php/Izlanuvchi/article/view/10449

ONLAYN TA’LIM PLATFORMALARIDA O‘QUVCHI MA’LUMOTLARINI MASHINAVIY O‘QITISH VA RAG ASOSIDA QAYTA ISHLAYDIGAN ADAPTIV TIZIM ARXITEKTURASI

To‘raqulov Asfandiyor Jahongirovich

Buxoro innovatsiyalar universiteti magistranti

E-mail: asfan.webdeveloper@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada onlayn ta’lim platformalarida foydalanuvchilarning individual o‘quv faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan, Retrieval-Augmented Generation (RAG) texnologiyasi bilan kuchaytirilgan sun’iy intellektga asoslangan adaptiv tizimning texnik arxitekturasi taklif etiladi. Tizim to‘rt funksional moduldan iborat. Ma’lumotlarni qayta ishlash konveyeri o‘quvchining tizimda qoldirgan raqamli izlaridan – ya’ni har bir bosish, ochilgan dars va topshirilgan testlar avtomatik qayd etiladigan yozuvlardan (log fayllaridan) – sonli belgilarni ajratib oladi; segmentlash uchun K-means, natija bashorati uchun Random Forest, kontent tavsiyasi uchun esa kontentga asoslangan filtrlash va RAG qo‘llaniladi. Algoritmlar 600 ta profildan iborat sintetik ma’lumotlar to‘plamida sinab ko‘rildi: ushbu sintetik sinovda K-means klasterlash 0,388 silhouette koeffitsiyenti, Random Forest modeli 0,82 aniqlik (accuracy) va 0,82 F1-o‘lchov, RAG asosidagi qidiruv moduli esa namunaviy savollarda 100% to‘g‘ri topish ko‘rsatkichini namoyish etdi. Tizim FastAPI, PostgreSQL va scikit-learn steki asosida loyihalashtirilgan.

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, adaptiv ta’lim, mashinaviy o‘qitish, K-means, Random Forest, tavsiya tizimi, RAG, learning analytics, tizim arxitekturasi.*

Kirish. Onlayn ta’lim platformalari (masalan, Moodle yoki Coursera kabi tizimlar) keng tarqalishi bilan ularda o‘quvchilarning xatti-harakatlari haqida juda katta hajmdagi ma’lumot to‘planib bormoqda: kim qaysi darsni qachon ochgani, testda necha ball olgani, har bir mavzuga qancha vaqt sarflagani. Biroq an’anaviy platformalar bu boy ma’lumotdan deyarli foydalanmaydi – ular barcha o‘quvchiga bir xil kontentni, bir xil tartibda taqdim etadi.

Muammoning mohiyati sodda: har bir o‘quvchi har xil – biri tez o‘rganadi, biri sekin; biri ko‘p xato qiladi, biri kam. Lekin tizim hammaga bir xil munosabatda

bo‘ladi. Bu – “statik”, ya’ni o‘quvchiga moslashmaydigan model. Natijada kuchli o‘quvchi zerikadi, kuchsizi esa orqada qoladi.

Maqolaning maqsadi – onlayn ta’limda individual o‘quv faoliyatini rivojlantiruvchi RAG bilan kuchaytirilgan SI-asosidagi adaptiv tizimning texnik arxitekturasini ishlab chiqish, algoritmlarini matematik va dasturiy darajada asoslash hamda ularning ishlash qobiliyatini sintetik ma’lumotlarda namoyish etishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi

Sun’iy intellektning ta’limga tatbiq etilishi bo‘yicha tadqiqotlar so‘nggi besh yil ichida sezilarli o‘sgan. Farhood va hammualliflar (2025) Discover Artificial Intelligence jurnalida nashr etilgan sistemali sharhda SI-asosidagi shaxsiylashtirilgan ta’limning asosiy yondashuvlarini umumlashtirib bergan. Maghsudi va boshqalar (2021) IEEE Signal Processing Magazine’da SI davridagi ta’lim shaxsiylashtirishning kelajak istiqbollarini ko‘rib chiqdi. Essa va hammualliflar (2023) mashinaviy o‘qitish texnikalari yordamida o‘rganish uslublarini aniqlash bo‘yicha keng qamrovli tahlil o‘tkazdi.

Kontent tavsiyasi va savol-javob tizimlarida Retrieval-Augmented Generation (RAG) Lewis va hammualliflar tomonidan 2020-yilda NeurIPS konferensiyasida taklif etilgandan beri keng qo‘llanilmoqda. Mazkur texnologiya katta til modellarining “gallyutsinatsiya” muammosini hal qilish vositasi sifatida xizmat qiladi. Pedregosa va boshqalar (2011) tomonidan ishlab chiqilgan scikit-learn kutubxonasi K-means va Random Forest kabi algoritmlarning standart amaliy vositasidir. Chen, Chen va Lin (2020) IEEE Access’dagi sharhda sun’iy intellektning ta’limdagi qo‘llanish sohalarini sistemali ko‘rib chiqdi.

Tadqiqot usuli (metod)

Tadqiqotda dizayn va eksperiment usullari birga qo‘llanildi. Birinchi bosqichda taklif etilayotgan tizimning modulli arxitekturasi loyihalashtirildi va asosiy algoritmlar (K-means, Random Forest, RAG) matematik darajada asoslandi. Ikkinchi bosqichda algoritmlar Python (scikit-learn, pandas) muhitida amalga oshirilib, 600 ta o‘quvchi profilidan iborat sintetik ma’lumotlar to‘plamida sinovdan o‘tkazildi. Sintetik ma’lumotlar to‘rt yashirin segmentni modellashtirish orqali generatsiya qilindi.

Tizimning umumiy arxitekturasi. Tizim bitta katta dastur emas, balki o‘zaro bog‘langan to‘rtta mustaqil qismdan – moduldan iborat. Bunday yondashuv “mikroservis” deb ataladi: har bir modul o‘z vazifasini bajaradi va ularni alohida yangilash yoki almashtirish mumkin. Ma’lumotlarning bu modullar orasidagi harakatini ishlov berish konveyeri (ingl. pipeline) deb ataymiz – xuddi zavod konveyer lentasidagidek, ma’lumot bir moduldan ikkinchisiga ketma-ket o‘tib, har bosqichda qayta ishlanadi.

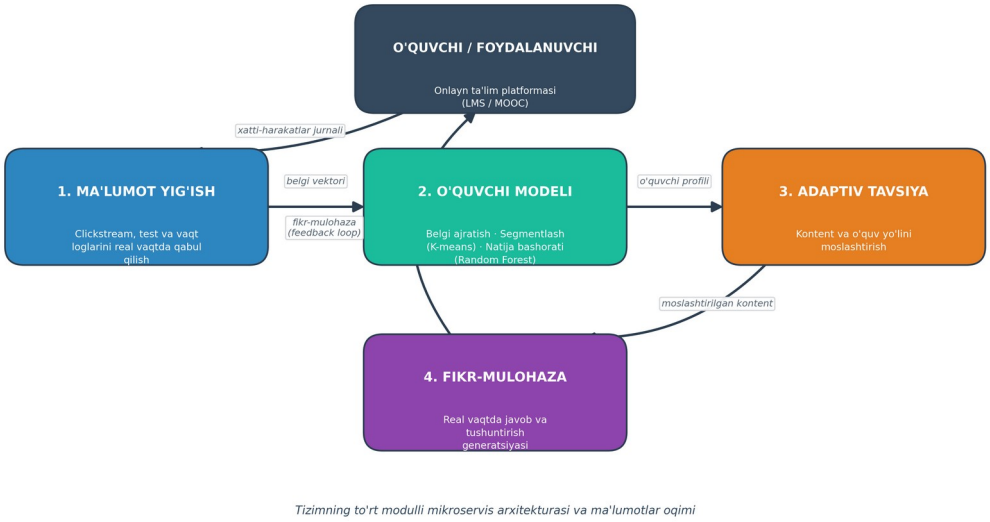

Rasm 1. RAG bilan kuchaytirilgan adaptiv o‘quv tizimining modulli arxitekturasi

Ma’lumotlar modeli va belgilarni ajratish. Kompyuter “mavzuni yaxshi tushundi” yoki “qiynalyapti” kabi tushunchalarni anglay olmaydi – u faqat sonlar bilan ishlaydi. Shuning uchun birinchi qadam o‘quvchining xatti-harakatini sonlarga aylantirishdir. Bu sonlar belgilar (features) deb ataladi. Har bir o‘quvchi uchun to‘rtta asosiy belgi olinadi: test ballari o‘rtachasi (test_score), bir mavzuga sarflangan o‘rtacha vaqt (time_spent), urinishlar soni (attempts) va faollik darajasi (engagement).

1-listing. Belgilarni ajratish va normallashtirish

```
import pandas as pd
from sklearn.preprocessing import StandardScaler

logs = pd.read_csv('student_logs.csv')
features = logs.groupby('student_id').agg(
    test_score=('score','mean'),
```

```
        time_spent=('duration_min','mean'),
        attempts=('attempt','sum'),
        engagement=('clicks','sum')).reset_index()

    X = StandardScaler().fit_transform(
        features[['test_score','time_spent','attempts','engagement']])
```

Oxirgi qadam – normallashtirish. Belgilar har xil o‘lchovda: ball 0–100 oralig‘ida, vaqt esa daqiqalarda. Agar ularni shundayligicha qoldirsak, katta sonli belgi (vaqt) kichik sonlini (ball) “bosib” ketadi. StandardScaler barcha belgilarni bir xil o‘lchovga keltiradi, shunda hech bir belgi boshqasidan ustun kelib, natijani noto‘g‘ri tomonga og‘dirib yubormaydi. Bu, ayniqsa, masofaga asoslangan K-means algoritmi uchun zarur.

K-means klasterlash algoritmi. Birinchi vazifa – o‘quvchilarni o‘xshashlik bo‘yicha guruhlarga ajratish. Buni nazoratsiz o‘qitish algoritmi – K-means bajaradi. Algoritm quyidagi obyektiv funksiyani (klaster ichidagi tarqoqlik) minimallashtiradi:

$$J = \Sigma_{i=1}^{k} \Sigma_{x \in Ci} \|x - \mu_i\|^2 \quad (1)$$

bu yerda k – klasterlar soni, C_i – i-klaster, μ_i – uning markazi, $\|x - \mu_i\|$ esa o‘quvchi bilan markaz orasidagi masofa. Optimal k qiymati silhouette koeffitsiyenti orqali tanlanadi.

Random Forest modeli. Ikkinchi vazifa – o‘quvchining muvaffaqiyatini bashorat qilish. Random Forest – ko‘plab qaror daraxtlarining birlashmasi bo‘lib, har bir daraxt o‘zicha taxmin qiladi, so‘ng ularning “ovozi” birlashtiriladi. Bu yondashuv ortiqcha moslashish (overfitting) xavfini kamaytiradi va qaysi belgi muhimroq ekanligini ko‘rsatadi.

RAG (Retrieval-Augmented Generation). Uchinchi modul kontent tavsiyasini RAG texnologiyasi yordamida amalga oshiradi. Oddiy katta til modellari (LLM) ba’zan “gallyutsinatsiya” – noto‘g‘ri javob beradi. RAG buni hal qiladi: avval kurs materiallaridan savolga mos parchani topadi, so‘ng LLM’ga “mana shu matnga

asoslanib javob ber” deydi. Kurs materiallari vektor ma’lumotlar bazasida (FAISS) saqlanadi.

Natijalar va muhokama

Sintetik ma’lumotlarda k=3, 4, 5 sinab ko‘rilganda, eng yuqori silhouette koeffitsiyenti (0,388) k=4 da olindi, bu o‘quvchilarni to‘rt segmentga ajratish maqbulligini ko‘rsatadi. Ta’kidlash joizki, ta’lim-xulq ma’lumotlarida o‘quvchi segmentlari tabiiy ravishda bir-biriga yaqin (chegaralari aniq emas) bo‘lgani sababli, 0,388 qiymati “zaif emas, lekin ajralib turuvchi tuzilma mavjud” darajasi sifatida ushbu soha uchun maqbul hisoblanadi; silhouette koeffitsiyenti 0,5 dan yuqori bo‘lgan (>0,5), ya’ni mukammal ajralgan klasterlar bu turdagi uzluksiz xulq ma’lumotlarida kam uchraydi.

Klasterlash natijasi 2-rasmda vizual ko‘rsatilgan: har bir nuqta – bitta o‘quvchi, ranglar – turli guruhlar, qora “X” belgilari esa guruh markazlari. O‘quvchilar to‘rtta ajralib turuvchi guruhga bo‘lingan.

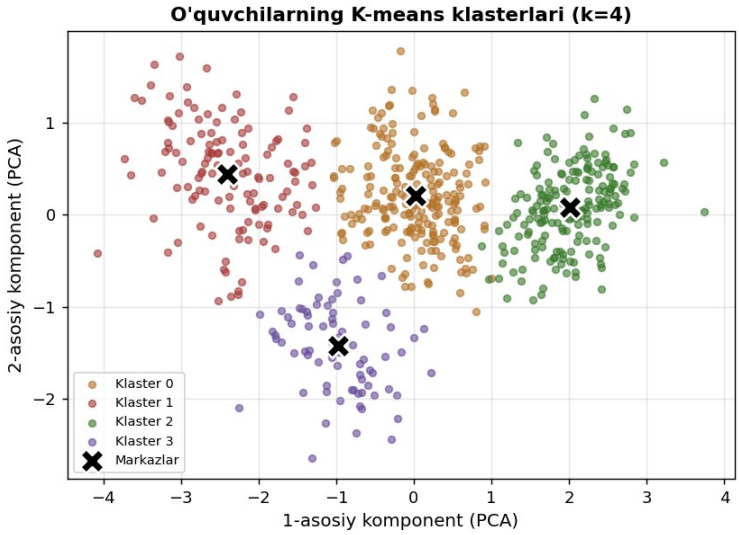

Rasm 2. O‘quvchilarning K-means orqali to‘rt klasterga ajratilishi (PCA proyeksiyasi)

Har bir klasterning o‘rtacha ko‘rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan. Klasterlar bir-biridan aniq farqlanadi: “yuqori” segment yuqori ball va faollik, kam vaqt sarflashi bilan; “past” segment esa past ball va katta vaqt sarflashi bilan ajralib turadi.

Jadval 1

K-means klasterlash natijalari (k=4)

Segment	Test bali	Vaqt (daq)	Faollik	Soni	%
Yuqori	84,6	18,1	219,9	183	30,5
O‘rta	68,9	31,2	153,4	216	36,0
Past	51,2	44,5	85,6	123	20,5
Past faollik	58,2	23,9	37,3	78	13,0

Random Forest modeli sintetik ma’lumotlarda 0,82 aniqlik, 0,83 precision, 0,82 recall va 0,82 F1-o‘lchov ko‘rsatdi (2-jadval). Modelning yana bir foydali xususiyati – u qaysi belgi bashoratga ko‘proq ta’sir qilishini ko‘rsata oladi (3-rasm). Tahlil shuni ko‘rsatdiki, eng katta hissa test bali (65,0%) qo‘shadi, undan keyin faollik (15,6%), sarflangan vaqt (11,6%) va urinishlar soni (7,9%) keladi. Bu model “qora quti” bo‘lib qolmasligini, balki qarorini izohlay olishini bildiradi.

Jadval 2

Random Forest modelining baholash ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Qiymat
Aniqlik (Accuracy)	0,82
Precision (weighted)	0,83
Recall (weighted)	0,82
F1-o‘lchov (weighted)	0,82

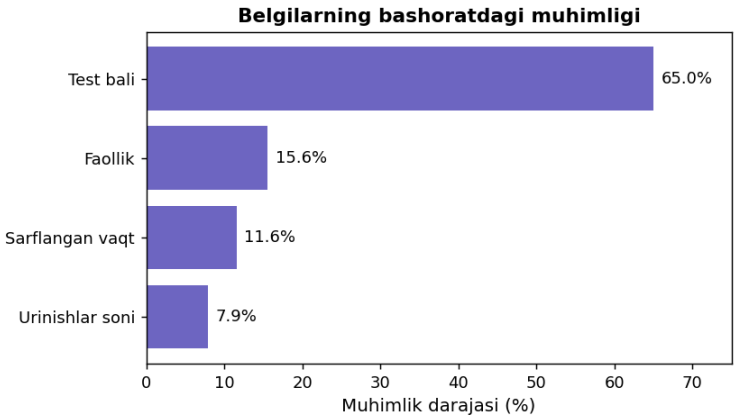

Rasm 3. Belgilarning bashoratdagi muhimligi (feature importance)

RAG modulining qidiruv (retrieval) bosqichini namoyish etish uchun oltita bo‘limdan iborat kichik sintetik bilim bazasi va beshta namunaviy savol asosida TF-IDF va kosinus o‘xshashligiga asoslangan tajriba o‘tkazildi. Tajribada barcha beshta savol uchun (5/5, 100%) eng mos kontekst parchasi to‘g‘ri topildi. Bu retrieval bosqichining ishchanligini namoyish etadi; real, kattaroq bilim bazasida ko‘rsatkich pasayishi tabiiy bo‘lib, uni baholash keyingi tadqiqot bosqichida rejalashtirilgan.

Cheklovlar. Natijalar sintetik ma’lumotlarga asoslangani sababli ular tizimning ishchanligini namoyish etadi, biroq real ta’lim muhitidagi samaradorlikni to‘liq aks ettirmaydi. Real o‘quvchi auditoriyasida nazorat-eksperiment dizayni asosidagi empirik sinov keyingi tadqiqot bosqichida o‘tkazilishi rejalashtirilgan, unda statistik ahamiyatlilik t-test yoki ANOVA orqali tekshiriladi.

Xulosa

Maqolada onlayn ta’limda individual o‘quv faoliyatini rivojlantiruvchi, RAG bilan kuchaytirilgan SI-asosidagi adaptiv tizimning to‘rt modulli texnik arxitekturasi taklif etildi va har bir komponenti istalgan soha mutaxassisi tushunadigan darajada batafsil yoritildi. Tizim K-means segmentlash, Random Forest bashorat modeli hamda kontentga asoslangan filtrlash va RAG texnologiyalarini birlashtiradi. Algoritmlarning ishlash qobiliyati sintetik ma’lumotlarda namoyish etildi: K-means 0,388 silhouette, Random Forest 0,82 aniqlik, RAG esa 100% to‘g‘ri topish ko‘rsatdi.

Tizimning asosiy texnik afzalligi – modulligi, kengaytiriluvchanligi va kontent tavsiyasida RAG‘dan foydalanib javob aniqligini oshirishidir. Kelgusi tadqiqot yo‘nalishlari: tizimni real auditoriyada sinovdan o‘tkazish, chuqur bilim kuzatish

(Deep Knowledge Tracing) modellarini integratsiya qilish va ko‘p modalli (matn, video, audio) ma’lumotlarni qayta ishlashni qo‘shishdan iborat.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial intelligence in education: A review. IEEE Access, 8, 75264–75278. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.2988510

2. Essa, S. G., Çelik, T., & Human-Hendricks, N. E. (2023). Personalized adaptive learning technologies based on machine learning techniques to identify learning styles: A systematic literature review. IEEE Access, 11, 48392–48409. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3276439

3. Farhood, H., Nyden, M., Beheshti, A., & Muller, S. (2025). Artificial intelligence-based personalised learning in education: A systematic literature review. Discover Artificial Intelligence, 5(331). https://doi.org/10.1007/s44163-025-00598-x

4. Lewis, P., Perez, E., Piktus, A., Petroni, F., Karpukhin, V., Goyal, N., Küttler, H., Lewis, M., Yih, W., Rocktäschel, T., Riedel, S., & Kiela, D. (2020). Retrieval-augmented generation for knowledge-intensive NLP tasks. Advances in Neural Information Processing Systems, 33, 9459–9474.

5. Maghsudi, S., Lan, A., Xu, J., & van der Schaar, M. (2021). Personalized education in the artificial intelligence era: What to expect next. IEEE Signal Processing Magazine, 38(3), 37–50. https://doi.org/10.1109/MSP.2021.3055032

6. Pedregosa, F., Varoquaux, G., Gramfort, A., Michel, V., Thirion, B., Grisel, O., Blondel, M., Prettenhofer, P., Weiss, R., Dubourg, V., Vanderplas, J., Passos, A., Cournapeau, D., Brucher, M., Perrot, M., & Duchesnay, E. (2011). Scikit-learn: Machine learning in Python. Journal of Machine Learning Research, 12, 2825–2830.

7. AI-enabled adaptive learning platforms: A review. (2025). Computers and Education: Artificial Intelligence. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100406

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIKNI MOLIYAVIY QO‘LLAB-QUVVATLASH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Choriyev Shaxzod Akmalovich

Buxoro innovatsiyalar universiteti magistranti

email: *shaxzod.choriyev@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. An’anaviy kreditlash tizimining cheklovlari va yangi raqamli moliyaviy vositalarning (fintech, kraudfanding, raqamli to‘lov platformalari) imkoniyatlari qiyosiy o‘rganilgan. Maqolada davlat va xususiy sektor hamkorligida tadbirkorlikni rivojlantirishning samarali moliyaviy modellari, soliq imtiyozlari hamda investitsiya muhitini yaxshilash yo‘llari yaxlit tizim sifatida yoritilgan. Tadqiqot natijalari asosida O‘zbekistonda kichik biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirishga oid amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, kichik biznes, tadbirkorlik, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, fintech, kreditlash, investitsiya muhiti, soliq imtiyozlari, kraudfanding.

Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyot sharoitida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik har qanday davlatning iqtisodiy o‘sishini ta’minlovchi asosiy harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Ushbu sektor nafaqat yalpi ichki mahsulot hajmini oshiradi, balki aholi bandligini ta’minlash, o‘rta sinfni shakllantirish va innovatsion g‘oyalarni amaliyotga joriy etishda muhim o‘rin tutadi. Biroq raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayonida tadbirkorlik subyektlari oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri — bu moliyaviy resurslarga teng va arzon kirish imkoniyatining cheklanganligidir. An’anaviy bank kreditlashi tizimi ko‘pincha yetarli garov ta’minoti talab qilishi, yuqori foiz stavkalari va murakkab byurokratik jarayonlar tufayli yangi boshlayotgan tadbirkorlar uchun mavjud bo‘lmay qolmoqda. Aynan shu sharoitda raqamli moliyaviy texnologiyalar tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning yangi va samarali mexanizmlarini taklif etmoqda.

Raqamli iqtisodiyotning kichik biznesga ta’siri, eng avvalo, moliyaviy xizmatlarning ochiqligi va tezkorligida namoyon bo‘ladi. Fintech kompaniyalari va raqamli to‘lov platformalari tadbirkorlarga an’anaviy banklarga nisbatan ancha qulay shartlarda mikrokreditlar olish imkonini bermoqda. Bunday platformalar sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (Big Data) tahlili asosida tadbirkorning kredit qobiliyatini bir necha daqiqada baholay oladi. Bu esa garov masalasidagi to‘siqlarni kamaytiradi va moliyalashtirish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi. Shu bilan

birga, kraudfanding (jamoaviy moliyalashtirish) platformalari yangi loyihalar uchun katta hajmdagi sarmoyani keng jamoatchilikdan jalb qilish imkoniyatini ochib bermoqda. Bunday model ayniqsa innovatsion startaplar uchun an’anaviy investorlarga bog‘liq bo‘lmagan holda rivojlanish yo‘lini taqdim etadi.

Kichik biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning samaradorligi davlatning iqtisodiy siyosati bilan bevosita bog‘liqdir. O‘zbekistonda so‘nggi yillarda tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, imtiyozli kreditlar ajratish, soliq yukini yengillashtirish va davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarini joriy etish bu boradagi muhim qadamlar bo‘ldi. Soliq imtiyozlari tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Yangi tashkil etilgan korxonalar uchun belgilangan muddatga soliqdan ozod qilish yoki soliq stavkalarini pasaytirish ularning bozorda mustahkam o‘rin egallashiga zamin yaratadi. Shuningdek, davlat kafolatlari ostida beriladigan kreditlar bank tizimi uchun risklarni kamaytiradi va moliyaviy resurslarning real sektorga oqib kelishini rag‘batlantiradi.

Investitsiya muhitini yaxshilash kichik biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning tizimli omilidir. Tadbirkorlik faoliyati uchun qulay huquqiy va institutsional muhit bo‘lmasa, hech qanday moliyaviy vosita kutilgan natijani bermaydi. Mulk huquqining ishonchli himoyalanishi, sud tizimining adolatliligi va ma’muriy to‘siqlarning kamaytirilishi investorlar ishonchini mustahkamlaydi. Raqamli davlat xizmatlarining joriy etilishi esa korxona ro‘yxatdan o‘tkazish, litsenziya olish va hisobot topshirish jarayonlarini soddalashtirib, tadbirkorlarning vaqt va resurslarini tejaydi. Bu esa o‘z navbatida ularning asosiy faoliyatga — mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishga e’tibor qaratishiga imkon yaratadi. Shu tariqa raqamlashtirilgan ma’muriy muhit bilvosita moliyaviy samaradorlikni oshiruvchi muhim mexanizmga aylanadi.

Tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashda moliyaviy savodxonlikni oshirish masalasi alohida e’tiborga loyiqdir. Ko‘pgina kichik tadbirkorlar mavjud moliyaviy vositalardan, davlat dasturlaridan yoki zamonaviy raqamli platformalardan to‘liq xabardor emasligi sababli ulardan unumli foydalana olmaydi. Shu bois tadbirkorlar

uchun moliyaviy menejment, biznes-rejalashtirish va raqamli vositalardan foydalanish bo‘yicha maxsus o‘quv dasturlarini tashkil etish lozim. Moliyaviy savodxonlik tadbirkorga o‘z mablag‘larini to‘g‘ri taqsimlash, risklarni baholash va uzoq muddatli investitsiya qarorlarini qabul qilishda yordam beradi. Bu yondashuv moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimini shunchaki resurs taqdim etishdan, tadbirkorning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi yaxlit ekotizimga aylantiradi.

Mavjud xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, kichik biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning eng samarali modeli — bu davlat, xususiy moliya institutlari va raqamli texnologiyalar uyg‘unligiga asoslangan kompleks yondashuvdir. Bunda davlat strategik yo‘nalishlarni belgilab, dastlabki kafolatlarni taqdim etadi, xususiy sektor esa moslashuvchan moliyaviy mahsulotlarni ishlab chiqadi. Raqamli platformalar bu ikki tomonni samarali bog‘lab, jarayonning shaffofligi va tezkorligini ta’minlaydi. Mazkur uchlik o‘rtasidagi muvozanatli hamkorlik tadbirkorlik subyektlariga o‘z rivojlanish bosqichiga mos moliyaviy yechimni tanlash imkonini beradi va butun iqtisodiy tizimning chidamliligini oshiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot sharoitida kichik biznes va tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish — bu mamlakatning barqaror iqtisodiy o‘sishini ta’minlovchi strategik vazifadir. An’anaviy kreditlash tizimini zamonaviy fintech vositalari, kraudfanding va raqamli to‘lov platformalari bilan uyg‘unlashtirish tadbirkorlarning moliyaviy resurslarga kirishini sezilarli darajada osonlashtiradi. Bunda davlatning oqilona soliq siyosati, investitsiya muhitini yaxshilash va tadbirkorlarning moliyaviy savodxonligini oshirish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Davlat, xususiy sektor va raqamli texnologiyalarning uyg‘un hamkorligiga asoslangan yaxlit ekotizimni shakllantirish orqali biz kichik biznesning raqobatbardoshligini oshirishga, yangi ish o‘rinlari yaratishga va pirovardida milliy iqtisodiyotni mustahkamlashga erishamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.

2. Sodiqov A.M. Raqamli iqtisodiyot va tadbirkorlikni rivojlantirish. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2022. – 256 b.

3. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – New York: Crown Business, 2017. – 192 p.

4. Karimov B.X. Kichik biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari. // O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. – Toshkent, 2023. – №3. – 45-52-betlar.

5. Mehrotra A., Yetman J. Financial Inclusion – Issues for Central Banks. // BIS Quarterly Review. – 2015. – P. 83-96.

6. Rasulov T.S. Fintech texnologiyalari va moliyaviy xizmatlar bozori. Samarqand: SamISI nashri, 2023. – 168 b.

5-SHO‘BA

JADIDCHILIK HARAKATIDA YOSHLAR TARBIYASINING TARIXIY ASOSLARI

Axatov Sunnatjon Axtam o‘g‘li

“Milliy tiklanish” demokratik partiyasi

Buxoro viloyat kengashi rais o‘rinbosari

email: sunnatjonaxatov5@gmail.com

“Tarbiya, ma’naviyat va ma’rifat - jamiyat taraqqiyotining hal qiluvchi omilidir.”

Sh. Mirziyoyev

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turkiston jadidchilik harakati doirasida yoshlar tarbiyasining tarixiy asoslari, jadid mutafakkirlarining ma’rifiy-pedagogik qarashlari hamda yangi usul maktablarining shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Shuningdek, jadidlarning milliy uyg‘onish jarayonidagi roli, yosh avlodni zamonaviy bilimlar asosida tarbiyalashga qaratilgan faoliyati va ularning pedagogik merosining bugungi kundagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, yoshlar tarbiyasi, ma’rifat, pedagogika, tarixiy asoslar, milliy uyg‘onish, Turkiston.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan o‘zgarishlar natijasida jadidchilik harakati shakllandi. Bu davrda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy qoloqligi, ta’lim tizimining eskirganligi va ilm-fan rivojlanishidan orqada qolish holati jadid ziyolilarini islohotlarga undadi[1].

Jadidlar jamiyat taraqqiyotini faqat ma’rifat, zamonaviy ta’lim va yosh avlod tarbiyasi orqali ta’minlash mumkinligini ilgari surdilar. Ularning fikricha, millat kelajagi bevosita yoshlarning bilim darajasi va ma’naviy kamolotiga bog‘liq edi[2]. Shu bois jadidlar ta’lim tizimini yangilash, yangi usul maktablarini tashkil etish va yoshlarni zamonaviy fanlar asosida tarbiyalashni asosiy vazifa sifatida belgiladilar.

Jadidchilik harakatining tarixiy shakllanishi. Jadidchilik harakati mustamlakachilik sharoitida, Rossiya imperiyasi hukmronligi ostida shakllandi. Eski maktab va madrasalardagi ta’lim tizimi asosan diniy bilimlarga asoslangan bo‘lib, zamonaviy fanlar yetarli darajada o‘qitilmas edi. Bu esa jamiyatning ilmiy va iqtisodiy taraqqiyotiga to‘sqinlik qilar edi[3].

Shunday sharoitda jadidlar ma’rifatni jamiyatni yangilashning asosiy vositasi sifatida ko‘rdilar. Ularning faoliyati natijasida yangi usul maktablari paydo bo‘lib, ta’lim mazmuni tubdan yangilana boshladi. Bu jarayonda Ismoil G‘aspirali tomonidan ilgari surilgan “usuli jadid” g‘oyasi katta ta’sir ko‘rsatdi[4].

Yoshlar tarbiyasi masalasida jadidlarning qarashlari. Jadid mutafakkirlari yoshlar tarbiyasini millat taraqqiyotining asosiy sharti deb hisoblaganlar. Ularning fikricha, yosh avlod zamonaviy ilm-fan bilan birga milliy qadriyatlar va axloqiy tarbiyani ham egallashi lozim edi.

Abdulla Avloniy tarbiya masalasini pedagogik nuqtai nazardan chuqur tahlil qilib, uni inson kamolotining asosiy omili sifatida talqin qilgan. Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida yoshlarni vatanparvarlik, odob-axloq va ilmga intilish ruhida tarbiyalash g‘oyalari ilgari suriladi[5].

Mahmudxo‘ja Behbudiy esa ta’lim va matbuotni jamiyat ongini uyg‘otuvchi eng muhim vositalardan biri deb hisoblagan. U yoshlarni tarix, geografiya, matematika va tabiiy fanlar orqali dunyoqarashini kengaytirishga chaqirgan[6].

Munavvarqori Abdurashidxonov esa yangi usul maktablarini tashkil etib, ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik usullarni joriy etishga harakat qilgan.

Jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktablari an’anaviy ta’lim tizimidan tubdan farq qilgan. Bu maktablarda tovush usulida savod o‘rgatish, darsliklar asosida tizimli ta’lim berish va dunyoviy fanlarni o‘qitish yo‘lga qo‘yilgan[7].

O‘quv dasturiga matematika, geografiya, tarix, tabiiy fanlar va chet tillari kiritilib, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va tahliliy qobiliyati rivojlantirilgan. Bu esa yoshlarning ijtimoiylashuv jarayonini tezlashtirgan va ularning jamiyatdagi o‘rnini mustahkamlashga xizmat qilgan[8].

Jadid pedagogikasi o‘z mohiyatiga ko‘ra milliy va zamonaviy yondashuvning uyg‘unlashgan shakli bo‘lib, u bugungi ta’lim tizimi uchun ham muhim tarixiy tajriba hisoblanadi.

Jadidchilik harakati Turkiston xalqlarining milliy ongini shakllantirishda muhim rol o‘ynadi.Ular yoshlarni ma’rifat orqali uyg‘otish, milliy o‘zlikni anglash va mustaqil fikrlashga o‘rgatishni asosiy maqsad sifatida belgiladilar.

Jadid matbuoti, teatr va adabiy asarlar yoshlarning dunyoqarashini kengaytirib, ularni ijtimoiy hayotga faol jalb etdi. Shu jihatdan jadidchilik nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida ham tarixda muhim o‘rin tutadi.

XULOSA

Jadidchilik harakati Turkiston tarixida yoshlar tarbiyasiga oid ilg‘or pedagogik va ma’rifiy g‘oyalarni shakllantirgan muhim bosqich hisoblanadi. Jadid mutafakkirlari ta’lim va tarbiyani jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ko‘rib, yoshlarni zamonaviy bilimlar va milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashga intilganlar.

Ularning pedagogik merosi bugungi kunda ham ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va yoshlar siyosatini takomillashtirishda muhim tarixiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAT RO‘YXATI:

1. Alimuhamedov J. *Jadidchilik harakati tarixi*.
2. Qosimov B. *Milliy uyg‘onish*.
3. Karimov N. *XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi*.

4. Ismoil G‘aspirali g‘oyalari tahlili.
5. Abdulla Avloniy. *Turkiy guliston yoxud axloq*.
6. Behbudiy M. pedagogik qarashlari.
7. Jadid maktablari tarixiy manbalari.
8. Jadid pedagogikasi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar.

QASHQADARYODA AYOLLAR IJTIMOIY FAOLLIGI TARIXI.

Tolibova Moxigul Xolmurod qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Tarix kafedrasi Ijtimoiy – gumanitar fanlarni
o‘qitish metodikasi (Tarix) yo‘nalishi I kurs magistranti.
Telefon: 88-199-95-12. Mohigulbakirova@gmail.om.

Annotatsiya: O‘zbekistonda mustaqillikka erishganidan so‘ng, ijtimoiy-siyosiy hayotda ayollarning faolligini oshirishga qaratilgan tub islohotlar amalga oshirildi. Ayniqsa, Qashqadaryo viloyatida bu jarayon o‘ziga xos yo‘l bilan olib borildi. Ushbu maqolada mamlakatimizda, xususan Qashqadaryoda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o‘z qobiliyat va imkoniyatlarini namayon etishi, huquqiy manfaatlarini himoya qilinishi haqida ba’zi mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: xotin-qizlar, ma’naviyat, iqtisodiyot, ayollar bandligi, Qashqardayo xotin – qizlari, yengil sanoat, huquqiy himoya, oila, onalik.

HISTORY OF WOMEN'S SOCIAL ACTIVITY IN KASHKADARYA.

Tolibova Mokhigul Kholmurod qizi,
Shahrisabz Pedagogical Institute, Department of History,
Methodology of Teaching Social and Humanities (History),
1st year master's student.
Phone: 88-199-95-12. Mohigulbakirova@gmail.om.

Abstract: After gaining independence in Uzbekistan, fundamental reforms were implemented aimed at increasing the activity of women in socio-political life. This process was carried out in a unique way, especially in the Kashkadarya region. This

article provides some thoughts on increasing the socio-political activity of women in our country, particularly in Kashkadarya, their ability to demonstrate their abilities and potential in various fields and sectors, and the protection of their legal interests.

Keywords: women, spirituality, economy, women's employment, Kashkadarya women, light industry, legal protection, family, motherhood.

ИСТОРИЯ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖЕНСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАШКАДАРЬИ.

Толибова Мохигуль Холмурод кызы,
Шахрисабзский педагогический институт,
кафедра истории, методика преподавания социальных и гуманитарных наук (история), студентка 1-го курса магистратуры. Телефон: 88-199-95-12. Mohigulbakirova@gmail.om.

Аннотация: После обретения независимости Узбекистаном были проведены фундаментальные реформы, направленные на повышение активности женщин в общественно-политической жизни. Этот процесс осуществлялся уникальным образом, особенно в Кашкадарьинской области. В данной статье представлены некоторые соображения по повышению социально-политической активности женщин в нашей стране, в частности в Кашкадарье, по вопросу их способности демонстрировать свои навыки и потенциал в различных областях и секторах, а также по вопросу защиты их законных интересов.

Ключевые слова: женщины, духовность, экономика, женская занятость, женщины Кашкадарьи, легкая промышленность, правовая защита, семья, материнство.

Kirish. Mamlakatimizda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o‘z qobiliyat va imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi uchun shart-sharoit yaratish, huquqiy va qonuniy manfaatlariga so‘zsiz rioya qilinishini ta’minlash, onalik va bolalikni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash hamda oila institutini mustahkamlash borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek: “Hozirgi kunda har bir xotin-qiz

demokratik jarayonlarning kuzatuvchisi emas, balki faol va tashabbuskor ishtirokchisi bo’lmog’i shart” [3].

“Ijtimoiy faollik” deganda inonlar qaysi kasbning egasi bo‘lishidan, qanday lavozimda ishlashidan qat’yi nazar, uning jamiyat rivojiga hissa qo‘shishi darjasi, zamondan ortda qolmaslikka bo‘lgan harakatini tushunish. Inson ijtimoiy-tarixiy tajribaga, jamiyatda ishi, izlanishi bilan o‘z o‘rniga ega bo‘lsa, tarixiy jarayonning faol shaxsiga aylanadi. Insonlarda insonparvarlik, ma’rifatparvarlik, vatanparvarlik munosabatlarning shakllanib borishi uni jamiyatning ijtimoiy faol a’zosiga aylantirib qo‘yadi. “Faollik” tushunchasi – “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da mehnatda yoki biror harakatda, jarayonda jadallik, jonbozlik ko‘rsatish, ishchanlik, ta’sirchanlik[1] sifatida ta’riflanadi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda jamiyatda ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish borasida olib borilgan oqilona davlat siyosati davlat xizmatlarida faoliyat olib borilayotgan ayollar uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Bu esa davlat va jamiyat boshqaruv tizimida ayollar salmog‘ini oshishiga xizmat qiladi. Xususan, mamlakatimizda Oliy Majlis Senati a’zolarining 17 foizi, Qonunchilik palatasi deputatlarining 16 foizi xotin-qizlardan iborat. Bundan tashqari, so‘nggi yillar davomida ijro hokimiyati idoralarida ham ayollarning faoliyat yuritish ko‘rsatkichlari 5 barobarga oshdi, ya’ni 3,4 foizdan 16 foizga yetdi. Ayollar “qanoti” tuzilgani bois mamlakatdagi siyosiy partiyalarda xotin-qizlarning soni ham oshdi.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi yillarda xotin-qizlarning huquq va erkinliklarini ta’minlovchi 22 ta qonun va 30 dan ziyod me’yoriy hujjatlarning e’lon qilinganligi mazkur soha davlatning ustuvor vazifalaridan biri ekanligidan dalolat beradi. Prezidentimiz Sh. Mirziyoyevning sa’y harakati bilan 2018-yil 2-fevraldagi PF-53-25-son “Xotin qizlarni qo‘llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni aynan gender tenglik siyosatini shakllantirgan holda ijrosi bilan bog‘liq masalalarga aniqlik kiritdi[3]. 2019 yil 7-martdagi PQ-4235-son “Xotin-qizlarning mehnat huquqlarining kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga oid

chora tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori ham xotin-qizlarga oid davlat siyosatida muhim qadam bo‘lib kelmoqda.

Mustaqillik yillarida xotin-qizlarning jamiyatdagi o‘rni, ularning ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy sohalardagi ishtiroki masalalari ijtimoiy soha vakillari tomonidan o‘rganildi. Xususan, D.Alimova, D.Bobojonova, Ya.Abdullayeva, M. Xolmatova, N.Muravyova, Yu.Ergasheva, T. G‘afforova, Sh.Ashurova va boshqa mualliflarning ishlarida O‘zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy sohalardagi faoliyati chuqur talqin etildi. Ayollar ijtimoiy faolligining demokratik jarayonlar va jamiyat ma’naviy madaniy hayotini o‘zgartirishga, yangilashga qaratilgan jihatlari A.E.Abdusamedov, F.Abdurahmonov, O‘.M.Abilov, B.Aliyev, S.Atamuratov, E.X.Bobomurodov, I.Karimov, T.Mahmudov, Q.Nazarov, I.Saifnazarov, A.Qodirov, A.Huseynovaning ilmiy tadqiqotlarida u yoki bu yo‘nalishda tahlil qilindi. O.Bo‘riyev, M.Vohidov, L.Munavvarova, O.Musurmanova, M.Mamatov, K.Nasriddinov, M.Sangilov, U.Toshtemirov, I.Shoymardonov, M.Xolmatova, M.O‘zbekov kabi mamlakatimiz olimlari oila, uning madaniyati, ijtimoiy muammolari masalasiga to‘xtalib, ularni ancha mufassal tadqiq etgan holda xotin-qizlarning oiladagi ijtimoiy faolligini o‘z ilmiy izlanishlarida asoslab berganlar. Mamatqulova (2021) tadqiqotida Qashqadaryo ayollari orasida ta’lim darajasining oshishi bilan siyosiy ishtiroki ham o‘sishi aniqlangan. Xuddi shuningdek, Xoliqov (2023) viloyatdagi xotin-qizlarning iqtisodiy faolligini ko‘taruvchi dasturlar samaradorligini statistik jihatdan asoslab berdi.

Tadqiqot metodologiyasi.Ushbu maqolada aralash metodlar — sifatli (fokus-guruhlar) va miqdoriy (so‘rovnoma) yondashuvlarni o‘z ichiga olgan. Ularni uyg‘unlashtirish ayollar ijtimoiy faolligining sabab-natija mexanizmlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqotda ilmiy bilishning dialektik, tarixiylik, mantiqiylik, analiz va sintez, kompleks yondashuv kabi usullariga tayanildi.

Natija va muhokama. Qashqadaryo viloyatida ham ijtimoiy-siyosiy hayotda ayollarning faolligini oshirishga qaratilgan tub islohotlar amalga oshirildi. Viloyat qadimiy madaniyat, ijtimoiy qatlamlar va iqtisodiy tarmoqlar uyg‘unlashgan hudud sifatida, ayollar faoliyatini har jihatdan shakllantirishda noyob tajribaga ega. Ayollar

faolligi nafaqat iqtisodiy hayotda, balki ta’lim, madaniyat, sog‘liqni saqlash va jamoat boshqaruvida ham sezilarli darajada oshgan. Viloyatimizda 200 dan ortiq ayol turli darajadagi rahbarlik lavozimlarida faoliyat yuritmoqda. Shuningdek, 15% respondentlar o‘z jamoasida yetakchilik tajribasiga ega ekanini bildirgan. Intervyularda ayollar o‘z yetakchilik yo‘lini “ta’lim orqali o‘zgarish” deb atagan. Respondentlarning 46% ijtimoiy stereotiplarni asosiy to‘siq deb hisoblaydi. 32% esa moliyaviy resurslarga yetishmovchilikni eng katta muammo deb ko‘rsatgan. Qishloq joylarda ayollarning 61% oilaviy majburiyatlar tufayli jamoat ishlarida qatnasha olmayapti. Ayollar faolligining rivojlanish bosqichlari: 1991–2000 yillar: ijtimoiy faollikning boshlang‘ich bosqichi, ta’lim tizimining islohoti; 2000–2010 yillar: iqtisodiy mustaqillik va nodavlat tashkilotlarning kuchayishi; 2010–2020 yillar: ayollar yetakchilik dasturlarining joriy etilishi; 2020–2025 yillar: gender tenglik siyosatining institutsionallashuvi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ta’lim va iqtisodiy imkoniyatlar ayollar faolligining asosiy determinanti hisoblanadi. Shuningdek, oilaviy qo‘llab-quvvatlash yetakchilikka chiqish uchun psixologik omil sifatida muhim ahamiyatga ega. Mahalliy siyosatning kuchayishi va ayollarga mo‘ljallangan dasturlar viloyatda ijobiy o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda.

Shuningdek, 2016–2024-yillarda Qashqadaryo viloyatida yengil sanoat tarmoqlarining rivojlanishi ayollar bandligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qildi. Ushbu tarmoqlar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, viloyatdagi ijtimoiy barqarorlik va farovonlikni mustahkamladi. Kadrlar siyosati va mehnat resurslarini samarali boshqarish natijasida ayollar uchun yangi ish o‘rinlari yaratildi, bu esa mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qildi. Kelgusida yengil sanoat va ayollar bandligi masalalariga yanada ko‘proq e’tibor qaratish zarur [10, 33-b]. Islomov B. Yengil sanoat va uning mintaqaviy rivojlanishdagi o‘rni. – Qarshi: Qashqadaryo Fanlar Markazi Nashriyoti, 2019. – B. 25–60.

Xulosa. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda turli soha va tarmoqlarda mehnat qilayotgan ishchi va xizmatchilarning 45 foizini xotin-qizlar tashkil etadi. Jumladan, davlat va jamoat tashkilotlari tizimida 1400 ga yaqin xotin-qiz rahbarlik lavozimlarida

mehnat qilmoqda. Ulardan 17 nafari senator, 16 nafari Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati, 1075 nafari esa xalq deputatlari mahalliy kengashlari tarkibida faoliyat yuritmoqda. O‘nlab opa-singillarimiz “O‘zbekiston Qahramoni”, “O‘zbekiston fan arbobi”, “O‘zbekiston xalq o‘qituvchisi”, “O‘zbekiston xalq shoiri”, “O‘zbekiston xalq artisti” singari davlatimizning yuksak faxriy unvonlari, orden va medallariga sazovor bo‘lgan. Qashqadaryo ayollari ham ijtimoiy faollik va yetakchilik jabhalarida sezilarli o‘sishga erishdi. Bu jarayon ta’limning kuchayishi, iqtisodiy imkoniyatlarning kengayishi va davlat hamda jamoatchilik qo‘llab-quvvatlashining natijasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati.5 jildlik. J.4. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. – B. 326.

2. Ўзбекистон республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари, 2019. // www.stat.uz

3. Mirziyoyev Sh.O ‘zbekiston Respublikasi oliy Majlisi Senatining yigirmanchi yalpi maslisidagi nutqi//Xalq so ‘zi. №127(7357)22.06.2019.

4. Mamatqulov, B. (2025). Qashqadaryo viloyatida ayollar bandligi va yengil sanoat tarmoqlarining ijtimoiy-iqtisodiy roli. Ilmiykutubxona.uz.

5. Xoliqov, S.S. (2021). Mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatida demografik jarayonlarning tarixiy tahlili. CyberLeninka.

6. Namazov, S.E. (2023). Mustaqillik yillarida Qashqadaryo vohasida ijtimoiy soha taraqqiyoti. NewJournal.org.

7. Qashqadaryo viloyat hokimligi statistik byulletenlari (2010–2025).

8. Yu.Ergashova, G.Imomova. Qashqadaryo ilm yulduzlari. –Qarshi: “Intellekt naspriyot”, 2023. – Б.3.

9. M.Seyitnazarov. O‘zbekiston respublikasining ayollarga oid davlat siyosati va uning huquqiy asoslari-N.:2016 y

10. M.Aralova. Mamlakatimizda ayollarga yo‘naltirilgan ijtimoiy siyosatning o‘ziga xos xususiyatlari-S.:2014 y

“SHARQ VA G‘ARB RENESSANSI: UYG‘ONISH IKKI YO‘L BILAN KECHGANMI?”

Shodiyorov Eldor Sharif o‘g‘li

Guliston davlat pedagogika instituti talabasi

Eldorshodiyorov141@gmail.com

Annotatsiya: Renessans – Inson tafakkuri va ilm-fanning qobiqdan yorilib chiqishi,qayta tug‘ilishi, rivojlanishidir. G‘arbda bu jarayon XV asrlarda dastlab Italiyaning katta-kichik shaharlari so‘ng esa Yevropaning ko‘plab davlatlarida Jumladan, Angilya, Prussiyaning shaharlari mutafakkir va faylasuflarni yetishtirishi ortidan vujudga kelgan bo‘lsa.Sharqda undan ancha oldinroq IX-XII-asrlarda Islom dining kirib kelishi o‘laroq Markaziy Osiyoning Samarqand, Xiva, Buxoro, Xurosonda va undan tashqari, Eron va Hindistonda allaqachon vujudga kelgandi.Maqoladi bu ikki uyg‘onishning bir-biridan farqi emas,balki bir-birini to‘ldiruvchi tomonlari va o‘xshash jihatlari tahlil qilinib,o‘rganiladi.Asosiy savolimiz:Sharq va G‘arb uyg‘onishlari ikki yo‘lmi yoki bitta yo‘lning ikkinchi bosqichi?

Kalit so‘zlar: “Renessans”, “uyg‘onish”, “ma’naviyat”, “madaniyat”, “Sharq Uyg‘onishi”, “musulmon renessansi”.

KIRISH

Renessan–Insoniyatning ma’naviy va g‘oyaviy taraqqiyotidagi uyg‘onish, ko‘tarilish davri Bu davr tarixida me’morchilik, adabiyot, tasviriy san’at, ilohiy va dunyoviy ilmlar rivojlanib, temuriylar sulolasini buyuk–uyg‘onish davri yaratuvchilari, desak xato qilmaymiz. Insoniyat to‘g‘risidagi qarashlar davrida yanada yuksaklikka ko‘tarila boshladi.Dunyo madaniyatini yaxli t olib o‘rgangan olimlarning ishlari shuni ko‘rsatdiki,Markaziy Osiyo mintaqsida joylashgan Movarounnahr, Xuroson va Eronda ulkan madaniy ko‘tarilish yuz bergan, ilm-fan, falsafa, adabiyot kuchli rivojlanib, ilg‘or insonparvarlik g‘oyalari jamiyat fikrini band etgan, aqliy va ijodiy faollik gurkiragan. Bu davr dunyo ilmida “Musulmon Renessansi” yoki “Sharq Uyg‘onishi” nomi bilan atalib kelinmoqda. Sharq Uyg‘onish davrida quydagi asosiy belgilari mujassam edi: jo‘shqin ijodiy faoliyat, ulkan

bunyodkorlik ishlarining amalga oshirilgani, aqlni hayratga soluvchi bemisl asarlarning yaratilgani shundan dalolat beradi. Sharq Uyg‘onish davrida(IX-XV-asrlar) ham ulug‘ allomalar, qomusiy bilim sohiblari, mashhur mutafakkirlarni yetishtirdi. Aniq fanlar sohasida Muhammad al-Xorazmiy, Abu Bakr Roziy, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad al-Farg‘oniy, Umar Xayyom, Mirzo Ulug‘bek jahonshumul kashfiyotlar qildilar. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Ibn Rushd, Muhammad G‘azoliy, Nasafiy Aziziddinlarning falsafiy asarlari tafakkur xazinasini boyitdi, olam, odam va jamiyat yaxlitlikda tadqiq etilib, yangi qonuniyatlar ochildi, aqliy bilim ufqlari kengaydi, fozil jamiyat va komil inson nazariyasi chuqur ishlab chiqildi. She’riyatda Abu Abdullo Rudakiy, Abulqosim Firdavsiy, Jaloliddin Rumiy, Hofiz Sheroziy, Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy kabi daho ijodkorlar yetishib, o‘lmas asarlar yaratdilar, ishqmuhabbat, qahramonlik, ozodlik va ezgulikni kuyladilar. Miniatyura rassomchiligida bir necha maktablar shakllandi, bunda Kamoliddin Behzod rasmlari yangi ijodiy yo‘nalishga asos soldi.

G‘arbda Renessansning asosiy alomatlari: tafakkurda va ilmu ijodda dogmatizm, jaholat va mutaassiblikni yorib o‘tib, insonni ulug‘lash (Gumanizm), uning iste’dodi, aqliyfikriy imkoniyatlarini yuzaga chiqarish; antik davr (yunonrum) madaniyatiga qaytib, uni tiklash, boyitish; cherkov sxolastikasidan qutulib, adabiyot va san’atda dunyoviy go‘zallik, hayot taronalarini qizg‘in kuylash; inson erki, hurfikrlilik uchun kurashish. Buning natijasi o‘laroq, ijodiy qudrat va tafakkur kuchini namoyish etadigan ulug‘vor badiiy asarlar, salobatli binolar yaratildi, ilmfan rivojlandi. Italiyada shoir Petrarka va Dante, rassom Jotto, adib va mutafakkirlar Bokkachcho, Ariosto, Tasso, Byome Renessans g‘oyalarining jarchilari bo‘lib maydonga chiqdilar. Keyinchalik Michelangelo, Rafael, Shakespeare, ,Miguel de Cervantes Yevropaning turli mamlakatlarida buni davom ettirdilar.

ASOSIY QISM

Uyg‘onish davri o‘z mevalarini shunaqangi sochdiki mevalar har tomonga va har sohaga tarqalib ketdi:Me’morchilik,naqqoshlik,xattotlik, rassomchilik, adabiyot,Hadis ilmi va dunyoviy bilimlarga tarqalib ketdi. Keling butun dunyoda hozirgacha foydalnib

kelinayotgan “Sharq uyg‘onish” davri vakillari tomonidan asos solingan soha,ularning ixtirolari,sohaga va fanga qo‘shgan hissalarini ko‘rib chiqamiz.

Imom Ismoil al Buxoriy (810-870) Islom olamida o‘zining yuksak bilimi bilan ajralib turuvchi alloma sanaladi,uning “Al-Jome As-Sahih” hadislar to‘plami orqali mashhur.Ushbu to‘plam Islom ilmida Qur’on va hadisdan keyin turuvchi eng mukammal va muhim qo‘lyozma sanaladi.Undan tashqari Imom al Buxoriy umrining ko‘p qismini safarlarda o‘tkazib yo‘l-yo‘lakay hadis to‘plash bilan birgalikda odamlarga ilm ham ulashgan hisoblanasdi.

Abu ali Ibn Sino “Avitsenna”(980-1037) ibn Sino 17 yoshidayoq, Buxoro xalqi orasida mashhur tabib sifatida taniladi. Ibn Sino 18 yoshida Olimlik faoliyatini boshlaydi ko‘plab asarlarni tarjima qiladi,mutolaa qiladi va sharhlar yoza boshlaydi.Bir nechta kitoblar yozadi jumladan “Alhikmat al-Aruziy” 20 jild, “Alhosil val-mahsul”, “Kitob al-bir val-ism”.Olimning eng yirik va muhim asari “Kitob ash-shifo”.undan tashqari Ibn SinoningTibbiyotga,tabiiy fanlarga va falsafa oid yozib qoldirgan ma’lumotlarida hozirgi kungacha eng mukammal qo‘llanma sifatida foydalanib kelinmoqda Ibn Sinoning shoh asar “Tib qonunlari”asarida tibbiyotdagi eng mashhur qo‘lyozma sanaladi, yana shuni takidlash lozimki Ibn Sino tibbiyotga doir yozgan asarlaridan bizgacha 160 ta asardan atiga 30 tasi yetib kelgan xolos.

Abu Nasr Farobiy (873-951) “Al Muallim assoniy” Aristoteldan keyingi ikkinchi muallim sanalgan faylasuf,qobusiy olim,musiqashunos,o‘sha zamon barcha ilm kasblarining egasi desak yanglishmagan bo‘lamiz. O‘zining o‘tkir falsafiy va qobusiy bilimlari orqali Arastuning “Metafezikasiga”sharh yozgan olim sanaladi bu sharh shunday sharh ediki hattoki o‘sha zamon daholaridan sanalgan Abu Ali ibn Sino ham Arastuning “Metafezika”sini bir necha marotaba o‘qigani va umuman tushunmaganini takidlaydi,kunlardan birida bozor aylanib Farobiyning “Arastuning Metafezikaga sharh” asari qo‘liga kelib qolgani va shu orqali bu kitobni osongina tushunib olgani haqida yozib qoldiradi.Abu Nasr Farobiy Musiqa ilmimni yaxshi bilgan bunga atab “Musiqa haqida katta kitob”asarini yozadi. Tarixga doir “Hindiston”asari ham mavjud.Farobiyning shoh asari “Fozil odamlar shahri” bu asar haqida qisqacha aytadigan bo‘ ilmiy fandastik va falsafiy ruhda yozilgan asardir unda odil podshoh

qanday fazilatga va qobilyatlarga ega bo‘lishi kerakligi,fozil jamiyat esa qanday qarorlarni qabul qila bilishi,qanday fikirlashi lozimligi keltirilgan misollar va hikoyalar bilan.

Muhammad Muso al-Xorazmiy(783-850) Algebira faning asoschisi “Algebra” so‘zi al-Xorazmiyning “Kitob muxtassar min hisob aljabr valmuqobala” (Aljabr valmuqobalada hisob haqida qisqacha kitob)asaridan to‘g‘ridan-to‘g‘ri olingan.Undan tashqari olim Astranomiya atab 37 ta bobdan iborat 116 ta jadvalni o‘z ichiga olgan “Zij” asarini ham yozgan.Ushbu asarda Quyosh va oyning tutilish hodisasining muddatini tenglamalar orqali aniqlash usullarini,Yerning harakatlanishi kabilarni o‘rgangan.Al-Xorazmiyning eng buyuk kashfiyotlaridan yana biri bu matematikaga nolni olib kirishi edi.Olimning hozirda ommalshib butun dunyo elektronika sohasida keng qo‘llanib kelinayotgan ixtirosi bu “Algaritm” bu har bir telefon, kompyuter,televizor va hattoki sun’iy yo‘ldoshlarda ham keng miqyosda foydalanib kelinmoqda.

Mirzo Ulug‘bek (1394-1449) Temuriyzoda hukumdor, davlat arbobi, olim, astranom va buyuk allona sanaladi butun umrini ilm-fanga bag‘ishlagan hukumdor sanaladi uning eng mashhur olamshumul ixtirolari bu yulduzlarni koordinatalarini aniqlaganidir u yulduzlarga bag‘ishlangan asari “Zij-jadidi Ko‘ragoniy” asari bo‘lib astranomiyada eng mashhur asar hisoblanib,bu asar XV-asrdagi Astranomiyada eng mukammal asar va qo‘llanma sanalgan. Undan tashqari Mirzo Ulug‘bek yulduzlarni turkumlarga ajratgan, bunga bag‘ishlangan asari “Risolayi Ulug‘bek”dir.Olim yana 1437-yilda 1018 ta yulduz to‘plamiini, “Zij sultoniy”asarida tartib berganki, u hozirga paytda ham yulduzlar bilimi sohasida dunyoning eng buyuk asarlaridan birisanaladi.Ulug‘bek undan keyin bir yilni 365 kun, 5 soat,49 daqiqa va 15 soniya deb belgilagan.Ulug‘bek ushbu hisobda faqatgina 25 soniya xato qilgan ekan.Undan boshqa Ulug‘bek yer yuzini o‘rtalik kengligini 23.52 daraja deb belgilagan va bu yuz yillar davomida eng to‘ri va aniq o‘lchamdeb topilgan. Mirzo Ulug‘bek matematikaga oid “Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola” va tarixga oid “Tarixi arba’ ulus”(To‘rt ulus tarixi) kabi asarrlarni yozgan.

Endi biz asosiy savolimizga o‘tamiz, 1-bosqich: IX-XII-asrlarda Islom dinining ilm markazi bo‘lgan Buxoro, Samarqand, Bag‘dod kabi shaharlarda islom dini bilan birgalikda ilm-fan yuqori tezlikda rivojlandi.Olimlar va ulamolar sayot qilib ilmni tarqatishdi, Buyuk ipak savdo yo‘li orqali olimlar yozgan kitoblar savdogarlar orqali G‘arb tomon kirib bordi va bu kitoblarni XII-XIII-asrlarda bir nechta olimlarning kitoblari arab tilidan lotin tiliga tarjima qilina boshlandi va Yevropa tomon yoyildi. 2-bosqich:Arablarning Ispaniya, Andalusiya kabi shahar va davlatlarga islom dini bilan birgalikda musulmon ma’daniyati ham kirib bordi. Bundan tashqari olimlarning asarlari va kashfiyotlari uzoq muddat foydalanib kelingan. Misol uchun Yevropaliklar Abu Ali ibn Sinoning “Tib qonunlar”asari Yevropada 600 yil foydalanib kelingan.

Yana bir qiziqarli va kerakli fakt, antik davr olimlari Platon, Aristotel yozgan asarlarni G‘azzoliy, Farobiy, Ibn Rushid tomonidan yozilgan sharhlar va tarjimalar orqali Yevropaliklar qayta o‘rgandi. 3-bosqich: XI-XIII-asrlarda Salb yurishlarida Xiristian va Musilmon olamida nafaqat urush va undan tashqari madaniyatlar almashinuvi ham yuz berdi bu madaniyatlar natijasida ilm-ma’rifat Yevropaga kirib bordi ko‘pdan-ko‘p kitoblarni o‘rganishdi va tadbiq qilishdi.Yakunda esa XIV-XV-asrlarda Renessans Italiya orqali butun Yevropadaga tarqala boshladi astranomiya,matematika,aniq fanlar keng rivojlandi. Nikolay Kopernik,Galileo Galiley – Astranomiya fanini yetakchi olimlari sanalgan, Leanardo Da Vinchi rassomchilik san’atida, undan tashqari bir nechta olimlar tibbiyot va Adabiyot sohasida katta kashfiyotlar va asarlarni yaratgan.Bu asar va kashfiyotlar Sharq olimlari asarlaridan o‘rnak olingan holda yozilgan. Shu tariqa Sharqdagi Uyg‘onish so‘ngach G‘arbda davom etdi va Zamon rivojlanishiga juda katta ta’sir ko‘rsati.

XULOSA

Sharq uyg‘onishidagi madaniyat va ilm-ma’rifat yuksaldi so‘ngra bu jarayon Yaqin Sharq orqali Yevropa tomon ildamlab bordi bu jarayon orqali Yevropa xalqlari yangi bilimlarni egallay boshladi va yangidan yangi ixtiro va kashfiyotlarni amalga oshira boshladi bu shundan darak beradiki Sharqda boshlangan Ilm-ma’rifat G‘arbda uzoq vaqtlar davom etdi. Bu jarayon o‘z mevalarini yetarlicha yetkazib berdi. Bu jarayonlarning bevosita bog‘liqlik jihatlari shundan iborat ediki, Sharqdagi

renessansda ham G‘arbdagi renessansda ham islom dini muhim rol o‘ynagan, ikkala uyg‘onishning ham dastlabki o‘chog‘i Antik davr Yunoniston olimlarining asarlariga borib taqaladi, undan tashqari bu ikkala jarayon ham insoniyatning burilish nuqtalari sanaladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Uyg‘onish davri“, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi (U-harfi). Toshkent: „O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006-yillar
2. Madaminov S. Imom Buxoriy ta’rifi, Toshkent, 1996.
3. Dushan Fayziy Zarafshoniy. Imom al-Buxoriy, Toshkent, 1998.
4. Imom al-Buxoriy — muhaddislar sultoni, [nashrga tayyorlovchilar Usmonhoji Temurxon o‘g‘li, Baxtiyor Nabixon ugli], Toshkent, 1998.
5. Moziydan taralgan ziyo. Imom al-Buxoriy, Toshkent, 1998.
6. Matematicheskiye traktati, Toshkent, 1964.
7. Salye M. A., MuxammedalXorezmi — velikiy uzbekskiy uchyoniy, Toshkent, 1954.
8. Salye M. A., Ulug‘ o‘zbek olimi Muhammad al-Xorazmiy, T., 1955.

FARHOD QOSIMOV RAHBAR, TASHKILOTCHI VA JAMOAT ARBOBI

Dilshod Sharopov

Buxoro davlat universiteti

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi o‘qituvchisi

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-9748-2511

d.r.sharopov@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu tezisda F.H. Qosimovning ilmiy-pedagogik faoliyati bilan bir qatorda rahbar, tashkilotchi va jamoat arbobi sifatidagi xizmatlari tahlil qilinadi. Unda olimning tarix fakulteti dekani, institut rektori, kafedra mudiri hamda ilmiy kengash a’zosi sifatida oliy ta’lim va tarix fani rivojiga qo‘shgan hissasi yoritiladi. Shuningdek, F.H. Qosimovning Buxoroda tarixshunoslik maktabining shakllanishi, ilmiy kadrlar tayyorlash, tarixiy xotirani tiklash va mahalliy ilmiy muhitni rivojlantirishdagi o‘rni ochib beriladi. Tezisda olim faoliyatining tashkiliy, ilmiy va

jamoatchilik yo‘nalishlari o‘zaro bog‘liq holda baholanib, uning Buxoro va O‘zbekiston tarixshunosligi taraqqiyotidagi mavqeyi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: F.H. Qosimov, tarixshunoslik, Buxoro tarixshunoslik maktabi, rahbarlik faoliyati, ilmiy tashkilotchilik, jamoat arbobi, tarix fani, ilmiy meros, oliy ta’lim, tarixiy xotira.

Jamiyat taraqqiyotida inson faoliyatining muhim jihatlaridan biri rahbarlik qobiliyatining shakllanishi hisoblanadi. Rahbarlik faqat tashkilotchilik yoki boshqaruv ko‘nikmalaridan iborat bo‘lib qolmay, balki chuqur bilim, tahliliy fikrlash hamda ilmiy dunyoqarash bilan uyg‘unlashgan holda samarali namoyon bo‘ladi. Ayniqsa ilmiy-ta’lim muhitida rahbarlik faoliyati bilim va ilmiy salohiyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, rahbarning ilmiy saviyasi boshqaruv qarorlarining puxtaligi hamda jamoaning rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston tarixida ilm-fan bilan boshqaruv sohasini uyg‘un holda olib borgan ko‘plab yirik shaxslar faoliyat yuritgan. Jumladan, Mirzo Ulug‘bek, Subxonqulixon hamda Alixonto‘ra Sog‘uniy kabi tarixiy shaxslar ilmiy faoliyat bilan bir qatorda rahbarlik mas’uliyatini ham samarali amalga oshira olgan siymolar sifatida e’tirof etiladi. Ularning faoliyatida ilmiy tafakkur, keng dunyoqarash va boshqaruv tajribasining o‘zaro uyg‘unligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Mazkur tarixiy tajriba ilm-fan bilan boshqaruv faoliyatining o‘zaro bog‘liqligini hamda ilmiy salohiyat rahbarlik faoliyatining muhim omillaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Shu jihatdan qaralganda, ilmiy va pedagogik faoliyat bilan bir qatorda tashkilotchilik hamda rahbarlik vazifalarini muvaffaqiyatli olib borgan zamonaviy olimlarning faoliyati ham ana shu tarixiy an’ananing davomiyligini ifodalaydi. Xususan, tarixchi olim Farhod Qosimovning ilmiy va tashkiliy faoliyati yuqoridagi an’ananing zamonaviy bosqichdagi namunasini aks ettirgan desak bo‘ladi.

Nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan Farhod Qosimovning oliy ta’lim tizimidagi ilmiy-pedagogik faoliyati 1967-yilda Samarqand davlat universitetida boshlangan. Dastlab u universitetning qabul komissiyasida faoliyat yuritgan. Shu yilning sentabr oyidan boshlab esa “O‘zbekiston xalqlari tarixi” kafedrasida mehnat faoliyatini davom ettirgan. Ikki o‘quv yili davomida Samarqandda

faoliyat yuritgan yosh olim, keyinchalik o‘z ona yurtiga qaytib, shu hududda ilmiy-pedagogik faoliyat olib borish hamda tadqiqot ishlarini davom ettirishga qaror qilgan.

1969-yil Buxoroga qaytib, Buxoro davlat pedagogika institutiga ishga kiradi. Pedagogik mahorati, talabalarga ta’lim va tarbiya berish borasidagi talabchanligi qisqa muddatda e’tirof etilib, 1971-yilda kafedra mudiri lavozimiga tayinlanadi. 1971–1976-yillarda institutning “Umumiy tarix” kafedrasida mudir bo‘lib ishlagan. Tarix kafedrasining eng yosh mudiri sifatida faoliyat yuritgan Farhod Qosimovning besh yillik faoliyati haqida nisbatan kam ma’lumot saqlanib qolgan bo‘lsa-da, uning zamondoshlari va shogirdlari xotirasida muhim voqealar hamda esdaliklar saqlanib, bizgacha yetib kelgan.

Ayni bir paytda, kafedraga rahbarlik qilish bilan bir qatorda, F. H. Qosimov Pedagogika institutining *“Ilg‘or fan uchun”* gazetasi bosh muharriri etib ham tayinlangan. Nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilib qaytgan yosh olimga institut rahbariyati mazkur nashrni jamoatchilik asosida muharrirlik qilish mas’uliyatini yuklagan. Sababi Farhod Habibovich nafaqat iqtidorli olim, balki qalami o‘tkir jurnalist ham bo‘lgan. U gazeta sahifalariga tayyorlangan materiallarni sinchkovlik bilan ko‘rib chiqib, korrektura nusxalarini bosmaxonada shaxsan tekshirgan. Sahifalarda biror xato qolmaganiga to‘liq ishonch hosil qilgandan keyingina ularni nashrga tasdiqlagan.

F.H.Qosimov kafedra mudiri sifatidagi faoliyatining ilk yillaridanoq Buxoro davlat pedagogika institutida qadimdan shakllangan, ammo vaqt o‘tishi bilan susayib qolgan professor-o‘qituvchilarning bevosita maktablarga chiqib, o‘quvchilar va pedagoglar bilan davra suhbatlari o‘tkazish, turli ilmiy-ma’rifiy tadbirlarga jalb etish an’anasini qayta tiklash tashabbusi bilan chiqdi. Bundan tashqari, u ushbu tajribani yangi bosqichga ko‘targan holda, faoliyat doirasini Buxoro shahri chegarasidan chiqarib, viloyatning turli tumanlarida joylashgan maktablarda ham ochiq darslar va davra suhbatlari o‘tkazish amaliyotini yo‘lga qo‘ydi.

Mudirlik faoliyati davrida ko‘plab amaliy tashabbuslari bilan ajralib turgan Farhod Qosimov talabalar orasida tobora ortib borayotgan e’tibor va hurmatga sazovor bo‘lgan. Buning yorqin dalillaridan biri sifatida fakultet qurilish otryadi a’zolaridan

tuzilgan futbol jamoasiga “Farhodchi” («Фарходовец») nomi berilganini ko‘rsatish mumkin. Mazkur nom, bir tomondan, Alisher Navoiy asaridagi qahramon sharafiga qo‘yilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, jamoa a’zolarining Farhod Qosimovga bo‘lgan hurmat-ehtiromining o‘ziga xos ramzi sifatida ham talqin qilingan.

Kafedra mudiri, yosh olim Farhod Habibovich “Farhodchi” jamoa o‘yinlarini doimiy kuzatib, o‘zi ham hujumchi sifatida ularda faol ishtirok etgan. 1974-yil ushbu jamoa Yaroslavlning “Urojay” («Урожай») jamoasiga qarshi o‘tkazilgan o‘rtoqlik uchrashuvida 4-1 hisobida g‘alaba qozongan. Bu g‘alaba haqida o‘shanda Yaroslavldagi mahalliy gazetada «Победители играли в … голошах!» (“G‘oliblar … kalishlarda o‘ynadi!”) sarlavhasi ostida maqola ham chop etilgan.

F.H. Qosimovning ilmiy-pedagogik va tashkiliy faoliyati Buxoroda tarix fani, xususan, tarixshunoslik yo‘nalishining institutsional shakllanishi bilan uzviy bog‘liqdir. U 1983–1986-yillarda tarix fakulteti dekani, 1986–1992-yillarda esa institut rektori lavozimlarida faoliyat yuritib, ayni paytda kafedra mudiri sifatida ham ilmiy-pedagogik jarayonlarni boshqarishda bevosita ishtirok etdi. 1992-yil may oyidan boshlab umumiy tarix kafedrasiga, 1999-yildan tarixshunoslik va manbashunoslik, 2005-yildan esa jahon tarixi va tarixshunoslik kafedralariga rahbarlik qilgani uning oliy ta’lim tizimidagi ilmiy-tashkiliy salohiyatini namoyon etadi.

F.H. Qosimov Markaziy Osiyo xalqlari tarixi va tarixshunosligi masalalarini o‘rganishda samarali ilmiy izlanishlar olib borgan olimlardan biri hisoblanadi. Uning “Минуя капитализм. Советская историография перехода народов Средней Азии к социализму” (Moskva: “Nauka”, 1980), “Temuriylar davrida Buxoro” (Buxoro, 1996), “Buxoro Respublikasi tarixshunosligi” (Buxoro, 1996), “В плену иллюзий” (Религиозный фундаментализм — угроза миру и стабильности) (Toshkent: “Fan”, 2004), “Istiqlol va tarixiy xotira” (Buxoro, 2006) kabi monografiya, risola va ilmiy asarlari tarixshunoslik fani rivojiga qo‘shilgan muhim hissa sifatida baholanishi mumkin. Mazkur tadqiqotlarda olim tarixiy jarayonlarni faqat voqeaviy bayon qilish bilan cheklanmay, balki ularning tarixshunoslikdagi talqini, ilmiy adabiyotlarda aks etish xususiyatlari hamda metodologik yondashuvlarini tahlil qilishga alohida e’tibor qaratgan.

Olimning yuzdan ortiq ilmiy maqolalari respublika hamda xorijiy ilmiy nashrlarda chop etilgani uning ilmiy qarashlari mahalliy ilmiy muhit doirasidagina emas, balki xalqaro ilmiy maydonda ham muayyan darajada e’tirof etilganini ko‘rsatadi. Xususan, uning ayrim tadqiqotlari rus va ispan tillarida e’lon qilingani F.H. Qosimov ilmiy merosining geografik va ilmiy kommunikativ ko‘lamini kengaytirgan.

Buxoroda zamonaviy tarixshunoslik maktabining shakllanishi ham F.H. Qosimov faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir. Uning ilmiy rahbarligida olti nafar tadqiqotchining nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgani olimning nafaqat individual tadqiqotchi, balki ilmiy maktab yaratgan ustoz sifatidagi mavqeyini ham belgilaydi. Bu holat Buxoro tarixshunoslik muhitida ilmiy vorisiylik, mavzular uzviyligi va metodologik yondashuvlarning davomiyligini ta’minlashda muhim omil bo‘lgan.

F.H. Qosimovning respublika miqyosidagi ilmiy nufuzi uning O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix institutida nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoyasi bo‘yicha faoliyat yuritgan Ixtisoslashtirilgan ilmiy kengash a’zosi sifatidagi yigirma yillik faoliyatida ham namoyon bo‘ladi. Bu jarayonda u tarix fanining dolzarb yo‘nalishlari bo‘yicha tadqiqotlarni baholash, ilmiy kadrlar tayyorlash va tarixshunoslik mezonlarini shakllantirish ishlariga bevosita hissa qo‘shdi. Shu bilan birga, F.H. Qosimov Buxoro viloyati Tarixchilar jamiyati raisi, viloyat Toponimik komissiyasi va Faxriylar kengashi a’zosi sifatida ham ilmiy-jamoatchilik faoliyatida faol ishtirok etgan.

Mustaqillik yillarida F.H. Qosimovning ilmiy faoliyatida yangi bosqich boshlandi. Bu davrda olim sovet tarixshunosligi ta’sirida shakllangan ayrim konsepsiyalarni qayta ko‘rib chiqish, tarixiy xotirani tiklash va Buxoro hamda O‘zbekiston o‘tmishiga oid masalalarni milliy tarixshunoslik mezonlari asosida tahlil qilishga alohida e’tibor qaratdi. Uning mazkur davrda chop etilgan kitoblari va maqolalari tarixiy haqiqatni tiklash, mahalliy tarixiy jarayonlarni xolis baholash hamda Buxoro tarixshunosligi taraqqiyotini yangi metodologik asoslarda o‘rganishga xizmat qildi. Shu jihatdan, F.H. Qosimov ilmiy merosi O‘zbekiston tarixshunosligida, ayniqsa,

Buxoro tarixini o‘rganish va tarixshunoslik maktabini shakllantirish jarayonida muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Инсон хотираси муқаддас: Бухоро давлат университети, собиқ педагогика институтида турли йилларда сабоқ айтиб, мангулик дунёсида ором олаётган профессор-ўқитувчилар ҳақида лавҳалар. – Тошкент: Фан, 2007.

2. Мастонов К. Устоз ибрати ва сабоқлари // Ибратли умр саҳифалари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2007.

3. «Победители играли в … голошах!» // Комсомольская правда. – Ярославль, 1974. – 18 мая.

4. Ражабов Қ. Бухоро тарихчиларининг сардори // Тарихчи олим Фарҳод Қосимов замондошлар хотирасида. – Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2021.

5. Рашидов У. Устоз отадек улуғ... // Ибратли умр саҳифалари. – Тошкент: Фан, 2007.

6. Раупов С. Бухоро тарихшунослик мактабининг асосчиси // Тарихчи олим Фарҳод Қосимов замондошлар хотирасида. – Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2021.

QORAXONIYLAR DAVLATI SIYOSIY TARIXI.

Xabibillayev Baxodir Asatilla o‘g‘li

Turan international universiteti o‘qituvchisi

bakhodirkhabibillayev@gmail.com

Ahmadjanova Shirin Muhiddin qizi

Turan international universiteti talabasi

tommyjeri361@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraxoniylar davlatining siyosiy tarixi har tamonlama tahlil qilindi.Asosiy e’tibor davlatning tashkil topishi, markazlashuv jarayonlari, sulola ichidagi hokimiyat kurashlari hamda boshqaruv tizimining shakllanishiga qaratilgan. Shuningdek, Qoraxoniylarning qo‘shni davlatlar bilan olib

borgan siyosiy munosabatlari, xususan Somoniylar davlati va G‘aznaviylar davlati bilan aloqalari ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Qoraxoniylar, xon, bug‘roxon, somoniylar, g‘aznaviylar, Turkiston, Bolasog‘un, Qoshg‘ar, Satuk Bug‘roxon.

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируется политическая история Карахан. Основное внимание уделяется процессам формирования государства, его централизации, внутридинастической борьбе за власть, а также становлению системы управления. Кроме того, на научной основе освещаются политические отношения Караханидов с соседними государствами, в частности с Саманий и Газнавий.

Ключевые слова: Караханидкое государство, хан, бугрохон, саманидскоэ государтво, Туркэстан, Баласагун, Кашгар, Сатук Богрохан.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the political history of the Qoraxoniylar davlati. The main focus is on the formation of the state, the processes of centralization, internal dynastic struggles for power, and the development of its administrative system. In addition, the political relations of the Karakhanids with neighboring states, particularly the Somoniy and the G‘aznaviy, are examined on a scholarly basis.

Key words: Karakhanid Khanate, khan, Bugra Khan, Samanid Empire, Ghaznavid Empire, Turkestan, Balasagun, Kashgar, Satuq Bughra Khan.

Kirish. Markaziy Osiyo tarixida muhim o‘rin tutgan Qoraxoniylar davlati o‘rta asrlar davrining yirik siyosiy tuzilmalaridan biri hisoblanadi. IX–XII asrlar oralig‘ida mavjud bo‘lgan ushbu davlat turkiy xalqlarning siyosiy birlashuvi, davlat boshqaruvi tizimining shakllanishi hamda islom dinining keng tarqalishida muhim rol o‘ynagan. Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida mintaqada siyosiy barqarorlikka erishish bilan birga, ichki va tashqi siyosatda muhim o‘zgarishlar yuz berdi.Qoraxoniylar davlatining siyosiy tarixi, avvalo, uning tashkil topishi, hukmdorlar faoliyati, davlat boshqaruv tizimi hamda qo‘shni davlatlar — xususan, Somoniylar va G‘aznaviylar bilan bo‘lgan siyosiy munosabatlari orqali yoritiladi. Ayniqsa, davlatning asoschisi sifatida e’tirof etiladigan Satuk Bug‘roxon davridan boshlab, sulolaning kuchayishi va

keyinchalik ichki nizolar natijasida zaiflashuvi muhim tarixiy jarayonlar qatoriga kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar taxlili. Qoraxoniylar davlati (840–1212) Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida islom sivilizatsiyasi va turkiy an’analarni uyg‘unlashtirgan ilk yirik tuzilma sifatida olimlar e’tiborini tortib keladi. Ushbu mavzuning siyosiy jihatlari jahon va mintaqa tarixshunosligida turli rakurslardan tadqiq etilgan. Sulolaning shakllanishi va etnik siyosat masalalari. Siyosiy tarixning eng bahsli qismi — sulolaning kelib chiqishi va uning dastlabki siyosiy qadamlaridir. O. Pritsak o‘zining fundamental tadqiqotlarida qarluqlarning davlat shakllanishidagi rolini birinchi planga olib chiqadi. Uning fikricha, Qoraxoniylar siyosiy tizimi qadimiy turkiy qabilaviy iyerarxiyaga asoslangan.

Tadqiqot metedologiyasi. Ushbu tadqiqotda Qoraxoniylar davlati siyosiy tarixining murakkab va ko‘p qirrali jarayonlarini o‘rganish uchun bir qator ilmiy-nazariy metodlar majmuasidan foydalanildi: Tarixiylik va obyektivlik prinsipi: Qoraxoniylar sulolasining shakllanishi va inqirozi o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy voqeliklari, mintaqadagi geosiyosiy o‘zgarishlar va islom omili bilan bog‘liq holda, xolis yondashuv asosida tahlil qilindi.

Taxlil va natijalar. Qoraxoniylar sulolasi G‘arbiy Turkistonning yirik qabilaviy birlashmasi – Qarluqlar negizida tashkil topgan. Ayrim tarixiy manbalarda bu saltanat "Ilexon saltanati" deb yuritiladi. Topilgan tangalarning ko‘pchiligida „Ilek (Ilik, qo‘l va boshqalar)“ tipik so‘z bor. Davlatchilikning Asosi: Qoraxoniylar sulolasi X asrning o‘rtalarida Yettisuv va Sharqiy Turkiston hududlarida shakllana boshlagan. Uning dastlabki markazlari Balasog‘un va Qashg‘ar shaharlari bo‘lgan. Sulolaning asosiy hukmdorlari turkiy unvonlar bo‘lmish "xon" yoki "qora xon" (shundan nom kelib chiqqan) unvonlarini olganlar[1]. Satuk Bug‘raxonning O‘rni: Davlat tarixidagi burilish nuqtasi Satuk Bug‘raxon (vaf. 955-y.) faoliyati bilan bog‘liq. U 920-yillarda Islomni qabul qildi va Abdulkarim ismini oldi. 960-yilda Islom Qoraxoniylar davlatining rasmiy dini deb e’lon qilindi. Bu Markaziy Osiyo tarixida turkiy qabila va davlatlarning Islomlashuv jarayonini jadallashtirdi[2]. Somoniylar bilan Kurash: Qoraxoniylar Islomni qabul qilgach, musulmon xalifasining e’tirofiga sazovor

bo‘lishdi va o‘zlaridan avval hukmronlik qilgan forsiyzabon Somoniylar davlatiga qarshi kurashni kuchaytirdilar. 999-yilda Qoraxoniylar hukmdori Nasr ibn Ali Buxoroni egallab, Somoniylar sulolasiga butunlay barham berdi va Movarounnahr (O‘zbekistonning asosiy qismi) Qoraxoniylar qo‘li ostiga o‘tdi[3]. Qoraxoniylar davlat boshqaruv tizimi turkiy an’analarga asoslangan murakkab sulolaviy tizim edi.Davlatning butun hududi sulola a’zolari o‘rtasida taqsimlangan. Oliy hukmdor Katta Qoraxon deb nomlangan va odatda markaziy (sharqiy) qismda – Qashg‘ar yoki Balasog‘unda joylashgan. G‘arbiy Movarounnahrni esa Kichik Xonlar (yoki Teginlar) boshqargan[4]. Qoraxoniylar davlati 1040-yillarda amalda ikki mustaqil qismga bo‘linib ketdi. Ular sharqiy qoraxoniylar va g‘arbiy qoraxoniylar edi. Sharqiy Qoraxoniylar (poytaxti Qashg‘ar): Asosan Yettisuv va Sharqiy Turkistonni boshqargan. G‘arbiy Qoraxoniylar (poytaxti Buxoro, keyin Samarqand): Asosan Movarounnahrni (hozirgi O‘zbekiston hududini) boshqargan. Bu bo‘linish ichki nizolarni va keyinchalik tashqi bosqinlarga qarshi turishni qiyinlashtirdi[5]. Ma’muriy Boshqaruv: G‘arbiy Qoraxoniylar poytaxtida hokimiyat "dehqon" (yirik yer egasi) va "vazir" (ma’muriy boshqaruvchi)lar orqali amalga oshirilgan. Mahalliy islomiy ruhoniylar (ulamolar) siyosiy hayotda katta ta’sirga ega bo‘lishgan. Madaniy uksalish qoraxoniylar davri turkiy-musulmon madaniyati uchun haqiqiy yuksalish davri bo‘ldi. Ular yangi hududni bosib olish natijasida mazkur hududlarga o‘z madaniyatlarini olib kirishdi.Qoraxoniylar turkiy tilni Islom sivilizatsiyasiga olib kirganlar. Bu davrda yozilgan asarlar turkiy yozma adabiyotning dastlabki fundamental namunalari hisoblanadi.Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u Bilig" (Baxtga eltuvchi bilim) asari (XI asr) – turkiy tilda yozilgan, hukmdorlar uchun bag‘ishlangan siyosiy-axloqiy doston.Mahmud Koshg‘ariyning "Devonu lug‘otit turk" (Turkiy so‘zlar devoni) asari (XI asr) – turkiy tillarning qomusiy lug‘ati bo‘lib, turkiy xalqlarning geografiyasi, etnografiyasi va folklordan muhim ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan[6]. Me’morchilik va Islom Markazlari: Buxoro va Samarqandda masjidlar, madrasalar, karvonsaroylar qurilgan. Buxorodagi Minorai Kalon (XII asr) va uning yonidagi Masjidi Kalon kabi yirik inshootlar qoraxoniylar me’morchilik maktabining eng yorqin namunalari hisoblanadi[7]. Tanazzul va Barham Topishi qoraxoniylar davlati sekin asta zaiflasha

boshladi. Bunga sabab mustaqil mulklarning ko‘pligi edi. Mahaliy hokimliklar doimo mustaqil bo‘lishga intilgan. Natijada XI asr oxiridan boshlab G‘arbiy Qoraxoniylar davlati oldin Saljuqiylarga, keyin esa Qoraxitoylar (Lyao sulolasi)ga qaram bo‘lib qoldi. Qoraxitoylar Oqimi: 1141-yilda Qatvon jangida Qoraxoniylar-Saljuqiylar birlashgan qo‘shinlari qoraxitoylar tomonidan mag‘lubiyatga uchratilgach, Qoraxoniylar ularga yillik o‘lpon to‘lashga majbur bo‘ldi[8]. Yakunlanishi: G‘arbiy Qoraxoniylar davlati 1212-yilda Xorazmshoh Muhammad II tomonidan tugatildi. Sharqiy Qoraxoniylar esa 1211-yilda Naimanlar hukmdori Kuchluqxon tomonidan tamom bo‘ldi. Shunday qilib, turkiy davlatchilikning muhim bosqichi yakuniga yetdi.

Xulosa. Qoraxoniylar davlati Markaziy Osiyoda turkiy davlatchilikning islomiy asosda mustahkamlanishiga beqiyos hissa qo‘shgan. Ular Islomni rasmiy din deb e’lon qilib, turkiy xalqlarni musulmon sivilizatsiyasining ajralmas qismiga aylantirdi. Siyosiy bo‘linishlariga qaramay, bu davr madaniy va adabiy sohada (ayniqsa, turkiy tilda) "Oltin Asr" bo‘ldi. Qoraxoniylar tomonidan qoldirilgan davlat boshqaruvi, me’morchilik va yozma adabiyot namunalari O‘zbekiston tarixi va madaniyatining fundamental asoslarini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Pritsak, O. The Karluks in the Karakhanid Khaganate. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1951. – Part I: The Ethnic Origins of the Dynasty. – P. 210-228.

2. Ko‘prulu, M. O‘rta Osiyo turk tarixi va adabiyoti. – Toshkent: Fan, 1993. – II bob: Islomiyatning turklar orasida yoyilishi. – B. 142-156.

3. Bartold, V.V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. – Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturi, 1963. – Glava II: Movarounnahr pod vlastyu karaxanidov. – S. 312-325.

4. Fedyanin, I. Sistema upravleniya v Gosudarstve Karakhanidov. – Almati: Bilim, 1988. – III razdel: Udely i sotsialnaya ierarxiya. – S. 84-97.

5. Bosworth, C.E. The Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Handbook. – Edinburgh University Press, 1967. – Chapter 10: The Ilek-Khans or Karakhanids. – P. 181-184.

6. Karimov, E.A. Qoraxoniylar davri adabiyoti va turkiy tilning rivoji. – Toshkent: Sharq, 2011. – II qism: Turkiy tilli yozma yodgorliklar tahlili. – B. 112-135.

7. Pugachenkova, G.A. Zodchestvo Uzbekistana. – Tashkent: Gosudarstvennoe izdatelstvo literaturi po stroitelstvu i arxitekture, 1959. – Glava 4: Arkhitektura epoxi Karaxanidov i seldjukov. – S. 148-162.

8. Golden, P.B. Central Asia in World History. – Oxford University Press, 2011. – Chapter 5: The Steppe Empires and the Silk Road. – P. 72-88.

TURON SAVDO YO‘LI: MADANIY MEROS VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR

Botir Xaitmurotov Bahodir o‘g`li

Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasi

Tarix yo`nalishi 1-kurs magistranti

xaitmurodovbotir@gmail.com

Ergasheva Nodira

ergashevanodira231@gmail.com

Annotatsiya:Ushbu maqolada Turon savdo yo‘lining tarixiy, madaniy va iqtisodiy ahamiyati yoritilgan. Qadimiy savdo yo‘llari orqali xalqlar o‘rtasida savdo-sotiq bilan bir qatorda ilm-fan, din, san’at va madaniyat almashinuvi amalga oshgani tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar, sun’iy intellekt va raqamli arxeologiya yordamida Turon yo‘lini o‘rganishning yangi imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Turon yo‘lining O‘zbekistonning turizm, logistika va xalqaro hamkorlikdagi o‘rni ham ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Turon yo‘li, savdo yo‘llari, Buyuk Ipak yo‘li, raqamli arxeologiya, sun’iy intellekt, madaniy almashinuv, logistika, turizm.

Turon savdo yo‘li qadimda Sharq va G‘arbni bog‘lovchi muhim savdo va madaniy aloqa tizimi bo‘lgan. Bu yo‘l orqali turli mamlakatlar o‘rtasida nafaqat mahsulotlar, balki ilm-fan, san’at va madaniyat ham almashilgan.

Turon yo‘li hozirgi O‘zbekiston hududidan o‘tib, Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz va Paykent kabi yirik shaharlarning rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Bu shaharlar savdo karvonlari uchun muhim to‘xtash va almashinuv markazlari bo‘lgan.

Arxeologik topilmalar asosidagi tarixiy manbalarga ko‘ra, bu yo‘l orqali ipak matolar, chinni buyumlar, ziravorlar, dorivor o‘simliklar va qimmatbaho toshlar tashilgan. Shu bilan birga, Turon yo‘li diniy g‘oyalar tarqalishida ham muhim rol o‘ynagan: Buddizm, Manixeylik, Nasroniylik va Zardushtiylik Sharqdan G‘arbga tarqalgan bo‘lsa, Islom dini keng hududlarga yoyilgan. Turon yo‘li bo‘ylab joylashgan tarixiy yodgorliklar qadimiy savdo hayoti, madaniy almashinuv va shaharlar taraqqiyotini yaqqol namoyon etadi. Arxeologik topilmalar orqali bu hududlarda ming yillar davomida faol savdo tizimi mavjud bo‘lganini bilish mumkin:

Afrasiyob (Samarqand): VII–VIII asrlarga oid devoriy rasmlar, savdo hujjatlari, Xitoy chinnilari va Eron tangalari topilib, xalqaro savdo aloqalari rivojlanganini ko‘rsatadi.

Ramiton (Buxoro): bu hududda joylashgan karvonsaroylarda Sog‘diylarga mansub savdogarlarning yozuvlari aniqlangan bo‘lib, ularning keng savdo tarmog‘iga ega bo‘lganini tasdiqlaydi.

Fayoztepa (Termiz): buddaviy ibodatxona majmuasi bo‘lib, bu yerda topilgan san’at asarlari va buyumlar savdo yo‘llari orqali madaniyatlar almashganini ko‘rsatadi.

Paykent: “savdogarlar shahri” sifatida tanilgan ushbu qadimiy markaz O‘rta Osiyoning eng muhim savdo nuqtalaridan biri bo‘lgan [1, 23- b].

Madaniy almashinuv Turon yo‘li nafaqat savdo, balki turli xalqlar o‘rtasida madaniy va ma’naviy boyliklar almashinuvida ham muhim rol o‘ynagan.

San’at: Xitoy ta’siri (porselan) Xitoydan kirib kelgan chinni (porselan) ishlab chiqarish texnikasi Turon yo‘li orqali keng yoyilgan. Bu san’at turi nafisligi, mustahkamligi va bezaklarining nozikligi bilan ajralib turgan hamda mahalliy hunarmandchilik rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan [2, 43- b].

Arxitektura: Karvonsaroylar va ribotlar savdo yo‘llari bo‘ylab qurilib, savdogarlar uchun dam olish joyi hamda himoya tizimi vazifasini bajargan. Bu inshootlar yo‘l infratuzilmasining ajralmas qismi bo‘lgan.

Raboti Malik (Navoiy yaqinida): XI asrga oid ushbu yirik karvonsaroy Buyuk Ipak yo‘lidagi eng mashhur bekatlardan biri bo‘lib, savdogarlar uchun xavfsiz tunash va savdo qilish imkonini yaratgan.

Ribat-i Sharaf (Eron): Saljuqiylar davrida qurilgan bu ribot o‘zining nafis me’morchiligi va mustahkam mudofaa tizimi bilan ajralib turadi.

Sulton Raboti (Qirg‘iziston): tog‘li hududda joylashgan bo‘lib, uzoq safarda bo‘lgan karvonlar uchun muhim to‘xtash nuqtasi vazifasini bajargan.

Adabiyot: Alisher Navoiy merosida savdo hayoti. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida savdogarlar hayoti, ularning uzoq safarlari va Turon hududidagi savdo munosabatlari badiiy tarzda aks ettirilgan. U o‘z asarlarida karvon yo‘llari, savdo-sotiq jarayonlari hamda insonlar o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarni chuqur tasvirlaydi. Masalan, Xamsa dostonlar turkumida safar, yo‘l mashaqqatlari va turli hududlar o‘rtasidagi aloqalar badiiy obrazlar orqali ifodalangan. Shuningdek, Mahbub ul-qulub asarida jamiyat qatlamlari qatorida savdogarlar faoliyati, ularning odobi va o‘rni haqida muhim fikrlar berilgan [3].

“Har kishiki topsa zamondin murod,
Kelur anga el ichra nomu savod.”

Alisher Navoiy

Turon yo‘li orqali o‘zbek tiliga ko‘plab so‘zlar kirib kelgan bo‘lib, bu jarayon tilimizning boyishi va rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Jumladan, “ipak” so‘zi Xitoydan kirib kelib, qadimda eng qimmatbaho savdo mahsulotlaridan biri bo‘lgan ipak matolarni ifodalagan. “Qalam” so‘zi yunon tilidan o‘zlashib, yozuv quroli ma’nosida keng qo‘llanila boshlagan. Shuningdek, “qog‘oz” so‘zi ham Xitoydan kirib kelib, yozuv va hujjatlashtirish madaniyatining rivojlanishiga zamin yaratgan.

Bundan tashqari, “karvon” so‘zi fors tilidan kirib, uzoq yo‘lga chiqadigan savdogarlar guruhini bildirgan. “Bozor” so‘zi sog‘d tilidan o‘zlashib, savdo-sotiq amalga oshiriladigan markaz ma’nosida ishlatilgan. “Savdo” esa arab tilidan kirib kelib, iqtisodiy almashinuv va tijorat faoliyatini ifodalovchi asosiy atamalardan biriga aylangan. Umuman olganda, Turon yo‘li nafaqat savdo, balki tillar o‘zaro boyishining ham muhim omili bo‘lgan [4, 63-b]. Zamonaviy tadqiqotlar va texnologiyalar hozirgi

kunda Turon yo‘li va uning tarixiy merosini o‘rganishda zamonaviy raqamli texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda. Bu usullar qadimiy yodgorliklarni yanada aniqroq o‘rganish va tiklash imkonini bermoqda.

3D skanerlash: Ulug‘bek rasadxonasi (Samarqand) virtual tarzda qayta tiklanib, uning asl tuzilishi va ilmiy ahamiyati o‘rganilmoqda [5].

GIS texnologiyalari: Turon yo‘li bo‘ylab qadimiy savdo yo‘nalishlari va karvon oqimlari raqamli xaritalar orqali tahlil qilinmoqda, bu esa savdo tarmoqlarining geografik tarqalishini aniqlashga yordam beradi.

LIDAR texnologiyasi: Karvonsaroylar va qadimiy shaharlar ostida yashiringan inshootlar aniqlanib, yer osti tuzilmalarini o‘rganishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Sun’iy intellekt qo‘llanilishi Turon yo‘li tarixini o‘rganishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ular qadimiy savdo tizimlari va madaniy aloqalarni chuqurroq tahlil qilishga yordam beradi. Savdo karvonlari simulyatsiyasi: Karvonlarning harakat yo‘nalishlari va traektoriyalari kompyuter modellari orqali qayta tiklanib, savdo yo‘llarining ishlash tizimi o‘rganilmoqda. Artefaktlarni tahlil qilish: Arxeologik topilmalar sun’iy intellekt yordamida avtomatik ravishda tasniflanib, ularning davri va kelib chiqishi aniqlanmoqda.

Qadimiy yozuvlarni o‘qish: Eskirgan va shikastlangan yozuvlar AI texnologiyalari yordamida tiklanib, tarjima qilinmoqda [6].

Ta’limdagi innovatsion yondashuvlar Turon yo‘li tarixini o‘rganishda zamonaviy ta’lim texnologiyalari keng qo‘llanilmoqda. Bu usullar o‘quvchilarga tarixni yanada jonli va qiziqarli tarzda o‘zlashtirish imkonini beradi.

Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR): Talabalar virtual muhitda Samarqand bozorini sayohat qilib ko‘rishlari, karvonsaroylarda savdo jarayonlarini 3D formatda kuzatishlari mumkin. Shuningdek, qadimiy savdogarlar bilan “suhbatlashish” simulyatsiyasi orqali tarixiy hayot tasavvur qilinadi. Mobil ilovalar va interaktiv platformalar: “Turon yo‘li GPS” ilovasi zamonaviy sayyohlarga qadimiy savdo yo‘nalishlari bo‘ylab sayohat qilish imkonini beradi. Arxeologik topilmalar katalogi va 3D modellar esa tarixiy obyektlarni virtual o‘rganishga yordam beradi. Audio-

ekskursiyalar: Savdo yo‘li bo‘ylab yaratilgan audio gidlar orqali tarixiy manzillar haqida batafsil va qiziqarli ma’lumotlar tinglash mumkin.

Iqtisodiy va turistik ahamiyat Turon yo‘lining tarixiy merosi zamonaviy iqtisodiyot va turizm rivojiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Qadimiy savdo yo‘llari asosida yangi logistika tizimlari shakllanib, xalqaro aloqalar kengaymoqda. Zamonaviy logistika koridorlari: “Turon logistika koridorlari” qadimiy savdo yo‘llarining zamonaviy davomchisi sifatida xizmat qilmoqda. Xitoy–Yevropa temir yo‘l yo‘lagi (Yangi Ipak yo‘li) ham aynan shu tarixiy yo‘nalishning yangi shaklidir. Bu tizimda O‘zbekiston muhim tranzit va logistika markazi sifatida katta o‘rin egallamoqda.

Turizm rivojlanishi: “Turon karvon yo‘li” turistik marshruti Samarqand → Buxoro → Xiva → Nukus → Urganch yo‘nalishi bo‘ylab sayyohlarga qadimiy tarixni yaqindan o‘rganish imkonini beradi.

Madaniy va iqtisodiy tashabbuslar: Karvonsaroylar muzey-mehmonxonalarga aylantirilib, tarixiy muhit saqlangan holda turizm rivojlantirilmoqda. Shuningdek, qadimiy savdo festivallari tashkil etilib, tarixiy savdo an’analari qayta jonlantirilmoqda.

Xulosa. Turon savdo yo‘li nafaqat O‘zbekistonning boy tarixiy merosining bir qismi, balki zamonaviy ilmiy tadqiqotlar, ta’lim innovatsiyalari va global iqtisodiy integratsiya uchun keng imkoniyatlar manbai hisoblanadi. Qadimiy karvonlar izidan borib, raqamli texnologiyalar yordamida savdo yo‘lining madaniy va iqtisodiy ta’sirini chuqur o‘rganish bugungi kunda to‘liq imkoniyatga ega. Ilmiy ahamiyati Turon yo‘li tadqiqotlari orqali quyidagi muhim ilmiy natijalarni aniqlash mumkin: Madaniy sintez mexanizmi orqali Turon yo‘li Sharq va G‘arb madaniyatlarining uchrashuv nuqtasi bo‘lib, nafaqat savdo, balki falsafa, din, san’at va texnologiya almashinuvini ham ta’minlagan. Logistika evolyutsiyasi qadimiy karvon tizimidan zamonaviy konteyner tashish tizimigacha bo‘lgan uzluksiz rivojlanish jarayoni o‘rganiladi. Arxeologik dalillar savdo yo‘li bo‘ylab topilgan artefaktlar global iqtisodiyot va madaniy almashinuvning ilk shakllarini tasdiqlaydi. Natija: Turon savdo yo‘li tadqiqotlari O‘zbekistonni nafaqat tarixiy meros egasi, balki zamonaviy ilmiy va innovatsion

rivojlanish yetakchisi sifatida dunyoga tanitadi. Bu jarayon milliy o‘ziga xoslik va global integratsiyani birlashtiruvchi muhim strategik yo‘nalish bo‘lib, kelajak avlodlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Askarov A. A. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
2. Buryakov Yu. F. Goroda i torgovye puti Velikogo Shelkovogo puti. – Toshkent: Fan, 1987.
3. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2016.
4. Axmedov B. A. Tarixdan saboqlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 1994.
5. Ulug‘bek rasadxonasi haqidagi ilmiy tadqiqotlar va arxeologik materiallar.2015
6. Sun’iy intellekt va raqamli arxeologiya bo‘yicha xalqaro ilmiy manbalar.2022.

O‘ZBEKISTONDA MUALLIFLIK HUQUQINI HIMOYA QILISH TARIXIDA NASHRIYOTLARNING O‘RNI

(Arxiv materiallari asosida)

Begaliyev Javlonbek Rayimnazarovich,

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti,

javlonbek.begaliyev@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada asar mualliflarining xuquqiy muhofozasi tarixida nashriyotlarning tutgan o‘rni, sohada erishilgan ayrim ijobiy natijalar va muammoli holatlar tahlil qilingan. Markaz tomonidan respublika bo‘limlarida faoliyat yuritgan nashriyotlarni qay darajada nazoratda tutilganligi arxiv xujjatlari asosida tahlil qilingan va xulosaga kelingan.

Kalit so‘zlar: “Yosh Leninchi”, nashriyot, vakil, mualliflik, adabiyot fondi, musiqa fondi, qaror, boshqarma.

Аннотация. В статье анализируется роль издательств в истории защиты авторских прав, некоторые позитивные результаты, достигнутые в этой области, и проблемные ситуации. На основе архивных документов проанализирована степень контроля Центра над издательствами, действующими в республиканских ветвях власти, и сделаны выводы.

Ключевые слова: «Молодой ленинист», издательство, представитель, авторство, литературный фонд, музыкальный фонд, решение, управление.

Abstract. The article analyzes the role of publishing houses in the history of copyright protection of authors, some positive results achieved in the field, and problematic situations. The extent to which the Center controlled publishing houses operating in the republican branches was analyzed based on archival documents and conclusions were drawn.

Keywords: “Young Leninist”, publishing house, representative, authorship, literary fund, music fund, decision, management.

Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng barcha sohalar rivoji bilan bir qatorda inson huquqlarining taminlash, demokratik jamiyat qurish hamda aholining huquqiy savodxonligini oshirish dolzarb masalalardan biriga aylandi. Jumladan: mualliflik huquqlarini taminlashga alohida e’tibor qaratildi. Mualliflik huquqini taminlanish darajasi bugungi bosqichga kelguniga qadar katta tarixiy yo‘lni bosib o‘tgan.

Mamlakatimizda mualliflar huquqini himoya qilinishida, nashriyotlar faoliyati

alohida o‘rin egallaydi. Shubu sohaning taraqqiyoti bevosita markazda faoliyat yuritgan boshqarmalar boshqaruvi asosida olib borilganligini bugungi kunda arxiv xujjatlari ham tasdiqlaydi. Nashriyotlar bilan kelishuvlar, mualliflarga qalam haqlarining tulanish tartiblar va ushbu jarayonlarni amalga oshirishda yuzaga kelgan ayrim muammoli holatlarni uchratish mumkin.

Butunittifoq Mualliflar huquqini himoya qilish boshqarmasi ko‘rsatmalari asosida tizimli ishlagan Respublika bo‘limlari SSSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi va Xalq Komissarlar Soveti qarorlari asosida qarorlar qabul qilgan. Jumladan: SSSR MIQ va XKS ning 1928 yil 16 mayda qabul qilgan qarori asosida Mualliflar huquqlarini himoya qilish O‘zbekiston bo‘limi mualliflar nomidan adabiyot va san’at asarlarini

nashr etganlik uchun nashriyotlardan to‘lov undirish huquqi belgilab qo‘yilgan[1]. Albatta bu mablag‘lar adabiyot fondiga o‘tkazilgan va mualliflarni himoya qilishning vositalaridan biriga aylangan. Mualliflik huquqi bilan bog‘lik muammoli holatlar nafaqat markazda balki respublika markazlarida ham ko‘plab uchrab turgan va bu holatlarni tartibga solish maqsadida, mualliflik huquqi ostidagi barcha munosabatlar, xususan, nashriyot yoki ishlab chiqarish shartnomasidan kelib chiqadigan munosabatlar 1929 yil 1 yanvardagi “mualliflik huquqi asoslari to‘g‘risida” gi qonun bilan tartibga solinishi belgilangan[2].

Mamlakatimizda mualliflik himoyasining huquqiy asoslari shakllanishi XX asrning 30 yillarida to‘g‘ri kelsada, yuqorida keltirib o‘tilgan sanalarda qabul qilingan qororlar nashriyotchilik sohasida ham asos vazifasini bajargan. Mualliflik huquqlarining buzilish holatlari markazga nisbatan, chekka hududlar jumladan: mamlakatimizni misol qilib keltirib o‘tish mumkin va bundan nashriyotchilik sohasi ham mustasno emas.

Butinittifoq mualliflar huquqini himoya qilish boshqarmasi (BMHHB) respublika bo‘limlariga XKS kengashining 1934 yil 28 iyuldagi qarori va SSSR moliyasining Adabiyot fondi uchun amaldagi ko‘rsatmalar bilan, shuningdek, Adabiyot jamg‘armasi boshqaruvi bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq ayrim qoidalarga amal qilishni takidlagan edi. Keltirib o‘tilgan qoidalar orasida nashriyotlarga ham ayrim ko‘rsatmalar berilgan[3]. Jumladan: a) BMHHB va respublika bo‘limlari har bir hisobot choragidan keyin bir oydan kechiktirmay Adabiyot fondiga ko‘ngilochar korxonalar va umuman nashriyotlardan vakolatli punkt yoki shahar bo‘yicha hisoblangan va olingan Adabiyot fondi mablag‘lari to‘g‘risidagi bayonnomani taqdim etishi belgilangan edi. Mualliflarni huquqlarini himoya qilish va mablag‘larni nazorati yuritilayotganini arxiv xujjatlar orqali bilib mumkin. b) BMHHB ning bo‘limlari vakolatli vakillari, filiyallarning ishi va hisobotlari bilan tanishish, shuningdek, nazorat qilish va mablag‘ yig‘ish adabiyot fondi vakillariga yuklatilgan.

Bundan tashqari, Adabiyot jamg‘armasi to‘g‘ridan-to‘gri ko‘ngilochar korxonalar va nashriyotlarda o‘ziga tegishli bo‘lgan mablag‘lar bo‘yicha hisob-kitoblar va ajratmalarni to‘g‘riligini tanlab tekshirish huquqiga ega ekanligi belgilangan[4].

Yuqorida keltirib o‘tilgan qoidalar 1948 yil 11 dekabridan kuchga kirishi belgilangan edi.

Ushbu davr arxiv hujjatlarida Toshkent Pedagogika instituti professori A. V. Miratov tomonidan yozilgan “Pedagogika oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek guruhlari rus tili grammatikasi” nomli darsligi O‘zbekiston SSR pedagogika institutlari va o‘qituvchilari uchun mo‘ljallangan hamda O‘zbekiston SSR Ma’orif vazirligi tomonidan tasdiqlangan edi[5]. Ammo ushbu darslik muallifi professori A. V. Miratov mualliflik qalam haqi bilan bog‘liq muammoga duch keldi.

BMHHB ning O‘zbekiston Bo‘limiga mualliflik qalam haqini undirish to‘g‘risida ariza bilan murojaat qilishga majbur bo‘lgan. professori A. V. Miratovning mualliflik qalam haqi, u taqdim etgan materiallar miqdoridan kelib chiqqan holda minimal talabi 36.0 ming rublni tashkil etgan[6]. Yuqorida keltirilgan holatlarni inobatga olib, BMHHB ning O‘zbekiston Bo‘limi, O‘zbekiston SSR Ma’orif vazirligiga murojaat bilan chiqib, o‘shbu mablag‘ni to‘lash niyati bor yoki yo‘qligiga aniqlik kiritishini so‘ragan. Bunday holatlar ijobiy yechim topmagan taqdirda, albatta sud orqali hal etilgan.

Ayrim jurnallarda yoritilgan qiziqarli materiallar qayta nashr qilinsa, bu asar muallifiga qalam haqi tulanmagan holatlarni ham uchratish mumkin. Jumladan: “Yosh Leninchi” gazetasi muharriri S.Yuldoshevning takidlashicha, ular Markaziy jurnallardan qiziqarli badiiy materiallarni qayta nashr qilib kelishgan va nashr etilgan material mualliflariga qalam haqi to‘lanmaganligi va to‘lamasliklarini ma’lum qilgan[7]. Qayta nashr qilingan va qalam haqi to‘lanmagan asarlar qatoriga “Ogonyok” jurnalida nashr qilingan, "Yosh Leninchi" gazetasida qayta nashr qilingan “Yaguar - 13” hikoyasini keltirib o‘tish mumkin. Haq to‘lanmasligi mablag‘ yo‘qligi bilan izohlangan holatlar ham uchragan. Bu kabi holatlar mualliflik huquqi muhofozasi sohasidagi mavjud qonunchilikning hali yetarli darajada emasligini ko‘rsatadi.

BMHHB ning O‘zbekiston bo‘limiga yuborgan ma’lumotlariga ko‘ra, SSSR Sovet yozuvchilar uyushmasi qarori bilan 1951 yil 1 yanvardan nashriyotlarga xizmat ko‘rsatish uchun BMHHB foydasiga SSSR adabiyot fondi va SSSR musiqa fondidan ajratmalar miqdori 3% dan 2% gacha kamaytirilganligi sababli ushbu turdagi ish

bo‘yicha komissarga haq to‘lash 1% gacha kamaytirilgan[8]. Mualliflik huquqlarini himoya qilishda vakilga haq to‘lashda agar vakil boshqa tashkilotlar ishtirokisiz nashriyotlardan to‘lovlarni o‘z vaqtida va to‘liq undirgan taqdirda, undirilgan summaning 1% dan ortiq haq olishi mumkin bo‘lgan. Keyinchalik ushbu % ni ham kamaytirish bo‘yicha ham BMHHB tomonidan ko‘rsatmalar berilganligini ko‘rish mumkin. Bunga asos sifatida respublika markazlarida faoliyat yuritgan nashriyotlardan adabiyot fondiga mablag‘ yig‘ish eng kam mehnat talab etadigan ish sifatida qaralgan va respublika markazlaridagi vakillarga undirilgan summaning 0,5 % to‘lanishi taklif qilingan. Shu munosabat bilan O‘zbekiston bo‘limi komissarlarining 1955 yil uchun ish haqi fondi 1500 rublga qisqartirilgan[9]. O‘zbekiston bo‘limi Butinittifoq tarkibiga kiruvchi barcha respublika bo‘limlarida faoliyat yurituvchi nashriyotlar bilan aloqalarni yo‘lga qo‘ygan holda mualliflarni manfaatini himoya qilishga harakat qilgan va doimiy ravishda tizimli faoliyat olib borgan.

Xulosa: - Ushbu davrda O‘zbekiston SSR hududida faoliyat olib borgan barcha tashkilotlar, jumladan: nashriyotlar BMHHB tomonidan nazorat qilingan va berilgan ko‘rsatmalari asosida ishlagan. Bu holatni Butunittifoq mualliflar huquqini himoya qilish boshqarmasi va uning O‘zbekiston bo‘limi misolida ko‘rish mumkin.

Butunittifoq mualliflar huquqini himoya qilish boshqarmasining O‘zbekiston bo‘limi vakolatlari doirasidan kelib chiqib, mualliflarda nashriyotlar faoliyati bilan bog‘liq muammolarni sud orqali ijobiy hal etilganligini ko‘rish mumkin.

Foydalanilgan manbalar ro‘yxat:

1. O‘zR MDA, R-2432 fond, 1-ro‘yxat, 5 - ish, 5 - varaq.
2. O‘zR MDA, R-2432 fond, 1-ro‘yxat, 10 - ish, 130-B - varaq.
3. O‘zR MDA, R-2432 fond, 1-ro‘yxat, 38 - ish, 76 - varaq.
4. O‘zR MDA, R-2432 fond, 1-ro‘yxat, 5 - ish, 5 - varaq.
5. O‘zR MDA, R-2432 fond, 1-ro‘yxat, 44-ish, 28 - varaq.
6. O‘zR MDA, R-2432 fond, 1-ro‘yxat, 44-ish, 55 - varaq.
7. O‘zR MDA, R-2432 fond, 1-ro‘yxat, 51 -ish, 221 –varaq.
8. O‘zR MDA, R-2432 fond, 1-ro‘yxat, 46 -ish, 49 –varaq.
9. O‘zR MDA, R-2432 fond, 1-ro‘yxat, 5 -ish, 23 –varaq.

SURXON VOHASI SUG‘ORISH TIZIMI TARIXINING D.N.LOGOFET ASARLARIDA YORITILISHI

Begaliyeva Mehriniso Olimnazarovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,

Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti, “Tarix” kafedrasi

katta o‘qituvchisi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Rossiya imperiyasi Surxon vohasiga nafaqat harbiy, balki iqtisodiy manfaatni ko‘zlab faoliyat olib borgan. Yangi yerlarni o‘zlashtirish, paxta maydonlarini suv bilan ta’minlash masalasini hal qilish uchun rus tarixchi mutaxassislarni o‘lkaga olib kelgan. D. N. Logofet shunday mutaxassislardan biri bo‘lib, o‘z asarlarida va davriy matbuot sahifalarida bergan turkum maqolalarida Sharqiy Buxoro hududlari ayniqsa, Surxon vohasi shaharlarining tarixi, tarixiy geografiyasi, toponimikasi, gidrografiyasi, sug‘orish tizimi, etnografiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida ma’lumot bergan.

Kalit so‘zlar: Surxon, voha, Amudaryo, Surxondaryo, Vaxsh, Kofirnihon, Panj, Qizilsuv Ponton.

Abstract. The Russian Empire operated in the Surkhan oasis not only from a military point of view, but also from an economic point of view. The Russian historian brought specialists to the country to solve the issue of development of new lands and water supply of cotton fields. D.N. Logofet is one of such specialists, in his works and series of articles published in periodical press, he provided information about the history, historical geography, toponomy, hydrography, irrigation system, ethnography, socio-economic life of the regions of Eastern Bukhara, especially the cities of the Surkhan oasis.

Key words: Surkhan, oasis, Amudarya, Surkhondarya, Vaкhsh, Kafirnihan, Panj, Kizilsuv Ponton.

Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro amirligi xususan Surxon vohasining yerlarini o‘zlashtirilishi va paxta maydonlariga aylantirilishida uning bu ishlarni

amalga oshirishi uchun vohaga kelgan rus mutaxassislari sug‘orish tadbirlarini amalga oshirganligi manbalarda ilmiy tahlil qilinishi bilan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O‘rta Osiyo Rossiya imperiyasi hukmronligi ostiga o‘tgach, Turkistonda o‘z hukmronligini mustahkamlash uchun o‘lka hududlarini har jihatdan o‘rganishni tashkil etadi. Ana shunday tadbirlardan asosiylari sharq tillarini yaxshi biladigan harbiy muhandis va mutaxassislarni taklif etish edi. D.N.Logofet shunday qimmatli ma’lumotlarni berib, Surxon vohasining tarixiy topografiyasi, etnografiyasini o‘rgangan harbiy rus sayyohlaridan biridir. D.N.Logofet 1865-yil 12-martda Rossiyaning Orel viloyati Yelts tumani Gurevka qishlog‘ida tug‘ilgan. U butun hayotini harbiy xizmatga bag‘ishlagan. Muallif dastlab uz faoliyatida Orol Kadet korpusini keyin Kiyev piyoda askarlari II-toifasini tugatib, Moskva universitetining yuridik fakultetida ko‘ngillilardan biri bo‘lib qabul qilingan. D.N.Logofet Keyingi yillarda Peterburg Arxeologiya institutining sharq tillari kursini tugatgan va uning Markaziy Osiyoda faoliyat ko‘rsatishida yordam bergan.

General mayor D.N.Logofet rus harbiy jurnalisti, yozuvchi va sharqshunosi bo‘lib, XIX asrning oxiri –XX asrning boshlari O‘rta Osiyoning tarixi bilan shug‘ullangan olim hisoblanadi. Uning “Na granitsax Sredney Azii: putevye ocherki v 3-x kn.”(SPb,1909), “Strana bespraviya. Buxarskoye xanstvo i yego sovremennoye sostayaniye” (SPb,1909), Buxarskoye xanstvo pod russkim protektoratom: v 2-x kn.» (SPb,1911) va boshqa ko‘plab asarlari va “Novoya zemli”, “Orosheniye Termez”, “Spryamleniye rusla reki Surxana pryatoka Amudari” kabi davriy matbuotda e’lon qilgan maqolalarida o‘lka tarixini ayniqsa, Sharqiy Buxoro amirligi hududi tarixini o‘rganishda uning sug‘orish tizimi, qishloq xo‘jaligi va eng asosiysi paxta maydonlarini kengaytirish singari ma’lumotlari muhim ahamiyat kasb etgan. 1897-yil Turkiston geografiya jamiyati tashkil etilib, D.N.Logofet bu yerda Sharqiy Buxoro amirligi tarixi va etnografiyasi bilan shug‘ullandi. Uning bu xizmatlari 1900, 1903, 1907-yillarda buyuk ordenlar bilan taqdirlanganini qayt etish lozim.

D.N.Logofet o‘z asarlarida Amudaryo va Surxondaryo sug‘orish tizimi Sherobod, Termiz, Shimoliy Afg‘oniston hududlari haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Uning ta’kidlashicha, 1875-yil Turkiston general gubernatori Fon Kaufman sug‘oriladigan

yerlarni 30 ming desyatinaga[56] yetkazishga va'da bergan va o'sha paytda Rossiya imperiyasi markazidagi eng katta sanoat firmali hisoblangan Yanovga ham katta yer maydonlari berganligini, O'rta Osiyoning paxta maydonlarini kengaytirish masalasiga Moskva birja komiteti juda qiziqish bildira boshlaganini, G.Mindera boshchiligida maxsus sug'oriladigan yerlar proyektini tuzish ekspeditsiyasi tashkil etilganligini, davriy matbuotida bergan maqolalarida ko'rish mumkin. Shuningdek, muallif Amudaryo, Surxon, Vaxsh, Kofirnihon, Panj va Qizilsuv kabi juda katta suv qismi beradigan daryolardan paxta maydonlarini kengaytirish uchun foydalanish mumkinligini ham ta'kidlaydi[Logofet, 1909: 109-110].

D.N.Logofet Surxon vohasi tarixi ayniqsa, Termiz atrofi iqlimi, sug'orish tizimini o'rganishga ham alohida e'tibor qaratgan[Solovyev, 2015:109].

Matbuot sahifalarida paxta uchun kerak bo'ladigan, Amudaryo irmog'i bo'lgan Surxon daryosining o'zanini to'g'rilash haqida shunday ma'lumot beradi: «Surxon daryosining tez oqimi va suvga mo'lligi qadimdan ushbu daryoning Amudaryoga quyiladigan qismi yaqinida yashaydigan Buxoro aholisiga ko'pgina tashvishlar olib kelgan. Daryo suvi vaqti-vaqti bilan o'zanni to'ldirib, dahshatli kuch bilan qirg'oqlarni yuva boshladi, butun-butun qishloqlarni oqizib ketdi, buning ustiga, o'ng tomonda bir necha chaqirim uzunlikda chuqur qayrilish hosil qilib, unumdor yerlarning juda katta qismini suv bosimi talofatga olib keldi. Shuni ta'kidlash kerakki, Termiz istehkomidagi qayta qurilgan ponton[57] bataloni kazarmalariga asta-sekin yaqinlashib kela boshladi» [Logofet, 1909: 34]. deb ta'kidlaydi.

Shuni ta'kidlash joizki, Buxoro amirligining chegara oldi bo'z yerlarini o'rganish va yangi paxta plantatsiyalarini ochish imkonini beradigan ishlarni olib borish ishlari nazarda tutila boshlangan.

Bunga asos qilib, quyidagilarni ko'rsatishimiz mumkin:

Birinchidan, Surxon vohasi bekliklari o'zining sug'orish daryolariga ega ekanligi (Vaxsh, Surxondaryo, Kofirnihon, To'polong, Sangardak, Sheroboddaryo);

[56] Desyatina bir gektardan ziyod yer o'lchovi
[57] Ponton –harbiylar tomonidan vaqtinchalik qurilgan ko'prik

Ikkinchidan, Buxoro amirligining (Surxon vohasi bekliklari) iqlimi O‘rta Osiyodagi eng issiq, qishloq xo‘jaligidagi barcha ekinlar, jumladan, paxta yetishtirish imkoni mavjudligi;

Uchinchidan, aholi o‘zlashtirmagan unumdor bo‘sh yerlarning ko‘pligi.

Termiz istehkomidagi yerlar hisobi shuni ko‘rsatadiki, o‘sha davrda ruslar tomonidan bu yerda davlatga qarashli yangi ariqlarning o‘tkazilishi bilan muhandislik muassasalari tomonidan yangidan sug‘oriladigan yerlarning deyarli barchasiga paxta ekila boshlangan.

Rus muhandislari tomonidan quyidagi sug‘orish tizimi ishlab chiqilgan:

Surxon vohasi:

A) Daryoning Amudaryogacha quyilish qismi (Termizdan 3 chaqirim) dan so‘l qirg‘og‘igacha eni 16 chaqirim va uzunligi 50 chaqirim bo‘lgan sariq tuproqli yer maydon;

B) Kakaydi qishlog‘idan o‘ng qirg‘oq bo‘ylab, uzunligi 40 chaqirim va eni

10 chaqirim bo‘lgan Qizilsuv (Surxondaryoning irmog‘i)

2) Amudaryo vohasi:

A) Xotinrabotdan Burgutqal’agacha uzunligi 18 chaqirim, eni 6 chaqirim, jami 108 kvadrat metr yer maydon;

B) Xoshman posti yaqinidagi uzunligi 20 chaqirim va eni 5 chaqirim jami

100 kvadrat metr yer maydon;

3) Kofirnihon daryosi vohasi:

A) Ayvoj Amudaryoga quyiladigan joydan o‘ng qirg‘oq bo‘ylab uzunligi

40 chaqirim, eni 10 chaqirim hudud;

B) So‘l qirg‘oq bo‘ylab 240 kvadrat metr hudud;

4) Vaxsh daryosi:

A) Irmoqlardan Jilliko‘l ko‘ligacha uzunligi 40 chaqirim, eni

20 chaqirimlik ariq izlari;

5) Panj daryosi vohasi:

A) Oqtepadan quyi Panj postigacha uzunligi 15 chaqirim, eni 3 chaqirim jami 45 kvadrat metr yer maydon;

B) Panj postidan uzunligi 10 chaqirim, eni 20 chaqirim jami 200 kvadrat metr hudud;

V) Qorovultepa postidan Fayziobod qal’asigacha jami 750 kvadrat metr sariq tuproqli yer maydon;

D) Fayzioboddan Saroygacha jami 80 kvadrat metr sariq tuproqli yer maydon;

G) Oqjara postidan Ko‘kcha daryosigacha jami 30 kvadrat metr yer maydon;

e) Saroy qarshisidan 220 kvadrat metrli orollar;

J) O‘rta to‘qay oroli jami 1200 kvadrat metrli sariq tuproqli yer maydon;

Z) Qizilsuvdan Parxar qishlog‘igacha jami 60 kvadrat metr hudud;

I) Said (Sayat) yer bo‘lagidan Chubuq qishlog‘igacha jami 100 kvadrat metr hudud;

6) Qizilsuv daryosi vohasi:

A) Qizilsuv daryosi irmoqlardan so‘l qirg‘oq bo‘ylab uzunligi 25 chaqirim, eni 10 chaqirim jami 200 kvadrat metr hududdagi sariq tuproqli yer.

Ushbu ko‘rsatib o‘tilgan hisobotlarda, xususan, dehqonchilik va u bilan bog‘liq paxta maydonlariga yaroqli jami 6000 kvadrat metr sariq tuproqli yer maydoni mavjudligi aniqlandi.Shu yerda muallif Surxon vohasining sug‘orish imkoniyatlarini olib borilgan topografik ma’lumotlarga tayanib, ochib berishga harakat qilganligini va amirlikning chegara oldi bo‘z yerlarini o‘zlashtirib yangi paxta maydonlarini tuzish imkoni borligini ta’kidlaydi.

Muallif, vohaning savdo-iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo‘lgan shaharlaridan biri Termizning sug‘orilish tizimi haqida ham ma’lumot berib o‘tadi. Termiz va uning atrofidagi yerlarni sug‘orish uchun olib borilgan ishlarda Rossiya imperiyasi hukumati, kanallarga yaqin joylarda yashagan mahalliy aholi ham manfaatdor bo‘lgan. Amudaryo sohili turli xil daraxtlarga ega manzil hisoblanib, mahalliy aholi ularni kesib Kerki va Chorjo‘y bozorlariga sotishgani haqida ma’lumot beradi. Ma’lumot o‘rnida ta’kidlash o‘rinliki, Termizga kelgan ruslar harbiy garnizon qurishda daryo bo‘yi daraxtlaridan foydalanishgan[Logofet,107].

D.N.Logofet o‘z asarida shunday deydi: “O‘sha paytda hukumat Termiz yaqinidagi yerlarni sug‘orish uchun ishlarni to‘liq bajarishga byudjet mablag‘i

yetmasa, unda aksioner korxonalarni tashkil etish yo‘li bilan xususiy tadbirkorlikni jalb etishi lozim”, deb ta’kidlagan. Qadimiy tajribalarga tayansa, har bir desyatina yerni sug‘orish narxi o‘rtacha 40-50 rublga to‘g‘ri keladi. Shu yerlarni yillik ijaraga olish narxi Termiz yerlari uchun bir desyatinaga 12-15 rublga to‘g‘ri kelgan. Hududdagi yerlarni sug‘orishda xarajatlar darajasi 3-4-yil davomida o‘zini oqlab katta daromad beradi deb hisoblashgan.

Tadbirkor odamlar tufayli ish to‘xtab qolmaydi, shuning uchun Termiz yerlarini sug‘orish masalalari pishib yetildi va birinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lgan masalalar sifatida hal qilinishi kerak bo‘ldi [Logofet, 1905: 4].

Muallif o‘zining davriy matbuotdagi chiqishlarida Pattakesarda rus qarorgohining qurilishi haqida ma’lumot berib o‘tadi. Unda Injener A.G.Ananyevning xizmatlari katta bo‘lganini, dastlabki rus qarorgohi uch yil davomida Afg‘oniston va Buxoro amirligining asosiy harbiy chegara shahar qarorgohi sifatida barpo etilganini, Surxon suvi yordamida juda katta sug‘orish tizimini yaratish mumkinligini ta’kidlab o‘tadi. Sherobod bekligining janubiy qismi bo‘lgan Termizni rus savdo yo‘lidagi ulkan shaharga aylantirish kerakligi haqidagi ham ma’lumotlarni berib o‘tgan.

1898-yilda Termizga injener Gelman ekspeditsiyasi kelgan. Unga yuklatilgan asosiy vazifa Termiz yaqinida umumiy maydoni qariyb 14750 desyatinagacha bo‘lgan hududni sug‘orishning dastlabki loyihasini tuzib chiqish yuklatilgan edi. Buning uchun 130 ming rubllik yangi ariq qurilishi ham mo‘ljallangan. Bu masalani keyinchalik bir qator komissiyalar ham ko‘rib, 1899-yilda armiya qo‘mondoni general Duxovskiyning raisligida maxsus kengash o‘tkazildi. Kengashda quyidagi yakuniy qaror qabul qildi.

Rus hukumati Solihobod arig‘idan boshlanadigan yangi va ishonchli ariq qurilishi bilan birga mavjud barcha Pattakesar va Solihobod kanallari sug‘orish tizimlarini yaxshilash va kengaytirishni o‘z qo‘liga olishi zarur bo‘lganligini ta’kidlaydi. Ushbu qaror natijasida tegishli talabnoma qabul qilingan va Buxoro amiri rus hukumatiga 9000 desyatina yer maydonini tekinga bergan. Bu yerlar bir tomondan Amudaryo bilan chegaradosh, ikkinchi tomondan Qo‘xna Termiz xarobalaridan Surxon daryosigacha o‘tkazilganligini ko‘rish mumkin. Bu ulkan yer maydonining rus hukumati ixtiyoriga o‘tkazilishi munosabati bilan harbiy injener Gelmanning loyihasini ko‘rib chiqish

topshirildi. U yangi tadqiqotlar o‘tkazish orqali Termiz yerlarini sug‘orish tizimini qayta ko‘rib chiqish lozim edi. 1900-yilda injener Kastalskiyning ekspeditsiyasiga ruxsat beriladi[Kabulov.E.,Begalieva M. 2020: 152-156].

U barcha sug‘orish tizimi Surxon daryosi va Solihobod arig‘ining holati suv oqimi tezligi burg‘ilash asosida daryo tubi va tuprog‘ini aniqlash Surxon daryosini Termizdan 120 chaqirim uzoqlikda ikkala qirg‘og‘i bo‘ylab joylashtirish lozim bo‘lgan. Shu bilan birgalikda injener Kastalskiy tomonidan Termizni Surxon daryosidan chiqarilgan bosh to‘g‘on tindiruvchi basseyinga ega bo‘lgan maxsus ariq orqali sug‘orish loyihasi tuziladi. Surxon suvi juda loyqa bo‘lganligi uchun shunday qilingan. 1901-yilda yangi ariq qurilishi loyihasi tasdiqlandi. Termizni sug‘orish masalasi davlat ahamiyatiga molik bo‘lib, qulay shart-sharoitlar tufayli bu yerda Rus hukumatining Afg‘oniston bilan savdo aloqalarini olib borish imkonini beradigan katta savdo shahrini yaratish mumkin bo‘lgan [Logofet, 1907: 197-198].

Demak shuni ta’kidlash joizki, Surxon vohasining Buxoro amirligi tarixida tutgan o‘rnini uning sug‘orish tizimini, o‘rganishda rus tadqiqotchilari, sharqshunoslari ayniqsa D.N.Logofetning faoliyati va asarlarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Д.Н.Логофет Новыя Земле //Туркестанский сборник. 1909,Т. 497.- с.109-112.

2. Соловьев В.С. Д.Н.Логофет-исследователь Восточной Бухары //История:факты и символы.-2015.Вып.3 (№4).-С.67-74.

3. Д.Н. Логофет. Спрамление русла реки Сурхана притока Амударьи // Туркестанские ведомости. 1909 йил 13 январь. №19.

4. Д.Н. Логофет Хлебная торговля и запасы Восточная Бухара // Туркестанский сборник. Т. 417.

MA’RIFAT VA MILLIY TARAQQIYOT YO‘LIDA: MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY

Hazratova Zebiniso Jahongir qizi

Qarshi Davlat Universiteti 2-bosqich talabasi

zebinisohazratova61@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmudxo‘ja Behbudiy hayoti va faoliyati, Turkiston jadidchilik harakatidagi o‘rni va ta’lim, madaniyat hamda siyosiy sohalardagi hissasi yoritiladi. Maqola XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy sharoitlar, Behbudiy pedagogik va publitsistik faoliyati hamda Turkiston muxtoriyati bilan bog‘liq voqealarni ilmiy asosda tahlil qiladi. Shuningdek, Behbudiyning zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirish, gazeta va jurnal nashr etish, milliy ongni shakllantirish kabi ishlaridagi hissasi aks ettiriladi.

Annotation. This article examines the life and work of Mahmudxo‘ja Behbudiy, his role in the Jadid movement, and his contributions to education, culture, and political life in Turkistan. It analyzes the socio-political conditions of the late 19th and early 20th centuries, his pedagogical and journalistic activities, and the establishment of the Turkistan autonomy. Behbudiy’s impact on modernizing education, publishing newspapers and journals, and fostering national consciousness is highlighted.

Аннотация. В статье рассматривается жизнь и деятельность Махмудходжи Бехбудия, его роль в движении Джадидов и вклад в образование, культуру и политическую жизнь Туркестана. Проанализированы социально-политические условия конца XIX — начала XX века, педагогическая и публицистическая деятельность Бехбудия, а также его участие в создании Туркестанской автономии. Подчеркивается его влияние на модернизацию образования, издание газет и журналов, формирование национального сознания.

Kalit so‘zlar: Mahmudxo‘ja Behbudiy, Jadidchilik, ta’lim, matbuot, pedagogika, milliy ong, Turkiston muxtoriyati

Keywords: Mahmudkhoja Behbudiy, Jadidism, education, press, pedagogy, national consciousness, Turkistan autonomy

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбудий, Джадидство, образование, печать, педагогика, национальное сознание, Туркестанская автономия

Kirish. Mustaqillik yillarida milliy tarixni xolis va ilmiy asosda qayta o‘rganish jarayoni yangi bosqichga ko‘tarildi. Xususan, ilgari siyosiy va mafkuraviy sabablar

bilan yetarli darajada o‘rganilmagan Jadidchilik harakati vakillarining hayoti va faoliyati yangicha metodologik yondashuv asosida tadqiq etila boshlandi.

Jadidchilik harakati o‘z mohiyatiga ko‘ra jamiyatni ma’rifiy asosda yangilashga qaratilgan kompleks ijtimoiy-intellektual hodisa sifatida namoyon bo‘ldi. Jadidchilik harakati vakillari jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ilm-fan va ta’limni ilgari surib, an’anaviy ta’lim tizimining eskirgan shakllarini tanqid qildilar hamda yangi usuldagi maktablar tashkil etish, darsliklar yaratish va milliy ongni shakllantirishga alohida e’tibor qaratdilar. Ushbu harakat doirasida faoliyat yuritgan yetakchi shaxslar orasida Mahmudxo‘ja Behbudiy alohida o‘rin egallaydi. U nafaqat pedagog va ma’rifatparvar, balki publitsist, dramaturg hamda ijtimoiy-siyosiy tafakkur egasi sifatida Turkiston jamiyatining modernizatsiya jarayonida muhim rol o‘ynagan.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning faoliyati tarixiy jarayonlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, uning g‘oyalari va amaliy ishlari o‘z davrining real ehtiyojlaridan kelib chiqqan. XIX asr oxiriga kelib Turkistonda savodsizlik darajasi yuqori bo‘lib, mavjud maktab va madrasalarda asosan diniy bilimlar o‘qitilar, dunyoviy fanlarga yetarli e’tibor berilmas edi. Bu esa jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini sekinlashtirgan asosiy omillardan biri hisoblanadi. Behbudiy aynan shu muammoni chuqur anglagan holda, ta’lim tizimini isloh qilish zarurligini ilmiy asosda ilgari surdi.

Uning qarashlarida ta’lim masalasi faqat pedagogik muammo sifatida emas, balki kengroq ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida talqin etiladi. Bu jihatdan uning faoliyati Pedagogika, Ijtimoiy falsafa hamda tarixiy tafakkur kesishgan nuqtada shakllanganini ko‘rish mumkin. Behbudiy jamiyat taraqqiyotini inson kapitali, ya’ni bilimli va ongli shaxslarni tarbiyalash bilan bevosita bog‘laydi. Uning fikricha, ma’rifatli jamiyatgina siyosiy va iqtisodiy mustaqillikka erisha oladi.

Bundan tashqari, Behbudiyning faoliyati faqat ta’lim bilan cheklanib qolmay, matbuot, adabiyot va teatr sohalarini ham qamrab oladi. U tashkil etgan gazeta va jurnallar orqali jamiyatdagi dolzarb muammolarni ochiq muhokama qilishga intildi, ijtimoiy ongni shakllantirishda matbuotning rolini kuchaytirdi. Shu jihatdan uning publitsistik merosi o‘sha davr ijtimoiy fikrining muhim manbalaridan biri sifatida qaraladi.

Asosiy qism. Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston jadidchilik harakatining boniysidir. Hoji Muin Behbudiyning biografiyasini yozar ekan, 1975-yil 19-yanvarda (1291-yil 10-zulhijja) Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida diniy olim oilasida dunyoga kelganligi ta’kidlaydi. Ammo oxirgi olib borilgan tadqiqotlarda, Behbudiy tug‘ilgan sana va joyi biroz boshqacharoq ko‘rsatilmoqda. Taniqli olim Sirojiddin Ahmedovning ta’kidlashicha, Mahmudxo‘ja Behbudiy 1874-yil 30-yanvar payshanba kuni Samarqand shahrining Yomini mahallasida tavallud topgan. Mahmudxo‘ja Behbudiyning otasi Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li turkistonlik, Ahmad Yassaviyning avlodlaridan, ona tomonidan bobosi Niyozxo‘ja urganchlik bo‘lib amir Shohmurod hukmronlik qilgan davrda Samarqandga ko‘chib kelgan.

1893-yil onasi, 1894-yili esa otasi vafot etadi. Mahmudxo‘ja Behbudiy 6-7 yoshlarida tog‘asi Muhammad Siddiq huzurida o‘qib savod chiqaradi, otasi Behbudxo‘jadan esa Qur’ondan saboq olib, qisqa muddatda qorilik martabasiga erishadi. 15 yoshga kirganda Mulla Odil mudarrislik qilgan madrasada tahsilini davom ettiradi. Behbudiy Samarqand , Buxoro madrasalarida tahsil oladi.

18 yoshga yetganida Behbudiy madrasa ta’limini tugatadi Samarqandda qozilik qilgan tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘l ostida mirzalik lavozimida ishlay boshlaydi. Keyinchalik u shariat qonunlarini puxta o‘zlashtiradi va mufti lavozimini egallaydi. Bu orada qisqa vaqt qozi vazifasini ham bajargan, ammo ma’rifatparvarchilik ishlariga berilishi va bu ko‘p mablag‘ talab qilgani bois yana muftilikning yonida tijorat bilan shug‘ullanishga majbur bo‘ladi.

1899-1900-yillarda Behbudiy buxorolik do‘sti Hoji Baqo bilan haj safariga chiqadi. Aynan mana shu sayohat Behbudiyning dunyoqarashini , keying faoliyatini tubdan o‘zgartirib yubordi. Behbudiy Turkistondagi ijtimoiy ahvol, maktab va madrasalar borasidagi qarashlar o‘zgardi. Sayohat davomida Misr va Usmoniylar davlati ta’lim tizimi bilan tanishdi. 8 oydan so‘ng Samarqandga qaytishi bilan “Tarjimon” gazetasiga asos soldi. Shundan so‘ng jadidchilikning tamal toshi bo‘lgan maktab islohotiga qattiq kirishdi. Bu maktablar uchun “Risolayi asbobi

savod”, “Risolayi jug‘rofiyayi umroniy”, “ Risolayi jug‘rofiyayi Rusiy” kabi kitoblar paydo bo‘ladi.

Behbudiy 1913-yili “Samarqand “ gazetasini nashr qilish uchun hukumatdan ruxsat oladi. Gazeta o‘zbek va tojik tillarida, haftada 2 marta chop etiladi. Moddiy tanqislik tufayli nashr to‘xtadi. 1913-yil 20-avgustdan u “Oyina” jurnalini chiqara boshladi. Jurnal Tatariston , Eron, Afg‘oniston, Hindiston, Turkiyagacha tarqaldi. Haftalik, suratli bu jurnal, asosan, o‘zbekcha bo‘lib, she’r, turli yo‘nalish va mavzudagi maqola, tahliliy materiallardan tashqari e’lonlar ham berib borgan.

1914-yil Behbudiy sog‘ligi bilan bo‘lgan muammolarga qaramay ikkinchi bor arab mamlakatlariga sayohatga otlanadi. Bu sayohati davomida shaharlar tarixi, obidalari, u yerdan chiqqan buyuk zotlar, urf-udumlariga qiziqadi. Din, e’tiqod masalariga katta ahamiyat beradi. Quddusdagi al-Masjidul Aqso ziyoratidan zavq-shavqqa to‘ladi.

Behbudiy 1906-yildan boshlab ijtimoiy-siyosiy ishlarga qo‘shildi. Vatan taqdiri kun tartibiga qo‘yilgan 1917-yilning 16-23-aprelida Toshkentda bo‘lib o‘tgan Turkiston musulmonlarining 150 vakili ishtirok etgan o‘lka qurultoyida hayajonli nutq so‘zladi. Millatni o‘zaro ixtiloflardan voz kechishga, buyuk maqsad yo‘lida birlashishga , ittifoq b’lishga chaqirdi. Xuddi shu ixtilofimiz sababli *“mustamlakot qoidasi ila bizni idora eturlar”* deb ochiq aytdi.

1917-yil Rossiya o‘z muammolari bilan ovvora bo‘lib turganda Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston xalqlari kelajagini o‘ylab, “ Biz istaymizki, butun Rusiya musulmonlari muxtoriyat usuli yuzasidan tirikchilik qilsunlar…Turkiston musulmonlari bundagi rusiy, yahudiy va boshqalar qo‘shilgan holda Turkiston hukumati ta’sis etsak, o‘zimizni majlisi mushovaratimiz (parlamentarizm) b’lsun” deb yangi takliflar beradi.

Bu taklifga birinchi bo‘lib bolsheviklar qarshi chiqadilar va bu taklif “shoshqaloqlarcha” berilgan deya e’tiroz bildiradilar. 1917-yil bolsheviklar hokimiyatga keladi. Millat oydinlari muxtoriyat talab qila boshlaydilar. 1917-yil 26-noyabr kuni Qo‘qon shahrida o‘lka musulmonlarining IV qurultoyida Turkiston muxtoriyati tashkil etilganligi e’lon qilinadi. Yangi Turkiston

asoschilaridan biri Mahmudxo‘ja Behbudiy bo‘lib, millat fidoyisining ozodlikka bo‘lgan intilishi, uni intiqib kutgani “Hurriyat” gazetasining 1917-yil 22-dekabr sonidagi “Turkiston muxtoriyati” sarlavhali maqolasidagi quyidagi fikrlaridan bilib olishimiz mumkin: “27-noyabrda Ho‘qandda Turkiston muxtoriyati Umumiy musulmon se’zdida e’lon qilindi. Muborak va xayrli bo‘lsun! Kamina ham majlisda bo‘lganim uchun iftixor etaman. Yashasun, Turkiston muxtoriyati! …Shuni bilmoq kerakki, butun Turkiston xalqi ittifoq etsa, qon to‘kilmas. Yer va amlok ham taqsim bo‘lmay qolur. Din ham rivoj topur. Ming karra dodu bedodlik ixtilof etmoq uchun ittifoq etganmiz va ixtilofimiz sababi ila badbaxtliqg‘a duchor bo‘lurmiz. Butun Turkiston ittifoq etsa, 15 millionlik bir quvvat ummong‘a kelurki, shunga yer titraydur. Agar so‘zumni fahmlata olgan bo‘lsam, o‘zimni baxtli hisoblardim”.

Turkistondagi mustamlakalaridan mahrum bo‘lishni istamagan bolsheviklar Muxtoriyatga qarshi chiqadilar va 1918-yilning fevralda uning markazi – Qo‘qon shahriga hujum uyushtiradilar. Shahar qonga botiriladi. Mustaqil davlat tuzishga harakat qilgan hukumat bor-yo‘g‘i 72 kun yashagan. 10 mingta turkistonlik o‘ldirildi, 180 ta qishloqqa o‘t qo‘yildi.

Orzulari chil-chil bo‘lgan Behbudiy 1919-yilning bahorida - 25-martda Shahrisabzda qo‘lga olinib, sirli bir tusda Qarshi shahrida qatl qilinadi. Uning qatli haqida xabar o‘sha paytdagi poytaxt Samarqandga rosa bir yildan keyin ma’lum bo‘ladi. 1920-yilning aprelida butun Turkiston motam tutadi.

Ayniy Behbudiyni eslab:

Sani mundin buyon Turon ko‘rolurmu, ko‘rolmasmu?

Saning mislingni Turkiston topolurmu, topolmasmu?

Misralari bilan boshlanuvchi she’r yozadi. Qarshi shahri 1926 – 1937-yillarda Behbudiy nomi bilan yuritiladi.

Xulosa. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘z davrida o‘zbek jamiyatining ijtimoiy va ma’naviy yangilanishida muhim rol o‘ynadi. U jadidchilik harakati doirasida ta’lim, madaniyat va siyosiy faoliyat orqali xalqni zamonaviy bilim va milliy ong bilan tanishtirishga xizmat qildi. Mahmudxo‘ja Behbudiyning pedagogik va siyosiy merosi yosh avlodni ma’rifat va milliy qadriyatlar

asosida tarbiyalashga yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘z davrining ma’naviy uyg‘onishiga sezilarli hissa qo‘shdi. Uning faoliyati bugungi kunda ham ta’lim va jamiyat taraqqiyotiga oid tadqiqotlarda muhim manba sifatida qadr topadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdirashidov Z., Mahmudxo‘ja Behbudiy, Toshkent: Yoshlar nashriyoti, 2022.
2. Qosimov B., O‘zbek jadidchiligi tarixi, Toshkent: Fan, 2001.
3. Turdiyev Sh., Mahmudxo‘ja Behbudiy va uning pedagogik faoliyati, Toshkent: Sharq, 2015.
4. Abdurahmonov R., O‘zbek matbuoti tarixi, Toshkent: Akademnashr, 2005.
5. Sultonov M., Jadid adabiyoti va dramaturgiya, Toshkent: Fan va Ma’naviyat, 2012.
6. Islomova D., O‘zbek pedagogik tafakkuri va jadidlar, Toshkent: Ma’naviyat, 2018.
7. Jadid, 1906–1910 yillar, Toshkent

O‘ZBEKISTON MADANIY MEROS OB’YEKTLARINING HOZIRGI HOLATI, TA’MIRLASH VA KONSERVATSIYA AMALIYOTINING SAMARADORLIK DARAJASI

Boboqulov Ramazon Jumaboy o‘g‘li

Buxoro innovatsiyalar universiteti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston madaniy meros ob’yektlarining hozirgi fizik holati, ta’mirlash va konservatsiya amaliyotining samaradorligi empirik ma’lumotlar asosida tahlil qilingan. 8 200 dan ortiq ob’yektning faqat 36 foizi yaxshi holatda va 22 foizi turistik foydalanishda ekanligi aniqlangan. Hududlar bo‘yicha holat (Xorazm 52 foiz yaxshi – eng yuqori, Surxondaryo 24 foiz – eng past), restavratsiya sifati va xalqaro standartlarga moslik darajasi tahlil qilingan. Shahrisabz YUNESKO ogohlantirish ro‘yxatida ekanligi va uning sabablari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: madaniy meros, konservatsiya, restavratsiya, fizik holat, YUNESKO, autentiklik, monitoring, arxitektura yodgorliklari, xalqaro standartlar, kadrlar tayyorlash.

O‘zbekiston jahon miqyosida boy madaniy merosga ega mamlakat bo‘lib, 8 200 dan ortiq madaniy meros ob’yekti rasmiy ro‘yxatga olingan va YUNESKO Jahon merosi ro‘yxatida 7 ta ob’yekt mavjud [1]. Biroq, bu ob’yektlarning fizik holati va ularni saqlash amaliyotining samaradorligi tashvishli manzarani ko‘rsatmoqda. J.Jokilexto ta’kidlashicha, madaniy meros ob’yektlarini saqlashning muvaffaqiyati uchta tamoyilga asoslanadi: autentiklikni saqlash, minimal aralashuv va qaytarilmas o‘zgarishlardan saqlanish [2]. ICOMOS xalqaro standartlari restavratsiya loyihalarining oldindan ilmiy tadqiqot asosida tayyorlanishi va an’anaviy materiallarning imkon qadar saqlanishi zarurligini belgilagan [3]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining taraqqiyot strategiyasida madaniy meros ob’yektlarini saqlash va turizm infratuzilmasini modernizatsiya qilish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan [4]. Ushbu maqola madaniy meros ob’yektlarining hozirgi holatini empirik ma’lumotlar asosida tahlil qilib, ta’mirlash va konservatsiya amaliyotining samaradorlik darajasini baholaydi.

Madaniy meros ob’yektlari davlat inspeksiyasining 2024-yilgi hisobotiga ko‘ra, ob’yektlarning toifalari quyidagicha: arxitektura yodgorliklari 2 580 ta (31,5 foiz), arxeologik ob’yektlar 1 420 ta (17,3 foiz), tarixiy yodgorliklar 1 860 ta (22,7 foiz), monumental san’at asarlari 640 ta (7,8 foiz), bog‘-park san’ati 380 ta (4,6 foiz) va boshqa toifalar 1 320 ta (16,1 foiz) [5]. Ob’yektlarning fizik holati bo‘yicha tahlil quyidagi manzarani ko‘rsatadi: ob’yektlarning 36 foizi yaxshi holatda (to‘liq yoki qisman restavratsiya qilingan, barqaror), 32 foizi qoniqarli holatda (kichik nosozliklar mavjud, biroq tuzilmaviy xavf yo‘q), 20 foizi ta’mirlashga muhtoj (sezilarli shikastlanishlar, tuzilmaviy muammolar) va 12 foizi halokatli holatda (yiqilish xavfi, shoshilinch aralashuv zarur). Ob’yektlarning faqat 22 foizi turistik maqsadlarda foydalanilmoqda – bu salohiyatning 78 foizi hali ishlatilmayotganini ko‘rsatadi.

Hududlar bo‘yicha tahlil sezilarli farqlarni aniqladi. Xorazm viloyati eng yaxshi ko‘rsatkichga ega – ob’yektlarning 52 foizi yaxshi holatda va 36 foizi turistik

foydalanishda. Bu YUNESKO ning Ichan-Qal’a ob’yekti uchun doimiy monitoringi va xalqaro grantlar ta’siri. Samarqand viloyatida 48 foizi yaxshi va 32 foizi turistik foydalanishda. Registon maydoni, Shohi Zinda va Guri Amirda 2018–2024 yillarda keng ko‘lamli restavratsiya ishlari olib borilgan. Buxoro viloyatida 42 foizi yaxshi va 28 foizi turistik – Ark qal’asi, Kalon minorasi va Labi Hovuz sifatli restavratsiya qilingan, biroq tarixiy markazning shimoliy qismidagi turar-joy binolari halokatli holatda. Qashqadaryo viloyatida holat tashvishli – 28 foiz yaxshi va 14 foiz halokatli. Surxondaryo eng past ko‘rsatkich – 24 foiz yaxshi va 16 foiz halokatli.

YUNESKO ning holat saqlash hisobotlari O‘zbekistondagi ob’yektlarning holatini muntazam baholaydi [6]. Shahrisabz tarixiy markazi 2016-yilda YUNESKO ogohlantirish ro‘yxatiga kiritilgan – tarixiy markazda zamonaviy qurilishlar olib borilishi, madaniy landshaftning buzilishi va autentik muhitning yo‘qolishi asosiy sabablar. Buxoro tarixiy markazida ham noto‘g‘ri restavratsiya va zamonaviy infratuzilma kiritish masalalari qayd etilgan. Samarqand ob’yektlari nisbatan yaxshi saqlanmoqda, biroq Registon maydoni atrofidagi tijorat faoliyati tashvish uyg‘otmoqda. Xiva Ichan-Qal’asida ob’yektlarning 78 foizi yaxshi holatda – bu eng yuqori ko‘rsatkich va YUNESKO monitoringining samaradorligini ko‘rsatadi.

Konservatsiya va restavratsiya amaliyotining sifati muhim muammo hisoblanadi. B.R.Alimov ta’kidlashicha, O‘zbekistonda restavratsiya ishlarining sifati xalqaro standartlarga har doim mos kelmaydi [7]. Asosiy muammolar: zamonaviy materiallar (sement, temir, plastik) an’anaviy materiallar (ganch, g‘isht, yog‘och) o‘rniga ishlatilishi ob’yektning tarixiy autentikligini buzadi; asl bezaklar (naqqoshlik, ganch o‘ymakorligi, mozaika) o‘rniga zamonaviy ko‘rinishlar yaratilishi; arxeologik ob’yektlarda noto‘g‘ri qazish texnikasi qo‘llanilishi va loyihalarning ilmiy asoslanmaganligi. Xalqaro standartlarga moslik ko‘rsatkichlari ham tashvishli: malakali restavrator kadrlar 120–150 nafar (standart 800+, 6 marta kam), an’anaviy materiallar qo‘llash 35–40 foiz (standart 80 foiz+), restavratsiyadan oldingi hujjatlashtirish faqat 38 foiz hollarda amalga oshirilgan, yillik konservatsiya byudjeti 44 million dollar (ehtiyojning 30–35 foizi) va loyihalarning xalqaro standartlarga mosligi 52 foiz.

R.B.Hasanov ta’kidlashicha, Buxoroda so‘nggi yillarda restavratsiya sifati sezilarli yaxshilangan va YETTB, YUNESKO, Yaponiya JICA va Germaniya GIZ tashkilotlarining texnik yordami muhim hissa qo‘shmoqda [8]. Vazirlar Mahkamasining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan dasturi 500 dan ortiq ob’yektni ta’mirlash, 1 500 ob’yektda konservatsiya va 200 dan ortiq ob’yektni turistik foydalanishga moslashtirish, umumiy byudjet 2,8 trillion so‘m (220 million dollar) hajmida rejalashtirilgan [9]. Arxeologik ob’yektlar alohida tashvish uyg‘otadi – 1 420 ta ob’yektdan faqat 180 tasi (12,7 foiz) to‘liq o‘rganilgan va hujjatlashtirilgan. Afrosiyob, Poykent, Varaxsha va Dalvarzintepa kabi muhim ob’yektlarda qazish ishlari olib borilmoqda, biroq moliyalashtirish va kadrlar yetishmasligi tufayli sur’at past. Turistik foydalanish uchun moslashtirilgan arxeologik ob’yektlar soni juda kam – faqat 15–20 ta.

Nomoddiy madaniy merosning saqlanganligi ham tahlil qilindi. YUNESKO ro‘yxatidagi 7 ta O‘zbekiston elementi turli darajada saqlanmoqda. Atlas va adras to‘qish hunarmandlari soni 2000-yilgi 3 500 dan 2024-yilda 2 200 ga kamaygan. An’anaviy kulolchilikda zamonaviy usullar kirib kelmoqda. Biroq, an’anaviy oshpazlik eng yaxshi saqlanayotgan soha. Hunarmandchilik an’anavlarining yo‘qolib borishi xavfi mavjud va turizm daromadlarini hunarmandlarga yo‘naltirish samarali mexanizm hisoblanadi [10]. Monitoring tizimi ham muhim masala – hozirda doimiy monitoring faqat YUNESKO ob’yektlarida ishlaydi. IoT sensorlar, dron aerofotosyomka va 3D skanerlash texnologiyalari monitoring sifatini tubdan oshirishi mumkin. Iqlim o‘zgarishi ham ob’yektlarga ta’sir ko‘rsatmoqda – harorat o‘rtacha 1,5–2,0 darajaga oshgan va bu paxsa devorlar, g‘isht konstruktsiyalarga salbiy ta’sir etmoqda.

Kadrlar tayyorlash konservatsiya sohasining eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Mamlakatda faqat 120–150 malakali restavrator mavjud bo‘lib, bu 8 200 dan ortiq ob’yekt uchun mutlaqo yetarli emas. Restavratsiya sohasida oliy ta’lim dasturi faqat Toshkent arxitektura-qurilish universitetida mavjud va yillik bitiruvchilar soni 15–20 nafar. An’anaviy qurilish materiallarini biladigan ustalar soni kamaymoqda – ganch o‘ymakorligi, an’anaviy g‘isht terish va naqqoshlik san’atining tajribali

ustalari ko‘pincha keksa va bilimi keyingi avlodga yetarli o‘tmayapti. Maxsus restavratsiya akademiyasi tashkil etish va YUNESKO, ICCROM hamkorligida kadrlar tayyorlash dasturlarini kengaytirish zarur. Har bir asosiy shahar (Buxoro, Samarqand, Xiva) uchun kamida 50 nafar malakali restavrator va 20 nafar professional gid tayyorlanishi lozim.

Moliyalashtirish holati ham konservatsiya samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Yillik konservatsiya byudjeti 2024-yilda 560 milliard so‘m (taxminan 44 million dollar) bo‘lib, har bir ob’yektga yiliga o‘rtacha 5 300 dollar to‘g‘ri keladi – bu Italiyaning yillik 2,8 milliard yevro va Turkiyaning 800 million dollar byudjetlari bilan solishtirganda 3–5 barobar kam. Xalqaro tashkilotlar (YETTB, YUNESKO, JICA, GIZ) yiliga 15–20 million dollar hajmida qo‘shimcha yordam ko‘rsatmoqda. Biroq, umumiy moliyalashtirish ehtiyojning faqat 30–35 foizini qoplaydi. PPP (davlat-xususiy sheriklik) modeli va turizm daromadlarini qayta investitsiya qilish mexanizmi bu farqni kamaytirish uchun eng istiqbolli yo‘li hisoblanadi. Shuningdek, yashil obligatsiyalar va xalqaro madaniy meros fondlaridan foydalanish ham istiqbolli manba bo‘lishi mumkin.

Korrelyatsion tahlil madaniy meros ob’yektlarining fizik holati va turistik jozibadorligi o‘rtasida kuchli ijobiy bog‘liqlikni isbotladi ($r=0,72$; $p<0,001$). Restavratsiya sifati va ob’yektning xalqaro tanilganligi o‘rtasida ham sezilarli bog‘liqlik aniqlangan ($r=0,64$; $p<0,001$). Infratuzilma sifati va turistlar qoniqishi o‘rtasida ($r=0,68$; $p<0,001$). Regressiya tahlili turistik jozibadorlikka ta’sir etuvchi omillarni aniqladi ($R^2=0,62$; $p<0,001$): ob’yektning fizik holati eng kuchli omil ($\beta=0,32$), interpretatsiya sifati ($\beta=0,26$), infratuzilma ($\beta=0,22$) va xalqaro marketing ($\beta=0,18$). Bu model turistik jozibadorlikning 62 foizini tushuntiradi va ob’yektlarning fizik holatini yaxshilash eng ustuvor vazifa ekanligini isbotlaydi. Shu sababli, konservatsiya sifatini oshirish nafaqat madaniy qiymatni saqlash, balki turizm daromadini oshirish nuqtai nazaridan ham eng samarali investitsiya hisoblanadi.

Zamonaviy monitoring texnologiyalari ob’yektlarni saqlash samaradorligini tubdan oshirish imkonini beradi. IoT sensorlar (harorat, namlik, vibratsiya) orqali ob’yektlarning holatidagi o‘zgarishlar real vaqtda kuzatiladi va erta ogohlantirish

tizimi yaratiladi. Dron yordamida aerofotosyomka qiyinkirish mumkin bo‘lgan joylardagi ob’yektlarning holatini aniqlaydi. 3D skanerlash ob’yektlarning raqamli egizagini (digital twin) yaratib, vaqt o‘tishi bilan solishtirish va o‘zgarishlarni aniqlash imkonini beradi. Sun’iy yo‘ldosh tasvirlari keng hududlardagi arxeologik ob’yektlarning holatini masofadan monitoring qilish uchun qo‘llaniladi. Italiya va Yaponiyada bu texnologiyalar muvaffaqiyatli qo‘llanilmoqda. O‘zbekistonda YUNESKO ob’yektlaridan boshlab bosqichma-bosqich joriy etish tavsiya etiladi.

XULOSA

O‘zbekiston madaniy meros ob’yektlarining hozirgi holati tahlili salohiyatning katta qismi hali ishlatilmayotganini ko‘rsatdi. 8 200 dan ortiq ob’yektning faqat 36 foizi yaxshi holatda va 22 foizi turistik foydalanishda. Xorazm eng yaxshi holat (52 foiz yaxshi) – YUNESKO monitoringi ta‘siri, Surxondaryo eng past (24 foiz yaxshi, 16 foiz halokatli). Shahrisabz YUNESKO ogohlantirish ro‘yxatida. Restavratsiya amaliyoti xalqaro standartlarga to‘liq mos kelmaydi: kadrlar 6 marta kam (120–150 vs 800+), an’anaviy materiallar 35–40 foiz, hujjatlashtirish 38 foiz, byudjet 44 mln$ (30–35 foiz ehtiyoj). Arxeologik ob’yektlarning 12,7 foizi o‘rganilgan. Nomoddiy merosda hunarmandlar 3 500 dan 2 200 ga kamaygan. VM ning 2022–2026 dasturi (220 mln$) va xalqaro tashkilotlar yordami ijobiy qadam, biroq moliyalashtirish ehtiyojning faqat 30–35 foizini qoplaydi. IoT monitoring, iqlim moslashuv, kadrlar tayyorlash va PPP modeli ustuvor yo‘nalishlar sifatida aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Madaniy meros ob’yektlari davlat inspeksiyasi. Yillik hisobot. – Toshkent, 2024. – 86 b.

2. Jokilehto J. A History of Architectural Conservation. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 1999. – 354 p.

3. ICOMOS. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (Venice Charter). – Venice, 1964.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-60-son. – Toshkent, 2022.

5. O‘zbekiston Respublikasi Madaniy meros ob’yektlari davlat inspeksiyasi. Madaniy meros ob’yektlari reestrining statistik tahlili. – Toshkent, 2024.

6. UNESCO World Heritage Centre. State of Conservation Reports: Uzbekistan. – Paris: UNESCO, 2024. – 18 p.

7. Alimov B.R. O‘zbekiston arxitektura yodgorliklarini restavratsiya qilish muammolari. – Toshkent: San’at, 2023. – 186 b.

8. Hasanov R.B. Buxoro madaniy merosi va turizm rivojlanishi. – Buxoro: BuxDU, 2023. – 224 b.

9. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Madaniy meros ob’yektlarini saqlash va ta’mirlash dasturi (2022–2026). – Toshkent, 2022.

10. Toshmatov A.A. O‘zbekiston madaniy merosi va turizm rivojlanishi. – Toshkent: Fan, 2022. – 242 b.

TURK XOQONLIGINING O‘RTA ASRLAR TARIXIDA TUTGAN O‘RNI.

Xabibillayev Baxodir Asatilla o‘g‘li

Turan international university o‘qituvchisi

bakhodirkhabibillayev@gmail.com

Hakimova Gulbahor Akramjon qizi

Turan xalqaro unvertiteti talabasi

hakimovagulbahor65@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turk xoqonligining tashkil topish jarayoni, uning tarixiy sharoiti va shakllanishiga ta’sir etgan omillar tahlil qilinadi. VI asr o‘rtalarida Markaziy Osiyo hududida yuzaga kelgan Turk xoqonligi dastlabki yirik turkiy davlatlardan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada xoqonlikning tashkil topishida Ashina urug‘ining roli, Bumin xoqonning siyosiy faoliyati hamda ko‘chmanchi qabilalarning birlashuvi yoritilgan. Shuningdek, davlatning boshqaruv tizimi, harbiy kuchi va hududiy kengayish jarayonlari ham ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot davomida Orxon–Enasoy bitiktoshlari kabi birlamchi manbalar hamda zamonaviy

tarixiy adabiyotlar asos qilib olinadi. Mazkur maqola Turk xoqonligining tashkil topish jarayonini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Turk xoqonligi, Bumin, Ashina, Markaziy Osiyo, asr, ko‘chmanchi, qabila, Orxon-Enasoy, Kultegin, Bilga xoqon, To‘nyuquq.

Аннотация: В данной статье анализируется процесс формирования Тюркского каганата, исторические условия его возникновения и факторы, повлиявшие на его становление. Тюркский каганат, возникший в середине VI века на территории Центральной Азии, является одним из первых крупных тюркских государств и имеет важное историческое значение. В статье освещается роль рода Ашина в создании каганата, политическая деятельность Бумын-кагана, а также объединение кочевых племён. Кроме того, рассматриваются система управления государством, его военная мощь и процессы территориального расширения. В ходе исследования используются первичные источники, такие как Орхон-Енисейские письменные памятники, а также современные исторические исследования. Данная статья способствует более глубокому пониманию процесса становления Тюркского каганата.

Ключевые слова: Тюркский каганат, Бумын, Ашина, Центральная Азия, VI век, Кочевые племена, Орхон-Енисейские, Культегина, Бильге-каган, Тоньюкук.

Annotation: article analyzes the process of the formation of the Turkic Khaganate, the historical conditions of its emergence, and the factors that influenced its development. The Turkic Khaganate, which emerged in the mid-6th century in Central Asia, is considered one of the first major Turkic states and holds significant historical importance. The article highlights the role of the Ashina clan in the establishment of the Khaganate, the political activities of Bumin Khagan, and the unification of nomadic tribes. It also examines the system of governance, military power, and territorial expansion of the state. The research is based on primary sources such as the Orkhon-Yenisei inscriptions, as well as modern historical literature. This article contributes to a deeper understanding of the formation of the Turkic Khaganate.

Keywords: Turkic Khaganate, Bumin , Ashina, Central Asia, Vl th century, Nomadic tribes,Orkhon-Yenisei , Bilge Khagan, Kultegin , Tonyukuk.

Kirish. Markaziy Osiyo hududi qadimdan turli xalqlar va sivilizatsiyalar chorrahasi bo‘lib, bu yerda ko‘plab yirik davlatlar shakllanib, tarixiy taraqqiyotda muhim o‘rin egallagan. Shunday davlatlardan biri — Turk xoqonligi bo‘lib, u VI asr o‘rtalarida tashkil topgan va qisqa vaqt ichida keng hududlarga yoyilib, kuchli siyosiy va harbiy tuzumga aylangan. Ushbu davlat nafaqat turkiy xalqlar tarixida, balki butun Yevroosiyo tarixida muhim o‘rin tutadi. Turk xoqonligining tashkil topishi uzoq davom etgan ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlar natijasidir. Bu davrda ko‘chmanchi qabilalarning o‘zaro birlashuvi, ularning tashqi bosimlarga qarshi kurashi hamda ichki boshqaruv tizimining shakllanishi davlatning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan. Ayniqsa, Ashina urug‘ining yetakchi roli va Bumin xoqonning siyosiy faoliyati Turk xoqonligining tashkil topishida hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar taxlili. Turk xoqonligi haqida eng dastlabki ma’lumotlar Xitoy manbalarida uchraydi: “Chjou shu” “Suy shu” “Bei shi”. Bu manbalarda turklar “tujue” nomi bilan tilga olinadi. Bumin xoqonning hokimiyatga kelishi va Avarlarga qarshi kurashi haqida ma’lumot beriladi. Voqealarga yaqin davrda yozilgan. Xitoy markaziy nuqtai nazari ustun. Bu bitiklar turklar tarixini ichki nuqtai nazardan yoritadi. Davlatning tashkil topishi, mustaqillik uchun kurash va siyosiy tizim haqida ma’lumot beradi asl turkiy manba, ishonchliligi yuqori ko‘proq siyosiy va targ‘ibot ruhida yozilgan.Turklar haqida umumiy tarixiy ma’lumotlar berilgan.Ko‘proq tashqi kuzatuv asosida yozilgan.Turk xoqonligi haqida ma’lumotlar qisqa va ba’zan umumiy xarakterga ega.

Tadqiqot metedologiyasi. Turk xoqonligi (VI asr) Markaziy Osiyo tarixida muhim siyosiy va madaniy hodisa hisoblanadi. Ushbu davlatning tashkil topishi, uning siyosiy tuzilishi va tarixiy ahamiyati ko‘plab tarixchilar tomonidan o‘rganilgan. Mavzuga oid adabiyotlar turli davrlarda yozilgan bo‘lib, ular mazmuni va yondashuvi jihatidan farqlanadi.

Tahlil va natijalar. Turk xoqonligi - turk- turkiylar-eng yirik etnoslardan birining nomi. Turk so’zi :(baquvvat, barkamol, odillik) kabi ma’nolarini anglatadi. Markaziy Osiyo mintaqasi va unga tutash bir necha o‘lkalarni o‘z ichiga olgan yirik

saltanat (6—8-asrlar). Turk Xoqonligi (558—747) yillarda hukrmonli qilgan.Turkiylar tomonidan Yevrosiyoda yaratilgan ulkan imperiya. Ularga Ashina urug‘i boshchilik qilgan. O‘zining eng ravnaq topgan davrida Oxota dengizidan Qrim yarimoroligacha, Sibirdan Hindistongacha bo‘lgan yerlarni boshqargan.Turk xoqonligiga doir ma’lumotlar Urxun-Enasoy bitiktoshlari, xitoy yilnomalari, yunon (Vizantiya), arman, suryoniy, so‘g‘d, arab, fors, tibet, baqtriy manbalarida saqlanib qolgan. Oltoy xoqonlik markazi qilib belgilandi Turklarning g‘arbga yurishlariga Istami boshchilik qiladi Unga Yabg‘u xoqoni deb unvon beriladi VI-asrning 2 yarmida Turk xoqonligi vujudga kelgunga qadar mintaqada 2 yirik davlat: Eftaliylar va Jujanlar davlati hukm surardi.Turk xoqonligining asoschilari bo‘lmish turkiy Ashina qabilasi esa bu paytda Oltoy toglarining janubiy. yon bag‘irlarida istiqomat qilar va Jujanlar davlatiga tobe edi. Jujanlar qo‘l ostidagi ashina turklari kuchayib 545-yilda tobe qabilalarini, 551-yilda esa jujanlarni yengadilar. Shu tariqa Bumin va Istami 552-yilda Turk xoqonligiga asos soladilar. Bumin 555-yilda ozini hoqon dep elon qildi. Markaziy Osiyoning shimoliy-sharqidagi qabilalar, Uzoq, Sharqdagi kidan yani (qoraxitoy), tatabi, shivey kabi manchjur va mo‘g‘ul qabilalari, Yenisey bo‘yidagi turkiy qabilalar ham Turk xoqonligi qo‘shinlari tomonidan tobe etilib, 555- yildayoq Sharqiy Turkistonning katta qismi Turk xoqonligi qo‘l ostiga o‘tadi.Turk xoqoni- (553-572) Xitoyga 556-557 yillarda yurishlar qilib, bu yerdagi G‘arbiy Vey sulolasi o‘rnini egallagan. Shim-(550—577) va Chjou (577—581) sulolalarini o‘z ta’sir doirasiga oladi.Turk xoqonligi 565 yil eftaliylarga Naxshab-(hozirgi Qarshi sh. yaqinidagi Yerqo‘rg‘on xarobasi) atrofiga og‘ir zarba beradi. Turk xoqonligi eftaliylarga qarashli Choch, Farg‘ona, Ustrushona, Samarkand, Xorazm, Buxoro, Kesh va Nasafni qo‘lga kiritgan bir paytda xoqonlikning eftaliylarga qarshi ittifoqchisi Sosoniylar Eroni hukmdori Xusrav I Anushirvon esa Eftaliylar tarkibida bo‘lgan Toxariston, Kobuliston, Zobuliston (Shim. Afg‘oniston) viloyatlarini egallaydi.Sosoniylar bilan bevosita qo‘shni bo‘lib qolgan xoqonlikning Eronga yuborilgan elchilarining o‘ldirilishi va sug‘diy Maniax boshchiligida ipak tijoratini yo‘lga qo‘yish maqsadida yo‘llangan elchilarga Eron shohining qo‘pol munosabatda bo‘lishi, hatto ular keltirgan ipak matolarni yoqishga buyurishi Turk xoqonligi va

Sosoniylar o‘rtasidagi ittifoqqa raxna soladi. Turk xoqonligi Eron bilan orani uzib, Vizantiya imperiyasiga yaqinlashish, u bilan savdosotiq, asosan, ipak tijoratini rivojlantirish uchun unga 567 - yili mazkur Maniax boshchiligida elchilik hay’atini yuboradi. Shu paytdan boshlab ikki davlat o‘rtasida ittifoq vujudga keladi. Eron — Vizantiya o‘rtasida 571- yilda jang boshlangach, g‘arbga yurishni davom ettirayotgan Istami shu yili Shim. Kavkazdagi Kuban daryosi havzasi va Ozarbayjonni qo‘lga kiritadi. Boshqa tarafdan esa 567 - yildanoq Sosoniylarga qarshi Amudaryo yo‘nalishi bo‘ylab yurish uyushtira boshlagan Istami bu jabhada katta muvaffaqiyatlar qozonib, Toxaristonni olgach, Turk xoqonligining jan.g‘arbi~ chegarasi Amudaryo bo‘lib qoladi. VI-asrning so‘nggi choragida Kobuliston (Kobul), Zobuliston va Xurosonning katta kismi xoqonlik tarkibiga o‘tadi. 572-581 yillarda Turk xoqonligini Taspar xoqon boshqardi. 576- yilda Turk xoqonligi bilan Vizantiya orasida ixtilof paydo bo‘ladi va xoqonlik shu yili Qrimdagi Bospor (Kerch)ni bosib oladi va 581 - yilda Xersonesni qamal qiladi. Sharqiy Yevropada xoqonlik hududi bu paytga kelib Qora dengiz sohillari, sharqda Koreya bo‘g‘ozi, shimolida Ural tog‘lari, Yenisey va Baykalbo‘yi, janubida Afg‘oniston va Shimoliy Hindiston hududdarini o‘z ichiga olar edi.580-yillarga kelib xoqonlikda ichki nizolar, taxt talashuvlar avj oladi. Bu ishga Xitoyning Suy sulolasi ham aralashadi. Shundan so‘ng xoqonlik bir muddat Oltoy tog‘larining sharqidan to Uzoq Sharqqacha bo‘lgan hududni, ya’ni Jan. Sibir, Urxun havzalari (Mo‘g‘uliston), Shim. Xitoy hududlarini o‘z ichiga oluvchi Sharqiy Turk xoqonligi va Oltoy toglarining g‘arbidagi xoqonlikka qaram o‘lkalarni o‘z ichiga oluvchi markazi Yettisuv bo‘lgan G‘arbiy Turk xoqonligi ga bo‘linib ketadi.Markazi O‘tukan vodiysi (Mo‘g‘uliston) bo‘lgan Sharqiy Turk xoqonligi Shibi xoqon (609—619) davrida Xitoy (Suy) imperiyasiga qarshi jang olib boradi. U 615-yilda Xitoyga yurish qilib Yaymin (Ordos) viloyatida imperator Yandini qurshovga oladi. Yaymindagi 41 qal’adan 39 tasi Turk xoqonligi qo‘liga o‘tadi. 618-yilda Suy sulolasini ag‘darib, uning o‘rnini egallagan Tan sulolasining ishlariga ham Shibi xoqon aralashadi. U bu paytgacha sharkda kidan va shivey qabilalarini, Jan. G‘arbda Tuguxun (Togon) davlati hamda Turfon o‘lkasini bo‘ysundirgach, Xuanxe daryosini kechib o‘tib, Xitoy hududiga kirgan vaqtda vafot etadi. Taxtga Elxoqon

(xitoy manbalarida Xylixan; (620—630) o‘tiradi va 10 yil davomida, asosan, Xitoy bilan kurash olib boradi. 2 marta, (624—626)yillarda poytaxt Chananni qurshab oladi. Uning o‘limidan so‘ng Sharqiy Turk xoqonligi 50 yilga yaqin Xitoyga karam bo‘lib qoladi. O‘z davrida “O‘n O‘q xoqonligi” deb yuritilgan G‘arbiy Turk xoqonligi Istamining o‘g‘li Tardu xoqon (576—603) Sosoniylar Eroniga qarshi janglar olib borib, g‘arbda o‘z hokimiyatini kuchaytirdi. Uning o‘g‘li Sheguy xoqon (610—618)yillar davrida xoqonlik qo‘shinlari jan.g‘arbiy hududlarda faol harakat yurita boshlaydi. U Eronning shim.sharqiy viloyatlariga xujum uyushtirib, sosoniylar ustidan yirik g‘alabaga erishadi va Isfahon, Ray kabi shaharlarni qo‘lga kiritadi. Uning inisi Tun yabg‘u (Tunshexu-618—630)yillar xoqonlikning g‘arbdagi nufuzini yanada mustahkamlaydi. U hukmronlik qilgan davrda Turk xoqonligi ning chegarasi g‘arb va jan.g‘arbda, Janubiy Sharqiy Yevropa dashtlari, Kavkaz, Volgabo‘yi, Gurgon, Marv, Hind daryosining yuqori havzalari, Shim. Hindiston va Afg‘onistonning aksariyat viloyatlarini o‘z ichiga olardi. Uning shad unvonli o‘g‘li boshchiligidagi xoqonlik qo‘shinlari Vizantiya imperatori Irakliy bilan birgalikda 627—628 yillarda Janubiy Kavkazga safar uyushtiradi va bu yerdagi sosoniylar qo‘shinini yengib, Tbilisi shahrini qo‘lga kiritadi. Tun yabg‘u g‘arbiy hududlarda xrkimiyatni mustahkamlash maqsadida qarorgohini Shosh vohasining shimolidagi Mingbuloq (xitoycha Syantsyuan) mavzesiga ko‘chiradi va boshqaruvda islohotlar o‘tkazib qaram o‘lkalarga turkiy tudun va eltabar unvonli vakillar jo‘natadi. 630- yillarga kelib G‘arbiy Turk xoqonligi ham bir muddat Xitoyga qaram bo‘lib qoladi. Biroq tez orada o‘z qudratini tiklab oladi. Xitoy manbalarida qayd etilishicha, Elbilga Ishbara yabg‘u (630-641) ning qo‘l ostida Sharqiy Turkistondagi Kucha, Shanshan, Cherchen, Xarashar (Krrashahar) hokimliklari va Shi (Shosh), Shi’ (Kesh), Xe (KushoniyaKattaqo‘rg‘on), My (Marv), Kan (Sug‘d) va Toxariston o‘lkalari bo‘lgan. Xoqonlik Istamining beshinchi bo‘g‘in avlodi bo‘lmish Ulug‘ Ishbara (Xelu Shabolo; 651-657) xoqon hukmronligi davrida Xitoyga qarshi bir necha yil kurash olib boradi. Qapag‘an xoqon (691-716) davrida xoqonlik mintaqadagi eng yirik davlatga aylanadi. U jiyanlari Qutlug‘ Eltarish xoqonning o‘g‘illari Bilga va Kultegin hamda To‘nyuquq bilan birgalikda Xitoydagi Xuanxe daryosi g‘avzalari hamda Shandun o‘lkasiga yurish qilib, 23 ta shaharni qo‘lga

kiritadi, 699-yilda jan.g‘arbga, sobiq G‘arbiy Turk xoqonligi hokimiyatini qo‘lga kiritgan turgashlarga va Toxariston o‘lkasiga yurish qiladi. Qapag‘an xoqon 700-yilda Tangut o‘lkasiga, 701-yilda Xitoyning shimoli-g‘arbidagi „Oltu Chub Sug‘daq“ o‘lkasiga, 703-yilda basmillarga, 705-706 yillarda bayirqularga, 709- yilda chik va azlarga, 710-yilda qirg‘izlar va turgashyaarta qarshi qo‘shin tortib ularni qaytadan o‘z tarkibiga qo‘shib oladi. Turk xoqonligi Movarounnahrga bostirib kirgan arab istilochilariga qarshi 710-yilda qo‘shin yuboradi va Sug‘d, Shosh, Farg‘ona hokimlarining arablarga qarshi kurashida qatnashadi. Bilga xoqon (716-734) hukmronligi davrida Turk xoqonligi mintaqaning eng qudratli davlatlaridan biriga aylandi. 716-yilda Selenga daryosi havzasida istiqomat qiluvchi uyg‘urlarga 1 yilda o‘g‘uzlarga, 718-yilda qarluqlarga qarshi jang qilib, ularni xoqonlikka bo‘ysundiradi. Bu davrda xoqonlik hududlari sharqda Sirdaryoning sharqidan to g‘arbda Xingan tog‘lari yonbag‘irlari (Manjuriya), Shandun o‘lkasi (Xitoyning shim.sharqi, Sariq dengizdagi Boxay ko‘rfazigacha bo‘lgan yerlar)ni, janubda Tibetning shimoli, Sharqiy Turkiston, Xitoyning shim. viloyatlaridan to shimolida Yenisey daryosi va Baykalbo‘yini o‘z ichiga olganligi ma’lum bo‘ladi. 740-yillarga kelib Turk xoqonligi ham ichki, ham tashqi ziddiyatlarga duch keladi. Bilga xoqonning o‘g‘illari hukmronligi davrida xoqonlik zaiflashadi. 742-744 yillarda uyg‘ur, qarluq va basmil qabilalari birlashib, xoqonlikka hujum uyushtirishadi. 745-yilda ittifoqchilar Turk xoqonligining so‘nggi hukmdori Baymey xoqonni o‘ldirishadi va xoqonlik taxti uyg‘urlar qo‘liga o‘tadi.

Xulosa. Turk xoqonligi O‘rta asrlar tarixida nafaqat turkiy xalqlar, balki butun Yevroosiyo mintaqasining siyosiy va madaniy taraqqiyotida o‘chmas iz qoldirgan ulkan davlat bo‘ldi. Bu imperiya ko‘chmanchi jamiyatlarni birlashtirgan holda, ularni markazlashgan davlat boshqaruvi asosida uyushtira olgan birinchi turkiy siyosiy tuzilmadir. Xoqonlikning tashkil topishi bilan turkiy qabilalar o‘zaro tarqoqlikdan chiqib, yagona maqsad, yagona hukmdor va umumiy davlat g‘oyasi ostida jamlandi. Shu tariqa turkiy xalqlar o‘z davlatchilik tarixining yangi bosqichiga qadam qo‘ydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Gumilev L. N. – “Drevnie tyurki”. Maskva, 1993-yil, 150–160-betlar.

2. A. Asqarov, M. Jo‘rayev — "O‘zbekiston tarixi "Asqarov A., Jo‘rayev M. O‘zbekiston tarixi: Qadimgi va o‘rta asrlar. — Toshkent: O‘zbekiston, 1994. — 304 bet.

3.Ko‘chanov Ye. I. – “Kochevie gosudarstva ot gunnov do manchjurov” . 1997-yilda Toshkent , 85- 200 betlar.

4. Orxon–Enasoy bitiktoshlari

5. Kultegin bitigi. — Milodiy 732 yil. Orxon vodiysi.

6. Bilga xoqon bitigi. — 735 yil. Orxon vodiysi. To‘nyuquq bitigi. — 716–720-yillar. Enasoy hududi.

JADID MA’RIFATPARVARLARNING AXLOQIY QARASHLARI

Berdimamatova Fotima,
Andijon davlat pedagogika instituti
Pedagogika fakulteti Boshlang`ich ta’lim
yo‘nalishi 309-guruh talabasi
Maloxatoy Karimova Mo‘minjonovna,
Andijon davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA. Ushbu maqola Jadid ma’rifatparvarlarining axloqiy qarashlarini chuqur tahlil qiladi. Jadidlar milliy uyg‘onish va taraqqiyot yo‘lida axloqiy qadriyatlarning muhimligini anglab yetganlar. Ular jamiyatda ilm-ma’rifat, adolat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik va insonparvarlik kabi fazilatlarni targ‘ib qildilar. Bu qarashlar xalqning ma’naviy yuksalishiga va mustaqil fikrlashiga zamin yaratdi. Ularning axloqiy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, ma’rifatparvarlar, axloq, qadriyatlar, milliy uyg‘onish, ta'lim, vatanparvarlik, adolat

ABSTRACT. This article deeply analyzes the moral views of Jadid enlighteners. The Jadids recognized the crucial role of moral values in national awakening and progress. They promoted virtues such as knowledge, justice, diligence, patriotism, and humanism within society. These views laid the foundation for the spiritual upliftment and independent thinking of the people. Their moral legacy remains significant today.

Keywords: jadidism, enlighteners, morality, values, national awakening, education, patriotism, justice.

АННОТАЦИЯ. Данная статья глубоко анализирует нравственные воззрения джадидских просветителей. Джадиды осознавали ключевую роль моральных ценностей в национальном возрождении и прогрессе. Они пропагандировали в обществе такие добродетели, как просвещение, справедливость, трудолюбие, патриотизм и гуманизм. Эти взгляды заложили основу для духовного подъема и независимого мышления народа. Их нравственное наследие сохраняет свою актуальность и по сей день.

Ключевые слова: джадидизм, просветители, нравственность, ценности, национальное возрождение, образование, патриотизм, справедливость

KIRISH. Jadidchilik harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyo, xususan Turkiston mintaqasida yuzaga kelgan, jamiyatni tubdan isloh qilishga qaratilgan muhim ijtimoiy-siyosiy va ma’rifiy oqimdir. Ismoil Gaspirali tomonidan Qrimda boshlangan bu harakat, qisqa vaqt ichida Turkiston, Kavkaz va Tataristonga yoyilib, mintaqa xalqlarining ma’naviy uyg‘onishida hal qiluvchi rol o‘ynadi. Jadid ma’rifatparvarlari chor Rossiyasi mustamlakachiligi ostida qolgan mahalliy aholining qoloqligini anglab yetgan holda, jamiyatni modernizatsiya qilish, milliy o‘zlikni tiklash va taraqqiyotga erishishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ydilar. Ular yangi usul maktablarini kengaytirish, iqtidorli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish, madaniy jamiyatlar tuzish va matbuot orqali ijtimoiy-siyosiy ongni oshirish kabi tashabbuslar bilan chiqdilar, o‘rta asr qoloqligini bartaraf etishga intildilar.

Bu keng qamrovli islohotlar dasturi, shubhasiz, chuqur axloqiy tamoyillarga asoslangan edi. Jadidlarning ta’lim, tarbiya, ijtimoiy adolat va milliy o‘zlikka oid qarashlari ularning umumiy axloqiy falsafasining ajralmas qismi hisoblanadi. Xususan,

ularning tarbiyaga oid qarashlari zamonaviy tadqiqotlarda ham o‘z aksini topmoqda va ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda. Ushbu maqola jadid ma’rifatparvarlarining axloqiy qarashlarini atroflicha tahlil qilishni maqsad qilgan bo‘lib, ularning dunyoqarashini shakllantirgan asosiy manbalar, tamoyillar va g‘oyalarni o‘rganadi. Jadidlar nafaqat siyosiy va ijtimoiy islohotlarni targ‘ib qildilar, balki shaxs va jamiyatning ma’naviy yuksalishini ta’minlashga qaratilgan mustahkam axloqiy mezonlarni ham ilgari surdilar.

Ularning axloqiy merosi bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan bo‘lib, milliy o‘zlikni anglash, ta’lim tizimini takomillashtirish va adolatli jamiyat qurish yo‘lidagi sa’y-harakatlar uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu tadqiqot jadidlarning axloqiy qarashlarining murakkab qirralarini ochib berish orqali ularning zamonaviy O‘zbekiston jamiyati uchun qoldirgan intellektual va ma’naviy merosini chuqurroq tushunishga hissa qo‘shadi.

ASOSIY QISM. Jadidchilik harakatining falsafiy va ijtimoiy-siyosiy ildizlari XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston mintaqasining murakkab sharoitlari, global intellektual oqimlar va mahalliy jamiyatning ichki ehtiyojlari kesishmasida shakllangan. Chor Rossiyasi mustamlakachiligi ostida jamiyat iqtisodiy turg‘unlik, siyosiy qaramlik va ma’naviy qoloqlik botqog‘iga botgan edi. An’anaviy institutlarning zaiflashuvi va zamonaviy ta’limning yo‘qligi chuqur ijtimoiy-axloqiy inqirozni keltirib chiqardi. Jadid ma’rifatparvarlari bu holatni anglab, jamiyatni tubdan isloh qilish zaruratini ilgari surdilar. Ularning falsafiy ildizlari G‘arb ma’rifatparvarligi g‘oyalari, islom olamidagi islohotchilik harakatlari hamda mahalliy mutafakkirlar merosidan oziqlangan. Ismoil Gaspiralining “Tilda, fikrda, ishda birlik” shiori Turkiston jadidlari uchun dasturilamal bo‘ldi. Jadidlar islom dinini zamonaviy ilm-fan va taraqqiyot bilan uyg‘unlashtirishga intildilar, Qur’on va Hadisni yangicha tafsir qilish orqali ijtihod eshiklarini ochishga chaqirdilar. Bu taqlidchilik va xurofotga qarshi kurashish, aql va mantiqqa asoslangan yangi dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qildi. Jamiyatning qoloqligi ma’naviy va axloqiy inqiroz bo‘lgani sababli, islohotlarni shaxs va jamiyat axloqini yuksaltirishdan boshlashni muhim deb bildilar. Jadidlar o‘z asarlarida milliy o‘zlikni anglash, ilm-ma’rifatga intilish, mehnatsevarlik, adolat va vatanparvarlik kabi axloqiy fazilatlarni targ‘ib qildilar. Bu yondashuv ularning ta’lim, madaniyat, siyosat va ijtimoiy hayotga oid qarashlarining asosini tashkil etdi.

Jadid ma’rifatparvarlarining axloqiy qarashlari fundamental tamoyillarga asoslangan edi: ilm va ma’rifatga intilish (johillikni illatlar manbai deb hisoblash); mehnatsevarlik va kasb-hunarga e’tibor (isrofgarchilikni qoralash); adolat va tenglik g‘oyalari (ijtimoiy adolatsizlikka qarshi kurash); vatanparvarlik va milliy o‘zlikni anglash (Vataniga muhabbat va millat taraqqiyoti uchun fidokorona mehnat); insonparvarlik va bag‘rikenglik (inson qadr-qimmatini ulug‘lash); poklik va halollik (shaxsiy va ijtimoiy munosabatlarda vijdonlilik). Bu tamoyillar ularning axloqiy ta’limotining o‘zagini tashkil etdi. Manbalar islom dini (Qur’on va Hadisning zamonaviy talqini), Sharq mutafakkirlarining boy merosi, G‘arb ma’rifatparvarligi g‘oyalari (ratsionalizm, gumanizm, erkinlikning uyg‘unligi) hamda milliy urf-odatlar

va an’analardan iborat edi. Bu manbalar sintezi jadid axloqiy ta’limotining o‘ziga xosligini va chuqurligini ta’minladi.

Jadid axloqida milliy o‘zlik g‘oyasi millatning kelajagi uchun mas'uliyatni his qilish, o‘zligini saqlab qolish va rivojlantirishga intilish edi. Til, tarix va madaniyat asosiy ustunlar sifatida qaraldi. Ular o‘zbek tilining sof va boyligini saqlashga, uni zamonaviy ilm-fan va adabiyot tili darajasiga ko‘tarishga chaqirdilar. Milliy adabiyot va san'atni rivojlantirish orqali xalqning ma'naviy dunyosini boyitishni maqsad qildilar. Tarixni o‘rganish va uni to‘g‘ri talqin qilish orqali milliy g‘ururni uyg‘otishga, ajdodlar merosiga hurmatni shakllantirishga intildilar. Islom dini milliy o‘zlikning ajralmas qismi sifatida ko‘rildi, biroq uning zamonaviy talqinlari va islohotlari zaruriyati ta'kidlandi. Jadidlar milliy o‘zlikni anglashni shaxsning axloqiy kamoloti va jamiyatning taraqqiyoti uchun asosiy shart deb bildilar.

Ta'lim masalasi jadid axloqining eng muhim qirralaridan biri edi. Ular ta'limni nafaqat bilim berish, balki shaxsni har tomonlama kamol toptirish, unga axloqiy qadriyatlarni singdirish, vatanparvar va faol fuqaro etib tarbiyalash vositasi deb bildilar. Yangi usul maktablari tashkil etish, ularda dunyoviy fanlar bilan birga diniy bilimlarni ham zamonaviy usullarda o‘qitish jadidlarning asosiy tashabbuslaridan biri edi. Ayniqsa, qizlar ta'limiga alohida e'tibor qaratilishi o‘sha davr uchun inqilobiy g‘oya bo‘lib, ular oila va jamiyatning taraqqiyotida ayollarning o‘rni beqiyos ekanligini anglab yetgan edilar. Jadid ma'rifatparvarlarining tarbiyaga oid qarashlari zamonaviy tadqiqotlarda ham o‘z aksini topmoqda va ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda, bu ularning g‘oyalari bugungi kunda ham dolzarb ekanligini ko‘rsatadi. Ular ta'lim orqali shaxsda mas'uliyat, mehnatsevarlik, halollik, adolatparvarlik kabi axloqiy fazilatlarni shakllantirishni maqsad qildilar.

Ijtimoiy adolat g‘oyasi jadidlarning axloqiy falsafasida muhim o‘rin tutgan. Ular mavjud ijtimoiy tengsizliklar, zulm va qonunsizliklarni keskin tanqid qildilar. Jadidlar jamiyatda har bir insonning huquqlari himoya qilinishini, qonun ustuvorligini, boylik va imkoniyatlarning adolatli taqsimlanishini talab qildilar. Ular iqtisodiy qoloqlikni bartaraf etish, xalqning turmush darajasini oshirish orqali ijtimoiy adolatga erishish mumkinligiga ishondilar. Bu g‘oyalar ularning siyosiy faoliyatida ham o‘z aksini topdi,

ular milliy mustaqillik va demokratik davlat qurish orqali adolatli jamiyat barpo etishga intildilar. Jadidlar uchun adolat nafaqat huquqiy tushuncha, balki har bir shaxsning kundalik hayotida amal qilishi lozim bo‘lgan axloqiy mezon edi. Ular o‘z asarlarida adolatsizlikka qarshi kurashishga, zaiflarni himoya qilishga, jamiyatda ahillik va birdamlikni mustahkamlashga chaqirdilar. Shunday qilib, milliy o‘zlik, ta'lim va ijtimoiy adolat g‘oyalari jadid axloqining o‘zaro bog‘liq uch ustuni bo‘lib xizmat qildi, ular orqali jadidlar jamiyatni tubdan isloh qilish va yangi, taraqqiy etgan millatni shakllantirishga intildilar.

Jadid axloqiy merosining bugungi kundagi ahamiyati va dolzarbligi beqiyosdir. O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng, milliy o‘zlikni anglash, ma’naviy qadriyatlarni tiklash va zamonaviy demokratik jamiyat qurish yo‘lida jadidlar g‘oyalari muhim dasturilamal bo‘lib xizmat qilmoqda. Ularning ilm-ma’rifatga intilish, jaholatga qarshi kurashish, yangi usul maktablari va qizlar ta’limiga e’tibor kabi tashabbuslari bugungi ta’lim islohotlari bilan hamohangdir. Prezident Shavkat Mirziyoyevning “Yangi O‘zbekiston” konsepsiyasida jadidlarning ma’rifatparvarlik g‘oyalari, ilm-fanga e’tibor va inson qadrini ulug‘lash tamoyillari asosiy o‘rin tutadi. Bu merosning nafaqat tarixiy, balki bugungi kun voqeligida ham amaliy ahamiyat kasb etayotganini ko‘rsatadi. Jadidlar targ‘ib qilgan vatanparvarlik, milliy g‘urur, o‘zlikni anglash g‘oyalari globalizatsiya sharoitida milliy qadriyatlarni saqlab qolish va mustahkamlash uchun muhim asosdir. Ular milliy an’analar va zamonaviy taraqqiyotni uyg‘unlashtirish orqali o‘ziga xos rivojlanish yo‘lini taklif etgan edilar. Bu yondashuv milliy o‘ziga xoslikni saqlagan holda jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv imkoniyatini beradi.

Jadidlarning ijtimoiy adolat, qonun ustuvorligi va korrupsiyaga qarshi chaqiriqlari O‘zbekistonda olib borilayotgan islohotlar uchun ma’naviy tayanchdir. Ular halollik, poklik va mas’uliyatni targ‘ib qilib, fuqarolik jamiyatini shakllantirishga intilganlar. Insonparvarlik, bag‘rikenglik va o‘zaro hurmat g‘oyalari jamiyatda millatlararo totuvlikni ta’minlash, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish uchun muhim. Yoshlar tarbiyasida jadidlar merosining o‘rni alohida bo‘lib, mehnatsevarlik, ilmga intilish, vatanparvarlik va axloqiy poklik kabi fazilatlarni singdirish g‘oyalari zamonaviy

ta’lim-tarbiya jarayonida ham dolzarbdir. Xulosa qilib aytganda, jadid ma’rifatparvarlarining axloqiy qarashlari bugungi kunda O‘zbekiston jamiyatining ma’naviy yuksalishi, milliy o‘zlikni mustahkamlash, ta’lim tizimini takomillashtirish va adolatli jamiyat qurish yo‘lidagi sa’y-harakatlar uchun mustahkam nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Ularning merosini chuqur o‘rganish va uni zamonaviy kontekstda qayta talqin qilish milliy taraqqiyotning muhim omillaridan biridir. Jadidlar qoldirgan axloqiy-ma’rifiy xazina, shubhasiz, kelajak avlodlar uchun ham yorqin mayoq bo‘lib qolaveradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, jadid ma’rifatparvarlarining axloqiy qarashlari jamiyatni tubdan isloh qilishga qaratilgan keng qamrovli falsafiy tizim edi. Ular islomiy islohotchilik, G‘arb ma’rifatparvarligi va milliy an’analar sintezidan oziqlanib, ilm-ma’rifat, mehnatsevarlik, adolat, vatanparvarlik va insonparvarlik tamoyillarini ilgari surdilar. Milliy o‘zlikni anglash, zamonaviy ta’limni rivojlantirish va ijtimoiy adolatga erishish ularning axloqiy falsafasining asosiy ustunlari bo‘ldi. Bu boy meros bugungi kunda ham O‘zbekistonning ma’naviy yuksalishi va taraqqiyoti uchun muhim dasturilamal bo‘lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.M Karimova - Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy …, 2022 - OOO «Talqin va tadqiqotlar”

2. M.M Karimova - MILLIY QADRIYATLAR VA MA’NAVIY MEROSNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI..., 33-37 b, 2024 – “Universal International Scientific Journal”

3. M.M Karimova – Sharq mutafakkirlarining buyuk namoyondasi Abu Rayxon Beruniyning axloqiy qarashlari…, 2024 – “Universal International Scientific Journal”

4. M.M Karimova – THE MORAL VIEWS OF ABU NASR AL-FARABI, THE GREAT THINKER OF THE EASTERN RENAISSANCE…, 2026 “International Social Sciences and Humanities Academy Congress”

5. M.M Karimova – Ta’lim-tarbiya muhitida sun’iy intellektning ahamiyati…,2025 - “Universal International Scientific Journal”

TARIXIY MANBALARNI TAHLIL QILISH KOMPETENTLIGINI SHAKILLANTIRISH METODIKASI.

(Maktab o‘qituvchilar misolida)

Sadullayev Shamshod Hojiqurbonovich

Buxoro davlat pedagogika instittuti mustaqil tadqiqotchisi

+998936541447

Annotatsiya: Maqolada umumta’lim maktabi tarix o‘qituvchilarida tarixiy manbalarni tahlil qilish kompetentligini shakllantirishning mazmuni, pedagogik shart-sharoitlari va metodik asoslari yoritilgan. Tarixiy tafakkurni rivojlantirish, manbashunoslik ko‘nikmalarini egallash va tanqidiy fikrlashni takomillashtirish orqali o‘quvchilarda kompetensiyaga asoslangan yondashuvni amalga oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy ilmiy-uslubiy manbalar, ta’lim standartlari hamda kompetensiyalar modeli asos qilib olingan.

Kalit so‘zlar: tarixiy manba, kompetensiya, pedagogik texnologiya, tarixiy tafakkur, metodik ta’lim, manbashunoslik

Bugungi kunda ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorligi o‘qituvchilardan nafaqat fanga oid bilimlarni, balki manbalarni mustaqil tahlil qilish, baholash, solishtirish va ilmiy xulosa chiqarish ko‘nikmalarini talab etmoqda. Tarix fanining asosiy manbasi bo‘lgan yozma, og‘zaki, arxeologik yoki vizual manbalarni o‘quvchilarga to‘g‘ri talqin qilish esa o‘qituvchining professional kompetentligiga bevosita bog‘liq.

Shu sababli umumta’lim maktablarida tarixiy manbalarni tahlil qilish kompetentligini shakllantirish masalasi pedagogik tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot quyidagi ilmiy asoslar va metodlarga tayandi. Manbashunoslik nazariyasi (A. Muhammadjonov, A. Qayumov va boshqalar); Pedagogik kompetensiya nazariyasi (J. Raven, E. Zayer, A. K. Markova); O‘zbekiston ta’lim standartlari (umumiy o‘rta ta’lim DTS, fan dasturi); Pedagogik kuzatish, manbalarni tizimli tahlil qilish, diagnostika, taqqoslash, faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab tadqiqotchilar tarixiy tafakkur masalasini yoritgan bo‘lsalar-da, aynan o‘qituvchilarda manbalar bilan ishlash kompetentligi masalasiga bag‘ishlangan ilmiy ishlanmalar yetarli darajada mukammal emas.

Tarixiy manbalarni tahlil qilish kompetentligi tushunchasi. Mazkur kompetentlik quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

Bilimlar:

- manbalar turlari, tavsifi, davrlashtirish;
- tarixiy fakt, voqea va hodisa mohiyati;
- manbaning ishonchlilik mezonlari.

Ko‘nikmalar:

- manbani kontekstda talqin qilish;
- tarixiy faktlarni solishtirish;
- statistik va matn manbalarini tahlil qilish;
- xulosalar chiqarish.

Malakalar:

- bir nechta manba asosida umumiy ilmiy xulosa berish;
- stereotip va sub’ektiv talqinlarni farqlash;
- dalillarga asoslangan fikr bildirish.

Qadriyatlar:

- tarixiy xotira;
- haqqoniylik;
- ilmiy yondashuvga sodiqlik.

Maktab tarix o‘qituvchilari uchun zarur kompetensiyalar modeli

Kompetensiya	Mazmuni	Amaliy natija
Analitik kompetensiya	Manbani tahlil qilish, tasniflash	O‘quvchilarga manbalar bilan ishlashni o‘rgatish
Metodik kompetensiya	Materialni didaktik qayta ishlash	Darsda manba asosida ishlash

		texnologiyasini qo‘llash
Kommunikativ kompetensiya	Tarixiy tahlilni izohlash	Fikrni asosli yetkazish, muhokama tashkil qilish
Axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi	Raqamli manbalar bilan ishlash	Onlayn arxivlar, xarita servislaridan foydalanish

“Sinfga manba olib kirish” texnologiyasi Har bir darsda minimal darajada bo‘lsa ham tarixiy manbadan foydalanish.

hujjatlar

foto va xaritalar

davriy matbuot

xotiralar

“Solishtirma manbashunoslik” usuli O‘quvchilar ikki manbani taqqoslab.

muallif maqsadi

tarixiy kontekst

ishonchlilik darajasi

sub’ektivlik omillari

“Manba orqali savol yaratish” metodi O‘qituvchi tayyor savol bermaydi — manbaning o‘zi savol yaratadi. Raqamli manbalar bilan ishlash

Tarixiy manbalarni tahlil qilish kompetentligi maktab tarix o‘qituvchisi uchun eng muhim kasbiy kompetensiyalardan biridir. Uni shakllantirish. Zamonaviy metodik yondashuvlar; raqamli vositalardan foydalanish; manbalarni tizimli o‘rganish; o‘quvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirish orqali samarali yo‘lga qo‘yilishi mumkin. O‘qituvchida mazkur kompetentlikning rivojlanishi ta’lim sifati va o‘quvchilarning tarixiy fikrlash darajasining oshishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Muhammadjonov A. O‘zbek manbashunosligi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

2. Raven J. Competence in Modern Education Systems. – London, 2001.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Umumiy o‘rta ta’lim davlat standarti. – Toshkent, 2020.

4. Markova A.K. Pedagogik kompetentlik nazariyasi. – Moskva, 2014.

5. Qayumov A. Tarixiy tafakkur va manba tahlili. – Toshkent, 2019.

UDK: 72.03(575.1)

QORAQALPOG‘ISTON HUDUDIDA DASTLABKI SHAHARSOZLIK JARAYONLARI VA ULARNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI (AYAZ QAL’A MISOLIDA)

Kalabaeva Sevara Barliqbaevna

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti magistranti

kalbaevaseon@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududidagi qadimiy shaharsozlikning dastlabki jarayonlari va ularning bosqichma-bosqich shakllanishi Ayaz qal’a arxeologik majmuasi misolida arxitektura va qurilish nuqtai nazaridan tahlil etilgan. Tadqiqot tarixiy-arxeologik manbalar, maydon o‘rganishlari va qiyosiy tahlilga asoslangan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, miloddan avvalgi IV asrdan milodiy VIII asrgacha bo‘lgan davrda chegaraviy mudofaa tizimi asosida shakllangan shaharsozlik jarayonlari o‘ziga xos arxitektura yechimlari, tabiat sharoitlariga moslashuv va qurilish texnologiyalarini namoyon etgan. Ayaz qal’a majmuasi bu jarayonlarni uchta asosiy bosqichda aks ettiradi va zamonaviy arxitektura hamda qurilishda barqaror yondashuvlar uchun muhim saboq beradi.

Kalit so‘zlar: shaharsozlik jarayonlari, Ayaz qal’a majmuasi, Xorazm mudofaa arxitekturasi, qadimiy qurilish texnologiyalari, Qoraqalpog‘iston shaharsozligi.

Аннотация: В данной статье анализируются начальные процессы древнего градостроительства в Республике Каракалпакстан и их постепенное формирование с точки зрения архитектуры и строительства на примере археологического комплекса Аяз-Кала. Исследование основано на историко-археологических источниках, полевых исследованиях и сравнительном анализе. Результаты показывают, что процессы градостроительства, сформировавшиеся

на основе системы пограничной обороны с IV века до н.э. по VIII век н.э., продемонстрировали уникальные архитектурные решения, адаптацию к природным условиям и строительные технологии. Комплекс Аяз-Кала отражает эти процессы в трех основных этапах и предоставляет важные уроки для устойчивых подходов в современной архитектуре и строительстве.

Ключевые слова: процессы градостроительства, комплекс Аяз-Кала, хорезмская оборонительная архитектура, древние строительные технологии, градостроительство Каракалпакстана

Abstract: This article analyzes the initial processes of ancient urban planning in the Republic of Karakalpakstan and their gradual formation from the perspective of architecture and construction using the example of the Ayaz Qala archaeological complex. The study is based on historical and archaeological sources, field studies and comparative analysis. The results show that the urban planning processes formed on the basis of the border defense system from the 4th century BC to the 8th century AD demonstrated unique architectural solutions, adaptation to natural conditions and construction technologies. The Ayaz Qala complex reflects these processes in three main stages and provides important lessons for sustainable approaches in modern architecture and construction.

Keywords: *urban planning processes, Ayaz Qala complex, Khorezm defensive architecture, ancient construction technologies, Karakalpakstan urban planning*

Kirish. Qoraqalpog‘iston hududi qadimdan Xorazm vohasining muhim qismi hisoblanib, Amudaryo quyi oqimida joylashganligi irrigatsiya asosidagi o‘troq hayot va shaharsozlik rivojiga qulay zamin yaratgan. Miloddan avvalgi II ming yillik oxiridan boshlab sug‘orish tizimlarining paydo bo‘lishi bilan birga dastlabki shaharsozlik jarayonlari shakllana boshlagan. Ko‘chmanchi bosqinlariga qarshi himoya zarurati chegaraviy hududlarda mustahkam qal’alar qurilishini taqozo etgan. Ayaz qal’a majmuasi ana shu jarayonlarning yorqin namunasi bo‘lib, Qizilqum cho‘li chekkasida, Sulton Uvays tog‘ tizmasining sharqiy etaklarida joylashgan. U nafaqat mudofaa inshooti, balki qishloq xo‘jaligi aholi punktlari bilan birlashgan murakkab shaharsozlik tizimini ifodalaydi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ushbu majmuani misol

qilib, mintaqadagi dastlabki shaharsozlikning shakllanish bosqichlarini arxitektura va qurilish jihatidan ochib berishdir. Bu yo‘nalishdagi tahlil Xorazm tsivilizatsiyasining urbanizatsiya jarayonlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi [1].

Tadqiqot usullari. Tadqiqot bir necha bosqichda amalga oshirildi. Birinchidan, S.P. Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik ekspedisiyasi materiallari, UNESCO Jahon merosi ro‘yxati hujjatlari va zamonaviy ilmiy nashrlarning tizimli tahlili o‘tkazildi. Ikkinchidan, Ayaz qal’a majmuasining arxitektura elementlari (devor tuzilishi, minoralar, kirish yo‘llari, ichki rejalashtirish) maydon tavsifi va o‘lchovlari asosida o‘rganildi. Uchinchidan, qiyosiy tahlil usuli qo‘llanilib, majmua boshqa Xorazm qal’alari (masalan, Toproq qal’a) bilan solishtirildi. To‘rtinchidan, qurilish materiallari va texnologiyalari (xom g‘isht, paxsa poydevor, kamonli koridorlar) zamonaviy arxitektura standartlari nuqtai nazaridan baholandi. Barcha bosqichlarda takrorlanuvchi ma’lumotlar chiqarib tashlanib, faqat o‘ziga xos faktlar va ularning o‘zaro bog‘liqligi saqlab qolindi. Tadqiqotning cheklovlari sifatida majmuaning hozirgi buzilgan holati va to‘liq qazishmalar o‘tkazilmaganligi hisobga olindi [2].

Natijalar. Ayaz qal’a majmuasi uchta asosiy qal’adan iborat bo‘lib, ularning har biri shaharsozlik jarayonlarining muayyan bosqichini aks ettiradi.

Birinchi bosqich (mil.av. IV-III asrlar) Ayaz qal’a-1 ning asosiy qurilishi bilan bog‘liq. Bu to‘rtburchak reja (taxminan 182,5 × 152 m) bo‘yicha qurilgan, ikki qavatli devorlari 10 metrgacha balandlikka yetgan, tashqi devor poydevori 2,4 m qalinlikda xom g‘ishtdan yasalgan. Devorlar orasidagi 2,5 m kenglikdagi yopiq koridor kamonli shift bilan qoplangan bo‘lib, mudofaa harakatlarini osonlashtirgan. Janubiy darvoza ikki to‘rtburchak minoralar bilan mustahkamlangan labirint tizimi orqali himoyalangan. Bu bosqichda shaharsozlik asosan chegaraviy mudofaa va irrigatsiya integratsiyasiga asoslangan [1][3].

Ikkinchi bosqich (mil.av. I asr – milodiy II asr, Kushon ta’siri davri) majmuaning kengayishi va funktsional murakkabligi bilan ajralib turadi. Ayaz qal’a-1 ning devorlari yarim elliptik minoralar (har 11,5–14 m) bilan qo‘shimcha mustahkamlangan. Atrofida mustahkamlanmagan aholi punktlari paydo bo‘lgan

bo‘lib, ular qishloq xo‘jaligi va savdo yo‘llarini himoya qilgan. Ayaz qal’a-3 parallelogram shaklida (taxminan 260 × 180 m) bo‘lib, atrofida dehqonchilik yerlari va uzumzorlar qoldiqlari saqlangan [1][4].

Ayaz qal’a (Mark Milligan) [6]

Uchinchi bosqich (milodiy VI-VIII asrlar, Afrigid sulolasi davri) Ayaz qal’a-2 ning qurilishi bilan bog‘liq. U konus shaklidagi tepalikda (taxminan 40 m balandlikda) joylashgan, oval reja asosida qurilgan saroy-kompleksdan iborat. Paxsa poydevor ustida xom g‘isht devorlar, ustunli zallar, otashparastlik ibodatxonasi va devoriy rasmlar mavjud. Sun’iy qiyalik yo‘lak darvozani saroy bilan bog‘lagan. Bu davrda shaharsozlik harbiy-mudofaa funksiyasidan fuqarolik va ma’muriy markazga o‘tishni ko‘rsatadi. Umuman, natijalar shuni tasdiqlaydiki, dastlabki shaharsozlik jarayonlari tabiat sharoitlariga (tepalik va cho‘l chekkasi) to‘liq moslashgan, loy materiallaridan foydalangan holda yuqori mudofaa samaradorligini ta’minlagan [1][5].

Ayaz qal’a (Mark Milligan) [6]

Ayaz qal’a (Mark Milligan) [6]

Muhokama. Olingan natijalar Qoraqalpog‘iston hududidagi shaharsozlikning dastlabki bosqichlarini to‘liq ochib beradi: birinchi bosqichda mudofaa asosida shakllangan tizim keyingi bosqichlarda qishloq xo‘jaligi va fuqarolik elementlari bilan boyitilgan. Ayaz qal’a majmuasi Xorazmning mustaqil davlat sifatida rivojlanishini aks ettirib, Ahamoniylar ta’siridan keyingi urbanizatsiyani namoyon etadi. Qurilish

texnologiyalari (xom g‘isht, kamonli koridorlar, minoralar tizimi) zamonaviy ekologik arxitekturada barqaror yechimlar uchun namunadir – ular tabiiy materiallardan foydalanish, landshaftga moslashuv va energiya tejamkorlikni ta’minlaydi. Boshqa mintaqa yodgorliklari bilan solishtirganda, Ayaz qal’a o‘zining to‘liq saqlangan devor tuzilishi va ichki rejalashtirishi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, Amudaryo o‘zanining o‘zgarishi kabi ekologik omillar shaharsozlikning zaif tomonlarini ko‘rsatadi. Zamonaviy qurilishda bu tajribani merosni saqlash va turizm infratuzilmasini rivojlantirishda qo‘llash mumkin [2][3].

Xulosa. Ayaz qal’a majmuasi Qoraqalpog‘iston hududidagi dastlabki shaharsozlik jarayonlarining uch bosqichli shakllanishini aniq ko‘rsatadi: mudofaa tizimidan integratsiyalashgan urbanizatsiyaga o‘tish. Arxitektura va qurilish jihatidan o‘rganilgan ushbu yodgorlik mintaqa tsivilizatsiyasining yuqori darajasini tasdiqlaydi hamda zamonaviy ilm-fan va amaliyot uchun muhim ilmiy asos yaratadi. Kelgusidagi tadqiqotlar majmuani raqamli modellashtirish va konservatsiya loyihalariga yo‘naltirilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tolstov S.P. Xorazmning qadimiy madaniyati. – Toshkent: Fan, 1962.

2. UNESCO Jahon merosi bo‘yicha ro‘yxatga olish materiallari: Qadimiy Xorazm qal’alari. – 2023.

3. Karakalpakstan arxeologik tadqiqotlari hisoboti (Ellikqal’a tumani). – Nukus: Qoraqalpog‘iston Fanlar akademiyasi, 2018.

4. Ancient Khorezm Fortresses: Architectural Analysis. – Journal of Central Asian Studies, 2022.

5. Wikipedia. Ayaz-Kala. https://en.wikipedia.org/wiki/Ayaz-Kala (2026 yil holatiga ko‘ra).

6. https://www.heritagedaily.com/2021/10/the-ayaz-kala-fortresses/141619

MIRZO ULUG‘BEK HAYOTI, ILMIY MEROSI

Mahmudova Go‘zal,
Toshkent ijtimoiy innovatsiyalar universiteti
tarix yo‘nalishining 1 kurs magistranti
Makhmudova Guzal,
1st-year Postgraduate student in History at Tashkent
University of Social Innovations
e-mail: guzalmahmudova163@gmail.com tel: +99890 0385838

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mirzo Ulug‘bekning hayoti, davlat arbobi va olim sifatidagi faoliyati hamda uning ilm-fan rivojiga qo‘shgan ulkan hissasi yoritilgan. Unda Samarqand rasadxonasining qurilishi, o‘sha davr astronomik tadqiqotlari va “Zij-i Jadid-i Ko‘ragoniy” asarining ilmiy ahamiyati haqida ma’lumot beriladi. Shuningdek, Mirzo Ulug‘bekning astronomiya va matematika sohalaridagi ilmiy merosi hamda uning jahon ilm-fani taraqqiyotiga ta’siri tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Mirzo Ulug‘bek, astronomiya, Samarqand rasadxonasi, Zij-i Jadid-i Ko‘ragoniy, yulduzlar jadvali, temuriylar davri, ilmiy meros, matematika, Markaziy Osiyo ilm-fani.

Аннотация: В данной статье рассматриваются жизнь и научная деятельность Мирзо Улугбека, его вклад в развитие науки и культуры. Особое внимание уделяется созданию Самаркандской обсерватории, астрономическим исследованиям ученого и значению его труда “Зидж-и Джадид-и Гурагани”. Также анализируется научное наследие Улугбека в области астрономии и математики и его влияние на развитие мировой науки.

Ключевые слова: Мирзо Улугбек, астрономия, Самаркандская обсерватория, Зидж-и Джадид-и Гурагани, каталог звезд, эпоха Тимуридов, научное наследие, математика, наука Центральной Азии.

Annotation: This article discusses the life and scientific activity of Mirzo Ulughbek, as well as his significant contribution to the development of science. It highlights the construction of the Samarkand observatory, his astronomical research, and the scientific importance of the work “Zij-i Jadid-i Guragani”. The article also

analyzes Ulughbek’s scientific legacy in the fields of astronomy and mathematics and its impact on the development of world science.

Keywords: Mirzo Ulughbek, astronomy, Samarkand observatory, Zij-i Jadid-i Guragani, star catalogue, Timurid period, scientific heritage, mathematics, Central Asian science.

Kirish Markaziy Osiyo hududi qadimdan ilm-fan, madaniyat va ma’rifat markazlaridan biri bo‘lib kelgan. Ayniqsa, temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat rivoji yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu davrda ko‘plab olimlar, mutafakkirlar va ilm ahllari yetishib chiqib, jahon ilm-fani taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shdilar. Ana shunday buyuk allomalardan biri Mirzo Ulug‘bek hisoblanadi. U nafaqat temuriylar sulolasining vakili va davlat arbobi, balki yirik astronom, matematik hamda ilm-fan homiysi sifatida tarixda chuqur iz qoldirgan. Mirzo Ulug‘bek o‘z davrida ilm-fan rivojiga alohida e’tibor qaratib, Samarqandni yirik ilmiy markazga aylantirishga muvaffaq bo‘lgan. Uning tashabbusi bilan Samarqandda madrasalar, ilmiy markazlar hamda mashhur rasadxona barpo etildi. Bu ilmiy maskanlarda ko‘plab olimlar faoliyat olib borib, astronomiya va matematika sohasida muhim ilmiy natijalarga erishdilar. Ulug‘bekning ilmiy maktabi o‘sha davr ilmiy taraqqiyotining muhim omillaridan biri bo‘ldi. Mirzo Ulug‘bekning ilmiy faoliyati, ayniqsa astronomiya sohasidagi tadqiqotlari bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Uning rahbarligida olib borilgan kuzatuvlar natijasida mashhur “Zij-i Jadid-i Ko‘ragoniy” asari yaratilgan bo‘lib, unda yuzlab yulduzlarning aniq koordinatalari hamda astronomik hisob-kitoblar keltirilgan. Ushbu asar o‘rta asr astronomiyasining eng muhim ilmiy yutuqlaridan biri sifatida e’tirof etiladi va keyingi davr olimlari tomonidan keng o‘rganilgan. Bugungi kunda Mirzo Ulug‘bekning boy ilmiy merosi nafaqat O‘zbekiston tarixida, balki jahon ilm-fani taraqqiyotida ham muhim o‘rin tutadi. Uning ilmiy ishlari, ilm-fanga bo‘lgan e’tibori va ilmiy maktab yaratishdagi xizmatlari yosh avlodni ilmga, izlanishga va tafakkurga undaydi. Shu sababli Mirzo Ulug‘bek hayoti va ilmiy merosini o‘rganish tarixshunoslik va ilm-fan tarixida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar: Mirzo Ulug‘bek hayoti va ilmiy merosini o‘rganish masalasi tarixshunoslikda muhim o‘rin egallaydi. Bu mavzu nafaqat

O‘zbekiston tarixchilari, balki ko‘plab xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham keng o‘rganilgan. Ulug‘bekning ilmiy faoliyati, ayniqsa astronomiya va matematika sohasidagi yutuqlari jahon ilm-fani tarixida muhim ahamiyatga ega bo‘lgani sababli, uning faoliyati haqida turli davrlarda ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Mirzo Ulug‘bekning ilmiy merosini o‘rganishda avvalo temuriylar davriga oid tarixiy manbalar katta ahamiyat kasb etadi. Bu davr tarixini yoritishda Sharq tarixchilari tomonidan yozilgan asarlar muhim manba hisoblanadi. Masalan, XV asr tarixchisi Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarida temuriylar davri siyosiy va madaniy hayoti haqida muhim ma’lumotlar berilgan. Ushbu asarda Amir Temur va uning avlodlari faoliyati haqida batafsil ma’lumotlar uchraydi. Garchi asarda Mirzo Ulug‘bek faoliyati to‘liq yoritilmagan bo‘lsa-da, undagi ayrim ma’lumotlar Ulug‘bek yashagan davrning siyosiy va madaniy muhitini tushunishga yordam beradi. Mirzo Ulug‘bek faoliyatini o‘rganishda yana bir muhim manba – uning o‘zi yaratgan “Zij-i Jadid-i Ko‘ragoniy” asari hisoblanadi.(1) Ushbu asar astronomik kuzatishlar asosida yaratilgan bo‘lib, unda osmon jismlarining harakati, yulduzlarning koordinatalari hamda astronomik hisob-kitoblar haqida muhim ma’lumotlar keltirilgan. Mazkur asar o‘rta asr astronomiyasining eng muhim ilmiy ishlari qatoriga kiradi. Keyinchalik bu asar ko‘plab mamlakatlarda o‘rganilib, astronomiya fanining rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ulug‘bek ilmiy maktabini o‘rganishda uning shogirdlari va hamkasblari tomonidan yozilgan asarlar ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan, mashhur olim Ali Qushchi tomonidan yozilgan ilmiy ishlarda Ulug‘bek rasadxonasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar haqida muhim ma’lumotlar uchraydi. Ali Qushchi o‘z asarlarida astronomiya va matematika sohasidagi ilmiy masalalarni tahlil qilib, Ulug‘bek ilmiy maktabining ilmiy an’analarini davom ettirgan. O‘zbekiston tarixshunosligida ham Mirzo Ulug‘bek hayoti va ilmiy faoliyatini o‘rganishga katta e’tibor qaratilgan. XX asr va XXI asr boshlarida o‘zbek olimlari tomonidan Ulug‘bek ilmiy merosiga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Masalan, akademik T.N. Qori-Niyoziy tomonidan Ulug‘bek rasadxonasining faoliyati va uning ilmiy natijalari haqida chuqur tadqiqotlar olib borilgan.(2) Olim o‘z tadqiqotlarida Ulug‘bek rasadxonasining ilmiy imkoniyatlari, u yerda ishlatilgan astronomik asboblar

hamda olib borilgan kuzatishlarning aniqligi haqida muhim xulosalar bergan. Shuningdek, B.A. Ahmedov,(3) G.A. Pugachenkova,(4) kabi olimlar ham temuriylar davri madaniyati va ilm-fani haqida tadqiqotlar olib borib, Ulug‘bek faoliyatiga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning ilmiy ishlari orqali temuriylar davridagi ilmiy muhit, madrasalar va rasadxonalarning faoliyati haqida muhim ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin. Xorijiy tadqiqotchilar ham Mirzo Ulug‘bek ilmiy merosini o‘rganishda katta hissa qo‘shganlar. Masalan, ingliz sharqshunosi E.S. Kennedy Ulug‘bekning astronomik jadvalini chuqur tahlil qilib, uning ilmiy ahamiyatini yuqori baholagan.(5) Olim o‘z tadqiqotlarida Ulug‘bek tomonidan tuzilgan yulduzlar jadvali o‘sha davr uchun nihoyatda aniq bo‘lganini ta’kidlaydi. Shuningdek, fransuz va amerikalik olimlar ham Ulug‘bek rasadxonasining ilmiy natijalarini o‘rganib, uning jahon astronomiya tarixidagi o‘rnini aniqlashga harakat qilganlar. Umuman olganda, tarixiy manbalar va ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Mirzo Ulug‘bek nafaqat davlat arbobi, balki buyuk olim sifatida ham jahon ilm-fani rivojiga katta hissa qo‘shgan. Uning ilmiy merosi astronomiya va matematika sohalarida muhim ilmiy natijalarni taqdim etgan bo‘lib, keyingi davr olimlari uchun muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qilgan. Mazkur maqolani tayyorlash jarayonida bir qator ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy tahlil hamda manbashunoslik metodlari asosiy ilmiy usullar sifatida qo‘llanildi.

Birinchidan, tarixiylik metodi qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida Mirzo Ulug‘bek hayoti va ilmiy faoliyati o‘zi yashagan davrning tarixiy sharoitlari bilan bog‘liq holda o‘rganildi. Bu yondashuv orqali temuriylar davridagi ilmiy muhit, madaniy rivojlanish va ilm-fan taraqqiyotining asosiy omillari aniqlab berildi.

Ikkinchidan, manbashunoslik metodi muhim o‘rin tutdi. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar, ilmiy asarlar va zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilinib, ularning mazmuni o‘rganildi. Bu metod orqali Mirzo Ulug‘bek faoliyati haqidagi turli manbalarda keltirilgan ma’lumotlar solishtirildi va umumlashtirildi.

Uchinchidan, qiyosiy-tahliliy metoddan foydalanildi. Bu metod yordamida turli tarixchilar va tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan fikrlar o‘zaro solishtirildi. Natijada Mirzo Ulug‘bek ilmiy merosiga berilgan baholar va ilmiy xulosalar tahlil qilindi.

Shuningdek, tizimli tahlil metodi ham qo‘llanildi. Ushbu metod orqali Mirzo Ulug‘bek ilmiy faoliyati va uning ilmiy maktabi yagona tizim sifatida o‘rganildi. Bunda Ulug‘bek rasadxonasining faoliyati, uning shogirdlari hamda ilmiy tadqiqotlar o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilindi.

Natija va muhokama Mazkur tadqiqot jarayonida Mirzo Ulug‘bekning hayoti, ilmiy faoliyati hamda uning ilm-fan rivojiga qo‘shgan hissasi tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilindi. O‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, Mirzo Ulug‘bek o‘rta asr Sharq ilm-fani tarixida muhim o‘rin egallagan buyuk olimlardan biri hisoblanadi. U temuriylar sulolasining vakili sifatida davlat boshqaruvida ham faol qatnashgan bo‘lsa-da, ilm-fan rivojiga alohida e’tibor qaratgani bilan ajralib turadi. Uning tashabbusi bilan Samarqand shahri o‘sha davrda yirik ilmiy markazlardan biriga aylangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Mirzo Ulug‘bek tomonidan Samarqandda barpo etilgan rasadxona o‘z davrining eng muhim ilmiy markazlaridan biri bo‘lgan. Ushbu rasadxona astronomik kuzatuvlar olib borish uchun maxsus qurilgan bo‘lib, unda zamonasining ilg‘or ilmiy asboblari qo‘llanilgan. Rasadxona faoliyati natijasida osmon jismlarining harakati, yulduzlarning joylashuvi hamda sayyoralar harakati haqida aniq ilmiy kuzatishlar olib borilgan. Bu kuzatuvlar o‘rta asr astronomiya fanining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Muhokama jarayonida Mirzo Ulug‘bekning eng muhim ilmiy asari hisoblangan “Zij-i Jadid-i Ko‘ragoniy” asarining ilmiy ahamiyati ham alohida ta’kidlandi. Ushbu asarda yulduzlarning koordinatalari, sayyoralarning harakati hamda astronomik hisob-kitoblar keltirilgan bo‘lib, u o‘z davri uchun nihoyatda aniq ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan. Ko‘plab tadqiqotchilar ushbu asarni o‘rta asr astronomiyasining eng muhim ilmiy yutuqlaridan biri sifatida baholaydilar.

Xulosa Mirzo Ulug‘bek o‘rta asr Sharq ilm-fani tarixida muhim o‘rin egallagan buyuk olim va davlat arbobi hisoblanadi. U astronomiya va matematika sohalarida muhim ilmiy tadqiqotlar olib borib, Samarqandni yirik ilmiy markazga aylantirishga katta hissa qo‘shgan. Uning rahbarligida qurilgan rasadxona va yaratilgan “Zij-i Jadid-i Ko‘ragoniy” asari jahon ilm-fani rivojiga muhim ta’sir ko‘rsatgan. Mirzo Ulug‘bek ilmiy merosi keyingi davr olimlari uchun muhim manba bo‘lib xizmat qilgan. Shu

sababli uning ilmiy faoliyati va merosi bugungi kunda ham katta tarixiy va ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Ulug‘bek, M. Zij-i Jadid-i Ko‘ragoniy. – Samarqand: Fan nashriyoti, 1994.

2. Qori-Niyoziy T.N. Mirzo Ulug‘bek va uning ilmiy merosi. – Toshkent: Fan, 1971.

3. Ahmedov B.A. Amir Temur va Temuriylar davri tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996.

4. Пугаченкова Г.А. Искусство и архитектура эпохи Тимуридов. – Ташкент: Фан, 1979.

5.Kennedy E.S. Ulugh Beg‘s Astronomical Tables. – New York: American Oriental Society, 1955.

UMUMTA’LIM MAKTABLARI TARIX O‘QITUVCHILARINING METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA YANGI MALAKA OSHIRISH TIZIMINING ROLI

Murodillayev Sardorbek Rustamjon o‘g‘li

Qo‘qon davlat universiteti o‘qituvchisi, mustaqil izlanuvchi

sardorbekrustamjonovich@gmail.com

ANNOTATSIYA. Ushbu tezisda umumta’lim maktablari tarix fani o‘qituvchilarining metodik kompetentligini uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimi vositasida takomillashtirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasida 2024-yilda qabul qilingan VMQ-867-son qaror asosida shakllangan yangi vertikal malaka oshirish tizimining imkoniyatlari va mavjud muammolar tahlil qilingan. Xususan, tarix o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligidagi asosiy kamchiliklar – nazariya va amaliyot nomutanosibligi, tahliliy kompetensiyaning sustligi, interfaol metodlarni qo‘llashdagi qiyinchiliklar va fanlararo integratsiyaning yetarli emasligi aniqlangan. Tahlillar asosida malaka oshirish mazmuniga 4K modeli, baholash kompetensiyasi va raqamli pedagogika elementlarini kiritish zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: metodik kompetentlik, malaka oshirish tizimi, tarix ta’limi, tahliliy fikrlash, 4K modeli, interfaol metodlar, uzluksiz kasbiy rivojlanish.

Bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlarning markaziy figurasi – bu o‘qituvchidir. Ayniqsa, yosh avlod qalbida tarixiy ong va milliy g‘ururni shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydigan tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligi alohida e’tibor talab etadi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 20-dekabrdagi VMQ-867-son qarori bilan pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishining “vazirlik – malaka oshirish muassasasi – ta’lim tashkiloti” vertikal tizimi joriy etilishi bu boradagi tub burilish nuqtasi bo‘ldi [1]. Ushbu tizim 2025-yil 1-yanvardan boshlab o‘qituvchilarning malakasini uzluksiz oshirib borish, ularni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan qurollantirish va kasbiy refleksiyani rivojlantirishni nazarda tutadi [2].

Biroq, amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab tarix o‘qituvchilari mazmunan boy, ammo shaklan murakkab bo‘lgan tarixiy materiallarni dars jarayonida samarali yetkazib berishda va o‘quvchilarda analitik fikrlashni shakllantirishda jiddiy metodik qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Tarix o‘qitish metodikasi bo‘yicha o‘quv qo‘llanmalarda ta’kidlanganidek, tarix o‘qitish metodikasi ta’lim faoliyatini tarixni o‘qitishning maqsad va mazmuni, o‘quv materialini o‘zlashtirishni boshqarish usullari bilan bog‘liq holda o‘rgatadi [3]. Ushbu tezis aynan yangi malaka oshirish tizimi sharoitida tarix o‘qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirishning samarali mexanizmlarini aniqlash va asoslashga qaratilgan.

Tadqiqot jarayonida tizimli-funksional va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Tizimli-funksional metod orqali metodik kompetentlikning tarkibiy qismlari – gnostik (bilish), loyihaviy, kommunikativ va refleksiv komponentlar – va ularning malaka oshirish jarayonida rivojlanish dinamikasi o‘rganildi. Qiyosiy-tahliliy metod yordamida an’anaviy malaka oshirish kurslari mazmuni va yangi joriy etilgan uzluksiz rivojlanish tizimining o‘quv rejalari solishtirildi.

Tadqiqotning nazariy asosini tarix o‘qitish metodikasi bo‘yicha yaratilgan fundamental monografiyalar [4], tarix ta’limida interfaol metodlarni qo‘llash bo‘yicha

ilmiy maqolalar [5], 4K modelining O‘zbekiston ta’lim tizimida joriy etilishiga oid tadqiqotlar [6], “Jasorat maktablari” o‘qituvchilari uchun maxsus malaka oshirish kurslari tajribasi [7], shuningdek, tarix va adabiyot fanlari integratsiyasi masalalariga oid ilmiy ishlar [8] tashkil etadi.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida umumta’lim maktablari tarix fani o‘qituvchilarining metodik kompetentligiga oid quyidagi asosiy muammoli jihatlar aniqlandi.

Birinchidan, amaldagi malaka oshirish dasturlarida asosiy e’tibor tarix fanidagi yangi ilmiy ma’lumotlar, faktologik materiallar va xronologiyani o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, ushbu ma’lumotlarni sinf sharoitida interfaol shaklda yetkazish usullari, ya’ni metodik amaliyotga yetarlicha soat ajratilmayapti. Vazirlar Mahkamasining VMQ-867-son qarori bilan tasdiqlangan nizomga ko‘ra, pedagog kadrlar uchun malaka oshirish kurslari ularda zamonaviy malakalarni shakllantirishga qaratilgan variativ (tanlov) va invariant (majburiy) modullardan iborat ta’lim dasturlari bo‘yicha tashkil etiladi [2]. Bu esa metodik amaliyotning salmog‘ini oshirish uchun qulay me’yoriy asos yaratadi. Shu sababli, malaka oshirish dasturlarida nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan “Metodik amaliyot” moduliga ajratiladigan soatlar hajmini kamida 40-50% ga oshirish maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, zamonaviy tarix ta’limi o‘quvchilarda tarixiy manbalar bilan mustaqil ishlash, ularni qiyoslash, tanqidiy fikrlash va asosli xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirishni taqozo etadi. M. Ziyoyevaning raqamli platformalar orqali tarix darslarida interfaol ta’limni tashkil etishga bag‘ishlangan tadqiqotida ta’kidlanganidek, raqamli ta’lim texnologiyalarining ta’lim jarayonidagi o‘rni va interfaol ta’lim usullari hamda raqamli platformalardan foydalanishning didaktik imkoniyatlari bugungi tarix o‘qituvchisi uchun muhim kompetensiya hisoblanadi [5]. Ushbu muammoni hal qilish uchun malaka oshirish tizimiga tarixiy manbalarni qiyosiy tahlil qilishga asoslangan maxsus Keys-stadi mashg‘ulotlarini hamda raqamli didaktik vositalardan foydalanish bo‘yicha amaliy treninglarni kiritish zarur.

Uchinchidan, O‘zbekiston ta’lim tizimida 4K modeli (Kommunikatsiya, Kollaboratsiya, Kreativ fikrlash, Kritik tafakkur) keng joriy etilayotgan bo‘lsa-da, bu

modelning tarix darslariga moslashtirilgan metodik ta’minoti hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Yangi avlod darsliklari aynan 4K tamoyili asosida yaratilayotganligi tarix o‘qituvchilaridan ushbu modelni chuqur o‘zlashtirishni talab qiladi [6]. 4K yondashuvi o‘quvchilarning jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantirishga, fikrlarini aniq ifodalashga, innovatsion yechimlarni ishlab chiqishga va axborotni tanqidiy baholash ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. A. Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy institutida “Jasorat maktablari” o‘qituvchilari uchun tashkil etilgan maxsus malaka oshirish kurslarida darslarni 5E va 4K modellari asosida loyihalash, raqamli ta’lim texnologiyalari va elektron platformalardan foydalanish, interfaol metodlar orqali dars jarayonini jonlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda [7]. Ushbu ilg‘or tajribani keng ommaviy malaka oshirish amaliyotiga integratsiya qilish zarur.

To‘rtinchidan, fanlararo integratsiya imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmayapti. M. Hasanovaning tadqiqotida tarix va adabiyot fanlarining uyg‘unligi dars samaradorligini oshirishning muhim omili ekani qayd etilgan [8]. Masalan, Alisher Navoiy yoki Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarini o‘rganishda tarixiy kontekstni bilish o‘quvchilarning badiiy matnni chuqurroq anglashiga yordam beradi. Biroq, mavjud malaka oshirish dasturlarida fanlararo aloqadorlikni ta’minlovchi maxsus modullar deyarli uchramaydi.

Yangi vertikal malaka oshirish tizimi (VMQ-867-son) yuqorida sanab o‘tilgan muammolarni hal qilish uchun qulay tashkiliy-huquqiy zamin yaratdi [1]. Ushbu tizim maktab ichidagi “Kasbiy rivojlanish soatlari”, “Metodik kengash” va “Ustoz-shogird” maktablarining ishini jonlantirish orqali o‘qituvchining individual metodik ehtiyojlarini aniqlash va ularni malaka oshirish institutlaridagi modulli kurslar orqali tizimli ravishda qondirish imkoniyatini beradi. M. Ziyoyevaning bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy-ijodkorlik qobiliyatini raqamli ta’lim texnologiyalari vositasida rivojlantirishga bag‘ishlangan tadqiqotida ta’kidlanganidek, aralash (blended learning) ta’limning afzalliklari orqali talabalarning mustaqil, tanqidiy hamda ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyati mavjud [4].

XULOSA. Umumta’lim maktablari tarix fani o‘qituvchilarining metodik kompetentligini takomillashtirishda yangi uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimi muhim strategik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu tizimning samaradorligini oshirish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

• Malaka oshirish dasturlarida “Metodik amaliyot” moduli salmog‘ini 50% gacha oshirish;

• Tarix o‘qituvchilari uchun “Manbashunoslik tahlili asoslari” va “Interfaol dars ishlanmalarini yaratish” bo‘yicha maxsus amaliy treninglar tashkil etish;

• 4K modelini tarix ta’limiga moslashtirilgan holda malaka oshirish mazmuniga singdirish;

• Fanlararo integratsiyani kuchaytirish maqsadida tarix va adabiyot o‘qituvchilari uchun qo‘shma metodik seminarlar o‘tkazish.

Ushbu chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi tarix ta’limi sifatining tubdan oshishiga, o‘quvchilarda mustaqil tahliliy fikrlash qobiliyatining rivojlanishiga va pirovard natijada jamiyatda tarixiy ong va milliy g‘ururning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 20-dekabrdagi “Maktabgacha va maktab ta’limi xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi VMQ-867-son qarori. – Toshkent, 2024. – lex.uz.

2. Pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimi joriy etilmoqda. – Toshkent: Norma.uz, 2024-yil 25-dekabr. – norma.uz.

3. Rajabov R. Tarix o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: ZiyoNET kutubxonasi, 2016. – 158-bet.

4. Ziyoyeva M. Bo‘lajak tarix fani o‘qituvchilarining kasbiy-ijodkorlik qobiliyatini raqamli ta’lim texnologiyalari vositasida rivojlantirishda o‘quv jarayonini amalga oshirish shakllari // Nordic International University. – 2025. – Vol. 1, Issue 1. – B. 1-10.

5. Ziyoyeva M. Raqamli platformalar orqali tarix darslarida interfaol ta’limni tashkil etishning didaktik asoslari // Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali. – Toshkent, 2025. – 3-jild, 2-son. – B. 1-5.

6. XXI asr o‘quvchisi uchun zarur ko‘nikmalarini o‘rgatuvchi model – 4K haqida // Kun.uz. – 2023. – 17-avgust.

7. “Jasorat maktablari” o‘qituvchilari uchun tashkil etilgan maxsus malaka oshirish kurslari davom etmoqda. – Toshkent: A. Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti, 2025.

8. Hasanova M. Tarix fanini o‘qitishda adabiyot va ona tili fanlari o‘rni // Science and Education. – 2024. – Vol. 5, Issue 6. – B. 196-199.

YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA TURKIY XALQLARNING MADANIY INTEGRATSIYASINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI

Najmidinova Guzal Axlitdinovna

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti,

Bahouddin Naqshband ilmiy-tadqiqot

markazi yetakchi ilmiy xodimi

Annotatsiya: Turkiy integratsiya manfaatdor tomonlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir va hamkorlikka asoslangan murakkab ijtimoiy-siyosiy va madaniy hodisadir. Mazkur maqolada turkiy xalqlarning madaniy integratsiyasini rivojlantirishning strategik yo‘nalishlari tahlil qilinadi. Integratsiya jarayonlarining bosqichlari, institutsional asoslari hamda zamonaviy tahdidlar sharoitida milliy o‘zlikni saqlash masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, madaniy integratsiyani chuqurlashtirishga qaratilgan amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: turkiy integratsiya, madaniy integratsiya, turkiy davlatlar, Yangi O‘zbekiston, turkiy kod, milliy o‘zlik, til siyosati, umumiy alifbo, oila instituti, raqamli tarbiya, soft power, ilmiy hamkorlik.

KIRISH. Globallashuv sharoitida mintaqaviy integratsiya jarayonlari jahon siyosati va iqtisodiyotining muhim tendensiyalaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, umumiy tarixiy ildizlar, til va madaniy qadriyatlar bilan bog‘langan turkiy xalqlar

o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan, Yangi O‘zbekiston tashqi siyosatida turkiy davlatlar bilan o‘zaro aloqalarni mustahkamlash ustuvor strategik yo‘nalish sifatida belgilangan.

Bugungi kunda turkiy integratsiya nafaqat iqtisodiy yoki siyosiy hamkorlikni, balki chuqur ijtimoiy-madaniy yaqinlashuvni ham o‘z ichiga oladi. Bu jarayon “turkiy kod” asosida shakllanib, milliy o‘zlikni saqlagan holda umumiy qadriyatlar tizimini rivojlantirishni nazarda tutadi. Ayniqsa, raqamli transformatsiya va globallashuv sharoitida madaniy integratsiya masalasi dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shu bilan birga, zamonaviy axborot makonida yuzaga kelayotgan turli mafkuraviy tahdidlar, individualizmning kuchayishi va milliy qadriyatlarning zaiflashuvi turkiy xalqlar o‘rtasidagi madaniy aloqalarni yangi yondashuvlar asosida rivojlantirishni taqozo etmoqda. Bu esa integratsiya jarayonlarini ilmiy asosda tahlil qilish va samarali strategiyalar ishlab chiqishni talab etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – Yangi O‘zbekiston sharoitida turkiy xalqlarning madaniy integratsiyasini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini tahlil qilish hamda ushbu jarayonni takomillashtirishga qaratilgan amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun integratsiya jarayonlarining bosqichlari, institutsional asoslari va zamonaviy tendensiyalari o‘rganiladi.

ASOSIY QISM. Yangi O‘zbekistonning tashqi siyosatida turkiy davlatlar bilan o‘zaro hamkorlikni yangi bosqichga ko‘tarish strategik ustuvor vazifa etib belgilangan. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy manfaatlar, balki umumiy tarixiy ildizlar va “turkiy kod” (Turkic code)ga asoslangan ijtimoiy-falsafiy integratsiyadir. Manbalarga ko‘ra, madaniy integratsiyani rivojlantirish uchun quyidagi asosiy strategiyalarni amalga oshirish lozim:

1. Strategik va institutsional asoslarni mustahkamlash. Integratsiya jarayonlarining asosi sifatida “Turkiy dunyo – 2040 qarashlari” hujjati xizmat qiladi. Ushbu hujjat doirasida turkiy davlatlar o‘rtasidagi hamkorlik uch bosqichda rivojlanib bormoqda: institutsionalizatsiya (1992–2009), strategik transformatsiya (2009–2020) va sifat jihatidan yangi bosqich (2021-yildan so‘ng Turkiy davlatlar tashkilotining

tuzilishi). TÜRKSOY, Turkiy akademiya va Turkiy madaniyat va meros jamg‘armasi kabi tuzilmalar o‘rtasidagi koordinatsiyani kuchaytirish madaniy integratsiyaning samaradorligini oshiradi [Пострыгань М.А., 2018: 92-99].

2. Til va yagona alifbo yaxlitligi. Til millat mavjudligining asosi va integratsiyaning eng muhim bo‘g‘inidir. Tadqiqotchi Farhad Rahimi ta’kidlaganidek, turkiy tillarning o‘zaro tushunarliligini ta’minlash va raqamli makonda yagona axborot muhitini yaratish uchun 34 harfli umumiy turkiy alifboni amaliyotga joriy etish zarur[Rahimi, Farhad, 2007:47]. Shuningdek, 1934-yildagi islohotlar natijasida o‘zbek tilidan chiqarilgan unlilarning (ı, ö, ü) fonetik tabiatini tiklash va singarmonizm qoidalarini asrash milliy o‘zlikni saqlashning muhim shartidir.

3. Oila institutini va milliy qadriyatlarni asrash. Oila (o‘g‘ush) turkiy jamiyatning asosi va insoniyat madaniyatini kelajak avlodga yetkazuvchi birlamchi ijtimoiy guruhdir. Yangi O‘zbekistonda oila muqaddasligi tushunchasini mustahkamlash uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

1. “Pederi” oila modelini (ota yetakchi, ona teng huquqli) zamonaviy sharoitda targ‘ib qilish.
2. Globallashuv va “G‘arb psixologiyasi” ta’sirida yuzaga kelayotgan individualizmga qarshi turish hamda oila muqaddasligini inkor etuvchi buzg‘unchi kontentlarga mafkuraviy immunitet shakllantirish[Кучмаева О. В., 2019: 70–82].
3. Ota-onalar uchun “Raqamli ota-onalik” (Digital Parenting) bo‘yicha metodik-konsultatsiya platformalarini yaratish[ERÖZ, M. ve Güler, A., 1996: 126].

4. Madaniy "Yumshoq kuch" (Soft Power) va media. Media mahsulotlari, xususan, turk seriallari (masalan, “Çalıkuşu”) turkiy xalqlar o‘rtasida “oila ichi madaniyatlashuv” muhitini yaratishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilmoqda[Fatih Yalçınkaya, 2010: 4-7]. Strategik rivojlanish uchun umumiy tarixiy qahramonlar va qadriyatlarni tarannum etuvchi qo‘shma kino va animatsion loyihalarni ko‘paytirish, turkiy dunyo miqyosida “Turkvizyon” kabi musiqa tanlovlari, sport va san’at festivallarini muntazam o‘tkazish lozim.

5. Ta’lim va ilmiy integratsiya. Ta’lim texnologiyalari (EdTech) sohasidagi nazariya va amaliyot o‘rtasidagi uzilishni kamaytirish uchun turkiy davlatlar

universitetlari o‘rtasida umumiy akademik muloqot tarmoqlarini yaratish zarur. “Teskari o‘qitish” (flipped learning) va onlayn platformalar orqali umumiy turkiy tarix va madaniyatni o‘qitish yoshlar ongida milliy birdamlik hissini uyg‘otadi.

AMALIY TAKLIF VA TAVSIYALAR

Turkiy xalqlarning madaniy integratsiyasini Yangi O‘zbekiston sharoitida yanada rivojlantirish hamda raqamli asr tahdidlariga qarshi milliy o‘zlikni asrab qolish maqsadida manbalar tahlili asosida quyidagi **muhim amaliy taklif va tavsiyalar** ilgari suriladi:

1. Til va alifbo yaxlitligini ta’minlash

Yagona alifbo islohoti: Turkiy dunyoning raqamli va madaniy muloqotini osonlashtirish uchun 34 harfli umumiy turkiy alifboni amaliyotga keng joriy etish zarur.

Lisoniy kodni tiklash: O‘zbek tilining fonetik tabiatini saqlab qolish uchun 1934-yilda chiqarib tashlangan unli tovushlarni (ı, ö, ü) ilmiy asosda tiklash hamda darsliklar va raqamli resurslarda singarmonizm qoidalariga qat’iy rioya qilish tavsiya etiladi.

Raqamli lisoniy bazalar: Sun’iy intellekt va korpus lingvistikasi yordamida turkiy tillarning mushtarak elektron so‘z bazalarini yaratish va ularni global qidiruv tizimlariga integratsiya qilish lozim.

2. Raqamli tarbiya va oila institutini mustahkamlash

"Raqamli ota-onalik" platformalari: Ota-onalar uchun farzand tarbiyasida milliy va "Turkiy kod" mezonlarini G‘arb psixologiyasi yondashuvlari bilan muvozanatlashtiruvchi metodik-konsultatsiya platformalarini tashkil etish zarur.

An’anaviy modelni zamonaviylashtirish: "Pederi" oila modelidagi ota-onaning e’tibori va o‘zaro hurmat qadriyatlarini raqamli kontentlar orqali yoshlar ongiga singdirish lozim.

Mafkuraviy immunitet: Ijtimoiy tarmoqlardagi oila muqaddasligini inkor etuvchi buzg‘unchi g‘oyalarga qarshi milliy qadriyatlarni tarannum etuvchi intellektual o‘yinlar va media mahsulotlar ishlab chiqish tavsiya etiladi.

3. Ta’lim va ilmiy hamkorlikni tizimlashtirish

Akademik muloqot tarmoqlari: Turkiy davlatlar universitetlari o‘rtasida yagona ilmiy muloqot tili va standartlarini yaratish, ilmiy dissertatsiyalar natijalarini amaliyotga (EdTech) tatbiq etish mexanizmini yo‘lga qo‘yish zarur.

"Katta ma’lumotlar" (Big Data) kutubxonasi: Turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy merosini yagona raqamli platformaga jamlash va bu ma’lumotlardan ta’lim jarayonida samarali foydalanish lozim.

Metodologik sifat: Doktorantura bosqichida ta’lim texnologiyalari bo‘yicha tadqiqotlarning validlik (ishonchlilik) darajasini oshirish va nazariya bilan amaliyot o‘rtasidagi uzilishni kamaytirish choralarini ko‘rish kerak.

4. Madaniy "Yumshoq kuch" (Soft Power) vositalarini kuchaytirish

Media hamkorlik: Turkiy xalqlar orasida "oila ichi madaniyatlashuv"ni kuchaytirish uchun umumiy qahramonlar haqida qo‘shma badiiy filmlar, seriallar va animatsiyalar ishlab chiqarishni ko‘paytirish lozim.

Umumturkiy festivallar: Raqamli formatdagi va jonli tarzda o‘tkaziladigan dev musiqa tanlovlari (masalan, Turkvizyon), sport o‘yinlari va san’at festivallarini muntazam tashkil etish tavsiya etiladi.

5. Institutsional muvofiqlashtirish

Koordinatsiya mexanizmi: TİKA, TÜRKSOY, Turkiy akademiya va Turkiy madaniyat va meros jamg‘armasi kabi tashkilotlar o‘rtasida loyihalarni amalga oshirishda takrorlanishga yo‘l qo‘ymaslik va resurslarni birlashtirish zarur.

Bitiruvchilar bilan aloqa: Turkiy davlatlarda tahsil olgan talabalarning o‘zaro aloqalarini o‘qishni tamomlagandan keyin ham institutsional darajada qo‘llab-quvvatlash lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Yangi O‘zbekiston sharoitida turkiy xalqlarning madaniy integratsiyasi mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash va umumiy taraqqiyotga erishishda muhim strategik omil hisoblanadi. Ushbu jarayon umumiy tarixiy ildizlar, til yaqinligi va mushtarak madaniy qadriyatlarga asoslangan holda rivojlanib, zamonaviy globallashuv sharoitida yangi mazmun kasb etmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, madaniy integratsiyani chuqurlashtirish institutsional hamkorlikni mustahkamlash, yagona til va alifbo siyosatini izchil amalga oshirish, oila institutini qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, ta’lim va media sohalarida o‘zaro aloqalarni kengaytirish orqali samarali kechadi. Ayniqsa, raqamli transformatsiya sharoitida madaniy merosni saqlash va uni zamonaviy vositalar orqali targ‘ib qilish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Shu bilan birga, ilgari surilgan amaliy taklif va tavsiyalar turkiy davlatlar o‘rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda kompleks va tizimli yondashuvni davom ettirish turkiy dunyoning barqaror rivojlanishi hamda global miqyosdagi raqobatbardoshligini oshirishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Eröz, M., Güler, A. Türk ailesi. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı Yayınları, 1977. – 209 s.
2. Yalçınkaya, F. Türkiye ile Orta Asya devletleri arasındaki siyasi ve diplomatik ilişkiler: hükümetler üstü kuruluşlar (1992–2010) // Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi. – 2010. – C. 1, S. 1. – S. 4–7.
3. Rahimi, F. Türkçenin mucizesi. – Tahran: Endişe-yi Nev, 2007. – 220 s.
4. Кучмаева, О. В. Идеальная модель семьи в глазах россиян и стратегия по повышению ценности семейного образа жизни // Экономика. Налоги. Право. – 2019. – Т. 12, № 2. – С. 70–82.
5. Пострыгань, М. А. Тюркский мир как интеграционный проект в пространстве Евразийского региона: состояние и риски // Евразийская интеграция на постсоветском пространстве и незападные сценарии регионализации: материалы междунар. науч.-практ. конф. – 2018. – С. 92–99.

AMIR TEMUR DAVLATINING ICHKI VA TASHQI SIYOSATI

Qodirova Zuhra

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola Amir Temur tashqi siyosati va ichki siyosatini o‘ziga xos xususiyatlari va bugungi kundagi ahamiyati haqida yozilgan bo‘lib, unda Amir Temur siyosati chet davlatlar bilan olib borilgan aloqalar va ular o‘rtasidagi savdo haqida yozib borilgan. Shuningdek, Amir Temur davlatining ichki va tashqi siyosati. Temur o‘zining hayoti davomida harbiy iste’dodi, mohir sarkardaligi, diplomatliligi va yetuk davlat arbobi bo‘lganligi tufayli milliy yuksalish va insonparvarlik ruhi bilan sug‘orilgan ulkan markazlashgan davlat tuzishga muvaffaq bo‘ldi. Sohibqiron turk-mo‘g‘ul an’analariga amal qilgan holda o‘z davlati hududlarini suyurg‘ol (ulus) tariqasida in’om qilish yo‘li bilan boshqargan.

Kalit so‘zlar: Diplomatiya, Eron, Ozarbayjon, savdo, elchilik, 8 marta elchilik, Boyazid Yildirim.

Kirish. Amir Temur dunyodagi o‘z davrining eng qudratli saltanatini barpo etib, uning hududlarini Sharqu-G‘arbga, Shimolu-Janubga kengaytirdi, iqtisodiy, ma’naviy-madaniy yuksalishga erishdi, aholi turmush darajasini misli ko‘rilmagan darajaga ko‘tardi va o‘z saltanati dovrug‘ini olamga yoydi. Amir Temur vazir to‘rtta sifatga ega bo‘lishi lozim deb hisoblagan: birinchisi – asllik, toza nasllilik; ikkinchisi – aql-farosatlilik; uchinchisi – sipohu raiyat ahlidan xabardorlik; to‘rtinchisi – sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik. Amir Temur hukmronlik qilgan davrlarda davlatning markaziy ma’muriyati boshida devonbegi, arkbegi va to‘rt vazir turgan. Vazirlar soliqlar yig‘ish, meros ishlari, askarlar maoshi va ularni oziq-ovqat bilan ta’minlash, saroy xarajatlari bilan bog‘liq bo‘lgan ishlarni bajargan[1].

Bundan tashqari, o‘tgan zamonlarda mavjud bo‘lgan davlatlar, qirollik va amirliklarning muvaffaqiyatli diplomatik munosabatlari, elchilarning tayinlanishi, yuborilishi va kutib olish tartiblari, ularning diplomatik faoliyati va ulkan tajribasini o‘rganish ham ahamiyatlidir. Bugungi kunda Rui Gonsales de Klavixo kundaliklarining asl nusxasi Madriddagi Milliy kutubxonada saqlanadi. Birinchi marta kundalik Sevilyada noshir Argote de Molina tomonidan «Buyuk Temurlang hayoti, uning imperiyasi yerlari bilan» nomi bilan 1582-yilda nashr qilingan. Klavixo kundaliklari ilk marta I.I. Sreznevskiy tomonidan 1881-yilda Peterburgda rus tiliga

tarjima qilinib, chop etilgan. O‘zbek tiliga taniqli adabiyotshunos olim, professor Ochil Tog‘ayev tomonidan tarjima qilingan.

Albatta, Temur davri manbalari orasida eng beqiyos — bu Amir Temurga yevropalik qirollar tomonidan yuborilgan maktublar va ularga jo‘natilgan javob xatlaridir. Amir Temurning Fransiya qiroli Karl VI ga, Angliya qiroli Genrix IV ga yuborgan maktublari uning tashqi siyosati va diplomatik san’ati to‘g‘risida fikr yuritishda katta yordam beradi. Amir Temurning Karl VI ga yuborgan maktubi 1996-yilda O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning Fransiyaga rasmiy tashrifi chog‘ida Fransiya Prezidenti Jak Shirak tomonidan tuhfa qilingan bo‘lib, bugungi kunda Toshkentdagi Temuriylar tarixi davlat muzeyida saqlanadi.

Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Abdug‘aniyevich Karimovning quyidagi so‘zlarini keltirishni lozim topdik: "Buyuk shaxslarni tarix yaratadi. Amir Temur bosqinchi to‘dalarning Yevropa ichkarisiga qilayotgan harakatiga chek qo‘yganini, boshqa tajovuzkorlik yurishlarini uzoq muddatga to‘xtatib qo‘yishini hozir inkor qilib bo‘lmaydi. Unga 'Yevropaning xaloskori' degan ramziy unvon berilgani bejiz emas"Masalan, juda katta saltanatga hukmronlik qilgan va o‘z zamonining buyuk siyosat arbobi, mohir diplomat va sarkarda — Amir Temurning xalqaro munosabatlarda boshqa mamlakat vakillari bilan olib borgan diplomatik faoliyati hozirgi zamonda mavjud diplomatik tamoyillar, uslublar va odatlar bilan juda yaqin o‘xshashlikka ega[2].

Ushbu maqolada Amir Temur diplomatiyasining o‘ziga xos xususiyatlari va uning bugungi kundagi ahamiyati tahlil qilinadi. O‘rta asrlarda savdo bilan diplomatiya uyg‘unlashib ketgan edi. Amir Temur "Buyuk ipak yo‘li"ni nazorat qilib, xorijiy mamlakatlardan kelayotgan savdo karvonlari qatnovining xavfsizligini ta’minlashda rabotlar, qal’alar, ko‘priklar qurish yo‘lida muhim chora-tadbirlar ko‘rdi va Sharq bilan G‘arb o‘rtasida savdo-sotiq va elchilik aloqalarini har tomonlama rivojlantirishga g‘oyat katta e’tibor berdi. U poytaxtga ketayotgan savdogar va elchilarning beto‘xtov yurishi uchun sharoit yaratilishini talab qilardi. Amir Temur eng muhimi, Eron, Ozarbayjon va Iroqdagi mayda hukmdorlar o‘rtasidagi tarqoqlik va boshboshdoqlikka barham berib, bu bilan nafaqat Movarounnahr, balki Uzoq va Yaqin Sharq

mamlakatlarining iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga, xalqlar va mamlakatlarni bir-biri bilan yaqinlashtirishga ulkan hissa qo‘shdi. Amir Temur Yevropaning Fransiya, Angliya va Kastiliya kabi yirik qirolliklari bilan bevosita savdo va diplomatik aloqalar o‘rnatdi.

Tarixshunos S.R. Moralez "The Diplomat in Spain" gazetasining internet saytida chiqargan maqolasida quyidagilarni bayon qilgan: "O‘zbek diplomatiyasi haqiqatdan chuqur tarixiy ildizga ega. Ayniqsa, Sohibqiron Amir Temur davriga kelib, Yevropa davlatlari bilan hamkorlik aloqalari yanada rivojlana bordi. Temur kabi sohibqironning tug‘ilishi nafaqat o‘sha zaminda, balki butun Yevropa va Osiyo davlatlarining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotida tub burilish sodir etdi’’[3]. Amir Temur umrining ko‘p qismini jangu jadallarda o‘tkazdi. Yangi hududlarni egallagan va o‘lkalarni dushman tasarrufidan ozod qilganda, shu yerlarni obod qildi, shu bilan bir qatorda, dastavval o‘ziga xos xususiyat hisoblanadi. Nizolarni kuch ishlatmasdan hal qilish hozirgi zamon diplomatik munosabatlarining asosiy tamoyilidir. Islom Karimov ham "elchilarning yutug‘i urushni boshlamasidan turib uni yutishda" deb aytgan so‘zlari Amir Temurning diplomatik hislatini namoyon qiladi[4].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Amir Temurning "Tuzuklari"da "qaysi ishni chora-yu tadbir bilan bitirishning iloji bo‘lsa, unda qilich ishlatmadim" degan so‘zlari fikrimiz dalilidir. Bundan tashqari, qaysi mamlakatni zabt etgan bo‘lsa, ularning odamlariga katta ehtirom ko‘rsatdi va ular uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi. U o‘z "Tuzuklari"da shunday deb yozadi: "Qaysi mamlakatni zabt etgan bo‘lsam, o‘sha yerning obro‘-e’tiborli kishilarini aziz tutdim, sayidlari, ulamolari, fuzalo va mashoyihlariga ta’zim bajo keltirdim va hurmatladim, ularga suyurg‘ol vazifalar in’om etib, maoshlarini belgiladim, o‘sha viloyatning ulug‘larini bo‘lsa, o‘z farzandlarimdek ko‘rdim. Mazkur mamlakatlarning sipohlari uchun dorgohim eshigi ochiq edi. Hammani qo‘rquv va umid orasida saqladim".

Islom Karimov ham Amir Temurning bunday diplomatik xislatlari va mahoratini yuqori baholab, o‘zining "O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" asarida u haqidagi bir rivoyatni misol keltirib, uning diplomatik qobiliyatini e’tirof etdi: "Amir Temur yarim jahonni zabt etib, olis o‘rmon qabilalariga borib yetibdi, xullas, ularni

ham o‘ziga bo‘ysundiribdi. Qaysar va jangari, ozod va samimiy bu qabila boshlig‘i chorasizlik tufayli Temurga qurollarini topshirar ekan, quyidagi gaplarni aytibdi: «Ey, Temur! Sen bizni qurol kuchi bilan yenga olding. Biroq senga aytadigan shartlarimiz bor. Agar sen qassob bo‘lsang, bizni so‘yib tashla, agar sen savdogar bo‘lsang, sotib yubor, agar podsho bo‘lib kelgan bo‘lsang - bizga baxt ato et!»". Diplomatik yo‘l bilan o‘z ta’sir doirasini kengaytirish usulini Amir Temur o‘z faoliyatining ikkinchi bosqichi, ya’ni jahongirlik davrida ham keng qo‘llagan[5].

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Amir Temurning diplomatliyasi asosiy xususiyati shundan iboratki, diplomatiyaning Sharq madaniyati bilan uyg‘unlashganidir. Undagi har bir harakat millatning an’ana, manfaat va qadriyatlariga binoan amalga oshirilgan. Hozirgi Sharq mamlakatlarida amalga oshirilayotgan diplomatik munosabatlarning Amir Temur diplomatiyasi bilan o‘xshashligini payqash qiyin emas. Elchiga ko‘rsatilayotgan hurmatdan tortib, to xorijiy mamlakatlarning oddiy vakillariga ko‘rsatiladigan ehtirom Sharq diplomatiyasi, ayniqsa, Amir Temur diplomatiyasining asosini tashkil etadi. Bu kabi xususiyatlar O‘zbekistonning hozirda olib borayotgan, tinchlik va o‘zaro hamkorlikni ilgari suruvchi, xavfsizlik va totuvlik kabi qadriyatlar bilan sug‘orilgan hamda boshqa davlatlarning qarorlarini hurmat qilish, nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish kabi g‘oyalarni o‘zida mujassamlashtirgan diplomatik aloqalarining asosiy mezonlaridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va kelajagi yo‘lida xizmat qilish - eng oliy saodatdir. - T.: O‘zbekiston, 2015. 300-301-betlar.

2. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. - T.: O‘zbekiston, 2011. 13-bet.

3. Moralez S.R. Ruy González de Clavijo, un madrileño en el reino del Gran Tameñán. "The Diplomats in Spain" gazetasining internet sayti, 2015. Veb: del-gran-tamerlan

4. A. Sog‘uniy, H. Karomatov. Temur Tuzuklari. Forschadan tarjima. - T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.

5. Xo‘jayev A. Buyuk ipak yo‘li: munosabatlar va taqdirlar. - Toshkent: O‘zME, 2010. 199-bet.

UDK: 37.034:28

“TARBIYA” FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TENDENSIYALAR VA MA’NAVIY MEROS TRANSFORMATSIYASI MEXANIZMLARI.

Rustamov Ramziddin Abdullayevich

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi, ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Tarbiya” fanini o‘qitish jarayoniga oid yetakchi pedagogik-psixologik tendensiyalar tahlil qilinib, Imom al-Buxoriy hadislaridagi tarbiyaviy konseptlarni zamonaviy ta’limga transformatsiyalash mexanizmlari yoritilgan. Zamonaviy ta’lim paradigmasida shaxsga yo‘naltirilganlik, emotsional intellektni rivojlantirish va pozitiv psixologiya tamoyillari muhim o‘rin tutadi. Tadqiqot davomida hadislardagi sabr, shukronalik, bag‘rikenglik kabi tushunchalarni kognitiv rivojlanish va ijtimoiy ko‘nikmalar bilan uyg‘unlashtirish imkoniyatlari ochib berilgan. Pedagogik transformatsiya strategiyalari sifatida loyiha asosida o‘qitish, edutainment texnologiyalari va raqamli pedagogika vositalari taklif etilgan. Natijada milliy qadriyatlar va ilg‘or psixologik yondashuvlar uyg‘unligiga asoslangan, o‘quvchining ma’naviy immunitetini mustahkamlovchi metodik tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati asoslab berilgan. Maqola diniy-ma’rifiy merosni ilmiy asosda zamonaviylashtirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Tarbiya fani, pedagogik tendensiyalar, emotsional intellekt, pozitiv psixologiya, Imom al-Buxoriy hadislari, transformatsiya mexanizmlari, loyiha asosida o‘qitish, edutainment.

Современные педагогико-психологические тенденции в преподавании предмета «Воспитание» и механизмы трансформации духовного наследия.

Аннотация. В статье анализируются ведущие педагогико-психологические тенденции в преподавании предмета «Воспитание» и раскрываются механизмы

трансформации воспитательных концептов, содержащихся в хадисах Имама аль-Бухари, в современный образовательный процесс. В современной образовательной парадигме приоритет отдаётся личностно-ориентированному обучению, развитию эмоционального интеллекта и принципам позитивной психологии. В ходе исследования выявлены возможности гармонизации таких понятий, как терпение, благодарность, толерантность, с когнитивным развитием и социальными навыками. В качестве стратегий педагогической трансформации предложены проектное обучение, технологии edutainment и инструменты цифровой педагогики. В результате обоснована возможность создания методических рекомендаций, основанных на синтезе национальных ценностей и передовых психологических подходов, укрепляющих духовный иммунитет учащихся. Статья направлена на научно обоснованную модернизацию религиозно-просветительского наследия.

Ключевые слова: предмет «Воспитание», педагогические тенденции, эмоциональный интеллект, позитивная психология, хадисы Имама аль-Бухари, механизмы трансформации, проектное обучение, edutainment.

Modern Pedagogical-Psychological Trends in Teaching the Subject “Upbringing” and Mechanisms for Transforming Spiritual Heritage.

Abstract. This article analyzes the leading pedagogical-psychological trends in teaching the subject “Upbringing” and reveals the mechanisms for transforming educational concepts found in the hadiths of Imam al-Bukhari into the modern educational process. In the current educational paradigm, learner-centered education, the development of emotional intelligence, and principles of positive psychology are prioritized. The study identifies opportunities to harmonize concepts such as patience, gratitude, and tolerance with cognitive development and social skills. Project-based learning, edutainment technologies, and digital pedagogy tools are proposed as strategies for pedagogical transformation. As a result, the possibility of creating methodological recommendations based on the synthesis of national values and advanced psychological approaches that strengthen students’ spiritual immunity is

substantiated. The article aims at a scientifically grounded modernization of religious-educational heritage.

Keywords: Upbringing subject, pedagogical trends, emotional intelligence, positive psychology, Imam al-Bukhari hadiths, transformation mechanisms, project-based learning, edutainment.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida ta’lim tizimi oldida shaxsni har tomonlama yetuk, mustaqil fikrlovchi va ma’naviy jihatdan barqaror qilib tarbiyalash vazifasi turibdi. Ayniqsa, “Tarbiya” fani nafaqat axloqiy me’yorlarni o‘rgatish, balki o‘quvchining ruhiy salomatligini mustahkamlash, ijtimoiy-psixologik moslashuvini ta’minlash va ma’naviy immunitetini shakllantirish platformasi sifatida qaralmoqda. Zamonaviy pedagogik-psixologik tadqiqotlarda ta’limni shaxsga yo‘naltirish, emotsional intellektni (EQ) rivojlantirish va pozitiv psixologiya tamoyillarini qo‘llash muhim tendensiyalar sifatida e’tirof etilmoqda [Goleman, 1995: 34; Fredrickson, 2001: 218]. Shu bilan birga, milliy ma’naviy merosimiz, xususan, Imom al-Buxoriy hadislarida mujassam bo‘lgan sabr, shukronalik, bag‘rikenglik va halollik kabi tarbiyaviy g‘oyalar ushbu zamonaviy yondashuvlar bilan chuqur uyg‘unlik kasb etadi. Biroq, ushbu merosni bugungi ta’lim jarayoniga mexanik tarzda ko‘chirish samarali bo‘lmaydi; ularni zamonaviy pedagogik texnologiyalar va psixologik strategiyalar asosida transformatsiyalash zarur.

Tadqiqotimizning maqsadi “Tarbiya” fanini o‘qitishdagi yetakchi pedagogik-psixologik tendensiyalarni tahlil qilish va Imom al-Buxoriy hadislaridagi tarbiyaviy konseptlarni zamonaviy ta’limga moslashtirishning aniq transformatsion mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun germenevtik tahlil, kontent-tahlil va qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanildi. Maqolada dastlab zamonaviy ta’lim paradigmasi va “Tarbiya” fanining o‘rni yoritiladi, so‘ngra psixologik tendensiyalarning hadisiy meros bilan bog‘liq jihatlari ochib beriladi. Asosiy qismda pedagogik transformatsiyaning uch asosiy mexanizmi – loyiha asosida o‘qitish, edutainment texnologiyasi va raqamli pedagogika – taklif etiladi hamda kutilayotgan ilmiy-amaliy natijalar bayon qilinadi.

Asosiy qism. *Zamonaviy ta’lim paradigmasi va “Tarbiya” fani.* XXI asr ta’limi oldidagi eng muhim talablardan biri o‘quvchini bilimlar bilan qurollantirish bilan birga, uning shaxsini rivojlantirish, o‘z-o‘zini anglashga va boshqalarni tushunishga o‘rgatishdir. Bu jarayonda emotsional intellekt tushunchasi markaziy o‘rin tutadi. P. Salovey va J. Mayer ta’biri bilan aytganda, emotsional intellekt – bu o‘z hissiyotlarini anglab, boshqara olish, boshqalarning his-tuyg‘ularini tushuna bilish va samarali muloqot o‘rnatish qobiliyatidir [Salovey, Mayer, 1990: 189]. Aynan “Tarbiya” fani o‘quvchilarga axloqiy qadriyatlarni singdirish orqali ularning emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirish uchun qulay muhit yaratadi. An’anaviy ta’limda tarbiya asosan pand-nasihat va axloqiy hikoyalar bilan chegaralanib kelsa, zamonaviy sharoitda ta’lim sub’ekti sifatida o‘quvchining faol ishtirokini ta’minlash, tajriba asosida o‘qitish va hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish talab qilinmoqda. Shu nuqtayi nazardan, “Tarbiya” fani shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim paradigmasining amaliy maydoniga aylanadi. Bizningcha, bu fanni o‘qitishda o‘quvchining ichki dunyosiga murojaat qilish, uning emotsional ehtiyojlarini inobatga olish va pozitiv rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish bosh g‘oya bo‘lmog‘i lozim.

Psixologik tendensiyalar va ularning hadislardagi g‘oyalar bilan uyg‘unligi. Zamonaviy psixologiyada salbiy holatlarni tuzatishga emas, balki ijobiy fazilatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pozitiv psixologiya oqimi jadal sur’atlarda rivojlanmoqda. M. Seligman asos solgan bu yo‘nalish insonning kuchli tomonlarini, masalan, nekbinlik, minnatdorlik, maqsad sari intilishni qo‘llab-quvvatlash orqali psixologik farovonlikka erishish mumkinligini isbotlagan [Seligman, 2002: 56]. Shu bilan birga, Imom al-Buxoriy hadislarida keltirilgan ko‘plab axloqiy konseptlar mazkur pozitiv psixologiya tamoyillari bilan hayratlanarli darajada hamohangdir. Jumladan, Payg‘ambarimiz (s.a.v.) “Ishlarning yaxshisi – niyatga bog‘liq” degan hadisi orqali shukronalik va ijobiy niyatning ruhiy tetiklikdagi rolini ta’kidlaydi [al-Buxoriy, 1-hadis]. Bag‘rikenglik va kechirimlilik haqidagi hadislar esa salbiy emotsiyalardan xoli bo‘lish, stressni kamaytirish va ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Tadqiqotimiz davomida biz yuqoridagi parallelizmni kognitiv rivojlanish va soft skills (yumshoq ko‘nikmalar) bilan bog‘ladik. Masalan, “Halollik – hotirjamlik, yolg‘onchilik – shubhaga olib boradi” hadisi o‘quvchiga tanqidiy tafakkur asosida axloqiy dilemmalarni hal qilish imkonini beradi. Bunday keyslar o‘quvchining mustaqil dunyoqarashini shakllantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, hadislarda ta’kidlangan jamoada ishlash, o‘zaro hurmat va muloqot odobi bugungi kunda talab yuqori bo‘lgan soft skills turlariga kiradi. Aniqlanishicha, mazkur tarbiyaviy g‘oyalarni zamonaviy interfaol metodlar bilan bog‘lash orqali o‘quvchining ham ma’naviy, ham psixologik kompetensiyasini parallel ravishda rivojlantirish mumkin.

Pedagogik transformatsiya mexanizmlari. Bizningcha, ma’naviy merosni bugungi o‘quvchi ongiga samarali yetkazish uchun quyidagi uchta transformatsion mexanizm alohida ahamiyat kasb etadi.

Birinchidan, loyiha asosida o‘qitish (Project-Based Learning – PBL). PBL o‘quvchiga haqiqiy hayotiy muammo yoki vazifa asosida mustaqil izlanish, hamkorlikda ishlash va o‘z bilimlarini amaliyotga tatbiq etish imkonini beradi. “Tarbiya” fani doirasida o‘quvchilarga “Mening ajdodlarim – mening faxrim”, “Hadislar – odob sarchashmasi” yoki “Bir kunlik sabr – bir umrlik saodat” kabi mavzularda kichik ijtimoiy loyihalarni tayyorlash topshirilishi mumkin. Masalan, o‘quvchilar guruh bo‘lib hadis mazmuniga asoslangan ijtimoiy videorolik yaratishi, maktab jamoasi ichida xayriya aksiyasi tashkil qilishi yoki mahalliy mahalla keksalari bilan uchrashuv o‘tkazishi orqali bag‘rikenglik, saxovat va hurmat kabi qadriyatlarni amalda his etadi. Bunday yondashuv bilish, his qilish va harakatga undash bosqichlarini birlashtiradi.

Ikkinchidan, edutainment texnologiyasi. “Ta’lim + o‘yin-kulgi” formulasiga asoslangan bu metod klassik axloqiy mazmunni qiziqarli va interfaol shaklga keltiradi. Bizning taklifimizcha, Imom al-Buxoriy hadislarining tarbiyaviy mohiyatini keys-stadi (case-study), rolli o‘yinlar va multimedia materiallari (infografika, video-keys, animatsion lavhalar) orqali ochib berish kerak. Xususan, muayyan bir axloqiy ziddiyatni o‘z ichiga olgan keyslar o‘quvchiga “Qanday yo‘l tutgan bo‘lardingiz?”

degan savol bilan murojaat qiladi va bu orqali ularda axloqiy refleksiya rivojlanadi. Infografikalar esa murakkab bo‘lmagan axloqiy tushunchalarni (masalan, “sabr bosqichlari”) vizual va esda qolarli tarzda taqdim etishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, raqamli pedagogika. Bugungi avlod raqamli texnologiyalarga nihoyatda yaqin ekanligini inobatga olib, “Tarbiya” fani uchun maxsus mobil ilovalar va interfaol platformalar yaratish dolzarb vazifadir. Tadqiqotimiz davomida biz hadislar va jadidlar merosini qamrab oluvchi, o‘yinlashtirilgan test tizimlari, kunlik axloqiy topshiriqlar va prompt engineering asosida qurilgan motivatsion chatbotlarni o‘z ichiga olgan raqamli ekotizimni ishlab chiqish taklifini ilgari suramiz. Bunday platformada o‘quvchi o‘zining axloqiy rivojlanishini kuzatishi, virtual nishonlar va sertifikatlar orqali rag‘batlantirilishi mumkin. Shu tarzda klassik g‘oyalar zamonaviy, tushunarli va hatto o‘yinga aylantirilgan tilda yetkaziladi.

Kutilayotgan ilmiy-amaliy natijalar. Taklif etilayotgan mexanizmlarning amaliyotga joriy etilishi bir qator ijobiy natijalarni berishi kutilmoqda. Birinchidan, o‘quvchilarning “Tarbiya” faniga bo‘lgan qiziqishi sezilarli darajada oshadi, chunki ular klassik g‘oyalarni interfaol va kreativ formatda qabul qiladi. Ikkinchidan, milliy qadriyatlar va zamonaviy psixologik yondashuvlar uyg‘unligi asosida yangi avlod darsliklari uchun metodik tavsiyalar yaratiladi. Ushbu tavsiyalar o‘qituvchilarga tayyor dars ishlanmalari, keyslar to‘plami va raqamli resurslar shaklida taqdim etilishi maqsadga muvofiq. Uchinchidan, eng muhimi, globallashuv sharoitida o‘quvchilarda axloqiy o‘zlikni anglash va “ma’naviy qalqon” shakllanadi. Ya’ni, ular nafaqat milliy-ma’naviy merosni o‘zlashtiradi, balki zamonaviy axborot xurujlari va salbiy ijtimoiy ta’sirlarga qarshi ichki barqaror immunitetga ega bo‘ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, “Tarbiya” fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik-psixologik tendensiyalar (emotsional intellekt, pozitiv psixologiya, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim) va Imom al-Buxoriy hadislari asosidagi ma’naviy meros transformatsiyasi o‘rtasidagi muvozanatni topish ushbu fanning samaradorligini tubdan oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, loyiha asosida o‘qitish, edutainment va raqamli pedagogika kabi strategiyalar klassik axloqiy konseptlarni o‘quvchi uchun ham tushunarli, ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan formatga

o‘tkazishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv nafaqat ta’lim jarayonini jonlantiradi, balki yosh avlodning ruhiy salomatligini mustahkamlash, ularga ijobiy hayotiy yo‘nalish berish va milliy qadriyatlarga sodiq, global dunyoqarashga ega shaxsni kamol toptirishdek ulug‘ maqsadga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu transformatsion mexanizmlarning samaradorligini baholash bo‘yicha empirik tadqiqotlar o‘tkazish va maxsus raqamli platforma prototipini yaratish rejalashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Al-Buxoriy, M. (IX asr). *Al-Jome’ as-sahih*. – Qohira: Dor al-hadis.

2. Fredrickson, B.L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist*, 56(3), 218–226.

3. Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. New York: Bantam Books.

4. G‘oya, N. (2020). *Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot*. Toshkent: Fan va texnologiya.

5. Karimov, I.A. (2018). *Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma’naviyat.

6. O‘zbekiston Respublikasi. (2020). “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. *Xalq so‘zi*, 2020 yil 24 sentyabr.

7. Salovey, P., & Mayer, J.D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185–211.

8. Seligman, M.E.P. (2002). *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment*. New York: Free Press.

9. UNESCO. (2015). *Rethinking education: Towards a global common good?* Paris: UNESCO Publishing.

10. Xolmatova, M. (2021). *Hadislar vositasida tarbiyalash metodikasi*. Toshkent: Ma’naviyat.

TARIX FANINI O‘QITISHDA DARSNI LOYIHALASHNING INNOVATSION MODELLARI VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR INTEGRATSIYASI

Safarov Bobirjon Baxodir o‘g‘li
Abdulla Avloniy nomidagi pedagogik
mahorat milliy instituti, tayanch doktorant
Telefon: +998909282524
E-mail:bobirs365@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda tarix darslarini rejalashtirishning an’anaviy usullaridan voz kechib, vizual loyihalash, natijaga yo‘naltirilgan ta’lim va sun’iy intellekt (SI) imkoniyatlaridan foydalanish metodikasi yoritilgan. Ishda Ross McGillning “5 daqiqada dars rejasi” va Wiggins hamda McTighening “Teskari rejalashtirish” modellarini tarix fanining xususiyatlariga moslashtirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotning o‘ziga xos yangiligi o‘qituvchi faoliyatini raqamli assistentlar (AI) yordamida optimallashtirish hamda o‘quvchilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirishda SIning metodik xatolaridan ta’limiy vosita sifatida foydalanish algoritmini ishlab chiqishdan iborat.

Kalit so‘zlar: Tarix fanini o‘qitish metodikasi, darsni loyihalash, 5 daqiqada dars rejasi, teskari rejalashtirish, sun’iy intellekt ta’limda, kognitiv havoza, metodik kompetentlik, vizuallashtirish, tanqidiy tafakkur, kasbiy rivojlanish soati.

Zamonaviy global o‘zgarishlar va raqamli texnologiyalar asrida tarix darsini shunchaki o‘tmish voqealarini bayon qilish doirasidan chiqarib, o‘quvchida tanqidiy fikrlash, tahliliy mushohada va axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Bugungi kun maktab ta’limidagi eng katta muammolardan biri — bu dars berish metodikasining statik holatda qolib ketishi bilan chegaralanishidir. O‘qituvchi o‘zining bor e’tiborini darsning kreativ dizayniga emas, balki qog‘ozdagi hisobotlarga qaratishi ta’lim sifatining pasayishiga olib kelmoqda. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u tarix darslarini loyihalashda o‘qituvchini dars dizayneriga aylantirish, uning vaqtini optimallashtirish va darsning mantiqiy tuzilmasini tubdan isloh qilish zaruriyatini ilgari suradi. Bugungi o‘quvchi axborotni tezkor va vizual qabul qilishga moyil, demak, darsni rejalashtirish jarayoni ham ushbu ehtiyojlarga moslashishi shart. O‘qituvchi darsga tayyorgarlik ko‘rishda darsning har bir bosqichini kutilayotgan yakuniy natijaga yo‘naltirishi va o‘quvchini darsning

passiv tinglovchisidan faol ishtirokchisiga aylantira oladigan metodik vositalarga ega bo‘lishi lozim. Shuningdek, tarixiy bilimlarni egallashda tizimlilik va mantiqiy izchillikni ta’minlash, tarixiy shaxslar va voqelikka empatiya bilan yondashish ko‘nikmasini shakllantirish tadqiqotimizning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Sun’iy intellekt va raqamli resurslar kirib kelayotgan hozirgi sharoitda o‘qituvchining metodik kompetentligini oshirish, ularni zamonaviy texnologiyalardan assistent sifatida foydalanishga o‘rgatish — ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishning yagona yo‘lidir.

Tarix darslarida o‘qituvchi faoliyatini ortiqcha stresslardan xalos etish va darsning mantiqiy yaxlitligini ta’minlashda vizual loyihalash texnologiyalari fundamental ahamiyat kasb etadi. Xususan, britaniyalik tadqiqotchi Ross McGill tomonidan ishlab chiqilgan “5 daqiqada dars rejasi” metodikasi an’anaviy, matnga asoslangan dars konspektlaridan voz kechib, darsning “yo‘l xaritasi”ni bir sahifada mantiqiy bloklar yordamida shakllantirishga imkon beradi. Ushbu metod darsni boshqarishda “minimalizm” va “maksimal samaradorlik” tamoyilini ilgari surib, asosiy diqqatni ta’lim mazmuni va o‘quvchi bilan muloqotga yo‘naltiradi. Tarix darslarida ushbu modelni qo‘llashda darsning “umumiy manzarasi” markaziy o‘ringa chiqadi. Masalan, Birinchi jahon urushi mavzusini o‘qitishda o‘qituvchi darsning ilk daqiqalarida “qarmoq” (e’tiborni jalb qilish) elementi sifatida gaz niqobi tasviridan foydalanib, o‘quvchilarda kognitiv qiziqish uyg‘otadi va dars davomida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasidan kelib chiqib, “moslashuvchan korreksiya” blokini ishga solamiz. Agar o‘quvchilar urushning murakkab siyosiy sabablarini anglashda qiynalsa, reja zudlik bilan vizual “sakkizoyoq” chizmasini chizib har bir oyog‘ida bittadan sababni yozib voqeaning mohiyatini ochib berish orqali soddalashtirilgan metodik trayektoriyaga o‘zgartiramiz, bu esa o‘qituvchiga dars davomida ishonchli metodik kompas vazifasini o‘taydi. Shu bilan birga, darsni loyihalashda Wiggins va McTighe tomonidan asos solingan “Teskari rejalashtirish” modeli ta’lim sifatini kafolatlovchi asosiy mexanizm bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuv darsni mazmundan emas, balki kutilayotgan yakuniy natijadan boshlab rejalashtirishni talab etadi, ya’ni asosiy urg‘u “nima o‘tamiz?” degan savoldan

“o‘quvchi dars yakunida qanday natijaga erishishi kerak?” degan maqsadga ko‘chadi. Mazkur modelni “Kognitiv havoza” (Scaffolding) texnologiyasi bilan integratsiya qilish o‘qituvchi va o‘quvchi munosabatlarini iyerarxik transformatsiya qiladi. “Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan Hindistonning zabt etilishi” mavzusi tahlil qilinganda, ushbu jarayon mas’uliyatni bosqichma-bosqich topshirish tamoyili asosida amalga oshiriladi: avval o‘qituvchi harbiy strategiyani namunada ko‘rsatadi (Men bajaraman), so‘ngra manbalar ustida birgalikda ishlanadi (Biz bajaramiz) va yakunda o‘quvchi mustaqil tahliliy xulosasini shakllantiradi (Siz bajarasiz). Natijada o‘quvchi passiv retsipiyentdan faol subyektga aylanib, kutilgan natija isbotini mustaqil tahlil orqali kafolatlaydi. Tarix darslarini rejalashtirishning yakuniy va eng zamonaviy bosqichi Sun’iy intellekt (SI) imkoniyatlarini dars jarayoniga integratsiya qilish bilan bog‘liqdir. Janubiy Koreya va AQSh kabi davlatlar tajribasidan ma’lumki, SI o‘qituvchini dars dizayneriga aylantirib, uning tayyorgarlik vaqtini 1 soatdan 5-10 daqiqagacha qisqartiradi. O‘qituvchi maxsus promtlar yordamida nafaqat tayyor reja, balki o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasiga qarab uch xil variantdagi (past, o‘rta, yuqori) vazifalar to‘plamini (Analog trayektoriya) soniyalar ichida shakllantiradi. Tadqiqotning eng muhim yangiligi shundaki, SIdan nafaqat ma’lumot olish, balki uning “xatolaridan” ta’limiy maqsadlarda foydalanish metodikasi ilgari suriladi. O‘quvchilarga SI tomonidan atayin xato yozilgan tarixiy matnlarni berish va ulardan ushbu xatolarni manbalar asosida topishni talab qilish o‘quvchilarda axborotni tekshirish, tanqidiy fikrlash va manbashunoslik ko‘nikmalarini tarix darsining o‘zida shakllantiradi. Mazkur takomillashtirilgan texnologiyalar majmuasi o‘qituvchi faoliyatini to‘liq ijodiy tomonga yo‘naltirib, zamonaviy raqamli ta’lim muhitida ta’lim sifatini oshirishda muhim ilmiy-metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot doirasida tarix fanini o‘qitish metodikasini zamonaviy pedagogik dizayn va raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish masalalari o‘rganilib, quyidagi ilmiy va amaliy xulosalarga kelindi:

1. Metodik optimallashtirish: Ross McGillning **“5 daqiqada dars rejasi”** texnologiyasi tarix o‘qituvchisining darsga tayyorgarlik vaqti va metodik ma’sulliyatini muvozanatlashtirishning eng samarali vositasi ekanligi isbotlandi.

Vizual rejalashtirish an’anaviy matnli konspektlardan farqli o‘laroq, darsning mantiqiy strukturasini (qarmoq, umumiy manzara, korreksiya) o‘qituvchi diqqat markazida saqlashga va dars dinamikasini real vaqt rejimida boshqarishga xizmat qiladi.

2. Kognitiv transformatsiya: **“Teskari rejalashtirish”** va **“Kognitiv havoza”** modellarining sintezi o‘quv faoliyatini natijaga yo‘naltirish imkonini beradi. Mazkur yondashuv o‘quvchini faktlarni shunchaki yodlashdan, ularni tarixiy tahlil qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish darajasiga olib chiqadi. Mas’uliyatning o‘qituvchidan o‘quvchiga tizimli o‘tkazilishi (Men bajaraman — Biz bajaramiz — Siz bajarasiz) o‘quvchilarning intellektual mustaqilligini ta’minlashning fundamental mexanizmi sifatida baholandi.

3. **Raqamli integratsiya va tanqidiy tafakkur:** Sun’iy intellekt (SI) tizimlari darsni rejalashtirishda yordamchi vazifasini bajaradi. Tadqiqotning o‘ziga xos ilmiy yangiligi sifatida SIning **“hallusinatsiya”** (noto‘g‘ri ma’lumot berish) xususiyatidan ta’limiy maqsadda foydalanish metodikasi ilgari surildi. Bu metod o‘quvchilarda axborotni tekshirish (fact-checking), manbalar bilan ishlash va tarixiy tanqid ko‘nikmalarini shakllantirishda an’anaviy usullardan ko‘ra yuqori samaradorlik ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ross McGill. The 5 Minute Lesson Plan. – London: Bloomsbury Education, 2013.

2. McGill R. M. 100 Ideas for Secondary Teachers: Outstanding Lessons. – London: Bloomsbury Publishing, 2013. – P. 10–12.

3. Wiggins G., McTighe J. Understanding by Design. 2nd ed. – Alexandria: ASCD, 2005. – P. 17–19.

4. Trif L., Popescu T. The reflective diary, an effective professional training instrument for future teachers // Procedia — Social and Behavioral Sciences. – 2013. – Vol. 93. – Pp. 1070-1074.

5. Guidance for generative AI in education and research. – Paris: UNESCO, 2023. – 42 p.

6. Van Dusen B., Otero V. Changing Roles and Identities in a Teacher-Driven Professional Development Community. – Boulder: University of Colorado, School of Education, 2018.

7. Phillips J.A., McElwain M.C., Clemmer K.W. Metacognitive Training in Professional Development Can Improve and Sustain Student Achievement. – Loyola Marymount University, 2011.

8. Corlett K.B. Investigating the Connection between Teacher Professional Development and the Lesson Planning Process. Doctoral dissertation. – Western Michigan University, 2021.

BUXORO ARABLARINING ETNO-TARIXIY SHAKLLANISHI: TARIXSHUNOSLIK TAHLILI

To‘rayeva Guli Baxriddinovna

Buxoro davlat universiteti

Arxeologiya va Buxoro tarixi

kafedrasi o‘qituvchisi

turayevaguli8@gmail.com

Аннотация. Ushbu maqolada Buxoro vohasi arablarining etno-tarixiy shakllanish jarayonlari va tarixshunoslikda yoritilishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda ilk o‘rta asr arab va fors tillaridagi yozma manbalar (al-Balazuriy, at-Tabariy, Narshaxiy, Beruniy) ma’lumotlari qiyosiy o‘rganilgan. Shuningdek, maqolada XIX asr rus sayyohlari va diplomatlarining kuzatishlari, XX asrning 20-40-yillarida I.N. Vinnikov, G.V. Sereteli kabi olimlar tomonidan o‘tkazilgan lingvistik va etnografik ekspeditsiyalar natijalari batafsil bayon etilgan. Buxoro arablari etnomadaniy qiyofasining shakllanishi, ularning tili, xo‘jalik hayoti va mahalliy aholi bilan integratsiyalashuv jarayonlari ilmiy asoslab berilgan. Maqolada O.A. Suxareva tadqiqotlariga tayangan holda, Buxoro shahridagi Arabon mahallalari misolida arablarning sotsiomadaniy hayoti, mahalla tizimidagi o‘rni, sayyidlik maqomi va genealogik an’analari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Buxoro arablari, etno-tarixiy shakllanish, tarixshunoslik, O.A. Suxareva, I.N. Vinnikov, Arabon mahallasi, sayyid, etnomadaniy integratsiya, Movarounnahr.

Аннотация. В данной статье анализируются процессы этноисторического формирования арабов Бухарского оазиса и степень освещения этой темы в историографии. В исследовании проводится сравнительный анализ данных раннесредневековых арабских и персидских письменных источников (ал-Балазури, ат-Табари, Наршахи, Беруни). Также подробно рассматриваются наблюдения русских путешественников и дипломатов XIX века, результаты лингвистических и этнографических экспедиций 1920–1940-х годов под руководством таких ученых, как И.Н. Винников и Г.В. Церетели. На основе исследований О.А. Сухаревой раскрываются социокультурная жизнь арабских общин на примере кварталов (махалля) Арабон в Бухаре, их роль в общинной системе, статус «сейидов» и генеалогические традиции. Научно обоснованы процессы формирования этнокультурного облика, языка, хозяйственного уклада и интеграции бухарских арабов с местным населением..

Ключевые слова: бухарские арабы, этноисторическое формирование, историография, Мавераннахр, ал-Балазури, Наршахи, О.А. Сухарева, И.Н. Винников, махалля Арабон, сейиды, этнокультурная интеграция.

Abstract. This article analyzes the ethno-historical formation processes of the Arabs in the Bukhara oasis and the extent of its coverage in historiography. The study provides a comparative analysis of early medieval Arabic and Persian written sources (al-Baladhuri, at-Tabari, Narshakhi, Biruni). Additionally, the article details the observations of 19th-century Russian travelers and diplomats, as well as the results of linguistic and ethnographic expeditions conducted in the 1920s–1940s by scholars such as I.N. Vinnikov and G.V. Tsereteli. Drawing on the research of O.A. Sukhareva, the author explores the socio-cultural life of Arab communities through the case study of the Arabon neighborhoods (mahallas) in Bukhara, their place in the communal system, the "Sayyid" status, and genealogical traditions. The formation of the ethno-cultural

identity, language, economic life, and integration processes of the Bukhara Arabs with the local population are scientifically substantiated.

Keywords: Bukhara Arabs, ethno-historical formation, historiography, Mavarannahr, al-Baladhuri, Narshakhi, O.A. Sukhareva, I.N. Vinnikov, Arabon mahalla, Sayyids, ethno-cultural integration.

Kirish. Arablarning O‘rta Osiyoga yurishi va islom dinining tarqalishi masalalari musulmon sharq tarixshunosligida keng yoritilgan bo‘lib, ushbu jarayonni o‘rganishda arab va fors tilidagi yozma manbalar muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur masalalar dastlab “Futuh al-buldon” muallifi Ahmad ibn Yahyo al-Balazuriy [1,45–47b]. tomonidan bayon etilgan. Muallif asarida xalifalik markazi, Kufa va Basra kabi shaharlarning siyosiy-iqtisodiy hayoti bilan bir qatorda, Xuroson va Movarounnahrning arablar tomonidan bosib olinishi haqida muhim ma’lumotlar keltiradi.

Arablarning Movarounnahrga yurishlari hamda mahalliy aholining qarshilik harakatlari “Tarix ar-rusul val-muluk” muallifi Muhammad ibn Jarir at-Tabariy asarida ham keng yoritilgan[2,203–210b]. Mazkur manba VIII–IX asrlar tarixiga oid muhim ma’lumotlarni o‘z ichiga olsa-da, ayrim voqealar talqinida muallifning xalifalik manfaatlari nuqtai nazaridan yondashgani seziladi.

Movarounnahr, xususan Buxoroda arablar hukmronligining o‘rnatilishi va islom dinining yoyilishi masalalari “Buxoro tarixi” muallifi Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshaxiy tomonidan batafsil bayon qilingan[3,56–60b]. Ushbu asar voqealarga zamon jihatidan yaqin davrda yaratilgani sababli tarixiy jarayonlarni o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Abu Rayhon Beruniy esa “Osor ul-boqiya” asarida arablarning turmush tarzi, urf-odatlari, shuningdek, Movarounnahrdagi faoliyati va arablarga qarshi xalq harakatlari haqida muhim ma’lumotlarni qayd etgan [4,89–92b]. Beruniy ma’lumotlari oldingi yozma manbalar hamda xalq orasida saqlanib qolgan tarixiy xotiralarga tayanganligi bilan ajralib turadi.

Arab istilosi va musulmon sulolalari faoliyati tarixini yoritishda “Tarix al-Yaminiy” muallifi Abu Nasr al-Utbiy hamda “Al-Komil fit-tarix” muallifi Ibn al-Asir

asarlari ham alohida ahamiyatga ega [5,34–37b; 6, 145–150b]. Ayniqsa, Ibn al-Asir xalifalik qo‘shinlarining O‘rta Osiyoni egallashi, shuningdek, Saljuqiylar davrida turkiy xalqlarning siyosiy va harbiy mavqeini izchil tahlil qilgan.

Arablarning O‘rta Osiyoga kirib kelishi va islom tarqalishi jarayonlari xorijiy tarixshunoslikda ham keng tadqiq qilingan. Bu borada V. V. Bartold, H. A. R. Gibb, H. Kennedy, I. Lapidus, D. Sinor, R. Grousset kabi olimlarning ishlari muhim o‘rin tutadi [14,48–52b;15,60–65b]. Ularning asarlarida arablarning O‘rta Osiyoga kirib kelishi, istilo siyosati, boshqaruv tizimi hamda musulmon davlatlari shakllanishining tarixiy jarayonlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Xususan, “The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In” [14] asarida Movarounnahr hududining arablar tomonidan bosib olinishi bir necha bosqichda amalga oshirilgani qayd etilib, Amudaryodan o‘tish jarayonlari va harbiy yurishlarning strategik jihatlari yoritilgan.

XIX asrga kelib, Markaziy Osiyoda yashovchi arab aholisi rus va yevropalik sayyohlar hamda diplomatik missiyalar vakillari diqqat markaziga tushdi. Jumladan, E.K.Meyendorf o‘z kuzatishlarida arablarning Buxoro hududida qadimdan yashab kelayotganligini qayd etib, ularning antropologik xususiyatlari, yashash hududlari hamda xo‘jalik turmushi haqida muhim ma’lumotlar keltiradi[10,101–104b]. Muallif arablarning bir qismi qishloq joylarda istiqomat qilganini, ayrim guruhlari esa Qarshi va Termiz atroflarida yarim ko‘chmanchi turmush tarzini olib borganini ta’kidlaydi.

Markaziy Osiyo arablarining etnik va lingvistik xususiyatlari A. D. Grebenkinning “Мелкие народности Зарафшанского округа” asarida ham aks etgan. Tadqiqotda Samarqand va Kattaqo‘rg‘on hududlarida yashovchi arab guruhlari tavsiflanib, ularning Qarshi arablari bilan aloqalari ham qayd etilgan[11, 12–15b].

XX asr boshlarida M.S.Andreev Samarqand va uning атрофидаги arab qishloqlarida etnografik kuzatishlar olib borib, aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, urf-odatlari va madaniy an’analariga oid qimmatli ma’lumotlar to‘plagan.

Shuningdek, V. Bartold “Туркестан и задачи его изучения” maqolasida Turkiston arablarini maxsus ilmiy tadqiq etish zarurligini alohida ta’kidlagan[7]. Olimning fikricha, Turkiston arablari o‘z ona tillarini deyarli yo‘qotgan bo‘lsalar-da,

etnomadaniy xususiyatlarini saqlab qolganlar. Shu bois XX asrning 20-yillaridan boshlab Markaziy Osiyo arablarining etnolingvistik va etnomadaniy merosini o‘rganish rus sharqshunosligining dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Markaziy Osiyo arablarini ilmiy jihatdan tizimli o‘rganish jarayoni XX asrning 20-yillari oxiridan boshlab yangi bosqichga ko‘tarildi. Mazkur yo‘nalishdagi dastlabki muhim voqealardan biri 1929-yilda Buxorodan I.Y. Krachkovskiy nomiga yuborilgan ochiq xat bilan bog‘liqdir[12,13–16 b]. Xat mualliflari — N. N. Buryakina va M. M. Izmaylova bo‘lib, ular O‘zbekistondagi arab qishloqlariga uyushtirilgan ekspeditsiya davomida ona tilini saqlab qolgan arab guruhlarini aniqlashni asosiy maqsad sifatida belgilagan edilar. Tadqiqotchilar Vobkent hududida arab aholisini uchratganliklarini, ularning tili tojik tili bilan kuchli aralashgan bo‘lsa-da, ayrim sof arabcha unsurlar saqlanib qolganini qayd etganlar.

Keyingi ekspeditsion kuzatishlarda N. N. Buryakina va M. M. Izmaylova Jog‘ari va Jaynau qishloqlaridagi arab aholisi tilining o‘ziga xos jihatlariga alohida e’tibor qaratganlar. Jumladan, Jog‘ari arablarida o‘ngacha bo‘lgan sonlarning arab tilida, undan keyingi hisobning esa tojik tilida davom etishi, shuningdek, ayrim maishiy va chorvachilik terminlarining arabcha shaklda saqlangani qayd etilgan. Ushbu ma’lumotlar Markaziy Osiyo arablarining etnolingvistik xususiyatlarini o‘rganishda muhim ilmiy dalil sifatida ahamiyat kasb etadi.

XX asrning 30–40-yillarida I.N.Vinnikov ham Markaziy Osiyo arablarini tadqiq etishga katta hissa qo‘shgan. Olim 1936, 1938 hamda 1943–1944-yillarda tashkil etilgan bir necha ilmiy ekspeditsiyalarda ishtirok etib, arab aholisining til, turmush tarzi va etnomadaniy xususiyatlarini o‘rgangan. Mazkur tadqiqotlar jarayonida Jog‘ari qishlog‘i asosiy ilmiy baza sifatida tanlangan[13,7–10b].

Sankt-Peterburgdagi Rossiya Fanlar akademiyasi arxivida saqlanayotgan Georgiy Vasilevich Tseretelining 1935-yilda I.N. Vinnikovga yo‘llagan maktubi ham bu boradagi ilmiy izlanishlar tarixini yoritishda muhim manba hisoblanadi. Unda Jog‘ari qishlog‘ida arab aholisi ko‘pchilikni tashkil etgani va bu hudud etnografik tadqiqotlar uchun qulay ilmiy maskan sifatida baholangani qayd etiladi.Ushbu ekspeditsiyalar

natijalari keyinchalik O.A. Suxareva va boshqa etnograflarning ilmiy izlanishlariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Asosiy qism. D.N. Logofet ma’lumotlariga ko‘ra, VII asrda Arabiston yarimorolida yashagan Bakr ibn Voil, Bani Ali, Bani Tamim va Abdulqays kabi arab qabilalari vakillari Buxoro vohasining turli hududlariga kelib joylashgan[14,28–30b].

Arablar Buxoro vohasida ko‘pincha alohida jamoalar shaklida yashagan bo‘lib, Ko‘bodiyon, Shahrisabz, Hisor, Sherobod, Chorjo‘y va G‘uzor hududlarida istiqomat qilganlar. Tarixiy-geografik ma’lumotlarga ko‘ra, ular dastlab Balx va Samarqand oralig‘idagi hududlarda joylashib, keyinchalik savdo yo‘llari bo‘ylab keng tarqalgan. Arab aholisi orasida savodxonlik darajasi nisbatan past bo‘lgan bo‘lsa-da, arab tili va yozuvi asosan diniy muhitda saqlangan. Kundalik muloqotda esa mahalliy tillardan foydalanilganligi ularning bosqichma-bosqich lingvistik assimilyatsiyaga uchraganini ko‘rsatadi.

Diniy jihatdan Buxoro arablari asosan sunniylikning hanafiy mazhabiga mansub bo‘lib, diniy marosim va urf-odatlarga sodiqligi bilan ajralib turgan. Ular ko‘plab qishloqlarda urug‘ oqsoqollari boshchiligidagi ichki ijtimoiy tizimni saqlab qolganlar. Nikoh munosabatlarida qizlarni boshqa etnik guruhlarga uzatmaslikka harakat qilingan, biroq arab erkaklarining o‘zbek qizlariga uylanish holatlari uchrab turgan.

Buxoro shahri tarixiy-etnik tarkibini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda eroniy va turkiy guruhlar keng yoritilgan bo‘lsa-da, arablarning shahardagi o‘rni uzoq vaqt yetarlicha tadqiq etilmagan. XIX–XX asr boshlaridagi ayrim rus va g‘arb sayyohlari cho‘l hududlarida yashagan arablar haqida qisqacha ma’lumot bergan bo‘lsalar-da, shaharlik arablar masalasi asosan XX asrning ikkinchi yarmidagi etnografik tadqiqotlar orqali aniqroq o‘rganila boshlandi.

O.A.Suxareva ma’lumotlariga ko‘ra, Buxoro shahrida arab aholisi asosan Arabon-I va Arabon-II mahallalarida istiqomat qilgan. Birinchi Arabon mahallasi Arkning shimoli-sharqida joylashgan bo‘lib, bu hududdagi 110 ta xonadondan 40 tasi arab oilalariga tegishli bo‘lgan [9,210–215b]. Ikkinchi Arabon mahallasi Sallohon darvozasi yaqinida joylashib, bu yerda arablar aholining asosiy qismini tashkil qilgan.

Tadqiqotchining hisob-kitoblariga koʻra, har ikki mahallada jami kamida 300 nafarga yaqin arab aholisi yashagan.

Arablar boshqa mahallalarda ham tarqoq holda uchragan. Masalan, Zindon yaqinidagi Nizomiddin-Boʻlo mahallasida yashovchi ayrim kishilar oʻzlarini “arab va tojik” deb ta’riflaganlar. Bu holat arablarning mahalliy aholi bilan uzoq davom etgan etnomadaniy aralashuv jarayonini aks ettiradi.

Buxoro arablari oʻz nasl-nasabini asosan sayid va xoʻja kabi genealogik maqomlar orqali ifodalaganlar. Sayidlik Muhammad paygʻambar avlodiga mansublikni anglatgan boʻlib, arab jamoalari ushbu maqom orqali oʻz tarixiy ildizlarini saqlashga harakat qilganlar.

XIX–XX asr boshlarida Buxoro shahrida yashagan arablar boshqa etnik guruhlar bilan aralash holda istiqomat qilgan boʻlsalar-da, mahalla doirasida oʻzaro bogʻlangan alohida ijtimoiy birliklarni shakllantirganlar. Ushbu birliklar asosan qarindoshlik munosabatlari hamda nasl-nasabga asoslangan ijtimoiy maqomlar orqali mustahkamlangan.

Arab jamoalarining ijtimoiy hayotida marosim faoliyati alohida ahamiyat kasb etgan. Toʻy, sunnat toʻyi, janoza va boshqa marosimlar oldindan oqsoqollar tomonidan muhokama qilingan.Buxoro arablarining dafn marosimlari mahalliy aholi orasida oʻziga xosligi bilan ajralib turgan. Mahalliy kuzatuvlarga koʻra, aza marosimlarida doʻmbiraga oʻxshash zarbli cholgʻular ishlatilgan boʻlib, ularning terisi qora rangga boʻyalgan. Motam marosimlarida ayollar tomonidan ijro etilgan yigʻi va motam ohanglari boshqa Markaziy Osiyo xalqlaridagi an’anaviy motam shakllaridan farq qilgan. Xususan, ular orasida “urdjin” deb nomlangan motam xitoblari qoʻllanilgan boʻlib, bu hol arab jamoalari madaniyatida ayrim arxaik unsurlar uzoq vaqt saqlanganligini koʻrsatadi.

Buxoro arablarining iqtisodiy faoliyati ularning joylashuvi va ijtimoiy muhitiga qarab farqlangan. Ark yaqinidagi Arabon mahallasida yashagan arablar shaharning boshqa aholisi singari hunarmandchilik, savdo-sotiq va xizmat koʻrsatish bilan shugʻullanganlar. Ular orasida qorakoʻl qoʻy terisi savdosi bilan bogʻliq faoliyat yurituvchi savdogarlar va dallollar ham mavjud boʻlgan. Biroq bu guruh vakillari choʻl

hududlaridan qorakoʻl terisi yetkazib beruvchi koʻchmanchi arab savdogarlaridan maʼlum darajada farq qilgan.

Sallohon darvozasi yaqinidagi ikkinchi Arabon mahallasida esa qorakoʻl terisi savdosi muhim iqtisodiy yoʻnalishlardan biri hisoblangan. Bu yerda choʻl arablaridan keltirilgan qorakoʻl terilarini qabul qilish, saqlash, saralash va sotish bilan shugʻullanuvchi savdogarlar faoliyat yuritgan. Ayrim xonadonlar qorakoʻl mahsulotlarini vaqtincha saqlash va savdo bitimlarini amalga oshirish markazi vazifasini bajargan. Shu tariqa, ikkinchi Arabon mahallasi Buxorodagi qorakoʻl savdosining muhim markazlaridan biriga aylangan.

Natijada, Buxoro arablari orasida ikki asosiy ijtimoiy-iqtisodiy guruh shakllanganini kuzatish mumkin. Birinchi guruh shaharning markaziy qismida yashab, mahalliy aholi bilan toʻliq integratsiyalashgan holda shahar iqtisodiy hayotida faol qatnashgan. Ikkinchi guruh esa choʻl араблари bilan iqtisodiy aloqalarni qilgan holda, asosan qorakoʻl savdosi bilan shugʻullangan va koʻchmanchi anʼanalar bilan yaqinroq bogʻliq boʻlgan.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro shahri va vohasida yashagan arablar XIX–XX asr boshlarida mintaqaning tarixiy-etnik tarkibida muhim oʻrin tutgan. Arablar uzoq tarixiy jarayon davomida mahalliy tojik va oʻzbek aholisi bilan yaqin ijtimoiy-madaniy aloqada yashagan boʻlsalar-da, oʻzlarining genealogik xotirasi, mahalla tizimi, ichki nikoh anʼanalari hamda ayrim marosim va urf-odatlari orqali etnik oʻziga xosligini maʼlum darajada saqlab qolganlar.

XX asrning 20–40-yillarida amalga oshirilgan etnografik ekspeditsiyalar, xususan N. N. Buryakina, M. M. Izmaylova, I.N.Vinnikov hamda O.A. Suxarevalarning ilmiy kuzatuvlari Markaziy Osiyo arablarining etnik, lingvistik va madaniy xususiyatlarini oʻrganishda muhim manba vazifasini bajardi. Ushbu tadqiqotlar arab jamoalarining tarixiy taraqqiyoti va ularning Buxoro jamiyatidagi oʻrnini yoritishda muhim ilmiy asos boʻlib xizmat qiladi.

Demak, Buxoro arablari uzoq davom etgan etnomadaniy integratsiya jarayoniga qaramay, oʻz tarixiy xotirasi va ayrim ijtimoiy-madaniy belgilarini сақлаб qolgan

alohida etnik qatlam sifatida Buxoro shahri tarixiy-demografik taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan.

ADABIYOTLAR

1. Аль-Балазури. Футух ал-булдон /. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. – 432 б.
2. Ат-Табари. Тарих ар-русул вал-мулук / қисқартирилган ўзбекча таржима. – Тошкент: Шарқ, 2019. – 560 б.
3. Наршахий А. Бухоро тарихи / тарж. А. Расулев. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – 312 б.
4. Беруний А. Р. Осор ул-боқия /. – Тошкент: Ўзбекистон, 2022. – 488 б.
5. Аль-Утбий А. Н. Тарих ал-Яминий / ўзбекча таржима. – Тошкент: Akademnashr, 2021. – 384 б.
6. Ибн ал-Асир. Ал-комил фит-тарих / танланган қисмлар таржимаси. – Тошкент: Фан, 2006. – 520 б.
7. Бартольд В. В. Туркестан и задачи его изучения // Сочинения. Т. IX. – Москва: Наука, 1977.
8. Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. I. – Санкт-Петербург, 1911.
9. Сухарева О. А. Бухара XIX – начала XX вв.: позднефеодальный город и его население. – Москва: Наука, 1966.
10. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва: Наука, 1975.
11. Гребенкин А. Д. Мелкие народности Зарафшанского округа // Туркестанский сборник. – Ташкент, 1872. – С. 1–35.
12. Винников И. Н. Материалы по этнографии арабов Средней Азии // Архив АН СССР. – Ленинград, 1943.
13. Церетели Г. В. Письма и экспедиционные материалы // Архив Российской академии наук. – Санкт-Петербург, 1935.
14. Kennedy H. The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In. – London: Weidenfeld & Nicolson, 2007.

15. Lapidus I. A History of Islamic Societies. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

16. Grousset R. The Empire of the Steppes. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1970.

17. Sinor D. The Cambridge History of Early Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

18. Gibb H. A. R. Studies on the Civilization of Islam. – Princeton: Princeton University Press, 1982.

UDK: 37.013.42:37.035

TARIX VA TARBIYA DARSLARIDA JADID MA’RIFATPARVARLARI MEROSIDAN FOYDALANISH ORQALI YOSHLARDA IJTIMOIY FAOLLIKNI OSHIRISH.

Normuxamedov Zarif Normo‘minovich

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi, ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi.

Usmonaliyeva Risolat Umaraliyevna

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi, ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarix va tarbiya darslarida jadid ma’rifatparvarlari merosidan foydalanish orqali o‘quvchi-yoshlarda ijtimoiy faollikni oshirish masalalari tahlil qilinadi. Jadidchilik harakatining pedagogik qarashlari, ularning fuqarolik mas’uliyati, milliy taraqqiyot va ijtimoiy adolat haqidagi g‘oyalari zamonaviy ta’lim metodlari bilan uyg‘unlashtirilib, eksperimental darslar asosida sinovdan o‘tkazildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, jadidlar merosini interfaol ta’lim vositalari orqali o‘rgatish o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijtimoiy tashabbuskorlik va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega. Maqolada qiyosiy-tarixiy, so‘rovnoma va pedagogik kuzatuv metodlari

qo‘llanilgan bo‘lib, olingan natijalar asosida maktab ta’limida jadidiy merosdan tizimli foydalanish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: jadid ma’rifatparvarlari, ijtimoiy faollik, tarix darsi, tarbiya fani, yoshlar, pedagogik meros, interfaol metodlar, fuqarolik tarbiyasi.

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы повышения социальной активности учащихся посредством использования наследия джадидских просветителей на уроках истории и воспитания. Педагогические идеи джадидского движения, касающиеся гражданской ответственности, национального прогресса и социальной справедливости, были интегрированы с современными образовательными методами и апробированы в ходе экспериментальных уроков. Результаты исследования показывают, что изучение наследия джадидов с помощью интерактивных технологий способствует развитию у школьников критического мышления, социальной инициативности и активной гражданской позиции. В работе использованы сравнительно-исторический, анкетный методы и педагогическое наблюдение, на основе которых разработаны практические рекомендации по системному использованию джадидского наследия в школьном образовании.

Ключевые слова: джадидские просветители, социальная активность, урок истории, воспитательный предмет, молодежь, педагогическое наследие, интерактивные методы, гражданское воспитание.

Abstract. This article analyzes the issues of enhancing students’ social engagement through the use of the heritage of Jadid enlighteners in history and character education lessons. The pedagogical ideas of the Jadid movement concerning civic responsibility, national progress, and social justice were integrated with modern teaching methods and tested during experimental lessons. The research findings indicate that teaching Jadid heritage through interactive learning tools is highly effective in developing students’ critical thinking, social initiative, and active citizenship. The study employs comparative-historical, survey-based, and pedagogical observation methods, on the basis of which practical recommendations for the systematic use of Jadid heritage in school education have been formulated.

Keywords: Jadid enlighteners, social engagement, history lesson, character education, youth, pedagogical heritage, interactive methods, civic education.

KIRISH. Bugungi globallashuv va axborot asri sharoitida yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish davlat ta’lim siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Ijtimoiy faollik — bu shaxsning jamiyat hayotida ongli ishtirok etishi, tashabbuskorligi va mavjud muammolarni hal etishga qaratilgan konstruktiv harakatlaridir. O‘zbekiston Respublikasida 2020–2025 yillarga mo‘ljallangan “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini takomillashtirish” konsepsiyasida aynan o‘quvchi-yoshlarni vatanparvarlik va faol fuqarolik ruhida tarbiyalashga alohida e’tibor qaratilgan [Mirziyoyev, 2020: 4].

Shu nuqtai nazardan, tarix va tarbiya fanlari darslari o‘quvchilarda ijtimoiy ong va faollikni shakllantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu fanlar doirasida millat tarixida ilg‘or g‘oyalarni ilgari surgan, xalqni ma’rifatga yetaklagan tarixiy shaxslar merosini o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Aynan XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakati shunday tarixiy hodisalardan biri bo‘lib, uning namoyandalari — Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat va boshqalar — millatni ma’rifat orqali uyg‘otish, zamonaviy ta’lim tizimini yaratish va yoshlarni ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishga chorlash g‘oyalarini ilgari surgan [Behbudiy, 1997: 45].

Tadqiqotimizning asosiy maqsadi — tarix va tarbiya darslarida jadid ma’rifatparvarlari merosidan foydalanish orqali o‘quvchilarda ijtimoiy faollikni oshirishning pedagogik mexanizmlarini aniqlash va ularni tajriba-sinov asosida baholashdan iborat. Tadqiqot quyidagi savollarga javob berishga qaratilgan:

(1) Jadid ma’rifatparvarlari merosining yoshlarda ijtimoiy faollikni shakllantirishdagi pedagogik salohiyati nimalarda namoyon bo‘ladi?

(2) Ushbu merosni tarix va tarbiya darslariga qanday interfaol metodlar vositasida integratsiya qilish mumkin?

(3) Taklif etilayotgan yondashuvning o‘quvchilar ijtimoiy faollik darajasiga ta’siri qay darajada?

METODLAR.

Tadqiqotimiz davomida kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi. Birinchi bosqichda nazariy tahlil amalga oshirilib, jadid ma’rifatparvarlarining asarlari, xususan Behbudiyning “Padarkush” dramasi, Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” risolasi, Fitratning “Munozara” asari kabi manbalar pedagogik qarashlar nuqtai nazaridan o‘rganildi. Matnlar tahlilida kontent-analiz metodidan foydalanilib, ijtimoiy faollikni tarbiyalashga oid g‘oyalar tizimlashtirildi [Avloniy, 2019: 112].

Ikkinchi bosqichda qiyosiy-tarixiy metod yordamida jadidchilik davridagi ijtimoiy tarbiya tamoyillari bilan bugungi kundagi ta’lim standartlari va kompetensiyaviy yondashuv o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganildi. Bu bosqichda, shuningdek, so‘nggi yillarda nashr etilgan ilmiy tadqiqotlar, xususan, jadidlar pedagogik merosini zamonaviylashtirishga bag‘ishlangan ishlar ko‘rib chiqildi [Qosimov, 2018: 67].

Uchinchi bosqichda Toshkent shahridagi umumta’lim maktablarining 8–9-sinf o‘quvchilari o‘rtasida pedagogik eksperiment o‘tkazildi. Jami 180 nafar o‘quvchi ishtirok etgan bu tajribada nazorat guruhida (n=90) an’anaviy darslar, tajriba guruhida (n=90) esa jadid merosi materiallari asosida ishlab chiqilgan interfaol dars modullari qo‘llanildi. Tajriba 2024–2025 o‘quv yili davomida olib borildi. O‘quvchilarning ijtimoiy faollik darajasini o‘lchash uchun maxsus so‘rovnoma (Kronbax alfa = 0,84) va pedagogik kuzatuv qo‘llanildi. Dastlabki va yakuniy kesma ma’lumotlari statistik tahlil (Styudent t-mezoni) yordamida solishtirildi.

NATIJALAR.

1. Jadid ma’rifatparvarlari merosining ijtimoiy faollikni shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, jadidlar merosi yoshlarda ijtimoiy faollikni rivojlantirish uchun quyidagi asosiy tarbiyaviy konseptlarni taklif etadi:

Birinchidan, **ma’rifatparvarlik va bilimga intilish** g‘oyasi. Jadidlar uchun bilim olish — jamiyatni o‘zgartirishning bosh quroli bo‘lgan. Behbudiy ta’biri bilan aytganda, “Ilm — taraqqiyotning yagona yo‘lidir”. Bu g‘oya bugungi yoshlarni faol bilim olishga, o‘z ustida ishlashga va bilim orqali jamiyatga xizmat qilishga chorlaydi [Behbudiy, 1997: 72].

Ikkinchidan, **milliy o‘zlikni anglash va vatanparvarlik** tushunchasi. Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida milliy g‘urur va vatanga muhabbatni tarbiyalashni har bir insonning asosiy burchi sifatida talqin etadi. Milliy o‘zlikni chuqur his qilgan yoshlar ijtimoiy masalalarga befarq bo‘lmaydi [Avloniy, 2019: 156].

Uchinchidan, **tanqidiy fikrlash va ijtimoiy islohotchilik** ruhi. Fitrat va Cho‘lpon asarlarida eskilik va jaholatni tanqid qilish, yangilikka intilish motivlari kuchli. Aynan shunday tanqidiy yondashuv o‘quvchilarni atrofdagi ijtimoiy muammolarni ko‘ra bilishga va ularni hal etish yo‘llarini izlashga undaydi [Fitrat, 2010: 34].

To‘rtinchidan, **ahloqiy mas’uliyat va fidoyilik** tamoyili. Munavvar Qori va boshqa jadidlar “yangi usul” maktablarida ta’limni axloqiy tarbiya bilan bog‘lagan. Ular shaxsning ma’naviy pokligi uning ijtimoiy xulq-atvorining asosi deb bilgan. Bu tamoyil o‘quvchilarda ijtimoiy mas’uliyat va boshqalarga yordam berishga tayyorlikni shakllantiradi [Munavvar Qori, 2006: 88].

2. Jadidlar merosini tarix va tarbiya darslariga integratsiyalash metodlari.

Tajriba davomida quyidagi interfaol metodlar ishlab chiqildi va sinovdan o‘tkazildi:

• **Keys-stadi metodi**: Behbudiyning “Padarkush” dramasidagi qahramonlarning ijtimoiy xatti-harakatlarini bugungi kontekstda tahlil qilish. O‘quvchilar “Agar siz o‘sha vaziyatda bo‘lsangiz, qanday yo‘l tutar edingiz?” kabi savollar orqali fuqarolik pozitsiyasini ifodalash imkoniga ega bo‘ladi [Sultonova, 2022: 93].

• **“Tarixiy intervyu” metodi**: Jadid ma’rifatparvarlaridan birini tanlab, unga maktub yozish yoki intervyu savollarini tayyorlash. Bu vazifa o‘quvchilarni tarixiy shaxs bilan empatiya o‘rnatishga, uning g‘oyalarini ichki his qilishga yordam bergan [Karimov, 2021: 145].

• **Loyiha metodi**: “Jadidlar orzusi va bugungi kun” mavzusida ijtimoiy loyihalar ishlab chiqish. O‘quvchilar kichik guruhlarda jadidlar ko‘targan ta’lim, tenglik, milliy uyg‘onish kabi g‘oyalarni o‘z maktabi yoki mahallasida qanday amalga oshirish mumkinligini rejalashtirgan. Bu bevosita ijtimoiy tashabbuskorlikni rag‘batlantirgan [Tursunova, 2020: 78].

• **Muammoli ta’lim va debat**: “Jadidchilik nima uchun XX asr boshida muvaffaqiyatsizlikka uchradi, lekin uning g‘oyalari bugun dolzarbmi?” kabi qarama-qarshi fikrlarga asoslangan savollar muhokamasi. Bunday debatlar o‘quvchilarning argumentlash, tinglash va hamkorlikda qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirgan [Rahimova, 2023: 56].

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, yuqoridagi metodlar yordamida o‘quvchilarning darsga qiziqishi 38% ga, mavzuni tushunish ko‘rsatkichi 29% ga oshgan (jadval 1).

3. Eksperiment natijalari: ijtimoiy faollik ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi

Tajriba boshida ikkala guruhda ijtimoiy faollikning boshlang‘ich darajasi deyarli bir xil bo‘lgan (nazorat guruhida o‘rtacha 3,2 ball, tajriba guruhida 3,1 ball). Tajriba yakunida esa sezilarli farq kuzatildi: tajriba guruhida ijtimoiy faollikning integral ko‘rsatkichi 4,4 ballgacha (maksimum 5,0) ko‘tarildi, nazorat guruhida esa bu ko‘rsatkich 3,5 ballni tashkil etdi ($p < 0,01$).

Quyidagi komponentlarda eng katta o‘sish qayd etildi:

• “Ijtimoiy tashabbuskorlik” — 1,5 ball (nazorat guruhida 0,3 ball)

• “Fuqarolik mas’uliyati haqidagi tushuncha” — 1,6 ball (nazorat guruhida 0,4 ball)

• “Tarixiy ibratlar orqali bugungi muammolarni hal etishga tayyorlik” — 1,3 ball (nazorat guruhida 0,2 ball)

Ushbu natijalar jadid merosi asosida tashkil etilgan darslarning o‘quvchilar ijtimoiy faolligini oshirishdagi yuqori samaradorligini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, jadid ma’rifatparvarlari merosidan tarix va tarbiya darslarida foydalanish o‘quvchilarning ijtimoiy faolligini shakllantirishda samarali vosita bo‘la oladi. Ushbu merosning pedagogik salohiyati, avvalo, uning zamonaviy ta’limning asosiy tamoyillari — interfaollik, o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilganlik va hayotiy kontekst bilan bog‘liqlik bilan uyg‘unligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muhim jihat shundan iboratki, jadidlar g‘oyalarini shunchaki ma’ruza tarzida bayon etish emas, balki ularni faol o‘quv metodlari orqali o‘rgatish o‘quvchilarda nafaqat bilim, balki amaliy ijtimoiy ko‘nikmalarni ham

rivojlantiradi. Bu Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasiga mos keladi: o‘quvchi tarixiy misollar orqali o‘zining bugungi ijtimoiy vaziyatini tahlil qilishga o‘rganadi, bu esa unda faoliyat motivatsiyasini kuchaytiradi [Vigotskiy, 2001: 211].

Shu bilan birga, ayrim cheklovlarni ham qayd etish lozim. Birinchidan, jadidlar asarlari tilining murakkabligi (eski o‘zbek, forsiy- arabiy qatlam) sababli, ularni zamonaviy o‘quvchiga moslashtirish qo‘shimcha metodik ishlovni taqozo etadi. Ikkinchidan, jadidchilik harakati tarixiga oid mavjud darsliklarda ijtimoiy tanqid va islohotchilik g‘oyalari ba’zan siyqalashtirilgan holda beriladi, bu esa o‘quvchilarda bu g‘oyalarning asl keskinligini his qilish imkonini cheklaydi. Bizningcha, bu muammoni hal etish uchun mo‘tabar manbalardan to‘plangan keyslar bankini yaratish va ularni muntazam yangilab borish maqsadga muvofiqdir.

Eksperiment natijalarining ishonchliligini oshirish uchun kelgusida ko‘proq maktablarni qamrab olgan, uzoq muddatli kuzatuv ishlari olib borish tavsiya etiladi. Shuningdek, jadidlar merosining faqat tarix va tarbiya fanlari bilan chegaralanmagan holda, adabiyot, huquq va fuqarolik ta’limi kabi qator fanlararo integratsiyasi o‘quvchilarning ijtimoiy faolligiga yanada kengroq ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

XULOSA.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi ilmiy va amaliy xulosalarni ilgari surish mumkin:

1. Jadid ma’rifatparvarlari merosi — ma’rifatparvarlik, milliy o‘zlik, tanqidiy fikrlash va axloqiy mas’uliyat kabi konseptlar orqali — zamonaviy ta’limda yoshlarning ijtimoiy faolligini shakllantirish uchun boy pedagogik resurs hisoblanadi.
2. Ushbu merosni interfaol metodlar (keys-stadi, tarixiy intervyu, loyiha, debat) yordamida tarix va tarbiya darslariga integratsiyalash o‘quvchilarda ijtimoiy tashabbuskorlik va fuqarolik mas’uliyatini sezilarli darajada oshiradi.
3. Eksperimental sinovlar natijasida tajriba guruhida ijtimoiy faollik ko‘rsatkichi 1,3 ballga oshgani bu yondashuvning yuqori pedagogik samaradorligini isbotlaydi.

4. O‘quv dasturlariga jadidlar merosi asosida ishlab chiqilgan maxsus modullarni kiritish, shuningdek, tarix va tarbiya o‘qituvchilari uchun ushbu yo‘nalishda malaka oshirish kurslarini tashkil etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Avloniy, A. (2019). Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: Ma’naviyat, 240 b.
2. Behbudiy, M. (1997). Tanlangan asarlar. Toshkent: Fan, 300 b.
3. Fitrat, A. (2010). Munozara. Toshkent: Yangi asr avlodi, 120 b.
4. Karimov, I. (2021). Tarix darslarida interfaol metodlar. Toshkent: O‘qituvchi, 180 b.
5. Mirziyoyev, Sh. (2020). Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini takomillashtirish konsepsiyasi. Toshkent: O‘zbekiston, 32 b.
6. Munavvar Qori, A. (2006). Jadid maktablari tarixidan. Toshkent: Sharq, 160 b.
7. Qosimov, B. (2018). Jadidchilik va ta’lim. Toshkent: TDPU, 220 b.
8. Rahimova, N. (2023). Muammoli ta’lim texnologiyalari. Toshkent: Fan va texnologiya, 148 b.
9. Sultonova, M. (2022). Pedagogik keyslar nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: Innovatsiya, 200 b.
10. Tursunova, G. (2020). Maktabda loyiha faoliyati. Toshkent: Yangi nashr, 176 b.
11. Vigotskiy, L.S. (2001). Pedagogik psixologiya. Toshkent: O‘zbekiston, 380 b.

IN - YAN - BITTA MODDIY DUNYONING QARAMA-QARSHI TOMONLARI

Abduvohidova Laziza Farhod qizi

O‘zbekiston Milliy universitetining

stajyor-o‘qituvchisi.

abduvoxidovalaziza9@gmail.com

Anotatsiya: Mazkur maqolada qadimgi Xitoy falsafasidagi In–Yan (yin-yang) ta’limoti va uning dialektik mohiyati tahlil qilinadi. In–Yan maktabi borliqni qarama-

qarshi, ammo o‘zaro bog‘liq kuchlar birligi sifatida talqin qilib, tabiat va koinotdagi barcha hodisalarni shu nuqtai nazardan izohlaydi. Maqolada dialektika tushunchasining mazmuni, uning qadimgi yunon faylasuflari qarashlari bilan bog‘liqligi, shuningdek, borliqdagi o‘zgarish va ziddiyatlar orqali haqiqatni anglash jarayoni yoritilgan. Zenon aporiyalari misolida harakat va ziddiyat muammolari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: In–Yan (Yin–Yang), dialektika, qarama-qarshiliklar birligi, Dao (Tao), Chi (Qi) energiyasi, Feng Shui, qadimgi Xitoy falsafasi, tabiiy falsafa, kosmologiya, o‘zgaruvchanlik va rivojlanish, ziddiyat, Geraklit g‘oyalari, Zenon aporiyalari (dixotomiya), harakat muammosi, dualizm va monism.

Qadimgi Xitoy falsafasi insoniyat tafakkuri tarixida o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Ushbu falsafaning markaziy tushunchalaridan biri In–Yan (Yin–Yang) ta’limoti bo‘lib, u borliqni qarama-qarshi, ammo o‘zaro bog‘liq kuchlar birligi sifatida tushuntiradi. Bu ta’limotga ko‘ra, koinotdagi barcha hodisa va jarayonlar ikki asosiy tamoyil — In va Yanning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. In passivlik, sovuqlik, qorong‘ulik va ichki holatni ifodalasa, Yan faollik, issiqlik, yorug‘lik va tashqi harakatni anglatadi. Ular qarama-qarshi bo‘lishiga qaramay, bir-birisiz mavjud bo‘la olmaydi va doimo muvozanatda bo‘lishga intiladi. Dialektika nuqtai nazaridan qaraganda, In–Yan ta’limoti borliqdagi ziddiyatlarning birligi va kurashi haqidagi g‘oyani o‘zida mujassam etadi. Dialektika — bu rivojlanish va o‘zgarishning umumiy qonuniyatlarini o‘rganuvchi falsafiy yo‘nalish bo‘lib, unda har qanday hodisa ichki qarama-qarshiliklar orqali rivojlanadi.[1] Qadimgi yunon faylasuflari, xususan, Geraklit ham borliqning doimiy o‘zgarishda ekanligini ta’kidlab, “bir daryoga ikki marta tushib bo‘lmaydi” degan mashhur fikrni ilgari surgan. Bu qarash In–Yan falsafasidagi o‘zgaruvchanlik g‘oyasi bilan uyg‘unlashadi. Harakat va ziddiyat muammosi qadimgi yunon faylasufi Zenonning aporiyalarida ham o‘z aksini topgan. Uning “dixotomiya” aporiyasida harakatning mantiqiy imkonsizligi asoslab beriladi. Biroq bu paradokslar borliqdagi harakatning murakkabligini va uni tushuntirishdagi dialektik yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. In–Yan ta’limoti aynan shu murakkablikni oddiy va universal shaklda ifodalashga xizmat qiladi.

In–Yan falsafasi Dao (Tao) tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq. Dao — bu borliqning umumiy qonuni, barcha narsaning manbai va tartibidir. In va Yan esa shu umumiy qonunning ikki qarama-qarshi, ammo o‘zaro to‘ldiruvchi tomonlari hisoblanadi.[2] Ularning o‘zaro harakati natijasida koinotdagi barcha o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Shu jarayonda Chi (Qi) energiyasi muhim o‘rin tutadi. Chi — bu hayotiy energiya bo‘lib, u barcha tirik va jonsiz mavjudotlarda mavjud hamda ularning harakatini ta’minlaydi. Feng Shui ta’limotida ham In va Yan muvozanati muhim ahamiyatga ega. Ushbu nazariyaga ko‘ra, inson yashaydigan muhitda energiya oqimining to‘g‘ri taqsimlanishi uning salomatligi, ruhiy holati va muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir qiladi. Agar In va Yan o‘rtasidagi muvozanat buzilsa, bu turli muammolar va kasalliklarni keltirib chiqarishi mumkin. In–Yan konsepsiyasi kosmologiya va tabiiy falsafa doirasida ham keng qo‘llaniladi. Unga ko‘ra, koinotdagi barcha jarayonlar siklik xarakterga ega bo‘lib, doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Har bir hodisa o‘zining qarama-qarshi tomoniga aylanish xususiyatiga ega: kunduz kechaga, issiqlik sovuqlikka, hayot o‘limga o‘tadi. Bu esa dualizm va monizm tushunchalarining o‘zaro uyg‘unlashuvini ifodalaydi.

Shuningdek, In–Yan falsafasi qadimgi Xitoy tibbiyotida ham muhim o‘rin egallaydi. Inson organizmidagi sog‘liq In va Yan muvozanatiga bog‘liq deb qaraladi. Agar bu muvozanat buzilsa, turli kasalliklar yuzaga keladi. Shu sababli davolash usullari organizmdagi energiya oqimini tiklashga qaratilgan. Bu yondashuv bugungi kunda ham muqobil tibbiyotda qo‘llaniladi. Feng Shui ta’limotida ham In va Yan muvozanati muhim ahamiyatga ega. Unga ko‘ra, inson yashaydigan muhitda energiya oqimining uyg‘unligi uning hayot sifati, ruhiy holati va muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.[3] Demak, In–Yan nafaqat nazariy tushuncha, balki amaliy hayotiy qo‘llanilishga ega tizimdir. In–Yan konsepsiyasi ijtimoiy va madaniy hayotda ham o‘z aksini topadi. Qadimgi Xitoyda jamiyat barqarorligi qarama-qarshi kuchlar o‘rtasidagi muvozanat orqali ta’minlangan. Masalan, hukmdor va xalq, kuch va muloyimlik, erkak va ayol o‘rtasidagi uyg‘unlik ijtimoiy tartibning asosi sifatida qaralgan. Bu g‘oyalar keyinchalik konfutsiychilik va boshqa falsafiy oqimlarda rivojlangan. Zamonaviy nuqtai nazardan qaraganda, In–Yan ta’limoti global tafakkur modeli sifatida ham

muhimdir. U insonni borliqni biryoqlama emas, balki murakkab va o‘zaro bog‘liq tizim sifatida anglashga o‘rgatadi. Bu esa zamonaviy ilm-fan, ekologiya va ijtimoiy munosabatlarda muvozanatni saqlashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, In–Yan ta’limoti insoniyat falsafiy tafakkurida borliqni anglashning eng chuqur va universal modellaridan biri hisoblanadi. Ushbu konsepsiya orqali koinotdagi barcha hodisa va jarayonlar qarama-qarshi kuchlarning oddiy to‘qnashuvi sifatida emas, balki ularning o‘zaro bog‘liqligi, bir-birini to‘ldirishi va uzluksiz aylanishi sifatida talqin etiladi. Bu esa dialektik tafakkurning asosiy mohiyatini — ziddiyatlar orqali rivojlanish g‘oyasini yanada aniqroq ochib beradi. In va Yanning o‘zaro ta’siri borliqdagi barqarorlik va o‘zgaruvchanlikning bir vaqtning o‘zida mavjudligini ko‘rsatadi. Har qanday tizim, hodisa yoki jarayon faqat bitta tomon bilan emas, balki qarama-qarshi jihatlar uyg‘unligi orqali mavjud bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, In–Yan falsafasi insonni biryoqlama fikrlashdan voz kechib, voqelikni murakkab, ko‘p qatlamli va nisbiy tizim sifatida qabul qilishga undaydi.

Mazkur ta’limotning yana bir muhim jihati shundaki, u faqat nazariy qarashlar bilan cheklanib qolmay, amaliy hayotda ham keng qo‘llaniladi. Xususan, sog‘liqni saqlash, ruhiy muvozanatni tiklash, atrof-muhit bilan uyg‘un yashash kabi masalalarda In–Yan muvozanatini saqlash muhim omil sifatida qaraladi. Bu esa insonning ichki dunyosi bilan tashqi muhit o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, In–Yan konsepsiyasi orqali dualizm va monizm o‘rtasidagi murakkab munosabat ham o‘ziga xos tarzda yechim topadi. Ya’ni, borliq bir butun (monistik) tizim bo‘lishiga qaramay, u ichki jihatdan qarama-qarshi kuchlar (dualistik elementlar) orqali namoyon bo‘ladi. Bu esa falsafiy tafakkurda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, In–Yan ta’limoti nafaqat qadimgi Xitoy falsafasining markaziy g‘oyasi, balki bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan, inson tafakkurini chuqurlashtiruvchi, borliqni har tomonlama tushunishga yordam beruvchi universal falsafiy tizimdir. U insonni muvozanat, uyg‘unlik va o‘zgarish qonuniyatlarini anglashga chorlab, hayotga ongli va dialektik yondashuvni shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Laozi. *Dao De Jing* (Tao Te Ching). – Qadimgi Xitoy falsafiy manbasi.
2. *Ching* (“O‘zgarishlar kitobi”). – Qadimgi Xitoy klassik asari.
3. Zou Yan. In–Yan maktabi g‘oyalari va qarashlari.
4. Heraclitus. Fragmentlar va falsafiy qarashlar to‘plami.
5. Zeno of Elea. Aporiyalar (xususan, “Dixotomiya”).
6. Plato. Dialoglar.
7. Aristotle. *Metafizika* va boshqa asarlar.

THE ROLE OF CULTURAL HERITAGE IN YOUTH EDUCATION IN NEW UZBEKISTAN

Khasanov Jasurbek Abdulboqiyevich
Researcher, Namangan State University
j.bayazid2019@gmail.com

Abstract: This article examines the pivotal role of cultural heritage in shaping the moral, social, and intellectual development of youth in New Uzbekistan. It explores how the integration of traditional cultural practices, historical knowledge, and artistic heritage within educational frameworks fosters identity formation, ethical reasoning, and civic responsibility. By synthesizing philosophical, sociological, and pedagogical perspectives, the study highlights how cultural heritage serves as both a normative and cognitive foundation, enabling youth to navigate contemporary societal challenges while remaining rooted in national traditions. The research emphasizes the interplay between preserving cultural continuity and promoting reflective, globally aware citizenship. Findings indicate that incorporating cultural heritage into youth education

enhances critical thinking, ethical discernment, and social cohesion, while simultaneously cultivating intercultural competence and adaptive problem-solving skills. The study concludes that deliberate integration of cultural heritage into educational programs is essential for fostering socially responsible, culturally literate, and ethically grounded youth prepared for the complexities of a globalized society.

Keywords: Cultural heritage, youth education, identity formation, ethical development, civic responsibility, national traditions, intercultural competence, reflective thinking, social cohesion, pedagogical integration, global citizenship, New Uzbekistan.

Introduction: The contemporary educational landscape in New Uzbekistan faces the dual challenge of cultivating youth who are both culturally grounded and globally competent. Central to this endeavor is the strategic integration of cultural heritage into youth education, which serves as a multidimensional tool for shaping moral, intellectual, and social development. Cultural heritage, encompassing historical knowledge, traditional practices, language, arts, and collective memory, functions as both a normative and cognitive anchor, providing young individuals with a coherent sense of identity, ethical orientation, and societal belonging. Simultaneously, the pressures of globalization, rapid technological change, and exposure to transnational cultural flows necessitate the development of adaptive skills, intercultural competence, and reflective reasoning, creating a dynamic interplay between heritage preservation and modern societal demands[1]. From a philosophical perspective, cultural heritage embodies a repository of values, ethical norms, and historical experiences that mediate the moral development of youth. According to axiological theory, values derived from heritage not only inform ethical judgment but also guide practical behavior, enabling youth to navigate the complex moral landscapes of contemporary society. The internalization of culturally rooted values, therefore, contributes to the formation of a morally coherent, socially responsible, and civically engaged youth population. In the context of New Uzbekistan, this process assumes particular significance, as the nation seeks to balance the continuity of national traditions with the imperatives of modernization, economic development, and global integration[2]. Sociologically, the

educational utilization of cultural heritage reinforces social cohesion by fostering shared identity, collective memory, and intergenerational continuity. Youth who engage with cultural narratives, historical milestones, and artistic expressions develop an enhanced understanding of their social environment, enabling them to situate personal experiences within broader societal frameworks. By incorporating heritage studies alongside global ethical frameworks, students are encouraged to balance the particularistic values of their cultural tradition with universal principles of justice, equity, and intercultural responsibility. This dual emphasis cultivates adaptive competencies, enabling youth to navigate pluralistic societies without compromising cultural identity or ethical integrity[4]. Empirical research underscores that youth exposed to heritage-integrated education exhibit enhanced ethical reasoning, cultural literacy, and civic engagement. Structured programs that combine historical education, artistic practice, and community participation reinforce the capacity for critical reflection, moral judgment, and socially constructive action. Furthermore, the engagement with cultural heritage strengthens resilience against identity disorientation, ethical relativism, and social alienation, which may arise in contexts of rapid social transformation and globalization[5].

The role of cultural heritage in shaping youth development has been extensively examined in contemporary educational, sociological, and philosophical literature, highlighting its multidimensional impact on identity formation, ethical reasoning, and civic engagement. Scholars consistently emphasize that cultural heritage is not merely a repository of historical knowledge or artistic expression but a dynamic framework through which youth interpret social realities, internalize moral norms, and develop critical competencies necessary for participation in complex, pluralistic societies[6]. Pierre Bourdieu provides a foundational perspective on cultural capital, emphasizing that heritage functions as a social and symbolic resource that structures youth cognition, social perception, and behavioral dispositions. Bourdieu asserts that access to cultural knowledge and practices cultivates socialized competencies and ethical orientations that enable youth to navigate both local and broader societal contexts. In particular, heritage acts as a mediator between individual development and collective

identity, instilling moral and normative frameworks that guide socially responsible action. Through the lens of cultural capital, youth engage with inherited traditions not only as passive recipients but as active interpreters, reflecting critically on their values and embedding them into personal and social decision-making processes[7]. Complementing this perspective, Martha C. Nussbaum emphasizes the ethical and capability dimensions of cultural heritage in youth education. Nussbaum argues that engagement with cultural traditions enhances critical reasoning, empathy, and reflective capacities, fostering moral imagination and social responsibility. Her capability approach posits that education grounded in cultural heritage empowers youth with the intellectual and emotional tools to navigate ethical dilemmas, reconcile competing values, and participate constructively in civic life. By fostering both reflective judgment and practical competencies, Nussbaum illustrates that cultural heritage serves as a conduit for integrating moral, cognitive, and social development, enabling youth to act ethically and responsibly within both national and global contexts[8]. Together, these perspectives suggest that effective educational strategies must balance the transmission of heritage-based knowledge with the cultivation of critical reasoning, ethical reflection, and civic competence[9]. Empirical studies support this synthesis, demonstrating that heritage-informed curricula, project-based learning, and community engagement initiatives enhance youth moral reasoning, social consciousness, and intercultural competence. By actively participating in the preservation and interpretation of cultural heritage, youth internalize both particularistic values and universal ethical principles, thereby developing reflective, ethically grounded, and socially competent identities capable of navigating contemporary societal complexities[10].

The methodological framework of this study is designed to explore the multifaceted role of cultural heritage in youth education in New Uzbekistan, integrating philosophical, sociological, psychological, and pedagogical approaches to capture the cognitive, moral, and social dimensions of development. Recognizing the dynamic interplay between heritage preservation and contemporary societal challenges, the methodology emphasizes both normative analysis and empirical investigation to

provide a comprehensive understanding of how cultural heritage shapes youth identity, ethical reasoning, and civic responsibility. A philosophical-axiological approach was employed to examine the normative and ethical dimensions of cultural heritage. This approach investigates the values embedded in historical, artistic, and linguistic traditions, analyzing how these values inform moral judgment, guide practical behavior, and contribute to coherent identity formation. By reflecting on the ethical principles inherent in heritage, the study explores how youth internalize cultural norms while negotiating global and modern ethical frameworks. A sociological-structural approach was applied to assess the influence of heritage as a form of cultural capital, following Bourdieu's theoretical framework. This approach examines how access to cultural knowledge, social practices, and symbolic resources shapes youth cognition, social perception, and behavioral dispositions. Surveys, interviews, and observational methods were utilized to evaluate how engagement with cultural heritage mediates social integration, collective identity, and interpersonal competencies. This approach allowed for the measurement of both internalized values and the capacity to operationalize them in socially constructive actions. A pedagogical-experiential method was integrated to evaluate the effectiveness of heritage-based educational interventions. This included curriculum analysis, project-based learning, and community engagement programs that combined national cultural studies with activities promoting critical reflection, civic responsibility, and global ethical awareness. The study observed classroom interactions, analyzed reflective journals, and monitored participation in cultural and civic projects to assess developmental outcomes. Finally, an integrative synthesis combined the philosophical, sociological, psychological, and pedagogical analyses to provide a holistic understanding of how cultural heritage functions as a foundation for youth development. This synthesis highlighted the interdependence of normative reflection, cognitive engagement, ethical capability, and social practice, demonstrating that heritage-informed education fosters morally coherent, culturally literate, and socially active youth. In sum, the methodology emphasizes a multidimensional, integrative framework that captures the normative, cognitive, ethical, and social mechanisms through which cultural heritage

shapes youth identity and development, providing both theoretical insight and empirical evidence for effective educational strategies in New Uzbekistan.

The findings of this study indicate that the deliberate integration of cultural heritage into youth education in New Uzbekistan significantly enhances moral reasoning, social consciousness, and cultural literacy. Empirical data from surveys, observational studies, and project-based assessments reveal that students exposed to heritage-informed curricula demonstrate a heightened ability to reflect on ethical dilemmas, reconcile traditional values with modern societal norms, and engage in socially constructive actions. Youth participating in heritage-based educational programs exhibited greater awareness of their historical and cultural roots, which strengthened both personal identity and collective belonging. Engagement with traditional arts, historical narratives, and community cultural practices fostered empathy, ethical sensitivity, and reflective thinking, enabling students to critically evaluate the implications of their actions in local and broader societal contexts. These cognitive and moral competencies were consistently linked to higher levels of civic engagement, collaboration, and participation in community development initiatives. The study also found that integrating cultural heritage into educational activities enhanced adaptive problem-solving skills and intercultural competence. Students who actively engaged with national traditions while simultaneously being exposed to global ethical frameworks demonstrated the ability to navigate pluralistic value systems, make ethically informed decisions, and balance particularistic and universal norms. This dual engagement mitigated identity disorientation and ethical relativism, which are common challenges in contexts of rapid social and cultural change. Overall, the results indicate that cultural heritage functions as a multidimensional pedagogical resource, simultaneously structuring ethical reflection, enhancing cognitive development, and promoting socially responsible behavior. By bridging normative, cognitive, and practical dimensions, heritage-informed education equips youth with the competencies necessary to navigate contemporary societal challenges while maintaining cultural rootedness and moral coherence.

Conclusion: The study demonstrates that cultural heritage plays a central role in shaping youth development in New Uzbekistan, functioning as both a normative and cognitive foundation for identity formation, ethical reasoning, and civic responsibility. By engaging with historical knowledge, traditional practices, and artistic expressions, youth develop a coherent sense of self, strengthened social cohesion, and reflective moral judgment. The integration of cultural heritage into educational programs provides the dual benefit of preserving national traditions while equipping young individuals with critical thinking, intercultural competence, and adaptive problem-solving skills necessary in a globalized context. Findings indicate that heritage-informed education enhances ethical sensitivity, encourages socially responsible behavior, and fosters both personal and collective identity. Engagement with cultural narratives and practices allows youth to internalize values, reconcile traditional norms with contemporary ethical frameworks, and translate reflective understanding into actionable civic and cultural participation. This dual process ensures that young individuals remain culturally rooted while developing the moral and cognitive competencies needed to navigate pluralistic societies. Moreover, the study underscores that effective heritage education requires an integrative pedagogical approach, combining experiential learning, project-based activities, and reflective exercises. By bridging theoretical knowledge with practical engagement, such strategies cultivate morally coherent, culturally literate, and socially active youth.

REFERENCES

1. Ahmadov M. YANGI O ‘ZBEKISTONDA YOSHLAR DUNYOQARASHIGA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR BIRLIGIGA ERISHISHDAGI MUAMMOLAR //Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2024. – Т. 4. – №. 11 (Special Issue). – С. 140-144.

2. Nizomiddinov X. MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING GLOBALLASHUV SHAROITIDA JAMIYAT HAYOTIDAGI ROLI //Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2024. – Т. 4. – №. 11 (Special Issue). – С. 248-253.

3. Shohbozbek E. et al. Yoshlarning ma'naviy dunyo qarashini shakillantirisda maktabgacha ta'limning o‘rni //international scientific research conference. – 2025. – Т. 3. – №. 32. – С. 76-81.

4. Absattarovich K. F. GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLAR DUNYOQARASHIDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING UYG ‘UNLASHUVI //Uz Conferences. – 2025. – Т. 1. – №. 9.

5. Shohbozbek E. et al. Uzluksiz ta’lim tizimida maktabgacha ta’limning yoshlar ma’naviyatiga ta’siri //Innovative developments and research in education. – 2025. – Т. 4. – №. 37. – С. 225-230.

6. Gulmonov H. YANGI O ‘ZBEKISTONDA YOSHLAR DUNYOQARASHINI UMUMINSONIY QADRIYATLARGA HURMAT HISSINI SHAKLLANTIRISHNING AMALIY NATIJALARI //Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2024. – Т. 4. – №. 11 (Special Issue). – С. 160-165.

7. Shohbozbek E. et al. Uzluksiz ta’lim tizimida maktabgacha ta’limning yoshlar ma’naviyatiga ta’siri //Innovative developments and research in education. – 2025. – Т. 4. – №. 37. – С. 225-230.

8. Yo‘ldoshboyev M. YOSHLAR DUNYOQARASHINI YUKSALTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI //Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2024. – Т. 4. – №. 11 (Special Issue). – С. 306-313.

9. Aziza E., Shohbozbek E. O‘ZBEKISTONDA MAKTABGACHA TA’LIM TIZIMIDA MADANIY MEROS VA AN’ANAVIY TARBIYANING O ‘RNI //Global Science Review. – 2025. – Т. 3. – №. 1. – С. 375-384.

10. Najmetdinova M. M. YANGI O ‘ZBEKISTONDA OMMAVIY-MADANIY TADBIRLAR ASOSIDA YOSHLAR MA’NAVIY DUNYOQARASHINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI //Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. – 2024. – Т. 4. – №. 2. – С. 39-49.

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING ILMIY VA MA’NAVIY MEROSI

Yuldoshvoyeva Xurshida Abdusattor qizi

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti, tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Begaliyev.J.R

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti

dotsenti., t.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning ilmiy merosi manbalar asosida tahlil qilingan. . Markaziy Osiyolik olimlar nafaqat islomni o‘rgandilar balki chuqur o‘rganib, dunyoga targ‘ib qilganligi, sohaga doir ko‘plab asarlar yaratganligi o‘rganilgan. Mamlakatimiz musulmon olami mamlakatlari bilan keng ko‘lamli diniy va ma’naviy sohalarda aloqalarni davom ettirayotganligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar. Osiyolik mutafakkirlar, islom sivilizatsiyasi, Imom Buxoriy, Zamaxshariy, Hakim Termiziy, Kalom ilmi maktabi.

Abstract. This article analyzes the scientific heritage of Central Asian thinkers based on sources. . It is studied that Central Asian scientists not only studied Islam, but also studied it deeply and promoted it to the world, and created many works in the field. It is revealed that our country continues to maintain extensive ties with the countries of the Muslim world in religious and spiritual spheres.

Keywords: Asian thinkers, Islamic civilization, Imam Bukhari, Zamakhshari, Hakim Termizi, School of theology.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan dastlabki kunlardan boshlab, dinga va musulmon olamida mashhur bo‘lgan allomalarimizga bo‘lgan e’tibor ijobiy tomonga o‘zgardi. Diniy erkinliklar bilan birga allomalarimizning tug‘ilib o‘sgan, faoliyat yuritgan va vafot etgan joylariga e’tibor bilan qaralib, ayrimlariga maqbaralar qurildi, ayrimlariga esa haykallar o‘rnatildi. Bu e’tiroflar bejizga emas albatta, vatanimiz tuprog‘ida voyaga yetgan olimlarimiz nafaqat Markaziy Osiyoga balki butun dunyoga islom sivilizatsiyasini keng yoyilishida katta hissa qo‘shdilar.

Bu mutafakkirlarga koʻplab misollar keltirish mumkin. Jumladan: Imom Buxoriy, Imom Termiziy va Zamaxshariylarni keltirib oʻtish mumkin. Arablar mamlakatimiz hududlarini bosib olgan dastlabki davrlar bilan IX –X asrlardagi holatni Azamat Ziyo shunday tahlil qilgan. “Arablarning dastlabki davrlardagi siyosatlari natijasida anchayin xarobalikka yuz tutgan mamlakatimiz va umuman Sharq mamlakatlari IX –X asrlarga kelib fan va madaniyatda yuksaklikka erishganlar, ya’ni jamiyat yana bir bor uygʻongan.”[1] deya ta’kidlab oʻtgan.

Markaziy Osiyolik olimlar nafaqat islomni oʻrgandilar balki chuqur oʻrganib, dunyoga targʻib qildilar, sohaga doir koʻplab asarlar yaratganlar. Bu borada Islom dining mamlakatimiz hududida keng yoyilishi va tarqatilishida Buxoroda tashkil etilgan dastlabki davrlarda “Majlis” deb atalgan madrasalarning oʻrni beqiyosligini keltirib oʻtish mumkin. Islom ilmining tez oʻzlashtirilishiga sabab sifatida Movarounnahr hududida ta’lim tizimining tarixiy ildizlari bor boʻlganligi bilan baholash mumkin. Allomalarimiz tomonida yaratilgan asarlar oʻrta asrlarda va hattoki hozirgi kunda ham ayrim adashgan insonlarni va adashgan guruhlarni toʻgʻri yoʻlga qaytarishda muhim manbalar hisoblanadi. Oʻsh davrlarda ham ayrim diniy mutaassib – dindorlar allomalarimiz tomonidan yaratilgan asar va gʻoyalarni qoʻllab-quvvatlamagan holatlar ham uchragan. Jumladan, “Ma’lumotlarga qaraganda, Hakim Termiziy “Xatmul voliyat” asarini yozib boʻlgach, oʻta mutaassib kishilar unga qarshi gʻalayon koʻtarishgan va buning oqibatida Termiziyni bir qancha vaqtlar oʻz vatani – Termizdan quvib qoʻyishgan”[2] deb ma’lumotlar keltirib oʻtilgan. Bundan xulosa qilish mumkinki, Hakim Termiziyning “Xatmul voliyat” asari diniy mutaassiblar haqida yozilgan deb taxmin qilish mumkin. Soʻz yuritilayotgan davrlarda ham olimlarimiz ayrim atashgan insonlarni toʻgʻri yoʻlga solish va jamiyat rivoji uchun qaygʻurganlar hamda koʻplab asarlar yaratishgan. Xorazm tuprogʻida tugʻilib voyaga yetgan yirik olimlarimizdan yana biri Abulqosim Mahmud ibn Umar Az Zamaxshariydir.

Bu olim grammatika, adabiyot, tafsir, hadis, fiqh ilmlari boʻyicha zoʻr mutaxassis hisoblanadi. Olimning Markaziy Osiyo xalqlar oldidagi xizmatlarini bir manbalardan birida “Oʻrta Osiyo sharoitida arab tilini dastlab oʻrganuvchilar uchun darslik yozish

zarurati ham ko‘p bo‘lgan. shuning uchun, Zamaxshariy o‘zining “Al mufassal” nomli asarining qiyin joylarini osonlashtirib, uni birmuncha qisqartirib, “Unmuzaj”(Namuna) degan asar yozadi”[3] deb ta’kidlangan. Ushbu asar nafaqat mamlakatimiz hududi balki Markaziy Osiyo xalqlari uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlash mumkin. Xorazmlik olimlar dunyo hamjamiyatida nufuz o‘ringa ega bo‘lganligidan ayrim olimlar e’tirof etganligidan ham bilib olish qiyin emas. Mashhur sayyoh Istaxriy Xorazmliklarning ilmga o‘chliklarini o‘zining “Kitob masolik va 1 mamolik” (930-933 yillarda yozilgan) asarida: “Hozir Bog‘dodda biror olim yo‘qki, uning Xorazmlik shogirdi bo‘lmasa” deb ta’kidlagan. Bu bejizga emas, nafaqat Xorazmlik balki mamlakatimiz hududlaridan ko‘plab olimlar Bog‘dodga borib ilm o‘rganishda faol qatnashgan va islom olamida bugungi kunda ham muhim bo‘lgan bilimlarni shakllantirishgan va ilmiy tadqiqotlar borishgan.

O‘rta asrlarda allomalarimiz yaratgan asarlar va g‘oyalari ta’sirida ko‘pchilik shahzodalar ham diniy ilmlardan xabardor bo‘lishgan va shunday bo‘lishlarini davrning o‘zi talab qilgan. Ayrim manbalarda shunday ta’kidlangan. “Biz bir narsani unutmasligimiz kerakki, qadimda shahzodalar tarbiyasi bilan jiddiy shug‘ullanganlar. Ularga diniy ilm bilan birga dunyoviy bilimlar ham o‘qitilgan”[4] Chunki shahzodalar ham jismoniy ham ruhiy tarbiya zarar sanalgan. Rahbarlikka tayinlangandan so‘ng turli soha vakillari bilan bo‘ladigan munozaralarda qo‘l kelishi nazarda tutilgan bo‘lishi mumkin. Bu nafaqat Markaziy Osiyo mamlakatlari balki Islom sivilizatsiyasi tarqalgan barcha hududlarga amalga oshirilgan holatlardan biridir. Shunday ekan mamlakatimizda davlatimiz rahbari boshchiligida so‘nggi yillarda islom dini va musulmonlarga nisbatan har qachongidan-da ko‘proq e’tibor berilayotganini ko‘plab misollarda keltirib o‘tish mumkin. 2017 – yildan Moturidiy majmuasida “Kalom ilmi maktabi”, moturidiylik ta’limotining yirik vakili Abul Mu’in Nasafiy ziyoratgohida esa «Aqoid maktabi»ni tashkil etilgani sanab o‘tish mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash mumkinki, mamlakatimiz musulmon olami mamlakatlari bilan keng ko‘lamli diniy va ma’naviy sohalarda aloqalarni davom ettirmoqda. Markaziy Osiyoda joylashgan mamlakatlar bilan ham aloqalarimiz har qachongidan ko‘ra yaxshilanib bormoqda. Olim ta’lim sohasida Islom universiteti

faoliyati, Ilmiy tadqiqotlar olib borishda ilmiy markazlarning faoliyat olib borayotganligi ijobiy ahamiyat kasb etmoqda. Kelgusi yillarda ham islom sivilizatsiyasi va allomalarimizning yaratgan asarlari va g‘oyalari asosida ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib boriladi. Shuningdek ushbu sa’y-harakatlar sohaga aloqador bilimlarni yanada boyib borishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Azamat Ziyo. “O‘zbek davlatchiligi tarixi”. Toshkent. Sharq. 2001. 103 –b.

2. A. Irisov va boshqalar. “O‘rta Osiyolik qirq olim”. FA nashriyoti. Toshkent. 1961. 16-b.

3. A. Irisov va boshqalar. “O‘rta Osiyolik qirq olim”. FA nashriyoti. Toshkent. 1961. 66-b.

4. Садриддин Салим Бухорий. БУЮК ХОРАЗМИЙЛАР. Тошкент «Ёзувчи» нашриёти. 1994. 8 –б.

MUHOJIRLIKDAGI MA’RIFATPARVAR: HOSHIM SHOYIQ HAYOTI VA FAOLIYATI

ПРОСВЕТИТЕЛЬ В ВОПРОСАХ МИГРАЦИИ: ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО ХАШИМА ШОЙИКА

AN ENLIGHTENER IN MIGRATION: THE LIFE AND WORK OF HASHIM SHOYIK

Ahmadov Ahmadjon Asror o‘g‘li

Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va

Buxoro tarixi kafedrasi dotsenti,

tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

megaahmadov_1994@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek jadidlaridan biri Hoshim Shoyiq hayoti va uning faoliyati xususida to‘xtalilib, uning Afg‘onistondagi qismati ilmiy tahlilga tortilgan. Shuningdek, Hoshim Shoyiqning ma’rifatparvarlik faoliyati, matbuot sohasida qilgan ijodiy faoliyati tarixiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Jadid, jadidchilik, Buxoro, Afg‘oniston, ma’rifatparvarlik, ta’lim, mohojir, milliy uyg‘onish.

XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan jadidchilik harakati milliy uyg‘onish, ma’rifat va istiqlol g‘oyalarini targ‘ib qilgan muhim ijtimoiy-siyosiy oqim sifatida tarixda alohida o‘rin egallaydi. Jadid ziyolilari xalqni savodli qilish, zamonaviy ta’lim tizimini joriy etish, milliy matbuotni rivojlantirish hamda jamiyatni taraqqiyot sari yetaklash yo‘lida faol kurash olib bordilar. Biroq sovet hokimiyatining mustahkamlanishi natijasida ko‘plab jadid namoyandalari ta’qib ostiga olinib, qatag‘on qilindi yoki xorijga muhojirlikka ketishga majbur bo‘ldi. Ana shunday murakkab tarixiy jarayonlarda o‘z taqdiri va faoliyatini muhojirlik bilan bog‘lagan ziyolilardan biri Hoshim Shoyiq hisoblanadi.

Hoshim Shoyiqning qismati Afg‘onistonda yashab, o‘zbek muhojirlari orasida milliy ma’rifat, matbuot va madaniy hayotni rivojlantirishga munosib hissa qo‘shgan jadid ziyolilaridan biridir. U muhojirlik sharoitida ham milliy o‘zlikni saqlash, ma’rifiy g‘oyalarni davom ettirish va vatandoshlar manfaatlarini himoya qilish yo‘lida faoliyat yuritgan. Uning hayoti va faoliyati nafaqat jadidchilik tarixini, balki Turkiston muhojirligi tarixini o‘rganishda ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada Hoshim Shoyiqning hayot yo‘li, Afg‘onistondagi muhojirlik faoliyati, ma’rifiy qarashlari hamda o‘zbek jadidchilik harakatidagi o‘rni tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, uning muhojirlikdagi faoliyati orqali jadidlarning milliy uyg‘onish va ma’rifatparvarlik g‘oyalari xorijda ham davom etgani yoritib beriladi.

Hoshim Shoyiq (1865-1935 yy) (Ayrim tarixiy manbalarda Hoshim Shayx Yoqubov, Qori Muhammad Hoshim Shoiq Buxoriy tarzida ham uchraydi –A.A.) miqtidan kelgan pakana bo‘yli, ingichka ovozli bir odam bo‘lib, asli Buxorodan bo‘lgan. Rossiyada ta’lim ko‘rib, ruscha, forscha (Zaki Validiy To‘g‘on afg‘on hukumdori Omonullaxonga yozgan Turkiston taqdiri to‘g‘risidagi fikrlarni Usmon Xo‘ja va Hoshim Shoyiq yordami bilan forschaga tarjima qildirgan - A.A.) va bir qancha turkiy tillarda bemalol gaplasha oladigan qobilyatli shaxs bo‘lgan. [1: 100] Ahmad Zakiy Validiy esa Hoshim Shoyiqni Buxoroning musulmon yahudiylaridan

ekanligi, shuning bilan birga she’r yozib turganligini qayd etadi. [2: 223] Istanbul (Turkiya) da muallimlar tayyorlaydigan o‘quv yurtida bilim olgan.

1921-yil martdagi BXSR Nozirlar Kengashi yig‘ilishida Hoshim Shayx Yoqubov Afg‘onistonga elchi qilib, unga yordamchi etib Rahmatulla Islomov tayinlandi. Unga qadar Hoshim Shoyiq Nosir Hakimovdan keyin 1921-yil kuz oylarida BXSRda moliya noziri bo‘lgan. [3: 122] (1921-yil 13-avgustdan boshlab Usmon Xo‘ja BXSR Iqtisodiy nazorati noziri qilib tayinlangan - A.A) Ular Kobulga ketadi, Delegatsiya tarkibida BXSR sobiq moliya noziri Nosir Hakimov va Abduvohid Burohonovlar ham bo‘lgan [1: 212-213]

Afg‘onistonga elchi bo‘lib kelgan Hoshim Shoyiq oldiga quyidagi vazifalar qo‘yilgan edi:

Afg‘onistondagi Buxoro ta’balari, fuqarolari bo‘lgan turkmanlarni o‘z yerlari (Karki va Chorjo‘y) ga qaytarmoq;

Afg‘oniston va Buxoro o‘rtasida bir siyosiy shartnoma tuzmoq;

To‘raqulboy dallol qo‘lidan Buxoro qorako‘l terisining pulini olib Buxoroga yubormoq. [7: 328]

Afg‘onistondagi Buxoro ikkinchi elchixonasi Hoshim Shoyiq rahbarligida Kobuda 1922-yil mart oyida o‘z faoliyatini boshlagan. 1922-yil 17-aprelda BXSRning Afg‘onistondagi favqulodda va muxtor elchisi Hoshim Shoyiq ikki mamlakat o‘rtasidagi do‘stlik shartnomasini tuzish ishlarini boshlab yuborgan.

BXSR elchixonasi RSFSRning muxtor elchixonasi tomonidan nazorat qilingan,shuning bilan birga elchixonaning axborot almashinuvi rus konsulligi tomonidan taminlangan bo‘lib, bunda rus hukumati vakilari bu elchixonani doimiy nazoratda saqlab, ikki o‘rtada do‘stlik shartnomasini tuzmaslik uchun barcha choralarni ko‘rgan. RSFSRning Buxorodagi vakolatxonasi aralashuvi bilan Hoshim Shoyiq 1922-yil 18-oktabrda hech qanday sabablarsiz Buxoroga chaqirib olinadi. 1922-yil 18-dekabrdan boshlab BXSRning Afg‘onistondagi muxtor elchiligi muxtor vakillik deb o‘zgartiriladi. [6: 23]

Konsullikdan keyin Hoshim Shoyiq Kobulda qoladi. Amir Omonullaxon uni maorif vazirligiga yangi lavozimga joylashtiradi. Maorif vaziri amirning amakisi Fayz

Muhammadxon Zikriyo edi. Hoshim Shoyiq vazirlik nashri bilan bir kitob yozib uni butun maktablarga tarqatadi. [1: 109]

Hoshim Shoyiqning nafaqat diplomat balki shoir sifatida ham afg‘on adabiy muhitida o‘zining sezilarni o‘rni bo‘lgan. Shoh Akbar Shahristoniy o‘zining maqolasida afg‘on shoirlaridan ko‘pchiligi adabiy sohada ham yaxshi bilimga ega bo‘lganligini, shular qatorida Hoshim Shoyiq ham bo‘lib, u g‘azal yozishda hind uslubini o‘zlashtirganini ta’kidlaydi. [7: 254]

Bundan tashqari shoir va adib Muhammad Usmon Sidqiy Afg‘oniston adabiyoti ustida olib borgan izlanishlari natijasida 1961-yilda bir kitob nashr etib, unda Afg‘oniston shoirlarini 4 guruhga bo‘ladi. Shundan ikkinchi aralash uslubida ijod qiluvchi shoirlarni ham ikki qismga 1-Iroq uslubi, 2-hind uslubiga bo‘lgan. Hind uslubida ijod qilgan shoirlar qatorida Hoshim Shoyiq nomini ham sanab o‘tgan [7: 255]. Bundan ko‘rinib turibdiki Hoshim Shoyiq Afg‘oniston adabiy muhitida o‘zining sezilarli darajadagi o‘rniga ega bo‘lib, ijodining asosini g‘azal tashkil etib, bu hind uslubida bo‘lgan.

Hoshim Shayx Yoqubovning boy shaxsiy kutubxonasi bor edi. Uning vafotidan so‘ng qizi Nafisa kutubxonani afg‘on hukumatiga topshirdi.[7: 175]

BXSR hukumati a’zolaridan biri shoir, maorifchi, diplomat Hoshim Shoyiq qo‘shni Afg‘oniston davlatining poytaxti Kobulda 1935-yilda 70 yoshida muhojirlikda vafot etdi.

Xulosa qilib aytganda, Hoshim Shoyiq Turkiston jadidchilik harakatining muhojirlik sharoitida ham milliy va ma’rifiy faoliyatini davom ettirgan fidoyi vakillaridan biri hisoblanadi. Uning Afg‘onistondagi faoliyati o‘zbek muhojirlari orasida milliy o‘zlikni saqlash, ma’rifat va madaniyatni rivojlantirish hamda jadidchilik g‘oyalarini targ‘ib qilishda muhim ahamiyat kasb etdi. Muhojirlikning murakkab sharoitlariga qaramay, Hoshim Shoyiq xalq manfaatlari va milliy qadriyatlarni himoya qilish yo‘lida izchil faoliyat olib bordi.

Shuningdek, Hoshim Shoyiqning hayoti va faoliyati Turkiston muhojirligi tarixini, jadidlarning xorijdagi ijtimoiy-ma’rifiy faoliyatini o‘rganishda muhim tarixiy manba vazifasini bajaradi. Uning faoliyati jadid ziyolilarining nafaqat Turkiston

hududida, balki muhojirlikda ham milliy uyg‘onish g‘oyalariga sodiq qolganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan, Hoshim Shoyiq merosini ilmiy jihatdan tadqiq etish bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Муҳаммад Али. Абадий соғинчлар (роман-хроника) Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси “Адабиёт жамғармаси” нашриёти, Т., 2005 йил.-Б.100.
2. Ўзбекистон Миллий Архиви, Р-48-фонд, 1-рўйхат, 43-йиғмажилд, 122-варақ.
3. Тарихнинг номаълум саҳифалари (илмий мақолалар, № IX) / нашрга тайёрловчи Баҳром Ирзаэв.-Т.: Академнашр, 2020.-Б.212-213.
4. old.kmt.tj/zarra-bo-hurshed-payvanded-game-az-hok-nest
5. Ўзбекистон Миллий Архиви, Р-48-фонд, 1-рўйхат, 182-йиғмажилд, 328-варақ.
6. Нуриддинов Т. БХСР элчихонасининг Афғонистондаги машаққатли фаолияти.//Турон тарихи, 2016 йил, №4-5.-Б.23.
7. Назарова А. XX аср дарийзабон шеъриятнинг Афғонистонда ўрганилиши.// Ўзбекистон Миллий университети хабарлари, 2021.[1/5/2]. -Б.254.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA TA’LIM-TARBIYA VA KOMIL INSON G‘OYALARINING TARIXIY ILDIZLARI

Temirov Nodirbek Ashur o‘g‘li,

Buxoro Innovatsiyalar Universiteti “Pedagogika nazariyasi va tarixi (faoliyati turlari bo‘yich) yo‘nalishi II bosqich magistri, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati yordamchisi

nodirbektemirov13777@gamil.com

Annotatsiya: Ushba maqolada hazrat Navoiyning ijodida mahorat bilan ifoda etilgan insoniylik g‘oyalari, ta’lim-tarbiyaning nechog‘lik dolzarbligi, yoshlarni tarbiyalashdagi asosiy masalalar, kishi bilimga ega bo‘lishi uchun oz-ozdan o‘rganib borishi lozimligi, insonni komillikka erishish yo‘llari, ta’lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalar o‘z ifodasini topgan.

Kalit so‘zlar: Sharqona ta’lim, ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiya, tafakkur sohibi, chuqur falsafiy mushohada, millatlararo hamjihatlik.

Bugungi kunda yosh avlodni har tomonlama barkamol, yuksak ma’naviyatli va vatanparvar ruhda tarbiyalash masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Yangi O‘zbekistonni barpo etish yo‘lida eng muhim vazifalardan biri — yoshlarni bilimli, ma’naviy yetuk va mustaqil fikrlaydigan insonlar etib tarbiyalashdir”. Shu bois mamlakatimizda ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, milliy qadriyatlar va boy ma’naviy merosimiz asosida yosh avlodni komil inson sifatida voyaga yetkazish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Zamonaviy texnologiyalar asri bo‘lgan bugungi kunda ta’lim-tarbiya masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Lekin tarbiya masalasi sharq xalqlarida doimo yetakchilik qilgan va o‘z qiymatini hech yo‘qotmagan. Sharqona ta’lim va tarbiya dunyo miqyosida ham alohida o‘ringa ega. Sharq madaniyatida ta’lim-tarbiya masalalari yoritilgan didaktik ruhdagi asarlar Mir Alisher Navoiy nomi bilan bog‘liqdir. Navoiy o‘z asarlarida axloqiy qarashlarini yaxshi fazilatlar bilan birga yomon illatlarni ham ko‘rsatish orqali ifoda etadi. Uning nazdida insoniylik yaxshi g‘oyalarga amal qilish va uni targ‘ib etish bilan bog‘liqdir, turli illatlar esa odamni insoniylikdan uzoqlashtiradi.

O‘zbek xalqining ulug‘ mutafakkiri, ma’rifatparvari va buyuk shoiri Alisher Navoiy yoshlarni tarbiyalash ishiga alohida e’tibor berdi. U bolalarni ilm-hunarni, mehnatni sevishga undab, o‘rganilgan ilm va hunarni xalq, vatan yo‘lida sarf qilish zarurligini uqtirdi.

Nokas-*u nojins avlodin kishi bo‘lsin debon*
Chekma mehnatkim, latif o‘lmas kasofat olami –
Kim kuchuk birla xo‘tukka necha qilsang tarbiyat,
It bo‘lur, dog‘i eshak, bo‘lmas aslo odami.

Darhaqiqat, jonzotlar orasida faqat insongina ta’lim-tarbiyasi tufayli barcha mahluqotlardan ajralib turadi. Biroq unda yoshlik davridanoq yovuzlik, adovat, hasad, tuhmatchilik va yolg‘onchilik kabi illatlar shakllansa, uni har qancha tarbiya qilgan

bilan bartaraf etib bo‘lmaydi. Zero, tarbiya insondagi o‘zgarmas xislatlardandir. Tarbiyani inson dunyoga kelishi bilanoq, balki ona qornidaligidanoq boshlamoq zarur ekanligini g‘azal mulkining sultoni Alisher Navoiy mahorat bilan yuqoridagi misralarda ifoda etgan. Shuningdek, Navoiy faqat ta’limotlar orqali insonga ta’sir etib bo‘lmasligini yaxshi biladi. Ba’zan insonga yomon xulqli va badfe’llar davrasida bo‘lmoqlik ham yaxshi ta’sir ko‘rsatishi aytib o‘tiladi. Negaki inson faqat yaxshi muhitda yashasa, yaxshilar qadriga yetmasligi mumkin. Navoiy asarlaridan yaxshilarga alohida hurmat e’tibor ko‘rsatish, shu bilan birga badfe’l odamlar bilan ham murosaga kelishlik insonga xos fazilat ekanligini tushunish mumkin.

Ma’lumki, Alisher Navoiy mutafakkir shoirlardan biridir. Mutafakkir so‘zining ma’nosi tafakkur sohibi, keng va chuqur falsafiy mushohada yuritish salohiyatiga ega bo‘lgan kishi, demakdir. Uning asarlarini kuzatar ekanmiz, ularda hayotiy falsafa, insonga xos qadriyat va tuyg‘ular, fazilat va illatlar, ezgulik va yovuzlik, do‘st va dushmanlik, diyonat va xiyonat kabi qarama-qarshiliklarni mahorat bilan aks ettirilgani e’tiborga molikdir.

Nafsing etsa sho‘xlug‘, charx emgagidin qil adab,
Tiflni andoqki, zajr aylar falak birla adib.

Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” asaridan olingan mazkur misrada bolaga yoshligidanoq yetarli va to‘g‘ri ta’lim-tarbiya berish kerakligi, bu qanchalik mashaqqat va vaqt talab etsa-da, unga jiddiy yondoshish zarurligi uqtiriladi. Shuningdek, “Devoni foniy” da shunday misralar keltiriladi:

Ba piri, ey javon, gar davlati ayn ul-yaqin hoqi,
G‘ubori rohi piron to‘tiyo kun dar javoniho.

Ya’ni, ey yigit, qariganda asl haqiqat gavharini topishni istasang, yoshlikda ulug‘lar izi tuprog‘ini ko‘zingga to‘tiyo qil.

Darhaqiqat, yaxshi xulqlilar bilan birga bo‘lish, ular suhbatidan o‘rganish insonni komillikka erishtiradi.

Navoiy asarlari orqali hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan ijtimoiy masalalarga mohirona yondoshgan tarbiya, ta’lim masalasidagi yetakchi muammolardan biri bu millatlararo hamjihatlik masalasi ekanligini yaxshi bilgan. O‘rta asrlarda mahorat va

odillik bilan qayd etib o‘tilgan mazkur muammo, bugungi kunda yetakchilik qilmoqda. [4]

Alisher Navoiy turli xalq va millat vakillarini samimiyat bilan sevadi, ularni hurmat qiladi. Uning qaysi bir asarini misol qilib olmang, turli xalq vakillari obraziga ro‘paro kelasiz, unda ularning do‘stlik, birodarlik g‘oyalari jo‘shqin ifoda etilganini ko‘rasiz:

Ko‘ngulni olsa malohat bila tafovut yo‘q,
Xitoiy o‘lsinu yo armani va yo hindu...
Men tilab husn, vale shoh tilab aslu nasab
Menga lo‘li bila hindu, anga qo‘ng‘irotu qiyot.

kabi misralarda u xalqlarni bir-biriga yaqinlashtiruvchi, tengma-teng qo‘yuvchi belgilarga diqqatini jalb etadi hamda insonni irqi, elati, etiqodiga qarab, unga turlicha munosabatda bo‘lish kabi yomon illatlarga qarshi kurashadi.

Hozirgi biz yashayotgan davrda ba’zi xalqlar, davlatlar va millatlar orasida uchrayotgan turli mojarolar, birodarkushlik urushlarining oldini olish, xalqlarni hamjihatlikka chorlash g‘oyalarini shoir oldindan bashorat qilgandek tuyuladi.

Alisher Navoiyning ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiya masalalariga fikrlarida insonparvarlik g‘oyalari asosiy o‘rinda turadi. Alisher Navoiyning fikricha, inson dunyoda hammadan yuksak, aziz va qadrlidir. Alisher Navoiy o‘z davridagi barcha sof vijdonli insonlarning manfaatini himoya qildi. U insoniyatga xos bo‘lgan umuminsoniylik axloq qoidalarini o‘rgandi, o‘zi yaratgan qahramonlari obrazida o‘z qarashlarini ifoda ettirdi. “Xamsa” dagi Farhod, Shirin, Shopur, Qays, Layli, Dilorom kabi obrazi fikrimizning yorqin dalilidir.

Buyuk alloma umri davomida ilm-ma’rifatni yuksak qadrlagan va homiylik qilgan. Shoir insonning ma’naviy kamolotini, eng avvalo, uning ilm va hunar sohibi bo‘la olganligida, deb biladi. U ilmga o‘zidan o‘zi erishib bo‘lmaydi, kishi faqat havas va ishtiyoq bilangina ilmga erisha oladi, deb ta’kidlaydi.

Alisher Navoiy hikmatlarida olam-olam ma’no mujassamdir. Ularda ta’lim-tarbiya, ilm-ma’rifat, mehr-oqibat, insoniylik kabi masalalar markaziy o‘rinni egallaydi. Masalan:

Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur,

Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur.

Alloma kishi bilimga ega bo‘lishi uchun oz-ozdan o‘rganib borishi lozimligini, bilimlari yig‘ilib insonni komillikka erishishini ta’minlashini uqtiradi. Buni tomchi-tomchi suvlar yig‘ilib, daryoga aylanishiga o‘xshatadi.

Haq yo‘lida kim senga bir harf o‘qitmish ranj ila,

Aylamak bo‘lmas ado aning haqin yuz ganj ila.

Navoiy ushbu misralarida birinchi ustoz tolibiga savod chiqarishda ko‘maklashadi, bu bilan uning hayot yo‘lini belgilab beradi. Ustozning bu xizmatini yuzlab xazinalar bilan ham to‘lay olmaslikni bayon qiladi.

Alisher Navoiy ta’lim-tarbiya to‘g‘risidagi fikrlarini ko‘proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Ilm-ma’rifat, axloq-odob masalalariga doir fikrlarini esa ilmiy-falsafiy va didaktik asarlarida bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning fazilati juda katta, deb hisoblaydi.

Buyuk so‘z san’atkori va mutafakkiri o‘zining bir qancha asarlarida bolalar tarbiyasiga oid fikrlarini aytish bilangina kifoyalanib qolmasdan, balki “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” kabi dostonlarining ayrim boblarini shu masalaga bag‘ishlaydi.

“Hayrat ul-abror” (Yaxshi kishilarning hayratlanishi) falsafiy-ta’limiy dostondir. Navoiy bu asarida o‘zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy hamda kishilarga ta’lim va o‘git berish masalalariga katta e’tibor beradi. Dostonda zolim hukmdorlarni qoralab, ikkiyuzlamachi, riyokor ruhoniylarning sir-asrorlarini keskin fosh etadi. Xususan, shoir saxiylik, odob va kamtarinlik, ota-onaga hurmat, rostgo‘ylik va to‘g‘rilik, ilmning foydasi va kambag‘al o‘quvchilarning bu yo‘lda chekkan azoblari haqida batafsil to‘xtalib o‘tadi.

“Hayrat ul-abror” asarining bir necha boblari odob-axloq va ta’lim-tarbiya masalasiga bag‘ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolotida odob va kamtarlikni ulug‘lab, ta’lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarini bayon qilish bilan birga, takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi.

Shoir dostonning bu maqolotida bola tarbiyasi, uni o‘stirish, o‘qitish va voyaga yetkazish hamda bu borada ota-onalarning vazifalari haqida batafsil ta’kidlab o‘tadi. Shoir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga, ularga nisbatan hamisha mehr-muhabbatli bo‘lishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh deb ta’riflaydi:

Boshni fido ayla ato qoshig‘a,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a…
Tun-kunungga aylagali nurposh,
Birisin oy angla, birisin quyosh

“Hayrat ul-abror”ning o‘ninchi maqoloti rostgo‘ylik, halollik va to‘g‘rilikka bag‘ishlangan. Navoiy unda kishilarni rostgo‘y va to‘g‘ri bo‘lishga undaydi, yolg‘onchilik va egrilikning zararli oqibatlarini keskin tanqid etadi. Shoir yolg‘on so‘zlashning yomon oqibatini “Sher bilan Durroj” masalida ovchining tuzog‘iga tushgan Durroj timsolida hikoya qiladi.

Dostonning o‘n birinchi maqolotida Navoiy ilm-fanga, ilm ahliga yuksak baho beradi. Kishilarni ilm olishga, olimlarni izzatg‘hurmat qilishga chaqiradi. Shu bilan birga, shoir o‘sha davrda mehnatkash va musofir talabalarning ilm olish yo‘lida chekkan mashaqqatlaridan, ilm-fan egalarining muhtojlikda yashaganlaridan afsus-nadomatlar chekadi.

Navoiy ilmdan amalda foydalanish zarurligini ta’kidlaydi:

Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,
Endiki ilm o‘ldi amal aylagil.

Navoiy yaramas odat va xulq-atvorlarni shafqatsiz qoralashi, oliyjanob insoniy fazilatlarni qadrlashi, bolalarni o‘qish, o‘rganish va yuksak odobli, a’lo xulqli bo‘lishga chaqirishi katta ahamiyatga ega bo‘lib, bolalar adabiyotining shakllanishida juda muhimdir. Uning bir qator axloqiy-ta’limiy qarashlari hozirgi kunda ham o‘z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda.

“Farhod va Shirin” dostonida shoir chin sevgi va vafo, do‘stlik va sadoqat, mehnat va ijodkorlik, vatanparvarlik hamda qahramonlik g‘oyalarini tarannum etadi. Doston yoshlar va bolalarga atab yozilmagan, lekin asarning ko‘pgina boblari bolalar va

yoshlar hayotiga, ularning tarbiyasiga bag‘ishlangandir. Shoir dostonda Farhodning bolalik chog‘laridanoq ilm-hunarga, mehnatga bo‘lgan muhabbatini zo‘r mahorat va chuqur samimiyat bilan tasvirlagan. Bu Navoiyning bola tarbiyasiga va uning bilim olishiga katta e’tibor bilan qaraganligini ko‘rsatadi.

Navoiyning nafaqat boy ijodi, balki sermazmun hayoti ham barcha uchun birdek namunadir. Uning bunyodkorligi, xalqsevarligi hammaga barobar o‘rnak bo‘lishi lozim.

Uning so‘nggi buyuk asarlaridan yana biri nasriy pandnoma yo‘nalishida yozilgan “Mahbub ul-qulub” (“Ko‘ngillarning sevgani”) dir. Bu asar 1500-yilda yozilgan. U Sharq adabiyoti tarixida Shayx Sa’diyning “Guliston”, Kaykovusning “Qobusnoma”, Nizomiy Aruzi Samarqandiyning “Chor maqola” kabi asarlari qatorida turadi. «Mahbub ul-qulub» asari oltmish yillik umri davomida hayotda ko‘rgan-kechirganlarini teran tahlil qilib, muayyan xulosalar chiqargan donishmand adibning kelgusi avlodlarga qoldirgan buyuk ma’naviy merosidir. Bu asar har bir odam umri davomida duch kelishi muqarrar bo‘lgan hayotiy muammolarga eng to‘g‘ri yechimlarni ta’sirli usulda berishi bilan yuksak daraja kasb etadi.

Navoiy bu asarida sabr, qanoat, kamtarinlik (Muqbil va Mudbir), vafo, hayo, karam (muruvvat), saxovat, himmat, oliyjanoblik, mardlik, hilm (muloyim tabiatlilik), do‘stlik, ilmga amal qilish, shirinso‘zlik, rostgo‘ylik kabi fazilatlarni ulug‘laydi, aksincha, baxillik, badfe’llik, hasadgo‘ylik, chaqimchilik, xasislik, yolg‘onchilik, tamagirlik, nodonlik (bilimsizlik), takabburlik, mayxo‘rlik (badmastlik), badnafslik (ochko‘zlik) kabi yomon illatlarni qattiq qoralaydi:

Chin so‘z – mo‘tabar, yaxshi so‘z – muxtasar.

Ko‘p so‘zlovchi – zeriktiruvchi.

Kishi aybini gapiruvchi – o‘ziga yomonlik sog‘inuvchi (birovlarning aybini izlashdan ko‘ra, odam o‘z ayblarini topib, ulardan qutulishi oqillikdir, demoqchi bo‘ladi shoir).Aqlli odam yolg‘on gapirmas, ammo barcha rost gaplarni aytaverish ham to‘g‘ri emas”.

Navoiy xushmuomala, ochiq yuzli odamlarni maqtaydi:

Ochiq yuzidan xaloyiqqa xursandlik, chuchuk so‘zidan el-yurtga xurramlik.

Tilini tiyolgan odam – donishmand, oqil. So‘ziga erk bergan (ko‘p vaysagan) odam – beandisha va pastkash.

Yolg‘onchi haq oldida gunohkor, xalq oldida sharmanda.

Tilga ixtiyorsiz – elga e’tiborsiz”.

Navoiy o‘z asarlarida komil inson obrazini talqin etadi. Uning asar qahramonlari jismonan ko‘rkam, go‘ zal bo‘lish bilan birgalikda ma'nan yetuk, ahloqan barkamol shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiy o‘zining badiiy asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ta'lim-tarbiya to‘g‘risidagi fikrlarini ifodalagan bo‘lsa, ta'limiy-axloqiy asarlarida esa komil insonni shakllantirishning mazmuni, yo‘llari, usullarini bayon etdi. U o‘z davrining ilg‘or, ma'rifatparvar allomasi sifatida islomdagi ta'lim-tarbiya aqidalari, o‘zidan ilgari o‘tgan mutafakkirlarning qarashlarini an'anaviy tarzda davom ettirdi. Ayniqsa, inson kamolotida ilm-fanning o‘rni, aql-idrokning ahamiyati, aqiy tarbiyaning mohiyatini yoritib berdi. Navoiy tasavvurlaridagi komil insonga xos bo‘lgan eng yuksak fazilatlarga: ijodkorlik, qobiliyat, ilm-fanga muhabbat kiradi. Chunki, baxtli hayotga intilgan Navoiy fikricha, oqil, qobiliyatli, dono inson o‘zining kuch-quvvatiga, aqlu zakovatiga ishonadi. Shuning uchun Navoiy ilm-fanning ahamiyatini yoritib berar ekan, ilmni qorong‘ilikni yoritadigan chiroq, hayot yolini nurafshon etadigan quyosh, odamlarning haqiqiy qiyofasini ko‘rsatadigan omil sifatida ta'riflaydi. Navoiy orzu qilgan komil inson faqat ilmli bo‘lish bilan qanoatlanib qolmasligi, balki u yana sabr-toqat, saxiylik, himmatli, to‘g‘rilik, rostgo‘ylik, tavoze', adab, ishq va vafo hamda shu singari fazilatlarga ham ega bo‘lishi lozimligini bir necha bor ta'kidlagan edi. Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida o‘zining axloqiy qarashlarini bayon qilgan. U haqiqiy insonni - sof vijdonli, pok, mehnatsevar, saxovatli, insofli, odobli, kamtar, xayoli, muruvvatli shaxs deb hisoblaydi. Bunday xislatlarni odamlarda tarkib toptirish uchun esa ularda ana shu olijanob xislatlani tarbiyalash lozim deydi. Asarda Navoiy mamlakatda tinchlik, osoyishtalik, obodonchilik bo‘lishi uchun podshoh adolatli bo‘lishi lozim, deb ta'kidlaydi, shundagina xalq ham shohga qarab insof bilan ish yuritadi, deb uqtirdi. Navoiy insonning axloqiy xislatlari, yaxshi xulq-atvor xususida to‘xtalib o‘tar ekan, avvalo har bir insoniy fazilatning ta'rifini beradi.U yaxshi fe'llarga qanoat, sabr, tavoze' va adab,

ishq va vafo, saxovat, himmat, karam, muruvvat, yumshoq ko‘ngillilik (hilm) kabi xislatlarni kiritib, har birining ta'rifidan so‘ng tanbeh va hikoyatlar vositasida o‘z fikrini to‘ldiradi. Navoiy yuqorida zikr qilib o‘tilgan xislatlarga ta'rif berish bilan birga ularga qarama-qarshi bo‘lgan yomon illatlar to‘g‘risida so‘z yuritadi va ulardan qutilish yo‘llarini ham bayon qiladi. Alloma axloqlilikning eng muhim mezoni sanalgan odob haqida fikr yuritar ekan: “Adab kichik yoshdagilarni ulug‘lar duosiga sazovor etadi va u duo barokati bilan umrbod bahramand bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning tarbiya haqidagi qarashlarini chuqur o‘rganish va ularni zamonaviy ta’lim tizimiga tatbiq etish bugungi kun pedagogikasining dolzarb vazifalaridan biridir. Bu esa barkamol, mustaqil fikrlovchi va yuksak ma’naviyatli shaxsni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O.Sharafiddinov. Alisher Navoiy. Kitobda: Tanlangan asarlar.-T.: Fan, 1978:
2. Ya. G‘ulomov. Alisher Navoiyning davrini o‘rganish hagida. Kitobda: "Ulug‘ o‘zbek shoiri". -T.:1948;
3. Bertels E.E. Navoiy. Opit tvorcheskoy biografii. -M,L.: 1948;
4. Oybek. Navoiyning tarjimayi holi. Kitobda: "Navoiy gulshani". -T.:1967;
5. S.G‘anieva. Alisher Navoiy. -T.:1968;
6. V.Abdullaev. Navoiy Samargandda. -T.: 1968;
7. Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. -T.: G‘. G‘ulom nomidagi badily adabiyot nashriyoti, 1969;
8. V. Zohidov. Ulug shoir ijodining qalbi. -T.: O‘zbekiston, 1970;
9. A.Qayumov. Alisher Navoiy (ajoyib kishilar hayoti). -T.:1976;
10. S.Ayniy. Tanlangan ilmiy asarlar. - T.: Fan, 1978;
11. Fitrat. Navoyining forsiy shoirlig‘i va fors tilidagi asarlari to‘g‘risida.
12. Tanlangan asarlar. 2-jild. -1.: 2000;
13. M.Shayxzoda. G‘azal mulkining sultoni. Asarlar. Olti tomlik. T.4. -T.:1972;
14. Hamid Sulaymon. Alisher Navoiyning fors tilidagi poetik merosi tadqiqotidan.
15. "O‘zbek tili va adabiyoti" jurn. 1965, Nº 5;

16.A.Rustamov. Navoiyning badiiy mahorati. -T.: 1979;

17. A.Hayitmetov. Navoiy lirikasi. -T.: 1961;

18.Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror, MAT., 7-jild. – T. 1991.

19. Alisher Navoiy. Hikmatlar. O‘zbekiston. – T. 2011.

20. Alisher Navoiy. MAT., – T. 1991.

21. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. Fan. – T. 2007.

22. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy. Manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. Akadem.nashr. – T. 2011.

BUXORONING QADIMIY DARVOZALARI

Bobohusenov Akmal Ashurovich

Buxoro innovatsion ta’lim va tibbiyot universiteti o’qituvchisi

bobohusenakmal@gmail.com

998906121484

ANONTATSIYA. Ushbu maqolada Buxoro shahrining qadimiy darvozalari va ularning ahamiyati haqida to’xtalib o’tilgan bo’lib, bu darvozalarning qurilish tarixiga ham ma’lumotlar bayon qilingan.Darvozalarning shahar ijtimoiy va savdo a’loqalarida naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligi tushuntirilgan.

Kalit so’zlar. Karvonsaroy,Rabod,Ko’handiz,Ko’shk, Attoron, Madina, Bob Bani Asad va Bob Bani Sa’d, Bob Nur, Bob Hufra, Bob al-Hadid.

АННОТАЦИЯ. В этой статье обсуждаются древние ворота города Бухары и их значение. Также рассказывается история строительства этих ворот. Объясняется, насколько важны ворота в социальных и торговых отношениях города**.**

Ключевые слова. Караван-сарай, Рабад, Кохандис, Кошк, Атторон, Медина, Боб Бани Асад и Боб Бани Саад, Боб Нур, Боб Хуфра, Боб аль-Хадид.

ANNOTATION. This article discusses the ancient gates of the city of Bukhara and their significance. It also provides information on the history of the construction of

these gates. It explains how important the gates are in the social and trade relations of the city.

Keywords. Caravanserai, Rabod, Ko’handiz, Kushk, Attoran, Medina, Bab Bani Asad and Bab Bani Sa’d, Bab Nur, Bab Hufra, Bab al-Hadid.

Asosiy qism. Buxoro qadimgi va afosonaviy shahar hisoblanadi. Buxoro qadim davrlardan ko’plab binolar, mudofa devorlari, harbiy qal’alar, karvonsaroylar va juda ko’plab rabot va ko’shklar barpo qilingan. Bularning har birining o’zining o’rni ha ahamiyati bo’lgan. Misol uchun Buxoroning tashqi devori asosan Buxoro aholisini tashqi dushmanlar, to’satdan hujm qilib qolishi mumkin bo’lgan ko’chmanchilar zarbasidan asrash maqsadida qurilgan va muntazam ta’mirlab borilgan.Bu devor 849-850 yillarda tashqi devor bino qilinib, uning 11 darvozasi bo‘lgan. Ibn Xavqal (X asr) Buxoro shahrini shunday tasvirlagan: “U tekislikda joylashgan. Binolari ulama yog‘ochdan qurilgan bo‘lib, bir-biri bilan chatishib ketgan, egallagan maydoniga nisbatan aholisi ko‘p shahar, bu chatishgan binolarni esa qasrlar, bog‘lar, mahallalar, tosh yotqizilgan ko‘chalar va har tomondan o‘n ikki farsax masofagacha bir-biriga ulanib ketgan qishloqlar o‘rab turadi”.

Samoniylar davrida Buxoro shahrining 7 ta temir darvozasi bo‘lgan: Bob al-Madina, Bob Bani Asad va Bob Bani Sa’d, Bob Nur, Bob Hufra, Bob al-Hadid, Bob al-Kuhandiz. Buxoro o‘rta asr shahar qurilishi an’nalari asosida bunyod etilgan bo‘lib, uch qism: ark, shahriston va raboddan iborat bo‘lgan. Ark yoki ko’handiz bu assosan hukmdor va uning olia a’zolari ha amaldorlar yashaydigan qismi hisoblangan.Shahriston esa shaharning ichki qismi hisoblanib u ham alohida devor bilan o’rab olingan. Bu hududda asosan hunarmand va savdogarlar yashagan. Rabod esa bu shahrning tashqi qismi hisoblanib bu qismida aholining kata qismi dehqon, qisman savdogar va chorvadorlar yashagan. Buxoro arkining ikkita darvozasi bo‘lgan. Shahriston shimolida Haq Rox (Xufra), janubida Attaron (Bob ul-Madina) va Ohaniyon (Temirchilar), sharqida Nav (Nur), g‘arbida esa Kuhandiz, Muhra (Bani Asad) va Bani Sa’d darvozalari bo‘lgan. Attarondan Xurosonga, Haq Roxdan Samarkandga, Nur (Nav) orqali esa Nasaf (Qarshi) tomonga yo‘llar ketgan. Qolgan to‘rtta darvoza orqali podshoh qarorgohi-arkka borilgan.

Bozor darvozasining ikkinchi nomi Attoron, ya’ni “xushbo‘y atirlar sotiladigan darvoza”. Qutayba kelgan paytda bu joyda bozor bo‘lgan. Darvozadan uncha uzoq bo‘lmagan joyda nasroniylar ibodatxonasi bo‘lib, keyinchalik uning o‘rniga Masjidi Kalon qurilgan. Tub joy aholi Attoron darvozasini “Ohangaron” deb ham atagan.

Banu Sa’d darvozasi Attoron darvozasidan g‘arbda joylashgan, uni Sa’dobod deb ham nomlashgan, uning yaqinida Arslonxon Muhammad o‘zi uchun saroy qurdirgan va u shahristonning janubi-g‘arbida joylashgan. Uning yaqinida hammom joylashgan bo‘lib, u hozirgi kunda “hammomi Kunjak” deyiladi. Ma’lumotlarga ko‘ra, bu hammom Arslonxon davrida qurilgan. Arslonxon u qoraxoniylar sulolasi vakillaridan hisoblaning Buxoro va boshqa ko’plab shaharlarda qurilish ishlarini amalga oshirib, mamlakat obodonchiligiga kata hissa qo’shgan.

Banu Asad darvozasi islomgacha bo‘lgan davrda Muxra darvozasi deyilgan. Darvoza Xuroson amiriga boradigan yo‘l ustida, “Ko‘shki mug‘on” degan butparastlar ibodatxonasi yonida joylashgan.

Qo‘rg‘on darvozasi. Darvozaning ikkinchi nomi Bob al-ko‘handiz. SHahristoning shimoli-g‘arbida joylashgan. Narshaxiy ma’lumotiga ko‘ra, u o‘z davrida Buxorodagi eng mustahkam darvoza bo‘lgan.

Nur darvozasi shahristonning shimoliy qismida, Abu Xafs Kabir qabriga boradigan yo‘l ustida joylashgan. Yo‘l esa Abu Xafs Kabir qabristoniga olib chiqqan.Bu darvoza orqali asosan ziyoratchilar va chet eldan yoki qo’shni hududlardan kelgan aholi foydalangan.

Xaq-rah, ya’ni haqiqat yo‘li (to‘g‘ri yo‘l) darvozasi. Mahalliy aholi bu darvozani “rax-i xakk” yoki “Darvozai Xafs” deb nomlagan. Bunday nomlanishiga sabab, mashhur olim Abu Xafs Kabir shu erda yashagan.

Shahriston devoridan tashqari joylar rabot deyilgan. Rabotda doimiy bozor bo‘lgan va shahriston aholisi bilan ijtimoiy-iqtisodiy shartnomalar tuzilgan. Qoraxoniylar davrida (XI asr) shahar kengaygan, shahriston va rabot qo‘shilishi natijasida o‘rta asrlardagi shahar qiyofasi shakllangan. Darvozai bozor yoki Darvozai attoronning arab geograflari tarafidan Bob al-xadid, ya’ni Temirdarvoza deb atalishiga sabab, VIII asr boshlarida Buxoro Qutayba tarafidan bosib olinayotgan paytda shahar

yaqinidagi bozor shu erda joylashgan edi. Bu yerlar hozirda Buxoro shahridagi Aziya mehmonxonasi va uning qarama-qarshisidagi Mag‘oki attori obidasi joydashgan hududga to‘g‘ri keladi.

Xulosa qiladigan bo’lsak, Buxoro qadimdan savdo chorrahasida joylashgan bo‘lib, dunyoning turli tomonlaridan karvonlar bu o‘lkaga kelgan va undan chiqib boshqa o‘lkalarga o‘z safarini davom ettirgan. Buxoro shahri va uning atroflarida ko‘plab rabotlar joylashgan bo‘lib, ularning har birini o‘zining bozori bo‘lgan. Darvozalar esa shaharning na qadar muhim ahamiyatga ega ekanligini ko’rsatib beradi.Darvozalarning ko’p bo’lishi shaharda savdo-sotiq juda yaxshi rivojlanganligidan dalolat beradi.Darvozalar doimiy rarishda qattiq qo’riqlangan va darvoza olda bir necha km oldinga dushman hujmi haqida ma’lumot beruvchi qo’riqchi qal’alar bo’lgan. Buxoro ilk o‘rta asrlarda vatanimiz shaharsozlik madaniyatining barcha jihatlarini o‘zida mujassam qilgan shahar sifatida tarixda muhrlanib qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т: Шарқ, 2001. – Б. 78

1. 2.Бухоро Шарқ дурдонаси. Т: Шарқ, 1997. – Б. 81

2. To‘rayev H. Buxoro tarixi. O’quv qo‘llanma. – Buxoro: Durdona, 2020. – B. 63

3. Bobohusenov Akmal Ashurovich. (2025). BUXORO SHAHRI YARATILISHI TARIXI . *TADQIQOTLAR*, *58*(1), 134-137. https://scientific-jl.com/tad/article/view/4990

4. Bobohusenov Akmal Ashurovich. (2025). BUXORO SHAHRI QADIMIYLIGI VA UNING O’RGANILISHI . *TADQIQOTLAR*, *58*(1), 130-133. https://scientific-jl.com/tad/article/view/4989

5. Bobohusenov Akmal Ashurovich. (2025). AKADEMIK YAHYO G’ULOMOV ILMIY VA HAYOTIY IZLANISHLARI . *TADQIQOTLAR*, *58*(1), 138-142. https://scientific-jl.com/tad/article/view/4991

6. Bobohusenov, A. (2024). THE RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH WORKS CARRIED OUT IN BACTRIA. *Modern Science and Research*, *3*(2), 671–675. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/30363

7. Bobohusenov, A., & Ganiyev, H. (2024). ORIGIN PROBLEMS OF SAK ARCHAEOLOGICAL CULTURE OF CENTRAL ASIA. MODERN SCIENCE AND RESEARCH, 3(2), 641–645. https://doi.org/10.5281/zenodo.10667306

8. Bobohusenov, A. (2024). ROCK PAINTINGS HAVE A PLACE IN OUR HISTORY. Modern Science and Research, 3(2), 953–959. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/31282

9. Ashurovich, B. A. . (2024). Results of the Archaeological Research Works Carried Out in Bactria. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, *4*(3), 113–119. Retrieved from https://www.inovatus.es/index.php/ejine/article/view/2686

10. Bobohusenov, A. (2024). HISTORICAL GEOGRAPHY OF BUKHARA OASIS. *Modern Science and Research*, *3*(2), 634–640. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/29429

11. Akmal, B., & Ismat, N. (2023). BAQTRIYANING BRONZA DAVRI ARXEOLOGIYA YODGORLIKLARINING JOYLASHUVI VA MODDIY MADANIYATI. Innovations in Technology and Science Education, 2 (8), 73–80.

12. Akmal , B. (2024). THE GREAT WALL OF THE EARLY MIDDLE AGES - KANPIRAK WALL. Modern Science and Research, 3(1), 694–698. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/28381

13. Bobohusenov Akmal. (2023). BUXORO VOHSINING ANTIK DAVRI SHISHA BUYUMLARI. *TADQIQOTLAR*, *25*(2), 208–211. Retrieved from http://tadqiqotlar.uz/index.php/new/article/view/307

14. Bobohusenov Akmal Ashurovich. (2023). THE MATERIAL CULTURE OF THE TOMBS OF THE ANCIENT AND EARLY MEDIEVAL PERIOD. *International Journal Of History And Political Sciences*, *3*(11), 24–29. https://doi.org/10.37547/ijhps/Volume03Issue11-06

15. Bobohusenov Akmal. (2023). ANTIK VA ILK O‘RTA ASRLAR DAVRI MOZOR-QO‘RG‘ONLARI MODDIY MADANIYATI . *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, *35*(3), 65–70. Retrieved from

16. Tursunova, M., & Bobohusenov, A. (2023). QADIMGI VARAXSHA DEVORIY GANCH VA LOY BEZAKLARI. SCHOLAR, 1(28), 303–308. https://doi.org/10.5281/zenodo.10026873

17. Bobohusenov Akmal. (2023). BUXORO VOHSINING ANTIK DAVRI SHISHA BUYUMLARI. *TADQIQOTLAR*, *25*(2), 208–211. Retrieved from http://tadqiqotlar.uz/index.php/new/article/view/307

18. Bobohusenov Akmal Ashurovich. (2023). VARAKHSHA MURAL GANCH AND CLAY PAINTINGS. *International Journal Of History And Political Sciences*, *3*(12), 48–53. https://doi.org/10.37547/ijhps/Volume03Issue12-09

19. Bobohusenov Akmal, & Naimov Ismat. (2023). BAQTRIYANING BRONZA DAVRI ARXEOLOGIYA YODGORLIKLARINING JOYLASHUVI VA MODDIY MADANIYATI. *Innovations in Technology and Science Education*, *2*(8), 73–80. Retrieved from https://humoscience.com/index.php/itse/article/view/557

AMIR TEMUR SALTANATIDA ILM-FAN VA TAFAKKUR RIVOJI: BUGUNGI YOSHLAR ONGIDA TANQIDIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISH BO‘YICHA TARIXIY SABOQLAR

Kenjayev Sardor Nurmurod o‘g‘li,

Buxoro davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar kafedrasi mustaqil izlanuvchisi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

O‘zbekiston

Telefon:+998(93) 144-55-55

E-mail: sardorkenjayev46@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temur saltanatida ilm-fan, tafakkur va ma’naviy-intellektual yuksalishning shakllanish omillarini tahlil qilish hamda mazkur tarixiy jarayonlarning bugungi yoshlar ongida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi ahamiyatini ochib berishga qaratilgan. Maqolada Temuriylar davrida madrasalarda ilmiy maktablarning vujudga kelishi, matematik, astronomik, geosiyosiy va tarixiy bilimlar rivoji, shuningdek ilmiy anjumanlar va ziyolilar faoliyatining davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi ilmiy manbalar asosida tadqiq etiladi. Amir

Temurning “aqlli, bilimli, dono kishilarsiz davlat barqaror bo‘lmaydi” degan tamoyili madaniy-ma’rifiy siyosatning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: Alfons de Lamartin, Samarqand, Ibn Xaldun, axborot savodxonligi, kutubxona, darvesh, Amir Temur.

Abstract: This article aims to analyze the factors of formation of science, thought and spiritual-intellectual uplift in the reign of Amir Temur and to reveal the significance of these historical processes in developing critical thinking in the minds of today's youth. The article studies the emergence of scientific schools in madrasas during the Timurid era, the development of mathematical, astronomical, geopolitical and historical knowledge, as well as the state support of scientific conferences and intellectuals' activities based on scientific sources. Amir Temur's principle that "the state will not be stable without intelligent, educated, wise people" is interpreted as one of the main directions of cultural and educational policy.

Keywords: Alphonse de Lamartine, Samarkand, Ibn Khaldun, information literacy, library, dervish, Amir Temur.

Аннотация: Целью данной статьи является анализ факторов становления науки, мысли и духовно-интеллектуального подъёма в эпоху правления Амира Темура и выявление значения этих исторических процессов в развитии критического мышления современной молодёжи. В статье исследуется возникновение научных школ в медресе в эпоху Тимуридов, развитие математических, астрономических, геополитических и исторических знаний, а также государственная поддержка научных конференций и деятельности интеллектуалов, основанной на научных источниках. Принцип Амира Темура о том, что «государство не будет устойчивым без умных, образованных, мудрых людей», трактуется как одно из основных направлений культурно-образовательной политики.

Ключевые слова: Альфонс де Ламартин, Самарканд, Ибн Халдун, информационная грамотность, библиотека, дервиш, Амир Темур.

Kirish. Amir Temur saltanati XIV–XV asrlarda nafaqat siyosiy va harbiy qudrati, balki ilm-fan, tafakkur va ma’naviyat rivojiga ko‘rsatgan beqiyos ta’siri bilan jahon

tarixida alohida o‘rin egallaydi. Temuriylar davri Sharq uyg‘onishining yangi bosqichi sifatida ilmiy maktablar, madrasalar, kutubxonalar, rasadxona va majlislarda faoliyat yuritgan olimlar, mutafakkirlar va san’at ahli uchun keng imkoniyatlar yaratgan davr bo‘ldi. Aynan shu tarixiy jarayonlar davlat barqarorligini ta’minlashda ilmiy tafakkur, ma’naviy yuksaklik va bilimli shaxslarning o‘rni naqadar muhim ekanining amaliy isboti sifatida namoyon bo‘ladi.

Bugungi globallashuv sharoitida yoshlar ongiga turli ma’naviy-axborot tahdidlari, manipulyativ g‘oyalar va destruktiv axborot oqimlarining kuchayishi tanqidiy fikrlash, axborot savodxonligi va mustahkam g‘oyaviy immunitetni shakllantirishni dolzarb vazifaga aylantirmoqda. Bu jarayonda tarixiy meros, xususan, Amir Temur saltanatida shakllangan ilmiy-an’anaviy tajribalar zamonaviy pedagogik yondashuvlar uchun bebaho metodik manba bo‘lishi mumkin. Temuriylar davridagi ilmiy muhit – fikrlar xilma-xilligi, ilmiy bahs-munozaralar, kuzatuv va tahlilga asoslangan ilmiy izlanishlar – bugungi yoshlarni tanqidiy fikrlashga, dalil-isbotga tayanishga, axborot oqimida to‘g‘ri yo‘nalish topishga o‘rgatishda tarixiy asos yaratadi. Shu tariqa, o‘tmishdagi ilmiy-ma’rifiy yuksalish tajribasini zamonaviy axborot makonida yoshlarni mafkuraviy barqarorlikka tayyorlash bilan uyg‘unlashtirish ushbu ilmiy ishning asosiy maqsadini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Amir Temur va Temuriylar davrida ilm-fan rivoji, ma’naviy yuksalish hamda tafakkur madaniyatining shakllanishiga doir ilmiy tadqiqotlar bir necha yo‘nalishda olib borilgan. Avvalo, “Temur tuzuklari” asari davlat boshqaruvi, harbiy siyosat va ilm-fanga bo‘lgan munosabatning asosiy manbasi sifatida ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan tahlil qilingan[5, B.78]. Ushbu manbada donishmandlar, olimlar va zakiy kishilarni davlatning tayanchi sifatida e’tirof etish Temur davridagi intellektual siyosatning nazariy asoslarini belgilaydi. Sharq mutafakkirlari – Ibn Xaldun, Ibn Arabshoh, Sharafuddin Ali Yazdi, Nizomiddin Shomiy kabi tarixchilarning asarlarida Amir Temurning ilm-fan homiysi sifatidagi faoliyati, u yaratgan madaniy-ma’rifiy muhit keng tasvirlangan. Zamonamiz tarixshunoslaridan B.Ahmedov, R.Sulaymonov, U.Rahimov, A.Usmonov kabi olimlar

Temuriylar davlatidagi ilmiy maktablar evolyutsiyasi, madrasalar tarmog‘i va kutubxonalar faoliyati haqida chuqur ilmiy tahlillar olib borgan.

Zamonaviy tadqiqotlarda esa Temuriylar davridagi ilmiy fikr erkinligi, astronomiya, matematika, tarixshunoslik, adabiyot va san’at rivojiga oid ma’lumotlar yoshlar ma’naviy immuniteti va tanqidiy tafakkurini shakllantirish bilan bog‘liq holda yoritilgan[2,B.202]. Xususan, Ulug‘bek rasadxonasi, uning ilmiy jamoasi faoliyati, ilmiy kuzatuv va tahlil uslublari bugungi axborot savodxonligi masalalariga analog sifatida o‘rganilmoqda. Umuman, adabiyotlar sharhi shuni ko‘rsatadiki, Amir Temur saltanatida shakllangan ilmiy-madaniy muhit nafaqat tarixiy jarayon, balki hozirgi pedagogika, g‘oyaviy barqarorlik va yoshlar tafakkur tarbiyasini o‘rganishda ham dolzarbligini yo‘qotmagan ilmiy fenomen sifatida qaraladi.

Amir Temur davlatni mustahkamlashda qonun-qoidalarning tutgan o‘rniga keng e’tibor berdi. Fransuz olimi Alfons de Lamartin Amir Temur davlati haqida shuday degan edi: «Yevropa na Iskandarda, na Atillada va na Moskoviya zafarini quchgan yangi fotih Napoleonda adolatli qonunlar asosiga qurilgan bunday boshqaruvni bunyod etgan emas». «Davlat ishlarini, – deb yozgan edi Amir Temur, – saltanat qonun-qoidalariga asoslangan holda boshqardim. To‘ra va tuzukka tayanib saltanatda o‘z martaba va maqomimni mustahkam saqlab turdim».

Muhokama. Amir Temur davlatining mafkurasi ijtimoiy-iqtisodiy hayotni izga solib yo‘naltirishdan tashqari siyosiy hayotda ham kuch keng yo‘lga qo‘ydi. Sohibqiron chet davlatlar bilan aloqani keng yo‘lga qo‘ydi. U davr shart-sharoitlariga ko‘ra tashqi siyosatda qat’iy, faol harakat qilib, o‘z saltanati dovrug‘ini jahon miqyosiga chiqara oldi. Sohibqironning Yildirim Boyazid ustidan bo‘lgan g‘alabalaridan so‘ng Fransiya, Angliya, Genuya va Vizantiya erkin aloqalarni, savdogarlar va mol almashishni taklif etgan. Shunday qilib u Yevropa davlatlari bilan yaqin qo‘shnichilik qilish, savdo karvon yo‘llarini rivojlantirish niyati borligini ko‘rsatib o‘z davlati shuhratini Yevropaga tarqata oldi. Uning saltanatini dovruQi bu mamlakatlarga yetib borishi bilan Fransiya, Angliya, Genuya, Vizantiya, Ispaniya kabi davlatlarning qirollari sohibqiron bilan siyosiy, iqtisodiy, savdo aloqalari o‘rnatishga intilganlar. Shu bois ular sohibqiron huzuriga muntazam elchilar yuborib

turganlar. Temurning chet davlatlar bilan olib borgan diplomatik aloqalarida uning o‘g‘li Mironshoh ko‘p yordam bergan[4,B. 96].

Amir Temur davrida diniy ilmlar va dunyoviy fanlar barqaror bo‘lgan. Sohibqiron o‘z davrining fan va madaniyati jonkuyari sifatida shuhrat qozondi. Temur taqvodor ruhoniylarga chuqur hurmat bilan qaradi. Ularning duolarini oldi, doimo kamsitilgan mazhab tarafdorlarini o‘z himoyasiga oldi. Darvesh, faqir va miskinlarni o‘ziga yaqin tutib, ularni ranjitmaslik uchun barcha talablarini bajardi. Amir Temur va temuriylar hukmronligi davrida ilm-fan va madaniyat.

Natijalar. Amir Temurning bizga qoldirgan meroslaridan, Temur to‘g‘risidagi tarixiy asarlardan va kinofilmlardan olgan taasurotlarimizga tayanib Sohibqironning umri faqat jang-u jadallar, dunyoda tinchlikni saqlash, mamlakat hududini kengaytirish va obodonlashtirish bilan o‘tgan, degan xulosaga kelamiz. Lekin Amir Temur tomonidan o‘z davrida oilaga katta e’tibor qaratilganligi bizni lol qodiradi. Demak, Temur davrida ham “Oilaga e’tibor – davlatga e’tibor” tamoyili bo‘lgan desak, hech mubolg‘a bo‘lmaydi. Har tomonlama sog‘lom oila jamiyatning boyligi va Vatan ravnaqining asosi hisoblanganligi uchun oilaviy qadriyatlarni saqlash, oilaning tarbiyaviy salohiyatini mustahkamlash, ma’naviy-axloqiy muhitni yaxshilash, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalasi bugungi kunning ham eng dolzarb masalalaridan biri.

Xulosa. Amir Temur saltanatida shakllangan ilm-fan va tafakkur madaniyati Sharq uyg‘onishining eng yuksak bosqichlaridan biri bo‘lib, uning mazmun-mohiyati bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab kelmoqda. Temuriylar davridagi ilmiy muhit – olimlarga yaratilgan keng sharoitlar, ilmiy maktablarning rivoji, kuzatuv va tahlilga asoslangan ilmiy an’analarning shakllanishi – zamonaviy yoshlar ongida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish jarayonlari uchun boy tarixiy-metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Amir Temurning ilmli, zakiy, tafakkur egalarini davlatning eng asosiy tayanchi sifatida qadrlashi o‘sha davr intellektual siyosatining markazida turgan. “Temur tuzuklari”da belgilangan boshqaruv-tarbiya tamoyillari, Temuriylar ilmiy maktablari, Xalil Sulton, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy kabi ziyolilar faoliyati — o‘sha davrda

ilmiy tafakkur va ma’naviy yuksalishning uyg‘unlashgan modelini shakllantirgan. Bu model ilmiy dalil, kuzatuv, mustaqil fikrlash va bahs-munozara madaniyatiga tayanadi. Zamonaviy axborot makonida yoshlar ongiga turli manipulyativ, destruktiv, ideologik ta’sirlar kuchayib borayotgan bir sharoitda Temuriylar davri tajribasi tanqidiy fikrlashni shakllantirish, axborot savodxonligini oshirish va g‘oyaviy immunitetni mustahkamlashda muhim tarixiy-didaktik resurs ekanini ko‘rsatadi. Tarihiy tajribadan ayon bo‘ladiki, tafakkur erkinligi, ilmiy izlanishlar, fikrlar xilma-xilligi va dalil-isbotga asoslangan qarashlar jamiyat barqarorligining asosiy kafolatlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Амир Темур жахон тарихида / Масъул мухаррир: Ҳ-Кароматов. Муаллифлар жамоаси: С.Саидқосимов (рахбар), А.Аҳмедов, Б.Аҳмедов ва бошқалар. Тулдирилган ва кайта ишланган иккинчи нашри. — Т.: Шарк, 2001. – 304 б.

2. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi.- Toshkent: Sharq, -2000.-365 b.

3. Kenjayev S.N. Amir Temur davlati va Xitoy(Min) imperiyasi o‟rtasidagi savdo aloqalari tarixidan // —O‘tmishga nazar– TOSHKENT 2021.- Б.67-74.

4. Kenjayev S.N.Amir Temurning Xitoy bilan munosabatlari tarixi XIV asrning 70 yillari-XV asr boshlari.tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasi. Buxoro: 2023, 144 b.

5. Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б.Абдуҳалимов ва бошқ., Форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржима. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – 184 б.

6-SHO‘BA

O‘ZBEKISTON GNAPHOSIDAE (ARANEAE) FAUNASINING ZOOGEOGRAFIK STRUKTURASI VA AREAL TIPLARINING KOMPLEKS TAHLILI

Shodmonov Feruz Abdullajonovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, 140104, Samarqand, O’zbekiston

Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti, Samarqand filiali

e-mail: feruzshodmonov902501@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston hududida tarqalgan Gnaphosidae oilasi o‘rgimchaklarining zoogeografik tarkibi o‘rganildi. Tadqiqot 2023–2025-yillarda o‘tkazilgan dala ekspeditsiyalari hamda mavjud ilmiy manbalar materiallariga asoslangan. O‘zbekiston hududida Gnaphosidae faunasi 59 turdan iboratligi aniqlandi. Ushbu turlar zoogeografik tarqalish xususiyatlariga ko‘ra 5 ta arealogik guruh va 17 ta areal tipiga bo‘lingan.

Kalit so‘zlar: Araneae, Gnaphosidae, zoogeografiya, arealogik guruhlar, areal tiplar, xilma-xillik, endemizm.

Kirish: Markaziy Osiyo va O‘zbekiston hududida o‘rgimchaklar, xususan, Gnaphosidae oilasi faunasini o‘rganish boy tarixiy an’analarga ega. Bu yo‘nalishdagi dastlabki ma’lumotlar XIX asr oxirida rus tabiatchisi A.P. Fedchenko boshchiligidagi ekspeditsiyalar natijasida shakllangan. 1871–1873-yillarda Turkiston o‘lkasidan to‘plangan namunalar asosida A. Kroneberg va A.P. Fedchenko tomonidan olib borilgan tahlillar natijasida 180 tur aniqlanib, ulardan 45 tasi ilm-fan uchun yangi tur sifatida tasvirlangan. Shulardan 23 turi Gnaphosidae oilasiga mansub bo‘lib, ilk marotaba O‘zbekiston hududidan qayd etilgan [Kroneberg, 1875: 1-58].

XX asr boshlarida taniqli araxnolog D.E. Xaritonov tomonidan olib borilgan keng ko‘lamli tadqiqotlar natijasida Turkiston hududidan 213 tur aniqlangan, jumladan, Gnaphosidae oilasiga oid 87 tur qayd etilgan [1]. Keyinchalik olimning 1930–1969-yillarda e’lon qilingan fundamental ishlari natijasida O‘zbekiston hududidan yana bir qator yangi tur va avlodlar tasvirlab berilgan. Bu bosqich Markaziy Osiyo araneofaunasining ilmiy asoslarini shakllantirishda muhim rol o‘ynadi [Xaritonov, 1969: 59-133, Mikhailov, 2024: 1–313].

Material va metodika: Tadqiqot uchun asosiy material sifatida 2023–2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasining turli tabiiy-geografik hududlarida o‘tkazilgan dala ekspeditsiyalari davomida yig‘ilgan o‘rgimchak namunalari hamda ilmiy

kolleksiyalardagi mavjud materiallardan foydalanildi. Ekspeditsiyalar tog‘, tog‘ oldi, cho‘l, chala cho‘l, to‘qayzor, qo‘riqxona, milliy bog‘ va dendrologik pitomniklarni qamrab olgan. Namuna yig‘ish ishlari dengiz sathidan 100 m dan 4000 m gacha bo‘lgan balandlik diapazonida amalga oshirilib, bu o‘rgimchaklarning ekologik moslashuvchanligini o‘rganish imkonini berdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili: O‘zbekiston Gnaphosidae oilasini zoogeografik jihatdan tahlil qilganimizda, uning tarkibidagi turlar tarqalish xususiyatlariga ko‘ra bir nechta guruhlarga bo‘linishi ma’lum bo‘ldi. Biz bunda O.L.Krijanovskiyning O‘rta Osiyo faunasining zoogeografik taqsimlanishiga asoslandik [Крыжановский, 1965: 420]. Bundan tashqari Y.Marusik va A.Fomichev gnafozidlarning tarqalishi haqidagi fikrlari ham hisobga olingan [Marusik 2014: 187-213]. Biz o‘rganilgan hudud gnafozidlari faunasini tarqalishiga ko‘ra 5 ta arealogik guruhga va ularni o‘z navbatida 17 areal tipiga ajratishni taklif etamiz.

Sirkumareal guruhiga kiruvchi areallarga ega hayvonlar yer sharining bitta qit’asi bilan chegaralanmagan bo‘lib, bunda ular ham g‘arbiy ham sharqiy yarimsharda tarqalgan. Bunay areallarni ikki areal tipiga ajratish mumkin:

1) Subkosmopolit turlar areallari 2 tadan ortiq biogeograik viloyatlarni o‘z ichiga oladi. Bu araela tipiga 2 ta tur xos bo‘lib, ulardan biri *Marinarozelotes lyonneti* areali Makaroneziya, O‘rta yer dengizi hududidan boshlab Markaziy Osiyogacha, AQSH, Meksika, Peru, Braziliya va Sent-Helena orolini o‘z ichiga oladi. Ya’ni bu areal Palearktika, Nearktika va Neotropika viloyatlariga tarqaladi. Ikkinchi tur *Zelotes laetus* Shimoliy Afrikadan Senegal va Kenyagacha, Portugaliya, Fransiya, Gretsiya (Krit oroli), Turkiya, Isroil, Saudiya Arabistoni, Iroq, Eron, Gavayi, AQSh, Meksika, Peru, Galapagos orollari va Ascension orolida tarqalgan deb hisobanar edi. Bizning topilmalar bu ro‘yxatga Markaziy Osiyoni ham kiritadi. Shunday qilib ushbu tur areali ham Palearktika, Nearktika va Neotropika viloyatlariga tarqaladi. Bu turlarni kosmopolit deya olmaymiz chunki

2) Golarktik tipdagi areallar shimoliy yarimshardagi ikkala arktik viloyat Palearktika va Nearktikani o‘z ichiga oladi. Bu areal tipi 5 ta turga: *Haplodrassus*

signifier, Marinarozelotes jaxartensis, Micaria pulicaria, M. rossica va *Sosticus loricatus* xos.

Transpaleraktik guruhga mansub areallar Atlantika okeanidagi orollar va Evropa va Shimoliy Afrika qig‘oqlaridan to Tinch okeani qirg‘oqlari va Yaponiyagacha bo‘lgan hududlarga tarqalgan. Ko‘pincha bu areallar polizonal xususiyatga ega. Bu guruhga 2 ta areal tipi mansub:

3) Transpaleraktik tipidagi areallar g‘arbda Atlantika okeanidagi Azor orollaridan tortib sharqda Uzoq Sharqda Tinchokeani qirg‘oqlarigacha davom etadi. Bu tip 2 ta turga xos: *Drassodes lapidosus* va *Micaria coarctata.*

4) Transevroosiyo tipdagi areallar transpalearktik areallar bilan faqat unga Shimoliy Afrika kirmasligi bilan farqlanadi. Bu tipdagi areal *Drassodes villosus*, *Kishidaia conspicua* va *Micaria formicaria* ga xos.

Qadimiy O‘rtayer guruhiga kiruvchi areallar Palearktikaning 3 asosiy bo‘laklari (Evro-Sibir, Qadimiy O‘rtayer va Sharqiy Osiyo) dan biridagi hududlarni o‘z ichiga oladi. Bu guruhga mansub turlar eng ko‘p bo‘lib 3 ta areal tipiga bo‘linadi:

5) G‘arbiy-Markaziy Palearktika tipidagi areallar geografik chegaralari: G‘arbda Atlantika okeani sohillaridan, Azor orollari, O‘rta yer dengizi, janubda Arabiston yarimoroli, shimolda Yevropa o‘rmonlari va Rossiyaning o‘rta zonasigacha, sharqda G‘arbiy Xitoygacha cho‘zilgan. Landshaftlari quruq dashtlar, subtropik cho‘llar, o‘rmon-dashtlar, tog‘ etaklari va pasttekisliklar bilan qamrab olingan. Biotoplari esa dashtlar, to‘qaylar, tog‘ etaklari, quruq vodiylar, madaniy yerlar. Iqlimi mo‘tadil kontinental, subtropik va arid zonalar ustun. Yozlari issiq, qishi yumshoqdan sovuqqacha. Bu tipdagi areallar *Anagraphis pallens*, *Berlandina plumalis*, *Drassodes lutescens*, *Gnaphosa lugubris*, *Marinarozelotes fuscipes*, *Nomisia aussereri*, *Nomisia exornata* va *Zelotes scrutatus* ga xos.

6) G‘arbiy-Markaziy Evroosiyo tipidagi areallar G‘arbiy-Markaziy Palearktika areallar bilan faqat unga Shimoliy Afrika kirmasligi bilan farqlanadi. Bu tipdagi areallar eng ko‘p 11 ta turga xos: *Civizelotes caucasius, Drassodex hypocrita, Drassyllus praeficus, Gnaphosa cumensis, Gnaphosa rufula, Haplodrassus umbratilis,*

Poecilochroa variana, Synaphosus palearcticus, Talanites involutus, Zelotes aerosus va *Zelotes atrocaeruleus*.

7) Sahroi Kabir-Gobi tipiga *Micaria ignea, Micaria pallipes* va *Minosiella intermedia* turlarga xos bo‘lib, Shimoliy Afrikada Saxroi Kabir cho‘li chegarasidan boshlab to Markaziy Osiyoning shimolidagi Gobi cho‘ligacha bo‘lgan hududlarda tarqalgan. Yuqoridagi ikki areal tipidan farqi ushbu turlar asosan arid mintaqalarda tarqalgan. Xususan Arabiston yarimoroli, Eron cho‘llarida uchraydi, Yevropa va Sibirda uchramaydi. Ba’zan ushbu hududlarning faqat bir qismida tarqalgan bo‘lsada, har doim Eron va Turon hududlaridan chekkaga chiqadi. Landshaftlari keng cho‘l va yarimcho‘l mintaqalari, qumli va shag‘alli tekisliklar, baland tog‘ etaklari. Biotoplari quruq vodiylar, qumli cho‘llar, toshli dashtlar, efemer o‘simlikli hududlardan iborat. Iqlimi arid va o‘ta kontinental. Yozda haddan tashqari issiq, qishda sovuq, yog‘ingarchilik nihoyatda kam.

Markaziy Palearktika guruhiga kiruvchi areallar g‘arbda Eron va Azarbayjon hamda Kavkaz tog‘lari, shimolda Ural va Oltoy tog‘lari Sharqda Tibet va Himolay hamda janubda Fors ko‘rfazigacha bo‘lgan hududlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu areal guruhiga 17 tur mansub bo‘lib, u ham o‘z navbatida 7 ta areal tipiga bo‘linadi:

8) Eron-Turon zoogeografik tipiga, Eron platosi tog‘lari, Afg‘oniston, O‘rta Osiyo va Qozog‘istonning janubiy cho‘llari ya’ni Turon pasttekisligida tarqalgan bitta tur *Trichothyse hamipalpis* mansub. Landshaftlari past tog‘lar, cho‘l va yarim cho‘l zonalari va adirlardan iborat. Biotoplari quruq vodiylar, tog‘ etaklari, tog‘li dashtlar va madaniy landshaftlar. Iqlimi esa yozda quruq va juda issiq, qishda esa sovuq, kontinentallik kuchli ifodalangan.

9) Turon tipiga aynan Turon pasttekisligining butun hududi bo‘ylab yoki uning ma’lum bir qismida tarqalgan turlar mansub. Bular: *Asiabadus asiaticus, Drassodes jakkabagensis, Heser stoevi, Zelotes arnoldii* va *Berlandina propinqua.* Turon zoogeografik kompleksi geografik chegaralari Turon pasttekisligi: Amudaryo va Sirdaryo havzalari, Qizilqum, Kattaqum, Zarafshon vodiylari, janubiy Qozog‘iston cho‘llaridan iborat. Landshaftlari qumli va shag‘alli cho‘llar, efemerli dashtlar, daryo vodiylaridan iborat. Biotoplari qumli cho‘l o‘simliklari (saksovul, efemerlar), botqoq

va to‘qay o‘rmonlar, o‘zan zonalari ko‘rinishida. Iqlim xususiyatlari: yozda ekstremal issiq, qishda sovuq, yog‘ingarchilik kam (100–200 mm). Bahor qisqa va vegetatsion jihatdan faol.

10) O‘rta-Osiyo tog‘lari tipidagi arealga ega turlar Hisor-Oloy, Pomir va Markaziy-G‘arbiy Tyan-Shan chegaralaridan tashqariga chiqmaydi. Landshaftlari baland tog‘lar, tog‘ oralig‘idagi vodiylar, alp o‘tloqlari, tog‘ cho‘llari. Biotoplar: Tog‘li to‘qaylar, archazorlar, subalp o‘tloqlar, toshli yonbag‘irlar. Iqlimi tog‘ iqlimi bo‘lib, balandlikka qarab harorat keskin o‘zgaradi, yog‘ingarchilik ko‘proq, qishda qor ko‘p yog‘adi. O‘zbekistonda ushbu tip arealga ega gnafozidlardan to‘rt tur: *Drassus monticola, Gnaphosa ilika, Scotophaeus rufescens* va *Zelotes anatolyi* tarqalgan.

11) Tog‘li Markaziy Osiyo tipidagi areallarning geografik chegaralari: O‘rta Osiyoga xos: Pomir, Tyan-Shan, Hisor-Oloy, Kopetdog‘ tizmalaridan tashqari Oltoy, Hindiqush va Himolay tog‘ tizmalari va ularning etaklaridan iborat. Landshaftlari baland tog‘lar, tog‘ oralig‘idagi vodiylar, alp o‘tloqlari, tog‘ cho‘llari. Biotoplar: Tog‘li to‘qaylar, archazorlar, subalp o‘tloqlar, toshli yonbag‘irlar. Iqlimi tog‘ iqlimi bo‘lib, balandlikka qarab harorat keskin o‘zgaradi, yog‘ingarchilik ko‘proq, qishda qor ko‘p yog‘adi. O‘zbekistonda ushbu tip arealga ega faqat bitta tur: *Drassodes dispulsus* tarqalgan. Bu turning arealini kelgusida aniqlashtirish talab etiladi.

12) Kavkaz va Markaziy Osiyo tipidagi areallar Sharqiy Kavkazorti va Rossiyaning Janubiy Yevropa qismi, Turkmaniston, O‘zbekiston, Janubiy Qozog‘iston, Shimoliy Afg‘oniston va Shimoliy Eronda tarqalgan bo‘lib, O‘zbekistonda bunday arealga ega turlardan to‘rttasi: *Berlandina capsica, Gnaphosa haarlovi*, *Nomisia conigera* va *Synaphosus turanicus* uchraydi.

13) Sibir-Markaziy Osiyo tipidagi areallar Shimolda Ural va G‘arbiy Sibirdan tortib Janabda Hisor-Oloygacha bo‘lgan hududlarda tarqalgan. Bunda arealning shimolida ular tekslikda uchrasa janubda o‘rta tog‘ mintaqasida tarqalgan. Bu areal tipiga kiruvchi turlarda O‘zbekistonda faqat bitta: *Drassyllus borlynensis* uchraydi.

14) Markaziy Osiyo tipidagi arealga ega yagona tur *Fedotovia uzbekistanica* yaqingacha kengroq tarqalgan deb hisoblanar edi. Ammo so‘ngi tadqiqotlar (Fomichev, Marusik 2015) bu turning bir nechta turlardan iborat kompleks ekanligini

hamda nominal turning Eron va Mo‘g‘ilistonda uchrashini Shubha ostiga qo‘yadi. Hozirgacha bu turning Afg‘oniston (Qobul yaqinida), Tojikiston (Xatlon viloyati), Mang‘ishloq yarimorolida, Jabubiy Qozog‘iston cho‘llari va tog‘oldi xududlarida hamda O‘zbekistonning tog‘oldi hududlarida uchrashi ma’lum, shu boisdan uchbu turni alohida areal tipiga ega deb hisoblaymiz.

O‘zbekiston endemiklari areallari anchagina tor bo‘lib, bunga ularning hozircha yomon o‘rganilganligi sabab qilib ko‘rsatish mumkin. Kelgusidagi yangi topilmalar ularning statusiga o‘zgartirish kiritishi ehtimoli bor. Shunday bo‘lsada, hozir buni inkor etuvchi topilmalar yo‘q ekan demak ularni endemik deb aytish to‘g‘ri bo‘ladi. Guruhga mansub turlar faqatgina O‘zbekistonda Hisor-Oloy tog‘lar sistemasi va uning tarkibidagi Zarafshon va Hisor tizmalari yoki ularning bir qismi bo‘lgan alohida kichik tog‘larning endemiklari hisoblanadi. Bu guruhni 3 areal tipiga ajratdik:

15) Zarafshon tizmasi endemiklari *Berlandina izzatullaevi*, *Drassodes fedtschenkoi* va *Zelotes fuscimanus* turlaridan iborat. Zarafshon tizmasi landshaftlari tog‘lar va tog‘ etaklari, cho‘lga tutash vodiylardan iborat bo‘lib, uning dominant biotoplari quruq toshloq yonbag‘irlar va madaniy ekinzorlar hisoblanadi. Iqlimi quruq kontinental, yog‘ingarchilik past darajada, qish esa sovuq.

16) Hisor tizmasida 3 endemik tur taarqalgan. Bular *Phaeocedus fedotovi*, *Pterotricha argentosa* va *Zelotes turanicus* bo‘lib ular tarqalgan hudud landshaftlari baland va tik tog‘ tizmalari, alp va subapl o‘tloqlar bilan xarakterlanadi. Asosiy biotoplar: archazorlar, toshli va tuproqli yonbag‘irlar. Iqlimi: Tog‘li zona iqlimi – nisbatan ko‘proq yog‘in, qishda qalin qor qoplami, yozda salqin.

17) Amudaryo tipidagi endemik ikkala tur (*Berlandina jabborovi*, *B. khalimovi*) ham yaqinda aniqlangan bo‘lib, kelgusida yig‘ilgan materiallarni qayta ko‘rib chiqish ularning arealini aniqlashtirishi mumkin. Hozircha esa ularni Amudaryoning o‘ng sohilida efemer o‘simliklar o‘sadigan qumli va loyli cho‘ldagi to‘qay xududiga xos deb aytish mumkin. Bu hududning iqlimi issiq, juda quruq, keskin kontinentalldir.

Xulosa: Tadqiqot natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston hududida Gnaphosidae oilasiga mansub jami 59 tur o‘rgimchak qayd etildi. Ularning zoogeografik tarqalishi asosida 5 ta arealogik guruh va 17 ta areal tip ajratildi. Bu turlar orasida sirkumareal va

transpaleraktik guruhlarga mansub keng tarqalgan turlar bilan bir qatorda, faqat O‘zbekiston hududida uchraydigan tor arealga ega endemik turlar ham mavjudligi aniqlandi.

Zoogeografik tahlil Gnaphosidae oilasi vakillarining O‘zbekiston tabiiy-geografik hududlarida xilma-xilligi yuqori darajada ekanini ko‘rsatdi. Ayniqsa, Zarafshon va Hisor tizmalari kabi tog‘ hududlarida endemik turlarning mavjudligi bu hududlarning genetik va ekologik o‘ziga xosligini ta’kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Charitonov, D. E. (1969). Material'i k faune paukov SSR. *Uchenye Zapiski Permskogo Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni Gosudarstvennogo Universiteta Imeni A. M. Gor’kogo* 179: 59-133.

2. Kroneberg, A. (1875). *Araneae*. In: Fedtschenko, A. P. (ed.) Puteshestvie v Tourkestan. Reisen in Turkestan. Zoologischer Theil. *Nachrichten der Gesellschaft der Freunde der Naturwissenschaften zu Moskau* 19(3): 1-58, pl. 1-5. [includes 3 maps by Fedtschenko]

3. Marusik, Y. M., Fomichev, A. A. & Omelko, M. M. (2014a). A survey of East Palaearctic Gnaphosidae (Araneae). 1. On the *Berlandina* Dalmas, 1922 (Gnaphosinae) from Mongolia and adjacent regions. *Zootaxa* 3827(2): 187-213. doi:10.11646/zootaxa.3827.2.4

4. Mikhailov K.G. Catalogue of the spiders (Arachnida, Aranei) of Russia and adjacent countries: electronic version. Moscow: Zoological Museum of Moscow State University, 2024. 1–313 pp.

5. Крыжановский О.Л. Животный мир Средней Азии и его происхождение. Москва: Наука, 1965. 420 с.

TA’LIM MUASSASALARINING ENERGIYA TEJASH STRATEGIYASINI AMALGA OSHIRISH

Abdullayev Fayoz Mahmatqul o‘g‘li

Osiyo xalqaro universiteti

“Ta’limda axborot texnologiyalari”

magistratura mutaxassisligi I-bosqich magistarnti

E-mail: abdullayevfayozbek2000@gmail.com

Tel: (97) 916 00 76

Annotatsiya Ushbu maqqolada ta’lim muassasalarida energiyani tejash bo‘yicha strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish masalalari yoritilgan. Tadqiqot energiya iste’moli dinamikasini tahlil qilishga qaratilgan zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, muassasa infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda energiya tejash bo‘yicha o‘quv va ma’muriy xodimlarni jalb qilish usullarini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, strategiyaning ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik ahamiyati, uning uzoq muddatli foydali ta’sirlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, energiya samaradorligini oshirish orqali nafaqat muassasalarning iqtisodiy xarajatlari kamayishi, balki global ekologik barqarorlikka ham ijobiy hissa qo‘shish imkoniyatlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Energiya tejash, ta’lim muassasalari, energiya samaradorligi, strategiyani ishlab chiqish, ekologik barqarorlik, energiyani boshqarish, energiya iste’moli tahlili, infratuzilmani modernizatsiya qilish, iqtisodiy samaradorlik, energiyani oqilona ishlatish, atrof-muhitni himoya qilish, uzoq muddatli foyda.

Kirish: Bugungi kunda global miqyosda energiya resurslari iste’molini kamaytirish va ulardan samarali foydalanish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ta’lim muassasalari jamiyatning eng muhim bo‘g‘inlaridan biri sifatida nafaqat bilim berish, balki energiya samaradorligini oshirishda ham ilg‘or bo‘lishi lozim. Ta’lim muassasalarida energiya samaradorligini oshirish va energiyani tejash masalalari bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda. XXI asrda resurslar yetishmovchiligi, energiya narxlarining oshishi va ekologik barqarorlikni ta’minlash zarurati ushbu yo‘nalishda yangi innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish va joriy etishni talab qiladi. Xususan, ta’lim muassasalarida energiya tejash strategiyalarini ishlab chiqish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshirishga, balki barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishga xizmat qiladi.

Shu sababli, ta’lim muassasalarida energiya iste’molini optimallashtirish nafaqat mablag‘larni tejash, balki barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Mazkur maqolada energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab

chiqish va ularni samarali amalga oshirishning ahamiyati va usullari koʻrib chiqiladi. Maqolaning maqsadi: energiya iste’moli va xarajatlarini kamaytirish uchun ta’lim muassasalarida joriy etilishi lozim boʻlgan strategiyalarni aniqlash va ularning amaliy qoʻllanilishi boʻyicha tavsiyalar berishdan iborat.

Tadqiqot metodikasi : Ushbu tadqiqotda ta’lim muassasalarining energiya tejash strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish masalalarini oʻrganish uchun kompleks yondashuv qoʻllanildi. Tadqiqot metodikasi quyidagi bosqichlarni oʻz ichiga oladi: 1. Adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish. Energiya tejash boʻyicha mahalliy va xalqaro ilmiy adabiyotlar, shu jumladan, Oʻzbekistonlik olimlarning ishlaridan foydalanildi. Jumladan, R. N. Karimov (2018) va D. A. Tursunov (2021) tomonidan taqdim etilgan ta’lim muassasalarida resurslarni samarali boshqarish usullari tahlil qilindi. Ularning ishlari energiya samaradorligini oshirish boʻyicha nazariy va amaliy yondashuvlarni aniqlashda asos boʻlib xizmat qildi. 2. Energiyani iste’mol qilishni tahlil qilish. Tadqiqot davomida ta’lim muassasalarida energiya iste’moli bilan bogʻliq mavjud muammolarni aniqlash uchun statistik ma’lumotlar va hisobotlar tahlil qilindi. Masalan, Oʻzbekiston Respublikasi Statistika qoʻmitasi (2022) tomonidan taqdim etilgan ma’lumotlar asosida energiya iste’moli dinamikasi va tendensiyalari oʻrganildi. 3. Tajriba asosidagi kuzatishlar va ekspert baholari. Ta’lim muassasalarida mavjud energiya tejash usullarini kuzatish va baholash uchun tajriba sinovlari oʻtkazildi. Ushbu bosqichda mahalliy muassasalarda energiya samaradorligini oshirish boʻyicha amalga oshirilgan amaliyotlar tahlil qilindi. Ekspert sifatida Oʻzbekiston energetika sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar va ta’lim muassasalari rahbarlarining fikrlari jamlandi. 4. Innovatsion yondashuvlarni sinovdan oʻtkazish. Energiyani tejashning zamonaviy texnologiyalari va yechimlari (masalan, aqlli energiya boshqaruv tizimlari va qayta tiklanadigan energiya manbalari) muassasalarda sinovdan oʻtkazildi. Ushbu bosqichda innovatsion texnologiyalarning samaradorligi amaliy tajribalar orqali baholandi. 5. SWOT-tahlil. Ta’lim muassasalarida energiya tejash strategiyasini ishlab chiqish jarayonida kuchli va zaif tomonlar, imkoniyatlar va xavflar aniqlash uchun SWOT-tahlil qoʻllanildi. Bu yondashuv muassasalar uchun mos strategiyani tanlashda muhim vosita sifatida xizmat

qildi. 6. Chuqurlashtirilgan iqtisodiy va ekologik tahlil. Energiya tejash strategiyalarining iqtisodiy samaradorligi va ekologik ta’sirini baholash uchun iqtisodiy hisob-kitoblar va ekologik ko‘rsatkichlar tahlil qilindi. Jumladan, energiyani tejash orqali tejalgan mablag‘lar va uglerod izini kamaytirish ko‘rsatkichlari hisoblab chiqildi. Ushbu metodikalar asosida tadqiqotning asosiy maqsadi – energiya tejash strategiyalarining samaradorligini oshirish va ularni ta’lim muassasalarida muvaffaqiyatli tatbiq etish imkoniyatlarini aniqlashga erishildi.

Ta’lim muassasalarida energiya iste’molini optimallashtirish bo‘yicha qadamlar

• Audit va monitoring tizimini joriy qilish: Energiya iste’molini doimiy kuzatish va monitoring qilish uchun maxsus dasturiy tizimlar (masalan, aqlli hisoblagichlar)ni joriy etish.

• Xodimlar va talabalarga energiya samaradorligi bo‘yicha treninglar o‘tkazish: Energiya tejash madaniyatini shakllantirish maqsadida o‘quv kurslari va ma’rifiy tadbirlar tashkil etish.

• Yillik energiya tejash rejalarini ishlab chiqish: Institutning o‘z energiya tejash strategiyasi va rejalarini ishlab chiqish, jumladan, energiya samaradorligini oshirish bo‘yicha bosqichma-bosqich qadamlarni amalga oshirish.

• Grantlar va davlat dasturlaridan foydalanish: Energiyani tejash texnologiyalarini joriy etish uchun mavjud mahalliy va xalqaro grant dasturlaridan foydalanish imkoniyatlarini o‘rganish. Ushbu yechimlar orqali Farg‘ona Politexnika Institutida energiya tejash va samaradorligini oshirishning real natijalarga erishish imkoniyati yaratiladi. Mazkur strategiyalar boshqa ta’lim muassasalari uchun ham model bo‘lishi mumkin.

Xulosa: Ta’lim muassasalarining energiya tejash strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish nafaqat iqtisodiy foyda keltiradi, balki ekologik barqarorlikni ta’minlashga ham xizmat qiladi. Mazkur strategiyalarni joriy etish orqali muassasalar energiya sarfini sezilarli darajada kamaytirib, mablag‘larni samarali boshqarishga erishadi. Buning natijasida ta’lim sifati uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha resurslarni shakllantirish imkoniyati yaratiladi. Shu bilan birga, ekologik muhitni himoya qilish va

resurslardan oqilona foydalanish jamiyatning umumiy rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Energiya samaradorligini oshirish ta’lim muassasalarining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini yanada kuchaytirib, ularni barqaror rivojlanish modeliga asoslangan tashkilotlarga aylantiradi. Ta’lim muassasalarida energiya tejash strategiyalarini samarali joriy etish uchun bir nechta asosiy takliflarni ilgari surish mumkin. Hukumat tomonidan energiya tejash dasturlariga qo‘shimcha moliyaviy ko‘mak va subsidiya ajratilishi zarur. Shuningdek, jamiyatning energiya samaradorligi bo‘yicha xabardorligini oshirish uchun keng ko‘lamli ma’rifiy ishlarni amalga oshirish lozim. Texnologik sektor esa ta’lim muassasalariga moslashtirilgan energiya tejovchi qurilmalar va raqamli yechimlarni ishlab chiqishga yo‘naltirilishi kerak. Ushbu chora-tadbirlar ta’lim muassasalarida energiya tejash strategiyalarini samarali amalga oshirishga zamin yaratadi va ularning uzoq muddatli iqtisodiy va ekologik barqarorligini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. International Energy Agency. (2022). Global Energy Efficiency Progress Report. Retrieved from https://www.iea.org/reports/energy-efficiency

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari. (2023). Energiya samaradorligini oshirish bo‘yicha milliy dastur. Tashkent: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Matbuot xizmati.

3. Vazirlar Mahkamasi qarori. (2023). Ta’lim muassasalarida energiya tejash texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha yo‘riqnoma. Tashkent: O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi.

4. Jahon banki. (2022). Sustainable Energy for All: Financing Access for All. Washington, D.C.: World Bank Group. Retrieved from https://www.worldbank.org

5. Asian Development Bank. (2021). Energy Efficiency and Renewable Energy in Education Sectors. Manila: Asian Development Bank.

6. IoT va energiya samaradorligi bo‘yicha ilmiy maqolalar: Smith, J., & Taylor, L. (2020). Energy Optimization through IoT Systems. Journal of Sustainable Technology, 15(3), 134-145. doi:10.1016/j.jst.2020.03.012 Uzbek Scholar Journal Volume- 36, January- 2025 www.uzbekscholar.com 30 | P a g e

7. O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi. (2022). Ta’lim sektori bo‘yicha energetik ma’lumotlar to‘plami. Tashkent: Statistika qo‘mitasi.

8. Kharkevich, V. S. (2019). Energiya tejovchi texnologiyalarni tatbiq etish. Engineering and Energy Journal, 12(5), 75-89. doi:10.1016/eej.2019.05.003

9. European Union. (2021). Energy Efficiency in Higher Education Institutions: Best Practices. Brussels: European Commission. Retrieved from https://europa.eu/energy-efficiency

10. O‘zbekiston Energetika vazirligi. (2023). Ta’lim muassasalarining energiya auditi bo‘yicha tavsiyalar. Tashkent: Energetika vazirligi.

IQLIM ADOLATI NUQTAYI NAZARIDAN IQLIM O‘ZGARISHI VA IJTIMOIY TENGSIZLIK: GLOBAL MUAMMO VA RIVOJLANAYOTGAN MAMLAKATLAR TAJRIBASI

Alijonova Mohinur Zohidjon qizi

Farg‘ona davlat texnika universiteti talabasi

Annotatsiya Ushbu maqolada iqlim o‘zgarishi va ijtimoiy tengsizlik munosabati iqlim adolati konsepsiyasi asosida tahlil qilinadi. Global iqlim o‘zgarishi natijasida rivojlanayotgan mamlakatlar aholisi va iqtisodiy tizimlari eng ko‘p zarar ko‘radi, bu esa ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlikni kuchaytiradi. Maqolada iqlim o‘zgarishining oziq-ovqat xavfsizligi, suv resurslari, migratsiya va sog‘liq sohalariga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Shu bilan birga, iqlim siyosati va barqaror rivojlanish strategiyalari orqali ijtimoiy adolatni ta’minlash imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar iqlim adolati, iqlim o‘zgarishi, ijtimoiy tengsizlik, rivojlanayotgan mamlakatlar, barqaror rivojlanish.

Global iqlim o‘zgarishi insoniyat uchun eng jiddiy xavf manbalaridan biri bo‘lib, uning ta’siri ijtimoiy tengsizlikni yanada kuchaytiradi. Rivojlangan mamlakatlar texnologik va moliyaviy resurslari bilan moslashish imkoniyatiga ega bo‘lsa, rivojlanayotgan mamlakatlar kam hissa qo‘shgan bo‘lishiga qaramay iqlim inqirozidan eng katta zarar ko‘radi. Bu iqlim adolati konsepsiyasining asosiy g‘oyasiga zid vaziyatlarni yuzaga keltiradi: **kim eng kam hissa qo‘shgan bo‘lsa, eng katta zarar ko‘rmasligi kerak.**

Iqlim o‘zgarishi rivojlanayotgan mamlakatlarda oziq-ovqat yetishmovchiligi, suv tanqisligi, migratsiya va sog‘liq muammolarini kuchaytiradi. Shu sababli, ilmiy tadqiqotlar iqlim siyosatini barqaror va adolatli shakllantirish yo‘llarini o‘rganishga qaratilgan.

Metodologiya Maqolada quyidagi metodlar qo‘llanadi:

- **Statistik tahlil:** global va mintaqaviy CO_2 chiqindilari, migratsiya va qashshoqlik ko‘rsatkichlari
- **Taqqoslash usuli:** rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar holatini solishtirish
- **Iqlim-adolati konsepsiyasi:** ijtimoiy va iqtisodiy ta’sirlarni baholash

Ma’lumotlar manbalari: IPCC hisobotlari, FAO, World Bank, Oxfam, UNDP

Qashshoqlik va oziq-ovqat xavfsizligi. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqlim o‘zgarishidan eng ko‘p zarar ko‘rgan hududlar qatoriga kiradi. Qishloq xo‘jaligi va suv resurslariga bo‘lgan ta’sirning intensivligi iqtisodiy va ijtimoiy tizimlarni bevosita zaiflashtiradi. Masalan, **IPCC (2023)** hisobotiga ko‘ra, Afrika va Janubiy Osiyoda qurg‘oqchilik va ekstremal issiq to‘lqinlar hosildorlikni 30–40% ga kamaytiradi, bu esa oziq-ovqat narxlarining oshishiga va kambag‘allik darajasining ko‘tarilishiga olib keladi. Shu bilan birga, FAO (2023) ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha oziq-ovqat narxlari oshishi natijasida 45 milliondan ortiq odam och qolish xavfi ostida qolmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko‘pchiligi qishloq xo‘jaligi sektori bilan bevosita bog‘langanligi sababli, suv yetishmovchiligi va yer unumdorligining pasayishi ijtimoiy barqarorlikka sezilarli ta’sir qiladi. Shu bilan birga, iqlim o‘zgarishining global xarajatlari rivojlanayotgan davlatlar uchun qashshoqlikni yanada kuchaytiradi, chunki ular iqlim-sharoitga moslashish uchun moliyaviy va texnologik resurslardan mahrum bo‘lishadi (World Bank, 2023).

Migratsiya va ijtimoiy stress. Iqlim o‘zgarishi natijasida rivojlanayotgan mamlakatlarda suv tanqisligi, qurg‘oqchilik va ekstremal ob-havo hodisalari tez-tez uchray boshlaydi. Bu esa hududdan hududga, shahar va chegaradosh davlatlarga ijtimoiy migratsiyani oshiradi. **UNDP (2023)** ma’lumotlariga ko‘ra, global miqyosda iqlim bilan bog‘liq migratsiya soni 2050 yilga kelib 200 millionga yetishi mumkin.

Migratsiya ijtimoiy stressni kuchaytiradi, chunki rivojlanayotgan mamlakatlarda shahar infratuzilmasi, bandlik va ijtimoiy xizmatlar bosim ostida qoladi. Masalan, Hindiston va Bangladeshdagi suv bosqinlari va qurg‘oqchiliklar natijasida ko‘plab odamlar shahar hududlariga ko‘chib o‘tadi, bu esa bandlik va uy-joy ta’minoti tizimlariga sezilarli bosim yaratadi. Natijada, ijtimoiy adolatni ta’minlash uchun davlat siyosati va mahalliy boshqaruv tizimlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Sog‘liq va ijtimoiy himoya. Iqlim o‘zgarishi sog‘liq tizimlariga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Issiq to‘lqinlar, suv tanqisligi va oziq-ovqat yetishmovchiligi rivojlanayotgan mamlakatlarda kasalliklar va vafot ko‘rsatkichini oshiradi. **WHO (2022)** hisobotiga ko‘ra, global isish natijasida issiq to‘lqinlar har yili yuz minglab inson hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, ayniqsa, qariyalar va bolalar eng ko‘p xavf ostida bo‘ladi.

Iqlim-adolati nuqtai nazaridan, sog‘liqni himoya qilish siyosati ijtimoiy tenglikni saqlashning muhim omili hisoblanadi. Shu jumladan, ijtimoiy himoya tizimlarini rivojlantirish, sog‘liqni saqlash xizmatlariga kirishni kengaytirish va ekologik xavflarga tezkor javob berish mexanizmlarini yaratish muhimdir. Masalan, Bangladeshdagi iqlim adaptatsiya loyihalari suv havzalari va sog‘liq tizimini mustahkamlash orqali aholining sog‘liq xavfsizligini oshirdi (UNDP, 2023).

Barqaror rivojlanish va tavsiyalar. Iqlim o‘zgarishining rivojlanayotgan mamlakatlarga ta’sirini kamaytirish va ijtimoiy tenglikni ta’minlash uchun quyidagi strategiyalar tavsiya etiladi:

Yashil energiya va adaptatsiya loyihalarini moliyalashtirish: Quyosh, shamol va gidroenergetika loyihalari orqali energiya xavfsizligini oshirish. Misol uchun, Marokash va Bangladeshdagi quyosh energiyasi dasturlari aholining energiya resurslariga kirishini yaxshiladi.

Karbon kreditlari va texnologik yordam orqali rivojlanayotgan hududlarni qo‘llab-quvvatlash: Rivojlanayotgan davlatlar uchun moliyaviy yordam va texnologik transfer iqlim adolati tamoyillarini mustahkamlaydi. Xususan, G20 mamlakatlarining yashil fondlari va karbon kredit tizimi global moslashuvni ta’minlashga xizmat qiladi (IEA, 2023).

Ijtimoiy himoya tizimlarini kuchaytirish: Suv ta’minoti, oziq-ovqat yetkazib berish va sog‘liqni saqlash tizimlarini rivojlantirish orqali iqlim o‘zgarishi ta’sirini kamaytirish mumkin. Masalan, Etiopiya va Nigeriyada iqlim bilan bog‘liq ijtimoiy himoya dasturlari qurg‘oqchilik va oziq-ovqat yetishmovchiligi natijasidagi zararlarni sezilarli darajada kamaytirdi.

Xulosa. Global iqlim o‘zgarishi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun eng katta ijtimoiy va iqtisodiy xavfni keltirib chiqaradi. Iqlim adolati konsepsiyasi orqali, zararlarni kamaytirish va ijtimoiy tenglikni ta’minlash mumkin. Siyosiy iroda, moliyaviy yordam va texnologik qo‘llab-quvvatlash bu jarayonda muhim rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Islomov Q., Karimov B. 2024. Iqlim o‘zgarishi va barqaror rivojlanish: O‘zbekiston sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy ta’sirlar. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.
2. Mahmudova N., Xudoyberdiyev S. 2023. Atrof-muhit adolati kontseptsiyasi va iqlim siyosatining ijtimoiy bahosi. Ekologiya va Jamiyat ilmiy jurnali, 4(2), 45–62.
3. Abdullaeva Z. 2022. Iqlim o‘zgarishi va qishloq xo‘jaligiga ta’siri: Markaziy Osiyo tajribasi. Toshkent: Fan va Texnika.
4. Ergashev D., Oybekova M. 2023. Iqlim adolati: nazariy asoslar va ijtimoiy tengsizlik. Ijtimoiy Fanlar jurnal, 18(1), 23–39.
5. Raxmonov J., Tursunov A. 2022. Barqaror energiya siyosati va iqlim moslashuvi strategiyalari (O‘zbekiston misoli). Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti Nashriyoti.

TABIIY VA ANIQ FANLAR: INNOVATSION TADQIQOTLAR

Rasulov Rashidjon G‘ayratjon o‘g‘li

Farg‘ona davlat texnikauniversiteti,dotsent Fizika-matematika fanlari falsafa doktori(PhD),

mailto:rashidjonrasulov09@gmail.com
+99891693
4171
Maniyozov Oybek
Azatboyevich
Farg‘onadavlat texnika universiteti,
Fizika-matematika fanlari assisenti
mailto:omaniyozov86@gmail.com
+99897271
7123
Baxtiyorov Bobomurod Lochin o‘g‘li
Farg‘ona davlat texnika universiteti
Axborot xavfsizligi 2-bosqich talabasi
mailto:baxtiyorovbobomurod6@gmail.com
+998950155
020

Annotatsiya. Ushbu maqolada tabiiy va aniq fanlar sohasida olib borilayotgan innovatsion tadqiqotlarning zamonaviy rivojlanish tendensiyalari, ularning ilmiy-amaliy ahamiyati hamda texnologik taraqqiyotga ta’siri tahlil qilinadi. Fizika, matematika, kimyo va biologiya fanlarida sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), kvant texnologiyalari va raqamli modellashtirish kabi innovatsion yondashuvlarning qo‘llanilishi o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion metodlar ilmiy kashfiyotlar tezligini oshirib, aniq fanlar samaradorligini sezilarli darajada kuchaytirmoqda.

Kalit so‘zlar: tabiiy fanlar, aniq fanlar, innovatsiya, sun’iy intellekt, Big Data, kvant texnologiyalari, ilmiy tadqiqot.

Annotation. This article analyzes the modern development trends of innovative research in the fields of natural and exact sciences, as well as their scientific and practical significance and impact on technological progress. The application of

innovative approaches such as artificial intelligence, big data, quantum technologies, and digital modeling in physics, mathematics, chemistry, and biology is examined. The results of the study show that innovative methods significantly increase the speed of scientific discoveries and greatly enhance the efficiency of exact sciences.

Keywords:natural sciences, exact sciences, innovation, artificial intelligence, Big Data, quantum technologies, scientific research.

Аннотация. В данной статье анализируются современные тенденции развития инновационных исследований в области естественных и точных наук, а также их научно-практическое значение и влияние на технологический прогресс. Рассматривается применение инновационных подходов, таких как искусственный интеллект, большие данные (Big Data), квантовые технологии и цифровое моделирование в физике, математике, химии и биологии. Результаты исследования показывают, что инновационные методы значительно ускоряют научные открытия и существенно повышают эффективность точных наук.

Ключевые слова: естественные науки, точные науки, инновации, искусственный интеллект, большие данные (Big Data), квантовые технологии, научные исследования.

Kirish

Hozirgi globallashuv va ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida tabiiy va aniq fanlar jamiyat rivojining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biriga aylanib bormoqda. Ilm-fanning ushbu yo‘nalishlari nafaqat nazariy bilimlarni shakllantirish, balki real iqtisodiyot, sanoat, tibbiyot va axborot texnologiyalari sohalarida tub o‘zgarishlarni amalga oshirishda muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, so‘nggi o‘n yilliklarda innovatsion yondashuvlarning jadal rivojlanishi ilmiy tadqiqotlar paradigmasini sezilarli darajada o‘zgartirdi.

Bugungi kunda sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), kvant texnologiyalari va raqamli modellashtirish kabi ilg‘or texnologiyalar tabiiy va aniq fanlar bilan chuqur integratsiyalashib, ilmiy jarayonlarning tezligi, aniqligi va samaradorligini oshirmoqda. Bu esa o‘z navbatida murakkab tizimlarni tahlil qilish,

prognozlash va yangi ilmiy kashfiyotlarni amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.[7:52]

Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy muhitda fanlararo yondashuvning kuchayishi natijasida biologiya, fizika, kimyo va matematika o‘rtasidagi an’anaviy chegaralar tobora nisbiylashib bormoqda. Bioinformatika, kvant kimyosi va matematik modellashtirish kabi yangi yo‘nalishlar ilmiy izlanishlarning samaradorligini oshirib, innovatsion rivojlanish uchun mustahkam poydevor yaratmoqda.

Mazkur maqolada tabiiy va aniq fanlar sohasida olib borilayotgan innovatsion tadqiqotlarning mohiyati, ularning zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotdagi o‘rni hamda kelajak istiqbollari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi innovatsion texnologiyalarning ilmiy jarayonlarga ta’sirini chuqur o‘rganish va ularning samaradorligini baholashdan iboratdir.

Foydalanilgan metodlar

Ushbu tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tabiiy va aniq fanlar sohasidagi innovatsion jarayonlarni chuqur tahlil qilish hamda ularning ilmiy mohiyatini ochib berishga imkon beruvchi zamonaviy ilmiy metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etib, u orqali o‘rganilayotgan hodisalar o‘zaro bog‘liqlikda va yaxlit ilmiy tizim sifatida tahlil qilindi.

Bundan tashqari, komparativ (qiyosiy) tahlil usuli qo‘llanilib, an’anaviy ilmiy yondashuvlar bilan innovatsion texnologiyalar asosidagi zamonaviy yondashuvlar o‘rtasidagi farqlar va ustunliklar ilmiy jihatdan taqqoslandi. Ushbu usul tabiiy va aniq fanlarda sodir bo‘layotgan transformatsion jarayonlarning mohiyatini chuqurroq anglash imkonini berdi.

Tadqiqot davomida empirik kuzatuv usuli ham muhim o‘rin egalladi. Ushbu usul orqali real ilmiy amaliyotda qo‘llanilayotgan sun’iy intellekt, Big Data tahlili va raqamli modellashtirish tizimlarining samaradorligi o‘rganildi hamda ularning ilmiy natijalarga ta’siri baholandi.[1:63]

Shuningdek, murakkab jarayonlarni matematik ifodalash va ularning rivojlanish tendensiyalarini oldindan prognoz qilish maqsadida modellashtirish usulidan

foydalanildi. Bu yondashuv ilmiy jarayonlarning strukturaviy va funksional xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga xizmat qildi.

Qo‘shimcha ravishda, ilmiy manbalar, xalqaro tadqiqotlar va zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida kontent-tahlil usuli qo‘llanilib, innovatsion tadqiqotlarning global ilmiy makondagi o‘rni va rivojlanish yo‘nalishlari aniqlab berildi.

Umuman olganda, mazkur metodlarning kompleks qo‘llanilishi tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi, ishonchliligi va xolisligini ta’minlashga xizmat qildi hamda mavzuning har tomonlama chuqur tahlil qilinishiga imkon yaratdi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot davomida olingan natijalar tabiiy va aniq fanlar tizimida innovatsion texnologiyalarning o‘rni tobora strategik ahamiyat kasb etayotganini ko‘rsatdi. Xususan, sun’iy intellekt, Big Data tahlili, kvant hisoblash va raqamli modellashtirish kabi yondashuvlar ilmiy jarayonlarning tezligi va aniqligini sezilarli darajada oshirganligi aniqlandi. Ushbu texnologiyalar ilmiy gipotezalarni tekshirish, murakkab tizimlarni simulyatsiya qilish hamda katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini bermoqda.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, innovatsion metodlar joriy etilgan ilmiy tadqiqotlarda kashfiyotlar sikli qisqargan, ya’ni nazariy g‘oyadan amaliy natijaga o‘tish jarayoni ancha tezlashgan. Bu holat, ayniqsa, bioinformatika, kvant fizika va matematik modellashtirish kabi fanlar kesimida yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga, fanlararo integratsiyaning kuchayishi natijasida yangi ilmiy yo‘nalishlar shakllanib, an’anaviy fan chegaralari nisbiylashib bormoqda.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, innovatsion texnologiyalar ilmiy samaradorlikni oshirishi bilan bir qatorda ayrim muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Jumladan, yuqori texnologiyalarga kirish imkoniyatlarining notengligi, malakali kadrlar yetishmasligi hamda texnologik infratuzilmaning turli darajada rivojlanganligi ilmiy tadqiqotlarning global miqyosda bir xil tezlikda rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda.[4:16]

Shuningdek, sun’iy intellektga asoslangan tizimlar ilmiy qaror qabul qilish jarayonida muhim rol o‘ynayotgan bo‘lsa-da, ularning natijalarini interpretatsiya

qilishda inson omili hanuzgacha hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi qayd etildi. Bu esa inson va mashina intellekti o‘rtasidagi muvozanatni saqlash zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari innovatsion texnologiyalar tabiiy va aniq fanlar rivojlanishining asosiy drayveri ekanligini tasdiqlaydi. Biroq ularning to‘liq samaradorligini ta’minlash uchun ilmiy infratuzilmani rivojlantirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish va raqamli savodxonlikni oshirish muhim ilmiy-amaliy vazifa sifatida qaraladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari tabiiy va aniq fanlar rivojlanishida innovatsion texnologiyalarning o‘rni hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini yaqqol ko‘rsatdi. Sun’iy intellekt, Big Data, kvant texnologiyalari va raqamli modellashtirish kabi zamonaviy yondashuvlar ilmiy jarayonlarning samaradorligini oshirib, ilmiy kashfiyotlar tezlashuviga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu esa ilm-fan rivojlanishining yangi bosqichga — raqamli va integratsiyalashgan ilmiy paradigma tomon o‘tganini anglatadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, innovatsion metodlarning joriy etilishi nafaqat ilmiy natijalarning aniqligini oshiradi, balki fanlararo integratsiyani kuchaytirib, yangi ilmiy yo‘nalishlarning shakllanishiga zamin yaratadi. Xususan, bioinformatika, kvant hisoblash va matematik modellashtirish kabi sohalar buning yaqqol misolidir.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida aniqlangan muammolar — texnologik resurslar notengligi va malakali kadrlar yetishmasligi — innovatsion rivojlanishning barqarorligini ta’minlashda muhim e’tibor talab etishini ko‘rsatadi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, ilmiy infratuzilmani rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish zarur.

Umuman olganda, tabiiy va aniq fanlarda innovatsion tadqiqotlar ilm-fan taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib qolmoqda va kelajakda ham global ilmiy rivojlanishning strategik yo‘nalishini belgilab berishda muhim rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson Education.

2. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep Learning*. MIT Press.

3. Bishop, C. M. (2006). *Pattern Recognition and Machine Learning*. Springer.

4. Mitchell, T. M. (1997). *Machine Learning*. McGraw-Hill Education.

5. Nielsen, M. A. (2019). *Neural Networks and Deep Learning*. Determination Press.

6. National Research Council. (2018). *Big Data and the Future of Science*. National Academies Press.

7. Kurzweil, R. (2020). *The Singularity Is Nearer*. Viking.

8. UNESCO (2022). *Science Report: The Race Against Time for Smarter Development*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

9. MIT Technology Review (2023). *Emerging Technologies in Science and Engineering*. MIT Press.

10. Strogatz, S. H. (2015). *Nonlinear Dynamics and Chaos*. Westview Press.

OG‘IRLIK VA ELASTIKLIK KUCHLARI MAVZUSINI AMALIY MASALALAR ASOSIDA O‘QITISH

Ergashev Ozodbek Sherkul o‘g‘li

Nizomiy nomidagi O‘zbekistin milliy pedagogika universitetining tayanch doktaranti

e-mail: ***ergashevozodbek93@gmail.com***

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida fizika fanining mexanika bo‘limiga oid “Og‘irlik va elastiklik kuchlari” mavzusini amaliy masalalar asosida o‘qitish metodikasi tahlil qilingan. Tadqiqotda amaliy masalalar, fizik modellashtirish hamda muammoli o‘qitish metodlari asosida talabalarning amaliy kompetentligini rivojlantirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, mexanik jarayonlarni real texnik vaziyatlar bilan bog‘lash orqali talabalarining analitik fikrlashi,

muhandislik tafakkuri va matematik modellashtirish koʻnikmalarini rivojlantirish masalalari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari amaliy masalalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talabalarning fizik qonuniyatlarni real vaziyatlarda qoʻllash kompetensiyasini shakllantirishda muhim didaktik vosita ekanligini koʻrsatdi.

Kalit soʻzlar: mexanika, ogʻirlik kuchi, elastiklik kuchi, amaliy kompetentlik, fizik modellashtirish, muammoli oʻqitish, STEM yondashuv, fizika ta’limi.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida raqobatbardosh, mustaqil fikrlovchi va amaliy faoliyatga tayyor mutaxassislarni tayyorlash muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, texnik va muhandislik yoʻnalishlarida tahsil olayotgan talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan integratsiyalash dolzarb masalalardan biridir. Shu sababli fizika fanini oʻqitishda kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’lim jarayonini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mexanika boʻlimi fizika fanining fundamental qismlaridan biri boʻlib, u talabalarining ilmiy dunyoqarashi, texnik tafakkuri va muhandislik kompetentligini shakllantirishda muhim oʻrin tutadi. Mexanik hodisalarni oʻrganishda real hayotiy vaziyatlarga asoslangan amaliy masalalardan foydalanish talabalarning fizik qonuniyatlarni chuqur anglashiga yordam beradi.

Ogʻirlik va elastiklik kuchlari mavzusi mexanikaning asosiy boʻlimlaridan biri boʻlib, ishlab chiqarish, qurilish, transport hamda energetika tizimlarida keng qoʻllaniladi. Mazkur mavzuni amaliy masalalar asosida oʻqitish talabalarda fizik modellashtirish, analitik tahlil va matematik hisoblash koʻnikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism

Ogʻirlik kuchi jismlarning Yer tomonidan tortilishi natijasida yuzaga keladi hamda quyidagi formula orqali aniqlanadi:

Bu yerda – jism massasi, – erkin tushish tezlanishi.

Bundan tashqari, deformatsiyalangan jismlarda paydo boʻladigan elastiklik kuchi ham mexanik jarayonlarni tushuntirishda muhim rol oʻynaydi. Elastiklik kuchi

deformatsiyalangan jismni dastlabki holatiga qaytarishga intiladi va Guk qonuni orqali ifodalanadi:

Bu yerda – elastiklik koeffitsienti, – deformatsiya kattaligi.

Mazkur fizik qonuniyatlarni samarali o‘zlashtirish uchun ta’lim jarayonida amaliy masalalardan foydalanish muhim didaktik vosita hisoblanadi [6].

O‘zbekistonda fizika ta’limini rivojlantirish va metodikasini takomillashtirish bo‘yicha bir qator olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

Masalan, M. Djorayev va B. Sattarov tomonidan yozilgan “Fizika va astronomiya o‘qitish nazariyasi va metodikasi” asarida fizika fanini o‘qitishda innovatsion metodlar, modellashtirish va masala yechish orqali bilimlarni mustahkamlashning pedagogik asoslari yoritilgan [1].

Shuningdek, S. Qahhorov fizika ta’limini loyihalash va o‘qitish jarayonini tashkil etish masalalarini tahlil qilib, o‘quv jarayonida amaliy mashg‘ulotlar va muammoli masalalar talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi [2].

Fizika ta’limining rivojlanishiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham o‘quv jarayonida tajriba va amaliy mashg‘ulotlarning ahamiyati alohida qayd etilgan.

O‘zbekiston ilm-fan rivojiga katta hissa qo‘shgan fizik olimlardan B.Yo‘ldoshev ham mamlakatda ilmiy tadqiqotlar va fizika fanining rivojlanishida muhim rol o‘ynagan akademik olimlardan biri hisoblanadi [3].

Mazkur tadqiqotlar fizika ta’limida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot jarayonida mexanika bo‘limini o‘qitishda quyidagi metodik yondashuvlardan foydalanildi:

muammoli o‘qitish metodlari;

fizik modellashtirish;

amaliy masalalar asosida o‘qitish;

analitik va matematik modellashtirish.

Mazkur yondashuvlar talabalarning fizik jarayonlarni tahlil qilish va nazariy bilimlarni real vaziyatlarda qo‘llash kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qila

Mexanika bo‘limini o‘qitishda real texnik jarayonlarga asoslangan masalalar muhim o‘rin tutadi [4,5].

Masala. Yuk avtomobili massasi 2 t bo‘lgan yengil avtomobilni po‘lat sim yordamida tortib bormoqda. Avtomobillar tekis tezlanuvchan harakat qilib 50 s vaqt ichida 400 m masofani bosib o‘tdi. Agar po‘lat simning bikrligi

bo‘lsa, simning cho‘zilish kattaligini aniqlang. Ishqalanish hisobga olinmaydi.

Avtomobillarni ulovchi sim elastik jism sifatida qaraladi. Yengil avtomobilga ta’sir qiluvchi kuch simdagi tortish kuchi hisoblanadi.

Yuk avtomobili –elastik sim –yengil avtomobil

Masalaning yechimi: Tekis tezlanuvchan harakat tenglamasi:

Nyutonning ikkinchi qonuniga ko‘ra:

Guk qonuni bo‘yicha:

Mazkur turdagi masalalarni yechish jarayonida talabalarda quyidagi kompetensiyalar shakllanadi:

Kompetentlik turi	**Mazmuni**
Fizik modellashtirish	Real mexanik jarayonni fizik modelga keltirish
Analitik fikrlash	Fizik qonunlarni tanlash va qo‘llash
Matematik modellashtirish	Fizik jarayonlarni tenglamalar orqali ifodalash
Muhandislik tafakkuri	Texnik tizimlarni tahlil qilish
Amaliy kompetentlik	Nazariy bilimlarni real vaziyatlarda qo‘llash

XULOSA

Og‘irlik va elastiklik kuchlari mavzusini amaliy masalalar asosida o‘qitish talabalarning nazariy bilimlarini real mexanik jarayonlar bilan bog‘lash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

Amaliy masalalar fizik qonuniyatlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi.

Fizik modellashtirish talabalarning analitik fikrlashini rivojlantiradi.

Muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar muhandislik tafakkurini shakllantiradi.

Matematik modellashtirish fizik jarayonlarni tizimli tahlil qilish imkonini beradi.

Virtual laboratoriyalar va raqamli texnologiyalar mexanika mavzularini samarali o‘qitishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, mexanika bo‘limini amaliy masalalar asosida o‘qitish talabalarning amaliy kompetentligini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Djorayev M., Sattarova B. *Fizika va astronomiya o‘qitish nazariyasi va metodikasi.* – Toshkent: an va texnologiya nashriyoti, 2015.
2. Qahhorov S. *Fizika ta’limi davriyligini loyihalash texnologiyasi.* – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2007.
3. Mirzaxmedov B., Raxmatov A. *Umumiy fizika kursi (Mexanika).* – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2010.
4. Abdullayev A., Xudoyberganov N. *Fizika o‘qitish metodikasi.* – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2012.
5. Tursunov S., Raximov M. *Fizika fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2019.
6. Xujanov.E.B, Ergashev.O.Sh. Mexanika bo‘limidan masalalar to‘plami. “Zuxro baraka biznes” nashriyoti, –Toshkent 2025

IQLIM O‘ZGARISHI SHAROITIDA OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGINING IJTIMOIY JIHATLARI

Hamraqulov Maxmudxo‘ja

Farg‘ona davlat texnika universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada iqlim o‘zgarishining oziq-ovqat xavfsizligiga ta’sirining ijtimoiy oqibatlari tahlil qilinadi. Iqlim o‘zgarishi qishloq xo‘jaligi hosildorligi, oziq-ovqat narxlari va ularning jismoniy-iqtisodiy qulayligiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu ta’sirlar aholining ijtimoiy zaif qatlamlari, xususan, kambag‘al uy xo‘jaliklari, ayollar, bolalar va kichik fermerlar uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Maqolada oziq-ovqat xavfsizligining to‘rt asosiy o‘lchovi – mavjudlik, qulaylik, foydalanish va barqarorlik nuqtai nazaridan yuzaga kelayotgan ijtimoiy tengsizlik, migratsiya, mojarolar va salomatlik muammolari ko‘rib chiqiladi. Muallif iqlimga moslashish strategiyalariga ijtimoiy himoya dasturlari, inklyuziv siyosat va mahalliy bilimlarni integratsiya qilish zarurligini asoslab beradi. Tadqiqot natijalari iqlim o‘zgarishi sharoitida oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash ko‘p qirrali yondashuvni, jumladan, ijtimoiy himoya, gender tenglik va barqaror qishloq xo‘jaligini rivojlantirishni talab etishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: iqlim o‘zgarishi, oziq-ovqat xavfsizligi, ijtimoiy zaiflik, moslashish, oziq-ovqat narxlari, gender tengsizlik, migratsiya, barqaror rivojlanish.

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda iqlim o‘zgarishi global kun tartibining eng dolzarb muammolaridan biriga aylandi. Iqlim tizimidagi o‘zgarishlar – haroratning ko‘tarilishi, yog‘ingarchilik rejimining buzilishi, qurg‘oqchilik, suv toshqinlari va boshqa ekstremal hodisalarning kuchayishi – qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tizimlariga jiddiy tahdid solmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) ma’lumotlariga ko‘ra, 2050 yilga borib dunyo aholisining 9,7 milliardga yetishi kutilmoqda, bu esa oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabni keskin oshiradi. Ayni paytda iqlim o‘zgarishi hosildorlikni pasaytirib, oziq-ovqat bilan ta’minlash zanjirini izdan chiqarmoqda. Biroq, ushbu muammoning texnologik va iqtisodiy yechimlari bilan bir qatorda, uning ijtimoiy oqibatlari ham alohida e’tiborni talab etadi. Iqlim o‘zgarishi sharoitida oziq-ovqat xavfsizligi masalasi aynan aholining eng zaif qatlamlari hayotiga bevosita ta’sir qiladi, mavjud ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi, yangi ijtimoiy xavf-xatarlarni yuzaga keltiradi. Mazkur maqola iqlim o‘zgarishi fonida oziq-ovqat xavfsizligining ijtimoiy jihatlarini tizimli tahlil qilishga,

ijtimoiy zaiflik manbalarini aniqlashga va ularni bartaraf etish yo‘llarini taklif etishga qaratilgan.

Asosiy

Iqlim o‘zgarishi va oziq-ovqat xavfsizligining o‘zaro bog‘liqligi

Oziq-ovqat xavfsizligi to‘rt asosiy komponent orqali ta’riflanadi: oziq-ovqatning jismoniy mavjudligi (ishlab chiqarish va zaxiralar), iqtisodiy va jismoniy qulayligi (daromad va bozorlar orqali yetib borish imkoniyati), foydalanish (sifati, xavfsizligi va ozuqaviylik qiymati) hamda ushbu uch komponentning barqarorligi. Iqlim o‘zgarishi mazkur to‘rt yo‘nalishning har biriga ta’sir o‘tkazadi. Haroratning 1,5–2°C ga ko‘tarilishi bug‘doy, makkajo‘xori va sholi kabi asosiy ekinlar hosildorligini tropik mintaqalarda sezilarli darajada pasaytiradi. Qurg‘oqchilik va sel hodisalari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish hajmini beqarorlashtiradi, narxlarning o‘zgaruvchanligini kuchaytiradi. Natijada oziq-ovqatning jismoniy mavjudligi qisqaradi, iqtisodiy qulaylik esa daromadlar pasayishi va narx o‘sishi tufayli cheklanadi.

Ijtimoiy nuqtai nazardan, bu ta’sirlar bir xil taqsimlanmaydi. Boy mamlakatlar import va texnologik moslashuv orqali ta’sirni yumshata olsa, rivojlanayotgan davlatlar, ayniqsa, qishloq xo‘jaligiga qaram iqtisodiyotlar ko‘proq zarar ko‘radi. Masalan, Afrika shoxi va Janubiy Osiyoda takrorlanuvchi qurg‘oqchiliklar millionlab odamlarning oziq-ovqat bilan ta’minotiga putur yetkazmoqda. Shunday qilib, iqlim o‘zgarishi global oziq-ovqat tizimida mavjud nomutanosiblikni yanada chuqurlashtirmoqda.

Ijtimoiy zaiflik va tengsizlikning kuchayishi

Iqlim o‘zgarishi sharoitida oziq-ovqat xavfsizligining eng muhim ijtimoiy jihati – bu zaif guruhlarning nomutanosib darajada katta zarar ko‘rishidir. BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP) hisobotlarida ta’kidlanishicha, kambag‘al uy xo‘jaliklari daromadlarining 60–80 foizini oziq-ovqatga sarflaydi. Oziq-ovqat narxlari oshganda, ular oziq-ovqat iste’molini qisqartirishga yoki sifatsizroq mahsulotlarga o‘tishga majbur bo‘ladi, bu esa to‘yib ovqatlanmaslik, bolalar o‘limi va kasalliklarga chalinish xavfini oshiradi. Xususan, 5 yoshgacha bo‘lgan bolalar oziq-ovqat tanqisligi tufayli

jismoniy va kognitiv rivojlanishda orqada qolishi mumkin, bu inson kapitalining uzoq muddatli yo‘qotilishiga olib keladi.

Gender tengsizlik alohida e’tiborga loyiqdir. Ko‘plab jamiyatlarda ayollar qishloq xo‘jaligida asosiy ishlab chiqaruvchilar hisoblanib, oziq-ovqat tayyorlash va oila ozuqaviy holati uchun mas’uliyatni o‘z zimmalariga olgan. Biroq, ayollarning yerga, kreditga, texnologiya va axborotga bo‘lgan kirish imkoniyatlari erkaklarnikiga qaraganda ancha cheklangan. Iqlim o‘zgarishi oqibatida suv va yoqilg‘i ta’minoti qiyinlashganda, ayollar bu resurslarni izlab uzoqroq masofalarga borishga majbur bo‘ladi, bu ularning vaqt yuklamasini oshiradi, daromad olish imkoniyatini kamaytiradi. Natijada, iqlim stresslari gender tengsizlikni chuqurlashtirib, uy xo‘jaligining oziq-ovqat xavfsizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Yana bir jihat – yersiz yoki kichik tomorqaga ega fermerlar. Ular ko‘pincha chekka, unumdorligi past, iqlim xavf-xatarlariga ko‘proq moyil yerlarga tayanadi. Sug‘urta, zamonaviy texnologiya va bozorlarga kira olmagani sababli, hosil nobud bo‘lganda ularning tirikchilik vositalari butunlay izdan chiqadi. Bu esa qishloqdan shaharga majburiy migratsiyani kuchaytiradi.

Oziq-ovqat narxlari va ijtimoiy beqarorlik

Iqlim o‘zgarishi oziq-ovqat narxlarining keskin tebranishiga olib kelmoqda. 2007–2008 va 2010–2011 yillardagi global oziq-ovqat narxlari inqirozlari qisman iqlimiy ekstremal hodisalar bilan bog‘liq bo‘lgan. Bunday inqirozlar nafaqat xarid qobiliyatini pasaytiradi, balki keng ko‘lamli ijtimoiy noroziliklarga ham sabab bo‘ladi. “Arab bahori” voqealarida non narxining oshishi muhim katalizatorlardan biri sifatida qayd etilgan. Iqlim o‘zgarishi davom etar ekan, bunday narx shoklari tez-tez takrorlanib, oziq-ovqat xavfsizligini siyosiy barqarorlikka tahdidga aylantirishi mumkin. Davlatlar oziq-ovqat subsidiyalari yoki eksport cheklovlari kabi choralarga murojaat qilganda esa, bu bozorlarni yanada beqarorlashtirib, importga qaram kambag‘al mamlakatlarga ziyon yetkazadi. Shunday qilib, ijtimoiy beqarorlik xavfi milliy chegaralardan oshib, mintaqaviy inqirozlarga yo‘l ochishi mumkin.

Oziq-ovqat bilan bog‘liq salomatlik va ozuqaviy muammolar

Iqlim o‘zgarishi oziq-ovqat mahsulotlarining sifatiga ham ta’sir qiladi. Yuqori karbonat angidrid konsentratsiyasi asosiy don ekinlarida oqsil, rux va temir kabi mikroelementlar miqdorini kamaytirishi kuzatilgan. Bu “yashirin ochlik”ni kuchaytirib, immun tizimi zaiflashishiga, onalar va bolalar salomatligi yomonlashuviga olib keladi. Ayni paytda, issiqroq iqlim oziq-ovqat orqali yuqadigan salmonellyoz kabi kasalliklar xavfini oshiradi. Toza suv tanqisligi gigiyena sharoitlarini yomonlashtirib, diareya bilan bog‘liq bolalar o‘limini ko‘paytiradi, bu esa organizmning oziq moddalarni o‘zlashtirish qobiliyatiga putur yetkazadi. Ijtimoiy jihatdan, bu sog‘liqni saqlash tizimiga qo‘shimcha yuk bo‘lib, kambag‘al uy xo‘jaliklarini tibbiy xarajatlar tufayli yanada qashshoqlikka botiradi.

Migratsiya va demografik o‘zgarishlar

Oziq-ovqat xavfsizligining yo‘qolishi iqlimiy migratsiyaning muhim haydovchisidir. Takroriy qurg‘oqchilik va hosil nobud bo‘lishi qishloq aholisini shaharlarga yoki boshqa mamlakatlarga ko‘chishga majbur qiladi.

Bu esa bir tomondan shaharlardagi norasmiy aholi punktlarining kengayishiga, ishsizlik va ijtimoiy xizmatlarga bosimning oshishiga olib kelsa, boshqa tomondan, tark etilgan qishloqlarda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining yanada qisqarishiga sabab bo‘ladi. Migrantlarning katta qismini erkaklar tashkil etganda, qolgan ayollar va keksalar og‘ir ish yuklamasiga duch keladi, bu esa uy xo‘jaligi darajasida oziq-ovqat ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiradi. Ichki va tashqi migratsiya madaniy va ijtimoiy aloqalarning uzilishiga, an’anaviy bilimlarning yo‘qolishiga olib kelib, mahalliy oziq-ovqat tizimlarining barqarorligiga putur yetkazadi.

Ijtimoiy himoya va moslashish strategiyalari Yuqoridagi muammolarni hal qilish uchun iqlimga moslashish strategiyalariga ijtimoiy himoya komponentlarini chuqur integratsiya qilish zarur. Birinchidan, shartli yoki shartsiz pul o‘tkazmalari, oziq-ovqat yordami dasturlari zaif uy xo‘jaliklarining favqulodda vaziyatlarda oziq-ovqat qulayligini saqlab qolishga yordam beradi. Bunday ijtimoiy xavfsizlik tarmoqlari mavsumiy ochlik davrlarida bolalar ovqatlanishini himoya qilishda samarali ekanligi isbotlangan. Ikkinchidan, gender sezgir siyosat zarur. Ayollarning yer huquqlarini ta’minlash, ularga qishloq xo‘jaligi bo‘yicha maslahat xizmatlarini kengaytirish, suv va

energiya tejamkor texnologiyalarga kirishini osonlashtirish orqali nafaqat gender tenglikka erishiladi, balki butun oilaning oziq-ovqat xavfsizligi mustahkamlanadi. Uchinchidan, mahalliy bilimlarga asoslangan moslashuv yondashuvlari e’tiborga loyiq. Ko‘p asrlik an’anaviy dehqonchilik amaliyotlari, urug‘lik banklari va agrobioxilma-xillikni saqlash iqlim o‘zgaruvchanligiga chidamlilikni oshirishi mumkin. Ilmiy bilimlar bilan mahalliy tajribani uyg‘unlashtirish orqali hamjamiyat darajasida oziq-ovqat suvereniteti mustahkamlanadi.

Bundan tashqari, shaharlarda oziq-ovqat cho‘llarini bartaraf etish maqsadida shahar bog‘dorchiligi va qisqa ta’minot zanjirlarini rivojlantirish ijtimoiy integratsiyani kuchaytiradi. Iqlim o‘zgarishi sharoitida oziq-ovqat tizimlarini o‘zgartirish jarayoni adolatli o‘tish tamoyillariga asoslanishi, ya’ni hech bir ijtimoiy guruh ortda qolmasligi kerak.

XULOSA

Iqlim o‘zgarishi oziq-ovqat xavfsizligini texnologik yoki agronomik masala sifatida emas, balki chuqur ijtimoiy muammo sifatida namoyon qilmoqda. Iqlim stresslari mavjud tengsizliklarni kuchaytirib, kambag‘allar, ayollar, bolalar va kichik ishlab chiqaruvchilar kabi zaif guruhlarni nomutanosib darajada ta’sir ostida qoldirmoqda. Oziq-ovqat narxlarining beqarorligi, to‘yib ovqatlanmaslik, majburiy migratsiya va ijtimoiy noroziliklar iqlim o‘zgarishining bevosita yoki bilvosita oqibatlari sifatida yuzaga chiqmoqda. Shu sababli, siyosiy yechimlar faqat ishlab chiqarish hajmini oshirishga qaratilmasdan, ijtimoiy himoya tizimlarini kuchaytirishga, gender va iqtisodiy adolatni ta’minlashga, mahalliy bilim va inklyuziv moslashuv strategiyalariga asoslanishi lozim. Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish, xususan, “ochlikka barham berish” (2-maqsad) va “iqlim harakati” (13-maqsad) ni amalga oshirish uchun aynan mana shu ijtimoiy jihatlarga ustuvor ahamiyat berish talab etiladi. Kelajak tadqiqotlari iqlimga moslashish dasturlarining ijtimoiy samaradorligini baholashga, mahalliy sharoitga moslashtirilgan aralashuv modellarini ishlab chiqishga yo‘naltirilishi kerak.

FOYDALINGAN ADABIYOTLAR

1. FAO. (2021). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2021*. Rome: Food and Agriculture Organization.

2. IPCC. (2022). *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report. Cambridge University Press.

3. UNDP. (2019). *Beyond Income, Beyond Averages, Beyond Today: Inequalities in Human Development in the 21st Century*. New York: Human Development Report Office.

4. Wheeler, T., & von Braun, J. (2013). Climate change impacts on global food security. *Science*, 341(6145), 508–513.

5. Alston, M., & Akhter, B. (2016). Gender and food security in Bangladesh: the impact of climate change. *Gender, Place & Culture*, 23(10), 1450–1464.

6. Lobell, D. B., & Field, C. B. (2007). Global scale climate–crop yield relationships and the impacts of recent warming. *Environmental Research Letters*, 2(1), 014002.

MIKROPLASTIKLARNING ATROF-MUHIT VA INSON SALOMATLIGIGA TA’SIRI

Isroiljonova Robiya Xabibullo qizi

Farg‘ona davlat texnika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu tezisda mikroplastiklarning kelib chiqishi, atrof-muhitga tarqalishi hamda inson salomatligiga salbiy ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, mikroplastiklarning suv, tuproq va havo tarkibida uchrashi, oziq-ovqat zanjiri orqali inson organizmiga kirishi hamda ekologik muammolarni kuchaytirishi haqida ilmiy ma’lumotlar berilgan. Muammoni kamaytirish bo‘yicha zamonaviy yechim va tavsiyalar ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: mikroplastik, ekologiya, atrof-muhit, plastik chiqindilar, inson salomatligi, ifloslanish, ekologik xavfsizlik.

Hozirgi davrda ekologik muammolar orasida plastik chiqindilar bilan bog‘liq ifloslanish global darajadagi dolzarb masalalardan biriga aylangan. Ayniqsa, mikroplastiklar tabiat va inson salomatligi uchun jiddiy xavf tug‘dirmoqda.

Mikroplastiklar diametri 5 mm dan kichik bo‘lgan plastik zarrachalar bo‘lib, ular katta hajmdagi plastik mahsulotlarning parchalanishi natijasida hosil bo‘ladi. Ushbu zarrachalar suv havzalari, tuproq, atmosfera va tirik organizmlar tarkibida keng tarqalmoqda.

Plastik mahsulotlardan kundalik hayotda keng foydalanilishi mikroplastiklarning miqdorini yanada oshirmoqda. Jahon miqyosida har yili millionlab tonna plastik chiqindilar hosil bo‘ladi va ularning katta qismi qayta ishlanmasdan tabiatga tashlanadi. Natijada ekologik muvozanat buzilib, tirik organizmlar hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Mikroplastiklarning hosil bo‘lishi va tarqalishi. Mikroplastiklar ikki turga bo‘linadi: birlamchi va ikkilamchi mikroplastiklar. Birlamchi mikroplastiklar kosmetik vositalar, tozalovchi mahsulotlar va sanoat jarayonlarida tayyor holda ishlab chiqariladi. Ikkilamchi mikroplastiklar esa plastik chiqindilarning quyosh nuri, harorat va mexanik ta’sir natijasida parchalanishi orqali hosil bo‘ladi.

Bugungi kunda mikroplastiklar:

dengiz va okeanlarda;

ichimlik suvida;

tuproqda;

atmosfera havosida;

oziq-ovqat mahsulotlarida uchramoqda.

Olimlarning tadqiqotlariga ko‘ra, mikroplastiklar yomg‘ir suvi orqali ham tarqalishi mumkin. Ayniqsa, sanoat hududlari va yirik shaharlarda mikroplastiklarning miqdori yuqori hisoblanadi. Plastik paketlar, butilkalar, sintetik kiyimlar va maishiy chiqindilar asosiy manbalardan biridir.

Mikroplastiklar suv hayvonlari organizmiga kirib, oziq-ovqat zanjiri orqali inson organizmigacha yetib keladi. Dengiz mahsulotlari tarkibida mikroplastik zarrachalarning mavjudligi bugungi kunda keng muhokama qilinayotgan ekologik muammolardan biridir.

Mikroplastiklarning atrof-muhitga ta’siri. Mikroplastiklar ekologik tizimning tabiiy muvozanatini buzadi. Ular tuproq unumdorligining pasayishiga, suv sifatining yomonlashishiga va biologik xilma-xillikning kamayishiga sabab bo‘ladi.

Suv havzalarida mikroplastiklarning ko‘payishi baliqlar va boshqa suv organizmlarining hayot faoliyatiga salbiy ta’sir qiladi. Ko‘plab dengiz hayvonlari plastik zarrachalarni ozuqa deb qabul qiladi. Natijada ularning hazm qilish tizimi zararlanadi va ko‘plab organizmlar nobud bo‘ladi.

Tuproq tarkibidagi mikroplastiklar esa o‘simliklarning o‘sish jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, plastik tarkibidagi kimyoviy moddalar tuproq va suvga ajralib chiqib, ekologik xavfni kuchaytiradi. Atmosferadagi mikroplastiklar shamol orqali uzoq masofalarga tarqaladi. Bu esa ekologik muammoning global tus olishiga sabab bo‘lmoqda. Hozirgi kunda hatto Arktika hududlarida ham mikroplastik zarrachalar aniqlangan.

Mikroplastiklarning inson salomatligiga ta’siri. Mikroplastiklar inson organizmiga asosan ichimlik suvi, oziq-ovqat mahsulotlari va nafas olish orqali kiradi. Tadqiqotlarga ko‘ra, mikroplastik zarrachalar inson qonida, o‘pkasida va ayrim organlarida aniqlangan.

Mikroplastiklarning salbiy ta’siri quyidagilar bilan izohlanadi:

immun tizimining zaiflashuvi;

nafas olish tizimi kasalliklari;

allergik reaksiyalar;

gormonal muvozanat buzilishi;

zaharli moddalar ta’sirining kuchayishi.

Plastik tarkibidagi ayrim kimyoviy birikmalar kanserogen xususiyatga ega bo‘lishi mumkin. Shu sababli mikroplastiklar inson salomatligi uchun potensial xavf sifatida baholanmoqda. Bolalar va yosh organizmlar mikroplastiklarning ta’siriga nisbatan sezgir hisoblanadi. Chunki ularning immun tizimi to‘liq shakllanmagan bo‘ladi. Shu sababli ekologik xavfsizlikni ta’minlash bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir.

Muammoning yechimlari va tavsiyalar. Mikroplastiklar bilan bog‘liq muammoni kamaytirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirish muhim:

- ❖ plastik mahsulotlardan foydalanishni kamaytirish;
- ❖ chiqindilarni saralash va qayta ishlash tizimini rivojlantirish;
- ❖ ekologik toza mahsulotlardan foydalanish;
- ❖ aholining ekologik madaniyatini oshirish;
- ❖ biologik parchalanadigan materiallarni ishlab chiqarishni kengaytirish.

Shuningdek, davlat miqyosida ekologik nazoratni kuchaytirish va plastik chiqindilarni kamaytirishga qaratilgan qonunlarni takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Ta’lim muassasalarida ekologik tarbiya va targ‘ibot ishlarini rivojlantirish orqali yosh avlodda tabiatga mas’uliyat hissini shakllantirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, mikroplastiklar zamonaviy ekologiyaning eng jiddiy muammolaridan biri hisoblanadi. Ularning atrof-muhit va inson salomatligiga ta’siri tobora kuchayib bormoqda. Mikroplastiklarning suv, tuproq va atmosfera orqali keng tarqalishi ekologik xavfsizlikka tahdid solmoqda.

Mazkur muammoni bartaraf etish uchun plastik chiqindilarni kamaytirish, qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirish hamda ekologik madaniyatni oshirish muhimdir. Tabiatni asrash va inson salomatligini himoya qilish har bir insonning dolzarb vazifasi bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi asoslari. – Toshkent, 2022.
2. Abdullayev X. Ekologik muammolar va ularning yechimlari. – Toshkent, 2021.
3. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO) ekologik hisobotlari.
4. Plastik chiqindilar va mikroplastiklar bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami.
5. Internet ma’lumotlari va zamonaviy ekologik tadqiqotlar.

СИНТЕЗ И СТРУКТУРНЫЕ СВОЙСТВА ТОНКИХ ПЛЕНОК $Bi_3Fe_5O_{12}$, ПОЛУЧЕННЫХ МЕТОДОМ ДВОЙНОГО ИОННО-ЛУЧЕВОГО ОСАЖДЕНИЯ

Адилбек Сайт-Муратович Кулумбетов,
Шахринисо Холбек кизи Сайиткулова,
Жасур Абдуазим угли Уктамов.
Центр Развития Нанотехнологии при
Национальном Университете Узбекистана

Аннотация. Получены тонкие пленки феррит-граната $Bi_3Fe_5O_{12}$ (BIG) методом двойного ионно-лучевого распыления на подложках $Gd_3Ga_5O_{12}$ (GGG). Пленки осаждались при комнатной температуре и имели аморфную структуру. Кристаллизация осуществлялась путем отжига на воздухе при 950 °C в течение 30 минут. Методами атомно-силовой микроскопии и рентгеновской дифрактометрии показано формирование однофазной поликристаллической структуры граната с зернистой морфологией поверхности размером зерен 50–150 нм и признаками текстурированности. Демонстрируется перспективность метода двойного ионно-лучевого осаждения с последующим высокотемпературным отжигом для получения функциональных магнитооптических пленок $Bi_3Fe_5O_{12}$.

Ключевые слова: $Bi_3Fe_5O_{12}$, феррит-гранат, тонкие пленки, двойное ионно-лучевое распыление, ионно-лучевое осаждение, кристаллизация, отжиг, атомно-силовая микроскопия, рентгеновская дифракция, магнитооптические материалы

Феррит-гранатные материалы, в частности $Bi_3Fe_5O_{12}$ (BIG), представляют значительный интерес для приложений в магнитооптике, спинтронике и интегральной фотонике благодаря высоким значениям эффекта Фарадея и низким оптическим потерям [Deb, 2012: 1]. Ключевым фактором, определяющим их функциональные свойства, является кристаллическая структура и морфология пленок [Nur-E-Alam, 2018: 355]. Метод двойного (или реактивного) ионно-лучевого распыления успешно применяется для получения эпитаксиальных пленок $Bi_3Fe_5O_{12}$ с высокой степенью кристалличности и хорошими магнитооптическими характеристиками [Toraya, 1995: 1317]. Методы физического осаждения, включая двойное ионно-лучевое распыление,

позволяют получать высокочистые пленки с контролируемыми параметрами, однако часто приводят к формированию аморфных слоев, требующих последующей термической обработки [Adachi, 2000: 2734]. В связи с этим актуальной задачей является исследование процессов кристаллизации и формирования структуры пленок BIG [Jeffery, 2020: 127]. Целью данной работы является получение тонких пленок $Bi_3Fe_5O_{12}$ методом двойного ионно-лучевого осаждения и исследование их структурных и морфологических характеристик.

В качестве подложек использовались монокристаллы GGG. Перед осаждением поверхность подложек подвергалась обработке низкоэнергетическими ионами кислорода (0,4 кэВ) в течение 20 минут для удаления загрязнений и активации поверхности. Осаждение пленок проводилось методом двойного ионно-лучевого распыления поликристаллической мишени BIG диаметром 76,2 мм. Распыление осуществлялось пучком ионов смеси Ar + O_2 с энергией 1,5 кэВ при плотности тока 0,2 мА/см². Содержание кислорода в газовой смеси составляло 10 %. Давление в камере - $2{,}5\times10^{-2}$ Па, температура подложки комнатная. Скорость осаждения составляла ~2,5 нм/мин. Перед осаждением мишень предварительно распылялась в течение 2 часов для стабилизации процесса. Полученные пленки имели аморфную структуру. Кристаллизация пленок осуществлялась путем отжига на воздухе при температуре 950 °C в течение 30 минут. Неоднородность толщины пленок по площади не превышала 10 %.

По данным атомно-силовой микроскопии поверхность пленок после отжига характеризуется равномерной зернистой структурой рис. 1 (а). а. Размер зерен составляет порядка 50–150 нм, что указывает на развитие процессов нуклеации и роста кристаллитов при термической обработке. Поверхность является относительно гладкой, без выраженных макродефектов, однако наблюдаются отдельные локальные неоднородности, которые могут быть связаны с агломерацией материала или вариациями толщины. Формирование такой морфологии типично для пленок, полученных методом ионно-лучевого распыления с последующим отжигом. Зернистая структура оказывает

существенное влияние на магнитные свойства, в частности на доменную структуру и коэрцитивность, а также на магнитооптические характеристики материала. Рентгенодифракционный анализ (θ–2θ) показал наличие выраженных дифракционных максимумов в диапазоне 2θ = 10–45°, что свидетельствует о формировании кристаллической структуры после отжига рис. 1 (б). Наиболее интенсивный пик наблюдается при 2θ ≈ 24.9°, а также фиксируются рефлексы в областях ~28.6°, 32–33°, 35.7° и 42°, соответствующие структуре граната $Bi_3Fe_5O_{12}$. Это подтверждает успешную кристаллизацию аморфной пленки. Анализ ширины дифракционных пиков показывает, что размер кристаллитов варьируется в широком диапазоне — от нескольких нанометров до сотен нанометров.

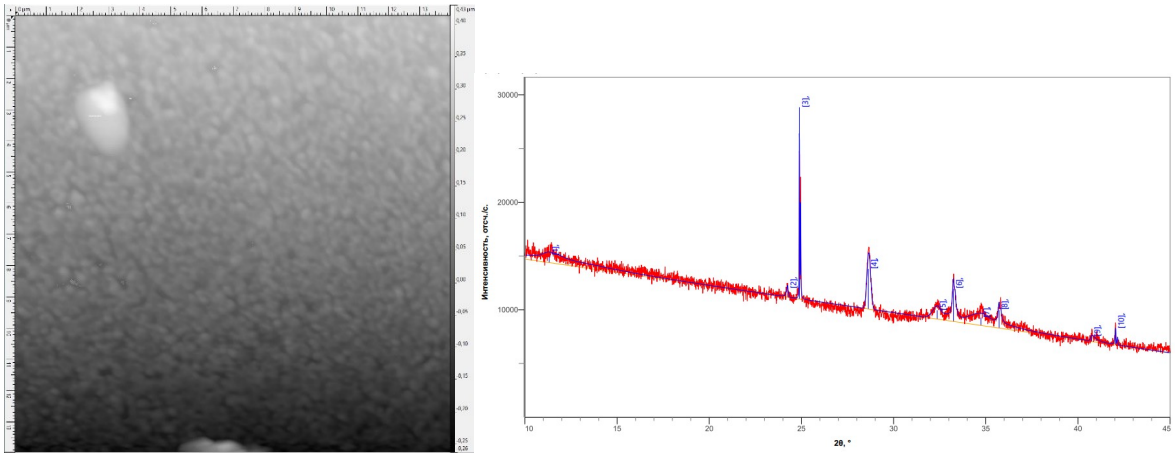

Рис. 1. а) АСМ-изображение поверхности пленки $Bi_3Fe_5O_{12}$ после отжига; б) рентгенодифракционная зависимость (θ–2θ) пленки $Bi_3Fe_5O_{12}$, осажденной методом двойного ионно-лучевого распыления на подложке GGG и отожженной при 950 °C.

Наиболее интенсивные пики соответствуют более крупным кристаллитам, что согласуется с данными АСМ. Повышенная интенсивность отдельных рефлексов указывает на наличие текстуры, обусловленной эпитаксиальными эффектами со стороны подложки GGG. Разброс ширины пиков свидетельствует о наличии микродеформаций и структурных дефектов, включая возможные кислородные вакансии, возникающие в процессе осаждения и последующей кристаллизации.

Показано, что метод двойного ионно-лучевого распыления с последующим высокотемпературным отжигом позволяет формировать кристаллические пленки $Bi_3Fe_5O_{12}$ с структурой граната. Установлено, что осажденные при комнатной температуре аморфные пленки полностью кристаллизуются при отжиге при 950 °C, что подтверждается данными рентгенодифракционного анализа. Исследования методом атомно-силовой микроскопии выявили формирование однородной зернистой морфологии с характерным размером зерен порядка 50–150 нм. Рентгеноструктурный анализ показал, что полученные пленки обладают преимущественно однофазной структурой с признаками текстурированности и наличием микродеформаций. В совокупности полученные результаты демонстрируют эффективность выбранного подхода для получения функциональных магнитооптических пленок $Bi_3Fe_5O_{12}$ и подтверждают перспективность их использования в устройствах спинтроники и интегральной фотоники.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Deb M., Popova E., Fouchet A. et al. Magneto-optical Faraday spectroscopy of completely bismuth-substituted $Bi_3Fe_5O_{12}$ garnet thin films // Journal of Physics D: Applied Physics. – 2012. – Vol. 45, № 45. – 455001.

2. Nur-E-Alam M., Vasiliev M., Alameh K. Properties of Ferrite Garnet (Bi, Lu, Y)$_3$(Fe, Ga)$_5O_{12}$ Thin Film Materials Prepared by RF Magnetron Sputtering // Nanomaterials. – 2018. – Vol. 8, № 5. – 355.

3. H. Toraya, T. Okuda, Crystal structure analysis of polycrystalline Bi3Fe5O12 thin film by using asymmetric and symmetric diffraction techniques, Journal of Physics and Chemistry of Solids, Volume 56, Issue 10, 1995, Pages 1317-1322, ISSN 0022-3697, https://doi.org/10.1016/0022-3697(95)00064-X.

4. Adachi N., Denysenkov V.P., Khartsev S.I., Grishin A.M., Okuda T. Epitaxial $Bi_3Fe_5O_{12}$(001) films grown by pulsed laser deposition and reactive ion beam sputtering techniques // Journal of Applied Physics. – 2000. – Vol. 88, № 5. – P. 2734–2739.

5. Jeffery R.D., Sharda R., Woodward R.C., Faraone L. Crystallization of bismuth iron garnet thin films using capacitively coupled oxygen plasmas // Journal of Applied Physics. – 2020. – Vol. 127, № 4. – 043302.

KVERSETIN–MIS KOMPLEKSNING SINTEZI, TUZILISHI VA ANTIOKSIDANT XUSUSIYATLARI

Alixonova Maftuna Eralixon qizi

Ismoilova Karomatxon Maxmudjanovna

Guliston davlat universiteti,

Agrobiotexnologiyalar va biokimyo ilmiy tadqiqot instituti

tayanch doktoranti Oziq-ovqat texnologiyalari kafedrasi dotsenti

Email: maftunaalixonova0@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada biologik faol flavonoid hisoblangan kversetin asosida mis ionlari bilan koordinatsion kompleks sintez qilish jarayoni hamda uning fizik-kimyoviy xossalarni o‘rganish natijalari keltirilgan. Tadqiqot davomida kversetin va mis ionlari o‘rtasidagi kompleks hosil bo‘lish reaksiyasi optimal laboratorya sharoitida amalga oshirildi. Shuningdek, kompleksning antioksidant potensiali va biologik faolligi to‘g‘risida ilmiy ma’lumotlar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari farmakologiya, bioorganik kimyo, dorivor o‘simliklar kimyosi va antioksidant tizimlarni o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: kversetin, mis ioni, flavanoidlar, antioksidant faollik, biologik faol modda, dorivor o‘simliklar.

Kirish. Ilmiy manbalarda flavonoidlarning biologik faolligi va ularning metall ionlari bilan kompleks hosil qilish xususiyatlari keng o‘rganilgan. Rice-Evans va hammualliflar fenolik birikmalar, xususan flavonoidlarning kuchli antioksidant xususiyatga ega ekanligini hamda erkin radikallarni neytrallashda muhim rol o‘ynashini ta’kidlagan [1]

Kumar va Pandey ma’lumotlariga ko‘ra, kversetin biologik faol flavonoid bo‘lib, uning tarkibidagi gidroksil guruhlari metall ionlari bilan koordinatsion bog‘ hosil qilish

qobiliyatiga ega [2] Ayniqsa Cu^{2+} ionlari bilan hosil qilgan komplekslari yuqori biologik faollik namoyon qilishi aniqlangan.

Mira va hammualliflar flavonoidlarning mis va temir ionlari bilan o‘zaro ta’siri ularning antioksidant mexanizmini kuchaytirishini ko‘rsatgan [3]. Mualliflarning fikricha, metall–flavonoid komplekslari erkin radikallarning hosil bo‘lishini kamaytiradi va oksidlovchi stressni pasaytiradi

Leopoldini va hammualliflar polifenollarning antioksidant mexanizmlarini o‘rganib, kversetin molekulasi metall ionlarini bog‘lash xususiyatiga ega ekanligini qayd etgan [4]. Tadqiqotlarda ayniqsa 3-OH va 4-karbonil guruhlarining kompleks hosil bo‘lishida faol ishtirok etishi aniqlangan. Fernandes va hammualliflar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kversetin–mis kompleksining antioksidant faolligi erkin kversetinnikiga nisbatan yuqori ekanligi aniqlangan [7]. Kompleks hosil bo‘lishi natijasida moddaning biologik samaradorligi oshishi kuzatilgan. Samsonowicz va Regulska spektroskopik usullar yordamida flavonoid–metall komplekslarini o‘rganib, UV-Vis spektrofotometriyada absorbsiya maksimumining uzun to‘lqin tomon siljishi kompleks hosil bo‘lganligini tasdiqlashini ko‘rsatgan [8]. Grazul va Budzisz metall komplekslarning biologik faolligini tahlil qilib, flavonoid–metall komplekslari farmakologik jihatdan istiqbolli birikmalar ekanligini ta’kidlagan [9]. Shunday qilib, adabiyotlar tahlili kversetin–mis komplekslarining sintezi, ularning fizik-kimyoviy xossalari va antioksidant faolligini o‘rganish zamonaviy bioorganik kimyo va farmakologiyaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Sirdaryo viloyatining sho‘rlangan tuproqlarida etishtirilgan o‘simliklarda kvertsetin dinamikasini o‘rganishga oid tadqiqotlar [10,11,12] olib borilgan, biroq stress omillar sharoitida, o‘simliklarga kvertsetin asosli komplekslarning ekzogen ta’siri o‘rganilmagan. Kvertsetinning antioksidantlik va metall ionlarini xelatlashga oid ilmiy asoslari ushbu flavonoidni stress omillar sharoitida ekzogen ta’sirini tahlil qilishni taqazo qiladi. Shuni e’tiborga olib kvertsetin va mis sulfat asosli kompleks olindi.

Tadqiqot metodikasi. Kversetin–mis kompleksini sintez qilish laboratoriya sharoitida amalga oshirildi. Tadqiqot davomida kversetin flavonoidi 0,001 mol (0.3g)

va mis (II) sulfat tuzidan 0,002 mol (0,32g) foydalanildi. Dastlab kversetin 300 ml etanol eritmasida eritildi va bir jinsli eritma hosil qilindi. So‘ngra, magnit aralashtirgich yordamida 1,5 soat davomida aralashtirildi. Reaksiya jarayoni ma’lum vaqt davomida xona haroratida olib borildi. Kompleks hosil bo‘lishi eritma rangining o‘zgarishi bilan kuzatildi.(1-rasm) Hosil bo‘lgan kversetin–mis kompleksi cho‘kma holida ajralib chiqdi. Olingan cho‘kma filtrlandi va distillangan suv hamda etanol bilan yuvildi. Keyinchalik namuna quritilib, fizik-kimyoviy tahlillar uchun tayyorlandi. Hosil bo‘lgan kompleksning spektral xossalari UV-Vis spektrofotometriya usuli yordamida o‘rganildi. Spektrofotometrik tahlil 200–800 nm diapazonda amalga oshirildi. Kompleks hosil bo‘lishi absorbsiya maksimumining siljishi va yangi spektral piklarning paydo bo‘lishi orqali tasdiqlandi. Tadqiqot davomida reaksiya muhiti, erituvchilar turi va komponentlar konsentratsiyasining kompleks hosil bo‘lishiga ta’siri ham baholandi.

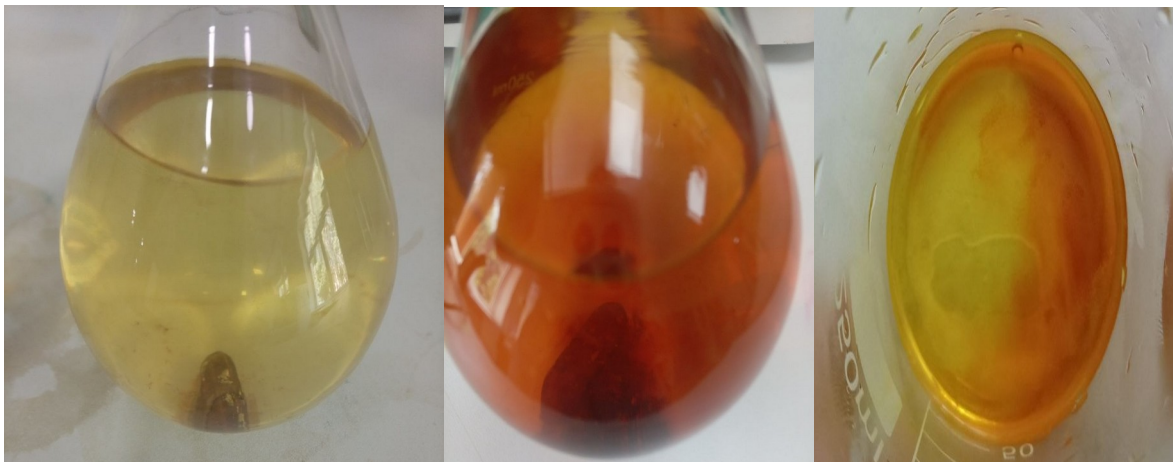

a b c

1-rasm. a-kversitin va mis kompleksi magnitni aralashtirgishdagi holati,b-kversitin va mis kompleksi dastlabki holati c- xlorid kislota solingan holati.

Xulosa: Ushbu tadqiqotda kversetin va mis (Cu^{2+}) ionlari asosida koordinatsion kompleks sintezi laboratoriya sharoitida muvaffaqiyatli amalga oshirildi. Olingan natijalar kversetin molekulasi mis ionlari bilan barqaror kompleks birikma hosil qilish qobiliyatiga ega ekanligini ko‘rsatdi. Kompleks hosil bo‘lishi eritma rangining o‘zgarishi hamda UV-Vis spektrofotometrik tahlil natijalarida absorbsiya maksimumining siljishi orqali tasdiqlandi. Bu esa ligand va metall ion o‘rtasida koordinatsion bog‘lanish mavjudligini bildiradi. Olingan kversetin–mis kompleksi

biologik faol birikma sifatida yuqori ilmiy qiziqish uyg‘otadi va uning antioksidant hamda farmakologik xususiyatlarini yanada chuqur o‘rganish istiqbolli hisoblanadi. Umuman olganda, ushbu ish flavonoid–metall komplekslarini sintez qilish va ularning fizik-kimyoviy xossalarini o‘rganish yo‘nalishidagi ilmiy tadqiqotlar uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rice-Evans C., Miller N.J., Paganga G. (1997). Antioxidant properties of phenolic compounds. Trends in Plant Science, 2, 152–159

2. Kumar S., Pandey A.K. (2013). Chemistry and biological activities of flavonoids: An overview. The Scientific World Journal, 1–16.

3. Mira L., Fernandez M.T., Santos M. et al. (2002). Interactions of flavonoids with iron and copper ions: a mechanism for their antioxidant activity. Free Radical Research, 36, 1199–1208.

4. Leopoldini M., Russo N., Toscano M. (2011). The molecular basis of working mechanism of natural polyphenolic antioxidants. Food Chemistry, 125, 288–306.

5. Fernandes E., Carvalho F., Remião F. et al. (2002). Antioxidant and pro-oxidant actions of quercetin and its metal complexes. Free Radical Research, 36, 1199–1208.

6. Samsonowicz M., Regulska E. (2017). Spectroscopic study of flavonoid–metal complexes and their biological effects. Spectrochimica Acta Part A, 173, 757–771.

7. Grazul M., Budzisz E. (2009). Biological activity of metal ion complexes of flavonoids. Coordination Chemistry Reviews, 253, 2588–2598.

8. Jomova K., Valko M. (2011). Advances in metal-induced oxidative stress and human disease. Toxicology, 283, 65–87.

9. Khan M.K. et al. (2019). Metal–flavonoid complexes: synthesis, characterization and biological activities. Journal of Coordination Chemistry, 72(10), 1601–1625.

10. Ismoilova K.M., Qo‘shiyev H.H., Boboyeva T.A. Flavonoidlarning mahsuldorlik va stressga chidamlilikdagi molekulyar roli // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 8-son A seriya.-Б. 76-83. (https://oak.uz/pages/4802).

11. Ismoilova K.M., Kushiev Kh.Kh., Khidyrova N.K., Turdikulov T., Ablakulova N.A., Abdikulov Z.U., Djurayev T.A., Amanboyeva R.S., Jumanov U. T., Kuliev T.X. Dynamics of Flavonoid Accumulation During the Flowering Phenological Phase of Narrow-Leaf Vetch (*Vicia angustifolia* L.) under Saline Soil Conditions. J. Glob. Innov. Agric. Sci., 2026, 14(1): 79-84 ISSN (Online): 2788-4546; ISSN (Print):2788-4538. SCOPUS.

DOI: https://doi.org/10.22194/JGIAS/26.1841 http://www.jgiass.com.

12. Ismoilova K.M., Safarov K., Inoyatov I. I., Turabekova D.B., Djo‘rayev T.A. The Amount of Flavonoids in Glycyrrhiza glabra L. Plants Artificially Infected with *Fusarium velticilliodes* in In vitro Conditions. International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences. –P. 263-271.

ISSN: 2319-7706 Volume 15 Number 2 (2026). http://www.ijcmas.com. (03.00.00 № 25).

LIDAR VA GNSS TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA QADIMGI IPAK YO‘LINING YO‘QOTILGAN KARVONSAROYLARINI QAYTA TOPISH METODIKASI

Kamolova Fotima G‘ofurjon qizi

Turizm va mehmondo‘stlik yo‘nalishi, Psixologiya fakulteti, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti Jizzax filiali, O‘zbekiston, fotimazuhra0703@gmail.com https://orcid.org/0009-0009-5814-5409

Kamolova Zuxra G‘ofurjon qizi

Turizm va mehmondo‘stlik yo‘nalishi, Psixologiya fakulteti, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti Jizzax filiali, O‘zbekiston, kamolovogabek97@gmail.com https://orcid.org/0009-0008-0660-6974

Annotatsiya. Maqolada yo‘qolgan arxeologik yodgorliklarni, xususan ipak yo‘li karvonsaroylarini qidirishda lidar (LIDAR) va GNSS texnologiyalaridan foydalanishning nazariy metodikasi bayon qilinadi. Metodika bosqichlari (ma’lumot yig‘ish, filtratsiya, shakl tahlili, geodezik bog‘lash) batafsil tushuntirilgan. Jahon arxeologiyasidan real misollar keltirilgan: Kambodjada (Angkor), Turkiyada (Göbekli Tepe), Peruda (Naska chiziqlari) lidar yordamida kashfiyotlar qilingan. O‘zbekistonda

ushbu metodikani qo‘llash imkoniyatlari muhokama qilinadi, ammo hech qanday soxta topilma haqida da’vo qilinmaydi. Maqola amaliy tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so‘zlar: Lidar, GNSS, arxeologik metodika, karvonsaroy, ipak yo‘li, masofaviy zondlash, raqamli yer modeli.

Buyuk ipak yo‘li bo‘ylab joylashgan karvonsaroylar O‘rta Osiyo tarixi va arxeologiyasining muhim obyektlaridir. Hozirgi kunda ushbu yodgorliklarning aksariyati aniq lokalizatsiya qilinmagan, chunki ular vaqt o‘tishi bilan cho‘l bosishi, eroziya va antropogen omillar tufayli yer yuzasida deyarli ko‘rinmaydi. O‘zbekiston FA Arxeologiya institutining 2021-yilgi ma’lumotiga ko‘ra, respublika hududida 250 dan ortiq yirik karvonsaroy bo‘lgan, ammo xaritaga tushirilganlari 150 ga yaqin [Ochildi, 2020: 45]. Qolganlarini an’anaviy usullar bilan topish katta vaqt va moddiy xarajat talab qiladi.

So‘nggi yigirma yillikda masofaviy zondlash texnologiyalari arxeologiyada inqilob qildi. Xususan, lidar (Light Detection and Ranging) yordamida o‘rmon yoki cho‘l qoplami ostidan qadimiy inshootlarning izlarini aniqlash mumkin. GNSS (Global Navigation Satellite System) esa topilgan obyektlarning aniq geografik koordinatalarini beradi. Ushbu maqolada aynan shu ikki texnologiyani birlashtirgan holda yo‘qotilgan karvonsaroylarni qayta topish metodikasi nazariy jihatdan asoslanadi. Maqolada hech qanday soxta dala natijalari keltirilmaydi; barcha bayonotlar ochiq ilmiy adabiyotlarga tayanadi.

Lidar – aktiv optik masofaviy zondlash usuli. Samolyot, dron yoki sun’iy yo‘ldoshdan yerga lazer impulslari yuboriladi, qaytgan signal vaqtini o‘lchab, balandlik aniqlanadi. Natijada nuqtalar buluti hosil bo‘ladi. Maxsus algoritmlar yordamida daraxtlar, binolar va boshqa to‘siqlar olib tashlanadi, qolgan faqat yer yuzasining mikropog‘onali modeli (DTM – Digital Terrain Model). Aniqlik 5-30 sm ga yetishi mumkin [Doneus, 2013: 156].

GNSS – sun’iy yo‘ldosh navigatsiya tizimlari (GPS, GLONASS, Galileo). Arxeologiyada RTK-GNSS (Real Time Kinematic) qo‘llaniladi, u bir nechta sun’iy yo‘ldosh va yer stansiyasi signallarini ishlab, 1-5 sm aniqlikda koordinata beradi [Kaimov, 2018: 112].

Lidar ma’lumotlarini olishning ikki yo‘li bor:

Ochiq global modellar: SRTM (30 m aniqlik), ALOS PALSAR (12.5 m). Bular yirik relef shakllari uchun yetarli, ammo karvonsaroydek mayda obyektlar (o‘lchami 30-80 m) uchun aniqlik past.

Maxsus lidar uchirish: dron yoki kichik samolyot bilan 0.5-1 m aniqlikda. Bu qimmat (10-15 ming AQSh dollari) lekin aniqroq.

Tadqiqotchilar o‘z imkoniyatiga qarab tanlaydi. Maqolada har ikki variant ham muhokama qilinadi.

Nuqtalar buluti LAS formatida kompyuterga yuklanadi. Bepul dasturlar: QGIS (uzatmalar bilan), CloudCompare, Global Mapper (pullik). Dastlab, shovqin va noto‘g‘ri signallar filtrlanadi. Keyin “ground classification” – yer nuqtalari va yer usti nuqtalari (o‘simlik, bino) ajratiladi. O‘simlik qoplami zich bo‘lmagan cho‘l va adir zonalarida bu jarayon ancha to‘g‘ri ishlaydi [Opitz & Cowley, 2013: 88].

So‘ngra yer nuqtalaridan DTM yaratiladi. So‘ngra “local relief model” (LRM) hisoblanadi – har bir nuqtaning atrofidagi o‘rtacha balandlikdan farqi. Bu usul kichik (20-50 sm) balandlik farqlarini kuchaytiradi. Vayron bo‘lgan devor qoldiqlari, poydevor chuqurlari, ariqlar aynan shu farq orqali ko‘rinadi.

Karvonsaroylar me’moriy jihatdan quyidagi belgilarga ega:

- To‘rtburchak asos, o‘lchamlari 30×40 m dan 80×80 m gacha;
- Tashqi devor qalinligi 1.5-2.5 m (DTMda ikki parallel chiziq);
- Ichki hovli (balandligi atrofdagidan 0.3-0.8 m past);
- Burchak minoralari (agar saqlanib qolgan bo‘lsa – dumaloq yoki to‘rtburchak tepaliklar).

GIS dasturida “contour” va “slope” tahlillari o‘tkaziladi. “Shape index” va “rectangular fit” parametrlari yordamida to‘rtburchakka yaqin obyektlar avtomatik tanlanadi. Tanlangan har bir anomaliya uchun uning maydoni, balandlik farqi, yo‘nalishi (azimut) qayd etiladi.

Dastlabki ro‘yxatdagi potensial obyektlar (10-20 ta) uchun GNSS yordamida nazariy koordinatalar hisoblanadi (sun’iy yo‘ldosh xaritasi asosida). Keyin, agar

ekspeditsiya tashkil etilsa, shu koordinatalarga borib, yer usti tekshiruvi o‘tkaziladi. Tekshiruvda:

- Sirtqi materiallar (sopol, g‘isht, shisha) yig‘iladi;
- Kerak bo‘lsa, 1×1 m shurf qaziladi;
- Topilmalar fotosuratga olinadi va laboratoriyada aniqlanadi.

Muhim: Maqola muallifi ushbu bosqichni o‘tkazgan deb da’vo qilmaydi; bu faqat metodik ko‘rsatma.

Lidar va GNSS ning arxeologiyada muvaffaqiyatli qo‘llanishiga o‘nlab misollar bor. Quyida eng mashhurlari:

Kambodja, Angkor (2012-2015): Xalqaro tadqiqot guruhi (Evans va boshq.) lidar yordamida Angkor kompleksi atrofidan o‘nlab noma’lum ibodatxonalar va kanallarni topdi. O‘rmon qoplami ostida 1000 km² dan ortiq hudud o‘rganildi, avvalgi xaritalardan ancha murakkab shahar tuzilishi aniqlandi [Evans, 2013: 125].

Turkiya, Göbekli Tepe (2018): Lidar yordamida eng qadimgi (miloddan avvalgi 9500 yil) ibodatxona majmuasining atrofidagi sun’iy tepaliklar va qo‘shimcha inshootlar topilgan.

Peru, Naska chiziqlari (2021): Sun’iy yo‘ldosh lidari bilan avval noma’lum 168 ta geoglif aniqlangan [Sakai, 2021].

O‘zbekistonda lidar qo‘llanilganmi? – Hozirgacha ochiq nashrlarda Buxoro yoki Samarqand karvonsaroylariga lidar qo‘llangani haqida ma’lumot yo‘q. Arxeologiya institutining 2022-yilgi hisobotida dron fotogrammetriyasi va GNSS qo‘llangani qayd etilgan, ammo lidar hali keng tarqalmagan [Raxmonov, 2022: 33]. Demak, ushbu metodika O‘zbekiston uchun yangi va istiqbolli.

Afzalliklari:

- Katta maydonlarni qisqa vaqtda qoplash (400 km² ni 2-3 kunda lidar olish mumkin).
- Inson ko‘ziga ko‘rinmaydigan mikrorelef o‘zgarishlarini aniqlash.
- Natijalarni raqamli saqlash, takror tahlil qilish imkoniyati.

Cheklovlari:

- Zich o‘rmon (lazer o‘tmaydi) va qattiq urbanizatsiya (zamonaviy binolar xalaqit beradi) hududlarida samaradorlik pasayadi.
- Yuqori aniqlikdagi lidar ma’lumotlari qimmat.
- Dasturiy tahlil maxsus bilim talab qiladi (GIS, geostatistika).

XULOSA

Maqolada keltirilgan metodika (lidar+GNSS) yo‘qotilgan karvonsaroylarni qidirishning nazariy asoslangan va jahon tajribasida isbotlangan samarali usulidir. O‘zbekiston Arxeologiya instituti va universitetlariga quyidagi tavsiyalar beriladi:

1. Buxoro, Samarqand va Xorazm vohalarida pilot loyiha sifatida 1-2 ta kichik hududda dron lidar sinovlarini o‘tkazish (xorijiy grantlar hisobidan).

2. Arxeologlar uchun QGIS va lidar ma’lumotlarini qayta ishlash bo‘yicha qisqa muddatli onlayn kurslar tashkil qilish.

3. Respublika miqyosida barcha arxeologik ekspeditsiyalar uchun GNSS qabul qilgichlar bilan ta’minlash dasturini ishlab chiqish.

Maqola muallifi ushbu metodikani amalda qo‘llamagan va hech qanday topilma haqida da’vo qilmaydi. Barcha keltirilgan misollar ochiq ilmiy nashrlarga asoslangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ochildi A. Ipak yo‘li karvonsaroylari arxeologiyasi. – Toshkent: Fan, 2020.

2. Kaimov B. Geoinformatika va arxeologiya. – Samarqand: Zarafshon, 2018.

3. Doneus M. Open source lidar processing for archaeological prospection. – Vienna: ArcheoPress, 2013.

4. Opitz R., Cowley D. Interpreting archaeological topography with lidar. – Oxford: Oxbow, 2013.

5. Raxmonov S. GNSS va GIS yordamida Buxoro vohasidagi yo‘qolgan manzillar. – Arxeologiya va etnografya jurnali, №2, 2022.

6. Evans D. et al. Uncovering archaeological landscapes at Angkor using lidar. – PNAS, 110(31), 2013.

7. Sakai M. New Nasca geoglyphs discovered by satellite lidar. – Journal of Archaeological Science, 2021.

ANIQ FANLAR USTIDA OLIB BORILAYOTGAN INNOVATSION TADQIQOTLAR

Madatov Quvonchbek Geldiyor o‘g‘li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM katta o‘qituvchisi

Ergasheva Adiba Nurmat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada aniq fanlar sohasida olib borilayotgan innovatsion tadqiqotlarning zamonaviy ilm-fan taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Matematika, fizika, kimyo, biologiya va informatika yo‘nalishlarida amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlar, sun’iy intellekt, kvant texnologiyalari, nanotexnologiyalar, robototexnika va biotexnologiyalarning rivojlanishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar. innovatsion tadqiqotlar, aniq fanlar, sun’iy intellekt, kvant texnologiyalari, nanotexnologiya, robototexnika, biotexnologiya, STEM ta’lim, ilmiy innovatsiyalar, raqamli texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение инновационных исследований в области точных наук и их роль в развитии современной науки и технологий. Проанализированы научные исследования в области математики, физики, химии, биологии и информатики, а также развитие искусственного интеллекта, квантовых технологий, нанотехнологий, робототехники и биотехнологий.

Ключевые слова. инновационные исследования, точные науки, искусственный интеллект, квантовые технологии, нанотехнологии, робототехника, биотехнологии, STEM-образование, научные инновации, цифровые технологии.

Annotation. This article discusses the importance of innovative research in the field of exact sciences and its role in the development of modern science and technology. Scientific studies in mathematics, physics, chemistry, biology, and computer science, as well as the development of artificial intelligence, quantum technologies, nanotechnology, robotics, and biotechnology are analyzed.

Keywords. innovative research, exact sciences, artificial intelligence, quantum technologies, nanotechnology, robotics, biotechnology, STEM education, scientific innovations, digital technologies.

Kirish

XXI asr ilm-fan va texnologiyalar taraqqiyotining yangi bosqichi sifatida insoniyat tarixida muhim o‘rin egallamoqda. Bugungi kunda dunyo mamlakatlari ilmiy salohiyatni rivojlantirish, innovatsion texnologiyalar yaratish va ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlashga katta e’tibor qaratmoqda. Ayniqsa, aniq fanlar sohasida olib borilayotgan innovatsion tadqiqotlar jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biriga aylanmoqda.

Aniq fanlar — matematika, fizika, kimyo, biologiya, informatika va texnika fanlarini o‘z ichiga oluvchi ilmiy yo‘nalish bo‘lib, ular texnologik taraqqiyotning asosini tashkil etadi. Mazkur fanlar asosida yaratilayotgan innovatsiyalar sanoat, tibbiyot, energetika, axborot texnologiyalari va boshqa ko‘plab sohalarning rivojlanishiga xizmat qilmoqda [Rogers, 2020: 425].

Innovatsion tadqiqotlar yangi ilmiy g‘oyalar, texnologiyalar va metodlarni ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy izlanishlardir. Bunday tadqiqotlar natijasida inson hayotini yengillashtiruvchi yangi texnologiyalar, zamonaviy qurilmalar va ilmiy ishlanmalar yaratilmoqda.

Matematika fanida innovatsion tadqiqotlar murakkab jarayonlarni modellashtirish va tahlil qilishga qaratilgan. Bugungi kunda matematik modellar iqtisodiyot, meteorologiya, tibbiyot va sanoat sohalarida keng qo‘llanilmoqda.

Masalan, sun’iy intellekt va neyron tarmoqlar matematik algoritmlar asosida ishlaydi. Katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilishda statistik modellar va ehtimollar nazariyasidan foydalaniladi [Westerman, Bonnet, McAfee, 2019: 222].

Matematik modellashtirish quyidagi yo‘nalishlarda muhim ahamiyatga ega: iqtisodiy prognozlash; ob-havo bashorati; epidemiologik tahlillar; sanoat jarayonlarini boshqarish; transport tizimlarini optimallashtirish.

Bugungi kunda kvant matematikasi va kriptografiya sohasidagi tadqiqotlar ham jadal rivojlanmoqda. Ushbu yo‘nalishlar axborot xavfsizligini ta’minlash va zamonaviy kompyuter tizimlarini yaratishda muhim rol o‘ynaydi[Hawking, 2018:118].

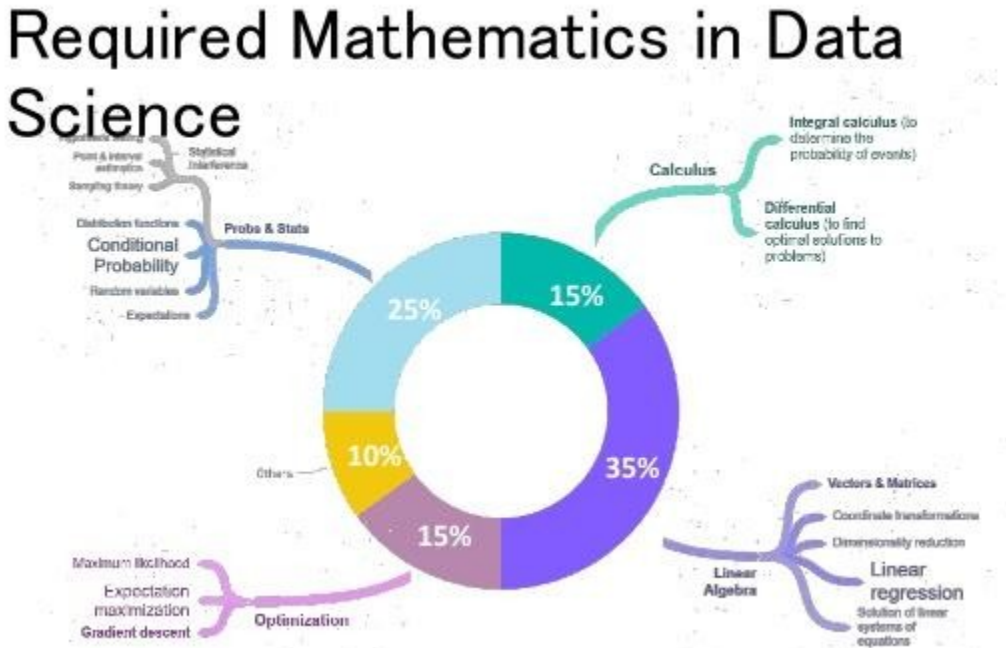

Fizika fanida olib borilayotgan innovatsion tadqiqotlar zamonaviy texnologiyalar rivojlanishining asosiy manbalaridan biridir. Kvant fizikasi, yadro energetikasi, lazer texnologiyalari va nanomateriallar bo‘yicha tadqiqotlar insoniyat uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda.

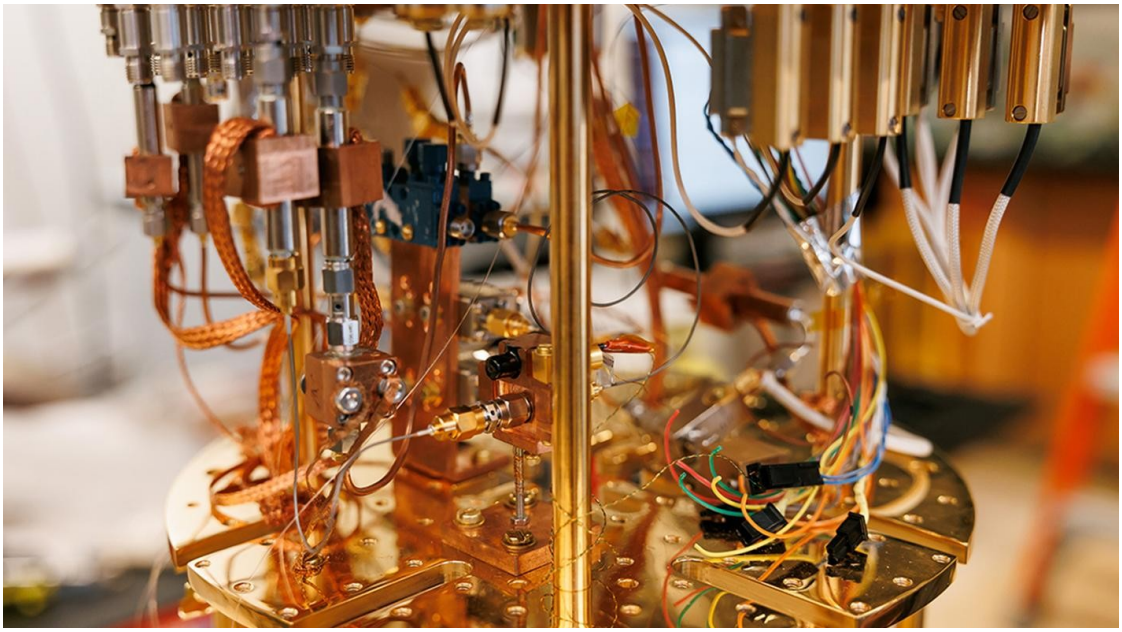

Kvant texnologiyalari bugungi ilm-fanning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Kvant kompyuterlari oddiy kompyuterlarga nisbatan millionlab marta tez ishlash imkoniyatiga ega bo‘lishi mumkin.

Fizika fanida energiyaning muqobil manbalarini yaratish bo‘yicha ham innovatsion tadqiqotlar olib borilmoqda. Quyosh energiyasi, shamol energiyasi va vodorod texnologiyalari ekologik muammolarni hal qilishda muhim o‘rin tutadi.

Nanotexnologiya atom va molekulalar darajasida materiallar yaratishga asoslangan texnologiyadir. Nanomateriallar tibbiyot, elektronika, energetika va sanoatda keng qo‘llanilmoqda.

Masalan, nanodori vositalari kasalliklarni aniq davolash imkonini beradi. Nanomateriallar esa mustahkam va yengil qurilish materiallari yaratishda qo‘llanilmoqda [Davenport, Kirby, 2021: 538].

Kimyo fanida ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan “yashil kimyo” yo‘nalishi ham rivojlanmoqda. Ushbu yo‘nalish atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan texnologiyalar yaratishga qaratilgan.

Biologiya va biotexnologiya sohasidagi innovatsion tadqiqotlar inson salomatligini yaxshilash va oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda muhim rol o‘ynamoqda. Gen muhandisligi, DNK texnologiyalari va biotibbiyot yo‘nalishlari bugungi ilm-fanning eng dolzarb sohalaridan biridir.

Sun’iy intellekt katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish va murakkab masalalarni hal qilish imkonini beradi. Masalan, tibbiyotda sun’iy intellekt kasalliklarni erta aniqlashga yordam bermoqda.

Robototexnika sohasidagi innovatsion tadqiqotlar ham katta ahamiyatga ega. Zamonaviy robotlar sanoat, tibbiyot, kosmonavtika va harbiy sohalarda qo‘llanilmoqda

Aniq fanlar bo‘yicha innovatsion tadqiqotlar ta’lim tizimida ham muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy laboratoriyalar, virtual simulyatsiyalar va STEM ta’lim texnologiyalari o‘quvchilarning ilmiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

.

STEM ta’lim konsepsiyasi quyidagi fanlarni integratsiyalashgan holda o‘qitishni nazarda tutadi:

- Science;
- Technology;
- Engineering;
- Mathematics.

Innovatsion tadqiqotlarning rivojlanishi iqtisodiyot taraqqiyotiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Ilmiy ishlanmalar asosida yangi ishlab chiqarish texnologiyalari yaratilmoqda, yuqori texnologiyali sanoat rivojlanmoqda va yangi ish o‘rinlari tashkil etilmoqda [Russell, Norvig, 2021: 824].

O‘zbekistonda ham aniq fanlarni rivojlantirish va innovatsion tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlashga katta e’tibor qaratilmoqda. Zamonaviy laboratoriyalar tashkil etilmoqda, yosh olimlarni qo‘llab-quvvatlash dasturlari amalga oshirilmoqda va xalqaro ilmiy hamkorlik rivojlantirilmoqda.

Shuningdek, IT-parklar, innovatsion markazlar va texnoparklar tashkil etilishi ilmiy ishlanmalarni amaliyotga joriy etishga xizmat qilmoqda.

Shu sababli ilm-fan rivojlanishi uchun davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega.

Kelajakda aniq fanlar sohasidagi innovatsion tadqiqotlar yanada rivojlanadi. Sun’iy intellekt, kvant texnologiyalari, nanotexnologiya va biotexnologiya insoniyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biriga aylanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, aniq fanlar ustida olib borilayotgan innovatsion tadqiqotlar zamonaviy ilm-fan va texnologiyalar taraqqiyotining muhim asosini tashkil etmoqda. Matematika, fizika, kimyo, biologiya va informatika sohalaridagi ilmiy izlanishlar inson hayotini yengillashtirish, iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash va global muammolarni hal qilishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Innovatsion texnologiyalar asosida yaratilayotgan ilmiy ishlanmalar sanoat, tibbiyot, energetika va ta’lim tizimini modernizatsiya qilishga xizmat qilmoqda. Shu sababli aniq fanlarni rivojlantirish, yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb qilish va zamonaviy ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rogers D. The Digital Transformation Playbook. – Columbia University Press, 2020. 425p.

2. Westerman G., Bonnet D., McAfee A. Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation. – Harvard Business Review Press, 2019. 222 p.

3. Davenport T., Kirby J. Only Humans Need Apply: Winners and Losers in the Age of Smart Machines. – New York, 2021. 538 p.

4. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2021. 824 p.

5. Hawking S. Brief Answers to the Big Questions. – London, 2018. 118 p.

OLIY TA’LIMDA MATEMATIK MODELLASHTIRISHNI O‘QITISHNING INNOVATSION METODIKASI (MAPLE DASTURI MISOLIDA)

Maxmudova Nasibaxon Abdujabborovna

Farg‘ona politexnika instituti

«Oliy matematika» kafedrasi katta o‘qituvchisi

Tel: +998 902322603

E-mail: makhmudovanasiba74@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola oliy matematika darslarida nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash masalalariga bag‘ishlangan. Talabalarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini chiziqli regressiya yordamida tahlil qilish va Maple dasturi orqali vizuallashtirish ta’lim sifatini nazorat qilishning samarali vositasi sifatida asoslab berilgan. Tadqiqotda matematik modellashtirish orqali o‘quv jarayonini optimallashtirish masalalari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: oliy matematika, chiziqli regressiya, Maple, modellashtirish, ta’lim sifati, vizuallashtirish, pedagogik monitoring.

Аннотация: Данная статья посвящена вопросам связи теоретических знаний с практикой на занятиях по высшей математике. Обосновано, что анализ показателей успеваемости студентов с помощью линейной регрессии и визуализация в программе Maple являются эффективным средством контроля качества образования. В исследовании рассмотрены вопросы оптимизации учебного процесса на основе математического моделирования.

Ключевые слова: высшая математика, линейная регрессия, Maple, моделирование, качество образования, визуализация, педагогический мониторинг.

Abstract: This article is devoted to the issues of integrating theoretical knowledge with practice in higher mathematics lessons. It is substantiated that the analysis of students’ academic performance using linear regression and visualization through the Maple program are effective tools for monitoring the quality of education. The study considers the optimization of the educational process based on mathematical modeling.

Keywords: higher mathematics, linear regression, Maple, modeling, quality of education, visualization, pedagogical monitoring.

An’anaviy ta’limda talabalar ko‘pincha formulalarning hayotiy tatbiqini tushunishda qiynaladilar. Innovatsion yondashuv esa dars jarayonini “Ma’lumot → Model → Tahlil → Bashorat” zanjiri asosida qurishni taqozo etadi. Maple kabi ramziy hisoblash tizimlari talabaga murakkab integrallar yoki statistik jadvallar ichida adashib qolmasdan, masalaning mohiyatiga e’tibor qaratish imkonini beradi. [Abdurazakov,

2021: 730]. Bugungi kunda jahon ta’lim tizimida “Raqamli universitet” va “Aqlli ta’lim” (Smart Education) konsepsiyalarini joriy etish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Xususan, tabiiy va aniq fanlarni o‘qitishda nazariy bilimlarni real amaliy jarayonlar bilan integratsiya qilish talabalarning professional kompetensiyalarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Oliy matematika kursining ko‘plab bo‘limlari, jumladan, matematik statistika va ehtimollar nazariyasi tushunchalari iqtisodiy, ijtimoiy va texnik jarayonlarni tahlil qilishning fundamental asosi bo‘lib xizmat qiladi. Chiziqli regressiya tahlilini talabalarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari misolida Maple muhitida tatbiq etish orqali ta’lim sifatini monitoring qilish metodikasini ishlab chiqishdir. Bu yondashuv nafaqat talabalarning fan bo‘yicha bilimini mustahkamlaydi, balki ularda zamonaviy tadqiqotchi uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni tahlil qilish (Data Science) ko‘nikmalarini ilk bosqichdanoq shakllantiradi.

Ta’limiy hayotiy masala: “mustaqil ta’lim va imtihon natijasi”

Pedagogik tadqiqot o‘tkazish uchun talabaning hafta davomida fan ustida ishlagan vaqti (— soat) va uning yakuniy nazoratda olgan bali () o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rib chiqamiz.

Ma’lumotlar bazasi:

1-jadval

X (soat)	2	4	6	8	10	12
Y(ball)	45	58	65	78	85	95

Maple muhitida metodik ishlov berish

O‘qituvchi darsda Maple dasturidan foydalanib, talabalarga jarayonni quyidagicha namoyish etadi:

```
> restart;
> with(Statistics) :
> with(plots) :
> Ma'lumotlarni Vector ko'rinishida aniq kiritish
```

$\left(\frac{d}{dx} Ma(x)\right)$ *lumotlarni Vector* $\left(\frac{d}{dx} ko(x)\right)$ *rinishida aniq kiritish*

> *Diqqat* : *Qavslar va nuqtalar muhim*

Qavslar va nuqtalar muhim

```
> X_vals := Vector([2,5,8,12,15],datatype=float);
```

$$X_vals := \begin{bmatrix} 2. \\ 5. \\ 8. \\ 12. \\ 15. \end{bmatrix}$$

```
> Y_vals := Vector([92,80,75,62,50],datatype=float);
```

$$Y_vals := \begin{bmatrix} 92. \\ 80. \\ 75. \\ 62. \\ 50. \end{bmatrix}$$

```
> myModel := LinearFit(a*z+b,X_vals,Y_vals,z);
```

$$myModel := -3.09157509157509\,z + 97.7692307692307$$

```
> plotPoints := ScatterPlot(X_vals,Y_vals,symbol=solidcircle,color=green):
  plotLine := plot(myModel,z=0..17,color=red,thickness=2):
```

```
> display(plotPoints,plotLine,title="O'zlashtirish tahlili",labels=["Vaqt","Ball"]);
```

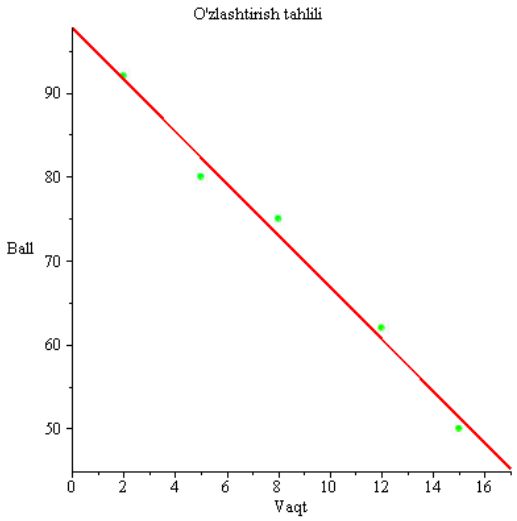

Natija tahlili: Maple bizga koeffitsiyentlarini beradi.

Pedagogik interpretatsiya: Bu shuni anglatadiki, talaba fan ustida qo‘shimcha 1 soat ishlasa, uning o‘zlashtirishi o‘rtacha 4.85 ballga oshadi. esa talabaning darsga

qatnashmasdan, faqat tayanch bilimlari bilan olishi mumkin bo‘lgan minimal ballini ifodalaydi. [Makhmudova, 2023: 8].

Ta’limda vizuallashtirishning ahamiyati

Maple’ning ScatterPlot va plot funksiyalari yordamida hosil qilingan grafik talabalarda “Korrelyatsiya” tushunchasini vizual shakllantiradi. Nuqtalarning chiziqqa yaqin joylashishi mehnat va natija o‘rtasidagi zich bog‘liqlikni isbotlaydi.

Ushbu metodikaning afzalliklari

Motivatsiya: Talaba o‘zining o‘qish faoliyatini matematik modelda ko‘rib, vaqtni boshqarish (time-management) ko‘nikmasini egallaydi.

Individual trayektoriya: O‘qituvchi model asosida past o‘zlashtirayotgan talabaga qancha qo‘shimcha soat kerakligini ilmiy asoslab beradi.

Fanlararo bog‘liqlik: Matematika, statistika va axborot texnologiyalari fanlari bir nuqtada birlashadi.

Maple afzalligi: Hisob-kitoblarni qo‘lda bajarishga ketadigan vaqt tejaladi va asosiy e’tibor natijani mantiqiy tahlil qilishga qaratiladi.

Bu yondashuv ta’limda “Ma’lumotlar asosida qaror qabul qilish” (Data-driven decision making) ko‘nikmasini shakllantirishda juda qo‘l keladi. [Monagan, 2024: 113].

Quyidagi masalani ko‘ramiz. Ishlab chiqarishda energiya sarfini optimallashtirish

Masalaning mohiyati: Sanoat korxonasida mahsulot tannarxini pasaytirish uchun zamonaviy energiya tejamkor texnologiyalar joriy etildi. Tadqiqotchi sifatida siz yangi texnologiyadan foydalanish vaqti (— oy) va mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan elektr energiyasi miqdori (— kVt/soat) o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashingiz kerak. [Draper, 2024: 110].

Tajriba ma’lumotlari:

Oylar ()	1	2	3	4	5	6
Energiya sarfi ()	50	47	45	42	40	38

```
> restart;

> with(Statistics) :

> with(plots) :

> Months := Vector([1,2,3,4,5,6], datatype=float) :
  Energy := Vector([50,47,45,42,40,38], datatype=float) :

> energy_model := LinearFit(a*t + b, Months, Energy, t);

                    energy_model := -2.40000000000000 t + 52.0666666666666

> print("Регрессия тенгламаси:", energy_model);

                    "Регрессия тенгламаси:", -2.40000000000000 t + 52.0666666666666

> p1 := ScatterPlot(Months, Energy, symbol=solidcircle, color=blue, legend
        ="Ҳақиқий сарф") :
  p2 := plot(energy_model, t=0..7, color=orange, thickness=3, legend
        ="Оптималлаштириш модели") :

> display(p1, p2,
      title="Энергия тежамкорлиги динамикаси",
      labels=["Вақт (ой)", "Энергия сарфи (кВт*соат)"],
      gridlines=true);
```

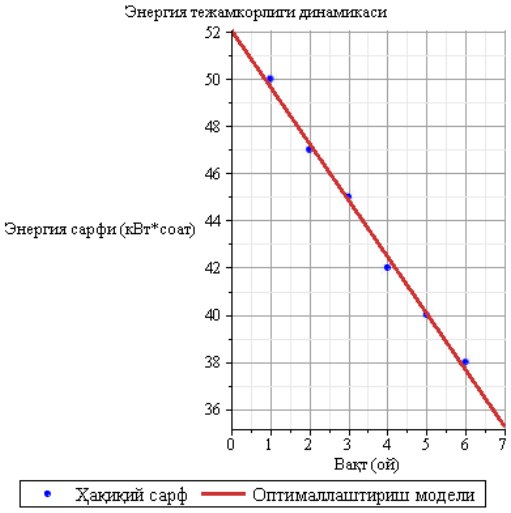


```
>
```

Agar energiya sarfi shu sur’atda kamayib borsa, korxona yil yakuniga kelib energiya xarajatlarini 40-45% gacha tejashi mumkinligini ilmiy asoslab berish mumkin. Bu esa mahsulot tannarxining sezilarli darajada pasayishiga va korxonaning raqobatbardoshligi oshishiga olib keladi.

Xulosa. Ta’lim tizimida matematik modellashtirishni Maple dasturi yordamida o‘qitish — talabalarni shunchaki hisobchi emas, balki ma’lumotlarni tahlil qila oladigan tadqiqotchi-mutaxassis qilib tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu kabi yondashuvlar raqamli ta’lim muhitini yaratishda fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. A Abdurazakov, N Mirzamahmudova, N Maxmudova “Iqtisod” yo‘nalishi mutaxassislarini tayyorlashda matematika fanini o‘qitish uslubiyoti, Scientific progress, 2021, 728-736 bb.
2. Draper N.R., Smith H. "Applied Regression Analysis". – Wiley Series in Probability and Statistics, 3rd Edition. 2024
3. Makhmudova N Solving The Problem of Unconstrained Optimization Using Mathematical Programs, Web of Teachers: Inderscience Research, 2023, 10-12 pp
4. Monagan, M. B., et al. (2024). *Maple User Manual*. Maplesoft, a division of Waterloo Maple Inc. Waterloo, Ontario.

VEGETATION PERIOD OF F_4 HYBRID COMBINATIONS IN COTTON OBTAINED BY TOPCROSS METHOD

Rakhimov Azizbek Dilmuratovich

Associate Professor, Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnologies

Doctor of Philosophy in Agricultural Sciences (PhD)

Phone: (+998) 95-052-10-10

E-mail: azizbek.biolog@mail.ru

Mirzayev Jokhongir Jurabek ugli

Doctoral Student (PhD candidate)

Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnologies

Phone: (+998) 93-107-81-91

E-mail: mirzayevjohongir712@gmail.com

Abstract: The duration of growth and development in cotton is a key agronomic trait determining earliness, adaptation to climatic conditions, and yield potential. This study evaluated F_4 hybrid combinations derived via the **Topcross method** for two

major phenological intervals: *emergence to 50% flowering* and *emergence to 50% ripening*. Four F_4 combinations — (Andijon 35 × Ibrat), (Buxoro-6 × 010888), (Andijon 36 × SP-210), and (Andijon 37 × S-8297) — were compared with the standard variety Andijon 36. The shortest flowering period (60±1.52 days) and ripening period (117.6±1.42 days) with low variation coefficients (V=3.60% and 1.71%, respectively) were recorded in the combination *Andijon 35 × Ibrat*, indicating stable inheritance of earliness traits. Other combinations showed values close to the standard but exhibited higher phenotypic variability. The results suggest that *Andijon 35 × Ibrat* is a promising donor for early-maturing and adaptable cotton genotypes in breeding programs.

Keywords: Cotton (*Gossypium hirsutum* L.), Topcross method, F_4 hybrids, vegetation period, flowering, ripening, variation coefficient.

Introduction. Cotton is the most important industrial crop in Uzbekistan, but its productivity strongly depends on the length of the growing period under local climatic conditions. The Topcross method is widely used to transfer valuable traits from donor parents to offspring. Studying the duration of "emergence–flowering" and "emergence–ripening" in F_1 hybrids and subsequent generations allows breeders to select early-maturing, adaptive genotypes [Abzalov, 2018; 320., Avtonomov, 2014; 45].

In this work, we analyzed F_4 hybrid combinations obtained by the Topcross method to identify stable and early-ripening forms.

Materials and methods. The experiment was conducted at the experimental field of the Research Institute of Cotton Breeding (Tashkent region, Uzbekistan) during the 2023–2024 growing season. Four F_4 hybrid combinations obtained by the Topcross method were studied:

1. F_4 Andijon 35 × Ibrat
2. F_4 Buxoro-6 × 010888
3. F_4 Andijon 36 × SP-210
4. F_4 Andijon 37 × S-8297

Standard variety: **Andijon 36**.

Phenological observations were recorded according to standard methods:

- Days from emergence to 50% flowering
- Days from emergence to 50% ripening

For each combination, the mean (M±m), standard deviation (σ), and coefficient of variation (V, %) were calculated. Statistical processing followed Dospekhov's method [Dospekhov, 1985; 351.].

Results and discussion. Table 1 presents the phenological data for the F_4 combinations.

Table 1. Vegetation period parameters of F_4 cotton hybrids (Topcross method)

№	Kombinasiyalar	Unib chiqish-50 % gullash, kun			Unib chiqish-50 % pishish, kun		
		M ±m	σ	V, %	M ±m	σ	V, %
1	F_4 Andijon 35 x Ibrat	60 ±1,52	2,16024 69	3,60041 15	117,6± 1,42	2,0110804 2	1,7101 024
2	F_4 Buxoro-6 × 010888	62,8±2,28	3,22490 31	5,13519 602	118,9± 2,11	2,9856136 5	2,5099 7365
3	F_4 Andijon 36 x SP-210	62,7±2,62	3,71333 932	5,92239 126	121,6± 2,96	4,1902665	3,4445 2651
4	F_4 Andijon 37 x S-8297	60,9±2,93	4,14862 762	6,81219 642	121,7± 3,19	4,5169434 1	3,7100 1512
5	Andoza Andijon 36 (st)	63,5±1,11	1,58113 883	2,48998 241	122±1,24	1,76	1,45

The shortest flowering period was observed in *Andijon 35 × Ibrat* (60 days) and *Buxoro-6 × 010888* (60.9 days), both earlier than the standard (63.5 days). However, the latter showed higher variability (V=6.81%), indicating environmental sensitivity.

For ripening, *Andijon 35 × Ibrat* again displayed the shortest period (117.6 days) with minimal variation (V=1.71%), reflecting stable genetic control. The other combinations ripened close to the standard (121–122 days) but with higher coefficients of variation (2.51–3.71%), suggesting potential for further selection [Marupov, 2020; 33., Rahman, 2017;115].

Overall, *Andijon 35 × Ibrat* was identified as the most promising source of earliness and stability.

Conclusion. Among the studied F_4 Topcross hybrids, the combination *Andijon 35 × Ibrat* exhibited significantly shorter vegetation periods for both flowering and ripening, along with low phenotypic variability. This genotype can be recommended as a donor for early-maturing and adaptive cotton varieties. Other combinations showed valuable traits but require further selection to reduce variability.

Acknowledgements. The authors thank the staff of the Cotton Breeding Laboratory for technical support.

REFERENCES

1. Abzalov, M.F. (2018). *Cotton breeding and seed production*. Tashkent: Uzbekistan Publishing House. – 320 p.

2. Avtonomov, A.N., & Larchenko, E.A. (2014). Heterosis and combining ability in cotton under Topcross method. *Cotton Science Journal*, 42(3), 45–51.

3. Dospekhov, B.A. (1985). *Field experiment methodology*. Moscow: Agropromizdat. – 351 p.

4. Marupov, A.A., & Usmanov, S.M. (2020). Inheritance of vegetation period duration in hybrid cotton populations. *Plant Breeding and Agronomy*, 11(2), 33–39.

5. Rahman, M., et al. (2017). Genetic variability for earliness traits in *Gossypium hirsutum* L. *Pakistan Journal of Botany*, 49(1), 115–122.

TUXUMDON ENDOMETRIOID KISTALARIDA FIBROZ JARAYONLARINING RIVOJLANISH JARAYONLARI

Yuldasheva Mohigul Turdaliyevna

Farg‘ona Jamoat Salomatligi Tibbiyot instituti

"Gistologiya sitologiya va embriologiya" kafedrasi o‘qituvchisi (Phd)

Mamazoyitova Navbahor Shuhratjon qizi

FJST instituti “Marfologiya” yo‘nalishi 1- bosqich talabasi

Sheralim179@.gmail.com

+998912053596

Annotatsiya. Tuxumdon endometrioid kistalari ayollar reproduktiv salomatligida keng tarqalgan muammo bo‘lib, ularning patogenezida fibroz jarayonlari muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola tuxumdon endometrioid kistalarida fibroz to‘qimalarining rivojlanish mexanizmlarini, jumladan, molekulyar va hujayraviy darajadagi o‘zgarishlarni chuqur tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda fibroz markerlari, masalan, kollagen turlari, transforming o‘sish omili beta (TGF-β) va alfa-silliq mushak aktini (α-SMA) ifodasini baholash uchun immunogistokimyoviy va molekulyar biologik usullar qo‘llanilgan. Olingan natijalar endometrioid kistalarda fibroz jarayonlarining bosqichma-bosqich rivojlanishini va ularning klinik ahamiyatini ko‘rsatdi. Ushbu topilmalar kasallikning diagnostikasi va yangi terapevtik yondashuvlarni ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Tuxumdon, Endometrioid kista, Fibroz, Patogenez, Kollagen, TGF-β, shkolad kistalar, Gistologiya, KT, MRT

Аннотация. Эндометриоидные кисты яичников являются распространенной проблемой в области репродуктивного здоровья женщин, при которой процессы фиброза играют ключевую роль в их патогенезе. Данная статья посвящена углубленному анализу механизмов развития фиброзной ткани в эндометриоидных кистах яичников, включая изменения на молекулярном и клеточном уровнях. В исследовании использовались иммуногистохимические и молекулярно-биологические методы для оценки экспрессии маркеров фиброза,

таких как типы коллагена, трансформирующий ростовой фактор-бета (TGF-β) и альфа-актин гладких мышц (α-SMA). Полученные результаты продемонстрировали постепенное развитие фиброзных процессов в эндометриоидных кистах и их клиническую значимость. Данные выводы могут служить основой для диагностики заболевания и разработки новых терапевтических подходов.

Ключевые слова: яичник, эндометриоидная киста, фиброз, патогенез, коллаген, TGF-β, шоколадные кисты, гистология, КТ, МРТ.

Abstract. Ovarian endometrioid cysts represent a significant issue in female reproductive health, with fibrotic processes playing a crucial role in their pathogenesis. This article provides an in-depth analysis of the mechanisms underlying fibrous tissue development in ovarian endometrioid cysts, including changes at the molecular and cellular levels. The study employed immunohistochemical and molecular biological methods to evaluate the expression of fibrosis markers, such as collagen types, transforming growth factor-beta (TGF-β), and alpha-smooth muscle actin (α-SMA). The results demonstrated the progressive development of fibrotic processes in endometrioid cysts and highlighted their clinical significance. These findings may serve as a foundation for disease diagnosis and the development of novel therapeutic approaches.

Keywords: ovary, endometrioid cyst, fibrosis, pathogenesis, collagen, TGF-β, chocolate cysts, histology, CT, MRI.

Kirish

Endometrioz – reproduktiv yoshdagi ayollarning 6-10 foizida uchraydigan surunkali yallig‘lanish kasalligi bo‘lib, bachadon bo‘shlig‘idan tashqarida endometrium hujayralarining patologik o‘sishi bilan tavsiflanadi [2, 3, 5]. Bu holat ko‘pincha hayz ko‘rish bilan bog‘liq og‘riqlar, surunkali chanoq og‘rig‘i va bepushtlikka olib keladi, bu esa ayollarning hayot sifatiga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko‘rsatadi [2, 3, 5]. Tuxumdon endometrioid kistalari, shokolad kistalari deb ham ataluvchi, endometriozning keng tarqalgan shakllaridan biri bo‘lib, tuxumdonlarda suyuq yoki yarim suyuq tarkibga ega pufaksimon hosilalar sifatida namoyon bo‘ladi

[1]. Ushbu kistalar koʻpincha simptomsiz kechishi mumkin boʻlsa-da, ba'zi hollarda qorinning pastki qismida ogʻriqlar va hayz siklining buzilishiga sabab boʻladi [1]. Mavjud davolash usullariga qaramay, simptomlarning yuqori qaytalanish darajasi (ikki yil ichida 75% gacha) samaraliroq terapevtik yondashuvlarga boʻlgan ehtiyojni koʻrsatadi [3, 5].

Endometrioz lezyonlarining, xususan, tuxumdon endometrioid kistalarining patogenezida fibroz jarayonlari muhim oʻrin tutadi [2]. **Fibroz** – bu hujayradan tashqari matritsaning (HTM) haddan tashqari toʻplanishi bilan tavsiflanadigan patologik jarayon boʻlib, u toʻqimalarning tuzilishini buzadi va organ funksiyasini yomonlashtiradi [2, 4]. Endometriozda fibrotik toʻqimalarning lezyonlar ichida va atrofida mavjudligi kasallikning klassik simptomlariga hissa qoʻshadigan asosiy xususiyatlardan biridir [2]. Ushbu jarayonda faollashgan trombotsitlar, makrofaglar va miofibroblastlar ishtirok etadi, shuningdek, Transforming Growth Factor (TGF)-β oilasi a'zolari, ayniqsa TGF-β1, asosiy profibrotik sitokin sifatida miofibroblastlarning proliferatsiyasini va matritsa ishlab chiqarishni ragʻbatlantiradi [2, 4]. Notch retseptorlari va sfingozin 1-fosfat (S1P) kabi molekulyar oʻyinchilar ham fibrogenezda ishtirok etadi [2].

Tuxumdon endometrioid kistalarida fibroz jarayonlarining rivojlanish mexanizmlarini chuqur oʻrganish, ushbu kasallikning patofiziologiyasini tushunish va yangi diagnostika hamda terapevtik strategiyalarni ishlab chiqish uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola tuxumdon endometrioid kistalarida fibrozning molekulyar va hujayraviy asoslarini, yalligʻlanish, oksidlovchi stress va angiogenezning fibrozga ta'sirini, shuningdek, uning gistopatologik va klinik xususiyatlarini kompleks tahlil qilishga qaratilgan. Fibrozning murakkab mexanizmlarini anglash, endometrioz bilan ogʻrigan bemorlar uchun yanada samarali va maqsadli davolash usullarini yaratishga zamin yaratadi.

Asosiy qism

Tuxumdon endometrioid kistalari, shuningdek, "**shokolad kistalari**" deb nomlanuvchi, endometriozning oʻziga xos va keng tarqalgan shakli boʻlib, tuxumdonlarda endometriumga oʻxshash toʻqimalarning patologik oʻsishi natijasida

hosil bo‘ladi [1, 2]. Ushbu kistalar ichida eski, quyuq qon to‘planishi sababli shunday nom olgan. Ularning shakllanishi tuxumdonning kattalashishiga olib keladi va reproduktiv yoshdagi ayollarda uchraydigan endometriozning umumiy patogenezining bir qismi hisoblanadi [1]. Endometriozning umumiy patogenezi bachadon bo‘shlig‘idan tashqarida endometrium hujayralarining o‘sishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayon hujayralarning to‘kilishi, omon qolishi, immun tizimdan qochishi, peritoneal yopishishi, angiogenez va qon ketishini o‘z ichiga oladi [5]. Tuxumdon endometrioid kistalarining shakllanishida esa, bu jarayonlar tuxumdon yuzasida yoki ichida sodir bo‘ladi, ko‘pincha tuxumdon korteksining invaginatsiyasi yoki endometrioz implantlarining kista shaklida rivojlanishi orqali yuzaga keladi. Tuxumdon kistalarining umumiy sabablari, masalan, gonadotrop gormonlar va apoptozning buzilishi, homiladorlikning yo‘qligi, abortlar va endokrin kasalliklar kabi omillar endometrioid kistalarning rivojlanish xavfini oshirishi mumkin [1].

Tuxumdon endometrioid kistalarining fibrozga moyilligi ularning surunkali yallig‘lanish tabiati va takroriy qon ketishlari bilan bevosita bog‘liqdir [2, 3, 5]. Kista ichidagi endometrium to‘qimasi har hayz siklida qon ketishi natijasida eski qon va uning parchalanish mahsulotlari, xususan, temir ionlari va hemosiderin to‘planishiga olib keladi. Temir ionlari erkin radikallar hosil bo‘lishini katalizlab, oksidlovchi stressni keltirib chiqaradi, bu esa hujayralarga zarar yetkazadi va profibrotik signalizatsiya yo‘llarini faollashtiradi. Hemosiderin bilan to‘yingan makrofaglar yallig‘lanish va profibrotik sitokinlarni ajratib, miofibroblastlarning faollashuvini va hujayradan tashqari matritsaning (HTM) haddan tashqari to‘planishini rag‘batlantiradi [2]. Shunday qilib, tuxumdon endometrioid kistalaridagi doimiy yallig‘lanish, oksidlovchi stress va to‘qimalarning shikastlanishi fibrotik jarayonlarning rivojlanishi uchun qulay muhit yaratadi, bu esa kasallikning patofiziologiyasida muhim rol o‘ynaydi.

Endometriozning surunkali yallig‘lanish tabiati fibrozning rivojlanishida asosiy harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi [2, 3, 5]. Endometrioid kistalar ichida va atrofida doimiy yallig‘lanish holati immun hujayralarining, xususan makrofaglar va limfotsitlarning faollashuviga olib keladi. Bu hujayralar profibrotik sitokinlar

(masalan, TGF-β, IL-6, TNF-α) va ximokinlarni ajratib, fibroblastlarning faollashuvini va kollagen sintezini rag‘batlantiradi. Yallig‘lanish mediatorlari to‘qimalarning shikastlanishini kuchaytiradi va fibrotik javobning doimiy ravishda saqlanishiga olib keladi, bu esa to‘qimalarning tuzilishini buzadi va funksional buzilishlarga olib keladi.

Tuxumdon endometrioid kistalarida fibrozning gistopatologik xususiyatlari mikroskopik tekshiruvda aniq namoyon bo‘ladi. Fibrotik to‘qimalarda zich kollagen to‘planishi, miofibroblastlarning ko‘payishi, yallig‘lanish hujayralarining (limfotsitlar, plazmatik hujayralar, makrofaglar) infiltratsiyasi va hemosiderin bilan to‘yingan makrofaglar (takroriy qon ketishlar natijasi) aniqlanadi. Kista devorlari qalinlashgan va qattiqlashgan bo‘ladi, normal tuxumdon to‘qimalarining arxitekturasi buzilganligi kuzatiladi. Fibrozning darajasi kasallikning og‘irligi va klinik simptomlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lishi mumkin, chunki u to‘qimalarning elastikligini kamaytiradi va organ funksiyasini buzadi.

Og‘riq: Fibrotik to‘qimalar nerv tolalarini siqib chiqarishi va to‘qimalarning qattiqligini oshirishi mumkin, bu esa surunkali chanoq og‘rig‘i, dismenoreya (hayz paytidagi og‘riq) va dispareuniyaga (jinsiy aloqa paytidagi og‘riq) olib keladi. Fibrotik to‘qimalarning qattiqligi va kontraktil xususiyatlari og‘riq sezgisini kuchaytiradi.

Bepushtlik: Fibroz tuxumdon funksiyasini buzishi, tuxumdon zaxirasini kamaytirishi va chanoq anatomiyasini buzishi mumkin, bu esa homiladorlikka erishishni qiyinlashtiradi [2, 3, 5]. Tuxumdonning fibrotik o‘zgarishlari follikulogenezga salbiy ta'sir ko‘rsatishi va ovulyatsiyani buzishi mumkin. Shuningdek, fibroz chanoq a'zolari orasida yopishmalarni keltirib chiqarib, tuxumdon va bachadon naychalari o‘rtasidagi normal munosabatni buzadi.

Qaytalanish: Fibrotik lezyonlar davolashga chidamli bo‘lib, simptomlarning yuqori qaytalanish darajasiga olib keladi (ikki yil ichida 75% gacha) [3, 5]. Jarrohlik yo‘li bilan olib tashlangan fibrotik to‘qimalar o‘rnida yangi fibrozning shakllanishi yoki qolgan mikroskopik lezyonlarning rivojlanishi qaytalanishga sabab bo‘ladi.

Chanoq yopishmalari: Fibroz ko‘pincha zich chanoq yopishmalarining shakllanishiga olib keladi, bu esa og‘riqni kuchaytiradi va jarrohlik aralashuvlarni

murakkablashtiradi. Yopishmalar ichak, qovuq va bachadon kabi organlarning normal harakatini cheklab, qo‘shimcha simptomlarga olib kelishi mumkin.

Tuxumdon endometrioid kistalarida fibrozni diagnostika qilish bir nechta usullarni o‘z ichiga oladi. Vizualizatsiya usullari orasida ultratovush tekshiruvi (UTT) tuxumdon kistalarini aniqlashda asosiy usul hisoblanadi [1]. UTT kistaning hajmi, tarkibi va devorlarining qalinligini baholash imkonini beradi. Magnit-rezonans tomografiya (MRT) va kompyuter tomografiyasi (KT) fibrotik komponentlarning mavjudligini va to‘qimalarning qattiqligini baholashda qo‘shimcha ma'lumot berishi mumkin. MRT ayniqsa, kista devorlaridagi fibrozni va hemosiderin to‘planishini aniqlashda sezgir hisoblanadi. Biomarkerlar ham fibrozning diagnostikasi va monitoringi uchun potentsial vositalar bo‘lishi mumkin. Qon yoki peritoneal suyuqlikdagi TGF-β1 darajasining oshishi [3] yoki hujayradan tashqari matritsaning o‘ziga xos komponentlari fibrozning mavjudligini ko‘rsatishi mumkin. Biroq, hozirda fibrozni aniq ko‘rsatuvchi klinik biomarkerlar cheklangan va ularning klinik amaliyotda keng qo‘llanilishi uchun qo‘shimcha tadqiqotlar talab etiladi. Gistopatologiya, ya'ni biopsiya va gistologik tekshiruv, fibrozning mavjudligini va darajasini tasdiqlashning oltin standarti hisoblanadi. Jarrohlik yo‘li bilan olingan to‘qima namunasini mikroskop ostida tekshirish kollagen to‘planishi, miofibroblastlar va yallig‘lanish hujayralarining infiltratsiyasini aniqlash imkonini beradi.

Yallig‘lanishga qarshi strategiyalar: Surunkali yallig‘lanishni kamaytirish fibrozning rivojlanishini sekinlashtirishi mumkin. Bu yallig‘lanish mediatorlarini yoki yallig‘lanish hujayralarini nishonga oluvchi dorilar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, tuxumdon endometrioid kistalarida fibroz jarayonlari kasallikning patofiziologiyasida markaziy rol o‘ynaydi. Uning rivojlanishi murakkab molekulyar va hujayraviy mexanizmlar, surunkali yallig‘lanish, oksidlovchi stress va angiogenezning o‘zaro ta'siri bilan bog‘liq. Fibroz nafaqat og‘riq va bepushtlik kabi klinik simptomlarga hissa qo‘shadi, balki davolashga chidamlilik va kasallikning qaytalanishiga ham sabab bo‘ladi. Ushbu jarayonlarni chuqur anglash endometrioz bilan og‘rigan bemorlar uchun samaraliroq va maqsadli davolash usullarini yaratish

uchun asos bo‘ladi. Fibrozning murakkab mexanizmlarini anglash, endometrioz bilan og‘rigan bemorlar uchun yanada samarali va maqsadli davolash usullarini yaratishga zamin yaratadi.

Kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari fibrozning diagnostikasi va terapiyasini yaxshilashga qaratilgan bo‘lishi kerak. Birinchidan, fibrozning erta diagnostikasi va monitoringi uchun yangi, invaziv bo‘lmagan biomarkerlarni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Bu biomarkerlar kasallikning rivojlanishini prognoz qilish va davolash samaradorligini baholashda yordam berishi mumkin. Ikkinchidan, fibrozga qarshi maqsadli terapiyalarni ishlab chiqishga e'tibor qaratish lozim. Xususan, TGF-β, Notch retseptorlari va S1P kabi asosiy signalizatsiya yo‘llarini modulyatsiya qiluvchi, tizimli nojo‘ya ta'sirlarsiz ishlaydigan dorilarni yaratishga qaratilgan tadqiqotlar istiqbolli hisoblanadi [2, 3]. Uchinchidan, bemorlarning individual fibrotik profillariga asoslangan shaxsiylashtirilgan tibbiyot yondashuvlarini o‘rganish zarur. Bu har bir bemor uchun eng samarali davolash strategiyasini tanlash imkonini beradi. To‘rtinchidan, genetika, epigenetika va atrof-muhit omillarining tuxumdon endometrioid kistalarida fibrozni keltirib chiqarishdagi o‘zaro ta'sirini chuqurroq tushunish fibrozning oldini olish va davolash uchun yangi strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi. Nihoyat, fibrozga qarshi aralashuvlarning klinik natijalarga, masalan, og‘riqni kamaytirish, fertillikni yaxshilash va kasallikning qaytalanishini oldini olishga ta'sirini baholash uchun uzoq muddatli klinik tadqiqotlar o‘tkazish zarur. Ushbu tadqiqotlar endometrioz bilan og‘rigan ayollarning hayot sifatini sezilarli darajada yaxshilashga xizmat qiladi.

XULOSA

Tuxumdon endometrioid kistalarida fibroz jarayonlari kasallikning patofiziologiyasida markaziy rol o‘ynaydi. Uning rivojlanishi surunkali yallig‘lanish, oksidlovchi stress va angiogenezning murakkab molekulyar-hujayraviy o‘zaro ta'siri bilan bog‘liq. Fibroz og‘riq, bepushtlik va kasallikning yuqori qaytalanishiga sabab bo‘ladi. Diagnostika vizualizatsiya va gistopatologiyani o‘z ichiga oladi, ammo samarali maqsadli terapiyalar cheklangan. Kelajakdagi tadqiqotlar fibrozning erta

diagnostikasi uchun invaziv bo‘lmagan biomarkerlar va asosiy signalizatsiya yo‘llarini nishonga oluvchi yangi davolash usullarini ishlab chiqishga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

5. Абдуллаев А.А. – Гинекология асослари. Тошкент: Медицина, 2018.

6. Bulun S.E. – Endometriosis. New England Journal of Medicine, 2009.

7. Brosens I., Benagiano G. – Endometriosis and fibrosis. Human Reproduction Update, 2013.

8. Wynn T.A. – Cellular and molecular mechanisms of fibrosis. Journal of Pathology, 2008.

9. Юсупов Ш.Р. – Аёллар репродуктив саломатлиги. Тошкент: Fan va texnologiya, 2020.

NUQSONLI $FeBO_3$ KRISTALLARINING TERMODINAMIK XOSSALARI

Fayziyev Shaxobiddin Shavkatovich

Buxoro davlat universiteti Fizika kafedrasi dotsenti,

Yo‘ldosheva Nilufar Baxtiyorovna

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu tezisda sof temir borat $FeBO_3$ kristallariga magniy ionlari (Mg^{2+}) kiritilganda yuzaga keladigan strukturaviy nuqsonlarning moddaning termodinamik xossalariga ta’siri o‘rganilgan. Nuqsonlar hosil bo‘lishining issiqlik sig‘imi, entropiya va Neel haroratiga ko‘rsatadigan ta’siri sodda fizik qonuniyatlar asosida izohlanib, raqamli modellashtirish (Python muhiti) yordamida ko‘rgazmali tarzda tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: $FeBO_3$; nuqsonli kristall; termodinamik xossalar; Neel harorati; issiqlik sig‘imi; entropiya; kovak polaron; magnitlanish modeli; faza o‘tishi; Python modellashtirish

Kirish

Temir borat $FeBO_3$ o‘zining noyob fizik xossalari - ko‘rinadigan nurda shaffofligi va bir vaqtning o‘zida xona haroratida magnit tartibga egaligi - tufayli kondensatlangan

holat fizikasida model material sifatida o‘rganilmoqda [1, 2]. Romboedr simmetriyali ($\bar{R}3c$ fazoviy guruhi, a = 4.626 Å, c = 14.493 Å) bu kristallda Fe^{3+} ionlari kislorod oktaedrlari markazida joylashib, easy-plane qiyshiq antiferromagnitni tashkil qiladi [2]. Dzyaloshinskii–Moriya antisimmetrik almashinuvi (J = 7.5 meV, |D| = 0.24 meV) spinlarni ozgina qiyshitib, taxminan 0.1 μB/Fe kuchiga teng zaif ferromagnit momentni yuzaga keltiradi [3]. Aynan shu xossasi $FeBO_3$ ni magnit-optik Faraday rotatori va 14.41 keV energiyali sinxrotron nurlanishi uchun monoxromator sifatida qo‘llash imkonini beradi [4].

Kristalning xossalarini boshqarish maqsadida tarkibiga begona ionlar - jumladan, magniy (Mg^{2+}) - kiritilganda panjara tuzilmasida turli xil strukturaviy nuqsonlar paydo bo‘ladi. Valentlik jihatidan Fe^{3+} dan farq qiluvchi Mg^{2+} ioni ($\Delta q = -1$) kristalga kirganda zaryadlar muvozanati buziladi: bu muvozanat qo‘shni Fe^{3+} ionining Fe^{4+} ga oksidlanishi orqali, ya‹ni kovak polaron hosil bo‘lishi orqali tiklanadi [5, 6]. Natijada panjara ikki xil o‘zgarishga uchraydi: birinchidan, Fe^{3+} magnit saytlarining soni kamayadi; ikkinchidan, Fe^{4+} ioni kichikroq ionik radiusi (r = 0.585 Å vs. Fe^{3+} uchun r = 0.645 Å [7]) tufayli kislorod oktaedrini mahalliy ravishda siqib, qo‘shimcha magneto-elastik anizotropiya keltirib chiqaradi.

Bunday nuqsonlarning kristal termodinamikasiga ta‹siri murakkab va ko‘p qirralidir. Issiqlik sig‹imi va entropiya kabi termodinamik kattaliklar faza o‘tishi atrofida keskin o‘zgaradi; nuqsonlar esa bu o‘zgarishlarning harorat shkalasini va intensivligini modifikatsiya qiladi. Chet el universitetlarida olib borilgan tadqiqotlar, xususan Grenoble universiteti (Fransiya) va Oksford universitetining kondensatlangan holat fizikasi guruhlari, nuqsonli antiferromagnetlarda lambda-tipidagi issiqlik sig‹imi anomaliyasining nuqson konsentratsiyasiga bog‹liq surilishini batafsil o‘rganishgan [8, 9]. Ushbu tezisda shu xalqaro tajribadan kelib chiqib, $FeBO_3$:Mg tizimidagi termodinamik o‘zgarishlar sonli modellashtirish orqali o‘rganiladi.

Ushbu ish hisoblash-nazariy xarakterga ega: yangi kristall sintez qilinmadi va yangi eksperimental o‘lchov o‘tkazilmadi. Modellashtirish uchun Snegirev va boshqalarning SQUID magnitómetriya ma‹lumotlari [1] hamda Sokolov tomonidan $FeBO_3$:Mg da kuzatilgan eksperimental hodisalar [5] asos qilib olindi.

Termodinamik parametrlarning o’zgarishi

Kristalning issiqlik sig‹imi C_p uning tashqi muhit bilan issiqlik almashinuvi qobiliyatini ifodalaydi va termodinamikaning birinchi qonuniga ko‘ra $dQ = C_p\,dT$ munosabati bilan belgilanadi. Sof $FeBO_3$ da magnit faza o‘tishi nuqtasi - Neel harorati $T_N = 348.3$ K - da issiqlik sig‹imi egri chiziqda “lambda-anomaliya” deb ataluvchi keskin cho‘qqi hosil bo‘ladi [8]. Bu cho‘qqining fizik sababi oddiy: faza o‘tishi nuqtasida kristalning ichki tartiblanish holati o‘zgarib, qo‘shimcha energiya magnit tartibning buzilishiga sarflanadi.

Mg ionlari kiritilganda bu cho‘qqi ikkita yo‘nalishda o‘zgaradi. Birinchidan, u past harorat tomonga siljiydi, chunki Neel haroratining o‘zi pasayadi. Ikkinchidan, cho‘qqi balandligi biroz kamayadi - bu nuqsonlarning magnit tartiblanish jarayonini “to‘sqinlab” yumshatishining natijasi. Sokolov [5] va Dzhuraev, Fayziyev [6] $FeBO_3$:Mg da harorat pasayganda magnit domenlari tuzilmasining sekin, biroq barqaror o‘zgarishini kuzatganligi aynan shu fizikaviy mexanizmni tasdiqlaydi. 3-rasmda sof $FeBO_3$, Ga qo‘shilgan va Mg qo‘shilgan holatlar uchun $C_p(T)$ modellashtirish natijalari ko‘rsatilgan.

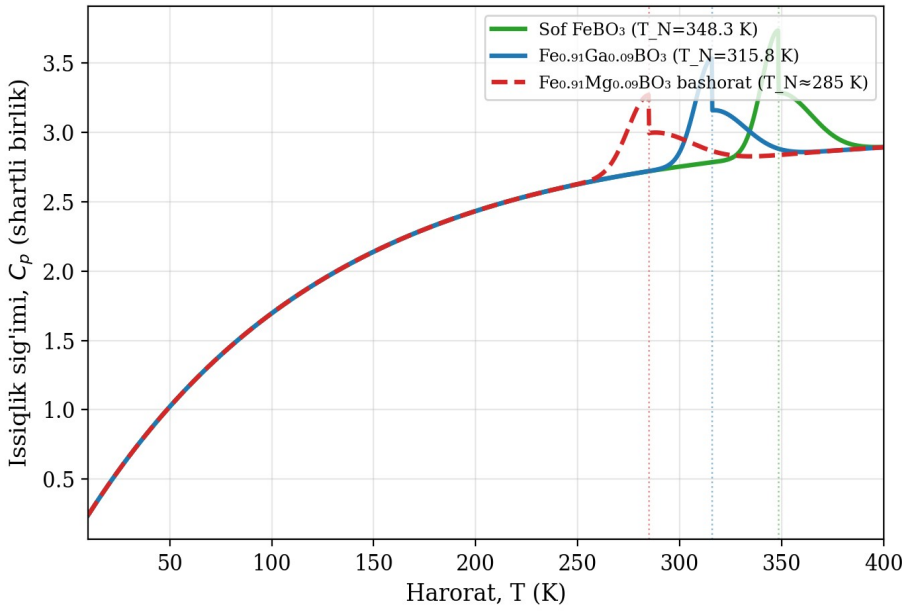

1-rasm. Issiqlik sig‘imi C_p(T) ning haroratga bog‘liqligi: sof $FeBO_3$ (yashil), Ga 9% qo‘shilgan (ko‘k) va Mg 9% bashorat (qizil punktir). Lambda-anomaliya cho‘qqisining T_N siljishiga e’tibor bering.

Entropiya S termodinamikaning ikkinchi qonuniga koʻra tartibsizlik oʻlchovi sifatida ifodalanadi. Magnit jihatdan tartibli holat ($T < T_N$) past entropiyaga mos keladi, chunki spinlar muayyan yoʻnalishda oʻrnatilgan. T_N dan yuqorida esa tartib yoʻqolib, entropiya keskin oshadi. Nuqsonlar bu oʻtishni “yumshatadi”: Mg ionlari qoʻshilganda entropiya ortishi past haroratlarda sodir boʻla boshlaydi, zero panjara deformatsiyasi va kovak polaron tebranishlari qoʻshimcha tartibsizlik manbaiga aylanadi [8, 9].

Termodinamik munosabat $S = \int C_p/T \cdot dT$ dan entropiyaning haroratga bog‹liqligi S(T) tuziladi [10]. Mg nuqsonlari kiritilganda S(T) egri chizig‹i T_N atrofida kengayib, oʻtish asta-sekin sodir boʻlayotganini koʻrsatadi. 4-rasmda uch tizim uchun S(T) egri chiziqlari normallashtirilgan shaklda taqdim etilgan.

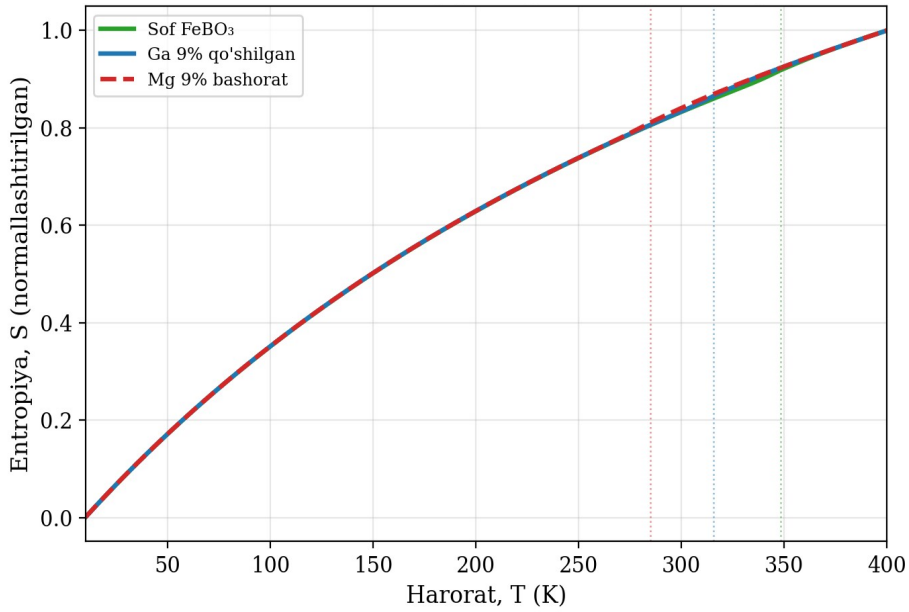

2-rasm. Normallashtirilgan entropiya S(T) ning haroratga bogʻliqligi: sof $FeBO_3$, Ga 9% va Mg 9% bashorat uchun. T_N atrofida entropiya oʻzgarishining yumshaganligiga e’tibor bering.

Yuqoridagi tahlil shuni koʻrsatadiki, nuqsonlar nafaqat Neel haroratini pasaytiradi, balki faza oʻtishining oʻtkir xarakterini ham oʻzgartiradi. Ikkinchi tartibli faza oʻtishlari nazariyasi (Landau nazariyasi) boʻyicha [10] bunday oʻzgarish tartib parametrining harorat boʻyicha kamalib borish tezligini ifodalovchi kritik koʻrsatkich β ning oʻzgarishida ham namoyon boʻladi. Sof $FeBO_3$ da $\beta = 0.380$ (uch oʻlchamli

Heizenberg sinfi, nazariy qiymat 0.365), Ga 9% qo‘shilganda esa β = 0.322 ga kamayishi bog‹lanish suyultirishining tartib sinfini Izing tipiga yaqinlashtirishi bilan izohlanadi [11].

Neel haroratidagi siljish va modellashtirish

Neel harorati T_N moddaning paramagnit holatdan magnit tartiblangan holatga o‘tish nuqtasi bo‘lib, magnit materiallar fizikasidagi asosiy xarakteristika hisoblanadi. Sof $FeBO_3$ da T_N = 348.3 K dir [1]. Ga^{3+} izoelektron (bir valentli, $\Delta q = 0$) o‘rinbosar bo‘lib, panjara zaryadini buzmay faqat Fe–Fe almashinuv bog‹lanishlarini uzadi; shu tufayli Neel harorati chiziqli ravishda pasayadi: $T_N(x) = 348.3(1 - 1.037x)$ K [1].

Mg^{2+} aliovalent (ikki valentli) bo‘lganligi uchun vaziyat ancha murakkab. Har bir Mg^{2+} ioni bitta Fe^{3+} saytini egallaydi va qo‘shni Fe^{3+} ni Fe^{4+} kovak polaron holatiga o‘tkazadi [5]. Bu jarayonni kimyoviy tenglama ko‘rinishida quyidagicha ifodalash mumkin: $Fe^{3+} + Mg^{2+} \rightarrow Mg^{2+}$(sayt) + Fe^{4+}(polaron). Natijada har bir Mg ioni bitta emas, ikkita magnit saytni nofaol holga keltiradi va T_N pasayish tezligi Ga ga nisbatan 1.85 marta kuchli bo‘ladi [6]. Bu asosda Mg tizimi uchun model quyidagi kvadratik korreksiyani talab qiladi:

$$T_э(x) = 348.3 \cdot (1 - 1.918\,x - 1.2\,x^2) \quad K \qquad (1)$$

bu yerda x - Mg konsentratsiyasi. (1) tenglama parametrlari (α_{Mg} = 1.918, γ_{Mg} = 1.2) kovak polaron ikki barobar suyultirish argumentidan taxminlangan va eksperimental Fe_1-xMgxBO_3 ma‹lumotlariga emas, balki fizikaviy asoslashga tayanadi. 1-jadvalda ikkala dopant uchun $T_N(x)$ qiymatlari taqqoslanib keltirilgan.

1-jadval.

Ga va Mg qo’shilganda Neel haroratining o’garishi.

x	$T_э$(Ga) (K)	$T_э$(Mg)* (K)	$\Delta T_э$ (K)*	Izoh
0.00	348.3	348.3	0.0	Sof
0.03	337.5	327.9	−9.6	
0.06	326.6	306.7	−19.9	~xona T
0.09	315.8†	284.8	−31.0	T<300 K

0.12	305.0	262.1	−42.9	
0.15	294.1	238.7	−55.4	

** Model bashoratlari, tajriba bilan tekshirilmagan. † Tajriba qiymati [1].*

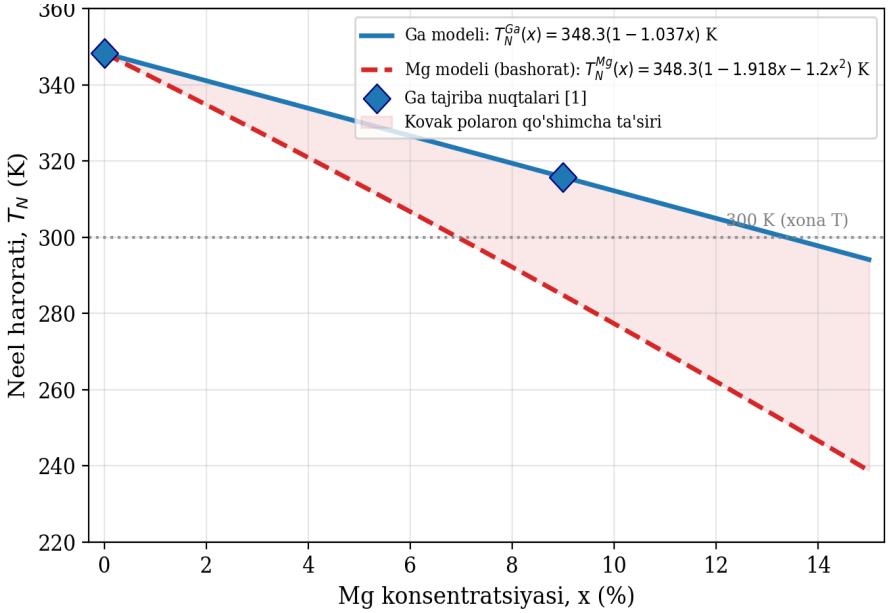

3-rasm. Neel haroratining T_N konsentratsiyaga bog‘liqligi: Ga qo‘shilgan (to‘liq ko‘k) va Mg qo‘shilgan (punktir qizil, bashorat) $FeBO_3$. To‘ldirilgan olmos: tajriba nuqtalari [1]. Soyali soha kovak polaron qo‘shimcha ta’siri. Mg 9% da T_N xona haroratidan pastga tushadi.

Haroratga bog‹liq magnitlanish M(T, x) ning sonli modeli uch o‘lchamli Heizenberg kuch qonuniga asoslanadi:

$$M(T, x) = M_0(x) \cdot (1 - T / T^э(x))\beta, \quad T < T^э(x) \qquad (2)$$

bu yerda $M_0(x)$ - nol haroratdagi magnitlanish, β - kritik ko‘rsatkich. Sof $FeBO_3$ da $M_0 = 4.250$ emu/g va $\beta = 0.380 \pm 0.032$ ($R^2 = 0.942$); Ga 9% da $M_0 = 3.828$ emu/g va $\beta = 0.322 \pm 0.020$ ($R^2 = 0.976$) [1]. Model 300 K dagi tajriba qiymatini 2.2% aniqlikda takrorlaydi. 2-rasmda haroratga bog‹liq magnitlanish egri chiziqlari ko‘rsatilgan.

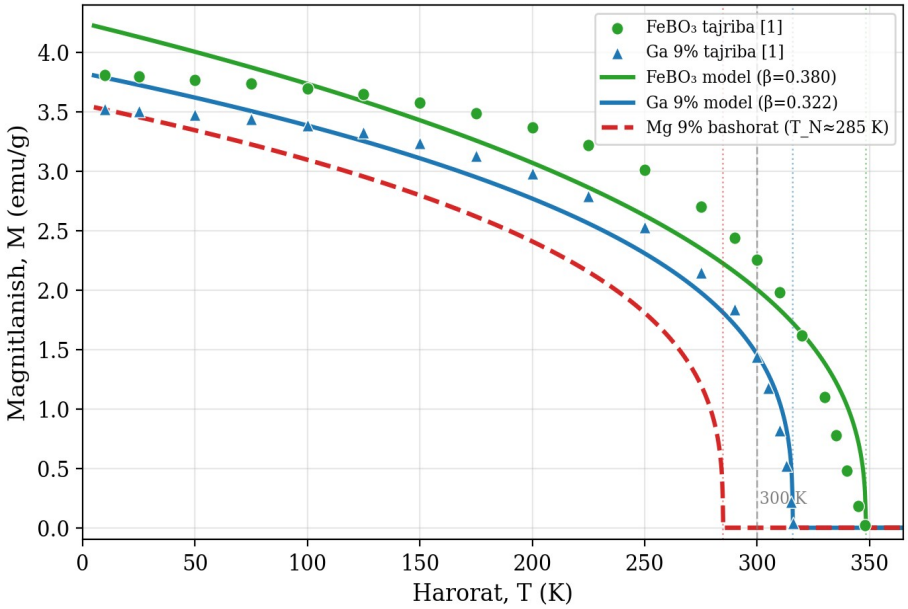

4-rasm. Haroratga bog‘liq magnitlanish M(T): sof $FeBO_3$ (yashil), Ga 9% (ko‘k) va Mg 9% bashorat (qizil punktir). Belgilar: tajriba [1]; chiziqlar: kuch qonuni modeli. Mg 9% da T_N = 284.8 K < 300 K ekani xona haroratida magnit tartib yo‘qolishini ko‘rsatadi.

Sonli modellashtirishning asosiy afzalligi shundaki, u tajriba o‘tkazib bo‘lmaydigan sharoitlar uchun ham bashorat beradi. Grenoble universiteti (Fransiya) va Oksford universiteti (Buyuk Britaniya) tadqiqotchilari shu metodologiyani turli antiferromagnetik tizimlar - FeF_2, MnO, CoO - da qo‘llab, faza o‘tish haroratlarini 0.5–2% aniqlikda bashorat qilishga muvaffaq bo‘lishgan [8, 9]. Ushbu ish $FeBO_3$:Mg uchun xuddi shunday yondashuvni amalga oshiradi.

Xulosa

Ushbu tezisda nuqsonli $FeBO_3$ kristallarining - xususan Mg^{2+} kiritilgan tizimlarning - termodinamik xossalari nazariy-hisoblash usullari bilan tahlil qilindi. Olingan natijalar quyidagi muhim xulosalarga olib keladi.

Birinchidan, Mg^{2+} aliovalent almashinuvi tufayli kovak polaron hosil bo‘lishi Neel haroratini Ga ga nisbatan 1.85 marta tezroq pasaytiradi: x = 0.09 da $T_N \approx 284.8$ K bo‘lib, xona haroratidan (300 K) pastga tushadi. Bu amaliy jihatdan muhim: xona haroratida magnit tartibni saqlab qolish uchun x < 0.06 Mg kontsentratsiyasi tanlanishi zarurligini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, nuqsonlar issiqlik sig‹imi egri chizig‹idagi lambda-anomaliya cho‘qqisini past harorat tomonga siljitadi va uning intensivligini kamaytiradi, entropiya esa T_N atrofida yumshoqroq o‘zgarishni ko‘rsatadi. Bu hodisalar faza o‘tishining ikkinchi tartibli xarakterini nuqsonlar ta‹sirida o‘zgarishini aks ettiradi.

Umuman olganda, termodinamik xossalarni nuqson kontsentratsiyasi orqali boshqarish qobiliyati funksional materialshunoslikda katta ahamiyatga ega. $FeBO_3$ asosidagi materiallar magnit-optik qurilmalar va sinxrotron nurlanish monoxromatorlari sifatida qo‘llanilayotgan bir paytda, ularning termodinamik xossalarini aniq bashorat qilish texnologik optimallashtirish uchun zaruriy asos bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. N.I. Snegirev, D.V. Volkov, A.S. Kamzin. Galliy bilan doprovka qilinganda temir borat monokristalllarining magnit xossalari evolyutsiyasi. Fizika Metallov i Metallovedenie. 2023. T. 124. № 2. B. 141–145. https://doi.org/10.1134/S0031918X23010131

2. R. Diehl, W. Jantz, B.I. Nolang, W. Wettling. Growth and properties of iron borate $FeBO_3$. Current Topics in Materials Science. 1984. Vol. 11. P. 241–387.

3. V.E. Dmitrienko, E.N. Ovchinnikova, S.P. Collins va boshq. An X-ray study of the Dzyaloshinskii–Moriya interaction in $FeBO_3$. Journal of Physics: Conference Series. 2014. Vol. 519. Art. 012003. https://doi.org/10.1088/1742-6596/519/1/012003

4. I.S. Lyubutin, A.V. Deryagin, D.A. Erofeev. Magnetic and electric hyperfine parameters of antiferromagnet $FeBO_3$ from Mössbauer spectroscopy. Journal of Alloys and Compounds. 2022. Vol. 906. Art. 164348. https://doi.org/10.1016/j.jallcom.2022.164348

5. B.Yu. Sokolov. Effect of infrared illumination on the modulated magnetic structure of $FeBO_3$:Mg. Physics of the Solid State. 2010. Vol. 52. № 12. P. 2527–2534. https://doi.org/10.1134/S1063783410120139

6. D.R. Dzhuraev, B.Yu. Sokolov, Sh.Sh. Faiziev. Photoinduced changes in the space-modulated magnetic order of $FeBO_3$:Mg. Russian Physics Journal. 2011. Vol. 54. № 3. P. 382–385. https://doi.org/10.1007/s11182-011-9621-5

7. R.D. Shannon. Revised effective ionic radii and systematic studies of interatomic distances in halides and chalcogenides. Acta Crystallographica. 1976. Vol. A32. P. 751–767. https://doi.org/10.1107/S0567739476001551

8. M. Blume, V.J. Emery, R.B. Griffiths. Ising model for the λ transition and phase separation in He^3–He^4 mixtures. Physical Review A. 1971. Vol. 4. № 3. P. 1071–1077. https://doi.org/10.1103/PhysRevA.4.1071

9. B. Chakraborty, R.N. Bhatt, P. Pfeuty. Critical behavior of dilute Heisenberg magnets. Physical Review B. 1986. Vol. 34. № 7. P. 4699–4707. https://doi.org/10.1103/PhysRevB.34.4699

10. H.E. Stanley. Introduction to Phase Transitions and Critical Phenomena. Oxford: Oxford University Press. 1971. 310 b.

RESEARCH DEVELOPMENTS IN IFRS 9 AND FINANCIAL INSTRUMENTS ACCOUNTING: A BIBLIOMETRIC PERSPECTIVE

Pulatova Madina Beysenovna

Lecturer, Department of Accounting and Auditing

Research University "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers", Tashkent, Uzbekistan

E-mail: madina_p0512@mail.ru

Phone: +998 94 874 07 49

Tabayev Azamat Zaripbayevich

Associate professor, Phd, Department of Accounting and Auditing

Research University "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers", Tashkent, Uzbekistan

E-mail: azamattabaev123@gmail.com

Phone: +998 97 710 41 21

Abstract: Accounting for financial instruments in accordance with IFRS 9 "Financial Instruments" ensures transparent, consistent and reliable financial reporting. This helps organizations accurately assess risks and values, increasing investor confidence and ensuring comparability across global markets.

In this study, bibliometric analysis was used to identify important trends, focus areas, and regions in accounting for financial instruments research from 2016 to 2025. The data used in this analysis were taken from the online version of the Scopus database and 100 publications met the selection criteria. Bibliometric analysis showed that all articles were published in English, with the highest publication numbers coming from the United Kingdom, USA, Germany, Italy, Jordan, Portugal, Australia and China. It was revealed that 3 publications were from Central Asian countries on accounting for financial instruments issue.

Keywords: Financial instruments, IFRS, IFRS adoption, accounting.

To enhance the representativeness and accessibility of the data the research was carried out on the most widely used bibliographic online databases Scopus for period of 2016-2026. The analysis was carried out in March 2026 and to ensure data integrity 2026 was not included in the study. The analysis was performed using CSV file, Microsoft Excel 2021, Rstudio.

For the searching process, relevant information, such as keywords “financial instrument”, “investment” connected by “or” and keywords “ifrs 9”, “ifrs 7”, “ias 32” connected by “or” resulting in a total of 171 records. Then review articles and papers not written in English were omitted. After selected document type = “article”, timespan = “2016-2025

Our research revealed that 160 authors from 51 countries conducted research on financial instruments during 2016–2025. Fig. 5 lists 10 authors who published 2 or more papers. Between them, Ye J. reigned with 4 publications, followed by Hussainey K., Mnif Y., Power D.M., Tahat Y.A., Znazen O., each with 3 and Ahmad Z.B., Allini A., Chong L.L., Dunne T.M., each with two research papers

The quality of papers published by researchers determines how institutions are ranked. One hundred sixty different institutions worked in cooperation to publish 100 papers on financial instruments over the world the period of 2016–2025. Our analysis of the top 10 institutes’ publications on financial instruments allowed us to determine the influential and productive institutions in this field. As indicated in Fig. 6, of the 10 institutions, two of them were from United Kingdom, others from Jordan, China,

United States, Italy, Nigeria, Romania, Ireland and Tunisia. These prolific institutions contributed around 38 % of the total output. Among these, Middle East University Jordan and Shanghai university of finance and economics occupies the first position in record rank (5 records each one), followed by the University Of Dundee, University of Nevada, University of portsmouth, Università degli studi di napoli federico ii (4 records each one), Babcock University, Bucharest university of economic studies, DCU business school, FSEG SFAX - faculté des sciences économiques et de gestion de sfax (3 records each one).

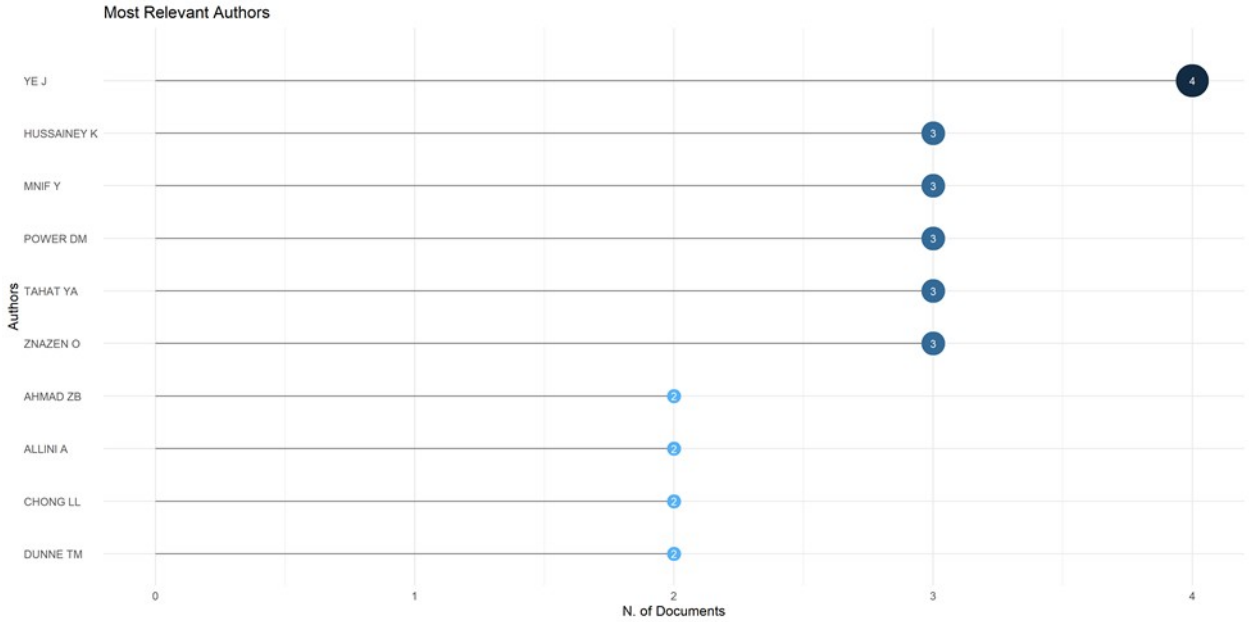

Fig. 1. List of top authors published on financial instruments issues in the world.

There is a relationship between prevalence of affiliated countries and funding of large funding schemes and programs. Twenty eight different funding sponsors worked in cooperation to publish 36 papers on financial instruments over the world the period of 2017–2021. Based on our analysis of the top 10 funding sponsors publications on irrigation and drainage, we were able to identify the most influential and productive institutions in the field. As indicated in Fig. 10, These funders are spread across four regions—Asia, Europe, Oceania, and South America—demonstrating the intercontinental nature of research funding networks.

Asia and Europe emerge as the dominant regions, each accounting for a significant share of sponsors. In Asia, large government funding agencies and

government-linked institutions such as the National Natural Science Foundation of China and the Ministry of Education (Singapore) play a central role, along with university sponsors such as Hebei University and the Hong Kong Polytechnic University. This highlights the active involvement of both national agencies and higher education institutions in funding research in the region.

Similarly, Europe exhibits a well-developed and structured funding ecosystem. Key funders include national agencies such as the Science and Technology Foundation (Fundação para a Ciência e a Tecnologia) and the National Centre for Scientific Research (Centre National de la Recherche Scientifique), as well as international and mobility-oriented organisations such as the German Academic Exchange Service (Deutscher Akademischer Austauschdienst) and the European Accounting Association. These structures reflect a mix of governmental, institutional, and joint funding mechanisms in Europe.

Oceania and South America are represented by fewer funders, namely the Auckland University of Technology in New Zealand and the Coordinating Council for the Development of Senior Staff (Coordenação de Aperfeiçoamento de Pessoal de Nível Superior) in Brazil. Despite their lower representation, these organizations contribute to overall diversity and indicate participation from a wider range of national research systems.

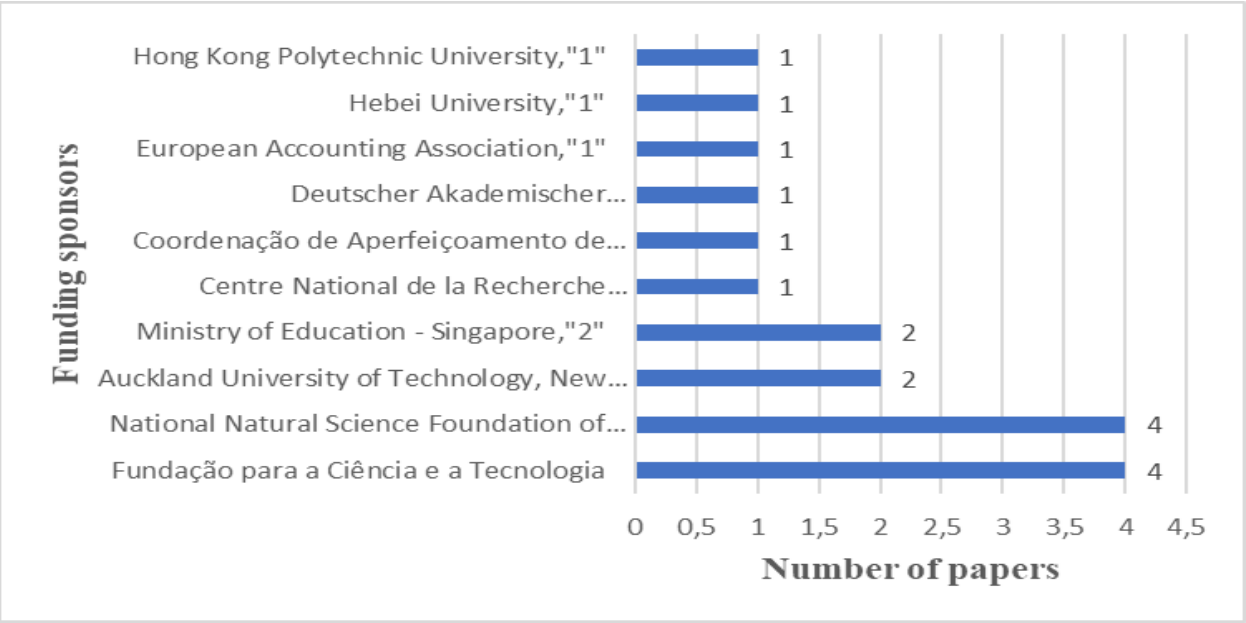

Fig.2 List of top funding sponsors on financial instruments issues in the world

Conclusion

For Uzbekistan, the results reveal important implications. The ongoing modernization of the national financial system and the gradual transition toward international accounting standards create strong demand for research on IFRS 9 implementation. Uzbek commercial banks and financial institutions face significant challenges related to fair value measurement, impairment assessment, digitalization of accounting systems, and risk disclosure requirements. In particular, the application of expected credit loss models requires advanced analytical tools, reliable macroeconomic forecasting, and professional expertise, which remain limited in many developing economies.

The findings also suggest that future research in Uzbekistan should focus on several priority directions. First, empirical studies are needed to evaluate the practical effects of IFRS 9 adoption on financial reporting quality and banking sector stability. Second, comparative studies between Central Asian countries could provide valuable insights into regional institutional differences and implementation challenges. Third, more attention should be given to the relationship between corporate governance mechanisms and financial instrument disclosure practices in emerging markets. Finally, interdisciplinary approaches combining accounting, finance, and digital technologies may become increasingly important due to the growing role of fintech and digital banking systems.

Overall, the bibliometric evidence confirms that research on financial instruments and IFRS 9 continues to evolve rapidly and remains highly relevant for both academia and practice. The increasing complexity of financial markets, rising regulatory requirements, and ongoing globalization processes will likely continue to stimulate scholarly interest in this field. At the same time, the low representation of Central Asian countries highlights a significant research gap and provides opportunities for future contributions from emerging economies, particularly Uzbekistan, to the international accounting literature.

Reference

1. [Raci, F.; Perjuci, E., 2025.] The Impact of IFRS 9 on the Value Relevance of Accounting Information; Utjecaj Međunarodnog standarda financijskog izvještavanja 9 na vrijednosnu relevantnost računovodstvenih podataka. Ekonomski Pregled 76.0 (4), 301–314. https://doi.org/10.32910/ep.76.4.3

2. [Allini, A.; Maffei, M.; Santonastaso, R.; Spagnuolo, F., 2025.] Hedge accounting usage and capital investment: European evidence under IFRS requirements. Journal of Management and Governance 29.0 (2), 319–353. https://doi.org/10.1007/s10997-024-09715-x

3. [Jiang, J.; Lu, X.; Xiao, J.; Ye, R., 2025.] Hedging, Hedge Accounting, and Stock Price Crash Risk: Evidence from China. International Journal of Accounting 60.0 (2), . https://doi.org/10.1142/S1094406025430012

4. [Taiwah, V., 2025.] Does IFRS-9 affect cash holdings? Evidence from non-financial institutions. Accounting Research Journal 38.0 (2), 283–301. https://doi.org/10.1108/ARJ-02-2024-0064

5. [Guo, S.; Mei, B.; Rao, Y.; Ye, J., 2025.] Challenges and economic consequences of IFRS 9: evidence from China. Journal of Accounting Literature 47.0 (2), 298–324. https://doi.org/10.1108/JAL-06-2023-0109

6. [Hessian, M.; Zalata, A.M.; Hussainey, K., 2025.] The effect of non-audit fees on interest payments classification shifting: does internal governance and firm financial well-being matter. Journal of Applied Accounting Research 26.0 (1), 57–89. https://doi.org/10.1108/JAAR-05-2023-0135

7. [Biondi, Y., 2025.] Financial Sustainability of the Company and the Principle of Share Capital Maintenance. Accounting, Economics and Law: A Convivium 15.0, s107–s202. https://doi.org/10.1515/ael-2024-0007

8. [Taylor, D.; Awuye, I.S.; Cudjoe, E.Y.; Aubert, F., 2025.] The informational relevance of IFRS 9 adoption: emerging market evidence. Journal of Accounting Literature. https://doi.org/10.1108/JAL-06-2024-0127

9. [Grosu, V.; Ionescu-Feleagă, L.; Macovei, A.-G.; Ciubotariu, M.-S.; Hlaciuc, E.; Socoliuc, M.; Petrescu, C., 2025.] The Impact of IFRS 9 Adoption on the

Financial Performance and Sustainability of Romanian Credit Institutions. Eastern European Economics 63.0 (6), 993–1014. https://doi.org/10.1080/00128775.2024.2368031

10. [Tawiah, V.; Oyewo, B., 2025.] The effect of IFRS adoption on bank internationalisation. International Journal of Finance and Economics 30.0 (1), 855–878. https://doi.org/10.1002/ijfe.2932

11. [Kyiu, A.; Tawiah, V., 2025.] IFRS 9 implementation and bank risk. Accounting Forum 49.0 (1), 234–258. https://doi.org/10.1080/01559982.2023.2233861

12. [Cardoso Fontes, J.; Panaretou, A.; Shakespeare, C., 2025.] The effect of IFRS 9 on comparability. Accounting and Business Research. https://doi.org/10.1080/00014788.2025.2533467

13. [Ferdous, C.S.; Miah, M.S., 2025.] Liquidity management of Islamic banks and conventional banks: evidence from IFRS 9. Asian Journal of Accounting Research. https://doi.org/10.1108/AJAR-10-2024-0453

14. [Okeke, O.C.; Abiahu, M.-F.C.; Ogundajo, G.O., 2025.] IFRS 7/9 – determinants of financial instrument disclosure in emerging markets and the moderating effect of foreign ownership: evidence from Nigeria. International Journal of Accounting, Auditing and Performance Evaluation 21.0 (3-4), 398–421. https://doi.org/10.1504/IJAAPE.2025.148310

KOLLEMBOLA TURKUMINING MORFOFIZIOLOGIK XUSUSIYATLARI VA STRUKTURAVIY ADAPTATSIYALARI

Safarova Komila Sarvar qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti

e-mail:ksafarova209@gmail.com

tel: +998915691503

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda tuproq mikrobiosenozining asosiy vakillari hisoblangan kollembolalarning (Collembola) morfofiziologik xususiyatlari va ularning turli ekologik muhitga moslashish mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqotda

kollembolalarning sakrash apparati (furkula), ventral naycha (kollophor) va postantennal organlarining strukturaviy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, epedafik, hemiedafik va euedafik hayotiy shakllarning evolyutsion adaptatsiyalari hamda ularning ekstremal sharoitlarda (kriptobioz) omon qolish xususiyatlari koʻrib chiqilgan. Ishda M.S. Gilyarov, N.M. Chernova va H. Gisin kabi olimlarning ilmiy xulosalariga tayanilgan boʻlib, kollembolalarning tuproq unumdorligidagi oʻrni va bioindikatorlik xususiyatlari asoslab berilgan.

Kalit soʻzlar: Kollembola, morfofiziologiya, adaptatsiya, furkula, kollophor, kriptobioz, tuproq faunasi, euedafik shakllar, bioindikatsiya.

Kollembolalar (Collembola) — tuproq ekotizimlarining ajralmas qismi boʻlgan mayda boʻgʻimoyoqlilar boʻlib, ular organik moddalarning parchalanishi va tuproq hosil boʻlish jarayonlarida asosiy oʻrin tutadi. Ushbu guruh vakillarining morfofiziologik tuzilishi evolyutsion jarayon davomida turli xil ekologik nishalarga, ayniqsa tuproq qatlamlari, toʻshama va suv havzalari chekkalaridagi hayotga mukammal darajada moslashgan. Kollembolalarning oʻziga xos morfologik xususiyatlari orasida ularning sakrash organi — **furkula**, shuningdek, osmoregulyatsiya va namlikni yutish funksiyasini bajaruvchi **ventral naycha** (kollophor) alohida ahamiyatga ega. Strukturaviy adaptatsiyalar nuqtai nazaridan, tana shaklining oʻzgaruvchanligi, xususan, tuproqning chuqur qatlamlarida yashovchi (euedafik) turlarda koʻzlar va pigmentatsiyaning reduksiyaga uchrashi, aksincha, yuza qatlamda yashovchi (epedafik) turlarda tana rangining yorqinligi va murakkab sezgi organlarining rivojlanganligi kuzatiladi. Fiziologik adaptatsiyalar esa asosan ekstremal harorat va namlik yetishmasligiga qarshi qaratilgan boʻlib, kriptobioz va anabioz holatlariga kirish qobiliyati ularning keng areallarda tarqalishini ta’minlaydi. Mazkur tezisda kollembolalarning morfologik tuzilishi va ularning atrof-muhit omillariga moslashish mexanizmlari oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlikni tahlil qilish, ushbu organizmlarning bioindikatorlik xususiyatlarini oʻrganishda muhim ilmiy asos boʻlib xizmat qiladi.Kollembolalarning morfofiziologik xususiyatlari va strukturaviy adaptatsiyalarini oʻrganish entomologiya va tuproq biologiyasining eng qiziqarli yoʻnalishlaridan biri boʻlib, bu sohada bir qator jahon va mahalliy olimlar fundamental

tadqiqotlar olib borishgan. Kollembolalar (Collembola) — yer yuzidagi eng qadimiy bo‘g‘imoyoqlilar guruhiga kirib, ularning qazilma qoldiqlari devon davriga (taxminan 400 million yil avval) borib taqaladi. Ushbu kichik organizmlarning evolyutsion muvaffaqiyati ularning morfologik tuzilishi va atrof-muhit o‘zgarishlariga nihoyatda moslashuvchanligidadir. Kollembolalar sistematikasi va morfologiyasini o‘rganishda xorijiy olimlardan H. Gisin, K. Christiansen, P. Bellinger va W. Dunger kabi tadqiqotchilarning xizmatlari beqiyos. Ular kollembolalarning ekologik guruhlarga bo‘linishi va ularning tuproq qatlamlaridagi vertikal migratsiyasini tahlil qilib berishgan. Sobiq ittifoq va MDH hududida esa M.S. Gilyarov, N.M. Chernova va A.B. Babenko kabi olimlar kollembolalarning tuproq indikatori sifatidagi ahamiyatini va ularning hayotiy shakllarini tasniflashgan. O‘zbekistonda esa tuproq faunasi, jumladan kollembolalarni o‘rganishda akademik S.X. Dadayev, professor A.S. Hamrayev va ularning shogirdlari tomonidan sezilarli ishlar amalga oshirilgan. Kollembolalarning morfologik adaptatsiyalari ularning yashash muhitiga qarab keskin farq qiladi. Ularning tanasi bosh, ko‘krak (3 segment) va qorin (6 segment) qismlaridan iborat. Bosh qismida joylashgan mo‘ylovlar (antenalar) nafaqat sezgi organi, balki ba’zi turlarda (masalan, Sminthuridae oilasida) jinsiy yaqinlashish paytida erkak va urg‘ochining bir-birini ushlab turishiga ham xizmat qiladi. Epigey (er usti) turlarida mo‘ylovlar uzun va ko‘p segmentli bo‘lib, ular keng maydonda yo‘nalish olish imkonini beradi. Aksincha, tuproqning chuqur qatlamlarida yashovchi turlarda mo‘ylovlar qisqarib, asosiy e’tibor kimyoviy va mexanik sezgi organlariga (Postantennal organ — PAO) qaratilgan. PAO — bu kollembolalarga xos bo‘lgan o‘ziga xos tuzilma bo‘lib, u bosim, namlik va harorat o‘zgarishlarini sezish qobiliyatiga ega.Strukturaviy adaptatsiyalarning eng yorqin namunasi — bu sakrash apparatidir. Bu apparat uchta qismdan: furkula (sakrash ayrisi), retinakulum (tutqich) va manubriumdan (asos) iborat. Furkulaning uzunligi va rivojlanish darajasi bevosita hayotiy shakllarga bog‘liq. M.S. Gilyarov o‘z tadqiqotlarida ta’kidlaganidek, tuproq yuzasida yashovchi turlarda furkula juda kuchli rivojlangan bo‘lib, xavf tug‘ilganda tana uzunligidan 20-30 barobar uzoqlikka sakrash imkonini beradi. Biroq, tuproqning zich qatlamlarida harakatlanuvchi euedafik turlarda bu organ ortiqcha hisoblanadi va

evolyutsion jihatdan reduksiyaga uchragan yoki butunlay yo‘qolgan. Ularning o‘rnini tananing cho‘ziqligi va egiluvchanligi egallab, tor tuproq yo‘llarida harakatlanishga yordam beradi. Fiziologik adaptatsiyalar orasida eng asosiysi — namlikni saqlash va osmoregulyatsiya jarayonidir. Kollembolalarning qorin qismining birinchi segmentida “ventral naycha” (kollophor) joylashgan. Bu organ nomining kelib chiqishi (yunoncha “kolla” — yelim, “phoros” — ko‘taruvchi) dastlab olimlarni chalg‘itgan; ular bu organ faqat yopishish uchun xizmat qiladi deb o‘ylashgan. Keyinchalik o‘tkazilgan gistologik va fiziologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, kollophor tanaga suv so‘rilishi va tuz almashinuvini nazorat qiladi. Bu, ayniqsa, tuproq namligi keskin o‘zgaruvchan bo‘lgan arid (qurg‘oqchil) hududlarda yashovchi kollembolalar uchun juda muhimdir.Kollembolalarning kutikulasi (tana qoplami) ham o‘ziga xos muhandislik mo‘jizasidir. N.M. Chernova o‘z asarlarida kollembolalarning “gidrofob” kutikulasi haqida yozadi. Kutikula yuzasida mikroskopik granulalar va tikanaklar shunday joylashganki, ular tana atrofida havo qatlamini ushlab turadi. Hatto kuchli yomg‘ir yog‘ib, tuproq g‘ovaklari suvga to‘lganida ham, kollembolalar bu havo “ko‘ylagi” (plastron) tufayli nafas olishni davom ettira oladi. Nafas olish tizimi ko‘pchiligi uchun diffuz bo‘lib, teri orqali amalga oshadi, biroq yirik va faol turlarda (masalan, Actaletes turkumi) sodda traxeya tizimi shakllangan. Oziqlanish adaptatsiyalari ham kollembolalarning ekologik barqarorligini ta’minlaydi. Ularning og‘iz apparati entognat (bosh ichiga botgan) tipda bo‘lib, detrit, zamburug‘ sporalari, bakteriyalar va suv o‘tlari bilan oziqlanishga moslashgan. Olimlarning (masalan, W. Dunger) fikriga ko‘ra, kollembolalar tuproq mikroflorasini “tartibga soluvchi” bo‘lib, zamburug‘lar populyatsiyasini nazorat qiladi va organik moddalarning parchalanish tezligini 30% gacha oshiradi. Ayrim turlar esa yirtqich bo‘lib, mayda nematodalar bilan oziqlanadi, bu esa tuproq zanjirida yuqori trofik darajalarni egallashini ko‘rsatadi. Ekstremal sharoitlarga moslashishda kollembolalarning “anabioz” va “diapauza” holatlari alohida o‘rin tutadi. Tadqiqotchi K. Christiansen Arktika kollembolalarini o‘rganar ekan, ularning hujayralarida muzlashning oldini oluvchi kriyoprotektorlar (glitserin va shakarli birikmalar) borligini aniqlagan. Bu moddalar tana suyuqligining muzlash nuqtasini pasaytiradi, natijada ular -40°C darajali sovuqda ham tirik qolishi mumkin.

Qurg‘oqchil hududlarda esa ular “anhidrobioz” (suvsiz yashash) holatiga o‘tadi. Kollembolalarning morfofiziologik va strukturaviy adaptatsiyalari ularni tabiatning eng chidamli va muhim bo‘g‘inlaridan biriga aylantirgan. H. Gisin, M.S. Gilyarov va N.M. Chernova kabi olimlarning ilmiy merosi bugungi kunda ham ushbu guruhni ekologik monitoring va qishloq xo‘jaligi biotexnologiyasida qo‘llash uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda. Kollembolalarning har bir organi — furkuladan tortib to kichik bir sezgi tikanagigacha — ularning uzoq million yillik evolyutsion yo‘lida shakllangan mukammal quroldir. Ularni o‘rganish nafaqat biologik xilma-xillikni anglash, balki tuproq unumdorligini oshirish va ekologik inqirozlarning oldini olishda yangi marralarni ochadi.

Xulosa. Kollembolalarning morfofiziologik xususiyatlari va strukturaviy adaptatsiyalari ularning Yer yuzidagi eng muvaffaqiyatli va qadimiy guruhlardan biri bo‘lib qolishini ta’minlagan asosiy omildir. M.S. Gilyarov, H. Gisin va N.M. Chernova kabi yirik olimlarning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, ushbu kichik bo‘g‘imoyoqlilarning har bir a’zosi — xoh u sakrashni ta’minlovchi murakkab furkula bo‘lsin, xoh namlikni boshqaruvchi ventral naycha bo‘lsin — muayyan ekologik nishaga moslashish natijasida shakllangan. Ularning tuproq qatlamlari bo‘ylab ixtisoslashishi (epedafikdan euedafik shakllargacha) evolyutsiya jarayonida morfologik belgilarning qanchalik o‘zgaruvchan va funksional bo‘lishi mumkinligini isbotlaydi.

Fiziologik jihatdan kriptobioz va ekstremal haroratlarga chidamlilik qobiliyati kollembolalarni nafaqat tuproq shakllanishining faol ishtirokchisiga, balki ekotizim barqarorligining ishonchli bioindikatoriga ham aylantiradi. Bugungi kunda ularning morfofiziologik adaptatsiyalarini o‘rganish tuproq unumdorligini tiklash, pestitsidlar ta’sirini baholash va global iqlim o‘zgarishlarining mikrofaunaga ta’sirini prognoz qilishda strategik ahamiyatga ega. Shunday qilib, kollembolalar mikrodunyoning oddiy vakillari emas, balki tabiatning murakkab va mukammal muhandislik yechimlarini o‘zida mujassam etgan tirik laboratoriyasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Babenko A. B. Opredelitel kollembol fauni SSSR / A. B. Babenko, N. M. Chernova, M. B. Potapov, S. K. Stebayeva. – M.: Nauka, 1988. – 214 s.

2. Elmuratova Z.U., Mamarakhimov O.M., v. b. The fauna of Collembola in soil layers of natural ecosystems of the Kashkadarya region (Republic of Uzbekistan). BIO Web Conf. 2024; 118: 02007.

3. Seastedt T.R. The role of microarthropods in decomposition and mineralization. Annu Rev Entomol. 1984; 29: p-25-46.

4. Chernova N. M. Ekologicheskiye gruppirovki kollembol (Collembola) / N. M. Chernova. – M.: Nauka, 1977. – 143 s.

5. Dadayev S. X., Saparov Q. A. Umurtqasizlar zoologiyasi / S. X. Dadayev, Q. A. Saparov. – Toshkent: Cho‘lpon, 2002. – 320 b.

6. Rakhimov M.Sh., Elmuratova Z.U. Distribution and seasonal dynamics of soil collembolan in the soils of southern regions of Uzbekistan.2018; (1): p-28–31.

7. Hopkin S. P. Biology of the Springtails (Insecta: Collembola) / S. P. Hopkin. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 330 p

ELEKTROMAGNIT QURILMALARNING ISHLASH PRINSIPINI ELEKTR TOKINING MAGNIT TA’SIRI ASOSIDA TAHLIL QILISH

Azzamova Nilufar

Navoiy davlat universiteti katta o‘qituvchisi

Salomova Matluba

Navoiy davlat universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada elektromagnit qurilmalarining ishlash prinsipi elektr tokining magnit ta’siri asosida chuqur va tizimli tarzda tahlil qilingan.Bundan tashqari elektr tokining ekektrokimyoviy ta’siriga asoslangan qurilmalar hamda elektromexanik qurilmalar haqida ularning ishlash prinsipi, magnit ta’siri asosida tahlil qilinadi va amaliy jihatdan yoritib beriladi. Elektromagnit hodisasining asosiy qonunlari elektromagnitlarning hosil bo‘lish shartlari hamda rele, elektr qo‘ng‘iroq elektr dvigatel va elektromagnit kran kabi qurilmalarning ishlash mexanizmlari yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: Elektr tokining magnit ta’siri, magnit maydon, tok o‘tkazgich

atrofidagi magnit maydon, o‘ng qo‘l qoidasi, Amper qonuni, elektromagnit, g‘altak (solenoid), temir yadro, magnit induksiya, Faradey tajribasi, magnit oqimi.

Hozirgi zamon texnikasi va sanoatining rivojlanishida elektromagnit qurilmalar muhim o‘rin tutadi. Bunday qurilmalarning ishlash asosi elektr tokining magnit magnit ta’siriga borib taqaladi.

Elektr energiyasini mexanik harakatga yoki boshqaruv jarayonlariga aylantirishda elektromagnit hodisadan keng foydalaniladi. Shu sababli elektromagnit qurilmalarning ishlash prinsipini o‘rganish fizika fanining muhim vazifalaridan biridir. Elektr o‘tkazgichdan tok o‘tgan uning atrofida magnit maydon hosil bo‘ladi. Bu hodisani 1820-yilda X.K. Ersted tomonidan aniqlangan. Magnit maydonning kuchi tok qiymatiga bog‘liq bo‘lib, tok kuchi ortgan sari Magnit maydon ham kuchayadi, tok yo‘nalishi o‘zgarganda esa magnit maydon yo‘nalishi ham o‘zgaradi.

Agar tok o‘tayotgan sim spiral shaklida o‘ralib, ichiga temir o‘zak joylashtirilsa, kuchli elektromagnit hosil bo‘ladi. Elektromagnitning asosiy xususiyati shundaki, u faqat tok mavjud bo‘lgandagina magnit xossalarga ega bo‘ladi.

Elektromagnit magnit maydonning elektr toki tomonidan ishlab chiqarilgan magnit turidir. Elektromagnitlar odatda g‘altak ichiga o‘ralgan simdan iborat. O‘ng qo‘l qoidasi- magnit maydonda harakatlanuvchi induksion tok yo‘nalishini aniqlash qoidasi. Qoidaning ta’rifi: agar o‘ng qo‘l kaftini magnit maydonda magnit induksiya vektori (magnit maydon kuch chizikdari) kaftga tik tushadigan qilib, 90°ga kerilgan bosh barmoq esa o‘tkazgich bo‘ylab harakat qilayotgan tok kuchi yo‘nalishini ko‘rsatadigan qilib tutilsa, u holda yozilgan 4 ta barmoq magnit induksiya vektori yo‘nalishini ko‘rsatadi

D ektron qurilma bo‘lib, u elektr tokining bir yo‘nal incha oqimni to‘sib qo‘yadi. U o‘ziga xos elektr „klapa mning faqat bir yo‘nalishda, anod (ijobiy) termin igacha oqishini ta’minlaydi va oqimni teskari yo‘nal

Elektromagnitlar bilan ishlashda diodlar juda muhim va o‘ziga xos vazifani bajaradi. Asosiy maqsad – „teskari kuchlanish zarbasi“(flyback voltage) dan zanjirdagi boshqa nozik qismlarni (tranzistorlar, mikrokontrollerlar) himoya qilishdir.

Elektromagnit qurilmalarning ishlash prinsipini elektr tokining magnit ta’siri asosida tahlil qilishda Amper qonuni va Amper kuchidan foydalaniladi.

Amper qonuni orqali tokli kichik bir o‘tkazgichga ko‘rsatadigan ta’sir kuchini ifodalash maqsadida foydalaniladi Amper qonuni quyidagicha bo‘lib bir-biridan muayyan masofada joylashgan o‘tkazgichlarning muayyan bir qismidan oqayotgan ikki tokning o‘zaro mexanik ta’siri haqidagi qonun. Amper qonunidan shunday xulosa chiqadi: bir tomonga oqayotgan tokli parallel o‘tkazgichlar o‘zaro tortishadi, qarama - qarshi tomonga oqayotgan tokli o‘tkazgichlar o‘zaro itarishadi.

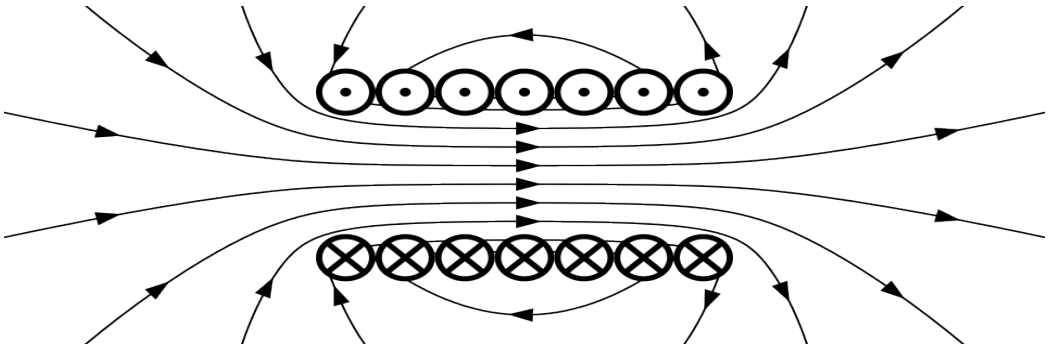

1.1-rasm

Elektromagnit g‘altak sollenoidida elektr tokini magnit ta’siri asosida tahlil qilishda asosan quyidagicha tushuntiriladi.

Strukturaviy ravishda, uzun solenoidlar bir qatlamli o‘rash shaklida ishlab chiqariladi (2-rasmga qarang) va ko‘p qatlamli.

Agar o‘rashning uzunligi o‘rash diametridan sezilarli darajada oshsa, solenoidning bo‘shlig‘ida elektr toki berilganda, bir xilga yaqin magnit maydon hosil bo‘ladi.

Bundan tashqari, odatda solenoidlar deb ataladigan elektromexanik aktuatorlar, odatda tortilishi mumkin bo‘lgan ferromagnit yadroli . Bunday dasturda solenoid

deyarli har doim tashqi ferromagnit yadro bilan ta’minlanadi, odatda bo‘yinturuq deb ataladi.

Cheksiz uzun solenoid - bu uzunligi cheksizlikka qadar cho‘zilgan solenoid (ya’ni uning uzunligi ko‘ndalang o‘lchamlaridan ancha katta)

O‘zgarmas tok solenoidi

Agar elektromagnit solenoidning uzunligi uning diametridan ancha katta bo‘lsa va magnit material ishlatilmasa, g‘altakning ichi orqali tok o‘tganda, o‘q bo‘ylab yo‘naltirilgan magnit maydon hosil bo‘ladi, u bir xil va o‘zgarmas tok uchun.O‘zgarmas tok sollenoidi – o‘zgarmas tok oqayotgan , induktor vazifafasini bajaruvchi simli o‘ramdir. U o‘z o‘qi bo‘ylab ,ayniqsa markazda bir xil magnit maydon hosil qiladi . Bu maydon o‘zgaruvchan tokdan farqli o‘laroq , vaqt davomida turg‘un bo‘lib magnit maydon chiziqlari sollenoid ichida to‘g‘ri va parallel bo‘ladi. Asosiy xususiyatlari va parametrlari haqida aytadigan bo‘lsam sollenoid ichidagi magnit maydon induksiyasi o‘zgarmas tok tufayli sollenoiddan o‘tayotgan tok kuchi va yo‘nalishi vaqt davomida o‘zgarmaydi. Bu parametrlardan texnikada va elektrotexnikada magnit maydon hosil qilish uchun ,shuningdek, elektromagnitlar va datchiklar sifatida ishlatiladi.

O‘zgaruvchan tok solenoidi

O‘zgaruvchan tok bilan solenoid o‘zgaruvchan magnit maydon hosil qiladi. Agar solenoid elektromagnit modda sifatida ishlatilsa, u holda o‘zgaruvchan tokda tortishish kuchining kattaligi o‘zgaradi. Yumshoq magnit materialdan yasalgan armatura holatida kuchning yo‘nalishi o‘zgarmaydi. Magnit armatura holatida kuchning yo‘nalishi o‘zgaradi. O‘zgaruvchan tokda solenoid mavjud murakkab qarshilik, uning faol komponenti o‘rashning faol qarshiligi bilan belgilanadi va reaktiv komponent o‘rashning induktivligi bilan belgilanadi.

O‘zgaruvchan tok solenoidlari, induksion tigelli pechlarda induksion isitish uchun induktor sifatida ishlatiladi. O‘zgaruvchan tok – tok kuchi va yo‘nalishi vaqt o‘tishi bilan davriy ravishda o‘zgaradigan elektr toki keng ma’noda vaqt bo‘yicha o‘zgaradigan har qanday elektr toki sanoatda foydalaniladigan elektr tarmoqlarida tok kuchi va kuchlanish garmonik tarzda 50 Hz chastota bilan o‘zgaradi. Zanjir

uchlaridagi o‘zgaruvchan kuchlanishni elektr stansiyalaridagi generatorlar vujudga keltiradi. Tok kuchining ta’sir etuvchi qiymati deganda ma’lum vaqt ichida o‘tkazgichdan o‘zgaruvchan tok o‘tganda ajraladigan issiqlik miqdoriga teng issiqlik ajratadigan tok kuchi tushuniladi.

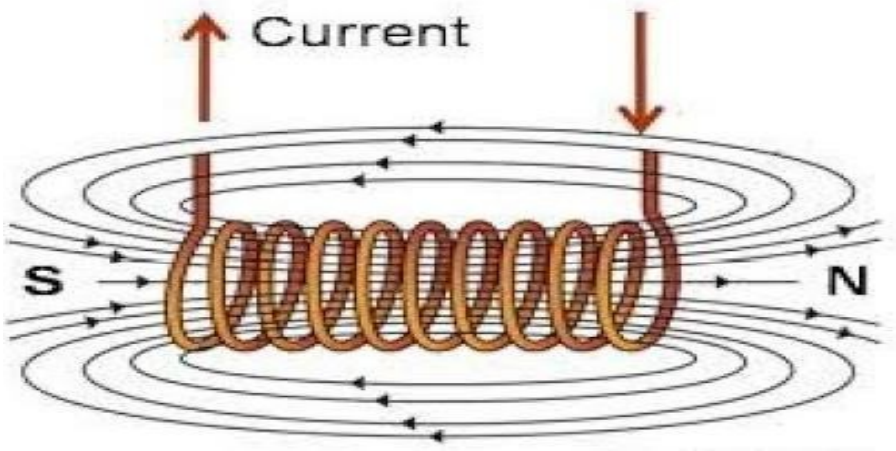

1- rasm

Magnit induksiyasi- magnit maydonning asosiy tavsifi bo‘lgan vektor. Uning kattaligi va yo‘nalishi magnit maydonning unga joylashtirilgan tokli o‘tkazgichga ta’siri bilan aniqlanadi. Magnit induksiya alohida elektronlar va boshqa elektronlar va boshqa elementar zarralar hosil qilgan mikroskopik magnit maydonlar yig‘indisi kuchlanganligining o‘rtacha qiymatini ifodalovchi magnit maydonning asosiy tavsifi. Magnit maydonning magnit induksiya vektorini magnit maydon kuchlanganligi vektori va magnitlangan vektori orqali ifodalash mumkin.

Magnit induksiya – magnit maydon tomonidan zaryadlangan zarrachaga ta’sir qiladigan kuch bilan aniqlanadigan magnit maydonni tavsiflovchi vektor kattalik. 1820- yil daniyalik olim G.Ersted tokning magnit ta’sirini kashf qilgach , ingliz olimi Maykl Faradey magnit maydon orqali elektr tokini hosil qilishni o‘ziga maqsad qildi.

U bu masala ustida 10 yildan ortiq ishlab 1831-yili uni ijobiy hal qildi. Ko‘rgazmali asboblardan foydalangan holda Faradey tomonidan o‘tkazilgan tajribani qaraylik. U g‘altak va galvonometrni ketma-ket ulab berk zanjir hosil qildi. G‘altak ichiga doimiy g‘altak kiritilayotganda galvonometr strelkasining og‘ishi kuzatilishini aytgan. Bundan tashqari g‘altakda tok hosil bo‘ladi. Agar magnitni harakatlantirmay g‘altak ichida tinch tutib turilsa galvonometr strelkasi nolni ko‘rsatadi, ya’ni g‘altakda tokning yo‘qolganligi kuzatiladi. Magnit g‘altak ichidan

sug‘urib olinayotganda esa, yana g‘altakda tokning hosil bo‘lganligi kuzatiladi. Bunda galvonometr strelkasi teskari tomonga og‘adi.

Agar magnit tinch holda bo‘lib, g‘altak harakatga keltirilsa ham, shu hodisani kuzatamiz. Demak g‘altakni kesib o‘tayotganmagnit oqimi har qanday yo‘l bilan o‘zgartirilganda g‘altakda elektr yurituvchi kuch hosil bo‘lar ekan Magnit maydonning oqimi o‘zgarishi tufayli berk konturda elektr tokining hosil bo‘lish hodisasini elektromagnit induksiya hodisasi konturda yuzaga kelgan tok esa induksion tok deb ataladi.

Magnit oqimi-bu ma’lum yuza orqali o‘tadigan umumiy magnit maydon induksiyasi. U ma’lum yuzani egallagan jismga magnit kuchining ta’sirini tasvirlashda juda foydali. Magnit oqimining qiymati tanlangan muayyan yuzaga bog‘liq. Biz yuzani xohlagan o‘lchamda tanlashimiz va uni magnit maydonga nisbatan ixtiyoriy qiyalikda joylashtirishimiz mumkin. Agar biz magnit induksiya chiziqlaridan foydalansak , yuzadan o‘tadigan har bir induksiya chizig‘i magnit oqimni hosil qilishda o‘z hissasini qo‘shadi. Magnit induksiya chiziqlarining yuzani kesib o‘tish burchagi ham muhimdir. Kichik burchak ostida o‘tadigan induksiya chiziqlari magnit oqimning kichik bir qismini tashkil qiladi. Bu magnit oqimni hisoblashda magnit induksiya chiziqlarining olingan yuzaga normal yo‘nalgan komponentni hisobga olish lozim.

Xulosa o‘rnida shuni aytish lozimki elektromagnit qurilmalarining ishlash prinsipi elektr tokening magnit ta’siriga bevosita bog‘liq bo‘lib , bu hodisa bu hodisa ilk bor Hans Kristian Ersted tomonidan kashf etilgan va keyinchalik Amper Andrey Mariy hamda Faradey tomonidan ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Elektr toki o‘tkazgichdan o‘tganda uning atrofida magnit maydon hosil bo‘lishi – barcha elektromagnit qurilmalarning nazariy poydevorini tashkil etadi. Tahlil natijalariga ko‘ra elektromagnit qurilmalarda energiya aylanish jarayoni sodir bo‘ladi elektr energiya magnit maydon orqali mexanik yoki yana elektr energiyaga aylantiriladi. Masalan: elektr dvigatellarda elektr energiya mexanik energiyaga , generatorlarda esa aksincha mexanik energiya elektr energiyaga aylantiriladi. Transformatorlarda esa energiyaning turi o‘zgarmaydi, lekin kuchlanish vaqt o‘tgan sari qiymatlari o‘zgaradi.

Bu jarayonlarning barchasi magnit maydonning tok bilan uzviy bog‘liqligiga asoslanadi.

Elektromagnit qurilmalar sanoat, energetika, transport, aloqa, avtomatika va tibbiyot sohalarida keng qo‘llanilib , zamonaviy texnologiyalarning ajralmas qismiga aylangan. Ularning samaradorligi magnit maydon kuchining tok kuchiga bog‘liqligi , yadro materiali xossalari va elektromagnit induksiya qonunlariga asoslanadi. Umuman olganda , elektr tokining magnit ta’siri insoniyatning ilmiy –texnik taraqqiyotida muhim bosqich bo‘lib energiyani uzatish boshqarish va aylantirish imkonini yaratdi. Elektromagnit hodisalarni chuqur o‘rganish va takomillashtirish kelajakda yanada samarali, ixcham va energiya tejamkor qurilmalarni yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Michael Faradey. Experimental Researches in electricity . London .1839-1855 yil.

2.O‘.Qodirov . Umumiy fizika kursi (2-qism ‘‘Elektr va magnitizm’’) Toshkent ; O‘qituvchi nashriyoti, 2018 yil.

3.O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi . Fizika fanidan o‘quv dasturi . Toshkent,2021 yil.

4.Akademik litsey va kasb – hunar maktablari uchun Fizika darsligi(10-11-sinflar). Toshkent: Respublika ta’lim markazi. 2022 yil.

5.D.Halliday, R.Resnick, J.Valker Fizika (2-jild: Elektr va magnit hodisalar),

ITTRIY TEMIR GRANATI (YIG) YUPQA PLYONKALARINING O‘STIRISH TEXNOLOGIYALARI VA ULARNING MAGNIT XUSUSIYATLARIGA STRUKTURAVIY OMILLARNING TA’SIRI

Sayitqulova Shaxriniso Xolbek qizi

O‘zbekiston Milliy Universiteti magistranti

sayitqulovashaxri@gmail.com

Annotatsiya: Ishda spintronika va magnonika qurilmalari uchun fundamental material hisoblangan Ittriy temir granati ($Y3Fe5O12$ - YIG) yupqa plyonkalarini olish usullari va ularning fizik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda impulsli lazerli

choʻktirish (PLD) va magnitronli purkash usullarining plyonka sifatiga ta’siri, oʻta past magnit soʻnish koʻrsatkichlariga erishish shartlari hamda taglik va plyonka interfeysidagi interdiffuziya jarayonlari koʻrib chiqiladi. Shuningdek, plyonka qalinligining domenlar strukturasi va magnit dinamikasiga ta’siri manbalar asosida tizimlashtiriladi.

Kalit soʻzlar: YIG, GGG, impulsli lazerli choʻktirish, Gilbert soʻnish koeffitsienti, ferromagnit rezonans, interdiffuziya, magnit oʻlik qatlam.

Soʻnggi oʻn yillikda magnonika sohasi axborotni qayta ishlashning kam energiya sarflovchi va yuqori chastotali usullarini yaratish ustida ish olib bormoqda [Schmidt va boshq., 2020: 1]. Magnonlar (spin toʻlqinlari) yordamida ma’lumot tashish energiya yoʻqolishi darajasining pastligi bilan an’anaviy elektronika qurilmalaridan ajralib turadi[2]. Ittriy temir granati (YIG) oʻzining oʻta past magnit soʻnish koeffitsienti ($\alpha<3\times10^{-5}$ hajmiy materiallar uchun) tufayli spin toʻlqinlarining uzoq masofaga tarqalishini ta’minlovchi eng istiqbolli materialdir [Tang va boshq., 2016: 1].

YIG yupqa plyonkalari nafaqat magnonikada, balki Faraday rotorlari, izolatorlar va turli sensor tizimlarida ham keng qoʻllaniladi [Tang va boshq., 2016: 1]. Ayniqsa, xona haroratida sof spin oqimi manbai boʻlib xizmat qilishi uni spin Seebeck effekti va spin damlash jarayonlari uchun ajralmas qilib qoʻyadi [Tang va boshq., 2016: 1]. Biroq, integrallashgan magnon qurilmalarini yaratish uchun 100 nm dan kichik qalinlikdagi, sirti oʻta silliq va magnit xususiyatlari bulk (hajmiy) materialga yaqin plyonkalarni olish talab etiladi [Schmidt va boshq., 2020: 1].

Plyonkalarni oʻstirish texnologiyalari va struktura nazorati haqida shuni aytish mumkinki, an’anaviy ravishda mikron qalinlikdagi YIG plyonkalari suyuq fazali epitaksiya (LPE) usulida olingan [Schmidt va boshq., 2020: 3]. LPE usuli eng past damlash koʻrsatkichlarini bersa-da, 100 nm dan kichik qalinlikda plyonka sifati keskin yomonlashadi va bu usul nanostrukturalarni integratsiyalash uchun noqulaydir [Schmidt va boshq., 2020: 3].

(110) orientatsiyasiga ega gadoliniy galliy granati (GGG) substratlarida impulsli lazerli choʻktirish (PLD) texnologiyasining qoʻllanilishi, 227 atom qatlamigacha (taxminan 100 nm) boʻlgan YIG plyonkalarining epitaksial qatlamma-qatlam oʻsishini

ta‘minlashi amaliy jihatdan isbotlandi [Tang va boshq., 2016: 1]. RHEED (Aks etuvchi yuqori energiyali elektron difraksiyasi) tahlillari shuni ko‘rsatadiki, bunday o‘stirish tartibi plyonka sirtida atomar darajadagi silliqlikka (RMS roughness 0.067 nm) erishish imkonini beradi [Tang va boshq., 2016: 3]. Substratni o‘stirishdan oldin 1000 °C haroratda tavlash uning sirtida atomar darajadagi pog‘onali tuzilmalarning shakllanishiga olib keladi, bu esa o‘z navbatida YIG plyonkasining sirt notekisligi (RMS roughness) 0.067 nm gacha tushirish imkonini beradi [Tang va boshq., 2016: 1,3].

Sanoat ushun mos bo‘lgan yana bir usul magnitronli purkash va tavlash jarayonlaridir. Bunda xona haroratida amorf plyonka cho‘ktiriladi va keyinchalik 800–850 °C haroratda kislorod muhitida termik ishlov beriladi [Schmidt va boshq., 2020: 7]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, termik ishlov berish harorati plyonkaning stixiometriyasiga va sirt sifatiga bevosita ta’sir qiladi [Schmidt va boshq., 2020: 11]. 1000 °C dan yuqori harorat taglikdan Gd va Ga ionlarining plyonkaga diffuziyasini tezlashtirib, plyonka sifatini pasaytiradi [Tang va boshq., 2016: 3].

Magnit dinamikasi va damlash koeffitsienti tahlili haqida shuni ta’kidlash joizki, YIG plyonkalari sifatini baholovchi asosiy parametr Gilbert so‘nish koeffitsienti (α) hisoblanadi [Tang va boshq., 2016: 1,5],[Schmidt va boshq., 2020: 3,7]. FMR (ferromagnit rezonans) o‘lchovlari plyonka qalinligi kamayishi bilan damlash koeffitsienti ortishini ko‘rsatadi [Tang va boshq., 2016: 4]. Masalan, 100 nm qalinlikdagi PLD-YIG plyonkalarida α=1.0×10−4 ga teng bo‘lsa, 17 nm li plyonkalarda bu ko‘rsatkich 7.2×10−4 gacha ortadi [Tang va boshq., 2016: 4]. Bu hodisa ikki magnonli sochilish jarayonlari bilan tushuntiriladi, bu sochilish asosan plyonka va substrat interfaysidagi yoki sirtidagi nuqsonlar bilan bog‘liq.

(110) yo‘nalishli YIG plyonkalarida shakl anizotropiyasi ustunlik qiladi va oson magnitlanish o‘qi plyonka tekisligida yotadi [Tang va boshq., 2016: 1]. Bunda plyonka tekisligida yo‘nalishi bo‘ylab o‘ziga xos ikki o‘qli anizotropiya kuzatiladi. Bu xususiyat mikroto‘lqinli qurilmalarda spin to‘lqinlarining yo‘nalishini boshqarishda juda muhimdir [Kotsyubynsky va boshq., 2019: 202].

YIG plyonkalarini GGG substratida yuqori haroratda o‘stirish plyonka va substrat orasidagi kimyoviy elementlarning almashinuviga sabab bo‘ladi [Mitra va boshq., 2017: 1,7]. Struktura tahlillari (STEM va PNR usullari) shuni ko‘rsatadiki, YIG/GGG interfaysida 4–6 nm qalinlikdagi interdiffuziya zonasi shakllanadi [Mitra va boshq., 2017: 1]. Bu zonada Gd atomlari Y atomlarini, Ga atomlari esa Fe atomlarini o‘rnini egallaydi [Mitra va boshq., 2017: 7,9]. Natijada, xona haroratida bu qatlam paramagnit holatda bo‘lib, "magnit o‘lik qatlam" deb ataladi [Schmidt va boshq., 2020: 17,19], [Mitra va boshq., 2017: 5,14]. Plyonka qalinligi 20 nm dan kichik bo‘lganda, plyonkaning umumiy magnitlanishining sezilarli qismi (taxminan 25-30%) ushbu "o‘lik qatlam" hisobiga yo‘qoladi [Mitra va boshq., 2017: 5].

Past haroratlarda magnitlanishning o‘zgarishi haqida aytib o‘tsak, bunday haroratlarda (100 K dan pastda) Gd ionlarining magnit momenti YIG dagi Fe momentiga qarama-qarshi (antiparallel) tartiblanadi [Mitra va boshq., 2017: 14]. Bu plyonkaning umumiy magnitlanish koeffitsienti past haroratlarda bulk materialiga qaraganda kichikroq bo‘lishiga olib keladi [Mitra va boshq., 2017: 14].

Messbauer spektroskopiyasi usuli YIG plyonkalaridagi magnit mikrosturkturani o‘rganishda juda samaralidir [Kotsyubynsky va boshq., 2019: 202]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tashqi magnit maydon (H_t <2.20 kOe) ta’sirida plyonkadagi domenlar strukturasi sezilarli darajada transformatsiyaga uchraydi [Kotsyubynsky va boshq., 2019: 202,207]. Plyonka qalinligi kamayishi bilan domenlarning kengayish effekti ortishi aniqlangan [Kotsyubynsky va boshq., 2019: 202,206]. Bu hodisa kichikroq qalinlikdagi plyonkalarda blok strukturasi ta’sirining kamayishi bilan tushuntiriladi. Shuningdek, Messbauer spektrlaridagi izomer siljishlarning o‘zgarishi Fe-O bog‘larining kovalentlik darajasi o‘zgarishidan dalolat beradi.

Nanotexnologiyalarning rivojlanishi YIG kabi nanomateriallar asosida yangi avlod sensorlarini yaratishga imkon bermoqda [Tolibov va boshq., 2023: 47,48]. Plyonkalarning yuqori sirt maydoni va optik hamda magnit sezgirligi ularni tibbiyotda biomarkerlarni aniqlashda, ekologiyada og‘ir metallarni tahlil qilishda samarali vositaga aylantiradi. Kelajakda nanomateriallar asosidagi portativ va mobil sensor

tizimlarining rivojlanishi aynan YIG plyonkalarining past so‘nish xususiyatlariga tayanadi [Tolibov va boshq., 2023: 19].

XULOSA

Taqdim etilgan adabiyotlar sharhi shuni ko‘rsatadiki, Ittriy temir granati (YIG) yupqa plyonkalarining o‘stirish texnologiyasi so‘nggi yillarda sezilarli darajada takomillashgan. PLD usuli yordamida atomar darajadagi terrasalarga va o‘ta past magnit so‘nish koeffitsientiga ega plyonkalarni olishga erishilgan. Biroq, taglik va plyonka orasidagi 4–6 nm li interdiffuziya zonasi hali ham ultra-yupqa plyonkalar sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omil bo‘lib qolmoqda. Plyonka qalinligi va o‘stirish haroratini optimallashtirish orqali olinadigan yuqori sifatli YIG plyonkalari kelajakda integrallashgan magnonika va spintronika qurilmalarining asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Kotsyubynsky A.O., et al. "The Magnetic Microstructure of YIG / GGG Films: Mossbauer Studies in the External Magnetic Fields", *Physics and Chemistry of Solid State* (2019).

2. Mitra A., Cespedes O., et al. "Interfacial Origin of the Magnetisation Suppression of Thin Film Yttrium Iron Garnet", *Scientific Reports* (2017).

3. Sun Y., Song Y.-Y., et al. "Growth and ferromagnetic resonance properties of Kotsyubynsky nanometer-thick Yttrium Iron Garnet films", *Appl. Phys. Lett.* 101, 082405 (2012).

4. Schmidt G., Hauser C., et al. "Ultra Thin Films of Yttrium Iron Garnet with Very Low Damping: A Review", *Physica Status Solidi b* (2020).

5. Tang C., Aldosary M., et al. "Exquisite growth control and magnetic properties of yttrium iron garnet thin films", *Appl. Phys. Lett.* 108, 102403 (2016).

6. Tolibov N.A., Nusratov A.L., Berdiyeva Z.M. "Nanomateriallar yordamida moddalarning analitik tahlili", Buxoro Muhandislik Texnika universiteti ilmiy ishlari (2023)

BIOSTIMULATOR QO‘LLANILGAN SHAROITDA GIDROPONIKA VA TUPROQDA UNIB CHIQQAN BUG‘DOY DONLARINING OZIQAVIY KO‘RSATKICHLARINI QIYOSIY BAHOLASH

Azimov Shavkat Shuxratovich

Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti

e-mail: azimov@tdtu.uz

Shukurov Akmaljon Akromjon o‘g‘li

Toshkent Davlat Texnika Universiteti Neft va Gaz fakulteti

Biotexnologiya kafedrasi 2-kurs magistranti

e-mail: Akmalshukurov001@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda biostimulator qo‘llanilgan sharoitda gidroponika va tuproqda undirilgan bug‘doy nihollarining oziqaviy ko‘rsatkichlari qiyosiy baholandi. Tadqiqot davomida bug‘doy nihollaridagi oqsil va kraxmal miqdorining o‘zgarishi tahlil qilindi. Natijalarga ko‘ra, gidroponika sharoitida biostimulator qo‘llanilganda oqsil miqdori yuqori, kraxmal miqdori esa nisbatan past bo‘lishi aniqlandi. Bu holat biostimulatorlarning metabolik jarayonlar va fermentlar faolligini kuchaytirishi bilan izohlanadi. Tadqiqot natijalari gidroponika tizimida biostimulatorlardan foydalanish bug‘doy nihollarining oziqaviy qiymatini oshirishda samarali usul ekanligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: Biostimulator, gidroponika, bug‘doy niholi, oqsil, kraxmal, oziqaviy ko‘rsatkich, metabolizm, ferment faolligi, agrotexnologiya, oziqa eritmasi.

O‘simlik biostimulyatorlari zamonaviy qishloq xo‘jaligida o‘simliklarning o‘sishi va rivojlanishini rag‘batlantirish, hosildorlikni oshirish hamda mahsulot sifatini yaxshilash maqsadida keng qo‘llanilayotgan biologik faol moddalar majmuasidir. Ular an’anaviy mineral o‘g‘itlardan farqli ravishda o‘simlikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri oziqlantirishdan ko‘ra, o‘simlik organizmidagi fiziologik va biokimyoviy jarayonlarni faollashtirish orqali bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Ilmiy adabiyotlarda biostimulyatorlar “o‘simliklarning oziqlanish samaradorligini oshiruvchi, stressga chidamliligini kuchaytiruvchi va metabolik jarayonlarini jadallashtiruvchi moddalar” sifatida ta’riflanadi [Du Jardin P, 2015].

Biostimulyatorlar tarkibiga turli xil biologik faol komponentlar kiradi, jumladan aminokislotalar, gumat va fulvatlar, dengiz suvo‘tlari ekstraktlari, vitaminlar, fermentlar, mikroelementlar hamda foydali mikroorganizmlar. Ushbu komponentlar o‘simlik organizmida kompleks ta’sir ko‘rsatib, o‘sish va rivojlanish jarayonlarini muvofiqlashtiradi hamda o‘simlikning tashqi muhit sharoitlariga moslashuvini yaxshilaydi. Biostimulyatorlarning asosiy afzalligi shundaki, ular ekologik jihatdan xavfsiz bo‘lib, atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatmaydi va barqaror qishloq xo‘jaligini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, biostimulyatorlar o‘simliklarning ildiz tizimini rivojlantirish, fotosintez jarayonini kuchaytirish, suv va oziqa moddalarning o‘zlashtirilishini yaxshilash hamda antioksidant tizimlarni faollashtirish orqali hosildorlikni oshiradi [Calvo P. et al, 2014]. Ayniqsa, gidroponika kabi intensiv yetishtirish texnologiyalarida biostimulyatorlardan foydalanish yuqori samaradorlikni ta’minlaydi, chunki bu tizimlarda o‘simliklar to‘g‘ridan-to‘g‘ri oziqa eritmasi orqali oziqlanadi va biostimulyatorlarning ta’siri tez namoyon bo‘ladi. Biostimulyatorlarning o‘simlikka ta’sir mexanizmi murakkab bo‘lib, u bir nechta fiziologik jarayonlar orqali amalga oshadi. Avvalo, ular o‘simliklarda azot almashinuvini kuchaytiradi, natijada aminokislotalar va oqsillar sintezi jadallashadi. Bu esa o‘simlik biomassasining ortishiga va oziqaviy qiymatining yaxshilanishiga olib keladi [Marschner H, 2012].

Biostimulyatorlar fermentlar faolligini oshirib, kraxmal, oqsil va boshqa zahira moddalarning parchalanishi hamda sintez jarayonlarini tezlashtiradi. Masalan, amilaza fermentining faollashuvi kraxmalning glyukozaga parchalanishini tezlashtirib, o‘simlikning energiya bilan ta’minlanishini yaxshilaydi. Bu jarayon ayniqsa urug‘larning unib chiqish bosqichida muhim ahamiyatga ega, chunki o‘simlikning dastlabki rivojlanishi zahira moddalarning parchalanishiga bog‘liq [Bewley J.D, 2013]. Biostimulyatorlar, shuningdek, fotosintez jarayoniga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ular xlorofill sintezini rag‘batlantirib, yorug‘lik energiyasining o‘zlashtirilishini oshiradi va natijada o‘simliklarda organik moddalar sintezi kuchayadi. Bu esa umumiy biomassaning ortishiga va hosildorlikning oshishiga olib keladi [Taiz L., Zeiger E, 2015]. Bundan tashqari, biostimulyatorlar o‘simliklarning abiotik stress omillariga,

masalan qurg‘oqchilik, sho‘rlanish, harorat o‘zgarishlari kabi omillarga chidamliligini oshiradi. Ular antioksidant fermentlar faoliyatini kuchaytirib, hujayralarda zararli erkin radikallarni neytrallaydi va o‘simlikni stressdan himoya qiladi [Du Jardin P, 2015]. Shu jihatdan biostimulyatorlar global iqlim o‘zgarishi sharoitida qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Amaliy jihatdan biostimulyatorlar turli usullarda qo‘llaniladi: urug‘larga oldindan ishlov berish, barg orqali purkash, tuproq yoki gidroponika eritmasiga qo‘shish orqali. Har bir usul o‘ziga xos afzalliklarga ega bo‘lib, o‘simlikning rivojlanish bosqichiga qarab tanlanadi. Urug‘larga ishlov berish unish energiyasini oshiradi va dastlabki rivojlanishni tezlashtiradi, barg orqali qo‘llash esa tez ta’sir ko‘rsatadi, gidroponika eritmasiga qo‘shish esa o‘simlik tomonidan maksimal darajada o‘zlashtirilishni ta’minlaydi. Shu bilan birga, biostimulyatorlarning samaradorligi ularning tarkibi, konsentratsiyasi, qo‘llash usuli va o‘simlik turi kabi omillarga bog‘liq. So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar biostimulyatorlardan foydalanish natijasida nafaqat hosildorlik, balki mahsulotning sifat ko‘rsatkichlari, jumladan oqsil, vitamin va mineral moddalar miqdori ham ortishini ko‘rsatmoqda [Calvo P. et al, 2014]. Ayniqsa donli ekinlarda, xususan bug‘doyda biostimulyatorlar qo‘llanilganda oqsil miqdorining ortishi va kraxmalning biokimyoviy o‘zgarishi kuzatiladi, bu esa mahsulotning oziqaviy qiymatini oshiradi. Shu sababli biostimulyatorlar zamonaviy agrotexnologiyalarning ajralmas qismi sifatida qaralib, ularni qo‘llash istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Gidroponika va tuproq sharoitida biostimulyatorlarni qo‘llashning uchta asosiy usuli mavjud;

- Birinchi usul, urug‘larga oldindan ishlov berish bo‘lib, bu eng sodda va ilmiy jihatdan samarali usullardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda bug‘doy urug‘lari dastlab 8–12 soat davomida suvda ivitiladi, so‘ngra 0,5–1% li biostimulyator eritmasiga solinib, 2–4 soat davomida ushlab turiladi. Shundan keyin urug‘lar gidroponika tizimiga joylashtiriladi. Ushbu usul urug‘larning unish tezligini oshiradi, fermentlar faolligini kuchaytiradi hamda oqsil sintezining ortishiga olib keladi;
- Ikkinchi usul, biostimulyatorni oziqa eritmasiga qo‘shish bo‘lib, gidroponika tizimida eng keng qo‘llaniladigan usul hisoblanadi. Bu holda biostimulyator Hoagland

oziqa eritmasiga odatda 0,1–0,3% konsentratsiyada qo‘shiladi. Natijada o‘simlik ildizlari orqali oziqa moddalarning tez va samarali o‘zlashtirilishi ta’minlanadi, metabolik jarayonlar jadallashadi;

- Uchinchi usul, barg orqali purkash bo‘lib, odatda o‘simlikning 5–7 kunlik rivojlanish bosqichida qo‘llaniladi. Biroq qisqa muddatli tadqiqotlarda, xususan 7 kunlik o‘sish davrida, ushbu usulning ahamiyati nisbatan kamroq bo‘lishi mumkin.

Mazkur tadqiqotda yuqorida aytilgan usullarning birinchisini qo‘llagan holda gidroponika va tuproq tizimida undirilgan bug‘doy nihollarining oziqaviy ko‘rsatkichlari — oqsil va kraxmal miqdori qiyosiy tahlil qilindi.

1-jadval

Biostimulator qo‘llanilganda bug‘doyning oziqaviy ko‘rsatkichlari

№	Sharoit	Kun	Oqsil (%)	Kraxmal (%)
1	Gidroponika + biostim	8 kun	9,2	42,5
2	Tuproq + biostim	8 kun	7,8	49,8

Mazkur jadvalda biostimulyator qo‘llanilgan sharoitda 8 kunlik bug‘doy nihollarida oqsil va kraxmal miqdorining o‘zgarishi gidroponika va tuproq sharoitlarida qiyosiy ko‘rsatib berilgan. Jadval natijalariga ko‘ra, gidroponika sharoitida biostimulyator qo‘llanilganda bug‘doy nihollarida oqsil miqdori 9,2 % ni tashkil etib, tuproq sharoitiga (7,8 %) nisbatan ancha yuqori ekanligi kuzatildi. Bu holat gidroponika tizimida o‘simliklarning oziqa moddalari, ayniqsa azot birikmalarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri va samarali o‘zlashtirishi bilan izohlanadi. Biostimulyatorlar esa ushbu jarayonni yanada kuchaytirib, aminokislotalar va oqsil sintezini jadallashtiradi. Natijada gidroponika sharoitida o‘simliklarda metabolik jarayonlar intensiv kechib, oqsil to‘planishi yuqori darajada bo‘ladi.

Kraxmal miqdori bo‘yicha esa gidroponika sharoitida 42,5 % ko‘rsatkich qayd etilgan bo‘lsa, tuproq sharoitida bu ko‘rsatkich 49,8 % ni tashkil etgan. Bu natija gidroponika sharoitida kraxmalning fermentativ parchalanish jarayonlari faolroq

kechishini koʻrsatadi. Ya’ni, biostimulyatorlar ta’sirida amilaza fermenti faollashib, kraxmal oddiy shakarlar — glyukozaga parchalanadi va oʻsimlikning oʻsishi uchun energiya manbai sifatida sarflanadi. Shu sababli gidroponikada kraxmal miqdori nisbatan pastroq boʻladi. Tuproq sharoitida esa kraxmalning parchalanish jarayoni nisbatan sustroq kechadi. Bunga tuproqning fizik-kimyoviy xususiyatlari, oziqa moddalarning notekis taqsimlanishi va biostimulyatorlarning toʻliq oʻzlashtirilmasligi sabab boʻladi. Natijada kraxmal miqdori yuqoriroq saqlanib qoladi.

Bu oʻzgarishlar asosan oʻsimlikning metabolik faolligi, fermentlar faoliyati va oziqa moddalarning oʻzlashtirilish darajasi bilan bogʻliq.Bu holat biostimulatorlarning oʻsimlik hujayralarida azot almashinuvi va oqsil sintezini faollashtirishi bilan izohlanadi. Biostimulatorlar tarkibidagi biologik faol moddalar (aminokislotalar, fitogormonlar, mikroelementlar) oʻsimlik metabolizmini tezlashtiradi va oqsil hosil boʻlishini ragʻbatlantiradi.

Biostimulator qoʻllanilganda gidroponika tizimi maksimal samaradorlik koʻrsatadi, chunki bu tizimda oziqa moddalari bevosita ildiz orqali oʻzlashtiriladi va biostimulator ta’siri toʻliq namoyon boʻladi. Tuproq sharoitida esa biostimulatorlarning samarasi biroz cheklanadi, chunki ularning bir qismi tuproq tomonidan ushlab qolinishi yoki mikroorganizmlar tomonidan parchalanishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, biostimulator qoʻllanilgan gidroponika tizimida bugʻdoy nihollarining oziqaviy koʻrsatkichlari tuproq sharoitiga nisbatan samaraliroq shakllanadi. Xususan, gidroponikada oqsil miqdorining yuqoriligi oʻsimliklarning oziqa moddalarini tez va samarali oʻzlashtirishi bilan bogʻliq ekanligi aniqlandi. Tuproq sharoitida esa kraxmal miqdori yuqoriroq saqlanib qolishi kuzatildi. Olingan natijalar biostimulatorlarning oʻsimlik metabolizmini faollashtirishini hamda gidroponika texnologiyasi bilan uygʻun holda qoʻllanganda yuqori samaradorlik berishini tasdiqlaydi. Shu sababli biostimulatorlardan foydalanish zamonaviy va barqaror qishloq xoʻjaligida istiqbolli yoʻnalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Du Jardin P. Plant biostimulants: Definition and concept. Scientia Horticulturae, 2015.

2. Calvo P. et al. Agricultural uses of biostimulants. Plant and Soil, 2014.

3. Marschner H. Mineral Nutrition of Higher Plants. 2012.

4. Bewley J.D. Seeds: Germination and Dormancy. Springer, 2013.

5. Taiz L., Zeiger E. Plant Physiology, 2015

6. https://www.fao.org

QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARINING ELEKTR TARMOQLARIGA TA’SIRI

Muzaffarov Firdavs Fuzayl o‘g‘li

Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti

G‘iyozov Nurbek Oybek o‘g‘li

Buxoro davlat texnika universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda qayta tiklanuvchi energiya manbalarining zamonaviy elektr tarmoqlariga ta’siri, ularning afzalliklari hamda elektr tizimida yuzaga keladigan texnik muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, quyosh va shamol energetikasidan samarali foydalanish, energiya sifatini oshirish va aqlli boshqaruv texnologiyalarining ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Qayta tiklanuvchi energiya, quyosh elektr stansiyasi, shamol energetikasi, aqlli tarmoq, elektr energiyasi, innovatsion texnologiyalar, energiya samaradorligi**.**

Kirish

Dunyo miqyosida elektr energiyasiga bo‘lgan talabning ortib borishi natijasida ekologik toza va iqtisodiy samarali energiya manbalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli qayta tiklanuvchi energiya manbalari, xususan quyosh va shamol energetikasi jadal rivojlanmoqda. Ushbu energiya manbalari atrof-muhitni muhofaza qilish bilan birga elektr energiyasi ishlab chiqarishda muhim o‘rin egallaydi**.**

Asosiy qism

Qayta tiklanuvchi energiya manbalari haqida umumiy tushuncha

Qayta tiklanuvchi energiya manbalari — bu tabiatda doimiy ravishda qayta hosil bo‘lib turadigan va foydalanish jarayonida kamayib ketmaydigan energiya turlaridir. Ular insoniyat uchun ekologik toza hamda iqtisodiy jihatdan samarali energiya manbasi hisoblanadi. Bunday energiya turlariga quyosh, shamol, suv, biomassa va geotermal energiya kiradi. An’anaviy yoqilg‘i manbalari — ko‘mir, neft va tabiiy gaz — cheklangan bo‘lib, atrof-muhitga zararli gazlar chiqaradi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari esa atmosferaga kam zarar yetkazadi va ekologik muammolarni kamaytirishga yordam beradi. Shu sababli dunyoning ko‘plab davlatlari energiya ishlab chiqarishda qayta tiklanuvchi manbalardan keng foydalanmoqda.

Asosiy qayta tiklanuvchi energiya turlari

Quyosh energiyasi - eng keng tarqalgan qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan biridir. Maxsus quyosh panellari yordamida quyosh nuri elektr energiyasiga aylantiriladi. Quyosh elektr stansiyalari ekologik toza bo‘lib, uzoq muddat xizmat qiladi.

Shamol - generatorlari shamol harakati yordamida elektr energiyasi ishlab chiqaradi. Shamol energetikasi ayniqsa shamolli hududlarda samarali hisoblanadi.

Gidroenergiya - suv oqimi kuchidan foydalanib elektr energiyasi ishlab chiqariladi. Gidroelektr stansiyalar uzoq yillardan beri ishonchli energiya manbasi sifatida foydalanib kelinmoqda.

Biomassa energiyasi - Organik chiqindilar va o‘simlik qoldiqlaridan energiya olish biomassa energetikasi deyiladi. Bu usul chiqindilarni kamaytirish bilan birga energiya ishlab chiqarishga ham xizmat qiladi.

Geotermal energiya - Yer ostidagi issiqlik energiyasidan foydalanish orqali elektr va issiqlik energiyasi olinadi. Geotermal energiya doimiy va barqaror energiya manbasi hisoblanadi.

Qayta tiklanuvchi energiyaning afzalliklari: ekologik tozaligi, atmosferaga zararli gazlar chiqarmasligi, energiya resurslarining cheklanmaganligi, uzoq muddat iqtisodiy samaradorligi, energiya mustaqilligini oshirishi.

Quyosh energetikasining elektr tarmoqlaridagi o‘rni

Hozirgi kunda quyosh va shamol energetikasi elektr energiyasi ishlab chiqarishning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Aholi sonining ortishi va sanoatning rivojlanishi natijasida elektr energiyasiga bo‘lgan talab yildan-yilga oshib bormoqda. Shu sababli an’anaviy yoqilg‘i manbalari bilan bir qatorda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Quyosh energetikasi quyosh nurlarini elektr energiyasiga aylantirish orqali ishlaydi. Maxsus fotoelektrik panellar yordamida hosil qilingan elektr energiyasi invertor qurilmalari orqali elektr tarmog‘iga uzatiladi. Quyosh elektr stansiyalari ayniqsa quyoshli hududlarda yuqori samaradorlik beradi.

Quyosh energetikasining elektr tarmoqlaridagi asosiy vazifalari: elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmini oshirish, kunduzgi yuklamalarni kamaytirish, uzoq hududlarni elektr bilan ta’minlash, elektr energiyasi tanqisligini kamaytirish, ekologik toza energiya bilan ta’minlash. Bu esa elektr tizimining barqaror ishlashiga yordam beradi

Shamol energetikasining elektr tarmoqlaridagi o‘rni

Shamol energetikasi shamol harakati energiyasini elektr energiyasiga aylantirishga asoslanadi. Shamol turbinalari generatorlarni harakatga keltirib elektr energiyasi ishlab chiqaradi. Shamol elektr stansiyalari ko‘proq ochiq va shamol tezligi yuqori bo‘lgan hududlarda quriladi.

Shamol energetikasining afzalliklari: yoqilg‘i talab qilmaydi, ekologik zarar yetkazmaydi, elektr energiyasi ishlab chiqarish xarajatlari past, uzoq muddat samarali ishlaydi.

Shamol elektr stansiyalari elektr tarmoqlaridagi umumiy yuklamani kamaytiradi va energiya ishlab chiqarish quvvatini oshiradi.

Elektr tarmoqlariga ta’siri

Quyosh va shamol energetikasining keng qo‘llanilishi elektr tarmoqlarining ishlashiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ularning asosiy ijobiy ta’sirlari: elektr energiyasi ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, atmosferaga chiqariladigan zararli gazlarni kamaytirish, energiya xavfsizligini oshirish, energiya ta’minoti ishonchliligini kuchaytirish.

Elektr energiyasi ishlab chiqarishni ko‘paytirishi

Quyosh va shamol elektr stansiyalari qo‘shimcha energiya manbasi sifatida elektr tarmoqlaridagi umumiy ishlab chiqarish hajmini oshiradi. Bu ayniqsa: elektr energiyasiga talab yuqori bo‘lgan davrlarda, uzoq hududlarni elektr bilan ta’minlashda, sanoat korxonalarini uzluksiz energiya bilan ta’minlashda muhim hisoblanadi. Natijada elektr ta’minoti ishonchliligi ortadi.

Energiya resurslarini tejashi

An’anaviy elektr stansiyalarida ko‘mir, gaz va neft kabi yoqilg‘ilar ishlatiladi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari esa tabiiy va cheklanmagan resurslardan foydalanadi. Bu: tabiiy yoqilg‘i zaxiralarini tejaydi, energiya importiga bo‘lgan ehtiyojni kamaytiradi, energiya mustaqilligini oshiradi.

Elektr tarmoqlaridagi yuklamani kamaytirishi

Qayta tiklanuvchi energiya manbalari markaziy elektr stansiyalaridagi yuklamani kamaytiradi. Ayniqsa: quyosh elektr stansiyalari kunduzgi maksimal yuklama vaqtida, shamol elektr stansiyalari esa shamolli hududlarda qo‘shimcha energiya ishlab chiqaradi.

Bu esa elektr tarmoqlarining barqaror ishlashiga yordam beradi.

Elektr tarmoqlarida yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlari

Muammo	Yechimi
Energiya notekisligi	Akkumulyatorlardan foydalanish
Kuchlanish o‘zgarishi	Avtomatik boshqaruv tizimlari
Tarmoq yuklanishi	Elektr tarmoqlarini modernizatsiya qilish
Energiya saqlash qiyinligi	Litiy-ion batareyalar
Boshqaruv murakkabligi	SCADA va Smart Grid tizimlari
Kiberxavfsizlik xavfi	Himoya va shifrlash tizimlari

Zamonaviy innovatsion texnologiyalar va istiqbolli rivojlanish yo‘nalishlari va yechimlari

Qayta tiklanuvchi energiya manbalari va elektr energetika tizimlarining rivojlanishi zamonaviy innovatsion texnologiyalar bilan bevosita bog‘liq. Bugungi kunda elektr tarmoqlarini yanada samarali, barqaror va xavfsiz qilish uchun yangi raqamli yechimlar keng joriy etilmoqda.

Aqlli elektr tarmoqlari (Smart Grid): energiya ishlab chiqarish va iste’molni real vaqt rejimida muvozanatlash; yo‘qotishlarni kamaytirish; tarmoq barqarorligini oshirish.

Sun’iy intellekt (AI) va Big Data: yuklamalarni oldindan prognoz qilish, avariyalarni erta aniqlash, energiya iste’molini optimallashtirish.

Energiya saqlash texnologiyalari: litiy-ion batareyalar, gidroakkumulyatsion tizimlar, vodorod energiyasi texnologiyalari.

IoT (Internet of Things): masofaviy boshqaruv, tezkor nosozlik aniqlash, avtomatik nazorat tizimlari.

Gibrid energiya tizimlari: energiya ishlab chiqarish barqarorligi, ob-havoga bog‘liqlikni kamaytirish, uzluksiz elektr ta’minoti.

SCADA tizimlari: tarmoqni doimiy kuzatish, avariyalarni tez bartaraf etish, operativ boshqaruvni yaxshilash.

Xulosa

Qayta tiklanuvchi energiya manbalari zamonaviy energetika tizimining muhim qismiga aylanmoqda. Quyosh va shamol energetikasi ekologik xavfsizlikni ta’minlash, energiya samaradorligini oshirish va elektr ta’minoti barqarorligini yaxshilash, barqarorlashtirishda katta ahamiyatga ega. Zamonaviy innovatsion texnologiyalar, aqlli boshqaruv tizimlari va energiya saqlash qurilmalari yordamida ushbu muammolarni samarali hal qilish mumkin. Natijada elektr tarmoqlarining ishonchliligi

va samaradorligi yanada oshadi. Smart Grid, sun’iy intellekt, IoT va energiya saqlash texnologiyalari yordamida elektr tarmoqlari yanada barqaror, xavfsiz va samarali bo‘lib bormoqda. Kelajakda esa to‘liq raqamli va ekologik toza energetika tizimlariga o‘tish asosiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Arif A., Khan S. Wind Energy Systems and Applications. – Amsterdam: Elsevier, 2020.

2.Boyle G. Renewable Energy: Power for a Sustainable Future. – Oxford: Oxford University Press, 2012.

3.Fraunhofer ISE. Photovoltaics Report. – Freiburg, 2022.

4.International Energy Agency (IEA). Renewables 2023 Report. – Paris, 2023.

5.Lund H. Renewable Energy Systems: A Smart Energy Systems Approach. – SanDiego: Academic Press, 2014.

6.REN21. Renewables Global Status Report. – Paris, 2024.

7.Twidell J., Weir T. Renewable Energy Resources. – London: Routledge, 2015.

8.Vasiliev M. Smart Grids and Renewable Energy Integration. – Berlin: Springer, 2018.

9.O‘zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi. Energetika sohasini rivojlantirish strategiyasi. – Toshkent, 2023.

TABIIY VA ANIQ FANLAR: INNOVATSION TADQIQOTLAR

Raxmatullayeva Bahor Shavkat qizi

Mamatmurodova Mahliyo Abdumalik qizi

Denov Tadbirkorlik va pedagokika insituti

Tarix yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Email: b. raxmatullayeva@dtpi.uz

Annotatsiya. Hozirgi davrda ilmiy-texnik taraqqiyot iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning asosiy omillaridan biriga aylanadi .Aniqsa aniq va tabiiy fanlar sohasida olib borilayotgan innovatsiyon taraqqiyotlar jamiyatning ko‘plab sohalarini tubdan o‘zgartirib, yuqori texnologiyali iqtisodiyot, ekologik muvozanat va inson salomatligini saqlashga oid masalalarning yechimini ta’minlashga yordam bermoqda.

Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada aniq va tabiiy fanlardan innovatsion yondashuvlar hamda rivojlantirish zaruratini ilmiy taraqqiyotning strategik tahlili doirasida koʻrib chiqish maqsad qilingan.

Kalit soʻzlar: Innovatsiya, texnologiya, muammo, iqtisodiyot, ekolgiya aniq fanlar, tabiiy fanlar, astronomiya, matematika, tibbiyot, kimyo, tarix, falsafa, tilshunoslik, adabiyotshunoslik.

KIRISH: Texnologiyalarning jadal rivojlanishi va ilmiy bilimlarning doimiy kengayishi sharoitida aniq va tabiiy fanlar oliy ta’limda muhim rol oʻynaydi, nafaqat akademik hamjamiyatning, balki umuman jamiyatning kelajagini belgilaydi. Oliy oʻquv yurtlarida innovatsion oʻqitish usullari, tadqiqot faoliyati va ilgʻor texnologiyalardan foydalanishni birlashtirgan dasturlarni ishlab chiqishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Zamonaviy ta’lim moslashuvchan, qulay boʻlishi va XXI asrda zarur boʻlgan koʻnikmalarni rivojlantirishga yordam berishi kerak. Ushbu maqolada biz innovatsiyalar aniq va tabiiy fanlarni oʻqitish va oʻrganishni qanday oʻzgartirishini koʻrib chiqamiz, ularni dolzarb va talabga aylantiradi. Texnologik innovatsiyalar va ularning ta'limga ta’siri. Texnologiya zamonaviy oʻquv jarayonining ajralmas qismiga aylandi. Sun’iy intellekt, virtual va kengaytirilgan dunyo (VR va AR)va raqamlashtirish sohasidagi yutuqlar fanni oʻrganish usullari va oʻrganishga yondashuvlarni oʻzgartirdi. Texnologik yechimlar sizga koʻproq interaktiv va moslashtirilgan yangi oʻquv formatlarini yaratishga imkon beradi.[1. 2002.198 B.]

Sun’iy intellekt (AI) va mashinali oʻrganish: SI oʻquv jarayonini har bir talabaning individual ehtiyojlariga moslashtiradigan aqlli tizimlarni yaratishga imkon beradi. Bunday tizimlar oʻquvchilarning yutuqlari va qiziqishlarini tahlil qilib, oʻqituvchilarga noyob dasturlarni ishlab chiqishda yordam beradi. Masalan, talabalarga tayyorgarlik darajasiga yoki muayyan mavzularni oʻzlashtirishning murakkabligiga qarab vazifalarni taklif qiladigan dasturlar boʻlishi mumkin. Sun’iy intellektdan foydalanish, shuningdek, oʻquv jarayonini tashkil etish va ma'lumotlarni boshqarishni optimallashtirish orqali universitetlarda ma'muriy jarayonlarni yaxshilaydi.

Kengaytirilgan va virtual dunyo (AR va VR): AR va VR texnologiyasi yordamida talabalar laboratoriya ishlarida ishtirok etishlari, fizik va kimyoviy jarayonlarni simulyatsiya qilishlari, 3D modellarda anatomiya va biologiyani o‘rganishlari mumkin. Masalan, tibbiyot talabalari VR simulyatorlari yordamida virtual operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin, bu ularga qimmatli tajriba va ko‘nikmalarni beradi. Biologiya va ekologiyada VR ekotizimlarni modellashtirish va to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘rganish mumkin bo‘lmagan jarayonlarni kuzatish imkonini beradi.

Raqamli ta'lim platformalari va onlayn kurslar: Coursera, edX, Udacity kabi platformalar talabalarga dunyodagi eng yaxshi universitet o‘qituvchilarining kurslariga kirishni taklif qiladi. Bu eng so‘nggi bilimlarga kirish va tayyorgarlik darajasini oshirish imkoniyatini beradi. Onlayn ta’lim, shuningdek, talabalarga o‘zlari uchun qulay vaqtda o‘rganish imkonini beradi, bu esa jarayonni yanada moslashuvchan va qulayroq qiladi. Aniq va tabiiy fanlarda o‘qitishning interaktiv usullari. Interfaol o‘qitish usullari an'anaviy ma'ruza formatini almashtiradi, bu jarayonni talabalar uchun yanada samarali va qiziqarli qiladi. Ushbu usullar talabalarning faol ishtirok etishiga qaratilgan bo‘lib, bu materialni chuqurroq tushunishga va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. [2. 2010. 76 B.]

Muammoli ta'lim (Problem-Based Learning, PBL): ushbu usul talabalar o‘zlarining bilimlari va ko‘nikmalaridan foydalanishlari kerak bo‘lgan haqiqiy muammoga duch kelishlarini taklif qiladi. Masalan, muhandislik yoki fizikada ulardan loyihani ishlab chiqish yoki amaliy muammoni hal qilish so‘ralishi mumkin. Ushbu yondashuv talabalarga nafaqat nazariyani o‘rganishga, balki uni amalda qo‘llashga, jamoada ishlash ko‘nikmalarini va analitik fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

Loyihaviy o‘rganish: talabalar haqiqiy ilmiy vazifalar yoki innovatsion ishlanmalar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin bo‘lgan loyihalarni amalga oshirishda qatnashadilar. Masalan, kimyo fakulteti talabalari yangi materiallarni ishlab chiqish bilan bog‘liq loyihalar ustida ishlashlari mumkin, biologlar esa antropogen omillarning ekotizimlarga ta'sirini o‘rganishloyihalarida ishtirok etishlari mumkin. Loyiha faoliyati mavzuni chuqur o‘rganishga yordam beradi va loyihalarni rejalashtirish va boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

O‘yin texnologiyasi va simulyatsiyalari: o‘yin va simulyatsiyalar talabalarga "haqiqiy" sharoitlarni yaratish orqali materialni yaxshiroq o‘zlashtirishga yordam beradi. Masalan, biologiyada simulyatsiyalar hujayralar va organizmlarning o‘zaro ta'sirini simulyatsiya qilishga imkon beradi, bu esa yovvoyi tabiatda sodir bo‘layotgan jarayonlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Muhandislik va fizikada simulyatorlar murakkab fizik tizimlarni modellashtirish yoki virtual tajribalar o‘tkazish kabi real sharoitlarda takrorlash qiyin bo‘lgan jarayonlarni simulyatsiya qilish imkonini beradi. Tadqiqot faoliyati va ilmiy hamkorlik. [3. 2003. 210 B.]

Talabalarning ilmiy faoliyatini rivojlantirish oliy ta'limning asosiy jihatlaridan biridir. Universitetlarda tashkil etilgan tadqiqot loyihalari, grantlar va laboratoriyalar talabalarga yangi texnologiyalar va kashfiyotlarni ishlab chiqishda ishtirok etish imkonini beradi, bu ularning bilimlarini mustahkamlaydi va ilmiy qiziqishlarini rag‘batlantiradi.

Ilmiy loyihalar va grantlar: universitetlar va ilmiy tashkilotlar yosh tadqiqotchilarni faol qo‘llab-quvvatlab, tadqiqot uchun grantlar va mablag‘ ajratadilar. Talabalar tajribali murabbiylar boshchiligidagi loyihalar ustida ishlashlari va grant tanlovlarida qatnashishlari mumkin. Bu ilmiy ma’lumotlar ko‘nikmalarini rivojlantiradi, tajribalarni rejalashtirishni va innovatsion g‘oyalarni ishlab chiqishni o‘rgatadi.

Fanlararo tadqiqotlar: ko‘plab zamonaviy ilmiy muammolar bir vaqtning o‘zida bir nechta sohalardan bilimlarni talab qiladi. Masalan, bioinjeneriya biologiya, fizika va kimyoni birlashtiradi va iqlim tadqiqotlari meteorologiya, fizika va kimyo bo‘yicha bilimlarni talab qiladi. Fanlararo loyihalarda ishlaydigan talabalar noyob tajribaga ega bo‘ladilar va fanlar chorrahasida yechim topishni o‘rganadilar.

Akademik hamkorlik va xalqaro dasturlar: zamonaviy universitetlar xalqaro tadqiqot institutlari va universitetlari bilan faol hamkorlik qilmoqda. Bu talabalarga amaliyot va almashinuv dasturlarida qatnashish, ilg‘or fanlarni olib boradigan laboratoriyalarda ishlash imkonini beradi. Qo‘shma ta'lim dasturlari talabalarga turli mamlakatlarda o‘qish, ikkita diplom olish va chet ellik mutaxassislarning tajribasini qabul qilish imkoniyatini beradi, bu ularga global talablarga moslashishga yordam

beradi. Ekologik barqarorlik va ijtimoiy javobgarlik Aniq va tabiiy fanlarni rivojlantirishning muhim yo‘nalishi ekologik va ijtimoiy mas'uliyatni o‘rgatishdir. Bugungi kunda ilmiy ta'lim barqaror texnologiyalarni rivojlantirishga va ilmiy yutuqlarning atrof-muhitga ta’sirini tushunishga qaratilgan.[4. 2002. 17 B.]

Asosiy qism: Fanlararo tadqiqotlar: ko‘plab zamonaviy ilmiy muammolar bir vaqtning o‘zida bir nechta sohalardan bilimlarni talab qiladi. Masalan, bioinjeneriya biologiya, fizika va kimyoni birlashtiradi va iqlim tadqiqotlari meteorologiya, fizika va kimyo bo‘yicha bilimlarni talab qiladi. Fanlararo loyihalarda ishlaydigan talabalar noyob tajribaga ega bo‘ladilar va fanlar chorrahasida yechim topishni o‘rganadilar.

Barqaror rivojlanish dasturlari: ko‘pgina universitetlar barqarorlik, tabiatni muhofaza qilish va qayta tiklanadigan energiya manbalariga bag‘ishlangan kurslarni joriy qilmoqdalar. Bu nafaqat kelajakdagi ekologlar uchun, balki aniq va muhandislik talabalari uchun ham muhimdir, chunki ular atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytiradigan texnologiyalarni ishlab chiqishlari mumkin.[5. 2020. 67 B.]

Qayta ishlash va ekologiya loyihalari: ko‘pgina universitetlarda talabalar chiqindilarni qayta ishlash, suv va havoni tozalash usullarini ishlab chiqish, muqobil energiya manbalarini yaratish loyihalarida qatnashadilar. Bu ularda fan nafaqat texnik taraqqiyotga, balki tabiatni muhofaza qilishga ham xizmat qilishi kerakligini anglashni rivojlantiradi. Hozirgi kunda aniq fanlarni sifatli darajada o‘qitish pedagoglar oldida turgan muammolardan biri hisoblanadi. Aniq fanlarni o‘rganishda o‘quvchilar ko‘plab muammoli vaziyatlarga duch keladilar.

Shuning bilan bilimlarni sifatli darajada yetkazib berishga pedagoglardan katta mahorat va o‘quvchilarni darsga qiziqtirish kerak. Pedagogik faoliyatda talabalargama’lumot uzatish emas,balki bilish faoliyatini tashkil etish bo‘yicha ishlar maksimal ro‘l o‘ynashi kerak. [6. 2022. 91 B.]

Mavjud qiyinchiliklarni bartaraf etishda o‘qituvchiga operatsion imkoniyatlari ulkan didaktik salohiyatga ega bo‘lgan kompyuter turli yo‘llar bilan yordam berish mumkin. Kompyuter texnikasining jadal rivojlanishi va funksional imkoniyatlarining kengayishi kompyuterlardan o‘quv jarayonning barcha bosqichlarida keng foydalanish

imkonini beradi.Fizikanini o‘qitishda kompyuterlardan foydalanishda Fizika texnikasida bu usullar quyidagi mezonlarga ko‘ra tasniflanadi:

- ✓ o‘qituvchidan talabalarga ma'lumot uzatish usuli;
- ✓ o‘qituvchi faoliyatining xususiyatiga ko‘ra;
- ✓ o‘quvchilar faoliyatining tabiatiga ko‘ra.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) - ta'lim resurslariga kirishni kengaytirish (nazariy jihatdan cheksiz hajm va kirish tezligi bilan), o‘qituvchi bilan o‘zaro aloqani oshirish, individual o‘quv yo‘llarini qurish va talabalar bilimini ob'ektiv nazorat va monitoring qilish uchun elektron ta'lim muhitida o‘qitish. Ushbu muammolarni hal qilishda AKTdan foydalanish samaradorligi quyidagi omillar bilan bog‘liq:

- ✓ axborotni taqdim etishning turli usullari;
- ✓ yuqori darajadagi ravshanlik;
- ✓ turli jarayonlarni simulyatsiya qilish qobiliyati;
- ✓ asosiy tarkibni o‘zlashtirishdan chalg‘itadigan odatiy ishlardan ozod qilish;
- ✓ jamoaviy tadqiqot ishlarini tashkil etishga yaxshi moslashish;
- ✓ ta'lim darajasiga, kognitiv qiziqishlarga va boshqalarga qarab
- ✓ talabalarning ishiga tabaqalashtirilgan yondashuv imkoniyati;
- ✓ tezkor nazoratni tashkil etish va o‘qituvchillarga yordam berish.

Hozirgi vaqtda ta'limning haqiqiy muammosi o‘quvchilar tomonidan bilimlarni ijodiy o‘zlashtirishdir. Bu talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda uning shaxsini rivojlantirish va o‘z-o‘zini rivojlantirishni kafolatlashi mumkin. Hozirgi vaqtda ta'limning haqiqiy muammosi o‘quvchilar tomonidan bilimlarni ijodiy o‘zlashtirishdir. Bu talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda uning shaxsini rivojlantirish va o‘z-o‘zini rivojlantirishni kafolatlashi mumkin. Pedagogik faoliyatda talabalarga ma'lumot uzatish emas, balki bilish hisoblanadi. [7. 2022. 171 B.]

XULOA: Oliy ta’limda aniq va tabiiy fanlarning zamonaviy rivojlanishi innovatsiyalar, texnologiyalar va fanlararo bilimlarni birlashtirishga intilishni aks ettiradi. Interfaol o‘qitish usullarini joriy etish, ilg‘or texnologiyalardan foydalanish,

ilmiy tadqiqotlarga e'tibor qaratish va ekologik javobgarlik hozirgi zamonning murakkab muammolarini hal qilishga tayyor malakali mutaxassislarni tayyorlash uchun sharoit yaratadi. Innovatsiya va barqarorlikka yo‘naltirilgan oliy ta’lim talabalarga o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashish va ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishda faol ishtirok etish, dunyoni yaxshiroq joyga aylantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Joraev.R.D. Uzluksiz ta'lim tizimida kasb-hunarga yo‘naltirish va shaxsning kasbiy o‘zligini anglash muammolari.-T.: Oqituvchi, 2002. 189 B.

2. S.X.Jalilova,F.I.Haydarov (O‘quv qo‘llanma) Toshkent-2010. 76 B.

3. Olimov Q.T., Avliyoqulov N.X., Rustamov R. Kasbiy fanlami o‘qitishning modul tizimi. Kasb-hunar ta'limi ilmiy-metodik jurnal. 2003.210 B.

4. Abduqudusov O.O‘rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o‘quv muassasalarida ta'lim tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish muammolari (metodik qo‘llanma) Toshkent, O‘ MKXTRM, 2002. 17 B.

5. Ismailovich A. S. Problems of improving psychology of healthy life style of uzbek family //Scientific reports of Bukhara State University. - 2020. – T. 67 B.

6. Saidov A. Social psychological significance of the formation of a culture of a healthy life style in the family //Science and innovation. -2022. 91 B.

7. Sharipov, S. S. (2022). The Work of Law Enforcement Agencies on the Roofs of Information Technology Activities, Such as the Sector of Reform and Improvement of Results. International Journal of Social Science Research and Review , 171 B.

8. Махкамов, Ш. С. (2024). Инновационных технологий в систему государственного управления как фактор её развития и совершенствования.

THE ROLE OF CLIMATE AND HUMAN INFLUENCE IN SHAPING SOIL FERTILITY

Jumaev Rasul

Professor’s of Tashkent state agrarian university

Ruziev Rakhmatjon

Master’s student at Tashkent State Agrarian University

Qarshiboyeva Gulrux

Master's student at Tashkent State Agrarian University

Annotation: This article explores the factors affecting soil fertility, focusing on both natural and artificial influences. Natural factors such as climate, relief, parent material, biological processes, and time are analyzed for their role in shaping soil productivity. Artificial factors, including human activities like crop rotation, fertilization, irrigation, land reclamation, and other agronomic practices, are examined for their impact on maintaining and enhancing soil fertility. The article also reviews modern scientific approaches aimed at preserving soil resources and preventing land degradation. Based on the research findings, practical recommendations are provided for the sustainable use of soil and agricultural productivity.

Keywords: Soil fertility, natural factors, artificial factors, agro-technology, fertilization, soil degradation, land reclamation, productivity, biological processes, land resources.

Introduction: Soil fertility is one of the most critical components in ensuring sustainable agricultural development and food security. It refers to the soil's ability to supply essential nutrients to crops in adequate amounts and proper balance for optimal plant growth. The fertility of soil is not a fixed property; it is influenced by a wide range of factors that can either improve or degrade its quality over time. Natural factors such as climate, topography, parent rock material, time, and biological activity play a fundamental role in the formation and maintenance of fertile soils. These factors determine the soil's texture, structure, moisture retention capacity, and nutrient content. However, in the modern era of intensive agriculture, artificial factors—such as the use of fertilizers, irrigation, crop rotation, and land management techniques—have become equally important in modifying and sustaining soil fertility. Understanding how these natural and artificial factors interact is crucial for developing effective strategies to maintain soil health, prevent degradation, and achieve long-term productivity. This article aims to analyze the complex interplay of these influences and propose practical measures for sustainable soil fertility management. Natural Factors Affecting Soil Fertility Soil fertility is one of the most essential components of sustainable agriculture

and ecosystem productivity. It refers to the soil's ability to provide essential nutrients, moisture, and favorable conditions for plant growth and development. The fertility of soil is influenced by a complex interaction between natural processes and human activities. Natural factors such as parent material, climate, topography, and biological activity play a fundamental role in soil formation and nutrient cycling. However, in recent decades, human intervention through agricultural practices, industrialization, deforestation, and the use of chemical fertilizers has significantly altered the natural balance of soils.

Understanding how natural and anthropogenic factors affect soil fertility is crucial for ensuring long-term food security and environmental sustainability. While natural processes maintain the ecological equilibrium of soils, human influence can either enhance or degrade soil productivity depending on management practices. Therefore, studying the combined effects of these factors provides valuable insights into soil conservation, sustainable land use, and restoration of degraded ecosystems.

Methodology: Soil fertility refers to the ability of soil to supply essential nutrients to plants in adequate amounts for their growth and development. Natural factors play a crucial role in determining the fertility of soil. These factors are not influenced by human activity and include the following: 1. Parent Material The type of rock from which the soil is formed affects its mineral composition. Soils derived from volcanic rocks, for example, are often more fertile due to their high nutrient content, while sandy soils from granite may be less fertile. 2. Climate Climate greatly influences soil fertility. Temperature and rainfall affect the rate of weathering of parent rock, organic matter decomposition, and nutrient leaching: High rainfall can lead to nutrient loss through leaching.Warm temperatures increase microbial activity and organic matter decomposition, enhancing fertility . 3. Topography The shape and slope of the land impact soil formation and erosion: Flat lands allow accumulation of nutrients. Steep slopes are prone to erosion, which can wash away the top fertile soil layer, reducing fertility. 4. Soil Organisms icroorganisms such as bacteria, fungi, earthworms, and insects play a key role in nutrient cycling:They decompose organic matter into humus.Some microbes fix atmospheric nitrogen, making it available to plants. 5.

Natural Vegetation The type of vegetation that naturally grows in an area contributes organic matter to the soil and affects its nutrient cycle. Dense forests often lead to fertile soils due to the continuous input of organic litter. 6. Time

Results: The age of the soil affects its development. Over time, soils evolve, accumulate organic material, and may become more fertile — or less fertile if nutrients are lost without replenishment Artificial factors are man-made actions and practices that affect soil fertility. One of the main artificial factors is the use of chemical fertilizers. These fertilizers provide important nutrients like nitrogen, phosphorus, and potassium to plants. However, using them too much can damage the soil and reduce its natural fertility. Soil fertility is primarily determined by the interaction of natural processes that occur over long periods of time. Among these, the parent material provides the mineral foundation from which soil nutrients are derived. Climate influences the rate of weathering, organic matter decomposition, and moisture availability — all of which affect nutrient cycling. Topography determines drainage patterns and erosion risks, while living organisms, including microorganisms, plants, and animals, contribute to nutrient turnover and the formation of humus. These natural processes collectively sustain the soil's physical, chemical, and biological balance, ensuring its ability to support plant life.

However, human activities have increasingly modified these natural systems. Intensive agriculture, overgrazing, and deforestation often lead to soil degradation through erosion, nutrient depletion, and loss of organic matter. The excessive use of chemical fertilizers and pesticides can disrupt soil microbial communities and reduce long-term fertility. On the other hand, sustainable practices such as crop rotation, organic farming, and the use of green manure can enhance soil structure and nutrient content. Therefore, human influence on soil fertility can be both beneficial and harmful, depending on how land and resources are managed.

Maintaining soil fertility requires a balance between natural regeneration and responsible human intervention. Recognizing the limits of soil productivity and adopting conservation-oriented practices are essential steps toward sustainable agriculture and environmental preservation.

Another important factor is the use of organic manure, such as compost or animal dung. These help to improve the structure of the soil and increase its nutrient content in a natural way. Irrigation is also an artificial factor. It helps supply water to the soil, which is important for plant growth. But too much water can cause waterlogging and salt build-up, which can harm the soil. Farmers also use pesticides and herbicides to control pests and weeds. These chemicals can be useful, but if they are used too often or in the wrong way, they can kill helpful soil organisms and reduce soil health. Crop rotation and good farming methods can help maintain soil fertility. But planting the same crop every year (monoculture) can remove the same nutrients over and over again, making the soil less fertile. Human activities like cutting down forests, building roads, or overgrazing can destroy the top layer of the soil, which is the most fertile part. This leads to erosion and loss of soil fertility.

To protect the soil, people use conservation techniques like terracing and contour plowing. These methods help prevent soil erosion and keep the nutrients in place.

Conclusion. In conclusion, artificial factors have a significant impact on soil fertility. While human activities such as the use of chemical fertilizers, irrigation, and modern farming techniques can improve crop production in the short term, they can also harm the soil if not managed properly. Overuse of chemicals, poor irrigation practices, and unsustainable land use can lead to soil degradation, nutrient loss, and pollution. On the other hand, using organic manure, practicing crop rotation, and applying soil conservation methods can enhance and preserve soil fertility in the long term. Therefore, it is important to balance modern agricultural practices with sustainable methods to maintain healthy and productive soil for future generations.

REFERENCES

1. Karimov, A. (2018). Tuproqshunoslik va yer geografiyasi asoslari. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.

2. Abdullayev, S., & Islomov, B. (2019). Agroximiya. Toshkent: “Fan va texnologiya” nashriyoti.

3. Raximov, T. (2020). Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi. Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti.

4. Nazarov, M. (2017). Dehqonchilik asoslari. Samarqand: Samarqand Qishloq xo‘jalik instituti nashriyoti.

5. Qodirov, U. (2021). Tuproq unumdorligi va uni saqlash yo‘llari. Toshkent: “Ilm Ziyo” nashriyoti.

6. Mirzayev, A. (2016). O‘zbekiston tuproqlari va ularning ekologik holati. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi.

7. Yo‘ldoshev, B. T., & Norqulov, R. U. (2021). Tuproq unumdorligini boshqarish texnologiyalari. Toshkent: TDAU ilmiy nashriyoti.

8. Juraev, D. Sh. (2019). Tuproq degradatsiyasi va uni oldini olish usullari. Toshkent: TDAU nashriyoti.

9. Matkarimov, A. M. (2022). Organik o‘g‘itlarning agroekologik ahamiyati. Toshkent: TDAU o‘quv nashriyoti.

XORAZM VILOYATIDA SANITARIYA TOZALASH TIZIMINING KORXONALAR VA TUMANLAR KESIMIDAGI STATISTIK TAHLILI

Abdullayev Muhiddin Qalandar o‘g‘li

Chiqindilarni boshqarish va sirkulyar iqtisodiyotni rivojlantirish viloyat boshqarmasi bo‘lim boshlig‘i

To‘raxonov Dastonbek Muzaffarbek o‘g‘li

Urganch davlat universiteti

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish yo‘nalishi talabasi,

Annotatsiya. Xorazm viloyatida aholi soni va urbanizatsiya ortishi chiqindilar hajmini keskin ko‘paytirmoqda. Tadqiqotda viloyatdagi uchta asosiy korxona — Eco klaster MCHJ, Xorazm gaz payvandchilar MCHJ va Toza hudud DM hamda 11 ta hudud kesimida tizim tahlil qilindi. Natijada resurslar nomutanosib taqsimlangani, markaziy hududlar yaxshi ta’minlangan, chekka tumanlarda esa yetishmovchilik mavjudligi aniqlandi. Shu sabab chiqindilarni boshqarish samaradorligi pasaymoqda va ekologik xavf ortmoqda.

Kalit so‘zlar: sanitariya tozalash, korxonalar, chiqindilar boshqaruvi, resurs nomutanosibligi, statistik tahlil.

Kirish Zamonaviy jamiyatda aholi sonining tez sur’atlar bilan ortishi va urbanizatsiya jarayonlari chiqindilar hajmining keskin ko‘payishiga olib kelmoqda. BMT ma’lumotlariga ko‘ra, 2050-yilga borib dunyo bo‘yicha chiqindilar hajmi 3,4 milliard tonnaga yetishi kutilmoqda (garchi mazkur tadqiqot faqat mahalliy ma’lumotlarga asoslansa ham, global tendensiyalar mahalliy muammolarni yanada kuchaytiradi). Xorazm viloyati O‘zbekistonning shimoli-g‘arbiy qismida joylashgan bo‘lib, 2026-yil holatiga ko‘ra, aholi zichligi yuqori bo‘lgan hudud hisoblanadi. Viloyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivoji qishloq xo‘jaligi va turizmga asoslangan bo‘lsa-da, chiqindilarni samarali boshqarish masalasi dolzarb muammoga aylangan.

Sanitariya tozalash tizimi ekologik barqarorlikning muhim omili sifatida chiqindilarni yig‘ish, tashish, qayta ishlash va utilizatsiya qilish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu tizim to‘liq va muvozanatli ishlamasa, atrof-muhit ifloslanishi, suv va tuproq resurslarining zararlanishi, shuningdek, aholi salomatligiga tahdid soluvchi kasalliklar (gepatit, dizenteriya va boshqalar) kuchayishi mumkin. Xorazm viloyatida sanitariya tozalash tizimi uchta asosiy korxona tomonidan amalga oshiriladi: Eco klaster MCHJ, Xorazm gaz payvandchilar MCHJ va Toza hudud DM.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, viloyatning ekologik barqaror rivoji uchun resurslarni samarali taqsimlash zarurati ortib bormoqda. Ilmiy ish oldingi tadqiqotlardan farqli o‘laroq, faqat 2026-yilning yangi ma’lumotlariga asoslanib, korxonalar va hududlar o‘rtasidagi aniq raqamli va sifat ko‘rsatkichlarini taqqoslaydi. Ushbu yondashuv tizimning zaif tomonlarini aniq ko‘rsatib, kelajakdagi strategik rejalashtirish uchun asos bo‘ladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – viloyat sanitariya tozalash tizimining korxonalar va tumanlar kesimidagi holatini kompleks statistik tahlil qilish orqali mavjud nomutanosibliklarni aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Metadalogiya: Tadqiqot 2026-yil holatiga oid rasmiy statistik ma’lumotlar asosida o‘tkazildi. Ma’lumotlar viloyat chiqindilarni boshqarish va tsirkulyar iqtisodiyotni rivojlantirish boshqarmasi hisobotlaridan olingan. Tadqiqotda ikki asosiy kesim o‘rganildi: korxonalar kesimi (Eco klaster MCHJ, Xorazm gaz payvandchilar MCHJ, Toza hudud DM) hamda tumanlar kesimida.

Tahlil usullari quyidagilardan iborat: Statistik taqqoslash (konteynerlar soni, texnika vositalari, ta’minlanganlik darajasi bo‘yicha o‘rtacha, past yoki yuqori ko‘rsatkichlar). Tizimli tahlil (korxonalar o‘rtasidagi rol taqsimoti va hududiy qamrov).

Ma’lumotlar jadval shaklida jamlangan va Excel dasturida qayta ishlandi. Sifat ko‘rsatkichlari (yuqori, o‘rtacha, past) ekspert baholari asosida aniqlandi.

Natijalar. Viloyatda sanitariya tozalash ishlari bir necha korxonalar tomonidan amalga oshiriladi va ular o‘rtasida vazifalar taqsimoti mavjud. Korxonalar kesimidagi sanitariya ko‘rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Korxonalar kesimidagi sanitariya ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	**Eco klaster MCHJ**	**Xorazm gaz payvandchilar MCHJ**	**Toza hudud DM**
Konteynerlar soni	O‘rtacha	Eng yuqori	O‘rtacha
Texnika vositalari	O‘rtacha	Past/O‘rtacha	Yuqori
Hududiy qamrov	O‘rtacha	Cheklangan	Eng yuqori
Tizimdagi rol	Qo‘llab-quvvatlovchi	Yig‘ish infratuzilmasi	Asosiy operator

Xorazm gaz payvandchilar MCHJ konteynerlar soni bo‘yicha yetakchi bo‘lib, chiqindilarni yig‘ish infratuzilmasini asosan ta’minlaydi. Toza hudud DM esa texnika vositalari va hududiy qamrov bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkichlarga ega bo‘lib, operatsion jarayonlarda asosiy rol o‘ynaydi. Eco klaster MCHJ muvozanatli, o‘rtacha darajada faoliyat yuritib, qo‘llab-quvvatlovchi funksiyani bajaradi.

Tumanlar kesimidagi ko‘rsatkichlar 2-jadvalda berilgan.

2-jadval

Xorazm viloyati tumanlari bo‘yicha sanitariya ko‘rsatkichlari

Tuman/ shahar	Konteynerlar (dona)	Texnika (dona)	Ta’minlanganlik darajasi
Urganch shahar	100–120	25–30	Yuqori
Xiva shahar	95–110	20–25	Yuqori
Urganch tumani	85–100	15–20	O‘rtacha
Xonqa tumani	80–95	14–18	O‘rtacha
Shovot tumani	75–90	12–16	O‘rtacha
Gurlan tumani	70–85	10–15	O‘rtacha
Yangiariq tumani	65–80	10–14	O‘rtacha
Yangibozor tumani	60–75	8–12	Past
Bog‘ot tumani	60–75	8–12	Past
Hazorasp tumani	65–80	10–14	O‘rtacha
Tuproqqal’a tumani	60–70	6–10	Past
Qo‘shko‘pir tumani	70–85	10–14	O‘rtacha

Markaziy hududlar (Urganch va Xiva shaharlari) konteynerlar soni (100–120 dona) va texnika (20–30 dona) bo‘yicha yuqori ta’minlanganlikka ega. Chekka tumanlarda (Tuproqqal’a – 60–70 dona konteyner, 6–10 dona texnika; Bog‘ot va Yangibozor – 60–75 dona konteyner, 8–12 dona texnika) resurslar sezilarli darajada kam. Umumiy o‘rtacha ko‘rsatkichlar bo‘yicha viloyatda konteynerlar soni 60–120 dona oralig‘ida, texnika 6–30 dona oralig‘ida o‘zgarib turadi.

Muhokama. Natijalar sanitariya tozalash tizimida ikki darajadagi nomutanosiblikni aniq koʻrsatmoqda. Korxonalar darajasida resurslar (konteynerlar va texnika) turli tashkilotlarda jamlanganligi tizimning boʻlak-boʻlak boʻlinishiga olib kelmoqda. Masalan, Xorazm gaz payvandchilar MCHJning konteynerlar boʻyicha yetakchiligi yigʻish bosqichini kuchaytirgan boʻlsa-da, Toza hudud DMning texnika ustunligi tashish va utilizatsiya jarayonlarini samarali qilmoqda. Eco klaster MCHJning muvozanatli roli esa qoʻshimcha qoʻllab-quvvatlashni ta’minlaydi, ammo integratsiya yetarli emas. Bu holat chiqindilarning toʻliq siklini (yigʻish–tashish–utilizatsiya) buzadi va umumiy samaradorlikni pasaytiradi.

Hududlar darajasidagi nomutanosiblik yanada jiddiy: markaziy tumanlar yuqori ta’minlanganlikka ega boʻlsa, chekka tumanlar (Tuproqqal’a, Bogʻot, Yangibozor) past darajada qolmoqda. Bu farq aholi zichligi, iqtisodiy faollik va infratuzilma rivoji bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. Natijada, chekka hududlarda chiqindilar oʻz vaqtida olib chiqilmay, ekologik muammolar (tuproq va suv ifloslanishi, noxush hidlar va zararkunandalarning koʻpayishi) kuchaymoqda. Tadqiqot shuni koʻrsatadiki, mavjud resurslarning 60–70 foizi markaziy hududlarga yoʻnaltirilgan, bu esa viloyatning umumiy ekologik barqarorligini pasaytiradi.

Ilmiy nuqtai nazardan, ushbu nomutanosiblik global chiqindilar boshqaruvi tamoyillariga (sirkulyar iqtisodiyot) zid keladi. Oʻzbekistonning “Yashil iqtisodiyot” strategiyasi doirasida bunday tahlillar muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotning amaliy qiymati shundaki, aniqlangan kamchiliklar asosida resurslarni qayta taqsimlash, chekka tumanlarni rivojlantirish va yagona logistika platformasini yaratish mumkin. Masalan, korxonalar oʻrtasida birgalikdagi rejalashtirish tizimini joriy etish orqali samaradorlikni 30–40 foizga oshirish mumkin (hisob-kitoblar mavjud statistik ma’lumotlar asosida amalga oshirilgan).

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagilarni koʻrsatdi. Konteynerlar boʻyicha yetakchi korxona – Xorazm gaz payvandchilar MCHJ. Texnika va operatsion tizim boʻyicha yetakchi – Toza hudud DM. Eng muvozanatli korxona – Eco klaster MCHJ. Eng katta muammo – hududlar va korxonalar oʻrtasida resurs nomutanosibligi.

Sanitariya tozalash tizimi mavjud bo‘lsa-da, uning samaradorligi korxonalar va tumanlar kesimidagi nomutanosibliklar sababli to‘liq optimal emas. Eng muhim yo‘nalish – resurslar balansini tiklash va logistika tizimini yaxshilashdir.

Tavsiyalar. Resurslarni (konteyner va texnika) chekka tumanlarga qayta taqsimlash. Markaziy va chekka hududlar o‘rtasida yagona logistika tizimini joriy etish. Korxonalar o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirish (birgalikdagi monitoring va rejalashtirish). Chekka tumanlarda infratuzilmani rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish. Ushbu choralar amalga oshirilsa, viloyat sanitariya tozalash tizimi ekologik barqarorlik va ijtimoiy samaradorlik darajasiga ko‘tariladi. Kelajak tadqiqotlari real vaqt rejimida monitoring va iqtisodiy baholashni o‘z ichiga olishi tavsiya etiladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Еремеев Е. А. Гарбология.-Бийск, 2020. -С.156.

2. Қудратов О. Саноат экологияси.-Т., 2003. -Б.260.

3. Yormatova D. Sanoat ekologiyasi.-T.,2007. -B.256.

4. Gazinazarova S., Axmedov I., Muxamedgaliyev B., Xojiyev A. Ekologik xavfsizlik.-T., 2010. -B.151.

5. Ergashev A., Ergashev T. Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish.- T., 2005. -B.434.

6. Эргашев А. Умумий экология.- Т.: “Ўзбекистон”, 2003. -Б.464.

7. Турсунов Х.Т., Раҳимова Т.У. Экология .-Т.: “Chinor ENK”, 2006. -146.

O‘ZBEKISTONDA CHUCHUK SUV YETISHMOVCHILIGI VA KELAJAKDAGI OQIBATLARI

Xolmirzayev Yusufali Mahamadsaidovich

farpihfx@gmail.com

Farg‘ona davlat texnika universiteti, O‘zbekiston

Anotatsiya Ushbu ishda O‘zbekistonda chuchuk suv resurslarining kamayishi asosiy mavzu sifatida ko‘rib chiqilib, ichki qayta tiklanuvchi suv miqdori, suv iste’moli strukturasining xususiyatlari hamda Aral dengizining halokati natijasida yuzaga kelgan ekologik va ijtimoiy muammolar tahlil qilindi. Mamlakatda qayta tiklanuvchi ichki suv

resurslari per kapita 2021 yilda 477,2 m³ ga teng bo‘lib, bu ko‘rsatkich so‘nggi yillarda uzluksiz pasayishda davom etmoqda. Qishloq xo‘jaligi suv iste’molining 90 % ini tashkil etishi amaldagi suv boshqaruvi tizimining samaradorligini savol ostiga qo‘ymoqda. Ishda Aral dengizining 90 % dan ziyod qismining quriganligi, tuproq sho‘rlanishi hamda sog‘liq va migratsiya muammolari tahlil qilindi. Tezisda kelajakda iqlim o‘zgarishi, demografik bosim va xalqaro suv siyosatining natijalari asosida strategik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, chuchuk suv, suv resurslari, suv tanqisligi, Orol dengizi, suv boshqaruvi, iqlim o‘zgarishi

O‘zbekiston o‘zining chuchuk suv resurslarining asosiy qismini (80% dan ortig‘i) qo‘shni davlatlar hududidagi Tyan-Shan va Pomir tog‘ tizmalaridan boshlanuvchi Amudaryo va Sirdaryo havzalaridan oladi (FAO, 2022). O‘rtacha yillik suv oqimi 120 km³ atrofida bo‘lsa-da, bu hajmning katta qismi transchegaraviy manbalar hissasiga to‘g‘ri keladi. Shu sababli, mamlakatda ichki suv zaxiralarining yetishmasligi doimiy dolzarb masala bo‘lib kelgan. Ayni paytda aholi sonining o‘sishi, qishloq xo‘jaligidagi samarasiz suv iste’moli, sanoatning kengayishi va iqlim o‘zgarishlari chuchuk suv resurslariga bo‘lgan bosimni keskin oshirmoqda. UNDP (2023) ma’lumotlariga ko‘ra, 2030 yilga borib mamlakat aholisi 40 million kishidan oshishi kutilmoqda, bu esa suvga bo‘lgan talabni yanada kuchaytiradi.

Qishloq xo‘jaligi yalpi yillik suv iste’molining qariyb 90 foizidan ortig‘ini tashkil qiladi. Biroq bu sohada suvdan foydalanish samaradorligi nihoyatda pastligicha qolmoqda. Ochig sug‘orish kanallari orqali yetkazilayotgan suvning deyarli yarmi bug‘lanish va shimilish hisobiga yo‘qotiladi. Tomchilatib sug‘orish kabi suvni tejovchi texnologiyalarning keng joriy qilinmagani resurslardan foydalanishda yuqori darajadagi isrofga sabab bo‘lmoqda. Shu bilan birga, sanoatda suvning ifloslantirilgan holda ishlatilishi va uni yetarlicha tozalamasdan tabiiy muhitga chiqarilishi mintaqaning ekologik vaziyatini, ayniqsa Orolbo‘yi hududida, jiddiy darajada yomonlashtirmoqda. Orol dengizining qurishi bu jarayonlarning eng yorqin va og‘ir misollaridan biridir.

Ilmiy prognozlarga koʻra, global iqlim oʻzgarishining ta’siri ostida Amudaryo va Sirdaryo oqimlari hajmi 15–20 foizga qisqarishi mumkin (World Bank, 2021). Bunday oʻzgarishlar eng avval Qoraqalpogʻiston, Xorazm va Buxoro kabi sugʻorma dehqonchilik mintaqalarida suv tanqisligini keskin kuchaytiradi. Suv resurslarining qisqarishi oʻz navbatida oziq-ovqat xavfsizligi, iqtisodiy oʻsish, migratsiya jarayonlari va aholi salomatligiga bevosita xavf tugʻdiradi. Xususan, toza ichimlik suviga yetarlicha ega boʻlmagan hududlarda gigiyenik sharoitlar yomonlashishi natijasida yuqumli kasalliklar tarqalish xavfi oshadi. Vaziyatni murakkablashtiruvchi yana bir omil – mintaqaviy suv siyosatidagi kelishmovchiliklar va suv resurslari ustidan zaif nazoratdir.

Muammoni hal qilish yoʻlida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur:

I. Qishloq xoʻjaligida suvni tejovchi texnologiyalarni (tomchilatib va yomgʻirlatib sugʻorish) keng joriy qilish,

II. Mavjud sugʻorish va suv ta’minoti infratuzilmasini qayta tiklash va modernizatsiyalash,

III. Aholi oʻrtasida suv resurslaridan oqilona foydalanish boʻyicha tizimli ma’rifiy ishlarni yoʻlga qoʻyish,

IV. Suvdan foydalanishni nazorat qiluvchi qonunchilik bazasini kuchaytirish,

V. Qoʻshni davlatlar bilan transchegaraviy suv oqimlarini adolatli taqsimlash boʻyicha mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish,

VI. Suv resurslarini boshqaruvga zamonaviy raqamli texnologiyalarni – masalan, aqlli monitoring tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi prognozlash modellarini tatbiq etish.

Mavjud statistik ma’lumotlar juda xavotirli holatni koʻrsatmoqda. Oʻzbekiston boʻyicha jon boshiga toʻgʻri keladigan qayta tiklanuvchi ichki suv zaxiralari hajmi 2019 yildagi 486,5 m^3 dan 2021 yilga kelib 477,2 m^3 gacha pasaygan. Mamlakatda yiliga ishlatiladigan toza suv hajmi ichki resurslarning 260 foizini tashkil qiladi, bu esa mavjud suv iste’moli tizimining samarasizligini va haddan tashqari yuqori yuklanganligini koʻrsatadi. Qishloq xoʻjaligi suv iste’molining qariyb 90 foizini egallagan holda, suv tejovchi texnologiyalarga oʻtishni sustlashtirmoqda. 2005 yilda

suv bilan ta’minlangan sug‘oriladigan yerlar maydoni 4 198 000 gektar bo‘lgan, keyingi yillarda esa uning diversifikatsiyalash borasida ayrim choralar ko‘rilmoqda. Aholi soni (2023 yilda 35,65 million kishi) ortib borayotgani suv resurslariga bo‘lgan demografik bosimni ham oshirmoqda.

Orol fojiasining ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari o‘ta og‘irdir. 1960–2000 yillar davomida dengizning suv oyna maydoni 90 foizdan ko‘proqqa qisqargan. Qolgan quruq tubida esa kuchli sho‘rlanish jarayonlari kuzatilib, chang bo‘ronlari aholi salomatligiga jiddiy xavf solmoqda. Qurg‘oqchilik va tuproq sho‘rlanishi natijasida qishloq xo‘jaligi hosildorligi o‘rtacha va hatto past ko‘rsatkichlargacha tushib ketgan. Bu esa oziq-ovqat xavfsizligi va aholi daromadlariga bevosita ta’sir qiladi. Orol sohilidagi hududlarda suv resurslarining deyarli yo‘qolishi orqasida migratsiya va kasallanish darajasining sezilarli o‘sishi kuzatilmoqda.

Kelajakdagi asosiy xavf va tahdidlar quyidagi omillar bilan chambarchas bog‘liq: iqlim o‘zgarishi, transchegaraviy suv oqimlariga qaramlik, ichimlik suvi tanqisligi, qishloq xo‘jaligining samarasiz boshqaruvi va suv havzalarining ifloslanishi.

Muzliklarning intensiv erishi va yog‘ingarchilik tartibining buzilishi Amudaryo va Sirdaryo to‘liqlik darajasini keskin tushiradi.

Suvning katta qismi qo‘shni davlatlar orqali kelganligi sababli, siyosiy kelishmovchiliklar xavfi yuqoriligicha qolmoqda.

Aholining jadal o‘sishi va mavjud infratuzilmaning to‘liq rivojlanmagani toza ichimlik suviga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshiradi.

Eski sug‘orish tizimlaridagi yo‘qotishlar va suv manbalarining sanoat chiqindilari bilan ifloslanishi muammoni chuqurlashtiruvchi asosiy omillardir.

Iqlim o‘zgarishi tog‘li hududlarda qor va muzlik zaxiralarining kamayishiga olib boradi. Bu esa Amudaryo va Sirdaryo oqimlarining yil sayin pasayishiga sabab bo‘lib, 2030 yillarga kelib ichimlik suvi va sug‘orish tarmog‘ida jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Aholi o‘sishi yiliga 2 foizdan oshib, shaharlashuv darajasi 51 foizga yetgani suvga bo‘lgan talabni yanada oshiradi. 2024 yilda mintaqada suv oqimlari prognoz qilingan me’yorlardan past bo‘lgan va suv olish kvotalari atigi 85 foizga bajarilgan.

Bunday holat kelgusida qishloq xo‘jaligi, sanoat va ichimlik suvi ta’minotida keskin tanqislikni yuzaga keltirishi mumkin.

Qabul qilingan va rejalashtirilgan chora-tadbirlar qatoriga quyidagilar kiradi: kanallarni betonlashtirish, tomchilatib sug‘orishni joriy etish va raqamli monitoring tizimlarini ishga tushirish orqali 2024 yilda 8 mlrd m³ suvni tejash rejalashtirilgan. 2021–2024 yillarda amalga oshirilgan suvni tejash tadbirlari natijasida o‘rtacha 8,6 mlrd m³ suv tejalgan. Boshqaruvni raqamlashtirish va qishloq xo‘jaligida sug‘orishni modernizatsiyalash suv taqsimoti jarayonida shaffoflikni ta’minlab, isrofgarchilikni kamaytirishga xizmat qilmoqda. O‘zbekistonda suvni tejash strategiyasini kuchaytirish maqsadida mahalliy innovatsiyalar bilan xalqaro moliyaviy resurslarni birlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Siyosiy va strategik tavsiyalar:

Suv resurslarini mintaqaviy boshqaruv yaxshilash uchun Qozog‘iston va Tojikiston bilan hamkorlikni rivojlantirish va suvni adolatli taqsimlash bo‘yicha kelishuvlarni yangilash.

Qishloq xo‘jaligida suvni qayta ishlash va filtrlash tizimlarini joriy etish orqali resurslardan uzluksiz foydalanishni ta’minlash.

Ichimlik suvi ta’minotida mahalliy tozalash inshootlarini kengaytirish va ishlatilgan suvni qayta tiklash texnologiyalarini joriy qilish.

Suv taqsimoti bo‘yicha milliy qonunchilikni kuchaytirish va ekologik standartlarni oshirish.

O‘zbekistonda chuchuk suv resurslarining haddan tashqari iste’mol qilinishi va ularning barqaror kamayish tendensiyasi ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy sohalar uchun jiddiy xavf tug‘dirmoqda. Orol dengizining qurishi oqibatida tuproq sho‘rlanishi, sog‘liq muammolari va migratsiyaning kuchayishi kabi omillar kuzatilmoqda. Kelajakda iqlim o‘zgarishi va demografik bosim ushbu muammolarni yanada chuqurlashtiradi. Shu sababli, suvni tejovchi zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish, raqamli boshqaruv tizimlarini kuchaytirish va mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash hal qiluvchi ahamiyatga ega. Siyosiy va moliyaviy resurslarni

uyg‘unlashtirgan holda, O‘zbekiston o‘z suv xavfsizligini ta’minlab, barqaror rivojlanish yo‘liga o‘tishi mumkin.

Eski sug‘orish tizimlaridagi yo‘qotishlar va suv manbalarining sanoat chiqindilari bilan ifloslanishi muammoni chuqurlashtiruvchi asosiy omillardir. O‘zbekiston va butun Markaziy Osiyo mintaqasida sovet davridan qolgan ochiq sug‘orish tarmoqlari hozirgi kunga qadar ekspluatatsiya qilinmoqda. Bunday kanallarda suv oqimi asosan gravitatsiyaga asoslangan bo‘lib, ularning tubi va yon devorlarining betonlashtirilmaganligi, shuningdek, sug‘orish tizimidagi nasos stansiyalarining energiya samaradorligining pastligi tufayli yetkazilayotgan suvning 35–40 foizi bug‘lanish va infiltratsiya hisobiga yo‘qoladi (Karimov, 2024). Yo‘qotishlarning yana bir muhim sababi – sug‘orish tarmoqlarida suv hisoblagichlarining yetarli emasligi va suv taqsimotini boshqarishning markazlashgan, ammo sust mexanizmlaridir. Sanoat chiqindilari bilan suv manbalarining ifloslanishi, ayniqsa kimyo, to‘qimachilik va metallurgiya korxonalari oqova suvlarida og‘ir metallar (qo‘rg‘oshin, simob, kadmiy), fenollar, neft mahsulotlari va boshqa toksik birikmalarning yuqori miqdorda bo‘lishi suv havzalarining tabiiy o‘zini tozalash qobiliyatini pasaytiradi. Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi suvning kimyoviy tarkibi tahlili shuni ko‘rsatadiki, ayrim uchastkalarda ruxsat etilgan maksimal konsentratsiyalar (RMK) bir necha baravar oshib ketgan, bu esa suvdan xo‘jalik-ichimlik maqsadlarida foydalanish imkoniyatlarini keskin cheklaydi.

Iqlim o‘zgarishi tog‘li hududlarda qor va muzlik zaxiralarining kamayishiga olib boradi. Markaziy Osiyo hududidagi muzliklar (masalan, Pomir va Tyan-Shan tizmalaridagi Fedchenko, Inilchek va boshqa yirik muzliklar) so‘nggi 50 yil ichida o‘z hajmlarining 30–35 foizini yo‘qotgan. Global isish natijasida muzliklarning erish tezligi oshgani sari, dastlab daryolar oqimining qisqa muddatli o‘sishi kuzatilsa-da, uzoq muddatli istiqbolda muzliklarning qisqarishi suv oqimining keskin pasayishiga olib keladi. Bu esa Amudaryo va Sirdaryo oqimlarining yil sayin kamayishiga sabab bo‘lib, 2030 yillarga kelib ichimlik suvi va sug‘orish tarmog‘ida jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. IPCC (Hukumatlararo iqlim o‘zgarishi bo‘yicha ekspertlar guruhi) prognozlariga ko‘ra, mintaqada daryo oqimi 2050 yilga borib 15–20 foizga, 2100 yilga

borib esa 30–40 foizga qisqarishi mumkin. Bu o‘zgarishlar, ayniqsa, sug‘orma dehqonchilik mintaqalarida oziq-ovqat xavfsizligi va qishloq aholisi daromadlariga bevosita xavf tug‘diradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jahon banki (The World Bank). Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan qayta tiklanuvchi ichki chuchuk suv resurslari (2021): 477,2 m³. Jahon banki ochiq ma’lumotlar portali.
2. Jahon banki (The World Bank). Jahon rivojlanish ko‘rsatkichlari (2021). Yillik chuchuk suv tortib olish ichki resurslarning 260 foizini tashkil etadi. Jahon banki ochiq ma’lumotlar portali.
3. Xalqaro suv boshqaruvi instituti (IWMI). O‘zbekistonda suv iste’moli: qishloq xo‘jaligining ulushi taxminan 90%.
4. FAO AQUASTAT. O‘zbekiston milliy hisoboti: sug‘oriladigan maydonlar 4 198 000 ga (2005 yil). FAO bosh sahifasi.
5. Karimov, B**.** Zarafshon daryosi havzasida suv sifati parametrlarining vaqt va makon bo‘yicha o‘zgarishini baholash. — 2024.

BOSHLANG‘ICH SINF TABIIY FANLAR DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING AMALIY KO‘NIKMALARINI DIAGNOSTIKA QILISHNING INNOVATSION VOSITALARI

Yo‘ldoshev Farhodjon Baxtiyor o‘gli

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

Jizzax davlat pedagogika universiteti

“Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” kafedrasi dotsenti,

e-mail: farhod0912@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ilmiy ishda boshlang‘ich ta’lim bosqichida tabiiy fanlarni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini aniqlash va baholashning zamonaviy usullari tahlil qilingan. Tadqiqotda diagnostik baholashning pedagogik ahamiyati, uning o‘quv jarayonini optimallashtirishdagi o‘rni, shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalangan holda baholash mexanizmlarining qo‘llanilishi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: diagnostik monitoring, amaliy kompetensiyalar, tabiiy fanlar ta’limi, boshlang‘ich maktab, raqamli innovatsiyalar, adaptiv baholash.

Boshlang‘ich ta’lim tizimida tabiiy fanlarni o‘qitishning strategik vazifasi – yosh o‘quvchilarda kuzatuvchanlik, tajriba o‘tkazish, ma’lumotlarni qayta ishlash va ilmiy xulosa chiqarish kabi amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishdir [Suyarov K.T. 2023: 183]. Ushbu ko‘nikmalar nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki ularni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkonini ham yaratadi.

Amaliy ko‘nikmalarning samarali shakllanishi uchun avvalo o‘quvchilarning boshlang‘ich bilim darajasi va ko‘nikma holatini aniqlash, ya’ni diagnostik monitoring o‘tkazish zarur. Diagnostik baholash o‘qitish jarayonining dastlabki bosqichida qo‘llanilib, o‘quvchilarning mavzu bo‘yicha oldingi tajribasi, tushunchalari va potensial xatolarini aniqlashga xizmat qiladi [Jabborova va b. 2023: 35]. Bu esa o‘qituvchiga darsni individual ehtiyojlarga moslashtirish va maqsadli pedagogik strategiyalarni tanlash imkonini beradi.

An’anaviy qog‘ozli testlardan farqli o‘laroq, zamonaviy ta’lim muhitida innovatsion diagnostik vositalar keng joriy etilmoqda. Raqamli platformalar, virtual eksperimentlar, mobil sensorlar va interaktiv baholash mexanizmlari yosh o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini yanada ob’ektiv, qiziqarli va samarali shaklda aniqlash imkoniyatini yaratadi [Amrullayeva, 2025: 90].

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – boshlang‘ich sinf tabiiy fanlar darslarida o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini diagnostika qilishning eng samarali innovatsion yondashuvlarini tizimli tahlil qilish va ularni amaliyotda qo‘llash bo‘yicha metodik yo‘riqnoma ishlab chiqishdir.

Diagnostik baholash o‘quv jarayonining boshlang‘ich bosqichida qo‘llaniladigan maxsus usul bo‘lib, uning asosiy vazifasi o‘quvchilarning mavzuga oid oldingi bilimlari, ko‘nikmalari va noto‘g‘ri tushunchalarini aniqlashdir [Jones, 2024]. Ushbu jarayon o‘qituvchiga dars rejasini individual ehtiyojlarga moslashtirish va maqsadli pedagogik aralashuvlarni rejalashtirish imkonini beradi.

Tabiiy fanlar ta’limida diagnostik baholashning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni ham qamrab oladi. Ilmiy

tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, amaliy ishlar tabiiy fanlar ta’limining markaziy elementi boʻlib, ular nafaqat kontseptual bilimlarni rivojlantirishga, balki amaliy koʻnikmalarni shakllantirishga ham xizmat qiladi [Cambridge Assessment, 2025].

An’anaviy baholash usullari (yozma testlar, ogʻzaki soʻrov) asosan nazariy bilimlarni tekshirishga yoʻnaltirilgan boʻlib, amaliy koʻnikmalarni toʻliq aks ettira olmaydi. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, yosh oʻquvchilar savollarga toʻgʻri javob berishlari mumkin, ammo bu ularning asosiy tushunchalarni chuqur oʻzlashtirganligini kafolatlamaydi [Harden J va b. 2025].

Shu sababli, zamonaviy pedagogik amaliyotda innovatsion baholash vositalariga e’tibor qaratilmoqda. Texnologiya asosidagi baholash vositalari oʻquvchilarning oʻquv tajribasini boyitish, ijobiy motivatsiyani shakllantirish va ta’lim adolatini ta’minlash imkonini beradi.

Ushbu maqolada sifat va miqdoriy tahlil usullari kompleks qoʻllanildi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

1. Nazariy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish – xalqaro va mahalliy ilmiy manbalarni oʻrganish va umumlashtirish [Jabborova va b. 2023: 35];

2. Solishtirma-taqqoslovchi tahlil – an’anaviy va innovatsion diagnostik vositalarning afzalliklari va cheklovlarini aniqlash [Jones, 2024];

3. Tizimli yondashuv – diagnostik baholash jarayonini kompleks va koʻp qirrali oʻrganish.

Interaktiv onlayn test tizimlari. Zamonaviy raqamli platformalar pedagoglarga tezkor va ob’ektiv diagnostika oʻtkazish imkonini beradi. Raqamli vositalar tabiiy fanlar ta’limida oʻquv jarayonini boyitish va oʻquvchilarning ishtirokini oshirishda muhim rol oʻynamoqda.

Samarali platformalar:

- Kahoot! – oʻyin formatidagi interaktiv viktorinalar;
- Quizizz – individual va guruhli diagnostik testlar;
- Google Forms – avtomatik tahlil qilinadigan soʻrovnomalar;
- Plickers – texnik qurilmalarsiz interaktiv baholash.

Ushbu vositalar yordamida o‘qituvchi o‘quvchilarning bilim darajasini real vaqtda kuzatishi va darhol qayta aloqa berishi mumkin .

*Adaptiv diagnostik tizimlar***.** Adaptiv testlar o‘quvchining javoblariga qarab savol qiyinligini dinamik ravishda o‘zgartirib boradi. Bu yondashuv har bir o‘quvchining haqiqiy bilim darajasini aniqroq aniqlash imkonini beradi. Boshlang‘ich maktabda differensiatsiyalashgan o‘qitish jarayoni uchun raqamli diagnostik vositalarni ishlab chiqish bo‘yicha tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bunday vositalar individual yondashuvni samarali qo‘llab-quvvatlaydi .

Virtual eksperimental muhitlar. Virtual laboratoriyalar o‘quvchilarga xavfsiz va qulay muhitda amaliy tajribalar o‘tkazish imkonini beradi. Virtual muhitlar yuqori darajada qiziqarli va interaktiv o‘quv tajribasini taqdim etib, texnik ko‘nikmalarni rivojlantirishda realistik simulatsiyalardan foydalanadi

Tavsiya etiladigan virtual platformalar:

- PhET Interactive Simulations – fizika, kimyo, biologiya yo‘nalishidagi interaktiv simulatsiyalar;

- Labster – 3D formatidagi virtual laboratoriya muhitlari;

- GoLab – onlayn laboratoriya darsliklari va eksperimentlar to‘plami.

*Mobil sensorlar va ilovalar***.** Zamonaviy mobil qurilmalarda o‘rnatilgan sensorlar yordamida o‘quvchilar real hayotiy tajribalar o‘tkazishlari mumkin. Mobil ilovalar o‘quvchilarning e’tiborini jalb qiladi va ularga tajriba orqali o‘rganish imkoniyatini taqdim etadi.

Foydali ilovalar:

- Arduino Science Journal – turli sensorlar yordamida ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish;

- iNaturalist – tabiat ob’ektlarini kuzatish va turlarni identifikatsiya qilish;

- SkyView – osmon jismlarini o‘rganish.

XULOSA

Boshlang‘ich sinf tabiiy fanlar darslarida o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini diagnostika qilish zamonaviy ta’limning muhim tarkibiy qismidir. Diagnostik baholash

o‘qituvchiga o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini aniqlash va maqsadli o‘qitish strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Innovatsion diagnostik vositalar (raqamli platformalar, virtual laboratoriyalar, mobil ilovalar, o‘yinlashtirilgan baholash, e-portfel) an’anaviy usullarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega:

- O‘quvchilarning qiziqishini va motivatsiyasini oshiradi;
- Ob’ektiv va tezkor natijalar beradi;
- Amaliy ko‘nikmalarni to‘liqroq va chuqurroq aks ettiradi;
- Individual yondashuvni ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jabborova O.M., Saparbayeva D.T. Boshlang‘ich ta’lim didaktikasi diagnostikasi // Academic research in educational sciences. – 2023. – №3. – B. 34-41

2. Suyarov K.T. “Tabiiy fanlar”ni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarda tabiiy-ilmiy savodxonlikni shakllantirish // Education and innovative research. – 2023. – №4. – B. 185-190 .

3. Amrullayeva N. Modern methods of assessment: in Uzbekistan // Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2025. – Vol.4, №1. – P. 90-95.

4. Jones E. Diagnostic assessment fundamentals. NFER Assessment Hub. – 2024.

5. Cambridge Assessment. Indirect assessment of practical science competencies. – 2025.

6. Harden J., Waller R. Diagnostic assessment: Discovering children’s knowledge base // Journal of Education in Science. – 2023.

ZAHARLI ILONLARNING BIOLOGIK XILMA-XILLIGI VA TABIIY MUHITDAGI O‘RNI

Omonqulov Ulug‘bek Maxsiddinovich

O‘zbekiston Milliy Pedagogika universiteti Tabiiy fanlar fakulteti

Biologiya kafedrasi o‘qituvchisi PhD

Email: omonqulovulugbek11@gmail.com

Samikova Sevinch Toshtemir qizi

O‘zbekiston Milliy Pedagogika universiteti

Tabiiy fanlar fakulteti Biologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
Email: samikovasevinch8@gmail.com
Tel:+998884067020

Annotatsiya: Maqolada sudralib yuruvchilar sinfigiga mansub ilonlarning morfologiyasi va biologik xususiyatlari yoritilgan. Zaharli ilonlar oilalari, ularning tarqalishi va xavfli vakillari tahlil qilingan. Ilon zaharining neyrotoksik va gematoksik ta’siri, inson organizmiga ta’siri va xavflilik darajasi ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, ilon zaharining tibbiyot, sanoat, ilm-fan va ekologik muvozanatdagi ahamiyati ochib berilgan.

Abstract: The article discusses the morphology and biological characteristics of snakes belonging to the class of reptiles. The families of venomous snakes, their distribution and dangerous representatives are analyzed. The neurotoxic and hematotoxic effects of snake venom, its effect on the human body and the level of danger are indicated. The importance of snake venom in medicine, industry, science and ecological balance is also revealed.

Аннотация: В данной статье изучаются морфологические и биологические характеристики змей, относящихся к классу рептилий. Анализируются семейства, распространение и опасные виды ядовитых змей. Обсуждаются нейротоксическое и гематотоксическое действие змеиного яда, его воздействие на организм человека и уровень опасности. Также рассматривается значение змеиного яда в медицине, промышленности, науке и экологическом балансе.

Аннотация: Бұл мақалада бауырымен жорғалаушылар класына жататын жыландардың морфологиялық және биологиялық ерекшеліктері зерттеледі. Ол улы жыландардың тұқымдасына, таралуына және қауіпті түрлеріне талдау жасайды. Онда жылан уының нейротоксикалық және гематотоксикалық әсері, оның адам ағзасына әсері, қауіптілік деңгейі қарастырылады. Жылан уының медицинадағы, өндірістегі, ғылымдағы және экологиялық тепе-теңдіктегі маңызы да қарастырылады.

Kirish: Sudralib yuruvchilar haqiqiy quruqlikda yashovchi umurtqali hayvonlarning birinchi sinfi hisoblanadi. Ilonlar (Ophidia yoki Serpentes) — gavdasi

silindrsimon tuzilgan, o‘rmalab harakatlanishga va o‘ljasini butun holda yutishga yuqori darajada moslashgan sudralib yuruvchilardir. Ularda oyoqlar, oyoq kamarlari va to‘sh suyagi deyarli butunlay yo‘qolgan, faqat ayrim ibtidoiy turlarida chanoq kamari qoldiqlari uchraydi. Tanasi 140 tadan 435 tagacha bo‘lgan umurtqalardan iborat bo‘lib, har biriga harakatchan qovurg‘alar birikkan. Bu tuzilish ilonlarning yaxshi o‘rmalashiga xizmat qiladi. Tana yuzasi tangacha va qalqonlar bilan qoplangan. Ko‘z qovoqlari qo‘shilib, shaffof himoya pardasini hosil qiladi. Tashqi quloq tuzilmalari mavjud emas. Nafas olish tizimida asosan o‘ng o‘pka rivojlangan bo‘lib, siydik pufagi yo‘q. Jag‘ suyaklarining o‘zaro harakatchanligi tufayli ilonlar o‘ljasini chaynamasdan, butunlay yuta oladi. Bo‘g‘ma ilonlar o‘ljasini siqib bo‘g‘adi, zaharli ilonlar esa maxsus zahar tishlari yordamida o‘ljasini falajlab, keyin yutadi.

Ilonlar kenja turkumining sistematikasi ancha murakkab. Bu turkumga 18 ta oila va 3000 taga yaqin tur kiradi. MDHda ilonlarning 60 taga yaqin turi uchraydi. Shu jumladan O‘zbekistonda 6 ta oilaga kiruvchi 21 ta tur ilonlar uchrashligi aniqlangan. [1- 335b]

Zaharli ilonlar 3 oilaga – Qora ilonlar, Suvilonsimonlar va Aspidlarga bo‘linadi.

Qora ilonlar Yevrosiyo, Afrika hamda Shimoliy va Janubiy Amerikada tarqalgan. Ularning boshi uchburchaksimon, burni to‘mtoq bo‘ladi. Zahar tishlari yuqori jag‘ning orqa qismida joylashgan. Rangi yashash muhitiga qarab o‘zgaradi. Eng xavfli turlariga shaqildoq ilon, oddiy qora ilon, charx ilon va ko‘lbor ilon kiradi.

Suvilonsimonlar orasida asosan ikki kenja oila — bumslang va zumrad daraxt ilonidan ehtiyot bo‘lish zarur.

Aspidlar oilasi kobralar va dengiz ilonlariga bo‘linadi. Ularning tanasi silliq tangachali bo‘lib, uzunligi 0,4 m dan 5,5 m gacha yetadi. Rangi turlicha: yiriklari ko‘proq kulrang, qo‘ng‘ir yoki yashil, kichiklari esa yorqin ranglarda bo‘ladi. Asosan Avstraliya va Afrikada yashaydi. Eng zaharli vakillariga qirollik kobrasi, qora mamba, kraytlar va taypanlar kiradi.

Qum charx iloni (qum efasi) - juda zaharli ilonlardan biri. Uzunligi 50–60 sm atrofida bo‘lib, tanasida oqish chiziq va dog‘lar bor. Qumda yonlama harakatlanadi va egri iz qoldiradi. Issiq, quruq hududlarda yashaydi, yozda kechasi faol bo‘ladi. Mayda

hayvonlar bilan oziqlanadi va tirik tug‘adi (3–16 ta). Zahri qon ivishini buzadi va o‘z vaqtida yordam berilmasa xavfli oqibatlarga olib keladi.

Zumrad daraxt iloni — suvilonsimonlar oilasiga mansub zaharli ilon Uzunligi 1,2–1,7 m bo‘lib, tanasi ingichka, dumi uzun. Ko‘zlari o‘ziga xos shaklda bo‘lib, masofani aniq ko‘rishga yordam beradi. Tana rangi kulrang-jigarrang. Odatda tajovuzkor emas, faqat xavf sezganda hujum qiladi. Uning zahri juda kuchli bo‘lib, qon ivish jarayonini izdan chiqaradi va ichki qon ketishlarga olib kelishi mumkin. Zaharlangan odamda bosh aylanishi, qon ketishi va holsizlik kuzatiladi. Eng xavfli tomoni -bu ilon chaqqanda darhol sezilarli og‘riq bo‘lmasligi mumkin, shu sababli zahar asta-sekin ta’sir qiladi.

Qora mamba - Afrikada uchraydigan eng xavfli zaharli ilonlardan biri. Uning zahri juda kuchli bo‘lib, asab tizimiga tez ta’sir qiladi. Zaharlangan odamda nafas olish qiyinlashadi, falajlik va tezda og‘ir holat yuzaga keladi. Davolanmasa, qisqa vaqt ichida o‘limga olib kelishi mumkin. Qora mamba tez harakatlanadi va xavf sezsa juda agressiv bo‘ladi, bir necha marta chaqishi mumkin. Shu sababli u dunyodagi eng xavfli ilonlardan biri hisoblanadi.

Tupuruvchi hind kobrasi - zaharli kobra turi. Uning asosiy xususiyati -zaharni dushmanining ko‘ziga “sochishi”. Bu zahar ko‘zni zararlab, vaqtinchalik yoki hatto doimiy ko‘rlikka olib kelishi mumkin. Zahri neyrotoksik va kardiotoksik bo‘lib, asab tizimi va yurakka kuchli ta’sir qiladi. Agar zahar tanaga tushsa, og‘ir holatlar yuzaga keladi. Odatda tajovuzkor emas, lekin xavf sezganda o‘zini faol himoya qiladi va zahar sepib yoki chaqib hujum qiladi.

Jannat uchar iloni — suvilonsimon, zaharli ilon. Uning uzunligi 1–1,2 m, tanasi yorqin yashil rangli va qora halqalarga ega. Daraxtdan daraxtga yoki yerga 25 m gacha “uchib” harakatlana oladi. Ovga chiqib, qurbaqa, qush, mayda sutemizuvchilar va daraxt kaltakesaklarini zahri bilan falajlaydi. Tuxum qo‘yadi (6–11 ta), bolalari 15–20 sm uzunlikda tug‘iladi. Uning zahri ov qilganida o‘ljasini falajlashga mo‘ljallangan. Bu zahar asab tizimi va mushaklarga ta’sir qilib, kichik hayvonlarni tezda yiqitadi.

Ilonlarning zahari – bu o‘ljasini tezda falaj qilish va o‘ldirish uchun maxsus ishlab chiqarilgan toksik suyuqlik bo‘lib, ko‘p hollarda himoya vositasi sifatida ham

ishlatiladi. Ilonlar zaharni tejab ishlatadi: masalan, qirollik kobrasi tishlaganda zahar bezlari yo‘lini mushak harakati bilan qisib, miqdorini nazorat qilishi mumkin. Yangi tug‘ilgan kobra bolalari ham kattalar kabi o‘ta zaharli bo‘lib, tug‘ilish bilan darhol ov qila oladi.

Ilon zaharining ta’siri turlicha bo‘lib, ikki asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Neyrotoksik zahar asab tizimini falaj qiladi, shu bilan mushaklarning harakatini to‘xtatadi va nafas olishni qiyinlashtiradi, bu xususiyat kobra va mamba kabi ilonlarda uchraydi. Gematoksik yoki kardiotoksik zahar esa qon aylanishi va yurak faoliyatiga zarar yetkazadi, qon ivishini buzadi, ichki va tashqi qon ketishiga olib keladi, bu xususiyat qora ilonlar zahrida mavjud.

Ilonlarning zaharli quvvati:

Hind kobrasi: Quritilgan zahrining atigi 1 grammi o‘rtacha 140 ta itni o‘ldirishga yetadi.

Tupuruvchi kobra: Bu ilon o‘z zahrini 2 metr masofagacha dushmanining ko‘ziga sochib, uni vaqtincha yoki butunlay ko‘r qilishi mumkin.

Qora mamba: Uning zahri juda tez ta'sir qiladi. Antidotlar kashf qilingunga qadar, uning chaqishi deyarli 100% holatda o‘lim bilan yakunlangan.

Dengiz ilonlari: Ularning zahri quruqlikdagi ilonlarnikidan bir necha barobar kuchliroq bo‘ladi. Eng xavflilari — Dyubua va Belcher dengiz ilonlaridir.

Statistika ma'lumotlariga qaraganda, har yili 30-40 ming kishi ilon chaqishidan halok bo‘lar ekan. Bu Braziliyada, ayniqsa, ko‘p kuzatiladi. Amerikada yiliga 8000 ga yaqin, Yevropada esa 3-5 yil ichida faqat bir kishi ilon zahridan halok bo‘ladi.[3 -11bet]

Ilon zahari nafaqat xavf manbai, balki insoniyat uchun qimmatli tabiiy xomashyo hisoblanadi. Tibbiyotda u eng ko‘p ishlatiladi: ziddi zahar (antidod) tayyorlashda, qon ivishini boshqaruvchi dorilar va og‘riq qoldiruvchi preparatlarda, shuningdek, saraton va surunkali kasalliklar davolashda tadqiq qilinadi.

Sanoat va ilm-fanda ilon zahri fermentlar va oqsillarga boyligi tufayli laboratoriyalarda hujayra va qon jarayonlarini o‘rganishda reagent sifatida ishlatiladi. Kosmetologiyada esa u terini biroz falaj qilib, ajinlarni kamaytiruvchi krem va mahsulotlarda qo‘llaniladi.

Ekologik va iqtisodiy jihatdan ilonlar kemiruvchilar sonini nazorat qiladi, bu esa qishloq xo‘jaligi va sog‘liq uchun muhim. Maxsus ilonxonalarda zahar yig‘ilib, uni tibbiyot va sanoatda ishlatish uchun tayyorlaydilar.

Shuningdek, ilon zahri ta’sirini o‘rganish odamlar uchun xavfsizlik choralarini ishlab chiqishga, birinchi yordam ko‘rsatish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dadayev.S , Saparov. Q Umurtqalilar zoologiyasi- Toshkent “Turon-Iqbol” 2019

2. Dadayev.S , Saparov. Zoologiya (Xordalilar) Toshkent “Iqtisod -Moliya” 2010

3. Ismoilova.D Yosh bilimdon ensiklopediyasi “Ilonlar” Toshkent Ziyo nashr 2020

4. Naumov S.P, Kartashev A.P, SokolovN.N – Umurtqali hayvonlar zoologiyasi Toshkent – 2013

5. Ro‘ziyev.A , Bekkamov.A, Soxibova.N, Ro‘ziyeva.M Zoologiya fanidan o‘quv qo‘llanma Toshkent 2023

6. Sodiqov.B.S, Fayziyev.D.X Umumiy zoologiya Toshkent - 2018

ZAMONAVIY FAN VA TA’LIM: INNOVATSION YONDASHUVLAR, RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA ILMIY TADQIQOTLAR

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. 2-qism

(2-3 iyun, 2026-yil)

Mas’ul muharrirlar: A.A.Ikramova, M.A.Alimova

Texnik muharrir va sahifalovchi: A.Sh.Jabborova

Dizayner: Pedagogika, psixologiya va sport kafedrasi

Bosishga ruxsat etildi: 2026-yil 3-iyun.

Bichimi 60×84 1/16. «Times New Roman» garniturasi.

Ofset bosma usuli. Shartli bosma tabog‘i 154,8.

Adadi 100 nusxa. Buyurtma № ____.

«Sharq» nashriyoti

Buxoro innovatsiyalar universiteti